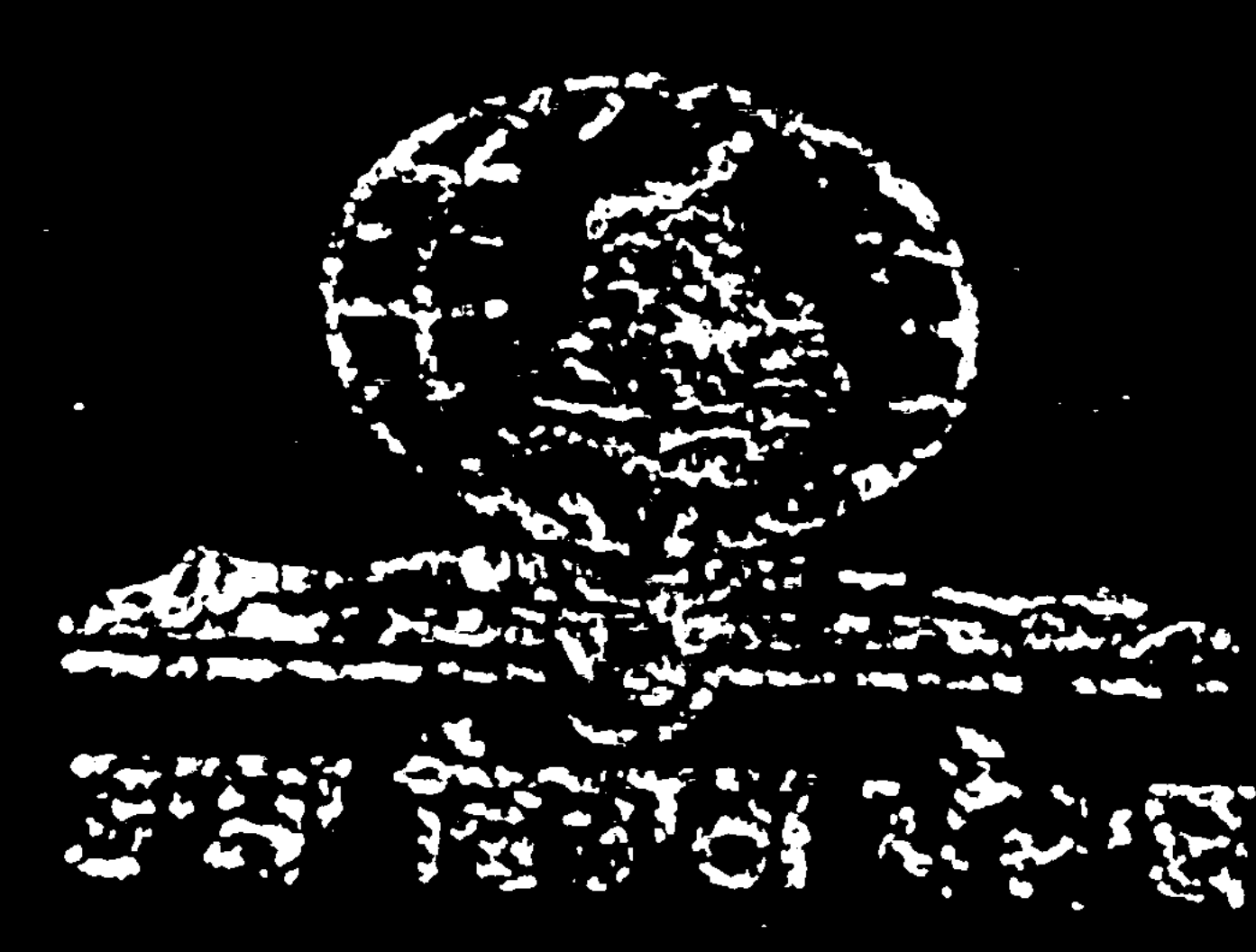

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ

ੴ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼

ਜਿਲਦ ਪੰਜਵੀਂ

ਸਾਤਕਰਨੀ ਤੋਂ ਸੌਵੀਰ

PUNJABI VISHAV KOSH—Vol. V
Rajinder Singh
Director, Languages Deptt., Punjab

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼—ਜਿਲਦ ਪੰਜਵੀਂ
ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

1986
ਕਾਪੀਆਂ : 2000
ਕੀਮਤ : 66 ਰੁਪਏ 40 ਪੈਸੇ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ।
ਛਾਪਕ : ਲੱਕੀ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, 240, ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਏਰੀਆ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
ਰਾਹੀਂ : ਕੰਟਰੋਲਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰੀ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਸੰਪਾਦਕੀ ਬੋਰਡ

ਡਾਇਰੈਕਟਰ

ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਹੁਣ ਰਿਟਾਇਰ)

ਸੰਪਾਦਕ

ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ

ਵਿਗਿਆਨ

ਸਮਾਜ - ਵਿਗਿਆਨ

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਕੈਂਬਲਪੁਰੀ

ਅਨੋਖ ਸਿੰਘ (1976-82)

ਸ਼ਿਆਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ (1982-83)

ਮਦਨ ਲਾਲ ਹਸੀਜਾ

ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (1975-76)

ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ

ਵਿਸ਼ਾ ਸੰਪਾਦਕ

ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਬੁੱਧਰਾਜਾ

ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੱਬਰਵਾਲ

ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ

ਰਾਮ ਗੋਪਾਲ

ਛੋਟੂ ਰਾਮ ਮੋਦਗਿੱਲ

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਸਿੰਘ

ਜਗਦੀਸ਼ ਕੌਰ

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ

ਵਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੇਧਾਂਵਾਲੀਆ

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ

ਮੋਹਨ ਰਾਮ

ਤਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਅਮਰਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਵਿਸ਼ਵ ਕੀਰਤੀ

ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਆ

ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ

ਹੰਸ ਰਾਜ ਰਾਹੀ

ਜਗਜੀਤ ਕੌਰ

ਬਲਵੰਤ ਕੌਰ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਰ

ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ

ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ

ਚਿੱਤਰਕਾਰ

ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ (1975-79)

1911

107
1078
SE 1050
SE 1011F
107 1011 1000

107 1011
107 1011
107 1011
107 1011
107 1011

107 1011
107 1011
107 1011
107 1011
107 1011
107 1011

ਦੇ ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਜਿਲਦ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਿਲਦ ਦੇ ਛਪਣ ਨਾਲ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੈਂਡਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੰਜਲ ਨੇੜੇ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਭਾਗਾ ਦਿਨ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਰਾਜ ਭਰ ਦੀਆਂ ਲਿਬ੍ਰੇਰੀਆਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਤਿਕਾਰ-ਯੋਗ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੁੱਕ-ਸ਼ੈਲਡਾਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਇਹ ਜਿਲਦ 'ਸਾਤਕਰਨੀ' ਤੋਂ 'ਸ਼ੋਵੀਰ' ਸ਼ਬਦ ਤੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਲਦ ਸਾਲ 1980 ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਅਤੇ ਅੜਚਨਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਛਪਾਈ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲੰਬੀ ਦੇਰੀ ਕਾਰਨ ਕਈ ਟਿੰਦਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸੋਧ ਸੁਧਾਈ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਚੌਕਸੀ ਅਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਤੱਥ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅੰਕੜੇ ਅਤੇ ਤੱਥ ਮਿਤੀ ਅੰਤ ਤਕ ਸੋਧਣ ਤੋਂ ਰਹਿ ਗਏ ਹੋਣ।

ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛਪੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਇਸ ਜਿਲਦ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ-ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਹੋਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਦਿ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਹ ਅਣਮੌਲ ਹਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵੇਕ-ਬੁੱਧੀ ਪਾਠਕ ਇਸ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਡਮੁੱਲੇ ਸੁਝਾਅ ਲਿਖ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਨਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਤੇ ਪਾਰਖੂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਬਾਕੀ ਜਿਲਦਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜਾ ਬਣਾ ਸਕਾਂਗੇ।

ਇਸ ਜਿਲਦ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਛਪਾਈ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖ ਸੰਪਾਦਕ, ਸੰਪਾਦਕਾਂ, ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਮਲੇ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲਰ, ਛਪਾਈ ਤੇ ਲਿਖਣ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ,
ਪਟਿਆਲਾ.

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਐਂਟਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਰਤੀਬ ਦੀ ਹੇਠਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਐਂਟਰੀ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਰਹੇ।

1. ਐਂਟਰੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਪੈਂਤੀ ਦੇ ਅੱਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਓ, ਅ, ਏ,.....ਲ, ਵ, ਙ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇੱਕੋ ਹੀ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਤਾ (ਸ) ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਕੰਨਾ (ਸਾ), ਸਿਹਾਰੀ (ਸਿ), ਬਿਹਾਰੀ (ਸੀ), ਔਂਕੜ (ਸੁ), ਦੁਲੈਂਕੜ (ਸੂ), ਲਾਂ (ਸੇ), ਦੁਲਾਂ (ਸੈ), ਹੋੜਾ (ਸੋ) ਅਤੇ ਕਨੌੜਾ (ਸੌ) ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਬਿੰਦੀ (ਸਾਂ), ਟਿੱਪੀ (ਸੰ), ਅਤੇ ਅੱਧਕ (ਸੱ) ਆਦਿ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਕ੍ਰਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਕਿਸੇ ਐਂਟਰੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਕੌਮਾ (,) ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

2. ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ 'ਰ' ਅਤੇ 'ਵ' ਨੂੰ ਕ੍ਰਮ ਦੇਣ ਲਗਿਆਂ ਪੂਰਾ 'ਰ' ਅਤੇ 'ਵ' ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ 'ਰ' ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਗ ਮਾਤਰਾ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਉਹ ਲਗ ਮਾਤਰਾ 'ਰ' ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ।

3. ਐਂਟਰੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਭਾਵੇਂ ਇਕ, ਦੋ ਜਾਂ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਹੈ ਤਰਤੀਬ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—ਓ :

ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ :

ਉੜੀਸਾ :

4. ਇਕੋ ਹੀ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—

ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ (18 ਵੀਂ ਸਦੀ) :

ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ (20 ਵੀਂ ਸਦੀ) :

5. ਭੂਗੋਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਕੋ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਕੋ ਹੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕਈ ਕਈ ਐਂਟਰੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਐਂਟਰੀ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਲਗਿਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਐਂਟਰੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ :—

ਕਪੂਰਥਲਾ : ਰਿਆਸਤ—

ਕਪੂਰਥਲਾ : ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ—

ਕਪੂਰਥਲਾ : ਸ਼ਹਿਰ—

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕਪੂਰਥਲਾ ਰਿਆਸਤ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੱਸ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ। ਇਕੋ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਐਂਟਰੀ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਵਾਕ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਸ ਰਾਜ ਜਾਂ ਕਿਸ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ—

(ੳ) ਕਿੰਗਜ਼ਟਨ : ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ.....

ਕਿੰਗਜ਼ਟਨ : ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ.....

(ਅ) ਕਾਨਕਰਡ (Concord) : ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਰਾਜ (ਸ.ਰ.ਅ.) ਦੀ ਕਾਂਟਰਾ ਕਾਂਸਟਾ ਕਾਊਂਟੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ...

ਕਾਨਕਰਡ (Concord) : ਮੈਸਾਚੂਸੈਟਸ ਰਾਜ (ਸ. ਰ. ਅ.) ਦੀ ਮਿਡਲਸੈਕਸ ਕਾਊਂਟੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ.....

6. ਕ੍ਰਾਸ ਹਵਾਲੇ ਵਾਲੀਆਂ ਐਂਟਰੀਆਂ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਐਂਟਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਨਾਂ ਹੇਠ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਸ ਹਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬਣਦੇ ਅੱਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਐਂਟਰੀ 'ਜ਼ੇਅਰ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪਵੇਗੀ ਪਰ ਜਿਥੇ ਕਾਂਗੋ ਆਵੇਗਾ ਉਥੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ—

ਕਾਂਗੋ : 'ਵੇਖੋ, ਜ਼ੇਅਰ'

7. ਐਂਟਰੀਆਂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਂਟਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਖੇਪ-ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਪਾਠਕ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ 'ਸ਼ਬਦ-ਸੰਖੇਪ' ਸੂਚੀ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਯਮ ਪਾਲਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਕਾਫੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਵਿਚ ਉਕਾਟੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਾਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਸ਼ਬਦ-ਸੰਖੇਪ ਸੂਚੀ

ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਅ. ਹਿ. ਇੰਡ.—ਸਮਿਥ
 ਅ. ਹਿ. ਇੰਡ.—ਘੋਸ਼
 ਅੰਡ. ਯੰ. ਚਾ.
 ਅ. ਫਿ.—ਰਾਜਮ
 ਅੱਕ. ਕੰ. ਅਮੈ. ਲਿਟ.
 ਅੱਕ. ਕੰ. ਆ.
 ਅੱਕ. ਕੰ. ਇੰਗ. ਲਿਟ.
 ਅੱ. ਕੈ.—ਸੋਨੀ
 ਅੱ. ਕੈ.—ਫਿਨਾਰ
 ਅੱ. ਕੈ.—ਮੋਰੀਸਨ-ਬਾਇਡ
 ਐਡ. ਸ. ਹਿ. ਪੰ.

ਐਡ. ਹਿ. ਇੰਡ.
 ਐਨ. ਉਰ.
 ਐਨ. ਅਮੈ.
 ਐਨ. ਇਸ.
 ਐਨ. ਸਾਈ.
 ਐਨ. ਬ੍ਰਿ.
 ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ.
 ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮੈ.
 ਐਨ. ਰਿ. ਐਥਿ.
 ਐਮ. ਫ੍ਰੀ. ਫਾ. ਪੰ.
 ਐਵ. ਐਨ.
 ਇੰ. ਐਨ. ਸੋ. ਸਾ.
 ਇੰ. ਐਨ. ਕੈ. ਸਾ.
 ਇੰਡ. ਪਾਕਿ.
 ਇੰਡ. ਰਿ. ਜਗ.
 ਇਨ.
 ਇਨ. ਪੈ. ਕ੍ਰਾ.
 ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ.
 ਇ. ਬਾ.
 ਏ. ਇੰਡ.
 ਏ. ਹਿ. ਪਰ.
 ਸ. ਇੰਡ.
 ਸ. ਸਾ. ਹਾ.
 ਸਟੇ. ਯੀ. ਬੁ.
 ਸ਼ਾ. ਐਨ. ਇਸ.
 ਸਾ. ਟੂ.
 ਸਾ. ਰਿ.
 ਸਿ. ਸ਼ਾ. ਵੈ. ਪਾਕਿ.
 ਸਿ. ਪੋ. ਯੂ. ਆ.

ਅਰਲੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ—ਸਮਿਥ
 ਅਰਲੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ—ਘੋਸ਼
 ਅੰਡਰਸਟੈਂਡਿੰਗ ਦੀ ਯੰਗ ਚਾਈਲਡ—ਡਬਲਿਊ ਈ. ਬਲਾਟਜ਼
 ਅਟਾਮਿਕ ਫਿਜ਼ਿਕਸ—ਜੇ. ਬੀ. ਰਾਜਮ
 ਅੱਕਸਫੋਰਡ ਕੰਪੈਨੀਅਨ ਟੂ ਅਮੈਰੀਕਨ ਲਿਟਰੇਚਰ
 ਅੱਕਸਫੋਰਡ ਕੰਪੈਨੀਅਨ ਟੂ ਆਰਟ
 ਅੱਕਸਫੋਰਡ ਕੰਪੈਨੀਅਨ ਟੂ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਲਿਟਰੇਚਰ
 ਅੱਰਗੈਨਿਕ ਕੈਮਿਸਟਰੀ—ਪੀ. ਐੱਲ. ਸੋਨੀ
 ਅੱਰਗੈਨਿਕ ਕੈਮਿਸਟਰੀ—ਆਈ. ਐਨ. ਫਿਨਾਰ
 ਅੱਰਗੈਨਿਕ ਕੈਮਿਸਟਰੀ—ਮੋਰੀਸਨ ਅਤੇ ਬਾਇਡ
 ਦਾ ਐਡਵਾਂਸਡ ਸਟਡੀ ਇਨ ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦੀ ਪੰਜਾਬ-ਜੀ. ਐਸ.

ਫਾਬੜਾ

ਐਡਵਾਂਸ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ—ਆਰ. ਸੀ. ਮਜੂਮਦਾਰ
 ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਉਰਦੂ
 ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਅਮੈਰੀਕਾਨਾ
 ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਇਸਲਾਮ
 ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਸਾਈਕਾਲੋਜੀ
 ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ
 ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ ਮਾਈਕ੍ਰੋਪੀਡੀਆ
 ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ ਮੈਕਰੋਪੀਡੀਆ
 ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ
 ਐਮੀਨੇਂਟ ਫ੍ਰੀਡਮ ਫਾਈਟਰਜ਼ ਆਫ ਪੰਜਾਬ-ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ
 ਐਵਰੀਮੈਨਜ਼ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ
 ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
 ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਕੈਮੀਕਲ ਸਾਇੰਸ
 ਇੰਡੀਆ ਐਂਡ ਪਾਕਿਸਤਾਨ—ਓ. ਐਚ. ਕੇ. ਸਪੇਟ
 ਇੰਡੀਆ, ਏ ਰਿਜਿਨਲ ਜੀਓਗ੍ਰਾਫੀ—ਆਰ. ਐਲ. ਸਿੰਘ
 ਇਨਸੈਂਕਟਸ—ਐੱਮ. ਐੱਸ. ਮੈਨੀ
 ਇਨਸੈਂਕਟ ਪੈਸਟਸ ਆਫ ਕ੍ਰਾਪਸ
 ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਆਫ ਇੰਡੀਆ
 ਇਕਨਾਮਿਕ ਬਾੱਟਨੀ—ਐਫ.ਹਿੱਲ
 ਏਨਸੀਐਂਟ ਇੰਡੀਆ—ਰ. ਕ. ਮੁਕਰਜੀ
 ਏ. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪਰਸ਼ੀਆ—ਸਾਈਕਸ
 ਸਨੇਕਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ—ਪੀ. ਜੇ. ਦੇਵਰਸ
 ਦੀ ਸਟੈਂਡਰਡ ਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਹਾਰਟੀਕਲਚਰ
 ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਯੀਅਰ ਬੁੱਕ
 ਸ਼ਾਰਟਰ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਇਸਲਾਮ
 ਸਾਇੰਸ ਟੂਡੇ
 ਸਾਇੰਸ ਰਿਪੋਰਟਰ
 ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਈਨਜ਼ ਇਨ ਵੈੱਸਟ ਪਾਕਿਸਤਾਨ —ਖਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਵਲੀਉੱਲਾ ਖਾਂ
 ਸਿੱਖ ਪੋਰਟ੍ਰੇਟਸ ਬਾਇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਆਰਟਿਸਟਸ

ਸਿ. ਸਿ.
 ਹਿ. ਏ. ਇੰਡ.
 ਹਿ. ਸ. ਸਾ.
 ਹਿ. ਸੰ. ਲਿਟ.
 ਹਿ. ਸਾ. ਇਤਿ.
 ਹਿ. ਸਾ. ਕੋ.
 ਹਿ. ਸਿ.—ਕਨਿੰਘਮ
 ਹਿ. ਸਿ.—ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ
 ਹਿ. ਸਿ.—ਗੁਪਤਾ
 ਹਿ. ਕਾ. ਸੈ.
 ਹਿ. ਪੰ.
 ਹਿ. ਫ਼. ਮੂ. ਇੰਡ.
 ਹਿ. ਮਿ. ਕੋ.
 ਹਿ. ਮੈ. ਇੰਡ.
 ਹਿੰ. ਵ.
 ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ.
 ਹੂ. ਇੰਡੀ. ਮਾਰ.
 ਹੂ. ਇੰਡੀ. ਰਾਈ.
 ਹੈਂ. ਫਿਜ਼ਿ. ਬਾ. ਕੋ.
 ਹੈਂ. ਐ.
 ਹੈ. ਵ. ਐ.
 ਕ. ਐਨ. ਲਿਟ.
 ਕ. ਸ. ਸਾਈ.
 ਕੰ. ਹਿ. ਇੰਡ.
 ਕਾ. ਇੰਡ.
 ਕਾ. ਟੀ.
 ਕਾ. ਬ.
 ਕੈਂ. ਹਿ. ਇਸ.
 ਕੋਲ. ਐਨ.
 ਗ. ਇੰਡ. ਪਾਕਿ.
 ਗ. ਇੰ. ਮੈ. ਪ.
 ਗ. ਟ੍ਰ. ਕਾ.
 ਗ੍ਰੇ. ਮੈਂ. ਸਾ.
 ਗਾ. ਫ.
 ਗੁ. ਨਾ. ਸ. ਰ.
 ਗੁ. ਨਾ. ਪ੍ਰ.
 ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਸੂ. ਗ੍ਰੇ.
 ਗੁ. ਪਾ. 6ਵੀਂ
 ਗੁ. ਮਾ.
 ਗੁ. ਮੈ. ਡਿ.
 ਚੀ. ਫੈ. ਨੋ. ਪੰ.
 ਚੈਂਬ. ਐਨ.
 ਚੋ. ਇੰ. ਡ੍ਰ. ਇੰਡ.
 ਜਗ. ਡਿ.
 ਜਗ. ਡਿ. ਏ. ਐਂਡ. ਮੈ. ਇੰਡ.
 ਜਗ. ਪਾਕਿ.

ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ—ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ
 ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਏਨਸੀਐਂਟ ਇੰਡੀਆ—ਡਾ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ
 ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ
 ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਟਰੇਚਰ-ਏ. ਬੀ. ਕੀਥ
 ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ
 ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼
 ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਿੱਖਸ-ਕਨਿੰਘਮ
 ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਿੱਖਸ-ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ
 ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਿੱਖਸ—ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ
 ਹਿੰਦੂ ਕਾਸਟਸ ਐਂਡ ਸੈਕਟਸ
 ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦੀ ਪੰਜਾਬ-ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ
 ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਫ੍ਰੀਡਮ ਮੂਵਮੈਂਟ ਇਨ ਇੰਡੀਆ-ਮਜੂਮਦਾਰ
 ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼
 ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮੈਡੀਐਵਲ ਇੰਡੀਆ-ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ
 ਹਿੰਦੂ ਵਰਲਡ
 ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼
 ਹੂ-ਜ਼ ਹੂ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਮਾਰਟਰਜ਼
 ਹੂ-ਜ਼ ਹੂ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਰਾਈਟਰਜ਼
 ਹੈਂਡਬੁੱਕ ਆਫ ਫਿਜ਼ਿਕਲੋਜੀ ਐਂਡ ਬਾਇਓ-ਕੈਮਿਸਟਰੀ
 ਹੈਂਡਬੁੱਕ ਆਫ ਐਗਰੀਕਲਚਰ-ਆਈ. ਸੀ. ਏ. ਆਰ.
 ਹੈਮੰਡ ਵਰਲਡ ਐਟਲਸ
 ਕਲਾਸੀਕਲ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਲਿਟਰੇਚਰ
 ਕਨਟੈਂਪਰੇਰੀ ਸਕੂਲਜ਼ ਆਫ ਸਾਈਕਾਲੋਜੀ-ਰਾਬਰਟ ਵੁਡਵਰਥ
 ਕੰਪਰੀਹੈਨਸਿਵ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ-ਨੀਲ ਕਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ
 ਕਾਸਟਸ ਇਨ ਇੰਡੀਆ
 ਕਾਮਨ ਟ੍ਰੀਜ਼—ਡਾ. ਐੱਚ. ਸੰਤਾਪੂ
 ਕਾਮਨ ਬਰਡਜ਼—ਸਲੀਮ ਅਲੀ ਅਤੇ ਲਾਇਕ ਫਤਿਹ ਅਲੀ
 ਕੈਂਬਰਿਜ਼ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇਸਲਾਮ
 ਕੋਲੀਅਰਜ਼ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ
 ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਐਂਡ ਪਾਕਿਸਤਾਨ
 ਗਲਾਸਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਮੈਡੀਸਨਲ ਪਲਾਂਟਸ
 ਗਲਾਸਰੀ ਆਫ ਦੀ ਟ੍ਰਾਈਬਜ਼ ਐਂਡ ਕਾਸਟਸ ਆਫ ਦੀ ਪੰਜਾਬ
 ਐਂਡ ਨਾਰਥ ਵੈੱਸਟ ਫਰੰਟੀਅਰਜ਼ ਪ੍ਰੋਵਿਨਸ
 ਗ੍ਰੇਟ ਮੈਂਨ ਆਫ ਸਾਇੰਸ-ਫਿਲਿਪ ਲੇਨਾਰਟ
 ਗਾਰਡਨ ਫਲਾਵਰਜ਼-ਵਿਸ਼ਨੂ ਸਰੂਪ
 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ-ਡਾ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ
 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ
 ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ-ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ
 ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ
 ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ
 ਗੂਲਡ ਮੈਡੀਕਲ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ
 ਚੀਫਸ ਐਂਡ ਫੈਮਿਲੀਜ਼ ਆਫ ਨੋਟ ਇਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬ-ਐਲ. ਐੱਚ. ਗ੍ਰਿਫਿਨ
 ਚੈਂਬਰਜ਼ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ
 ਚੋਪੜਾਜ਼ ਇੰਡਿਜਿਨਸ ਡ੍ਰਗਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ
 ਦੀ ਜੀਓਗ੍ਰਾਫੀਕਲ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ—ਐੱਨ. ਐੱਲ. ਡੇ.
 ਜੀਓਗ੍ਰਾਫੀਕਲ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਏਨਸੀਐਂਟ ਐਂਡ ਮੈਡੀਐਵਲ ਇੰਡੀਆ
 ਜੀਓਗ੍ਰਾਫੀ ਆਫ ਪਾਕਿਸਤਾਨ (ਤੀਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ)-ਕਾਜ਼ੀ ਅਹਿਮਦ

ਜੀ. ਐ. ਲਾ. ਐਨ.
 ਟ੍ਰਾਂ. ਬ.
 ਟੈ. ਬੁ. ਕੈ-ਗਰੋਵਰ
 ਟੈ. ਬੁ. ਫਿ. ਕੈ.
 ਟੈ. ਬੁ. ਸੈ.
 ਡਿ. ਐਜੂ.
 ਡਿ. ਇਸ.
 ਡਿ. ਸਾਈ.
 ਡਿ. ਸਾ. ਬਾ.
 ਡਿ. ਹਿੰ. ਮਾਈ.
 ਡਿ. ਜਗ.
 ਡਿ. ਨੈ. ਬਾ.
 ਡਿ. ਪੁ. ਸਾ
 ਤਵਾ. ਗੁ. ਖਾ.
 ਤਾ. ਅ. ਉਰ.—ਇ. ਹੁਸੈਨ
 ਤਾ. ਅ. ਉਰ.—ਸਕਸੈਨਾ
 ਦੇਹਲੀ—ਹਿ. ਐਂਡ ਪਲੇ. ਇੰਟ.
 ਨਿ. ਕ. ਯੂ. ਬਾ.
 ਨਿ. ਡਿ. ਸਾਈ.
 ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ.
 ਨਿ. ਲਾ. ਐਨ. ਮਾਈ.
 ਨਿ. ਵ. ਐਨ.
 ਪੰ. ਸਨ. ਸਾ.
 ਪੰ. ਸਾ. ਇ.—ਕੋਹਲੀ
 ਪੰ. ਸਾ. ਇ.—ਦਰਦੀ
 ਪੰ. ਸਾ. ਇ.—ਨਰੂਲਾ
 ਪੰ. ਸਾ. ਇ.—ਪੰਜਾਬ
 ਪੰ. ਸਾ. ਇ.—ਪੰਜਾਬੀ
 ਪੰ. ਸਾ. ਇ.—ਭਾ. ਵਿ. ਪੰ.
 ਪੰ. ਸਾ. ਇ.—ਰਸ
 ਪੰ. ਸਾ. ਕੋ.
 ਪੰ. ਸਾ. ਤਜ.
 ਪੰ. ਹੀ.
 ਪੰ. ਕਾ.
 ਪੰ. ਕੋ.
 ਪ. ਡਿਜ਼ੀ.
 ਪ. ਪੰ
 ਪੰ. ਪ੍ਰ.
 ਪੰ. ਫਿਜ਼ਿ.
 ਪ੍ਰਾ. ਚਰਿ. ਕੋ.
 ਪ੍ਰਾ. ਪੰ. ਪ੍ਰ.
 ਪ੍ਰਾ. ਲਿ. ਮਾ.
 ਪ੍ਰਿੰ. ਇਨ. ਸੈ.
 ਪ੍ਰਿੰ. ਫ. ਵੈ.
 ਪੰ. ਲਿ. ਕੋ.
 ਪੰ. ਲੋ. ਵਿ. ਕੋ.
 ਪ੍ਰਾ. ਹੈਂ. ਇੰ. ਬ.
 ਪੇਂਟ. ਸਿ.
 ਫ. ਐ
 ਫੰ. ਇ. ਇੰਜ.

ਜੀ-ਮੈਕਸ ਐਨੀਮਲ ਲਾਈਫ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ
 ਟ੍ਰਾਂਪੀਕਲ ਬਰਡਜ਼-ਕਲਾਈਵ ਰੂਟਸ
 ਏ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਆਫ ਕੈਮਿਸਟਰੀ-ਗਰੋਵਰ
 ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਆਫ ਫਿਜ਼ੀਕਲ ਕੈਮਿਸਟਰੀ-ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
 ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਆਫ ਮੈਡੀਸਨ-ਸੰਪਾਦਕ : ਡਬਲਿਊ. ਐਨ. ਮਾਨ
 ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ-ਸੰਪਾਦਕ : ਕਾਰਟਰ ਵੀ. ਗੁੱਡ
 ਏ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਇਸਲਾਮ
 ਏ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਸਾਈਕਾਲੋਜੀ-ਜੇਮਜ਼ ਕ੍ਰੇਵਰ
 ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਸਾਇੰਟਿਫਿਕ ਬਾਇਓਗ੍ਰਾਫੀ—ਚਾਰਲਸ ਸੀ. ਜੀ.
 ਏ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਹਿੰਦੂ ਮਾਈਥਾਲੋਜੀ
 ਏ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਜੀਓਗ੍ਰਾਫੀ
 ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬਾਇਓਗ੍ਰਾਫੀ
 ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਸਾਇੰਸ—ਜੋਸਫ ਡੱਨਰ
 ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ—ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ
 ਤਾਰੀਖਿ ਅਦਬਿ ਉਰਦੂ—ਇਜਾਜ਼ ਹੁਸੈਨ
 ਤਾਰੀਖਿ ਅਦਬਿ ਉਰਦੂ—ਸਕਸੈਨਾ
 ਦੇਹਲੀ-ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਪਲੇਸਿਜ਼ ਆਫ ਇੰਟਰਸਟ—ਡਾ. ਪ੍ਰਭਾ ਚੋਪੜਾ
 ਨਿਊ ਕਨਸਾਈਜ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਬਾਇਓਗ੍ਰਾਫੀ
 ਏ ਨਿਊ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਸਾਈਕਾਲੋਜੀ—ਫਿਲਿਪ ਲਾਰੈਂਸ ਹੈਰੀਮੈਨ
 ਨਿਊ ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ
 ਨਿਊ ਲਾਰਾਊਸ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਮਾਈਥਾਲੋਜੀ
 ਦੀ ਨਿਊ ਵਰਲਡ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ
 ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰ—ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ
 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ
 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ
 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ
 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ
 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਰਸ
 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼—ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
 ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕਰਾ—ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ
 ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੋ-ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ
 ਪੰਜਾਬ ਕਾਸਟਸ—ਇਬੈਟਸਨ
 ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼
 ਪਲਾਂਟ ਡਿਜ਼ੀਜ਼ਿਜ਼—ਆਰ. ਐਸ. ਮਾਥੁਰ
 ਪਲਾਟਸ ਆਫ ਦੀ ਪੰਜਾਬ
 ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼—ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ
 ਪਲਾਂਟ ਡਿਜ਼ੀਅਲੋਜੀ—ਐਸ. ਐਂਡਰਸਨ
 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਰਿੱਤਰ ਕੋਸ਼
 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼—ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ
 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀ ਮਾਲਾ—ਪੰਡਤ ਗੌਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਓੜਾ
 ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਜ਼ ਆਫ ਇਨਟਰਨਲ ਮੈਡੀਸਨ—ਹੈਰੀਸਨ
 ਪ੍ਰਿੰਜਰਵੇਸ਼ਨ ਆਫ ਫਰੂਟਸ ਐਂਡ ਵੈਜੀਟੇਬਲਜ਼—ਆਈ. ਸੀ. ਏ. ਆਰ.
 ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀ ਕੋਸ਼—ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਦੇਵ
 ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼—ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ
 ਪਾਪੂਲਰ ਹੈਂਡ-ਬੁਕ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਬਰਡਜ਼
 ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਆਫ ਦੀ ਸਿੱਖਸ—ਡਬਲਿਊ. ਆਰਚਰ
 ਫਰੰਟੀਅਰ ਆਫ ਐਸਟ੍ਰਾਨੋਮੀ—ਫਰੈਂਡ ਹਾਇਲ
 ਫੰਡਾਮੈਂਟਲਜ਼ ਆਫ ਇਰੀਗੇਸ਼ਨ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ—ਭਾਰਤ ਸਿੰਘ

ਫ. ਸ਼. ਇੰ.
 ਫ. ਕ. ਇੰ.
 ਫ. ਟੀ. ਸ਼. ਇੰ.
 ਫਾ.ਮੁ. ਐਂਪ.
 ਫੈ. ਮੈ. ਡਿ.
 ਫੋ. ਸਿ. ਇੰਡ.
 ਬ੍ਰਿ. ਰੂ. ਇੰ. ਆਫ.
 ਬਾ. ਕੈ.
 ਬੁ. ਇੰ. ਬ.
 ਬੁ. ਪਾ. ਸਾ.
 ਬੇ. ਨੀ. ਵ.
 ਭਾ. ਅਜਾ.
 ਭਾ. ਪਹਿ.
 ਭਾ. ਪ੍ਰ. ਵਿ.
 ਮ. ਕੋ.
 ਮਾ. ਮੈ. ਕੋਂ.
 ਮੁ. ਐਂਪਾ.
 ਮੈ. ਹੈ. ਐਨ.
 ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ.
 ਮੈਕ. ਐਨ. ਵ. ਬਾ.
 ਮੈਕ. ਮਾ. ਮੈ. ਸਾ.
 ਮੈਥ. ਡਿ.
 ਮੈ. ਪ. ਇੰ. ਪਾ.
 ਮੈ. ਮੈ.
 ਰ. ਸਿੰ.
 ਰਾ. ਸਿੱ. ਪਾ. ਪੰ.
 ਰਾ. ਫਾ. ਮੁ. ਐਂਪ.
 ਲਾ. ਐਨ. ਵਰ.
 ਲਾਂ. ਡਿ. ਜਗ.
 ਲਿੰ. ਸ. ਇੰਡ.
 ਲਿਟ. ਹਿ. ਐਰੈ.
 ਲਿਟ. ਹਿ. ਪਰ.
 ਵ. ਹੂ. ਸਾ.
 ਵ. ਟੈ.
 ਵ. ਯੂ. ਐਨ.
 ਵਾ. ਨਾਂ. ਸ. ਐਨ.
 ਵੈ. ਜਗ. ਡਿ.

ਫਲਾਵਰਿੰਗ ਸ਼੍ਰੋਬਜ਼ ਇਨ ਇੰਡੀਆ—ਐੱਸ. ਐੱਲ. ਜਿੰਦਲ
 ਫਰੂਟ ਕਲਚਰ ਇਨ ਇੰਡੀਆ—ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ
 ਫਲਾਵਰਿੰਗ ਟ੍ਰੀਜ਼ ਐਂਡ ਸ਼੍ਰੋਬਜ਼ ਇਨ ਇੰਡੀਆ
 ਫਾਲ ਆਫ਼ ਦੀ ਮੁਗਲ ਐਂਪਾਇਰ—ਜ਼ਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ
 ਫੈਮਿਲੀ ਮੈਡੀਕਲ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ—ਡਾ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ
 ਦੀ ਫੋਰਟੀਫਾਈਡ ਸਿਟੀਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ—ਸਿਡਨੀ ਟਾਇ
 ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰੂਲ ਇਨ ਇੰਡੀਆ ਐਂਡ ਆਫਟਰ—ਵੀ. ਡੀ. ਮਹਾਜਨ
 ਬਾਇਓ-ਕੈਮਿਸਟਰੀ-ਕਲਾਈਨਰ ਅਤੇ ਆਰਟਨ
 ਦੀ ਬੁੱਕ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਅਨ ਬਰਡਜ਼—ਸਲੀਮ ਅਲੀ
 ਦੀ ਬੁੱਕ ਆਫ਼ ਪਾਪੂਲਰ ਸਾਇੰਸ
 ਬੇਸਿਕ ਨੀਡਲ ਵਰਕ—ਵਾਈਨ ਫਰੀਡ ਐਂਡ ਬੁੱਲ
 ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ
 ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲਵਾਨ—ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ
 ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਗਿਆਨੀ—ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ
 ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼
 ਮਾਡਰਨ ਮੈਡੀਕਲ ਕੌਂਸਲਰ
 ਦੀ ਮੁਗਲ ਐਂਪਾਇਰ—ਡਾ. ਅਸ਼ਿਰਬਾਦੀ ਲਾਲ ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵਾ
 ਮੈਡੀਕਲ ਐਂਡ ਹੈਲਥ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ
 ਮੈਕਗ੍ਰਾਅ-ਹਿੱਲ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਸਾਇੰਸ ਐਂਡ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ
 ਮੈਕਗ੍ਰਾਅ ਹਿੱਲ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਵਰਲਡ ਬਾਇਓਗ੍ਰਾਫੀਜ਼
 ਮੈਕਗ੍ਰਾਅ-ਹਿੱਲ ਮਾਡਰਨ ਸੈੱਨ ਆਫ਼ ਸਾਇੰਸ
 ਮੈਥੋਮੈਟਿਕਸ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ—ਜੇਮਜ਼ ਐਂਡ ਜੇਮਜ਼
 ਮੈਡੀਸਿਨਲ ਪਲਾਂਟਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਐਂਡ ਪਾਕਿਸਤਾਨ
 ਸੈੱਨ ਆਫ਼ ਮੈਥੋਮੈਟਿਕਸ—ਈ. ਟੀ. ਬੈੱਲ
 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ—ਸਰ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫਿਨ
 ਰਾਈਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪਾਵਰ ਇਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ—ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ
 ਰਾਈਜ਼ ਐਂਡ ਫਾਲ ਆਫ਼ ਦੀ ਮੁਗਲ ਐਂਪਾਇਰ—ਆਰ. ਪੀ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ
 ਲਾਰੈਂਸ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਵਰਲਡ—ਪਾਲ ਹੈਮਲਿਨ
 ਲਾਂਗਮੈਨ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ਼ ਜੀਓਗ੍ਰਾਫੀ—ਸਰ ਡਡਲੇ ਸਟੈਂਪ
 ਲਿੰਗੁਇਸਟਿਕ ਸਰਵੇ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ—ਗ੍ਰੀਅਰਜਨ
 ਏ ਲਿਟਰੇਰੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਐਰੈਬਜ਼—ਨਿਕਲਸਨ
 ਏ ਲਿਟਰੇਰੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪਰਸ਼ੀਆ—ਬ੍ਰਾਊਨ
 ਵਰਲਡ ਹੂ-ਜ਼ ਹੂ ਇਨ ਸਾਇੰਸ
 ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ—ਡਬਲਿਊ. ਏ. ਚੈਪਮੈਨ
 ਵਰਲਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ
 ਵਾਨ ਨਾਂਸਟਰਾਂਡ ਸਾਇੰਟਿਫਿਕ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ
 ਵੈਬਸਟਰਜ਼ ਜੀਓਗ੍ਰਾਫੀਕਲ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ

ਮਹਾਂਦੀਪ

ਮਹਾਂਸਾਗਰ

ਮਹਾਂਦੀਪ		ਮਹਾਂਸਾਗਰ	
ਉ. ਅਮ.	ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ	ਉ. ਅੰਧ. ਮਹਾਂ	ਉੱਤਰੀ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ
ਅੰਟਾ.	ਅੰਟਾਰਕਟਿਕਾ	ਆਰ. ਮਹਾਂ.	ਆਰਕਟਿਕ ਮਹਾਂਸਾਗਰ
ਅਫ਼.	ਅਫ਼ਰੀਕਾ	ਸ਼ਾਂ. ਮਹਾਂ.	ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ
ਆਸ.	ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ	ਹਿੰ. ਮਹਾਂ.	ਹਿੰਦ. ਮਹਾਂਸਾਗਰ
ਏ.	ਏਸ਼ੀਆ	ਦੱ. ਅੰਧ. ਮਹਾਂ	ਦਖਣੀ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ
ਦੱ. ਅਮ	ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ		
ਯੂ.	ਯੂਰਪ		

ਸਾਗਰ

ਅ. ਸਾ.	ਅਰਬ ਸਾਗਰ	ਖਾ. ਫਾ.	ਖਾੜੀ ਫਾਰਸ
ਐਡ, ਸਾ.	ਐਡਰਿਆਟਿਕ ਸਾਗਰ	ਜਾ. ਸਾ.	ਜਾਪਾਨ ਸਾਗਰ
ਇੰ. ਚੈ.	ਇੰਗਲਿਸ਼ ਚੈਨਲ	ਦੱ. ਚੀ. ਸਾ.	ਦੱਖਣੀ ਚੀਨ ਸਾਗਰ
ਏ. ਸਾ.	ਏਜੀਅਨ ਸਾਗਰ	ਪੀ. ਸਾ.	ਪੀਲਾ ਸਾਗਰ
ਸ. ਸਾ.	ਸਫੈਦ ਸਾਗਰ	ਪੂ. ਚੀ. ਸਾ.	ਪੂਰਬੀ ਚੀਨ ਸਾਗਰ
ਕਾ. ਸਾ.	ਕਾਲਾ ਸਾਗਰ	ਬਾ. ਸਾ.	ਬਾਲਟਿਕ ਸਾਗਰ
ਕੈਸ. ਸਾ.	ਕੈਸਪੀਅਨ ਸਾਗਰ	ਬੇ. ਸਾ.	ਬੇਰਿੰਗ ਸਾਗਰ
ਕੈਰਿ. ਸਾ.	ਕੈਰਿਬੀਅਨ ਸਾਗਰ	ਰੂ. ਸਾ.	ਰੂਮ ਸਾਗਰ
ਖਾ. ਬੰ.	ਖਾੜੀ ਬੰਗਾਲ	ਲਾ. ਸਾ.	ਲਾਲ ਸਾਗਰ

ਦੇਸ਼

ਉ. ਕੋ.	ਉੱਤਰੀ ਕੋਰੀਆ	ਤੁਰ.	ਤੁਰਕੀ
ਅਫਗ.	ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ	ਥਾਈ.	ਥਾਈਲੈਂਡ
ਅਰ.	ਅਰਜਨਟੀਨਾ	ਦੱ. ਅਫ.	ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ
ਅਲ.	ਅਲਜੀਰੀਆ	ਦੱ. ਕੋ.	ਦੱਖਣੀ ਕੋਰੀਆ
ਆਸ.	ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ	ਨਾਈ.	ਨਾਈਜੀਰੀਆ
ਇੰਗ.	ਇੰਗਲੈਂਡ	ਨਿ. ਜੀ.	ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ
ਇਜ਼.	ਇਜ਼ਰਾਈਲ	ਨੀ. ਲੈਂ.	ਨੀਦਰਲੈਂਡ
ਇਟ.	ਇਟਲੀ	ਪੱ. ਜਰ.	ਪੱਛਮੀ ਜਰਮਨੀ
ਇੰਡੋ.	ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ	(ਐਫ.ਆਰ.ਜੀ.)	(ਫੈਡਰਲ ਰੀਪਬਲਿਕ ਆਫ ਜਰਮਨੀ)
ਇਥੋ.	ਇਥੋਪੀਆ	ਪ.ਦੀ.ਸ.	ਪੱਛਮੀ ਦੀਪ ਸਮੂਹ
ਇਰ.	ਇਰਾਕ	(ਵੈ. ਇੰਡੀ.)	(ਵੈੱਸਟ ਇੰਡੀਜ਼)
ਈਰ.	ਈਰਾਨ	ਪਾਕਿ.	ਪਾਕਿਸਤਾਨ
ਸ.ਅ.	ਸਊਦੀ ਅਰਬ	ਪੁਰ.	ਪੁਰਤਗਾਲ
ਸਕੰ.	ਸਕੰਡੇਨੇਵੀਆ	ਪੂਰਬੀ ਜਰ.	ਪੂਰਬੀ ਜਰਮਨੀ
ਸਪੇ.	ਸਪੇਨ	(ਜੀ.ਡੀ.ਆਰ.)	(ਜਰਮਨ ਡੈਮੋਕ੍ਰੈਟਿਕ ਰੀਪਬਲਿਕ)
ਸ.ਰ.ਅ.	ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ	ਪੂ.ਦੀ.ਸ.	ਪੂਰਬੀ ਦੀਪ-ਸਮੂਹ
ਸਵਿ.	ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ	(ਈ. ਇੰਡੀ.)	(ਈਸਟ ਇੰਡੀਜ਼)
ਸੂ.	ਸੂਡਾਨ	ਪੋ.	ਪੋਲੈਂਡ
ਸੋ. ਸੰਘ.	ਸੋਵੀਅਤ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਗਣਰਾਜ ਸੰਘ	ਫਰਾ.	ਫਰਾਂਸ
(ਸੋ. ਯੂ.)	(ਯੂਨੀਅਨ ਆਫ ਸੋਵੀਅਤ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰੀਪਬਲਿਕਸ)	ਫਿਲ.	ਫਿਲਪੀਨ
ਹੰਗ.	ਹੰਗਰੀ	ਬੰ. ਦੇਸ਼	ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼
ਹਾ.	ਹਾਲੈਂਡ	ਬ੍ਰਾ.	ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ
ਕੀ.	ਕੀਨੀਆ	ਬੁਲ.	ਬੁਲਗਾਰੀਆ
ਕੁ.	ਕੁਵੈਤ	ਬੈਲ.	ਬੈਲਜੀਅਮ
ਕੈ.	ਕੈਨੇਡਾ	ਭਾ.	ਭਾਰਤ
ਕੋਲੰ.	ਕੋਲੰਬੀਆ	ਮੰਗੋ.	ਮੰਗੋਲੀਆ
ਗ੍ਰੀ.	ਗ੍ਰੀਨਲੈਂਡ	ਮਲਾ.	ਮਲਾਇਆ
ਚੀ.	ਚੀਨ	ਮੈਕ.	ਮੈਕਸੀਕੋ
ਚੈਕੋ.	ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ	ਯੂਗੋ.	ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ
ਜਾ.	ਜਾਪਾਨ	ਯੂਨ.	ਯੂਨਾਨ
ਜਾਰ.	ਜਾਰਡਨ	ਰੋਮਾ.	ਰੋਮਾਨੀਆ
ਤਨ.	ਤਨਜਾਨੀਆ	ਲੈਬ.	ਲੈਬਨਾਨ
		ਵੀਅ.	ਵੀਅਤਨਾਮ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੰਘੀ ਖੇਤਰ

ਉ.ਪ੍ਰ.	ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਤਾਮ	ਤਾਮਲਨਾਡੂ
ਉੜੀ.	ਉੜੀਸਾ	ਤ੍ਰਿ.	ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ
ਆਸਾ.	ਆਸਾਮ	ਨਾਗਾ.	ਨਾਗਾਲੈਂਡ
ਆਂ. ਪ੍ਰ.	ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਪੰ.	ਪੰਜਾਬ
ਸਿੱਕ.	ਸਿੱਕਮ	ਪੱ. ਬੰ.	ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ
ਹਰਿ.	ਹਰਿਆਣਾ	ਬਿਹਾ.	ਬਿਹਾਰ
ਹਿ. ਪ੍ਰ.	ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਮਹਾ.	ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ
ਕਰ.	ਕਰਨਾਟਕ	ਮਨੀ.	ਮਨੀਪੁਰ
ਕੇਰ.	ਕੇਰਲ	ਮ.ਪ੍ਰ.	ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼
ਗੁਜ਼.	ਗੁਜਰਾਤ	ਮੇਘਾ.	ਮੇਘਾਲਿਆ
ਜ.ਕ.	ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ	ਰਾਜ਼.	ਰਾਜਸਥਾਨ

ਅੰਡੇ. ਨਿਕੋ.	ਅੰਡੇਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੀਪ- ਸਮੂਹ	ਦਾ.ਨ.ਹ.	ਦਾਦਰਾ ਅਤੇ ਨਗਰ ਹਵੇਲੀ
ਅਰੁ.	ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਪਾਂਡੀ.	ਪਾਂਡੀਚਰੀ
ਗੋ.ਦ.ਦਿ.	ਗੋਆ, ਦਮਨ ਅਤੇ ਦਿਉ	ਮਿਜ਼ੋ.	ਮਿਜ਼ੋਰਮ
ਚੰਡੀ.	ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	ਲਕ.ਮਿਨੀ.	ਲਕਸ਼ਦੀਪ-ਮਿਨੀਕਾਇ

ਆਮ ਸ਼ਬਦ

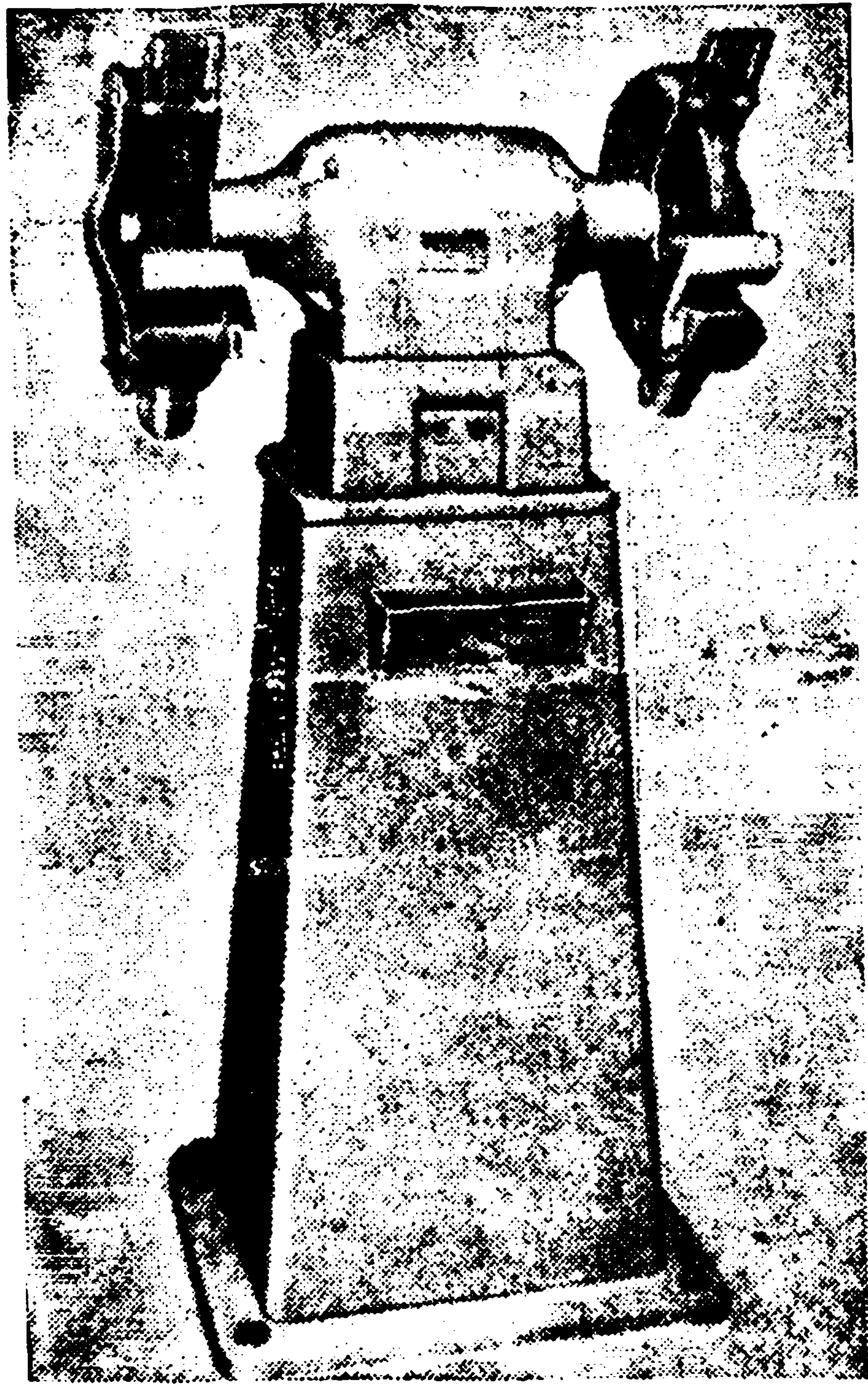
ਅੰ. ਅੰਕ.	ਅੰਤਿਮ ਅੰਕੜੇ	ਜ.	ਜਨਮ
ਅੰਦਾ.	ਅੰਦਾਜ਼ਨ	ਤਾ.ਮਰ.	ਤਾਜ਼ਾ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ
ਅਨੁ.	ਅਨੁਵਾਦ	ਬਿ.	ਬਿਕਰਮੀ
ਆ. ਅੰਕ.	ਆਰਜ਼ੀ ਅੰਕੜੇ	ਮੌ.	ਮੌਤ
ਈ.	ਈਸਵੀ	ਰਾ.ਕਾ.	ਰਾਜ ਕਾਲ
ਈ. ਪ੍ਰ.	ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ	ਲ.	ਲਗਭਗ
ਹ. ਪ੍ਰ.	ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕ		

ਅੰਕੜੇ

ਉ. ਵਿਥ.	ਉੱਤਰੀ ਵਿਥਕਾਰ	ਪੱ. ਲੰਬ.	ਪੱਛਮੀ ਲੰਬਕਾਰ
ਏਕ.	ਏਕੜ	ਪੂ. ਲੰਬ.	ਪੂਰਬੀ ਲੰਬਕਾਰ
ਸੈਂ.	ਸੈਂਟੀਗ੍ਰੇਡ	ਫ਼ਾ.	ਫ਼ਾਰਨਹਾਈਟ
ਸੈਂ. ਮੀ.	ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ	ਮੀ ² .	ਵਰਗ ਮੀਟਰ
ਹੈਕ.	ਹੈਕਟੇਅਰ	ਮੀ ³ .	ਕਿਊਬਿਕ ਮੀਟਰ (ਘਣ ਮੀਟਰ)
ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.	ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ	ਮਿ. ਮੀ.	ਮਿਲੀਮੀਟਰ
ਕਿ. ਮੀ.	ਕਿਲੋਮੀਟਰ	ਮੀ ₃	ਮੀਟਰ
ਕੈ.	ਕੈਲਵਿਨ	ਮੈ. ਖੇ.	ਮੈਟਰੋਪਾਲਿਟਨ ਖੇਤਰ
ਗ੍ਰਾ.	ਗ੍ਰਾਮ	ਵ.ਕਿ.ਮੀ.	ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ
ਦੱ. ਵਿੱਥ.	ਦੱਖਣੀ ਵਿੱਥਕਾਰ	ਵ.ਮੀ.	ਵਰਗ ਮੀਲ

ਸਾਣ : ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਣ ਪੱਥਰ ਦਾ ਗੋਲ ਅਤੇ ਪਤਲਾ ਪਹੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਧੁਰੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕੇਵਲ ਚਾਕੂ, ਫੁਰੀਆਂ, ਕੈਂਚੀਆਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਆਦਿ

ਦੀ ਧਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਤਿੱਖਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮਨੁੱਖੀ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਰਗੜਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਇਲਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿਊਬਾਂ ਖੁਰਚਨ, ਐਨਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਗੋਲ ਕਰਨ, ਲੋਹੇ, ਫੋਲਾਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਖਤ ਧਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਠਾਂ ਅਤੇ ਅਣ-ਗਿਣਤ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਸ਼ਕਾਉਣ, ਗਰਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦੰਦੇ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਹਰ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਲਈ ਸਾਣ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਣ

ਇਕ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਾਣ ਕੇਵਲ ਬਲੌਰੀ ਪਥਰ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਘਸ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਐਮਰੀ ਅਤੇ ਕੋਰੰਡਮ (ਜੋ ਸਖਤ ਤੋਂ ਸਖਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਫੋਲਾਦ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ) ਦੇ ਸਾਣ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਕਾਟ ਪੱਥਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਐਲੂਮਿਨੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ ਅਤੇ ਸਿਲੀਕੋਨ ਵਰਗੇ ਕਾਟ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਛਾਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗਰੇਡਿੰਗ ਵਾਲੇ ਪਾਊਡਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਬਾਕਸਾਈਟ (Bauxite) ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪਾਊਡਰ ਰਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਗੰਨ ਕੇ ਪਹੀਏ ਬਣਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ 1315° ਸੈਂ. ਤਕ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਿੱਟੀ ਪਿਘਲ ਕੇ ਹਮਵਾਰ ਮਿਸ਼ਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਠੰਡਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਣ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਣ ਤੋਂ ਠੀਕ ਕੰਮ ਲੈਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉੱਤੇ ਤੇੜ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋੜੀਂਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਤੇ ਹੀ ਘੁਮੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਲ ਪਹੀਆਂ ਤੋਂ ਪਿਸਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਲੀਕਾਨ ਕਾਰਬਾਈਡ ਦੇ ਬਣੇ ਸਾਣ ਘੱਟ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਜਿਵੇਂ ਢਾਲਵਾਂ ਲੋਹਾ, ਐਲੂਮਿਨੀਅਮ, ਪਿਟਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੀਸ ਜਾਂ ਕੱਟ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਫੋਲਾਦ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਜਾਂ ਪੀਸਣ ਲਈ ਐਲੂਮਿਨੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ ਦੇ ਬਣੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਣ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਐਨਕਾਂ ਅਤੇ ਡਾਂਗਰੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.-ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 10 : 935

ਸਾਤਕਰਨੀ ਜਾਂ ਸਾਤਵਾਹਨ : ਇਹ ਆਂਧਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜੇ ਸਨ। ਸਾਤਵਾਹਨ ਬੰਸ ਦੇ ਕਈ ਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਤਕਰਨੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਦੇ ਅਸਲੇ ਸਬੰਧੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। 'ਐਤਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਵਿਚ ਆਂਧਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ

ਦਸਯੂ ਭਾਵ ਗੈਰ-ਆਰੀਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਿਆ-ਪੁੱਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੈਗਸਥਨੀਜ਼ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਦਾ ਹਾਲ ਆਪਣੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਚਨਾ 'ਇੰਡੀਕਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਨਾਸਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੇ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ।

ਆਂਧਰ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਆਂਧਰ ਰਾਜੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਭਗ 220 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 28 ਈ. ਪੂ. ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਆਂਧਰ ਜਾਂ ਸਾਤਵਾਹਨ ਰਾਜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਭਗ 28 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 225 ਈ. ਤਕ ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਸਬੰਧੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸੌਮੇ ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਹਨ। ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। 'ਮਤੱਸ ਪੁਰਾਣ' ਅਨੁਸਾਰ ਆਂਧਰ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਲਗਭਗ 456 ਜਾਂ 460 ਸਾਲ ਤੇ 'ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ' ਅਨੁਸਾਰ ਲਗਭਗ 300 ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਭੰਡਾਰਕਰ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਤਵਾਹਨ ਜਾਂ ਸਾਤਕਰਨੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੰਨ 72 ਜਾਂ 73 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਨਵ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਆਖਰੀ ਰਾਜੇ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ 29 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਮਾਰ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਕੋਈ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਬੈਲਾਰੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬਰਾਰ ਤੋਂ ਆਏ ਅਤੇ ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਮੱਧ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਅਨੁਮਾਨ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਦੱਖਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਹ ਹਨ :—

1. ਸਿਮੁਕ (ਤਖਤ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਲਗਭਗ 28 ਜਾਂ 30 ਈ. ਪੂ.)— ਇਸ ਨੇ ਕੰਨਵ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਮ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਈ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਂ 'ਸਿਸੁਕ' ਹੈ।

2. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਕਨਹਾ—ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿਮੁਕ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਨਾਸਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

3. ਸ੍ਰੀ ਸਾਤਕਰਨੀ—ਇਹ ਸਿਮੁਕ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਮਾਲਵਾ, ਗੋਦਾਵਰੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਡੈਲਟਿਆਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਅਤੇ ਬਰਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਰਾਜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਦੋ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਨਾਨਾ ਘਾਟ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਤੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ ਜਾਂ ਪੈਠਾਨ (Pratishthana or Paithan) ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਬਣਾਈ।

ਸਾਤਕਰਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਬੱਚੇ ਨਾਬਾਲਗ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਨਾਗਨਿਕਾ ਜਾਂ ਨਾਯਨਿਕਾ (Naganika or Nayanika) ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

4. ਹਾਲ—ਇਹ ਰਾਜਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਤਸਈ (ਸਪਤਸਤਕ) ਹੈ।

5. ਗੌਤਮੀ ਪੁੱਤਰ ਸਾਤਕਰਨੀ—ਇਸ ਨੇ ਸੰਨ 106 ਤੋਂ ਸੰਨ 130 ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਰਾਜਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਸਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ, ਸੌਰਾਸ਼ਟਰ ਮਾਲਵਾ, ਬਰਾਰ, ਉੱਤਰੀ ਕੋਨਾਕਾਨ ਅਤੇ ਪੂਨਾ ਤੇ ਨਾਸਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਸ਼ੱਕ, ਯਵਨ ਤੇ ਪੱਲਵ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਤਵਾਹਨ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਲਾਸਾਨੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (Unique Brahman) ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਖਤਰੀਆਂ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਤੋੜਿਆ। ਇਹ ਦਲੇਰ, ਲੜਾਕਾ ਅਤੇ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਇਆ।

6. ਵੈਸ਼ਿਸ਼ਠੀ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਪੁਲਮਾਵੀ ਜਾਂ ਪੁਲਮਾਵੀ—ਇਹ ਗੌਤਮੀ ਪੁੱਤਰ ਸਾਤਕਰਨੀ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਲਗਭਗ 130 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ੱਕ ਸਰਦਾਰ ਹੁਦਰਦਮਨ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਖੋਹ ਲਏ। ਇਹ ਹੁਦਰਦਮਨ ਦਾ ਜਵਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਲਗਭਗ 155 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਈ।

7. ਯਜਨਾ ਸ੍ਰੀ ਸਾਤਕਰਨੀ—ਇਹ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤਮ ਮਹਾਨ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸੰਨ 165 ਤੋਂ 195 ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਖਾੜੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਤਕ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਸ਼ੱਕ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਾਪਸ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕਿਆਂ (ਮਲਾਇਆ ਆਦਿ) ਵਿਚ ਵੀ ਸੀ।

ਇਸ ਰਾਜੇ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਰਾਜ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਲ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੱਕ ਵੰਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਪੱਲਵ, ਅਭੀਰ ਅਤੇ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਵੰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ ਖੋਹ ਲਏ। ਸੰਨ 226 ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਇਹ ਵੰਸ਼ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤ—ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਖੁਦ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮੌਰੀਆ ਰਾਜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਖਿਤਾਬ ਤੇ ਪਦਵੀਆਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਧਾਰਮਕ ਹਾਲਤ—ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉਨੱਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਿਵਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲ ਸਨ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਚੰਗਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ-ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਵਾਸਤੇ ਮੱਠ ਅਤੇ ਗੁਫਾਵਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬਦੇਸ਼ੀ ਲੋਕ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਤ—ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਚਾਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਮਹਾਂਸੈਨਾਪਤੀ, ਮਹਾਰਥੀ, ਮਹਾਂ ਭੋਜ ਆਦਿ ਰਾਜੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਅਮਾਤਿਆ, ਮਹਾਂ-ਮਾਤਰ ਆਦਿ ਰਾਜ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਸਨ। ਤੀਜੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਸਨੱਅਤ ਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦੇ ਮਾਹਰ, ਮੁਣਸ਼ੀ, ਹਕੀਮ, ਕਿਸਾਨ, ਸੁਨਿਆਰ ਆਦਿ ਸਨ, ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਲੁਹਾਰ, ਮਾਲੀ, ਤਰਖਾਣ, ਮਾਹੀ-ਗੀਰ ਆਦਿ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਦਸਤਕਾਰ ਸਨ।

ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ—ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਂਧਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਨ। ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ, ਪਸ਼ੂ-ਪਾਲਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਿੱਤੇ ਸਨ। ਵਪਾਰ ਵੀ ਉਨੱਤੀ ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਵਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਚੰਗੇ ਸਨ। ਵਪਾਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕੀ ਦੋਵੇਂ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੜੋਚ, ਕਲਿਆਣ, ਸਪਾਰਾ, ਮਾਲਾਬਾਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਰੂ, ਮਲਮਲ ਅਤੇ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਕਪੜਾ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਲਾਇਆ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਸੰਘ ਸਨ ਜੋ 'ਸ਼੍ਰੇਣੀ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਨਾਜ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਘ, ਜੁਲਾਹਿਆਂ, ਘੁਮਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਤੇਲੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘ। ਇਹ ਸੰਘ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਸੰਘਾਂ ਵਾਂਗ ਸਨ ਅਤੇ ਬੈਂਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ—ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉਨੱਤ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਾ ਹਾਲ ਨੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸੌ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਤਸਈ 'ਸਪਤਸਤਕ' ਲਿਖਿਆ। 'ਬ੍ਰਿਹਤ ਕਥਾ' ਅਤੇ 'ਕਾਤੰਤ੍ਰ' ਵੀ ਲਗਭਗ ਇਸ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਇਮਾਰਤਾਂ ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉਨੱਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੱਠ ਅਤੇ ਗੁਫਾਵਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਕਦੀਮ ਤਾਰੀਖੇ ਹਿੰਦ (ਉਰਦੂ : ਅਨੁਵਾਦ)—ਸਮਿੱਥ; ਅਰਲੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ—ਘੋਸ਼; ਏਨਸੈਂਟ ਇੰਡੀਆ—ਮੁਕਰਜੀ; ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਏਨਸੈਂਟ ਇੰਡੀਆ—ਡਾ. ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ।

—ਹੰਸ ਰਾਜ ਭਸ਼ੀਨ

ਸਾਤਖੀਰਾ : ਉਪ ਮੰਡਲ—ਇਹ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਖੁਲਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਉਪ ਮੰਡਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 1865 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਛੰਭਾਂ ਅਤੇ ਛੱਪੜਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਬਨ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਸਿਰਫ ਚੌਲ ਅਤੇ ਪਟਸਨ ਦੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ—ਸਾਤਖੀਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜੋ ਇਸ ਉਪ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ, ਦਰਿਆ ਇਛਾਮਤੀ ਦੀ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕਈ ਮੰਦਰ ਹਨ। ਇਥੇ

ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ 1869 ਈ. ਵਿਚ ਬਣੀ ਸੀ।

22° 40' ਉ. ਵਿਥ; 89° 00' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22 : 130

ਸ਼ਾਂਤਗਾਉਂ : ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਇਕ ਉੱਘਾ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਚਿਟਾਗਾਂਗ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਉੱਨਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਉਸ ਪਾਸੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ। ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਨੇ ਪੰਦਰਵੀਂ ਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੁਗਲੀ ਨੂੰ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਨਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤਗਾਉਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘਟਦੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1632 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹੁਗਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦਫਤਰ ਸ਼ਾਂਤਗਾਉਂ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਹੁਗਲੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਹੁਗਲੀ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਲ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅਜ ਇਕ ਉਜੜੀ ਥਾਂ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸਿਰਫ ਇਕ ਪਿੰਡ ਜਿਹਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

24°50' ਉ. ਵਿਥ; 90°30' ਪੂ. ਲੰਬ

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22 : 129

—ਡਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ : ਇਹ ਇਕ ਚੰਦਰ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਜੋ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਤੀਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦੇ ਹੱਥ ਲਾਇਆਂ ਬੁੱਢਾ ਜਾਂ ਦੁਰਬਲ ਵਿਅਕਤੀ ਜਵਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਦਾ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਤਵਾਦੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਗੰਗਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਭੀਸ਼ਮ (ਪਿਤਾਮਾ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਗੰਗਾ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਇਹਨੇ ਇਕ ਮਲਾਹ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸਤਿਆਵਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਪਰਾਸ਼ਰ ਮੁਨੀ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਸਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨਾਲ ਸਤਿਆਵਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਰਾਜਗੱਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਭੀਸ਼ਮ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਤਿਆਵਤੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ, ਇਹਦੇ ਪੁੱਤਰੇ ਅਤੇ ਕੌਰਵ ਪਾਂਡਵ ਪੜ੍ਹ-ਪੌਤਰੇ ਸਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰਦੂ ਵਰਲਡ—ਬੈਂਜਾਮਿਨ ਵਾਕਰ; ਏ ਕਲਾਸੀਕਲ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਹਿੰਦੂ ਮਾਈਥਾਲੋਜੀ—ਡਾਉਸਨ

ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ : ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹਾਂਸਾਗਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਦਾ ਕੋਈ 35 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਟਾਰਕਟਿਕ ਮਹਾਂ-ਦੀਪ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵਲ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੇ ਪੂਰਵ ਵਲ; ਅੰਟਾਰਕਟਿਕ ਦੇ ਤੱਟ ਤੋਂ ਬੇਰਿੰਗ ਸਟ੍ਰੇਟ ਤੀਕ 8350 ਨਾਉਟੀਕਲ ਮੀਲ (15,500 ਕਿ. ਮੀ.) ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕੋਲੰਬੀਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਮਲਾਇਆ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਤਕ 11,500 ਨਾਉਟੀਕਲ ਮੀਲ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੂਜੇ ਵੱਡੇ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਤੋਂ ਖੇਤਰਫਲ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਦੁੱਗਣਾ ਹੈ। ਬਿਨਾ ਸੀਮਾ ਤੱਟ ਸਾਗਰਾਂ ਤੋਂ ਇਸਦਾ ਖੇਤਰ-ਫਲ 166,000,000 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. (64,000,000 ਵ. ਮੀਲ) ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਔਸਤ ਡੂੰਘਾਈ 4280 ਮੀ. (140,50 ਫੁੱਟ) ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਡੂੰਘਾਣ ਫਿਲ-ਪਾਈਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੇਰੀਆਨ ਟ੍ਰੇਂਚ (Mariana Trench) ਦੀ ਹੈ ਜੋ 11,033 ਮੀ. (36,198 ਫੁੱਟ) ਡੂੰਘੀ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਅਰਧ ਗੋਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਤੰਗ ਜਿਹੀ (55 ਨਾਉਟੀਕਲ ਮੀਲ) ਬੇਰਿੰਗ ਖਾੜੀ ਰਾਹੀਂ ਆਰਕਟਿਕ ਸਾਗਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ

ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਅਰਧ ਗੋਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਅਤੇ ਅੰਧ ਮਹਾਂ-ਸਾਗਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਅੰਟਾਰਕਟਿਕ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸੌੜੇ ਜਿਹੇ ਡਰੇਕ ਪੈਸੇਜ (Drake Passage) ਰਾਹੀਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਤੇ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਬਹੁਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਿਰਫ ਜਾਪ, ਸਮਾਰਟਾ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਨੂੰ ਤਸਮਾਨੀਆ ਤੇ ਖਾਸ ਸਟ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਰੇਖਾ ਹੀ ਕੁਝ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਥਲੀ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਸੱਠਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੀਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਦਰਿਆ ਇਸੇ ਵਿਚ ਡਿਗਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਮਰੀਕਨ ਕਾਰਡੀਲੇਰਾ ਪਰਬਤ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਲਾਸਕਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਤਕ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਪੱਛਮੀ ਹੱਦ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਨਾਲ ਵੀ ਪਹਾੜ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਬੜੇ ਅਨ-ਨਿਯਮਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸੀਮਾ ਤੱਟੀ ਸਾਗਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਂਤਮਾਲਾ : ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੀ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਵਿਚ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਉਚਾਣਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਾਨਕ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੱਤ ਪਰਬਤੀ ਉਚਾਣਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤਮਾਲਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਂਤਮਾਲਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਚਾਣਾਂ ਅਜੰਤਾ, ਚਾਂਡੋਰ, ਇੰਧਿਆਦਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਯਾਦਰੀ ਪਰਬਤ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਾਂਤਮਾਲਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਪਰਬਤੀ ਸ਼ਾਖਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਾਲਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਰਲਾ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

—ਡਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

ਸ਼ਾਂਤਰ : ਵੇਖੋ, ਸ਼ਾਂਤਰ

ਸ਼ਾਂਤਾ : ਇਹ ਰਘੂਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਦੀ ਧੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਅੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਲੋਮਪਾਦ ਜਾਂ ਰੋਮਪਾਦ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਇਸਦਾ ਵਿਆਹ ਸ਼੍ਰਿੰਗੀ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਕਥਾ ਇੰਜ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਇੰਦਰ ਅੰਗ-ਰਾਜ (ਲੋਮਪਾਦ) ਨਾਲ ਨਾਨਾਰਾਜ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੀਂਹ ਨਾ ਪਿਆ ਤੇ ਭਾਰੀ ਕਾਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼੍ਰਿੰਗੀ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੰਗ-ਰਾਜ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਬਣ ਵਿਚ ਭੇਜੀ। ਸ਼੍ਰਿੰਗੀ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਉਣ ਸਾਰ ਹੀ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਲਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ਼੍ਰਿੰਗੀ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

—ਮਧੋਕ

ਸ਼ਾਂਤਾ ਆਨਾ ਦੇ (Santa Anna, De) 1794-1876) : ਇਸ ਮੈਕਸੀਕਨ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜ-ਨੀਤਕ ਦਾ ਜਨਮ 21 ਫਰਵਰੀ, 1794 ਨੂੰ ਜਾਲਾਪਾ ਵੈਰਾਕਰੂਜ਼ (Jalapa, Veracruz) ਵਿਖੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਪੇਨਿਸ਼ ਕਾਲੋਨੀਅਲ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਸਾਲ ਉੱਤਰੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ। 1821 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਡੀ ਆਇਗੁਆਲਾ ਯੋਜਨਾ (Plan de Iguala) ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਮੈਕਸੀਕੋ ਰਾਜ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ

ਆਗੂਸਟੀਨ ਦੇ ਈਟੂਰਵੀਥਾ (Agustin de Iturbide) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਹਟਾਕੇ ਇਸਨੇ ਉਥੇ ਲੋਕ ਤੰਤਰ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਟੈਕਸਾਜ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਇਸਨੇ ਮੈਕਸੀਕੋ ਫੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਲੱਤ ਕੱਟੀ ਗਈ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮੈਕਸੀਕੋ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਿਹਾ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਕਿਊਬਾ (Cuba) ਵਿਖੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1853 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰ 1855 ਵਿਚ ਫਿਰ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਖੁਸ਼ ਗਈ।

ਸਾਂਤਾ ਆਨਾ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੀਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਨ। 21 ਜੂਨ, 1876 ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮੈਕਸੀਕੋ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਮੰਦਹਾਲੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 19 : 972

ਸਾਂਤਾ ਕਰੂਸ : ਵੇਖੋ, ਸੈਂਤਾ ਕਰੂਜ਼

ਸਾਂਤਾ ਕਲਾਰਾ (Santa Clara) : ਕੇਂਦਰੀ ਕਿਊਬਾ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਮੂੰਗਾ ਚਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 112 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1689 ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਊਬਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਲੂਟੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਲੰਬਸ ਨੇ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਗੋਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੁਬਲਾ ਖਾਨ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਖੰਡ ਅਤੇ ਤਮਾਕੂ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। 1948 ਦੀ ਇਥੇ ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—131,504 (1970)

22°24' ਉ. ਵਿਥ ; 79°58' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 8 : 876

ਸਾਂਤਾਨਕੂਲਮ (Sattankulam) : ਇਹ ਕਸਬਾ ਤਾਮਿਲ ਨਾਡੂ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਤਿਰੂਨਿਲਵੈਲੀ (Tirunelveli) ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸ੍ਰੀਵਾਇਕੁੰਤਮ (Srivaikuntam) ਤਾਲੁਕੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾੜ ਦੇ (Palmyra) ਜੰਗਲ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਪਾਲਮਕੋਟਾ (Pa'amcottah) ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਸ਼ੱਕਰ ਬਹੁਤ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸਦਰਮੁਕਾਮ ਹੈ। 8°27'ਉ. ਵਿਥ; 77°55' ਪੂ. ਲੰਬ

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ ; ਗਜ਼. ਇ. ਪਾਕ

ਸਾਂਤਾ ਫੇ (Santa Fe) : ਇਹ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ।

ਰਾਜ—ਸਾਂਤਾ ਫੇ ਰਾਜ ਰੀਓਪਰਾਨਾ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਪੰਪਾ ਮੈਦਾਨ (Pampas) ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 133,007 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 2,135,583 (1970) ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਹਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੱਕੀ ਅਲਫਾਫਾ, ਕਣਕ, ਜੌਂ, ਕਪਾਹ, ਤਮਾਕੂ ਅਤੇ ਗੰਨੇ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਲਵਾਯੂ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਸਾਂਤਾ ਫੇ ਅਤੇ ਹੋਸਾਰੀਓ ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ। ਕਈ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਰੇਲ ਮਾਰਗ ਇਸ ਰਾਜ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰ—ਸਾਂਤਾ ਫੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਂਤਾ ਫੇ ਰਾਜ ਦਾ ਹੀ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ

ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰੀਓ ਸਲਾਦੋ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਰੀਓ ਪਰਾਨਾ ਜਲ-ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 1573 ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਦਰਿਆਈ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਜੋਂ ਉੱਨਤ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਂ, ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਆਧੁਨਿਕ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—251,912 (1970) ਹੈ।

31°40' ਦ. ਵਿਥ; 60°40' ਪੱ. ਲੰਬ

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 8 : 878

ਸਾਂਤਾ ਮਾਰਟਾ (Santa Marta) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦੇ ਮੈਗਡਾਲੀਨਾ (Magdalena) ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੈਰੀਬੀਅਨ ਸਾਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਗਡਾਲੀਨਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਲਗਭਗ 70 ਕਿ. ਮੀ. ਪੂ. ਉ. ਪੂ. ਵਲ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਖਾੜੀ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1525 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਡਾਕੂਆਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਲੁਟ ਮਾਰ ਕੀਤੀ। ਇਥੇ ਬਿਸ਼ਪ ਦੀ ਗੱਦੀ ਅਤੇ ਗਿਰਜਾਘਰ ਵੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—165,500 (1972)

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 19 : 1042 ; ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਯੀਅਰ ਬੁਕ—1973-74

ਸਾਂਤਾ ਰਾਮ, ਵੀ : ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਿਲਮ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 18 ਨਵੰਬਰ, 1901 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ 19 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਫਿਲਮੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਨੇ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਟੂਡੀਓ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਕਈ ਚੰਗੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਸਾਂਤਾ ਰਾਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫਿਲਮ 'ਨੇਤਾ ਜੀ ਪਾਲਕਰ' (ਖਾਮੋਸ਼) ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ 'ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' 'ਚੰਦਰ ਸੇਨਾ' (ਦੋਵੇਂ ਖਾਮੋਸ਼) 'ਕਿੰਗ ਆਫ ਅਯੁੱਧਿਆ', 'ਮਾਇਆ ਮਛੰਦਰ', 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਮੰਬਨ', 'ਦੁਨੀਆ ਨਾ ਮਾਨੇ', 'ਆਦਮੀ', 'ਪੜੋਸੀ' ਆਦਿ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣੀਆਂ। ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਇਸ ਨੇ ਰਾਜ-ਕਮਲ ਕਲਾਮੰਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਥੇ ਇਸ ਨੇ 'ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ', 'ਦਹੇਜ਼' 'ਤੀਨ ਬੱਤੀ ਚਾਰ ਰਾਸਤਾ', 'ਸੁਝਾ ਕਾ ਤਾਰਾ', 'ਪਰਛਾਈਂ', 'ਝਨਕ ਝਨਕ ਪਾਇਲ ਬਾਜੇ', 'ਦੋ ਆਂਖੇਂ ਬਾਰਾਂ ਹਾਥ', 'ਨਵਰੰਗ', 'ਤੂਫਾਨ ਔਰ ਦੀਆ', 'ਇਸਤ੍ਰੀ', 'ਗੀਤ ਗਾਇਆ ਪਥਰੋਂ ਨੇ', 'ਬੰਦੂ ਜੋ ਬਣ ਗਈ ਮੌਤੀ', ਆਦਿ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਾਈਆਂ।

ਇਸਦੀ ਫਿਲਮ 'ਝਨਕ ਝਨਕ ਪਾਇਲ ਬਾਜੇ' ਨੇ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਫਿਲਮ 'ਦੋ ਆਂਖੇਂ ਬਾਰਾਂ ਹਾਥ' ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ-ਮਾਹਿਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਸਾਂਤੀ ਸਰੂਪ ਭਟਨਾਗਰ (ਸਰ) : ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਭੇੜਾ ਵਿਖੇ ਸੰਨ 1894 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ, ਲਾਲਾ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰੀ ਸਹਾਏ, ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ। ਸਾਂਤੀ ਸਰੂਪ ਅਜੇ ਅੱਠਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਨਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਠ, ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਪਾਲਿਆ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਭਾਰ ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੋਸਤ, ਲਾਲਾ ਰਘੁਨਾਥ ਸਹਾਏ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਲੈ ਲਿਆ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ ਐਂਟਰੈਂਸ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰੁਚੀਰਾਮ ਸਾਹਨੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤਿ ਪਿਆਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਐਮ. ਐਸ. ਸੀ. ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਸੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਡਿਮਾਂਸਟਰੇਟਰ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1919 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਕਾਲਜ 'ਚੋਂ ਵਜ਼ੀਫਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਰੈਮਜ਼ੇ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਵਜ਼ੀਫਾ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1921 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਡੀ. ਐਸ. ਸੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਮਿਲੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਇਹ ਕਾਜ਼ੀ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1924 ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਕ-ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਣ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਧਨ ਇਸ ਨੇ ਇਸਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਉਹ ਇਸ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਕੈਮੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਖੋਜ ਬੋਰਡ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ।

ਡਾਕਟਰ ਭਟਨਾਗਰ ਨੇ ਪਾਇਸ ਸਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਖੋਜਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਅਣੂਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁੰਬਕੀ ਗੁਣ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਕ ਚੁੰਬਕ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਚੁੰਬਕੀ-ਰਸਾਇਣ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਇਸ ਨੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਏ. ਐਸ. ਮਾਥਰ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾ. ਭਟਨਾਗਰ ਨੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਖੋਜ ਪੈਟ੍ਰੋਲੀਅਮ ਸਬੰਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਸਟੀਲ ਬਰਦਰਜ਼ ਨਾਮੀ ਵਿਉਪਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਨਕਦ ਅਤੇ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਧਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੂਸਰੀ ਆਮਦਨ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਗੁੱਦੜ (ਲੀਰਾਂ) ਤੋਂ ਪਸ਼ਮੀਨਾ ਸਿਲਕ ਬਣਾਉਣਾ, ਬਨਸਪਤ ਤੇਲਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਹੇਵੰਦ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਬੈਕੋਲਾਈਟ, ਪਲਾਸਟਿਕ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੀ ਖੋਜਾਂ ਹਨ।

ਇਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦਾ ਕਵੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 1 ਜਨਵਰੀ, 1955 ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 8 : 429

ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਬ : ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਬ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰਬ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਮੁਨੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਦ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਅਰਜਨ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਕੇ ਰੱਥ ਤੋਂ ਡਿਗ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਪਲੰਗ ਜਾਂ ਸੇਜ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਲੇਟਾਂਗਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ

ਉੱਤੇ ਪਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਇਹਨਾਂ ਤੀਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਰਖਾਂਗਾ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਉੱਤੇ ਹੀ ਲੇਟੇ ਰਹੇ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਪਾਂਡਵ ਜਿੱਤ ਗਏ। ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਆਦਿ ਪੰਜ ਪਾਂਡਵ ਤੇ ਦਰੋਪਦੀ ਆ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਪਿਤਾਮਾ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਓ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਅਗਲਾ ਜੀਵਨ ਸੁਖੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਰੋਚਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਦਾਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਦਇਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਅੰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਚ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਰਜ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਮਝ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਤਾਂ ਗਿਆ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ। ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਪਰਬ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਬ ਹੈ।

—ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੱਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ

ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੁਰ : ਇਹ ਬੰਗਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਣਾ ਘਾਟ ਉਪ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਨਦੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਹੁਗਲੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਇਥੇ 1865 ਈ. ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੁਰ ਕੱਪੜਾ ਉਣਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ, ਪਰ ਮਿੱਲਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਸਸਤੇ ਬਣ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਸਨੱਅਤ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਖਜੂਰ ਦੇ ਗੁੜ ਦੀ ਤਜਾਰਤ ਵੀ ਇਥੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੀ ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਵੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। 1897 ਈ. 'ਚ ਭੁਚਾਲ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਥੇ ਕੱਤਕ ਪੁਰਨਮਾ ਦੀ ਰਾਸਯਾਤਰਾ ਦਾ ਉਤਸਵ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਚੰਗਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੀ ਹੈ।

23°10' ਉ. ਵਿਭ ; 88° 25' ਪੂ. ਲੰਬ

ਆਬਾਦੀ 51,190 (1961)

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 11 ; ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 21

—ਡਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ

ਸਾਦ, ਦੋਨਾਤੀਅਨ, ਆਲਫਾਂਸ ਫਰਾਂਸਵਾ (Sade, Donatien, Alphonse Francois—1740-1814) :

ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ 'ਮਰਕੁਈਸ ਦੇ ਸਾਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਅਸਲੀਲ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ 2 ਜੂਨ, 1740 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਚੌਦਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੈਰਿਸ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਚੌਖੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਬਦਨਾਮ ਸੀ। 1772 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਐਕਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਵਿਰੋਧੀ-ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਇਹ ਨੱਸ ਕੇ ਇਟਲੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। 1777 ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਮੁੜਨ ਤੇ ਇਹ ਪਕੜਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਭੱਜ ਗਿਆ।

1778 ਵਿਚ ਇਹ ਫਿਰ ਪਕੜਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। 1803 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ 2 ਦਸੰਬਰ, 1814 ਨੂੰ ਮਰ ਗਿਆ।

ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਹ 27 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ 'ਜੁਸਤਿਨਾ' (Justine—1791) 'ਜੂਲੀ-ਅਟ' (Juliette—1792), ਅਤੇ (La Philosophic dans le bondois—1795) ਅਰਥਾਤ, 'ਜਨਾਨਖਾਨੇ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਤੇ (Les Crimes de L'amour—1800) ਅਰਥਾਤ 'ਪ੍ਰੇਮ ਸਬੰਧੀ ਅਪਰਾਧ' ਹਨ। ਸਾਂਦਵਾਦ ਜੋ ਇਕ ਲਿੰਗ ਵਿਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਮ ਵਿਲਾਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕਠੋਰ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਆ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ, 19:868

ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ : ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਭਿਅਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਕ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਤਲੁਜ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਆਖਦੇ ਹਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਝਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਦੁਆਬ (Rechna Doab) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਦੁਆਬੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਨਾਂ ਹਨ। ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਉੱਚੇ ਤੇ ਪੱਧਰੇ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਬਾਰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਰਚਨਾ ਦੁਆਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਪੂਰਾਣੇ ਵਹਿਨ ਵਿਚਕਾਰ ਨੀਲੀ ਬਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਝਨਾਂ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਰਾਨਾ ਬਾਰ (Kirana Bar) ਹੈ।

ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਬੰਦਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਸੰਤ ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਜੀ ਵੀ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖਾਰਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਸੇਵਕੀ ਸਦਕਾ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ—

“ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਜੀ ਕਰਿਓ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਉਤਾਰਾ”

ਹ. ਪੁ.—ਏ. ਜ਼ਗਰਫੀ ਆਫ ਪਾਕਿਸਤਾਨ—ਡਾ. ਕਾਜ਼ੀ. ਐਸ. ਅਹਿਮਦ ਐਸ. ਆਈ.

ਸ਼ਾਦਾ (1832-1892) : ਇਸ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾਂ ਅਬਦੁੱਲਾ ਅਤੇ ਉਪਨਾਮ 'ਸ਼ਾਦਾ' ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਮੀਆਂ ਵਰਿਆਮ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਸੂਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਕੋੜੇਪੁਰ ਸੁਖਰਾਏ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ।

ਸ਼ਾਦਾ ਦਰਮਿਆਨੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਇਹ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਬੈਂਤ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਕ 'ਦੁੱਰੁਤੁਲ ਇਸਲਾਮ' (ਛਪਣ ਦਾ ਸੰਨ 1873 ਈ.) ਤੇ ਦੂਜੀ 'ਚਰਖਾ ਰੰਗ ਰੰਗੀਲਾ'। ਇਸ ਦੀ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਅਣਛਪੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਨਸੀਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਸ਼ਾਦਾ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਸੀ। 'ਚਰਖਾ ਰੰਗ ਰੰਗੀਲਾ' ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ, ਰੱਬ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣ, ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਆਦਿ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੂਫੀਆਨਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ, ਚਰਖਾ, ਸਹੇਲੀਆਂ, ਦਾਜ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 1892 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਪੰ. ਸ਼ਾ. ਤਜ਼

—ਡਾ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ

ਸਾ ਦਾ ਮੀਰਾਂਦਾ, ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦਾ (Sa De Miranda, Francisco De-1481-1558) : ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਤਗੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਸੀ ਜੋ ਕੂਇੰਬਰਾ (Coimbra) ਦੇ ਇਕ ਪਾਦਰੀ ਗਾਨਕਾਲੋ ਮੈਂਡਸ ਡੇ ਸਾ (Goncalo Mandes de sa.) ਦਾ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਲਿਜ਼ਬਨ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ 1521 ਤਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਇਹ ਉਥੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ 1521 ਈ. ਤੋਂ 1526 ਈ. ਤਕ ਇਟਲੀ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆ। ਉਥੋਂ ਇਹ ਪੀਟਰਾਰਕ ਦੇ ਸਾਨੱਟ ਦੇ ਕਾਨਜ਼ੋਨ (Conzone), ਦਾਂਤੇ ਦੀ ਤਰਸੈਂਤ (Tercet ਅਰਥਾਤ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾ ਛੰਦ), ਆਰੀਆਸਤੋ (Ariosto) ਦਾ 'ਓਤਾਵਾਰੀਮਾ' (Ottavarima—ਅਰਥਾਤ ਅੱਠ ਤੁਕਾ ਛੰਦ) ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਪੁਰਤਗੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਂਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਆਈ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਮਈ, 1558 ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19: 869

ਸਾਦਿਕ ਇਮਾਮ ਜਾਫ਼ਰ ਸਾਦਿਕ : ਇਹ ਇਮਾਮ ਬਾਕਰ ਦਾ ਲੜਕਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੋਹਤਾ, ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਪੜਪੋਤਾ ਅਤੇ ਇਮਾਮ ਜ਼ਹੀਲੁਦੀਨ ਦਾ ਪੋਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇਰਾਂ ਰੱਬੀਉਲਅੱਵਲ ਦਿਨ ਸੋਮਵਾਰ 90 ਹਿਜਰੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਆਪਣੇ ਨਾਨੇ, ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਅਰਵਾ-ਬਿਨ-ਜੁਬੈਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਜਾਫ਼ਰ ਸਾਦਿਕ ਸਹਾਬੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਨਬੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਇਮਾਮ ਆਜ਼ਮ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ (manuscript) ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਫ਼ਰਕਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਕਾਸਮ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਪੰਦਰਾਂ ਰਜ਼ਬ ਦਿਨ ਜੁਮਾ 141 ਹਿਜਰੀ ਨੂੰ ਹੋਈ।

—ਐਚ. ਐਮ. ਮਕਬੂਲ ਰਹਿਮਾਨ

ਸਾਦਿਕ ਬੇਗ ਖ਼ਾਂ : ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਮੁਈਨੁਲ ਮਲਕ ਦਾ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਅਕਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1752 ਈ. ਵਿਚ ਸਾਦਿਕ ਬੇਗ ਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਮਾਥੋਵਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਵਾਹ ਨਾ ਚੱਲੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕੋਲ ਤੋਪਖਾਨਾ ਸੀ। ਨਵੰਬਰ, 1753 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਈਨੁਲ ਮਲਕ ਦੇ ਮਰਨ ਤੇ ਸਾਦਿਕ ਬੇਗ ਖ਼ਾਂ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦਾ ਨਾਇਬ ਸੀ। ਸੰਨ 1755 ਈ. ਵਿਚ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਇਬ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਦਸੰਬਰ, 1755 ਈ. ਵਿਚ ਸਾਦਿਕ ਬੇਗ ਖ਼ਾਂ ਮੁਈਨੁਲ ਮਲਕ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਮੁਗ਼ਲਾਨੀ ਬੇਗਮ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਡਰਕੇ ਸਰਹੰਦ ਨੱਸ ਗਿਆ। 1757 ਈ. ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨ ਜਰਨੈਲ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਹਾਰ ਖਾਧੀ। ਅਪਰੈਲ, 1758 ਈ. ਵਿਚ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਦਿਕ ਬੇਗ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਤੁਰਤ ਹੀ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ

ਅਧੀਨਗੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ, ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਾਲਸਾ-ਦਲ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਨਸਦੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦਾ ਸਤ ਅਠ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤਕ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਜੋਸ਼ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਕੇ ਇਕ ਦਮ ਸਾਦਕ ਬੇਗ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਫੱਟੜ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਚੱਕ ਕੇ ਡਰੋਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ।

ਸਾਦਿਕ ਬੇਗ ਆਪਣੇ ਦੀਵਾਨ ਲਛਮੀ ਨਾਰਾਇਨ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਚਿੱੜਕੇ ਸਾਦਿਕ ਬੇਗ ਨੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਝੜਪਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਨਵੰਬਰ, 1759 ਈ. ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਅਫਗਾਨ ਫੌਜ ਸਰਹੰਦ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਸਾਦਿਕ ਬੇਗ ਖਾਂ ਨੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਰਹੰਦ ਛੱਡ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਨਸ ਗਿਆ।

—ਡਾ. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ

ਸਾਂਦਿਲਯਾ : ਵੇਖੋ, ਸਾਂਡਿਲਯ

ਸਾਂਦੀ : ਇਹ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰਦੋਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਹਰਦੋਈ ਟਾਊਨ ਨਾਲ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਝੁਸੀ ਦੇ ਇਕ ਸੋਮਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਚੌਖਾ ਚਿਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਸੱਯਦਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਦਰਖਤ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਦਾਹਰ ਝੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਡੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੰਬਲ ਅਤੇ ਦਰੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—36725 (1961)

27°15' ਉ. ਵਿੱਥ; 79°55' ਪੂ. ਲੰਬ

ਸਾਦੁਦੀਨ ਹੋਚਾ : ਵੇਖੋ, ਸਾਦੁਦੀਨ ਹੋਚਾ

ਸਾਦੁਲਪੁਰ (Sadullapur) : ਇਹ ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜ ਦੀ ਫਾਲੀਆ (Phalia) ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੰਡ ਹੈ। 22 ਨਵੰਬਰ, 1848 ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

32°25' ਉ. ਵਿੱਥ; 73°53' ਪੂ. ਲੰਬ

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 21 : 349

ਸਾਧੂ : 'ਸਾਧੂ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਿਰਸੁਆਰਥ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਇਸਦੇ ਆਮ ਅਰਥ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁਣ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਆਚਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ 'ਸਾਧੂ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਸਾਧੂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਪੁੱਤਰ, ਧਨ ਅਤੇ ਜਸ ਦੀ ਚਾਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸੀ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਦੇ ਅਰਥ ਉੱਤਮ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ, ਭਲਾ, ਨੇਕ ਅਤੇ ਉਪਕਾਰੀ ਆਦਿ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਥੇ ਸਾਧੂ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ, ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ

ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸਾਧੂ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਸਾਧੂ ਭਗਵਾਂ ਵੇਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਦੰਡੀ ਸਾਧੂ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ 'ਰਾਮਾਨੰਦੀ ਸਾਧੂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਲੰਗੋਟ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਆਮੀ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਮਹਾ ਪ੍ਰਭੂ ਚੈਤਨਯ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਨੰਦੀ ਸਾਧੂ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਲੰਗੋਟ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਤਰਿਸੂਲ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਮਾਨੰਦੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧਾਮ ਅਯੁਧਿਆ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਨੰਦੀਆਂ ਦਾ ਮਥਰਾ ਹੈ। ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਫਿਰਕਾ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧੂ 'ਸ਼ੈਵ ਸਾਧੂ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਸਥਾਨ ਕਾਸ਼ੀ ਹੈ।

ਮਹਾਤਮਾਂ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਾਧੂ 'ਭਿਕਸ਼ੂ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ 'ਵਿਹਾਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਵੀਰ ਜੈਨ ਦੇ ਅਨੁਆਈ 'ਜੈਨੀ ਸਾਧੂ' ਮੂੰਹ ਤੇ ਚਿੱਟੀ ਪੱਟੀ ਬੰਨੀ, ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਭਿਕਸ਼ੂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸਾਧੂ ਪੱਕੇ ਅਹਿੰਸਾਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਟੋਲਾ 'ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਬਾ ਸ਼੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਹਨ।

ਸਾਧੂ ਭ੍ਰਮਣ ਤੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰਿਦੁਆਰ ਵਿਚ 'ਕੁੰਭ' ਦੇ ਮੇਲੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਧੂ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਮਰ ਬਿਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਈ ਸਾਧੂ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਾਧੂ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਉਦੇਸ਼ ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਵ. ; ਮ. ਕੋ. 183

ਸਾਧੂ ਸਦਾ ਰਾਮ : ਸਾਧੂ ਸਦਾ ਰਾਮ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਗੰਧੀਲੀ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਵਿਚ 1861 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਚੋਟ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਧੂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਵੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਦੋ ਕਿੱਸੇ-ਸੱਸੀ ਪੁਨੂੰ ਅਤੇ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਸ਼ਾਨ (ਰਾਜ) : ਇਹ ਬਰਮਾ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਸਰਹੱਦੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ 21°30' ਉ. ਵਿੱਥ ਅਤੇ 98°30' ਪੂ. ਲੰਬ. ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ਾਨ ਰਾਜ ਅਤੇ ਵਾ ਰਾਜ ਨੂੰ, ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਇਕਾਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 153600 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਟਾਉਂਗੀ (Taunggyi) ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ 914 ਮੀਟਰ ਔਸਤ ਉਚਾਈ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਨ ਪਠਾਰ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਮੁਖ

ਚਟਾਨ ਨੀਸ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਖਾਣਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਥੇ 114 ਸੈਂ.ਮੀ. ਤੋਂ 127 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤੱਕ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਾਨ, ਕਪਾਹ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਖੇਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੰਗੂਨ ਅਤੇ ਮਾਂਡਲਾ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਰਾਹੀਂ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੱਕ ਪੁਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—20,86,000।

ਹ.ਪੁ.—ਹਿ. ਵਿ. ਕੋ.11: 243

ਸਾਨ ਐਂਟਾਨੀਓ (San Antonio) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਟੈਕਸਾਸ (Texas) ਰਾਜ ਵਿਚ ਬੈਕਸਰ (Bexar) ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਆਸਟਨ (Austin) ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ 128 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਾਨ ਐਂਟਾਨੀਓ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉਦਗਮ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਨ ਐਂਟਾਨੀਓ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਗਿਣੇ ਮਿਣੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਸਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨ ਐਂਟਾਨੀਓ ਲਗਾਤਾਰ 118 ਸਾਲ ਸਪੇਨੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਬੰਧ ਮੈਕਸੀਕੋ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹਾਊਸ, ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਕਲੱਬਾਂ ਸਪੇਨੀ—ਮੈਕਸੀਕਨ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਸਪੇਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਸਪੇਨੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਪੇਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਨ ਐਂਟਾਨੀਓ ਵਿਖੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਹਵਾਈ ਬੇੜੇ ਦਾ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਆਰਥਕ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1970 ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 654,153 ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਮੈਟਰੋਪਾਲੀਟਨ ਖੇਤਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 864,014 ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਯੀਅਰ ਬੁੱਕ 1973-74

ਸਾਨਸ (Sens) : ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਮੱਧ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਸੈਨੋਨੀਜ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ 112 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਦਰਿਆ ਯਾਨ ਅਤੇ ਵਾਨ ਦੇ ਸੰਗਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਸਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਥੀਏਟਰ ਅਤੇ ਸਰਕਸਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਥੇ ਫਰਾਂਸ ਦੀਆਂ ਛੇ ਵੱਡੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਥੋਂ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਸਨਅਤਾਂ ਆਟਾ ਪੀਹਣਾ, ਚਮੜਾ ਰੰਗਣਾ, ਲੋਹੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਬੂਟ ਬਣਾਉਣਾ, ਬੁਰਸ਼, ਰਸਾਇਣਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਾਂਟੇ ਫੂਰੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹਨ। ਏਥੇ ਸੇਂਟ ਏਟੀਅਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਿਰਜਾ ਅਤੇ ਇਕ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦਾ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਲਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—19,690 (1962)

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19; ਐਨ. ਅਸੋ. 24 : 565

ਸਾਨ ਸਟੇਫਾਨੋ ਦੀ ਸੰਧੀ (Treaty of San Stefano) : ਇਹ ਸੰਧੀ 3 ਮਾਰਚ, 1878 ਈ. ਨੂੰ ਰੂਸ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰੂਸੀ-ਤੁਰਕੀ ਯੁੱਧ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਬਲਗਾਰੀਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਅਧੀਨ-ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਰਬੀਆ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਂਟੀਨੀਗਰੋ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵਧਾ ਕੇ ਤਿਗਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੋਰਟ (Porte) ਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਰੂਸ ਨੂੰ

ਇਸ ਸੰਧੀ ਰਾਹੀਂ ਡੋਬਰੂਜਾ (Dobrudja), ਆਰਦਾਹਾਨ, ਕਾਰਸ, ਬਾਯਜੀਦ ਅਤੇ ਬਾਤੂਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ। ਡੈਨਜੂਬ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬਣੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਰਮੀਨੀਅਨ ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਬੋਸੀਨਾ ਹਰਜਗੋਵੀਨਾ (Bosina-Hercegovina) ਦੀ ਖੁਦ-ਮੁਖਤਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਧੀ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੁਰਕੀ ਸਾਮਰਾਜ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਰੂਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਬਲਕਾਨ ਵਿਚ ਵੀ, ਆਰਮੀਨੀਅਨਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰੋਧ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਧੀ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੇ, ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਅਦਲੀ ਬਦਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕੀਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨਵਾਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸੰਧੀ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੋਈ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਮਹਾਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਧੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡਾ ਬਲਗਾਰੀਆ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਰੂਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਆਸਟਰੀਆ ਨੇ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਬਲਕਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਆਸਟਰੀਆ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਉਪਰ ਇਕ ਯੂਰਪੀਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, 13 ਜੂਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 13 ਜੁਲਾਈ, 1878 ਈ. ਤਕ ਬਰਲਿਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਇਕਤੱਰਤਾ ਹੁਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਨਸਟੇਫਾਨੋ ਦੀ ਸੰਧੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19 : 971

ਸਾਨਸੀ (ਚੀਨ) : ਵੇਖੋ, ਸਾਂਸੀ

ਸਾਨਸੇਵੀਨੋ, ਆਂਡਰੇਅ (1460-1529) : ਇਹ ਇਟਲੀ ਦਾ ਇਕ ਮੂਰਤੀਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮੋਨਟੇ-ਸਾਨ ਸਾਵੀਨੋ (Monte San Savino) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਕਾਨਟੂਚੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਅੱਲ ਸਾਨ ਸੇਵੀਨੋ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਨਟੋਨਿਓ ਪਾਲਾਈਵਾਲੋ ਪਾਸੋਂ ਕੰਮ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ ਇਸਨੇ ਲੇਓਨਾਰਡੋ ਡਾ ਵੀਨਚੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਪਣਾਈ।

ਸੰਨ 1491 ਈ. ਵਿਚ ਪੁਰਤਗਾਲ ਦੇ ਫਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਲਿਜ਼ਬਨ ਬੁਲਾਇਆ, ਜਿਥੇ ਇਹ 9 ਸਾਲ ਤਕ ਮੂਰਤੀਕਾਰ ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਮਾਹਿਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 1500 ਈ. ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਫਲੋਰੈਂਸ ਆਇਆ। ਪੌਪ ਜੂਲੀਅਸ ਤੀਜੇ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੋਂ ਬਾਸੋ ਅਤੇ ਸਫਾਰਟਸਾ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਬਣਵਾਏ। ਪੌਪ ਲੀਓ ਦਸਵੇਂ ਨੇ ਵੀ ਲੋਰੇਟੋ ਗਿਰਜੇ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਲਈ ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਹਾ, ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਇਸਨੇ 1513-1529 ਈ. ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੂਰਤੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੇਂਟ ਜੌਨ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਨੂੰ ਬਪਤਿਸਮਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਆਰਟ ਸਬੰਧੀ ਸੰਨ 1935 ਈ. ਵਿਚ 'ਏ ਸਟੱਡੀ ਬਾਈ ਜੀ. ਐਚ. ਹੰਟਲੇ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਮੁਖ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਜੈਕੋਪੋ ਸਾਨਸੇਵੀਨੋ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਰਤੂ 1529 ਈ. ਵਿਚ ਰੋਮ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ.ਪੁ.—ਐਨ. ਅਸੋ. 24; ਐਨ. ਯੂ. 13; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. : 19 : 971

ਸਾਨਸੇਵੀਨੋ, ਜੈਕਾਪੋ (Sansovino, Jacopo) : ਇਟਲੀ ਦੇ ਇਸ ਉੱਘੇ ਮੂਰਤੀਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸਾਰੀ-ਮਾਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ 2 ਜੁਲਾਈ, 1486 ਨੂੰ ਫਲੋਰੈਂਸ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1505 ਵਿਚ ਇਹ ਜੂਲਯਾਨੋ ਦਾ ਸਾਂਗਾਲੋ (Giuliano da Sangallo) ਨਾਲ

ਰੋਮ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਸ ਨੇ ਪੋਪ ਜੂਲੀਅਸ ਦੂਜੇ ਕੋਲ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਉਸਾਰੀ ਕਲਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1511 ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਪਸ ਫਲੋਰੈਂਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1518 ਵਿਚ ਮੁੜ ਰੋਮ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਕਈ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਸੰਨ 1527 ਵਿਚ ਇਹ ਵੈਨਿਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਸਾਰੀ-ਮਾਹਿਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1536 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਸੇਂਟ ਮਾਰਕੋ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸੁੰਦਰ ਬੁੱਤ ਬਣਾਏ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 27 ਨਵੰਬਰ, 1570 ਨੂੰ ਵੈਨਿਸ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19 : 1036

ਸਾਨ ਜੂਲੀਆਨੋ (1852-1914) : ਇਹ ਇਟਲੀ ਦਾ ਨੀਤੀਵਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ 10 ਦਸੰਬਰ, 1852 ਨੂੰ ਸਿਸਲੀ ਦੇ ਇਕ ਅਮੀਰ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਕਾਟੋਨੀਆ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਕਾਟੋਨੀਆ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਵਕਾਲਤ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਮੇਅਰ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ 1882 ਈ. ਵਿਚ ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਜੋਲਿਟੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਅਧੀਨ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਪੈਲ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਡਾਕ ਤੇ ਤਾਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1904 ਵਿਚ ਚੋਣ ਵਿਚ ਹਾਰ ਜਾਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੈਨੇਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦਸੰਬਰ 1905 ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਫਾਇਰਿਸ਼ ਪਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1906 ਈ. ਤੋਂ 1910 ਈ. ਤੱਕ ਇਹ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜਦੂਤ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਤੇ ਅਮਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਰਤੂ 16 ਅਕਤੂਬਰ, 1914 ਈ. ਨੂੰ ਰੋਮ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19

ਸਾਨਜੋ, ਸਾਨੋਟੋਮੀ (1837-1891 ਈ.) : ਇਹ 1868 ਈ. ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਜਾਪਾਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਸਮੇਂ ਇਕ ਦਰਬਾਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੀਤੀਵਾਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘਟੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘਟੀ।

ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ 1871 ਈ. ਤੋਂ 1885 ਤਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਰਿਹਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘੋਸ਼ਨਾਵਾਂ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। 12 ਅਕਤੂਬਰ, 1881 ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਆਦੇਸ਼, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਵੀ ਇਸੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕੋਰੀਆ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਛੇੜਣ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਧੜੇ ਨੇ ਇਸ ਉਪਰ ਇਹ ਦਬਾਉ ਪਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾਵੇ। ਲਗਾਤਾਰ ਦਬਾਉ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੇ 1873 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਈਵਾਕੁਰਾ ਟੋਮੋਮੀ (Iwakura Tomomi) ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ।

ਅਖੀਰ 1885 ਈ. ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕੈਬਨਿਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਸਾਨਜੋ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਵੀ ਸੀਲ ਦੇ ਲਾਰਡ ਕੀਪਰ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਉੱਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19 : 147

ਸਾਂਨਟ : ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਚੌਦਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਛੰਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੂਪ ਅਤਾਲਵੀ ਕਵੀ ਪੀਟਰਾਰਕ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ, ਇਕ ਅੱਠਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਟੁਕੜਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਓ ਅ ਓ ਓ ਓ ਅ ਓ ਅਤੇ ਇਕ ਛੇ ਤੁਕਾਂ ਦਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਏ ਸ ਹ ਏ ਸ ਹ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਜਾਂ ਏ ਸ ਏ ਸ ਏ ਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਸਾਂਨਟ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਤੁਕੇ ਬਦਲਵੇਂ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਵਾਲੇ, ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਦੋ ਤੁਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ Piero delle Vigne ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ Piero delle Vigne ਵਾਲਾ ਸਾਂਨਟ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਮਿਲਟਨ ਨੇ ਪੀਟਰਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਕੁ ਬਦਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਅੱਠ ਤੁਕੇ ਦਾ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਛੇ ਤੁਕੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਕ ਔਗੁਣ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਕੋਲਰਿਜ਼ ਤੇ ਸ਼ੈਲੇ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਰੂਪ ਦੇ ਸਾਂਨਟ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਫਰਾਂਸ, ਸਪੇਨ ਤੇ ਪੁਰਤਗਾਲ ਵਿਚ ਪੀਟਰਾਰਕ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਹੀ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਸਾਂਨਟ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਭਾਵ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਹਿਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਸੀਮਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਂਨਟ ਰੂਪ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ ਆਦਿ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਂਨਟ ਰੂਪ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਪਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਚੌਦਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਜਾਂ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਕ ਪਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਾਡੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਦਲਵਾਂ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਵੀ ਕੁਝ ਬਣਾਉਣੀ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਸਾਨਟਾ ਕਰੂਸ, ਆਲਵਾਰਾ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਨ, ਪਹਿਲਾ ਮਾਰ-ਕੁਇਸ (1526-1588 ਈ.) : ਇਹ ਇਕ ਸਪੇਨੀ ਐਡਮਿਰਲ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 12 ਦਸੰਬਰ, 1526 ਨੂੰ ਗਰਨਾਡਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1564 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਬੇਲੇਦ ਦੇ ਗੋਮੇਰਾ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਸੰਨ 1571 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਆਸਟਰੀਆ ਦੇ ਡਾਨ ਜਾਨ ਅਧੀਨ ਲੀਪੋਟੋ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਟਿਊਨਸ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਸਪੇਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਿਲਿਪ ਦੂਜੇ ਨੇ ਪੁਰਤਗਾਲ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਜਲ-ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਪੁਰਤਗਾਲ ਵਿਰੁਧ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1583 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਟਰੇਸੇਈਰਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਪੁਰਤਗਾਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਪੇਨ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਪੇਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਿਲਿਪ ਦੂਜੇ ਨੇ ਇਸੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਚਾਹਿਆ, ਜਿਸ ਲਈ ਅਜਿੱਤ ਬਹਿਰੀ ਬੇੜਾ ਆਰਮੇਡਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਇਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਬੇੜੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਇਸ ਦੇ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਅਜਿਹਾ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ 9 ਫਰਵਰੀ, 1588 ਈ. ਨੂੰ ਲਿਜ਼ਬਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੈ. 24 : 278 ; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20

ਸਾਨਟਾਨਾ ਪੇਦਰੋ (Santana Pedro 1801-1864 ਈ.) : ਇਹ ਉਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਨੇਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਡੋਮਿਨਿਕੈਨ ਗਣਰਾਜ ਨੇ ਹੇਤੀ ਤੋਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ 1844-

1861 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਿਹਾ। 1848 ਵਿਚ ਇਹ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ 1849 ਵਿਚ ਹੇਤੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੇ ਡਿਕਟੇਟਰਾਨਾ ਰਵੱਈਆ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਬੁਆਨਾ ਸੈਵੈਨਟਾਰਾ ਬਾਈਜ਼ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। 1861 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਗਣਰਾਜ ਸਪੇਨ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਦੇਣ ਲਈ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਪੇਨ ਦੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ 1863 ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਿਆ ਤੇ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੇ ਜੂਨ, 1864 ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਸ਼. 24 : 284

—ਪ੍ਰੋ ਸੱਚਦੇਵ

ਸਾਨਟਿਆਗੋ ਦੇ ਕਿਊਬਾ : ਪੂਰਬੀ ਕਿਊਬਾ ਵਿਚ ਉਰੀਐਂਟੇ (Oriente) ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਊਬਾ ਦੀ ਇਕ ਉੱਘੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕੈਰਿਬੀਅਨ ਸਾਗਰ ਤੋਂ 9 ਕਿ. ਮੀ. ਅੰਦਰ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਖਾੜੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੈਵਾਨਾ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਸਿੱਧੀ ਰੇਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਨਟਿਆਗੋ ਦੇ ਕਿਊਬਾ 1514 ਵਿਚ ਕਿਊਬਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗਵਰਨਰ ਵੈਲਾਸਕੋਥ(Velazquez) ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਹੈਵਾਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1589 ਤੀਕ ਇਹ ਕਿਊਬਾ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੋਹਾ, ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਮੈਂਗਨੀਜ਼ ਨਿਕਲਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਧਾਤਾਂ, ਖੰਡ, ਤਮਾਕੂ, ਰਮ ਅਤੇ ਕੋਕੋਆ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1947 ਵਿਚ ਉਰੀਐਂਟੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਥੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਆਬਾਦੀ—275,970 (1970)।

20°1' ਉ. ਵਿਥ; 75°49' ਪੂ. ਲੰਬ

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 8 : 884

ਸਾਨਟੀਲਿਆਨਾ, ਇਨੀਗੋ ਲੋਪੇਜ਼ ਦੇ ਮੇਅਨਡੋਜ਼ਾ (Santillana, Inigo Lopez De Mendoza) (1398-1458) : ਇਹ ਸਪੇਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 19 ਅਗਸਤ, 1398 ਨੂੰ ਪਾਲੈਂਨਬੀਆ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਕੈਸਟੀਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਾਨ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰਕੁਈਸ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਕਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰੁਚੀ ਹਟਾ ਲਈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਰੁਖ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਹਾੜੀ ਗੀਤ ਲਿਖੇ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਇਸ ਨੇ ਕਲਾ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਅਖਾਣ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸਾੱਨਟ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਗੀਤ-ਕਾਵਿ ਕਾਰਨ ਕਾਫੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮੁਖ-ਬੰਧ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਸਪੇਨੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ

ਵਿਚ ਕਦਮ ਰਖਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 25 ਮਾਰਚ, 1458 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 19; ਐਨ. ਅਸ਼. 24

ਸ਼ਾਨਡੁੰਗ (Shantung) : ਇਹ ਚੀਨ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਸਾਹਿਲੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 153,600 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 57,000,000 (1970) ਹੈ। ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਸਾਹਿਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਜਜ਼ੀਰਾ-ਨੁਮਾ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ, ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼ਾਨਡੁੰਗ ਪੈਨਿਨਸੂਲਾ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜਜ਼ੀਰੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਖਾੜੀ ਚੀਲੀ (Chihli) ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਪੀਲਾ ਸਾਗਰ (Yellow Sea) ਹੈ। ਸ਼ਾਨਡੁੰਗ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਪੱਧਰਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਜ਼ੀਰਾ-ਨੁਮਾ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਪਹਾੜੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 900 ਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਹਿੱਸਾ ਦਲਦਲੀ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਿਨਾਰਾ ਦਰਾੜਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਚਿੰਗਡੋਊ (Tsingtao), ਜੱਫੂ (Chefoo) ਅਤੇ ਵੇਹੀਵੇ (Weihaiwei)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਦਾ ਚੀਨ ਦੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੱਥ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਗ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਸਰਦ ਖੁਸ਼ਕ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ 4° ਸੈਂ. ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ 28° ਸੈਂ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੱਫੂ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਜੰਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 85% ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਕਣਕ, ਚੌਲ, ਜਵਾਰ, ਬਾਜਰਾ, ਕਪਾਹ, ਤੰਮਾਕੂ ਅਤੇ ਕਾਜੂ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਥੇ ਸੂਰ ਵੀ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚਿੰਗਡੋਊ ਅਤੇ ਜੱਫੂ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਮੱਛੀ ਫੜਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹਨ।

ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਲੋਹਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਥੋਂ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਰਿਬਨ ਆਦਿ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨੌਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਚਾਰ ਮਿਉਂਸਪਲਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ 107 ਕਾਉਂਟੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 16: 652 ; ਐਨ. ਅਸ਼. 24 : 658

ਸਾਨ-ਡੋ-ਵਾਈ (Sandoway) :

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ—ਲੋਅਰ ਬਰੂਮਾ ਵਿਚ ਅਰਾਕਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 288 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ 77 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 10,746 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਮਾਈ ਦਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਚਉਕਪਿਉ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਅਰਾਕਾਨ ਯੋਮਾ ਨਾਂ ਦੀ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਲੜੀ, ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਚਉਕਚਨ ਨਦੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਪਹਾੜੀ ਹੈ। ਕਾਸ਼ਤ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਘਣੇ ਜੰਗਲ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਬਰਸਾਤੀ ਨਾਲੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਹਾਥੀ, ਸ਼ੇਰ, ਚੀਤੇ, ਰਿੱਛ, ਹਿਰਨ, ਬੰਦਰ ਆਦਿ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਅਰਾਕਾਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ

ਸੁਖਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੈ। ਇਥੇ 401 ਸੈ. ਮੀ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 533 ਸੈ. ਮੀ. ਤਕ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1962 ਵਿਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਵਸੋਂ 164,670 ਸੀ।

ਸ਼ਹਿਰ - ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨ-ਡੋ-ਵਾਈ ਦਰਿਆ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅਰਾਕਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਇਹ ਖਾੜੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਤੱਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਰੰਗੂਨ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—69,924 (1962)

18°24' ਉ. ਵਿਥ; 94°28' ਪੂ. ਲੰਬ

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19 ; ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22

ਸਾਨਤਾਨਦੇਅਰ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦਾ ਪੋਲਾ(Santander Francisco De Paula-1792-1840 ਈ.) : ਇਹ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੀਤੀਵਾਨ, ਸੈਨਿਕ, ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1792 ਈ. ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਰਿਓ ਦਾ ਕੂਕੂਤਾ (Rosario de Cucuta) ਨਗਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। 1810 ਈ. ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। 1816 ਈ. ਵਿਚ ਸਪੇਨੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਜਿੱਤ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਪੂਰਬ ਵਲ ਨੱਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੋਲੀਵਾਰ (Bolivar) ਦੀ ਹਮਲਾਵਰ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਬਰਗੇਡੀਅਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। 1819 ਤੋਂ 1821 ਈ. ਤਕ ਇਹ ਨਵੇਵਾ ਗਰਾਨਾਦਾ (Nueva Granada) ਦਾ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਿਹਾ। ਇਹ 1821 ਈ. ਵਿਚ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦਾ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣਿਆ। 1826 ਈ. ਤੋਂ 1827 ਈ. ਤਕ ਇਸ ਨੇ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦੇ ਕਾਰਜਵਾਹਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੇ ਬੋਲੀਵਾਰ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1830 ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਕੋਲੰਬੀਆ ਰਾਜ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਤੇ ਸਾਨਤਾਨਦੇਅਰ 1832 ਈ. ਤਕ ਨਵੇਵਾ ਗਰਾਨਾਦਾ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤਕ ਸੈਨਿਕ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਰਤੂ 6 ਮਈ, 1840 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ. —ਐਨ. ਥਿ. 19 : 976 B.

ਸਾਨੰਦ : ਇਹ ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜ ਦੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਕੁਲ ਰਕਬਾ 753 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੰਘਣੀ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਮਿੱਟੀ ਕਾਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ-ਸਾਨੰਦ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਛੋਟੀ ਪਟੜੀ ਉੱਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਸਿਰਫ 29 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ ਹੈ। ਸੰਨ 1885 ਈ. ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਆਬਾਦੀ—ਤਹਿਸੀਲ—100,749 (1961 ਈ.)।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ ; ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ ਐਂਡ ਯੀਅਰ ਬੁੱਕ—1968।

ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ (San Francisco) : ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਇਕ ਅਜੀਬ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਹੈਸੀਅਤ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ, ਸ਼ਾਂਤ-ਮਈ ਅਤੇ ਸਾਨ ਸ਼ੌਕਤ ਵਾਲੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ

ਬਾਰੇ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੜੇ ਸੂਖਮ ਖਿਆਲੀ, ਸਭਿਅਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾ ਤੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਖ ਵੀ ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਭਾਰੂ ਹੈ। ਇਸ ਦੂਜੇ ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦੇ ਲੋਕ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਹਨ, ਕੌਮ ਦੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਦੋ ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਲਾਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚਕਾਰ ਕਸ਼ਮ-ਕਸ਼ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ ਤਾਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਖੋਜੀ 1542-43 (ਜੁਆਨ ਆਰ ਕੈਬਰੀਲੋ Juan R. Cabrillo) ਵਿਚ ਲਭ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਖੋਜੀ ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਖਾੜੀ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਾਸੀ ਕੈਪਟਨ ਵਿਲੀਅਮ ਐਨਬੋਨੀ ਰਿਚਰਡਸਨ ਨਾਮੀ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੀ ਜਿਸਨੇ 1835 ਵਿਚ ਇਸ ਖਾੜੀ ਤੇ ਇਕ ਪਲਾਟ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਇਕ ਘਰ ਬਣਾਇਆ। ਰਾਇਓ ਗ੍ਰਾਂਡ (Rio Grande) ਦੇ ਤੱਟ ਤੇ ਜਦ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਕੈਪਟਨ ਜਾਨ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਇਸ ਖਾੜੀ ਵੱਲ ਅਗਾਂਹ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਜੁਲਾਈ, 1946 ਨੂੰ ਯੈਰਬਾ ਬਵੇਨਾ ਕੋਵ (Yerba Buena Cove) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦਾ ਝੰਡਾ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਨਵਰੀ, 1947 ਵਿਚ ਯੈਰਬਾ ਬਵੇਨਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਭਵਿਖ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਪੱਖੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। 1949 ਵਿਚ ਇਸ ਕਸਬੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚੌਖੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸੋਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਵਾਧੂ ਧਨ ਨੇ ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਦਫੈਲੀ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ। 1890 ਵਿਚ ਰੂਡੀਯਾਰਡ ਕਿਪਲਿੰਗ (Rudyard Kipling) ਨੇ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਖਿਆ, “ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਇਕ ਐਸਾ ਕੰਬਖਤ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਲੋਕ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹੁਸਨ ਲਾਜਵਾਬ ਹੈ।”

ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ 116 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਵਰਗਾਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਖਾੜੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸੈਨ ਮੇਟੀਓ ਕਾਉਂਟੀ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਉਂਟ ਡਵੀਸਨ ਤੇ ਮਾਉਂਟ ਸਰਤੋਂ ਇਥੇ ਦੀਆਂ 270 ਮੀ. ਉਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਹਨ। ਖਾੜੀ ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਇਕ ਦਰਿਆਈ ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਬਰਫ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਅਤੇ ਲਾਹੇ-ਵੰਦ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖਾੜੀ ਦੇ 1792 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਜਵਾਰਭਾਟਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰਕੇ ਕੇਵਲ 1113 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ 1965 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖਾੜੀ ਦੇ ਹੋਰ ਘੱਟ ਜਾਣ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। 238 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਪਾਣੀ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਹੈ ਵਿਚ, ਦੋ ਜ਼ਖੀਰੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹਨ।

ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਦਰਜ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਰਮੀਆਂ ਠੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਧੁੰਦਮਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ 11° ਸੈਂ. ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 17° ਸੈਂ. ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਦੁਪਹਿਰ

ਤਕ ਪੁੰਦ ਛਾਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਹਿੱਸਾ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੇ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ 411 ਹੈਕਟੇਅਰ ਵਿਚ ਗੋਲਡਨ ਗੇਟ ਪਾਰਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1960-70 ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਵੀਹ ਵੀਹ ਮੰਜ਼ਲੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਨਵੀਆਂ ਅਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚ 'ਬੈਂਕ ਆਫ ਅਮੇਰਿਕਾ' ਦੀ 52 ਮੰਜ਼ਲੀ ਇਮਾਰਤ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਅੰਦਰ 1906 ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭੁਚਾਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜੇ ਦਿਨ ਬਾਦ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਅੱਗ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ 28,000 ਇਮਾਰਤਾਂ ਢਹਿ ਪਈਆਂ, 700 ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਕੁਲ 500,000,000 ਡਾਲਰ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

1970 ਵਿਚ ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਿਚ ਕੁਲ 716,000 ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 511,000 ਗ਼ਰੇ, 96,000 ਕਾਲੇ, 59,000 ਕੀਨੀ, 25,000 ਫਿਲਪਾਈਨੀ, 12,000 ਜਾਪਾਨੀ, 2,900 ਅਮਰੀਕਨ ਇੰਡੀਅਨ ਅਤੇ 10,000 ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ ਸਪੇਨੀ ਅਤੇ ਮੈਕਸੀਕਨ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਚੁਕੇ ਹਨ।

ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਿਚ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀਆਂ ਇੰਨੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਨਾਲ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ 2,000,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਾਰਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੋਲਡਨ ਗੇਟ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਧਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਆਵਾਜਾਈ ਬੇੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 11 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਤਰ-ਦੀਪੀ ਰੇਲ ਮਾਰਗ ਇੱਥੇ ਆਕੇ ਮੁਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਿਟੀ ਕਾਉਂਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਸੇਂਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪਖੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦੋ ਮੁਖ ਸੰਗੀਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ—ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਸਿੰਫਨੀ ਅਤੇ ਦੀ ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਉਪੇਰਾ ਘਰ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋਵੇ ਜਿਥੇ ਏਨੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਅਤੇ ਬੁੱਤ ਘਾੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਮੁਖ ਸਭਿਅਕ ਰੰਗ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹੋਟਲਾਂ ਅਤੇ ਕਲੱਬਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 1970 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਆਬਾਦੀ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਅਯਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਕਈ ਸਭਿਅਕ ਭੈ ਵੀ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਔਗਣਾਂ ਸਮੇਤ ਵੀ ਇਹ ਖ਼ੂਬ ਸੂਰਤ ਸ਼ਹਿਰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਹੈ।

ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ : ਕੇਂਦਰੀ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਵਿਚ ਸਾਂਤਾ ਫੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਹੱਦ ਉੱਤੇ ਕਾਰਡੋਬਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ 1886 ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1915 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬੈਟਰੀਆਂ, ਚਮੜੇ ਦੇ ਸਾਮਾਨ, ਡੇਅਰੀ ਉਪਜਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

31°27' ਦ. ਵਿਥ.; 62°05' ਪ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮੈਕ. 16 : 216; ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾਈ. 8 : 855

ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਕਾਨਫਰੰਸ (1945 ਈ.) : ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਅਮਨ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ ਉੱਤੇ ਐਟਮ ਬੰਬ ਪੈਣ ਮਗਰੋਂ ਜੰਗ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਹਾਰ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਯੂਰਪੀ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਕ ਕਾਨਫਰੰਸ 25 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1945 ਨੂੰ ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਿਖੇ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ 50 ਤੋਂ ਵਧ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਪੋਲੈਂਡ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸਨੂੰ ਮੋਢੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਚੀਨ, ਬਰਤਾਨੀਆ, ਰੂਸ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਡੰਬਰਟਨ ਓਕਸ ਵਿਖੇ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਏਜੰਡਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਇਸ ਲਈ ਬੁਲਾਈ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਰਖੇ। ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਲਗਭਗ 80% ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਚਾਰਟਰ ਬਣਾਇਆ। ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਚਾਰਟਰ ਵਿਚਲੀ ਹਰੇਕ ਮੱਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਲਈ ਜਾਵੇ।

ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੇ ਇਕ ਸਟੀਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਮੰਡਲ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪੂਰੀ ਪਾਲਿਸੀ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ। ਚੌਦਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਜੋ ਸਟੀਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਵਿਰੋਧ ਸੀ ਕਿ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

'ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਆਂ ਅਦਾਲਤ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜ ਵੱਡੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀਟੋ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੀਕਿਉਰਿਟੀ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀਟੋ ਦਾ ਹੱਕ ਦੇ ਕੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵੱਡੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਅਮਰੀਕਾ, ਰੂਸ, ਫਰਾਂਸ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਚੀਨ (ਚਿਆਂਗ ਕਾਈਸ਼ਕ ਵਾਲਾ) ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 25 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਹੋਏ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਚਾਰਟਰ ਦਾ ਖਰੜਾ ਪਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। 24 ਅਕਤੂਬਰ, 1945 ਈ. ਤੋਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਨੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਨਮਾਰਟੀਨ ਜੋਸ ਦੇ (San Martin, Jose de—1778-1850) : ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਇਸ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 25 ਫਰਵਰੀ, 1778 ਈ. ਨੂੰ ਉਰਗੁਵਾਈ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਦੇ ਯਾਪੀਯੂ ਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਯਾਪੀਯੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਮੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਬੈਲਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਰਨਾਮੇ ਵਿਖਾਉਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1812 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਵੇਨਸ ਏਅਰੀਜ਼ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ

ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਚਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸਪੇਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਿੱਲੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕਿਉਯੂ ਸੂਬੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਚਿੱਲੀ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬਰਨਾਰਡੋ ਓਹੀਗਨਜ਼ (Bernardo O'Higgins) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਸਨੇ ਚਿੱਲੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਅਰਜਨ-ਟੀਨਾ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਚਾਕਾਵੂਕੋ ਦੀ ਲੜਾਈ 'ਚ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ 1817 ਵਿਚ ਹੀਰਾਨਜ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੌਮੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਪੀਰੂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਨੇ 1818 ਵਿਚ ਮੰਖੋ ਦਰਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਚਿੱਲੀ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਲੀਮਾ (Lima) ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਡੇਰੇ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਨੌ ਜੁਲਾਈ, 1821 ਨੂੰ ਸਪੇਨੀਆਂ ਨੇ ਲੀਮਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਨਮਾਰਟੀਨ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਪੀਰੂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਬਾਗਡੋਰ ਆਪ ਸੰਭਾਲ ਲਈ।

ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਹਾਲੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹਾਰੀ ਸੀ। ਸਾਨਮਾਰਟੀਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਾਈਮਨ ਬੋਲੀਵਰ (Simon Bolivar) ਵਿਚ ਮਤ ਭੇਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਨਮਾਰਟੀਨ 20 ਸਤੰਬਰ, 1822 ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਯੂਰਪ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਇਹ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ 17 ਅਗਸਤ, 1850 ਨੂੰ ਬੁਲੋਨ ਵਿਖੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ।

ਸਾਨ ਮਾਰੀਨੋ (San Marino) : ਸਾਨ ਮਾਰੀਨੋ ਉੱਤਰੀ ਇਟਲੀ ਦਾ ਇਕ ਗਣਰਾਜ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਰਿਮਿਨੀ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ 25 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਗਣਰਾਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਲਗਭਗ 61.19 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਗਣਰਾਜ ਉੱਤਰੀ ਐਪੀਨਿਨਜ਼ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਜੂਨ, 1971 ਵਿਚ ਇਸ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਸਿਰਫ 17,000 ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ 20,000 ਦੇ ਲਗਭਗ ਲੋਕ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੀ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ।

ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਇਤਾਲਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਅੰਗੂਰ ਤੋਂ ਬਣੀ ਸ਼ਰਾਬ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਹੈ। ਸਾਨ ਮਾਰੀਨੋ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਉੱਚੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀ ਥਾਂ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੇ ਮੱਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਗਣਰਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਨਗਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੈਰਾਵਲੇ ਹੈ। ਸਾਨਮਾਰੀਨੋ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵੀ ਹੈ।

ਏਥੋਂ ਦੀ ਜਨਰਲ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ 60 ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਇਕੋ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੁਪਾਤਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ 12 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗਰਾਂਡ ਕੌਂਸਲ ਕੋਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੌਂਸਲਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਹਰ ਚੌਥੇ ਸਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਮਰਦ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ 1909 ਈ. ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ 1960 ਈ. ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਸਕਦੇ

ਹਨ, ਪਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਾਨ ਮਾਰੀਨੋ ਵਿਚ 35 ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ, ਇਕ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਇਕ ਗ੍ਰਾਮਰ ਸਕੂਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਡਿਪਲੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਇਟਲੀ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗਣਤੰਤਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੇ ਮਧ ਵਿਚ ਮਾਰੀਨੋਸ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਪੌਪ ਨੇ ਇਸਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 1631 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਨਿਰਪੱਖ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਇਟਲੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿੱਤਰਤਾ-ਪੂਰਨ ਸਬੰਧ ਹਨ।

ਸਾਨਮੀਕੇਲੀ, ਮੀਕੇਲੇ (Sanmicheli, Michele-1484-1559) : ਇਹ ਇਕ ਇਤਾਲਵੀ ਉਸਾਰੀ ਕਲਾ-ਮਾਹਿਰ ਸੀ ਜੋ ਫੌਜੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 1484 ਈ. ਵਿਚ ਵੈਰੋਨਾ (Verona) ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਾਨ ਮੀਕੇਲੇ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੋਵਾਨੀ (Giovanni) ਅਤੇ ਚਾਚਾ ਬਾਰਟੋਲੋਮੇਓ (Bartolommeo) ਪਾਸੋਂ ਕੰਮ ਸਿਖਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਕਲਾਸੀਕਲ ਮੂਰਤੀ-ਕਲਾ ਤੇ ਉਸਾਰੀ-ਕਲਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖਣ ਰੋਮ ਵੀ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਸ ਨੇ ਓਰਵੀਐਟੋ (Orvieto) ਵਿਖੇ ਮੋਨਟੇਫੀਆਸਕੋਨੋ (Montefiascone) ਅਤੇ ਸੇਂਟ ਡੋਮੇਨੀਕੋ (St. Domeniko) ਦਾ ਗਿਰਜਾ ਬਣਾਇਆ। ਸੇਂਟ ਡੋਮੇਨੀਕੋ ਵਿਚ ਇਕ ਮਕਬਰਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਿਲ ਬਣਾਏ। ਵੈਨਿਸ ਦੇ ਹਾਕਮ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਉਸਾਰੀ-ਮਾਹਿਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਵੈਨਿਸ, ਸਾਈਪਰਸ ਤੇ ਕ੍ਰੀਟ ਲਈ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਡੀਜ਼ਾਇਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਇਸਦਾ ਵੈਰੋਨਾ ਵਿਖੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੇਂਟ ਬਰਨਾਰਡ-ਡਿਨੋ (St. Bernardino) ਦੇ ਗਿਰਜੇ ਵਿਚਲਾ ਕੈਪੀਲਾ ਪੈਲਿਗ੍ਰਿਨੀ (Cappella Pellegrini) ਦਾ ਡੀਜ਼ਾਇਨ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਵੈਰੋਨਾ ਵਿਖੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਿਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਨੋਸਾ (Canossa), ਬੀਵੀਲਾਕੁਆ (Bevilacqua), ਪੋਮਪੇਈ (Pompei) ਅਤੇ ਪੋਂਟੇ ਨੂਵੋ (Ponte Nuovo) ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਬਣਵਾਈ ਅੰਤਮ ਇਮਾਰਤ ਮੈਡੋਨਾ ਦੀ ਕਾਮਪਾਨਿਆ (Madonna di Campagna) ਨਾਂ ਦਾ ਗਿਰਜਾ ਸੀ ਜੋ ਵੈਰੋਨਾ ਤੋਂ 1½ ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿਥ ਉੱਤੇ ਸੀ।

ਇਸਨੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਉਸਾਰੀ ਬਾਰੇ *I Cinque Ordini dell'architettura* ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਲਿਖੀ ਜੋ 1735 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 19 : 1021

ਸਾਨ ਮੀਗੇਲ (San Miguel) : ਇਹ ਐਲ ਸਾਲਵਾਡੋਰ (El Salvador) ਦਾ ਇਕ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੌਂਡੂਰਾਸ (Honduras) ਦੀ ਸੀਮਾ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰੀਓ ਗਰੈਂਡੇ (Rio Grande) ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹਦਾ ਬਹੁਤਾ ਭਾਗ ਨੀਵੀਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਪਰਬਤ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਨ ਮੀਗੇਲ ਵਾਲਕੈਨੋ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਚਾਈ ਲਗਭਗ 2129 ਮੀ. ਹੈ। ਇਥੇ ਪਸ਼ੂ, ਮੁਰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਰ ਆਦਿ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਉਪਜਾਂ ਤਿਲ, ਮੱਕੀ, ਤਮਾਕੂ ਅਤੇ ਕਪਾਹ ਆਦਿ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—316,280 (1971)

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 1530 ਵਿਚ ਰੀਓ ਗਰੈਂਡੇ (Rio

Grande) ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਸਪੇਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੁਰਾਤਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਨ ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਦੇ 130 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਇੰਟਰ-ਅਮੈਰੀਕਨ ਹਾਈਵੇ ਅਤੇ ਮਧ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਰੇਲਵੇਜ਼ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਐਲ ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਦਾ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਈ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਗਿਰਜਾਘਰ, ਕਚਹਿਰੀਆਂ, ਚੰਗੇ ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਹਨ। ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ ਦਾ ਉਦਯੋਗ, ਬਨਸਪਤੀ ਤੇਲ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ, ਮੀਟ ਪੈਕਿੰਗ, ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ, ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ, ਤਮਾਕੂ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ, ਚੀਨੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਅਤੇ ਰੱਸੇ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ — 59304 (1971)

13°29' ਉ. ਵਿਥ.; 88°11' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 19 : 952 ; ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 8 : 869

ਸਾਨ ਲਵੀਸ ਪੋਟੋਸੀ (San Luis Potosi) :

ਰਾਜ—ਇਹ ਮੈਕਸੀਕੋ (Mexico) ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕੋਆਵੀਲਾ (Coahuila) ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਨਵੇਵੋ ਲੇਆਨ (Nuevo Leon), ਤਾਮੂਲੀਪਾਸ (Tamaulipas) ਤੇ ਵੈਰਾਕਰੂਜ਼ (Veracruz), ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹਿਡੈਲਗੋ (Hidalgo), ਕੇਰੇਟਾਰੋ (Queretaro) ਤੇ ਗਵਾਨਾਹੁਆਟੋ (Guanajuato) ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਾਕਾਟੇਕਾਸ (Zacatecas) ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਸਤਹ ਸਿਵਾਏ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮੀ ਕੋਨੇ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਕ ਉੱਚੀ ਪਠਾਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਢਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਔਸਤ ਉੱਚਾਈ 1830 ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵਰਖਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਜਾਊ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਣਕ, ਮੱਕੀ, ਰਵਾਂਹ, ਕਪਾਹ, ਗੰਨਾ, ਕਾਫੀ ਅਤੇ ਤਮਾਕੂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਇਥੋਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਲੰਬੇ ਰੇਸ਼ੇ ਦੀ ਕਪਾਹ, ਉੱਨ, ਖੱਲਾਂ ਅਤੇ ਚਰਬੀ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਮੈਕਸੀਕੋ ਵਿਚ ਖਾਣਾਂ (Mines) ਲਈ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਟੋਰਸ, ਪੈਨਨ ਬਲਾਕੋ, ਰੈਮਸ ਅਤੇ ਗਵੋਦਲਕਾਜ਼ਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਹਨ। ਗਵੋਦਲਕਾਜ਼ਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸੋਨਾ, ਤਾਂਬਾ, ਜਿਸਤ ਅਤੇ ਬਿਸਮਥ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੀ ਸਾਨ ਲਵੀਸ ਪੋਟੋਸੀ ਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਰਕਬਾ 62500 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—1,281,996 (1970)

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਮੈਕਸੀਕੋ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਕਸੀਕੋ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ 346 ਹਵਾਈ ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਉੱਤੇ ਰੀਓ ਵਰਦੀ (Rio Verde) ਨਦੀ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਪਾਸ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 1880 ਮੀ. ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਇਥੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਗਿਰਜਾ (Cathedral), ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਾਲਾ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹੱਲ, ਲਾਪਾਜ਼ ਥੀਏਟਰ, ਟਕਸਾਲ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਕਾਲਜ ਹਨ।

ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਪਸ਼ੂਆਂ, ਚਰਬੀ, ਉੱਨ 'ਖੱਲਾਂ', ਧਾਤਾਂ, ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ ਆਦਿ ਦੀ ਤਿਜਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਪੜੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਢਾਲਕੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 1586 ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ

ਆਬਾਦੀ— 230,039 (1970)

22°9' ਉ. ਵਿਥ.; 100°59' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 19 : 950

ਸਾਨ ਲੂਕਾਰ ਦੇ ਵਾਰਾਮੇਬਾ (San Lucar de Barra-meda) : ਦੱਖਣੀ ਸਪੇਨ ਦੀ ਇਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਰਾਹੀਂ ਗੁਦਾਲਕਵੀਰ (Guadalquivir) ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਕਾਦੀਸ (Cadiz) ਤੋਂ 45 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਉਕਰਾਈਆਂ ਤੇ ਬੇਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਰੋਮਨ ਬਸਤੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਨ 1498 ਵਿਚ ਕੋਲੰਬਸ ਨੇ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਇਥੋਂ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਾਜ਼ੈਲੈਨ (Magellan) ਵੀ ਸੰਨ 1519 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਦੁਆਲੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਰਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਕ ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਤੇ ਇਕ ਮਹੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਵਡਮੁੱਲੇ ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ਇਥੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਹੈਨਰੀ ਅਠਵੇਂ ਦਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੇਂਟ ਜਾਰਜ ਦਾ ਇਕ ਹਸਪਤਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਦਰਗਾਹ ਮੱਛੀਆਂ ਤੇ ਖੇਤੀ ਸਬੰਧੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਮੰਡੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ— 41,072 (1970)

36°47' ਉ. ਵਿਥ.; 6°21' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 19 : 949-50 ; ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 8 : 866

ਸਾਨਾਡਜ਼ਾਰੋ, ਜਾਕਾਪੋ (Sannazzaro, Jacopo—1456-1530 ਈ.) : ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਾਲਵੀ ਕਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਨੇਪਲਜ਼ ਵਿਖੇ ਇਕ ਉੱਚੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਸਾਨਾਡਜ਼ਾਰੋ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਇਸਦਾ ਇਹ ਨਾਉਂ ਪਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਇਸ ਦੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜੋਵਾਨੀ ਪੋਂਤਾਨੁਸ ਪਾਸੋਂ ਨੇਪਲਜ਼ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੀਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰਦੇਤਾ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਇਹ ਪਰਦੇਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੁੱਖ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਸ਼ ਪਰਤ ਆਉਣ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਵੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਫਰੈਡਰਿਕ ਤੀਜੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਜਗੀਰ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀ। 1501 ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਨਾਲ, ਉਸ ਦੀ ਬਿਪਤਾ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣ ਕੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ 1504 ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤਕ ਉਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਪਿਛਲੀ ਉਮਰ ਇਸ ਨੇ ਨੇਪਲਜ਼ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਜਿਥੇ 24 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1530 ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ.ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 19 : 952

ਸਾਨਿਆਲ, ਸਚਿੰਦਰਨਾਥ (1893-1942) : ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਚਿੰਦਰਨਾਥ ਸਾਨਿਆਲ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਵਤਨ-ਪਰੋਸਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਰੀ ਨਾਥ ਸਾਨਿਆਲ ਦੇ ਘਰ 1893 ਈ. ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਪਿਤਾ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੁੱਤਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਤੀਬਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਨੇ ਸੰਨ 1908 ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਦਲ 'ਦੀ ਯੰਗ ਮੈਨਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮਹਾਨ ਕਰਾਂਤੀ-ਕਾਰੀ ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ

ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਾਨਿਆਲ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਜਮੈਂਟ 7) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਲਹਿਰ ਫੈਲਾਉਣ ਦੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਕੁਝ ਗੱਦਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਢਾਹ ਲੱਗੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 1915 ਵਿਚ ਸਾਨਿਆਲ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਸਹਿਤ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕੋਲੋਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਰਾਮਦ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਗਏ, ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਿਆ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅੰਡੇਮਾਨ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਵੇਦਾਂਤ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਾਰਕਸੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਨੇ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਾਹੀ ਐਲਾਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਫਰਵਰੀ, 1920 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਸਾਥੀਆਂ ਸਹਿਤ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਾਨਿਆਲ ਨੇ ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਮੁਖ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ 'ਹਿੰਦੁਸ-ਤਾਨ ਰੀਪਬਲੀਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਗ਼ਾਵਤ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਪਤ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੰਮੇਲਨ ਕੀਤੇ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਨਪੁਰੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ, ਬਨਾਰਸ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਤੇ ਭੰਕੁਰਾ ਕੇਸ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਕਾਕੋਰੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਸੀ। ਅਪ੍ਰੈਲ, 1927 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਈ। 1937 ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਬਣਨ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਕੁਝ ਦੇਰ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰਿਹਾ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ 'ਫਾਰਵਰਡ ਬਲਾਕ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਇਸਨੇ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ 'ਅਗਰਗਾਮੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੱਤਰ ਕੱਢਿਆ। 1940 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਮੁੜ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰਕੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਦੇਵਲੀ 'ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਕੈਂਪ' ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਲਗਾਤਾਰ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਤਸੀਹਿਆਂ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਟੀ. ਬੀ. ਹੋ ਗਈ। ਇਸਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਸਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਕਰਕੇ ਗੌਰਖਪੁਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ 1942 ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਦਲੇਰ ਇਨਕਲਾਬੀਏ ਦੀ ਕਲਮ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਬੰਦੀ ਜੀਵਨ' ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀ 'ਬਾਈਬਲ' ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਢਾਂਚੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। 'ਵਿਚਾਰ ਵਿਨਿਮਯ' ਤੇ 'ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਔਰ ਧਰਮ' ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਨੇ ਅਨੇਕ ਪੈਂਫਲੈਟਾਂ, ਬੁੱਕਲੈਟਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ।

ਸਚਿੰਦਰਨਾਥ ਸਾਨਿਆਲ ਵਰਗੇ ਸਿਰਲੱਥ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀ ਅਣਬਕ ਘਾਲਣਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਅਜ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੁੱਖ ਮਾਣ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12

ਸਾਨੋਵਾਲ : ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਸਬਾ ਹੈ ਜੋ ਲੁਧਿਆਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 12 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ

ਦੂਰੀ ਤੇ ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡ ਕਨੇਚ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਇਥੇ ਠਹਿਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ ਤੋਂ ਕੋਈ ਡੇਢ ਕਿ.ਮੀ. ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ— 4814 (1971)

30°40' ਉ. ਵਿਥ; 73°45' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਾਰਗ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ-1974

ਸਾਨੋਰਾ (Sonora) : ਇਹ ਮੈਕਸੀਕੋ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਰੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ, ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਚੀਵਾਵਾ (chihuahua) ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸੀਨਾਲੋਆ (Sinaloa) ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਦੀ ਖਾੜੀ ਹੈ। ਗਣਰਾਜ ਮੈਕਸੀਕੋ ਵਿਚ ਇਹ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 180,390 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਅਧ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਪਹਾੜੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸੀਐਰਾ ਮੈਦਰੀ (Sierra Madre) ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਲੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਖ ਦਰਿਆ ਡੈ ਲਾ ਕਾਨਸੈਪਸੀਆਨ (de la concepcion), ਯਾਕੀ (yaqui), ਮਾਊ (Mayo), ਸਾਨੋਰਾ (Sonora) ਅਤੇ ਮਾਤੋਪ (Matope) ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਜਾਊ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਗੰਨਾ, ਤਮਾਕੂ, ਮੱਕੀ, ਕਪਾਹ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ, ਸੋਨਾ, ਤਾਂਬਾ, ਕੋਲਾ, ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਖਣਿਜੀ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਲਵਾਯੂ ਠੰਡਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਗਰਮ ਹੈ। ਗਵਾਈ-ਮਾਸ (Guaymas) ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਮੁਖ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਐਰਮੋਸੀਓ (Hermosillo) ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1823 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਕਸੀਕੋ ਨੇ ਸਪੇਨ ਪਾਸੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀਨਾਲੋਆ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸੰਨ 1830 ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ।

ਆਬਾਦੀ— 1,098,720 (1970)

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੈ. 25 : 58 ; ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20 : 998

ਸਾਂਪਲਾ : ਸਾਂਪਲਾ ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਜ ਦੇ ਰੋਹਤਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਹਿਸੀਲ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਪੱਛਮੀ ਜਮਨਾ ਨਹਿਰ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੂਰ ਦੱਖਣੀ-ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੀਵੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਢੀਂਗਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ ਨਾਂ ਦਾ ਕਸਬਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਸਬਾ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਨਅਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

28°35' ਤੋਂ 29°1' ਉ. ਵਿਥ ; 76°55' ਤੋਂ 76°38' ਪੂ. ਲੰਬ. ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22

ਸਾਪਵਿਦ, ਸਰ ਟਾਮਸ ਔਕਟੇਵ ਮਰਡਾਕ (Sopwith, Sir Thomas Octave Murdoch) (1888-): ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਰਤਾਨਵੀ ਖੇਵਟ (yachtsman) ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਡੀਜ਼ਾਇਨਰ ਦਾ ਜਨਮ 18 ਜਨਵਰੀ, 1888 ਨੂੰ ਲੰਦਨ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1910 ਵਿਚ ਹਵਾਈ ਉਡਾਣ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੇ ਲੰਦਨ ਤੋਂ ਮਹਾਂਦੀਪ (ਯੂਰਪ) ਤਕ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਡਾਣ ਲਈ 4000 ਪੌਂਡ ਦਾ 'ਦੀ ਫਾਰੈਸਟ ਪ੍ਰਾਈਜ਼' ਜਿੱਤਿਆ।

ਸੰਨ 1912 ਵਿਚ ਸਾਪਵਿਦ, ਐਵੀਏਸ਼ਨ ਐਂਡ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕੰਪਨੀ ਲਿਮਟਿਡ ਦੀ ਕਿੰਗਸਟਨ ਆਨ ਟੇਮਜ਼ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1914 ਵਿਚ ਸੀਪਲੇਨ ਨਾਮੀ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਡੀਜ਼ਾਇਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਨਾਈਡਰ (Schneider) ਟਰਾਫੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਪੱਪ (Pup), ਕੈਮਲ (Camel) ਅਤੇ ਟਰਾਈਪਲੇਨ (Triplane) ਵਰਗੇ ਕਈ ਫੌਜੀ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਏ। 1925 ਤੋਂ 1927 ਈ. ਤਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਏਅਰਕਰਾਫਟ ਕੰਸਟਰਕਟਰਜ਼ (Society of British Aircraft Constructors) ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1935 ਵਿਚ ਹੱਕਰ ਸਿਡਲੇ ਗਰੁਪ ਲਿਮਟਿਡ (Hawker Sidley Group Ltd.) ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣਿਆ, ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵੇਲੇ ਇਸ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਹਰੀਕੇਨ-ਫਾਈਟਰ (Hurricane fighter) ਅਤੇ ਲੈਨਕਾਸਟਰ ਬੰਬਰ (Lancaster Bomber) ਆਦਿ ਲੜਾਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਇਸੇ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਗਲੋਸਟਰ ਈ, 28/39 ਨਾਮੀ ਪਹਿਲਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਜੈੱਟ ਏਅਰਕਰਾਫਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਟਲ (Whittle) ਨਾਮੀ ਇੰਜਨ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20 : 1007 ; ਕ. ਯੂ. ਬਾ. 3 : 1235 :

ਸਾਪਵਿਦ, ਟਾਮਸ (Sopwith, Thomas) (1803-1879) : ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਖਾਣ-ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਦਾ ਜਨਮ 3 ਜਨਵਰੀ, 1803 ਨੂੰ ਨਿਊਕਾਸਲ-ਆਨ-ਟਾਇਨ (Newcastle-on-Tyne) ਵਿਖੇ ਇਕ ਕੈਥਿਨਿਟ-ਮੇਕਰ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਗੇਟਸਹੈੱਡ ਅਤੇ ਨਿਊਕਾਸਲ (Gateshead and Newcastle) ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਸਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਡਰਾਈਂਗ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਖਾਣ ਪੁਟਾਈ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1822 ਵਿਚ ਨਿਊਕਾਸਲ ਦੀ ਨਵੀਂ ਜੇਲ੍ਹ ਲਈ ਡਰਾਈਂਗ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। 'ਆਨ ਦੀ ਕੰਨਸਟਰਕਸ਼ਨ ਐਂਡ ਯੂਜ਼ ਆਫ ਜ਼ਿਆਲੋਜੀਕਲ ਮਾਡਲਜ਼ ਵਿਦ ਸਿਵਲ-ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ (On the construction and use of Geological Models with Civil-Engineering) ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ, ਜਿਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਨ 1841 ਵਿਚ ਟੈਲਫੋਰਡ ਮੈਡਲ (Telford Medal) ਮਿਲਿਆ। ਇਸਨੇ ਸੰਨ 1844 ਵਿਚ ਖਾਣ-ਪੁਟਾਈ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਸੰਨ 1859 ਵਿਚ ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨ (Geology) ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ। ਸੰਨ 1845 ਵਿਚ ਰਾਇਲ ਸੋਸਾਇਟੀ (Royal Society) ਦਾ ਫੈਲੋ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1859 ਤੋਂ 1861 ਤਕ ਮੀਟੀਓਰੋਲੋਜੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਿਹਾ। ਖਾਣ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਸਬੰਧੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ 26 ਸਾਲ ਤਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਜਨਵਰੀ, 16 1879 ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲੀ. ਐਨ. 17 : 462

ਸ਼ਾਪੂਰ (Shapur or Shahpuhr or Sapor) : ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਫ਼ਾਰਸ (Persia) ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਸਾਨੀ ਬੰਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਪੂਰ I—ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਰਦਸ਼ੇਰ (Ardashir) ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਸ਼ਾਪੂਰ 241 ਈ. ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਅਰਦਸ਼ੇਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰੋਮ ਨਾਲ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸਨੇ ਉਸ ਜੰਗ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਨਿਸਬਿਸ (Nisbis) ਅਤੇ ਕੈਰੇ (Carrhae) ਆਦਿ ਫਤਹਿ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਮ (Syria) ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗਾਰਡੀਅਨ (Gordian) ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹਾਰ ਖਾਧੀ ਪਰ 244 ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੋਗ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਕਰਕੇ ਵਾਪਿਸ ਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 256 ਵਿਚ ਰੋਮਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਇਆਂ ਇਸਨੇ ਮੁੜ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸੀਰੀਆ ਤੇ ਆਰਮੀਨੀਆ ਦੀ ਫਤਹਿ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਐਨਟਿਓਕ (Antioch) ਤੇ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕੀਤੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਾਲੇਰੀਅਨ (Valerian) ਨੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ 260 ਵਿਚ ਸ਼ਾਪੂਰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਆਪਣਾ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸ਼ਾਪੂਰ ਨੇ ਕੈਦੀਆਂ ਤੇ ਲੁਟ-ਮਾਰ ਦੇ ਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁੰਡੇ-ਸ਼ਾਪੂਰ (Gunde-Shapur) ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਬੰਦੇ-ਕੈਸਰ ਵਰਗੇ ਬੰਨ੍ਹ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਇਸਨੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਕਸ਼ ਛੱਡੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਨੇਕ, ਦਾਨੀ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੀ। ਸਾਸਾਨੀ ਬੰਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਇਸੇ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਸੰਨ 272 ਵਿਚ ਸ਼ਾਪੂਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਸ਼ਾਪੂਰ II—ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਰਮੀਜ਼ਦ (Ormizd II) ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਤੀਜੇ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਉਰਮੀਜ਼ਦ ਦੀ ਇਕ ਗਰਭਵਤੀ ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਬੱਚਾ ਬਣ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ 'ਸ਼ਾਪੂਰ ਮਹਾਨ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਪੂਰ ਦਾ ਜਨਮ 309 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। 16 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਬਾਗਡੋਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ। ਆਰਮੀਨੀਆ ਅਤੇ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਰੋਮਨਾਂ ਤੇ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਜਿੱਤ ਨਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਈਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰਸੀ ਧਰਮ ਜ਼ਬਰ-ਦਸਤੀ ਕਬੂਲ ਕਰਵਾਉਣ ਤੇ ਜੁੱਟ ਪਿਆ (ਸੰਨ 337)। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਾਨਸਟੇਨਟੀਅਸ II (Constantius) ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਉੱਤੇ ਫ਼ਾਰਸ ਦੇ ਜੱਦੀ ਹੱਕ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਪੂਰ ਨੇ ਇਸਦਾ ਜਵਾਬ (358 ਈ.) ਟਾਈਗਰਿਸ ਘਾਟੀ (Tigris Valley) ਤੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜੂਲੀਅਨ (Julian) ਨੇ ਇਸ ਤੇ 363 ਈ. ਵਿਚ ਜਵਾਬੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਪੂਰ ਨੇ ਉਸਦੇ ਵਾਰਿਸ ਜੋਵੀਆਨ (Jovian) ਪਾਸੋਂ ਪੰਜ ਰੋਮਨ ਸੂਬੇ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਕੀਤੀ। ਰੋਮਨਾਂ ਨਾਲ ਓਪਰੀ ਜਿਹੀ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਰਮੀਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋਹਫੇ ਦੇ ਕੇ ਬੜੇ ਸੂਝ-ਵਾਨ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜਿੱਤਣਾ ਸ਼ਾਪੂਰ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਪੂਰ ਦੀ ਮੌਤ 379 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਫੌਜੀਨੀਤੀ ਅਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਚਾ ਸਕਿਆ।

ਸ਼ਾਪੂਰ III—ਇਸਦਾ ਜਨਮ 383 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਾਪੂਰ II ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਫ਼ਾਰਸ ਦੇ ਸਾਮੰਤਾਂ (Nobles) ਨੇ ਅਰਦਸ਼ੇਰ II ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਸਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ। ਇਸਨੇ ਥੀਓਡੋਸੀਅਸ ਮਹਾਨ (Theodosius the Great) ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸਬੰਧ ਬਣਾਏ। ਸੰਨ 388 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਕ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਏਨਸ਼ੈਂਟ ਪਰਸ਼ੀਆ ਐਂਡ ਈਰਾਨੀਅਨ ਸਿਵਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ-ਕਲੈਮੈਂਟ ਹਾਰਟ ; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20 ; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9।

ਸਾਪੋਰੋ (Sapporo) : ਇਹ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਟਾਪੂ ਹੋਕਾਇਡੋ (Hokkaido) ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਟਾਪੂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਇਸ਼ਿਕਾਰੀ (Ishikari) ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ $43^{\circ}02'$ ਉੱਤਰੀ ਵਿਥਕਾਰ ਤੇ $141^{\circ}29'$ ਪੂਰਬੀ ਲੰਬਕਾਰ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਲਕੜੀ ਚੀਰਨ, ਸਣ ਤੇ ਪਟਸਨ ਤੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਣ, ਆਟਾ ਪੀਹਣ, ਬੀਅਰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਡੇਰੀ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਛਪਾਈ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਬਰਫ ਉੱਤੇ ਸਕੇਟਿੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਥੇ 1954 ਈ. ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਸਕੇਟਿੰਗ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 1871 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਨ ਪਲਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

1970 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ 10,10,123 ਸੀ। ਇਹ ਟੋਕੀਓ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਜਾਪਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 8 ; ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਯੀਅਰ ਬੁੱਕ . 1973-74।

ਸ਼ਾਫਹਾਊਜ਼ੈਨ (Schaffhausen) : ਇਹ ਸਵਿਸ ਕਨਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਰੀ ਕੈਨਟਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 298 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਗ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਜ਼ਿਊਰਿਕ (Zurich) ਤੇ ਤੁਰਗੂ (Thurgau) ਦੇ ਰਾਜ ਹਨ। ਸਿਵਾਏ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਭਾਗ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਇਹ ਜਰਮਨੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਰੈਨਡਨ (Randen) ਦੀ ਪਠਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਹੇਰ ਰੈਨਡਨ (Hoher Randon) ਚੋਟੀ ਦੀ ਉੱਚਾਈ 924 ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਢਲਵਾਨ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਰਾਈਨ (Rhine) ਵਾਦੀ ਹੈ। ਰਾਈਨ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਅੰਗੂਰ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਰਤਨ, ਘੜੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ੇਵਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਐਲੂਮਿਨੀਅਮ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੀ ਹਨ।

ਸ਼ਾਫਹਾਊਜ਼ੈਨ ਰਾਜ ਵਿਚ 6 ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਅਤੇ 36 ਕਮਯੂਨ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਰੋਸ ਰਤ (Gross Rat) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਲਈ ਹਰ 600 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਰੀਗੀਰੰਗ-ਸਰਤ (Regierungsrat) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੇ ਪੰਜ ਖੇਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਮੈਂਬਰ ਫੈਡਰਲ ਸਟੈਂਡੇਰਟ (Standerat) ਲਈ ਅਤੇ ਦੋ ਮੈਂਬਰ ਫੈਡਰਲ ਨੈਸ਼ਨਲਰਤ (Federal-Nationalrat) ਲਈ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਜਰਮਨ-ਸਵਿਸ ਹੈ।

ਇਹ ਕੈਨਟਨ ਸੰਨ 1501 ਈ. ਵਿਚ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ਼ਾਫਹਾਊਜ਼ੈਨ ਹੈ।

ਸੰਨ 1970 ਵਿਚ ਇਸ ਕੈਨਟਨ ਦੀ ਵਸੋਂ 72,854 ਸੀ।

ਸ਼ਾਫਟ (Shaft) : ਇਹ ਕਿਸੇ ਮਸ਼ੀਨ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੋਲਾਕਾਰ ਤੇ ਵੇਲਨਾਕਾਰ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਘੁੰਮਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੋਟਾਈ, ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ (strain) ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬਲ (stress) ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੰਮ, ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ :

ਕਿਸਮਾਂ (Types)—ਆਮ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਬਹੁਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਵਿਖੇਪਿਤ ਹੋਏ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਝੁਕਾਉ ਲੋਡ ਸਹਾਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਚਕਦਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗੋਲ ਮੋੜਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਣਤਰ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਠੋਸ ਸ਼ਾਫਟ (Solid Shaft)—ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਠੋਸ ਛੜਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਸ ਲਗਭਗ 16 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਫਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਧਾਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਗੋਲਾਕਾਰ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਮ ਤਾਪਮਾਨ ਉੱਤੇ 5,5 ਮਿ. ਮੀ. ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਹਰ ਸੰਭਵ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਵਿਆਸ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਖਾਸ ਢੰਗ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਾਇਜ਼ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਫੋਰਜਿੰਗ (forging) ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹੀ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਠੋਸ ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬੈਰਿੰਗ (bearing) ਲਈ ਖਾਂਚੇ ਜਾਂ ਸਟੈਪ (step) ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਟੈਪ ਸ਼ਾਫਟ ਉੱਤੇ ਕਸੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਸ਼ਾਫਟ ਦੇ ਨਾਲ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਜਾਂ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਸਚਿਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਮਸ਼ੀਨ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਘੁੰਮਣ-ਕ੍ਰਿਆ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਖੋਖਲੀ ਸ਼ਾਫਟ (Hollow Shaft)—ਸ਼ਾਫਟ ਦਾ ਭਾਰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਛੜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੋਰ (bore) ਜਾਂ ਡਰਿਲ (drill) ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਾਈਪਾਂ ਅਤੇ ਟਿਊਬਾਂ ਹੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੋਖਲੀਆਂ ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੂਜੀਆਂ ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚ ਦੀ ਘੁੰਮਣ ਲਈ ਰਾਹ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਥਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਚਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਘੱਟ ਭਾਰ ਵਾਲੀ ਖੋਖਲੀ ਸ਼ਾਫਟ ਵੀ ਠੋਸ ਸ਼ਾਫਟ ਜਿੰਨਾਂ ਹੀ ਝੁਕਾਉ ਭਾਰ ਅਤੇ ਐਂਠਣ ਸਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਸ ਠੋਸ ਸ਼ਾਫਟ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੋਖਲੀ ਸ਼ਾਫਟ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਖਿਆਲ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਢਾਲੀ ਗਈ ਧਾਤ ਦੇ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤੜੇ ਜਾਂ ਹਵਾ ਦਾ ਬੁਲਬੁਲਾ ਆਦਿ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ।

ਸਪਲਾਈਨ ਸ਼ਾਫਟ (Spline Shaft)—ਜੇ ਕਰ ਸ਼ਾਫਟ ਠੋਸ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਾਹਰਲੀ ਸਤ੍ਹਾ ਉੱਤੇ ਵਰਗਾਕਾਰ ਜਾਂ ਐਕਸੀ ਝਿਰੀਆਂ ਸ਼ਾਫਟ ਦੇ ਧੁਰੇ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਪੂਰੀ ਲੰਬਾਈ ਤਕ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਖੋਖਲੀ ਸ਼ਾਫਟ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਅੰਦਰਲੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੇ ਝਿਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਫਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚਲੀ ਆਪਸੀ ਪਕੜ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਰਕਣ-ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲਚਕਦਾਰ ਸ਼ਾਫਟ (Flexible Shaft)—ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੋਲ ਮੋੜਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਠੋਸ ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਪੀਡੋਮੀਟਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਫਟ ਲਚਕਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ

ਸ਼ਾਫਟ ਕਈ ਧਾਤਵੀ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਲ ਕੇ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਐਂਠਣ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ।

ਧੁਰਾ (Axle)—ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਬਲਾਕ ਅਤੇ ਪਹੀਏ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜਨ ਲਈ ਧੁਰਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੋਲਾਕਾਰ ਬਲਾਕ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਧੁਰੇ ਅਤੇ ਬਲਾਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਗੜ ਰਹਿਤ ਘੁੰਮਣ ਗਤੀ ਲਈ ਹੱਥ ਜਾਂ ਬੈਰਿੰਗ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਪਿੰਡਲ (Spindle)—ਛੋਟੀ, ਪਤਲੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਤਿਰਛੀ ਸਤ੍ਹਾ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਪ ਘੁੰਮਣ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਘੁੰਮਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਫਟ—ਇੰਜਣ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਧੁਰੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਫਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ : ਜਿਵੇਂ ਟਰੈਕਟਰ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਫਟ।

ਕਾਊਂਟਰ ਸ਼ਾਫਟ—ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਫਟ ਦੁਆਰਾ ਘੁੰਮਾਈ ਜਾਂਦੀ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਫਟ ਨੂੰ ਕਾਊਂਟਰ ਸ਼ਾਫਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਫਟ ਤੋਂ ਕਾਊਂਟਰ ਸ਼ਾਫਟ ਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਗਰਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਊਂਟਰ ਸ਼ਾਫਟ ਦੀ ਘੁੰਮਣ-ਦਿਸ਼ਾ ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਫਟ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਊਂਟਰ ਸ਼ਾਫਟ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਗੀਅਰ ਬਕਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਰਫਤਾਰ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਸ਼ਾਫਟ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਫਟ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜੈੱਕ ਸ਼ਾਫਟ—ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਊਂਟਰ ਸ਼ਾਫਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਦੋ ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹਾਇਕ ਸ਼ਾਫਟ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਲਾਈਨ ਸ਼ਾਫਟ—ਇਕ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸੰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਕਲੱਚ ਰਾਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜੋੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਨੂੰ ਲਾਈਨ ਸ਼ਾਫਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਇੰਜਣ ਇਕੋ ਸਮੇਂ, ਸ਼ਾਫਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਲਾਈਨਾਂ ਚਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈੱਲਟਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲੀਆਂ; ਕਪਲਿੰਗ ਅਤੇ ਕਲੱਚਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਡਰਾਈਵਿੰਗ ਜਾਂ ਡਰਿਵਨ ਸ਼ਾਫਟਾਂ (Driving or Driven Shafts)—ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਫਟ ਇੰਜਣ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰਾਈਵਿੰਗ ਸ਼ਾਫਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਫਟ ਡਰਾਈਵਿੰਗ ਸ਼ਾਫਟ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਲੈ ਕੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰਿਵਨ ਸ਼ਾਫਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮੈਕ ਐਨ. ਸ. ਟ. 12 : 240 ; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 18 : 1

ਸ਼ਾਫਟਸਬਰੀ (Shaftesbury) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਡੋਰਸੈਟਸ਼ਿਰ ਕਾਊਂਟੀ ਵਿਚ ਸਾਲਜਬਰੀ ਤੋਂ 32 ਕਿ. ਮੀ. ਪੱਛਮ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਟਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਰਨਬੋਰਨ ਚੇਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਉੱਪਰ ਆਬਾਦ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਿਥਿ-ਹਾਸਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰੁਦੂਦੀਬਰਾਸ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਐਲਫ੍ਰੈਡ ਦਾ ਵਸਾਇਆ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਐਥੇਲ-ਜੀਉਫੂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਗਿਰਜੇ ਦੀਆਂ ਸੰਤਣੀਆਂ (Nuns) ਦੀ ਮੁਖੀ

ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਡੇਨਾਂ ਨੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਸੰਨ 888 ਵਿਚ ਮੁੜ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 980 ਵਿਚ ਡਨਸਟਨ ਨੇ ਸੇਂਟ ਐਡਵਰਡ ਦਾ ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰ ਵੇਰਹੈਮ ਤੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਇਥੇ ਦਫਨਾਇਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1035 ਵਿਚ ਕਾਨਿਊਟ ਦੀ ਮੌਤ ਇਥੇ ਹੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਮਿਊਂਸਪਲਟੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਮੰਡੀ ਵੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—3366 (1971)

51°01' ਉ. ਵਿਥ ; 2°12' ਪੁ. ਲੰਬ

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:437 ; ਯੂ. ਐਨ. 13:7479

ਸ਼ਾਫਟਸਬਰੀ, ਐਨਥੋਨੀ ਐਸ਼ਲਿ ਕੂਪਰ (Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper 1621-1783) : ਇਹ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੀਤੀਵੇਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਫਟਸਬਰੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਰਲ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 22 ਜੁਲਾਈ, 1621 ਨੂੰ ਵਿਮਬੋਰਨ ਸੇਂਟ ਗਾਈਲਜ਼, ਡੋਰਸੈਟ (Wimborne St. Giles, Dorset) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਐਕਸੈਟਰ ਕਾਲਜ ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਖਾਨਾ-ਜੰਗੀ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸੰਨ 1644 ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਠਲ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1655 ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਬੇਅਰਬੋਨ ਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਵਿਚ ਬੈਠਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੁਨਰਸਥਾਪਨ (Restoration) ਮਗਰੋਂ ਸੰਨ 1661 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰੀਵੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੈਰਨ ਐਸ਼ਲਿ (Baron Ashley) ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਜ਼ਾਨਾ ਵੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1672 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਫਟਸਬਰੀ ਦਾ ਅਰਲ ਅਤੇ ਲਾਰਡ ਚਾਂਸਲਰ (Chancellor) ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰ ਪਰੋਟੈਸਟੈਂਟਾਂ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੰਨ 1673 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਤਸੱਦਦ ਤੇ ਉਤਰ ਆਇਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ 1676 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਟਾਓਅਰ (Tower) ਵਿਚ ਦੋ ਸਾਲ ਲਈ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1678-80 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸਨੇ ਪੌਪਿਸ਼ ਪਲਾਟ (Popish Plot) ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਲਾਰਡ ਸਟੈਫਰਡ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1679 ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਬਣਿਆ ਤੇ ਹੇਬਿਐਸ ਕਾਰਪਸ (Habeas Corpus Act) ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ। ਜੇਮਜ਼ (James) ਦੀ ਥਾਂ ਮਨਮੱਥ (Manmouth) ਨੂੰ ਤਖਤ ਦਾ ਵਾਰਸ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਕੀਮ ਕਾਰਨ ਚਾਰਲਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫੇਰ 1681 ਵਿਚ ਟਾਓਅਰ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਵਿਗ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਇਕ ਜਿਊਰੀ (Jury) ਵਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਸੰਨ 1682 ਵਿਚ ਹੱਲੈਂਡ ਭੱਜ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 22 ਜਨਵਰੀ, 1683 ਨੂੰ ਐਮਸਟਰਡੈਮ (Amsterdam) ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20 : 434 ; ਯੂ. ਐਨ. 13 : 7478

ਸ਼ਾਫਟਸਬਰੀ, ਐਨਥੋਨੀ ਐਸ਼ਲਿ ਕੂਪਰ (1671-1713) ਈ. : ਇਸਦਾ ਜਨਮ 26 ਫਰਵਰੀ, 1671 ਈ. ਨੂੰ ਲੰਦਨ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਚਾਰਲਸ ਦੂਜੇ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ, ਸ਼ਾਫਟਸਬਰੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਰਲ ਦਾ ਪੋਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਨ ਲਾੱਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਨਵੰਬਰ, 1683 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਨਚੈਸਟਰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। 1686 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਲਈ ਫਰਾਂਸ, ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਖੇ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ। 24 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਸਿਹਤ ਚੰਗੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ 1698 ਈ. ਵਿਚ ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਦੇ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਦੁਬਾਰਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਖੜਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸਨੇ ਟਰਾਇਲਜ਼ ਫਾਰ ਟਰੀਜ਼ਨ ਐਕਟ, 1696 ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ।

1699 ਈ. ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਹਾਊਸ ਆਫ ਲਾਰਡਜ਼ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਘਟ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਵੱਲ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਇਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ ਕਰੈਕਟਰਿਸਟਿਕਸ ਆਫ ਮੈਨ, ਮੈਨਰਜ਼, ਓਪੀਨੀਅਨਜ਼ ਐਂਡ ਟਾਈਮਜ਼ (ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਣ, ਚੱਜ, ਆਚਾਰ, ਮੱਤ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ) ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1711 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ 1714 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਇਸਦੀ ਮੁਖ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਯੁੱਗ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟਾਇਆ। ਇਹ ਧਾਰਮਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਇਹ 14 ਫਰਵਰੀ, 1713 ਈ. ਨੂੰ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20; ਕੇ. ਐਨ. 17

ਸ਼ਾਫਟਸਬਰੀ, ਐਨਥੋਨੀ ਐਸ਼ਲਿ ਕੂਪਰ (Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper 1801-1885 ਈ.) : ਇਹ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੀਤੀਵਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਫਟਸਬਰੀ ਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਅਰਲ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 28 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1801 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਹੈਰੋ (Harrow) ਅਤੇ ਕਰਾਈਸਟ ਚਰਚ ਆੱਕਸਫੋਰਡ (Christ Church) ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸੰਨ 1826 ਵਿਚ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਿਆ। ਸੰਨ 1834 ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਆਫ ਐਡਮਿਰੈਲਟੀ ਬਣਿਆ। ਸੰਨ 1828 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਪਾਗਲਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਢੰਗ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਸੰਨ 1833 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਮਿਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਲਈ 10 ਘੰਟੇ ਦੇ ਦਿਨ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ। ਸੰਨ 1842 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬਚਿੱਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠ, ਖਾਣਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 1846 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਰੈਗਡ ਸਕੂਲਾਂ (Ragged Schools) ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ 40 ਸਾਲ ਤਕ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਯੰਗਮੈਨਜ਼ ਕ੍ਰਿਸਚਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ (Youngman's Christian Association) ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਲੰਡਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਰਤਿਆਂ ਧਰਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸੀ।

ਇਸ ਦੀ ਮਿਰਤੂ 1 ਅਕਤੂਬਰ, 1885 ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ ਬ੍ਰ. 20 : 437; ਯੂ. ਐਨ. 13 : 7478

ਸ਼ਾਫਟ ਬਾਲ : ਇਹ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਖੇਡੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਖੇਡ ਹੈ ਜੋ ਬੇਸ ਬਾਲ ਨਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਤੋਂ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਥੇ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਂ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪਲੇਅ ਗਰਾਉਂਡ ਬਾਲ, ਕਿਟਨ ਬਾਲ, ਆਰਮੀ ਬਾਲ ਆਦਿ। ਪਰ 1923 ਈ. ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਫਟ ਬਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਨਾਂ 1933 ਈ. ਤੋਂ ਪਰਚਲਤ ਹੋਇਆ। ਨਿਯਮਾਂ ਅਧੀਨ ਇਸ ਖੇਡ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੁਣ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਖੇਡ ਖੇਡੀ ਤਾਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਪਰਚੱਲਤ ਨਹੀਂ। ਛੋਟਾ ਖੇਡ-ਮੈਦਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹਰ ਥਾਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ, ਤੇ ਹਰ ਉਮਰ ਦੇ ਮਰਦ-ਔਰਤ ਦੁਆਰਾ ਖੇਡੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਨੌਂ ਨੌਂ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਦੀ ਟੀਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਹ ਖੇਡ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20 : 923; ਐਨ. ਅਮੈ. 25 : 223

ਸ਼ਾਫਨਰ, ਜੈਕਬ (Schaffner, Jakob-1875-1944) : ਇਹ ਸਵਿਸ ਨਾਵਲਕਾਰ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ 14 ਨਵੰਬਰ, 1875 ਨੂੰ ਬਾਜ਼ੈਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਤੀਹ ਸਾਲ ਤਕ ਮੋਚੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਨੇ 'ਜੋਹਨੇਜ਼' ਨਾਂ ਦਾ ਸਵੈਜੀਵਨਾਤਮਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਸ਼ਿਲਰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਦੋ ਹੋਰ ਨਾਵਲ ਡਾਈ ਜੁੰਗਲਿੰਗਜ਼ੀਟ ਡੀਸ ਜੋਹਾਨੇਜ਼ ਸ਼ੈਟਨਹੋਲਡ (Die Junglingzeit Johannes Schattenhold, 1930) ਅਤੇ ਈਨ ਡੀਸ ਵਾਂਡਰਸ਼ੈਫਟ (Eine Deutsche wander-Schaft, 1933) ਲਿਖੇ।

ਇਸ ਨੂੰ ਡਾਈ ਗੋਲਡਨ ਫਰਾਜ਼ (Die Golden Frätze) ਵਰਹੈਂਗਨਿਸੇ (Verhangnisse) ਅਤੇ ਫਾਨਵਿੰਡ (Founwind) ਆਦਿ ਨਾਮੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਡਰ-ਕਰੀਸਲੌਫ (Der-Kreis lauf) ਵੀ ਛਪਵਾਇਆ।

ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਲੀ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ਗੀ, ਹੁਲਾਸ, ਖਿਆਲ-ਉਡਾਰੀ ਅਤੇ ਹਾਸ ਰਸ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਪਿਛਲੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਾਜ-ਵਾਦ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਨੁਕਤਾ-ਚੀਨੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵੋਕ ਚੂਸਿਫ (Volk Zu Schiff) ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਸਟਰੈਸਬਰਗ (ਫਰਾਂਸ) ਵਿਚ ਸਤੰਬਰ, 1944 ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20 : 57

ਸ਼ਾਫ, ਫਿਲਿਪ (Schaff, Philip 1819-1893) : ਇਸ ਅਮਰੀਕਨ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਚਰਚ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 1 ਜਨਵਰੀ, 1819 ਨੂੰ ਕੂਰ (Chur) ਵਿਖੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਟੂਬਿੰਗਨ (Tubingen), ਹਾਲੇ (Halle) ਅਤੇ ਬਰਲਿਨ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਇਹ 1842 ਵਿਚ ਬਰਲਿਨ ਵਿਖੇ ਹੀ ਲੈਕਚਰਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। 1844 ਵਿਚ ਇਹ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮਰਸਰਜ਼ਬਰਗ (Mersersburg) ਵਿਖੇ 'ਜਰਮਨ ਰੀਫਾਰਮਡ ਚਰਚ' ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਚਰਚ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਬਾਈਬਲ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਸਦਾ ਉਦਘਾਟਨੀ ਭਾਸ਼ਣ 'ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਆਫ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟਿਜ਼ਮ' ਗੰਭੀਰ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ। ਇਹ 1870 ਵਿਚ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਖੇ 'ਯੂਨੀਅਨ ਥੀਐਲੋ-ਜੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਸੋਧਿਆ ਐਡੀਸ਼ਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। 1888

ਵਿਚ ਇਸਨੇ 'ਅਮੈਰੀਕਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਚਰਚ ਹਿਸਟਰੀ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। 'ਦੀ ਕ੍ਰੀਡਜ਼ ਆਫ ਕ੍ਰਿਸਟਨਡਮ' (1877) ਅਤੇ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਚਰਚ' (1858-92, ਸੱਤ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ) 'ਸ਼ਾਫ-ਹਰਜੋਗ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰੀਲੀਜ਼ਸ ਨਾਲਜ' (1884) ਇਸਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

20 ਅਕਤੂਬਰ, 1893 ਨੂੰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8

ਸਾਫਿਸਟ : ਇਹ ਸੁਕਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਨ। ਇਹ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ। 'ਸਾਫਿਸਟ' (Sophist) ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਹਨ 'ਸਿਆਣਾ'। ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, 'ਸੋਚਣਾ' ਜਾਂ 'ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਉਣੀ'।

ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੇਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਢੰਗ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਕਰਾਤ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਹ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ। 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਨਾਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਅਫਲਾਤੂਨ ਤੇ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਸਾਫਿਸਟਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਈਸਾਈ-ਮਤ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਸਾਫਿਸਟ ਸ਼ਬਦ ਝੂਠੀ ਚਤੁਰਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਵਾਲੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰੂਸੋ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਜਰਮਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਿਤਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਸ਼ੈ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਸੋਫਿਸਤਾਈਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁਖ ਵਰਗ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਭਾਸ਼ਣ-ਯੋਗਤਾ, ਰਾਜਕੀ ਤੇ ਵਿਵਾਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੋਫਿਸਤਤਾ 447 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਇਸਦੀ ਥਾਂ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਵਾਦ ਨੇ ਲਈ। ਲਗਭਗ 427 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਭਾਸ਼ਣ-ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਸੋਫਿਸਤਤਾ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੋਈ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰਾਜਕੀ ਸੋਫਿਸਤਤਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈ।

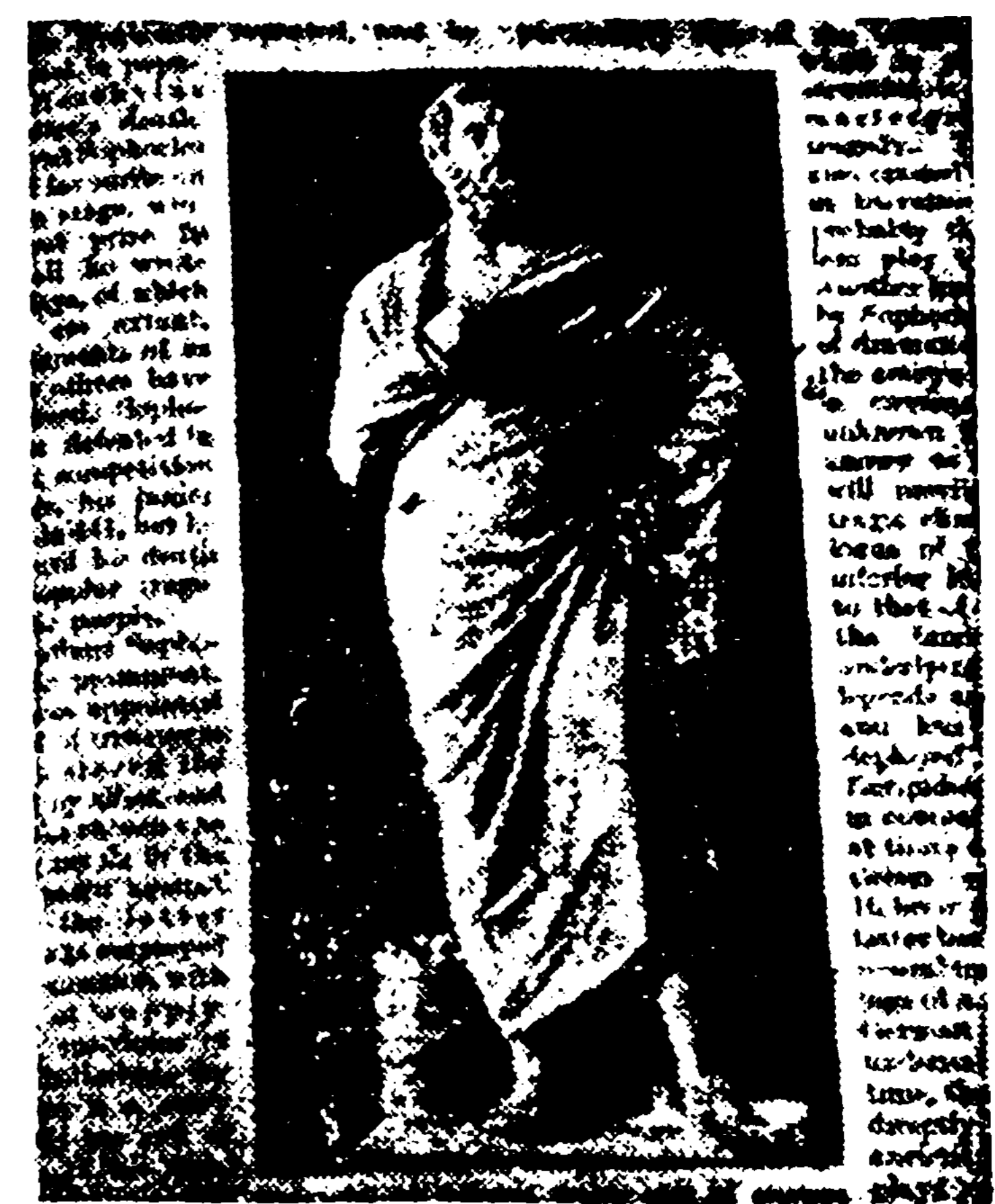
ਸਾਫਿਸਟ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਾਜ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ, ਇਹ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੀ ਰਹੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਸਨ। ਇਸੇ

ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ।

ਸਾਫੋ (Sappho) : ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੂਨਾਨੀ ਕਵਿਤਰੀ ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਈਨਰ ਦੇ ਇਕ ਟਾਪੂ ਲੈਸਬਸ (Lesbos) ਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਸੰਦੇਹ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਉੱਚੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਜੰਮ-ਪਲ ਸੀ। ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਕਾਲ 610 ਤੋਂ 580 ਈ. ਪੂ. ਹੈ। ਇਸਨੇ ਲੈਮਬੀਅਨ ਐਲੋਇਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਰੁਪੂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁਟਕਲੇ ਦੇ ਮਰਸੀਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਹਨ। ਸਾਫੋ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕੇਵਲ ਦੂਜੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 1898 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਪਰੀਜ਼ (ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਜ-ਪੱਤਰ) ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲੱਭਣ ਦੇ ਕੁਝ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਚਮੜੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਖੇਪਤਾ, ਸਾਦਗੀ, ਭਾਵ-ਤੀਬਰਤਾ ਆਦਿ ਸਾਫੋ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹਨ।

ਸੌਫੋਕਲੀਜ਼ (Sophocles) (ਲਗਭਗ 496-406 ਈ. ਪੂ.) :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਦੁਖਾਂਤਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਐਥਨਜ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੋਲੋਨਸ (Colonus) ਵਿਖੇ 496 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਸੀ। ਐਥਨਜ਼ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਫੌਜ ਵਿਚ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਐਥਨਜ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਸੀ।

ਸੌਫੋਕਲੀਜ਼

ਸੌਫੋਕਲੀਜ਼, ਇਸਕਿਲਸ ਅਤੇ ਯੂਰੀਪਿਡੀਜ਼ ਦੀ ਤਿਕੜੀ ਆਪਣੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਸੌਫੋਕਲੀਜ਼ ਨੇ ਲਗਭਗ 123 ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁਣ ਕੇਵਲ 7 ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ 90 ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਈਡੀਪਸ ਰੈਕਸ (Oedipus-Rex), ਈਡੀਪਸ ਕੋਲੋਨਸ (Oedipus Colonus), ਅੰਤਿਗਨੀ (Antigone) ਆਜਾਕਸ, (Ajax), ਇਲੈਕਟਰਾ (Electra), ਦੀ ਤ੍ਰਾਕੀਨੀ (The Trachiniae), ਫਿਲਾਕਤੇਤੀਜ਼ (Philoctetes) ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਕੰਦਰੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। 'ਈਡੀਪਸ' ਯੂਨਾਨੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਈਡੀਪਸ ਪਾਸੋਂ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪਾਪ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਪ ਦੇ ਦੰਡ ਸਰੂਪ ਐਥਨਜ਼ ਵਿਚ ਕਾਲਪੁੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਬੁੱਢਾ ਤਿਰੇ-ਸੀਅਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਹੋਏ ਪਾਪ, ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸਦੇ ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ, ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ

ਕਰਵਾ ਕੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਦੋ ਧੀਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬਣਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਈਡੀਪਸ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ-ਪਤਨੀ ਜੋਕਾਸਤਾ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਈਡੀ-ਪਸ ਰਾਜਭਾਗ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਤੀਖਣਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਸਾਫੋਕਲੀਜ਼ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਤੀਜਾ ਪਾਤਰ ਲਿਆ ਕੇ ਨਾਟਕੀ-ਤੱਤਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਵੈਣਿਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਨਾਲ ਯੋਗ ਅਨੁਪਾਤ ਰਖਣ, ਛੰਦ ਚਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤੇ ਬਹੁਰੰਗੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਸੁਮੇਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਲੌਕਿਕ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ-ਪੱਧਰ ਤੇ ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਫੋਕਲੀਜ਼ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ। ਸਾਫੋਕਲੀਜ਼ ਨੂੰ ਨਾਟਕ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਾਲੀਦਾਸ, ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਤੇ ਮਾਰਲੋ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਹਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਮੌਤ 406 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਐਥਨਜ਼ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਥਿ.ਮਾ. 9 ; ਐਨ. ਥਿ. 20 ; ਕੋਲੀ. ਐਨ. 17 ; ਹਿ. ਵਿ. ਕੋ. 4

ਸਾਂਬ : ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਰਾਣੀ ਜਾਂਬਵਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਲਿੰਗ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰੁਕਮਣੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਸਵੰਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਉਠਾਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਲਿਆਂਦਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਭਰਾ ਬਲਰਾਮ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਨਗਰ ਨੂੰ ਤਹਿਸ ਨਹਿਸ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ। ਕੌਰਵ ਡਰ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਂਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਬਲਰਾਮ ਉਥੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਵਾਰਕਾਪੁਰੀ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਦਵਾਰਕਾ ਵਿਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਘਟੀਆ ਆਚਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਹ ਚੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਆਚਰਨ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਵੀ ਉਡਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ, ਦੁਰਬਾਸਾ ਅਤੇ ਨਾਰਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਂਬ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਾਕ ਪੁਆਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੇਟ ਉੱਤੇ ਲੋਹਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਾਂਗ ਬਣਾ ਕੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਇਸ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਮੁੰਡਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕੁੜੀ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਇਸਤਰੀ ਨਹੀਂ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਾਂਬ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਜੋ ਮੂਸਲ ਪੇਟ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਯਾਦਵ ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਗਰਸੇਨ ਨੇ ਉਸ ਮੂਸਲ ਦਾ ਚੂਰਾ ਕਰਵਾਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੱਭ ਉਗ ਪਈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੂਸਲਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀ ਤੇਜ਼ ਧਾਰ ਵਾਲੀ ਬਣ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਯਾਦਵਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਅਤੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜ ਕੇ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਏ। ਮੂਸਲ ਦੀ ਇਕ ਅਣੀ ਜੋ ਪੀਸੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ ਉਸਨੂੰ ਮੱਛੀ ਨਿਗਲ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ ਉਹ ਅਣੀ ਕੱਢੀ ਗਈ ਅਤੇ ਤੀਰ ਦੀ ਨੌਕ ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਤੀਰ ਨਾਲ ਜਰਸ ਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮਿਰਗ ਦੀ ਅੱਖ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਪੈਰ ਵਿੰਨ੍ਹ

ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਗਏ।

ਸਾਂਬ ਨੂੰ ਦਰਵਾਸਾ ਦੇ ਸਰਾਪ ਕਾਰਨ ਕੋੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੋੜ੍ਹ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਸ ਨੇ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

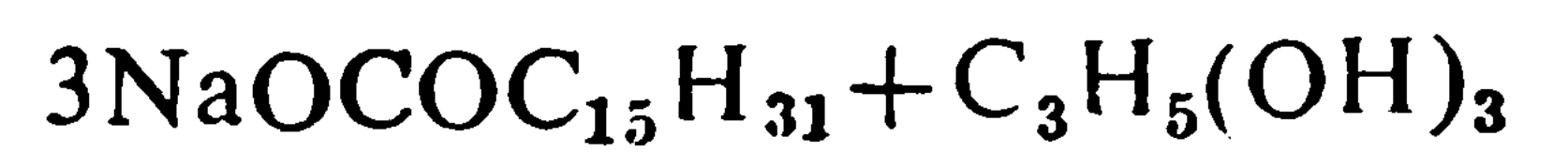
ਹ. ਪੁ.—ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਹਿੰਦੂ ਮਾਈਥਾਲੋਜੀ—ਡਾਊਸਨ।

—ਕੇ. ਕੇ. ਧੋਮੀਆ

ਸਾਬਣ : ਫੈਟੀ ਤੇਲਾਂ ਅਤੇ ਚਰਬੀਆਂ ਦੀ ਖਾਰ ਨਾਲ ਪਰਸਪਰ-ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਰਸਾਇਣਿਕ ਯੋਗਿਕ ਜਾਂ ਰਸਾਇਣਿਕ ਯੋਗਿਕਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਸਾਬਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਫੈਟੀ ਤੇਲ ਅਤੇ ਚਰਬੀਆਂ, ਗਲਿਸਰਾਈਡਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਾਮਿਟਿਨ (ਫੈਟ) ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡਾ

ਸੋਡੀਅਮ ਪਾਮਿਟੇਟ (ਸਾਬਣ) ਗਲਿਸਰੀਨ

ਚਰਬੀ ਦੀ, ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡੇ ਦੇ ਘੋਲ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਾਬਣੀਕਰਨ (saponification) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਬਣ ਅਤੇ ਗਲਿਸਰੀਨ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕ ਸਮਰੱਥਾ (Detergent Power)—ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਬਣ ਦੀ ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕ ਜਾਂ ਧੋਣ ਸਮਰੱਥਾ ਇਸ ਦੇ ਜਲ-ਅਪਘਟਨ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਖਾਰੇਪਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਾਲੇ ਤਕ ਕੋਈ ਠੀਕ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਆਧਾਰ-ਸਾਮਗਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਸਾਬਣ ਦੀ ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕ ਕਿਰਿਆ ਅਜਿਹਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ-ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਲ੍ਹ ਸਮਰੱਥਾ, ਇਮਲਸੀਕਰਨ ਅਤੇ ਚਿਕਨਾਈ ਦਾ ਘੁਲਣਾ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ (plausible) ਸਿੱਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧੋਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਸਾਬਣ ਦੇ ਅਣੂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਅਸਮਮਿਤ ਬਣਤਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸਿਰਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲਣਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਿਰਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਅਘੁਲਣਸ਼ੀਲ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਤੇਲ ਵਿਚ ਘੁਲਣਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅਣੂ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਮੈਲ ਵਿਚਲੀ ਅੰਤਰ-ਸਤ੍ਰਾ ਉਤੇ ਇਕ ਗਾੜ੍ਹੀ ਪਰਤ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਅਣੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਮੈਲ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਲ ਨੂੰ ਘੋਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੀ ਧੁਆਈ ਲਈ ਸਾਬਣ ਦੇ ਮਿਸੈਲੇ (micellar) ਰੂਪ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਘੱਟ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ, ਸੋਡੀਅਮ ਸਟੀਅਰੇਟ, ਧੁਆਈ ਲਈ ਚੰਗਾ ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਘੁਲਣ-ਸ਼ੀਲ ਹੈ ਕਿ ਕੋਲਾਇਡੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਲਾਈਟ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਾਤਰਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਘੋਲ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਿਸੈਲਾ ਰੂਪ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਾਬਣ ਘੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸੋਡੀਅਮ ਲੌਰੇਟ ਆਮ ਧੁਆਈ ਦੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੁਲਣਸ਼ੀਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਹੌਂਦ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖਰੀ ਸਾਬਣ ਦੀ ਇਕ ਆਇਨ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਿਸੈਲ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਘੱਟ ਤਾਪਮਾਨਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਘੁਲਣਸ਼ੀਲਤਾ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧੋਣ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ-ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਫੈਟ ਨੂੰ ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦਾ ਮਿਲਣਾ (ਸੰਤੁਲਨ) ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਸ਼ੂ ਚਰਬੀ ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੇਵਲ ਪਸ਼ੂ ਚਰਬੀ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਨਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਾਬਣ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਨਰਮ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਚੋਖੀ ਝੰਗ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਪਸ਼ੂ ਚਰਬੀ ਵਿਚ, ਅਨੁਪਾਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਖੋਪੇ ਦਾ ਤੇਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੋਪੇ ਦੇ ਤੇਲ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਖੰਜੂਰ ਦਾ ਤੇਲ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਬਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਤੇਲ ਅਤੇ ਚਰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਫੈਟੀ ਤੇਲ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਵਿਚ ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਤੇਲ, ਪਸ਼ੂ ਚਰਬੀ ਅਤੇ ਗਰੀਜ਼ ਆਦਿ ਹਨ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤ ਤੇਲਾਂ ਵਿਚ ਖੋਪੇ, ਵੜੇਵੇਂ, ਅਨਾਜ, ਸੋਇਆ, ਖੰਜੂਰ, ਖੰਜੂਰ ਦੀ ਗਿਟਕ ਅਤੇ ਜੈਤੂਨ ਦਾ ਤੇਲ ਆਦਿ ਹਨ। ਮੱਛੀ ਅਤੇ ਵੇਲੂ ਮੱਛੀ ਦੇ ਤੇਲ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ, ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਦੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਹਾਈਡਰੋਜਨੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ, ਇਹ ਲੋੜੀਂਦਾ ਗਾੜ੍ਹਾਪਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਰੋਜ਼ਿਨ (ਗੂੰਦ-ਸਾਲ), ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅੰਸ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਵਾਲੇ ਪੀਲੇ ਸਾਬਣਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਖਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਡਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਬਣਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੋਡੀਅਮ ਸਿਲੀਕੇਟ, ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਅਤੇ ਕਈ ਫਾਸਫੇਟ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਾਸਤੇ ਅਤੇ ਬੈਰਾਈਟਸ (barites) ਵਾਂਗ ਸਾਬਣ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਚਰਬੀਆਂ ਦੇ ਸਾਬਣੀਕਰਨ ਲਈ ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡੇ ਦੀ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਰਮ ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਸਟਿਕ ਪੌਟਾਸ਼ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਮੋਨੀਆ, ਟ੍ਰਾਈ-ਐਥੇਨੋਲਾਮੀਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਆਰਗੈਨਿਕ ਖਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਢੰਗ ਹਨ (1) ਉਬਾਲਣ ਵਿਧੀ (2) ਹਾਈਡ੍ਰੋਲਾਈਜ਼ਰ ਵਿਧੀ (3) ਅੱਧ ਉਬਾਲਣ ਵਿਧੀ (semi-boiling process)।

(1) ਉਬਾਲਣ ਵਿਧੀ-ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਹੈ ਸ਼ੁੱਧ ਸਾਬਣ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਲਿਸਰੀਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਘਲੀ ਹੋਈ ਚਰਬੀ ਇਕ ਬਰਤਨ ਵਿਚ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡੇ ਦਾ ਘੋਲ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਰਤਨ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਛੇਕਦਾਰ ਕੁੰਡਲੀ (perforated coil) ਰਾਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਭਾਫ਼ ਨਾਲ ਉਬਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਬਣ ਤੇ ਗਲਿਸਰੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਗਾੜ੍ਹਾ ਉਬਲਦਾ ਪੁੰਜ (mass) ਨਮਕੀਨ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਰਤਨ ਵਿਚ ਦੋ ਤਹਿਰਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਰਲੀ ਤਹਿ ਜੋ ਫੁੱਟੀਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਅਸ਼ੁੱਧ ਸਾਬਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀ ਤਹਿ ਨਮਕ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲੀ ਹੋਈ ਗਲਿਸਰੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਲਿਸਰੀਨ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗਲਿਸ-

ਰੀਨ ਨਮਕ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਬਣ ਨਹੀਂ ਘੁਲਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੇਠਲੀ ਤਹਿ ਨੂੰ ਬਰਤਨ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੋਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਫਿਰ ਗਲਿਸਰੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੇਠਲੀ ਤਹਿ ਵਾਲੇ ਘੋਲ ਨੂੰ ਬਚਿਆ-ਖੁਚਿਆ ਘੋਲ (spent lye) ਆਖਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਪਰਲੀ ਬਚੀ ਹੋਈ ਤਹਿ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਚਰਬੀ ਬਿਨਾਂ ਸਾਬਣੀਕਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਘੱਟਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰੰਗਦਾਰ ਪਦਾਰਥ ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੇਲਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਘੰਟੇ ਉਬਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰਲੀ ਤਹਿ ਅਲੱਗ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਚਰਬੀ ਦਾ ਸਾਬਣੀਕਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸਾਬਣ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਪਰ ਵਾਲੀ ਤਹਿ ਨੂੰ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਨਮਕੀਨ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਧੋਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਉਬਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਬਰਤਨ ਵਿਚ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਤਹਿਰਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀ ਤਹਿ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੁੱਧ ਸਾਬਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 70% ਸਾਬਣ ਤੇ 30% ਪਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੇਠਲੀ ਤਹਿ ਨਾਈਗਰ (nigre) ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 15% ਤੋਂ 40% ਸਾਬਣ, ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਿੱਚ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਰੰਗਦਾਰ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟਾ ਸ਼ੁੱਧ ਸਾਬਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਘੁਲਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਨਾਈ-ਗਰ ਵਿਚ ਰਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਰਤਨ ਦੇ ਥੱਲੇ ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਰਤਨ ਵਿਚ ਉਬਾਲਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਲਈ ਸਾਬਣੀਕਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ 4 ਤੋਂ 11 ਦਿਨ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਲੀ ਸਾਬਣ ਤਿਆਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(2) ਹਾਈਡ੍ਰੋਲਾਈਜ਼ਰ ਵਿਧੀ-ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਚਰਬੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਉੱਚੇ ਤਾਪਮਾਨ ਅਤੇ ਦਾਬ ਤੇ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ (ਜਿਸਤ ਸਾਬਣ) ਦੀ ਹੌਂਦ ਵਿਚ ਫੈਟੀ ਐਸਿਡ ਅਤੇ ਗਲਿਸਰੀਨ ਵਿਚ ਤੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

$$(RCOO)_3C_3H_5 + 3HOH \rightarrow 3RCOOH + C_3H_5(OH)_3$$

(ਚਰਬੀ) (ਪਾਣੀ) (ਫੈਟੀ ਐਸਿਡ) (ਗਲਿਸਰੀਨ)

ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਤਕਰੀਬਨ 15 ਮੀਟਰ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚੇ ਲੰਬਾਤਮਕ (vertical) ਕਾਲਮ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਦਿਸ਼ਾ (countercurrently) ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਿਘਲੀ ਹੋਈ ਚਰਬੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕਾਲਮ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਫੈਟੀ ਐਸਿਡ ਅਤੇ ਗਲਿਸਰੀਨ ਲਗਾਤਾਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਣੀ, ਜੋ ਘੱਟ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਚਰਬੀ ਵਿਚ ਅਘੁਲ ਹੈ 204°-249° ਸੈਂ. ਤੇ 10%-25% ਘੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਘੁਲਣਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (solubility effect) ਕਾਰਨ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਫੈਟੀ ਐਸਿਡਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਵਾਯੂ (vacuum) ਕਸ਼ੀਦਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡੇ ਜਾਂ ਕਾਸਟਿਕ ਪੌਟਾਸ਼ ਜਿਸ ਵਿਚ ਠੀਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ ਨਾਲ ਉਦਾਸੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਖਾਲਿਸ ਸਾਬਣ ਫੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕੇ।

(3) ਅੱਧ ਉਬਾਲਣ ਵਿਧੀ-ਜਦੋਂ ਸਾਬਣੀਕਰਨ ਤਬਦੀਲੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਧ ਉਬਾਲਣ ਵਿਧੀ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਚਰਬੀ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਬਣੀਕਰਨ

ਕਾਸਟਿਕ ਨਾਲ ਉਬਾਲ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਾਬਣੀਕ੍ਰਿਤ ਪੁੰਜ (saponified mass) ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਠੋਸ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਚੌਖਟਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਾਬਣ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ (1) ਚੌਖਟਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸਾਬਣ (framed soap) (2) ਤੈਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਬਣ (floating soap) (3) ਮਿਲਡ ਸਾਬਣ (4) ਪੋਪੜੀ ਵਾਲਾ ਸਾਬਣ (flaked soap) (5) ਦਾਣੇਦਾਰ ਸਾਬਣ (6) ਦਵਾਈ ਮਿਲਿਆ ਸਾਬਣ (7) ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸਾਬਣ (8) ਹਜ਼ਾਮਤ ਵਾਲੇ ਸਾਬਣ ਅਤੇ (9) ਧਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਬਣ (metallic soaps)

ਸੰਸਲਿਸ਼ਟ ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕ (Synthetic detergents)

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲਣਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸਤ੍ਹਾ-ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਅਤੇ ਧੁਆਈ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਪ੍ਰਬਲ ਯੋਗਤਾ ਰਖਦੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਅਸਲ ਸਾਬਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤਲਛੱਟ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ। ਰਸਾਇਣਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਸਾਬਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਬਣ ਦਾ ਕਦੇ ਕਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਇਹ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਟੱਬ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਛੱਲਾ ਜਿਹਾ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਮੈਲ ਜਾਂ ਤਲਛੱਟ ਜਿਹਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੀਸ਼ੇ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਤੇ ਇਕ ਚਿੱਟਾ ਜਿਹਾ ਪਦਾਰਥ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਵਾਲੇ ਟੱਬ ਦੇ ਹੰਘਾਲ ਵਿਚ ਚਿਪ-ਚਿਪੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਭਾਰੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਤਲਛੱਟ ਦਾ, ਸਾਬਣ ਨਾਲ ਧੋਣ ਮਗਰੋਂ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ ਨਾ ਆਉਣ ਨਾਲ, ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਕਰਨ ਤੇ ਪੀਲੇ ਪੱਥੇ ਪੈਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਬਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਮਝਣਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਸਲ ਸਾਬਣ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੈਲਸੀਅਮ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਧਾਤਵੀ ਲੂਣਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਕਠੋਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਨਾਲ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਕਰਕੇ ਤਲਛੱਟ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਸਾਬਣ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਯੋਗਿਕਾਂ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਕੇ ਤਲਛੱਟ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਸਲਿਸ਼ਟ ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕਾਂ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਵਰਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਕਠੋਰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਸੰਸਲਿਸ਼ਟ ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕਾਂ ਤੇ, ਆਮ ਕਰਕੇ ਕਠੋਰਤਾ ਜਾਂ ਤੇਜ਼ਾਬਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਸਾਇਣਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਣੇ ਯੋਗਿਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਘੁਲਣਸ਼ੀਲ ਹੋਣਗੇ ਜਾਂ ਘੋਲ ਵਿਚ ਕੋਲਾਇਡੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਖਿਪਤ ਹੋਣਗੇ। ਸੰਸਲਿਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਅਨੋਖੇ ਅਤੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ, ਜਿਵੇਂ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲਣਾ ਅਤੇ ਨਿਯਮਬੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਬਣ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਜਲਦੀ ਹੀ ਲੈ ਲਿਆ।

ਭੌਤਿਕ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਲਿਸ਼ਟ ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਐਨਾਇਨੀ ਕਿਸਮ-ਐਨਾਇਨੀ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਣੂ ਦੇ ਲੰਬੀ ਚੇਨ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨੈਗੇਟਿਵ ਆਇਨ ਜਾਂ ਐਨਾਇਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਨਾਇਨੀ ਕਿਸਮਾਂ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਲਿਸ਼ਟ ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੇ ਹਨ। ਕਈ ਸੈਂਕੜੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਐਨਾਇਨੀ ਯੋਗਿਕ

ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੋਡੀਅਮ ਐੱਲਕਾਈਲ ਸਲਫੇਟ ($RO SO_3 Na$) ਅਤੇ ਸੋਡੀਅਮ ਐੱਲਕਾਈਲ ਬੈਂਨਜ਼ੀਨ ਸਲਫੋਨੇਟ ($RC_6H_4SO_3Na$) ($R =$ ਹਾਈਡਰੋਕਾਰਬਨ ਚੇਨਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 8 ਤੋਂ 18 ਕਾਰਬਨ ਪਰਮਾਣੂ ਹਨ) ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕਹਿਰੇ ਸੰਸਲਿਸ਼ਟ ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਖ਼ਾਸ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੋਡੀਅਮ ਐੱਲਕਾਈਲ ਸਲਫੇਟਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੱਚਾ ਮਾਲ, ਖੋਪੇ ਦਾ ਤੇਲ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂ ਚਰਬੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲ-ਅਪਘਟਨ ਦੁਆਰਾ ਫੈਟੀ ਐਸਿਡਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਫੈਟੀ ਐਸਿਡਾਂ ਦਾ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕੀ ਲਘੂਕਰਨ, ਹਾਈਡਰੋ-ਜਨੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਤਦਅਨੁਸਾਰੀ ਅਲਕੋਹਲਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਗਾੜ੍ਹੇ ਗੰਧਕ ਦੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਦੁਆਰਾ ਅਲਕੋਹਲਾਂ ਦਾ ਸਲਫੇਟ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕਾਸਟਿਕ ਨਾਲ ਉਦਾਸੀਨ ਕਰਕੇ ਸੋਡੀਅਮ ਐੱਲਕਾਈਲ ਸਲਫੇਟ ਅਤੇ ਸੋਡੀਅਮ ਸਲਫੇਟ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋਡੀਅਮ ਸਲਫੇਟ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਪਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਸਾਬਣਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਪਜ ਪਾਣੀ, ਲੂਣ (Na_2SO_4 ਜਾਂ $NaCl$) ਅਤੇ ਸੰਸਲਿਸ਼ਟ ਦਾ ਕੋਲਾਇਡ ਸਿਸਟਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਬਣ ਸਿਸਟਮਾਂ ਵਾਂਗ ਸੰਸਲਿਸ਼ਟ ਸਿਸਟਮਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਫੇਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜੋੜ-ਤੋੜ (manipulation) ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਤਮ ਛੜਾਂ, ਲੇਵੀਆਂ, ਪਾਊਡਰ ਅਤੇ ਤਰਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਜ਼ਾਰ ਆਉਂਦੇ ਸੰਸਲਿਸ਼ਟ ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦਾਣੇਦਾਰ ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕ ਵਿਚ 15% ਤੋਂ 40% ਸੰਸਲਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਫਾਸਫੇਟ ਬਿਲਡਰ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁੱਲ ਉਪਜ ਦਾ 50% ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸੋਡੀਅਮ ਟ੍ਰਾਈਪਾਲੋ ਫਾਸਫੇਟ ਜਾਂ ਸੋਡੀਅਮ ਪਾਇਰੋਫਾਸਫੇਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬੋਰੇਟ, ਸਿਲੀਕੇਟ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਫਾਸਫੇਟ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਪਜ ਦਾ ਬਾਕੀ ਭਾਗ ਪਾਣੀ, ਲੂਣ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸਾਬਣ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਝੰਗ ਬਿਲਡਰਜ਼, ਚਮਕ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ, ਭੋਂ ਦੇ ਮੁੜ-ਨਿਖੇਪਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਖੋਰ ਜਾਂ ਮੱਧਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕ ਜਿਹੜੇ ਸੂਖਮ ਰੇਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਲੇਟਾਂ ਧੋਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਿਲਡਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ।

(2) ਕੈਟਾਇਨੀ ਕਿਸਮ-ਇਸ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਣੂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਚੇਨ ਵਾਲਾ ਭਾਗ ਪਾਜ਼ੇਟਿਵ ਆਇਨ ਜਾਂ ਕੈਟਾਇਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਯੋਗਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ "ਇਨਵਰਟਿਡ" ਸਾਬਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੰਬੀ ਚੇਨ ਆਇਨ ਦਾ ਬਿਜਲਈ ਚਾਰਜ ਅਸਲ ਸਾਬਣਾਂ ਦੇ ਚਾਰਜ ਨਾਲੋਂ ਉਲਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਐਨਾਇਨਕਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਸੈਂਕੜੇ ਯੋਗਿਕ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੈਟਾਇਨੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਆਕਟਾਡੀਕਾਈਲ ਅਮੋਨੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ ($C_{18}H_{37}NH_3Cl$) ਹੈ। ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕ ਉਪਜਾਂ ਵਿਚ ਐਨਾਇਨਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੈਟਾਇਨਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(3) ਅਣ-ਆਇਨੀ ਕਿਸਮ (Nonionic type)-ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਣੂ ਸਤ੍ਹਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਆਇਨ ਨਹੀਂ

ਬਣਦੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਣ-ਆਇਨੀ ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕ ਪਾਲੀਆਕਸੀਐਥੀਲੀਨ ਵਿਉਤਪੰਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 20 : 856.

ਸਾਬਰ (Sabara) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਦੇ ਮੀਨਾ ਝੇਰਾਈਸ (Minas Gerais) ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ 705 ਮੀ. ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਜੜੀਆਂ ਗਲੀਆਂ, ਨਵੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੌਨੇ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਾਲੇ ਅਜਾ-ਇਬ ਘਰ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮਾਈਨਿੰਗ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਉਦਯੋਗ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਮੁਖ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਲੋਹੇ ਦੀ ਧਾਤ ਕੱਢਣਾ ਅਤੇ ਸੋਧਣਾ ਇਥੋਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕਿੱਤਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—18,696 (1970)
19°54' ਉ. ਵਿ. 43°48' ਪ. ਲੰ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 8 : 746.

ਸਾਬਰਕੰਠ (Sabarkantha) : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹਿੰਮਤ ਨਗਰ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 7,390 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਸੰਨ 1971 ਵਿਚ 1,186, 783 ਸੀ। ਇਸ ਵਸੋਂ ਦਾ 30% ਭੀਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਛੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਰੋਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਪੰਚ ਮਹੱਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਬਨਾਸ ਕੰਠ ਤੇ ਮਹਿਸਾਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੇ ਕੈਰਾ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸਾ ਪਹਾੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰਵਲੀ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਾੜੀਆਂ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੈਦਾਨੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦੀ ਢਾਲ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਾਬਰਮਤੀ ਅਤੇ ਨਾਥਮੱਠ ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਵਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਵਰਖਾ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ 18° ਸੈਂ. ਤੋਂ 21° ਸੈਂ. ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ 26° ਸੈਂ. ਤੋਂ 30° ਸੈਂ. ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 64 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤੋਂ 76 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਦੀ ਔਸਤ ਕੇਵਲ 2.5 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੈ।

ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੇਸ਼ਾ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਹੈ। ਵੱਡੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਬਾਜਰਾ, ਮੱਕੀ, ਜਵਾਰ, ਕਪਾਹ, ਕਣਕ, ਤਿਲ ਅਤੇ ਮੂੰਗਫਲੀ ਹਨ। ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸਨਅਤੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਲੰਘਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹਿੰਮਤ ਨਗਰ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਨਗਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਰੂ ਵੇਲਣ ਅਤੇ ਤੇਲ ਕੱਢਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸਨਅਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਹ. ਪੁ.— ਐਨ. ਬਿ. 19 : 787 ; ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ ਐਂਡ ਯੀਅਰ ਬੁਕ— ਦੀ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ।

ਸਾਬਰਮਤੀ ਦਰਿਆ : ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਹ ਦਰਿਆ ਮੇਵਾੜ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਖੰਬਾਤ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਗਭਗ 300 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਹੈ ਅਤੇ 24,300 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਖੇਤਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਮੇਟਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਨਦੀਆਂ ਸਾਬਰ ਅਤੇ ਹਾਥਮਤੀ ਦੇ ਸੰਗਮ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਬਰ ਇਦਾਰ ਸਟੇਟ 'ਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਥਮਤੀ ਅਹਿਮਦ

ਨਗਰ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਉਤਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਚੇ ਚੱਟਾਨੀ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਹੇਠ ਜਾ ਕੇ ਸਾਬਰਮਤੀ ਦਾ ਤਲ ਚੌੜਾ ਤੇ ਰੇਤਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਸਾਦਰ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੋਂ 50 ਕਿ. ਮੀ. ਹੇਠਾਂ ਵਾਰਤਕ ਨਦੀ ਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਹੀਕਾਠ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਮੇਟ ਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਕੋਲ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 21 : 344 ; ਵੈ. ਜ਼. ਡਿ. 967

ਸਾਂਬਾ : ਇਹ ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਦਾ ਇਕ ਨਾਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਝੁਕਾਅ ਕੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਜਾ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਝੂਮ ਝੂਮ ਕੇ ਗਤੀ ਵਿਚ ਨੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਉਘੜ ਦੁਘੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨੱਚਣ ਵਾਲੇ ਤਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਤੇ ਇਕ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨੱਚਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦਾ ਭਾਰ ਵੀ ਇਕ ਪੈਰ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਪੈਰ ਤੇ ਬਦਲਦੇ ਹਨ। ਅਗਲੇ ਕਦਮ ਗੋਡੇ ਮੋੜ ਕੇ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਿਛਾਹ ਨੂੰ ਝੁਕਾਅ ਕੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਕਦਮ ਲੈਂਦੇ ਵਕਤ ਗੋਡੇ ਸਿਧੇ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਝੁਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਂਬਾ ਨਾਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜੋੜੇ (Couples) ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੋੜੇ ਨਾਚ-ਫਰਸ਼ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਨਾਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਘਸੀਟ ਘਸੀਟ ਕੇ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨੱਚਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. : 19 : 982

ਸਾਬਾਜੀ ਸਿੰਧੀਆ : ਅਪ੍ਰੈਲ, 1758 ਵਿਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਅਫਗਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਨਸਾ ਦਿਤਾ। ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਏ। 15 ਸਤੰਬਰ, 1758 ਈ. ਨੂੰ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਖਬਰ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਅੰਟਾ ਜੀ ਮਾਨਕੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਸਾਬਾਜੀ ਸਿੰਧੀਆ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ। ਅੰਟਾ ਜੀ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰੁਕ ਗਿਆ ਪਰ ਸਾਬਾਜੀ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਪਾਰ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਤੇ ਗੱਖੜਾਂ ਨੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਸਾਬਾਜੀ ਤੁਰੰਤ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਬਾਗ਼ੀ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕ ਗਏ। ਇਵੇਂ ਸਾਬਾਜੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਪਸ਼ੌਰ ਪੁਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਉਥੇ ਹੀ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1758-59 ਦੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਸਾਬਾਜੀ ਨੇ ਪਸ਼ੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਤਾਈ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਸ਼ੌਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ।

ਮਾਰਚ 1759 ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜੀ ਸਿੰਧੀਆ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਪਰ ਉਹ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਾਬਾਜੀ ਨੂੰ ਮਾਛੀ-ਵਾੜੇ ਵਿਚ ਸੱਦਿਆ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਸਾਬਾਜੀ ਦੱਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਛੀ-ਵਾੜੇ ਆ ਕੇ ਮਿਲਿਆ। ਸਾਬਾਜੀ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਰਨੈਲ ਜਹਾਂ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਜਹਾਂ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਪਸ਼ੌਰ ਅਤੇ ਅਟਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰੋਹਤਾਸ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਸਾਬਾਜੀ ਨੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਹਾਂ ਖ਼ਾਂ ਬੁਰੀ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਫੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਮਾਰੀ ਗਈ।

ਨਵੰਬਰ, 1759 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਭਾਰੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਆਪ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਆਇਆ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਜਹਾਂ ਖ਼ਾਂ ਦੌਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਦੇ ਰਸਤਿਉਂ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਪਸ਼ੋਰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਅਟਕ ਵਿਚ ਤੁਕੋ ਜੀ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਇਥੇ ਪਠਾਣੀ ਫੌਜ ਦੇ ਨਾਲ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਝੜਪ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਰੋਹਤਾਸ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਬਾਪੂਰਾਓ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਜਹਾਂ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮਰਹੱਟੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਵਧੇ। ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਬਟਾਲਾ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸੁੱਕੜਤਾਲ ਵਿਖੇ ਦੱਤਾ ਜੀ ਸਿੰਧੀਆ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੇ।

ਦੱਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸੁੱਕੜਤਾਲ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਦਰਿਆ ਜਮਨਾ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਸਾਬਾ ਜੀ ਸਿੰਧੀਆ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਰਾੜੀ ਘਾਟ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਦੱਤਾ ਜੀ ਸਿੰਧੀਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਸਾਬਾ ਜੀ ਬਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਬਾ ਜੀ ਪਾਣੀਪਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ 14 ਜਨਵਰੀ, 1761 ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

—ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ

ਸਾਬਾਤੀਏ, ਪਾਲ (Sabatir, Paul 1858-1928) : ਇਸ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 3 ਜਨਵਰੀ, 1858 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ 1885 ਵਿਚ ਸੇਂਟ ਨਿਕੋਲਸ, ਸਟਰਾਸ-ਬਰਗ (St. Nicholas, Strasbourg) ਦਾ ਪਾਦਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ 1919 ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਮੌਤ (ਮਾਰਚ 4, 1928) ਤਕ ਸਟਰਾਸਬਰਗ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਅਸੀਸੀ ਦੇ ਸੇਂਟ ਫ਼ਰਾਂਸਿਸ (St. Francis d' Assissi) ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਈ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਾਬਾਤੀਏ ਪਾਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਦੇ 40 ਐਡੀਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ।

ਹ.ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20

ਸਾਬਾਤੀਏ, ਪਾਲ (Sabatier, Paul) (1854-1941) : ਇਹ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦਾ ਆਰਗੈਨਿਕ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਵਿਕਟਰ ਗਰੀਨਯਾਰਡ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਆਰਗੈਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਖੋਜਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਾਈਡਰੋਜਨੀਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਸੰਨ 1912 ਦਾ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਕਾਰਕਾਸਾਨ (Carcassonne) ਵਿਖੇ 5 ਨਵੰਬਰ 1854 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੁਢਲੀ ਸਿਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ, ਬੋਰਟੋਲੋ ਅਧੀਨ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਸੰਨ 1880 ਵਿਚ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਬੋਰਟੋ (Bordeaux) ਵਿਖੇ ਇਕ ਸਾਲ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸੰਨ 1882 ਵਿਚ ਟੂਲੂਜ਼ (Toulouse) ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉੱਥੇ 1884 ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ 1905 ਵਿਚ ਡੀਨ ਬਣਿਆ।

ਸਾਬਾਤੀਏ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਮਾਰਗਰਿਨ, ਤੇਲ ਹਾਈਡਰੋਜਨੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਲਿਸ਼ਟ ਮੈਥੇਨੌਲ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਲਗਭਗ ਆਰਗੈਨਿਕ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣਾਂ ਦੇ

ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਕਈ ਸੈਂਕੜੇ ਹਾਈਡਰੋਜਨੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਹਾਈਡਰੋਜਨੀਕਰਨ (dehydrogenation) ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਖਾਇਆ ਕਿ ਨਿਕਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹੋਰ ਧਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੰਭਵਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਕੇ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਜਲੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਰਜਲੀਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ।

ਸਾਬਾਤੀਏ ਨੇ ਵੱਡੀ ਖੋਜ 1897 ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਐਥੀਲੀਨ ਦਾ ਨਿਕਲ ਯੋਗਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੇ. ਬੀ. ਸੈਂਡਰਨਸ (J. B. Senderens) ਨਾਲ ਗਰਮ ਨਿਕਲ ਉੱਤੇ ਐਥੀਲੀਨ ਲੰਘਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਾਰਬਨ ਮਾਨੋਆਕਸਾਈਡ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਸੰਯੋਜਕਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਿਕਲ ਨਾਲ ਕਾਰਬੋਨਿਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਐਥੀਲੀਨ ਵੀ ਜੋ ਕਿ ਅਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਯੋਗਿਕ ਹੈ, ਨਿਕਲ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਯੋਗਿਕ ਬਣਾਵੇਗੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਰਬਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਐਥੀਲੀਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਈਥੇਨ ਦਾ ਅਪਘਟਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਕਿ ਅਪਘਟਿਤ ਐਥੀਲੀਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਨਾਲ ਲਘੂਕ੍ਰਿਤ ਹੋਈ ਅਣ-ਅਪਘਟਿਤ ਐਥੀਲੀਨ ਤੋਂ ਈਥੇਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੇ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਅਤੇ ਐਥੀਲੀਨ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਉੱਤੇ ਲੰਘਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਨਿਰਵਿਘਨ ਲਘੂਕਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

4 ਅਗਸਤ, 1941 ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਮਿਤ੍ਰ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 19 : 891.

ਸਾਬਾਤੀਏ (ਲੂਈ) ਆਗਸਤੇ (1839-1901) : ਇਸ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਪਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦਾ ਜਨਮ 22 ਅਕਤੂਬਰ, 1839 ਨੂੰ ਵੈਲੋਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਆਲੋਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਸਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲੀ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਨਤ ਕੀਤਾ। ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਮਾਡਰਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਵੀ ਇਸਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਤੇਜਿਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤਕ ਪਾਦਰੀ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਸਟਰਾਸਬੁਰ ਵਿਚ ਸੰਨ 1867 ਤੋਂ 1873 ਤਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲਿਖਤਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਹੋਈਆਂ ਵਿਚ, 'ਦੀ ਆਪੋਸਲ ਪੌਲ', 'ਆਉਟ ਲਾਈਨਜ਼ ਆਫ ਏ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ', ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 12 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1901 ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ.—ਪੁ.ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20 : 787 ; ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾ. 8 : 746.

ਸਾਬਿਰ ਸਾਹਿਬ ਚਿਸ਼ਤੀ ਕਲੀਅਰੀ : ਇਹ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀਨ ਸ਼ਕਰ-ਗੰਜ ਦਾ ਭਾਣਜਾ ਅਤੇ ਖਲੀਫਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਜਨਮ 512 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਯਤੀਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਖ ਕੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ। ਲੰਗਰ ਦਾ ਕੰਮ ਇਸਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। 'ਸਾਬਿਰ' ਉਪ-ਨਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਬਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਕਰਕੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਹ ਰਿਆਜ਼ਤ ਵਿਚ ਜੁਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਪੱਕਾ ਮਕਬਰਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸਾਬੀ : ਇਹ ਲੋਕ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਅਰਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਯਮਨ, ਹਜ਼ਰਮੌਤ, ਅਤੇ ਅਸੀਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕੋ ਕਬੀਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕੋ ਰਾਜ ਦੇ ਹੀ ਵਾਸੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾ-ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯੂਨਾਨੀ ਭੂਗੋਲ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਬਾਬਿਲੀ ਤੇ ਹਬਸ਼ੀ ਕਤਬਿਆਂ, ਬਾਈਬਲ ਅਤੇ ਈਲੀਅਸ ਗੈਲਸ (Aelius Gallus) ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 700 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਮਾਈਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਸਾਬੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮਾਰਬ ਸੀ। ਸਾਰਗਨ (Sargon) ਦੇ ਕਤਬੇ (715 ਈ. ਪੂ.) ਤੇ ਸੈਨਾਚਰਬ (Sennacherib) ਦੇ ਕਤਬੇ (685 ਈ. ਪੂ.) ਵਿਚ ਸਾਬੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਬ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮਾਰਬ ਡੈਮ ਸਾਬੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਯਤਮਰਬਿਨ (Ytmr Byn) ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਕਰਬੁਲ-ਵਤਰ (Krb'l Wtr) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। 115 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਉਜੜ ਗਏ।

ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮ ਬਿਨ ਨੂਹ ਦੇ ਪੋਤੇ ਦੇ ਪੋਤੇ ਦਾ ਬੇਟਾ ਕੁਹਤਾਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੌਰੈਤ ਵਿਚ ਯਕਤਾਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਯਮਨ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੁਹਤਾਨ ਦੇ 13 ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਯਾਰਬ ਨੇ ਯਮਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਹਜ਼ਰਮੌਤ ਨੇ ਹਜ਼ਰਮੌਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਖਾਨ-ਦਾਨ ਦੇ ਕਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਲ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਬਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਬਨੀ ਕੁਹਤਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰਾਜ ਸਬਾ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਸਬਾ ਕੁਹਤਾਨ ਦਾ ਪੋਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਬਦੁਸ਼ਸਮਸ ਸੀ ਅਤੇ ਸਬਾ ਉਸਦੀ ਅੱਲ ਸੀ।

ਤੌਰੈਤ ਵਿਚ ਸਬਾ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹਜ਼ਰਤ ਦਾਉਦ ਦੇ ਸਮੇਂ 1200 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਬਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 115 ਈ. ਪੂ. ਤਕ ਚਲਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ 1085 ਸਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਰਵਾਹ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਲਕਬ ਮਕਾਰਬੇ ਸੱਬਾ (ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ) ਸੀ। ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੌਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਇਆ ਹੈ ਜੋ 1200 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 571 ਈ. ਪੂ. ਤਕ ਰਹੇ। ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਅਰਬ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਲਕਬ 'ਮਲਕੇ-ਸੱਬਾ' ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਾਰਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਜੋ 550 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 115 ਈ. ਪੂ. ਤਕ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਯਮਨ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕਈ ਪਿੰਡ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖੇ ਗਏ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਮਹਫਦ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਮਹਫਦ ਮਿਲ ਕੇ ਮਖਲਾਫ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਇਕ ਸੂਬੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਾ ਲਕਬ ਕੈਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੈਲ ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਸਬਾ ਜਾਂ ਮਕਾਰਬੇ ਸਬਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੈਲਾਂ ਅਤੇ ਮਲੂਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸਬਾ ਰਾਜ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤ ਸੀ। ਹੀਰੋਡੋਟਸ ਨੇ ਯਮਨ ਦੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਪਜਾਊ ਦਸਿਆ ਹੈ।

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਬ ਵਿਚ ਬੜੇ ਬੜੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਮਹਿਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਤੇ ਫਰਨੀਚਰ ਵੀ ਸੋਨੇ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਿਲ ਮਿਸਰੀ ਮਹਿਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਸਨ। ਮਸਊਦੀ ਅਨੁ-ਸਾਰ ਅਰਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਛਾਂ ਵਾਲੇ ਦਰਖਤ, ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਤੇ ਆਬਸ਼ਾਰਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮਾਰਬ ਡੈਮ ਜੋ 800 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਸੀ ਲਗ ਭਗ 30 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਟੁਟ ਗਿਆ। ਯਮਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਡਾ ਤੂਫਾਨ ਆਇਆ ਜੋ ਨੂਹ ਦੇ ਤੂਫਾਨ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਹੜ੍ਹ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਯਮਨ ਦੀ ਉੱਘੀ ਇਤਿ-ਹਾਸਕ ਦੁਰਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਣੀ ਕੁਹਤਾਨ ਉਜੜ ਕੇ ਉੱਤਰੀ ਤੇ ਮੱਧ ਅਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਏ।

ਸੰਨ 115 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਬਾ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਹਬਸ਼ ਉੱਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਅਕਸੂਮੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉੱਤਰੀ ਅਰਬ ਵਿਚ ਬਨੀ ਇਸਮਾਈਲ ਅਤੇ ਯਮਨ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਹਮੀਰੀ ਸਲਤਨਤ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਹਮੀਰੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਬਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਯਾਰਬ ਬਿਨ ਕੁਹਤਾਨ ਦੀ ਨਸਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਨ। ਇਹ ਸਬਾ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਖਵਾਉਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਯਮਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ।

(2) ਸਾਬੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਬਲ ਦੇ ਅਰਧ-ਈਸਾਈ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਈਸਾਈਆਂ ਅਤੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸਹਿਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਵਿਖੇ ਹਰਾਨ ਦੇ ਅੱਖਾ-ਉਤੀ ਸਾਬੀ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, 830 ਈ. ਵਿਚ ਖਲੀਫਾ ਮਾਮੂਨ ਨੂੰ ਹਰਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਵਾਲ ਅਤੇ ਅਜੀਬ ਲਿਬਾਸ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਜਾਂ ਉਹ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਜਿਸਦੇ ਲਈ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਸਹਿਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੋਬਾਰਾ ਖਲੀਫਾ ਮਾਮੂਨ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸਾਬੀ' ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣਾ ਬਚਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਹ. ਪ—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 19

ਸਾਬੀਨ ਦਰਿਆ : ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਇਕ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 620 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਟੈੱਕਸਾਸ ਵਿਚ ਹੰਟ ਕਾਉਂਟੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫੇਰ ਦੱਖਣ ਦਾ ਰੁੱਖ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਟੈੱਕਸਾਸ ਅਤੇ ਲੂਈਜ਼ਿਆਨਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀਮਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਬੀਨ ਪਾਸ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਮੈਕਸੀਕੋ ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਸਾਬੀਨ ਝੀਲ 32 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਮੀ ਤੇ 14 ਕਿ. ਮੀ. ਚੌੜੀ ਹੈ। ਸਾਬੀਨ ਦਰਿਆ, ਸਾਬੀਨ ਝੀਲ ਤੇ ਸਾਬੀਨਪਾਸ ਨੈਚੈੱਜ਼ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਸਾਬੀਨ-ਜਲ-ਮਾਰਗ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਦਰਿਆ ਦਾ ਜਲ-ਨਿਕਾਸੀ ਬੇਸਿਨ 26,624 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਟੈੱਕਸਾਸ ਅਤੇ ਲੂਈਜ਼ਿਆਨਾ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਬੀਨ-ਨੈਚੈੱਜ਼-ਨਹਿਰ ਵੀ ਇਸ ਜਲ-ਮਾਰਗ ਦਾ ਹੀ ਭਾਗ ਹੈ। ਕਪਾਹ, ਗੰਧਕ, ਪਟਰੋਲੀਅਮ,

ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਜਾਂ ਦੀ ਢੋ-ਢੁਆਈ ਇਸੇ ਜਲ-ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਆਰਿਜ ਤੋਂ ਹੇਠ ਹੁੰਦੀ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਚ-ਅਪ੍ਰੈਲ, 1864 ਈ. ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਖ਼ਾਨਾ-ਜੰਗੀ ਸਮੇਂ ਸਾਬੀਨ ਕਰਾਸਰੋਡ ਦੀ ਲੜਾਈ ਇਸੇ ਦਰਿਆ ਪਾਸ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲੀ. ਐਨ. 16 ; ਐਨ. ਥਿ. 19 .

ਸਾਬੀਨੀ (Sabini) ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਟਲੀ ਦਾ ਕਬੀਲਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਟਾਈਬਰ (Tiber) ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਮਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਪਣਾਏ। ਪਲੂਟਾਰਕ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰੋਮੂਲ (Romulus) ਜੋ ਕਿ ਰੋਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸੀ, ਨੇ ਸਾਬੀਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦਾਵਤ ਤੇ ਸੌਂਦਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦਾ ਹਰਨ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 268 ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੋਮਨ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਬੀਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਇਦ ਓਸਕਨ (Oscan) ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਹੁਣ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਹਾਂ, ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਤੀਨੀ ਲੇਖਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਕਿ ਸੈਮਿਨਟਸ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਬੀਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਨ, ਠੀਕ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8.

ਸਾਬੈਲੀਅਸ (Sabellius) : ਇਹ ਪਾਦਰੀ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਰੋਮ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਇਹ ਮਾਡਲਿਸਟ (modalists) ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਆਗੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਮੱਤ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਏਕਤਾਵਾਦੀ ਮਤਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ, ਜੋ ਦੈਵੀਪਨ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਿਤਾ (ਰੱਬ) ਪੁੱਤਰ (ਈਸਾ) ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਇਕੋ ਹਸਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਾਂ ਹਨ ਪਰ ਰੱਬ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਲਗ ਭਗ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ, ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਸ਼ਟਾ ਤੇ ਵਿਧਾਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਕੇ, ਫਿਰ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਬਣ ਕੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਕੇ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਸਾਬੈਲੀਅਸ ਦੇ ਮਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਡਲਿਸਟ ਨਾਲੋਂ ਨਖੇੜਦੀ ਹੈ।

ਸਾਂਭਰ ਝੀਲ : ਇਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖਾਰੀ ਝੀਲ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਜੈਪੁਰ ਅਤੇ ਜੋਧਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ, ਅਜਮੇਰ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਲ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ 85 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ 370 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ 26°53' ਤੋਂ 27°1' ਉ. ਵਿਥ. ਅਤੇ 74°54' ਤੋਂ 75°14' ਪੂ. ਲੰਬ. ਵਿਚਕਾਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 365 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ 230 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਭਰੀ ਇਹ ਝੀਲ 32 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਹੈ ਅਤੇ 3 ਤੋਂ 11 ਕਿ. ਮੀ. ਚੌੜੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੋਮੇ ਵਰਖਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਦਰਿਆ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਅਰਾਵਲੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਭਰ ਝੀਲ ਤੇ ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ 51 ਸੈ. ਮੀ. ਹੈ। ਗਰਮੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਇਹ ਝੀਲ ਦਿਲ ਖਿਚਵਾਂ

ਨਜ਼ਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਲਿਆਂ ਤੇ ਖਲੋਕੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਸੁੱਕੀ ਧਰਾਤਲ ਬਰਫ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਾਂਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲਗਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਤਲਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵੀ ਸਾਕੰਬਰੀ ਨੇ (ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾ) ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਇਕ ਘਣੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉੱਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਮਲਕੀਅਤ ਵਿਚ ਹਿਰਸ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ, ਦੇਵੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਝੀਲ ਵਿਚ ਬਦਲਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਨਾ 'ਸਕੰਬਰ ਝੀਲ' ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਜਿਹੜਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਗੜ ਕੇ ਸਾਂਭਰ ਝੀਲ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਸ ਝੀਲ ਦੇ ਵਿਚ 21 ਮੀਟਰ ਡੂੰਘੀ ਗਾਦ (Silt) ਦੀ ਤਹਿ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਿਸਟ (Schist) ਅਤੇ ਨੀਸ਼ਜ਼ (Gneisses) ਦੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਟਾਨਾਂ ਤੇ ਜੰਮੀ ਗਾਦ ਹੀ ਇਸਦੇ ਨਮਕ ਦਾ ਮੁਖ ਸੋਮਾਂ ਹੈ। ਸਾਂਭਰ ਝੀਲ ਤੋਂ ਨਮਕ ਕੱਢਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਮਕ ਝੀਲ ਦੀ ਗਾਦ ਤੋਂ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗਜ਼. ਇੰਡ. 22 : 19

ਸ਼ਾਮ : ਇਹ ਨਰੀਮਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜ਼ਾਲ ਦਾ ਪਿਤਾ, ਰੁਸਤਮ ਦਾ ਦਾਦਾ ਤੇ ਸੁਹਰਾਬ ਦਾ ਪੜਦਾਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਈਰਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਿਨੂਚਿਹਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਾਲ ਦੇ ਵਾਲ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਫੈਦ ਸਨ। ਸ਼ਾਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਬਤ ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਹੋਈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਰਨੀ ਤੇ ਪਛਤਾਇਆ ਤੇ ਜ਼ਾਲ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ। ਜ਼ਾਲ ਨੇ ਕਾਬਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਿਹਰਾਬ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਰੁਸਤਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

ਸ਼ਾਮ : ਵੇਖੋ ਸੀਰੀਆ

ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ : ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਮੰਜੀ ਦੁਆਲੇ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ

ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ

ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ-ਤਿੱਥੀ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਜੈ-ਸਲਮੇਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਜੈਸਲ, ਭੱਟੀ-ਰਾਜਪੂਤ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1803 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1818 ਈ. ਵਿਚ

ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਧੁੰਮਾਂ ਪੈਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਟੁਕੜੀ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਉਤੇ ਇੰਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਛੱਕੇ ਛੁੱਟ ਗਏ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫਤਹਿ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਘਾਉ ਲਗਿਆ। ਸੰਨ 1819 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 1831 ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੋਪੜ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਲਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਂਟਿਕ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1834 ਵਿਚ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਕਈ ਕਾਰਨਾਮੇ ਵਿਖਾਏ। ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਵੀ ਰਹੇ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਪੋ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਨ 1837 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਧੀ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ 15 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ।

ਸੰਨ 1839 ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅਟਾਰੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚਕਾਰ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਤੇ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਸਬਾ ਹੈ, ਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਲਾਭੇ ਰਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੁਭਾ ਵਲੋਂ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

1840 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਇੰਦਾ ਖਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਵਾਲੇ ਪਾਖੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਉਸ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਪਾਇੰਦਾ ਖਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਜੱਲੋ ਦੀ ਨੀਤੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਅਟਾਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੱਲੋ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਪਰ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਹਾਰ ਗਏ ਤਾਂ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੇ 25 ਦਸੰਬਰ, 1845 ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਟਾਰੀ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਸੌਂਦਿਆ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਵਾਜਬ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਨੇਹਾ ਆਉਣ ਤੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮੰਨ ਗਿਆ।

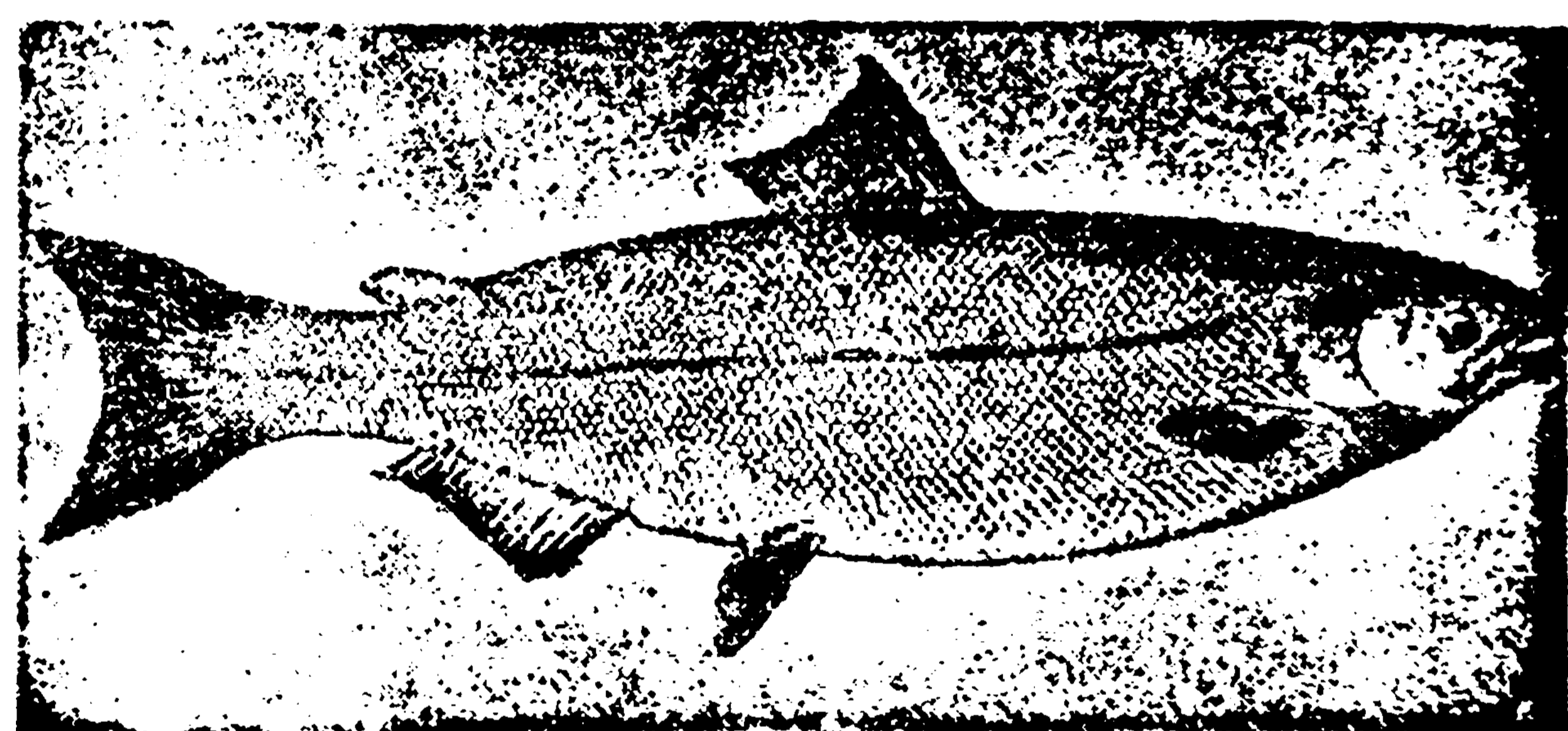
ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਪਾਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਕੱਲ੍ਹ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੇ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੱਜ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ

ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭੱਜ ਚਲੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਪਾਈਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਮਰਨ ਜਾਂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗੱਜਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਚਮਕਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਜਮੈਂਟ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ। ਖੂਬ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿਛੇ ਹਟ ਗਈ, ਪਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਹ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਅਖੀਰੀ ਦਮ ਤਕ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਇਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਕ ਢੇਰ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ। ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਅਟਾਰੀ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸੜੀ ਹੋ ਗਈ। ਬਹਾਦਰੀ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਆਚਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਸਦਾ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਮਰ ਰਹੇਗਾ।

ਹ. ਪੁ.— ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ,—ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ; ਪੰਜਾਬ ਆਨ ਦੀ ਈਵ ਆਫ ਫਸਟ ਸਿੱਖ ਵਾਰ,—ਐਚ. ਆਰ ਗੁਪਤਾ; ਚੀਫਸ ਐਂਡ ਫੈਮੀਲੀਜ਼ ਆਫ ਦੀ ਪੰਜਾਬ—ਸਰ ਲੈਪੈਲ ਗਰਿਫਿਨ,

—ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ

ਸ਼ਾਮਨ ਮੱਛੀ (Salmon): ਸ਼ਾਮਨ ਮੱਛੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਲਮਾਨਿਡੀ (Salmonidae) ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਲ ਵਿਚ ਖਾਸ ਸ਼ਾਮਨ, ਟ੍ਰਾਊਟ (Trout) ਅਤੇ ਚਾਰ (Char) ਮੱਛੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਛੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਗੁਣ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਲੂਣੇ ਪਾਣੀ (fresh water) ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ

ਸ਼ਾਮਨ ਮੱਛੀ

ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅੰਡੇ ਦੇਣ ਲਈ ਅਲੂਣੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਡੇ ਦੇਣ ਲਈ ਮਾਦਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਟੋਆ ਪੁਟਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਅੰਡੇ ਦੇਣ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤ੍ਹਾ ਉਪਰ ਮੌਜੂਦ ਕੰਕਰਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਢਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਮਨ ਮੱਛੀਆਂ ਅੰਡੇ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕਈ ਮੱਛੀਆਂ ਵਾਪਸ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ 2,3 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਅੰਡੇ ਦੇਣ ਲਈ ਨਦੀ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਅੰਡੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਜਾਂ ਪਤਝੜ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਤਾਪਮਾਨ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਅੰਡੇ ਸੇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ (incubation period) ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 60—200 ਦਿਨ ਤਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂੰਗ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਲਗੀ ਹੋਈ ਜ਼ਰਦੀ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਛੋਟੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲ

ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤਕ ਵੀ ਲੈ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਡੇ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿੰਗ ਅਤੇ ਚਮ (Chum) ਸ਼ਾਮਨ 3200 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਤੈਰ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਅੰਡੇ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਾਮਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਾਮਨ ਜਾਤੀ ਦਾ ਭਾਰ 34 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਤੋਂ 50 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਤਕ ਅਤੇ ਨਿੱਕੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਸ਼ਾਮਨ ਜਾਤੀ ਦਾ ਭਾਰ ਲਗਭਗ 1.3 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਤੋਂ 2.7 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਤਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮਨ ਮੱਛੀ ਸਾਲਮੋਸਾਲਰ (Salmo-salar) ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਪੇਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ, ਚਿੱਟਾ ਸਾਗਰ (White Sea), ਲੈਬਰੇਡਾਰ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਡੈਲਵੇਅਰ ਦਰਿਆ (Delware River) ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਮਨ ਮੱਛੀਆਂ ਨੂੰ ਐਂਗਲਰ (Angler) ਮੱਛੀਆਂ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਸ਼ਾਮਨ ਮੱਛੀ ਖੁਰਾਕ ਵਜੋਂ ਇਕ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਕਿਸਮ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਇਹ ਮੱਛੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਮੱਛੀ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਵਧੀਆ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਮਛੇਰਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਖਿਕਾਰ ਨੂੰ ਕਲਾ-ਕਿਰਤ ਹੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 19 ; 951 ; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 12 : 14.

ਸ਼ਾਮਨਵਾਦ : ਇਹ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਯੂਰਾਲ-ਅਲਤਾਈ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ-ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਫਿਨਲੈਂਡ ਵਾਸੀਆਂ, ਹੰਗਰੀ ਵਾਸੀਆਂ, ਤੁਰਕਾਂ ਮੰਗੋਲਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਾਂ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬੁੱਧ-ਮਤ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਉਨੱਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਕਬੀਲੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। 'ਸ਼ਾਮਨ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ (ੳ) ਪਰੋਹਿਤ ਜਾਂ ਪੁਜਾਰੀ, (ਅ) ਵੈਦ ਜਾਂ ਡਾਕਟਰ, (ੳ) ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, (ਸ) ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ। 'ਸ਼ਾਮਨ' ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ਮਣ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਮਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਪਰੋਹਿਤ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵੈਦ ਜਾਂ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਰੂਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਲੌਕਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵੀ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯੂਰਾਲ-ਅਲਤਾਈ 'ਸ਼ਾਮਨ' ਹੋਰ ਪਰੋਹਿਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਰੂਹਾਂ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਵਿਚੋਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਅਹੁਦਾ ਜੱਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਰੂਹਾਂ ਚੁਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ 'ਸ਼ਾਮਨ' ਬਣੇਗਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੋਈ ਨੌਜਵਾਨ ਇਹ ਘੋਸ਼ਣਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਏ

'ਸ਼ਾਮਨ' ਦੀ ਰੂਹ ਨੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ 'ਸ਼ਾਮਨ' ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਪਦ ਸੰਭਾਲਣ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਮਨ ਨੂੰ ਸਹੁੰ ਚੁਕਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸ਼ਾਮਨ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰੋਹਿਤ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪੈਗੰਬਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੂ ਰੀਤ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ 'ਸ਼ਾਮਨ' ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸ਼ਾਮਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੂ-ਰੀਤ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਮਨ ਖੁਦ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹੂ-ਰੀਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਜਿਸ ਨੇ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਕੀਤਾ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਮਨ ਢੋਲ ਦੀ ਤਾਲ ਤੇ ਖੇਡਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰੇਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖੇਡਣਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹਿਸਟੀਰੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਸ਼ਾਮਨ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਕਰਾਮਾਤੀ ਡਰਾਮੇ ਵੀ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਨ ਐਕਟਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਸ਼ਾਮਨ ਪਰੋਹਿਤ ਜਾਂ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਕੋਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਹੇ ਦੇ ਟੁਕੜੇ, ਛੁਣ-ਛੁਣੇ, ਰਿੰਗ ਆਦਿ ਟੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਪਰ ਕਲਪਿਤ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਕੋਟ ਨਾਲ ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਕਈ ਰੁਮਾਲ, ਹੈਟ, ਜੁਰਾਬਾਂ ਆਦਿ ਵੀ ਟੰਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਮਨ ਕੋਲ ਇਕ ਢੋਲਕੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਇਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਕਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਿਯਤ ਨਹੀਂ। ਹਰੇਕ ਸ਼ਾਮਨ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਰੂਹਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਉਹ ਜੋ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਮਨ 'ਗੋਰੇ ਸ਼ਾਮਨ' ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਉਹ ਜੋ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕ ਡਰਦੇ ਹੋਏ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕਾਲੇ ਸ਼ਾਮਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਲਾਇਆ ਦੀਪ-ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਮਲਾਇਆ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਪਰੋਹਿਤ ਸ਼ਾਮਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹਨ, ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਾਮਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰੋਹਿਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ 'ਸ਼ਾਮਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਕਰਨੀ ਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ

ਰੂਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ।

ਸ਼ਾਮਬਰਗ, ਫ੍ਰੀਡ੍ਰਿਕ ਹਰਮਾਨ (Schomberg, Friedrich Hermann 1615-1690) : ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾ ਫ੍ਰੀਡ੍ਰਿਕ ਆਰਮੈਂਡ (Friedrich Armand) ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹਾਈਡਲ-ਬਰਗ (Heidelberg) ਵਿਖੇ 6 ਦਸੰਬਰ, 1615 ਨੂੰ ਹਾਂਸ ਮੀਨਾਰਡ ਵਾਨ ਸਕੂਨਬਰਗ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ । ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਫ੍ਰੀਡ੍ਰਿਕ ਹੈਨਰੀ, ਪ੍ਰਿੰਸ ਆਫ ਓਰੇਂਜ, ਕੋਲ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ । ਸੰਨ 1634 ਵਿਚ ਇਹ ਸਵੀਡਨ ਅਤੇ ਸੰਨ 1635 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਖਾਨਦਾਨੀ ਜਾਗੀਰ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਵਿਚ ਲਗ ਗਿਆ । ਸੰਨ 1639 ਵਿਚ ਇਹ ਫਿਰ ਹਾਲੈਂਡ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਸੰਨ 1650 ਤਕ ਸਰਵਿਸ ਵਿਚ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ । ਸੰਨ 1655 ਵਿਚ ਇਹ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਬਣਿਆ । ਸੰਨ 1659 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਫੌਜੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਲਿਜ਼ਬਨ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ । ਸੰਨ 1665 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਪਰਮਾ (Parma) ਦੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਕਮਾਨ ਅਧੀਨ ਲੜ ਰਹੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ । ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਫਰਾਂਸ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ।

ਸੰਨ 1673 ਵਿਚ ਚਾਰਲਸ ਦੂਜੇ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਿੰਸ ਰੂਪਰਟ ਦਾ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਫਰਾਂਸ ਪਰਤ ਆਇਆ ਤੇ ਸੰਨ 1675 ਵਿਚ ਇਹ ਫਰਾਂਸ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਮਾਰਸ਼ਲ ਬਣ ਗਿਆ ।

ਸ਼ਾਮਬਰਗ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਸੀ । ਸੰਨ 1685 ਵਿਚ ਨਾਨਟੇਸ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ (Edict of Nantes) ਮਨਸੂਖ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਹੋਣ ਲੱਗਾ । ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਫਰਾਂਸ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਹ ਬ੍ਰੈਡਨਬਰਗ ਦੇ ਇਲੈਕਟਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ-ਜਰਨੈਲ ਬਣ ਗਿਆ । ਇਸ ਇਲੈਕਟਰ ਦੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਨਾਲ ਉਹ ਹਾਲੈਂਡ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਲੀਅਮ ਤੀਜੇ, ਪ੍ਰਿੰਸ ਆਫ ਓਰੇਂਜ (William III, Prince of Orange) ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਨ 1688 ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਿਆ । ਵਿਲੀਅਮ ਤੀਜੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਡਿਊਕ ਦੇ ਖਿਤਾਬ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ । ਅਗਸਤ, 1689 ਵਿਚ ਵਿਲੀਅਮ ਤੀਜੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇ ਜੇਮਜ਼ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਆਇਰਲੈਂਡ ਭੇਜਿਆ । ਜੁਲਾਈ, 1690 ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਲੀਅਮ ਤੀਜੇ ਵੱਲੋਂ ਆਇਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਬੋਇਨ (Boyne) ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆਇਰਿਸ਼ ਘੋੜ-ਸਵਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

—ਐਚ. ਆਰ. ਭਸੀਨ

ਸਾਮ ਬਿਨ ਨੂਹ (ਸਾਮ, ਨੂਹ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) : ਸਾਮ ਬਿਨ ਨੂਹ, ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਰੱਬੀ ਅਜ਼ਾਬ ਨਾਜ਼ਲ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ ਆਪਣੇ ਬਿਆਸੀ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਕਤ ਤਿੰਨੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸਤੀ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਕਰਕੇ ਜੂਦੀ ਪਹਾੜ ਦੀ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਪੁਜ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਬਚ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਫਨਾਹ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ।

ਖੁਦਾ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਲੜਕਿਆਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਫੇਰ ਮਖਲੂਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ।

ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਾਮ, ਹਾਮ ਅਤੇ ਯਾਫਸ ਸਨ । ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ । ਸਾਮ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਸਾਮ, ਅਰਾਕ, ਬੀਰਾਨ ਤੇ ਖੁਰਾਸਾਨ ਆਏ ।

ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਇਉਂ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਬੋਲੀ ਢੇਰ ਚਿਰ ਤਕ ਰਹੀ । ਸਾਮ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਸਲਾਮ ਛੱਡ ਕੇ ਬੁਤ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਦੱਖਣੀ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਬੁਤ ਪੂਜਤ ਬਣ ਗਏ ।

—ਮਕਬੂਲ ਉਰੱਹਮਾਨ

ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ : ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਲਈ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਉਂਦਾ ਜਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਸਤੀਆਂ ਤੋਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸਾਮਰਾਜੀ ਦੇਸ਼' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ । ਸਾਮਰਾਜੀ ਰੋਮ ਨੇ ਖੁਸ਼ਕੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ । ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ । 15 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਬਸਤੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲਗੀਆਂ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਫਰਾਂਸ, ਪੁਰਤਗਾਲ, ਸਪੇਨ, ਨੀਦਰਲੈਂਡਜ਼ ਆਦਿ ਸਨ ।

1492 ਵਿਚ ਕੋਲੰਬਸ ਦੁਆਰਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਭਾਲ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਧ ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਬਸਤੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦੌੜ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਪੇਨ ਤੇ ਪੁਰਤਗਾਲ ਨੇ ਇਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਫਰਾਂਸ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਹਾਲੈਂਡ, ਡੈਨਮਾਰਕ, ਸਵੀਡਨ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸ ਦੌੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ । ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘੱਟ ਉੱਨਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ।

ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਥੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਇਨਕਲਾਬ ਆ ਗਿਆ । ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਲਈ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਅਤੇ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ, ਅਫਰੀਕਾ ਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਲੈ ਕੇ ਉਥੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈਆਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਘੋਲ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਤੇਰਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਪੇਨ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਵੀ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੇ, ਕੈਨੇਡਾ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ, ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ, ਭਾਰਤ, ਮਾਲਟਾ, ਸਾਈਪਰਸ, ਫਲਸਤੀਨ, ਅਦਨ, ਹਾਂਗ ਕਾਂਗ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ, ਮਲਾਇਆ, ਲੰਕਾ, ਬਰੁਮਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ । ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ-ਅਲਜੀਰੀਆ, ਟਿਊਨਿਸ, ਮਰਾਕੋ, ਆਦਿ, ਹਿੰਦ-ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਾਂਡੀਚਰੀ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਇਟਲੀ ਨੇ ਐਬੇਸੀਨੀਆ ਉੱਤੇ, ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ । ਰੂਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਨੇ ਚੀਨ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ । ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਹਾਲੈਂਡ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਪੁਰਤਗਾਲ ਤੇ ਬੈਲਜੀਅਮ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ ਹਥਿਆ ਲਏ । ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਫਿਲਪਾਇਨ ਆਦਿ ਕੁਝ ਟਾਪੂਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਦੋਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸਨ । ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੇ ਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਸੰਘ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਮਾਨਤੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਅੱਡੇ ਬਾਕੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜਲਦੀ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਬਾਰੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਚਰਚਾ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਚੀਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਫਿਲਾਸਫਰ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਚੀਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਿਲਾਸਫਰ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੋਟਲਯ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਅਰਥ-ਸਾਸਤਰ' ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ। ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਈਰਾਨੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸਨ। ਯੂਨਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਚਾਰਕ ਇਸਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ। ਅਫਲਾਤੂਨ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਨਗਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਘੋਖਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪੜਾਅ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਪੁਜ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੂੰਜੀ-ਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਜਾਰਾਦਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਅਜਾਰਾਦਾਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰੀ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਰੁਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਾਸਿਸਟ ਅਤੇ ਨਾਜ਼ੀ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਪੱਛੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਜ਼ਾਤ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਆਏ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਖਲੀਆਂ ਆਖ ਕੇ ਨਿੰਦਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਕਈ ਮਿਲਵੇਂ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਦਬਾਉ, ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਆਕ੍ਰਮਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਲ, ਤਾਕਤਵਰ ਬਣਨ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਨਫਰਤ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਾਮਰੀ (Samaritan) : ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮਰੀਆ (ਫਲਸਤੀਨ) ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਮਰੀ ਕਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ (ਨਵੀਂ) ਅੰਜੀਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਲੋਕ ਸਾਮਰੀਆ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਮੂਸਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਕੋ ਇਕ ਪੈਗੰਬਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦਿੱਤੀ

ਪੁਸਤਕ 'ਪੈਂਟਾਟੈਚੂਕ, (Pentateuch) ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨਾਲ ਮਤ ਭੇਦ ਹਨ। ਵਿਰ ਵੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਆਂਤਰਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੈਕਾਬੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਯਹੂਦੀ ਰਾਜ ਨੇ ਨਵਾਂ ਮਾਰਗ ਨਾ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਸਾਮਰੀਆਂ ਨੂੰ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਵੀ ਝਲਣੇ ਪਏ।

ਮੈਕਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਵਿਗੜ ਗਏ। ਜੋਨ ਹਿਰਕੈਨਸ (John Hyrcanus) ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ ਅਤੇ 129 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਗੇਰੀਜ਼ੀਮ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ।

ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਖਿੰਡ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਮਿਸਰ, ਰੋਮ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ। ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਬਾਬਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ। ਰੋਮ ਦੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕਾਫੀ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਲਗਾ ਰਖੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਅਤੇ ਦੇਹ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਮੂਸਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਪੈਗੰਬਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੀ, ਜੋ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਇਕੋ ਇਕ ਈਸਵਰੀ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਾਂਗ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਅਰਾਮੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਾਮਲ ਭੱਟ (Samal bhatt) : ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਜਰਾਤੀ ਕਵੀ ਦਾ ਜਨਮ 1700 ਈਸਵੀ ਦੇ ਲਗਭਗ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੇਂਗਨਪੁਰ (Venganpur) (ਹੁਣ ਗੋਮਤੀਪੁਰ) ਵਿਖੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਮੱਗਰੀ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਜਰਾਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਾਨੰਦ ਦੀ ਟੱਕਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਬ੍ਰਿਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸਨੇ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੁਜਰਾਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸਨੇ ਪ੍ਰੇਮਾਨੰਦ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਹੀ ਸ਼ਿਵ ਪੁਰਾਣ (1748), ਅੰਗਦਵਿਸ਼ਟੀ (1752), ਸੁਕਦੇਵਖਯਾਨ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣਕ-ਕਾਵਿ ਰਚੇ। ਪਦਮਾਵਤੀ (1718) ਭੋਜਕਥਾ ਆਦਿ ਜਿਹੇ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਨੇਕ ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗੁਜਰਾਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਰਚੇ ਛਪੇ (ਛਾਪਧ-ਛੇ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ) ਵੀ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦਾ ਅਮੁੱਲ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਹ.ਪੁ.—ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 3 : 450 ; ਗੁਜਰਾਤੀ ਐਂਡ ਇਟਸ ਲਿਟਰੇਚਰ-ਕਨੁਈਆ ਲਾਲ ਐਮ. ਮੁਨਸ਼ੀ।

ਸਾਮਵਾਦ (ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ) : ਇਹ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਪਰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਰਚਾ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੂਨਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਫਲਾਤੂਨ ਨੇ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਰੀਪਬਲਿਕ' ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦੀ

ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਮਵਾਦ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ। ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਸਹਿਜਮਾਰਗੀ (ਸਟੋਇਕ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਮੁੱਢਲੇ ਈਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਅਫਲਾਤੂਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਸਰ ਟਾਮਸ ਮੋਰ ਨੇ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਯੂਟੋਪੀਆ' ਲਿਖੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ।

ਇਕ ਰਾਜਸੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ 1848 ਈ. ਵਿਚ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ 'ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ' ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਗ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਮਾਜ-ਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੱਸੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦਾ ਉਲਟਾਣਾ, ਕਿਰਤੀ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਰੋਧਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਮੱਧਵਰਗੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਮਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਏਂਗਲਜ਼ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਗ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਿਰਤੀ ਸਭਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਫ਼ਸਟ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, 28 ਸਤੰਬਰ, 1864 ਈ. ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ। ਮਾਰਕਸ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੀਡਰ ਸੀ। ਫ਼ਸਟ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸਦਿਆਂ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਮੱਧਵਰਗੀ ਜਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਸਾਮੰਤ-ਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਲੁੱਟ ਖਸੂਟ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁਣ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਹੁਣ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮੱਧਵਰਗ ਤੇ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੱਧਵਰਗੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਸੰਪਤੀ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਵਧ ਗਿਆ ਜੋ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਰੋਕ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਥਿਆਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਸ ਦੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁ-ਸਾਰ, ਮੱਧਵਰਗ ਦਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਰਾਜਸੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਦਾ ਹੀ ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਮੱਧ ਵਰਗ ਪਾਸੋਂ ਪੂੰਜੀ ਖੋਹਕੇ, ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਡਿਕਟੇਟਰਸ਼ਿਪ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ।

'ਫ਼ਸਟ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਥਵਾ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ। ਜੁਲਾਈ, 1876 ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ

ਅਧੀਨ ਫ਼ਸਟ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਰੂਸ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ 1903 ਈ. ਵਿਚ ਰੂਸ ਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕ ਤੰਤਰ ਕਿਰਤੀ ਪਾਰਟੀ, ਦੇ ਦੋ ਧੜੇ ਮੈਨਾਸ਼ਵਿਕ ਅਤੇ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ।

ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪੀਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਵਲ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕ ਪਾਰਟੀ ਰੂਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਮਾਰਚ, 1917 ਵਿਚ ਰੂਸ ਵਿਚ ਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖਤਾ ਉਲਟ ਗਿਆ ਤੇ ਨਰਮ ਧੜੇ ਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਜਰਮਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਮੱਧਵਰਗੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਗੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਰਮਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਲੈਨਿਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਵਾਪਸ ਰੂਸ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਨਰਮ ਧੜੇ ਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕੇ ਨਵੰਬਰ, 1917 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਦੱਸਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਮਾਰਚ 1918, ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰੂਸੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦੋਂ 1914 ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਈ। 1917 ਈ. ਵਿਚ ਰੂਸ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਰਾਜ-ਸ਼ਕਤੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗਾਂ ਨੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ। 1919 ਈ. ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਮਾਸਕੋ (ਰੂਸ) ਵਿਖੇ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਤਖਤਾ ਉਲਟਾਉਣਾ, ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਅੰਡਰ-ਗਰਾਊਂਡ ਕੰਮ ਕਰਨ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੰਗਰੀ, ਬਾਵੇਰੀਆ, ਜਰਮਨੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਤਾਕਤ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। 1922 ਈ. ਵਿਚ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਮਸੋਲੀਨੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਫ਼ਾਸਿਸਟ ਹਕੂਮਤ, ਜੋ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦਾ ਕਰੜਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ 1933 ਈ. ਵਿਚ ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਜਰਮਨ ਵਿਚ ਨਾਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਬਣ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਰੂਸ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਰਾਜ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫ਼ਰਾਂਸ ਅਤੇ ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਧੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਬਣੀਆਂ। ਸਪੇਨ ਵਿਚ 1937 ਈ. ਵਿਚ ਸਾਮੰਤ-ਵਾਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉੱਥੇ 1939 ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਫ਼ਰਾਂਕੋ ਅਧੀਨ ਡਿਕਟੇਟਰਸ਼ਿਪ ਸਥਾਪਤ ਹੋ

ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਾਜ਼ੀ ਜਰਮਨੀ ਫ਼ਾਸਿਸਟ, ਇਟਲੀ ਤੇ ਜਾਪਾਨ ਤੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਗਠ-ਜੋੜ ਕਰ ਲਿਆ।

ਚੀਨ ਵਿਚ 1923 ਈ. ਵਿਚ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀ ਕ੍ਰਮਿਨਤਾਂਗ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ 1926-1927 ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਿਨਤਾਂਗ ਦੇ ਆਗੂ ਚਿਆਂਗ ਕਾਈਸ਼ੇਕ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸੱਜੇ ਧੜੇ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਤੋੜ ਕੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਨਾਲੋਂ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਸਬੰਧ ਤੋੜ ਲਏ।

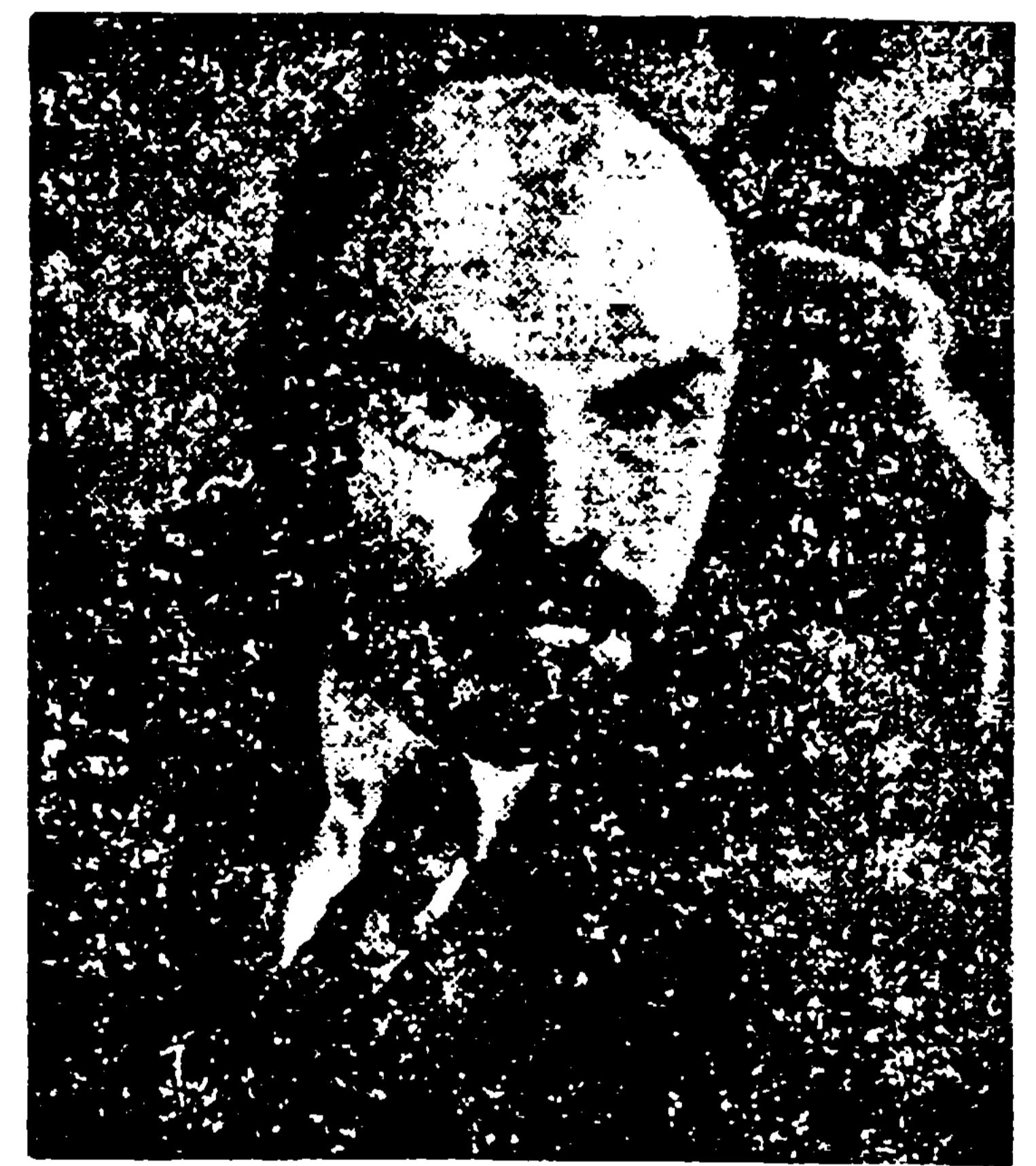
1939 ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਪਿਆ। ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਸਾਮਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਖ ਕੇ ਭੰਡਿਆ, ਪਰ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਹਾਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਾਮਵਾਦੀ, ਜਰਮਨ ਸੈਨਾ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਅਧੀਨ ਆਏ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਰਮਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤੇ ਭੰਨ ਤੋੜ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜੂਨ, 1941 ਈ. ਵਿਚ ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਰੂਸ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦਾ ਹਿਟਲਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਹਿਟਲਰ ਅਧੀਨ ਆਏ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਹਿਟਲਰ ਵਿਰੁੱਧ ਭੰਨ ਤੋੜ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ 1943 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਮਿੱਤਰਾਂ, ਹਿਟਲਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਦੇ ਡਰ ਨਵਿਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਥਰਡ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ 1942 ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੂਚਨਾ ਬਿਉਰੋ ਬਣ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਹੰਗਰੀ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਿਟਲਰ ਦੇ ਧੜੇ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਹੰਗਰੀ, ਰੂਮਾਨੀਆਂ, ਬੁਲਗਾਰੀਆ ਅਤੇ ਅਲਬਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਹੀ, ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਾ ਕੇ ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸ਼ਾਸਨ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਤਰੀ ਕੋਰੀਆ, ਫਿਰ 1949 ਵਿਚ ਚੀਨ ਤੇ 1954 ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਵੀਤ ਨਾਮ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਬਣਾ ਲਏ। ਫ਼ਰਵਰੀ, 1959 ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਅਰਧਗੋਲੇ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਕਿਊਬਾ ਵਿਚ ਵੀ ਫੀਦਲ ਕਾਸਤ੍ਰੋ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰੂਸੀ ਸਾਮਵਾਦ—ਸੋਵੀਅਤ ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੂਸੀ ਸਾਮਵਾਦ ਏਕਾ ਏਕੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਰੂਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤਾਤਾਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਈਵਾਨ ਚੌਥੇ ਨੇ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਰੋਮਾਨੋਫ਼ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਜ਼ਾਰਾਂ ਨੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਕਈ ਲੇਖਕ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਯੂਟੋਪੀਆਵਾਦ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਉਹੋ ਵਿਦਵਾਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰੂਸੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦੇ, ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੂਸ, 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਕਦਮ ਪੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਬੱਲਸ਼ਵਿਕਾਂ ਦੇ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਕਾਸ ਰੁਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਬੱਲਸ਼ਵਿਕਾਂ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਖਾਸੇ ਵਜੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ

ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਚਰਚ ਦੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੇ ਰਖੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਬੱਲਸ਼ਵਿਕ ਚਰਚ ਦੇ ਵੈਰੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ, ਸਾਮੰਤਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੌਜੂਦਾ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਹੈ।

ਰੂਸੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਬੀਜ ਰੂਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਹਿਰ 'ਨੈਰਾਡਨਿਕ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਜ਼ੈਮਲੀਆ ਇਵੋਲਯਾ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਥਾ 1879 ਈ. ਵਿਚ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਇਕ ਧੜਾ ਹਿੰਸਾਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾਮਈ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਵੱਖ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਦੂਜੇ ਧੜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵੱਖ ਸੰਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਧੜੇ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਨੇਤਾ ਜੀ. ਵੀ. ਪਲੈਖਾਨੋਫ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੂਸੀ ਸਾਮਵਾਦ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਰੂਸ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਇਆ। ਸਾਰੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਆਗੂ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਨ। ਰਸ਼ੀਅਨ ਸੋਸ਼ਲ ਡੈਮੋਕਰੈਟਿਕ ਪਾਰਟੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਲੈਨਿਨ ਦੇਬੱਲਸ਼ਵਿਕ ਧੜੇ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਕਾਂਗਰਸ 1898 ਈ. ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜੀ 1903 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ। 1903 ਈ. ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਧੜਾ ਗਰਮ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਨਰਮ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਮਤਭੇਦ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸੀ। ਲੈਨਿਨ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ

ਲੈਨਿਨ

ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਚੁਣੇ ਅਤੇ ਅਜ਼ਮਾਏ ਹੋਏ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੀ ਲਏ ਜਾਣ ਜੋ ਆਮ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਸਕਣ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਰਟਾਫ, ਨਰਮ ਧੜੇ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤ ਤੇਚੱਲਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ। 1903 ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਮਾਰਟਾਫ ਦਾ ਪੱਲੜਾ ਭਾਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਧੜੇ ਨੂੰ ਬੱਲਸ਼ਵਿਕ ਧੜਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਧੜੇ ਨੂੰ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਨੱਸ਼ਵਿਕ ਧੜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਦਾ ਮੱਤਭੇਦ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਸੀ। ਮੈਨੱਸ਼ਵਿਕ ਧੜਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰੂਸ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਇਨਕਲਾਬ ਆਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਲਗੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੁਰਜੁਵਾ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ

ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਣ । ਇਸ ਲਈ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਦੂਜਾ ਧੜਾ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਕਤਾ ਟਰਾਟਸਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰੂਸ ਦਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛੜੇ ਹੋਣਾ ਸਗੋਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਰਹੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਰੂਸੀ ਬੁਰਜ਼ੁਵਾ ਕਾਫੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੋਲੀਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੀ ਬੁਰਜ਼ੁਵਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੋਵੇਂ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ । ਲੈਨਿਨ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਟਰਾਟਸਕੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਇਨਕਲਾਬ ਇੱਕਠੇ ਹੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਰੂਸ ਦੀ ਪੱਛੜੀ ਹੋਈ ਉਦਯੋਗਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰੋਲੀਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਹੁਣੇ ਹੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਅਖੀਰ 1917 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂਨਸ਼ਵਿਕ ਧੜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਆਈ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕ ਧੜੇ ਨੇ ਉਸ ਧੜੇ ਤੋਂ ਤਾਕਤ ਹਥਿਆ ਲਈ । ਲੈਨਿਨਵਾਦ ਪੁਰਾਤਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਵੱਖਰਾ ਸੀ । ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਲੀਤਾਰੀ ਜਮਾਤ ਅਤੇ ਬੁਰਜ਼ੁਵਾ ਲੋਕ ਰਾਜੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਨਿਨਵਾਦ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ । ਅਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਹੋਣਾ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਰਿਹਾ ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕ ਪਾਰਟੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ । ਮਾਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ । ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਗਟਾਅ ਰਹੀ ਸੀ । ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਭੇਂ ਹਲ-ਵਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ । ਉਹ ਇਕ ਭਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਸਨ । ਹੁਣ ਲੋਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਨਿਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਬਾਲਸ਼ਵਿਕ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਜੁਲਾਈ, 1917 ਈ. ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਹਥਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ । ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਲੈਨਿਨ ਨੂੰ ਦੋੜ ਕੇ ਫਿਨਲੈਂਡ ਜਾਣਾ ਪਿਆ । ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਸਕੋ ਅਤੇ ਪੈਟਰੋਗਰੇਡ ਦੀਆਂ ਸੋਵੀਅਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ । ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਫਿਰ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਤਾਕਤ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ । ਪਰ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਵੀ ਹੋਈ । 26 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਆਰਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕਾਂ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਏ ।

ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ, 1917 ਵਿਚ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ । ਬਾਲਸ਼ਵਿਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਆ ਗਈ, ਪਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ । ਬਾਲਸ਼ਵਿਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ । ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਰੂਸ ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੱਲਾ ਸੀ । ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਇਹੀ ਠੀਕ

ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਜਰਮਨ ਫੌਜਾਂ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ । ਉਹ ਹਰ ਕੀਮਤ ਤੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ । ਉਹ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਮਾਰਚ, 1918 ਵਿਚ ਜੰਗ-ਬੰਦੀ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਦਬਾਉ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਥੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵੀ ਰੂਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਵਾਪਸ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਹੁਣ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਉਹ ਪਾਰਟੀਆਂ ਲੈਨਿਨ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਮਿਲਵਰਤਣ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ । ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਮੌਕਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ । ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ । ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਸੋਵੀਅਤਾਂ, ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚੱਲਣ । 1922 ਈ. ਵਿਚ ਸਟਾਲਿਨ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਬਣ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਡਿਕਟੇਟਰਾਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਲੈ ਲਏ । ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਲਾਕਾਈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਕੱਤਰ ਵੀ ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲਗੇ । ਤਾਕਤ ਲਈ ਸਟਾਲਿਨ ਅਤੇ ਟਰਾਟਸਕੀ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਾ ਚਲ ਪਿਆ । ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਜ਼ਿਨੈਵੀਫ ਅਤੇ ਕੈਮੈਨੈੱਫ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਟਰਾਟਸਕੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਇਤਨੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਰਹੀ । ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੋਲਿਟਬਿਊਰੋ ਦੇ ਸੱਜੇ ਧੜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਟਰਾਟਸਕੀ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਸੱਜੇ ਧੜੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ । ਉਸ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ । ਹੁਣ ਸਟਾਲਿਨ ਡਿਕਟੇਟਰ

ਸਟਾਲਿਨ

ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ । ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਤੇ ਚਲਦੇ ਸਨ । ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਰੁਅਬ ਦਾਅਬ ਕਾਫੀ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਹੀਰੋ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ । ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕਰਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ । ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਅਲਪ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕਰਨ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਡਿਕਟੇਟਰਸ਼ਿਪ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ । 1921 ਈ. ਤੋਂ 1928 ਈ. ਤਕ ਐਨ. ਈ. ਪੀ. (ਨਵੀਂ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀ) ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗਿਕਰਨ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਲਈ 1928 ਈ. ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਫਾਰਮ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ

ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਟਾਲਿਨ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੋਸ਼ਲਿਜ਼ਮ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਦੇਸ਼ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਫੌਜੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਗਿਆ, ਪਰ ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹਾਲਤ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉੱਨਤ ਹੋਇਆ।

ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਨਵਾਂ ਯੁੱਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਖਰੁਸ਼ਚਿਫ ਅਗੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਨੀਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਹੋਇਆ। ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਦਯੋਗਿਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਾਫੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਖਰੁਸ਼ਚਿਫ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੋਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਲੈਨਿਨਵਾਦ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ। ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਮ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਕਾਂਗਰਸਾਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਬੁਲਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਵਰਕਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਰਟੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜ ਸਕੇ। ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਗਈ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਰੋਲ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਆਪ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਲਈ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੇਠਲੇ ਸਤੱਰ ਤੇ ਬਹਿਸ ਮੁਬਾਹਸਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਹਰੇਕ ਲਈ ਉਸ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਖਰੁਸ਼ਚਿਫ ਅਧੀਨ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਨੇ ਕਾਫੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਉਤਨਾ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਜਿੰਨਾ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦੇ ਮਿਆਰ ਵਿਚ ਉਹ ਉਤਨਾ ਵਾਧਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਜਿੰਨਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਫੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਅਕਤੂਬਰ, 1964 ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਹੱਥੋਂ ਤਾਕਤ ਖੁੱਸ ਗਈ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਕਤ ਕੋਸੀਗਿਨ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਅਧੀਨ ਰੂਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਖੇਤੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਉੱਨਤ ਹੋ ਕੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇੰਜਨੀਅਰਾਂ, ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਮੈਨੇਜਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧ ਗਈ ਹੈ। ਖਰੁਸ਼ਚਿਫ ਨੇ ਸਹਿਰੋਂਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਹਿਰੋਂਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਉਸਨੇ ਲੈਨਿਨਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਚਲਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੀ ਸਾਮ-ਰਾਜ਼ੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਹੋਣੀ ਇਕ ਨਾ ਟਲਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਕੋਸੀਗਿਨ ਗਰੁੱਪ ਵੀ ਸਹਿਰੋਂਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰੈੱਜ਼ਨੇਵ ਧੜਾ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਹੈ।

ਅਕਤੂਬਰ, 1977 ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ

ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to home) ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਵਾਦ—ਸ਼ਬਦ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਵਾਦ' ਕਾਫੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਹੇਠ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਾਮ-ਵਾਦ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਉੱਜ ਤਾਂ ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ, ਪਰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਵਾਦ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਵਾਦ ਲਈ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਵਾਦ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਬਾਹਰਲੇ ਕੰਟਰੋਲ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਜਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਨੀਤਿਕ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਤਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜੀ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇ।

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਵਾਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਮਿਊ-ਨਿਜ਼ਮ ਨੂੰ ਢਾਲ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਸਾਮਵਾਦ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਵਾਦ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ, ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮਾਰਕਸ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਲੈਨਿਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਖੱਬੇ ਪੱਖ ਵਲੋਂ ਕਾਫੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੋਈ। ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਪਰੋਲੀਤਾਰੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਗਏ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਧੜਿਆਂ ਜਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਰੂਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਮ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਗਰੁੱਪ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸਟਾਲਿਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ 'ਸਟਾਲਿਨਵਾਦ' ਦਾ ਭਾਰੀ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। ਜਿੱਥੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਥੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਹੋਈ। ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਮਿਲ ਕੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਗਈ। 1918 ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸੱਜੇ ਪੱਖ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪੱਖ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਵਾਦ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ 1919 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਵਾਦ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ। 1933 ਈ. ਤਕ ਇਕ ਸਯੁੱਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਨਤੀਜਾ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਦੂਜੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ। 1943 ਈ. ਵਿਚ 'ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ' ਦੇ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਦੂਜਾ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਵੀ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਵੈਰੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ, ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਅਤੇ ਚੀਨ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਵਾਦ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗ ਭਗ 10 ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਵਾਦ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ, ਅਲਬਾਨੀਆ, ਚੀਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀਅਤਨਾਮ ਅਤੇ ਕਿਊਬਾ ਦੇ ਨਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਰੂਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨੀਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਰੂਸ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਰਹੇ। ਕਈ ਮੌਕੇ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਆਏ, ਜਦੋਂ ਰੂਸ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਬਾਅ ਪਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰੁਮਾਨੀਆਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰੂਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨੀਤੀ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਊਬਾ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸੋਵੀਅਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਵਾਦ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਟਾਲਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਦਬਾਅ ਘੱਟ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਮਿਲੀ ਹੈ।

ਸਟਾਲਿਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਰੂਸ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਅੱਗੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਰੂਸ ਅੱਗੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਸਮਝਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ, ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚੀਨ ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਅਤੇ ਅਲਬਾਨੀਆ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਇਨਕਲਾਬ ਆਏ।

ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ਼, ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਅਤੇ ਚੀਨ, ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਤੱਰਤਾ ਵਾਲੇ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੱਸੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਚੱਲਣ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਹਰੇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ

ਰੂਸ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨੇਤਾ ਖੁਦ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਮਕਾ ਦੇਸ਼ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ 1957 ਵਿਚ ਇਟਲੀ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ, ਕਈ ਵਾਰ ਹਾਲਾਤ ਇਥੋਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੇ ਆਗੂ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਨੂੰ 'ਇਮਪੀਰੀਆਲਿਜ਼ਮ' ਜਾਂ ਬੁਰਜ਼ਵਾ 'ਨੈਸ਼ਨਲਿਜ਼ਮ' ਆਖ ਕੇ ਭੰਡਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ 'ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਬਾਕੀ ਹੈ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਬਾਕੀ ਹਨ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਟਲੀ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਸਾਮਵਾਦ ਨੂੰ ਢਾਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਜਾਂ ਮਾਡਲ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਚੀਨ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਮਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਰੂਸ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਮਾਉ ਜੀ ਤੁੰਗ (Mao Tse Tung) ਨੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਚੀਨ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆ ਕੇ ਵਿਖਾਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਚੀਨ ਰੂਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰੇ, ਸਗੋਂ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ, ਸਾਮਵਾਦ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਚੀਨ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦਲ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵੀ ਯੁੱਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਸਾਮਵਾਦ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਡਰ ਅਗੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਤੋੜ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਲਈ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।

ਹ: ਪੁ—ਇੰ. ਐਨ. ਸ਼. ਸ. 3; ਐਨ. ਥਿ. 4; ਦੀ ਪੌਲੀਟੀਕਲ ਥਾਟ ਆਫ ਮਾਉ ਜੀ ਤੁੰਗ—ਸਟੂਅਰਟ. ਆਰ. ਸਕਰਾਮ.

ਸਾਮਵੇਦ : ਸਾਮਵੇਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ ਤੇ ਅਥਰਵਵੇਦ ਆਦਿ ਚਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਹੀ 'ਵੇਦ ਗ੍ਰੰਥ' ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ 'ਵੇਦ' ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਠਿਨ ਪਰਤੀਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੇਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਭਾਗ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਵੇਦਤ੍ਰਯੀ' ਜਾਂ 'ਚਤੁਰਵੇਦ' ਆਖਦੇ ਹਨ। 'ਵੇਦਤ੍ਰਯੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦ ਦੇ ਪਦ ਭਾਗ ਨੂੰ 'ਰਿਗਵੇਦ' ਤੇ 'ਅਥਰਵਵੇਦ', ਗੱਦ ਭਾਗ ਨੂੰ 'ਯਜੁਰ' ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਭਾਗ ਨੂੰ 'ਸਾਮਵੇਦ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਰਚਨਕਾਲ ਤੇ ਰਚਨਹਾਰ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਅਤੇ ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਾਮਵੇਦ' ਦਾ ਰਚਨਕਾਲ 700 ਤੋਂ 300 ਈ. ਪੂ. ਤਕ ਦਾ ਹੈ।

'ਬ੍ਰਹ੍ਮਦਾਰਣਿਅਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ' (ਬ੍ਰਹ੍ਮਦਾਰਣਿਅਕ ਤਪਨਿਸ਼ਦ) ਵਿਚ 'ਸਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਨਿਰੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ 'ਰਿਚਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰ ਨਾਲ ਗਾਉਣਾ'। ਯੱਗ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਨਿਮਿੱਤ ਹਵਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਉਦਗਾਤਾ (ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ) ਉਸ ਦੇਵਤਾ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸਤਤਿ ਦੇ ਮੰਤਰ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਮਵੇਦ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਹੀ ਮੰਤਰ ਹਨ। ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤਰ ਉਵੇਂ ਦੇ ਉਵੇਂ ਨਹੀਂ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਗਾਨ ਬਣੇ ਹਨ ਉਹੋ ਹੀ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਮਵੇਦ ਵਿਚ ਕੁਲ 1549 ਰਿਚਾਵਾਂ (ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤਰ ਨੂੰ ਰਿਚਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 75 ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਨਾਗਰੀਪ੍ਰਚਾਰਣੀ ਸਭਾ, ਵਾਰਾਣਸੀ) ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਾਮਵੇਦ' ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਅੱਜ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ 1875 ਮੰਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 99 ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠ ਭੇਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸੇ ਹਨ—ਆਰਚਿਕ (ਆਚਿਕ) ਅਤੇ ਗਾਨ (ਗਾਨ)। ਆਰਚਿਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਿਚਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ। ਇਸਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ—ਪੂਰਵਾਰਚਿਕ (ਪ੍ਰਵਾਚਿਕ) ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਰਚਿਕ (ਤਜਰਾਚਿਕ)। ਪੂਰਵਾਰਚਿਕ ਵਿਚ ਛੇ ਪ੍ਰਪਾਠਕ ਜਾਂ ਅਧਿਆਇ ਹਨ। ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਦੋ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਹਰ ਖੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਦਸਤੀ (ਵਸ਼ਤਿ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਸਤੀ ਵਿਚ ਰਿਚਾਵਾਂ ਜੋ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਛੰਦ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਕ ਥਾਂਵੇਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਗਨੇਯ ਕਾਂਡ ਜਾਂ ਆਗਨੇਯ ਪਰਵ (ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਹੋਣ ਕਰਕੇ), ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਚੌਥੇ ਨੂੰ ਐਂਦਰ ਪਰਵ (ਐਂਦਰ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਹੋਣ ਕਰਕੇ), ਪੰਜਵੇਂ ਨੂੰ ਪਵਮਾਨ ਪਰਵ (ਸੋਮ-ਦੇਵਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ), ਛੇਵੇਂ ਨੂੰ ਆਰਣਿਅਕ ਪਰਵ (ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਣ ਕਰਕੇ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਮਹਾ-ਨਾਮਨੀ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਅੰਤਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਉੱਤਰਾਰਚਿਕ (ਤਜਰਾਚਿਕ) ਵਿਚ ਨੌਂ ਪ੍ਰਪਾਠਕ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਪਾਠਕਾਰਧ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਅਰਧ ਹਨ। ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਸਾਮਵੇਦ ਦੀ 'ਰਾਣਾਯਨੀਯ ਸ਼ਾਖਾ' ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਕੌਥੁਮ ਸ਼ਾਖਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਅਰਧਾਂ' ਨੂੰ ਅਧਿਆਇ ਅਤੇ 'ਦਸਤੀਆਂ' ਨੂੰ 'ਖੰਡ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਮਗਾਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਈਆਂ—ਪ੍ਰਾਚਯ (ਪ੍ਰਾਚਯ) ਭਾਵ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਉਦੀਚਯ (ਭਵੀਚਯ) ਭਾਵ ਉੱਤਰੀ।

'ਭਾਗਵਤ,' 'ਵਿਸ਼ਣੂ' ਅਤੇ 'ਵਾਯੂ' ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦਵਿਆਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਜੈਮਿਨੀ ਨੂੰ 'ਸਾਮ' ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਜੈਮਿਨੀ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ 'ਸਾਮ' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਆਚਾਰੀਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਮ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਸਨ ਪਰ ਨਾਂ ਕੇਵਲ 13 ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਐਪਰ ਅੱਜ ਕਲ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ :—

- (1) ਕੌਥੁਮੀ;
- (2) ਰਾਣਾਯਨੀਯ,
- (3) ਜੈਮਿਨੀ।

'ਵੇਦ ਮਾਨਵ ਦੀ ਉੱਨਤੀ' ਦਾ ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਸਾਮ-

ਵੇਦ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤਿ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ "ਗਿਆਨੀ, ਤੇਜਸਵੀ, ਸਤੱਧਰਮ-ਪਾਲਕ, ਰੋਗ-ਨਿਵਾਰਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰੋ"। ਸਾਮਵੇਦ ਦੀ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਾਨਤਾ ਰਹੀ। 'ਬ੍ਰਿਹਦਦੇਵਤਾ' ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸਾਮ-ਵੇਦ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ 'ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਸਾਮਵੇਦ ਹਾਂ', ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੂਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਾਮਵੇਦ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਂ ਸੀ।

ਹ : ਪੁ:—ਹਿੰ.ਵਿ.ਕੋ. 2; ਮ. ਕੋ; ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤਯ ਔਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ—ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਇ; 3; ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਲਿਟਰੇਚਰ—ਐਸ. ਵਿਨਵਰਨਿਟਜ਼; ਐਨ. ਥਿ. 19;

ਸਾਮਾਇਡ : ਇਹ ਯੂਰਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਰੂਸ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸਾਮਾਇਡ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸਾਮਾਇਡ ਲੋਕ ਇਕੋ ਸਥਾਨ ਤੇ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਛੇਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਟੁੰਡਰਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹਨ ਅਤੇ ਸਫੈਦ ਸਾਗਰ ਉੱਤੇ ਕਾਨਯੀਨ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1440 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ ਸਾਏਬੇਰੀਆ ਵਿਚ ਯੈਨਸੀ ਦਰਿਆ ਤਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਜੰਗਲੀ ਰੇਂਡੀਅਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੱਛੀ ਜਾਂ ਰੇਂਡੀਅਰ ਦੇ ਮਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾ ਤੇ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਉਚੇਰਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਇਹ ਲੋਕ ਕੁਝ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਮਾਇਡ ਬੋਲੀ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਪਛੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।

—ਕਰਿਸ਼ਨ ਦੱਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ

ਸਾਮਾਗੁਤਿੰਗ : ਇਹ ਪਿੰਡ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਹੀਮਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਾਗਾ ਪਹਾੜੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਢਲਵਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੰਨ 1866 ਵਿਚ ਇਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਇਕ ਫੌਜੀ ਚੌਕੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਨਾਗਾ ਹੱਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨੱਲ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਸੰਨ 1878 ਤਕ ਨਾਗਾ ਹਿਲਜ਼ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਮਗਰੋਂ ਕੋਹੀਮਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਥਿਤੀ—25°47' ਉ. ਵਿਥ. 93°48' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ —ਇੰਪ. ਗ. 22

ਸਾਮਾਨਾ (Samana) : ਪ੍ਰਾਂਤ-ਉੱਤਰੀ-ਪੂਰਬੀ ਡੋਮੀਨੀਕਲ ਗਣਰਾਜ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲੋਂ ਸਾਮਾਨਾ ਖਾੜੀ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1908 ਵਿਚ ਐਲਸੀਬੋ (El Seibo) ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 989 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਟਾਪੂਨੁਮਾ ਸਾਮਾਨਾ ਦੀ ਪਠਾਰ, ਯੂਨਾ (Yuna) ਦਰਿਆ ਦਾ ਡੈਲਟਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਸਾਹਲੀ ਮੈਦਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਉਪਜਾਂ ਨਾਰੀਅਲ, ਚਾਵਲ ਕੋਕੋ, ਮੱਕੀ ਅਤੇ ਉਸ਼ਨ ਖੰਡ ਦੀ ਸ਼ਖਤ ਲਕੜੀ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਸੈਂਟਾ ਬਾਰਬਾਰਾ ਦੇ ਸਾਮਾਨਾ (Santa Barbara de Samana) ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਨਚੇਜ਼ (Sanchez) ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—53,893 (1970)।

ਖਾੜੀ—ਇਹ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਅਤੇ ਕੈਰੀਬੀਅਨ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੱਰੇ ਦੀ ਸੰਕੀਰਨ ਖਾੜੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ

ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਟਾਪੂਨੁਮਾ ਸਾਮਾਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਨੂੰ 64 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਨੂੰ 24 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵੈਸਟ ਇੰਡੀਜ਼ ਦੀਆਂ ਵਧੀਆ ਕੁਦਰਤੀ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਅਤੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਲਈ ਚੰਗੇ ਦਿਸ਼ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਵਪਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8 : 827.

ਸਾਮਾਨਾ ਪਰਬਤ ਲੜੀ : ਇਹ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕੋਹਾਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਉਚਾਈ 1500 ਤੋਂ 2000 ਮੀ. ਤਕ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਂਗੂ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਾਮਾਨਾ ਤਕ ਲਗਭਗ 50 ਕਿ. ਮੀ. ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਤੀਰਾਹ ਖੇਤਰ ਦੀ ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਸੀਮਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਜਾਣ ਲਈ ਸਾਮਾਨਾ ਸੂਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਚਾਗਰੂ ਕੋਟਲ ਨਾਮੀ ਦੌਰਾ ਹੈ।

ਸੰਨ 1891 ਦੀ ਮੀਰਾਨਜ਼ਈ ਮੁਹਿੰਮ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਥੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਰੋਕ ਲਈ ਇਸ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਉੱਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਪੋਸਟਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ, ਲਾਕ-ਹਾਰਟ ਅਤੇ ਗੁਲਿਸਤਾਨ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।

ਸੰਨ 1897 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਿਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਓਰਾਕਜ਼ਈ ਕਬੀਲੇ ਨੇ ਅਤੇ ਦੌਰਾ ਖੈਬਰ ਉੱਤੇ ਅਫ਼ਰੀਦੀਆਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤੀਰਾਹ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਨ 1900 ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਫੌਜ ਹਟਾ ਲਈ ਗਈ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਪੁਲਿਸ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

33° 34' ਉ. ਵਿਥ ; 70° 56' ਤੋਂ 71° 51' ਪੂ. ਲੰਬ

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19 : 916 ; ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. ।

ਸਾਮਾਨੀ ਵੰਸ਼ (Samanids) : ਅਰਬ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਫਾਰਸ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਸੀ। ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨ, ਜੋ ਬਲਖ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਖ਼ੁਰਾਸਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਅਸਦ ਇਬਨ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਮਿਤਰ ਸੀ, ਨੇ ਪਾਰਸੀ ਧਰਮ ਛੱਡਕੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਉਸਦੇ ਲੜਕੇ ਅਸਦ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਅਸਦ ਇਬਨ ਅਬਦੁੱਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਅਲ ਮਾਮੂਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਨੂਹ ਨੂੰ ਸਮਰਕੰਦ ਦਾ, ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਫਰਗਾਨਾ ਦਾ, ਯਹੀਆ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸ਼ ਦਾ ਅਤੇ ਇਲਿਆਸ ਨੂੰ ਹਰਾਤ ਦਾ ਸੂਬਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 875 ਈ. ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਸਰ ਨੂੰ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਅਲ-ਮੁਅਤਮਿਦ ਦੁਆਰਾ ਟ੍ਰਾਂਸਆਕਸੀਆਨਾ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲ ਗਈ। 892 ਈ. ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਉਸਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ ਜਿਸਨੇ ਖ਼ੁਰਾਸਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਫ਼ਰੀਦੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਜੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਨੇ ਟ੍ਰਾਂਸਆਕਸੀਆਨਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਫ਼ਾਰਸ ਤੇ ਆਪਣਾ ਆਜ਼ਾਦ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬੁਖਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਅਧੀਨ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਸੂਬਾਈ ਗਵਰਨਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਇਸਮਾਈਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਆਧੁਨਿਕ ਫ਼ਾਰਸ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦੇਣ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ।

ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਟ੍ਰਾਂਸਆਕਸੀਆਨਾ ਅਤੇ ਖ਼ੁਰਾਸਾਨ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਘਟ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ। ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਣਜ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਪਤਾ ਸਾਮਾਨੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ।

ਮਨਸੂਰ ਪਹਿਲੇ ਅਧੀਨ ਤੁਰਕੀ ਗੁਲਾਮ ਅਲਪਤਗੀਨ, ਨੇ ਜੋ ਕਿ ਬੁਖਾਰਾ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲੇ ਕਮਾਂਡਰ ਅਬਦੁਲ ਮਲਕ ਦੀ ਗਾਰਦ ਵਿਚ ਸੀ, ਭਜਕੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਾ ਪਨਾਹ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਜੋ ਕਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਲਪਤਗੀਨ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦਾ ਜਵਾਈ ਸੁਬਕਤਗੀਨ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤੁਰਕ ਗੁਲਾਮ ਸੀ 963 ਈ. ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ। ਨੂਹ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਰਖਕੇ ਸੁਬਕਤਗੀਨ ਦੇ ਲੜਕੇ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਖ਼ੁਰਾਸਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਫਾਇਕ (Faik) ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਧੀਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਟ੍ਰਾਂਸਆਕਸੀਅਨ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਕੜਾ-ਖਾਨਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਬੋਗਰਾ ਖਾਂ ਨੇ 992 ਈ. ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬੁਖਾਰੇ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। 997 ਈ. ਵਿਚ ਸੁਬਕਤਗੀਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਮਹਿਮੂਦ ਦਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖ਼ੁਰਾਸਾਨ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉਸਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਫਾਇਕ ਨੂੰ ਅਲੈਕ ਖਾਂ (Ilek khan) ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੜਾ-ਖਾਨਾਂ ਦੀ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਮਨਸੂਰ, ਦੂਜੇ ਦੀ ਮਹਿਮੂਦ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਆਰੰਭ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਮਨਸੂਰ ਜਿਸ ਤੇ ਕਿ ਮਹਿਮੂਦ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਲਾਹੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਖ਼ੁਰਾਸਾਨ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਅਲੈਕ ਖਾਂ ਨਾਸਰ ਨੇ ਬੁਖਾਰਾ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅਬਦ-ਉਲ ਮਲਿਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਮਾਨੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਆਖਰੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਮੁਨਤਾਸਰ, ਜੋ ਕਿ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਚੌੜਾ ਕਵੀ ਸੀ, ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਅਤੇ ਕੜਾ-ਖਾਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁਰੀਲਾ ਜੰਗ ਉਦੋਂ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸਨੂੰ 1005 ਈ. ਵਿਚ ਕਤਲ ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19 : 916

ਸਾਮਿਆਰਾਰਿਕ ਸੂਤਰ : ਵੇਖੋ, ਸੂਤਰ

ਸ਼ਾਮਿਲ : (ShamyI) : ਇਹ ਇਕ ਕਾਕੇਸ਼ਿਆਈ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਤੇ ਆਗੂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਦਾਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ 1797 ਈ. ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ ਮੁੱਲਾ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਪਾਸੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸੰਨ 1835 ਵਿਚ ਇਮਾਮ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1834 ਤੋਂ 1859 ਤਕ ਇਹ ਕਾਕੇਸ਼ੀਅਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਫੌਜੀ ਆਗੂ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਰੂਸੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1853-1855 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਕਰੀਮੀਅਨ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਰੂਸ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ਰਾਂ-

ਸੀਸੀਆਂ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ। ਰੂਸੀਆਂ ਨੇ ਸੰਨ 1859 ਵਿਚ ਕੁਨੀਬ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰੂਸ ਲੈ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨੇਕਨੀਤੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1871 ਵਿਚ, ਹੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.— ਐਨ. ਬ੍ਰ. 19 : 464 ; ਵ. ਯੂ. ਐਨ. 14 : 7488

ਸਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Semitic Languages) : ਇਹ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਾਮੀ (Semitic) ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1781 ਵਿਚ ਏ. ਐਲ ਸ਼ਲੋਜ਼ਰ (A.L. Schlozer) ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਡੇਰਾ ਸੇਮ (Shem or Sem) ਸੀ, ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ (Nooh) ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਰਬ, ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ, ਸੀਰੀਆ, ਤੇ ਫਲਸਤੀਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੋਪੀਆ ਤੇ ਫਿਰ ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ। ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਫਲਸਤੀਨ, ਅਰਬ, ਇਰਾਕ, ਸੀਰੀਆ, ਮਿਸਰ, ਇਥੋਪੀਆ, ਤੁਨੀਸ਼ੀਆ, ਅਲਜੀਰੀਆ, ਮਰਾਕੋ ਆਦਿ ਰਿਹਾ।

ਸਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਾਮੀ-ਸਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਹਾਮੀ ਤੇ ਸਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਤੇ ਕਈ ਇਕੋ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਵਚਨ, ਇਸਤਰੀਲਿੰਗ, ਵਿਆਕਰਨਕ ਲਿੰਗ, ਪੜਨਾਂਵ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਅਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਮੀ ਦੇ ਤ੍ਰੈਵਿਅਜਨੀ ਧਾਤੂ ਅਤੇ ਸ੍ਰ-ਭੇਦ ਤੇ ਰੂਪ-ਭੇਦ ਦੀ ਹਾਮੀ ਵਿਚ ਅਣਹੋਂਦ ਵਰਗੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਪਦ-ਰਚਨਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਆਦਿ ਵੇਖਣ ਤੇ ਹਾਮੀ ਤੇ ਸਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਸ਼ਕ ਸਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸਾਮੀ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਸਾਮੀ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਅਕੱਦੀ (Akkadian) ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਾਮੀ ਵਿਚ ਕਨਾਨੀ (Canaanite) ਫੀਨੀਸ਼ੀਅਨ, ਹਿਬਰੂ, ਉਗਰੀਟਿਕ (Ugaritic), ਆਰਮੀਨੀ (Aramic), ਐਮੋਰਾਈਟ (Amorite) ਆਦਿ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਦੱਖਣੀ-ਪੂਰਬੀ ਸਾਮੀ ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ ਅਰਬੀ ਇਥੋਪੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ-ਪੱਛਮੀ ਸਾਮੀ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਰਬੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਦੱਖਣੀ ਅਰਬੀ, ਹਿਬਰੂ, ਇਥੋਪੀ ਅਤੇ ਆਰਮੀਨੀ ਹੀ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਖਾਸ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਲਗਭਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਹਿਬਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ :—

ਅਰਬੀ—ਇਹ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਦੱਖਣੀ ਅਰਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਬਾਬੁਲੀ, ਇਬਰਾਨੀ, ਇਥੋਪੀ, ਫੀਨੀਸ਼ੀਅਨ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਰੂਪ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਵ-ਇਸਲਾਮਕਾਲੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ 'ਕੁਰਾਨ' ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਗਏ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ। 8ਵੀਂ ਤੋਂ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਅਰਬੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ।

ਆਧੁਨਿਕ ਅਰਬੀ ਦਾ ਵਕਾਸ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਉਪ-ਰੰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਕਾਰਨ ਅਰਬ ਲੋਕ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਏ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਆਏ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੱਜ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ। ਇਸਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ —

- (1) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਰਬੀ ਜਾਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖੀ ਅਰਬੀ ;
- (2) ਸਾਹਿਤਕ ਅਰਬੀ ;
- (3) ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਅਰਬੀ ;

ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਰਾਮੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਅਰਬੀ ਗੋਲ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀ ਨਸਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 25 ਵਿਅੰਜਨ ਅਤੇ 3 ਸ੍ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਰਬੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਥਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅਕੱਦੀ (Akkadian)—ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਅਕੱਦ (ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਾਜਧਾਨੀ) ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿਆ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਮਾਂ 2500 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਈਸਵੀ ਸੰਮਤ ਤੇ ਆਰੰਭ ਤਕ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਕੱਦੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਬੈਬੀਲੋਨੀਅਨ ਅਤੇ ਅਸੀਰੀਅਨ ਦੋ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਕਨਾਨੀ (Canaanite)—ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਨਾਨ (Canan), ਫਲਸਤੀਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਹਿਬਰੂ, ਮੋਏਬਾਈਟ (Maobite) ਅਤੇ ਫੀਨੀਸ਼ੀਅਨ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿਬਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ 'ਬਾਈਬਲ' ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਉਗਰੀਟਿਕ (Ugaritic)—ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ 1200 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਫਲਸਤੀਨੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਕਰੀਬਨ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਸ ਸ਼ਮਰਾ (Ras Shamra) ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਂ ਉਗਰਿਟ (Ugarit) ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਆਰਮੀਨੀ (Aramaic)—8ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਹ ਪੂਰਬ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। 400 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 700 ਈ. ਤਕ ਇਹ ਖੂਬ ਵਧੀ ਫੁੱਲੀ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਆਰਮੀਨੀ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਆਰਮੀਨੀ ਵਿਚ ਜੂਡੀਓ-ਆਰਮੀਨੀ, ਸਮੈਰੀਤਨ, ਪੈਲਸਟੀਨ-ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ, ਨੈਬੈਟੀਅਨ, ਪਾਲਮਾਈਰੀਨੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਨਿਓ-ਆਰਮੀਨੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਵਿਚ ਸਾਈਰੀਏਕ (Syriac), ਮੈਨਡੀਏਕ (Mandiac) ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਨਿਓ-ਆਰਮੀਨੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ।

ਸਾਮੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ:—

- (1) ਤ੍ਰੈਵਿਅੰਜਨਾਤਮਕ ਧਾਤੂ—ਜਿਵੇਂ, ਕਤਬ, ਕਤਲ, ਨਸਰ, ਸਲਮ ਆਦਿ।
- (2) ਮੱਧਯੋਗ—ਧਾਤੂਆਂ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਸ੍ਰ ਲਾ ਕੇ ਪਦ-ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਤਬ ਤੋਂ ਕਿਤਾਬ, ਕੁਤੁਬ ਅਤੇ ਕਾਤਿਬ ਆਦਿ।
- (3) ਸ੍ਰਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਅਗੇਤਰ ਅਤੇ ਪਿਛੇਤਰ ਦੇ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਤਬ ਤੋਂ ਅਕਤਬ (ਉਸਨੇ ਲਿਖ-ਵਾਇਆ), ਇੰਕਤਬ (ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ) ਆਦਿ।
- (4) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ-ਯੂਰਪੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਲਿੰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਵਿਆਕਰਨਕ ਲਿੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਤ' ਜੋੜ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਬਣਦਾ ਹੈ।

(5) ਸਾਮੀ ਵਿਚ ਕਰਤਾ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਸਬੰਧ ਤਿੰਨ ਕਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(6) ਨਾਂਵ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਬੰਧ-ਵਾਚਕ ਪੜਨਾਂਵ ਜੋੜ ਕੇ ਸਬੰਧ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(7) ਸਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

(8) ਵਾਕ ਵਿਚ ਪਦਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਕ-ਬੋਧਕ ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਪਾਤਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਜੋਗ-ਆਤਮਕ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਅਜੋਕੀ ਇਬਰਾਨੀ ਇਸਦਾ ਵਧੀਆ ਉਦਾ-ਹਰਨ ਹੈ।

(9) ਦੂਜੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਸਾਮੀ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਭੇਦ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਹੈ ਤਾਂ ਧੁਨੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਮੀ ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਨਿਯਮਬੱਧਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅੰ-ਜਨਾਂ ਤੋਂ ਅਰਥਤੱਤ ਅਤੇ ਸੂਰਾਂ ਤੋਂ ਰਚਨਾਤੱਤ ਦਾ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20; ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੇ. 1; ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ-ਡਾ. ਦੇਵੰਦ ਸ਼ਰਮਾ; ਹਿੰ. ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਡਾ. ਰਾਮਗੋਪਾਲ 'ਦਿਨੇਸ਼'

ਸਾਮੁਸ (Samos)—ਏਜੀਅਨ ਸਾਗਰ (Aegean Sea) ਵਿਚ ਸਾਮੁਸ ਇਕ ਟਾਪੂ ਹੈ। ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਮੁਖ ਸਬੱਲੀ ਭਾਗ ਨਾਲੋਂ ਸਾਮੁਸ ਨੂੰ ਇਕ ਜਲਡਮਰੂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਲਗਭਗ ਇਕ ਮੀਲ ਚੌੜੀ ਹੈ। ਇਹ ਟਾਪੂ 43 ਕਿ. ਮੀ ਲੰਬਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਚੌੜਾਈ 23 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਸਾਮੁਸ ਦੀ ਵਧੇਰੀ ਧਰਾਤਲ ਪਹਾੜੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਚੇਰੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਮਾਉਂਟ ਕਰਕਿਸ (Mt. Kerkis) ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ 1,433 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਾੜੀਆਂ ਸਬੱਲ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਮਾਉਂਟ ਮਿਕਾਲੀ (Mt. Mycale) ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹਨ। ਉੱਤਰੀ ਤੱਟ ਉੱਤੇ ਵਾਥੀ (Vathy) ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਜ਼ੀਰੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਵਾਥੀ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਚੰਗੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾ-ਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਤੱਟ ਉੱਤੇ ਤਿਗਾਨੀ (Tigani) ਇਕ ਪਰਾਚੀਨ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਤੱਟ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕਾਰਲੋ-ਵਾਸੀ (Carlovasi) ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ।

ਇਹ ਟਾਪੂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਬਾਗ ਹਨ। ਤੇਲ, ਕਿਸਮਿਸ਼, ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਪੜਾ ਅਤੇ ਤਮਾਕੂ ਇਸ ਜ਼ੀਰੇ ਦੀ ਮੁਖ ਉਪਜ ਹੈ। ਸਿਗਰੇਟ ਬਣਾਉਣਾ ਮੁਖ ਘਰੇਲੂ ਧੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਨ 1912 ਵਿਚ ਸਾਮੁਸ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਪੁਰਾਣਾ ਯੂਨਾਨੀ ਧਰਮ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਗਿਆਰਵੀਂ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਆਇਓਨੀਅਨ (Ionian) ਲੋਕ ਐਪੀਡਾਰਸ (Epidaurus) ਅਤੇ ਆਰਗੋਲਿਸ (Argolis) ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਇਥੇ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਸ ਗਏ। ਸੱਤਵੀਂ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਾਮੁਸ ਯੂਨਾਨ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕਾਲੇ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤੇ ਤਜਾਰਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਸੰਨ 535 ਈ. ਪੂ. ਤਕ ਸਾਮੁਸ ਆਪਣੀ ਸਮੁੰ-

ਦਰੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਸਾਗਰ ਤੇ ਇਸਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਈਰਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾਰਾ (Darius) ਨੇ ਸਾਮੁਸ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਟਾਪੂ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਸੰਨ 499 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਾਮੁਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਇਓਨੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਨ 479 ਵਿਚ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਜ਼ਰਕਸੀਜ਼ ਦੀ ਹਾਰ ਮਗਰੋਂ ਸਾਮੁਸ ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਯੂਨਾਨ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਕ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਥੇ ਕੁਝ ਵਕਤ ਲਈ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ ਪਰ ਏਥਨਜ਼ ਦੇ ਜਵਾਲ ਮਗਰੋਂ ਮੁੜ ਇਸ ਉੱਤੇ ਫ਼ਾਰਸ ਜਾਂ ਮਿਸਰ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਟਾਪੂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲਿਆ, ਪੁਰਾਣੇ ਵਸਨੀਕ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਅਲਬਾਨੀਅਨ ਆਬਾਦਕਾਰ ਲਿਆ ਕੇ ਵਸਾਏ ਗਏ।

ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵੇਲੇ ਸਾਮੁਸ ਦੀ ਪਦਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਰਹੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਿਹਾ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਯੂਨਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਸਾਮੁਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੂਨਾਨੀ ਫਲਾਸਫ਼ਰ ਫੀਸਾਗੋਰਸ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਹੈ। ਯੂਨਾਨ ਦੀ ਸਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ ਫੀਸਾਗੋਰਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਸਾਮੁਸ ਵਿਚ ਬਣੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਲੀਕੀ ਗਈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਿਲਪਕਲਾ ਅਤੇ ਧਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ 19 : 922

ਸਾਮੇਨ, ਆਲਬੇਅਰ ਵੀਕਤੋਰ (Samain, Albert Victor-1858-1900) : ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕਵੀ, ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ 4 ਅਪਰੈਲ, 1858 ਨੂੰ ਲੀਲ (Lille) ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਕ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਕਲਰਕ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'An Jardian de linfant' ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਮਾਲੋਚਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵਾਹਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, 'L'urne Penchee' 1898) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਸਿਹਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸਿਆ ਜਿੱਥੇ 18 ਅਗਸਤ 1900 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ 1901 ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਤੀਜਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'Le chariot d' or' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ।

ਸਾਮੋ : ਇਹ ਇਕ ਜਾਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਪਰ ਵੋਲਟਾ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸੂਡਾਨ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੋਕ ਕੱਦ ਦੇ ਲੰਬੇ ਤੇ ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਗਾਰੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਇਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ-ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਪਤੀ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਨਿੱਜੀ ਸਾਮਾਨ ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਲੋਕ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਆਦਿ ਪਾਲਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਲੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਦੀ ਬਾਹਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਘਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀਆ (Sia) ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 17.

ਸਾਮੋਆ : ਇਹ 15 ਟਾਪੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜੋ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 171° ਪੱਛਮੀ ਲੰਬਕਾਰ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਦੇ ਨੌਂ ਟਾਪੂਆਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਸਾਮੋਆ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਲਗਭਗ 3000 ਵ. ਕਿ.ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਟਾਪੂ 13°26' ਦੱਖਣੀ ਵਿੱਥਕਾਰ ਤੋਂ 14°22' ਦ. ਵਿਥ. ਤਕ ਅਤੇ 168°10' ਪੱਛਮੀ ਲੰਬਕਾਰ ਤੋਂ 172°48' ਪੱ. ਲੰਬ. ਤਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਟਾਪੂ ਨਿਉਜ਼ੀਲੈਂਡ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਸਿਰੇ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਲਗਭਗ 2600 ਕਿ.ਮੀ. ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹਨ।

ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਟਾਪੂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡੁਬੇ ਹੋਏ ਜੁਆਲਾ ਮੁਖੀ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਜੁਆਲਾਮੁਖੀ ਪਹਾੜ ਹਨ ਅਤੇ ਚੁਫੇਰੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲ ਢਲਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਉਚਾਈ 1858 ਮੀਟਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਜੁਆਲਾਮੁਖੀ ਦੇ ਲਾਵੇ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਰਖਾ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਟਾਪੂਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਔਸਤ ਵਰਖਾ 500 ਸੈਂ. ਮੀ. ਸਾਲਾਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਤਪਤ-ਖੰਡ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਪ-ਮਾਨ ਤੇ ਵਰਖਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਹਾੜਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਘਣੇ ਉੱਚੇ ਜੰਗਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਸਮੱਗਰੀ ਨਾਰੀਅਲ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਤੋਂ ਬਣਾਈਆ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਟਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਰਬੜ, ਨਾਰੀਅਲ, ਕੋਕੋ ਤੇ ਕੇਲਾ ਬਹੁਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪੋਲੀਨੇਸ਼ ਨਸਲ (Polynesian) ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੌਜੂਦਾ ਪੋਲੀਨੇਸ਼ੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਹੁਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2 ਦਸੰਬਰ, 1899 ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆ, ਜਰਮਨੀ, ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸੰਧੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਮੋਆ ਟਾਪੂਆਂ ਉੱਤੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਜਿਹੜੇ 171° ਪੱਛਮੀ ਲੰਬਕਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪੱਛਮੀ ਸਾਮੋਆ ਟਾਪੂਆਂ ਉੱਤੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। 30 ਅਗਸਤ, 1914 ਨੂੰ ਨਿਉਜ਼ੀਲੈਂਡ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਮੋਆ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। 1920 ਵਿਚ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਲੀਗ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਮੋਆ ਉੱਤੇ ਨਿਉਜ਼ੀਲੈਂਡ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਫੇਰ 25 ਜਨਵਰੀ, 1947 ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸਭਾ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਮੋਆ ਨੂੰ ਨਿਉਜ਼ੀਲੈਂਡ ਦੀ ਟਰਸਟੀਸ਼ਿਪ ਹੇਠ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪੱਛਮੀ ਸਾਮੋਆ 1 ਜਨਵਰੀ, 1962 ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ।

ਆਬਾਦੀ—ਅਮਰੀਕਨ ਸਾਮੋਆ 27,000 (1970);

ਪੱਛਮੀ ਸਾਮੋਆ 149,000 (1970)

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਸੈ. 16 : 207

ਸ਼ਾਮੋ ਨਾਰ : ਸ਼ਾਮੋ ਨਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਚਮਕ, ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਿਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੀ ਦਰਦ ਭਰੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਸਰਲੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੌਲਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ਾਮੋ ਸਮੇਤ, ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਪੁੱਜਾ। ਸ਼ਾਮੋ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਨਾਨੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਵੱਲ ਦੀ ਸੀਟ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਮਰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਸ਼ਾਮੋ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਰੂਪ ਡਲ੍ਹਕਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਗੱਡੀ ਟੁਰਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮੋ ਆਪਣੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੁੰਦਰੀ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਮੁੰਦਰੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਜਾ ਡਿਗੀ। ਉਹ ਮੁੰਦਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਥੱਲੇ ਉਤਰੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਗੱਡੀ ਟੁਰ ਪਈ। ਮੁੰਦਰੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲਭ ਗਈ ਪਰ ਉਹ ਗੱਡੀ ਨਾ ਫੜ ਸਕੀ।

ਸ਼ਾਮੋ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਸੀ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਲਈ ਪਾਏ ਗਹਿਣੇ ਉਹਨੂੰ ਹੁਣ ਸੱਪਾਂ ਵਾਂਗੂ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਪਾਸ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਅਜਾਈਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਡਰੋਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸਰਾਂ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਾਂ ਵਾਲੇ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮੋ ਨੂੰ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਆਖਰ ਉਹ ਗਰਚੇ ਝੀਉਰ ਦੇ ਹੋਟਲ ਤੇ ਆ ਗਈ। ਗਰਚੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਹ ਨੂੰ ਵੱਢ ਕੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦੂਜੀ ਭਲਕ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮੋ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਭੁਖ ਦਾ ਸਤਾਇਆ ਗਰਚੇ ਦੇ ਹੋਟਲ ਤੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਪਹਿਲੀ ਗਰਾਹੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਈ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਸਖਤ ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਉਹਦੇ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਰੜਕੀ। ਕੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਪਿਆਰੀ ਸ਼ਾਮੋ ਦੀ ਮੁੰਦਰੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਲਮ ਗਰਚਾ ਸ਼ਾਮੋ ਦਾ ਮਾਸ ਰਿੰਨ੍ਹ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੁਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਥਾਣੇ ਜਾ ਰਪੋਟ ਕੀਤੀ। ਗਰਚਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਫੜ ਲਏ ਗਏ। ਗਰਚੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੁਰਮ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

—ਸੁਖਦੇਵ ਮਾਦਪੁਰੀ।

ਸਾਯਾਨ ਪਰਬਤ (Sayan Mountains) : ਇਹ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਸੈਲੀਯਾਮ ਜਾਂ ਅਲਤਾਈ ਪਹਾੜ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ 89° ਤੋਂ 106° ਪੂਰਬੀ ਲੰਬਕਾਰ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਇਹ ਲੜੀ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਮੰਗੋਲੀਆ ਤੇ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਮ ਉਚਾਈ 2100 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 2743 ਮੀਟਰ ਤਕ ਹੈ। ਕਈ ਚੋਟੀਆਂ 3000 ਤੋਂ 3492 ਮੀਟਰ ਤਕ ਵੀ ਉਚੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁਨਕੋ ਸਾਰਡਿਕ (Munko Sardyk) ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਦੌਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ 1800 ਮੀ. ਤੋਂ 2285 ਮੀਟਰ ਤਕ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੂਸਤਾ (Muztagh) ਦਾ ਦੌਰਾ 2280 ਮੀਟਰ ਮੰਗੋਲ ਦਾ ਦੌਰਾ 1980 ਮੀਟਰ, ਉਬੋ ਸਰੀਮ (Obo Sarym) ਦਾ ਦੌਰਾ 1860 ਮੀ. ਉੱਚਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਵਿਚ ਘਣੇ ਜੰਗਲ ਹਨ, ਜਿਥੋਂ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20 : 38 ; ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 13 : 7344.

ਸਾਰ (Saar) : ਇਹ ਮੋਜ਼ੇਲ (Moselle) ਦਰਿਆ ਦੀ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਮਿਲਦੀ 246 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਡੈਨੋਨ (Denon) ਚੋਟੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਲੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਗਦੀ ਹੋਈ ਕੋਨਜ਼ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮੋਜ਼ੇਲ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਦੀ ਆਪਣੇ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਦਸੰਬਰ 1944 ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ 1945 ਤਕ ਦੂਜੇ ਮਹਾਨ ਯੁੱਧ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਇਸ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਾਰਗੂਮੀਨ (Saarguemine), ਸਾਰਬਰੁਕਨ (Saarbrücken), ਸਾਰ ਲੂਈ (Saarlouis) ਅਤੇ ਸਾਰਬਰਗ (Saarburg) ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰਗੂਮੀਨ ਤਕ 120 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕੋਲੇ ਦੀ ਢੋਆ-ਢੋਆਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 19

ਸਾਰਸ : ਸਾਰਸ ਗੁਰੂਤਿੱਤੀ ਕੁਲ ਦੀਆਂ 14 ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਮੇ ਅਤੇ ਗਦੌਲੇ ਪੰਛੀ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਛੀ ਬਗਲੇ (ਹੀਰੋਨ) ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਗਲੇ ਨਾਲ ਵੀ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਡਦੇ ਸਮੇਂ ਧੌਣ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਖਿਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਪਿਛਾਂਹ ਵੱਲ ਲਮਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਲੱਭੇ ਗਏ ਪੜ੍ਹਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਸ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਗਰੁੱਪ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਛੀ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਸਿਰਫ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ)।

ਇਹ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪੰਛੀ ਦਲਦਲ ਜਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਲਕੜੇ ਮਲਕੜੇ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਛੀ ਦਾਣੇ ਜਾਂ ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਖਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ੈਤੂਨੀ-ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਦੋ ਅੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਚਟਾਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਡੇ ਲਗਭਗ 10 × 6 ਸੈਂ. ਮੀ. ਆਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਅੰਡੇ ਦਲਦਲ ਜਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਕੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਵਿਚ ਦੋਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਲ੍ਹਣੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਜਦ ਅੰਡਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹ-ਨਾਲੀ ਬਹੁਤ ਸਾਧਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਮਰ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਹ-ਨਾਲੀ ਲੰਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੋਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹ-ਨਾਲੀ ਛਾਤੀ ਦੀ ਹੱਡੀ ਦੇ ਖੋਖਲੇ ਕੀਲ (keel) ਹੇਠਾਂ ਨੱਪੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੀਕਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰਸ (*Grus americana*) ਵਿਚ ਲਗਭਗ 1.3 ਮੀਟਰ ਤਕ ਲੰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗ੍ਰਸ ਅਮੈਰੀਕਾਨਾ ਸਾਰਸ ਆਪਣੀ ਮਿਟ ਰਹੀਂ ਹੋਂਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਾਰੇ ਅਮਰੀਕਨ ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਲੰਮਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਚਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਲੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਛੀ 1.25 ਮੀਟਰ ਲੰਮੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੰਭ 2.25 ਮੀਟਰ ਚੌੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਛੀ ਦੱਖਣੀ ਮੈਕੈਨਜ਼ੀ (Mackenzie) ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਸੈਸਕੈਚਵਾਨ (Saskatchewan) ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਟੈਕਸਾਸ (Texas) ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਛੋਟਾ ਭੂਰੇ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਸਾਰਸ (*Grus canadensis canadensis*) ਲਗਭਗ 90—110 ਸੈਂ.

ਮੀ. ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਲਾਸਕਾ ਅਤੇ ਹਡਸਨ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਟੈਕਸਾਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੈਕਸੀਕੋ

ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੈਂਡਹਿਲ ਸਾਰਸ (*Grus canadensis tabida*) 20 ਸੈਂ.ਮੀ. ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਭੂਰੇ-ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਅਰਧ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ

ਇਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਲੰਮੀ, ਭੱਦੀ ਅਤੇ ਖਰੂਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਲੋਰਿਡਾ ਸਾਰਸ (*Grus canadensis pratensis*) ਫਲੋਰਿਡਾ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਸਾਰਸ (*G. grus*) ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਝੁੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪਤਝੜ ਤੋਂ ਸਰਦੀਆਂ ਤਕ ਇਹ ਅਫਰੀਕਾ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਥੀ (*Grus rubicunda*) ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਨਿਊਗਿਨੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਡੀਮੋਇਸਲ ਸਾਰਸ (*Anthrooides virgo*) ਅਲਜੀਰੀਆ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕ੍ਰਿਜ਼ ਵੀ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਹਫਤੇ ਜਾਂ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਰਚ ਜਾਂ ਅਪਰੈਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤਕ ਏਥੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਂਘਾ ਬੜਾ ਸੁਹਾਵਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਇਕ ਉੱਚੀ ਝੁਣਝੁਣਾਂਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਲੰਮੀ ਡਾਰ ਬਹੁਤ ਉਚਾਈ ਤੇ ਉਡਦੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਡਾਰ ਇਕ ਫੌਜ ਵਾਂਗ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਝੁੰਡ, ਛੋਟੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਾਂ ਇਕੱਲੇ ਪੰਛੀ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਕ ਹੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਝੁੰਡ ਇਕ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਲਭਦਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਝੁੰਡ ਇਸਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਕੇ ਇਕ ਫੌਜ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਚਲਦੇ ਚਲਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪੰਛੀ ਤੁਰਮ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਢਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪੰਛੀ ਉਸਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਛੀ ਝੁੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਦਿਨ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਜਾਂ ਝੀਲਾਂ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੌਕਸੀ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਚਨਚੇਤੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਵੇਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਫਸਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਛੋਟੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਅਤੇ ਦਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਮਾਸ ਬੜਾ ਸੁਆਦਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 6 : 696 ; ਪਾਪੂਲਰ ਹੈਂਡਬੁਕ ਆਫ ਇੰਡ. ਬਰਡਜ਼ ਕਿਤ ਵਿਸਲਰ ।

ਸਾਰਸਪਰੇਲਾ : ਸਾਰਸਪਰੇਲਾ ਇਕ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਪਦਾਰਥ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਈਲੈਕਸ ਪ੍ਰਜਾਤੀ (*Smilax*) ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਸ਼ਨ-ਖੰਡੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਮਾਈਲੈਕਸ ਲਿਲੀਏਸੀ (*Liliaceae*) ਕੁਲ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਹੈ । ਇਹ ਪੌਦੇ ਮੈਕਸੀਕੋ ਅਤੇ ਪੀਰੂ ਦੇ ਦਖਣ-ਪਛਮੀ ਕੰਢਿਆਂ ਦੇ ਜੰਮ-ਪਲ (*native*) ਹਨ । ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਹੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛਾਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ : ਸਮਾਈ-ਲੈਕਸ ਅਰਿਸਟੋਲੋਕਾਈਫੋਲੀਆ, (*Smilax aristolochiifolia*) ਸਮਾਈਲੈਕਸ ਰੀਗੇਲਾਈ (*Smilax regeli*) ਅਤੇ ਸਮਾਈਲੈਕਸ ਫੈਬਰੀਫਿਊਗਾ (*Smilax febrifuga*) । ਇਹ ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਂਡਰਸ ਅਤੇ ਯੂਕੇਡੋਰੀਅਨ ਸਾਰਸਪਰੇਲਾ ਵੀ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਹੋਰ ਕਿਸਮਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਯੂਕੇਡੋਰੀਅਨ (ਜਾਂ *Guayaquil*) ਅਤੇ ਮਧ ਅਮਰੀਕੀ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਮਾਈਲੈਕਸ ਦੀਆਂ ਅਣਪਛਾਣੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ ।

ਇਹ ਪੌਦੇ ਵੱਡੇ, ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਰੀਂਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਤਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੰਡੇਦਾਰ ਤਣੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਡੰਡੀਦਾਰ ਪਤੇ ਲਗਦੇ ਹਨ । ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਟੈਂਡਰਿਲ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਢਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ । ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਸੁਕਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਕਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਿਲੰਡਰਾਂ ਵਿਚ ਕਸ ਕੇ ਰਖ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਟੀਰੋਲ, ਕ੍ਰਿਸਟਲੀ ਗਲਾਈਕੋਸਾਈਡ ਅਤੇ ਸਾਰਸਾਪੋਨਿਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਰਸਾਪੋਨੋਨਿਨ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਸਾਰਸਾਪੋਨੋਨਿਨ ਸਟੀਰਾਇਡ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰੋਜੀਸਟੀਰੋਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਸਾਰਸਪਰੇਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਕ ਬਲਵਰਧਕ (*tonic*) ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਅਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ (*inert*) ਅਤੇ ਫਜੂਲ ਹੈ । ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਹ ਦਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਨਾ ਪਸੰਦ ਬਦਬੂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਦੁਸ਼ਾਂਦਾ ਕੱਢ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੋਢਾ ਆਦਿ ਕਾਰਬਾਨਿਕ ਪੀਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਉਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਜੰਗਲੀ ਸਾਰਸਪਰੇਲਾ ਜਾਂ ਕੰਡੇਦਾਰ ਸਾਰਸਪਰੇਲਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਸਲੀ ਸਾਰਸਪਰੇਲਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20 : 1

ਸਾਰਸਫੀਲਡ, ਪੈਟਰਿਕ (*Sarsfield, Patrick* 1645-1693) : ਇਹ ਲਿਊਕੇਨ (ਆਇਰਲੈਂਡ) ਦਾ ਅਰਲ ਅਤੇ ਇਕ ਉੱਘਾ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸੀ । ਇਸਦਾ ਜਨਮ ਲਿਊਕੇਨ (*Lucan*) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ । ਸੰਨ 1678 ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ । ਸੰਨ 1686 ਵਿਚ ਕਰਨਲ ਬਣਿਆ । ਇਹ ਆਇਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜੇਮਜ਼ II ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭੱਜ ਕੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਉਸਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ । ਸੰਨ 1691 ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਮਰਾਇਕ (*Limeric*) ਵਿਖੇ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਪਰ ਹਾਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਫਰਾਂਸ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਇਹ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ । ਲੂਈ ਚੌਦਵੇਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ । ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਲੈਂਡਨ (*Landen*)

ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਵੱਲੋਂ ਲੜਿਆ ਅਤੇ 19 ਅਗਸਤ, 1693 ਨੇਰਵਿੰਡੇਨ (*Neerwinden*) ਵਿਖੇ ਸਖਤ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਈ (*Huy*) ਵਿਖੇ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੈ. 24 : 306 ; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20

ਸਾਰਸਵਤ : ਇਹ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਸੀ । ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ । ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਾਲ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਭੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ । ਭੁੱਖ ਮਰੀ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਤਨੀ ਭੈੜੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੇਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰੁਚੀ ਹਟ ਗਈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਭਰਨ ਲਈ ਭੀਖ ਮੰਗਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਾਰਸਵਤ ਦੀ ਮਾਂ ਸਰਸਵਤੀ (ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੱਛੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਹੋਰ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਖੁਆ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਖਿਆ । ਜਦੋਂ ਕਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰ-ਸਵਤ ਕੋਲ ਆਏ । ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ 60,000 ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਸਾਰਸਵਤ ਪਾਸੋਂ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ । ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਸਾਰਸਵਤ ਰਿਸ਼ੀ ਪਾਸੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕੀਤਾ । ਸਾਰਸਵਤ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੋਕ ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਸੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਇਹ ਲੋਕ ਹਾਲੀਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਹ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਕੱਟੜ ਨਹੀਂ ।

ਹ. ਪੁ.—ਡਿ. ਹਿ. ਮਾਈ.—ਡਾਊਸਨ 283 ; ਗ. ਪੰ. ਕਾ. ਟ੍ਰ. 220 ; ਮ. ਕੋ. 23

ਸਾਰਸਾਵਾ (*Sarsawa*) : ਇਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਕਸਬਾ ਹੈ ਜੋ ਸਹਾਰਨਪੁਰ-ਪੰਜਾਬ-ਸੜਕ ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਸਿਰਾਸ ਪਾਲ (*Siras-Pal*) ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਨਾਸਰ-ਉ-ਦੀਨ ਨੇ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ । ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨੀ ਨੇ ਵੀ ਲੁਟਿਆ ਸੀ । ਇਥੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਨ-ਏ-ਅਕਬਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਗੁੱਗਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਪੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਥੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ ।

30°1' ਉ. ਵਿਭ.; 77°25' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22

ਸਾਰਸੋਗੋਨ (*Sorsogon*) : ਇਹ ਫਿਲਪਾਈਨ ਗਣਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ । ਇਹ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਲੁਜ਼ੋਨ (*Luzon*) ਟਾਪੂ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 2,141 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਆਲਬਾਈ (*Albay*) ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਾਰਸੋਗੋਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਹੈ । ਸਾਗੋਦ ਖਾੜੀ ਜਿਹੜੀ ਆਲਬਾਈ ਖਾੜੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸਾਨਬੈਰਨਾਰਡੀਨੋ ਅਤੇ ਟੀਕਾਓ ਦੇ ਜਲਡਮਰੂ ਹਨ ।

ਇਸਦੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਲ ਤੇ ਜੂਬਨ ਪਹਾੜ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਉਚਾਈ 860 ਮੀ. ਹੈ । ਪੂਰਬੀ ਸਾਹਿਲ ਤੇ ਬੁਲੂਸਾਨ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਪਹਾੜ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਉਚਾਈ 1560 ਮੀ. ਹੈ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ 254 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤੋਂ 407 ਸੈਂ. ਮੀ. ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਮੌਸਮ ਕਦੇ ਖੁਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਵਰਖਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ

ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਸਾਰਸੋਗੋਨ ਖਾੜੀ ਤੇ ਵਸਿਆ ਸਰਸੋਗੋਨ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਇਥੋਂ ਦੀ ਉੱਪੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵੀ ਹੈ । 1970 ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 47, 734 ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 427, 047 (1970) ਸੀ । ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਬਾਬਾ, ਨਾਰੀਅਲ, ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਸ਼ਕਰਕੰਦੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਦੀ ਸਨਅਤ ਵੀ ਕਾਫੀ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਹੈ । ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਬੁਣੇ ਕੱਪੜੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਬਾਕਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੋਲਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਸਾਰਹ, ਹਜ਼ਰਤ : ਇਹ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਪੈਗੰਬਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ । ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਮਰੂਦ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਜ਼ਾਲਮ ਸੀ । ਉਸ ਬਾਰੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ । 'ਕੁਰਾਨ' ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਖੁਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਕਿਸੇ ਨਜ਼ੂਮੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਰਮ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੇਰੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਤੇਰੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ । ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਮਰੂਦ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਨਾਥ ਤੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਜ਼ਾਲਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਮਰੂਦ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਰਸਤਾ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਪੈਗੰਬਰ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਾਰਹ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ । ਨਮਰੂਦ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਜਲਵਾ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਵਾਰ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਾਰਹ ਨਮਰੂਦ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ । ਸਾਰਹ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸੀ । ਨਮਰੂਦ ਉਸ ਉੱਤੇ ਆਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖ ਲਿਆ । ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਸਾਰਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸਾਰਹ ਨੇ ਖੁਦਾ ਅਗੇ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕੀਤੀ । ਖੁਦਾਈ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਬੂਲ ਹੋਈ । ਜਦੋਂ ਨਮਰੂਦ ਉਸ ਨਾਲ ਛੇੜ-ਖਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਲਈ ਹੱਥ ਚੁੱਕੇ ਤਾਂ ਇਕਦਮ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਏ । ਨਮਰੂਦ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤੌਬਾ ਕੀਤੀ । ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਛੇੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵੇਰਾਂ ਵੀ ਉਸਦਾ ਉਹੋ ਹਾਲ ਹੋਇਆ । ਨਮਰੂਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਹੱਲੇ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਤਿੰਨ ਵੇਰਾਂ ਹੀ ਉਸਦਾ ਇਹੋ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ । ਅੰਤ ਨੂੰ ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੇ ਸਾਰਹ ਨੂੰ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਇਕ ਨੌਕਰਾਣੀ ਵੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ । ਇਸ ਨੌਕਰਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹਾਜ਼ਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਦੀ ਬੀਵੀ ਬਣਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਨੌਕਰਾਣੀ ਹੀ ਹਜ਼ਰਤ ਇਸਮਾਈਲ ਦੀ ਮਾਂ ਬਣੀ ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਹ ਦੀ ਉਮਰ ਜਦੋਂ ਅੱਸੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਆ ਕੇ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਾਈ । ਹਜ਼ਰਤ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਕੀ ਆਸ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਖੁਦਾ ਵੱਲੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਕਿ ਖੁਦਾ ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਗੱਲ ਕੀ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਸਾਰਹ ਦੇ ਘਰ ਹਜ਼ਰਤ ਇਸਮਾਈਲ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ।

ਹ. ਪੁ.—ਸ਼. ਐਨ. ਇਸ.

—ਐਚ. ਐਮ. ਮਕਬੂਲ ਰਹਿਮਾਨ

ਸਾਰਕ (Sark) : ਇਹ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਚੈਨਲ ਵਿਚ ਇਕ ਟਾਪੂ

ਹੈ । ਇਹ ਗਰਨਸੀ ਤੋਂ 11 ਕਿ.ਮੀ. ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 5 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੌੜਾਈ 2.5 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 515.5 ਹੈਕਟੇਅਰ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹਨ— ਛੋਟਾ ਸਾਰਕ ਤੇ ਵੱਡਾ ਸਾਰਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰੂਪੀ ਨਾਂ ਦਾ 91 ਮੀ. ਲੰਬਾ ਅਤੇ 2 ਮੀ. ਚੌੜਾ ਖੁਸ਼ਕੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

1565 ਵਿਚ ਮਲਕਾ ਐਲਿਜ਼ਬੈੱਥ ਪਹਿਲੀ ਨੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਹੀਲੀਅਰ ਕਾਰਟਾਰੈਟ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ 40 ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਅੱਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਪਾਸ ਹੀ ਹੈ । ਇਥੋਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਇਲਾਕਾ ਪਹਾੜੀ ਹੈ ।

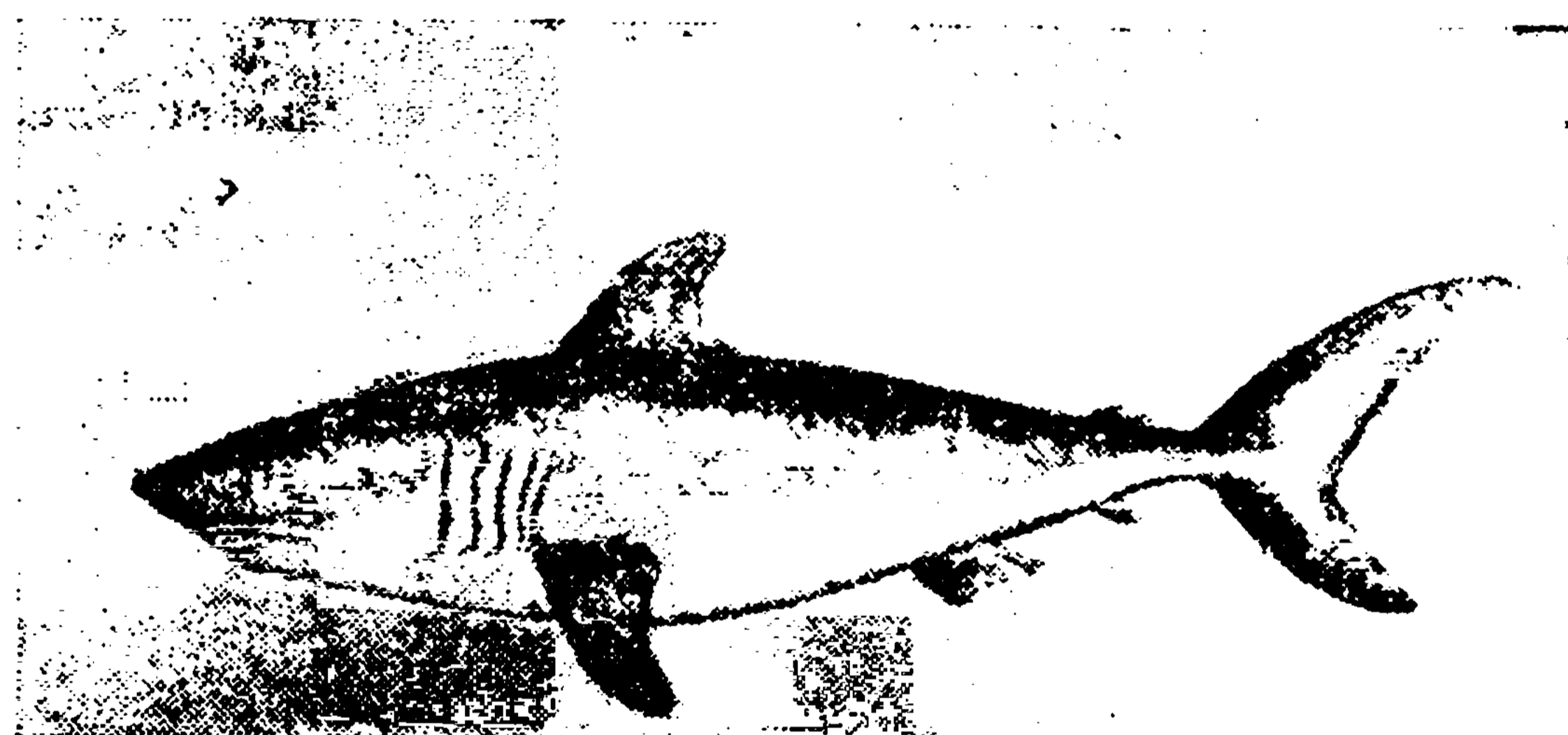
ਇਥੋਂ ਦੀ ਮੁਖ ਬੰਦਰਗਾਹ ਕਰ (Creux) ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਟਾਪੂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਗ ਨਾਲ 1588 ਅਤੇ 1868 ਵਿਚ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਦੋ ਸੁਰੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਸੰਨ 1949 ਵਿਚ ਲਾ ਮੈਸੇਲਾਈਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦੂਜੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਖੋਲ੍ਹੀ ਗਈ ਸੀ । ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਪੇਸ਼ਾ ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ—590 (1971) ।

49°27' ਉ. ਵਿਥ. ; 2°21' ਪੱ. ਲੰਬ. ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19:999; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:904; ਵੈ. ਜੁ. ਡਿ.

ਸ਼ਾਰਕ (Shark) ਮੱਛੀ : ਇਹ ਉਪ-ਅਸਥੀ-ਯੁਕਤ (Cartilaginous) ਮੱਛੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ 200 ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪਿੰਡਲ ਰੂਪੀ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਪਲੇਟਨੁਮਾ (placoid) ਚਾਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਛ ਹੈਟਰੋਸਰਕਲ (heterocercal) ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਗਲਫ਼ੜਿਆਂ ਦੇ 5 ਜੋੜੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਕਲੈਫਟਸ (clefts) ਜਾਂ ਚੀਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਛੇ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਚ ਸੱਤ ਜੋੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ; ਸ਼ਾਰਕਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਇਕ ਕੁੰਡਲਦਾਰ ਵਾਲਵ (spiral valve), ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ, ਸਪਾਇਰੇਕਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਹਨ ।

ਸ਼ਾਰਕ ਮੱਛੀ

ਸ਼ਾਰਕ ਮੱਛੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਵੱਡੀ ਚਿੱਟੀ ਸ਼ਾਰਕ ਜਾਂ ਕਾਰਕੈਰੋਡੌਨ ਕਾਰਕੈਰੀਅਸ (*Caracharodon carcharias*) ਤਕਰੀਬਨ 9 ਮੀਟਰ ਲੰਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਦੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਾਰਕ ਮੱਛੀਆਂ ਸੀਟੋਰੁਈਨਸ ਮੈਕਸੀਮਸ (*Cetorhinus maximus*) ਜਾਂ ਬਾਸਕਿੰਗ ਸ਼ਾਰਕ (basking shark), ਜਿਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਲਗਭਗ 13 ਮੀਟਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੇਲੂ ਸ਼ਾਰਕ ਜਾਂ ਰੁਈਨੋਊਡੌਨ ਟਾਈਪਸ (*Rhineodon typus*) ਜਿਹੜੀ ਤਕਰੀਬਨ 17 ਮੀਟਰ ਲੰਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਲੈਂਕਟਨ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਰਕ ਮੱਛੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਰਖੋਰ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਿੱਪ, ਸਕੁਇਡ, ਲੋਬਸਟਰ, ਕੇਕੜੇ ਅਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਸ਼ਾਰਕਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜਾਤੀ ਨਿਕਾਰਗੁਆ (*Nicaragua*) ਝੀਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਛੋਟੀ ਕਿਸਮ ਫਿਲੋਪਾਈਨ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਝੀਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਆਰਥਕ ਮਹੱਤਤਾ—ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸ਼ਾਰਕ ਦਾ ਮੀਟ ਖੁਰਾਕ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਾਰਕਾਂ ਦੇ ਖੰਭੜੇ ਪੂਰਬ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਅਮੋਲਕ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਾਨਵਰਾਂ ਲਈ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਖਾਦ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਲਿਵਰ ਤੇਲ (liver oil) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਟਾਮਿਨ 'ਏ' ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਰਕਾਂ ਦੀ ਖਲੜੀ ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼ੈਗ੍ਰੀਨ (Shagreen) ਆਖਦੇ ਹਨ, ਰਗੜਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੀਆਂ ਸ਼ਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੌਗ ਫਿਸ਼ (Dog fishes) ਆਖਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਚੀਰ ਫਾੜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਦਿ ਰੀੜ੍ਹਧਾਰੀ-ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਣਨ-ਕਿਰਿਆ (Reproduction)—ਸ਼ਾਰਕ ਬਹੁਤੀ ਜ਼ਰਦੀ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅੰਡੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਡੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਚਨ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਮਾਦਾ ਸ਼ਾਰਕ ਮੱਛੀਆਂ ਅੰਡੇ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਗਰਭਕੋਸ਼ (uterus) ਵਿਚ ਹੀ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤਕ ਵਿਕਾਸ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਰ ਸ਼ਾਰਕ ਵਿਚ ਮੈਥੁਨ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜੋੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਲਿੰਗਕ (claspers) ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਹ.ਪੁ.—ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 12:242.

ਸਾਰਕੋਫਾਗਸ (Sarcophagus) : ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ 'ਮਾਸ ਖਾਣ ਵਾਲਾ'। ਪਲਿਨੀ (Pliny) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਾਮ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਤਾਬੂਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਖਾਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ 40 ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਹਰ ਤਾਬੂਤ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਪੱਥਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਘੜਿਆ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤਾਬੂਤ ਦਾ ਸਿਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਨਮੂਨਾ ਮਿਸਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹੀਵੇਂ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੈਟੀ (Sati) (ਲਗਭਗ 1320-1300 ਈ. ਪੂ.) ਦਾ ਤਾਬੂਤ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਲੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਸੋਨੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਵਧੀਆ ਤਾਬੂਤ ਸਾਈਦਨ (Sidon) ਵਿਚ 1887 ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਕ੍ਰਿਸਤਨ-ਤੁਨੀਆ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਰੋਮਨ ਤਾਬੂਤ ਸਿਪਿਉ (Scipio) ਦਾ ਵੈਟੀਕੈਨ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਬਜ਼ੀਤੀਨੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਾਬੂਤ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਜਾਂ ਗਿਰਜਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਈ ਵਾਰ ਗਿਰਜੇ ਵਿਚ ਵੇਦੀ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੰਗ ਖਾਂ : ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਰਨੈਲ ਸੀ ਜੋ ਤੁਗਲਕ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਸਿਰੁੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਸਮੇਂ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। 1394 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸ਼ੈਖਾ ਖੋਕਰ (Shaikha the Khokar) ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। 1395-96 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਖਿਜਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਉਤਸਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ 1397 ਵਿਚ ਸਾਮਾਨਾ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਗਾਲਿਬ ਖਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗਾਲਿਬ ਖਾਂ ਪਾਨੀਪਤ ਦੌੜ ਗਿਆ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤਾਤਾਰ ਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਾਰੰਗ ਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ

ਹੋ ਗਿਆ। 1398 ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਪੋਤੇ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਸਾਰੰਗ ਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਕੱਲੀ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਹੀ ਇਸ ਕੋਲ ਰਹਿ ਗਈ। ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸਤਲੁਜ ਕਿਨਾਰੇ ਪੜਾਅ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਵਿਚ ਖੂਬ ਲੁੱਟਮਾਰ ਤੇ ਕਤਲੇਆਮ ਕੀਤੀ। 6 ਮਾਰਚ, 1399 ਨੂੰ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਇਹ ਜਾਗੀਰ ਖਿਜਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰੰਗ ਖਾਂ ਮੁੜ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਨਹੀਂ ਪਰਤ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂ ਜੋ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਤੇ ਬਾਅਦ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਸਾਰੰਗ ਖਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਕੈ. ਹਿ. ਆਫ. ਇੰਡੀ.—ਵਲਜਲੇ ਹੇਗ।

ਸਾਰੰਗਧਰ : ਇਹ ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਬਿਕਰਮੀ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਆਯੁਰਵੇਦਕ ਆਚਾਰੀਆ, ਸੂਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਰਣ-ਬੰਬਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਬਾਰੀ ਰਾਘਵ ਦੇਵ ਦਾ ਪੋਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਮੋਦਰ ਸੀ।

ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਸਾਰੰਗਧਰ-ਪੱਧਤਿ' ਅਤੇ 'ਹਮੀਰ-ਰਾਸੋ' ਹਨ। 'ਸਾਰੰਗਧਰ-ਪੱਧਤਿ' ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਕਾਵਿ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਰੌਚਕ ਹੈ। 'ਹਮੀਰ-ਰਾਸੋ' ਵੀਰ-ਰਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਪਭਰੰਸ਼ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਮਤ 1375 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਮੀਰ ਦੇਵ ਸੰਮਤ 1357 ਵਿਚ ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ 'ਹਮੀਰ ਰਾਸੋ' ਬਾਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਹ ਹੈ---

“ਚਲਿਅ ਬੀਰ ਹਮੀਰ ਪਾਅਭਰ ਮੇਏਣਿ ਕੰਪਇ।

ਦਿਗਮਰਣਹ ਅੰਧਾਰ ਧੂਲਿ ਸੁਰਰਹ ਅੱਛਾਇਹਿ।”

(ਬਹਾਦਰ ਹਮੀਰ ਚਲਿਆ (ਇਸ ਦੇ) ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਕੰਬਦੀ ਹੈ। (ਸਾਰੀਆਂ) ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਰਾਹਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ ਹੈ।)

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਸਾ. ਇ. ਸੁ. 25 : 26

ਸਾਰੰਗਪੁਰ : ਇਹ ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੇਵਾਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਥਿੱਤ ਇਕ ਉੱਘਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇੰਦੌਰ ਤੋਂ 120 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਲੀ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਰੱਖੀ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਰਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਈ ਦੀਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਜੈਨ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਨਾਨ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਮਿਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਰਾਜਾ ਸਾਰੰਗ ਸਿੰਘ ਖਿੱਚੀ (Sarang Singh Khichi) ਨੇ ਸੰਨ 1298 ਵਿਚ ਬਣਵਾਇਆ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1526 ਵਿਚ ਰਾਣਾ ਸਾਗਾ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਿਲਜੀ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮਲੂ ਖਾਂ (Mallu Khan) ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਸੂਰੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਜ਼ਵਾਲ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਰੀਖ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਜ਼ਬਹਾਦਰ ਕਰਕੇ ਪਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਸਾਰੰਗਪੁਰ ਦੀ ਵਧੇਰੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਰੂਪਮਤੀ ਕਰਕੇ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬਾਜ਼ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਰਾਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮੌਤ ਸਾਰੰਗਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੀ ਹੋਈ। ਰੂਪਮਤੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਪਾਏ ਦੀ ਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ

ਗਇਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਰਚੇ ਗੀਤ ਅੱਜ ਵੀ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਬਾਜ਼ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਰੰਗਪੁਰ ਅਤੇ ਮਾਝੂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਨ 1562 ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦੇ ਭੇਜੇ ਸਰਦਾਰ ਆਧਮ ਖ਼ਾਨ (Adham Khan) ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਰੂਪਮਤੀ ਨੇ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ ਬਹਾਦੁਰ ਭਾਂਜ ਖਾ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਸੰਨ 1734 ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1818 ਤੋਂ 1948 ਤਕ ਇਹ ਦੇਵਾਸ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਿਹਾ।

ਪੁਰਾਣੇ ਵਕਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੰਗਪੁਰ ਦੀ ਮਲਮਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੰਗਪੁਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਮਾਰਤਾਂ ਰੂਪਮਤੀ ਦਾ ਗੁੰਬਦ, ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਪੀਰ ਜਾਨ ਕੀ ਭਟੀ ਆਦਿ ਹਨ।

23° 34' ਉ. ਵਿਥ; 76° 29' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸਾਰੰਗ ਰਾਗ (ਵਰਿੰਦਾਬਣੀ ਸਾਰੰਗ) : ਇਹ ਰਾਗ ਕਾਫ਼ੀ ਠਾਟ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਰੋਹ ਤੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿਚ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਸੁਰ ਵਰਜਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਔੜਬ ਸੰਪੂਰਨ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਗਾਉਣ ਲਈ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਠੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਿੰਦਾਬਣੀ ਸਾਰੰਗ ਵਿਚ 'ਗਾ' ਤੇ 'ਸਾ' ਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਕਰਕੇ ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਤੀਬਰ ਨਿਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਰੂਪ ਅੱਜ ਕੱਲ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਵਰਿੰਦਾਬਣੀ ਸਾਰੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਰੰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਯੂ ਸਾਰੰਗ, ਮਯੂਮਾਦ ਸਾਰੰਗ, ਮੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰੰਗ, ਲੰਕਦਹਿਨ ਸਾਰੰਗ ਤੇ ਸਾਮੰਤ ਸਾਰੰਗ ਆਦਿ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਸਾਰਗਾਨ (Sargon) (ਰਾਜਕਾਲ 721-705 ਈ. ਪੂ.) : ਇਹ ਯੋਗ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅੰਤਿਮ ਅਸੀਰੀਅਨ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਸ਼ੈਲਮਾਨੀਜ਼ਰ ਪੰਜਵੇਂ (Shalmaneser V) ਦੀ ਮੌਤ (721 ਈ. ਪੂ.) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਸਾਰਗਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਫਲਤਾ ਅਸੀਰੀਆ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾ ਰਖਣ ਦੀ ਸੀ। ਇਸਨੇ 714 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਉਰਾਰਤੂ (Urartu) ਤੇ ਸਫਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਖਰਸਾਬਾਦ (Khorsabad) ਸ਼ਹਿਰ ਉਸਾਰਿਆ। ਇਸ ਐਸ਼ਦੋਦ (Ashdod) ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਉੱਤਰੀ ਫਲਸਤੀਨੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਕੁਚਲਿਆ। ਇਸਦੀ ਮੌਤ 705 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਗਾਨ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਲਈ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 19 ; ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 8.

ਸਾਰੰਗੀ : ਇਹ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਛੋਟੀ ਗਿਟਾਰ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਸਾਰੰਗੀ ਲਕੜੀ ਦੇ ਇਕ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਵਿਚੋਂ ਖੋਖਲਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੇਟ ਤੇ ਖੱਲ ਮੜ੍ਹ ਕੇ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖੋਖਲੇ ਸਿਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਚਾਰ ਕਿੱਲੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਰਾਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰੇ ਤਾਰਾਂ ਸਾ-ਪਾ-ਸਾ-ਗਾ-ਜਾ-ਮਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੁਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਸਾਜ਼ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਬਾਰੀਕ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀਆਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਤਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਤਾਰਾਂ ਤੰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੋਟਾਈ ਵਿਚ

ਥੋੜ੍ਹਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਰ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਥੱਲੇ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਥ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੰਗੀ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਕੋਈ ਦੋ ਫੁਟ ਜਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵੱਧ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਇਲਨ ਵਾਂਗ ਗਜ਼ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

—ਆਰ. ਕੇ. ਸ਼ਰਮਾ

ਸਾਰਗੈਸੋ (Sargasso) : ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਹੈ, ਜੋ 25° ਤੋਂ 32° ਉ. ਵਿੱਥ. ਅਤੇ 35° ਤੇ 70° ਪ. ਲੰਬ. ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਅੰਧ ਤਕ ਹੈ। ਇਹ ਇਥੇ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੈਰਦੀਆਂ ਜੰਗਲੀ ਬੂਟੀਆਂ (Floating Sea Weeds) ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਖੜ੍ਹੇ ਪਾਣੀ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੋਂ ਲਹਿਰਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਬੂਰ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਕੋਲੰਬਸ ਨੇ ਲਭਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਗਰਮੀ ਵਧੇਰੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੀਂਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਪਾਣੀ ਗਰਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਾਨਵਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਬੂਰ ਨੂੰ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਾਮ-ਮੱਛੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1910 ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਕੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਇਆ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲ. ਐਨ. 17 ; ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 13 ; ਐਨ. ਬ੍ਰ. 19.

ਸਾਰਜੰਟ (Sergeant) : 'ਸਾਰਜੰਟ' ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ 'ਸਰਵਿਰ' (Servire) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਿਆਦਾ ਸੈਨਿਕ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਫੌਜ ਵਿਚ, ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਜਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਅਫਸਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰਜੰਟ ਨਾਨ ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕਮਾਂਡਿੰਗ ਅਫਸਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਜੰਟ ਮੇਜਰ ਅਤੇ ਸਾਰਜੰਟ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਰੈਂਕ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ, ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਮੇਜਰ ਅਤੇ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਬਣ ਗਏ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਸਾਰਜੰਟ ਮੇਜਰ ਬਟਾਲੀਅਨ ਜਾਂ ਰਜਮੈਂਟ ਦਾ ਸੀਨੀਅਰ ਨਾਨ-ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਅਫਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸਾਰਜੰਟ ਦਾ ਰੈਂਕ ਕਾਰਪੋਰਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਾਂਸ ਸਾਰਜੰਟ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਰਪੋਰਲ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਾਰਪੋਰਲ ਅਤੇ ਸਾਰਜੰਟ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤਕ ਇਹ ਰੈਂਕ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਸਾਰਜੰਟ ਅਤੇ ਕੁਆਰਟਰ ਮਾਸਟਰ ਸਾਰਜੰਟ ਆਦਿ। ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦਾ ਰੈਂਕ ਵੀ ਸਾਰਜੰਟ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 1920 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤਕ ਅਧੀਨ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਲਈ ਸਾਰਜੰਟ ਦਾ ਰੈਂਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗ੍ਰੇਡਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਾਰਜੰਟ ਦਾ ਰੈਂਕ

ਕੇਵਲ ਕਾਰਪੋਰਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦੀ ਜਲ-ਸੈਨਾ ਦੇ ਪੈਟੀ ਅਫਸਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਬਦ 'ਸਾਰਜੰਟ' ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਰਤਾਨੀਆ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਧੀਨ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰਾਂ, ਜੋ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਰੈਂਕ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਰਜੰਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਰੈਂਕ ਐਨ. ਸੀ. ਸੀ. ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਜੰਟ ਅਤੇ ਸਾਰਜੰਟ ਮੇਜਰ। ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਹੌਲਦਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਕੈਡਿਟ ਕੋਰ (ਐਨ. ਸੀ. ਸੀ.) ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੈਡਿਟ, ਫੇਰ ਲਾਂਸ ਕਾਰਪੋਰਲ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਕਾਰਪੋਰਲ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰਜੰਟ ਦਾ ਰੈਂਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਾਰਜੰਟ ਮੇਜਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਰਜੰਟ ਦਾ ਰੈਂਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਜੰਟ ਜਾਨ (Sergeant John) : ਇਹ ਇਕ ਅੰਗ-ਰੇਜ਼ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਤਾ (Controversialist) ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਲੌਕ (Locke) ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 1922 ਈ. ਵਿਚ ਬੈਰੋ-ਅਪੌਨ-ਹੰਬਰ (Barrow-upon-Humber), ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਸੈਂਟ ਜਾਨ ਕਾਲਜ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿਖੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਡਰਹੈਮ (Durham) ਦੇ ਪਾਦਰੀ ਟਾਮਸ ਮਾਰਟਨ (Thomas Morton) ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਲਗ ਗਿਆ। ਇਸਨੇ ਇਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਚਰਚ ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਸਨੇ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇੰਗਲਿਸ਼ ਕਾਲਜ ਲਿਜ਼ਬਨ (Lisbon) ਵਿਖੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਪਿਛੋਂ ਇਸਨੂੰ ਪਾਦਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1652 ਵਿਚ ਕੈਥੋਲਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਸਾਰਜੰਟ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਸਾਲਿਡ ਫਿਲਾਸਫੀ ਅਸਰੱਟਿਡ ਅਗੇਨਸਟ ਦੀ ਫੈਨਸੀਜ਼ ਆਫ ਆਈਡੀਇਸਟਸ' (Solid Philosophy Asserted against the fancies of the Ideists-1697) ਵਿਚ ਲੌਕ ਦੀ ਖੂਬ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ। ਇਸਨੇ ਲਗਭਗ 34 ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੈਂਫਲਟ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਤਕ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ।

ਹ. ਪੁ. — ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20 : 361.

ਸਾਰਜੰਟੀ : ਇਹ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਨਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਇਕ ਭੂਮੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ, ਜੋ ਸਰਦਾਰੀ ਤੇ ਸੇਵਾਦਾਰੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਸੇਵਾ ਦਾ ਹੀ ਫਲਰੂਪ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਰਾਓ ਦੇ ਮਹੱਲ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਬਦਲੇ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਜੰਟੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਸਨ। 'ਡੋਮਜ਼ਡੇ ਬੁੱਕ' (1086 ਈ.) ਵਿਚ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 1215 ਈ. ਦੇ ਮਹਾਨ ਚਾਰਟਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰਜੰਟੀ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਸਾਰਜੰਟੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ 1660 ਈ. ਵਿਚ ਚਾਰਲਸ ਦੂਜੇ ਦੇ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰੀ ਦੀ ਭੂਮੀਦਾਰੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਮਹਾਨ ਸਾਰਜੰਟੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਇਹ ਇਕ ਨਾਮਧਰੀਕ ਜਿਹੀ ਸੇਵਾ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਨ ਦੀ ਸੇਵਾ।

ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਰਜੰਟ-ਐਟ-ਆਰਮਜ਼ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ. — ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20 : 367.

ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡਿਸ, ਜੋਜ਼ੈਫ ਹੈਨਰੀ (1834-1903) : ਇਹ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ 9 ਸਤੰਬਰ, 1834 ਈ. ਨੂੰ ਗ੍ਰੇਟ ਚਾਰਲਸ ਸਟ੍ਰੀਟ ਬਰਮਿੰਘਮ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸਦਾ ਪਿਤਾ ਜੋਜ਼ੈਫ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡਿਸ ਰਸਾਇਣਿਕ ਪਦਾਰਥ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਗਰੇਵ ਹਾਊਸ, ਟਾਟੈਨਐਮ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਰਸਾਇਣਿਕ ਪਦਾਰਥ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਉਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਚੇਟਕ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਕਲੱਬ ਵਿਚ ਕਈ ਪੇਪਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਸਦੇ ਨਾਵਲ ਜਾਨ ਇੰਗਲਸਾਂਟ (John Inglesont) ਦੇ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਇਸਨੇ ਆਪਣੀ 40 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਅਰਥਾਤ 1876 ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਇਸਨੇ ਕੇਵਲ 100 ਕਾਪੀਆਂ 1880 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਈਆਂ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਹੰਫਰੀ ਵਾਰਡ ਦੇ ਹੱਥ ਲਗ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਤੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਮੈਕਮਿਲਨ ਨੇ ਛਪਵਾਇਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗਲੈਡਸਟੋਨ ਨੇ ਇਸਦੀ ਬੜੀ ਪਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਹੱਥੋਂ ਹੱਥੀ ਵਿਕ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੋਮਾਂਸ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ, ਪਰ ਉਹ ਇੰਨੇ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਜੋਜ਼ੈਫ ਹੈਨਰੀ ਦੀ ਮਿਤੀ 4 ਮਾਰਚ, 1903 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ. — ਹਿ. ਆਫ ਇੰਗ. ਲਿਟ. — ਕਾਮਪਟਨ ਰਿਕਟ।

— ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ

ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ (ਸੰਖੇਪ ਲਿਪੀ) : ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਲਿਖਣ-ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਕ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਲਿਪੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ, ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣ-ਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸੰਕੇਤ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਲਿਪੀ ਦਾ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲਿਪੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਰਟ-ਹੈਂਡ ਦਾ ਇਕ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਅਤੇ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਚਿੱਤ੍ਰ-ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਚਿੱਤ੍ਰ-ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸੌਖੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਨਾਂ ਕਈ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਹੈ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ ਟੈਚੀਗ੍ਰਾਫੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਉਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ। ਫਿਰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਰਾਚੀਗਰਾਫੀ ਵੀ ਪਿਆ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਉਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਸ਼ਬਦ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਛੁਟਖੱਰੀ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦਾ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਵੱਲੋਂ ਬੋਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਯੂਨਾਨ ਨੇ ਜਿਥੇ ਕਾਵਿ, ਦਰਸ਼ਨ, ਨਾਟਕ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਰਿਕਾਰਡ ਵੀ ਉਥੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈਲਨ ਰੋਨੇਲਡਜ਼, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਫ-ਬਿਜਨਿਸ-ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਸਕੂਲ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਨਿਊਯਾਰਕ, ਅਨੁਸਾਰ ਈਸਾ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਇਕੱਤਰਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਓਲੰਪਿਕ ਖੇਡਾਂ ਸਮੇਂ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਵਿਚ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਦਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਹੈਲਨ ਰੋਨੇਲਡਜ਼ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਟੂਲੀਅਮ ਟੀਰੋ, ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ 63 ਪੂ. ਈ. ਵਿਚ ਸਿਸਰੋ ਅਤੇ ਯੰਗਰਕੈਟੋ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੋਟਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਈ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਥੇ ਇਹ ਉਲੇਖ ਕਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਟੀਰੋ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਰਣ-ਵਨਿਆਸ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਦੇ ਸਕਾਲਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕੱਤਰਤਾ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹੋ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਲਾਂਗਰੈਂਡ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ P. S. (Post script), N. B. (Nota bena) ਆਦਿ। ਮਿਸਰ ਵਿਚ 155 ਈ. ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇਕਰਾਰ-ਨਾਮਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਸਿਖਾਉਣ ਸਬੰਧੀ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਜਾਇਬਘਰ ਵਿਚ 972 ਈ. ਦਾ ਇਕ ਖਰੜਾ (ਨੰ. 18231) ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿਚ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੇ ਨੋਟ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਇਸ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ।

ਡਾ. ਟਿਸੋਬੀ ਬਰਾਈਟ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦਾ ਮੋਢੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਐਨ ਆਰਟ ਆਫ ਸ਼ਾਰਟ ਸਵਿਫਟ ਐਂਡ ਸੀਕ੍ਰਿਟ-ਰਾਇਟਿੰਗ ਕੈਰਿਕਟਰ" 1588 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਕੇ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਲਕਾ ਐਲਿਜ਼ਬੈਥ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਰਪਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਬਰਾਈਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਰਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਾਸੇ ਯੂਨਾਨ ਵਿਲੀਅਮ ਨੇ 'ਆਰਟ ਆਫ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫੀ' ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਵਰਣ-ਵਨਿਆਸ ਹੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹਿੱਜਿਆਂ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੋਨ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 1767 ਈ. ਵਿਚ ਜਾਨ ਬਾਇਰੋਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ' ਵਿਚ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ : (1) ਰੇਖਾਵਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਲਾਈਨ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਅਤੇ (2) ਵਿਅੰਜਣ ਰੇਖਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਡਾਟ ਲਾ ਕੇ ਪੰਜ ਸ਼ੁਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ। ਸੈਮੂਅਲ ਟੈਲਰ ਨੇ 1786 ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਸਤਕ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਕੇ ਹਰ ਅਖਰ ਲਈ ਇਕ ਰੇਖਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਲਣ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1649 ਈ. ਵਿਚ ਜਾਨ ਲਿਲ ਬਰਨ ਨੇ ਕਿਸੇ ਮੁਕਦਮੇ ਦੇ ਨੋਟ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ। ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਥਾਮਸ ਗੁਰਨੇ ਨੂੰ 1738 ਈ. ਵਿਚ ਓਲਡ ਬੈਲੀ ਦੀ ਕਰਿਮੀਨਲ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਸਟੈਨੋ-ਗ੍ਰਾਫਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ।

ਧੁਨੀ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮੁੱਢ 1750 ਈ. ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਬੱਝਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਰਤਾ ਵਿਲੀਅਮ ਟਿਫਿਨ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੋਜਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਆਈਜ਼ਾਕਸ ਪਿੱਟਮੈਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1837 ਈ. ਵਿਚ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਸਾਊਂਡ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਇਹ ਹਨ : (1) ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਧੁਨੀ-ਆਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਧੁਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਟੀਰੋ, ਤਿਮੋਥੀ ਬਰਾਈਟ, ਜਾਨ ਵਿਲਿਸ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਦਮ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹਿੱਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; (2) ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਅੰਜਣ ਰੇਖਾਵਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਜੁਮੈਟਰੀਕਲ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਸਿੱਧੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁੜਵੀਆਂ ਹਨ; (3) ਪਿੱਟਮੈਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ 24 ਵਰਣਾਂ ਲਈ 26 ਰੇਖਾਵਾਂ ਹਨ। ਦੋ ਰੇਖਾਵਾਂ ਦੁਹਰੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਸਪੀਡ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਜਾਂ ਤੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ; (4) ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ 12 ਸੂਰ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ 6 ਭਾਰੀ ਤੇ 6 ਹਲਕੇ ਸੂਰ ਹਨ; (5) ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦਰਜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਉੱਪਰ, ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਲਈ ਲਾਈਨ ਦੇ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਲਈ ਲਾਈਨ ਨੂੰ ਕੱਟਕੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ; (6) ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸਰਕਲ, ਹੁੱਕਾਂ, ਲੂਪਾਂ ਅਤੇ ਅੱਧਾਕਰਨ ਅਤੇ ਦੁਹਰਾ-ਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੀ ਸਪੀਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਘੜੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸ ਖੋਜ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਨਿਖਾਰ ਆ ਗਿਆ। ਵਰਣ-ਆਤਮਕ ਅਤੇ ਧੁਨੀ-ਆਤਮਕ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਲਣ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰਾਂ ਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਹਾਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤਕ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰਨੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਇਜ਼ਾਰਦਾਰੀ ਸੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਹਾਊਸ ਆਫ ਲਾਰਡਜ਼ ਅਤੇ ਕਾਮਨਜ਼ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਦਾ ਕੰਮ ਇਸੇ ਪਰਵਾਰ ਪਾਸ ਸੀ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਗਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧ ਗਈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਦੇ ਵਧਦੇ ਭਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ, ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ

ਹੁੰਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ, ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਰਿਕਾਰਡ ਰਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੇ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਨੂੰ ਸਰਵ ਪ੍ਰਿਯ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਨੇ ਤਰਕੀ ਕੀਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗਰੈਂਗ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਜੌਨ ਰਾਬਰਟ ਗਰੈਂਗ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਲਾਈਟ ਲਾਈਨ ਫੋਨੋਗ੍ਰਾਫੀ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ। ਗਰੈਂਗ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਥੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਲਈ ਇਸ ਪਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਰੇਖਾਵਾਂ ਨਿਯਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਉਥੇ ਸੂਰਾਂ ਲਈ ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਸਰਕਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੁੰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਧੁਨੀ-ਆਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸੂਰ, ਰੇਖਾਵਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਡਾਟ ਤੇ ਡੈਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁੰਕਾਂ ਵਿਅੰਜਨ ਰੇਖਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਰੈਂਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਅੰਜਨ ਰੇਖਾਵਾਂ ਤੇ ਸੂਰ (ਸਰਕਲ ਤੇ ਹੁੰਕਾਂ) ਲਾਈਨ ਉੱਤੇ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਰਣਮਾਲਾ ਲਕੀਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਖਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਇਸ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੂਰ 'ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਬਾਅਦ', ਜਾਂ ਵਿਅੰਜਨ ਰੇਖਾਂ 'ਲਾਈਨ ਉੱਪਰ ਜਾਂ ਕਟਦੇ ਹੋਏ' ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 'ਲਾਈਨ ਉੱਤੇ' ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸਪੀਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਗਰੈਂਗ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਿਰਤੋੜ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਹ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਲਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਰਥਾਤ ਪਿੱਟਮੈਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਾਲਣ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗਰੈਂਗ, ਡਾਟਨ ਅਤੇ ਬਾਇਡ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੇ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਇਲਾਕਾਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸਿੰਹ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪਿੱਟਮੈਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਦਿ ਕਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਆਂ। 1965 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਰਟ-ਹੈਂਡ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਕ ਪੁਸਤਕ 'ਮਾਨਕ ਆਸੂ ਲਿੱਪੀ' ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ (i) ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ; (ii) ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਉਪਯੁਕਤਤਾ; (iii) ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟਤਾ; (iv) ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਰਲਤਾ; (v) ਰੇਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਖਣ ਦੀ ਅਸਾਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕ-ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੌਖੀ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਿੱਟਮੈਨ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ 'ਰਸਾਲਾ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ' ਅਤੇ 'ਰਹਿਨੁਮਾਏ

ਹਿੰਦਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ' ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਪਿੱਟਮੈਨ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਸਾਬਕਾ ਪੈਪਸੂ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧੀਨ 1949 ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1962 ਤੋਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਟੈਨੋ-ਟਾਈਪਿਸਟਾਂ ਅਤੇ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਾ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 1967 ਵਿਚ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪ੍ਰੰਤ ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਟੈਨੋ-ਟਾਈਪਿਸਟਾਂ/ਜੂਨੀਅਰ ਸਕੇਲ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫਰਾਂ/ਸੀਨੀਅਰ ਸਕੇਲ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫਰਾਂ/ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੱਤਰਾਂ/ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੀਤੀ ਗਈ ਖੋਜ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ 1948 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸਰ ਵਿਖੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। 1948 ਵਿਚ ਕੰਵਰ ਰਾਬਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਰਾਬਿੰਦਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਛਾਪੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ 'ਸਰਦੂਲ ਸੰਖੇਪ ਲਿੱਪੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਛਾਪੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :-

ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ	ਸਰਦੂਲ ਸੰਖੇਪ ਲਿੱਪੀ	ਰਾਬਿੰਦਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ	ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ	ਸਰਦੂਲ ਸੰਖੇਪ ਲਿੱਪੀ	ਰਾਬਿੰਦਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ
ਕ	-	-	ਖ	-	+
ਗ	(-	ਘ	(+
ਚ	/	\	ਙ	/)
ਜ)	\	ਞ	+	(
ਝ)	+	ਟ	\	(
ਠ	(+	ਠ	()
ਡ	/		ਡ	/	+
ਨ	✓	(ਤ)	
ਥ))	ਦ)
ਧ)	ਧ	(/
ਣ	((ਬ	\	/
ਤ	\	+	ਮ	((
ਯ	u	✓	ਰ	/)
ਲ	/	✓	ਵ)	(
ੜ)	✓	ਸ	✓	(
ਸ਼	((ਹ	✓	✓
ਜ਼))			

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਂਗ ਬਿਲਕੁਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਿਟਮੈਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ ।

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :-

1. ਗਿਆਨੀ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ (ਆਦਰਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ) ;
2. ਸ਼੍ਰੀ ਭੂਸ਼ਣ ਕੁਮਾਰ (ਪਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਕੇਤ) ;
3. ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਨਵੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ) ;
4. ਸ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ/ਟਾਈਪ-ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ) ਅਤੇ (ਸਰਨ ਸਤਿੰਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ) ।

ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਰ ਖੋਜ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਹੈ । ਸਰਕਾਰੀ ਰਤੋ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪਿਟਮੈਨ ਦੀ ਸੰਕੇਤ ਲਿਪੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਵਲੋਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ/ਟਾਈਪ ਪੁਸਤਕ ਛਪਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਲੇਖਕ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਹਨ ।

ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਆਰੀ ਪੁਸਤਕ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :-

ਕ	—	ਖ	+
ਗ	—	ਘ	+
ਗੰਗ/ਇੰਗ	~	ਚ	/
ਛ	+	ਜ	/
ਝ	+	ਟ	
ਠ	+	ਡ	
ੳ	+	ਨ ਣ	~
ਤ	(ਕ	(
ਦ	(ਘ	(
ਖ	\	ਠ	~
ਬ	\	ਭ	~
ਮ	~	ਯ	~
ਰ	~	ਲ	~
ੲ	~	ੜ	~
ਸ/ਸ਼	~	ਸ਼	~
ਹ	~	ਵ/ਵੇ	~

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਚਿੱਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਕ,ਖ,ਗ,ਘ, (ਖੱਬੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ) ਦਾ ਰੇਖਾ ਚਿੰਨ੍ਹ 180 ਤੇ ਰ, ਙ (ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ) 30 ਤੇ ਚ,ਛ,ਜ,ਝ (ਉਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ) 60 ਤੇ ਟ,ਠ,ਡ,ੳ (ਉਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ) 90 ਅਤੇ ਪ,ਬ,ਭ (ਉਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ) 120 ਦੇ ਕੋਣ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਧੁਨੀ ਅਨੁਸਾਰ 11 ਸੂਰ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਧੁਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਹਲਕੀ ਧੁਨੀ ਵਾਲੇ ਸੂਰ ਤੇ ਭਾਰੀ ਧੁਨੀ ਵਾਲੇ ਸੂਰ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਕਲ, ਹੁੱਕ, ਲੂਪ, ਅੱਧਾ-

ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੂਹਰਾਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸ਼ਾਰਟਹੈਂਡ ਵਿਚ ਸਪੀਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ।

ਸਾਰਟੋ, ਆਂਡਰੇਐ ਡੇਲ (Sarto, Andrea Del 1486-1530) : ਇਹ ਇਕ ਇਤਾਲਵੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸੀ । ਇਸਦਾ ਜਨਮ 16 ਜੁਲਾਈ, 1486 ਨੂੰ ਫਲੋਰੈਂਸ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ । ਇਸਦਾ ਪਿਤਾ ਇਕ ਦਰਜੀ ਸੀ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਸੁਨਿਆਰੇ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਜਾਨ ਬਾਰਲੀ (Gian Barile) ਪਾਸੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਕੰਮ ਸਿੱਖਿਆ । ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਸਨੇ ਪਿਆਰੋ ਡੀ ਕਾਜੀਮੋ (Piero di Cosimo) ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਸੰਨ 1518 ਤੋਂ 1519 ਤਕ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰਾਂਸਿਸ ਪਹਿਲੇ (Francis I) ਪਾਸ ਰਿਹਾ । ਰੋਮ ਅਤੇ ਵੀਨਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਇਹ ਸਦਾ ਹੀ ਫਲੋਰੈਂਸ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰਿਹਾ ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੇ 1509-10 ਵਿਚ ਸੇਂਟ ਫਿਲਿਪ ਬੇਨੀਜ਼ੀ (Philip Benizzi) ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ 5 ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਏ । ਸੰਨ 1511 ਵਿਚ ਐਡੋਰੇਸ਼ਨ ਆਫ ਦੀ ਮਾਜਾਈ (Adoration of Magi) ਅਤੇ 1514 ਵਿਚ ਬਰਥ ਆਫ ਦੀ ਵਰਜਿਨ (Birth of the Virgin) ਨਾਮੀ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਏ । ਸੰਨ 1517 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਮਾਦੋਨਾ ਆਫ ਹਾਰਪੀਜ਼ (Madonna of Harpies), ਲੇਮੈਨਟੇਸ਼ਨ ਓਵਰ ਡੈਡ ਕਰਾਇਸਟ (Lamentation over dead Christ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਏ । ਇਸ ਦਾ ਸਵੈ ਚਿੱਤਰ ਉਫੀਜ਼ੀ ਗੈਲਰੀ (Uffizi Gallery) ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 29 ਸਤੰਬਰ, 1530 ਨੂੰ ਫਲੋਰੈਂਸ ਵਿਖੇ ਹੀ ਹੋਈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20 : 231 ; ਐਨ. ਅਮੇ. 1 : 671

ਸਾਰਡਿਸ (Sardis or Sardes) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਈਨਰ ਦੇ ਲਿਡੀਆ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਬੇਹ ਉੱਤੇ ਅੱਜਕਲ ਤੁਰਕੀ ਦਾ ਸਾਰਤ (Sart) ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ ਆਬਾਦ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਮਰਾਨਾ ਇਜ਼ਮੀਰ ਤੋਂ 56 ਕਿ. ਮੀ. ਪੂਰਬ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ, ਹਰਮਸ (ਗੋਂਡੀਜ਼) ਦਰਿਆ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਟਮੋਲਸ (ਬੋਜ਼ਡਾਕ) ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸਥਿਤ ਸੀ ।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚਕਾਰ ਵਪਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ । 7ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਿਮੀਰੀਆਂ (Cimmerians) ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਕਾਰੂ (Croesus, 560-546 ਈ. ਪੂ.) ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਿਆ । 546 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਫਾਰਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਾਈਰਸ (Cyrus) ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਲਿਡੀਆ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ । 334 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਰੋਮਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੰਨ 17 ਈ. ਵਿਚ ਭੁਚਾਲ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ । ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ ਘਟਦੀ ਗਈ । ਸੰਨ 1306 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਸੈਲਜੂਕ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ । ਸੰਨ 1402 ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਖੁਦਵਾਈ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਮਾਇਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਅੰਤ ਅਮਰੀਕਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ 1910, 1914 ਅਤੇ 1922 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀ ਖੁਦਵਾਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਲਭੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਿਡੀਆ ਦੇ ਨੈਕਰੋ-ਪੋਲਿਸ (Necropolis), ਐਕਰੋਪੋਲਿਸ (Acropolis) ਅਤੇ ਆਰਟੀਮਿਸ (Artemis) ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ।

34°28' ਉ. ਵਿਥ.; 89°27' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ.ਪੁ.—ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 13:7320, ਕੋਲ. ਐਨ. 17:3233;
ਐਨ. ਅਮੋ. 24:302; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19:996; ਐਵ. ਐਨ. 11:98

ਸਾਰਡੀਨ ਮੱਛੀ (Sardine) : ਸਾਰਡੀਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੋ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ : ਇਕ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਂ ਹੈਰਿੰਗ (herring) ਕੁਲ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਦੂਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਹੈਰਿੰਗ ਵਰਗੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਦੀ ਜਦੋਂ ਤੇਲ ਵਿਚ ਡੱਬਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਯੂਰਪ ਦੀ ਸਾਰਡੀਨਾ ਪਿਲਕਰਡਸ (*Sardina pilchardus*) (ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਪਿਲਕਰਡ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ), ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂ-ਸਾਗਰ ਦੀ ਸਾਰਡੀਨੋਪਸ (*Sardinops*) ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰਡੀਨੈੱਲਾ (*Sardinella*) ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਸਨ-ਖੰਡੀ ਮੱਛੀਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰਡੀਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਯੂਰਪੀਨ ਸਾਰਡੀਨ ਦੇ ਚਾਣੇ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਚਾਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿਰਛੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਈਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵੱਡੇ ਚਾਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਚਾਣੇ ਵੱਡੇ ਚਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਰਡੀਨੋਪਸ ਵਿਚ ਚਾਣਿਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗਲਫੜਾ ਢੱਕਣ ਉੱਤੇ ਤਿਰਛੀਆਂ ਝਿਰੀਆਂ (grooves) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰਡੀਨੋਪਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਜਾਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕਈ ਵਿਗਿਆਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਾਤੀ ਸਾਰਡੀਨੋਪਸ ਸੈਗਕਸ (*S. sagax*) ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਤਕਰੀਬਨ 250—300 ਮਿ. ਮੀ. ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਲੈਂਕਟਨ ਤੇ ਆਹਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮੱਛੀਆਂ ਬਸੰਤ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਅੰਡੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਥੇ ਹੀ ਅੰਡਿਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਚਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਡੇ ਵਿਚੋਂ ਲਾਰਵਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਾਇਆ-ਬਦਲੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਲਗ ਮੱਛੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਡੀਨੋਪਸ ਮੱਛੀਆਂ ਤਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਸ (migrate) ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਤਰੀ ਅਰਧ ਗੋਲੇ ਵਾਲੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਵਲ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਰਡੀਨੈੱਲਾ ਮੱਛੀ ਦੇ ਪੇਟ ਉੱਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੰਡੇਦਾਰ ਪਲੇਟਾਂ (spiny shields) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਮਾਸ ਦਾ ਅੱਖ-ਛੱਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਡੀਨ ਮੱਛੀਆਂ ਦੇ ਚੌਗੇ ਲਈ, ਖਾਣ, ਸੁਕਾਉਣ, ਡੱਬੇਬੰਦੀ ਅਤੇ ਤੇਲ ਕਢਣ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਖਾਦ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੌਸ਼ਟਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੂਰਗੀਆਂ, ਸੂਰਾਂ, ਡੰਗਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ

ਖੁਰਾਕ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਤੇਲ ਰੰਗ, ਵਾਰ-ਨਿਸ਼ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਾ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਮਾਰਗਰੀਨ (margarine) ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19:1063.

ਸਾਰਡੀਨੀਆ (Sardinia) : ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਵੱਡਿਆਂ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਭਰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਲੇਰੀਏ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਇਹ ਟਾਪੂ 1950 ਤੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਫ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1970 ਤੋਂ ਇਤਾਲਵੀ ਗਣਤੰਤਰ ਵਿਚ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਕਲ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੈਲਾਨੀ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਭੂ-ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ—

ਸਥਿਤੀ—ਸਾਰਡੀਨੀਆ 38°51' ਤੋਂ 41°15' ਉ. ਵਿਥ. ਅਤੇ 8°10' ਤੋਂ 9°49' ਪੂ. ਲੰਬ. ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 240 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੌੜਾਈ 120 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 23,813 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਇਟਲੀ ਤੋਂ 180 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਤੋਂ 193 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੈ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਟਾਪੂ ਕਾਰਸਿਕਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿਰਫ 12 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਹੈ।

ਧਰਾਤਲ—ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਪਹਾੜੀ ਟਾਪੂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਪਹਾੜ ਲਾ ਮਾਰਮੋਰਾ (La Marmora) ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਉਚਾਈ 1,834 ਮੀ. ਹੈ। ਸਿਰਫ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਆਰੀਸਟਾਨੋ (Oristano) ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੱਛਮੀ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਨੀਵੀਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਜਾਂ ਕਾਗਲੀਆਰੀ (Cagliari) ਤੋਂ ਆਰੀਸਟਾਨੋ ਤਕ 100 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਕਾਮਪੀਡੀਨੋ (Campidano) ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨਾਜ, ਫਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਆਦਿ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਦਾ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਨਵਾਰੋ (Nuoro) ਜੁਆਲਾਮੁਖੀ ਪਰਬਤਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਟਾਪੂ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਮੱਧ ਭਾਗ ਦੇ ਪਹਾੜ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰੇਨਾਈਟ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ—ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਦੋ ਲੰਬੇ ਦਰਿਆ ਟੀਰਸੋ (Tirso, 151 ਕਿ.ਮੀ.) ਅਤੇ ਫਲੂਮੈਂਡੋਸਾ (Flumendosa, 127 ਕਿ. ਮੀ.) ਹੀ ਵਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਨਵਾਰੋ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਪਹਾੜੀ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਵਗਦੇ ਹਨ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਿਆ ਸੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਲਵਾਯੂ—ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਦਾ ਪੌਣ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਸੁਹਾਵਣਾ ਹੈ। ਗਰਮੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਤਾਪਮਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਹੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ 6° ਤੋਂ 13° ਸੈਂ. ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ 16° ਤੋਂ 26° ਸੈਂ. ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਚੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਬਰਫ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਵਿਚ ਵਰਖਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਗਲੀਆਰੀ ਵਿਚ ਔਸਤ ਵਰਖਾ ਸਿਰਫ 587 ਮਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਸਾਸਾਰੀ ਵਿਚ 587 ਮਿ. ਮੀ. ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ—ਇਥੇ ਬਨਸਪਤੀ ਰੂਮ-ਸਾਗਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਜੰਗਲੀ ਅਤੇ ਫਲਦਾਰ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨੀ ਭਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਇਸ ਟਾਪੂ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਾਕ ਤੇ ਓਕ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਜੰਗਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਾਮਪੀਡੀਨੋ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੱਕੀ, ਫਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਆਦਿ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਦੇ ਉੱਚੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬੱਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੀ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭੇਡਾਂ ਨੂੰ ਖਤਰਨਾਕ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇੱਜੜਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘੋੜਾ, ਗੱਧਾ ਤੇ ਹਿਰਨ ਇਥੇ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇੱਲੂ, ਬਟੇਰਾ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਕੁੱਕੜ ਇਥੋਂ ਦੇ ਪੰਛੀ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ-ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵਸਨੀਕ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਡਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਟਾਪੂ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਕਲਾ ਦਾ ਪਤਾ ਇਥੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲਾਵੇ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਕੋਨਾਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 1500 ਤੋਂ 400 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਕਈ ਤਾਂ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਟੋਰਾਲਬਾ (Torralba) ਵਿਖੇ ਸੇਂਟ ਐਂਟਾਈਨ (Saint Antine) ਅਤੇ ਬਾਰੂਮਿਨੀ (Barumini) ਵਿਖੇ ਸੂ ਨੁਰੈਕਸੀ (Su Nuraxi) ਹਨ ਜੋ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਿਲੀਆਂ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 15 ਮੀਟਰ ਉੱਚੀਆਂ ਹਨ। ਚੱਟਾਨਾਂ ਕੱਟ ਕੇ ਬਣਾਏ ਮਕਬਰੇ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਇਹ ਲੋਕ ਪਿੰਡ ਵਸਾ ਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੇਜ਼ ਨਸ਼ਤਰ, ਪੱਥਰ ਦੇ ਹਥੌੜੇ, ਲੋਹੇ ਦੇ ਤੀਰ, ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਫੂਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਦੇ ਕਈ ਜ਼ੇਵਰ ਬਣਾਉਣੇ ਵੀ ਸਿਖ ਗਏ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਧੇ ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਇਹ ਯੁੱਗ ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਵਿਚ ਈਸਾ ਤੋਂ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

800 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਟਾਪੂ ਤੇ ਫੋਨੀਸ਼ੀਅਨਜ਼ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। 238 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਇਸ ਟਾਪੂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ 700 ਸਾਲ ਤਕ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 456 ਵਿਚ ਸਪੇਨੀਆਂ ਨੇ ਇਥੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਪੇਨੀਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਅਮਨ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਉੱਨਤ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਟਾਪੂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਥੇ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਰੂਵੀਂ ਤੇ ਤੇਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਉੱਤੇ ਪੀਜ਼ਾ ਇਟਲੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1297 ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਉੱਤੇ ਸਪੇਨ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1708 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਟਾਪੂ ਉੱਤੇ ਆਸਟ੍ਰੀਆ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਝੱਟ ਹੀ ਮੁੜ ਇਸ ਉੱਤੇ ਇਟਲੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਇਟਲੀ ਦਾ ਹੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਸੂਬਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਆਰਥਿਕਤਾ-

ਖਣਿਜ-ਸੋਨਾ, ਤਾਂਬਾ, ਸਿੱਕਾ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਇਹ ਟਾਪੂ ਫਲੋਰ-ਸਪਾਰ (Fluorspar) ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਲਾ ਵੀ ਇਥੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ-ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਦੀ ਲਗਭਗ ਅੱਧੀ ਆਬਾਦੀ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਲੋਕ ਖੇਤੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਤੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਣਕ ਇਥੋਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਫਸਲ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਟਾਪੂ ਦੀ ਨਿਜੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਭੇਡਾਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਸ਼ੂ ਹਨ ਜੋ ਦੁੱਧ ਤੇ ਮੀਟ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਪਨੀਰ, ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਹਨ।

ਆਵਾਜਾਈ-ਟਾਪੂ ਦੇ ਰਕਬੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰੇਲਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ। ਚਾਰ ਵੱਡੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਦੋ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਵਾਈ

ਅੱਡੇ ਕਾਗਲੀਆਰੀ (Cagliari) ਅਤੇ ਆਲਗੈਰੋ (Alghero) ਵਿਖੇ ਹਨ। ਟਾਪੂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਕਾਗਲੀਆਰੀ, ਪੋਰਟੋ ਟਰੇਸ ((Porto Torres) ਅਤੇ ਪੌਜ਼ਾਨੀਆ (Pausania) ਹਨ।

ਲੋਕ-ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਦੇ ਲੋਕ ਕੈਥੋਲਿਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਟਾਪੂ ਦੇ ਅਸਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਡ (Sards) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਦੋਸਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹਨ। ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਲਈ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਹਿਚਕਦੇ ਨਹੀਂ। ਸੰਨ 1970 ਤਕ ਇਥੋਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 1,500,000 ਦੇ ਲਗਭੱਗ ਸੀ। ਘਣੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਗਲੀਆਰੀ ਤੇ ਸਾਸਾਰੀ (Sassari) ਹਨ।

ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਇਤਾਲਵੀ ਗਣਤੰਤਰ ਵਿਚ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਟਾਪੂ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸੰਸਦ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰੀਜਨਲ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 20,000 ਲੋਕਾਂ ਪਿਛੇ ਇਕ ਕੌਂਸਲਰ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੌਂਸਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰ 21 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ ਅਤੇ 25 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਕੌਂਸਲਰ ਬਣਨ ਦਾ ਹੱਕ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਚੌਥੇ ਸਾਲ ਚੋਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਸੰ. 16 : 244

ਸਾਰਤ(Sarthe) : ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ-ਇਹ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਇਕ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਹੈ ਜੋ ਮੇਨ (Maine) ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਅਤੇ ਆਂਜੂ (Anjou) ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 6,210 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਸੰਨ 1972 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 474,200 ਸੀ। ਸਾਰਤ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਆਰਨ (Orne), ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਅਰੇ-ਲਵਾਰ (Eure-et Loire), ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਲਵਾਰੇ ਸੇਅਰ (Loir-et Cher) ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮਾਯੈਨ (Mayeune) ਦਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਇਲਾਕਾ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਪੈਰੋਸ਼ (Perche) ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੀਚ (Beech), ਓਕ ਆਦਿ ਦੇ ਦਰਖਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਉਚਾਈ 250 ਮੀਟਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਨਾ ਬਹੁਤ ਗਰਮ ਅਤੇ ਨਾ ਬਹੁਤ ਸਰਦ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਹੈ। ਲਮਾਨ (Le Mans) ਵਿਖੇ ਅਲੈਕਟ੍ਰਾਨੀ, ਬਿਜਲਈ ਅਤੇ ਮੋਟਰ ਇੰਜੀ-ਨੀਅਰਿੰਗ ਵਰਕਸ ਹਨ।

ਇਹ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ 3 ਅਰਾਨਡਿਸਮੈਂਟ (Arrondissement), 33 ਕੈਨਟਨਾਂ ਅਤੇ 386 ਕਮਯੂਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲਮਾਨ, ਇਸ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ।

ਦਰਿਆ-ਇਹ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਇਕ ਦਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਾਰਟਾਨੀ-ਅ-ਪੈਰੋਸ਼ (Mortagne-an-Perche) ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਪੈਰੋਸ਼ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ 285 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਂਜਾ (Angers) ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਵਾਰ ਅਤੇ ਮਾਯੈਨ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਲਵਾਰ ਦਰਿਆ ਦੀ ਮੇਨ ਨਾਮੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਜਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲਮਾਂਸ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਇਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

47° 44' ਉ. ਵਿਥ.; 0° 32' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 8:907; ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20; ਐਨ. ਐਮ. 24

ਸ਼ਾਰਤੀਏ, ਐਲੇਨ (ਲ. Chartier, Alain ਵਲ 1385-1433) : ਇਸ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕਵੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੇਖਕ ਦਾ ਜਨਮ 1385 ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਬਾਏਈ (Bayeux) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਪੈਰਿਸ ਦਾ ਬਿਸ਼ਪ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨੋਟਰੀ (Notary) ਬਣਿਆ। ਐਲੇਨ ਨੇ ਪੈਰਿਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ 'Livre des quatre dames' ਸੀ ਜੋ ਏਜਿਨਕੋਰਟ (Agincourt) ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿਛੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ 'La Belle Dame Sans Merci' ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। 1422 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੁਸਤਕ 'Quadrilogue-in-Vectif' ਲਿਖੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਰਤੀਏ ਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸਨੇ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਏਕਤਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

1424 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਾਰਤੀਏ ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਵਿਖੇ ਰਾਜਦੂਤ ਬਣਾਕੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। 1428 ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਮੱਗਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 5 : 308

ਸਾਰਤੀ, ਜਿਸਪੀ (Sarti, Giuseppe 1729-1802) ਇਟਲੀ ਦੇ ਇਸ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 1 ਦਸੰਬਰ, 1729 ਨੂੰ ਫੈਂਜ਼ਾ (Faenza) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ ਪਾਦਰੀ ਮਾਰਟੀਨੀ ਪਾਸੋਂ ਬੋਲੋਨਯਾ (Bologna) ਵਿਖੇ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 22 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਗੀਤ-ਨਾਟ (ਓਪੇਰਾ) ਪੋਮਪੀਓ ਇਨ ਆਰਮੀਨੀਆ (Pompeo in Armenia) ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫੈਂਜ਼ਾ ਵਿਖੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੇ ਫਰੈਡਰਿਕ ਪੰਜਵੇਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਕੋਪਨਹੇਗਨ ਵਿਖੇ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਕਈ ਸਾਲ ਇਤਾਲੀਅਨ ਸੰਗੀਤ-ਨਾਟਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੋਪਨਹੇਗਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵੈਨਿਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। 1779 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਮਿਲਾਨ (Milan) ਦੇ ਵੱਡੇ ਗਿਰਜੇ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਸਨੇ ਗੀਯੂਲਿਓ ਸਾਬੀਨੋ (Giulio Sabino) ਆਦਿ 15 ਖੂਬਸੂਰਤ ਸੰਗੀਤ-ਨਾਟ ਲਿਖੇ। 1784 ਵਿਚ ਕੈਥਰੀਨ ਦੂਜੀ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਇਹ ਪੀਟਰਜ਼ਬਰਗ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਥੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾਇਆ। ਇਸਨੇ ਕੁੱਲ 54 ਸੰਗੀਤ-ਨਾਟਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰਤੀ ਇਕ ਮਾਹਰ ਗਣਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਭੌਤਕ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਕੰਪਨ ਨੂੰ ਗਿਣਨ ਲਈ ਇਕ ਜੰਤਰ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰਜ਼ਬਰਗ ਦੀ ਅਕਾਡਮੀ ਆਫ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਆਨਰੇਰੀ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰੂਸ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਿਆਂ ਇਹ ਬਰਲਿਨ ਠਹਿਰਿਆ ਜਿਥੇ ਇਹ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ 28 ਜੁਲਾਈ 1802 ਨੂੰ ਇਥੇ ਹੀ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20 : 2

ਸਾਰਦਾ : ਇਹ ਇਕ ਉੱਘਾ ਦਰਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਵਧ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਮਾਉਂ-ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਤਿਬੱਤ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਨੂੰ ਦੋ ਪਹਾੜੀ ਨਦੀਆਂ ਕੁੱਥੀ ਯਾਂਕਤੀ (Kuthi yanktai) ਅਤੇ ਕਾਲਾਪਾਣੀ (Kalapani) ਨਿਖੇੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਦੀਆਂ ਹਿਮਾਲਾ ਦੇ ਪੰਚ ਚੁਲ੍ਹੀ (Panch Chulhi) ਨਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਦੂਰ ਤਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਦੀਆਂ

ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਦਰਿਆ ਜਾਂ ਕਾਲੀ ਗੰਗਾ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਇਹ ਨਵਾਂ ਦਰਿਆ ਕਮਾਉਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਨੈਪਾਲ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰਹੱਦ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੌਮੇ ਤੋਂ 170 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਪਚੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਰਜੂ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਰਾਮ ਗੰਗਾ ਵੀ ਆ ਰਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਜੂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਹਾਇਕ ਨਦੀ ਪੂਰਬੀ ਰਾਮ ਗੰਗਾ, ਨੰਦਾ ਕੋਟ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰੋੜ੍ਹ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਚੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸੰਗਮ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਾਲੀ ਗੰਗਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਰਫ ਸਰਜੂ ਜਾਂ ਸਾਰਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਰਮਦਿਓ (Barmdeo) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਹ ਦਰਿਆ ਆਪਣੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਕਈ ਝਾਲਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਥਰੀਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇਹ ਦਰਿਆ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਸਾਰਦਾ ਇਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੁਝ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਮੁੰਡੀਆ ਘਾਟ (Mundia Ghat) ਤੇ ਫਿਰ ਰਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਥਰੀਲਾ ਵਹਿਣ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਸਿਰਫ ਬੱਜਰੀ ਤੇ ਗੀਟੇ ਹੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕੁਝ ਦੂਰੀ ਤਕ ਦਰਿਆ ਨੈਪਾਲ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੀਲੀ ਭੀਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੱਦ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਖੇੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੀਲੀ ਭੀਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚ ਚੋਕਾ ਨਾਂ ਦਾ ਦਰਿਆ ਆ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਚੋਕੇ ਵਿਚ ਤਰਾਈ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਹਿਣ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ ਇਹ ਦਰਿਆ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਾਰਦਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਖੇੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਚੋਕਾ ਅਤੇ ਸਾਰਦਾ ਦੋਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਰਿਆ ਕਈ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਚਾਰ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਉਲ, ਸਾਰਦਾ ਜਾਂ ਚੋਕਾ, ਦਾਹਾਵਾੜ ਅਤੇ ਸੁਹੇਲੀ ਹਨ। ਸੀਤਾਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਸ਼ਾਖ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰਦਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਬਹਿਰਾਮ ਘਾਟ ਉੱਤੇ ਦਰਿਆ ਘਾਗਰਾ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਦਾ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵੀ ਘਾਗਰਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਨ 1930 ਵਿਚ ਨੈਨੀਤਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਰਮਦਿਓ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦਰਿਆ ਸਾਰਦਾ ਵਿਚੋਂ, ਉੱਤਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬੀ ਨਹਿਰ (ਸਾਰਦਾ) ਕੱਢੀ ਗਈ ਹੈ।

28° 10' ਉ. ਵਿਥ.; 80° 35' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22

ਸਾਰੰਦਾ : ਇਹ ਇਕ ਕਾਫ਼ੀ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਸਾਰੰਗੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਥੱਲੇ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਆਂਡੇ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਂਗ ਚੌ-ਖੁੰਜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਉੱਪਰ ਵਾਲਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਨੰਗਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗਜ਼ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਤੰਦੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਤਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੰਦੇ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਧੂ ਤੇ ਫਕੀਰ ਲੋਕ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਰਦੂ, ਵਿਕਟੋਰੀਅਨ (Sardou, Victorien 1831-1903) : ਇਸ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ 5 ਸਤੰਬਰ, 1831 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਬੁਰਜੁਆਜ਼ੀ ਨਾਟਕਕਾਰ

ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਡੂਮਾ (Alexandre Dumas) ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਟੇਜ ਤੇ ਛਾਇਆ ਰਿਹਾ। ਇਸਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਮੰਚ-ਸਮੱਗਰੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਾਮੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਇਸਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਘਟਾਉਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। ਇਸਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਅਦਾਕਾਰਾ ਵਰਜੀਨੀ ਦੋਜਾਜ਼ੇ (Virginie Dejazet) ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ 70 ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਨਾਟਕ ਇਸ ਅਦਾਕਾਰਾ ਲਈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਦਾਕਾਰਾ ਬਰਨਹਾਰਟ ਸਾਰਾਹ ਲਈ ਲਿਖੇ। ਸੰਨ 1861 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਇਸਦਾ ਨਾਟਕ 'ਏ ਸਕਰੈਪ ਆਫ ਪੇਪਰ' ਨਾਟਕਕਲਾ ਦਾ ਵਧੀਆ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਕ ਅੱਧ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸਦੇ ਨਾਟਕ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੀ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1877 ਵਿਚ ਇਹ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਦੀ ਮੌਤ 8 ਨਵੰਬਰ, 1908 ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 8

ਸਾਰਦੇਲੋ (Sordello) : ਇਹ ਇਕ ਇਤਾਲਵੀ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਜਨਮ ਮੈਨਤੂਆ (Mantua) ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ 1200 ਈ. ਦ ਲਗਭਗ ਹੋਇਆ। ਦਾਂਤੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਪੁਰਗਾਤੋਰੀਓ' (Purgatorio) ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਰਾਬਰਟ ਬਰਾਉਨਿੰਗ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਜੀਵਨ ਬੜੇ ਦਲੇਰਾਨਾ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰਿਹਾ। ਇਸਦੀਆਂ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਬੰਧੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹ 1896 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਪ੍ਰੋਵੈਂਸ (Provence) ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਸਾਰਨ : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਿਹਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕੁਲ ਰਕਬਾ 6952 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 1,709,722 (1971) ਹੈ। ਇਥੇ ਆਬਾਦੀ ਬਹੁਤ ਸੰਘਣੀ ਹੈ।

ਸਾਰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੰਡਕ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਗੰਡਕ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਜ਼ੱਫਰਪੁਰ ਤੇ ਚੰਪਾਰਨ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਪਟਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਭੂਮੀ ਪੱਧਰੀ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਈ ਕਿਲੋਮੀਟਰਾਂ ਤਕ ਕੋਈ ਉਚਾਣ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਕਈ ਨਾਲੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ ਖਨੂਆ (Khanua), ਝਰਹੀ (Jharahi) ਅਤੇ ਖਤਸਾ (Khatsa) ਹਨ ਜੋ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਘਾਗਰਾ ਜਾਂ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਵਹਿਣ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਨਾਲ ਘੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੜ੍ਹ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਆਈ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਪਮਾਨ ਬਹੁਤ ਉਚੇਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਅਸਹਿ ਗਰਮੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਜਲਵਾਯੂ ਸੁਖਾਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ 16.6 ਸੈਂਟੀਗ੍ਰੇਡ ਤਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਨ ਬਿਹਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਔਸਤ ਵਾਰਸ਼ਕ ਵਰਖਾ ਸਿਰਫ 114.3 ਸੈ. ਮੀ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੌਨਸੂਨ ਜੂਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਵਰਖਾ ਜੁਲਾਈ ਤੇ ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਗਸਤ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹਵਾ ਵਿਚ ਨਮੀ 88% ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਖਾਸ ਖਾਸ ਸ਼ਹਿਰ, ਚਾਪਰਾ, ਰਵੇਲ ਗੰਜ, ਸੀਵਾਨ, ਮਹਾਰਾਜ ਗੰਜ, ਮੀਰ ਗੰਜ, ਡਿਗਵਾੜਾ, ਸੋਨਪੁਰ ਅਤੇ ਮੈਰਵਾ ਹਨ।

ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਸਾਲਾਂ (Kosalas) ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਜ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹਥਵਾ (Hathwa) ਨਾਮੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ।

25°39' ਤੋਂ 26°39' ਉ. ਵਿਥ.; 85°2' ਤੋਂ 85°54' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22; ਇੰਡੀਆ—1976.

ਸਾਰਨਗੜ੍ਹ : ਰਿਆਸਤ—ਇਹ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਰਿਆਸਤ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਮਹਾਨਦੀ ਇਸਨੂੰ ਰਾਏਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਚੰਦਰਪੁਰ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਸਾਰਨਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਰਤਨਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਆਸ਼ਰਿਤ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਸੰਬਲਪੁਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1878 ਵਿਚ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਟਸਰੀ ਰੇਸ਼ਮ ਅਤੇ ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ।

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੀ ਸਾਬਕਾ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਸਦਰਮੁਕਾਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਏਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਇਹ 50 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਤਲਾਅ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਕਈ ਮੰਦਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਮਲੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਟਸਰੀ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—9957 (1971)

21°35' ਉ. ਵਿਥ.; 83°5' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22 : 93

ਸਾਰਨਾਥ : ਇਹ ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਸਿਰਫ 6 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਧੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਆਮ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਹੀ ਮ੍ਰਿਗਦਾਵ (ਡੀਅਰ ਪਾਰਕ) ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਥਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੱਠ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1905 ਵਿਚ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਹ ਸਤੂਪ ਅਤੇ ਦੀਵਾਰਾਂ ਲਭੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਲੇਖ ਖੁਦੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਰਨਾਥ ਵਿਚ ਖੁਦਾਈ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਪੂਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਲੱਭੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਰਚਾਰ-ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਰਨਾਥ ਵਿਚ ਕਈ ਅੱਧੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਤੇ ਕਈ ਪੂਰੇ ਸਤੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਤੂਪ 33.5 ਮੀ. ਉੱਚਾ ਹੈ। ਖੰਡਰਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਦਾ ਵਿਆਸ 28.3 ਮੀ. ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅੱਠ ਕੋਨੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਕੁਝ ਅਸੂਲ ਖੋਦੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵੱਡੇ ਸਤੂਪ ਤੋਂ 800 ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਇੱਠਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਇਕ ਹੋਰ ਛੋਟਾ ਸਤੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਇਕ ਬੁਰਜ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਬੁਰਜ ਉੱਤੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਦਰਜ ਹੈ। ਪੱਥਰ ਦੇ ਸਤੂਪ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਵੀ ਹੈ। ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਝੀਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬੋਧੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰਨਾਥ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਵੱਡਾ ਧਾਰਮਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮੱਠ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਰਨਾਥ ਬਨਾਰਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਛੋਟੀ ਰੇਲ ਪਟੜੀ ਤੇ ਇਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

25°20' ਉ. ਵਿਥ; 83°00' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22 ; ਮੁਰੇ ਹੈਂਡ ਬੱਕ।

ਸਾਰਨਿਆ (Sarnia) : ਇਹ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਆਂਟੇਰੀਓ (Ontario) ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਲੈਂਬਟਨ (Lambton) ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸੇਂਟ ਕਲੇਅਰ (St. Clair) ਦਰਿਆ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ, ਮਿਸ਼ੀਗਨ (Michigan) ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਝੀਲ ਹਿਊਰਨ (Huron) ਦੇ ਨੇੜੇ, ਟੋਰਾਂਟੋ (Toronto) ਤੋਂ 274 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੇਂਟ ਕਲੇਅਰ ਦਰਿਆ ਤੇ ਇਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੁੱਲ ਅਤੇ 1836 ਮੀਟਰ ਲੰਬੀ ਇਕ ਸੁਰੰਗ ਰਾਹੀਂ ਹਿਊਰਨ ਬੰਦਰਗਾਹ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਹ ਸਥਾਨ 1627 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਲੱਭਿਆ ਅਤੇ 1807 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਥੇ ਵਸਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ। ਪਰ ਮੈਲਕਾਮ ਕੈਮਰੋਨ ਪਹਿਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ 1833 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦੀ ਬਸਤੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਂ 1836 ਵਿਚ ਪਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਉੱਘੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਸੰਨ 1899 ਵਿਚ ਇਥੇ ਤੇਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰਨਿਆ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਥੇ ਲਕੜੀ ਦੀ ਚਿਰਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—56,644 (1971)

42° 58' ਉ. ਵਿਥ.; 82° 23' ਪ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾ. 8 : 905

ਸ਼ਾਰਪ, ਸੀਸੱਲ ਜੇਮਜ਼ (Sharp, Cecil James 1859—1924 ਈ.) : ਇਹ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ 22 ਨਵੰਬਰ, 1859 ਈ. ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਕਲੇਅਰ ਕਾਲਜ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 1883 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਇਸਨੇ ਐਡਲੇਡ (Adelaide) ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਉਥੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਵੀ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ।

ਇਹ ਕੁਝ ਸਾਲ ਉਥੇ ਰਹਿਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਇਥੋਂ ਇਹ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

1902 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ 'ਏ ਬੁੱਕ ਆਫ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਸਾਂਗ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ। ਪੰਜ ਲੜੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਫੋਕ ਸਾਂਗਜ਼ ਫਰਾਮ ਸਾਮਰਸੈਟ' (1904—1919 ਈ.) ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ।

ਸੰਨ 1911 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਫੋਕ ਡਾਂਸ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 23 ਜੂਨ, 1924 ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20 ; ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 13

ਸ਼ਾਰਪ, ਜੇਮਜ਼ (Sharp, James 1613-1679 ਈ.) : ਇਹ ਇਕ ਸਕਾਚ ਪਾਦਰੀ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਜਨਮ 4 ਮਈ, 1613

ਈ. ਨੂੰ ਬੈਂਫ ਕਾਸਲ (Banff Castle) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਲੀਅਮ ਸ਼ਾਰਪ ਸੀ। ਇਸਨੇ 1633 ਈ. ਤੋਂ 1637 ਈ. ਤਕ ਕਿੰਗਜ਼ ਕਾਲਜ, ਐਬਰਡੀਨ ਵਿਖੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1648 ਵਿਚ ਇਹ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰੈਸਬੀਟੇਰੀਅਨ ਚਰਚ ਦਾ ਪਾਦਰੀ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਵਿਚ ਚਰਚ ਦੇ ਦੋ ਧੜੇ ਬਣ ਗਏ। ਪਹਿਲਾ ਜੋ ਬਿਸ਼ਪਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਹਕ ਵਿਚ ਸੀ, 'ਪ੍ਰੋਟੈਸਟਰਜ਼' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜੋ ਇਸਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸੀ 'ਰੈਜ਼ੋਲਿਊਸ਼ਨਰਜ਼' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਰੈਜ਼ੋਲਿਊਸ਼ਨਰਜ਼ ਧੜੇ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ। ਕ੍ਰਾਮਵੈਲ ਇਸਨੂੰ ਧੜੇ ਦੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮਾਰਚ 1651 ਈ. ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਲੰਡਨ ਦੇ ਬੁਰਜ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਥੋਂ ਇਸਨੂੰ 1652 ਈ. ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧੜੇ ਨਾਲ ਧੜੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਵਿਚ ਬਿਸ਼ਪ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸਨੂੰ ਚਾਰਲਸ ਦੂਜੇ ਵਲੋਂ 1661 ਈ. ਵਿਚ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਸੇਂਟ ਐਂਡਰੂਜ਼ ਦਾ ਆਰਕ ਬਿਸ਼ਪ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1679 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20

ਸ਼ਾਰਪ, ਵਿਲੀਅਮ (1856-1905) : ਇਹ ਸਕਾਟ ਕਵੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੇਜ਼ਲੀ (Paisley) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ 12 ਸਤੰਬਰ, 1856 ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਜੀਵਨ ਭਰ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਲਿਖਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੇ ਚੋਖਾ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ। ਸੰਨ 1894 ਤੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰਖ ਕੇ 'ਫਿਊਨਾ ਮੈਕਲੀਓਡ' (Fiona Macleod) ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕਾਵਿਮਈ ਗੱਦ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਛਪਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਆਧੁਨਿਕ ਗੈਲਿਕ (Gaelic) ਪੁਨਰ-ਜਾਗਰਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਕਾਟ ਲਿਖਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਭੇਦ ਦਾ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ।

ਸ਼ਾਰਪ ਨੇ ਰੋਜ਼ੈਟੀ (1882), ਸ਼ੈਲੀ (1887), ਹਈਨ (1888), ਅਤੇ ਬਰਾਉਨਿੰਗ (1890) ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਰੋਮਾਂ-ਟਿਕ ਬੈਲਡਜ਼ ਐਂਡ ਪੋਇਮਜ਼ ਆਫ ਫੈਂਟੇਸੀ', 'ਹਿਯੂਮਨ ਇਨਹੈਰੀ-ਟੈਂਸ' ਆਦਿ ਕਈ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਿਖੇ। ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤੇ। ਇਸਦੀ ਮੌਤ 1905 ਵਿਚ ਸਿਸਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਸਾਰਪੀ, ਪਾਉਲੋ (Sarpi, Paolo 1552-1623 ਈ.) : ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਧਰਮ ਸੁਧਾਰਕ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਵੈਨਿਸ ਵਿਖੇ 14 ਅਗਸਤ, 1552 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸਦਾ ਪਿਤਾ ਇਸ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ 15 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਦਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਮੈਨਤੂਆ (Mantua) ਦੇ ਈਸਾਈ ਸਮਾਗਮ (1570 ਈ.) ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵਿਖਾਈ ਕਿ ਡਿਊਕ ਗੌਨਜਾਗਾ (Duke Gonzaga) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੈਨਿਸ ਦੇ ਪੋਪ ਨਾਲ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਣ ਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਦੀ ਪੋਪ ਮੂੰਹ ਰੱਖਣ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਝਗੜੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵੈਨਿਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦੇ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੋਪ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਟ ਗਈ।

ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਪੁਸਤਕ

'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਟਰੈਂਟ' (History of Council of Trent) ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਪੌਪ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਮੈਕਿਆਵਲੀ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। 15 ਜਨਵਰੀ, 1623 ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਸਾਰਬਰੁੱਕਨ : ਪੱਛਮੀ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਸਾਰਲੈਂਡ ਲੈਂਡਰ (ਰਾਜ) ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸੁਲਜ਼ (Sulz) ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਤਾਂ ਸੈਲਟਿਕ ਅਤੇ ਰੋਮਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਫਰੈਂਕਿਸ਼ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਸਾਰਾਬਰੁੱਕ (Saarabrucca) ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਇਹ ਜਰਮਨੀ, ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਪਰੂਸ਼ੀਆ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਰ ਨਦੀ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਪੁੱਲ (1546) ਤੇ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਕੈਸਲ ਚਰਚ (Castle Church) ਆਦਿ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕੋਲੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦਯੋਗਿਕ, ਵਪਾਰਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਹੈ। ਲੋਹੇ ਤੇ ਇਸਪਾਤ ਇਥੇ ਦੇ ਮੁਖ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸਾਰ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੇਲ ਜੰਕਸ਼ਨ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਇਕ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਵੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—130,765 (1970)

49°14' ਉ. ਵਿਭ.; 6°59' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸਾਰਬੀ, ਹੈਨਰੀ ਕਲਿਫਟਨ (Sorby, Henry Clifton; 1826-1908) : ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਿਲਾ-ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸੂਖਮ-ਦਰਸ਼ੀ (microscopist) ਦਾ ਜਨਮ ਸ਼ੈਫੀਲਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੁਡਬੋਰਨ ਵਿਖੇ 10 ਮਈ, ਸੰਨ 1826 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ 'ਫਸਲਾਂ ਵਿਚ ਗੰਧਕ ਅਤੇ ਫਾਸਫੋਰਸ' ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਸੰਨ 1847 ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਸੰਨ 1849 ਵਿਚ ਖੁਰਦਬੀਨ ਨਾਲ ਚਟਾਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤਲੇ ਖੰਡ (thin section) ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਲਾ-ਲੇਖ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।

ਲੰਦਨ ਦੀ ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਤ੍ਰੈ-ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਸੰਨ 1858 ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਵਿਦਵਤਾਪੂਰਨ ਲੇਖ (memoir) 'ਰਵਿਆਂ ਦੀ ਸੂਖਮ ਬਣਤਰ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਖੁਰਦਬੀਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਨ 1863 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਧਾਤਾਂ ਉੱਤੇ ਉਕਰਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਕੇ ਖੁਰਦਬੀਨ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਨਵਾਂ ਢੰਗ ਕੱਢਿਆ। ਸੰਨ 1855 ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ ਖੁਰਦਬੀਨ ਕੱਢੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਰਬਨੀ ਰੰਗਾਂ (organic pigments) ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਸਪੈਕਟ੍ਰੋਸਕੋਪੀ, ਉਸਾਰੀ ਕਲਾ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਚਿੱਤਰ ਲਿਪੀ ਆਦਿ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਲਗਭਗ 250 ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ਼ੈਫੀਲਡ ਵਿਖੇ 9 ਮਾਰਚ, 1908 ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20:1008.

ਸਾਰਮੀਐਂਤੋ, ਦੋਮਿੰਗੋ ਫਾਸਤੀਨੋ (Sarmiento, Domingo Faustino, 1811-1888) : ਇਹ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਲੇਖਕ, ਨੀਤੀਵਾਨ, ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਅਤੇ ਪਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਸੀ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧ ਅਤੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 14 ਫਰਵਰੀ, 1811 ਨੂੰ ਸਾਨ ਹਵਾਨ (San Juan) ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸਾਰਮੀਐਂਤੋ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲਿੰਕਨ ਵਾਂਗ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਖੁਦ ਆਪ ਹੈ।

ਰਾਜਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਚਿੱਲੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ 1840 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1852 ਤਕ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੇ ਇਥੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਪੱਤਰ-ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਉਘੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਮਾਨਵੈਲ ਮਾਂਟ (Manual Montt) ਦੀ ਸਰਪਰਤੀ ਹੇਠ 1842 ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਨਾਰਮਲ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਅਰਧ-ਗੋਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਕੂਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1845 ਵਿਚ ਚਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਸਯੁਕਤ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਸੰਨ 1852 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਡਿਕਟੇਟਰ ਹਵਾਨ ਮਾਨਵੈਲ ਡੇ ਰੋਸਾਸ (Juan Manuel de Rosas) ਦਾ ਰਾਜ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। 1865 ਈ. ਤੋਂ 1868 ਈ. ਤਕ ਇਹ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਿਚ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਦਾ ਰਾਜਦੂਤ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1868 ਤੋਂ 1874 ਤਕ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਉੱਨੱਤ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1874 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਜਨਤਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵੱਲ ਸੀ। ਇਸਨੇ 52 ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਫੈਕੁੰਡੋ' (Facundo 1845) ਅਨੇਕਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਤੀਨੀ-ਅਮਰੀਕਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 11 ਸਤੰਬਰ, 1888 ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. : 19

ਸਾਰਮੈਟੀ (Sarmatae) : ਇਹ ਇਕ ਕੌਮ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਕੌਮ ਦੇ ਲੋਕ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ ਯੂਰਪੀ ਰੂਸ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਧਦੇ ਵਧਦੇ ਪੂਰਬੀ ਬਲਕਾਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰੋਮਨਾਂ ਨੇ, ਵਿਸਟੂਲਾ (Vistula) ਨਦੀ ਅਤੇ ਕੈਸਪੀਅਨ ਸਾਗਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ ਦੱਖਣੀ ਰੂਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਨੂੰ ਸਾਰਮੈਟੀਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਮੈਟੀ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਹਿਪੋਕਰੇਟੀਜ਼ (Hippocrates) ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਲੋਕ ਸਿਥੀਅਨ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਹੈਰਾਡੋਟਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਥੀਅਨ ਅਤੇ ਅਮਾਜੋਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਲੋਕ ਚੰਗੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਖੁੰਘਾਰ ਲੜਾਕੇ ਸਨ। ਰਾਕਸੋਲੈਨੀ (Rhozolani) ਅਤੇ ਇਜ਼ੀਗਜ਼ (Iazyges) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮੁਖ ਕਬੀਲੇ ਸਨ। ਤੀਜੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਤਕ ਇਹ ਲੋਕ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਰਹੇ, ਮਗਰੋਂ ਰੋਮਨਾਂ, ਜਰਮਨਾਂ ਤੇ ਹੁੰਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਇਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ।

ਇਹ ਚੰਗੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਚੰਗੇ

ਕਾਰੀਗਰ ਸਨ। ਇਹ ਧਾਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਭਾਂਡੇ ਘੜਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਾਹਿਰ ਸਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੈ. 24; ਐਨ. ਥ੍ਰ. 19; ਨਿ.ਯੂ. ਐਨ. 13

ਸ਼ਾਰਲ (Schorl) : ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਕਾਲੀ ਟੂਰਮੈਲੀਨ (tourmaline) ਅਤੇ ਹਾਰਨ ਬਲੈਂਡ ਨੂੰ ਸ਼ਾਰਲ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਟੂਰਮੈਲੀਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਾਰਲ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਰਲ ਚਟਾਨਾਂ ਕੁਆਰਟਸ ਅਤੇ ਟੂਰਮੈਲੀਨ ਦੇ ਰਵਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਚਟਾਨਾਂ ਗਰੈਨਾਈਟਾਂ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਗੈਸ ਅਤੇ ਭਾਫ਼ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਰਨ-ਵਾਲ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਲਕਸਲੀਅਨ (Luxullian) ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਟਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲਕਸਲੀਐ-ਨਾਈਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਇਓਟਾਈਟ (biotite) ਅਤੇ ਫੈਲਡਸਪਾਰ (feldspar) ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕੁਆਰਟਸ ਅਤੇ ਟੂਰਮੈਲੀਨ ਨਾਲ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਚਟਾਨ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦਾ ਫੈਲਡਸਪਾਰ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਟੂਰਮੈਲੀਨ ਵਿਚ ਸੈੱਟ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬੋਰਾਨ ਵਾਲੇ ਵਾਸ਼ਪ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਗਰੈਨਾਈਟ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸਲੇਟ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਸੈਂਡਸਟੋਨ ਸ਼ਾਰਲ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਰਲਾਟ (Charlotte) : ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਕੈਰੋਲਾਈਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਮਕੈਲੈਨਬਰਗ ਕਾਉਂਟੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਕੈਰੋਲਾਈਨਾ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ 32 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 76 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਰਕਬੇ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਮਕੈਲੈਨਬਰਗ-ਸਟਰਾਲਿਟਸ ਦੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਂ ਪਿਛੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਸੰਨ 1761 ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਰਜ ਤੀਜੇ ਦੀ ਮਲਕਾ ਬਣੀ। ਸੰਨ 1768 ਵਿਚ ਇਥੇ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ 1774 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਕਾਉਂਟੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਹਰਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਿਉਂਸਿਪਲ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਵੀ ਭਾਰੀ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—241, 178 (1970)

35°15' ਉ. ਵਿਥ.; 80°51' ਪ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੈ. 6 : 332; ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾ. 2 : 768

ਸ਼ਾਰਲਾਟਜ਼ਵਿਲ (Charlottesville) : ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਰਜੀਨੀਆ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਬਲਿਯੂਰਿਜ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਤਲਹੱਟੀ ਵਿਚ, ਰਿਚਮੰਡ ਤੋਂ 112 ਕਿ. ਮੀ. ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਰਜ ਤੀਜੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ਾਰਲਾਟ ਸੋਫੀਆ ਦੇ ਨਾਂ ਪਿਛੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1761 ਵਿਚ ਇਹ ਐਲਬੀਮਾਰਨ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਬਣਿਆ। ਇਥੇ ਜਾਰਜ ਰਾਜਰਜ ਕਲਾਰਕ, ਲੂਇਸ ਅਤੇ ਕਲਾਰਕ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ, ਜੈਫਰਸਨ ਅਤੇ ਲੀ ਦੇ ਬੁੱਤ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਪੜੇ ਤੇ ਲਕੜੀ ਦਾ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਬਰੀਕ ਮਸ਼ੀਨੀ ਔਜ਼ਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਉਦਯੋਗ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—110,938 (1970)

38°02' ਉ. ਵਿਥ.; 78°29' ਪ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 5; ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾ. 2

ਸਾਰਲਾ ਦਾਸ : ਉੜੀਆ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਸਲ ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਕਵੀ ਸਾਰਲਾ ਦਾਸ (ਜਿਹੜਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ 'ਆਦਿ ਕਵੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਮਹਾਂਕਾਵਿ 'ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ' ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਲਾ ਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਸਾਰਲਾ ਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ 1415 ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਕਟਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਝਨਕਦਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਕਿਸਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਬੇੜੀ ਸੀ। ਸਾਰਲਾ ਦਾਸ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਜਨਮ ਦੁਰਗਾ ਚੰਡੀ ਜਾਂ 'ਸਾਰਲਾ' ਦੇਵੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇਵੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੇ 'ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਵਿਚ 'ਮਹਾਂਭਾਰਤ' ਲਿਖੀ। 'ਮਹਾਂਭਾਰਤ' ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ 'ਵਿਲੰਕਾ ਰਾਮਾਇਣ' ਅਤੇ 'ਚੰਡੀ ਪੁਰਾਨ' ਵਿਚ ਥਾਵਾਂ, ਤੀਰਥਾਂ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਰਲਾ ਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਲਾ ਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ 'ਸਾਰਲਾ' ਦੇਵੀ ਦੀ ਹੀ ਅਦੁੱਤੀ ਦੇਣ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਇਸ 'ਦੇਵੀ' ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸੂਦਰ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਲਾ ਦਾਸ ਨੇ ਕੋਈ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਪ ਮੰਤਰ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ 'ਦੋਨ ਪਰਵ' ਵਿਚ ਕਵੀ ਆਪ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇ ਬੋਹੜ ਦੇ ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਬੈਠ ਕੇ ਇਹ ਉਹ ਸਤਰਾਂ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ 'ਸਾਰਲਾ' ਦੇਵੀ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਹ 'ਦੇਵੀ' ਤੋਂ ਖਿਮਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਗਿਆਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹਾਰਤ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਕਿ ਝਨਕਦਾ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਦੇਵੀ ਸਾਰਲਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸਾਰਲਾ ਦਾਸ ਨੇ ਉੜੀਆ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁਕਮ ਇਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੀ ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਹਲ ਵਾਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਇਸੇ ਰੱਬੀ ਦਾਤ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਮਾਤਰ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਹ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁ-ਸਾਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਲਾ ਦਾਸ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਯੋਗਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਬੜੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਹਰ ਕਾਂਡ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰਲਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਟੇਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਲਾ ਦਾਸ ਦੀ 'ਮਹਾਂਭਾਰਤ' ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਲਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਸੂਝ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ, ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨੀਝ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। 'ਮਹਾਂਭਾਰਤ' ਉੜੀਆ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੋਮਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਦਾਨਾਈ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸਾਰਲਾ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਕਿਸਾਨ ਕਵੀ ਤੋਂ ਉੜੀਆ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸਤੁਤ 1435 ਈ. ਤੋਂ 1466 ਈ. ਦੇ

ਵਿਚਕਾਰ ਲਿਖੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਜਦੋਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਉਪਾਸ਼ਕ ਝਨਕਦਾ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕਨਕ-ਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਾਰਲਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬੋਹੜ ਦੇ ਦਰਖਤ ਥੱਲੇ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰਲਾ ਦਾਸ ਨੇ ਸਾਰਲਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਏਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ।

ਹ.ਪੁ.—ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਉੜੀਆ ਲਿਟਰੇਚਰ—ਡਾ. ਮਾਯਾਧਰ ਮਾਨਸਿਨਹਾ

—ਡਾ. ਗੋਲਾਲ ਚੰਦਰ ਮਿਸਰਾ

ਸਾਰਲੈਂਡ (Saarland) : ਇਹ ਜਰਮਨ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਦਸਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਰਾਜ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੋਲੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਅਤੇ ਇਸਪਾਤ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬਦਲ ਬਦਲ ਕੇ ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਭਿਅਤਾ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਰਲਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਸਾਰਲੈਂਡ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ, ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਲਕਸਮਬਰਗ (Luxemburg) ਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਰੀਨਲੈਂਡ-ਪਫਾਲਟਸ (Rheinland-Pfalz) ਹਨ। ਇਹ ਰਾਜ 2,568 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰਕਰੂਕਨ ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਸੈਲਟ (Celts) ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਫ੍ਰੈਂਕ (Germanik Franks) ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਆ ਕੇ ਵਸੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਕਦੇ ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਕਦੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ। ਦੂਸਰੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਫਰਾਂਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਸਾਰਲੈਂਡ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਲਈ ਲੀਗ ਆਫ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ (League of Nations) ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1935 ਦੇ ਲੋਕ ਮਤ ਵਿਚ 90 ਫੀਸਦੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅੰਤ 1959 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਗਣ-ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਾਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਢਕੇ ਪਹਾੜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਨਾਲੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਦਰਿਆ ਲੰਘਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ 695 ਮੀਟਰ ਹੈ।

ਇਥੇ ਜੰਗਲੀ ਸੂਰ, ਹਿਰਨ, ਲੁੰਬੜ, ਬਿੱਜੂ, ਮਾਰਟਿਨ (Marten), ਖਰਗੋਸ਼, ਤਿੱਤਰ, ਚਕੋਰ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਬਤੱਖਾਂ ਆਦਿ ਜਾਨਵਰ ਅਤੇ ਪੰਛੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਧਰਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਖੇੜੀ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਸੀਲਾ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਖਾਣਾਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਲੋਹੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮੋਟਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ, ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈਆਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਰੇਲਾਂ ਹਨ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਰੇਲਾਂ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਾਰਕਰੂਕਨ ਵਿਖੇ ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ।

ਇਸਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ 50 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਚੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਮੇਤ ਛੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—1,30,000 (1970)

ਸਾਰਾਹ, ਬਰਨਹਾਰਟ (Sarah, Bernhardt 1844-1923) : ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਇਸ ਅਤਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਦਾਕਾਰਾ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ

ਅਠਵਾਂ ਅਜੂਬਾ ਤਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸਾਰੇ

ਯੂਰਪ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗਈ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਾਹਨਾ ਸੁਆਗਤ ਹੋਇਆ। ਰੂਸ ਦੇ ਜ਼ਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਇਸਨੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ। ਜ਼ਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਸਾਰਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। 60 ਸਾਲ ਤਕ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਐਕਟਰੈਸ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਦੁਨੀਆ

ਬਰਨਹਾਰਟ ਸਾਰਾਹ

ਦੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਐਕਟਰੈਸ ਬਾਰੇ ਨਾ ਇੰਨਾ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਇੰਨੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ।

ਬਰਨਹਾਰਟ ਸਾਰਾਹ ਦਾ ਜਨਮ 1844 ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਡੱਚ-ਜਿਊ (Dutch-Jew) ਨਾਰੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੀ ਜਨਮ-ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੈ। ਇਹ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਨੇ ਕੋਲ ਐਮਸਟਰਡਮ ਵਿਖੇ ਰਹੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਲੈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਵਾਰਸੇਲਜ਼ ਵਿਖੇ ਗਰੈਂਡ-ਚੈਂਮਪਸ ਦੇ ਕਾਨਵੈਂਟ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ 1862 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਆਈ। ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1879 ਈ. ਵਿਚ ਸਟੇਜ ਤੇ ਆਉਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ। ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਤੇ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਇਹ ਦੇਸ਼-ਬਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਥੇਟਰ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ।

ਸਾਰਾਹ ਵਿਚ ਦੇਸ਼-ਪਿਆਰ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਵੀ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ-ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਮਨਪਰਚਾਵੇ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਨੇ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਖਤਾਂ ਹੇਠ, ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਵਾਰਡਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਮੈਸਾਂ ਦੇ ਤੰਬੂਆਂ ਹੇਠਾਂ ਇਸ ਨੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ। ਇਸ ਦੀ ਉਮਰ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਇਕ ਲੱਤ ਵੀ ਲਕੜੀ ਦੀ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੰਬੀਰੀ ਵਾਂਗ ਫਿਰਦੀ ਰਹੀ। ਸੈਨਿਕ ਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਮਰ ਮਿਟਣ ਵਾਸਤੇ ਦੁਗਣਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਅੰਗ-ਹੀਣਤਾ ਦਾ ਚਿਤ-ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਰਦੇ ਦਮ ਤਕ ਇਹ ਰੀਹਰਸਲਾਂ ਤੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਲਈ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਰਹੀ।

ਅਦਾਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ, ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ 1900 ਈ. ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਇਕ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਤਮਗਾ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਡਰਾਮਾ ਪ੍ਰੋਡੈਸਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ 'ਦੀ ਆਰਟ ਆਫ਼ ਦੀ ਥੀਏਟਰ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਲਿਖੀ।

ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਰ ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਅਨੋਖੀ ਐਕਟਰੈਸ ਜਦ 1923 ਈ. ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੰਚ ਤੇ ਮਰ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੇ ਬੋਲ ਸਨ 'ਸਾਰਾਹ ਚਲੀ ਗਈ, ਅਚਾਨਕ

ਕਿੰਨਾਂ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 3 ; ਕੋਲ. ਐਨ. 3 ; ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 2

ਸਾਰਾਂਗੜੀ (Saragarhi) : ਇਹ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਕੋਹਾਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਨਾ ਰੇਂਜ ਦੀ ਚੋਟੀ ਤੇ 33°55' ਉੱਤਰੀ ਵਿਥਕਾਰ ਅਤੇ 70°45' ਪੂਰਬੀ ਲੰਬਕਾਰ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਵਜ਼ੀਰ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕ ਗੜੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਬੇ-ਮਿਸਾਲ ਜੋਸ਼, ਹੌਸਲੇ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰਾ ਹੈ।

ਸੰਤੋਬਰ, 1897 ਨੂੰ ਸਰਹੱਦੀ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਡੰਕਾ ਵਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਰਕਜਾਈ (Orakzais) ਅਤੇ ਅਫਰੀਦੀ (Afridis) ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਉਂ ਆਣ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਖਾਂਕੀ (Khanki) ਅਤੇ ਕੁਰਮ (Kuram) ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਨਾ ਰੇਂਜ ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੌਂਕੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਲਿਸਤਾਂ (Gulistan) ਅਤੇ ਸਾਰਾਂਗੜੀ ਨਾਮੀ ਚੌਂਕੀਆਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲਾਕਹਾਰਟ (Fort Lockhart) ਤੋਂ ਦੂਰ ਸਨ, ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ।

12 ਸਤੰਬਰ, ਨੂੰ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਨਾ ਰੇਂਜ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੋ ਚੌਂਕੀਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ ਹਾਟਨ (Lt. Colonel Haughten) ਕਿਲ੍ਹਾ ਲਾਕਹਾਰਟ ਦਾ ਕਮਾਂਡਿੰਗ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਉਹ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਸਾਰਾਂਗੜੀ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਪਰਕ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਹਵਾਲਦਾਰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ (ਚੌਂਕੀ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ), ਨਾਇਕ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਲੈਸ ਨਾਇਕ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ 18 ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰਾਂਗੜੀ ਚੌਂਕੀ ਸਿਗਨਲ ਦੇਣ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਗੁਲਿਸਤਾਂ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲਾਕਹਾਰਟ ਵਿਚਕਾਰ ਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੜੀ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਿਧੀ ਢਲਾਣ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪਾਸਿਉਂ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਥੋੜੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਕੇਵਲ ਧਾਵਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੇ ਗੜੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਵਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਿਹ' ਦਾ ਉੱਚਾ ਜੈਕਾਰਾ ਛੁਡਿਆ। ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ ਆਪਣੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਨਾਲ ਕਈ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਭੁੰਨ ਸੁਟਿਆ। ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਈ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ 6 ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਧਾਵਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਨੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਤਕੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਇਰਾਦਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਲੜਾਈ ਸੀ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 600 ਸਿਪਾਹੀ ਚੌਂਕੀ ਕੋਲ ਮਰੇ ਹੋਏ ਲਭੇ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਖਮੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਪਾਸੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੇ 65% ਸਿਪਾਹੀ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ। ਅਜਿੱਤ ਹਵਾਲਦਾਰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਕੇਵਲ ਅੱਠ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਸਮੇਤ ਹੀ ਇਸ

ਲੜਾਈ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਲੈਣ ਲਈ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਝ-ਭਰੀ ਚਾਲ ਖੇਡੀ। ਕੁਝ ਸਿਰਲੱਥ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਮੰਜੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਦੋ ਫੁੱਟ ਮੋਟੀ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਤਹਿ ਸੀ, ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ ਅਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਹੀਆ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਜਿਥੇ ਗੋਲੀ ਦੀ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੌੜ ਸੀ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੇ ਚੌਂਕੀ ਦਾ ਇਕ ਪੱਥਰ ਉਖੇੜਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪੱਥਰ ਉਖੇੜ ਕੇ ਮੋਟੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਪਾੜ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਹਾਦਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਵੀ 'ਵਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਿਹ' ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਨਾਲ ਚੌਂਕੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅਗੇ ਸੀਨਾ ਤਾਣ ਕੇ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਸਨ।

ਕਬਾਇਲੀ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਲਕੜਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਪਾੜ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਚੌਂਕੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਵਾਲਦਾਰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ-ਫੌਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਹਵਾਲਦਾਰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਸਿਗਨਲ ਰਾਹੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਹੈੱਡ-ਕੁਆਟਰ ਨੂੰ ਅੰਤਮ-ਮਿੰਟ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਕ ਬੁਰਜ ਵਿਚ ਲੁਕ ਗਿਆ ਅਖੀਰ ਇਸ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਨਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰਕੇ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਸਾਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਇਹ ਸਨ :—165-ਹਵਾਲਦਾਰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, 332-ਨਾਇਕ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, 546-ਲੈਸ ਨਾਇਕ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ, 1321-ਸਿਪਾਹੀ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, 492-ਸਿਪਾਹੀ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ, 359-ਸਿਪਾਹੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, 791-ਸਿਪਾਹੀ ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ, 834-ਸਿਪਾਹੀ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, 871-ਸਿਪਾਹੀ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, 163-ਸਿਪਾਹੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, 1265-ਸਿਪਾਹੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, 1651-ਸਿਪਾਹੀ ਜੀਵਾ ਸਿੰਘ, 182-ਸਿਪਾਹੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, 187-ਸਿਪਾਹੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, 687-ਸਿਪਾਹੀ ਦਯਾ ਸਿੰਘ, 760-ਸਿਪਾਹੀ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, 814 ਸਿਪਾਹੀ ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ, 1733-ਸਿਪਾਹੀ ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ, 1257-ਸਿਪਾਹੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, 1556-ਸਿਪਾਹੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ 1221-ਸਿਪਾਹੀ ਨੰਦ ਸਿੰਘ।

ਇਨ੍ਹਾਂ 21 ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਡੀਅਨ ਆਰਡਰ ਆਫ ਮੈਰਿਟ (Indian Order of Merit) ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਜੀਆਂ ਨੂੰ 500 ਰੁਪਏ ਦਾ ਨਕਦ ਇਨਾਮ ਅਤੇ ਦੋ ਮੁਰੱਬੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਦ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ 36-ਰੈਜਮੈਂਟ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਵਾਲਦਾਰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਸਾਥੀ ਸਨ, ਦਾ 4-ਬਟਾਲੀਅਨ ਸਿੱਖ ਰੈਜਮੈਂਟ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਸੰਗਠਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਨੇ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧਾਂ, 1962 ਵਿਚ ਵਲੌਂਗ (Walong), 1965 ਵਿਚ ਬਰਕੀ ਅਤੇ 1971 ਵਿਚ ਜੈਸੋਰ (Jessore) ਵਿਚ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਜੋਹਰ ਵਿਖਾਏ।

ਹ. ਪੁ.— ਦੀ ਟ੍ਰੀਬਿਊਨ—12 ਸਤੰਬਰ, 1976

ਸਾਰਾਂਗੋਸ਼ਾ : ਇਹ ਸਪੇਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਰਾਂਗੋਸ਼ਾ (ਸਾਰਾਂਗੋਸ਼ਾ) ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਏਬਰੋ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ, ਮੈਡਰਿਡ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਜਾਂਚੀ ਰੇਲ ਪੱਟੜੀ ਉੱਤੇ, 341 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਸਾਰਾਗੋਸਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਜੰਕਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਵੈਲਾਡੋ-ਲਿਡ (Valladolid), ਮੈਡਰਿਡ, ਵਾਲੈਨਸ਼ੀਆ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕੈਟਾਲੋਨੀਆ ਅਤੇ ਬਾਸਕ (Basque) ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਕੂਲ ਵੀ ਹਨ। ਇਥੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਕਈ ਛੋਟੇ ਗਿਰਜੇ ਹਨ।

ਸੰਨ 25 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਾਰਾਗੋਸਾ ਰੋਮਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਾਲੋਨੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀਜ਼ਾਰੀਆ ਆਗਸਟਾ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਅਜੋਕਾ ਨਾਂ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਗੜ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—479,845 (1970)

41°38' ਉ. ਵਿਥ.; 0°53' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9

ਸ਼ਾਰਾਂਤ (Charente) : ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ—ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਇਕ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਹੈ। ਸ਼ਾਰਾਂਤ ਮਾਰੀਤੀਮ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਇਸ ਨੂੰ ਖਾੜੀ ਵਿਸਕੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਡੇ-ਸੇਵਰ (Deux-seures), ਵੈੱਨ (Vienne), ਓਟਵੈੱਨ (Haute-Vienne) ਅਤੇ ਡਾਰਡਾਨੀ (Dordogne) ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਆਂਗੂਮਵਾ (Angoumois) ਅਤੇ ਸੇਨਟੋਜ਼ (Saintonge) ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕੁਲ ਖੇਤਰਫਲ 5953 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਵੈੱਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਾਂਤ ਇਥੋਂ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਿਆ ਹਨ। ਸ਼ਾਰਾਂਤ ਆਪਣੇ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਲਈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਬ੍ਰਾਂਡੀ ਸ਼ਰਾਬ ਸਪਲਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਕਣਕ, ਮੱਕੀ ਅਤੇ ਆਲੂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਰੂਦ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਇੱਟਾਂ ਤੇ ਟਾਈਲਾਂ ਬਣਾਉਣਾ, ਕਪੜਾ ਬੁਣਨਾ ਅਤੇ ਧਾਤਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਥੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਆਂਗੂਲੇਮ (Angouleme) ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—332,000 (1972)

ਦਰਿਆ—ਪੱਛਮੀ ਫਰਾਂਸ ਦਾ 360 ਕਿ.ਮਿ. ਲੰਬਾ ਇਕ ਦਰਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਲੀਮੂਜ਼ੈਨ ਦੀ ਉੱਚ ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਖਾੜੀ ਵਿਸਕੇ ਵੱਲ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਇਹ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾ ਫੜਦਾ ਹੋਇਆ ਆਂਗੂਲੇਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚੌੜੇ ਚੌੜੇ ਨਦੀ-ਵਲ (meanders) ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਤੋਂ 8 ਕਿ. ਮੀ. ਉਪਰ ਰੌਸ਼ਫੋਰ (Rochefort) ਦੁਆਲੇ ਇਸਦੀ ਮੁਖ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਬੂਤਾਨ (Boutonne) ਇਸ ਵਿਚ ਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਂਗੂਲੇਮ ਤੀਕ ਛੋਟੇ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਚਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।

45°57' ਉ. ਵਿਥ; 1°05 ਪੁ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ.2:750; ਵੈ. ਜੁ. ਡਿ.

ਸ਼ਾਰਾਂਤ ਮਾਰੀਤੀਮ (Charente, Maritime) : ਇਹ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮੀ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਾਂਤ ਓਨੀਸ (Aunis), ਸੈਨਟੋਜ਼ (Saintonge), ਪਵਾਟੂ (Poitou) ਅਤੇ ਆਂਗੂਮਵਾਂ (Angoumois) ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੀ (Re) ਅਤੇ ਓਲੇਰਾਨ (Oleron) ਦੇ ਦੀਪ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਸ਼ਾਰਾਂਤ. ਬਉਤਾਨ (Boutoune), ਸੇਵਰ ਨਓਰਤੇਅਜ਼ (Sevre niortaise), ਸਿਉਦਰੇ (Seudre) ਅਤੇ ਜੀਰਾਂਡ (Gironde) ਸਿੰਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਭੂਮੀ ਪੱਧਰੀ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਕਣਕ, ਜਵੀ, ਮੱਕੀ ਅਤੇ ਜੌਂ ਇਥੋਂ

ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂ-ਪਾਲਣਾ ਵੀ ਮੁਖ ਕਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਲੋਕ ਮੱਛੀਆਂ ਵੀ ਫੜਦੇ ਹਨ।

ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ, ਬਰਾਂਡੀ ਬਣਾਉਣਾ, ਲੋਹੇ ਦਾ ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਲੂਣ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹਨ।

ਇਥੋਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾ ਰਾਸ਼ੈੱਲ (La Rochelle) ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਕੁਲ ਖੇਤਰਫਲ 7232 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—491,600 (1972)

—ਪ੍ਰੋ. ਭੂਪਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 5; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 2.

ਸਾਰੌਪਸਿਡਾ (Sauropsida): ਹਕਸਲੇ (Huxley) ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰੀੜ੍ਹਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਗਰੁੱਪ ਹੈ। ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਉਰਗਾਂ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਉਪ-ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਪੂਰਵਜ (ancestor) ਤੋਂ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਰਗਾਂ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜਣਨਿਕ (genetic) ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਸਾਰੌਪਸਿਡਾ (Sauropsidan) ਪੂਰਵਜ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਰਕੀਓਪਟੈਰਿਕਸ (Archaeopteryx) ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪਥਰਾਟ ਪੰਛੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਰਗਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੰਛੀ ਵਿਚ ਉਰਗਾਂ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਰਲਵੇਂ ਮਿਲਵੇਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੱਛਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ (ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਆਰਕੀਓਪਟੈਰਿਕਸ)।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 24:320 ਅਤੇ 21:4

ਸਾਰਾਭਾਈ, ਡਾ. ਵਿਕਰਮ ਅੰਬਾਲਾਲ (1919-1971): ਡਾ. ਸਾਰਾਭਾਈ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਾੜ ਖੋਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਜਨਮ 12 ਅਗਸਤ 1919 ਨੂੰ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਮੁਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1939 ਵਿਚ ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਆਨਰਜ਼ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1939 ਤੋਂ 1945 ਤਕ ਇਸਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸਾਇੰਸ, ਬੰਗਲੋਰ ਵਿਖੇ ਡਾ. ਸੀ. ਵੀ. ਰਮਨ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਕਾਸਮਿਕ ਕਿਰਨਾਂ ਸਬੰਧੀ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1947 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਕੈਂਬਰਿਜ ਤੋਂ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਇਹ 1947 ਤੋਂ 1955 ਤਕ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਆਨਰੇਰੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵੀ ਰਿਹਾ।

ਸੰਨ 1962 ਵਿਚ ਡਾ. ਸਾਰਾਭਾਈ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੁਲਾੜ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪੁਲਾੜ ਖੋਜ ਦੀ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸਦਕਾ ਹੀ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਰਾਕਿਟ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਡਾ. ਸਾਰਾਭਾਈ 1966 ਤੋਂ 1971 ਤਕ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਊਰਜਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਣੂ ਊਰਜਾ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1967 ਵਿਚ ਪੁਲਾੜ ਖੋਜ ਸਬੰਧੀ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਡੀਫੈਂਸ ਸਪਲਾਈਜ਼ ਵਿਭਾਗ

ਦੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵੀ ਸੀ। ਕਈ ਕਮੇਟੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਨ, ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਰਿਹਾ।

ਡਾ. ਸਾਰਾਭਾਈ ਨੂੰ 1962 ਵਿਚ ਐਸ.ਐਸ. ਭਟਨਾਗਰ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ। ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ 1966 ਵਿਚ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਇੰਡੀਅਨ ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ ਸਾਇੰਸ, ਫਿਜ਼ੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਲੰਡਨ ਦਾ ਫੈਲੋ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲਾਂ ਵਿਚ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਤ੍ਰੀਵੈਂਡਰਮ ਵਿਖੇ 30 ਦਸੰਬਰ 1971 ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਮਿਤੀ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਦੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਸਤੰਬਰ 30, 1971; ਦੀ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ ਐਂਡ ਯੀਅਰ ਬੁਕ 1971.

ਸਾਰਾਯੋਵੋ (Sarajevo) : ਇਹ ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਬਾਜ਼ਨੀਆ (Bosnia) ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਜ਼ਨੀਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਬੈਲਗ੍ਰੇਡ ਤੋਂ 298 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਸਾਰਾਯੋਵੋ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਦੇ ਗੈਰ-ਉਲਮਾ ਦੀ ਗੱਦੀ ਹੈ। ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਬਿਸ਼ਪ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਉਸਮਾਨ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ 1465 ਵਿਚ ਇਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਖੇਗੋਵਾ ਨਾਂ ਦੀ ਮਸੀਤ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਜਿਸਨੂੰ ਖੇਗੋਵਾ ਜਾਮੀਆਂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ 1946 ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਬਾਜ਼ਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਗਿਰਜਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੱਨਅਤਾਂ ਰੋਸ਼ਮੀ ਕਪੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਮਿੱਟੀ ਜਾਂ ਚੀਨੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਉਣਾ ਤੇ ਕਸੀਦਾਕਾਰੀ ਹਨ। ਇਥੇ ਆਟੇ ਤੇ ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ ਅਤੇ ਗਲੀਚੇ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਖੱਡੀ ਚਲਾਉਣਾ ਕਾਫੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਮੱਖ ਧੰਦਾ ਹੈ।

1480 ਵਿਚ ਹੰਗਰੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖੂਬ ਲੁਟਿਆ। ਸੰਨ 1494 ਅਤੇ 1591 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1697 ਵਿਚ ਸਵੇਏ ਦੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਅਤੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕਈ ਵੇਰ ਅੱਗ ਲਗਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮੁੜ ਉਸਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਵੇਲੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਬੰਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1944 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਮੁੜ ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਆਬਾਦੀ—244,045 (1971)

43°52' ਉ. ਵਿਥ; 18°25' ਪੂ. ਲੰਬ,

ਸਾਰਾਵਾਕ (Sarawak) : ਇਹ ਬੋਰਨੀਉ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਪੂਰਬੀ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੁਲ ਖੇਤਰ-ਫਲ 48,250 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਚੀਨ ਸਾਗਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ 724 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਬਰੁਨੀ (Brunei), ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਉੱਤਰੀ ਬੋਰਨੀਉ (ਸਾਬਾ) ਅਤੇ ਪੂਰਬ-ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਬੋਰਨੀਉ ਹੈ।

ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਕੁਚਿੰਗ (Kuching) ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰਾਵਾਕ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਬਾਰੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਬਰੁਨੀ (Brunei) ਰਾਜ (Sultanate) ਦਾ ਭਾਗ ਸੀ। ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਦੂਜੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਇਹ ਰਾਜ ਬਿਲਕੁਲ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1946 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆ

ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1963 ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਜ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਾਰਾਵਾਕ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਉਸ਼ਣ ਖੰਡੀ ਹੈ ਪਰ ਗੈਰ-ਸਿਹਤਮੰਦ ਨਹੀਂ। ਦਿਨ ਦਾ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ 32.2° ਸੈਂ. ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ ਘਟ ਕੇ 21.1° ਸੈਂ. ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਯੂ ਵਿਚ ਨਮੀ ਦੀ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 254 ਤੋਂ 500 ਸੈਂ.ਮੀ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਖਾ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵਧੇਰੀ ਵਰਖਾ ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਮਾਰਚ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੱਟ ਦਾ ਉਪਜਾਊ ਮੈਦਾਨ ਸਿਰਫ 8 ਤੋਂ 80 ਕਿ. ਮੀ. ਤਕ ਚੌੜਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਹਾੜ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਹਨ। ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਭਾਗ 1500 ਤੋਂ 1828 ਮੀ. ਉੱਚੇ ਹਨ। ਮੁਖ ਦਰਿਆ ਰੇਜ਼ਾਂਗ (Rejang), ਬਾਰਾਮ (Baram), ਲਿਬਾਂਗ (Limbang) ਅਤੇ ਬਾਤਾਂਗ ਲੁਪਾਰ (Batang Lupar) ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਾਰਾਵਾਕ ਤੋਂ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖਾਸ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਣਿਜੀ, ਤੇਲ, ਰਬੜ, ਸਾਗੋ ਦਾ ਆਟਾ, ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਹਨ। ਇਥੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸੌਨਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਕੋਈ 33,280 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਰਕਬਾ ਖੇਤੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ 28,160 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਰਕਬੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਚਾਉਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—977,013 (1970)

0°50' ਤੋਂ 5°00' ਉ. ਵਿਥ. 109°36' ਤੋਂ 115°40' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19 : ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 8.

ਸ਼ਾਰੀ (Chari or Shari) : ਕੇਂਦਰੀ ਅਫਰੀਕਨ ਗਣਤੰਤਰ ਦਾ ਇਕ ਦਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਚਾਡ ਝੀਲ (lake chad) ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਮੁਖ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਡ ਝੀਲ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਫਰੀਕਨ ਗਣ-ਤੰਤਰ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਮੁਖ ਨਦੀ ਬਿਮਿੰਗੂਈ (Bamingui) ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਥਾਹ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਰਸ਼ੈਬੋ (Fort Archambault) ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਬਹਰ ਅੱਕ (Bahr Aouk), ਬਹਰ ਕੀਟਾ (Bahr Keita) ਅਤੇ ਬਹਰ ਸਾਲਾਮਟ (Bahr Salamat) ਨਦੀਆਂ ਆ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰਸ਼ੈਬੋ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਇਹ ਦਰਿਆ ਨਾਈਲਿਮ (Niellim) ਦੇ ਨੇੜੇ ਗੇ-ਰੈਪਿਡਜ਼ (GJay Rapids) ਝੀਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਾਰਲਾਮੀ (Fort-Lamy) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਹ ਦਰਿਆ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਲਾਗਾਨ (Logone) ਦਰਿਆ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਾਡ ਝੀਲ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ।

ਫਾਰਲਾਮੀ ਅਤੇ ਆਰਸ਼ੈਬੋ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 1,399 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਸ਼ਾਰੀ ਦਾ ਬੇਸਿਨ 650,000 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ, ਇਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 850 ਕਿ. ਮੀ. ਤਕ, ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਾਰੀ ਦਰਿਆ ਦੀ ਹੱਦ ਬਾਰੇ ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਨੂੰ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਖੋਜੀਆਂ ਡਿਕਸਨ ਦੈਨਹਮ (Dixon Denham), ਹਫ ਕਲੈਪਰਟਨ (Hugh Clapperton) ਅਤੇ ਵਾਲਟਰ ਓਡਨੇ (Walter Oudney) ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਾ।

12°58' ਉ. ਵਿਥ. ; 14°31' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 2:743; ਵੈ. ਜ਼. ਡੋ.

ਸ਼ਾਰੋਂ, ਪੀਅਰੀ (Charron, Pierre-1541-1603) : ਇਸ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਦਾ ਜਨਮ 1541 ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ ਪਰਚਲਿਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਸੰਦੇਹਵਾਦ (Scepticism) ਨੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜੰਮ ਰਹੀ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਵਕੀਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਇਸਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਮ ਸਾਸ਼ਤਰ ਵੱਲ ਵੱਧ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਨਾਵਾਰ ਦੀ ਰਾਣੀ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਪਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਬੋਰਡੋ (Bordeaux) ਵਿਚ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀ ਸਭਾ ਦਾ ਸਦੱਸ ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇੰਨੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸਨੇ 1589 ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕੰਮ ਕਾਰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਆਸ਼ਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸੋਚਿਆ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਮੀਸ਼ੈਲ ਡੇ ਮਾਂਟੇਨ (Michel de Montaigne) ਇਸ ਦਾ ਪੱਕਾ ਦੋਸਤ ਤੇ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲੇਸ ਟਰਾਇਸ ਵੈਰੀਟੈਸ (Les Trois Verites-1593) ਅਤੇ ਡੇ ਲਾ ਸਾਗੈਸੀ De La Sagesse-1601) ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ। ਇਸਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੰਨਤਤਾ ਸਾਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਿੰਮਾ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦੀ। ਇਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਰਿਵਾਇਤੀ ਗਿਰਜੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ਤਧਾ ਨਾਲ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ।

ਦੂਜੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਜਾਹਰ ਕੀਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਸੱਚੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਪਨਾ ਹੈ। ਸਤੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਰਹੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਾਰੋਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸੰਦੇਹਵਾਦ ਕਾਰਨ ਅਧਾਰਮਿਕ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜੇਸੂ ਫ਼ਰਾਂਸਵਾ ਗੈਰਾਸੀ (Jesuit Francois Garasse) ਨੇ ਡੇ ਲਾ ਸਾਗੈਸੀ (De La Sagasse) ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਤੋਤਰ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ (breviary), ਆਖਿਆ।

17ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਰੋਂ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮੱਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਇਸਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਚਾ ਈਸਾਈ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸਦੀ ਡੇ ਲਾ ਸਾਗੈਸੀ (De La Sagasse) ਅਤੇ ਕਈ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉਪਰ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਚਾ ਈਸਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

16 ਨਵੰਬਰ, 1603 ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ 5:328

ਸਾਲ (Saul) : ਇਹ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ, ਜੋ ਬੈਂਜਮਨ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਇਕ ਉਘੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸ਼ (Kish) ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਹੜਮਤ ਲਗਭਗ 1025 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੈਮੂਅਲ (Samuel) ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬੜੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪਦਵੀ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੈਮੂਅਲ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਚੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਇਨਸਾਫ਼ ਪਸੰਦ ਵੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਲੋਕਾਂ

ਦੀ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਕੇ ਸੈਮੂਅਲ ਨੇ ਮਿਜ਼ਪਾਹ (Mizpah) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ। ਸੈਮੂਅਲ ਨੇ ਇਸ ਸਭਾ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਰਜਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਭੁਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਾਲ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਚੁਣ ਲਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਸਾਲ ਇਕ ਸਫਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲੀਂ ਇਹ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਸਾਲ ਇਕ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਜੰਗਜੂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਫਲਸਤੀਨ ਦੇ ਲੋਕ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੇ ਫਲਸਤੀਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਜੋਨਾਥਨ (Gonathan) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚੋਂ ਛੁੜਾ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਫਲਤਾ ਹੋਈ ਪਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਗਿਆ ਬਹੁਤ ਔੜਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ। ਇਸ ਨੇ ਬੜੇ ਸਬਰ ਅਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੈਮੂਅਲ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸਬੰਧ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਦਾਉਦ (Dauid) ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਇਸਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਫਲਸਤੀਨ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਉੱਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਤ ਇਸਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਫਲਸਤੀਨ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਮਾਉਂਟ ਗਿਲਬੋ (Mount Gilboa) ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਬੜੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਾਲ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਲੜਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਾਲ ਦੀ ਮੌਤ ਸਬੰਧੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਤ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਸਨੇ ਜਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਫਲਸਤੀਨ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਲਸਤੀਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਪਾਕ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਰਨਾ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ। ਨੌਕਰ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਸਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਡਿਗਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਦੂਜੀ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਕੈਂਥਿਜ ਐਨ. ਹਿਸਟਰੀ—371; ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਜਿਊਡ।

—ਭਸੀਨ

ਸਾਲ (ਲਕੜੀ) : ਸਾਲ ਡਿਪਟੈਰੋਕਾਰਪੇਸੀ (Dipterocarpaceae) ਕੁਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰੁੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਲ ਦੀਆਂ 16 ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਰੁੱਖ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਤੇ ਕਾਫੀ ਕਰੜੇ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੁੱਖ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਤਲਹੱਟੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਗਭਗ 1,000 ਮੀਟਰ ਤੋਂ 1,500 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤਕ ਉਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ, ਬਰਮੂਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ-ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੁੱਖ ਦਾ ਖਾਸ ਗੁਣ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਟ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਗਰਮ ਅਤੇ ਠੰਢੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਰੁੱਖ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੋਰੀਆ ਰੋਬਸਟਾ (*Shorea robusta*) ਹੈ।

ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਬਹੁਤ ਹੰਢਣਸਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਲਗਭਗ ਇਕੋ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੇ ਸਲੀਪਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਵਹਾ ਕੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸਾਲ ਰੁੱਖ ਸਿਰਫ ਲਕੜੀ ਦੇ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਣੇ ਤੋਂ ਕਢਿਆ ਹੋਇਆ ਰੇਜ਼ਿਨ ਜਾਂ ਗੁੰਦ, ਖੂਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ, ਉਤੇਜਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਕੀਟ-ਨਾਸ਼ਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਰੋੜਾਂ, ਵਗਦੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪਾਚਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੱਕਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਦਵਾਈ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੱਡਿਆਂ ਲਈ 20 ਤੋਂ 30 ਗ੍ਰੇਨ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ 10-20 ਗ੍ਰੇਨ ਤਕ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬਰੋਜ਼ਾ ਬਿਆਈਆਂ (*chilblain*) ਅਤੇ ਫੋੜਿਆਂ ਉਪਰ ਪੁਲਟਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਦਾ ਲੇਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਰੋਜ਼ੇ ਵਿਚ ਬਰਾਂਡੀ ਅਤੇ ਅੰਡੇ ਦੀ ਚਿਟਿਆਈ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਲੇਟੀ ਰੀਹ ਦੇ ਦਰਦ ਅਤੇ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਦਰਦਾਂ ਲਈ ਕਾਫੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਬਾਰੀਕ ਧੂੜੇ ਨੂੰ ਗਲ ਦੀ ਘੰਡੀ ਦੇ ਰੋਗ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅੱਗ ਉਪਰ ਇਸਦਾ ਬਾਰੀਕ ਧੂੜਾ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਉਚੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਧੂੰਆਂ ਉੱਠਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਿਮਾਰੀ ਵਾਲੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀੜੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਸੇ. ਪ. ਇੰ. ਪਾ; ਟੈਕਸਟ ਬੁਕ ਆਫ ਬਾਟਨੀ—ਲੋਸਨ ਐਂਡ ਸਾਹਨੀ.

ਸਾਲਸਟ ਟਾਪੂ (Salsette) : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬੰਬਈ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਇਕ ਟਾਪੂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 637 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। 1739 ਵਿਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਟਾਪੂ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ 1774 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ 1782 ਈ. ਵਿਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਅਧੀਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹਾਲੇ ਵੀ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਗਿਰਜਿਆਂ, ਮੱਠਾਂ, ਤੇ ਭਵਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਬਾਕੀ ਹਨ। ਕਨ੍ਹੇਰੀ (*Kanheri*) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦੇ 100 ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੋਧੀ ਸਰਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਰੇਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੁੱਲ ਅਤੇ ਪਟੜੀ ਦੁਆਰਾ ਬੰਬਈ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ -186,449 (1961)

ਸਾਲਗਰਾਮ (ਸ਼ਾਲਗ੍ਰਾਮ) : ਸ਼ਾਲਗ੍ਰਾਮ ਨਗਰ ਕੋਲੋਂ ਗੰਡਕੀ ਜਾਂ ਗੰਡਕਾ ਨਦੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਗੋਲ ਪੱਥਰ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਚਕ੍ਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਇਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰੋਜ਼ ਇਸਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਸ਼ਾਲਗਰਾਮ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੱਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ।

ਅਥਰਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਲਗਰਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਘਰ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਸ਼ਾਲਗਰਾਮ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਪੀ ਕੇ ਕੀਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਜ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ 'ਸ਼ਾਲਗਰਾਮ ਹਮਾਰੈ ਸੇਵਾ' (ਆਸਾ ਮ: ਪ.) ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਰੂਪ ਸ਼ਾਲਗਰਾਮ ਦੀ ਸਾਡੇ ਮਤ ਵਿਚ ਉਪਾਸਨਾ ਹੈ।) 'ਸ਼ਾਲਗ੍ਰਾਮ ਬਿਪ ਪੂਜ ਮਨਾਵਹੁ' (ਬਸੰਤ ਮ.੧)।

ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਲਗਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੁਲਸੀ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਬ੍ਰਹਮਵੈਵਰਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਕਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗਊ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਤੁਲਸੀ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰਾਧਾ ਦੀ ਸਖੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨਾਲ ਤੁਲਸੀ ਨੂੰ ਕੇਲ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਧਾ ਨੇ ਸ਼ਰਾਪ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰ। ਇਸ ਤੇ ਤੁਲਸੀ ਰਾਜਾ ਧਰਮਧਵਜ ਦੀ ਲੜਕੀ ਬਣੀ ਅਤੇ ਸੰਖਚੂੜ ਰਾਖਸ਼ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਗਈ। ਸੰਖਚੂੜ ਨੂੰ ਇਹ ਵਰ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਸਤ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਸੰਖਚੂੜ ਨੇ ਤਿੰਨੇ ਲੋਕ ਜਿੱਤ ਲਏ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਸੰਖਚੂੜ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰਕੇ ਤੁਲਸੀ ਦਾ ਸਤ ਭੰਗ ਕੀਤਾ। ਤੁਲਸੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਪ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਪੱਥਰ ਹੋ ਜਾ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਦਾ ਲਕਸ਼ਮੀ ਵਾਂਗ ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ ਰਹੋਗੀ, ਤੇਰੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਗੰਡਕਾ ਨਦੀ ਅਤੇ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਤੁਲਸੀ ਦਾ ਬੂਟਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸ਼ਰਾਪ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸ਼ਾਲਗਰਾਮ ਹੋਏ, ਜੋ ਗੰਡਕਾ ਨਦੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੁਲਸੀ ਬੂਟਾ ਬਣੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੈਸ਼ਨੂੰ ਸ਼ਾਲਗਰਾਮ ਅਤੇ ਤੁਲਸੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬੜੀ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ. 187,518; ਹਿੰਦੂ ਮੈਨਰਜ਼, ਕਸਟਮਜ਼ ਐਂਡ ਸੈਰੇਮੋਨੀਜ਼ 648-649:3; ਹਿੰ. ਵਿ.ਕੋ.

ਸਾਲਜਬਰਗ (Salzburg) : ਰਾਜ-ਇਹ ਆਸਟਰੀਆ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜ ਹੈ ਜੋ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਬੇਦਬਾ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦ ਵਲੋਂ ਬਾਵੇਰੀਆ (*Bavaria*), (ਪੱਛਮੀ ਜਰਮਨੀ), ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਲੋਂ ਆਰੀਆ ਦੇ ਉਬੀਰਅਸਟੀਰੀਕ (*Oberosterreich*) ਰਾਜ ਪੂਰਬ ਵਲੋਂ ਸਟੀਅਰਮਾਰਕ (*Steiermark*) ਤੇ ਸਟਿਰੀਆ (*Styria*), ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਕੈਰਨਟੈਨ (*Karnten*) ਕਾਰਿੰਨਥੀਆ (*Carinthia*) ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਟੀਰੋਲ (*Tirol*) ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਦਰਿਆ ਸਾਲਜਾਕ (*Salzack*), ਐਨਜ਼ (*Enus*) ਅਤੇ ਮੂਰ (*Mur*) ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕੁਲ ਖੇਤਰਫਲ 7,154 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ 90% ਪਹਾੜੀ ਹੈ।

ਇਹ ਇਕ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਦੋਹਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਸੋਂ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਿਸ਼ਹੋਫਸ਼ੋਫਨ (*Bischofshofen*) ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਖਾਣ, ਕਾਂਸੀ-ਯੁੱਗ (*Bronz Age*) ਵਿਚ ਅਤੇ ਹਾਲਇਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਡਰੰਗਬਰਗ (*Durrnberg*) ਵਿਚ ਨਮਕ ਦੀ ਖਾਣ, ਲੋਹ-ਯੁੱਗ (*Iron Age*) ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕੇਂਦਰੀ ਯੂਰਪ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ। ਇਹ ਅੱਜ ਵੀ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਾਲਜਬਰਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਾਲਇਨ (*Hallein*), ਬਾਦਗਾਸਟੀਨ (*Badgastein*), ਜ਼ਾਲਫੈਲਡੀਨ (*Saalfelden*), ਜ਼ੈਲ ਐਮ ਸੀ (*Zell am See*) ਅਤੇ ਸੈਂਕਟ ਜੋਹਨ (*Sankt*

Johann) ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ।

ਧਰਤੀ ਦੇ ਅਧੇ ਭਾਗ ਤੇ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਭਾਗ ਤੇ ਜੰਗਲ ਹਨ। ਇਥੇ ਪਸ਼ੂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਘੋੜੇ ਪਾਲਣਾ ਤੇ ਡੇਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਯੋਗਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਬੀਅਰ, ਕਪੜਾ ਤੇ ਚਮੜਾ ਆਦਿ ਮੁਖ ਹਨ। ਇਥੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਆਮਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਕਰਕੇ ਜੋ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਸਾਲਜ-ਬਰਗ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਥੋਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਬੰਦਜ਼ਲੈਂਡ ਵਿਚ ਟੇਲਾਂ ਤੇ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ-ਇਹ ਆਸਟਰੀਆ ਗਣਤੰਤਰ ਦਾ ਇਕ ਉਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਲਜਬਰਗ (ਬੰਦਜ਼ਲੈਂਡ) ਗਣਤੰਤਰ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਲਜ਼ਾਕ (Salzoch) ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਪਰਬਤ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਥਾਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਫਰਾਂਸ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਮਿਊਨਿਕ (Munich) ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 139 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਇਕ ਸੜਕ ਇਟਲੀ ਵੱਲ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੋਮਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਹੀ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਖੰਡਰਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਸਾਲਜਬਰਗ ਆਪਣੀ ਉਸਾਰੀ ਕਲਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਗਿਰਜੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗਿਰਜਾ ਰੋਮ ਦੇ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ ਦੇ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਂਗ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਚੌਂਕ ਅਤੇ ਬਾਗ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਪਾਰਕ, ਥੀਏਟਰ, ਆਰਟਗੈਲਰੀ, ਅਤੇ ਹਮਾਮ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ 24 ਵਧੀਆ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੈਲਾਨੀ ਤੇ ਭੂਗੋਲਵੇਤਾ ਹਮਬੋਨਟ ਨੇ ਸਾਲਜਬਰਗ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਫ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਸਾਲਜਬਰਗ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਬਹੁਤ ਸੁਖਾਵਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੈਲਾਨੀ ਇਥੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕੁਝ ਕਿੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣਾ, ਸਾਜ਼ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਸੰਗਮਰਮਰ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—ਰਾਜ 399,681, ਸ਼ਹਿਰ 127,455 (1971)।
47°48' ਉ. ਵਿਥ.; 13° 02' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸਾਲਜਬਰੀ (Salsbury) : ਸਾਲਜਬਰੀ (ਇੰਗਲੈਂਡ)—ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਵਿਲਟਸ਼ਿਰ (WiltShire) ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਬਰੋ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਨਚੈਸਟਰ (Winchester) ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ 38. 6 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਐਵਨ (Avon) ਅਤੇ ਵੈਈਲੀ (Wylie) ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਨਿਯੂ ਸੇਰਮ (New Sarum) ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਲਟਸ਼ਿਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਖੇਤਰ 104 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਗਿਰਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਚਕੋਰ ਸੈਕਟਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ

ਹੈ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਕਈ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਲਜਬਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ 3 ਕਿ.ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਟਿੱਬੇ ਤੇ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਇਕ ਜੁਆਲਾਮੁਖੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲੋਹ-ਯੁੱਗ ਦਾ ਹੈ। ਰੋਮਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫਤਿਹ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰਵੀਡੋਨਮ ਰਖ ਦਿੱਤਾ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ।

ਆਬਾਦੀ—35271 (1971)
51°05' ਉ. ਵਿਥ.; 1°48' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸਾਲਜਬਰੀ (ਅਫਰੀਕਾ)—ਇਹ ਰੋਡੇਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਮਾਸ਼ੋਨਲੈਂਡ (Mashonaland) ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 1483 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 12 ਸਤੰਬਰ, 1890 ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲਾਰਡ ਸਾਲਜਬਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। 477 ਵ. ਕਿ. ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਸਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹਨ। ਕਈ ਕਈ ਮੰਜਲੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਸੰਨ 1957 ਵਿਚ ਇਥੇ ਸੈਂਟਰਲ ਅਫਰੀਕਨ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਰੋਡੇ-ਸ਼ੀਆ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਆਟੋ ਗੈਲਰੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਮੁਖ ਰੇਲ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਾਲਜਬਰੀ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਦੀ ਉਪਜ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸੌਨੇ ਦੀ ਖਾਣ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਪੜਾ ਬੁਣਨ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਇਥੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸੱਨਅਤਾਂ ਹਨ।

1972 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ 477, 000 ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ 75% ਅਫਰੀਕਨ ਤੇ 25% ਗੋਰੇ ਸਨ।

17°50' ਦ. ਵਿਥ.; 31°03' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸਾਲਜਬਰੀ (ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ)—ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਕੈਰੋਲਾਈਨਾ (Carolina) ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸਕਾਚ ਆਇਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਨੌ-ਆਬਾਦਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਲਜਬਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਸੰਨ 1753 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੀ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵੇਲੇ ਇਥੇ ਕੈਂਦ ਕੀਤੇ 10,000 ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਕੈਦੀ ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਥੇ ਇਕ ਕੌਮੀ ਕਬਰ-ਸਤਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਪੜਾ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣਾ ਤੇ ਮੱਕੀ ਉਗਾਉਣਾ ਆਦਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਧੰਦੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—22515 (1970).

35°40' ਉ. ਵਿਥ.; 80°29' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸਾਲਜਬਰੀ (ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ)—ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ

ਵਿਚ ਮੇਰੀਲੈਂਡ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਈਕਾਮਿਕੋ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਿੰਸਿਪ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਾਈਕਾਮਿਕੋ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ ਸ਼ਹਿਰ 1732 ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ 1854 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੀਲੈਂਡ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਡੈੱਲਮਾਰਵਾ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਦਾ ਮੁਖ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਰਗੀਆਂ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਉਦਯੋਗ ਦਵਾਈਆਂ, ਧਾਤ ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹਨ। ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ ਸਟੇਟ ਕਾਲਜ 1925 ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵਾਈਕਾਮਿਕੋ ਸਟੇਟ ਫਾਰੈਸਟ (Wicomico State forest) ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—15,252 (1970)

38°22' ਉ. ਵਿਥ.; 75°36' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ (ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ)—ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਵਿਚ ਲਿਟਲ ਪੈਰਾ (Little Para) ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1856 ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅਸਲੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੇ ਦੂਰ-ਮਾਰ-ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰੇਲ-ਜੰਕਸ਼ਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਮੋਟਰਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਥਾਨਕ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਫਲ ਤੇ ਡੇਰੀ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—56,209 (1971)

34°46' ਦ. ਵਿਥ.; 138°38' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 8:811

ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ, ਅਰਲ ਆਫ ਰਿਚਰਡ ਨੈਵਿਲ (1400-1460 ਈ.): ਨੈਵਿਲ ਖਾਨਦਾਨ ਨੇ 'ਵਾਰ ਆਫ ਰੋਜ਼ਜ਼' (War of Roses, 1459-85) ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਰਿਚਰਡ ਨੈਵਿਲ ਇਸੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਧਨਾਢ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਇਕ ਔਰਤ ਅਲਾਈਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਹ ਅਰਲ ਆਫ ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਪਰੋਕਤ ਜੰਗ ਲੰਕਾਸ਼ਾਇਰ ਅਤੇ ਯਾਰਕ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਡਿਊਕ-ਆਫ-ਯਾਰਕ ਨਾਲ ਰਿਚਰਡ ਨੈਵਿਲ ਦੀ ਭੈਣ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਉਸਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਮਾਇਤੀ ਸੀ। 1459 ਵਿਚ ਬਲੋਰਹੀਥ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ ਨੇ ਲੰਕਾਸ਼ਾਇਰੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਪਰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਬਾਅਦ ਲੁਡਫੋਡ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਯਾਰਕਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਯਾਰਕਿਸਟ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਪਰ 1460 ਵਿਚ ਪਰਤ ਆਏ। ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ ਦੇ ਲੜਕੇ ਅਰਲ-ਆਫ-ਵਾਰਵਿਕ ਨੇ ਨਾਰਥਪਟਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਲੰਕਾਸ਼ਾਇਰੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈਨਰੀ ਛੇਵੇਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਡਿਊਕ-ਆਫ-ਯਾਰਕ ਨੇ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਦਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਰਾਣੀ ਮਾਰਗਰੇਟ ਨੇ ਵੇਕਫੀਲਡ ਦੀ ਲੜਾਈ (30 ਦਸੰਬਰ, 1460) ਵਿਚ ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ

ਤੇ ਯਾਰਕ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕਾਫ਼ੀ ਉਲਟ ਫੇਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਟਾਊਟਨ ਦੀ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੰਗਲੈਂਡ ਉੱਤੇ ਯਾਰਕਿਸਟਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹ.ਪੁ.—ਕਾਰਟਰ ਤੇ ਮੀਅਰਜ਼-ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਬ੍ਰਿਟੇਨ 263;

ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 9

ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ, ਟਾਮਸ ਦਾ ਮਾਨਟਾਗੂ (1388-1428): ਇਹ ਤੀਜੇ ਮਾਨਟਾਗੂ ਅਰਲ, ਜਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਹੈਨਰੀ ਚੌਥੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ 1400 ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ 1409 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਅਰਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਤਾ ਜਿਹਾ ਸਨਮਾਨ ਇਸ ਨੂੰ 1421 ਤਕ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ। ਇਸਨੇ ਫਰਾਂਸ ਦੀਆਂ 1412 ਅਤੇ 1415 ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਸਨੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਹੈਨਰੀ ਪੰਜਵੇਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰਿੰਸਿਪੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਸੇਵਾ ਬਦਲੇ ਇਸ ਨੂੰ 1419 ਵਿਚ ਨਾਰਮੰਡੀ ਦਾ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਪੈਰੋਚ (Perche) ਦਾ ਅਰਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1420 ਵਿਚ ਇਹ ਮੇਨ (Maine) ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਇਸ ਨੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕਮਾਂਡਰ ਨੂੰ ਬੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਹੈਨਰੀ ਪੰਜਵੇਂ 1421 ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਡਿਓਕ ਆਫ ਕਲੈਰੈਂਸ (clarence) ਦੇ ਚੀਫ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੇਨ ਦੇ ਫਰੰਟ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਹ ਹੈਨਰੀ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਪਿਛੋਂ ਜਾਨ ਡਿਊਕ ਆਫ ਬੈਡਫਰਡ ਦਾ, ਜੋ ਕਿ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਰੀਜੈਂਟ ਸੀ, ਦਾ ਚੀਫ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1423 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਪਾਲੀ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸਾਲ 30 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਕਰਿਵੈਂਟ (Crevant) ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਸੰਨ 1424 ਤੋਂ 1426 ਤਕ ਇਸ ਨੂੰ ਮੇਨ ਅਤੇ ਨਾਰਮਨ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜੁਲਾਈ, 1928 ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਕੁਮਕ ਸਮੇਤ ਇਹ ਫੇਰ ਫਰਾਂਸ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਅੰਤਮ ਮੁਹਿੰਮ ਆਰਲੀਐਂਨਜ਼ (Orleans) ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੀ। 27 ਅਕਤੂਬਰ, 1928 ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਕ ਤੌਪ ਦਾ ਗੋਲਾ ਵਜਣ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਤ 3 ਨਵੰਬਰ, 1428 ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਹੋ ਗਈ।

ਹ.ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19:947

ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ, ਰਾਬਰਟ ਆਰਥਰ ਟਾਲਬਟ ਗੈਸਕੁਆਇਨ-ਸੈਲਿਸ (Salisbury, Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil-1830-1930): ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੀਤੀਵਾਨ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਮਾਰਕੁਇਸ (3rd Marquess of Salisbury) ਦਾ ਜਨਮ 3 ਫਰਵਰੀ, 1830 ਨੂੰ ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮਾਰਕੁਇਸ, ਜੇਮਜ਼ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਈਟਨ (Eton) ਅਤੇ ਕਰਾਈਸਟ ਚਰਚ ਆਕਸਫੋਰਡ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 1851 ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਫੇਰੀ ਤੇ ਚਲਾ

ਗਿਆ ਤੇ 1853 ਵਿਚ ਪਰਤ ਆਉਣ ਤੇ ਸਟੈਮਫੋਰਡ (Stamford) ਦੇ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਰਗਰਮ ਸੀ। ਜੁਲਾਈ, 1866 ਵਿਚ ਇਹ ਸੈਕਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਟੇਟ ਫ਼ਾਰ ਇੰਡੀਆ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਤਿਆਗ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਗਿਆ। 1874 ਵਿਚ ਗਲੈਡਸਟੋਨ ਦੇ ਹਾਰ ਜਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ। ਦਸੰਬਰ, 1885 ਵਿਚ ਗਲੈਡਸਟੋਨ ਤੇ ਮੁੜ 1886 ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਫਰਾਂਸ, ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਇਟਲੀ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਯੂਰਪੀਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਇਹ 1892 ਤਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਿਹਾ। ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗਲੈਡਸਟੋਨ ਤੇ ਫਿਰ ਰੋਜ਼ਬਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਪਰ ਜੂਨ, 1895 ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਬਰੀ ਦੇ ਤਿਆਗ-ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਤੇ ਇਹ ਮੁੜ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਤੇ 1902 ਵਿਚ ਸਿਹਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। 1903 ਵਿਚ ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਐਸ. ਬੋਰਡ (1885), ਲੋਕਲ ਗਵਰਨਮੈਂਟ (1888), ਫਰੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ (1891) ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ।

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲ. ਐਨ. ; ਐਨ. ਬਿ.; ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ.

ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ, ਰਾਬਰਟ ਸੈਸਿਲ, ਅਰਲ ਆਫ਼ (Salisbury, Robert Cecil, Earl of, 1563-1612) : ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ ਮਲਕਾ ਐਲਿਜ਼ਾਬੈਥ ਦੇ ਇਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਲਾਰਡ ਬਰਲੇ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ ਘਰ ਅਤੇ ਸੇਂਟ ਜਾਨ ਕਾਲਜ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿਖੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ 1596 ਤੋਂ 1612 ਤਕ ਸੈਕਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਟੇਟ, 1608-1612 ਤਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਮੰਤਰੀ (Lord high Treasurer) ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮਿਰਤੂ (1598) ਮਗਰੋਂ ਉਮਰ ਭਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ (Chief Minister to the Crown) ਰਿਹਾ। ਐਸੈਕਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਰਲ ਅਤੇ ਸਰ ਵਾਲਟਰ ਰੈਲੇ ਇਸਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਇਹ 1584 ਤੋਂ 1586 ਵਿਚ ਵੈਸਟ ਮਿੰਸਟਰ ਤੇ 1588, 92, 97 ਤੇ 1601 ਵਿਚ ਹਾਰਟਫਰਡਸ਼ਿਰ ਦੇ ਚੋਣ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਿਹਾ। ਇਸਦੀ ਸਮਝ-ਬੂਝ ਅਤੇ ਜਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦਾ ਜੇਮਜ਼ ਚੌਥਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਖੂਨ ਖਰਾਬੇ ਦੇ 1603 ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਅਤੇ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਜਦੋਂ ਰਾਬਰਟ ਸੈਸਿਲ 1608 ਵਿਚ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਿਰ ਦਸ ਲੱਖ ਪੌਂਡ ਕਰਜ਼ਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਨਵੇਂ ਕਰ ਲਾ ਕੇ ਸੱਤ ਲੱਖ ਪੌਂਡ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਤਾਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਖਰਚ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਧਰਮ ਦਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ-ਸੰਤੁਲਨ (Balance of Power) ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੀ ਪਰ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਮਾਰਲਬ੍ਰੋ, ਵਿਲਟਸ਼ਿਰ ਵਿਖੇ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 19

ਸਾਲਟ ਲੇਕ ਸਿਟੀ : ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਉਟਾ (Utah) ਸਟੇਟ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਡੈਨਵਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਤੱਟ ਤੇ 478,600 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਵਪਾਰਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਵਿੱਦਿਅਕ

ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੇਟ ਸਾਲਟ ਲੇਕ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੱਖਣੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਲ ਤੋਂ 1280 ਮੀ. ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਾਲਟ ਲੇਕ ਸਿਟੀ ਦੀ ਨੀਂਹ 1847 ਈ. ਵਿਚ ਰਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮਾਰਮਨ ਨੌ-ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ ਸੋਨਾ ਲੱਭਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਮਾਰਮਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ। ਸੰਨ 1851 ਤੇ 1856 ਈ. ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ 1858 ਈ. ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਲਟ ਲੇਕ ਸਿਟੀ ਸਦਾ ਹੀ ਉੱਟਾ ਸਟੇਟ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਕਈ ਖੂਬਸੂਰਤ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਿੱਦਿਅਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਉੱਟਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕਈ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਕਈ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਥੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਫੁਹਾਰੇ ਹਨ, ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਨ 1970 ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 175,885 ਅਤੇ ਮੈਟਰੋਪਾਲੀਟਨ ਖੇਤਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 557,635 ਸੀ। ਗ਼ੈਰ-ਗ਼ੈਰੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 2% ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੀਨੀ, ਜਾਪਾਨੀ, ਹਬਸੀ ਜਾਂ ਫਿਲਪੀਨੋ ਹੀ ਨੌ-ਆਬਾਦਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਂ ਸਕੈਂਡੇਨੇਵੀਆ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਾਰਮਨੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਨ। ਘਰੋਗੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਗ਼ੈਰ ਮਾਰਮਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਧ ਗਈ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਮੇਅਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਬੋਰਡ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਾਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੋਰਡ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਾਂਝੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਜਾਇਦਾਦ ਉਤੇ ਟੈਕਸ, ਲਾਇਸੈਂਸ ਦੀ ਫੀਸ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਦੇ ਟੈਕਸ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਨਅਤਾਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨਾ, ਤੇਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ, ਅਸਲੀ ਤਾਂਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਲੋਹੇ ਤੇ ਸਟੀਲ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਣਾ, ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਪੜਾ ਬਣਾਉਣਾ ਆਦਿ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 19; ਵੈ. ਜ਼. ਡਿ.; ਹੈ. ਵ. ਐ. 1971

ਸਾਲਟਾ : ਰਾਜ-ਸਾਲਟਾ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਦਾ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਰਾਜ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀਵੀਆ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਚਿੱਲੀ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 154,755 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਾ ਪਹਾੜੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਉੱਚਾਈ 5,791 ਮੀ. ਹੈ। ਇਥੇ ਉਪਜਾਊ ਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਭੇਡਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਵੇਰਮੇਜੋ (Vermejo), ਸਾਲਾਦੋ (Salado) ਅਤੇ ਪੈਸੇਜ (Passage) ਦਰਿਆ ਸਿੰਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੁਝ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਹੋਰ ਨਦੀਆਂ ਵੀ ਹਨ।

ਇਥੇ ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬਾ ਆਦਿ ਖਣਿਜੀ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਵੀ ਹਨ। ਲੂਣ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਮੁਖ ਪੇਸ਼ਾ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਹੈ। ਮੱਕੀ, ਐਲਫ਼ੈਲਫਾ, ਗੰਨਾ, ਅੰਗੂਰ, ਕਾਫ਼ੀ, ਤਮਾਕੂ ਤੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਖੱਲਾਂ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਰਾਜ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਰੇਲਾਂ ਤੇ ਸੜਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—510,000 (1970)

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੈਰਮਾ (Lerma) ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 1187 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਦਰਿਆ ਸਾਲਟਾ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਟੁਕੂਮਾਨ (Tucuman) ਤੋਂ 233 ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੰਨ 1582 ਈ. ਵਿਚ ਟੁਕੂਮਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ 'ਹਰਨੈਡੋ ਦਾ ਲੈਰਮਾ' ਨੇ 'ਸੇਨ ਫਿਲਿਪ ਦਾ ਲੈਰਮਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1813 ਈ. ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਪੇਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਹੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਥੇ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਵਸਤਾਂ, ਖਣਿਜੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਲਕੜੀ ਦੀ ਮੰਡੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸੀਮਿੰਟ ਦੇ ਕਾਰ-ਖਾਨੇ ਵੀ ਹਨ। ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਲਈ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—117,400(1971)

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 19; ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 13; ਕੋਲ. ਐਨ. 16; ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਈਅਰ ਬੁੱਕ-1973-74.

ਸਾਲਫਰਡ (Salford): ਇਹ ਗ੍ਰੇਟਰ ਮਾਨਚੈਸਟਰ (ਇੰਗਲੈਂਡ) ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਹੱਦ ਤੇ ਸਥਿਤ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸ਼ਹਿਰ, ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਾਉਂਟੀ ਅਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਬਰੋ ਹੈ। ਸੰਨ 1844 ਵਿਚ ਬਰੋ ਤੋਂ 1888 ਵਿਚ ਕਾਉਂਟੀ ਬਰੋ ਤੇ 1926 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1972 ਦੇ ਲੋਕਲ ਗੌਰਮਿੰਟ ਐਕਟ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਨਚੈਸਟਰ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਲੰਕਾਸ਼ਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਅਰਵੈਲ (Irwell) ਦਰਿਆ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਨਚੈਸਟਰ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਗਿਰਜਾ, ਪੀਲ ਪਾਰਕ, ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ, ਅਜਾਇਬ ਘਰ, ਬਿਉ ਹਿੱਲ ਪਾਰਕ, ਟਾਊਨ ਹਾਲ ਅਤੇ ਰਾਇਲ ਟੈਕਨੀਕਲ ਕਾਲਜ ਹਨ। ਆਰਡਸਲ ਹਾਲ (Ordsall Hall) ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਇਮਾਰਤ ਹੈ।

ਫਲੈਮਿਸ਼ ਜੁਲਾਹੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1360 ਵਿਚ ਇਥੇ ਹੀ ਆ ਕੇ ਆਬਾਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਉੱਘਾ ਕੇਂਦਰ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲਗਭਗ 1000 ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਨ 1894 ਵਿਚ ਮਾਨਚੈਸਟਰ ਨਹਿਰ ਬਣ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਕਪਾਹ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਉਨੀ ਅਤੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ, ਰੇਲ ਦੇ ਇੰਜਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਦੂਜੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—130,641 (1971)

53°28' ਉ. ਵਿਥ.; 2°18' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 8.

ਸਾਲਫੇਰੀਨੋ (Solferino) : ਇਹ ਇਟਲੀ ਦੇ ਮੈਂਚੂਆ (Mantua) ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਜੋ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 30 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਮੀਨੀਚੋ (Minico) ਤੋਂ 8 ਕਿ. ਮੀ. ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਲੰਬਾਰਡੀ ਮੈਦਾਨ (Plain of Lombardy) ਵਿਚ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਉੱਚੇ ਬੁਰਜ ਨੂੰ 'ਇਟਲੀ ਦਾ ਜਾਸੂਸ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੈ ਕਿ 24 ਜੂਨ, 1859 ਨੂੰ ਇਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਸਟਰੀਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ

ਦੀ ਕਮਾਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਆਸਟਰੀਆ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਫਰਾਂਸਿਸ ਜੋਜ਼ੈੱਫ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿਛੋਂ ਜਿੱਤ ਫਰਾਂਸ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹੋਈ, ਪਰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਵਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਆਸਟਰੀਅਨ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਦੇ 22000 ਜਵਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 17,000 ਸੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ 11 ਜੁਲਾਈ, 1859 ਈ. ਨੂੰ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸਿਸ ਜੋਜ਼ੈੱਫ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀਲਾਫਰਾਂਕਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸੰਧੀ ਉੱਤੇ ਦਸਖਤ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ।

ਆਬਾਦੀ—2,000 (1961)

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 20 ; ਐਨ. ਅਮੈ. 25 ; ਕੋਲ. ਐਨ.

ਸਾਲਬਰ ਮਿਸਰੀ : ਵੇਖੋ, ਮਿਸਰੀ

ਸਾਲਵਾਹਨ (ਸਲਵਾਨ) ਰਾਜਾਂ : ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤਯ ਦਾ ਵੈਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਲ 78 ਈ. ਤੋਂ ਚਲਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸੀ, ਉਹ ਥਾਂ ਰਿਆਸਤ (ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੱਖਣ) (ਹੁਣ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿਚ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮਪੁਰੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਾਲਵਾਹਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਫਤਿਹ ਕਰਕੇ ਸਲਵਾਹਨਕੋਟ (ਸਯਾਲਕੋਟ) ਵਸਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਲੰਦ, ਰਸਾਲੂ, ਪੂਰਨ, ਸੁੰਦਰ ਆਦਿ 16 ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਕਾਰੂਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਤਵਾਹਨ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਲਵਾਨ ਰਸਾਲੂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਕਰਮਾਜੀਤ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਸਾਲਵਾਹਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸਾਲਵਾਹਨ ਦੀ ਇਕ ਰਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾਰਮਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਭਵਾਨੀ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਜੈਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬਿਕਰਮਾਜੀਤ ਨੇ ਸਾਲਵਾਹਨ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਭਵਾਨੀ, ਚੰਡਕਾ, ਜਗਮਾਤਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਾਲਵਾਹਨ ਦੀ ਸੈਨਾ ਮਰੇ ਹੀ ਨਾ ਸਗੋਂ ਫਿਰ ਉੱਠ ਉੱਠ ਕੇ ਲੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਿਕਰਮਾਜੀਤ ਦੀ ਸੈਨਾ ਸਾਰੀ ਮਾਰੀ ਗਈ। ਫੇਰ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜੇ ਲੜਨ ਲੱਗੇ। ਜਿਹੜਾ ਵਾਰ ਬਿਕਰਮਾਜੀਤ ਕਰੇ, ਸ਼੍ਰੀ ਚੰਡੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਬਚਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਾਲਵਾਹਨ ਦੀ ਪਟਰਾਣੀ ਨੇ ਗੋਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਰ ਲੈ ਲਿਆ। ਸਾਲਵਾਹਨ ਹੱਥੀਂ ਬਿਕਰਮਾਜੀਤ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਦੇਵੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰਸਾਲੂ ਰਖਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਾਲਵਾਹਨ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦਾ ਵਰਣਨ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਾਲਵਾਹਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਕਾਦਰਯਾਰ ਨੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦੀ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਸਿਆਲਕੋਟ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਰਖਨਾਥ ਆਖਦੇ ਹਨ "ਤੇਰੇ ਘਰ ਬੱਚਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਉਮਰ ਔਕੜਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰੇਗੀ। ਤੂੰ ਉਦੇ ਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਚੌਧਲ ਦੀ ਬੇਟੀ ਇੱਛਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਘਰ ਔਲਾਦ ਹੋਵੇਗੀ।" ਰਾਜਾ ਉਦੇ ਨਗਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਔਕੜਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਈ ਥਾਂ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇੱਛਰਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਲੂਣਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵਰਣਨ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਹਨ ਪੂਰਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੂਸਰੀ ਰਾਣੀ ਲੂਣਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇੱਛਰਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪੂਰਨ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਪੂਰਨ ਜੋਗੀ ਦੇ ਵਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਰਸਾਲੂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਾਲਵਾਹਨ ਵੰਸ਼ : ਵੇਖੋ, ਸਾਤਵਾਹਨ ਵੰਸ਼

ਸਾਲਵਾਡੋਰ (Salvador) : ਇਹ ਉਤਰੀ-ਪੂਰਬੀ ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਦੇ ਬਾਹੀਆ (Bahia) ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਮੁਖ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਇਹ ਆੱਲ ਸੇਂਟਸ ਬੇ (All Saints Bay) ਨੂੰ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਨਾਲੋਂ ਜੁੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਸਿਰੇ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1549 ਈ. ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਦੀ ਪੁਰਤਗੇਜ਼ੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਖਾੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖੰਡ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਸਮੁੰਦਰੀ ਡਾਕੂ ਅਤੇ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਗਈ। ਸੰਨ 1624 ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਡੱਚ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਅਗਲੇ ਹੀ ਸਾਲ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1823 ਤਕ ਇਹ ਪੁਰਤਗੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠਾਂ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅਫਰੀਕੀ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਜੇ ਵੀ ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਬਸ਼ੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰਸਮੇ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਕਰਕੇ ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਇਹ ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਦੀਆਂ ਵਧੀਆ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਥੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬਣਾਉਟੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੋਕੋ, ਤਮਾਕੂ, ਖੰਡ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ, ਰਿੰਡ ਦੇ ਬੀਜ, ਹੀਰੇ, ਸਖਤ ਲਕੜੀ ਅਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਆਦਿ ਦੀ ਬਰਾਮਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖਾਣੇ ਦੀ ਪੈਕਿੰਗ, ਤਮਾਕੂ, ਕੱਪੜਾ, ਧਾਤ, ਲਕੜੀ ਅਤੇ ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁਖ ਕਿੱਤੇ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣਾ ਇਥੋਂ ਦੀ ਮੁਖ ਸਨਅਤ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋ ਹਿਸਿਆਂ, ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸੜ੍ਹਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਮੀਟਰ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਪਾਰਕ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ (Commercial District) ਅਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਭਾਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਉਪਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਜੋ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਕਈ ਕਿਲੋਮੀਟਰਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਗਿਰਜਾ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਥਰਡ ਆਰਡਰ ਆਫ ਸੇਂਟ ਫਰਾਂਸਿਸ (Third Order of St. Francis, 1701) ਦਾ ਗਿਰਜਾਘਰ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਬਾਰਾ ਲਾਈਟ ਹਾਊਸ (Bara Light house) ਅਤੇ 17 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੀ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਬਾਹੀਆ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਾਈਟੀ ਫੈਡਰਲ (universidade Federal, 1946) ਅਤੇ ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਾਈਟੀ ਕੈਟੋਲਿਕਾ (universidade Catolica, 1961) ਦੀ ਸੀਟ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਈ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵੀ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—998,258 (1970)।

12°59' ਦ. ਵਿਥ.; 38°31' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:823

ਸਾਲਵਾਡੋਰ, ਐਲ (Salvador, El) : ਇਹ ਮੱਧ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਘਣੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਗਣਰਾਜੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 20,975 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 3,541,000 ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ 290 ਦੇ ਲਗਭਗ ਵਿਅਕਤੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 320 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਰੀਪਬਲਿਕ ਆਫ ਗਵਾਤੇ-ਮਾਲਾ (Guatemala) ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਰੀਪਬਲਿਕ ਆਫ ਹਾਂਡੂਰਾਸ (Honduras) ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਾਨ ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਹੈ।

ਭੂ-ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ

ਧਰਾਤਲ -ਐਲ ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਵਿਚ ਪਰਬਤ ਲੜੀਆਂ, ਮੈਦਾਨ, ਝੀਲਾਂ ਅਤੇ ਦਰਿਆਈ ਘਾਟੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :—(1) ਤੰਗ ਸਾਹਿਲੀ ਮੈਦਾਨ ਜੋ ਸਾਹਿਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ ; (2) ਦੱਖਣੀ ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਜਿਸਦੀ ਔਸਤ ਉਚਾਈ ਲਗਭਗ 1220 ਮੀਟਰ ਹੈ ; (3) ਕੇਂਦਰੀ ਮੈਦਾਨ ; (4) ਲੈਂਪਾ (Lempa) ਅਤੇ ਗਰੈਂਡ ਦੀ ਸਾਨ ਮੀਗੇਲ (Grande de san Miguel) ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ; (5) ਉੱਤਰੀ ਪਰਬਤ ਖੰਡ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਟਾਪਾ (Metapan) ਅਤੇ ਚਾਲਾਟੇਨਾਂਗੋ (Chalatenango) ਪਰਬਤ ਲੜੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀ ਉਚਾਈ 1500 ਤੋਂ 2000 ਮੀਟਰ ਤਕ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀਹ ਤੋਂ ਵਧ ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ ਪਰਬਤ ਦੱਖਣੀ ਪਰਬਤਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਈਸਾਲ ਕੋ (1830 ਮੀਟਰ) ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਈਟ ਹਾਊਸ ਆਫ ਪੈਸਿਫਿਕ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਪਰਬਤ ਸਾਨ ਮਾਰਸੀਲੀਨੋਂ ਸਾਂਤਾ ਆਨਾ (San Marcelino, Santa Ana) ਜਿਸਦੀ ਉਚਾਈ 2,381 ਮੀਟਰ ਹੈ, ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੈ।

ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ -ਐਲ ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੌ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦਰਿਆ ਹਨ। ਲੈਂਪਾ ਅਤੇ ਗਰੈਂਡ ਦੀ ਸਾਨ ਮੀਗੇਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਿਆ ਹਨ। ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਝੀਲਾਂ ਹਨ। ਲਾਗੋ ਦੀ ਈਲੋਪਾਂਗੋ (Lago de Ilopango, 64 ਵ. ਕਿ. ਮੀ.) ਅਤੇ ਲਾਗੂਨਾ ਕੋਆਟੇਪੇਕੋ (Laguna Coatepeque, ਲਗਭਗ 38 ਵ. ਕਿ. ਮੀ.) ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਝੀਲਾਂ ਹਨ।

ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਜਾਊ ਭਾਗ ਦੱਖਣੀ ਪਰਬਤ ਲੜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ ਪਰਬਤਾਂ ਦੇ ਲਾਵੇ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਘਾਟੀਆਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਥਰੀਲੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਲੀ ਮੈਦਾਨ ਸੈਲਾਬ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਜਲਵਾਯੂ -ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਤਪਤ ਖੰਡ ਵਾਲਾ ਹੈ ਪਰ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਗ ਉੱਚਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗਰਮੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਤਾਪਮਾਨ ਆਮ ਕਰਕੇ 15° ਸੈਂ. ਤੋਂ 23° ਸੈਂ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਈ ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ ਤਕ ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਟੈਂਪੋਰਲ ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤਕ ਮੌਸਮ ਖੁਸ਼ਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨੀਵੇਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਲਾਨਾ ਔਸਤ ਵਰਖਾ 162 ਸੈਂ. ਮੀ. ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਪਰਬਤ ਲੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਖਾ 177 ਤੋਂ 246 ਸੈ. ਮੀ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਜੰਤੂ -ਉੱਚੇ ਪਰਬਤੀ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਘਾਹ ਦੇ

ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਬਚੇ ਖੁਚੇ ਬਤੂਨ ਅਤੇ ਚੀਲੂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪਤਝੜ ਦੇ ਦਰਖਤ, ਝਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਤਪਤ-ਖੰਡ ਦੇ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਲੀ ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਪਾਰਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਹ ਅਤੇ ਪਤਝੜ ਵਾਲੇ ਦਰਖਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਦਰਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਲਸਮ (Balsam) ਆਪਣੀ ਸੁਗੰਧੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਸਾਹਿਲੀ ਖੰਡ ਵਿਚ ਖਜ਼ੂਰ ਅਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਦਰਖਤ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਥਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਮੱਧ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੂਹੇ ਵਰਗੇ ਜਾਨਵਰ, ਚੀਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੀੜੇ ਮਕੋੜੇ ਇਥੇ ਆਮ ਹਨ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਝੀਲਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਅਤੇ ਮਗਰਮੱਛ ਆਦਿ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ-ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਐਲ ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਗਰੁੱਪ ਵਸਦੇ ਸਨ ਜੋ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਅਗਾਂਹ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਥੇ ਪਪੀਲ (Pipil) ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਰਹੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਸਪੇਨ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਜੋ 1524 ਈ. ਵਿਚ ਇਥੇ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤਕ ਰਿਹਾ। ਕਾਹਵੇ ਦੇ ਵਪਾਰ ਤੋਂ ਸਪੇਨੀਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸੰਨ 1811 ਤੋਂ 1849 ਤਕ ਐਲ ਸਾਲਵਾਡੋਰ, ਸੈਂਟਰਲ ਅਮੈਰੀਕਨ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਟੇਟ ਰਿਹਾ ਜੋ 1839 ਈ. ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਗਈ ਅਤੇ 1841 ਈ. ਵਿਚ ਐਲ ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਗਣਤੰਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਥੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵੀ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਚਲਦੀ ਰਹੀ।

ਆਰਥਿਕਤਾ

ਖੇਤੀਬਾੜੀ-ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਬੜੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਉਪਜਾਂ ਕਾਹਵਾ, ਕਪਾਹ ਅਤੇ ਗੰਨਾ ਆਦਿ ਹਨ। 'ਕਾਫੀ' ਕਾਫੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ, ਜਾਪਾਨ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਲਸਮ ਦਰਖਤ ਤੋਂ ਬਾਲਸਮ ਮੱਲੂਮ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਐਲ ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨ ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਤੋਂ 56 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਲੈਂਪਾ ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ ਜਲ-ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਹੈ।

ਉਦਯੋਗ-ਸ਼ਰਾਬ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨਾ, ਖਾਦ, ਸੀਮਿੰਟ, ਪਲਾਸਟਿਕ, ਤਮਾਕੂ, ਕਪੜਾ, ਚਮੜੇ ਤੇ ਲਕੜੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਬਣਾਉਣਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਉਦਯੋਗ ਹਨ।

ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਸੈਲਾਨੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਆਮ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਸੰਨ 1965 ਤੋਂ ਇਥੇ ਹਰ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੇਲਾ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਅੱਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਨੌਂ ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਬੈਂਕ ਹਨ।

ਆਵਾਜਾਈ-ਉੱਤਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਬਹੁਤ ਅੱਡੇ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਪੈਨ

ਅਮੈਰੀਕਨ ਹਾਈਵੇ (Pan American Highway) ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਰੂਟ ਐਲ ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਲੱਗਭਗ 700 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਵਪਾਰ ਲਈ ਇਥੇ ਤਿੰਨ ਬੰਦਰ-ਗਾਹਾਂ ਆਕਾਹੂਤਲਾ (Acajutla), ਲਾ ਲੀਬਰਤਾਦ (La Libertad) ਅਤੇ ਲਾ ਯੂਨੀਅਨ (La Union) ਹਨ। ਸਾਨ ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਤੋਂ 8 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ ਈਲੋਪਾਂਗੋ ਫੀਲਡ (Ilopango Field) ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਸੰਨ 1962 ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤਿੰਨ ਵਿਧਾਨਕ, ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਐਲ ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਨੂੰ 14 ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਅਗੋਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਨਗਰਪਾਲਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦਾ ਇਕ ਗਵਰਨਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 4500 ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ, ਇਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪੁਲੀਸ ਅਤੇ ਇਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਪੁਲੀਸ ਹੈ। ਇਥੇ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਹਵਾਈ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਫੌਜ ਹੈ।

ਇਥੇ ਦੀ ਮੁਦਰਕ ਇਕਾਈ 'ਕੋਲਨ' (Colon) ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 100 ਸੈਂਟ (Centavos) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਕੋਲਨ ਸੰਯੁਕਤ-ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ 40 ਸੈਂਟਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਪੈਂਡ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 6 ਕੋਲਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕ-ਐਲ ਸਾਲਵਾਡੋਰ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦਾ ਮਿਆਰ ਕਾਫੀ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਫੀ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ-ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀ-ਸਕੂਲਾਂ, ਪਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਯੂਨੀਵਰ-ਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਇੰਸ, ਸਾਹਿਤਕ, ਉਦਯੋਗ, ਹੋਟਲ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਪਾਲਣ ਸਬੰਧੀ ਡਿਗਰੀ ਸਕੂਲ ਵੀ ਹਨ। ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਫਾਈਨ ਆਰਟਸ ਅਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਦੋ ਹੋਰ ਅਦਾਰੇ ਹਨ।

ਸੰਨ 1961 ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ 4000 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਮਗਰ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਹੈ। ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਸਿਹਤ-ਕੇਂਦਰ ਕਾਫੀ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.-ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮੈ.6:731

ਸਾਲਵੀ, ਨਿਕੋਲੋ (Salvi, Nicolo; 1697-1751) : ਇਹ ਇਕ ਇਤਾਲਵੀ ਬੁੱਤ-ਘਾੜਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ ਨਿਕੋਲੋ ਰੀਚੀਲੀਨੀ (Ricciolini) ਨਾਂ ਦੇ ਪੇਂਟਰ ਦੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਐਨਟੋਨੀਓ ਕੈਨੇਵਰੀ (Antonio Canevari) ਪਾਸੋਂ ਉਸਾਰੀ ਕਲਾ ਦਾ ਅਧਿ-ਐਨ ਕੀਤਾ। ਰੋਮ ਦਾ ਟਰੇਵੀ ਫੁਹਾਰਾ ਇਸਦਾ ਸਾਹਕਾਰ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਕਈ ਹੋਰ ਡੀਜ਼ਾਈਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਅੱਡਲ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਕਿ ਇਹ ਇਸ ਫੁਹਾਰੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕਰਵਾ ਸਕਿਆ। ਸੰਨ 1751 ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਜਿਸਪੀ ਪਾਨਿਨੀ (Giuseppe

pannini) ਨੇ ਇਸ ਡੁਹਾਰੇ ਨੂੰ 1762 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 19:975.

ਸਾਲਵੀਨ ਦਰਿਆ (Salween River) : ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਮੁਖ ਦਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਦਰਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਤਾਂਗ-ਕੁ-ਲਾ ਸ਼ਾਨ ਮੋ (Tan-Ku-la Shan-mo) ਨਾਂ ਦੀ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ 2400 ਕਿ. ਮੀ. ਨੂੰ ਵਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਚੀਨ ਦੇ ਯੂਨਾਨ (Yunnan) ਰਾਜ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਬਰਮਾ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਮਲਮੇਨ (Moulmein) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੀ ਮਾਰਟਾਬਾਨ (Martaban) ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ ਬਰਮਾ ਤੇ ਥਾਈਲੈਂਡ ਵਿਚਕਾਰ 128 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਹੱਦ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੰਗਲੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸੌੜੀਆਂ ਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ 900-1800 ਮੀਟਰ ਤਕ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਵਗਦਾ ਹੋਇਆ ਬਰਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਪਠਾਰ (Shan Plateau) ਨੂੰ ਕੱਟਦਾ ਹੈ। ਬਰਮਾ ਰੋਡ (ਹੈਂਗੀਗ ਬ੍ਰਿਜ) ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਰਾਜ ਦੇ ਕਈ ਪੱਤਣ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਖਤਰਨਾਕ ਤੇਜ਼ ਝਾਲਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤੇ ਨਾਮ ਪਿਲੂ (nam pilu) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਜਲ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ 160 ਕਿ. ਮੀ. ਤਕ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੌਲਮੇਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਾਲਵੀਨ ਗਾਈਇੰਗ (Gying) ਅਤੇ ਅਟਾਰਨ (Ataran) ਨਦੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਅਲੂਵੀਅਲ ਡੈਲਟਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

16°31' ਉ. ਵਿਥ.; 97°38' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 8.825

ਸਾਲਵੇ, ਅਰਨਸਟ (Solvay, Ernest; 1838-1922) : ਇਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਨਅਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਬੈਲਜੀਅਮ ਵਿਖੇ 16 ਅਪਰੈਲ 1838 ਨੂੰ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਮੈਲੋਨ (Malonne) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੂਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭੌਤਿਕ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਿਕ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਰੁਚੀ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1860 ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਕ ਨਿਕਟ ਸੰਬੰਧੀ ਦੇ ਗੈਸ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਸੰਨ 1863 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਲੂਣ ਤੋਂ ਸੋਡਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਲੱਭਿਆ ਅਤੇ ਕਏ (Couillet) ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਇਸੇ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਲੂਣ ਤੋਂ ਸੋਡਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਲਗਾਇਆ। ਮੁਢਲੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1866 ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਉਤਪਾਦਨ 1,500 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1913 ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਰਖਾਨਾ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੀ। ਸੰਨ 1894 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਬ੍ਰੁਸਲਜ਼ (Brussels) ਵਿਖੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਬ੍ਰੁਸਲਜ਼ ਵਿਖੇ 26 ਮਈ 1922 ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲ. ਐਨ. 17:448; ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20:964.

ਸਾਲਵੇ ਫਰਥ (Solway Firth) : ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਵਿਚਕਾਰ ਆਇਰਿਸ਼ ਸਾਗਰ ਦੀ ਇਕ ਸੰਕੀਰਣ ਖਾੜੀ (inlet) ਹੈ ਜੋ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵਿਗਟਨਸ਼ਿਰ (Wigtownshire), ਕਰਕੁਬਰੀਸ਼ਿਰ (Kirkcudbrightshire), ਡਮਫਰੀਸ਼ਿਰ (Dum-

frieshire) ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕੰਬਰਲੈਂਡ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੇਂਟ ਬੀਜ (St. Bees) ਦੇ ਅਗਲੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਐਬੇ (Abbey) ਦੇ ਅਗਲੇ ਸਿਰੇ ਤਕ ਇਸਦੀ ਚੌੜਾਈ 35 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਚੌੜਾਈ 56 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਤਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਵਾਰ ਭਾਟੇ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਰੇਤ ਵਿਛਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੇਤ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸਿਲਥ (Silloth) ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬੋਨਿਸ (Bowness) ਤੇ ਐਨਨ (Annan) ਤਕ ਇਸ ਉੱਤੇ ਇਕ ਢਾਈ ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਰੇਲਵੇ ਪੁਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਫਰਥ, ਇਸ ਉਪਰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਪੁਲ (muddy ford) ਤੋਂ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਜਵਾਰਭਾਟੇ 7.6 ਮੀ. ਉੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20:964.

ਸਾਲਵੇਮੀਨੀ, ਗਾਤਾਨੋ (Salvemini, Gaetano) : ਇਸ ਇਤਾਲਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਸਤੰਬਰ, 1873 ਵਿਚ ਮਾਲਫੇਟਾ (Malfetta) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। 1902 ਵਿਚ ਇਹ ਮੈਸੀਨਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। 1917 ਵਿਚ ਇਹ ਫਲੋਰੈਂਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਚੇਅਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣਿਆ। 1911-1912 ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਇਕ Unita ਨਾਂ ਦੇ ਲਿਬਰਲ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਰਿਹਾ। 1919-1921 ਦੌਰਾਨ ਇਤਾਲਵੀ ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਿਹਾ। ਇਤਾਲਵੀ ਫਾਸਿਸਟ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬੰਦਸ਼ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਨ 1925 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਫਾਸਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਰੁੱਧ ਅਖਬਾਰ ਕੱਢਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1934 ਵਿਚ ਇਹ ਹਾਰਵਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਤੇ 1948 ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਮੈਰੀਟਸ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਦੀ ਫਾਸਿਸਟ ਡਿਕਟੇਟਰਸ਼ਿਪ ਇਨ ਇਟਲੀ,' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 19.

ਸਾਲਾਜ਼ਾਰ, ਆਨਟੋਨਿਓ ਦ ਆਲੀਵੀਰਾ (Salazar, Antonis de oliveira) : ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਨੀਤੀਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 28 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1889 ਨੂੰ 'ਵੀਮੇਰੂ' ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1914 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੁਈਮਬਰਾ ਵਿਚ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਲੈਕਚਰਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਨ 1918 ਵਿਚ ਇਥੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣਿਆ। 28 ਮਈ, 1926 ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਵਿਦਰੋਹ ਸਫਲ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਜਦੋਂ ਪੁਰਤਗਾਲ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਤਾਂ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋਸ਼ਾ ਲੈਣ ਲੱਗਾ। 30 ਮਈ, ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿੱਤ-ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ, ਪਰ ਜਰਨੈਲ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਸ ਪਦ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। 7 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1928 ਨੂੰ ਇਹ ਮੁੜ ਵਿੱਤ-ਮੰਤਰੀ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। 5 ਜੁਲਾਈ, 1932 ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1933 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਪੁਰਤਗਾਲ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 19:870.

ਸਾਲਾਮਾਨਕਾ (Salamanca) : ਪ੍ਰਾਂਤ-ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਸਪੇਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਰਤਗਾਲ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਰੀਓਦਾਓਰੋ

(Rio Duero-Portuguese Donro) ਉੱਤਰੀ ਸਰਹੱਦ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 12,336 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੇਤਰ ਮੈਸੇਟਾ ਸੈਂਟਰਲ ਪਠਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸਾਈਐਰਾ ਦੇ ਪੇਨਾ ਦੇ ਫਰਾਂਸਿਆ (Sierra de Pena de Francia) ਦਾ ਪਰਬਤੀ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪੇਨਾ ਦੇ ਫਰਾਂਸਿਆ ਦੀ ਚੋਟੀ 723 ਮੀਟਰ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਹਨ। ਸਾਈਐਰਾ ਦੇ ਗਾਟਾ (Sierra de Gata) ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਚਕੰਦਰ ਅਤੇ ਫਲਦਾਰ ਦਰਖਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਕਣਕ ਵੀ ਉਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਥੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਟ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਯੂਧਾਧ -ਰੋਦਰੀਗੋ (Ciudad-Rodrigo), ਸਾਲਾਮਾਨਕਾ ਅਤੇ ਬੇਜਾਰ (Bejar) ਇਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ।

ਸੰਨ 1970 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 371,607 ਸੀ।

ਸ਼ਹਿਰ (ਸਪੇਨ)—ਸਾਲਾਮਾਨਕਾ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾਓਰੋ ਦਰਿਆ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਟਾਰਮੇਸ (Tormes River) ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਪਹਾੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਡਰਿਡ (Madrid) ਤੋਂ ਲਗਭਗ 160 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਜਰਨੈਲ ਹੈਨੀਬਾਲ (Hannibal) ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਰੋਮ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤ, ਲਿਊਸੀਟੇਨੀਆ (Lusitania) ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਥੱਲੇ ਆ ਗਿਆ। ਰੋਮਨ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਂਡਾਲ (Vandal) ਅਤੇ ਵਿਸਗਾਥਾਂ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਅਰਬਾਂ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1085 ਵਿਚ ਟੋਲੀਡੋ (Toledo) ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸੁਨਿਹਰੀ ਸਮਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਛੋਟਾ ਰੋਮ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1808 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੇ ਸਾਲਾਮਾਨਕਾ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਘਰੇਲੂ ਯੁੱਧ (1936-1939) ਦੌਰਾਨ ਜਰਨੈਲ ਫਰੈਂਕ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1937-1938 ਵਿਚ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੀ ਰਿਹਾ।

ਇਥੇ ਖੁਰਾਕ ਪ੍ਰਾਸੈਸ ਕਰਨ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਚਮੜੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਅਤੇ ਭਾਂਡੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਪੇਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਲਾਮਾਨਕਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਪਲਾਜ਼ਾ ਮੇਅਰ (Plaza Mayor) ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਚੌਂਕ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਚੌਂਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਰੇਲਵੇ ਜੰਕਸ਼ਨ ਵੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—125,220 (1970)

40°58' ਉ. ਵਿਥ.; 5°39' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸ਼ਹਿਰ (ਮੈਕਸੀਕੋ)—ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਕੇਂਦਰੀ ਮੈਕਸੀਕੋ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਕੇਂਦਰੀ ਗਵਾਨਾਹੁਆਟੋ (Guanajuato) ਨਾਮੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਗੀਓ ਲਰਮਾ (Rio Lerma) ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਤਹ ਤੋਂ 1721 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਪੈਟਰੋਲ ਸਾਫ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ, ਆਟੇ ਅਤੇ ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਿਕ ਪਲਾਂਟ ਵੀ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—103,740 (1970)

20°34' ਉ. ਵਿਥ.; 10°12' ਪੂ. ਲੰਬ

ਹ. ਪੂ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ.8:803; ਐਨ. ਬ੍ਰ. 19:930 ਕੋਲੀ. ਐਨ. 6:709

ਸਾਲਾਮਾਨਕਾ (ਸੈਲਾਮੈਂਗਕਾ) ਦੀ ਲੜਾਈ (Salamanca, war of—1812) : ਇਹ ਲੜਾਈ 22 ਜੁਲਾਈ, 1812 ਈ. ਨੂੰ ਸਾਲਾਮਾਨਕਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਇਤਿਹਾਦੀ ਫੌਜਾਂ (Allied forces) ਦੀ ਕਮਾਨ ਵੈਲਿੰਗਟਨ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਮਾਰਮਾਂਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵੈਲਿੰਗਟਨ ਨੇ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਆਰਪਾਈਲਜ਼ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਇਸ ਨੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੜੀ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਾਹ ਜਾਂਦੀ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਮਾਰਮਾਂਟ ਨੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਲਿੰਗਟਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਦੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 46,000 ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 42,000 ਸੀ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਦੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ 6,000 ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ 15,000 ਫੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਹ. ਪੂ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 19

ਸਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ : ਸਾਲਾਮਾਰ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ 'ਆਨੰਦ ਦਾ ਘਰ'। ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਗ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਖੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ। ਸ੍ਰੀ-ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਸਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ ਨਿਸ਼ਾਤ ਬਾਗ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 3 ਕਿ. ਮੀ. ਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਗ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਬੇਗਮ ਨੂਰ-ਜਹਾਂ ਲਈ 1619 ਈ. ਵਿਚ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਾਗ ਤਕ-ਰੀਬਨ ਨਿਸ਼ਾਤ ਬਾਗ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 549 ਮੀਟਰ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ 183 ਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਹ ਨਹਿਰਾਂ, ਆਬਸਾਰਾਂ, ਫੁਹਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਆਰੀਆ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਦਰਖਤਾਂ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲਾ ਸਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਲਗ ਭਗ 5 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਾਹ-ਜਹਾਂ ਨੇ ਸੰਨ 1641 ਈ. ਵਿਚ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਲਗ ਭਗ ਛੇ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਬਾਗ ਲਗਭਗ 80 ਏਕੜ ਰਕਬੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਗ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਤਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮਕਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚਬੂਤਰਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਬੈਠਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲਹਿਰੀਏ-ਦਾਰ ਪੱਥਰ ਦੀ ਚਾਦਰ ਉਪਰ ਦੀ ਝਰਦਾ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਗ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਣਾਈ ਇਕ ਤਿ-ਦਰੀ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਹੇਠ ਤਹਿਖਾਨਾ ਹੈ। ਸਾਲਾਮਾਰ ਦੇ ਫੁਹਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਹਨ।

ਹ. ਪੂ.—ਮ. ਕੋ.: 187; ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ : 59.

ਸਾਲਾਰ ਜੰਗ, ਸਰ (1829 ਈ.—1883 ਈ.) : ਇਹ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਮੀਰ ਤੁਰਬ ਅਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿਖੇ 1829 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸੰਨ 1853 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਸਰਾਜੂਲ ਮੁਲਕ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦਾ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ । ਇਸ ਨੇ ਨਜ਼ਾਮ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਅਰਥ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚੋਂ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕੀਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸਨੇ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ, ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ, ਸਿੰਜਾਈ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ । ਗ਼ਦਰ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ । ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ ਤੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਨਾ ਰੋਕ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਖਬਰ ਉਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹਮਲਾ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੀ ਫੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਸਦਕਾ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰਹੀ । ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਹੋਣ ਦਾ ਇਸ ਨੇ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ । ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਫਜ਼ਲੁਦੌਲਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਇਕਤਦਾਰ ਕੁਝ ਘਟ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ 1869 ਈ. ਵਿਚ ਮੀਰ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲੀ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀ ਥਾਂ ਨਜ਼ਾਮ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਰਸੂਖ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ । ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੀਜੈਂਸੀ ਦਾ ਅਮੀਰ ਕਬੀਰ (ਸ਼ਮਸ ਉਲ ਉਮਰਾ) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ । ਸੰਨ 1876 ਈ. ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੇਰਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਅਸਫਲ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ 8 ਫਰਵਰੀ, 1883, ਈ. ਨੂੰ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿਚ ਹੋਈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19

ਸਾਲਾਵਯੋਅਫ, ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਸਰਗੇਈਵਿਚ (Solovyou Vladimir Sergeyevich 1853-1900) : ਇਸ ਰੂਸੀ ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦਾ ਜਨਮ 28 ਜਨਵਰੀ, 1853 ਨੂੰ ਮਾਸਕੋ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ । ਇਸਨੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । 1874 ਵਿਚ ਇਸਨੇ 'ਦੀ ਕਰਾਈਸਿਜ਼ ਆਫ ਵੈਸਟਰਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਅਗੇਂਸਟ ਦਾ ਪਾਜ਼ੇਟਿਵਿਸਟਸ' ਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧ ਉੱਤੇ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਆਪਣੀ ਪੱਛਮ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਨੇ ਦੂਜਾ ਥੀਸਿਸ ਸੂਖਮ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ (Abstract Principles) ਉੱਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਪੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ । ਇਹ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰਸਬਰਗ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਲੱਗ ਗਿਆ ਜਿਥੇ 1880 ਵਿਚ 'ਗਾਂਡਮੈਨਹੁਡ' ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਕੜੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਭਾਗ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਵਿਚ ਇਸਾਈਅਤ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜਲਦ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਗੰਭੀਰ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ । ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਚਰਚਾਂ ਨੂੰ ਪੋਪ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇੱਕਠੇ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਯੂਰਪ ਦੀ ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਰੁੱਧ ਧਾਰਮਕ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਜੁਲਿਆ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ।

'ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਆਫ ਇਨਟੈਗਰਲ ਨੌਲਜ' (1877), 'ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਫਯੂਚਰ ਆਫ ਥਿਓਕੇਸੀ' (1887) ਆਦਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸਨੇ 1894 ਵਿਚ 'ਦੀ ਮੀਨਿੰਗ ਆਫ ਲਵ' ਨਾਂ ਦੀ ਉੱਚ

ਕੋਟੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉਜਕੋਈ ਵਿਖੇ 13 ਅਗਸਤ, 1900 ਨੂੰ ਹੋਈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9

ਸਾਲਿਏਰੀ ਆਨਟੋਨੀਓ (Salieri Antonio 1750-1825) : ਇਹ ਇਟਲੀ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 18 ਅਗਸਤ, 1750 ਨੂੰ ਲੇਨਿਆਨੋ (Legnano) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਗੈਸਮੈਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀਆਨਾ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਵਾਈ । ਗੈਸਮੈਨ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜੋਜ਼ੈਫ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਵਾਈ । ਇਹ ਲਗ ਭਗ 50 ਸਾਲ ਤਕ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਕਈ ਵਾਰ ਇਟਲੀ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਯੂਰਪੀ ਥੀਏਟਰਾਂ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ।

ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਰਤ ਟਾਰੇਰੇ (Tarare—1787) ਸੀ । ਆਰਮੀਡਾ (Armida) ਇਸਦੇ ਹੋਰ ਸਫਲ ਉਪੇਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ । ਇਸ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਹੈਡਲ ਅਤੇ ਬੀਥੋਵੈਨ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਨ । ਇਹ 1824 ਈ. ਵਿਚ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ 7 ਮਈ, 1825 ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 13

ਸਾਲਿਸਿਟਰ ਜਨਰਲ (Solicitor-General) : ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਾਲਿਸਿਟਰ ਜਨਰਲ ਕਰਾਉਨ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਟਾਰਨੀ ਜਨਰਲ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਲੈਟਰਜ਼ ਪੇਟੈਂਟ ਦੁਆਰਾ 1461 ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਇਸ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸਬੰਧ ਚਾਂਸਰੀ ਨਾਲ ਸੀ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਅਟਾਰਨੀ ਜਨਰਲ ਵਰਗੇ ਹੀ ਹਨ । ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਲੀ ਜਗਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ, ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਅਤੇ ਅਥਾਰਿਟੀ ਸਾਲਿਸਿਟਰ ਜਨਰਲ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਲਈ ਸਾਲਿਸਿਟਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਲਿਸਿਟਰ ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਲਾਰਡ ਐਡਵੋਕੇਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਦਾ ਨੰਬਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਾਲਿਸਿਟਰ ਜਨਰਲ ਦਾ ਅਹੁਦਾ, 1870 ਵਿਚ (Act of Congress) ਦੁਆਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਲਿਸਿਟਰ ਜਨਰਲ, ਅਟਾਰਨੀ ਜਨਰਲ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਫਸਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ. ਐਨ. ਥਿ. 20:941

ਸਾਲਿਹ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਲਹ ਅਸਲਾਮ : ਹਜ਼ਰਤ ਸਾਲਿਹ ਰੱਬ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਪੈਗੰਬਰ ਸੀ । ਆਦਿ ਕੌਮ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਮੂਦ ਕੌਮ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਆਈ । ਇਸ ਕੌਮ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਕੌਮ ਵੀ ਰੱਬ ਵੱਲੋਂ ਗਾਫ਼ਿਲ ਹੋ ਗਈ । ਰੱਬ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਹਜ਼ਰਤ ਸਾਲਿਹ ਪੈਗੰਬਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਾ ਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਉਠਣੀ, ਸਮੇਤ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੇ, ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਕੱਦ ਦੀ ਤੇ ਡਰਾਉਣੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੀ ਸੀ । ਪਾਣੀ ਦੀ ਥੁੜ ਕਾਰਨ ਇਕ ਦਿਨ ਇਹ ਉਠਣੀ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਹੋਰ ਜਾਨਵਰ । ਲੋਕ ਹਾਲੀਂ ਵੀ ਈਮਾਨ ਨਾ ਲਿਆਏ । ਖੁਦਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਲੋਕ ਇਸ ਕਰਾਮਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਈਮਾਨ ਨਾ ਲਿਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਅਜ਼ਾਬ ਨਾਜ਼ਲ

ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਸਾਲਿਹ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਠਣੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਉਠਣੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬੱਚਾ ਪਹਾੜ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਜ਼ਰਤ ਸਾਲਿਹ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਅਜ਼ਾਬ ਨਹੀਂ ਟਲੇਗਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਚਿਹਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਾਫਰਾਨੀ, ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਲਾਲ ਤੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਕਾਲੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਹਜ਼ਰਤ ਸਾਲਿਹ ਉਸੇ ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਫਲਸਤੀਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਫ਼ਿਰ ਜਿਉਂਦਾ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਧਨ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਸਾਲਿਹ ਮੱਕੇ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਹੋ ਗਈ।

ਸਾਲਿਹ, ਨਜ਼ਮੁੱਦੀਨ (Salih, Najm-al-Din) : ਇਹ ਮਿਸਰ ਦੇ ਅਯੂਬੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਇਹ ਅਲ ਕਾਮਿਲ (1218-1238) ਦਾ ਦੂਜਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਸੀ।

ਸਾਲਿਹ ਅਧੀਨ ਮਿਸਰ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁੰਨੀ ਧਰਮ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਾਲਿਹ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨਾਮਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਫਰੈਂਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਫੌਜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸੀਰੀਆ ਅਤੇ ਮੈਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਦੇ ਗੁਟਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ।

ਸਾਲਿਹ ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ਸੀ ਕਿ ਦਮਿਆਤ ਉਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲੂਈ ਚੌਥੇ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। 6 ਜੂਨ, 1249 ਈ. ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਲੂਈ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜ ਨੇ ਕਾਹਿਰਾ ਵੱਲ, ਜੋ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ, ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਨੀਲ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫੌਜ ਵਿਚ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਲਾਈਨ ਕੱਟੀ ਗਈ। ਅਪ੍ਰੈਲ, 1250 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਫੌਜ ਸਾਰੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਾਹ ਲੂਈ ਆਪਣੇ ਅਮੀਰਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਸਿਮੇਤ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸਾਲਿਹ ਦੀ ਨਵੰਬਰ, 1249 ਈ. ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਇਹ ਬਹੁਤ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਕਰ ਮਾਫ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਣੇ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਿਣ-ਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸਨੇ ਮਿਸਰ ਦੇ ਈਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਰਖੀਆਂ ਸਨ।

ਸਾਲਿਹ ਬਿਨ ਅਬਦੁਲ, ਕੁਦੂਸ : ਸਾਲਿਹ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਅਜ਼ਦ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਘਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਬਤ ਇਕ ਵਾਕਿਆ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਸਰੇ ਤੇ ਫੇਰ ਦਮਿਸ਼ਕ ਵਿਚ ਗਲੀ ਗਲੀ ਫਿਰ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਤੇ ਕਟੜ ਪੰਥੀ ਮੁਲਾਂਠਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਨੇੜਤਾ ਵਾਲੇ ਸਬੰਧ ਵੀ ਸਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਲਿਹ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਰਨਾਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਜੋ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਫਰ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਸ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਨੈਤਕ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਬੁਲ ਅਤਾਹੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਤਾ ਫਲਸਫੀ ਮਨ ਨੂੰ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਲਿਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵੀ ਇਸ

ਮਨੋਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਤੇ ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਖਲੀਫਾ ਮਹਿਦੀ ਨੇ ਆਪ ਇਸ ਉਤੇ ਜ਼ਿਰਾਹ ਕੀਤੀ। ਖਲੀਫਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਬੈਠਾ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਖਲੀਫਾ ਮਹਿਦੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਸੰਨ 783 ਦਾ ਹੈ।

ਸਾਲਿਟੇਅਰ : ਵੇਖੋ ਤਾਸ਼

ਸਾਲੀਸੀਤੀ, ਆਨਤਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸਤਾਫ (Saliceti, Antoine Christophi—1757-1809) : ਇਹ ਇਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਜਨਮ 26 ਅਗਸਤ, 1757 ਨੂੰ ਸਾਲੀਸਿਤੋ, ਕੋਰਸੀਕਾ (Saliceto, Corsica) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਤਸਕਾਨੀ (Tuscany) ਤੋਂ ਵਕਾਲਤ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਾਸਤੀਆ (Bastia) ਦੀ ਅਪਰ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਵਕੀਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1789 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਟੇਟਸ ਜਨਰਲ ਦੀ ਤੀਜੀ ਅਸਟੇਟ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੂਈ ਸੋਲੂਵੇਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵੋਟ ਪਾਈ। ਇਸਨੂੰ ਕੋਰਸੀਕਾ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ-ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਹ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪਰੋਵਾਂਸ (Provence) ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾ-ਪਾਰਟ (Napoleon Bonaparte) ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਰਾਬੈਸਪੀਅਰੀ (Robespierre) ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਆਮ-ਮੁਆਫੀ ਸਮੇਂ ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਮੁਆਫੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਸਨੇ ਇਟਲੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕੌਂਸਲ ਆਫ ਦੀ ਫਾਈਵ ਹੰਡਰਡ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋਜ਼ੇਫ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿਚ ਮਹਿਕਮਾ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਜੰਗ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 23 ਦਸੰਬਰ, 1809 ਨੂੰ ਨੇਪਲਜ਼ (Naples) ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਸਾਲੀਨਾਸ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਯੂਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਾਨਟੇਰੇ (Monterey) ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਤੋਂ 160 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਾਲੀਨਾਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 1856 ਈ. ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਅਤੇ 1872 ਈ. ਵਿਚ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਬਣ ਗਿਆ। 1874 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਥੇ ਚਕੰਦਰ ਤੋ ਬਣੀ ਖੰਡ ਸਾਫ ਕਰਨ, ਡਬਿਆਂ ਵਿਚ ਖੁਰਾਕ ਬੰਦ ਕਰਨ, ਦਵਾਈਆਂ, ਕਾਗਜ਼ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਫਲ ਬਾਹਰ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਭਾਰੀ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—ਸ਼ਹਿਰ-58,896, ਮੈਟਰੋਪਾਲਿਟਨ ਖੇਤਰ-62,456 (1970)

36°40' ਉ. ਵਿਥ.; 121°38' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ -ਐਨ. ਬ੍ਰ. 19; ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 9

ਸ਼ਾਲੇਮ ਅਲਾਈਕਮ (Sholem Aleichem) : ਇਹ ਯਹੂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਯਿਡਿਸ਼ (Yiddish) ਦਾ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਟਕਸਾਲੀ ਲੇਖਕ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 18 ਫਰਵਰੀ, 1859 ਨੂੰ ਪਾਇਰਿਯ-ਸਲਾਫ (ਯੂਕਰੇਨ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ।

ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। 17 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਰੂਸੀ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲੂਬੀਨ ਵਿਖੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰੱਬੀ (ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ) ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਰੂਸੀ ਤੇ ਇਬਰਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਪਰ 1883 ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਯਿਡਿਸ਼ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤਕ ਇਸ ਨੇ ਨਾਵਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ 40 ਜਿਲਦਾਂ ਯਿਡਿਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਯਿਡਿਸ਼ ਲੇਖਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਲਿਖਿਆ। ਸਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਜਿਯੂਇਸ਼ ਮਾਰਕ ਟਵੇਇਨ' (Jewish Mark Twain) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 1905 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਰੂਸ ਛੱਡ ਕੇ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। 13 ਮਈ, 1916 ਨੂੰ ਨਿਯੂਯਾਰਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 9:162.

ਸਾਲੇ, ਮਾਰੀ (Salle, Marie 1707 ਈ.-1756 ਈ.) ਇਹ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਇਕ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੀ ਨਾਚੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੈਨਤਾਂ ਦੀ ਨਾਚ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਪਹਿਲੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਸੰਗੀਤ, ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੇ ਨਾਚ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ-ਨਾਟ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਨੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਫਰਾਂਸਵਾ ਪਰੇਵੇ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਹੇਠ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਕੌਮਲ ਅਦਾਕਾਰੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਲਈ ਬੜੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਸੰਨ 1729 ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਦੁਗਾਣੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਤੋਂ ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਰਦ ਪਾਤਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨਕਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਸੱਪਸਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਸਕਣ।

ਸਾਲੇ ਨੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੈਰਿਸ ਆ ਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਨਾਮਨਾ ਖੱਟਿਆ। ਸੰਨ 1740 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਉਪੇਰਾ ਤੋਂ ਗੀਟਾਇਰ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ 1752 ਈ. ਤਕ ਇਹ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਐਕਟਿੰਗ ਕਰਦੀ ਰਹੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 19.

ਸਾਲੈਰਨੋ (Salerno) : ਇਹ ਇਟਲੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਮਪਾਨੀਆ (Campania) ਖੇਤਰ ਦੇ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੇ ਉੱਘੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ ਜੋ ਇਰਨੋ (Irno) ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਨੇਪਲਜ਼ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਨੇਪਲਜ਼-ਰਾਉਲਾ (Raola) ਰੇਲ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ 193 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਾਲੈਰਨਮ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰੋਮਨ ਕਾਲੋਨੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ। 446 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਬੇਨੇਵੈਂਟੋ (Benevento) ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਨਾਰਮੈਨ ਰਾਬਰਟ ਗੈਸਕਾਰਡ (Norman Robert Guiscard) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ।

ਸਾਲੈਰਨੋ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤੀ ਇਸ ਦੇ ਮੈਡੀਕਲ ਸਕੂਲ ਕਰਕੇ ਹੈ ਜੋ ਇਥੇ 11ਵੀਂ ਤੇ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਮੈਡੀਕਲ ਸਕੂਲ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਯੂਰਪ, ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਫਰੀਕਾ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਦੂਸਰੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਇਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਉੱਤੇ (8-18 ਸਤੰਬਰ, 1943) ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਜੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਇਥੋਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਮਾਰਤੀ ਸਾਮਾਨ, ਕੱਪੜਾ, ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਕੱਚਾ ਲੋਹਾ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—152,780 (1970)

40°41' ਉ. ਵਿਥ; 14°47' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 8:807.

ਸਾਲੋਜਾ ਵੀਟੋਰੀਓ (Scialoja, Vittoria 1856-1933 ਈ.) : ਇਹ ਇਕ ਇਤਾਲਵੀ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਉੱਘੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਐਂਨਟੋਨੀਓ ਸਾਲੋਜਾ ਦੇ ਘਰ ਟੂਰਿਨ (Turin) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਕਾਨੂੰਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਗਰੈਜੂਏਟ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਕੇਵਲ 23 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਕੈਮਰੀਨੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1880 ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਬਦਲੀ ਸਾਈਨਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ।

ਸੰਨ 1904 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਸੈਨੇਟਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 1909 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਆਂ-ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1919 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ। ਸੰਨ 1920 ਵਿਚ ਇਹ ਲੀਗ ਆਫ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਦੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਇਤਾਲਵੀ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਗਿਆ ਅਤੇ 1925 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਇਸ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲੀਗ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਇਤਾਲਵੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖ, ਪੈਂਫਲਟ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20.

ਸਾਲੋਨੀਕਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ : ਸਾਲੋਨੀਕਾ ਯੂਨਾਨੀ ਮਕਦੂਨੀਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। 1937 ਈ. ਤੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਥੈਸਾਲੋਨੀਕੀ (Thesaloniki) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ 1941 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ 50 ਹਜ਼ਾਰ ਯਹੂਦੀ ਆਬਾਦ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ 15ਵੀਂ ਤੇ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ, ਇਟਲੀ, ਸਪੇਨ ਅਤੇ ਪੁਰਤਗਾਲ ਵਿਚੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਇਸਦੀ ਵਸੋਂ 1970 ਈ. ਵਿਚ 448,000 ਸੀ।

ਸਾਲੋਨੀਕਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰੋਮਨ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਡਾਟ ਰੋਮਨ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਗਾਲੀਰਿਅਸ (Galerius—305-311 ਈ.) ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਿਕਲੀ ਹੈ। ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਗਿਰਜਿਆਂ ਦੇ ਖੰਡਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਾਲੋਨੀਕਾ ਵਿਚ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੂਜਾ-ਸਥਾਨ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਯੂਨਾਨੀ ਚਰਚ ਦੇ ਆਰਕਬਿਸ਼ਪ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਹੈ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਜੈਸਿਓਟ ਕਾਲਜ, ਜਰਮਨ ਸਕੂਲ, ਗਰਲਜ਼ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ।

ਸਾਲੋਨੀਕਾ ਬਲਕਾਨ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਮਕਦੂਨੀਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਸੇ ਰਾਹੀਂ ਆਯਾਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਨਾਜ, ਆਟਾ, ਰੇਸ਼ਮ, ਕਰੋਮ, ਲੋਹਾ, ਖੱਲਾਂ, ਉੱਨ, ਅੰਡੇ, ਤਮਾਕੂ, ਆਦਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਯਾਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਲੋਨੀਕਾ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ਥਰਮਾ (Therma) ਦੇ ਥੇਹ ਲਾਗੇ ਵਸਿਆ ਹੈ। ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਇਥੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਥਰਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਥਰਮਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ 315 ਈ. ਪੂ.

ਵਿਚ ਕੈਸੈਂਡਰ (Casander) ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਜਿਹੜੀ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ, ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਵਕਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰੋਮ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਲੋਨੀਕਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਮਿਲੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਕਟ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਫੌਜੀ ਅੱਡਾ ਸੀ। 1916 ਈ. ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਾਨਸਟੈਨਟਾਈਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ 9 ਅਕਤੂਬਰ, 1916 ਈ. ਨੂੰ ਐਮ. ਵੈਨੀਜ਼ੇਲੋਸ (Venizelos) ਨੇ ਇਥੇ ਇਕ ਆਰਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 23 ਨਵੰਬਰ, 1916 ਨੂੰ ਬਲਗਾਰੀਆ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 18 ਅਗਸਤ 1917 ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਅੱਗ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਸਾਲੋਨੀਕਾ ਫਿਰ ਵੱਡਾ ਫੌਜੀ ਅੱਡਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸਾਲੋਨੀਕਾ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ (1915-1918)—ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਸਰਬੀਆ ਨੂੰ ਸਤੰਬਰ-ਅਕਤੂਬਰ 1915 ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਬਲਗਾਰੀਆ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਾਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸਾਲੋਨੀਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫੌਜੀ ਅੱਡਾ ਬਣਾਇਆ। ਜੰਗ ਵਿਚ ਬਲਗਾਰੀਆ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਤੇ ਸਾਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧਦਿਆਂ ਜਰਮਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲੋਨੀਕਾ ਦੀਆਂ ਸਫਲ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਜਰਮਨੀ ਦੀਆਂ ਡੁਬਕਣੀਆਂ ਦਾ ਅੱਡਾ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਰਬੀਆ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ 1914 ਤੋਂ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਾਰਾਯ ਨੇ 3 ਨਵੰਬਰ, 1915 ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਬੀਆ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰ ਬਲਗਾਰੀਆ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਦੌਰਾ ਬਾਬੁਨਾ (Babuna) ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਬੀਆ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਆ ਪਈ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾ ਬਾਬੁਨਾ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਦੇ ਜਤਨ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਰਬੀਆ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਅਲਬਾਨੀਆ ਦੇ ਰਸਤੇ ਐਡਰੀਆਟਿਕ ਵੱਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਣ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਾਰਾਯ ਦੀ ਫੌਜ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿ ਜਾਣ ਉਤੇ ਮਜਬੂਰਨ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੀ ਹੋਈ 18 ਦਸੰਬਰ, 1915 ਨੂੰ ਸਾਲੋਨੀਕਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਤਾਜ਼ਾਟਮ ਬਰਤਾਨਵੀ ਫੌਜਾਂ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਤੇ ਸਰਬੀਅਨ ਫੌਜਾਂ ਸਾਲੋਨੀਕਾ ਪਹੁੰਚਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਮਈ 1916 ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਮਿਲਨ (Milne) ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲੀ। ਹੁਣ ਉਥੇ ਸਾਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਤੇ ਬਲਗਾਰੀਅਨ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 2 ਲੱਖ 80 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਵਰਡਨ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਦਬਾਅ ਵੱਧ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਜਰਮਨ ਕਮਾਂਡਰ ਫਾਲਕੋਲ ਰਾਈਨ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਭੇਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ 1918 ਤਕ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਜਰਮਨ ਬਟਾਲੀਅਨ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਯੂਨਾਨੀ ਫੌਜ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਬਲਗਾਰੀਆ ਤੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰੂਪੈੱਲ (Rupel) ਦਾ ਅਹਿਮ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਲਗਾਰੀਅਨ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਬੀ ਮਕਦੂਨੀਆ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਹੱਥ

ਆ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਸਾਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਸਾਹਿਲ ਤੇ ਆਰਥਕ ਘੇਰੇ ਅਤੇ ਨਾਕਾਬੰਦੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। 21 ਜੂਨ 1916 ਨੂੰ ਯੂਨਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਹਰਕਤ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਸਾਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਔਕੜਾਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ।

ਸਾਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ—ਬਲਗਾਰੀਅਨ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਸਰਬੀਅਨ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਗੌਰਨੀਸੀਉ (Gorniceyo) ਦੇ ਦੌਰੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਬਲਗਾਰੀਅਨ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਬਰੋਡ (Brod) ਦੇ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਮੋਰਚੇ ਬਣਾ ਲਏ। ਸਰਬੀਅਨ ਫੌਜਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧ ਸਕੀਆਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਸਾਰਾਯ ਨੇ ਸਾਬੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਜਨਰਲ ਮੀਚਿਚ (Michich) ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਬਲਗਾਰੀਆ ਨੇ ਰੁਮਾਨੀਆ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। 1916-17 ਤਕ ਸਾਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾ ਕੇ ਲਗਭਗ 6 ਲੱਖ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। 1917 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥੇਸਾਲੀ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਯੂਨਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਾਨਸਟੈਨਟਾਈਨ ਤਖਤ ਤੋਂ ਉਤਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੈਨੀਜ਼ੇਲੋਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਹਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਸਾਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ।

1917 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਸਾਰਾਯ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਫਰਾਂਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਜਨਰਲ ਗੀਯਮੈ (Gen. Guillaumat) ਨੂੰ ਚਾਰਜ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੁਲਾਈ 1918 ਵਿਚ ਗੀਯਮੈ ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸਦੀ ਥਾਂ ਜਨਰਲ ਫਰਾਂਸੇ ਡੈਸਪਰੇ (Franchet d'Esperey) ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਬਲਗਾਰੀਆ ਦੀ ਹਾਰ—15 ਸਤੰਬਰ, 1918 ਨੂੰ ਸਾਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਬਲਗਾਰੀਅਨ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ ਤੌਪਖਾਨੇ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ 26 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਸਟਰੂਮੀਕਾ (Strumica) ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਬਲਗਾਰੀਅਨ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਸਾਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਬਲਗਾਰੀਆ ਦੀ ਹਾਰ ਨਾਲ ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਬੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਥੰਮ੍ਹ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਸਟਰੂਮੀਆ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇਕ ਫੌਜ ਜਨਰਲ ਮਿਲਨ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜੀ ਗਈ ਜਿਸਨੇ ਮਾਰੀਤਸਾ (Maritsa) ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਤੁਰਕੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਵਿਚ ਐਲੇਨਬੀ (Allenby) ਨੇ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ 30 ਅਕਤੂਬਰ, 1918 ਨੂੰ ਤੁਰਕੀ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਲਈ ਦਰਖਾਸਤ ਕੀਤੀ।

ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਾਲੋਨੀਕਾ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜਿੱਤ ਇਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਮ ਜਿੱਤ ਦਾ ਰਾਹ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਮੈਕਡੋਨੀਅਨ ਕੈਂਪੇਨ—ਐਲ. ਵਿਲਾਰੀ; ਕੈਪੇਨ ਆਨ. ਮੈਕਡੋਨੀਆ ਟੇਲਰ; ਹਿ. ਆਫ. ਯੂ.—ਹੇਅਜ ਐਂਡ. ਕੋਲਾ; ਬਰੀਫ ਹਿ. ਆਫ ਦੀ ਗ੍ਰੈਂਟ ਵਾਰ—ਹੇਅਜ; ਏ. ਹਿ. ਆਫ ਮਾਜਰਨ ਟਾਈਮਜ਼—ਕੇਟਲਬੀ; ਹਿ. ਆਫ. ਮਾ. ਯੂ.—ਗੂਚ, ਹੈਮੰਡ ਵਰਲਡ ਐਟਲਸ।

ਸਾਲੋ, ਭਾਈ : ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਚਣ ਲਈ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਲੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਕੋਤਵਾਲ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਲੋ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 1627 (1684 ਸੰਮਤ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕੀਤਾ। ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਧ ਇਸੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਕੋਲ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.

ਸਾਲੋਮਨ ਹਾਈਮ (Salomon Haym—1740-1785) : ਇਸ ਅਮਰੀਕਨ ਯਹੂਦੀ ਪੁੰਜੀਪਤੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਦਾ ਜਨਮ ਪੋਲੈਂਡ ਵਿਚ ਲਿਸਾ (Lissa) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਇਆ। ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਆੜ੍ਹਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅਮਰੀਕਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਇਸਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ 3,50,000 ਪੈਂਡ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਹ ਦੁਭਾਸ਼ੀਆ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੋ ਵਾਰੀ ਪਕੜਿਆ ਵੀ ਗਿਆ ਪਰ ਭੱਜਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੇ ਫਿਲਾਡੈਲਫੀਆ ਵਾਸ (1778-85) ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੇ ਯਹੂਦੀ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਕਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਫਿਲਾਡੈਲਫੀਆ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਸਾਲੋਮਨ ਟਾਪੂ ਸਮੂਹ (Solomon Islands) : ਇਹ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਮੇਲਾਨੀਸ਼ੀਅਨ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਹੈ ਜੋ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵੱਲ 1,400 ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਬੂਕਾ (Buka) ਬੂਗੈਨਵਿਲ (Bougainville), ਗਵਾਡਲਕਾਨੈਲ (Guadalcanal), ਸੈਂਤਾ ਇਜ਼ਾਬੇਲ (Santa Isabel), ਮਾਲੇਟਾ (Malaita), ਸੈਨ ਕ੍ਰਿਸਟੋਬਲ (San Cristobal), ਸਾਂਤਾ ਕਰੂਜ਼ ਟਾਪੂ (Santa Cruze Islands) ਅਤੇ ਆਨਟਾਂਗ ਜਾਵਾ ਟਾਪੂ (Ontong Java islands) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਪੂਰ ਉੱਤਰੀ ਬੂਕਾ ਅਤੇ ਬੂਗੈਨਵਿਲ ਟਾਪੂ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਟਾਪੂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਲ ਰਕਬੇ ਵਿਚੋਂ 10,600 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਰਕਬਾ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਅਧੀਨ ਅਤੇ 28,160 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਰਕਬਾ ਬਰਤਾਨੀਆ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਕੁ ਮੂੰਗੇ ਦੇ ਚੱਕਰਦਾਰ ਟਾਪੂ ਹਨ ਪਰ ਵੱਡੇ ਟਾਪੂ ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਂ ਹੈ। ਬੂਗੈਨਵਿਲ ਅਤੇ ਗਵਾਡਲਕਾਨੈਲ ਦੇ ਟਾਪੂ 3,100 ਮੀਟਰ ਤਕ ਉੱਚੇ ਹਨ। ਬੂਗੈਨਵਿਲ ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਟਾਪੂ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਗਰਮੀ ਪੈਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਖਾ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 2,500 ਮਿ. ਮੀ. ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਘਣੇ ਜੰਗਲ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ। ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਦਰਖਤ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖੋਪਾ ਅਤੇ ਕੋਕੋ ਇਥੇ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਦਾ ਪਤਾ 1568 ਵਿਚ ਸਪੇਨ ਦੇ ਇਕ ਖੋਜੀ

ਐਲਵਾਰੋ ਦਾ ਮਾਨਡਾਨੀਆ (Alvaro de Mendana) ਨੇ ਲਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ 1595 ਵਿਚ ਇਥੇ ਇਕ ਕਾਲੋਨੀ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀ ਇਸ ਲੜੀ ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਨਿਸਫਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸੇ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਇਥੇ ਪੁੱਜਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1942 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਉੱਤੇ ਜਾਪਾਨੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਗਵਾਡਲਕਾਨੈਲ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਦਰਖਤ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਸੋਨਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗਵਾਡਲਕਾਨੈਲ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਕੱਟਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਲੋਮਨ ਸਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਿਕਸਤ ਟਾਪੂ ਹਨ।

ਇਸ ਦੀ ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ 250,000 (1972) ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ 173,500 ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:338; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:953

ਸਾਵਣ ਮੱਲ : (1788 ਈ.—1844 ਈ.) : ਇਹ ਅਕਾਲ-ਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਇਕ ਚੌਪੜਾ ਖੱਤਰੀ ਹੁਸ਼ਨਾਕ ਰਾਏ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਨ 1788 ਈ. ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਾਲ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾਇਆ। ਸੰਨ 1821 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਅੱਧੇ ਸੂਬੇ ਦਾ ਅਤੇ ਸੰਨ 1828 ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸੂਬੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੂੰ ਅਜ਼ਮਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਫਲ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਗੜਬੜ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਲਗਾਨ ਤਕ ਦੀ ਰਕਮ ਵੀ ਵਸੂਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸੂਬੇ ਉੱਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਈ ਔਕੜਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸੂਬੇ ਦੀ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਬਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ। ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸੁਭਾ ਵੱਲੋਂ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਸਖਤ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਅਤੇ ਗੜ-ਬੜ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਸਾਵਣ ਮੱਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ, ਸਮਝ, ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਨੇਕਨੀਤੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਇਹ ਅਮਨ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਕਾਰਨ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਾਵਣ ਮੱਲ ਨੇ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਸਬੰਧੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ। ਹੁਕਮ ਚੰਦ ਕਰਤਾ “ਤਵਾਰੀਖ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ” ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਵਣ ਮੱਲ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਬਦਚਲਨੀ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਚੌਰੀ ਅਤੇ ਡਕੈਤੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਫਲ ਜਤਨ ਕੀਤੇ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪੂਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀਨੀ (Vine) ਇਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਨੇਕ ਚਾਲ ਚਲਨ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਕਰਦਾ ਹੈ। 1844 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ। ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਦੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਸਾਵਣ ਮੱਲ ਦੀ ਸਮਾਧ ਹੈ।

ਹ.ਪੁ.—ਪੰਜਾਬ ਆਨ ਦੀ ਈਵ ਆਫ ਸਿੱਖ ਵਾਰ—ਐਚ. ਆਰ. ਗੁਪਤਾ
ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 13.,17,18.

ਸਾਵੰਤ ਵਾੜੀ (Savant vadi) : ਇਹ ਸੰਨ 1948 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਬਈ ਰਾਜ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਰਾਜੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਰਿਆਸਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੁਲ ਰਕਬਾ 2,318 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਸੀ। ਸੰਨ 1948 ਈ. ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਰਤਨਾਗਿਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 1,321 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ।

ਇਹ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਹਿਲੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਇਕ ਦਮ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਤੇ ਤਿੱਖੀਆਂ ਪਰਬਤ-ਲੜੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਲੀ (Karli) ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਤੇਰੇਖੋਲ (Terekhol) ਨਾਮੀ ਦੋ ਛੋਟੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਜੋ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡਿਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੂਰਬੀ ਉਚਾਣਾਂ ਉਤੇ ਜੰਗਲ ਹੀ ਜੰਗਲ ਹਨ ਪਰ ਮੈਦਾਨ ਪੱਧਰੇ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਹਨ।

ਛੇਵੀਂ ਤੋਂ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਚਲੋਕੀਆ ਅਤੇ ਯਾਦਵ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਚੌਦ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਜੈਨਗਰ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਲਗਭਗ 1554 ਈ. ਵਿਚ ਭੌਂਸਲਾ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਮਾਂਗ ਸਾਵੰਤ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। 1627 ਈ. ਤੋਂ 1640 ਈ. ਤਕ ਖੇਮ ਸਾਵੰਤ ਭੌਂਸਲਾ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਇਆ। ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਨ ਵੇਲੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਰਾਜ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਬਣਾਈ ਰਖਿਆ।

ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੌਂਕਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਮਰਾਠੀ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ 95% ਆਬਾਦੀ ਹਿੰਦੂ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਚਾਉਲ ਇਥੋਂ ਦੀ ਮੁਖ ਫਸਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ ਤੇਲਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਵੀ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22

ਸਾਵਦਾ : ਇਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੇ ਖਾਂਦੇਸ਼ (Khandesh) ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਰੇਵਰ (Raver) ਤਾਲੁਕੇ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰੇਲ ਅਤੇ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਪੂਨੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1763 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਨਿਜ਼ਾਮ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। 1763 ਈ. ਵਿਚ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਵਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1883 ਈ. ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਹਫਤੇ ਮੰਡੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਖ ਵਪਾਰਕ ਫਸਲਾਂ ਕਪਾਹ, ਛੋਲੇ, ਤੇਲਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਅਤੇ ਕਣਕ ਹਨ।

ਸਾਵਦਾ ਵਿਖੇ ਕਪਾਹ ਵੇਲਣ ਅਤੇ ਗੰਢਾ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਕਲ ਇਹ ਕਪਾਹ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।
ਆਬਾਦੀ -14,645 (1971)

21°9' ਉ. ਵਿਥ. ; 75°53' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22

ਸਾਵਰਕਰ, ਵਿਨਾਇਕ ਦਮੋਦਰ ਵੀਰ (1883-1966) : ਇਸ ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨੇਤਾ ਦਾ ਜਨਮ 1883 ਈ. ਵਿਚ ਚਿਟ-ਪਾਵਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਭਗੂੜ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵੀਰ ਸਾਵਰਕਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸਨੇ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਜਮਾਤ ਨੂੰ 10 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1895 ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਨਾਸਿਕ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 1901 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਯੂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਚਾਪੇਖਰ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਇਸਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਲੂਣਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ। ਸੰਨ 1899 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਪਹਿਲੀ ਗੁਪਤ ਸੋਸਾਇਟੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਇਹ ਸੋਸਾਇਟੀ ਮਿਤਰਾ ਮੇਲਾ (Mitra Mela) ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। 1902 ਵਿਚ ਇਹ ਫਰਗੂਸਨ ਕਾਲਜ, ਪੂਨਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। 1905 ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਨਾ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਨੂੰ 10 ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਮਿਤਰਾ ਮੇਲਾ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਂ 'ਅਭਿਨਾਵ ਭਾਰਤ' ਰਖ ਦਿੱਤਾ।

1906 ਵਿਚ ਵੀਰ ਸਾਵਰਕਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਸਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬੰਬ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਕਈ ਕਾਪੀਆਂ ਨੋਟਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਭੇਜ ਦਿਤੀਆਂ। ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹਰਦਿਆਲ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਇਧਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਭਿਨਾਵ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਧਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਸਾਥੀ ਮਦਨ ਲਾਲ 'ਢੀਂਗਰਾ' ਨੇ ਕਰਜਨ ਵਾਇਲੀ (Curzon Wylie) ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਬੰਬ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਢੀਂਗਰਾ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਸਬੰਧੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਨਿੰਦਿਆ ਦਾ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਬਾਰ-ਐਟ-ਲਾਅ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਸਦੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ।

ਜਦੋਂ 1910 ਵਿਚ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਕੁਲੈਕਟਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਨਾਸਿਕ ਕਤਲ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕੇਸ ਦੀ ਸਮਾਇਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਰਿਕਸਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੂੰ ਸਟੀਮਰ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਇਹ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮਰਸੇਲਜ਼ (Marseilles), ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਇਸ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਚੋਰੀ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਪਰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ

ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਸਿਕ-ਕਤਲ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮ-ਵਰਤੀ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਇਸਦੀ ਬੀ. ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਕੈਂਸਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

1921 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਲਈ ਯਰਵਦਾ, ਨਾਸਿਕ ਅਤੇ ਰਤਨਾਗਿਰੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। 1924 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰਤਨਾਗਿਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1924 ਤੋਂ 1937 ਤਕ ਇਹ ਰਤਨਾਗਿਰੀ ਵਿਖੇ ਰਿਹਾ।

1937 ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਇਸੇ ਨੇ ਪਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ।

1943 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। 1948 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕਤਲ ਕੇਸ ਵਿਚ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸਨੇ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੋ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਦੀ 1966 ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਡਿ. ਨੈ. ਥਾ. 4:92

ਸਾਵਲੀ (Savli) : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਤਾਲੁਕੇ ਦਾ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਯਾਦਗਾਰੀ ਮੰਦਰਾਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਜੋ 'ਦਾਮਾ ਜੀ ਗਾਇਕਵਾੜ' ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ 'ਪਿਲਾ ਜੀ' ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ।

ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਅਦਾਲਤ, ਸਕੂਲ ਤੇ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਹਨ। ਇਥੇ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

22°34' ਉ. ਵਿਥ. ; 73°15' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ.

ਸਾਵਵਾ (Savoie) : ਇਹ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦਾ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਓਤ ਸਾਵਵਾ, ਸਾਵਵਾ, ਤਾਰੰਨਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਮੈਰੀਨ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ 1860 ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਟਲੀ, ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਓਤ-ਸਾਵਵਾ, ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਓਤ ਐਲਪਸ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਈਜ਼ੇਅਰ ਅਤੇ ਐਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 6,036 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਐਲਪਾਈਨ ਪਹਾੜ ਦੀਆਂ ਕਈ ਚੋਟੀਆਂ 3,700 ਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਈਜ਼ੇਅਰ (Isere) ਅਤੇ ਰੋਨ (Rhône) ਦਰਿਆ ਵਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਲਾਂ, ਅਨਾਜ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਅੰਗੂਰ, ਅਤੇ ਤਮਾਕੂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਤੇ ਡੇਅਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੱਖਣ ਪਨੀਰ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਮੁਖ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਇਥੇ ਐਲੂ-ਮੀਨੀਅਮ, ਲੋਹੇ ਅਤੇ ਇਸਪਾਤ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਈ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਖਣਿਜੀ ਸੋਮੇ ਵੀ ਹਨ। ਜਲ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਕਸਤ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਾਗਜ਼, ਚੀਨੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਕਪੜਾ, ਇਸਪਾਤ, ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ-ਤਕਨੀਕੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਸਰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ

ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—302,200 (1972)

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲੀ. ਐਨ. 17:5 ; ਐਨ. ਥਿ. 20:23; ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 13:7336; ਪੈਗੁਇਨ ਐਨ. ਆਫ ਪਲੇਸਜ਼ 1971; ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਯੀਅਰ ਬੁਕ 1973.74

ਸਾਵਾਰੀ, ਐਨ ਜ਼ਾਨ ਮਾਰੀ ਰਨੇ, ਡਿਊਕ ਆਫ ਰਵੀਗੋ (Savary, Anne Jean Marie Rene, Duke of Rovigo) : ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਇਸ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜਰਨੈਲ ਅਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 26 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1774 ਨੂੰ ਆਰਡੈਨੇਜ਼ (Ardennes) ਵਿਚ ਮਾਰਕ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ ਸੇਂਟ ਲੂਈ ਕਾਲਜ, ਮੈਟੱਸ (Matz) ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1790 ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਨੇ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਇਸ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਸਟ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1805 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1806 ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਹੋਰ ਜੋਹਰ ਵਿਖਾਏ। ਸੰਨ 1807 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰਜ਼ਬਰਗ ਵਿਖੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਰਾਜਦੂਤ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਕੇ ਮੈਡਰਿਡ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1810 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1815 ਵਿਚ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਉਸਦਾ ਨਿੱਘਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੀਅਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਾਟਰਲੂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਮਾਲਦਾ ਵਿਖੇ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1831 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਲਜੀਰੀਆ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਜੂਨ, 1833 ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20; ਐਨ. ਅਸੇ. 24

ਸਾਵਿਨਈ, ਫਰੈਡਰਿਕ ਕਾਰਲ ਫਾਨ (Savigny, Friedrich Karl Von 1779-1861) : ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਨਿਆਂ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਫਰੈਂਕਫਰਟ ਆਮ ਮਾਈਨ (Frankfurt am Main) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਨਿਆਂ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ। 1800 ਵਿਚ ਮਾਰਬਰਗ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ 'ਡਾਕਟਰ ਆਫ ਲਾਅ' ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਮਾਰਬਰਗ ਅਤੇ ਲੈਂਡਸ਼ੁਟ (Landshut) ਵਿਖੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਪਰ ਇਸਦਾ ਬਹੁਤਾ ਵਿਦਿਅਕ-ਜੀਵਨ (1810-1842) ਬਰਲਿਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ।

1814 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਜਰਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਸੰਘਤਾ-ਬੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਲੇਖ ਲਿਖ ਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਘੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਕਾਨੂੰਨ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਚੋਂ ਉਗਮਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੇ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਸੰਘਤਾਵਾਂ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਬਦੀ ਰੂਪ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸਦੀ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਪਕੜ ਸਕਦੀਆਂ।

ਸਾਵਿਨਈ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ-ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦਿੱਤੀ।

1815 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਰੋਮਨ ਲਾਅ ਛੇ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ (1815 ਤੋਂ 1831) ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰੋਮਨ ਲਾਅ

ਅੱਠ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ (1840 ਤੋਂ 1849) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। 1842 ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ੀਆ ਦਾ ਹਾਈ ਚਾਂਸਲਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸਨੇ 1848 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

1861 ਵਿਚ ਬਰਲਿਨ ਵਿਖੇ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਸਾਵੇਦਰਾ ਲਾਮਾਸ, ਕਾਰਲੋਸ (Savedra Lamas, Carlos 1878-1959) : ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਦੇ ਇਸ ਵਕੀਲ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 1 ਨਵੰਬਰ, 1878 ਨੂੰ ਬੋਨਾਸ ਏਅਰੀਜ਼ (Buenos Aires) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ 1903 ਈ. ਵਿਚ ਬੋਨਾਸ ਏਅਰੀਜ਼ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਡਾਕਟਰ ਆਫ ਲਾਅ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 1915 ਤਕ ਇਹ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਦੀ ਮਿਉਂਸਿਪਲ ਅਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। 1915 ਵਿਚ ਇਹ ਮਨਿਸਟਰ ਆਫ ਜਸਟਿਸ ਅਤੇ ਪਬਲਿਕ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪਦਵੀ ਅਤੇ 1932-38 ਤਕ ਬਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮਨਿਸਟਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਰਿਹਾ।

ਵਿਸ਼ਵ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਕਾਨ-ਫਰੰਸ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਵਜੋਂ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਹ ਅਨੇਕ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮੀਆਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਨ ਅਤੇ ਕਈ ਯੂਰਪੀਅਨ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਮਗੇ ਅਤੇ ਮਾਨ-ਪੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। 1936 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਨੋਬਲ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ। ਬੋਨਾਸ ਏਅਰੀਜ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 1941 ਤੋਂ 43 ਤਕ ਇਹ ਇਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਰੈਕਟਰ ਬਣਿਆ।

ਇਸ ਨੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਿਖਿਆ, ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ 'ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਰਚਨਾ (Pon La Paz de las Americas) ਹੈ। ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਬੋਨਾਸ ਏਅਰੀਜ਼ ਵਿਖੇ 5 ਮਈ, 1959 ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 19:847.

ਸਾਵੋਨਾ (Savona) : ਇਹ ਇਟਲੀ ਦੇ ਸਾਵੋਨਾ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੇ ਇਕ ਉੱਘੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ ਜੋ ਲਿਗੁਰਿਐਨ ਪਹਾੜਾਂ (ligurian mountains) ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ, ਜੈਨੋਆ (Genoa) ਖਾੜੀ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤੋਂ 42 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲਿਟੀਮਬਰੋ ਘਾਟੀ (Letimbro Valley) ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਿਨਾਰੇ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੈਡੀਬੋਨਾ ਦੌਰੇ (Cadibona pass) ਤੋਂ ਪਾਰਲੇ ਰਸਤਿਆਂ ਤਕ ਸਿੱਧੀ ਪਹੁੰਚ ਹੈ। ਸਾਵੋਨਾ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਈ ਚਿਨ੍ਹ ਹਾਲੇ ਵੀ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਾਵੋਨਾ ਇਟਲੀ ਦੇ ਲੋਹੇ ਅਤੇ ਇਸਪਾਤ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼, ਸਲਫਰ, ਫਾਉਂਡਰੀ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਦਾ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਇਥੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਟੂਰਿਨ (Turin) ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੈਨੋਆ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਦੀ ਮੁਖ ਰੇਲ ਅਤੇ ਸੜਕ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—80,516 (1971)

44°17' ਉ. ਵਿਥ.; 8°30' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ.ਪੁ.—ਚੈਬ. ਐਨ. 12 : 239 ; ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 8 : 929.

ਸਾਵੋਨਾਰੋਲਾ, ਜੀਰੋਲਾਮੋ (Savonarola, Girolamo 1452-1498) : ਇਹ ਇਟਲੀ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਉੱਘਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਾਦਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 21 ਸਤੰਬਰ, 1452 ਨੂੰ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਫੇਰਾਰਾ (Ferrara) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। 1422 ਵਿਚ ਇਹ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਮੱਠ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਤੇ 1482 ਵਿਚ ਫਲੋਰੈਂਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸੇਨ ਮਾਰਕੋ (San Marco) ਗਿਰਜੇ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਪੈਗੰਬਰਨੁਮਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ (1485-1486) ਤੇ 1490 ਵਿਚ ਫਲੋਰੈਂਸ ਆ ਕੇ ਇਸਨੇ ਮੇਦੀਸੀ (Medici) ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। 1494 ਵਿਚ ਤਖ਼ਤ ਪਲਟੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਫਲੋਰੈਂਸ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਆਗੂ ਸੀ। ਮਿਲਾਨ (Milan) ਦਾ ਡਿਊਕ ਅਤੇ ਪੋਪ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਛੇਵਾਂ ਇਸਦੇ ਕੱਟੜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਏ। 1495 ਵਿਚ ਪੋਪ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਧਰਮ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਫੋੜਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੁੜ 1496 ਵਿਚ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਰਾਹੀਂ ਇਸਨੂੰ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਇਹ ਫਿਰ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਮਿਲੀ। ਆਖੀਰ ਪੋਪ ਨੇ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਮੁਕਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਢੋਂਗ ਰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ 21 ਅਗਸਤ, 1498 ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਵੀ ਫਲੋਰੈਂਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ-ਦਿਵਸ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20; ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 8

ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ : ਮੰਦ-ਗਤੀ ਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ਨੀ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਚੱਕਰ (zodiac) ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ੀ-ਪਰਿਵਰਤਨ (ਗੋਚਰ)ਆਦਿਕ ਜਾਤਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਫਲਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਢੈਯਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਜੋਤਿਸ਼ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਨੀ ਦਾ ਨਛੱਤਰੀ ਕਾਲ 28 ਸਾਲ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਨੀ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਸੂਖਮ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਨੀ ਦਾ ਨਛੱਤਰੀ ਕਾਲ (Sidereal Period) 30 ਸਾਲ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੈ, ਅਤੇ ਸ਼ਨੀ ਲਗਭਗ ਢਾਈ ਸਾਲ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਤਕਾਂ ਉਪਰ ਸ਼ਨੀ ਦੇ ਕਈ ਨਛੱਤਰੀ-ਕਾਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਫਲਿਤ-ਜੋਤਿਸ਼-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਹਨ ਕਿ ਜਾਤਕਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ਨੀ ਦਾ ਖਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਤਕ ਦੀ ਜਿਸ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਇਕ-ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ (ਅਰਥਾਤ ਕੁਲ ਤਿੰਨ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ) ਸ਼ਨੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਜਾਤਕ ਉੱਤੇ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਨੀ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਢਾਈ ਸਾਲ ਵਿਚ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਵਿਚ ਪਾਰ ਕਰੇਗਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਾਤਕ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ 'ਮੀਨ' ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੁੰਭ, ਮੀਨ ਅਤੇ ਮੇਥ ਵਿਚ ਸ਼ਨੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ 'ਮੀਨ' ਰਾਸ਼ੀ ਉੱਪਰ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸ਼ਨੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਉਸ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਰਾਸ਼ੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਸ਼ਨੀ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਗਭਗ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਉਸ ਰਾਸ਼ੀ ਤੇ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਹਤ ਕਲਿਆਣੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸ਼ਨੀ ਜਾਤਕ ਦੀ ਜਨਮ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪਿਛਲੀ (ਅਰਥਾਤ

ਬਾਰੂਵੀਂ) ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਚੜ੍ਹ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਸਤਕ ਉਤੇ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਨੀ ਜਨਮ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾੜ੍ਹ ਸਤੀ ਦਿਲ ਉਤੇ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਨੀ ਜਨਮ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਅਗਲੀ (ਅਰਥਾਤ ਦੂਜੀ) ਰਾਸ਼ੀ ਤੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਉਤਰਦੀ ਅਰਥਾਤ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਬੁਰਾ ਫਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸੋਨਾ ਆਦਿਕ ਪਾਦ-ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ਼ਨੀ ਦੇ ਰਾਸ਼ੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਮੇਂ ਜਾਤਕ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਸਾਪੇਖੀ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੇ ਬੁਰੇ ਫਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀ ਸਾਰਨੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਰਹੇ ਪਾਦ-ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਜਨਮ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਜਨਮ ਰਾਸ਼ੀ।

ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ-ਪਾਦ ਅਤੇ ਫਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਾਰਨੀ

ਸ਼ਨੀ ਦੇ ਰਾਸ਼ੀ- ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਮੇਂ ਜਾਤਕ ਦੀ ਜਨਮ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਚੰਦਮਾ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ	ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ -ਪਾਦ (ਪਾਏ)	ਫਲ
ਪਹਿਲੇ, ਛੇਵੇਂ ਅਤੇ 11ਵੇਂ	ਸੋਨੇ ਦੇ ਪਾਏ	ਧਨ-ਹਾਨੀ ਕੁਟੰਭ ਵਿਚ ਝਗੜੇ ਅਤੇ ਰੋਗ
ਦੂਜੇ, 5ਵੇਂ ਅਤੇ 9ਵੇਂ	ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਪਾਏ	ਸੁਭ, ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ, ਪੈਸਾ ਮਿਲੇ ਰਾਜ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੇ।
ਤੀਜੇ, 7ਵੇਂ ਅਤੇ 10ਵੇਂ	ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪਾਏ	ਪੈਸਾ ਖੂਬ ਮਿਲੇ, ਸੰਤਾਨ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਵਲੋਂ ਸੁਖ, ਮਨ ਖੁਸ਼ ਰਹੇ।
ਚੌਥੇ, 8ਵੇਂ ਅਤੇ 12ਵੇਂ	ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਾਏ	ਸਰੀਰ ਪੀੜਾ, ਖੂਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ, ਪੁਤਰ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਵਲੋਂ ਦੁਖ, ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਨੁਕਸਾਨ, ਰਾਜਾ ਤੋਂ ਖਤਰਾ

ਜੇ ਸ਼ਨੀ ਜਨਮ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਚੌਥੀ ਜਾਂ ਅੱਠਵੀਂ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਜਾਤਕ ਨੂੰ ਢੈਯਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਲਘੂ-ਕਲਿਆਣੀ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਦ-ਵਿਚਾਰ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਢੈਯਾ ਵਿਚ ਬੰਧੂ-ਵਿਰੋਧ, ਸਫਰ, ਕਲੇਸ, ਚਿੰਤਾ, ਦੁਖ, ਅੱਗ ਅਤੇ ਸਸਤਰ ਤੋਂ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਿਕਮੀ ਸੰਬਤ 2034 ਵਿਚ ਭਾਦੋਂ ਵਦੀ ਨੌਮੀ ਬੁਧਵਾਰ (7 ਸਤੰਬਰ 1977) ਨੂੰ ਸ਼ਨੀ ਸਿੰਘ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਚੰਦਰਮਾ ਮਿਥੁਨ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸ਼ਨੀ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਢੈਯਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇਗਾ :—

ਜਨਮ ਰਾਸ਼ੀ	ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ	ਪਾਦ	ਵਿਚਾਰ
ਕਰਕ	ਪੈਰਾਂ ਤੇ	ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਾਏ	ਅਸੁਭ
ਸਿੰਘ	ਛਾਤੀ ਤੇ	ਸੋਨੇ " "	ਹਾਨੀਕਾਰਕ
ਕੰਨਿਆ	ਮੱਥੇ ਤੇ	ਤਾਂਬੇ " "	ਸੁਭ

ਬ੍ਰਿਖ ਤੇ ਮਕਰ ਰਾਸ਼ੀ ਉਪਰ ਢੈਯਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਿਖ ਲਈ ਪਾਏ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਢੈਯਾ ਸੁਭ ਹੈ। ਮਕਰ ਰਾਸ਼ੀ ਲਈ ਪਾਏ ਸੋਨੇ ਦੇ ਤੇ ਢੈਯਾ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਰਾਸ਼ੀ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਜਾਂ ਢੈਯਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ।

ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਵਿਚ ਜਾਤਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼, ਮੌਤ ਜਾਂ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਵਿਦੇਸ਼-ਸਫਰ ਅਤੇ ਸੁਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਠੀਕ ਫਲਾਦੇਸ਼ ਲਈ ਪਾਦ-ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਪਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਸਥੂਲ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਸਾਪੇਖੀ ਸ਼ਨੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਖ ਵਖ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਲਈ ਬੁਰਾ ਫਲ ਕਿੰਨੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ—ਮੇਖ ਅਤੇ ਕਰਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਢਾਈ ਸਾਲ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਖ ਰਾਸ਼ੀ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਢਾਈ ਸਾਲ ਅਤੇ ਮਿਥੁਨ ਰਾਸ਼ੀ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਅਖੀਰ ਦੇ ਢਾਈ ਸਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੰਨਿਆ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਪੰਜ ਸਾਲ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਢਾਈ ਸਾਲ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੁਲਾ ਰਾਸ਼ੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਖੀਰਲੇ ਢਾਈ ਸਾਲ ਬ੍ਰਿਖਚਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਅਖੀਰਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਢਾਈ ਸਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਢਾਈ ਸਾਲ ਅਤੇ ਮਕਰ ਰਾਸ਼ੀ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਪਹਿਲੇ 5 ਸਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਰਾਬ ਹਨ। ਕੁੰਭ ਰਾਸ਼ੀ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਦੇ ਢਾਈ ਸਾਲ ਅਤੇ ਮੀਨ ਲਈ ਸਾਢੇ ਸਤ ਸਾਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਅਖੀਰਲੇ ਢਾਈ ਸਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਨੀ ਦੇ ਢਾਈ ਢਾਈ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 10-10 ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ 10-10 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਫਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਗਰ ਜਨਮ ਕੁੰਡਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਨੀ ਦਾ ਚੰਗੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅੰਤਰਦਸ਼ਾ ਚੰਗੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਨੀ ਦਾ ਅਸੁਭ ਫਲ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਚੰਦਰਮਾ, ਸ਼ਨੀ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਅਸੁਭ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਢੈਯਾ, ਧਨ ਹਾਨੀ, ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਾ, ਝਗੜਾ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਿਚ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਦੇ ਬੁਰੇ ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਹਰ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਤੇਲ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪਕਾਏ ਗਏ ਗੁਲਗੁਲੇ ਕੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਠਰੀਧ (ਅਗਰ, ਤਗਰ, ਕਸਤੂਰੀ, ਦੋਨਾ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁੰਕੁਮ ਅਤੇ ਦੋਨਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਦਨ) ਦੁਆਰਾ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਸਤਧਾਨ (ਉੜਦ, ਮੂੰਗੀ, ਕਣਕ, ਛੋਲੇ, ਜੌਂ, ਧਾਨ ਅਤੇ ਕੰਗਣੀ) ਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਪਿੱਪਲਾਦ ਰਿਸ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਨੀ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਸ਼ਨੀ-ਚਰ ਸਤੋਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਜਾਪ ਪ੍ਰਤਿਦਿਨ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੰਤ੍ਰ ਇਹ ਹੈ :—

ਧਿਪਲਾਦ ਤਕਾਚ

ਭ੍ਰੰ ਨਮਸ੍ਤੇ ਕ੍ਰੋਣ ਸੰਘਾਯ ਪਿੰਗਲਾਯ ਨਮੋਸ੍ਤੁ ਤੇ
 ਨਮਸ੍ਤੇ ਰੌਦ੍ਰਦੇਹਾਯ ਨਮਸ੍ਤੇ ਚਾਂਦ੍ਰਕਾਯ ਚ,
 ਨਮਸ੍ਤੇ ਯਸ-ਸੰਜਾਯ ਨਮਸ੍ਤੇ ਸ਼ੈਰਧੇ ਵਿਮ੍ਰੋ !
 ਨਮਸ੍ਤੇ ਸ੍ਰਿ ਸੰਜਾਯ ਸ਼ਾਨੈਸ੍ਵਰ ! ਨਮੋਸ੍ਤੁ ਤੇ,
 ਪ੍ਰਸਾਦੰ ਕੂਰੁ ਦੇਵੇਸ਼ੁ ! ਫੀਨਸ੍ਯਾ ਪ੍ਰਯਾਤਸ੍ਯ ਚ ।
 ਇਸ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸ਼ਨੀ-ਗੋਚਰ ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ ਦਾ ਬੁਰਾ ਫਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਮੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੋਨਾ, ਲੋਹਾ, ਉੜਦ, ਕੁਲਧੀ, ਕਾਲਾ ਕਪੜਾ, ਕਾਲੇ ਫੁਲ, ਕਸਤੂਰੀ, ਭੈਂਸ, ਜੁਤੇ ਕ੍ਰਿਸਣਾਂਗ ਅਤੇ ਤੇਲ ਵੀ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ

ਭ੍ਰੰ ਪ੍ਰਾਂ ਪ੍ਰੀਂ ਪ੍ਰੀਂ ਸ : ਸ਼ਨਯੇ ਨਮ:
 ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ 23000 ਜਾਪਕਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮੀ (ਜੰਡੀ ਦੀ ਲਕੜੀ) ਨਾਲ ਹਵਨ ਕਰੇ।

ਸ਼ਨੀ ਦੇ ਗੋਚਰ ਦਾ ਬੁਰਾ ਫਲ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨੀਲਮ (Blue SePire) ਪਹਿਨਣਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਪਰ ਨੀਲਮ ਕਾਫੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੁਰਾ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਗੂਠੀ ਵਗੈਰਾ ਵਿਚ ਪਹਿਨਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਖ ਲੈਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿਰਹਾਣੇ ਹੇਠ ਰਖ ਕੇ ਸੌਣ ਨਾਲ ਜੇ ਸੁਪਨੇ ਬੁਰੇ ਆਉਣ ਤਾਂ ਇਹ ਪਹਿਨਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਅੰਗੂਠੀ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਤਰਤੀਬ ਗੰਮੂੜ, ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ, ਕੱਚਾ ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ ਅਤੇ ਗੰਗਾਜਲ ਵਿਚ ਧੋ ਕੇ ਗੁੱਗਲ ਦੀ ਧੂਪ ਦੇ ਕੇ ਉਂਗਲੀ ਵਿਚ ਪਹਿਨੋ। ਪਹਿਨ ਕੇ ਵੀ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਇਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਬੁਰੇ ਫਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਬੁਰੀ ਘਟਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਤਾਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨੀਲਮ ਪੰਜ ਰੱਤੀ, ਬਿਨਾ ਵਿਧਿਆ ਲੈਣਾ ਚਹੀਣਾ ਹੈ। ਅੰਗੂਠੀ ਵਿਚ ਛੇਕ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਨੀਲਮ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਰੀਰ ਦੇ ਆਭਾ-ਮੰਡਲ (Aura) ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਨੀਲਮ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਘੋੜੇ ਦੀ ਖੁਰ ਦੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਜਾਂ ਬੇੜੀ ਦੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ ਵੀ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤ ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ 19 ਜਾਂ 51 ਹਫਤੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਲਾ ਕੱਪੜਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ ਦੀਆਂ 19 ਜਾਂ 3 ਮਾਲਾ ਜਪੋ। ਇਕ ਬਰਤਨ ਵਿਚ ਝੌਂ ਸ਼ਾਂ ਸ਼ੀ ਸ਼ੀ ਸ਼ : ਕ੍ਰਮਯੇ ਜਸ: ਪਾਣੀ, ਕਾਲੇ ਤਿਲ, ਕਾਲੇ ਫੁੱਲ ਜਾਂ ਲੌਂਗ, ਗੰਗਾਜਲ, ਸ਼ੱਕਰ ਅਤੇ ਥੋੜਾ ਦੁੱਧ ਪਾ ਕੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਤਰਫ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਪਿਪਲ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਉ। ਉੜਦ ਦੇ ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਪੰਜੀਰੀ ਅਤੇ ਤੇਲ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਪਦਾਰਥ ਕੁਤਿਆਂ, ਮੱਝਾਂ ਅਤੇ ਡਕੌਂਤ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੋ। ਉਤੇਲ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਜਾਂ ਉੜਦ ਦੇ ਆਟੇ ਦੇ ਬਣੇ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਕੇਲਾ ਆਦਿ ਫਲ ਖਾਉ। ਵਰਤ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਹਵਨ-ਪੂਰਣ-ਆਹੁਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇਲ ਵਿਚ ਪੱਕੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਲਾ ਕਪੜਾ, ਕੰਬਲ, ਉੜਦ, ਦੇਸ਼ੀ ਜੁੱਤਾ ਤੇਲ ਲਗਾ ਕੇ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

—ਡਾ: ਸ਼ਕਤੀਧਰ ਸ਼ਰਮਾ

ਸਿਉ : ਵੇਖੋ ਸੇਬ

ਸਿਉਹਾਰਾ (Siohara) : ਇਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਿਜਨੌਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਡਾਂਗੋਰ (ਡਾਂਗਰਾਈ) ਨਦੀ ਤੇ ਵਸਿਆ, ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਸਬਾ ਹੈ ਜੋ ਸਹਾਰਨਪੁਰ-ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਮੇਨ ਲਾਈਨ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਰਾਮ ਗੰਗਾ ਇਹਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ 'ਕਸਬਾ' ਨਾਉਂ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਰਾਏ ਭੱਟ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੇਵਾਹਾਰਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ ਹਨ।

ਖੇਤੀ ਇਥੋਂ ਦਾ ਮੁਖ ਪੇਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਲੋਕ ਮਜ਼ਦੂਰੀ, ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕਪੜੇ ਦਾ ਛੋਟਾ ਮੋਟਾ ਧੰਦਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਕ ਖੰਡ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ, ਦੋ ਇੰਟਰ ਕਾਲਜ, ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਸਕੂਲ ਤੇ ਦੋ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਹਨ।

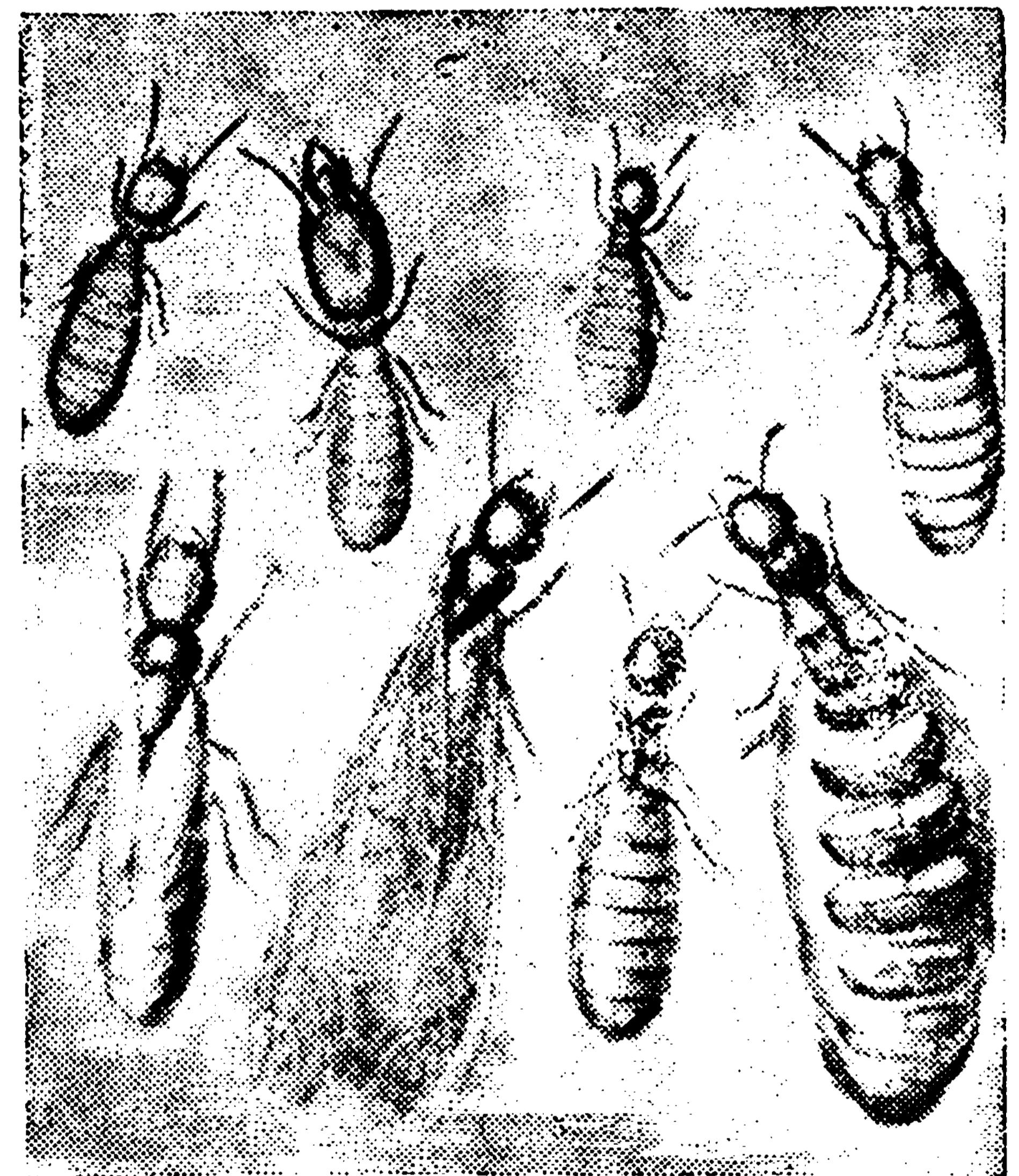
ਆਬਾਦੀ—22,813 (1971)

—ਐਚ. ਐਮ. ਮਕਬੂਲ ਉਲਰਹਿਮਾਨ

ਸਿਉਂਕ (Termite) : ਇਹ ਪੀਲੇ ਜਿਹੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕੋਮਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੀੜੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਰੈਟੀਕਿਊਲੀਟਰਮੀਜ਼ ਫਲੈਵੀਪਸ (*Reticulitermes flavipes*) ਹੈ। ਇਹ ਆਈਸੋਪਟਰਾ (*Isoptera*) ਵਰਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ 1900 ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਉਂਕ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕੀੜੀਆਂ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀੜੀਆਂ ਵਿਚ ਛਾਤੀ ਅਤੇ ਢਿੱਡ ਦਾ ਜੋੜ (ਕਮਰ) ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਤਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਿਉਂਕ ਦਾ ਜ਼ਰਾ ਮੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਟੀਆਂ ਕੀੜੀਆਂ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਿਉਂਕ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰਾਂ ਵਾਲੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪਰਾਂ ਤੋਂ।

ਸਿਉਂਕ ਸਮਾਜਕ ਕੀੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਦਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਸਿਉਂਕ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਸਿਉਂਕ ਅੱਗੇ ਕਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਉਤਪਾਦਕ, ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਕਾਮੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਇਕ ਰਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਣੀ ਦਾ ਕੰਮ ਅੰਡੇ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਰਾਣੀ ਲਗਭਗ 50 ਸਾਲ ਤਕ ਤਕਰੀਬਨ 36,000 ਅੰਡੇ ਰੱਜਾਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਕਾਮੇ ਨਰ ਅਤੇ ਮਾਦਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਰ ਬਾਝ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮੇ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਖੁਰਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਸਤੀ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਬਸਤੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਇਕ-ਦੋ ਸਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਤਪਾਦਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੰਪਾ-ਉਂਡ (compound eyes) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਝੁੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਬਰਸਾਤ ਪਿਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰ ਝੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਭੋਗ ਕਰਦੇ

ਸਿਉਂਕ

ਹਨ। ਭੋਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਰ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਦਾ ਮੋਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਣੀ ਸਿਉਂਕ ਨਵੀਂ ਬਸਤੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿਉਂਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਧਰਤੀ ਹੇਠਾਂ ਗੈਲਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੈਲਰੀਆਂ ਤੋਂ ਫਿਰ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਟਿੱਬੇ ਜਿਹੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਈ ਵਾਰੀ 6 ਮੀਟਰ ਤਕ ਉੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਿਸਮਾਂ ਲੱਕੜ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿਉਂਕ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਿਸਮਾਂ ਪੱਤਿਆਂ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਉੱਲੀ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਸਨ-ਖੰਡੀ ਜਾਤੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕਾਰਬਨੀ ਹਿਊਮਸ ਵੀ ਖਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਜਾਤੀਆਂ ਲੱਕੜੀ

ਅਤੇ ਬੂਟੇ ਹੀ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਲੱਕੜ ਅਤੇ ਬੂਟਿਆਂ ਦੇ ਸੈਲੂਲੋਜ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਸਹਿਜੀਵੀ (symbiotic) ਪ੍ਰੋਟੋਜ਼ੋਆ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿਉਂਕ ਇਕ ਨਰਮ-ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਹਨ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪੇਚੀਦਾ ਸਿਸਟਮ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੈਲਰੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਾਪਮਾਨ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਖੁਸ਼ਕ ਹਵਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਂਝ ਕਾਮੇ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਉਦਾਸੀਨ (neutral) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੁਈਨੋਟਰਮੀਟਿਡੀ ਅਤੇ ਟਰਮੀਟਿਡੀ ਕੁਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜਾਤੀਆਂ ਜੀਵਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਿੱਲ੍ਹ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੈਲੋਟਰਮਿਟਾ-ਇਡੀ ਕੁਲ ਦੇ ਜੀਵ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਗਿੱਲੀ ਲੱਕੜ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੇਮ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਸਿਉਂਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੱਕੜੀ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਤਖਤੇ, ਬਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਇਸ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਭੁਖ ਦਾ ਇਤਨਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਹੱਲਿਆਂ ਦੇ ਮਹੱਲੇ ਢਾਹ ਕੇ ਉਸਾਰਨੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਉਂਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਅਰਬਾਂ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਕਈ ਜੀਵ ਸਿਉਂਕ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀੜੀ-ਖੋਰ ਸਿਉਂਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿਉਂਕ ਦੀ ਰੱਕਬਾਮ-ਖੁਸ਼ਕ ਲੱਕੜੀ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਿਉਂਕ ਮੈਕਸੀਕੋ ਐਰੀਜ਼ੋਨਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ। ਕੈਲੋਟਰਮੀਜ਼ ਫਲੈਵੀ-ਕੋਲਿਸ (*Kaloterms flavicollis*) ਰੂਮ-ਸਾਗਰੀ ਖੰਡ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਰਿਪਟੋਟਰਮੀਜ਼ (*Cryptoterms*) ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਖੁਸ਼ਕ ਲੱਕੜੀ ਅਤੇ ਫਰਨੀਚਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਉਂਕ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਜਦ ਲੱਕੜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਖੜਕਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਖੋਖਲੇਪਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਲੱਕੜ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਸਾਇਣਿਕ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪੈਂਟਾਕਲੋਰੋਫੀਨੋਲ (pentachlorophenol) ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਮਿੰਟ ਡਬੋਣ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਹਦ ਤਕ ਬਚਾਅ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਰਲ ਕੀਟ-ਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਟਰਾਈਕਲੋਰੋਬੈਂਜ਼ੀਨ (*trichlorobenzene*), 2% ਕਲੋਰਡੇਨ (*chlordan*) ਤੇਲ ਵਿਚ, 5% ਪੈਂਟਾਕਲੋਰੋਫੀਨੋਲ ਤੇਲ ਵਿਚ ਅਤੇ 6% ਡੀ. ਡੀ. ਟੀ. (*D.D.T.*) ਦੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਮਿਲਾਕੇ ਸਿਉਂਕ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗੈਲਰੀਆਂ ਵਿਚ ਛਿੜਕਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਨਤੀਜੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਪੂੜੇ ਜਿਵੇਂ ਪੈਰਿਸ ਗਰੀਨ, ਡੀ. ਡੀ. ਟੀ 50% ਤਾਕਤ ਦੀ ਜਾਂ ਸਮੈਲਟਰ ਡਸਟ ਪਾਊਡਰ ਗੈਲਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪੂੜੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਸਤੀ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 21 : 949; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 13 : 494;
ਇਨਸੈਕਟਸ ਕ੍ਰਿ. ਐਮ. ਐਸ. ਮਾਨੀ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰਸਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ।

ਸਿਉਗੰਜ (Sheoganj) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਰੋਹੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਿਉਗੰਜ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਜਵਾਈ (Jawai) ਨਦੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸੰਨ 1854 ਵਿਚ ਰਾਓ ਸਿਉ ਸਿੰਘ

ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਉਗੰਜ ਪਿਆ।

ਆਬਾਦੀ—14,451 (1960)

25°05' ਉ. ਵਿਭ. ; 73°00' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22 : 271

ਸਿਉਂਧਾ (Seondha) : ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਤੀਆ (Datia) ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਇਕ ਪਰਗਨੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਸੀ ਜੋ ਦਤੀਆ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 58 ਕਿ. ਮੀ. ਤੇ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕਿਨਾਰੇ ਉੱਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਘਟਦੀ ਗਈ। ਇਥੇ ਇਕ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦਤੀਆ ਦੇ ਰਾਜਾ ਪਰੀਸ਼ਤ ਨੇ ਦੌਲਤ ਰਾਓ ਸਿੰਧੀਆ ਦੀ ਮਾਂ ਜੋ ਗਵਾਲੀਅਰ ਤੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਆਈ ਸੀ, ਨੂੰ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸ਼ਰਨ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੰਧੀਆਂ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਰਘੁਨਾਥ ਰਾਓ ਨੇ ਇਥੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

26°10' ਉ. ਵਿਭ. ; 78°47' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22 : 164

ਸਿਉਨ (Sion) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਵਾਲੇ (Valais) ਨਾਂ ਦੇ ਕੈਨਟਨ (canton) ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਸੇਂਟ-ਮੌਰਿਸ (St. Maurice) ਤੋਂ 40 ਕਿ. ਮੀ. ਪੂਰਬ ਵਲ ਸਿਆਨ (Sionne) ਦਰਿਆ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੋ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਗਿਰਦ ਆਬਾਦ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਤਰਬਿਲੀਅਨ (Tourbillion) ਨਾਂ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜੋ 1294 ਈ. ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਅਤੇ 1788 ਈ. ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਗਣ ਕਾਰਨ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਦਖਣੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਵਾਲੀਰਿਆ (Valeria) ਨਾਂ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਇਕ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਹੈ। ਇਥੇ 13ਵੀਂ ਤੇ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਬਣੇ ਗਿਰਜਾਘਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਰੋਮਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿਉਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀਡੂਨਮ (Sedunum) ਸੀ। ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕਾਂ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਫਲਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਮੰਡੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—21,925 (1970)

46°14' ਉ. ਵਿਭ. ; 7°21' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9 ; ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ.

ਸਿਉਨੀ (Seoni) : ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ—ਇਹ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੱਬਲਪੁਰ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 8,752 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਨਰਸਿੰਘ ਪੁਰ ਤੇ ਜੱਬਲਪੁਰ, ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਮਾਂਡਲਾ ਤੇ ਬਾਲਾਘਾਟ, ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਨਾਗਪੁਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਚੰਦਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਤਪੁੜਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚਾਈ 838 ਮੀ. ਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਨਰਬਦਾ ਦਰਿਆ ਵਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ (Sher) ਦਰਿਆ ਪੂਰਬ ਵਲੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਪਠਾਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਤੈਮੁਰ (Temur) ਅਤੇ ਸੋਨਰ (Sonner) ਨਦੀਆਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨਰਬਦਾ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਈਂ ਗੰਗਾ (Wain ganga) ਅਤੇ ਥੈਲ (Thel) ਨਦੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿਉਨੀ ਤੇ ਅਜੰਤਾ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਤਾਮਰ ਪਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਪੁੜਾ ਪਠਾਰ ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਵਾਕਾਤਕ (Vakataka) ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਮੋਢੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿੰਦਿਆ ਸ਼ਕਤੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕੇਵਲ ਦਸ ਰਾਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਲੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੌਂਡ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਰਾਜਾ ਬਖਤ ਬੁਲੰਦ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਰਘੂ ਜੀ ਭੌਂਸਲਾ ਨੇ ਇਥੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸੰਨ 1818 ਵਿਚ, ਸੀਤਾਬਾਲਡੀ (Sitabaldi) ਦੀ ਲੜਾਈ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਘਨਸੋਰ ਲਾਗੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜੈਨੀ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਥੇਹ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਈ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਥੇਹ ਵੀ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੌਲਜ਼ (Gaolis) ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਦੇ ਹਨ। ਟੀਕ ਦੀ ਲਕੜੀ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਿਰਨ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਭਗਈ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਲੋਹਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਣਕ ਤੇ ਚੌਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰ-ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਗਪੁਰ-ਜੱਬਲਪੁਰ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਨਾਗਪੁਰ ਤੋਂ 127 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਅਤੇ ਜੱਬਲਪੁਰ ਤੋਂ 132 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੰਨ 1774 ਵਿਚ ਛਪਰਾ (Chhapara) ਦੇ ਪਠਾਨ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਉਸਨੇ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਪਾਸ ਹੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1867 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਹੱਥ-ਖੱਡੀ ਦੇ ਕਪੜੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਡਲ-ਸਾਗਰ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਲਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ—668,352, ਸ਼ਹਿਰ—38,390 (1971)
22°5' ਉ. ਵਿਥ., 79°23' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:175; ਇੰਡੀਆ 1973

ਸਿਉਨੀ (Seoni) : ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਉਨੀ ਹੈ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤਕ ਇਸ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਬਜਵਾੜਾ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਤੀ ਤਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਇਕ ਬਾਬਾ ਸੰਤ, ਦੂਜਾ ਅਲੀ ਜਲੀ ਪਰੋਹਤਣੀ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਝਗੜਾ ਨਾਈ। ਸੰਤ ਜਾਂ ਖੈਦਰੀਆ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਿਉਨੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਤ ਸੀ ਅਤੇ ਅਲੀ ਜਲੀ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ। ਬਾਬਾ ਸੰਤ ਦਾ ਮੰਦਰ ਕਾਲੇ ਵਾਲ ਪਾਸ ਹੈ।

ਸਿਉਨੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਖੱਤਰੀ ਆਪਣੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਬੜਾ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਧਵਾ ਸਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਜਾਤੀ ਨੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ਕਦੇ ਬੁਰਾ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਕੁੜੀ ਮਾਰੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਏ ਗਲਾਸਰੀ ਆਫ ਦੀ ਟਰਾਈਬਜ਼ ਐਂਡ ਕਾਸਟਸ 3:395

ਸ਼ਿਉਪੁਰ (Sheopur) : ਤਹਿਸੀਲ-ਇਹ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੋਰੇਨਾ (Morena) ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਸੰਨ 1948 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਗਵਾਲੀਅਰ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 3,730 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਚੰਬਲ ਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਕੁਨੂ (Kunu),

ਐਹਲੀ (Aheli), ਸਿਪ (Sip) ਅਤੇ ਕੁੰਵਾਰੀ (Kunwari) ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਣਕ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ-ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਿਉਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਪ ਨਦੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤਲ ਤੋਂ 292 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਉੱਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਗੌੜ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਸੰਨ 1537 ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸਦੀਵਤਾ ਪਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਰੀਆ (Saharia) ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਪਿਆ। ਸੰਨ 1567 ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਨੇ ਚਤੋੜਗੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਬਿਨਾ ਲੜਾਈ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1808 ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੌਲਤ ਰਾਓ ਸਿੰਧੀਆ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਜਰਨੈਲ ਜਾਨ ਬੈਪਟਿਸਟ ਫਾਈਲੋਜ਼ (Jean Baptiste Filose) ਨੂੰ ਜਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਸੰਨ 1809 ਵਿਚ ਇਥੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸੰਨ 1814 ਵਿਚ ਰਘੂਗੜ੍ਹ ਦੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਖੀਚੀ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਲਕੜੀ ਉੱਤੇ ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਵਾਰਨਿਸ਼ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਰੰਗੀਲ ਪਾਵਿਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੇ ਬਣੇ ਤਾਸ਼ ਵੀ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—19,703 (1971)

25°40' ਉ. ਵਿਥ.; 76°42' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:271

ਸਿਉਵਲ, ਸੈਮੂਅਲ (Sewall, Samuel 1652-1730) : ਇਸ ਅਮਰੀਕੀ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਦਾ ਜਨਮ ਬਿਸਪਸਟੋਕ, (ਇੰਗਲੈਂਡ) ਵਿਚ 28 ਮਾਰਚ, 1652 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ 1674 ਵਿਚ ਹਾਰਵਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਐਮ. ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ (Colonial) ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਿੱਤਾ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਇਹ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ (1681-84), ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ (1684-1725) ਅਤੇ ਸੁਪੀਰੀਅਰ ਕੋਰਟ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜੱਜ (1718-1728) ਵੀ ਰਿਹਾ। 1692 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੇਲਮ ਵਿਚ-ਕ੍ਰਾਫਟ' ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ 19 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਨਵਰੀ, 1697 ਵਿਚ ਜਿਸ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਕੱਲਾ ਸਿਉਵਲ ਹੀ ਓਲਡ ਸਾਊਥ ਚਰਚ, ਬੋਸਟਨ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਲਿਖੀ ਡਾਇਰੀ (1678-1682; ਤਿੰਨ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ) ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ 'ਦੀ ਸੈਲਿੰਗ ਆਫ ਜੋਜ਼ਫ' (1700), 'ਏ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਰੀਲੇਟਿੰਗ ਟੂ ਦੀ ਕੋਨੋਬੈੱਕ ਇੰਡੀਅਨਜ਼' (1721) ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਟ੍ਰੈਕਟ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਬੋਸਟਨ ਵਿਖੇ 1 ਜਨਵਰੀ 1730 ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9.

ਸਿਓਲ (Seoul) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੱਖਣੀ ਕੋਰੀਆ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਆਂਗ-ਸਾਂਗ (Kyong-Song) ਜਾਂ ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਕੇਜੋ (Keijo) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਹਾਨ (Han) ਦਰਿਆ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਕੰਢੇ ਤੋਂ 5 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਇਨਚਨ (Inchon) ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ 35 ਕਿ. ਮੀ. ਪੂਰਬ ਵਲ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 36 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਗ੍ਰੇਨਾਈਟ ਦੀਆਂ

ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਚਾਵਲ, ਜੌਂ, ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜਿਆਂ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੂਤ ਤੇ ਪੱਤੇ, ਕਣਕ, ਸੋਇਆਬੀਨ, ਸੇਬ ਅਤੇ ਮਟਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਤਿਜਾਰਤੀ ਮੰਡੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਰੀਆ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਾਨਕ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਇਥੇ ਤਮਾਕੂ, ਕਾਗਜ਼, ਦੀਆ ਸਲਾਈ, ਰੇਸ਼ਮੀ ਅਤੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸੰਨ 1392 ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ। 1392 ਤੋਂ 1910 ਵਿਚ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸ਼ਹਿਰ ਯੀ ਖਾਨਦਾਨ (Yi Dynasty) ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਕੋਰੀਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1910 ਤੋਂ 1945 ਤਕ ਕੋਰੀਆ ਦੇ ਜਾਪਾਨੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 1945 ਤੋਂ 15 ਅਗਸਤ, 1948 ਤਕ ਅਮਰੀਕਨ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਕੋਰੀਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਕੋਰੀਆ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬਰਬਾਦੀ ਹੋਈ। ਇਥੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਪੈਗੋਡਾ (Pagoda) ਅਤੇ ਇਕ ਘੰਟਾਘਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਂਸੀ ਦਾ ਸੰਨ 1468 ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਘੜਿਆਲ ਹੈ। 200 ਹੈਕਟੇਅਰ ਵਿਚ ਬਣੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲ ਦੇ ਗਿਰਦ ਇਕ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਗਿਰਦ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾ ਡਿਗ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੋਰੀਅਨ ਕਲਾ ਤੇ ਪੁਰਾ ਵਿਗਿਆਨ ਸਬੰਧੀ ਦੋ ਅਜਾਇਬਘਰ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—5,536,337 (1970)

37°33' ਉ. ਵਿਥ.; 126°58' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲ. ਐਨ. 17; ਐਨੀ. ਬਿ. ਮਾ. 9

ਸਿਆਰਾ ਨੈਵਾਦਾ(Sierra Nevada) : ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਮੁਖ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਹੈ ਜੋ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਸਿਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 400 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਮਾਊਂਟ ਵਿਟਨੇ (Mt. whitney, 4,418 ਮੀਟਰ) ਹੈ। ਇਸਦੀ ਇਤਿ-ਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਕਰਕੇ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿਲ ਪਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਸੈਰਗਾਹ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਪਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵੀਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਰਕ, ਝੀਲਾਂ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਝਰਨੇ ਇਸ ਲੜੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਥੇ 9 ਤੋਂ 12 ਮੀਟਰ ਤਕ ਬਰਫ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਇਥੇ ਘਾਹ ਅਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਆਮ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੰਗਲੀ ਲੱਕੜ ਅਤੇ ਫਲ ਇਥੇ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਦਰਿਆ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ.ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 7 : 282; ਐਨ. ਅਮੈ. 24: 798

ਸਿਆਰਾ ਨੈਵਾਦਾ : ਦੱਖਣੀ-ਪੂਰਬੀ ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਹੈ। ਗੁੰਬਦ ਨੁਮਾ ਇਹ ਪਹਾੜ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਤਟ ਦੇ ਨਾਲ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਤਕ 41 ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੜੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਚੋਟੀਆਂ ਮੁਲਹੈਸਨ (Mulhacen 3,478 ਮੀਟਰ) ਅਤੇ ਵੇਲਟਾ (Veleta, 3381 ਮੀ.) ਹਨ। ਇਸ ਤੇ ਬਰਫ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਬਰਫਾਨੀ ਲੜੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰੂਮ ਸਾਗਰੀ ਤੇ ਪਰਬਤੀ ਰਲਿਆ ਮਿਲਿਆ ਜਲਵਾਯੂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਥੇ

ਉਪ ਉਸ਼ਣ ਖੰਡੀ ਤੇ ਅਲਪਾਈਨੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਬਰਕ ਦਾ ਪਹਾੜ ਹੈ। ਲੋਹਾ, ਤਾਂਬਾ, ਸਿੱਕਾ, ਪਾਰਾ ਅਤੇ ਜਿਸਤ ਵੀ ਇਥੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੱਖਣੀ ਢਲਾਣਾਂ ਤੇ ਜੈਤੂਨ, ਅੰਗੂਰ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 7 : 282 ; ਐਨ. ਅਮੈ. 24 : 798

ਸਿਆਰਾ ਲੀਓਨ (Sierra Leone) : ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਤਾਧਾਰੀ ਗਣਰਾਜੀ (Sovereign Republic) ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 72,325 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਗਿਨੀ (Guinea); ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਲਾਈਬੇਰੀਆ (Liberia) ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਆਬਾਦੀ ਲਗਭਗ 2,600,000 ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਰਕਬੇ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਅਫਰੀਕਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਫ੍ਰੀਟਾਊਨ (Freetown) ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ।

ਭੂ-ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ

ਧਰਾਤਲ-ਧਰਾਤਲ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਚਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਲੀ ਦਲਦਲੀ ਖੰਡ ਅੰਧ ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 300 ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 30 ਤੋਂ 60 ਕਿ. ਮੀ. ਚੌੜਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੰਡ ਉਸ਼ਣ ਕਟੀ ਬੰਧ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫ੍ਰੀਟਾਊਨ ਦੇ ਨੇੜੇ 'ਸਿਆਰਾ ਲੀਓਨ ਪੈਨਿਨਸੂਲਾ' ਦਾ ਖੰਡ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਹਾੜ ਹਨ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ 40 ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਾੜ ਸਾਹਿਲੀ ਦਲਦਲ ਨਾਲੋਂ ਉੱਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਕਟਹਿੱਲ 888 ਮੀ. ਤਕ ਉੱਚੇ ਹਨ। ਅੰਦਰਲੇ ਮੈਦਾਨੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸਾ ਪਠਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ 215 ਮੀ. ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰੇਨਾਈਟ ਦੀਆਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਲੋਹੇ ਵਰਗੀਆਂ ਸਖਤ ਹਨ। ਪਠਾਰ ਦੇ ਉਪਰ ਵੱਲ ਕਈ ਪਰਬਤ ਲੜੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਲੋਮਾ (Loma) ਪਰਬਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿੰਟੀਮਨੀ (1948ਮੀ.) ਅਤੇ ਟਿੰਗੀ (1945 ਮੀ.) ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਹਨ।

ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ-ਇਥੋਂ ਦੇ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਨੌਂ ਮੁਖ ਦਰਿਆ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਟੀ ਪਾੜ (ਚੋਅ) ਅਤੇ ਜਵਾਰ ਨਦੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਰੋਕਲ (Rokel) ਦਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੀ ਐਸਚੁਰੀ (estuary) ਨੂੰ 'ਸਿਆਰਾ ਲੀਓਨ ਰਿਵਰ' (Sierra Leone River) ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 40 ਜਾਂ 50 ਕਿ. ਮੀ. ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ।

ਜਲਵਾਯੂ-ਇਥੇ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਉਸ਼ਣ ਖੰਡੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਮੌਸਮ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਤਰ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨੀਵੇਂ ਸਾਹਿਲੀ ਖੰਡ ਦਾ ਔਸਤ ਮਾਸਕ ਤਾਪਮਾਨ 25° ਤੋਂ 28° ਸੈਂ. ਵਿਚ-ਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਇਹ ਅੰਤਰ 23° ਤੋਂ 28° ਸੈਂ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਔਸਤ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਤਾਪਮਾਨ 13°ਸੈਂ. ਅਤੇ ਮਾਰਚ ਵਿਚ 35° ਸੈਂ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਈ ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ ਤਕ ਇਥੇ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਛਾਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧੁੱਪ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲੋਂ ਤੱਟ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪੈਨਿਨਸੂਲਾ ਮਾਊਂਟੇਨ ਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 380 ਸੈਂ. ਮੀ. ਅਤੇ

ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 203 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਵੰਬਰ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤਕ ਮੌਸਮ ਖੁਸ਼ਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰੂਥਲ ਵੱਲੋਂ ਖੁਸ਼ਕ ਹਨੇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਝੱਖੜ ਚਲਦੇ ਹਨ।

ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂ—ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਥੇ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਬੜੀ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਨਾਲ ਘਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਖੁਸ਼ਕੀ ਦਾ ਲੰਬਾ ਅਰਸਾ ਵੀ ਬਨਸਪਤੀ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ। ਪਠਾਰਾਂ ਤੇ ਪਰਬਤਾਂ ਉਪਰ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਹੈ। ਸੈਕੰਡਰੀ ਜੰਗਲ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਉੱਤਰ ਵਿਚ। ਹੇਠਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਿਥੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਜੰਗਲ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਝਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਲ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਹਨ।

ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਦੇ ਖੁਸ਼ਕ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜਾਨਵਰ ਹਾਥੀ, ਚੀਤਾ, ਮੱਝ, ਬਾਰਾਂ ਸਿੰਗਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਅਫਰੀਕਨ ਦਰਿਆਈ ਘੋੜੇ, ਮਗਰ ਮੱਛ, ਕੱਛੂ ਅਤੇ ਕੱਛੂ ਕ੍ਰਿਮੇ ਆਦਿ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਬਾਂਦਰ, ਅਫਰੀਕਨ ਵਣਮਾਨਸ ਤੇ ਸੱਪ ਆਦਿ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ—ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਯੂਰਪੀਅਨ ਪੁਰਤਗੇਜ਼ੀ, ਪੇਡਰਾ ਦਾ ਸਿੰਟਰਾ (Pedra da Cintra) ਸੀ ਜੋ 1460 ਈ. ਵਿਚ ਇਥੇ ਆਇਆ। ਇਸਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਆਮਾ ਲੀਓਨ (Lion Mountains) ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਏ ਜੋ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਲਈ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1787 ਵਿਚ ਇਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਰਉਪਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਆਕੇ ਵਸਿਆ ਜਿਸਨੇ ਅਮਰੀਕਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਲਈ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਸਾਈਆਂ। ਸੰਨ 1792 ਈ. ਵਿਚ ਨੋਵਾ ਸਕਾਸ਼ੀਆ (Nova Scotia) ਤੋਂ ਅਤੇ 1800 ਈ. ਵਿਚ ਜਮੈਕਾ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਏ ਗੁਲਾਮ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਵਸੇ। ਸੰਨ 1808 ਵਿਚ ਇਥੇ 'ਕਰਾਉਨ ਕਲੋਨੀ' (Crown Colony) ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਹਲੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਲ ਫੈਲਦੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1896 ਵਿਚ ਫਰੈਂਕੋ-ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੰਧੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰੋਟੈਕਟੋਰੇਟ (Protectorate) ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1924 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਅਫਰੀਕਨ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਸੰਨ 1928 ਵਿਚ ਗੁਲਾਮੀ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1951 ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਫਰੀਕਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ 1953 ਈ. ਵਿਚ ਅਫਰੀਕਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਆ ਗਿਆ। 27 ਅਪ੍ਰੈਲ 1961 ਈ. ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਪੂਰਨਤੌਰ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਆਰਥਿਕਤਾ

ਖਣਿਜ—ਇਥੋਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਮੁੱਲ ਪੱਖੋਂ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਾਲ ਦਾ 85 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਹਨ। ਕੱਚੇ ਲੋਹੇ, ਹੀਰੇ, ਕ੍ਰੋਮਾਈਟ ਅਤੇ ਰੂਟਾਈਲ (rutile) ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿਧ ਭੰਡਾਰ ਇਥੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੌਕਸਾਈਟ (bauxite), ਕੋਲੰਬਾਈਟ (columbite), ਪਾਇਰੋਕਲੋਰ (pyrochlore), ਸੋਨਾ, ਪਲਾਟੀਨਮ ਆਦਿ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਸੇਵਾ

(Sewa) ਦਰਿਆ ਦੀ ਘਾਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਨ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ—ਇਥੋਂ ਦੀ 75 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਸੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਫਸਲਾਂ ਚਾਵਲ, ਬਾਜਰਾ, ਨਾਰੀਅਲ, ਆਇਲਪਾਮ, ਕੋਕੋ, ਕਾਹਵਾ, ਮੂੰਗਫਲੀ, ਅਦਰਕ, ਕੋਲਾ ਨਟ (kola nut), ਕਸਾਵਾ (cassava), ਕੋਲਾ ਤੇ ਪੈਸਾਵਾ (paissava) ਹਨ।

ਉਦਯੋਗ—ਸਿਆਮਾ ਲੀਓਨ ਵਿਚ ਨਾਰੀਅਲ ਦਾ ਤੇਲ ਕੱਢਣ, ਧਾਨ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਲਕੜੀ ਚੀਰਨ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਕਪੜੇ ਬੁਣਨਾ, ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨਾ ਅਤੇ ਫਰਨੀਚਰ ਬਣਾਉਣਾ ਆਦਿ ਹਨ।

ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ—ਆਵਾਜਾਈ ਰੇਲਾਂ, ਸੜਕਾਂ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਮਾਰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਧੀਆ ਬੰਦਰਗਾਹ ਫ੍ਰੀਟਾਉਨ ਹੈ ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਦੋ ਵੱਡੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫ੍ਰੀਟਾਉਨ ਵਿਖੇ ਲੁੰਗੀ (Lungi) ਨਾਮੀ ਇਕ ਅੰਤਰਦੇਸ਼ੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਹੈ।

ਵਪਾਰ—ਸਿਆਮਾ ਲੀਓਨ ਦਾ ਵਪਾਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ, ਹਾਲੈਂਡ, ਜਰਮਨੀ, ਜਾਪਾਨ, ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਤੇ ਬਰੂਮਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਕੱਚੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਹਨ। ਬਾਹਰੋਂ ਇਹ ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਕੱਪੜਾ, ਗੱਡੀਆਂ, ਬਾਲਣ ਅਤੇ ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਮੰਗਵਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—ਇਥੋਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 2,550,000 (1970) ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 18 ਨਸਲੀ ਗਰੁੱਪ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ, ਵੰਸ਼, ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਗਰੁੱਪ ਮੈਂਡੀ (Mende, 673,000) ਅਤੇ ਟੈਮਨੀ (Temne 649,000) ਹਨ।

ਕਰੀਓ (Krio) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਦਫਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹੈ।

ਸੰਨ 1960 ਤਕ ਇਥੋਂ ਦਾ ਦੋ ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸਾ ਬੁਤ ਪ੍ਰਸਤ ਸੀ। ਲਗਭਗ 28 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੋਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ 6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਈਸਾਈ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਈਸਾਈ ਦੱਖਣੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ—ਸੰਨ 1960 ਤੋਂ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਚਰਚ ਸੁਸਾਇਟੀ ਤੇ ਵਾਲ-ਟੀਅਰ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਆਦਿ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਫਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਵਜ਼ੀਫੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਥੇ ਲਗਭਗ 1000 ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ, 80 ਸੈਕੰਡਰੀ, 2 ਤਕਨੀਕੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਵਕੇਸ਼ਨਲ ਸਕੂਲ ਹਨ। ਇਥੇ ਟੀਚਰ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵੀ ਹਨ।

ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ—ਸੰਨ 1971 ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਆਮਾ ਲੀਓਨ ਗਣਰਾਜੀ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਇਕ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਦਨ (The House of Representatives) ਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ 78 ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ

66 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਮੈਂਬਰ 12 ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੈਂਬਰ ਜੱਦੀ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵੈਸਟਰਨ ਏਰੀਆ (ਸਾਬਕਾ ਕਰਾਊਨ ਕਲੋਨੀ) ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਉਤਰੀ, ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਰਾਜਾਂ (ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਟੈਕਟੋਰੇਟ) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੈਸਟਰਨ ਏਰੀਏ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਲਗਭਗ 250,000 ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਥੋਂ ਦੀ ਲੋਕਲ ਗੌਰਮੈਂਟ ਕਮੇਟੀ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਲਗਭਗ 2,300,000 ਹੈ। ਉਤਰੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟਾਂ ਵਿਚ, ਦੱਖਣੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟਾਂ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਰਾਜ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ।

ਨਿਆਂ ਲਈ ਇਥੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ, ਹਾਈਕੋਰਟ ਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਰਟਾਂ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਜੱਜ ਅਤੇ ਵਕੀਲ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਰੀਕਨ ਹਨ ਜੋ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੋਂ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਇਥੇ 1500-2000 ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਫੌਜ, ਇਕ ਪੈਰਾ ਮਿਲਟਰੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 300 ਆਦਮੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਸਿਵਲ ਪੁਲੀਸ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਭਰਤੀ 3000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ। ਇਕ ਸੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਗਿਨੀ ਤੇ ਲਾਈਬੇਰੀਆ ਨਾਲ ਲੌੜ ਪੈਣ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਸੇ. 16:734; ਕੋਲੀ. ਐਨ.17:294

ਸਿਆਸਤ ਨਾਮਾ : 'ਸਿਆਸਤ ਨਾਮਾ' ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਖਵਾਜ਼ਾ ਅਬੂ ਅਲੀ ਹਸਨ ਇਨ ਅਲੀ ਸੀ, ਜੋ ਨਿਜ਼ਾਮੁਲ-ਮਲਕ ਦੇ ਲਕਬ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਸਾਈਕਸ ਨੇ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਅਬੂ ਅਲੀ ਹਸਨ ਬਿਨ ਇਸਹਾਕ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਨਿਜ਼ਾਮੁਲ-ਮਲਕ 30 ਸਾਲ ਸੁਲਤਾਨ ਅਲਪ ਅਰਸਲਾਂ ਅਤੇ ਮਲਿਕ ਸ਼ਾਹ ਸਲਜੂਕੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਰਿਹਾ।

ਸਿਆਸਤ ਨਾਮਾ ਪੁਸਤਕ ਦੇ 50 ਅਧਿਆਇ ਹਨ। ਸੂਚੱਜੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦਰਸਾਏ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦੇ ਢੰਗ, ਸਦਾਚਾਰ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ, ਅਮੀਰਾਂ, ਵਜ਼ੀਰਾਂ, ਕਾਜ਼ੀਆਂ, ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਗਵਾਈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਨਬਾਦ, ਮਜ਼ਦਕ, ਬਾਤਨੀ ਅਤੇ ਖਰਮ ਜਿਹੇ ਕਈ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਣ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਅਤਿ ਲਾਭਦਾਇਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿ. ਪਰ. ਸਾਈਕਸ

ਸਿਆਹਤ ਨਾਮਾ ਇਬਰਾਹੀਮ ਬੇਗ : ਇਹ ਸਿਆਹਤ ਨਾਮਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਨਾਮਾ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਹੈ, ਹਾਜ਼ੀ ਜ਼ੈਨੁਲ ਆਬਦੀਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਇਕ ਧਨਾਡ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਹ ਸਿਆਹਤ ਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਕਾਰਣ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਈਰਾਨ, ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰੂਤੀ ਲਿਆਂਦੀ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ 1888 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ।

'ਸਿਆਹਤ ਨਾਮਾ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਕਲਪਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਵੇਰਵੇ ਸਚਾਈ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਹਾਜ਼ੀ ਜ਼ੈਨੁਲ ਆਬਦੀਨ ਦੀ ਇਹ ਇਕੋ ਇਕ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਸਿਆਹੜ : ਇਹ ਜਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ (ਪੰਜਾਬ) ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਜੋ ਧੂਰੀ-ਲੁਧਿਆਣਾ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਅਹਿਮਦਗੜ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਲ 6 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਤੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਪੱਛਮ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਘੁੜਾਣੀ ਘਲੋਟੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਜਗੋੜੇ ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਥੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਘੋੜਾ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਥੇ ਠਹਿਰ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਾਲਾ ਪਾ ਕੇ ਦਬਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਧ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਝੜੀ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਚਰਨੇ ਛੱਡੇ, ਤਾਂ ਜਿਮੀਂਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਥੇ ਚਿੜੀ ਨਹੀਂ ਫੜਕਣ ਦਿੰਦੇ, ਤੁਸੀ ਘੋੜੇ ਵਾੜ ਦਿੱਤੇ' ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ, 'ਚਿੜੀਆਂ ਤਾਂ ਫਟਕਣਗੀਆਂ, ਤੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਫਟਕੇਂਗਾ'। ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਸੰਤਾਨ ਰੋਪੜ ਵਸਦੀ ਹੈ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਸਿਆਹੜ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਉੱਘਾ ਕੀਤਾ।

30°40' ਉ. ਵਿਥ.; 75°55' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.; ਗੁਰਧਾਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਸਿਆਹੀ (Ink) : 'ਸਿਆਹੀ' ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਕਾਲਸ'। ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਛਪਾਈ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਲੇਵੀ (paste) ਨੂੰ, ਸਿਆਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੰਗਾਂ ਜਾਂ ਪਿਗਮੈਂਟਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨਾਂ 'ਇੰਕ' (ink) ਫ਼੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਨਾਂ 'enque' ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਿਆਹੀ ਦੋ ਮੁੱਖ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ : (1) ਪਿਗਮੈਂਟ ਜਾਂ ਰੰਗ ਅਤੇ (2) ਇਕ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ (vehicle) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰਲ ਵਿਚ ਪਿਗਮੈਂਟ ਜਾਂ ਰੰਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਹੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਲੌੜ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਸਿਆਹੀ—ਇਹ ਸਿਆਹੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਚਮਕਦਾਰ ਤੇ ਪੱਕਿਆਂ ਹੋਣਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ (2500 ਈ. ਪੂ.) ਕੱਜਲ ਸੁਰੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਸਿਆਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਫਿਰ ਮਾਜੂਫਲ ਤੇ ਕਸੀਸ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ। ਤਿਫਲੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿਆਹੀ ਬਣਾਉਣਾ, ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਬਣੀ ਬਣਾਈ ਸਿਆਹੀ ਮੁੱਲ ਲੈ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਖੁਦ ਹੀ ਚੰਗੀ ਸਿਆਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਵਾਧੂ ਪੱਤਰਿਆਂ ਉੱਤੇ 'ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ' ਆਮ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਥਾਂ ਦਰਜ ਹੈ —

'ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਵਿਧਿ'—ਕੱਜਲ ਵਜ਼ਨ ਸਿਰਸਾਹੀ 1, ਬੋਲੁ ਸਿਰਸਾਹੀ 2, ਸਿਰਸਾਹੀ ਦੁਇ ਗੁੰਦ ਕਿਕਰ ਕਾ, ਇਕ ਰੱਤੀ ਲਾਜਵਰਦ, ਇਕ ਰੱਤੀ ਸੁਇਨਾ, ਬਿਜੈਸਾਰ ਕਾ ਪਾਣੀ, ਤਾਮੇ ਕਾ ਭਾਂਡਾ, ਨਿੰਮ ਕੀ ਲਕੜੀ, ਦੂਰ ਕਾ ਕਜਲੁ, ਰਵਾਲ ਰੱਖਣੀ, ਦਿਨ ਵੀਹ ਘਸਣੀ।

ਬੋਲੁ, ਮੁਰ (myrrha) ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਿਜੈਸਾਰ ਭੰਗਰੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਥਾਂ ਸਿਆਹੀ ਦੇ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹੈ। ਇਕ ਬੀੜ ਉੱਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੱਡਾ ਨੁਸਖਾ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

1 ਸਿਰਸਾਹੀ ਕਜਲੂ ਦੀਵੇ ਕਾ ਫੁਲ, 1 ਸਿਰਸਾਹੀ ਬੋਲਿ, 1 ਸਿਰਸਾਹੀ ਨੀਲ ਹਛਾ ਖਰਾ, 1 ਸਿਰਸਾਹੀ ਸੁੰਗੂਫ, 1 ਮਾਸਾ ਭਰ ਸੁਇਨਾ ਕੁੰਦਨ ਪਾਵਨਾ, ਅੱਧ ਸਿਰਸਾਹੀ ਕੇਸਰ, 1 ਸਿਰਸਾਹੀ ਮਾਜੂ ਕਾਲ ਕਾਹੀ, ਹੱਛੀ ਕਸੀਰ ਤੋਲਾ, ਕਸਤੂਰੀ ਹੱਛੀ, ਖਤਾਈਦਾਨੇ-ਇਹ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਕੱਪੜ ਛਾਣ ਕਰਨੀਆਂ, ਭੰਗਰੇ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚਿ ਭੇਂਵ ਕੇ ਘੋਟਣੀਆਂ, ਤਾਂਬੇ ਕਾ ਭਾਂਡਾ, ਨਿੰਮ ਕੀ ਲੱਕੜੀ ਨਾਲ। ਪੰਜਾਹ ਸਿਰਸਾਹੀ ਲਾਖ ਰੰਗ ਕੀ ਲੈਨੀ, 2 ਸਿਰਸਾਹੀ ਕੰਡਨਖਾਰ ਹੱਛੀ ਲੈਨੀ, 1 ਸਿਰਸਾਹੀ ਬਿਜੈਸਾਰ ਲੈਨਾ, 1 ਸਿਰਸਾਹੀ ਸੁਹਾਗਾ ਲੈਨਾ, 1 ਸਿਰਸਾਹੀ ਨੀਲਾ ਥੋਥਾ ਲੈਨਾ, ਅੱਧ ਸਿਰਸਾਹੀ ਫਟਕੜੀ ਲੈਨੀ, 5 ਸਿਰਸਾਹੀ ਅਨਾਰ ਕੇ ਛਿੱਲੜ-ਲੈਨੇ, ਦਿਨ ਤ੍ਰੀਹ ਘੋਟਣੀ।

ਅਜੇਹੀ ਸਮਗ੍ਰੀ ਤੇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬਣੀ ਸਿਆਹ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮਿਟਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਦੇਰ ਪੈਣ ਨਾਲ ਮੱਧਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ, ਸਦਾ ਚਮਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਬਰਸਾਤੀ ਅਸਰ ਨਾਲ ਪੱਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਿੰਮ ਦੀ ਲੱਕੜ, (ਸੋਟੇ) ਨਾਲ ਘਸਾਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਕੀੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਨੀਲਾ ਥੋਥਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਵੀ ਇਹੋ ਸੀ।

ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ 'ਅੱਡਣਸਾਹੀ ਸਿਆਹੀ' ਖਾਸੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਾਧੂ ਆਪਣੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਚੰਗੀ ਸਿਆਹੀ ਖੁਦ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਲੋੜਵੰਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿਆਹੀ ਮੁੱਲ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਈ ਸ਼ੋਕੀਨ ਗੁਪਤ ਸਿਆਹੀਆਂ ਵੀ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਆਸ਼ਕਾਂ ਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਰਤਣ ਲਈ ਸਨ। ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਮਾਦੇ ਨਾਲ ਸੰਦੇਸ਼ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਦਵਾਈ ਲਾ ਕੇ ਜਾਂ ਅੱਗ ਮੁਹਰੇ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੇਕ ਲਗਣ ਨਾਲ ਅੱਖਰ ਉਘੜ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਕਈ ਪੌਦਿਆਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਖਣਿਜੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਰੰਗਦਾਰ ਰਸਾਂ, ਸਤਾਂ (extracts) ਅਤੇ ਸੱਸਪੈਂਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਆਹੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਐਲਿਜ਼ਰੀਨ (alizarin), ਨੀਲ ਅਤੇ ਕਚਨੀਲ (cochineal) ਵਗੈਰਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਲੋਹੇ ਦਾ ਘੁਲਣਸ਼ੀਲ ਲੂਣ ਟੈਨਿਨ (tannin) ਦੇ ਸਤ ਨਾਲ ਇਕ ਗਾੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਦਾ ਘੋਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਆਹੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹੀ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੀ ਨੀਲੀ-ਕਾਲੀ (Blue-black) ਸਿਆਹੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ।

ਬਲੂ-ਬਲੈਕ ਸਿਆਹੀਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਫੈਰਸ ਸਲਫੇਟ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਨ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਿਆਹੀ ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਸੁਧ ਕੀਤਾ ਗੈਲਿਕ ਅਤੇ ਟੈਨਿਕ ਐਸਿਡ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਖਣਿਜੀ ਜਾਂ ਆਰਗੈਨਿਕ ਤੇਜ਼ਾਬ ਵੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਘੋਲ ਦਾ ਰੰਗ ਹਲਕਾ ਨੀਲਾ-ਕਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਹਲਕਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਅਘੁਲਣਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਲੂ-ਬਲੈਕ ਸਿਆਹੀਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰੰਗਦਾਰ ਸਿਆਹੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਘੁਲਣਸ਼ੀਲ ਰੰਗ ਹੀ ਰੰਗਕ ਮਾਦੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿਆਹੀਆਂ ਸਕੂਲਾਂ, ਘਰਾਂ ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਪਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਾ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਉੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੰਡੀਆ ਇੰਕ (India Ink) ਕਾਰਬਨ ਬਲੈਕ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲਣ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਸਪੈਂਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਖਾਰਾਂ ਦੇ ਘੋਲ, ਬੋਰੈਕਸ ਦੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਘੁਲੀ ਹੋਈ ਚਪੜਾ ਲਾਖ (shellac), ਸਾਬਣ, ਜਿਲੇਟੀਨ, ਸਰੇਸ਼, ਅਰਬੀ ਗੁੰਦ (gum-arabic), ਅਤੇ ਡੈਕਸਟ੍ਰੀਨ (dextrin) ਆਦਿ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਡਰਾਈੰਗ-ਸਿਆਹੀ ਅਤੇ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਸਿਆਹੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਕੱਜਲ ਨੂੰ ਰਿੰਡ ਦੇ ਤੇਲ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਲ-ਪੁਆਇੰਟ ਪੈਨਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨੀਲੀ ਬਾਲ-ਪੈਨ ਸਿਆਹੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਵੈਕਸੋਲੀਨ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਬਲੂ, BNS	=10 ਹਿੱਸੇ
ਓਲੀਇਕ ਐਸਿਡ	=30 ਹਿੱਸੇ
ਐਸਟਰ ਗੁੰਦ	=60 ਹਿੱਸੇ

ਮੋਹਰਾਂ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ (ਸਟੈਂਪ-ਪੈਡ) ਸਿਆਹੀ ਗਲਿਸਰਾਲ ਜਾਂ ਗਲਾਈਕਾਲ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਘੋਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀਕਰਨ (duplicating) ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਆਹੀਆਂ ਵਿਚ ਰੰਗਦਾਰ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਛਪਾਈ ਵਾਲੀ ਸਿਆਹੀ-ਛਪਾਈ ਵਾਲੀ ਸਿਆਹੀ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼, ਚਰਮ-ਕਾਗਜ਼ (parchment), ਸੈਲੋਫੇਨ, ਸੈਲੂਲੋਇਡ, ਧਾਤ, ਚਮੜਾ, ਲੱਕੜ, ਕਾਰਕ, ਰਬੜ, ਕਪੜਾ, ਸੀਸਾ, ਚੀਨੀ-ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਛਪਾਈ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛਪਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਆਹੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਆਹੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਤਰਲ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਛਪਾਈ ਵਾਲੀ ਸਿਆਹੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪਤਲੀ ਤਹਿ ਸਤ੍ਹਾ ਉੱਤੇ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਛਪਣ ਮਗਰੋਂ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਕੇ ਠੋਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਸਲਾਪਨ, ਘਣਤਾ, ਵਾਸਪਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਪਸਰਨਸ਼ੀਲਤਾ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਿਆਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਛਪਾਈ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰੈੱਸ ਦੀ ਚਾਲ ਅਤੇ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਚੀਨੀਆਂ ਨੇ ਛਪਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਛਪਾਈ ਲਈ ਸਿਆਹੀ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਦਾਰ ਮਿੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਲਖ ਜਾਂ ਕੱਜਲ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਛਪਾਈ ਵਾਲੀ ਸਿਆਹੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

(1) ਲੈਟਰਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ (lithographic) ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਆਹੀਆਂ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 20% ਤੋਂ 60% ਤਕ ਕਾਲੇ ਅਤੇ ਰੰਗਦਾਰ ਪਿਗਮੈਂਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਆਹੀ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ ਵਾਰਨਿਸ਼ ਮਾਧਿਅਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਵੇਂ ਖੁਸ਼ਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ (driers), ਸਰਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ (easers) ਅਤੇ ਐਂਟੀ-ਆਕਸੀਕਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(2) ਸਿਲ੍ਹ ਜਮਾਉ ਸਿਆਹੀਆਂ (moisture setting inks)—ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈਟਰਪ੍ਰੈਸ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਛਪਾਈ ਤੋਂ ਝੱਟ ਮਗਰੋਂ ਜੰਮ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(3) ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਆਹੀਆਂ (newspaper inks)—ਇਹ ਸਿਆਹੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਲ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗਦਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਖਣਿਜੀ ਤੇਲ ਵਿਚ ਕਾਰਬਨ ਬਲੈਕ ਮਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਰਤਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਿਆਹੀ ਨਿਊਜ਼ ਪ੍ਰਿੰਟ ਦੀ ਜਾਜ਼ਿਬ ਸਤ੍ਹਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(4) ਧਾਤ ਉਤੇ ਫੋਟੋ ਉੱਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਆਹੀਆਂ (photogravure inks)—ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਸ਼ਪਸ਼ੀਲ ਘੋਲਕਾਂ ਟਾਲੂਆਲ (toluol), ਜ਼ਾਈਲੋਲ, ਅਲਕੋਹਲ ਜਾਂ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਸਪਿਰਿਟਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਬਾਲ ਦਰਜਾ ਘੱਟ ਹੋਵੇ, ਦੇ ਵਾਸਪੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਖੁਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਾਉਣ (pigmentation) ਲਈ ਬਰੋਜ਼ਾ, ਐਸਫਾਲਟ ਜਾਂ ਸੈਲੂਲੋਜ਼ ਵਿਚ ਵਿਉਤਪੰਨ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(5) ਫਲੈਕਸੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਸਿਆਹੀਆਂ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਐਨਿਲੀਨ ਸਿਆਹੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਐਨਿਲੀਨ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਈਥਾਈਲ ਅਲਕੋਹਲ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੇ ਥੈਲਿਆਂ ਉਪਰ ਛਪਾਈ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਲਕੋਹਲ ਨੂੰ ਘੋਲਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਆਹੀਆਂ ਵੀ ਆਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਘੋਲ ਵਿਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਆਹੀਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਬਣਦਾ ਹੈ।

(6) ਠੱਪਿਆਂ, ਸਟੀਲ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਤੇ ਛਪਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਆਹੀਆਂ—ਇਹ ਸਿਆਹੀਆਂ ਅਜਿਹੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਰੋਜ਼ਾ, ਚਿੱਟੀ ਸਪਿਰਿਟ ਅਤੇ ਤਾਰਪੀਨ ਘੁਲੇ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਆਹੀਆਂ ਵਿਚ ਪਿਗਮੈਂਟ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੱਧਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਟਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਲੇਟ ਉੱਤੇ ਖੁਦਾਈ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਦਬਾਉਣ ਨਾਲ ਸਿਆਹੀ ਖੁਦਾਈ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਨੋਟਾਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਇਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(7) ਸਕਰੀਨ ਸਿਆਹੀਆਂ (screen inks)—ਇਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬਰੋਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਘੋਲਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਿੱਟੀ ਸਪਿਰਿਟ ਅਤੇ ਨਾਈਟਰੋਸੈਲੂਲੋਜ਼ ਘੋਲ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਕਾਉਣ ਲਈ ਗਰਮੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਯੰਤਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਕਰੀਨ ਵਿਧੀ ਚੀਨੀ-ਮਿੱਟੀ, ਰੇਡੀਓ ਸਰਕਟਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਉਤੇ ਛਪਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(8) ਕੈਮੀਕਲ ਸੈਟਿੰਗ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਿਆਹੀਆਂ—ਸਿਲੂ ਜਾਂ ਸਟੀਮ ਸੈਟਿੰਗ ਸਿਆਹੀਆਂ ਲੈਟਰਪ੍ਰੈੱਸ ਸਿਆਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬੋਰਡ ਜਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਵਿਚਲੀ ਸਿਲੂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਬਰੋਜ਼ੇ ਦਾ ਤਲਛਟ ਬਣਾ ਕੇ ਜੰਮ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਘੋਲਕ ਗਲਾਈਕੋਲ ਅਤੇ ਬਰੋਜ਼ਾ ਹਨ। ਹੀਟ-ਸੈੱਟ (heat-set) ਸਿਆਹੀਆਂ ਲੈਟਰਪ੍ਰੈੱਸ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਤੇ ਛਪਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਘੋਲਕਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਬਾਲ ਦਰਜਾ 240° ਤੋਂ 300° ਸੈਂ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਸੰਸਲਿਸ਼ਟ ਬਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਘੁਲੇ ਹੋਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮ ਗੈਸਾਂ ਜਾਂ ਗਰਮ ਕੀਤੇ ਡਰੰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੁਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਹੋਰ ਖਾਸ ਛਪਾਈ ਦੀਆਂ ਸਿਆਹੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਲਡ-ਸੈੱਟ ਸਿਆਹੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਛਪਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਕਰਕੇ ਜੰਮਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਿਆਹੀਆਂ ਵਿਚ ਚੁੰਬਕੀ ਸਿਆਹੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ੈਰੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਸਿਆਹੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਛਪਾਈ ਵਾਲੀ ਸਿਆਹੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ

ਪਿਗਮੈਂਟ ਦਾ ਵਾਸ਼ਪਸ਼ੀਲ ਜਾਂ ਅਣ-ਵਾਸ਼ਪਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਪਰਿਖੇਪ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਣ-ਵਾਸ਼ਪਸ਼ੀਲ ਸਿਆਹੀਆਂ ਲਈ ਰੋਲਰ-ਮਿਲ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪਿਗਮੈਂਟ ਅਤੇ ਵਾਰਨਿਸ਼ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਦਬਾਉ ਨਾਲ ਰਗੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸਿਆਹੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਛਪਾਈ ਲਈ ਮੁਲਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਵਾਸ਼ਪਸ਼ੀਲ ਸਿਆਹੀਆਂ ਲਈ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬਾਲ-ਮਿਲ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿਆਹੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਰੰਗ ਅਤੇ ਘੋਲਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਰੰਗਕ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਘੋਲਕ ਜਾਂ ਵਾਰਨਿਸ਼ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 12:257; ਚੈਂਬ. ਐਨ. 7:583; ਅਤੇ 11:263; ਪੰ. ਦੁਨੀਆ ਮਾਰਚ, 1979. (ਪੀ.ਸੀ.ਪਦਮ).

ਸਿਆਨਾ (Siyana) : ਇਹ ਕਸਬਾ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੁਲੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ, ਬੁਲੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 30 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ 'ਸੈਣਬਨ' (Sainban—ਆਰਾਮ ਵਾਲਾ ਜੰਗਲ) ਤੋਂ ਵਿਗੜ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਭਰਾ ਬਲਰਾਮ ਨੇ ਮਥਰਾ ਤੋਂ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ, ਇਥੇ ਇਕ ਰਾਤ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਈਨੇ ਅਕਬਰੀ (Ain-Akbari) ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪਰਗਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕਸਬਾ ਉਸ ਵਕਤ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਇਸ ਕਸਬੇ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ, ਸੰਨ 1844 ਤਕ ਇਹ ਕਸਬਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਸੀ। ਇਥੇ ਨੀਲ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਆਬਾਦੀ—16,500 (1971)

28°37' ਉ. ਵਿਥ.; 78°, 04' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ.ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23

ਸਿਆਪਾ : ਸਿਆਪਾ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਉਹ ਮਿਲਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਂ ਪੁਰਖ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਕੇ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਕਾਲੇ ਘੱਗਰੇ ਪਾ ਕੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੋਕ-ਗੀਤ (ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ) ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਔਰਤ, ਮਰਦ, ਬੁੱਢੇ, ਜੁਆਨ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਅਲਾਹੁਣੀ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਰਾਸਨ ਜਾਂ ਨੈਣ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਆਪੇ ਆਈਆਂ ਬਾਕੀ ਔਰਤਾਂ ਖੜ੍ਹੋ ਕੇ ਪੱਟਾਂ, ਛਾਤੀ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਦੁਹੱਥੜ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਂਦੀਆਂ ਕੁਰਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਰੇਕ ਟੱਪੇ ਉਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤਕ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਆਪਾ ਕਿਰਿਆ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ (ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ ਦਿਨ) ਜਾਂ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ (ਸਤਾਰ੍ਹਵਾਂ ਦਿਨ) ਤਾਈਂ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੌਥੇ, ਦਸਾਈ (ਦਸਵਾਂ ਦਿਨ), ਸ਼ਰਾਧ (ਭਾਦੋਂ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਪੱਖ), ਬਰਸੀ (ਹਰੇਕ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਤਾਰੀਖ) ਅਤੇ ਸੁੱਧ (ਚੌਥੇ-ਪੰਜਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ) ਨੂੰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਪੇ ਆਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਟੋਣ ਨੂੰ, 'ਵੈਣ ਪਾਉਣਾ' ਅਤੇ ਇਕੱਲੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਰੋਣ-ਪਿੱਟਣ ਨੂੰ 'ਕੀਰਨੇ ਪਾਉਣਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਵਜੇ ਸਿਆਪੇ ਬੈਠਣ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੰਜ-ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਸਿਆਪਾ ਉਠਣ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਢੱਕ ਕੇ ਟੋਣ ਨੂੰ 'ਪੱਲੇ ਪਾਉਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਿਆਪਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸਿਆਹ ਪੋਸ਼' ਕਾਲੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਾ (ਬਾਬੂ ਰਾਮ ਚੰਦ ਵਰਮਾ) ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਸ੍ਰਵ ਪੁਲਾਪ' ਮੁਰਦੇ ਲਈ ਰੋਣਾ (ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ) ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੇ ਸਹੀ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਪਰ ਰਿਗਵੇਦ (10/14/7), ਮਹਾਭਾਰਤ (ਇਸਤ੍ਰੀ

ਪਰਵ 20/4-28), ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ (ਸਤਵਾਂ ਸਕੰਧ, ਅਧਿ-ਆਇ ਦੂਜਾ, ਸ਼ਲੋਕ 31-34) ਅਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ 'ਕੁਮਾਰ ਸੰਭਵ' ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਵਿਰਲਾਪ ਦੇ ਗੀਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ 'ਕੀਨਜ਼' (kecns) ਗੀਤ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਆਪੇ ਵਾਂਗ ਰੋਣ-ਪਿਟਣ ਜਾਂ ਸ਼ੋਕ-ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ।

ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਣਾ ਹੈ ਵੀ ਬੁਰਾ। ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ (7/2/58) ਵਿਖੇ ਰੋਕਿਆ ਵੀ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੋਕ ਵੇਲੇ ਮੁਰਦੇ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ ਵਿਚ ਨੌਂ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ (ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਅਤੇ ਮਹਲਾ ਤੀਜਾ ਦੀਆਂ ਚਾਰ) ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵਰਗੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। 1947 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ, ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬਿਖਰਨ, ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ, ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਮਰਾਸਨਾਂ ਜਾਂ ਨੈਣਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਰਿਵਾਜ ਘੱਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.; ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ—ਐਮ. ਐਸ. ਰੰਧਾਵਾ ਤੇ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ; ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼—ਬਾਬੂ ਰਾਮ ਚੰਦ ਵਰਮਾ; ਵਿਸ਼ਵ ਜਯੋਤਿ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਕਤੂਬਰ, 1966—ਡਾ. ਨਵਰਤਨ ਕਪੂਰ

ਸਿਆਮ : ਵੇਖੋ ਥਾਈਲੈਂਡ

ਸਿਆਮ ਕੌਰ : ਸਿਆਮ ਕੌਰ ਬੜੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਮੋਹਣੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੁੰਦਰੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਜੰਮਪਲ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਪਿਛੋਂ ਇਸਦੀ ਸਹੁਰੇ ਜਾ ਰਹੀ ਡੋਲੀ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਗੰਧੀਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਜਮਾਤ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਹ ਗੰਧੀਲਿਆਂ ਸਮੇਤ ਵੀਰਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਪਰ ਇਹ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਆਈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਮਾਈਲ ਜੋਗੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਿਵਾ ਜਗਾ ਲਿਆ। ਜਗਾਏ ਮੁਰਦੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਅਕਸਰ ਮੋਹਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਰ ਉਤੇ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਜੋੜ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਜਦ ਵਚਨ-ਬੱਧ ਹੋਣ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਝੱਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਐਪਰ ਇਹ ਚਲਾਕ ਅਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕਤਾਲੀ ਦਿਨ ਤਕ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤਰ ਜਪਣ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

—ਲੋਕ ਚੰਦ

ਸਿਆਮੀ : ਵੇਖੋ ਥਾਈਲੈਂਡ

ਸਿਆਲ : ਸਿਆਲ ਪੰਵਾਰ (ਪ੍ਰਮਾਰ) ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਹੈ। ਤਾਰੀਖਿ ਝੰਗ ਸਿਆਲ, ਕ੍ਰਿਤ ਮੌਲਵੀ ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਚੇਲਾ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਰਾਇ ਸ਼ੰਕਰ ਅਲਾਹਾਬਾਦ (ਪ੍ਰਯਾਗ) ਤੇ ਫਤਿਹ-ਪੁਰ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦਾਰ ਨਗਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਰਾਇ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ : (1) ਸਿਉ, (2) ਤਿਉ ਤੇ (3) ਘਿਉ। ਸਿਉ ਤੋਂ ਝੰਗ ਦੇ ਸਿਆਲ, ਤਿਉ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦੇ ਟਿਵਾਣੇ ਅਤੇ ਘਿਉ ਤੋਂ ਪਿੰਡੀ ਘੋਬ ਦੇ ਘੋਬੇ ਹੋਏ। ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਰਾਇ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਘੋਬੇ ਤੇ ਟਿਵਾਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੱਦ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਰਾਇ ਸ਼ੰਕਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਅਲਾਉ-ਦੀਨ ਗੌਰੀ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਜੱਦੀ ਵਤਨ ਦਾਰਨਗਰ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਆ ਵਸਿਆ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਹੋਰ ਰਾਜਪੂਤ ਖਾਨ-ਦਾਨ ਖਤਲ, ਖੋਖਰ, ਟਿਵਾਣੇ, ਘੋਬੇ, ਚੰਧੜ, ਪੰਡਾਹੜ, ਪੰਵਾਰ ਸਿਆਲ

ਆਦਿ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰ ਇਬਟਸਨ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੋਧਨ (ਪਾਕਪਟਨ-ਮੁਲਤਾਨ) ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਧੜਾਧੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਹੋਰ ਰਾਜ-ਪੂਤਾਂ ਦੀ ਰੀਸੋ ਰੀਸ ਅਜੋਧਨ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਇਹ ਕਥਨ ਬਹੁਤਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਤਾਰੀਖਿ ਝੰਗ ਸਿਆਲ (ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਚੇਲਾ) ਦੇ ਕਥਨ ਮੂਜਬ ਲੋਧੀਆਂ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ (15 ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.) ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਕੁਰਸੀ ਨਾਮੇ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਨਾਮ ਦੇਖ ਕੇ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਲ ਲੋਧੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ।

13ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੁਆਬਾ ਰਚਨਾ ਤੇ ਦੁਆਬਾ ਚੱਜ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪਸਰ ਕੇ ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਨੇ ਸਾਹੀਵਾਲ ਦੇ ਖਾਨ ਮੇਖਨ (ਭੀਖਨ) ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੁਹਾਗ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਤੇ ਉਸਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵਲ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਮਨਕੇਰਾ ਵਿਚਕਾਰ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਲ ਖੁਸ਼ਾਬ ਤੋਂ ਗੜ੍ਹ ਮਹਾਰਾਜ ਇਲਾਕੇ ਤਕ ਆਪਣਾ ਤਹਿਤ ਜਮਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਲਾਕੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲਣ ਤੇ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਵੀਂ ਆਬਾਦੀ ਝੰਗ ਤਕ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਰਹਿ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਰਈਸ ਬਣ ਗਏ।

ਤੁਜ਼ਕਿ ਬਾਬਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਲ ਰਾਵੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਵਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਹੀਰ ਸਲੇਟੀ ਇਸੇ ਸਿਆਲ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਸਮਾਂ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਤਾਰੀਖਿ ਝੰਗ ਸਿਆਲ (ਫਾਰਸੀ)—ਮੌਲਵੀ ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਚੇਲਾ; ਮ. ਕੋ.; ਪੰਜਾਬ ਕਾਸਟਸ ਸਰ ਡੈਨਜ਼ਿਲ ਇਬੈਟਸਨ. ਪੰਨਾ 147

ਸਿਆਲਕੋਟ : ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰਮੁਕਾਮ ਹੈ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੰਨ 1901 ਵਿਚ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕੁੱਲ ਰਕਬਾ 5,097 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਆਲਕੋਟ, ਡਸਕਾ, ਰਾਈਯਾ, ਪਸਰੂਰ ਅਤੇ ਜ਼ਫਰਵਾਲ ਪੰਜ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1932 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਚਾਰ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਸਿਆਲਕੋਟ, ਡਸਕਾ, ਪਸਰੂਰ, ਅਤੇ ਨਾਰੋਵਾਲ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੰਨ 1947 ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਸ਼ੱਕਰਗੜ੍ਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਤਹਿਸੀਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 5,354 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ 2,290,000 (1972) ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੱਖਣ-

ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਚਨਾਬ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਰਾਜ, ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਹਨ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਹਾੜ ਦੀ ਤਰਾਈ ਵਿਚ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਉਤਰੀ ਭਾਗ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਰ ਚਨਾਬ ਨਹਿਰ ਸਿੰਜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਫਸਲਾਂ ਕਣਕ, ਗੰਨਾ, ਕਚਾਲੂ ਅਤੇ ਚਾਉਲ ਹਨ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਅਰਾਈਂ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਉਗਾਉਣ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰ-ਆਮ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤ ਦੇ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਰਾਜਾ ਸਾਲਵਾਹਨ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਇਕ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਇਸੇ ਰਾਜੇ ਸਾਲਵਾਹਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਸੰਨ 790 ਈ. ਵਿਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਨਾਰੋਤ ਨੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਦੇ ਡੋਗਰੇ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1849 ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਮਗਰੋਂ ਸਿਆਲਕੋਟ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1867 ਵਿਚ ਨਗਰਪਾਲਕਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਵੱਡਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਇਥੋਂ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਵਾਲਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਹਾਬਉੱਦੀਨ ਗੌਰੀ ਨੇ ਮੁੜ ਉਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚ ਰਖਣ ਲਈ ਭੋਰਾ ਇਸੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਣਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੇਰ ਦਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹਮਜ਼ਾ ਗੌਸ ਫਕੀਰ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਉਲੀ ਬਣਵਾਈ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਖੂਹ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦਾ ਖੂਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਥੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸ਼ਿਵਾਲਾ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ।

ਸਿਆਲਕੋਟ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ ਜੰਮੂ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਹੱਦ ਉੱਤੇ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਛਾਉਣੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਕ ਤਰੱਕੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੰਨ 1932 ਤੋਂ ਇਥੇ ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਉੱਨਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਦੂਜੇ ਵੱਡੇ ਯੁੱਧ ਤਕ ਸਿਆਲਕੋਟ ਅਜਿਹਾ ਸਾਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ-ਭਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਰਜੀਕਲ ਸਾਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਇਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ। ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਉਦਯੋਗਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—212,000 (1972)

32°30' ਉ. ਵਿਥ. ; 74°32' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੂ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9:176

ਸਿਆਲਦਾ : ਸਿਆਲਦਾ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਇਕ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ

ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਕਲਕੱਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਆਲਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤਰੀ, ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਦੋ ਲੱਖ ਸਵਾਰੀਆਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਉਤਰ-ਦੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਆਲਦਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪਲੇਟ ਫਾਰਮ ਛੱਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਕਈ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਗੱਡੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

22°30' ਉ. ਵਿਥ. ; 88°20' ਪੂ. ਲੰਬ.

—ਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਸ਼ਿਆਲੀ (Shiyali) : ਇਹ ਤਾਮਲਨਾਡੂ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਿਆਲੀ ਨਾਮੀ ਤਅੱਲੁਕਾ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਾਮਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਤ ਕਵੀ, ਤ੍ਰਿਗੁਨਾਨਾ ਸੰਬੰਧਾ (Tirgunana Samhandha) ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਇਸੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਚਿਟਾਈਆਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ ਵੀ ਇਥੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

11°4' ਉ. ਵਿਥ. ; 79°44' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੂ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:295

ਸਿਐਨਾ (Siena) : ਇਹ ਇਟਲੀ ਦੇ ਟਸਕਨੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਕਮਿਊਨ ਅਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਫਲੋਰੈਂਸ ਤੋਂ 48 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਅਟਰਸਕਨ ਲੋਕਾਂ (Etruscan) ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਗਸਟਸ (Augustus) ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਇਹ ਰੋਮ ਦੀ ਨੌ-ਆਬਾਦੀ ਸੀ। ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਵੈ-ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਮਿਊਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ, ਟਾਜਸੀ ਝਗੜਿਆਂ ਤੇ ਯੁੱਧਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1348 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਥੇ ਧਾਰਮਕ-ਯੁੱਗ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਸੰਤਨੀ ਕੈਥਰੀਨ ਵਰਗੇ ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1557 ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੁੱਸ ਗਈ ਅਤੇ ਸਪੇਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਿਲਿਪ ਦੂਜੇ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਫਲੋਰੈਂਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੰਨ 1861 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਇਟਲੀ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਚਿਤਰਕਲਾ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਮਹੱਲ ਪੁਰਾਣੀ ਗਾਥਿਕ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਚਿਤਰ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ "ਸਿਐਨਾ ਸਕੂਲ ਆਫ ਪੇਟਿੰਗ" (Siena School of Painting) ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—68,934 (1971)

43°19' ਉ. ਵਿਥ. ; 11°21' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੂ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9:188

ਸਿਸ (Sis) : ਇਸਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਕੂਜ਼ਾਨ (Kozan) ਹੈ ਜੋ ਏਸ਼ੀਆਈ ਤੁਰਕੀ ਦੀ ਅਦਨਾ ਵਲਾਇਤ (Adana Vilayet) ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਜ਼ਾ (Kaza) ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਕਜਨ ਸੂ (Kirkgen Su) ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੰਨ 704 ਈ. ਵਿਚ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਬਾਈਜ਼ਨਤੀਨਾਂ (Byzantines) ਨੇ ਅਰਬਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਤੋੜਕੇ ਇਸਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਖਲੀਫਾ ਅਲ-ਮੁਤਵੱਕਿਲ (Al-Motawakkil) ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ

ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਬਾਈਜ਼ਨਤੀਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਫਿਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਆਰਮੀਨੀਆਖੁਰਦ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਿਉ ਦੂਜੇ (Leo-II) ਨੇ 1184 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਤਾਮੀਰ ਕਰਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਸੰਨ 1374 ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਜਿਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਮੁੜ ਪਹਿਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਸਕਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਸੇਂਟ ਗਰੇਗਰੀ (St. Gregory) ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਰਮੀਨੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਗ੍ਰੈਗਰੀ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕੈਥੋਲਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਰਮੀਨੀਆ ਕੋਚਕ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਨਣ ਮਗਰੋਂ ਸਿਸ ਹੀ ਕੈਥੋਲਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਧ ਤੱਕ ਕੈਥੋਲਿਕ ਪਾਦਰੀ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਲਿਉ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਣਾਏ ਚਰਚ, ਮੱਠ ਤੇ ਮੱਹਲ ਵੇਖਣ-ਯੋਗ ਹਨ। ਮਹੱਲ ਵਿਚ ਆਰਮੀਨੀਆ ਕੋਚਕ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਵੀ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 20

ਸ਼ਿਸਟ (Schist) : ਇਕ ਰਵੇਦਾਰ ਚਟਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਿਸਟ, ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਿਜ਼ੀਨ (*Schizein*) ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਣਾ' ਜਾਂ 'ਪਾਟ ਜਾਣਾ' (*split*) ਹੈ।

ਇਹ ਵੱਡਾ ਚਟਾਨ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਖੇਤਰੀ-ਰੂਪਾਂਤਰਨ (*regional metamorphism*) ਦੌਰਾਨ, ਵਿਰੂਪਣ (*deformation*) ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਿਸਟਾਸਿਟੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਜੁੜਵੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਖਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਗਨੀ ਚਟਾਨਾਂ ਤੋਂ ਆਰਥੋਸ਼ਿਸਟ ਅਤੇ ਤਹਿਦਾਰ ਚਟਾਨਾਂ (*sedimentary rocks*) ਤੋਂ ਪੈਰਾਸ਼ਿਸਟ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਹਰ ਇਕ ਰਵੇਦਾਰ ਚਟਾਨ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਰਵੇਦਾਰ ਸ਼ਿਸਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਿਸਟ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਿਲੀਕੇਟ ਚਟਾਨਾਂ (*silicate rocks*) ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਿਨਰਾਲੋਜੀਕਲ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਸਟ ਆਈਨੋਸਿਲੀਕੇਟ ਜਾਂ ਫਿਲੋਸਿਲੀਕੇਟ ਵਰਗੇ ਰਵੇਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਸਟਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਖਣਿਜ ਅਬਰਕ (*mica*) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਬਰਕ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਖਣਿਜ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੋਹਾ, ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ, ਚੂਨਾ, ਮੈਂਗਨੀਜ਼, ਲਿਥੀਅਮ, ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਅਤੇ ਸੋਡੀਅਮ ਆਦਿ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਤਾਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਿਸਟਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 12:62

ਸ਼ਿਸਟੋਸੋਮੀਐਸਿਸ (Schistosomiasis) : ਸ਼ਿਸਟੋਸੋਮੀਐਸਿਸ ਜਾਂ ਬਿਲਹਾਰਜ਼ੀਐਸਿਸ (*Bilharziasis*) ਕੁਝ ਪਰਜੀਵੀ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਰਜੀਵੀ ਸੂਖਮਦਰਸ਼ੀ ਚਪਟੇ ਵਰਮਾਂ ਦੇ ਕੁਲ ਸ਼ਿਸਟੋਸੋਮਾਟੀਡੀ (*Schistosomatidae*) ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਟ੍ਰੀਮੈਟੋਡਜ਼ (*Trematodes*) ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੀਮੈਟੋਡਜ਼ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਖੂਨ-ਫਲੂਕ (*Blood flukes*) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਹੋਰ ਬਣਧਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਹੂ-ਵਹਿਣੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਅੰਡੇ ਆਂਤੜੀਆਂ ਤੇ ਜਿਗਰ ਦੇ ਟਿਸ਼ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਿਸਟੋਸੋਮੀਐਸਿਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ—

(1) ਜੈਪੋਨਾਈਕਾ ਜਾਂ ਓਰੀਐਂਟ ਸ਼ਿਸਟੋਸੋਮੀਐਸਿਸ; ਸ਼ਿਸਟੋਸੋਮਾ ਜੈਪੋਨਾਈਕਮ (*Schistosoma japonicum*) ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਜਾਪਾਨ, ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਚੀਨ, ਫਿਲੋਪਾਈਨ, ਥਾਈਲੈਂਡ ਅਤੇ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਫੈਲਦੀ ਹੈ।

(2) ਮੈਨਸਨ ਜਾਂ ਆਂਦਰ ਸ਼ਿਸਟੋਸੋਮੀਐਸਿਸ; ਸ਼ਿਸਟੋਸੋਮਾ ਮੈਨਸੋਨੀ (*S. mansoni*) ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਫਰੀਕਾ, ਸਾਉਦੀ ਅਰਬ, ਯਮਨ, ਪੋਰਟੋ ਰੀਕੋ, ਵੈਸਟ ਇੰਡੀਜ਼ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਫੈਲਦੀ ਹੈ।

(3) ਮਸਾਨਾ ਜਾਂ ਮੂਤਰ ਸ਼ਿਸਟੋਸੋਮੀਐਸਿਸ; ਸ਼ਿਸਟੋਸੋਮਾ ਹੀਮਾਟੋਬੀਅਮ (*S. haematobium*) ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਅਫਰੀਕਾ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਇਲਕਿਆਂ, ਮੱਧਵਰਤੀ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪੂਰਤਗਾਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਮਾਦਾ ਫਲੂਕ ਜੋ 10 ਤੋਂ 25 ਸੈਂ. ਮੀ. ਲੰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਛੋਟੀ ਤੇ ਵੱਡੀ ਆਂਦਰ ਦਾ ਖੂਨ-ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਸ਼ਿਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਤਕਰੀਬਨ 300-3500 ਅੰਡੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਕਿਸਮ ਵਿਚ ਮਾਦਾ ਮਸਾਨੇ ਤੇ ਪੁੜੇ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਸ਼ਿਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੰਡੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਡੇ ਆਂਦਰ ਅਤੇ ਮੂਤਰ-ਮਸਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨ ਉਪਰੰਤ ਟੱਟੀ ਜਾਂ ਪਿਸ਼ਾਬ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਲੂਣਾ ਪਾਣੀ ਮਿਲਣ ਤੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਡਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਲੀਆਮਈ ਲਾਰਵੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਤਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਘੋਗੇ ਨਾ ਮਿਲ ਜਾਣ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਘੋਗਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੁਸਾਂਗੀਆਂ ਪੂਛਾਂ ਵਾਲੇ ਸਰਕੇਰੀਆ ਲਾਰਵਿਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਇਹ ਕਿਸੇ ਬਣਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੀਆਂ ਪੂਛਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਟਿਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਲਹੂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਫੇਫੜੇ, ਜਿਗਰ ਤੇ ਮੀਜ਼ੈਂਟੈਰਿਕ ਸ਼ਿਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਵਧਦੇ ਫੁਲਦੇ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਸਟੋਸੋਮੀਐਸਿਸ ਦਾ ਕਲੀਨਿਕ ਕੋਰਸ ਪਰਜੀਵੀ ਜੀਵਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਿ-ਉਪਜ ਦੇ ਅਸਰ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਲੱਛਣ, ਜਲਣ, ਖਾਂਸੀ, ਲੋਢੇ ਵੇਲੇ ਬੁਖਾਰ, ਚਮੜੀ ਉਪਰ ਫੋੜੇ, ਸੌਜ ਅਤੇ ਜਿਗਰ ਦੀ ਸੌਜ਼ਸ਼ ਆਦਿ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਗੜੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਾਬ ਰਾਹੀਂ ਖੂਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਉਦੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਉਪਰ ਅੰਡੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਮੋਟੇ ਤੇ ਲਚਕ-ਰਹਿਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਂਦਰ ਸ਼ਿਸਟੋਸੋਮੀਐਸਿਸ ਕਿਸਮ ਵਿਚ ਜਿਗਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮੂਤਰ-ਮਸਾਨੇ ਸ਼ਿਸਟੋਸੋਮੀਐਸਿਸ ਵਿਚ ਮਸਾਨੇ ਅੰਦਰ ਅੰਡੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤਕ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਰਸੋਲੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਵਧਾਅ ਪੁੜੇ ਤਕ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਤਰ-ਮਸਾਨੇ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਰਾਹੀਂ ਸੈਕੰਡਰੀ ਲਾਗ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਡੇ ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਆਦਿ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮ੍ਰਿਤਕ-ਸਰੀਰ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਸਮੇਂ ਫਲੂਕਾਂ ਦੇ ਅੰਡੇ ਲਗਭਗ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਇਸ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਵਿਕਸਤ ਵਰਮਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਰਸਾਇਣਕ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਐਂਟੀਮਨੀ ਦੇ ਯੋਗਿਕ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਬੀਮਾਰੀ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸਫ਼ਾਈ ਪੱਧਰ ਬੜਾ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛੱਪੜਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਘੋਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ), ਵਿਚ ਨਹਾਉਣ, ਤੈਰਨ ਆਦਿ ਵੇਲੇ ਇਹ ਬੀਮਾਰੀ ਲਗਣ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਜਾਈ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਘੋਗਿਆਂ ਅਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਏ, ਮਿਸਰ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਸਿਹਤ ਸੰਸਥਾ (W.H.O.) ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 180,000,000 ਤੋਂ 200,000,000 ਹੈ। ਮਲੇਰੀਆ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਆਦਮੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਬੀਮਾਰੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਧਦੀ ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੋਡੀਅਮ ਪੈਂਟਾਕਲੋਰੋਫਿਨੋਟ ਡਾਈਨਾਈਟ੍ਰੋ-ਓ-ਸਾਈਕਲੋ ਹੈਕਸਿਲਫਿਨੋਲ ਅਤੇ ਕਾਪਰ ਸਲਫੇਟ ਆਦਿ ਲੂਣਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 8:960.

ਸਿਸਮਾਂਦੀ, ਜਾਨ-ਚਾਰਲਸ-ਲਿਓਨਾਰਡ ਸਿਸਮਾਂਦਾ ਦਾ (Sismondi, Jean-charles-Leonard Simode de) 1773-1842) : ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 9 ਮਈ, 1773 ਨੂੰ ਜੈਨੇਵਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। 1794 ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਟਸਕਨੀ (Tuscany) ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿਸਮਾਂਦੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ 'Tableau de l'agriculture toscane' (1801) (Picture of Tuscan Agriculture) ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ। 1800 ਤੋਂ ਇਹ ਜੈਨੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਜਲਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। 1813 ਵਿਚ ਇਹ ਪੈਰਿਸ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਸੋ-ਦਿਨਾਂ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ। 1818 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਪੁਸਤਕ 'Historic des Francais' ਲਿਖਣੀ ਆਰੰਭੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਾਕੀ 23 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ 29 ਜਿਲਦਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'Historic des republiques italicennes du moyen age' (1809-1818), 16 ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ 'Nouveaux Principes d'economic politique' (1819), (New Principle of Political Economy) ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ 'Julia Severa ou l'an' 492 (1822) ਆਦਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿਸਮਾਂਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਐਡਮ ਸਮਿਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਬੁਰਜੁਆਜ਼ੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ-ਵਰਗ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਨੁਮਾਨਦੇ ਹੋਏ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਖਪਤ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ ਰਖਣ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਕੇਨਜ਼ ਵਰਗੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਆਰਥਕ-ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

25 ਜੂਨ, 1842 ਨੂੰ ਜੈਨੇਵਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਿਸਮਾਂਦੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20; ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 9

ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ : ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੰਤਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੰਪਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਧਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਿਣਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਕੰਪਨ ਭੂਚਾਲ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਭੂਚਾਲਾਂ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਨਾਉਟੀ ਵਿਸਫੋਟ (artificial blasts) ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹਿਲਜੁਲ ਅਤੇ ਗ੍ਰੀਨਲੈਂਡ (Greenland) ਵਰਗੇ ਧਰੁਵੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਰਫ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ (ice sheets) ਦੀ ਮੋਟਾਈ ਮਿਣਨ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸਫੋਟਾਂ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਭੂਚਾਲਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਭੂਚਾਲੀ ਤਰੰਗਾਂ ਦੀ ਆਵਿੱਤੀ-ਰੇਂਜ 100 ਤੋਂ 1/3000 ਸਾਈਕਲ ਪ੍ਰਤਿ ਸੈਕੰਡ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭੂਚਾਲ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪੇਪੜੀ (crust) ਵਿਚ ਹਿਲਜੁਲ ਕਾਰਨ ਉਪਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਸਫੋਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੂਚਾਲ-ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਪਰਲੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਅਧਿਕੇਂਦਰ (epicentre) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

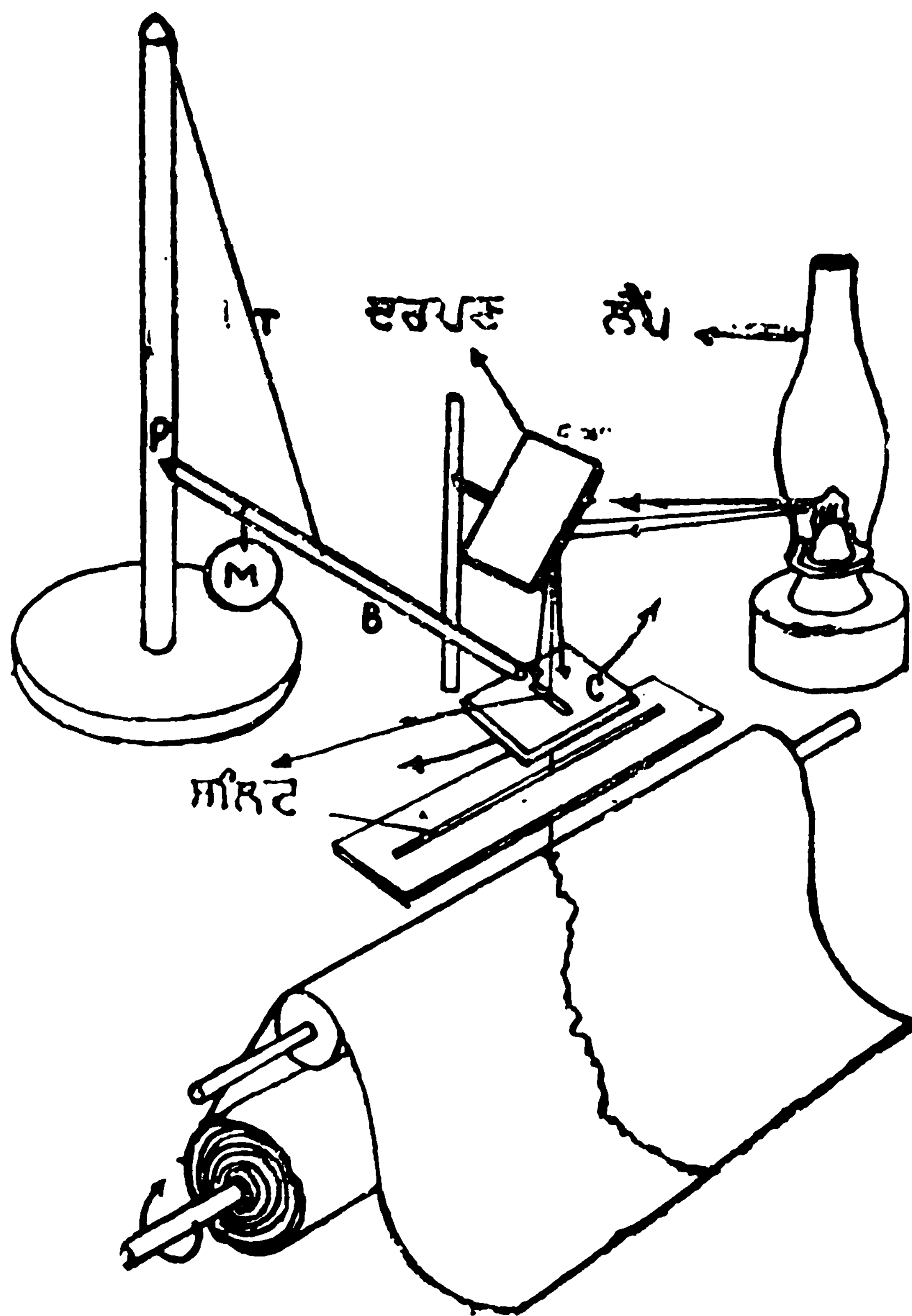
ਇਤਿਹਾਸ-ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 132 ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਚੀਨੀ ਖੋਜੀ ਜਾਂਗ ਹੈਂਗ (Chang Heng) ਨੇ ਸਿਸਮੋਸਕੋਪ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਜਿਹੜੀ ਕੇਵਲ ਭੂਚਾਲਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸੀਲਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸਿਲਿੰਡਰਾਂ ਵਰਗੀ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਉਪਰਲੇ ਘੇਰੇ ਉਤੇ ਅੱਠ ਡਰੈਗਨ ਹੈਡ (dragon heads) ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਵਿਚ ਇਕ ਗੋਲੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਡਰੈਗਨ ਹੈਡ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੇਠਾਂ ਅੱਠ ਫਰਾਗਜ਼ (frogs) ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਭੂਚਾਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਗੋਲੀ ਡਰੈਗਨ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਫਰਾਗ ਵਿਚ ਅੱਟਕਦੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ। ਯੰਤਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਇਕ ਲੰਬਾਤਮਕ ਰਾਂਡ ਇਕ ਗੋਲੀ ਨੂੰ ਫਰਾਗ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਪਨ ਕਿਰਿਆ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਤ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਹਾਉ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਯੰਤਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਇਕ ਕਟੋਰੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਾਰੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਕੱਪ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਯੰਤਰ ਬਣੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਭੂਚਾਲ ਅਤੇ ਕੰਪਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1855 ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਸਮੋਮੀਟਰ ਦਾ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਯੂ-ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਾਰੇ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਟਿਊਬਾਂ, ਕੰਪਾਸ-ਸੂਈ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੁਆਲੇ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਕਾਰਨ ਪਾਰੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹਰਕਤ ਨਾਲ ਇਕ ਬਿਜਲਈ ਸੰਪਰਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਲਾੱਕ (clock) ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਡਰੱਮ ਚਲ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਡਰੱਮ ਉਪਰ ਪਾਰੇ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਉਤੇ ਤੈਰ ਰਹੇ ਫਲੋਟ ਦੀ ਗਤੀ ਦਰਜ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਯੰਤਰ ਭੂਚਾਲ ਆਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਸਾਪੇਖੀ ਤੀਬਰਤਾ ਅਤੇ ਅਰਸਾ ਦੱਸਦਾ ਸੀ।

ਪੈਂਡੂਲਮ (Pendulum)—ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਦੀ ਮਿਣਤੀ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਮੁਢਲੀ ਐਕੜ ਇਕ ਸਥਿਰ ਬਿੰਦੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹਿਲਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਥਿਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਪੈਂਡੂਲਮ ਵਰਤੇ ਗਏ। ਸਭ

ਤੋਂ ਸਰਲ ਪੈਂਡੂਲਮ, ਸਾਧਾਰਨ ਪੈਂਡੂਲਮ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਲੋਮ ਪੈਂਡੂਲਮ (inverted pendulum) ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲੰਬਾਤਮਕ ਰਾੱਡ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਸਿਰੇ ਨਾਲ ਭਾਰੀ ਗੋਲੇ ਲਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਖਿਤਿਜੀ ਪੈਂਡੂਲਮ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾੱਡ ਨਾਲ ਦੋ ਬਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਟਕਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੈਂਡੂਲਮ ਲੰਬਾਤਮਕ ਤਲ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਖਿਤਿਜੀ ਤਲ ਵਿਚ ਕੰਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਿਲਨ-ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ-ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫੀ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਕਾਫੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਸਰ ਜੇਮਜ਼ ਐਲਫ੍ਰੇਡ ਇਉਇੰਗ (Sir James Alfred Ewing), ਟਮਸ ਗਰੇ (Thomas Gray) ਅਤੇ ਜੌਨ ਮਿਲਨ (John Milne) ਆਦਿ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸੰਨ 1880 ਵਿਚ ਜਾਪਾਨ ਵਿਖੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਭੂਚਾਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ 'ਸਿਸਮੋਲੋਜੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਫ ਜਾਪਾਨ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਦਸ ਸਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਮਿਹਨਤ ਨੇ ਕਈ ਯੰਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ, ਜਿਹੜੇ ਅੱਜਕਲ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੰਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਿਲਨ ਖਿਤਿਜੀ ਪੈਂਡੂਲਮ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ (ਚਿਤਰ 1) ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਿਮਨ-ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

ਇਕ ਰੋਕ-ਬੱਲੀ (boom) B, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕਭਾਰ M ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਚੂਲ (pivot) P ਦੁਆਲੇ ਖਿਤਿਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਟਕਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਲੀ ਨੂੰ ਚੂਲ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਇਕ ਰੇਸ਼ਮੀ ਧਾਗੇ T ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਤਲੀ ਪਲੇਟ C ਨੂੰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੱਲੀ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਇਕ ਸਲਿਟ (slit) ਕੱਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬੱਲੀ ਦੇ ਦੂਜੇ

ਚਿਤਰ 1 : ਮਿਲਨ ਖਿਤਿਜੀ ਪੈਂਡੂਲਮ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ

ਸਿਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪਲੇਟ, ਇਸ ਪਲੇਟ ਦੇ ਥੱਲੇ ਸਮੁਕੋਣ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਡਰਮ (Drum) D ਵਾਲੇ ਬਕਸੇ ਨਾਲ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਲੈਂਪ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਸਲਿਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਗ੍ਰਾਫ ਪੇਪਰ (ਬਰੋਮਾਈਡ ਪੇਪਰ) ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਗ੍ਰਾਫ ਪੇਪਰ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਡਰਮ ਉੱਤੇ ਵਲੋਟਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਲਨ ਨੇ ਇਸ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜਾਪਾਨ ਵਿਖੇ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕਈ ਭੂਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ

ਸਾਧਾਰਨ ਨਿਯਮ-ਜੇਕਰ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਪੈਂਡੂਲਮ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੀ ਗਤੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੰਪਨ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੈਂਡੂਲਮ ਸਥਿਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਪੈਂਡੂਲਮ ਵਿਚਲੀ ਜੜ੍ਹਤਾ (inertia) ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਿਰਿਆ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਕੰਪਨ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਕੰਪਨ ਸਮਾਂ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਲਟਕ ਰਹੇ ਪੈਂਡੂਲਮ ਦੇ ਕੰਪਨ ਸਮੇਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੈਂਡੂਲਮ ਸਥਿਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪੈਂਡੂਲਮ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਆਈ ਹਿਲਜੁਲ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਲਜੁਲ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਵਰਧਨ ਉਪਰੰਤ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ ਦਾ ਮੂਲ-ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੈਂਡੂਲਮ ਦਾ ਕੰਪਨ-ਕਾਲ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕੰਪਨ-ਕਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਿਸਮੋ-ਗ੍ਰਾਫ ਧਰਤੀ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸ-ਮਰਥ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਮਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਭਾਵਿਤ ਤਰੁੱਟੀ ਦਾ ਗਣਿਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ ਉਸ ਯੰਤਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੈਂਡੂਲਮ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਾਪੇਖੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਪੈਂਡੂਲਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਕੰਪਨ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਨਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਧਰਤੀ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਿਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਪਨਾਂ ਨੂੰ ਅਵਮੰਦਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੌਖਾ ਤਰੀਕਾ ਪੈਂਡੂਲਮ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸਕਾਸੀ ਤਰਲ ਵਿਚ ਲਟਕਾਉਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿ-ਰੋਧੀ ਬਲ ਪੈਂਡੂਲਮ ਦੇ ਵੇਗ ਦੇ ਸਮ-ਅਨੁਪਾਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਵਾਸ-ਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧੀ ਬਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਯੰਤਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਵਮੰਦਕ (damper) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੈਂਡੂਲਮ-ਗਤੀ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨਾ-ਧਰਤੀ ਦੀ ਤ੍ਰੈ-ਵਿਮੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਪੈਂਡੂਲਮਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਅਜਬਾਤ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ ਲਈ ਤਿੰਨ ਪੈਂਡੂਲਮ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਨ। ਗਤੀ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਮਕੈਨੀਕਲ ਢੰਗ ਵਿਚ ਗਤੀ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਕੱਜਲ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਾਗਜ਼ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਡਰਮ ਉੱਤੇ ਵਲੋਟਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਨਾਲ ਹੀ ਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੈਂਡੂਲਮ ਨਾਲ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਪੈਂਨ ਪੇਪਰ ਉੱਤੇ ਰਗੜ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਰਮ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਅੱਗੇ ਸਰਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਕ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਦੂਜੀ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਉੱਤੇ ਨਾ ਆਵੇ ਅਤੇ 24 ਘੰਟੇ ਤਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸ਼ੀਟ ਕੰਮ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।

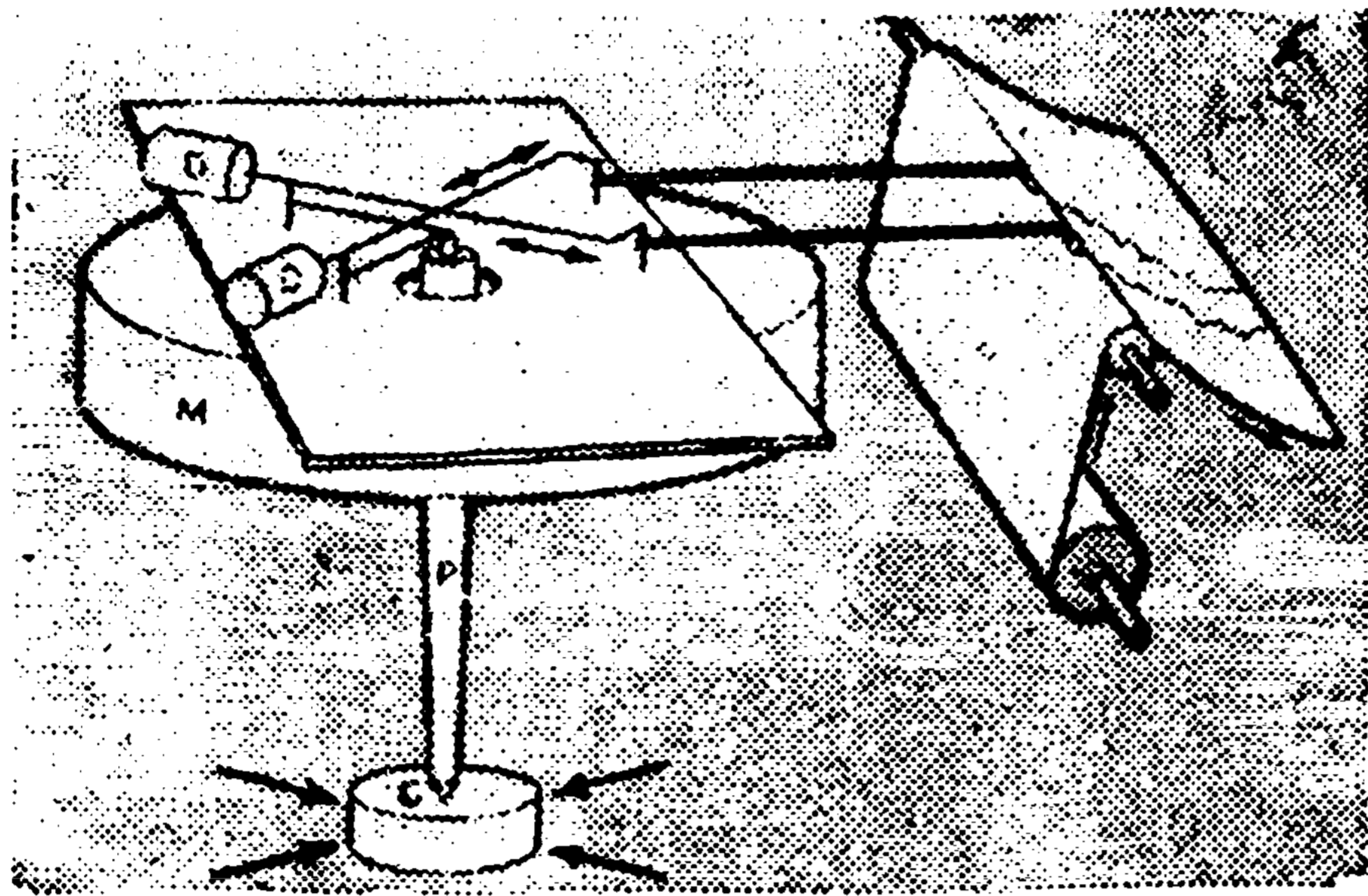
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ਲੀਵਰ ਢੰਗ ਵਿਚ ਪੈਂਡੂਲਮ ਦੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਦਰਪਣ ਹਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਾਵਰਤਿਤ ਕਿਰਣਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਸੁਗ੍ਰਾਹੀ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਿਜਲ-ਚੁੰਬਕੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਪੈਂਡੂਲਮ ਨਾਲ ਇਕ ਕੁੰਡਲੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਚੁੰਬਕੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੰਡਲੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਰੰਟ ਗੈਲਵੈਨੋਮੀਟਰ ਵਿਚ ਵਿਖੇਪ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰੰਟ ਨੂੰ 1,000,000 ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇ ਫੈਕਟਰ ਨਾਲ ਵਧਾਏ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ- ਪੈਂਡੂਲਮ, ਵਰਧਨ ਅਤੇ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਢੰਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖਿਤਿਜੀ ਪੈਂਡੂਲਮ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੌਨ ਮਿਲਨ (ਇੰਗਲੈਂਡ) ਨੇ 1883 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ (ਚਿਤਰ 1)। ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁਧ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਇਉਇੰਗ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ (Press Ewing seismograph) ਈਜਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿਲਨ ਪੈਂਡੂਲਮ ਵਰਗਾ ਹੀ ਪੈਂਡੂਲਮ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ

ਇਸ ਵਿਚ ਪੈਂਡੂਲਮ ਨੂੰ ਚੂਲ ਉਤੇ ਟਿਕਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਲਚਕਦਾਰ ਤਾਰ (elastic wire) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਰਗੜ ਬਲ ਘਟ ਹੋਵੇ ।

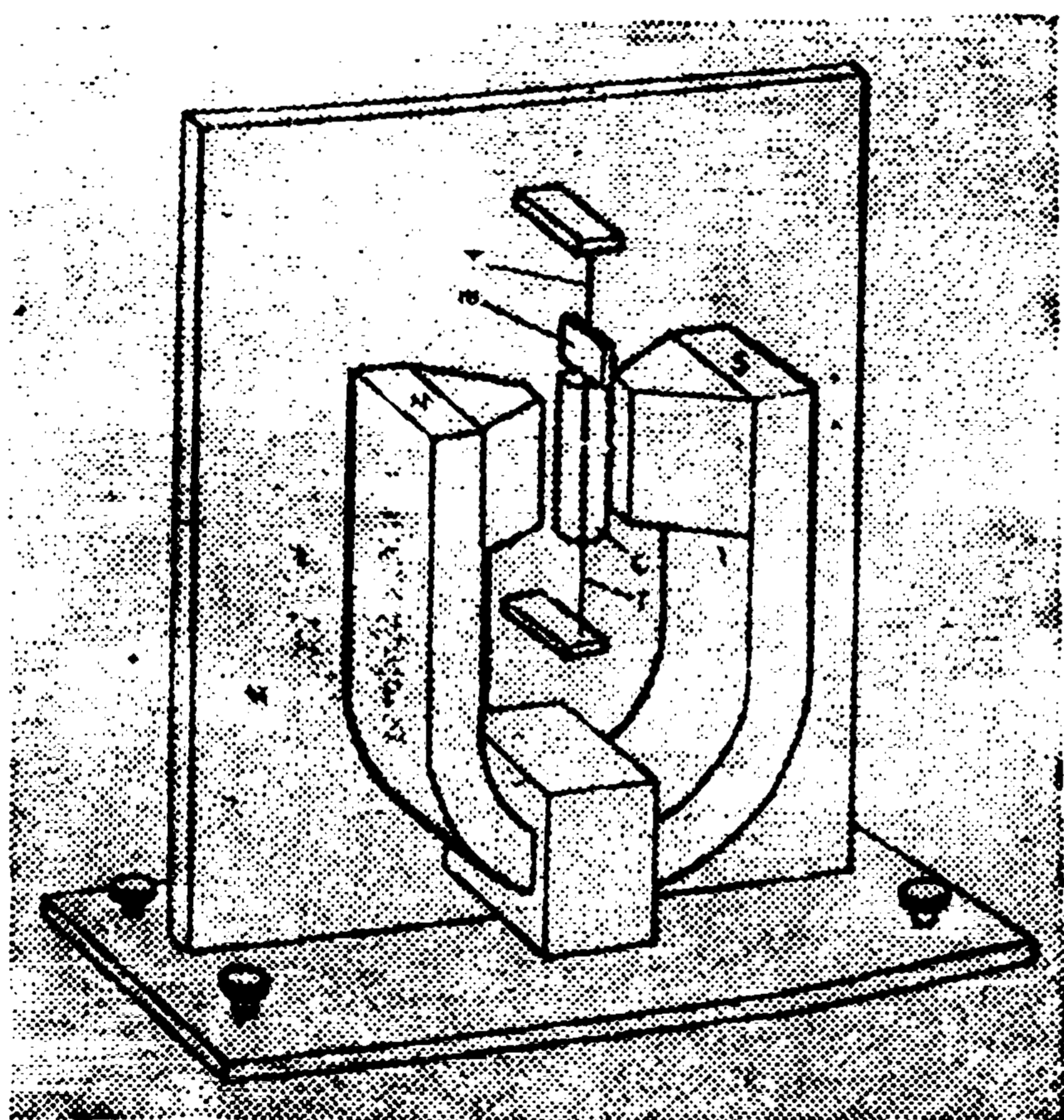
ਵਿਲੋਮ ਪੈਂਡੂਲਮ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ (Inverted Pendulum seismograph)—ਇਹ ਪੈਂਡੂਲਮ 1904 ਈ. ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ (ਚਿਤਰ 2) । ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਥੰਮ P ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਨਾਲ ਵੱਡਾ ਭਾਰ M ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਥੰਮ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਨੂੰ ਦੋਹਰੇ ਚਪਟੇ ਸਪਰਿੰਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ C ਉਤੇ ਟਿਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਚਿਤਰ 2 : ਵਿਲੋਮ ਪੈਂਡੂਲਮ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ

ਭਾਰ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਲੀਵਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਦੋ ਖਿਤਿਜੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਫਰੇਮ ਉਤੇ ਮਕੈਨੀਕਲ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਯੰਤਰ R ਅਤੇ ਪਿਸਟਨ-ਟਾਈਪ ਹਵਾ ਅਵਸੰਦਕ (piston-type air damper) D ਟਿਕਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜੇ. ਏ. ਐਂਡਰਸਨ (J. A. Anderson) ਅਤੇ ਹਾਰੀ ਓ. ਵੁਡ (Harry. O. Wood) ਨੇ 1924 ਈ. ਵਿਚ ਐਂਠਣ ਪੈਂਡੂਲਮ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ (torsion pendulum seismograph) ਬਣਾਇਆ (ਚਿਤਰ 3) । ਇਸ ਵਿਚ ਲੰਬ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਿਚੀ ਹੋਈ ਟੰਗਸਟਨ ਦੀ ਤਾਰ T ਨਾਲ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਸਿਲਿੰਡਰ C ਲਗਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਭਾਰ ਲਗਭਗ ਖਿਤਿਜੀ ਤਲ ਵਿਚ ਤਾਰ ਦੁਆਲੇ ਕੰਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਇਕ ਸਥਾਈ ਯੂ-ਅਕਾਰ ਚੁੰਬਕ M ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਬਲ ਚੁੰਬਕੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਭਾਰ ਨੂੰ ਅਵਸੰਦਕ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ਲੀਵਰ ਦਰਪਣ 'm' ਦੁਆਰਾ 2,800 ਗੁਣਾਂ ਵਰਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਚਿਤਰ 3 : ਐਂਠਣ ਪੈਂਡੂਲਮ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ

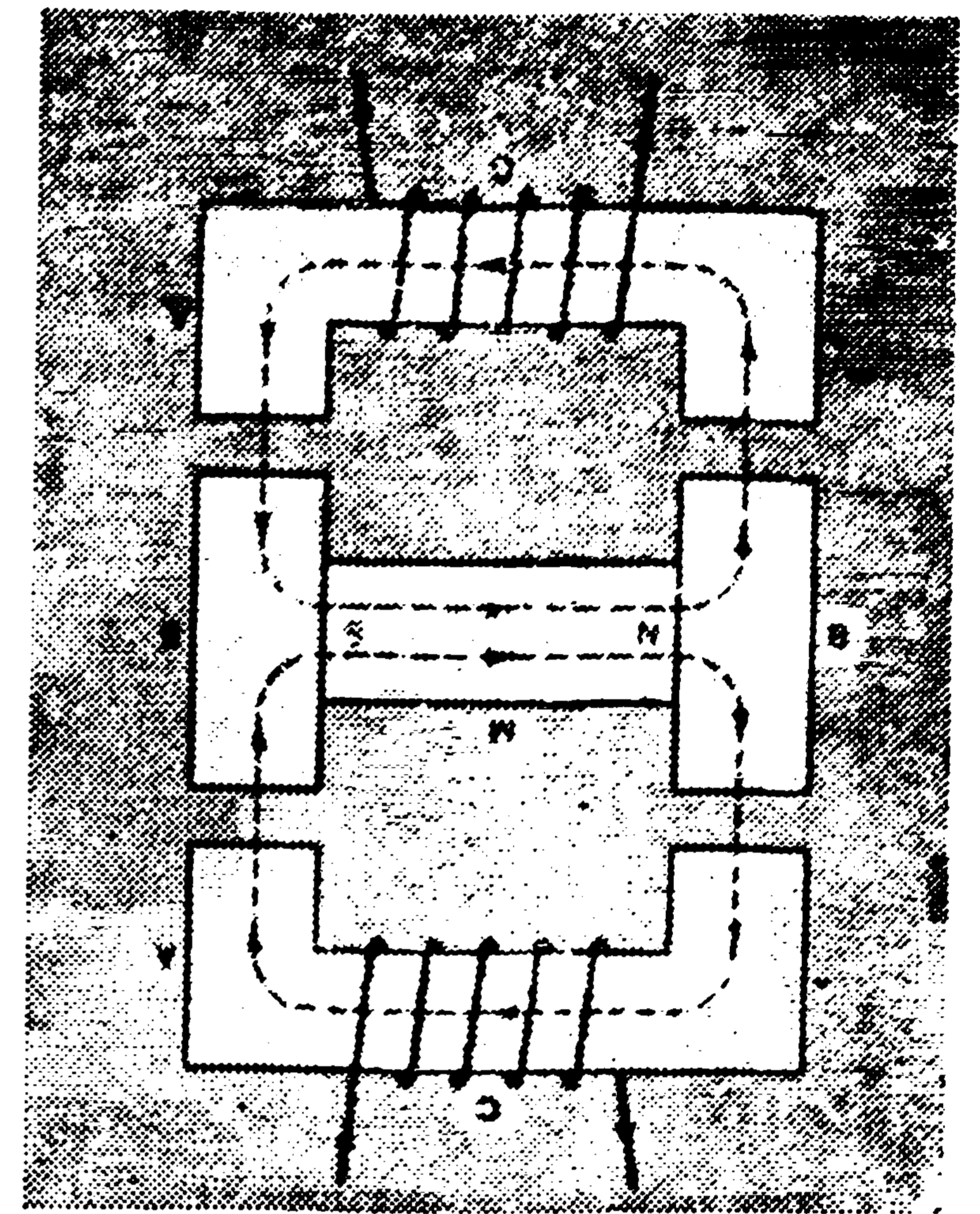
ਨਾਲ ਚਾਰਲਸ ਐਫ. ਰਿਚਰ (Charles. F. Richter) ਨੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਭੂਚਾਲ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਮਿਣਤੀ ਲਈ "ਰਿਚਰ" ਸਕੇਲ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ।

ਉਸ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੈਂਡੂਲਮ ਲੰਬ ਤਲ ਵਿਚ ਕੰਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਲੰਬ-ਅੰਗੀ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਪੈਂਡੂਲਮ ਦੀ ਸਰਲ ਕਿਸਮ ਵਿਚ ਇਸ ਪੁੰਜ ਨੂੰ ਕੁੰਡਲਨੀ ਸਪਰਿੰਗ (helical spring) ਨਾਲ ਲਟਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੇਕਰ ਲੰਮਾ ਕੰਪਨ-ਸਮਾਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਪਤਲਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਸਪਰਿੰਗ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰੈੱਸ-ਇਉਇੰਗ ਲੰਬ ਅੰਗੀ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ (Press-Ewing ver-

tical component seismograph) ਵਿਚ 30 ਸੈਕੰਡ ਕੰਪਨ-ਸਮੇਂ ਵਾਲਾ ਪੈਂਡੂਲਮ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

1907 ਈ. ਵਿਚ ਬਿਜਲ-ਚੁੰਬਕੀ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਗਈ ਅਤੇ 1932 ਈ. ਵਿਚ ਹੂਗੋ ਬੈਨੀਆਫ (Hugo Benioff) ਤੇ ਬਿਜਲ-ਚੁੰਬਕੀ ਟ੍ਰਾਂਸਡਿਊਸਰ (electromagnetic transducer) ਦੀ ਨਵੇਂ ਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਪਨ-ਸਮੇਂ ਵਾਲੇ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ । ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਟ੍ਰਾਂਸਡਿਊਸਰ ਚਿਤਰ 4 ਵਿਚ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫਾਂ ਵਿਚ ਪੈਂਡੂਲਮ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਵਿਕਾਰ ਜਾਂ ਸਟਰੇਨ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ (strain seismograph) ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਦੂਰੀ ਦੇ ਘਟਣ ਵਧਣ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੈ (ਚਿਤਰ 5) । A ਅਤੇ B ਦੋ ਥੰਮ (pier) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਰ ਦੂਰੀ 20 ਮੀਟਰ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਛੜ R ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਥੰਮ B ਨਾਲ ਕੱਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਿਰਾ ਥੰਮ A ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਿਸਮਿਕ ਤਰੰਗਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋਈ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਨਾਲ A ਅਤੇ R ਦੇ

ਚਿਤਰ 4 : ਬੈਨੀਆਫ ਟ੍ਰਾਂਸਡਿਊਸਰ

ਚਿਤਰ 5 : ਵਿਕਾਰ ਜਾਂ ਸਟਰੇਨ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ ਸਿਰੇ ਵਿਚਲੀ ਦੂਰੀ ਘਟਦੀ ਵੱਧਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ R ਵਿਚ ਸਟਰੇਨ (ਵਿਕਾਰ) ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਅਜਿਹਾ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1935 ਈ. ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਭੂਚਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਮਿਣਤੀ ਕਰਨ, ਸੂਖਮ ਭੂਚਾਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ, ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਕਿਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਭਵਿਖਬਾਣੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ, ਨਿਊਕਲੀ ਵਿਸਫੋਟਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਡੈਨਾਮਾਈਟ ਵਿਸਫੋਟਾਂ, ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਚੰਨ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਸਟੇਸ਼ਨ—ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸਖਤ ਚਟਾਨ ਉਤੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਤਾਪਮਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ । ਅਜੋਕੇ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ, ਇਕ ਛੋਟੇ ਕਾਲ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਬੈਨੀ-ਆਫ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵੱਡੇ ਕਾਲ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੈੱਸ-ਇਉਇੰਗ ਸਿਸਮੋਗ੍ਰਾਫ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਕ ਦਰੁਸਤ ਸਮਾਂ ਸੂਚਕ ਯੰਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁਧ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਜਿਹੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਸੰਨ 1970 ਤੱਕ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ

800 ਤੋਂ ਵਧ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਣਾਏ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 100 ਰੂਸ ਵਿਚ, 100 ਜਾਪਾਨ ਵਿਚ, 21 ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮੈ. 16:489

ਸਿਸਰੋ, ਮਾਰਕਸ ਟਲੀਅਸ : ਇਹ ਰੋਮ ਦਾ ਇਕ ਉਘਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਬੈਰਿਸਟਰ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਸੀ, ਜੋ ਰੋਮ ਦੇ

ਆਰਪੀਨਮ ਕਸਬੇ ਵਿਚ 3 ਜਨਵਰੀ 106 ਈ. ਪੂ. ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰਕੀਅਸ ਨਾਂ ਦੇ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫੀਦਰਸ, ਦਾਈਉਦੋਤਸ ਅਤੇ ਫਾਈਲੋ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। 17 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ।

ਮਾਰਕਸ ਟਲੀਅਸ ਸਿਸਰੋ

25 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨੁਕਤੇ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਇਹ ਸਿਹਤਯਾਬੀ ਲਈ ਪੂਰਬ ਗਿਆ। ਏਥਨਜ਼ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਫਲਸਫੇਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਡਾਈਓਨਿਸਿਅਸ ਵਰਗੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਭਾਸ਼ਨ ਕਲਾ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। 'ਰੋਡਜ਼ ਦੇ ਮੌਲੋ' ਦੇ ਮੇਲ ਕਾਰਨ ਇਸਦੇ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਰੰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸੰਜਮ ਆ ਰਲੇ।

ਇਹ 77 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਰੋਮ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਸ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੌਰੋਨਤੀਆ ਨਾਲ ਤੇ ਫਿਰ ਤਲਾਕ ਪਿਛੋਂ ਪਬਲਿ-ਲਿਆ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਤਲਾਕ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਤਲਾਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਗ਼ਮ ਵੀ ਸਿਸਰੋ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਨ-ਕਲਾ ਸਬੰਧੀ 'ਬਰੂਟਸ' ਅਤੇ 'ਔਰੇਟਰ' ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ।

15 ਮਾਰਚ 44 ਈ. ਪੂ. ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀਜ਼ਰ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਸਰੋ ਸ਼ਾਮਿਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਕੁੱਦਣਾ ਪਿਆ। ਇਸਨੇ ਸੈਨੇਟ ਅੱਗੇ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤਕਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਸਭ ਸਿਆਸੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਆਮ ਮੁਆਫ਼ੀ ਲਈ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਡਿਕਟੇਟਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਹਾਲੇ ਵੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਸਿਸਰੋ ਸਿਆਸਤ ਛੱਡ ਕੇ ਫਲਸਫੇ ਵਲ ਲਗ ਪਿਆ ਅਤੇ De fato ਤੇ Cato Maior ਵਰਗੀਆਂ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ De officius ਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਏਥਨਜ਼ ਗਿਆ। ਰੋਮ ਪਰਤਣ ਤੇ ਮਾਰਕ ਐਨਟਨੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੈਨੇਟ ਸਾਹਮਣੇ ਤਕਰੀਰ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਖੂਬ ਫੰਡਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਇਸ ਨੇ ਫਿਰ ਜਵਾਬੀ ਤਕਰੀਰ, 'ਪਹਿਲੀ ਫਿਲੀਪਿਕ' ਕੀਤੀ। 'ਦੂਜੀ ਫਿਲੀਪਿਕ' ਇਸ ਨੇ ਰੋਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਲਿਖੀ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਸੈਨੇਟ ਵਿਚ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਰ ਲੈਪਿਡਸ ਐਨਟਨੀ ਅਤੇ ਔਕਟੇਵੀਅਨ ਨੇ ਰਲਕੇ

7 ਦਸੰਬਰ 43 ਈ. ਪੂ. ਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਸ਼ਨ ਕਲਾ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦਾ ਔਰੇਟਰ' ਵਿਚ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਵਕਤਾ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਬਾਰੇ, 'ਦੀ ਦੇਓ ਰੀਮ ਨਾਤੂਰਾ,' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬੁਢਾਪੇ ਅਤੇ ਦੋਸਤੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਐਟੀਕਸ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਰੋਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਨਿਡਰ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ 'ਨਇੰਤੁਸ' ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦਿਲ ਖਿਚਵੇਂ ਹਨ।

ਤਕਰੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਪਹਿਲੀ ਫਿਲੀਪਿਕ' 'ਦੂਜੀ ਫਿਲੀਪਿਕ' ਵਰਗੀ ਤਕਰੀਰ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਮਿਲੇ। 'Pro cluentio' ਤਕਰੀਰ ਸਿਸਰੋ ਦੀ ਬਹਿਸ ਮੁਬਾਹਸੇ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਅਤੇ 'Pro Archia' ਤਕਰੀਰ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਨ ਕਲਾ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ 58 ਭਾਸ਼ਨ ਤਾਂ ਜ਼ਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਬਾਕੀ 48 ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿਸਰੋ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੋਮ ਦੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਉਚੇ ਗੱਦਕਾਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ. : ਐਨ. ਥਿ. 5; ਕ. ਐਨ. ਲਿਟ।

ਸਿਸਲੀ (Sicily) : ਸਿਸਲੀ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਟਾਪੂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਦਾ ਇਕ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਖੰਡ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਇਟਲੀ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਸਿਰੇ ਪਾਸ 36°38' ਤੋਂ 38°18' ਉ. ਵਿੱਥ. ਤੇ 12°25' ਤੋਂ 15°40' ਪੂਰਬੀ ਲੰਬ. ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 24,642 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਪੇਲਰਮੋ (Palermo) ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਮਸੀਨਾ (Messina) ਖਾੜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇਟਲੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਤ੍ਰੀਹੀਨੀਅਨ ਸਾਗਰ (Tyrehennian Sea) ਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਆਇਓਨੀਅਨ ਸਾਗਰ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਟਿਊਨੀਸ਼ੀਆ ਤੋਂ 160 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਲ ਹੈ।

ਭੂ-ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ—

ਧਰਾਤਲ—ਸਿਸਲੀ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਹਾੜੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਐਟਨਾ (Etna) ਨਾਂ ਦਾ ਜੁਆਲਾ ਮੁਖੀ ਪਹਾੜ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਉਚਾਈ 3263 ਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਾਗਦੇ ਜੁਆਲਾ ਮੁਖੀ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਸੌ ਮੀਟਰ ਤਕ ਉਚੀਆਂ ਐਟਨਾ ਦੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਟਨਾ ਪਰਬਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਲ ਨੈਬਰੂਦੀ (Nebrodi) ਪਹਾੜ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਵਾਲੀ ਪਠਾਰ ਹੈ। ਸਿਸਲੀ ਵਿਚ ਦੋ ਵੱਡੇ ਮੈਦਾਨ-ਕਾਟਾਨੀਆ (Catania) ਕੋਨਕ ਡੀ. ਆਰੋ ਹਨ। ਇਸ ਟਾਪੂ ਦਾ ਤੱਟ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉੱਗੜ ਦੁੱਗੜੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਤੱਟ ਪਥਰੀਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਮੈਦਾਨ ਕਾਫੀ ਚੌੜਾ ਹੈ।

ਜਲਵਾਯੂ—ਸਿਸਲੀ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਰੂਮ ਸਾਗਰੀ ਖੰਡ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਜਨਵਰੀ ਵਿਚ ਇਥੇ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ 10°ਸੈਂ. ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਰਮੀਆਂ (ਜੁਲਾਈ) ਵਿਚ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ 24.6° ਸੈਂ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 63 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਖਾ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਿਸਲੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਾਟ ਹੈ।

ਕਾਟਾਨੀਆ ਦੇ ਸੈਦਾਨ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਅਕੇਟ, (Acate) ਐਨਪੋ (Anapo) ਅਤੇ ਸਿਆਨ (Ciane) ਵਗਏ ਹਨ।

ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ-ਸਿਸਲੀ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਜੈਤੂਨ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਈ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਤੂਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਅੰਗੂਰ, ਸੰਤਰਾ, ਮਾਲਟਾ ਤੇ ਨਿੰਬੂ ਆਦਿ ਫਲਦਾਰ ਪੌਦੇ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਦਾਮ ਤੇ ਅਖਰੋਟ ਵੀ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ-ਸਿਸਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਈਸਾ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਗਿਆਰਾਂ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਕਾਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਸੈਨਾਂ ਜਾਂ ਸਿਕਿਉਲਾਈ (Siculi) ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੱਢਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਸ ਟਾਪੂ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਸਲੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਟਾਪੂ ਦੇ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਤਾਨ ਇਥੇ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਕਈ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਈਸਾ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਸੱਤ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਲੋਕ ਇਥੇ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਸੀਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿਰਾਕਿਊਜ਼ (Syracuse) ਵਰਗੇ ਇਥੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਏ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਈਸਾ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ, ਰੋਮਨਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਰੋਮਨ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਯਾਤਰਿਕਾਵਾਂ—

ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ਸਿਸਲੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੱਧੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਇਟਲੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਧੇ ਸਿਸਲੀ ਖੰਡ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖੰਡ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਖੰਡ ਦੇ ਖਰਚਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਕਰ ਵਧਾ ਘਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.— ਐਨ.ਬਿ. 20 ; ਐਨ. ਬਿ. ਸੋ. : 16

ਸਿਸਲੇ, ਐਲਫਰਡ (Sisley, Alfred—1839-1899) : ਇਸ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਵਾਦੀ ਚਿਤਰਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ 30 ਅਕਤੂਬਰ 1839 ਈ. ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਚਿਤਰਕਲਾ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਚਾਰਲਸ ਗਲੋਰ (Charles-Gluyre) ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਕੋਰੋ (Corot) ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਚਿਤਰਕਾਰਾਂ ਮੋਨੈ (Monet) ਅਤੇ ਰੇਨਵਰ (Renoir) ਦਾ ਇਸ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੋਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਸੀਨ (Seine), ਦੀ ਲੋਇੰਗ (The Loing) ਅਤੇ ਟੇਮਜ਼ (Thames) ਨਾਮਕ ਚਿਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਿਰੰਤਰ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਲੰਘੀ ਇਸਨੇ ਦਿਨ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਢਲਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ 29 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਮੋਰੇ-ਸਰ-ਲੋਇੰਗ (Moret-sur-Loing) ਵਿਖੇ ਮ੍ਰਿਤੁ

ਕਿਤਾਬਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘਟਨਾ 213 ਈ. ਪੂ. ਦੀ ਹੈ।

ਚੇਂਗ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਜੇਤੂ, ਕ੍ਰਾਨੀਤੀਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਹਸ ਭਰਪੂਰ ਨਵੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਮੌਤ 210 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਚੀਨ ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੂ. ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20.

ਸਿੰਹਿਕਾ : ਸਿੰਹਿਕਾ ਦਕਸ਼ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਯਪ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਰਾਹੂ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ।

2. ਇਹ ਇਕ ਰਾਖਸ਼ਣੀ ਸੀ ਜੋ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਡਦੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਛਾਂ ਫੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਪ੍ਰਚਿੱਤੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਇਹ ਲੰਕਾ ਦੇ ਕੋਲ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸੀਤਾ ਦਾ ਬਹੁ ਪਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਹਨੂਮਾਨ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਲੰਕਾ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੰਹਿਕਾ ਨੇ ਹਨੂਮਾਨ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਉਸਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਨੂਮਾਨ ਨੂੰ ਸੁਗ੍ਰੀਵ ਦੀ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਆਈ ਕਿ ਇਹ ਪਰਛਾਵਾਂ ਫੜਨ ਵਾਲੀ ਸਿੰਹਿਕਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਝਟ ਛੋਟਾ ਆਕਾਰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਹਿਕਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਹਨੂਮਾਨ ਇਸਦਾ ਪੇਟ ਪਾੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇੰਜ ਸਿੰਹਿਕਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋਇਆ।

ਹ. ਪੂ.—ਭਾਰਤੀ ਚਰਿਤਾਮ-ਬੱਧੀ-ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਦਵਾਰਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸ਼ਰਮਾ; ਧ੍ਰਾਚੀਨ ਚਰਿਤਰ ਕੋਸ਼ (ਮਰਾਠੀ); ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਮਾਇਣ, ਸੰਦਰ ਕਾਂਡ; ਮ. ਕੋ.

ਸਿਹੋਰ (Sihor) : ਇਹ ਕਸਬਾ ਗੁਜਰਾਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਾਵ-ਨਗਰ (Bhavnagar) ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਤਾਲੁਕੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਭਾਵਨਗਰ ਤੋਂ 20 ਕਿ. ਮੀ. ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਿਹੋਰ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਵਿਚ ਭਾਵਨਗਰ ਗੋਂਡਲ (Gondol) ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਸਿਹੋਰ ਨਾਂ 'ਸਿੰਘਪੁਰ' (ਸ਼ੇਰਸ਼ ਹਿਰ) ਤੋਂ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਸਰਸਵਤਪੁਰ (Saraswatpur) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ 1723 ਤਕ ਗੋਰੇਲ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਗਰ ਬਰਾਂਚ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਧੰਦੇ ਤਾਂਬਾ ਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਬਰਤਣ, ਨਸਵਾਰ, ਪਲਸਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਚੂਨਾ ਬਨਾਉਣਾ ਤੇ ਬੀਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੇਲ ਕੱਢਣਾ ਅਤੇ ਕਪੜਾ ਆਦਿ ਦੀ ਰੰਗਾਈ ਕਰਨਾ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸਿਹੋਰ ਨਾਂ ਦਾ ਪੱਥਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਲਈ ਕਾਫੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ 'ਬਰੂਮਾ ਕੁੰਡ, ਗੋਤਮੀ ਕੁੰਡ ਅਤੇ ਗੋਤਮਏਸ਼ਵਰ ਮਹਾਦੇਓ ਦਾ ਮੰਦਰ ਆਦਿ ਮਸ਼ਹੂਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—18,560 (1971)

21°40' ਉ. ਵਿਥ.; 72° ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੂ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ .

ਸਿਹੋੜਾ (Sihora) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੱਬਲਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਤਾਲੁਕੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਜੱਬਲਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ 40 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1867 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਥੇ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਕੱਚਾ ਲੋਹਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਸਾਫ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—18359 (1971)

23°29' ਉ. ਵਿਥ.; 80°6' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੂ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22

ਸਿਕਸਟਸ : ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਰੋਮ ਦੇ ਚਰਚ ਦੇ ਪੰਜ ਪੋਪ ਹੋਏ

ਹਨ। ਸਿਕਸਟਸ ਪਹਿਲਾਂ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨੌਂ ਦਸ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਈ (ਲਗਭਗ 115 ਈ. ਤੋਂ ਲਗਭਗ 125 ਈ. ਤਕ) ਪੋਪ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਪੋਪ ਸੇਂਟ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੋਪ ਬਣਿਆ। ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਪੋਪ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਥਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਕਸਟਸ ਦੂਜਾ 257-258 ਈ. ਦੌਰਾਨ ਪੋਪ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਣਤਾ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਰਚਾਂ ਨਾਲ ਚਰਚ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਟੀਫਨ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਟੁੱਟ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਰਾਟ ਵੇਲੇਰੀਅਨ ਦੇ ਅਹਿਦ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਨ 6 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਕਸਟਸ ਤੀਜਾ 432 ਤੋਂ 440 ਈ. ਤਕ ਪੋਪ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਰਿਹਾ। ਇਸਦੇ ਸਮੇਂ ਰੋਮ ਦਾ ਚਰਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਪੂਰਬ ਨਾਲ ਵੀ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਕੀਤੇ।

ਸਿਕਸਟਸ ਚੌਥੇ ਦਾ ਜਨਮ ਫਰਾਂਸੈਸਕੋ ਡੈਲਾ ਰੋਵੇਰ ਵਿਖੇ 12 ਜੁਲਾਈ, 1414 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਹ 1471 ਈ. ਤੋਂ 1485 ਈ. ਤਕ ਪੋਪ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਰਿਹਾ। ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਕਰਤਵ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਰਾਜਕੀ ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਜਾਇਦਾਦ ਵੀ ਬਣਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੁਰਕਾਂ ਨਾਲ ਧਾਰਮਕ ਯੁੱਧ ਹੋਣੇ ਲਗਭਗ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸਨੇ 1472 ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਜਹਾਜ਼ੀ ਬੇੜਾ ਤੁਰਕਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਿਰਨਾ (ਆਧੁਨਿਕ ਇਜ਼ਮਿਰ, ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ) ਭੇਜਿਆ। ਇਸਦੇ ਫਰਾਂਸ ਨਾਲ ਤੁਅੱਲਕਾਤ ਖਰਾਬ ਰਹੇ। ਇਸ ਨੇ ਤੁਰਕਾਂ ਵਿਰੋਧ ਰੂਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੇ ਲੌਰੈਂਜੋ ਡੀ ਮੈਡੀਸੀ (Lorenzo De Medici) ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇਸਨੇ ਕਈ ਹੋਰ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਰੋਮਨ ਚਰਚ ਵੀ ਬਣਵਾਏ। ਇਸ ਨੇ ਵੈਟੀਕਾਨ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 12 ਅਗਸਤ, 1484 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਸਿਕਸਟਸ ਪੰਜਵਾਂ 1585 ਈ. ਤੋਂ 1590 ਈ. ਤਕ ਪੋਪ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੇ ਪੋਪ ਬਣਦੇ ਸਾਰ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕਈ ਆਰਥਕ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਇਸਨੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਹੁਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਕਰ ਵੀ ਲਗਾਏ।

ਇਸ ਨੇ ਖੁਰਾਕ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਨਿਯਮਤ ਕੀਤਾ। ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ ਦੇ ਚਰਚ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਛੱਤ ਨੂੰ ਬਣਵਾਇਆ।

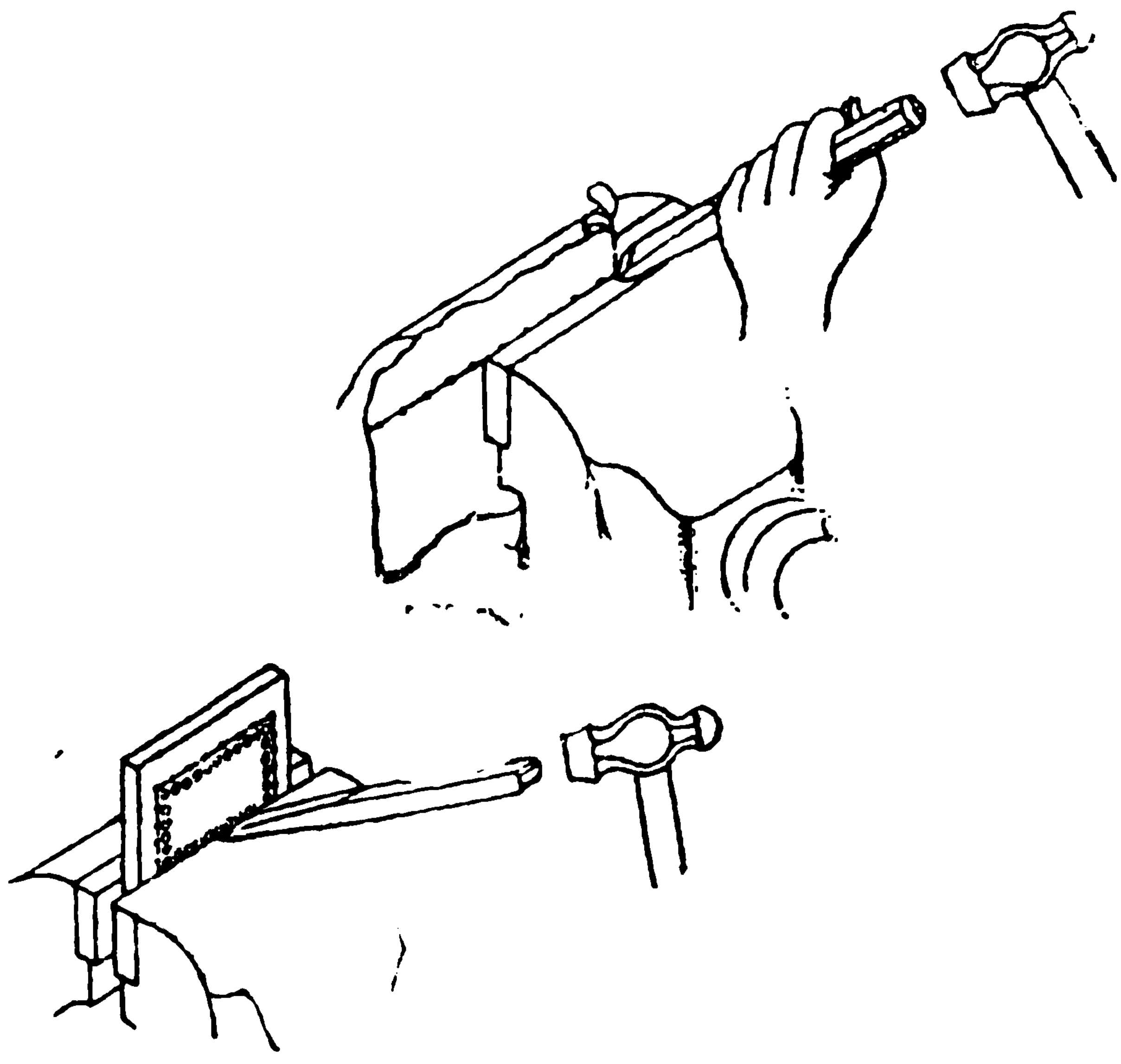
ਇਸ ਕੋਲ ਆਰਥਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਇਤਨਾ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਯੂਰਪ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਚਰਚ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਸੁਧਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਮੱਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਧਰਮ ਨੂੰ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਫੈਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸਪੇਨ ਦੇ ਦਾਬੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਇਸ ਦੀ ਨੀਤੀ

ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 27 ਅਗਸਤ, 1590 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ।

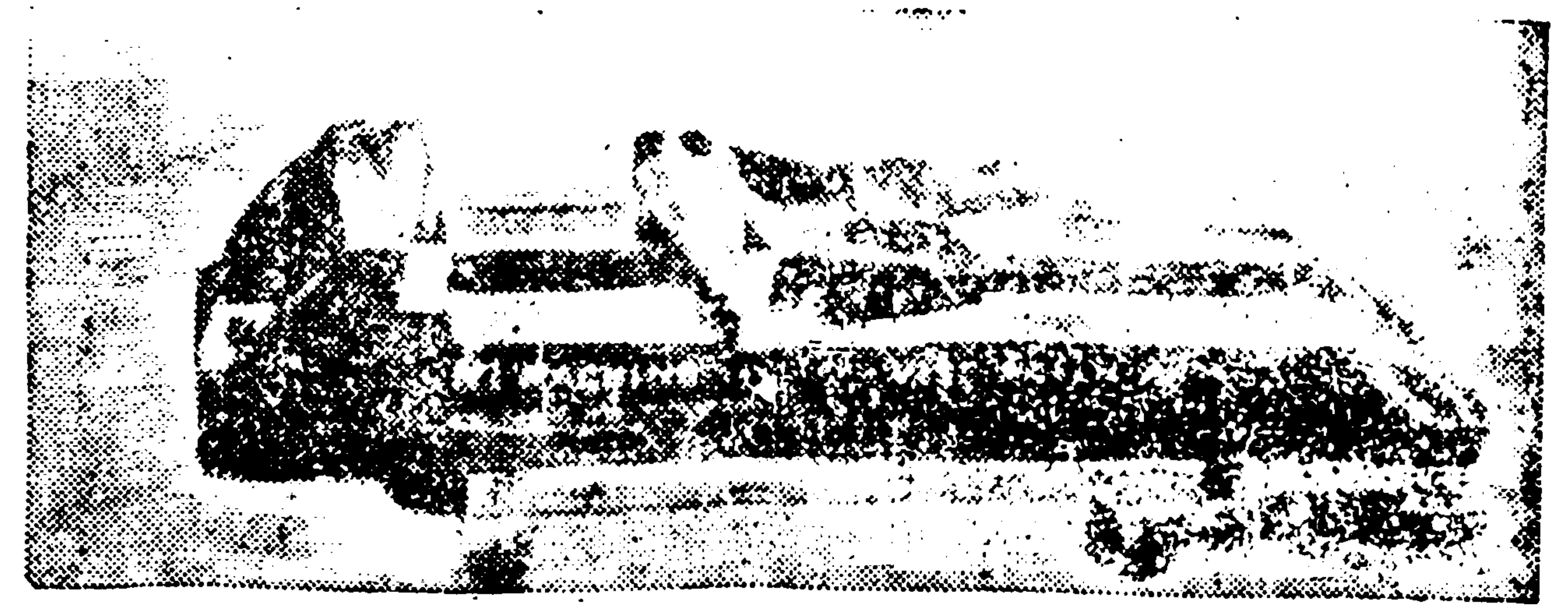
ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮੈ. 11 : 248

ਸਿਕੰਜਾ (Vice or Vise) : ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪੀੜਨ ਵਾਲੇ ਯੰਤਰ ਨੂੰ ਸਿਕੰਜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਲਗਭਗ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸਿਕੰਜੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਸਿਕੰਜੇ ਨੂੰ ਕੈਂਗ (Cangue) ਜਾਂ ਪਿਲੋਰੀ (Pillory) ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਟਾਕਸ (Stocks) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਸਿਕੰਜੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਘਟਦੀ ਗਈ ਪਰੰਤੂ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਤੇ ਜਿਲਦ-ਸਾਜ਼ੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਕਲਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਵਧਦੀ ਹੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਬਾਂਕ (Bench-Vice) ਵੀ ਹੈ।

ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਫਿਟਰ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ, ਭਾਵੇਂ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸਿਕੰਜੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੰਤਰ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਸਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਿਕੰਜਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਟਰ ਦੇ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿਕੰਜੇ ਦੀ ਬਣਤਰ ਚਿਤਰ 1 ਵਿਚ

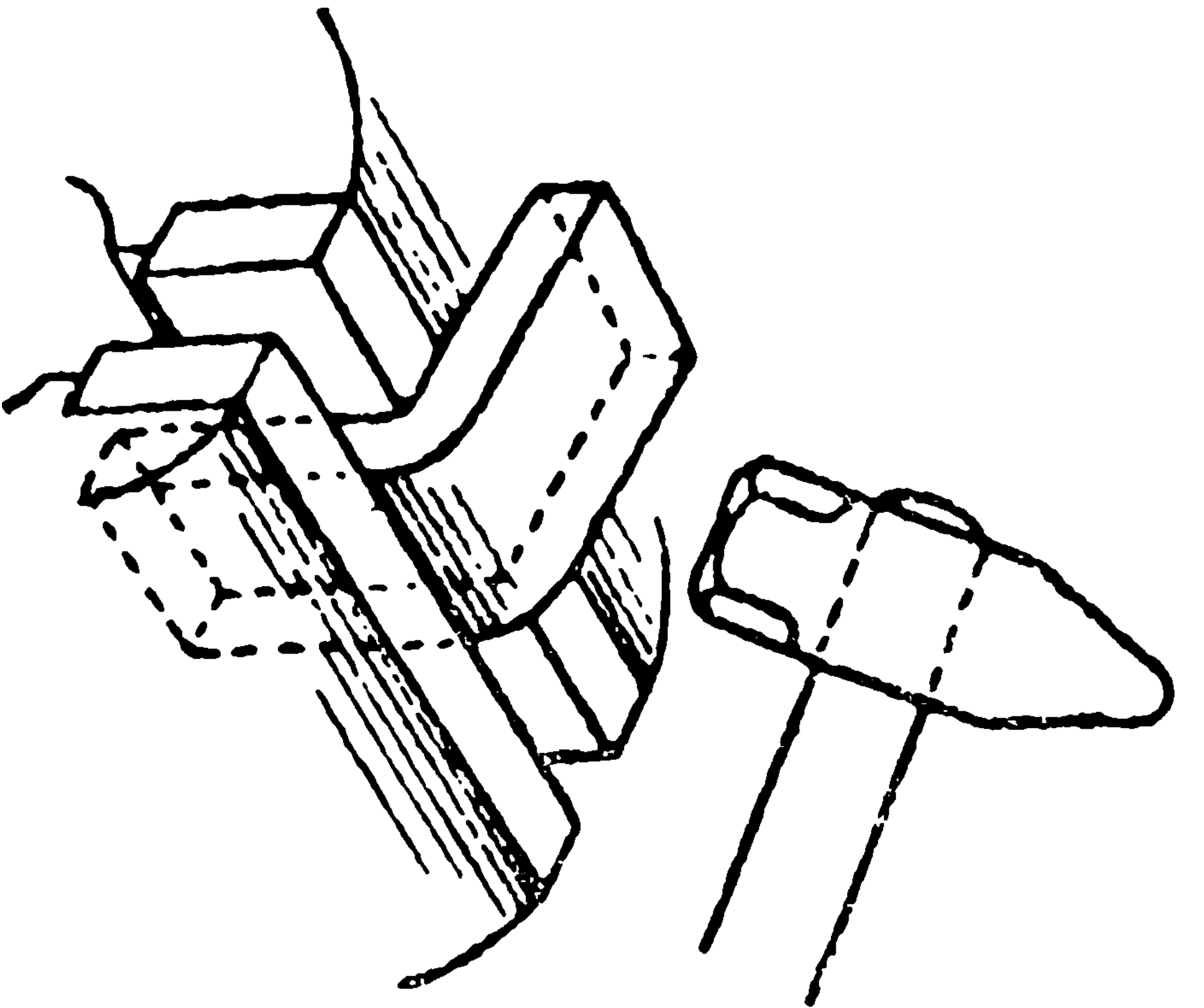

ਚਿਤਰ 2

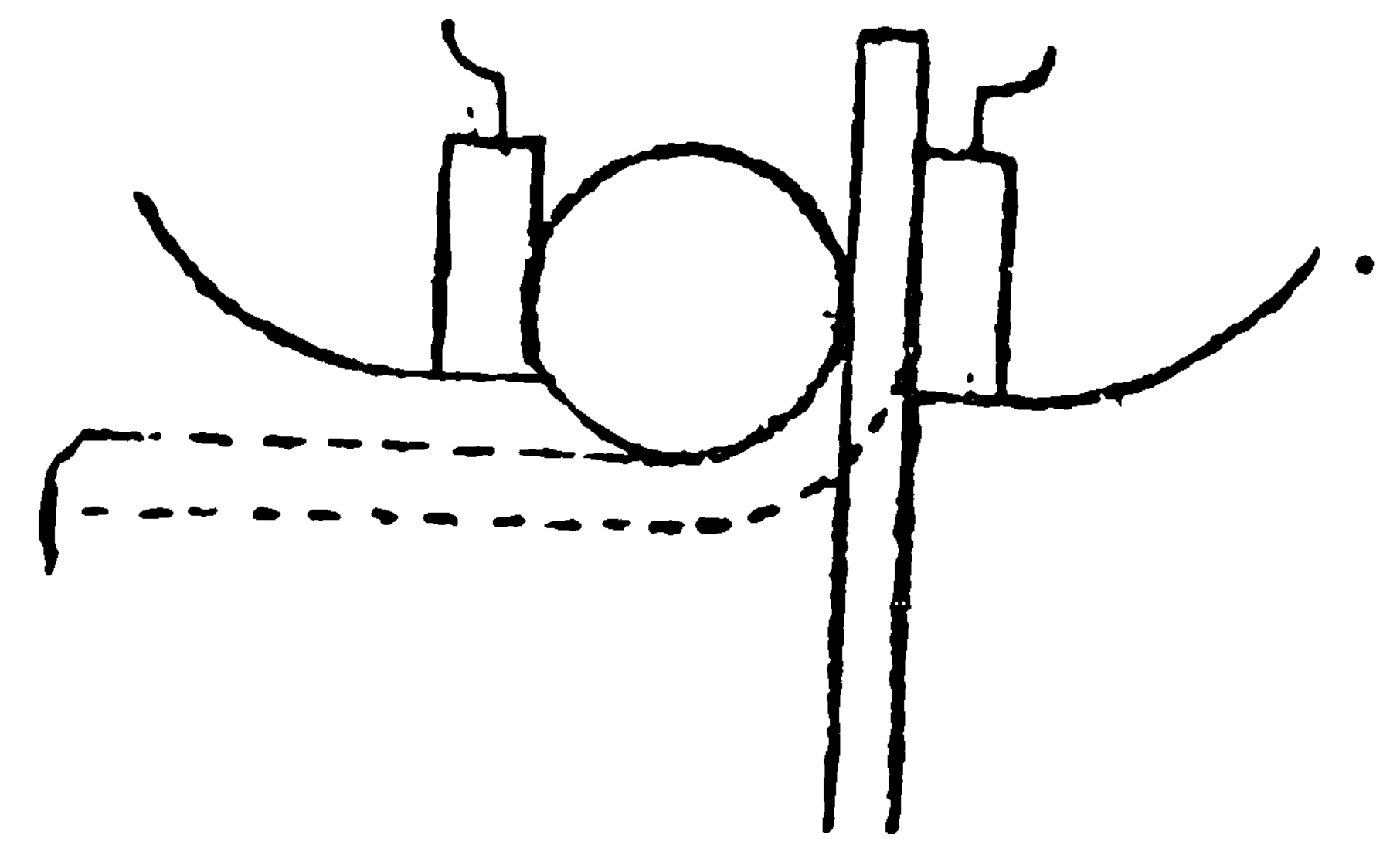
ਚਿਤਰ 3

ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਿਤਰ 4 ਵਿਚ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਕੰਜੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਬ ਨੂੰ ਸਮਕੋਣ ਉੱਤੇ ਮੋੜਨ ਜਾਂ ਗੋਲਾਈ ਵਿਚ ਮੋੜਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

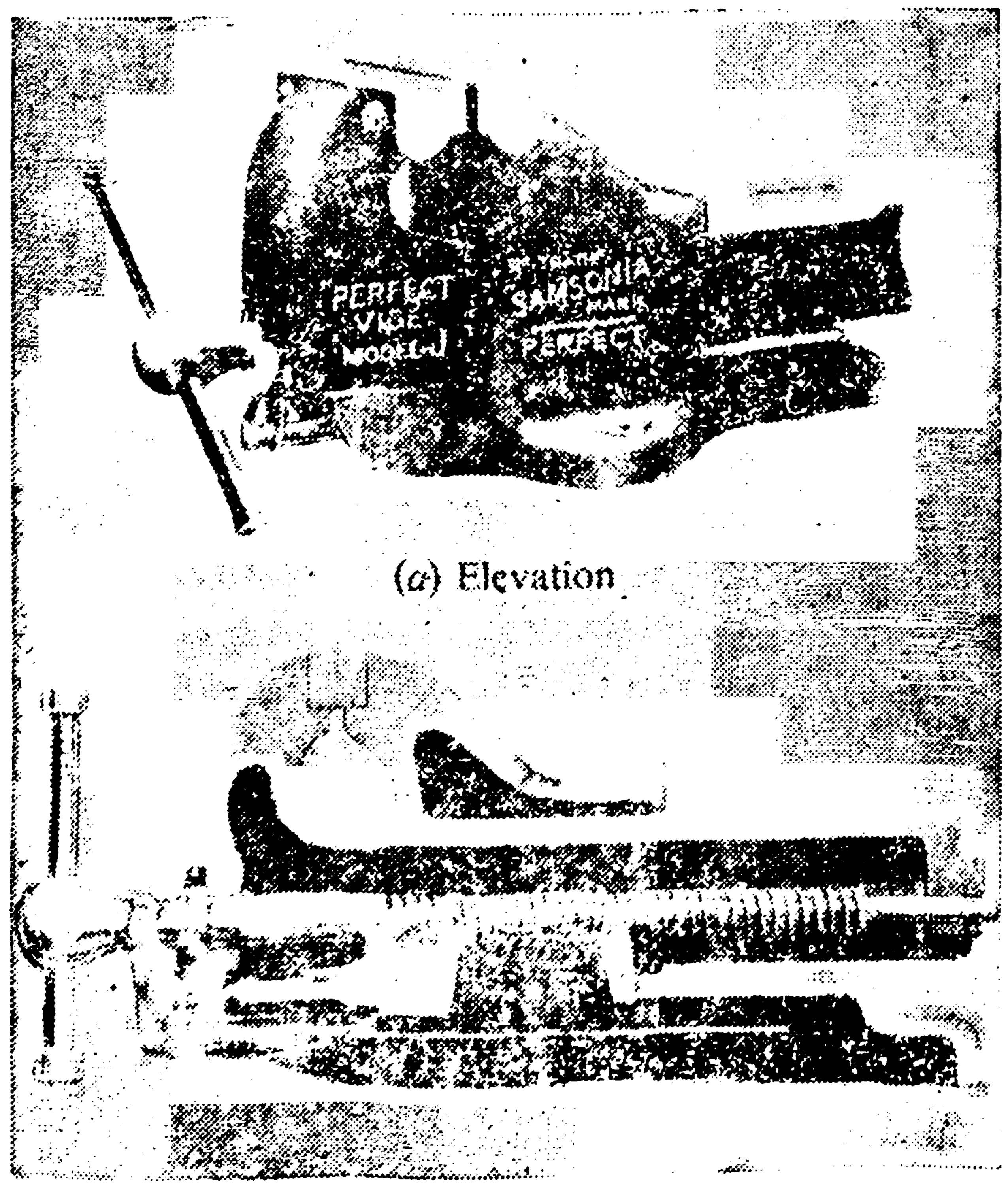
ਚਿਤਰ 4 (ਓ)

ਜਿਲਦ-ਸਾਜ਼ ਸਿਕੰਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਰ ਰਖਣ ਲਈ ਦਬਾਉ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਆਮ ਜਿਲਦ ਸਾਜ਼ ਲਕੜ ਦੇ ਦੋ ਸਾਧਾਰਨ ਫਟਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸਿਕੰਜਾ

ਚਿਤਰ 4 (ਅ)

ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉੱਨਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਿਲਦ-ਸਾਜ਼ੀ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿਕੰਜਾ ਇਕ ਜੱਟਲ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਮਸ਼ੀਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਸਿਉਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬੁਕ-ਸਮੈਸ਼ਰ(Book-smasher)ਨਾਂ ਦੇ ਸਿਕੰਜੇ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੀ ਹਵਾ ਖਾਰਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਚ ਪਾਏ ਦੇ ਜਿਲਦ-ਸਾਜ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ

(a) Elevation

ਚਿਤਰ 1

ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਫਿਟਰ ਨੇ ਛੈਣੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਚਿਤਰ 2 ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਕੰਜੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਕੰਜੇ ਦੀ ਕਿਸਮ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਮੇ ਉਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿਕੰਜੇ ਦਾ ਢਾਂਚਾ(ਚਿਤਰ3) ਢਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿਕੰਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰੈਕਟਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਜਾਬ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੋਣ ਉਤੇ ਕਸਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿਕੰਜਿਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵੀ

ਕਿ ਸਿਕੰਦਰੇ ਦਾ ਹੀ ਸੁਧਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ. ਪਾਰਟ-1 ਕ੍ਰਿਤ ਚੈਪਮੈਨ, ਪੰਨਾ:

100, 101, 230 ਅਤੇ 239।

ਸਿਕੰਦਰ ਸੂਰ : ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦੀ ਮੌਤ (22 ਮਈ, 1545) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਉਸਦੇ ਕਈ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੈਠੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਲੀਮ ਸ਼ਾਹ, ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ, (ਮੁਬਾਰਿਜ਼ 'ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ਾਹ ਆਦਿਲ' ਲਕਬ) ਅਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਾਂ ਸੂਰ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਿਆ ਤਾਂ ਤਖਤ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਉਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਸੀ, ਜੋ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ 10 ਜਾਂ 12 ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਆਗਰੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਕੌੜਾ (Kurra) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਸਦੀ ਲੜਾਈ ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਾਂ ਸੂਰ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਖ਼ਾਂ ਦੌੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਗਰੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਹੁਣ ਸਿਕੰਦਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਉਪਰ ਬੈਠਿਆ।

ਇਹ ਤਖਤ ਉਪਰ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ! ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਨੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਲੜਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਏਕਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪੈ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਹੀ ਲੜਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਪਰ ਗੱਦਾਰੀ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਇਆ।

ਹੋਰਨਾ ਸੂਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਿਕੰਦਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰ ਨੇ ਵੀ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੀ ਫੌਜ, ਜੋ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਅਕਬਰ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਸੀ, ਨਾਲ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ। ਸਿਕੰਦਰ ਸੂਰ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਲ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਮੀਰ ਅਬਦੁਲ ਮਾਅਲੀ (Mir Abdul Ma'ali) ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਫੜ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਈ। ਬੈਰਮ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਸੂਰ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪਨਾਹ ਵਾਲੀ ਥਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਬੰਗਾਲ ਜਾ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਇਥੇ ਇਸ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਸ. ਆਰ. ਸ਼ਰਮਾ. ਮੁਗਲ ਐਮਪਾਇਰ ਇਨ ਇੰਡੀਆ ਪੰ.

105, 106, 109

ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਂ, ਸਰ (1892-1942) : ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1892 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ ਨਵਾਬ ਮੁਹੰਮਦ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਉਚੇਰੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਇਹ ਡਾਕਟਰੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ, ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਸਿਖਿਆ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਦੋ ਸਾਲ ਲਈ ਲੰਦਨ ਵਿਖੇ

ਰਹਿਣ ਉਪਰੰਤ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਨਰੇਰੀ ਭਰਤੀ ਅਫਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। 1919 ਈ. ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਅਫਗਾਨ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੇ ਕੰਪਨੀ ਕਮਾਂਡਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

1921 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। 1926 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। 1928 ਈ. ਵਿਚ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸੁਧਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣਿਆ।

ਸੰਨ 1929 ਈ. ਵਿਚ ਸਰ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। 1930 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਰੈਵਨਯੂ ਮੈਂਬਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1932 ਅਤੇ 34 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। 1933 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਈਟ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1935 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਰੀਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ।

ਜਦੋਂ ਦੂਜਾ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੇ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਲਗਭਗ ਛੇ ਸਾਲ, ਅਰਥਾਤ 1942 ਈ. ਤਕ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਉਤੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੇ ਬੜੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਕਿਸਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੰਜਾਈ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਦੇਹਾਤੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਇਸਨੇ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸਾਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਇਸਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਡਿ. ਨੈ. ਬਾ.-4

ਸਿਕੰਦਰਪੁਰ (Sikandarpur) : ਇਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਲੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕਸਬਾ ਹੈ ਜੋ ਬਲੀਆ ਕਸਬੇ ਤੋਂ 40 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਵਲ ਅਤੇ ਘਾਗਰਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ 3 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਸਬੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹੋਈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰਾਤ ਅੱਜ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਸਬੇ ਦੇ ਉਜੜਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਟਨੇ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਸਬੇ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਤਾਰੀਖ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਮੰਤੀ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਇਤਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਪੜਾ ਵੀ ਇਥੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

26° ਉ. ਵਿਥ.; 84° 4' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22 : 362

ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ (356-323 ਈ. ਪੂ) : ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ, ਮਕਦੂਨੀਆ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਿਲਿਪ ਦੂਜੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਜਨਮ 356 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਪੈਲਾ (Pella) ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਫਿਲਿਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ

ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਅਰਸਤੂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਠੀਕ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਆਪਣੇ ਪੇਕੀ ਐਪੀਰਸ (Epirus) ਚਲੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੀ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਫਿਲਿਪ

ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ

ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਸਿਕੰਦਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਸਬੰਧ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ 336 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਫਿਲਿਪ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਮਕਦੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਮਤਰੇਏ ਭਰਾ ਅਤੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਉਹ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਉਪਰੰਤ ਕਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਈਰਾਨ ਦੇ ਕਿਆਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਸਨ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਏਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਅਖੀਰ ਸਿਕੰਦਰ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਮਕਦੂਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚਲ ਪਿਆ।

ਏਸ਼ੀਆ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ 335 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਬਲਕਾਨ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਦਰਿਆ ਡੈਨਿਯੂਬ ਤਕ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਕ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਉਸਨੇ ਦਰਿਆ ਡੈਨਿਯੂਬ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਕੰਢੇ ਗੈਟੀ (Getde) ਦੀ ਬਸਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਲੀਰੀਆ (Illyria) ਅਤੇ ਥੀਬਜ਼ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਏਥਨਜ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆ ਕੋਚਕ ਤੇ ਤੇ ਵੀ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆ ਕੋਚਕ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਲਿਡੀਆ (Lydia) ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਾਰਦਿਸ (Sardis) ਉਤੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਈ ਹੋਰ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਿਕੰਦਰ ਪੈਂਫੀਲੀਆ (Pamphylia) ਦੇ ਉਤਰ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸਨੇ ਗੌਰਡੀਅਮ ਤਕ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

ਏਸ਼ੀਆ ਕੋਚਕ ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਤਾਕਤ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਘਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਏਜੀਅਨ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਮਿਲੀਟਸ (Miletus) ਦੇ ਘੇਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਬੇੜੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਮੈਮਨਾਨ ਈਰਾਨੀ ਬੇੜੇ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ, ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਏਜੀਅਨ ਸਾਗਰ

ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਮਨਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੇੜਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਿਆ।

333 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਸੀਲੀਸ਼ੀਆ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਦਾਰਾ ਤੀਜੇ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਹਾਰ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ, ਉਹ ਸੀਰੀਆ ਅਤੇ ਫਨੀਸ਼ੀਆ ਵੱਲ ਵਧ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਭੀ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਫਨੀਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਤੱਟ ਨੂੰ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿੱਤਿਆ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਸੀਰੀਆਂ ਅਤੇ ਫਲਸਤੀਨ ਜਿੱਤ ਲਏ। ਗਾਜ਼ਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਲਈ ਮਿਸਰ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

ਮਿਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ 332-33 ਈ. ਪੂ. ਦੀ ਸਰਦੀ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਥੇ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਇਆ, ਜੋ ਸਿਕੰਦਰੀਆ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

331 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਬਾਕੀ ਈਰਾਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਮੈਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਲੰਘ ਕੇ ਮਾਰੋ-ਮਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਨਿਨਵਾਹ ਤੋਂ ਟੱਪਕੇ ਦਜ਼ਤਾ ਦਰਿਆ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਈਆਂ। ਇਥਰ ਦਾਰਾ ਤੀਜਾ ਮੁੜ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਆਰਬੇਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਿਕੰਦਰ ਪਰਸੀਪੋਲਸ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਦਾਰਾ ਤੀਜੇ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕੈਸਪੀਅਨ ਦੇ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਈਰਾਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਸਿਕੰਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਤਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਟੇਪਾਇਰੀ (Tapyri) ਅਤੇ ਮਰਦੀ (Mardi) ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਜਦਰਕਾਰਟਾ ਆਸਟਰਾਬਾਦ (Jadracarta, Astarabad) ਵਿਚ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿਕੰਦਰ ਪਾਰਥੀਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਏਰੀਆ (Aria) ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਤ ਲਿਆ।

327 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਹਿੰਦੂਕੁਸ਼ ਪਹਾੜ ਲੰਘ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਕਾਬਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ। ਫੌਜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਉਸਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਜਰਨੈਲ ਪਰਡੀਕਸ (Perdicas) ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਕਾਬਲ ਵਾਦੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਫੌਜ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਬਜੋਰ, ਸਵਾਤ ਤੇ ਬਨੋਰ ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਨ ਮਗਰੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ 326 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓ ਹਿੰਦ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਰਾਜਾ ਅੰਤੀ ਨੇ, ਜੋ ਅਟਕ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਟੈਕਸਲਾ ਸੀ, ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਾਫੀ ਧਨ ਦੌਲਤ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਪੋਰਸ, ਜੋ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੁਆਬ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਬੀਨ ਮੰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਘਲਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਖਿਰ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕਰੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪੋਰਸ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹ ਫੜਿਆ ਗਿਆ।

ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਉਪਰੰਤ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਰਾਵੀ ਦੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਦਾ ਇਕ ਭਤੀਜਾ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਪੋਰਸ ਸੀ, ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਵੀ ਅਤੇ

ਚਨਾਬ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਛੋਟੇ ਪੌਰਸ ਅਤੇ ਗਲੋਸਈ ਕੌਮ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੌਰਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਿਕੰਦਰ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਅੱਗੇ ਸਾਂਗਲਾ ਦੇ ਕਥੋਈਆਂ ਨਾਲ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿਕੰਦਰ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਨੇ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਸਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਬਿਆਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜੁਲਾਈ, 326 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਜਿਹਲਮ ਤਕ ਉਹੋ ਹੀ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ, ਜਿਸ ਰਸਤੇ ਉਹ ਬਿਆਸ ਤਕ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਰਬ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੇ ਸਫਰ ਲਈ ਉਸਨੇ ਕਿਸਤੀਆਂ ਵੀ ਬਣਵਾਈਆਂ। ਉਸਨੇ ਨਵੰਬਰ, 326 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਫੌਜ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਤਾਂ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਕੰਢਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੌਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ। ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤਕ ਤਾਂ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਨਾ ਵਾਪਰੀ, ਪਰ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਕੇ ਮਲੋਈ ਕਬੀਲੇ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਸਿੰਘ ਵਾਦੀ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। 325 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕੋਲ ਪਟਾਲਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆਖਰੀ ਪੜਾ ਕੀਤਾ।

ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਵੇਲੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਇਥੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੇ ਕਰੇਟਰਸ (Craterus) ਅਧੀਨ ਕੰਧਾਰ ਅਤੇ ਸੀਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਫੌਜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਕੰਦਰ ਆਪ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤੇ ਮਕਰਾਨ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ, ਯੂਨਾਨ ਵੱਲ ਮੁੜ ਪਿਆ। ਫੌਜ ਦਾ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਉਸਦੇ ਇਕ ਖਾਸ ਜਰਨੈਲ ਨਿਆਰਕਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੇੜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਇਸ ਫੌਜ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਫੌਜ ਤੇ ਧਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਸੀ। ਨਿਆਰਕਸ ਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸੀ ਸਫਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਫੌਜਾਂ ਉਰਮੁੜ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮਿਲ ਗਈਆਂ। ਉਰਮੁੜ ਤੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਬਲ ਲਈ ਚਲ ਪਿਆ।

ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। 324 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਮੁੜ ਸੂਸਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਕੀਤਾ। ਸੂਸਾ ਤੋਂ ਸਿਕੰਦਰ 323 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਬਾਬਲ ਨੂੰ ਚਲ ਪਿਆ। ਉਥੇ ਪੁੱਜਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਹੀ ਜੀਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 323 ਈ. ਪੂ. ਦੀ 13 ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਸਿਕੰਦਰ ਰੇਂਜ (Sikandar Range) : ਇਹ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਹੈ ਜੋ ਸੁਕੇਤ, ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ 80 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੰਡੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ, ਇਸ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਢਲਾਣ ਉੱਤੇ, ਸੁਕੇਤ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ

ਕੋਈ 5 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ, ਮੁਰਾਰੀ ਦੇਵੀ (Murari Devi) ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਮੰਦਰ ਤੋਂ 1 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਬੈਰਕੋਟ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ 1 ਕਿ.ਮੀ. ਹੋਰ ਅੱਗੇ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਇਕ ਦੱਰਾ (Pass) ਹੈ। ਦੱਰੇ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਇਕ ਪੱਕੀ ਬਾਉਲੀ ਵੀ ਹੈ।

ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ (1489-1517) ਕਾਂਗੜੇ ਉੱਤੇ ਧਾਵੇ ਲਈ ਕੂਚ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਬਾਉਲੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਛਾਉਣੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਛਾਉਣੀ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸਿਕੰਦਰ ਧਾਰਾ' (Sikandor Dhar) ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਕ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਥਾਂ ਛਾਉਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ।

ਦੱਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਇਕ ਪੱਕਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੱਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਇਥੇ ਠਹਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਹ. ਪੂ.—ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਗ. 12-ਏ; ਮੰਡੀ ਐਂਡ ਸੁਕੇਤ ਸਟੇਟਸ

ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ (Sikander Lodhi) : ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਮੌਢੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਨਿਜ਼ਾਮ ਖਾਂ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਇਹ 17 ਜੁਲਾਈ, 1489 ਨੂੰ 'ਸਿਕੰਦਰ ਸ਼ਾਹ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਅਫਗਾਨ ਕੁਲੀਨਾਂ ਨੇ ਇਸਦੀ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬੜਾ ਕੱਟੜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ, ਇਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਜਤਨ ਕੀਤੇ। ਇਸਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਈਨ ਮੰਨਵਾਈ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਰੇਬਾਰੀ (Rebari) ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਆਲਮ ਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਉਥੋਂ ਨੱਸ ਗਿਆ, ਬਰਬਕ ਸ਼ਾਹ, (Barbak Shah) ਇਸਦਾ ਭਾਈ ਜੌਨਪੁਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਤਖਤ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ (Suzerainty) ਮੰਨਣ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਬਰਬਕ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਬਰਬਕ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਬਰਬਕ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਦਾਉਂ (Badaon) ਜਾ ਪਨਾਹ ਲਈ। ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਕੀ (Hussain Shah Sharqi) ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਣ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਕੀਮਾਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਫਿਰ ਜੌਨਪੁਰ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਜੌਨਪੁਰ ਦੀ ਜੰਗ ਜਿੱਤਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸਨੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਬਿਆਨਾ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਆਗਰਾ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1492 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਮੁੜਿਆ।

ਜੌਨਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤ ਫੜ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਬਕ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਜੌਨਪੁਰ ਵਿਚੋਂ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਸੁਲਤਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਦਾਅਦ ਇਸ ਨੇ ਚੁਨਾਰ ਜਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿਚ, ਮਾੜੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਖਾਦ-ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਕਾਲ ਅਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਰਸਾਲਾ ਫੌਜ ਦੇ ਆਹੂ ਲਥ ਗਏ। ਜੌਨਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਅਜੰਗਠਤ ਫੌਜ ਦੀ ਹੁਸੈਨ

ਸ਼ਰਕੀ ਨੂੰ ਖਬਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਨੇੜੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੁਸੈਨ, ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਣ ਨਿਤਰਿਆ। ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ, ਖਾਨ-ਇ-ਖਾਨ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਹ ਲਖਨੌਤੀ (Lakhnauti) ਵੱਲ ਭਜ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1495 ਈ. ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਬਿਹਾਰ ਖਾਨ-ਇ-ਖਾਨਾ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਚਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ।

ਹੁਣ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਅਫਗਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ। ਅਫਗਾਨ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਿਆਂ ਦੀ ਚੈਕਿੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹੈਬਤ ਖਾਂ (Haibat Khan) ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਬਣਾਈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਫਤਹਿ ਖਾਨ (Prince Fateh Khan) ਨੂੰ ਵੀ ਭਰਮਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਨੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਅਤੇ ਧੌਲਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੱਕ ਤੋੜਵੀਂ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਟਾਵਾ (Etaiwab) ਬਿਆਨਾ (Biyana), ਕੋਲ (Kol), ਗਵਾਲੀਅਰ (Gwalior) ਅਤੇ ਧੌਲ ਪੁਰ ਉੱਤੇ ਦੰਗਾ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੇ, ਇਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਇਆ ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਅਜੋਕਾ ਆਗਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ 1 ਦਸੰਬਰ, 1517 ਨੂੰ ਹੋਈ। ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਾ।

ਹ. ਪੂ.—ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮੈਡੀਵੀਅਲ ਇੰਡੀਆ।

—ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ

ਸਿਕੰਦਰਾਬਾਦ : ਕਸਬਾ—ਇਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਕੰਦਰਾਬਾਦ ਨਾਮੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਇਕ ਕਸਬਾ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤੀ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਸਿਕੰਦਰਾਬਾਦ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ 6½ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੰਨ 1498 ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ ਇਸ ਕਸਬੇ ਨੂੰ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਸਮੇਂ ਇਹ ਇਕ ਪਰਗਨੇ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਸੀ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ, ਨਜੀਬ-ਉਦ-ਦੌਲਾ (Nagib-ud-Daula) ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਕਸਬੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ। ਸੰਨ 1736 ਵਿਚ ਅਵਧ ਦੇ ਨਵਾਬ ਸਆਦਤ ਖਾਂ (Saadat Khan) ਨੇ ਇਥੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਰਾਠਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਸੰਨ 1763 ਵਿਚ ਭਰਤਪੁਰ ਦੀ ਜਾਟ ਫੌਜ (Jat Army) ਜੋ ਸਿਕੰਦਰਾਬਾਦ ਠਹਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਸੂਰਜ ਮਲ ਦੀ ਮੌਤ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ (Jawahir Singh) ਦੀ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਜਮਨਾ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈ। ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ, ਕਰਨੈਲ ਜੇਮਜ਼ ਸਕਿਨਰ (Colonel James Skinner) ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਕਸਬੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾਈ ਰੱਖਿਆ।

1857 ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਦੌਰਾਨ ਗਵਾਂਢੀ ਗੁੱਜਰਾਂ, ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕਸਬੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖੂਬ ਲੁਟਿਆ। ਪਰ ਕਰਨੈਲ ਗਰੀਥੈਡ (Greathad) ਦੇ ਦਸਤੇ ਨੇ 27 ਸਤੰਬਰ 1857 ਨੂੰ ਇਸ ਕਸਬੇ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਟਬੇ ਕੁਝ ਗੁੰਬਦ ਅਤੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਨ 1872 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਥੇ ਵਧੀਆ ਕਪੜਾ ਅਤੇ ਮਲਮਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

28°28' ਉ. ਵਿਥ.; 77°42' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਜੋ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 12 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰਾਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰਾਬਾਦ ਛਾਉਣੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਛਾਉਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਜ਼ਾਮ ਸਿਕੰਦਰ ਜਾਹ ਦੇ ਨਾਂ ਪਿਛੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਬੋਲਾਰਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਰਿਆਸਤ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਆਬਾਦੀ ਸ਼ਹਿਰ -250,941(1971);

ਛਾਉਣੀ -94,324(1971)।

ਹ. ਪੂ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22 : 361

ਸਿੱਕਮ : ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਗਣਤੰਤਰ ਦਾ 22ਵਾਂ ਰਾਜ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰਬੀ ਹਿਮਾਲਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਤਿੱਬਤ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਭੂਟਾਨ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਹੱਦ ਨੇਪਾਲ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 7299 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਅਤੇ ਗੰਗਟੋਕ ਇਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ।

ਸਿੱਕਮ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪਰਬਤ ਲੜੀਆਂ ਦਾ ਰੁਖ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ। ਸਿੱਕਮ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤ ਵਿਚਕਾਰ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੀ ਉਚਾਈ ਕੁਦਰਤੀ ਹੱਦ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਰਬਤ ਲੜੀਆਂ, ਸਿੰਗਲੀਲਾ ਅਤੇ ਚੋਲਾ ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਨੇਪਾਲ ਤੇ ਭੂਟਾਨ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਬਤ ਲੜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਈ ਦੌਰੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂਗ ਕਰ ਲਾ (Tang Kar La 4876 ਮੀਟਰ), ਨਾਥੂ ਲਾ (Nathu La 4328 ਮੀਟਰ) ਅਤੇ ਜੈਲੇਪ ਲਾ (Jelep La 4386 ਮੀਟਰ) ਮੁੱਖ ਦੌਰੇ ਹਨ। ਸਿੱਕਮ ਰਾਜ ਦੀ ਢਲਾਣ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਹਿਣ ਦਰਿਆ ਤੀਸਤਾ (Tista) ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਲਾਚੁੰਗ (Lachung), ਲਾਚਿਨ (Lachen), ਜੇਮੂ (Zemu), ਤਾਲੁੰਗ (Talung), ਰੋਂਗਨੀ (Rongni) ਅਤੇ ਰੰਗਪੂ (Rangpoo) ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਿਆ ਤੀਸਤਾ ਡੂੰਘੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਵਗਦਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿਕਮ ਨੂੰ ਦੋ ਕੁਦਰਤੀ ਹਿੱਸਿਆਂ-ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਉੱਚਾ ਪਰਬਤੀ ਇਲਾਕਾ ਅਤੇ ਨੀਵਾ ਪੱਧਰਾ ਇਲਾਕਾ, ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉੱਚੇ ਪਰਬਤੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਰਫ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਹਨ। ਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਗਰਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਐਲਪਸ ਵਰਗੀ ਠੰਡੀ ਹੈ। ਨਵੰਬਰ ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ ਤੀਕ ਇਥੇ ਵਰਖਾ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ਾ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਹੈ। ਚਾਉਲ, ਮੱਕੀ, ਬਾਜਰਾ ਅਤੇ ਜੌਂ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਫਸਲਾਂ ਹਨ। ਇਲਾ-ਇਚੀ, ਆਲੂ, ਨਿੰਬੂ, ਸੇਬ ਅਤੇ ਅਨਾਨਾਸ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਫਸਲਾਂ (Cash Crops) ਹਨ। ਸਿੱਕਮ ਦਾ ਲਗਭਗ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਜੰਗਲਾਤ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਸਾਲ ਦਰਖਤ ਇਸਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਅਤੇ ਕੋਨ-ਦਰਖਤ (Conifers) ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭੇਡਾਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਯਾਕ ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਸ਼ੂ ਹਨ। ਉੱਨ, ਖੱਲਾਂ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਵਜੋਂ ਰਾਜ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਮਾਰਕੇ ਪਾਣੀ ਢਿੱਕੜਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਹਾੜੀ ਨਾਲੀਆਂ

ਵਿਚੋਂ ਕੂਲਾਂ ਕਟ ਕੇ ਵੀ ਸਿੰਜਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੰਗਟੋਕ ਵਿਖੇ ਜਲ-ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਖਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂਬਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਖਾਣ ਪਚਿਖਨੀ (Pachikhani) ਵਿਖੇ ਹੈ। ਉਨੀ ਕਪੜਾ ਅਤੇ ਗਲੀਚੇ ਬੁਣਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਵਾਇਤੀ ਉਦਯੋਗ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਫਲ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਕ ਫੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਿੱਕਮ ਰਾਜ ਵਿਚ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੀਕ ਵਿਦਿਆ ਮੁਫਤ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ 17.74 ਹੈ। ਇਥੇ 73 ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਅਤੇ 29 ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਹਨ।

ਇਥੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਾਟ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਤਿੱਬਤ ਦੇਸ਼ ਵਲ ਜਾਣ ਲਈ, ਸਭ ਤੋਂ ਆਸਾਨ ਰਸਤਾ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਚੁੰਬੀ ਦੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਤਿੱਬਤ ਰੋਡ' ਲੰਘਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਕਮ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸੀ ਇਸਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਲੁਹਾਸਾ (Lihasa) ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਤਿੱਬਤੀ ਵਾਸੀ ਹਨ। 'ਲਾਲ ਟੋਪੀ' ਵਾਲੇ ਬੋਧੀ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਲੋਕ ਤਿੱਬਤ ਵਿਚੋਂ, ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਜ਼ਬਰ ਕਰਕੇ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਲਾਮਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਮੱਠ-ਪੈਮੀਆਂਗਚੀ (Pemion-gchi) ਅਤੇ ਤਾਸ਼ੀਦਿੰਗ (Tassiding) ਵਿਚ ਹਨ।

ਨਮਗਿਆਲ ਖਾਨਦਾਨ, ਸਿੱਕਮ ਉੱਤੇ ਚੌਦ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਸੰਨ 1642 ਵਿਚ ਫੁੰਟਸੋਗ ਨਮਗਿਆਲ (Phuntsog Namgyal) ਇਥੋਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਾਕਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੋਗਿਆਲ (Chogyal ਰੱਬੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1788 ਵਿਚ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1792 ਵਿਚ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੇ ਫਿਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਚੀਨੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਤਿੱਬਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1814 ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਨੇਪਾਲ ਦੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨੇਪਾਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਫਰਵਰੀ, 1835 ਵਿਚ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ 3000 ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1860 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਤਰਾਈ ਅਤੇ ਦਾਂਰਆ ਤੀਸਤਾ ਦੀ ਵਾਦੀ ਦਾ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ ਸਿੱਕਮ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1889 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੰਗਟੋਕ ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਅਫਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਮਸ਼ਵਰੇ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1910 ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਅਧੀਨ ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਅਗਸਤ, 1947 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਕਮ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1949 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤਾਸੀ ਨਸਗਿਆਲ ਨੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੜਬੜ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਗੰਗਟੋਕ ਭੇਜੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ. ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। 5 ਦਸੰਬਰ 1950

ਈ. ਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਕਮ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰੋਟੈਕਟੋਰੇਟ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਬਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲੇ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਧੀਨ ਆ ਗਏ। ਸੰਨ 1953 ਵਿਚ ਪੰਜ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਚਾਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਟੇਟ ਕੌਂਸਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਮੈਂਬਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਨਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਚ, 1975 ਨੂੰ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ। 10 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1975 ਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ ਛੋਗਿਆਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। 14 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1975 ਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁ-ਮਤ ਨਾਲ ਇਸ ਮੱਤੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। 26 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1975 ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ (36 ਵੀਂ ਤਰਮੀਮ) ਐਕਟ, 1975 ਪਾਸ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਸਿੱਕਮ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ—ਪੂਰਬੀ (ਗੰਗਟੋਕ), ਉੱਤਰੀ (ਮੰਗਨ Mangan) ਦੱਖਣੀ (ਨਾਮਚੀ Namchi) ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ (ਗਯਾਲਸ਼ਿੰਗ-Gyalshing) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1971 ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਕਮ ਵਿਚ 7 ਕਸਬੇ ਅਤੇ 15,735 ਪਿੰਡ ਹਨ।

ਸਿੱਕਮ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਖਿੰਡਵੀਂ ਅਤੇ ਘਟ ਸੰਘਣੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1971 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ 209,843 ਅਤੇ ਦੀ ਵਸੋਂ ਘਣਤਾ 29 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਸੀ। ਇਥੇ 1000 ਮਰਦਾਂ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ 863 ਔਰਤਾਂ ਹਨ। ਵਸੋਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗ ਨੇਪਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਤਿੱਬਤੀ, ਭੂਟੀਏ ਅਤੇ ਲੇਪਚਾ ਹਨ। ਤਿੱਬਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਕਮ ਦੇ (ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਾਸਨੀਕ) ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਰੋਂਗਪਾ' ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ 'ਮੂਮਪਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਪਚਾ ਲੋਕ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵਾਸੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹਿੰਦੀ-ਚੀਨੀ ਮੁੱਢ ਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਬੁੱਧ-ਮਤ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਇਸਾਈ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਭੂਟੀਆ, ਨੇਪਾਲੀ, ਲੇਪਚਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ, ਇੰਡ. 22 ; ਸਟੇਸਮੈਨ ਯੀਅਰ ਬੁਕ 1973-74 ; ਇੰਡੀਆ 1976

ਸਿਕਰਟ, ਵਾਲਟਰ ਰਿਚਰਡ (Sickert, Walter Richard—1860-1942): ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਜਰਮਨ ਨਕਸ਼ਾਨਵੀਸ ਓਸਵਾਲਡ ਐਡਲਬਰਟ ਸਿਕਰਟ ਦੇ ਘਰ ਮਿਊਨਿਕ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸਦਾ ਪਿਤਾ 1868 ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਆ ਵਸਿਆ। ਇਸਨੇ ਮੁਢਲੀ ਕਲਾ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਐਲਫਾਂਸੇ ਲੈਗਰਾਸ (Alphonse Legros) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 1882 ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸਲਰ (Whistler) ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਬਣਿਆ ਤੇ 1883 ਵਿਚ ਐਡਗਰ ਡੇਗਾਸ (Adge Degas) ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਮਿਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇਸਦੇ ਕਲਾ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। 1886 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਨਿਊ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਆਰਟ ਕਲੱਬ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵ ਪਹਿਲੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ।

1885-1905 ਦੌਰਾਨ ਇਸਨੇ ਡੀਪੀ (Dieppe) ਅਤੇ ਵੀਨ ਵਿਖੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। 1905 ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਰੇ (Gore) ਅਤੇ ਪਿਕਾਰੋ (Picarro) ਦੇ ਅਸਰ ਅਧੀਨ-ਇਸਦੇ ਚਿੱਤਰ

ਵਿਚ ਨਵ-ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦ (Neo-impressionism) ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਸਨੇ 1911-13 ਵਿਚ ਕੈਮਡਨਟਾਊਨ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਗਰੁਪਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। 1920-30 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਬਰਈਟਨ ਅਤੇ ਬਾਥ ਵਿਖੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਡੈਗਾਸ ਦੀ ਡਰਾਈਂਗ ਉੱਤੇ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜੋ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਂ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ 22 ਜਨਵਰੀ, 1942 ਨੂੰ ਬਾਥ (Bath) ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20:612

ਸਿਕਰਵਾਰ ਰਾਜਪੂਤ : ਇਹ ਬਰਗੁਜਰ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਠਾਕੁਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਪੈਂਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਲਵਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦਾ ਡੋਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵੇ। ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਬਰਗੁਜਰ ਠਾਕੁਰਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਾਖ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲਿਆ, ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਬਚ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸਰਦਾਰ ਦਲਕੂ ਰਾਓ (Dalku Rao) ਨਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਫਤਿਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖਾਂ ਕੋਲ ਪਨਾਹ ਲਈ। ਪਨਾਹ ਦੇ ਬਦਲੇ ਇਸਨੇ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤੋਂ ਸੀਕਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਿਕਰਵਾਰ (Sikarwar) ਕਹੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਉਪਰਲੀ ਸ਼ਾਖ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਕਰਵਾਰ ਪਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:419

—ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਓ

ਸ਼ਿਕਰਾ (Falcon) : ਸ਼ਿਕਰਾ ਜਾਂ ਐਕਸੀਪੀਟਰ ਬੇਡੀਅਸ (*Accipiter badius*) ਦਿਨਚਿਰ-ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ (diurnal) ਦੇ ਕੁਲ ਫਾਲਕੋਨੀਡੀ (Falconidae) ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣੀ ਪਰਸ਼ੀਆ, ਭਾਰਤ, ਬਰੂਮਾ, ਲੰਕਾ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਦੱਖਣੀ-ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਤਕ ਇਸ ਪੰਛੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਨਸਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਤੇ ਰੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਐਕਸੀਪੀਟਰ ਬੇਡੀਅਸ ਡੱਸੀਮੀਅਰੀ (*Accipiter badius dussimieri*) ਕਸ਼ਮੀਰ, ਆਸਾਮ ਤੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਵਿਚ ਅਤੇ ਐਕਸੀਪੀਟਰ ਬੇਡੀਅਸ ਬੇਡੀਅਸ (*Accipiter badius badius*) ਟਰਾਵਨਕੋਰ ਤੇ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਸਲਾਂ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਐਕਸੀਪੀਟਰ ਬੇਡੀਅਸ ਸੈਂਨਕਰੋਆਇ (*Accipiter badius Cenchroides*) ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਸਿੰਧ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਕਈ ਵੀ ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗੋਸ਼ਕ (*Goshawk*) ਜਾਂ ਐਕਸੀਪੀਟਰ ਬੇਡੀਅਸ ਜੈਨਟਿਲਿਸ (*Accipiter badius genitilis*) ਦਾ ਨਾਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਿਕਰਾ-ਪਸੰਦ (Falconers) ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮਾਦਾ ਨੂੰ 'ਬਾਜ਼' ਅਤੇ ਨਰ ਨੂੰ 'ਜੌਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਰ 30.5 ਸੈਂ. ਮੀ. ਅਤੇ ਮਾਦਾ 35.0 ਸੈਂ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਰ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਖੰਭ-ਸਮੂਹ (plumage) ਨੀਲੇ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਦਾ, ਸਿਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਧੌਣ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੰਭਾਂ ਦੇ ਸਿਰੇ (tips) ਕਾਲੇ ਅਤੇ ਚੰਮ-ਝਿੱਲੀ (webs) ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸੇ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ

ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੂਛ ਦੇ ਮਧ-ਵਰਤੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਖੰਭਾਂ ਦੇ ਜੋੜੇ ਉਪਰ ਕਾਲੇ-ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਪੱਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਠੋਡੀ (chin) ਅਤੇ ਗਲੇ ਦਾ ਰੰਗ ਚਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਧਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਛਾਤੀ ਦਾ ਰੰਗ ਘਸਮੈਲਾ ਲਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਛਾਤੀ ਚਿੱਟੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਲ ਰੰਗ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੂਛ ਵੱਲ ਵਧਦਿਆਂ ਫਿੱਕਾ ਪੈਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਦੇ ਦਾ ਉਪ-ਰਲਾ ਖੰਭ-ਸਮੂਹ ਭੂਰੇ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਛ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦੇ ਮੱਧਵਰਤੀ ਜੋੜੇ ਉਪਰ ਕੁਝ-ਕੁ ਲਾਈਨਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਲਿੰਗਾਂ ਦੇ ਅਪੂਰਨ (immature) ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਖੰਭ-ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਉਪ-ਰਲੇ ਭਾਗ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ

ਸ਼ਿਕਰਾ

ਹੇਠਲੇ ਭਾਗ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਪੰਛੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜੰਗਲ ਤੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਬੀਜੇ ਹੋਏ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਰਦਖਤਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣਾ ਇਸਦੀ ਆਦਤ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਉਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਚੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੈ। ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਰਾਂ ਨੂੰ ਖਲਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਕਸਰ ਸ਼ੌਰ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬਾਜ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਣਨ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਜੂਨ ਤਕ ਇਹ ਜਾਣੀ-ਪਹਿਚਾਣੀ 'ਟਿਟੂ-ਟਿਟੂ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢਦਾ ਹੈ।

ਇਸਦਾ ਆਲ੍ਹਣਾ ਖਿਲਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਤੇ ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਦੁਸਾਂਗ ਉਪਰ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਦਾ ਪੰਛੀ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਪੰਜ ਅੰਡੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਡੇ ਮੱਧ ਦਰਜੇ ਦੇ ਲੰਬੇ ਚਪਟੇ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਨੋਕ ਵਾਲੇ, ਮੁਲਾਇਮ ਤੇ ਚਮਕ-ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਡਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਅਕਸਰ ਹਲਕਾ-ਨੀਲਾ ਅਤੇ ਚਿੱਟੀ ਭਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਤਿਮਕੜੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੋਹੜ-ਕਿਰਲੀਆਂ, ਡੱਡੂ, ਛੋਟੇ ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਟਿੱਡੇ ਆਦਿ ਇਸ ਦਾ ਆਮ ਭੋਜਨ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੱਤਰ, ਕਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੂਸਰੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਫਾਲਕਨਜ਼ ਤੇ ਗੋਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਲੱਭਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਠੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਪੱਟੀ ਤੇ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਛੱਡਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪਰਾਂ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਹਥੇਲੀ ਉਪਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਪੂਛ ਦੇ ਥੱਲੇ ਨੂੰ ਖਿਚੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਸਫ਼ਾਈ ਰਖਣ ਅਤੇ ਕਈ ਫ਼ਸਲਾਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਕੀੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਪਾਪੂਲਰ ਹੈਂਡ ਬੁਕ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਅਨ ਬਰਡਜ਼, ਵਿਸਲਰ : 380.

ਸਿਕਲੀਆਨੋਸ, ਐਂਜਲੋਸ (Sikelianos, Angelos 1884-1951) ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੋਦੀ ਕਵੀ ਦਾ ਜਨਮ ਲਿਉਕੈਸ (Leukas) ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਪੁਸਤਕ 'Alafroiskiotos' 1909 ਵਿਚ ਖ਼ੁਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਸਨੇ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠੇ ਗੀਤ ਰਚੇ। ਇਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਗਲਾ ਦੌਰ 'Prologos tes Zoes' (Prologue to life) ਨਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'Meter theou' (Mother of God) ਅਤੇ 'Delphikos Logos' (Delphic utterance 1927) ਆਦਿ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ। 1930-40 ਦੌਰਾਨ ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਗੀਤ ਰਚੇ ਜਿਹੜੇ ਇਸਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਅਤੇ ਜਾਨਦਾਰ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੁਖਾਂਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਰੋਦੀ-ਅੰਸ਼ ਲਈ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਤਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਫਲ ਸੁਮੇਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ 19 ਜੂਨ, 1951 ਨੂੰ ਐਥਨਜ਼ ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20.

ਸਿਕਲੀਗਰ : ਸਿਕਲੀਗਰ ਲੋਹਾਰ ਜਾਤ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਉਣਾ ਜਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਿੱਕਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਨਗਰਾਂ ਜਾਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿੱਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮੁੜ ਲੋਹਾਰ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਹੀ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਪੰਜਾਬ ਕਾਸਟਸ, 312.

ਸ਼ਿਕਲੇ, ਰੈਨੇ (Schickele, Rene-1883-1940) : ਇਹ ਜਰਮਨ ਲੇਖਕ ਉਬਰਨਹੀਮ (Oberehnheim), ਐਲਸੈਸ (Alsace) ਵਿਚ 4 ਨਵੰਬਰ 1883 ਈ. ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜ਼ਾਬਰਨ (Zabern) ਅਤੇ ਸਟਰੈਸਬਰਗ (Strasburg) ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਪੈਰਿਸ ਅਤੇ ਬਰਲਿਨ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਜਾ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ 1907 ਵਿਚ 'Des Fremde' ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਨਾਟਕ 'Hans im Schnakenloch' (1916) ਜੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੀ ਮੁੱਖ ਰਚਨਾ ਇਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਤਿਕੜੀ 'Maria Caponi' (1925), 'Blick auf die Vogesen' (1927), ਅਤੇ 1931 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ 'Des wolf in de Hürde' ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਐਲਸਾਤੀਅਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਕਾ ਹੈ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ 31 ਜਨਵਰੀ 1940 ਨੂੰ ਨਾਈਸ (Nice), ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:65 .

ਸ਼ਿਕਾਓ ਫਰਡੀਨੈਂਡ (Schichau Ferdinand 1814-1896) : ਇਹ ਇਕ ਜਰਮਨ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 30 ਜਨਵਰੀ 1814 ਨੂੰ

ਐਲਬਿੰਗ (Elbing) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1834 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਐਲਬਿੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਕੋਲ 8000 ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਭਾਫ਼ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਇੰਜਨ, ਦ੍ਰਵ-ਚਾਲਿਤ ਪ੍ਰੈਸਾਂ (hydraulic presses) ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਨਅਤੀ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਫਿਰ 1841 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਡਰੈਜਰਾਂ (dredgers) ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਅਤੇ ਡਰੈਜਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਸੰਨ 1855 ਵਿਚ ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਬੋਰੂਸੀਆ (Borussia) ਨਾਮੀ ਜਹਾਜ਼ ਪਹਿਲਾ ਸਕਰੂ ਵੈਸਲ (screw vessel) ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਰੂਸ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਸੰਨ 1873 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਰਲ ਐਚ. ਜ਼ੀਸ (Carl H. Zise) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਬਣੇ ਪਹਿਲੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੰਪਾਊਂਡ ਇੰਜਨ (compound engine) ਫਿੱਟ ਕੀਤੇ। ਚੀਨ, ਆਸਟਰੀਆ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਤਾਰਪੀਡੋ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਕੰਮ ਵਧ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਐਲਬਿੰਗ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦੀ ਥੁੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੇ ਸੰਨ 1889 ਵਿਚ ਪਿਲਾਊ (Pillau) ਵਿਖੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਤੈਰਦੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਬਣਾ ਲਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਦੈਨਜ਼ਿਗ (Danzig) ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸ਼ਿਪ-ਯਾਰਡ (ship-yard) ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਸ ਦੀ ਮਿਤੂ 23 ਜਨਵਰੀ, 1896 ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20 : 65.

ਸ਼ਿਕਾਗੋ (Chicago) : ਇਹ ਕੁਕ ਕਾਉਂਟੀ (ਇਲੀਨਾਇ ਰਾਜ, ਸ. ਰ. ਅ.) ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਨਿਊਯਾਰਕ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ 1147 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਸਾਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਤੋਂ ਕੋਈ 2990 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਮਿਸ਼ੀਗਨ ਝੀਲ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਮੌੜ ਕੋਲ, ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦਹਾਨੇ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 575 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਇਕ ਪਧਰੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 200 ਮੀ. ਉੱਚਾ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਅਤੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਚੁਆਈ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਹੀ ਸੀ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਫੌਜੀ ਅੱਡੇ, ਭਾਰਤੀ ਪਿੰਡ, ਕੌਂਸਲ ਪੁਆਇੰਟ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 4 ਅਗਸਤ, 1830 ਨੂੰ, ਜੇਮਜ਼ ਥਮਸਨ (James Thompson) ਨਾਮੀ ਇਕ ਸਿਵਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨੇ ਇਸ ਕਸਬੇ ਦਾ ਸਰਵੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਕਸਬੇ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। 8 ਅਕਤੂਬਰ, 1871 ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਨਵੇਂ ਪੁਲ, ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਛਾਂ-ਦਾਰ ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮਿਸ਼ੀਗਨ ਝੀਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸਪਲਾਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ

ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਲਿੰਕਨ ਪਾਰਕ, ਗ੍ਰਾਂਟ ਪਾਰਕ, ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਪਾਰਕ ਆਦਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਾਰਕ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ) ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਰਟਸ, ਡਾਕਟਰੀ, ਵਕਾਲਤ, ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੇਵਾ ਸਿਖਿਆ, ਧਾਤਾਂ ਤੇ ਅਣੂ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਸਭਾ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—3,666,957 (1970)

40°53' ਉ. ਵਿਥ.; 87°38' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਅਨ. ਥਿ. 5 : 480 ; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 2

ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ (Hunting) : ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ, ਲਾਭ ਜਾਂ ਸੁਗਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲੱਭਣ ਜਾਂ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਰਫ ਸੌਨਾ ਜਾਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਹੀ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਣਡਿੱਠੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵੱਡਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਬੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਹ ਸਿਰਫ ਖੁਰਾਕ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋੜਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਸੰਦ ਆਦਿ, ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਈ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪਾਲਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੇਰੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ ਸਿਰਫ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਰਈਸਾਂ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਖੇਡ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰੋਜ਼ੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਖੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਆਬਾਦੀ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਘਟਣ ਲਗ ਪਈ। ਇੰਜ ਕਈ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਜਿਵੇਂ : ਜੰਗਲੀ ਸਾਨੂ ਜੋ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਅਣ-ਗਿਣਤ ਸੀ, ਅੱਜ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਕਬੂਤਰ, ਜੋ ਆਮ ਹੀ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ।

ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ-ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਿਥੇ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਪਾਣੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਣ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਿਵੇਂ (1) ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਟੋਰ ਅਤੇ ਯੰਤਰ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, (2) ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਆਦਿ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਉਪਰ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਪਿਛਾ ਕਰਨ ਲਈ ਛੋਟੇ ਬੋਰ ਦੀ ਰਾਈਫਲ ਹੀ ਚੰਗੀ

ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਤਕ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਜੇਕਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਬੋਰ ਵਾਲੀ ਦੁਨਾਲੀ ਬੰਦੂਕ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਤਰੀਕੇ-ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਤੇ ਉਥੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਰਖਤ ਨਾ ਹੋਣ ਉਥੇ ਚੁਪਚਾਪ ਅਤੇ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਘਾਹ ਦੇ ਬੂਝੇ, ਚਟਾਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੋਕ ਦਾ ਆਸਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਵਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ “ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਸਟਾਕਿੰਗ (stalking)” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਘਣੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਅਗੇ ਵੇਖਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਕਈ ਨਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ “ਸਟਿਲ ਹੰਟਿੰਗ (still hunting)” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਾਥੀ ਵਰਗੇ ਕਈ ਜਾਨਵਰ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਝੁੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਨਰਮ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਚਲਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ “ਟਰੈਕਿੰਗ (tracking)” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਜਾਨਵਰ ਇੰਨੀਆਂ ਸੰਘਣੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਲਈ ਉਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਪੁੱਜਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟਰੈਕਿੰਗ, ਸਟਿਲ ਹੰਟਿੰਗ ਆਦਿ ਤਰੀਕੇ ਵੀ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੁਪਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀਆਂ ਤੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਦਦ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ “ਡਰਾਈਵਿੰਗ ਜਾਂ ਨਠਾਉਣਾ (driving)” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਵੀ ਤਰੀਕਾ ਕਾਰਗਰ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੋਂ ਦੀ ਇਹ ਜਾਨਵਰ ਪਾਣੀ ਆਦਿ ਪੀਣ ਲਈ ਨਿਕਲਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋਣ।

ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ-ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਈਬੈਕਸ, ਪਹਾੜੀ ਭੇਡ, ਗੋਰਲ ਅਤੇ ਸੀਰੋ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਰਿੱਛ, ਹੰਸ, ਐਲਕ, ਜੰਗਲੀ ਸੂਰ, ਸ਼ੇਰ, ਸਹਾ, ਖਰਗੋਸ਼ ਆਦਿ ਜਾਨਵਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਪਾਣੀ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਬੱਤਖਾਂ ਅਤੇ ਹੰਸ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਤਿੱਤਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਸ਼ਣ ਖੰਡੀ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਹਾਥੀ, ਗੈਂਡਾ ਅਤੇ ਹਿਰਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ, ਦਰਿਆਈ ਮੱਝ, ਸ਼ੇਰ, ਚੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਘ ਆਦਿ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਾਰਾਸਿੰਗਾ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ

ਖੋਤੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਚੀਨ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪਾਂਡੇ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਵਧ ਰਹੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ, ਰੇਗਿਸਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਘਾਹ ਵਾਲੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇੱਥੇ ਵਸੋਂ ਕੇਵਲ ਟੱਪਰੀਵਾਸਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਮਲਾਇਆ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਲੋਗਨ, ਬਲੋਪਾਈਪ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਲੋਪਾਈਪ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਜਾਂ ਪਾਮ ਦਰਖਤ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਾਰਾਸਿੰਗੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਚੀਤੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੀਤੇ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤਕ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੀਤੇ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਉੱਪਰਲੀ ਪੱਟੀ ਹਟਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੀਤਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚੀਤੇ ਦੁਆਰਾ ਬਾਰਾਸਿੰਗੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ

ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ—ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਅਹਿਮੀਅਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੂਮੜੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਨ ਭਾਉਂਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਰਸਮੀ ਲਾਲ ਕੋਟ ਪਾ ਕੇ, ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸ਼ਿਕਾਰ

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ।

ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ—ਅਫਰੀਕਾ ਵੱਡੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨਤਾ ਵਾਲਾ ਮਹਾਂਦੀਪ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਾਥੀ, ਗੈਂਡਾ, ਜੰਗਲੀ ਮੱਝ, ਜੈਬਰਾ ਅਤੇ ਹਿਪੋਪੋਟੈਮਸ, ਸ਼ੇਰ, ਚੀਤਾ, ਕੁਦੂ(ਬਾਰਾਸਿੰਗਾ), ਸੁਤਰਮੁਰਗ ਅਤੇ ਜਿਰਾਫ ਅਜਿਹੇ ਜਾਨਵਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਕ ਦਰਮਿਆਨਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਨੀ ਫਾਊਲ, ਭਟਿੱਟਰ, ਫਰੈਂਕੋਲਿਨ ਅਤੇ ਸਪਰਫਾਊਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਗ ਗੋਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਂਭੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਭਾਗ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਿਯਮ ਬੜੀ ਕਰੜਾਈ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਅਫਰੀਕੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕੁਦੂ ਨਾਲ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ—ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹੁਝੇਵਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਰਾਹਤ ਲੈਣ ਲਈ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਹਿਰਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਲੁਕ-ਛਿਪ ਕੇ, ਪੈਦਲ ਤੁਰਕੇ ਜਾਂ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅੱਜ ਵੀ ਦੁਸਹਿਰੇ ਦੇ ਦਿਨ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੁਭ ਸ਼ਗਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜੇ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸਥਾਈ ਜੰਗਲ ਰਾਖਵੇਂ ਰਖਦੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

ਚੀਤਾ—ਹਿਰਨ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਚੀਤਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਚੀਤਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਫਾਇਰਿੰਗ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੀਤੇ ਨੂੰ ਫੜਨ ਉੱਪਰੰਤ ਮੋਟੇ ਰੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਤਿਆਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਹਿਰਨ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਰ-ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਬੜੇ ਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ 3-4 ਮੀਟਰ ਉੱਚਾ ਇਕ ਮਚਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਚਾਨ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਰੇ ਪੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨਾਲ ਢੱਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਚਾਨ ਤੱਕ ਇਕ ਪੌੜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਰਕਾਰੇ ਢੋਲ ਅਤੇ ਕਨੱਸਤਰ ਵਜਾਉਂਦੇ ਆਪਣਾ ਘੇਰਾ ਘਟਾਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਾਥੀ ਦੇ ਉਪਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰਕਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉਚੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਜੰਜੀਰਾਂ ਦੀ ਟਣਕਾਰ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਚਿੰਗਾਹੜਨ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਘਬਰਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ੇਰ ਘੇਰੇ ਦਾ ਕੋਈ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪਾਸਾ ਤਾੜ ਕੇ ਲੰਘਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਚੌਕੰਨੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਿਰਨ-ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਿਰਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ : ਚੀਤਲ, ਸਾਂਭਰ, ਪਾੜਾ, ਬਾਰਾਸਿੰਗਾ ਆਦਿ। ਚੀਤਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਿੰਗ 75 ਸੈਂ. ਮੀ. ਲੰਮੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਲਾਲ ਭੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਚਿੱਟੇ ਚਿੱਟੇ ਦਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਂਭਰ ਭਾਰਤੀ ਹਿਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿੰਗ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਗਾੜ੍ਹਾ ਭੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਖੁਰਾਕ ਆਦਿ ਲੈਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਇਹ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਫੁੱਪੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੌਕੰਨਾ ਜੀਵ ਹੈ। ਬਾਰਾਸਿੰਗਾ ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੀ ਤਲਹੱਟੀ, ਗੰਗਾ, ਗੋਦਾਵਰੀ ਅਤੇ ਨਰਮਦਾ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੰਗ ਚੀਕਨੇ ਅਤੇ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਵਾਲ ਜੋ ਪੌਣ ਲਾਗੋਂ ਸੰਘਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਾਫੀ ਬਰੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਰੰਗ ਬਦਾਮੀ ਅਤੇ ਥੱਲੇ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਰੰਗ ਚਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਾਸਿੰਗਾ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਦਰਖਤਾਂ ਲਾਗੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਝੁੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤੀਹ ਜਾਂ ਚਾਲੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਟਹਿਕਦੇ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਿਰਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਨਵਰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮੀਲੇ ਅਤੇ ਚੌਕੰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਘਾਹ, ਝਾੜੀਆਂ ਜਾਂ ਚਟਾਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੀ ਹੌਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੌੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਬੰਦੂਕ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਫਾਇਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਭੱਜਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਤਰੀਕਾ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਝਾੜੀ ਜਾਂ ਆੜ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਵਾ ਦੇ ਰੁਖ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਲਗਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿਰਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਾਲ ਵਿਛਾਕੇ ਜਾਂ ਬੇਟ (Bait) ਆਦਿ ਸੁਟਕੇ।

ਛੋਟਾ ਸ਼ਿਕਾਰ-ਛੋਟੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਿਚ ਪੰਛੀ, ਸਹੇ, ਖਰਗੋਸ਼ ਆਦਿ ਛੋਟੇ ਜਾਨਵਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਛੋਟੇ

ਬੋਰ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਈਫਲਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਪੰਛੀ ਵੀ ਕਾਫੀ ਚੁਸਤ ਅਤੇ ਚੌਕੰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ: ਤਿਤਰ, ਬਟੇਰੇ ਆਦਿ।

ਸੇਹਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੁਸਤ ਜਾਨਵਰ ਹੈ ਜੋ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਤੇ ਕਾਫੀ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਦੌੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਫੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਭਜਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੇਤੀ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ (Conservation)—ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵਾਈਲਡ ਲਾਈਫ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਤ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਜਾਨਵਰ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੌਂਦ ਹੌਂਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਘਟ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਸਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਵੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮਾਰਨ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 23:60; ਬੁਕ ਆਫ ਨਾਲਜ 4:229;

ਕੋਲ. ਐਨ. 9:650, ਐਨ. ਬ੍ਰ. 11:923; ਹਿ.ਵਿ. 11:251.

ਸ਼ਿਕਾਰਸਕੀ, ਆਈਗੋਰ ਇਵਾਨ (Sikorsky, Igor Ivan) (1889-1972): ਵਿਮਾਨ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਦੇ ਇਸ ਮੌਢੀ ਦਾ ਜਨਮ ਰੂਸ ਵਿਚ ਕੀਫ (Kiev) ਵਿਖੇ 25 ਮਈ, 1889 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਮੁਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨੈਵਲ ਕਾਲਜ, ਸੇਂਟ ਪੀਟਰਜ਼ਬਰਗ (St. Peteresburg) ਤੇ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਕੀਫ ਵਿਖੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਆਫ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1909 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਉਡਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1911 ਤਕ ਇਸਨੇ ਪੰਜ ਵਿਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੀਨ ਚਾਲਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1912 ਤੋਂ 1918 ਤਕ ਰੂਸੋ-ਬਾਲਟਿਕ ਰੇਲ-ਰੋਡ ਕਾਰ ਵਰਕਸ ਦੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖ ਇੰਜੀ-ਨੀਅਰ ਰਿਹਾ। ਇਥੇ ਇਸਨੇ ਬਹੁਇੰਜਨੀ ਵਿਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਵਿਮਾਨ ਆਕਾਰ ਤੇ ਉਡਣ ਦੀ ਰੇਂਜ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਇੰਜਨ ਫਿੱਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਅੱਜ ਦੇ ਹਵਾਈ-ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬੰਬ-ਵਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਅਗਰਦੂਤ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ 75 ਵਿਮਾਨ ਜ਼ਾਰ ਦੀ ਫੌਜ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ।

ਸੰਨ 1918 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਫਰਾਂਸ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਬੰਬ-ਵਰਸ਼ਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਸੰਨ 1919 ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ 1928 ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸਨੇ ਲੌਂਗ ਆਈਲੈਂਡ (Long Island) ਵਿਚ ਵਿਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਯੂਨਾਇਟਿਡ ਏਅਰ-ਕਰਾਫਟ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ (United Aircraft Corporation) ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਮੈਨੇਜਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1934 ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਐੱਸ-42 ਵਿਮਾਨ 4983 ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ ਵਜ਼ਨ ਸਹਿਤ 6220 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੱਕ ਉਡ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਇਹ ਮਈ 1957 ਤਕ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਸਨੇ ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। 'ਮੈਸੇਜ ਆਫ ਦੀ ਲਾਰਡਜ਼ ਪਰੇਅਰ' (Message of the Lord's Prayer) ਅਤੇ 'ਦੀ ਸਟੋਰੀ ਆਫ ਦੀ ਵਿੰਗਡ-ਐੱਸ' (The Story of the Winged-S) ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

26 ਅਕਤੂਬਰ, 1972 ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ.ਪ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20:651 ; ਐਨ. ਐਸ. 24:819।

ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ : ਸ਼ਹਿਰ (ਸਿੰਧ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ)—ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿੰਧ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ), ਦੇ ਸੱਖਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੇ ਉਪ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਜੈਕਬਾਬਾਦ ਤੋਂ 40 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਤੇ ਸੱਖਰ ਤੋਂ 35 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸੱਖਰ-ਕੋਇਟਾ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਉਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ 59 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਨਾਲੇ ਇਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਵਗਣ ਕਾਰਨ ਹਰ ਸਾਲ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਨ 1901 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਦੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ—ਲਾੜਕਾਣਾ ਤੇ ਸੱਖਰ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੌਰੇ 'ਬੋਲਾਨ' ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਥੇ ਸੂਤੀ, ਉਨੀ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜਾ, ਸਿਲਕ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ, ਮਿਸ਼ਰੀ, ਗਿਰੀਖੋਪਾ, ਬਰਤਨ, ਦਵਾਈਆਂ, ਰੰਗ, ਅਫੀਮ, ਕੇਸਰ, ਫਲ, ਸੁਰਮਾ, ਗੰਧਕ, ਫਟਕੜੀ, ਗੂੰਦ, ਨੀਲ, ਕਪਾਹ, ਗੂੜ ਆਦਿ ਦੀ ਤਜਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੱਖਰ-ਕੋਇਟਾ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਉਪਰੋਕਤ ਤਜਾਰਤ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਮਗਰੋਂ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਤੇ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਆਕੇ ਵਸੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੇ ਤਾਲੇ ਤੇ ਪਿਤੱਲ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਨਅਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਥੇ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਹੱਥ-ਖੱਡੀ ਦਾ ਕੱਪੜਾ, ਖੇਸ, ਚਾਦਰਾਂ ਆਦਿ ਅਤੇ ਕਾਲੀਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਦਾ ਇਕ ਛੱਤਿਆ ਹੋਇਆ ਬਾਜ਼ਾਰ ਏਸ਼ੀਆ ਭਰ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ।

27°57' ਉ. ਵਿਥ.; 68°40' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸ਼ਹਿਰ(ਕਰਨਾਟਕ, ਭਾਰਤ): ਇਹ ਕਰਨਾਟਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਸ਼ਿਮੋਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੇ ਤਾਲੁਕੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਿਮੋਗਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 50 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਮੇਲਨਹਾਲੀ (Malenhalli) ਸੀ। ਕੈਲਾਦੀ (Keladi) ਚੀਫਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਮਹਾਦਨਪੁਰ (Mahadanpur) ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦੀ ਜਾਂ ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਪੁਰ(ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਸਬਾ) ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1870 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇੱਥੇ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

14° 16' ਉ. ਵਿਥ.; 75° 21' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸ਼ਹਿਰ(ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਭਾਰਤ): ਇਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੁਲੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕਸਬਾ ਹੈ ਜੋ ਬੁਲੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 20 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਪਿਆ। ਇਥੇ ਬਾਰਾਂਖੰਡਾ ਨਾਮੀ ਇਮਾਰਤ, ਸਰਾਏ ਤੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਮਸਜਿਦ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਤ੍ਰਿਤਪਾਦਨ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜਾ, ਜੁੱਤੇ ਅਤੇ ਲੱਕੜ ਤੇ ਖੁਦਾਈ ਆਦਿ ਹਨ।

28° 17' ਉ. ਵਿਥ.; 75° 1' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ.ਪ.—ਇੰਪ.ਗ. ਇੰਡ.

ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ (Birds of Prey) : ਪੰਛੀ ਰੀੜ੍ਹਧਾਰੀ, ਸਮਤਾਪੀ ਜੀਵ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉੱਡਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵ ਰੀਂਗਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਮਾਂ

ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਉੱਡਣ ਵਾਲੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਹੌਲੀਆਂ ਤਾਕਤ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਖ-ਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਡਣ ਵਾਲੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਫਾਲਕੋਨੀਡੀ (Falconidae) ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 200 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ।

ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਡ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਹੁੰਦਰਾਂ, ਚੁੰਝਾਂ ਤੇ ਪੰਜੇ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਮੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੁੰਝਾਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤਿੱਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੁੰਝੀ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਬਤਖਾਂ ਦੀ ਚੁੰਝ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤਿੱਖੇ ਜਾਂ ਦੰਦੇਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚੋਂ ਮੱਛੀ ਆਦਿ ਤਿਲਕ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ। ਮੁੜੀਆਂ ਹੋਇਆਂ ਚੁੰਝਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਫੜ ਸਕਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਾੜ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਲੂ, ਉਕਾਬ, ਸ਼ਿਕਰਾ, ਬਾਜ਼, ਗਿੱਧ, ਇੱਲ, ਤੀਸਾ ਆਦਿ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ :

ਉੱਲੂ (Owl)—ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਿਰ, ਮੋਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਤਿੱਖੇ ਪੰਜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਰਾਤ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਭੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਟਿਮਕਣੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉੱਲੂ ਦੇ ਖੰਭ ਬਹੁਤ ਨਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉੱਲੂ ਉੱਡਣ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਉੱਲੂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਡਾਰੀ ਸਮੇਂ ਆਸਾਨੀ ਤੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਲੂ ਦੀ ਦੇਖਣ ਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗਾਂਹ ਵੱਲ ਨੂੰ ਗੋਨਿਆਂ (sockets) ਅੰਦਰ ਖੰਭਾਂ ਦੇ ਇਕ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਨ ਵੀ ਖੰਭਾਂ ਨਾਲ ਢਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉੱਲੂ ਚੂਹੇ, ਖਰਗੋਸ਼ ਆਦਿ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਉੱਲੂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਜਾਤੀਆਂ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਹਾਕ ਉੱਲੂ (hawk owl) : ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ ਉੱਲੂ।

ਗਿੱਧ (Vulture)—ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ ਜਿਉਂਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਮਰੇ ਹੋਏ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਗਿੱਧ ਪੁਰਾਣੀ ਦੁਨੀਆ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਗਿੱਧ ਆਪਣੀ ਖੁਰਾਕ ਲੱਭਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਚਾਈ ਤੱਕ ਉਡਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਡੰਗਰ ਨਜ਼ਰ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤੀਰ ਵਾਂਗੂੰ ਸਿੱਧੀ ਉਸ ਵੱਲ ਉਤਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਗਿੱਧਾਂ ਇਸ ਉਤਰਦੀ ਹੋਈ ਗਿੱਧ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਢੋਰ ਕਿਥੇ ਹੈ ਤੇ ਉਡ ਕੇ ਉਥੇ ਪੁਜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿੱਧਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਉਸ ਮਰੇ ਹੋਏ ਪਸ਼ੂ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿੱਧ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਧੌਣ ਤੇ ਛੋਟੇ ਖੰਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਦੀ ਹਾਮੀ ਹੈ। ਮਾਸ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਕੱਢ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹਨੂੰ

ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੱਭ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਹੱਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨੂੰ ਉਡਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖੜਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਉਕਾਬ (Tawny Eagle)—ਇਹ ਵਜ਼ਨੀ ਪੰਛੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਚੁੰਝ ਮੁੜਵੀਂ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੱਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੰਭਾਂ ਨਾਲ ਕੱਜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਭੋਜਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਰੇ ਹੋਏ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਮਾਸ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਦੂਜੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੋਹ ਕੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਪਾਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੂਹੇ ਅਤੇ ਚੂਚਿਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਦਾ ਅਤਿ ਵੈਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ ਉਕਾਬ)।

ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ (Crested Hawk-Eagle)—ਇਸ ਪੰਛੀ ਦਾ ਰੰਗ ਉਪਰੋਂ ਭੂਰਾ ਤੇ ਹੇਠੋਂ ਚਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕੰਠ ਤੇ ਲੰਮੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਹੁੰ (claws) ਕਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੁੰਝ ਸਖਤ ਤੇ ਮੁੜੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਲੰਬੇ ਖੰਭਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੁੱਛਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ (toes) ਤਕ ਖੰਭਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੰਘਣੇ ਬੂਟਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਇਸ ਪੰਛੀ ਦਾ ਰੰਗ ਹਲਕਾ ਤੇ ਭਰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਹੜ ਕਿਰਲੀਆਂ, ਗਾਲੜ ਤੇ ਕੀੜੇ ਮਕੋੜੇ ਇਸ ਦਾ ਭੋਜਨ ਹਨ।

ਤੀਸਾ (Buzard)—ਇਹ ਪੰਛੀ 43 ਸੈਂ.ਮੀ. ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਰ ਤੇ ਮਾਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਛੀ ਬਾਜ਼ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦਾ ਕੰਠ ਅਤੇ ਠੋਡੀ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੱਲਾਂ ਉਪਰ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਰਲੇ ਖੰਭਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਭੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰ ਤੇ ਗਰਦਨ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਛਾਤੀ ਭੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਛਾਤੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਢਿੱਡ ਉੱਤੇ ਚਿੱਟੇ ਦਾਗ ਤੇ ਲਾਈਨਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੁੰਝ ਕਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੱਤਾਂ ਸੰਤਰੀ-ਪੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਜਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਉਪਰ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੀੜੇ ਤੇ ਟਿੱਡੇ ਫੜਣ ਲਈ ਇਹ ਖੇਤਾਂ ਦੁਆਲੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦਾ ਹੈ।

ਤੁਰਮਈ (Turumtee)—ਇਹ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਰ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਬਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਸਵਾਹੀ-ਭੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਦਾ ਨਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੋੜੇ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਰਲੇ ਰੁਖਾਂ ਉਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਭੋਜਨ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੀੜੇ, ਪੰਛੀ ਤੇ ਕਿਰਲੀਆਂ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਆਲ੍ਹਣਾ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਤੇ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਟੀਸੀ ਉਪਰ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਧੋਬੀਆ ਝੀਲ (Brahminy Kite)—ਇਸ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਬਾਹਮਣੀ ਝੀਲ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਚਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੰਭ-ਸਮੂਹ ਚੈੱਸਟਨੱਟ ਰੰਗੇ ਤੇ ਪਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਕਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਲਾਬਾਂ, ਝੀਲਾਂ ਤੇ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਭੋਜਨ ਕੇਕੜੇ ਤੇ ਡੱਡੂ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਾਂ ਤੇ ਘੁੱਗੀ ਦਾ ਆਲ੍ਹਣਾ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸੋਟੀਆਂ, ਪੱਤੇ ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਖੁਦ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਦੁਸਾਂਗ ਉਪਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਲੂ (Common Pariah Kite)—ਇਹ ਬੜਾ ਫੁਰਤੀਲਾ ਪੰਛੀ ਹੈ। ਨਰ ਤੇ ਮਾਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖੰਭਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਭੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੱਤਾਂ ਪੀਲੀਆਂ, ਚੁੰਝ ਕਾਲੀ ਤੇ ਮੁੜੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰ ਚਪਟਾ, ਲੱਤਾਂ ਛੋਟੀਆਂ, ਖੰਭ ਲੰਮੇ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਪੂਛ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ (forked tail) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਆਵਾਜਾਈ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਫੜ ਕੇ ਉਪਰੋਂ ਦੀ

ਲੰਘਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਿਜਲੀ ਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਉਪਰ ਨੂੰ ਉਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੂਚੇ, ਚੂਹੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਨਿੱਕੇ ਜੀਵ ਖਾਂਦੀ ਹੈ (ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਇੱਲੂ)।

ਸ਼ਿਕਰਾ (Falcon)—ਇਹ ਇਕ ਹਲਕਾ ਫੁਲਕਾ ਮਿਟੀਆਲੇ ਰੰਗਾ, ਬਾਜ਼ ਵਰਗਾ ਪੰਛੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਪੂਛ ਉਪਰ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਰਾਸ (cross) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਛੀ ਵੱਸੋਂ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੁੱਖਾਂ ਉਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਫੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਚਾਈ ਤੇ ਨਹੀਂ ਉਡਦਾ। ਚਿੜੀਆਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦੀਆਂ ਹਨ (ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ ਸ਼ਿਕਰਾ)।

ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਲੂ ਤੇ ਗਿੱਧਾਂ ਨੂੰ 'ਸਫ਼ਾਈ ਮਜ਼ਦੂਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਲੂ ਆਦਿ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲੇ ਕੀੜਿਆਂ ਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਕੁ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਵੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਕਾਬ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਪਾਲਤੂ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਪਾਪੂਲਰ ਹੈਂਡ ਬੁਕ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਬਰਡਜ਼—ਵਿਸਲਰ।

ਸਿੱਕਾ-ਵਿਗਿਆਨ (Numismatics) : ਇਸ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਿੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਤਮਗਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਜਾਂ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਜਾਂ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਟਾਂਦਰੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੇਲ ਜੋਲ ਅਤੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਧਦਾ ਗਿਆ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਔਕੜਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਲਗੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਰਥਾਤ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਹੋਵੇ।

ਸਿੱਕਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਹਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਉਂ ਕੀਤੀ—ਹੈ 'ਧਾਤ ਦਾ ਉਹ ਟੁਕੜਾ ਜਿਸ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮੁਹਰ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਹ ਆਪਸੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਅਤੇ ਵਿਕਰੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਆਮ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋਵੇ।'

ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬਾ, ਕਾਂਸੀ, ਪਿੱਤਲ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਮ (Electrum) ਆਦਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਤਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਕੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਰਥਾਤ ਠੱਪਾ (die) ਲਾ ਕੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਚਿਆਂ ਵਿਚ ਢਾਲਕੇ ਬਣਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੱਖੋਂ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਿੱਕੇ ਗੋਲ ਜਾਂ ਚੋਰਸ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਹਰ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਛਪੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਬਦ ਲਿੱਖੇ ਹੋਣ, ਉਸ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ

(obverse) ਪਾਸਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ, ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਨਾਂ, ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਸੰਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ (reverse) ਪਾਸਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਕਦੇ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਸਵੀਰ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕੇਵਲ ਸਿਰ ਜਾਂ ਗਲਾ ਤੇ ਸਿਰ ਛਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਕਦੇ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਕਦੇ ਸੱਜੇ, ਕਦੇ ਖੱਬੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੁਖ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਕਮ ਕਦੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ, ਕਦੇ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ, ਕਦੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਕਦੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ, ਕਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਤਾਜ ਰਖਕੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਬਿਨਾਂ ਤਾਜ ਵਿਖਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਕਈ ਵਾਰੀ ਚਾਨਣ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵੀ ਵਖਾਏ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਤਸਵੀਰ ਰੋਅਬ ਦਾ ਬ ਵਾਲੀ ਜਾਪੇ।

ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਲਾਭ ਹਨ। ਸਿੱਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸਬੂਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਸਿਰਫ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇੰਡੋਗ੍ਰੀਕ (Indo-Greek), ਸੱਕ ਅਤੇ ਇੰਡੋਸੀਥੀਅਨ (Indo-Scythian) ਤੇ ਇੰਡੋਪਾਰਥੀਅਨ (Indo-Parthian), ਗ਼ੈਰ ਮੁਲਕੀ ਕੌਮਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ, ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਠੱਪਿਆਂ, ਤਸਵੀਰਾਂ, ਲਿਪੀਆਂ, ਲੇਖ ਉਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ, ਸਿੱਕਾ ਸਾਜ਼ੀ ਦਾ ਹੁਨਰ, ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਿਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਖਰੇ ਜਾਂ ਖੱਟੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦਾ ਠੀਕ ਵਜ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਘਣਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਘਣਤਾ ਤੋਂ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਖਾਲਸ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਖੱਟੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਖਾਲਸ ਧਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਿੱਕਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਇਨਰ ਵਿਚ ਸਿੱਕਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਹੀਰੋਡੋਟਸ (Herodotus) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਈਜ਼ਾਦ ਲੀਡੀਆ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਿੱਕਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਬਾਬਲੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਰ ਸਭਿਅ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੱਕੇ ਬਣਨ ਲਗੇ।

ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਕਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਾਢ ਹੀ ਕੱਢੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਮਾਲ ਵੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਯੂਨਾਨੀ

ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਖਾਸ ਮਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸਲ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਠੱਪਿਆਂ ਤੇ ਉਕਰ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ।

ਯੂਨਾਨੀ ਸਿੱਕੇ ਸੋਨੇ, ਇਲੈਕਟ੍ਰਮ, ਚਾਂਦੀ ਭੈ ਕਾਂਸੀ ਆਦਿ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਘੱਟ ਸਨ, ਪਰ ਚਾਂਦੀ ਭੈ ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਵਜ਼ਨ ਦਾ ਮਿਆਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਯੂਨਾਨੀ ਸਿੱਕੇ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 150 ਈ. ਤਕ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਲੇਖ ਯੂਨਾਨੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹਨ।

ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰੋਮਨ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨੰਬਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਤਮਗੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਹਨ। ਰੋਮਨ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀਅਤ ਸਮੇਂ ਦੇ। ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਆਮ ਸਨ। ਰੋਮਨ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਲੇਖ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਕੇ-ਪੂਰਬੀ ਜਾਂ ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਈਰਾਨ, ਅਰਬ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਚੀਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਕਾਸਾਜ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਈਸਾ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸੱਤ ਅੱਠ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਜ਼ਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਯੂਰਪੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੇ ਸਿੱਕਾਸਾਜ਼ੀ ਦੀ ਕਲਾ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੁਣ ਕਈ ਪੂਰਬ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਭਾਰਤ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਿਖਿਆ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਕਲਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ। ਮਨੂੰ ਅਤੇ ਬੋਧ ਜਾਤਕ ਸਾਹਿਤ (Jataka Literature) ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਤਾਂ ਤੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸੋਨੇ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਫਾਣਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਕੀ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਚਾਂਦੀ ਮੰਗਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਲਸ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਦੇਸੀ ਸਿੱਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਥੇ ਤਾਂਬਾ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਆਮ ਸਨ।

ਭਾਰਤੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਦੇਸੀ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਚ-ਮਾਰਕਡ (Punch-marked) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੰਚ-ਮਾਰਕਡ ਸਿੱਕੇ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਮਿਲਾਵਟੀ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਗੋਲ, ਚੌਰਸ ਤੇ ਆਇਤਾਕਾਰ ਤੇ ਕਈ ਖਮਦਾਰ ਸਲਾਖਾਂ ਵਰਗੇ ਹਨ। ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 3, 6 ਗ੍ਰਾਮ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਘੱਟ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 6, 7 ਗ੍ਰਾਮ ਤਕ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਮੌਰੀਆ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੌਰੀਆ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਈਸਾ ਦੇ ਜਨਮ ਤਕ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਈਸਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਚਲਦੇ ਰਹੇ।

ਪੰਚ ਮਾਰਕਡ ਸਿੱਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ

ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਰੁਪਏ-ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਆ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਦੱਬਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਮਗਰੋਂ ਕਾਸ਼ਤ ਦੇ ਲਈ ਨਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਪੁੱਟਦਿਆਂ ਜਾਂ ਨਹਿਰਾਂ ਕੱਢਦਿਆਂ ਜਾਂ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਪੁੱਟਣ ਲਗਿਆਂ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਮਕਾਨ ਡਿੱਗਣ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਹੇਠੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਦਫ਼ੀਨੇ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਚ-ਮਾਰਕਡ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਏਰਨ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਾਗਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਅਤੇ ਟੈਕਸਿਲਾ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਪਾਕਿ.) ਦੇ 'ਪੰਚ-ਮਾਰਕਡ' ਸਿੱਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਸਗੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਕਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦਰੱਖਤ, ਜਾਨਵਰ, ਨਦੀਆਂ, ਨਾਲੇ ਅਤੇ ਸਤੂਪਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਕਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਸੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਪੰਚ-ਮਾਰਕਡ' ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਵਜ਼ਨ-ਪਰਨਾਲੀ ਕਦੀਮ ਭਾਰਤੀ ਹੈ।

ਜੱਦੋਂ ਮੌਰੀਆ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਵਾਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬਾਖਤਰੀਆ ਨਾਮੀ ਦੇਸ਼ (ਉੱਤਰੀ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ) ਤੋਂ ਯੂਨਾਨੀ ਨਸਲ ਦੇ ਕੁਝ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਈਸਾ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦੋ ਵਾਈ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਬਲ ਦਰਿਆ ਦੀ ਵਾਦੀ, ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੰਧਾਰਾ ਨਾਮੀ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਇੰਡੋ-ਗ੍ਰੀਕ ਜਾਂ ਇੰਡੋ-ਬਾਖਤਰੀਅਨ (Indo-Bactrian) ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਸਿੱਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਗੋਲ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਗੋਲ ਅਤੇ ਚੌਰਸ ਵੀ ਹਨ। ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਬਹੁਤ ਵੱਧੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਾਕਮ ਦਾ ਸਿਰ ਜਾਂ ਸਿਰ ਤੇ ਗਰਦਨ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਯੂਨਾਨੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਵਜ਼ਨ-ਪਰਨਾਲੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਐਟਿਕ ਸਟੈਂਡਰਡ (Attic Standard) ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚੀਨ-ਭਾਰਤੀ ਵਜ਼ਨ-ਪਰਨਾਲੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਕਾਸਾਜ਼ੀ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇੰਡੋ-ਗ੍ਰੀਕ ਸਿੱਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚਾਲੂ ਸਨ, ਵਧੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਕੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਖਾਹਸ਼ਮੰਦ ਹਨ। ਨਕਲੀ ਇੰਡੋ-ਗ੍ਰੀਕ ਸਿੱਕੇ ਦਿੱਲੀ, ਲਖਨਊ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਆਦਿ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਵਿਕਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਮਾਹਰ ਲੋਕ ਹੀ ਅਸਲੀ ਤੇ ਨਕਲੀ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਗੰਧਾਰਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇੰਡੋ-ਗ੍ਰੀਕ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਦੱਬੇ ਦਫ਼ੀਨੇ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਇੰਡੋ-ਗ੍ਰੀਕ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਯੂਨਾਨੀ ਬੋਲੀ, ਯੂਨਾਨੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰਚਲਤ ਪ੍ਰਕਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਟੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਡੇਮੇਟ੍ਰਿਸ (Demetrius) ਅਤੇ ਯੂਕਰੇਟਾਈਡੀਜ਼ (Eucratides) ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੂਜੀਆਂ ਯੂਨਾਨੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਵਜ਼ਨਾਂ ਵਿਚ, ਐਟਿਕ ਸੈਂਟਰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਸਥਾਨਕ ਪਰਨਾਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਲਗਭਗ ਸਵਾ ਸੌ ਸਾਲ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਾਮੀ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਟਪਰੀਵਾਸ ਕੌਮ ਨੇ ਹਮਲੇ ਕਰ ਕੇ ਇੰਡੋ-ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਾਵੀਜ਼ (Maves), ਅਜ਼ੇਸ (Azes) ਆਦਿ ਸ਼ੱਕ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਗੰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਲਾਗਵੇਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਲਗਭਗ 126 ਤੋਂ 57 ਈ.ਪੂ. ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਹਾਕਮ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ 'ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਯੂਨਾਨੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਉਕਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਲੇਖ ਦੋ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਾਕਮ ਦੀ ਤਸਵੀਰ, ਨਾਂ ਤੇ ਲਕਬ ਯੂਨਾਨੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਟੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਛੱਪਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਵਜ਼ਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੰਡੋ-ਗ੍ਰੀਕ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਸ਼ੱਕ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਚੰਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਯੂਨਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਾਂਗ ਲਿਖਣ ਦਾ ਢੰਗ ਸੁਚੱਜਾ ਹੈ। ਸ਼ੱਕ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਗੋਲ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਗੋਲ ਅਤੇ ਚੌਰਸ ਹਨ। ਇੰਡੋ-ਗ੍ਰੀਕ ਅਤੇ ਇੰਡੋ-ਸਿਥੀਅਨ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸੋਨਾ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਸੀ। ਕੁਸ਼ਾਨ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਅਤੇ ਬਦੇਸੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਾਟ ਸੀ। ਪਰ ਇੰਡੋ-ਗ੍ਰੀਕ ਅਤੇ ਸ਼ੱਕ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਚਾਂਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਵਧੇਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਾਂਬਾ ਬਹੁਤ ਸੀ।

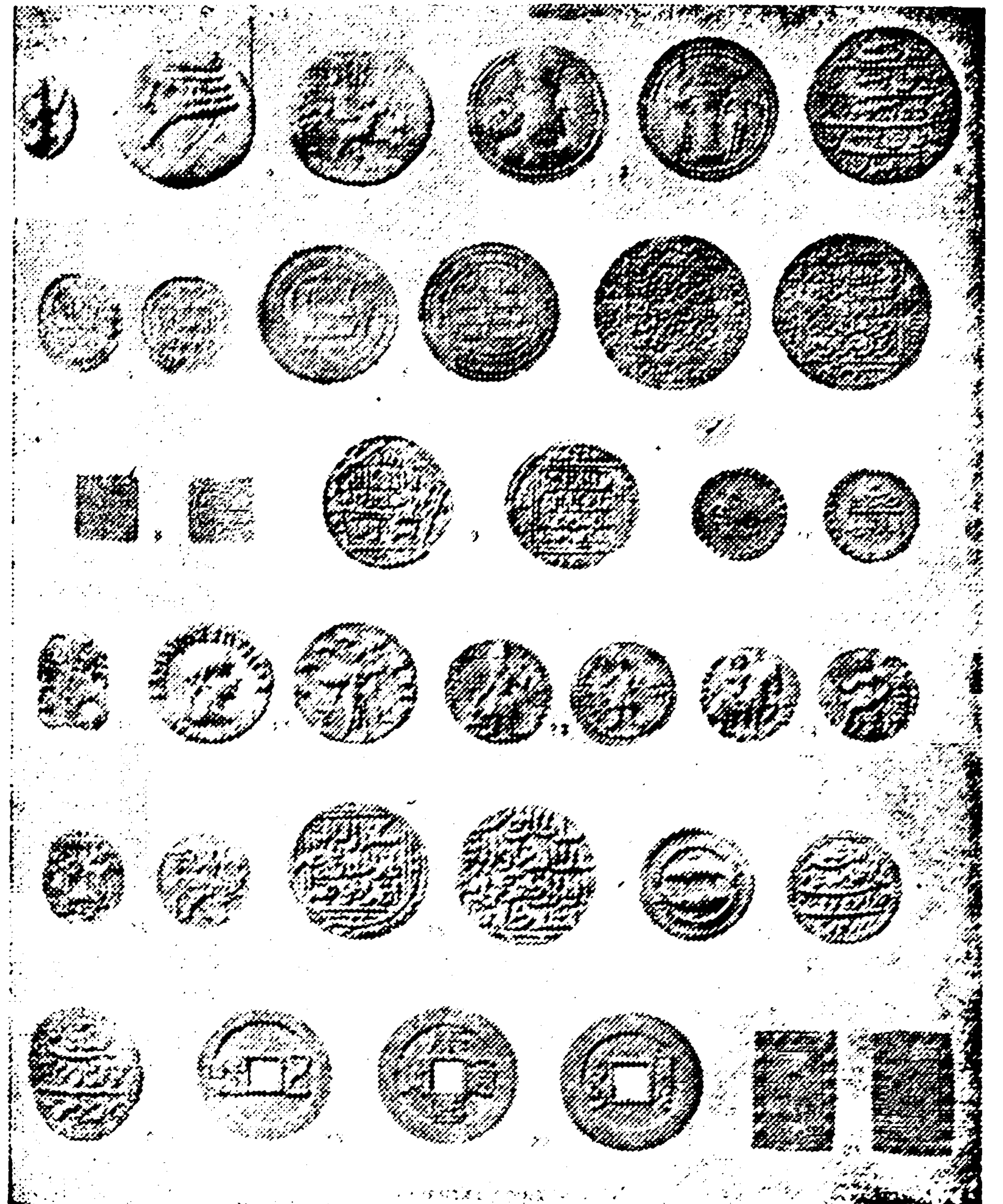
ਕੁਸ਼ਾਨ ਕੌਮ ਦੇ ਇਕ ਨੇਤਾ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੱਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕੁਸ਼ਾਨ ਰਾਜ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਿਹਾਰ ਤਕ ਫੈਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੁਸ਼ਾਨ ਲੋਕ ਉਸ ਯੂਹਚੀ (Yueh-chi) ਕੌਮ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਸੀ। ਕੁਸ਼ਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਮਾ ਕਡਫਾਈਸਿਸ (Wema-Kadphises), ਕਨਿਸ਼ਕ, ਹੁਵਿਸ਼ਕ ਅਤੇ ਵਾਸੂਦੇਵ ਪਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਾਸੂਦੇਵ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਿਨਸੈਂਟ ਏ. ਸਮਿਥ ਅਨੁਸਾਰ 185 ਈ. ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲਗਭਗ 25 ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

ਕੁਸ਼ਾਨ ਰਾਜੇ ਵਿਮਾ ਕਡਫਾਈਸਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ। ਕਨਿਸ਼ਕ, ਹੁਵਿਸ਼ਕ ਅਤੇ ਵਾਸੂਦੇਵ ਕੁਸ਼ਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਤਾਂ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਕੁਸ਼ਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਰਥਾਤ ਈਸਾ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤਕ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਲਗਾਤਾਰ ਰਹੀ।

ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਲੰਬੇ ਮਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਣੇ ਅਤੇ ਜੋ ਬਣੇ ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਜ਼ਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ

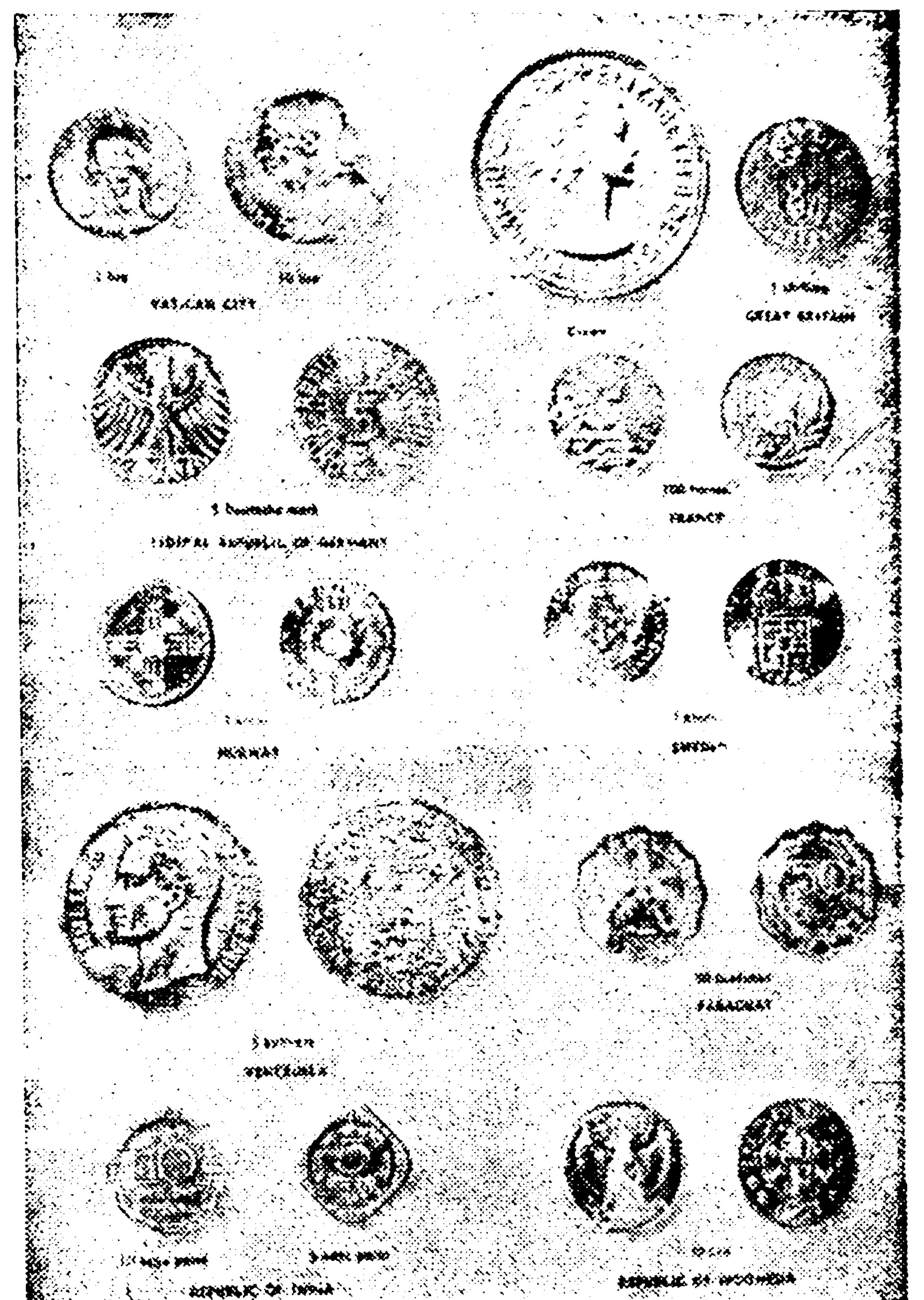
ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਆਯਾਤ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਅਤੇ ਅਰਬ ਕੌਮ ਦੀ ਉਨੱਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਕੁਸ਼ਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 122 ਗ੍ਰੇਨ ਸੀ। ਇਹ ਵਜ਼ਨ ਰੋਮਨ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੀ। ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 270 ਗ੍ਰੇਨ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਸਨ। ਵਿਮਾ ਕਡਫਾਈਸਿਸ ਨੇ ਤਾਂ 255 ਗੇਨ ਵਾਲਾ ਸੋਨੇ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ।

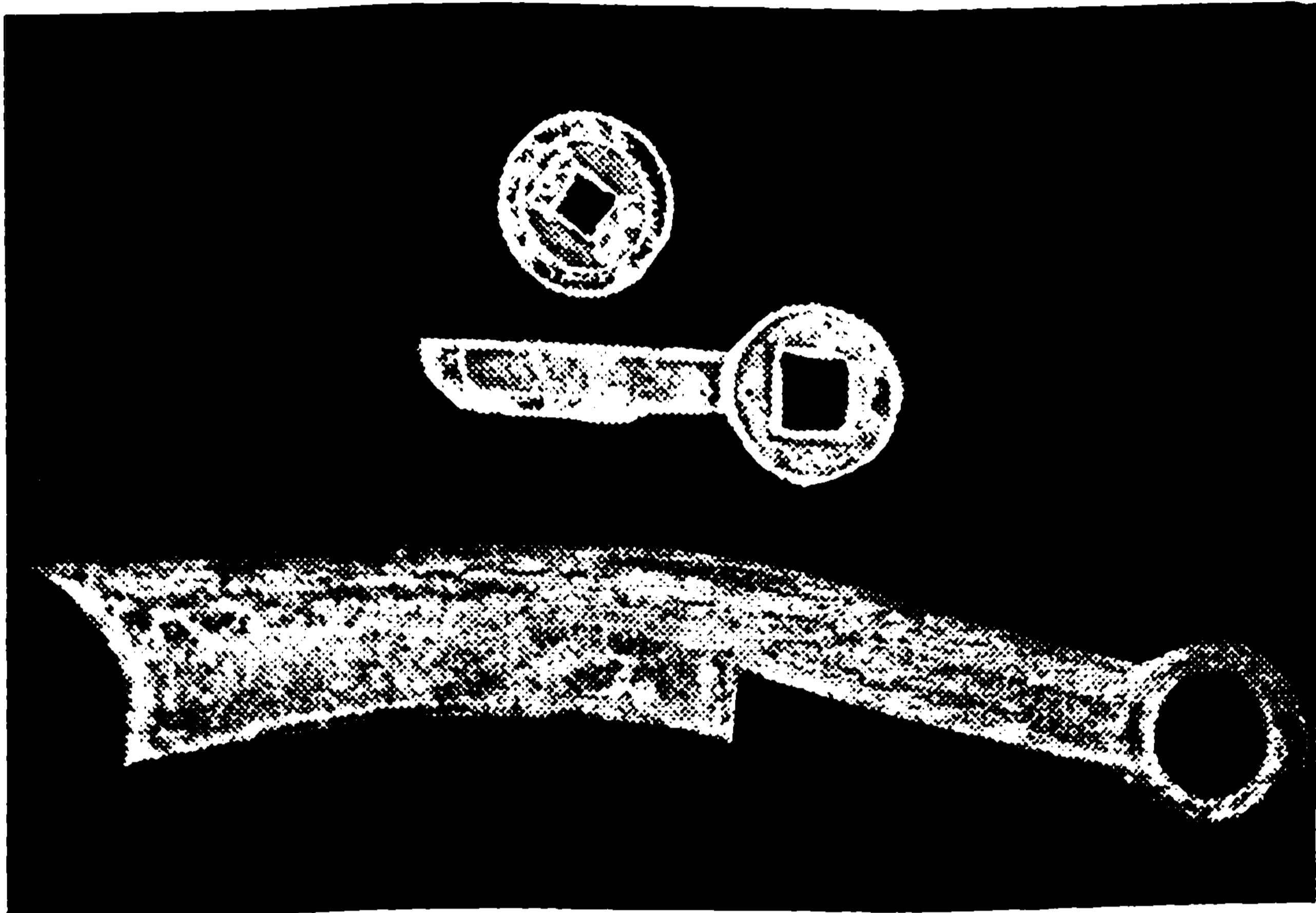

ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਵਪਾਰ ਖੁਸ਼ਕੀ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤਿਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਚਾਂਦੀ ਆਉਣੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਘੱਟਦਾ ਹੀ ਗਿਆ।

ਕੁਸ਼ਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਤਕਰੀਬਨ ਖਾਲਸ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਨ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਠੱਪੇ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਿਮਾ ਕਡਫਾਈਸਿਸ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਉਹ ਖਲੋਤਾ

ਹੋਇਆ, ਕਿਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਿਤੇ ਗੱਡੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਿਰਾ ਸਿਰ ਅਤੇ ਗਰਦਨ ਹੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ, ਆਹੂਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਨੰਦੀ ਬੈਲ ਦੋਵੇਂ ਨਾਲ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਛਪੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਮਾ ਕਡਫਾਈਸਿਸ ਆਪ ਵੀ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦਾ ਭਗਤ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਮਾ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸੀ। ਵਿਮਾ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਰਾਜੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ

ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਲਕਬ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸਦਾ ਅਨੁ-ਵਾਦ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਟੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਕਨਿਸ਼ਕ, ਹੁਵਿਸ਼ਕ ਅਤੇ ਵਾਸੂਦੇਵ ਦੇ ਸੋਨੇ ਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਈਰਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਲਕਬ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਰਾਜਾ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਿਤੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਹਾਥੀ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਧੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਈਰਾਨੀ, ਯੂਨਾਨੀ, ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ, ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਰੁਖ ਵਿਚ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਕਈਆਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬੁੱਧ ਦੀ ਕਦੇ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਦੇ ਧਿਆਨ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਪਰ ਵਾਸੂਦੇਵ ਦੇ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਕੇਵਲ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਨੰਦੀ ਬੈਲ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਵੀ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸੋਨਾ ਇਥੇ ਕਾਫੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਸੋਨਾ ਆਪਸੀ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਵਿਚ ਬਾਹਰੋਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰੋਮ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸੋਨੇ ਦੇ ਰੋਮਨ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਇੰਡੋ-ਗ੍ਰੀਕ, ਸ਼ੱਕ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜ ਸਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸਾਤਵਾਹਣ, ਆਂਧਰਾ, ਪਾਂਡੀਆ, ਚਾਲੂਕੀਆ, ਪੱਲੇ ਤੇ ਚੌਲਾ ਅਤੇ ਵਿਜੈਨਗਰ ਅਤੇ ਸੁਰਾਸ਼ਟਰ-ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਕਸ਼ਤ੍ਰਪ (Kashtrapa)। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕਈ ਲੋਕਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਨ, ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕਲੂਟਸ (ਕੁੱਲੂ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ), ਕੁਨਿੰਦਾ (ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਬਾਲਾ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ), ਅਡੰਬਰਾ (ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ), ਮਾਲਵਾ (ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਰਾਜਸਥਾਨ), ਅਰਜੁਨ ਯਾਨ (ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਅਲਵਰ ਅਤੇ ਭਰਤਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ),

ਯੋਧੇ (ਜਮਨਾ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ) ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਲੋਕਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਾਟ ਸਮੁੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਖਤਮ ਕੀਤਾ।

ਕਲੂਟਸ, ਕੁਨਿੰਦਾ, ਅਡੰਬਰਾ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖਰੋਸ਼ਟੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲੇਖ ਹਨ। ਪਰ ਮਾਲਵ, ਅਰਜੁਨ ਯਾਨ ਅਤੇ ਯੋਧੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲੇਖ ਹਨ। ਕਲੂਟਸ, ਕੁਨਿੰਦਾ, ਅਡੰਬਰਾ ਅਤੇ ਯੋਧਾ ਲੋਕਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹਨ। ਮਾਲਵ, ਅਰਜੁਨ ਯਾਨ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਕੇਵਲ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਤਵਾਹਣ ਸਿੱਕੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਲੈਂਡ (lead) ਦੇ ਬਣਦੇ ਸਨ।

ਕੁਸ਼ਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਮਗਰੋਂ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਾਮਰਾਜ ਗੁਪਤ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਮਰਾਟਾਂ, ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ, ਸਮੁੰਦਰ ਗੁਪਤ, ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ, ਵਿਕਰਮਾ-ਦਿਤਯ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਆਮਕਰਕੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਹਨ। ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਤਕਰੀਬਨ ਖਾਲਸ ਧਾਤ ਦੇ ਬਣਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਾਵਟ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਮਿਲਾਵਟ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਗੁਪਤ ਰਾਜ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਕਲਾ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੁਸ਼ਾਨ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਖਾਲਸ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਢੰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਕਿਤੇ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ, ਕਿਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦੇ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਹਾਥੀ ਜਾਂ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਦੇ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ ਤੇ ਕਦੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਲਛਮੀ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ। ਗੁਪਤ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਲੇਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਕਈ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਲੇਖ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਗੁਪਤ ਰਾਜ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਕੁਸ਼ਾਨੀ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ 122 ਗ੍ਰੇਨ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵੱਧ ਵੀ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਯ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਚਲਾਏ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਯ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਚਲਾਏ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਯ ਦੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਸੁਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅਤੇ ਵਜ਼ਨ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਕਸ਼ਤ੍ਰਪ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਨ ਪਰ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਵਜ਼ਨ-ਪਰਣਾਲੀ ਬਿਲਕੁਲ ਦੇਸੀ ਸੀ। ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਲੇਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹਨ।

ਸਕੰਦ ਗੁਪਤ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਹੁਨ ਕੌਮ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਹੁਨ ਲੋਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਸੱਭਿਆ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੁਰਮਾਨ (Tora-mana) ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਿਹਿਰਗੁਲ (Mihiragula) ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਗਰ ਤਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਹਿਊਨ ਸਾਂਗ (Huen Tsang) ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਨ ਕੌਮ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਿਆਲਕੋਟ (ਪਾਕਿ-ਸਤਾਨ) ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁਨ ਰਾਜੇ ਤੁਰਮਾਨ ਅਤੇ ਮਿਹਿਰਗੁਲ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਲੇਖ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੱਧੀ ਤਸਵੀਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਤੁਰਮਾਨ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਮਿਹਿਰਗੁਲ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਬੈਲ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਰਮਾਨ ਸੂਰਜ ਦਾ ਉਪਾਸਕ ਸੀ ਅਤੇ ਮਿਹਿਰਗੁਲ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਭਗਤ ਸੀ। ਸਿੱਕੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਾਸਾਨੀ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਹਨ। ਹੁਨ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਕੇ ਚਲਾਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਮਰਾਟ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਸਿੱਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਸਿੱਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੰਨੇ ਮਹਾਨ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਕਾਸਾਜ਼ੀ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਰਾਜ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਸੋਨੇ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧਾਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਗਈਆਂ। ਘੱਟ ਘੱਟ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘਟਦੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸੋਨੇ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਗੌਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜ ਉਤੇ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀਮਤ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਕਲਾ ਦੇ ਪਖ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੱਛਮੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿੱਲਨ (Billon) ਧਾਤ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਏ ਰਾਜੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਲਦ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਪਰਚਲਤ ਰਹੇ। ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਗੁਪਤ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਨਕਲ ਸਨ ਜਾਂ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਉਹਿੰਦ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸਮੰਤ ਦੇਵ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠਾ ਬਲਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤੀਜੇ ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਚੰਦੇਲ ਰਾਜੇ ਗੰਗਦੇਵ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਨਕਲ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤਕ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹੇ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੀ ਵਾਦੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਮੁਲਤਾਨ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿੱਲਨ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲੇਖ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਵਾਲਾ ਜਿਹੜਾ ਸੋਨੇ ਦਾ 'ਦੀਨਾਰ' ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਕਲਮੇ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਆਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਲੇਖ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਹਾਰ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ

ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਿੱਲਨ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉਤੇ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲੇਖ ਉਕਰਵਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਨਾਂ, ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿਚ ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਕਲਮਾ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਹਿਬ ਦੇ ਚਾਰ-ਯਾਰਾਂ ਅਰਥਾਤ ਅਬੂਬੱਕਰ, ਉਮਰ, ਉਸਮਾਨ ਤੇ ਅਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਠਾਣਾ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ (1539-45) ਦੇ ਰਾਜ ਤਕ, ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ ਅਨੁਸਾਰ 178 ਗ੍ਰੇਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਠਾਣਾ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਅਲਤਮਸ਼, ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਂ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸਬੰਧੀ ਹੋਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਕਾਫੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸਬੰਧੀ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਤਕ ਰਿਹਾ। ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ ਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੁਪਏ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 180 ਗ੍ਰੇਨ (ਇਕ ਤੌਲੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ) ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵਜ਼ਨ ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਇਵੇਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੁਹਰ ਦਾ ਵਜ਼ਨ (ਤੌਲਾ=180 ਗ੍ਰੇਨ) ਵੀ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਰਾਜ ਤਕ ਰਿਹਾ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਵਜ਼ਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਅਰਥਾਤ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਆਯਾਤ ਫਿਰ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਸਿੱਕੇ ਤੇਰਾਂ ਸੌ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੁੜ ਬਣਨ ਲਗੇ ਪਰ ਖਾਲਸ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਿੱਲਨ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਚੱਲਦੇ ਰਹੇ। ਬਿੱਲਨ ਧਾਤ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਅਰਥਾਤ 947 ਹਿ. (1540 ਈ.) ਦੇ ਲਗਭਗ ਬਿੱਲਨ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਖਾਲਸ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਹਿਜਰੀ ਤਾਰੀਖ, ਸੰਨ ਤੇ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਖਾਸ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵਾਧਾ ਸੀ। ਪਰ ਪਠਾਣ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਲੇਖ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਰਹੇ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਠਾਣ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਅਰਥਾਤ ਗੁਜਰਾਤ, ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਸਲਾਮੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹਕੂਮਤਾਂ, ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਜੌਨਪੁਰ ਆਦਿ ਨੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਿਆਰ ਅਤੇ ਤਰੀਕਾ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ।

ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਸੰਨ 1526-1803 ਤਕ ਖਾਲਸ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਚਲਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸਲਾਮੀ ਝਲਕ ਹੈ। ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾਂ ਸੀ ਕਿ ਮੁਗਲ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਲੇਖ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਨਸਤਾਲੀਕ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਮੁਗਲ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੁਤੰਤਰ ਇਸ-

ਲਾਮੀ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇੰਡੋ-ਗ੍ਰੀਕ, ਕੁਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਗੁਪਤ-ਰਾਜ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਸੋਨੇ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਸੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਲੇਖ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹਨ।

ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਬਹੁਤ ਘਟ ਬਣੇ ਪਰ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਜ਼ਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ 943 ਹਿ. (1556 ਈ.) ਵਿਚ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਾ, ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹੀ ਵਜ਼ਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਾਮੂਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਆਮ ਅਕਬਰੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੁਹਰ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 170 ਗ੍ਰੇਨ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੁਪਏ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 178 ਗ੍ਰੇਨ ਸੀ। ਮੌਜੂਦਾਰ ਦੀ 'ਐਡਵਾਂਸਡ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ' ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਲਗਭਗ 175 ਗ੍ਰੇਨ ਸੀ। ਅਬੁਲਫਜ਼ਲ ਦੀ 'ਆਇਨ-ਏ-ਅਕਬਰੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੁਹਰ 11 ਮਾਸ਼ੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਰੁਪਿਆ 11½ ਮਾਸ਼ੇ ਦਾ ਸੀ। ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਜ਼ਨ ਮੁਗਲੀਆ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਅਕਬਰੀ ਫਲੂਸ (Flus-ਪੈਸਾ) ਦਾ ਵਜ਼ਨ 323.5 ਗ੍ਰੇਨ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਤਾਂਬਾ ਮਹਿੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਫਲੂਸ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।

ਅਕਬਰ, ਜਹਾਂਗੀਰ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਭਾਰੇ ਭਾਰੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਬਣਵਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਿਲਜੀ ਸੁਲਤਾਨ ਅਲਾਉਦੀਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਬਾਰਕ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੋਨੇ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਵਜ਼ਨੀ ਸਿੱਕੇ ਬਣਵਾਏ ਸਨ। ਪਰ ਵਜ਼ਨੀ ਸਿੱਕੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕੇਵਲ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਅਮੀਰਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਕਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ-ਖਿਆਲੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਜਾਨਵਰਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਅੰਕਤ ਕੀਤੀਆਂ।

ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਤੇ ਤਾਰੀਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਲਾਹੀ ਸੰਨ ਤੇ ਮਹੀਨਾ ਵੀ ਦਰਜ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਜਲੂਸ (ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਣ) ਦਾ ਸੰਨ ਵੀ ਅੰਕਤ ਹੈ। ਜਲੂਸੀ-ਸਾਲ ਤਾਂ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਮੁਗਲ-ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਅੰਕਤ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਠਾਣ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਅਲਤਮਸ਼, ਬਲਬਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਅਤੇ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਟਕਸਾਲਾਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰਾਜ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਟਕਸਾਲਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਜਾਂ ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਧਾਤ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਗਲੀਆ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਕਲ ਸੀ ਉਹ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹੀ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈ ਝਗੜਿਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹੀ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਰ-ਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਈਆਂ

ਅਤੇ ਕਈ ਪੱਛਮੀ ਕੌਮਾਂ, ਜੋ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਨ, ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ। ਪਰ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਮਲਕਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਕੇ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹੈ। ਹੁਣ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਚਾਲੂ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੰਨ 1957 ਵਿਚ ਦਸ਼ਮਲਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ। ਰੁਪਏ ਨੂੰ 100 ਪੈਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 1964 ਤੀਕ ਪੈਸਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪੈਸੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ 1,2,3,5,10,20,25 ਅਤੇ 50 ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਇਕ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਸ਼ਮਲਵ ਸਿੱਕੇ ਪਰਚਲਤ ਹਨ। ਕਾਗਜ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਰੀਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਵਲੋਂ 2, 5, 10, 20, 50, 100, 1000, 5000 ਅਤੇ 10,000 ਰੁਪਏ ਦੇ ਨੋਟ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਲ 1978 ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1000 ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੁਪਏ ਦੇ ਨੋਟ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਕ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨੋਟ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ—ਦਮਿਸ਼ਕ ਦੇ ਉਮਈਆ ਖਲੀਫਾ (ਅਬਦੁਲ ਮਲਿਕ 685-705) ਨੇ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਸੀ। 712 ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਮ ਨੇ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਜਿਤਿਆ। ਉਸਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਗਵਰਨਰ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਕੇ ਚਲਾਏ ਜੋ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੁਬਕਤਗੀਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲੜਕੇ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਇਬਾਰਤ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਇਬਾਰਤ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਨੁਵਾਦ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਮਸੂਦ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਬੈਲ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਸੂਦ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਮੰਦੂਦ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਸ਼ਾਬੁੱਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਨੇ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਿੱਕੇ ਚਲਾਏ।

ਅਲਤਮਸ਼ ਨੇ ਕਰੰਸੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ। ਉਸਦੇ ਸਮੇਂ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਟੰਕੇ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 175 ਗ੍ਰੇਨ ਸੀ। ਬਲਬਨ ਨੇ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਮਿਲੀ ਜੁਲੀ ਧਾਤ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ।

ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਕੇ ਟੰਕਾ ਅਤੇ ਜੀਤਲ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਮੁਬਾਰਕਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਚਕੋਰ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜੋ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਤਕ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਸੋਨੇ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਟੰਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਚਲਾਏ। ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਆਧਾ (ਅੱਧਾ ਜੀਤਲ) ਅਤੇ ਬਿਖ (ਚੌਥਾਈ ਜੀਤਲ) ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਕੀਮਤ ਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੇ ਸੌਨੇ ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ । ਉਸਦੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੁਪਏ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 180 ਗ੍ਰੇਨ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 175 ਗ੍ਰੇਨ ਖਾਲਸ ਚਾਂਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਰੁਪਏ ਉੱਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਇਬਾਰਤ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਚਾਰ ਖਲੀਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਵੀ.ਏ. ਸਮਿਥ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਵੀ 1835 ਤਕ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਇਹੀ ਨਮੂਨਾ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ।

ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਤੀਹਵੇਂ ਸਾਲ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਚਲਾਏ ਧਰਮ 'ਦੀਨੇ ਇਲਾਹੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਕੇ ਚਲਾਏ । 'ਸੰਨ ਇਲਾਹੀ' ਫਰਵਰੀ, 1556 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਲ ਹੈ । ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਰਬੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਈਰਾਨੀ ਮਹੀਨੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲਗੇ । ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ 'ਅੱਲਾਹੁ ਅਕਬਰ' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਚਕੋਰ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਕੋਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਚਾਰ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਕਰਾਏ । ਇਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 70 ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਬਹੁਤ ਸੌਹਣੇ ਸਨ । ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨੂਰਜਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਸੌਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਜਹਾਂਗੀਰ ਪਹਿਲਾ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਵਾਈ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਲਮਾ ਲਿਖਵਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਹੱਥ ਲਗਣ ਨਾਲ ਕਲਮੇ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ।

ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਜਨਵਰੀ, 1717 ਈ. ਵਿਚ ਸਿੱਕੇ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ ਪਰ ਉਹ ਕੇਵਲ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ । 1742 ਵਿਚ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਅਰਕਾਟ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲ ਗਈ ।

1757 ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ । ਮਗਰੋਂ ਬਨਾਰਸ, ਫਰੁਖਾਬਾਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੰਪਨੀ ਦੀਆਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਖੁਲ ਗਈਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਸਨ । ਇਹ ਰੁਪਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਨਕਲ ਸਨ ਜੋ ਮੁਰਸ਼ਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹੀਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਕਾ ਰੁਪਏ (sikka rupees) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ । 1835 ਵਿਚ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਲੀਅਮ ਚੌਥੇ ਦਾ ਸਿਰ ਉਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਕੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ । ਇਸ ਰੁਪਏ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 180 ਗ੍ਰੇਨ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ 175 ਗਰੇਨ ਖਾਲਸ ਚਾਂਦੀ ਸੀ ।

ਸਤਾਰਵੀਂ ਅਤੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਲੰਦੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸੌਨੇ ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਪਲੀਕੱਟ ਅਤੇ ਟਿਊਟੀਕੋਰੀਨ ਦੀਆਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ । ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੇ ਪਾਂਡੀਚਰੀ ਤੋਂ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ । ਮੁਗਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਰੈਡਫੋਰਟ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਦਿੱਲੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਲਾਹੌਰ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ-ਸੰਨ 1758 ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਲਗਭਗ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਕਲਾਲ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਇਬਾਰਤ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ 'ਸਿੱਕਾ ਜਦ ਦਰ ਜਹਾਂ ਬਫਜ਼ਲੇ ਅਕਾਲ,' 'ਮੁਲਕਿ ਅਹਿਮਦ ਗਰਿਫਤ ਜੱਸਾ ਕਲਾਲ' (ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ । ਜੱਸਾ ਕਲਾਲ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਮੁਲਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ) । ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਫਿਰ 1765 ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਬਿੰਦ ਸ਼ਾਹੀ ਸਿੱਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਇਬਾਰਤ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ—

“ਦੇਗੋ ਤੇਗੋ ਫਤਹ ਵਾ ਨੁਸਰਤ ਬੇਦਰੰਗ
ਯਾਫਤ ਅਜ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ”

ਇਹ ਰੁਪਏ ਖਾਲਸ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਰੁਪਏ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 177 ਗ੍ਰੇਨ ਸੀ । 1778 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਨਵਾਂ ਰੁਪਿਆ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਰੁਪਏ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ—

“ਸ਼ਾਹ ਨਾਨਕ ਸਹਿਬ ਫਤਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਫਜ਼ਲ
ਸਿੱਕਾ ਜਦ ਬਰ ਹਰ ਦੋ ਆਲਮ ਸਾਖਤ ।”

ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਜ਼ਰਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਲੂਸ ਤਖਤ ਅਕਾਲ ਬਖਤ ਸੰਮਤ 1835' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਨਾਨਕ-ਸ਼ਾਹੀ ਰੁਪਿਆ ਸੀ । ਸੰਮਤ 1843, 1844 ਅਤੇ 1846 ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਸੰਮਤ 1822 ਦੇ ਰੁਪਏ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸੀ । ਸੰਮਤ 1843 ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਰੁਪਏ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਭਿੰਨ ਸੀ । ਇਸਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ—

“ਨਾਨਕ ਤੇਗ ਫਤਹ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਫਜ਼ਲ (ਸੱਚਾ ਸ਼ਾਹਾਨ)
ਸਿੱਕਾ ਜਦ ਬਰ ਹਰ ਦੋ ਆਲਮ ।”

ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਜ਼ਰਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੋਮਨਤ ਬਖਤ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸੰਨ ਜਲੂਸ 1843' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਸੰਮਤ 1856 (1799 ਈ.) ਵਿਚ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਸਿੱਕੇ ਸੰਮਤ 1822 ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਸਨ । ਸੰਮਤ 1860 ਅਤੇ 1864 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਰੁਪਏ ਜਾਰੀ ਹੋਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਖੀ ਇਬਾਰਤ ਸੀ—

“ਤੇਗ ਨਾਨਕ ਅਜ ਫਤਹ ਵਾ ਫਜ਼ਲ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਸਚਾ ਸ਼ਹਾਨ ਸਿੱਕਾ ਜਦ ਬਰ ਸੀਮੋ ਜ਼ਰ ।”

ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹੀ ਇਬਾਰਤ ਸੀ ਜੋ ਸੰਮਤ 1822 ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਪੱਤੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਸੀ । ਸੰਮਤ 1861, 1862, 1863 ਅਤੇ 1866 ਵਿਚ ਜੋ ਰੁਪਏ ਜਾਰੀ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਆਰਸੀ ਜਾਂ ਮੋਰ ਦੀ ਪੂਛ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੋਰਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਜ਼ਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਉਹ ਅੰਗੂਠੇ ਵਿਚ ਆਰਸੀ ਪਹਿਨਦੀ ਅਤੇ ਮੋਰ ਰੱਖਣਾ ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਜੱਦੀ ਪੇਸ਼ਾ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮੋਰਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਸਿੱਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ 'ਅਕਾਲ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲੋਂ 'ਅ' ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਮੋਰਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਰੁਪਏ ਸੰਮਤ 1884 ਤਕ ਜਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ । 20 ਅਪਰੈਲ 1836 ਈ. ਦੇ ਅਖਬਾਰ 'ਜਾਮ ਜਹਾਂ ਨੁਮਾ' ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1836 ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਰੁਪਏ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ।

ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਤੋਂ ਸੰਮਤ 1894 ਵਿਚ ਰੁਪਏ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 135 ਗ੍ਰੇਨ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਬਾਰਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ' ਸ਼ਬਦ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 167 ਗ੍ਰੇਨ ਸੀ। ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਇਕ ਸਿੱਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸ਼ਬਦ 'ਡੇਠਾਜਾਤ' ਅਤੇ ਸੰਮਤ 1896 ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਕਾ ਵਜ਼ਨ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਬਣਾਵਟ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ਰੁਪਏ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 11 ਮਾਸ਼ੇ 4 ਰੱਤੀ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 11 ਮਾਸ਼ੇ ਸੀ।

ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਰੁਪਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰੁਪਏ ਵੀ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰੁਪਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੁਪਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਏ। ਸ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੁਪਏ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਏ। ਲੋਹ, ਮਨਕੇੜਾ ਅਤੇ ਸਲਾਮ ਗੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਰੁਪਏ, ਕਾਲਾ ਬਾਗ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾ ਦੇ ਅਫਗਾਨੀ ਰੁਪਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਡਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਆਜ਼ਮ ਖਾਂ ਦੇ ਰੁਪਏ, ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ ਮਹਿਰਾਬੀ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਦੇ ਰੁਪਏ ਵੀ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ, ਜਗਰਾਉਂ ਅਤੇ ਕੈਥਲ ਵਿਚ ਵੀ ਟਕਸਾਲਾਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੁਪਏ ਵੀ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਤੇ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਅਹਿਮਦਪੁਰ, ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਅਤੇ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਰੁਪਏ ਵੀ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਰੁਪਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਚਿਹਰਾਦਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਲੈਣ ਦੇਣ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਰੰਸੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸੰਨ 1847 ਵਿਚ ਇਕ ਹੁਕਮ ਲਾਗੂ ਹੋਇਆ ਜਿਸਦੀ ਰੂ ਨਾਲ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਇਕ ਟਕਸਾਲ ਖੋਲ੍ਹੀ ਗਈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਰੁਪਏ ਪਿਘਲਾ ਕੇ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਰੁਪਏ ਬਣਾਏ ਜਾਣ। ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਲਾਹੌਰ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਦੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਿੱਕੇ

ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਿੱਕੇ—ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸਿੱਕਾ-ਪਰਣਾਲੀ ਸਥਿਰ ਰਹੀ ਪਰ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਪੰਜਵੀਂ ਤੋਂ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਤੀਕ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ, ਸਮਕਾਲੀ ਬਾਜ਼ਨਤੀਨੀ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੋਨੇ ਦੀ ਸਿੱਕਾ-ਪਰਣਾਲੀ ਚਾਲੂ ਹੋਈ। ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਅਤੇ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸੇ ਕਰਾਸ ਦਾ ਚਿੰਨ ਸੀ। ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸੋਨਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਚਾਂਦੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਕੇਵਲ ਦੇਨੀਅਰ (Denier) ਜਾਂ ਪੈਨੀ (Penny) ਸਿੱਕੇ ਚਾਲੂ ਹੋਏ। ਇੰਗਲੈਂਡ, ਸਪੇਨ, ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਦੀ ਨਕਲ ਕੀਤੀ। ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਦੇਨੀਅਰ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਪਾਸੇ ਉੱਤੇ ਸਿਰ (head) ਅਤੇ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸੇ ਉੱਤੇ ਕਰਾਸ ਸੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਸਿੱਕਾ ਹੀ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੀਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੋਨਾ ਫਿਰ ਪਰਚਲਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਟਲੀ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਨੇ

ਨੂੰ ਫਿਰ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਸੰਨ 1250 ਵਿਚ ਫਲੋਰੈਂਸ ਨੇ ਫਲੋਰਿਨ (Florin) ਅਤੇ ਵੀਨਸ (Venice) ਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਡਿਊਕਟ (Ducat) ਜਾਂ ਸਕਵਿਨ (Sequin-ਸੋਨੇ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜੋ ਅਧੇ ਪੈਂਡ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਦੇ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਏ ਜੋ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਪਰਚਲਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਫਲੋਰਿਨ, ਡਿਊਕਟ ਜਾਂ ਗੁਲਡਨ (Gulden) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਥਾਂ ਨਕਲ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ। ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਇਸ ਵੱਡੇ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਅਤੇ ਗਰੋਟ (Groat) ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਹੌਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜੋ 4 ਦੇਨੀਅਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਚੌਦਵੀਂ ਅਤੇ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿੱਕਾ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਵਡਾ ਅਤੇ ਲੰਬਾ ਸਿੱਕਾ ਕਰਾਉਨ (Crown) ਜਾਂ ਸਕੂਡੋ (Scudo) ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤੀਕ ਇਹ ਸਿੱਕਾ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਟੈਂਡਰਡ ਸਿੱਕੇ ਵਜੋਂ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਪੇਨ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਕਾ ਬਹੁਤ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਿੱਕੇ ਘਟਣ ਲਗ ਪਏ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਗਜ਼ੀ ਨੋਟ (paper money) ਲੈਣ ਲਗ ਪਏ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁਧ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਸਿੱਕਾ-ਪਰਣਾਲੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਸੁਧ ਕਰੰਸੀ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਵਜੀ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁਧ ਵਿਚ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਨਿਕਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਸੁਧ ਕਰੰਸੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ।

ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਕਾ ਸਪੈਕੁਲਮ (Spcculum) ਧਾਤ ਦੇ ਛੋਟੇ, ਢਲੇ ਹੋਏ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਕਾ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ-ਪੂਰਬੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਮੈਸੈਡਾਨ (Macedon) ਦੇ ਫਿਲਿਪ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸੋਨੇ ਦਾ ਸਟੇਟਰ (Gold Stater) ਵਪਾਰ ਰਾਹੀਂ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਿੱਕਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਰਸ਼ੀਆ (Mercia 757-96) ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਫਾ (Offa) ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਹੋਈ।

ਕੈਰੋਲਿੰਜੀ ਵੰਸ਼ (Carolingian) ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਪੈਨੀਆਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਗਲੀਆਂ ਛੇ ਸਦੀਆਂ ਤੀਕ, ਪੈਨੀ ਹੀ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹਾ ਸਿੱਕਾ ਸੀ ਜੋ ਸਾਰੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਐਡਵਰਡ ਤੀਜੇ (Edward III) ਨੇ ਨੌਬਲ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਚਲਾਇਆ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੈਨਰੀ ਸਤਵੇਂ (Henry VII) ਨੇ ਸਾਵਰਿਨ (Sovereign) ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜੇਮਜ਼ ਪਹਿਲੇ (James I) ਦੇ ਰਾਜ ਪਿਛੋਂ, ਸੁੱਸਟ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੈਨਰੀ ਅਠਵੇਂ (Henry VIII) ਨੇ 5 ਸ਼ਲਿੰਗਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕਰਾਉਨ ਨਾਮੀ ਸਿੱਕਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਐਡਵਰਡ ਛੇਵੇਂ (Edward VI) ਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਕਰਾਉਨ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ। ਇਸਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸ਼ਲਿੰਗ ਵੀ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਕਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਚਾਰਲਸ ਦੂਜੇ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਿੱਕਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ (1662) ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਗਿਨੀ (Guinea) ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸੋਨੇ ਦੇ 20 ਸ਼ਲਿੰਗਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ, ਸਿੱਕਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1816 ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਫਿਰ ਸਿੱਕਾ ਚਾਲੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਵਰਿਨ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ 20 ਸ਼ਲਿੰਗਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। 1914 ਵਿਚ ਸੋਨਾ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਜੋ 1917 ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1921 ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੀ

ਸੁਧਤਾ ਵੀ ਘਟਾਕੇ 50% ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਅਤੇ 1947 ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤਾਂਬਾ-ਨਿਕਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲਗੀ।

ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਿੱਕੇ ਇਕ ਪੈਂਸ, ਦੋ ਪੈਂਸ, ਤਿੰਨ ਪੈਂਸ ਅਤੇ ਚਾਰ ਪੈਂਸ ਅਜ ਵੀ ਧਾਰਮਕ ਰੀਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਨ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਪੌਂਡ ਸਟਰਲਿੰਗ (Pound Sterling) ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਪੌਂਡ ਵਿਚ 100 ਪੈਂਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਫਰਾਂਸ-ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਹਿਊ ਕਾਪੈੱ (Hugh capet 987-996) ਦੇ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਨੇ ਉਸੇ ਵਕਤ ਕੈਰੋਲਿੰਜੀਅਨ ਸਿੱਕਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਂ ਲਿਆਂਦੀ। ਦੇਨੀਅਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਧ ਆਬੋਲ (Obols) ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਨ 1262 ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੂਈ ਨੌਵੇਂ (Louis IX) ਨੇ ਸਿੱਕਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ। ਸੂ (Sou) ਜੋ ਹੁਣ ਤੀਕ ਵੀ ਚਲਦਾ ਸੀ; ਸੰਨ 1266 ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਹੋਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦਾ ਐਕਿਯੂ (Ecu) ਨਾਮੀ ਸਿੱਕਾ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਲਿਲੀ ਵਾਲੀ ਢਾਲ (shield) ਦਾ ਠੱਪਾ ਸੀ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੀਕ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਚਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ। ਚਾਂਦੀ ਵੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਟਲੀ ਦੇ ਟੈਸਟਨ (Teston) ਸਿੱਕੇ ਵਰਗੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਚੌੜੇ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਅਧੀਨ ਲੂਈ ਸੋਲ੍ਹਵੇਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਸੰਨ 1793 ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਕੇ ਗਣਤੰਤਰ ਰਾਜ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕੀਮਤੀ ਧਾਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਥੁੜ੍ਹ ਸੀ। ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਵਿਮੁਲਕਿਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਰੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਤਾਂਬੇ ਨਾਲ ਕਾਗਜ਼ ਸਰਕੁਲੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1793 ਵਿਚ ਦਸ਼ਮਲਵ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਫਰੈਂਕ (Francs), ਡੀਸਾਈਮਜ਼ (decimes) ਅਤੇ ਸੈਂਟਾਈਮਜ਼ (centimes) ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਧਾਤ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਹੈਨਰੀ ਫਿਲਿਪ ਦੀ ਵਿਕੀ ਸਰਕਾਰ (Vichy Government) ਨੇ ਜਿਸਤ, ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਐਲਮੀਨੀਅਮ ਧਾਤ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਸੰਨ 1950 ਤੋਂ ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਧਾਤ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਗਜ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਫਰੈਂਕ ਹੈ।

ਰੂਸ-ਰੂਸ ਵਿਚ ਕੀਐੱਫ (Kiev) ਦੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਕੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬਾਜ਼ਨਤੀਨੀ ਪਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਸਟੇਪਲ (Staple) ਸਿੱਕਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ-ਚਾਲੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਛੋਟਾ ਸਿੱਕਾ ਕੋਪੀਕ (Kopeck) ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਅੱਧਾ ਡੈਂਗੀ (Dengi) ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਡੈਂਗੀ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਰੁਤਬਾ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰੂਸ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਉਕਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਧਣ ਨਾਲ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਈਵਾਨ ਚੌਥੇ (Ivan IV 1547-84) ਨੇ ਡੈਂਗੀ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਰੂਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ (Tsar and grand Prince of all Russia) ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਕਰਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਕੀਤਾ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਅਤੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਲਗਾ-ਤਾਰ ਮੁਦਰਿਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਰਹੀ। ਪੀਟਰ ਮਹਾਨ (Peter the great, 1689-1725) ਨੇ ਕਰੰਸੀ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1701 ਤੋਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਨਿਯਮ ਪੂਰਵਕ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੂਬਲ (Roubles), ਬਿਲਨ (billon) ਦੇ ਕੋਪੀਕ

ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਿੱਕੇ (fractions) ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗੇ। ਕੈਥਰੀਨ ਦੂਜੇ (Catherine II 1762-96) ਅਧੀਨ ਵੱਡੇ ਸਾਇਜ਼ ਵਿਚ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਰੂਬਲ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੰਜ-ਕੋਪੀਕ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਆਮ ਬਣਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰੂਸੀ ਸਿੱਕਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਰਵਾਇਤੀ ਢੰਗ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਰੂਬਲ 100 ਕੋਪੀਕਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਦਰਿਕ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਬਣਨ ਲਗੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਟ ਮਿਕਦਾਰ ਸੀ। ਸੋਨੇ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਤਾਂ ਇਸ ਸਿੱਕੇ ਵਿਚ ਨਾਮਾਤਰ ਹੀ ਸੀ। ਛਾਪਿਆਂ ਵਿਚ ਹਥੌੜਾ, ਦਾਤਰੀ ਅਤੇ ਤਾਰੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੂਸੀ ਉਕਾਬ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਅੰਕਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਚੀਨ-ਚੀਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਂਸੀ ਧਾਤ ਦੇ ਛੋਟੇ ਬੇਲ-ਚਿਆਂ (spades) ਅਤੇ ਚਾਕੂਆਂ (tao) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਬੇਲਚੇ, ਬਿਲਹੁੱਕਾਂ (bill hooks) ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵਸਤ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚਾਕੂਆਂ (tao) ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਲਗਭਗ 6 ਇੰਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸਦਾ ਮੁਲ ਅਤੇ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੇਲਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂ ਮੁਦਰਾ (pu-money) ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਮੁਦਰਾ ਪੰਜਵੀਂ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਤਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਗੋਲ ਸਿੱਕਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੋਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਲਗਭਗ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾ ਹਵਾਂਗ ਤੀ (Shah Huang Ti 221-210 ਈ. ਪੂ.) ਨੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਿੱਕੇ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਅਧੇ ਔਂਸ ਦਾ ਗੋਲ ਸਿੱਕਾ ਪਾਨ ਲਿਆਂਗ (Pan-liang) ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜੋ ਹਾਨ ਵੰਸ਼ (Han dynasty) ਨੇ ਜਾਰੀ ਰਖੇ। ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਸਿੱਕਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖੋਟਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ 118 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੂ ਤੀ (Wu Ti) ਨੇ ਪੰਜ-ਚੂ-ਪੀਸ (Five-chu-piece) ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੱਕਾ ਅਗਲੀਆਂ ਅੱਠ ਸਦੀਆਂ ਤੀਕ ਸਾਰੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਤਾਂ ਵੰਸ਼ (Tang Dynasty) ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪੰਜ-ਚੂ-ਪੀਸ ਸਿੱਕਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਾਉ ਸੂ (Kao-tsu) ਨੇ 618 ਈ. ਵਿਚ ਕਾਈ-ਯੂਆਨ (Kai-yuan) ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਦੱਖਣੀ ਸੁੰ ਵੰਸ਼ (Southern Sung Dynasty 1127-1279 ਈ.) ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸੇ ਤਾਰੀਖ ਅਤੇ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ (regnal) ਦਾ ਸਾਲ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ।

ਮਿੰਗ ਵੰਸ਼ (Ming Dynasty 1368-1644) ਨੇ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸੇ ਉੱਤੇ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੰਗ ਵੰਸ਼ (Ching dynasty 1644-1912) ਨੇ ਕੀਤਾ। ਸਪੇਨੀ ਨਵ-ਆਬਾਦੀ ਅਤੇ ਮੈਕਸੀਕੋ ਦੇ ਡਾਲਰ, ਚੀਨ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਥੇ ਵੀ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਡਾਲਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਗਣਤੰਤਰ ਚੀਨ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਮੂਸਾ (ਤੈਵਾਨ) ਵਿਚ ਯੂਆਨ (Yuan, dollar) ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੂਆਨ 10 ਚਿਆਓ (chiao) ਅਤੇ ਚਿਆਓ 10 ਫੈਨ (fen) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1955 ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਯੂਆਨ (10,000 ਪੁਰਾਣੇ ਯੂਆਨ) ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਜਾਪਾਨ-ਜਾਪਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਕਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ

ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਚੀਨ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸੋਨੇ ਦਾ ਚੌਕੋਰ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1868 ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਟਕਸਾਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਯਮ-ਪੂਰਵਕ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੈਨ (Yen) ਨੂੰ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਥੇ 1, 5, 10, 50 ਅਤੇ 100 ਯੈਨ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ 100, 500, 1000, 5000, ਅਤੇ 10000 ਯੈਨ ਦੇ ਬੈਂਕ ਆਫ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਨੋਟ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ।

ਕੋਰੀਆ-ਕੋਰੀਆ ਵਿਚ ਮੁਦਰਿਕ ਇਕਾਈ ਵਨ (Won) ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਵਨ 100 ਜੂਨ (Jun) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਦੱਖਣੀ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਵੀਤਨਾਮ-ਦੱਖਣੀ ਵੀਤਨਾਮ ਵਿਚ ਮੁਦਰਿਕ ਦੀ ਇਕਾਈ ਪਿਆਸਟਰ (Piastre V N) ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਵੀਤਨਾਮ ਵਿਚ ਮੁਦਰਿਕ ਇਕਾਈ ਡਾਂਗ (Dong) ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 100 ਸੂ (Sau) ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। 1, 2, 5 ਸੂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ 1,2 ਅਤੇ 5 ਡਾਂਗ ਦੇ ਨੋਟ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ।

ਬਾਈਲੈਂਡ-ਬਾਈਲੈਂਡ ਵਿਚ ਮੁਦਰਿਕ ਇਕਾਈ ਦਾ ਨਾਂ ਬਾਹਟ (Baht) ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਟਿਕਲ (Tical) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਹਟ 100 ਸਟੰਗ (Satang) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਕਲ, ਤਾਂਬੇ, ਕਲੀ ਅਤੇ ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਹੀ ਕੇਵਲ 1 ਬਾਹਟ ਅਤੇ 50, 25, 10, 5 ਸਟੰਗ ਦੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1902 ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੰਸੀ ਨੋਟ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ 5, 10, 20, 100 ਬਾਹਟ, ਨੋਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ।

ਅਫ਼ਰੀਕਾ-ਉੱਤਰੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ, ਮਧ ਕਾਲ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸਿੱਕੇ ਰੋਮਨ, ਯੂਰਪੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਨਮੂਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉੱਤਰੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਦੀਨਾਰ (Dinar) ਅਤੇ ਦਰਹਮ (Dirham) ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਕਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ। ਇਥੋਪੀਆ ਵਿਚ ਬਾਜਨ-ਤੀਨੀ ਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅਰਬ ਦੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸਿੱਕਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਥੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਮੇਰੀਆ ਥਰੇਸਾ ਟਾਲਰ (Maria theresa thalers) ਨਾਮੀ ਸਿੱਕੇ ਬਹੁਤ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਨੇਲਿਕ ਦੂਜੇ (Menelik II-1889-1913) ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਥੇ ਡਾਲਰ ਨਾਂ ਦੀ ਕਰੰਸੀ ਦੀ ਇਕਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 100 ਸੈਂਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਕ ਡਾਲਰ ਵਿਚ 5.52 ਗ੍ਰੇਨ ਸੁੱਧ ਸੋਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਪੀਅਨ ਡਾਲਰ 1, 5, 10, 20, 50, 100 ਅਤੇ 500 ਦੇ ਨੋਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ 1,5,10 25 ਸੈਂਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ।

1949 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਬੀਆ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਕਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਇਦਰੀਸ ਪਹਿਲੇ (Idris 1) ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਥੇ ਦੀਨਾਰ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 105 ਦਰਹਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲਾਈਬੇਰੀਆ (Liberia) ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਇਕ ਸਦੀ ਤਾਂਬੇ ਜਾਂ ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ

ਚਲਦੇ ਰਹੇ। 3 ਨਵੰਬਰ, 1942 ਤੋਂ ਇਥੇ ਸਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦੀ ਕਰੰਸੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਸਰਕਾਰੀ ਲੇਖਾ ਡਾਲਰ ਅਤੇ ਸੈਂਟਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਈਬੇਰੀਆ ਵਿਚ, (ਯੂ. ਐਸ.) ਇਕ ਡਾਲਰ, 50, 25, 10 ਅਤੇ 5 ਸੈਂਟ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਚਾਂਦੀ ਵਿਚ ਅਤੇ 2 ਅਤੇ 1 ਸੈਂਟ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਧਾਤ (alloy) ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਅੰਗੋਲਾ ਵਿਚ ਸੰਨ 1914 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਬਣਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1887 ਵਿਚ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਗਣਤੰਤਰ ਕਾਂਗੋ (Republic of Congo) ਵਿਚ ਮੁਦਰਿਕ ਇਕਾਈ ਸੀ. ਐਫ. ਏ. ਫ਼ਰੈਂਕ (C. F. A. Franc) ਅਤੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਗਣਤੰਤਰ ਕਾਂਗੋ (Democratic Republic of Congo) ਵਿਚ ਕਾਂਗੋ ਫ਼ਰੈਂਕ (Congo franc) ਮੁਦਰਿਕ ਇਕਾਈ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦਸ਼ਮਲਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਪਣਾ ਲਈ ਹੈ।

ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ-ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਸਿੱਕਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਿੱਕਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਿਕਾਸ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1813 ਵਿਚ ਇਥੇ ਹੋਲੀ ਡਾਲਰ (holey dollar) ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਮੋਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਜ ਸ਼ਲਿੰਗਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1850 ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਏ। ਕੁਝ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਵਰਿਨ ਵੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਟਕਸਾਲ ਤੰ ਚਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਥੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਅਨ ਡਾਲਰ (\$ A) ਨੋਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ-ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕੀ ਕਲੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸ਼ਲਿੰਗ, ਛੇ-ਪੈਂਸ, ਤਿੰਨ-ਪੈਂਸ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜੋ 1652 ਤੋਂ 1682 ਤਕ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਨ 1688 ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਟਕਸਾਲ ਨੇ ਟਿਨ ਦੇ ਫ਼ਾਰਦਿੰਗਜ਼ (Tin farthings) ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਜੇਮਜ਼ ਦੂਜੇ ਦੀ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਏ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ। ਸੰਨ 1794 ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਨੇ ਡਾਲਰ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਦਸ਼ਮਲਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਡਾਲਰ 100 ਸੈਂਟਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1851-1900 ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਂਸੀ ਦਾ ਦੋ ਸੈਂਟ ਦਾ, ਨਿਕਲ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਤਿੰਨ ਸੈਂਟ ਦਾ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਵੀਹ ਸੈਂਟ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਵਪਾਰਕ ਡਾਲਰ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਚਾਰ ਡਾਲਰ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਪਰ ਇਹ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਸੰਨ 1935 ਵਿਚ ਸਿੱਕਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਥੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਡਾਲਰ ਕਾਗਜ਼ੀ ਨੋਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ-ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਪੇਨੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ, ਮੈਕਸੀਕੋ ਸਿਟੀ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 1535 ਵਿਚ, ਪੋਟੋਸੀ (Potosi) ਤੋਂ 1972 ਵਿਚ, ਲੀਮਾ ਤੋਂ (Lima) ਲਗਭਗ 1568 ਵਿਚ, ਗੁਆਤੇਮਾਲਾ (Guatemala) ਤੋਂ 1733 ਵਿਚ, ਬੋਗੋਟਾ (Bogota) ਤੋਂ 1765 ਵਿਚ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਛੋਟੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੱਠ ਰੀਲਾਂ (reals) ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਿੱਕੇ ਗੋਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਅਣਘੜ ਟਿੱਕੀਆਂ (Rough Planchets) ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬਜ਼ (Cobs) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਡਾਲਰ ਅਤੇ ਅੱਠ ਐਸਕੂਡੋ ਦੇ ਸਿੱਕੇ (Pieces of eight escudos; (16 ਡਾਲਰ) ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ।

ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਵਿਚ ਪੁਰਤਗੇਜ਼ੀਆਂ ਨੇ 1695 ਤੋਂ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ (Joes) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 15 ਮਈ, 1970 ਨੂੰ ਕਰੂਜ਼ੇਰੋ (Cruzeiro), ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਦੀ ਮੁਦਰਿਕ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਅਪਨਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਕਰੂਜ਼ੇਰੋ 100 ਸੈਂਟਾਵੋਸ (Centavos) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਪੈਰਾਗਵਾ (Paraguay) ਨੇ ਵੀ ਬੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। 5 ਅਕਤੂਬਰ, 1943 ਨੂੰ ਗੁਆਰਾਨੀ (Gwarani) ਮੁਦਰਿਕ ਇਕਾਈ ਅਪਨਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ 100 ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੈਸਿਆਂ, (Old Papar pesos) ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੋਲੰਬੀਆ (Colombia) ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਟਕਸਾਲਾਂ ਉੱਠਤ ਹੋਈਆਂ। ਇਥੇ 1, 5, 10, 20, 50, 100 ਅਤੇ 500 ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਚਲਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਚੈਂਬ ਐਨ. 10:143; ਕੋਲ. ਐਨ. 14:317; ਐਨ. ਥਿ. 16:781

ਸਿੰਕੇਲ, ਕਾਰਲ ਫਰੈਡਰਿਕ (Schinkel, Karl Friedrich; 1781-1841) : ਇਹ ਇਕ ਜਰਮਨ ਚਿਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸਾਰੀ-ਮਾਹਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 13 ਮਾਰਚ, 1781 ਨੂੰ ਨੌਇਰੂਪੀਨ (Neuruppin), ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ ਬਰਲਿਨ ਅਤੇ ਰੋਮ ਵਿਚ ਉਸਾਰੀ-ਕਲਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਸਨੇ 1798 ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਉਸਾਰੀ-ਕਲਾ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਛੋਟ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸੰਨ 1816 ਤਕ ਇਹ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਰੋਮਾਂਚਿਕ-ਭੂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਬਰਲਿਨ ਵਿਚ ਨਿਉ ਵਾਚੇ (Neue Wache) ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਸਨੇ ਬਰਲਿਨ ਅਤੇ ਪੌਟਸਡੈਮ (Potsdam) ਵਿਚ ਕਈ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ।

ਬਰਲਿਨ ਦਾ 'ਰਾਇਲ ਥੀਏਟਰ' (Royal Theater) ਪੁਰਾਣਾ, ਅਜਾਇਬ-ਘਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸ ਕਾਰਲ ਪੈਲੇਸ (Prinz Karl Palace) ਆਦਿ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਇਸੇ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਬਰਲਿਨ ਵਿਚ 9 ਅਕਤੂਬਰ, 1841 ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਐਮ. 24:373

ਸ਼ਿਕੋਹਾਬਾਦ (Shikohabad) : ਇਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੇਨਪੁਰੀ (Mainpuri) ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਮੁਖ ਸੜਕ ਦੀ ਆਗਰਾ ਬ੍ਰਾਂਚ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਪੜੀ (Rapri) ਤੋਂ ਆਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਸਬਾ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਮੁਹੰਮਦਾਬਾਦ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੇ ਸਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਿਕੋਹਾਬਾਦ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਇਥੇ ਕਬਜ਼ਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਇਥੇ ਜਾਟ, ਰੌਹਲ, ਹਿੰਮਤਬਾਦਰ ਅਤੇ ਅੱਵਧੀ (Oudh) ਆਦਿ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1801 ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸਬੇ ਦੇ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਫੌਜੀ ਛਾਉਣੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਥੇ ਕਪੜੇ ਦਾ ਉਦਯੋਗ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—31447 (1971)

27° 6' ਉ. ਵਿਥ.; 78° 57' ਪੂ. ਲੰਬ,

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22

ਸ਼ਿਖੰਡੀ : ਇਹ ਰਾਜਾ ਦਰੋਪਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਲੜਕੀ 'ਸ਼ਿਖੰਡੀ' ਸੀ। ਰਵਾਇਤ

ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਵਿਚਿਤ੍ਰਵੀਰਯ ਲਈ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪਰਸੂਰਾਮ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਜਾਂ ਸਥੂਲਾ-ਕਰਣ ਨਾਂ ਦੇ ਯਕਸ਼ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਇਹ ਰਾਜਾ ਦਰੋਪਦ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮਿਆ। ਇਸਦਾ ਵਰਣਨ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੌਰਵਾਂ ਵਲੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਿਆ। ਕੁਰਖੇਤਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਭੀਸ਼ਮ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਆਇਆ ਤਦ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖਲੋਤਾ। ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਜਾਣ ਕੇ ਵਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਪਰੋ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਤੀਰ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਸੀ ਉਹ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਨੇ ਹੀ ਚਲਾਇਆ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੇਂ ਦਿਨ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਮਹਾਭਾਰਤ; ਮ. ਕੇ; ਡਿ. ਹਿੰ. ਮਾਈ. ਡਾਉਸਨ ; ਹਿੰ. ਵਿ. 11

ਸਿੱਖ ਧਰਮ : ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ—ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਨਾਭਾ) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਦਾ ਅਰਥ-ਭਾਵ ਹੈ "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਗਾਮੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।" "ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਜੋ ਸਿਖੁ ਅਖਾਏ—ਜੋ ਸਾਸਿ ਗਿਰਾਸਿ ਧਿਆਏ ਮੇਰਾ ਹਰਿ ਹਰਿ ਸੋ ਗੁਰਸਿਖੁ ਗੁਰੂ ਮਨਿ ਭਾਵੈ" (ਵਾਰ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੪) "ਆਪੁ ਛਡਿ ਸਦਾ ਰਹੈ ਪਰਣੈ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਜਾਣੈ ਕੋਏ" (ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੩ ਅਨੰਦੁ), ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਸਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਦਸ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਉ 'ਸਿੱਖ ਧਰਮ' ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ—ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਨ 1469 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਨ 1539 ਈ. ਤਕ ਹੈ, ਜਨ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭ੍ਰਮਾਂ-ਵਹਿਮਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣਿਕ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਾਲਪਨਿਕ ਦੇਵਤਾਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਾਧੂ ਜਿਹੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਝਗੜੇ ਛੇੜ ਕੇ ਪਰਸਪਰ ਗੁੱਥਮ ਗੁੱਥਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ "ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ" ਬਣਨ ਲਈ ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਜਗਤ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਪੂਰਬ, ਪੱਛਮ, ਉੱਤਰ ਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਲਈ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਹਰਿਦਵਾਰ (ਗੰਗਾ), ਬਨਾਰਸ ਆਦਿ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਲੰਘ ਮੱਕੇ ਤੇ ਮਦੀਨੇ ਵੀ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਪਾਇਆ। ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਵੱਲ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਚਲਾਕੇ ਇਕ ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਗਤ ਦੀ ਰੀਤ ਚਲਾਈ, ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਰਾਵੀ) ਥਾਪਿਆ। ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਖੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ' ਲਿਖਵਾਈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਗਤ ਦੀ

ਰਸਮ ਹੋਰ ਪਕੇਰੀ ਕੀਤੀ। ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਾਈ ਮੰਜੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਫੈਲਾਇਆ। ਫੇਰ ਚੌਥੇ ਤੇ ਪੰਜਵੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪੱਕੇ ਕੇਂਦਰ ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੱਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਵਜੋਂ ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ। ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਨੇਕ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਬਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਕ੍ਰੋਧ ਵਧਿਆ ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਧੂ ਜਿਹਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਚੁੰਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਧੇਰੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ ਇਸ ਪਾਸੇ ਝੁਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਤਸੱਦਦ ਉੱਤੇ ਉਤਰੀ ਦੇਖ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ, ਗੁਰੂ ਸਰ ਮਹਿਰਾਜ (ਮਾਲਵਾ) ਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਜਲੰਧਰ) ਦੇ ਸਥਾਨ ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਚਾਰ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਕਰਨੇ ਪਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅੰਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਲੰਘ ਰੋਪੜ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਸੌ ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਬੀਰ ਰਸ ਨੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਚਰਣਾਮ੍ਰਿਤ ਅਰਥਾਤ ਚਰਣ-ਪਾਹੁਲ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ, ਜਾਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਤਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ, ਅੱਠਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕੀਰਤ-ਪੁਰ ਰਹਿ ਕੇ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤ-ਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਚੱਕ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਆਬਾਦ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਕੇਂਦਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਥਾਪਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਤੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਤੇ, ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਨਗਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਥੇ ਹੀ ਤਖ਼ਤ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਦੇ ਸਥਾਨ ਪਰ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬੀਰ ਰੱਸ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਸੰਨ 1699 ਈ. ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਨੇਕ ਧਰਮ-ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਅਦੁਤੀ ਵੀਰਤਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਰਬੰਸ ਦਾਨੀ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਜਦ ਆਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡ ਇਲਾਕਾ ਜੰਗਲ (ਮਾਲਵਾ) ਰਾਜਸਥਾਨ ਆਦਿ ਥੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਨ 1708 ਵਿਚ ਨੰਦੇੜ (ਦੱਖਣ) ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਆਪਜੀ ਨੇ ਅੰਤ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆਇਆ ਜਾਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ-ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਕੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਗੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਜ ਲੀਲਾ-ਭੂਮੀ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ (ਆਨੰਦਪੁਰ) ਤੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ) ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਅਬਿਚਲ ਨਗਰ ਹਜੂਰ ਸਾਹਿਬ (ਨੰਦੇੜ-ਦੱਖਣ) ਨਾਮਕ ਚਾਰੇ ਕੇਂਦਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ

(ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਈ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਸੰਗਤ-ਪੰਗਤ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਇਕ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁ-ਸਾਰ ਨਿੱਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਗਦੇ ਤੇ ਸੋਚ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਿਗ ਹੋ ਕੇ ਧਰਮਸਾਲ (ਗੁਰਦੁਆਰੇ) ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਸਹਿਤ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ :—

(1) ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਪਿੱਛਲ ਰਾਤੀਂ ਉਠਿ ਬਹਿੰਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੈ ਸਰਿ ਨਾਵੰਦੇ,
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਹੁਇ ਇਕ ਮਨਿ ਗੁਰ ਜਾਪੁ ਜਪੰਦੇ !
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਚਲਿ ਜਾਇ ਜੁੜੰਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਿਤਿ ਗਾਇ ਸੁਣੰਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਮਨਿ ਮੇਲੀ ਕਰਿ ਮੇਲਿ ਮਿਲੰਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਭਾਇ ਭਗਤਿ ਗੁਰਪੁਰਬ ਕਰੰਦੇ।
ਗੁਰੂ ਸੇਵਾ ਫਲੁ ਸੁਫਲੁ ਫਲੰਦੇ ॥ ੨ ॥ (ਵਾਰ ੧੨)

(2) ਮੁਥੈ ਟਿੱਕਾ ਲਾਲੁ ਨੀਸਾਣੁ ਸੁਹਾਇਆ।

ਪੈਰੀ ਪੈ ਗੁਰਸਿੱਖ ਪੈਰੀ ਪਾਇਆ ॥ ੫ ॥ ਵਾਰ ੨੦ ॥

ਦੁੱਧ ਚਿੱਟੇ ਵਸਤੂ ਤੇ ਸੀਸ ਉੱਤੇ ਚਿੱਟੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਸਤਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਮ ਪਹਿਰਾਵਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਵੀ ਸਾਦਾ ਪਹਿ-ਰਾਵਾ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਗੱਟੇ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਰਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹੋ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਅੱਧ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਧਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰ-ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਦੁੱਹ ਭਰਿਆ ਵਰਤਾਉ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਬੀਰ ਰਸ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਸਨੱਧਥ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਪੰਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਚਰਣ ਪਾਹੁਲ ਲੈਣ ਲੱਗੇ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਪਾਹੀਆਨਾਂ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਿੰਘ (ਖਾਲਸਾ) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਰਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜ ਕਕਾਰ-ਕੰਘਾ, ਕੱਛ, ਕੜਾ, ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਤੇ ਕੇਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਸਫ਼ੈਦ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੀ ਥਾਂ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਫੌਜੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨੇ ਲੈ ਲਈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ (ਦੂਜੇ) ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕਤਾਲਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਗਟਿਓ ਦਸਵਾਂ ਅਵਤਾਰਾ।
ਨਿੱਜ ਪੰਥ ਚਲਾਇਓ ਖਾਲਸਾ ਧਰਿ ਤੇਜ ਕਰਾਰਾ।
ਸਿਰ ਕੇਸ ਧਾਰਿ ਕਰ ਖੜਗ ਕੋ ਸਭ ਦੁਸਟ ਪਛਾਰਾ।
ਸਚ ਫਤੇ ਬੁਲਾਈ ਗੁਰੂ ਕੀ ਜੀਤਿਓ ਰਣ ਭਾਰਾ।
ਯੋਂ ਉਪਜੇ ਸਿੰਘ ਭੁਜੰਗੀਏ ਨੀਲੰਬਰ ਧਾਰਾ।
ਤਿਨ ਆਗੇ ਕੋਇ ਨਾ ਨਹਿਰਿਓ ਭਾਗੇ ਸਿਰਦਾਰਾ।
ਤਹ ਰਾਜੇ ਸ਼ਾਹ ਅਮੀਰੜੇ ਹੋਏ ਸਭ ਛਾਰਾ ॥ ੧੫ ॥

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਪੁਰਖੀ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਤਾਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੰਨ 1708 ਵਿਚ ਜਦ ਉਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਤਾਂ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤੇ ਹੋਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲੇ ਨਜਿੱਠੇ ਜਾਣ

ਲਗ ਪਏ। ਫੇਰ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਨੰਦੇੜ ਤੋਂ ਚਲਕੇ ਸੰਨ 1708 ਤੋਂ 1715 ਤਕ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਜੱਥੇਦਾਰੀ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੁਸ਼ਟ ਦੋਖੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸੰਨ 1716 ਤੋਂ 1746 ਈ. ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਮੁਗਲੋਈ ਉਧੜਦੁਮੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੰਘ ਫੇਰ ਉੱਠੇ ਤੇ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਾਈਏਂ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸੇ ਵਲੋਂ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸੰਨ 1746 ਤੋਂ 1756 ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਨਾਲ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਟੱਕਰ ਲਈ ਤੇ ਫੇਰ 1762 ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1764 ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਜਮਨਾ ਤਕ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਦਬ ਦਬਾ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਰੁਅਬਦਾਬ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਨ 1799 ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸੰਨ 1849 ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਜੋ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦਰਾ ਬੈਬਰ ਤਕ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਿਕ ਲਹਿਰਾਂ—ਸੰਨ 1849 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਫੁਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੰਮੂ ਦੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਹੱਥੋਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਏਥੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਆਉਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਡਿੱਗਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ ਪੰਥਕ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਸੰਨ 1850 ਤੋਂ 1860 ਤਕ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੇ, ਜੋ ਕਿ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਚੁੰਕਿ ਸ਼ਾਂਤ-ਮਈ ਢੰਗ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਤੋੜ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਕਿ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਰਾਈਆਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਫੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਬੀਰ ਰਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਕ ਸਿੱਧਾ ਚੈਲਿੰਜ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਨਜ਼ਲਾ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਅਜਿਹਾ ਝੜਿਆ ਕਿ ਸੰਨ 1872 ਵਿਚ ਬੁੱਚੜਬੱਧ ਦੇ ਬਹਾਨੇ 68 ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਾਨੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲਹਿਰ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ 49 ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਏ ਗਏ ਅਤੇ 30 ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਘਟਣ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਸੰਨ 1873 ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸੰਨ 1873 ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰਨ 1879 ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਸੰਨ 1880 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ। ਸੰਨ 1883 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਸੰਸਥਾ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਫੇਰ ਪਰਸਪਰ ਦੁਫੇੜ ਪੈਣ ਤੇ ਸੰਨ 1885 ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ

ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਈ ਵੇਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੌੜ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਖਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕੰਮ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਮੋਢੀਆਂ ਸ੍ਰ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜੀਆ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਪਿਛੋੜੇ ਦੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ ਦੇ ਸੰਨ 1890 ਤੋਂ 1900 ਤਕ ਲਗਾਤਾਰ ਜਤਨਾਂ ਕਾਰਨ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸੰਨ 1901 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰਬ ਸੁੰਮਣੀ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਪਰ ਇਹ ਦੀਵਾਨ ਵੀ ਸਰਬ ਸਿਰੋਮਣੀ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸ੍ਰ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠਾ, ਸ੍ਰ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਰਈਸਾਂ (ਚੀਫਸ) ਜਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਲੋਂ, ਬਗਾਵਤ ਹੋਣ ਤੇ ਸੰਨ 1905 ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਪੰਚ ਖੰਡ (ਭਸੋੜ) ਦੇ ਸਥਾਨ ਪਰ ਪੰਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਫੇਰ ਸੈਂਟਰਲ ਮਾਝਾ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਗੜਗੱਜ ਅਕਾਲੀ ਦੀਵਾਨ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦਾ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1920 ਤੋਂ 1925 ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅਥਵਾ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ।

ਫੇਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸੁੰਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਰਬ-ਹਿੰਦ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਫੇਰ ਸੰਨ 1947 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਹੋਣ ਸਾਰ ਫਿਰਕੂ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਝਗੜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਲਈ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਲਈ ਸੰਨ 1950 ਤੋਂ 1965 ਤਕ ਲਗਾ-ਤਾਰ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅਖੀਰ 1 ਨਵੰਬਰ 1966 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦਾ ਪੁਨਰ ਗਠਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਰਬ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਲਗਭਗ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਸਪਰ ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਕ ਮੱਤਭੇਦਾਂ ਕਾਰਨ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਵਖੋ ਵੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਇਕ ਆਰਥਿਕ ਉਲਝਣਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ, ਮੀਣੇ, ਮਸੰਦ, ਧੀਰਮੱਲੀਏ, ਰਾਮਰਾਈਏ, ਬੰਦਈ, ਨਿਹੰਗ, ਨਿਰਮਲੇ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ, ਰਾਧਾ ਸਵਾਮੀ, ਸੁਥਰੇ ਸ਼ਾਹੀ, ਗੰਗੂ ਸ਼ਾਹੀ ਆਦਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਨੌਂ ਗੁਰੂਆਂ ਤਕ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਫੇਰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਕੇ ਰੋੜਾ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅਥਵਾ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1934 ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਆਗੂ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੜਾ ਜਤਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੇਂਦਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਰਬ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਾਨਫ਼੍ਰੰਸ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਇਕ ਉਚੇਚਾ ਸਮਾਗਮ ਬੁਲਾਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਤੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਬਹਿਸ ਮੁਬਾਰਜੇ ਹੋਣ ਤੇ ਗੁਰਮਤੇ ਸੋਧਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੰਥਕ ਏਕਤਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਯਤਨ ਨਿਸਫਲ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਦਿਲੀ ਵਖੇਵਿਆਂ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵੇਰ ਕੁਝ ਝਗੜੇ ਚਲਦੇ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਿਟਦੇ ਰਹੇ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਭਵਿੱਖ-ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੇ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਖੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਬ ਸਾਂਝ ਨੂੰ

ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਸਦੀ ਬਾਅਦ ਹੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਾਂਗੂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਫਿਰਕੂ ਗੁੱਟ ਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਲੀ ਅਸੂਲ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਜਾਂ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਭੁਲਾਏ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ ਤੇ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਘਟਣ ਤੇ ਉਹੋ ਥਾਂ ਫਿਰਕੂ ਗੁੱਟ-ਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਰਹੁਰੀਤਾਂ ਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵੀ ਬਦਲਣ ਲਗ ਪਏ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੱਗ ਅਥਵਾ ਦਸਤਾਰ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ, ਨੀਲੀ ਪੱਗ, ਕਾਲੀ ਪੱਗ, ਗੋਰੂ ਪੱਗ, ਲਾਲ ਪੱਗ, ਸਿਧੀ ਪੱਗ, ਟੇਢੀ ਪੱਗ ਆਦਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਗਾਂ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵੀ ਸਿਧੇ ਸਾਢੇ ਕੁੜਤੇ, ਪਾਜਾਮੇ, ਸਲਵਾਰ ਤੇ ਸਿਰਾਂ ਉਤੇ ਜੂੜੇ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਫੈਸ਼ਨਦਾਰ ਕੁੜਤੇ, ਪਾਜਾਮੇ, ਸਲਵਾਰ, ਜਾਨਕੀ ਜੂੜੇ, ਲਮਕਵੀਆਂ ਗੁੱਤਾਂ, ਕੰਨ ਤੇ ਨੱਕ ਪਾੜ ਕੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਗੱਟਿਆਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਦਾ ਕੋਈ ਫਰਕ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਉਨਤੀ ਵਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗਿਰਾਵਟ ਵਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਧ ਰਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਸ ਬਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਵਧੇ ਫੁਲੇਗਾ। —ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ 'ਅਸ਼ੋਕ'

ਹ ਪੁ.—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ); ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਭਾਈ ਬਾਲਾ); ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪੁਰਾਤਨ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ); ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ); ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ); ਵਾਰਾਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ); ਕਥਿੱਤ ਸਵੱਯੋ (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ); ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ (ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ); ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ (ਕਵੀ ਸੋਹਨ); ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ (ਕਵੀ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ); ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ (ਭਾਈ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ); ਗੁਰੂ ਰਤਨ ਮਾਲਾ ਸੌ ਸਾਖੀ (ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ); ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ (ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਮਾਨ); ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ (ਕੋਸਰ ਸਿੰਘ, ਛਿਬੇਰ); ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਬਾਵਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ, ਭੱਲਾ); ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਬਾਵਾ ਤੋਲਾ ਸਿੰਘ, ਭੱਲਾ); ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਭਾਈ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ, ਧੰਨੋਆਣੀਆਂ); ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ (ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ); ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ); ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸ੍ਰ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ); ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ); ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ (ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ); ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਪਟਨਾ); ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਨਾਭਾ); ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ (ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ); ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ (ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ); ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼); ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1978; ਅਕਾਲੀ ਪਤ੍ਰਕਾ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੀਤ, ਪੰਥ ਸੇਵਕ, ਖਾਲਸਾ ਸੇਵਕ; ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ ਸਤਿਜੁਗ, ਰਸਾਲਾ, ਫੁਲਵਾੜੀ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹ-ਪੜ੍ਹਕਾਵਾਂ

ਸਿੱਖ ਲੀਗ (ਸੈਂਟਰਲ) : ਇਹ ਲੀਗ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾ ਸਭਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ 27 ਦਸੰਬਰ 1919 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਕੇ 1873 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1879 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ, 1883 ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1885 ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ, 1902 ਵਿਚ ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1905 ਵਿਚ ਪੰਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਪੰਚ ਖੰਡ, ਭਸੌੜ (ਪਟਿਆਲਾ), ਸੈਂਟਰਲ ਮਾਝਾ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਕੀਰਤਨ ਗੜ੍ਹ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਅਤੇ ਗੜਗੱਜ ਅਕਾਲੀ ਦੀਵਾਨ ਤਰਨਤਾਰਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਆਵਾਜ਼

ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦਾ ਬਣਨਾ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਣ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਗੱਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਲੀਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੀਯਤ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਇ ਬਹਾਦੁਰ ਸਰਦਾਰ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਸ੍ਰ: ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਐਡੀਟਰ ਉਰਦੂ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ ਲਾਇਲ ਗਜ਼ਟ (ਲਾਹੌਰ), ਸ੍ਰ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭਾਗੋਵਾਲੀਆ, ਸ੍ਰ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜੋ ਨਰਮ ਧੜੇ ਦੇ ਸਿਰ ਕੱਢ ਆਗੂ ਸਨ, ਇਸ ਲੀਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਯੋਗ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਉਲੀਕਣ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ।

1920 ਵਿਚ ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਦੋ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਸਮਾਗਮ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈਆਂ। 20 ਅਕਤੂਬਰ, 1920 ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੇਤਾ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸੈਫੁੱਦੀਨ ਕਿਚਲੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹੀ ਬੋਲੇ ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਸੈਫੁੱਦੀਨ ਕਿਚਲੂ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਹੋਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਸ ਖਿਆਲੀ ਵਖੇਵੇਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿਵਿਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਤਨੋ ਮਨੋ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ।

ਫੇਰ ਅਗਲੇ ਸਾਲ 22 ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ 1921 ਈ. ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਨੇਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਸਵਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦਾ ਅਗਲਾ ਸਮਾਗਮ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਖੇ ਅਕਤੂਬਰ, 1921 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਨੇਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਗੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਮੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ, ਜੋ ਨਵੰਬਰ, 1920 ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

1925 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਲਗਾਤਾਰ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਸਦਕਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਬਣ ਕੇ ਪਬਲਿਕ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸੰਨ 1926 ਵਿਚ ਉਸ ਐਕਟ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਾਰੇ ਇਤਿ-ਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੰਥਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਐਕਟ ਉਪਰ ਅਮਲੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦਾ ਵਕਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਘਟਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੇਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਘੋਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਵਲੋਂ ਵੀ, ਗੁਰਸਿਖੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਕੇ ਇਸ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1921 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਇਜਲਾਸ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ 8-9 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1931 ਨੂੰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਇਜਲਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਸ. ਬ. ਸ. ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ,

ਗਿਆਨੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰ. ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਚਮਕ ਆਦਿ ਅਤੇ ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵਲੋਂ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ, ਰਾਜਾ ਸਰ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਪੰਡਿਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ, ਮੌਲਾਨਾ ਅੱਬੁਲ ਕਲਾਮ ਆਜ਼ਾਦ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸਰੋਜਨੀ ਨੈਡੋ, ਖਾਨ ਅਬਦੁਲ ਗੱਫ਼ਾਰ ਖਾਨ, ਡਾਕਟਰ ਸੈਫ਼ੁਦੀਨ ਕਿਚਲੂ, ਮਿਸਟਰ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ, ਸਰਦਾਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਆਦਿ ਉਘੇ ਆਗੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਇਜਲਾਸ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੂਸਰੇ ਇਜਲਾਸਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਜ਼ੀਟਰ ਫੀਸ ਭਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਜ਼ੀਟਰ ਦੀ ਫੀਸ ਇੱਕ ਰੁਪਿਆ, ਲੇਡੀ ਵਿਜ਼ੀਟਰ ਦੀ ਫੀਸ ਅੱਠ ਆਨੇ, ਸਪੈਸ਼ਲ ਵਿਜ਼ੀਟਰ ਦੀ ਫੀਸ ਪੰਜ ਰੁਪਏ, ਸੀਲੈਕਟਿਡ ਵਿਜ਼ੀਟਰ ਦੀ ਫੀਸ ਦਸ ਰੁਪਏ ਤੇ ਸਵਾਗਤ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਫੀਸ ਇੱਕ ਰੁਪਿਆ ਰੱਖੀ ਗਈ।

ਇਸ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਹੋਈ। ਸ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫ਼ਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜਲਾਲ ਉਸਮਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਸ. ਸੌਦਾਗਰ ਸਿੰਘ ਭੋਮਾ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 13 ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ, ਸ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫ਼ੇਰੂਮਾਨ, ਜਥੇਦਾਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਨਾਗੋਕੇ, ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਆਦਿ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਫੇਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਲਸੇ ਦੀ ਅਗਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਇਜਲਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਫੇਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦਾ ਇਹ ਜਲਸਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ, ਜੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਸਨ, ਅਚਾਨਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਣ ਸਾਰ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਮੁੱਢਲੇ ਸਵਾਗਤੀ ਭਾਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੁਰਜੋਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦਾ ਅਸਲ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਭੋਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਇਸ ਲੀਗ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਕਸਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ “ਬਹੁਤ ਖੂਬ, ਬਹੁਤ ਖੂਬ” ਕਹਿਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ:—

“ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ, ਇੰਡੀਅਨ ਨੇਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਜਮਾਇਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਸਦਾ ਹੀ ਇਕ ਜ਼ਮੀਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਦੋਂ ਤਕ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਫ਼ਿਰਕੇਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਸ ਅਸੂਲ ਮੂਜਬ ਇਹ ਇੰਡੀਅਨ ਨੇਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਸਦਾ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇੰਡੀਅਨ ਨੇਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ” (ਫੁਲਵਾੜੀ, ਲਾਹੌਰ, ਅਪ੍ਰੈਲ 1931, ਸਫ਼ੇ 401-02) ਫਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਂਦੀ ਰਾਜ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਕੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਤਾਰਾਂ ਮੰਗਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ : —

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਸਰਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ

ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਜਾਂ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਫ਼ਿਰਕੇ ਲਈ ਨਿਯਤ ਸੀਟਾਂ ਦੇ ਸਖਤ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ।

2. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਾਸਾਨੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਰਾਖੀ, ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਤੋਂ ਜਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਤੀਹ ਫੀ ਸਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

3. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਡਲੀ ਤੇ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

4. ਜੇ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀ ਬੁਨਿਆਦ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕਿ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰਕੇਦਾਰੀ ਤਵਾਜ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਨਵੇਂ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਚੋਣ ਹੋਵੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਫ਼ਿਰਕੇ ਲਈ ਵੀ ਸੀਟਾਂ ਰਾਖਵੀਆਂ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ।

5. ਜੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਵੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਦ ਤਕ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵਾਰ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਕਰੇ।

6. ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਹੋਵੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹੋਰਨਾ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋਵੇ।

7. ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੈਂਟਰਲ (ਮਰਕਜ਼ੀ) ਕਾਨੂੰਨ ਘੜਨੀਆਂ ਕੌਂਸਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਫੀ ਸਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

8. ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਡਲੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੱਖ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

9. ਜੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕੌਂਸਲ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

10. ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਸਦਾ ਹੀ ਖਾਸ ਸਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਯੂਰਪ ਦੇ ਜੰਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ।

11. ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਚੌਖੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਸੈਂਟਰਲ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

12. ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਨਿਯਤ ਅਖਤਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਅਖਤਿਆਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

13. ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਪਾਸ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਖਾਸ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਦੂਜੇ ਸੂਬੇ

14. ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨੀ ਹੀ ਵਾਧੂ ਪ੍ਰਤਿ-ਨਿਧਤਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਹੋਰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸਾਧਾਰਨ

15. ਸੂਬਕ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਨਵੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ।

16. ਜਿਸ ਥਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਸਚਿਤ ਗਿਣਤੀ ਮੰਗ ਕਰੇ ਉਥੇ ਸਰਕਾਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ।

17. ਰਾਜ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਜੋ ਜੋ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਬਗ਼ੈਰ ਨਾ ਬਦਲੇ ਜਾਣ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।

ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਇਹ ਮੰਗਾਂ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰਕੇਦਾਰੀ ਨੇ ਕਈ ਇਕ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਇਮ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੌਮੀ ਲੀਗਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਹਲ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਮੰਗ ਉਸ ਨਾਲ ਟਕਰਾਈ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਉਸ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ।

(ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 10 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1931 : 10-11)

ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਕੌਮੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਜਲਸਾ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਫੇਰ ਇਸ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ 16 ਅਕਤੂਬਰ, 1933 ਨੂੰ ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਇਹ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਵਰਾਜ ਮਿਲਣ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਹਿਲ ਤਰੀਕਾ ਕਮਯੂਨਲ ਅਵਾਰਡ (Communal Award) ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਸੰਨ 1933 ਤੋਂ 1945 ਤਕ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਤੇ ਸਿੱਖ ਨੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਇਜਲਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਕੁਝ ਮਤੇ ਪਾਸ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਇਸ ਲੀਗ ਦਾ ਕੋਈ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਫ਼ਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।

—ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ 'ਅਸ਼ੋਕ'

ਹ. ਪੁ.—ਸਪਤਾਹਿਕ ਪੰਥ ਸੇਵਕ, ਲਹੌਰ, 1919-21; ਸਪਤਾਹਿਕ ਸੋਜੀ ਅਖਬਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1931; ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1931; ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੌਮੀ ਦਰਦ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1927-31; ਮਾਸਿਕ ਪੱਤ੍ਰ ਫੁਲਵਾੜੀ, ਲਾਹੌਰ 1931; ਮਣਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ; ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤਰਨ ਤਾਰਨ; ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1937; ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸ. ਹਰਜੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ, 1978

ਸਿੱਖ-ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸ : ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਸਕੂਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੇ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਅਮਰੀਕਨ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਆਫ ਪਾਦਰੀ ਜੌਨ. ਸੀ. ਲਉਰੀ (John. C. Lowrie) ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਬੁਲਾਇਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇਗੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਕੋਈ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਈਸਾਈ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ 1852 ਈ. ਵਿਚ ਚਰਚ ਆਫ਼ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਵੀ ਇਕ ਪਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਇਕ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਨ। ਉਹ ਕਈ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫੁਸਲਾ ਕੇ ਈਸਾਈ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। 1853 ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਜਿਹੜਾ

ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਪਲਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਵੀ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭੱਤੇ ਵਿਚੋਂ ਈਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਹੋਰ ਵਧਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਵਧਣ ਲਗਾ। ਇਸ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਕਾਰਨ ਕਾਫੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਆਈ। ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਉਹ ਉਨਤੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਸਿੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਇਆ। 1890 ਈ. ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਨਲ ਡਬਲਯੂ. ਆਰ. ਐਮ. ਹਲਰਾਇਡ, ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਸਨ। ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਦੀਵਾਨ ਖਾਲਸਾ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਖਾਲਸਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ-ਕਾਰ ਇਹ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਸਿੱਖ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ 12 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1904 ਈ. ਨੂੰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬੁਲਾਈ ਗਈ। ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਨਾਭੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਟ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੈਲਾ ਕੇ ਕਾਲਜ ਲਈ ਦਾਨ ਮੰਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ 21 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਸ੍ਰ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਅਧੀਨ ਇਕ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਦਸੰਬਰ, 1907 ਈ. ਵਿਚ ਕਰਾਚੀ ਵਿਖੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮੁਸਲਮ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮਜੀਠੀਆ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ, ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ 9 ਜੂਨ, 1908 ਈ. ਨੂੰ ਮੁਖ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬੁਲਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਹੋਰ ਵਡੇਰੀ ਇਕਤਰਤਾ ਬੁਲਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿਤਰਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ. ਉਮਰਾਓ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ੍ਰ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫਰੀਦਕੋਟ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ, ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਇਕਤਰਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਕਈ ਉਦੇਸ਼ ਸਨ: (1) ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨਾ, (2) ਨਵੀਆਂ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ, (3) ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਬਨਾਉਣਾ, (4) ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨਾ, (5) ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ, (6) ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ।

ਇਸ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੈਸ਼ਨ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿਖੇ

18, 19 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1908 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਵਿਦਿਅਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵੇਂ ਕੱਢ ਕੇ ਭੇਜਣ। ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਯੋਗ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਫੇ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਮਤੇ ਗਾਹੀਂ ਇਹ ਵੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ 'ਇਨਜ਼ ਆਫ ਕੋਰਟ' ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਟੋਪੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਰੇਲ ਅਤੇ ਡਾਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਿਆ ਕਰਨ।

ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਕਰ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਬੜਾ ਨਿਗਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਮਾਇਕ ਤੰਗੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹ ਪੁ.—ਦੀ ਟ੍ਰੀਬਿਊਨ 17 ਦਸੰਬਰ, 1976

ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ (1845-46) : ਇਹ ਲੜਾਈ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚਾਲੇ 18 ਦਸੰਬਰ, 1845 ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ 10 ਫਰਵਰੀ, 1846 ਈ. ਨੂੰ ਖਤਮ ਹੋਈ। ਇਸ ਜੰਗ ਦੀਆਂ 5 ਲੜਾਈਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ :-

1. ਮੁਦਕੀ (18 ਦਸੰਬਰ, 1845), 2. ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਹਿਰ (21 ਦਸੰਬਰ, 1845), 3. ਬੱਦੋਵਾਲ (21 ਜਨਵਰੀ, 1846)
4. ਅਲੀਵਾਲ (28 ਜਨਵਰੀ, 1846) ਅਤੇ 5. ਸਭਰਾਉਂ (10 ਫਰਵਰੀ, 1846), ਇਹ ਜੰਗ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੰਧੀ (9 ਮਾਰਚ ਅਤੇ 11 ਮਾਰਚ 1846)। ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ (1799-1839) ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕੋਈ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। 1839 ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਹਾਂਤ ਪਿਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬਹਾਨੇ ਲੱਭਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਸੰਬਰ, 1845 ਈ. ਵਿਚ ਪੂਰੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰਾ (Lord Ellenborough) ਜੋ 1841 ਈ. ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨ-ਤਫਰੀ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਏਜੈਂਟ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਸਰਦਾਰਾਂ ਹੱਥੀਂ ਕਤਲ (15 ਸਤੰਬਰ, 1843) ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਜ਼ਬਾਜ਼ ਕੀਤੀ। ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰਾ ਦੇ ਜੁਲਾਈ, 1844 ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨਵਾਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਬਣਿਆ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਐਲਨਬਰਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਜਿਤਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਲਗਭਗ 23,000 ਹੋਰ ਫੌਜ ਲੈ ਆਂਦੀ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਤਲੁਜ ਉੱਤੇ ਇਕ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਬੱਜੀਆਂ

ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਫੌਜੀ ਡਿਪੂ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਜੰਗ ਭੜਕਾਉ ਅਫਸਰ ਮੇਜਰ ਜਾਰਜ ਬਰਾਡਫੁੱਟ (Major George Broadfoot) ਨੂੰ ਵੀ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਲੁਧਿਆਣੇ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਏਜੈਂਟ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ ਬਾਜ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਇਕ ਚਿੱਠੀ 23 ਜਨਵਰੀ, 1845 ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰਾ ਨੂੰ ਲਿਖੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਹਾਲੀਂ ਤਕ ਜੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਭੜਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ।

ਇਕ ਸਿੱਖ ਅਫਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਦਾਲਤੀ ਕੁਝ ਫੌਜੀਆਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਲਈ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਬਰਾਡਫੁੱਟ ਨੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਕਢਿਆ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਉਪਰ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੈਂਪ ਬੈਲ (Camp Bell) ਇਸ ਗੋਲੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਯੁੱਧ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਚੋਰੀ ਛਿਪੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਲਗ-ਭਗ 17 ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਲਾਵਾਰਸ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇਸ ਰੁਪਏ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਹ ਰਵੱਈਆ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ।

ਨਾਭੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1819 ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੌਰੋਂ ਨਾਮੀ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸ੍ਰ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1843 ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਮੰਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਬਿਲਕੁਲ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਟਾਪੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਖੁੱਲ੍ਹਮ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ ਸਰ ਹਿਊ ਗੌਫ (Sir Hugh Gaugh) ਨੇ ਭਾਰੀ ਲਕਸ਼ਰ ਲੈ ਕੇ ਅੰਬਾਲੇ ਡੇਰਾ ਆ ਜਮਾਇਆ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਵੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਵੱਲ ਲਗਭਗ 6 ਦਸੰਬਰ, 1845 ਈ. ਨੂੰ ਵਧਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਵੱਖ ਵੱਖ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ :—

ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ (18 ਦਸੰਬਰ 1845)—ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ

ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਫਿਰੋਜਪੁਰ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ (ਫੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਹਿਰ) ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੋਰਚੇ ਲਾ ਲਏ। ਹੁਣ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਮੁਦਕੀ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਆਪ ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਫੌਜ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਰਨੈਲ ਤੋਂ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਯੋਗ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਲੜ ਰਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਹੱਥੋਂ ਹੱਥ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ। ਲੜਾਈ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਆਪਣੀ ਅੱਧੀ ਫੌਜ ਅਤੇ 15 ਤੋਪਾਂ ਗਵਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਗਏ।

ਭਾਵੇਂ ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤਜਰਬਾ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰਠ, ਅੰਬਾਲਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕੁਮਕ ਮੰਗਵਾਈ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਸਤਲੁਜ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗੀ।

ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ (21 ਦਸੰਬਰ 1845)—ਦਸੰਬਰ 21 ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਗੱਫ ਫੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਕੋਲ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਤਕ ਜਨਰਲ ਲਿਟਲ ਗੱਫ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਅਤੇ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਇਕੋ ਹੱਲੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਰਾਤ ਤਕ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਟੱਕਰ ਹੋਈ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਛੱਕੇ ਫੂੜਾ ਦਿੱਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਜਖਮੀ ਹੋ ਗਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬਾਰੂਦ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੌਜ ਨੇ ਦਿਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਤਾਜ਼ਾ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਫ਼ਾਇਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਗੋਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ਾਇਰ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਰਡ ਗੱਫ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪਿਆ।

ਬਦੌਵਾਲ (21 ਜਨਵਰੀ, 1846) ਅਤੇ ਅਲੀਵਾਲ (28 ਜਨਵਰੀ-1846) ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ—ਲਾਰਡ ਗੱਫ ਨੂੰ ਕੁਮਕ ਦੀ ਉਡੀਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਪਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਕੁਮਕ ਦੀ ਸੂਹ ਲਗ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣੇ ਸਨ।

ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਡਵਾ ਨੇ 8 ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਅਤੇ 70 ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਫਿਲੌਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਸੱਤ ਮੀਲ ਦੂਰ ਕੈਂਪ ਲਾਏ। ਸਰ ਹੈਰੀ ਸਮਿਥ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਲੁਧਿਆਣੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਬਦੌਵਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਲ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਲਗਾ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸਮਿਥ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕੁਮਕ ਆ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਲੀਵਾਲ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਮਿਥ ਨੇ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰੜੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਡੱਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ

ਮਾਰੇ ਗਏ। 56 ਤੋਪਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀਆਂ।

ਸਭਰਾਉਂ ਦੀ ਲੜਾਈ (10 ਫਰਵਰੀ, 1846)—ਅਲੀਵਾਲ ਦੀ ਹਾਰ ਮਗਰੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਫੌਜ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਬਚਾਉ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਲਗ ਗਈ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਨੇ ਸਭਰਾਉਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਮੋਰਚੇ ਲਾ ਲਏ। ਇਸ ਫੌਜ ਦੀ ਕਮਾਨ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸੀ।

7 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਬਾਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਜੋ ਦੋ ਦਿਨ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਇਕ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁੱਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਗੱਫ ਨੇ ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਕੇ 10 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਦੇ ਪੁੰਦਲਕੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਝੜਪ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਸਾਲੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਪਖਾਨੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਪੁਲ ਤੁੜਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਰਨੈਲ ਡਟੇ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਫੌਜ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਏ। ਲਗਭਗ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ ਜਾਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਲੱਕ ਤੋੜਵੀਂ ਹਾਰ ਸੀ।

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਟਿਆਲਾ, ਜੀਂਦ, ਫਰੀਦਕੋਟ ਅਤੇ ਛਿਛੌਲੀ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਆਮ ਲੋਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਾਣਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰਾ ਵੇਚਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰੋਪੜ, ਲਾਡਵਾ, ਆਲੋਵਾਲ ਅਤੇ ਨਾਭੇ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 20 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀਆਂ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੰਧੀ 9 ਮਾਰਚ, 1846 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਉੱਪਰ 7½ ਸਾਲ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਮੁਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਇਹ ਸਨ :—

1. ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ।
2. ਲੜਾਈ ਦੇ ਖਰਚੇ ਵਜੋਂ ਸਾਰਾ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ, ਜੋ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਜੰਗੀ ਤਾਵਾਨ ਵਜੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।
3. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਘਟਾ ਕੇ 40 ਹਜ਼ਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।
4. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਜੋ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।
5. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਦਾ ਹੱਕ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਪੱਕੇ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਅਰਥਾਤ 11 ਮਾਰਚ, 1846 ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਧੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਮੁਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ :—

1. ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਤਕੜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਜੋ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਰਖੇਗੀ।

2. ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿਣਗੀਆਂ।

3. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ, ਵਰਤਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਸੰਧੀ ਉੱਪਰ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ, ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਅਤੇ ਫਕੀਰ ਨੁਰੁੱਦੀਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਸੰਧੀ ਉੱਪਰ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤੇ।

—ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ

ਹ. ਪੁ.—ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਾਰਸਪਾਨਡੈਂਸ ਰੀਲੇਟਿੰਗ ਟੂ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਵਾਰਜ—ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ; ਸਰਕਮਸਟਾਨਸਿਜ਼ ਲੀਡਿੰਗ ਟੂ ਦੀ ਅਨੈਕਸੇਸ਼ਨ ਆਫ ਪੰਜਾਬ—ਜਗਮੋਹਨ ਮਹਾਜਨ

ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ (1848-49) :

ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਖ-ਅੰਗਰੇਜ਼ ਯੁੱਧ (1845-46) 10 ਫਰਵਰੀ, 1846 ਨੂੰ ਖਤਮ ਹੋ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸੰਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬਾ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਕਬਜ਼ਾ ਲਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਕੂਟਨੀਤੀ ਵਰਤ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨਿਗਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਇਕ ਦਮ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਇਕ ਦਮ ਕਬਜ਼ਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਰਚ, 1846 ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ 1846 ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਵਧਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਰੁੱਧ ਚੱਲਣ ਤੇ 4 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕਾ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 16 ਦਸੰਬਰ, 1846 ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੰਧੀ ਉੱਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਇਸ ਸੰਧੀ ਨੂੰ ਭੈਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਇਕ ਅਫਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਅਖਤਿਆਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਰੀਜੈਂਸੀ ਕੌਂਸਲ ਵੀ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸਰਦਾਰ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਹੀ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੂੰ 4 ਸਤੰਬਰ, 1854 ਈ. ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਫੌਜ ਦੇ ਖਰਚ ਵਜੋਂ 22 ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਦੇਣਾ ਸੀ ਇਸ ਸੰਧੀ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 52 ਪੰਜਾਬੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਪੱਕੇ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਅਟਕਾ

ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਇਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਨਾਬਾਲਗ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਅਗਸਤ, 1847 ਵਿਚ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਨਵਰੀ, 1848 ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਬਣਿਆ ਜਿਸਨੇ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸਨੇ ਫਰੈਡਰਿਕ ਕੱਰੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਅਤੇ ਕੱਰੀ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਬਣਾਈਆਂ।

ਅਪ੍ਰੈਲ, 1848 ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਸ. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ 18 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1848 ਈ. ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਚਾਰਜ ਲੈਣ ਲਈ ਗਿਆ। 19 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਜਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੱਰੀ ਜੋ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ, ਹੁਣ ਲੋੜੀਂਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਦਬਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਬਾਗੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਨਾ ਭੇਜੀਆਂ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਬਦਸਲੂਕੀ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮੁਲਰਾਜ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਸੀ, ਜੋ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਕੈਪਟਨ ਐਬਟ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਇਸਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਆਖਿਰ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੜਕਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਇਹ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਕਲੱਕਤੇ ਵਿਚ ਫੌਰਨ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। 9 ਨਵੰਬਰ, 1848 ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਲਾਰਡ ਹਿਊ ਗੱਫ ਦੀ ਕਮਾਨ ਅਧੀਨ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਕੇ 13 ਨਵੰਬਰ, ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਜਾ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੰਗ ਦਾ ਕੋਈ ਐਲਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ 13 ਜਨਵਰੀ, 1849 ਈ. ਨੂੰ ਚਿਲੀਆਂ ਵਾਲਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਬੜੀ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਜੰਗ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ 21 ਫਰਵਰੀ, 1849 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ। ਮਾਰਚ, 1849 ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ।

ਆਖਿਰ 29 ਮਾਰਚ, 1849 ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਯੁੱਧ ਸਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਅਖੌਤੀ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ

ਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ । ਇਹ ਯੁੱਧ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕੱਠੇ ਦੁੱਕੜੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ । ਇਸ ਅਖੌਤੀ ਯੁੱਧ ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਂਡ ਸਾਲਾਨਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਇਕ ਬੋਰਡ ਆਫ ਐਡਮਿਨਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਅੰਗ-ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕੋਹਿਨੂਰ ਨਾਮੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੀਰਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ । ਇਸ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 5 ਧਾਰਾਵਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੇ 5 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1849 ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫਕੀਰ ਨੂਰੂਦੀਨ ਆਦਿ ਨੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

(1) ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਸਬੰਧੀ ਖੁਦ ਆਪਣੇ, ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਹੱਕ ਅਤੇ ਦਾਅਵੇ ਖੁਦ ਛੱਡਣੇ ਹੋਣਗੇ;

(2) ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਪਤੀ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਥਿਤ ਹੋਵੇ, ਜ਼ਬਤ ਕਰਕੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ;

(3) ਕੋਹਿਨੂਰ ਹੀਰਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮਲਕਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ;

(4) ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ-ਪੂਰਨ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ;

(5) ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਿੱਤੀ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗੀ ਜੋ, ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਚਾਰ ਲੱਖ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਸਾਲਾਨਾ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਹ. ਪੁ.—ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਾਰਸਪਾਨਡੈਂਸ ਰੀਲੇਟਿੰਗ ਟੂ ਐਂਗਲੋ ਸਿੱਖ ਵਾਰਜ਼—
ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ; ਸਰਕਮਸਟਾਨਸਿਜ਼ ਲੀਡਿੰਗ ਟੂ ਦੀ ਐਨੈਕਸੇਸ਼ਨ ਆਫ ਪੰਜਾਬ—
ਜਗਮੋਹਨ ਮਹਾਜਨ; ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ—ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ

—ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ

ਸਿੱਖਿਆ : ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਢੰਗ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ, ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਰੁਝਾਨਾਂ (Natural Tendencies) ਨੂੰ ਬਦਲਦਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਝ, ਠੀਕ ਵਤੀਰਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ (Values) ਦੀ ਅਤੇ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੰਚਾਰਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰਤੀਬ-ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ, ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ, ਬੇਤਰਤੀਬੇ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਪੁਸਤਕਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਚਲਚਿਤਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਮਾਜਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਮੰਤਵ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚੰਗਾ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਸਕੇ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਭੂਤ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੰਤਵ ਵਿਚ

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਧੇਰੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ । ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਵਧਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ, ਪ੍ਰਬੰਧ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਸੂਝ ਬੂਝ ਆਦਿ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ; ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ (Educational Philosophy) ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣ-ਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।

ਇਤਿਹਾਸ-ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕ੍ਰਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਹੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੰਭਵ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਵੱਲ ਕਾਫੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤਕ ਨਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਆਦਿ ਕਾਲ, ਮਧ ਕਾਲ, ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

ਪੱਛਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ—ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਸਭਯ ਲੋਕ ਸਿੱਖਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਬਹਿਣ ਦਾ ਢੰਗ, ਖੁਰਾਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਸਮੀ ਰਿਵਾਜ ਸਿੱਖਣਾ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਸਮਾਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਲਗ ਹੋਣ ਤਕ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਸੰਸਕਾਰ, ਜਣਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ, ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਕਾਰ ਅਤੇ ਗ਼ੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਹੋਰ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਵੀ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਧਰਮ ਬਣਿਆ ।

ਪਰ ਪੁਰਾਣੇ ਅਸਭਯ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਰਾਹੀਂ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਉੱਨਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ।

ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀਮਤ ਸੀ । ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਟਪਰੀਵਾਸ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ । ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਹਾਲਾਤ—ਪਾਣੀ, ਧੁੱਪ ਅਤੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੇ ਰਾਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਉਚਿੱਤ ਸਨ ਮਨੁੱਖ ਉਥੇ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਵਸਣ ਲਗਾ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ । ਫਿਰ ਆਬਾਦੀ ਵਧਣ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਤੇ ਮਲਕੀਅਤ ਦੇ ਝਗੜੇ ਹੋਣ ਲਗੇ; ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਪਰਚਾਰਕ, ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ, ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ । ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਵਧਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਸ ਖੇਤਰ ਤੇ ਪਾਦਰੀ ਤੇ ਪਰਚਾਰਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਲੜਾਈ ਤੇ ਵੀਰਤਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ

ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ, ਦਸਤਕਾਰੀ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਆਦਿ ਬਾਕੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦਿਮਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਚਿਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਫਿਰ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਆਇਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਇਜਾਦ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਦੇਣ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਦਾ ਇੰਨਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ, (People of Books) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੈਬੀਲੋਨ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਟੀਲੋ (Tello) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ 2700 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਜੋ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਭੂਗੋਲ, ਕੁਦਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਵਿਅਕਾਰਣ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਾਨੂੰਨ, ਇਤਿਹਾਸ, ਹਿਸਾਬ ਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਆਦਿ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ 32,000 ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਭਿਆ-ਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਇਹ ਹੁਨਰ ਉਚੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਨਰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕੇਵਲ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ, ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਬਣਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਬਣਨ ਨਾਲ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਪਾਦਰੀਆਂ, ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਅਤੇ ਕਾਤਿਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਿਖਣਾ ਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਹਿਸਾਬ, ਮੁਨੀਮੀ ਆਦਿ ਸਿੱਖਣਾ ਉਤਮ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਸਖਤ ਸਰੀਰਕ ਸਜ਼ਾ ਆਮ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਖ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ :

ਯੂਨਾਨੀ ਸਿੱਖਿਆ—ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਰੋਮਨ ਦੋਵੇਂ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰੇਟਾਨ (Cretan) ਦੀਪ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਉਥੇ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਕ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਵਟੀ ਕਲਾਵਾਂ (Decorative arts), ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ (Architectural Engineering) ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਪਰ 1400 ਪੂ. ਈ. ਵਿਚ ਮਾਇਸੀਨੀਅਨ (Mycenaean) ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਪਾਰਟਨ (Spartan) ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰੇਟਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਇਆ।

ਭਾਰਤ, ਮਿਸਰ ਤੇ ਬੈਬੀਲੋਨ ਦੇ ਉਲਟ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਸੀ। ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰਕ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਬਰਕਰਾਰ ਰਖ ਸਕਣ।

ਏਥਨਜ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ (Athenians) ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਪਾਰਟਾ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਘੱਟ ਨਿਯਮ-ਬੱਧ ਸੀ। ਮਾਨਸਕ, ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ, ਨੈਤਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਸੰਗੀਤ ਸਕੂਲਾਂ, ਅਖਾੜਿਆਂ ਅਤੇ ਜਿਮਨੇਜ਼ੀਅਮ ਆਦਿ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਲਈ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸਨ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੜ-

ਕੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਪਰ 5ਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂ. ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ, ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਹੇਠ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਮੁਖ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਹੀ ਏਥਨਜ਼ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜੋ 529 ਈ. ਤਕ ਬੜਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸੁਕਰਾਤ, ਪਲੈਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਜਿਹੇ ਮੌਢੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਰੋਮਨ ਸਿੱਖਿਆ—ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਰੋਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਮਲੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸੀ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਮਾਮ-ਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਰੋਮ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੀਸਰੀ ਪੂ. ਈ. ਦੇ ਮੱਧ ਤੋਂ ਯੂਨਾਨੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਵਿਆਕਰਣ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਗਰੀਕ ਤੇ ਲੈਟਿਨ ਸਕੂਲ ਆਦਿ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ। ਸਿਸਰੋ (Cicero) ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਯੂਨਾਨੀ ਜਿਮਨੇਜ਼ੀਅਮ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾਕਟਰੀ ਅਤੇ ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਨੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ।

ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਇਥੇ ਯੂਨਾਨੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਿਸਰੋ (Cicero), ਵਰਜਿਲ (Virgil) ਅਤੇ ਹੋਰੇਸ (Horace) ਜਿਹੇ ਰੋਮਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ।
ਪੂਰਬ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ—

ਮੁੱਢਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ—ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਲਗਭਗ 2000 ਪੂ. ਈ. ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੋਕ ਚਾਰ ਜਾਤਾਂ—ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਦੇਣ ਲਗ ਪਏ।

ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨ, ਦਰਸ਼ਨ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਦਿ ਸਭ ਧਾਰਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੇਵਲ ਉੱਚ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਧਰਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ 7 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਘਰ ਵਿਚ, 8 ਤੋਂ 16 ਸਾਲ ਤਕ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ। ਸਕੂਲ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਉਪਨਿਆਨਾ (Upanayana) ਦੀ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਤਰਤੀਬਵਾਰ 8, 11 ਅਤੇ 12 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਸਕੂਲ ਅਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਲਗਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਚਾਰੀਆ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਚਾਰੀਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਫੀਸ ਨਹੀਂ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਲਈ ਤਿੰਨ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ

ਵਿਆਕਰਣ, ਫੋਨੈਟਿਕਸ (Phonetics), ਤਾਰਾ-ਵਿਗਿਆਨ, ਬਲੀਦਾਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ, ਸ਼ਬਦ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਸਨ। ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸੁਆਲ-ਜੁਆਬ ਦੇ ਢੰਗ ਵੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂ. ਈ. ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਵੇਦਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਘਿ੍ਣਾ ਹੋਣ ਲਗੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜੈਨ-ਮੱਤ ਤੇ ਬੁੱਧ-ਮੱਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਢੀ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਭ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਬੋਧੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਮੱਠਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਆਮ ਜਨਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਬਣਨ ਲਗੇ ਤੇ ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਾਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ। 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂ. ਈ. ਤਕ ਟੈਕਸਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ, ਡਾਕਟਰੀ ਤੇ ਮਿਲਟਰੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਨ।

ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਪੂ. ਈ. ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਬਹੁਤ ਫੈਲਿਆ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਤੀ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਦਲੀ।

ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਤੋਂ 8 ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਤੇ ਹਰਸ਼ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾਲੰਦਾ ਅਤੇ ਵਲਭੀ (Valabhi) ਯੂਨੀਵਰ-ਸਿਟੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ।

ਨਾਲੰਦਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ 1500 ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। 100 ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਆਰੀਆ ਭੱਟ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗਣਿਤ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਫਰ (Zero) ਅਤੇ ਦਸ਼ਮਲਵ (Decimal) ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਬੋਧੀ ਵਿਹਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੂ ਮੱਠ ਵੀ ਸਨ। ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਸਿੱਖਿਅਕਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਨੌਜ, ਉਜੈਨ, ਮਿਥਲਾ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਾਂ ਵਾਰਾਨਸੀ, ਅਯੁਧਿਆ ਅਤੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਜਿਹੇ ਧਾਰਮਕ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਖੋਤਾਨ (Khotan) ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੋਧੀ ਵਿਹਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਭਾਰਤ-ਗਮਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਥੇ ਹੀ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਵਿਦਵਾਨ ਵਰੁਮ ਹੀਰਾ (Varaham hira) ਸੀ ਜੋ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨ ਤਕ ਤੇ ਮਿਲਟਰੀ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸਿਵਨ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਤਕ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਮਾਹਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰੀ ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ ਇਸ ਦੀਆਂ 8 ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹਾਂਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਚੀਨ, ਤਿਬਤ, ਸੁਮਾਟਰਾ, ਅਤੇ ਨਿਉ ਗਿਨੀ ਤਕ ਜਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 1500 ਸਦੀ ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਭਾਰਤ ਬਣਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਲਿਖਤਾਂ ਜੋ ਸ਼ੁੱਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਤਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਤਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ ਜੋ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹਟ ਗਿਆ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ—ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੂਲ ਮਕਤਬ ਅਤੇ ਮਦਰਸਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਮਕਤਬ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਸੀ ਅਤੇ ਮਦਰਸੇ ਵਿਚ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਬੇਸ਼ਕ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਮਕਤਬ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਕੁਰਾਨ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋ ਜਾਣ। ਮਦਰਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪਿੰਗਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰਿੱਤ, ਤਰਕ (Logic), ਦਰਸ਼ਨ, ਇਤਿਹਾਸ, ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਹਿਸਾਬ, ਤਾਰਾ-ਵਿਗਿਆਨ, ਚਕਿਤਸਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਗਰਾ, ਬਾਦੋਣ, ਬਿਦਾਰ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਜੋਨਪੁਰ ਜਿਹੇ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਬਗਦਾਦ ਅਤੇ ਕਾਰਡੋਬਾ ਵਾਂਗ ਦਿੱਲੀ ਵੀ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਤੇ ਰਮਾਇਣ ਆਦਿ ਦਾ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਵਾਇਆ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਅਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ (1451-1526) ਵਿਚ ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਹਿੰਦੂ ਬੱਚੇ ਵੀ ਮਦਰਸਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਿਖਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਅਕਬਰ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਿਸਟਮ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ ਤੇ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਇੰਨਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਜੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਪੜ੍ਹਨੀ ਹੋਰ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣ ਗਈ। ਅਕਬਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਇਹ ਪਾਲਸੀ ਜਾਰੀ ਰਖੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਮੰਦਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਕੂਲ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਮੁਗ਼ਲ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਸਤਾਦ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਖਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਖਾਸ ਸ਼ੌਕ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਕਲਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਰਵਾਇਆ।

ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਪਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੋਣਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਮੀਰ ਗ਼ਰੀਬ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਹੀ ਮਿਟ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਢੰਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਲਗੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਅਸਰ ਕਬੂਲਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਕਈ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਚੋਖਾ ਪਿਆ ਅਤੇ 'ਉਰਦੂ' ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ—ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਡੱਚ, ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਪਾਰਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਜੋ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਅਤ ਨਾਲ 1600 ਈ. ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਨੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ 1813 ਈ. ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਧਣ ਲੱਗਾ। ਅਨੇਕਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਹੋਣ ਲਗੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡੀ ਨੇ 1844 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਥਾਮਸਨ ਨੇ ਹਲਕਾ-ਬੰਦੀ ਕਰ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਖ਼ਰਚੇ ਲਈ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਦਾ 1% ਦੇਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਥਾਮਸਨ ਨੇ 897 ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ।

ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ 1854 ਵਿਚ ਵੁਡਜ਼ ਡਿਸਪੈਚ (Woods Dispatch) ਦਾ ਹੈ। ਵੁਡਜ਼ ਨੇ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤੇ—(1) ਹਰ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਵਖਰਾ ਮਹਿਕਮਾ ਬਣਾਇਆ। (2) ਸੰਨ 1857 ਵਿਚ ਕਲਕਤਾ, ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ। (3) ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ (grants in aid) ਦੇਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਅਸਲ ਵਿਚ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ 50 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਆਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਸਭਿਅਕ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣੀ ਉਚਿੱਤ ਸਮਝੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਨੇ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਤੁੱਸ਼ਟ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। 1902 ਵਿਚ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਡੀਅਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਵੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਾਲ

ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਨੇ ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਰਜ਼ਨ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਰੇ ਲਗਾਏ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਲ ਇੰਡੀਅਨ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1917 ਵਿਚ ਕਲਕਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਬੋਰਡਾਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਸੰਨ 1921 ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਰਤਾਨਵੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਆਇਆ। ਸੰਨ 1935 ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕੰਟਰੋਲ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਸੰਨ 1921 ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 14 ਨਵੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈਆਂ। 1947 ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਗਈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ। ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 20 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 4 ਗੁਣਾਂ ਹੋ ਗਈ। 1947 ਵਿਚ 19 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਸਨ ਜੋ 1970 ਵਿਚ ਵੱਧ ਕੇ 74 ਹੋ ਗਈਆਂ। 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਲ ਆਮਦਨ ਦਾ 6% ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਖਰਚਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀ ਜੀਅ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੁੱਢਲਾ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿਚ ਬੇ-ਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦਿਲ-ਢਾਹੂ ਰੁੱਚੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗਲ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਅਜਕਲ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ। ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੁੱਢਲੀ ਚੀਨੀ ਸਿੱਖਿਆ—ਚੀਨ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੀਨ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਚੰਗਾ ਆਚਰਨ ਬਣਾਉਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਕਾਨੂੰਨ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ, ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਕਤ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮ-ਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਹਰ ਤੀਜੇ ਸਾਲ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। 1100 ਪੂ. ਈ. ਤੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਚਾਓ-ਕਾਲ (Chou Period) ਵਿਚ ਰਾਜੇ (ਚਾਓ) ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਉੱਚਵਰਗ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾ ਵਰਗ ਦੇ ਲੜਕੇ ਲੜਕੀਆਂ ਅਤੇ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਅਲਗ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਸੀ। ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ, ਰਸਮਾਂ, ਸੰਗੀਤ, ਤੀਰ

ਅੰਦਾਜ਼ੀ, ਰਬਵਾਹੀ, ਲਿਖਣਾ ਤੇ ਗਣਿਤ, ਸਨ। 277-221 ਪੂ. ਈ. ਤਕ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਸਮਾਜ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੌ ਚਿੰਤਨ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਸਕੂਲ-ਤਾਓਵਾਦ (Taoism), ਕਨਫਿਊਸੀਅਸਵਾਦ (Confucianism), ਮਾਓਵਾਦ (Moism) ਅਤੇ ਲੀਗਲਵਾਦ (Legalism) ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 221-201 ਈ. ਪੂ. ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੀਗਲਵਾਦ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪਨਾਉਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਾਂ ਜਲਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸਮਰੂਪੀਕਰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 206 ਪੂ. ਈ. ਤੋਂ 220 ਈ. ਤਕ ਹਾਨ (Han) ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਨਫਿਊਸੀਅਸਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਵਿਵਰਜਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਲਕੋਈਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਵਾਈ ਜਾਣ ਲਗੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਵੀ ਕਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੀਨ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਈ. ਪੂ. ਤਕ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ (Monumental history of china from the earliest times to Ist C. B. C) ਦਾ ਲੇਖਕ ਸ਼ੂ-ਮਾ-ਚੈਨ (S.su-ma Chien) ਦਾ ਨਾਂ ਖਾਸ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਿਤਾ' (Chines father of History) ਦਾ ਚੀਨੀ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬੁੱਧ-ਮਤ ਚੀਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਤਾਰਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ। ਚੀਨੀਆਂ ਦੀ ਬੁੱਧ-ਮਤ ਤੇ ਤਾਓਵਾਦ ਦੇ ਕੁਝ ਰਲਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਤਾਓਵਾਦ ਤੇ ਬੁੱਧ-ਮਤ ਦੇ ਪਰਾਸਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬੁੱਧ-ਮਤ ਚੀਨ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫੈਲਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਚੀਨੀ ਸਿੱਖਿਆ—ਚੀਨ ਦੀ ਮੱਧ ਕਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਘਰਾਣਾ (Tang Dynasty, 618-907 ਈ.); ਸੁੰਗ ਕਾਲ (The Sung-960-1279 ਈ.); ਮੰਗੋਲ ਕਾਲ (The Mangol Period 1279-1368); ਮਿੰਗ ਕਾਲ (Ming Period, 1368-1644) ਅਤੇ ਮਨਚੂ ਕਾਲ (The Manchu Period 1644-1911)।

ਤਾਂ ਕਾਲ—ਤਾਂ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬੋਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਕਲਾ ਕਾਰ ਹੋਏ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਚੀਨ ਦੀ 'ਕਵਿਤਾ' ਦਾ ਸੁਨਿਹਰੀ ਯੁੱਗ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੀਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਛਾਪਾ ਖਾਨਾ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਬਲਾਕ ਛਪਾਈ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਬੋਧੀ ਸੂਤਰ (Buddhist Sutra) 868 ਈ. ਵਿਚ ਛਪੀ। ਇਥੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ, ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਸਨ ਜੋ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਸਨ। ਕੋਰੀਆ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਥੇ ਪੜ੍ਹਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ

ਇਮਤਿਹਾਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Examination Systems) ਇੰਨੀ ਚੰਗੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਲਗਭਗ ਉਢੇਂ ਚਲਦੀ ਰਹੀ।

ਸੁੰਗ ਕਾਲ—ਇਸ ਸੁੰਗ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚੀਨ ਭੂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਕਾਰੀ (Land Scape Printing) ਵਿਚ ਪਰਿ-ਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਲਾਕ ਛਪਾਈ (Block Printing) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਲਣ ਸ਼ੀਲ ਛਪਾਈ (Movable Printing) ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Current Problems) ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲਗਾ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚੀਨ ਦਾ 5 ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ 10 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਕੋਸ਼ (Encyclopaedia) ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੰਗੋਲ ਕਾਲ—ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੰਗੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਚੀਨੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਬੰਧ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਮੰਗੋਲ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮੰਗੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਮੰਗੋਲ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਮੰਗੋਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਜੋਂ ਚੀਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਤੇ ਨਾਵਲ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਇਕਾਗਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮਿੰਗ ਕਾਲ—ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੁੜ ਕੇ ਚੀਨੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗਲ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਨਾਵਲ ਅੱਜ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ 26 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਇਕ ਹਿਕਮਤ ਦੀ ਕਿਤਾਬ (Pharmacopoeia) ਲਿਖੀ ਗਈ ਅਤੇ 2000 ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ 5 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ Yung-Lo-ta-ten ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ 11000 ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ।

ਮਨਚੂ ਕਾਲ—ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕੇਵਲ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਸ਼ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਗੈਰਾ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਾਪੀਆਂ ਛਪਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਵੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਜੋ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨਚੂ ਕੋ ਲੋਕਾਂ ਲਈ 50% ਥਾਵਾਂ ਰਾਖਵੀਆਂ ਰਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਕੇਵਲ 3% ਸੀ ਇਮਤਿਹਾਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਰਿਆਇਤ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤਕ ਚੀਨ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਾਫੀ ਸਥਿਰਤਾ ਆ ਗਈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਚੀਨੀ ਸਿੱਖਿਆ—ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਨਚੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਵਨਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲਣ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ

ਇਲਾਵਾ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਕਈ ਸਕੂਲ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ।

ਸੰਨ 1894-95 ਵਿਚ ਚੀਨ ਦੇ ਜਾਪਾਨ ਤੋਂ ਹਾਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਵੀ ਬਦਲ ਗਏ । ਪੱਛਮੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ । ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਚੀਨ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Examination system) ਵੀ ਬਦਲੀ ਗਈ । ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੰਨ 1910 ਤੋਂ 1920 ਤਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥਾਈ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਭੈੜੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਈ ਬੁੱਧੀ ਜੀਵੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਚੀਨ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਤੀ ਕਾਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਚੀਨ ਵਿਚ ਆਇਆ । ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਹੋਏ ਅਰਥਾਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਬੌਧਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲੀ । ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਅੰਦੋਲਨ ਚੀਨੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ ।

20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਈ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਬਾਲਗ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ । ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਕ ਸਥਿਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣੀ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤੀ (Systematic) ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ । ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ, ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਨ ।

ਚੀਨ ਵਿਚ ਸਾਮਵਾਦ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ । ਸਾਮਵਾਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ, ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ । ਅਖਬਾਰਾਂ, ਇਸਤਿਹਾਰਾਂ ਰੇਡੀਓਗਰਾਮਾਂ, ਇਕੱਠਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਰੈਲੀਆਂ, ਪਰੇਡ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀਆਂ (Demonstrations) ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਚਾਰ, ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਸੰਨ 1966-1969 ਤਕ ਚੀਨ ਵਿਚ ਫਿਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆਈ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬੰਦ ਰਹੀਆਂ ।

ਜਦੋਂ 1949 ਵਿਚ ਸਾਮਵਾਦ ਨੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਫੜੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਕਾਰਜਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ—(1) ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਤੇ ਪੜ੍ਹਣਾ ਸਿਖਾਉਣਾ, (2) ਖਾਸ ਖਾਸ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦੇਣਾ ਅਤੇ (3) ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਵਲਵਲਿਆਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ । ਅਜੋਕੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੂਲ ਹਨ—(1) ਸਾਰੇ ਵਕਤ ਲਈ ਸਕੂਲ (Full time School) (2) ਕਾਰਜ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਕੂਲ (Work study school) (3) ਵਾਧੂ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਕੂਲ (Spare time school) । 1968 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੀਨ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੋ ਮੁਖ ਵਿਕਾਸ ਆਏ—(1) ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਅਤੇ (2) ਉੱਪਜ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ । ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਮਾਓ (Mao) ਨੇ ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ (Production front) ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਤੇ

ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਾਓ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਖਾਸ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਫੌਜੀ ਸੰਪਰਕ ਹੇਠ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਆਰਥਿਕਤਾ—ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਦਾ ਬੜਾ ਲੰਬਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ । ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੁਲ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ । ਬਹੁਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ 2 ਤੋਂ 20 ਸਾਲ ਤਕ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਰਖਦਾ ਹੈ । ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਉੱਨਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਜਟ ਦਾ ਪਜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਹੀ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਉਦਯੋਗ ਹੈ ਜੋ ਪੈਸੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਰਤ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਲਭਧ ਅਤੇ ਯੋਗ ਜਨ-ਸ਼ਕਤੀ (Man Power) ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਰਥਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗਲ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨਪੂਰਵਕ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ—ਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਾਭ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤੇ ਖਰਚੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ । ਦੂਸਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕੇ ਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤੇ ਖਰਚ ਨੂੰ ਲਾਗਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗਿਣਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਖਪਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਬਜਟ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ, ਮੁਹਾਰਤ ਜਾਂ ਉਸਤਾਦੀ ਸਿਖਾਉਣ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਪੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਰਖਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ-ਪੂਰਤੀ—ਲਗਭਗ 1150 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੀ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉੱਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਮੰਗ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਚੌਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਿਆ ਹੈ । ਸਿੱਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵੱਧਦੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਕਾਰਨ ਜਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਉੱਨਤੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹਨ ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਯੋਜਨਾ—ਕੌਮੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਖਰਚਿਆ ਜਾਵੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪੇਚੀਦਾ ਕੰਮ ਹੈ । ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਖਰਚ ਹੋਵੇ, ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦਾ ਤਾਲਮੈਲ ਕਿਵੇਂ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਧਾਰਮਕ ਵਰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਆਦਿ । ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤਾਂ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਲੱਭਣੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਕਿਸ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਕੇ

ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਆਰਥਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀਆਂ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿੱਤਿਆਂ ਤੇ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤਾ ਖਰਚਾ ਵੀ ਵਿਅਰਥ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਮੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਰਥਕ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਜੇਕਰ ਮਾਹਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਠੀਕ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ-ਗਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਕੁ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਤਨਖਾਹਾਂ ਕਰਕੇ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ (U.S.S.R.) ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਮਨੁੱਖੀ ਮੰਗ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਜੁਲਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਰਥਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖਰਚੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਸਰਾ ਕੰਮ ਇਸ ਦੇ ਆਮਦਨ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਕਰ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਖਰਚਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਹੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਂਦੇ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਭਾਈਚਾਰੇ (Community) ਦਾ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਲਾਭ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਉਪਜ (ਮਾਹਰ ਵਿਅਕਤੀ) ਨਾਲ ਨਿੱਝੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦੋਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਵੈਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਖਰਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਉੱਠਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਜੇਕਰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮੁਫਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ-ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਰਸਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਾਨਸਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸਦਾ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ, ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਾਰੀ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਸ ਦੇ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ-ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਇਹ ਹਨ : ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ (Centralized, & Decentralized) ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ :-

ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ-ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਇਕ ਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰਸਮੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨ, ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਧਨ ਤੇ ਵਿਧੀਆ ਆਦਿ ਕੇਂਦਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਗਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੱਦਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰੂਸ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉੱਥੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਹਨ ਪਰ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕੋ ਹਨ। ਡੈਨਮਾਰਕ, ਫਰਾਂਸ, ਸਕੈਂਡੇਨੇਵੀਆ, ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਆਦਿ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਨਾਲ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਲਾਗੂ ਹੈ। ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ, ਜਰਮਨੀ ਗਣਤੰਤਰ ਸੰਘ, ਭਾਰਤ, ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ-ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਤੀਜੀ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੋਵੇਂ ਰਲ ਕੇ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਪਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਾਗੂ ਹੈ।

ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਖਰਚਾ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਕੂਲ, ਗਿਰਜਿਆਂ ਜਾਂ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਚੌਥੀ ਕਿਸਮ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰੂਸ, ਚੀਨ ਅਤੇ ਸਪੇਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ-ਆਇਰਲੈਂਡ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਫਿਰਕਿਆਂ ਜਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਬੰਧ ਉਸ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ—ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਈ ਕਾਰਨ ਜਿਵੇਂ, ਜਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਗੋਰੀ ਤੇ ਕਾਲੀ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਕਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ, ਬੈਲਜੀਅਮ, ਰੂਸ, ਚੀਨ, ਕੈਨੇਡਾ, ਇਜ਼ਰਾਈਲ, ਪੀਰੂ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਤੇ ਇਥੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ 30 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਤਕ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਸਬੰਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਝਗੜਾ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਾਤੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਾਜ਼ੀ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਆਰੀਅਨਾਂ (Non Aryans) ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰੂਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸਵੀਡਨ ਜਿਹੇ ਗਣਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਪੱਛਮੀ ਜਰਮਨੀ, ਸਪੇਨ, ਇਟਲੀ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਡੈਨਮਾਰਕ ਅਤੇ ਨਾਰਵੇ ਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਜਿਥੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਸੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਕ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਬੰਧਨ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਇਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਹਿਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਧਾਰਮਕ ਹੈ ਤੇ ਗਿਰਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ-ਜੇਕਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮੂਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਉਨਤਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਉਨੱਤ, ਉਦਯੋਗਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਅੱਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਨਤਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਔਕੜਾਂ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਦਮ ਨਹੀਂ ਸੁਲਝਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਚੰਗੀਆਂ ਆਰਥਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਤਾਂ ਕਰਕੇ ਉਨਤਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਹੋਰ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜੋ ਉਨਤਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਦਯੋਗਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਹੈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਤਰੱਕੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨੌਜਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਡਿਗ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਦਰ ਵੱਧ ਗਈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਰਸਰੀ ਸਿੱਖਿਆ (Pre school Education) ਹੈ ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ

ਤਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਕਰਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਬਦੀਲੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਰੇਡੀਉ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਰ, ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡਰ, ਸਕਰੀਨਜ਼, ਫਿਲਮਾਂ, ਕੰਪਿਊਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ—ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਸਵਾਲ, ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਢੰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਤਰਕ ਭਰਪੂਰ ਸੋਚਣੀ ਹੈ ਜੋ ਸਪਸ਼ਟ, ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਬੰਧ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਜਿਵੇਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਧਾਰਮਕ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕਵਾਦ, ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਆਦਿ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਸੰਗਠਨ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੰਤਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਰਥਚਾਰੇ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਚੰਗੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :—

ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਫਲਾਤੂਨ(427-347 ਈ.ਪੂ.) ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ (384-222 ਈ. ਪੂ.) ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੰਗੇ ਰਾਜ ਦੇ ਲੱਛਣ; ਰਾਜ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧ; ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ; ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣ (ਸੁਝਾਉ) ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ-ਪਬਲਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲ; ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਕਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ; ਚਰਿਤਰ ਸਿਖਲਾਈ, ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ। ਉਪ-ਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਅਫਲਾਤੂਨ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੁਸਤਕ “ਦੀ ਰਿਪਬਲਿਕ” (The Republic) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਸੰਗਠਤ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਮਰਦ ਜਾਂ ਔਰਤਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਹੋਣ। ਉਮਰ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਹੌ ਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ

ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉੱਚ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਲਾਕੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਦਸ ਸਕਣ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਫਲਾਤੂਨ ਨਾਲੋਂ ਅਰਸਤੂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਚੰਗੇਰੇ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਖ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਇਹ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਮਾਨਸਕ ਉੱਨਤੀ (उन्नयन) ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਫਲਾਤੂਨ ਵਾਂਗ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਲ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਫਲਾਤੂਨ ਵਾਂਗ ਅਰਸਤੂ ਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਹੀ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਮਧਯੁੱਗ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਦੇਵਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਅਗਸਤੀਨ ਨੇ ਅਲੋਕਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਟਾਮਸ ਐਨਵੀਨਸ ਨੇ ਸਨਾਤਨੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ। ਮਧਯੁੱਗ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਕਸਫੋਰਡ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਅਤੇ ਪੈਰਿਸ ਯੂਨੀ-ਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮਧਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸੰਕਰ, ਰਾਮਾਨੁਜ, ਬਲਭ ਆਦਿ ਨੇ ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਹੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਮਧਯੁੱਗ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣ ਤੇ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਧਿਆ। ਦਾਂਤੇ ਅਤੇ ਨਿਕੋਲਾਸ ਜਿਹੇ ਦੈਵੀ ਚਿੰਤਕ ਅਧਿਆਤਮਕਵਾਦ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਟਿਰੋਸਮਸ, ਮੋਰ ਅਤੇ ਮੋਟੇਨ ਨੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਕੈਪਲਰ, ਗਲੈਲੀਓ ਅਤੇ ਨਿਊਟਨ ਨੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਬੇਕਨ, ਡੇਕਾਰਟੇ ਅਤੇ ਲਾਧਿਬਨਤਸ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾਤਾ ਮੰਨਿਆ। ਲਾਨ ਨੇ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਏਮਿਲੀ' (Emile) ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੇਸਟਾਲਾਜ਼ੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੋਬੇਲ ਨੇ ਕਿੰਡਰਗਾਰਟਨ ਵਿਧੀ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ।

ਹੀਗਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਥਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਜਾਨ ਡਿਬੁਈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ-ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਈਸਵਰਵਾਦ, ਆਤਮਵਾਦ ਜਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਮੜ੍ਹਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਾ ਪਵੇ। ਵਾਈਟ ਹੈਡ (White Head) ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚੇਤਨਤਾ, ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ, ਜੀਵਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹੌਸਲਾ ਅਫਜ਼ਾਈ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਟ੍ਰੈਂਡ ਰਸਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਤੱਥ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਸਥਾਨ

ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਜ ਅਤੇ ਚਰਚ (ਧਰਮ) ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਿਮੁਕਤ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਰਸਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਡਿਆਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ।

ਸੰਸਲਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸਿੱਖਿਆ (integral and complete education) ਉਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਏ। ਇਸ ਲਈ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਕੌਮਲ-ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੋਹਜਮਈ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਸਭਿਅਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਉਦਯੋਗਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਚੁਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਡਾਰਵਿਨ, ਹਕਸਲੇ, ਸਪੈਂਸਰ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ, ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਆਚਰਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਰੋਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ, ਚੰਗੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਸੋ.; ਇ. ਐਨ. ਸੋ. ਸ.; ਐਨ. ਅਮੈ.

ਸਿੰਗ : ਇਹ ਇਕ ਹੱਡੀ ਵਰਗਾ ਵਾਧਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਜੋੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੁਰਾਂ ਵਾਲੇ ਜਨਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਕੈਰਾਇਨ ਸ਼ੀਥਿੰਗ ਜੋ ਕੁਝ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਸਿੰਗਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਾਫੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਨਿਜੀ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੰਘੀਆਂ, ਛੋਟੇ ਡੱਬੇ, ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪ, ਚਮਚੇ ਅਤੇ ਬਟਨ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਖੁਦਾਈ ਅਤੇ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ (musical instruments) ਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਿੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੁਢਲਾ ਬਿਗਲ, ਹਾਰਨ ਯੂਰਪੀਅਨ ਜੰਗਲੀ ਬਲਦ ਦੇ ਸਿੰਗ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਨਵਰ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਵਰਤੋਂ ਟਾਈਮ-ਕੈਂਡਲ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਸ਼ੀਟ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਕਾਢ 'ਐਲਫਰੈਡ ਮਹਾਨ' ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੰਗਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਸ਼ੀਟਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਲਾਲਟੈਣਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲਗੀਆਂ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਗ ਦੀ ਇਕ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਸ਼ੀਟ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤਖ਼ਤੀ (ਹਾਰਨ-ਬੁੱਕ) ਉਪਰ ਵੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਸਿੰਗ ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਪਲਾਸਟਿਕ ਵਾਂਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਲਕੜੀ ਕਟਣ ਵਾਲੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਟਿਆ

ਜਾਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪਲਾਸਟਿਕ ਨੇ ਸਿੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੰਗ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਲਾਭਦਾਇਕਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹੰਢਣਸਾਰ ਗੁਣ ਅੱਜ ਵੀ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਗੀਗਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 11:698

ਸਿਗਨਲ ਸੰਚਾਰ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ, ਜਿਥੇ ਹਰਕਾਰੇ ਰਾਹੀਂ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਉਥੇ ਪੁੱਜਣਾ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਸੂਚਨਾ ਆਦਿ ਭੇਜਣ ਲਈ ਸਰਲ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਗਨਲ ਸੰਚਾਰ(ਸੰਕੇਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਣ ਦੀ ਵਿਧੀ)ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਸਿਗਨਲ ਸੰਚਾਰ ਫੌਜੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨੀ ਯੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਫੌਜੀ ਸਿਗਨਲ (Military Signalling)—ਫੌਜੀ ਸਿਗਨਲ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਸਟੇਜਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

- (1) ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਿਜਲੱਈ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫੀ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਤਕ ;
- (2) ਟੈਲੀਫੂਨ ਤੇ ਬੇਤਾਰ ਰੇਡੀਉ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤਕ ਵਿਕਾਸ;
- (3) ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤਕ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਉੱਨਤੀ ;
- (4) ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਉੱਨਤੀ।

(1) **ਮੁੱਢਲਾ ਵਿਕਾਸ**—ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਾਰੀ ਪੋਲਿਬਿਅਸ(Polybius) ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਸਿਗਨਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ, ਹਾਨੀਬਾਲ, ਸੀਜ਼ਰ ਆਦਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸੂਚਨਾ ਇਕ ਹਰਕਾਰੇ ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਂ ਨੇ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਮੰਗੋਲ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤਕ ਸਿਰਫ ਹਰਕਾਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੁਨੇਹੇ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲੇ ਕਬੂਤਰ ਵੀ ਰੱਖੇ।

ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਢੋਲ ਵਜਾ ਕੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਚਿਤਰ 1. ਇਕ ਅਫਰੀਕੀ ਢੋਲ ਵਜਾ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸੁਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਅਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਸਿਗਨਲਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਐਡਮੀਰਲ ਸਰ ਵਿਲਿਅਮ ਪੈਨ (William Penn) ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਜਲ ਸੈਨਾ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮਿਤ ਸਿਗਨਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਕਲੌਡ ਸ਼ਾਪ (Claude Chappe) ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ (ਸੀਮਾਫੋਰ ਟਾਵਰ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।

(2) **ਬਿਜਲੱਈ ਸਿਗਨਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼**—ਸੈਮੂਅਲ ਐਫ. ਬੀ. ਮੋਰਸ (Samuel F. B. Morse) ਦੀ ਬਿਜਲੱਈ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ ਦੀ ਕਾਢ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਿਜਲੱਈ ਸਿਗਨਲਾਂ ਨੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਸਿਗਨਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸੌਧੇ ਹੋਏ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਰੀਮੀਆ ਦੀ ਲੜਾਈ (1854) ਅਤੇ ਆਸਟਰੀਆ ਦੀ ਲੜਾਈ (1866) ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀਲੀਓਗ੍ਰਾਫ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਮੋਰਸ ਕੋਡ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸੁਨੇਹੇ ਪਹੁੰਚਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ; ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਬਹੁਤਾ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਸੰਨ 1876 ਵਿਚ ਟੈਲੀਫੂਨ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਗਈ। ਪਰ ਇਹ ਫੌਜੀ ਅਮਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਆਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਦੁਰੰਦੇ ਥਾਵਾਂ ਤਕ ਟੈਲੀਫੂਨ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਵਿਛਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਜੰਗ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰੂਸ-ਜਪਾਨ ਅਤੇ ਸਪੇਨੀ-ਅਮਰੀਕਨ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਿਜਲ-ਚੁੰਬਕੀ ਤਰੰਗਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ (ਹਰਟਜ਼ ਮੈਕਸਵੈਲ ਆਦਿ) ਨੇ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

(3) **ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ 1940 ਤਕ ਵਿਕਾਸ**—ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਕੋਲ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਕਾਫੀ ਸਾਧਨ ਮੁਹੱਈਆ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਧਨ ਭਾਰੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਲੈ ਜਾਣੇ ਅਤੇ ਸੈੱਟ ਕਰਨੇ ਬਹੁਤ ਔਖੇ ਸਨ। ਜੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬਿਜਲੱਈ ਸੰਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਜਾਰੀ ਰਹੀਆਂ। ਇਸ ਲੋੜ ਵਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਨ ਲਭੇ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਡੀਆਂ ਯੂਨਿਟਾਂ ਅਤੇ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਅੰਦਰ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਲਗਾਤਾਰ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ। ਖੇਤਰੀ ਟੈਲੀਫੂਨ ਅਤੇ ਸਵਿਚਬੋਰਡ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਮੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਛ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਆਈਆਂ ਔਕੜਾਂ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਅੰਦਰ ਤਾਰਾਂ ਵਿਛਾਉਣ ਦੀ ਸਕੀਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਲੀਫੂਨ ਅਤੇ ਅਪਰਿਵਰਤੀ-ਕਰੰਟ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ ਪਲਟੂਨਾਂ ਤੋਂ ਹੈਡ ਕੁਆਟਰ ਤਕ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੋਏ।

ਲੜਾਈ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈ ਬੰਬਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ-ਤਾਰਾਂ ਕਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹਲ ਲਈ ਬੇਤਾਰ ਰੇਡੀਉ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਜੰਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬੇਤਾਰ ਸੈੱਟ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਏਰੀਅਲ ਬਹੁਤ ਭਾਰੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਟਰੈਂਚਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਜਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲਿਜਾਏ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਰੇਡੀਉ ਸੈੱਟਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਹੋਈ।

ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਜੰਗੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਚਾਰ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪੈਨਲ (Panel) ਸਿਸਟਮ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਕਾਲੇ ਅਤੇ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ (ਵਿਸਥਾਰ: ਹਵਾਈ ਸਿਗਨਲ)।

ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਗਨਲ ਸੰਚਾਰ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਖੋਜ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ ਜਾਂ ਟੈਲੀਟਾਈਪ-ਰਾਈਟਰ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਢ, ਫਰੀਕੁਐਂਸੀ ਮੌਡੂਲਿਟ (F.M) ਰੇਡੀਉ ਸੀ। ਸੰਨ 1930 ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।

(4) ਦੂਸਰੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਸਮਾਂ-ਜੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਵਾਈ, ਪੈਦਲ, ਤੋਪਖਾਨੇ ਅਤੇ ਬਕਤਰ-ਬੰਦ ਗੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਪਰਸਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਲਈ ਰੇਡੀਉ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸਫਰੀ ਰੇਡੀਉ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਇਕ ਟੈਂਕ ਵਿਚ ਇਕ ਰੇਡੀਉ ਜਾਂ ਕਮਾਂਡ ਕਰ ਰਹੇ ਟੈਂਕ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਰੇਡੀਉ ਵੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਹੋਰ ਉੱਨਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰੇਡੀਉ ਰਿਲੇ (radio relay), ਰੇਡੀਉ, ਰਿਲੇ ਟੈਲੀਫੂਨ ਅਤੇ ਟੈਲੀਪ੍ਰਿੰਟਰ ਸਰਕਟ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤਕ ਸੂਚਨਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਲੌਂਗ ਰੇਂਜ ਉਵਰਸੀਜ਼ ਕਮਿਊਨੀਕੇਸ਼ਨ ਸਿਸਟਮ (Long Range Overseas Communications System) ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੰਚਾਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਸਟਮਾਂ ਵਿਚ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਸਿਸਟਮ ਖੋਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਿਸਟਮਾਂ ਵਿਚ ਟੈਲੀਕੋਨ (Telecon) ਅਤੇ ਲੌਰਾਨ (Loran) ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੋਂ ਸੰਚਾਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਸਟਮ ਸ਼ੌਰਾਨ (Short Range Navigational System) ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਕਾਢ ਨੇ ਸਿਗਨਲ ਸੰਚਾਰ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੋ-ਪਾਸੀ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਕੈਮਰਾ ਆਦਿ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਚਾਰ ਸਿਸਟਮ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੌਜੀ ਸੰਚਾਰ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਸਮੁੰਦਰੀ ਸੰਚਾਰ ਸਿਸਟਮ (Maritime Signalling)—ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਜਦ ਬੇੜਿਆਂ ਅਤੇ ਦਸਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਅਠ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਕੋਈ ਵੀ ਉਚਿਤ ਸੰਚਾਰ ਸਿਸਟਮ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

(1) ਜਲ-ਸੈਨਾ ਸਿਗਨਲ ਸੰਚਾਰ (Naval Signalling)—ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਜਲ-ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਤੋਪਾ ਚਲਾਉਣ, ਖਾਸ ਥਾਵਾਂ

ਤੇ ਇਕ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਣ ਜਾਂ ਯਾਰਡਾਂ ਅਤੇ ਬਾਦਬਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਜਹਾਜ਼ ਉਪਰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਲਾਈਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੂਸਰੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿਗਨਲ ਦਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਗਨਲ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਨਨ (Vernon) ਅਤੇ ਬਾਸਕੋਈਨ (Boscawen) ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਸਿਗਨਲ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਿਗਨਲ-ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਏ ਗਏ। ਸੰਨ 1777 ਵਿਚ ਹੋਅ (Howe), ਜੋ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਮਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਨੇ ਇਕ ਛਪੀ ਹੋਈ ਸਿਗਨਲ-ਪੁਸਤਕ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੋਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਚੰਗੀ ਸਿਗਨਲ ਪੁਸਤਕ ਜਲ-ਸੈਨਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਈ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਿਗਨਲ ਸੀਮਾਫੋਰ ਅਤੇ ਫਲੈਸ਼ਲੈਂਪ ਦੁਆਰਾ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਕਾਰਨ ਲੰਮਾ-ਫਾਸਲਾ-ਸਿਗਨਲ (Long Distance Signalling) ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਆਡਮਿਰਲ ਸਰ ਪਰਸੀ ਸਕਾਟ (Percy Scott) ਨੇ ਵੱਡੇ ਸੀਮਾਫੋਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਹ ਲੋੜ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਬੇਤਾਰ ਟੈਲੀਗਰਾਫ਼ੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਿਗਨਲ-ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰੇਡੀਉ ਸਿਗਨਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਫੇਰ ਰੇਡੀਉ ਟੈਲੀਫੂਨ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਧੀ (sound procedure) ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਤੇਜ਼ੀ ਤੇ ਸਫਾਈ ਲਿਆਂਦੀ ਅਤੇ ਕੋਡਿੰਗ (coding) ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਸਾਧਨ ਜਿਵੇਂ ਹਾਈ ਸਪੀਡ ਬੇਤਾਰ ਟੈਲੀਗਰਾਫ਼ੀ ਆਦਿ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆ ਗਏ।

(2) ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿਗਨਲ—ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸਿਗਨਲ ਕੋਡ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਪਤਾਨ ਮੈਰਿਐਟ (Captain Marryat) ਦੇ ਕੋਡ ਸਨ, ਜੋ 1817 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਕਪਤਾਨ ਨੇ 0 ਤੋਂ 9 ਤਕ ਨੰਬਰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਝੰਡੇ ਵਰਤੇ। ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਰਾਹੀਂ 9000 ਸਿਗਨਲ ਭੇਜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸੰਨ 1855 ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਬੋਰਡ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 70,000 ਸਿਗਨਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਡਰਾਫ਼ਟ ਕੋਡ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਝੰਡਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 18 ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਕੋਡ 1857 ਵਿਚ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਿਗਨਲ ਦਰਸਾਏ ਗਏ। ਤੀਹ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸੋਧਿਆ। ਸੰਨ 1889 ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਝੰਡਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 26 ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜੋ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ 26 ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪੈਡੈਂਟ (answering pendent) ਵੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ।

ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਡ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਸਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੌਕਸੀ, ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਕਾਨਵਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੋਡ ਅਯੋਗ ਸੀ ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਿਚ 1927 ਵਿਚ ਹੋਈ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੇਡੀਉ ਟੈਲੀਗਰਾਫ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੇ ਇਸ ਕੋਡ ਵਿਚ

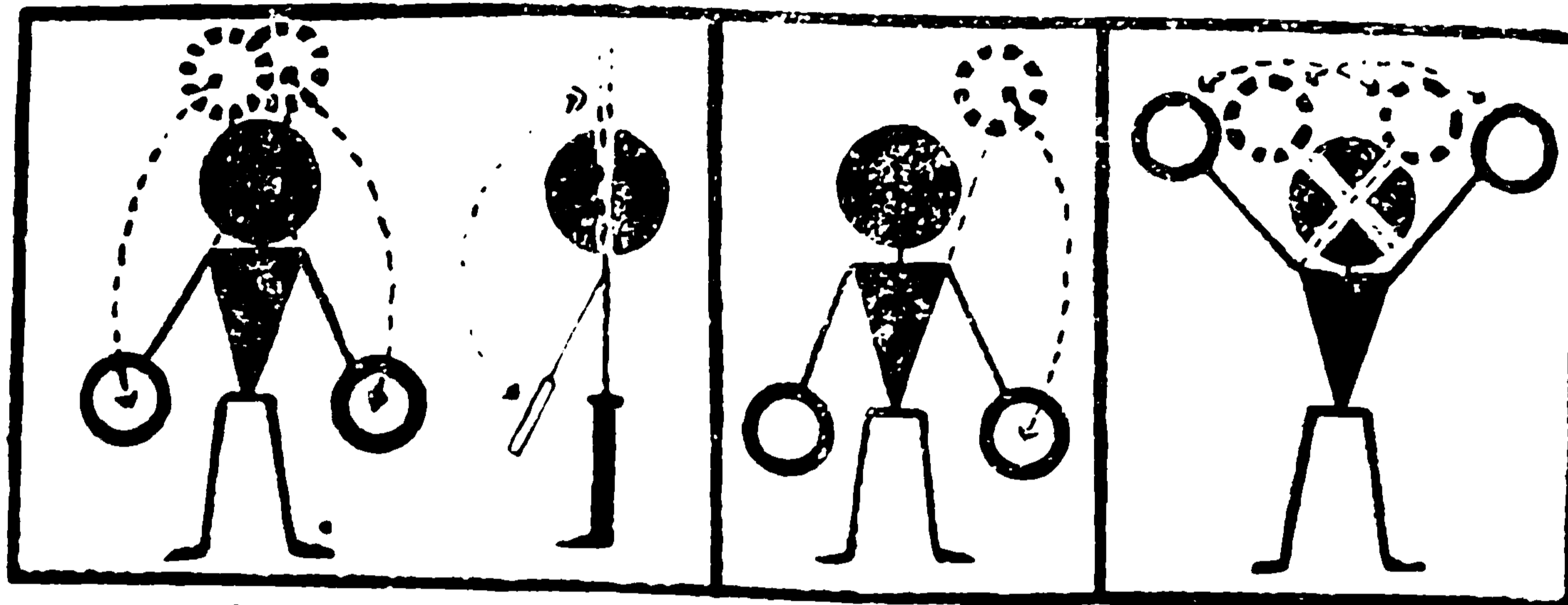
ਕਾਫੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ।

ਹਵਾਈ ਸਿਗਨਲ (Air Signalling)—ਰੇਡੀਉ ਟੈਲੀਫੂਨੀ ਅਤੇ ਰੇਡੀਉ ਟੈਲੀਗਰਾਫੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਸਿਗਨਲ ਘਟ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਜਹਾਜ਼ੀ-ਕਲੱਬਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਮਲੇ ਲਈ ਇਹ ਸਿਗਨਲ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੇਡੀਉ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਸਿਗਨਲ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਸਿਗਨਲ ਮਸਤੂਲ ਉਪਰ ਸਮਤਲ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕੰਟਰੋਲ ਟਾਵਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸਿਗਨਲ ਲੰਬ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਇਕ ਰੰਨ-ਵੇ (Run-way) ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਿਗਨਲ ਇਕ ਪੈਨਲ ਵਿਚ ਹੋਣਗੇ ਜਿਸ ਉਪਰ ਟੇਕ-ਆਫ (Take off) ਯੂਨਿਟ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹੋਣ। ਇਕ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅੱਖਰ 'L' ਪੀਲੇ ਪੈਨਲ ਉਪਰ ਖੜੇ ਰੁਖ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਾਇਲਟ ਪਹੁੰਚਣ ਉਪਰੰਤ ਰੁੱਕ ਕਰੇਗਾ। ਸਮਤਲੀ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਸਿਗਨਲ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਉਤਰਨ ਜਾਂ ਸਟੋਪ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਅੱਖਰ 'T' ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਤਲ ਹੀ ਖਲੋਣ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'T' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘਟ ਗਈ ਅਤੇ ਰੇਡੀਉ ਕੰਟਰੋਲ ਰਾਹੀਂ ਹਵਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪਾਇਲਟਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿਸੇ ਹਲਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਜੋ ਰੇਡੀਉ ਕੰਟਰੋਲ ਅਧੀਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਦੇ ਘਾਹ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਤਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅੱਖਰ 'L' ਚਿੱਟੀ ਡਿਸਕ ਅਤੇ 'ਟੀ' (T) ਦੇ ਅੱਗੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਾਹ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਦ ਰੰਨ-ਵੇ ਵਰਤਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਡੰਬਲ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਚਿੱਟਾ ਸਿਗਨਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਿਗਨਲ ਜਿਵੇਂ 'C' ਜਦੋਂ ਹਵਾਈ ਆਵਾਜਾਈ ਨਿਯਮ ਮੁਲਤਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਸਰਕਟ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਗਨਲ 'B' ਹਵਾਈ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਪੂਰੇ ਜਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਸਿਗਨਲ 'D' ਅਤੇ 'E' ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅੱਖਰ 'H' ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਸਿਗਨਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਰਗਾਕਾਰ ਪੈਨਲ ਜਿਸ ਵਿਚ 'X' ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀਆਂ ਪੀਲੀਆਂ ਕਰਨ-ਰੇਖਾਵਾਂ ਹੋਣ ਉਹ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉਤਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਰੰਨ-ਵੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਚਿੱਟਾ ਕਰਾਸ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰਨਾ (landing) ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ।

ਅਲਡੀਜ਼ ਲੈਂਪ (Aldis lamp) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਸਿਗਨਲਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਗਾਤਾਰ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਬੀਮ (beam) ਜਿਸ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਉਹ ਉੱਡ ਜਾਂ ਉੱਤਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਬੀਮ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡ ਰਹੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਪਾਇਲਟ ਨੂੰ ਉਤਰਨ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਉੱਡਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਓਰੋਟੈਕਨਿਕ (Pyrotechnic) ਸਿਗਨਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਸੰਕੇਤ ਵੇਲੇ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਜਹਾਜ਼ ਉਤਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪੀਲੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਆ ਰਹੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਉਤਰਨ ਅਤੇ ਠੀਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਰਸਲਿੰਗ ਸਿਗਨਲ ਬੈਟ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰੁਸ਼ਨਾ ਲਿਆ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਸਲਰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬਾਹਵਾਂ ਦੀ ਉਪਰ ਵੱਲ ਹਰਕਤ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਆਉਣ ਦਾ (ਚਿਤਰ 2ੳ) ਜਾਂ ਖਬੀ ਜਾਂ ਸਜੀ ਬਾਂਹ ਹਿਲਾਕੇ ਮੁੜਨ ਦਾ (ਚਿਤਰ 2 ਅ) ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਮਾਰਸਲਰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਸਿਰ ਉਪਰ ਇਕ ਦੂਜੀ ਵੱਲ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ 2ੲ)।

ੳ

ਅ

ੲ

ਚਿਤਰ 2

ਮਾਰਸਲਿੰਗ ਸਿਗਨਲ

ਰੇਲਵੇ ਸਿਗਨਲ (Railway Signalling)—ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਸਿਗਨਲ ਸੰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਚਾਲੂ ਸਨ। ਰੇਲਵੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹੱਥ ਵਾਲੇ ਸਿਗਨਲ ਸੈੱਟ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਸਿਗਨਲ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਲਗੇ। ਸੰਨ 1840 ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀਮਾਫੋਰ ਸਿਗਨਲ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਪੁਆਇੰਟ ਤੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਲੀਵਰ ਵਾਲੇ ਸਿਗਨਲ ਲੰਡਨ ਵਿਚ 1856 ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸੰਨ 1860 ਵਿਚ ਆਸਟਨ ਚੈਂਬਰਜ਼ (Austin chambers) ਨੇ ਪੂਰਾ ਇੰਟਰਲਾਕਿੰਗ ਸਿਸਟਮ ਲਗਾਇਆ।

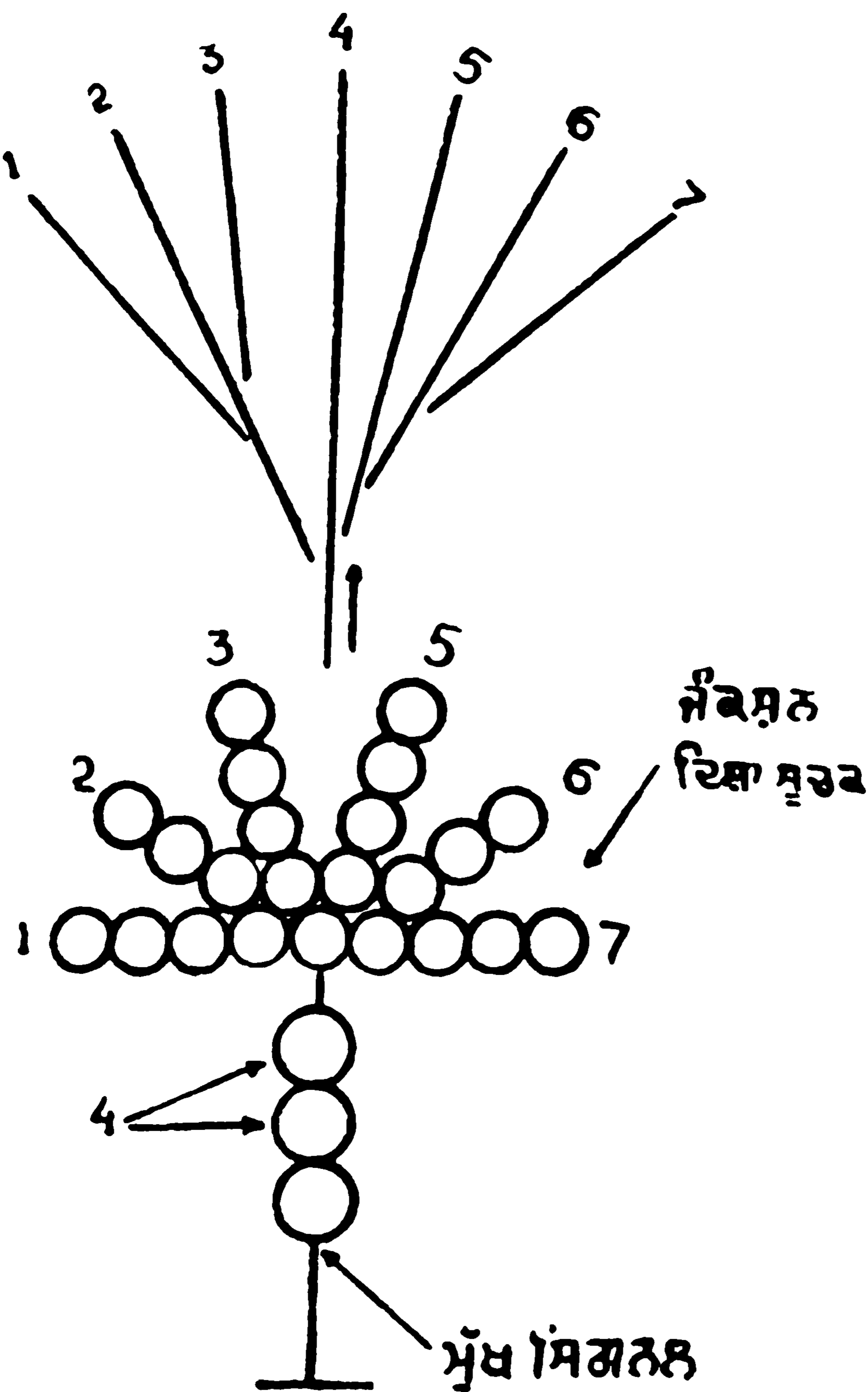
ਬਲਾਕ ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਟਰੈਕ ਸਰਕਟ—ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਬਲਾਕ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਗੱਡੀ ਇਕ ਬਲਾਕ ਸੈਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਬਲਾਕ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਸੂਚਨਾ ਸਿਗਨਲ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੂਸਰੇ ਬਲਾਕ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੱਡੀ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸਿਸਟਮ 1830 ਵਿਚ ਟੈਲੀਗਰਾਫ ਦੀ ਖੋਜ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਨੇ ਟਰੈਕ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਸੈਂ-ਚਲਿਤ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਅਜਿਹਾ ਪਹਿਲਾ ਟਰੈਕ ਸਰਕਟ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸੰਨ 1872 ਵਿਚ ਵਿਲੀਅਮ ਰਾਬਿਨਸਨ (William Robinson) ਨੇ ਬਣਾਇਆ। ਦੋ ਲਾਈਨਾਂ A ਅਤੇ B ਬਿਜਲੀ ਰੋਧੀ (insulated) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਬੈਟਰੀ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਕ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਦੋ ਲਾਈਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਅਤੇ ਇਕ ਰਿਲੇ ਸੈੱਟ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਰਿਲੇ ਵਿਚ ਬੈਟਰੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰੰਟ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਪ (up) ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿਗਨਲ ਸੂਚਕ ਆਦਿ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਗੱਡੀ ਇਸ ਬਿਜਲੀ ਰੋਧੀ ਸੈਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ A ਅਤੇ B ਲਾਈਨਾਂ ਬਿਜਲੀ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਿਲੇ ਤੋਂ ਕਰੰਟ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੱਪ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਟੁੱਟ ਕੇ ਡਾਊਨ (down) ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਡੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਵਰ ਸਿਗਨਲ (Power Signalling)—ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਏਅਰ ਬਰੇਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਿਸਟਮ

ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਪੁਆਇੰਟ ਅਤੇ ਸਿਗਨਲ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਦੂਰ (30-50 ਕਿ. ਮੀ). ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਜੋ 'NX' ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੰਨ 1937 ਵਿਚ ਲੰਕਾਸ਼ਿਰ ਵਿਖੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੰਟਰੋਲ ਅਧੀਨ ਹਿੱਸਾ ਕਈ ਰੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਪੈਨਲ ਉਪਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਗਨਲ ਸੰਕੇਤਕ ਤੇ ਟਰੈਕ ਸਰਕਟ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਟਰੈਕ ਪਲੈਨ ਉਪਰ ਠੀਕ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਉਪਰ ਲੈਂਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੱਡੀ ਦੇ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਅਤੇ ਨਿਕਲਨ ਦੇ ਰੂਟ ਬਟਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੈੱਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਗਨਲ ਕਰਮਚਾਰੀ ਟਰੈਕ ਦੇ ਨਰੀਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੱਡੀ ਦਾ ਰੂਟ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੱਡੀ ਦੀ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਅਤੇ ਗੱਡੀ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਇਕ ਬਟਨ ਦਬਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਬਟਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਗਨਲ ਅਤੇ ਪੁਆਇੰਟ ਸੈੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰੰਗਦਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ਸਿਗਨਲ (Coloured light Signal)— ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਰੰਗ ਦੇ ਸਿਗਨਲ (ਹਰਾ, ਪੀਲਾ, ਲਾਲ) ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੀਲਾ ਰੰਗ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਪੀਡ ਘਟ ਕਰਕੇ ਗੱਡੀ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹੇ। ਕਈ ਰੇਲਵੇ ਸਿਸਟਮ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਗੱਡੀਆਂ ਚਲਦੀਆਂ ਹੋਣ ਉਥੇ ਫੋਰ-ਆਸਪੈਕਟ ਸਿਸਟਮ (four aspect system) ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੰਕਸ਼ਨ ਦਿਸ਼ਾ-ਸੂਚਕ (Junction Direction Indicator)— ਇਸ ਵਿਚ ਜੰਕਸ਼ਨ ਦੇ ਅਗੇ ਇਕ ਰੰਗੀ ਲਾਈਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਖਰਾ ਰੰਗਦਾਰ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ਸਿਗਨਲ ਹਰੇਕ ਰੂਟ ਲਈ ਵਰਤਿਆ

ਚਿਤਰ 3

ਜੰਕਸ਼ਨ ਦਿਸ਼ਾ-ਸੂਚਕ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਅਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਸਿਰਫ ਹਰੇ ਜਾ ਪੀਲੇ

ਰੰਗ ਦੀ ਲਾਈਟ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਚਲਿਤ ਟ੍ਰੇਨ ਕੰਟਰੋਲ (Automatic Train Control)— ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਕੰਟਰੋਲ ਯੰਤਰ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਗਨਲਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਸੂਚੇਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਗੱਡੀ ਸਾਵਧਾਨ ਸਿਗਨਲ ਤੋਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਨਾਲ ਅਗੇ ਲੰਘ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਬਰੇਕਾਂ ਲਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਧੁੰਦ ਅਤੇ ਕੂਹਰੇ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨੀ ਸਿਗਨਲ (Electronic Signalling)— ਰੇਲਵੇ ਸਿਗਨਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਅਜੋਕੀਆਂ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਹਲ ਕਰਨ ਲਈ ਰੇਡਾਰ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨੀ ਯੰਤਰ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਆਟੋਮੈਟਿਕ ਮਾਰਸ਼ਲਿੰਗ ਯਾਰਡ ਹੈ ਜੋ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਰੇਲਵੇ ਦੁਆਰਾ 1960 ਵਿਚ ਮਾਰਗੋਸ (ਇੰਗਲੈਂਡ) ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਤਾਰ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕੋ ਹੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਟਾਵਰ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਮਾਲ ਗੱਡੀ ਦੀ ਛਾਂਟੀ ਕਰਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹ.ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20 : 640; ਚੈਂਬ ਐਨ. 12 : 544; ਐਨ. ਅਮੇ. 24

ਸਿਗਨੋਰੈਲੀ, ਲਿਊਕਾ (Signorelli, Liuca)— ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਾਲਵੀ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1445-50 ਵਿਚ ਕਾਰਟੋਨਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੇ ਨਗਨ-ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਢੰਗਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1460 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਪੀਰੋ ਡੇਲਾ ਫਰਾਂਸੈਸਕਾ (Piero della Francesca) ਦੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਕੀਤੀ।

ਸਾਲ 1470 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਨਵੰਬਰ 1474 ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਚਿਤ੍ਰ ਅੱਜ ਵੀ ਸਿਟਾ-ਡੀ-ਕੈਸਟੈਲੋ (Citta di castello) ਦੇ ਅਜਾਇਬ-ਘਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸਾਲ 1479 ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਰਟੋਨਾ ਵਿਖੇ 18 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਰਿਹਾ। ਸਾਲ 1483 ਦੇ ਲਗਭਗ ਇਹ ਰੋਮ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਿਸਟਨ ਦੇ ਗਿਰਜੇ ਵਿਚ 'Testament of Moses' ਨਾਮੀ ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਮੁਹਰਾਕਸ਼ੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਛਾਪ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਸਦੀ ਚਿਤ੍ਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸਥਿਰਤਾ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਚਿਤ੍ਰ ਉਲੀਕਣ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

'The End of the World' ਅਤੇ 'The Last Judgment' (1499-1502) ਨਾਮੀ ਚਿਤ੍ਰ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਚਿਤ੍ਰ ਆਰੀਵੀਟੋ ਕੈਥੈਡਰਿਲ (Orvieto Cathedral) ਵਿਖੇ ਸਥਿਤ ਹਨ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 16 ਅਕਤੂਬਰ 1523 ਨੂੰ ਕਾਰਟੋਨਾ ਵਿਖੇ ਹੀ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20 : 644; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9. 195-196।

ਸਿੰਗਫੋ (ਜਾਤੀ) : 'ਸਿੰਗਫੋ, ਅਥਵਾ ਚਿੰਗਪਾ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ, ਅਰਥ 'ਮਨੁੱਖ' ਜਾਂ 'ਬੰਦਾ' ਹੈ।

'ਸਿੰਗਫੋ' ਬਰੂਮਾ ਦੀ 'ਕਚੀਨ' ਜਾਤੀ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਆਸਾਮ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਖੀਮਪੁਰ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਬਰੂਮਾ ਦੀ ਸਟਰੱਚ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੱਸੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਉੱਤਰੀ ਬਰੂਮਾ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਇਰਾਵਦੀ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿੱਥੇ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਚਿੰਗਪਾ' (ਜਾਂ ਚਿੰਗਪਉ) ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਚਿੰਗਪਾ' ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵੱਸੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਇਰਾਵਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਬਰਮਾ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਟੱਪ ਕੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਆ ਵੱਸੇ, ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸਿੰਗਫੋ' ਪੈ ਗਿਆ।

ਸਿੰਗਫੋ ਮੰਗੋਲੀ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਉਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, 'ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਭਰਵੱਟੇ ਤਿਰਛੇ, ਨੱਕ ਬੈਠਵਾਂ ਤੇ ਵਿਰਾਛਾਂ ਚੋੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਤਕੜੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਦਲੇਰ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਲਾਗੇ ਵਸਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਦਬ-ਦਬਾ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਨ 1825 ਤੋਂ 1843 ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਕਈ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਭੇਜਣੀਆਂ ਪਈਆਂ।

ਸਿੰਗਫੋ ਪ੍ਰੇਤ-ਪੂਜ ਜਾਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਭੂਤਾਂ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਕੜ, ਸੂਰ, ਬੱਕਰੇ, ਕੁੱਤੇ ਆਦਿ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਝੋਟੇ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਫਨਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤੀਵੀਆਂ ਰੱਖਣਾ ਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਖੋਹ ਕੇ ਗੁਲਾਮ ਬਾਂਦੀਆਂ ਰੱਖਣ ਦਾ ਬੜਾ ਰਿਵਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਧੰਦਾ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਖੇਤੀ ਹੈ। ਪੱਕੇ, ਸ਼ੋਖ ਰੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ ਉਣਨਾ, ਬਾਂਸਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਬਰਛੀ, ਤੀਰ-ਦਾਹ ਆਦਿ ਹਥਿਆਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਮੁਖ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਹਨ।

'ਸਿੰਗਫੋ' ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

—ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ

ਹ.ਪੁ.—ਡਿਸਕ੍ਰਿਪਟਿਵ ਐਥਨਾਲੋਜੀ ਆਫ ਬੰਗਾਲ—ਕਰਨਲ ਈ. ਟੀ ਡਾਲਟਨ; ਐਥਨੋਗ੍ਰਾਫੀ—ਸਰ. ਏ ਬੇਨਜ਼; ਆਸਾਮ ਗਜ਼ਟੀਅਰਜ਼, ਲਖੀਮਪੁਰ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ; ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ; ਬਰਮਾ ਗਜ਼ਟੀਅਰਜ਼; ਮਯਿਤਕਯੀਨਾ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ।

ਸਿੰਗਫੋ (ਉਪ ਬੋਲੀ) : ਆਸਾਮ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ, ਬਰਮਾ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਸਦੀ 'ਸਿੰਗਫੋ' ਨਾਂ ਦੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੰਗਫੋ ਹੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿਬਤੀ-ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੂਹ ਦੇ ਤਿਬਤੀ-ਬਰਮੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਕਚੀਨ' ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਇਰਾਵਦੀ ਦੀ ਘਾਟੀ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਉਪ ਬੋਲੀਆਂ 'ਕਾਖੂ' (ਜਾਂ ਕਖੇਨ) ਅਤੇ 'ਚਿੰਗਪਾ' ਹਨ। ਚਿੰਗਪਾ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਸਿੰਗਫੋ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੋਈ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਦੋਂ ਸਿੰਗਫੋ ਲੋਕ ਬਰਮਾ ਛੱਡ ਕੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਆ ਵੱਸੇ, ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ 'ਸਿੰਗਫੋ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਚਿੰਗਪਾ' ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਤਰ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੰਗਫੋ ਵਿਚ ਮਿਲਾਵਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਅਜੋਕੀ ਸਿੰਗਫੋ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਧੁਨੀਆਂ ਤਿਬਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਰ (Tone) ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਵਾਕ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਸਚਤ ਹੈ, ਜੋ ਤਿਬਤੀ-ਚੀਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗੇਤਰਾਂ ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਆਵਸ਼ਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਗਵਾਂਢੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਸਿੰਗਫੋ ਵਿਚ ਹੁਣ ਕੁਝ ਅਗੇਤਰ

ਪਿਛੇਤਰ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹ.ਪੁ. : ਲਿੰਗੁਇਸਟਿਕ ਸਰਵੇ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਜਿਲਦ 1, ਕ੍ਰਿਤ ਸਰ ਜੀ. ਏ. ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ; ਆਸਾਮ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਗਜ਼ਟੀਅਰਜ਼, ਲਖੀਮਪੁਰ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ; ਬਰਮਾ ਗਜ਼ਟੀਅਰਜ਼, ਮਯਿਤਕਯੀਨਾ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ; ਡਿਸਕ੍ਰਿਪਟਿਵ ਐਥਨਾਲੋਜੀ—ਈ. ਟੀ. ਡਾਲਟਨ।

—ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ

ਸਿੰਗਫੋ ਪਹਾੜੀਆਂ (Singhpho Hills): ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਖੰਡ ਆਸਾਮ ਦੇ ਲਖੀਮਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਿੰਗਫੋ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤੱਰੀ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਕਚੀਨ (Kachins) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਘਰ ਇਰਾਵਦੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੌਮੇ ਨੇੜੇ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੁਕੰਗ (Hukawng) ਅਤੇ ਪਟਕਾਈ (Patkai) ਲੜੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਬਰਮਪੁੱਤਰ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਅਠ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਇਹ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਵਸ ਗਏ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅਰਧ ਆਜ਼ਾਦ ਸਟੇਟ ਬਣਾ ਲਈ। ਸਿੰਗਫੋ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਪਰਧਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਥੜ੍ਹਿਆਂ ਉਪਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ 30 ਕੁ ਮੀਟਰ ਉੱਚੇ ਅਤੇ 6 ਕੁ ਮੀਟਰ ਚੌੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੰਗਰ, ਇਸਰਾਇਲ ਜੋਸ਼ੂਆ (Singer, Israel Joshua 1893-1944) : ਇਸ ਪੌਲਿਸ਼-ਅਮਰੀਕਨ ਯਹੂਦੀ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 30 ਨਵੰਬਰ 1893 ਨੂੰ ਪੋਲੈਂਡ ਦੇ ਬਿਲਗੋ-ਰਾਜ 'Bilgoraj' ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਵਾਰਸਾ ਵਿਖੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਹ ਕੀਵ (Kiev) ਅਤੇ ਯੂਕਰੇਨ (Ukraine) ਆਦਿ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਸਿੰਗਰ 1921 ਵਿਚ ਵਾਰਸਾ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਜਿਥੇ ਇਸ ਨੇ 1922 ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ 'Pearls' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੇ 'Jewish Daily Forward' ਨਾਂ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਪਤੱਰਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ 1934 ਵਿਚ ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸਿਆ। 'Yoshe Kalb 1932' 'The Brothers of Ashkenazi' (1936) ਅਤੇ 'East of Eden 1939' ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਵੀ ਖੇਡੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਯਹੂਦੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 10 ਫਰਵਰੀ, 1944 ਨੂੰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ.ਪੁ.—ਐਨ. ਅਸੇ. 25:34

ਸਿੰਗਰ, ਇਸਾਕ ਮੈਰਟ (Singer, Isaac Merrit; 1811-1875) : ਇਸ ਅਮਰੀਕਨ ਇਜ਼ਾਦਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿਟਸ ਟਾਊਨ (Pits Town) ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਖੇ 27 ਅਕਤੂਬਰ 1811 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਮਕੈਨਿਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1839 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਚਟਾਨਾਂ ਵਿਚ ਛੇਕ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਤੇ 1849ਈ. ਵਿਚ ਧਾਤ ਤੇ ਉਕਰਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1851 ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮਾਡਲ ਦੀ ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਹਾਸਲ ਹੋਈ। ਸੰਨ 1851 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਕਲਾਰਕ (Clark) ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ "ਸਿੰਗਰ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਿੰਗ ਕੰਪਨੀ" (Singer Manu-

facturing Co.) ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਦੀ ਮੰਤ ਟਾਰਕਵੇ (Torquay) ਵਿਖੇ 23 ਜੁਲਾਈ, 1875 ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ.ਪੁ. ਐਨ ਅਸੇ. 25:33.

ਸਿੰਗਰ, ਸਿਮੀਅਨ (Singer, Simeon 1846-1906) : ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਜਨਮਿਆ ਇਕ ਯਹੂਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਵਕਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸੇਵਕ ਸੀ। 1867 ਵਿਚ ਇਹ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਬਰੋ (Borough) ਪੂਜਾ-ਸਥਾਨ ਦਾ ਪਾਦਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। 1878 ਵਿਚ ਵੈਸਟ ਐਂਡ (westend) ਪੂਜਾ-ਸਥਾਨ ਦਾ ਇਨਚਾਰਜ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਮਰ ਭਰ ਉਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾ।

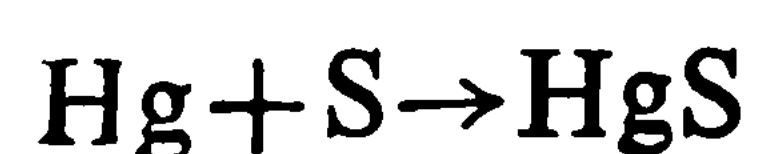
ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹੇ ਗਏ। 1892 ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਯਹੂਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਯਹੂਦੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸੁਧਾਰ ਹੋਏ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਦਾ 'ਆਬੋ-ਰਾਈਜ਼ਡ ਡੇਲੀ ਪਰੇਅਰ ਬੁੱਕ' ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਸਿੰਗਰਟ : ਵੇਖੋ ਤੰਬਾਕੂ

ਸਿੰਗਰਫ (Cinnabar) : ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਨਾਬੈਰਾਈਟ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਾਲ ਮਰਕਿਊਰਿਕ ਸਲਫਾਈਡ (HgS) ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਸੰਯੁਕਤ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਰੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਕੱਚੀ ਧਾਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਆਲਮਾਦੇਨ (Almaden), ਸਪੇਨ (ਜਿਥੇ ਇਸ ਨੂੰ 2,000 ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਖਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ), ਈਡਰੀਆ, ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਦਾ ਮਾਂਟੀ ਆਮੀਆਤਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹਨ। ਸਿੰਗਰਫ; ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਅਲਾਸਕਾ, ਐਰੀਜ਼ੋਨਾ, ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ, ਇਡਾਹੋ, ਨਾਵੇਦਾ, ਆਰੇਗਨ ਅਤੇ ਟੈਕਸਾਸ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਅਤੇ ਮੈਕਸੀਕੋ ਤੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਗਰਫ ਆਮ ਕਰਕੇ ਠੋਸ, ਦਾਣੇਦਾਰ ਜਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਮਕਦੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਰਵਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਧਾਤਵੀ ਹੀਰੇ ਵਰਗੀ ਚਮਕ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਵੇ ਛੇਕੋਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਆਮ ਕਰਕੇ ਰੁੱਬੋਹੀਡਰਲ (rhombohedral) ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਜੋੜਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਧੀਆ ਨਮੂਨੇ ਚੀਨ ਦੇ ਗਵੇਜ਼ੋ (Kweichow) ਅਤੇ ਹੂਨਾਨ (Hunan) ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਮਮਿਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਗਰਫ, ਕੁਆਰਟਜ਼ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਆਰਟਜ਼ ਵਾਂਗ ਇਹ ਗੋਲਾਕਾਰ ਧਰੁਵਣ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਏ. ਡੈੱਸ ਕਲੋਜ਼ੋਕਸ (A. des Cloizeaux) ਨੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੰਗਰਫ ਵਿਚ ਘੁੰਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕੁਆਰਟਜ਼ ਦੀ ਘੁੰਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲੋਂ 15 ਗੁਣਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਗਰਫ ਦੀ ਅਪਵਰਤਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਡੀਅਮ ਰੌਸ਼ਨੀ ਲਈ ਔਸਤ ਅਪਵਰਤਨ-ਅੰਕ 3.08 ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ 3 ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਘਣਤਾ 8 ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਰੇ ਅਤੇ ਗੰਧਕ ਨੂੰ ਰਗੜਨ ਨਾਲ :-

ਇਸ ਕਾਲੇ ਮਰਕਿਊਰਿਕ ਸਲਫਾਈਡ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਵਾਸਪ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਠੰਢਾ ਹੋਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਚਮਕੀਲੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਧੂਰ (vermillion) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੇਂਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰੰਗ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿਪੈਟਿਕ ਸਿੰਗਰਫ ਇਕ ਅਸੁਧ ਕਿਸਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੰਗਰਫ ਬਿਟਿਊਮਿਨੀ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਟਾਸਿੰਗਰਫ, ਮਰਕਰੀ ਸਲਫਾਈਡ ਦੀ ਘਣਾਕਾਰ ਦੋ-ਰੂਪੀ (dimorphous) ਕਿਸਮ ਹੈ।

ਸਿੰਗਰਫ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 5:778; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 3:129; ਐਨ. ਅਸੇ. 6:187.

ਸਿੰਗ, ਰਿਚਰਡ ਲਾਰੈਂਸ ਮਿਲਿੰਗਟਨ (Syngge, Richard Laurence Millington) : ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੀਵ-ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਜਨਮ 28 ਅਕਤੂਬਰ 1914 ਨੂੰ ਲਿਵਰਪੂਲ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ ਵਿਨਚੈਸਟਰ ਅਤੇ ਟਰਿਨਿਟੀ ਕਾਲਜ, ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ ਤੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1941-43 ਤਕ ਲੀਡਜ਼ ਵਿਚ ਵੂਲ ਇੰਡਸਟਰੀਜ਼ ਰਿਸਰਚ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1943-48 ਤਕ ਇਸਨੇ ਲਿਸਟਰ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਪ੍ਰੀਵੈਂਟਿਵ ਮੈਡੀਸਨ, ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਰੋਵਟ ਰਿਸਰਚ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਬਕਸਬਰਨ, ਐਬਰਡੀਨਸ਼ਾਇਰ (Rowett Research Bucksburn Aberdeenshire) ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿ-ਨਿਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੂੰ 1952 ਵਿਚ ਏ.ਜੇ.ਪੀ. ਮਾਰਟਿਨ (A.J.P. Martin) ਨਾਲ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਇਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਲੰਡਨ, ਰਾਇਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਕੈਮਿਸਟਰੀ, ਬਾਇਓਕੈਮੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਜਨਰਲ ਮਾਈਕਰੋਬਾਇਓਲੋਜੀ, ਨਿਊਟਰੀਸ਼ਨ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਆਫ ਸਾਇੰਟਿਫਿਕ ਵਰਕਰਜ਼, ਅਮਰੀਕਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਬਾਇਓਲੋਜੀਕਲ ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਆਦਿ। ਇਹ 1949-55 ਤਕ ਬਾਇਓਕੈਮਿਸਟ ਜਰਨਲ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਬੋਰਡ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਿਹਾ। ਇਸਦੀ ਮਾਰਟਿਨ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਖੋਜ 'ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਕਰੋਮੈਟੋਗਰਾਫੀ' (Partition Chromatography) ਨੇ ਦੋ ਤਰਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਰਸਾਇਣਿਕ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਰਸਾਇਣ, ਜੀਵ ਅਤੇ ਮੈਡੀਕਲ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਲਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਖੋਜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਖਰਾਕਰਨ ਦੇ ਭੌਤਿਕੀ-ਰਸਾਇਣਿਕ ਤਰੀਕੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨਾਸ਼ਕ ਪੈਪਟਾਇਡਜ਼ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪੌਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਸੰਨ 1951 ਵਿਚ ਚਾਰ ਹੋਰ ਸਾਇੰਸਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਇਸਨੇ 'ਸਾਇੰਸ ਫਾਰ ਪੀਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਭਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਨ 1952 ਵਿਚ ਵੀਐਨਾ (Vienna) ਵਿਚ "ਪੀਪਲਜ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਫਾਰ ਪੀਸ" (People's Congress for Peace) ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 21:208; ਵ. ਹੁ. ਇ. ਸਾ.

ਸਿੰਗਲਟਨ (Singleton) : ਇਹ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੇ ਨਿਊ ਸਾਊਥ ਵੇਲਜ਼ (New South Wales) ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਹੰਟਰ (Hunter) ਦੀ ਘਾਟੀ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਸਿਡਨੀ ਤੋਂ 151 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੜ੍ਹ ਇਸਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸਦੇ

ਨੇੜਿਓਂ ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਪੈਂਟਰੋਲ ਨਿਕਲਣ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਰੇਲਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜੰਗਲੀ, ਦੁੱਧ ਦੀ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—6,188 (1970)

32°34' ਦ. ਵਿਥ.; 151°10' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20

ਸਿੰਗਲਟਨ, ਐਸਥਰ (Singleton, Esther—1865-1935) : ਇਸ ਅਮਰੀਕਨ ਲੇਖਿਕਾ, ਪੁਰਾ-ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕਾ ਦਾ ਜਨਮ 4 ਨਵੰਬਰ, 1865 ਨੂੰ ਬਾਲਟੀਮੋਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 1887 ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਨਿਊਯਾਰਕ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਈ। ਇਹ 1923 ਤੋਂ 1930 ਤਕ 'ਐਂਟੀਕੁਆਰੀਅਨ' (Antiquarian) ਦੀ ਸੰਪਾਦਕ ਰਹੀ। ਇਸਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਾਂ, ਸੰਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਕੇ ਆਪਣੀ ਬਹੁਮੁਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ 'Turrets, Towers and Temples' ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੀ, 1898 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਇਸਨੇ ਆਪੇਰਾ ਅਤੇ ਮਾਡਰਨ ਆਪੇਰਾ ਤੇ ਗਾਈਡਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ। 'ਆਰਕੈਸਟਰਾ ਐਂਡ ਇਟਸ ਇਨਸਟਰੂਮੈਂਟਸ' (1917), 'ਦੀ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਡਰੀਮਜ਼ ਆਫ ਰਿਚਰਡ ਵਾਗਨਰ' (1898), 'ਮਿਓਜ਼ੀਕਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ' (1903), 'ਦੀ ਫਰਨੀਚਰ ਆਫ ਆਵਰ ਫੋਰਫਾਦਰਜ਼' (ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ), 'ਹਿਸਟਾਰਕ ਬਿਲਡਿੰਗਜ਼' (1903), 'ਗ੍ਰੇਟ ਬਿਲਡਿੰਗਜ਼ ਆਫ ਵਰਲਡ ਹਿਸਟਰੀ' (1903-ਪੰਜ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ) ਆਦਿ ਇਸਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਸਟੋਨਿੰਗਟਨ (Stonington) ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ.ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20:704

ਸਿੰਗਲਾ (Singla) : ਇਹ ਦਰਿਆ ਆਸਾਮ ਦੀਆਂ ਲੂਸ਼ੇਈ (Lushai) ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿਲਹਟ (Sylhet) (ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼) ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉੱਤਰ ਵੱਲ 72 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸੋਨ ਝੀਲ ਵਿਚ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਝੀਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸਨੂੰ ਕਚੂਯਾ (Kachuya) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਰੀਮ ਗੰਜ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸੁਰਮਾ (Surma) ਦਰਿਆ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਕੂਸੀਆਰਾ (Kusiya) ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਿਆ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਜਾਕੇ ਇਸ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਪਿੰਡ ਹਨ। ਇਸ ਦਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਚਾਵਲ, ਚਾਹ, ਜੰਗਲ ਦੀ ਉਪਜ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੁਲਾਬਚਰਾ (Dullabachra) ਤਕ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜਹਾਜ਼ ਚਲਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23

ਸ਼ਿਗਾਉਂ (Shiggaon) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰਵਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਾਂਕਪੁਰ ਤਾਲੁਕੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਪੂਨਾ-ਹਰੀਹਰ ਸੜਕ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਲਮੇਸ਼ਵਰ (Kalmeshwar) ਅਤੇ ਬਸਾਪਾ (Basappa) ਦੇ ਮੰਦਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ 10 ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੰਨ 1121 ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬਸਾਪਾ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—11,940 (1971)

14°55' ਉ. ਵਿਥ.; 75°10' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22

ਸਿੰਗਾਪੁਰ (Singapore) : ਇਹ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਟਾਪੂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 54 ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਟਾਪੂਆਂ ਦਾ ਮਿਲਕੇ ਬਣਿਆ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਟਾਪੂ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਤੋਂ 137 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਵੱਲ 1°09' ਤੋਂ 1°29' ਉ. ਵਿਥ. ਅਤੇ 103°38' ਤੋਂ 104°06' ਪੂ. ਲੰਬ. ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕੁਲ ਰਕਬਾ 584 ਵ. ਕਿ.ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ 2,110,400 (1971) ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਜੋਹੋਰ (Johore) ਜਲਡਮਰੂ ਇਸਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਫਿਲਪਾਈਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਹਨ। ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ।

ਭੂ-ਆਕਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ

ਧਰਾਤਲ—ਮੁਖ ਟਾਪੂ ਦਾ ਲਗਭਗ ਦੋ ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ 15 ਮੀ. ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਧਰਾਤਲ ਪੱਖੋਂ ਇਸਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

(ੳ) ਕੇਂਦਰੀ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ—ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁੰਨਾਈਟ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਬੁਕਿਤ ਤਿਮਾਹ (Bukit-timah) 177 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਹੈ।

(ਅ) ਦੱਖਣੀ ਪੱਛਮੀ ਇਲਾਕਾ—ਇਹ ਪਥਰੀਲੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ।

(ੲ) ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕਾ—ਇਸ ਵਿਚ ਰੇਤਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਜਾਊ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਦੀਆਂ ਨਾਲਿਆਂ ਦਾ ਜਾਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਹੜ੍ਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਵਿਚ ਕਲੰਗ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕੋ ਹੀ ਵੱਡੀ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਟਾਪੂ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਝੀਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਗਦੀ ਹੋਈ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੋਈ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਨਦੀ ਵੀ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ।

ਜਲਵਾਯੂ—ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਭੂ-ਮੱਧ ਖੰਡ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਖੰਡ ਵਰਗਾ ਗਰਮ-ਤਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਤਾਪਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਦਾ ਔਸਤਨ ਤਾਪਮਾਨ 30° ਸੈਂ. ਅਤੇ ਰਾਤ ਦਾ 24° ਸੈਂ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਨਮੀ ਬਹੁਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਖਾ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 244 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੈ।

ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂ—ਇਥੇ ਉਸ਼ਣ-ਖੰਡੀ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ 2000 ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਵੱਧੀਆਂ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਟਾਪੂ ਦੇ 2,797 ਹੈਕਟੇਅਰ ਰਕਬੇ ਵਿਚ ਬਨਸਪਤੀ ਨੇਚਰ ਰੀਜ਼ਰਵ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਪੌਦਾ ਪੁੱਟਣਾ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ। ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਝਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਕਈ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਪੌਦੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਜਾਵਟ ਆਦਿ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਥੇ ਲੰਬੀ ਪੂਛ ਵਾਲੇ ਬਾਂਦਰ, ਲੰਗੂਰ ਅਤੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਪੰਛੀ ਬੱਤਖ਼, ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਸਾਰਸ, ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਇੱਲੂ, ਮੁਰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਘੁੱਗੀਆਂ ਆਦਿ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ—ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਤਿਮਸਿਕ (Tem

asek) ਭਾਵ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਸਬਾ ਸੀ। ਸਮਾਟਰਾ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਜੇ ਕੋਰਟ ਦਾ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸੰਗ ਨਿਲਾ ਉਟਾਮਾ (Sang Nila Utama) ਆਪਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਇਧਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇਥੇ ਸ਼ੇਰ ਦੇਖਕੇ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸਿੰਘਾਪੁਰ' (ਸ਼ੇਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ) ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। 1819 ਈ. ਵਿਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਸਰ ਸਟੈਂਫਰਡ ਰੈਫਲਜ਼ (Sir Stamford Raffles) ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਅੱਡਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਨ 1823 ਵਿਚ ਇਥੇ ਇਕ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸੰਨ 1867 ਵਿਚ ਇਥੇ ਇਕ ਕਰਾਊਨ ਕਾਲੋਨੀ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਅੱਡਾ ਇਥੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਵਿਚ 15 ਫਰਵਰੀ, 1942 ਨੂੰ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਨੇ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਸੰਨ 1945 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁੜ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਤਬਾਹ ਹੋਈਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਮੁੜ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ ਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਸੰਨ 1959 ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1963 ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਪੁਰ, ਮਲਾਇਆ, ਸਾਰਾਵਾਕ ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਨਾਰਥ ਬੋਰਨੀਓ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਸੰਘ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। 9 ਅਗਸਤ, 1965 ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ।

ਆਰਥਿਕਤਾ—ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਬਾਕੀ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਥਾਂ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨ—ਇਥੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਮਕਾਨ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਹੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੀ ਜੰਗਲੀ ਲਕੜੀ ਜਲਾਉਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਏ ਈਂਧਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ—ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦੇ ਕੁਲ ਰਕਬੇ ਦੇ ਚੌਥੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਸ਼ਤ ਅਧੀਨ ਰਕਬੇ ਦੇ ਅੱਧੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਰਬੜ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਰਜਿਸਟਰਡ ਫਾਰਮ ਹਨ। ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਸੂਰ, ਮੁਰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਡਿਆਂ ਪੱਖੋਂ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਫਾਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮੱਛੀਆਂ ਵੀ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਦਯੋਗ—ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਵਿਚ ਘਰੇਲੂ ਵਸਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਬੜੇ ਉੱਨਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖਾਣਾ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ, ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਢੋ-ਢੋਆਈ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਉਦਯੋਗ ਹਨ। ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਗੇ ਹੈ।

ਵਪਾਰ—ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਰਬੜ, ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਟਿਨ ਮਲੇਸ਼ੀਆ, ਯੂ. ਐਸ. ਏ. ਯੂ. ਏ. ਚੀਨ ਅਤੇ ਵੀਤਨਾਮ ਨੂੰ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲੇ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ—ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਚੌਥੀ ਵੱਡੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਵੀਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਹਨ। 2000 ਕਿ. ਮੀ. ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੰਬੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਹਨ। ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਤਕ ਲੰਬੀ ਰੇਲ ਲਾਈਨ ਹੈ।

ਲੋਕ—

ਆਬਾਦੀ—ਜੂਨ, 1971 ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਗਾਪੁਰ

ਦੀ ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ 2,110,400 ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 76% ਚੀਨੀ, 15% ਮਲਾਈ ਅਤੇ 7% ਭਾਰਤੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਲੰਕਾ ਦੇ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਹਨ।

ਧਰਮ—ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੁਖ ਚਾਰ ਧਰਮ ਹਨ : ਇਸਲਾਮ, ਬੋਧੀ, ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ। ਇਥੇ ਦੀ ਕੌਮੀ ਬੋਲੀ ਮਲਾਈ (Malay) ਹੈ। ਚੀਨੀ, ਤਾਮਲ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਫਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਮੋਂ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਇਥੇ ਡਾਕਟਰੀ ਸੇਵਾ ਉਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ। ਹਰ 1500 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪਿਛੇ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ—ਇਥੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਫਤਰੀ ਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੁਫਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਨੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੈਕੰਡਰੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਟੈਕਨੀਕਲ, ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਅਤੇ ਅਕੈਡਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1920 ਵਿਚ ਇਥੇ 500 ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਸਕੂਲ ਸਨ। ਇਥੇ ਤਿੰਨ ਟੈਕਨੀਕਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਤੇ ਨਨਯੰਗ (Nanyang) ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਹਨ। ਟੀਚਰ, ਨਰਸਾਂ, ਰੇਡੀਓਗ੍ਰਾਫਰ ਆਦਿ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ।

ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ—22 ਦਸੰਬਰ, 1965 ਤੋਂ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਗਣਤੰਤਰ ਰਾਜ ਬਣਿਆ ਜਿਸਦਾ ਮੁਖੀਆ ਪਰਧਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਸਿਸਟਮ ਬਾਲਗਾਂ ਦੇ ਮਤ-ਅਧਿਕਾਰ (Adult Suffrage) ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਇੱਕੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ 58 ਮੈਂਬਰ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਥਾਪਕੇ ਮਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਚੋਣ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜ ਵਿਚ ਛੇ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਵਾਈ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਫੌਜ ਵੀ ਹੈ।

ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਦਾ ਕੌਮੀ ਝੰਡਾ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਪਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਲਾਲ ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ਸਫੈਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਚੰਦ ਅਤੇ ਛੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮੈ. 16:784 ; ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਫੈਕਟਸ ਐਂਡ ਪਿਕਚਰ (1972) ; ਦੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਜੁਗਰਾਫਿਕ—ਅਗਸਤ, 1966

ਸਿੰਗਾਰ ਵੇਖੋ : ਤੰਬਾਕੂ

ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ(Cosmetics) : ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼, ਸਿਹਤਮੰਦ, ਸੁੰਦਰ, ਸੁਭੱਲ ਅਤੇ ਜਿਲਦ (skin) ਨੂੰ ਕੌਮਲ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਵੀਂ ਰਖਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਰਤਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਆਰੀਆ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ, ਮਹਾਭਾਰਤ, ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਘਿਤਾ, ਨਿਘੰਟੂ, ਸੁਸੂਤ, ਅਗਨੀ ਪੁਰਾਣ, ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ, ਸੁਤ੍ਰ ਨੀਤੀ, ਕੋਟਿਲਯ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਾਰੰਗਧਰ ਸੰਘਿਤਾ ਅਤੇ ਅਮਰਕੋਸ਼ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮੂਹਕ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ

ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁਖੱਛਤਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਜਾਵਟ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਰਖਣਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਦਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਇਕ ਅਰੋਗ ਸਰੀਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਓਨੀ ਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ।

ਸਰੀਰਕ ਸਵੈ-ਸਫ਼ਾਈ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਰ ਵੀ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਸਿੰਗਾਰ ਸਾਧਨ ਇਕ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਬਨਾਉਣੀ ਖੁਰਾਕ ਕਾਰਨ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਧੋ-ਧੁਆਈ ਦੁਆਰਾ ਸਫ਼ਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਾਈ ਦੇ ਮੰਤਵ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :—

ਚਮੜੀ, ਵਾਲ ਤੇ ਨਹੁੰਆਂ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟਾ ਹਟਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਪਸੀਨਾ ਤੇ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਰਹਿੰਦ, ਜੋ ਚਮੜੀ ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਚਿਪਚਿਪੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ, ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

ਚਮੜੀ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ-ਪਸੀਨੇ ਅਤੇ ਚਮੜੀ ਦੀ ਚਰਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਗਲਾਂ, ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਪੰਜਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ, ਜਣਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮਲਮੂਤਰ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਅਤੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪਦਾਰਥ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋਣ। ਇਸ ਲਈ ਧੋਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਤਰਨਾਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਧੋਣ ਲਈ ਜਾਂ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਚਮੜੀ, ਵਾਲਾਂ, ਨਹੁੰਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਗੰਦਗੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੰਗਾਰ ਵਸਤੂਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਚਮੜੀਆਂ (ਚੀਕਣੀ, ਖੁਸ਼ਕ ਤੇ ਰਲਵੀਂ) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਖੁਸ਼ਕ ਚਮੜੀ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ਕ ਵਾਲਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਜਾਂ ਸਖਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਚਮੜੀ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਪਾਣੀ ਦੁਆਰਾ, ਤੇਲ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਠੋਸ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਿਹੜੇ ਗੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚੂਸਦੇ ਹਨ, ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੈਰ) ਕਿਸੇ ਸਖਤ ਪਦਰਥ (ਜਿਵੇਂ ਝਾਵਾਂ) ਨਾਲ ਰਗੜ ਕੇ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸਾਦਾ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਤਰਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖਾਮੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਚੀਕਣੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਇਹ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਭਿਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਗੰਦਗੀਆਂ ਵੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲਣਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲਾ ਕੇ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ

ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੈ :—

ਫੇਸ ਲੋਸ਼ਨ (Face lotion)—ਫੇਸ ਲੋਸ਼ਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹਲਕਾ ਅਲਕੋਹਲ (20-40%) ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ ਪਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲਣਸ਼ੀਲ ਗੰਦਗੀਆਂ (ਸੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਪਸੀਨਾ ਆਦਿ) ਦੂਰ ਕਰਨ ਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਤੇਲ-ਆਧਾਰਿਤ ਸਫ਼ਾਈ ਕਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਫੇਸ ਲੋਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਸੈਲੇ ਪਦਾਰਥ (astringents) ਵੀ ਮਿਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਗੰਧੀ (perfume) ਦੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਰਫੈਕਟੈਂਟਸ (Surfactants)—ਫੇਸ ਲੋਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਘੋਲਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਫ਼ਾਈ ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਸਫ਼ਾਈ-ਕਾਰਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰਫੈਕਟੈਂਟ ਮਿਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਗਿੱਲੀ ਕਰਨ 'ਚ ਮਦਦ ਕਰਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਿਣਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਚਮੜੀ ਤੇ ਮੁੜ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਫ਼ਾਈ-ਕਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਬਣ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਾਬਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਲ ਨਿਵਾਰਕਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜੈਲੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਈ ਹੈਂਡ ਸਫ਼ਾਈ-ਕਾਰਕ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਟਿਊਬਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਮਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਪੜੇ ਜਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਨਾਲ ਪੂੰਝ ਕੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੀਕਣੀ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਮੈਲੀ ਮਿੱਟੀ ਵਾਲੀ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਫੈਕਟਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਮਕੈਨਿਕਾਂ ਤੇ ਪੇਂਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਯਾਂਤ੍ਰਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪੂਰਕਾਂ ਵਾਲੇ ਠੋਸ ਸਾਬਣ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਹੁਣ ਤਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮੂਲ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥ ਪਾਣੀ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲਣਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਅਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖੁਰਦਰੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਫਟਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਤੇਲ-ਆਧਾਰਿਤ ਸਫ਼ਾਈ-ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤਰਲ ਸਫ਼ਾਈ-ਕਾਰਕ ਕਰੀਮਾਂ (Liquefying Cleansing Creams)—ਇਹ ਤੇਲਾਂ ਤੇ ਮੌਮਾਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ, ਗੁਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਤੇਲ ਖਾਲਿਸ ਜ਼ੈਤੂਨ ਦਾ ਤੇਲ (olive oil) ਹੈ।

ਚਮੜੀ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਵਾਲੇ ਡਬਲਯੂ/ਓ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਮਲਸ਼ਨ (Skin Cleansing Emulsions of the w/o type)—ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ-ਰਹਿਤ ਕਰੀਮਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਟਾਇਟੇਨੀਅਮ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਦੀ ਕੁਝ ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੂਧੀਆ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜਲਸਨੇਹੀ (ਹਾਈਡਰੋ-ਫਿਲਿਕ ਲੈਨੋਲਿਨ, ਸੀਟਾਈਲ ਅਲਕੋਹਲ ਆਦਿ) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਪਾਣੀ-ਰਹਿਤ ਕਰੀਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚਮੜੀ ਘੱਟ

ਖੁਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੀਕਣੀ ਤਹਿ ਚਮੜੀ ਤੇ ਜੰਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਚਮੜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਚਿਕਣਾਹਟ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੁੱਧ ਪੈਟਰੋਲ ਜਾਂ ਹੋਰ ਖਣਿਜੀ ਤੇਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਕੋਲਡ ਕਰੀਮ (Cold Cream)—ਦੁਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਫਾਈ-ਕਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਲਡ-ਕਰੀਮਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਕਰੀਮਾਂ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਤੋਂ ਮਾਹਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰੀਮਾਂ ਵਿਚ ਬਿੰਧਿਆਈ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਚਮੜੀ ਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਫੈਲਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਬਰਫ ਵਾਂਗ ਚਿੱਟਾ ਹੋਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਣ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰੀਮਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕਰੀਮਾਂ ਸਿਰਫ ਚਮੜੀ ਦੀ ਸਫਾਈ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਤਰ ਵੀ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਮਲਸ਼ਨ ਓ/ਡਬਲਯੂ ਟਾਈਪ (Skin Cleansing Emulsions, o/w type)—ਇਹ ਦੁਧੀਆ-ਤਰਲ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਫਾਈ-ਕਾਰਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲੇਬਲਾਂ ਅਧੀਨ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਫੇਸ ਮਿਲਕ (face milk) ਅਤੇ ਬਿਊਟੀ ਮਿਲਕ (beauty milk)। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੇਲ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪਾਣੀ-ਆਧਾਰਿਤ ਤੇ ਤੇਲ-ਆਧਾਰਿਤ ਸਫਾਈ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਚਿਕਨਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਕਰੀਮਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵੀ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਫ਼ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਠੋਸ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਵਾਲੀ ਸਤ੍ਹਾ ਨੂੰ ਸੋਖਣ ਵਾਲੇ ਸਫਾਈ-ਕਾਰਕ (Solid Cleansing, soil adsorbing preparations)—ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਫਾਈ-ਕਾਰਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਿੱਟੀ-ਘੱਟੇ ਜਾਂ ਰੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸੋਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਠੋਸ ਜਾਂ ਕਰੀਮ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਚਮੜੀ ਤੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਟਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਸਣ ਤੇ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਤੇਲ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਰੀਮ ਜਿਹੀ ਬਣਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਮਲ ਕੇ ਚਮੜੀ ਉਤਲੀ ਮੈਲ ਉਤਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਦਾਮਾਂ ਦੀ ਫੋਕ ਜਾਂ ਫਿਰ ਖੁਰਮਾਣੀ ਅਤੇ ਆੜ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਫੋਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੰਗਤਰੇ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਛਿਲੜਾਂ ਨੂੰ ਪੀਸ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚਮੜੀ ਦੀ ਸਫਾਈ ਲਈ ਰੌਲਿੰਗ ਕਰੀਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਰੀਮ ਦੇ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਚਮੜੀ ਉੱਤੇ ਬਚਿਆ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸੈਲੂਲੋਸ ਈਥਰ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਨਸ਼ਾਸਤਾ ਜਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੀ ਪੈਰਾਫਿਨ ਵੈਕਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਲਕੋਹਲ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਦਾਰਥ ਕੋਲੌਇਡੀ ਘੋਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਖੁਸ਼ਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰੌਲਿੰਗ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰੀਮਾਂ ਵਿਚ ਗਲਿਸਰੌਲ, ਲੈਨੋਲਿਨ ਅਤੇ ਰੋਗਾਣੂ-ਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੀਕਣੀ ਮੈਲ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਹੋਵੇ

ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾ ਘੁਲਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਬਨੀ ਘੋਲਕ ਵੀ ਮਿਲਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿਰ ਅਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ—ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਫ ਪਾਣੀ-ਆਧਾਰਿਤ ਸਫਾਈ-ਕਾਰਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਤੇਲ-ਸ਼ੈਂਪੂਆਂ (oil-shampoos) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਮੈਲ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਤਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਂਪੂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਵਾਲ ਧੋਣਾ ਤੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਚਿਕਨਾਈ, ਮਿੱਟੀ-ਘੱਟਾ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਕਾਰਨੀਅਲ ਸੈੱਲਾਂ (loose corneal cells) ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਚੰਗੇ ਸ਼ੈਂਪੂ ਨਾਲ ਸਿਰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲ ਨਰਮ, ਚਮਕੀਲੇ, ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲ-ਰਹਿਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੈਂਪੂ ਦਾ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਵੀ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸ਼ੈਂਪੂ ਦੀ ਇਕ ਦਮ ਚੰਗੀ ਝੰਗ ਬਣਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੈਂਪੂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :—

1. ਸਾਬਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੈਂਪੂ
2. ਕਰੀਮ ਸ਼ੈਂਪੂ
3. ਜੈੱਲ ਸ਼ੈਂਪੂ
4. ਖੁਸ਼ਕ ਸ਼ੈਂਪੂ
5. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਂਪੂ ਜਿਵੇਂ—

ਓ. ਰੋਗਾਣੂ-ਨਾਸ਼ਕ ਸ਼ੈਂਪੂ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਿਕਰੀ ਅਤੇ ਖੋਪਰੀ ਦੇ ਹੋਰ ਰੋਗਾਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਅ. ਅੰਡੇ ਤੋਂ ਬਣੇ ਸ਼ੈਂਪੂ।

ਰਿਨਸਿਜ਼ (Rinses)—ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਫਾਈ-ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਸ਼ੈਂਪੂਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੋਏ ਅਣਚਾਹੇ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਅਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖਰ੍ਹੇ ਤੇ ਸਫ਼ੈਦ ਹੋ ਰਹੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੈਟਾਇਨੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮੇਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ—ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਚਮਕੀਲਾ ਰਖਣਾ ਦੰਦਾਂ ਅਤੇ ਮਸੂੜਿਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ, ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਬਦਬੂਦਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਰਖਣਾ ਆਦਿ ਇਹ ਸਭ ਦੰਦ-ਮੰਜਨਾਂ (dentifrices) ਦੇ ਕੰਮ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੰਦਾਂ ਤੋਂ ਖਾਣੇ ਦੀ ਰਹਿੰਦ ਖੂੰਹਦ, ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਜਾਂ ਐਂਨਜ਼ਾਈਮ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਟਾਰਟਰ (tartar) ਆਦਿ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਸਫਾਈ-ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਕੁਝ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਸੱਕ ਨਾਲ ਜਾਂ ਦਾਤਣਾਂ ਨਾਲ ਦੰਦ ਸਾਫ਼ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੇ ਮੰਜਨ ਬਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕੱਚਾ ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਨਮਕ ਜਾਂ ਹਲਦੀ ਤੇ ਨਮਕ ਨੂੰ ਪੀਹ ਕੇ। ਨਿੰਮ, ਕਿਕਰ, ਅਖਰੋਟ ਆਦਿ ਦੀ ਦਾਤਣ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਕੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਨ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਅੱਜ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੰਦ ਮੰਜਨ, ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਕਰੀਮ ਅਤੇ ਤਰਲ ਅਤੇ ਠੋਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਸਾਬਣ (dental soaps, solids & liquids) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਸਫਾਈ—ਨਹੁੰਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਸਫਾਈ-ਕਾਰਕ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕ (lacquer remover) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਮੈਲ ਘੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਘੋਲਕ ਵਧੇਰੇ ਵਾਸ਼ਪਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ

ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲਗਾਉਣ ਸਮੇਂ ਉਡ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੁਆਲੇ ਚਮੜੀ ਉੱਤੇ ਜਲਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ਕੀ ਜਾਂ ਚਿਕਨਾਹਟ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਐਸੀਟੋਨ, ਅਲਕੋਹਲ, ਬਨਸਪਤ ਤੇਲਾਂ, ਵਾਸਪਸ਼ੀਲ ਸੁਗੰਧੀਆਂ, ਐਸਟਰਾਂ ਅਤੇ ਲੈਨੋਲਿਨ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਦ੍ਰਵ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਸਰੀਰ ਕਿਰਿਆ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦਿਸਣ ਵਾਲਾ ਅਰਥਾਤ ਮੁੜਕਾ (sweating) ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਬਦਬੂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਦਬੂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :—

(1) ਕੁਝ ਦੁਆਈਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੇਂਦਰੀ ਨਾੜੀ-ਸਿਸਟਮ (C.N.S) ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪਸੀਨੇ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ;

(2) ਪਸੀਨੇ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀ ਤਹਿ ਉੱਤੇ ਅਪੜਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ;

(3) ਪਸੀਨੇ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀ ਤਹਿ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੋਕ ਕੇ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ-ਸਫ਼ਾਈ ਦੁਆਰਾ ;

(4) ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਦੇ ਅਪਘਟਨ (decomposition) ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਜਾਂ ਮਾਰਕੇ (ਬਹੁਤੇ ਸਰੀਰਕ ਗੰਧਹਾਰਕ 'deodorants' ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ) ;

(5) ਪਸੀਨਾ ਆਉਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪਸੀਨੇ ਵਿਚ ਬਦਬੂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦਬੂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗ ਸਕੇ (ਗੰਧਹਾਰਕ ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤਰਲ, ਛੜੀਆਂ (sticks), ਕਰੀਮਾਂ, ਜੈਲੀਆਂ, ਪਾਊਡਰਾਂ, ਸਾਬਣਾਂ ਅਤੇ ਏਰੋਸਾਲਾਂ (aerosols) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ)।

ਸਰੀਰ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ (Protective preparations)—ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰਖਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਚਮੜੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸਫ਼ਾਈ-ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਚਮੜੀ ਤੋਂ ਗੰਦਗੀ ਤੇ ਮੈਲ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਗਾਣੂ-ਨਾਸ਼ਕ ਵੀ ਚਮੜੀ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਅਤੇ ਫੰਗੀ ਦੀ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਚਮੜੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਚਮੜੀ ਉੱਤੇ ਰੋਗ ਨਿਰੋਧਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ (prophylactically) ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਅਕ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਚਮੜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨੁਕਸਾਨ-ਦਾਇਕ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਮੜੀ ਤੇ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਮੜੀ ਤੇ ਕੋਈ ਭੈੜਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਸਿਰਫ ਚਮੜੀ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ ਤਹਿ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਸਟਿਕ ਵਾਲੇ ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥਾਂ, ਮੈਲ-ਨਿਵਾਰਕਾਂ ਦੇ ਘੋਲਾਂ ਅਤੇ ਅਪਘਟਿਤ ਮੂਤਰ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਰਸਾਇਣਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਓ ਲਈ, ਮਿੱਟੀ-ਘੱਟੇ, ਲੁੱਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚਿਕਨਾਈਆਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਚਾਓ ਲਈ, ਅਲਟ੍ਰਾ ਵਾਇਲਟ ਕਿਰਨਾਂ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਬਚਾਓ ਲਈ ਅਤੇ ਕੀੜੇ-ਮਕੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਓ ਲਈ। ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਸਿਰਫ ਚਮੜੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ

ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਖਰਾਬ ਹੋਈ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਚਮੜੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆਈਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਲਈ ਹੋ ਸਕੇ ਜਵਾਨ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਮੜੀ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਤਹਿ ਤੇ ਹੀ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਚਮੜੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਕ ਜਾਂ ਡੂੰਘਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਚਮੜੀ ਉੱਤੇ, ਸਾਬਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਖਰਵਾਪਣ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਘਟ ਜਾਂਦਾ (dehydration) ਹੈ। ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਖੁਸ਼ਕੀ ਆਦਿ ਦੀ ਦਰੁਸਤੀ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਠੀਕ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਲਸ ਜਾਂ ਲੇਪ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਖਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਚਿਕਨਾਈ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਗਲਿਸਰੋਲ ਉੱਤੇ। ਚਿਕਨਾਈ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਨਮੀ ਵਾਲੀਆਂ ਕਰੀਮਾਂ (moisturizing) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਚਮੜੀ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਕੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਲਿਸਰੋਲ (glycerol) ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰੀਮਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਗਭਗ ਹੱਥਾਂ ਲਈ ਸਾਰੇ ਲੋਸ਼ਨ ਅਤੇ ਜੈਲੀਆਂ (hand lotions & hand jellies) ਆਦਿ ਗਲਿਸਰੋਲ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਹੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਨਮੀ ਵਾਲੀ ਬਾਰੀਕ ਤਹਿ ਜੰਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਚਮੜੀ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਨੀਅਲ ਤਹਿ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਮੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਚਮੜੀ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘੇ ਅਸਰ ਲਈ ਵੀ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਿੰਗਾਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਯੂਰਪ, ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੰਗਾਰ ਦਾ ਇਹ ਉਹ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਡਾਕਟਰੀ ਤੇ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਰਲਗਡ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਗਰੀ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ (1) ਬੁਢਾਪਾ ਅਤੇ ਚਮੜੀ ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਗਾੜਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ (2) ਚਮੜੀ ਤੇ ਖੋਪੜੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਆਮ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਕਰੀ ਅਤੇ ਗੰਜਾਪਣ ਆਦਿ ਨਾਲ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਇਕੱਲੀਆਂ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਵਿਟਾਮਿਨ, ਹਾਰਮੋਨ, ਐਂਐਂਜ਼ਾਈਮ, ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਟੀਨ, ਲੂਣ, ਗੰਧਕ ਮਿਲੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਜਲਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਸਰ ਦੇਖ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਨੋਰਥਾਂ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਜਾਵਟੀ ਸਮੱਗਰੀਆਂ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਗਿਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਪਾਊਡਰ, ਕਰੀਮ, ਲੋਸ਼ਨ ਤੇ ਚਮੜੀ ਅਤੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਜਾਵਟੀ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚਮੜੀ ਦੀਆਂ ਮਾਮੂਲੀ ਤਰੁਟੀਆਂ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਸਜਾਵਟੀ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਵੀ ਅਗੋਂ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਹਿਲੀਆਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਝਈ ਅਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜਿਵੇਂ, ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਊਡਰ, ਸੁਰਖੀ, ਲਿਪਸਟਿਕ ਜਾਂ ਕੱਜਲ ਆਦਿ ਅਤੇ ਨਹੁੰਆਂ ਤੇ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਨਹੁੰ ਪਾਲਿਸ਼ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਣ ਲਈ ਰੰਗ ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਖੁੰਬ ਕਰਨ (bleach), ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਚਿੱਟਾ ਕਰਨ ਤੇ ਵਾਲ ਉਤਾਰਨ ਜਾਂ ਉਗਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੰਗਾਰ ਵਸਤੂਆਂ ਆਦਿ ਹਨ।

ਲਾਲ ਵਟਣਾ ਜਾਂ ਲਾਲ ਪਾਊਡਰ ਜਾਂ ਰੂਜ਼—ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਗੱਲਾਂ (cheeks) ਨੂੰ ਗੁਲਾਬੀ ਲਾਲ ਰੰਗਤ ਦੇ ਕੇ ਸੋਹਣਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਲਾਲ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਢਲਾ ਸਿੰਗਾਰ (make up foundation) ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੂਜ਼ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜਾਂ ਜਮਾਏ ਹੋਏ ਪਾਊਡਰ, ਚਿਕਨਾਈ ਵਾਲੇ ਮੇਕ-ਅਪ, ਤਰਲ ਜਾਂ ਕਰੀਮ ਚਿਕਨਾਈਆਂ ਸਾਫ਼ ਤਰਲ ਅਤੇ ਜੈਲੀ ਆਦਿ।

ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ—ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਸਵਾਰਨ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੱਜਲ ਜਾਂ ਸੁਰਮਾ ਆਮ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੱਜਲ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਆਣੀਆਂ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ-ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਕੋਰੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਉਂਗਲ ਜਾਂ ਸਲਾਈ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੱਜਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸੁਰਮਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕ ਪੀਸ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿੰਗਾਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਅੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਆਈ ਸ਼ੈਡੋ (eye shadow) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਰਨ ਲਈ ਪੈਨਸਿਲਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਲੇਟੀ ਤੋਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਤਕ ਤੇ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ੇਡਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕੇ ਵਰਗਾ ਪਦਾਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਲਕਾਂ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਜਾਂ ਭਾਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਸਕਾਰਾ (mascara) ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਵਾਲੀ ਪੈਨਸਿਲ ਵਾਂਗ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ੇਡਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ (Lip make-up)—ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਲੜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੀਨ ਕਾਰਨੀਅਲ ਤਹਿ ਨਾਲ ਢਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਥੇ ਪਸੀਨੇ ਦੀਆਂ ਗਰੰਥੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸੇ ਥੁੱਕ ਗਰਥੀਆਂ, ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿੱਲਾ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੁੱਲ੍ਹ ਚਿਕਨਾਹਟ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ਕ ਤੇ ਸਰਦ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਸੁੱਕੇ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਨੀਅਲ ਤਹਿ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮਹੀਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ਕੀ ਕਾਰਨ ਫਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਲਗਾਈ ਗਈ ਸਮੱਗਰੀ ਚਮੜੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਕ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਮ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦਾਤਣ, ਦੰਦਾਸਾ, ਲਿਪਸਟਿਕ (ਸੁਰਖੀ) ਆਦਿ ਹਨ। ਲਿਪਸਟਿਕ, ਕਰੀਮ ਅਤੇ ਤਰਲ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੰਗਾਰ ਲਈ ਚਮਕਦਾਰ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਨਹੁੰਆਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ—ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਨਹੁੰ ਪਾਲਿਸ਼ ਦੀ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਲਿਪਸਟਿਕ ਦੀ। ਲਿਪਸਟਿਕ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਨਹੁੰ ਪਾਲਿਸ਼ ਦੀ ਤਹਿ ਚਮਕਦਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਚਮਕ ਉੱਤੇ ਨਮੀ, ਗਰਮੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਬਣ ਵਗੈਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਗੈਰਾ ਨੂੰ ਨਾ ਰੰਗਦਾ ਹੋਵੇ। ਨਹੁੰ ਪਾਲਿਸ਼ ਚਮੜੀ ਉੱਤੇ ਜਲਣ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਲਗਾਉਣ ਤੇ ਇਹ ਜਲਦੀ ਸੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲਗ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬਦਬੂ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਲਿਪਸਟਿਕ ਵਾਂਗ ਨਹੁੰ ਪਾਲਿਸ਼ ਵੀ ਲਾਲ, ਭੂਰੇ ਤੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ੇਡਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲਿਪਸਟਿਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਸਿਰਫ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦੀਆਂ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਚਮੜੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਸਾਫ਼, ਮੁਲਾਇਮ ਅਤੇ ਚਮਕਦਾਰ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਸਰ ਲਈ ਫੇਸ ਪਾਊਡਰਾਂ, ਫਾਊਡੇਸ਼ਨ ਕਰੀਮਾਂ ਅਤੇ ਤਰਲ ਮੇਕ-ਅਪ ਵਗੈਰਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉੱਪਰ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਝੁਰੜੀਆਂ ਛੁਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ, ਵਾਲ ਉਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ, ਵਾਲ ਕਰੀਮਾਂ, ਲੋਸ਼ਨ, ਤੇਲ ਅਤੇ ਟਾਨਿਕ ਅਤੇ ਵਾਲ ਰੰਗਕ ਆਦਿ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਕੁਝ ਖੁਸ਼ਬੂਆਂ ਅਤੇ ਸੈਂਟਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਰਫ ਆਨੰਦ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਥ ਟੈਬਲੈਟਸ, ਬਬਲ ਬਾਥ ਪਾਊਡਰ, ਬਾਥ ਆਇਲ, ਬਬਲ ਬਾਥ ਆਇਲ ਅਤੇ ਬਾਥ ਮਿਲਕ ਆਦਿ। ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੰਧੂਰ, ਮਹਿੰਦੀ, ਅਲਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਹਾਗ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂਗ ਵਿਚ ਸੰਧੂਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਫਾਰਮੂਲੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਫੰਕਸ਼ਨ ਆਫ ਕਾਸਮੈਟਿਕਸ ਬਾਈ

—ਡਾ. ਜੇ. ਸਟੀਫਨ ਜੈਲੀਨੋਕ

ਸਿੰਗਾਰੂ, ਭਾਈ : ਭਾਈ ਸਿੰਗਾਰੂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਧਰਮ-ਯੁਧਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਵੇਰ ਕਿਸੇ ਜੋਗੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਰੱਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਮਣ ਤਾਂਬਾ ਸੋਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਚੌਲ ਭਰ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਖਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਹਾਥੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਭਾਈ ਸਿੰਗਾਰੂ ਇਹ ਪਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਆਇਆ ਤੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨ ਰੂਪੀ ਚੰਚਲ ਪਾਰੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਮਾਰਿਆ ਪਾਰਾ ਤਾਂ ਤਾਂਬੇ ਨੂੰ ਸੋਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਾਰਿਆ ਮਨ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।” ਭਾਈ ਸਿੰਗਾਰੂ ਨੇ ਇਹ ਪਾਰਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲ ; ਮ. ਕੋ.

ਸਿੰਗੀਆਂ : ਸਿੰਗੀ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਰਿੰਗ, ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਕਰਨ, ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹਿਜਾਮੱਤ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹਾਰਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਗੀ ਵੱਡੇ ਜਾਂ ਹਿਰਨ ਦੇ ਸਿੰਗ ਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਜ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੁਸ਼ਰਤਾ ਸੰਘਤਾ (Susruta samhita) ਵਿਚ

ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਲਾਜ ਦੇ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਈਰਾਨ, ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹਿਕਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ, ਬਲਗਮ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੰਗੀ ਰਾਹੀਂ ਖੂਨ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਸਟਾਂਗ ਹਿਰਦਿਯ (Astanga Hridaya) ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗਾਂ ਦੇ ਸਿੰਗ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਔਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਅਠਾਰਾਂ ਉਗਲਾਂ ਲੰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਜੋ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਿੰਨ ਉਂਗਲਾਂ ਚੌੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਨਾਕਾਰ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਨ ਵਕਰ ਜਾਂ ਸਿਧੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਸਿਰਾ ਨੋਕਦਾਰ ਅਤੇ ਇੰਨੇ ਕੁ ਬਰੀਕ ਛੇਕ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦਾ ਬੀਜ ਲੰਘ ਸਕੇ। ਤਿਖੇ ਸਿਰੇ ਉੱਪਰ ਧਾਗੇ ਲਪੇਟ ਕੇ ਇਸਦੀ ਸ਼ਕਲ ਔਰਤ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦੇ ਨਿਪਲ ਵਾਂਗ ਬਣਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਗੀ ਦਾ ਚੌੜਾ ਸਿਰਾ ਬੀਮਾਰ ਦੇ ਨੁਕਸ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਉੱਪਰ ਰਖ ਕੇ ਚਿਕਿਤਸਕ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਹਵਾ ਖਿਚਦਾ ਹੈ। ਸੁਸਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਖੂਨ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਦਵਾਈ ਨਾਲ ਧੋ ਕੇ, ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਚੀਰਾ ਦੇ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਵਾ ਖਿਚਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿੰਗੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਪੜੇ ਨਾਲ ਢਕ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸੁਸਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਉਪਯੋਗ ਕੰਨ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਕੀੜੇ ਜਾਂ ਕੰਨ ਦੀ ਮੈਲ ਕੱਢਣ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹ.ਪੁ.—ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਾਇੰਸ ਐਂਡ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਇਨ ਇੰਡੀਆ ਜਿਲਦ 4; ਇੰਡੀਅਨ ਸਿਸਟਮ ਆਫ ਮੈਡੀਸਨ ਕਿਤ ਓ. ਪੀ. ਜੱਗੀ—1973.

ਸਿੰਗੀ ਰਿਖੀ : ਵੇਖੋ, ਸਿੰਗੀ ਰਿਸ਼ੀ

ਸਿਗੁਰਥਸਾਨ, ਜਾਨ (Sigurdsson Jon) : ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੀਤੀਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 17 ਜੂਨ, 1811 ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਆਈਸਲੈਂਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਡੈਨਮਾਰਕ ਅਧੀਨ ਆਈਸਲੈਂਡ ਦੀ ਸਵੈ-ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਦੀ ਇਸਨੇ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਸਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਰਸ ਗਾਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਇਕੱਤਰ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ। ਸਿਗੁਰਥਸਾਨ ਜਾਨ ਨੇ ਕੋਪਨਹੈਗਨ (Copenhagen) ਵਿਖੇ ਕਲਾਸਕੀ-ਦਰਸ਼ਨ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਬਣਾਈ ਆਰਨਾ ਮਾਗਨਾਨ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ (Arnarnagnaean Foundation) ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਕੱਤਰ ਬਣਿਆ। 1843 ਈ. ਵਿਚ ਸਿਗੁਰਥਸਾਨ ਨੇ ਆਈਸਲੈਂਡ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਰਿਸਚੀਅਨ ਨੌਵੇਂ ਤੋਂ ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਸਿਗੁਰਥਸਾਨ ਇਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸੰਨ 1845 ਵਿਚ ਹੋਏ ਪਹਿਲੇ ਇਜਲਾਸ ਲਈ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਪੀਕਰ ਬਣਿਆ। ਪੈਟਰੀਆਟਕ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਲੀਡਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਿਗੁਰਥਸਾਨ ਨੇ ਆਈਸਲੈਂਡ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਚਲਾਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਈਸਲੈਂਡ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਆਈਸਲੈਂਡ ਦੀ ਸਵੈ-ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 1874

ਵਿਚ ਇਹ ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਈਸਲੈਂਡ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੀ ਮੌਤ 7 ਦਸੰਬਰ, 1879 ਨੂੰ ਕੋਪਨਹੈਗਨ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:196

ਸਿੰਗੋਰਾ (Singora) ਜਾਂ ਸਾਂਗਖਲਾ (Songkhla) : ਪ੍ਰਦੇਸ਼—ਇਹ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਥਾਈਲੈਂਡ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਥਾਈਲੈਂਡ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 155 ਕਿ. ਮੀ. ਦਾ ਤੱਟ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖਾੜੀ ਪਾਸੇ ਥਾਈਲੈਂਡ ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਰਕਬਾ 6,673 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸਦੇ ਦੱਖਣੀ ਪਾਸੇ ਪਰਲਿਸ (Perlis) ਤੇ ਕਿਡਾਹ (Kedah) ਦੀ ਮਲੇਸ਼ੀਅਨ ਸਟੇਟ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਥਾਈਲੈਂਡ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਲੀ ਦੀ ਧਾਤ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਰਬੜ ਦੇ ਪੌਦੇ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਤਾਲੇ (Thale) ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਝੀਲ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—621,000 (1970)

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਥਾਈਲੈਂਡ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ ਜੋ ਤਾਲੇ ਝੀਲ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਰਬੜ, ਕਲੀ, ਨਾਰੀਅਲ ਅਖਰੋਟ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਆਦਿ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸੈਲਾਨੀ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ — 42,422 (1970)

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9.

ਸਿਗੋਵੀਆ (Segovia) : ਪ੍ਰਦੇਸ਼—ਸਪੇਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਨਾਲੋਂ 762 ਮੀ. ਉੱਚਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 6,949 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 162,770 (1970) ਹੈ। ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਕਣਕ, ਰਾਈ, ਬਾਜਰਾ, ਪਟਸਨ, ਸਣ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਭੇਡਾਂ, ਖੱਚਰਾਂ ਤੇ ਸੂਰ ਆਦਿ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ 'ਸਿਅਰਾ ਦੀ ਗੁਆਡਰਮਾ' ਪਹਾੜਾਂ (Seirra de Guadarrama) ਵਿਚੋਂ ਗ੍ਰੇਨਾਈਟ, ਸੰਗਮਰਮਰ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦਾ ਪੱਥਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਿਗੋਵੀਆ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੈਲਾਨੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਮੈਡਰਿਡ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਈਰਿਸਮਾ (Eresma) ਤੇ ਕਲੈਮੋਰਸ (Clamores) ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ।

700 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਇਥੇ ਆਈਬੀਰੀ (Iberian) ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ 80 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰੋਮਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਥਲੇ ਆ ਗਿਆ। 8 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਸਤੇ ਮੂਰਾਂ (Moors) ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ 1079 ਈਂ ਵਿਚ ਐਲਫਾਂਸੋ ਛੇਵੇਂ ਨੇ ਖੋਲ ਲਿਆ। ਐਲਫਾਂਸੋ ਛੇਵੇਂ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਇਆ। 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਪਲੇਗ ਫੈਲਣ ਨਾਲ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਪਰ 19ਵੀਂ ਸਦੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਰੇਲਵੇ ਬਿਲਡਿੰਗ ਯੁੱਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਫਿਰ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁਖ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ; ਇਕ ਉਪਰਲਾ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ ਜੋ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਕਸਬੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪਲਾਜ਼ਾ ਮੇਅਰ (Plaza Mayor) ਹੈ ਜੋ ਕਿ 16 ਵੀਂ ਸਦੀ

ਦੇ ਕੈਥੋਲਿਕ ਚਰਚ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਬਾਰੂਵੀਂ ਤੇ ਤੇਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਗਿਰਜਾਘਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮਹੱਲ ਵੀ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਸੰਨ 1862 ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਗਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਥੇ ਕਈ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵੀ ਹਨ।

ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਉਦਯੋਗਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰਬੜ, ਖਾਦ ਤੇ ਰਸਾਇਣਕ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਮੁਰਗੀ ਪਾਲਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—41, 880 (1970)

40°57' ਉ. ਵਿਥ.; 4°07' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 9

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ : ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਲਗ ਭਗ ਖਤਮ ਸੀ ਤੇ ਸਿਖ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਸਿਖ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਤੇ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਮਤ ਦਾ ਅਸਰ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਸਿੱਖੀ ਵਿਰੁੱਧ ਗਲਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਨਵੇਕਲਾਪਨ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਖੀ-ਧਰਮ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਰਹੁਰੀਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਸੰਮਤ ਨਾਨਕ ਸਾਹੀ 404, ਅਸੂ ਸੁਦੀ 10 ਨੂੰ ਸਭ ਸਿੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਸ੍ਰ. ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ' ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਗੁਰਮੁਖੀ (ਪੰਜਾਬੀ) ਨੂੰ ਉਨੱਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਨ ਰੱਖ ਕੇ ਕੌਮੀ ਉਨੱਤੀ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਾਲੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ। 1877 ਈ. ਵਿਚ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (1849-98) ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯਤ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1879 ਈ. ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। 10 ਨਵੰਬਰ, 1880 ਤੋਂ ਹਫਤਾ ਵਾਰੀ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਅਖਬਾਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1881 ਵਿਚ 'ਵਿਦਿਆਰਕ' ਮਾਹਵਾਰੀ ਰਸਾਲਾ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਰਨ ਲਈ 1883 ਈ. ਵਿਚ 'ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਬਣਿਆ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। 19 ਜਨਵਰੀ, 1908 ਈ. ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਹੋਈ। 22 ਅਕਤੂਬਰ, 1909 ਈ. ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਮੈਰਿਜ ਐਕਟ ਪਾਸ ਹੋਇਆ। 1909 ਈ. ਵਿਚ ਮਿ. ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ 'ਸਿਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ। 25 ਜੂਨ 1914 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋਈ ਤੇ 11 ਮਈ, 1917 ਈ. ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁ-ਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸਦਕੇ ਹੋਇਆ। ਹਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਕੈਰੋਂ ਤੇ ਭਸੋੜ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਕਾਇਮ ਹੋਏ। ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਦੀਵਾਨ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਪੰਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਅਸਰ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ ਪਰ ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੀਵਾਨ ਖਤਮ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚਲ ਰਹੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ—ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ (ਲਾਹੌਰ), ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ), ਪੰਜਾਬੀ ਭੈਣ (ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ), ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦੀਪਕ (ਬਟਾਲਾ), ਪੰਜਾਬੀ (ਲੁਧਿਆਣਾ), ਖਾਲਸਾ ਸੇਵਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਅਤੇ ਲਾਇਲ (ਉਰਦੂ), (ਲਾਹੌਰ), ਜੋ ਪਿਛੋਂ 'ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠਾਂ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਆਦਿ—ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰ 1873 ਈ. ਤੋਂ ਲੈਕੇ 1918 ਈ. ਤਕ 45 ਵਰ੍ਹੇ ਰਿਹਾ। 1919 ਤੋਂ ਰੋਲਟ ਐਕਟ ਅਤੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ। 1920 ਈ. ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਮੱਧਮ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਚਮਕਾਇਆ। ਸ਼ੰਘਾਈ ਤੇ ਹੋਰ ਟਾਪੂਆਂ, ਬਰਮੂਾ, ਵੈਨਕੋਵਰ ਤੇ ਸਟਾਕਟਨ ਵਿਚ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਕਾਇਮ ਹੋਏ। ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਪਟਿਆਲਾ) ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿਟੇ ਚੰਗੇ ਨਾ ਨਿਕਲੇ। ਧੜੇਬੰਦੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੱਕਾ ਲਾਇਆ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ, ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਤਿਆਗ ਤੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਸਜਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਹਰੀਜਨਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਅਰੰਭਿਆ ਤੇ 14 ਜੂਨ 1903 ਈ. ਨੂੰ ਬਕਾਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਕਰੀਮਬਖਸ਼ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਸਿੰਘ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਲਖਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਪੰਥ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੋਹੜਾ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ 'ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਬੰਧੀ ਰਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਤਾ-ਬਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰਦਾਰ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਬਕਾ ਗਵਰਨਰ ਰਾਜਿਸਥਾਨ ਤੇ ਸਾਬਕਾ ਸਪੀਕਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਥਾਪਕੇ ਪੰਥ ਲਈ ਦੀਰਘ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਰਿਆ ਕਦਮ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਸ਼ੁਭ ਕੰਮ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦ-ਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਲੇ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ 'ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ' ਨੂੰ

ਸਿੱਖ ਬੱਚਿਆਂ, ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਆਮ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਠੋਸ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨੌ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਹੋਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਦੇਣ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ।

ਇਸ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦੂਜੇ 47 ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗੁਰਮੁਖ, ਸੂਝਵਾਨ, ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਪੰਥ ਦਰਦੀ ਹੀ ਚੁਣੇ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਤ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਗੜੀਆਂ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਸਰਦਾਰ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਬਕਾ ਗਵਰਨਰ ਮਦਰਾਸ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾਕਟਰ ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸਪੁਤਰੀ ਪੰਥ ਰਤਨ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ਵਜੋਂ ਅਣਜਾਣ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਅਸਰਧਕ ਤੇ ਨਾਸਤਕ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਥ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਨਾਸਤਕਤਾ ਅਤੇ ਪਤਿਤਪੁਣੇ ਦੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਢਾਂਚ ਲਗਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਢਾਂਚ ਨੂੰ ਥੰਮਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਿੰਘਨ : ਇਹ ਯਾਦਵ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੈਤੂਗੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੰਘਨ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇਵਗਿਰੀ (ਦੌਲਤਾਬਾਦ) ਸੀ। ਇਸ ਨੇ 1210 ਈ. ਤੋਂ 1247 ਈ. ਤਕ ਲਗਭਗ 38 ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁੱਝਿਆ ਰਿਹਾ। ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਵਾਇਸਰਾਏ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਚਨ ਸੀ, ਨੇ ਹੋਇਸਲਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਹੋਆ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿਲਹਾਰਾਂ (Silaharas), ਰੱਤਿਆਂ (Rattas) ਅਤੇ ਕਾਦੰਬਾਂ (Kadambas) ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ।

ਰਾਜਾ ਸਿੰਘਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾਰਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤਰੱਕੀ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਚਾਂਗਦੇਵ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਦੇਵ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਾਰਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਰੰਗਧਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ' ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਸਿੰਘਨ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੂਜਾ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ।

—ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਓ

ਸਿੰਘਪੁਰੀਆਂ, ਮਿਸਲ : ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਿਸਲ ਸੀ। 29 ਮਾਰਚ, 1748 ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਹੱਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਚੌਧਰੀ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਜੱਟ ਬਣਿਆ। ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ 'ਸਿੰਘਪੁਰ' ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਫੈਜ਼ੁਲਾਪੁਰ ਸੀ, ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ 'ਮਿਸਲ ਸਿੰਘਪੁਰੀਆਂ' (ਜਾਂ ਮਿਸਲ ਫੈਜ਼ੁਲਾਪੁਰੀਆਂ) ਰਖਿਆ ਗਿਆ।

ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਉਹ ਦੀਵਾਨ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਪੰਥ ਦਾ

ਜੱਥੇਦਾਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਦੋ ਜੱਥੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ, ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਅਤੇ ਤਰੁਨਾ ਦਲ। ਉਹ ਆਪ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਦਾ ਜੱਥੇਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਉਸਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਅਘੜ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੌਮਨ ਖਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਲਾਹ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਤਖਤ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। 1762 ਈ. ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਘਲੂ-ਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਸਿੰਘਪੁਰੀਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੀ। ਜਦੋਂ ਬਾਕੀ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿਛੋਂ ਸਰਹਿੰਦ ਸੂਬੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਮੱਲੇ ਤਾਂ ਸਿੰਘਪੁਰੀਆਂ ਨੇ ਅਬੋਹਰ, ਆਦਮਪੁਰ, ਛੱਤ-ਬਨੂੜ, ਮਨੌਲੀ, ਘਨੌਲੀ, ਭਰਤਗੜ੍ਹ, ਬੰਗਾ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਤਮ ਲੜਾਈ ਸੀ। 17 ਨਵੰਬਰ, 1763 ਨੂੰ ਜਦ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਦੁਬਾਰਾ ਰੱਖੀ ਗਈ ਤਾਂ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸਰਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਉਸਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਹੇਠ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਜਲੰਧਰ, ਬੁਲੰਦਗੜ੍ਹ, ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਤੇ ਨੂਰਪੁਰ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। 1785 ਈ. ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਪਕਿਆਂ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਪਰ ਫਿਰ ਬਾਗੀ ਹੋ ਗਿਆ। 1811 ਈ. ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਕਾਰਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਅੰਤ ਹਾਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਲੁਧਿਆਣੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 1816 ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲਗਭਗ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ—ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ; ਰਾਈਜ਼ ਆਫ ਸਿੱਖ ਪਾਵਰ ਇੰਨ ਪੰਜਾਬ

—ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ

ਸਿੰਘ ਭੂਮ (Singhbhum) : ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਚੈਬਾਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 13,447 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਸਿੰਘਭੂਮ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਪਠਾਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਉਚਾਈ 915 ਮੀਟਰ ਤਕ ਹੈ। ਦਰਮਿਆਨੀ ਹਿੱਸਾ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਪਠਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸੁਬਰਨ ਰੇਖਾ ਦਰਿਆ ਦੀ ਵਾਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਘਣੇ ਜੰਗਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ, ਚੀਤੇ, ਰਿੱਛ, ਜੰਗਲੀ ਸ਼ਾਨੂ ਅਤੇ ਹਿਰਨ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲਕੜੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਘਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੰਦਾ ਪਹਾੜੀ ਵਿਚੋਂ ਲੋਹਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਚੰਗੇ ਲੋਹੇ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਮਸ਼ੈਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਲੋਹੇ ਤੇ ਫੋਲਾਦ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ 128 ਕਿ. ਮੀ. ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਕਈ ਸਾਲ ਤੋਂ ਤਾਂਬਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਿਲੀਕਾ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਹੋ (Hos) ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—2,437,799 (1971)

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23; ਇੰਡੀਆ—1973

ਸਿੰਘਾ : ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਘਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸਿੱਖ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਭਾਈ ਸਿੰਘਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਜੋ ਸੋਢੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਤ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਵਾਲੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਫੜਾ ਕੇ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਸਜਾਇਆ ਤਾਂ ਸਿੰਘਾ ਪ੍ਰੋਹਤ ਦੀ ਵੀ ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਗਈ। ਇਹ ਚੰਗਾ ਸੁਘੜ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੇ ਭਾਰੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਈ। ਇਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਾਤੀ ਮਲਕ ਤੇ ਪੋਤਰਾ ਦਯਾ ਰਾਮ ਵੀ ਚੰਗੇ ਬਹਾਦਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਦਯਾ ਰਾਮ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਸੀ।

ਦੂਸਰਾ ਭਾਈ ਸਿੰਘਾ ਜੱਟ ਸੀ ਅਤੇ ਖੀਵੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਭੋਜਨ ਆਦਿ ਲੈਣ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਦੇ ਜਾਵੇ ਉਹ ਹੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ. 194

ਸਿੰਘਾਸਣ-ਬਤੀਸੀ : 'ਸਿੰਘਾਸਣ-ਬਤੀਸੀ' ਲੰਮੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :-

ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਪਾਰਬਤੀ ਨੂੰ ਕਥਾ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਜੈਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਣੀ ਦਾ ਭੈੜਾ ਚਾਲਾ ਵੇਖ ਕੇ, ਵਿਰਕਤ ਹੋ, ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਵਿਕਰਮਾਦਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ, ਆਪ ਵਣਾਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਰਾਜੇ ਵੀਰ ਵਿਕਰਮਾਦਿੱਤ ਨੂੰ ਬੱਤੀ ਪੁਤਲੀਆਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਸਿੰਘਾਸਣ ਇੰਦਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ। ਜਦ ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤ ਸਾਲਿਵਾਹਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੰਘਾਸਣ ਕਿਸੇ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤ ਗਈਆਂ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿੰਘਾਸਣ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਖੇਤ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ। ਜਦ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਇਸ ਸਿੰਘਾਸਣ ਉੱਪਰ ਬੈਠਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਪੁਤਲੀ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ "ਰਾਜਨ ! ਜੇ ਆਪ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤ ਜਿਹੇ ਗੁਣ, ਵੀਰਤਾ, ਉਦਾਰਤਾ, ਸੱਜਨਤਾ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਂ ਆਪ ਇਸ ਸਿੰਘਾਸਣ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕਦੇ।"

ਇੰਜ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ 31 ਦੀਆਂ 31 ਪੁਤਲੀਆਂ ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਇਕ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਕੇ ਉੱਡ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਬੱਤੀਵੀਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ "ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਪਾਪ ਕੱਟੇ ਗਏ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਸਰਾਪ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਾਰਬਤੀ ਦੀਆਂ ਨਰਤਕੀਆਂ ਸਾਂ। ਪਾਰਬਤੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਸੀਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਸਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ "ਜਦ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਵਿਕ੍ਰਮ-ਚਰਿਤ ਸੁਣੇਗਾ, ਤਦ ਸਰਾਪ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ।" ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਉਹ ਵੀ ਉੱਡ ਗਈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਤੀ ਪੁਤਲੀਆਂ ਨੇ ਬੱਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਵਿਕ੍ਰਮ-ਚਰਿਤ' (ਕਿਰਮਚਰਿਤ) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਭੋਜ (1018-1063 ਈ.) ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ

ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੀ ਗਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਇਸ ਬਤੀਸੀ ਦਾ ਉਲਥਾ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ 1574 ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਮੀ, ਮੰਗੋਲੀ ਤੇ ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੰਜ, ਜਾਨ ਮਿਲਿੰਗਟਨ (Synge, John Millington—1871-1909) ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 16 ਅਪ੍ਰੈਲ 1871 ਨੂੰ ਡਬਲਿਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਥਫਾਰਨਹਮ (Rathfarnham) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਟ੍ਰਿਨਿਟੀ ਕਾਲਜ, ਡਬਲਿਨ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਿੰਜ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਬਣਨ ਦੀ ਧੁਨ ਵਿਚ 1893 ਤੋਂ 1897 ਤੱਕ ਜਰਮਨੀ, ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਖੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਯੇਟਸ (W. B. Yeats) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤਭੂਮੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਸਿੰਜ ਨੇ 1899-1902 ਦੌਰਾਨ ਐਰਨ (Aran) ਟਾਪੂ ਦੇ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਬੜੇ ਨੇੜਿਓਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇਸਨੇ 1907 ਵਿਚ 'ਦੀ ਐਰਨ ਆਈਲੈਂਡਜ਼' ਨਾਮਕ ਰਚਨਾ ਲਿਖੀ। 'The Shadow of the Glan'-1903 ਅਤੇ 'Riders to the Sea'-1904 ਟਾਪੂ-ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਕਾਂਗੀ ਹਨ। 1905 ਵਿਚ ਇਸਨੇ 'The Well of the Saints' ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਪਰ 'The Playboy of Western World'-1907 ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਲਿਆ ਗਿਆ। 'Deirdre of Sorrows' ਇਸ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਪਰ ਅਧੂਰੀ ਨਾਟ-ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਕਿਸਾਨ-ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ। ਸਿੰਜ ਨੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਅਤੇ ਸਰੋਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਪਵਾਇਆ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 24 ਮਾਰਚ 1909 ਨੂੰ ਡਬਲਿਨ ਵਿਚ ਹੋਈ,

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 9

ਸਿਜਵਿਕ, ਹੈਨਰੀ (Sidgewick, Henry—1838-1900) : ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਾ ਜਨਮ 31 ਮਈ, 1838 ਨੂੰ ਸਕਿਪਟਨ ਵਿਖੇ ਯਾਰਕਸ਼ਿਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ ਰਗਬੀ ਅਤੇ ਟ੍ਰਿਨਿਟੀ ਕਾਲਜ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 1859 ਵਿਚ ਇਹ ਟ੍ਰਿਨਿਟੀ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਫੈਲੋ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਲਾਸਕੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਲੈਕਚਰਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ 1869 ਵਿਚ ਇਸ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨੈਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਲੈਕਚਰਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। 1875 ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ 1883 ਵਿਚ ਨੈਤਕ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਨਾਇਟਬ੍ਰਿਜ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸਨੇ ਨਾਰੀ-ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਜਾਨ ਸਟੂਅਰਟ ਮਿਲ ਦੇ ਉਪਯੋਗ-ਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਕਾਂਟ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਨਿਰਪੇਖ ਨਿਦੇਸ਼ਵਾਦ' (Categorical Imperative) ਦਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁੱਖ ਰਚਨਾ 'ਦੀ ਮੈਥਡ ਆਫ ਐਥਿਕਸ', ਜੋ ਕਿ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਿਰਤ ਹੈ, ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਹਉਮੈਵਾਦ, ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-

ਪ੍ਰੋਰਣਾਵਾਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਸਿਜਵਿਕ ਕਰਤਾ (Agent) ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ (ਹਉਮੈਵਾਦ) ਅਤੇ ਸਰਬ-ਕਲਿਆਣ (ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦ) ਦੇ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਹੱਲ ਇਹ ਆਪਣੇ 'ਵਿਸ਼ਵ-ਸੁਖਵਾਦ' (Universalistic hedonism) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਆਫ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਇਕੋਨੋਮੀ' (1883), 'ਦੀ ਸਕੋਪ ਐਂਡ ਮੈਥਡ ਆਫ ਇਕੋਨਾਮਿਕ ਸਾਇੰਸ' (1885), 'ਐਲੀਮੈਂਟਸ ਆਫ ਪਾਲੀਟਿਕਸ' (1891) ਆਦਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿਖੇ 29 ਅਗਸਤ 1900 ਨੂੰ ਹੋਈ।

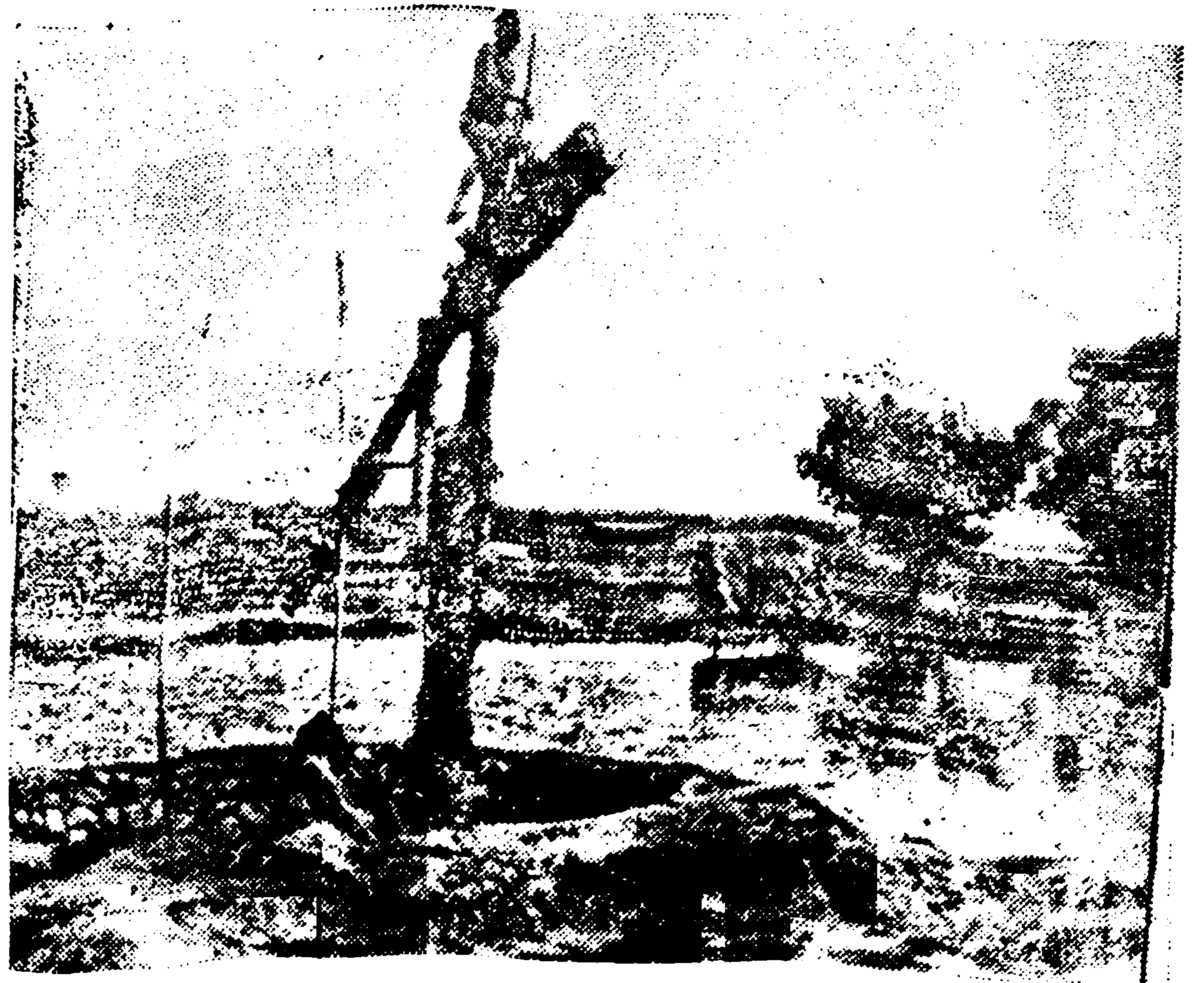
ਸਿੰਜਾਈ : ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣੀ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਸਿੰਜਾਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸਾਧਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਜਾਈ, ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਪਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਹੀ ਫੁੱਟਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਨਮੀ ਮਿਲਦੀ ਰਹੇ, ਜਿਥੇ ਵਰਖਾ ਮੌਸਮੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਬਨਸਪਤੀ ਫੁੱਟਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜੇਕਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਹੀ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋੜ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ, ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਅੰਜ਼ੀਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ "ਈਡਨ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਰਿਆ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਬਾਗਾਂ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਕਰਦਾ ਸੀ"। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉੱਠਤ ਕੀਤਾ। ਨੀਲ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੜ੍ਹ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ (flood plains) ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਵਕਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫਸਲਾਂ ਬੀਜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਨੀਲ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਪਾਟ ਚੌੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਫਸਲ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਿੰਜਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਆਸਾਨ ਢੰਗ ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਬਾਬਲੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੜ੍ਹ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਦੁਰੇਡੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਹੋਰ ਢੰਗ ਵੀ ਲੱਭਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਹ ਨਹਿਰੀ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸੀ। ਨੀਲ ਦੇ ਡੈਲਟਾ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟਿਆਂ ਨਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਨਹਿਰਾਂ ਕਢਣੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਆਸਾਨ ਸਨ। ਦਰਿਆਈ ਵਾਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੂਹ ਪੁਟਣਾ ਵੀ ਸਰਲ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਜਲ-ਸਤ੍ਹਾ ਕਾਫੀ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਬੋਜ, ਫੋਨੀਜ਼ੀਆ, ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਆਰਟ ਮਿਸਰ ਤੋਂ ਹੀ ਗਿਆ। ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਹੁਨਰ ਮੂਰ (Moor) ਲੋਕ ਲੈ ਕੇ ਗਏ।

ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਢੰਗ-ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸੌਮੇ ਤੋਂ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਢੀਂਗਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਭਗ 0.4 ਹੈਕਟੇਅਰ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਉਂਤ ਨੂੰ ਸ਼ਦੂਫ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਚਿਤਰ 1)।

ਮਿਸਰੀ 'ਸਾਕੀਆ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਲਟ, ਜਾਂ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਵੀਲ (persian wheel) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਕ ਬਲਦਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਨਾਲ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਚਿਤਰ 2)। ਹਲਟ ਦੁਆਰਾ 5 ਤੋਂ 12 ਏਕੜ ਤਕ ਭੂਮੀ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

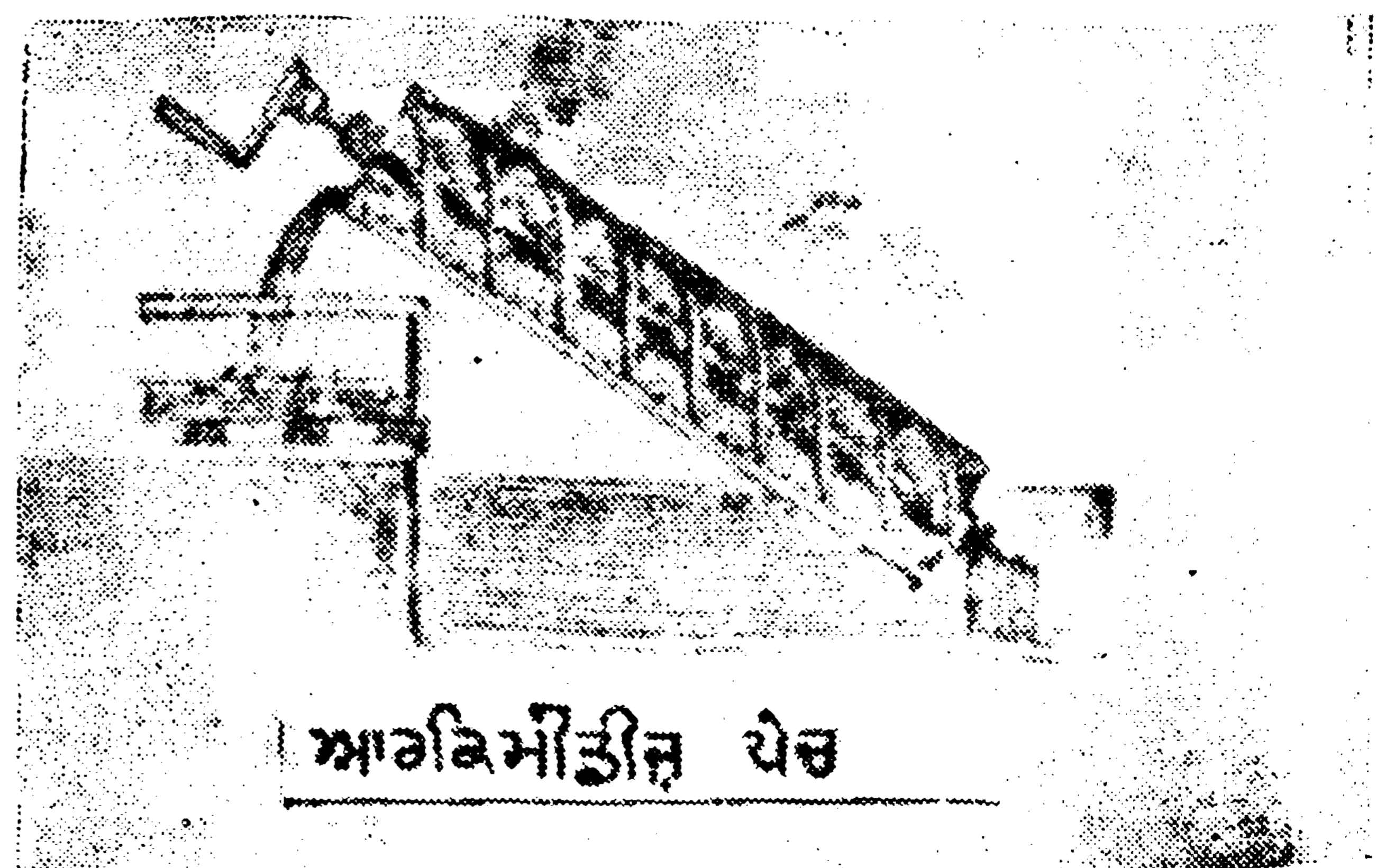

ਚਿਤਰ 1 ; ਢੀਂਗਲੀ

ਚਿਤਰ 2 : ਹਲਟ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਵਿਚ ਅਨੋਖਾ ਢੰਗ ਸੀ 'ਆਰਕਿਮੀਡੀਜ਼ ਸਕਰਿਉ'। ਇਹ ਕਾਢ 200 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਕਢੀ ਗਈ। ਇਸ ਯੰਤਰ ਵਿਚ 30-60 ਸੈਂ. ਮੀ. ਵਿਆਸ ਦਾ ਇਕ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਸਿਲਿੰਡਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਟਿਊਬ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਿਲਿੰਡਰ 3 ਤੋਂ 5 ਮੀ ਤਕ ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿਲਿੰਡਰ ਘੁਮਾਉਣ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਉਪਰ ਵੱਲ ਆਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ (ਚਿਤਰ 3)।

ਚਿਤਰ 3 : ਆਰਕਿਮੀਡੀਜ਼ ਪੇਚ

ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਢੰਗ-ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਪੰਪਿੰਗ ਸੈੱਟਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਵੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈੱਟਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਤ ਕਾਫੀ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਪੰਪਿੰਗ ਸੈੱਟ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਹਾਰਸਪਾਵਰ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਹਾਰਸਪਾਵਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਪਿੰਗ ਸੈੱਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਮੋਟਰਾਂ ਵੱਡੇ ਪੰਪਿੰਗ ਸੈੱਟ ਵਾਸਤੇ, ਡੀਜ਼ਲ ਇੰਜਣ ਦਰਮਿਆਨੇ ਸੈੱਟਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਗੈਸੋਲਿਨ ਛੋਟੇ ਸੈੱਟਾਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਪ ਅਤੇ ਮੋਟਰ ਇਕ ਹੀ ਯੂਨਿਟ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖੁਲ੍ਹੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਗਲ ਪੰਪ ਅਤੇ ਟਰਬਾਈਨ ਪੰਪ ਕਈ ਸੌ ਮੀਟਰ ਡੂੰਘੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਸੋਮੇ—ਸਿੰਜਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਸੋਮੇ ਹਨ, ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰਲਾ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠਲਾ ਪਾਣੀ।

ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰਲਾ ਪਾਣੀ (Surface water)—ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰਲਾ ਪਾਣੀ ਦਰਿਆਵਾਂ, ਝੀਲਾਂ, ਤਲਾਬਾਂ ਜਾਂ ਬਣਾਵਟੀ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿੰਜਾਈ ਨਹਿਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਰਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦਰਿਆਵਾਂ ਉਪਰ ਡੈਮ ਬਣਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਖੀਰਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉਪਰ ਕਾਫੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਖਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਪਾਣੀ ਜ਼ਾਇਆ ਨਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਾਣੀ ਦੇ ਤਲਾਅ ਵੀ ਵਰਖਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਹਾਓ ਗੁਰੂਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਸਤਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਨਹਿਰਾਂ, ਨਹਿਰੀ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਰਾਹੀਂ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਸੂਏ ਅਤੇ ਖਾਲਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਦਾ 15 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਪਾਣੀ ਨਹਿਰਾਂ, 10 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਛੋਟੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਅਤੇ 20 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਖਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸੋਖਣ, ਜੀਰਨ ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਪੀ-ਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਾਇਆ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠਲਾ ਪਾਣੀ (Underground water)—ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠਲਾ ਪਾਣੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਖੂਹ ਪੁਟਣ ਜਾਂ ਖੋਦਣ ਰਾਹੀਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠਲਾ ਪਾਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰਲੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਅਤੇ ਗੰਧਲੇਪਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ—ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਪਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਢੰਗ ਜਾਂ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਸਤ੍ਹਾ (ਅ) ਉਪ ਸਤ੍ਹਾ (ੲ) ਹਵਾਈ ਸਿੰਜਾਈ।

ਸਤ੍ਹਾ-ਸਿੰਜਾਈ—ਸਤ੍ਹਾ-ਸਿੰਜਾਈ ਚਾਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (i) ਵਹਿਣ (ii) ਕਿਆਰੇ ਬਣਾਉਣਾ (iii) ਬੇਸਿਨ ਬਣਾਉਣਾ (iv) ਸਿਆੜ ਬਣਾਉਣਾ।

(i) ਵਹਿਣ (Flooding)—ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਖੇਤ ਦੇ

ਲਾਗਿਓਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਖਾਲ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਸਾਰੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਦੀ ਵਹਿਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਘਟੀਆ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਫ 20 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਪਾਣੀ ਹੀ ਬੂਟਿਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਸੋਮ ਵਾਲੀਆਂ ਜਗ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ।

(ii) ਕਿਆਰੇ ਬਣਾਉਣਾ (Bed Method)—ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਵਿਚ ਖੇਤ ਨੂੰ ਪੱਧਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਆਰੇ ਬਣਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ 15-30 ਸੈਂ. ਮੀ. ਉਚੀਆਂ ਵੱਟਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੋ ਲਾਗਲੇ ਕਿਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਖਾਲ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਆਰੇ 30 ਤੋਂ 100 ਮੀਟਰ ਲੰਮੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਸਲਾਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ ਜੋ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੀਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(iii) ਬੇਸਿਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ (Basin Method)—ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਬਾਗਾਂ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਥੇ ਸਿੰਜਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਲਾਟ ਛੋਟਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਬੇਸਿਨ ਗੋਲ, ਚਤੁਰ-ਭੁਜ ਆਕਾਰ ਜਾਂ ਵਰਗਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੇਸਿਨ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਵੱਟ ਜਾਂ ਬੰਧ 15—25 ਸੈਂ. ਮੀ. ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਮਹਿੰਗਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ।

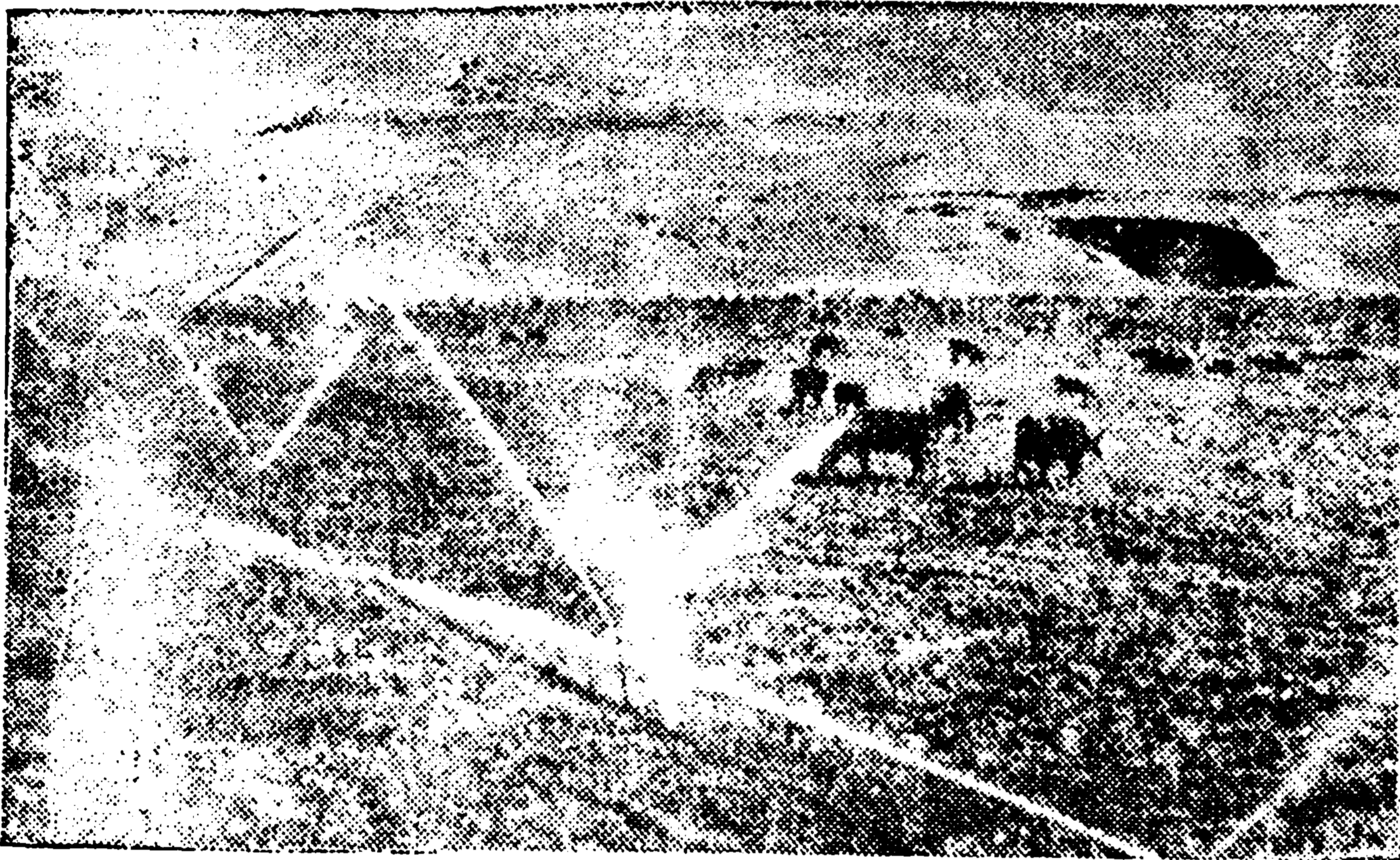
(iv) ਸਿਆੜ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ (Furrow Method)—ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਿਆੜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਫਸਲਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਢਲਾਨ ਵਾਲੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਿਆੜ ਢਲਾਨ ਦੀ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਿਆੜ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 3 ਤੋਂ 6 ਮੀਟਰ ਤਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਸਿੰਜਾਈ ਪਾਣੀ ਚੁਕਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ (lift irrigation) ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਬੜਾ ਸੰਜੀਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਉਪ ਸਤ੍ਹਾ ਸਿੰਜਾਈ (Sub surface irrigation)—ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਂ ਬਣਾਉਟੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਿਰਫ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਹੀ ਸਫਲ ਹੈ ਜਿਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਥੱਲੇ ਇਕ ਅਛੇਦ ਤਹਿ (impervious layer) ਹੋਵੇ। ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਖਾਲਾਂ ਇਸ ਤਹਿ ਤਕ ਪੁਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤਕ ਪੁਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਣਾਉਟੀ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਛੇਦਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਈਪਾਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥਲੇ ਕਰਕੇ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਣੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਇੰਨੀ ਉਪਰ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤਕ ਪਾਣੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਖਰਚੀਲਾ ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਸਤਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਉੱਡਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਕ ਚੰਗੇਰਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਉਪ-ਸਤ੍ਹਾ ਸਿੰਜਾਈ ਫਾਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਂਦੀ।

(ੲ) ਹਵਾਈ ਸਿੰਜਾਈ (Aerial or sprinkler Irrigation)—ਇਹ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਲਈ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਂ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਖੋਰਨ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵੰਡ ਇਕਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਾਰਮ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਮੁਢਲੀ ਕੀਮਤ ਬਹੁਤ

ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਕਾਫੀ ਖਰਚੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਾਸਤੇ ਪਾਣੀ ਚੰਗਾ ਸਾਫ਼ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਪਾਂ ਦੀਆਂ ਨੋਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਆਵੇ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲਣਸ਼ੀਲ ਖਾਦਾਂ ਵੀ ਬੂਟਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕੌਮੀ ਵਿਕਾਸ ਪਲਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਜਾਈ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੋਂ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੌਨਸੂਨ ਵਰਖਾ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ 690 ਸਿੰਜਾਈ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 421 ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ 1950-51 ਵਿਚ 2.26 ਕਰੋੜ ਹੈਕਟੇਅਰ ਰਕਬਾ ਸਿੰਜਾਈ ਹੇਠ ਸੀ। ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਵਧ ਕੇ 1974-75 ਵਿਚ 4.40 ਕਰੋੜ ਹੋ ਗਿਆ।

ਚਿਤਰ 4 : ਹਵਾਈ ਸਿੰਜਾਈ

ਸੰਨ 1951-52 ਤੋਂ 1974-75 ਤਕ ਸਿੰਜਾਈ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਉਪਰ 3,400 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਸਿੰਜਾਈ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਕਾਫੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਡੀਜ਼ਲ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਪੰਪਿੰਗ ਸੈੱਟ ਅਗੇਤ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੰਨ 1975-76 ਵਿਚ 107 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਿੰਜਾਈ ਦੀਆਂ ਲਘੂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤੇ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਲਗਭਗ 7 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਵਾਧੂ ਰਕਬਾ ਲਘੂ ਸਿੰਜਾਈ ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।

ਸਿੰਜਾਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਭਾਖੜਾ-ਨੰਗਲ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਵਿਚ 7.8 ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਮੀਟਰ ਪਾਣੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਹ. ਪ.—ਐਨ.ਬਿ. 12:641 ; ਹੈਂਡ ਬੁਕ ਆਫ ਐਗਰੀਕਲਚਰ, ਆਈ. ਸੀ. ਏ. ਆਰ. : ਇੰਡੀਆ 1976

ਸਿਜਿਸਮੰਡ (1368-1437) : ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਰੋਮਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਹੰਗਰੀ ਤੇ ਬੋਹੀਮੀਆ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਫਰਵਰੀ, 1368 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ (1378 ਈ.) ਹੋ ਗਈ। ਇਹ 31 ਮਾਰਚ, 1387 ਨੂੰ ਹੰਗਰੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ

ਬਣਿਆ।

1361 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਈਸਾਈ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਕਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹੰਗਰੀ ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਖੁਸ਼ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸਨੇ ਆਪਣਾ ਰੁਖ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਬੋਹੀਮੀਆ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਥੋਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ, ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਦੇ ਮਤਰੇਏ ਭਰਾ ਵੈਨਸੈਂਸਲਾਸ (Wenceslaus) ਕੋਲ ਸੀ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਹ 1401 ਈ. ਵਿਚ ਹੰਗਰੀ ਮੁੜਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਥੋਂ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਨੱਠ ਕੇ ਦੋ ਵਾਰ ਤਖਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੋ ਵਾਰ ਗਵਾ ਲਿਆ। 1401 ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਹ ਤਖਤ ਤੇ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਵੈਨਸੈਂਸਲਾਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬੋਹੀਮੀਆ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਇਸਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ 19 ਮਹੀਨਿਆਂ ਤਕ ਇਥੋਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਿਹਾ। 1410 ਈ. ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰੂਪਰਟ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦੀ ਰਸਮ 1414 ਈ. ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹੋਈ।

1419 ਈ. ਵਿਚ ਵੈਨਸੈਂਸਲਾਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੋਹੀਮੀਆ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਇਹ ਰੋਮਨਾਂ ਅਤੇ ਬੋਹੀਮੀਆ ਵਾਸੀਆਂ, ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵੱਧ ਗਈ, ਪਰ ਵਿੱਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ। ਹੰਗਰੀ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸਨੇ ਬੋਹੀਮੀਆ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੈਨਸੈਂਸਲਾਸ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਫੋਫੀਆ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪ ਹੰਗਰੀ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ।

ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਦੇ ਬੋਹੀਮੀਆ ਵਿਚੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਉਥੇ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹੇ ਵਿਚ ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਹੰਗਰੀ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਈ। ਅਖੀਰ ਕਈ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਹਾਰਾਂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਰਾਜ ਵੀ ਗਵਾ ਬੈਠਾ।

1431 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਮਿਲਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੰਬਾਰਡ (Lombard) ਦਾ ਤਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਹ ਸਯੋਨਾ (Siena) ਹੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦੀ ਰਸਮ ਬਾਕਾਇਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗਲਬਾਤ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ 31 ਮਈ, 1433 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਮ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਪਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੌਪ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨਵਾ ਕੇ ਇਹ ਫਿਰ ਬੋਹੀਮੀਆ ਆ ਗਿਆ। 1436 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 9 ਦਸੰਬਰ, 1437 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ.ਪ.—ਐਨ. ਬਿ. 20

ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਪਹਿਲਾ (Sigismund I—1467-1548): ਇਹ ਪੋਲੈਂਡ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਇਹ 21 ਅਕਤੂਬਰ, 1505 ਨੂੰ ਲਿਥੂਨੀਆ ਦਾ ਗ੍ਰੈਂਡ ਡਿਊਕ ਅਤੇ 8 ਜਨਵਰੀ, 1506 ਨੂੰ ਪੋਲੈਂਡ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਗਲੋਗਾਊ ਦੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿਲੀਸ਼ੀਆ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕਾਫੀ ਤਜਰਬਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਦਿਆਂ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੇ ਟਕਸਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਅਧੀਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਕਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕਈ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਅਪਣਾਏ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਕੈਸਪਰ ਬੀਅਰ

(Casper Beer), ਯਾਨ ਬੁਰਜੋ ਯਾਨ ਬੋਨਰ ਜਿਹੇ ਮੱਧ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੈਂਕਰਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ। ਬਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਆਸਕੀਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁੱਢਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਮਸਕੋਵੀ (ਰੂਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ) ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਤਾਤਾਰੀ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉੱਤੇ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਛੇੜ ਛਾੜ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅੰਤ ਨੂੰ 1520-1521 ਵਿਚ ਟਿਊਟਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਛਿੜ ਗਈ। ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਤ ਨੂੰ 1525 ਈ. ਵਿਚ ਕਰੇਕੋ (ਕਰਾਕਊ) ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਰੂਸੀਆ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਡਿਊਕ ਨੇ ਪੋਲੈਂਡ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਕੱਟੜ ਕੈਥੋਲਿਕ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਗ਼ੈਰ-ਕੈਥੋਲਿਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕਦੀ ਵਧੀਕੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲਿਥੂਨੀਆ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ।

ਸੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਅਪ੍ਰੈਲ, 1548 ਈ. ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20

ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਦੂਜਾ (Sigismund II—1520-1572) : ਇਹ ਪੋਲੈਂਡ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ 1548 ਈ. ਵਿਚ ਪੋਲੈਂਡ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉਪਰ ਬੈਠਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੋਲੈਂਡ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਾਲਾਕਟਾ (Szlachta) ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਲਬਲਿਨ (Lublin) ਦਾ ਸੰਘ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੋਲੈਂਡ ਅਤੇ ਲਿਥੂਨੀਆ ਇਕ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 6 ਜੁਲਾਈ, 1572 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20

ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਤੀਜਾ (Sigismund III—1566-1632) : ਇਹ ਪੋਲੈਂਡ ਅਤੇ ਸਵੀਡਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ, ਜੋ ਸਵੀਡਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਨ ਤੀਜੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਪੋਲੈਂਡ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਦੋ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨਾਂ—ਵਾਸਾ (Vasa) ਅਤੇ ਯਾਗੇਲੋ (Jagiello)—ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਸਬੰਧ ਜੁੜਿਆ ਸੀ।

19 ਅਗਸਤ, 1587 ਈ. ਨੂੰ ਸਟੀਫਨ ਬਾਠੋਰੀ (Stephen Bathory) ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਪੋਲੈਂਡ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਤਾਤਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੇੜੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਪੋਲੈਂਡ ਦੀ ਸੰਸਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾ ਸਵੀਡਨ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਦੀ ਸਵੀਡਨ ਤੋਂ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੌਰਾਨ ਸੱਤ ਸਵੀਡਨ ਨਿਵਾਸੀ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੇ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖ਼ੁਦ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਨੂੰ ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਦਾ ਚਾਚਾ ਡਿਊਕ ਚਾਰਲਸ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਡਨ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੋਲੈਂਡ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪੋਲੈਂਡ ਦੇ ਵਾਸੀ ਪਹਿਲਾਂ ਐਸਟੋਨੀਆ ਨੂੰ ਪੋਲੈਂਡ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ 27 ਦਸੰਬਰ, 1587 ਈ. ਨੂੰ ਕਰਾਕਊ (Cracow) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਹੋਈ।

ਜਾਨ ਤੀਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਸਵੀਡਨ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਵੀ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਟਾਕਹੋਮ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ 30 ਸਤੰਬਰ, 1593 ਈ. ਨੂੰ ਅਪਸਾਲਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਜ ਪਹਿਨਾਇਆ ਗਿਆ। 14 ਜੁਲਾਈ, 1594 ਈ. ਨੂੰ ਇਹ ਪੋਲੈਂਡ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸਵੀਡਨ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਡਿਊਕ ਚਾਰਲਸ ਅਤੇ ਸੈਨੇਟ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਚਾਰ ਸਾਲ (ਜੁਲਾਈ, 1598 ਈ.) ਬਾਅਦ ਚਾਚੇ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਦੱਬ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਪਿਆ।

ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਰੋਕ ਟੋਕ ਦੇ ਕਾਲਮਾਰ (Kalmar) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਤਰਿਆ। 25 ਸਤੰਬਰ, 1598 ਈ. ਨੂੰ ਡਿਊਕ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਟਾਨਜ਼ਬਰੋ (Stangebro) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਵੀਡਨ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਦਾਅਵਾ ਜਤਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਵੀਡਨ ਅਤੇ ਪੋਲੈਂਡ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜੇ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ।

ਸੰਨ 1606 ਤੋਂ 1610 ਈ. ਤਕ ਪੋਲੈਂਡ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਰਹੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੋਲੈਂਡ ਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਤੋੜ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਤੀਹ-ਸਾਲਾ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿਜਿਸਮੰਡ ਨੇ ਤੁਰਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 1632 ਈ. ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20

ਸਿਟਕਾ (Sitka) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਅਲਾਸਕਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬਰੈਨੋਫ (Baranof) ਟਾਪੂ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਮੁਖ ਸਨਅਤ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਲਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਨ 1799 ਵਿਚ ਰਸ਼ੀਅਨ-ਅਮਰੀਕਨ ਫਰ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰੈਨੋਫ (Alexander Baranov) ਨੇ ਇਥੇ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਵਾਇਆ ਜਿਹੜਾ 1802 ਵਿਚ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1805 ਵਿਚ ਬਰੈਨੋਫ ਨੇ ਨਿਊ ਆਰਕਏਂਜਲ (New Archangel) ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਸਾਰਿਆ। ਸਿਟਕਾ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ 1900 ਈ. ਤਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਥੇ ਲਗਭਗ 300 ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਜੰਗਲੀ ਫੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਟਕਾ ਵਿਚ ਸਿਟਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਮੈਨੂਮੈਂਟ, ਅਲਾਸਕਾ ਪਾਇਨੀਅਰਜ਼ ਹੋਮ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—3,370 (1970)

57°03' ਉ. ਵਿਥ.; 135° 14' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਐਮ. 25: 47; ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 14: 7587;

ਹੈ. ਵ. ਐ.

ਸਿੰਟਰ (Sinter) : ਇਹ ਸੁਰਾਖਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮੁਸਾਮਦਾਰ ਪੱਥਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੇ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਮਾਦੇ ਤੋਂ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਟਰ ਪੱਥਰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਰੇਤ ਜਾਂ ਸਿਲਿਕਾ (SiO₂) ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਿਲਿਕਾਮਈ (siliceous) ਸਿੰਟਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਚੂਨੇ (CaCO₃) ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਚੂਨੇਦਾਰ (calcareous) ਸਿੰਟਰ। ਸਿਲਿਕਾਮਈ ਸਿੰਟਰ ਗਰਮ-ਪਾਣੀਆਂ (thermal waters) ਵਿਚ ਕਾਈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਬਨਸਪਤੀਆਂ (vegetations) ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਚੂਨੇਦਾਰ ਸਿੰਟਰ ਕੈਲਸੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਚੂਨੇ

ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਚਸਮਿਆ ਤੋਂ ਜਿਹੜਾ ਚੂਨੇਦਾਰ ਪਾਣੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਉਪਰ ਸਿਟਰੀ ਪਰਤਾਂ ਜਮਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੂਨੇਦਾਰ ਸਿਟਰ ਵਿਚ ਸੁਰਾਖ ਕਾਈ ਦੇ ਗਲਣ-ਸੜਨ ਤੋਂ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਟ੍ਰੈਵਰਟਾਈਨ (travertine) ਪੱਥਰ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੋਮ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਕ ਚੂਨੇਦਾਰ ਸਿਟਰ ਅਰਥਾਤ ਚੂਨੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿਟਰ ਹੀ ਸੀ।

ਕੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਟਪਕਣ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਥੰਮ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ! ਇਹ ਥੰਮ੍ਹ ਵੀ ਚੂਨੇ ਦੇ ਸਿਟਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20: 716

ਸਿਟਰ, ਵਿਲੈੱਮ ਦਾ (Sitter, Willem de; 1872-1934) : ਇਸ ਡੱਚ ਖਗੋਲਵੇਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਨੀਦਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਨੀਕ (Sneek) ਵਿਖੇ 6 ਮਈ, 1872 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਹੀ ਖੋਜ-ਪਤਰਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਲਡਨ ਵਿਚ ਛਪੇ ਸਨ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਇੰਸਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਦੇ ਸਾਪੇਖਤਾ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਗਰੋਨਿੰਗਨ (Groningen) ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਗਣਿਤ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1897 ਵਿਚ ਕੇਪ ਆਫ ਗੁਡ ਹੋਪ (Cape of Good Hope) ਵਿਖੇ ਰਾਇਲ ਖਗੋਲਵੇਤਾ ਸਰ ਡੈਵਿਡ ਗਿੱਲ (Sir David Gill) ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਕੇਪ ਪ੍ਰੋਖਣਸ਼ਾਲਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਇਸ ਨੇ ਦੋ ਸਾਲ ਬਿਤਾਏ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਖਗੋਲ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ।

ਸੰਨ 1908 ਵਿਚ ਇਹ ਲੀਡਨ (Leiden) ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਖਗੋਲ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ 1919 ਵਿਚ ਲੀਡਨ ਪ੍ਰੋਖਣਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੱਦਰਨ ਸਕਾਈ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋਹੇਸਬਰਗ (Johannesburg) ਵਿਖੇ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਖਗੋਲ-ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜੋ ਹੁਣ ਰੀਪਬਲਿਕ ਪ੍ਰੋਖਣਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੀਵੇਂ ਵਿਥਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕੀਨੀਆ ਵਿਚ ਕਈ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਟੋਲੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ। ਇਸ ਨੇ ਬ੍ਰਹਸਪਤ (Jupiter) ਦੇ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਗਲੀਲੀਅਨ (Galilean) ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਪ੍ਰਤੀ ਧਾਰਨਾ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਪਸਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਗਲੈਕਸੀਆਂ (galaxies) ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਖਰਕਾਰ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਸਿੱਟਰ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਗਣਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਅਰਧ ਵਿਆਸ 2,000,000 ਲਾਈਟ-ਯੀਅਰਜ਼ (light-years) ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ 80,000,000 ਗਲੈਕਸੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤਕ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।

ਸਿੱਟਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਮਾਡਲ, 'ਦਾ ਸਿੱਟਰ ਯੂਨੀਵਰਸ' (de Sitter Universe), ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਦੀਆਂ ਸਾਪੇਖਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਸੰਨ 1932 ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ 'ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਦਾ ਸਿੱਟਰ' ਮਾਡਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 20 ਨਵੰਬਰ, 1934 ਨੂੰ ਲੀਡਨ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:243

ਸਿੱਟਰਾ (Cintra, Sintra) : ਓਕ ਤੇ ਪਾਈਨਜ਼ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਨਾਲ ਢਕੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁਰਤਗਾਲ ਦੇ

ਲਿਜ਼ਬਨ (Lisbon) ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਲਿਜ਼ਬਨ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 27 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ 207 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਥੇ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੂਰਿਸ਼ (Moorish) ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਦੋ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲ ਹਨ—ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੂਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਲਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਕੈਸਲੋ ਦਾ ਪੈਨਾ (Castello da Pena) ਜੋ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਪੁਰਤਗੇਜ਼ੀ ਸਟਾਈਲ ਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮੱਠ ਹੈ ਜੋ ਚਟਾਨ ਕਟ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਉਪਜ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—15994 (1970)।

38°48' ਉ. ਵਿਥ.; 9°23' ਪ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 4.; ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9

ਸਿਟ੍ਰਿਕ ਐਸਿਡ : ਇਸ ਦਾ ਫਾਰਮੂਲਾ $C_6H_8O_7$ ਹੈ। ਇਹ ਪੌਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਆਮ ਐਸਿਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਸੰਨ 1784 ਵਿਚ ਸ਼ੇਲੈ ਕਾਰਲ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਰਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਪੌਦਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਮਿ. ਗ੍ਰਾ. ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਲੋ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨਿੰਬੂਆਂ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਵਿਚ 50 ਗਰਾਮ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਲੋਗਰਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਤੰਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਤਰਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਵਿਚ 1.2 ਗਰਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਲਿਟਰ, ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ 3 ਗਰਾਮ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਲੋਗਰਾਮ, ਵੀਰਜ (semen) ਵਿਚ 5 ਗਰਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਲਿਟਰ, ਲਹੂ-ਸੀਰਮ ਵਿਚ 0.025 ਗਰਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਲਿਟਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਸ਼ਾਬ ਵਿਚ 0.2 ਗਰਾਮ ਤੋਂ 1.2 ਗਰਾਮ ਤਕ ਪ੍ਰਤੀ ਲਿਟਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1893 ਵਿਚ ਸੀ. ਵੈਹਮਰ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਸਿਟ੍ਰਿਕ ਐਸਿਡ ਚੀਨੀ ਦੇ ਘੋਲ ਤੋਂ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਿਟਿਰੋਮਾਈਸਜ਼ ਨਾਂ ਦੀ ਉੱਲੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ, ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ 1916 ਈ: ਵਿਚ ਸੀ. ਟਾਮ ਅਤੇ ਜੇ. ਐੱਨ. ਕੱਰੀ ਨੇ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਕੁਝ ਐਸਪਰਜਿੱਲਸ ਨਾਈਜਰ ਦੇ ਵਿਭੇਦ (strains) ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿਟ੍ਰਿਕ ਐਸਿਡ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਖਮੀਰਨ (fermentation) ਇਕ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਆਕਸੀਕਾਰਕੀ (oxidative) ਵਿਧੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੀਨੀ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ (units) ਜਿਵੇਂ ਪਾਇਰੂਵਿਕ ਐਸਿਡ, ਐਸਿਟ-ਐਲਡਿਹਾਈਡ, ਐਸੀਟਿਕ ਐਸਿਡ ਅਤੇ ਕਾਰਬਨ-ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਵਿਚ ਤੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲ ਕੇ ਸਿਟ੍ਰਿਕ ਐਸਿਡ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪੇਤਲੇ ਭਾਂਡਿਆਂ (shallow vessels) ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਬੀਜਾਣੂਆਂ ਦਾ ਜਾਗ ਲਗਾਉਣ ਤੋਂ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ 30° ਸੈਂ. ਤੋਂ 32° ਸੈਂ. ਨਿੱਘ ਦੇਣ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਧੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸ਼ੱਕਰ ਦੇ ਭਾਰ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 87% ਸਿਟ੍ਰਿਕ ਐਸਿਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੁਕਰੋਜ਼ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਐਸਿਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਧ ਸਿਟ੍ਰਿਕ ਐਸਿਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਣਸੋਧੇ (crude) ਸਿਟ੍ਰਿਕ ਐਸਿਡ ਨੂੰ ਗਰਮ ਤੇ ਫਿਲਟਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਚੂਨੇ ਅਤੇ ਖੜੀਆ ਮਿੱਟੀ (chalk) ਨਾਲ ਉਦਾਸੀਨ (neutral) ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਕੈਲਸੀਅਮ ਸਿਟ੍ਰੇਟ ਦੇ ਤਲਛੱਟ (precipitate) ਨੂੰ ਹਲਕੇ ਗੰਧਕ ਦੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਨਾਲ ਅਪਘਟਿਤ

(decompose) ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਘੋਲ ਵਿਚੋਂ ਕੈਲਸੀਅਮ ਸਲਫੇਟ ਕੱਢਣ ਲਈ ਫਿਲਟਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਿਰਵਾਯੂ ਬਰਤਣਾਂ (vacuum pans) ਵਿਚ ਗਾੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਟ੍ਰਿਕ ਐਸਿਡ ਰੁੱਬਿਕ-ਪਰਿਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਰੰਗਹੀਨ ਰਵਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ $C_6H_8O_7 + H_2O$ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਿਟ੍ਰਿਕ ਐਸਿਡ ਪਾਣੀ, ਈਥਾਈਲ ਅਲਕੋਹਲ ਅਤੇ ਈਥਰ ਵਿਚ ਘੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਰਵੇ 70° ਸੈਂ. ਤੋਂ 100° ਸੈਂ. ਤਕ ਗਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਨਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਸੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਘਲਾਉ ਦਰਜਾ 175° ਸੈਂ. ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਿਟ੍ਰਿਕ ਐਸਿਡ ਨੂੰ ਹਲਕੇ ਗੰਧਕ ਦੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਨਾਲ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਐਕੋ-ਨਿਟਿਕ ਐਸਿਡ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਹੂੰਦਾਰ (fuming) ਗੰਧਕ ਦੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਨਾਲ ਐਸੀਟੋਨ ਡਾਈਕਾਰਬੋਕਸੀਲਿਕ ਐਸਿਡ ($C_6H_6O_6$), ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਕਾਰਬਨ ਮਾਨੋਆਕਸਾਈਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਿਟ੍ਰਿਕ ਐਸਿਡ, ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਖਾਧੇ ਹੋਏ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਚਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਅਰਕ, ਸ਼ਹਾਬ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਲੂਣ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸਿਟ੍ਰੇਟ ਆਫ ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਿਟ੍ਰਿਕ ਐਸਿਡ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨੀਲੀ ਛਪਾਈ (blue printing) ਵਿਚ ਫੈਰਿਕ-ਅਮੋਨੀਅਮ ਸਿਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਟਿੰਗ ਬੁੱਲ (Sitting Bull—1831-1890 ਈ.) : ਇਹ ਟੀਟਾਨ ਡਕੋਟਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਅਰੀ ਸਿਆਕਸ (Prairie Sioux) ਦਾ ਅਮਰੀਕਨ ਆਦਿ-ਵਾਸੀ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 1831 ਈ. ਵਿਚ ਗਰੈਂਡ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਕਾਰਨ ਸਟਰਾਂਗ ਹਾਰਟ ਵਾਰੀਅਰ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ 1864-68 ਈ. ਦੌਰਾਨ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਰਗਾਹਾਂ ਉਪਰ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ 1866 ਈ. ਵਿਚ ਸਿਆਕਸ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਸ਼ਿਕਾਰਗਾਹ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੁਖੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ 1868 ਈ. ਵਿਚ ਗੋਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਹੋ ਗਈ।

1876 ਈ. ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਫਿਰ ਗੋਰਿਆਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਹੋ ਗਈ। ਕੁਝ ਗੋਰੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੇ ਇਸ ਹੱਥੋਂ ਮਰਨ ਕਾਰਨ ਇਹ 1877 ਈ. ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਖਿਸਕ ਗਿਆ।

ਇਹ 1881 ਈ. ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। 1883 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਟੈਂਡਿੰਗ ਰਾਕ ਏਜੰਸੀ (Standing Rock Agency) ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਲਗ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਗੋਰਿਆਂ ਨੇ ਆਦਿ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੇਚਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਅਖੀਰ ਇਹ 15 ਦਸੰਬਰ, 1890 ਈ. ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਇਹ ਇਸ ਮੁਠਭੇੜ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20.; ਕੋਲੀ. ਐਨ. 17

ਸਿਟੇਸ਼ੀਆ (Cetacea) : ਇਹ ਥਣਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੇਲੂ, ਡਾਲਫਿਨ ਅਤੇ ਪਾਰਪੈਸਿਜ਼ (porpoises) ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਿਟੇਸ਼ੀਅਨ ਜਲੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਬਾਕੀ ਥਣਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨੋਖੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਆਮ ਲੋਕ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੱਛੀਆਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਾਹਰਲੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਜਿਹੜਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੁਣ ਮੱਛੀਆਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੱਛਣ ਥਣਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਵੇਲੂ ਦੇ ਪਥਰਾਟਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਈਓਸੀਨ ਪੀਰੀਅਡ (60 ਮਿਲੀਅਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ) ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਮੱਧ-ਵਰਤੀ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਜਿਹੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰੀਟੇਸ਼ਸ ਪੀਰੀਅਡ (135 ਮਿਲੀਅਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ) ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਪਲੈਸੈਂਟਲ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਸਕਣ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਟੇਸ਼ੀਅਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਥਣਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੇਕਲੀ ਹੈ।

ਸਿਟੇਸ਼ੀਆ ਵਰਗ ਅਗੋਂ ਤਿੰਨ ਉਪ-ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ : ਆਰਕੀਓਸੀਟਾਈ (Archaeoceti), ਓਡੋਂਟੋਸੀਟਾਈ (Odontoceti) ਅਤੇ ਮਿਸਟਿਸੀਟਾਈ (Mysticeti)। ਆਰਕੀ-ਓਸੀਟਾਈ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਲੁਪਤ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੂਗਲੋਡਾਂਟਸ (Zeuglodonts) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਵੇਲੂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੌਲਿਕ ਸਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਮੁੱਢਲੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ। ਚਿਹਰੇ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਖੋਪਰੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਧਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੰਦ ਵੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਓਡੋਂਟੋਸੀਟਾਈ ਉਪ-ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸਿਟੇਸ਼ੀਅਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵੇਲੂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਰਖੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਜਾਂ ਸਕੁਇਡਾਂ ਨੂੰ ਆਹਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਾਈਸੇਟਰ (ਵਿਰਾਟ ਸਪੱਰਮ ਵੇਲੂ) ਤੋਂ ਸਪੱਰਮ-ਤੇਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਿਸਟਿਸੀਟਾਈ ਉਪ-ਵਰਗ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਲੂਬੋਨ ਵੇਲੂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੰਦ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਲੀਨ (Baleen) ਪਲੇਟਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਲੇਟਾਂ ਛਾਣਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਪਲੈਂਕਟਨ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਛਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਲੈਂਕਟਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਹਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਉਪ-ਵਰਗ ਦੀ ਨੀਲੀ ਵੇਲੂ (Blue whale) ਜਿਹੜੀ 30 ਮੀਟਰ ਲੰਬੀ ਅਤੇ 150 ਟਨ ਤਕ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਹੁਣ ਤਕ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 2:660; ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12:89.

ਸਿੰਟੇਂਗ : ਸਿੰਟੇਂਗ ਆਸਾਮ ਦੀਆਂ ਖਾਸੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀਆਂ ਜੈਂਤੀਆ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਉੱਤੇ ਵੱਸਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਖਾਸੀ ਤੇ ਸਿੰਟੇਂਗ ਇਕੋ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ, ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਚੁਫੇਰੇ ਵਸਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੰਟੇਂਗ ਤੇ ਖਾਸੀ ਮੋਨ-ਖਮੇਰ-ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕੰਬੋਡੀਆ ਅਤੇ ਅਨਾਮ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸਵੀ-ਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਟੇਂਗ ਹਿੰਦ-ਚੀਨੀ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਪਰ ਹਿੰਦ-ਚੀਨੀ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਘਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਏ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਸਿੰਟੇਂਗ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਵੀ ਹਿੰਦ-

ਚੀਨੀ ਨਸਲ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੱਕ ਫੀਨਾ, ਬੁੱਲ੍ਹ, ਮੋਟੇ, ਅੱਖਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਤੇ ਤਿਰਫੀਆਂ ਅਤੇ ਕੱਚ ਕੁਝ ਮੱਧਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੋਂਗ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਚੰਦਲੇ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਬੌਧੇ ਜਿਹੇ ਈਸਾਈ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰੇਤ-ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਖਾਸੀ ਤੇ ਸਿੱਟੋਂਗ ਵਿਚ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਹੱਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਸਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਟੋਂਗ ਵਿਚ ਹੁਣ ਕਾਫੀ ਨਸਲੀ ਰਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਟੋਂਗ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਹ.ਪੁ.—ਐਥਨੋਗ੍ਰਾਫੀ—ਸਰ ਐਥਲਸਟੋਨ ਬੇਨਜ਼, ਪੰਨਾ 131; ਆਸਾਮ ਗਜ਼ਟੀਅਰ; ਖਾਸੀ ਅਤੇ ਜੈਂਤੀਆ ਹਿਲਜ਼ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ, ਪੰਨਾ 60; ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ.; ਈਸਟਰਨ ਬੰਗਾਲ ਐਂਡ ਆਸਾਮ, ਪੰਨਾ 484,

—ਡਾ. ਹਰੀਕਰਤ ਸਿੰਘ

ਸਿੱਟੋ : ਇਹ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਪੈਗੰਬਰ, ਧਰਮਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਕੀਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਬਦਲਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਲਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਲਚਕ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਜਾਂ ਕਨਫਿਊ-ਸ਼ੀਅਸਵਾਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਿੱਟੋ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1945 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਟੋ ਧਰਮ ਕਾਫੀ ਉੱਨਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਵਧਾਇਆ।

ਸਿੱਟੋ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਮੀ (Kami) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਯੋਧਿਆਂ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੋ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ ਤੇ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਬਣਨ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਆਈਸ (Ise) ਸੀ, ਜੋ ਸੂਰਜ ਦੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ।

ਸਿੱਟੋ ਧਰਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ 2500 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਿਨਜ਼ਾਹ ਗੋਮੀ ਦੇ ਤਜ਼ਕਰੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਫੈਲਣ ਨਾਲ ਇਹ ਧਰਮ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਟਾਕੁਗਵਾ ਅਧੀਨ ਸਿੱਟੋ ਧਰਮ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬੋਧੀ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਕੱਢਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਨਵੇਂ ਫਿਰਕੇ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈਆਂ। 1868 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਵਿਭਾਗ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1871 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਧਰਮ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਟੋ ਧਰਮ ਦੇ ਮੰਦਰ ਸਾਰੀ ਰਿਆਇਆ ਦੇ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾਦਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। 1872 ਈ. ਵਿਚ ਸਿੱਟੋ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਖਰੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਮੰਤਰਾਲਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿੱਟੋ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਿੱਟੋ ਧਰਮ ਦੂਜੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਦੂਜੇ ਮਹਾਂ-ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਥੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਕਮਾਂਡਰ ਨੇ ਜਾਪਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ

ਕਿ ਜਾਪਾਨੀ ਲੋਕਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਟੋ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਉਪਰ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿੱਟੋ ਧਰਮ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਰਿ. ਐਥ.; ਏ ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਈਸਟ ਕੈਨਥਸਕਾਟ

ਸਿੱਠਣੀ : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਭਰਪੂਰ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਆਏ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਸੁਹਾਗ, ਘੋੜੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਗਮੀਆਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਤੇ ਸਧਰਾਂ ਬਿਆਨਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ-ਤਰੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸੱਸ, ਨਨਾਣ, ਸਹੁਰੇ, ਜੇਠ, ਦਿਓਰ ਤੇ ਹੋਰ ਸਬੰਧੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਕੁੜਾਸ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਭਰੇ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਕਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਹੋਰ ਰਸਮੀ ਗੀਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਵੀ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈਆਂ।

ਵਿਆਹ ਦਾ ਸਾਹਾ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿਨ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਹਾਗ ਤੇ ਘੋੜੀਆਂ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਨਕਾ ਮੇਲ ਆਉਣ ਤੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹੀ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖਬਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਦਾਦਕਾ ਮੇਲ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਨਕਾ ਮੇਲ ਨੂੰ ਜੁਆਬੀ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਸੁਗਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :—

ਕਿੱਧਰ ਉੱਧਲ ਗਈਆਂ ਵੇ ਲਾੜਿਆ, ਤੇਰੀਆਂ ਦਾਦਕੀਆਂ ?

ਚੂਹੜੇ ਛੱਡ ਚਮਿਆਰਾਂ ਦੇ ਗਈਆਂ ਵੇ ਲਾੜਿਆ,

ਤੇਰੀਆਂ ਦਾਦਕੀਆਂ ।

ਪੀਤੀ ਸੀ ਪਿੱਛ ਜੰਮੇ ਸੀ ਰਿੱਛ,

ਉਹ ਤਾਂ ਰਿੱਛ ਖਿਡਾਵਣ ਗਈਆਂ ਵੇ ਲਾੜਿਆ ਤੇਰੀਆਂ ਦਾਦਕੀਆਂ ।

... ..

ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਦਾਦਕੇ ਮੇਲ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ :—

ਨੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਦੇਖਿਆ ਬਾਰੀ ਦੇ ਓਹਲੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖੜਾ,

ਨੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਸੁਣਿਆਂ ਲਾੜੇ ਦੀ ਮਾਮੀ ਦਾ ਯਾਰ ਖੜਾ ।

ਨੀ ਮੁਨਿਆਰ ਤੇਰਾ ਯਾਰ ਤੇ ਸੁਨਿਆਰ ਤੇਰਾ ਯਾਰ,

ਨੀ ਮੁਨਿਆਰ ਲਿਆਵੇ ਚੂੜੀਆਂ ਸੁਨਿਆਰ ਲਿਆਵੇ ਹਾਰ ।

... ..

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਜੀਜਿਆਂ ਤੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਰ ਪਰਾਹੁਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਸਿਰਫ ਔਰਤਾਂ ਹੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ

ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਨੂੰਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜੰਜ ਆਉਣ ਤੇ ਫਿਰ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੰਜ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕੁੜੀ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਰੋਸਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਚੁਭਵੇਂ ਮਖੌਲਾਂ ਤੇ ਤਾਹਨਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਾੜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ, ਮਾਂ, ਚਾਚੀਆਂ, ਤਾਈਆਂ, ਪਿਓ, ਚਾਚੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਬੰਧੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਿੱਠਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਲਾੜਾ ਵਿਚਾਰਾ ਚੂਲੀ ਕਰੇਂਦਾ ਸਿਰ ਗੜਵੇ ਵਿਚ ਫਸਿਆ,
ਜੀ ਚਲ ਫਸਿਆ ਰਹਿਣ ਦੇ,
ਨਵਾਂ ਜ਼ਮਾਨਾ ਚਲਿਆ ਜੀ ਚਲ ਚਲਿਆ ਰਹਿਣ ਦੇ,
ਕੁੜੀ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਤਿੱਲੇ ਦੀ ਤਾਰ ਏ,
ਮੁੰਡਾ ਤਾਂ ਦਿਸਦਾ ਕੋਈ ਘੁਮਿਆਰ ਏ,
ਜੋੜੀ ਤਾਂ ਫੱਬਦੀ ਨਹੀਂ.....।

ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ :

ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਮਾਂਦਰੀ,
ਲਾੜੇ ਦੀ ਭੈਣ ਬਾਂਦਰੀ।

ਪਿਓ ਨੂੰ :

ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਵਿਹੜੇ ਤਾਣਾ ਤਣੀਦਾ,
ਲਾੜੇ ਦਾ ਪਿਓ ਤਾਂ ਕਾਣਾ ਸੁਣੀਦਾ।

... ..

ਲਾੜੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ :

ਦਿਲ ਮੰਗਦਾ ਦਹੀਂ ਅਖਰੋਟ ਕੁੜੇ,
ਕੁੜਮ ਤਾਂ ਹੈਗਾ ਪਤਲਾ ਜਿਹਾ, ਜੋਰੂ ਹੋ ਗਈ ਤੋਪ ਕੁੜੇ,
ਮਰਹਟੇ ਵਾਲੀ ਤੋਪ ਕੁੜੇ, ਭੰਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਤੋਪ ਕੁੜੇ।

ਛੜੇ ਜਾਂਜੀਆਂ ਨੂੰ :

ਭੈੜੇ ਭੈੜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਰਦੇ ਓ ਕਾਰੇ,
ਇੰਨ੍ਹੀਂ ਕਰਤੂਤੀਂ ਤੁਸੀਂ ਰਹੇ ਕੁਆਰੇ,
ਕਰਤੂਤ ਤੇ ਛੁਪਦੀ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂਜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਉਪਰੰਤ ਮੇਲ ਦੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਤੇ ਫਿਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਜ ਕਲ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼—ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ; ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ—
ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ; ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਲੋਧੀ ਸਰਵੇ ਪੁਸਤਕ—ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬ; ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੀਤ-ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ; ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦੇ ਰੰਗੀਲੇ
ਗੀਤ—ਐਮ. ਐਸ. ਗਿਆਨੀ।

ਸਿੱਡਨਜ਼, ਸਾਰਾਹ (Siddons, Sarah—1755-1831) :
ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਅਭਿਨੇਤਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵੇਲਜ਼ ਵਿਖੇ ਗੋਗਰ ਕੈਂਬਲ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸ ਦੇ ਭਰਾ ਜਾਨ ਅਤੇ ਚਾਰਲਸ ਕੈਂਬਲ ਵੀ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਅਭਿਨੇਤਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਰਾਹ ਨੇ ਅਦਾਕਾਰੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਚਲਦੀ ਫਿਰਦੀ ਨਾਟ-ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 18 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਲਾਕਾਰ ਵਿਲੀਅਮ ਸਿੱਡਨਜ਼ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਵਿਆਹ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਿਰਮਾਤਾ-ਅਭਿਨੇਤਾ ਡੇਵਿਡ ਗੈਰਿਕ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪਾਰਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। 1775 ਵਿਚ ਇਹ ਉਸ ਨਾਲ ਡਰੂਰੀ ਲੇਨ (Drury Lane) ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਚਲੀ

ਗਈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੇ ਮਹਾਨ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਸਟੇਜ ਦੀ 'ਟਰੈਜਡੀ ਕੁਈਨ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ।

1782 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਬਰਿੰਸਲੇ ਸ਼ੈਰੀਡਨ ਨਾਲ ਡਰੂਰੀ ਲੇਨ ਵਿਚ 'ਫੈਟਲ ਮੈਰਿਜ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਜ਼ਾਬੈਲ ਦਾ ਪਾਰਟ ਅਦਭੁਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1803 ਤੱਕ ਡਰੂਰੀ ਲੇਨ ਦੀ ਰਾਣੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅੰਤਮ ਰੋਲ 1812 ਵਿਚ 'ਲੇਡੀ ਮੈਕਬੈਥ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਰੋਲ ਕਲਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਜ਼ਾਬੈਲ, ਕੈਥਰੀਨ (ਹੈਨਰੀ ਸੱਤਵਾਂ), ਕੌਸਨਟੇਨਸ (ਕਿੰਗ ਜੌਨ), ਬੈਲਵਿਡਰਾ (ਵੀਨਸ ਪਰੀਜ਼ਰਵਡ) ਆਦਿ ਦੇ ਰੋਲ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਪਰ ਜਿਸ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਇਹ ਲੇਡੀ ਮੈਕਬੈਥ ਦਾ ਰੋਲ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਸਾਰਾਹ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਿਠੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਇਹ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਲੀਅਮ ਹੈਜ਼ਲਿਟ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਵਡਿਆਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਮਹਾਨ ਅਦਾਕਾਰਾ ਦੀ ਮੌਤ 1831 ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਸਿਡਨੀ : (ਸਿਡਨੀ) (ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ)—ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਇਕ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਊ ਸਾਊਥ ਵੇਲਜ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਊ ਕਾਸਲ ਤੋਂ 96 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਮੈਲਬੌਰਨ ਤੋਂ 724 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਪੋਰਟ ਜੈਕਸਨ (Port Jackson) ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਸਿਡਨੀ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ 23 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ 50 ਦੇ ਕਰੀਬ ਬਸਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਉਂਸਪਲਟੀਆਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਡਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮੈਟਰੋਪਾਲਿਟਨ ਜਾਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਸਿਡਨੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੀ 20 ਫੀ ਸਦੀ ਅਤੇ ਨਿਊ ਸਾਊਥ ਵੇਲਜ਼ ਦੀ 55% ਤੋਂ 60% ਵਸੋਂ ਵਸਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਵਿਚ ਇਹ ਚੌਥਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਦਰਮਿਆਨੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਹੈ। ਜਨਵਰੀ (ਗਰਮੀਆਂ)ਦਾ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ 22° ਸੈਂ. ਅਤੇ ਜੁਲਾਈ (ਸਰਦੀਆਂ) ਦਾ 12.2° ਸੈਂ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਖਾ ਦੀ ਔਸਤ 113 ਸੈਂ. ਮੀ. ਸਾਲਾਨਾ ਹੈ। ਸਿਡਨੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪਾਣੀ ਕਈ ਸ਼ਾਖਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅੱਡਾ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਅੱਡਾ, ਕਈ ਮੀਲ ਲੰਬੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਘਾਟ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਮਾਲ ਦੇ ਗੁਦਾਮ ਹਨ। ਇਹ ਬੰਦਰਗਾਹ 55 ਵ.ਕਿ.ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਾਹਿਲ 294 ਕਿ.ਮੀ. ਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਜਹਾਜ਼ ਇਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰੇਲਾਂ ਤੇ ਸੜਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉੱਤਰ, ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਮੱਧ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਕੋਲਾ, ਮਾਸ, ਉੱਨ, ਕਣਕ, ਤਾਂਬਾ, ਖੱਲਾਂ, ਚਰਬੀ ਤੇ ਕਲੀ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਹਵਾ, ਚਾਹ, ਕਪਾਹ, ਸੀਤੇ ਹੋਏ ਕਪੜੇ ਆਦਿ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੇ ਉਪਰ ਇਕ ਪੁਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ

ਜਿਸ ਦਾ ਲੰਗੇ ਦਾ 338 ਮੀਟਰ ਚੌੜਾ ਡਾਟ ਹੈ। ਸਿਡਨੀ ਵਿਚ ਕਈ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜ-ਭਵਨ, ਦੋ ਗਿਰਜੇ (ਇਕ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਤੇ ਦੂਜਾ ਐਂਗਲੀਕਨ), ਸਿਡਨੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ 5,00,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ, ਕਈ ਥੀਏਟਰ, ਟੈਕਨਾਲੋਜੀਕਲ ਅਜਾਇਬ-ਘਰ ਅਤੇ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀਆਂ ਆਦਿ। ਟਾਉਨ ਹਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਹੈ। ਗ੍ਰੇਟਰ ਸਿਡਨੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੱਨਅਤੀ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਸੱਨਅਤਾਂ ਆਟਾ ਪੀਸਣਾ, ਧਾਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥ, ਚੀਨੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਹਨ। ਸਿਡਨੀ ਦਾ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਮਾਰਟਨ ਪਲੇਸ (Martin Place) ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਸਿੱਧ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ—ਜੇਮਜ਼ ਕੁੱਕ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨ ਨੇ ਸਿਡਨੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ 1770 ਈ. ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪੋਰਟ ਜੈਕਸਨ ਰੱਖਿਆ। ਜਨਵਰੀ, 1788 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਥਾਂ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਕਾਲਾ ਪਾਣੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ 26 ਜਨਵਰੀ, 1788 ਨੂੰ ਕੈਪਟਨ ਆਰਥਰ ਫਿਲਪ ਵਲਾਇਤ ਵਿਚੋਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਭਰ ਕੇ ਬਾਟਨੀ ਬੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਵਸਾਈ ਗਈ ਪਰ ਉਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਇਹ ਬਸਤੀ ਪੋਰਟ ਜੈਕਸਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਵਸੋਂ ਘੱਟ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੈਦੀ ਲਿਆਉਣੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਵਸੋਂ ਵਧਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।

ਅਬਾਦੀ—2,807,828 (1971)

33°52' ਦੱ. ਵਿਥ.; 151°12' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸਿਡਨੀ (ਕੈਨੇਡਾ)—ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਨੋਵਾ ਸਕਾਸ਼ੀਆ (Nova Scotia) ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਪੂਰਬੀ ਕੋਪ ਬ੍ਰਿਟਨ ਟਾਪੂ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਐਂਪਾਇਰ ਲਾਇਆਲਿਸਟਸ (United Empire Loyalists) ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਾਸਤੇ 1783 ਈ. ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਕਾਲੋਨੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਸਟੀਲ ਪਲਾਂਟ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੋਲੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਦੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਮੁਖ ਉਤਪਾਦਨ ਲੋਹਾ, ਫ਼ੋਲਾਦ, ਕੋਕ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼, ਲਕੜੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਰਸਾਇਣਕ ਵਸਤਾਂ, ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਖਾਣੇ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਆਦਿ ਹਨ। ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਹੈ।

ਅਬਾਦੀ—33,230

46°09' ਉ. ਵਿਥ.; 60°11' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ.ਪੂ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9 ; ਸਟੇ. ਯੀ. ਬੁ.

ਸਿਡਨੀ, ਐਲਗਰਨੋਨ (Sidney, Algernon 1622-1683) : ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ ਕੈਂਟ ਵਿਚ ਪੈਨਸ਼ਰਟ (Penshurst) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਾ ਜੰਗੀ (1642-51) ਸਮੇਂ ਇਹ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਲੋਂ ਰਸਾਲਾ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਬਣਿਆ। ਜੁਲਾਈ, 1644 ਵਿਚ ਇਹ ਮਾਰਸਟਨ ਮੂਰ (Marston Moor) ਨਾਮਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਚ ਸਕਿਆ। ਚਾਰਲਸ ਪਹਿਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਪਰ ਇਸਨੇ ਇਸ

ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਕਰਾਮਵੈੱਲ ਇਸ ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਸਿਡਨੀ 1652 ਵਿਚ ਸਟੇਟ ਆਫ਼ ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ ਪਰ ਕਰਾਮਵੈੱਲ ਦੇ ਸਮੇਂ (1653 ਤੋਂ 1659) ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਅਲਗ ਹੀ ਰਿਹਾ। 1660 ਈ. ਵਿਚ ਚਾਰਲਸ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੁੜ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। 1677 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਆਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲੀ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰਲਸ ਦੂਜੇ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿੱਗ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਚਾਰਲਸ ਦੀ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੇ 1679-80 ਈ. ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲਈ। 1683 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰਲਸ ਦੂਜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਮਾਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਫ਼ਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਵਿੱਗ ਇਸ ਨੂੰ ਬੇਕਸੂਰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਡਿਸਕੋਰਿਸਿਸ ਆਫ ਗਵਰਨਮੈਂਟ'(1698) ਉੱਤਰੀ-ਅਮਰੀਕੀ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿਚ 'ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ' ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਿਡਨੀ, ਸਰ ਹੈਨਰੀ : ਇਸ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 20 ਜੁਲਾਈ, 1529 ਈ. ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਲੰਦਨ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਸਿਡਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈਨਰੀ ਅੱਠਵੇਂ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਸੀ।

ਸਿਡਨੀ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਮਲਕਾ ਐਲਿਜ਼ਬੈੱਥ ਪਹਿਲੀ ਦੇ ਸਮੇਂ 1565 ਤੋਂ 1571 ਈ. ਅਤੇ 1575 ਤੋਂ 1578 ਈ. ਤਕ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦਾ ਲਾਰਡ ਡਿਪਟੀ ਰਿਹਾ। ਮਲਕਾ ਦੀ ਆਇਰਲੈਂਡ ਵਾਸੀਆਂ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਠੋਸਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਲਸਟਰ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਮੁਖ਼ ਬਾਗੀ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੇਨ ਓਨੀਲ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਇਕ ਤਕੜੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਨਾ ਦਬਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਓਨੀਲ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਰਾਹੀਂ 1567 ਈ. ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਿਡਨੀ ਇਤਨਾ ਤਾਕਤਵਰ ਨਾਂ ਬਣ ਸਕਿਆ ਕਿ ਇਹ ਅਲਸਟਰ ਦੇ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀ ਮੁਖੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਸਿਡਨੀ ਨੇ 1571 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਫੌਜ ਮਲਕਾ ਐਲਿਜ਼ਬੈੱਥ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ 1575 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਫਿਰ ਉਸੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਈ ਕਰ ਲਗਾਏ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 1578 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਕੇਵਲ ਵੈਲਸ਼ ਮਾਰਚਿਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਲੁਡਲੋ ਵਿਖੇ 5 ਮਈ, 1586 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਸਿਡਨੀ, ਸਰ ਫਿਲਿਪ (Sidney, Sir Philip-1554-1586 ਈ.) : ਇਸ ਬਹਾਦਰ ਸਿਪਾਹੀ, ਨੀਤੀਵਾਨ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਜਨਮ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪੈਨਸ਼ਰਸਟ (Penshurst), ਵਿਖੇ 29 ਨਵੰਬਰ, 1554 ਈ. ਨੂੰ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਸਿਡਨੀ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਇਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਰਾਬਰਟ ਡੁਡਲੇ ਦੇ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਨਾਲ ਮਲਕਾ ਐਲਿਜ਼ਬੈੱਥ ਦਾ ਕਿਰਪਾਪਾਤਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਐਲਿਜ਼-ਬੈੱਥ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 1576 ਈ. ਵਿਚ ਵੀਆਨਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜਦੂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਮਤਭੇਦਾਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਮਲਕਾ ਦੀਆਂ

ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਗਿਰ ਗਿਆ।

1585 ਈ. ਵਿਚ ਦੋਬਾਰਾ ਮਲਕਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਲਸਿੰਗ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਤੁਰੰਤ ਨੀਦਰਲੈਂਡਜ਼ ਵਿਖੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਪੇਨ ਦੁਆਰਾ ਨੀਦਰਲੈਂਡਜ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਛੇੜੇ ਗਏ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਹ ਉਲਝ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਜੁਟਫੈਨ (Jutphen) ਵਿਖੇ 22 ਸਤੰਬਰ, 1586 ਨੂੰ ਨੀਦਰਲੈਂਡਜ਼ ਦੀ ਘੁੜ-ਸਵਾਰ ਸੈਨਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਚੋਟ ਆਈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਐਰਨਹੈਮ (Arnhem) ਵਿਖੇ ਹੋ ਗਈ।

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਦਕਾ ਹੈ :

1. ਐਪਾਲੋਜੀ ਫਾਰ ਪੋਇਟਰੀ (Apologie for Poetrie —1580)

2. ਐਸਟਰੋਫੈਲ ਐਂਡ ਸਟੈਲਾ (Astrophel and Stella 1580-83)

3. ਡੀਫੈਂਸ ਆਫ ਪੋਇਜ਼ੀ (Defense of Poesie-1598)

ਹ. ਪੁ.—ਵ. ਯੂ. ਐਨ.

ਸਿਡਮਥ, ਹੈਨਰੀ ਐਡਿੰਗਟਨ (Sidmouth, Henry Addington —1757-1844 ਈ.) : ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜਨੀਤੀ-ਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 30 ਮਈ, 1757 ਈ. ਨੂੰ ਐਨਬਨੀ ਐਡਿੰਗਟਨ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਵਿਨਚੈਸਟਰ ਅਤੇ ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ 1784 ਈ. ਵਿਚ ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1789 ਈ. ਵਿਚ ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਦਾ ਸਪੀਕਰ ਬਣਿਆ। ਕੈਥੋਲਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਵਾਲ ਤੇ ਜਦੋਂ ਪਿੱਟ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਅਤੇ 1801 ਈ. ਤਕ ਇਹ ਇਸ ਪਦਵੀ ਤੇ ਰਿਹਾ। ਐਮੀਅਨਜ਼ ਸੰਧੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲੀ। ਪਰ ਮਈ, 1803 ਈ. ਵਿਚ ਫਿਰ ਜੰਗ ਛਿੜ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਪਿੱਟ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਸੰਨ 1806 ਵਿਚ ਇਹ ਚਾਰਲਸ ਜੇਮਜ਼ ਫੌਕਸ ਅਤੇ ਜਾਰਜ ਗਰੈਨਵਿਲ ਦੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1812 ਈ. ਵਿਚ ਪਰਸੀਵਾਲ ਦੇ ਕਤਲ ਉਪਰੰਤ, ਅਰਲ ਆਫ ਲਿਵਰਪੁਲ ਦੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਸਖਤ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਹ 1824 ਈ. ਤਕ ਮੰਤਰੀ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 15 ਫਰਵਰੀ, 1844 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਸਿਡੀਕਲਵਾਦ : ਵੇਖੋ, ਸਮਾਜਵਾਦ

ਸਿਡੇਰਾਈਟ (siderite) : ਇਹ ਇਕ ਖਣਿਜ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਫੈਰਸ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਤ-ਦਾਰ ਲੋਹ-ਕੱਚੀ-ਧਾਤ (Spathic iron ore) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਂਗਨੀਜ਼, ਮੈਂਗਨੀਸ਼ੀਅਮ ਅਤੇ ਕੈਲਸੀਅਮ ਆਦਿ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਤਦਾਰ ਲੋਹ-ਕੱਚੀ-ਧਾਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਰਤੋਂ ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਸਟੀਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਆਸਟਰੀਆ ਵਿਚ। ਅਜਿਹੇ ਫੈਰਸ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਸਿਡੇਰਾਈਟ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਲਹੂ-ਘਾਟ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਯੋਗਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਫਾਰਮਲਾ $FeCO_3$, ਕਠੋਰਤਾ 3.25 ਤੋਂ 4.25 ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਘਣਤਾ (ਸੁੱਧ $FeCO_3$

ਲਈ) 3.96 ਹੈ। ਅੰਸ਼ਕ ਆਕਸੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਭੂਰਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਕੋਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ੇਲ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਜੁਰੈਸਿਕ ਕਾਲ (jurassic period) ਦੀਆਂ ਤਲਛੱਟੀ ਚਟਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸੁਪੀਰੀਅਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਰਤ-ਦਾਰ ਲੋਹ-ਕੱਚੀ-ਧਾਤ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20:614

ਸਿਡੈਨ (Sedan) : ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਆਰਡੇਨ (Ardennes) ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਬੈਲਜੀਅਨ (Belgian) ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ 14 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ ਮਜ਼ (Meuse) ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਸਿਡੈਨ ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ-ਯੁੱਧ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜੋ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿਡੈਨ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਕਪੜੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਧਾਤਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਸਾਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—22,998

49°42' ਉ. ਵਿਭ. ; 4°57' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9

ਸਿਥੀਅਨ (Scythian) : ਸਿਥੀਅਨ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕੌਮ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਕਾਲੇ ਸਾਗਰ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਥੀਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਸਿਥੀਆ ਅਧੀਨ ਦੱਖਣੀ ਕਾਰਪੇਥੀਅਨਜ਼ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਡਾਨ ਦਰਿਆ ਤਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਟੈਪਸ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰਮੇਟੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਸਿਥੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਸਾਰਮੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਤੇ ਇਥੇ ਲਗਭਗ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤਕ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਹੀਰੋਡੋਟਸ ਅਨੁਸਾਰ 512 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਈਰਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾਰਾ ਹਿਸਟੈਸਪਿਸ ਨੇ ਸਿਥੀਆ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਾਲਗਾ ਤਕ ਜਾ ਅਪੜਿਆ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਸਿਥੀਅਨਾਂ ਨੇ ਡਾਢੇ ਹੱਥ ਵਿਖਾਏ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਇਸਤਰ ਡੈਨਿਊਬ (Ister Denube) ਪਰਤਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਥੀਅਨਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘਟਦੀ ਗਈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰਮੇਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਚਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਫੌਜ ਸੁਤੰਤਰ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਪਸ਼ੂ-ਪਾਲਣ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਘੋੜੇ), ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਕਿੱਤੇ ਸਨ। ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਰਦ ਲੰਮੇ ਚੌਗੇ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ।

ਇਹ ਲੋਕ ਤਕੜੇ ਯੋਧੇ ਅਤੇ ਫੁਰਤੀਲੇ ਘੁੜਸਵਾਰ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੀਲਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੀਰ ਕਮਾਨ, ਤਲਵਾਰ, ਨੇਜ਼ਾ ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਹਥਿਆਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਈਰਾਨੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿਥੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਚੰਗੇ ਕਲਾਕਾਰ ਸਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ

ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਚਿਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਵ. ਯੂ. ਐਨ. 13 ; 2: ਐਨ. ਥਿ. 11।

ਸਿੰਥੈਟਿਕ ਡਵੀਜ਼ਨ : ਵੇਖੋ ਸੰਸਲੇਸ਼ਾਤਮਕ ਵੰਡ

ਸਿੰਦਬਾਦ : ਸਿੰਦਬਾਦ, 'ਸਿੰਦਬਾਦ ਦੀ ਸੇਲਰ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ, ਬਸਰੇ ਦਾ ਇਕ ਅਮੀਰ ਵਪਾਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ 'ਅਰੇਬੀਅਨ ਨਾਈਟਸ' (Arabian Nights) ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਹੀਰੋ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੱਤ ਖਤਰਨਾਕ ਸਮੁੰਦਰੀ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਾਇਕ ਉਤਰਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਵੇਖੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਬਿਆਠ ਕੀਤੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਘੱਟ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ, ਮਲਾਇਆ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਤੱਟਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਿੰਦਬਾਦ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਹਨ ਐਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਨਘੜਤ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਓਲਡ ਮੈਨ ਆਫ ਦੀ ਸੀ' ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਕ ਨਾਮੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਪੰਛੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਇੰਝ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਾਜ਼ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਚਿੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਹੋਮਰ, ਲੂਸੀਆਨ ਨੇ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਸਿੰਦਬਾਦ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪੱਛਮ ਦੇ ਮੱਧ-ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਪਤਾ ਸੇਂਟ ਬ੍ਰੈਂਡਨ (St. Brendon) ਦੀ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਤੋਂ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ 'ਸਿੰਦਬਾਦ ਦੀ ਸੇਲਰ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਉੱਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਅਰਬੀ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਯੂਨਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿੰਦਬਾਦ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁੰਤਰਤ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ 'ਅਰੇਬੀਅਨ ਨਾਈਟਸ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ।

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲੀ. ਐਨ. 17:316.

ਸਿਦਰਤੁੱਸ-ਮੁੰਤਹਾ : ਇਹ ਸੱਤਵੇਂ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਇਕ ਦਰਖੱਤ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਛੇਵੇਂ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਫਲ ਘੜਿਆਂ ਜਿੱਡੇ ਅਤੇ ਪੱਤੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਜਿੱਡੇ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦਰਖੱਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਦੋ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਟੀ. ਪੀ. ਹਿਊਜ਼, ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਇਸਲਾਮ, ਪੰਨਾ 582।

ਸਿਦਲਘਟ (Sidlaghatta) :

ਤਅੱਲੁਕਾ—ਇਹ ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ ਦੇ ਕੋਲਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਤਅੱਲੁਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਅੱਲੁਕੇ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 678 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਇਲਾਕਾ ਪਹਾੜੀ ਹੈ। ਪਾਪਘਨੀ (Papaghani) ਦਰਿਆ ਤਅੱਲੁਕੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਤਅੱਲੁਕੇ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਆਲੂਆਂ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਬਹੁਤ ਉਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਅੱਲੁਕੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਸਬਾ ਸਿਦਲਘਟ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਸੰਨ 1960 ਵਿਚ ਇਸ ਤਅੱਲੁਕੇ ਦੀ ਵਸੋਂ 90,135 ਸੀ।

ਸ਼ਹਿਰ—ਸਿਦਲਘਟ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਤਅੱਲੁਕੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਕੋਲਾਰ ਤੋਂ 48 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਮੁਖੀ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ 87 ਸਾਲ ਤੀਕ ਉਸੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ

ਸ਼ਹਿਰ 45 ਸਾਲ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਿਕ-ਬਾਲਾਪੁਰ (Chikballapur) ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1870 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ 8 ਕਿ. ਮੀ. ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਚੱਟੂ (chattu) ਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਚੂਨਾ ਪਲੱਸਤਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਛੱਤਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—16,433 (1971)
13°20' ਉ. ਵਿਥ.; 77°5' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:359 ਸੈਂਸਿਸ ਰਿਪੋਰਟ-1971

ਸਿਦਾਪੁਰ (Siddapur) : ਇਹ ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਕਨਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਤਅੱਲੁਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 850 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 197 ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਤਅੱਲੁਕੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਸਿਦਾਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੈ। ਤਅੱਲੁਕੇ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਹਨ। ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸਾ ਮੈਦਾਨੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 38.2 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਗਰਮ ਮਸਾਲੇ ਦੇ ਬਾਗ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਗੰਨੇ ਅਤੇ ਚਾਉਲ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਬੀਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਅੱਲੁਕੇ ਦੀ ਮੁਖ ਉਪਜ ਚਾਉਲ, ਗੰਨਾ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਛੋਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਕੁਲਿਥ (Kulith), ਸੁਪਾਰੀ, ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ, ਇਲਾਚੀ, ਪਾਨ, ਨਿੰਬੂ ਅਤੇ ਸੰਗਤਰੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—41,777 (1960)
ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:356

ਸਿਦੀਪਟ (Siddipet) :

ਤਅੱਲੁਕਾ—ਇਹ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੀਡਕ (Medak) ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਤਅੱਲੁਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 1,584 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਤਲਾਬਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਅੱਲੁਕੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਸਿਦੀਪਟ ਵਿਖੇ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੀਡਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਤਅੱਲੁਕੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਿੱਤਲ ਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਰਤਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸੂਤੀ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਪੜਾ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਪਾਰਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ, ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਡਾਕਖਾਨਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—26,297 (1971)
18° 6' ਉ. ਵਿਥ.; 78°61' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:356

ਸਿੱਧ : ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਕ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਧਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਕਪਿਲ ਮੁਨੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਤੰਤਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜੈਨ, ਬੌਧ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਸੂਚੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜਕਲ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬੌਧ-ਸਿੱਧਾਂ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੌਧ-ਸਿੱਧ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਾਧਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕੇਂਦਰ ਇਹ ਸਨ : ਓਡਿਯਾਨ, ਕਾਮਰੂਪ, ਜਾਲੰਧਰ, ਪੂਰਣਗਿਰੀ, ਅਰਬੁਦ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀਹੱਟ। ਕੁਝ ਸਿੱਧ ਨਾਲੰਦਾ ਅਤੇ ਵਿਕ੍ਰਮਸ਼ਿਲਾ ਵਿਦਿਆਪੀਠ ਵਿਚ

ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 84 ਅਤੇ ਸਮਾਂ 800 ਤੋਂ 1100 ਈ. ਤਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ।

ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਹੀ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਪਦਾਂ ਅਤੇ ਦੋਹਿਆਂ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਸ਼ੈਵਾਂ ਦਾ ਤੰਤਰ-ਸਾਹਿਤ ਬੌਧਾਂ ਦੇ ਵਜਰਯਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਹੈ । ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਕਾਲ (ਸਤਵੀਂ, ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.) ਵਿਚ ਸ਼ੈਵਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਂਤਰਿਕ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਬੌਧਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਵਜਰਯਾਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਮਾਰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਧਾਤਾਂ ਸੁਧ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਚਿੱਤ ਸੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਤਿਲੋਪਾ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਸੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਚੌਰਾਸੀ ਸਿੱਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਦਕਰਤਾ ਅਤੇ ਦੋਹਾਕਾਰ ਇਹ ਹੋਏ ਹਨ— ਆਰਯਦੇਵ, ਕੰਕਣਪਾ, ਕੰਬਲਾਂਬਰਪਾ, ਕਾਣੂਪਾ, ਕੁਕੁਰੀਪਾ, ਗੁੰਡਰੀਪਾ, ਚਾਟਿਲਪਾ, ਜੈਨੰਦੀਪਾ, ਡੋਂਬੀਪਾ, ਢੇਂਢਣਪਾ, ਤੰਤ੍ਰੀਪਾ, ਤਾਡਕਪਾ, ਦਾਰਿਕਪਾ, ਥਾਮਪਾ, ਵਿਰੂਪਾ, ਵੀਣਾਪਾ, ਭਦ੍ਰਪਾ, ਭੁਸੁਕੁਪਾ, ਮਹੀਧਰਪਾ, ਲੁਈਪਾ, ਸ਼ਬਰਪਾ, ਸ਼ਾਂਤੀਪਾ, ਸਰਹਪਾ, ਕਾਣੂਪਾ, ਤਿਲੋਪਾ, ਜਾਲੰਧਰਪਾ ਅਤੇ ਮੀਨਾਪਾ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੁਈਪਾ ਜਾਂ ਸਰਹਪਾ ਨੂੰ ਆਦਿ-ਸਿੱਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਚਕੀਆ ਪਦਾਂ ਅਤੇ ਦੋਹਿਆਂ ਵਿਚ ਬੌਧਾਂ ਦੇ ਤਾਂਤਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ । ਦੋਹਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਣੂਪਾ, ਤਿਲੋਪਾ ਅਤੇ ਸਰਹਪਾ ਦੇ ਹੀ ਪੂਰੇ ਦੋਹਾ-ਕੋਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਸਿੱਧਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਿਓਪਾਇ ਯੋਗ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਿਓ-ਪਾਇ ਸਮਾਧੀ ਹੀ ਉੱਤਮ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਨਾਲ ਮਹਾਸਿੱਧੀਆਂ, ਪਰਮ ਸੁਖ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ।

ਮਨ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਦੀ ਧਰਮਕਾਯਾ ਅਤੇ ਸਹਜ ਕਾਯਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਕੇ ਬੁੱਧਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਿੱਧ ਨਿਰੰਤਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਬੌਧਾਂ ਵਿਚ ਸੰਘ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਨਹੀਂ । ਪਰ ਤਾਂਤਰਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਮਹਿਮਾ ਮੰਨੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ । ਗੁਰੂ ਹੀ ਸਿੱਧੀ-ਦਾਤਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਯੋਗਿਨੀ ਦੀ ਵੀ ਖਾਸ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ ।

ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੋਹਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਮਾਨਤਾ ਦਿਸਦੀ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਹਵਨ ਆਦਿ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਹ ਸਿੱਧ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪਤਨ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰਿਲ ਭੱਟ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਫਿਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ । ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਮਿਟ ਜਾਣ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ । ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਥਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਚੌਰਾਸੀ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਬੌਧ ਸਿੱਧ-ਬੌਧ, ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਨ । ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪੰਜਾਬ,

ਤਿੱਬਤ, ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਨਾਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੋਰਖਨਾਥ (15ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.) ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ, ਬਾਲ ਨਾਥ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋਗੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਸਨ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਨਾਥਾਂ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਪੁਰਾਤਤਵ-ਨਿਬੰਧਾਵਲੀ, ਰਾਹੁਲ ਇਲਾਹਾਬਾਦ-1958 ; ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ; ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ; ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਪਾਠਾਵਲੀ ; ਹਿੰਦੁਸਥਾਨ ਕਾ ਸੰਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਗਣੇਸ਼ ਨਾਰਾਯਣ ਜੋਸ਼ੀ ; ਮ. ਕੋ. ।

ਸਿੰਧ : ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਸੂਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੋ ਸੂਬਿਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਲ ਇਹ ਸੂਬਾ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਦੇ ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 240 ਕਿ. ਮੀ. ਤੀਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 140,913 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ।

ਭੂ-ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ

ਧਰਾਤਲ-ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣ ਵਲ ਇਹ ਸੂਬਾ ਤਿੰਨ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਪੇਟੀਆਂ (Parallel-belts) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਮੱਧ ਵਿਚ ਜਲੋਢ ਮੈਦਾਨ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਖਿਰਥਰ ਪਰਬਤ ਲੜੀ (Khirthar-Range) ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਲੋਂ ਇਹ ਰੇਤਲੇ ਥਲ ਦੀ ਪੇਟੀ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਖਿਰਥਰ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਵਿਚ ਕਈ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਉਚਾਈ 2,100 ਮੀ. ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੈ । ਕੇਂਦਰੀ ਦਰਿਆਈ ਪੇਟੀ 580 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 512,000 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ । ਇਹੀ ਖੇਤਰ ਸਿੰਧ ਦੀ ਵਾਦੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਲ ਨੂੰ ਉਪਜਾਊ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਇਲਾਕੇ-ਉਤਲਾ ਸਿਰੋ (Siro-Upper); ਮੱਧ ਵਿਚੋਲ (Vichole-Middle) ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ਲਰ (Larr-Lower) ਹਨ । ਇਸ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀ ਧਰਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਪੱਕੀ ਜਾਂ ਪੱਧਰੇ ਜਲੋਢ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਜਾਂ ਪਟ ਕਿਸਮ ਦੀ ਧਰਤੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਜੈਕਬਾਬਾਦ, ਸੱਖਰ ਅਤੇ ਲੜਕਾਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਖੇਤਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਰੇਤੀਵਾੜੀ (Retiwari) ਕਿਸਮ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨਰਮ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਭਾਹ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਪਰਬਤੀ ਲੜੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਕਚੋ (Kachho) ਧਰਤੀ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੰਧ ਦੀ ਹੜ੍ਹ-ਮਾਰੀ ਤੰਗ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਵਾਰੀਆਸੀ (Wariasi) ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਵੇਸਲੀ ਧਰਤੀ ਵੀ ਇਥੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਰਮ ਚੀਕਨੀ ਅਤੇ ਰੇਤਲੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਚੀਕੀ (Chiki) ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਨਰਮ ਰੇਤ ਮਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਲ੍ਹਾਬੇ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਕੱਲਰ ਜਾਂ ਖਾਰੀ ਧਰਤੀ ਲਰ (Larr) ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਜਲਵਾਯੂ-ਸਿੰਧ ਉਪ-ਉਸ਼ਣ ਖੰਡੀ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਚੌਖੀ ਸਰਦੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਮਈ ਅਤੇ ਅਗਸਤ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ 46° ਸੈਂ. ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਦਸੰਬਰ ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ 2° ਸੈਂ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਸਾਲਾਨਾ ਔਸਤ ਵਰਖਾ 178 ਮਿ. ਮੀ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਵਧੇਰੇ ਵਰਖਾ ਜੁਲਾਈ ਅਤੇ ਅਗਸਤ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ ਮਹੀਨੇ ਤੀਕ ਉੱਤਰੀ ਠੰਢੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਵਗਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਬਨਸਪਤੀ-ਇਥੇ 1,062,000 ਹੈਕਟੇਅਰ ਰਕਬਾ ਜੰਗਲਾਤ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਕਿੱਕਰ, ਟਾਹਲੀ, ਨਿੰਮ ਅਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰਖਤ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅੰਬ, ਅਮਰੂਦ, ਸੰਤਰਾ, ਚੀਕੂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਫਲਦਾਰ ਦਰਖਤ ਹਨ।

ਆਰਥਿਕਤਾ

ਖਣਿਜ-ਇਥੇ ਸੈਲੇਸਟਾਈਟ, ਲੈਟਰਾਈਟ, ਬਾਕਸਾਈਟ ਧਾਤਾਂ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਚੀਕਨੀ ਮਿੱਟੀ, ਜਿਪਸਮ, ਐਨਹਾਈਡਾਈਟ, ਚੂਨੇ ਦਾ ਪੱਥਰ, ਚਾਕ, ਡੋਲੋਮਾਈਟ, ਸਿਲੀਕਾ ਰੇਤਾ, ਬੈਟੋਨਾਈਟ, ਗੰਧਕ, ਫਲਿੰਟ ਅਤੇ ਲੂਣ ਭਾਰੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ-ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੈ। ਸੂਬੇ ਦਾ 38 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਕਬਾ ਖੇਤੀ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਸੰਨ 1961 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਖੋਜ, ਚੰਗੇ ਬੀਜ, ਖਾਦਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਸੂਬੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਪਾਹ, ਕਣਕ, ਚਾਵਲ, ਗੰਨਾ, ਮੱਕੀ, ਬਾਜਰਾ ਅਤੇ ਤੇਲ ਦੇ ਬੀਜ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਹਨ।

ਮੱਝਾਂ, ਭੇਡਾਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ, ਉਠ ਅਤੇ ਮੁਰਗੀਆਂ ਇਥੋਂ ਦਾ ਪਸ਼ੂ-ਧਨ ਹਨ। ਲਾਲ ਸਿੰਧੀ (Red-Sindhi) ਅਤੇ ਥਾਰੀ (Tharee) ਨਸਲ ਦੀਆਂ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗਊਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਢੋ-ਦੁਆਈ ਲਈ ਸਕਰਾਈ (Sakrai) ਅਤੇ ਦਿਆਈ (Dia-ee) ਨਸਲ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆਂ ਉਠ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ 240 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਤੱਟ ਰੇਖਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੰਧ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮੱਛੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ।

ਸਿੰਜਾਈ-ਇਥੇ ਨਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਜਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਬੇ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਪੂਰਬੀ ਨਾਰਾ (Eastern Nara) ਅਤੇ ਰੋਹੜੀ (Rohri) ਹਨ। 'ਗੁੱਡੂ ਬੰਨ੍ਹ' ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ 845,800 ਹੈਕਟੇਅਰ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ 90,240 ਹੈਕਟੇਅਰ ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਰਾਚੀ ਇਰੀਗੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਅਤੇ ਨਾਰਥ ਰੋਹੜੀ ਫਰੈਸ਼ ਗਰਾਉਂਡ ਵਾਟਰ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਸਿੰਧ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਸਿੰਜਾਈ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੰਧ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਦਯੋਗ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਪਾਹ ਦੀ ਫਸਲ ਦਾ 1/3 ਹਿੱਸਾ ਇਸੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਗਭਗ ਅੱਧੇ ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਇਸੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹਨ। ਇਥੇ ਸੀਮਿੰਟ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਵੱਡੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੀਮਿੰਟ ਦੇ ਕੁਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ 60 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀਮਿੰਟ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਵਾਜਾਈ-ਇਥੇ ਸੜਕਾਂ, ਰੇਲਾਂ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਆਵਾਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜਾਈ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ 20,900 ਕਿ. ਮੀ. ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੋ ਸ਼ਾਹਰਾਹ, ਜੋ ਸਿੰਧ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਨਾਲ ਹਨ, ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰੇਲਵੇ ਦੀਆਂ ਕਈ ਲਾਈਨਾਂ ਸੂਬੇ ਦਾ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼-ਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰਾਚੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਈ ਸਫਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਸੂਬੇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਗਵਰਨਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ

ਸਰਕਾਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਲੋਕ ਚੁਣਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1970 ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੀਕ ਸਿੰਧ ਸੂਬਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਮੰਡਲਾਂ-ਕਰਾਚੀ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਅਤੇ ਖੈਰਪੁਰ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰਾ ਸੂਬਾ 11 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਰ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਾਚੀ (ਕਰਾਚੀ ਸ਼ਹਿਰ ਸਮੇਤ), ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਦਾਦੂ, ਸਾਂਘਰ (Sanghar), ਥਾਰ-ਪਾਰਕਰ (Thar-Parkar), ਟਾਟਾ (Tatta) ਖੈਰਪੁਰ, ਨਵਾਬਸ਼ਾਹ, ਸੱਖਰ (Sukkur), ਜੈਕਬਾਬਾਦ ਅਤੇ ਲੜਕਾਣਾ (Larkana) ਇਥੋਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਈ ਤਾਲੁਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁਖਤਿਆਰਕਾਰ (Mukhtiarkar) ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਲੁਕਾ ਕਈਆਂ ਤੱਪਿਆਂ (Tappas) ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਕ ਤੱਪਾ ਕਈਆਂ ਪਿੰਡਾਂ (Dehs) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਬੇ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ। ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਹੈ।

ਲੋਕ-(ਜਾਤੀਆਂ) ਸਿੰਧ ਸੂਬੇ ਦੇ ਲੋਕ ਪਠਾਣ, ਅਰਬ, ਬਲੋਚ, ਬਰੋਹੀ, ਜੱਟ, ਮਕਰਾਲੀ ਅਤੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 96% ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਿੰਧੀ ਹਿੰਦੂ ਹਨ। ਜੱਟ ਅਤੇ ਮਕਰਾਲੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਬਲੋਚੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਅਰਬ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸੱਯਦ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ 712 ਈ. ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਦਰਮਿਆਨੇ ਕੱਦ, ਗੋਰੇ ਰੰਗ, ਲੰਬੇ ਨੱਕ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਧ ਸੂਬੇ ਦੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਲੰਬੇ, ਤਕੜੇ ਅਤੇ ਸਾਂਵਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨਰਮ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੈ। ਸਿੰਧ ਸੂਬੇ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮਰੋਹ ਅਤੇ ਸਾਮੋ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧ ਵਿਚ 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੀਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸਸਾਨੋ ਹੈ ਜੋ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ-ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੂਬਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਾਲ, ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਅਤੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦੋ ਸਾਲ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਸਕੂਲ, ਤਕਨੀਕੀ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਕਰਾਚੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੀ ਹਨ।

ਬੋਲੀ-ਸਿੰਧ ਸੂਬੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਿੰਧੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੈ। ਸਿੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਰਬੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲਗਭਗ 30% ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਸ਼ਿਰਾਇਕੀ (Seraiki) ਅਤੇ ਬਲੋਚੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁਲ ਲਤੀਫ ਸਿੰਧੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਕਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ-ਅਰਬ ਹਮਲਾਵਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਮ ਦੇ 712 ਈ. ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਧ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰੋਹੜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਰੋੜ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਸ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਲਗਭਗ 137 ਵਰ੍ਹੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਾਜਾ ਦਾਹਿਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਮ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਦਾਹਿਰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੰਧ ਉੱਤੇ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਖਲੀਫਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 908 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਖਲੀਫਿਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘੱਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਦੋ ਸਥਾਨਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ-ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਮਨਸੂਰ ਵਿਖੇ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ। ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿੰਧ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗੂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਸੁਮਰ ਵੰਸ਼-ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੰਧ ਦੇ ਖਲੀਫੇ ਦਾ ਇਕ ਹਾਕਮ ਕਾਦਰ ਬਿਲਹਾ ਅੱਬੁਲ ਅੱਬਾਸ ਅਹਿਮਦ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ 1019 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸੰਨ 1032 ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਹਾਕਮ ਇਬਨ ਸੁਮਰ, ਜੋ ਸੁਮਰ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਸਿੰਧ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਮਰ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਮੌਢੀ ਨੇ ਗਜ਼ਨਵੀਆਂ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਫਿਰ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਬਨ ਸੁਮਰ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੋਦੋ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਖਫੀਫ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੰਧ ਨੇ ਕਾਫੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਖਫੀਫ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘੱਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਰੂ ਮਹਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਮ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਇਕ ਨੇਤਾ ਨੇ 1351 ਈ. ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸਾਮ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।

ਸਾਮ ਵੰਸ਼-ਸਾਮ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਮੌਢੀ ਜਾਮ ਉੱਨਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਲਗਭਗ 3½ ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੂਨਾ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਜੂਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਮ ਉੱਨਾਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਾਮ ਤਮਾਚੀ ਨੇ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਖੈਰੁੱਦੀਨ ਹਾਕਮ ਬਣਿਆ। ਖੈਰੁੱਦੀਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਾਮ ਬਬੂਲੀਆ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਫੀਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਹ ਯਾਦਵ ਰਾਜਪੂਤ ਸਨ ਪਰ 1391 ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਅਰਗੁੰ ਵੰਸ਼-ਸਾਮ ਵੰਸ਼ ਪਿੱਛੋਂ ਅਰਗੁੰ ਵੰਸ਼ (Arghun Dynasty) ਸਿੰਧ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਨ ਦੇ ਇਕ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਅਰਗੁੰ ਖਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਹੁਕਮਰਾਨ ਸੁਜਾ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹ ਬੇਗ ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਤੁਰਖਾਣ (Turkhan) ਵੰਸ਼ ਨੇ 1591-1592 ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1592 ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਦਾਉਦ ਪੁੱਤਰ ਵੰਸ਼-ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਨੂੰ ਦਾਉਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਵਸਾਇਆ। ਇਹ ਯੋਧੇ ਜਾਤ ਦੇ ਜੁਲਾਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਯੁੱਧ ਮਹਾਰ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਖਾਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਵਸਾਇਆ।

ਕਲਹੂਰ ਵੰਸ਼-ਖਲੀਫਾ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਚਾਚਾ ਅੱਬਾਸ (Abbas) ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਮੌਢੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1558 ਤਕ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਮਾਮੂਲੀ ਵੰਸ਼ ਸੀ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਤਾਕਤ ਫੜ ਗਏ। ਸੰਨ 1658 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਕਲਹੂਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਬਗ਼ਾਵਤ

ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਜੇ ਨੂੰ 'ਖੁਦਾਯਾਰ ਖਾਨ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਫਰਮਾਨ ਵੀ। ਸੰਨ 1719 ਵਿਚ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1748 ਵਿਚ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖਾਨ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਨ 1754 ਵਿਚ ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਕਰ ਵਸੂਲੀ ਲਈ ਮੁਹੰਮ ਭੇਜੀ ਅਤੇ ਇਹ ਦੌੜ ਕੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ। ਸਰ ਬੁਲੰਦ ਖਾਨ ਜਾਂ ਮੁਰਾਦ ਯਾਕੂਬ ਖਾਨ, ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ 1757 ਈ. ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1758 ਵਿਚ ਫਿਰ ਇਹ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1761 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ 'ਸ਼ਾਹ ਵਿਰਦੀ ਖਾਨ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1762 ਵਿਚ ਕੱਛ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਲਖਪਤ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਕਾਬੂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਨ 1768 ਵਿਚ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਸੰਨ 1772 ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸਰਫਰਾਜ਼ ਖਾਨ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਇਸ ਨੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਲਪਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਬਲੋਚੀਆਂ ਨੇ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ।

ਤਾਲਪੁਰ ਵੰਸ਼-ਇਸ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕਟੁਭਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—(1) ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹਦਾਪੁਰ, (2) ਮੀਰਪੁਰ ਜਾਂ ਮਨੀਕਾਨੀ, (3) ਖੈਰਪੁਰ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਫਤਹਿ ਅਲੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1801 ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ 10 ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਸਿੰਧ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਨੋਟਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਕੰਪਨੀ ਨੇ 1809 ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਸੰਨ 1822 ਵਿਚ ਪੋਟਿੰਗਰ ਇਕ ਮੁਹੰਮ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੰਨ 1835 ਵਿਚ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਫਿਰਨ ਲਈ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲਈ।

ਹ. ਪੁ:—ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਐਂਡ ਆਫ ਈਸਟਰਨ ਐਂਡ ਸਦਰਨ ਏਸ਼ੀਆ; ਗਜ਼. ਆਫ ਸਿੰਧ; ਇੰਡੀਆ ਐਂਡ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਈਅਰ ਬੁਕ।

ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ : ਇਹ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸਿੰਧ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਸਿੰਧੂ' ਤੋਂ ਪਿਆ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ਕ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਉਪਦੀਪ ਵੱਲ ਆਏ (3000 ਪੂ. ਈ.) ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸਾਗਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਡੇਰੀਅਸ ਦੀ ਗ੍ਰੇਟ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ (500 ਪੂ. ਈ.) ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸਿੰਧੂਆਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਦਰਿਆ ਤਿੱਬਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ (ਭਾਰਤ) ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਵਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੋਮਾ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸੋਮੇਂ ਤੋਂ 1,602 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਹੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਦੋ ਪਰਬਤੀ ਨਦੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਉਪਰਲੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੈਲਾਸ਼ ਅਤੇ ਲੱਦਾਖ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਡੂੰਘਾਣ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਥਾਂਗਰਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਹ ਲੱਦਾਖ ਰੇਂਜ (ਲੜੀ) ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਸਕਰ ਰੇਂਜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ

480 ਕਿ. ਮੀ. (300 ਮੀਲ) ਤੀਕ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮਾਰਗ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਲੱਦਾਖ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲੇਹ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਜਸਕਰ ਦਰਿਆ ਇਸ ਵਿਚ ਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਤਿਸ-ਤਾਨ ਵਿਚ ਸਕਾਰਦੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਈਲੋਕ ਅਤੇ ਸ਼ਿਗਾਰ ਆ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਹ ਕੋਈ 160 ਕਿ. ਮੀ. ਹੋਰ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਹੀ ਚਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲਾ ਤੇ ਹਿੰਦੂਕਸ਼ ਪਰਬਤਾਂ ਦੇ ਬਰਫ਼ਾਨੀ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰਾਂ ਤੋਂ ਪੰਘਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਹਾਰਾਮੋਸ਼ ਦੀ 3,050 ਮੀ. (10,000 ਫੁੱਟ) ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਘਾਟੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਦਮ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਗਿਲਗਿਤ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 1,220 ਮੀ. (4,000 ਫੁੱਟ) ਨੀਵਾਂ ਉਤਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲਾ ਨੂੰ ਜਾ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਚਿਲਾਸ (Chilas) ਤੋਂ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕੋਹਿਸਤਾਨ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਗਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸੋਮੇ ਤੋਂ 1,310 ਕਿ. ਮੀ. (812 ਮੀਲ) ਦੂਰ ਹੈ, ਇਹ 91 ਮੀ. (100 ਗਜ਼) ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਰੇਤਲੀਆਂ ਭਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰੇਤੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਟਕ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਇਕ ਤੰਗ ਘਾਟੀ ਰਾਹੀਂ, ਇਹ ਹਿਮਾਲਾ ਦੇ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਦਰਿਆ ਕਾਬਲ-ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਅਟਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਮਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਹਮਲਾਆਵਰਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਅਟਕਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਅਟਕ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਟਕ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਟਕਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਪੁਲ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਾਬਲ ਵਲ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਅਟਕ' ਤੂੰ ਅਟਕ ਜਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸੇ ਵਕਤ ਦਰਿਆ ਲਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈਆਂ।

ਅਟਕ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਇਹ ਪੋਟਵਾਰ-ਪਠਾਰ (Potwor Plateau) ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਨਾਲ ਵਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਤੰਗ ਘਾਟੀ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਲਟ ਰੇਂਜ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਕਾਲਾਬਾਗ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਲਾਬਾਗ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਤਕ ਸਿੰਧ ਪੱਧਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਡੇਰਾ-ਇਸਮਾਇਲ ਖ਼ਾਨ ਉੱਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪੁਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਿੱਠਣਕੋਟ (Mithankot) ਤੋਂ ਕੁਝ ਉੱਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜ-ਆਬ(ਪੰਜ-ਪਾਣੀ)-ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ, ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ, ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ, ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਸਤੁਲਜ ਆ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਰੇਤਲਿਆਂ ਬਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਦੀ ਕੁਲ ਲੰਬਾਈ 2,900 ਕਿ. ਮੀ. (1,800 ਮੀਲ) ਅਤੇ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਖੇਤਰ 952,320 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. (37,200 ਵ. ਮੀ.) ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਹੈ। ਪਰ ਕੋਲੀਅਰਜ਼ ਐਨਸਾਈ-ਕਲੋਪਡੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 3,200 ਕਿ. ਮੀ. (2,000 ਮੀਲ) ਅਤੇ ਹੈਮੰਡ ਦੀ ਵਰਲਡ ਐਟਲਸ ਅਨੁਸਾਰ 2,735 ਕਿ. ਮੀ.

(1,700 ਮੀਲ) ਹੈ।

ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਘਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1950 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਔਸਤ ਮਾਸਕ ਨਿਕਾਸ ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ 11,600 ਕਿਊ. ਮੀ. (409,670 ਕਿਊ. ਫੁੱਟ) ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ ਵਿਚ 771 ਕਿਊ. ਮੀ. (27,244 ਕਿਊ. ਫੁੱਟ) ਪ੍ਰਤੀ ਸਕਿੰਟ ਮਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਅਥਾਹ ਵਧ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਹੜ੍ਹ ਆਮ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਟਕ ਉੱਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਇਸਦਾ ਪਾਣੀ 24 ਮੀ. (80 ਫੁੱਟ) ਤਕ ਵੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਮ ਵਹਾ ਦੇ ਉਲਟ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਲਾਬਾਗ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਤੀਕ ਸਿੰਧ ਖੁਸ਼ਕ ਰੇਤਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਹੀ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 303,500 ਹੈਕਟੇਅਰ (750,000 ਏਕੜ) ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦਾ ਹੈ। ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਿੰਧ 7,680 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. (3,000 ਵਰਗ ਮੀਲ) ਦਾ ਡੈਲਟਾ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨੀਲ ਅਤੇ ਫ਼ਰਾਤ ਵਾਂਗ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰਬ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਹਿੰਦੋਦਾੜੋ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਖੰਡਰਾਤ, ਜੋ ਇਸਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੀ ਤਹਿਜੀਬ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬਾਬਲ, ਅਸੀਰੀਆ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਦੀਆਂ ਤਹਿਜੀਬਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੰਧ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਘਾਟੀ ਸਦਾ ਹੀ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਲੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਹਿੰਦੁ-ਸਤਾਨ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੀਆ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸਕੰਦਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਨ, ਤੈਮੂਰ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਜਾਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਘਾਟੀ ਇਕ ਵੇਰ ਫਿਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀ।

32° ਉ. ਵਿਥ.; 81° ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 12:186; ਕੋਲ. ਐਨ. 10:138; ਐਨ. ਅਮੈ 15:78

ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ ਦੁਆਬ (Sind Sagar Doab) : ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦੁਆਬ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ ਦੁਆਬ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੁਆਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਥਲ (Thal) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੰਡ ਵਿਚ ਜਿਹਲਮ, ਰਾਲਵਪਿੰਡੀ, ਅਟਕ, ਮੀਆਂਵਾਲੀ ਤੇ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਤੇ ਝੰਗ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਤਿੰਨ ਚੌਥਾਈ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਧਰਾਤਲ ਬੜੀ ਉੱਗੜ-ਦੁਘੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਬੇ ਹਨ। ਹਨੇਰੀਆਂ ਨਾਲ ਰੇਤ ਦੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਇਥੇ ਤੰਗ ਇਲਾਕੇ ਸਮਤਲ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਟੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹ.ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ 22; ਏ ਜੀਉਗਰਾਫੀ ਆਫ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ.

ਸਿੰਧਗੋਸ਼ਟਿ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ

ਦਾ ਨਾਮ 'ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟਿ' ਹੈ। ਇਸ ਦੇ 73 ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਜਵਾਬ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਉੱਤਰ ਕੇਵਲ ਸਿੱਧਾਂ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗੁੰਝਲਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਗੋਸ਼ਟਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਸੁਕਰਾਤ ਅਤੇ ਅਫਲਾਤੂਨ ਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਯੂਨਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅੱਚਲ ਵਟਾਲੇ, ਗੋਰਖ ਹਟੜੀ ਅਤੇ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਆਦਿ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾਣਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਖ-ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੜ੍ਹ ਕਰਾਇਆ। ਲੋਹਾਰੀਪਾ, ਭਰਥਰੀ ਆਦਿ ਕਈ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਵਾਲ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛੇ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਸਹਿਤ ਸਮਝੇ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਚਾਰਮਾਲਾ ਨੂੰ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਨੇ 'ਸਿੱਧਗੋਸ਼ਟਿ' ਵਿਚ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਗੱਲਾਂ ਸਭ ਤੱਤ ਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬੜੇ ਹੀ ਸੰਖਿਪਤ ਤੇ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਧ ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਪਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਜਿਹਾ ਜਲ ਵਿਚ ਕਮਲ ਤੇ ਮੁਰਗਾਬੀ ਵਾਂਗ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।"

ਸਿੱਧਾਂ ਪੁੱਛਿਆ "ਤੁਹਾਡਾ ਗੁਰੂ ਕੌਣ ਹੈ?" ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ'। ਫਿਰ ਸਿੱਧਾਂ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਫਿਰ ਰਹੇ ਹੋ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅਸੀਂ ਸੱਚ ਦੇ ਢੰਡਾਉ ਹਾਂ"। ਜੋਗੀਆਂ ਆਖਿਆ, "ਇਹ ਜਗਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਗ੍ਰਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ?" ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ "ਹਉਮੈ ਕਰਕੇ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਭੁਲਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਹ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਦੁੱਖ ਮਿਟ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।"

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਪੂਰਬਕ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਸ-ਰਸ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦਾ ਰਲਾ ਹੈ। ਗੋਸ਼ਟਿ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ-ਡਾ. ਜੱਗੀ।

ਸਿਧਨਈ ਨਹਿਰ (Sidhnai Canal) : ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹਿਰ 1886 ਈ. ਵਿਚ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਸਿਧਨਈ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਬਣਾ ਕੇ ਕੱਢੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਜਿਹਲਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਤੁਲੰਬਾ ਤੋਂ ਸਰਾਏ ਸਿੱਧੂ ਤਕ 20 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਸਿੱਧੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 225 ਮੀਟਰ ਅਤੇ ਨਹਿਰ ਦੀ ਚੌੜਾਈ 27 ਮੀ. ਹੈ। 48 ਕਿ. ਮੀ. ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਹਿਰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ

ਬਰਸਾਤੀ ਪਾਣੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਵੀ ਦੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਸ ਨਹਿਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰਦੀ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਹਿਰ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਭੂਮੀ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਕਬੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੰਜਾਈ ਅਧੀਨ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਕਣਕ ਤੇ ਕਪਾਹ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22 ; ਏ ਜੀਉਗਰਾਫੀ ਆਫ ਪਾਕਿਸਤਾਨ।

ਸਿੱਧਪੁਰ (Sidhpur) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਗੁਜਰਾਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੈਹਸਾਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਿੱਧਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੋਂ 103 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਿੱਧਪੁਰ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰਿਸਥਾਲ (Sristhala) ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨ ਵਜੋਂ ਹੈ। ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਰਾਧ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸ਼ਰਾਧ ਲਈ ਗਇਆ ਜੀ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਸਰਾਧ ਲਈ ਸਿੱਧਪੁਰ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਥੇ 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਰੁਦਰ ਮਾਲਾ ਨਾਮੀ ਇਕ ਮੰਦਰ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਸਿਧਾ ਨੇ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁੜ ਬਣਵਾਇਆ। ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸ ਦੇ ਥੇਹ ਹੀ ਬਾਕੀ ਹਨ। ਸਿੱਧਪੁਰ ਵਿਖੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੰਦਰ ਤੇ ਤਲਾ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਿੰਦੂ ਸਰੋਵਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਘਣੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕਿੱਤਾ ਕਪੜੇ ਦੀ ਰੰਗਾਈ ਅਤੇ ਛਪਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਮਾਰਤੀ ਲੱਕੜੀ ਤੇ ਖੁਦਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਪੋਸਤ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਅਫੀਮ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

23°55' ਉ. ਵਿਭ.; 76°26' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:357

ਸਿੱਧਵਾਂ : ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਜਗਰਾਉਂ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਜਗਰਾਉਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ ਲੁਧਿਆਣਾ-ਜਗਰਾਉਂ ਸੜਕ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਪਿੰਡ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਧਵਾਂ ਖੁਰਦ, ਸਿੱਧਵਾਂ ਕਲਾਂ, ਸਿੱਧਵਾਂ ਬੇਟ, ਸਿੱਧਵਾਂ ਢਾਹਾ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਧਵਾਂ ਢਾਹਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਇਥੇ ਛੇਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਨਕਮੱਤੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਪਿੱਪਲ ਹੇਠ ਠਹਿਰੇ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਸਿੱਧਵਾਂ ਖੁਰਦ ਵਿਦਿਅਕ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਡਿਗਰੀ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਟਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਡਾਕਘਰ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—ਸਿੱਧਵਾਂ ਖੁਰਦ 1447

ਸਿੱਧਵਾਂ ਕਲਾਂ 2412 (1971)

ਸਿਧਾਉਟ (Sidhout) :

ਤਅੱਲੁਕਾ—ਇਹ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਡਾਪਾ (Cuddapah) ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਤਅੱਲੁਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 1,551 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਪਾਲਕੋਂਡਾ (Palkonda) ਅਤੇ ਵੈਲੀਕੋਂਡਾ

(Velikonda) ਪਹਾੜੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 84 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਪਥਰੀਲੀ ਚਟਾਨਾਂ ਵਾਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪੈਨਰ (Penner) ਵਾਦੀ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਖੂਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਪਾਹ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀ 4 ਦਰਿਆ ਲੰਘਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਸ਼ਹਿਰ-ਸਿਧਾਉਟ ਸ਼ਹਿਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਸਿਧਾਵਥਮ (Siddavatham) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਤਅੱਲੁਕੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੈਨਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਆਬਾਦ ਹੈ। ਬਨਾਰਸ ਅਤੇ ਸਿਧਾਵਥਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਕਾਸ਼ੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਪੈਨਰ ਦਰਿਆ ਦੀ ਬਰੇਤੀ ਵਿਚ ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ਮਾਰਚ ਤਕ ਤਰਬੂਜ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰ. ਗ. ਇੰਡ. 22:357

ਸਿਧਾਂਤ : ਸਿਧਾਂਤ ਸਿੰਧੀ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ ਭਾਵ ਅੰਤਿਮ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਹੋਈ ਗੱਲ ਜਾਂ ਸਹੀ ਨਤੀਜਾ। ਇਹ ਉਹ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮੱਤ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ, ਵਿਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ, ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਭ ਆਪਣੇ 'ਸਿਧਾਂਤ' ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ।

ਧਰਮ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਹੁਣ ਹੋਰ ਅਗੇਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੋ ਸੰਕਾ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਲੈ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਖੋਜ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਉਹ ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਕਾਫੀ ਹੈ; ਪ੍ਰਤੱਗਿਆ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਸਿੰਧ ਨਿਯਮ ਸਬੰਧੀ ਖੋਜ ਦੀ ਹੋਰ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ। ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮੂਹ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅਗੋਚਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਅਣਹੋਂਦ, ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ 'ਸਿਧਾਂਤ' ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਧਰਮ ਈਸ਼ਵਰ ਸਬੰਧੀ ਮੁੱਖ ਮਾਨਤਾਵਾਂ (ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਅਮਰਤਾ) ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ (ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਕੀ', 'ਕਿਵੇਂ' 'ਕਿਉਂ',) ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਹੈ। ਨੀਤੀ 'ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ' ? ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਹੈ; ਰਾਜ-ਨੀਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਹੈ। ਸੋ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਧੀਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਵਿ. 12 ; ਮ. ਕੋ. 1

ਸਿਧਾਂਤ-ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ : ਵੇਖੋ, ਭਾਸਕਰ ਅਚਾਰੀਆ

ਸਿਧਾਂਤ ਕੌਮੁਦੀ : ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਗਰੰਥ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਭੱਟੋਜੀ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਨੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਭੱਟੋਜੀ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਪਾਣਿਨੀ' ਦੇ 'ਅਸ਼ਟਾਧਿਆਈ' ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੇ 'ਪਾਣਿਨੀ' ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ 'ਪਾਣਿਨੀ' ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਅਕਸਰ 'ਸਿਧਾਂਤ ਕੌਮੁਦੀ' ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੱਟੋਜੀ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਟੀਕਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਪ੍ਰੋੜ ਮਨੋਰਮਾ ਟੀਕਾ' ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਟੀਕੇ ਲਿਖੇ। ਇਹ ਗਰੰਥ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਵਰਦ ਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਸੰਸਕਰਣ ਲਘੂ-ਸਿਧਾਂਤ ਕੌਮੁਦੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲਘੂ-ਸਿਧਾਂਤ ਕੌਮੁਦੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਕੌਮੁਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਸੰਸਕਰਣ ਮੱਧ-ਸਿਧਾਂਤ-ਕੌਮੁਦੀ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਵਿ. 432

ਸਿੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ :

ਭਾਸ਼ਾ—ਇਹ ਸਿੰਧ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਬੰਧ 'ਪਿਸਾਚੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ 'ਵਰਾਚਡ' ਨਾਂ ਦੀ ਅਪਭਰੰਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੀ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਆਰੀਆਈ ਤੱਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਰੀਆ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੌਣ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਸਿੰਧ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਇਲਾਕਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਿੰਧੀ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਬਲੋਚੀ, ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ, ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਮਾਰਵਾੜੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ ਪਰ ਗੁਜਰਾਤੀ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਿੰਧ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੂਗੋਲਕ ਭਾਗ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਸਿਰੋ (ਉਪਰਲਾ ਭਾਗ), ਵਿਚੋਲੋ (ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਭਾਗ) ਅਤੇ ਲਾੜ (ਹੇਠਲਾ ਭਾਗ)। ਸਿਰੋ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਿਰਾਇਕੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉੱਤਰੀ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਖੈਰਪੁਰ, ਦਾਦੂ ਲੜਕਾਣਾ ਅਤੇ ਜੈਕਬਾਬਾਦ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਲੋਚਾਂ ਅਤੇ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬਲੋਚਕੀ' ਅਤੇ 'ਜੱਟਕੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਅਤੇ ਕਰਾਚੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ 'ਲਾੜੀ' ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ 'ਵਿਚੋਲੀ' ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜੋ ਮੀਰ ਪੂਰ ਖਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਲਗਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੱਤ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ।

ਸਿੰਧੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਸੂਰ-ਅੰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਗ. ਜ. ਡ. ਦ ਅਤੇ ਬ ਵਧੀਕ ਅਤੇ ਖਾਸ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹਾਪਰਾਣਤਵ ਨੂੰ ਸੰਯਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਵਚਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਇਕ ਵਚਨ ਅਤੇ ਬਹੁਵਚਨ। ਦੋ ਹੀ ਲਿੰਗ ਹਨ—ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਪੁਲਿੰਗ। ਆਕਾਰਾਂ ਤੇ ਈਕਾਰਾਂ ਨਾਂਵ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਓਕਾਰਾਂ ਤੇ ਉਕਾਰਾਂ ਨਾਂਵ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪੁਲਿੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਂਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਕੀ ਰੂਪ ਪਰਸਰਗ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਧੀ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਕਰਮਕ ਅਤੇ ਅਕਰਮਕ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਜਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਿੰਗ, ਵਚਨ ਅਤੇ ਕਾਰਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪੜਨਾਵੀਂ ਪਿਛੇਤਰ ਸੰਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਾਸਿ (ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ), ਹੁਜੇਈ (ਤੈਨੂੰ ਹੋਵੇ) ਆਦਿ।

ਸਿੰਧੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਲਗਭਗ 65 ਹਜ਼ਾਰ ਵਰਗ ਮੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 65 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।

ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਧੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ, ਪਰ ਮਰਾਠੀ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਬੰਗਾਲੀ ਆਦਿ ਅਜੋਕੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਿੰਧੀ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੋਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਸਿੰਧੀ ਬੋਲੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ, ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਹਟਵਾਣਿਕੋ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੰਧੀ ਲਿਪੀ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ) ਆਦਿ ਚਾਰ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। 1853 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਕ 52 ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀ 'ਅਰਬੀ-ਸਿੰਧੀ' ਲਿਪੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਲਿਪੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਅਨੇਕ ਲੋਕ ਇਸ ਬੋਲੀ ਲਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ 'ਅਰਬੀ-ਸਿੰਧੀ' ਲਿਪੀ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ-ਸਿੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਰੂਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੰਧੀ ਕਵਿਤਾ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਸਿੰਧੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਹੇ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਐਪਰ ਇਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਦੋਹਾ ਛੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਇਕ ਵੀਰ ਕਾਵਿ 'ਦੋਦੇ ਚਨੇਸਕ' (ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1312 ਈ.) ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਹਮਾਦ-ਬਿਨ-ਰਸ਼ੀਦੁੱਦੀਨ ਜਮਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਇਸਹਾਕ ਆਹਨਗਰ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਫੁਟਕਲ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੋਹਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਖਦੂਮ ਅਹਿਮਦ ਭੱਟੀ, ਕਾਜ਼ੀ ਕਾਜ਼ਨ (ਮੌਤ 1551), ਮਖਦੂਮ ਨੂਹ ਹਾਲਾਕੰਡੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁਲਕਰੀਮ (1538-1623 ਈ.) ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੂਫੀ ਰੰਗਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੱਧ ਸਿੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ 'ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁੱਗ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ, ਸ਼ਾਹ ਲਤੀਫ, ਮਖਦੂਮ ਮੁਹੰਮਦ ਜਮਾਨ, ਮਖਦੂਮ ਅਬਦੁਲ ਹਸਨ, ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਬਕਾ ਆਦਿ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਛੰਦ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਲਿਆਂਦੇ। ਸਿੰਧੀ ਮਸਨਵੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਫੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਸਵੀਫ ਦਾ ਭਾਰਤੀਕਰਨ ਇਥੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਹ ਲਤੀਫ (1689-1752 ਈ.) ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਨੇ ਨਵੀਨਤਾ ਲਿਆਂਦੀ। ਇਸ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਰਸਾਲੋ' ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ 'ਰੋਹਲ ਫਕੀਰ' (ਮੌਤ 1782 ਈ.) ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਟਾਲਪੂਰੀ ਸ਼ੀਆ ਨਵਾਬਾਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ (1783-1843 ਈ.) ਦੌਰਾਨ ਸਿੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੌੜ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਖੰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਐਪਰ ਹੁਣ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਦੋਹੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਘਟੀ। ਕਾਫੀਆਂ, ਕਸੀਦੇ, ਮਰਸੀਏ ਤੇ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਗੱਦ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਨਿਖਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸੱਚਲ (1739-1826 ਈ.) ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਪ-ਨਾਂ 'ਸਰਮਸਤ' ਸੀ। ਇਸ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਦੀਆਂ

ਕਾਫੀਆਂ ਆਪਣੀ ਮਿਠਾਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਫੀਜ਼, ਹਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁੱਲਾ, ਦੀਵਾਨ ਦਲਪਤ ਰਾਏ (ਮੌਤ 1841 ਈ.), ਸਾਮੀ (1743-1850 ਈ.), ਸਾਹਬਡਨਾ, ਅਲੀ ਗੌਹਰ, ਆਰਿਫ, ਕਰਮਉੱਲਾ, ਫਤਹਿ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਨਬੀ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਕਾਲ (1843 ਈ. ਤੋਂ 1947 ਈ.) ਦੌਰਾਨ ਸਿੰਧੀ ਕਵਿਤਾ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਪਰ ਇਹ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਸਿੰਧੀ ਕਵਿਤਾ 1947 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਉਸ ਉਪਰ ਬੰਗਲਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ (1814-1873 ਈ.) ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਹਮਲ ਫਕੀਰ ਲਗਾਰੀ (1815-1879 ਈ.) ਨੇ ਸਿਰਾਇਕੀ ਤੇ ਵਿਚੋਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਇਸਦਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਖਲੀਫਾ ਗੁਲ ਮੁਹੰਮਦ (ਮੌਤ 1856 ਈ.) ਨੇ 'ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ', 'ਯੂਸਫ ਜੁਲੇਖਾ', 'ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ' ਆਦਿ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਹਿਜ਼ੋ (ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ) ਲਿਖੇ। ਕਲੀਚ ਬੇਗ (ਮੌਤ 1929) ਨੇ ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਸਿੰਧੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਨਵਾਬ ਮੀਰ ਹਸਨ ਅਲੀ ਖਾਂ (1824-1909 ਈ.) ਨੇ ਫਿਰਦੌਸੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹਨਾਮੇ ਵਾਂਗ ਹੀ 'ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ ਸਿੰਧ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਗਜ਼ਲਾਂ, ਕਸੀਦੇ ਆਦਿ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਂਗੀ, ਖਾਕੀ, ਬੇਕਸ, ਜੀਵਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੁਰਾਦ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ।

ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਡੇਵਨ ਦਾਸ, ਦਇਆ ਰਾਮ, ਗਿੱਡੂ ਮਲ, ਨਾਰਾਇਣ ਸ਼ਿਆਮ, ਮੰਘਾ ਰਾਮ ਮਲਕਾਣੀ ਅਤੇ ਟੀ. ਐਲ. ਵਸਵਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਮਸੁੱਦੀਨ ਬੁਲਬੁਲ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਗੁਲਾਮ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ 'ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੈਦਰ ਬਖਸ਼ ਜਤੋਈ, ਲੇਖਰਾਜ ਅਜ਼ੀਜ਼, ਮਾਸਟਰ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਬੇਬਸ ਆਦਿ ਹੋਰ ਕਵੀ ਵੀ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਹਰਿ ਦਿਲਗੀਰ, ਹੁੰਦਰਾਜ ਦੁਖਾਯਲ, ਰਾਮ ਪੰਜਵਾਣੀ ਅਤੇ ਗੋਵਿੰਦ ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੇਖ ਅਯਾਜ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਸੰਨ 1902 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਫਲ ਨਾਟਕ ਲਾਲ ਚੰਦ ਅਮਰਡਿਨੂਮਲ ਦਾ 'ਉਮਰ ਮਾਰੂਦੀ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੀਲ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਦਇਆ ਰਾਮ, ਗਿੱਡੂਮਲ ਅਤੇ ਰਾਮ ਪੰਜਵਾਣੀ ਨੇ ਵੀ ਚੰਗੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਮੰਘਾ ਰਾਮ ਮਲਕਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਈ ਸਮਾਜਕ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਵੀ ਅਤੇ ਨਿਬੰਧ-ਕਾਰ ਵੀ ਹੈ।

ਸਿੰਧੀ ਦਾ ਗੱਦ ਸਾਹਿਤ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਨੁਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੌਲਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਲੀਚ ਬੇਗ ਅਤੇ ਕੈਡੋਮਤ ਚੰਦਨਮਲ (ਮੌਤ 1916 ਈ.) ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਨੇ ਲਗਭਗ 200 ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਲਿਖਿਆ 'ਜੀਨਤ' (1890 ਈ.) ਸਿੰਧੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲ

ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੰਧੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ, ਆਸਾਨੰਦ, ਭੋਜਰਾਜ ਅਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਭੰਭਾਣੀ ਨੇ ਵੀ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਮਾਨੰਦ ਮੇਵਾ ਰਾਮ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਮਲ ਦਾਸ ਫਤਹਿ ਚੰਦ ਅਤੇ ਜੇਠ ਮਲ ਪਰਸਰਾਮ ਅਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੇਰੂ ਮਲ ਮਿਹਰਚੰਦ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਸੁੰਦਰੀ ਉਤਮਚਾਂਦਨੀ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਗੋਲਵਾਣੀ ਵੀ ਚੰਗੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਨੰਦ ਮੇਵਾ ਰਾਮ ਇਕ ਚੰਗਾ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਲੁਤਫਉੱਲਾਹ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, ਲਾਲ ਚੰਦ ਅਮਰ ਡਿਨੂਮਲ, ਨਾਰਾਯਣਦਾਸ ਮਲਕਾਣੀ, ਕੇਵਲ ਰਾਮ ਸਲਾਮਤਰਾਏ ਅਡਵਾਣੀ ਅਤੇ ਪਰਸਰਾਮ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਿੰਧੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ੈਲੀ-ਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿ. ਵਿ. 12:68

ਸਿੰਧੀਆ (ਘਰਾਣਾ) : ਰਾਨੋਜੀ ਸਿੰਧੀਆ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਮੌਢੀ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੇਸ਼ਵਾ ਬਾਲਾ ਜੀ ਬਾਜੀ ਰਾਓ ਦਾ ਨਿਜੀ ਸੇਵਕ ਸੀ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਿੰਡ ਕਨਰਖੇੜਾ ਦੇ, ਜੋ ਸਿਤਾਰਾ ਤੋਂ ਕੋਈ 26 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਪਟੇਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਸਨ।

ਰਾਨੋਜੀ ਸਿੰਧੀਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਘਰਾਣਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੇਸ਼ਵਾ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਸਿੰਧੀਆ ਬੜੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੀਆ ਆਪਣੇ ਸਵਾਮੀ ਪੇਸ਼ਵਾ ਦੇ ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੇਸ਼ਵਾ ਇਸ ਉੱਤੇ ਇਤਨਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਰਾਨੋਜੀ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਸਰਦੇਸ਼ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਚੌਥ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਨੋਜੀ ਦੀ ਮੌਤ 1745 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ। ਰਾਨੋਜੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਰਖੇਲਾਂ ਸਨ। 1727 ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਦਜੀ ਸਿੰਧੀਆ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਜੈਯਪਾ ਸਿੰਧੀਆ, ਦਾਤਾ ਜੀ ਸਿੰਧੀਆ ਅਤੇ ਜੋਤੀਬਾ ਸਿੰਧੀਆ ਰਾਨੋਜੀ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਛੇਤੀ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਦਜੀ ਸਿੰਧੀਆ ਨੂੰ ਪਦਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਠਿਨਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਨੇ ਪਾਣੀਪਤ ਦੇ ਤੀਜੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਜਿਥੇ ਕਿ ਇਹ ਘਾਇਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੰਧੀਆ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਵਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਦਜੀ ਸਿੰਧੀਆ ਨੇ ਹੀ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਮਾਧਵ ਰਾਓ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਪਿਛੋਂ ਅਤੇ 1772 ਈ. ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਵਾ ਨਰਾਇਣ ਰਾਓ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਇਹ ਮੌਤ ਤਕ (1794 ਈ.) ਮਰਾਠਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਰਿਹਾ।

ਸੰਨ 1785 ਵਿਚ ਮਹਾਦਜੀ ਸਿੰਧੀਆ ਨੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਕੇ ਵਾਪਸ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਹੁਣ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਮਹਾਦਜੀ ਸਿੰਧੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾ 'ਵਕੀਲ-ਉਲ-ਮੁਤਲਕ' ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਆਖਣ ਤੇ ਇਹ ਖਿਤਾਬ ਪੇਸ਼ਵਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਹਾਦਜੀ ਸਿੰਧੀਆ ਇਕ ਉਚ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਮਰਾਠਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ।

ਮਹਾਦਜੀ ਸਿੰਧੀਆ ਨੇ ਕਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਰੱਖੇ।

ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਰਫ ਧੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਦੌਲਤ ਰਾਓ ਸਿੰਧੀਆ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਤੁੱਕੇਜੀ ਦਾ ਪੋਤਾ ਸੀ, ਆਪਣਾ ਵਾਰਸ ਬਣਾਇਆ। ਦੌਲਤ ਰਾਓ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਾਜ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਗੰਗਾਂ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਨਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਤੁੰਗਭੱਦਰਾ ਦਰਿਆ ਤਕ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਤੇ ਮੱਧਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਦੌਲਤ ਰਾਓ ਸਿੰਧੀਆ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। 31 ਦਸੰਬਰ, 1802 ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਵਾ ਨੇ ਬਸੀਨ ਦੀ ਸੰਧੀ ਤੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਾਕਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੰਧੀਆ ਨੇ ਟਾਲਮਟੋਲ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਗਵਾਲੀਅਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਇਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। 1827 ਈ. ਵਿਚ ਦੌਲਤ ਰਾਓ ਸਿੰਧੀਆ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿ. ਅ. ਇੰ. —ਵੁਲਜੇ ਹੇਗ।

ਸਿੱਧੀਆਂ : ਸਰੀਰ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਜੋ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀਆਂ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ, 4-1, ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਿੱਧੀਆਂ ਜਨਮ ਤੋਂ, ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਨਾਲ, ਮੰਤਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਤਪ ਜਾਂ ਸਮਾਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਕੋਈ ਪੁਰਖ ਸਤੋਗੁਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਿੱਧ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾਯੋਗ, ਹਠਯੋਗ, ਕਰਮਯੋਗ, ਭਗਤੀਯੋਗ, ਰਾਜਯੋਗ, ਗਿਆਨਯੋਗ, ਸੰਪੂਰਣਯੋਗ ਆਦਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀਆਂ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਹਠਯੋਗੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਠ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹਨ :

1. ਸੂਖਮ ਹੋ ਜਾਣਾ (ਅਣਿਮਾ);
2. ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਣਾ (ਮਹਿਮਾ);
3. ਬਹੁਤ ਹਲਕਾ ਹੋ ਜਾਣਾ (ਲਘਿਮਾ);
4. ਬਹੁਤ ਭਾਰਾ ਹੋ ਜਾਣਾ (ਗਰਿਮਾ);
5. ਮਨਚਾਹੀ ਚੀਜ਼ ਮਿਲ ਜਾਣਾ (ਪ੍ਰਾਪਤੀ);
6. ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲ ਜਾਣਾ (ਪ੍ਰਾਕਾਮਯਮ);
7. ਸਭ ਉਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ (ਈਸਤਵਮ);
8. ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ (ਵਸ਼ੀਤਵਮ)।

ਗੌਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ 24 ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਭਾਗਵਤ ਪੂਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਹੈ, ਜੋ ਸਤੋਗੁਣੀ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :-

1. ਭੁੱਖ, ਤੌਹ ਆਦਿ ਨਾ ਲੱਗਣਾ;
2. ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਸਕਣਾ;
3. ਦੂਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਵੇਖ ਸਕਣਾ;
4. ਮਨ ਵਰਗੀ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਹੋਣੀ;
5. ਰੂਪ ਬਦਲ ਲੈਣਾ;
6. ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣਾ;
7. ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਨਾ;
8. ਸੰਕਲਪ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਣਾ;
9. ਚੰਦ੍ਰਲੋਕ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਾ ਸਕਣਾ;
10. ਆਗਿਆ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ। ਬੋਧ

ਤੰਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਠ ਮਹਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹਨ :—1. ਖਡਗ; 2. ਅੰਜਨ; 3. ਪਾਦਲੇਪ; 4. ਅੰਤਰਧਾਨ; 5. ਰਸਰਸਾਯਣ; 6. ਖੇਚਰ; 7. ਭੂਚਰ; 8. ਪਾਤਾਲ।

ਭਾਰਤ ਦੇ 84 ਸਿੱਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਰਹੇ। ਨਾਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਉੱਪਰ ਪਿਆ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਲਗਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਪੁਰਾਤਤਵਨਿਬੰਧਾਵਲੀ-ਰਾਹੁਲ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1958; ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼, ਬਨਾਰਸ ਸੰ. 2015; ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ; Geschichte des indischer Litteratur—Dr. M. Winternitz; ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਪਾਠਾਵਲੀ; ਹਿੰਦੁਸਥਾਨਕਾ ਸੰਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸ-ਗਣੇਸ਼ ਨਾਰਾਯਣ ਜੋਸ਼ੀ-1944।

ਸਿੱਧੂ : ਸਿੱਧੂ ਇਕ ਜੱਟ ਗੋਤ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਧੂ ਅਤੇ ਸੰਧੂ ਗੋਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸਿੱਧੂਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦਾ ਨੰਬਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ) ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਉਤਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲ ਨੂੰ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਘੂਬੰਸੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਸੂਰਜਬੰਸੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨਾਲ ਗਜ਼ਨੀ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਹ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਸ ਗਏ। ਸਿੱਧੂ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਗਜ਼ਨੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਕਈ ਹੋਰ ਸਿੱਧੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬੀਕਾਨੇਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਗਦਨੀ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਿੱਧੂ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਮੰਝ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਆ ਵਸੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਗਿੱਲਾਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਉੱਤੇ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਆ ਵਸੇ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਕੱਢੇ ਮੰਝਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਸਰ ਲੈਪਿਲ ਗ੍ਰਿਫਿਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਹੈ।

ਸਿੱਧੂਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਉਹੋ ਰਿਵਾਜ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਾਹੀ ਜੱਟਾਂ ਵਿਚ ਹਨ।

ਇਹ ਕਬੀਲਾ ਹੋਰਨਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਜੰਡ ਦੇ ਦਰਖਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਲਾੜਾ ਜੰਡ ਦੀ ਟਾਹਣੀ ਕੱਟਦਾ ਹੈ। ਬਕਰੀ ਦਾ ਕੰਨ ਕੱਟ ਕੇ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿੱਧੂ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਕਾਲ ਮਾਹਰ (Kala Mahar) ਜਾਂ ਕਾਲਾ ਪੀਰ (Kala Pir) ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੀ ਸਮਾਧ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਥਾਨਾ ਸਤਰ (Thana Satra) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਸਿੱਧੂ ਆਪਣਾ ਮੁੱਢ ਵੀ ਇਸੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਗ. ਪੰ. ਕਾ. ਟ੍ਰ.—423।

ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜ : ਇਹ ਇਕ ਜੱਟ ਗੋਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਗੋਤ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧੂ ਆਪਣੀ ਉਤਪਤੀ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤ ਜੈਸਲ ਤੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬੰਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਓ ਖੀਵੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿਆ। ਸਿੱਧੂ ਨਸਲ ਰਾਜਪੂਤ ਤੇ ਜੱਟ ਨਸਲਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਦਾਦਕੇ ਰਾਜਪੂਤ ਤੇ ਨਾਨਕੇ ਜੱਟ ਸਨ। ਇਸ ਬੰਸ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਪਿਛੋਕੜ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨਾਲ ਜਾ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਕਰਮਵੀਰ ਔਲਾਦ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ ਤੇ ਇਸੇ ਨਸਲ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜ ਬੰਸ ਹੈ। ਸਿੱਧੂ ਤੋਂ ਨੌਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਬਰਾੜ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਬੰਸ ਦਾ ਬਰਾੜ ਨਾਂ ਪਿਆ। ਇਸ ਬੰਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਮਾਲਵਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਵੀ ਇਹ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੰਸ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਧੂਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਿਆਸਤਾਂ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ, ਕੈਥਲ ਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਸਨ। ਇਸ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਉਦਾਰ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਭਾਵਨਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਕੌਮੀ ਅਣਖ ਤੇ ਗ਼ੌਰਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਮਰ ਪਦਵੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ।

ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਸੇਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਗ. ਪੰ. ਕਾ. ਟ੍ਰ.—421

ਸਿਧੋਸ਼ਵਰ (Siddheswar) ਜਾਂ ਸਰਸਪੁਰ ਪਹਾੜੀ : ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਲੁਸ਼ਾਈ (Lushai) ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਸਾਮ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰਮਾ ਘਾਟੀ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਾੜੀ 24°26' ਤੋਂ 24°52' ਉ. ਵਿਥ. ਅਤੇ 92°30' ਤੋਂ 92°35' ਪੂ. ਲੰਬ. ਵਿਚਕਾਰ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਉਚਾਈ 180 ਤੋਂ 600 ਮੀਟਰ ਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਪੱਥਰ ਰੇਤਲੀ ਤਹਿਦਾਰ ਅਤੇ ਭੁਰਭੁਰੀ ਮਿੱਟੀ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦਰਖਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22

ਸਿਧੋਸ਼ਵਰ ਵਰਮਾ : ਵੇਖੋ, ਵਰਮਾ ਸਿਧੋਸ਼ਵਰ

ਸਿਨਸਿਨਾਟੀ (Cincinnati) : ਸਿਨਸਿਨਾਟੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਹਮਿਲਟਨ (Hamilton) ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਲੰਬਸ ਤੋਂ 186 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ ਉਹਾਈਓ (Ohio) ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਲਿਕਿੰਗ (Licking) ਨਦੀ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਹਮਣੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਮਿਲ ਕ੍ਰੀਕ (Mill Creek) ਨਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਲਿਟਲ ਮਿਆਮੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਗ੍ਰੇਟ ਮਿਆਮੀ ਨਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਖੀਰ ਉਹਾਈਓ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿਨਸਿਨਾਟੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੋ ਪਠਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪਠਾਰ ਤਾਂ 180 ਮੀ. ਅਤੇ ਦੂਜੀ 30 ਤੋਂ 45 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਹੈ। 122 ਮੀ. ਤੋਂ 180 ਮੀ. ਉੱਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲਾ ਸਾਲੇ (La Salle) ਪਹਿਲਾ ਯੂਰਪੀਨ ਨੌਆਬਾਦਕਾਰ ਸੀ ਜੋ ਦਰਿਆਈ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ 1669 ਈ. ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਪੁੱਜਾ। ਪਹਿਲੀ ਬਸਤੀ ਕੋਲੰਬੀਆ ਵਿਚ ਬਣੀ। ਸਿਨਸਿਨਾਟੀ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਕਸਬਾ 1802 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ 1819 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਮਿਆਮੀ ਨਹਿਰ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਨਾਲ ਸਿਨਸਿਨਾਟੀ ਦਰਿਆਈ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਇਕ ਉੱਨਤ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਿਨਸਿਨਾਟੀ ਵਿਖੇ ਕੋਈ 1800 ਦੇ ਲਗਭਗ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕੇਂਦਰ ਹਨ। ਮਸ਼ੀਨੀ ਔਜ਼ਾਰ, ਤਾਸ਼ ਅਤੇ ਸਾਬਣ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ

ਧੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਿਨਸਿਨਾਟੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਮੁਖ ਉਦਯੋਗ ਇਮਾਰਤੀ ਸਾਮਾਨ, ਸਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀਆਂ, ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਮੋਟਰਾਂ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਾ ਗੱਡੀਆਂ ਬਣਾਉਣਾ ਹਨ। ਪਲਾਸਟਿਕ ਅਤੇ ਛਪਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਾਫੀ ਉੱਨਤ ਹੈ।

ਸਿਨਸਿਨਾਟੀ ਵਿਦਿਅਕ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1870 ਵਿਚ ਇਥੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਟੈਕਨੀਕਲ, ਮੈਡੀਕਲ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਲਜ ਇਥੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸੈਰਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਬਾਗ ਵੀ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਸਿਨਸਿਨਾਟੀ ਵਿਚ 1867 ਈ. ਨੂੰ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ।

ਇਥੇ ਕਈ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੀ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ-ਸ਼ਹਿਰ-469,524; ਮੈਟਰੋਪਾਲਿਟਨ ਖੇਤਰ-

1,110,514 (1970).

39°06' ਉ. ਵਿਥ. 84°31' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 2:239.

ਸਿਨਹਾ, ਸਤਯੇਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਸੰਨ (Sinha Satyendra Prasanna 1863-1928) : ਇਸ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 24 ਮਾਰਚ, 1863 ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਰਾਇਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਬੀਰਭੂਮ) ਵਿਖੇ ਮਿਥੀ ਕਾਂਤ ਸਿਨਹਾ ਦੇ ਅਮੀਰ ਕਾਯਸਬ ਖੱਤਰੀ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਇਪੁਰ ਦੀ ਮਿੱਤਰ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਸਮਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪ-ਰੰਤ 1877 ਈ. ਵਿਚ ਬੀਰਭੂਮ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ ਕਾਲਜ, ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਇਹ 1881 ਈ. ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇੰਗ-ਲੈਂਡ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਵਜ਼ੀਫੇ ਤੇ ਇਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਖਰਚ ਤੋਰਿਆ। ਸੰਨ 1886 ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਤੇ ਇਹ ਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਲੈਕਚਰਾਰ ਵੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਭਾਰਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਐਡਵੋਕੇਟ ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਸ਼ੀਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1914 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ। ਸੰਨ 1915 ਵਿਚ ਇਹ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰੇ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ 20 ਅਗਸਤ, 1917 ਨੂੰ 'ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਟੇਟ ਸਕੱਤਰ' ਐਡਵਨ ਮਾਨਟੇਗੂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ 1919 ਈ. ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸੀ। ਸੰਨ 1919 ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਵੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਿਆ ਤੇ ਸੰਨ 1920 ਵਿਚ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਭਾਰਤ ਪਰਤ ਆਇਆ ਪਰ ਸਿਹਤ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਕਾਰਨ 1921 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ 1926 ਈ. ਵਿਚ, ਪ੍ਰੀਵੀ-ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਨਿਆਂਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 5 ਮਾਰਚ, 1928 ਨੂੰ ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਡਿ. ਨੈ. ਥਾ. 4

ਸਿਨਹਾ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ (1887-1961) : ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦਾ ਜਨਮ 1887 ਈ. ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਮੌੜ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁੰਘੇਰ (ਬਿਹਾਰ) ਵਿਚ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਕਿਸਾਨ ਭੂਮੀਹਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

1907 ਵਿਚ ਇਹ ਪਟਨਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤੇ

ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਐਮ. ਏ. ਅਤੇ ਐਲ ਐਲ. ਬੀ. ਦੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਸਬੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।

ਇਸ ਨੇ ਮੁੰਘੇਰ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਸੰਨ 1921 ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੇ ਵਕਾਲਤ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਨ 1929 ਵਿਚ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੇ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1930 ਵਿਚ ਬੇਗੁਸਰਾਏ ਸਬ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਪੁਰਾ ਵਿਖੇ 'ਨਮਕ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ' ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿਧਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਜੁਲਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਇਹ ਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਸ਼ਨ ਕਲਾ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਤੋਂ ਸਿਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ 1922 ਈ. ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕਾਂ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬਿਹਾਰ ਕੇਸਰੀ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ।

1934 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਅਸੈਂਬਲੀ ਅਤੇ 1937 ਈ. ਵਿਚ ਬਿਹਾਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1937 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਨੇਤਾ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੀਮੀਅਰ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਗਵਰਨਰ ਵਲੋਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਤੰਬਰ, 1939 ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀਆਂ ਯੁੱਧ ਸਬੰਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1940 ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਤੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨੌ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਫਿਰ 1942 ਈ. ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ।

ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1946 ਈ. ਵਿਚ ਸਿਨਹਾ ਫਿਰ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ (31 ਜਨਵਰੀ, 1961) ਤਕ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕੰਮ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਪਹੁੰਚਾ-ਉਣਾ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉੱਨਤੀ ਸਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਡਿ. ਨੈ. ਥਾ. 4.

ਸਿਨਕਲੇਅਰ, ਅਪਟਾਨ (ਬੀਅਲ) (Sinclair, Upton Beall 1878-1968) : ਇਸ ਅਮਰੀਕਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੁਧਾਰਕ ਦਾ ਜਨਮ 20 ਸਤੰਬਰ, 1878 ਨੂੰ ਬਾਲਟੀਮੋਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਅਤੇ ਕੋਲੰਬੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਕੀਤੀ। ਇਹ 1902 ਵਿਚ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। 'ਅਪੀਲ ਟੂ ਰੀਜ਼ਨ' (Appeal to Reason) ਨਾਂ ਦੇ ਸਪਤਾਹਕ ਪੱਤਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਵਿਖੇ ਉਪਯੋਗੀ ਧੰਦਿਆਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਨੇ 1906 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਪੋਟ ਇਕ ਨਾਵਲ 'ਦੀ ਜੰਗਲ' (The Jungle) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੇ ਐਸਾ ਥਲਕਾ ਮਚਾਇਆ ਕਿ ਖੁਰਾਕ ਸਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਬਣੇ। 'ਦੀ ਜੰਗਲ' ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ-ਸਮਾਜ ਸਬੰਧੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ, ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਜਾਂ ਧੜੇ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇੰਜ ਇਸ ਨੇ

80 ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। 1940 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ 'ਲੈਨੀ ਬੱਡ ਸੀਰੀਜ਼' (Lanny Budd Series) ਅਧੀਨ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿ-ਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਦੂਜੇ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਆਇਲ'(Oil-1927) 'ਬੋਸਟਨ' (Boston 1928) ਅਤੇ ਪੁਲਿਟਰਜ਼ ਇਨਾਮ ਜੇਤੂ 'ਡਰੈਗਨਜ਼ ਟੀਥ' (Dragon's Teeth-1942) ਆਦਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਬੰਧੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਰਚੀਆਂ।

ਸਿਨਕਲੇਅਰ ਨੇ 1930 ਦੀ ਆਰਥਕ ਤੰਗੀ ਸਮੇਂ 'ਇਪਿਕ' (Epic) ਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ। 1934 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਡੈਮੋਕਰੈਟਿਕ ਟਿਕਟ ਤੇ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਚੋਣ ਲੜੀ ਪਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਸਿਨਕਲੇਅਰ ਦੀ ਮੌਤ 25 ਨਵੰਬਰ, 1968 ਨੂੰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਬਾਉਂਡ ਬਰੁਕ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9

ਸਿਨਕਿਆਂਗ ਉਈਗਰ (Sinkiang Uighur) : ਇਹ ਇਕ ਖੁਦ-ਮੁਖਤਾਰ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ ਗਣਤੰਤਰ ਚੀਨ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਪੱਛਮੀ ਨੁਕਰ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਲ ਮੰਗੋਲੀਆ, ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਲ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ, ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਲ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਝਗੜੇ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ, ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਲ ਤਿੱਬਤ ਦਾ ਖੁਦ-ਮੁਖਤਾਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਚੀਨ ਦੇ ਸ਼ਿੰਘਾਈ ਤੇ ਕਾਂਸੂ (Kansu) ਪ੍ਰਾਂਤ ਹਨ। ਇਹ ਚੀਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਯੂਨਿਟ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਲਗਭਗ 1,646,700 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਲਗਭਗ 8,000,000 ਹੈ। ਇਹ ਆਬਾਦੀ ਕਈ ਨਸਲੀ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਈਗਰ ਗਰੁੱਪ ਹੈ। ਉਈਗਰ ਲੋਕ ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਉਰੂਮਚੀ (Urumchi) ਹੈ ਜੋ ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਚੀਨੀ ਨਾਂ ਸਿਨਕਿਆਂਗ ਜਾਂ ਨਿਊ ਡੋਮੀਨੀਅਨ (New Dominion) ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਤੀਜੀ ਈ. ਪੂ. ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਚੀਨ ਦੇ ਰਾਜ ਹੇਠਾਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਰਹੇ।

ਇਹ ਪਥਰੀਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਰੂਥਲ ਬੇਸਿਨਾਂ ਦਾ ਉਜਾੜ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ, ਜੋ ਆਮ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਪਾਲਣ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਹਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਸੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਾਂ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਬੰਜਰ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1949 ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਚੀਨ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਖਾਣਾਂ ਖੋਦਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ, ਪਾਵਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਹ ਬਾਕੀ ਚੀਨ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਰੇਲਾਂ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਚੀਨੀ ਆਬਾਦੀ ਵੱਧਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਨਸਲੀ

ਗਰੁੱਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਾਨ ਖਾਨਦਾਨ (Han Dynasty—206 ਈ. ਪੂ.—220 ਈ.) ਸਮੇਂ ਇੱਥੇ ਚੀਨ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਥਾਨਿਕ ਉਈਗਰ ਇਥੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੰਗੋਲ। ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਨ (Genghis Khan) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕੀਤਾ। ਮੈਂਚੂ ਖਾਨਦਾਨ (Manchu Dynasty-1644 ਈ.-1911 ਈ.) ਦੇ ਸਮੇਂ ਫਿਰ ਇਹ ਚੀਨ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1884 ਈ. ਵਿਚ ਚੀਨ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਿਨਕਿਆਂਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰਾਜ ਨਾਂ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1949 ਵਿਚ ਇਹ ਚੀਨੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਨ 1955 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਐਥਿਨਿਕ ਪਾਲਿਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਿਨਕਿਆਂਗ ਉਈਗਰ ਆਟੋਨੋਮਸ ਰਿਜਨ ਬਣ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਸੰ. 16:794

ਸਿਨਕੋਨਾ (Cinchona): ਸਿਨਕੋਨਾ ਰੂਬੀਏਸੀ (Rubiaceae) ਕੁਲ ਦਾ ਇਕ ਰੁੱਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਚਾਈ 15 ਮੀਟਰ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਹ ਝਾੜੀਨੁਮਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਪਤ-ਖੰਡੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਐਂਡੀਜ਼ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਇਸਦਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਘਰ ਹਨ। ਇਹ ਹਾਲੇ ਵੀ ਬੋਲੀਵੀਆ ਦੀਆਂ 2400 ਮੀਟਰ ਤੋਂ 7200 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਉੱਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਉਗਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਖਿਲਾਰਾ ਬੜਾ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਇਹ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਦੇ 10° ਉੱਤਰ ਤੇ 20° ਦੱਖਣ ਵਲ 800 ਮੀਟਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਚਾਈ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਾਮਦਾਰ ਜ਼ਮੀਨ (porous soil) ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਤਣਾ ਮੱਟੇ ਛਿੱਲੜ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਛਿੱਲੜ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗ ਦਾ ਪੀਲਾ, ਭੂਰਾ ਜਾਂ ਕਾਲਾ ਭੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੱਤੇ ਆਮੋ ਸਾਮੁਣੇ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ, ਪੀਲੇ ਜਾਂ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗੇ ਫੁੱਲ ਅੰਤ-ਸਥਿਤ ਪੁਸ਼ਪਗੁਛਿਆਂ (terminal panicles) ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫੁੱਲ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਫੁੱਲਾਂ 'ਚ ਪਰ-ਪਰਾਗਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਨਕੋਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਬੀਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਪਿਉਂਦ ਜਾਂ ਕਟਾਈ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿਨਕੋਨਾ ਦੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਗੁਣ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲਗੇ ਜਦੋਂ ਇਸਦੇ ਛਿੱਲੜਾਂ ਨੇ 1638 ਵਿਚ ਪੀਰੂ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਕਾਉਂਟੈਸ ਆਫ ਸਿਨਕੋਨ (Countess of Chinchon) ਦਾ ਮਲੇਰੀਏ ਦਾ ਬੁਖਾਰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ 1639 ਵਿਚ ਸਪੇਨ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲੀਨੀਅਸ (Linnaeus) ਨੇ ਇਸ ਪੌਦੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਨਕੋਨਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ ਇਸਦਾ ਛਿੱਲੜ 'ਯੱਸੂ ਛਿੱਲੜ' ਅਤੇ 'ਪਰੂਵੀਅਨ ਛਿੱਲੜ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆ ਭਰ 'ਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੱਧ-ਸਤੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਮੱਧ-ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਿਨਕੋਨਾ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਲੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਧੜਾ-ਧੜ ਗਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿਨਕੋਨਾ ਸੱਕੀਰੂਬਰਾ (Cinchona succirubra) ਦੇ ਬੀਜ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਕੋਲੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਇਸਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਡੱਚਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿਨਕੋਨਾ ਲੈਜ਼ਰੀਆਨਾ

(*Cinchona ledgeriana*) ਦੇ ਬੀਜ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਜਾਵਾ ਹੁਣ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੂਨੀਨ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ 90% ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਰੂਮਾ ਤੇ ਤੈਂਗਆਨਯਕਾ (Tanganyika) ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਉਗਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ।

ਆਮ ਕਰਕੇ ਦਸ ਸਾਲਾ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਛਿੱਲੜ ਵਿਚ ਕੂਨੀਨ ਦੀ ਅਧਿਕਤਮ ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਛਿੱਲੜ ਨੂੰ ਤਣਿਆਂ, ਟਾਹਣੀਆਂ ਤੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਚੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਸੁਕਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਕਾਏ ਹੋਏ ਛਿੱਲੜਾਂ ਤੋਂ ਘੋਲਕ-ਨਿਖੇੜਨ (solvent-extraction) ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਐੱਲਕੋਲਾਇਡਜ਼ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ (extract) ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੂਨੀਨ, ਕੁਨੀਡੀਨ(quinidine) ਸਿਨਕੂਨੀਨ (cinchonine) ਤੇ ਸਿਨਕੋਨੀਡੀਨ (cinchonidine) ਚਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਐੱਲਕੋਲਾਇਡਜ਼ ਸਿਨਕੋਨਾ ਦੇ ਛਿੱਲੜਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੂਨੀਨ ਸਭ ਤੋਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਕੂਨੀਨ ਬਹੁਤ ਕੌੜੀ, ਸਫੈਦ, ਦਾਣੇਦਾਰ, ਐਂਟੀ-ਮਲੇਰੀਆ ਦਵਾਈ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਦਵਾਈ ਮਲੇਰੀਆ ਬੁਖਾਰ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਸਿਨਕੋਨਾ ਲੈਜ਼ਰੀਆਨਾ ਵਿਚ ਕੂਨੀਨ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਸਭ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹ.ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:339 ; ਇ. ਬਾ.

ਸਿਨਮਾ—ਵੇਖੋ, ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ

ਸਿਨਾਈ ਮਾਰੂਥਲ (Sinai Desert) : ਇਹ ਅਫਰੀਕਾ ਤੇ ਏਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤਿਕੋਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਖਾੜੀ ਸੁਏਜ਼ ਤੇ ਨਹਿਰ ਸੁਏਜ਼, ਪੂਰਬ ਵਲ ਅਕਾਬਾ ਦੀ ਖਾੜੀ ਤੇ ਨੈਗੇਵ (Negev) ਮਾਰੂਥਲ, ਉੱਤਰ ਵਲ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 61,000 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵਲ 209 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਲ 386 ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਨ 1967 ਦੀ ਅਰਬ-ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੈ।

ਭੂ-ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ

ਧਰਾਤਲ—ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਮਾਰੂਥਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿਨਾਈ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਨੈਗੇਵ ਮਾਰੂਥਲ ਤਕ ਧਰਾਤਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸਿਨਾਈ ਨੂੰ ਦੋ ਮੁਖ ਖੰਡਾਂ—ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਖੰਡ, ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਖੰਡ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਪਰਬਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਚੋਟੀਆਂ—ਮਾਉਂਟ ਕੈਥਰਿਨ (Mt. Catherine—2,637 ਮੀ.), ਅੱਮ ਸ਼ਵਮਾਰ (Umm Shawmar—2,585 ਮੀ.); ਅਤ-ਥਬਤ (Ath-Thabt—2,437 ਮੀ.) ਤੇ ਮਾਉਂਟ ਸਿਨਾਈ (2,280 ਮੀ.) ਹਨ। ਇਹ ਪਰਬਤ ਅਗਨੀ ਚਟਾਨਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨੀਅਨ ਵਰਗੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਕਟਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਬਤਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਦੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਖਾੜੀ ਸੁਏਜ਼ ਜਾਂ ਖਾੜੀ ਅਕਾਬਾ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤੰਗ ਤੱਟੀ ਮੈਦਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚੇ ਪਰਬਤਾਂ ਨੂੰ ਖਾੜੀ ਸੁਏਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪਾਸਿਉਂ ਇਹ ਪਰਬਤ ਇਕ ਦਮ ਅਕਾਬਾ ਖਾੜੀ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਖੰਡ ਜੋ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿਨਾਈ ਦਾ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸਾ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਕ 915 ਮੀਟਰ ਉੱਚੀ ਪਠਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ

ਚਲਾਣ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਵਲ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਵਾਦੀ-ਅਲ-ਐਰੀਸ਼ (Wadi-al-Arish) ਨਾਮੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਖੀਰੇ-ਨੁਮਾ ਕਈ ਪਹਾੜ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਤੱਟੀ ਮੈਦਾਨ ਹਨ।

ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ—ਸਿਨਾਈ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ—(ੳ) ਉੱਤਰੀ ਜਾਂ ਰੂਮ ਸਾਗਰੀ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਘਾਟੀ—ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਾਦੀ-ਅਲ-ਐਰੀਸ਼ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡਿਗਦੀ ਹੈ; (ਅ) ਪੂਰਬੀ ਘਾਟੀ—ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਅਕਾਬਾ ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; (ੲ) ਪੱਛਮੀ ਘਾਟੀ—ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸੁਏਜ਼ ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਘਾਟੀਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਗਦਾ ਹੈ।

ਜਲਵਾਯੂ—ਸਿਨਾਈ ਉੱਤਰੀ ਅਫਰੀਕਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੀ ਖੁਸ਼ਕ ਬੰਜਰ ਪਟੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਮਾਰੂਥਲੀ ਪਟੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕੀ ਦੇ ਮੁਖ ਲੱਛਣ ਅਪਰਦਨ ਧਰਾਤਲ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਲੇ, ਖਾਰਾਪਣ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਵਾਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਨਾਈ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਰੂਮ-ਸਾਗਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਚੌਖੀ ਵਰਖਾ (13 ਸੈਂ. ਮੀ.) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਮੌਸਮ ਖੁਸ਼ਕ ਤੇ ਆਸਮਾਨ ਸਾਫ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਹਿ ਗਰਮੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਸੰਤ ਤੇ ਪਤਝੜ ਵਿਚ ਮੌਸਮ ਅਸਥਾਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨ੍ਹੇਰੀਆਂ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਜਾਂ ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਦੇ ਪਰਬਤੀ ਖੰਡ ਵਿਚ ਪਰਬਤੀ ਚੋਟੀਆਂ ਤੇ ਬਰਫ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਰਖਾ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਤਾਂ ਠੰਡੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਗਰਮੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਸਿਨਾਈ ਦਾ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 20° ਸੈਂ. ਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 7° ਸੈਂ. ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 37° ਸੈਂ. ਅਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 18° ਸੈਂ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਸਿਨਾਈ ਵਿਚ ਸਰਦੀਆਂ ਦਾ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 27° ਸੈਂ. ਅਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 13° ਸੈਂ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 35° ਸੈਂ. ਅਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 25° ਸੈਂ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ—ਸਿਨਾਈ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਬਨਸਪਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਢਲਾਣਾਂ ਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੱਟੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਦਰਖਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਮਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਹਿ ਸਕਣ ਜਿਵੇਂ ਉਕਾਹ, ਫਰਵਾਂ ਆਦਿ। ਇਥੇ ਬਘਿਆੜ, ਚੀਤਾ, ਜੰਗਲੀ ਬਿੱਲੀ, ਗਿੱਦੜ, ਸਹੇ, ਸੇਹ, ਛਛੁੰਦਰ (Moles) ਆਦਿ ਜਾਨਵਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਇੱਲ੍ਹ ਇਥੋਂ ਦੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਪੰਛੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਛੀ ਜਿਵੇਂ ਬਟੇਰ ਤੇ ਤਿੱਤਰ ਆਦਿ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ—ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਨਾਈ ਬਾਰੇ 3000 ਈ. ਪੂ. ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿਸਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿਨਾਈ ਵਿਚ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਸਬੰਧੀ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਧਾਰਮਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਚੰਦਰ ਦੇਵਤਾ 'ਸਿਨ' ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ। 'ਮਾਉਂਟ ਸਿਨਾਈ' (Mt. Sinai) ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਪੈਗੰਬਰ ਮੂਸਾ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਇਲਹਾਮ (Law to Moses) ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ ਅਸਲ ਥਾਂ ਸਿਨਾਈ ਦੇ ਕਿਸ ਪਰਬਤ

ਤੇ ਹੈ। ਇਥੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਕਈ ਖੰਡਰ ਮਿਲੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਮਿਸਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ 106 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਰੋਮਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਸਾਈਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਥੇ 530 ਈ. ਦਾ ਬਣਿਆ ਸੇਂਟ ਕੈਥਰਿਨ (St. Katherine) ਦਾ ਇਕ ਮਠ (Monastery) ਹੈ ਜੋ ਮੱਧ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਥੇ ਇਕ ਗ੍ਰੇਨਾਈਟ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਇਕ ਕੰਧ (35 × 76 ਮੀ.) ਹੈ ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਰਜਿਨ ਮੇਰੀ (Virgin Mary) ਦਾ ਇਕ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਵੀ ਹੈ।

ਸੰਨ 1517 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਆਟੋਮਨ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮਿਸਰ ਤੁਰਕੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਿਨਾਈ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮਾੜੀ ਪੈ ਗਈ। ਸੰਨ 1914 ਵਿਚ ਤੁਰਕੀਆਂ ਨੇ ਐਲ-ਐਰੀਸ਼ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਇਹ ਫਿਰ ਮਿਸਰ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1948 ਤੋਂ ਸਿਨਾਈ-ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਸੀਮਾ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲਿਆ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਆਰਥਿਕਤਾ

ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨ—ਇਥੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਬਰਸਾਤੀ ਪਾਣੀ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਤਲਾਬਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਾਣੀ ਡੂੰਘੇ ਖੂਹ ਪੁੱਟ ਕੇ ਵੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਬੰਨ੍ਹ ਮਾਰ ਕੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ—ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਖਣਿਜ ਮੈਂਗਨੀਜ਼, ਜਿਪਸਮ, ਕੈਲਸ਼ੀਅਮ ਸਲਫੇਟ, ਲੂਣ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਰੇਤ, ਲੋਹਾ, ਕੋਲਾ, ਸਿੱਕਾ, ਜਿਸਤ, ਗੰਧਕ ਅਤੇ ਤਾਂਬਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਖਣਿਜ ਜਿਵੇਂ ਪੱਥਰ, ਡੋਲੋਮਾਈਟ (dolomite), ਰੇਤ ਅਤੇ ਬਜਰੀ ਆਦਿ ਭਵਿਖ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ—ਇਥੇ ਬਰਸਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਰਫ ਬਾਜ਼ਰੇ ਦੀ ਹੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋਕ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਪਾਲਤੂ ਪਸ਼ੂ ਭੇਡ, ਬੱਕਰੀ, ਗਧਾ, ਉਠ ਤੇ ਗਾਂ ਹਨ। ਕਾਸ਼ਤ ਅਧੀਨ ਇਲਾਕਾ ਵਾਦੀ-ਐਲ-ਐਰੀਸ਼ ਦਾ ਡੈਲਟਾ ਅਤੇ ਤੱਟੀ ਮੈਦਾਨ ਹਨ।

ਉਦਯੋਗ—ਇਥੇ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਤੇ ਮੈਂਗਨੀਜ਼ ਦਾ ਉਦਯੋਗ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਉਦਯੋਗ ਹੈ।

ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ—ਸੰਨ 1936 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਰਸਤੇ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਤਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਨ 1936 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਥੇ ਮਿਲਟਰੀ ਲਈ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਰੇਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਲੰਬਾਈ 1450 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਅਤੇ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 400 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਥੇ ਤਿੰਨ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਐਲ-ਐਰੀਸ਼, ਆਬੂ-ਰੁਡੇਜ਼ (Abu-Rudays) ਤੇ ਅਤੁਰ (At-Tur) ਹਨ। ਇਸਦੇ ਤੱਟ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ, ਖਾੜੀ ਸੁਏਜ਼ ਤੇ ਆਬੂ ਜ਼ਾਨੀ-ਮਾਹ (Abu Zanimah) ਤੇ ਅਤੁਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਅਸ਼-ਸ਼ੇਆਖ (Sharm ash Shaykh) ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—ਇਥੇ ਆਬਾਦੀ ਵਿਰਲੀ ਹੀ ਹੈ ਜੋ 1965 ਵਿਚ 130,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਉੱਤਰੀ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪਾਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪੱਛਮੀ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਤੇ ਮੈਂਗਨੀਜ਼ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਹਨ। ਲਗਭਗ 80,000 ਲੋਕ ਸਥਾਈ ਵਸਨੀਕ ਹਨ ਅਤੇ 50,000 ਆਬਾਦੀ ਖਾਨਾ ਬਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਸਥਾਈ ਵਸਨੀਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਟੱਪਰੀ ਵਾਸ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਇਧਰ ਉਧਰ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਕਬੀਲੇ ਇਲੀਗੇਟ (Eleigat) ਅਤੇ ਸਵਾਲਹਾ (Sawallha) ਅਤੇ ਅੱਮਜ਼ੀਨਾ (Umm Zeina) ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਸਾਧੂ ਹਨ ਜੋ ਸੇਂਟ ਕੈਥਰਿਨ ਦੇ ਮੱਠ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮੈਕ. 16:779

ਸਿਨਾਰ (Sinnar) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਸਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਤਅਲੁਕੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਸਕ ਤੋਂ ਪੂਨਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੰਨ 1860 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੰਨਾ, ਕੋਲਾ, ਪਾਨ ਅਤੇ ਚਾਵਲ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਸੂਤੀ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਪੜਾ ਬੁਣਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਲਗਭਗ 700 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਗਾਉਲੀ (Gauli) ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਓ ਗੋਵਿੰਦ (Rao Govind) ਨੇ ਇਥੇ 2 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਨਾਲ ਗੋਵਿੰਦੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ। ਸੰਨ 1069 ਦੇ ਇਕ ਤਾਮਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿੰਧੀਨੇਰ (Sindiner) ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਦਿਹਾਤੀ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਸਿੰਧਾਰ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਈਸ਼ਵਰ (Aieshwara) ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਕੋਰਟ, ਇੰਗਲਿਸ਼ ਸਕੂਲ, ਅਤੇ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—20,218 (1971)

19°50' ਉ. ਵਿਥ.; 74° ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:13

ਸਿਨਿਆਕ, ਪਾਲ (Signac, Paul 1863-1935) : ਇਹ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਵ-ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਚਿਤਰਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ 11 ਨਵੰਬਰ, 1863 ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਉਸਾਰੀ ਕਲਾ ਵੱਲ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਇਸ ਨੇ ਚਿਤਰਕਲਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਆਰਮੰਡ ਗੁਇਲਾਮਿਨ (Armand Guillaumin) ਨਾਮੀ ਚਿਤਰਕਾਰ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਇਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਫਿਰ ਜਾਰਜਸ (Georges) ਨਾਮੀ ਚਿਤਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵ-ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦ (Neo-impressionism) ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਕੈਨਵਸਾਂ ਤੇ ਜੀਓਮੈਟਰੀਕਲ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਹ ਰੰਗਦਾਰ ਫੋਟੋਆਂ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੰਗ ਭਰਨ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। 15 ਅਗਸਤ, 1935 ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20:639

ਸਿਨਿਕਸ (Cynics) : ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਫਿਲਾਸਫਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਕੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਨਿਕਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਚੌਥੀ ਪੂਰਬ ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਈਸਾਈ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਧੇ ਫੁਲੇ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਐਂਥੋਨਜ਼ ਵਿਖੇ ਸਿਨੋਸਾਰਗੇਸ (Cynosarges) ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਭਵਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਰੂ ਤੇ ਝਗੜਾਲੂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵੇਲੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਕੂਲ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਨਿਕ ਰੱਖਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਰੂੜੀ-ਰਹਿਤ ਢੰਗਾਂ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਡੱਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ।

ਸਿਨੋਪ (Sinope) ਨਿਵਾਸੀ ਡਾਇਓਜੀਨੀਜ਼ (Diogenes) ਇਸ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮੌਢੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਤੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ (ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਸਮੇਤ) ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸੁਭਾਵਕ ਜਿੰਦਗੀ (natural life) ਵੱਲ ਪਰਤ ਸਕੇ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਭਿਖਾਰੀ ਵਾਂਗ ਆਵਾਤਾ ਡਿਰਦਾ, ਜਨ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਸੌਂਦਾ ਤੇ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੋਲਣ ਤੇ ਸਾਦਗੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਸਕੂਲ ਸੁਕਰਾਤਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਟੋਇਕਾਂ (ਸਹਿਜਮਾਰਗੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ) ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਕੜੀ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੇ ਮੁੱਖ ਸਿਨਿਕ ਐਨਟਿਸਥਿਨੀਜ਼ (Antisthenes), ਡਾਇਓਜੀਨੀਜ਼ (Diogenes), ਕਰੇਟੀਜ਼ (Crates) ਅਤੇ ਜ਼ੀਨੋ (Zeno) ਹਨ। ਐਨਟਿਸਥਿਨੀਜ਼ ਸੁਕਰਾਤ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਦ-ਗੁਣ (Virtue) ਹੈ, ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਫਾਰਮੂਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਐਨਟਿਸਥਿਨੀਜ਼ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਹਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਐਨਟਿ-ਸਥਿਨੀਜ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਨੇ ਸਿਖਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਸਿਨਿਕਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਹਾਰਕ ਖੁਸ਼ੀਆਂ 'ਇੱਛਾ' ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਹੀ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡੇ ਸੋਈ ਪਿੰਡੇ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਿਨਿਕਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰਹਿ ਕੇ ਨਿਰੋਲ ਆਪਣੇ ਬੁੱਧੀ-ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਪਾਚੀਨਣਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੈ। ਐਨਟਿ-ਸਥਿਨੀਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਰਤੀ ਭਰ ਵੀ

ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਬਣ ਕੇ 'ਪ੍ਰਿਕ੍ਰਤੀ ਵੱਲ ਵਾਪਸੀ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ।

ਐਨਟਿਸਥਿਨੀਜ਼ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਰ ਫੇਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਝੂਠੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀ ਚੇਤਨਾ ਭਾਵਾਂ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਭਾਵਾਂ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਈਸਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰੋਮ ਵਿਚ ਸਿਨਿਕ-ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੈਨੀਕਾ (Seneca) ਅਤੇ ਲੀਊਸ਼ੇਨ (Lucian) ਨੇ ਡਮੀਟਰੀਅਸ (Demetrius) ਅਤੇ ਡੈਮੋਨਾਕਸ (Demonax) ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਰਤੀ ਸਿਨਿਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਨਟਿਸਥਿਨੀਜ਼ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਰੋਮ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਰੋਮ ਵਿਚ ਸਿਨਿਕ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਕ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤਨਜ਼ ਦਾ ਧੁਰਾ ਵੀ।

ਕੁਝ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿਨਿਕਵਾਦ ਨੂੰ ਨੀਤਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਅਸਾਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਿਨਿਕਵਾਦ ਦੋਸ਼-ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਰਕਹੀਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ—ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਇਖਲਾਕੀ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿਰਪੇਖ (Absolute) ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਇੱਛਾ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ-ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ.; ਐਨ. ਅਮੈ.।

ਸਿੰਪਸਨ, ਸਰ ਜੇਮਜ਼ ਯੰਗ (Simpson, Sir James Young ; 1811-1870) : ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਸੂਤ ਵਿਗਿਆਨੀ (Scottish Obstetrician) ਦਾ ਜਨਮ 7 ਜੂਨ 1811 ਨੂੰ ਬਾਥਗੇਟ (Bathgate) ਵਿਖੇ ਲਿਨਲਿਥਗੋਸ਼ਿਰ (Linlithgowshire) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਐਂਡਨਬਰੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ 1832 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਐਮ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1835 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਇਲ ਮੈਡੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 1840 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਡਵਾਈਫਰੀ (Mid-Wifery) ਦੀ ਚੇਅਰ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਲਰੋਫਾਰਮ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦਵਾਈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮਿਡਵਾਈਫਰੀ ਤੇ ਗਾਇਨੀ (gynaec) ਦੇ ਨਵੇਂ ਯੰਤਰ ਈਜਾਦ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਣੇਪੇ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸਰਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਯੂਟੇਰਾਈਨ ਸਾਊਂਡ (Uterine sound) ਤੇ ਸਪੰਜ ਟੈਂਟ (Sponge tent) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਆਬਸਟੇਟਰਿਕ ਮੈਮੋਰੀਜ਼ ਕਨਟਰੀਬਯੂਸ਼ਨਜ਼-1855, ਸਿਲੈਕਟਿਡ ਆਬ-ਸਟੇਟਰੀਕਲ ਐਂਡ ਗਾਇਨੋਕਾਲੋਜੀਕਲ ਵਰਕਸ-1871, ਐਨੇਸਥੀਸੀਆ, ਹਾਸਪੀਟੇਲੀਜ਼ਮ, ਹੋਮਿਓਪੈਥੀ (1871) ਆਦਿ ਅਤੇ ਕਲੀਨਿਕ ਲੈਕਚਰਜ਼ ਆਨ ਦਾ ਡਿਜ਼ੀਜ਼ਿਜ਼ ਆਫ ਵੀਮੈਨ-1872 ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ।

1847 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਨਿਜੀ ਡਾਕਟਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

6 ਮਈ 1870 ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:700

ਸ਼ਿਪਕਾ ਦੌਰਾ (Shipka Pass) : ਇਹ ਬਲਗਾਰੀਆ ਦੇ ਬਲਕਾਨ ਪਰਬਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੌਰਾ ਹੈ ਜੋ ਰੂਸ-ਤੁਰਕਿਸ਼ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਸ ਤੋਂ ਇਡਰਾਈਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ, ਡੈਨਿਊਬ ਦਰਿਆ ਤੇ ਬਣੀ ਮੁਖ ਸੜਕ ਤੇ 1000 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਸਥਿਤ, ਫੌਜੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੌਰਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਸ ਤੇ 4000 ਤੁਰਕਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ ਪਰ 1877 ਵਿਚ ਰੂਸੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਅਰਾਨਕ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਤੁਰਕਾਂ ਤੇ ਰੂਸੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਫੌਜਾਂ ਦੌਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਦੋਹਾਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾਇਆ ਕਿ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ਿਪਕਾ ਕਸਾਈ' (Shipka Butcher) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

42°46' ਉ. ਵਿਥ.; 25°19' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9

ਸ਼ਿਪਕੀ ਦੌਰਾ : ਇਹ ਕੁਮਾਉਂ ਹਿਮਾਲਾ (ਭਾਰਤ) ਵਿਚ ਭਾਰਤ-ਤਿੱਬਤ ਸੜਕ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਕਜ਼ਨਲਿਕ (Kazanlik) ਅਤੇ ਗਾਬਰੋਵਾ (Gabrova) ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਦੌਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੌਰਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਿੱਬਤ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਤਾਤਾਰ (Tartar) ਪਿੰਡ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ 3050 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਸਥਿੱਤ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਦੀ ਕਨਾਵਾਰ (Canawar) ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਦੋ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ- ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਰਸਤਾ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੀ ਘਾਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਂਗਵਾ ਲਾ (ਦੌਰਾ) ਰਾਹੀਂ ਹੈ ਜੋ 4575 ਮੀ. ਉੱਚਾ ਹੈ।

31°49' ਉ. ਵਿਥ.; 78°44' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:291

ਸ਼ਿਪਰ, ਐਂਡਰੀਆਜ਼ ਫਰਾਂਜ਼ ਵਿਲਹੈੱਲਮ (Schimper, Andreas Franz Wilhelm ; 1856-1901) : ਇਸ ਬਨਸਪਤ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਜਨਮ 12 ਮਈ 1856 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ 1878 ਵਿਚ ਸਟਰਾਸਬਰਗ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬਾਲਟੀਮੋਰ ਵਿਖੇ ਜਾਹਨ ਹਾਪਕਿਨਜ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਫੈਲੋ (1880-81) ਰਹਿਣ ਉਪਰੰਤ ਯੂਰਪ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੌਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਹ 1898 ਤਕ ਰਿਹਾ।

1898 ਤੋਂ 1901 ਤਕ ਇਹ ਬੇਸਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਿਹਾ। ਇਸਨੇ ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ, ਜਾਵਾ, ਪੂਰਬੀ ਅਫਰੀਕਾ ਤੇ ਕਨਾਰੀ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਗਰਮ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1898 ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਨਸਪਤ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਦੇ ਨਤੀਜੇ 'ਫਲੈਨਜ਼ੈਨ ਜੁਗਰਾਫੀ ਆਫ ਫਿਜ਼ਿਆਲੋਜ਼ਿਕਲ ਗਰੈਡੇਜ਼'-1898 (Pflanzen-Geographie auf physiologischer Grundlage) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜਲਵਾਯੂ ਅਤੇ ਸਰੀਰ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਰਕ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪੌਦੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਇਸ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ-ਬੱਧ ਵਿਵਰਨ ਮਿਲਦਾ

ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਹ ਢੰਗ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੌਦੇ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੌਰ ਸੰਭਾਵਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

1880 ਵਿਚ ਸ਼ਿਪਰ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਨਸ਼ਾਸਤਾ ਪੌਦਿਆਂ ਲਈ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਉਪਜ ਵੀ। ਸੰਨ 1883 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਢਾਂਚਿਆਂ ਨੂੰ 'ਕਲੋਰੋਪਲਾਸਟਸ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਾਲ ਇਹ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਨਵੇਂ ਕਲੋਰੋਪਲਾਸਟ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਕਲੋਰੋਪਲਾਸਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਬਨਸਪਤ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਦੀਪਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੀਤੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 8:958

ਸ਼ਿਪਰਾ : ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਝੀਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਮੇਘਦੂਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨਦੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਦੀ ਉਪਰ ਉਜੈਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਦੀ ਗਵਾਲੀਅਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਬਲ ਨਦੀ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਵੰਤੀ (ਜੋ ਉਜੈਨ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ) ਵਿਚ ਸ਼ਿਪਰਾ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਵਾਹਿਨੀ ਅਰਥਾਤ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਵਗਣ ਵਾਲੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਸ਼ਾਤਾ ਨਦੀ ਵਿੰਧੀਆ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਸ਼ਿਪਰਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਮਹਾਕਾਲ ਬਨ ਵਿਚ ਵਗਣ ਲੱਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਨੂੰ ਕਸ਼ਾਤਾ ਸੰਗਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਿਪੂ ਅਤੇ ਅਵੰਤੀ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਕਈ ਤੀਰਥ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿਸਟਾਰੀਕਲ ਜਿਆਗ੍ਰਫੀ ਆਫ ਏਨਸੈਂਟ ਇੰਡੀਆ ; ਕਾਲਿਕਾ ਪੁਰਾਣ. ; ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀਯ ਗਿਆਨ ਕੋਸ਼; ਡਿ. ਹਿੰ. ਮਾਈ.—ਡਾਊਸਨ।

ਸਿਪਰੀ (Sipri) : ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਿਵਪੁਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। 1948 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਗਵਾਲੀਅਰ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਨਰਵਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 400 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਸਥਿੱਤ ਹੈ। ਸੰਨ 1564 ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਆਇਆ ਇਥੇ ਠਹਿਰਿਆ ਸੀ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਨਰਵਾਰ ਦੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਕਛਵਾਹਾ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1804 ਈ. ਵਿਚ ਸਿੰਧੀਆਂ ਨੇ ਇਥੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਜਾਦੋ ਸਾਹਿਬ ਇੰਗਲਾ (Jado Sahib Ingla) ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1817 ਵਿਚ 'ਪੂਨਾ-ਸੰਧੀ', ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਮੁੜ ਸਿੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1835 ਵਿਚ ਇਥੇ ਛਾਉਣੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਹੜੀ 1896 ਤੱਕ ਰਹੀ। ਇਥੇ ਸੰਨ 1901 ਦਾ ਬਣਿਆ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਮਹੱਲ ਵੇਖਣ-ਯੋਗ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—50,858 (1971)

25° 25' ਉ. ਵਿਥ.; 77° 35' ਪੂ. ਲੰਬ

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23 ; ਸੈਂਸਿਜ਼ ਰਿਪੋਰਟ, 1971

ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਡਾਕੂ (ਖੇਡ) : ਇਹ ਖੇਡ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਖੁਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਖੇਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਛੇ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਪੰਜ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਡਾਕੂ ਬਣ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ 60 ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਸੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨਾਲ 50 ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ 10 ਡਾਕੂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਤਕੜੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਡਾਕੂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਜਾਂ ਦਸ ਮਿੰਟ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਦੌੜ ਕੇ ਲੁਕਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਥਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਿਪਾਹੀ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਡਾਕੂ ਨੂੰ ਸਿਪਾਹੀ ਲੱਭ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਦੌੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਹਿਰੇ ਵਾਲਾ ਸਿਪਾਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਡਾਕੂ ਦੌੜ ਕੇ ਫਿਰ ਦੂਸਰੇ ਡਾਕੂਆਂ ਵਿਚ ਰਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾਕੂ ਵੱਖਰੀ ਥਾਂ ਲੁਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਫੜਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਡਾਕੂ ਫੜ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਖੇਡ ਜਿੱਤ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਣੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਇਸ਼ਾਰੇ ਜਾਂ ਸੀਟੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾ (ਖੇਡ) : ਇਹ ਖੇਡ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਦਾਇਰੇ ਜਾਂ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਇਕ ਦਾਇਰਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਬੱਚੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਰਾਜਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਸੈਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਖਿਡਾਰੀ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਸਿਪਾਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਖਿਡਾਰੀ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜਾ ਉਸ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜਾਂ ਪਹਿਲੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਿਡਾਰੀ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿਪਾਹੀ ਦੂਸਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਭਾਵ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਰਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਪਾਰ (Sippar) : ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਮੈਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਦੇ ਖੰਡਰਾਤ ਦਰਿਆ ਫ਼ਰਾਤ ਤੋਂ 8 ਕਿ. ਮੀ. ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਰਾਇਲ ਨਹਿਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਫ਼ਰਾਤ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਵਗਦਾ ਸੀ। ਈ-ਬੱਬਰ (E-Babbar) ਦਾ ਮੰਦਰ 'ਸੂਰਜ ਦਾ ਘਰ' ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੀਨਾਰ (ਜ਼ਿਗੂਰਤ), ਦਰਿਆ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਚਬੂਤਰੇ ਉੱਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਕਾਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ 1280 ਮੀਟਰ ਲੰਬੀ ਅਤੇ 786 ਮੀਟਰ ਚੌੜੀ ਇਕ ਆਇਤਾਕਾਰ ਦੀਵਾਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਉਪਰੰਤ, ਲਗਭਗ 60 ਹਜ਼ਾਰ ਤਖ਼ਤੀਆਂ (Tablets) ਇਥੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਫ਼ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਸਿਪਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੁਮੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਿਬ-ਬਰ ਨੂਨ (Zib-Bar Nun) ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦਰਿਆ ਇਥੇ ਆ ਰਲਦੇ ਸਨ।

33°ਉ. ਵਿਥ.; 44°ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20

ਸਿਪਾਰਾ (ਕੁਰਾਨ) : ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸੀ+ਪਾਰਾ' ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਤੀਹਵਾਂ ਹਿੱਸਾ। ਕੁਰਾਨ ਪਾਕ ਦੇ ਤੀਹ ਸਿਪਾਰੇ ਹਨ।

1. ਪਹਿਲੇ ਸਿਪਾਰੇ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਲਿਫ਼-ਲਾਮ-ਮੀਮ' ਹੈ ਜੋ 'ਸੂਰਤੁਲ ਬਕਰ' ਨਾਂ ਦੀ ਸੂਰਤ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਇਸ ਸੂਰਤ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 286 ਆਇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ 141 ਆਇਤਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੂਰਤ ਮਦੀਨੇ ਵਿਚ ਨਾਜ਼ਲ ਹੋਈ।

2. ਦੂਸਰਾ ਸਿਪਾਰਾ 'ਸੱਯਕੂਲੁ' ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਸੂਰਤੁਲ ਬਕਰ' ਹੀ ਚਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪਹਿਲੇ ਸਿਪਾਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। 'ਸੂਰਤੁਲ ਬਕਰ' ਦੀਆਂ 142 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 252 ਤੱਕ 111 ਆਇਤਾਂ ਹਨ।

3. ਤੀਜਾ ਸਿਪਾਰਾ 'ਤਿਲਕਉਰੁਸੁਲ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਤਾਂ 'ਸੂਰਤੁਲ ਬਕਰ' ਦੀਆਂ 253 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 286 ਤੱਕ 34 ਆਇਤਾਂ ਹਨ। ਅੱਧ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤੀਜੀ ਸੂਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਆਲੇ ਇਮਰਾਨ' ਹੈ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ 200 ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 20 ਰਕੂਅ ਹਨ। ਇਹ ਸੂਰਤ ਮਦੀਨੇ ਵਿਚ ਨਾਜ਼ਲ ਹੋਈ।

4. ਚੌਥਾ ਸਿਪਾਰਾ 'ਲਨਤਨਾਲੂ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਆਲੇ ਇਮਰਾਨ' ਦੀ ਸੂਰਤ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ 109 ਆਇਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਅੰਨ੍ਹਿਸਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸੂਰਤ ਦੀਆਂ 23 ਆਇਤਾਂ ਹਨ।

5. ਪੰਜਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਵਲ ਮੁਹਸਨਾਤ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਅੰਨ੍ਹਿਸਾ' ਸੂਰਤ ਹੀ ਚਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ 24 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 147 ਤੱਕ ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ 24 ਰਕੂਅ ਹਨ।

6. ਛੇਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਲਲਾਯੁਹਿਬੂ ਉੱਲਾਹ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ 'ਅੰਨ੍ਹਿਸਾ' ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ 29 ਆਇਤਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਸੂਰਤੁਲ ਮਇਦਾ' ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 120 ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ 16 ਰਕੂਅ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 120 ਆਇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ 82 ਆਇਤਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਦੀਨੇ ਵਿਖੇ ਨਾਜ਼ਲ ਹੋਈ।

7. ਸੱਤਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਵਇਜ਼ਾ ਸਮਿਉ' ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ 'ਸੂਰਤੁਲ ਮਇਦਾ' ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸੂਰਤੁਲ ਇਨਆਮ' ਨਾਜ਼ਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 165 ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ 30 ਰਕੂਅ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 165 ਆਇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ 110 ਆਇਤਾਂ 'ਸੂਰਤੁਲ ਇਨਆਮ' ਦੀਆਂ ਹਨ।

8. ਅੱਠਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਵਲ ਓ-ਅੱਠਨਾ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ 'ਸੂਰਤੁਲ ਇਨਆਮ' ਪਿੱਛੋਂ 'ਸੂਰਤੁਲਆਰਾਫ਼' ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ 206 ਆਇਤਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 87 ਆਇਤਾਂ ਇਸ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਹਨ।

9. ਨੌਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਕਾਲ ਉਲਮਲਾਹੂ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਖਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ 'ਸੂਰਤੁਲਆਰਾਫ਼' ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ 119 ਆਇਤਾਂ ਆ ਕੇ ਇਹ ਸੂਰਤ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਸੂਰਤੁਲ ਅਨਫਾਲ' ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 75 ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ 10 ਰਕੂਅ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 75 ਆਇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 40 ਆਇਤਾਂ ਹੀ ਇਸ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਹਨ।

10. ਦਸਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਵਅਲਮੂ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਸੂਰਤੁਲ ਅਨਫਾਲ' ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ 35 ਆਇਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਕੇ 'ਸੂਰਤੁਲ ਤੋਬਾ' ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਰਤ ਵੀ ਮਦੀਨੇ ਵਿਚ ਨਾਜ਼ਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ 129 ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ 16 ਰਕੂਅ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 129 ਆਇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 93 ਆਇਤਾਂ ਇਸ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਹਨ।

11. ਗਿਆਰ੍ਹਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਯਅਤੁ ਜ਼ਰੂਨ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ 'ਸੂਰਤੁਲ ਤੋਬਾ' ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ 36 ਆਇਤਾਂ ਤੇ

ਆ ਕੇ ਇਹ ਸੂਰਤ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਸੂਰਤ ਯੂਨੱਸ' ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 109 ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਰਕੂਅ ਹਨ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ 'ਸੂਰਤੇ ਹੂਦ' ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਆਇਤਾਂ ਇਸ ਸਿਪਾਰੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਹਨ।

12. ਬਾਰੂਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਵਮਾਮਿਨ-ਦਾ-ਅੱਬਤਿਲ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ 'ਸੂਰਤੇ ਹੂਦ' ਦੀਆਂ 6 ਤੋਂ 123 ਤੱਕ 118 ਆਇਤਾਂ ਹਨ। 'ਸੂਰਤੇ ਹੂਦ' ਪਿੱਛੋਂ 'ਸੂਰਤੇ ਯੂਸਫ' ਹੈ। 'ਸੂਰਤੇ ਯੂਸਫ' ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਆਇਤਾਂ 111 ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 52 ਆਇਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

13. ਤੇਰੂਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਵਮਾਉਬੱਰੀਯੂ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਸੂਰਤੇ ਯੂਸਫ' ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ 59 ਆਇਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਕੇ 'ਸੂਰਤੁਅੱਰਦ' ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਸੂਰਤੁਅੱਰਦ' ਦੀਆਂ ਕੁਲ 43 ਆਇਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਇਸੇ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ 'ਸੂਰਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ' ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ 52 ਆਇਤਾਂ ਇਸੇ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਹਨ। 'ਸੂਰਤ ਅਲਹਿਜਰ' ਜਿਸ ਵਿਚ 99 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 6 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਆਇਤ ਇਸੇ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਹੈ।

14. ਚੌਦ੍ਰਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਰਬੁਮਾਂ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਸੂਰਤ ਅਲਹਿਜਰ' ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਆਇਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਕੇ 'ਸੂਰਤਅਨੱਹਲੋ' ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 127 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 16 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਜੋ ਇਸੇ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

15. ਪੰਦਰੂਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਸੁਬਹਾਨ ਅਲੱਜੀ' ਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਬਨੀ-ਇਸਰਾਈਲ' ਨਾਂ ਦੀ ਸੂਰਤ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 111 ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ 12 ਰਕੂਅ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਇਸੇ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋ ਕੇ 'ਸੂਰਤ ਅਲ ਕਹਫ' ਜਿਸ ਵਿਚ 110 ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ 12 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 84 ਆਇਤਾਂ ਇਸ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਹਨ।

16. ਸੌਲ੍ਹਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਕਾਲ ਅਲਮ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਸੂਰਤ ਅਲ ਕਹਫ' ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ 26 ਆਇਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਕੇ, 'ਸੂਰਤੇ ਮਰੀਅਮ' ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 98 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਸੂਰਤ ਇਸੇ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਸੂਰਤੇ ਤਹ' ਜਿਸ ਵਿਚ 135 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਇਸੇ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਹੈ।

17. ਸਤਾਰੂਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਇਕਤਰਬ ਲਿਨੀਸ' ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਪਾਰਾ 'ਸੂਰਤ ਅਲਅੰਬੀਆ' ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 112 ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ 7 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਸਾਰੀ 'ਸੂਰਤਅਲ ਅੰਬੀਆ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਸੂਰਤਅਲ ਹੱਜ' ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 78 ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ 10 ਰਕੂਅ ਹਨ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿਪਾਰਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

18. ਅਠਾਰੂਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਸੂਰਤ ਅਲ ਮੌਮਿਨੂਨ' ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਸੂਰਤ ਅਲ ਮੌਮਿਨੂਨ' ਵਿਚ 118 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 6 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਇਸ ਸੂਰਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਸੂਰਤ ਅਲੂਰ' ਜਿਸ ਵਿਚ 64 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 9 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੂਰਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਸੂਰਤ ਅਲ ਫੁਰਕਾਨ,' ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 77 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 20 ਆਇਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

19. ਉਨ੍ਹੀਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਵਕਾਲ ਅੱਲਜੀਨ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ

ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ 'ਸੂਰਤ ਅਲ ਫੁਰਕਾਨ' ਦੀਆਂ 21 ਤੋਂ 77 ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਆਇਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਸੂਰਤੁਲ ਸੁਅਰਾ' ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 227 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 11 ਰਕੂਅ ਹਨ ਅਤੇ 'ਸੂਰਤ ਅਨੰਮਲ', ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 93 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 7 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 59 ਆਇਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

20. ਵੀਹਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਅੱਮਨ ਖਲਕੁ ਸਮਾਵਾਤਿ' ਦਾ ਹੈ। 'ਸੂਰਤ ਅੰਨਮਲ' ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ 60 ਤੋਂ 93 ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, 'ਸੂਰਤਅਲਕਸ' ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 88 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 9 ਰਕੂਅ ਹਨ ਅਤੇ 'ਸੂਰਤਅਲ ਅਨਕਬੂਤ' ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 69 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 7 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 44 ਆਇਤਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

21. ਇੱਕੀਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਉਤਲੁਅਮਾਉਹੀਯ' ਦਾ ਹੈ। 'ਸੂਰਤ ਅਲਅਨਕਬੂਤ' ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ 45 ਤੋਂ 69 ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਸੂਰਤ ਅੱਰੂਮ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 60 ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ 6 ਰਕੂਅ ਹਨ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤਲੁਕਮਾਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 34 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 4 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤ ਅਸੱਜਦਾ,' ਜਿਸ ਵਿਚ 30 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 3 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਤੇ 'ਸੂਰਤ ਅਲ-ਅਹਜ਼ਾਬ,' ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 73 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 9 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 30 ਆਇਤਾਂ ਇਸ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

22. ਬਾਈਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਵਮੈਯੱਕਨਤ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਸੂਰਤ-ਅਲ ਅਹਜ਼ਾਬ' ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ 31 ਤੋਂ 73 ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਸੂਰਤ ਅੱਸਥਾ' ਜਿਸ ਵਿਚ 54 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 6 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤ ਫਾਤਿਹ' ਜਿਸ ਵਿਚ 45 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 35 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤ ਯਾਸੀਨ' ਜਿਸ ਵਿਚ 83 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 5 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 21 ਆਇਤਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

23. ਤੇਈਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਵਾਅਾਲੀ' ਦਾ ਹੈ। 'ਸੂਰਤੇ ਯਾਸੀਨ' ਦੀਆਂ 22 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 83 ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਵਸੱਫਾਤ ਸੂਰਤ' ਜਿਸ ਵਿਚ 182 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 5 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤੇ ਸਾਦ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 88 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 5 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ, ਅਤੇ 'ਸੂਰਤ ਅਜ਼ਮਰ', ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 75 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 8 ਰਕੂਅ ਹਨ; ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 31 ਆਇਤਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

24. ਚੌਢੀਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਫਮਨ ਅਜ਼ਲਮੁ' ਦਾ ਹੈ। 'ਸੂਰਤ ਅਜ਼ਮਰ' ਦੀਆਂ 32 ਤੋਂ 75 ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਸੂਰਤ ਅਲਪ ਮਮਿਨ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 85 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 9 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; ਅਤੇ 'ਸੂਰਤੇ ਹਾਮੀਮ ਅੱਸਜਦਾ' ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 54 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 6 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 46 ਆਇਤਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

25. ਪੰਝੀਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਇਲੈਹਿ ਯੁਰੁਦੁਇੱਲਮੁ' ਦਾ ਹੈ। 'ਹਾਮੀਮ ਅੱਸਜਦਾ' ਦੀਆਂ 47 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 54 ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਸੂਰਤ ਅੱਸੂਰਾ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 53 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 5 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤੇ ਅਜ਼ਖਰੁਫ', ਜਿਸ ਵਿਚ 89 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 7 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤੇ ਅੱਦੁਖਾਨ', ਜਿਸ ਵਿਚ 59 ਆਇਤਾਂ ਹਨ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; ਅਤੇ 'ਸੂਰਤ ਅਲਜਾਸੀਆ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 37 ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ 4 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਇਸ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

26. ਛੱਬੀਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਹਾਮੀਮ' ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਪਾਰਾ 'ਸੂਰਤਅਲ ਅਹਿਕਾਫ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 35 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 4 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਆਇਤ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਰਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਸੂਰਤੇ ਮੁਹੰਮਦ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 38 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 4 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤਅਫਤਹ' ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 29 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 4 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤਅਲ ਹੁਜਰਾਤ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 18 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 2 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਤੇ 'ਸੂਰਤੇ ਅੱਜ਼ਾਰੀਆਤ', ਜਿਸ ਵਿਚ 60 ਆਇਤਾਂ ਤੇ 3 ਰਕੂਅ ਹਨ, ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 30 ਆਇਤਾਂ ਇਸ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਹਨ।

27. ਸਤਾਈਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਕਾਲਾ ਫਮਾ ਖਤਬੁਕੁਮ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਸੂਰਤੇ ਅੱਜ਼ਾਰੀਆਤ' ਦੀਆਂ 31 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 60 ਤੱਕ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਸੂਰਤ ਅਤੁੱਰ', ਜਿਸ ਵਿਚ 49 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤ ਅੱਨਜ਼ਮ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 62 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤ ਅੱਲਕਮਰ' ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 55 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤ ਅੱਵਰਹਮਾਨ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 78 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤ ਅਲਵਾਕਿਆ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 96 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; ਅਤੇ 'ਸੂਰਤ ਅਲ ਹਦੀਦ', ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 29 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਇਸੇ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

28. ਅਠਾਈਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਕਦਸਮਿਅ ਅਲਾਹ' ਦਾ ਹੈ। 'ਸੂਰਤਅਲ ਮੁਜਾਦਿਲਾ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 22 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤਅਲ ਹੱਜਰ' ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 24 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤਅਲ ਮੁਮਤਹਿਨਹ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 13 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤ ਅਸੱਫ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 14 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤਅਲ ਜੁਮਆ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 11 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ 'ਸੂਰਤਅਲ ਮੁਨਾਫਿਕੁਨ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 11 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤ ਫਾਅੱਤਸਾਬਨ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 18 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; 'ਸੂਰਤ ਅੱਤਲਾਕ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 12 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਤੇ 'ਸੂਰਤ ਅੱਤ ਹਰੀਮ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 12 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ; ਇਸੇ ਸਿਪਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

29. ਉੱਨਤੀਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਤਬਾਰਕਉੱਲਜ਼ੀ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਮੁਕੰਮਲ ਸੂਰਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਆਇਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ —

1. ਸੂਰਤ ਅਲ ਮੁਲਕ-30 ਆਇਤਾਂ
2. ਸੂਰਤ ਅਲਕਲਮ-ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 52 ਆਇਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 17 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 33 ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ 48 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 50 ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਮਦੀਨੇ ਵਿਚ ਨਾਜ਼ਲ ਹੋਈਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
3. ਸੂਰਤਅਲ ਹਾਕਬ-52 ਆਇਤਾਂ
4. ਸੂਰਤਅਲ ਮਆਰਿਜ-44 ਆਇਤਾਂ
5. ਸੂਰਤ ਨੂਹ-28 ਆਇਤਾਂ
6. ਸੂਰਤਅਲ ਜਿੰਨ-28 ਆਇਤਾਂ
7. ਸੂਰਤ ਅਲ ਮੁਜੱਮਿਲ-20 ਆਇਤਾਂ
8. ਸੂਰਤ ਅਲ ਮੁਦੱਸਿਰ-56 ਆਇਤਾਂ
9. ਸੂਰਤਅਲ ਕਿਆਮਤ-40 ਆਇਤਾਂ
10. ਸੂਰਤਅਲ ਇਨਸਾਨ ਜਾਂ ਅੱਦਹਰ-31 ਆਇਤਾਂ
11. ਸੂਰਤਅਲ ਮੁਰਸਲਾਤ-48 ਆਇਤਾਂ।

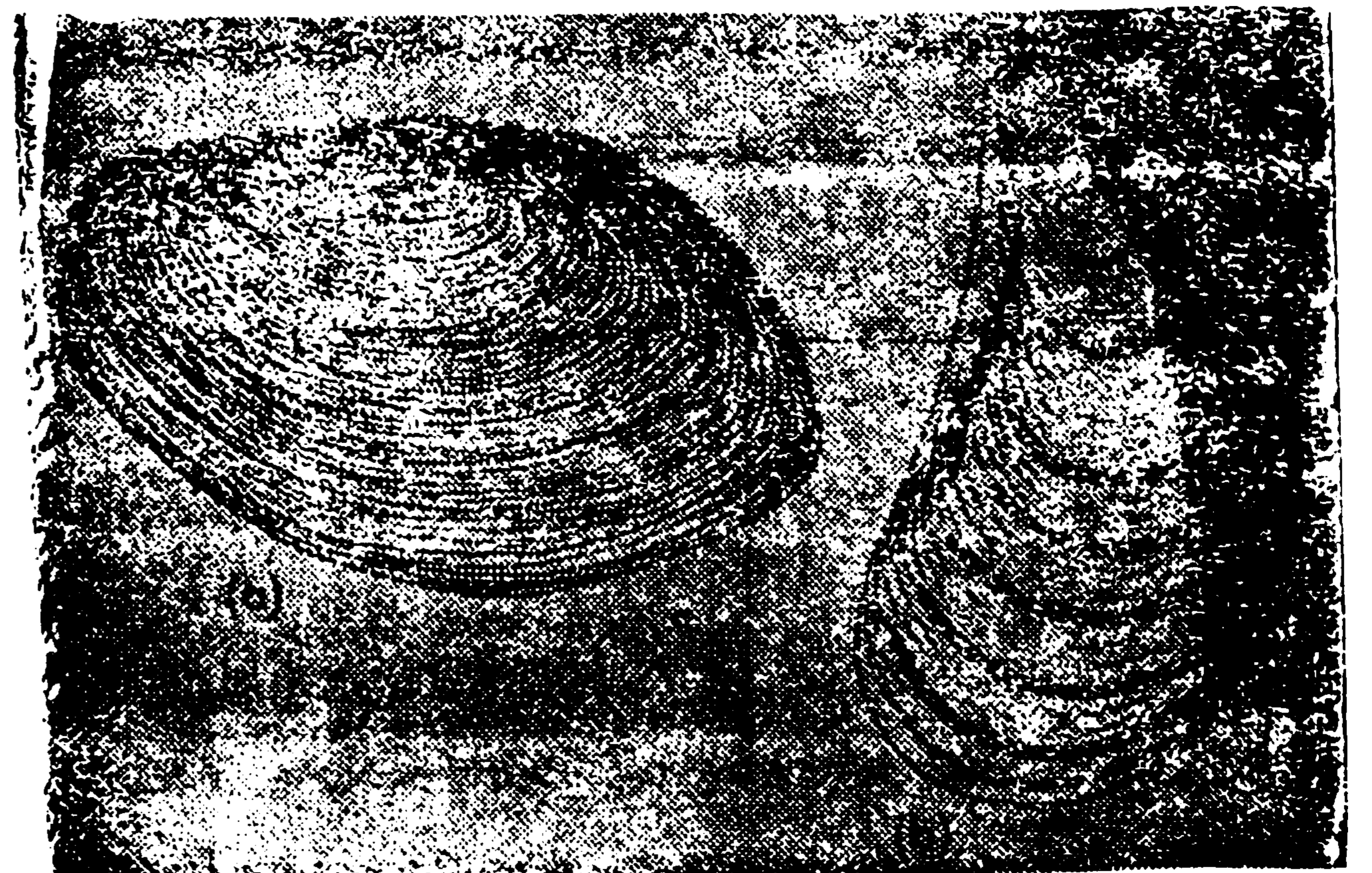
30. ਤੀਹਵਾਂ ਸਿਪਾਰਾ 'ਅਮਯੱਤਸਆਲੂਨ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਮੁਕੰਮਲ ਸੂਰਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ

ਦਰਜ ਹੋਈਆਂ ਆਇਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ—

1. ਸੂਰਤਅਨੱਬਾ-40 ਆਇਤਾਂ
2. ਸੂਰਤ ਅੱਨਾਜ਼ਿਆਤ-46 ਆਇਤਾਂ
3. ਸੂਰਤ ਅਬਸ-42 ਆਇਤਾਂ
4. ਸੂਰਤ ਅੱਤਕ-ਵੀਰ-29 ਆਇਤਾਂ
5. ਸੂਰਤ ਅੱਲ ਇਨਫਿਤਾਰ-19 ਆਇਤਾਂ
6. ਸੂਰਤਅੱਲਮਤਿਫੀਨ-36 ਆਇਤਾਂ
7. ਸੂਰਤਅਲਇਨਸ਼ਿਕਾਕ-25 ਆਇਤਾਂ
8. ਸੂਰਤ ਅਲ ਬਰੂਜ-22 ਆਇਤਾਂ
9. ਸੂਰਤ ਅੱਤਾਰਿਕ-17 ਆਇਤਾਂ
10. ਸੂਰਤਅਲ ਆਹਲਾ-19 ਆਇਤਾਂ
11. ਸੂਰਤ ਅਲ ਗਾਸ਼ਿਯ-26 ਆਇਤਾਂ
12. ਸੂਰਤਅਲਫਜ਼ਰ-30 ਆਇਤਾਂ
13. ਸੂਰਤ ਅਲ ਬਲਦ-20 ਆਇਤਾਂ
14. ਸੂਰਤ ਅੱਸਮਸ-15 ਆਇਤਾਂ
15. ਸੂਰਤਅੱਲੈਲ-21 ਆਇਤਾਂ
16. ਸੂਰਤਅੱਜ਼ਹਾ-11 ਆਇਤਾਂ
17. ਸੂਰਤ ਅਲ ਇਨਸ਼ਰਾਹ-8 ਆਇਤਾਂ
18. ਸੂਰਤਅੱਤੀਨ-8 ਆਇਤਾਂ
19. ਸੂਰਤਅਲ ਅਲਕ-9 ਆਇਤਾਂ
20. ਸੂਰਤ ਅਲਕਦਰ-5 ਆਇਤਾਂ
21. ਸੂਰਤਅਲ ਬੱਯਨ-8 ਆਇਤਾਂ
22. ਸੂਰਤਅੱਜ਼ਿਲ ਜ਼ਾਲ-8 ਆਇਤਾਂ
23. ਸੂਰਤ ਅਲ ਅਆਦਿਆਤ-11 ਆਇਤਾਂ
24. ਸੂਰਤਅਲਕਾਰੀਆ-11 ਆਇਤਾਂ
25. ਸੂਰਤ ਅੱਤਕਾਸੁਰ-8 ਆਇਤਾਂ
26. ਸੂਰਤ-ਅੱਲਅਸਰ-3 ਆਇਤਾਂ
27. ਸੂਰਤ ਅੱਲਹੁਮਜ਼-9 ਆਇਤਾਂ
28. ਸੂਰਤਅਲਫੀਲ-5 ਆਇਤਾਂ
29. ਸੂਰਤਅਲ ਕੁਰੈਸ਼-4 ਆਇਤਾਂ
30. ਸੂਰਤਅਲਮਾਊਨ-7 ਆਇਤਾਂ
31. ਸੂਰਤਅਲ ਕਉਸਰ-3 ਆਇਤਾਂ
32. ਸੂਰਤਅਲ ਕਾਫਿਰੂਨ-6 ਆਇਤਾਂ
33. ਸੂਰਤ-ਅੱਨਸਰ-3 ਆਇਤਾਂ
34. ਸੂਰਤ ਅੱਲਹਬ-6 ਆਇਤਾਂ
35. ਸੂਰਤ-ਅੱਤਹੀਦ-4 ਆਇਤਾਂ
36. ਸੂਰਤਅਲਫਲਕ-5 ਆਇਤਾਂ
37. ਸੂਰਤਅੱਨਾਸ-6 ਆਇਤਾਂ।

ਸਿੱਪੀ : ਸਿੱਪੀਆਂ ਦੋ-ਵਾਲਵੀ ਮੌਲਸਕ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫਾਈਲਮ ਮੌਲਸਕਾ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੈਲੇਸੀਪੋਡਾ (Pelecypoda) ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੱਪੀਆਂ ਮਾਇਟੀਲਿਡੀ (Mytilidae) ਕੁਲ ਅਤੇ ਅਲੂਣੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੱਪੀਆਂ ਯੂਨੀਓਨੇਸੀਆ (Unionacea) ਕੁਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਪੀਆਂ-ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਤਾਜ਼ੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਭਿੰਨਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਪੀ

ਸਿੱਪੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੰਕੂ ਆਕਾਰ ਜਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਅੰਡਾਕਾਰ

ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਪਧਰੀ ਜਾਂ ਵੱਟਾਂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਵਾਲ ਜਾਂ ਪਰਿਕਵਚ (Periostracum) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੈਰ ਜੋ ਸ਼ੈੱਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਾਫੀ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਰ ਤਕ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈੱਲ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸੇ ਮੈਂਟਲ-ਟਿਸੂ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪੈਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਪਰਦੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਟਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੰਗ ਪੈਰ ਦੇ ਉਪਰ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੱਧ-ਪਿਠਲੀ ਰੇਖਾ (middorsal line) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਰੀਕਾਰਡੀਅਲ ਕੈਵਿਟੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਖਾਨਿਆਂ ਵਾਲਾ ਦਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਧਮਣੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਲਹੂ-ਗੋੜ ਸਿਸਟਮ ਖੁਲ੍ਹੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕੋ ਸ਼ਿਰਾ ਅੰਦਰਲੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਲਹੂ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ਿਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਿਲ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਗੁਰਦਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜੋੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਗੋਨੈਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਾਚਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਪਤਲੇ ਲੇਬੀਅਲ ਪੈਲਪਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜੋੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭੋਜਨ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਏਸੋਫੇਗਸ, ਵੱਡਾ ਗੋਲ ਮਿਹਦਾ, ਇਕ ਪਾਚਨ ਗਲੈਂਡ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਗਰ ਆਖਦੇ ਹਨ), ਕੁੰਡਲੀ-ਆਂਦਰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੁਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਰਵਾਰੀ ਸਾਈਫਨ (excurrent siphon) ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ।

ਨਾੜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਹੁਤ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਗੈਂਗਲੀਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜੋੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਮੁਖ ਨਾੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗਲਫੜਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਜੋੜੇ ਪੈਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਮੈਂਟਲ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਲਟਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂਟਲ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂਟਲ ਅਤੇ ਗਲਫੜੇ ਸਿਲੀਆ ਰਾਹੀਂ ਢਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭੋਜਨ ਗਲਫੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਝਿਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮੂੰਹ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

ਤਾਕਤਵਰ ਅਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਅਭਿਵਰਤਕ ਪੇਸ਼ੀਆਂ (adductor muscles) ਸ਼ੈੱਲ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ੈੱਲ ਵਾਲਵ ਲਚਕਦਾਰ ਹਿੰਜ ਲਿਗਾਮੈਂਟ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਾਲਵਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਪੈਰ ਚੌੜਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੈਰ ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂਟਲ ਦੇ ਰਿਸਾਉ ਨਾਲ ਸ਼ੈੱਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਤਹਿਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੀ ਤਹਿ ਸਿੰਗਨੁਮਾ ਅਤੇ ਰੰਗਦਾਰ ਪਰਿਕਵਚ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸ਼ੈੱਲ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਤੇਜ਼ਾਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੁਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈੱਲ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਭਾਗ ਪ੍ਰਿਜ਼ਮੀ ਤਹਿ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੈਲਸੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਦੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਹਿ ਕਈ ਸਿੱਪੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਕਾਗਜ਼ ਵਰਗੀ ਪਤਲੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਅੰਦਰਲੀ ਤਹਿ ਨੇਕਰਿਅਸ (Nacreous) ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੋਤੀ ਦੀ ਜਨਨੀ (Mother-of-pearl) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਸਤੂ ਜਿਵੇਂ ਰੇਤ ਦਾ ਕਣ ਆਦਿ ਸ਼ੈੱਲ ਅਤੇ ਮੈਂਟਲ ਦੇ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ੈੱਲ ਦੇ ਸ਼ੈੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਤੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜਣਨ ਕਿਰਿਆ-ਅਲੂਣੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਕੁਲਾਂ ਵਿਚ ਜਣਨ ਕਿਰਿਆ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਫੀਰਿਡੀ (Sphaeriidae)

ਕੁਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਦੋ-ਲਿੰਗੀ (hermaphrodite) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਡਿਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ੇਚਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਰੂਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਗਲਫੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਫਾਂਕਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਸੂਪੀਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵੇਲੇ ਇਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੀਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਣਨ ਕਿਰਿਆ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹੀ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਯੂਨੀਓਨਿਡੀ (Unionidae) ਕੁਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਿੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਈ ਦੋ-ਲਿੰਗੀ ਵੀ ਹਨ। ਬਸੰਤ ਦੇ ਅਖੀਰ ਜਾਂ ਗਰਮੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਜੀਵ ਇਕ ਵੇਲੇ ਤਕਰੀਬਨ 30,000 ਅੰਡੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਥੋਂ ਇਹ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਦੋ-ਵਾਲਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡਿਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਲੋਕਿਡੀਆ (Glochidia) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗਲੋਕਿਡੀਆ ਮੱਛੀਆਂ ਦੇ ਗਲਫੜਿਆਂ, ਖੰਭੜਿਆਂ ਜਾਂ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਪਰਜੀਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਹ 10-30 ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਰਹਿਣ ਪਿਛੋਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡਿਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੱਛੀਆਂ ਜਦੋਂ ਅੰਡੇ ਦੇਣ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਪੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਾਭ-ਸਿੱਪੀਆਂ ਭੋਜਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਲਈ ਚੋਗੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੈੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਟਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਿੱਪੀਆਂ ਤੋਂ ਹਰ ਸਾਲ ਤਕਰੀਬਨ 3,000,000 ਪੌਂਡ ਦੇ ਬਟਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਸਾਲ ਸਿੱਪੀਆਂ ਤੋਂ ਕਈ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਮੋਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਉਦਯੋਗ ਹੁਣ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮੈਕ.ਐਨ.ਸ.ਟ. 8:669.; ਐਨ.ਬਿ.15

ਸਿਪੀਉ ਐਫਰੀਕੈਨਸ ਪਬਲੀਅਸ ਕਾਰਨੇਲੀਅਸ (Scipio Africanus Publius Cornalins) : ਇਹ ਪੀ. ਕਾਰਨੇਲੀਅਸ ਸਿਪੀਉ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਜਨਮ 237 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ ਟਿਸੀਨਸ (Ticinus) ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿਸਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਨੇ ਟੇਬੀਆ ਅਤੇ ਕੈਨੀ ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਵੀ ਲੜੀਆਂ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਐਬਰੋ (Ebro) ਦੇ ਦੱਖਣ ਤਕ ਪੂਰੇ ਸਪੇਨ ਉੱਤੇ ਕਾਰਥੇਜ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਕਾਰਥੇਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਡੇ ਜਰਨੈਲ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਿਪੀਉ ਨੇ ਐਬਰੋ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤਰ-ਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਨਿਊਕਾਰਥੇਜ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। 209 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਹਾਸਡੂਬਲ ਨਾਮੀ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਬੀਕੂਲਾ (Baecula) ਤੋਂ ਭਜਾ ਚਿੱਤਾ ਪਰ ਉਸਦੇ ਇਟਲੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਿਆ। 206 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਕਾਰਡੂਬਾ ਨੇੜੇ ਇਲੀਪਾ (Ilipa) ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਇਸਨੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਿਊਨਿਕ (Punic) ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੇਨ ਖਾਲੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। 206 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਿਪੀਉ ਨੇ ਗਡੇਜ (Gades) ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਸਪੇਨ ਫਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਉਥੇ ਛਡਕੇ ਰੋਮ ਆਗਿਆ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਇਹ ਕੋਨਸਲ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਸਲੀ ਦਾ ਸੂਬਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਨੇ 19 ਅਕਤੂਬਰ 202 ਈ. ਪੂ. ਨੂੰ ਜਮਾ (Zama) ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਨੀਬਾਲ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ।

ਰੋਮਨ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਐਫਰੀਕੈਨਸ ਦਾ ਖਿਤਾਬ

ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 193 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਫਰੀਕਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। 190 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਰੋਮਨਾਂ ਨੇ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਐਂਟੀਉਕਸ ਤੀਜੇ ਵਿਰੁਧ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਰ ਲੂਸੀਅਸ, ਜੋ ਜੰਗ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਵੀ ਸੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਮੈਗਨੀਸੀਆ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਰੋਮ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਾਈਆਂ ਤੇ ਕਈ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ 187 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਮੁਕਦਮੇ ਚਲਾਏ ਗਏ।

ਇਸ ਮਹਾਨ ਰੋਮਨ ਜਰਨੈਲ ਦੀ ਮੌਤ 183 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੂ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20

ਸਿਫਰ (ਜ਼ੀਰੋ) : ਗਣਿਤ ਵਿਚ ਸਿਫਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : ਇਕ ਸੰਖਿਆ (number) ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਿਸੇ ਚੱਲ (variable) ਦੇ ਮੁੱਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ। ਬਾਬਲੀ ਹਿਸਾਬਦਾਨਾਂ ਨੇ 60 ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਸੰਖਿਆ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਪੁਜੀਸ਼ਨਲ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਹਿਸਾਬਦਾਨਾਂ ਨੇ 10 ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ। ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਬਲ ਦੇ ਹਿਸਾਬਦਾਨਾਂ ਨੇ (500 ਈ. ਪੂ.) ਸਿਫਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਜਾਦ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਹਿਸਾਬਦਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੰਬਰ-ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਸਿਫਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਸਿਸਟਮ ਅਰਬੀ ਹਿਸਾਬਦਾਨਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ 'ਅਰਬੀ ਅੰਕ ਸਿਸਟਮ' ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ।

ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਚੀਨੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਧਾਰਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਿਫਰ ਇਕ ਸੰਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹ '0' ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਹਮਗੁਪਤ, ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ 598 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਸੰਖਿਆ '0' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

$a \pm 0 = a$ ਅਤੇ ਜੇਕਰ a ਕੋਈ ਪੂਰਨ-ਅੰਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ $a \cdot 0 = 0$

ਜੇਕਰ ਸਿਫਰ ਕਿਸੇ ਅੰਕ ਦਾ ਡੀਨਾਮੀਨੇਟਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਕੁਝ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਜਾਂ ਘਟਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ ਅਰਥਾਤ $\frac{a}{0} \pm b = \frac{a}{0}$

ਇਸੇ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿਸਾਬ ਵਿਚ ਸਿਫਰ ਨਾਲ ਤਕਸੀਮ ਦੇਣੀ ਮਨ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਸਿਫਰ ਨੂੰ ਅੰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਪੂਰਬੀ ਹਿਸਾਬਦਾਨਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਜ਼ੀਰੋ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕੋਈ 1228 ਈ. ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਰਿਣਾਤਮਕ ਅੰਕ ਸਿਫਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਰਿਣਾਤਮਕ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਚੀਨੀ ਹਿਸਾਬਦਾਨ ਲਿਯੂ ਹਿਊਈ (Liu Hui) ਨੂੰ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਸਿਫਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਪਹਿਚਾਨਣ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲਗਿਆ।

ਆਧੁਨਿਕ ਹਿਸਾਬ ਵਿਚ ਸਿਫਰ ਨੂੰ ਅਨੰਤ ਪੂਰਨ-ਅੰਕੀ ਆਬੇਲੀ ਜੁੜਨਸ਼ੀਲ ਗਰੁਪ (infinite Abelian additive group) ਦਾ ਤਤਸਮਕ (identity) ਅੰਸ਼ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ

ਕਿਸੇ ਪੂਰਨ-ਅੰਕੀ ਡੋਮੇਨ (integral domain) ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੁਣਨਫਲ ਸਿਫਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਫੈਕਟਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਕ ਫੈਕਟਰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਿਫਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਦੂਜੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ੀਰੋ ਕਿਸੇ ਚੱਲ ਦਾ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਭਰਨ ਨਾਲ ਫੰਕਸ਼ਨ ਜ਼ੀਰੋ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ n ਦਰਜੇ ਦੇ ਬਹੁਪਦ (polynomial) ਦੇ n ਜ਼ੀਰੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

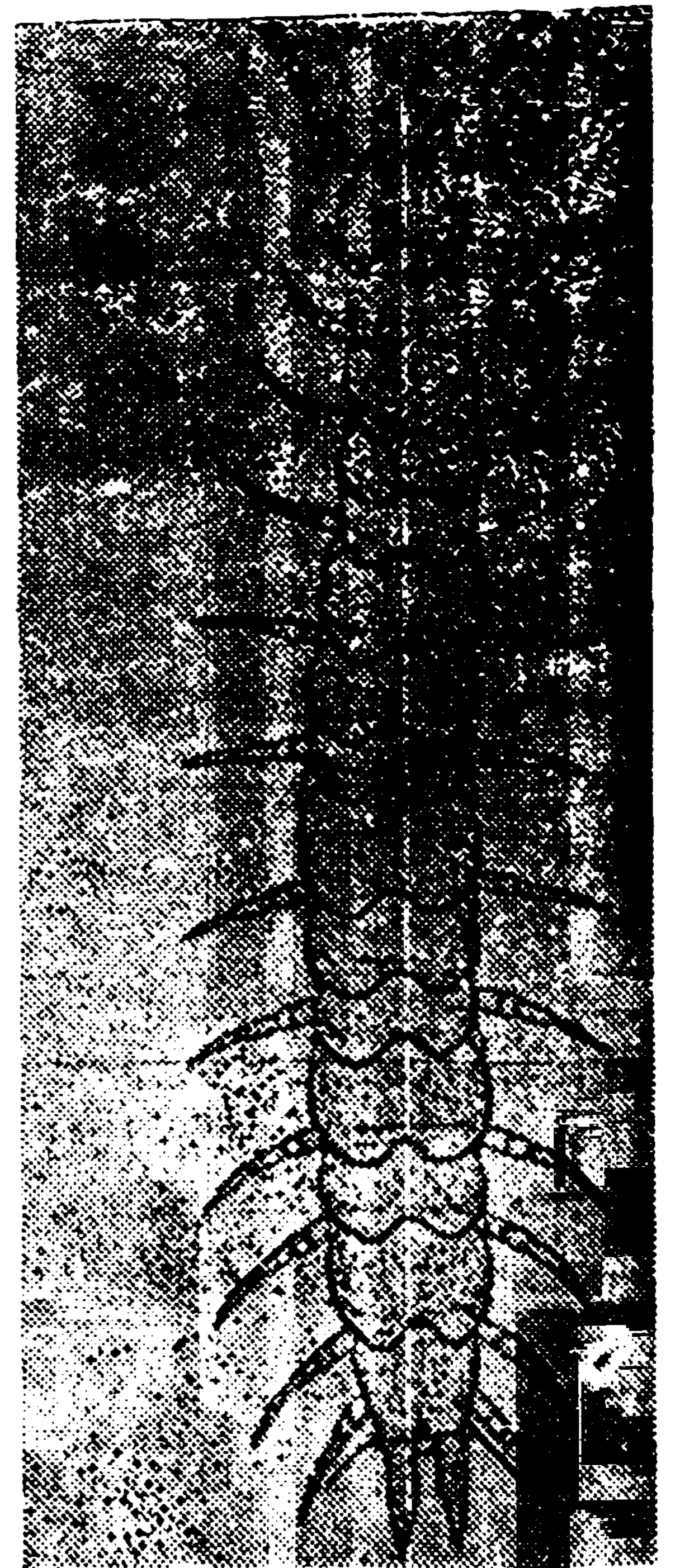
ਹ. ਪੂ.—ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 14:611

ਸਿੱਟਾ : ਵੇਖੋ ਯੁਅਲੀ ਸੀਨਾ

ਸਿਫਾਈ ਹਕੀਮ : ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਹਕੀਮ ਸ਼ਰਫ-ਉੱਦੀਨ ਹਸਨ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਾਹ ਅੱਬਾਸ ਮਹਾਨ ਦਾ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਹਕੀਮ ਸੀ। ਰਿਜ਼ਾ ਕੁਲੀ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਹਕੀਮੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਹਕੀਮੀ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਗਜ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਨਮਕਦਾਨਿ-ਹਕੀਕਤ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮਸਨਵੀ ਸਨਾਈ 'ਹਦੀਕਤ ਉਲਹਕੀਕਤ' ਦੀ ਰੀਸ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ 1627 ਵਿਚ ਹੋਈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵਿਅੰਗ 'ਸਿਜਦਾ ਬੰਦ' ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਹ. ਪੂ.—ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ. 4—ਈ. ਜੀ. ਬ੍ਰਾਉਨ

ਸਿੰਫਾਈਲਾ (Symphyla) : ਸਿੰਫਾਈਲਾ ਆਰਥੋਪੋਡਾ ਫਾਈਲਮ ਦੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲੇ, ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ, ਟ੍ਰੈਕੀਆ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਸੈਂ. ਮੀ. ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਚਮੜੀ ਪਤਲੀ, ਨਰਮ ਅਤੇ ਰੰਗਹੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੱਕੜਾਂ, ਪੱਤਿਆਂ, ਪੱਥਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਛੁਪੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਰੇ ਹੋਏ ਕੀੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਹਾਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਭੋਜਨ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ, ਟਿਸੂ ਅਤੇ ਗਲੀ ਸੜੀ ਬਨਸਪਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ ਸਕੂਟੀਜ਼ੈਰੇਲਾ ਇਮੈਕੂਲੇਟਾ (*Scutigera immaculata*) ਸਲਾਦ, ਚੁਕੰਦਰ, ਐਸਪੈਰਾਗਸ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਤੀ ਨੂੰ 'ਗਾਰਡਨ ਸੈਂਟੀਪੀਡ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਅਸਲੀ ਸੈਂਟੀਪੀਡਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।

ਸਕੂਟੀਜ਼ੈਰੇਲਾ ਇਮੈਕੂਲੇਟਾ, ਪ੍ਰੰਝ ਸਿੰਫੋਲਿਡ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਿਰ ਬੜਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ 14 ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 15 ਜਾਂ ਕਦੇ ਕਦੇ 22 ਟਰਜਾਈਟ (tergites) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੱਤਾਂ ਦੇ 12 ਜੋੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲੇ 12 ਖੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਲੱਤ ਪੰਜ ਜੋੜਾਂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਕੀੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਕ

Y ਵਰਗਾ ਡਾਰਸਲ ਸਿਉਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਕ ਜੋੜਾ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਕਈ ਜੋੜਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਟੋਹਣੀਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੂਹ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਜੋੜਾ ਮੈਂਡੀਬਲ ਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਜੋੜਾ ਮੈਕਸਿਲੂਨੀ (ਪੈਰਾਨੈਬਾ) ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਜੋੜੇ ਮੈਕਸਿਲੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜਾ ਜੋੜਾ ਜੁੜ ਕੇ ਕੀੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸੈਂਟੀਪੀਡਾਂ ਵਾਂਗ ਲੇਬੀਅਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਜੋੜਾ ਸਾਹ-ਸਪਾਟਿਕੋਲਜ਼ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਟੋਹਣੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਦੋਨੋਂ ਜਣਨ ਅੰਗ ਇਕੋ ਛੇਕੇ ਰਾਹੀਂ ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਜੋੜੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੁਲ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਲੱਛਣ ਕਰਕੇ ਸਿੰਫਾਈਲਾ ਨੂੰ ਮਿਲੀਪੀਡ ਅਤੇ ਪੌਰੋਪੋਡਜ਼ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਡੇ ਗਰੁੱਪ ਪ੍ਰੋਗੋਨੀਏਟਾ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਦੀਨ ਸਿੰਫੇਲਿਡ ਅੰਡੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਡੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸਮੇਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਿਰਫ ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜੋੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਲੱਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੰਫੇਲਿਡ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਲ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿੰਫਾਈਲਾ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ 100 ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕੁਲਾਂ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਨੂੰ ਸੈਂਟੀਪੀਡਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਇਕੋ ਕੁਲ ਸਕੂਟੀਜੈਰੋਲੀਡੀ (Scutigereellidae) ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ।

‘ਸਿੰਫਾਈਲਾ’ ਦੇ ਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਲੱਛਣ ਟੈਕੀਆ ਵਾਲੇ ਆਰਥੋਪੋਡਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਗਰੁੱਪਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕੀੜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 21:704.

ਸਿਬ ਸਾਗਰ : ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਆਸਾਮ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰਬ ਵਲੋਂ ਲਖੀਮਪੁਰ, ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਸੁਬਾਂਸਿਰੀ (Subansiri), ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਨੌਗਾਂਗ ((Nowgong) ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਨਾਗਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 8,989 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 18,37,389 (1971) ਹੈ।

ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਜੋ, ਨਾਗਾ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਦਰਿਆ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਤੱਕ ਹੈ, ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਪੱਧਰਾ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਮੈਦਾਨ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮੀਕੀਰ (Mikir) ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ 1,373 ਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਵਗਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ ਦਾਰੰਗ (Darrang) ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਸਿੱਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਠੰਢਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿਹਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਜਨਵਰੀ ਦਾ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ 15.5° ਸੈਂ. ਅਤੇ ਜੁਲਾਈ ਦਾ 28.8° ਸੈਂ. ਹੈ। ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 203. ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੈ ਪਰ ਲਖੀਮਪੁਰ ਦੀ ਹੱਦ ਦੇ ਨੇੜੇ 241 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਤਲਾ ਹਨ ਜੋ ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਹੋਮ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਬਣਵਾਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਭਾਗ ਰੇਹੀ ਅਤੇ ਚੀਕੀ ਮਿੱਟਨੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਚਾਵਲ ਦੀ ਉਪਜ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉੱਚੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਚਾਹ ਦੀ ਖੇਤੀ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ-ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਬ ਸਾਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਦੀਖੋ (Dikho) ਦਰਿਆ ਦੇ ਸਜੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਤਲਾ (ਸਾਗਰ) ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪੱਠੇ ਦੋ ਮੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਸੰਨ 1722 ਵਿਚ ਅਹੋਮ (Ahom) ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਬ ਸਾਗਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1699 ਤੋਂ 1786 ਤਕ ਸਿਬ ਸਾਗਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਰੰਗਪੁਰ ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਹੋਮਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ।

ਆਬਾਦੀ—27,393 (1971)

26°59' ਉ. ਵਿਥ.; 94°38' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:354.

ਸਿਬਰ, ਕੋਲੀ (Cibber, Colley-1671-1757 ਈ.) :

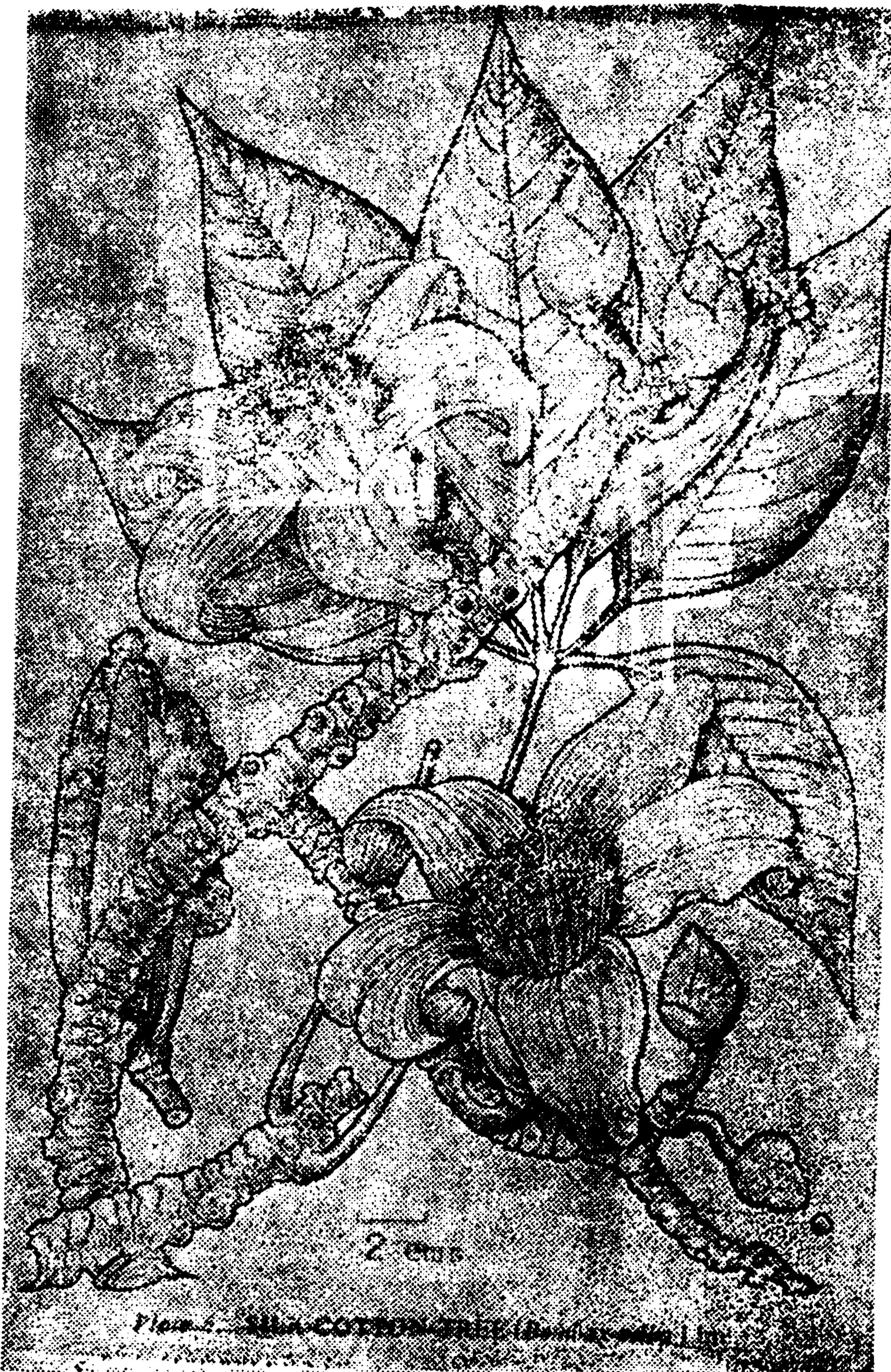
ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਐਕਟਰ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 6 ਨਵੰਬਰ 1671 ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਗ੍ਰੈਨਠੈਮ (Grantham) ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਥੇ ਇਕ ਸੁਚੱਜੇ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1690 ਵਿਚ ਇਹ ਟਾਮਸ ਬੈਟਰਟਨ ਦੀ ਨਾਟਕ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਐਕਟਰ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1696 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਸੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ 'Love's Last Shift' ਡਰੂਰੀ ਲੇਨ ਥੇਟਰ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਸੰਨ 1730 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਰਾਜ ਕਵੀ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਲਗਭਗ 30 ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਖੇਡੇ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਰਚਨਾ 'The Apology for the Life of Colley Cibber, Comedian' ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 11 ਦਸੰਬਰ 1757 ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:758

ਸਿੰਬਲ (ਰੁੱਖ) : ਇਸ ਦਾ ਬਨਸਪਤੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਬੌਂਬੈਕਸ ਸੀਬਾ (*Bombax ceiba*) ਹੈ। ਇਹ ਬੌਂਬੈਕੇਸੀ (*Bombacaceae*) ਕੁਲ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚਾ ਸਿੱਧਾ ਰੁੱਖ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਇਸ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੰਬਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰੁੱਖ ਸਿਲਕ-ਕਾਟਨ ਟੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਨਾਮ ਬੌਂਬੈਕਸ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਪਾਹ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਨਾਂ ਸਾਲਮੇਲੀਆ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰਸ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਾਲਮੇਲੀ ਜਾਂ ਸਾਲਮੇਲੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਰੁੱਖ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, “ਸਾਲਮੇਲੀ ਕੋ ਬਿਰਫ ਹੁਤੋਂ ਇਕ” (ਗੁਪ੍ਰਸੂ)। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਤਾਮਾ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੰਬਲ ਬਿਛੁ ਹੇਠ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸਿੰਬਲ ਦਾ ਰੁੱਖ ਇਕ ਲੰਬਾ ਰੁੱਖ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਖਿਲਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੇ ਪੱਤੇ ਮੌਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਝੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਲਕੜੀ ਨਰਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਛਿੱਲ ਦਾ ਰੰਗ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਲਕਾ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਉੱਪਰ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਤਿਕੋਨੇ ਕੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਹਰਾ, ਆਕਾਰ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਛੋਹਣ ਵਿਚ ਸਖਤ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ

ਸਿੰਬਲ ਰੁੱਖ ਦੇ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਪੱਤੇ

ਪੱਤੇ 5-7 ਛੋਟੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੇ ਪੱਤੇ ਸਾਲ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਰੁੱਖ ਉੱਪਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਛਾਂਦਾਰ ਰੁੱਖ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੁੱਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪੱਤੇ ਡਿੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰੁੱਖ ਇਕ ਵੱਡਾ ਢਾਂਚਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਤੇ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਡਿੱਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫੁੱਲ ਫਰਵਰੀ ਤੋਂ ਲਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਲਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਕਦਾਈਂ ਇਹ ਪੀਲੇ ਜਾਂ ਚਿੱਟੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੀਲੇ ਫੁੱਲ ਵਿਚ ਕਰਮਾਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਲੋਕ ਇਸ ਦੇ ਫੁੱਲ ਜਾਂ ਛਿੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਖਰਾਬ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਫੁੱਲ ਖਿੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਰੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਸ ਰੁੱਖ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਰੁੱਖ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਪੰਛੀ ਨੈਕਟਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਨਾ ਜਾਂ ਰੋਜ਼ੀ ਪੈਸਟਰ ਪੰਛੀ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿੰਬਲ ਦਾ ਰੁੱਖ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਹਰ ਹਿੱਸਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲਕੜੀ ਨਰਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੀਆ-ਸਿਲਾਈ ਦੀਆਂ ਤੀਲੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੀ 1,00,000 ਟਨ ਲਕੜੀ ਤੀਲੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਹਲਕੀ ਲਕੜੀ ਭਾਰੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੈਕਿੰਗ ਦੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦੀ ਲਕੜੀ ਨੂੰ ਸਿਊਂਕ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਥਾਈ ਢਾਂਚਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ

ਵਿਚੋਂ ਕੱਚੀ ਗਈ ਕਪਾਹ ਕੱਤੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗਦੈਲੇ ਜਾਂ ਸਿਰਹਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਭਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਬਲ ਦੇ ਬਿਛ ਉੱਪਰ ਕੱਟ ਦੇਣ ਨਾਲ ਜੋ ਗੂਦ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਉਹ ਆਯੁਰਵੇਦਿਕ ਵਿਚ ਦਵਾਈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀ ਬਣਾ ਕੇ ਖਾਧੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਰੁੱਖ ਸੰਘਣੀ ਛਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਫੁੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਬਗੀਚਿਆਂ, ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੀਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਕਲਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਬੂਟਿਆਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਪਸ਼ੂ ਖਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਉੱਪਰ ਮੌਜੂਦ ਕੰਡੇ ਇਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਕਾ. ਟੀ: 38; ਮ. ਕੋ.: 198.

ਸਿੰਬਲ (ਘਾਹ) : ਇਸਨੂੰ ਸਿੰਬਲ ਉਲਤੀਬ, ਸਿੰਬਲ ਰੂਮੀ, ਸਿੰਬਲ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਬਾਲਛੜ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਘਾਹ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਆਮ ਫੁੱਲ ਤੋਂ ਵਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸਿੱਟਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੂਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲੀ ਭਾਗ ਮਾਰਦਾ ਕਾਲਾ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਗਰਮ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹੈ। ਕਈ ਹਕੀਮ ਇਸਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਗਰਮ ਖੁਸ਼ਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸੋਧਕ ਕਤੀਰਾ ਹੈ।

ਇਹ ਮਿਹਦੇ, ਜਿਗਰ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਮਾਗੀ ਸੁੱਦੇ ਅਤੇ ਜਿਗਰ ਦੀ ਸਰਦੀ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਯਰਕਾਨ, ਤਿਲੀ, ਪੇਟ ਅੰਦਰਲੇ ਵਰਮਾਂ, ਬਵਾਸੀਰ, ਜਲੋਧਰ (ਜੋ ਮਾਸ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਵੱਧਣ ਕਾਰਨ ਹੋਵੇ) ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਮੇ, ਖਾਂਸੀ, ਛਾਤੀ ਦੇ ਦਰਦ, ਅਤੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਵਿਚ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਹੈ। ਮਤਲੀ ਖਫਕਾਨ ਵਿਚ ਦਿਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਤੇ ਧਨੀਏ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅੱਖ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਅੱਖ ਦੀ ਸੁਰਖੀ ਦੂਰ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਸੀਨੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਬੂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਖਮਾਂ ਉੱਪਰ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਮੁਖਜਨੁਲ ਅਦਵੀਆ ਬਸਤਾਨੁਲ ਮੁਫਰਦਾਤ

—ਦਿਆ ਸਿੰਘ

ਸ਼ਿਬਲੀ (ਸ਼ੈਖ) : ਇਹ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੁੰਨੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾ ਅਬੂ ਬਕਰ ਦੁਲਫ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਚ 861 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ 40 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ ਜੂਨੈਦ ਦੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਖੈਰ ਨਸਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਇਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਜ਼ੁਹਦ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਮਨਸੂਰ ਅਲ-ਹਲਾਜ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਬਹੁਤ ਮਿੱਤਰਤਾ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਪੱਥਰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰਨਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੇ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਆਏ ਖਾਸ ਖਾਸ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ਿਬਲੀ ਨੇ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਕੇਵਲ ਉਸਦੇ ਬਚਨ ਜਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੈਖ

ਜੁਨੈਦ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਮਲਕੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਸੀ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ 945 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਬਗ਼-ਦਾਦ ਵਿਖੇ ਅਜ਼ਮੀਆ ਵਿਚ ਹੈ। ਲੋਕ ਹਾਲੀ ਵੀ ਮਕਬਰੇ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਸ਼ਾ. ਐਨ. ਇਸ. ਪੰਨਾ 541-42

ਸ਼ਿਬਲੀ ਨੁਅਮਾਨੀ, ਮੌਲਾਨਾ : ਇਹ ਸੰਨ 1857 ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਬੰਦੋਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਆਜ਼ਮਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸ਼ੇਖ ਹਬੀਬੁੱਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮੁਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰਾਮਪੁਰ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਅਰਸ਼ਾਦ ਹੁਸੈਨ ਤੋਂ ਫਿਕਾ ਅਤੇ ਗਾਜ਼ੀਪੁਰ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਫਾਰੂਕ ਚੜ੍ਹੀਆ ਕੋਟੀ ਤੋਂ ਮਕੂਲਿਆਂ ਅਤੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਰਹਿ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਮੌਲਵੀ ਅਹਿਮਦ ਅਲੀ ਤੋਂ ਹਦੀਸਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਓਰੀਐਂਟਲ ਇਲਮ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਮੰਨੇ ਪਰਮੰਨੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਵਿੱਦਿਆ ਲੈਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ 19 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹ ਹੱਜ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਜ਼ਮਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਵਕਾਲਤ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਕਾਲਤ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਦਿਲ ਉੱਥੇ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਿਬਲੀ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਲੈਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਦਿਲ ਵਕਾਲਤ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਸੀ ?

ਸੰਨ 1883 ਵਿਚ ਸ਼ਿਬਲੀ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਸਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਸ਼ਿਬਲੀ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਓਰੀਐਂਟਲਿਸਟ (Orientalist) ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਰਨਲਡ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਆਰਨਲਡ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸ਼ਿਬਲੀ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਸ਼ਿਬਲੀ ਨੇ ਆਰਨਲਡ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1892 ਵਿਚ ਸ਼ਿਬਲੀ ਆਰਨਲਡ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆਇ ਕੋਚਕ, ਸ਼ਾਮ, ਮਿਸਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸੈਰ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1898 ਵਿਚ ਸਰ ਸੱਯਦ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਸ਼ਿਬਲੀ ਨੇ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਛੱਡ ਕੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦਾ ਰੁਖ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੇ ਇਸਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦਾ ਨਾਜ਼ਮ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਸ਼ਿਬਲੀ ਨੂੰ ਲਖਨਊ ਦੇ ਨਦਵਾਤੁਲ-ਉਲਮਾ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਗਹਿਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਸੰਨ 1894 ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਿਬਲੀ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ ਪਰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਲਖਨਊ ਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਹ ਨਦਵਾਤੁਲ-ਉਲਮਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਆਨਰੇਰੀ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਭਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਸੰਨ 1913 ਵਿਚ ਇਹ ਆਜ਼ਮਗੜ੍ਹ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਥੇ ਇਸ ਨੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ 'ਦਾਰੁਲਮੁਸੱਨਫੀਨ'

ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਿਹੜੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਉਹ ਬੜੀ ਸ਼ਲਾਘਾ-ਯੋਗ ਹੈ। ਸੰਨ 1893 ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਿਬਲੀ ਨੂੰ "ਤਮਗਾ-ਮਜੀਦੀ" ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ "ਸ਼ਮਸੁਲ ਉਲਮਾ" ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਇਸ ਨੂੰ ਫੈਲੋ ਮੁਕਰਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੰਨ 1914 ਵਿਚ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੀ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਬੜਾ ਤੀਖਣ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸਨ। ਜੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਸ਼ਾਇਰ, ਫਿਲਾਸਫਰ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਨਸੀਹਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਸੁਧਾਰਕ, ਅਖਬਾਰ-ਨਵੀਸ, ਫਿਕਾ ਤੇ ਹਦੀਸਾਂ ਦਾ ਆਲਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਿਬਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਬਲੀ ਨੇ ਜੀਵਨੀ, ਇਤਿਹਾਸ, ਆਲੋਚਨਾ, ਆਚਰਨ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਅਰ-ਓ-ਸ਼ਾਇਰੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ, ਤੇ ਕਲਮ ਅਜ਼ਮਾਈ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੌਲਾਨਾ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਮੌਲਾਨਾ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੂਝ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ "ਸ਼ਿਅਰੁਲਅਜ਼ਮ" ਅਤੇ "ਮਵਾਜ਼ਨਾਅਨੀਸ-ਓ-ਦਬੀਰ" ਸਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਅਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਮੌਲਾਨਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਫ਼, ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਦਿਲਖਿਚਵੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਾਲੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਫਿਲਾਸਫਰਾਂ ਵਾਲੀ ਦਲੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਕਮਾਲ, ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਪੁਖਤਗੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਤਜਰਬਾ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਲੋੜ ਦੇ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਬਲੀ ਨੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਸਰ ਸੱਯਦ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਜੁੱਡੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿਬਲੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਇਲ ਸਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

(1) ਸੀਰਤੁਲ-ਨਬੀ (ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ), (2) ਅਲਫਾਰੂਕ, (3) ਅਲਮਾਮੂੰ, (4) ਸੀਰਤੁਲ-ਨੁਅਮਾਨ, (5) ਇਲਮੁਲਕਲਾਮ, (6) ਅਲ-ਗਜ਼ਾਲੀ, (7) ਸੁਆਨਿਹ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ, (8) ਸ਼ਿਅਰੁਲਅਜ਼ਮ (9) ਮਵਾਜ਼ਨਾ ਅਨੀਸ-ਓ-ਦਬੀਰ, (10) ਸਫਰਨਾਮਾ ਰੋਮ, ਵਾ ਮਿਸਰ ਵਾ ਸ਼ਾਮ, (11) ਮਕਾਤੀਬ-ਸ਼ਿਲਲੀ, (3 ਹਿੱਸੇ), (12) ਮਕਾਲਾਤਿ-ਸ਼ਿਬਲੀ (8 ਹਿੱਸੇ) ਉਰਦੂ ਨਜ਼ਮ ਮੇਂ, (13) ਮਸਨਵੀ ਸੁਬਹਿ-ਉਮੀਦ, (14) ਕੌਮੀ ਮੁਸੱਦਸ, (15) ਮਜ਼ਮੂਆਇ-ਕਲਾਮ ਉਰਦੂ ਅਤੇ (16) ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ 'ਦੀਵਾਨ ਸ਼ਿਬਲੀ' (ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸਤਾਇਗੁਲੋ, ਬੂਏ ਗੁਲ ਆਦਿ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ)।

—ਆਰ. ਡੀ. ਜ਼ਿਆ

ਸਿਬਾਰਿਸ (Sybaris) : ਇਹ ਯੂਨਾਨ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਦੀ ਨੌ-ਆਬਾਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਟਾਰੈਂਟਮ (Tarentum) ਖਾੜੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੱਖਣੀ ਇਟਲੀ ਦੇ ਲੁਕੇਨੀਆ (Lucania) ਇਲਾਕੇ

ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਰਾਥਿਸ (Crathis) ਅਤੇ ਸਿਬਾਰਿਸ ਕੋਸਿਲਾ (Sybaris Coscila) ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਥੁਰਲੀ (Thurli) ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਵਸਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਅਕਾਇਆ (Achaean) ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਲਗਭਗ 720 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਹੈਲਿਸ (Helice) ਤੇ ਈਸਸ (Isus) ਦੁਆਰਾ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਕਾਇਆ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਟ੍ਰੋਜ਼ੈਨ ਵਾਸੀ (Troezenian) ਵੀ ਆਬਾਦ ਸਨ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕ ਅਮੀਰ ਬਣ ਗਏ ਪਰ ਅਯਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀ ਸਿਬਰਾਈਟ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 510 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਸ਼ਹਿਰ, ਕਰੋਟੋਨ (Croton) ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਰਾਥਿਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਰੁੱਖ ਇਸ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਕੁਝ ਉਜੜ ਕੇ ਇਟਲੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਆਬਾਦ ਹੋਏ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੈ. 26:155; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 21:695

ਸਿਬਲਾ (ਸਿਬਿਲਾ) : ਇਹ ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਕੋਚਕ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਪਰ ਸਹੀ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਮਤ ਭੇਦ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਈਸਾ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਐਪਾਲੋ ਦੇਵਤਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰੇ ਸਨ, ਇਸ ਦੀ ਉਮਰ ਉਤਨੇ ਸਾਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਆਯੂ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਸੀ।

ਸਿਬਲਾ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਰੋਮ ਦੇ ਜੂਪੀਟਰ ਕੈਪੀਟੋਲੀਨਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਰੋਮ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਿਬਲਾ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਰੋਚਕ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਬਲਾ ਰੋਮ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮਰਾਟ ਟਾਰਕੁ-ਵਿਨੀਅਸ ਸੁਪਰਬਸ (Tarquinius Superbus) ਕੋਲ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਲਈ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ ਮੰਗੀ। ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖਰੀਦਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਬਲਾ ਨੇ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਛੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਉਹੀ ਕੀਮਤ ਮੰਗੀ। ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਫਿਰ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਸਿਬਲਾ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਾਲੀ ਹੀ ਕੀਮਤ ਮੰਗੀ। ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਤਿੰਨ ਬਚੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲੀ ਕੀਮਤ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਲੈ ਲਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20.; ਐਨ. ਆਫ ਰਿਲੀਜ਼ਨ

ਸਿਬੀ (Sibi) : ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ—ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਸੂਬੇ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੁਲ ਖੇਤਰਫਲ 26,741 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 123,049 (1961) ਹੈ।

ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਅਤੇ

ਜਲਵਾਯੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਜਿੰਨਾਂ ਕਿ ਸਿਬੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਹਿਸੀਲਾਂ—ਸਿਬੀ ਅਤੇ ਨਸੀਰਾਬਾਦ, ਬਿਲਕੁਲ ਪੱਧਰਾ ਮੈਦਾਨ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਹਾੜੀ ਭਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਸੁਲੇਮਾਨ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਪੌੜੀਆਂ ਵਰਗੀ ਢਲਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਜ਼ਰਘੂਨ (Zarghun) ਅਤੇ ਖਲੀਫਤ (Khalifat) ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਲਗਭਗ 3,570 ਮੀ. ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਾਰੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚ ਜੁਲਾਈ ਅਤੇ ਅਗਸਤ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੜ੍ਹ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਥੋਂ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਖੁਸ਼ਕ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ, ਉੱਚੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਝਾੜੀਆਂ, ਪਿਸਤਾ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਬਦਾਮਾਂ ਦੇ ਦਰਖਤ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਰਤ (Ziarat) ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ੀਰਾ ਅਤੇ ਕਈ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਘਾਹ ਉਗਦੀ ਹੈ।

ਪਹਾੜੀ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਹਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਠੰਢਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮੈਦਾਨ ਬਹੁਤ ਗਰਮ ਹਨ। ਨਸੀਰਾਬਾਦ ਵਿਚ ਜੁਲਾਈ ਦਾ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ 35° ਸੈਂ. ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਥੇ ਗਰਮ ਲੂ ਬਹੁਤ ਚਲਦੀ ਹੈ।

ਸਿਬੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ 304 ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੁੰਨੀ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਬਲੋਚੀ, ਪਸ਼ਤੋ, ਜਟਕੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧੀ ਬੋਲੀਆਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪਰ ਮਰੀ ਬਗਤੀ (Murri Bugti) ਲੋਕ ਭੇਡਾਂ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਪਾਲਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਵਧੀਆਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਘੋੜੇ, ਖੱਚਰਾਂ ਅਤੇ ਟੱਟੂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਹਰਿਗ (Shahrig) ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਪਤਨ ਵਿਖੇ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਦਸਤਕਾਰੀ ਵਿਚ, ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗਰਮ ਕੱਪੜਾ, ਖੁਰਦਰੇ ਗਲੀਚੇ, ਤਾੜ ਦੇ ਬਿਛ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਣਾਈਆਂ ਚਟਾਈਆਂ, ਰੱਸੀਆਂ, ਟੋਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਠਾਂ ਦੇ ਗੱਦੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਜਵਾਰ, ਕਣਕ, ਉੱਨ, ਤੇਲ ਦੇ ਬੀਜ ਅਤੇ ਜ਼ੀਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਛੋਲੇ, ਦਾਲਾਂ, ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਸੁੱਕੇ ਫਲ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਬੀ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਸ਼ਕਾਫ-ਬੋਲਾਨ (Mushkaf-Bolan) ਸ਼ਾਖ ਦਾ ਰੇਲਵੇ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਕੋਇਟੇ (Quetta) ਤੋਂ 142 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ 725 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰਨਾਈ (Harnai) ਤੇ ਬੋਲਾਨ (Bolan) ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸੰਨ 1814 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੌਜੂਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ 1878 ਈ. ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਇਹ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਮੈਮੋਰੀ-

ਅਲ ਹਾਲ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ ।

29°33' ਉ. ਵਿਥ.; 67°53' ਪੂ. ਲੰਬ.

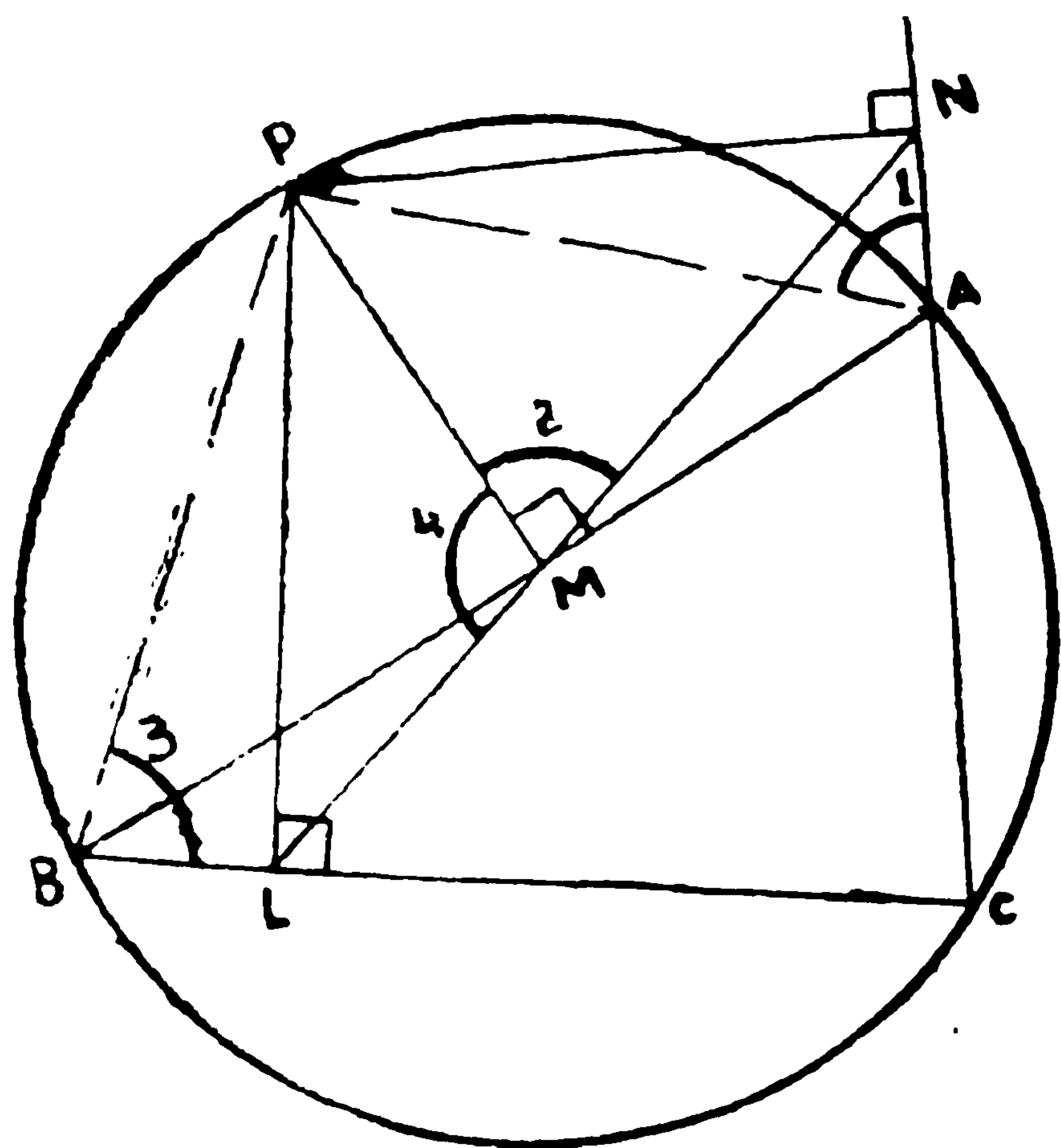
ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:344 .

ਸਿੱਥੋ ਬੁੱਢੀ : ਇਹ ਇਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਬੱਚਾ ਬੁੱਢੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਟੀ ਫੜ ਕੇ ਬੁੱਢਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੁਕ ਕੇ ਤੇ ਹਿੱਲ ਹਿੱਲ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਿੱਥੋ ਬੁੱਢੀ' 'ਸਿੱਥੋ ਬੁੱਢੀ' ਕਹਿ ਕਹਿ ਕੇ ਚਿੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੌਕਾ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵੀ ਲਗਾਂਦੇ ਹਨ । 'ਸਿੱਥੋ ਬੁੱਢੀ' ਮੌਕਾ ਪਾ ਕੇ ਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਹ ਫੜਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬੱਚਾ ਬੁੱਢੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਢੀ ਬਣਿਆ ਬੱਚਾ ਦੁਸਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਖੇਡ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਸਿਮਸਨ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਤੇ ਰੇਖਾ (Simson Theorem and Line) : ਗਲਾਸਗੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸਿਮਸਨ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਗਣਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੇ ਇਕ ਪੀਡਲ ਰੇਖਾ (pedal line) ਲੱਭੀ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਿਮਸਨ ਰੇਖਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ । ਇਸ ਕਾਢ ਨੇ ਗਣਿਤ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਲਝਣਾਂ ਹੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ।

ਸਿਮਸਨ ਸਿੱਧਾਂਤ—ਜੇਕਰ ਇਕ ਤਿਕੋਣ ਦੇ ਸਿਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨ ਵਾਲੇ ਚੱਕਰ ਤੇ ਕੋਈ ਬਿੰਦੂ ਲੈ ਕੇ ਤਿਕੋਣ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਉਤੇ ਲੰਬ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਇਕ ਸਿੱਧੀ ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਹੋਣਗੇ । ਇਸ ਸਿੱਧੀ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਬਿੰਦੂ ਦੀ 'ਸਿਮਸਨ ਜਾਂ ਪੀਡਲ ਰੇਖਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਸਬੂਤ—ABC ਇਕ ਤਿਕੋਣ ਹੈ । A, B ਤੇ C ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨ ਵਾਲੇ ਚੱਕਰ ਤੇ P ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਹੈ । PL, PM ਤੇ PN ਕ੍ਰਮਵਾਰ BC, AB ਤੇ ਵਧੀ ਹੋਈ CA ਉਪਰ ਲੰਬ ਹਨ । ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ L, M ਤੇ N ਇਕ ਸਿੱਧੀ ਰੇਖਾ ਉਪਰ ਹਨ ।

∴ $\angle PMA + \angle PNA = 2$ ਸਮਕੋਣ
 ∴ PMAN ਇਕ ਚੱਕਰੀ ਚਕੋਰ ਹੈ ।
 ∴ $\angle 1 = \angle 2$ (ਇਕ ਸੈਗਮੈਂਟ ਵਿਚ ਕੋਣ)...(1)
 ਹੁਣ ਕਿਉਂਕਿ PACB ਇਕ ਚੱਕਰੀ ਚਕੋਰ ਹੈ ।
 ∴ $\angle 1 = \angle 3$ (ਚੱਕਰੀ ਚਕੋਰ ਦਾ ਬਾਹਰਲਾ ਕੋਣ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਲੇ ਕੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।)...(2)
 (1) ਅਤੇ (2) ਤੋਂ $\angle 2 = \angle 3$
 ਹੁਣ ∴ $\angle PMB = \angle PLB =$ ਸਮਕੋਣ
 ∴ PMLB ਇਕ ਚੱਕਰੀ ਚਕੋਰ ਹੈ
 ∴ $\angle 3 + \angle 4 = 2$ ਸਮਕੋਣ
 ∴ $\angle 2 + \angle 4 = 2$ ਸਮਕੋਣ
 ∴ LMN ਇਕ ਸਿੱਧੀ ਰੇਖਾ ਹੈ ।
 ਇਸ ਲਈ ਰੇਖਾ LMN ਬਿੰਦੂ P ਦੀ ਪੀਡਲ ਜਾਂ 'ਸਿਮਸਨ ਰੇਖਾ' ਹੈ ।

ਸਿਮਸਨ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਉਲਟ (Converse)—ਜੇਕਰ ਇਕ ਬਿੰਦੂ

ਤੋਂ ਤਿਕੋਣ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਵਾਂ ਤੇ ਖਿੱਚੇ ਗਏ ਲੰਬਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਇਕ ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿੰਦੂ ਤਿਕੋਣ ਦੇ ਕੋਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾਇਰੇ ਉਪਰ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਸਿਮਜ਼, ਵਿਲੀਅਮ ਗਿਲਮੋਰ (Seimms, William Gilmore) : ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 17 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1806 ਨੂੰ ਚਾਰਲੈਸਟਨ (Charleston) ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਮਸਾਂ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ । ਇਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਇਸ ਦੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਚਾਰਲੈਸਟਨ ਦੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਲਾਤੀਨੀ, ਜਰਮਨ ਅਤੇ ਸਪੇਨੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਲਗ ਪਿਆ । ਕਾਲਜ ਛੱਡਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੇ ਦਵਾਈ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ 'The Charleston City Gazette' ਨਾਮੀ ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 21 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਇਸ ਨੇ 82 ਨਾਵਲ ਲਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਨ । ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ 'The Yemassee' (1835), 'The Partisan' (1835), 'Mellichampe' (1836), 'Kinsmen' (1841), 'Katherine Wallton' (1851), 'Woodcraft' (1854), 'The Life of Francis Marion' (1844), 'The Life of Chevalier Banyad' (1847) ਹਨ ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 11 ਜੂਨ, 1870 ਨੂੰ ਹੋਈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:694

ਸਿਮਨਜ਼, ਜੌਨ ਐਡਿੰਗਟਨ (Symonds, John Addington-1840-1893) : ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਿਬੰਧਕਾਰ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੇ ਕਵੀ ਦਾ ਜਨਮ 5 ਅਕਤੂਬਰ, 1840 ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਸਟਲ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ । ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਟੀ. ਬੀ. ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤਯਾਬੀ ਲਈ ਇਹ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਜਾ ਵੱਸਿਆ । ਇਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਰਚੀਆਂ । ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸੱਤ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ 'The Renaissance in Italy' (1875-86) ਕਰਕੇ ਹੈ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਗਰੀ ਨੂੰ ਅਨੌਖੇ ਤੇ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, ਯੂਨਾਨੀ ਕਵਿਤਾ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੇ ਵੀ ਕਲਮ ਅਜਮਾਈ । ਸ਼ੈਲੀ, ਬੈੱਨ ਜਾਨਸਨ, ਸਰ ਫਿਲਿਪ ਸਿਡਨੀ, ਮਾਈਕਲ ਐਂਜਲੋ ਤੇ ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ । ਸਮਲਿੰਗੀ ਕਾਮੁਕਤਾ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖੀਆਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਏ ਪਰਾਬਲਮ ਇਨ ਗ੍ਰੀਕ ਐਥਿਕਸ' (1883) ਅਤੇ 'ਏ ਪਰਾਬਲਮ ਇਨ ਮਾਡਰਨ ਐਥਿਕਸ' (1881) ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 19 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1893 ਨੂੰ ਰੋਮ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 21; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9

ਸਿਮਰਤੀ : ਸਿਮਰਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ ਜੋ ਸਰੁਤੀ ਜਾਂ ਸਾਖਿਅਤ ਦੈਵੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਯਾਦ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਗਾਂ, ਸੂਤ੍ਰਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ, ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ, ਰਾਮਾਇਣ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਧਾਰਣ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । 'ਖਰਮਸ਼ਾਸ਼ਕ ਰੁ

ਕੈਂ ਸਮੂਹਿ:’ ਅਰਥਾਤ ਸਿਮਰਤੀ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੀ ਹੈ। ਮਨੂ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ‘ਸੂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਵੇਦ ਦਾ, ਸਿਮਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਹਨ ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮਨੂ, ਯਾਗਿਅਵਲਕ, ਨਾਰਦ, ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ, ਪਰਾਸ਼ਰ ਆਦਿ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਵੇਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਧਰਮ-ਸੂਤ੍ਰ ਰਚੇ ਗਏ ਸਨ। ਧਰਮ ਸੂਤ੍ਰ ਈ. ਪੂ. ਅੱਠਵੀਂ ਅਤੇ ਈ. ਪੂ. ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਚੇ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ-ਸੂਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਕਿਰਤ ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਣੂ ਸਿਮਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈ. ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਏਗੀ।

ਧਰਮਸੂਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰਚੇ ਗਏ ਜੋ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਨੁਸ਼ਟੁਪ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮਸੂਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨੂ-ਸਿਮਰਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਮਰਤੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ‘ਮਾਨਵ ਧਰਮਸੂਤ੍ਰ’ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ 200 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮਨੂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਪੁਸਤਕ ਭ੍ਰਿਗੂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭ੍ਰਿਗੂ ਨੇ ਆਪ ਇਹ ਸਿਮਰਤੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਈ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੇ ਸੁਣਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਮਰਤੀ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼-ਚੌਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਣ ਧਰਮ, ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ, ਗੁਣ ਧਰਮ, ਨਿਮਿੱਤ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਧਰਮ ਅਰਥਾਤ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ, ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ, ਗਵਾਹਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸਿਮਰਤੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ—
1. ਮੋਧਾਤਿਥੀ ਦੀ (ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.); 2. ਗੋਵਿੰਦਰਾਜ ਦੀ (ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.) ਅਤੇ 3. ਕੁੱਲੂਕ ਦੀ (ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.)। ਜਾਵਾ ਅਤੇ ਬਾਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੂ ਸਿਮਰਤੀ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਯਾਗਿਆਵਲਕ ਸਿਮਰਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤੀਜੀ ਜਾਂ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 1009 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ, ਯੱਗ, ਸਰਾਪ, ਰਾਜਧਰਮ, ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਦਾਯ-ਭਾਗ, ਆਪਦ-ਧਰਮ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਆਖਿਆ ‘ਮਿਤਾਕਸ਼ਰਾ’ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਲਿਖੀ।

ਨਾਰਦ-ਸਿਮਰਤੀ ਦੇ 12000 ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੂ ਸਿਮਰਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ 500 ਈ. ਦੇ ਲਾਗੇ ਰਚੀ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ-ਸਿਮਰਤੀ ਦਾ ਮਨੂ-ਸਿਮਰਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਵਾਰਤਿਕ ਕਹਿਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇਹ ਨਾਰਦ-ਸਿਮਰਤੀ ਤੋਂ ਇਕ-ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਬਾਅਦ, ਛੇਵੀਂ ਜਾਂ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਦੀ ਕਿਰਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਪਰਾਸ਼ਰ ਸਿਮਰਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮਾਧਵ ਨੇ ਚੌਦ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਮਰਤੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਉਸ ਪਰਾਸ਼ਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਯਾਗਿਆਵਲਕ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

1001 ਈ. ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਧਰਮ-ਨਿਬੰਧ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਹ ਹਨ:

1. ਹਲਾਯੁਧ ਦਾ ‘ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਸਰਵਸਵ’ (ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.),
2. ਲਕਸ਼ਮੀਧਰ ਦਾ ‘ਸਿਮਰਤੀ-ਕਲਪਤਰੂ’ (ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.);
3. ਹੇਮਾਦ੍ਰੀ ਦੀ ਕਿਰਤ, ‘ਚਤੁਰਵਰਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀ’ (1300 ਈ. ਦੇ ਲਾਗੇ);
4. ਚੰਡੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ‘ਸਿਮਰਤੀ-ਰਤਨਾਕਰ’ (ਚੌਦ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.);
5. ਜੀਮੂਤਵਾਹਨ ਦਾ ਧਰਮ-ਰਤਨ (ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.);
6. ਰਘੂ-ਨੰਦਨ ਦੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ (ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.)।

ਹ. ਪੁ.—ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਨੋ. ਇਤਿਹਾਸ (ਗੁਜਰਾਤੀ ਉਲਥਾ) ਮੈਕਡੋਨਲ; ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ—ਪੀ. ਵੀ. ਕਾਨੇ; *Geschichte der indischen Literature*—Dr. M. Winternitz.; ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.

ਸਿਮਰਬਿਨ ਜ਼ਿਲ ਜੋਸ਼ਨ : ਇਹ ਉਬੈਦੁੱਲਾ-ਇਬਨ-ਜ਼ਿਆਦ, ਜੋ ਬਨੀ ਉੱਮਈਆ ਵੱਲੋਂ 55 ਹਿਜਰੀ (676 ਈ.) ਵਿਚ ਇਰਾਕ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆ, ਦਾ ਇਕ ਦਰਬਾਰੀ ਸੀ। ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਜਦੋਂ ਕਰਬਲਾ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਇਬਨ ਜ਼ਿਆਦ ਵੱਲੋਂ ਉਮਰ ਬਿਨ ਸਅਦ ਬਿਨ ਵੱਕਾਸ ਲਸ਼ਕਰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦ ਨਾਲ, ਉਮਰ ਬਿਨ ਸਅਦ ਰਾਹੀਂ, ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਸਿਮਰ ਨੇ ਭਾਨੀ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਗੱਲ ਬਾਤ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ।

ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸਿਮਰ ਵੀ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਫੌਜ ਦੀ ਖੱਬੀ ਬਾਹੀ ਦਾ ਇਨਚਾਰਜ ਸੀ। ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘੋੜੇ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੰਬੂ ਵੱਲ ਵੱਧਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸਿਮਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ। ਸਿਮਰ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਸਾਥੀ ਸਨਾਠ ਬਿਨ ਅਨਿਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਨੇੜੇ ਦੇ 33 ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦੇ 34 ਜ਼ਖਮ ਸਨ।

ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ 72 ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੜੇ ਦੇ 88 ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕੱਟ ਕੇ ਸਿਮਰ, ਉਬੈਦੁੱਲਾ-ਬਿਨ-ਜ਼ਿਆਦ ਪਾਸ ਲੈ ਗਿਆ।

—ਐਮ. ਐਚ. ਮਕਬੂਲ ਹੁਸੈਨ

ਸਿਮਲ, ਜੌਰਜ (Simmel, Georg—1858-1918) : ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਰਮਨ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਫਿਲਾਸਫਰ ਦਾ ਜਨਮ ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਚ, 1858 ਈ. ਨੂੰ ਬਰਲਿਨ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਬਰਲਿਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (1885 ਤੋਂ 1914 ਈ.) ਅਤੇ ਸਟਰਾਸਬਰਗ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (1914 ਤੋਂ 1918 ਈ.) ਵਿਚ ਫਿਲਾਸਫੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘The Philosophy of Money’—(1900 ਈ.) ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਦਾ ਕੀ ਰੋਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਬੰਧਾਂ ਉੱਪਰ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਐਲਬੀਅਨ (ਵੁੱਡਬਰੀ) ਸਮਾਲ (1854-1926) ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਫੈਲੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਸਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਪਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ‘The Social Theory of Georg Simmel’ (1925 ਈ.),

ਕ੍ਰਿਤ ਨਿਕਲਸ ਜੇ. ਸਪਾਈਕਮੈਨ, 'The Sociology of Georg Simmel' (1950 ਈ.) ਕ੍ਰਿਤ ਕਰਟ ਐਚ. ਵੁਲਫ ਅਤੇ 'Experience and Culture: The Philosophy of Georg Simmel'—(1962 ਈ.) ਕ੍ਰਿਤ ਰੂਡੋਲਫ ਐਚ. ਵੀਨ ਗਾਰਟਨਰ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜਾਰਜ ਸਿਮਲ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਆਗਿਆ-ਪਾਲਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੱਢਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 26 ਸਤੰਬਰ, 1918 ਈ. ਨੂੰ ਸਟਰਾਸਬਰਗ (ਫਰਾਂਸ) ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9

ਸ਼ਿਮਲਾ : ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ—ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਬਾਲਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਰਮੌਰ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਗਿਰੀ ਹਨ। ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਕਾਲਕਾ ਤੀਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 5,000 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਹਿਮਾਲਾ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਨੀਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਪਰਬਤ ਲੜੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਇਕ ਦਮ ਉੱਚੀਆਂ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਖੂ (2,454 ਮੀ.), ਚੈਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਿਉਹ (2,253 ਮੀ.), ਮਾਂਕੀ ਪੁਆਂਇੰਟ (2,230 ਮੀ.) ਕਸੌਲੀ ਅਤੇ ਡਗਸ਼ਈ (1,855 ਮੀ.) ਹਨ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਖੁਰਦਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਪਰਬਤੀ ਵਧਾਉ, ਤੰਗ ਅਤੇ ਤਿੱਖੀ ਢਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਝਾਲਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਫਸੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਸਤਲੁਜ, ਜਮਨਾ ਅਤੇ ਘੱਗਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਰੀ ਜਾਂ ਗਿਰੀ ਗੰਗਾ-ਚੂਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੂਪਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਮਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪਾਣੀ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਲਿਯਾ ਨਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਵਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਘੱਗਰ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਬਰਫ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ ਅਤੇ ਫਰਵਰੀ ਵਿਚ ਸਰਦੀ ਸਿੱਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਰਚ ਮਹੀਨੇ ਤੀਕ ਅਜਿਹਾ ਮੌਸਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਚ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਮੌਸਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਗਰਮੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੁਲਾਈ, ਅਗਸਤ ਅਤੇ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 149 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੈ।

ਇਥੇ ਸੂਰ, ਹਿਰਨ, ਖਰਗੋਸ਼, ਬਾਘ, ਰਿੱਛ, ਸੰਭਰ ਆਦਿ ਜਾਨਵਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦਿਉਦਾਰ, ਸਾਲ, ਸਰੂ, ਸਫੈਦਾ, ਪਿੱਪਲ ਆਦਿ ਦਰਖਤ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨੀਵੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਤੇ ਪੌੜੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮਕੱਈ, ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਬਾਜਰਾ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਣਕ, ਦਾਲਾਂ, ਸਣ, ਹਲਦੀ ਅਤੇ ਅਦਰਕ ਆਦਿ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਟਗੜ੍ਹ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਚਾਹ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੱਸਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਗੋਰਖਾ ਯੁੱਧ (1819) ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ—ਬਿਲਾਸਪੁਰ, ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ, ਬੁਸ਼ੈਅਰ, ਕੁੱਲੂ, ਸਿਰਮੌਰ, ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਆਦਿ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸਨ। ਆਪਸੀ ਲੜਾਈ ਕਾਰਨ ਇਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ।

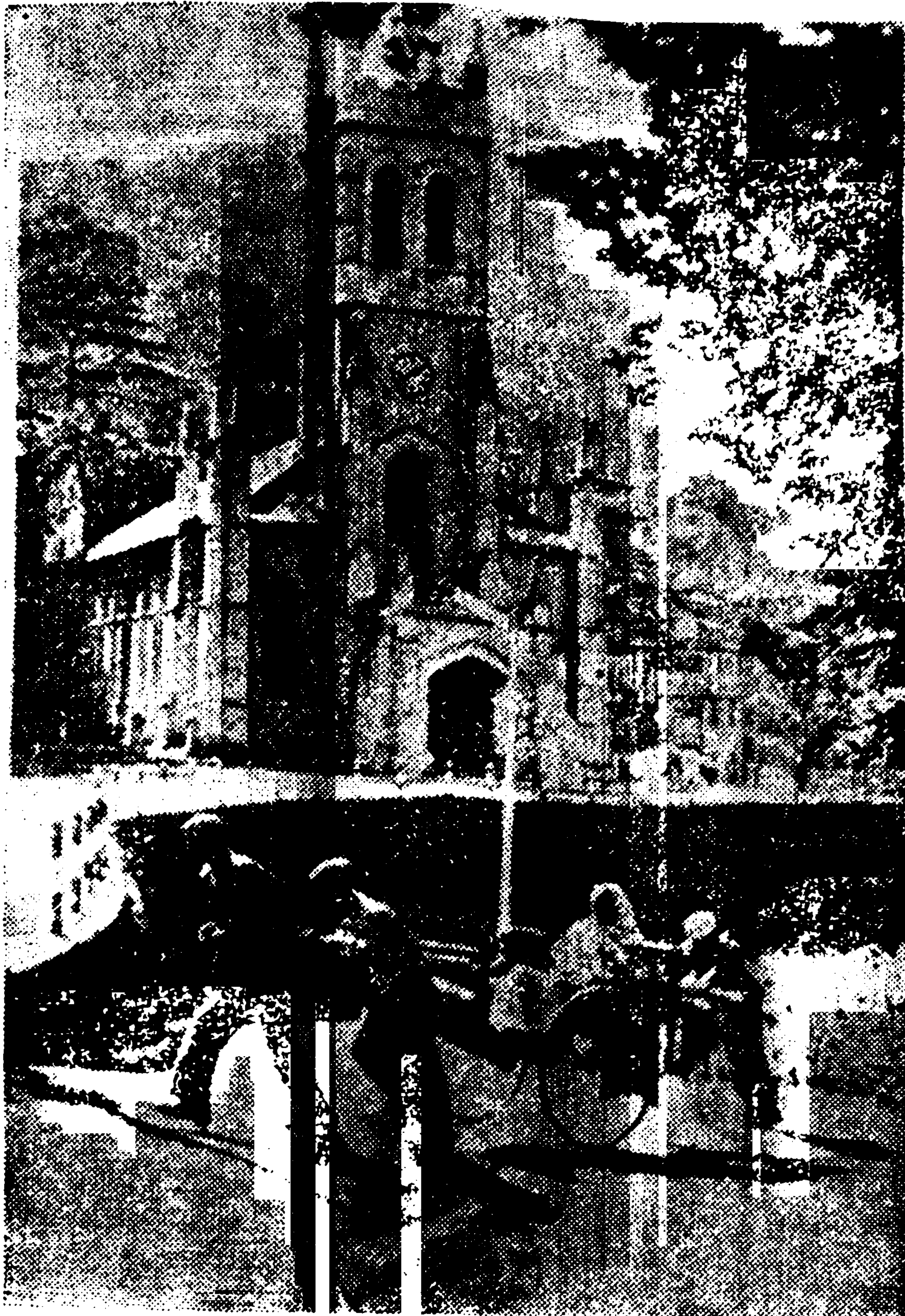
ਸੰਨ 1808 ਵਿਚ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੇ ਜਮਨਾ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਫਤਹਿ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ 32 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਆਟਕੀ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਸੰਨ 1814 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਨੈਪਾਲੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਪਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੂੰ ਜਮਨਾ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ।

ਗੋਰਖਾ-ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਅਤੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਮੱਲ ਲਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਮਲਾ ਕਸਬੇ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਥਾਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਗੋਰਖਾ-ਯੁੱਧ ਮੁਕਣ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਿਮਲਾ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਈਆਂ।

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ 280 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਵੱਲ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 2,000 ਮੀ ਤੋਂ 2,400 ਮੀ. ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਕਸੌਲੀ, ਸਬਾਥੂ, ਡਗਸ਼ਈ ਅਤੇ ਸੋਲ੍ਹਨ ਸਿਹਤ-ਵਰਧਕ ਸਥਾਨ ਹਨ। ਸੈਰਗਾਹ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਪੌਣ-ਪਾਣੀ ਸਿਹਤ ਲਈ ਇੰਨਾ ਚੰਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭਰ ਦੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਸ਼ਿਮਲੇ ਆ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਲਈ ਇਹ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇੜਿਉਂ ਕਾਲਕਾ ਤੋਂ ਸ਼ਿਮਲਾ ਨੂੰ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੱਕ ਦੂਰੀ ਸੜਕ ਵੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1970 ਵਿਚ ਇਥੇ ਹਿਮਾਚਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਡਿੱਗਰੀ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਢੰਗ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ

ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਚੌਕ (ਸਕੈਂਡਲ ਪੁਆਇੰਟ), ਰਿੱਜ, ਜਾਖੂ ਮੰਦਰ, ਕਾਲੀ ਬਾੜੀ, ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਲਾਜ, ਪ੍ਰਾਸਪੈਕਟ ਹਿੱਲ, ਅਨਾਡੇਲ,

ਬਿਸਪ ਚਰਚ

ਗਲੈੱਨ, ਸੱਮਰਹਿਲ ਅਤੇ ਚੈਡਵਿਕ ਝਰਨੇ ਤੇ ਕਈ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਹਨ।

ਲਾਂਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ਼ਾਈਆਮਾਲੇ' (Shye-amalay) ਤੋਂ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਨੀਲੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਮਕਾਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਖੂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਕ ਫਕੀਰ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਥੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸ਼ਿਮਲਾ' ਸ਼ਮਲਾ (Shamla) ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਕ 'ਨੀਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ' (Blue Female) ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਲੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਖੂ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਰਾਥਨੀ ਕਿਲ੍ਹੇ (Rothney Castle) ਦੇ ਨੇੜੇ, ਕਾਲੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਤੀਕ ਕਾਲੀ ਬਾੜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੌਰਖਾ-ਯੁੱਧ ਖਤਮ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਿਮਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1819 ਵਿਚ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਰਾਸ (Lt. Rass) ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਝੌਂਪੜੀ ਬਣਾਈ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਹ ਸਥਾਨ 'ਤੰਬੂਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ' ਹੀ ਬਾਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਇਥੇ ਆਪ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸੰਨ 1822 ਵਿਚ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕੈਨੇਡੀ ਨੇ ਇਥੇ 'ਕੈਨੇਡੀ ਹਾਊਸ' ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਅਫਸਰ, ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਅਤੇ ਕਿਉਂ-ਥਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਮੁਫਤ ਥਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ, ਇਥੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਸਥਾਨ ਸੈਨੇਟੋਰੀਅਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1827

ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਐਮਰਸਟ (ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ) ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1840 ਤੋਂ 1939 ਤਕ ਇਹ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1850 ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ-ਤਿੱਬਤ ਰੋਡ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣਾ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1850 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂ-ਪਲ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਸੰਨ 1871 ਤੋਂ 1947 ਤਕ ਇਹ ਨਿਯਮਬੱਧ ਤੌਰ ਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1947 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1966 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਸੰਗਠਨ ਕਾਰਨ ਸ਼ਿਮਲਾ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸੁਲਝਾਉਣ ਸਬੰਧੀ ਸਿੱਖਰ ਸੰਮੇਲਨ ਇਥੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 2 ਜੁਲਾਈ 1972 ਨੂੰ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਜੈਡ. ਏ. ਭੁਟੋ ਨੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤੇ।

ਸੰਨ 1973 ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਟਾਊਨ ਐਂਡ ਕੰਟਰੀ ਪਲੈਨਿੰਗ-ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਇਕ ਮਾਸਟਰ ਪਲਾਨ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਲਾਨ ਵਿਚ ਇਥੇ 3,00,000 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਫੌਜ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਕਮਾਂਡ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਵੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—55,368 (1971)

31°05' ਉ. ਵਿਥ.; 77°10' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਸੈਂਸਿਸ ਹੈਂਡ ਬੁਕ ਨੰ. 6—ਸ਼ਿਮਲਾ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ; ਦੀ ਟ੍ਰੀਬਿਊਨ, 22 ਅਗਸਤ, 1977.

ਸਿਮੀਅਨ ਕਬੀਲਾ (Simeon Tribe) : ਇਹ ਬਾਈਬਲੀ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ 12 ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਬੀਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਿਮੀਅਨ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿਆ ਜੋ ਜੈਕਬ (Jacob) ਅਤੇ ਲੀਹ (Leah) ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮੈਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਵਿਚ ਹਾਰਾਂ (Haran) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਚਰਵਾਹੇ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਜੁਡਾ (Judah) ਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਆਬਾਦ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰਨ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਜੁਡਾ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ। ਇਹ ਕਬੀਲਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੇ ਦੱਸ ਗੁਆਚੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9; ਰੋਲ. ਐਨ. 17

ਸਿਮੂਮ : ਵੇਖੋ ਹਵਾ

ਸ਼ਿਮੋਗਾ : ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ—ਇਹ ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 10,548 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਉੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮਾਰਵਾੜ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਚਿੱਤਾਲ-ਡਰੂਗ ਦੱਖਣ ਵੱਲੋਂ ਕਦੂਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲੋਂ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਕਿਨਾਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਦੀ ਔਸਤ ਉਚਾਈ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 610 ਮੀ. ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਪਹਾੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਲਨਾਦ (Malnad) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸਾ ਨੀਵਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ

ਦੇ ਪਹਾੜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਉੱਚਾਈ 915 ਮੀ. ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਚੋਟੀਆਂ 1,220 ਮੀ. ਤਕ ਉੱਚੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਦਿਆਰ, ਸਾਗਵਾਨ, ਤਾੜ, ਸੰਦਲ, ਸਾਲ, ਬਾਂਸ ਆਦਿ ਦੇ ਜੰਗਲ ਹਨ ਜੋ ਕਈ ਥਾਂ 24 ਤੋਂ 30 ਮੀ. ਉੱਚੇ ਹਨ। ਮੈਦਾਨੀ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸਾ ਕਰਨਾਟਕ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਔਸਤ ਉੱਚਾਈ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ 300 ਤੋਂ 460 ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਗਣ ਵਾਲੇ ਦਰਿਆ ਤੁੰਗਭਦਰਾਂ ਅਤੇ ਵਾਰਧਾ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਦਰਿਆ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਵਗਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਰਾਵਤੀ (Sharavati) ਨਦੀ ਵਿਚ ਰਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਰਾਵਤੀ ਨਦੀ ਜਦੋਂ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ 'ਜੋਗ' ਜਾਂ 'ਗਰਸੋਪਾ' ਨਾਮੀ ਆਬਸਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਬਿਜਲੀ-ਘਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਵਰਖਾ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਨਸੂਨ ਹਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਰਖਾ ਘੱਟ (63.5 ਸੈ. ਮੀ.) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ (254 ਸੈ. ਮੀ.) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਮੋਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਉਪਜਾਊ ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਮਲਨਾਕ ਦੀਆਂ ਦਰਿਆਈ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਰੇਤਲੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਝੋਨਾ, ਗੰਨਾ, ਕਪਾਹ, ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ, ਫਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਹਨ। ਖੁਸ਼ਕ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਤੁੰਗ ਐਨੀਕਟ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ' ਅਤੇ 'ਅੰਬਲੀਮੋਲਾ ਰਿਜ਼ਰਵਾਇਰ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ' ਦੇ ਸਿੰਚਾਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। 'ਤੁੰਗ ਐਨੀਕਟ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ' ਸੰਨ 1961 ਵਿਚ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ 2700 ਏਕੜ ਭੋਂ ਸਿੰਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਅੰਬਲੀਮੋਲਾ ਰਿਜ਼ਰਵਾਇਰ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ' ਸੰਨ 1962 ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ 7,300 ਏਕੜ ਭੋਂ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਕੀਮਾਂ ਤੇ 390,000 ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਹੋਏ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਖਣਿਜ ਚੀਨੀ ਮਿੱਟੀ (China clay), ਲੋਹਾ, ਮੈਂਗਨੀਜ਼ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦਾ ਪੱਥਰ ਹਨ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਭਦਰਾਵਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ 'ਮੈਸੂਰ ਆਇਰਨ ਐਂਡ ਸਟੀਲ ਵਰਕਸ' ਹੈ ਜਿਥੇ ਲੋਹੇ ਅਤੇ ਫੋਲਾਦ ਦੇ ਸਲੀਪਰ, ਸਰੀਆ, ਪੱਤੀ ਅਤੇ ਫੋਲਾਦੀ ਪੱਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਐਸਟਿਕ ਤੇਜ਼ਾਬ ਅਤੇ ਸੀਮਿੰਟ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਦੀਆ-ਸਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਸ਼ਿਮੋਗਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਥੇ ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਾਰਨਿਸ਼ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਲਕੜੀ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—1,300, 379 (1971)

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ ਦੇ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਤਅੱਲਕੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਤੁੰਗ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੰਗਲੌਰ-ਤਲਗੁੱਪਾ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਉੱਤੇ ਇਕ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਬੰਗਲੌਰ ਤੋਂ ਸ਼ਿਮੋਗਾ 240 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਮੋਗਾ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਮੰਡਾਲੀ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਉੱਘੀ ਬਸਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਗੰਗਾ ਖਾਨਦਾਨ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਇਸਾਲਾ ਖਾਨਦਾਨ ਸ਼ਿਮੋਗਾ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੋਲੂਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਬੇਦਨੂਰ (Bednur) ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੈਦਰ ਅਲੀ ਨੇ ਸੰਨ 1763 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1798 ਵਿਚ ਪਰਸਰਾਮ ਭਾਓ (Parasuram Bhao)

ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਿਮੋਗਾ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪਿਆ। ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਿਮੋਗਾ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖੂਬ ਲੁਟਿਆ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਨ 1799 ਵਿਚ ਟੀਪੂ ਦੀ ਹਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਦੁੰਡੀਆ ਵਾਘ (Dhundia Wagh) ਨਾਮੀ ਇਕ ਮਰਹੱਟੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਸ਼ਿਮੋਗਾ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਲੁੱਟਿਆ ਤੇ ਢਾਹ ਕੇ ਖੰਡਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਜੋਕਾ ਸ਼ਹਿਰ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿੱਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1870 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਥੇ ਕਪਾਹ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦੀ ਮੰਡੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਮੋਗਾ ਵਿਚ ਕਪਾਹ ਵੇਲਣ, ਗੰਢਾਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—102,703 (1971)

25°34' ਉ. ਵਿਥ.; 91°53' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸ਼ਿਮੋਨੋਸੈਕੀ (Shimonoseki) : ਇਹ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਯਾਮਾਗੁਚੀ ਪ੍ਰੀਫੈਕਚਰ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਹਾਂਸ਼ੂ (Honshu) ਟਾਪੂ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਖਾੜੀ ਸ਼ਿਮੋਨੋਸੈਕੀ ਉੱਤੇ ਇਹ ਹਾਂਸ਼ੂ ਅਤੇ ਕਿਊਸ਼ੂ (Kyushu) ਵਿਚਕਾਰ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਆਕਾਮਾਗਾਸੈਕੀ (Akamagaseki) ਅਤੇ ਬਾਕਾਨ (Bakan) ਸੀ। ਸੰਨ 1864 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ, ਬਰਤਾਨੀਆ, ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਹਾਲੈਂਡ ਦੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਬੰਬਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਨ 1905 ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1940 ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਨੂੰ ਮੋਜੀ (Moji) ਅਤੇ ਕੋਕੂਰਾ (Kokura) ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਕਮੋਨ (Kammon) ਦੀ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1942 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਮੋਨੋਸੈਕੀ ਵਿਚ ਜਾਪਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਲ-ਜੀਵਸ਼ਾਲਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—258, 425 (1970)

33°57' ਉ. ਵਿਥ.; 130°57' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 9:148

ਸ਼ਿਯਾਲੀ Shiyali) : ਇਹ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਤਅੱਲਕੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸਿਰਕਾਲੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਸ਼ਿਵਾਂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਬਣਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿਰੁਗਨਾਨਾ ਸੰਬੰਧਾ (Tirgunana Sambandha) ਨਾਮੀ ਸੰਤ ਕਵੀ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਚੋਲ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾ-ਲੇਖ ਵੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਾਈਪਰਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਚਟਾਈਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—22,745 (1971)

11°14' ਉ. ਵਿਥ.; 79°44' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22; ਸੈਂਸਸ ਰਿਪੋਰਟ-1971

ਸਿਰ : ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਭਾਗ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੋਪਰੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਖੋਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੇਠਲਾ ਜਬਾੜਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਸਿਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਗਰਦਨ-ਮੁਹਰੇ (ਐਟਲਸ) ਰਾਹੀਂ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਹ ਪੇਸ਼ੀਆਂ, ਨਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਖੂਨ ਵਹਿਣੀਆਂ ਦੀ ਬਣੀ ਗਰਦਨ ਰਾਹੀਂ ਧੜ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿਰ ਦੇ ਦੋ ਮੁਖ ਭਾਗ ਹਨ : ਕਪਾਲ (cranium) ਜਾਂ ਬ੍ਰੇਨਕੇਸ ਅਤੇ ਚਿਹਰਾ। ਖੋਪਰੀ ਉਪਰ ਚਮੜੀ, ਵਾਲ ਅਤੇ ਚਮੜੀ ਥਲਵੇਂ ਤੰਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਕੈਲਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੋਪਰੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਲੇ ਮੌਜੂਦ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪੁੜਪੁੜੀ, ਪੈਰਾਇਟਲ, ਮੱਥਾ ਅਤੇ ਪਿਛਲਾ ਕਪਾਲ।

ਕਪਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਦਿਮਾਗ, ਗੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲਾ ਹਿੱਸਾ, ਲਹੂ-ਵਹਿਣੀਆਂ, ਕਪਾਲ-ਨਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸੈਰੀਬ੍ਰੇਸਪਾਇਨਲ ਦ੍ਰਵ ਸਿਸਟਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਨਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਲਹੂ-ਵਹਿਣੀਆਂ ਦੇ ਖੋਪਰੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਲਈ ਖੁਲੀਆਂ ਮੋਰੀਆਂ ਜਾਂ ਫੋਰੈਮਿਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਦਿਮਾਗ, ਖੋਪਰੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 11:202; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 6:345

ਸਿਰਸੀ : ਤਹਿਸੀਲ—ਇਹ ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਕਨਾਰਾ (Kannara) ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖੇਤਰ-ਫਲ 1423 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਤਹਿਸੀਲ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਾਗ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਦਾ ਹਰਿਆਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਇਸ ਵਿਚ ਚਾਵਲ, ਗੰਨਾ, ਛੋਲੇ, ਕੁਲਥ ਅਤੇ ਜ਼ੈਤੂਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੁਪਾਰੀ, ਇਲਾਚੀ, ਨਾਰੀਅਲ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਬਾਂਸ, ਟੀਕ, ਸਾਗੂ, ਖਜੂਰ ਦੇ ਦਰਖਤ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 254 ਸੈ. ਮੀ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬੰਬਈ ਤੋਂ 515 ਕਿ. ਮੀ., ਕਨਾਰ ਤੋਂ 96 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ 762 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਸੰਨ 1866 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇੱਥੇ ਹਰ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਮਾਰੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇੱਕਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਥੋਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਬਿਲੌਰੀ ਪੱਥਰ-ਕੰਕਰੀ ਅਤੇ ਲੈਟੇਰਾਈਟ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਈਕੇਸ਼ੀਅਸ ਸ਼ਿਸਟ ਅਤੇ ਡਾਇਓਰਾਈਟ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

14°35' ਉ. ਵਿਥ.; 74°50' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:46

ਸ਼ਿਰਹੱਟੀ (Shirhatti) : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਗੈਡਗ (Gadag) ਤੋਂ 20 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਦੱਖਣੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਈਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖਾਨ-ਗਵੰਦਾ ਡੀਸਾਈ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਅਤੇ ਕਈ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਲਕਸ਼ਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅੰਕੁਸ਼ਖਾਨ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਅਵਲਿੰਗ (Avlinga) ਅਤੇ ਫਕੀਰ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਦੋ ਮੱਠ ਹਨ। ਫਕੀਰ ਸਵਾਮੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਅਪ੍ਰੈਲ-ਮਈ

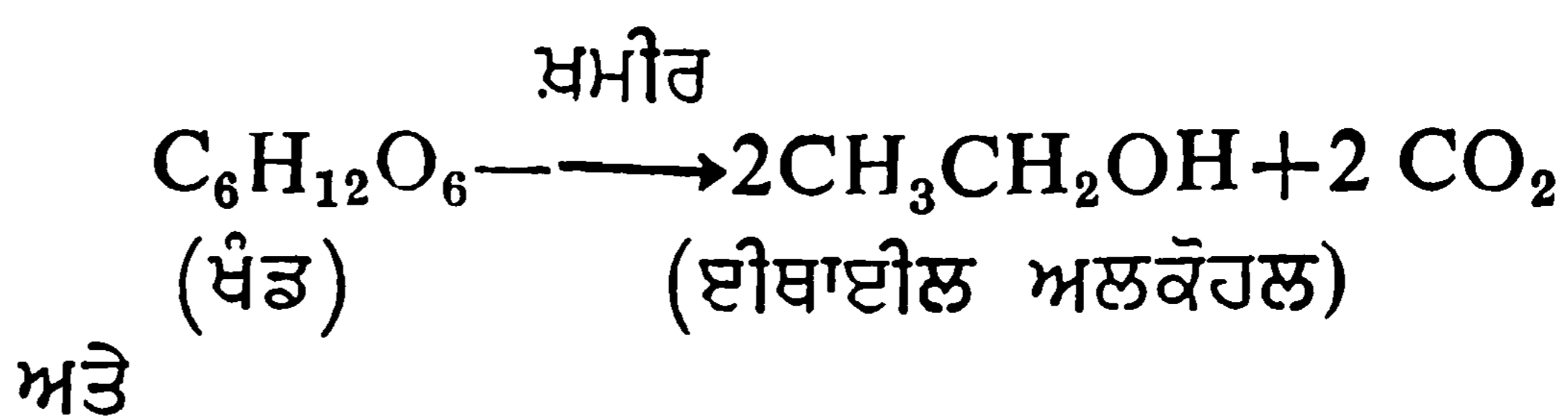
ਵਿਚ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

15°14' ਉ. ਵਿਥ.; 75°39' ਪੂ. ਲੰਬ

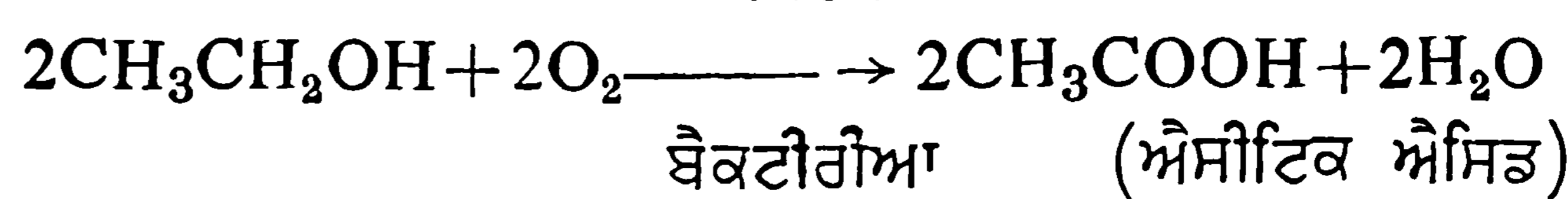
ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:292

ਸਿਰਕਾ : ਸਿਰਕਾ ਸ਼ਾਇਦ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਖਮੀਰ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਐਸੀਟਿਕ ਐਸਿਡ, ਫਿਕਸਡ ਫਰੂਟ ਐਸਿਡ, ਰੰਗ, ਲੂਣ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਖਮੀਰਨ ਉਪਜਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਰਕੇ ਨੂੰ ਸੁਗੰਧਿਤ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਰਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਰਸਾਇਣਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਕਾ ਮੁਢਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਸਿਰਕਾ

ਸਿਰਕਾ ਇਕ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਹੈ ਜੋ ਖੰਡ ਅਤੇ ਨਸ਼ਾਸਤੇ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਲਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਐਸੀਟਿਕ ਖਮੀਰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। 100 ਮਿ. ਲਿ. ਸਿਰਕੇ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 4 ਗ੍ਰਾ. ਐਸੀਟਿਕ ਐਸਿਡ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਲੂਣ ਵੀ ਕੁਝ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿਰਕਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਰਸੈਨਿਕ ਦੀ ਮਾਤਰਾ 0.0143 ਮਿ. ਗ੍ਰਾ. ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਣਿਜੀ ਐਸਿਡ, ਸਿੱਕਾ, ਤਾਂਬਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰੰਗ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ (ਕੈਰਾਮਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ) ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿਰਕਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿਰਕੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਐਸੀਟਿਕ ਐਸਿਡ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰੇਨ ਸਮਰੱਥਾ (grain strength) ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਕੇ ਦੀ ਗ੍ਰੇਨ ਸਮਰੱਥਾ ਉਸ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਐਸਿਡ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤਤਾ ਦਾ ਦਸ ਗੁਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਸਿਰਕੇ ਵਿਚ ਜੇ 5 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਐਸਿਡ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਗ੍ਰੇਨ ਸਮਰੱਥਾ 50 ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਿਰਕੇ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ—ਸਿਰਕਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਲਾਂ ਅਤੇ ਖੰਡਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਸਮਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

ਸਾਈਡਰ ਸਿਰਕਾ (cider vinegar)—ਜੋ ਸਿਰਕਾ ਸ਼ੇਬਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਈਡਰ ਸਿਰਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ (1) 1.6 ਗ੍ਰਾ. ਸੇਬ ਸਾਲਿਡ ਪ੍ਰਤਿ 100 ਮਿ. ਲਿ., ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 50 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਲਘੂਕਾਰਕ ਖੰਡਾਂ (reducing sugars) ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ (2) ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 4 ਗ੍ਰਾ. ਐਸੀਟਿਕ ਐਸਿਡ ਪ੍ਰਤਿ 100 ਮਿ. ਲਿ. (20° ਸੈਂਟੀਗ੍ਰੇਡ ਤੇ) ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਾਈਨ ਜਾਂ ਅੰਗੂਰ ਦਾ ਸਿਰਕਾ (wine or grape Vinegar)—ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਐਸੀਟਿਕ ਖਮੀਰਨ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਸਿਰਕਾ ਵਾਈਨ ਜਾਂ ਅੰਗੂਰ ਦਾ ਸਿਰਕਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। 20° ਸੈਂਟੀ-ਗ੍ਰੇਡ ਤੇ 100 ਘਣ ਸੈਂ. ਮੀ. ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਕੇ ਵਿਚ 1 ਗ੍ਰਾ. ਪ੍ਰਤਿ ਗ੍ਰੇਪ-ਸਾਲਿਡ, 0.13 ਗ੍ਰਾ. ਗ੍ਰੇਪ ਐਸ਼ (grape ash) ਅਤੇ

4 ਗ੍ਰਾ. ਐਸੀਟਿਕ ਐਸਿਡ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਪਿਰਿਟ ਸਿਰਕਾ (spirit vinegar)—ਇਹ ਹਲਕੀ ਈਥਾਈਲ ਅਲਕੋਹਲ ਦੀ ਐਸੀਟਿਕ ਖਮੀਰਨ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ 100 ਮਿ. ਲਿ. ਵਿਚ 4 ਗ੍ਰਾ. ਐਸੀਟਿਕ ਐਸਿਡ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮਾਲਟ ਸਿਰਕਾ (malt vinegar)—ਇਹ ਮਾਲਟਡ ਜੌਆਂ ਤਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਨਾਜਾਂ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾਸਤਾ ਮਾਲਟ ਦੇ ਡਾਇਸਟੇਜ ਰਾਹੀਂ ਸੈਕੈਰੀਫਾਈਡ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦੀ ਅਲਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਐਸੀਟਿਕ ਖਮੀਰਨ ਕਿਰਿਆ ਕਸ਼ੀਦਣ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 4 ਗ੍ਰਾ. ਐਸੀਟਿਕ ਐਸਿਡ ਪ੍ਰਤਿ 100 ਮਿ. ਲਿ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿਰਕੇ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਸਮਾਂ—ਸਿਰਕਾ ਸੰਗਤਰਾ, ਅਨਾਨਾਸ, ਕੇਲੇ, ਨਾਖ, ਆੜੂ ਅਤੇ ਖੁਰਮਾਨੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਜਿਸ ਵਿਚ 10 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਖਮੀਰਿਤ ਖੰਡ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਿਰਕਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ—ਸਿਰਕਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਈ ਢੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

- (1) ਮੱਧਮ ਜਾਂ ਦੇਸੀ ਵਿਧੀ,
- (2) ਓਰਲੀਅਨਜ਼ ਵਿਧੀ ਅਤੇ
- (3) ਤੇਜ਼ ਵਿਧੀ ਆਦਿ।

ਮੱਧਮ ਜਾਂ ਦੇਸੀ ਵਿਧੀ—ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੰਨੇ ਦੇ ਰਸ ਜਾਂ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਬੈਰਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਲਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਐਸੀਟਿਕ ਖਮੀਰਨ ਕਿਰਿਆ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੱਖੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬੈਰਲਾਂ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਸੁਰਾਖ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਬੈਰਲਾਂ ਤਰ ਅਤੇ ਗਰਮ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜ-ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਸਿਰਕਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸਾਰੀ ਤਲਛੱਟ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਪਰਲਾ ਸਾਫ਼ ਸਿਰਕਾ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿਚ ਭਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਓਰਲੀਅਨਜ਼ ਵਿਧੀ (Orleans process)—ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਰਸ ਜਾਂ ਵਾਈਨ ਬੈਰਲਾਂ ਵਿਚ 3/4 ਹਿੱਸੇ ਤਕ ਭਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੈਰਲਾਂ ਉੱਪਰ ਹਵਾ ਵਾਸਤੇ ਸੁਰਾਖ ਰੱਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਸ ਵਿਚ ਸਿਰਕੇ ਦਾ ਮੂਲ ਕਲਚਰ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ੀ ਵਾਈਨ ਇਕੋ ਜਿੰਨੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਖਮੀਰਨ ਕਿਰਿਆ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਐਸੀਟੀਫੀਕੇਸ਼ਨ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਸਿਰਕੇ ਦਾ 3/4 ਹਿੱਸਾ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਰਸ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਿਰਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਿਰਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਐਸੀਟਿਕ ਐਸਿਡ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਰਬਨ-ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿਰਕੇ ਦੀ ਕਿਸਮ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਇਹ ਬੜਾ ਮੱਧਮ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਛੋਟੀਆਂ ਬੈਰਲਾਂ ਤਕ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸਿਰਕਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਸੁਗੰਧ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅਲਕੋਹਲ ਤੋਂ ਐਸੀਟਿਕ ਐਸਿਡ ਦੀ ਉਪਜ ਵਿਚ ਈਥਾਈਲ ਐਸੀਟੇਟ ਅਤੇ ਐਸੀਟਾਈਨ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਰਕਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਭੋਜਨ ਵੇਲੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤੇਜ਼ ਵਿਧੀ (quick process)—ਤਕਰੀਬਨ ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰਾ ਸਿਰਕਾ ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਖਮੀਰਨ ਕਿਰਿਆ ਇਕ ਵਿਨੇਗਰ ਜੈਨਰੇਟਰ (vinegar generator) ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੈਸਲ ਦੇ ਦੋ ਚੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਰਲੇ ਵੱਡੇ ਚੈਂਬਰ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 20 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤਕ ਖਮੀਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੀਚ ਵੱਡ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲੜਾਂ ਸਿਰਕਾ ਕਸ਼ੀਦ ਕਿਰਿਆ ਲਈ ਚੰਗੀਆਂ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਰਲਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਚੈਂਬਰ ਥੱਲੇ ਦੇ ਚੈਂਬਰ ਤੋਂ ਇਕ ਸਕਰੀਨ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਵਾ ਉਪਰਲੇ ਚੈਂਬਰ ਅਤੇ ਚੈਂਬਰ ਵਿਚਲੇ ਮਾਦੇ ਵਿਚ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹਵਾ ਜੈਨਰੇਟਰ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖਮੀਰਨ ਯੋਗ ਤਰਲ ਜੋ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਚੈਂਬਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਜੀਰ ਕੇ ਹੇਠਲੇ ਚੈਂਬਰ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਅਲਕੋਹਲ ਦੀ ਮਾਤਰਾ 0.5 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਸਿਰਕਾ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਲਕੋਹਲੀ ਘੋਲ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਬੈਕਟੀਰੀਅਲ ਸਲਾਈਮਜ਼ (bacterial slimes) ਦੁਆਰਾ ਐਸੀਟਿਕ ਐਸਿਡ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘਟ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਜੇਕਰ ਸਾਈਡਰ, ਖੰਡ ਜਾਂ ਵਾਈਨ ਸਿਰਕਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਨੇਗਰ ਜੈਨਰੇਟਰ ਨੂੰ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਖਮੀਰਨ-ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਰਕੇ ਨੂੰ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਬੈਰਲਾਂ ਵਿਚ ਭਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਪੁਣ ਕੇ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪਾਸਚੂਰੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਕਾ ਜਦ ਖਮੀਰਨ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਣ ਕੇ ਪਾਸਚੂਰੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਬਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਰਕੇ ਦਾ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਅ—ਸਿਰਕਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਖਰਾਬ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਲੈਕਟਿਕ ਐਸਿਡ ਬੈਕਟੀਰੀਆ (Lactic acid bacteria)—ਲੈਕਟਿਕ ਐਸਿਡ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਖਮੀਰੇ ਹੋਏ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਧੁੰਧਲਾਪਨ (cloudiness) ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਭੈੜੀ ਬਦਬੂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਐਸੀਟਿਕ ਐਸਿਡ ਖਮੀਰਨ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋਕ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਰਕੇ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਲਕੋਹਲੀ ਖਮੀਰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ੁੱਧ ਖਮੀਰ ਦਾ ਸਟਾਰਟਰ (starter) ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਰੁਕ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਵਾਈਨ ਫਲਾਵਰਜ਼ (wine flowers)—ਜੇਕਰ ਖਮੀਰਨ ਯੋਗ ਰਸ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਤਰਲ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਲਕੋਹਲ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਬਦਬੂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ (i) ਤਰਲ ਪੈਰਾਫਿਨ ਪਾਉਣ ਨਾਲ, (ii) 20-25 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਅਣ-ਪਾਸਚੂਰੀਕਰਿਤ ਸਿਰਕਾ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਅਤੇ (iii) ਬੈਰਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਤਕ ਭਰਨ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਵਿਨੇਗਰ ਫਲਾਈਜ਼ (vinegar flies)—ਇਹ ਮੱਖੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਡਰੋਸੋਫਿਲਾ ਸੀਲੈਰਸ (Drosophilla cellars) ਹੈ ਖਮੀਰਨ ਹੋ ਰਹੇ ਫਲਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਿਰਕੇ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋਕ

ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਫ਼ਾਈ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਨੇਗਰ ਈਲਜ਼ (vinegar eels)—ਇਹ ਧਾਗਿਆਂ ਵਰਗੇ ਕਿਰਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'S' ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ (*Anguillula*) ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਕੇ ਨੂੰ 60° ਸੈ. ਤੇ ਗਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸਿਰਕੇ ਨੂੰ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰੇ ਤਕ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਵਿਨੇਗਰ ਲਾਉਜ਼ (vinegar louse)—ਇਹ ਕਦੀ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ।

ਵਿਨੇਗਰ ਮਾਈਟਸ (vinegar mites)—ਇਹ ਐਸੀਟਿਕ ਐਸਿਡ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਵਧਣ ਕਰਕੇ ਅਲਕੋਹਲੀ ਆਕਸੀਕਰਨ ਵਿਚ ਰੋਕ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਮਰੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਬੈਰਲਾਂ ਦੇ ਬੱਲੜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਲਣ-ਸੜਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਐਸੀਟਿਕ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 14:324; ਪ੍ਰੀਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਫਰੂਟਸ ਆਂਡ ਵੈਜੀਟੇਬਲਜ਼—ਆਈ. ਸੀ. ਏ. ਆਰ.

ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ : ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਚੌਤੁਕੀਆ ਛੰਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ਼੍ਰੀਖੰਡ' ਵੀ ਹੈ। ਇਹ 'ਪਲਵੰਗਮ' ਛੰਦ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਛੰਦ ਦਾ ਤੁਕ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਅਨੁਪਾਸ ਜਾਂ ਕਾਫ਼ੀਆ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਛੰਦ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਤੁਕ ਵਿਚ 21 ਮਾਤਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ਰਾਮ 12 ਅਤੇ ਦੂਜਾ 9 ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਸ਼ਰਾਮਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :—

ਜੁੱਟੇ ਵੀਰ ਜੁਝਾਰੇ, ਧਗਾਂ ਵੱਜੀਆਂ,
ਬੱਜੇ ਨਾਦ ਕਰਾਰੇ, ਦਲਾਂ ਮੁਸ਼ਾਹਦਾ,
ਲੁੱਝੇ ਕਾਰਣਆਰੇ, ਸੰਘਰ ਸੂਰਮੇ,
ਵੁੱਠੇ ਜਾਨ ਡਰਾਰੇ, ਘਨਿਅਰ ਕੈਬਰੀਂ (ਰਾਮਾਵ)

ਇਸ ਦਾ 22 ਮਾਤਰਾਂ (12 ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ਰਾਮ, ਅੰਤ ਲਘੂ, ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ਰਾਮ 10 ਤੇ ਅੰਤ ਗੁਰੂ) ਅਤੇ 23 ਮਾਤਰਾਂ (ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ਰਾਮ 14 ਤੇ ਦੂਜਾ 9 ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਅਨੁਪਾਸ ਦਾ ਮੇਲ) ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੰਦ ਬੀਰ ਰਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਸ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ 'ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ' ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਛੰਦ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ. 198; ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ-ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ

ਸਿਰ ਦਰਿਆ (Syr Darya) : ਇਹ ਉਜ਼ਬੇਕ (Uzbek), ਤਾਜ਼ਿਕ (Tadzhik) ਅਤੇ ਕਾਜ਼ਾਖ (Kazakh) ਸੋਵੀਅਤ ਸਮਾਜ-ਵਾਦੀ ਗਣਰਾਜਾਂ ਵਿਚਲਾ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਂ ਜਕਸਾਰਟਸ (Jaxartes) ਹੈ। ਸਿਰਦਰਿਆ ਜਾਂ ਸਾਹੀਹੁੰ (Saihoon) ਇਸ ਦਾ ਤੁਰਕੀ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਫੈਰਗਾਨ ਵਾਦੀ (Fergana Valley) ਵਿਚ ਨਰਿੰਨ (Naryn) ਅਤੇ ਕਾਰਾ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਾਲ ਸਾਗਰ (Aral Sea) ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਨਰਿੰਨ ਦਰਿਆ ਸਮੇਤ

ਇਹ ਦਰਿਆ 5,225 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਵੀਅਤ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਦਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਆਮੂ ਦਰਿਆ (Amu River) ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਫੈਰਗਾਨ ਵਾਦੀ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਦਰਿਆ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਵਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਆ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੱਧ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿੰਗ-ਵਲਾਵੇਂ ਖਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਬਰਫ ਪਿਘਲਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਣੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਗਾਦ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਕਾਜ਼ਾਲਿਸਕ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚ ਦਸੰਬਰ ਤੋਂ ਮਾਰਚ ਤੀਕ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਜੰਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਜ਼ਾਲਿਸਕ ਤੋਂ ਇਹ ਦਰਿਆ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ।

ਇਸ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:744

ਸਿਰਪੀੜ : ਸਿਰਪੀੜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਿਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਕਈ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਪੀੜ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿਰਪੀੜ ਦੇ ਮਕੈਨਿਜ਼ਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਪੀੜ ਹੈ।

ਪੀੜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਕਿਸਮ, ਦਰਦ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ ਅਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਿਰਪੀੜ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਅਤੇ ਖੋਪਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਸਿਰਪੀੜ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਇਹ ਪੀੜ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਦ, ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਭਾਰ, ਸਾਈਨਸਿਟੀਜ਼ (ਸਾਈਨਸ ਦੀ ਸੋਜ), ਚਿਹਰੇ ਦੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪੀੜ (neurelgia) ਆਦਿ ਕਰਕੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਿਰਪੀੜ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਗਿਆਂ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਪੈਰੈਂਨਕਾਈਮੇਟਸ (parenchymatous) ਟਿਸ਼ੂ ਨੂੰ ਕੱਟਣ, ਕੁਝ ਚੁਭਣ ਜਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਝਟਕਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਦਰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪਰਤ (covering) ਵੀ ਸੰਵੇਦਨਹੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਿਰਪੀੜ ਕਪਾਲੀ ਧਮਣੀਆਂ (cranial arteries) ਵਿਚ ਜਾਂ ਸਕੈਲਪ ਅਤੇ ਗਰਦਨ ਦੀਆਂ ਪਿੰਜਰ-ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਪਰਤਵੇਂ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨਾਂ (reversible changes) ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਘੁਟਨ ਵਾਲੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰਕ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਆਰਟੀਰੀਅਲ (ਧਮਣੀ) ਸਿਰਪੀੜ ਅੰਤਰ-ਕਪਾਲੀ ਜਾਂ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਵਾਲੀਆਂ ਲਹੂ-ਵਹਿਣੀਆਂ ਦੇ ਫੈਲਣ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਧ-ਸਿਰਪੀੜ (migraine) ਇਸੇ ਮਕੈਨਿਜ਼ਮ ਦੀ ਮੁੱਖ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੌਰੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਕਫ਼ਿਆਂ ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਰਪੀੜ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਜੀਅ ਕੱਚਾ (nausea) ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੇ ਅਸਰ ਮਹਿਸੂਸ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਲਾਮਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿਰਪੀੜ ਸਕੈਲਪ ਅਤੇ ਗਰਦਨ ਦੀਆਂ ਪਿੰਜਰ-ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁੰਗੜਾਉ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ (ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਘਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ) ਸਿਰਪੀੜ ਅੰਤਰ-ਕਪਾਲੀ ਸਿਰਪੀੜ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਲਾਗ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਰਦਨ-ਤੋੜ ਬੁਖਾਰ (meningitis), ਲਹੂ ਵੱਗਣ (hemorrhage) ਜਾਂ ਲਹੂ ਜੰਮਣ, ਰਸੋਲੀ (masses) ਜਾਂ ਨੱਕ ਅਤੇ ਸਾਈਨਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤੇਜ਼ ਲਾਗ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਭਾਰ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਿਰਪੀੜ ਦਾ ਇਕ ਆਮ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਪੀੜ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੌਣ ਨਾਲ ਹਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉੱਚਿਤ ਲੈਨਜ਼ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਪਰਲੇ ਜਬਾੜੇ ਦੇ ਸਾਈਨਸ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਦੀ ਹੱਡੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਲਾਗ ਕਾਰਨ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਸਿਰਪੀੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸੌਣ ਨਾਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸਿਰਪੀੜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਖਾਧਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਏ ਪਰ ਕਸਰਤ ਘਟ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜੀਭ ਗੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਾਹ ਵਿਚੋਂ ਬਦਬੂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਚੱਕਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਸੁਸਤੀ ਛਾਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਗੈਸ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਫਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੈਫੀਨ ਵੀ ਸਿਰਪੀੜ ਦਾ ਇਕ ਆਮ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਚਾਹ, ਕਾਫੀ, ਸੁਕੈਸ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਸਿਰ ਤੇ ਠੰਡੀ ਪੱਟੀ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਸਿਰਪੀੜ ਤੋਂ ਕੁਝ ਆਰਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਠੰਡੇ ਅਤੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿਰਪੀੜ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਦਵਾਈ ਡਾਕਟਰੀ ਸਲਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਸਿਰਪੀੜ ਤਾਂ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹਟ ਜਾਏ ਪਰ ਅਸਲ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮੰਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 11:202; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 6:345; ਵਾ. ਨਾ. ਸ. ਐਨ. 818; ਮਾ. ਸੈ. ਕੋ. 536

ਸ਼ਿਰਪੁਰ : ਤਅਲੁਕਾ—ਇਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਪੂਲੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਤਅਲੁਕਾ ਹੈ। ਸਤਪੁੜਾ ਪਹਾੜ ਦੀ ਇਕ ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਂ ਪਰਬਤ ਲੜੀ, ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਲੰਘਦਿਆਂ, ਸ਼ਿਰਪੁਰ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸਾ ਜੰਗਲੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਭੀਲ ਨਸਲ ਦੇ ਟਾਂਵੇ ਟਾਂਵੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸਾ ਮੈਦਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਦਰਖਤ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਤਾਪਤੀ ਨਦੀ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਆਬਾਦੀ ਕਾਫੀ ਸੰਘਣੀ ਹੈ। ਤਾਪਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ, ਅਨਰ ਅਤੇ ਅਰੁਨਾਵਤੀ ਤਅਲੁਕੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਦਰਿਆ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਵੱਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਤਪੁੜਾ ਪਹਾੜ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਨਾਲੇ ਵੀ ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਗਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਪੂਲੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸ਼ਿਰਪੁਰ ਨਾਂ ਦੇ ਤਅਲੁਕੇ ਦਾ ਹੀ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਪੂਲੀਆ

ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 53 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੰਨ 1870 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ। ਸੰਨ 1875 ਵਿਚ ਹੜ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ। ਇਥੇ ਰੂੰ ਪਿੰਜਣ ਅਤੇ ਗੱਠਾਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—25,740 (1971)

21°21' ਉ. ਵਿਭ.; 74°53' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਪਿੰਡ—ਇਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅਕੋਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਇਥੇ ਦਿਗੰਬਰ ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰਿਕਸ ਪਾਰਸਵੰਥ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਮੰਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਨ 1406 ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾ-ਲੇਖ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਦਰ ਇਸ ਸ਼ਿਲਾ-ਲੇਖ ਤੋਂ ਵੀ ਲਗਭਗ 100 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:293

ਸਿਰਮੌਰ (Sirmur) : ਇਹ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦਾ ਇਕ ਦੱਖਣੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਿਮਲਾ ਅਤੇ ਮਸੂਰੀ ਵਿਚਕਾਰ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 2,840 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 244,277 (1971) ਹੈ।

ਕਿਆਰਦਾ-ਦੂਨ (Kiarda Dun) ਇਸ ਦਾ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਪਹਾੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਹੱਦ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਧਾਰਥੀ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਹੈ। ਧਾਰਥੀ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਜਲਾਲ (Jalal) ਦੀ ਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਰੀ ਦਰਿਆ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਚੌਰ ਚੋਟੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉੱਚਾਈ 3,655 ਮੀ. ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਜਮਨਾ ਦਰਿਆ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ-ਟੋਨਜ (Tons), ਸਿਰਮੌਰ ਨੂੰ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ਹੱਦ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਖੋਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗ ਟਰਸਰੀ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।

ਜਮਨਾ, ਟੋਨਜ ਅਤੇ ਗਿਰੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਵਰਗੀ ਅਤੇ ਚੌਰ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਐਲਪਸੀ ਬਨਸਪਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਚੌਰ ਪਰਬਤੀ ਲੜੀ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿਰੇ ਤੇ 32 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਕੋਈ 8 ਕਿ. ਮੀ. ਚੌੜੀ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਪੱਟੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਓਕ, ਦਿਉਦਾਰ ਅਤੇ ਚੀਲ ਦੇ ਦਰਖਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਰਖਾ ਅਤੇ ਪਤਝੜ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਮਲੇਰੀਆ ਫੈਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਮੁਅਤਦਿਲ ਹੈ। ਗਿਰੀ ਦੇ ਪਾਰਲੇ (Trans-Giri) ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਰਦੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਬਰਫ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਵਰਖਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੌਂਟਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ 150 ਸੈਂ. ਮੀ. ਅਤੇ ਪਛਾੜ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ 165 ਸੈਂ. ਮੀ. ਵਰਖਾ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਮਾਤਰਾ ਹੈ। ਕਿਆਰਦਾ-ਦੂਨ ਵਿਚ ਜਲੋਢ ਮੈਦਾਨ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਲਈ ਬੜਾ ਉਪਜਾਊ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਕੁਦਰਤੀ ਨਦੀ-ਨਾਲੇ ਸਿੰਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਵਰਖਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਣਕ, ਛੋਲੇ, ਚਾਵਲ, ਮੱਕੀ, ਗੰਨਾ, ਅਧਰਕ ਅਤੇ ਹਲਦੀ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਹਨ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਵਰਖਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਅਤੇ ਕੂਲ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਕੱਦ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪਰ ਤਾਕਤਵਰ ਹਨ। ਗਿਰੀ

ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਗਊਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹਨ । ਇਥੇ ਭੇਡਾਂ ਤੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਦੂਨ ਵਿਚ ਖੱਚਰਾਂ ਵੀ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਸਿਰਮੌਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਿਰਮੌਰ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਸਿਰਮੌਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ । ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਰਮੌਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਸੂਰਜ-ਵੰਸ਼ੀ ਕੁਲ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ ।

ਸਿਰਾਕਿਊਸ (Syracuse) : ਇਹ ਸਿਸਲੀ ਦੇ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿਸਲੀ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਤੱਟ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਯੂਨਾਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ । ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਕੋਰਿੰਥ (Korinth) ਤੋਂ ਆਏ ਅਮੀਰ ਆਰਕਿਆਸ (Archias) ਨੇ ਲਗਭਗ 734 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ । ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਿਰਾਕਿਊਸ ਤੱਟੀ ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਗਿਆ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਐਕਰੀ (Acrae), ਕਸਮੀਨੀ (Casmene) ਅਤੇ ਕਾਮਾਰੀਨਾ (Camarina) ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ।

ਪੰਜਵੀਂ ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜੀਲਾ (Gela) ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਿਪੋਕਰਾਟੀਆਂ (Hippocrates) ਨੇ ਸਿਰਾਕਿਊਸ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ । ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਹੁਣ ਸਿਰਾਕਿਊਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਿਪੋਕਰਾਟੀਆਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਜੀਲਾਨ (Gelon) ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ । 480 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਕਾਰਥੇਜੀਆਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਹਿਮਰਾ (Himera) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ । ਇਸ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭਰਾ ਹਾਈਰੋਂ (Hieron) ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ।

415-413 ਈ. ਪੂ. ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਐਥਨਜ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੇੜੇ ਨਾਲ ਆਣ ਘੇਰਿਆ ਪਰ ਇਸ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਐਥਨਜ਼ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ । ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਐਥਨਜ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ । 405 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਡਾਇਓਨਿਸੀਅਸ (Dionysius) ਇਥੋਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ 367 ਈ. ਪੂ. ਤੀਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਨੇ ਕਾਰਥੇ-ਜੀਆਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਤਿੰਨ ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਸਲੀ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਵੱਲ ਹੀ ਕਾਬਜ਼ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਨੇ ਇਟਲੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਹੀ ਸਿਰਾਕਿਊਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ।

ਡਾਇਓਨਿਸੀਅਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਡਾਇਓਨਿਸੀਅਸ ਦੂਜਾ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਹਾਕਮ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਤਕ ਅਮਨ ਸਥਾਪਤ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਥੇ ਗੜਬੜ ਹੋ ਗਈ । ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਲਈ ਡਾਈਆਨ ਨੇ ਵੀ (357-354 ਈ. ਪੂ.) ਇਥੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ । ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਮੋਲੀਅਨ ਨੇ ਕਾਰਥਿਜ (Carthage) ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਸਿਸਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ (345 ਤੋਂ 336 ਈ. ਪੂ.) ਵਿਚ ਮੁੜ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆ ਕੇ ਸਿਰਾਕਿਊਸ ਵਿਚ ਨਰਮ ਅਲਪ-ਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ । 317 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਆਗਥੋਕਲੀਜ਼ (Agathocles) ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਇਥੋਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ । ਇਸ ਨੇ ਫਿਰ

ਸਿਰਾਕਿਊਸ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਪਰ 289 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਹਾਈਰੋ ਦੂਜਾ (Hieron II) ਲਗਭਗ 270 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ । ਇਸ ਨੇ 50 ਸਾਲ ਤੀਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਿਰਾਕਿਊਸ ਦੀ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ । ਹਾਈਰੋ ਦੀ ਮੌਤ (215 ਈ. ਪੂ.) ਉਪਰੰਤ ਸਿਰਾਕਿਊਸ ਦੇ ਵਾਸੀ ਕਾਰਥਿਜ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਏ ਪਰ 213 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ । 211 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਿਰਾਕਿਊਸ ਰੋਮਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਬਣ ਗਿਆ ।

280 ਈ. ਵਿਚ ਫਰੈਂਕ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤਬਾਹੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਫਿਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਸੰਨ 878 ਵਿਚ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਅਰੈਗੋਨੀਜ਼ ਕਾਲ (Aragonese period) (14ਵੀਂ-16ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਹਾ । ਸੰਨ 1693 ਵਿਚ ਭੂਚਾਲ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ । ਸੰਨ 1943 ਵਿਚ ਇਤਹਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ । ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਫਿਰ ਉੱਨਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ।

ਅਜੋਕਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਉਪਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਦਾ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ । ਇਥੋਂ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਫੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ । ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਦੋ ਡੌਰਿਕ (Doric) ਮੰਦਰ ਹਨ ।

ਆਬਾਦੀ — 108,853 (1971)

37°04' ਉ. ਵਿਥ.; 15°17' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੂ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:743; ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮੈ. 17:918

ਸਿਰਾਜ ਗੰਜ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਾਬਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਉਪ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਜਮਨਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ 250 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਸੰਨ 1869 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਇਹ ਪਟਸਨ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਮੰਡੀ ਹੈ । ਇਥੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਪਟਸਨ ਦੀਆਂ ਗੱਠਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੰਨ 1897 ਵਿਚ ਇਥੇ ਭੂਚਾਲ ਆਉਣ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ ।

24°25' ਉ. ਵਿਥ.; 89°40' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੂ.—ਇੰ. ਗ. ਇੰਡ 23:16

ਸਿਰਾਜੁਦੌਲਾ (Siraj-ud-Daula) : ਇਹ ਬੰਗਾਲ (ਭਾਰਤ) ਦਾ ਨਵਾਬ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਲਗਭਗ 1732 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਅਲੀਵਰਦੀ ਖਾਂ (Alivardi Khan) ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਨਵਾਬ ਬਣਿਆ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਉਮਰ ਮਸਾਂ 24 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ । ਸਿੰਘਾਸਣ ਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰ ਹੋ ਗਈ । ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਵਾਬ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਆਪ-ਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਮਗਰੋਂ ਨਵਾਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਵਾਬ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ

ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ੋਕਤ ਜਗ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਕ ਅਮੀਰ ਵਪਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਪਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੁਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਵਾਬ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਾਸਿਮ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਖੇ ਫੈਕਟਰੀ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਨਵਾਬ ਨੇ 146 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਤਿ ਦੀ ਗਰਮੀ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 123 ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਾਹ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮਰ ਗਏ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਬਲੈਕ ਹੋਲ ਟਰੈਜਡੀ' (Black Hole Tragedy) ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਬਲੈਕ ਹੋਲ ਟਰੈਜਡੀ' ਦੀ ਖਬਰ ਜਦੋਂ ਮਦਰਾਸ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜੋਹ ਆਇਆ। ਐਡਮਿਰਲ ਵਾਟਸਨ (Admiral Watson) ਅਤੇ ਕਲਾਈਵ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤੁਰੰਤ ਬੰਗਾਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਕੱਤੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਅਮਨ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਕਿਲੇਬੰਦੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਸੱਤ-ਸਾਲਾ ਜੰਗ ਛਿੜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਤੋਂ ਚੰਦਰਨਗਰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ।

ਕਲਾਈਵ ਨੇ ਨਵਾਬ ਦਾ ਤਖਤ ਉਲਟਾਉਣ ਲਈ ਮੀਰ ਜ਼ਾਫਰ (ਨਵਾਬ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ) ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਜਗਨ ਨਾਥ ਨਾਮੀ ਅਮੀਰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਉਂਤ ਅਮੀ ਚੰਦ ਦੁਆਰਾ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹੀ ਗਈ। ਅਮੀਚੰਦ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ 30 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਅਦਾ ਨਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰਾ ਭੇਦ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਸੰਧੀ ਵਿਚ ਲਿਆਈ ਜਾਵੇ। ਕਲਾਈਵ ਨੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਸੋਚਿਆ। ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਨਕਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਫੈਦ ਕਾਗਜ਼ ਵਾਲੀ ਨਕਲ ਤੇ 30 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲਾਲ ਕਾਗਜ਼ ਵਾਲੀ ਨਕਲ ਤੇ ਇਹ ਰਕਮ ਨਾਂ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਕਲਾਈਵ ਨੇ ਵਾਟਸਨ ਨੂੰ ਇਸ ਬੁਠੀ ਸੰਧੀ ਤੇ ਦਸਖਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਦਸਖਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਲਾਈਵ ਨੇ ਵਾਟਸਨ ਦੀ ਸੰਧੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜਾਲੀ ਦਸਖਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਸਾਜ਼ਸ਼ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਕਲਾਈਵ ਨੇ ਨਵਾਬ ਸਿਰਾਜ-ਉਦ-ਦੌਲਾ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਬਾਰੇ ਗਿਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਲਾਈਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੀ ਆਪ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਲਾਸੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਕਲਾਈਵ ਨੂੰ ਇਹ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰ ਠੀਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੀਰ ਜ਼ਾਫਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ। ਕਲਾਈਵ ਨੇ ਫੈਸਲਾਕੁੰਨ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤ ਲਈ। ਨਵਾਬ ਮੁਰਸ਼ਿਦਾਬਾਦ ਵੱਲ ਦੌੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਪਟਨੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫੜਨ ਉਪਰੰਤ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਮੀਰ ਜ਼ਾਫਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਮੀਰਾਂ (Miran), ਹਥੋਂ

ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਬ੍ਰਿ. ਇ. ਇ. ਐ. ਆਫਟਰ

—ਵੀ. ਡੀ. ਮਹਾਜਨ

ਸਿੱਰੀਪੀਡੀਆ (Cirripedia) : ਸਿੱਰੀਪੀਡੀਆ ਰੀੜ੍ਹ-ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਿਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਾਸਟੇਸ਼ੀਆ (Crustacea) ਦੀ ਉਪ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਵਚ ਤੇ ਕਵਚ-ਰਹਿਤ ਬਾਰਨਾੱਕਲ ਤੇ ਇਸ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਬਾਰਨਾੱਕਲ ਉਸਣ-ਖੰਡ ਅਤੇ ਧਰੁਵ-ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਤੋਂ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਉਪਰ ਤਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਅਲੂਣੇ-ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਰੀਪੀਡੀਆ ਵਿਚ ਆਵਾਸ-ਵਿਭਿੰਨਤਾ, ਆਕਾਰ-ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਸਹਿਗਾਮੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

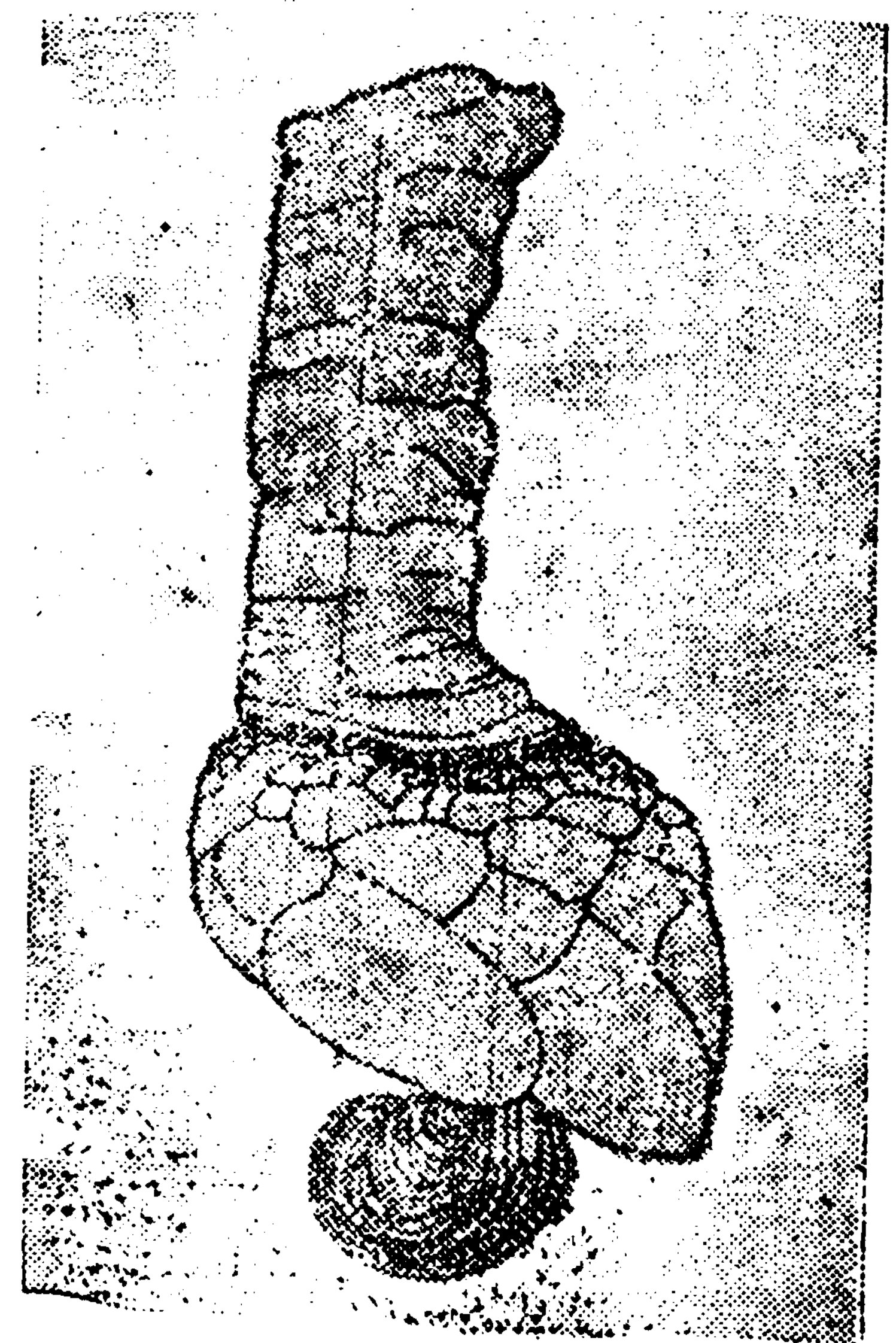
ਬਾਰਨਾੱਕਲਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਇਕ ਮਿ. ਮੀ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 10 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤਕ ਅਤੇ ਭਾਰ ਇਕ ਗ੍ਰਾਮ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 500 ਗ੍ਰਾਮ ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਵਧਾ ਕੇ ਪਲੈਂਕਟਨ ਪਕੜਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਹਿ-ਜੀਵਨ ਵੀ

ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਵਚ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਖਾਂਦਾ-ਪੀਂਦਾ ਤੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਡੰਡੀ-ਰਹਿਤ ਸਿੱਰੀਪੀਡੀਆ ਦਾ ਕਵਚ ਛੇ ਖੜੇ-ਦਾਅ ਪਲੇਟਾਂ ਜੁੜ ਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਝਿੱਲੀਦਾਰ ਜਾਂ

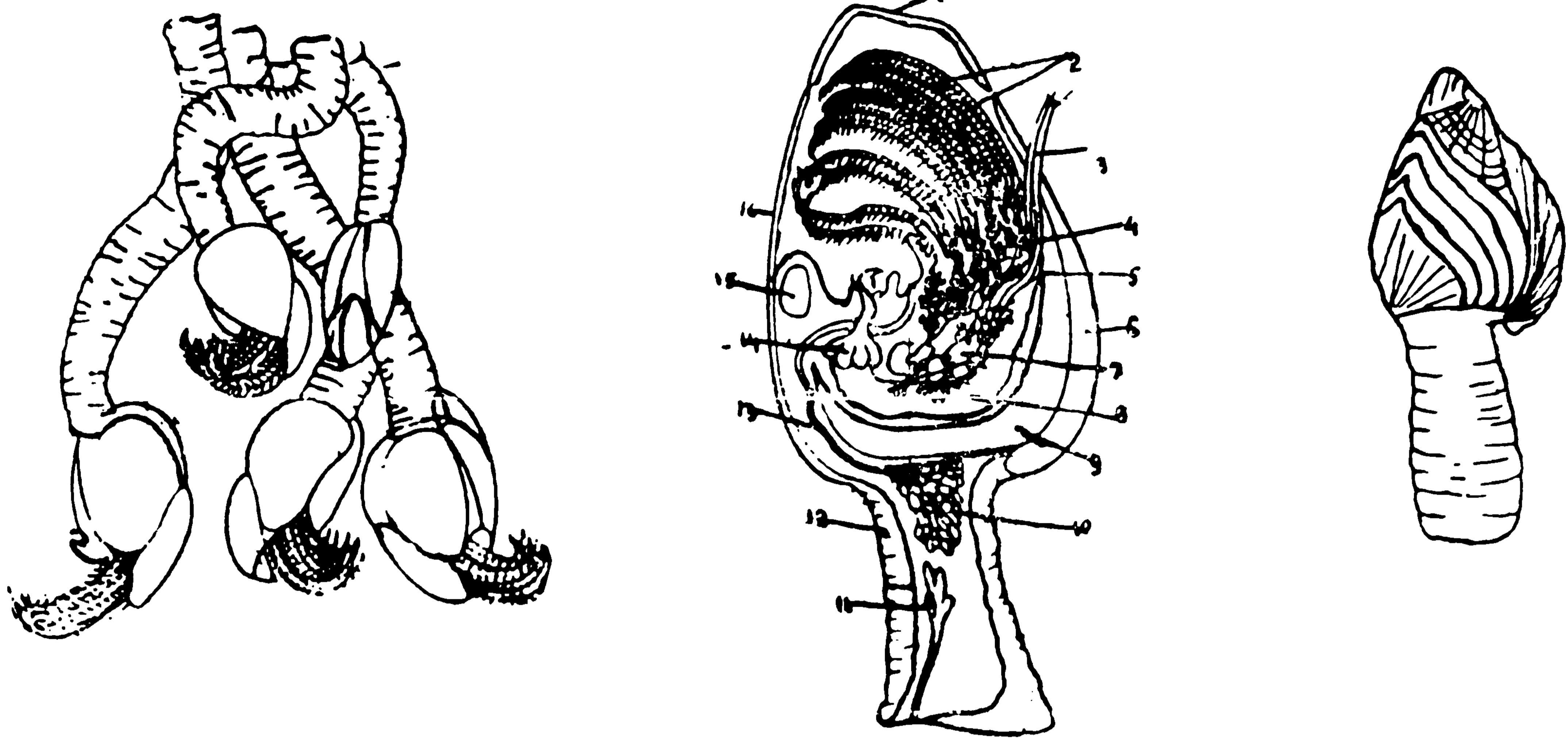

ਚਿਤਰ 1 (ੳ) : ਬੈਲਾਨਸ

ਕੈਲਸੀਅਮੀ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਚ ਦੇ ਮੁਕਤ ਸਿਰੇ ਉਤੇ, ਆਧਾਰ ਦੇ ਉਲਟ ਪਾਸੇ ਦੋ ਜੋੜੇ ਚਲ-ਵਾਲਵਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮਿਲ ਕੇ ਉਪਰਕੂਲਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਡੰਡੀ ਵਾਲੇ ਸਿੱਰੀਪੀਡੀਆ ਉਪਰ ਕੈਲਸੀਅਮ ਦਾ ਖੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਰੀਪੀਡੀਆ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕ੍ਰਾਸਟੇਸ਼ੀਅਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁੜੇ ਉਪ-ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ

ਚਿਤਰ 1 (ਅ) : ਪੌਲੀਸੈਪਸ

ਚਿਤਰ 2 : (ਖੱਬਾ) ਲੀਪਸ ਫੈਸੀਕੁਡੇਰਸ, (ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਅਤੇ ਸੱਜਾ) ਲੀਪਸ ਐਨਾਟੀਫਰਾ

1. ਟਰਗਮ 2. ਛਾਤੀ-ਅੰਗ 3. ਸ਼ਿਸ਼ਨ 4. ਪਤਾਲੂ 5. ਗੁਦਾ 6. ਕੈਰਾਈਨਾ 7. ਵੀਰਜ ਥੈਲੀ 8. ਮਿਹਦਾ 9. ਮੈਂਟਲ ਕੈਵਿ ਟੀ 10. ਅੰਡਕੋਸ਼ 11. ਸੀਮਿੰਟ ਗਲੈਂਡ 12. ਡੰਡੀ 13. ਅੰਡ-ਨਿਕਾਸ ਵਹਿਣੀ 14. ਪਾਚਕ ਸੀਕਾ 15. ਅਭਿਵਰਤਕ ਪੇਸ਼ੀ 16. ਸਕੂਟਮ।

ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਮੁਲਾਇਮ ਕਾਇਟਿਨੀ ਕੱਜਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਗਲੀ ਅਤੇ ਪਿਛਲੀ ਆਹਾਰ-ਨਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕੱਜੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। (ਬਾਹਰੀ ਗੁਣ ਚਿਤਰ 1 ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰ-ਰਚਨਾ-ਲੱਛਣ ਚਿਤਰ 2 ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।)

ਭਾਵੇਂ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਮ ਜਾਤੀਆਂ ਦੋ-ਲਿੰਗੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ। ਅੰਡੇ ਵਿਚ ਭਰੂਣ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਫਿਰ ਪਲੈਂਕਟੋਨੀ ਲਾਰਵਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮਾਦਾ ਦੇ ਬਾਲਗ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਨਰ ਨਾਲ ਮਿਲਨ-ਸੰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅੰਡਿਆਂ ਦਾ ਫਲਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਲਨ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਅੰਡੇ ਦੀ ਕੁੰਡਲਨੀ ਵੰਡ (spiral cleavage) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੌਪਲੀਅਸ ਲਾਰਵਾ ਅੰਡੇ ਦੀ ਝਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂਟਲ-ਖੋੜ ਵਿਚੋਂ ਨੌਪਲੀਅਸ ਲਾਰਵੇ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਜੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਫਾਈਟੋਪਲੈਂਕਟਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਗਲੀ ਹਾਲਤ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਲਾਰਵਾ ਸਾਈਪਰਿਡ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਲਾਰਵਾ ਕੁਝ ਖਾਂਦਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸਥਾਨ ਦੀ ਛਾਂਟ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਈਪਰਿਡ ਆਪਣੀਆਂ ਛੇ-ਜੋੜੇ ਲੱਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਚੰਬੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਸਹਿ-ਆਹਾਰੀ (commensal) ਅਤੇ ਪਰਜੀਵੀ (parasitic) ਜਾਤੀਆਂ ਰਸਾਇਣਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਈਪਰਿਡ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟੇ ਬਾਰਨਾੱਕਲ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ। ਰੂਈਜ਼ੋਸੈਫਲਾ ਵਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕੁਝ ਖਾਸ ਤਰਤੀਬ-ਬੱਧ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਈਪਰਿਡ ਪਰਪੋਸ਼ੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੇਕੜਾ) ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਅਖੰਡਿਤ ਟਿਸੂ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵੱਧਦਾ ਹੋਇਆ ਪਰਪੋਸ਼ੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਟਿਸੂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋ ਕੇ ਖੁੰਭਾਂ ਵਰਗੀ ਪੁਨਰ-ਉਤਪਾਦਕ ਬੱਡੀ (reproductive body) ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਐਕਸਟਰਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਐਕਸਟਰਨਾ ਮਾਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਰ ਸਾਈਪਰਿਡ ਲਾਰਵੇ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਇਆ ਬਦਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਰ ਵਿਚੋਂ ਅਣ-ਵੰਡੇ ਨਰ-ਸੈੱਲ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮਾਦਾ ਦੀ ਖੋੜ ਵਿਚ ਵੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੈੱਲ ਨਰ ਰਿਸੈਪਟੇਕਲ ਉੱਪਰ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਿਰ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸ਼ੁਕ੍ਰਾਣੂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅੰਡਿਆਂ ਦਾ ਫਲਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਲਾਰਵਿਆਂ ਦਾ ਖਿੰਡਾਉ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਾਰਵੇ ਦੀ ਕਿਸਮ, ਉਸ ਦਾ ਵਰਤਾਉ, ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪਲੈਂਕਟਨ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਨਦਾਰ ਜਾਂ ਜਾਨ-ਰਹਿਤ, ਭਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਹੌਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਆਦਿ। ਪਰ ਸਹਿ-ਆਹਾਰੀਆਂ ਦਾ ਖਿੰਡਾਉ ਪਰਪੋਸ਼ੀ ਦੇ ਖਿੰਡਾਉ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ-ਬਾਰਨਾੱਕਲ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਥਾਨਬੱਧ ਕ੍ਰਾਸਟੇਸ਼ੀਅਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਰੀ-ਪੀਡੀਆ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਰੀਪੀਡੀਆ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਵਚ ਵਾਲੇ ਥੋਰੈਸਿਕਾ (Thoracica) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਵਰਗ ਇਹ ਹਨ : ਐਕਰੋਥੋਰੈਸਿਕਾ (Acrothoracica), ਰੂਈਜ਼ੋਸੈਫਲਾ (Rhizocephala) ਅਤੇ ਐਸਕੋਥੋਰੈਸਿਕਾ (Ascothoracica)। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ 1000 ਜਾਤੀਆਂ ਗਿਣਤੀ ਹਨ।

ਆਕਾਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਰੀ-ਪੀਡੀਆ ਕੋਪੋਪੋਡਾ (Copepoda) ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਹਨ।

ਪਲੈਂਕਟਰਾਫਿਕ ਥੋਰੈਸਿਕਾ (Planktrophic Thoracica) ਦਾ ਪਥਰਾਟ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਲੂਰੀਅਨ ਪੀਰੀਅਡ (400 ਮਿਲੀਅਨ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ) ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੀਜੋਜੋਇਕ ਐਰਾ ਤਕ ਇਹ ਖਾਸ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਕ੍ਰੀਟੇਸ਼ਸ ਪੀਰੀਅਡ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੰਡੀ ਵਾਲੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡੰਡੀ-ਰਹਿਤ ਕਿਸਮਾਂ ਬਣਨ ਲਗ ਪਈਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੀਨੋਜੋਇਕ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ।

ਮਹੱਤਤਾ-ਡੰਡੀ ਵਾਲੇ ਬਾਰਨਾੱਕਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ 12 ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਗੰਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਾਤਾਂ ਦੀ ਖੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਡੰਡੀ ਵਾਲੇ ਬਾਰਨਾੱਕਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੋਲੀਸੈਪਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਚੀਲ ਵਿਚ ਬੈਲਾਨਸ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬੈਲਾਨਸ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਲੋੜ ਵਧ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਰੀਪੀਡੀਆ ਸ਼ੀਤ-ਉਸ਼ਣੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤ-ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਸਥਿਤਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਾਸਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਚਾਰਲਸ ਡਾਰਵਿਨ ਨੇ ਵੀ ਜੀਉਂਦੇ ਅਤੇ ਫਾਸਿਲ ਸਿੱਰੀਪੀਡੀਆ ਬਾਰੇ ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ (1851-54) ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿੱਰੀਪੀਡੀਆ ਦੇ ਵਿਧੀਬੱਧ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 15:884; ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮੈ. 4:641

ਸ਼ਿਰੋਨੇਇਕਾ (Cyrenaica) : ਉੱਤਰੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਲਿਬੀਆ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਪੂਰਬੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਲਗਭਗ 845,460 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 350,024 (1961) ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਿਦਰਾ (Sidra) ਅਤੇ ਬਾਂਬੇ (Bombe) ਖਾੜੀਆਂ ਦੇ ਦਰ-ਮਿਆਨ ਇਕ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਹੈ, ਲਗਭਗ 915 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਪਠਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਜੈਬੈੱਲ ਐਖਦਾਰ (Jebel Akhdar) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਦਰਾ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵੱਲ ਇਕ ਸਾਹਿਲੀ ਮੈਦਾਨ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਪਠਾਰੀ ਭਾਗ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਇਕ ਨੀਵਾਂ ਮੈਦਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਹਨ। ਜੈਬੈੱਲ ਐਖਦਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਲੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਰੇਤਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਿਬੀਅਨ ਸਹਿਰਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਲਵਾਯੂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਅਤਿ ਗਰਮ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਖਾ ਕੇਵਲ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸਰਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘੱਟ ਠੰਢੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕੇਵਲ ਉੱਤਰੀ ਪਠਾਰੀ ਭਾਗ ਅਤੇ ਨਖਲਿਸਤਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਜੌ, ਕਣਕ ਅਤੇ ਤਮਾਕੂ ਹਨ। ਖਜੂਰ ਵੀ ਉਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਅੰਗੂਰ, ਜੈਤੂਨ, ਸੰਗਤਰਾ ਆਦਿ ਫਲਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਹਨ। ਭੇਡਾਂ ਤੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਵੀ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਰੇਲ ਮਾਰਗ ਕੇਵਲ 160 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਮੁਖ ਸਾਧਨ ਉਠ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬੈਨਗਾਜ਼ੀ (Benghazi) ਹੈ। ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਰਸੇ (Barce) ਅਤੇ ਤਬਰੂਕ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ.; ਕੋਲ. ਐਨ.

ਸ਼ਿਰੋਮੇਤੀਏਵੋ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ : ਇਹ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਨ 1961 ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਸਕੋ ਨਾਲ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਐਲੂਮਿਨੀਅਮ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅਤੇ ਕੰਕਰੀਟ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਾਲ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਸੋਵੀਅਤ ਧਰੁੱਵੀ ਹਵਾ-ਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਵੀ ਅੱਡਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੂਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਸੈੱਟ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਹੀ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਹਵਾਈ ਰਸਤਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੁਖ-ਦਫ਼ਤਰ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ।

ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਦੀ ਮੁਖ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਇਮਾਰਤ 90 ਮੀ. ਵਿਆਸ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਛੱਤ ਹੇਠ ਪੰਜ ਵੱਡੇ ਜਹਾਜ਼ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਠਹਿਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਇਕ ਛੱਤੀ ਹੋਈ ਗਲੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅੱਡੇ ਤੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਵਿਚ 1,500 ਮੁਸਾਫਰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕੰਕਰੀਟ ਦੀ ਤਹਿ ਵਾਲੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਭਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਲਾਰੀਆਂ ਇਧਰ ਉਧਰ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਸੋਵੀਅਤ ਦੇਸ਼—16 ਅਗਸਤ, 1965

—ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ

ਸਿਰੋਂ (Siron) : ਸਿਰੋਂ ਪਿੰਡ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਝਾਂਸੀ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਲਲਤਪੁਰ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਥੇਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਥੇ ਜੈਨੀਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੁਣ ਗੈਰ-ਆਬਾਦ ਤੇ ਟੁੱਟੀਆਂ-ਫੁੱਟੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਲਬੇ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦਾ ਮੰਦਰ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਇਥੋਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਿਲ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ 907 ਈ. ਦਾ ਸ਼ਿਲਾ-ਲੇਖ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਕਨੌਜ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ।

20°45' ਉ. ਵਿਥ.; 78°15' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:37

—ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਓ

ਸਿਰੋਹੀ (Sirohi) : ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਇਹ ਰਾਜਸਥਾਨ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਇਕ ਰਿਆਸਤ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 5135 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 423,815 (1971) ਹੈ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਰੇਤਲੇ ਟਿੱਲੇ ਹਨ। ਅਰਾਵਲੀ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਮਾਉਂਟ ਆਬੂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ 'ਗੁਰੂ ਸਿਖਰ' 1,722 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਮੁਖ ਦਰਿਆ ਪੱਛਮੀ ਬਨਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਵਾਈ ਤੇ ਸੁਕਰੀ ਲੂਨੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੁਕਲੀ ਪੱਛਮੀ ਬਨਾਸ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗ-ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਘਣੇ ਜੰਗਲ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸ਼ੇਰ, ਚੀਤੇ ਆਦਿ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਭਾਵੇਂ ਖੁਸ਼ਕ ਹੈ ਪਰ ਆਬੂ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਸੁਹਾਵਣਾ ਅਤੇ ਸਿਹਤ-ਵਰਧਕ ਹੈ। ਆਬੂ ਵਿਖੇ ਲਗਭਗ 165 ਸੈਂ ਮੀ. ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ-ਇਹ ਰਾਜਸਥਾਨ (ਭਾਰਤ) ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰਨਵਾ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆ। ਸੰਨ 1425 ਵਿਚ ਰਾਓ ਸਹਿੰਸ ਮਲ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਸਰਨੇਸਵਰ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਨਹਾਉਣ ਨਾਲ ਕੋੜ੍ਹ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਬਣਵਾਈ। ਇਥੇ ਤਲਵਾਰ, ਖੰਜਰ ਅਤੇ ਚਾਕੂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ਕਿ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਰੋਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—18,775 (1971)

24°50' ਉ. ਵਿਥ.; 72°50' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:28; ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20:720; ਇੰਡੀਆ-1976

ਸਿਰੋਂਚਾ (Sironcha) : ਇਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਚੰਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਸਿਰੋਂਚਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਹੈ ਜੋ ਚੰਦਾ ਤੋਂ 208 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਹੈ।

ਇਸ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 242 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿਰੋਂਚਾ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਇਥੇ ਤੈਲਗੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:37

ਸਿਰੋਂਜ ਟਾਊਨ (Sironj Town) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰਾਜ-ਸਥਾਨ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਟਾਂਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਸੀ। ਇਹ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਆਗਰਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰੋਣਕ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਤਬਾਹ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।

ਟੈਵਰਨੀਅਰ (Tavernier), ਜਿਹੜਾ ਕਿ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਥੇ ਆਇਆ, ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਘਣੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਇਥੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਭੀੜ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮਲਮਲ ਅਤੇ ਛੀਂਟ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ।

ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਇਥੇ ਠਹਿਰਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੇਰ ਰਾਜ ਪਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਵਿਗੜ ਕੇ ਇਹ ਸਿਰੋਂਜ ਹੋ ਗਿਆ।

24°6' ਉ. ਵਿਥ.; 77°43' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:30

ਸ਼ਿਰੋਲ (Shirol) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਕੋਲ੍ਹਾਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਉਪ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੰਚ-ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਕਿਸਤਨਾ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੋਂ 6 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਮੰਦਰ, ਦੋ ਮਸਜਿਦਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਬੁਰਜ ਵੇਖਣ-ਯੋਗ ਹਨ। ਕਈ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਘੁਮਟ ਸ਼ਿਰੋਲ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਅਫਸਰ ਨੂਰ ਖਾਂ ਦਾ ਗੁੰਬਦ ਨੁਮਾ ਇਕ ਮਕਬਰਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸੰਨ 1779 ਵਿਚ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਭਾਊ ਪਟਵਰਧਨ ਨੇ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਗਿਰਦ ਇਕ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਅਤੇ ਇਕ ਖਾਈ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਨਰਸੋਬਾ ਵਾਦੀ ਨਾਮੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਹਰ ਛਿਮਾਹੀ ਦਤਾਤਰੀਆ (Dattatray) ਦਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—121,192 (1960)

16°44' ਉ. ਵਿਥ.; 74°38' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:292

ਸਿਲ ਜਾਂ ਸਿਲਿਕੋਸਿਸ (Silicosis) : ਸਿਲ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਸਿਲਿਕਾ ਕਣ ਦੀ ਧੂੜ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਸਿਲਿਕਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਣ ਉਸ ਦੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਣਾਂ ਦੁਆਲੇ ਫਾਈਬਰਸ ਤੰਦੜੀ (fibrosis) ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗਟੋਲੀਆਂ (nodules) ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਗਟੋਲੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਲਿੰਡ ਗਿਲਟੀਆਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਐਸਬੈੱਸਟਾੱਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਿਲਿਕੇਟ ਅਤੇ ਕਣ ਰਹਿਤ ਸਿਲਿਕਾ ਦੀ ਧੂੜ ਤੋਂ ਸਿਲ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦੱਸ ਮਾਈਕ੍ਰਾਨ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਸਿਲਿਕਾ ਦੇ ਕਣਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗੜਦਾ। ਵੱਡੇ ਕਣ ਸਾਹ ਨਾਲੀਆਂ ਉਤਲੀ ਛੋਟੀ ਛੋਟੀ ਲੂਈਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਦੇ ਪਰ ਸਿਲਿਕਾ ਦੇ 5 ਮਾਈਕ੍ਰਾਨ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਛੋਟੇ ਕਣ ਫੇਫੜਿਆਂ

ਦੇ ਹਵਾ ਖੋਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਅੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਥੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਫਾਈਬਰਸ ਤੰਦੜੀ ਦੀ ਗਟੋਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮਾਈਕ੍ਰਾਨ ਆਕਾਰ ਵਾਲੇ ਕਣ ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਵਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਿਲਿਕਾ ਦੇ ਕਣਾਂ ਦੀ ਘਣਤਾ 12×10^9 ਕਣ/ਘਣ ਮੀ. ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਸ ਗੁਬਾਰ ਵਿਚ 20-30 ਵਰ੍ਹੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਲੱਗਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸੁਰੰਗਾਂ ਪੁੱਟਣ ਵਾਲੇ, ਪਹਾੜ ਤੋੜਨ ਵਾਲੇ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਲੱਗਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਨਰੋਏ ਫੇਫੜੇ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਢਾਲ ਫੇਫੜੇ ਵਿਚ ਇਹ ਰੋਗ ਛੇਤੀ ਘਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਲ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗਟੋ-ਲੀਆਂ ਵੀ ਅਕਸਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗੜਦੀਆਂ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਗਟੋਲੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋ ਕੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਠਾਂ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਤੰਦੜੀ ਨਪੀੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿਲ ਦੇ ਲੱਛਣ ਜਾਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਿਮਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹ ਛੇਤੀ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਖੰਘ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਘੱਟਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੋਗ ਦੀ ਪਛਾਣ ਛਾਤੀ ਦਾ ਐਕਸ-ਰੇ ਲੈਣ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਲ ਵਾਲੇ ਫੇਫੜੇ ਨੂੰ ਟੀ. ਬੀ. ਦਾ ਰੋਗ ਵੀ ਛੇਤੀ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ ਬਿ. 20:660

ਸਿੱਲ੍ਹ : ਵਾਯੂ ਵਿਚ ਵਾਸ਼ਪ ਕਣਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਸਿੱਲ੍ਹ ਜਾਂ ਨਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਦੁਆਲੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਵਰਖਾ, ਬੱਦਲ, ਤੌਲ, ਗੜ੍ਹੇ, ਧੁੰਦ ਆਦਿ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਘਣ ਸੈਂ. ਮੀ. ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਮਿ. ਗ੍ਰਾ. ਸਿੱਲ੍ਹ ਹੈ, ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਮੀ-ਮਾਪਕ ਜਾਂ ਹਾਈਗ੍ਰੋਮੀਟਰ (Hygrometer) ਦੁਆਰਾ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਾਸ਼ਪ-ਦਬਾਉ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੈਰੋਮੀਟਰ ਨਾਲ ਮਿਣੇ ਦਬਾਉ ਵਿਚ ਜਲ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦਾ ਦਬਾਉ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਮੀ ਜਾਂ ਸਿੱਲ੍ਹ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਨਿਰਪੇਖ ਸਿੱਲ੍ਹ (absolute humidity)—ਨਿਰਪੇਖ ਸਿੱਲ੍ਹ ਹਵਾ ਵਿਚ ਵਾਸ਼ਪ-ਘਣਤਾ ਜਾਂ ਸੰਘਣਤਾ ਤੋਂ ਮਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਨਿਰਪੇਖ ਸਿੱਲ੍ਹ $d_v = \frac{m_v}{V}$ ਜਿਥੇ ਇਕ ਗਿਆਤ ਆਇਤਨ V ਵਿਚ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦਾ ਪੁੰਜ m_v ਹੈ। ਇਸਦੀ ਕੀਮਤ 0 ਤੋਂ 30 ਗ੍ਰਾਮ/ਮੀਟਰ³ ਤਕ ਹ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਾਪੇਖੀ ਸਿੱਲ੍ਹ (relative humidity)—ਹਵਾ ਦੀ ਸਾਪੇਖੀ ਨਮੀ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਮੀ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਜਲ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਨੂੰ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਸਾਪੇਖੀ ਸਿੱਲ੍ਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਸਾਪੇਖੀ ਨਮੀ
$$= \frac{t^\circ \text{ ਸੈਂ. ਤੇ ਜਲ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦਾ ਦਬਾਉ}}{t^\circ \text{ ਸੈਂ. ਤੇ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਮੰਡਲ' ਚ ਜਲਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦਾ ਦਬਾਉ}} \times 100$$

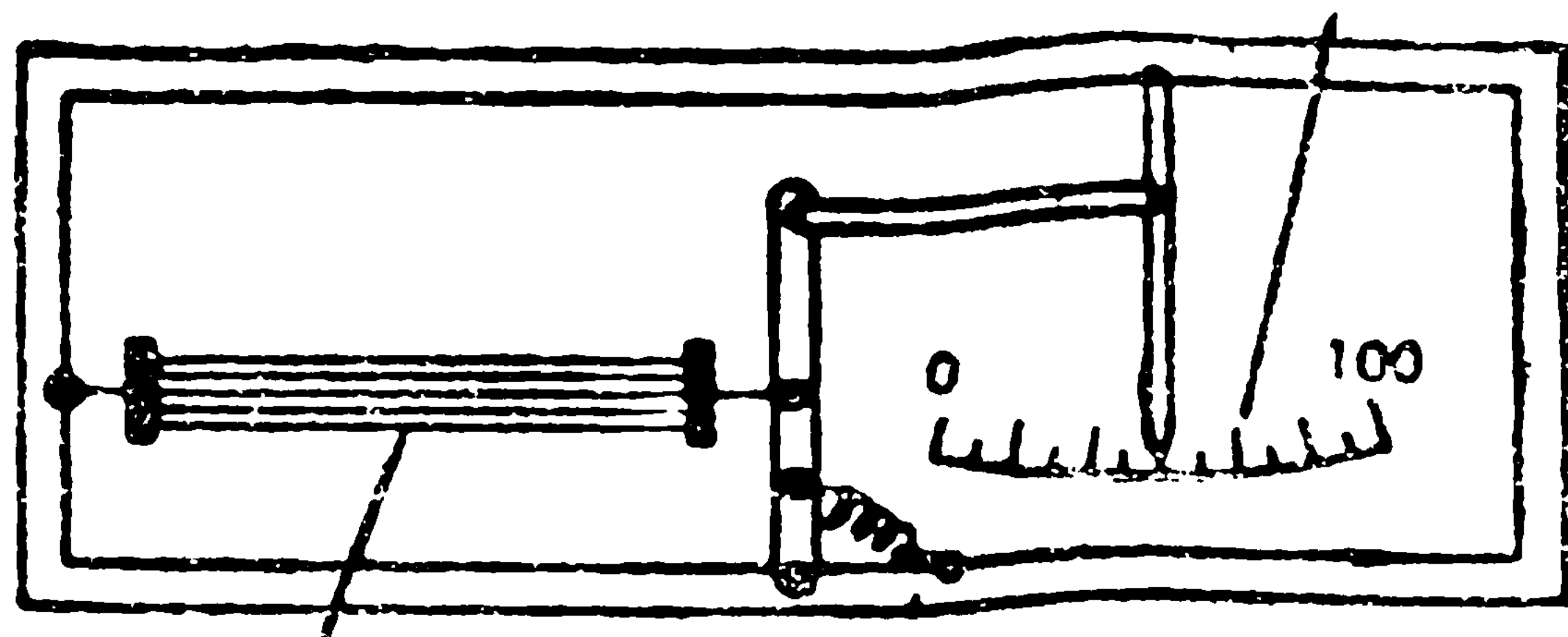
$$\frac{t^\circ \text{ ਸੈਂ. ਤੇ ਜਲਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ}}{t^\circ \text{ ਸੈਂ. ਤੇ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਮੰਡਲ'ਚ ਜਲਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ}} \times 100$$

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਾਪੇਖੀ ਨਮੀ ਦੀ ਗਣਨਾ ਲਈ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਪੇਖੀ ਨਮੀ 100% ਹੋਵੇਗੀ, ਵਾਸ਼ਪ ਕਣ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋਣਗੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਪੇਖੀ ਨਮੀ 100% ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਵਾਸ਼ਪ ਪਰਮ-ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ (supersaturated) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦ੍ਰਵਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਮੀ-ਮਾਪਕ-ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਦੀ ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਮਾਪਣ ਦੇ ਯੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਮੀ-ਮਾਪਕ (ਹਾਈਗ੍ਰੋਮੀਟਰ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪਦਾਰਥ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਲਫਿਊਰਿਕ ਐਸਿਡ, ਕੈਲਸੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ, ਫਾਸਫੋਰਸ ਪੈਂਟਾ-ਆਕਸਾਈਡ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਨਮਕ ਜੋ ਵਾਸ਼ਪਸੋਖਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਰਸਾਇਣਿਕ ਨਮੀ-ਮਾਪਕ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਵਾ ਦੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਜਲ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਗ੍ਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਲੱਭੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਬੋਤਲ ਵਿਚ ਫਾਸਫੋਰਸ ਪੈਂਟਾ-ਆਕਸਾਈਡ ਅਤੇ ਦੋ, ਤਿੰਨ ਨਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕੈਲਸੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ ਭਰ ਕੇ ਤੌਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਸ ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਯੂ-ਚੂਸਕ (ਐਸਪੀਰੇਟਰ) ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਜੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੂਸਕ ਚਾਲੂ ਕਰ ਦੇਣ ਤੇ ਪਾਣੀ ਡਿਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਹਵਾ, ਬੋਤਲ ਤੇ ਨਾਲੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੋ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਰਸਾਇਣਿਕ ਪਦਾਰਥ ਵਾਯੂ ਦੇ ਜਲ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਨੂੰ ਸੋਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹਵਾ, ਚੂਸਕ ਵਿਚ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੋਤਲ ਤੇ ਨਾਲੀਆਂ ਰਸਾਇਣਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਸਮੇਤ ਫਿਰ ਤੌਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਤੌਲ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਘਟਾ ਕੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਜਲ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਪਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

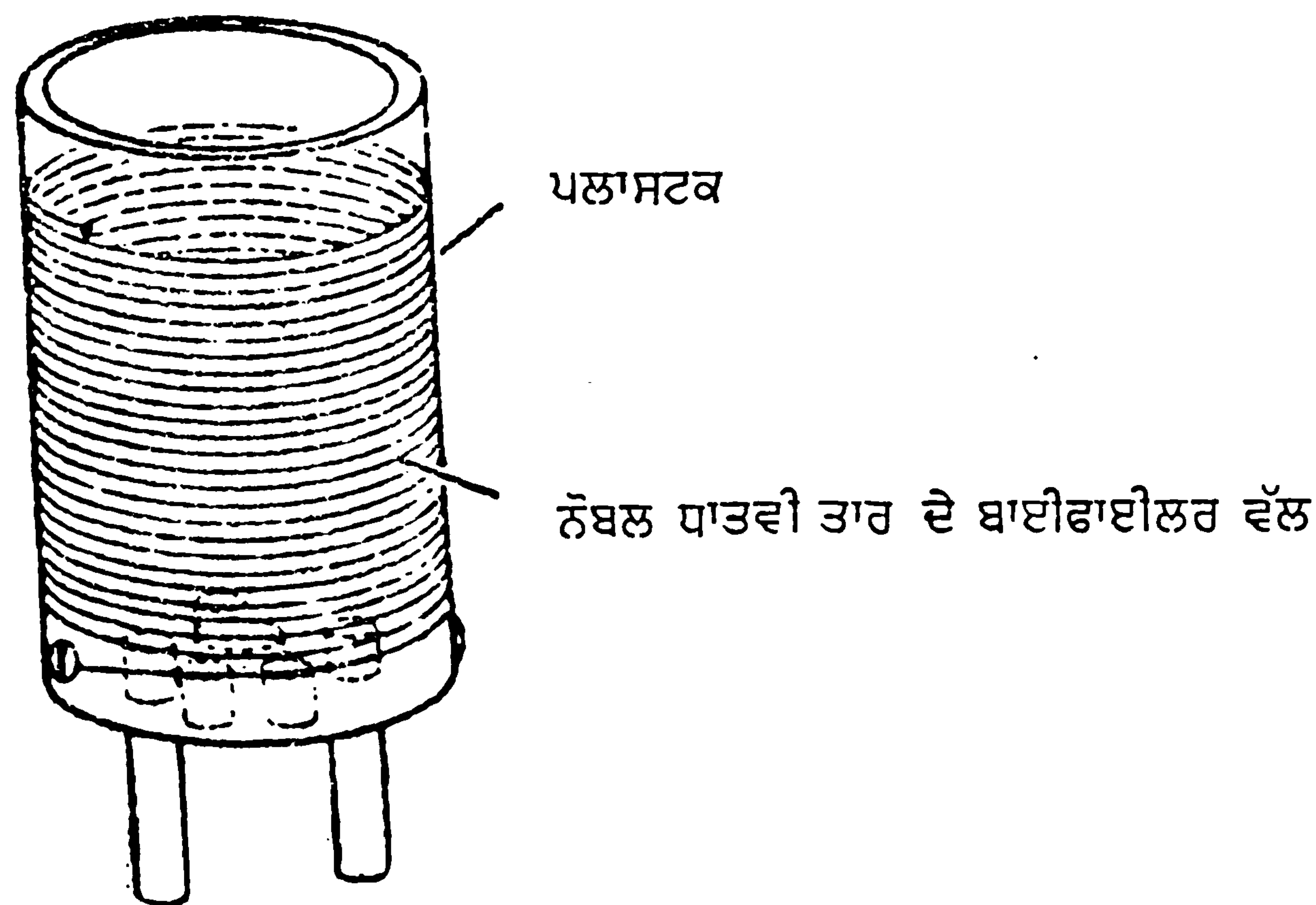
ਹੋਰ ਸਿੱਲ੍ਹੇ-ਮਾਪਕ ਡਾਈਨ, ਡੈਨੀਅਲ ਜਾਂ ਰੇਨਯੋ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੌਲ-ਦਰਜਾ (Dew-point) ਗਿਆਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਇਸ ਤੌਲ-ਦਰਜੇ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਦੇ ਤਾਪ ਤੇ ਵਾਸ਼ਪ-ਦਬਾਉ ਦੀ ਕੀਮਤ ਰੇਨਯੋ ਦੀ ਸਾਰਨੀ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਪੇਖੀ ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਗਿਆਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵਾਯੂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਨਮੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਤਰ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਬਲਬ ਵਾਲੇ ਨਮੀ-ਮਾਪਕ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਈਕਰੋਮੀਟਰ (psychrometer) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਯੰਤਰ ਵਿਚ ਦੋ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਥਰਮਾਮੀਟਰ ਇਕ ਹੀ ਤਖ਼ਤੇ ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਥਰਮਾਮੀਟਰ ਦੇ ਬਲਬ ਤੇ ਕੱਪੜਾ ਲਪੇਟਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਬਰਤਨ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਪੜੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਾਯੂ ਦੀ ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਵਾਯੂ ਵਿਚ ਨਮੀ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਵਾਯੂ ਵਿਚ ਨਮੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰ ਬਲਬ ਵਾਲੇ ਥਰਮਾਮੀਟਰ ਦਾ ਪਾਰਾ ਥੱਲੇ ਉੱਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਥਰਮਾਮੀਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੜ੍ਹਤਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੜ੍ਹਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਤਰ ਵਾਯੂ ਦੀ ਨਮੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਵਾਯੂ ਜਲ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਥਰਮਾਮੀਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੜ੍ਹਤਾਂ ਸਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਥਰਮਾਮੀਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੜ੍ਹਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਪੇਖੀ ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਤੌਲ ਦਰਜੇ ਦਾ ਮਾਨ ਰੇਨਯੋ ਦੀ ਸਾਰਨੀ ਨਾਲ ਗਿਆਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਮੀ-ਮਾਪਕਾਂ ਤੋਂ ਨਮੀ ਦਾ ਮਾਨ ਛੇਤੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵਾਯੂ ਵਿਚ ਨਮੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਪਲ ਪਲ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਲ ਪ੍ਰਤਿ ਪਲ ਨਮੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਪਤਾ ਪੂਰੇ ਦਿਨ ਭਰ ਲਈ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਯੰਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਭਾਗ ਦੀ ਨਮੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਾਲ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਉੱਤੇ ਨਮੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡੇ ਸੌਸਿਊਰ (De Saussure) ਨੇ ਵਾਲ ਨਮੀ-ਮਾਪਕ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਲ ਇਕ ਸਪਰਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਤਣਾਉ ਹੇਠ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਸੰਕੇਤਕ ਨੂੰ ਇਕ ਸਕੇਲ ਤੇ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ (ਚਿਤਰ 1) ਇਹ ਯੰਤਰ ਤਾਪਮਾਨ ਸਾਪੇਖੀ ਨਮੀ ਮਾਪੀ ਸਕੇਲ

ਵਾਲ ਚਿਤਰ 1 : ਵਾਲ ਨਮੀ-ਮਾਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਐਕਸਟ੍ਰੀਮ ਕੀਮਤਾਂ ਲਈ ਠੀਕ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਯੰਤਰ $21^\circ \pm 10^\circ$ ਸੈਂ. ਤਾਪਮਾਨ ਉੱਪਰ 15 ਤੋਂ 90% ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਪੇਖੀ ਨਮੀ ਮਾਪਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੰਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਨਮੀ ਦੀਆਂ ਐਕਸਟ੍ਰੀਮ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਉਪਰੋਕਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ) ਤਾਂ ਇਹ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਸੈੱਟ ਜਾਂ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਮੀ-ਮਾਪਕਾਂ ਦੇ ਸਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਲੱਛਣ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪਤਲੀ ਝਿੱਲੀ, ਲੱਕੜੀ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਤਕਰੀਬਨ ਠੀਕ ਹੀ ਕਾਲ ਸਥਿਰ-ਅੰਕ (time constant) ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

ਹੁਣ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਿਜਲੀ ਚਾਲਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਵਿਚ ਜਲ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਨਮੋਰ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਲ੍ਹੇ-ਮਾਪਕ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਉੱਪਰਲੇ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ (ਚਿਤਰ 2)।

ਚਿਤਰ 2 : ਬਿਜਲੀ ਸਿੱਲ੍ਹੇ-ਮਾਪਕ ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਥੀਅਮ ਫਲੋਰਾਈਡ ਦੀ ਪਤਲੀ ਪਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਜਲ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਤ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਸਰਕਟ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੁਆਰਾ ਕਰੰਟ ਘਟਦੀ ਵਧਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰੰਟ-ਮਾਪਕ

ਦੀ ਮਾਪਣੀ ਉੱਪਰ ਸਿੱਲ੍ਹ ਦਾ ਮਾਨ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਰੰਟ ਮਾਪਕ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਲੇਖੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿੱਲ੍ਹ ਦਾ ਮਾਨ ਗ੍ਰਾਫ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਬਾਰੇ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਿੱਲ੍ਹ-ਮਾਪਕ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਨਮੀ ਤੇ ਮੌਸਮ-ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਜਲ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਹੋਣਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਵਾਯੂ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਪਾਣੀ 100,000 ਇਕਾਈਆਂ, ਵੱਡੇ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰਾਂ ਵਿਚ 1,500 ਇਕਾਈਆਂ, ਮੁਸਾਮਦਾਰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 200 ਇਕਾਈਆਂ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਤੇ ਝੀਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ 4 ਜਾਂ 5 ਇਕਾਈਆਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਾਯੂ ਦੇ ਜਲ-ਵਾਸ਼ਪ ਅਦਿੱਖ ਚਾਲਕ ਹਨ, ਜੋ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਕਸ਼ੀਦ ਕਰਕੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਹਵਾ ਰਾਹੀਂ ਵਰਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਦਿੱਖ ਵਾਸ਼ਪ ਜਦੋਂ ਤੋਲ-ਦਰਜੇ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਧੁੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੀਤਲ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦੀ ਠੰਢ ਧੁੰਦ ਦੇ ਖੰਡ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਰੈਂਡ ਬੈਂਕਸ ਆਫ਼ ਨਿਊਫਾਉਂਡਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਜਗ੍ਹਾ ਉੱਪਰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਧੁੰਦ ਦੇ ਬੱਦਲ ਛਾਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਿੱਲ੍ਹ ਵੰਡ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਿੱਲ੍ਹ ਵਿਸਤਾਰ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕ੍ਰਮ ਸੂਚੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਪਯੋਗਾਂ ਲਈ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਵਾਯੂ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਤਰਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਮਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਕੀਮਤ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲੀਆ ਉੱਪਰ 0.5 ਮਿ. ਮੀ. ਤੇ ਧਰੁਵਾਂ ਉੱਪਰ 2 ਮਿ. ਮੀ. ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਸਹਾਰਾ ਮਾਰੂਥਲ ਉੱਪਰ 8 ਮਿ. ਮੀ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਐਮਾਜ਼ੋਨ ਖੰਡ ਵਿਚ 54 ਮਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ 64 ਮਿ. ਮੀ. ਤਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰਲੀ ਹਵਾ ਗਰੇਟ ਬੇਸਿਨ ਉੱਪਰ 16 ਮਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਫਲੋਰਿਡਾ ਉੱਪਰ 45 ਮਿ. ਮੀ. ਜਲ-ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਹਿਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਲ੍ਹ ਉੱਚਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਔਸਤ ਵਜੋਂ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਅੱਧਾ ਪਾਣੀ 25 ਕਿ. ਮੀ. ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਪੈਲ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਉੱਪਰ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਨਿਰੀਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੈ ਕਿ 6 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਪਰ ਦੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਮਿ. ਮੀ. ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਮਿਸ਼ਰਨ ਅਨੁਪਾਤ 16 ਗ੍ਰਾਮ/ਕਿ. ਗ੍ਰਾਮ ਹੈ ਪਰ ਇਹ 50° ਉੱਤਰ ਜਾਂ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਦੇ 8 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਘਟ ਕੇ 1 ਗ੍ਰਾ./ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਤਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਹਾੜਾਂ ਦੁਆਲੇ ਸਾਫ਼ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਹਵਾ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮੁੰਦਰ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਤੋਂ ਵਾਯੂ ਸਿੱਲ੍ਹ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਸਰਨ ਕਿਰਿਆ ਵਾਂਗ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਵਾਸ਼ਪ-ਕਣਾਂ ਦੇ ਦਬਾਉ ਅਤੇ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਵਾਸ਼ਪ ਦਬਾਉ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤਰਲ ਤੇ ਵਾਯੂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਤੇ ਵਾਸ਼ਪਨ-ਯੰਤਰ (evaporator) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਚਾਲਕਤਾ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਸ਼ਪਨ-ਯੰਤਰ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਹਵਾ ਤਾਪਮਾਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਗ੍ਰਾ. ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਲਈ

500 ਕਲੋਰੀਆਂ ਖਰਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵਾਸ਼ਪਨ-ਯੰਤਰ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਾਸ਼ਪਨ-ਯੰਤਰ ਨੂੰ ਗਰਮ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਹ ਉਰਜਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਵਾ ਤੋਂ ਸੰਵਹਿਣ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਵਿਕੀਰਨ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬੱਦਲਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਦਿਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਹਵਾ ਖੁਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕਿ ਧੁੱਪ ਵਾਸ਼ਪਨ-ਯੰਤਰ ਨੂੰ ਗਰਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਾਸ਼ਪਨ-ਯੰਤਰ ਦਾ ਵਾਸ਼ਪ ਦਬਾਉ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਲ੍ਹ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਮਲੇ-ਹਵਾ ਵਿਚਲੇ ਅਦਿੱਖ ਜਲ ਵਾਸ਼ਪ ਤਾਪ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨਮੀ ਅਤੇ ਕਈ ਮਨੁੱਖੀ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਸਿੱਧਾ ਹੈ। ਮਲੇਰੀਆ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੱਛਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਿੱਲ੍ਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵਸਥ ਰਹਿਣ ਲਈ ਅੰਦਰਲਾ ਤਾਪਮਾਨ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਰਤਾ ਵਿਕੀਰਨ, ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਵਹਿਣ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤਾਪ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਘਾਟੇ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਮੀ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਪਸੀਨੇ ਦਾ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਹਵਾ ਵਿਚ ਨਮੀ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਪਿਆਸ ਘਟ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੇ ਜਲ ਵਾਸ਼ਪ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਯੂ ਅਨੁਕੂਲਨ ਇੰਜਨੀਅਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ 'ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਾਪਮਾਨ' ਨਮੀ, ਤਾਪਮਾਨ ਅਤੇ ਹਵਾਦਾਰੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਐਚ. ਈ. ਲੈਂਡਜ਼ਬਰਗ (H. E. Landsberg) ਨੇ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਹੁੰਮਸ ਦੀ ਇਕ ਸਾਰਨੀ ਬਣਾਈ ਹੈ :

ਤਾਪਮਾਨ (ਡਿਗਰੀ ਸੈਂਟੀਗਰੇਡ)	40	35	30	25	20
ਸਾਪੇਖੀ ਨਮੀ (%)	20	33	44	60	85

ਇਕ ਜੰਗਲ ਜਾਂ ਗੁੱਦੇਦਾਰ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚੋਂ ਉਠੇ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਇਕ ਝੀਲ ਵਿਚੋਂ। ਨਮੀ ਕਾਰਨ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇਰ ਤਕ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੌਦੇ ਆਪਣੇ ਪਤਿਆਂ ਦੇ ਮੰਡਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੂਖਮ ਜਲਵਾਯੂ ਦੀ ਸਿੱਲ੍ਹ ਬਦਲ ਕੇ ਅਸਰ ਕਰ ਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਬੇਰਾਨੀ ਖੇਤ ਉੱਪਰ ਸਾਪੇਖੀ ਨਮੀ 20% ਤੇ ਗੰਨੇ ਦੇ ਗਿੱਲੇ ਖੇਤ ਉੱਪਰ 40% ਘੱਟ ਗਈ।

ਨਮੀ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਉਪਰ ਇਕ ਗੂੜ੍ਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਲੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਬੀਜਾਣੂਆਂ ਦੀ ਉਨਾਂ ਚਿਰ ਲਾਗ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਨਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਆਈਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਲ ਸਿੱਲ੍ਹ ਰਾਹੀਂ ਆਲੂਆਂ ਨੂੰ ਲਗੀ ਉੱਲੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਇਆ ਸੀ।

ਧਾਤਾਂ ਦਾ ਖੁਰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਾਪੇਖੀ ਨਮੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਾਮਦਾਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਨਮੀ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸਾਨੂੰ ਲੱਕੜੀ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਤੱਤ 30% ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਲ੍ਹ ਵੱਧਣ ਨਾਲ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਤੱਤ

ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ 75% ਸਾਪੇਖੀ ਨਮੀ ਤੇ ਕੇਵਲ 15% ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੱਕੜੀ ਦਾ 5% ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ 20% ਸਾਪੇਖੀ ਨਮੀ। ਜੇਕਰ ਲੱਕੜੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ 30% ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਵਣਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਖਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਪੇਖੀ ਨਮੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਪਾਹ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਲਈ ਵਾਯੂ ਵਿਚ ਨਮੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਖੁਸ਼ਕ ਹਵਾ ਵਿਚ ਧਾਗੇ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਝਿੱਲੀਦਾਰ ਪਦਾਰਥ ਨਮੀ ਪਾ ਕੇ ਫੈਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋਣ ਤੇ ਸੁਕੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰੇਸ਼ੇਦਾਰ ਪਦਾਰਥ ਨਮੀ ਕਾਰਨ ਮੋਟਾਈ ਵਿਚ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਚਰਖੇ ਦੀ ਮਾਲ੍ਹ ਵਿੱਲੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਗਿੱਲੀ ਕਰ ਕੇ ਕੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਕਪੜਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਭਿਉਂ ਕੇ ਸੁਕਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁੰਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪ.—ਐਨ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 6:573; ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:1.

ਸਿਲਹਟ (Sylhet): ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਚਿਟਾਗਾਂਗ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 12,393 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 3,729,881 (1971) ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਸਾਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਆਸਾਮ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਬਰਸਾਤੀ ਪਾਣੀ ਕਰਕੇ ਸਿਲਹਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਹੜ੍ਹ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚਾਵਲ, ਪਟਸਨ, ਤੇਲਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਅਤੇ ਗੰਨਾ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਹਨ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ 90% ਚਾਹ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਲਾ, ਚੂਨੇ ਦਾ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਗੈਸ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਕਿਸਤੀਆਂ, ਸਰਕੜੇ ਦੀਆਂ ਚਟਾਈਆਂ ਜਾਂ ਟਾਟ, ਸਿੱਪੀਆਂ ਦੇ ਬਣਣ ਤੇ ਪਿੱਤਲ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸੈਂਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਉਦਯੋਗ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰ-ਸਿਲਹਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਹੀ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਸੁਰਮਾ ਨਦੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਸਿਰੀਹਾਟ (Srihatta) ਸੀ। ਇਹ ਸੁਰਮਾ ਘਾਟੀ ਦਾ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਆਸਾਮ ਅਤੇ ਮੇਘਾਲਿਆ (ਭਾਰਤ) ਅਤੇ ਕੋਮੀਲਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਫੈਂਚੂਗੰਜ (Fenchuganj) ਅਤੇ ਛਟਕ (Chhatak) ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਿਲਹਟ ਆਪਣੀਆਂ ਬੈਂਤ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਰ ਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਚਾਹ, ਦੀਆ-ਸਲਾਈ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਤੇਲ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਵੀ ਹਨ।

ਸੰਨ 1878 ਤੋਂ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਅੱਠ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਹਨ ਜੋ ਚਿਟਾਗਾਂਗ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸ਼ਾਹ ਜਲਾਲ ਦੀ ਮਸੀਤ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—37,740 (1971)

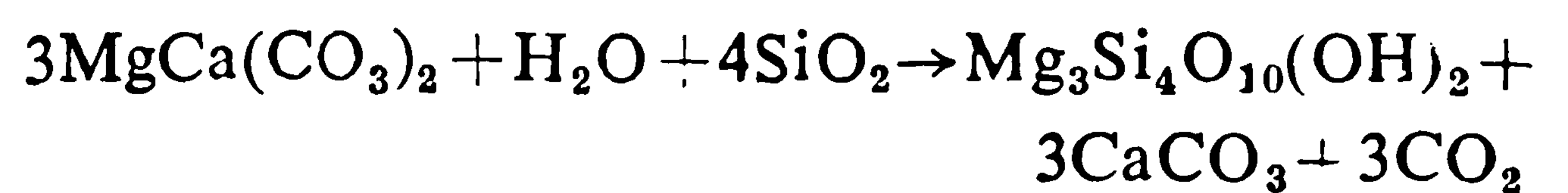
24°32' ਉ. ਵਿਥ.; 91°33' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੂ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:732

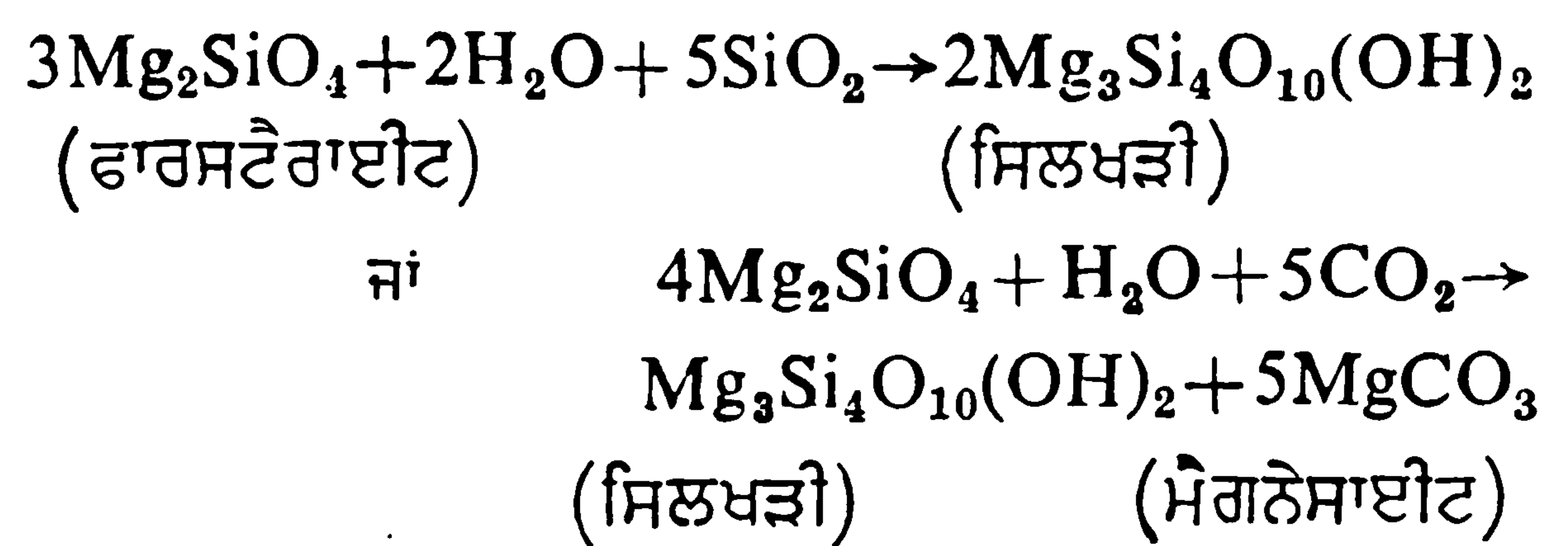
ਸਿਲਖੜੀ (Talc): ਸਿਲਖੜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਰਮੀ ਕਾਰਨ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਖਣਿਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ 1 ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸਾਬਣ ਅਤੇ ਗਰੀਜ਼ ਵਰਗੀ ਚਿਕਣੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਪ-ਸਟੋਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਪ-ਸਟੋਨ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗਹਿਣਿਆਂ, ਬਰਤਨਾਂ ਅਤੇ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ

ਸਾਰੇ ਰਸਾਇਣਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਤਾਪ ਦਾ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸੋਪ-ਸਟੋਨ ਨੂੰ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੁੰਡ ਵਗੈਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਲਖੜੀ ਨੂੰ ਚਿਕਨਾਈ ਲਈ, ਚਮੜਾ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਸਫਾਈ ਵਾਲੇ ਪਾਊਡਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੈਨਸਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਲਖੜੀ ਅਤੇ ਸੋਪ-ਸਟੋਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ, ਰੋਗਨ, ਰਬੜ, ਕਾਗਜ਼, ਛੱਤਾਂ ਅਤੇ ਕੀੜੇ-ਮਾਰ ਦਵਾਈਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਚਿੱਟਾ, ਪੀਲਾ ਜਾਂ ਚਾਂਦੀ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦਾ ਹਰੀ ਭਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਲਖੜੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਤਲੇ ਪਤਲੇ, ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਹੀ ਛੇ-ਭੁਜੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਰਗੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਸ਼ੀਲ ਖਣਿਜ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਇਆਕਲਪ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਜਾਤੀ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਦੂਸਰੇ ਖਣਿਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਰਪੈਂਟਾਈਨ, ਟਰੈਮੋਲਾਈਟ ਤੇ ਫਾਰਸਟੈਰਾਈਟ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਰਬੋਨੇਟ, ਕੈਲਸਾਈਟ, ਡੋਲਮਾਈਟ ਜਾਂ ਮੈਗਨੇਸਾਈਟ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਫਾਰਮੂਲਾ $Mg_3Si_4O_{10}(OH)_2$ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੋਪ-ਸਟੋਨ ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ : (1) ਸੋਪ-ਸਟੋਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗਰੁੱਪ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਦੀਆਂ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੋਈਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿਲਿਕਾ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕਾਰਬਨਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਕੱਢਣ ਉਪਰੰਤ ਸਿਲਖੜੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

(2) ਦੂਸਰੇ ਸੋਪ-ਸਟੋਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗਰੁੱਪ ਆੱਲਿਵੀਨ ਜਾਂ ਪਾਇਰਾਕਸੀਨ ਭਰਪੂਰ ਅਗਨੀ ਚਟਾਨਾਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਕਾਰਬਨਡਾਈ-ਆਕਸਾਈਡ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿਲਿਕਾ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਸਿਲਖੜੀ ਵਿਚ ਬਦਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਸਿਲਖੜੀ ਸਬੰਧੀ ਖਾਸ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੂਸਰੇ ਸਿਲਿਕੇਟਾਂ ਵਾਂਗ ਲੋਹੇ ਅਤੇ ਐਲੂਮਿਨੀਅਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਠੋਸ ਘੋਲ ਲੜੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ।

ਸਿਲਚਰ : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਸਾਮ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਬਾਰਕ ਦਰਿਆ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਿਲਚਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਰਕ ਦਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 4-5 ਦਿਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਹੁਣ ਆਸਾਮ-ਬੰਗਾਲ ਰੇਲ-ਰਾਹ ਬਣ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਹੂਲਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਭਾਹੀ ਵਰਖਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਕਈ ਵੇਰ ਇਥੇ ਤਿੰਨ ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵੇਰ ਭੁਚਾਲ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਚਾਵਲ, ਯੂਰਪੀ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਲੱਕੜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ

ਕੁਦਰਤੀ ਉਪਜਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੀ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—343,125 (1971)

24°41' ਉ. ਵਿਥ.; 92°48' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:374

ਸਿਲਮਾ ਸਿਤਾਰਾ : ਵੇਖੋ, ਸਲਮਾ ਸਿਤਾਰਾ

ਸ਼ਿੱਲਰ, ਜਾਨ ਕ੍ਰਿਸਤੋਫ਼ ਫ਼ੀਡਰਿਕ (Schiller, Johann Christoph Friedrich-1759-1805) : ਜਰਮਨ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਕਵੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 10 ਨਵੰਬਰ, 1759 ਨੂੰ ਮਾਰਬਾਕ ਵਿਖੇ ਇਕ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। 'ਮਿਲਟਰੀ ਅਕਾਦਮੀ' ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਇਕ ਸਟਟਗਾਰਟ (Stuttgart) ਰੈਜ਼ਿਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ।

ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਿੱਲਰ ਨੇ 'ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਕੁਵਰਤੋਂ' ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ-ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀ। ਸ਼ਿੱਲਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ 'De Rauber' (The Robber) ਨਾਲ ਜਰਮਨ ਨਾਟ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਯੁੱਗ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਨੀਚ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਲਦੀ ਹੀ ਸ਼ਿੱਲਰ 'ਮਾਨਹੀਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਥੀਏਟਰ' ਲਈ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ 'Kabale und Liebe' (1784) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਟਕ 'Don Calos' (1787) ਲਿਖਣਾ ਅਰੰਭਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਾਟ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਿੱਲਰ ਦੇ 'Don Calos' ਤੇ ਗੋਟੇ ਦੇ 'Iphigenie auf Tauris' (1787) ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਜਰਮਨ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮਾਨਤਾ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1794 ਵਿਚ ਸ਼ਿੱਲਰ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਗੋਟੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਜਰਮਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੋਸਤੀ ਵਜੋਂ ਸਤਿਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ਿੱਲਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਆਇਆ। ਗੋਟੇ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਯੇਨਾ (Jena) ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਿੱਲਰ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੀ 'ਤੀਹ ਸਾਲਾ ਜੰਗ ਦੀ ਤਾਰੀਖ' ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਜੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ 'Wallenstein' (1800) ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਆਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਸਾਹਕਾਰ ਹੈ। 'Maria Stuart' (1801), 'Die Jungfrau von Orleans' (1801) (ਜੋਨ ਆਫ ਆਰਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਇਕ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਦੁਖਾਂਤ) ਅਤੇ 'Die Braut von Messina' (1803) (ਇਕ ਪੂਰਨ ਕਲਾਸੀਕੀ ਢੰਗ ਦਾ ਨਾਟਕ) ਅਤੇ ਅਤਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ 'Wilhelm Tell' (1804) ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਸ਼ਿੱਲਰ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਥਾ-ਕਾਵਿ, ਭਜਨ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੁਹਜਵਾਦ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਇਸ ਦੇ ਨਿਬੰਧ

ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਨ। ਸ਼ਿੱਲਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਪੱਤਰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ 'ਆਧੁਨਿਕਤਾ' ਕਾਰਨ ਇਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜਰਮਨ ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਨਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਿਆ ਐਪਰ ਇਸ ਦੇ ਯੁੱਗਬੱਧ ਦੀ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਨਾਲ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਥਾਈ ਕੀਮਤਾਂ ਸ਼ਿੱਲਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20।

ਸਿਲਵਰ ਸਿਟੀ : ਸਿਲਵਰ ਸਿਟੀ (ਸਯੁੱਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ)—ਇਹ ਸਯੁੱਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਡਾਹੋ ਰਾਜ ਦੀ ਉਵੀਹੀ (Owyhee) ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਇਕ ਗੈਰ-ਆਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ 10 ਮਾਰਚ, 1863 ਨੂੰ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸੰਨ 1935 ਤੱਕ ਇਹ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਰਿਹਾ। ਵਾਰ ਈਗਲ (War Eagle) ਅਤੇ ਫਲੋਰਿਡਾ (Florida) ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਕਈ ਭੰਡਾਰ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਬੈਂਕ ਆਫ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਫੇਲੂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਮੰਡੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਘੱਟ ਗਈ।

43°02' ਉ. ਵਿਥ.; 116°44' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸਿਲਵਰ ਸਿਟੀ (ਨਿਊ ਮੈਕਸੀਕੋ)—ਇਹ ਨਿਊ ਮੈਕਸੀਕੋ ਦੀ ਗਰਾਂਟ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਸੰਨ 1870 ਵਿਚ ਇਕ ਸਪੇਨੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1880 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਸਿੱਖਰ ਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਚਾਂਦੀ, ਸੋਨੇ, ਤਾਂਬੇ, ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਜਿਸਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਭੰਡਾਰ ਹਨ। ਇਥੇ ਵੈਸਟਰਨ ਨਿਊ ਮੈਕਸੀਕੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ, ਗੀਲਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਫਾਰੈਸਟ ਅਤੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੇ ਚਸਮੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—7,751 (1970)।

32°46' ਉ. ਵਿਥ.; 108°17' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾ. 9:213

ਸਿਲਵਾਈਟ (Sylvite) : ਇਹ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ ਦਾ ਇਕ ਖਣਿਜ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ 1823 ਵਿਚ ਵੈਸੂਵੀਅਸ (Vesuvius) ਪਹਾੜ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਲਾਵੇ ਉੱਤੇ ਜੰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦੀ ਰਵੇਦਾਰ ਸ਼ਕਲ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਸਟਾਸਫਰਟ (Stassfurt) ਦੇ ਲੂਣ ਵਿਚ ਪਾਈ ਗਈ ਜਿਥੇ ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ ਅਤੇ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਦੇ ਲੂਣਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਜ਼ਖੀਰਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਰਵੇ ਆਇਤਕਾਰ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਧਾਰਨ ਲੂਣ ਦੇ ਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਵੇ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਤਾਪ-ਲਹਿਰਾਂ ਬਿਨਾਂ ਰੋਕ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਗੁਰੂਤਾ 1.99 ਅਤੇ ਕਠੋਰਤਾ 2 ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਵੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਘੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿਲਵਿਅਸ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕਸ (Sylvius Franciscus ; 1614-1672) : ਇਹ ਇਕ ਜਰਮਨ ਡਾਕਟਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹਾਨਾਓ (Hanau) ਵਿਖੇ 15 ਮਾਰਚ 1614 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਈਆਟਰੋ ਕੈਮੀਕਲ ਸਕੂਲ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਬਾਜ਼ੈੱਲ (Basel) ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਨੇ ਡਾਕਟਰੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 1658 ਵਿਚ ਲਾਈਡਨ (Leiden) ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯੁਕਤ

ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਇਸ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਡਾਕਟਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਵਾਰਡ-ਸਿੱਖਿਆ (ward instruction) ਦਾ ਸਿਸਟਮ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ। ਲੂਣਾਂ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਐਸਿਡ ਅਤੇ ਬੇਸ (ਖਾਰ) ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਨਦਾਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ 1660 ਵਿਚ 'ਡੇ ਸਪਿਰਿਟਮ ਐਨੀਮਾਲੀਅਮ ਇਨ ਸੀਰੀਬਰੋ ਕੋਅਰਬੈਲੋਕਿਊ ਕਨਫੈਕਸ਼ਨ' (De spirituum animalium in cerebro cerebelloque confectione) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ, 'ਡੇ ਮੋਰਬਿਸ ਇਨਫੈਨਟੀਅਮ (De morbis infantium) ਇਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਮਗਰੋਂ 1674 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਅਤੇ 1682 ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਲਾਈਡਨ (Leiden) ਵਿਖੇ 15 ਨਵੰਬਰ 1672 ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 21:700

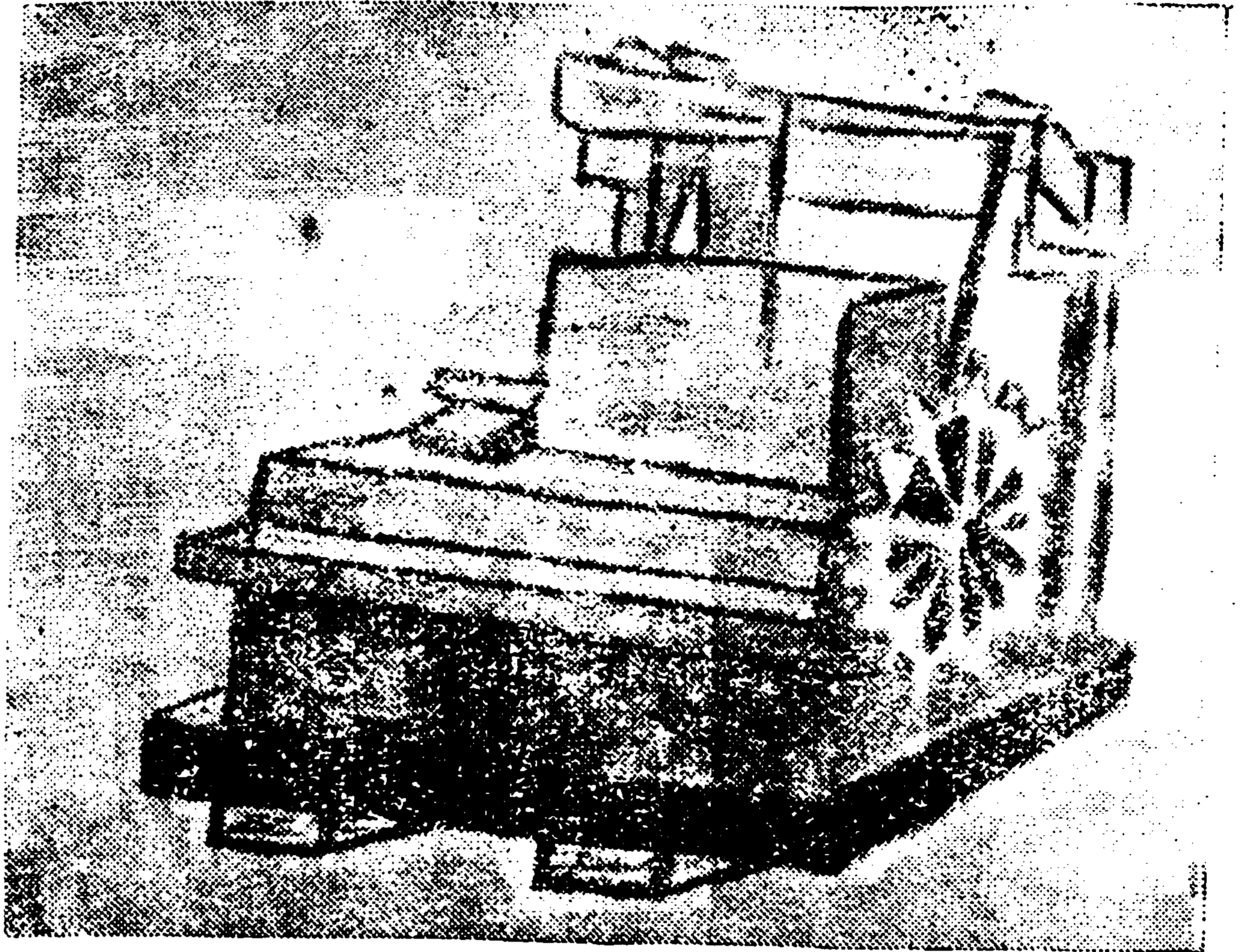
ਸਿਲਵੈਸਟਰ ਜੇਮਜ਼, ਜੋਜ਼ਫ (Sylvester, James Joseph; 1814-1897) : ਆਰਥਰ ਕੈਲੇ (Arthur Cayley) ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗਣਿਤਵੇਤਾ ਦਾ ਜਨਮ 3 ਸਤੰਬਰ 1814 ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1831 ਵਿਚ ਇਹ ਸੇਂਟ ਜੋਹਨਜ਼ ਕਾਲਜ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ 1838 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ 'ਨੈਚਰਲ ਫਿਲਾਸਫੀ' ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1855 ਤੋਂ 1870 ਤਕ ਇਹ ਰਾਇਲ ਮਿਲਟਰੀ ਅਕੈਡਮੀ, ਵੂਲਵਿਚ (Woolwich) ਵਿਖੇ ਗਣਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1876 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਹਨ ਹੱਪਕਿਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਗਣਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1883 ਵਿਚ ਇਹ ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। 15 ਮਾਰਚ 1897 ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਨੇ ਅਲਜਬਰੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਕਾਫੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਕੈਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਅਲਜਬਰੇਈ ਨਿਹਚਲਾਂ (invariants) ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਲੱਭਿਆ। ਸੰਖਿਆ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਕਾਫੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਵੰਡ (partitions) ਅਤੇ ਡਾਇਫੈਨਟਾਈਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (Diophantine analysis) ਵਿਚ। ਸੰਨ 1878 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ 'ਅਮੈਰੀਕਨ ਜਰਨਲ ਆਫ ਮੈਥੇਮੈਟਿਕਸ' ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਗਣਿਤ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 21:699

ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨ (Sewing machine) : ਚਾਰਲਸ ਐਫ. ਵਾਇਜ਼ਨਥਲ (Charles F. Weisenthal) ਨੇ 1755 ਈ. ਵਿਚ ਦੋ ਸਿਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸੂਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਅੱਖ-ਨੁਮਾ ਸੁਰਾਖ ਸੀ, ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਲਾਈ ਅਤੇ ਕਢਾਈ ਲਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 1790 ਵਿਚ ਟਾਮਸ ਸੇਂਟ (Thomas Saint) ਨੇ ਇਸ ਸੂਈ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਉਣ, ਟਾਂਕੇ ਆਦਿ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਬਾਰਟੇਲਮੀ ਟਿਮੋਨੀਏ (Barthelemy Thimmonier) ਨੇ 1830 ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ (ਚਿੱਤਰ 1)। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮਸ਼ੀਨ ਬੜੀ ਬੇਢੰਬੀ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ 1841 ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਸਿਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ 80 ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ

ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1832 ਦੇ ਲਗਭਗ ਨਿਉਯਾਰਕ ਦੇ ਵਾਲਟਰ ਹੰਟ (Walter Hunt) ਨੇ ਕੰਪਨ ਬਾਜੂ (vibrating arm)

ਚਿਤਰ 1 : ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨ

ਵਾਲੀ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਬਾਜੂ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੇ ਅੱਖ-ਨੁਮਾ ਛੇਕ ਵਾਲੀ ਮੁੜੀ ਹੋਈ ਸੂਈ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਸੂਈ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਉਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਥੱਲੇ ਧਾਗੇ ਦੀ ਗੋਲਾਈ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਧਾਗਾ ਲੰਘਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਟਲ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਕ ਸਟਿਚਿੰਗ (lock stitching) ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1844 ਵਿਚ ਈਲਾਈਐਸ ਹਾਉ (Elias Howe) ਨੇ ਸਿਉਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦਾ ਮਾਡਲ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ 1846 ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਐਲੈੱਨ ਬੀ. ਵਿਲਸਨ (Elen B. Wilson) ਨੇ 1849 ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਤਕ ਹੋਈਆਂ ਕਾਢਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਜਾਣੇ ਹੀ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲਾ ਹੁੱਕ ਅਤੇ ਬਾਬਿਨ (bobbin) ਬਣਾਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਵੀਲਰ ਐਂਡ ਵਿਲਸਨ ਮਸ਼ੀਨ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਸੀ। ਸੰਨ 1950 ਵਿਚ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਵਾਈ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿਚ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਟਾਂਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੱਗੇ ਸਰਕਾਉਣ ਦਾ ਯੰਤਰ ਵੀ ਲਗਾਇਆ। ਸੰਨ 1851 ਵਿਚ ਬਾੱਸਟਨ ਦੇ ਦਰਜ਼ੀ ਵਿਲੀਅਮ-ਓ-ਗਰੋਵਰ ਨੇ ਡਬਲ ਚੇਨ ਸਟਿਚ ਕਿਰਿਆ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1856 ਵਿਚ ਵਰਜੀਨੀਆ ਦੇ ਜੇਮਜ਼ ਏ. ਈ. ਗਿਬਜ਼ (1829-1902) ਨੇ ਚੇਨ ਸਟਿਚ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੇ ਵਿਲਕਾੱਕਸ ਨੇ ਚੰਗੇਰਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਲਕਾੱਕਸ ਅਤੇ ਗਿਬਜ਼ ਮਸ਼ੀਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਸ਼ੀਨ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਂਕੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ : 1. ਸਾਦੀ ਚੇਨ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਕੋ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, 2. ਦੂਹਰੀ ਚੇਨ ਸਟਿਚ ਅਤੇ 3. ਲੱਕ ਸਟਿਚ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਧਾਗੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਅਤੇ ਇਕ ਬਾਹਰ ਵਲ (ਚਿਤਰ 2)।

ਕਾਲਾ-ਉਪਰਲਾ ਜਾਂ ਸੂਈ ਵਾਲਾ ਧਾਗਾ ;

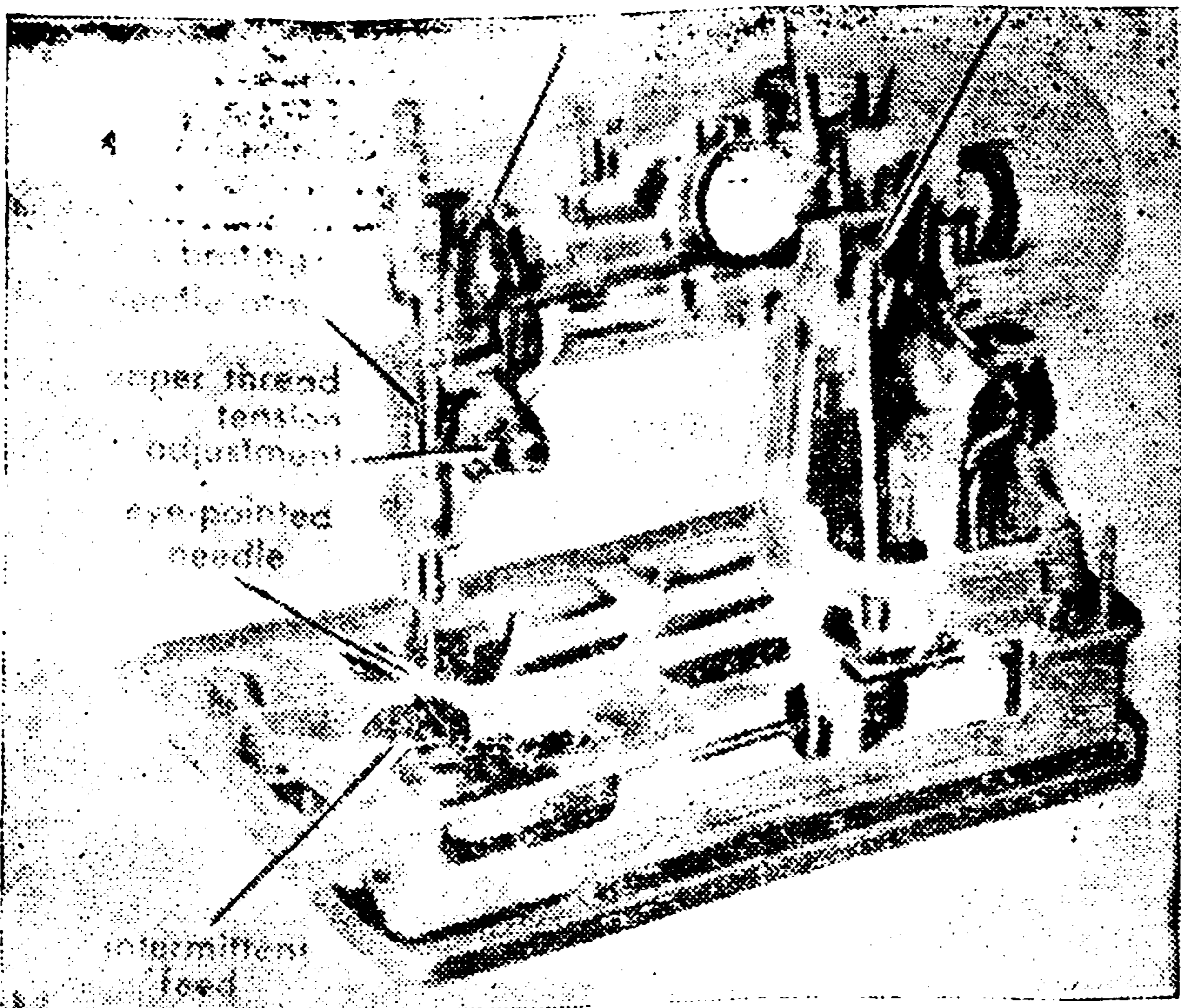
ਚਿੱਟਾ-ਹੇਠਲਾ ਜਾਂ ਬਾਬਿਨ ਵਾਲਾ ਧਾਗਾ

ਚਿਤਰ 2 : ਲਾਕ ਸਟਿਚ

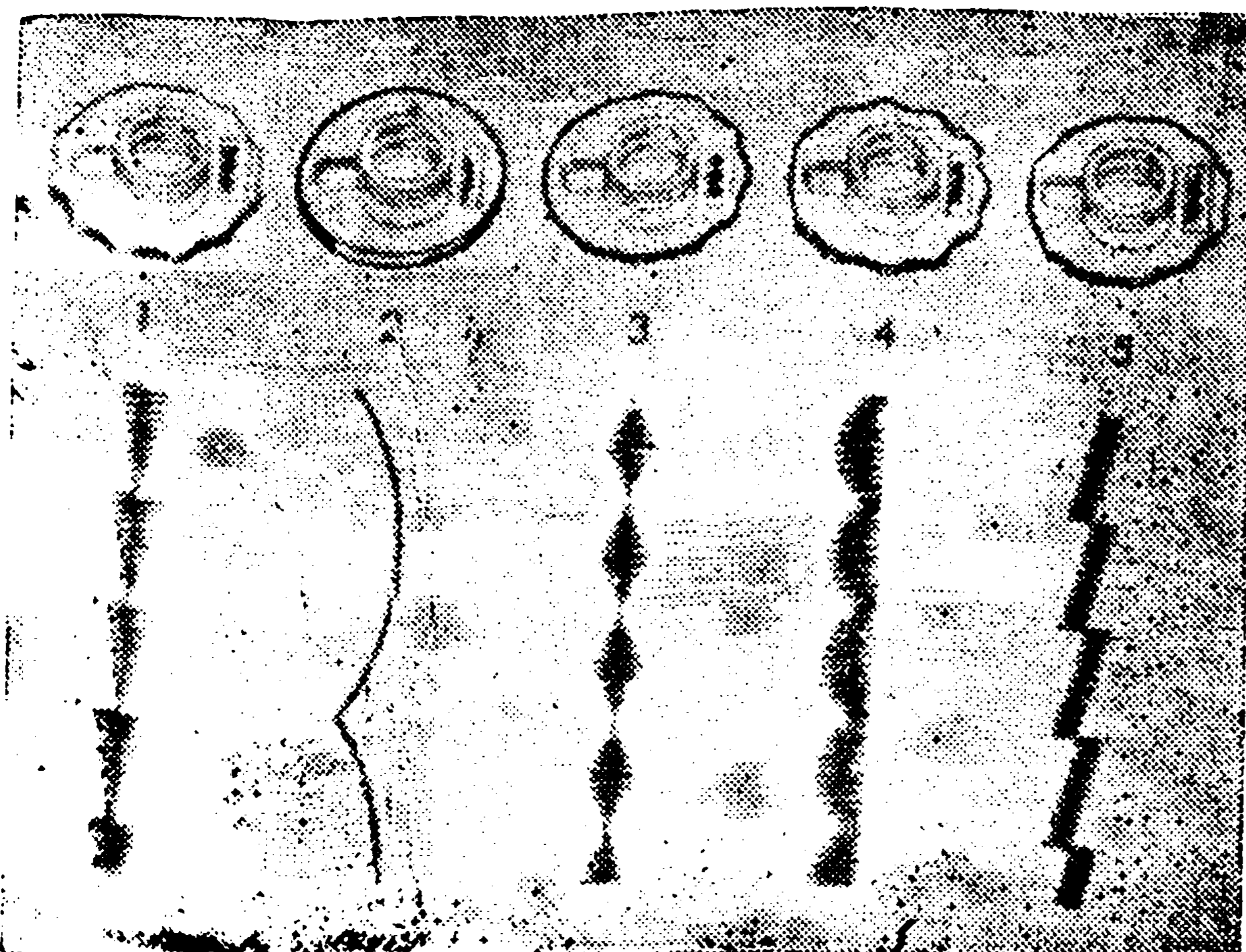
ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ, ਤਕਰੀਬਨ 2,000 ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਬੂਟ ਸਿਉਣ, ਜੁਰਾਬਾਂ, ਬਨੈਣਾਂ ਆਦਿ

ਬਣਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਬੂਟਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਬਣੇ ਫੈਂਸੀ ਬਟਨ ਲਗਾਉਣ ਲਈ, ਪਰਦਿਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਮੋੜ ਕੇ ਸਿਉਣ ਲਈ, ਰੇਸ਼ਮੀ ਫੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਕਵਾਈ ਲਈ ਅਤੇ ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਕੂਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਸ਼ੀਨ ਵੀ ਬਣ ਚੁਕੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸੂਈਆਂ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੱਤ ਬਰਾਬਰ ਸਿਉਣਾਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵਿਚ 20,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਟਾਂਕੇ ਲਗਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਹੱਥਾਂ ਜਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਘੁੰਮਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਸ਼ੀਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਉਹ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਇਕ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਹੁੱਕ ਉੱਪਰ ਵਾਲੇ (ਸੂਈ ਵਾਲੇ) ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਹੇਠਲੇ (ਡੱਬੀ ਵਾਲੇ) ਧਾਗੇ ਵਾਲੀ ਬਾਬਿਨ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਲੂਪ (loop) ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਸੂਈ ਲੀਵਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਪਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਧਾਗਾ ਕਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਾਂਕਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਹਰ ਇਕ ਛੇਕ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਧਾਗਾ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਕੱਪੜਾ ਆਦਿ ਸਿਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਚਿਤਰ 3 : ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨ
ਇਕ ਪੈਰ-ਰੂਪੀ ਲੀਵਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਪੜੇ ਜਾਂ ਚਮੜੇ

ਚਿਤਰ 4 : ਕੈਮ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਦੇ ਪੈਟਰਨ

ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੂਈ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਜਕੜਿਆ ਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਜਾਂ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਸਰਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਪੜਾ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਮਸ਼ੀਨ ਵੱਲ ਸਰਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੂਈ ਨਾਲ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਟਾਂਕੇ ਲਗਾਉਣ ਲਈ, ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੈਮਾਂ (cams) ਨਾਲ ਗਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਈ ਵਾਲੀ ਰਾਡ ਨੂੰ ਗਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕੈਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਟਾਂਕਿਆਂ ਦੇ ਪੈਟਰਨ (pattern) ਚਿਤਰ 4 ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਹੁਣ ਤਾਂ ਮਸ਼ੀਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਮੋਟਰਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਰ ਜਾਂ ਗੋਡੇ ਨਾਲ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਸੀ ਪਠਾਨਾਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਜੇ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉੱਘੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਣੀ ਸਿੰਗਰ ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20:413 ; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 12:226.

ਸ਼ਿਲਾਂਗ : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੇਘਾਲਿਆ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਉਪ-ਭਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 10,989 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ।

ਇਸ ਉਪ-ਭਾਗ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮੇਘਾਲਿਆ ਰਾਜ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਰਮਾ ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਤਿੱਖੀ ਢਲਵਾਣ ਦੇ ਉਪਰ 1,219 ਮੀ. ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਹੈ। ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਦੀ ਚੋਟੀ 1,829 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦਰਿਆ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਉਪ-ਭਾਗ ਵਿਚ ਤਿਬਤ-ਬਰਮਾ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕ ਆ ਕੇ ਵੱਸੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਖਾਸੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦਾ ਪੱਥਰ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਵੱਰਖਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਿਰਾਪੁੰਜੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵੱਰਖਾ 1,163 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਸ਼ਹਿਰ ਉਪ-ਭਾਗ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਆਬਾਦੀ 14,089 (1971) ਹੈ।

—ਪ੍ਰੋ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸਿਲਾਜੀਤ : ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਸਿਲਾਰਸ', ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ 'ਸਿਲਾਜਾਤੀ' ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਵਿਚ 'ਹਿਜਰੁਲ ਮੁਸੇ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੇਠ ਹਾੜ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪਹਾੜ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੱਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਸ ਰਿਸ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਜੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜੰਮੇ ਹੋਏ ਰਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿਲਾਜੀਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹਰਦਵਾਰ ਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨੈਪਾਲ ਵਿਚ ਕਠਮੰਡੂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਸਵਰਨ ਸਿਲਾਜੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਸੁਰਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਚਾਂਦੀ ਰੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੰਦਰ ਸਿਲਾਜੀਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸਮ ਕੇਵਲ ਕੋਹ ਆਬੂ (ਆਬੂ ਪਹਾੜ) ਤੋਂ ਹੀ

ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਤਾਂਬੇ ਰੰਗੀ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਕਿਸਮ ਲੋਹ-ਸਿਲਾਜੀਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਰੰਗ ਸਿਆਹੀ ਮਾਇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸਮ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਿਲਾਜੀਤ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉੱਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਕੀਲੇ ਗੱਡ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਰੱਸੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਗਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫੇਰ ਤਿਖੇ ਸੰਦਾਂ ਨਾਲ ਖੁਰਚ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਲਾਜੀਤ ਲੰਗੂਰਾਂ ਦੀ ਮਨਭਾਉਂਦੀ ਸ਼ੈ ਹੈ।

ਸੁੱਧ ਸਿਲਾਜੀਤ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਲੰਗੂਰਾਂ ਦਾ ਪਾਖਾਨਾ ਹੀ ਸਿਲਾਜੀਤ ਕਹਿਕੇ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵਪਾਰੀ ਗੁੜ ਨੂੰ ਕਾੜ੍ਹ ਕੇ ਤੇ ਸਿਲਾਜੀਤ ਵਿਚ ਮਿਲਾਕੇ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਗਰਮ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹੈ, ਅਸਲੀ ਸਿਲਾਜੀਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੱਗ ਉੱਤੇ ਰੱਖਣ ਤੇ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਉਂਗਲੀ ਨਾਲ ਉੱਠ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਧੂੰਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਦੂਜੇ ਅਸਲੀ ਸਿਲਾਜੀਤ ਨੂੰ ਜੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਡੁਬਦੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਤਾਰ ਜੇਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਇਸ ਦੀ ਬੂ ਗਾਂ ਦੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਖਾਲਾ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਛਾਣ ਕੇ ਪਕਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਤੇ ਗੁਣਕਾਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਹਕੀਮ ਅਤੇ ਵੈਦ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀ ਸਿੱਲ, ਨਜ਼ਲੇ, ਦਮੇ, ਮੋਹਦੇ ਅਤੇ ਮਸਾਨੇ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਠਿਆਂ ਤੇ ਜੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ, ਜ਼ਿਆਬਤੀਸ (diabetes), ਟੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ, ਜਿਲਦ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਅਤੇ ਜਰਾਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਮਾਦੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਮਾਦੇ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਬੈੱਨਜ਼ੋਇਕ ਐਸਿਡ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬੈੱਨਜ਼ੋਏਟ ਐਸਿਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਮਾਦਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਿਲਾਜੀਤ ਵਿਚ ਪਿਸ਼ਾਬ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੋਜ਼ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਮਾਦਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਮੋਹਦੇ ਨੂੰ ਤਾਕਤਵਰ ਬਣਾਉਣ, ਬਲਗਮ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖਾਂਸੀ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸਿਲਾਜੀਤ ਮੂਨ ਅਤੇ ਬਲਗਮ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਮਾ, ਤਪਦਿਕ, ਖੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਦੀ ਬਵਾਸੀਰ, ਜਰਿਆਨ, ਸਿਲਾਨ ਉਲ ਰਹਿਮ, ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਬਦਨ ਦੀ ਜ਼ਰਦੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਮਸਾਨੇ ਦੀ ਪਥਰੀ ਨੂੰ ਖੋਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਬੁਸਤਾਨੁਲ ਮੁਫਰਦਾਤ; ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਜੜੀ ਬੁਟੀ।

—ਦਿਆ ਸਿੰਘ ਹਕੀਮ ਹਾਜ਼ਕ

ਸਿਲਿਸਟਰਾ (Silistra) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਲਗਾਰੀਆ ਦੇ ਦੋਬ-ਰੂਜਾ (Dobruja) ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਡੈਨਯੂਬ (Danube) ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਕੰਢੇ, ਬੁਖਾਰੈਸਟ (Bukarest) ਤੋਂ 120 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਅਤੇ ਵਰਨਾ (Verna) ਤੋਂ 112 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-

ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਰੋਮਨਾਂ ਦਾ ਡੂਰੋਸਟੋਰਮ (Durostorum) ਸਿਲਿਸਟਰਾ, ਲੋਅਰ ਮੀਸੀਆ (Moesia Inferior) ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਅਤੇ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਇਹ ਰੋਮਨ ਫੌਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੇਂ ਮੁਖ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਰਿਹਾ। ਰੋਮਨਾਂ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸੰਨ 1878 ਈ. ਵਿਚ ਬਰਲਿਨ ਦੀ ਸੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਈ ਵਾਰ ਰੂਸ, ਤੁਰਕੀ ਅਤੇ ਰੁਮਾਨੀਆ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1947 ਦੀ ਸੰਧੀ ਅਧੀਨ ਇਹ ਬਲਗਾਰੀਆ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਲਕੜੀ ਦੇ ਕਾਰ-ਖਾਨੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਗਿਰਦ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਗ-ਭਗ 30 ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਰ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਮਾਕੂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20:661

ਸਿਲਿਕਾ (Silica) ਜਾਂ ਸਿਲਿਕਾਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ : ਸਿਲਿਕਾਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ (silicon dioxide) ਜਾਂ ਸਿਲਿਕਾ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਐੱਲਫਾ ਕੁਆਰਟਜ਼ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ 6 ਬਾਹੀਆਂ ਵਾਲੇ ਰਵੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਆਰਟਜ਼ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਕੁਆਰਟਜ਼ ਨੂੰ 530° ਸੈਂ. ਤਾਈਂ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੀਟਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਘਣਤਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬੀਟਾ ਕੁਆਰਟਜ਼ ਹੋਰ ਉੱਚੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਗਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੋਰਨਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐੱਲਫਾ ਕੁਆਰਟਜ਼ 530° ਸੈਂ., ਬੀਟਾ ਕੁਆਰਟਜ਼ 870° ਸੈਂ., ਬੀਟਾ ਟਰਾਈਡਾਈਮਾਈਟ 1470° ਸੈਂ., ਬੀਟਾ ਕਰਿਸਟੋਬੇਲਾਈਟ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਤੇ 1710° ਸੈਂ.

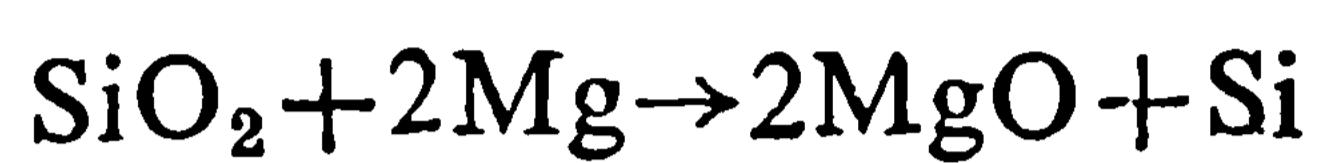
ਤੇ ਇਹ ਪਿਘਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰੰਗਹੀਨ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਕੁਆਰਟਜ਼ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਯੰਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਆਰਟਜ਼ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਰੰਗਦਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਖਰਾਜ (amethyst) ਬਨਫਸ਼ੀ ਰੰਗ ਦਾ ਤੇ ਲਾਲ (jasper) ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੱਥਰ ਜਵਾਹਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿਲਿਕਾ ਫਲਿੰਟ (flint) ਪੱਥਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਿਲਿਕਾਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਦੀ ਉਹ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜੋ ਰਵੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ।

ਰੇਤ ਅਤੇ ਰੇਤਲੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸਿਲਿਕਾ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਲਿਕਾ ਉੱਤੇ ਸਿਵਾਏ ਹਾਈਡ੍ਰੋਫਲੋਰਿਕ ਐਸਿਡ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਸਿਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਜਾਂ ਸੋਡੀਅਮ ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਸਾਈਡ ਨਾਲ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿਘਲ ਕੇ ਇਹ ਸੋਡੀਅਮ ਸਿਲਿਕੇਟ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਲਿਕਾ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਪਿਘਲਾ ਕੇ ਕੁਆਰਟਜ਼ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਠੰਢਾ ਤੱਤਾ ਹੋਣ ਤੇ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਘਲੇ ਹੋਏ ਸਿਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕ ਤਾਰਾਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬਹੁਤ ਲਚਕਦਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਯੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨਾਜ਼ਕ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਲਟਕਾਉਣ ਲਈ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

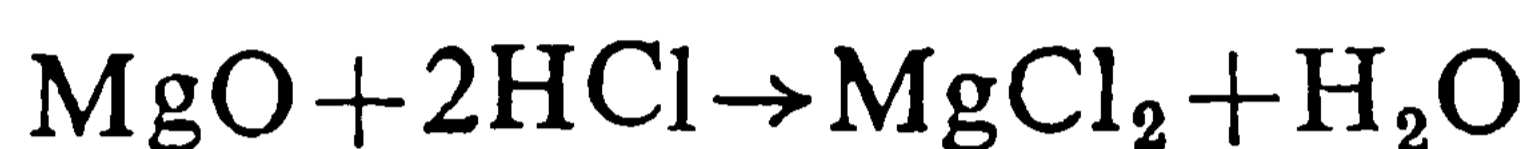
ਹ. ਪੁ.—ਸੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 12:321; ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20:654; ਐਨ. ਅਸੈ. 24:824; ਐਵ. ਐਨ. 11:339; ਕੋਲ. ਐਨ. 17:307.

ਸਿਲਿਕਾਨ (Silicon) : ਆਕਸੀਜਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਤੱਤ ਧਰਤੀ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਤਹਿ ਦਾ 27.72% ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ, ਸਿਲਿਕਾ ਜਾਂ ਸਿਲਿਕੇਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ, ਲੋਹੇ ਤੇ ਐਲੂਮਿਨੀਅਮ ਦੇ ਸਿਲਿਕੇਟਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਚਟਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

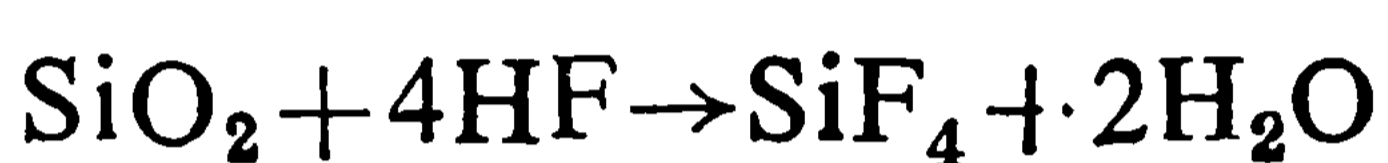
ਰੇਤ ਅਤੇ ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿਲਿਕਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ ਅਤੇ ਸਿਲਿਕਾਨ ਦੇ ਬਣੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਲੋਰਿਕ ਐਸਿਡ ਨਾਲ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ :

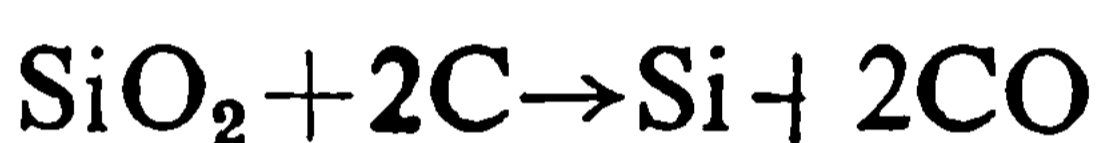

ਫਿਰ ਸਿਲਿਕਾਨ ਨੂੰ ਹਾਈਡ੍ਰੋਫਲੋਰਿਕ ਐਸਿਡ ਨਾਲ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਸਿਲਿਕਾ (SiO_2) ਨੂੰ ਸਿਲਿਕਾਨ ਟੈਟ੍ਰਾਫਲੋਰਾਈਡ ਗੈਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

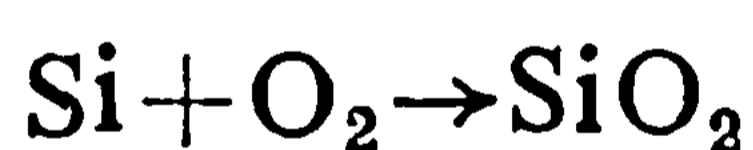
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਸਿਲਿਕਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹਲਕੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪਾਊਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਰੇਤ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਕੋਲੇ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸਿਲਿਕਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

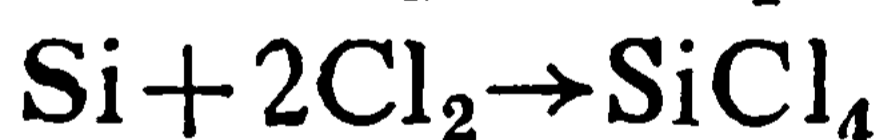
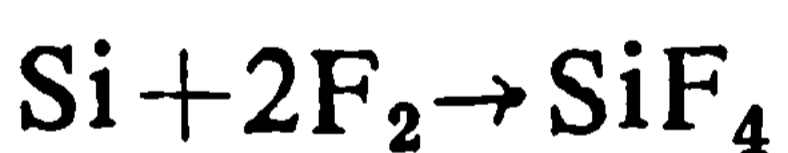

ਸਿਲਿਕਾਨ ਦੋ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਾਊਡਰ ਅਤੇ ਰਵੇਦਾਰ। ਪਾਊਡਰ ਦਾ ਰੰਗ ਨਸਵਾਰੀ ਅਤੇ ਰਵੇ ਦਾ ਰੰਗ ਹਲਕਾ ਸਲੇਟੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਊਡਰ ਦੀ ਸਾਪੇਖੀ ਘਣਤਾ 2.35 ਅਤੇ ਰਵੇਦਾਰ ਦੀ ਸਾਪੇਖੀ ਘਣਤਾ 2.4 ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਲਿਕਾਨ ਦੇ ਰਵੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸਕਦੇ ਹਨ।

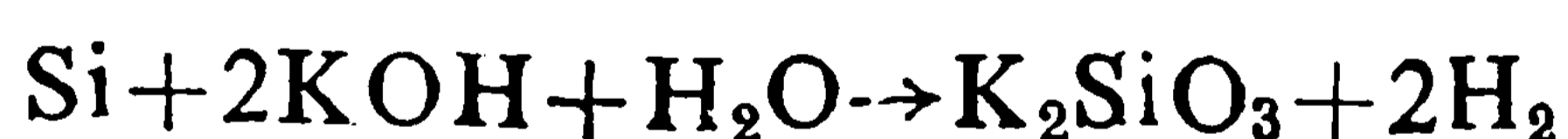
ਜਦ ਸਿਲਿਕਾਨ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਿਚ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਆਕਸਾਈਡ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਇਹ ਫਲੋਰੀਨ ਨਾਲ ਸਾਧਾਰਨ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਹੀ ਯੋਗਿਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਲੋਰੀਨ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਤਾਪਮਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਸਿਲਿਕਾਨ ਕਾਂਸਟਿਕ ਸੋਡੇ ਦੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਸਿਲਿਕਾਨ ਨੂੰ ਸਟੀਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਘੁਲੀ ਹੋਈ ਆਕਸੀਜਨ ਕੱਢਣ ਲਈ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਲਿਕਾਨ ਕਈ ਇਕ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਧਾਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਂਸੀ ਆਦਿ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ.ਬਿ. 20:655 ; ਐਵ.ਐਨ.2:339; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 12:318.

ਸਿਲਿਕਾਨ ਕਾਰਬਾਈਡ (Silicon Carbide) : ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਕਾਰਬੋਰੰਡਮ ਹੈ ਜੋ ਲੋਹੇ ਆਦਿ ਦੇ ਰੇਗਮਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਐਚੇਸਨ ਵਿਧੀ (Acheson process) ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਕ, ਰੇਤ, ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਬੁਰਾਦਾ ਅਤੇ ਲੂਣ

ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 35%, 53%, 10% ਅਤੇ 2% ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਭੱਠੀ 5 ਮੀ. ਲੰਬੀ ਅਤੇ 1.5 ਮੀ. ਚੌੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰਿਆਂ ਤੇ ਦੋ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਭੱਠੀ ਦੇ ਸਿਰਿਆਂ ਤੇ ਮੋਟੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਰਬੋਰੰਡਮ ਸੁਖਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੋੜ ਕੇ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

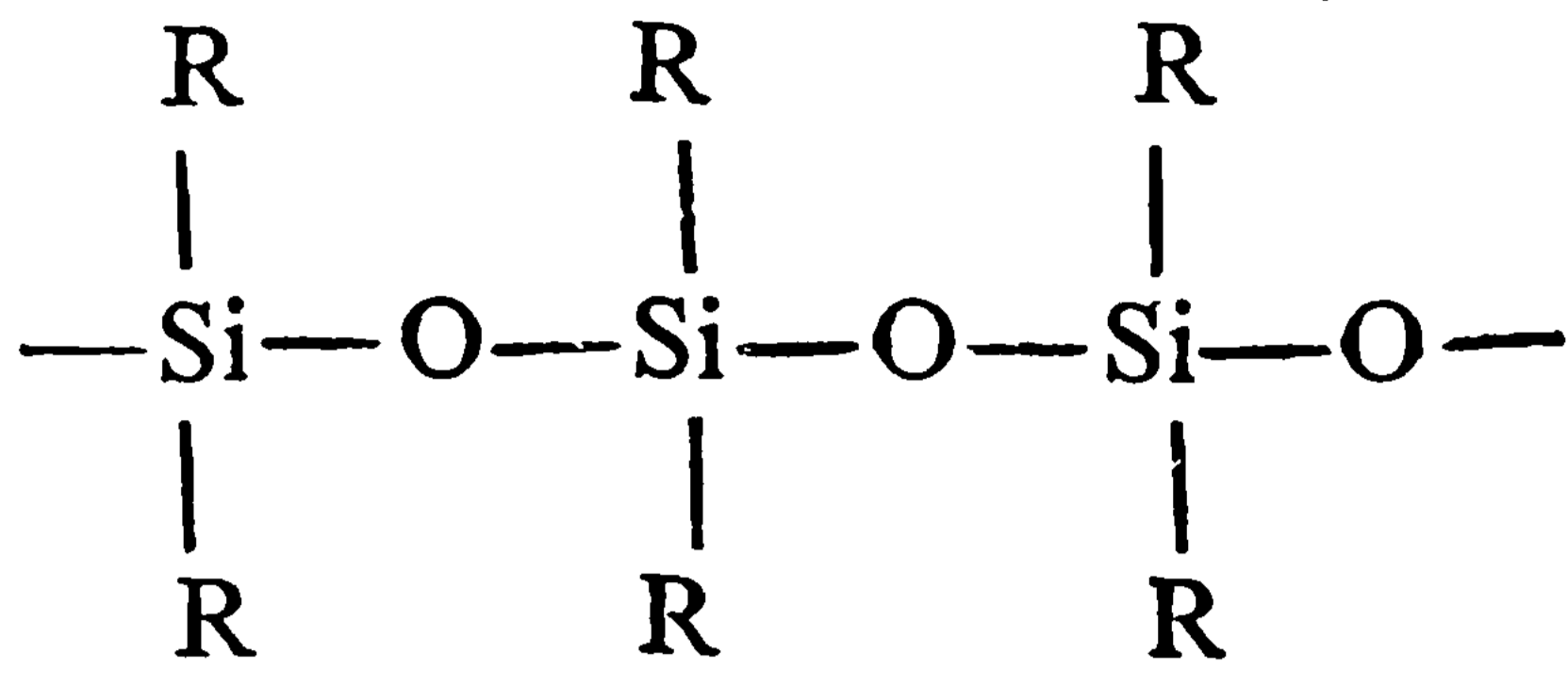
ਇਸ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਕੋਲੇ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ, ਉਪਰਲੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਡਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸਾਰੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਦੀ 36 ਘੰਟੇ ਤਾਈਂ ਕੋਈ 6000 ਐਂਪੀਅਰ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਧਾਰਾ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਲੇ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਅਤੇ ਕੋਕ ਵਿਚਕਾਰ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਚੰਗਿਆੜੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰੇਤ ਅਤੇ ਕੋਕ ਤੋਂ ਸਿਲਿਕਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਫਿਰ ਕਾਰਬਨ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਸਿਲਿਕਾਨ ਕਾਰਬਾਈਡ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭੱਠੀ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕਰਨ ਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਰਵਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸਿਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਲ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੰਧਕ ਦੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਨਾਲ ਉਬਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਛਾਣਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਾ ਕੇ ਬਾਰੀਕ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਸਾਈਜ਼ ਦੇ ਰਵੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਰਬੋਰੰਡਮ ਕਾਗਜ਼, ਐਮਰੀ ਕਾਗਜ਼ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੱਟਣ ਅਤੇ ਰਗੜਨ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 20:656; ਐਨ. ਐਮ. 5:595; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 12:320.

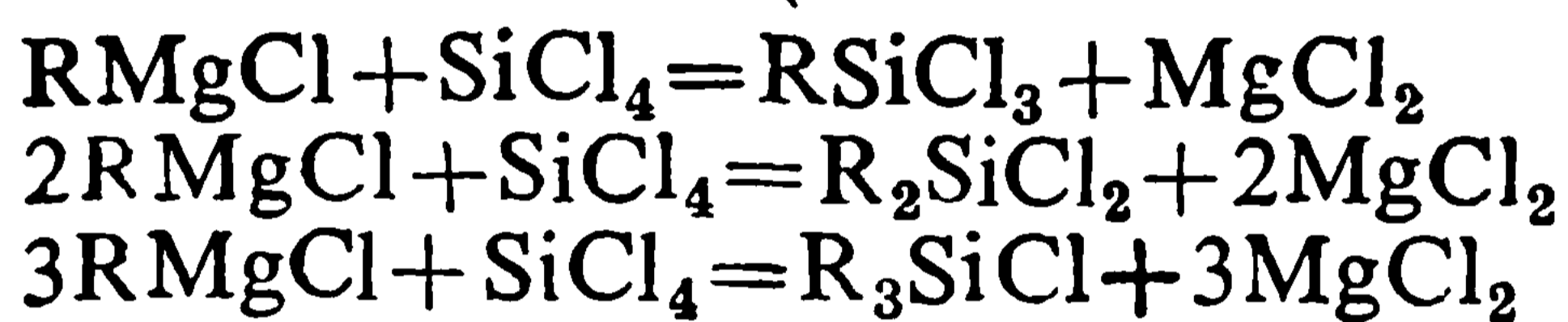
ਸਿਲਿਕੋਨ (Silicone) :—ਸਿਲਿਕਾਨ, ਕਾਰਬਨ, ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਅਤੇ ਆਕਸੀਜਨ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਸੰਸ਼ਲਿਸ਼ਟ ਬਹੁਲਕਾਂ (polymers) ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਸਿਲਿਕੋਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਵੀ ਨਾ ਅਪਘਟਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਲਿਕੋਨ ਬਹੁਲਕ ਤੇਲ ਵਾਲੇ ਤਰਲਾਂ, ਬਰੋਜ਼ਾ ਜਾਂ ਰਬੜ ਵਰਗੇ ਠੋਸਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸਾਇਣਿਕ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਅਣੂ ਦੇ ਔਸਤਨ ਸਾਈਜ਼ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਲਿਕੋਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਕਿਸਮਾਂ ਅਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹਲਕੇ ਤੇਜ਼ਾਬਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਸਾਇਣਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਘਣੀਆਂ ਖਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹਾਈਡ੍ਰੋਫਲੋਰਿਕ ਤੇਜ਼ਾਬ ਬਹੁਲਕ ਦੀ ਬੇਸਿਕ ਬਣਤਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ 'ਸਿਲਿਕੋਨ' ਨਾਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ, ਨੌਟਿੰਗਮ (ਇੰਗਲੈਂਡ) ਦੇ ਐੱਫ. ਐੱਸ. ਕਿਪਿੰਗ ਨੇ ਸਿਲਿਕਾਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਿਕਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜੋ ਕਾਰਬਨੀ ਕੀਟੋਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ 'ਸਿਲਿਕੋਨ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੋ ਕਾਰਬਨੀ ਗਰੁੱਪਾਂ ਜਾਂ ਰੈਡੀਕਲਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੰਧਨ ਇਕ ਸਿਲਿਕਾਨ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਕਸੀਜਨ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਹੋਵੇ, ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਰਗੈਨੋਸਿਲਿਕਾਨ ਆਕਸਾਈਡ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਲਿਕੋਨਾਂ ਤੇ ਕੀਟੋਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਨਤਾ ਮੂਲ-ਅਨੁਪਾਤੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਅਤੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਯੋਗਿਕਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਕ ਸਿਲਿਕੋਨ ਬਹੁਲਕ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਲੜੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਸਿਲਿਕਾਨ ਤੇ ਆਕਸੀਜਨ

ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਲਿਕਾਨ ਪ੍ਰਮਾਣੂਆਂ ਨਾਲ ਉਚਿਤ ਕਾਰਬਨੀ ਗਰੁੱਪ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਚਿਤ੍ਰਾਂਕਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

ਆਮ ਕਰਕੇ 'R' ਮੀਥਾਈਲ ਗਰੁੱਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਫੀਨਾਈਲ ਅਤੇ ਈਥਾਈਲ ਗਰੁੱਪ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਬਨੀ ਗਰੁੱਪ 'R' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਅਕਾਰਬਨੀ ਸਿਲਿਕਾਨ ਆਕਸਾਈਡ ਜਾਂ ਸਿਲਿਕਾ ਗਲਾਸ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

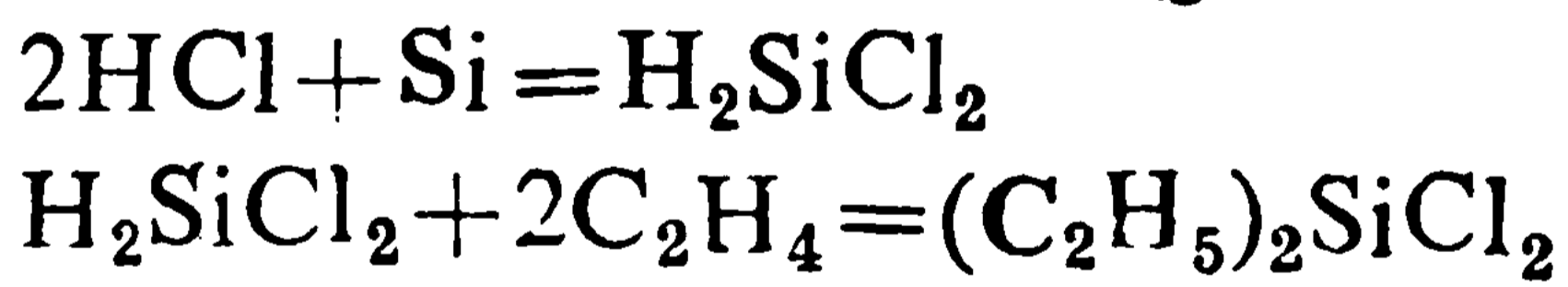
ਸਿਲਿਕੋਨ, ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਾਧਾਰਨ ਆਰਗੈਨੋਸਿਲਿਕਾਨ ਕਲੋਰਾਈਡਾਂ ਜਾਂ ਈਥਰਾਂ ਦਾ ਜਲ-ਅਪਘਟਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਪਜ ਨੂੰ ਬਹੁਲਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੰਘਣਿਤ (condense) ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਦਾ ਪਦਾਰਥ ਸਿਲਿਕਾ ਹੈ ਜੋ ਰੇਤ ਜਾਂ ਕੁਆਰਟਜ਼ਾਈਟ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਰਸਾਇਣਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਰਬਨੀ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਰੀਨਯਾਰਡ ਢੰਗ ਵਿਚ ਸਿਲਿਕਾ ਤੋਂ ਸਿਲਿਕਾਨ ਟੈਟ੍ਰਾਕਲੋਰਾਈਡ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਈਥਰ ਘੋਲਕ ਵਿਚ ਆਰਗੈਨੋਸਿਲਿਕਾਨੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਤੁਲ-ਅੰਕਾਂ (equivalents) ਨਾਲ ਕਿਰਿਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਰਗੈਨੋਸਿਲਿਕਾਨ ਕਲੋਰਾਈਡ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਸ਼ੀਦਣ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੁੱਧ ਯੋਗਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

ਸਿਧੇ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਆਰੰਭਿਕ ਸਿਲਿਕਾਨ, ਸਿਲਿਕਾ ਦਾ ਲਘੂ-ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧੀ ਹੀ ਕਾਰਬਨੀ ਕਲੋਰਾਈਡ ਨਾਲ ਵਾਸ਼ਪ ਫੇਜ਼ ਅਤੇ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਰਗੈਨੋਸਿਲਿਕਾਨ ਕਲੋਰਾਈਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਸ਼ੀਦਣ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੁੱਧ ਹਿੱਸੇ (constituents) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

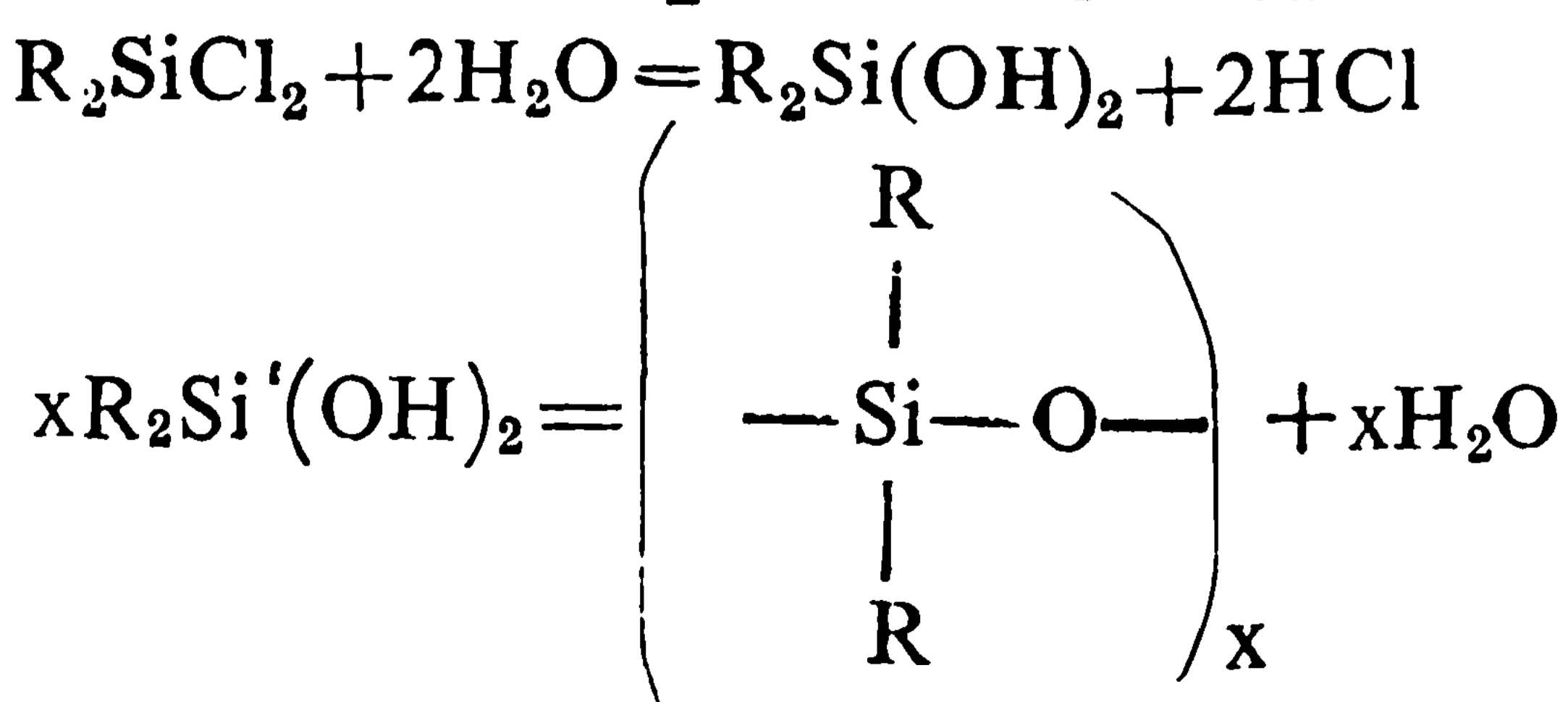

ਤੀਸਰੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਡਾਈਕਲੋਰੋਸਾਈਲੇਨ, ਜੋ ਸਿਲਿਕਾਨ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਦੁਆਰਾ ਐਥੀਲੀਨ ਨੂੰ ਸੋਖਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

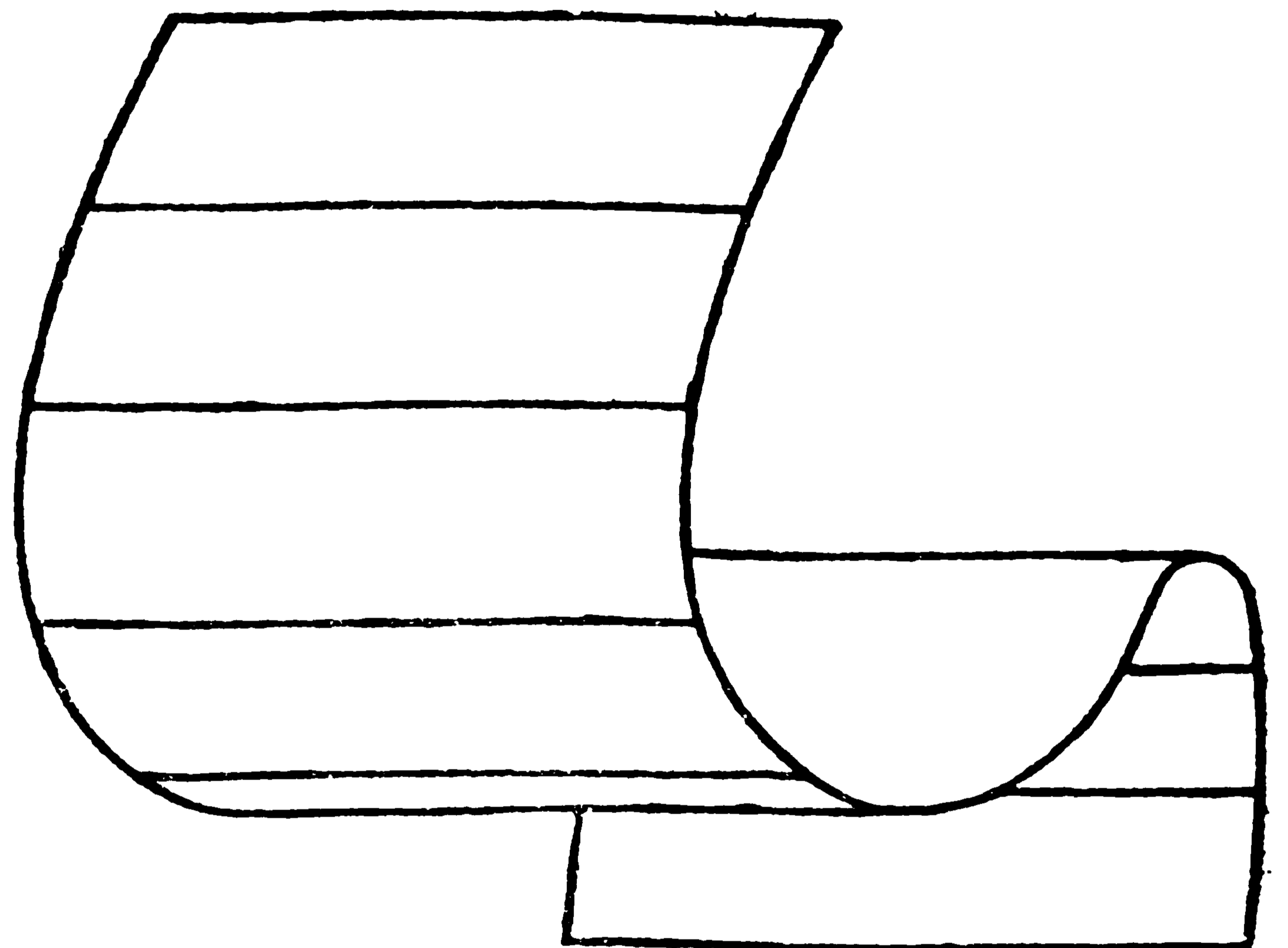
ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸ਼ੁੱਧ ਆਰਗੈਨੋਸਿਲਿਕਾਨ ਕਲੋਰਾਈਡ ਮੱਧਵਰਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿਲਿਕਾਨ ਬਹੁਲਕ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿਲਿਕੋਨ ਬਰੋਜ਼ੇ ਇਕ-ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਪਕ (monosubstituted) ਅਤੇ ਦੋ-ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਪਕ (disubstituted) ਸਿਲਿਕਾਨ ਕਲੋਰਾਈਡਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਦਾ ਜਲ-ਅਪਘਟਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਕਲੋਰੀਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਸਿਲ ਗਰੁੱਪ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਸਾਈਡ ਅੰਤਰੀਵ-ਸੰਘਣਿਤ ਕਰਕੇ ਬਹੁਲਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸਿਲਿਕੋਨ ਬਰੋਜ਼ੇ ਘੋਲ ਜਾਂ ਵਾਰਨਿਸ਼ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੇਲ ਅਤੇ ਸਿਲਿਕੋਨ ਇਲੈਸਟੋਮਰ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਲਿਕੋਨ ਗਰਮੀ ਤੇ ਆਕਸੀਜਨ ਲਈ ਸਥਿਰਤਾ ਕਾਰਨ ਬਿਜਲੀ ਰੋਧੀ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿਲਿੰਡਰ (Cylinder) : ਇਕ ਆਇਤਾਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਇਕ ਭੁਜਾ ਦੁਆਲੇ ਘੁਮਾਉਣ ਨਾਲ ਜੋ ਪਰਿਕ੍ਰਮਣ-ਠੋਸ (solid of revolution) ਬਣਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸਿਲਿੰਡਰ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੁਧਤਾ ਨਾਲ ਲੰਬ ਚੱਕਰੀ ਸਿਲਿੰਡਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਠੋਸ ਜੁਮੈਟਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਸ ਪਿੰਡ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੋ ਸਮਾਂਤਰ ਸਮਤਲਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦ ਸਿਲਿੰਡਰਾਕਾਰ ਸਤ੍ਹਾ ਵਿਚਕਾਰ ਘਿਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਜੁਮੈਟਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਠੋਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਿਲਿੰਡਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਤ੍ਹਾ ਦਾ ਜਨਕ ਇਕ ਸਿੱਧੀ ਰੇਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਗਿਆਤ ਸਮਤਲ ਵਕਰ (ਡਾਇਰੈਕਟ੍ਰਿਕਸ) ਨੂੰ ਕਟਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੇਖਾ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਕਰ ਦੇ ਸਮਤਲ ਨੂੰ ਕੱਟੇ। ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਨਕ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਸਿਲਿੰਡਰ ਦਾ ਅੰਸ਼ (element) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੰਬ ਸਮਤਲ

ਸਿਲਿੰਡਰ

ਦੁਆਰਾ ਕਟੀ ਗਈ ਸਿਲਿੰਡਰ ਦੀ ਕਾਟ ਨੂੰ ਲੰਬ-ਕਾਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਲਿੰਡਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੰਬ-ਕਾਟਾਂ ਸਰਬੰਗਸਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੱਕਰੀ ਸਿਲਿੰਡਰ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਲੰਬ-ਕਾਟਾਂ ਚੱਕਰ ਹੋਣ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੀਆਂ ਕਾਟਾਂ ਇਲਿਪਸ, ਪੈਰਾਬੋਲਾ ਜਾਂ ਹਾਈਪਰਬੋਲਾ ਹੋਣ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਲਿੱਪਟਿਕ, ਪੈਰਾਬੋਲਿਕ ਜਾਂ ਹਾਈਪਰਬੋਲਿਕ ਸਿਲਿੰਡਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੋ-ਘਾਤੀ ਸਿਲਿੰਡਰ ਹਨ। ਪ੍ਰਿਜ਼ਮ ਦੀ ਆਡੀ ਸਤ੍ਹਾ ਵੀ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿਲਿੰਡਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਡਾਇਰੈਕਟ੍ਰਿਕਸ ਅਤੇ ਲੰਬ-ਕਾਟਾਂ ਬਹੁਭੁਜਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਠੋਸ ਸਿਲਿੰਡਰ ਦਾ ਆਇਤਨ $V = Bh$ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ B ਆਧਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰਫਲ ਅਤੇ h ਸਿਲਿੰਡਰ ਦੀ ਉਚਾਈ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਲੰਬ ਚੱਕਰੀ ਸਿਲਿੰਡਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ r ਅਰਧ-ਵਿਆਸ ਦਾ ਚੱਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਆਇਤਨ $V = \pi r^2 h$ ਅਤੇ ਕੁਲ ਸਤ੍ਹਾਈ ਖੇਤਰਫਲ $S = 2\pi r^2 + 2\pi rh$ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 3:686.

ਸਿਲੀਅਸ ਆਈਟੈਲੀਕਸ (Silius Italicus—ਲਗਭਗ 25/26-101) : ਇਹ ਇਕ ਲਾਤੀਨੀ ਕਵੀ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਹਾਕਾਵਿ 'ਪੁਨੀਕਾ' (Punica) ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਕਤਾ ਆਪਣੀ ਬਾਅਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਧੀਰਜਵਾਨ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਨ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੀਰੋ (Nero) ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕੰਮ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਦਾਗ਼ ਧੋ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਧਨਾਢ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨੇ ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ। ਦੂਜੀ ਪੁਨੀਕ ਲੜਾਈ (218-201 ਈ. ਪੂ.) ਬਾਰੇ 12000 ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਇਸ ਦਾ ਮਹਾਕਾਵਿ 'ਪੁਨੀਕਾ' ਲਾਤੀਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮਾ ਮਹਾਕਾਵਿ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੇ ਵਰਜਿਲ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੂ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20; ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 9

ਸਿਲੀਆ (Cilia) : ਸਿਲੀਆ, ਜੀਵ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ ਪਦਾਰਥ (protoplasm) ਦੇ ਖ਼ੁਰਦਬੀਨੀ ਰੇਸ਼ਿਆਂ ਵਰਗੇ ਵਧਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੈੱਲ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਤੁਰਨ ਲਈ ਮਦਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਫਲੈਜੈਲਾ (flagella) ਨਾਲੋਂ ਛੋਟੇ, ਪਤਲੇ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਲੀਆ ਅਤੇ ਫਲੈਜੈਲਾ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਬਣਤਰ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਟੋਜ਼ੋਆ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਸਤ੍ਹਾ ਉੱਤੇ, ਕਈ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਸੁਕ੍ਰਾਣੂਆਂ (ਸਪਰਮਜ਼) ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਸੈੱਲੇ (multicellular) ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੈੱਲਾਂ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਉੱਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਰੀੜ੍ਹ-ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਸਮੂਹ, ਗੋਲ ਕਿਰਮ (ਨੈਮਾਟੋਡ) ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਸਟੇਸ਼ੀਅਨ ਆਰਥੋਪੋਡ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਸਿਲੀਆ ਜਾਂ ਫਲੈਜੈਲਾ ਦੀ ਹਰਕਤ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸੈੱਲੀ (unicellular) ਸਾਵਲ (algae), ਪ੍ਰੋਟੋਜ਼ੋਆ, ਕਈ ਬਹੁ-ਸੈੱਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੈਟੀਫਰਜ਼, ਸੀਗੂਜ਼ਬੈਰੀਜ਼ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਲੀ-ਲਾਰਵੇ ਸਿਲੀਆ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੁਕ੍ਰਾਣੂ (spermatozoa) ਵੀ ਫਲੈਜੈਲਾ ਦੀ ਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅੰਡੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਚਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਥਾਨ-ਬੱਧ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ (sedentary animals) ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਲੀਆ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਆਸਕ੍ਰਿਆ ਚਲਦੀ ਹੈ।

ਕਈ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰਲੇ ਤਰਲਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਣਾਂ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਲਈ ਸਿਲੀਆਮਈ ਸਤ੍ਹਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸੁਖਮਨਾਂ ਨਾੜੀ (spinal cord) ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਵੈਂਟਰੀਕਲਾਂ ਵਿਚ ਸੈਰੀਬਰੋ-ਸਪਾਈਨਲ ਤਰਲ ਵੀ ਸਿਲੀਆ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਨਾਲ ਹੀ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦਾ ਹੈ। ਫੇਫੜੇ, ਹਵਾ ਨਾਲੀ ਅਤੇ ਨਾਸ-ਖੋੜਾਂ (nasal cavities) ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਲੀਆ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਹ ਧੂੜ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਣ ਅਤੇ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਘੋਗਿਆਂ ਅਤੇ ਕਲੈਮਜ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਲੀਆ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਭੋਜਨ ਨਾਲੀ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਥਣਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਡੇ ਅੰਡਕੋਸ਼ ਤੋਂ ਅੰਡ-ਵਹਿਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਲੀਆ ਦੀ ਗਤੀ ਕਰਕੇ ਹੀ

ਹੇਠਾਂ ਚਲਦੇ ਹਨ।

ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਿਲੀਆ ਸੰਵੇਦੀ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਥਣਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ, ਰੈਟੀਨਾ (retina) ਦੀਆਂ ਰੱਡਾਂ ਵੀ ਸਿਲੀਆ ਦੀਆਂ ਹੀ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਿਲੀਆ ਹੱਥ ਲਗਦਿਆਂ ਹੀ ਛੋਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹਿਲਜੁਲ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਿਲੀਆ ਅਤੇ ਫਲੈਜੈਲਾ ਨੂੰ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਖ਼ੁਰਦਬੀਨ ਹੇਠਾਂ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚ ਦੋ ਲੰਬਕਾਰੀ ਰੇਸ਼ੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਨੌਂ ਲੰਬਕਾਰੀ ਰੇਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰੇਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਪਤਲੀ ਝਿੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਿਲੀਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਸੈੱਲ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਝਿੱਲੀ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਰੇਸ਼ੇ ਸੈੱਲ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤਕ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਘੇਰੇ ਵਾਲੇ ਨੌਂ ਰੇਸ਼ੇ ਸੈੱਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਕ ਆਧਾਰ-ਕਿਣਕਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਈਨੋਟੋਸੋਮ ਜਾਂ ਬਲੀਫੇਰੋਪਲਾਸਟ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਆਧਾਰ-ਕਿਣਕੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰੇਸ਼ੇ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸੈੱਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਲੀਆਮਈ ਜੜ੍ਹਾਂ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਸਿਲੀਆ ਅਤੇ ਉਪ ਸਹਿਸੰਯੋਜੀ ਰੇਸ਼ੇ ਆਪਣੇ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ।

ਸਿਲੀਆ ਸਿਰਫ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹਿਲਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਆਧਾਰ-ਕਿਣਕਿਆਂ (basal granules) ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ। ਸੈੱਲ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਗ ਸਿਲੀਆ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਸਿਲੀਆ ਦੀ ਗਤੀ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ :

1. ਪੰਡੂਲਤ ਗਤੀ (Pendular movement)—ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਾਰ (effective stroke) ਵੇਲੇ ਸਿਲੀਆ ਕੇਵਲ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਝੁਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੜਦੇ ਵਾਰ (recovery stroke) ਵੇਲੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿਖਰ ਤਕ ਝੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਚੱਕਰਦਾਰ ਜਾਂ ਸਰਕੂਲਰ ਗਤੀ (Circular movement)—ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿਚ ਸਿਲੀਆ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ ਸਿੱਧਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਸਿਰਫ ਸਿਖਰ ਹੀ ਗੋਲ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ।

3. ਤਰੰਗੀ ਜਾਂ ਅਨਡਿਯੂਲੇਟਰੀ ਗਤੀ (Undulatory movement)—ਇਸ ਵਿਚ ਝੁਕਣ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ।

4. ਗਾਇਰੇਟਰੀ ਗਤੀ (Gyratory movement)—ਇਸ

ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਿਲੀਆ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਲੀਆ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਫਲੈਜੈਲਾ ਵਿਚ ਅੰਤਲੀਆਂ ਦੋ।

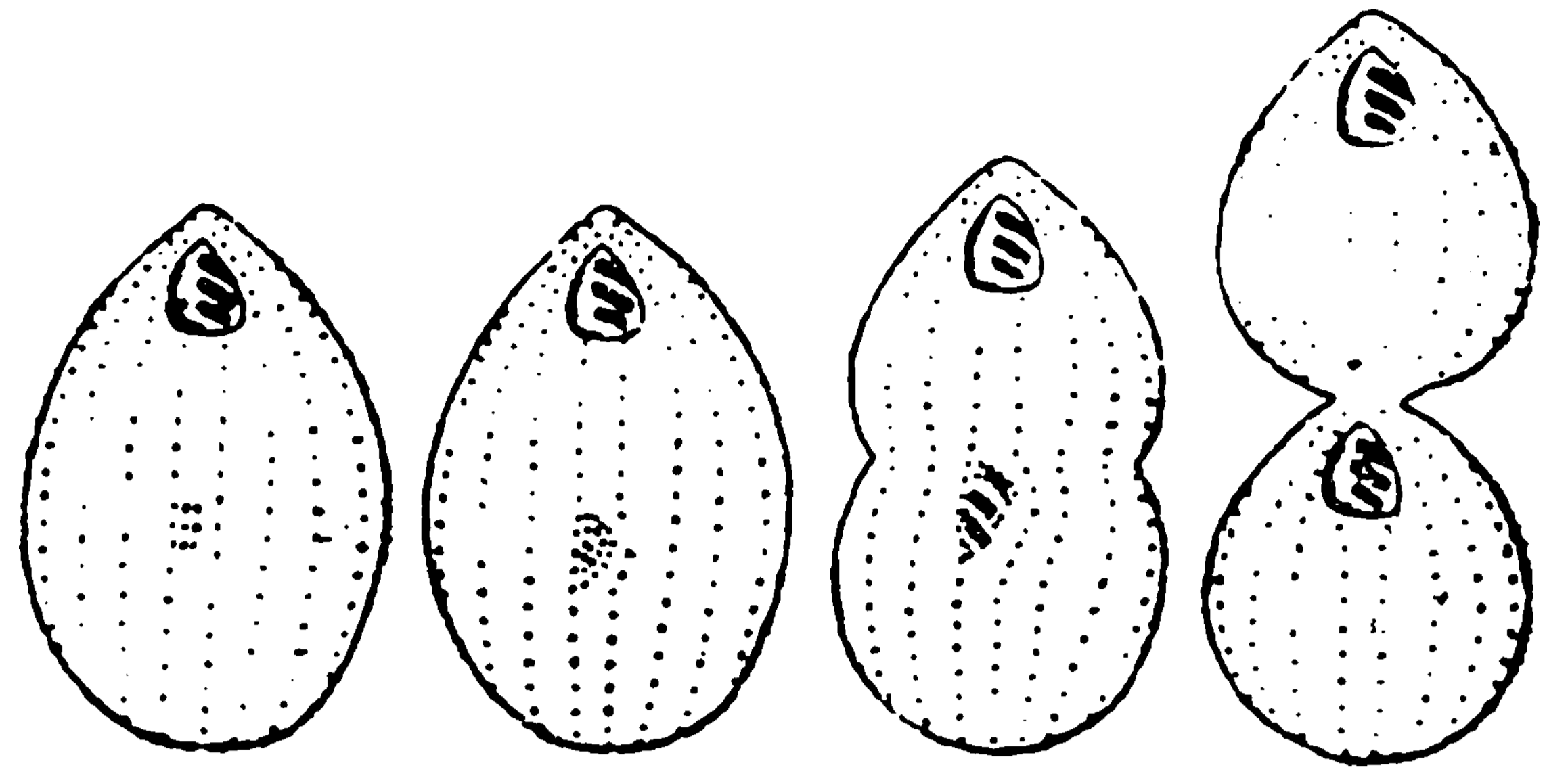
ਹੁਣ ਤਕ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਕਿ ਸਿਲੀਆ ਕਿਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਸਿਲੀਆ ਜਾਂ ਫਲੈਜੈਲਾ ਵਿਚ ਹਿਲਜੁਲ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੇਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੈੱਲ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿਲਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਰੇਸ਼ੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਇਕਦਮ ਸੁੰਗੜਨ ਨਾਲ ਹਿਲਜੁਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਲੀਆ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਗੜਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇਕ ਪੇਸ਼ੀ (muscle) ਦੇ ਸੁੰਗੜਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਰੀਰ-ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਗਿਆਨਿਕ (physiological) ਅਤੇ ਜੀਵ-ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨਿਕ (biochemical) ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 5:770 ; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 2:937.

ਸਿਲੀਏਟਾ (Ciliata) : ਸਿਲੀਏਟਾ ਪ੍ਰੋਟੋਜ਼ੋਆ ਦੀ ਉਪ-ਫਾਈਲਮ ਸਿਲੀਓਫੋਰਾ ਦੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ-ਸੈੱਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਜਾਤੀ (homogeneous) ਗਰੁੱਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਲੱਗਭੱਗ 6000 ਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਲੀਏਟ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰੋਟੋਜ਼ੋਨਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ 10 ਤੋਂ 3000 μ ਤਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਮੁਕਤ-ਜੀਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਲੂਣੇ ਜਾਂ ਅਲੂਣੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕੁਝ-ਕੁ ਹੋਰ ਪਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਐਕਟੋ ਜਾਂ ਐਂਡੋ-ਸਹਿ-ਆਹਾਰੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਮ ਜੀਵਨ-ਚੱਕਰ ਬੜਾ ਸਿੱਧਾ ਹੈ। ਇਕ ਜਣਾ ਖਾ ਪੀ ਕੇ ਦੋ-ਖੰਡਨ (binary fission) ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਵਿਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਜੀਵੀ ਜਾਂ ਸਹਿ-ਆਹਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਚੱਕਰ ਕਾਫ਼ੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਪੋਰੋਜ਼ੋਆ ਦੇ ਮਲੇਰੀਆ ਪਰਜੀਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਸਿਲੀਏਟ ਸਿਸਟ ਹਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਖਿੰਡਾਰ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਹਰੇਕ ਸਿਲੀਏਟ ਵਿਚ ਇਕ ਮੂੰਹ ਜਾਂ ਸਾਈਟੋਸਟੋਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਕਸਰ ਸਿਲੀਅਰ ਔਰਗੈਨੈਲੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਮੂੰਹ-ਖੋੜ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸਿਲੀਏਟਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ। ਪੋਸ਼ਣ ਬਹੁਤੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪਰ-ਆਹਾਰੀ (heterophic) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਬਨਸਪਤ-ਆਹਾਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਜਾਂ ਚਾਵਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਟੋਜ਼ੋਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ-ਕੁ ਸਰਬ-ਆਹਾਰੀ (omnivorous), ਬਾਕੀ ਦੇ ਸੈਪਰੋਜ਼ੋਇਕ (saprozoic) ਜਾਂ ਸੈਪਰੋਬ (saprobe) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਖੁਰਾਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਘੁਲੇ ਹੋਏ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਵਾਂ ਮੂੰਹ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਸਟੋਮੈਟੋਜੈਨੇਸਿਸ (stomatogenesis) ਜੋ ਦੋ ਖੰਡਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੋਟੋਜ਼ੋਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਫਾਈਲਮ ਦੇ ਜਾਤੀ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿਲੀਏਟਾ

ਸਿਲੀਏਟਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਪਰ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਚੱਕਰ ਦੀ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿਲੀਆ ਜਾਂ ਕੰਪਾਊਂਡ ਸਿਲੀਆਮਈ ਔਰਗੈਨੈਲੇ (Compound ciliary organelles) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਚਲਣ ਅਤੇ ਆਹਾਰ ਫੜਣ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ ਸਿਲੀਆ)।

ਕੰਪਾਊਂਡ ਸਿਲੀਆਮਈ ਔਰਗੈਨੈਲੇ ਵਿਚ ਤਰੰਗਿਤ ਝਿੱਲੀ (the UM) ਜੋ ਸੰਯੋਜਤ ਸਿਲੀਆ ਦੀ ਇਕੱਲੀ ਤਹਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮੈਂਬ੍ਰੇਨੈਲੇ (membranelle), ਜੋ ਲਗਭਗ ਸੰਯੋਜਤ ਸਿਲੀਆ ਦਾ ਬਲਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰੱਸ ਜੋ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਿਲੀਆ ਦਾ ਤੰਗ ਗੁੱਛਾ (tuft) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਅੱਡੇ ਦਾਅ ਸੈਕਸ਼ਨ ਗੋਲ ਅਤੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਨੋਕੀਲੇ ਜਾਂ ਝਾਲਰਦਾਰ (fimbriate) ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨਫ੍ਰਾ ਸਿਲੀਏਚਰ (infra ciliature) ਆਧਾਰ-ਕਿਣਕੇ ਜਾਂ ਕਾਈ ਨੈਟੋਸੋਮਜ਼ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿਲੀਆ ਅਤੇ ਸਿਲੀਆਮਈ ਔਰਗੈਨੈਲੇ ਤੇ ਕੁਝ-ਕੁ ਅੰਤਰ-ਜੋੜ-ਰੇਸ਼ੇ ਸੁੰਘੜਵੇਂ ਵੈਕਿਓਲ, ਸੁਰਾਖ ਅਤੇ ਸੈੱਲ ਗੁਦਾ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਲੀਏਟਾਂ ਦੇ ਨਿਊਰੋਮੋਟਰ ਅਪਰੇਟਸ ਦੀ ਹਾਲੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਨਿਊਕਲੀ ਅਪਰੇਟਸ-ਸਿਲੀਏਟਾ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਛੋਟੇ ਨੂੰ ਮਾਈਕ੍ਰੋਨਿਊਕਲੀਅਸ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਨੂੰ ਮੈਕ੍ਰੋਨਿਊਕਲੀਅਸ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਮਾਈਕ੍ਰੋਨਿਊਕਲੀਅਸ ਵਿਚ ਏਸੈਂਟਰਿਕ ਮਾਈਟਾਟਿਕ ਵਿਭਾਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਕ੍ਰੋਨਿਊਕਲੀਅਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਮੈਕ੍ਰੋਨਿਊਕਲੀਅਸ ਜੀਨ ਅਤੇ ਢਾਹ-ਉਸਾਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਕੰਟ੍ਰੋਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮੈਕ੍ਰੋਨਿਊਕਲੀਅਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿਲੀਏਟਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ C ਜਾਂ E ਸ਼ਬਦ ਵਰਗਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੋ-ਖੰਡੀ ਵਿਭਾਜਨ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਲਿੰਗੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਨਵੇਂ ਮੈਕ੍ਰੋਨਿਊਕਲੀਅਸ ਸਿਰਫ ਮਾਈਕ੍ਰੋਨਿਊਕਲੀਅਸ ਉਤਪਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਸਿਲੀਏਟਾ ਵਿਚ ਦੋ-ਖੰਡੀ ਵਿਭਾਜਨ ਨੂੰ ਆਡੀ-ਵੰਡ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਡ ਨਾਲ ਦੋ ਸੰਤਾਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਿਤਰੀ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਰਲਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸਿਲੀਏਟਾਂ ਵਿਚ ਬੱਡਿੰਗ ਅਲਿੰਗੀ ਜਣਨ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਸਿਸਟਿਕ ਝਿੱਲੀ ਅੰਦਰ ਨਿਯਮਬੱਧ ਜਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿਲੀਏਟਾ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਲਿੰਗੀ-ਜਣਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਿਲੀਏਟਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਤ ਯੁਗਮਕਾਂ (gametes) ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਸਿਨਗੈਮੀ (syngamy) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਯੁਗਮਨ (conjugation) ਨੂੰ ਹੀ ਲਿੰਗੀ ਜਣਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਗੁਣ-ਸੂਤਰ ਮੁੜ-ਮਿਲਾਪ (chromosomal recombination) ਅਤੇ ਆਈਓਸਿਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੰਯੁਗਮਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ

ਸਿਲੀਏਟਾ ਵਿਚ ਆਟੋਗੈਮੀ ਅਤੇ ਸਾਈਟੋਗੈਮੀ ਵਰਗਾ ਲਿੰਗੀ-ਜਣਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਸਿਲੀਏਟਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨਫ਼ਾਸਿਲੀਏਚਰ ਅਤੇ ਕਾਇਆ ਤੇ ਬੱਕਲ ਸਿਲੀਏਚਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰੋਟੋਜ਼ੋਆ ਫਾਈਲਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਗਰੁੱਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਫ਼ਾਸਿਲ ਰਿਕਾਰਡ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਕ-ਸੈੱਲਾ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਤੀ ਵਿਕਾਸ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਜੀਵਨ-ਚੱਕਰਾਂ, ਇਨਫ਼ਾਸਿਲੀਏਚਰ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਸੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 3:121; ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 2:937.

ਸਿਲੀਸ਼ੀਆ (Cilicia) : ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਅਨਾਤੋਲੀਆ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਟਾਰਸ ਪਰਬਤ ਲੜੀਆਂ (Taurus Mountain Ranges), ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਐਂਟੀਟੌਰਸ (Antitaurus) ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਹੈ । ਭੂਗੋਲਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਿਲੀਸ਼ੀਆ ਦੋ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਾ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਪੱਧਰੀ ਤੇ ਉਪਜਾਊ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅਨਾਤੋਲੀਆ ਤੋਂ ਸੀਰੀਆ ਜਾਣ ਲਈ ਇਕੋ ਇਕ ਰਸਤਾ ਸਿਲੀਸ਼ੀਆ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸੀ ।

ਚੌਧਵੀਂ ਤੇ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਪੂ. ਈ. ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਿਲੀਸ਼ੀਆ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਹਿੱਤੀਆਂ (Hittites) ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ । 1000 ਪੂ. ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਮਾਈਸੀਨੀ ਲੋਕ (Mycenaean) ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਵਸੇ । ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸਿਲੀਸ਼ੀਆ ਉੱਤੇ ਆਸੀਰੀ ਲੋਕਾਂ (Assyrians) ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਛੇਵੀਂ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਇਹ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਅਰਧ-ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੀ । ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਇਹ ਮਕਦੂਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੀਲਿਊਸਿਡ (Seleucid) ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਹੇਠ ਰਿਹਾ । ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਸਿਲੀਸ਼ੀਆ ਰੋਮ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਸੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਲੀਸ਼ੀਆ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਫ਼ਰਾਂਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਾਰਨ ਫ਼ਰਾਂਸ ਨੇ (ਸੰਨ 1921 ਵਿਚ) ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 11:937

ਸਿਲੀਗੁੜੀ (Siliguri) : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਲਪਾਈਗੁੜੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਮੁਖ ਵਪਾਰਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਮਹਾਨੰਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਦਾਰਜਲਿੰਗ, ਸਿਕਮ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤ ਵਿਚਕਾਰ ਵਪਾਰ ਦਾ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਹੈ । ਲਕੜੀ ਚੀਰਨ ਵਾਲੇ ਆਰੇ ਅਤੇ ਪਟਸਨ ਦੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਉਦਯੋਗ ਹਨ । ਸੰਨ 1931 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਬਣੀ ।

ਇਥੇ ਇਕ ਕਾਲਜ ਹੈ । ਸੰਨ 1947 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ 1971 ਵਿਚ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਣਨ ਨਾਲ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਕਾਰਨ ਵਸੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ । ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਹੱਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ—97,462 (1971)

26°43' ਉ. ਵਿਥ.; 88°27' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:207

ਸਿੱਲੀ, ਟਾਪੂ (Scilly, Isles) : ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਕਾਰਨਵਾਲ ਕਾਉਂਟੀ ਵਿਚ ਲੈਂਡਜ਼ਐਂਡ ਤੋਂ 41 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਲਗਭਗ 50 ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਕਈ ਛੋਟੇ ਟਾਪੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਲਗਭਗ 16 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਟਾਪੂ ਦੀ ਉਚਾਈ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 50 ਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ । ਇਥੋਂ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਬਾਕੀ ਟਾਪੂਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ 7° ਤੋਂ 16° ਸੈ. ਅਤੇ 45° ਤੋਂ 62° ਸੈ. ਹੈ । ਇਥੇ ਕਈ ਉਪ-ਉਸ਼ਣਖੰਡੀ ਪੌਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਸੰਨ 1881 ਤੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਲਈ ਫੁੱਲ ਉਗਾਉਣਾ, ਇਥੋਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕਿੱਤਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਛੇ ਟਾਪੂਆਂ—ਸੇਂਟ ਮੇਰੀ (St. Mary), ਟਰੈਸਕੋ (Tresco), ਸੇਂਟ ਮਾਰਟਿਨਜ਼ (St. Martins), ਸੇਂਟ ਐਗਨਸ (St. Agnes), ਬਰਾਈਹਰ (Bryher) ਅਤੇ ਗਿਉ (Gugh) ਉਤੇ ਵਸੋਂ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਸੇਂਟ ਮੇਰੀ ਦੇ ਟਾਪੂ ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹਿਊ ਟਾਊਨ (Hugh Town) ਸਥਿਤ ਹੈ । ਹਿਊ ਟਾਊਨ ਤੋਂ ਲੈਂਡਜ਼ ਐਂਡ ਤੀਕ ਕਿਸ਼ਤੀ ਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਵਾਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਫੁੱਲ ਉਗਾਉਣਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮਾਹੀਗੀਰੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਦੇ ਕਈ ਥੋਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟਾਪੂਆਂ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਟਰੈਸਕੋ ਟਾਪੂ ਤੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਕ ਗਿਰਜਾਘਰ ਦੇ ਅਤੇ ਦੋ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ-ਆਲੀਵਰ ਕਰਾਮ ਵੈਲ ਟਾਵਰ (Oliver Cromwell's Tower) ਅਤੇ ਕਿੰਗ ਚਾਰਲਸ ਟਾਵਰ (King Charles Tower) ਦੇ ਥੋਹ ਹਨ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 8:985

ਸਿਲੀਨੀਅਮ (Selenium) : ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਗੰਧਕ ਨਾਲ ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਰਸਾਇਣਿਕ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਅਧਾਤ ਹੈ । ਇਹ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

1. ਪਾਊਡਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਜੋ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਸਲਫਾਈਡ ਵਿਚ ਘੁਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, 2. ਸੂਈਆਂ ਵਰਗੇ ਲੰਬੇ ਲੰਬੇ ਰਵਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ, ਜੋ ਪਿਘਲੇ ਹੋਏ ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕਰਨ ਤੇ ਬਣਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਰੂਪ ਵੀ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਸਲਫਾਈਡ ਵਿਚ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 3. ਧਾਤੂ ਸਿਲੀਨੀਅਮ, ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਥਿਰ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਸਲਫਾਈਡ ਵਿਚ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ।

ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਕਦੇ ਕਦੇ ਗੰਧਕ ਵਿਚ ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਸਿਲੀਨਾਈਡ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਖਣਿਜ ਹਨ ।

ਜਦੋਂ ਸਲਫਾਈਡ ਨੂੰ ਗੰਧਕ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਭੁੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਲਫਰ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿਲੀਨਸ ਤੇਜ਼ਾਬ ਬਣਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਘੋਲ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸਲਫਰ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਲੰਘਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਦਾ ਖਾਸ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਇਸ ਉੱਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸੁਚਾਲਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਟਾਕੀ ਅਤੇ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਆਦਿ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ।

ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਨੂੰ ਸੂਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਦੇ ਯੋਗਿਕ ਬੜੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਕੁਝ ਖਾਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਬੜ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਤੇ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20:299; ਐਨ. ਅਮੈ. 24:539; ਐਵ. ਐਨ. 11:112; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 12:163.

ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਸੈੱਲ (Selenium Cell) : ਇਹ ਇਕ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਯੰਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਰੌ ਉਸ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਯੰਤਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਇਕ ਅਧਾਤ ਹੈ ਜੋ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਪਿਘਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਠੰਢਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਠੋਸ ਬਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬਿਜਲੀ ਕੁਚਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਅਸਰ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਦੇ ਰਵੇਦਾਰ ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕਤਾ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਸੈੱਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸੈੱਲ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

1. ਜਦੋਂ ਰਵੇਦਾਰ ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਉੱਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕਤਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਬਿਜਲੀ ਲੰਘਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਯੰਤਰ ਇਸ ਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੋਟੋ ਕੰਡਕਟਿਵ ਸੈੱਲ ਆਖਦੇ ਹਨ।

2. ਜਦੋਂ ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੋਗ ਧਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਜੋੜ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਹਲਕੀ ਧਾਰਾ ਵਹਿ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਯੰਤਰ ਇਸ ਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਫੋਟੋ ਵੋਲਟਿਕ ਸੈੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਧਾਰਨ ਫੋਟੋ ਵੋਲਟਿਕ ਸੈੱਲ ਵਿਚ ਦੋ ਚਾਲਕਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਿਡ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਕਿਸੇ ਬੈਟਰੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਇਸ ਯੰਤਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਕੋਈ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਲੰਘੇਗੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦ ਉਸ ਉੱਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਬਿਜਲੀ ਲੰਘਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਫੋਟੋ ਵੋਲਟੀ ਸੈੱਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਤਾਂਬੇ ਜਾਂ ਐਲੂਮਿਨੀਅਮ ਦੀ ਪਲੇਟ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਿਲੀਨੀਅਮ ਦੀ ਤਹਿ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕ ਤਹਿ ਸੋਨੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਹਿ ਇੰਨੀ ਪਤਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਸ ਸੋਨੇ ਦੀ ਤਹਿ ਅਤੇ ਐਲੂਮਿਨੀਅਮ ਦੇ ਪਤਰੇ ਨੂੰ ਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਸ ਇਹ ਸੈੱਲ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਜਦ ਇਸ ਉੱਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਵੇਗੀ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਿਜਲੀ ਚਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕੈਮਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਪ੍ਰਭਾਵਨ ਮਾਪਕ (ਐਕਸ-ਪੋਜ਼ਰ ਮੀਟਰ) ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਿਜਲੀ ਕੈਲੋਰੀਮੀਟਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20:299; ਐਵ. ਐਨ. 11:112.

ਸਿਲੀਮੇਨਾਈਟ (Sillimanite) : ਇਹ ਐਲੂਮਿਨੀਅਮ ਸਿਲੀਕੇਟ ($Al_2O_3 \cdot SiO_2$) ਦੀ ਇਕ ਖਣਿਜੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਰੰਡਮ (corundum), ਸਪਿਨਲ (spinel) ਅਤੇ ਪੋਟਾਸ਼ ਫੈਲਸਪਾਰ (potash felspar) ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੌਰਸ ਰਵਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸੂਈਆਂ ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਫਾਰਮੂਲਾ (Al_2SiO_5) ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਐਨਡਾਲੂਸਾਈਟ (andalusite) ਅਤੇ ਕਾਇਨਾਈਟ (kyanite) ਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਰਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦੇ ਰਵੇ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਹੇ ਅਤੇ ਟਾਇਟੇਨੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ ਦੀ ਲਾਗ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਰਵੇ ਰੰਗਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਰਮੂਾ ਵਿਚ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸਿਲੀਮੇਨਾਈਟ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਦਾ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੂੰ 1545° ਸੈਂ. ਤੋਂ ਉਤਾਹ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਨਿਖੜ ਕੇ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੁੱਲਾਈਟ (mu'lite, $3Al_2O_3 \cdot 2SiO_2$) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਕ ਦ੍ਰਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਲਿਕਾ (SiO_2) ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਸ਼ੀ ਚਟਾਨਾਂ ਦੇ ਵਲੋਵਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 12:326; ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20:671.

ਸਿਲੋਨੀ, ਏਗਨੈਜ਼ੀਓ (Silone, Ignazio—ਜ. 1900) : ਇਟਲੀ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ ਦਾ ਜਨਮ 1 ਮਈ, 1900 ਨੂੰ ਪੇਸ਼ੀਨਾ ਡੀ ਮਾਰਸੀ (Pescina dei Marci) ਵਿਖੇ ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1917 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਯੁੱਧ-ਵਿਰੁੱਧ ਲਹਿਰ ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1921 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਇਟਲੀ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ-ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸੰਨ 1922 ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਦੇ 'The Worker' ਨਾਮੀ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ। ਸੰਨ 1930 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਜਲਾਵਤਨ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1944 ਵਿਚ ਇਹ ਇਟਲੀ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਤਾਲਵੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸੰਨ 1950 ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ 'Una manciata di more' (1952; ਅੰਗ. ਅਨੁ. 'A Handful of Blackberries', 1954), 'Il segreto di Luca', 1956; ਅੰਗ ਅਨੁ. 'The Secret of Luca', 1958) ਅਤੇ 'Uscita di sicurezza' (1965; ਅੰਗ. ਅਨੁ. 'Emergency Exit', 1968) ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20:671; ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 9:211

ਸ਼ਿਵ : ਸ਼ਿਵ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵ-ਮਾਲਾ (ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ) ਦਾ ਤੀਜਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। 'ਜੀ' = ਸ਼ੀ = ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣ। ਸ਼ਿਵ (ਸ਼ਿ) ਸ਼੍ਰੀ, ਸ਼ਿਸ਼ਵਿ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਮ = ਕਲਿਆਣ, ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਵੱਡੇ ਭਾਗ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਰਥ ਹਨ : 'ਬਰਕਤਾਂ ਵਾਲਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਦੇਵਤਾ' ਜੋ ਮਿਹਰ-

ਬਾਨ ਤੇ ਭੋਲੇ ਭਾਉ ਵਰਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ਵਿਚ 'ਸ਼ਿਵ' ਸੁੱਖ, ਮੁਕਤੀ, ਆਤਮ-ਗਿਆਨ, ਜਲ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਹਾਦੇਵ ਪਾਰਬਤੀ-ਪਤੀ (ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਿਵ ਕਰਤੇ ਜੋ ਨਰੁ ਧਿਆਵੈ-ਗੋਂਡ ਨਾਮਦੇਵ); ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਰਤਾਰ (ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਰਵਿ ਰਹੇ ਸਿਵ ਸਕਤੀ ਕਾ ਮੇਲੁ-ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧) ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ (ਆਪੇ ਸਿਵ ਵਰਤਾਈਅਨੁ ਅੰਤਰਿ-ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮਹਲਾ ੫) ਆਦਿ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜੇ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਥੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਘਾਰਕ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਗੁਣ ਅਣਗਿਣਤ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹਨ।

ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਪੁਰਾਣ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਰੂੜ੍ਹ, ਸ਼ੰਕਰ, ਮਹਾਦੇਵ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। 'ਸ਼ਿਵ' ਨਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ੈਵਮਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣ-ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ।

ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ (ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਣੂ, ਸ਼ਿਵ) ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕੋ ਤੱਤ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਰੂਪ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਭਵ (ਉਤਪਤੀ), ਵੈਭਵ (ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ) ਅਤੇ ਵਿਭਵ (ਪਰਲੋ)। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਕਾਰਜ ਅਨੰਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਦੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵਿਸ਼ਣੂ ਨੂੰ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਭਾਉਂਦੇ ਦੇਵਤਾ (ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ਿਵ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਣੂ) ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਹੋਰ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਹੀ ਰਮੇਸ਼ਾ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਰਹਾਂਗਾ।" ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—"ਇਹ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੈ, ਸ਼ਿਵ ਹੈ, ਇੰਦ੍ਰ ਹੈ। ਇਹ ਕਦੀ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਸਰਵ ਉੱਚ ਤੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਵਿਸ਼ਣੂ ਹੈ, ਇਹ ਹੀ ਸਭ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ।" ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦਾ ਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ—ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਗੰਗਾ, ਮੱਥੇ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਨੇਤਰ, ਗਲੇ ਵਿਚ ਸੱਪਾਂ ਅਤੇ ਨਰਮੁੰਡਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ, ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਭਸਮ ਤੇ ਬਾਘ ਦੀ ਖੱਲ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਪਾਰਬਤੀ।

ਇਸਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਗਣੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਰਤੀਕੇਯ, ਇਸਦੇ ਸੇਵਕ ਭੂਤ ਪਰੇਤ, ਮੁੱਖ ਹਥਿਆਰ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਅਤੇ ਸਵਾਰੀ ਬਲਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਨੰਦੀ' ਹੈ। ਇਸਦੇ ਧਨੁਖ ਦਾ ਨਾਂ ਪਿਨਾਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਸ਼ਿਵ 'ਪਿਨਾਕੀ' ਵੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਨਾਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਨਟਰਾਜ' ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬਾਹਾਂ ਹਨ—ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਡਮਰੂ, ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੰਡ ਅਗਨੀ, ਤੀਜਾ ਹੱਥ ਨਿਰਭੈ ਭਾਵ ਦੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਇਹ ਪੈਰ ਰਖਕੇ ਖਲੋਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ

ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਂਦੇਵ ਤੇ ਮਹਾਂਯੋਗੀ। ਇਸਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ ਨਾਗ ਕਾਲ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ; ਛੋਟੇ ਸੱਪ ਮਨੁੱਖੀ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੇ; ਜਟਾ ਜੂਟ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਤੇ ਮੁੰਡਮਾਲਾ ਮੌਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਬਾਘ ਦੀ ਖੱਲ ਸ਼ਿਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦਿਗੰਬਰ-ਨਗਨਰੂਪ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਮਲੀ ਭਬੂਤ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਪੱਖ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਕੰਠ (ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਨੀਲ ਕੰਠ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਸਾਗਰ-ਮੰਥਨ ਵੇਲੇ ਵਿਖ (ਕਾਲਕੂਟ) ਪੀ ਕੇ ਸਭ ਸੂਰ-ਨਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। 'ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ' ਦਾ ਭਾਵ ਤ੍ਰੈਕਾਲ-ਦਰਸ਼ੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਚੰਨ, ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਸੁਦੀ ਵਦੀ ਪੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸੂਲ-ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਇਸਦੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਧਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਥਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਰੋਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਤੇ ਤੀਜਾ ਨੇਤਰ ਪਰਲੋਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਕਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਗਰ-ਮੰਥਨ ਸਮੇਂ ਜੋ ਜ਼ਹਿਰ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ ਉਸਦਾ ਪਾਨ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ਪੇਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਤਰਿਆ, ਕੰਠ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖੀ ਰੱਖਿਆ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਗਲਾ ਜ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਨੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ 'ਨੀਲ ਕੰਠ' ਕਹਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਗੀਤ, ਨਾਚ ਅਤੇ ਅਭਿਨੈ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਤਪੱਸਵੀ ਤੇ ਯੋਗੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਸਬੰਧੀ ਪੁਰਾਣ 'ਸ਼ਿਵ ਪੁਰਾਣ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ 'ਸ਼ੈਵ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਤਾਂਡਵ ਨਾਚ ਤੇ 'ਮਸਤੀ' ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਹੀ ਕਾਰਨ ਯੋਗ-ਮਤ ਵਿਚ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਮ-ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਅਸਰੀਰੀ ਕਰ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਵ ਸੰਨਿਆਸ-ਧਰਮ, ਹਠ-ਯੋਗ ਤੇ ਸਿੱਧ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਕਾਲ (ਅੰਤਕ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪਾਰਬਤੀ ਦਾ ਕਾਲੀ ਰੂਪ ਵੀ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਬਿਨਾ ਸ਼ਿਵ (ਕਲਿਆਣ) ਅਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਅਰਧਨਾਰੀਸ਼ਵਰ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਿਵ ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਹੁਰੰਗੀ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਗੌਰਾ ਰੰਗ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ (ਸਤੋ, ਰਜੋ ਤੇ ਤਮੋ) ਵਾਂਗ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ੁਕਲ (ਚੰਦਰਮਾ ਰੂਪ), ਲੋਹਿਤ (ਰੌਦ੍ਰ) ਅਤੇ ਨੀਲਾ (ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਾਰਣ) ਤਿੰਨ ਰੰਗ ਹਨ।

ਸ਼ਿਵਪੁਰਾਣ ਵਿਚ 'ਸ਼ਿਵ' ਦੇ 1008 ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਸੋਮ, ਹਰ, ਈਸ਼ਵਰ, ਭੈਰਵ, ਭੀਮ ਆਦਿ। ਇਸਨੂੰ ਅਨੇਕ ਉਪਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਘੋਰ (ਭਿਆਨਕ), ਚੰਦ੍ਰਸ਼ੇਖਰ (ਚੰਨ ਦੇ ਤਾਜ ਵਾਲਾ), ਗੰਗਾਧਰ (ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), ਪਸ਼ੂਪਤੀ (ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ), ਸ਼ੰਕਰ ਜਾਂ ਸਦਾਸ਼ਿਵ ਜਾਂ ਸ਼ੰਕੂ (ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ), ਤ੍ਰਯੰਬਕ (ਤਿੰਨ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ), ਵਿਸ਼੍ਵਨਾਥ (ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ) ਆਦਿ।

ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪੂਜਾ 'ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਿੱਟੀ ਜਾਂ ਪੱਥਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਦੇ ਗੁਪਤ ਅੰਗ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। (ਵੇਖੋ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ)

ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਸੇਵਕ 'ਸ਼ਿਵਗਣ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਕਤ ਤੇ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸ਼ਿਵ-ਪਤਨੀ (ਦੁਰਗਾ, ਭਵਾਨੀ, ਕਾਲੀਮਾਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ, ਉਮਾ,

ਪਾਰਬਤੀ, ਗੋਰੀ) ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬੜੇ ਉੱਘੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਕੇਂਦਰ (ਸ਼ਿਵ-ਮੰਦਰ) ਸਨ ਜੋ ਅੱਜ ਕਲ ਤਾਰਾ ਦੇਵੀ, ਮਨਸਾ ਦੇਵੀ, ਚਿੰਤਪੁਰਨੀ, ਵੈਸ਼ਨੋ ਦੇਵੀ, ਚੰਡੀ ਮੰਦਰ, ਕਾਲਕਾ ਜੀ, ਜੁਆਲਾ ਜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.; ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12; ਸ਼ਿਵ ਪੁਰਾਣ; ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ; ਮ. ਕੋ.; ਟੇਲਜ਼ ਆਫ਼ ਹਿੰਦੂ ਗਾਠਜ਼ ਐਂਡ ਹੀਰੋਜ਼—ਈਥਲ ਬਿਸਵਿਕ; ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ।

ਸ਼ਿਵ ਸਮੁਦਰਮ (Siva Samudram—Sea of Siva) : ਇਹ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਰਾਜ ਦੇ ਕੋਇੰਬੇਟੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕਾਵੇਰੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਇਕ ਟਾਪੂ ਹੈ। ਕਾਵੇਰੀ ਦਰਿਆ ਇਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਚਾਲ ਨਾਲ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਾਲਾਬਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਦੋ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਥੇ ਰਾਜ ਰਿਹਾ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਕਈ ਸਾਲ ਖਾਲੀ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਮੈਸੂਰ (ਕਰਨਾਟਕ) ਦੇ ਰਾਜੇ ਗੰਗਾ ਰਾਏ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸਨੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਪੁਲ, ਮੰਦਰ ਤੇ ਮਹੱਲ ਬਣਵਾਏ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ-ਬੰਦੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰ ਅੱਜ ਵੀ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1800 ਵਿਚ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੋਰ ਲੋਕ ਦੈਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਵੱਸਦੇ ਸਨ। ਸੰਨ 1818 ਵਿਚ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਮ ਸੁਆਮੀ ਮੁਦਾਲਿਅਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਇਥੋਂ ਜੰਗਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਵਾਏ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਪੁਲ ਮੁੜ ਬਣਵਾਏ। ਦੋ ਪੁਰਾਣੇ ਮੰਦਰ ਹਾਲੀ ਵੀ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ, ਪੀਰ ਵਲੀ ਦਾ, ਮਕਬਰਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

12°16' ਉ. ਵਿਥ.; 33°13' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:65

ਸ਼ਿਵ ਕਾਸ਼ੀ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਮਨਾਥ-ਪੁਰਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ, ਸਟੂਰ ਤੋਂ 18 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਹੈ। ਇਥੇ ਸ਼ਾਨਾਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕਿੱਤਾ ਤਮਾਕੂ, ਕਪਾਹ ਤੇ ਖੰਡਸਾਰੀ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੰਨ 1899 ਵਿਚ ਫਸਾਦ ਵੀ ਹੋਇਆ।

ਆਬਾਦੀ.—44,868 (1971)

9°27' ਉ. ਵਿਥ.; 17°48' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:55

ਸ਼ਿਵ ਗੰਗਾ (Siva Ganga) : ਕਸਬਾ—ਇਹ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਦਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸ਼ਿਵ ਗੰਗਾ ਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਰੇਲਵੇ ਉੱਤੇ ਮਾਨਾਮਦੁਰਾਈ (Manamadurai) ਨਾਂ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ 16 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਕਲਾਮਈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਸ਼ਿਵ ਗੰਗਾ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਮਹੱਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਯੂਰਪੀ ਪਟੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਆਬਾਦੀ—20,809 (1971)

9°51' ਉ. ਵਿਥ.; 78°30' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਪਹਾੜੀ—ਇਹ ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬੰਗਲੌਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਨੌਕਦਾਰ ਪਹਾੜੀ ਹੈ। ਇਹ 1,390 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਦਾ ਪੌਰਾਣਿਕ ਨਾਂ ਕਾਕੂਦਗਿਰੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਲਿੰਗਯਾਤ ਧਰਮ ਨੇ ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਹਾੜੀ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਮੱਥਾ ਧਾਰਮਕ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੰਗਾ-ਧਰੇਸਵਰ (Ganga-Dhariesvara) ਅਤੇ ਹੋਨਾ-ਦੇਵਾਮ (Honna-Devamma) ਦੋ ਸੁੰਦਰ ਮੰਦਰ, ਵੱਡੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਖੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਣਵਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ 8 ਧਾਰਮਕ ਤਲਾਬ ਹਨ। ਸਿੱਖਰ ਉੱਤੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਥੰਮ੍ਹ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੇ ਥੱਲਿਉਂ ਸਰਦੀ ਦੇ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ (Winter-Solstice) ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਾਣੀ ਸਿੰਮਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਮੈਸੂਰ ਦੇ ਮਹੱਲ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਸ਼ਿਵ ਗੰਗਾ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਮੁਢ ਵਿਚ ਹੈ।

ਵਾਦੀ—ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਸਾਲਟ-ਰੇਂਜ (Salt-Range) ਦੀ ਇਕ ਵਾਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਲੋਟ (Malot) ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ 5 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਢੰਗ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਵਰਾਲਾ (Warala) ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬਸਤੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬੋਧੀ ਮੂਰਤੀ ਮਿਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਗੰਗਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਮੂਰਤੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਲਾਹੌਰ ਅਜਾਇਬ-ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਦਰ ਵਿਚ 18 ਜਾਂ 19 ਚਿਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਗੰਧਾਰਾ ਕਲਾ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਉਕਰਿਆ ਬੋਧੀਸਤਵ (Bodhisattva) ਦਾ ਚਿਤਰ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:64; 22:294

ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ (1818-1878) : ਇਹ ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀ ਮਤ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਆਗਰੇ ਵਿਚ 24 ਅਗਸਤ, 1818 ਨੂੰ ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਵੈਸ਼ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਾਈਥਾਨ ਦੇ ਮਹੰਤ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮਭਾਵ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸਹਿਜਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਫੇਰ 15 ਸਾਲ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰਤਿ-ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਕਲਪ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਰੰਭਿਆ ਅਤੇ 1861 ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀ ਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਮਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਤ ਮਤ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰਤਿ-ਸ਼ਬਦ-ਯੋਗ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਸ-ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਛੱਡਣ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਭਿਆਸ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਸਾਰਬਚਨ' (ਕਾਵਿ) ਅਤੇ 'ਸਾਰਬਚਨ' (ਵਾਰਤਕ) ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ 1878 ਵਿਚ ਆਗਰਾ ਵਿਖੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਦਿਆਲ ਬਾਗ, ਆਗਰਾ ਵਿਖੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9; ਮ. ਕੋ.; ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 10

ਸ਼ਿਵਨੇਰ (Shivner) : ਇਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਜੁਨਾਰ (Junnar) ਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜੋ ਪੂਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 90 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਨੇਰ ਦੀ ਪਹਾੜੀ 305 ਮੀ. ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 2 ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ, ਦੂਜੀ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਥਾਂ ਪਹਾੜੀ ਬੋਧੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਥੇ ਲਗਭਗ 50 ਕੋਠੜੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਰਜਾਘਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸੰਨ 1599 ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਨੇਰ, ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦੇ ਦਾਦੇ ਮਾਲੋ ਜੀ ਭੌਂਸਲਾਂ (Maloji Bhonsla) ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਂਟ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਸੰਨ 1627 ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਹਮਲੇ ਹੋਏ। ਸੰਨ 1670 ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਹੀ ਭਾਂਜ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹੇ-ਬੰਦੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਡੂੰਘੇ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੇ ਤਲਾਬਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥੰਮ ਹਨ। ਤਲਾਬਾਂ ਦੀ ਢਲਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੋਧੀ ਗੁਫਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਨਾਨਾਘਾਟ ਅਤੇ ਮਾਲਸੇਜਘਾਟ (Malsejghat) ਵੱਲ ਸੜਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:294

ਸ਼ਿਵਪੁਰਾਣ : ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 18 ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਿਵ-ਪੁਰਾਣ ਚੌਥਾ ਪੁਰਾਣ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਅਰਥਨੀਤੀ, ਧਰਮ-ਨੀਤੀ, ਦਰਸ਼ਨ, ਕਲਾ, ਖਗੋਲ, ਭੂਗੋਲ, ਸਿੰਸਟੀ, ਪਰਲੋ, ਜੋਤਸ਼, ਆਯੁਰਵੇਦ ਆਦਿ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਨਿਰੁਕਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਚੋਖਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸ਼ਿਵ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇਉਂ ਹੈ : 'ਸ਼=ਸੁਖ ਅਤੇ-ਅਖੰਡ ਅਨੰਦ ; 'ਏ'= ਪਰਮਾਤਮਾ; 'ਵ'=ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸ਼ਕਤੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹ 'ਸ਼ਿਵ' ਹੈ ਅਤੇ 'ਸ਼ਿਵ' ਦਾ ਬੋਧਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਹੈ। 'ਬ੍ਰਹਮਾ' ਤੇ 'ਵਿਸ਼ਣੂ' ਆਦਿ ਦੇਵਤੇ ਉਪਾਂਗ ਜਾਂ ਉਪਾਸਕ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ਿਵਪੁਰਾਣ ਦੀ ਵਾਯਵੀਯ ਸੰਹਿਤਾ ਦੇ ਪੂਰਵਖੰਡ ਵਿਚ ਵਾਯੂ-ਦੇਵ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ : ਬ੍ਰਹਮਾ, ਕਾਲ, ਰੁਦ੍ਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਣੂ।

ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ : ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਅੱਠ ਰੂਪ ਹਨ :—1. ਸ਼ਰਵ (ਮਿੱਟੀ), 2. ਭਵ (ਜਲ), 3. ਰੁਦ੍ਰ (ਅਗਨੀ), 4. ਉਗ੍ਰ (ਵਾਯੂ), 5. ਭੀਮ (ਆਕਾਸ਼), 6. ਪਸ਼ੂਪਤੀ (ਜੀਵ), 7. ਮਹਾਂਦੇਵ (ਸੂਰਜ) ਅਤੇ 8. ਈਸ਼ਾਨ (ਚੰਦ੍ਰਮਾ)।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸ਼ਿਵ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਸਨਿਮਰ ਵਿਹਾਰ ਹੀ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਅਸਲੀ ਪੂਜਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਦੀ ਪੂਜਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਯੋਗ, ਗਿਆਨ ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਜਗਤਗੁਰੂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਕਰਕੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਹਨ।

ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮਹੇਸ਼ਵਰ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਣੂ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਰੁਦ੍ਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਪੁਰਾਣ ਸਨਤ-ਕੁਮਾਰ ਸੰਹਿਤਾ ਦੇ 56 ਤੋਂ 58 ਅਧਿਆਇ ਤੱਕ ਪਸ਼ੂਪਤ ਯੋਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਪੁਰਾਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮੱਤ ਹਨ। ਇਕ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਵਾਯੂਪੁਰਾਣ ਇਕ ਹੀ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ। ਕਈ ਲੋਕ ਵਾਯੂਪੁਰਾਣ ਤੇ ਸ਼ਿਵਪੁਰਾਣ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਪੁਰਾਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਾਣ ਇਕ ਲੱਖ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ 12 ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਸਨ। ਇਹ ਇਕ ਲੱਖ ਸ਼ਲੋਕ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਰਚੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਨੇ ਇਸੇ ਮਹਾਪੁਰਾਣ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਕਰ ਕੇ ਸੱਤ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ 24000 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ਿਵਪੁਰਾਣ ਰਚਿਆ। ਸ਼ਿਵਪੁਰਾਣ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਫ਼ੀ ਸਰਲ ਹੈ।

ਸ਼ਿਵਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਗਯਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਬੌਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਬਾਲ-ਮੀਕੀ ਰਾਮਾਯਣ ਵਿਚ ਗਯਾ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਭਗਵਾਨ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਚਰਿਤਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸ਼ਿਵਪੁਰਾਣ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 7; ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.

ਸ਼ਿਵਪੁਰੀ : ਵੇਖੋ, ਸਿਪਰੀ

ਸ਼ਿਵਰਾਜਪੁਰ (Shivarajpur) : ਇਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ 311 ਪਿੰਡ ਹਨ ਪਰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਗੰਗਾ ਕੰਢੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਚੀਕਨੀ ਦਰਿਆਈ ਮਿੱਟੀ ਬੜੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਹੈ। ਪਾਂਡੂ ਦਰਿਆ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਚਾਵਲ ਇਸ ਦੀ ਮੁਖ ਉਪਜ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:293

ਸ਼ਿਵ-ਰਾਤਰੀ : ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ ਦਾ ਉਤਸਵ ਮਾਘ ਵਦੀ ਚੌਦਵੀਂ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਸ਼ਿਵ ਭਗਤ ਵਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਤ ਰਾਤਰੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਭਗਤ ਰਾਤ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਹਿਰ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਰਿੜਕ ਕੇ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਸਭ ਚੰਗੇਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲਈਆਂ ਪਰ ਇਕ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਘੜਾ ਵੀ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ਹਵਾ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਇਤਨਾ ਤੇਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਇਸ ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਪੀ ਲਿਆ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੱਲੇ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਠ ਨੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ 'ਨੀਲ ਕੰਠ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਤਿਓਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਭਗਤ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇਵੋ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਸਕੀਏ। ਇਹ ਉਤਸਵ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ. ; ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12 ; ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ•
ਮੋਨੀਅਰ; ਮ. ਕੋ.

ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਰਾਜਗੁਰੂ : ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮੀ ਦਾ ਜਨਮ 1908 ਵਿਚ ਪੂਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖੇਡ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੇ ਪਿਤਾ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਹਿੰਦੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ। ਇਸਨੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਇਤਨੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ 'ਲਘੂ ਸਿਧਾਂਤ ਕੌਮੁਦੀ' ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸੀ।

ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਹੀ ਇਸਦਾ ਮਿਲਾਪ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ 'ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰੀਪਬਲੀਕਨ ਆਰਮੀ' ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਇਸਦਾ ਫਰਜ਼ੀ ਨਾਂ ਰਘੂਨਾਥ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਰਾਜਗੁਰੂ ਬਹੁਤ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ 'ਬੰਦੂਕਚੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ।

20 ਅਕਤੂਬਰ, 1928 ਨੂੰ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ 17 ਨਵੰਬਰ, 1928 ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ। ਪੁਲਿਸ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਸਕਾਟ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਸਾਂਡਰਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਅਜ਼ਾਦ, ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਰਾਜਗੁਰੂ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੈ ਗੋਪਾਲ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। 17 ਦਸੰਬਰ, 1928 ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਸਾਂਡਰਸ ਆਪਣੇ ਦਫਤਰੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਸਟਾਰਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਵਿਚੋਂ ਹੋਕੇ ਬਚ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਪੂਨੇ ਜਾਕੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਰੁਪੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸੈਂਬਲੀ ਬੰਬ ਕੇਸ ਲਾਹੌਰ ਅਧੀਨ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ, ਜੈ ਗੋਪਾਲ, ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਗਵਾਹ ਬਣ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ 30 ਸਤੰਬਰ, 1929 ਨੂੰ ਪੂਨਾ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕੇਸ ਵਿਚ 7 ਅਕਤੂਬਰ, 1930 ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ 23 ਮਾਰਚ, 1931 ਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਡਿ. ਨੈ. ਥਾ. 3

ਸਿਵਲ ਇੰਜਨੀਅਰ : ਵੇਖੋ ਇੰਜਨੀਅਰ

ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ : ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਤੇ ਪੂਰੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਗੈਰ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਵਲ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਫੌਜੀ, ਅਦਾਲਤੀ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕੋਈ ਤਕਨੀਕੀ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਿਫਾਰਤ-ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹਨ ਜੋ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਭਾਵ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲੱਗੇ ਉਹ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਿਵਲ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਅਹੁਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਵਜ਼ਾਰਤੀ, ਫੌਜੀ ਜਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਵਧੇਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਪਰ ਕਈ ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਆਮ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਖੇਤਰ (ਮੈਡੀਕਲ, ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਆਦਿ) ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਥਾਪਤ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਘੜਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਇਕ ਪਿਰਾਮਿਡ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਮਿਆਰੀ ਅਫਸਰ-ਸ਼ਾਹੀ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਗ੍ਰੇਡ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚੇਰੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠਾਂ ਤਰੱਕੀ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ-ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਮਿਸਰੀ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਰੋਮਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵੰਛ-ਨਿਆਂ ਸੇਵਾ, ਫੌਜੀ ਸੇਵਾ, ਵਿੱਤ ਸੇਵਾ, ਕਰ ਸੇਵਾ, ਬਦੇਸ਼ੀ-ਕਾਰਜ-ਸੇਵਾ ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਪੂਰਬੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਕੁਸਤੁਨਤੁਨੀਆ ਵਿਖੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੀਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਚੀਨ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਤਾਂਗ ਵੰਸ਼ (618-907) ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਸੁੰਗ ਵੰਸ਼ (960-1279) ਤਕ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਦਾ ਇਹ ਸੰਗਠਨ ਉੱਥੇ 1912 ਈ. ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਐਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ-ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਬ੍ਰਿਟਨਬਰਗ ਦੇ ਅਲੈਕਟਰਾਂ ਨੇ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣੇ, ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਹਿਤ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀ ਜਵਾਬ-ਦੇਹ ਸਨ। ਸੰਨ 1722 ਤੇ 1748 ਵਿਚ ਸਿਵਲ-ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਦੇ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਐਡਜੂਟੈਂਟ ਜਨਰਲ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫਸਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। 18 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਲਈ ਡਿੱਗਰੀ, ਜ਼ਬਾਨੀ ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਲੀਹ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਉਪਰੰਤ ਸਿਵਲ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਨੌਕਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਪਦਵੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਹੁਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਫਰਾਂਸ ਨੂੰ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਿਵਲ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਗਣ-ਤੰਤਰ (1870-1940) ਸਮੇਂ ਆਈਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਵਲ ਕਰਮ-

ਚਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਸਤੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਮੰਤਰਾਲਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸੰਨ 1765 ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਕਲਾਈਵ ਨੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਬਦਨਾਮ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕਈ ਰੋਕਾਂ, ਤਨ-ਖਾਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ, ਸੀਨੀਅਰਤਾ ਰਾਹੀਂ ਤਰੱਕੀ ਦੇਣ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਕਈ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ। ਸਿਵਲ ਕਰਮਚਾਰੀ ਲਗਾਤਾਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਲਾਰਡ ਮੈਕਾਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ 1835 ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਸਦੀ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਤੇ 1855 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਲਈ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਾਗੂ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਸੰਨ 1865 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਸੰਨ 1883 ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਗੁਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਾਗੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੱਗਭਗ ਅੱਧੀਆਂ ਆਸਾਮੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਜਾਣ ਲਗੀਆਂ। ਛੁੱਟ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ 2000 ਆਸਾਮੀਆਂ ਦੇ, ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਸਾਰੀਆਂ ਆਸਾਮੀਆਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਭਰਦਾ ਹੈ।

1917 ਈ. ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੂਸ ਵਿਚ ਅਫ਼ਸਰ-ਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਮੁਖਾਲਿਫ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸਬੰਧੀ ਸਿਖ-ਲਾਈ ਦੇਣ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1935 ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਦੇ ਰਾਜਕੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਭਰਤੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ, ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰ-ਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਚੀਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੇ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਹੁਣ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਅਧੀਨ 24 ਗਰੇਡ ਅਰਥਾਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਅੰਤਰ ਅਜੇ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਜਾਪਾਨੀ ਸੰਸਦ ਨੇ ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਮੂਹ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੌਕਰ ਹੋਣਗੇ। ਸੰਨ 1947 ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਭਰਤੀ, ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ ਅਥਾਰਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਰਾਜ-ਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਢਾਂਚਾ ਉਚ-ਪੱਧਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਲਜੀਅਮ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਏ ਕਾਂਗੋ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸਬੰਧੀ ਗੜ-ਬੜ ਰਹੀ। ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਭਾਈ-ਭਤੀਜਾਵਾਦ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਜੁਡਲੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ

ਤਾਕਤ ਪਕੜ ਗਈ। ਸਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਉੱਨਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸਿਵਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖ-ਲਾਈ ਨੇ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ

ਨਿਯੁਕਤੀ-ਰਾਜਤੰਤਰ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਿਵਲ ਕਰਮ-ਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਪਾਸ ਆ ਗਿਆ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕਈ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਛੋਟੇ ਤੇ ਮੱਧ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਲੱਗ-ਭਗ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੀ ਸੀ।

ਲੋਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਭਰਤੀ, ਤਰੱਕੀ, ਅਤੇ ਤਨਖਾਹ-ਸਕੇਲਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਲੋਕ-ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕਾਫ਼ੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਡਾਕਟਰਾਂ, ਵਿਗਿਆ-ਨੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈਆਂ।

ਅੱਜ ਕਲ ਵਧੇਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਵੀ-ਡਨ, ਫਿਨਲੈਂਡ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਆਦਿ ਕਈ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇੰਟਰਵਿਊ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੇਵਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ-ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਕਰਤੱਵ ਹੀ ਕਰਤੱਵ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਰਾਲਾ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਕਰਮਚਾਰੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਿਰ-ਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਆਚਰਣ ਨਿਯਮਾਵਲੀ-ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਆਚ-ਰਣ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾ-ਰਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਰੀ ਹੁਕਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਲਈ ਪੱਖਪਾਤ, ਵੱਢੀ-ਖੋਰੀ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਿਯਮ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ-ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਕਰਮ-ਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਬਣਾਉਣਾ ਤੇ ਹਤਤਾਲ ਕਰਨਾ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ। ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ-ਨਿਧਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1917 ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਮੰਤ-ਰਾਲਾ-ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਟਲੇ ਕੌਂਸਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ, ਸੰਨ 1954 ਵਿਚ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਸੀਨੀਅਰ ਤੇ ਜੂਨੀਅਰ ਸਟਾਫ ਕੌਂਸਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ-ਭਾਰਤੀ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ :—

1. ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ
2. ਕੇਂਦਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ
3. ਰਾਜ ਸੇਵਾਵਾਂ

ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸੇਵਾ, ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਿਸ ਸੇਵਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਸੰਘੀ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਉਪਰੰਤ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਉਮਰ-ਸੀਮਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨਿਯਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗਰੈਜੂਏਟ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਨਵੇਂ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਮੀਦਵਾਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਫਸਰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਫਸਰ ਰਾਜ-ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਉਮਰ-ਸੀਮਾ ਸਬੰਧਤ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨਿਯਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਗਰੈਜੂਏਟ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਉਪਰੰਤ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਫਲ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਰਾਜ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਰਾਜ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ, ਅਧੀਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਚੋਣ ਬੋਰਡ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਕੋਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਯੁਕਤੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੀ. ਸੀ. ਐਸ. ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਜੂਨੀਅਰ ਪੀ. ਸੀ. ਐਸ. ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਆਸਾਮੀਆਂ ਉੱਪਰ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਪੀ. ਸੀ. ਐਸ. ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਆਸਾਮੀਆਂ ਉੱਪਰ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਸਾਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਫਸਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 5; ਪਬਲਿਕ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਸ਼ਨ—ਡਾ. ਅਵਸਥੀ ਤੇ ਡਾ. ਮਹੇਸ਼ਵਰੀ।

ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ : ਭਗਵਾਨ 'ਸ਼ਿਵ' ਦੀ ਪੂਜਾ 'ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ' ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਹਾਂ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੀ ਕਥਾ ਸ਼ਿਵਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਪੱਥਰ ਜਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਆਦਮੀ ਦੇ ਗੁਪਤ ਅੰਗ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂਦੇਵ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਵਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਨੰਦੀ-ਉਪ-ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਜੀ

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਮੈਂ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹਾਂ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉਪਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ'। ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਰਾਂ ਲਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜੋਤਿਰਲਿੰਗ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :—

1. ਸੋਮਨਾਥ—ਇਹ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਦੁਆਰਕਾ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 600 ਕੋਹ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਤੋੜਿਆ ਸੀ।
 2. ਮੱਲਿਕਾਜੁੰਨ—ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੈਲ ਨਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।
 3. ਮਹਾਕਾਲ—ਇਹ ਉਜੈਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੰਨ 1231 ਵਿਚ ਅਲਤਮਸ਼ ਇਸ ਲਿੰਗ ਨੂੰ ਪੁੱਟ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ।
 4. ਓਅੰਕਾਰ—ਇਹ ਨਰਮਦਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਅਮਰੇਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।
 5. ਵੈਦਯਨਾਥ—ਇਹ ਗਯਾ ਦੇ ਪਾਸ ਦੇਵਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੈ।
 6. ਭੀਮਸ਼ੰਕਰ—ਇਹ ਪੂਨੇ ਕੋਲ ਸਾਕਿਨੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉੱਤੇ ਹੈ।
 7. ਰਾਮੇਸ਼ਵਰ—ਇਹ ਲੰਕਾ ਦੇ ਪੁਲ (ਸੇਤੁਬੰਧ) ਪਾਸ 'ਰਾਮੇਸ਼-ਵਰਮ' ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।
 8. ਨਾਗੇਸ਼ਵਰ—ਇਹ ਦੁਆਰਕਾ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕੋਹਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੈ।
 9. ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰ—ਇਹ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਹੈ।
 10. ਤ੍ਰਯੰਬਕ—ਇਹ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪੰਚਵਟੀ ਪਾਸ ਸਥਿਤ ਹੈ।
 11. ਕੇਦਾਰਨਾਥ—ਇਹ ਹਿਮਾਲਾ ਵਿਚ ਬਦਰੀਨਾਰਾਯਣ ਪਾਸ ਹੈ।
 12. ਧ੍ਰਿਸ਼ਟੇਸ਼ਵਰ—ਇਹ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ।
- ਹ. ਪੁ.—ਹਿ. ਮਿ. ਕੋ.; ਮ. ਕੋ.

ਸਿਵਾ (Siwah) : ਮਿਸਰ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਲਿਬੀਆ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਇਕ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਮੋਨ (Amon) ਦਾ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸਿਵਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਮੋਨ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਰ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਨ ਸਿਕੰਦਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਈ ਹੋਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਇਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜਕਲ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੇ ਖੰਡਰ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਕੋਈ ਅੱਠ ਕੁ ਕਿ. ਮੀ. ਚੌੜਾ ਅਤੇ ਦੱਸ ਕੁ ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇੱਠਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 1958 ਵਿਚ 5000 ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20:728

ਸਿਵਾਸ (Sivas) ਰਾਜ : ਇਹ ਤੁਰਕੀ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 28,488 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਤੇ ਆਬਾਦੀ 729,233 (1970) ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ, ਸਿੱਕਾ, ਤਾਂਬਾ, ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਕੋਲੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਹਨ। ਦਰਿਆ ਕਿਜ਼ਿਲ ਇਰਮਾਕ (Kizil Irmak) ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਮੂਰਾਦ-ਸੂ (Murad-Su) ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਅਨਾਜ ਇਥੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭੇਡਾਂ ਤੇ ਬਕਰੀਆਂ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਨ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ-ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਅਨਾਤੋਲੀਅਨ ਪਠਾਰ ਉੱਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 1275 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਕਿਜ਼ਿਲ ਇਰਮਾਕ ਦੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਮੁਰਾਦ-ਸੂ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਡੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਵਪਾਰਕ ਮੰਡੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਅਨਾਜ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਸਾਮਸੂਨ (Samsun) ਬੰਦਰਗਾਹ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਸੂਤੀ ਕਪੜਾ, ਉਨੀ ਜਰਾਬਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕ ਡੱਬਿਆ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੀਮਿੰਟ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀਬੈਸਟੀਆ (Sebastia) ਸੀ ਅਤੇ ਡਾਇਉਕਲੀਸ਼ਨ (Diocletian) ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਪਰ 1400 ਈ. ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਰਮੀਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਦਫਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ (1457-81) ਨੇ ਇਥੇ ਮੁੜ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਵਾਇਆ ਜਿਸ ਤੇ ਮੁੜ ਕੁਝ ਆਬਾਦੀ ਹੋ ਗਈ।

ਸਲਜੂਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਦਰਸਿਆ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਥੋੜੇ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—209,757 (1970)

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20:728; ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 9:245; ਸਟੇਟਸਮੈਨਈਅਰ ਬੁੱਕ 1973-74.

ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਗਣੇਸ਼ਨ : ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸਿਨੇਮਾ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 1 ਅਕਤੂਬਰ, 1928 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸਟੇਜ ਵੱਲ ਕੀਲਿਆ ਗਿਆ। ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਰਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਿਨੇਮਾ ਕਲਾਕਾਰ ਬਣਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਜਾਗੀ। ਸੰਨ 1952 ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ 'ਪਾਰਾਸਾਖਤੀ' (ਤਾਮਿਲ) ਰਾਹੀਂ ਪਰਦੇ ਤੇ ਆਇਆ। ਅੱਜ ਤੀਕ ਇਸ ਨੇ ਲਗਭਗ 100 ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ 'ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨਾਟਕ ਮਾਨਰਮ' ਨਾਮੀ ਇਕ ਆਪਣੀ ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਾਟਕ-ਕਲਾ ਦੇ ਜ਼ੋਹਰ ਵਿਖਾ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਰੋਲ ਤਾਮਿਲ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਾਮਿਲ ਫ਼ਿਲਮਾਂ 'ਪਾਸਾਮਾਲਾਰ', 'ਪਾਵਾਮਾਨੀਪੂ', 'ਵੀਰ ਪਾਂਡਿਆ ਕਾਟੱਬੋਮਾਨ', 'ਉਥਾਮਾ ਪੁਧੀਰਨ', 'ਅਲਾਯਾਮਨੀ', 'ਮਾਨੋਹਰਾ', 'ਨਵਰਾਤਰੀ' ਆਦਿ ਹਨ। 'ਨਵਰਾਤਰੀ' ਨਾਮੀ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿਚ, ਇਸ ਨੇ 9 ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਇਕੋ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿਚ ਨੌਂ ਚਰਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ 'ਸਪੁੰਰਣ ਰਾਮਾਇਣ' ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਤਾਮਿਲ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਨਾਡੀਗਰ ਥਿਲਾਗਾਮ' (ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਹੀਰਾ) ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਮਰਹੱਟਾ : ਇਹ ਮਰਹੱਟਾ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਭੂਸ਼ਣ, ਜੀਜਾ-ਬਾਈ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਭੌਂਸਲਾ ਦੇ ਘਰ ਅਪ੍ਰੈਲ, 1627 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਨੇਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸ਼ਿਵਾ (ਦੁਰਗਾ) ਦਾ ਪਰਮ ਭਗਤ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮਹਾਤਮਾ ਰਾਮਦਾਸ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਰਹੱਟਾ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੇ 1645 ਈ. ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ। ਅੱਗਲੇ ਸਾਲ ਇਸਨੇ ਤੋਰਨਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1647 ਵਿਚ ਦਾਦਾ ਜੀ ਕੋਂਡ ਦੇਵ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਏ। ਸੰਨ 1648 ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੂੰ ਜਿੰਜੀ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦਾ ਪੰਜ-ਹਜ਼ਾਰੀ ਮਨਸਬਦਾਰ ਬਣਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਵਾ ਲਿਆ।

ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੇ 1656 ਈ. ਵਿਚ ਜਾਵਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਰਾਜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਬੀਜਾਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਨੇ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜਿਆ, ਜੋ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਇੰਨੀ ਵੱਧਾ ਲਈ ਕਿ ਇਹ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਅਤੇ ਗੋਲਕੰਡਾ ਤੋਂ ਚੌਥ ਵਸੂਲ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦੀ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਵਧਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਗਲ ਜਰਨੈਲ ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜਿਆ ਪਰ 1663 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਨਸ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ 1665 ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਪੁਰੰਧਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਈ। ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੂਰਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਵੀ ਮੰਨ ਲਈ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਲੂਕ ਚੰਗਾ ਨਾ ਵੇਖਕੇ ਮਨ ਫੇਰ ਲਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਮੱਥਰਾ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਭੇਜਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਇਕ ਮਿਠਾਈ ਦੀ ਵੱਡੀ ਚੰਗੇਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਗਲਰਾਜ ਦਾ ਵੈਰੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਐਪਰ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੇ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਮੁਗਲਾਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਪੁਰੰਧਰ ਸੰਧੀ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। 1670 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਸੂਰਤ ਨੂੰ ਲੁਟਿਆ। ਸੰਨ 1674 ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਛੱਤਰਪਤੀ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਲ ਵੀ ਉਚਿਤ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਮੁਗਲ ਫੌਜੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾਂਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਸੂਰ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਏ। ਹੁਣ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੈਨਿਕ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲੇ ਪੰਡਿਤ ਰਾਵ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਨਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਆਇਯੀਸ਼ (ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ) ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੈਨਿਕ ਸੰਗਠਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਵੱਧੀਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਇਸ ਦੇ ਸਕੱਤਰਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਜੁਆਬ-ਦੇਹ ਸਨ।

ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਅਤੇ

ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਖਜਾਨੇ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਗੋਂ ਮਸਜਿਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਰਕਮ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁਕਮ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਵੈਰੀ ਦੇ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ, ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਛੇੜੇ। ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਬਹੁਤ ਸੂਝ ਬੂਝ ਵਾਲਾ, ਪਰਜਾ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ, ਚਤੁਰ, ਸੁਹਿਰਦ ਅਤੇ ਇਕ ਬਹਾਦਰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ।

ਇਹ ਬਹਾਦਰ 53 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿ ਕੇ 5 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1680 ਈ. ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿ. ਵਿ. ਕੋ.; ਮ. ਕੋ.

ਸਿਵਾਨ : ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਿਵਾਨ ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਹੀ ਸਦਰਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਲੀਗੰਜ ਸਿਵਾਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਇਹ ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਲਈ ਬੜਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਸਿਵਾਨ ਸਾਰਨ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ 1 ਜੁਲਾਈ, 1971 ਨੂੰ ਸਿਵਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਆਬਾਦੀ—33,236 (1971)

26°13' ਉ. ਵਿਥ.; 84°21' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:67; ਇੰਡੀਆ- 1975

ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ (Siwalik Hills) : ਇਹ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ (ਭਾਰਤ) ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 16 ਤੋਂ 48 ਕਿ. ਮੀ. ਚੌੜੀ ਅਤੇ 915 ਮੀ. (3000 ਫੁੱਟ) ਉੱਚੀ ਸਿਕਮ ਤੋਂ ਸਿੰਧ ਤੀਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਇਕ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਸਿੰਧ-ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਤੇ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰੀ ਢਲਾਣਾਂ, ਜੋ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਨੀਵੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਦੂਨ' ਆਖਦੇ ਹਨ, ਉਤਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਢਲਾਣਾਂ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖੀਆਂ ਹਨ।

ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਪਹਾੜੀਆਂ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਹਨ (ਹਿ. ਪੁ.) ਨੂੰ ਟੱਪ ਕੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰੋਪੜ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਵੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਕਈ ਦਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਚੌਆਂ ਨੇ, ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਘੱਗਰ ਨੇ, ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਘੱਗਰ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਬਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਸਰਸਾ ਘਾਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ਦੀਵਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਰੋਪੜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੇਰ ਫਿਰ ਨਿਖੇੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਹ ਲੜੀ ਹੋਰ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬਿਆਸ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਹਿਮਾਲਾ ਤੋਂ ਭੱਜਣਾਂ (faults) ਦੀ ਇਕ ਲਗਾਤਾਰ ਲੜੀ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਟਰਸ਼ਰੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਲੋਚ ਪਦਾਰਥ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੇ ਲਿਆਕੇ ਇਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਖੇਪ, ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰ, ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਪਥਰਾਟ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਫਾਸਿਲ-ਵਿਗਿਆਨ (palaeontological) ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ-ਭਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਡਿਆਂ ਜਾਨਵਰਾਂ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਜ਼ਿਰਾਫ, ਸੂਰ, ਬਾਰਾਂ ਸਿੰਗਾ, ਲੰਗੂਰ ਆਦਿ ਦੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਪਿੰਜਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਥਰਾਟਾਂ (fossil) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਹੇਠਲਾ, ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਤੇ ਉਪਰਲਾ ਭਾਗ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਹੀ ਖੁਰਦਲਾ ਰੇਤ-ਪੱਥਰ, ਗੂੜ੍ਹੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਮਿੱਟੀ, ਭੂਰੇ ਸ਼ੇਲ ਅਤੇ ਕੰਕਰ-ਚਟਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਭੂਗੋਲ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਿਆ ਚਲਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੰਡੋ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਾ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਗਾਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਆਖਰੀ ਹਲਚਲ ਸਮੇਂ ਇਸ ਘਾਟੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਅਥਾਹ ਦਬਾਅ ਪੈਣ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾ ਸਾਲ ਦੇ ਵਣਾ ਨੇ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ, ਜਿਥੋਂ ਵਣ ਸਾਫ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਛੋਟਿਆਂ ਛੋਟਿਆਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਫਸਲ ਵੀ ਉਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਡੀਆ ਏ ਰੀਜਨਲ ਜਾਗਰਫੀ, ਪੰਨਾ 477; ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:66

ਸ਼ਿਵੀ : ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਯਾਤੀ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਉਸ਼ੀਨਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਕਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਦਿਆਲੂ ਸੁਭਾ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਕਬੂਤਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਇਸ ਕੋਲ ਪੁੱਜੇ। ਬਾਜ਼ ਕਬੂਤਰ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਬੂਤਰ ਸ਼ਿਵੀ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਵੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਲਿਆ। ਬਾਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਖਾਤਰ ਕਬੂਤਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਾਸ ਮੰਗਿਆ। ਕਬੂਤਰ ਨੂੰ ਤੱਕੜੀ ਦੇ ਇਕ ਪਲੜੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵੀ ਦੂਜੇ ਪਲੜੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਾਸ ਕੱਟ ਕੱਟ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲੱਗਾ ਪਰ ਕਬੂਤਰ ਇੰਨਾਂ ਭਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅੰਤ ਸ਼ਿਵੀ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਪਲੜੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਦੇਵਤੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸ਼ਿਵੀ ਨੂੰ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਦੇ ਪੁੰਨ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਪਦਮਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿ. ਵਿ. ਕੋ. 12; ਮ. ਕੋ.

ਸ਼ੀਓਕ (Shyok) : ਇਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਦੀ ਲੋਹ ਤੋਂ ਯਾਰਕੰਦ (Yarkand) ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਕਰਾਕੁਰਮ (Karakorm) ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਦੌਰੇ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਯਾਪਚਿਨ (Yopchan) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕਰਾਕੁਰਮ ਦੌਰੇ ਤੋਂ 56 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਇਹ ਨਦੀ ਡੂੰਘੀ ਖੱਡ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਟਲ ਖਮਦਾਨ (Little Khamdan) ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1926 ਵਿਚ ਇਕ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ ਇਸ ਨਦੀ ਵਿਚ ਆ ਡਿੱਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਨਦੀ ਵਿਚ 146 ਮੀ. ਉੱਚਾ ਬਰਫ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਬਰਫ ਦੇ ਇਸ ਬੰਨ੍ਹ ਨਾਲ 14 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ 915 ਮੀ. ਚੌੜੀ ਅਤੇ 7.5 ਮੀ. ਡੂੰਘੀ ਇਕ ਝੀਲ ਬਣ ਗਈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਝੀਲ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਗਈ

ਅਤੇ 1928 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਬਨੂ ਵਿਚ ਤੋੜ ਆ ਗਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੜ੍ਹ ਦਾ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਝੀਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਇਸ ਤੋੜ ਰਾਹੀਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਨਾਲ ਖਤਰਾ ਟਲ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20:588

ਸ਼ੀਆ : ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਸਲਾਮੀ ਫਿਰਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਸਪੁੱਤਰੀ ਫ਼ਾਤਮਾ ਦੇ ਪਤੀ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸ਼ੀਆ ਅਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਇਮਾਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

'ਸ਼ੀਆ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ 'ਪੈਰੋਕਾਰ' ਹਨ। ਅਲੀ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੀਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਮਾਮ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਝਗੜੇ ਹੋਏ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਝਗੜਾ ਅਲੀ ਜੈਨੁਲ-ਆਬਦੀਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਸ਼ੀਆ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਲੜਕੇ ਜ਼ੈਦ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜ਼ੈਦੀਆ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਝਗੜਾ ਅਲ ਸਾਦਿਕ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਸ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਲੜਕੇ ਮੁਸਾ-ਅਲ-ਕਾਜ਼ਿਮ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ੀਆ ਲੋਕ ਇਮਾਮ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ ਕਿ ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ ਇਮਾਮ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸੰਨ 873 (260 ਹਿਜਰੀ) ਵਿਚ ਜਬ-ਲਕਾ (Jabulka) ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਫਿਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਉਪ-ਨਾਂ 'ਮਹਿਦੀ' ਹੋਵੇਗਾ।

ਸ਼ੀਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੁੰਨੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੀਆ ਲੋਕ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੱਦੀ ਅਲੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁੰਨੀ ਲੋਕ ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਹਾਮੀ ਚੁਣਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੀਆ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲ-ਹਸਨ ਅਤੇ ਅਲ-ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮੁਹੱਰਮ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੁੰਨੀ ਮੁਹੱਰਮ ਦਾ ਕੇਵਲ ਦਸਵਾਂ ਦਿਨ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੀਆ ਈਰਾਨ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਧਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੁੰਨੀ ਲੋਕ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁੰਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਉਹ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸ਼ੀਆ ਲੋਕ ਕਰਬਲਾ ਦੀ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰਬਲਾਈ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਹਾਜ਼ੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਸ਼ਹਿਦ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮਸ਼ਹਿਦੀ ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਡਿ. ਇਸ.

ਸ਼ੀਆਨ (Sian) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੱਧ ਚੀਨ ਵਿਚ ਸ਼ੈਨਸੀ (Shensi) ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵੇ (Wei) ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਕੰਢੇ, ਚਿੰਗ ਲਿੰਗ (Tsin-Ling) ਪਹਾੜ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਚੁੰਗ ਨਾਨ ਸ਼ਾਨ (Tsung Nan Shan) ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਚੀਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਚੰਗਨ (Changan) ਅਤੇ ਸੀਕਿੰਗ (Siking) ਸੀ। ਚਾਉ (Chou) ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ੀਆਨ ਰਾਜ-ਨੀਤਕ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ। ਚਿਨ ਕਬੀਲੇ (Shian Dynasty) ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ੀਹ ਹਿਉਂਗ ਟੀ. (Shih Huang te.) ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ਼ੀਆਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਬਣਾਈ। ਸ਼ੀਆਨ ਲਗਭਗ 9 ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਚੀਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ। ਬੋਧੀ, ਯਹੂਦੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਆ ਕੇ ਰਹੇ। ਸੰਨ 1868-70 ਵਿਚ ਤਾਈ ਪਿੰਗ (Tai Ping) ਵਿਦਰੋਹ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਹੁਤ ਬਰਬਾਦ ਹੋਇਆ। 21 ਦਸੰਬਰ, 1936 ਨੂੰ ਚਿਆਂਗ ਕਾਈਸ਼ੇਕ (Chiang Kaishek) ਨੂੰ ਮਨਚੂਰੀਆ ਦੇ ਲੋਕ ਇਥੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਚੀਨੀਆ ਦਾ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਇਹੀ ਸੀ। 21 ਮਈ, 1949 ਨੂੰ ਇਹ ਕਮਿਉ-ਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਸ਼ੀਆਨ, ਮਿੰਗ ਕਬੀਲੇ (Ming Dynasty) ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ (1368-1644) ਇਕ ਸਾਫ ਮੈਦਾਨ ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਗਿਰਦ 16 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਅੱਜ ਕਲ ਵੀ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਮਸਜਿਦਾਂ, ਦੋ ਯੈਨਤਾ (Yenta) ਪੈਗੋਡੇ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬੰਦੀਆਂ। ਪੀਲਿਨ (Peilin) ਵਿਖੇ 1000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਥਰ ਹਨ।

ਇਥੇ ਸ਼ੀਆਨ ਵਿਦਿਅਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਨਾਰਥ-ਵੈਸਟਰਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਇਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਨਾਰਥਵੈਸਟਰਨ ਇੰਜਨੀ-ਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਹੈ। ਇਹ ਫਰ, ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ, ਤਮਾਕੂ, ਸਿਲਕ, ਚਾਹ, ਚੀਨੀ, ਕਪਾਹ, ਕਣਕ, ਮੂੰਗਫਲੀ ਅਤੇ ਆਲੂਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—2,100,000 (1970)

34°15' ਉ. ਵਿਥ.; 108°52' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲ. ਐਨ. 17:281; ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 19:177

ਸੀਐਸਤੇਦ, ਹੈਨੀਬਾਲ (Sehested, Hannibal—1609 1666) : ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1609 ਵਿਚ ਅਰੈਨਸਬੋਰਗ ਕਾਸਲ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ 1632 ਵਿਚ ਡੈਨਮਾਰਕ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਮਈ, 1640 ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰੈਲ, 1642 ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਰਵੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਨਾਰਵੇ ਦੇ ਮਾਲੀ ਵਿਕਾਸ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਾਲਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਜਤਨ ਕੀਤੇ। ਸਵੀਡਨ ਨਾਲ ਕਰਿਸਚਨ ਚੌਥੇ (Christian IV) ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ (1643-1645) ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਦੀ ਪਦਾਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1648 ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਉੱਤੇ ਗਬਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਧੰਨ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸੰਪਤੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1651 ਤੋਂ 1658 ਤੱਕ ਇਹ ਬਚੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1660 ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਪਨਹੇਗੈਨ ਪਰਤਿਆ ਅਤੇ ਸਵੀਡਨ ਨਾਲ ਕੋਪਨਹੇਗੈਨ ਸੰਧੀ ਕਰਕੇ ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਡੈਨਮਾਰਕ ਲਾਰਡ ਟਰੇਜ਼ਰਰ ਅਤੇ ਕੌਂਸਲਰ ਆਫ ਸਟੇਟ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 23 ਸਤੰਬਰ, 1666 ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ.ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20:285

ਸੀਐਟਲ (Seattle) : ਇਹ ਸਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ, ਕਿੰਗ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਅਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ ਜੋ ਐਲੀਅੰਟ ਖਾੜੀ (Elliott bay) ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਝੀਲ (Lake Washington) ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਓਰੀਐਂਟ (Orient) ਅਤੇ ਅਲਾਸਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਲ ਓਲੰਪਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਇਸਨੂੰ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੂਰਬ ਵਲ ਕੈਸਕੇਡ (Cascade) ਪਹਾੜ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਮਹਾਂਦੀਪੀ ਠੰਡ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਨ 1851 ਵਿਚ, ਆਲਕੀ ਪੁਆਇੰਟ (Alki Point) ਵਿਖੇ, ਗੋਰਿਆਂ ਨੇ ਆਬਾਦ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1853 ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਕ ਟਿੰਡੀਅਨ ਸਰਦਾਰ ਸੀਟਲਹ (Seatlh) ਦੇ ਨਾਂ ਪਿਛੇ ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਥੇ ਬੋਇੰਗ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ, ਦਵਾਈਆਂ, ਦੰਦਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਾਮਾਨ, ਪਲਾਸਟਿਕ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਰਬੜ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਸੀਐਟਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਥੇ ਹੀ ਵਾਕਿਆ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—1,238,107 (1970)

47°56' ਉ. ਵਿਥ.; 122°20' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾ. 2:11

ਸੀਏਯਸ, ਅਮੈਨੂਅਲ ਜਾਜ਼ਫ (Sieyes, Emmanuel Joseph—1748-1836) : ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 3 ਮਈ, 1748 ਨੂੰ ਫਰੇਜੂਸ (Frejus) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਐਬੇ ਸੀਏਯਸ (Abbe Sieyes) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪੈਰਿਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਕ ਹੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਨੇ ਕਈ ਪੈਂਫਲਿਟ ਲਿਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਵਟ ਇਜ਼ ਦੀ ਥਰਡ ਐਸਟੇਟ' (1789) ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਟੇਟਸ ਜਨਰਲ ਦੀ ਥਰਡ ਐਸਟੇਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 5 ਮਈ, 1789 ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਰਾਂਸ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਥ ਸੀ। ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਪਲਟੇ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਇਸ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਨੇ ਇਸ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਉਂਟ ਅਤੇ ਸੇਨੇਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਲੂਈ (Louis) 16ਵੇਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵੋਟ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਨ 1815 ਵਿਚ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਬਰੱਸਲਜ਼ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ 1830 ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆਇਆ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 20 ਜੂਨ, 1836 ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ. ਕੋਲੀ. ਐਨ. 17; ਐਨ. ਅਮੇ. 24

ਸੀਸ ਗੰਜ : ਸੀਸ ਗੰਜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਿੱਲੀ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮਸਜਿਦ ਕੋਲ ਹੈ। ਮਸਜਿਦ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਤਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਥੇ 12 ਮੱਘਰ ਸੰਮਤ 1732

ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਅਤੇ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਦਿੱਲੀ

ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀਸ ਗੰਜ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਜੇਲ੍ਹ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਮਤ 1847 ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਢਾਹ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਕੋਲ ਮਸੀਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਨ 1857 ਈ. ਦੇ ਗਦਰ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣ ਤੇ ਜੀਂਦ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੀਸ ਗੰਜ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਵਾਈ।

ਹੁਣ ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਿੱਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਆਮਦਨ ਨਿਤ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ (ਭੇਟਾ ਪਜਾ) ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਪਿੰਡ ਦੋਸਾਂਝ (ਤਹਿਸੀਲ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ) ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ-ਕੱਲ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਨਿਤ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਇਸੀਨਾ ਪਿੰਡ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਅਤੇ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦੇ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਜੋ ਕੀਮਤ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਿਸਰੀ ਨੋਟ ਖਰੀਦੇ ਗਏ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਦੀ ਰਕਮ ਬੱਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਸੂਦ 1152 ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ 15 ਮੁਰੱਬੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਠੇਕੇ ਦੀ ਮਾਕੂਲ ਆਮਦਨ ਸੀ।

ਇਸ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਮਹੰਤ ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਕੇ ਗਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਅੱਜ-ਕੱਲ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦਾ ਉਹ ਰਕਬਾ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਸੀਸ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਵੀ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨਾਲ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੋਤਵਾਲੀ ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.

ਸੀਸਤਾਨ (Seistan) : ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਕਤ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਹਿਲਵਾਨ ਰੁਸਤਮ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਲਗਭਗ 40% (ਲੱਗਭਗ 18,000 ਵ.ਕਿ.ਮੀ.) ਹਿੱਸਾ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਅਧੀ ਵਸੋਂ ਈਰਾਨ ਦੇ ਜ਼ਾਬੋਲ (Zabol) ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਵਾਣਾਂ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉੱਚਾਈ 450-520 ਮੀ. ਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਕਈ ਦਰਿਆ ਵਗਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਈ ਝੀਲਾਂ ਨੂੰ ਭਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੋਈ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਤਿੰਨ ਦਰਿਆਵਾਂ-ਫਰਹ ਰੂਦ (Farah Rud), ਖਸ਼ ਰੂਦ (Khash Rud) ਅਤੇ ਹਲਮੰਦ (Helmund) ਦੇ ਡੈਲਟਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਰੇਗਿਸਤਾਨੀ ਹੈ। ਵਰਖਾ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਲਾਨਾ ਔਸਤ ਵਰਖਾ 100 ਮਿ. ਮੀ. ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਥੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਸਖਤ ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਖਤ ਸਰਦੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਜੀਕ (Tajiks) ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਜਾਟ (Jat), ਗੁੱਜਰ ਅਤੇ ਗਵਦਾਰਾਂ (Gavdars) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਬਲੋਚੀ ਅਤੇ ਬਰਹੂਈ (Brahui) ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਟੱਪਰੀਵਾਸ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1971 ਵਿਚ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਾ ਸੀਸਤਾਨ ਆਸਤਾਨ (Baluchestan va Sistan Ostan) ਦੀ ਵਸੋਂ ਲੱਗਭਗ 5,442 000 ਸੀ।

ਸੰਨ 1959 ਤੋਂ ਈਰਾਨ ਸੀਸਤਾਨ ਨੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਆਸਤਾਨ (Ostan) ਸੂਬਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਖਾਕਾਨ ਸੁਰ, ਅਫਗਾਨੀ ਸੀਸਤਾਨ ਦਾ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ।

ਝਗੜਿਆਂ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਇਕੱਲ ਕਾਰਨ ਇਥੋਂ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਉੱਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਹੁਣ ਦੋ ਡੈਮ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲਗਭਗ 130,000 ਹੈਕਟੇਅਰ ਰਕਬੇ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦੇ ਹਨ। ਕਣਕ ਅਤੇ ਜੌਂ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਹਨ।

ਇਹ ਈਰਾਨ (Persia) ਦੇ ਕਯਾਨੀ (Kayanian) ਨਾਂ ਦੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਸੀ। ਸੰਨ 226 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੀਸਤਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਬੰਨ੍ਹ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਨਹਿਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਅਰਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਚਲਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਥੇ ਸਥਾਨਕ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ

(ਜਿਵੇਂ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਨੇ) ਵੰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਮਲਿਕਾਂ (Maliks) ਅਧੀਨ ਸੁੰਤਰ ਇਲਾਕਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਪਰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਇਸਮਾਈਲ ਪਹਿਲੇ (Shah Esmail I) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮਲਿਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1747 ਵਿਚ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਇਕ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਸਾਲ ਝਗੜੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਸਾਲਸੀ ਨਾਲ ਇਹ ਝਗੜਾ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੰਨ 1872 ਵਿਚ ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜੋ ਸੰਨ 1903-05 ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀਸਤਾਨ ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਕਲਪਿਤ ਸਰਹੱਦ ਰਾਹੀਂ 2:5 ਦੀ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਰਹੱਦ ਕੋਹ ਮਲਿਕ ਸਿਆਹ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਕੋਹ ਗਲਮੰਦ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਸੀਸਤਾਨ ਤੀਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ, ਜੋ ਈਰਾਨ ਅਧੀਨ ਹੈ, 'ਸੀਸਤਾਨ ਖਾਸ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਨੂੰ, ਜੋ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ 'ਬਾਹਰਲਾ ਸੀਸਤਾਨ' ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20:291

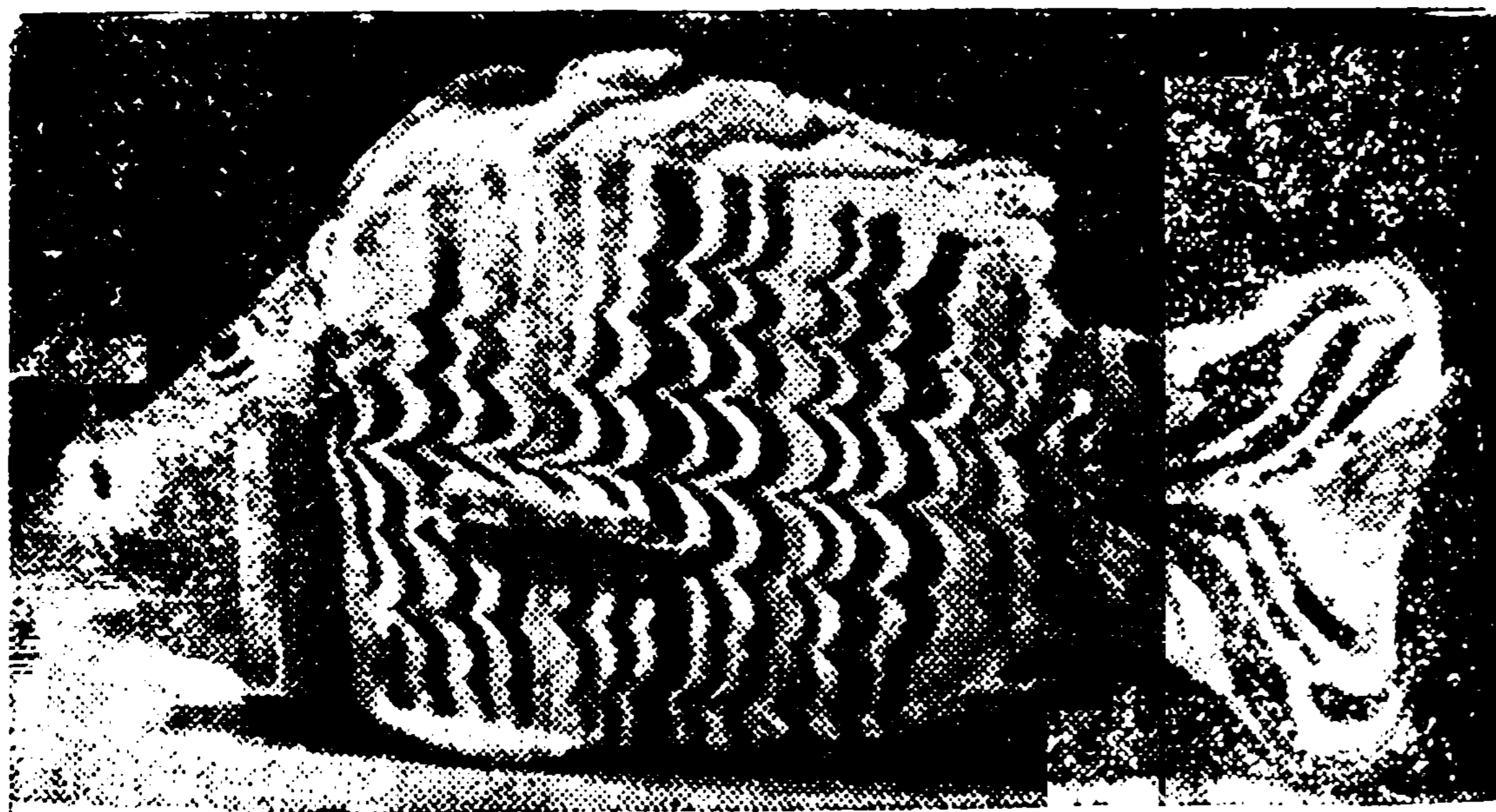
ਸ਼ੀਸ਼ਾ (Glass) : ਇਹ ਇਕ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਜਾਂ ਅਲਪ-ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਰਵੇ-ਰਹਿਤ ਅਕਾਰਬਨੀ ਪਦਾਰਥ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਲੀਕੇਟ ਜਾਂ ਬੋਰੇਟ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਫਾਸਫੇਟਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਸ਼ਰਨ ਰੇਤ ਜਾਂ ਸਿਲੀਕਾ ਦੇ ਗਲਣ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬੋਰਾਨ ਜਾਂ ਫਾਸਫੋਰਸ ਦੇ ਆਕਸਾਈਡਾਂ ਦੇ ਫਲਕਸ (ਸੋਡਾ ਪੋਟਾਸ) ਨਾਲ ਅਤੇ ਇਕ ਸਥਾਈਕਾਰਕ (ਚੂਨਾ ਜਾਂ ਫਟਕੜੀ) ਨਾਲ ਗਲਣ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਢਾਲਿਆ, ਦਬਾਇਆ, ਫੈਲਾਇਆ ਜਾਂ ਕੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਆਕਸਾਈਡ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰੰਗਦਾਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਇਕ ਸਖਤ ਰਵੇਹੀਨ ਮਿਸ਼ਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਠੰਢਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦਮ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਸਵੱਛ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਨਾ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਖੁਰਦਬੀਨਾਂ, ਨਾ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੂਰਬੀਨਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ੀਸ਼-ਮਹਿਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਜੰਗ ਅਤੇ ਸੀਉਂਕ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ, ਇਸ ਤੇ ਪਾਣੀ, ਹਵਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ਾਬ ਅਤੇ ਖਾਰ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਨਾਲ ਬਣੇ ਬਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਬਾਲ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪਲਿਨੀ (Pliny) ਨੇ 77 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਨੈਚਰਲਿਸ ਹਿਸਟੋਰੀਆ' (Naturalis Historia) ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕਾਰਨ ਫਨੀਕੀ (Phoenician) ਮਲਾਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਸੀ ਜੋ ਲਗਭਗ 5000 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਬਲੂਸ ਦੇ ਰੇਤਲੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਰਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੁਲ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਸੌਂਡੇ ਦੇ ਡਲੇ ਲੈ ਆਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਮੰਤਵ

ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਅੱਗ ਬਲਣ ਨਾਲ ਰੇਤ ਅਤੇ ਸੋਡਾ ਪੰਘਰ ਕੇ ਵਗ ਤੁਰੇ। ਇਹ ਪਿਘਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਸੀ। ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕੁਝ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮੈਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਿਸਰ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ 2500 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਛੜ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਅਸ਼ਨੂਨਾ (Eshnunna) ਵਿਖੇ ਬਾਬਲ ਵਿਚ ਲੱਭੀ ਹੈ, ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 2600 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਏਰੀਦੂ (Eridu) ਤੋਂ ਲੱਭਿਆ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਟੁਕੜਾ 2200 ਈ.ਪੂ. ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਕੋਰ ਨੁਮਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕੰਘੀ ਵਾਂਗ, ਸਜਾਵਟ ਵਾਲੀ ਇਕ ਮੱਛੀ (0.141 ਮੀ. × 0.069 ਮੀ.) ਮਿਸਰ ਦੇ 18ਵੇਂ ਵੰਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ।

ਚਿਤਰ 1 : ਕੋਰ ਗਲਾਸ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਕੰਘੀ ਨੁਮਾ ਸਜਾਵਟ ਵਾਲੀ ਮੱਛੀ (18ਵੇਂ ਰਾਜਵੰਸ਼; 1363-46 ਈ. ਪੂ. ਲਗਭਗ)

6ਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂ. ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਆਮ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮੁੜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਰ ਪੱਛਮ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਯੂਨਾਨੀ, ਇਟਲੀ, ਸਿਸਲੀ ਅਤੇ ਈਜੀਪਟ ਵਰਗੇ ਯੂਨਾਨੀ ਜ਼ਖੀਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਜਾਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਹੇਲਨੀਸਟਿਕ ਕਾਲ (ਲਗਭਗ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਪੂ. ਈ.) ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਆਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਰਾਵਟ ਹੋਈ ਪਰ ਰੰਗਣ ਅਤੇ ਸਜਾਵਟ ਦੇ ਢੰਗ ਇਹੋ ਹੀ ਰਹੇ। ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸੈੱਟ ਵਰਤੋਂ ਜਾਣ ਲਗੇ ਅਤੇ ਬਲੈ-ਗਲਾਸ ਦੇ ਯੁੱਗ ਤਕ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰਤੋਂ ਗਏ।

ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ-ਟਾਲਮਿਕ (Ptolemaic) ਕਾਲ (330-305 ਪੂ. ਈ.) ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਐਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰਿਆ (Alexandria) ਵਿਖੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਪੂ. ਈ. ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਰੰਗਦਾਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਸਜਾਵਟੀ ਫਟੀਆਂ (Composite Canes) ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਕੱਟ ਕੇ ਚਿਤਰਕਾਰੀ (Mosaic glass) ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੱੜਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ, ਅਨੇਕਾਂ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਬਸੂਰਤ ਨਮੂਨੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਐਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰਿਆ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ ਮੌਲਡਿੰਗ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਜਾਂ ਪਾਉਡਰ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਮੌਲਡ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਇਕ ਪਿਆਲਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਬਣਿਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਵਿਆਸ

15.5 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਐਂਡ ਅਲਬਰਟ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ, ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਐਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰਿਆ ਵਿਖੇ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਅਨੈਮਲ ਪੇਟਿੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਤ੍ਹਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਪੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਨਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇ ਦਬਾਉ ਨਾਲ ਫੈਲਾ ਕੇ ਸੁਰਾਹੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਬਲੋ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਦੀ ਕਾਢ ਨੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੌੜ ਲਿਆਂਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਂਚੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਿਘਲੇ ਹੋਏ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹਵਾ ਨਾਲ ਫੁਲਾ ਕੇ ਸੁਰਾਹੀ ਨੁਮਾ ਬਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਬਲੋਪਾਈਪ ਦੇ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਬਲਬ ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੁੱਠੇ, ਥੱਲੇ ਅਤੇ ਸਜਾਵਟ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੋਖੀ ਕਾਢ ਨੇ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਸਮੇਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬਣੀਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਰਗੀਆਂ, 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਿਆ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਉਕਰਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਚਿੱਟੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਸਤ੍ਹਾ ਨੂੰ ਰਗੜ ਕੇ ਸੰਘਣੇ ਥੱਲੇ (ਕੇਮਿਓ ਗਲਾਸ—Cameo glass) ਵਿਚ ਬਦਲਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਇਥੋਂ ਦੀ ਕਾਢ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਉੱਤਮ ਮਿਸਾਲ ਪੋਰਟਲੈਂਡ ਵੇਸ (Portland Vase) ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ, ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਪਈ ਹੈ।

ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੇਜ਼ਪੋਸ਼ (Table Ware) ਲਈ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਇੰਨੇ ਵੱਧੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੀਰੀਆ ਵਿਚ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਅਤੇ ਚੋਟੀ ਤੇ ਸੀ।

ਇਸਲਾਮ-ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਅਰਬਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਯੂਨਾਨੀ-ਰੋਮਨ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਇਸਲਾਮ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੀਰੀਆ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਜਾਵਟ ਵਾਲੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੋਜ ਮਿਸਰ ਦੀ ਕਾਢ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਚਮਕੀਲੇ ਤੇ ਭੜਕੀਲੇ ਚਿਤਰ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਧੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅੱਜ ਤਕ ਵੀ ਸਮਝੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੀਆਂ।

ਮਿਸਰੀ ਇਸਲਾਮਕ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਮਿਲੇਫੋਰੀ (Millefiori) ਵਰਗਾ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੀਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ, ਚਿੱਟੇ ਫਰਨ (White fern) ਅਤੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਤਰ ਆਦਿ ਪਾਉਣ ਲਈ ਚਾਰ ਪੈਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਚੌਰਸ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲਰ ਟੂਥ ਬੋਤਲਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਕੱਟ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਸਰ ਦੇ ਲੋਕ ਸੋਨੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਸਲਾਮਕ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਸੀ।

ਸੰਨ 1171 ਵਿਚ ਈਜਿਪਟੀਅਨ ਫਾਟੀਮਿਡ (Egyptian Fatimid) ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਪਤਨ ਵੇਲੇ ਯੂਨਾਨੀ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਿਸਰ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਅਨੈਮਲਡ ਅਤੇ

ਗਿਲਟ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਆਧਾਰ ਸ਼ਿਲਾ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਅਗਾਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਰੇਕਾਹ (Raqqah) ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸੀਰੀਆ ਅਨ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਕੰਮ ਦੋ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਨੂੰ ਮੋਟੇ, ਅਨੈਮਲਡ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਰਗੇ ਕੰਮ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅਲੈਪੋ (Aleppo) ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੰਮ ਡਾਮੈੱਸਕਸ (Damascus) ਵਿਖੇ ਵਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਚਿਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਵਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

15ਵੀਂ ਤੋਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮੱਧ

ਵੈਨਿੱਸ (ਇਟਲੀ)—ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵੈਨਿੱਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਇਥੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਦੇ ਰਹੇ। ਵੈਨਿੱਸ ਦੇ ਹੀ ਬਾਰੋਵੀਅਰ (Barovier) ਨਾਮੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਅਨੈਮਲਡ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਗੋਬਲਟ (Goblet) ਨਾਮੀ ਬਰਤਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ 1465 ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਬਣਿਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਚਿਤਰ 2 : ਗੋਬਲਟ

ਨਹੀਂ ਪਿਆ (ਵੇਖੋ ਚਿਤਰ 2)। ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਮੂਨੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਨੀਲੇ, ਹਰੇ ਜਾਂ ਜਾਮਣੀ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸਨ।

ਵੈਨਿੱਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਢ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਰੰਗਹੀਨ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸੀ। ਰਵੇਦਾਰ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਕਰਿਸਟਲੋ (Cristallo) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੌਡੇ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਰਿਸਟਲੋ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਰਮ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਠੰਢਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਫੁਰਤੀਲਾ ਅਤੇ ਚੁਸਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਜੈਨੋਆ (Genoa) ਦੇ ਨੇੜੇ ਐਲਟਾਰੈ (Altare) ਵਿਖੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਵੈਨਿਟੀਅਨ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਰਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਰਾਂਸ, ਸਪੇਨ, ਪੁਰਤਗਾਲ, ਆਸਟਰੀਆ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਸੰਨ 1577 ਤੋਂ 1590 ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀਰੇ ਜੜੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਜਾਂ ਹੀਰੇ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਣ ਲਗੀਆਂ। ਹੀਰੇ ਦੀ ਨੌਕ ਨਾਲ ਉਕਰਾਈ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਕੰਮ ਨੀਦਰਲੈਂਡਜ਼ ਵਿਖੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਕਰਾਈ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀਆ ਟੇਸਲਚਾਡੇ ਰੋਮਰਜ਼ ਫੀਸ਼ਰ (Maria Tesselschade Roemers Vischer) ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਐਨਾ ਰੋਮਰ ਫੀਸ਼ਰ (Anna Roemers Vischer) ਅਤੇ ਐਨਾ ਮੇਰੀਆ ਫਾਨ ਸ਼ੁਕਰਮੈਨ (Anna Maria Van Schurman) ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਉਕਰਾਈ ਦੇ ਇਸ ਢੰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਪਹੀਏ ਉਕਰਾਈ (Wheel engraving) ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਸੀ।

ਜਰਮਨੀ—ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਦੇ ਲਗਭਗ ਵੈਨਿਟੀਅਨ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਢੰਗ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਰੋਮਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਥੇ ਬਨਸਪਤੀ ਪੋਟਾਸ਼ ਤੋਂ ਫਾਰੈਸਟ ਗਲਾਸ (Forest glass) ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਸਥਾਨਕ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਤੋਂ ਗੋਲ ਬੀਅਰ ਗਲਾਸ ਜਾਂ ਵਧੇ ਹੋਏ ਕਾਲਰ ਵਾਲੇ ਚੌੜੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਪਰੁੰਟਸ (Prunts, Krautstruck) ਜਾਂ ਕੈਬੇਜ ਸਟਾਕ (Cabbage stak) ਵਾਈਨ ਗਲਾਸ (Wine glass) ਆਦਿ।

ਨੂਰੰਬਰੈੱਕ ਵਿਚ ਉਕਰਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਕਾਸਪਰ ਲੇਮਾਨ (Casper Lehmann) ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਜਾਰਜ ਸਵਾਨਹਰਟ (Georg Schwanherdt) ਨੇ ਨੂਰੰਬਰੈੱਕ ਵਿਖੇ ਉਕਰਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1622 ਵਿਚ ਲੇਮਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਵਾਨਹਰਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂਰੰਬਰੈੱਕ ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਉਕਰਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭਿਆ। ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੂਰੰਬਰੈੱਕ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ, ਪਾਲਸ ਐਡਰ (Paulus Eder), ਹਰਮਨ ਸਵਿੰਗਰ (Hermann Schwinger), ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਲੀਗਰਾਫਰ ਐਚ. ਡਬਲਯੂ. ਸ਼ਮਿਟ (H. W. Schmidt) ਅਤੇ ਜੀ. ਐਫ. ਕਿਲਿੰਗਰ (G. F. Killinger) ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਕਰਾਈਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਫਰਾਂਕਫੂਰਟ ਆਮ ਮਾਈਨ (Frankfurt am Main) ਵਿਖੇ ਵੀ. ਹੈੱਸ (Hess) ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1687 ਵਿਚ ਬਰਲਿਨ ਵਿਖੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਕਰਾਈ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵਾਲੀ ਇਕ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਕਰਾਈ ਅਤੇ ਉਭਰਾਈ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਰਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਕਰਾਈਆ ਗੋਟਫਰਿਟ ਸਪਿਲਰ (Gottfried Spiller) ਵੀ ਇਸੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਉੱਘੇ ਉਕਰਾਈਏ ਹਾਈਨਰਿਕ ਜਾਗਰ (Heinrik Jager) ਅਤੇ ਏਲੀਅਸ ਰੋਸਬੈਕ (Elias Rosback) ਹੋਏ ਹਨ। ਇਥੇ ਫਰਾਂਟਸ

ਗੌਡੇਲੈਸ਼ (Franz Goudelach) ਵਰਗੇ ਉੱਘੇ ਉਕਰਾਈਆਂ ਨੇ ਸੀਸ਼ੇ ਦਾ ਕੰਮ ਵਧੇਰੀ ਸੂਖਮਤਾ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ।

ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਸੀਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਸਜਾਵਟ ਕਰਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਢੰਗ ਅਨੈਮਲਿੰਗ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸੀਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਅਨੈਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਬੋਹੀਮਿਆ ਵਿਖੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੀਸ਼ਾ ਅਸੁਧ ਅਤੇ ਹਰੇ ਜਾਂ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਫਿਰ ਅਨੈਮਲਿੰਗ ਨਾਲ ਸਜਾਵਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਰੰਗਬਰੰਗੇ ਜਾਂ ਚਿੱਟੇ ਦਾਣਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਵਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਇਹ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮੱਘ, ਸਪਿਰਿਟ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ, ਸ਼ੈਂਕ ਆਦਿ ਕੇਵਲ ਪੇਂਡੂ ਕਲਾ ਦੇ ਤੌਰ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨੂਰਬਰੈੱਕ ਵਿਖੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਨੈਮਲ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਟੇਨਡ ਗਲਾਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲੀ ਜਾਂ ਸੀਪੀਆ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦਾ ਢੰਗ ਬੀਕਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਲਾਲ ਰੰਗ ਕਾਲੇ ਧੱਬਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰੀਗਰ ਯੋਹਾਨ ਸ਼ੇਪਰ (Johann Schaper) ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਚਿਤਰ ਸੀਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਉਕਰੇ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਿਗਰਦ ਜੇ. ਐਲ. ਫਾਬਰ (J. L. Faber), ਹੈਰਮਾਨ ਬੈਨਚਰਲਟ (Hermann Bencherlt) ਅਤੇ ਯੋਹਾਨ ਕੈਂਯਲ (Johann Keyll) ਆਦਿ ਸਨ। ਕਾਲੇ ਅਤੇ ਸੀਪੀਆ ਅਨੈਮਲ ਨਾਲ 8.9 ਸੈਂ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਬੀਕਰ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਯੋਹਾਨ ਸ਼ੇਪਰ ਨੇ ਨੂਰਬਰੈੱਕ ਵਿਖੇ 1664 ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਹਮਬਰਗ (Humberg) ਵਿਖੇ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ (ਚਿਤਰ 3)।

ਚਿਤਰ 3 : ਕਾਲੇ ਅਤੇ ਸੀਪੀਆ ਅਨੈਮਲ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਾਲਾ ਬੀਕਰ
19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸੀਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਸਜਾਵਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਟੇਨਡ ਗਲਾਸ ਵਾਲਾ ਢੰਗ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਬੋਹੀਮਿਆ ਦਾ ਜੱਦੀ ਢੰਗ ਜਿਹੜਾ ਕਿ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ, ਨੂੰ ਗੋਲਡ ਸੈਂਡਵਿਚ ਗਲਾਸਿਜ਼ (gold Sandwich glasses) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਹਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੋਨੇ ਦਾ ਪੱਤਰਾ ਫਿਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ.ਜੇ. ਮਿਲਡਨਰ (J J. Mildner) ਇਸ ਸਦੀ ਦਾ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਰੀਗਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇੰਗਲੈਂਡ-ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸੀਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਕੇਵਲ ਗਿਰਜਾ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਆਦਿ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਰਮਨ ਵਾਲਡ ਗਲਾਸ ਦੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀਸ਼ਾ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਬਾਲਣ ਅਤੇ ਪੋਟਾਸ਼ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਟਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੈਨਿਟੀਅਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੀਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਜ਼ਿਆਦਾ-ਤਰ ਇਹ ਕੰਮ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲੱਕੜ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਾਲਡ ਗਲਾਸ ਦੀ ਥਾਂ ਵੈਨਿਟੀਅਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਉਦਯੋਗ ਨੇ ਇਤਨੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਆਯਾਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਸੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸੀਸ਼ੇ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਾਊਨ (crown) ਨੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਰ ਰਾਬਰਟ ਮੈਂਸਲ (Sir Robert Mansell) ਪਹਿਲਾ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸੰਨ 1623 ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਮੌਤ 1656 ਤੱਕ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵੈਨਿਟੀਅਨ ਸੀਸ਼ੇ ਵਰਗਾ ਸੀਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜਾਰਜ ਰਾਵੈਨਸਕਰਾਫਟ (George Ravenscroft) ਨੂੰ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਤਜਰਬੇ ਕਰਕੇ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਰਾਵੈਨਸਕਰਾਫਟ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈਡ ਆਕਸਾਈਡ ਰਲਾਉਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1675 ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਇਸ ਦੇ ਗਲਾਸ ਆਫ ਲੈਡ (Glass of Lead) ਨਾਮੀ ਸੀਸ਼ੇ ਨੇ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਲਈ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਸੀਸ਼ਾ ਵੈਨਿਟੀਅਨ ਸੀਸ਼ੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਖਤ, ਭਾਰਾ ਅਤੇ ਟਿਕਾਊ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਅਤੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਸੀਸ਼ੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਸੁਨਿਹਰੀ ਯੁੱਗ ਸੀ। ਲਗਭਗ ਹਰ ਇਕ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਜਾਵਟ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਸੀਸ਼ੇ ਨੇ ਖਾਸ ਸਥਾਨ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕੁਈਨ ਐਨੀ ਸਟਾਈਲ' (Queen Anne style) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹਲਕੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਲ ਝੁਕਾਉ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ ਅਤੇ ਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਵੀ 1745-46 ਵਿਚ ਟੈਕਸ ਭਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੀਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਉਕਰਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਆਏ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1735 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੀਸ਼ਾ ਉਕਰਾਈਆ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਸੀਸ਼ੇ ਦੀ ਉਕਰਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਚੀਨੀ ਚਿਤਰ (Chinese themes), ਦਿਹਾਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ (Country life), ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੇਮਜ਼ III ਅਤੇ ਚਾਰਲਸ ਐਡਵਰਡ ਦੇ ਚਿਤਰ, ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਤੇ ਤਣੇ ਅਤੇ ਮਖਿਆਲ ਆਦਿ ਦੇ ਚਿਤਰ ਉਕਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਇਲ (Loyal) ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਮਾਟੋ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਬੇਸ਼ਕ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਉਕਰਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਇਤਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ

ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਬਣੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਉਕਰਈਆਂ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨੀਦਰਲੈਂਡਜ਼ ਵਿਚ । ਇੰਗਲਿਸ਼ ਲੈਂਡ ਗਲਾਸ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਡੱਚ ਦੇ ਹੀਰੇ ਦੀ ਨੌਕ ਨਾਲ ਉਕਰਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਦੇ ਲਗਭਗ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਗਲਾਸ ਨੂੰ ਅਨੈਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ । ਇਹ ਢੰਗ ਮਾਈਕਲ ਐਡਕਿਨ (Michael Edkins) ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ । ਫਿਰ ਸੰਨ 1760-1770 ਤਕ ਨਿਊਕਾਸਲ (New Castle) ਵਿਖੇ ਬੀਲਬਾਈ (Beilby) ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਨਾਮਣਾ ਖਟਿਆ ।

ਸੰਨ 1745 ਤੋਂ 1770 ਤਕ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਕੱਟਣ ਦਾ ਕੰਮ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ । ਹੀਰੇ, ਛੇ ਭੁਜੇ, ਸੁਰਾਖ ਅਤੇ ਧਾਰੀਦਾਰ ਨਮੂਨੇ ਆਮ ਕਟੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਕੱਟਣ ਦਾ ਸੁਨਿਹਰੀ ਯੁੱਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਜ਼ਮ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਪੂਰਨ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ 1851 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਈ 'ਪਰਿਕਲੀ ਮੋਨਸਟਰੋਸਾਈਟਸ' (Prickly monstrosities) ਨਾਮੀ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਬਣਾਈ ਸੀ । ਲਗਭਗ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਵਿਚ 'ਇੰਗਲਿਸ਼ ਲੈਂਡ ਕਰਿਸਟਲ' (English Lead crystal) ਦੀ ਬਹੁਤ ਮੰਗ ਰਹੀ ਪਰ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ । ਇੰਗਲਿਸ਼ ਕਟ ਗਲਾਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ-ਸਪੇਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਉਦਯੋਗ ਪਹਿਲਾ ਉਦਯੋਗ ਸੀ । ਸੰਨ 1515 ਵਿਚ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਕਸੀਕੋ ਵਿਚ ਪਵੇਬਲਾ (Puebla) ਵਿਖੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ 1592 ਈ. ਵਿਚ ਅਰਜਨਟਾਈਨਾਂ ਦੇ ਕੋਰਡੋਵਾ ਡੇਲ ਤੁਕਮਾ (Cordoba del Tucuman) ਨਾਮੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਿਓ ਡਾ ਲਾ ਪਲੇਟਾ (Rio de la Plata) ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਤ ਸੀ । ਯੂਰਪ ਦੇ ਟੁਟੇ ਹੋਏ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਕੋਰਡੋਵਾ ਵਿਖੇ ਪਿਘਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ।

ਲੰਡਨ ਕੰਪਨੀ ਆਫ ਵਰਜੀਨੀਆ ਨੇ ਜੇਮਜ਼ਟਾਊਨ ਵਿਖੇ 1608 ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮੋਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਲਗਾਇਆ । ਸੰਨ 1609 ਦੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉੱਥੇ ਕਾਲ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ 500 ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚੋਂ 400 ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਸੰਨ 1621 ਵਿਚ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਕਾਫੀ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸੁਧਰੀ ਸਕੀਮ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ । ਪੁਟਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਪਿਘਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮੌਤੀ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ।

ਅਮਰੀਕਨ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ

ਨਾਂ ਹੈਨਰੀ ਵਿਲਿਅਮ ਸਟੀਗਲ (Henry William Stiegel) ਦਾ ਹੈ । ਸੰਨ 1763 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ 13 ਸਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਉਪਰੰਤ ਅਤੇ ਕਈ ਸਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਲੋਹੇ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲੈਨ ਕੈਸਟਰ ਕਾਉਂਟੀ (Lan Caster County) ਵਿਖੇ ਪੈਨਸਿਲਵੇਨਿਆ (Pennsylvania) ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ । ਮੈਨਹੀਮ (Manheim) ਵਿਖੇ ਪੈਨਸਿਲਵੇਨਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਦੂਜਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸੰਨ 1765 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਟੇਬਲ-ਗਲਾਸ ਦਾ ਧੰਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਸੰਨ 1769 ਵਿਚ ਮੈਨਹੀਮ ਵਿਖੇ ਹੀ ਸਟੀਗਲ ਨੇ ਤੀਜਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਉਦਯੋਗ 'ਦੀ ਅਮਰੀਕਨ ਫਲਿੰਟ ਗਲਾਸ ਵਰਕਸ' ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ।

ਸੰਨ 1812 ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਹੀ ਉਦਯੋਗ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ 1830 ਈ. ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 90 ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਸੰਨ 1830 ਤੋਂ 1840 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫਾਈਨ ਲੈਂਡ ਗਲਾਸ (Fine lead Glass) ਦੀ ਕਾਢ ਨਾਲ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਬੋਸਟਨ ਕਰਾਊਨ ਗਲਾਸ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਬੋਸਟਨ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਫਾਈਨ ਲੈਂਡ ਗਲਾਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ । ਇਥੇ ਹੀ ਟਾਮਸ ਕੇਨਜ਼ (Thomas Canes) 1813 ਈ. ਵਿਚ ਫਲਿੰਟ ਗਲਾਸ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ।

ਦੀ ਨਿਊ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਲਾਸ ਕੰਪਨੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ 1818 ਈ. ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ, ਬੈਕਸਵੈਲਜ਼ ਜਿੰਨੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ । ਫਾਈਨ ਲੈਂਡ ਗਲਾਸ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਚਿਤਰ 4 : ਕਾਰਨਿੰਗ ਫਲਾਸਕ

ਜੌਨ ਐਲ. ਗਿਲੀਲੈਂਡ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ (John L. Gilliland and Company) ਦਾ ਬਰੁਕਲਿਨ ਫਲਿੰਟ ਗਲਾਸ ਵਰਕਸ ਨਾਮੀ ਕਾਰਖਾਨਾ, ਡੋਰਫਲਿੰਜਰ ਗਲਾਸ ਵਰਕਸ ਅਤੇ ਕਾਰਨਿੰਗ

ਗਲਾਸ ਵਰਕਸ ਨਿਊਯਾਰਕ ਆਦਿ (ਚਿਤਰ 4) ।

ਅਮਰੀਕਨ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਪਿਕਟੋਰੀਅਲ ਬੋਤਲਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਹਿਸਟਾਰੀਕਲ ਫਲਾਸਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਸੰਨ 1815 ਤੋਂ 1870 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ 398 ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਮੁਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਪ੍ਰੈਸਡ ਗਲਾਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 25 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ (1825 ਤੋਂ 1850) ਨੂੰ ਲੇਸੀ ਪੀਰੀਅਡ (Lacy Period) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੰਨ 1830 ਤੋਂ 1840 ਤਕ ਬਾਰੀਕ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਜਾਵਟੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਕੈਨੀਕਲ ਪ੍ਰੈਸ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗ ਲਗ ਗਏ ।

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸਡ ਗਲਾਸਵੇਅਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰੈਸਡ ਗਲਾਸਵੇਅਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸਿਧੀਆਂ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ।

ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ, ਆਸਟਰੀਆ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ-19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਰੰਗਦਾਰ ਬਰਤਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਇਥੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਕੱਟ ਕ੍ਰਿਸਟਲ ਗਲਾਸ ਵਰਗਾ ਵੀ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੀ ਆਈਆਂ ਹਨ ।

1900 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵੀਐਨਾ ਕੁਨਸਟਗਵਰਬਸ਼ੁਲ ਸਕੂਲ ਆਫ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਟ (Vienna Kunstgewerbeschule School of International Art) ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ । ਕੋਲੋ ਮੋਸਰ (Kolo Moser) ਅਤੇ ਜੋਸਫ ਹਾਫਮੈਨ (Josef Hoffman) ਵਰਗੇ ਉੱਘੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀਐਨਾ ਵਿਖੇ ਸੁਧਰੇ ਹੋਏ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਾਕ ਸਕੂਲ ਆਫ ਇੰਡਸਟਰੀਅਲ ਆਰਟ (Prague School of Industrial Art) ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦਾ ਕੰਮ ਅਤਿ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ । ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਬੁਤਘਾੜਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ । ਸੰਨ 1960 ਦੇ ਲਗਭਗ ਦੇ ਉੱਘੇ ਕਲਾਕਾਰ ਸਟੈਨਸਲੇਵ ਲਿਬਨਸਕੀ (Stanislaw Libensky), ਰੇਨ ਰਾਉਬਿਕ (Rene Roubick), ਪਾਵਲ ਹਲਵਾ (Pawel Hlaw) ਅਤੇ ਵੈਕਲੇਵ ਸਿਗਲਰ (Vaclaw Cigler) ਆਦਿ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਆਸਟਰੀਆ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੋਬਮੇਅਰ ਨਾਮੀ ਉਦਯੋਗ ਨੇ ਸਟੀਫਨ ਰੈੱਥ (Stefan Rath) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਐਨਾ ਰੋਟਨਬਰਗ (Ena Rottenberg), ਲੋਟੇ ਫਿੰਕ (Lotte Fink) ਅਤੇ ਵੈੱਲੇ ਵਿਸਲਥੀਅਰ (Vally Wieselthier) ਨਾਮੀ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਉਕਰੇ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ।

ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਿਲਹੈਲਮ ਫਾਨ ਇਫ (Wilhelm Von Eiff) ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਕਰੋਈਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਟਟਗਾਰਟ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੀ । ਇਸ ਨੇ ਗਲਾਸਵੇਅਰਜ਼ ਦੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ । ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ

ਚਿਤਰ 5 : ਹਿਪਨ ਅਨੈਮਲਡ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਨਮੂਨਾ—ਜਰਮਨੀ ਰੋਸਨਬਲ (Rosenthal) ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਹੈ ।

ਫਰਾਂਸ-ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਕੱਟ ਕ੍ਰਿਸਟਲ ਅਤੇ ਰੰਗਦਾਰ ਬਰਤਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਇਆ । ਅਰਧ-ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਪਾਲਿਨ (Opalines) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਬਣੇ ਰੰਗਦਾਰ ਪੇਪਰਵੇਟਾਂ ਨੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਸੀ । ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ।

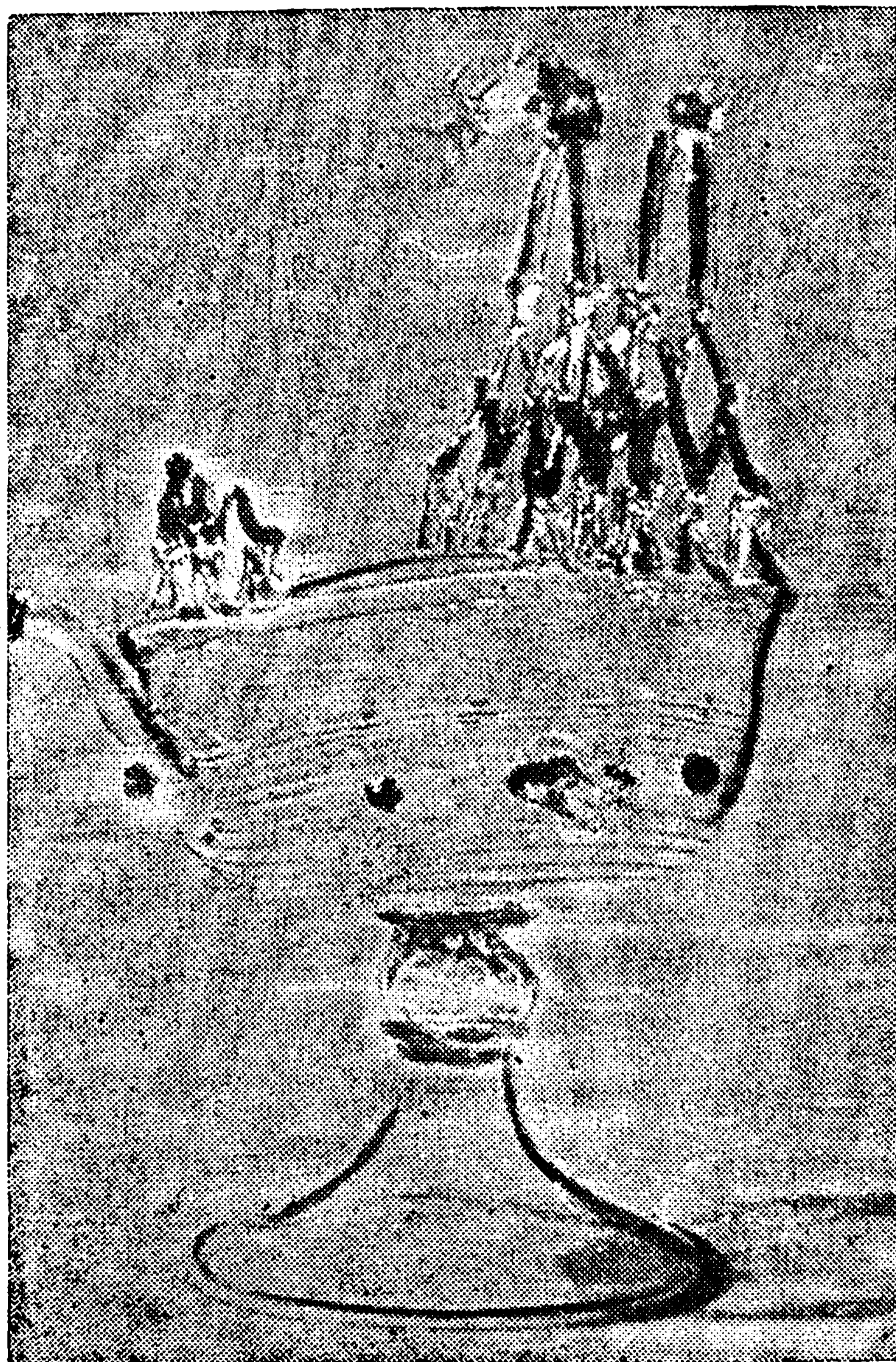
ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਕਈ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਾਉਡਰ ਰੂਪੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਹੈਨਰੀ ਕਰਾਸ (Henri Cros) ਜਿਸ ਨੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਦਾ ਬਾਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1920 ਦੇ ਲਗਭਗ ਰੇਨ ਰਲਿਕ (Rene Ralique) ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸਡ ਅਤੇ ਬਲੋਇੰਗ ਗਲਾਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਜਾਵਟ ਵਾਲਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਦੀ ਮਿਲਦੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਾਮਾਨ 1930 ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੈਨਰੀ ਨਵੇਰੇ (Henri Navarre) ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਜੀਨ ਲੂਸ (Jean Luce) ਅਤੇ ਮਾਰਸਲ ਗੋਪੀ (Marcel Goupy) ਨੇ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਮਿੱਟੀ (Ceramics) ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਬਰਤਨਾਂ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ । ਐਂਡਰੇ ਥੂਰੇਟ (Andre Thuret) ਨੇ ਪਲਾਸਟਿਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜੀਨ ਸਾਲਾ ਨੇ ਬਬਲਡ ਗਲਾਸ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ।

ਬੈਲਜੀਅਮ ਅਤੇ ਨੀਦਰਲੈਂਡਜ਼-ਬੈਲਜੀਅਮ ਵਿਚ ਵਾਲ ਸੇਂਟ-ਲੈਂਬਰਟ ਫੈਕਟਰੀ (Val Saint-Lambert) ਕੱਟ ਕ੍ਰਿਸਟਲ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੇਂਦਰ ਹੈ । ਡੱਚ ਗਲਾਸ ਵਰਕਸ ਲੀਰਡਮ (Leerdam) ਵਿਖੇ ਸਕੈਂਡੇਨੀਅਮ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਰਗਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ

ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਢੰਗ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1920 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਯੂਨਿਕਾ (Unica) ਨਾਮੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਜਾਵਟ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਇਟਲੀ-19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਦੇ ਲਗਭਗ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਉਦਯੋਗ ਮੁੜ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਰਾਹ ਤੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1867 ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਟਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵੈਨਿਟੀਅਨ ਢੰਗ ਅਤੇ ਫਰਨੈਸ ਡੈਕੋਰੇਸ਼ਨ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1920 ਦੇ ਲਗਭਗ ਇਤਾਲਵੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਕੰਮ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ।

ਚਿਤਰ 6 : ਵੈਨਿਟੀਅਨ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ

ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੰਗਣ ਅਤੇ ਚਿਤਰਨ ਢੰਗਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਤਾਲਵੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੇ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਵੈਨਿਟੀਅਨ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਟਲੀ ਦੇ ਕਈ ਉੱਘੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਪੇਂਟਰ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਬੁਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲੜੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਚਿਤਰ ਉਕਰੇ ਹਨ।

ਚੀਨੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ-ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਚੀਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਕਾਰਡਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 206 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 220 ਈ. ਤਕ ਹੇਨ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਥੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਚੀਨੀ ਆਪ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ 5ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1722 ਤਕ ਚੀਨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਆਦਿ ਹੀ ਬਲੌਨ-ਗਲਾਸ ਤੋਂ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਲੌਨ ਗਲਾਸ ਦੀ ਥਾਂ

ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਰੰਗ ਵੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਕੱਟ ਗਲਾਸ ਤੋਂ ਬੋਤਲਾਂ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੰਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ-ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਰੇਤ (Silica), ਚੂਨਾ ਅਤੇ ਸੋਡਾ ਐਸ਼ (Soda Ash) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਕਾਰਬਨਿਕ (inorganic) ਰਸਾਇਣ ਅਤੇ ਤੱਤ (elements) ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿੰਨੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਰਲਾ ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1900 ਤਕ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਕੁ ਸੈਂਕੜੇ ਫਾਰਮੂਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ 100,000 ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਫਾਰਮੂਲੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਤਰਲ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅਤੇ ਠੋਸ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਅਣਵੀਂ ਬਣਤਰ ਇਕੋ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੂਜੇ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੰਢਾ ਹੋਣ ਤੇ ਜੰਮ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਰਵੇਦਾਰ ਬਣਤਰ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਭੱਠੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਖਤ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਮੂਲ ਢੰਗ-ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੌਖਾ ਹੈ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਸਾਰੇ ਹੀ ਠੋਸ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਸਟੋਰ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਨਾਪ ਤੋਲ ਕੇ ਰਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਿਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਲਾ ਕੇ ਪਿਘਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਟੈਂਡਰਡ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਰੇਤ, ਚੂਨਾ, ਸੋਡਾ ਐਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਜਾਂ ਪੀਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਰਲਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਰਾਕਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪਿਘਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਨਵੇਂ ਰਲੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਰਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੋਟਾਸ਼, ਲੈੱਡ ਆਕਸਾਈਡ, ਬੋਰਿਕ ਆਕਸਾਈਡ ਜਾਂ ਕੋਈ ਆਕਸੀਕਾਰਕ, ਰੰਗ ਅਤੇ ਸਜਾਵਟ ਲਈ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਅਪਾਰਦਰਸ਼ਕ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ। ਕਿਉਂਕਿ ਰੇਤ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੁੱਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਪਰ ਰੰਗ-ਰਹਿਤ ਸਾਫ਼ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਰੰਗਕਾਟ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਲਾ ਕੇ ਟੈਂਕ ਜਾਂ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ 1537.7°ਸੈਂ. (2800°ਫਾ.) ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤਕ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਹ ਪਿਘਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਲ (Fuse) ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਤੇਲ, ਕੁਦਰਤੀ ਗੈਸ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਗੈਸ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤੋਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਲਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ।

ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਗੁਣ (Properties of glass)-ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਣ ਲੇਸਲਾਪਨ (viscosity), ਸਖਤ ਹੋਣਾ, ਅਪਵਰਤਨ-ਅੰਕ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਖੇਪਣ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਸੰਚਾਰੀ (light transmission), ਤਰੰਗ-ਲੰਬਾਈ, ਅਖੋਰ (corrosion resistance), ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧਕਤਾ (electrical resistivity), ਡਾਈਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ-ਸਥਿਰ-ਅੰਕ (dielectric constant) ਆਦਿ ਹਨ।

ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਲੇਸਲਾਪਨ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਧੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਤਾਪਮਾਨ ਘਟਦਾ ਹੈ ਲੇਸਲਾਪਨ ਵਧਦਾ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਘਲਣ ਵੇਲੇ 100 ਪੌਇਜ਼ (Poise), ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ 10^3 ਤੋਂ 10^6 ਪੌਇਜ਼, ਨਰਮ ਅੰਕ (softening point) ਉੱਤੇ $10^{7.6}$ ਪੌਇਜ਼, ਅਨੀਲਿੰਗ ਅੰਕ (annealing point) ਉੱਤੇ $10^{14.5}$ ਪੌਇਜ਼ ਲੇਸਲਾਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਜਿਤਨੀਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਖੋਲਾਂ ਆਦਿ ਘੱਟ ਹੋਣਗੀਆਂ ਉਤਨੀ ਹੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਬਣਤਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਪਵਰਤਨ ਅੰਕ ਦਾ ਤਰੰਗ-ਲੰਬਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਦਲਣਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਅਪਵਰਤਨ ਅੰਕ ਅਤੇ ਵਰਨ-ਵਿਖੇਪਣ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿੰਨੇ ਘਟਦੇ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਰੰਗਦਾਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅਤੇ ਫਿਲਟਰਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਰੰਗਤ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਲੋਹੇ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਪਮਾਨ ਦੇ ਸਿੱਧਾ ਅਨੁਪਾਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧਕਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਟਿਨ-ਆਕਸਾਈਡ ਦੀ ਤਹਿ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਸਤ੍ਹਾ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਚਾਲਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਕਾਰ ਵਾਲੇ ਸੂਖਮ ਯੰਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਾਕਟਰੀ ਥਰਮਾਮੀਟਰ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਵਧਣ ਨਾਲ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਤਾਪਮਾਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੀਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਮਾਇਆ (aging) ਨਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਐਟਮ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਘਣਤਾ, ਅਪਵਰਤਨ ਅੰਕ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ—20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ :

1. ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ (Glass bricks),
2. ਸਲਫੇਟਿਡ ਸ਼ੀਸ਼ਾ (Sulfatid glass),
3. ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਸੁਗ੍ਰਾਹੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ (Photosensitive glass),
4. ਇਕ-ਵਰਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ (Photochromic glass),
5. ਦੂਧੀਆ ਧੁੰਦਲਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ (Opal glass),
6. ਰਸਾਇਣਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਕਾਇਆ ਸ਼ੀਸ਼ਾ (Chemically toughened glass),
7. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ-ਰੇਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ (Optical Fibered glass),
8. ਬਿਜਲੀ ਚਾਲਕ ਸ਼ੀਸ਼ਾ (Electrically Conducting glass)।

ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰੰਗਦਾਰ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਲੜੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਰੰਗ	ਰੰਗਕ ਪਦਾਰਥ	ਰੰਗਕ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਮਾਤਰਾ
1. ਪੀਲਾ	(ੳ) ਕੈਡਮੀਅਮ ਸਲਫਾਈਡ (ਅ) ਗੰਧਕ	20 ਤੋਂ 30 ਹਿੱਸੇ 5 ਤੋਂ 10 ਹਿੱਸੇ
2. ਭੂਤਾ	(ੳ) ਕਾਰਬਨ (ਅ) ਗੰਧਕ	5 ਤੋਂ 10 ਹਿੱਸੇ 2 ਤੋਂ 4 ਹਿੱਸੇ

3. ਹਰਾ	ਕਰੋਮੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ	1 ਤੋਂ 2 ਹਿੱਸੇ
4. ਨੀਲਾ	ਕੋਬਾਲਟ ਆਕਸਾਈਡ	1 ਤੋਂ 3 ਹਿੱਸੇ
5. ਦੂਧੀਆ ਜਾਂ ਧੁੰਦਲਾ	ਕਰਾਇਓਲਾਈਟ	100 ਤੋਂ 120 ਹਿੱਸੇ
6. ਅਸਮਾਨੀ	ਕਿਊਪਰਿਕ ਆਕਸਾਈਡ	10 ਤੋਂ 20 ਹਿੱਸੇ
7. ਲਾਲ	(ੳ) ਸਿਲੀਨਿਅਮ (ਅ) ਕੈਡਮੀਅਮ ਸਲਫਾਈਡ	8 ਤੋਂ 15 ਹਿੱਸੇ 10 ਤੋਂ 15 ਹਿੱਸੇ

ਬਣਤਰ ਮਿਸ਼ਰਨ
(ੳ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ :

ਸਿਲਿਕਾ (SiO_2)	74%	ਰੇਤ	1000 ਹਿੱਸੇ
ਕੈਲਸ਼ੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ (CaO)	7%	ਚੂਨਾ ਪੱਥਰ	169 ਹਿੱਸੇ
ਸੋਡੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ (Na_2O)	19%	ਸੋਡਾ ਐਸ਼	439 ਹਿੱਸੇ

(ਅ) ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਚਾਦਰ :

ਸਿਲਿਕਾ	72%	ਰੇਤ	1000 ਹਿੱਸੇ
ਐਲੂਮਿਨਾ (Al_2O_3)	1.6%	ਐਲੂਮਿਨਾ	22 ਹਿੱਸੇ
ਕੈਲਸ਼ੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ	10.4%	ਚੂਨਾ ਪੱਥਰ	257 ਹਿੱਸੇ
ਸੋਡੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ	16%	ਸੋਡਾ ਐਸ਼	380 ਹਿੱਸੇ

(ੲ) ਕ੍ਰਿਸਟਲ ਸ਼ੀਸ਼ਾ :

ਸਿਲਿਕਾ	52.5%	ਰੇਤ	1000 ਹਿੱਸੇ
ਲੈੱਡ ਆਕਸਾਈਡ (PbO)	33.8%	ਸੰਧੂਰ	660 ਹਿੱਸੇ
ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ (K_2O)	13.3%	ਪੋਟਾਸ਼	330 ਹਿੱਸੇ

(ੳ) ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬਲਬਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ :

ਸਿਲਿਕਾ	72.5%	ਰੇਤ	1000 ਹਿੱਸੇ
ਐਲੂਮਿਨਾ	1.6%	ਐਲੂਮਿਨਾ	22 ਹਿੱਸੇ
ਕੈਲਸ਼ੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ	4.9%	ਚੂਨਾ ਪੱਥਰ	121 ਹਿੱਸੇ
ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ (MgO)	3.5%	ਮੈਗਨੇਸ਼ੀਟ	101 ਹਿੱਸੇ
ਸੋਡੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ	17.5%	ਸੋਡਾ ਐਸ਼	413 ਹਿੱਸੇ

(ੴ) ਤਾਪ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ :

ਸਿਲਿਕਾ	73.9%	ਰੇਤ	1000 ਹਿੱਸੇ
ਐਲੂਮਿਨਾ	2.2%	ਐਲੂਮਿਨਾ	30 ਹਿੱਸੇ
ਸੋਡੀਅਮ	6.7%	ਸੋਡਾ ਐਸ਼	155 ਹਿੱਸੇ
ਬੋਰਿਕ ਆਕਸਾਈਡ (B_2O_3)	16.5%	ਬੋਰਿਕ ਅਮਲ	395 ਹਿੱਸੇ

(ੵ) ਰਸਾਇਣਿਕ ਸ਼ੀਸ਼ਾ (ਪਾਇਰੋਕਸ) :

ਸਿਲਿਕਾ	80.6%	ਰੇਤ	1000 ਹਿੱਸੇ
ਐਲੂਮਿਨਾ	2.2%	ਐਲੂਮਿਨਾ	25 ਹਿੱਸੇ
ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ	0.3%	ਮੈਗਨੇਸ਼ੀਟ	8 ਹਿੱਸੇ
ਬੋਰਿਕ ਆਕਸਾਈਡ	11.9%	ਬੋਰਿਕ ਅਮਲ	262 ਹਿੱਸੇ
ਸੋਡੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ	3.9%	ਸੋਡਾ ਐਸ਼	83 ਹਿੱਸੇ
ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ	0.7%	ਪੋਟਾਸ਼	13 ਹਿੱਸੇ

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮੈ. 8:196; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮੈ. 12:697; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 6 :209; ਹਿ. ਵਿ. 3:433.

ਸੀਸਾਟਰਿਸ (Sesotris) : ਇਹ ਮਿਸਰ ਦਾ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਹੀਰੋਡੋਟਸ, ਡਾਈਅੱਡੋਰਸ ਅਤੇ ਸਟਰੈਬੋ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੇ ਸਿਥੀਆ ਤੇ ਇਥੋਪੀਆ ਸਹਿਤ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਜਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮਿਸਰ ਨੂੰ ਯੋਗ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੋਮ(Nome)ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਦੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਚਲਾਏ। ਮਿਸਰ ਦੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਅਹਿਮ

ਥਾਂ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਸਰ ਦੇ ਹੋਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20

ਸੀਸਾਕ (Sisak) : ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਦੇ ਕ੍ਰੋਏਸ਼ੀਆ (Croatia) ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਇਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਦਰਿਆਈ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ ਜੋ ਕੂਪਾ (Kupa) ਅਤੇ ਸਾਵਾ (Sava) ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਰੋਮਨ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਅਗਸਟਸ (Augustus) ਨੇ ਇਥੇ ਫੌਜੀ ਅੱਡਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਸੱਤਵੀਂ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਲਈ ਸਰਬੀਆ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1593 ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਅਸਫਲ ਹੱਲੇ ਕੀਤੇ ਪਰ ਚੌਥੇ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਹੀ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਹੀ ਇਹ ਮੁੜ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1641 ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ ਨੇ ਫਿਰ ਅਸਫਲ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੰਨ 1918 ਤਕ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਆਸਟਰੋ-ਹੰਗਰੀਅਨ (Austro Hungarian) ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਿਹਾ। ਇਥੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਫੌਲਾਦ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਤੇਲ ਸਾਫ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਵੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—38,400 (1971)

45°29' ਉ. ਵਿਥ.; 16°23' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20 ; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9:338

ਸ਼ੀਂਹ ਬੱਕਰੀ : ਇਹ ਇਕ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਖੇਡ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਬੱਚੇ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਸ਼ੀਂਹ ਜਾਂ ਸ਼ੇਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਕਰੋ ਕਿ ਕੁਲ 20 ਬੱਚੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤਕੜਾ ਤੇ ਚੁਸਤ ਬੱਚਾ ਸ਼ੀਂਹ ਅਤੇ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 18 ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਮਰ ਤੋਂ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਕਤਾਰ ਨਾ ਟੁੱਟ ਸਕੇ। ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇਕ ਲਕੀਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੀਂਹ ਉਸ ਲਕੀਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਖੇਡ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੀਂਹ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬੱਕਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੀਂਹ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੁਆਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਬੱਕਰੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਬੱਕਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕਾਲੀ ਭੇਡ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਸ਼ੀਂਹ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਹੀ ਜ਼ਿੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਰਾਜੇ ਮੰਗੀ ਬੱਕਰੀ ਮੈਂ ਬੱਕਰੀ ਲੈ ਜਾਣੀ ਏ।' ਕਹਿ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ਬਰਨ ਬੱਕਰੀ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੀਂਹ ਦੇ ਵਾਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਦਾ ਹੈ, 'ਕਾਲੀ ਭੇਡ ਦੇਣੀ ਏ।' ਜੋ ਬੱਚੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੱਕਰੀਆਂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੀਂਹ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਸ਼ੀਂਹ ਨੇ ਕਤਾਰ ਦੇ ਆਖਰੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਹੀ ਖਿੱਚਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸੰਗਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਫੜੀ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਕ ਤਾਰ ਨੂੰ ਵਿਚੋਂ ਤੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਕਿ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਹੱਥ ਛੱਡ

ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗਲਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਸ਼ੀਂਹ ਬੱਕਰੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਫੜ ਲੈਂਦਾ, ਉਹ ਆਖੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ 'ਰਾਜੇ ਮੰਗੀ ਬੱਕਰੀ ਮੈਂ ਬੱਕਰੀ ਲੈ ਜਾਣੀ ਏ' ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ 'ਕਾਲੀ ਭੇਡ ਦੇਣੀ ਏ'। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੀ ਚੁਸਤੀ ਅਤੇ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਦਾਅ-ਪੋਚ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸ਼ੀਂਹ ਆਖਰੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਡ ਦੁਬਾਰਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਬੱਚਾ ਸ਼ੀਂਹ ਨੇ ਖਿੱਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਆਲ-ਜੁਆਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਡ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸੀ-ਹਰਫੀ : ਸੀਹਰਫੀ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਬਣਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਤੀਹ ਹਰਫਾਂ ਜਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਦੀ 'ਅਬਜਦ' ਤੇ ਹਰਫਵਾਰ ਬੈਂਤ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਸੀਹਰਫੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਅਲਫ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 'ਯੇ' ਤਕ ਇਕ ਇਕ ਹਰਫ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਮਿਸਰਾ-ਬੰਦ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੀ ਹਰਫੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਈ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਉਂਜ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਟੇਕ ਲੈ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਬਰਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਐਲਫਾਬੈਟ ਪੋਇਮਜ਼', ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ 'ਬਾਵਨ-ਅੱਖਰੀ' ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਪੱਟੀ' ਜਾਂ 'ਪੈਂਤੀਸ ਅੱਖਰੀ' ਆਦਿ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

'ਵਾਰ' ਤੇ 'ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ' ਵਾਂਗ ਸੀਹਰਫੀ ਨਿਰੋਲ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਕੋਈ ਬੰਦਸ਼ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿ-ਆਤਮਕ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਰੋਮਾਂਚਕ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੀਹਰਫੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਛੰਦ ਦੀ ਕੋਈ ਬੰਦਸ਼ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੀਹਰਫੀਆਂ ਦੋਹਰੇ, ਡਿਉਢ, ਸਲੋਕ ਤੇ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਠੇਠ ਤੇ ਸਰਲ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀਹਰਫੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 94 ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਕਲਮ ਅਜ਼ਮਾਈ ਹੈ।

ਸੀਹਰਫੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. 'ਅਲਫ ਅੱਲਾ ਕੋ ਯਾਦ ਕਰ ਗਫਲਤ ਮਨੋ ਵਿਸਾਰ'
2. 'ਅਲਫ ਆਫਰੀਂ ਜੰਮਣਾ ਕਹਿਣ ਸਾਰੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੂਲੇ ਸਰਦਾਰ ਤਾਈਂ' ਆਦਿ

ਹ. ਪੁ.—ਪੰ. ਸੀਹਰਫੀਆਂ, ਪੰਨਾ: xi ਤੋਂ xxvii

ਸੀਕਰ (Sikar) : ਇਹ ਰਾਜਸਥਾਨ (ਭਾਰਤ) ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਸ਼ੇਖਾਵਤੀ ਹੈ। ਸ਼ੇਖਾਵਤੀ ਉਦੇਕਰਨ ਦੇ ਪੋਤੇ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿਆ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਕੀਮਖਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ, ਜਿਹੜੇ ਚੌਹਾਨ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਉਦੇਕਰਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਖੋਹਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 7,732 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 10,42,648 (1971) ਹੈ। ਇਥੇ ਬਾਜਰਾ, ਮੂੰਗ ਅਤੇ ਮੱਠ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਖੇਤਰੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਕਾਚਰ ਰੀਵਾਸਾ (Kachor Rewassa) ਝੀਲ ਤੋਂ ਲੂਣ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹਾਲੀ ਵਪਾਰਕ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਬਾਬਈ (Baboi) ਵਿਖੇ ਨਿਕਲ ਅਤੇ ਕੋਬਾਲਟ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਸੀਕਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਹੈ। ਸੰਨ 1648 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਜੈਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਭਾਗ ਸੀ।

ਹ.ਪੁ.— ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:268

ਸੀਕਰੀ : ਵੇਖੋ, ਫਤਹਿ ਪੁਰ ਸੀਕਰੀ

ਸੀਕੋਈਰੋਸ, ਡੇਵਿਡ ਐਲਫਰੋ (Siqueiros, David Alfaro) : ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 29 ਦਸੰਬਰ, 1896 ਨੂੰ ਚੀਵਾਵਾ (Chihuahua) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਚਿੱਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਕੋਮਲ ਕਲਾਵਾਂ ਸਿਖਣ ਲਈ ਇਹ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕੂਲ ਆਫ ਫਾਈਨ ਆਰਟਸ, ਮੈਕਸੀਕੋ ਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1913 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1922 ਵਿਚ ਮੈਕਸੀਕੋ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1928 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਲਈ ਸਫ਼ੀਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1944 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਸੈਂਟਰ ਆਫ ਰੀਅਲਿਸਟ, ਮੈਕਸੀਕੋ ਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਦੀਵਾਰਾਂ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਤਿੱਖੇ ਚਿਤਰਣ, ਦਿਲ-ਖਿਚਵੇਂ ਰੰਗਾਂ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ, ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ, ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਜਾਂ ਸੋਗ ਦੇ ਵਿਕਰਾਲ ਭਾਵਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਚਿੱਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਸੰਨ 1966 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਟ ਅਵਾਰਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 6 ਜਨਵਰੀ, 1974 ਨੂੰ ਕਵੈਰਨਾਵਾਕਾ (Cuernavaca) ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9:236

ਸ਼ੀਕੈਮ (Shechem) : ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਫਲਸਤੀਨ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਜੋ ਸਮਾਰੀਆ ਤੋਂ 13 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ (ਮੌਜੂਦਾ ਨੈਬਲਸ ਤੋਂ 2.5 ਕਿ. ਮੀ. ਪੱਛਮ ਵੱਲ) ਅਤੇ ਯੇਰੋਸਲਮ ਤੋਂ 50 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਵਾਕਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਟਿੱਲਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਲਾਤਾ (Balatah) ਆਖਦੇ ਹਨ। ਬਾਲਾਤਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੀਟਰ ਤੇ ਜੈਕਬ ਦਾ ਖੂਹ ਅਤੇ ਜੈਕਬ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਖੰਡਰਾਤ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਢਲਕੇ ਆਈ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਢਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੰਨ 1913 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡਰਾਂ ਨੂੰ ਖੋਦਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਇਸ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਮੰਦਰ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕੰਧਾਂ, ਚੀਨੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਆਦਿ ਅਤੇ ਕਈ ਲਿਖਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ 2000 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਮਿਸਰ ਰਾਜ ਦੇ ਮੱਧ ਕਾਲ (2000-1800 ਈ. ਪੂ.) ਸਮੇਂ ਇਹ ਫਲਸਤੀਨੀ ਪਹਾੜੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਨੈਬਲਸ ਦੱਰੇ ਦੇ ਦੱਖਣੀ-ਪੂਰਬੀ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਸਾਧਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਹੀਵਾਈਟ (Hivite) ਇੰਡੋਆਰੀਅਨ, ਹੀਬ੍ਰੂ (Hebrews) ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਵੰਸ਼ (Simites) ਦੇ ਲੋਕ ਆਬਾਦ ਸਨ। 14 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਥੇ ਇਕ ਲੈਬ ਏ (Lab'ay)

ਭਾਵ ਸ਼ੇਰ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਫਲਸਤੀਨ ਦੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਆਬਾਦ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ੂਆ (Joshua) ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਜੈਰੋਬੋਮ (Jeroboam) ਨੇ 922 ਪੂ. ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਾਰੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਯੇਰੋਸਲਮ ਦੀ ਜੇਰੀਜ਼ਿਮ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨ ਲਿਆ। 130 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਥੇ ਹੋਸਮਾਨੀਅਨ (Hosmonaeon) ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਨ ਹਾਈਰਕੇਨਸ ਪਹਿਲੇ (John Hyrcanus I) ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਵੈਸਪਾਸ਼ੀਅਨ ਨੇ ਨੀਐ-ਪੌਲੀਸ ਨਾਂ ਹੇਠਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਧਰਮ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1834 ਵਿਚ ਇਬਰਾਹੀਮ ਮਾਸ਼ਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1944 ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 23,250 ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20:482

ਸੀਕੋਈਆ : ਸੀਕੋਈਆ ਕੋਨੀਫੇਰੇਲੀਜ਼ (Coniferales) ਵਰਗ ਤੇ ਟੈਕਸੋਡੀਏਸੀ (Taxodiaceae) ਕੁਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰੁੱਖ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਇਕ ਇੰਡੀਅਨ ਚੀਫ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿਆ। ਸੀਕੋਈਆ ਸੈਂਪਰਵਾਈਰੈਨਜ਼ (*Sequoia sempervirens*) ਜਾਂ ਰੈੱਡ ਵੁੱਡ (Red Wood) ਦੀ ਉਚਾਈ 120 ਮੀ. ਤੇ ਉਮਰ 1300 ਸਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸੀਕੋਈਆ ਗਾਈਗੈਂਟੀਆ (*S. gigantea*), ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਦਾ 'ਵੱਡਾ ਰੁੱਖ' (Big Tree) ਭਾਵੇਂ ਇੰਨਾ ਲੰਮਾ (100 ਮੀ.) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਮੋਟਾਈ (16 ਮੀ. ਮੁੱਢ ਨੇੜਿਉਂ) ਤੇ ਇੰਨੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ (4,000 ਸਾਲ) ਵਾਲਾ ਰੁੱਖ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੀਕੋਈਆ ਦੀ ਉਪਜ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਾਗਲੇ ਓਰੇਗਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਯੂਰਪ ਦੇ ਕਈ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰੁੱਖ ਬੜੇ ਮਨਮੋਹਕ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਈਆਂ ਵਰਗੇ ਪੱਤੇ ਉਪਰੋਂ ਗੂੜ੍ਹੇ ਹਰੇ ਤੇ ਹੇਠੋਂ ਸਫੈਦ, 2.5 ਸੈਂ.ਮੀ. ਤੱਕ ਲੰਮੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫੁੱਲ ਦੋ ਲਿੰਗੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਨਾਂ 5 ਸੈਂ. ਮੀ. ਕੁ ਲੰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਭੂਰੇ ਬੀਜਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੀਜ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ 25% ਹੀ ਪੁੰਗਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਜਨਣ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਕੋਨੀਫਰ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢੀਆਂ ਤੋਂ ਫੁੱਟਣ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੀਕੋਈਆ ਸੈਂਪਰਵਾਈ-ਰੈਨਜ਼ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਵਪਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਲਾਲ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਇਸ ਲੱਕੜੀ ਉੱਪਰ ਕੀੜੇ, ਉੱਲੀ ਤੇ ਅੱਗ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਫਰਨੀਚਰ, ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਅੰਦਰਲੀ ਸਜਾਵਟ, ਖਪਰੈਲ, ਖੰਭਿਆਂ ਆਦਿ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੇਸ਼ੇਦਾਰ ਛਿੱਲੜ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਰੋਧਕ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉੱਠ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਸੀਕੋਈਆ ਦਾ ਇਕ ਰੁੱਖ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਕਮਰਿਆਂ ਵਾਲੇ 35 ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20:339.

ਸੀਕੋਟੇ ਆਲੀਨ (Sikhote Alin) : ਸੀਕੋਟੇ ਆਲੀਨ, ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਇਕ 1,040 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਲੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਜਾਪਾਨ ਸਾਗਰ ਤੇ ਤਾਤਾਰ ਸਟਰੇਟ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਉਸੂਰੀ ਤੇ ਲੋਅਰ ਆਮੂਰ ਦਰਿਆ ਹਨ।

ਇਸ ਦੀ ਔਸਤ ਉਚਾਈ 1,225 ਮੀ. ਤੋਂ 1,525 ਮੀ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਤਾਰਦੋਕੀਯਾਨੀ (Tardokiyani) 2,078 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਲੜੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹੈ।

ਇਹ ਪਹਾੜ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖ ਕੋਲਾ, ਲੋਹਾ, ਗ੍ਰੇਨਾਈਟ, ਮੈਂਗਨੀਜ਼, ਸੋਨਾ, ਟੀਨ, ਸਿੱਕਾ, ਜਿਸਤ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਹਨ।

48°00' ਉ. ਵਿਥ.; 138°00' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸੀਗਫ੍ਰੀਡ (Siegfried) : ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਟਿਊਟਾਨ ਦੇ ਬੀਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉੱਘਾ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਬਰੁਨਹੀਲਡ (Brunhild) ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਰਮਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨੋਰਸੇ (Old Norse) ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਹੈ! ਅਜੇ ਤੱਕ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਪਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੈ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20

ਸੀਗਬਾਨ, ਕਾਰਲ ਮਾਨੇ ਜਾਰਜ (Siegbahn, Karl Manne Georg; 1886—) : ਸਵੀਡਨ ਦੇ ਇਸ ਭੌਤਿਕ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਜਨਮ 3 ਦਸੰਬਰ 1886 ਨੂੰ ਉਰੈਬਰੂ (Orebro) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਐੱਕਸ-ਕਿਰਨ ਸਪੈਕਟ੍ਰੋਗ੍ਰਾਫੀ ਉੱਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੇ ਭੌਤਿਕ-ਵਿਗਿਆਨ (1924) ਦਾ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸਟਲ ਵਿਚੋਂ ਐੱਕਸ-ਕਿਰਨਾਂ ਵਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੇਖਾਵਾਂ ਜਾਂ ਰੇਖਾ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਛਣਿਕ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਨ 1916 ਵਿਚ ਸੀਗਬਾਨ ਨੇ ਅਜਿਹੀ M-ਲੜੀ (M-series) ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਉਪਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਐੱਕਸ-ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਤਰੰਗ-ਲੰਬਾਈ ਕਾਫੀ ਸੂਧਤਾ ਨਾਲ ਮਿਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਪਸਾਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ (1924) ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਐੱਕਸ-ਕਿਰਨਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਕਿਰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਿਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਪਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਦੁਰਬਲ ਐੱਕਸ-ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ ਦੇ ਅਲਟ੍ਰਾ-ਵਾਇਲਟ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਨ 1937 ਵਿਚ 'ਸਵੀਡਿਸ਼ ਰਾਇਲ ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ ਸਾਇੰਸਜ਼' ਨੇ ਸਟਾਕਹੋਮ ਵਿਖੇ 'ਨੋਬਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਫਿਜ਼ਿਕਸ' ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਸੀਗਬਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਸਟਾਕਹੋਮ ਵਿਖੇ ਭੌਤਿਕ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 9:187.

ਸੀਜ਼ਰ, ਗੈਈਅੱਸ ਜੂਲੀਅੱਸ (Caesar, Gaius Julius-100—44 ਈ.ਪੂ.) : ਰੋਮ ਦੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਰਨੈਲ, ਤਾਨਾ-

ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 12 ਜਾਂ 13 ਜੁਲਾਈ, 100 ਈ. ਪੂ. (ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਹੈ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੋਮ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖਾਨਦਾਨ ਜੂਲੱਸ (Julus) ਜਾਂ ਜੂਲੀ (Julii) ਵਿਚ ਗੈਈਅੱਸ ਸੀਜ਼ਰ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਮਾਂ ਔਰਲੀਆ (Aurlia) ਵੀ ਇਕ ਉੱਚੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਸੰਨ 85 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਨ 84 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਕਾਰਨੇਲੀਅਸ ਸਿੰਨਾ (Cornelius ginna) ਦੀ ਧੀ ਕਾਰਨੇਲੀਆ (Cornelia) ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਜਿਸ

ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਰੋਮ ਦੇ ਡਿਕਟੇਟਰ ਸੁੱਲਾ (Sulla) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਸੀਜ਼ਰ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਕ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪੈ ਗਈ। ਸੰਨ 81-80 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸੀਜ਼ਰ ਰੋਮ ਛੱਡ ਕੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਮਿਨੂਸੀਅਸ ਥਰਮਸ (Minucius Thermus)

ਸੀਜ਼ਰ, ਗੈਈਅੱਸ ਜੂਲੀਅੱਸ

ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕਿਸੇ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਬਦਲੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਿਵਕ ਕਰਾਉਨ' (Civic Crown) ਮਿਲਿਆ।

78 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸੁੱਲਾ (Sulla) ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸੀਜ਼ਰ ਵਾਪਸ ਰੋਮ ਆ ਗਿਆ। ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਜਰਬਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਭਾਸ਼ਣ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਣ ਖਾਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੂਲੀਅੱਸ ਰੋਡੇਜ਼ (Rhodes) ਵਿਖੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੋਲੋਨ (Molon) ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 74 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਮਿਥਰੇਡੇਟਸ (Mithradates) ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਫੌਜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਇਹ 69 ਜਾਂ 68 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਹ ਕੁਏਸਟਰ (Quaestor-ਭਾਵ ਖਜ਼ਾਨਾ ਅਧਿਕਾਰੀ) ਤੇ 65 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਕੁਰੂਲੇ ਏਡੀਲੇ (Curule Aedile-ਭਾਵ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ) ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਲੋਕ-ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿੱਜੀ ਧਨ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 63 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਂਟੀਫੈਕਸ ਮੈਕਸੀਮਸ (Pontifex Maximus) ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਾ ਪਰ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। 62 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਹ ਪਰੇਟਰ (Praetor) ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 61-60 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਫਾਰਦਰ ਸਪੇਨ (Farther Spain) ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੀਜ਼ਰ ਨੇ ਪਾਂਪੇ (Pompey) ਅਤੇ ਕਰੇਸਸ (Crassus) ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਇੰਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੋਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਿੰਨ-ਮੈਂਬਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਮੇਟੀ (First Trivmvirate) ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ।

59 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸੀਜ਼ਰ ਕਾਂਸਲ (Consul) ਚੁਣਿਆ

ਗਿਆ। ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਪੁਜਦਿਆਂ ਹੀ ਇਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫੌਜ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੀਜ਼ਰ ਨੇ ਖੁਦ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਸਐਲਪਾਈਨ ਗੌਲ (Cisalpine Gaul) ਅਤੇ ਟ੍ਰਾਂਸਐਲਪਾਈਨ ਗੌਲ (Transalpine Gaul) ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੌਲ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗੜਬੜ ਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੀਜ਼ਰ ਦੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ (58 ਤੋਂ 50 ਈ. ਪੂ. ਤਕ) ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮੁੱਚਾ ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਰਾਈਨ ਨਦੀ ਤਕ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਇਲਾਕਾ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਖੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ, ਰੋਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਬੈਲਜੀਅਮ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਉਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ 'ਗੌਲ ਦਾ ਰਖਿਅਕ' ਅਖਵਾਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ।

ਸੀਜ਼ਰ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਉੱਤੇ 54 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਰੋਮਨ ਗੌਲ' ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਬਰਤਾਨੀਆ ਉੱਤੇ ਸਥਾਈ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਗੌਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੇਤੂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਪਰ 50 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸੀਜ਼ਰ ਨੇ ਇਥੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਖਰਾਜ ਵਸੂਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਰੋਮ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਾਤ ਵਿਗੜ ਗਏ। ਰੋਮ ਅਧੀਨ ਸਮੁੱਚੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪਾਂਪੇ ਨੂੰ ਸਪੇਨ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੌਲ, ਸੀਜ਼ਰ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਕਰੇਸਸ 53 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਪਾਰਥੀਆ (Parthia) ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਪਾਂਪੇ ਅਤੇ ਸੀਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਤਾਕਤ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਦੋ ਧੜੇ ਬਣ ਗਏ। ਪਾਂਪੇ ਸੀਜ਼ਰ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ 52 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸੈਨੇਟ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠਾ। ਸੀਜ਼ਰ ਨੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਝ ਰੋਮ ਦੀ ਖ਼ਾਨਾ ਜੰਗੀ (49-45 ਈ. ਪੂ.) ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਪਾਂਪੇ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਝ ਫੌਜ ਸੀ। ਸੀਜ਼ਰ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਅੰਤ 9 ਅਗਸਤ, 48 ਈ. ਪੂ. ਨੂੰ ਫਾਰਸੇਲਸ (Pharsalus) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪਾਂਪੇ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾਇਆ। ਪਾਂਪੇ ਮਿਸਰ ਵੱਲ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਸੀਜ਼ਰ ਨੇ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿਕੰਦਰੀਆ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਂਪੇ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਨੇ ਮਿਸਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਟਾਲਮੀ ਦਸਵੇਂ (Ptolemy X) ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਕਲੀਓਪੇਟਰਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਵੀ ਫਸਿਆ ਰਿਹਾ।

ਜੂਨ, 47 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆ ਕੋਚਕ ਵਲ ਰੁਖ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 45 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਰੋਮ ਵਾਪਸ ਆਕੇ ਆਪਣੀ ਫਤਹਿ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਇਆ ਤੇ ਦਸ ਸਾਲ ਲਈ ਡਿਕਟੇਟਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਪੇਨ ਵੱਲ ਵਧਿਆ

ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਂਪੇ ਦੇ ਲੜਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੀਜ਼ਰ ਨੇ 17 ਮਾਰਚ, 45 ਈ. ਪੂ. ਨੂੰ ਮੂੰਡਾ (Munda) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਸੀਜ਼ਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਲਈ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰਕਸ ਬਰੂਟਸ (Marcus Brutus) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਤਕੜੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ 15 ਮਾਰਚ, 44 ਈ. ਪੂ. ਨੂੰ ਸੈਨੇਟ ਵਿਚ ਪਾਂਪੇ ਦੇ ਬੁੱਤ ਕੌਲ ਇਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਕਤਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹੱਥ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸੀਜ਼ਰ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਧਣ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੀਜ਼ਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦਿਨ ਦੇ ਅਸੂਭ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ।

ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੀਜ਼ਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬੁੱਤ ਰੋਮ ਦੇ ਸੱਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲ ਰਖਵਾਇਆ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਰਗਾ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਵਤਾ ਹੋਣ ਤਕ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜੋ ਲੋਕ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹੋ ਇਸ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸੀ।

ਸੀਜ਼ਰ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਕੰਦਰ ਜਾਂ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮਹਾਨ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਕ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ। ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਪਾਲਸੀ ਵੀ ਬਦਲੀ। ਮਿਊਂ-ਸਪਲ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਨੇ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ। 'ਡੀ ਬੈਲੋ ਗੈਲਿਕ' (De bello Gallic) ਸਤ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ 'ਡੀ ਬੈਲੋ ਸਿਵਿਲ' (De bello Civil) ਤਿੰਨ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੀਜ਼ਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਕਾਰਨਾਮੇ ਅਤੇ ਕਈ ਕਿੱਸੇ ਜੋੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਸਚਾਈ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਪਰ ਸੀਜ਼ਰ ਵਰਗੀ ਸਰਬਪੱਖੀ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿ-ਹਾਸ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੂ. — ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20

ਸੀਜ਼ਲਪਿਨਾਇਡੀ (Caesalpinioideae) : ਇਹ ਫਲੀਦਾਰ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਲੈਗਿਊਮਿਨੋਸੀ (Leguminosae) ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਉਪ-ਕੁਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਲ ਵਿਚ 135 ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਅੱਗੇ 9 ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮਿਮੋਸਾ-ਇਡੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਪੇਲੀਓਟਰਾਪੀਕਲ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੈਸ਼ੀਆ, ਸਰਕਿਸ, ਗਲੀਡਿਟਸੀਆ, ਜਿਮਨੋਕਲੈਡਸ, ਸਰਸਿਡੀਅਮ, ਹਾਫਮੈਨਸੈਗਿਆ ਅਤੇ ਸੀਜ਼ਲਪਿਨੀਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਇਹ ਫੈਮਿਲੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲੱਛਣਾਂ ਕਾਰਨ ਭਿੰਨ ਹੈ।

ਫੁੱਲ—ਇਕ-ਵਿਆਸ ਸਮਮਿਤ, ਪੈਰੀਐਂਥ ਇੰਬਰੀਕੇਟ, ਪੈਟਲ ਪੁੰਜ ਸੀਜ਼ਲਪਿਨੋਸੀਅਸ, ਫੁੱਲ-ਪੰਖੜੀ ਤਰਤੀਬ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਖਪਰੈਲੀ, ਪਿਛਲਾ ਪੈਟਲ ਅੰਦਰਵਾਰ, ਕੁੱਲ ਪੈਟਲ 5 ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ।

ਆਰਥਕ ਮਹੱਤਤਾ—ਇਹ ਲੈਗਿਊਮਿਨੋਸੀ ਜਿਹੀ ਬਹੁਤ ਆਰਥਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਇਕ ਉਪ-ਕੁਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲੀਦਾਰ ਪੌਦੇ, ਭੋਜਨ, ਦਵਾਈਆਂ, ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਚਾਰਾ ਅਤੇ ਲੱਕੜ ਲਈ

ਬਹੁਤ ਲਾਭਵੰਦ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ (Indian Senna) ਕੈਸੀਆ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਮ ਉਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੁਲਾਬ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਸ ਉਪ-ਕੁਲ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਬਰੋਜ਼ੇ ਵਰਗਾ ਪਦਾਰਥ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕਾਫੀ ਆਰਥਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਲੈਕਰਜ਼ ਅਤੇ ਵਾਰਨਿਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 13:910; ਟੈਕਸਾਨੋਮੀ ਆਫ ਵਾਸਕੁਲਰ ਪਲਾਂਟਸ-ਲਾਰੈਂਸ 545.

ਸੀਜ਼ੀਅਮ (Caesium or Cesium) : ਇਹ Ia ਗਰੁੱਪ ਦਾ ਐਲਕਲਾਈਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਸਾਇਣਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ Cs, ਪ੍ਰਮਾਣੂ-ਕ੍ਰਮ-ਅੰਕ 55 ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ-ਭਾਰ 132.91 ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨੀ ਤਰਤੀਬ 2-8-18-18-8-1 ਜਾਂ (Xe) $6s^1$ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਤੱਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਪੈਕਟ੍ਰੋਸਕੋਪੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਲੱਭਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਖੋਜ ਬੁਨਸੇਨ ਅਤੇ ਕਿਰਕੌਫ (Kirchoff) ਨੇ 1860 ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ ਵਿਚ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਦੋ ਚਮਕਦਾਰ ਰੇਖਾਵਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਸਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀਜ਼ੀਅਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਅਸਮਾਨੀ ਨੀਲਾ'। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖਣਿਜ ਪਾਲੂਸਾਈਟ (pollucite) ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਐਲੂਮਿਨੀਅਮ ਅਤੇ ਸੀਜ਼ੀਅਮ ਦਾ ਸਿਲੀਕੇਟ ($2Cs_2O, 2Al_2O_3, 9SiO_2, H_2O$) ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਹੋਰ ਖਣਿਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਲੈਪੀਡੋਲਾਈਟ ਤੇ ਕਾਰਨੇਲਾਈਟ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1960 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀਜ਼ੀਅਮ ਦੀ ਕੱਚੀ-ਧਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਸੀਜ਼ੀਅਮ ਦੇ 20 ਸਮਸਥਾਨਕ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੰਜ-ਅੰਕ (mass-number) 123 ਤੋਂ 144 ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਗ੍ਰਾਮ ਪ੍ਰਮਾਣੂ-ਆਇਤਨ (69.95 ਸੀ. ਸੀ.) ਸਭ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਘਣਤਾ 20° ਸੈਂ. ਤੇ 1.90 ਗ੍ਰਾਮ ਪ੍ਰਤਿ ਘਣ ਸੈਂ. ਮੀ, ਸੰਯੋਜਕਤਾ 1, ਪਿਘਲਾਉ-ਦਰਜਾ 28.5° ਸੈਂ., ਉਬਾਲ-ਦਰਜਾ 671° ਸੈਂ., ਜੇਖੀ ਤਾਪ-ਪਸਾਰ ਗੁਣਾਂਕ 97×10^{-6} , ਪ੍ਰਮਾਣੂ-ਅਰਧ-ਵਿਆਸ $2.35A^\circ$, ਆਇਨੀ-ਅਰਧ-ਵਿਆਸ $1.69A^\circ$, ਗਲਣ-ਤਾਪ (heat of fusion) 3.76 ਕੈਲੋਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਗ੍ਰਾਮ, ਵਾਸਪੀਕਰਨ-ਤਾਪ 120 ਕੈਲੋਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਗ੍ਰਾਮ, ਆਇਨਨ ਪੁਟੈਂਸ਼ਲ 3.89 ਅਤੇ ਸਟੈਂਡਰਡ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਡ ਪੁਟੈਂਸ਼ਲ 3.02 ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਚਾਂਦੀ ਵਰਗਾ ਚਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਧਾਤਾਂ ਤੋਂ ਨਰਮ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਧਾਤ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰ-ਤਕ ਹੋਂਦ ਸਿੱਕੇ ਨਾਲੋਂ ਅੱਧੀ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਨਾਲੋਂ 70 ਗੁਣਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਬਿਜਲਈ-ਸੈੱਲ (photoelectric cell) ਅਤੇ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਕੈਮਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਿਕਅਪ ਟਿਊਬਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੰਬੀ ਅਰਧ-ਆਯੁ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੰਨ 1960 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੀਜ਼ੀਅਮ-137 ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਅਤੇ ਰੇਡੀਓਲੋਜੀ ਲਈ ਗੈਮਾ ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੀਜ਼ੀਅਮ ਹਾਈਡ੍ਰਾਕਸਾਈਡ (CsOH) ਸਭ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ ਖਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 2:698; ਐਨ. ਅਮੈ. 6:231.

ਸ਼ੀਜ਼ੂਓਕਾ (Shizuoka) : ਪ੍ਰੀਫੈਕਚਰ—ਇਹ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਹਾਂਸ਼ੂ (Honshu) ਟਾਪੂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰੀਫੈਕਚਰ (ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ) ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਲਗਭਗ 7,680 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 3,089, 895 (1970) ਹੈ। ਸੰਗਤਰਾ ਅਤੇ ਚਾਹ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਮੁਖ

ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਮੱਛੀ ਫੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਮੁਖ ਸਨਅਤ ਖੁਰਾਕ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਮੀਜੂ (Shimizu) ਇਥੋਂ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਹਾਮਾਮਾਤਸੂ (Hamamatsu) ਵਿਖੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਪਹਾੜ ਅਤੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਬੇਗਾਵਾ (Abegawa) ਦਰਿਆ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਫੈਕਚਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਰੂਗਾ (Suruga) ਖਾੜੀ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ, ਐਬੇਗਾਵਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੇ, ਟੋਕੀਓ ਤੋਂ 153 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੰਨ 1869 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੁਨਪੀ (Shunpei) ਸੀ ਅਤੇ ਟੋਕੂਗਾਵਾ ਸੰਗਨਜ਼ (Tokugawa Shouguns) ਦੇ ਅੰਤਮ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਯੋਸ਼ੀਨੋਬ (Yoshinob) ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬਣਵਾਇਆ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹਾਲੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਥੇ ਚਾਹ ਦੀ ਡੱਬਾ-ਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵਾਰਨਿਸ਼ ਅਤੇ ਬਾਂਸ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਥੇ ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਇਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਦਵਾ ਸਾਜ਼ੀ ਫਾਰਮੈਸੀਟੀਕਲ (Pharmaceutical) ਕਾਲਜ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਅੱਜਕਲ ਇਕ ਫੌਜੀ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਸੰਨ 1945 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਬੰਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਆਬਾਦੀ—416,378 (1970)

$34^\circ 58'$ ਉ. ਵਿਥ.; $138^\circ 24'$ ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਯੂਨੀ. ਐਨ. 13:7527; ਕੋਲ. ਐਨ. 17:266; ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20:562

ਸੀਜ਼ੇ ਦੀ ਬਰਾਬਾਨ (Siger of Brabant) : ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਇਸ ਵੱਡੇ ਸਮਰਥਕ ਦਾ ਜਨਮ ਬਰਾਬਾਨ ਦੇ ਡਿਊਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ (ਆਧੁਨਿਕ ਬੈਲਜੀਅਮ) ਵਿਚ ਲਗਭਗ 1240 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। 1260 ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਚਰਚ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅਰਸਤੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਯੂਨਾਨੀ, ਸਪੇਨੀ, ਈਰਾਨੀ ਅਤੇ ਇਤਾਲਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। 1266 ਤੋਂ 1276 ਈ. ਤੱਕ ਇਸ ਨੇ ਅਰਸਤੂਵਾਦ ਸਬੰਧੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਇਸ ਦੀਆਂ 14 ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ 6 ਦੇ ਲਗਭਗ ਅਰਸਤੂ ਉੱਪਰ ਕੀਤੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 1281 ਤੋਂ 1284 ਈ. ਵਿਚਕਾਰ ਔਰਵਿਆਟੋ (Orvieto), ਇਟਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੈ. 24:801; ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:192.

ਸੀਜ਼ੇਸਟਾ (Segesta) : ਇਹ ਯੂਨਾਨ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਿਸਲੀ (Sicily) ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਸੀ। ਇਹ ਕਰੀਮੀਸਸ (Crimisus) ਦਰਿਆ ਦੀ ਵਾਦੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵਾਰਵਾਰੋ (Varvaro) ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਕਾਲਾਟਾਫੀਮੀ (Calatufimi) ਤੋਂ 3 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਸੀ। 'ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਇਕ ਜਾਂਗਲੀ

ਇਲਾਇਮੀ (Elymi) ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਆਬਾਦ ਸਨ। ਸੰਨ 415 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਐਥਨਜ਼ ਨੇ ਸਿਸਲੀ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 307 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਰਾਕਿਊਸ (Syracuse) ਦੇ ਅਧੀਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਪਿਊਨਿਕ (Punic) ਲੜਾਈ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰੋਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਉਜੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੱਜਕਲ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਥੇਹ ਤੇ ਇਕ ਦੀਵਾਰ, ਇਕ ਡੌਰਕ (Doric) ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਬਣਾਏ ਇਕ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਖੰਡਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਯੂਨੀ. ਐਨ. 13:7429; ਕੋਲ. ਐਨ. 17:154

ਸੀਟੋ : ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਦੱਖਣੀ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਸੰਧੀ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੱਖਣੀ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਸਮੂਹਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਧੀ ਅਧੀਨ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਉੱਪਰ ਮਨੀਲਾ (ਫਿਲਪਾਈਨ) ਵਿਖੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਫਰਾਂਸ, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਫਿਲਪਾਈਨ, ਥਾਈਲੈਂਡ, ਬਰਤਾਨੀਆ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੇ 8 ਸਤੰਬਰ, 1954 ਈ. ਨੂੰ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਸੰਧੀ 19 ਫਰਵਰੀ, 1955 ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਹੋਈ।

ਇਸ ਸੰਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਮਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਰੋਕਣਾ ਹੈ। ਮਨੀਲਾ ਮੁਆਹਿਦੇ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 4 ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮਿਲ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਸ਼ਾਸਤਰ-ਬੱਧ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਅਧੀਨ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ-ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ-ਦੇਸ਼ ਉਸ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਮਿਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਧੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਚੀਨ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ, ਬਰਮਾ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸੰਧੀ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 5 ਰਾਹੀਂ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਇਕਤੱਰਤਾ ਹਰ ਸਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੈਂਬਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੌਂਸਲ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਸਾਲ ਭਰ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਉੱਪਰ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਸਹਾਇਕ ਅੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਰਪੋਟਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਬਜਟ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫੈਸਲੇ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਫੌਜੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਫੌਜੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਕਤੱਰਤਾ ਸਾਲ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਹੀ

ਫੌਜੀ-ਯੋਜਨਾ ਦਫਤਰ ਬੈਂਕਾਕ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਮੈਂਬਰ-ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸੰਗਠਨ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਤਕਨੀਕੀ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 21; ਕੋਲ. ਐਨ. 17

ਸੀਤਣ (Refrigeration) : ਫਾਰਨਹਾਈਟ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਬਰਫ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਠੰਢੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਅਰਥਾਤ ਬਰਫ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਹੀ ਨਿਊਨਤਮ ਤਾਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੈਂਟੀਗਰੇਡ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਬਰਫ ਦੇ ਪਿਘਲਣ-ਅੰਕ 0°C ਨੂੰ ਹੀ ਥਰਮਾਮੀਟਰ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਸਥਿਰ ਬਿੰਦੂ (lower fixed point) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਿਊਮਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਥਰਮਾਮੀਟਰ ਵਿਚ ਬਰਫ ਦੇ ਪਿਘਲਣ-ਅੰਕ (0°R) ਨੂੰ ਹੀ ਮੂਲ ਮੰਨਿਆ।

ਫਾਰਨਹਾਈਟ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪਾਰਾ-ਥਰਮਾਮੀਟਰ ਨੂੰ ਬਰਫ ਅਤੇ ਲੂਣ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਥਰਮਾਮੀਟਰ ਦਾ ਪਾਰਾ 0°C ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਥੱਲੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਿਊਨਤਮ ਤਾਪਮਾਨ ਤਕਰੀਬਨ -17.8°C , ਸੀ। ਫਾਰਨਹਾਈਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਥਰਮਾਮੀਟਰ (ਫਾਰਨਹਾਈਟ-ਥਰਮਾਮੀਟਰ) ਵਿਚ ਇਸ ਤਾਪਮਾਨ (-17.8°C) ਨੂੰ 0°F ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਬਰਫ ਦੇ ਪਿਘਲਣ-ਅੰਕ 0°C ਨੂੰ 32°F ਕਿਹਾ। ਇਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, 0°F ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਾਪਮਾਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੈਸ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਰਮ-ਸਿਫਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਗੈਸਾਂ ਜਾਂ ਤਰਲਾਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ 0°K (ਪਰਮ-ਸਿਫਰ) ਅਰਥਾਤ (-273°C) ਤਕ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਪਮਾਨ ਅਜੇ ਤਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੰਤਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਾਪਮਾਨ ਤਕ ਕੋਈ ਵੀ ਗੈਸ ਆਪਣੀ ਗੈਸੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਬਰਫ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੰਢਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਸਤੂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਠੰਢੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸੀਤਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਜੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਖਾਣਾ ਠੰਢੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਠੰਢਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ—ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਤਾਪ ਊਰਜਾ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਈਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

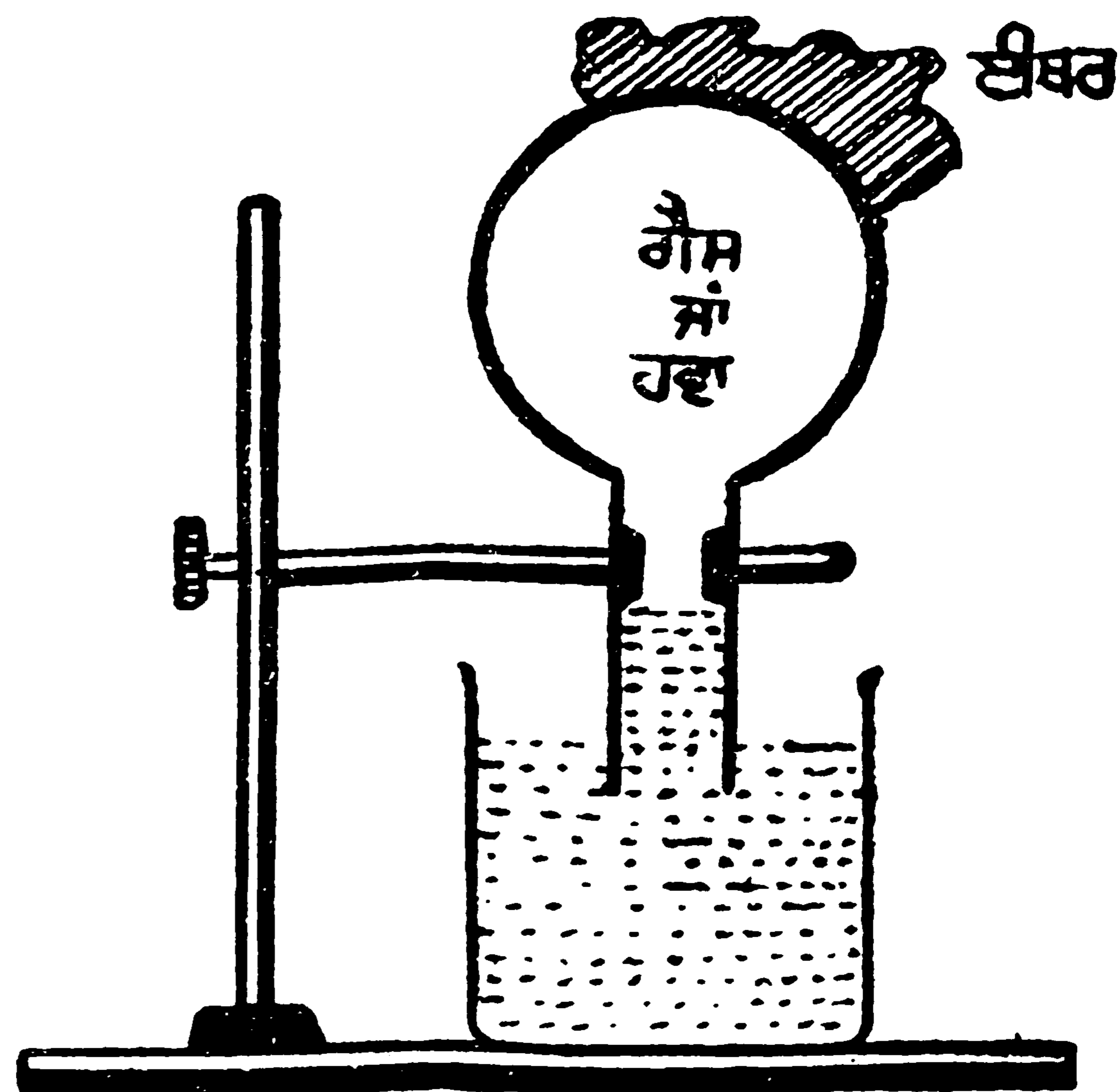
1. **ਜਮਾਵਕ-ਮਿਸ਼ਰਨ (Freezing mixture)**—ਬਰਫ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਨਮਕ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਨਾਲ -17.8°C ਤਕ ਤਾਪਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਆਈਸ ਕਰੀਮ ਜਮਾਉਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 100 ਗ੍ਰਾਮ ਬਰਫ ਨਮਕ ਮਿਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 25 ਗ੍ਰਾਮ ਸਾਧਾਰਨ ਨਮਕ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਿਸ਼ਰਨ ਵਿਚਕਾਰ ਮਿੱਠੇ ਦੁੱਧ ਦਾ ਬਰਤਨ ਢੱਕ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਆਈਸ ਕਰੀਮ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਧਾਰਨ ਨਮਕ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਮੀਸ਼ੋਖਕ (hygroscopic) ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ

ਕੈਲਸੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ, ਗੰਧਕ ਦਾ ਗਾੜ੍ਹਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਆਦਿ । ਇਸ ਜਮਾਵਕ-ਮਿਸ਼ਰਨ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਠੰਢਕ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਨਮੀਸ਼ੋਖਕ ਪਦਾਰਥ ਬਰਫ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੁਝ ਤਾਪ ਦੇ ਕੇ ਪਿਘਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤਾਪਮਾਨ 0°C ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਘੋਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਰਫ ਇਸ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਘੋਲ ਨਾਲ ਸੰਤੁਲਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਘੋਲ ਤੋਂ ਗੁਪਤ-ਤਾਪ ਲੈ ਕੇ ਪਿਘਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲ ਘੋਲ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਇੰਨਾ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਿਊਨਤਮ ਤਾਪਮਾਨ ਉੱਤੇ ਬਰਫ ਅਤੇ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਘੋਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਤੁਲਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

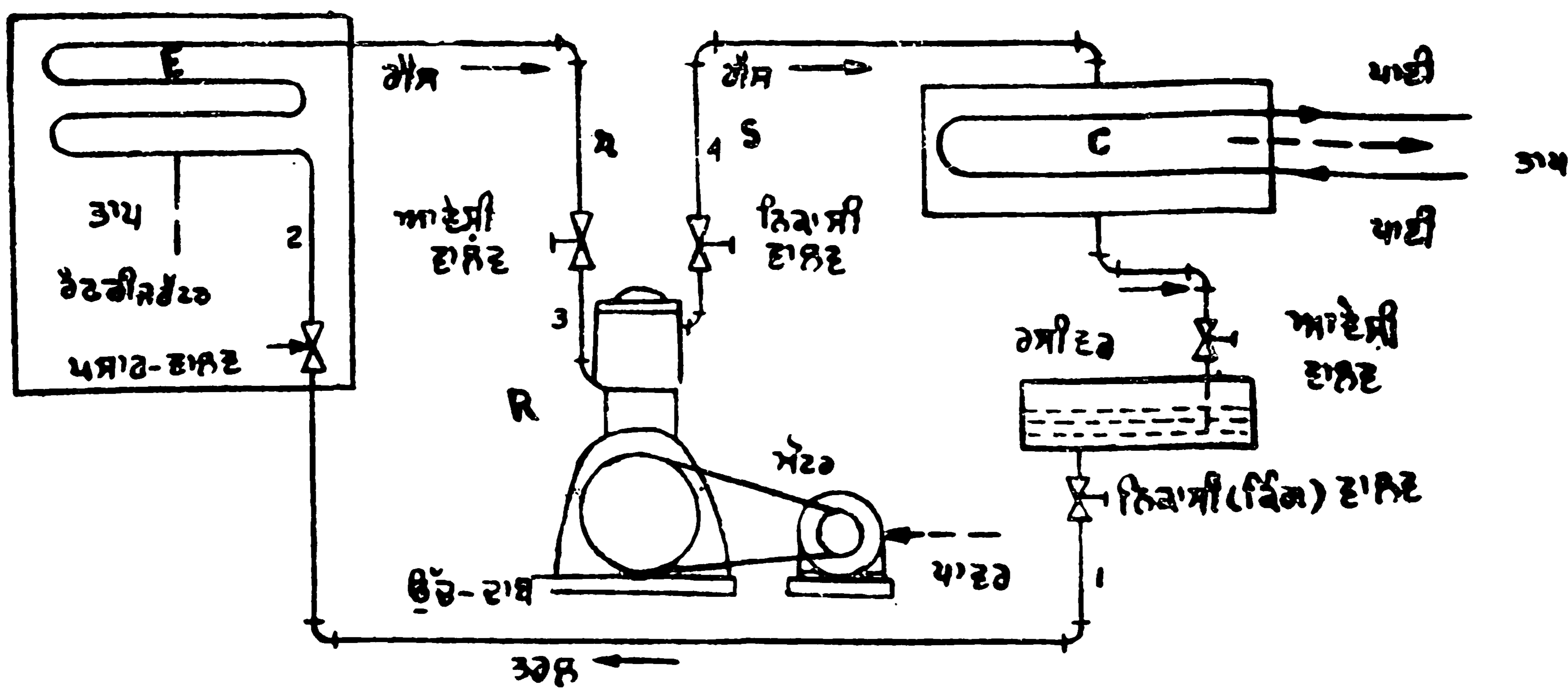
ਬਰਫ ਅਤੇ ਕੈਲਸੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ (100 ਗ੍ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰਨ ਵਿਚ 30 ਗ੍ਰਾਮ ਕੈਲਸੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ) ਨਾਲ ਤਾਪਮਾਨ -55°C ਤਕ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

2. ਘੱਟ ਦਬਾਉ ਉੱਤੇ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ-ਜਦੋਂ ਉੱਡਨਸ਼ੀਲ ਤਤਲਾਂ (ਈਥਰ, ਸਪਿਰਿਟ ਆਦਿ) ਦਾ ਘੱਟ ਦਬਾਉ ਉੱਤੇ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਠੰਢਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਲਈ (ਤਰਲ ਤੋਂ ਗੈਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ) ਤਾਪ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਕ ਗ੍ਰਾਮ ਈਥਰ ਨੂੰ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਨ ਲਈ 83 ਕੈਲੋਰੀ ਤਾਪ ਖਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਤਾਪ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਤਾਪਮਾਨ ਕਾਫੀ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਚਿਤਰ 1 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਈਥਰ ਦਾ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਲਾਸਕ ਵਿਚਲੀ ਹਵਾ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਵਾ ਸੁੰਗੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਨਲੀ ਰਾਹੀਂ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਚਿਤਰ 1 : ਘੱਟ ਦਬਾਉ ਉੱਤੇ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ

ਗਰਮ ਹਵਾ ਜਦੋਂ ਹਿਮ-ਬੱਕਸੇ ਵਿਚਲੀ ਬਰਫ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਤਾਪ ਬਰਫ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਠੰਢੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਕੁਝ ਭਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਿਮ-ਬੱਕਸੇ ਦੇ ਥੱਲੇ ਵੱਲ ਵਗ ਤੁਰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪਾਈਪ ਰਾਹੀਂ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤਕ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੁੱਜੀ ਇਹ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਹਲਕੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਫਿਰ ਕੈਬੀਨਿਟ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੈਫਰੀ-ਜਰੇਟਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵਲੋਂ ਗਰਮ ਹਵਾ ਸਦਾ ਹਿਮ-ਬੱਕਸੇ ਵੱਲ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤਾਪਮਾਨ ਘਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ

ਚਿਤਰ 2 : ਵਾਸ਼ਪ ਨਪੀੜਨ-ਚੱਕਰ

3. ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ-ਹੋਰ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਠੰਢਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੈਲਟੀਅਰ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਧੀ (Peltier effect method), ਗਰਮੀ ਰੋਕ-ਵਿਚੁੰਬਕੀਕਰਨ ਵਿਧੀ (adiabatic demagnetisation method) ਆਦਿ ।

ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਵਿਧੀਆਂ ਹੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰਾਂ ਵਿਚ ਠੰਢਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਸੀਤਣ-ਚੱਕਰ (Refrigeration cycle)-ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਵਿਚ ਰਖੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਉਤਸਰਜਿਤ

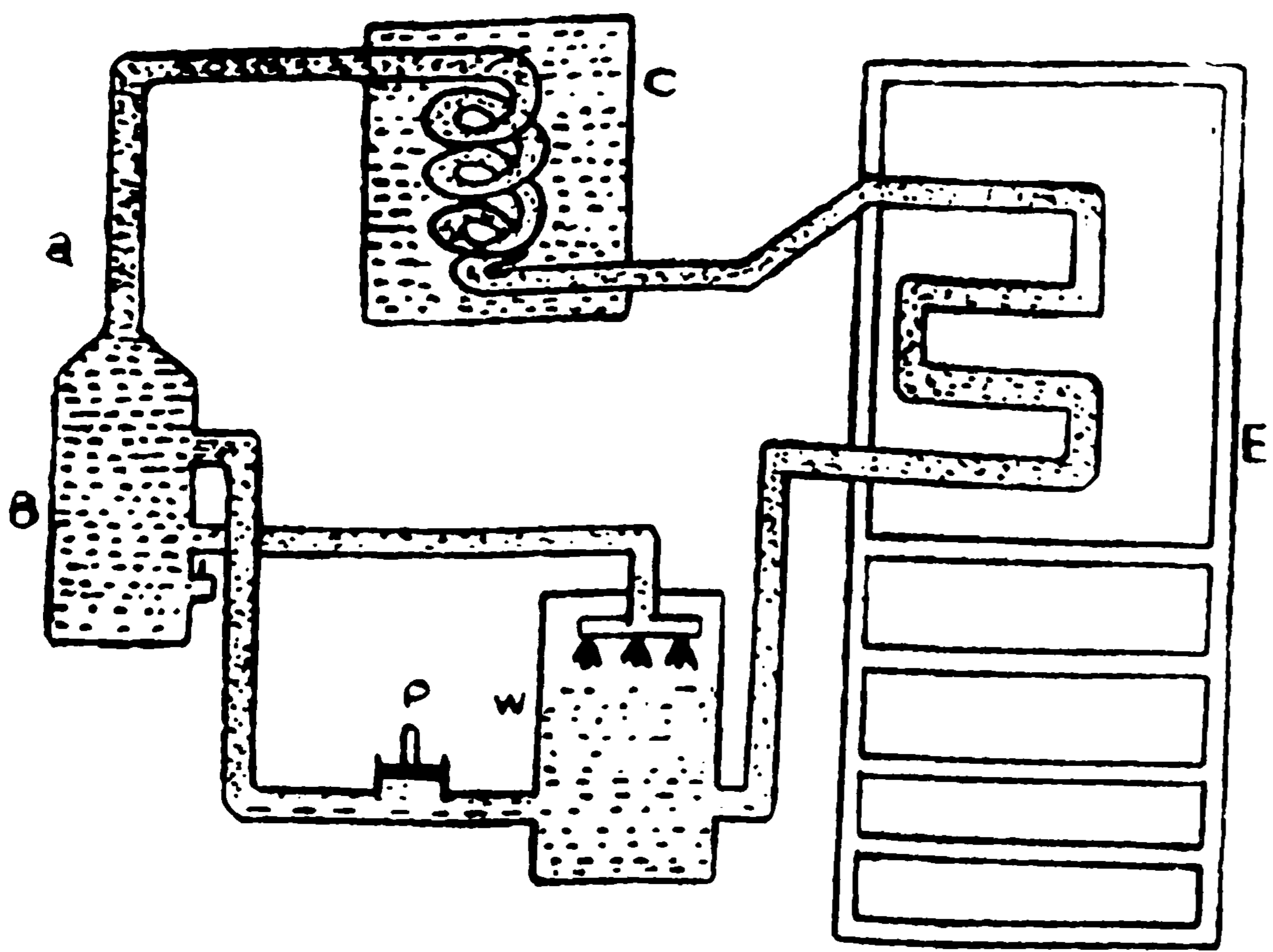
ਬਰਫ ਦੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਤਾਪ ਸੰਚਾਰ ਚਾਲੂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਠੰਢੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਹਿਮ-ਬੱਕਸੇ ਵਿਚ ਪਿਘਲਿਆ ਪਾਣੀ ਪਾਈਪ ਰਾਹੀਂ ਫੰਦਕ ਵਿਚ ਇੱਕਠਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਮ ਰੈਫਰੀ-ਜਰੇਟਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸੁਆਦ ਵਿਚ ਆਏ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਭ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸੀਤਣ-ਚੱਕਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

(ੳ) ਵਾਸ਼ਪ ਨਪੀੜਨ-ਚੱਕਰ (Vapour Compression

Cycle)–ਵਾਸ਼ਪ ਨਪੀੜਨ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਸ਼ਪਨ-ਯੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੀਤਕ ਘੱਟ ਤਾਪਮਾਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉਬਲਕੇ ਠੰਢ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਚਿਤਰ 2) । ਨਪੀੜਕ (compressor) ਦਾ ਕੰਮ ਦਬਾਉ ਵਧਾਕੇ ਸੀਤਕ ਨੂੰ ਗੈਸ ਵਿਚ ਬਦਲਨਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੰਡੈਂਸਰ (condenser) ਦਾ ਕੰਮ ਸੀਤਕ ਤੋਂ ਤਾਪ ਲੈਕੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਹੈ । ਦ੍ਰਵਿਤ ਸੀਤਣ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਰਸੀਵਰ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪਸਾਰ-ਵਾਲਵ (Expansion valve) ਵੱਧ ਦਬਾਉ ਵਾਲੇ ਸੀਤਕ ਨੂੰ ਘੱਟ ਦਬਾਉ ਵਾਲੇ ਸੀਤਕ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਵਾਸ਼ਪ ਨਪੀੜਨ ਚੱਕਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਨੂੰ ਨਪੀੜਨ ਯੰਤਰਿਕ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਸ਼ਪਨ-ਯੰਤਰ E, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਲਫਰ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਜਾਂ ਅਮੋਨੀਆ (ਸੀਤਕ) ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਿਕਾ ਪਾਈਪ r ਰਾਹੀਂ ਘੁੰਮਣਸ਼ੀਲ ਨਪੀੜਕ R ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਵਾਸ਼ਪਨ-ਯੰਤਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਬਾਉ ਵਾਲੇ ਵਾਸ਼ਪ, ਨਪੀੜਕ R ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਬਾਉ ਵਾਲੇ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਦਬਾਏ ਹੋਏ ਇਹ ਵਾਸ਼ਪ S ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਮੋਟਰ ਪੰਪ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੰਡੈਂਸਰ C ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਦਬਾਉਣ ਨਾਲ ਵਾਸ਼ਪ ਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਗਰਮ ਵਾਸ਼ਪ ਕੰਡੈਂਸਰ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਠੰਢੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵਾਸ਼ਪ ਤਰਲ ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਤਰਲ ਸੀਤਕ ਠੰਢਕ-ਯੰਤਰ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਠੰਢਕ-ਯੰਤਰ E ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਤਾਪ ਲੈ ਕੇ ਤਰਲ ਸੀਤਕ ਫਿਰ ਗੈਸ ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕੇਸ਼ਿਕਾ ਪਾਈਪ r ਰਾਹੀਂ ਘੁੰਮਣਸ਼ੀਲ ਨਪੀੜਕ R ਵਿਚ ਪੁਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀਤਣ-ਚੱਕਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

(ਅ) ਸੋਖਣ ਸੀਤਣ-ਚੱਕਰ (Absorption Refrigeration Cycle)–ਇਸ ਸੀਤਕ ਦੇ ਘੱਟ ਦਬਾਉ ਵਾਲੇ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੋਖਕ (absorber) ਵਿਚ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋਲ ਨੂੰ ਫਿਰ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਬਾਉ ਵਾਲੇ ਵਾਸ਼ਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਅਮੋਨੀਆ ਨੂੰ ਹੀ ਯੋਗ ਸੀਤਕ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸੋਖਕ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਸੀਤਣ-ਚੱਕਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਨੂੰ ਸੋਖਣ ਯੰਤਰਿਕ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਚਿਤਰ 3) ।

ਚਿਤਰ 3 : ਸੋਖਣ ਯੰਤਰਿਕ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ

ਸੋਖਣ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿਚ ਇਕ ਬਲਬ B ਵਿਚ ਅਮੋਨੀਆ ਦੇ ਘੋਲ

ਨੂੰ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮੋਨੀਆ ਦੇ ਵਾਸ਼ਪ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਈਪ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਠੰਢੇ ਕੀਤੇ ਕੰਡੈਂਸਰ C ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਵਾਸ਼ਪ ਤਰਲ ਅਮੋਨੀਆ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਕੰਡੈਂਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਰਲ ਸੀਤਣ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਕੈਬੀਨਿਟ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਸ਼ਪਨ-ਯੰਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਦਬਾਉ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਕਾਰਨ ਠੰਢਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਵਾਸ਼ਪਣ ਯੰਤਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਤਾਪਮਾਨ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੁਆਲੇ ਰੱਖੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਠੰਢੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੀਤਣ-ਚੱਕਰ ਦੇ ਹਰ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਇਹ ਹੋਰ ਠੰਢੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਵਾਸ਼ਪਣ ਯੰਤਰ ਤੋਂ ਅਮੋਨੀਆ-ਵਾਸ਼ਪ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੋਖਕ W ਵਿਚ ਪੁਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਸੋਖਕ W ਵਿਚ ਅਮੋਨੀਆ ਵਾਸ਼ਪ ਘੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮੋਨੀਆ ਦੇ ਘੋਲ ਦਾ ਗਾੜ੍ਹਾਪਣ (concentration) ਵੱਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਗਾੜ੍ਹੇ ਘੋਲ ਨੂੰ ਇਕ ਪੰਪ P ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਲਬ B ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਫਿਰ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਅਮੋਨੀਆ ਵਾਸ਼ਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਨਵੇਂ ਸੀਤਣ-ਚੱਕਰ ਲਈ ਫਿਰ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਸੀਤਣ-ਚੱਕਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਬਲਬ B ਨੂੰ ਤਾਪ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਡੈਂਸਰ ਦੁਆਲੇ ਪਾਣੀ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

(ੲ) ਹਵਾ ਸੀਤਣ-ਚੱਕਰ (Air Refrigeration Cycle)–ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹਵਾ-ਅਨੁਕੂਲਣ (air conditioning) ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹਵਾ ਸੀਤਣ-ਚੱਕਰ ਦੂਜੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੀਤਣ-ਚੱਕਰ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੀਤਕ (ਹਵਾ) ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੈਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੰਡੈਂਸਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹਵਾ ਠੰਢਕ ਯੰਤਰ (air cooler) ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਸੀਤਣ ਪ੍ਰਭਾਵ (cooling effect) ਵਾਸ਼ਪਣ ਯੰਤਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸੀਤਣ ਯੰਤਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਨਪੀੜਕ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪਸਾਰ-ਵਾਲਵ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਪਸਾਰ ਇੰਜਣ ਜਾਂ ਟਰਬਾਈਨ ਵਰਤ ਕੇ ਪਸਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਿਸਟਮ ਚੱਕਰੀ ਜਾਂ ਅਚੱਕਰੀ (open or closed) ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਚੱਕਰੀ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਸੀਤਕ (ਹਵਾ) ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਇਪਾਂ ਅਤੇ ਯੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਬਾਰ ਬਾਰ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਅਚੱਕਰੀ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਸੀਤਣ ਯੰਤਰ ਠੰਢੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨਾਲ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਸੀਤਕ (ਹਵਾ) ਨੂੰ ਠੰਢਕ ਕਾਇਲ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਿਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਚੱਕਰੀ ਹਵਾ ਸੀਤਣ-ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਵਾ ਸੀਤਣ-ਚੱਕਰ ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਨੂੰ 'ਬੂਸਟ੍ਰੈਪ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸੀਤਕ (Refrigerant)–ਉਸ ਤਰਲ ਨੂੰ ਜਿਸਦਾ ਕਿ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੀਤਕ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਸੀਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, । ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੀਤਕ ਅਮੋਨੀਆ (NH_3), ਮੀਥਾਈਲ ਕਲੋਰਾਈਡ (CH_3Cl), ਈਥਾਈਲ ਕਲੋਰਾਈਡ ($\text{C}_2\text{H}_5\text{Cl}$), ਸਲਫਰ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ (SO_2), ਬਿਊਟੇਨ (Butane), ਫਰੀਓਨ (CCl_2F_2) ਆਦਿ ਹਨ ।

ਫਰੀਓਨ ਜਾਂ ਡਾਇਆ-ਕਲੋਰੋ-ਡਾਇਆ-ਫਲੋਰੋ ਮੀਥੇਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਤੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਰੀਓਨ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਨਹੀਂ ਅਰਥਾਤ ਜੇਕਰ ਇਹ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿਚੋਂ ਲੀਕ ਵੀ ਕਰ ਜਾਏ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਘ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਾਡੀ ਸਿਹਤ ਤੇ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਉਬਾਲ ਅੰਕ (29.8° ਸੈਂ.) ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਘਰੇਲੂ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੀਤਣ-ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵਿਚ ਅਮੋਨੀਆ ਸੀਤਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਮੋਨੀਆ-ਆਈਸ ਪਲਾਂਟ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੀਤਣ-ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵਿਚ ਸੀਤਕ ਮੀਥਾਈਲ ਕਲੋਰਾਈਡ, ਫਰੀਓਨ ਆਦਿ ਹਨ।

ਸੀਤਕ ਦੇ ਗੁਣ (Properties of Refrigerant)—ਸੀਤਣ-ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੀਤਕ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ :

- (1) ਸੀਤਕ ਸਾਧਾਰਨ ਦਬਾਉ ਅਤੇ ਤਾਪਮਾਨ (N.T.P.) ਉੱਤੇ ਵਾਸ਼ਪ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (2) ਸੀਤਕ ਨੂੰ ਨਪੀੜਕ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਤਾਪਮਾਨ ਉੱਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਤਰਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ।
- (3) ਸੀਤਕ ਦਾ ਗੁਪਤ-ਤਾਪ (latent heat) ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਯੰਤਰ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।
- (4) ਸੀਤਕ ਦੇ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦੀ ਸਾਪੇਖੀ ਘਣਤਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਨਪੀੜਕ ਦਾ ਆਕਾਰ ਛੋਟਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਜਾਂ ਸੁਯੋਗਤਾ (Efficiency of Refrigerator)—ਭਾਵੇਂ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਕੈਬੀਨਿਟ ਨੂੰ ਤਾਪ ਰੋਧਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਤਾਪ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਜੋੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੀਕ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਸੋਖਿਤ ਤਾਪ (ਮਸ਼ੀਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਕਾਰਜ) ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸੋਖਿਤ ਕੁਲ ਤਾਪ (ਭੋਜਨ ਆਦਿ ਤੋਂ) ਵਿਚਕਾਰ ਅਨੁਪਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗਣਿਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ

$$\text{ਕੁਸ਼ਲਤਾ } \eta = \frac{Q_1}{Q_2}$$

ਜਿਥੇ Q_1 = ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਵਿਚ ਰਖੇ ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਸੋਖਿਤ ਤਾਪ।

Q_2 = ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਦੁਆਰਾ ਸੋਖਿਤ ਤਾਪ।

ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ :

- (1) ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਵਾਰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?
- (2) ਇਸ ਵਿਚ ਬਰਫ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਮਾਤਰਾ ਹੈ ?
- (3) ਇਸ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਆਦਿ ਸੰਭਾਲਣਾ ਹੈ ?
- (4) ਬਾਹਰੀ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਨਲੀ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਕਿੰਨਾ ਹੈ ?
- (5) ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਦੀ ਮਕੈਨਿਕੀ ਬਣਤਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ ?

ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ-ਕੈਬੀਨਿਟ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ— ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ-ਕੈਬੀਨਿਟ ਵਿਚ ਹਿਮ-ਬੱਕਸੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਈ

ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਸ਼ੈਲਫ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਪਸਟ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੰਡੀ ਹਵਾ ਹਿਮ-ਬੱਕਸੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁੱਧ ਹਵਾ, ਉਹ ਹਵਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਹਿਮ-ਬਕਸੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਵਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਗੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਫਲ ਅਤੇ ਕੱਚੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹਿਮ-ਬੱਕਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਿਮ-ਬੱਕਸੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੰਧ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਜੇਕਰ ਮੱਖਣ, ਦੁੱਧ ਆਦਿ ਨੂੰ ਢੱਕ ਕੇ ਨਾ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸ਼ੈਲਫ ਉੱਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਹਵਾ ਹਿਮ-ਬੱਕਸੇ ਤੋਂ ਸਿੱਧੀ ਪੁਜਦੀ ਹੋਵੇ। ਚਮੜੀ ਸਮੇਤ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਹਿਮ-ਬੱਕਸੇ ਵਿਚ ਬਰਫ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਛਿੱਲੀ ਹੋਈ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਪੜੇ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ੈਲਫ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਾਜ਼ੇ ਮੀਟ ਨੂੰ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਵਾਲੇ ਕੰਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕੰਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਹਵਾ ਕਾਫੀ ਠੰਢੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਤੁਸ਼ਾਰ ਬਣਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ (Froasting and its removal)—ਯੰਤਰਿਕ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਦੇ ਹਰ ਸੀਤਣ-ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਠੰਡ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਚਲਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੰਢ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭੋਜਨ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀ ਤਰ ਹਵਾ ਬਾਹਰੀ ਵਾਯੂਮੰਡਲੀ ਹਵਾ (ਜਦੋਂ ਇਸ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਠੰਢਕ-ਯੰਤਰ ਦੁਆਲੇ ਜੰਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਹੋਏ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਮੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਠੰਢਕ-ਯੰਤਰ ਦੁਆਲੇ ਬਰਫ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮੋਟੀ ਤਹਿ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸ਼ਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਤੁਸ਼ਾਰ ਅਰਧ-ਚਾਲਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਠੰਢਕ-ਯੰਤਰ ਦੀ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਆਲੇ ਲੰਘ ਰਹੀ ਹਵਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੰਢੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਤੁਸ਼ਾਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਔਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਤੇਲ, ਗਰੀਸ ਆਦਿ ਦੇ ਕੁਝ ਬੇਲੋੜੇ ਵਾਸ਼ਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੁਸ਼ਾਰ ਉਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਹਵਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਹ ਤੇਲ ਆਦਿ ਦੇ ਵਾਸ਼ਪ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੋਜਨ ਆਦਿ ਦਾ ਸੁਆਦ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੇਲ ਅਤੇ ਗਰੀਸ ਆਦਿ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਪੀਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਤੁਸ਼ਾਰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ (Methods of defroasting)—ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਤੁਸ਼ਾਰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਜੇਕਰ ਠੰਢਕ-ਯੰਤਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ 0° ਸੈ. ਤੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰੈਫਰੀਜਰੇਟਰ ਦੀ ਮੋਟਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੀ ਗਰਮ ਹਵਾ ਬਣੀ ਤੁਸ਼ਾਰ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਬਹੁਤ ਸੁਸਤ ਵਿਧੀ ਹੈ।

2. ਜੇਕਰ ਠੰਢਕ-ਯੰਤਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ 0° ਸੈ. ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤੁਸ਼ਾਰ ਨੂੰ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਜਾਂ ਕਈ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਬਣਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਤੁਸ਼ਾਰ ਦੀ ਇਸ ਮੋਟੀ ਤਹਿ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

3. ਤੁਸ਼ਾਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਪੀੜਕ ਤੋਂ ਗਰਮ ਹਵਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ਠੰਢਕ-ਯੰਤਰ ਦੁਆਲੇ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

4. ਥੋੜ੍ਹੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਪਾਣੀ ਦੀ ਫੁਹਾਰ ਵਾਸ਼ਪਨ-ਯੰਤਰ ਉੱਤੇ ਛਿੜਕਨ ਨਾਲ ਵੀ ਤੁਸ਼ਾਰ ਜੰਮਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਤੁਸ਼ਾਰ ਦੂਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

5. ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਿਜਲੱਈ-ਹੀਟਰ, ਤਾਪ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਯੰਤਰ (Heat-exchanger) ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਵੀ ਤੁਸ਼ਾਰ ਦੂਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 11:411; ਪ੍ਰਰੰਭਿਕ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ—ਮਦਨ ਲਾਲ ਹਸੀਜਾ ।

ਸੀਤਲ ਚੀਨੀ : ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਕਬਾਬ ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਕਬਾਬਾ (Kababeh) ਜਾਂ ਹੱਥਉਲਅਰੂਸ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ ਦੀ ਕੁਲ ਪਾਈਪਰੇਸੀ (Piperaceae) ਦੇ ਇਕ ਪੌਦੇ ਤੋਂ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਪਾਈਪਰ ਕਿਊਬੇਬਾ (*Piper Cubeba*) ਹੈ । ਇਹ ਪੌਦਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਵਾ, ਸੁਮਾਟਰਾ ਅਤੇ ਮਲਾਇਆ ਦੀਪ-ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਕਿਊਬੇਬਾ ਫਲ ਦੀ ਐਕਟਿਵਤਾ ਇਸ ਵਿਚ 10-15 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਮੌਜੂਦ ਤੇਲ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੇਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਖਾਸ ਖੁਸ਼ਬੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਤੋਂ ਹਰੇ-ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਭਾਹ ਮਾਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਤੇਲ ਮਸਾਣੇ ਦੀ ਸੋਜਿਸ਼, ਸੁਜ਼ਾਕ ਅਤੇ ਗਲੀਟ ਵਰਗੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਪੱਛਮੀ ਚਿਕਿਤਸਾ ਵਿਚ ਸੀਤਲ ਚੀਨੀ ਸੁਜ਼ਾਕ ਅਤੇ ਖੰਘ ਆਦਿ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕਿਊਬੇਬਾ ਬਲਗਮ-ਝਿੱਲੀ ਲਈ ਔਸ਼ਧੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਜੈਨੀਟੋ-ਯੂਰੀਨਰੀ (genito-urinary) ਟਰੈਕਟ ਤੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਹਿਕਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਗਰਮ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹੈ । ਮਸ਼ਤਗੀ, ਸੰਦਲ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਇਸ ਦੇ ਸੋਧਕ ਹਨ । ਇਹ ਮਿਹਦੇ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਪਿਸ਼ਾਬ ਅਤੇ ਗੁਰਦੇ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ । ਇਹ ਦੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਸੂੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ 4 ਗ੍ਰਾ. ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਚੋ. ਇ. ਡ. ਇ. : 224.

—ਹਕੀਮ ਦਿਆ ਸਿੰਘ

ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ : ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਚੇਚਕ ਦੀ ਦੇਵੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਇਉਂ ਹੈ—ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੰਗ, ਖੋਤੇ ਤੇ ਸਵਾਰ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਝਾੜੂ, ਮੱਥੇ ਉੱਪਰ ਛੱਜ ਅਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਕੱਪੜੇ । ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕੀਂ ਮਾਤਾ ਰਾਣੀ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਦ ਚੇਚਕ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਬੁਰੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਖੋਤੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਦਾਣਾ ਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਖਾਸ ਦਿਨ ਚੇਤ ਵਦੀ ਅੱਠ ਹੈ । ਸੀਤਲਾ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਚੇਚਕ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਸੀਤਾ : ਸੀਤਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਿਥਿਲਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਅਤੇ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦਸ਼ਰਥ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਸੀ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੀਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਰਾਜਾ-ਜਨਕ ਦੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਬਲਕਿ ਜਦੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਖੇਤ

ਵਿਚ ਹਲ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਖੇਤ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਘੜਾ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਕੰਨਿਆ ਸੀ । ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਬਣਾ ਲਿਆ । ਇੰਜ ਹਲ ਨਾਲ ਵਹੀ ਲੀਕ (ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸੀਤਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕੰਨਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀਤਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ।

ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਕੋਲ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਇਕ ਭਾਰੀ ਧਨੁਸ ਸੀ । ਇਕ ਦਿਨ ਸੀਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਤੇ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਧਨੁਸ ਤੋੜੇਗਾ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸੀਤਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ । ਸਵੰਬਰ ਰੱਚਿਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਸਵੰਬਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਰਾਜਿਆਂ-ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੰਕਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਰਾਵਣ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਦਸ਼ਰਥ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਮ-ਲਛਮਣ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਧਨੁਸ ਤੋੜ ਕੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਵਰ ਲਿਆ ।

ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਚੌਦ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਬਨਵਾਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੀਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਸਮਝਿਆ । ਬਨਵਾਸ ਦੇ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੌਰਾਨ ਰਾਵਣ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਛਲ ਨਾਲ ਹਰ ਕੇ ਲੰਕਾ ਲੈ ਗਿਆ । ਉਸਨੇ ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਬਥੇਰਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਅਤੇ ਛਲ ਕਪਟ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਭਰਮਾ ਨਾ ਸਕੇ । ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਲੰਕਾ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ । ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਛੁਡਾ ਲਿਆ । ਅਗਨੀ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ । ਰਾਮ, ਲਛਮਣ ਤੇ ਸੀਤਾ ਅਯੁਧਿਆ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ।

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਤਾਂ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਐਪਰ ਪਰਜਾ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੀਤਾ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ । ਇਹ ਰਿਸ਼ੀ ਬਾਲਮੀਕ ਪਾਸ ਉਸ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ । ਇਥੇ ਹੀ ਸੀਤਾ ਨੇ ਦੋ ਜੁੜਵੇਂ ਪੁੱਤਰਾਂ 'ਲਵ' ਅਤੇ 'ਕੁਸ਼' ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ । ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਜੱਗ ਕੀਤਾ । 'ਲਵ' ਅਤੇ 'ਕੁਸ਼' ਨੇ ਰਿਸ਼ੀ ਬਾਲਮੀਕ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਰਾਮਾਇਣ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਈ । ਬਾਲਮੀਕ ਤੋਂ ਪੁਛਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ 'ਕੁਸ਼' ਅਤੇ 'ਲਵ' ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਜੁੜਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ । ਰਾਮਚੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ. ਐਪਰ ਅਪਮਾਨ ਅਤੇ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਹੀ ਠੁਕਰਾਏ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਇਤਨੀ ਦੁਖੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸਨੇ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਅੱਗੇ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕੀਤੀ, "ਜੇਕਰ ਮਨ ਤੋਂ, ਕਰਮ ਤੋਂ, ਵਚਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਹੇ ਧਰਤੀ ਮਾਂ ! ਤੂੰ ਫਟ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦੇ।" ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਤੀ ਫੱਟ ਗਈ ਤੇ ਸੀਤਾ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਈ ।

ਇਸ ਮਹਾਨ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪਤੀਬਰਤਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਵਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ; ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗਿਆਨ-ਕੋਸ਼; ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਦੀਪ ਮਹਾਦੇਵਸ਼ਾਸਤਰੀ; ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਰਿਤਰਕੋਸ਼-ਸਿੱਧੇਸ਼ਵਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੱਤਾਵ ।

ਸੀਤਾਪੁਰ : ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਭਾਰਤ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਲਖਨਊ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਖੇੜੀ, ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਗਾਗਰਾ ਦਰਿਆ, ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਬਾਰਾ ਬਾਂਕੀ ਅਤੇ ਲਖਨਊ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਗੋਮਤੀ ਦਰਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ

ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਬਾਟਸਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਵਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਿਆਵਾਂ ਗੋਮਤੀ ਅਤੇ ਗਾਗਰਾ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜੰਗਲਾਤ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਤਿਜਾਰਤ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਜੰਗਲਾਤ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਭਾਗ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਠੰਢਾ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ 7.2° ਸੈਂ. ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ 35° ਸੈਂ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਔਸਤਨ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 95 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪਤਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਫੇਰ ਵੀ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੇਰਾਂ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸ਼ਹੀਦ ਸੱਯਦ ਸਲਾਰ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਕਈ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਰਿਹਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਮਾਰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕੰਮ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਹੈਦਰ ਦੇ ਲਾਇਕ ਵਜ਼ੀਰ ਹਕੀਮ ਮਹਿੰਦੀ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹਾਲੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵੇਖਣਯੋਗ ਮੱਠ ਹਨ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬੀਸਵਾਨ ਅਤੇ ਖ਼ੈਰਾਬਾਦ ਦੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਮਖਾਰ ਇਕ ਉੱਘਾ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਇਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਕਣਕ, ਦਾਲਾਂ, ਮੱਕੀ ਅਤੇ ਚਾਉਲ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੰਕਰ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦਾ ਪੱਥਰ ਵੀ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਇਸ ਦੀ ਅਨਾਜ ਦੀ ਉੱਘੀ ਮੰਡੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ 85% ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਪ-ਭਾਖਾ ਅੱਵਧੀ ਹੈ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ $5,792$ ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ $1,885,752$ (1971) ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ-ਇਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਸੀਤਾਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਗੋਮਤੀ ਦਰਿਆ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਉੱਤੇ ਲਖਨਊ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ 80 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜੰਕਸ਼ਨ ਹੈ। ਲਖਨਊ-ਬਰੇਲੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਅਤੇ ਲਖਨਊ-ਸ਼ਾਹਜ਼ਹਾਨਪੁਰ ਸੜਕ ਇਸਦੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਨ 1856 ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਜ਼ਨਾਨਾ ਅਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਸਪਤਾਲ ਹੈ। ਸੰਨ 1868 ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਨਗਰਪਾਲਿਕਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਅਨਾਜ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਭਾਰੀ ਮੰਡੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਇਥੇ ਦੇ ਇਕ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਥਾਮਸਨ ਗੰਜ ਹੈ। ਇਥੇ ਖੰਡ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—66,663 (1971)

$27^\circ 30'$ ਉ. ਵਿਥ. ; $80^\circ 40'$ ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਰ. ਇੰਡ.23:54.

ਸੀਤਾ ਫਲ : ਇਸ ਫਲਦਾਰ ਰੁੱਖ ਦਾ ਬਨਸਪਤੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਐਨੋਨਾ ਸਕਵੈਮੋਸਾ (*Annona squamosa*) ਹੈ। ਇਸ ਫਲ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਹੁਣ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਘਰ ਅਮਰੀਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੁੱਖ ਛੋਟੇ ਕਦ ਵਾਲਾ 5 ਤੋਂ 7 ਮੀਟਰ ਤਕ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਤਝੜ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਤੇ ਝੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਪੌਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਐਨੋਨਾ ਮੁਰੀਕਾਟਾ (*A. muricata*), ਐਨੋਨਾ ਰੈਟੀਕਿਉਲੇਟਾ (*A. reticulata*) ਆਦਿ।

ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਲ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਫਲ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਫਲ ਦਾ ਆਕਾਰ ਸੰਗਤਰੇ ਜਿੰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੋਲ ਜਾਂ ਦਿਲ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕਰੀਮ ਰੰਗ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਅਤੇ ਰੋਚਕ ਰਸ ਵਾਲਾ ਗੁੱਦਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬੀਜ ਗੂੜ੍ਹੇ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਅਤੇ ਪੱਧਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਰੁੱਖ ਤੋਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਦਵਾਈ ਲੁੱਪੀ, ਫਿਮਣੀਆਂ, ਛਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਖੋਰੀ ਤੇ ਰਸੌਲੀ ਨੂੰ ਹਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਿਸਟੀਰੀਆ ਜਾਂ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀਆਂ ਗਸ਼ੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੀਠੇ ਹੋਏ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੱਢਿਆ ਰਸ ਨਾਸਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਤੇ ਕੀਟ ਨਾਸ਼ਕ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀਹ ਕੇ ਗੰਦੇ ਅਤੇ ਕੀੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਉੱਤੇ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੂਆਂ ਅਤੇ ਮੰਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਖਟਮਲ ਆਦਿ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੇ ਛਿਲੜਾਂ, ਪੱਤਿਆਂ, ਕੱਚੇ ਫਲਾਂ ਅਤੇ ਬੀਜਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਐੱਲਕੋਲਾਇਡ ਐਨੋਨੋਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਛਿਲੜਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਗਰਹਿਣੀ ਅਤੇ ਟਾਨਕ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੇਚਸ਼, ਮਾਲੀਖੋਲੀਆ (ਸ਼ੁਦਾ) ਅਤੇ ਕੰਗਰੋੜੀ ਰੋਗ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਲੰਮੀ ਬਿਮਾਰੀ ਮਗਰੋਂ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਖੁਰਾਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬੀਜ ਵੀ ਕੀਟ ਨਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਕਿਰਮ-ਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਉਸ਼ਨ-ਖੰਡੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਫਲ ਜਲਦੀ ਹੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵੇਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਫਰੂਟਸ—ਐਨ. ਬੀ. ਟੀ; ਗ. ਇੰ. ਮੈ. ਪ. : 20; ਚੋ. ਇ. ਡ. ਇੰ ; 567.

ਸੀਤਾ ਮੜੀ : ਬਿਹਾਰ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਮੁਜ਼ੱਫਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਉਪ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਲਖਨ ਦਈ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੀ ਇਕ ਬਰਾਂਚ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਨੈਪਾਲ ਦੀ ਸੀਮ ਮੁਜ਼ੱਫਰਪੁਰ ਅਤੇ ਦਰਬੰਗਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਇਕ ਪਾਤਰ ਸੀਤਾ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਾਜੇ ਜਨਕ ਨੇ ਹੱਲ ਚਲਾਇਆ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਨਿਕਲਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸੀਤਾ ਨਿਕਲੀ।

ਮਾਰਚ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਥੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੋ 15 ਦਿਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਮੰਡੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਮੜੀ ਨਸਲ ਦੇ ਬੈਲ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਗਰਮ ਮਸਾਲੇ, ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ, ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ, ਚਾਉਲਾਂ, ਲੱਕੜਾਂ, ਤੇਲਾਂ ਅਤੇ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1882 ਵਿਚ ਇਥੇ ਨਗਰਪਾਲਿਕਾ ਬਣਾਈ ਗਈ।

ਆਬਾਦੀ—22,174 (1971)

26°35' ਉ. ਵਿਥ.; 85°30' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:51.

ਸੀਤਾਮਾਉ : ਤਹਿਸੀਲ—ਇਹ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੰਦਸੌਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਲਗਭਗ 900 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਆਬਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਰਿਆਸਤ ਸੀ।

ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਸੱਤਾਜੀ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ 'ਸੱਤਾ ਦਾ ਪਿੰਡ' ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਰੰਗਤ ਅਧੀਨ ਸੀਤਾਮਾਉ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਹ ਮਰਹੱਟਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ ਜਿਹੜੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਰਾਜ ਨੂੰ ਕਰ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਥੋਂ ਦੀ ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੀਤਾਮਾਉ ਸ਼ਹਿਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ।

ਸ਼ਹਿਰ—ਸੀਤਾਮਾਉ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਹੀ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਦਸੌਰ ਤੋਂ 30 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਇੰਦੌਰ ਤੋਂ 210 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 520 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦੀਵਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੱਤ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ 1465 ਈ. ਵਿਚ ਮੀਨਾ ਚੀਫ ਸੱਤਾਜੀ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ।

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਕੂਲ, ਛੋਟਾ ਹਸਪਤਾਲ, ਡਾਕ ਤੇ ਤਾਰ ਘਰ ਅਤੇ ਇਕ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—8,460 (1971)

23°55' ਉ. ਵਿਥ.; 75°20' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:51.

ਸ਼ੀਥਿਲ : ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਇਕ ਪੰਛੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 38-42 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਰ ਤਕਰੀਬਨ 600 ਗ੍ਰਾ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੀਥਿਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਸਨੋਈ ਸ਼ੀਥਿਲ (*Chionis alba*) ਅਤੇ ਬਲੈਕ-ਫੇਸਡ ਸ਼ੀਥਿਲ (*Chionis minor*) ਹਨ। ਇਹ ਪੰਛੀ ਕਾਇਓਨੀਡੀਡੀ (*Chionididae*) ਕੁਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਚੁੰਝ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਰਲੇ ਜਥਾੜੇ ਦੇ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ੀਥ ਵਾਧੂ ਚੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਖੰਭ ਚਿੱਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਥੱਲੇ ਤੋਂ ਸਲੇਟੀ ਜਿਹੀ ਭਾਗ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਧਾ ਨੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਮੋਹਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਨਰ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਖੰਭ-ਸਮੂਹ ਮਾਦਾ ਪੰਛੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਡੇ ਮਿੱਟੀ ਰੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ੀਥਿਲ ਸਰਦੀਆਂ ਐਨਟਾਰਕਟਿਕ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਮੜੀ ਥੱਲੇ ਇਕ ਸੈਂ. ਮੀ. ਚਰਬੀ ਦੀ ਪਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੋਟੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਖੰਭ ਨੂੰ ਛਾਟਣਾ, ਇਕ ਲੱਤ ਉਪਰ ਖੜੇ ਹੋ ਸਕਣਾ, ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਨਾ ਅਤੇ ਚਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦਰਾੜਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕ ਜਾਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਨਟਾਰਕਟਿਕ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਸਹਾਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦੇਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾ ਵੇਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਸਨੇਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜੀਵ ਦੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਇਹ ਪੌਦਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਮਲ ਤਕ ਸਭ ਕੁਝ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਤਰਦੀ ਹੋਈ ਬਰਫ਼ ਦੀਆਂ ਢਿਗਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਮ ਸਮੁੰਦਰ ਉਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਉਡਦੇ।

ਭੋਜਨ ਲਈ ਇਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੀ ਲੜ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਦਮੀਆਂ ਵੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਹਠੀ ਵਤੀਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਾਂ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਬੂਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਗੁਟਕਦੇ ਅਤੇ ਉਡਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਚਟਾਨਾਂ ਵਿਚ ਘਾਹ, ਖੰਭਾਂ ਜਾਂ ਸਨੇਲ ਦੇ ਸ਼ੈੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਣਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਫਾਕਲੈਂਡ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਜੀ. ਐ. ਲਾ. ਐਨ. 8:197; ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20:481.

ਸ਼ੀਨਾ (ਭਾਸ਼ਾ) : ਇਹ ਭਾਰਤ-ਈਰਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਦੇ 'ਦਰਦ' ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਗਿਲਗਿਤ ਵਿਚ ਬਾਲਤਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਤੰਗੀਰ ਨਦੀ ਤੱਕ, ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਦੀ ਧੁਰ-ਉੱਤਰ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬਾਲਤਿਸਤਾਨ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਘਾਟੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਛਮੀ ਤਿੱਬਤ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਤਿੱਬਤ ਵਿਚੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਲਗਿਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਰਾਸ, ਸਕਰਦੂ, ਗੁਰੇਜ਼, ਦਾਹ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬੋਝਾ-ਬੋਝਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਸ਼ੀਨਾ ਵਿਚ ਦਰਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੀਨਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਾਲ, ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੜਨਾਵੀਂ-ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦਰਦ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾ-ਵਲੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਰਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਸ਼ੀਨਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ 'ਮੁਖ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ 'ਮੁਕ' ਅਤੇ 'ਭਾਗ' ਦਾ 'ਬਾਗੋ' (=ਹਿੱਸਾ) ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੂਰਧਨੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦਬਾ (Stress) ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਨਾਂਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਓ-ਅੰਤਿਕ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਦਾਓ' (=ਦਾਦਾ), 'ਮਾਲੋ' (=ਪਿਓ), 'ਬੁਟੋ' (=ਸਾਰਾ)। ਸ਼ੀਨਾ ਦੇ ਪੜ-ਨਾਂਵ 'ਅਸੂ' (=ਅਸੀਂ) ਤੇ ਤਸੂ (=ਤੁਸੀਂ) ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਹ ਪੜਨਾਂਵ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆ

ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਪਰ ਦਰਦ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਹ. ਪੁ.—ਲਿੰ. ਸ. ਆ. ਇ., ਜਿਲਦ 1 ਭਾਗ 1-ਡਾ. ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ;
ਹਿੰਦੀ ਉਦਭਵ, ਵਿਕਾਸ ਔਰ ਰੂਪ—ਡਾ. ਹਰਦੇਵ ਬਾਹਰੀ ।

ਸੀਨਾ : ਵੇਖੋ, ਸਿਨਾਈ

ਸੀਨਾਪ : (Sinop) ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ ਜੋ ਕਾਲੇ ਸਾਗਰ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਤੱਟ ਉੱਤੇ, ਇਸਤੰਬੁਲ ਤੋਂ 560 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਇਕ ਥੱਲ-ਜੋੜ (Isthamu) ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ।

ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਐਮੇਜ਼ਨ ਲੋਕਾਂ (Amazons) ਨੇ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸੀਨੋਵਾ (Sinova) ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ । ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹਰਕੁਲੀਸ (Hercules) ਦੇ ਸਾਥੀ ਆਟੋਲੀਕਸ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ । ਸਮੇਰੀਅਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮਲੀਜ਼ਨ ਲੋਕਾਂ (Milesians) ਦੀ ਇਕ ਨਵ-ਆਬਾਦੀ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮੁੜ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ । ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਲੇ ਸਾਗਰ ਉੱਤੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਬਸਤੀ ਬਣ ਗਈ । 183 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਥੇ ਫਾਰਨਸਿਜ਼ ਪਹਿਲੇ (Pharnces I) ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਪਾਂਟਿਕ (Pontic) ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਿਆ । ਸੰਨ 1470 ਵਿਚ ਇਹ ਤੁਰਕਾਂ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ । ਸੰਨ 1853 ਵਿਚ ਰੂਸ ਦੀ ਜਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਆਟੋਮਾਨ ਫਲੀਟ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਇਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਜੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ—45,819 (1970)

40°01' ਉ. ਵਿਥ.; 35°09' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 23:232.

ਸੀਨਾਲੋਆ (Sinaloa) : ਇਹ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਮੈਕਸੀਕੋ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਤੱਟ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਇਹ ਉੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਸੋਨੋਰਾ (Sonora), ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਚੀਵਾਵਾ (Chihuahua) ਅਤੇ ਡੂਰਾਂਗੋ (Durango), ਦੱਖਣ ਵੱਲੋਂ ਨਾਯਾਰੀਤ (Nayarit) ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲੋਂ ਖਾੜੀ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਸੰਨ 1830 ਵਿਚ 58,092 ਵਰਗ ਕਿ. ਮੀ. ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਖੁਸ਼ਕ ਤੇ ਉਸ਼ਣ-ਖੰਡੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪਹਾੜ ਹਨ । ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕਿਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਿਆਈ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕਣਕ, ਕਪਾਹ, ਤੰਬਾਕੂ, ਗੰਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਫ਼ਸਲਾਂ ਬੀਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬਾ, ਲੋਹਾ, ਸਿੱਕਾ ਅਤੇ ਲੂਣ ਇਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਹਨ । ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਿਗਰਟਾਂ ਅਤੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕੂਲੀਆਕਾਨ (Culiacan) ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਮਾਸਾਤਲਾਨ (Mazatlan) ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ—1,266,528 (1970)

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:223.

ਸੀਨੀਅਰ, ਨਾਸਾਓ ਵਿਲੀਅਮ (Senior, Nassau William) : ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਲ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਜਨਮ 26 ਸਤੰਬਰ, 1790 ਨੂੰ ਬਰਕਸ਼ਿਰ (Berkshire) ਕਾਉਂਟੀ ਵਿਚ, ਓਫਿੰਗਟਨ (Uffington) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ।

ਇਸ ਨੇ ਈਟਨ ਅਤੇ ਮੈਗਡੈਲਨ ਕਾਲਜ, ਆਕਸਫੋਰਡ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਸੰਨ 1825-1830 ਤੀਕ ਅਤੇ ਮੁੜ 1847-1852 ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿਖੇ, ਰਾਜਸੀ ਆਰਥਿਕਤਾ (Political Economy) ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ । ਸੰਨ 1832-1834 ਅਤੇ 1837-1841 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਾਹੀ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ।

ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਧਾਂਤ 'Abstinence Theory of Capital' ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ 'An Outline of the Science of Political Economy'—1836 ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ । ਮੁਦਰਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਹੈ । ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪੁਸਤਕ 'Four Introductory Lectures on Political Economy'—1852 ਹੈ । ਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ 'ਪੂਰ ਲਾਅ ਅਮੈਂਡਮੈਂਟ ਐਕਟ—1834' (Poor Law Amendment Act—1834) ਦਾ ਬਾਨੀ ਸੀ ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 4 ਜੂਨ, 1864 ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਕੈਨਸਿੰਗਟਨ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:326 ; ਇੰ. ਐਨ. ਸੋ. ਸ. 14:169.

ਸੀਨੀਸ਼ਿਓ (Senecio) : ਸੀਨੀਸ਼ਿਓ ਕੰਪਾਜ਼ਿਟੀ ਕੁਲ ਦੀ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਤੇ ਚਿਰਜੀਵੀ ਬੂਟੀਆਂ ਸੀਨੀਸ਼ਿਓ ਵੁਲਗੈਰਿਸ (*S. vulgaris*), ਝਾੜੀਆਂ ਸੀਨੀਸ਼ਿਓ, ਗਰੈਂਡੀਫੋਲੀਅਸ (*S. grandifolius*) ਤੇ ਗੁੱਦੇਦਾਰਾਂ (succulents) ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਹੈ । ਸੀਨੀਸ਼ਿਓ ਸਿਲਵੈਟੀਕਸ ਅਤੇ ਸੀਨੀਸ਼ਿਓ ਡੈਨਸੀਫਲੋਰਸ (*S. densiflorus*) ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਗੀਚਿਆਂ ਵਿਚ ਸਜਾਵਟ ਲਈ ਉਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ 1500 ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ 11 ਜਾਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਪੱਤੇ ਕੁੰਡਲਦਾਰ, ਵਿਉਂਤ-ਬੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਸੀਨੀਸ਼ਿਓ ਵੁਲਗੈਰਿਸ ਵਿਚ ਦੰਦੇਦਾਰ, ਖਰ੍ਹਵੇ ਤੇ ਬੇਨਿਯਮੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਫੁੱਲ ਇਕੱਲੇ ਜਾਂ ਕੋਰਿੰਥ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗੁੱਛਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਫੁੱਲ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਰੇਫਲੋਰੈਂਟ ਮਾਦਾ ਜਾਂ ਲਿੰਗ-ਹੀਨ ਅਤੇ ਡਿਸਕ ਫਲੋਰੈਂਟ ਦੋ ਲਿੰਗੀ ਤੇ ਨਲੀਆਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਏਕੀਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਫਲਾਂ ਉਪਰ ਮਹੀਣ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਲੂੰ-ਗੁੱਛਾ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਖਿੰਡਾਉਣ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪੌਦੇ ਦਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਘਰ ਯੂਰਪ ਹੈ ਪਰ ਸਮ-ਤਾਪ ਜਲਵਾਯੂ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਫੈਲਦਾ ਹੈ । ਨਦੀਨ ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਤੇ ਹਵਾ ਰਾਹੀਂ ਖਿੰਡ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਲੀਆਂ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ 1800-4000 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤਕ ਉਗਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸਮ ਸੀਨੀਸ਼ਿਓ ਜੈਕਿਉਮੋਂਟੀਏਨਸ (*S. jacquemontianus*), ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾੜੀ-ਚੇਤਨ (nervine- tonic) ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਸੀਨੀਸ਼ਿਓ ਕਿਉਨਕਿਉਲੋਬਸ (*S. quinquelobus*) ਦੇ ਬੀਜ ਪੇਟ ਦਰਦ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:322 ; ਐਨ. ਅਮੈ. 24:560.

ਸੀਨੀਡੈਸਮਸ (Scenedesmus) : ਇਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਸਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਹੈ ਜੋ ਝੁੰਡਾਂ ਵਿਚ 4,8 ਜਾਂ 16 ਸੈੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਬਣਾਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਤਾਜ਼ੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸੀਨੀਡੈਸਮਸ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੰਦੇ ਨਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹ ਕਾਰਬਨੀ ਮਾਦੇ ਨੂੰ ਭੰਨਣ ਲਈ ਆਕਸੀਜਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨਦਾਇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਜਨਣ (ਵਾਧਾ) ਨਾਨ-ਮੋਟਾਈਲ ਸਪੋਰਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਟੋ-ਸਪੋਰਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:950.

ਸੀਨੋਜੋਇਕ (Cenozoic) : ਇਹ ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਮੁੱਖ ਤੇ ਐਰਾ (ਮਹਾਕਲਪ) ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਟਰਸ਼ਰੀ ਪੀਰੀਅਡ (ਮੀਜੋਜੋਇਕ ਐਰਾ ਦੇ ਅੰਤ) ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਐਰਾ ਨੂੰ 'ਬਣਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਯੁਗ' (New age of Mammals) ਗਾਂ ਨਵਜੀਵ ਮਹਾਕਲਪ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਐਰਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ : (1) ਬਣਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ, ਪੰਛੀਆਂ, ਘਾਹਾਂ, ਫੁੱਲਦਾਰ ਬੂਟਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰੀੜ੍ਹਹਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ, (2) ਮਹਾਦੀਪੀ ਥਲ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, (3) ਤੀਬਰ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ-ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ (4) ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਮਹਾਦੀਪੀ ਗਲੇਸ਼ਰੀਕਰਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਲਈ ਵੀ 'ਸੀਨੋਜੋਇਕ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਦੋਂ ਇਸ ਨਾਲ 'ਐਰਾ' ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਨਰਮ ਤਲਛੱਟੀ ਚਟਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੀਨੋਜੋਇਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸੀਨੋਜੋਇਕ ਤਲਛੱਟੀ ਮਾਦਾ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੀਨੋਜੋਇਕ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਗਨੀ ਚਟਾਨਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਪਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ (ਬਾਹਰਵੇਧੀ ਚਟਾਨ) ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ (ਅੰਤਰਵੇਧੀ ਚਟਾਨ) ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

'ਸੀਨੋਜੋਇਕ' (Cenozoic or Caenozoic) ਜਾਂ ਕੀਨੋਜੋਇਕ (Kainozoic) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇ. ਫਿਲਿਪਸ ਨੇ 1841 ਵਿਚ ਟਰਸ਼ਰੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਾਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਸੀਨੋਜੋਇਕ ਵਿਚ ਕੁਆਟਰਨਰੀ ਪੀਰੀਅਡ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੌ ਹੁਣ ਇਸ ਐਰਾ ਨੂੰ ਦੋ ਅਸਮਾਨ ਕਾਲ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੁਰਾਣੇ ਟਰਸ਼ਰੀ ਪੀਰੀਅਡ ਦਾ ਆਯੂ ਕਾਲ ਨਵੇਂ ਕੁਆਟਰਨਰੀ ਪੀਰੀਅਡ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਟਰਸ਼ਰੀ ਪੀਰੀਅਡ ਅਗੋਂ ਪੇਲੀਓਸੀਨ (Paleocene), ਈਓਸੀਨ (Eocene), ਆੱਲਿਗੋਸੀਨ (Oligocene), ਮਾਇਓਸੀਨ (Miocene) ਅਤੇ ਪਲਾਇਓਸੀਨ (Pliocene) ਮਹਾਯੁਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਆਟਰਨਰੀ ਪੀਰੀਅਡ ਅਗੋਂ ਪਲਾਈਸਟੋਸੀਨ (Pleistocene) ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ (Recent) ਮਹਾ-ਯੁਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਟਰਸ਼ਰੀ ਪੀਰੀਅਡ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਨੂੰ 'ਟਰਸ਼ਰੀ ਸਿਸਟਮ' ਅਤੇ ਕੁਆਟਰਨਰੀ ਪੀਰੀਅਡ ਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ 'ਕੁਆਟਰਨਰੀ ਸਿਸਟਮ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਆਟਰਨਰੀ ਪੀਰੀਅਡ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਧਰੁਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਟਰਸ਼ਰੀ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੀਨੋਜੋਇਕ, ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਬਣਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ, ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ

ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮਾਂ-ਸਾਰਨੀ

ਕਾਲ ਵੰਡ		ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ		
ਸੀਨੋਜੋਇਕ ਐਰਾ	ਕੁਆਟਰਨਰੀ ਪੀਰੀਅਡ	ਅਜੋਕਾ		
		ਪਲਾਈਸਟੋਸੀਨ	10,000	
	ਟਰਸ਼ਰੀ ਪੀਰੀਅਡ		ਪਲਾਇਓਸੀਨ	1-2 ਮਿਲੀਅਨ
			ਮਾਇਓਸੀਨ	11 ਮਿਲੀਅਨ
			ਆੱਲਿਗੋਸੀਨ	25 ਮਿਲੀਅਨ
			ਈਓਸੀਨ	40 ਮਿਲੀਅਨ
			ਪੇਲੀਓਸੀਨ	60 ਮਿਲੀਅਨ
ਮੀਜੋਜੋਇਕ ਐਰਾ		ਕ੍ਰੀਟੇਸ਼ਸ ਪੀਰੀਅਡ	70 ਮਿਲੀਅਨ	
		ਜੂਰੈਸਿਕ ਪੀਰੀਅਡ	135 ਮਿਲੀਅਨ	
		ਟ੍ਰਾਈਐਸਿਕ ਪੀਰੀਅਡ	180 ਮਿਲੀਅਨ	
ਪੇਲੀਓਜੋਇਕ ਐਰਾ		ਪਰਮੀਅਨ ਪੀਰੀਅਡ	225 ਮਿਲੀਅਨ	
		ਪੈਨਸਿਲਵਾਨੀਅਨ ਪੀਰੀਅਡ	270 ਮਿਲੀਅਨ	
		ਮਿਸੀਸਿੱਪੀਅਨ ਪੀਰੀਅਡ	300 ਮਿਲੀਅਨ	
		ਡੀਵੋਨੀਅਨ ਪੀਰੀਅਡ	350 ਮਿਲੀਅਨ	
		ਸਿਲੂਰੀਅਨ ਪੀਰੀਅਡ	400 ਮਿਲੀਅਨ	
		ਆਰਡੋਵੀਸ਼ੀਅਨ ਪੀਰੀਅਡ	440 ਮਿਲੀਅਨ	
		ਕੈਂਬ੍ਰੀਅਨ ਪੀਰੀਅਡ	500 ਮਿਲੀਅਨ	
	ਪ੍ਰੀ-ਕੈਂਬ੍ਰੀਅਨ	600 ਮਿਲੀਅਨ		

ਫੁੱਲਦਾਰ ਪੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਪੈਲੇਸੀਪੋਡਾਂ ਅਤੇ ਗੈਸਟਰੋਪੋਡਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਕਿਸਮਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਿਕਸਤ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈਆਂ। ਸਾਰੇ ਸੀਨੋਜ਼ੋਇਕ ਐਰਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੂਰਵਜਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਸੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 2:627; ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 2:678; ਵਰਲਡ ਐਟਲਸ : E-16.

ਸੀਨੋਨ (Senones) : ਇਹ ਬਹਾਦਰ ਲੋਕ ਗੈਲੀਆ ਸੈਲਟਿਕਾ (Gallia Celtica) ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਸੀਜ਼ਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਜਕਲ੍ਹ ਮਾਰਨ (Marne), ਲੋਰੇਟ (Loiret) ਅਤੇ ਯਾਨ (Yonne) ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। 53 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 51 ਈ. ਪੂ. ਤਕ ਇਹ ਲੋਕ ਸੀਜ਼ਰ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਐਜਡਿਨਕਮ (Agedincum) ਸੀ।

ਪਾਲੀਬੀਅਸ ਅਨੁਸਾਰ 400 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਐਲਪਸ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਇਟਲੀ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਸਾਹਿਲ ਤੇ ਅਰੀ-ਮੀਨਮ ਤੋਂ ਅਨਕੋਨਾ ਤਕ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸੀਨਾ (Sena) ਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। 391 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਟਰੂਰੀਆ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਕਲੂਸੀਅਮ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਕਲੂਸੀਅਮ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਰੋਮ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਲਗਭਗ 100 ਸਾਲ ਤਕ ਇਹ ਲੋਕ ਰੋਮਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਅੰਤ ਹਾਰ ਗਏ। 283 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਕਾਰਨੋਲੀਅਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। 51 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 20.

ਸੀਪੀਆ : ਸੈਫੈਲੋਪੋਡਾ (Cephalopoda) ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੌਲਸਕਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੀਪੀਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੀਪੀਆ ਜਾਂ ਕਟਲ ਫਿਸ਼ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੀਪੀਇਡੀ (Sepiidae) ਕੁਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੀਵ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੀਪੀਆ ਆਫੀਸੀਨੈਲਿਸ (*Sepia officinalis*) ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਲ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਮੋਟੇ, ਕੈਲਸੀਅਮੀ ਖੋਲ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਟਲ ਅਸਥੀ (cuttle bone) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕੁਲ ਵਿਚ ਸੀਪੀਆ, ਸੀਪਾਈਐਲਾ, ਹੈਮੀਸੀਪੀਆ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ 100 ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਸ਼ਣ-ਖੰਡੀ ਅਤੇ ਮੌਤਦਿਲ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ, ਮਲਾਇਅਨ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨੀ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਟਲ ਫਿਸ਼ 15-25 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤਕ ਲੰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅੰਡਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਚੌੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਪਤਲਾ ਖੰਭੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੰਭੜਾ ਸਿਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਛ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਕਟਲ ਫਿਸ਼ ਦਾ ਸਰੀਰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ, ਸਿਰ ਅਤੇ ਧੜ, ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗਰਦਨ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਪੇਸ਼ੀਦਾਰ ਟਿਊਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅੰਦਰਵਾਰ ਮੈਂਟਲ ਕੈਵਿਟੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਛੇਕ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਗਰਦਨ ਦੇ ਪਿਛੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਛੇਕ ਰਾਹੀਂ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ

ਸਾਈਫਨ ਜਾਂ ਫਨਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਦੋ ਵਿਕਸਿਤ ਅੱਖਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਜਾਤੀ ਸੀਪਾਈਐਲਾ ਆਰਨੇਟਾ (*Sepiella ornata*) ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੀਂ ਕਈ ਕਤਾਰਾਂ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਚਟਾਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆੱਸੈਲਾਈ (ocelli) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੂੰਹ ਦੁਆਲੇ 10 ਅਨੁਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 8 ਨੂੰ ਬਾਹਾਂ ਅਤੇ ਦੋ ਨੂੰ ਟੈਂਟੇਕਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਟੈਂਟੇਕਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਲੰਮੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਉਂਚਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਬਾਂਹ ਉੱਤੇ ਚੂਸਣੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਹਨ। ਨਰ ਕਟਲ ਫਿਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਂਹ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਚੂਸਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੈਕਟੋਕਾ-ਟੀਲਾਈਜ਼ਡ ਬਾਂਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਟੈਂਟੇਕਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਚੂਸਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲੱਬਨੁਮਾ ਸਿਰਿਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਟਰੰਕ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਸਖਤ ਪੇਸ਼ੀਦਾਰ ਸੈਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂਟਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂਟਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੈਂਟਲ ਕੈਵਿਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਹ-ਕਿਰਿਆ, ਪਾਚਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਜਣਨ ਸਿਸਟਮ ਆਦਿ ਦੇ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਂਦਰ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਇਕ ਗਲੈਂਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਇੰਕ ਗਲੈਂਡ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੂੜ੍ਹੇ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਤਰਲ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਹ ਤਰਲ ਫਨਲ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਟੈਗੂਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸੈੱਲਾਂ ਦੀ ਇਕਹਿਰੀ ਤਹਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜੋੜਕ ਟਿਸੂ ਵਿਚ ਰੰਗਦਾਰ ਸੈੱਲ (chromatophores) ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੀਪੀਆ

ਕਟਲ ਫਿਸ਼ ਬੜਾ ਫੁਰਤੀਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਗੇ ਅਤੇ ਪਿਛੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਤੌਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਖੰਭੜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਤੌਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਫਨਲ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਫਵਾਰਾ ਸੁੱਟਕੇ। ਮੈਂਟਲ ਕੈਵਿਟੀ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਧਾਰ ਫਨਲ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਕਟਲ ਫਿਸ਼ ਪਿਛੇ ਵੱਲ ਤੌਰਦੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਖਤਰਾ ਦਿਸਣ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰ ਅੱਗੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਆਪ ਪਿਛੇ ਵੱਲ ਭਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਟਲ ਫਿਸ਼ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਘੱਟ ਡੂੰਘੇ ਅਤੇ ਤਟਵਰਤੀ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ

ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਅੰਡੇ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਡੇ ਦਾ ਸਾਈਜ਼ ਤਕਰੀਬਨ 1.2 ਮਿ. ਮੀ. ਤੋਂ 1.5 ਮਿ. ਮੀ. ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਡਾ ਇਕ ਸਖਤ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕੈਪਸਿਊਲ ਵਿਚ ਢਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਕਟਲ ਫਿਸ਼ ਤਕਰੀਬਨ 100-300 ਅੰਡੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਡਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਪਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਬਨਸਪਤੀ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਿਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿਊਬਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਅਟਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਡੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹੀ ਕਟਲ ਫਿਸ਼ ਤੈਰ ਅਤੇ ਖਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਖੁਰਾਕ ਕ੍ਰਾਸ-ਟੇਸ਼ੀਅਨ, ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਹ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਰਥਕ ਮਹੱਤਤਾ—ਕਟਲ ਫਿਸ਼ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖਾਧੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੀਨ ਵਿਚ ਇਹ ਮੱਛੀ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਟਲੀ, ਗਰੀਸ, ਸਪੇਨ, ਪੁਰਤਗਾਲ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਧੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਰਸ 'ਸੀਪੀਆ' ਇਕ ਗਾੜ੍ਹਾ ਭੂਰਾ ਰੰਗ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰੰਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਸ਼ੈੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਮੰਜਨ, ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਂ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਖਾਦ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਰਤੋਂ ਪਾਲਤੂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਖੁਰਾਕੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਕੈਲਸੀਅਮ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 6:929 ; ਐਨ. ਅਮੈ. 8:344.

ਸੀਪੈਲ, ਇਗਨਾਜ਼ (Seipel, Ignaz 1876-1932) : ਆਸਟਰੀਆ ਦੇ ਇਸ ਨੀਤੀਵਾਨ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਪਾਦਰੀ ਦਾ ਜਨਮ 19 ਜੁਲਾਈ, 1876 ਨੂੰ ਵੀਆਨਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਵੀਆਨਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ 1909 ਤੋਂ 1912 ਤੱਕ ਸਾਲਜ਼ਬਰਗ (Salzburg) ਵਿਖੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਿਹਾ। 1917 ਤੱਕ ਇਸ ਨੇ ਹਾਈਨਰਿਕ ਲਾਮਾਸ਼ (Heinrich Lammasch) ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਚਾਰਲਸ ਨੇ ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ 'ਨੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਸਟੇਟ' ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਂਤੀਸਥਾਪਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਸਟਰੀਅਨ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਨਰਮ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਸੰਘਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਆਸਟਰੋ-ਹੰਗਰੀਅਨ ਰਾਜਤੰਤਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਸੰਨ 1919 ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। 1922 ਵਿਚ ਇਹ ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਵਿੱਤੀ-ਸੰਤੁਲਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

1924 ਵਿਚ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਾਤਲਾਨਾ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸੀਪੈਲ ਮੁੜ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ-ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ-ਜਰਮਨ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ। ਸੰਨ 1927 ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਐਪਰ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ-ਵਿਰੋਧੀ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਤ-ਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਖਰਕਾਰ ਸੀਪੈਲ ਨੇ 1930 ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈ ਲਿਆ। 2 ਅਗਸਤ, 1932 ਨੂੰ ਇਸ

ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20 ; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9

ਸੀਬਾਸਤੀਆਨੀ, ਹੋਰੇਸ ਫਰਾਂਸਵਾਂ ਬਾਈਐਨ (Sebastiani, Horace Francois Bastien-1722-1851) : ਇਹ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਾਰਸ਼ਲ ਅਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਸੀ। ਖ਼ਾਨਾ-ਜੰਗੀ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੈਦਾ-ਇਸ਼ੀ ਟਾਪੂ ਵਿਚੋਂ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1789 ਵਿਚ ਇਹ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1799 ਵਿਚ ਇਹ ਬਰਗੇਡੀਅਰ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਜਨਰਲ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਨਾਲ 1799 ਦੇ ਰਾਜ ਪਲਟੇ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1802 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਤੁਰਕੀ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਰਾਜਦੂਤ ਅਤੇ ਸੰਨ 1803 ਵਿਚ ਬਰਗੇਡ ਦਾ ਜਨਰਲ ਅਤੇ 2 ਦਸਬੰਰ, 1805 ਨੂੰ ਇਹ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਜਨਰਲ ਬਣਿਆ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਰਾਜਦੂਤ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨੇ ਰੂਸ ਨਾਲ ਜੰਗ ਛੇੜਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਟੇ (Prote) ਨੂੰ ਉਕਸਾਇਆ। ਅਪ੍ਰੈਲ, 1807 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਕੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਕਾਊਂਟ (Count) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1814 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਰੈਸਟੋ-ਰੇਸ਼ਨ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ 1832 ਵਿਚ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ, 1833 ਵਿਚ ਨੇਪਲਜ਼ ਅਤੇ 1835 ਤੋਂ 1840 ਤਕ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦਾ ਰਾਜਦੂਤ ਰਿਹਾ। ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਮਾਰਸ਼ਲ ਬਣਿਆ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ 21 ਜੂਨ, 1851 ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:253.

ਸੀਬਾਗ, ਗਲੈਨ ਥੀਓਡੋਰ (Seaborg, Glenn Theodore; 1912--) : ਇਸ ਅਮਰੀਕਨ ਭੌਤਿਕ-ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਜਨਮ 19 ਅਪਰੈਲ 1912 ਨੂੰ ਇਸਪੈਰਿੰਗ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ 1951 ਵਿਚ ਐਡਵਿਨ ਐਮ. ਮੈਕਮਿਲਨ ਨਾਲ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜਿੱਤਿਆ। ਇਹ ਯੂਰੇਨੀਅਮ ਤੋਂ ਭਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਛਾਣਨ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1945 ਵਿਚ ਬਰਕਲੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਇਹ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਵਿਕੀਰਨ ਖੋਜਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰੇਡੀਓ-ਐਕਟਿਵ ਸਮਸਥਾਨਕਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਅੱਠ ਨਵੇਂ ਤੱਤਾਂ (Z = 94-101) ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਊਕਲੀ ਵਿਸਫੋਟਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਪਲੂਟੋਨੀਅਮ (94) ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਤੱਤ ਇਹ ਸਨ : ਐਮੇਰੀਸ਼ੀਅਮ (95), ਕਿਊਰੀਅਮ (96), ਬਰਕਲੀਅਮ (97), ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਅਮ (98), ਆਈਨਸਟੀਨੀਅਮ (99), ਫਰਮੀਅਮ (100) ਅਤੇ ਮੈਂਡਲੀਵੀਅਮ (101)।

ਇਹ ਸੰਨ 1958 ਤੋਂ 1961 ਤਕ ਬਰਕਲੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਚਾਂਸਲਰ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1961 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਯੂ. ਐਸ. ਐਟਾਮਿਕ ਅਨਰਜੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪਦਵੀ ਛੱਡਣ ਮਗਰੋਂ ਸੰਨ 1971 ਵਿਚ ਇਹ ਬਰਕਲੇ ਯੂਨੀ-ਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਲਾਰੈਂਸ ਰੇਡੀਏਸ਼ਨ ਲੈਬਾਰਟਰੀ ਵਿਚ ਐਸੋਸੀਏਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:231; ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 13:7401; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:3.

ਸੀਬੀਊ (Sibiu) : ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਰੁਮਾਨੀਆ ਦੇ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ

ਦੇ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਸਿਬੀਨ (Cibin) ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਤਹ ਤੋਂ 410 ਤੋਂ 425 ਮੀ. ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਦੇ ਦੂਰਨੂ ਰੋਸੂ (Turnu Rosu) ਦੱਰੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਵਾਕਿਆ ਹੈ।

ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਹ ਰੋਮ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਬੀਨੀਅਮ ਸੀ ਜੋ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸੈਕਸਨ (ਜਰਮਨ) ਆਬਾਦਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਵਸਾਇਆ। ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਪਰਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਪੌੜੀ (Terrace) ਤੇ ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ ਸਿਬੀਨ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਉਪਰਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੁਆਲੇ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸ਼ਹਿਰ (Red Town) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੀਵਾਰ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਹ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਰਿਹਾ।

ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਘਰਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰਾਤ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸੀਬੀਊ ਅੱਜ ਇਕ ਚੰਗਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨੀ ਸੰਦ, ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਮੜਾ, ਕੱਪੜਾ, ਸਟੇਸ਼ਨਰੀ ਅਤੇ ਖਾਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—120,118 (1970)।

45°48' ਉ. ਵਿਥ.; 24°09' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 9:79.

ਸੀਮਿੰਟ : ਸੀਮਿੰਟ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਟੁਟੀਆਂ ਇੱਟਾਂ, ਪੱਥਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਬੰਧਕ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਲਈ ਹੋਈ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਅਜਿਹੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਲਈ ਹੋਣ ਲਗਾ ਜੋ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਾ ਜੁੜ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜੁੜਨ-ਸ਼ੀਲ ਮਿਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਮਸਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਚੀਕਨੀ ਮਿੱਟੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਦਾਰਥ ਸੀ। ਜਲੇ ਹੋਏ ਜਿਪਸਮ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਸਰੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੀਮਿੰਟ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ਼ਣ ਖੰਡੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੈੱਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੀਮਿੰਟ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਰੇਤ ਵਾਲੇ ਮਸਾਲੇ ਨੂੰ 24 ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿ ਵ. ਸੈਂ. ਮੀ. ਉਪਰ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਵਜ਼ਨ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਚਟਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਗੂੰਦ ਤੇ ਹੋਰ ਚਿਪਕਾਊ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਮ ਇਮਾਰਤੀ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪੋਰਟਲੈਂਡ ਸੀਮਿੰਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀਮਿੰਟ ਹੈ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਉਤਪਾਦਨ ਲੱਖਾਂ ਟਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੋਰਟਲੈਂਡ ਸੀਮਿੰਟ—ਪੋਰਟਲੈਂਡ ਸੀਮਿੰਟ, ਚੂਨੇਦਾਰ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀਮਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਕਲਿੰਕਰਿੰਗ ਤਾਪਮਾਨ ਤਕ ਜਲਾ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਕਲਿੰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਪੀਸ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸ਼ਰਨ ਦੇ ਚੂਨੇਦਾਰ ਪਦਾਰਥ ਕੁਦਰਤੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ਮਾਰਲ) ਤੇ ਬਣਾਵਟੀ ਵੀ (ਜਿਵੇਂ ਚੂਨੇ ਦਾ ਪੱਥਰ, ਚਾਕ ਆਦਿ)। ਮਿੱਟੀਮਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਾਸਤੇ

ਚੀਕਨੀ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਸ਼ੇਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੀਮਿੰਟ ਵਿਚ ਬੰਧਕ ਗੁਣ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੀਮਿੰਟ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਰੇਤ ਤੇ ਬਜਰੀ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵਧੀਆ ਕੰਕਰੀਟ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਕਰੀਟ ਵਿਚ ਸੀਮਿੰਟ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਹੀ ਤਾਕਤ ਵਾਸਤੇ ਸੀਮਿੰਟ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੀਮਿੰਟ, ਰੇਤ ਅਤੇ ਬਜਰੀ ਦੇ ਆਮ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਨੁਪਾਤ 1: 3: 6 ਅਤੇ 1: 2: 4 ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤ ਲਈ 1: 1½: 3 ਦਾ ਕੰਕਰੀਟ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਸਾਲੇ (mortar) ਵਿਚ ਰੇਤ ਤੇ ਸੀਮਿੰਟ ਬਰਾਬਰ ਹੋਰ ਤਾਂ ਤਿੜ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀਮਿੰਟ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਛੇ ਹਿੱਸੇ ਰੇਤ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ—18ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀਮਿੰਟ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਚੂਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਾਨ ਸਮੀਟਨ (John Smeaton) ਇਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਐਡਿਸਟੋਨ (Eddystone) ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ। ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਜਿਸ ਚੂਨੇ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ 1796 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਰਕਰ ਨੇ ਰੋਮਨ ਸੀਮਿੰਟ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਕਿ ਕੁਝ ਮਿੱਟੀਮਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾ ਕੇ ਬਣੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਰਗੜ ਕੇ ਬਣਿਆ ਸੀ ਤੇ 10 ਤੋਂ 20 ਮਿੰਟ ਵਿਚ ਸੈੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚਕਰਨ ਤਕ ਗਰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਚੂਨਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ।

1813 ਈ. ਵਿਚ ਵਿਕਾਟ (Vicat) ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਿੱਟੀਆਂ ਤੇ ਬੁਝੇ ਚੂਨੇ (slaked lime) ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਨੁਪਾਤਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਜਲਾ ਕੇ ਕਈ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ 1822 ਈ. ਵਿਚ ਫਰੋਸਟ (Frost) ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੀਮਿੰਟ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ 1824 ਈ. ਵਿਚ ਜੋਜ਼ੈਫ ਐਸਪਡਿਨ (Joseph Aspdin) ਨੇ ਪੋਰਟਲੈਂਡ ਸੀਮਿੰਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। “ਪੋਰਟਲੈਂਡ” ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੀਮਿੰਟ ਅੱਜ ਦੇ ਪੋਰਟਲੈਂਡ ਸੀਮਿੰਟ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਲਿੰਕਰਿੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਕੈਲਸੀਨੇਸ਼ਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। 1845 ਈ. ਵਿਚ ਆਈ. ਸੀ. ਜੌਨਸਨ (I. C. Johnson), ਜੋ ਕਿ ਮੰਸਰਜ਼ ਵ੍ਹਾਈਟ ਲੈਂਡ ਸੰਨਜ਼ ਦੇ ਸਵਾਨਸਕੋਮ (Swanscombe) ਵਿਚ ਲਗੇ ਸੀਮਿੰਟ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਸੀ, ਨੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਕੱਚਕਰਨ ਤਾਪਮਾਨ ਤਕ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀਮਿੰਟ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀਮਿੰਟ ਬਣਾਇਆ। ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨਾਲ ਸੀਮਿੰਟ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਕ ਭਾਗ ਸੀਮਿੰਟ ਅਤੇ 3 ਭਾਗ ਰੇਤ ਲਈ 24 ਘੰਟੇ ਮਗਰੋਂ 100 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ./ਵ. ਸੈਂ. ਮੀ. ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ 160 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ./ਵ. ਸੈਂ. ਮੀ. ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ 220 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ./ਵ. ਸੈਂ. ਮੀ. ਅਤੇ 28 ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ 350 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ./ਵ. ਸੈਂ. ਮੀ. ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਤਪਾਦਨ—ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਪਾਰਕਰ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੀਮਿੰਟ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਉਦੋਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਚੂਨਾ ਜਲਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਬੋਤਲ-ਭੱਠੇ ਜਾਂ ਗੁੰਬਦ-ਭੱਠੇ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਚਾਕ

ਅਤੇ ਮਿੱਟੀਮਈ ਪਦਾਰਥ ਵਰਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਵਧੀਆ ਮਿਸ਼ਰਨ ਲਈ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਗਾਰਾ ਬਣਾਉਣਾ ਠੀਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਾਰੇ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਟੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਤਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੁਕਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਕਤ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਗੈਸਾਂ ਨੂੰ ਗਾਰਾ ਸੁਕਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਜਾਂਨਸਨ ਨੇ ਭੱਠੇ ਉੱਪਰ ਲੰਬਾ ਸਮਤਲ ਚੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ। ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਗੈਸਾਂ ਚੈਂਬਰ ਵਿਚ ਪਏ ਗਾਰੇ ਨੂੰ ਸੁਕਾਅ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। 1870 ਈ. ਵਿਚ ਗੋਰਹਮ (Goreham) ਨੇ ਗਾਰੇ ਨੂੰ ਪੀਸਣ ਦਾ ਢੰਗ ਲਭਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਾਰੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘੱਟ ਕੇ 40% ਜਾਂ 42% ਰਹਿ ਗਈ।

ਚੈਂਬਰ ਵਾਲੇ ਭੱਠਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਰੁਕ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਵਾਰ ਸੁੱਕਾ ਗਾਰਾ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਫਟ ਭੱਠਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਿਮਨੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਲੰਬਾਤਮਕ ਸ਼ਾਫਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਕ ਤੇ ਸੁੱਕੇ ਗਾਰੇ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਲਗਾ ਕੇ ਭੱਠਾ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹੇਠੋਂ ਅੱਗ ਬਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੀਮਿੰਟ ਦੇ ਕਲਿੰਕਰ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉੱਪਰੋਂ ਨਵੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਬਿਠਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭੱਠੇ ਦੇ ਗਰਮ ਜਾਂ ਠੰਢੇ ਹੋਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਉਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਾਪ-ਨੁਕਸਾਨ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਸੁਭਾਵਕ ਵਾਯੂ ਝੌਂਕੇ (natural draught) ਦੀ ਥਾਂ ਬਲ-ਉਤਪਾਦਿਤ (forced) ਝੌਂਕੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਤਜਰਬੇ ਵਜੋਂ ਇੰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ 70 ਟਨ ਪ੍ਰਤਿ ਸਪਤਾਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 150 ਟਨ ਪ੍ਰਤਿ ਸਪਤਾਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਫਟ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਇਹ ਨੁਕਸ ਸੀ ਕਿ ਕਲਿੰਕਰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਲਦੇ। ਕੁਝ ਭਾਗ ਅੱਧ ਜਲੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਕੁਝ ਜਿਆਦਾ ਜਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨੁਕਸ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਲਿੰਕਰ ਲਗਾਤਾਰ ਕੱਢ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੱਖਣ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਾਲਣ ਦੀ ਖੱਪਤ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਦੇ 70-80% ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 20-30% ਰਹਿ ਗਈ। ਜਿਥੇ ਉਤਪਾਦਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰੋਟਰੀ ਭੱਠਾ ਲਾਹੇਵੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਥੇ ਸ਼ਾਫਟ ਭੱਠਾ ਘੱਟ ਲਾਗਤ ਤੇ ਘੱਟ ਚਾਲੂ ਖਰਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਾਣੇ ਭੱਠਿਆਂ ਦੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਗਰਮ ਤੇ ਠੰਢੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਾਪ-ਨੁਕਸਾਨ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਈ ਢੰਗ ਪਰਖੇ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਲ ਹੌਫਮੈਨ ਦਾ ਚੱਕਰਦਾਰ ਭੱਠਾ (Hoffman's ring kiln) ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਿਮਨੀ ਦੁਆਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਠੰਢੇ ਹੋ ਰਹੇ ਕਲਿੰਕਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਗਰਮ ਹਵਾ ਅਗਲੇ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਬਾਲਣ ਜਲਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਰਮ ਗੈਸਾਂ ਹੋਰ ਭੱਠਿਆਂ ਵਿਚ ਪਏ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੱਠਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਲਣ ਦੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਬੱਚਤ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇੰਜ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਬਹੁਤ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਟਾਮਸ ਰਸੈੱਲ ਕਰਾਂਪਟਨ (Thomas Russel Crompton) ਨੇ 1877 ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਢੰਗ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀਮਿੰਟ ਘੁੰਮਦੀ ਹੋਈ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਕੋਲਾ ਆਦਿ ਜਲਾ ਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗੈਸਾਂ ਨਾਲ

ਗਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 1885 ਈ. ਵਿਚ ਫ੍ਰੈਡਰਿਕ ਰੈਨਸਮ (Frederick Ransome) ਨੇ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਪੇਟੈਂਟ ਕਰਵਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਘੁੰਮਦੇ ਸਿਲਿੰਡਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤਕਨੀਕੀ ਕਮੀਆਂ ਸਨ। ਸਟੋਕਸ (F.W.S. Stokes) ਨੇ 1888 ਈ. ਵਿਚ ਰੋਟਰੀ ਭੱਠੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਗੈਸਾਂ ਇਕ ਘੁੰਮਦੇ ਡਰੱਮ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਾ ਕੇ ਗਾਰੇ ਨੂੰ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਕਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਪੇਟੈਂਟ ਕਰਵਾਇਆ, ਕਲਿੰਕਰ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਘੁੰਮਦੇ ਡਰੱਮ ਵਿਚ ਠੰਢਾ ਕਰਕੇ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀ ਗਰਮ ਹਵਾ ਬਾਲਣ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ। ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਧਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤਰੀਕਾ ਬਣ ਗਿਆ। 1887 ਈ. ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਪਹਿਲਾ ਰੋਟਰੀ ਭੱਠਾ 1.524 ਮੀ. ਵਿਆਸ ਦਾ ਤੇ 7.925 ਮੀ. ਲੰਬਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ 60 ਤੋਂ 90 ਮੀ. ਲੰਬੇ 2 ਤੋਂ 5 ਮੀ. ਵਿਆਸ ਦੇ ਭੱਠੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਢੰਗ-ਆਧੁਨਿਕ ਢੰਗ ਵਿਚ ਯੋਗ ਚੂਨੇਦਾਰ ਤੇ ਮਿੱਟੀਮਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਰਲਾ ਕੇ ਸੁੱਕਾ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੀਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੀਮਿੰਟ ਦੀ ਸਹੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੀਸੇ ਹੋਏ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ 40% ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਰੇ ਦੀ ਸਕਲ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਰਨ-ਟੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੈਂਕਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ 1000 ਤੋਂ 2000 ਟਨ ਗਾਰੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਇਹ ਪੰਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਕੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਗਿੱਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟਣ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤੀ ਧੂੜ ਨਾ ਉੱਡੇ। ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਕਨਵੇਅਰ ਰਾਹੀਂ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁੱਕਾ ਜਾਂ ਗਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਚਿਮਨੀ ਦੇ ਨੇੜਿਉਂ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਗੈਸਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੱਠਾ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਵਾਸ਼ਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਚੂਨੇਦਾਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਲਿੰਕਰਿੰਗ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਪ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਵਾ ਦੇ ਝੌਂਕੇ ਨਾਲ ਰਲਿਆ ਪੀਸਲ ਕੋਲਾ ਜਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਚੂਨੇਦਾਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚਲਾ ਚੂਨਾ ਮਿੱਟੀਮਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸਿਲਿਕਾ ਤੇ ਐਲੂਮਿਨਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਘਰ ਕੇ ਕਲਿੰਕਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਆਇਰਨ ਆਕਸਾਈਡ ਤੇ ਹੋਰ ਖਾਰਾਂ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਲਿੰਕਰ ਭੱਠੇ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਜਿਪਸਮ ਰਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਸੈਟਿੰਗ ਟਾਈਮ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਬਾਰੀਕ ਪੀਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿ ਵ. ਸੈਂ. ਮੀ. 4000 ਮੋਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਜਾਲੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 1 ਤੋਂ 3% ਛਾਣ ਨਿਕਲੇ।

ਕੱਚੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀਮਈ ਪਦਾਰਥ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਲਿਕਾ ਤੇ ਐਲੂਮਿਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ, ਸ਼ੇਲ, ਸਲੇਟ, ਸਲੈਗ ਆਦਿ ਅਤੇ ਚੂਨੇਦਾਰ ਪਦਾਰਥ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਾਕ, ਚੂਨੇ ਦਾ ਪੱਥਰ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਸ਼ੈੱਲ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕੁਝ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਰਲ, ਸੀਮਿੰਟ ਚਟਾਨ, ਹੇਠਲੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਦੀ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਆਦਿ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਅੱਡੋ-ਅੱਡਰੇ ਹਨ। ਨਰਮ ਪਦਾਰਥਾਂ (ਮਿੱਟੀ, ਮਾਰਲ, ਚਾਕ) ਲਈ ਡਿੱਗਰ (digger) ਜਾਂ ਸਕਰੈਪਰ (scraper) ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਫਾਲਤੂ ਪਦਾਰਥ ਹਟਾ ਕੇ ਜਗ੍ਹਾ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਡਿੱਗਰ ਰਾਹੀਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਲਟੀਆਂ ਭਰ ਕੇ ਟਰੱਕ ਲੱਦ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚਿੱਕੜ, ਗਾਰਾ ਆਦਿ ਕੱਢਣ ਲਈ ਚੋਨ ਤੇ ਬਾਲਟੀਆਂ ਵਾਲੀ ਡਰੈੱਜਰ (dredger) ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਸਖਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੂਨੇ ਦਾ ਪੱਥਰ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਚਟਾਨ ਨੂੰ ਵਿਸਫੋਟਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਤੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਫੋਟ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਬੋਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਅਤੇ ਮਸਾਲੇ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਸਹੀ ਆਕਾਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵਿਚ ਤੋੜਨ, ਪੀਸਣ ਵੇਲੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾ ਆਏ।

ਕੱਚੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੀਸਣਾ-ਪੀਸਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੇ ਸਖਤ ਜਾਂ ਨਰਮ ਹੋਣ ਤੇ ਹੈ। ਨਰਮ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕਰੀਮ ਜਿੰਨਾ ਗਾੜ੍ਹਾ ਗਾਰਾ ਬਣ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ 40% ਤਕ ਪਾਣੀ ਹੋਵੇ। ਚਾਕ, ਮਾਰਲ, ਮਿੱਟੀ ਆਦਿ ਦੇ ਟਰੱਕ 4.2 ਮੀ. ਵਿਆਸ ਦੇ ਕੰਕਰੀਟ ਟੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਉਲਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਾਣੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੇਡੀਅਲ ਭੁਜਾਵਾਂ ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਦੰਦੇ ਵਾਲੀਆਂ ਚੋਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘੁਮਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੋਨਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਅਤੇ ਟੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਰੋਕਾਂ (baffles) ਤੇ ਜਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਰਗੜ ਕੇ ਇਤਨਾ ਬਾਰੀਕ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿ ਸੈਂ. ਮੀ. 22 ਤਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਜਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਸਕੇ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ 25 ਤਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਜਾਲੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਸਖਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੱਸ਼ਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਰੱਸ਼ਰ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੰਦਿਆਂ ਵਾਲੇ, ਰੋਲਰਾਂ ਵਾਲੇ ਆਦਿ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਲ ਬਾਰੀਕ ਕਰੱਸ਼ਰ ਜਾਂ ਹੈਮਰ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੈਮਰ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ੇਦਾਰ ਹਥੌੜੀਆਂ ਪੱਥਰ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਡੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਰੋਕ ਕੇ ਤੋੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੀਕ ਕੁਟਾਈ ਮਗਰੋਂ ਮਾਲ ਟਿਊਬ ਮਿੱਲ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਨਵੇਅਰ ਰਾਹੀਂ ਭੱਠੇ ਤਕ ਜਾ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ।

ਖੁਸ਼ਕ ਢੰਗ ਵਿਚ ਤੋਲਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਤੋਂ ਚੂਨੇ ਦਾ ਪੱਥਰ ਤੇ ਸ਼ੇਲ ਆਦਿ ਇਸ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਵਿਚ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਅਨੁਪਾਤ ਹੋਵੇ। ਮਿੱਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਲ ਤੇ ਟਿਊਬ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਇਕ ਘੁੰਮਦੇ ਸਿਲਿੰਡਰ ਵਿਚ ਇਸਪਾਤ ਦੇ ਗੋਲੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਬਾਰੀਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਪਕੇਂਦਰੀ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਇਸਪਾਤ ਦਾ ਭਾਰੀ ਰੋਲਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਲ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਸਿਲਿੰਡਰ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਰਗੜ ਕੇ ਬਾਰੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕ ਹੋਇਆ ਮਾਲ ਸਟੋਰੇਜ ਬਿਨ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਭਿਉਂਕੇ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਢੰਗ ਦੇ ਲਾਭ ਬਾਲਣ ਦੀ ਬੱਚਤ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੱਚਤ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਜਾਇਆ ਜਾਂਦੀ ਊਸ਼ਮਾ ਨਾਲ ਬਾਇਲਰ ਗਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਬਿਜਲੀ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਊਰਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁੱਕੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਪਰ ਹੁਣ ਸੰਪੀੜਤ ਹਵਾ ਨਾਲ ਇਹ ਨੁਕਸ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗਿੱਲੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਤੋਲਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਤੋਂ ਚੂਨੇ ਦਾ ਪੱਥਰ ਤੇ ਸ਼ੇਲ ਆਦਿ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਣੀ ਰਲਾ

ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ 40% ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੀਸਣ ਮਗਰੋਂ ਮਾਲ ਪ੍ਰਤਿ ਸੈਂ. ਮੀ. 22 ਤਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਜਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਛਣਨ ਸਮੇਂ 2% ਤੋਂ ਘੱਟ ਛਾਣ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਲ ਤੋਂ ਇਹ ਗਾਰਾ ਮਿਕਸਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ 1000 ਤੋਂ 2000 ਟਨ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਟੈਂਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ :

- (ੳ) ਗਾਰੇ ਵਿਚਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਸੁੱਧੀ ਕਰਨਾ,
- (ਅ) ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਗਾਰਾ ਰਲਾ ਕੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਆਈ ਆਰਜ਼ੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨਾ ਅਤੇ
- (ੲ) ਪੀਸਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ ਤੇ ਵੀ ਭੱਠਾ ਚਲਦਾ ਰੱਖਣ ਜੋਗਾ ਮਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖਣਾ।

ਟੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਗਾਰੇ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਹੇਠਾਂ ਨਾਂ ਬੈਠ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪੈਡਲ ਲੱਗੀਆਂ ਬਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਘੁੰਮਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਸੰਪੀੜਤ ਹਵਾ ਹੇਠਾਂ ਛੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤਕ ਸੀਮਿੰਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। 1934 ਈ. ਵਿਚ ਕੱਚੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਫਰਾਂਸ ਤਾਰਨ ਢੰਗ (Froth floatation method) ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਪੀਸਣ ਵੇਲੇ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗ ਅਲਹਿਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੈਲਸਾਈਟ, ਕੁਆਰਟਜ਼, ਅਬਰਕ ਆਦਿ। ਤਾਰਨ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕੈਲਸਾਈਟ ਨਿਤਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਾਰੇ ਵਿਚ ਚੂਨੇ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ 40% ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ 75% ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਧੂ ਸਿਲਿਕਾ, ਐਲੂਮਿਨਾ, ਅਬਰਕ, ਆਇਰਨ ਆਕਸਾਈਡ ਆਦਿ ਵੱਖ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਢੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਹੁਣ ਅਜਿਹੇ ਪਦਾਰਥ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀਮਿੰਟ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਿਕਸਰਾਂ ਤੋਂ ਗਾਰਾ ਭੱਠੇ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਬਣੇ ਟੈਂਕ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਓਵਰ ਫਲੋ ਪਾਈਪ ਲਗਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਕੜਛਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਿਕਾਸ ਪਾਈਪ ਵਿਚ ਬਦਲਵੇਂ ਦੁਆਰਕ (variable orifice) ਨਾਲ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਲਾਉਣਾ-ਸੀਮਿੰਟ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਰਸਾਇਣਕ ਸੰਯੋਗ ਹੈ। ਆਇਰਨ ਆਕਸਾਈਡ ਤੇ ਖਾਰਾਂ ਆਦਿ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਚੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਤਨਾ ਉੱਚਾ ਤਾਪਮਾਨ ਭੱਠੇ ਦੀ ਉੱਚ ਤਾਪ-ਸਹਿ ਲਾਇਨਿੰਗ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਯੋਗ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤਾਪਮਾਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਿਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਬਾਰੀਕ ਪੀਹਣਾ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਹੈ।

ਭੱਠਾ ਇਸਪਾਤ ਦਾ ਵੇਲਣਾਕਾਰ ਖੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸੇ ਉੱਚ ਤਾਪ-ਸਹਿ ਇੱਟਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭੱਠੇ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 45 ਤੋਂ 150 ਮੀ. ਅਤੇ ਵਿਆਸ 2.5 ਤੋਂ 4 ਮੀ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਲਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਆਸ ਵਧਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਧ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਘੁੰਮਾਉਣ ਲਈ ਗੀਅਰ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੰਬਾਈ ਅਨੁਸਾਰ ਭੱਠੇ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਛੇ ਟਾਇਰਾਂ ਤੇ ਟਿਕਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਪ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਟਾਇਰ ਤੇ ਗੀਅਰ ਸਿੱਧੇ ਭੱਠੇ ਨਾਲ ਰਿਵਟ ਕਰਕੇ ਧਾਤ ਦੀ

ਪੱਟੀ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭੱਠਾ ਕਿਉਂਕਿ ਤਿਰਛਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਇਸ ਦੀ ਢਲਾਨ 25 ਪਿਛੇ। ਹੁੰਦੀ ਹੈ) ਇਸ ਨੂੰ ਰਿੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਸਿਰੇ ਵੱਲ, ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਗਾਰਾ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਪੂੜ-ਕਮਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਗਰਮ ਗੈਸਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੂੜ ਇਥੇ ਇਕੱਠੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗੈਸਾਂ ਚਿਮਨੀ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਈ ਵਾਰ ਚਿਮਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਲੂ ਪਾਈਪ ਲਗਾ ਕੇ ਬਾਇਲਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਫ਼ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਟਰਬੋਜੈਨਰੇਟਰ ਚਲਾ ਕੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੂੜ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ 5% ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਿਜਲਈ ਜਾਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੰਤਰ ਪੂੜ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚਿੱਟਾ ਗਰਮ ਕਲਿੰਕਰ ਭੱਠੇ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਬਣੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸੀਤਕ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੀਤਕ ਵਿਚ ਕਲਿੰਕਰ ਜਾਲੀ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਲੰਘਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕਲਿੰਕਰ ਜਿਤਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਠੰਢਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਤਨਾ ਵਧੀਆ ਬਣੇਗਾ।

ਭੱਠੇ ਨੂੰ ਜਲਾਉਣ ਲਈ ਹੇਠਲੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਹਵਾ ਤੇ ਬਾਰੀਕ ਕੋਲੇ ਦੇ ਚੂਰੇ ਜਾਂ ਖਣਿਜੀ ਤੇਲ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਵਾ ਠੰਢੇ ਹੋ ਰਹੇ ਕਲਿੰਕਰ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਗਰਮ ਕੀਤੀ ਹਵਾ ਕੋਲੇ ਦੇ ਚੂਰੇ ਨੂੰ ਸੁਕਾਉਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਨ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।

ਕਲਿੰਕਰ ਨੂੰ ਪੀਸਣਾ—ਭੱਠੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਕਲਿੰਕਰ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤਕ ਸਟੋਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਰਮਾਇਆ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਿੰਕਰ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪੀਸ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਜ਼ੇ ਕਲਿੰਕਰ ਨਾਲੋਂ ਹਫ਼ਤਾ ਰੱਖਿਆ ਕਲਿੰਕਰ ਨਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੀਸਣ ਲਈ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕਲਿੰਕਰ ਦਾ ਆਕਾਰ ਇਤਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਿਆਂ ਹੀ ਬਾਲ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੀਮਿੰਟ ਦਾ ਸੈਟਿੰਗ ਟਾਈਮ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਪਸਮ ਰਲਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੀਡ ਟੇਬਲ ਤੋਂ ਲੰਘਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੀਸਣ ਲਈ ਮਿੱਲਾਂ ਉਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਪੀਸਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੀਮਿੰਟ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਲੀ ਦਾ ਨੰਬਰ ਤੇ ਛਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤਤਾ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਤਿ ਗ੍ਰਾਮ ਸੀਮਿੰਟ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰਫਲ ਵ. ਸੈਂ. ਮੀ. ਵਿਚ ਕੱਢ ਕੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਖੇਤਰਫਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਟੋਰ ਤੇ ਪੈਕ ਕਰਨਾ—ਪੀਸਣ ਮਿੱਲ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਸੀਮਿੰਟ ਸਿਲੋ ਜਾਂ ਸਟੋਰੇਜ਼ ਬਿਨ ਵਿਚ ਕਨਵੇਅਰ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਨਵੇਅਰ ਬੈੱਲਟ, ਸਕਰਿਊ, ਬ੍ਰੈੱਕਟ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਕਰਿਊ ਕਨਵੇਅਰ ਨਾਲ ਸੰਪੀੜਤ ਹਵਾ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੀਮਿੰਟ ਪੰਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਲੋ ਕੰਕਰੀਟ ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ 2,500 ਤੋਂ 3,000 ਟਨ ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਟੋਰ ਕਰਕੇ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਸੀਮਿੰਟ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣ 30 ਦਿਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਘੱਟੋ

ਘੱਟ ਇਤਨੇ ਦਿਨ ਮਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਲੋ ਤੇ ਸੀਮਿੰਟ ਪੰਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੋਰੀਆਂ ਭਰਨ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਹਰ ਬੋਰੀ ਵਿਚ 50 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਸੀਮਿੰਟ ਭਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣ—ਸੀਮਿੰਟ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਵਰਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਗੰਭੀਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਣ ਭੌਤਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰਸਾਇਣਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਮਗਰੋਂ ਪਦਾਰਥ ਪ੍ਰੀਖਣ ਸਬੰਧੀ ਅਮਰੀਕੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮਾਹਰਾਂ ਨੇ ਵਿਵਰਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ :

ਰਸਾਇਣਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ, ਕਠੋਰਤਾ, ਸੈਟਿੰਗ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਤਣਾਉ ਸਮਰੱਥਾ, ਪੈਕਿੰਗ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਹੀ, ਸਟੋਰ ਕਰਨਾ, ਨਿਰੀਖਣ, ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਰੱਦ ਹੋਇਆ ਮਾਲ।

ਰਸਾਇਣਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵੇਲੇ ਸੀਮਿੰਟ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਸਹਿਣਾਂ (tolerances) ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗਾ :

	ਸੀਮਾ (1%)	ਸਹਿਣ (1%)
ਜਲਣ ਸਮੇਂ ਨੁਕਸਾਨ	4.40	0.25
ਨਾ ਘੁਲਣਯੋਗ ਪਦਾਰਥ	0.85	0.15
ਸਲਫਿਊਰਿਕ ਐਨਹਾਈਡ੍ਰਾਈਡ	2.00	0.10
ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਆ	5.00	0.40

ਮਾਹਰਾਂ ਵਲੋਂ ਕਠੋਰਤਾ ਪਰਖਣ ਲਈ ਦੱਸੇ ਗਏ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਚ ਖਾਲਸ ਸੀਮਿੰਟ ਦੇ ਇਕ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਭਾਫ਼ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਟੁਕੜਾ ਟੁਟਣਾ ਜਾਂ ਭੁਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਲ-ਸੈਟਲਯੇ (Le-chatelier) ਪ੍ਰੀਖਣ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਿਤਲ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਿਲਿੰਡਰ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਸੀਮਿੰਟ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਉਬਲਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪਸਾਰ ਮਿਣਦੇ ਹਨ।

ਸੈਟਿੰਗ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਿਕਾਟ ਨੀਡਲ (Vicat needle) ਨਾਲ ਜਾਂਚਿਆਂ 45 ਮਿੰਟ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਗਿਲਮੋਰ ਨੀਡਲ (Gillmore needle) ਨਾਲ 60 ਮਿੰਟ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵਿਚ ਸੂਈ ਦਾ ਭਾਰ ਹੇਠ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ (penetration) ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਸੈਟਿੰਗ ਦਸ ਘੰਟੇ ਦੇ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਭਾਗ ਸੀਮਿੰਟ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਰੇਤ ਮਿਲਾ ਕੇ ਤਿਆਰ ਮਸਾਲੇ ਦੀ ਤਣਾਉ ਸਮਰੱਥਾ ਅਮਰੀਕੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਿਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਅਤੇ 6 ਦਿਨ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ 200 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ./ਵ. ਸੈਂ. ਮੀ. ਅਤੇ 27 ਦਿਨ ਪਾਣੀ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਮਗਰੋਂ 350 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ./ਵ. ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਲਦੀ ਸੈੱਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੀਮਿੰਟ ਲਈ ਇਹ ਸਮਰਥਾ ਇਕ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ 100 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ./ਵ. ਸੈਂ. ਮੀ. ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ 160 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ./ਵ. ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਬਾਰੀਕੀ ਲਈ 1600 ਤੋਂ 1800 ਵ. ਸੈਂ. ਮੀ. ਪ੍ਰਤਿ ਗ੍ਰਾ. ਤਕ ਪੰਜ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਵਰਨ ਲਈ ਜਾਲੀ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਤੇ ਛਾਣ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤਤਾ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪ੍ਰਤਿ ਸੈ. ਮੀ. 45 ਤਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ 92-98% ਛਾਣ ਵਾਲਾ ਸੀਮਿੰਟ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਖੇਤਰਫਲ ਕਢਣ ਦੇ ਕਈ ਢੰਗ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਰਚਨਾ—ਪੋਰਟਲੈਂਡ ਸੀਮਿੰਟ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਭਾਗ ਲੋਹਾ, ਕੈਲਸੀਅਮ, ਐਲੂਮਿਨੀਅਮ ਤੇ ਸਿਲੀਕਾਨ ਦੇ ਆਕਸਾਈਡ—Fe₂O₃, CaO, Al₂O₃, SiO₂ ਹਨ। ਸੈਟਿੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਲਈ ਜਿਪਸਮ

ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਸਲਫਿਊਰਿਕ ਐਨਹਾਈਡ੍ਰਾਈਡ— SO_3 ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ, ਸੋਡੀਅਮ ਤੇ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਦੇ ਯੋਗਿਕ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਯੋਗਿਕਾਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਕਸਾਈਡਾਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸੀਮਿੰਟ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਗੁਣ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਚੇਨ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਚੂਨਾ (CaO)	64.10%
ਸਿਲਿਕਾ (SiO_2)	22.90%
ਐਲੂਮਿਨਾ (Al_2O_3)	4.50%
ਲੋਹਾ ਆਕਸਾਈਡ (Fe_2O_3)	3.11%
ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ (MgO)	0.79%
ਰੂਟਾਈਲ (TiO_2)	0.24%
ਸੋਡੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ (Na_2O)	0.54%
ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ (K_2O)	0.64%
ਸਿਲਫਿਊਰਿਕ ਐਨਹਾਈਡ੍ਰਾਈਡ (SO_3)	2.37%
ਜਲਣ ਰਾਹੀਂ ਹਾਨੀ	0.81%

ਵਰਤੋਂ—ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਸੀਮਿੰਟ ਦੀ ਮੰਗ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਕਈ ਵੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੰਕਰੀਟ ਨੂੰ ਇਸਪਾਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬਲਿਤ ਕਰਕੇ ਵੱਡੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ, ਪੱਤਣਾਂ, ਜਹਾਜ਼ਾਂ, ਪੁਲਾਂ, ਥੰਮਲਿਆਂ, ਸੜਕਾਂ, ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੈਂਕੀਆਂ, ਝੀਲਾਂ, ਬੰਨ੍ਹ ਆਦਿ ਵੱਡੇ ਇੰਜਨੀਅਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਕੰਮਾਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਖੰਭੇ, ਰੇਲਾਂ ਦੇ ਸਲੀਪਰ, ਵਾੜਾਂ ਦੇ ਥੰਮਲੇ, ਕਬਰਾਂ ਤੇ ਯਾਦਗਾਰਾਂ, ਟਾਇਲਾਂ, ਪਾਈਪਾਂ, ਫੁਟਪਾਥਾਂ ਦੇ ਬਲਾਕ, ਮੈਨਹੋਲਾਂ ਦੇ ਢੱਕਣ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀਮਿੰਟ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਸਜਾਵਟ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਿੰਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਸੀਮਿੰਟ—ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂਦੇ ਪੋਰਟਲੈਂਡ ਸੀਮਿੰਟ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੀਮਿੰਟ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ :

1. ਜਲਦੀ ਸੈੱਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀਮਿੰਟ—ਇਸ ਵਿਚ ਐਲੂਮਿਨਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ (36.5-44%) ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੂਨਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਉਤਨੀ ਤਾਕਤ ਪਕੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਆਮ ਸੀਮਿੰਟ 28 ਦਿਨ ਵਿਚ ਪਕੜਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸੈੱਟ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਗਰਮੀ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ।

2. ਘੱਟ ਉਸ਼ਮਕ ਸੀਮਿੰਟ—ਸੈਟਿੰਗ ਵੇਲੇ ਨਿਕਲਦੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕੰਕਰੀਟ ਦੇ ਭੁਰਨ ਜਾਂ ਤਿੜਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇਸ ਸੀਮਿੰਟ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਚੂਨੇ ਤੇ ਐਲੂਮਿਨਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਿਲਿਕਾ ਵਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3. ਸਲਫੇਟ ਰੋਧਕ ਸੀਮਿੰਟ—ਖਾਰ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਸੀਮਿੰਟ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਦੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੀਮਿੰਟ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਐਲੂਮਿਨਾ ਤੇ ਲੋਹਾ ਆਕਸਾਈਡ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਔਖਾ ਹੈ।

4. ਸਫੈਦ ਸੀਮਿੰਟ—ਸਫੈਦ ਸੀਮਿੰਟ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਾਧਾਰਨ ਪੋਰਟਲੈਂਡ ਸੀਮਿੰਟ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਲੋਹਾ ਆਕਸਾਈਡ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਅਸ਼ੁੱਧੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੰਗ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦਾ

ਹੋਵੇ, ਦੂਰ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਫੀ ਮਹਿੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਘੱਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

5. ਕੁਦਰਤੀ ਸੀਮਿੰਟ—ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਟਾਨਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਚੂਨੇ-ਦਾਰ ਮਿੱਟੀਮਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਚੂਨਾ ਜਾਂ ਸਿਲਿਕਾ ਪਾ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6. ਚੂਨਾ—ਚੂਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਬੰਧਕ ਪਦਾਰਥ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਚਾਕ ਜਾਂ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪੱਥਰ (ਕੈਲਸੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ) ਨੂੰ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਜਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿਰਫ ਕੈਲਸੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਆਕਸਾਈਡ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬੁਝਿਆ ਚੂਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੈਟਿੰਗ ਵੇਲੇ ਇਹ ਹਵਾ ਵਿਚੋਂ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਲੈ ਕੇ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਲਾਣ ਲਈ ਸਾਧਾਰਨ ਭੱਠੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

7. ਕੈਲਸੀਅਮ ਸਲਫੇਟ ਸੀਮਿੰਟ—ਇਸ ਕਿਸਮ ਵਿਚ ਉਹ ਸੀਮਿੰਟ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਜਿਪਸਮ ਨੂੰ ਜਲਾ ਕੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੈਲਸੀਅਮ ਸਲਫੇਟ ਦੀ ਹਾਈਡਰੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੈੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਲਾਸਟਰ ਆਫ ਪੈਰਿਸ, ਕੀਨ (keene) ਦਾ ਸੀਮਿੰਟ, ਪੈਰੀਅਨ (parian) ਸੀਮਿੰਟ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਪਲਾਸਟਰ ਆਫ ਪੈਰਿਸ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਸੈੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੀਨ ਦਾ ਸੀਮਿੰਟ ਉਥੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਕਿ ਸਤ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਚਮਕਦਾਰ ਚਾਹੀਦੀ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਆਕਸੀਕਲੋਰਾਈਡ ਸੀਮਿੰਟ, ਪੋਜ਼ੋਲੋਨਿਕ (Pozzolanic) ਸੀਮਿੰਟ, ਸੈਲੀਨਿਟਿਕ (Selenitic) ਸੀਮਿੰਟ, ਬਲਾਸਟ ਭੱਠੀ (Blast furnace) ਸੀਮਿੰਟ ਆਦਿ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਖ਼. 5:153; ਕੰਕਰੀਟ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ-ਬੀ. ਐਲ. ਹਾਂਡਾ ਅਤੇ ਐਲ. ਡੀ. ਪੁਰੀ: 10

ਸੀਮਿਰਾਮਿਸ (Semiramis—ਲ. 800 ਈ. ਪੂ.) : ਇਹ ਅਸੀਰੀਆ ਦੀ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਮਲਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਰਵਾਇਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੀਰੀਆ ਵਿਚ ਐਸਕਲੋਨ (Ascalon) ਦੀ ਮੱਛੀ-ਦੇਵੀ ਅਟਾਰਗੋਟਿਸ (Fish Goddess Atargatis) ਦੀ ਧੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਘੁੱਗੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਘੁੱਗੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਿਮਾਜ਼ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਨਾਈਨਸ ਦੇ ਇਕ ਜਰਨੈਲ ਉਨੇਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨੇਸ ਪਾਸੋਂ ਨਾਈਨਸ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨੇਸ ਨੇ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਈ। ਮਗਰੋਂ ਸੀਮਿਰਾਮਿਸ ਨੇ ਨਾਈਨਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਨਾਈਨਸ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸੀਰੀਆ ਦੀ ਮਲਕਾ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹਿਰ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬਾਬੁਲ) ਵਸਾਏ। ਕਾਫੀ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰ ਅੰਤ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਕਾਮ ਰਹੀ। 42 ਸਾਲ ਰਾਜ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਿਨਯਾਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਕੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ। ਮੂਲ ਕਹਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੇ ਘੁੱਗੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਲੋਕ ਘੁੱਗੀ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹਾਈਰਾਪੋਲਿਸ ਵਿਚ ਸੀਮਿਰਾਮਿਸ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਬੁੱਤ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਘੁੱਗੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੇਮਾਨ ਹਉਪਟ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀਮਿਰਾਮਿਸ ਸਾਮੂਰਾਮਤ ਦਾ ਯੂਨਾਨੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਬਾਬੁਲ ਦੀ ਵਸਨੀਕ ਸੀ ਤੇ ਇਸ

ਨੇ ਅਸੀਰੀਅਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਾਥੂ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਚਲਾਈ। ਸੰਨ 1909 ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਇਕ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਸੀਰੀਆ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਮਸੀ-ਅਦਾਦ ਦੀ ਮਲਕਾ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20; ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 13।

ਸੀਮੁਰਗ : ਇਹ ਇਕ ਕਲਪਿਤ ਪੰਛੀ ਹੈ, ਜੋ ਸੀ (ਤੀਹ) ਮੁਟਗ (ਪੰਛੀਆਂ) ਦੇ ਪਰਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਆਪਣੇ ਪੰਖਾਂ ਉੱਪਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਸਿਰਾ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਅਤੇ ਅਗਲਾ ਉਕਾਬ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਅਨਕਾ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਸੀਮੁਰਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਨਕਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਲੰਮੀ ਗਰਦਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕਦੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਦਗਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀਮੁਰਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਨਲ ਅਤੇ ਹੁਮਾ ਜਿਹੇ ਇਸ ਕਲਪਿਤ ਪੰਛੀ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਉਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਯਤਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ। 'ਦਗਰਾ ਪੰਛੀ ਪਰਨ ਪਰ ਲਿਖਾ ਕੁਰਾਨ ਮਤਾਂਤ' (ਗੁਵਿ 10)। ਇਸ ਪੰਛੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਹਦੀਸਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਕੇਵਲ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆਈ ਕਥਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਕੱਦ 30 ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਰੰਗ ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਪੰਛੀ ਦੇ ਪਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਪਰਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ ਫਿਰਦੌਸੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪੰਛੀ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਈਰਾਨੀ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸਾਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਾਲ ਸਫੈਦ ਸਨ। ਸਾਮ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਪੁੱਤਰ ਮਨਹੂਸ ਹੈ। ਸਾਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਾੜ ਉੱਤੇ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਥੇ ਇਕ ਸੀਮੁਰਗ ਦਾ ਆਲ੍ਹਣਾ ਸੀ। ਸੀਮੁਰਗ ਨੂੰ ਗੈਬ ਤੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੀਮੁਰਗ ਨੇ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਉਥੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਾਲ ਬੜਾ ਬਹਾਦਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਸਾਮ ਨੂੰ ਖਬਰ ਪੁੱਜੀ। ਮਹੱਬਤਿ-ਪਿਦਰੀ ਨੇ ਜੋਸ਼ ਮਾਰਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਾੜ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸੀਮੁਰਗ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਗਿਆ। ਸੀਮੁਰਗ ਨੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸੀਮੁਰਗ ਨੇ ਜ਼ਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਕ ਪਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮੁਸੀਬਤ ਪਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਪਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰ ਦੇਵੀਂ, ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਫੇਰ ਇਸ ਸੀਮੁਰਗ ਨੇ ਜ਼ਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰੁਸਤਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਸ਼ਤਾਸਪ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਇਸਫੰਦਿਆਰ ਨੂੰ ਤਾਜੋ-ਤਖਤ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਸਫੰਦਿਆਰ ਦਾ ਦਬਾਉ ਇੰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅਖੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਤਦਬੀਰ ਸੁੱਝੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸਫੰਦਿਆਰ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤਾਜ ਤਖਤ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਦੇਵਾਂਗਾ, ਜੇ ਤੂੰ ਰੁਸਤਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਲੈ ਆਵੇਂ। ਇਸਫੰਦਿਆਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਰੁਸਤਮ ਜ਼ਾਬੁਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸਫੰਦਿਆਰ ਉਥੇ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮਕਸਦ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਰੁਸਤਮ ਨੇ ਇਹ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਖੀਰ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਰੁਸਤਮ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੀਮੁਰਗ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਸੀਮੁਰਗ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ-ਸ਼ਾਖਾ ਤੀਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਖਤਾ ਨਾ ਕਰੇਗਾ। ਰੁਸਤਮ ਨੇ ਉਸ ਤੀਰ ਨਾਲ ਇਸਫੰਦਿਆਰ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸੀਮੁਰਗ ਇਕ ਹਕੀਮ (ਵਿਦਵਾਨ) ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਜ਼ਾਲ ਨੇ ਸਭੇ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਸਿੱਖੀਆਂ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.; ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ—ਫਿਰਦੌਸੀ

—ਲੋਕ ਚੰਦ

ਸੀਮੋਰ, ਹੋਰੇਸ਼ੋ (Seymour, Horatio—1810-1886) : ਇਹ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਨੀਤੀਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 31 ਮਈ, 1810 ਨੂੰ ਪੌਂਪੋਹਿਲ, ਨਿਊ ਯਾਰਕ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਜਨੇਵਾ ਅਕੈਡਮੀ ਅਤੇ ਮਿਡਲਟਾਊਨ (Middletown) ਦੇ ਇਕ ਫੌਜੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1832 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਵਕਾਲਤ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1833 ਤੋਂ 1839 ਤਕ ਇਹ ਗਵਰਨਰ ਵਿਲੀਅਮ ਐਲ. ਮਾਰਸੀ ਦਾ ਫੌਜੀ ਸਕੱਤਰ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1842, 1844 ਅਤੇ 1845 ਵਿਚ ਨਿਊ ਯਾਰਕ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਸੰਨ 1845 ਵਿਚ ਇਸੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦਾ ਸਪੀਕਰ ਬਣਿਆ। 1843 ਵਿਚ ਯੂਟੀਕਾ ਦਾ ਮੇਅਰ ਅਤੇ 1852 ਵਿਚ ਨਿਊ ਯਾਰਕ ਰਾਜ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1854 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਣ ਸਬੰਧੀ ਰੋਕ ਦੇ ਬਿਲ ਉੱਤੇ ਵੀਟੋ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ 1854 ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਚੋਣ ਹਾਰ ਗਿਆ। 1863 ਤੋਂ 1865 ਤਕ ਇਹ ਮੁੜ ਨਿਊ ਯਾਰਕ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1868 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲਈ ਚੋਣ ਲੜਿਆ ਪਰ ਹਾਰ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 12 ਫਰਵਰੀ, 1886 ਨੂੰ ਯੂਟੀਕਾ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20.

ਸ਼ੀਰਖਿਸ਼ਤ : ਇਹ ਕਸ਼ੇਰੂ ਦਰਖਤ ਦੀ ਓਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੀਰ-ਖੁਸ਼ਕ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਤੂਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਦਰਖਤ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਜਾਂ ਤਣਿਆਂ ਤੋਂ ਰਿਸ ਕੇ ਜੰਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੁਰਾਸਾਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗਰਮ ਤੇ ਰਤੂਬਤ ਵਿਚ ਨਾ ਗਰਮ ਨਾ ਖੁਸ਼ਕ ਹੈ।

ਬਦਾਮ ਰੋਗਨ, ਸੌਂਫ, ਗੁਲਾਬ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਜ਼ਨ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਅਸਲੀ ਤਰੰਜਬੀਨ ਖੁਰਾਸਾਨੀ ਇਸ ਦੇ ਸੌਧਕ ਹਨ।

ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ 20 ਗ੍ਰਾ. ਤੋਂ 40 ਗ੍ਰਾ. ਤਕ ਹੈ। ਜੇ 4 ਗ੍ਰਾ. ਸ਼ੀਰਖਿਸ਼ਤ, 2 ਗ੍ਰਾ. ਤਬਾਸ਼ੀਰ ਤੇ 4 ਗ੍ਰਾ. ਆਨਾਰਦਾਨਾ, ਖੱਟੇ ਅਨਾਰ ਦੇ ਸ਼ਰਬਤ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਹਰੇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੈ ਅਤੇ ਮਤਲੀ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ੀਰਖਿਸ਼ਤ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਘੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੀਭ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਠੰਢੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਮਨੀ ਪਤਲੀ ਅਤੇ ਰੀਹ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਗਰ ਤੇ ਮਿਹਦੇ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤਾਪ, ਗਰਮ-ਖੰਘ ਅਤੇ ਵਰਮਾਂ ਤੋਂ ਫਾਇਦਾ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਖਾਂਸੀ, ਛਾਤੀ ਅਤੇ ਹਲਕ ਦੀ ਜਲਣ ਲਈ ਵੀ ਲਾਭਵੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜੁਲਾਬ ਹਲਕਾ, ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਮੁਆਫ਼ਕ ਹੈ।

—ਦਿਆ ਸਿੰਘ

ਸੀਰਮ ਥਰੈਪੀ : ਜਦ ਕਿਸੇ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਖਤ ਬੀਮਾਰੀ

ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੀਰਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਰੋਗਾਣੂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰੱਖਿਆ ਸਾਧਨ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਰਮ ਥਰੈਪੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੀਰਮ ਅਕਸਰ ਘੋੜੇ ਦੇ ਲਹੂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਖਾਸ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਰੋਗਾਣੂਆਂ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਟੀਕੇ, ਛੋਟੀ ਛੋਟੀ ਖੁਰਾਕ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਲਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਘੋੜਾ ਬੀਮਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਲਹੂ ਅੰਦਰ, ਉਸ ਰੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਾਰਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਸ ਘੋੜੇ ਦਾ ਲਹੂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸੀਰਮ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘੋੜੇ ਦਾ ਸੀਰਮ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਤਿਜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਹੂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਤਿਕਾਰਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸੀਰਮ ਥਰੈਪੀ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਦੇਣੀ ਪੈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਰਮ ਜਾਂ ਬੜਾ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਜਾਗਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀਰਮ ਬੀਮਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੀਰਮ ਥਰੈਪੀ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੀਰਮ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ—ਤਤਕਾਲ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸੀਰਮ ਸਿਕਨੈੱਸ (Serum Sickness)

ਤਤਕਾਲ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ—ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਐਨਾਫਾ-ਈਲੈਕਟਿਕ ਸ਼ਾਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਟੀਕਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਅਧੇ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਘੋੜੇ ਦੀ ਪ੍ਰੋਟੀਨ, ਦਮਾ, ਚਮੜੀ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਲਰਜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਚੇਤਨ ਹੋਣ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਲਟੀ ਆਉਣੀ, ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਖੰਘ ਆਉਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸੀਰਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਗੀ ਦੀ ਕੋਸ ਹਿਸਟਰੀ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਨਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਹਿਸਟਰੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਸੀਰਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਅਜੋਕੇ ਸੀਰਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵਾਪਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸੀਰਮ ਸਿਕਨੈੱਸ—ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਰੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀਰਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਟੀਕਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਬੀਮਾਰੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਚਾਨਕ ਬੁਖਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਜਾਂ ਲਸੀਕਾ ਗਲੈਂਡ ਵਢੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੀਰਮ ਸਿਕਨੈੱਸ ਅਜੇ ਵੀ ਚੰਗੇ ਸੀਰਮ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 5 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਰੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੀਰਮ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸੀਰਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦਮੇ, ਅਲਰਜੀ ਆਦਿ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਸੁਚੇਤਨਾ ਵੀ ਜਾਣ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਪਿਛੋਕੜ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ ਤਾਂ ਟੀਕਾ ਇੰਟਰਮਸਕੂਲਰ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਜੇਕਰ ਸੀਰਮ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਸੀਰਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਪਰਖ ਖੁਰਾਕ 0.2 ਮਿ. ਲਿ. ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧੇ ਘੰਟੇ ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡਿਪਥੀਰੀਆ, ਟੈਟਨਸ ਅਤੇ ਗੈਂਗਰੀਨ ਬੀਮਾਰੀ ਵਿਚ ਸੀਰਮ ਥਰੈਪੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਿਪਥੀਰੀਆ ਵਿਚ ਇਹ ਸੀਰਮ ਰੋਗਾਣੂਆਂ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਕਟਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਤਿੱਖੀ ਤੇ ਲੰਮੀ ਡਿਪਥੀਰੀਆ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਹੋਵੇ, ਉਤਨੀ ਹੀ ਵੱਡੀ ਐਂਟੀਟੋਕਸਿਨ ਦੀ ਖੁਰਾਕ

ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਪ ਦੇ ਕਟੇ ਹੋਏ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਐਂਟੀਵੈਨਮ ਸੀਰਮ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਫਾਰਮੇਕਾਲੋਜੀ-ਬੀ. ਐਨ. ਘੋਸ਼; ਟੈਕਸਟ ਬੁਕ ਆਫ ਮੈਡੀਸਨ-ਡਬਲਿਯੂ ਐਨ. ਮਾਨ.

ਸੀਰਾ (Sira) : ਤਅੱਲੁਕਾ—ਇਸ ਤਅੱਲੁਕੇ ਦਾ ਰਕਬਾ ਬਾਕੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਰਕਬੇ ਨਾਲੋਂ ਨੀਵਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ ਦੇ ਟੁਮਕੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਤਅੱਲੁਕਾ ਹੈ; ਇਸੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸ ਤਅੱਲੁਕੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਤਅੱਲੁਕੇ ਵਿਚ 247 ਪਿੰਡ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਇਕ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵੇਦਾਵਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਦੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਬਾਗ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦਾ ਭਾਗ ਚਟਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਖਤ ਧਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਵੱਲ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—1,53,983 (1961)

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ ਦੇ ਟੁਮਕੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਤਅੱਲੁਕੇ ਦਾ ਸਦਰਮੁਕਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਟੁਮਕੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 53 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਤਨਾਗਿਰੀ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ ਪਰ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 1638 ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1687 ਵਿਚ ਇਸ ਉੱਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਸੌ ਸਾਲ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਦੇ ਮੁਗਲਾਂ ਅਤੇ ਕਦੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1724 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1756 ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁਗਲ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਅਧੀਨ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ 50,000 ਮਕਾਨ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲ, ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਅਤੇ ਮਲਿਕ ਰਿਨਹਾ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਝੀਲ ਵੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕੂਰਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਦੇਵਗਿਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਉਨ ਲਿਆ ਕੇ ਕੰਬਲ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨਗਰਪਾਲਿਕਾ 1870 ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

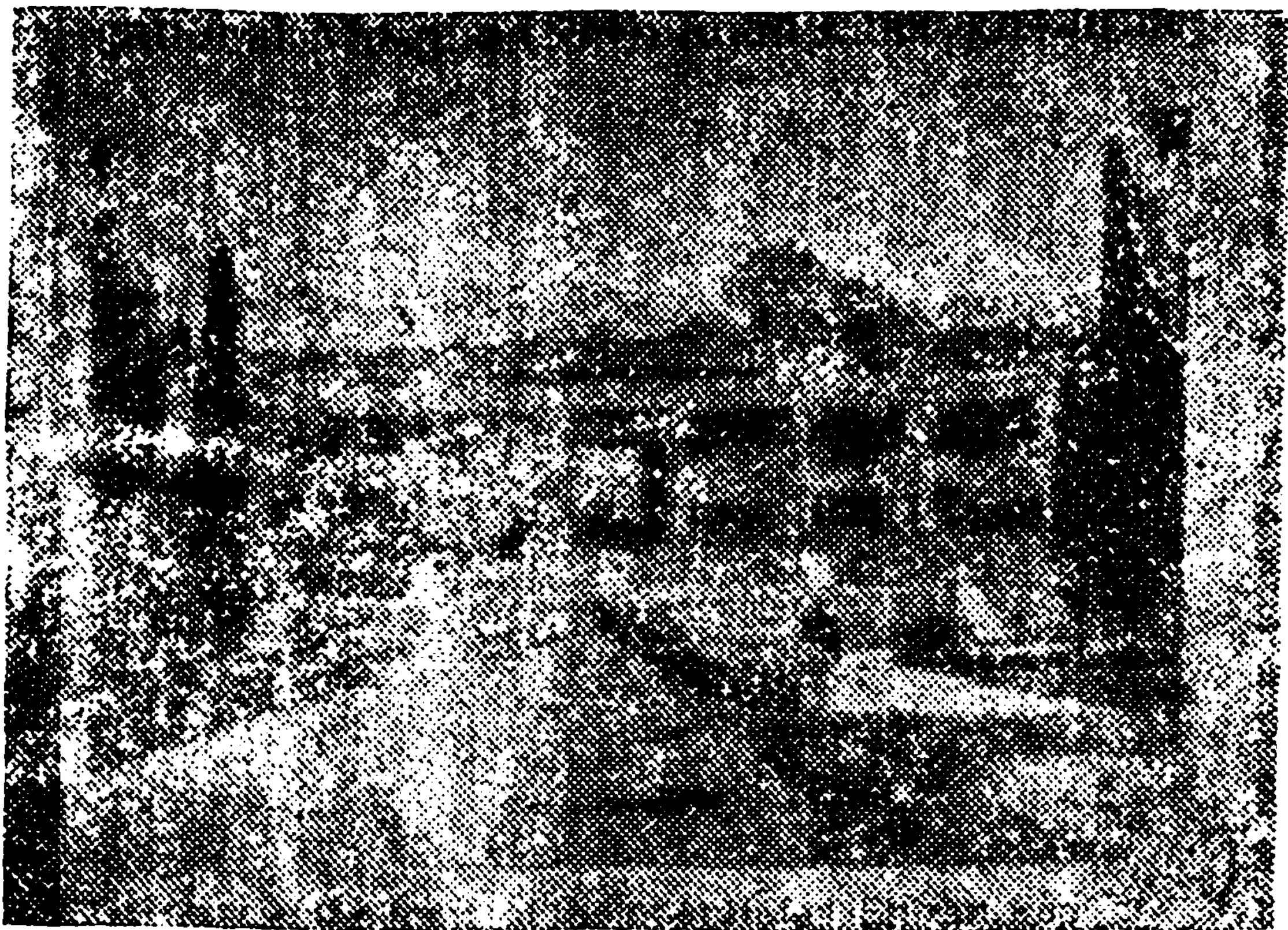
ਆਬਾਦੀ—18,301 (1971)

13°40' ਉ. ਵਿਭ.; 71°40' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:15.

ਸ਼ੀਰਾਜ਼ (Shiraz) : ਇਹ ਈਰਾਨ ਦੇ ਸੂਬਾ ਫ਼ਾਰਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਮਰ ਲੈਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਸ ਖਾੜੀ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਬੰਦਰ ਅਬਾਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧੀ ਸੜਕ ਲਾਰਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ 290 ਕਿ. ਮੀ. (180 ਮੀਲ) ਲੰਬੀ ਸੜਕ ਬੁਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਕਾਜ਼ਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗੇ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਤਹਿਰਾਨ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ੇਖ ਸਾਅਦੀ ਅਤੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਦਾ ਜਨਮ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪਹਾੜਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਇਕ ਡੂੰਘੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੈ ਤੇ ਦੂਰੋਂ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਫਲਦਾਰ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਬਾਗ ਹਨ ਅਤੇ ਇਥੇ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਾਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਵੇਂ ਫੈਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਬਾਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਉੱਚੀ ਦੀਵਾਰ

ਹਾਫਿਜ਼ ਦਾ ਮਕਬਰਾ

ਹੈ ਜੋ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪਰਦੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੁਣ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੀਆਬਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਛਾਂ ਵਾਲੇ ਦਰੱਖਤ ਹਨ ਤੇ ਪੈਦਲ ਚਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੀਆਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਖੀਆਬਾਨਿ ਕਰੀਮ ਖਾਂ ਜ਼ੈਦ, ਖੀਆਬਾਨਿ ਸਾਅਦੀ, ਖੀਆਬਾਨਿ ਪਹਿਲਵੀ, ਖੀਆਬਾਨਿ ਹਾਫਿਜ਼ ਅਤੇ ਖੀਆਬਾਨਿ ਮਹਿਮੂਦ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ, ਟੁੱਟੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੇ ਢੱਠੇ ਹਨ। ਬੂਹੇ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਮਸਜਿਦਾਂ ਵੀਰਾਨ ਪਈਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਰਮੀਨੀਆ ਤੋਂ ਆਏ ਆਰਮੀਨੀ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਈਰਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ੈਕੀਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਹੁਸਨ ਤਾਂ ਲਾਜਵਾਬ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹਕਾਫ਼ ਦੀਆਂ ਪਰੀਆਂ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਈ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਮੁਹਰ ਸਾਜ਼ੀ ਪਿੱਤਲ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਨਾਂ ਉੱਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖਾਤਮ ਸਾਜ਼ੀ, ਸਿਗਰਟ ਦੇ ਪਾਉਡਰ ਦੀਆਂ ਡੱਬੀਆਂ ਤੇ ਲੱਕੜੀ ਉੱਤੇ ਪਿੱਤਲ ਤੇ ਹੱਡੀ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦਸੀ ਸ਼ਕਲਾਂ ਬਰੀਕ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰੁਕਨਾ ਆਬਾਦ ਅਤੇ ਮੀਰੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਉੱਚਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੀਣ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਚੰਮ ਦੇ ਚਰਸਾਂ ਨਾਲ ਘੋੜੇ ਜੋੜ ਕੇ ਪਾਣੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਖੁਸ਼ਕ ਹੈ। ਨੌ ਮਹੀਨੇ ਮੌਸਮ ਚੰਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਚੰਗੀ ਗਰਮੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬਰਫ਼ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗੂਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੀਸ ਬਾਬਾ ਆਖਦੇ ਹਨ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਸੈਂ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੇਹੱਦ ਲਜ਼ੀਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੜਾ ਦਾਣੇਦਾਰ ਅੰਗੂਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਸੈਨੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਚੈਰੀ, ਖਰਬੂਜ਼ਾ, ਅਖਰੋਟ, ਅੰਜੀਰ, ਖਜੂਰ, ਤਰਬੂਜ਼ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਪਾਤੀ ਵੀ ਇਸ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਨਿ ਸੰਗਰ ਹੈ ਜੋ ਪੱਥਰ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫੁਲਾ ਫੁਲਾ ਕੇ ਪਕਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ

ਹਨ ਬੁਲਬੁਲਾਂ ਜੋ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਪਹਾੜ ਉੱਤੇ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੀਜੀ ਚੀਜ਼ ਗਿਲਿ ਗੁਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਗੁੰਧਤ ਮਿੱਟੀ ਹੈ ਜੋ ਮਲ ਕੇ ਨਹਾਉਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਸ਼ੈ ਇਥੋਂ ਦਾ ਸਰੂ ਹੈ ਜੋ ਅੱਸੀ-ਅੱਸੀ ਫੁੱਟ ਕਲਮ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧਾ ਵਧਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਦੇ ਬਾਗਿਓਰਮ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰੂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਵਿ ਨਾਜ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਰੂ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਵਸਤੂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ।

ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਸਥਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਾਫਿਜ਼ੀਆ (ਹਾਫਿਜ਼ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਦਾ ਮਕਬਰਾ), ਸਾਅਦੀਆ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ੇਖ ਸਾਅਦੀ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ੀ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਜਨੂੰਨੀ ਮੁਜ਼ਤਹਿਦ ਨੇ ਭੰਨ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਦਭੁਤ ਵਸਤੂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਕਹੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ, ਸ਼ਾਹ ਚਰਾਗ, ਸੱਯਦ ਅਮੀਰ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਲੀ, ਅਲੀ ਹਮਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਅਲਾ-ਉੱਦੀਨ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਅਖੀਰੀਲੇ ਚਾਰੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਜਨਾਬ ਇਮਾਮ ਰਾਜ ਦੇ ਭਰਾ ਸਨ। ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਹਨ ਮਸੀਹੁਲ ਮੁਲਕ ਦੀ ਮਸਜਿਦ, ਕਰੀਮ ਖਾਂ ਜ਼ੈਦ ਦੀ ਮਸ-ਜਿਦ, ਮਸਜਿਦਿ ਨੌ, ਕਬਰਸਤਾਨ-ਇ-ਰੁੱਸਲਾਮ, ਬਾਗਿ ਮੁਸੱਲਾ ਦੇ ਖੰਡਰ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅੱਡਾ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮੀ ਗੁੱਠ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਰਕ ਅਰਥਾਤ ਹਾਕਿਮ ਨਸ਼ੀਨ ਕਿਲ੍ਹਾ, ਵਰਜਿਸ਼ ਖਾਨਾ, ਚਸ਼ਮਾ ਰੁਕਨਾਬਾਦ, ਖਵਾਜ਼ੂ ਕਿਰਮਾਨੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਇਮਾਰਿਤ ਕੁਰਆਨ ਜਿਥੇ ਇਮਾਮ ਹਸਨ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਭਾਰੀ, ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਖਰੜਾ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 56 ਕਿ. ਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ।

ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਦੇ ਮੁਜ਼ਾਫਾਤ ਵਿਚ ਫੀਰੋਜ਼ਾਬਾਦ ਪੱਛਮ ਵੱਲ, ਫੂਸਾ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਤੇ ਬੇਜ਼ਾ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪਰਸ਼ੀਆ ਚਰਚ ਅਤੇ ਪਹਿਲਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (1945) ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਸੀਮਿੰਟ, ਖੰਡ ਅਤੇ ਖਾਦ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ ਹਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜਿੱਤਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੈਫਰੀਦੀ ਅਤੇ ਬੁਈਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨ-ਦਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਸਫ਼ਾਵੀ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਅਧੀਨ ਗਵਰਨਰ ਇਮਾਮ ਕੁਲੀ ਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਗ-ਰਾਮ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ। ਸੰਨ 1668 ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਹੜ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ 1813 ਅਤੇ 1853 ਦੇ ਭੁਚਾਲਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ।

ਆਬਾਦੀ—325,000 (1972)

29°36' ਉ. ਵਿਥ.; 52°32' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ.ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾ. 9:912.

ਸ਼ੀਰਾਨੀ (Sherani) : ਇਹ ਇਕ ਪਠਾਣ ਕਬੀਲਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਤਖਤ-ਇ-ਸੁਲੇਮਾਨ ਵਿਖੇ ਆਬਾਦ ਹੈ। ਸ਼ੀਰਾਨੀ ਲੋਕ ਦਰਮਿਆਨੇ ਕੱਦ ਦੇ, ਪਤਲੇ ਪਰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਖਤ ਅਤੇ ਚੁਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਅਤੇ ਗਲ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਉਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਭਾ ਦੇ ਕੁਝ ਕੌੜੇ ਪਰ ਬਹਾਦਰ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ੀਰਾਨੀ ਵਪਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੀ ਹੈ। ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹਨ,

ਬਰਘਾ ਤੇ ਲਰਘਾ ਜਾਂ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਮੈਦਾਨੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਬਾਲਗਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਦਾਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤਲਾਕ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਲੜਕੀ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵੱਲੋਂ ਲੜਕੀ ਵਿਆਹੁਣ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਰਕਮ ਦਾ ਅੱਧ (ਮਨਫੀ ਦਾਜ) ਵਾਪਸ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20

ਸੀਰਾਮਪੁਰ (Serampore) : ਉਪ-ਮੰਡਲ—ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਹੁਗਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਕ ਉਪ-ਮੰਡਲ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 879 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ । ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਭੌਂ ਦੀ ਇਕ ਪੱਧਰੀ ਪੱਟੀ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਦਰਿਆ ਹੁਗਲੀ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਘੁੰਗ ਵਸਦੇ ਡੈਲਟਾ-ਖੇਤਰ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਕਸਬੇ—ਸੀਰਾਮਪੁਰ, ਉਤਰਪਾੜਾ, ਬੈਦਯਾ-ਬਾਤੀ, ਭਦਰੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਕੋਟਰੰਗ ਅਤੇ 783 ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਰਿਆ ਹੁਗਲੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਥਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਥੇ ਵਧੇਰੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਆਬਾਦੀ ਹੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਉਪ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਸੰਘਣੀ ਹੈ । ਤਰਕੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨ ਵੇਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਯਾਤਰੀ ਇਥੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਹੁਗਲੀ ਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਉਪ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਬੈਰਕਪੁਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦਰਿਆ ਹੁਗਲੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬਸਤੀ ਸੀ ਜੋ 1845 ਤੀਕ ਇਥੇ ਰਹੇ ਸਨ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਇਕ ਸੰਧੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ 12.5 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਵਿਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ । ਸੰਨ 1865 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ।

ਇਥੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਤੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜਾ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਬੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੇਸ਼ਮ-ਰੰਗਣਾ, ਇੱਟਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਚਟਾਈਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਦਯੋਗ ਹਨ । ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮਾਹੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਲਭਪੁਰ ਨਾਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਹਰ ਸਾਲ ਸਨਾਨਜਾਤਰਾ ਅਤੇ ਰੱਥਯਾਤਰਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੇਲੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ।

ਆਬਾਦੀ—101,597 (1971)

22°45' ਉ, ਵਿਥ.; 88°21' ਪੁ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22: 177.

ਸੀਰੀਅਮ (Cerium) : ਇਹ ਦੁਰਲੱਭ-ਮਿੱਟੀ ਰਸਾਇਣਿਕ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ । ਇਸ ਧਾਤ ਦਾ ਰੰਗ ਲੋਹੇ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਕਸੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਬਲਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਗੈਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਤਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਗਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਬੜੀ ਚਮਕ ਨਾਲ ਬਲਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ 'Ce' ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੂ-ਕ੍ਰਮ-ਅੰਕ 58 ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ-ਭਾਰ 140.12 ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਸਥਿਰ ਸਮਸਥਾਨਕ (ਆਈਸੋਟੋਪ) ^{136}Ce , ^{138}Ce , ^{140}Ce ਅਤੇ ^{142}Ce ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਸੀਰੀਅਮ ਦੀ ਸੰਯੋਜਕਤਾ 3 ਤੇ 4 ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਦੋ ਆਕਸਾਈਡ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਧਾਤ ਕਈ ਦੂਹਰੇ ਲੂਣ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ $\text{M}(\text{NO}_3)_2 \cdot \text{Ce}(\text{NO}_3)_4 \cdot 8\text{H}_2\text{O}$ (ਜਿੱਥੇ $\text{M} = \text{Mg}, \text{Zn}, \text{Ni},$

Co ਜਾਂ Mn) ।

ਸੀਰੀਅਮ ਦਾ ਪਿਘਲਾਉ ਦਰਜਾ 804° ਸੈਂ. ਤੇ ਘਣਤਾ 6.768 ਗ੍ਰਾ. ਪ੍ਰਤਿ ਮਿ. ਲਿ. ਹੈ । ਦੂਸਰੀਆਂ ਦੁਰਲੱਭ-ਮਿੱਟੀ ਧਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸੀਰੀਅਮ, ਕਈ ਫ਼ੈਰਸ ਤੇ ਨਾਨ-ਫ਼ੈਰਸ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਧਾਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੈੱਟ ਇੰਜਨਾਂ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਧੀਆ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਪ ਸਹਿਣ ਵਾਲੀ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਧਾਤ ਵਿਚ ਇਹ ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ ਨਾਲ 3% ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕਲੱਈ ਜਿੰਨੀ ਨਰਮ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲਘੂਕਾਰਕ ਹੈ । ਚੌਸੰਯੋਜਕ ਸੀਰੀਅਮ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ '4f' ਇਲੈਕਟ੍ਰੌਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਪ੍ਰਤਿਚੁੰਬਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੌਸੰਯੋਜਕ ਸੀਰੀਅਮ, ਵਿਚ ਇਕ ਅਜੁੱਟ ਇਲੈਕਟ੍ਰੌਨ ਹੋਵੇ, ਅਨੁਚੁੰਬਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਗੈਸ ਮੈਂਟਲਾਂ ਵਿਚ ਥੋਰੀਅਮ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਧਾਤਾਂ ਗੈਸ ਲਾਈਟਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਗਰੇਟ ਲਾਈਟਰਾਂ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਕੱਪੜਾ ਰੰਗਣ, ਚਮੜਾ ਰੰਗਣ ਅਤੇ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਸੀਰੀਅਮ ਦੇ ਚੌਸੰਯੋਜਕ ਨਮਕ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਥਿਰ ਆਕਸੀਕਾਰਕ ਹਨ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ੀ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਆਕਸੀਕਰਨ ਯੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਫ਼ੈਰਸ ਆਇਰਨ, ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਸੀਰੀਆ (Syria) : ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਅਰਬ ਗਣਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਹੈ । ਇਸਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਤੇ ਲੈਬਨਾਨ (ਉਰਜ਼ਨ), ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ, ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਰਾਕ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਜਾਰਡਨ ਤੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਹਨ । ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 185,180 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ । ਦਮਿਸ਼ਕ ਸੀਰੀਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ।

ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਵਿਚਕਾਰ ਮੌਜੂਦਾ ਝਗੜਿਆਂ ਕਾਰਨ ਸੀਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਹੈ । ਸੰਨ 1967 ਦੀ ਅਰਬ-ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਸੀਰੀਆ ਦਾ 1,150 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਰਕਬਾ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਭੂ-ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ

ਧਰਾਤਲ—ਸੀਰੀਆ ਦਾ ਸਾਹਿਲ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਕੀ ਤੋਂ ਲੈਬਨਾਨ ਤਕ 177 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੀਆਂ ਰੇਤਲੀਆਂ ਖਾੜੀਆਂ, ਚਟਾਨੀ ਅੰਤਰੀਪਾਂ (headlands) ਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਦੰਦੀਆਂ (Cliffs) ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ । ਤਾਰਤੂਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸੌੜੇ ਤੱਟੀ ਮੈਦਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਲੈਬਨਾਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤਕ ਅਕੋਰ (Akkar) ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ ।

ਜਬਲ ਅਲਾਵਾਈਟ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਤੱਟੀ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਚੌੜਾਈ 30 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਉੱਚਾਈ ਉੱਤਰ ਵਿਚ 915 ਮੀ. ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ 610 ਮੀ. ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚਾਈ ਲਟਾਕੀਆ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ 1,562 ਮੀ. ਹੈ । ਸੀਰੀਆ ਤੇ ਲੈਬਨਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੇ ਐਂਟੀ-ਲੈਬਨਾਨ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਔਸਤ ਉੱਚਾਈ 1830 ਤੋਂ 2130 ਮੀ. ਵਿਚਕਾਰ ਸੀਰੀਆ ਅਤੇ ਲੈਬਨਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਸੀਰੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ-ਚੋਟੀ ਜ਼ਾਬਦੇਨੀ ਸੈਡਲ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ 2,814 ਮੀ. ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਖਿੰਡਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚੇ ਤਰੰਗਮਬੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮੀ ਮਾਰੂਥਲ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ 250 ਮੀ. ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਾ ਰੇਤਲੇ ਮਾਰੂਥਲ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚਟਾਨਾਂ ਤੇ ਕੰਕਰ-ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਮੱਧ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚਲੇ ਪਰਬਤੀ ਖੰਡ ਨੂੰ ਅਲ-ਹਮਾਦ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ-ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਧਰਤੀ ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਅੱਧ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਰਤੀ ਮੁਸਾਮਦਾਰ ਚਟਾਨਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਾਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਕੇ ਝਰਨਿਆਂ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਰਾਤ ਦਰਿਆ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਉਪਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਰਾਕ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਸਿੰਜਾਈ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੱਟੀ ਦਰਿਆ ਆਮ ਕਰਕੇ ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਹਨ। ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਮੁਖ ਦਰਿਆ ਓਰਾਂਟੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਲੈਬਨਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਗਦਾ ਹੋਇਆ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੀਲ ਮਮਲਾਤਹ ਅਲ-ਜੈਬੂਲ (Mamlahat al-Jabbul) ਹੈ ਜੋ ਅਲੈਪੋ ਦੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਲਗਭਗ 154 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ।

ਜਲਵਾਯੂ-ਤੱਟੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਰੂਮ-ਸਾਗਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਈ ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ ਤਕ ਲੰਬੇ ਅਰਸੇ ਲਈ ਮੌਸਮ ਖੁਸ਼ਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਤੱਟੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ 29° ਸੈਂ. ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ 10° ਸੈਂ. ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰਲਾ ਇਲਾਕਾ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰਦ-ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਗਰਮ-ਖੁਸ਼ਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰੂਥਲ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ 37° ਤੋਂ 40° ਸੈਂ. ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੱਟ ਤੋਂ ਦੂਰ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬਰਫ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਅਨੁਰੀਆਂ ਝੱਖੜ ਵੀ ਝੁਲਦੇ ਹਨ।

ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂ-ਪਰਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਤੇ ਸਦਾ-ਬਹਾਰ ਨਿੰਬੂ ਅਤੇ ਚੀਲ ਦੇ ਦਰਖਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਫਰਾਤ ਦੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਖਜੂਰ ਦੇ ਦਰਖਤ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿੰਬੂ ਤੇ ਸੰਗਤਰਿਆਂ ਦੇ ਬਾਗ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਰੀਪ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਖੁਰਮਾਨੀ, ਜੈਤੂਨ, ਅੰਗੂਰ, ਅਤੇ ਚਿਨਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ ਘੱਟ ਹੀ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬਘਿਆੜ, ਚੀਤਾ, ਲੰਬੜ, ਬਿੱਜੂ, ਜੰਗਲੀ ਸੂਰ, ਗਿੱਦੜ ਅਜੇ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਿਰਨ ਤੇ ਕਾਟਵਾਂ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਮੁਖ ਜਾਨਵਰ ਗਜ਼ਾਲ (gazelle) ਅਤੇ ਜਰਬੋਆ (jerboa) ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕਿਸਮਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਇੱਲ ਤੇ ਬਾਜ਼ ਵਰਗੇ ਪੰਛੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਲਤੂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਬਤਾਂ ਵਿਚ ਖਚਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਉਠ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਘੋੜੇ, ਭੇਡਾਂ, ਬਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਰਗੀਆਂ ਆਦਿ ਵੀ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ-ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਲਸਤੀਨ ਤੇ

ਲੈਬਨਾਨ ਵੀ ਸੀਰੀਆ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸੀਰੀਆ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੀ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ (Mesopotamia) ਤੇ ਨੀਲ (Nile) ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਲੋਕ ਰੂਮ-ਸਾਗਰ ਤੇ ਐਲਪਾਈਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਮੀ (Semitic) ਹੈ। ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਫੋਨੀਸ਼ੀ (Phoenicians), ਫਲਸਤੀਨੀ (Canaanites), ਅਰਾਮੀਨੀ (Aramaean) ਤੇ ਇਬਰਾਨੀ (Hebrews) ਲੋਕ ਸੀਰੀਆ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੀਰੀਆ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਹ ਰੋਮ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤਕ ਇਥੇ ਰੋਮ ਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਬਾਜ਼ਨਤੀਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ। 100 ਸਾਲ ਸੀਰੀਆ ਰੂਮ-ਸਾਗਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਿੱਸਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਗੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਲ-ਸੰਨ 640 ਈ. ਵਿਚ ਸੀਰੀਆ ਮੁਸਲਮ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਫੈਲਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਠੋਸਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਯਹੂਦੀ ਲੋਕ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਸਲਮ ਰਾਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੱਕੇ ਮਦੀਨੇ ਤੋਂ ਦਮਿਸ਼ਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਨ 661 ਈ. ਵਿਚ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਮੁਆਵੀਆ ਨੇ ਖਲੀਫਾ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 750 ਈ. ਵਿਚ ਦਮਿਸ਼ਕ ਓਮੀ-ਆਦ (Ommiad) ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਦੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਅਰਬੀ ਬਣ ਗਈ।

8ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਵਿਚ ਧਰਮ ਤੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਕਾਰਨ ਦਮਿਸ਼ਕ ਤੇ ਸੀਰੀਆ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਅੱਬਾਸੀ ਖਾਨਦਾਨ (Abbaside) ਦੇ ਖਲੀਫਿਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਬਗਦਾਦ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਸੀਰੀਆ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਘੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਪਤਨ ਦੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਲ ਕਵੀਆਂ, ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਸੁਨ-ਹਿਰੀ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਅਲ-ਫਰੇਬੀ ਵਰਗੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਅਬੂਲ-ਅਲ-ਆਲਾ-ਅਲ-ਮਾਰੀ ਤੇ ਅਲ-ਮੁਤਨੱਬੀ (al-Mutanabbi) ਵਰਗੇ ਕਵੀ ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ।

ਤੁਰਕੀ ਦੀ ਜਿੱਤ-ਦਸਵੀਂ ਅਤੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਲਯੂਕ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਸੀਰੀਆ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਕਾਰਨ ਸੀਰੀਆ ਦੀ ਜਾਗਰਤੀ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਹਮਲਾਵਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਰਸੀਆ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਸਲਯੂਕ ਸਟੇਟ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਾਖ ਸਨ। ਸੀਰੀ-ਆਈ ਸਲਯੂਕ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਦੋ ਰਾਜਾਂ ਦਮਿਸ਼ਕ ਤੇ ਅਲੈਪੋ ਵਿਚ ਨਿਖੜ ਗਏ। ਸਲਯੂਕ ਦੱਖਣੀ ਸੀਰੀਆ ਤਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਦੱਖਣੀ ਸੀਰੀਆ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਈ ਸਥਾਨਕ ਘਰਾਣੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਲਯੂਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦ ਕਾਰਨ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਥੇ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਆਏ ਕਰੂਸੇਡਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਰੂਸੇਡਰਜ਼ (The Crusaders)—ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ

ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਮਸੀਹੀ ਜਹਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸੀਰੀਆ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਏ ਇਟਲੀ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਲੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਏ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਸੀਰੀਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਮਸੀਹੀ ਜਹਾਦੀ ਇਥੇ ਪੰਜ ਜਾਂ ਦੱਸ ਸਾਲ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਘੁਲ ਮਿਲ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਸਭਿਅਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1291 ਈ. ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਜਾਰੀ ਰਹੇ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਮੰਗੋਲ ਹਮਲਾਵਰ ਸੀਰੀਆ ਤੇ ਛਾ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਈ। ਦਮਿਸ਼ਕ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਤੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸੰਨ 1260 ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਦੇ ਮੈਮਲੂਕ ਸੁਲਤਾਨ ਬੇਬਰਜ਼ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੋੜਿਆ ਅਤੇ ਸੀਰੀਆ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮੈਮਲੂਕ ਰਾਜ (Mameluke Rule)—ਸੰਨ 1516 ਈ. ਤਕ ਮਿਸਰ ਦੇ ਮੈਮਲੂਕਾਂ ਨੇ ਸੀਰੀਆ ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਅਸ਼ਾਂਤੀ, ਗਰੀਬੀ, ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਘਾਟ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ।

ਆਟੋਮਨ ਕਾਲ (Ottoman Period)—ਮੈਮਲੂਕ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਖਸਤਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ 1516-17 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਆਟੋਮਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਇਹ ਆਟੋਮਨ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਖਰਾਬ ਹੀ ਰਹੀ। ਪਰ 1833 ਤੋਂ 1840 ਈ. ਤਕ ਮੈਹਮਤ ਅਲੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਪਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ—ਸੰਨ 1914 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮੱਕੇ ਦੇ ਗ੍ਰੈਂਡ ਸ਼ਰੀਫ, ਹੁਸੈਨ ਇਬਨ-ਅਲੀ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਰਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਸੀਰੀਆ ਨੂੰ, ਦਮਿਸ਼ਕ ਤੇ ਅਲੈਪੋ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੰਨ 1916 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਈਕਸ-ਪਿਕੋਟ (Sykes-Picot) ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਆਕਰ (Acre) ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸੀਰੀਆ ਦਾ ਸਾਹਿਲੀ ਇਲਾਕਾ ਫਰਾਂਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਬਰਤਾਨੀਆ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ। ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਕੇਵਲ ਮੱਧ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ 1918 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੀਰੀਆ ਫਿਰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ। 11 ਮਾਰਚ, 1920 ਨੂੰ ਇਬਨ ਅਲੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਫੈਸਲ ਬਾਰੇ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਜੁਲਾਈ, 1920 ਵਿਚ ਹੀ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਅੰਤਮ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦਮਿਸ਼ਕ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਫੌਜ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਪੀਪਲਜ਼ ਪਾਰਟੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਨ 1926 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਸੀਰੀਆ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕੌਂਸਲ

ਚੁਣਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ। ਅਹਿਮਦ ਨਮੀ ਪਹਿਲੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਬਣਿਆ।

ਸੰਨ 1928 ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਸੈਂਬਲੀ ਚੁਣੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਸੰਵਿਧਾਨ ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ 1930 ਵਿਚ ਇਹ ਅਸੈਂਬਲੀ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੀਰੀਆ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਅਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। 9 ਸਤੰਬਰ, 1936 ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਫਰੈਂਕੋ-ਸੀਰੀਅਨ ਸੰਧੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀਰੀਆ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦਾ 25 ਸਾਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਖਾਸ ਅਧਿਕਾਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਚਲ ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਸੰਨ 1939 ਵਿਚ ਗਣਰਾਜੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਆਰਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਸੰਨ 1944 ਵਿਚ ਸੀਰੀਆ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਸੰਨ 1945 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਸੀ। ਸੰਨ 1950 ਤੋਂ 1953 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਅਤੇ 1954 ਤੋਂ ਫਿਰ ਪਹਿਲਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੀ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਲਗਾਤਾਰ ਫੌਜੀ ਪਲਟਿਆਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲੀ ਫੌਜਾਂ ਤੋਂ ਮਾਰ ਖਾਧੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਸੀਰੀਆ ਤੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਵਿਚਕਾਰ ਅਕਸਰ ਜੰਗਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਰਥਿਕਤਾ

ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨ—ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਸੀਰੀਆ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ 1,200,000,000 ਮੀਟ੍ਰਿਕ ਟਨ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਇਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਇਲਾਕਾ ਸੁਵਾਦੀਆਹ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਗੈਸ ਸੰਨ 1940 ਵਿਚ ਇਥੇ ਪਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਲਗਭਗ 3,227,954,000 ਘਣ ਮੀ. ਹਨ।

ਫਾਸਫੇਟ, ਕਰੋਮ, ਮੈਂਗਨੀਜ਼, ਐਸਫਾਲਟ, ਕੱਚਾ ਲੋਹਾ, ਚਟਾਨੀ ਲੂਣ, ਚੂਨੇ ਦਾ ਪੱਥਰ, ਬਸਾਲਟ ਅਤੇ ਮਾਰਲ ਆਦਿ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਵ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਜਲਸ਼ਕਤੀ—ਫਰਾਤ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਬਿਜਲੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜੰਗਲ—ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਭਾਵੇਂ 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਕਬੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜੰਗਲ ਹਨ ਪਰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਬੜੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹਨ। ਇਹ ਜੰਗਲ ਕੇਵਲ ਲੱਕੜੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਤੇਲ, ਫਲ, ਦਵਾਈ ਲਈ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ—ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਮੁਖ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਅੱਧੀ ਵਸੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਣਕ ਇਥੋਂ ਦੀ ਮੁਖ ਫਸਲ ਹੈ। ਕਪਾਹ ਵੀ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਜੌਂ, ਜਵਾਰ, ਬਾਜਰਾ, ਮੱਕੀ, ਮਸਰ ਤੇ ਤੰਬਾਕੂ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਫਸਲਾਂ ਹਨ ਨਿੰਬੂ, ਸੰਤਰਾ, ਜੈਤੂਨ, ਅੰਗੂਰ ਤੇ ਸੇਬ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਫਲ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਪਿਆਜ਼, ਆਲੂ ਤੇ ਚੁਕੰਦਰ ਹਨ।

ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨਾ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਮੁਰਗੀਆਂ ਪਾਲਣਾ ਵੀ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।

ਉਦਯੋਗ—ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਬਲੇਡ ਬਣਾਉਣਾ, ਪਿਤਲ ਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਉਣਾ, ਲੱਕੜ ਤੇ

ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਕਰਨੀ, ਜੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਣਾ ਤੇ ਸਟੀਲ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਬਣਾਉਣਾ ਤੇ ਵੇਲ ਬੂਟੇ ਆਦਿ ਕਢਣਾ ਹਨ ਪਰ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਧੰਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ।

ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਉਦਯੋਗ ਉਨੀ, ਸੂਤੀ ਤੇ ਨਾਈਲਨ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੱਟ ਸੀਮਿੰਟ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਬੋਤਲਾਂ, ਦਵਾਈਆਂ ਤੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੋਰ ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਵੀ ਹਨ । ਹੋਮਜ਼ ਵਿਖੇ ਤੇਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਖ਼ਾਨਾ ਹੈ ।

ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ-ਰਲਾਂ-ਆਟੋਮਨ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਬਣੀਆਂ ਸਨ । ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਵੀ ਹਨ ।

ਸੜਕਾਂ-ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲਟਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ । ਪੂਰਬ ਦੇ ਵੀਰਾਨ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਸੰਨ 1971 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 11,400 ਕਿ. ਮੀ. ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 8,200 ਕਿ.ਮੀ. ਪੱਕੀਆਂ ਸਨ । ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆਂ ਸੜਕ ਦਮਿਸ਼ਕ ਤੋਂ ਅਲੈਪੋ ਤਕ ਹੈ ਜੋ 360 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਹੈ ।

ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ-ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ, ਲਟਾਕੀਆ ਤੇ ਤਾਰਤੂਸ ਹਨ ਜੋ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣੀਆਂ ਸਨ ।

ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ-ਸੀਰੀਆ ਵਿਚ ਦੋ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ. ਦਮਿਸ਼ਕ ਤੇ ਅਲੈਪੋ ਵਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਵਾਸਤੇ ਅਲ-ਕਮਿਸ਼ਲੀ, ਲਟਾਕੀਆ, ਦੇਅਰ ਅਜ਼-ਜ਼ਵਰ, ਅਤੇ ਪਲਮਾ-ਈਰਾ ਵਿਖੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਹਨ ।

ਵਪਾਰ-ਸੀਰੀਆ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਤੋਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਮੋਟਰ ਗੱਡੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ੇ, ਦਵਾਈਆਂ, ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਕੱਪੜਾ ਆਦਿ ਮੰਗਵਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚ ਵੇਲੀ ਕਪਾਹ, ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ, ਵੜੇਵੇਂ, ਮੱਕੀ, ਮਸਰ, ਸੂਤੀ ਤੇ ਉੱਨੀ ਕੱਪੜਾ, ਸੁੱਕੇ ਫਲ, ਜ਼ੈਤੂਨ ਦਾ ਤੇਲ, ਸਬਜ਼ੀਆ, ਖੱਲਾਂ ਅਤੇ ਉੱਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ।

ਲੋਕ

ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਵੰਡ-ਸੰਨ 1971 ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀਰੀਆ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਲਗਭਗ 6,500,000 ਸੀ । ਔਸਤਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਘਣਤਾ 35 ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ । ਸਿਰਫ਼ ਅੱਧਾ ਦੇਸ਼ ਵਸੋਂ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ । ਵਸੋਂ ਦਾ 44% ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ । ਸ਼ਾਮੀ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ 2 ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਵਸਦੇ ਹਨ । ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਸੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ । ਆਰਥਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਧਰਮ-ਸੀਰੀਆ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ । ਲਗਭਗ 88 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੋਕ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹਨ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲਾ ਫਿਰਕਾ ਸੁੰਨੀ ਹੈ ਜੋ ਕੁਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਬਾਦੀ ਦਾ 72 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਐਲਾਵਾਈਟ, ਡਰੂਜ਼, ਇਸਮਾਈਲੀ, ਅਤੇ ਯਜ਼ੀਦੀ (Yezidis) ਫਿਰਕੇ ਹਨ । ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ ਦਾ 12 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਈਸਾਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਗੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਮੱਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਕੋਈ 20,000

ਦੇ ਕਰੀਬ ਯਹੂਦੀ ਵੀ ਵਸਦੇ ਹਨ ।

ਸਿੱਖਿਆ-50 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੋਕ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਛੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਵਿਦਿਆ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ । ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੁਫ਼ਤ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਸੰਨ 1971 ਵਿਚ ਇਥੇ 5500 ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਅਤੇ 839 ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਸਨ । ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਵਿਦਿਆ ਛੇ ਸਾਲ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰੈਪਰੇਟਰੀ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ 15 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਦਮਿਸ਼ਕ ਤੇ ਅਲੈਪੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 38,000 ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਰ ਸਾਲ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸੰਨ 1971 ਵਿਚ ਲਟਾਕੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਨੀਂਹ-ਪੱਥਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ । 1000 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਡਾਕਟਰੀ ਤੇ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀਰੀਆ ਅਰਬ ਸਵਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ । ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ-ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਹੱਕ ਹਾਸਲ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਅਸੂਲ ਫ਼ੌਜੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਨਾਓ ਕਾਰਨ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ।

ਬਾਬ ਅਰਬ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਰਿਜ਼ਨਲ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਚੁਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕ ਸਭ ਨੂੰ ਨਹੀਂ । ਚੋਣਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਸੀਰੀਆ 13 ਮੁਹਾਫ਼ਜ਼ਿਆਂ (Muhafazat or Governorates), ਇਕ ਪ੍ਰਾਤ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ, 47 ਮਨਤਕਾਂ (Manatiqs/districts) ਅਤੇ 120 ਉਪ-ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਜਾਂ ਨਵਾਹੀਆਂ (Nawahi) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਮੁਹਾਫ਼ਜ਼ (ਗਵਰਨਰ) ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਬਾਬ ਅਰਬ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਹੀ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਹਾਸਲ ਹੈ । ਇਹ ਪਾਰਟੀ 1941 ਈ. ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ । ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

18 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵਾਲੇ ਹਰ ਬਾਲਗ਼ ਲਈ ਮਿਲਟਰੀ ਸਰਵਿਸ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ । ਮਿਲਟਰੀ ਸਰਵਿਸ 30 ਮਹੀਨੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮੈ. 17:919; ਕੋਲ. ਐਨ. 18:132

ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ : ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰੇਮ ਗਾਥਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਇਕ ਈਰਾਨ ਦੇ ਸਾਸਾਨੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖ਼ੁਸਰੋ ਪਰਵੇਜ਼ (590-628 ਈ.) ਸੀ । ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਫ਼ਿਰਦੌਸੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹਨਾਮੇ (ਕ੍ਰਿਤ 1010 ਈ.) ਵਿਚ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ । ਸ਼ੀਰੀਂ ਅਤੇ ਖ਼ੁਸਰੋ ਬਾਰੇ ਫ਼ਿਰਦੌਸੀ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਆਪਣਾ ਵੇਰਵਾ ਸੰਖਿਪਤ ਜਿਹਾ ਹੈ । ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਸ਼ੀਰੀਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਜਾ ਨਿਕਲਿਆ । ਸ਼ੀਰੀਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹੱਲ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਖ਼ੁਸਰੋ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਉਸ ਉਤੇ ਪਈ । ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਖ਼ੁਸਰੋ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਖੁਸਰੋ ਦੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਤਾਂ ਕਈ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੋ ਹੀ ਸਨ : ਰੂਮ ਦੇ ਕੈਸਰ ਦੀ ਧੀ ਮਰੀਅਮ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ੀਰੀ। ਸ਼ੀਰੀ ਨੇ ਮਰੀਅਮ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੇਰੂਯਾ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸ਼ੇਰੂਯਾ ਕੈਦ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਹੁਰਮਜ਼ ਹੱਥੋਂ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸ਼ੀਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਸਾਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਸ਼ੀਰੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੋਇਆਂ 53 ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸ਼ੀਰੀ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇੰਜ ਉਹ ਸਦਾ ਲਈ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਫਿਰਦੌਸੀ ਨੇ ਫ਼ਰਹਾਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਢ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਫਿਰਦੌਸੀ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵੀ ਨਜ਼ਾਮੀ ਗੰਜਵੀ ਨੇ 1171 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਘਟਨਾ ਸੁੱਧ ਕਿੱਸੇ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਫ਼ਰਹਾਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਂਜ ਭਾਵੇਂ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹਾਲੀ ਵੀ 'ਖੁਸਰੋ ਸ਼ੀਰੀ' ਹੈ। ਨਜ਼ਾਮੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਉਂ ਹੈ : ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਖੁਸਰੋ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਸਾਥੀ ਸ਼ਾਉਰ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ? ਸ਼ਾਉਰ ਨੇ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮਾ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੁਝ ਮੰਜਲਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਤੂਰਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਰਮਨ ਤੱਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਇਕ ਔਰਤ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ 'ਦਿਲ-ਆਰਾਮ' (ਮਹਿਬੂਬ) ਪਾਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ਖ਼ਬਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ 'ਦਿਲ-ਆਰਾਮ' ਭਾਵ 'ਸ਼ੀਰੀ' ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਅਰਮਨ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਤੁਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਸ਼ਾਉਰ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਉਰ ਸ਼ੀਰੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਿਖਾਈ। ਤਸਵੀਰ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ੀਰੀ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਘੋੜੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਉਹ ਇਕ ਚਸ਼ਮੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ। ਖੁਸਰੋ ਵੀ ਫਿਰਦਾ-ਫਿਰਦਾ ਉਸੇ ਚਸ਼ਮੇ ਤੇ ਅਪੜ ਗਿਆ ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਾ ਸਕੇ। ਇੰਜ ਦੁੱਡਦੇ-ਦੁੱਡਦੇ ਸ਼ੀਰੀ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮਦਾਈਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਤੇ ਖੁਸਰੋ ਸ਼ੀਰੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਆਰਮੀਨੀਆ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਸ਼ੀਰੀ ਦੀ ਮਾਂ ਮਹੀਂਬਾਨੋ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ੂਬ ਆਉ-ਭਗਤ ਕੀਤੀ। ਇੰਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਉਰ ਨੇ ਆ ਕੇ ਇਹ ਖੁਸ਼ਖ਼ਬਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸ਼ੀਰੀ ਉਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਮਦਾਈਨ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਆ ਕੇ ਤਖ਼ਤ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਸ਼ੀਰੀ ਮੁੜ ਸ਼ਾਉਰ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੀ, ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸਰੋ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਸ਼ੀਰੀ ਅੱਗੇ ਵਸਾਲ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੋਰ ਸਬਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਖੁਸਰੋ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸ਼ੀਰੀ ਪਾਸੋਂ ਉਠ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਖੁਸਰੋ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਬਹਰਾਮ ਚੌਬੀਨ ਨੇ ਸਾਂਭ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਖੁਸਰੋ ਦੁਬਾਰਾ

ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਾ।

ਹੁਣ ਸ਼ੀਰੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਜੁਦਾਈ ਵਿਚ ਤੜਫਨ ਲੱਗੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹੀਂਬਾਨੋ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਬੜੀ ਆਜਿਜ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਆਸ਼ਕ ਤੇ ਮਾਸੂਕ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਵਸਣ ਲੱਗੇ।

ਸ਼ੀਰੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਵਾਦੀ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ 'ਖਰ-ਮਹੁਰ' ਆਦਿ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਪਸ਼ੂ ਜੀਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਾਗਾਹ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਠਨਾਈ ਸੀ। ਸ਼ੀਰੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਚਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਉਰ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਫ਼ਰਹਾਦ' ਨਾਂ ਦਾ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਜਮਾਤੀ ਪਹਾੜ ਕੱਟ ਕੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਨਹਿਰ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੀਰੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਹ ਸ਼ੀਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਆਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ੀਰੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਨਹਿਰ ਲੈ ਆਂਦੀ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਸ਼ੀਰੀ ਦਾ ਦੀਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਘੁੰਮੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੀਰੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਰਹਾਦ ਨੂੰ ਗਲੋਂ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਬੇਸਤੂਨ ਪਹਾੜ ਕੱਟ ਕੇ ਸੜਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਬਚਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਨਾਮ ਵਿਚ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੀਰੀ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਧੁਨ ਵਿਚ ਫ਼ਰਹਾਦ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਸ਼ੀਰੀ ਹੱਥੋਂ ਜਾਂਦੀ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਸ਼ੀਰੀ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਝੂਠੀ ਖ਼ਬਰ ਫ਼ਰਹਾਦ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਫ਼ਰਹਾਦ ਸਿਰ ਵਿਚ ਤੇਸਾ ਮਾਰ ਕੇ ਜਾਂ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ।

ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਬੀ-ਉਲ-ਨਸਲ ਲੈਲਾ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਕੈਸ, ਹਖ਼ਾਮਨਸੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੇਸਤੂਨ ਪਹਾੜ ਉਤੇ ਉਕਰੇ ਚਿਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਗਾਥਾ ਵਿਚ 'ਰਕੀਬ' ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ 'ਫ਼ਰਹਾਦ' ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ ਨੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਥਾਂ ਫ਼ਰਹਾਦ ਬਣ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਹੀ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਥਾਂ ਫ਼ਰਹਾਦ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਲੇਖਕ ਤਾਂ ਸ਼ੀਰੀ ਦਾ ਮਰਨਾ ਫ਼ਰਹਾਦ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਚਿੱਤਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਜੱਨਤ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਦਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ; ਪਰ ਹਾਸ਼ਮ, ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ, ਸੰਤ ਦਿੱਤਾ ਰਾਮ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕਿੱਸਾ ਮਨੋ ਹੀ ਜੋੜ ਲਿਆ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ—ਫਿਰਦੌਸੀ; ਖੁਸਰੋ ਵ ਸ਼ੀਰੀ—ਨਜ਼ਾਮੀ ਗੰਜਵੀ; ਸ਼ੀਰੀ ਫ਼ਰਹਾਦ—ਸੰਤ ਦਿੱਤਾ ਰਾਮ।

ਸੀਲ (Seal) : ਇਹ ਕਾਰਨੀਵੋਰਾ ਵਰਗ ਦੀ ਕੁਲ ਫੋਸਿਡੀ (Phocidae) ਦੇ ਮਾਸਾਹਾਰੀ, ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਉਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਹਨ। ਸੀਲ ਦਾ ਸਰੀਰ ਲੰਬੂਤਰਾ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਗ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਲੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਜੁੜਕੇ ਫਲਿਪਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੈਰਨ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਲਿਪਰਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਹਰਕਤ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਅਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰਕਤ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

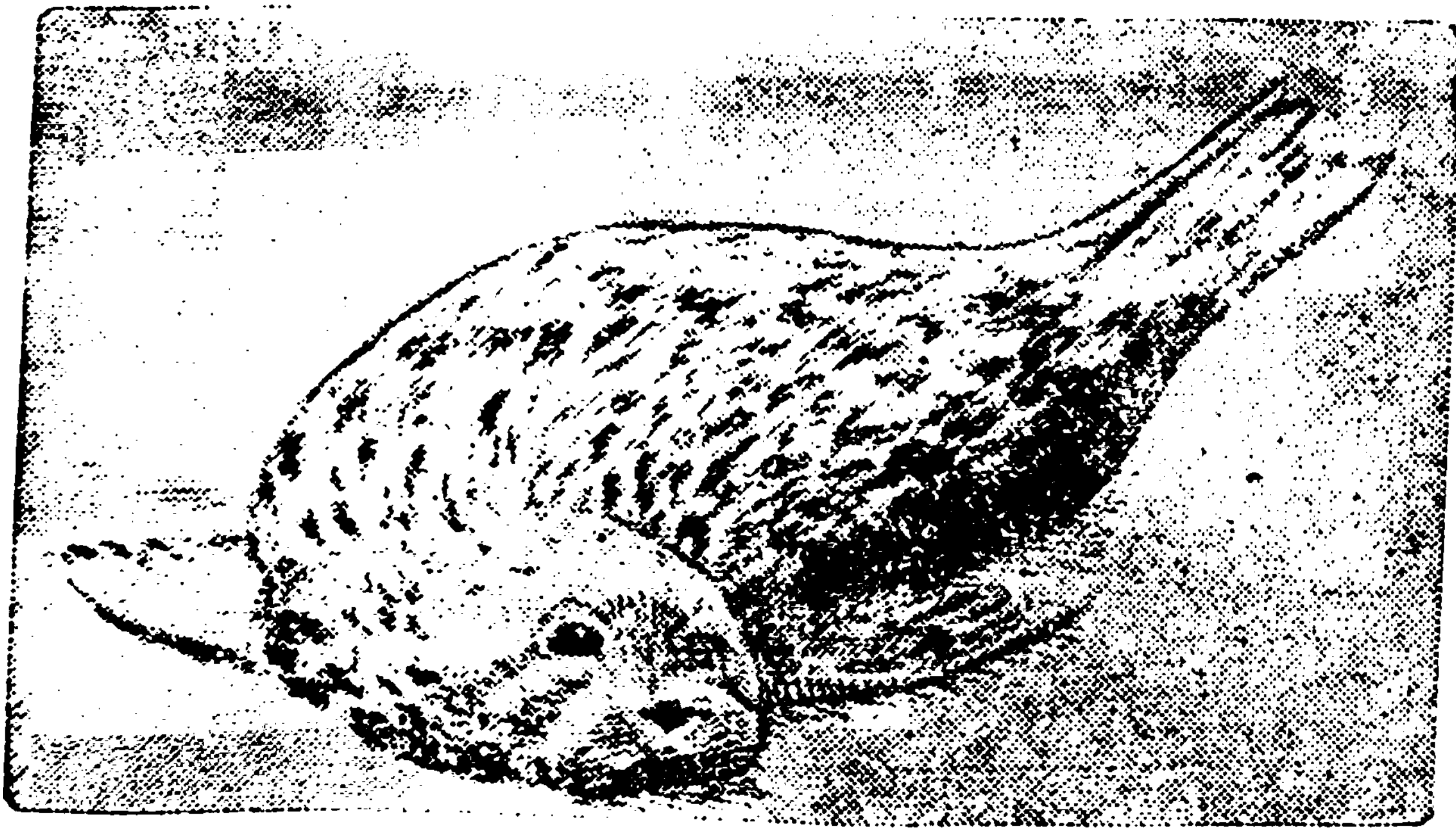
ਸੀਲਾਂ 18 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀਤ ਉਸ਼ਣ ਖੰਡੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਲੀਆਂ ਸੀਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉਸ਼ਣ ਖੰਡੀ ਸੀਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਜਾਤੀ ਅਲੂਣੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ

ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਆਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਦੱਖਣੀ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਦੀ ਬੈਕਲ ਝੀਲ ਵਿਚਲੀ ਸੀਲ ਇਕ ਮੀ. ਲੰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਪ ਦੱਖਣੀ ਹਿਮ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹਾਥੀ ਜਿਹੀ ਸੀਲ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਨਰ 5 ਮੀ. ਤੋਂ 6 ਮੀ. ਤਕ ਲੰਮੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਜੀਵ ਚੁਪਾਟੀਆਂ, ਚਟਾਨਾਂ ਅਤੇ ਬਰਫ਼ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਧੁੱਪ ਸੇਕਣ ਦੇ ਬੜੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਸਲ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਇਹ ਬੜੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਕੀ ਜਾਂ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਬੱਚੇ ਦੇਣ ਦੇ ਮੌਸਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਈ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਨਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਵਾਰੋਵਾਰੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਮਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਰ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮਦੀਨ ਜੀਵ ਜੂਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਰ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਮਦੀਨ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਲੜਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਨਰ ਆਪਣੇ ਹਰਮ ਲਈ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਮਦੀਨ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਨੇ ਮਦੀਨ ਜੀਵ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਤਨੇ ਕਿ ਉਹ ਸਾਂਭ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਇਕ ਹਰਮ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਈ ਵਾਰ ਸੌ ਸੌ ਤਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬੁਰਦਾਰ ਮਦੀਨ ਸੀਲ ਕੰਢੇ ਤੇ ਆਉਣ ਤੋਂ 6 ਤੋਂ 48 ਘੰਟੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਇਕ ਕਾਲੇ ਸਿਆਹ ਰੰਗ ਦਾ

ਸੀਲ

ਬੱਚਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਲਗਭਗ 45 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਮਦੀਨ ਦਾ ਨਰ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਖੁਰਾਕ ਲਈ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਆ ਕੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੋਲਾਂ ਹੋਲੀ ਉਸ ਦੀ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਵਕਫ਼ਾ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਗਸਤ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਆਉਣ ਤੇ ਨਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਕੀ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਭੁੱਖੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਨਰ ਖੁਸ਼ਕੀ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਮੋਟਾ ਤਾਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਦੁਬਲਾ ਪਤਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਚਾਰ ਛੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਹੋ ਕੇ ਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰ ਵਲ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੀਲ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਇਕ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੁਰਦਾਰ ਮਦੀਨ ਸੀਲ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਬੱਚਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਰ ਸਤਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਬਾਲਗ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਗਭਗ 180-200 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ

ਲੰਬਾਈ 2 ਮੀ. ਅਤੇ ਘੇਰਾ 1.2 ਮੀ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਦਾ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਹਲਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਲਬਰ ਦੀ ਇਕ ਮੋਟੀ ਤਹਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੀਲਾਂ ਤੇਲ ਕੱਢਣ ਲਈ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਚਮੜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਵ-ਜੰਮੇ ਫੋਸਿਡ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਖਲੜੀ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਵਿਕਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 12; ਵੈਬਸਟਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ.

ਸ਼ੀਲਾਈਟ (Scheelite) : ਇਹ ਟੰਗਸਟਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਣਿਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੈਲਸੀਅਮ ਟੰਗਸਟੇਟ (CaWO_4) ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੈਲਸੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ (CaO) 19.4% ਅਤੇ ਟੰਗਸਟਿਕ ਆਕਸਾਈਡ (WO_3) 80.6% ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਚਿੱਟਾ, ਪੀਲਾ, ਭੂਰਾ ਜਾਂ ਹਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲਿਸ਼ਕ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਾਪੇਖ ਘਣਤਾ 5.9–6.1 ਅਤੇ ਕਠੋਰਤਾ 4.5—5 ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਲਟ੍ਰਾ ਵਾਇਲਟ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਹਲਕੇ ਨੀਲੇ ਜਾਂ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਭਾਗ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਵੀਡਨ ਦੇ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ. ਡਬਲਯੂ. ਸ਼ੀਲੇ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚੋਂ ਟੰਗਸਟਿਕ ਐਸਿਡ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਇਹ ਖਣਿਜ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗ੍ਰੈਨਾਈਟ ਪੈਗਮੇਟਾਈਟਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਹੋਰ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਕੈਸਿਟੇਰਾਈਟ (cassiterite), ਫਲੋਰਾਈਟ (fluorite), ਟੋਪੈਜ (topaz), ਐਪਾਟਾਈਟ (apatite), ਵੁਲਫ੍ਰਾਮਾਈਟ (wolframite) ਅਤੇ ਸਲਫਾਈਡ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1900 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਖਣਿਜ ਦੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਵਪਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਅਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਫੋਲਾਦ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਹੋਇਆ ਟੰਗਸਟਨ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬਲਬਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਤਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵੀ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਖਣਿਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਕੈਰੋਲੀਨਾ, ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ, ਨੈਵੇਦਾ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ, ਤਸਮਾਨੀਆ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:59; ਐਨ. ਅਮੈ. 24:363; ਕੋਲ. ਐਨ. 17:68.

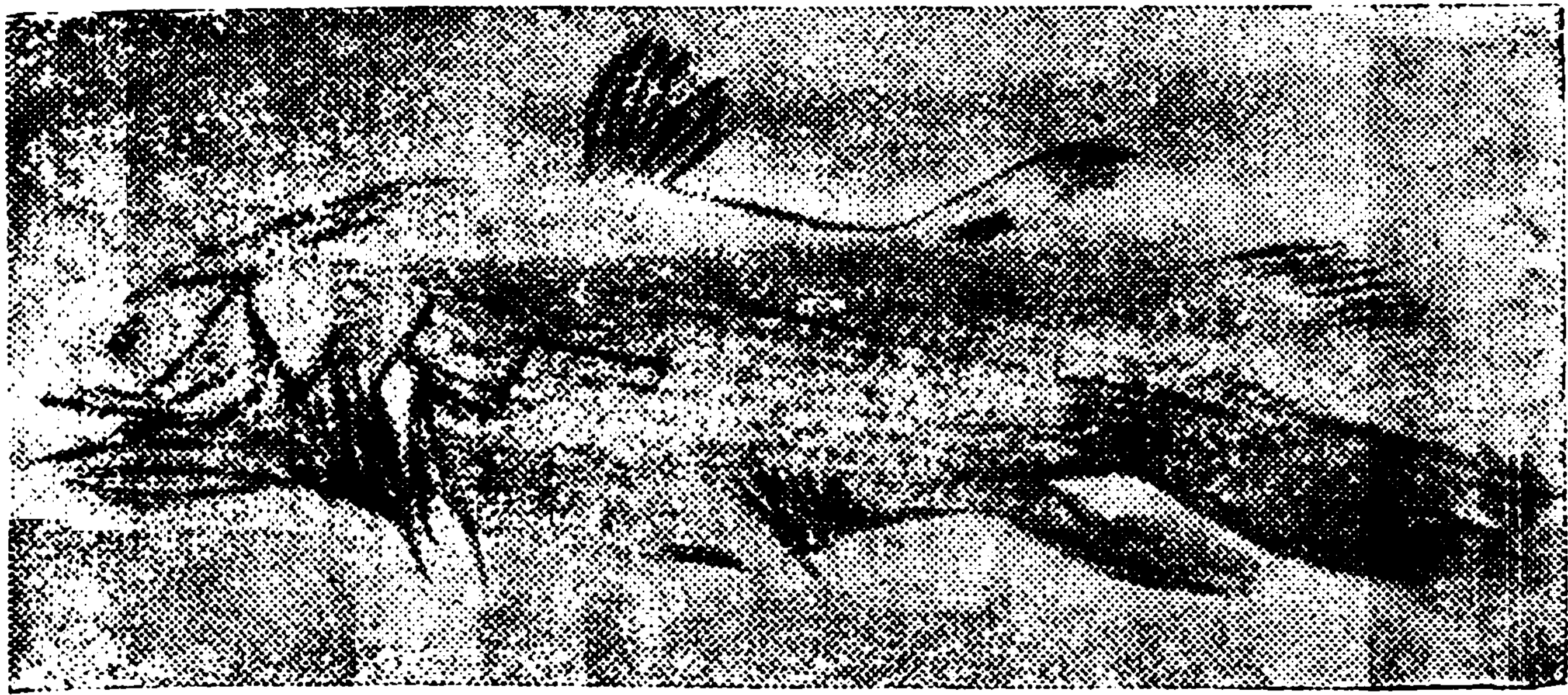
ਸੀਲਾਈਨਸ (Selinus) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿਸਲੀ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਕੈਸਲਵੈਟਰਾਨੋ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਬਾਦ ਸੀ। ਅਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਦੇ ਥੇਹ ਹੀ ਬਾਕੀ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 7ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 409 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਥੇ ਕਾਰਥੇਜੀਆਂ (Carthaginians) ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਪਿਊਨਿਕ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ 250 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਕਾਰਥੇਜੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰੋਮਨ-ਕਾਲ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਹੀ ਸੀ ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਮਾਹੀਗੀਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸੰਨ 1873 ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹ (ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਅਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ) ਆਦਿ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ। ਇਹ ਮੰਦਰ ਅਸਲੀ ਡੌਰਿਕ ਢੰਗ ਦੇ ਵਧੀਆ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ 6ਵੀਂ

ਈ. ਪੂ. ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'G' ਕਿਸਮ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੰਦਰ, ਜੋ ਅਪੋਲੋ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ, ਲਗਭਗ 100 ਸਾਲ ਤਕ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਦੀਵਾਰ, ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਸੀਲਾਈਨਸ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਤਿੰਨ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਅਸਥਾਨ ਲਭੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲਗਭਗ 5 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲੀ. ਐਨ. 17:163 ; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20

ਸੀਲਾਕੈਂਥ (Coelacanth) : ਇਹ ਕ੍ਰੌਸੋਪਟੈਰਿਜਿਆਈ (Crossopterygii) ਵਰਗ ਦੀ ਖੰਨਾਂ ਵਾਲੇ ਖੰਭੜਿਆਂ ਵਾਲੀ ਹੱਡਲ ਮੱਛੀ (bony fish) ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਮਿਲਦੇ ਲੁਪਤ ਵਰਗ ਰਿਪੀਡਿਸਟੀਆ (Rhipidistia) ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਰੀੜ੍ਹਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਸਨ । ਸੀਲਾਕੈਂਥ ਤਕਰੀਬਨ 350,000,000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ । ਰੈਬਡੋਡਰਮਾ (Rhabdoderma) ਅਤੇ ਸੀਲਾਕੈਂਥਸ (Coelacanthus) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਸਨ । ਸੀਲਾਕੈਂਥਸ ਦੇ ਪਥਰਾਟ ਪਰਮੀ-ਅਨ ਦੇ ਅਖੀਰ (225,000,000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ) ਤੋਂ ਜੂਰੈਸਿਕ ਦੇ ਅਖੀਰ (136,000,000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ) ਤਕ ਦੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ

ਸੀਲਾਕੈਂਥ

ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ । ਸੀਲਾਕੈਂਥ ਮੱਛੀਆਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਵਿਕਾਸ-ਬੰਸ-ਬਿਰਫ (evolutionary tree) ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵੱਖ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈ । ਸੀਲਾਕੈਂਥਸ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਲੂਣੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜੀਵਨ ਵਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੀਲਾਕੈਂਥ ਮੱਛੀਆਂ 60,000,000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲੁਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ; ਪਰ ਸੰਨ 1938 ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਜੀਉਂਦਾ ਮੈਂਬਰ ਲੈਟਮਿਰੀਆ ਲੈਟਮਰੀ (Latimeria chalumnae) ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਤਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਿਲਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਕੋਮੋਰੋ ਟਾਪੂਆਂ (Comoro Islands) ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ । ਫਿਰ ਪਤਾ ਚਲਿਆ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਮਬੈਸਾ (Kombessa) ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਕਾ ਕੇ ਅਤੇ ਨਮਕ ਲਗਾ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਸਨ । ਖੁਰਦਰੇ ਸਕੇਲਾਂ ਨੂੰ ਰਗੜਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਸੀਲਾਕੈਂਥ ਮੱਛੀਆਂ ਪਥਰਾਟਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਡੂੰਘੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੈਟਮਰੀਈਡੀ (Latimeriidae) ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਵਰ ਸ਼ਿਕਾਰਖੋਰ ਮੱਛੀਆਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਤਿਲਕਵਾਂ ਤੇ ਕਾਫੀ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਤਾਂ-

ਬਾਹਾਂ ਵਰਗੇ ਖੰਭੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਹੇਠਾਂ ਤਲ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਰਿੜਨ ਲਈ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ । ਮਲੇਨੀਆ (Malania) ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦੀ ਇਕ ਮੱਛੀ ਵਿਚ 6.8 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਭਾਰੇ ਡੋਲੇ (eye balls) ਮਿਲੇ ਹਨ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 2:1038.

ਸੀਲਿਊਸ਼ੀਆ (Seleucia) : ਇਹ ਕਈ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੀਲਿਊਸਿਡ ਦੇ ਮੌਢੀ, ਸੀਲੀਊਕਸ ਪਹਿਲੇ ਨੀਕੋਟਰ (Seleucus-I Nicator) ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ।

ਸੀਲਿਊਸ਼ੀਆ ਟਾਈਗ੍ਰਿਸ (Seleucia Tigris)—ਇਹ ਦਜਲਾ (Tigris) ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ । ਇਹ ਅਜੋਕੇ ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ 30 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਅਤੇ ਬਾਬਲ ਤੋਂ 50 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ, ਦਜਲਾ ਅਤੇ ਫਰਾਤ (Euphrates) ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸ਼ਾਹੀ ਨਹਿਰ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਸੀਲੀਊਕਸ ਪਹਿਲੇ ਨੇ 312 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਹ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ । ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਵਿਚ, ਯੂਨਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਇਥੋਂ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਫੈਲਿਆ । ਖੁਰਾਸਾਨੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪੂਰਬ ਦਾ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ । ਸੰਨ 165 ਈ. ਵਿਚ ਅਵੀਡੀਅਸ ਕੈਸ਼ੀਅਸ (Avidius Cassius) ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਸੀਲਿਊਸ਼ੀਆ ਪਾਈਰੀਆ (Seleucia Pieria)—ਇਹ ਸੀਰੀਆ ਵਿਚ ਐਂਟੀਆਕ (Antioch) ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਅਤੇ ਸਿਲੀਸ਼ੀਆ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸਰਹੱਦੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜੋ ਓਰਾਨਟੀਜ਼ (Orontes) ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਤੋਂ 6 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਟਾਲਮੀਆਂ ਅਤੇ ਸੀਲਿਊਸਿਡਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਯੁੱਧਾਂ ਸਮੇਂ ਇਹ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਨ 70 ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਕਈ ਦੀਵਾਰਾਂ, ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਖੁਦਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਅਜੇ ਵੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ।

ਸੀਲਿਊਸ਼ੀਆ ਟਰੇਕੀਓਟਿਸ (Seleucia Tracheotis)—ਇਹ ਸਿਲੀਸ਼ੀਆ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਦਰਿਆ ਕੈਲੀਕੈਡਨਸ (Calycadnus), ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜਕਲ੍ਹ ਗੋਕਸੂ ਨੈਹਰੀ (Goksu Nehri) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਈਚੈੱਲ (Icel) ਹੈ । ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਆਈਸਾਰੀਆ (Isauria) ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਿੱਕਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ । ਸੰਨ 1180 ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ, ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰੈਡਰਿਕ ਬਾਰਬਰੋਸਾ (Frederiek Barbarossa) ਉਕਤ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਇਸ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਸੀਲਿਊਸ਼ੀਆ ਨਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੋਈ 10 ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੈ । ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਕੰਦਰੀਆ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਐਂਟੀ-ਆਕਸ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਕੇ ਮੁੜ ਵਸਾਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਭੀ ਸੀਲਿਊ-ਸ਼ੀਆ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:41

ਸੀਲੀਊਕਸ (Seleucus) : ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੰਸ਼ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਨਿਕਟ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ 312 ਤੋਂ 64 ਈ. ਪੂ. ਤਕ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ । ਇਸ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਕਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਮਨ ਵਧੇਰੇ

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ :—

ਸੀਲੀਊਕਸ ਪਹਿਲਾ—(ਰਾਜ ਕਾਲ 312-280 ਈ. ਪੂ.) ਇਹ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਮੋਢੀ ਅਤੇ ਐਂਟੀਓਕਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਮਕਦੂਨੀਆ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਿਲਿਪ ਦੂਜੇ ਦੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ।

ਇਸ ਨੇ ਈਰਾਨੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਕੀਤੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪਰਦੀਕਸ (Perdiccas) ਦਾ ਸੀਨੀਅਰ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਬਣ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ

ਸੀਲੀਊਕਸ ਪਹਿਲਾ

ਵਿਚ ਬਾਗੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਪਰਦੀਕਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 321 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਏਬਲ ਦੀ ਗਵਰਨਰੀ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਈਊਮੀਨੀਜ਼ ਅਤੇ ਐਨਟੀਗੋਨਸ ਪਹਿਲੇ (320-316 ਈ. ਪੂ.) ਵਿਚਕਾਰ ਯੁੱਧ ਛਿੜਨ ਤੇ, ਇਸ ਨੇ ਐਨਟੀਗੋਨਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਐਨਟੀਗੋਨਸ ਨਾਲ ਵਿਗੜ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਮਿਸਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਟਾਲਮੀ (Ptolemy) ਕੋਲ ਪਨਾਹ ਲਈ।

ਇਸ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗਾਂ ਉੱਪਰ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ ਨਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦ-ਬ-ਖੁਦ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਮਕਦੂਨੀਆ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਅਧੀਨ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੀਲੀਊਕਸ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਆਰੰਭ 312 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੀਲੀਊਕਸ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਲਿਸੀਮੇਕਸ (Lysimachus) ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਐਂਟੀਗੋਨਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀਲੀਊਕਸ ਨੂੰ ਸੀਰੀਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਨ ਉੱਪਰੰਤ, ਇਸ ਦੀ ਲਿਸੀਮੇਕਸ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਏਸ਼ੀਆ ਕੋਚਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਯੂਰਪ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਥਰੇਸ ਅਤੇ ਮਕਦੂਨੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਸਕੇ ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਟਾਲਮੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸੀਲੀਊਕਸ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ।

ਸੀਲੀਊਕਸ ਦੂਜਾ—(ਰਾਜ ਕਾਲ 246-225 ਈ. ਪੂ.) : ਇਹ ਐਂਟੀਓਕਸ ਦੂਜੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸਨੂੰ ਤੀਜੇ ਸੀਰੀਅਨ ਯੁੱਧ (246-241 ਈ. ਪੂ.) ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਦੇ ਟਾਲਮੀ ਤੀਜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਕੋਚਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਐਂਟੀਓਕਸ ਹੀ ਰੈਕਸ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੀਲੀਊਕਸ ਰਾਜ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀਰੋਕਸ

ਅਤੇ ਗਲੇਸ਼ੀਅਨਾਂ ਨੇ ਫ਼ਰਿਜੀਆ ਵਿਚ ਐਨਕਿਰਾ (Ancyra) ਵਿਖੇ ਲਗ ਭਗ 235 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਊਂਟ ਟੌਰਸ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਛੱਡਣ ਉੱਪਰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਲਗਭਗ 228 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਖ਼ੁਰਾਸਾਨੀਆਂ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਘੱੜੇ ਤੋਂ ਗਿਰ ਕੇ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸੀਲੀਊਕਸ ਤੀਜਾ—(ਰਾਜ ਕਾਲ 225-223 ਈ. ਪੂ.) ਇਹ ਸੀਲੀਊਕਸ ਦੂਜੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆ ਕੋਚਕ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਹੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੀਲੀਊਕਸ ਚੌਥਾ—(ਰਾਜ ਕਾਲ 187-175 ਈ. ਪੂ.) ਇਹ ਐਂਟੀਓਕਸ ਤੀਜੇ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 187 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕੋਈ ਖਾਸ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਕਮੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੇ ਹਮਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। 175 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੀਲੀਊਕਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ-ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਮਕਦੂਨੀਆ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕੀਤੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸੀਲੀਊਕਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪ੍ਰਾਤਾਂ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨੌ-ਆਬਾਦੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ ਧਰਮ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਕਦੀ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸੀਲੀਊਕਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਦੇਣ—ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਅੰਦਰ ਵਣਜ-ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਾਲ ਵੀ ਚਲਾਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੀਲੀਊਕੀਅਨ ਸਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭ 312 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪੂ.—ਐਨ ਥਿ. 16; ਐਨ. ਅਸੈ. 24 ਕੋਲੀ. ਐਨ. 17

ਸੀਲੈਂਟਰੇਟਾ : ਇਹ ਰੀੜ੍ਹ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਫਾਈਲਮ ਹੈ। ਇਸ ਫਾਈਲਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਖੋੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੀਲੈਂਟਰਾਨ ਜਾਂ ਗੈਸਟ੍ਰੋਵਸਕੁਲਰ ਖੋੜ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਪਾਸੇ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਸੀਲੈਂਟਰੇਟ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੰਗ ਸੈੱਲ (namatocyst) ਅਤੇ ਟੋਹ-ਣੀਆਂ (tentacles) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੈਲੀਫਿਸ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਐਨੀਮੋਨ, ਕੋਰਲ, ਫਾਈਸੇਲੀਆ ਅਤੇ ਅਲੂਣੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਾਈਡਰਾ (Hydras) ਆਦਿ। ਇਸ ਫਾਈਲਮ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ 10,000 ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਰਖਿਆ

ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਾਈਡਰੋਜ਼ੋਆ (Hydrozoa)—ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੌਲਿਪ ਅਤੇ ਮੈਡੂਸਾ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੀਜ਼ੋਗਲੀਆ ਵਿਚ ਸੈੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਾਈਡਰਾ, ਓਥੀਲੀਆ ਆਦਿ ਵਿਚ।

ਸਕਾਈਫੋਜ਼ੋਆ (Scyphozoa)—ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੈਡੂਸਾ ਰੂਪ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੌਲਿਪ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਐਂਥੋਜ਼ੋਆ (Anthozoa)—ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਪੌਲਿਪ ਰੂਪ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੀਜ਼ੋਗਲੀਆ ਵਿਚ ਸੈੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੈਸਟ੍ਰੋਵਸਕੁਲਰ ਖੋੜ ਮੀਜ਼ੋਟਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰੀ ਐਨੀਮੋਨ ਵਿਚ।

ਸੀਲੈਂਟਰੇਟ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੋ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪੌਲਿਪ ਅਤੇ ਮੈਡੂਸਾ ਹਾਲਤ।

ਪੌਲਿਪ (Polyp)—ਇਹ ਰੇਡੀਅਲੀ, ਬਾਈਰੇਡੀਅਲੀ ਜਾਂ ਰੇਡੀਓ-ਬਾਈਲੇਟਰਲੀ ਸਮਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੇ ਮੂੰਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਟੋਹਣੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਜਾਂ ਬਹੁਤੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਸਰਾ ਸਿਰਾ ਕਿਸੇ ਆਧਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੌਲਿਪ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਤਹਿ ਨੂੰ ਐਪੀਡਰਮਿਸ ਤੇ ਅੰਦਰਲੀ ਤਹਿ ਨੂੰ ਗੈਸਟ੍ਰੋਡਰਮਿਸ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸੈੱਲਹੀਣ ਤਹਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੀਜ਼ੋਗਲੀਆ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪੌਲਿਪ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਘਿਸਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਹਾਈਡਰਾ ਟੋਹਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਲਾ ਕੇ ਤੁਰ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮੈਡੂਸਾ (Medusa)—ਇਹ ਰੇਡੀਅਲੀ ਸਮਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਥਾਂ ਜੁੜੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਇਕ ਘੰਟੀ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਉੱਤੇ ਟੋਹਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ-ਛਤਰੀ (ex-umbrella) ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰੀ-ਛਤਰੀ (sub-umbrella) ਆਖਦੇ ਹਨ। ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਅਗੇ ਮਿਹਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਹਦੇ ਤੋਂ ਚਾਰ ਰੇਡੀਅਲ ਨਾਲੀਆਂ (radial canals) ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਡੂਸਾ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਤਹਿ ਨੂੰ ਐਪੀਡਰਮਿਸ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਮਿਹਦਾ, ਰਿੰਗ, ਰੇਡੀਅਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਾਲੀਆਂ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਤਹਿ ਨੂੰ ਗੈਸਟ੍ਰੋਡਰਮਿਸ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਡੰਗ ਸੈੱਲ—ਸੀਲੈਂਟਰੇਟ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਡੰਗ ਸੈੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਓ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਡੰਗ ਸੈੱਲ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਪਾਇਰੋਸਿਸਟ (spirocyst) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨੈਮੈਟੋਸਿਸਟ ਅਤੇ ਸਪਾਇਰੋਸਿਸਟ ਵਿਚ ਇਕ ਕੈਪਸਿਊਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਧਾਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੈਪਸਿਊਲ ਵਿਚੋਂ ਧਾਗਾ ਇਕ ਦਮ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਗੇ ਦੀ ਮੋਰੀ ਰਾਹੀਂ ਕੈਪਸਿਊਲ ਵਿਚਲਾ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਪਦਾਰਥ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਜਾਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਚਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Digestive System)—ਇਸ ਫਾਈਲਮ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਸਾਹਾਰੀ (carnivorous) ਹਨ। ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਟੋਹਣੀਆਂ ਮੂੰਹ ਤਕ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਲੀਆ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਆਪਣੀ ਹਿਲਜੁਲ ਨਾਲ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਹੇੜ੍ਹਾਂ ਸੀਲੈਂਟਰਾਨ ਵਲ ਧਕ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੈਸਟ੍ਰੋਡਰਮਿਸ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਾਈਡਰੋਜ਼ੋਆ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੌਲਿਪ ਅਤੇ ਮੈਡੂਸਾ ਦੋਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ

ਹੀ ਗੈਸਟ੍ਰੋਡਰਮਿਸ ਉੱਤੇ ਐਂਨਜ਼ਾਈਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੈੱਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੈੱਲ ਪ੍ਰੋਟੀਏਸ (protease) ਐਂਨਜ਼ਾਈਮ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਣਾਂ ਵਿਚ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੈਸਟ੍ਰੋਡਰਮਿਸ ਦੇ ਸੈੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੋਜਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪਾਚਨ ਸੈੱਲ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਐਪੀਡਰਮਲ ਸੈੱਲ ਭੋਜਨ ਕਿਣਕੇ ਨਹੀਂ ਨਿਗਲ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਪਚਿਆ ਹੋਇਆ ਭੋਜਨ ਗੈਸਟ੍ਰੋਡਰਮਿਸ ਤੋਂ ਖਿਲਰਕੇ ਐਪੀਡਰਮਿਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾੜੀ ਸਿਸਟਮ (Nervous System)—ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾੜੀ ਸਿਸਟਮ ਮੁਢਲੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਖਾਸ ਨਾੜੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਵੇਗ (nerve impulse) ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ-ਧਰੁਵੀ (bipolar) ਅਤੇ ਬਹੁ-ਧਰੁਵੀ (multipolar) ਨਾੜੀ-ਸੈੱਲਾਂ (neurons) ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾੜੀ ਸੈੱਲ ਜਾਂ ਨਿਊਰਾਨ ਰਲਕੇ ਇਕ ਜਾਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੌਲਿਪਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਤੇ ਮੈਡੂਸਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਜਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਡੂਸਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਵੇਦੀ ਅੰਗ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਸੈਲਾਈ (ocelli) ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਅੰਗ, ਸਟੈਟੋਸਿਸਟ ਆਦਿ। ਪਰ ਇਹ ਪੌਲਿਪ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।

ਪੇਸ਼ੀ ਸਿਸਟਮ—ਸਾਧਾਰਨ ਪੌਲਿਪ ਵਿਚ ਇਕ ਐਪੀਡਰਮਲ ਲੰਬਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਝਿੱਲੀ ਅਤੇ ਇਕ ਗੈਸਟ੍ਰੋਡਰਮਲ ਗੋਲਾਕਾਰ ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਝਿੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਡੂਸਾ, ਐਂਥੋਜ਼ੋਆ ਅਤੇ ਸਕਾਈਫੋਜ਼ੋਆ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ੀ ਸਿਸਟਮ ਸਬ-ਐਪੀਥੀਲੀਅਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੈੱਲ ਲੰਬੇ ਅਤੇ ਧਾਰੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਐਂਥੋਜ਼ੋਆ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗੈਸਟ੍ਰੋਡਰਮਲ ਸਤ੍ਹਾ ਤੇ ਇਕ ਵਡੀ ਸਾਰੀ ਸਫਿੰਕਟਰ ਪੇਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਡੂਸਾ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ੀ ਅੰਦਰੀ-ਛਤਰੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਤਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਐਂਥੋਜ਼ੋਆ ਪੌਲਿਪਾਂ ਵਿਚ ਐਪੀਡਰਮਲ ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਗੈਸਟ੍ਰੋਡਰਮਲ ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਿੰਜਰ ਸਿਸਟਮ—ਇਸ ਫਾਈਲਮ ਵਿਚ ਪਿੰਜਰ ਸਿਸਟਮ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਿਸਟਮ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮੀਜ਼ੋਗਲੀਆ ਜਾਂ ਪੌਲਿਪਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਪਿੰਜਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਐਪੀਡਰਮਿਸ ਤੋਂ ਰਿਸਦੇ ਪਦਾਰਥ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਿੰਜਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਲਚਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਸਕੇ।

ਜਣਨ ਸਿਸਟਮ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਣਨ ਅੰਗ ਗੋਨੈਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਗੈਮੀਟ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਈਡਰੋਜ਼ੋਆ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗੋਨੈਡ ਐਪੀਡਰਮਿਸ ਤੋਂ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਐਂਥੋਜ਼ੋਆ ਅਤੇ ਸਕਾਈਫੋਜ਼ੋਆ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗੋਨੈਡ ਗੈਸਟ੍ਰੋਡਰਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਈਡਰੋਜ਼ੋਆ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗੋਨੈਡ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂਬ੍ਰੀਅਮ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਰੇਡੀਅਲ ਨਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੌਲਿਪ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਕਾਈਫੋਜ਼ੋਆ ਵਿਚ ਗੋਨੈਡ ਮਿਹਦੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਐਂਥੋਜ਼ੋਆ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮੀਜ਼ੋਟਰੀਆਂ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਡਿਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਚਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 6:17.

ਸੀਲੋਨੋ, ਇਗਨਾਤਜ਼ੀਓ (Silone, Ignazio ਜ. 1900) :

ਇਟਲੀ ਦੇ ਇਸ ਫਾਸਿਸਟ-ਵਿਰੋਧੀ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 1 ਮਈ, 1900 ਨੂੰ ਪੱਸੀਨਾ (Pescina) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਸੈਕੋਂਡੋ ਟਰੈਂਕੁਅਲੀ (Secondo Tranquilli) ਹੈ। ਇਹ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਭੂਚਾਲ ਨਾਲ ਘਰ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਯਤੀਮ ਤੇ ਕੰਗਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ 1921 ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਇਟਲੀ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। 1922 ਵਿਚ ਇਹ 'Il Lavoratore' ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਬਣਿਆ, 1930 ਵਿਚ ਜਲਾਵਤਨ ਹੋ ਕੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਿਆ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ 1945 ਵਿਚ ਇਹ ਇਟਲੀ ਦੀ ਡੈਮੋਕਰੈਟਿਕ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟਿਕ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਣਿਆ ਤੇ 1950 ਵਿਚ ਮੁੜ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਗ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਚਨਾ ਫੋਂਟਾਮਾਰਾ (Fontamara) ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 14 ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'Vino e pane', 'Il Seme Sotto la neve', 'Il Segreto di Luca' ਆਦਿ ਇਸਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9

ਸੀਵਾ (Siwah or Siwa) : ਇਹ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਲਿਬੀਆ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ, ਕਾਹਿਰਾ ਤੋਂ 560 ਕਿ. ਮੀ. ਪੱਛਮ ਵਲ ਸਥਿਤ ਇਕ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਐਮਨ (Amon) ਦਾ ਇਲਹਾਮੀ ਮੰਦਰ (Oracle Temple) ਸੀ ਜੋ ਹੈਰੋਡੋਟਸ (Herodotus) ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ (Alexander, the Great) ਦਾ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਨਾਂ ਮਾਤਰ ਨਿਸ਼ਾਨ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸਮੇਤ ਅਘੂਰਮੀ (Aghurmi) ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਅਮ ਬੇਦਾ (Umm Beda) ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰੋਮਨ ਖੰਡਰਾਤ ਵੀ ਹਨ। ਰੋਮਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂਰਪੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਯਾਤਰੀ ਵਿਲੀਅਮ ਜਾਰਜ ਬਰਾਊਨ ਸੰਨ 1792 ਵਿਚ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਗਾਰੇ-ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬਰਬਰ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਸੂਡਾਨੀ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲਗਭਗ 10 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੇ ਅਤੇ 8 ਕਿ. ਮੀ. ਚੌੜੇ ਇਸ ਉਪਜਾਊ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਵਿਚ 200 ਦੇ ਲਗਭਗ ਚਸਮੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ 40,000 ਜ਼ੈਤੂਨ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਅਤੇ 200,000 ਖਜੂਰ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਇਸ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਮੁਖ ਵਸੀਲਾ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਵਿਕਸਿਤ ਉਦਯੋਗ ਟੋਕਰੀਆਂ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—3,600

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:246

ਸੀਵੀਰਸ, ਲੂਈ ਸਪਟੀਮਸ (Severus, Lucius Septimius) : ਰੋਮ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜਨਮ 11 ਅਪ੍ਰੈਲ, 146 ਈ. ਨੂੰ, ਲੈਪਟਿਸ ਮੈਗਨਾ (ਆਧੁਨਿਕ ਲਿਬੀਆ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 164 ਅਤੇ 170 ਈ. ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਰੋਮ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 173 ਦੇ ਲਗਭਗ ਇਹ ਸੈਨੇਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ 190 ਈ. ਵਿਚ ਕੌਂਸਲ ਬਣਿਆ। 29 ਮਾਰਚ, 193 ਨੂੰ ਪਰਟੀਨੈਕਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ, ਸੀਵੀਰਸ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਸਾਰਾ ਯੂਰਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੰਨ 194 ਵਿਚ ਇਹ ਪੂਰਬ ਵਲ

ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਦੱਖਣੀ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਕੋਚਕ ਵਿਚ, ਆਈਸਸ (Issus) ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨਾਈਜਰ (Niger) ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਤਾਕਤ ਜਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਪੱਛਮ ਵਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ 19 ਫਰਵਰੀ, 197 ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਅਲਬੀਨਸ (Albinus) ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਸੰਨ 197 ਤੋਂ 202 ਤੀਕ ਇਸ ਨੇ ਖ਼ੁਰਾਸਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਕੇ ਕੁਸਤੁਨਤੁਨੀਆ ਤੇ ਫਿਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੰਨ 202 ਤੋਂ 208 ਤਕ ਰੋਮ ਅਤੇ 208 ਤੋਂ 211 ਈ. ਤਕ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 4 ਫਰਵਰੀ, 211 ਨੂੰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:87

ਸੁਆਂ : ਸੁਹਾਂ ਜਾਂ ਸੁਆਂ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਰਸਾਤੀ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲਗਭਗ 210 ਕਿ. ਮੀ. (130 ਮੀਲ) ਲੰਬਾ ਹੈ। ਸੁਹਾਂ ਸ਼ਬਦ 'ਸੌ ਵਹਿਣ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸੌ ਕੁ ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਬਰਸਾਤੀ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਵਲ ਖਾਂਦਾ ਇਹ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਦਰਿਆ ਕਈ ਹੋਰ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅਖੀਰ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਆਂ ਕੋਹ ਮਰੀ ਦੇ ਐਨ ਹੇਠਾਂ ਵਸਦੇ ਪਿੰਡ ਮੁਸਿਆੜੀ ਕੋਲੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਵਿੰਗੇ ਟੇਢੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਕਈ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਚੀਰਦਾ ਤੇ ਰਮਣੀਕ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਚੌਹਰਾਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਕੋਲ ਆ ਸਿਰ ਕਢਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਨਰੜ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਸ ਦੀ ਸਮੁੰਦਰ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਉੱਚਾਈ 751 ਮੀ. (2,500 ਫੁੱਟ) ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਹ ਕੋਈ ਡੇਢ ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਪਥਰੀਲੀ ਖੱਡ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਫਰਵਾਲਾ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਇਹ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਵਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ 50-60 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਫ਼ਤਹਿ ਜੰਗ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚੌਂਤਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਰਵਾਲੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪੱਤਣ ਕਾਫ਼ੀ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ 6 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ ਇਸ ਉਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਤਹਿਸੀਲ ਪਿੰਡੀਘੋਬ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਕੋਲੋਂ ਸੀਲੂ ਨਦੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਆ ਰਲਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚੋਂ ਲਿੰਗ, ਕੁਰੰਗ, ਲੀਹ ਅਤੇ ਵਡਾਲਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆ ਰਲਦੇ ਹਨ।

ਸੁਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚਲਾਕ ਤੇ ਧੌਖੇ-ਬਾਜ਼ ਦਰਿਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਕ ਹੈ ਤੇ ਦਿਨੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤਾਈਂ ਭਰਿਆ ਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਿਨੇ ਪਾਣੀ ਗੋਡੇ ਗੋਡੇ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਰਨਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਾਰ ਹੋਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕਪੜੇ ਧੋਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਦੋਂ ਇਹ ਚੁਪ ਚੁਪੀਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਰੋੜ੍ਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਕਈ ਦਿਨ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਕਠਨ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੋ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਹਰ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਪਾਣੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਖੁਸ਼ਕ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਰੱਤਾ ਲਾਲ ਤੇ ਉਂਜ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਦੇ ਲੋਕ ਪੀਣ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਕੰਢੇ ਦੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਜੇ ਪਾਣੀ ਲੱਕ ਲੱਕ ਹੈ ਤਾਂ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਤਿੰਨ ਮੀ. ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਵਿਚ

ਇਹ ਕਈ ਵਲ-ਵਲੇਵੇਂ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸੁਆਂ ਕੰਢੇ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਈਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਕਹਾਵਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਈਂ ਵੀ ਸੁਆਂ ਵਾਂਗ ਵਲ ਪੇਚ ਵਾਲੇ ਹਨ । ਸੁਆਂ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ । ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਸਿਰਾਂ ਤੇ ਦੋ ਦੋ, ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਘੜੇ ਚੁੱਕੀ ਹਰ ਸ਼ਾਮ, ਹਰ ਸਵੇਰ ਸੁਹਾਂ ਕੰਢੇ ਆਪਣੇ ਘੜਿਆਂ ਨੂੰ ਡੁਬਕਣੀਆਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋਂਦੀਆਂ ਇਸ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਨਸ਼ਿਆ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਹੁਸੀਨ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇੰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

ਬੈਠ ਸੁਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਕੰਧੀ,
ਹੋਸ਼ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਸੰਦੀ,

.....

ਤਕ ਸੁਹਾਂ ਦੇ ਵਿੰਗ ਵਲਾਵੇਂ,
ਦੇਖ ਦੇਖ ਢਲਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ,
ਗੋੜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਵਣ ਸਾਹਵੇਂ,
ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਫਿਰ ਆਪੇ

ਚੀਕਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ।

ਤਕ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਰਵਾਨੀ,
ਆਵੇ ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਜਵਾਨੀ,
ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪੈਂਦੀ ਘੁੰਮਣ ਵਾਣੀ,
ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਆਵਣ ਚੇਤੇ,

ਵੰਗਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ।

ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਹਾਂ ਇਕ ਅਮਰ ਪਾਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਭਾਗ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਸ਼ਕ-ਕਹਾਣੀ ਇਸੇ ਸੁਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਚੀ ਮਿਚੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

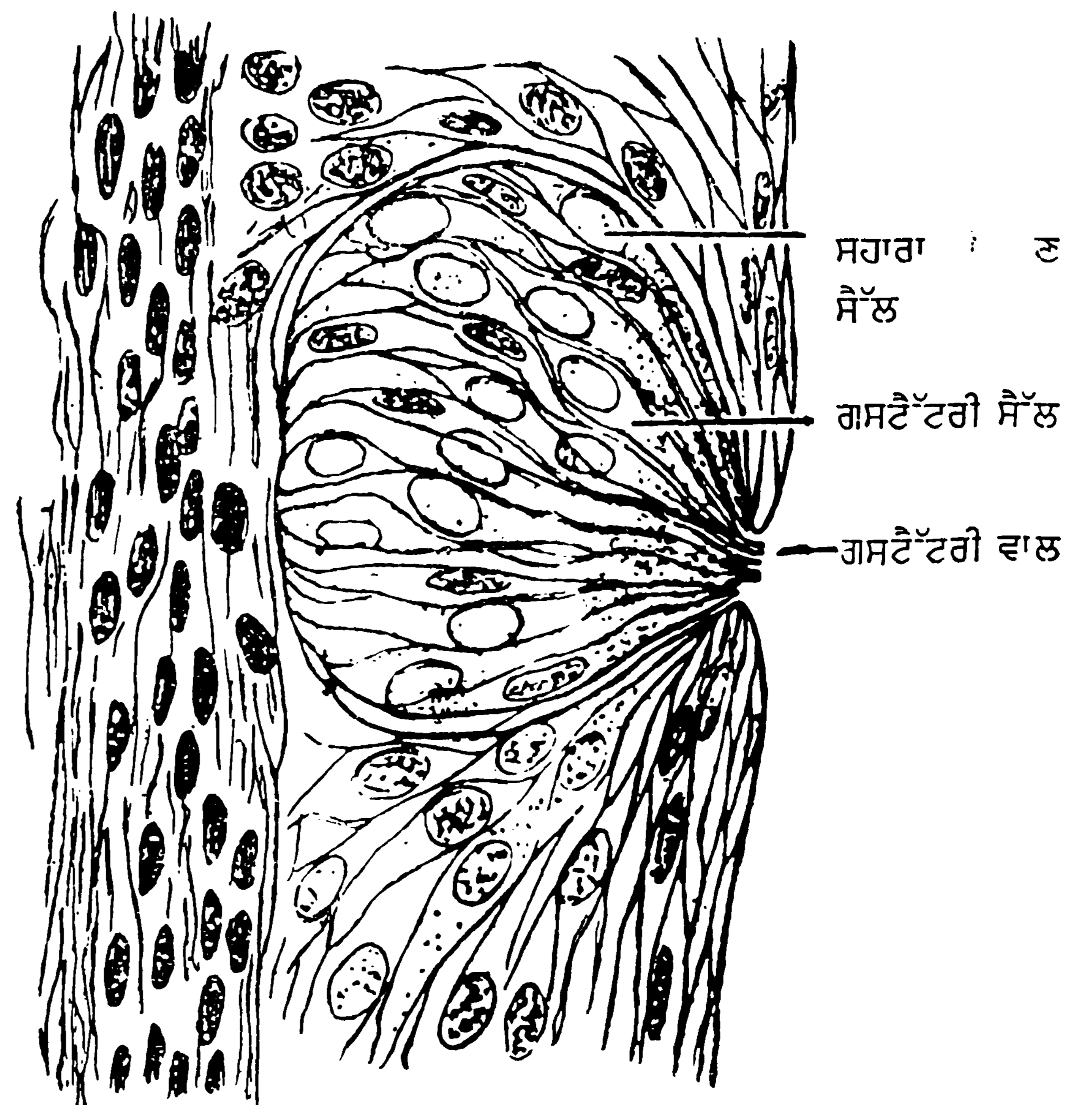
ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੀਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਫਰਹਾਦ ਕੋਹ ਮਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਮੁਸਿਆੜੀ ਪਿੰਡ ਕੋਲ ਉਸ ਨੇ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਕੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਆਖਰ ਉਸ ਦੇ ਸਿਦਕ ਨੂੰ ਫਲ ਲਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਹਾੜ ਚੀਰ ਕੇ ਦਰਿਆ ਕੱਢ ਲਿਆਂਦਾ । ਜਦੋਂ ਫਰਹਾਦ ਸੁਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ੀਰੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੀਲ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ । ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਦਰਬਾਰੀ, ਇਕ ਫਫੇਕੁਟਣ ਔਰਤ ਹਲਵਾ ਪੂੜੀ ਲੈ ਕੇ ਫਰਹਾਦ ਨੂੰ ਅਗੋਂ ਜਾ ਮਿਲੀ । ਫਰਹਾਦ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ੀਰੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਨੀਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖੈਰਾਤ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਸ਼ੀਰੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਫਰਹਾਦ ਉਥੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇਸਾ ਮਾਰ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਤੇ ਸੁਹਾਂ ਨੀਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਹੱਲ (ਜੋ ਹੁਣ ਵੀ ਪਿੰਡ ਨੀਲੇ ਦੀ ਸੁਹਾਂ ਕੰਢੇ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਹੈ) ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਰੁਕ ਗਏ । ਜਦੋਂ ਸ਼ੀਰੀ ਨੇ ਉਪਰੋਂ ਤਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਮਰ ਗਈ । ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਾਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡ ਨੀਲੇ ਕੋਲ ਇਕ ਬਰਸਾਤੀ ਨਾਲੇ, ਪਲਿਹਾਰਨ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਦਫਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਜਦੋਂ ਵੇਖਣ ਲਾਸ਼ਾਂ ਇਕੋ ਕਬਰ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹੋਣ । ਇਹ ਕਬਰਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਪਿੰਡ ਨੀਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹਲਮ, ਤਹਿਸੀਲ ਚਕਵਾਲ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕੀ ਉਥੋਂ ਲਿੱਫ ਜਾਂ ਤਿਲੀ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਲਈ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਹ. ਪੁ.—ਪੰਜਾਬ ਡਿਸਟਰਿਕਟ ਗਜ਼ਟੀਅਰ 29 ਏ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਡਿਸਟਰਿਕਟ); ਤਾਰੀਖ ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ.

ਸੁਆਦ : ਸੁਆਦ ਇਕ ਰਸਾਇਣਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ । ਇਹ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਸਾਂਚਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਹ ਕੇਵਲ ਜੀਭ ਉਪਰਲੇ ਖਾਸ ਸੁਆਦ ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਮੂੰਹ ਵਿਚਲੇ ਕਈ ਰਸਾਇਣਾਂ ਅਤੇ ਸਪੱਰਸ਼ ਇੰਦਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਹੋਰ ਰਿਸੈਪਟਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਧ-ਧਾਰੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਸੁਆਦ-ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਜੀਭ ਉਪਰ ਅਤੇ ਗਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਸੁਆਦ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਅੰਡਾਕਾਰ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਸੈੱਲਾਂ ਦੇ ਗੁੱਛਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਰੀਕ ਛਿਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸੁਆਦ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸੈੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਮੋਟੇ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕਾਫੀ ਪਤਲੇ ਸੁਆਦ ਸੈੱਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬਾਰੀਕ ਜਿਹਾ ਵਾਲ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸੁਆਦ-ਮੁਸਾਮ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਨਾੜੀ ਰੇਸ਼ੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸੈੱਲਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਲਿਪਟੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਜੀਭ ਦੇ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜੀਭ-ਨਾੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਮਗਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜੀਭ-ਸੰਘ ਨਾੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਗਲੇ ਅਤੇ ਹਲਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ-ਨਾੜੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਜੀਭ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸੁਆਦ ਰੇਸ਼ੇ ਜੀਭ-ਨਾੜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਾਖਾ ਕੰਨ-ਤੰਤੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਸ਼ਾਖਾ ਕੰਨ ਦੇ ਪਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਦਿਮਾਗੀ ਤਣੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ । ਜਦ ਕੰਨ-ਤੰਤੂ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਸਟ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੀਭ ਦੇ ਅਗਲੇ ਦੋ ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਸੁਆਦ ਸੰਵੇਦਨਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਸੁਆਦ ਗ੍ਰੰਥੀ

ਸੁਆਦ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਨਾੜੀ ਸੰਪਰਕ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਨਕਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜੇਕਰ ਨਾੜੀ ਰੇਸ਼ੇ ਦੁਬਾਰਾ ਫੁੱਟ ਪੈਣ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਫੁੱਟ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਮੂੰਹ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਨਾੜੀਆਂ ਸੁਆਦ ਰੇਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਹੀ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ

ਜੀਭ ਦੀ ਛੋਹ ਅਤੇ ਤਾਪਮਾਨ ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਨਾੜੀਆਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਰੇਸ਼ੇ ਥੈਲੇਮਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸੈੱਲਾਂ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਗੁੱਛੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਏਥੋਂ ਮੂੰਹ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਅਗਲੇ ਮਗਜ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਆਦ ਲਈ ਅਰਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਰਸਾਇਣਿਕ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸੁਆਦ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸਿਵਾਏ ਤੇਜ਼ਾਬਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਧਾਰਨ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਕਾਰਬਨੀ ਲੂਣਾਂ ਦੇ ਸੁਆਦ ਗੁਣ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਿਰਫ ਸੋਡੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ (ਸਾਧਾਰਨ ਲੂਣ) ਦਾ ਹੀ ਸੁਆਦ ਨਮਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਠੇ ਅਤੇ ਕੌੜੇ ਸੁਆਦ ਵੀ ਕਈ ਰਸਾਇਣਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਜੀਭ ਦਾ ਸਾਰਾ ਉਤਲਾ ਤੱਲ ਸੰਵੇਦਨਾਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਤੱਲ ਸੁਆਦ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਕੰਢੇ ਹੀ ਲੂਣੇ ਸੁਆਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਸੁਆਦ ਸਿਰਫ ਜੀਭ ਦੇ ਅਗਲੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੱਟਾ ਸੁਆਦ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਅਤੇ ਕੌੜਾ ਸੁਆਦ ਜੀਭ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਆਦ ਰਿਸੈਪਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਹੀ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਬਿਜਲ-ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਜੀਭ ਦੀਆਂ ਸੁਆਦ ਨਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਤਰੰਗਾਂ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ। ਜੀਭ ਦੇ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਨਾੜੀ ਰੇਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸੰਵੇਦਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸੁਆਦ ਉਤੇਜਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਤੇਜ਼ਾਬ ਜਮ੍ਹਾਂ ਲੂਣ, ਤੇਜ਼ਾਬ ਜਮ੍ਹਾਂ ਲੂਣ ਜਮ੍ਹਾਂ ਖੰਡ ਆਦਿ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੁਆਦ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੁੱਛੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਲਈ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਸੁਆਦ ਤਰੰਗ ਸੁਆਦ ਉਤੇਜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਵਧਾਈ ਜਾਂ ਘਟਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੱਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਆਦ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

ਲੂਣਾ-ਭਾਵੇਂ ਲੂਣੇ ਸੁਆਦ ਘੁਲਨਸ਼ੀਲ ਲੂਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੂਣਾਂ ਦੇ (ਸਿਵਾਏ ਸੋਡੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ ਦੇ) ਸੁਆਦ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕੌੜਾ-ਲੂਣਾਂ, ਖੱਟਾ-ਲੂਣਾਂ ਆਦਿ। ਘੱਟ ਭਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਲੂਣਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਨਮਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰੇ ਮਾਲੀਕਿਊਲੀ ਲੂਣਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਕੌੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰੇ ਧਾਤੂਆਂ ਦੇ ਲੂਣਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਧਾਤੂਆਂ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਬੈਰੀਲੀਅਮ ਦੇ ਲੂਣ ਮਿੱਠੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਖੱਟਾ-ਖੱਟਾ ਸੁਆਦ ਤੇਜ਼ਾਬਾਂ ਦੇ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ-ਆਇਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਆਇਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਖਟਾਸ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਖਟਾਸ ਲਈ ਸਿਰਫ ਇਹੀ ਤੱਥ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਹਲਕੇ ਐਸੀਟਿਕ ਐਸਿਡ (ਕਾਰਬਨੀ ਐਸਿਡ) ਵਿਚ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਆਇਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਖਟਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

ਮਿੱਠਾ-ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਬੈਰੀਲੀਅਮ ਜਿਹੇ ਅਕਾਰਬਨੀ ਲੂਣਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਮਿੱਠਾ ਸੁਆਦ ਕਾਰਬਨਿਕ ਯੋਗਿਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਐਲਕੋਹਲ, ਗਲਾਈਕੋਲ, ਖੰਡ ਉਪਜਾਂ ਆਦਿ। ਮਿੱਠੇ ਸੁਆਦ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਿਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਕਾਫੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ।

ਕੌੜਾ-ਕੌੜਾ ਸੁਆਦ ਵੀ ਮਿੱਠੇ ਵਾਂਗ ਕਈ ਰਸਾਇਣਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ

ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਿੱਠੇ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸੁਆਦ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਅਕਾਰਬਨੀ ਲੂਣਾਂ ਦੇ ਅਣੂ-ਭਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਜਾਂ ਕਾਰਬਨੀ ਅਣੂਆਂ ਦੀ ਕਾਰਬਨ ਚੇਨ ਦੇ ਲੰਮੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕੌੜਾ ਸੁਆਦ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਨੀਨ, ਕੈਫੀਨ, ਸਟਰਾਈਕਿਨ ਆਦਿ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਐਲਕਲਾਇਡ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਗਰੁਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸੁਆਦ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਥ-ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੰਢੇ ਤਰਲ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਆਦ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਆਦ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਆਦ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਮ ਹੱਦ ਸਰੀਰ ਦੇ ਤਾਪਮਾਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਕੁਝ ਦਰਜੇ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਪਮਾਨ ਦੇ ਅਸਰ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਕਾਫੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚਲੇ ਸੁਆਦ-ਘੋਲ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਭ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਆਦ-ਘੋਲ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਖੰਡ ਵਾਸਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤਾਪਮਾਨ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਲੂਣ ਅਤੇ ਕੁਨੀਨ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਲਗਭਗ ਬਰਾਬਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਦ ਕਿਰਿਆ ਰਸਾਇਣਿਕ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਾਪਮਾਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਤਾਪਮਾਨਾਂ ਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਘੋਲ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਸੁਆਦ ਦਾ ਅਸਰ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ ਤੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ਸੁਆਦ ਦਾ ਅਸਰ ਦੂਜੇ ਸੁਆਦ ਰਾਹੀਂ ਨਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹ ਦਾ ਕੌੜਾਪਨ ਜਾਂ ਨਿੰਬੂ ਦੀ ਖਟਾਸ ਖੰਡ ਜਾਂ ਸਕਰੀਨ ਨਾਲ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁਆਦ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਵੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸੁਆਦ ਭਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਹਿਸਟੇਮੀਨ ਦਾ ਟੀਕਾ ਜੋ ਲਹੂ-ਨਾੜੀ ਵਿਚ ਲਾਈਏ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਮਿੱਠਾ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੀਲੀਏ ਦੇ ਰੋਗੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸਦਾ ਹੀ ਕੌੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲਹੂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਕੁੜੱਤਣ, ਮੂੰਹ ਦੇ ਕੌੜੇ ਸੁਆਦ ਵਾਲੇ ਰਿਸੈਪਟਰ ਨੂੰ ਉਤੇਜਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20:819; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 13:319; ਹੈਂ. ਬੁ. ਫਿ. ਬਾ. ਕੈ. :711.

ਸੁਆਲਕੁਚੀ (Sualkuchi) : ਇਹ ਆਸਾਮ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਮਰੂਪ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜੋ ਗੌਹਾਟੀ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵਲ 24 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ, ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਸਟੀਮਰਾਂ ਲਈ ਇਕ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜੇ, ਪਟਸਨ ਅਤੇ ਤੋਰੀਆ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਹ, ਧੋਬੀ ਅਤੇ ਟਾਂਟੀ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਪਾਰਕ ਜਾਤਾਂ ਹਨ। ਬੇੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮੂੰਗਾ ਸਿਲਕ ਇਥੇ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ-13,647 (1971)

26° 10' ਉ. ਵਿਥ.; 91° 30' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:68

ਸੁਐਬ ਅਲੇਹ ਅੱਸਲਾਮ : ਇਹ ਮਦਾਇਨ ਦਾ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ ਸੀ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਸੁਐਬ ਮਦਾਇਨ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਦਾਇਨ ਵਾਸੀ ਬੜੇ ਘੁਮੰਡੀ, ਬੇਈਮਾਨ ਅਤੇ ਡਾਕੂ ਸਨ। ਬੁੱਤ

ਪੂਜਾ, ਘੱਟ ਤੋਲਣਾ, ਬਹੁਤਾ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਦੇਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸੂਲ ਸਨ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਡਿ. ਇਸ, ਹਯੂਜ਼-581

ਸੁਏਜ਼ ਨਹਿਰ : ਇਹ ਨਹਿਰ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਥਲ-ਡਮਰੂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸਈਦ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੁਏਜ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਗਭਗ 160 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ 21 ਝੀਲਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਲੰਘ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਣਨ ਨਾਲ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਫ਼ਰ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬੱਚਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

1798 ਈ. ਵਿਚ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਥਲ-ਡਮਰੂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਨਹਿਰ ਲਈ ਸਰਵੇ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਪਰੰਤੂ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਲਗਭਗ 9 ਮੀ. ਉੱਚਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1846 ਵਿਚ ਸੇਂਟ ਸਾਈਮਨਿਸਟ (Saint Simonits) ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਨਹਿਰ ਪੁੱਟਣ ਦੀ ਸਕੀਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਬਣਾਈ ਪਰ ਇਹ ਸੋਸਾਇਟੀ ਵੀ ਕੋਈ ਠੋਸ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਸੰਨ 1854 ਵਿਚ ਫਰਡੀਨੈਂਡ ਨੇ ਮਿਸਰ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਸਈਦ ਪਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸੁਏਜ਼ ਨਹਿਰ ਕੰਪਨੀ ਬਣਾ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸੁਏਜ਼ ਨਹਿਰ ਪੁੱਟਣ ਦੀ ਸਕੀਮ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਕੀਮ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। 15 ਜਨਵਰੀ, 1856 ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਹਿਰ ਚਾਲੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 99 ਸਾਲ ਤਕ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਰਹਿਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਿਸਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮਿਲ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕੰਪਨੀ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਾਹਿਰਾ ਦੇ ਨੇੜਿਉਂ ਨੀਲ ਦਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਤਿਮਸਾ ਝੀਲ (Lake Timsah) ਤਕ ਇਹ ਹੋਰ ਨਹਿਰ ਪੁੱਟੇ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਸੁਏਜ਼ ਨਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਲੰਬਾਈ ਤਕ ਜਾਣ।

ਫਰਡੀਨੈਂਡ ਨੇ ਸੰਨ 1858 ਵਿਚ ਹੀ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪੰਜ ਸੌ ਫਰਾਂਕ ਦੇ 4 ਲੱਖ ਹਿੱਸੇ ਵੇਚਣ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸੇ ਇਕੱਲੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਕ ਗਏ। 1875 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 176,602 ਹਿੱਸੇ ਮਿਸਰ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਪਾਸੋਂ 3,976,582 ਪੌਂਡਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਖਰੀਦੇ।

ਨਹਿਰ ਦੀ ਪੁਟਾਈ ਦੀ ਕੰਮ 25 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1859 ਨੂੰ ਪੋਰਟ ਸਈਦ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। 1862 ਈ. ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਵੀਂ ਨਹਿਰ ਤਿਮਸਾ ਝੀਲ ਤਕ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਈ ਇਸੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਇਕ ਛੋਟੀ ਨਹਿਰ ਇਸ ਝੀਲ ਤੋਂ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਤਕ ਪੁਟ ਲਈ ਗਈ। ਸੰਨ 1863 ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਨਹਿਰ ਸੁਏਜ਼ ਤਕ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਔਕੜਾਂ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਨਹਿਰ ਸੁਏਜ਼ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। 17 ਨਵੰਬਰ, 1869 ਨੂੰ ਪੋਰਟ ਸਈਦ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ 68 ਜਹਾਜ਼ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ

ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਰਹੀ। ਸੰਨ 1955 ਵਿਚ 20,000 ਟਨ ਭਾਰ ਵਾਲੇ 805 ਜਹਾਜ਼ ਇਸ ਨਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੇ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਆਮਦਨ ਘੱਟ ਰਹੀ ਅਤੇ ਖਰਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰੰਤੂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਫੀ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਲਈ 40 ਲੱਖ ਪੌਂਡ ਦੀ ਰਕਮ ਨਾਲੋਂ ਦਸ ਗੁਣੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਵਸੂਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਹ ਨਹਿਰ ਮੇਨਜ਼ਾਲਾ ਝੀਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਪੋਰਟ ਸਈਦ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਬਾਲਾ ਦੀਆਂ ਝੀਲਾਂ, ਤਿਮਸਾ ਝੀਲ, ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਕੌੜੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਪੋਰਟ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਚੌੜਾਈ 22 ਮੀ. ਸੀ ਪਰ 1953 ਵਿਚ ਇਹ ਚੌੜਾਈ ਵਧਾ ਕੇ 120 ਮੀ. ਤਕ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਖੀ ਗਈ 7.9 ਮੀ. ਡੂੰਘਾਈ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ 1956 ਵਿਚ 10 ਮੀ. ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਸ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ ਕੇਵਲ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਹੀ ਚਲਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ 1887 ਈ. ਵਿਚ ਸਰਚ-ਲਾਈਟ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਚਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਨਹਿਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰੇਤਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ 12 ਕਿ. ਮੀ. ਪ੍ਰਤੀ ਘੰਟਾ ਤੋਂ ਵਧਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨ ਹੀ ਇਸ ਨਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਚਲਾ ਕੇ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਨਹਿਰ ਲੰਘਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੰਦਰਾਂ ਘੰਟੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਹਾਜ਼ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਆ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਲੰਘਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ 1951 ਈ. ਵਿਚ ਪੋਰਟ ਸਈਦ ਤੋਂ 48 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਵਲ ਬਣਾਈ ਗਈ ਇਕ ਹੋਰ 11 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਨਹਿਰ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤੇਲ ਦੇ ਟੈਂਕਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸੰਨ 1951 ਵਿਚ ਸਊਦੀ ਅਰਬ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਖੁਹਾਂ ਤੋਂ ਲਿਬਨਾਨ ਵਿਚ ਸਾਈਡਨ ਤਕ ਪਾਈਪ ਲਾਈਨ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਥੋਂ ਦਾ 14,000,000 ਟਨ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਨਹਿਰ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਧਾ ਪਾਈਪ ਲਾਈਨ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਸਾਲ ਨਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

29 ਅਕਤੂਬਰ, 1888 ਨੂੰ ਹੋਈ ਇਕ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਏਜ਼ ਨਹਿਰ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਜੰਗੀ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਹਰ ਸਮੇਂ ਖੁਲ੍ਹੀ ਰਹਿਣੀ ਸੀ। 1936 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ ਇਕ ਸੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨਹਿਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰੰਤੂ ਨਵੰਬਰ, 1955 ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਸਤੇ ਵੀ ਇਥੋਂ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਸਵਾਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਡੈਮ ਲਈ ਮਿਸਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਇਕ-ਦਮ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤੇ ਮਿਸਰ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਨਾਸਰ ਨੇ ਸੁਏਜ਼ ਨਹਿਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਮਲਕੀਅਤ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਚਿੜ੍ਹ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੁਏਜ਼ ਨਹਿਰ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। 26 ਅਕਤੂਬਰ, 1956 ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮਿਸਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਵੀ ਫਰਾਂਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮਿਸਰ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਮਿਸਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਜਹਾਜ਼ ਡੁਬੋ ਕੇ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰੰਤੂ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਪੁਲਟਾ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਲੜਾਈ

ਛੋਟੀ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰ ਸੁਏਜ ਨਹਿਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਫਿਰ 11 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1957 ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਹਿਰ ਦੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਚੌੜਾਈ ਲਗਭਗ 55 ਮੀ. ਅਤੇ ਡੂੰਘਾਈ 12 ਮੀ. ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ।

ਜੂਨ, 1967 ਵਿਚ ਅਰਬ-ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਯੁੱਧ ਕਾਰਨ, ਸੁਏਜ ਨਹਿਰ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਲਈ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਕਤੂਬਰ, 1973 ਦੇ ਅਰਬ-ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਯੁੱਧ ਸਬੰਧੀ ਸਤੰਬਰ, 1975 ਵਿਚ ਅੰਤਰਿਮ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਸਰ ਨੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਨੂੰ ਸੁਏਜ ਨਹਿਰ ਰਾਹੀਂ ਮਾਲ ਦੀ ਢੋ-ਢੋਆਈ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਨਹਿਰ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਟੈਂਕਰਾਂ, ਵਪਾਰਕ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਭਾੜਿਆਂ ਦੇ ਦਰ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਹੋ ਗਏ। ਸੁੱਕੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਹ ਦਰ 1968 ਤੀਕ ਅਤੇ ਤੇਲ ਦੇ ਟੈਂਕਰਾਂ ਉੱਤੇ 1969 ਤੀਕ ਜਾਰੀ ਰਹੇ। ਸੰਨ 1967 ਅਤੇ 1971 ਵਿਚਕਾਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਢੋ-ਢੋਆਈ ਦੇ ਖਰਚੇ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 4.4 ਬਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਪੂਰਬੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਦੋਖਾ ਘਾਟਾ ਖਾਣਾ ਪਿਆ।

ਅਕਤੂਬਰ, 1973 ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵੱਲੋਂ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਜੈਨੇਵਾ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਕਾਨਫਰੰਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਹਿਰ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਰਥਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ 1700 ਮਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਘਾਟਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਅਕਤੂਬਰ, 1973 ਦੇ ਅਰਬ-ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਯੁੱਧ ਸਬੰਧੀ ਸਤੰਬਰ, 1975 ਵਿਚ ਅੰਤਰਿਮ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਸਰ ਨੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਨੂੰ ਸੁਏਜ ਨਹਿਰ ਰਾਹੀਂ ਮਾਲ ਦੀ ਢੋ-ਢੋਆਈ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ।

5 ਜੂਨ, 1975 ਨੂੰ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਨਹਿਰ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਲਈ ਫਿਰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ 1975 ਤੋਂ 1980 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਗਭਗ 8200 ਮਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਦੀ ਬੱਚਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸੁਏਜ ਕੈਨਲ ਅਥਾਰਿਟੀ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨਹਿਰ ਨੂੰ ਚੌੜਾ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇਗੀ ਤਾਂ ਕਿ 150,000 ਟਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੂਰੇ ਭਰੇ ਟੈਂਕਰ ਇਸ ਨਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਸਕਣ। ਇਸ ਨਹਿਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 260,000 ਟਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੂਰੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਟੈਂਕਰ ਇਥੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਸਕਣਗੇ।

ਹ. ਪੁ.—ਕਾ. ਹਿ. ਐਟ. ਆਫ਼ ਇਜ਼. 1977; ਦੀ ਇਕ. ਵੈ. ਆਫ਼ ਦੀ ਸੁਏਜ ਕਨਲ ਇਨ ਅਵਰ ਟਾ. ਮਈ, 1975; ਜ. ਨਾ. ਡਾਈ.—ਕੇ ਮੋਹਨ; ਐਨ. ਅਮੈ. 25:599; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 21:516

ਸੁਏਬੀ/ਸੁਏਵੀ (Suebi/Suevi) : ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਏਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 370 ਈ. ਵਿਚ ਹੁਨਾਂ ਦੇ ਅਲਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਗੋਥਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਲੋਕ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਜਾ ਕੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਜਾ ਆਬਾਦ ਹੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੋਮਨ ਰਾਜ ਦੇ ਪਸਾਰ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਏਵੀ ਸੰਨ 409 ਈ. ਵਿਚ ਰਾਈਨ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਪੇਨ ਚਲੇ ਗਏ। 585 ਈ. ਵਿਚ ਵਿਸੀਗੋਥਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੁਏਵੀ ਲੋਕ ਵਿਸੀਗੋਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲ ਗਏ।

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲ. ਐਨ 18:19 ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 21:514

ਸੁਸ਼ਤਾਰ : (Shustar) : ਈਰਾਨ ਦਾ ਇਹ ਕਦੀਮੀ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਹਿਮਰੇ ਤੋਂ ਤਹਿਮਨ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਕਾਰੂ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਂ ਆਬਿ-ਸ਼ਤੰਤ ਤੇ ਆਬਿ-ਗਰਗਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਇਥੇ ਗਰਮੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਤਾਪਮਾਨ 53° ਸੈ. ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਤਹਿਖਾਨੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਥੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਖਤ ਗਰਮੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ-ਸਲਾਸਿਬ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਜ਼ਮਤ ਦਾ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਥੋਹ ਹੀ ਹਨ।

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਾਟਰ ਵਰਕਸ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰੂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਅਥਾਹ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ : (1) ਆਬਿ-ਗਰਗਰ ਨਹਿਰ (2) ਵੱਡਾ ਬੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਬੰਦਿ-ਕੈਸਰ ਅਤੇ (3) ਮਿਸਾਓ ਨਹਿਰ।

ਇਥੋਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਅਜਬ ਤੇ ਈਰਾਨੀ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਵਸਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਈਰਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਸ਼ਤਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਬਾਦੀ ਸ਼ੀਆਂ ਮੁਸ਼ਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੀਨਾਦਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਈਰਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਸ਼ਤਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਾਰੁੱਲ ਮੋਮਨੀਮ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੁਝ ਬਖ਼ਤਿਆਰੀ ਲੋਕ ਵੀ ਆਬਾਦ ਹਨ।

ਵਪਾਰ ਤੇ ਫੌਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸੁਸ਼ਤਾਰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਉਨੀ ਤੇ ਮੋਟੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਰੰਗੀਨ ਬਰਤਨ, ਕਾਠੀਆਂ, ਤਾਂਬੇ, ਪਿਤਲ ਤੇ ਚਾਂਦੀ, ਚਮੜੇ ਅਤੇ ਚੰਗਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਦਯੋਗ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—27,532.

32° ਉ. ਵਿਭ.; 48°53' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:592 ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:175

ਸੁਸ਼ਰਮਾ : ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਤਰੀਗਰਤ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਤਰੀਗਰਤ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵੱਲੋਂ ਲੜਿਆ ਸੀ।

ਦੁਰਯੋਧਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਫੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣਾ ਚਾਰੀਆ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਨਾਲ ਰਹੇਗਾ ਤਦ ਤਕ ਕੋਈ ਵੀ ਵੀਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਫੜ ਸਕੇਗਾ।

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਲਲਕਾਰੇਗਾ ਤੇ ਜਦ ਅਰਜਨ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਲੱਗੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਮਿਲ ਕੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਣ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ ਤੇ ਅਰਜਨ ਇਸ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਲੜਦਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਰੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਆ ਘੁਸਿਆ। ਇਧਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਰਾ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਮਹਾਨ ਭਾਰਤ, ਦਰੋਣ ਪੱਖ.

ਸੁਸ਼ਰੁਤ : ਇਹ ਇਕ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੁਸ਼ਰੁਤ ਵੈਦ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ।

ਗਰੁੜ ਪੁਰਾਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਸ਼ਰੁਤ ਮੁਨੀ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਹੈਪਲਰ (Hapler) ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵੁੱਲਰ (Vullers) ਨੇ ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਨਿਦਾਨ ਭਾਗ ਵਿਚ ਤਸ਼ਖੀਸ ਦਾ, ਚਕਿਤਸਾ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰੋਗੀ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦਾ, ਕਲਪ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ-ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਰਚਨਾ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਗਰਭ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ।

—ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੱਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ

ਸੁਹਰਾਬ : ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਹਿਲਵਾਨ ਰੁਸਤਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ । ਇਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਤਹਿਮੀਨਾ ਸੀ । ਇਹ ਸਮੰਗਾਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਤੂਰਾਨ ਤੇ ਰੁਸਤਮ ਦੇ ਵਤਨ, ਈਰਾਨ ਦੀ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ । ਇਹ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਬੰਧ ਖੁਫ਼ੀਆਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ । ਰੁਸਤਮ ਨੇ ਜਾਬਲਸਤਾਨ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਤਹਿਮੀਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਸੁਹਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਲੜਕੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਹਰਾ ਉਸ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਦ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਜੇ ਲੜਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਡੌਲੇ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਵੇ ।

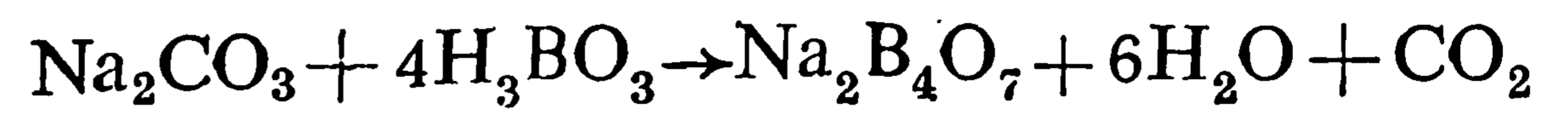
ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਤੇ ਸੁਹਰਾਬ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ । ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਇਤਨਾ ਬਲਵਾਨ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਯੋਧੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੰਬਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਤਹਿਮੀਨਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਹਿਲਵਾਨ ਰੁਸਤਮ ਸੀ । ਸੁਹਰਾਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਈਰਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਾਊਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਤਖ਼ਤ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਰੁਸਤਮ ਨੂੰ ਦੇਵੇਗਾ । ਤਹਿਮੀਨਾ ਨੇ ਰੁਸਤਮ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੁਹਰਾ ਉਸ ਦੇ ਡੌਲੇ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਈਰਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਾਊਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਰੁਸਤਮ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਪਰ ਸੁਹਰਾਬ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਰੁਸਤਮ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਆਇਆ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਭੇੜ ਹੋਇਆ । ਦੋ ਦਿਨ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ । ਅਖੀਰ ਰੁਸਤਮ ਨੇ ਛਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਹਰਾਬ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਮਰਦੇ ਵੇਲੇ ਸੁਹਰਾਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰੁਸਤਮ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਵੇ । ਰੁਸਤਮ ਨੇ ਸੁਹਰੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵੇਖੀ ਤੇ ਉਹ ਰੋਣ ਚਿੱਲਾਣ ਅਤੇ ਪਛਤਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਉਹ ਦੌੜ ਕੇ ਕਾਊਸ ਕੋਲ ਗਿਆ ਕਿ ਸੁਹਰਾਬ ਲਈ ਦਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਵਾਈ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸ ਲਈ ਖਤਰਾ ਨਾ ਬਣ ਜਾਣ ।

ਸੁਹਾਗਾ (ਬੋਰੈਕਸ) : ਸੋਡੀਅਮ ਟੈੱਟ੍ਰਾਬੋਰੇਟ ਡੈਕਾਹਾਈਡ੍ਰੇਟ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਤਿੱਬਤ, ਚਿੱਲੀ, ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ, ਪੀਰੂ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਬੋਰੈਕਸ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਟਿੰਕਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੀ ਰਸਾਇਣਿਕ ਬਣਤਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ

ਤਾਂ ਇਹ ਸੋਡੇ ਅਤੇ ਬੋਰਿਕ ਐਸਿਡ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲਗਾ ।

ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਬੋਰਿਕ ਐਸਿਡ, ਟਸਕਨੀ ਖੇਤਰ (ਇਟਲੀ) ਦੇ ਭਾਫ਼ ਦੇ ਚਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਅੱਜ ਵੀ ਬੋਰਿਕ ਐਸਿਡ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਸੁਹਾਗਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਦੀ ਸੁੱਕੀ ਹੋਈ ਝੀਲ ਸਰਲੇ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਥਾਂ ਦੇ ਲੂਣਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਲਾਗਲੀਆਂ ਦਲਦਲਾਂ ਦੇ ਖਾਰੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਸੁਹਾਗੇ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗੇ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਲੂਣਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਕਰੇਮਰ ਲਾਗੇ ਰੈਜ਼ੋਰਾਈਟ (Rasorite- $\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$) ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਵੀ ਸੁਹਾਗਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ ।

1930 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਹਾਗੇ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਕੋਲੇਮੇਨਾਈਟ (Colemanite- $\text{Ca}_2\text{B}_6\text{O}_{11} \cdot 5\text{H}_2\text{O}$) ਨੂੰ ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

ਬੋਰੈਕਸ ਦੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ 90% ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ ਅਤੇ 4% ਅਰਜਨਟੀਨਾ, ਚਿੱਲੀ, ਤੁਰਕੀ ਤੇ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਸੁਹਾਗਾ ਰੰਗਹੀਨ ਤੇ ਰਵੇਦਾਰ ਪਦਾਰਥ ਹੈ ਜੋ ਪਾਣੀ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੀ ਘੁਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਫੁੱਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਖਿੱਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਹੋਰ ਗਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਪਿਘਲ ਕੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਿਘਲੇ ਹੋਏ ਸੁਹਾਗੇ ਦਾ ਖਾਸ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਆਕਸਾਈਡ ਨੂੰ ਘੋਲ ਕੇ ਬੋਰਿਕ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ, ਟਾਂਕੇ ਲਾਉਣ ਅਤੇ ਧਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਜਾਂ ਸੀਖਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਜੋੜਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਬੋਰੈਕਸ ਚਮੜੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖਾਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਇਹ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ, ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਤੇ ਚੀਨੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੀਨੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਸ਼ਕਵੀਂ ਤਹਿ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਕਲ, ਕੋਬਾਲਟ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਬੋਰੇਟ ਤੇ ਬੋਰਿਕ ਐਸਿਡ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 3:951.

ਸੁਹਾਜਣਾ : ਇਸ ਰੁੱਖ ਦਾ ਬਨਸਪਤੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਮੋਰਿੰਗਾ ਔਲੀਫੇਰਾ (*Moringa oleifera*) ਹੈ । ਇਹ ਮੋਰਿੰਗੇਸੀ (Moringaceae) ਕੁਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ । ਸੈਂਗਾ, ਸਾਜਣਾ ਅਤੇ ਸੇਗਵਾ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ-ਕੁ ਹੋਰ ਦੇਸੀ ਨਾਂ ਹਨ ।

ਇਹ ਰੁੱਖ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਚਿਨਾਬ ਤੋਂ ਅਵਧ ਤਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਬਰੁਮਾ

ਅਤੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਜ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਲਗਭਗ 10 ਮੀ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਚਿਟੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੀਜ ਤਿਕੋਨੇ ਅਤੇ ਖੰਭਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਜਿਵੇਂ ਜੜ੍ਹ, ਛਿੱਲੜ, ਫਲ, ਫੁੱਲ, ਬੀਜ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਗੁਣ ਹਨ।

ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪਦਾਰਥ ਕਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਧਰੰਗ ਦੇ ਰੋਗ, ਵਾਰੀ ਵਾਲੇ ਬੁਖਾਰ, ਮਿਰਗੀ ਆਦਿ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਖੂਨ ਦੇ ਵਹਾਉ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਇਕ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸਪਿਰਿਟ ਹਿਸਟੀਰੀਆ, ਪੇਟ ਦੇ ਦਰਦ, ਬੇਸੁਰਤੀ ਅਤੇ ਘੇਰਨੀ ਆਦਿ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ।

ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੇ ਬੀਜ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸੁਆਦ-ਰਹਿਤ ਬੈਨ-ਤੋਲ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੇਲ ਜਲਦੀ ਨਹੀਂ ਜੰਮਦਾ ਇਸ ਲਈ ਘੜੀ-ਸਾਜ਼ ਇਸ ਨੂੰ ਘੜੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੇਲ ਖਾਣ ਦੇ ਵੀ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇਲ ਕਢ ਕੇ ਜੋ ਖਲ ਬਣਦੀ ਹੈ ਉਹ ਖਾਦ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿਗਰ, ਤਲੀ, ਟੈਟਨਸ ਅਤੇ ਅਧਰੰਗ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਗੂੰਦ ਨਿਕਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੂੰਦ ਕਤੀਰਾ ਗੂੰਦ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਅਤੇ ਓਟੋਲਜੀਆ ਬਿਮਾਰੀ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਕਤੀਰਾ ਗੂੰਦ ਵਾਂਗ ਕੱਪੜੇ ਠੇਕਣ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਪੱਤੇ ਨਮਕ, ਲਸਣ ਅਤੇ ਹਲਦੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਕੱਟਣ ਤੇ ਦੁਵਾਈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਸੈ. ਪ. ਇੰ. ਪਾ ; ਗ. ਇੰ. ਸੈ. ਪ; ਐਵ. ਐਨ. 2; ਕੋਲ. ਐਨ. 3.

ਸੁਹਾਰਟੋ, ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਟੀ. ਐਨ. ਜੇ. : ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੈਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 8 ਜੂਨ, 1921 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆਈ ਫੌਜ ਵਿਚ 1943 ਵਿਚ ਅਫਸਰ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰਕੇ ਚੀਫ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਆਰਮੀ ਸਟਾਫ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਉਪਰ ਇਹ 1965 ਈ. ਤੋਂ 1968 ਈ. ਤਕ ਰਿਹਾ। 1968 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਕੁਝ ਚਿਰ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕਮਾਂਡਰ ਵੀ ਰਿਹਾ।

1965 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਆਰਮੀ ਮਨਿਸਟਰ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1966 ਵਿਚ ਇਹ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ। ਸੰਨ 1967 ਵਿਚ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਐਕਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਬਣਿਆ। ਮਾਰਚ, 1968 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਰਚ, 1978 ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਪਦ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਦੀ ਇਨਟਰਨੈਸ਼ਨਲ, ਹੂ ਇਜ਼ ਹੂ—1969-70

ਸੁਹੇਵਾ : ਇਹ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਬੀਕਾਨੇਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਆ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਥਾਂ ਆਪ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਜੰਡ ਤੇ ਇਕ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜੰਡ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬੂਟਾ ਉੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪਿੱਪਲ ਜੰਡ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਵੇਗਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦੁਰਭੱਖ (ਕਾਲ) ਮਿਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਇਹ ਜੰਡ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੈ।

ਇਸ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ ਚਟਾਨ ਉੱਤੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਪੌੜਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ, ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਦੇ ਨੀਲੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ ਜੋੜ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ ਕੋ. 155

ਸੁੱਕਹੋਥਾਈ : ਇਹ ਉੱਤਰ-ਮੱਧ ਥਾਈਲੈਂਡ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ 13 ਵੀਂ-14 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਆਮੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਨ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਯੌਮ ਦਰਿਆ ਦੇ ਇਸ ਸੂਬੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਕਪਾਹ, ਤਮਾਕੂ, ਚਾਵਲ, ਫਲੀਆਂ ਅਤੇ ਗੰਨੇ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 2,208 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 315,948 (1960) ਇਥੇ ਮੰਗਨੀਜ਼ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਵੀ ਹਨ।

ਸੁੱਕਹੋਥਾਈ ਸ਼ਹਿਰ ਇਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਵਾਨਕਹਾਲੋਕ (Sawankholak) ਇਥੋਂ ਦਾ ਉੱਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਥਾਈ ਤੇ ਖਮੇਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਥੇਹਾਂ ਤੇ ਆਬਾਦ ਹਨ। ਸੁੱਕਹੋਥਾਈ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਬੋਧੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਵਾਨਕਹਾਲੋਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਵਧੀਆਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਲ ਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 21:535

ਸ਼ੁਕਦੇਵ : ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਨੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵੱਡੇ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਰਿਖੀ ਵਿਆਸ ਸੀ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਆਸ ਹਵਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਣੀ ਲੱਕੜੀ ਘਸਾ ਕੇ ਅੱਗ ਕੱਢਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਘ੍ਰਿਤਾਚੀ ਨਾਮਕ ਅਪੰਛਰਾ ਉੱਥੇ ਆ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵਿਆਸ ਰਿਖੀ ਦਾ ਵੀਰਜ ਅਰਣੀ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਘ੍ਰਿਤਾਚੀ ਰਿਸ਼ੀ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਸਰਾਪ ਨਾ ਦੇ ਦੇਵੇ, ਉਹ ਤੋਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਉਥੋਂ ਉੱਡ ਗਈ। ਵਿਆਸ ਦੇ ਵੀਰਜ ਤੋਂ ਸ਼ੁਕਦੇਵ ਅਰਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੁਕ (ਸ਼ੁਕ=ਤੋਤਾ) ਦੇਵ ਇਸ ਲਈ ਰਖਿਆ ਕਿ ਘ੍ਰਿਤਾਚੀ ਨੇ ਤੋਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਕਦੇਵ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੁਕੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ੁਕਦੇਵ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਕਥਾ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਪਾਰਬਤੀ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਥਾ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸੌਂ ਗਈ। ਉੱਥੇ ਇਕ ਤੋਤੇ ਦਾ ਅੰਡਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚਲਾ ਤੋਤੇ ਦਾ ਬੱਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਥਾ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਪਾਰਬਤੀ ਦੇ ਸੌਂ ਜਾਣ ਤੇ ਅੰਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਥਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਦੀ ਨੀਂਦ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਤੋਤੇ ਦਾ ਬੱਚਾ ਡਰਦਾ ਮਾਰਿਆ ਉਡ ਗਿਆ ਤੇ ਵਿਆਸ ਰਿਖੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਵੜ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਕਦੇਵ ਨੇ ਵਿਆਸ ਰਿਖੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ

ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵੈਰਾਗ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸਮਾਧੀ ਲਾ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਗਰਭ ਗਿਆਨੀ ਵੀ ਕਹਿ ਕੇ ਸਨਮਾਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਿਗੰਬਰ ਰੂਪ (ਨਗਨ ਅਵਸਥਾ) ਵਿਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਰਿਖੀ ਵਿਆਸ ਨੇ ਸ਼ੁਕਦੇਵ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਸੀ (ਸ਼ੁਕ ਜਨਕ ਪਗੀ ਲਗਿ ਧਿਆਵੈਗੋ) (ਕਾਨ ਅ: ਸ: 7) ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਆਪ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ। ਇੰਜ ਸ਼ੁਕਦੇਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਸੀ।

ਸ਼ੁਕਦੇਵ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਰਾਜਾ ਪਰੀਖਤ ਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸਮਾਧੀ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠੇ ਸ਼ਮੀਕ ਮੁਨੀ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੱਪ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ਮੀਕ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀਗੀ ਰਿਖੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪਰੀਖਤ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਸਤਵੇਂ ਦਿਨ ਨੂੰ ਸੱਪ ਦੇ ਡੰਗ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਪਰੀਖਤ ਆਪ ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਰਿਖੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਲੀਲਾ ਤੇ ਨਾਮ-ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਹੀ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ੁਕਦੇਵ ਮੁਨੀ ਉਥੇ ਆ ਗਿਆ। ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਉਠ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਰਾਜਾ ਪਰੀਖਤ ਦੀ ਬਿਨੈ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗਵਤ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ। ਸਤਵੇਂ ਦਿਨ ਰਾਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੁਕਦੇਵ ਆਪ ਤੱਤ ਗਿਆਨੀ ਸੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦਾ ਉਪਾਸਕ ਸੀ, ਪਰ ਰਿਖੀ ਵਿਆਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਕਦੇਵ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਰਿਖੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਰਿਖੀ ਵਿਆਸ ਪਾਸੋਂ ਭਾਗਵਤ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ ਕੇ. 207; ਭਾਗਵਤ

ਸ਼ੁੱਕਰ (Venus) : ਦੂਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਗ੍ਰਹਿ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਅੱਠ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇਹ ਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚਮਕਦਾਰ ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਇੰਨਾਂ ਚਮਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਜ਼ਰ ਵਾਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਚੰਨ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗ੍ਰਹਿ ਕਈ ਵਾਰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਜੋ ਹਿੰਦ ਮਹਾਸਾਗਰ ਉੱਤੇ ਸੀ, ਇਸ ਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਗੌਰਿਕਟ ਸਮਝਿਆ ਸੀ।

ਸ਼ੁੱਕਰ ਇਕ ਠੋਸ, ਗੋਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਆਸ 11,150.5 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਭੌਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਸਾਰਨੀ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ :

ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਔਸਤ ਦੂਰੀ	= 10,75,00,000 ਕਿ.ਮੀ.
ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦੂਰੀ	= 3,96,00,000 ਕਿ. ਮੀ.
ਗ੍ਰਹਿ-ਪਥ ਦੀ ਅਸਮਕੇਂਦਰਤਾ	= 0.007
ਨਛੱਤਰੀ ਕਾਲ (sidereal-period)	= 225 ਧਰਤੀ ਦੇ ਦਿਨ

ਸੰਗਮ-ਕਾਲ (Synodic period)	= 584 ਧਰਤੀ ਦੇ ਦਿਨ
ਅੱਰਬਿਟਲ ਵੇਗ	= 35 ਕਿ. ਮੀ./ਸੈਕੰਡ
ਪੁੰਜ	= 0.81 (ਧਰਤੀ=1)
ਗੁਰੂਤਵੀ ਪ੍ਰਵੇਗ	= 0.88 (ਧਰਤੀ=1)
ਘਣਤਾ	= 4.9 (ਪਾਣੀ=1)
ਪਲਾਇਨ-ਵੇਗ (velocity of escape)	= 10 ਕਿ. ਮੀ./ਸੈਕੰਡ
ਸਤੱਈ ਗੁਰੂਤਾ	= 0.84 g
ਰੰਗ-ਅੰਕ	= 0.80

ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੁੜ ਅਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਘੁੰਮਣ ਦੇ ਪਥ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਕਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਸ਼ੁੱਕਰ ਇਕ ਵਾਰ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਚਮਕੇ ਤਾਂ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਉਹ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਚਮਕੇਗਾ। ਸ਼ੁੱਕਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਧਰਤੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਕਰ ਨੰਗੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦੀ ਕੁਝ ਕਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਤਕ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਉਪਰ ਦੁਗਣੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇ ਗਰਮੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੱਦਲਾਂ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਕੁਝ ਰੌਸ਼ਨੀ ਇਸ ਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁੱਕਰ ਦੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਹੈ। ਇਹ ਗੈਸ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜੁਆਲਾਮੁਖੀ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੁੱਕਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਜੁਆਲਾਮੁਖੀ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਆਕਸੀਜਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਕਸੀਜਨ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਕੋਈ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਜਾਂ ਦਰਖਤ ਵਗੈਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ।

ਸ਼ੁੱਕਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਕ ਪਾਸਾ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਹੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਨ ਧਰਤੀ ਵੱਲ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ 327° ਸੈਂ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਾਣੀ ਦੇ ਉਬਾਲ ਦਰਜੇ ਤੋਂ 227° ਸੈਂ. ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਸਤਾ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਗੋਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਥ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਸੂਰਜੀ ਪਥ ਨਾਲ 3°-54' ਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 23:71; ਐਨ. ਅਮੈ. 28:11; ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮੈ. 19:77-

ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ, ਮਿਸਲ : ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਸਿਧ 12 ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਿਸਲ ਸੀ।

1748 ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ ਸਰਦਾਰ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਬਣਿਆ। ਸੰਨ 1752 ਵਿਚ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਬਹਾਦਰ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਰੁਹਤਾਸ, ਧੰਨ-ਪੋਠੋਹਾਰ, ਚਕਵਾਲ, ਜਲਾਲਪੁਰ, ਮਿਆਣੀ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਤੇ ਜ਼ਿਹਲਮ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1774 ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ

ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆਂ । ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਕਾਫੀ ਵਧਾਇਆ ਪਰ ਜੰਮੂ ਦੀ ਲੁਟ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜ ਪੈ ਗਿਆ । 1784 ਵਿਚ ਮਿਸਲ ਕਨ੍ਹਈਆ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰਕੇ, ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ।

1792 ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ 12 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮਿਸਲ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆ । ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਅੱਖ ਚੇਚਕ ਕਾਰਨ ਮਾਰੀ ਗਈ ਸੀ । ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਮੁਗਲ ਹਮਲਾਵਰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚੋਂ ਨਸਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ 6 ਜੁਲਾਈ, 1799 ਨੂੰ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪੋ ਵਿਚ ਪਾਟ ਚੁੱਕੇ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । 1801 ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਸਿੱਕਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਹਰ ਵਾਲਾ ਨਿਮਨ ਸਲੋਕ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ :

“ਦੇਗ ਉ ਤੇਗ ਉ ਫਤਹਿ ਨੁਸਰਤ ਬੇਦਰੰਗ ।
ਯਾਫਤ ਅਜ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ।”

ਕਈ ਆਕੀ ਇਲਾਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਰਚ, 1804 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਵਲ ਰੁਖ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਜਿਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਲਿਆਂ ਤੋਂ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਰ ਗਏ ਤੇ 25 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1809 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸੰਧੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਸਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ

ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਧੀਨ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ।

ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਰੁਖ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਨਵਾਬਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਇਕ ਤਾਕਤਵਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ । ਕੋਈ 47 ਸਾਲ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 27 ਜੂਨ, 1839 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸੂਰਜ ਢਲਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ ਪਰ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 8 ਅਕਤੂਬਰ, 1839 ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ।

5 ਨਵੰਬਰ, 1840 ਨੂੰ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ

ਦੇਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਉਪਰੰਤ 2 ਮਹੀਨੇ 9 ਦਿਨ ਲਈ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ (ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਂ) ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਿਆ । 15 ਸਤੰਬਰ, 1843 ਨੂੰ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਟਿੱਕਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਫਿਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਿਆ । ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਵਜ਼ੀਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਭੜਕ ਕੇ 21 ਸਤੰਬਰ, 1845 ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇੰਝ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਫੁੱਟ ਪਈ । ਹੁਣ ਮਿਸਲ ਦੀ ਤਾਕਤ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ । ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਡੋਗਰੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦਾ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ । 16 ਦਸੰਬਰ, 1846 ਨੂੰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ

ਸੰਧੀ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਅਮਾਨਤ ਵਜੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕਾਰਨ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਬਾਗੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਚਾਰ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜ ਕੇ ਅੰਤ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਖੋਹ ਲਿਆ ਤੇ 28 ਮਾਰਚ, 1849 ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੇ ਵਲਾਇਤ ਵਿਚ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗੇ। ਇੰਝ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਤੋਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਮਿਸਲ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਤੇ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਸਦਾ ਲਈ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ-ਗਿ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ; ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ-ਐਚ. ਐਮ. ਲਤੀਫ; ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਿੱਖਜ-ਕਨਿੰਘਮ.

ਸੁਕਰਾਤ (Socrates-470 ਈ. ਪੂ.-399 ਈ. ਪੂ.) : ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਤਕੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ ਲਗਭਗ 470 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਏਥਨਜ਼ ਵਿਖੇ ਸੋਫਰੋਨਿਸਕਸ ਦੇ ਘਰ ਫਿਨਾਰੇਟੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਇਕ ਮੂਰਤੀਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਂ ਇਕ ਦਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਪੈਲੋਪੋਨੇਸ਼ੀਅਨ ਯੁੱਧ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਯੂਨਾਨੀ ਸੈਨਿਕ (Hoplite) ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਕੇਵਲ 406-405 ਈ. ਪੂ. ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਬਾਉਲ (Boule) ਜਾਂ ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੀਹ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦੀ ਅਲਪ-ਕਾਲੀਨ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਚਾਰ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੀਉਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁਕਰਾਤ ਨੇ ਖੁਦ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਫਲਾਤੂਨ ਦੇ 'Dialogues' ਅਤੇ ਜੈਨੋਫਨ ਦੇ 'Memorabilia' ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤੇ ਤਸੱਲੀ-ਬਖਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨੋਫਨ ਸੁਕਰਾਤ ਦੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਫਲਾਤੂਨ ਉਪਰ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਫਲਾਤੂਨ ਨੇ ਸੁਕਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਅਰਿਸਟੋਫੇਨਜ਼ ਦੇ 'The Clouds' ਤੋਂ ਸੁਕਰਾਤ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੁਕਰਾਤ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲਾ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਕਾਢ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ 'ਨਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ' ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਯਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕੁਦਰਤੀ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜੈਨੋਫਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਕਰਾਤ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਕੇਵਲ ਦੇਵਤੇ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਕੀ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਨੂੰ ਉਹੋ ਕੁਝ ਦਿਉ, ਜੋ ਚੰਗਾ ਹੈ।' ਅਫਲਾਤੂਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਕਰਾਤ ਫੀਸਾਗੋਰਸ (Pythagorean) ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਿਸਮ ਦੇ

ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣੂ ਸੀ।

ਸੁਕਰਾਤ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗਲੀਆਂ, ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਹਰ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿਆਣਪ-ਭਰਪੂਰ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਡੈਲਫੀ ਵਿਖੇ ਐਪਾਲੋ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਖੇ ਇਹ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਸੁਕਰਾਤ ਸਭ ਤੋਂ ਸਿਆਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਕਰਾਤ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਡੁੱਲ੍ਹੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਕਰਾਤ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਏ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੁਕਰਾਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਜਾ ਦੀ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗਿਆਈ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਅਫਲਾਤੂਨ ਨੇ ਵੀ ਸੁਕਰਾਤ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਰੀਪਬਲਿਕ' ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਐਂਟਿਸਥੇਨੀਜ਼ ਅਤੇ ਯੂਕਲਿਡ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

399 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸੁਕਰਾਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਉਪਰ ਦੋ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਏ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਨੂੰ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਇਹ ਇਸ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬੱਚ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਬਦਲਵੀਂ ਸਜ਼ਾ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਮੌਤ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਇਸ ਨੂੰ 399 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀ ਕੇ ਮੌਤ ਕਬੂਲ ਕਰਨੀ ਪਈ।

ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ, ਸੁਕਰਾਤ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚੌਠੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 16

—ਹਰੀ ਚੰਦ ਪਰਾਸ਼ਰ

ਸੁਕਾਰਨੋ (Sukarno-1901-1970) : ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 6 ਜੂਨ, 1901 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਬਾਂਡੁੰਗ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਉਪਰ ਹਾਲੈਂਡ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। 1929 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਕਾਰਨ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। 1932 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1933 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਇਤਰਾਜ਼-ਯੋਗ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਕਾਰਨ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਦੂਜਾ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਜਾਣ ਤੇ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ

ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਡੱਚਾਂ ਉਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੁਕਾਰਨੋ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1945 ਵਿਚ ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਹਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨੇ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੇ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੇ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜ ਡੱਚ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਡੱਚਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਸਫਲ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਅਖੀਰ 1949 ਈ. ਵਿਚ ਡੱਚਾਂ ਨੇ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗਣਤੰਤਰ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ।

ਇਸ ਨੇ 1949 ਤੋਂ 1965 ਤਕ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰਵਾਨ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਚੀਨ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫਤ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਨਾਈ।

ਸੰਨ 1966 ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਾਮਵਾਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਫੌਜੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਅਖਤਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਕਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਤਕ ਕੈਦ ਵਿਚ ਰਿਹਾ।

ਮਈ, 1978 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਰਾਸ਼ਟਰ-ਪੁਰਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਜਾਵਾ ਵਿਖੇ ਸਥਿਤ ਇਸ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸਜਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 9; ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਯੀਅਰ ਬੱਕ, 1965-66.

ਸੁਕੇਤ (Suket) : ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੁਕੇਤੀਆ ਗੋਤ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤ ਸੀ ਜੋ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਵਾਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਦਰਿਆ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਕੁਲ ਰਕਬਾ 1,075 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ 2 ਕਸਬੇ ਅਤੇ 28 ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਲਗਭਗ 1330 ਈ. ਤੀਕ ਸੁਕੇਤ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਸਕ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਇਕ ਦੁਰੇਡੇ ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਅਲਹਿਦਗੀ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਈ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਸੰਨ 1846 ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਬਦਲ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਰਾਜਾ ਉਗਰ ਸੇਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1862 ਵਿਚ ਗੋਦ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਸਨਦ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1875 ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਉਗਰ ਸੇਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਲੜਕਾ, ਰੁਦਰ ਸੇਨ, ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ। ਕੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਰਨ, ਸੰਨ 1878 ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਰੁਦਰ ਸੇਨ ਨੂੰ ਗੱਦੀਉਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸੰਨ 1879 ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਟ ਨਿਕੰਦਨ ਸੇਨ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਇਸ ਦੀ ਨਾਬਾਲਗੀ ਦੌਰਾਨ ਸਾਰਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਦੇਸੀ ਸੁਪਰਡੰਟ ਅਤੇ ਇਕ ਕੌਂਸਲ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1884 ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਬਾਲਗ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸੰਨ 1947 ਤੀਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਧੀਨ

ਰਿਹਾ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:118.

ਸੁਕੈਸ : ਫਲ ਮੌਸਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸ ਦੀ ਲੋੜ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੋਕੀਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਤਾਜ਼ੇ ਫਲ ਖਾਣ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਸ ਕੱਢਕੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਪੀਣ ਦੇ ਹੀ ਆਦੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਮੌਸਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਿਕਟ ਭੂਤ ਵਿਚ ਹੀ ਪਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਹਰਲੇ ਉੱਨਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਬੜਾ ਆਮ ਤੇ ਚਿਰ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲੋਂ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਘਰੇਲੂ ਪੱਧਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ ਪਰ ਪਿਛਲੀ ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਉਦਯੋਗ ਕਾਫੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਲਗ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਿਰਾ ਜੂਸ, ਸੁਕੈਸ, ਕਾਰਡੀਅਲ ਅਤੇ ਖਮੀਰੇ ਰਸ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁਕੈਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਕੈਸ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਪੁਣਕੇ ਇਸ ਅੰਦਰ ਖਾਸ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਕ ਦਵਾਈ ਮਿਲਾਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੰਗਤਰਾ ਸੁਕੈਸ, ਲੈਮਨ ਸੁਕੈਸ, ਮੈਂਗੋ ਸੁਕੈਸ, ਲੀਚੀ ਸੁਕੈਸ, ਅਨਾਨਾਸ ਸੁਕੈਸ, ਫਾਲਸਾ ਅਤੇ ਜਾਮਨ ਸੁਕੈਸ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਲਾਈਮ ਜੂਸ ਕਾਰਡੀਅਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸੁਕੈਸ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ-ਕੁ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਮਲ ਇਹ ਹਨ : (i) ਫਲਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਤਿਆਰੀ; (ii) ਜੂਸ ਕਢਣਾ; (iii) ਹਵਾ ਕਢਣਾ; (iv) ਪੁਣਨਾ, ਛਾਨਣਾ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ (v) ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ। ਜਿੰਨੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਉੱਨੀ ਹੀ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਸ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

1. ਫਲਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਤਿਆਰੀ—ਸਾਰੇ ਫਲ ਰਸ ਕੱਢਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਸ ਕੱਢਣ ਲਈ ਔਕੜ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਸ ਹੀ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਰਸਦਾਰ ਫਲ ਵੀ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਸ ਘਟੀਆ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਰਸ ਫਲ ਦੀ ਕਿਸਮ, ਪਕਾਈ ਅਤੇ ਇਲਾਕਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਉਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਆਦਿ ਸਭਨਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੌ ਚੰਗਾ ਰਸ ਤਾਜ਼ੇ ਤੌੜੇ ਹੋਏ, ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਯੋਗ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪੱਕੇ ਹੋਏ ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੋ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟਾ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਲ ਕੇ ਧੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਲੈੱਡ ਦੀ ਸਪਰੇ ਦਾ ਬਚਿਆ ਖੁਚਿਆ ਹਿੱਸਾ ਹਲਕੇ ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਲੋਰਿਕ ਐਸਿਡ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਰਸ ਕੱਢਣਾ—ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸ ਕੱਢਣ ਲਈ ਵਿਧੀ ਵੀ ਵਖਰੀ ਵਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਜ਼ੇ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜਕੇ ਅਤੇ ਨਪੀੜਕੇ ਰਸ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਫਲਾਂ ਵਿਚ ਰਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੈੱਲਾਂ ਜਾਂ ਰਸ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਸ ਕੱਢਣ ਸਮੇਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਤੰਤੂ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ

ਨਪੀੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਅਨਚਾਹੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਜੂਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਸ ਕੱਢਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਮਿਲਾਵਟ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕੇ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਰਸ ਕੱਢਣ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ, ਸੁਆਦ ਅਤੇ ਗੰਦ ਵਿਚ ਫਰਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਟਾਮਿਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੀ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਟਮਾਟਰ ਅਤੇ ਸਿਟਰਸ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹਵਾ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. ਹਵਾ ਕੱਢਣਾ—ਪੂਰੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਰਤਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਹਵਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਹਵਾ ਤਾਂ ਫਲ ਕਣਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਰਸ ਵਿਚ ਹੱਲ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਸ ਵਿਚ ਹਵਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਸ ਕੱਢਣ ਉਪਰੰਤ ਤੁਰੰਤ ਭਾਰੀ ਖਲਾ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਵਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੈਸਾਂ ਰਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

4. ਪੁਣਨਾ, ਛਾਨਣਾ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ—ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸ ਕੱਢਣ ਮਗਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਰਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਫਲਾਂ ਦੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਤੰਤੂ ਹਿੱਸੇ, ਬੀਜ, ਛਿੱਲੜ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਸ, ਪਾਚਕ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਆਦਿ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਫਲ ਗੁੱਦੇ ਦੇ ਮੋਟੇ ਕਣ, ਬੀਜ ਅਤੇ ਛਿੱਲੜ ਛਾਨਣੀਆਂ ਨਾਲ ਹਰ ਰਸ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਥੇ ਰਲੀਆਂ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਰਸ ਦੇ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਫ਼ ਰਸ ਚਾਹੀਦੇ ਹੋਣ ਉਥੇ ਫਿਲਟਰੀਕਰਨ ਜਾਂ ਨਿਤਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਫਾਈਨਿੰਗ ਏਜੰਟ ਅਤੇ ਐੱਨਜ਼ਾਈਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

5. ਰਸ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ—ਫਲਾਂ ਦੇ ਤਾਜ਼ਾ ਰਸ ਬੜੇ ਆਕਰਸ਼ਕ, ਸੁਆਦਲੇ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸੁਗੰਧ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਇਹ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖਰਾਬੀ ਹੋਠਲੇ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ :

1. ਬੈਕਟੀਰੀਆ, ਉੱਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖਮੀਰਾਂ ਨਾਲ ਰਸ ਵਿਚ ਖਮੀਰ ਉਠਣ ਕਾਰਨ;
2. ਰਸ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਐੱਨਜ਼ਾਈਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ;
3. ਰਸ ਵਿਚਲੇ ਰਸਾਇਣਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਕੇ ਰਸ ਦਾ ਸੁਆਦ ਅਤੇ ਸੁਗੰਧ ਵਿਗੜਨ ਕਾਰਨ;
4. ਰਸ ਵਿਚਲੇ ਗਲੂਕੋਸਾਇਡਲ ਮਾਦੇ ਨਾਲ ਹਵਾ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਕੇ ਰਸ ਦਾ ਸੁਆਦ ਕੌੜਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ
5. ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਰਸ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਰਸ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆ ਕਰਕੇ ਰਸ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਅਤੇ ਸੁਆਦ ਦੇ ਵਿਗੜਨ ਕਾਰਨ।

ਰਸ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਆਦ ਅਤੇ ਸੁਗੰਧੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਰਸ ਕੱਢਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਧੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

- (1) ਪਾਸਚਰੀਕਰਨ ਵਿਧੀ; (2) ਰਸਾਇਣਿਕ ਪਦਾਰਥ

ਮਿਲਾਉਣ ਵਿਧੀ; (3) ਖੰਡ ਮਿਲਾਉਣ ਵਿਧੀ; (4) ਰਸ ਜਮਾਉਣ ਵਿਧੀ; (5) ਰਸ ਖੁਸ਼ਕ ਕਰਨ ਵਿਧੀ ਅਤੇ (6) ਫਿਲਟਰੀਕਰਨ ਵਿਧੀ।

ਪਾਸਚਰੀਕਰਨ—ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਖਮ ਜੀਵਾਣੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਰਸ ਨੂੰ 100° ਸੈਂ. ਤਾਪਮਾਨ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਉਬਾਲਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਸਚਰੀਕਰਨ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਫਲਾਂ ਤੇ ਰਸ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਉੱਲੀ ਦੇ ਸੂਖਮ ਜੀਵਾਣੂ 85° ਸੈਂ. ਉੱਤੇ ਰਸ ਨੂੰ 5-10 ਮਿੰਟ ਗਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਾਸਚਰੀਕਰਨ ਦੋ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(1) ਰਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤਕ ਗਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਤੇ (2) ਰਸ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਤੇਜ਼ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਲਈ ਗਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ। ਭਾਵੇਂ ਪਾਸਚਰੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਸੂਖਮ ਜੀਵਾਣੂ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਮਰਦੇ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਇੰਨੇ ਨਿਸ਼ਕਿਰਿਆ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਰਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੇ। ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਰਸ ਜਾਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵਿਚਲਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰਸਾਂ ਦਾ ਪਾਸਚਰੀਕਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 85° ਸੈਂ. ਤਾਪਮਾਨ ਉੱਤੇ 25-30 ਮਿੰਟ ਉਬਾਲਣ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਰਸ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਤੇ ਬਰਤਨ ਦੇ ਆਕਾਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਸਾਇਣਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਆ—ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਸਚਰੀਕ੍ਰਿਤ ਸੁਕੈਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਰਡੀਅਲ ਵਿਚੋਂ ਪੱਕੇ ਹੋਏ ਪਦਾਰਥ ਵਰਗਾ ਸੁਆਦ ਆਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਉਪਰੰਤ ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਹ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਰਸਾਇਣਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੁਕੈਸ਼ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਡੱਬਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਸਾਇਣਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਖਾਸ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਣਉਚਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਵਰਤੋਂ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਰਸਾਇਣਿਕ ਪਦਾਰਥ, (1) ਸੋਡੀਅਮ ਬੈੱਨਜ਼ੋਏਟ ਅਤੇ (2) ਸਲਫਰ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ (ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਮੈਟਾਬਾਈਸਲਫਾਈਟ) ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਬੈੱਨਜ਼ੋਇਕ ਐਸਿਡ ਬੜਾ ਹੀ ਅਸਰਦਾਰ ਰਸਾਇਣਿਕ ਪਦਾਰਥ ਹੈ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੱਟ ਘੁਲਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸੋਡੀਅਮ ਦਾ ਲੂਣ (ਸੋਡੀਅਮ ਬੈੱਨਜ਼ੋਏਟ) ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰੰਗਦਾਰ ਰਸਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਰਸ ਦਾ ਰੰਗ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸਲਫਰ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਮੈਟਾਬਾਈਸਲਫਾਈਟ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਦਾਸੀਨ ਅਤੇ ਖਾਰੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਠੀਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਲਫਿਊਰਸ ਐਸਿਡ ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਕ ਅਸਰ ਇਸ ਦੀ ਕੁਲ ਮਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਲਫਰ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਸਲਫਰ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਖਮੀਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮੱਠਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦੀ ਜੇਕਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵਧ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਲਈ ਰਸ ਵਿਚ ਸਲਫਰ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਖਮੀਰ ਦੀ

ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ 100 ਪੈਂਡ ਸੁਕੈਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਆਉਂਸ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਮੈਟਾਬਾਈਸਲਫਾਈਟ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਾਲਸਾ, ਜਾਮਨ ਅਤੇ ਅਨਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਰੰਗਦਾਰ ਰਸਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਮੱਧਮ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਖੰਡ ਦੀ ਵਰਤੋਂ—ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 66 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੰਡ ਹੋਵੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਮੀਰਨ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਖੰਡ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸੂਖਮ ਜੀਵਾਣੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਜਿੰਨੇ ਕੁ ਜੀਵਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੰਡ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਕ ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਮਾਉਣ ਕਿਰਿਆ—ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਜਮਾਉਣ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਉਤਮ ਢੰਗ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਮਾਏ ਹੋਏ ਰਸ ਆਪਣਾ ਸੁਆਦ, ਰੰਗ ਅਤੇ ਸੁਗੰਧ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਸਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ ਜੋ ਗਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸੁਆਦ ਗੁਆ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਰਸ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾ ਖਾਰਜ ਕਰਕੇ ਖਲਾ ਵਿਚ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਭਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਰਸ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਹਰਬੰਦ ਕਰਕੇ ਜਮਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਮਰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਬਾਹਰੋਂ ਕਿਸੇ ਬੂ ਦਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਖੁਸ਼ਕ ਕਰਨ ਦੁਆਰਾ—ਇਹ ਵਿਧੀ ਗਾੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਕ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਾਸਪੀ ਚੈਂਬਰ ਵਿਚ ਰਸ ਨੂੰ ਫੁਹਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰਮ ਹਵਾ ਇਸ ਚੈਂਬਰ ਵਿਚ ਛੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਸ ਦਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਊਡਰ ਜਿਹਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਕਾ ਰਸ ਖੁਸ਼ਕ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ਕ ਰਸ ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਾਜ਼ੇ ਰਸ ਵਰਗਾ ਸੁਆਦ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਫਿਲਟਰੀਕਰਨ ਵਿਧੀ—ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਰਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਤਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਾਧਾਰਨ ਫਿਲਟਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਫਿਲਟਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਰਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਿਲਟਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਅਤੇ ਖਮੀਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਣ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ, ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਸੇਬ ਅਤੇ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਵਿਧੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

ਸੰਗਤਰਾ ਸੁਕੈਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ—ਸੰਗਤਰਾ ਸੁਕੈਸ਼ ਕਾਠੇ ਛਿਲਕੇ ਵਾਲੇ ਫਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਾਲਟਾ, ਸਤਗੁਠੀ, ਮੁਸੰਮੀ, ਨਾਗਪੁਰ ਅਤੇ ਕੁਰਗ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸੰਗਤਰਿਆਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਠੀ ਛਿੱਲ ਵਾਲੇ ਸੰਗਤਰੇ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹਿੱਸਾ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਉਪਰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਦਬਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਢਿਆ ਗਿਆ ਰਸ ਖੁਲ੍ਹੇ ਬਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਫਲਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਬੀਜ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸ ਵਿਚੋਂ ਕਢਣ ਲਈ ਰਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕ ਕੱਪੜੇ ਜਾਂ ਪੁਣਨ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ 'ਚੋਂ ਲੰਘਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਛਿੱਲ ਵਾਲੇ ਸੰਗਤਰੇ ਨੂੰ ਛਿਲ ਕੇ ਸੰਗਤਰੇ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਕਰਿਊ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਸ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰਸ ਵਿਚ ਫਿਰ ਖੰਡ, ਸਿਟਰਿਕ ਐਸਿਡ, ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਪਦਾਰਥ, ਰੰਗ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਖੰਡ, ਸਿਟਰਿਕ ਐਸਿਡ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ (ਜੇਕਰ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਘੋਲ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)। ਇਸ ਘੋਲ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਪੁਣ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ੀਰੇ ਵਿਚ ਰਸ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਕੈਸ਼ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ 100 ਸੰਗਤਰੇ ਮਗਰ 2 ਤੋਂ 4 ਸੰਗਤਰੇ ਦੀ ਛਿਲ ਇਮਲਸ਼ਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇੰਨੀ ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਅਰਕ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮੂਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਦਾਰਥ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਮੈਟਾਬਾਈਸਲਫਾਈਟ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲਿਆ ਹੋਵੇ ਉਹ ਇਸ ਰਸ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਐਂਸ, 109 ਪੈਂਡ ਸੁਕੈਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਲਫਰ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਲਗਭਗ 350 ppm ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਘਣਤਾ 250 ppm ਵੀ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਲਫਰ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਦਾ ਸੁਆਦ ਘਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਜਰਮ ਰਹਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਕੈਸ਼ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਤਲਾਂ ਫਿਰ ਕਾਰਕ ਲਗਾਕੇ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗਰੇਪ ਫਰੂਟ ਸੁਕੈਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨੁਸਖਾ—ਇਹ ਸੁਕੈਸ਼ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਸਖੇ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਰਸ	2.5 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.
ਖੰਡ	2.75 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.
ਪਾਣੀ	1.6 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.
ਸਿਟਰਿਕ ਐਸਿਡ	78.00 ਗ੍ਰਾ.
ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਮੈਟਾਬਾਈਸਲਫਾਈਟ	10 ਗ੍ਰੇਨ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.

ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਸੁਕੈਸ਼ ਦੇ ਹਿਸਾਬ

ਤਰੀਕਾ—ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਖੰਡ ਅਤੇ ਸਿਟਰਿਕ ਐਸਿਡ ਘੋਲ ਕੇ ਚਾਸ਼ਣੀ ਬਣਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚਾਸ਼ਣੀ ਨੂੰ ਪੁਣ ਕੇ ਰਸ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਘੋਲ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸੁਕੈਸ਼ ਨੂੰ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਗਤਰਾ ਸੁਕੈਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨੁਸਖਾ—

ਮਾਲਟਾ, ਸਤਗੁਠੀ ਜਾਂ ਮੈਡਰਿਨ ਦਾ ਰਸ	2.25 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.
ਖੰਡ	2.75 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.
ਪਾਣੀ	1.4 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.
ਸਿਟਰਿਕ ਐਸਿਡ	75 ਗ੍ਰਾ.

ਪਾਈਨ ਐਪਲ ਸੁਕੈਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨੁਸਖਾ—

ਫਲ ਦਾ ਰਸ	2.25 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.
ਖੰਡ	2.75 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.
ਪਾਣੀ	1.0 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.
ਸਿਟਰਿਕ ਐਸਿਡ	75 ਗ੍ਰਾ.

ਅੰਬ ਦਾ ਸੁਕੈਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨੁਸਖਾ—

ਅੰਬ ਦਾ ਗੁਦਾ	1 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.
ਖੰਡ	1 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.

ਪਾਣੀ	1 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.
ਸਿਟਰਿਕ ਐਸਿਡ	28 ਗ੍ਰਾ.
ਨਿੰਬੂ ਸੁਕੈਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨੁਸਖਾ—	
ਫਲ ਦਾ ਰਸ	2.25 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.
ਖੰਡ	2.85 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.
ਪਾਣੀ	1.6 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ.

ਸੰਗਤਰਾ, ਪਾਈਨ ਐਪਲ, ਅੰਬ ਅਤੇ ਨਿੰਬੂ ਫਲਾਂ ਦੇ ਸੁਕੈਸ਼ ਵੀ ਗਰੇਪ ਫਰੂਟ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਪ੍ਰਿ. ਫ. ਵੈ: 84; ਫ. ਕ. ਇੰ.—ਸਿੰਘ: 389.

ਸੁਖ ਜੀਵਨ ਮੱਲ : ਇਹ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਖਤਰੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਾਬਲ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਸ਼ਾਇਦ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸੁਖ ਜੀਵਨ ਮੱਲ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ 'ਦੀਵਾਨ' ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ, ਸਮਝ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਤੀਜੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸੰਨ 1751 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਮਈਨੂਲ ਮਲਕ ਦੇ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਨੇ 9 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਮਈਨੂਲ ਮਲਕ ਤੋਂ ਵਸੂਲ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ।

ਸੰਨ 1752 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਫਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਸੁਖ ਜੀਵਨ ਮੱਲ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਉਥੇ ਦਸ ਸਾਲ ਰਿਹਾ। ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਅਜ਼ਾਦ ਬਿਲਗਰਾਮੀ ਨੇ ਸੰਨ 1762 ਵਿਚ ਸੁਖ ਜੀਵਨ ਮੱਲ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : " ਉਹ ਇਕ ਖੂਬਸੂ-ਤ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਦੌਸਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਕਬਰਿਆਂ, ਦਰਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਬਾਗਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਈ। ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਰੋਜ਼ ਦੋ ਸੌ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਧੀਆ ਖਾਣੇ ਖੁਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 11 ਅਤੇ 12 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਗਰੀਬ, ਅਮੀਰ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ। ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਮੁਸ਼ਾਇਰਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਇਰ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਮੁਸ਼ਾਇਰੇ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਹਰੇਕ ਕਵੀ ਨੂੰ ਗਲਵਕਤੀ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜ ਨਾਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ 'ਸਰਪੰਚ' ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਫੀਕ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਤਖੱਲਸ 'ਲਾਲੂ ਜੂ' ਸੀ।"

ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖ ਜੀਵਨ ਮੱਲ ਨੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਮਦਨ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਰੁਪਿਆ ਨਾ ਭੇਜ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜੂਨ, 1762 ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਰਣਜੀਤ ਦੇਵ ਨੂੰ ਜੋ ਸੁਖ ਜੀਵਨ ਮੱਲ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਪਰ ਉਹ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਸਤੰਬਰ, 1762 ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਸੁਖ ਜੀਵਨ ਮੱਲ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਰ ਬੁਲੰਦ ਖਾਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆ।

—ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ

ਸੁਖਦਰਸ਼ਨ : ਇਸ ਪੌਦੇ ਦਾ ਬਨਸਪਤੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਕਰਾਈਨਮ ਏਸ਼ੀਐਟੀਕਮ (*Crinum asiaticum*) ਹੈ। ਇਹ ਐਮੈਰਿਲੀਡੇਸੀ (*Amaryllidaceae*) ਕੁਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ। ਇਹ ਪੌਦਾ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੌਦੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਜ਼ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

ਇਸ ਪੌਦੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਦਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਗੁਣ ਹਨ।

ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਉੱਤੇ ਸੇਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਅਰਿੰਡੀ ਦਾ ਤੇਲ ਜਾਂ ਸਰੋਂ ਦਾ ਤੇਲ ਲਾ ਕੇ ਸੁਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਰਸ ਲੂਣ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਕੰਨ ਦੇ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਰਸ ਉਲਟੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਦਵਾ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਗੱਠ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਰਸਿੱਸਾਈਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੱਠ ਦਾ ਸੁਆਦ ਕੌੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਲ-ਵਰਧਕ, ਜੁਲਾਬ, ਉਲਟੀ ਲਿਆਉਣ, ਉਬੱਤ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਹਿਰ ਖਾਧੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਲਟੀ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਗੱਠਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਸ਼ਾਬ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਿਲੀਅਸਨੈਸ ਅਤੇ ਸਟਰੈਂਗੂਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਬੀਜ ਜੁਲਾਬ ਲਿਆਉਣ, ਪੇਸ਼ਾਬ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਲ-ਵਰਧਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਸੈ. ਪ. ਇੰ. ਪਾ.; ਗ. ਇੰ. ਮੈ. ਪ.; ਚੋ. ਇ. ਡ. ਇੰ.

ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ : ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾੜੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਨਾੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਪਿੰਗਲਾ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇੜਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੌਕ ਦੇ ਮੂਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਗਰੋੜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਦਿਮਾਗ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾੜੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਰੂਪਾ ਹੈ। ਜਦ ਅਭਿਆਸੀ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਸਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾੜੀ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਅਨਹਤ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਯੋਗੀ ਲੋਕ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਕਠਿਨ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾੜੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਮਾਰਗ' ਅਤੇ 'ਮਹਾਪਥ' ਵੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸੱਜਣ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਚੌਵੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਨੂੰ 'ਸੁਖਮਨਾ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਬਿਲਾਵਲ, ਛੇ ਸਾਰੰਗ, ਛੇ ਕਾਨੜੇ ਤੇ ਛੇ ਕਲਿਆਨ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹਨ।

ਦਸਮਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਬੀੜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਇਕ ਬਾਣੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ 43 ਪੌੜੀਆਂ ਹਨ, ਨੂੰ ਵੀ 'ਸੁਖਮਨਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.

ਸੁਖਮਨੀ : ਇਹ ਬਾਣੀ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਪੰਨਾ 262 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 296 ਤਕ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 24 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਅੱਠ ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਹਰ

ਪਉੜੀ ਵਿਚ 10 ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ । ਹਰੇਕ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਿਸਚਿਤ ਨਿਯਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ 'ਰਹਾਉ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈਆਂ ਦੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ (ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮੁ ॥ ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸਰਾਮ ॥) ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਰਚਨਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਲੜੀ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ

ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਮਸਕਾਰਾਤਮਕ ਮੰਗਲ (ਆਦਿ ਗੁਰ ਏ ਨਮਹ ॥ ਜੁਗਾਦਿ ਗੁਰ ਏ ਨਮਹ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਏ ਨਮਹ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦੇਵ ਏ ਨਮਹ ॥) ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਮੰਗਲ ਨਿਸਚਿਤ ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸੇ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਰਣਨ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਧੰਧਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਨਾਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪਰਸਪਰ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹਨ । ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਮੰਤਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ । ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਸੁਖ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਸੁਖ ਰੂਪੀ ਮਣੀ (ਅਮੁਲੀਕ ਲਾਲ ਏਹਿ ਰਤਨ) ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਕੇਵਲ ਸਾਧਨਾਂ ਜਾਂ ਕਾਰਨ ਪੱਖ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਧਾਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੱਖ ਦਾ ਵੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ । ਤੀਜੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ, ਅਮੁਲਤਾ ਅਤੇ ਅਤੁਲਤਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਹ ਪਿਛੋਕੜ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਚੌਥੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਿਥਿਆ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪੰਜਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਚੇਤਾਵਨੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਛੇਵੀਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਬਾਰ ਬਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੁਖ, ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁਖ ਚੈਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੱਥ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਸੱਤਵੀਂ, ਅੱਠਵੀਂ ਅਤੇ ਨੌਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਕਰਾਵਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਧ, ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ, ਵੈਸ਼ਨਵ, ਪੰਡਿਤ, ਭਗਉਤੀ ਦੇ ਗੁਣ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ । ਦਸਵੀਂ

ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ । ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਾਉਣ ਵੱਲ ਸਾਧਕ ਜਾਂ ਜਗਿਆਸੂ ਦਾ ਮਨ ਫੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਵਿਚ ਨਿੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਚੇਤਾਵਨੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਚੌਦ੍ਹਵੀਂ ਵਿਚ ਸਿਆਣਪਾਂ ਅਤੇ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਅਤੇ ਹਰਿ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਟੇਕ ਵਿਅਰਥ ਹੈ । ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਵਿਚ ਉਕਤ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਤਾਰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਟੁੱਟੀ ਗੰਢਣਹਾਰਾ ਹੈ । ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਰੂਪ, ਰੰਗ, ਰੇਖ ਆਦਿ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਉਹੀ ਧਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ । ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨਾਦਿ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚੋਲੇ (ਸਤਿਗੁਰੂ) ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ । ਉਨੀਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਵੀਹਵੀਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਾਸ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਕੀਵੀਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਈਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ 'ਨਾਨਕ ਏਕੋ ਪਸਰਿਆ ਦੂਜਾ ਕਹ ਦ੍ਰਿਸਟਾਰ' ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਤੇਈਵੀਂ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦੀ ਘਾਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਜਨ (ਮਾਇਆ) ਨਾਲ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਅੰਤਿਮ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਵਰਣਿਤ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਅਤੇ ਸਤਿ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮੇਲ ਦਾ ਸੁਖ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਹੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਨਿਸਚਿਤ ਵਿਚਾਰ ਲੜੀ ਹੈ । ਹਰ ਪਉੜੀ, ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰ ਲੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਲੜੀ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ । ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਅਰਥ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ । ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਅਧਿਕ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਨਾਮ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਅਰਥ ਹੈ, ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਦੋਵੇਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੈ । ਨਾਮ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ, 'ਪਰਮ ਗਤਿ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਪਾਪ-ਨਾਸ਼ਕ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ । ਇਹ ਸਿਮਰਨ ਸੰਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਤ, ਸਾਧ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਆਦਿ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਪਦਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ (ਨਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਆਪਿ ਪਰਮੇਸੁਰ; ਨਾਨਕ ਸਾਧ ਪ੍ਰਭ

ਭੇਦੁ ਨ ਭਾਈ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਉਹ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੈ ('ਸਤਿ ਪੁਰਖੁ ਜਿਨਿ ਜਾਨਿਆ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤਿਸ ਕਾ ਨਾਉ; ਸੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਿਸੁ ਰਿਦੈ ਹਰਿ ਨਾਉ') ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ 'ਹਰਿ ਪਥ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ।

ਇਹ ਰਚਨਾ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਕਤੀਆਂ ਯੁਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਬਾਰ ਬਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠ ਜਾਵੇ । ਸਾਧਨਾ, ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਤ, ਸਾਧ ਆਦਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਜੋ ਕੁਫਲ ਜਾਂ ਗਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਉਲੇਖ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰ 12ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਹਰ ਪਉੜੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਲਈ ਗਈ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਹੈ । ਭਾਵ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਲਿਆ ਕੇ ਧੁਨੀ-ਆਤਮਕਤਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ (ਸਤਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੁਆਮੀ; ਸਚੁ ਸਚੁ ਸਚੁ ਸਚੁ ਕੀਨਾ) । ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਨੁਚਿਤ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ—ਸ਼ਲੋਕ (ਅਨੁਸ਼ਟੁਪ ਛੰਦ) ਅਤੇ ਚੌਪਈ । ਸ਼ਲੋਕ ਕੁਝ ਦੋਹਰੇ ਦੇ ਤੌਲ ਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਚੌਪਈ ਦੇ, ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਲੋਕ ਕੁਝ ਵਿਲੱਖਣ ਜਿਹਾ ਹੈ । ਚੌਪਈ ਵਿਚ 8,7 ਜਾਂ 8,8 ਦਾ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਬੰਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ-ਮਾਨਤਾ ਹੈ । ਕਿਤੇ ਵੀ ਸ਼ਿਬਲਤਾ ਜਾਂ ਗਤਿਰੋਧ ਨਹੀਂ । ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਅਭਾਵ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਬ੍ਰਜ ਹੈ । ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹੈ । ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਰਬਤ੍ਰ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿਰੋਮਣੀ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਹਰਮਨ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਕਰਕੇ ਹੀਮੀਣੇ ਗੁਰੂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਹਿਸਰਨਾਮਾ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ।

ਹ. ਪੁ.—ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ; ਮ. ਕੋ.

—ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ

ਸੁਖਮਨੀ ਸਹਿਸਰਨਾਮਾ : ਇਹ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੁਸਖੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਅਜੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗੁਰੂ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜਦ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਤੋਂ ਇਹ ਨਾ ਸਹਾਰਿਆ ਗਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗੁਰੂ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ । ਆਪਣੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਬਾਣੀ ਰਚਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 'ਨਾਨਕ' ਕਵੀ ਛਾਪ ਵੀ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਰਤੀ । ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਵਾਈ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਇਕ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵੀ ਲਿਖੀ । 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਹਿਸਰਨਾਮਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ

ਰਚਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਸੁਖਮਨੀ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ (ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ, ਜਨਮ 1581 ਈ., ਦੇਹਾਂਤ 1640 ਈ.) ਸੀ । ਇਹ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 30 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਸਨ, ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਚਾਰ ਚਰਨਾਂ ਦੇ ਅੱਠ ਅੱਠ ਪਦ ਸਨ । ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਿ ਜੀ (ਦੇਹਾਂਤ 1697 ਈ.) ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਉਪ-ਰੋਕਤ ਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਅਤੇ 1646 ਈ. (1703 ਬਿ.) ਵਿਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦਾ ਪਦ-ਅੰਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਪਰਮਾਰਥ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਲਿਖੀ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹਰਿ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਲਾ 8 ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਸੋਢੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਖਾਅਦ ਛੇਵਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੂੰ ਸੱਤਵਾਂ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੀ ਸੁਖਮਨੀ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਸਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪੌਰਾਣਿਕ ਅਵਤਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਨ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ । ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਵੈਰਾਟ ਪੁਰਖ, ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਅਵਤਾਰ (ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਬ੍ਰਹਮਾਂ, ਮਹੇਸ਼), ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ ਅਵਤਾਰ, ਹੇਸ ਅਵਤਾਰ, ਮੱਛ ਅਵਤਾਰ, ਨਾਰਦ, ਸਨਕਾਦਿ, ਕੱਛ ਅਵਤਾਰ, ਬੈਰਾਹ ਅਵਤਾਰ, ਨਰਸਿੰਘ ਅਵਤਾਰ, ਮੋਹਨੀ ਅਵਤਾਰ, ਧਨਵੰਤਰਿ, ਜਰਾ, ਕਪਲ ਮੁਨੀ, ਦੱਤਾਤ੍ਰੇਯ, ਨਰ ਨਾਰਾਇਣ, ਰਿਸ਼ਭਦੇਵ, ਹਯਗ੍ਰੀਵ, ਪ੍ਰਿਥੁ, ਬਾਵਨ, ਪਰਸ਼ਰਾਮ, ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਨਾਮ ਮਹਾਤਮ, ਬਲਭੱਦ੍ਰ, ਬੋਧ ਅਤੇ ਨਿਹਕਲੰਕੀ ਅਵਤਾਰ, ਭਗਤ ਅਵਤਾਰ (ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਯਾਰ੍ਹਵੇਂ ਸਕੰਧ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ) । 23ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ 18 ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ ਇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਜਿਤਨਾ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ । ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ' ਕ੍ਰਿਤ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ—ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਦੂਜੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਕ ਵਡਮੁੱਲਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ । ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਹਿਤ ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਹੈ ਪਰ ਅਰਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਐਥਿਆਈ ਘੱਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਗੌਮਟੀ ਵਾਲੀ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ

—ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ

ਸੁੱਖਾ : ਭੰਗੜਾਂ (ਭੰਗ ਪੀਣ ਵਾਲਿਆਂ) ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਭੰਗ ਦਾ ਕਲਪਿਤ ਨਾਂ ਹੈ । ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ—ਭੰਗ ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.

ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ (ਆਨੰਦਪੁਰੀ) : ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਨ 1766

ਈ. ਵਿਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਕਾਲਵਸ ਹੋ ਗਏ। ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਨਾਨਕਮਤਾ, ਪਟਨਾ ਆਦਿ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਹੋ ਗਈ। ਉਥੋਂ ਮੁੜਨ ਤੇ ਇਹ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਬਣਿਆ। ਇਥੇ ਰਹਿਕੇ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ 'ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ' (ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ 10) ਦੀ ਸੰਨ 1797 ਈ. ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1838 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ (ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ 10)—ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ 89 ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ (ਸੰਨ 1797 ਵਿਚ) ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੱਜਣ ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਕਹੇ ਤੇ ਰੱਖਿਆ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਪੌਰਾਣਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਨਮਾਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਘਟਦੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੋਥੀਆਂ ਹੁਣ ਵੀ ਅਨੇਕ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ 600 ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ ਛਪਿਆ ਰੂਪ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 30 ਅਧਿਆਇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਲ ਛੰਦ 4951 ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ ਦੀ 'ਅਪਨੀ-ਕਥਾ' ਅਤੇ 'ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ' (ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤੀ) ਹੈ। ਪਰ ਕਵੀ ਨੇ ਕਥਾ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਆਧਾਰ ਬਣਾਏ ਹਨ—ਇਤਿਹਾਸ, ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਦੰਦ-ਕਥਾ। ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿਥੀਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਯੁਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਧ ਹੋਈ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਦੋ ਗੁਰੂ-ਪੁਤਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਪੂਰਬਵਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ (ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ, ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਦਿ) ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਈ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੌਣ ਕਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਪੌਰਾਣਿਕ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰ ਨਾਲ ਦੱਬੀ ਧਰਤੀ ਮਹਾਕਾਲ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੁਖ ਰੋਣ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਕਾਲ ਸੰਤ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਧਾਰਨ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਬਤ੍ਰ ਇਹੀ ਧਾਰਨਾ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ, ਵਰਣ ਅਤੇ ਆਸ਼ਮ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯੱਗ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਵਰਣ ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾ ਯੱਗ ਨੂੰ ਉਜੈਨ ਨਿਵਾਸੀ ਦੱਤਾ ਨੰਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਵਿਚ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਆਮ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨਾਧਾਰਨ ਬਲ-ਵਿਕ੍ਰਮ, ਪਰ-ਦੁਖਹਰਨ, ਖਿਮਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੈ। ਚਰਿਤ੍ਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਵਜੋਂ ਨਾਇਕ ਮਹਾਕਾਲ ਦੇ ਅਵਤਾਰ, ਗਊ ਗਰੀਬ ਦੇ ਰਖਿਅਕ, ਅਪਾਰ ਬਲ ਵਿਕ੍ਰਮ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਬਲਵਾਨ ਯੋਧਾ ਅਤੇ ਪਾਪ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤ੍ਰਣ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਹੈ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਂਜੀ ਹੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਬ੍ਰਜ ਹੈ, ਪਰ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਿਰਲੀ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾਕੇ ਇਸ ਵਿਚ 100 ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਹਰਾ, ਚੌਪਈ, ਸਵੈਯਾ, ਕਬਿਤ, ਅੜਿੱਲ, ਪਾਧੜੀ, ਝੂਲਨਾ, ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ, ਰੁਆਲ, ਰਸਾਵਲ, ਸੰਖ ਨਾਰੀ, ਮਧੁਭਾਰ, ਬਿਜੈ, ਨਾਰਾਚ ਤੋਟਕ, ਸੋਰਠਾ ਅਤੇ ਤਿਲਕ ਨਾਮਕ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਦੋਹਰੇ ਤੇ ਚੌਪਈ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਛੰਦ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਮ ਹੈ ਪਰ ਕਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.; ਸਿਖ-ਰਿਲੀਜਨ ਮੈਕਾਲਿਫ; ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ-ਕਾਵਿ-ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 263

ਸੁਖਾਮਲੀਨੋਵ, ਵਲਾਦੀਮੀਰ (Sukhomlinov, Vladimir—1848-1926) : ਇਹ ਇਕ ਰੂਸੀ ਜਰਨੈਲ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸੀ। ਸੰਨ 1877-78 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਰੂਸ ਤੇ ਤੁਰਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਟਾਫ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੰਨ 1886 ਈ. ਤੋਂ 1897 ਈ. ਤਕ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰਜ਼ਬਰਗ ਵਿਖੇ ਆਫੀਸਰਜ਼ ਕੈਵਲਰੀ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਰਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਰਨੈਲ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1909 ਤੋਂ 1916 ਈ. ਤਕ ਇਹ ਰੂਸ ਦਾ ਯੁੱਧ ਮੰਤਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਰੂਸ ਵੱਲੋਂ ਆਮ ਲਾਮਬੰਦੀ ਇਸਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸੰਨ 1916 ਵਿਚ ਨਿਕੋਲਸ ਦੂਜੇ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਸ਼-ਧੌਹ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਾਲਸ਼ਵਿਕ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਆਮ ਮੁਆਫੀ ਅਧੀਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਫਿਨਲੈਂਡ ਵਿਖੇ ਜਾ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ।

ਸੰਨ 1921 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ 1924 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਈਆਂ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ 21

ਸੁਗੰਧ : ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸੁਗੰਧ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਿਸਰੀ ਲੋਕ ਸੁਗੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਿੰਨ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਤਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਪਯੋਗ ਲਈ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਖਣ ਲਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ, ਛਿੱਲਾਂ, ਜੜ੍ਹਾਂ, ਫਲਾਂ, ਬੀਜਾਂ ਜਾਂ ਬਰੋਜ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਗੰਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਗੰਧ ਗੰਧ ਤੇਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਗਲਾਈਕੋਸਾਈਡਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸੁਗੰਧ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਿਕ ਬਨਾਵਟ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਪਤਾ ਲਗਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੁਗੰਧਾਂ ਅਲਕੋਹਲ, ਐਸਟਰ, ਐਲਡਿਹਾਈਡ, ਕੀਟੋਨ, ਈਥਰ, ਟਰਪੀਨ ਅਤੇ ਨਾਈਟ੍ਰੋ ਆਦਿ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਾਰਬਨਿਕ ਯੋਗਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਜੋ ਸੁਗੰਧਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ : ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਿਕ, ਅਰਧ-ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਿਕ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਸੰਸ਼ਲਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸੰਸ਼ਲਿਸ਼ਟ। ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਿਕ ਸੁਗੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬਨਸਪਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੰਧ ਤੇਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਐਂਬਰਗਰੀਸ (ਵੇਲ੍ਹ ਮੱਛੀ ਤੋਂ), ਕਸਤੂਰੀ ਆਦਿ ਕਈ ਜੰਤੂਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੌਦਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਗੰਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

1. ਵਾਸਪੀਕਰਨ; 2. ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ਣ; 3. ਨਿਚੋੜਨ। ਗੁਲਾਬ, ਚੰਬੇਲੀ, ਨਰੰਗੀ, ਲਾਵੈਂਡਰ, ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਛਿਲਕੇ, ਸੌਂਫ, ਧਨੀਆਂ, ਅਜਵੈਣ ਚੰਦਨ ਦੀ ਲਕੜੀ, ਜੀਰਾ, ਦਾਲਚੀਨੀ, ਤੇਜਪੱਤਰ, ਸਿਟੋਨੇਲਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਗੰਧ ਤੇਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ਣ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ, ਈਥਰ, ਅਲਕੋਹਲ, ਬੈਨਜ਼ੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਆਨਫਲਰਾਜ (enfleurage) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸ਼ਲਿਸ਼ਟ ਸੁਗੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬੈਂਨਾਜ਼ੋਇਕ ਅਤੇ ਫੀਨਾਈਲਐਸੀਟਿਕ ਐਸਿਡ, ਲਿਨੋਲੂਲ ਟਰਮਿਨਿਊਲ, ਐਮਾਈਲ ਸੈਲਿਸੀਲੇਟ ਆਦਿ ਸੁੱਧ ਨਾਈਰੋ ਯੋਗਿਕ ਹਨ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੁਗੰਧਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਗੰਧ ਤੇਲ, ਸਥਾਈਕਾਰਕ ਅਤੇ ਤਨੁਕਾਰਕ। ਗੰਧ ਤੇਲ ਤੀਬਰ ਗੰਧ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਲਦੀ ਉਡ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਡਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸਥਾਈ-ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਨੁਕਾਰਕਾਂ ਨਾਲ ਗੰਧ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਮਨ-ਭਾਉਂਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਗੰਧ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਗੰਧ ਤੇਲ ਅਤੇ ਸਥਾਈਕਾਰਕ 10 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 90 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਤਨੁਕਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਥਾਈਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਸਤੂਰੀ, ਮਸ਼ਕ ਅਬਰੇਟ, ਮਸ਼ਕ ਕੀਟੋਨ, ਮਸ਼ਕ ਜਾਈਲੀਨ, ਐਲਿਓਰੇਜ਼ਿਨ, ਰੇਜ਼ਿਨ ਤੇਲ, ਚੰਦਨ ਤੇਲ, ਪਿਪਰਾਨਲ, ਕੁਮੇਰਿਨ, ਬੈਂਨਜ਼ੋਫੀਰੋਨ, ਸਿਟਰੋਨੇਲੋਲ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਤਨੁਕਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਈਥਾਈਲ ਅਲਕੋਹਲ, ਬੈਂਨਜ਼ਾਈਲ ਅਲਕੋਹਲ, ਐਮਾਈਲ ਬੈਂਨਜ਼ੋਏਟ, ਬੈਂਨਜ਼ਾਈਲ ਬੈਂਨਜ਼ੋਏਟ, ਡਾਈ-ਮੀਥਾਈਲ ਥੈਲੇਟ ਅਤੇ ਕੁਝ ਗਲਾਈਕੋਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਸੁਗੰਧ ਕੇਵਲ ਗੰਧ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਸਾਬਣ, ਕੇਸ਼ ਤੇਲ ਅਤੇ ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਛਿਲਕੇ ਦੇ ਤੇਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਵਾਈਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਸੁਆਦ ਬਦਲਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਤ੍ਰਿ ਪਿਪਰਮਿੰਟ ਦਾ ਤੇਲ ਸੁਆਦ ਦੇ ਨਾਲ ਦਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸੁਗੰਧ ਜੀਵਾਣੂਨਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਕੀਟ-ਨਾਸ਼ਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੱਛਰ, ਮੱਖੀ, ਕੀੜੇ ਆਦਿ ਭਜਾਉਣ

ਲਈ ਲਾਭਵੰਦ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧੂਪ, ਗੁੱਗਲ, ਕਪੂਰ, ਲੋਥਾਨ ਆਦਿ ਸੁੱਧ ਸੁਗੰਧਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿ. ਵਿ. 12:125.

ਸੁਗੰਧ ਬਾਲਾ : ਇਸ ਪੌਦੇ ਦਾ ਬਨਸਪਤੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਪੈਵੋਨੀਆ ਉਡਰੇਟਾ (*Pavonia odorata*) ਹੈ। ਇਹ ਪੌਦਾ ਮਾਲਵੇਸੀ (Malvaceae) ਕੁਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਨੈਨੀਤਾਲ, ਮਸੂਰੀ, ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਆਦਿ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 2,000 ਮੀ. ਤਕ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੌਦੇ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮੋਟੀਆਂ, ਗੋਲ ਅਤੇ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੱਤੇ ਦੰਦੇਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਫੁੱਲ ਬਨਫਸ਼ੇ ਦੇ ਫੁੱਲ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਫ਼ੈਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਬਾਲਾ ਦੂਜੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਨਫਸ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਰਚ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਇਕੋ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਤੇ ਬਨਫਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਦੰਦੇਦਾਰ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪਰ ਸੁਗੰਧਬਾਲਾ ਨਾਲੋਂ ਲੰਮੇ ਅਤੇ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਛੋਟੀ ਪਛਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਹੀ ਪੱਤੇ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਕਤੂਬਰ, ਨਵੰਬਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਖੁਸ਼ਬੂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤਮਾਕੂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਹਵਨ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇਲਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਖੂਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਤੇ ਬਲ-ਵਰਧਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਰੋੜਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਠੰਢ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੇਲ ਫਲ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਦਵਾਈ ਮਰੋੜਾਂ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ।

ਹਿਕਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੱਠਿਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਥੂਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੋੜਾਂ ਅਤੇ ਬਾਦੀ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਚੈ. ਇ. ਡ. ਇੰ.: ਬਸਤਾਨੁਲਮੁਫਰਦਾਤ; ਮਖਜਨੁਲ ਮੁਫਰਦਾਤ —ਦਿਆ ਸਿੰਘ

ਸੁੰਗ ਯੂਨ (Sung Yun) : ਇਹ ਚੀਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ 520 ਈ. ਵਿਚ ਗੰਧਾਰ ਦੇ ਹੁਨ ਰਾਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਫ਼ੀਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋਧੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੁੰਗ ਯੂਨ ਉਸ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਜਾਂ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਬਾਰ ਮਿਹਰਕੁਲ ਦਾ ਸੀ। ਸੁੰਗ ਯੂਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਹਰ-ਕੁਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁਨ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਪਾਸ 700 ਜੰਗੀ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਪੈਦਲ ਫੌਜ ਸੀ। ਸੁੰਗ ਯੂਨ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਬੜੇ ਹੀ ਜ਼ਾਲਮ ਅਤੇ ਨਿਰਦਈ ਸਨ, ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਸੁੰਗ ਯੂਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਸਲੀ

ਤਸਵੀਰ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਕਲਾਸੀਕਲਏਜ—ਕ੍ਰਿਤ ਮਜ਼ਮੂਦਾਰ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਲਕਾਰ; ਅਰਲੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਨਾਰਥ ਚੀਨ : 194

ਸੁਗਰੀਵ : ਇਹ ਬਾਲੀ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਅਤੇ ਬਾਨਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਰਵੀਨੰਦਨ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਲ ਵਟਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਬਾਲੀ ਨੂੰ ਮਾਯਾਵੀ ਨਾਂ ਦੇ ਰਾਖਸ਼ ਨੇ ਲਲਕਾਰਿਆ। ਬਾਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਉਸ ਮਗਰ ਭੱਜਿਆ, ਸੁਗਰੀਵ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਲਿਆ। ਮਾਯਾਵੀ ਇਕ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਸੁਗਰੀਵ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਖ (ਪੰਦਰਵਾੜਾ) ਤੱਕ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਕੇ ਬਾਲੀ ਵੀ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਵੜ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਸਾਲ ਤੱਕ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਪਰ ਬਾਲੀ ਨਾ ਪਰਤਿਆ। ਅੰਤ ਗੁਫਾ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਦੀ ਧਾਰ ਆਉਂਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਸੁਗਰੀਵ ਬਾਲੀ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸਮਝ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਿਸ਼ਕਿੰਧਾ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਰਾਜਤਿਲਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਐਪਰ ਜਦੋਂ ਬਾਲੀ ਮਾਯਾਵੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਕਿਸ਼ਕਿੰਧਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸੁਗਰੀਵ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭੜਕ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੁਗਰੀਵ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰੁਮਾ ਖੋਹ ਲਈ।

ਮੰਤਰੀ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਕਾਰਨ ਬਾਲੀ ਰਿਸ਼ਯਮੂਕ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਗਰੀਵ ਹਨੂੰਮਾਨ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਮੰਤਰੀਆਂ ਸਹਿਤ ਉਥੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਅਤੇ ਲਛਮਣ ਸੀਤਾ ਜੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਉਧਰ ਆਏ ਤਾਂ ਸੁਗਰੀਵ ਦੂਰ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਪਸਵੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਮਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲੀ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਹਨੂੰਮਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਰਾਮ ਤੇ ਲਛਮਣ ਪਾਸ ਗਿਆ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਹਰਨ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਿਆ। ਤਦ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਗਰੀਵ ਪਾਸ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਰਵਾਈ। ਰਾਮ ਤੇ ਸੁਗਰੀਵ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਬਾਲੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਸ਼ਕਿੰਧਾ ਦਾ ਰਾਜ ਸੁਗਰੀਵ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਲੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤਾਰਾ ਵੀ ਸੁਗਰੀਵ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਮ-ਰਾਵਣ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸੁਗਰੀਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਹਨੂੰਮਾਨ ਤੇ ਬਾਂਦਰਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਅਜ਼ੋਧਿਆ ਪਰਤਣ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਿਸ਼ਕਿੰਧਾ ਪਰਤ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਬਾਲਮੀਕ ਰਾਮਾਯਣ, ਕਿਸ਼ਕਿੰਧਾ ਕਾਂਡ; ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12; ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.

ਸੁੰਗ ਵੰਸ਼ (184-73 ਈ. ਪੂ.) : ਮੌਰੀਆ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਆਖਰੀ ਰਾਜੇ ਬ੍ਰਿਹਦਰਥ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੈਨਾਪਤੀ ਪੁਸ਼ਯਮਿੱਤ੍ਰ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਕੇ 184 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਗਧ ਅਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦਰਿਆ ਨਰਬਦਾ ਸੀ। ਪੁਸ਼ਯਮਿੱਤ੍ਰ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤ ਟੱਕਰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਨੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਪੁਸ਼ਯ-

ਮਿੱਤ੍ਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਅਗਨੀਮਿੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਰਭ ਦੇ ਰਾਜਾ ਯਜਨਸੇਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅੱਧਾ ਵਿਦਰਭ ਸੁੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਤੀਜੀ ਇਹ ਕਿ ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਰਾਟ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਕਈ ਮੱਠ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਸ਼ੀ ਪਤੰਜਲੀ ਇਸ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕੁਲ 36 ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਅਗਨੀਮਿੱਤ੍ਰ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬੈਠਿਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਅੱਠ ਹੋਰ ਰਾਜੇ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਬੈਠੇ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਆਖਰੀ ਰਾਜਾ ਦੇਵ ਭਟੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਾਤਿਆ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੇ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਕਾਣਵ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।

2. ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵੰਸ਼ ਨੇ 960-1279 ਈ. ਦੌਰਾਨ ਚੀਨ ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਚੀਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਹੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ 960 ਈ. ਵਿਚ ਤਾਂਗ ਵੰਸ਼ੀ ਚਾਉ ਕਵਾਂਗ ਯਿਨ (Chao K'uang-Yin) ਨੇ ਰੱਖੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੇ ਚੀਨ ਦੇ ਮੱਧ ਵਰਤੀ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਤੇ 16 ਵਰ੍ਹੇ (960-976) ਬੜੀ ਚਤੁਰਾਈ ਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨਾਲ ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਭਰਾ ਤਾਈ ਸੁੰਗ (T'ai Tsung-976-997) ਵੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਚੇਨ ਸੁੰਗ (997-1022) ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਥਿੜਕਿਆ। ਸ਼ੇਨ ਸੁੰਗ (1067-85), ਚੀ ਸੁੰਗ (Che Tsung 1085-1100), ਹੁਈ ਸੁੰਗ (Hui Tsung 1100-1126) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਚੀਨ ਵਿਚੋਂ ਜਰਚਨਾਂ (Jurchen) ਨੇ ਹਰਾ ਕੇ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਨ (Kin) ਵੰਸ਼ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।

ਸੁੰਗ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕੈਫੇਂਗ (Kai-Feng) (ਉੱਤਰੀ ਚੀਨ) ਦੀ ਬਜਾਏ ਲਿਨ ਐਨ (Lin an) (ਅਜੋਕਾ ਹੈਂਗਚਾਉ) (Hangchow) ਬਣਾ ਲਈ।

ਕਾਓ ਸੁੰਗ (1127-62) ਦੇ ਸਮੇਂ ਯੂਹ ਫੀ ਤੇ (Yueh Fai) ਹੋਰਨਾਂ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਸ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੇ ਜਰਚਨਾਂ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸੁੰਗ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੀਆਓ ਸੁੰਗ (Hsiao Tsung-1162-89), ਕੁਵਾਂਗ ਸੁੰਗ (1189-94), ਨਿੰਗ ਸੁੰਗ (1194-1224) ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਸੁੰਗ ਰਾਜ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬੜੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਸੁੰਗਾਂ ਦੀ ਫੌਜੀ ਕਲਾ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦਿਆਂ ਲੀ ਸੁੰਗ (1224-74), ਕੁੰਗ ਸੁੰਗ (1274-76) ਅਤੇ ਬਾਲ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਵਾਨ ਸੁੰਗ (Tuan Tsung) ਤੇ ਤੀ ਪਿੰਗ (1278-79) ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਵਧਾਇਆ—ਤੇ ਅੰਤ ਕੁਬਲਾਈ ਖ਼ਾਨ ਦੇ 1279 ਦੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਇਸ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਰਚਨਾਂ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਸਦਾ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਚੀਨ ਨੇ ਕਾਫੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁੰਗ ਵੰਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਿਆਂ

ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਚੀਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੱਖਣੀ ਚੀਨ ਚੀਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ। ਕਲਾ ਨੇ ਖੂਬ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਫੁੱਲਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੇ ਭੂ-ਦਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਨਮੋਹਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਚੀਨੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਮੀਨਾ-ਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਤਾਂ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਇਸ ਦੀ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੂਈ ਸੁੰਗ (Hui Sung) ਆਪ ਇਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ਨਵੀਸ ਸੀ।

ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੰਮ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਵਾਂਗ-ਏਨ-ਸ਼ਿਹ (Wang-An-Shih) ਦੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਤਨ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਨੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਕਵਿਤਾ, ਭੂਗੋਲ, ਖਗੋਲ, ਹਿਸਾਬ, ਹਿਕਮਤ ਅਤੇ ਜੋਤਸ਼ ਉਪਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਘੋਰ ਘਾਲਣਾਵਾਂ ਘਾਲੀਆਂ। ਅਨੇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਜੇ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੁੰਗ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਬੰਧੀ ਕੀਤੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਲਈ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਅਰਲੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ—ਐਨ. ਐਨ. ਘੋਸ਼; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 11; ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਫਾਰਈਸਟ—ਕੈਂਠਬ ਸਕਾਟਲੈਟਰੇਟ; ਨਿ. ਵ. ਐਨ. 16; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9.

ਸੁੱਘ (Sugh) : ਇਹ ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਬਾਲਾ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਜਗਾਧਰੀ ਵਿਚ ਜਮਨਾ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਸਰੁਘਨ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਹਿਊਨਸਾਂਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੁਘਨ ਨਾਮੀ ਕਸਬਾ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗ ਮੀਲ ਖੇਤਰਫਲ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਥਾਂ ਬੁੱਧ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਪਹਾੜ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਸੀ। ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਵਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਕਨਿੰਘਮ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਤਤਵ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਸਬਾ ਇਕ ਤਿਕੋਣੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਵਾਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਨੇ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਨਦੀ ਹੁਣ ਪੱਛਮੀ ਜਮਨਾ ਨਹਿਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਕਸਬਾ ਪਹਾੜਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਡੇਢ ਹਜ਼ਾਰ ਫੁੱਟ ਅਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਫੁੱਟ ਚੌੜਾ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਘਮ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੁਘਨ ਕਸਬਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤਕ ਆਬਾਦ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁੱਘ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸੀ ਅਤੇ ਬੁੜੀਆਂ ਪਿੰਡ ਦਿਆਲਗੜ੍ਹ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸੀ।

30°9' ਉ. ਵਿਭ.; 77°23' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:115

—ਰਾਓ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ

ਸੁੰਘਣ-ਕਿਰਿਆ : ਸੁੰਘਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੁਆਦ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ। ਸੁੰਘਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨੱਕ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਸੁਆਦ ਦਾ ਮੂੰਹ

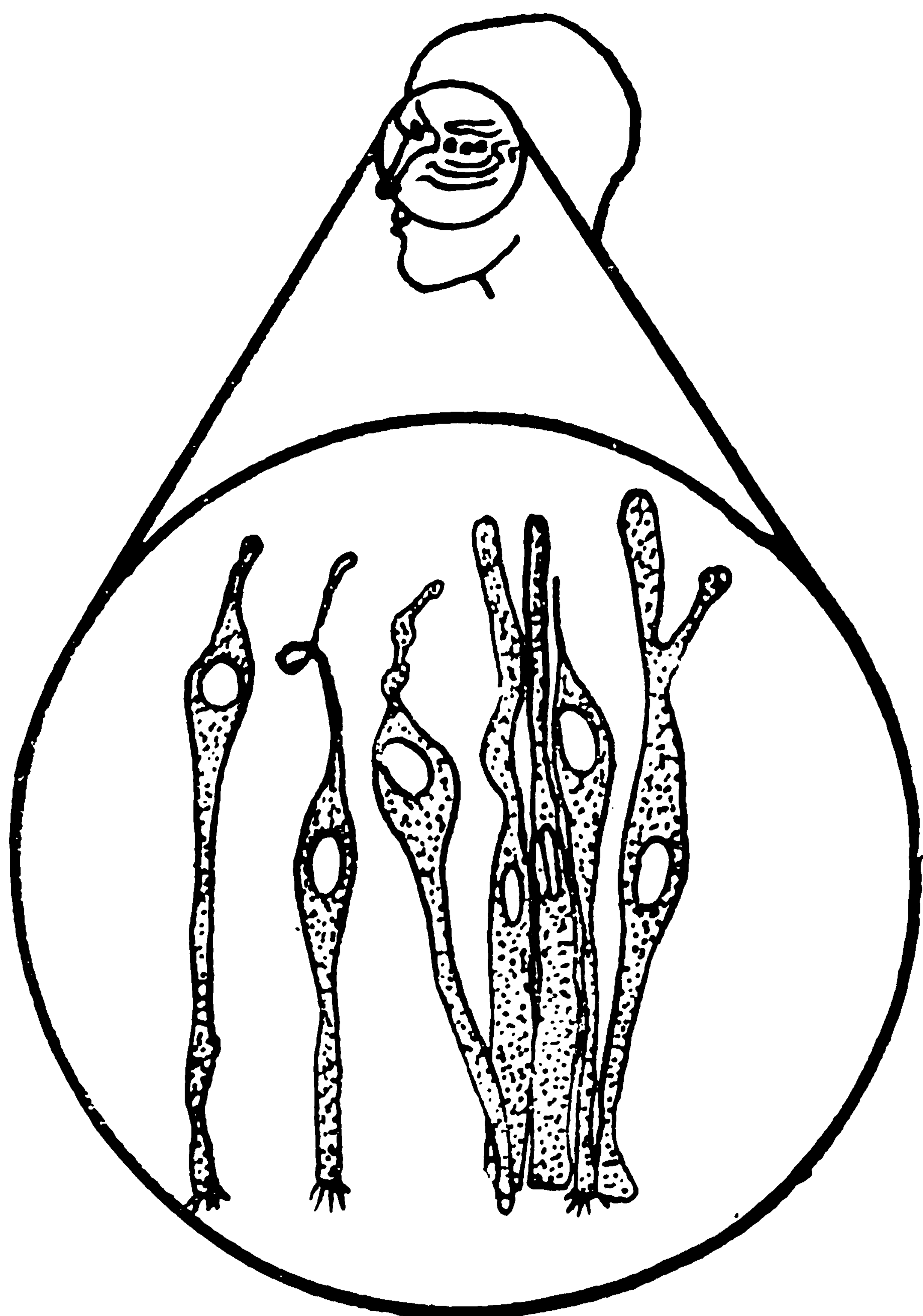
ਅੰਦਰ।

ਨੱਕ ਦੀ ਨਾਸ ਦਾ ਰਸਤਾ ਇਕ ਝਿੱਲੀ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਚਮੜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਨਾਸ ਦਾ ਬਾਕੀ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਲੂਈਂ-ਦਾਰ ਝਿੱਲੀ (ciliated epithelium) ਦੁਆਰਾ ਢੱਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਰੀਅਮ (corium) ਮੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਚਿਪਚਿਪੇ ਮਾਦੇ ਵਾਲੇ ਗਦੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸੁੰਘਣ-ਖੇਤਰ (olfactory region) ਝਿੱਲੀ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਟਰਬਾਈਨਲ ਹੱਡੀ ਅਤੇ ਨਾਸ (nasal septum) ਲਾਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਢੱਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਲਗਭਗ 245 ਵ. ਮਿ. ਮੀ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 'ਨਰਵ ਸੈੱਲ' ਆਪਣਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੈੱਲ ਲੰਬੂਤਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁੰਘਣ-ਸੈੱਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਅਦਿਖ ਬਾਰੀਕ ਲੂਈਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੂਈਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸੈੱਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਾਣ-ਰਸ (ਪ੍ਰੋਟੋਪਲਾਜ਼ਮ) ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖੁਸ਼ਬੂ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਕਣ ਹਵਾ ਰਾਹੀਂ ਉਡ ਕੇ ਨੱਕ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈੱਲ-ਕਣਾਂ ਵਿਚ ਘੁਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਲਣ ਦੀ ਝੁਣ ਝੁਣੀ, ਲਹਿਰਾਂ ਬਣ ਕੇ ਨਰਵ ਤੰਤੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿਮਾਗ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ।

ਨੱਕ ਦੀ ਛੱਤ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਰੀਕ ਹੱਡੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਛੋਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁੰਘਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਰਵ-ਤੰਤੂ ਲੰਘ ਕੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਪੁਜਦੇ ਹਨ। ਦਿਮਾਗ ਇਸ ਵਾਸਨਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਤੇ ਇਹਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

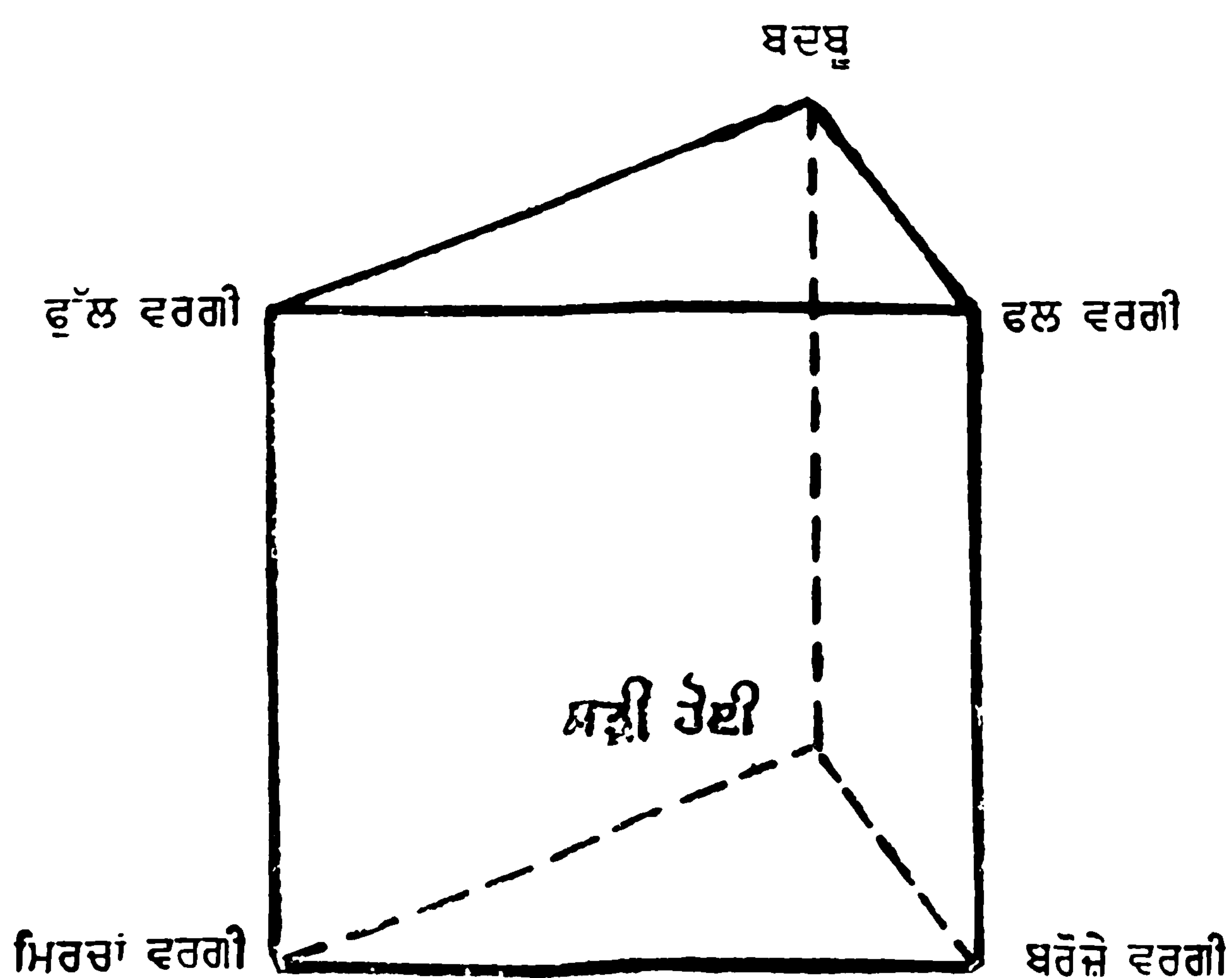
ਸੁੰਘਣ-ਝਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਘਣ-ਸੈੱਲਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਲੰਬੂਤਰੇ ਤੇ ਚੌੜੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸੈੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁੰਘਣ-ਸੈੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੈੱਲ ਜੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਮਰ ਜਾਂ ਝੜ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੂਜੇ ਸੈੱਲ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸੁੰਘਣ-ਸੈੱਲ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਰ ਕੇ ਮੁੜ ਜੀਵਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਨਰਵ ਸੈੱਲ ਬਹੁਤ ਕੋਮਲ ਸੈੱਲ ਹੈ ਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਸੁਰਜੀਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸੈੱਲ ਅਕਸਰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ, ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ, ਬਾਹਰਲੀ ਸੱਟ-ਫੇਟ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਸੁੰਘਣ-ਨਰਵ ਸੈੱਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੇ (ਸੁੰਘਣ-ਝਿੱਲੀ) ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਠਾਹਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਵੀ ਇਹ ਬਾਹਰਲੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਬਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਂਦੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨੱਕ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਖਹਿੰਦੀ। ਇਸ ਹਵਾ ਦਾ ਸਿਰਫ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨੱਕ ਦੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ, ਉਪਰ ਵੱਲ ਉਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੰਘਣ-ਝਿੱਲੀ ਤਕ ਪੁਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਚੰਗੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ—ਕੋਈ ਵੀ ਸੁੰਘੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਉੱਡਣ-ਹਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੁੰਘਣ ਵਾਲੀ ਨੱਕ-ਝਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਲੰਮ-ਸਲੰਮੀਆਂ ਰਸ-ਥੈਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰਲ ਨੱਕ-ਝਿੱਲੀ ਨੂੰ ਗਿੱਲਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਨਾ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈ ਦੇ ਕਣ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡ ਕੇ ਨੱਕ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਰਸ ਵਿਚ ਘੁਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਘੋਲ ਸੁੰਘਣ-ਨਰਵ ਸੈੱਲਾਂ ਦੀ ਲੂਈਂ ਅੰਦਰ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਮਲ ਦੁਆਰਾ ਸੁੰਘਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਗਦੀ ਹੈ। ਸੁੰਘਣ-ਸੈੱਲਾਂ ਦੀ ਲੂਈਂ ਵਿਚ ਤੇਲ ਵਰਗਾ ਮਾਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਦੇ ਕਣ ਉੱਡ ਕੇ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਤੇਲ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਘੁਲ ਸਕਦੇ ਹੋਣ, ਉਸ ਦੀ ਵਾਸਨਾ ਤਿੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੁੰਘਣ-ਸੈੱਲ, ਮਨੱਖ ਦੀ ਸੁੰਘਣ-ਝਿੱਲੀ (ਆਲਫੈਕਟਰੀ ਐਪੀਥੀਲੀਅਮ) ਤੋਂ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਾਲ ਅਤੇ ਸਸਟੈਂਨਟੋਕੁਲਰ ਸੈੱਲ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੈਸਾਂ ਤੇ ਉੱਡਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਰਲ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਆਪਣੀ ਗੰਧ ਰਾਹੀਂ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਪਛਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਕਣ ਹਵਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉੱਡਦੇ । ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਨੱਕ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀ ਪਰ ਕਈ ਧਾਤਾਂ ਗਰਮ ਹੋ ਕੇ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਵਾਸ਼ਨਾ ਗੁਣ ਅਤੇ ਉਤੇਜਨਾ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਸੁੰਘਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਂ ਬਹੁਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੀ ਹਨ । ਇਕ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਐਚ. ਹੈਨਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਵਾਸ਼ਨਾ ਪ੍ਰਿਜਮ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਵਾਸ਼ਨਾ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਮੁਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ—ਫਲ ਵਰਗੀ, ਫੁੱਲ ਵਰਗੀ, ਬਰੋਜ਼ੇ ਵਰਗੀ, ਮਿਰਚਾਂ ਵਰਗੀ, ਬਦਬੂ ਅਤੇ ਸੜੀ ਹੋਈ । ਹੈਨਿੰਗ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਵਾਸ਼ਨਾ-ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿਤਰ ਰਾਹੀਂ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਰਿਸੈਪਟਰ ਸੈੱਲ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਾ ਲਿਆ ਸਕਿਆ ।

ਅਜੋਕੇ ਬਿਜਲ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਸ਼ਨਾ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ । ਆੱਲਫੈਕਟਰੀ ਬਲਬ ਵਿਚ ਬਿਜਲ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਬਲਬ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਰੀਕ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਇਲੈਕਟਰੋਡ ਪਾ ਕੇ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾਵਾਂ (activities) ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ : ਇਕ ਤਰੰਗ ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ (wave like response) ਜੋ ਬਲਬ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਆਵੇਗ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ (impulse activity) । ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੋਈ ਮੁੱਢਲੀ ਕਿਸਮ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆੱਲਫੈਕਟਰੀ ਸਿਸਟਮ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਰਿਸੈਪਟਰ ਸੈੱਲ ਕਿਸਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਵਾਸ਼ਨਾ ਪਰਸਪਰ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਤਾ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਪ੍ਰਤਿ-ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਸੁੰਘਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ । ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਣੂ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿਰ ਨੰਗਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਾਸ਼ਨਾ ਬੜੀ ਜਲਦੀ ਉੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ ਵਾਸ਼ਨਾ ਹੋਵੇਗੀ ਉਨੀਂ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਹੋਵੇਗੀ । ਕੁਝ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਅਨੁਕੂਲਤਾਵਾਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਮੁਸ਼ਕ ਕਾਫੂਰ । ਜੇਕਰ ਯੂਕੋਲਿਪਟੋਲ ਅਤੇ ਯੂਜੀਨਾਲ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕ ਕਾਫੂਰ ਰਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰਲਾਂ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇਗੀ ਜੇਕਰ ਇਹ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਰਲਾਏ ਜਾਣ । ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਸਿਥਿਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬੈੱਨਜ਼ੋਲਡੀ-ਹਾਈਡ ਦਾ ਮੁਸ਼ਕ ਕਾਫੂਰ, ਯੂਕੋਲਿਪਟੋਲ ਅਤੇ ਯੂਜੀਨਾਲ ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ।

ਸੁਗੰਧਿਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾ ਕੰਟਰੋਲ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਢੰਗ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਚਿਆਈ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਜਦ ਇਕ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੂਜੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਿੱਖੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਅਸਰ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਦੋ ਸੁਗੰਧਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਰਸਾਇਣਿਕ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸੁਗੰਧ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਲਿਆਉਣਾ ਸੁਗੰਧ ਕੰਟਰੋਲ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਦ ਦੋ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਇੱਕੋਜਿੰਨੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਸੁਗੰਧਾਂ ਇਕ ਹੀ ਸੁਗੰਧ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਅੰਸ਼ ਪਛਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਕਸਾਰਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਚੰਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਸਿੱਧਾਂਤ-ਸੁੰਘਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਰਸਾਇਣਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਰਸਾਇਣਿਕ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਰਿਸੈਪਟਰ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸੈਪਟਰ ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸਿਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਣ । ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇੰਨੇ ਤੱਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਕ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ।

ਹ. ਪੁ.—ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 12:384.

ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ : ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਾਕੂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਬੜਾ ਬਹਾਦਰ, ਗੜ੍ਹ ਗੁਰੀਬ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਅਣਖ ਪਾਲਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਸਮਾਂਹ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸ੍ਰ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜਨਮਿਆ। ਇਹ ਦੋ ਭਰਾ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਮਰ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਜਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਰਾਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਹ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੇਮ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਲਿਆਇਆ। ਇਸ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਬੰਦੂਕ ਬਾਗਾਂ ਬੌਰ ਅਤੇ 500 ਰੁਪਏ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ।

ਸਮਾਂਹ ਵਿਚ ਘੁੱਕਰ ਬਦਮਾਸ਼ ਹੱਥੋਂ ਲੋਕੀ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਸੁੱਚੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨਰੈਣੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਰੋ ਘੁੱਕਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਸਾ ਲਈ ਸੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਨਾਂ ਕਟਵਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਘੁੱਕਰ, ਬੀਰੋ ਅਤੇ ਘੁੱਕਰ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਭਾਗ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਫਰਾਰ ਹੋ ਕੇ ਡਾਕੂ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਲੁੱਟਿਆ। ਉਹ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਪੰਜ ਬੁੱਚੜਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਚਾਰ ਗੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ। ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਪੁਲੀਸ ਇਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਅੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਰੀਟਾ ਦੀਨ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਰਜਬ ਅਲੀ, ਸ਼ਿਆਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ' ਨਾਮੀ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਹਨ।

—ਸੁਖਦੇਵ ਮਾਦਪੁਰੀ

ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ : ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਮੀਆਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1801 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਸਰੀਰ ਦਾ ਬੜਾ ਚੁਸਤ ਦਿਲ ਦਾ ਦਲੇਰ ਤੇ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਤੋਂ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਜਵਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਸੈਨਾ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਸਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ

ਸੰਨ 1839 ਈ. ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ, ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਖਾਨਾ-ਜੰਗੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਧੜੇ ਬਣ ਗਏ : ਪਹਿਲਾ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜਾ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਧੜਾ। ਡੋਗਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦਾ ਤਾਇਆ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚਾਚਾ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਤਬੰਨਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੱਕ ਉਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਗਿਆ ਤੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਧੜੇ ਬਣ ਗਏ।

ਉਧਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਸ਼ੀਰ ਪੰਡਤ ਜੱਲੇ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਭੇਜਿਆ। ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਾਕ ਵਿਚ ਸੀ, ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਝੱਟ ਪੱਟ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਤਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਾਰਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਡਤ ਜੱਲੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਇਧਰੋਂ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਭੀਮ ਸੈਨ, ਰਾਏ ਕੇਸਰੀ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ 27 ਮਾਰਚ, ਸੰਨ 1844 ਈ. ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਂਭ ਲਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਪੰਜਾਬ ਆਨ ਦੀ ਈਵ ਆਫ ਫਸਟ ਸਿੱਖ ਵਾਰ—ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ; ਹਿ. ਸਿ.—ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ; ਮ. ਕੋ.

—ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ

ਸੁਜਾਉਂਦੌਲਾ (1732-1775 ਈ.) : ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਹੈਦਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਫ਼ਦਰ ਜੰਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਬਚਪਨ ਆਪਣੇ ਨਾਨੇ ਅਵਧ ਦੇ ਨਵਾਬ ਸਆਦਤ ਖਾਂ ਬੁਰਹਾਨੁਲ-ਮੁਲਕ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਤੇ ਤੁਰਕੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਝ ਕੁਝ ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1745 ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਚਹੇਤੇ ਨਵਾਬ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕੁੜੀ ਬਹੂ ਬੇਗਮ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਸੁਜਾਉਂਦੌਲਾ ਸੰਨ 1750-52 ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨਾਇਬ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਅਕਤੂਬਰ, 1754 ਵਿਚ ਸਫ਼ਦਰ ਜੰਗ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਸੁਜਾਉਂਦੌਲਾ ਅਵਧ ਦਾ ਨਵਾਬ ਬਣਿਆ। ਸੁਰੂ ਦੇ ਕਈ ਸਾਲ ਇਸ ਨੇ ਐਸ ਪਰੱਸਤੀ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਂ ਜਾਇਆ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖੂਬ ਝਾੜਿਆ।

ਸੰਨ 1759 ਵਿਚ ਸੁਜਾਉਂਦੌਲਾ ਨੇ ਭਗੌੜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦਾ ਬੜੇ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ। ਅਪ੍ਰੈਲ, 1759 ਈ. ਵਿਚ ਸੁਜਾਉਂਦੌਲਾ ਨੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਦਸੰਬਰ, 1759 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰੇ-ਆਜ਼ਮ ਵੀ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1760 ਵਿਚ

ਆਪਣੀ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਨਾਲ ਇਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਸੁਜ਼ਾਉਂਦੌਲਾ 14 ਜਨਵਰੀ, 1761 ਨੂੰ ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਤੀਜੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ।

ਸੰਨ 1764 ਵਿਚ ਮੀਰ ਕਾਸਮ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਜ਼ਾਉਂਦੌਲਾ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਤਿੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੀਆਂ, ਪਰ ਮਈ, 1764 ਵਿਚ ਪੰਚ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਾਰ ਗਈਆਂ। ਅਕਤੂਬਰ, 1764 ਵਿਚ ਬਕਸਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮੁੜ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਮਈ, 1765 ਵਿਚ ਕੜਾ ਵਿਖੇ ਸੁਜ਼ਾਉਂਦੌਲਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਮੁੜ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਨੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ।

ਸੁਜ਼ਾਉਂਦੌਲਾ ਨੂੰ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਅਤੇ ਕੜਾ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨੀ 28 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਨੂੰ ਦੇਣੇ ਪਏ ਅਤੇ 50 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਹਰਜਾਨੇ ਵਜੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕਤਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1766 ਈ. ਵਿਚ ਹਰਜਾਨੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰੁਪਿਆ ਅਦਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਸਨੂੰ ਮੁੜ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਨਵਰੀ, 1772 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਤੇ ਕੜਾ ਅਤੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸੁਜ਼ਾਉਂਦੌਲਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।

ਜੂਨ, 1772 ਵਿਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਜ਼ਾਉਂਦੌਲਾ ਵਿਚਕਾਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਜਰਨੈਲ ਸਰ ਰਾਬਰਟ ਬਾਰਕਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਧੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਰੁਹੇਲਖੰਡ ਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸੁਜ਼ਾਉਂਦੌਲਾ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰੇ ਤਾਂ ਰੁਹੇਲੇ ਸੁਜ਼ਾਉਂਦੌਲਾ ਨੂੰ ਚਾਲੀ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇਣਗੇ। ਸੰਨ 1773 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਰੁਹੇਲਖੰਡ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸੁਜ਼ਾਉਂਦੌਲਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਮਰਹੱਟੇ ਬਿਨਾ ਲੜਾਈ ਕੀਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਗਏ। ਸੁਜ਼ਾਉਂਦੌਲਾ ਨੇ ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਤੋਂ 40 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਮੰਗੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰਕੇ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸੰਨ 1774 ਵਿਚ ਰੁਹੇਲਖੰਡ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। 26 ਜਨਵਰੀ, 1775 ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ ਪੁ —ਸੁਜ਼ਾਉਂਦੌਲਾ, ਜਿ. ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ—ਡਾ. ਏ. ਐਲ. ਸ਼ੀਵਾਸਤਵ।

—ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ

ਸੁਜ਼ਾਕ (Gonorrhoea) : ਸੁਜ਼ਾਕ, ਜਣਨ-ਮੂਤਰ (genito-urinary) ਰਾਹ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਗਾਨੋਕਾਕਸ ਰੋਗਾਣੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਛੂਤ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਲਿੰਗ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸੋਜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਾਕ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਅਕਸਰ ਲਿੰਗ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜੋੜ, ਅੱਖਾਂ, ਜਿਗਰ, ਹੱਡੀਆਂ, ਦਿਲ, ਦਿਮਾਗ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਗ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾਲ ਸੁਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲਿੰਗ ਅੰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੁਜ਼ਾਕ-ਰੋਗਾਣੂ ਦਾ ਨਾਂ ਗਾਨੋਕਾਕਸ (*Neisseria gonorrhoeae*) ਹੈ। ਇਹ ਰੋਗਾਣੂ ਗਰਾਮ-ਨੈਗੇਟਿਵ (gram-negative), ਗੁਰਦੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਡਿਪਲੋਕਾਕਸ (diplococcus) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੋਗਾਣੂ ਸੁਜ਼ਾਕ-ਪਾਕ ਵਿਚ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲਹੂ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਰਕਤਾਣੂਆਂ (leucocytes) ਵਿਚ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਰੋਗਾਣੂ ਕਈ ਵਾਰ ਤੋਲੀਏ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਪੜੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਵੀ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੋਗਾਣੂ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪੈਨਿਸਿਲਿਨ ਤੇ ਸਟ੍ਰੈਪਟੋਮਾਈਸਿਨ ਦਵਾਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੋਗਾਣੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਈ ਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਸੁਜ਼ਾਕ ਦੀ ਲਾਗ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੱਛਣ ਤੋਂ ਵੀ, ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਜਾਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਰੋਗ ਦਾ ਕੈਰੀਅਰ (carrier) ਜਾਂ ਵਾਹਕ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੈਰੀਅਰ, ਮਰਦ ਜਾਂ ਤੀਵੀਂ, ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਜ਼ਾਕ ਰੋਗ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਰੋਗ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਤੇ ਚਿਰਸਥਾਈ ਰੱਖਿਆ-ਸਾਧਨ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਵੇਰ ਵੀ ਸੁਜ਼ਾਕ ਦੀ ਲਾਗ ਫੁਹ ਜਾਵੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਿਮਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਜਿਹੜਾ ਸੁਜ਼ਾਕ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ ਭੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੁਜ਼ਾਕ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਸਹੇੜਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ 25-30 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਗਾਨੋਕਾਕਸ ਅਕਸਰ ਲਿੰਗ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਝਿੱਲੀ ਦੇ ਲੰਬੂਤਰੇ ਸੈੱਲਾਂ (columnar epithelium) ਵਿਚ ਪਲਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮਰਦ ਦੀ ਪਿਸ਼ਾਬ ਨਾਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਯੋਨੀ (vagina) ਵਿਚ ਝਿੱਲੀ ਮੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਥੇ ਲੰਬੂਤਰੇ ਸੈੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰੋਗਾਣੂ ਨੂੰ ਪਲਰਨ ਲਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ। ਛੋਟੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਯੋਨੀ-ਝਿੱਲੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਜੇ ਲਾਗ ਫੁਹ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਿਮਾਰੀ ਫੈਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸੁਜ਼ਾਕ ਦੇ ਰੋਗਾਣੂਆਂ ਦਾ ਸੇਣ-ਕਾਲ (incubation period) 3-10 ਦਿਨ ਹੈ। ਲਾਗ ਲਗਣ ਤੋਂ 3-10 ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਇਹਦੇ ਲੱਛਣ ਜਾਗਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੂਤਰ-ਮਾਰਗ (urethra) ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਮੂਤਰ-ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਬੱਚੇਦਾਨੀ (uterus) ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੱਛਣ ਪਿਸ਼ਾਬ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਜਲਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਵਿਚ ਪਾਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਵੀਂਆਂ ਦੀ ਯੋਨੀ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਜਿਹਾ ਵਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮਰਦਾਂ ਵਿਚ ਸੁਜ਼ਾਕ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ ਸੋਜ ਮਸਾਨੇ ਦੇ ਗਦੂਦਾਂ ਅਤੇ ਵੀਰਜ-ਥੈਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾ ਫੁੰਹਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਗਦੂਦ ਬਚ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਐਪੀਡੀਡੀਮਿਸ (ਸਪੱਰਮ ਨਾਲੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਹਿੱਸਾ) ਦਾ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਬੜਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਸੋਜ ਨਾਲ ਪਤਾਲੂ ਸੁਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਿਮਾਰ ਦੇ ਬਾਂਝ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਸ਼ਾਬ ਨਾਲੀ ਵਿਚ ਸੁਜ਼ਾਕ ਨਾਲ ਅਕਸਰ ਸੰਗੜਾਅ (stricture) ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸੋਜ ਹਟਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਨਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਪਾਕ ਵਰਗਾ ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਪਿਸ਼ਾਬ ਨਾਲੀ ਵੀ ਸੁਜ਼ਾਕ ਨਾਲ ਸੁਜਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲੀ ਦੀ ਸੋਜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਇਹ ਲਾਗ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਕੇ ਬੱਚੇਦਾਨੀ-ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਸੋਜ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ

ਔਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਲਕੋਰੀਆ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਬੱਚੇਦਾਨੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸੋਜ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਕੇ ਅੰਡਾ ਨਾਲੀਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੋਜ ਨਾਲ ਅੰਡਾ ਨਾਲੀਆਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸਿਰੇ ਮੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਾਕ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਕ ਭਰਿਆ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਫੋੜਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਫੋੜੇ ਦੀ ਲਾਗ ਅੰਡਾ ਨਾਲੀ ਵਾਲੀ ਆਂਦਰਾਂ ਦੀ ਝਿੱਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਇਹ ਸੋਜ ਸਾਰੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਫੈਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਤੀਵੀਂ ਬਾਂਝ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਸੁਜਾਕ ਦੀ ਲਾਗ ਜਦ ਖੂਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿਰਫ ਲਿੰਗ ਅੰਗਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਰੀਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਤੰਤੂ ਇਸ ਲਾਗ ਤੋਂ ਰੋਗੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਜੋੜਾਂ, ਅੱਖਾਂ, ਜਿਗਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਜਾਕ ਦੀ ਲਾਗ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ (Arthritis) ਗਾਨੋਕਾਕਸ ਰੋਗਾਣੂਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪੁਜ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਲਾਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲਾਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਾਗ ਲਗਣ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਜਾਗਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦਰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਗਾਨੋਕਾਕਸ ਰੋਗਾਣੂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੋਜਸ਼ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੁਜਾਕ ਨਾਲ ਜੇ ਸੁਜ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਪਰ ਨਵ-ਜਨਮੇ ਬਾਲ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਜੇ ਬਿਮਾਰ ਮਾਂ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਛਿਟ ਆ ਪਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁਜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਕ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਰੋਨੀਆਂ ਝਿੱਲੀ ਛਿੱਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫੋਲਾ ਪੈ ਕੇ ਬਾਲ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਲਈ ਹਰ ਨਵੇਂ-ਜੰਮੇ ਬਾਲ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਪੈਨਿਸਿਲਿਨ ਦੀ ਮੱਲ੍ਹਮ ਪਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੁਜਾਕ ਦੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਨਿਸਿਲਿਨ ਬੜੀ ਅਸਰਦਾਰ ਇਕ ਦਵਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਹ ਸਲਫੋਨਾਮਾਈਡ ਨਾਲ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਇਹ ਆੱਰਗੈਨਿਜ਼ਮ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਦਵਾਈ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਵੀ ਇਹ ਪੈਨਿਸਿਲਿਨ, ਸਟ੍ਰੈਪਟੋਮਾਈਸਿਨ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿ-ਜੀਵਾਣੂ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੁਜਾਕ ਦੀ ਸਖਤ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ 9,00,000 ਯੂਨਿਟ ਪਰੋਕੈਨ ਪੈਨਿਸਿਲਿਨ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋੜਾਂ ਤੇ ਦਿਲ ਦਾ ਸੁਜਾਕ ਰਾਜੀ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਪੈਨਿਸਿਲਿਨ ਤੇ ਲੰਮੇ ਇਲਾਜ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਬਿਮਾਰ ਨੂੰ ਪੈਨਿਸਿਲਿਨ ਮੁਆਫਕ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਟੈਟਰਾਸਾਈਕਲੀਨ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁਜਾਕ ਰਵੇਦਾਰ ਪੈਨਿਸਿਲਿਨ G-20,000 ਯੂਨਿਟ ਪ੍ਰਤਿ ਮਿ. ਲਿ. ਤੋਂ 50,000 ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਤੁਪਕੇ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਜਾਕ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹ ਪੁ.—ਪ੍ਰਿ. ਇ. ਮੈ.-ਰੈਰਿਸਨ; ਟੈ ਬ. ਮੈ.-ਮਾਨ: 127; ਮੈ. ਡਿ: 617.

ਸੁਜਾਨਗੜ੍ਹ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰਾਜਸਥਾਨ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਚੁਰੂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸੁਜਾਨਗੜ੍ਹ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਬੀਕਾਨੇਰ

ਤੋਂ 115 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਇਕ ਰਾਜਪੂਤ ਜੋਧੇ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹਰਬੂਜੀ-ਕਾ ਕੋਟ ਸੀ। ਮੌਜੂਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਬਾਰੂਵੇਂ ਰਾਜਾ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਸਾਂਵਦਾ ਦੇ ਠਾਕਰ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜੋ 61 ਮੀ. ਵਰਗਾਕਾਰ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਡੇਢ ਤੋਂ ਦੋ ਮੀ. ਤਕ ਮੋਟੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬੀਕਾਨੇਰ, ਅਜਮੇਰ ਅਤੇ ਮਾਰਵਾੜ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਸੀ।

ਸੁਜਾਨਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਬਿੰਦਾਸਾਰ ਵਿਖੇ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਖਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੂਣੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਛਾਪਰ (Chhapar) ਨਾਮਕ ਝੀਲ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 12 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਝੀਲ ਨਾਕਾਰਾ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—39,066 (1971)

27°40' ਉ. ਵਿਥ.; 74°25' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:116

ਸੁਜਾਨਪੁਰ (Sujanpur) : ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਪਠਾਨਕੋਟ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 37 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਅਤੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਤੋਂ 8 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਦਸਤਕਾਰੀ ਸ਼ਾਲਾਂ ਬੁਣਨਾ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਉਪਜ ਦੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਮੰਡੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਖੰਡ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਕਾਰਬਾਨਿਕ ਐਸਿਡ ਗੈਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਉੱਨ ਅਤੇ ਰੂੰ ਦੇ ਬੰਡਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਨਗਰਪਾਲਿਕਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਨ 1867 ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਆਬਾਦੀ—13,410 (1981)

32°15' ਉ. ਵਿਥ.; 75°35' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:117

ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਤੀਰਾ (Sujanpur Tira) : ਇਹ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਹਮੀਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ 'ਤੀਰਾ' ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ 'ਮਹੱਲ' ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਕਟੋਚ ਰਾਜੇ ਅਭੈ ਚੰਦ ਨੇ ਸੰਨ 1758 ਈ. ਵਿਚ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਸੁਜਾਨ ਚੰਦ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ, ਕਟੋਚ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਦਾਲਤ ਲਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਾ ਬਹੁਤ ਮਨ-ਭਾਉਣਾ ਹੈ। ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦਰਖਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਇਥੋਂ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਲ ਕੋਈ ਦੇਖ ਭਾਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕਾਫੀ ਹਦ ਤੱਕ ਢਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

31°50' ਉ. ਵਿਥ.; 76°31' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:117

ਸੁਜਾਬਾਦ (Shujabad) : ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਚਨਾਬ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ 8 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ, ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਰੇਲਵੇ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਕੰਧ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਵਾਬ ਸੁਜਾਬਾਦ ਨੇ ਸੰਨ 1750 ਈ. ਵਿਚ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖ਼ਾਨ, ਜਿਸ ਨੇ 1779 ਤੋਂ 1818 ਤੀਕ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਇਥੇ ਜਹਾਜ਼ ਮਹੱਲ ਬਣਵਾਇਆ। ਕਨੇਰੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿਛੋਂ ਸੰਨ 1848 ਵਿਚ ਐਡਵਰਡ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨਣ ਉਪਰੰਤ, ਇਸ ਮਹੱਲ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮੋਦੀਖਾਨਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1867 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਥੇ ਇਕ ਕਪਾਹ ਵੇਲਣ ਦਾ ਕਾਰਖ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ ਘੱਟ ਹੀ ਹੈ।

29°53' ਉ. ਵਿਥ.; 71°18' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:310

ਸੁਜਾਲਪੁਰ (ਜਾਂ ਸੁਜਾਵਲਪੁਰ) : ਇਹ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਭਾਰਤ) ਵਿਚ ਸ਼ਾਜਾਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਉਜੈਨ-ਭੂਪਾਲ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਜੈਨ ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਇ ਕਰਨਪੁਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੁਜਾਤ ਖ਼ਾਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗਵਰਨਰ ਸੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਜਾਤ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਜਾਵਲ ਖ਼ਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਜਾਵਲਪੁਰ ਪੈ ਗਿਆ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੁਜਾਲਪੁਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1808 ਵਿਚ ਇਹ ਪਿੰਡਾਰੀ ਲੀਡਰ ਕਰੀਮ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1844 ਦੀ ਸੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੋਂ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1860 ਦੀ ਸੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਸਿੰਧੀਆ ਰਾਜੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗਵਾਲੀਅਰ ਰਾਜ ਦੇ ਮੋਢੀ ਰਾਨੋਜੀ ਸਿੰਧੀਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਤੀ ਸੰਨ 1745 ਵਿਚ ਹੋਈ ਦੀ ਸਮਾਧ ਸੁਜਾਲਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—18,956 (1971)

23°24' ਉ. ਵਿਥ.; 76°43' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:310

ਸੰਡ : ਵੇਖੋ, ਸੁੰਦ-ਉਪ ਸੁੰਦ

ਸੁੰਡਰਲੈਂਡ : ਵੇਖੋ, ਸੰਡਰਲੈਂਡ

ਸੁੰਡਾ ਟਾਪੂ : ਵੇਖੋ, ਸੰਡਾ ਟਾਪੂ

ਸੁਡਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ : ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਥੋਪੀਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਨਾਈਜੀਰੀਆ ਤੱਕ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਡਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਭੂਗੋਲਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਗੈਰ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸਬੰਧਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਡਾਨੀ ਅਧੀਨ ਕਈ ਗਰੁਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਜੋਜ਼ਫ਼ ਗ੍ਰੀਨਬਰਗ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਚਰੀ ਨੀਲ (Chari Nile) ਜਾਂ ਮਾਰਕੋ ਸੁਡਾਨੀ (Marco-

Sudani) :—ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਡਾਨੀ, ਪੂਰਬੀ ਸੁਡਾਨੀ, ਬਰਟਾ (Berta) ਅਤੇ ਕੁਨਾਮਾ (Kunama) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਡਾਨੀ ਵਿਚ ਮੋਰੂ-ਮਾਡੀ (Moru-Madi) ਗਰੁਪ (ਕਾਂਗੋ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਯੂਗਾਂਡਾ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ) ਅਤੇ ਬੋਂਗੋ-ਬਾਕਾ-ਬਾਗੀਰਮੀ (Bongo-Baka-Bagirmi) ਗਰੁਪ (ਕੈਮਰੂਨ, ਚਾਡ (Chad) ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਗਣਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪੂਰਬੀ ਸੁਡਾਨੀ (ਨੀਲ ਵਾਦੀ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਖੇਤਰ, ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸੁਡਾਨ ਵਿਚ, ਯੂਗਾਂਡਾ, ਕੀਨੀਆ ਅਤੇ ਟਾਂਗਾਨੀਕਾ ਤਕ ਫੈਲੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ) ਦੀਆਂ 7 ਸ਼ਾਖ਼ਾਵਾਂ ਹਨ :—

ਨੂਬੀਅਨ (Nubian), ਬੀਰ-ਡੀਡਿੰਗਾ (Beir-Didinga), ਬਾਰੀਆ (Barea), ਟਾਬੀ (Tabi), ਮੀਰਾਰਿਟ (Merarit), ਦਾਗੂ (Dagu) ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ। ਪੁਰਾਣੀ ਨੂਬੀਅਨ ਵਿਚ 8 ਤੋਂ 11 ਸਦੀ ਤਕ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਾਖ਼ਾ ਵਿਚ (1) ਨਿਲੋਟਿਕ (Nilotic), ਨੂਅਰ (Nuer), ਡਿੰਕਾ (Dinka) ਲਾਂਗੋ (Lango), ਅਕਲੀ (Acholi)(2) ਪੂਰਬੀ ਨਿਲੋਟਿਕ (Nilotic), ਬਾਰੀ (Bari), ਮਾਸਾਈ (Masai), ਟੁਰਕਾਨਾ (Turcana), ਲੋਟੋਕੋ (Lotoko) ਅਤੇ; (3) ਦੱਖਣੀ ਨਿਲੋਟਿਕ ਜਾਂ ਨੰਦੀ-ਸੂਕ (Nandi-Suk) ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ. ਐਨ. ਬ੍ਰ. 21.

ਸੁੰਡੀ (Caterpillar) : ਤਿਤਲੀਆਂ, ਪਤੰਗਿਆਂ ਅਤੇ ਟਿੱਡੀਆਂ ਦੀ ਲਾਰਵਾ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁੰਡੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੀੜਿਆਂ ਵਰਗੇ ਜੰਤੂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਕੁਝ ਭਾਰੇ ਅਤੇ ਕਈ ਭਾਗਾਂ (segments) ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਚਿੱਬਣ (chewing) ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿਅਦਾਤਰ ਪੌਦੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਹਨ। ਪੁੰਤੂ ਕਪੜ-ਕੀੜੇ (cloth-moth) ਵਰਗੀਆਂ ਕੁਝ ਕਿਸਮਾਂ ਮ੍ਰਿਤ ਕਾਰਬਨੀ ਮਾਦਾ ਵੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸੁੰਡੀਆਂ ਹੋਰ ਜੰਤੂਆਂ ਤੇ ਵੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੁੰਡੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਰਮ ਚਮੜੀ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪੁੰਤੂ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਕਿਸਮਾਂ ਉਪਰ ਵਾਲ ਜਾਂ ਲੂੰ ਕੰਡੇ ਲਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੂਲੀ ਵਰਮਜ਼ (wooly worms) ਆਦਿ। ਟਸਕ ਮਾਥ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਦੀ ਲਾਰਵਾ ਹਾਲਤ ਉਪਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਗੁੱਛੇ (tuft) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੁੰਡੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਥੋਰੈਸਿਕ ਜਾਂ ਅਸਲੀ ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜੋੜੇ ਅਤੇ ਪੇਟ ਲੱਤਾਂ (abdominal-legs) ਦੇ 2-5 ਤਕ ਜੋੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ-ਲੱਤਾਂ (Pro-legs) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋ-ਲੱਤਾਂ ਤੇ ਪੰਜੇ ਲਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਹ ਜੰਤੂ ਤੁਰ ਸਕਦੇ ਜਾਂ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਨਾੜਾਂ (silk glands) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਹ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਕੋਏ (cocoons) ਬੁਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਿਤਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪਤੰਗੇ ਪਿਉਪਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਰਦੀ ਦਾ ਮੌਸਮ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੁੰਡੀ ਕਈ ਹੋਰ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਸਰਦੀ ਲੰਘਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ।

ਸੁੰਡੀਆਂ ਦੇ ਰੰਗ, ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਅਤੇ ਸਰੀਰ-ਸਜਾਵਟ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਲਗ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ।

ਸੁੰਡੀਆਂ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀਆਂ। ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਉਪਰ ਡੰਗ-ਵਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚਮੜੀ

ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੁੰਡੀ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੁੰਡੀਆਂ ਹਰ ਸਾਲ ਕਈ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਕਈ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਮਨ ਭਾਉਂਦਾ ਖਾਜ਼ਾ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ.ਟ. 2:551.

ਸੁਣਨ-ਕਿਰਿਆ : ਸੁਣਨ-ਕਿਰਿਆ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੂਝ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਰੀੜ੍ਹ-ਧਾਰੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਤਰੰਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਲਿੰਗ-ਸੰਭੋਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਨਰ ਤੇ ਮਾਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਆ ਰਹੇ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

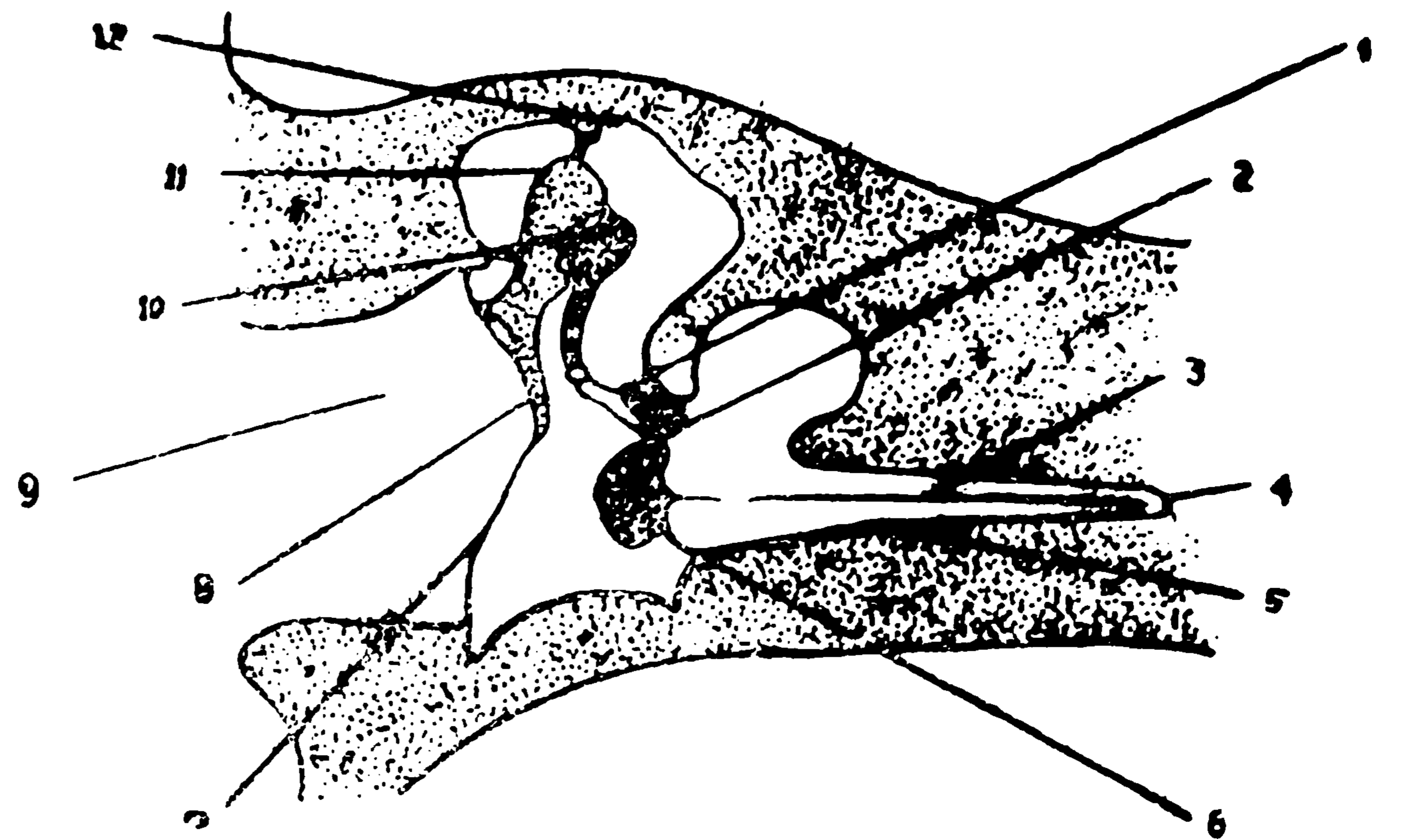
ਕੰਨ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ

ਬਾਹਰਲਾ ਕੰਨ—ਕੰਨ ਦੇ ਦਿਸਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਫਲੈਪ (ਆਂਗੀਕਲ ਜਾਂ ਪਿੰਨਾ) ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਨਲੀ-ਬਾਹਰਲੀ ਸੁਣਨ-ਨਲੀ ਜਾਂ ਮੀਟਸ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਫਲੈਪ ਸੁਣਨ-ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਹ ਇੰਨਾ ਛੋਟਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਕੰਨ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਵਾਜ਼-ਪਥ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਤਰੰਗ-ਲੰਬਾਈ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਸਤ੍ਹਾ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਲਈ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਕੀਫ ਵਰਗੇ ਪਿੰਨੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਚੇਤਨ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਂਗੀਕਲਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੀਟਸ ਕੁਝ-ਕੁ ਮੁੜੀ ਹੋਈ ਨਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਲਗਭਗ 2.5 ਸੈਂ. ਮੀ. ਲੰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਨ-ਪਰਦੇ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਕੰਨ—ਕੰਨ-ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਕੰਨ ਦਾ ਖੋੜ (cavity) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁੜਪੁੜੀ ਦੀ ਹੱਡੀ ਵਿਚ ਹਵਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੀਆਂ ਤਿੰਨ ਹੱਡੀਆਂ (ਆਂਸੀਕਲਜ਼) ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੁਲ ਵਾਂਗ ਘੇਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਨ-ਪਰਦੇ ਅਤੇ ਅੰਡਾਕਾਰ ਗਲੀ (ਓਵਲ ਵਿੰਡੋ) ਵਿਚਕਾਰ ਮਸ਼ੀਨੀ ਸੰਪਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰਲੇ ਕੰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਕੰਨ-ਪਰਦਾ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਕੋਨਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਨੋਕ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰਲਾ ਆਂਸੀਕਲ ਮੈਲੀਅਸ (ਹਥੋੜਾ), ਨੋਕ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਕੋਨ ਦੇ ਇਕ ਅਰਧ-ਵਿਆਸ ਤੇ ਲਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਆਂਸੀਕਲ ਇਨਕਸ, ਮੈਲੀਅਸ ਨੂੰ ਤੀਸਰੇ ਸਟੈਪੀਜ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਹਿੱਸਾ (ਫੁਟਪਲੇਟ) ਅੰਡਾਕਾਰ ਮੋਰੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਂਸੀਕਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲਿਗਾਮੈਂਟਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਖੋੜ ਵਿਚ ਲਟਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਦੋ ਕੰਨ-ਪਰਦਾ ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਆਂਸੀਕਲਰ ਲੜੀ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਟੈਂਸਰ ਟਿੰਪੈਨਾਈ ਪੇਸ਼ੀ ਮੈਲੀਅਸ ਲਈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਟੈਪੀਡੀਅਸ ਪੇਸ਼ੀ ਸਟੈਪੀਜ਼ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਕੰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਆਵਾਜ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੰਨ-ਪਰਦੇ ਦੇ ਤਲ ਉੱਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਕਣ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫੁਟਪਲੇਟ ਦੁਆਰਾ ਢਕੀ ਹੋਈ ਛੋਟੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੇ ਆਂਸੀਕਲਰ ਲੜੀ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਚਿਤਰ 1 : ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲਾ ਕੰਨ

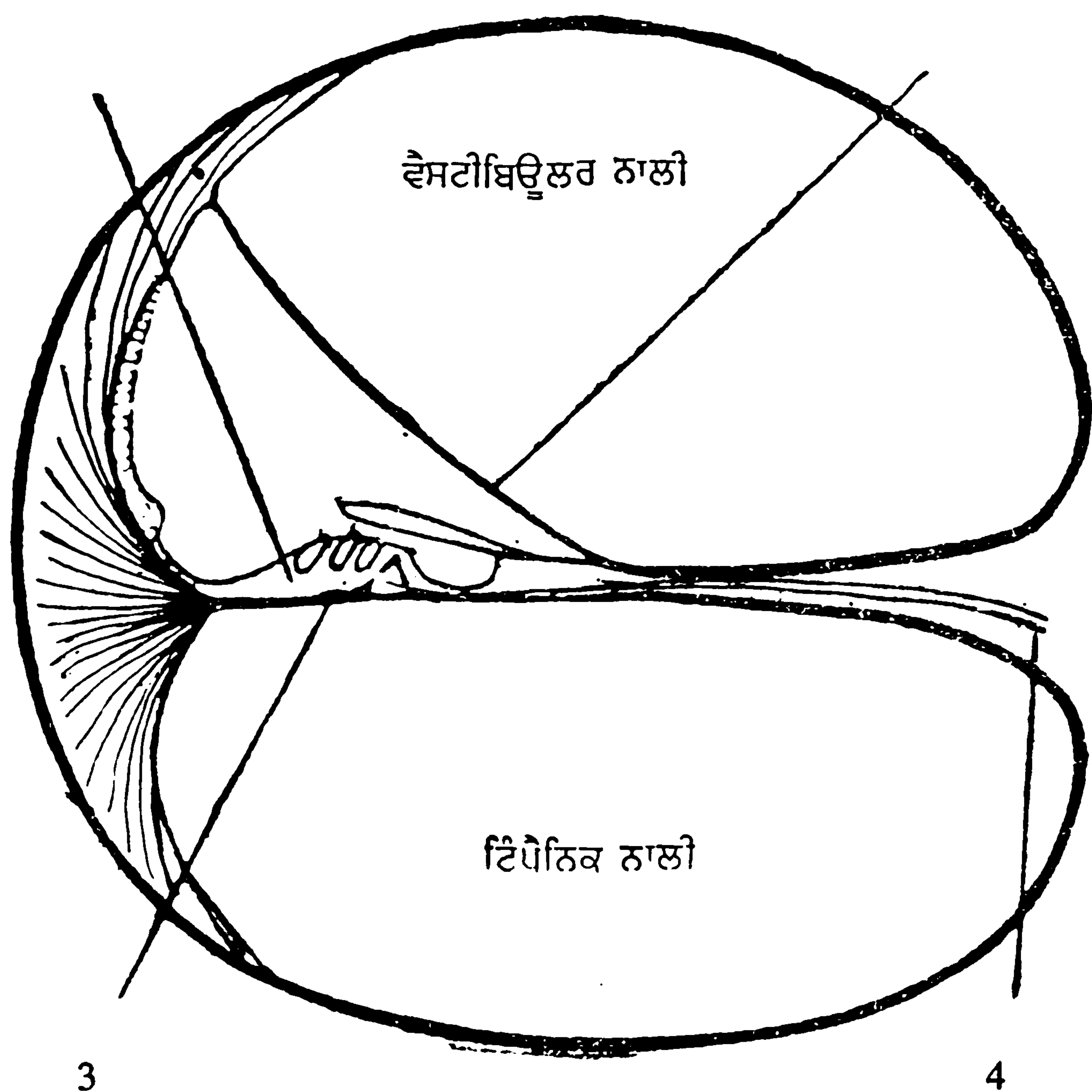
1. ਸਟਿਰਪ (ਸਟੈਪੀਜ਼), 2. ਓਵਲ ਵਿੰਡੋ, ਸਟਿਰਪ ਦੀ ਫੁਟ ਪਲੇਟ ਨਾਲ,
3. ਬੇਸਿਲਰ ਝਿੱਲੀ, 4. ਹੈਲੀਕਾਟਰੀਮਾ, 5. ਕਾਕਲੀਆ, 6. ਰਾਉਂਡ ਵਿੰਡੋ,
7. ਡਰੱਮ ਝਿੱਲੀ, 8. ਹਥੋੜੇ ਦਾ ਹੈਂਡਲ, 9. ਮੀਟਸ, 10. ਐਨਵਿਲ (ਇਨਕਸ)
11. ਹਥੋੜਾ (ਮੈਲੀਅਸ), 12. ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਕੰਨ ਖੋੜ.

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦਬਾਉ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ 28 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਕੰਨ ਮਕੈਨਿਜ਼ਮ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਫ਼ਰਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਦੁਰਘਟਨਾ ਕਾਰਨ ਕੰਨ-ਪਰਦਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਆਂਸੀਕਲ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਨਾਂ ਚਿਰ ਤਕ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤਕ ਕਿ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਨਾ ਬੋਲੇ।

ਕੰਨ-ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਆਂਸੀਕਲਰ ਲੜੀ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਕੰਨ ਖੋੜ ਦੀਆਂ ਭਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਐਨਕੋਰੇਜ ਦੇ ਸਿਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਰਲ ਕੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਜੰਤਰ-ਵਿਧੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਂਸੀਕਲਰ ਲੜੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਯਾਮ ਨੂੰ ਠੀਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਸਰਕਣ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੰਨ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਪਰਤਵੀਂ ਸੁੰਗੜਾਅ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੰਪਨ ਦੇ ਸੰਚਾਰਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਦਰਲਾ ਕੰਨ ਅਧਿਕ ਉਤੇਜਨਾ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਚਾਅ ਵੀ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਸਫੋਟਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹੋਣ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਾਧੂ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਰ ਉਪਰ ਹੈਲਮੈਟ ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਪਾ ਕੇ ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਲੱਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਮੀਟਸ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਟ ਆ ਸਕਦੇ ਹੋਣ, ਬਚਾਅ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅੰਦਰਲਾ ਕੰਨ—ਪੁੜਪੁੜੀ ਦੀ ਹੱਡੀ ਵਿਚ, ਹੱਡੀਦਾਰ ਮੁੜਵੀਂ ਘੁੜਵੀਂ (ਲੈਬਿਰਿਥ) ਇਕ ਸੰਕੀਰਨ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ, ਵੈਸਟੀਬਿਊਲ ਅਤੇ ਸੈਮੀ-ਸਰਕੂਲਰ ਕੈਨਾਲ, ਸਰੀਰਕ ਸੰਤੁਲਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ,

ਜਦੋਂ ਕਿ ਤੀਜਾ ਭਾਗ ਕਾਕਲੀਆ ਸੁਣਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਕਲੀਆ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸਨੇਲ ਦੇ ਖੋਲ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ

ਚਿਤਰ 2 : ਕਾਕਲੀਆ ਦਾ ਕ੍ਰਮ-ਸੈਕਸ਼ਨ

- 1. ਆਰਗਨ ਆਫ ਕਾਰਟਾਈ
- 2. ਰਿਸਨਰ ਝਿੱਲੀ
- 3. ਬੇਸਿਲਰ ਝਿੱਲੀ
- 4. ਨਾੜੀ ਰੇਸ਼ੇ

ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਢਾਈ ਕੁ ਵਲ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਿੱਧਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਲਗਭਗ 2.5 ਤੋਂ 4.0 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਕ ਵੰਡ ਕਾਕਲੀਆ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ (ਵੈਸਟੀਬਿਊਲਰ ਅਤੇ ਟਿੰਪੈਨਿਕ ਨਾਲੀਆਂ ਜਾਂ ਕੈਨਾਲਾਂ) ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਕੈਨਾਲਾਂ ਕਾਕਲੀਆ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰਲ ਪਰਿਲਸੀਕਾ (ਪੈਰੀਲਿੰਫ) ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਿਰੇ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਕੈਨਾਲ ਇਕ ਹੱਡੀਦਾਰ ਭਿੱਤੀ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਕੰਨ-ਖੋੜ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵੈਸਟੀਬਿਊਲਰ ਕੈਨਾਲ ਅੰਡਾਕਾਰ ਮੋਰੀ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਟਿੰਪੈਨਿਕ ਕੈਨਾਲ ਗੋਲ ਮੋਰੀ ਵਿਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੈਨਾਲਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇਕ ਝਿੱਲੀ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਧਾਰੀਦਾਰ ਬੇਸਿਲਰ ਝਿੱਲੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਢਾਂਚਾ, ਆਰਗਨ ਆਫ ਕਾਰਟਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਂਡਿਟਰੀ ਰਿਸੈਪਟਰ ਸੈੱਲ ਭਾਵ ਹੇਅਰ ਸੈੱਲ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੇਅਰ ਸੈੱਲਾਂ ਦੇ ਸਿਰਿਆਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸੁਣਨ ਨਾੜੀਆਂ ਦੇ ਰੇਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅੰਦਰਵਾਰ ਕਾਕਲੀਅਰ ਸਪਾਇਰਲ ਦੇ ਧੁਰੇ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਸੁਣਨ-ਨਾੜੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਦਰਲੇ ਕੰਨ ਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹਿੱਸਾ ਕਾਕਲੀਅਰ ਨਲੀ ਦੇ ਇਕ ਤਰਲ, ਐਂਡੋਲਿੰਫ ਦੁਆਰਾ ਧੋਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਰਲ ਪੈਰੀਲਿੰਫ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇਕ ਝਿੱਲੀ ਰਾਹੀਂ ਰੋਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਿਸਨਰ-ਝਿੱਲੀ (Reissner's membrane) ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਬਾਹਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਸਟੈਪੀਜ ਦੀ ਫੁਟਪਲੇਟ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਅੰਦਰਵਾਰ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਦਰਲੇ ਕੰਨ ਦਾ ਤਰਲ ਉੱਤੇ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਦਬਾਉ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਫੁਟਪਲੇਟ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਝੁਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦਬਾਉ ਉਲਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਝਿੱਲੀ ਅੰਦਰਵਾਰ ਸਰਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੈਸਟੀਬਿਊਲਰ ਤੋਂ ਕਾਕਲੀਅਰ ਡਕਟ ਤਕ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਬਾਉ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ

ਸੰਵੇਦਨਾ ਸੈੱਲ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇਅਰ ਸੈੱਲਾਂ ਤੋਂ ਉਤੇਜਨਾ ਸੁਣਨ ਨਾੜੀ ਰੇਸ਼ਿਆਂ (ਫਾਈਬਰਜ਼) ਤੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕੰਨ ਹੱਡੀ-ਚਾਲਨ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕੰਬਦੀ (vibrating) ਵਸਤੂ ਖੋਪਰੀ ਦੀ ਹੱਡੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਅੰਦਰਲੇ ਕੰਨ ਤਰਲਾਂ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਹੇਅਰ ਸੈੱਲਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਸਰ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹਵਾ-ਚਾਲਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸੁਯੋਗਤਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਸਿਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕੰਪਨਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਖਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਣਨ-ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ

ਸੁਣਨ ਸੰਬੰਧੀ ਤਜਰਬੇ ਤਿੰਨ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : (1) ਪਿੱਚ (2) ਪ੍ਰਬਲਤਾ (3) ਧੁਨੀ ਦਾ ਸਰੂਪ (ਟਿੰਬਰ)।

(1) ਪਿੱਚ-ਪਿੱਚ ਵਿਚ ਧੁਨੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ ਕੰਪਨਾਂ ਦੀ ਆਵਿੱਤੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੱਧਮ ਆਵਿੱਤੀ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀਆਂ ਜਾਂ ਹੌਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਤੇਜ਼ ਆਵਿੱਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬੀਂਡੇ ਦੀ ਟੀਂ ਟੀਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਣਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਧਾਰਨ ਹੱਦ 10.5 ਆਕਟੇਵਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 15 ਸਾਈਕਲ ਪ੍ਰਤਿ ਸੈਕੰਡ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਥੱਲੇ ਵਾਲੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਘੱਟ ਧੁਨੀਆਂ ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਅਸਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਠੱਲੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਪਰਲੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨ ਆਦਮੀ 23,000 ਸਾਈਕਲ ਪ੍ਰਤਿ ਸੈਕੰਡ ਤਕ ਉੱਚੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਧ ਰਹੀ ਉਮਰ ਨਾਲ ਇਹ ਹੱਦ ਘਟਦੀ ਘਟਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(2) ਪ੍ਰਬਲਤਾ-ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਆਵਿੱਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਧੁਨੀਆਂ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਆਵਿੱਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੰਨ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਇਸ ਦੀ ਰੇਂਜ ਨਾਲ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਦਰਮਿਆਨੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (1,000 ਤੋਂ 4,000 ਸਾਈਕਲ)। ਦਰਮਿਆਨੀ ਆਵਿੱਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕੰਨ ਉਤੇਜਨਾ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੰਨ ਵਿਚ ਪੀੜ ਹੋਣੀ ਤੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਪੈ ਜਾਣਾ ਬੜਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜੋ ਕੰਨ ਵਾਸਤੇ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਸਕਣ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੰਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਰੇਂਜ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਰੇਂਜ 2,000,000,000,000 ਗੁਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(3) ਧੁਨੀ ਦਾ ਸਰੂਪ-ਦੋ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਆਵਿੱਤੀ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਸੁਰ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵੰਡ ਵੱਖਰੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਇਹ ਕੰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਅਜਿਹਾ ਫਰਕ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਾਪੇਖੀ

ਪਰਿਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਧੁਨੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਸੰਬੰਧੀ ਯੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਯੰਤਰ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਵਜਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਵਜੋਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁਨੀ ਵਾਲੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਜੋ ਇਕ ਹੀ ਸੁਰ ਗਾ ਰਹੇ ਹੋਣ ਆਪਣੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਾਰਨ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਬੋਲਾਪਣ—ਬਿਮਾਰੀ ਜਾਂ ਦੁਰਘਟਨਾ ਕਾਰਨ ਕੰਨ ਦੇ ਸਹੀ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਫਰਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੋਲਾਪਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਖਾਤਮਾ ਅੰਸ਼ਿਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਨੁਕਸਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰ ਉੱਚਾ ਚਿਰ ਤਕ ਸੁਣੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਤਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਆਵਿੱਤੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚਾ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਨੀਵੇਂ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਗੜਦੇ ਹਨ।

ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਭੌਤਿਕ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਾਧਿਅਮ (ਹਵਾ) ਦੀ ਘਣਤਾ ਵਿਚ ਤੀਬਰ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਬਰਾਬਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਵਰਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਆਵਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਆਵਰਤ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਬੇਮਿਆਦੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਰੌਲੇ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੌਲੇ ਵਾਲੇ ਸੁਰ ਜਾਂ ਪਿੱਚਡ ਨਾਇਸਿਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਆਦੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, (1) ਆਵਿੱਤੀ (2) ਤੀਬਰਤਾ (3) ਤਰੰਗ ਆਕਾਰ ਅਤੇ (4) ਅਵ-ਸਥਾ। ਆਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਮਿਥਦੀ ਹੈ। ਤੀਬਰਤਾ, ਵਿਗਾੜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤਰੰਗ ਆਕਾਰ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ। ਅਵਸਥਾ ਦਿਤੇ ਗਏ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮਿਥਦੀ ਹੈ। ਆਵਿੱਤੀ ਸਾਈਕਲਜ਼ ਪ੍ਰਤਿ ਸੈਕਿੰਡ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਤਰੰਗ ਆਕਾਰ ਸਿਨੋਸੋਇਡਲ ਹੈ ਜੋ ਗਣਿਤ ਵਿਚ ਸਾਈਨ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਚਿਮਟਾ (tuning fork) ਜੇਕਰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਖੜਕਾਇਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਤਰੰਗ ਆਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਤਰੰਗਾਂ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਗਾਇਕ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀਆਂ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭੌਤਿਕ ਧੁਨੀ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਜੋ ਕਿ 'ਫੂਰਿਏ ਦਾ ਨਿਯਮ' (Fourier's law) ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਤਰੰਗ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਤਰੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਦਾ ਜੋੜ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਿੱਤੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿਚ 1,2,3, 4,5 ਅਤੇ ਵਧ ਤਕ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਆਵਿੱਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਜੋ ਅਨੁਪਾਤ 1 ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੌਲਿਕ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉੱਚ-ਸੁਰੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਇਕ ਧੁਨੀ 'ਮਿਡਲ ਸੀ' ਜਦ ਪਿਆਨੋ ਤੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ 264 ਸਾਈਕਲ

ਦਾ ਇਕ ਮੌਲਿਕ, 528 ਸਾਈਕਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉੱਚਾ-ਸੁਰ ਅਤੇ 792 ਸਾਈਕਲ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਉੱਚਾ-ਸੁਰ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੜੀਆਂ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਮੈਂਬਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਚੇ-ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਡੱਪਣ ਘਟਦਾ ਹੋਇਆ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਟੋਨ ਦਾ ਮੂਲ ਅਤੇ ਓਵਰਟੋਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਭੇਦਨ, ਸਾਪੇਖੀ ਪਰਿਮਾਣਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਫੇਜ਼ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਕੇਤ, ਗਣਿਤਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਜਾਂ ਹਾਰਮੋਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੰਨ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦਾ 'ਓਹਮ ਲਾਅ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਪਛਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਆਵਾਜ਼, ਵਾਇਲਨ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਾਂਗ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਉੱਚ-ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਅੰਗ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਅਲੌਕਿਕ ਲੱਛਣ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸੇ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੁਣਨ-ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ-ਸੁਣਨ-ਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੁਣ ਤਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੁਣਨ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਅੰਗ, ਕਾੱਕਲੀਆ ਦੁਆਰਾ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਹ ਕਾੱਕਲੀਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹਨ। ਸੁਣਨ-ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਾੱਕਲੀਆ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਰਕਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਣਨ-ਨਾੜੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹਿਲਜੁਲ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਨਾੜੀ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਉੱਚ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸੁਣਨ-ਨਾੜੀ ਦੀ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖਾਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰਿਸੈਪਟਰ ਇਕ ਖਾਸ ਆਵਿੱਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਤੇਜਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਿਸੈਪਟਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਖਾਸ ਨਾੜੀ ਰੇਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਆਵੇਗ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਆਵਿੱਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਛਾਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਫਿਰ ਇਸ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਰਿਸੈਪਟਰ ਅਤੇ ਨਾੜੀ-ਇਕਾਈਆਂ ਉਤੇਜਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਇਕ ਖਾਸ ਗਰੁੱਪ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨੀਵੇਂ ਸੁਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਦੂਸਰਾ ਗਰੁੱਪ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਆਵਿੱਤੀ ਸਿੱਧਾਂਤ-ਪਲੇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਉਲਟ ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਆਵਿੱਤੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਾੱਕਲੀਆ ਵਿਚ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਾੱਕਲੀਆ ਇਕ ਟੈਲੀਫੋਨ ਸੰਚਾਰ ਵਰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਨ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼-ਤਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕਾੱਕਲੀਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸੇ ਹੀ ਆਵਿੱਤੀ ਨਾਲ ਨਾੜੀ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿਲੀਅਮ ਰਦਰਫੋਰਡ (1886) ਦੁਆਰਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 11:212.

ਸੁਤਨਾ : ਵੇਖੋ ਸਤਨਾ

ਸੁਤਰ ਮੁਰਗ (Ostrich) : ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਜੀਵਤ ਪੰਛੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਸਟਰੂਥੀਓ ਕੈਮੇਲਸ (*Struthio camelus*) ਹੈ। ਨਰ ਸੁਤਰ ਮੁਰਗ

ਲਗਭਗ 2 ਮੀ. ਤੋਂ 2.5 ਮੀ. ਤਕ ਲੰਮਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਰ ਤਕਰੀਬਨ ਸਵਾ ਸੌ ਤੋਂ ਡੇਢ ਸੌ ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਤਰ ਮੁਰਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਹ ਪੰਛੀ ਜੋ ਉੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਇਕ ਖਾਸ ਗਰੁੱਪ ਰੈਟਿਟੀ (Ratitae) ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਨਰ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਖੰਭ ਕਾਲੇ ਚਿੱਟੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮੁਲਾਇਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਦਾ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਖੰਭ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਜ਼ਰਾ ਭੱਦੇ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੀ ਉਂਗਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ (ਜਦ ਕਿ ਹੋਰ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਉਂਗਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਂਗਲੀ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਸਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੀ ਨਿੱਕੀ ਉਂਗਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਸੁਤਰ ਮੁਰਗ

ਸੁਤਰ ਮੁਰਗ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਰੇਤਲੇ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਫਰੀਕਾ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਅਰਬ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ, ਪਰ 1941 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੁਣ ਇਹ ਉਥੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖੇ ਗਏ।

ਸੁਤਰ ਮੁਰਗ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਰ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮਾਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਜ਼ੈਬਰੇ, ਬਾਰਾਸਿੰਗੇ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵੀ ਫਿਰਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੰਛੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਲੰਮੀ ਗਰਦਨ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਟਿਕਾ ਕੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਕਿਸੇ ਅਗਾਉਂ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਚੌਕਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਖਤਰੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਪੰਛੀ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਭੱਜ ਉਠਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਰ ਪੰਛੀ ਇਕ ਉੱਚੀ ਚੀਕ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢਦਾ ਹੈ।

ਸੁਤਰ ਮੁਰਗ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਭੱਜਦੇ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਮੀ. ਉੱਚੇ ਪੰਛੀ 3.5 ਮੀ. ਲੰਮੀ ਲਾਂਘ ਪੁੱਟਦੇ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਭੱਜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਹ ਕਿ. ਮੀ. ਪ੍ਰਤਿ ਘੰਟੇ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਦੌੜ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭੱਜਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਡੇਢ ਤੋਂ ਦੋ ਮੀ. ਉੱਚੀ ਛਲਾਂਗ ਵੀ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮਾਦਾ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਖੁਰਦਰੇ ਜਿਹੇ ਪੰਦਰਾਂ ਦੇ ਕਰੀਬ ਅੰਡੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਲਗਭਗ ਸਵਾ ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਭਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਡੇ

ਜੀਵਤ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਅੰਡਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਮਾਦਾ ਰਲਕੇ ਅੰਡੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਡਿਆਂ ਉਪਰ ਨਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਦਾ ਇਕ ਇਕ ਵਾਰੀ ਅੰਡਿਆਂ ਉਪਰ ਬਹਿ ਕੇ ਸੇਕ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਛੇ ਹਫ਼ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਧਾਰੀਦਾਰ ਬੱਚੇ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕੀੜੇ ਮਕੌੜੇ ਜਾਂ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਪੌਦੇ ਖਾ ਕੇ ਵਧਦੇ ਹਨ।

ਫਰੈਂਕਫਰਟ (ਜਰਮਨੀ) ਦੇ ਚਿੜੀਆ ਘਰ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਤਰ ਮੁਰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਬਣਾਉਣੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੱਢੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹ ਬੱਚੇ ਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਪਾਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਜਦ ਜੰਮਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮੁਰਗੀਆਂ ਜਿੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਚਿੜੀਆ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੁਤਰ ਮੁਰਗ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਮਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਖੰਭਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਪੰਛੀ ਦੀ ਮਿਟ ਰਹੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕਈ ਸੁਤਰ ਮੁਰਗ ਫਾਰਮ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੁਤਰ ਮੁਰਗ ਫਾਰਮ ਮਿਸਰ, ਅਲਜੀਰੀਆ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਰਾਈਵੇਰੀਆ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਪਰ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 16:1150; ਜੀ. ਐ. ਲਾ. ਐਨ. 7:91; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 9:449.

ਸੁਥਰਾ (ਸੁਥਰੇ ਸ਼ਾਹ) : ਸੁਥਰਾ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਫਕੀਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਅਤੇ ਹਾਸਰਸੀ ਤਬੀਅਤ ਕਾਰਨ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਹਾਸਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸੁਥਰੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵੀ ਚਲਦੀ ਹੈ।

ਸੁਥਰੇ ਦਾ ਜਨਮ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਬਾਰੂਮੂਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਰਾਮਪੁਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨੰਦੇ ਖੱਤਰੀ ਦੇ ਘਰ ਸੰਮਤ 1672 (1615 ਈ.) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਦੰਦ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਗਨ ਸਮਝ ਕੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਘਾਟੀ ਕੋਲ ਪਏ ਨੂੰ ਚੁਕਵਾ ਲਿਆਏ ਸਨ। ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਇਹੀ ਬਾਲਕ ਸੁਥਰਾ ਅਖਵਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਾਸਰਸੀ ਕਵੀ ਬਣਿਆ।

ਸੁਥਰੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਾਸਰਸ ਦੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹਾਸਰਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਦੋਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਔਗਣਾਂ ਉਪਰ ਵਿਅੰਗ ਥਾਂ ਥਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਅੰਗ ਹਾਸ ਰਸ ਵਿਚ ਲਪੇਟੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਖਲਾਕੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਨਿਮਨ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

‘ਲੋਕ ਡਰਾਵਨ ਕਾਰਨੇ, ਕੀ ਤੈਂ ਭੇਖ ਬਣਾਇਆ,
ਨਿਰ ਉੱਦਮ ਟੁਕੜਾ ਖਾਉਣਾ, ਬਾਬਾ ਨਾਮ ਸਦਾਇਆ,
ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਚੜ੍ਹਨ ਸ਼ਰੀਣੀਆਂ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਵੱਧਦਾ ਜਾ,
ਦੇ ਦੁਆਈਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ, ਅਗਲੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕਾ।’

ਇਸ ਨੂੰ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦੇਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਜੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸਾਫ ਸਾਫ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ :

‘ਨਰਕ ਭੀ ਝੂਠਾ, ਸੁਰਗ ਭੀ ਝੂਠਾ, ਝੂਠੇ ਨੀ ਬੇਦ ਚਾਰੇ,
ਅਗਲੀ ਗੱਲ ਜੇ ਆਖਾਂ ਸੁਥਰਿਆ, ਖਲਲ ਪਵੇ ਸੰਸਾਰੇ।’

ਸੁਥਰੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ-ਫਕੀਰ ਸੁਥਰੇ ਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਸੁਥਰੇ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੱਥ ਵਿਚ ਡੰਡੇ ਫੜ ਕੇ ਵਜਾਉਂਦੇ ਤੇ 'ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ, ਧਰਮ ਦਾ ਬੇੜਾ ਬੰਨੇ ਲਾ' ਗਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰੇਖਾ, ਕ੍ਰਿਤ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ; ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਸ੍ਰ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਰਸ; ਮ. ਕੋ.

ਸੁੰਦ-ਉਪਸੁੰਦ : ਹਿਰਣਯਕਸ਼ਿਪ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਕੰਭ (ਨਿਸੁੰਦ) ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੈਂਤ ਸੀ। ਸੁੰਦ ਤੇ ਉਪਸੁੰਦ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਮਹਾਂ ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ ਸਖਤ ਸੁਭਾ ਦੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਤਿਰਲੋਕੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੰਧੀਆਚਲ ਪਰਬਤ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਰ ਮੰਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਣ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਸਤਰ-ਵਿਦਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਅਪਾਰ ਬਲ ਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਵਟਾ ਸਕਣ।

ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਰਪਦ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਮੰਗੇ ਸਾਰੇ ਵਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤੇ ਸੁੰਦ-ਉਪਸੁੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਰਪਦ ਦੇ ਬਦਲੇ ਇਹ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਨਾ ਮਰਨ, ਸਗੋਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮਰਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਮਰਨ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਰ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁੰਦ-ਉਪਸੁੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਕੁਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਯੱਗ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਕਰਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਮ ਸੁੰਦਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਸ਼ਵ-ਕਰਮਾ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਤਿਲ ਤਿਲ ਭਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਤਿਲੋਤਮਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦ-ਉਪਸੁੰਦ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਵੇਖ ਕੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜ ਪਏ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਤਿਲੋਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਚਾਹ ਵਿਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੀ ਲੜ ਕੇ ਮਰ ਗਏ।

ਹ. ਪੁ.—ਮਹਾਭਾਰਤ, ਆਦਿ ਪੱਖ।

ਸੁਦਯੁਮਨ : ਇਹ ਸੂਰਜਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਮਨੂ ਵੈਵਸਵਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਔਲਾਦ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕੁਲਗੁਰੂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਮਿਤ੍ਰਾਵਣ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਯੱਗ ਕੀਤਾ। ਮਨੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸ੍ਰਦਾ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਲੜਕੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜਿਸਦਾ ਨਾਉਂ 'ਇਲਾ' ਸੀ। ਮਨੂ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਜੀ ਨੇ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਕੇ ਇਲਾ ਨੂੰ ਮੁੰਡਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਦਯੁਮਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਨਾਲ ਇਹ ਫੇਰ ਲੜਕੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬੁੱਧ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਪੁਰੁਰਵਾ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਦਯੁਮਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ

ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਇਹ ਫੇਰ ਆਦਮੀ ਬਣ ਗਈ। ਸੁਦਯੁਮਨ ਦੇ ਘਰ ਤਿੰਨ ਲੜਕੇ ਹੋਏ। ਚੰਦਰਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.— ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.

ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕਰ : ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਮੁਖ ਸ਼ਸਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ 'ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਏ ਵਰਗੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।

ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਤੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਲਈ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਦੁਰਵਾਸਾ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਦੁਰਵਾਸਾ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਟਾ ਦੀ ਇਕ ਲਿਟ ਪੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਤੇਜ-ਪੁੰਜ ਪੁਰਖ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅਗਨੀ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕਰ ਭੇਜਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਤੇਜ-ਪੁੰਜ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੁਰਵਾਸਾ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਭਸਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਦੁਰਵਾਸਾ ਰਿਸ਼ੀ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਭ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੁਰਵਾਸਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੁਰਵਾਸਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾ ਕੇ ਰਾਜਾ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਤੋਂ ਖਿਮਾ ਮੰਗ। ਦੁਰਵਾਸਾ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕਰ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਛੱਡਿਆ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ, ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਨੇ ਵੀ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕਰ ਨੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸੇ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਮਧੁ ਤੇ ਕੈਟਭ, ਦੋ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੱਢੇ। ਇਸੇ ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਗਜ ਦੀ ਗਰਾਹ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਗਰਾਹ ਦਾ ਮੂੰਹ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.— ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ।

ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਸਰ : ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 17 ਫਰਵਰੀ, 1872 ਈ. ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਅਜੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਇਸਨੇ ਐਫ. ਏ. ਤਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 22 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। 1895 ਵਿਚ ਇਹ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕੈਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤੇ 1902 ਈ. ਤੋਂ 1921 ਤਕ ਇਹ ਉਸਦਾ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਿਹਾ। 1908 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਮੇਟੀ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। 1904 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਈ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਈ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ 1920 ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ।

1908 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਬੈਂਕ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੇਅਰਮੈਨ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। 1909 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਇਸਰਾਇ ਦੀ ਕੈਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ 22 ਅਕਤੂਬਰ, 1909 ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਮੈਰਿਜ ਐਕਟ ਪਾਸ

ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1911 ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ, 1920 ਵਿਚ ਸੀ. ਆਈ. ਈ. ਤੇ 1929 ਵਿਚ ਸਰ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ। 1934 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਡੀ. ਓ. ਐਲ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਯਤੀਮ ਖਾਨਾ ਚਾਲੂ ਹੋਇਆ। 1922 ਵਿਚ ਜਦ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹਿਕਮਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਗਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਟੋਪੀਆਂ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

1936-37 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲੜੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਾਲ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਗੋਰਖਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਖੰਡ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਲਾਇਆ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਚਾਲੂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਚਾਰ ਸੌ ਏਕੜ ਦਾ ਫਾਰਮ ਬਣਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। 2 ਅਪਰੈਲ, 1941 ਨੂੰ ਇਹ 69 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਚੀਫ਼ਸ ਐਂਡ ਫੈਮਿਲੀਜ਼ ਆਫ ਨੋਟ ਇਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ

—ਗਿਆਨੀ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ

ਸੁੰਦਰਬਨ (Sundarbans) : ਇਹ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਦਲ-ਦਲਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਜੋ ਖਾੜੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੁਗਲੀ (ਭਾਰਤ) ਤੋਂ ਮੇਘਨਾ (ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼) ਤਕ ਲਗਭਗ 16,640 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੁੰਦਰੀ ਨਾਂ ਦਾ ਦਰਖਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਹ ਖੇਤਰ ਸੁੰਦਰਬਨ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਗੰਗਾ ਦੇ ਡੈਲਟੇ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਹੁਗਲੀ, ਮੇਘਨਾ, ਮਾਲੰਦਾ, ਹਰੀਨਘਾਟ ਅਤੇ ਰਬਨਾਬਾਦ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕੇ ਦਲਦਲੀ ਦੀਪਾਂ ਅਤੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਢਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਜੰਗਲ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਉੱਤਰੀ ਹੱਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ੱਕਰ ਗੰਜ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਸਾਲਾਨਾ ਔਸਤ ਵਰਖਾ 200 ਸੈਂ. ਮੀ. ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ 500 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਝੱਖੜ ਅਤੇ ਤੂਫਾਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜਾਨ ਅਤੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਕਾਫੀ ਖਤਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਵਾਹੀ-ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਵਾਹੀ ਯੋਗ ਬਣਾਈ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਚੌਲਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਖੁਲਨਾ ਅਤੇ 24 ਪਰਗਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਖਵੇਂ ਜੰਗਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਬਾਲਣ, ਇਮਾਰਤੀ ਲਕੜੀ, ਸ਼ਹਿਦ ਅਤੇ ਗੂੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖੁਲਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਲੀ-ਗੰਜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਾਕੂ, ਸਿੰਗਾਂ ਤੋਂ ਕੰਘੇ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ

ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮਾਤਲਾ ਦਰਿਆ ਤੇ ਸਥਿਤ ਕੈਨਿੰਗ ਬੰਦਰਗਾਹ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਕਲਕੱਤੇ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨਦੀਆਂ ਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੇਰ, ਚੀਤੇ, ਸੂਰ ਅਤੇ ਹਿਰਨ ਆਮ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਮਗਰਮੱਛ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਕੋਬਰਾ, ਅਜਗਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੱਪ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

21°31' ਤੋਂ 22°38' ਉ. ਵਿਥ.; 88°5' ਤੋਂ 90° 28' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:140.

ਸੁੰਦਰੀ, ਮਾਤਾ : ਆਪ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਲ 7 ਵਿਸਾਖ, ਸੰਮਤ 1741 (1684 ਈ.) ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਰਹੇ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਥਰਾ ਵੀ ਰਹੇ। ਪੰਥ ਉਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਹੁਕਮ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਮਤ 1804 (1747 ਈ.) ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਸਤਰ (ਇਕ ਤਲਵਾਰ, ਇਕ ਖੰਡਾ, ਇਕ ਖੰਜਰ ਅਤੇ ਦੋ ਕਟਾਰ) ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਜੀ ਨੂੰ ਅਬਚਲ ਨਗਰ ਤੋਂ ਤੁਰਨ ਵੇਲੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਹੀ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਜੀ ਨੇ ਦੇਹਾਂਤ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਹਾਂਤ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਸਤਰ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਦਬ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤੇ, ਜੋ ਅੱਜ ਕਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬਗੰਜ (ਦਿੱਲੀ) ਵਿਚ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਹਵੇਲੀ ਮਥਰਾ ਵਿਖੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਤੁਰਕਮਾਨ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀਸਗੰਜ ਤੋਂ ਡੇਢ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.

ਸੁਦਾਸ : ਇਹ ਇਕ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵਸਿਸ਼ਠ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਯੱਗ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਬੜਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.

ਸੁਦਾਬ : ਇਸ ਪੌਦੇ ਦਾ ਬਨਸਪਤੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਯੂਫੋਰਬੀਆ ਲੈਥਿਰਸ (*Euphorbia lathyris*) ਹੈ। ਇਹ ਯੂਫੋਰਬੀਏਸੀ (*Euphorbiaceae*) ਕੁਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਤੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਪੀਲੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੀਜ ਬਿਲਕੁਲ ਕਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹਿਕਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੌਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਕਲ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਹਦੇ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੈਜ਼ ਜ਼ਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਣਖਵਾ, ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਤੇ ਗਠੀਏ ਲਈ ਫਾਇਦੇਮੰਦ

ਹੈ। ਇਹ ਪੱਥਰੀ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਾਂਦੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਦ ਨਾਲ ਪੀਣ ਨਾਲ ਹਿਚਕੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋਇਆਂ ਨਾਲ ਪੀਣ ਨਾਲ ਖਾਂਸੀ, ਵੱਖੀ ਦੇ ਦਰਦ, ਦਮੇਂ ਅਤੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਨਮਕ ਨਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅੱਖ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਚਬਾਉਣ ਨਾਲ ਪਿਆਜ਼ ਦੀ ਬਦਬੂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਫਜ਼ੂਲ ਮਾਦੇ ਨੂੰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਮਨੀ ਨੂੰ ਸਾੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਮਲ ਗਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਥੁਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਗੂੰਦ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਰਮ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਖ ਦੇ ਜ਼ਖਮ ਅਤੇ ਕੰਠਮਾਲਾ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ।

ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਬੱਤੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਮਲ ਡਿੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੈਜ਼ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਤੇਲ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਢਿੱਲੇ ਹੋਣ, ਗੁਰਦੇ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਠੰਢ ਅਤੇ ਵੱਖੀ ਅਤੇ ਲੱਕ ਦੇ ਦਰਦ ਲਈ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਸੌਧਕ ਸਕੰਜਬੀਨ ਅਤੇ ਬਦਲ ਪੁਦੀਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ 6 ਗ੍ਰਾ. ਤੋਂ 10 ਗ੍ਰਾ. ਤਕ ਅਤੇ ਬੀਜਾਂ ਦੀ 6 ਗ੍ਰਾ. ਤੋਂ 7 ਗ੍ਰਾ. ਤਕ ਹੈ।

ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਉੱਤੇ ਮਲਣ ਨਾਲ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਜਾਨਵਰ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਛਿਲਕੇ ਨੂੰ ਜੇ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਿਰ ਤੇ ਲੇਪ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿਰ ਦੇ ਗੰਜ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਮੈਡੀਕਲ-ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਇਸ ਪੌਦੇ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਤੇ ਬੈ, ਬਾਦੀ ਆਦਿ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਜਲੋਧਰ, ਸੂਲ ਆਦਿ ਪੀੜਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੈਪਸੂਲ ਮੱਛੀਆਂ ਪਕੜਨ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

—ਦਿਆ ਸਿੰਘ ਹਕੀਮ ਹਾਜ਼ਕ

ਸੁਦਾਮਾ : ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਸੁਦਾਮਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸਾਂਦੀਪਨੀ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੁਦਾਮਾ ਇਕ ਗਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦੋਸਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਦਾਮਾ ਨੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਚਾਉਲ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਏ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਦੁਆਰ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਦੌੜ ਕੇ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ।

ਹੁਣ ਸੁਦਾਮਾ ਆਪਣੇ ਅਮੀਰ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਚਾਉਲਾਂ ਵਰਗੀ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਸੁਗਾਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਪੱਲਿਉਂ ਚਾਉਲ ਖੋਲ੍ਹ ਲਏ ਅਤੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਖਾਧੇ। ਸੁਦਾਮੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁਆਰਥ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਸੁਦਾਮਾ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਝੌਂਪੜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਮਹਿਲ ਵੇਖਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਉਹ ਮਹਿਲ ਸੁਦਾਮਾ ਲਈ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੁਦਾਮਾ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

—ਕਰਿਸ਼ਨ ਦੱਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ

ਸੁਦੇਸ਼ਨਾ : ਸੁਦੇਸ਼ਨਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸੀ।

ਇਹ ਚਤੁਰ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਜਦ ਪੰਜੇ ਪਾਂਡਵ ਆਪਣੇ ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਛੁਪ ਕੇ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਵਿਰਾਟ ਨਗਰੀ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਦਰੋਪਦੀ ਵੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਸੀ।

ਦਰੋਪਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਦਾ ਭੇਸ ਬਣਾਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸੁਦੇਸ਼ਨਾ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਮਾਲਾਂ ਗੁੰਦਣੀਆਂ ਤੇ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਆਦਿ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ।' ਸੁਦੇਸ਼ਨਾ ਦਰੋਪਦੀ ਦਾ ਰੂਪ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, 'ਤੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਰਾਣੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈਂ। ਤੇਰੇ ਵਰਗੀ ਨਵਯੁਵਤੀ ਨੂੰ ਪਾਸ ਰੱਖਣਾ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।'

ਤਦ ਦਰੋਪਦੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਡਰੋ ਨਾ, ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਗੰਧਰਵ ਹਨ ਜੋ ਸਭ ਥਾਂ ਮੇਰੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਸੁਦੇਸ਼ਨਾ ਮੰਨ ਗਈ ਤੇ ਦਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਦਰੋਪਦੀ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਵੀ ਮਨਵਾ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜੂਠਾ ਨਹੀਂ ਖਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੈਰ ਧੁਆਏਗੀ।

ਬਾਂਦਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬਾਲੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸੁਦੇਸ਼ਨਾ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਮਹਾਭਾਰਤ-ਵਿਰਾਟ ਪੱਖ; ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.

ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ : ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਚੱਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ 1860 ਈ. ਵਿਚ ਕੂਕਿਆਂ ਅਰਥਾਤ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸੀ ਕਪੜਾ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਖੱਦਰ ਪਹਿਨਣ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਸ ਲਗਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੂਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਛੇ ਖਾਸ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ—ਸਿੱਧੀ ਠਿੱਬੀ ਪੱਗ, ਕਲੀਆਂ ਵਾਲਾ ਖੱਦਰ ਦਾ ਕੁੜਤਾ, ਉੱਠ ਦੀ ਮਾਲਾ, ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਗੜਵੇ, ਖੜਾਵਾਂ ਤੇ ਕਛਹਿਰੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੂਕੇ ਚੀਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਹ ਬਦੇਸ਼ੀ ਚੀਜ਼ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪਤਾਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ ਸਨ।

ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ 1905 ਈ. ਵਿਚ ਚੱਲੀ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਲ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਪੜੇ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੋ ਸੂਬੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਬਹਾਨਾ ਇਹ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਸੂਬਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸੂਬੇ ਦਾ ਖੇਤਰ ਉਦੋਂ ਦੋ ਲੱਖ ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਸੋਂ 8 ਕਰੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ ਚੱਲੀ। 1906 ਈ. ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਵੀ ਚਲ ਪਈ। ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਪੜੇ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਵੀਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਅਰਬਿੰਦੋ ਘੋਸ਼ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਲਿਆ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਈ। ਅਖੀਰ 12 ਦਸੰਬਰ, 1911 ਨੂੰ ਜਾਰਜ ਪੰਜਵੇਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਐਲਾਨ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਸ਼੍ਰੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਬੈਨਰਜੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਬਿਪਨ ਚਦਰ ਪਾਲ, ਸ਼੍ਰੀ ਸੀ. ਆਰ. ਦਾਸ ਅਤੇ ਸੇਨ ਗੁਪਤਾ ਆਦਿ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਲੀਡਰ ਬਣੇ। ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਉਪਰ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਸੁਆਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਪਿਆ। ਸੰਨ 1911 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਬਹੁਤਾ 1905 ਈ. ਤੋਂ 1908 ਈ. ਤਕ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਬੰਦੇ ਮਾਤਰਮ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ। ਯੋਗਾਂਤਰ ਆਸ਼ਰਮ ਕਾਇਮ ਹੋ ਕੇ ਯੋਗਾਂਤਰ ਅਖਬਾਰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ।

ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਵੀ ਹੈ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ ਕਿ ਬਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਮਾਲ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਸੁੱਧ ਖੱਦਰ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਵੇ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕੇਸ ਨਾ ਲਿਜਾਏ ਜਾਣ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਫੈਸਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। 1920-21 ਵਿਚ ਜਲਸੇ ਕਰਕੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜਾ ਫੂਕਿਆ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਬੜਾ ਜੋਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਬਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜਾ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਫੂਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲਹਿਰ 1921 ਈ. ਤਕ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੱਲੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹੀ ਖੱਦਰ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਾਲੇ ਖੱਦਰ ਧਾਰੀ ਹਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਖੁਦ ਚਰਖਾ ਕੱਟਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 1720-21 ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਪੜੇ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਪੜਾ ਫੂਕਿਆ ਸੀ ਪੂਰੇ ਦੇ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਪੜਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਫੂਕਿਆ ਗਿਆ।

ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 'ਯੰਗ ਇੰਡੀਆ' ਅਖਬਾਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨੇ 'ਬੰਦੇ ਮਾਤਰਮ' ਅਖਬਾਰ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਰੌਲਟ ਐਕਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਫਰੀਡਮ ਮੂਵਮੈਂਟ ਇਨ ਇੰਡੀਆ : 3.

ਸੁੰਨਤ : ਸੁੰਨਤ (ਸੁੰਨਤ) ਦੀ ਕਥਾ ਐਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ : ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਬੰਸ ਦੇ ਬੇਅੱਲਾਦ ਰਾਜਾ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ ਨੇ ਵਰੁਣ ਦੇਵਤਾ ਪਾਸੋਂ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਯੱਗ ਵਿਚ ਵਰੁਣ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਰੋਹਿਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਵਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਚਨ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਰੋਹਿਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਦੇਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਵਰੁਣ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਕਰੋਧੀ ਕਾਰਨ ਰਾਜਾ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ ਨੂੰ ਜਲੋਧਰ ਰੋਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਛੇਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਇਕ ਗਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਜੀਗਰਤ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁੰਨਤ ਸੀ। ਅਜੀਗਰਤ ਸੌ ਗਊਆਂ ਬਦਲੇ ਰੋਹਿਤ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸੁੰਨਤ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਵਰੁਣ ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਇਸ ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੌ ਹੋਰ ਗਊਆਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਅਜੀਗਰਤ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਪਾਪ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈ ਲਿਆ। ਯੱਗ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਸੁੰਨਤ ਨੇ ਵਰੁਣ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਬੰਧਨ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ ਤੇ ਜਾਨ ਬਚ ਗਈ। ਰਾਜਾ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ ਦਾ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਭ ਨੇ ਸੁੰਨਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਯੱਗ ਦੇ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਿਖੀ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਨੇ

ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੁਧਿਆ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅੰਬਰੀਸ਼ ਦੇ ਯੱਗ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਪਸੂ ਐਨ ਮੌਕੇ ਤੇ ਇੰਦਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਾਸ਼ਚਿਤ ਦੁਆਰਾ ਯੱਗ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੜੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਰਿਚੀਕ ਨਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਿਖੀ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਲੱਖ ਗਊਆਂ, ਇਕ ਕਰੋੜ ਮੁਹਰਾਂ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜਵਾਹਰਾਤ ਦੇ ਬਦਲੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁੰਨਤ ਨੂੰ ਬਲੀ ਹਿਤ ਦੇਣ ਲਈ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਸੁੰਨਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਮੰਤਰ ਬਲੀ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹੇ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਦਾ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਵਰਾਤ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਨਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਇਕ ਸੱਤਾਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਦਾ ਸੂਕਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੁੰਨਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.; ਹਿ. ਮਿ. ਕੋ.; ਐਤ੍ਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ.

ਸੁੰਨਤ : ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਖਤਨਾ ਕਰਨਾ ਸੁੰਨਤ (ਧਾਰਮਕ ਰੀਤੀ) ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕ 'ਖਤਨੇ' ਨੂੰ ਸੁੰਨਤ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਖਤਨੇ' ਨੂੰ 'ਖਿਤਾਨ' ਜਾਂ 'ਖਿਤਾਨਾ' ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਸੁੰਨਤ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸੁੰਨਤ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ ਕਈ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਲੜਕੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਖਤਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ ਕੁਰਤੁਲ ਐਨ. ਹੈਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਸਮ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ, ਬਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਜਾਂ ਬਚਪਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਮਜ਼ਹਬ ਬਦਲ ਕੇ ਆਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਵੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸੁੰਨਤ ਕਰਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਲਗ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨੰਗਿਆਂ ਹੋਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁੰਨਤ ਖੁਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕਈ ਬੱਚੇ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਨਤ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪੈਦਾ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਖਤਨੇ ਨੂੰ ਰਸੂਲੀਆ ਖਤਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁੰਨਤ ਦੀ ਰੀਤ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁਦ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੁੰਨਤਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਸਨ।

ਸੁੰਨਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਲਿੰਗ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕਾਇਦਾ ਮਲੂਮ ਪੱਟੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਾਂ ਸੁਆਹ ਭੁੱਕਣ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮ ਛੇਤੀ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁੰਨਤ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਿਬਲਾ-ਰੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਮੜੀ ਕੱਟਣ ਸਮੇਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ 'ਦੀਨ ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ' ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਖਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹਾਜ਼ਰ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮੇਤ ਸੁੰਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ

ਹਜਾਮ ਜਾਂ ਡਾਕਟਰ ਦੇ, ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦਾਅਵਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਜ਼ਾਕ ਦੇ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁੰਨਤ ਦੁਆਰਾ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਵੀ ਸੁੰਨਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੈਗੰਬਰ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਗਈ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਖਤਨਾ ਕਰਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਕਈ ਲੇਖਕ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਤਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਲੇਖਕ ਰੱਦ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਫਤਵਾਏ ਆਲਮ-ਗੀਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਖਤਨਾ ਆਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਇਲਸਟਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ, ਸਾਲਾਨਾ ਅੰਕ, 1972; ਡਿ. ਇਸ.

ਸੁਨੰਦਾ : ਸੁਨੰਦਾ ਹਿਮਵਾਨ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਅਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਸਹੇਲੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪਾਰਬਤੀ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਪ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਗਈ।

ਰਾਜਾ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਰਤ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਤਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸੁਨੰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸੀ।

ਕੁਰੂਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸੁਨੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਦੇਵਾਪਿ, ਸ਼ਾਂਤਨੂ ਤੇ ਵਾਲਹਿਕ ਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ।

ਚੇਦੀ (ਚੰਦੇਰੀ) ਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸੁਨੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦਮਯੰਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਨਲ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਛੱਡ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਦਮਯੰਤੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਸੁਨੰਦਾ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਦੀ ਵੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮਹਾਂਭਾਰਤ; ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.

ਸੁਨ ਯਾਤ ਸੇਨ (Sun Yat Sen—1866-1925) : ਇਹ ਚੀਨ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕੌਮੀ ਆਗੂ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਗਵਾਂਗਤੁੰਗ (Kwangtung) ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਰਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਪਾਸ ਹਵਾਈ (Hawaii) ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨੇ ਈਸਾਈ ਮਤ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। 1892 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਡਾਕਟਰੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਪੇਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੱਲ ਰੁਖ ਕਰ ਲਿਆ। 1895 ਵਿਚ ਇਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਿਆ ਤੇ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੱਜ ਗਿਆ। 1911 ਤੱਕ ਇਹ ਹਵਾਈ ਵਿਖੇ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਚੀਨ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ 1905 ਈ. ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਚੀਨ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਟੋਲੇ ਕਾਇਮ

ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। 1911 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਕੁਮਿੰਤਾਂਗ (Kuomintang) ਨਾਂ ਦੀ ਕੌਮੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਿਸਨੇ 1911 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿਚ ਮੰਚੂ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਸੁਨ ਯਾਤ ਸੇਨ ਇਕ ਕੌਮੀ ਹੀਰੋ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੀਨ ਪਰਤਿਆ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਯੁਆਨ-ਸ਼ੀਹ-ਕਾਈ (Yuan Shih-kai) ਦੀ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਠ ਰਹਨੁਮਾਈ ਹਿਤ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਯੁਆਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੀ। ਸੰ 1913 ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਸ ਨੇ ਅਸਫਲ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ। 1916 ਵਿਚ ਯੁਆਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ 1917 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਕੌਮੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਕੈਂਟਨ ਵਿਖੇ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਫੌਜ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। 1923-24 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਰੂਸ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਉਸਾਰਿਆ ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਨਹੀਂ ਚਾੜ੍ਹ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ 12 ਮਾਰਚ, 1925 ਨੂੰ ਪੀਕਿੰਗ ਵਿਖੇ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਸੁਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋ 'ਬ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਜ਼ ਆਫ ਦੀ ਪੀਪਲ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਕੁਮਿੰਤਾਂਗਾਂ ਤੇ ਚੀਨੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 2:573; ਕੋਲ. ਐਨ.18:40 ਈ; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9:679

ਸੁਨਾਮ : ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਅਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਸਬਾ ਹੈ ਜੋ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਪੱਛਮ-ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਲਗਭਗ 70 ਕਿ. ਮੀ., ਸਮਾਣੇ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 40 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਲਗਭਗ 13 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ, ਧੂਰੀ-ਜਾਖਲ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਸੂਰਜਕੁੰਡ (ਸੂਰਜ ਦਾ ਤਲਾਬ) ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਸੂਰਜਪੁਰ ਦੇ ਥੇਹ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਆਬਾਦੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਣ ਵਸੀ। ਨਵੀਂ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਨਾਮ ਪੈ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਕ ਰਿਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਰਜਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ 'ਸੋਨਾ ਗੁਜਰੀ' ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੂਰਜਪੁਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਇਹ ਕਸਬਾ ਵਸਾਇਆ। ਇਸੇ ਸੋਨਾ ਗੁਜਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਨਾਮ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਿਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਮਨਪਾਲ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਰਾਜੇ ਨੇ 1100 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸੁਮਾਨ' ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਵਿਗੜ ਕੇ 'ਸੋਨਮ' ਤੇ ਫਿਰ ਸੁਨਾਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਉੱਚੀ ਥਾਂ, ਜਿਥੇ ਅਜੋਕਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੁਨਾਮ (ਤੁਰਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਅਰਥ ਉਠ ਦੀ ਕੁਹਾਨ ਹਨ) ਦਾ ਨਾਂ

ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਹ ਰਿਵਾਇਤ ਬਹੁਤੀ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ, ਪਹਿਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੁਨਾਮ ਵਸਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਲਬਰੂਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਅਲ ਹਿੰਦ' ਵਿਚ ਸੁਨਾਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਨੌਜ ਅਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਵਿਚਕਾਰ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖਣੀ ਤੋਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲਗਭਗ 1000 ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਸੂਰਜਪੁਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਤਲਾਬ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸੀਤਾਸਰ' ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੀਤਾ ਜੀ ਇਥੇ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਲਾਬ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰਾਮਾਇਣ ਕਾਲ ਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 1000 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਬਠਿੰਡੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸੁਨਾਮ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਮੰਦਰ ਸਮੇਤ ਕਈ ਹੋਰ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹੱਲੇ ਕੀਤੇ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੁਨਾਮ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਲਾਮ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਮਸਉੱਦੀਨ ਅਲਤਮਸ਼ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ੇਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਸਰ-ਉੱਦੀਨ-ਮਹਿਮੂਦ (Nasir-uddin-Mahmud) ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਸੂਬੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਰ ਖਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਗਿਆਸ-ਉੱਦੀਨ ਬਲਬਨ (Ghiyas-uddin Balban) ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਮਾਰ ਖਾਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਬੁਗਰਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਮਾਣਾ ਅਤੇ ਸੁਨਾਮ ਇਕੋ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਆਈਨ-ਅਕਬਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਨਾਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਪਰਗਣੇ ਵਜੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਦਬਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1360 ਵਿਚ ਫੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਅਤੇ ਮਨਸੂਰਪੁਰ (ਛੀਟਾਂ ਵਾਲੇ) ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਸੁਨਾਮ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਇਕ ਨਹਿਰ ਕੱਢ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ। ਸੰਨ 1398 ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਇਥੇ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਵੱਧ ਗਈ ਅਤੇ ਸਮਾਣਾ ਅਤੇ ਸੁਨਾਮ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਸੁਨਾਮ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਵੀ 'ਸਮਾਣੇ' ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਹੀ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਵਧਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ 'ਸੁਨਾਮ' ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਥੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਬਣਵਾਈ। ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਅੰਤ (1948) ਤੀਕ 'ਸੁਨਾਮ' ਕਰਮਗੜ੍ਹ ਨਜ਼ਾਮਤ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1956 ਵਿਚ ਇਹ ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। 4 ਜੁਲਾਈ, 1974 ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਸੁਨਾਮ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸੁਨਾਮ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਲਕੜੀ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜੋਕਾ ਕਸਬਾ ਰੂ, ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਤੇਲ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਸਰੀਆ ਅਤੇ ਪੱਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਤ ਹਨ।

ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਸੁਨਾਮ ਵਿਚ ਕਈ ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਸਰਾਵਾਂ, ਇਕ ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਹਨ। ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹਵੇਲੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਪੀਰ ਬੰਨੋ ਬਨੋਈ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਹੈ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ-ਜ਼ਿਆਰਤ ਗਾਹ ਸੀ।

ਸੁਨਾਮ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਅਤੇ ਪੀਰਾਂ-ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਧੇ ਨੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਕਾਂਡ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ (13 ਮਾਰਚ, 1940 ਨੂੰ) ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਬੁੱਤ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਉਸ ਦੀ ਬਰਸੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਚਰਨ ਪਾਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—28,158 (1971)

35°05' ਉ. ਵਿਥ.; 75°45' ਪੂ. ਲੰਬ;

ਹ. ਪੁ.—ਪੰਜਾਬ ਪੰਨਾ-490; ਸੈਂਸਿਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ 1961; ਪੰਜਾਬ ਡਿ ਸ ਟ੍ਰਿਕਟ ਸੈਂਸਿਸ ਬੁੱਕ ਸੰਗਰਹ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਪੰਨਾ 7:115; ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:139.

ਸੁਨਾਮਨ : ਇਹ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਉਗ੍ਰਸੇਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਕੰਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੂਰਸੇਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਤੇ ਕੰਸ ਦੀ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬੜਾ ਘੁਮੰਡੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕੰਸ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਗਲਬਾ ਪਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਐਪਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਬਲਰਾਮ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਭਾਗਵਤ-ਨੌਵਾਂ ਸਕੰਧ; ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.

ਸੁਨਿਆਰ (ਸੁਨਾਰ) : ਸੁਨਿਆਰ ਜਾਂ ਸਵਰਨਕਾਰ ਇਕ ਜਾਤ ਹੈ ਜੋ ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਹੀਰੇ-ਜਵਾਹਰਾਤ ਦੇ ਜੇਵਰ ਬਣਾਉਣ, ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਗਹਿਣੇ ਆਦਿ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਜ਼ੇ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੁਨਿਆਰ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸੁਨਿਆਰਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਇਹ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਪੰਜਾਬ ਕਾਸਟਸ, 316.

ਸੁੱਨੀ : ਇਸਲਾਮ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਸੁੱਨੀ, ਦੋ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੱਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਤੁਰਕੀ, ਮਿਸਰ, ਅਫਰੀਕਾ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆ, ਭਾਰਤ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼, ਚੀਨ, ਪੂਰਬੀ ਦੀਪ-

ਸਮੂਹ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੈ।

‘ਸੁੰਨੀ ਸ਼ਬਦ’ ਸੁੰਨਾ : (Sunnah) ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਵਿਧੀ, ਸ਼ਕਲ, ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁੰਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਨੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲਾਂ ਤੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਜਾਂ ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ‘ਸੁੰਨ’ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਹਦੀਸਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਦੀਸਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਬਾਰੇ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮੁਸਤਨਦ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਬੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਹਦੀਸਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਤਸੱਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਤੱਤ ਕਿਹੜੇ ਇਸਨਾਦ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਪੁੱਜੇ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ, ਹਦੀਸਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹਦੀਸਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਰਲਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਫਿਕਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਬੂ ਹਨੀਫ (ਮੌਤ 150 ਹਿਜਰੀ) ਨੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੇਵਲ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਜਾਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਗੱਲ ਸਬੰਧੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਲੇਖ ਮੌਜੂਦ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਭਾਵ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ‘ਰਾਏ’ ਅਤੇ ‘ਕਿਆਸ’ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੇਕਰ ‘ਕਿਆਸ’ ਤੋਂ ਠੀਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ‘ਰਾਏ’ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ‘ਕਿਆਸ’ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ‘ਰਾਏ’ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ‘ਇਸਤਿਸਲਾਹ’ ਜਾਂ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਲਿਕ ਇਬਨ ਅਨਸ (ਮੌਤ 179 ਹਿਜਰੀ) ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਜਾਵੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਅਬੂ-ਹਨੀਫ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ‘ਰਾਏ’ ਅਤੇ ‘ਇਸਤਿਸਲਾਹ’, ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਧੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੋ ਕੇਵਲ ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਧੇਰੇ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਜੋ ‘ਰਾਏ’, ‘ਇਸਤਿਸਲਾਹ’ ਆਦਿ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ।

ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ‘ਰਾਏ’ ਸਿਧਾਂਤ ਹਾਮੀ ਸੀ, ਯੂਨਾਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਈਜਾਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਮੁੱਢਲੇ ਅੱਥਾਸੀ ਖਲੀਫੇ ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਖਲੀਫਾ ਅਲ-ਮਮਨੂਨ (ਮੌਤ 218 ਹਿਜਰੀ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅਖੀਰੀ ਸਾਲ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਲਗਾਤਾਰ 16 ਸਾਲ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਅਹਿਲੇ-ਸੁੰਨਾ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਤਰਕਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਮੁਆਤਜ਼ਿਲਾ’ (ਮਤਭੇਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ-Dissenters) ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਖਲੀਫਾ ਅਲ-ਮੁਤਵੱਕਿਲ ਨੇ 234 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ

ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਧਰਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਹਿਲੇ-ਸੁੰਨਾ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਹੁਣ ਥੋੜੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ।

ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (ਅਹਿਲੇ-ਸੁੰਨਾ) ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਬੁਲ ਹਸਨ ਅਲ-ਅਸ਼ਇਰੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣ ਤੇ ਉਹ ਅਹਿਲੇ-ਸੁੰਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੁਆਤਜ਼ਿਲੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੁੰਨੀ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ, ਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਸੁੰਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਅਲੀ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਉਮੱਈਦਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉਸ ਝਗੜੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ 35 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਖਲੀਫਾ ਉਸਮਾਨ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨਿਖੇੜ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਉਤਰਾ-ਧਿਕਾਰ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਸਲੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਲੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਜਾਇਜ਼ ਖਲੀਫੇ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਇਸ ਬਿਨਾ ਤੇ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲੜਕੀ ਫਾਤਮਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਖਾਸ ਸਾਥੀ ਅਲੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਉਮੱਈਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਤਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਉਹ ਹਾਸ਼ਮੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਲੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਚੁਣਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਸੁੰਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਅੰਤਰ ਖਲੀਫੇ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੁੰਨੀ ਖਲੀਫੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੁਕਮਰਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਲੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਾਲੇ ਪੈਗੰਬਰ ਦੇ ਇਸ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਇਮਾਮ ਕਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਨਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖਲੀਫੇ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸੁੰਨੀ ਆਪਣੇ ਖਲੀਫੇ ਦੀ ਚੋਣ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਕੁਰੈਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਾਲੇ ਇਮਾਮ ਦੀ ਚੋਣ ਪੈਗੰਬਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਸੁੰਨੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਰੀ ਨਫਰਤ ਉਦੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ, ਜਦੋਂ ਸ਼ੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ 1502 ਈ. ਵਿਚ ਈਰਾਨ ਦੇ ਸਫਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਰਾਜ-ਨੀਤਕ ਸੰਗਠਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਸੁੰਨੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਰਿਹਾ ਕਿ ਈਰਾਨ ਦੇ ਸ਼ੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੱਕੇ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਸਮੇਂ ਕਾਫੀ ਤਕਲੀਫਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਈਰਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਸੁੰਨੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਰਿਹਾ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਸੁੰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਇਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਉਹ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਸੰਸਾਰ ਉਪਰ ਆਪਣੀ

ਹਕੂਮਤ ਜਮਾਉਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸੁੱਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੁੱਨੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਸੁੱਨਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ੀਆ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। 'ਸੁੱਨੀ' ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਸੁੱਨੀ ਧਰਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਚੀਆਂ ਤੁਲੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਸ਼ੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵਖਰਾ ਸੁੱਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਹਦੀਸਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਸ਼ੀਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਦੀਸਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁੱਨਾ: ਹੀ ਅਸਲੀ ਹੈ, ਸੁੱਨੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਲਈ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਅਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਲ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖ ਸਕਣ। ਸੁੱਨੀ ਧਾਰਮਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਰਬਸੰਮਤੀ (ਇਜਮਾ) ਅਤੇ ਕਿਆਸ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ੀਆ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਮਾਮਾਂ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਲੰਬਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਜਤਾਹਿਦਾਂ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਸੁੱਨੀ ਮੁਜਤਾਹਿਦਾਂ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਮਰੇ ਅਖੀਰੀ ਇਮਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੁਜਾਹਿਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ।

ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁੱਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਸ਼ਿਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ ਠਹਿਰਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਈ ਹੈ। ਤੱਥ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸ਼ਿਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅਲਗਜ਼ਾਲੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਵੀ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਅਤੇ ਸੁੱਨੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤੱਤ ਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਸੁੱਨੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਅੰਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੁੱਨੀ ਧਰਮ ਖੁਦਾ ਵਾਹਿਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੱਤ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਵਿਚਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਹਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਸੁੱਨਾ : ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਸੁੱਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ—(1) ਸੁੱਨੀ ਅਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਲ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁੱਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਹੱਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਵਨਾ ਉਤਨੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

(2) ਅਸ਼ੁਰ (Ashura) ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਦੇਸ਼ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(3) ਸੁੱਨੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਜ਼ੂ ਕੂਹਨੀ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਉਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਧੋਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁੱਨੀ ਪੈਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੋਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ੀਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਮਲ ਲੈਂਦੇ ਜਾਂ ਪੂੰਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

(4) ਸੁੱਨੀਆਂ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਹੱਜ ਖੁਦ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸ਼ੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਹੱਜ ਦਾ ਸਵਾਬ

ਕਿਸੇ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਹੱਜ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

(5) ਸ਼ੀਆ ਮੁਤਾਅ ਵਿਆਹ (ਆਰਜ਼ੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਆਹ) ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੁੱਨੀਆਂ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਆਹ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(6) ਸੁੱਨੀ ਤਕੀਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਤਰਾ ਆ ਬਣੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੀਆ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਤਕੀਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾ ਕੇਵਲ ਜਾਨ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਧਾਰਮਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੁੱਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ੀਆ ਉਲਮਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਸੁੱਨੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਉਲਮਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ 6,14,18,269 (1971 ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ) ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ੀਆ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਰਿ.ਐਂਡ ਐਥਿ. 12:114-19.

ਸੁਨੇਤ : ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਹੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸੁਨੇਤ ਨਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਨਾਲੋਂ ਖੰਡਰਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਖੰਡਰ ਤਕਰੀਬਨ 533 ਮੀ. ਲੰਬੇ ਅਤੇ 365 ਮੀ. ਚੌੜੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਖੰਡਰ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨਗਰ ਆਬਾਦ ਸੀ।

ਸੰਨ 1878-79 ਵਿਚ ਸਰ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰ ਕਨਿੰਘਮ (Sir Alexander Cunningham) ਨਾਮੀ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਜਿਹੜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪੁਰਾਖੋਜ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਸੀ, ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖੰਡਰਾਂ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ। ਕਨਿੰਘਮ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਕੇ ਮਿਲੇ ਜਿਹੜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਕਿ ਇਹ ਖੰਡਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਈਸਾ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਮਦੱਤ, ਅਸੋਘਭੂਤੀ, ਸ਼ਾਕਾ, ਸਸਾਨੀਅਨ (Sassanian) ਅਤੇ ਗੁਪਤਕਾਲ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਓਹਿੰਦ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਜਾ ਸਮੰਤ ਦੇਵ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਨਿੰਘਮ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਰਾਜਾ ਸਮੰਤ ਦੇਵ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤਕ ਆਬਾਦ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤੋਮਾਰ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰਲੇ ਕਿਸੇ ਪਠਾਣ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕੋਈ ਸਿੱਕੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਲਈ ਕਨਿੰਘਮ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਬਸਤੀ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਫਿਰ ਕਦੇ ਆਬਾਦ ਨਾ ਹੋਈ।

ਇਹ ਖੰਡਰ ਉਸ ਪੁਰਾਣੇ ਨਗਰ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਨ 1940 ਵਿਚ ਪਰਲੋਕ ਵਾਸੀ ਡਾਕਟਰ ਬੀਰਬਲ ਸਾਹਨੀ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਰਾਇਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਫੈਲੋ ਸਨ, ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡਰਾਂ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਨੇਤ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸੰਚੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਲਾ ਭਵਨ, ਵਾਰਾਨਸੀ ਵਿਚ ਪਏ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਚੇ ਯੋਧਾ ਨਾਮੀ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਥੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਰਮੂੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਈਸਾ ਤੋਂ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਮਨ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਯੋਧੇਯਾਨਨੀ ਜਯਮੰਤ੍ਰ ਧਰਾਨਾਂ (Yaudheyani jaya-mantra dharanan) ਅਤੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੇ ਇਸੇ ਲਿਪੀ ਵਿਚ 'Yandheya Ganasya Jai' ਅਰਥਾਤ ਯੋਧੇਗਨ ਦੀ ਫਤਿਹ ਹੋਵੇ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੁਨੇਤ ਯੋਧੇਗਨ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਯੋਧੇਗਨ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਵੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਮੁਦਰਗੁਪਤ ਨਾਮੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੀ ਲਾਟ ਤੇ ਖੁਦੇ ਹੋਏ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੋਧੇ ਗਣਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਖਤਮ ਕੀਤਾ। ਯੋਧੇ ਗਣਰਾਜ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜੋ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਗੁਪਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਧੇ ਰਾਜ ਚੌਥੀ ਈ. ਤਕ ਰਿਹਾ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਆਕਰਨ ਆਚਾਰੀਆ ਪਾਣਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਅਸ਼ਟ ਅਧਿਆਇ' ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਗਨ ਪਾਠ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਨੇਤ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਨਾਮੀ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ 'ਆਦਿ ਪਰਵਨ' ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਰੂ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਜੈ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਨੇਤਰ ਸੀ। ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਨੇਤ ਨਾਮੀ ਨਗਰ ਸੁਨੇਤਰ ਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਸੁਨੇਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਬਸਤੀ ਹੋਈ ਜੋ ਹੁਣ ਖੰਡਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

30°53' ਉ. ਵਿਥ.; 75°50' ਪੂ. ਲੰਬ.

—ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਓ

ਸੁਨੇਲ : ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਭਾਰਤ) ਦੀ ਸਾਬਕਾ ਰਿਆਸਤ ਇੰਦੌਰ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਸਬਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਲੀ ਸਿੰਧ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਆਉ (Au) ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਡੇਢ ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਥੇ ਘਲੋਟ ਰਾਜਪੂਤ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਘਲੋਟ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਇਸ ਕਸਬੇ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਆਬਾਦ ਹਨ। ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਹ ਕਸਬਾ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1737 ਵਿਚ ਇਹ ਕਸਬਾ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਸੰਨ 1743 ਵਿਚ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਵਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਕਸਬਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੁਨੇਲ ਦਾ ਇਹ ਕਸਬਾ ਸਣੇ ਅਗਰ ਦੇ ਰਿਆਸਤ ਧਾਰ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਸ਼ੰਕਰ ਉਰੇਕਰ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1804 ਵਿਚ ਇਹ ਇੰਦੌਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਹੁਲਕਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1857 ਈ. ਵਿਚ ਤਾਂਤੀਆ ਟੋਪੀ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਤਕ ਇਹ ਕਸਬਾ ਰਿਆਸਤ ਇੰਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਸੰਨ 1753 ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਇਥੇ ਇਕ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲਟੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਸਕੂਲ, ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਅਤੇ ਡਾਕਖਾਨਾ ਹੈ।

24°22' ਉ. ਵਿਥ.; 76°0' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:145

ਸੁਪਨ-ਗਮਤਾ (Somnambulism) : ਸੁਪਨ-ਗਮਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨੀਂਦਰ ਵਿਚ ਤੁਰੇ ਫਿਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿਸਟੀਰੀਆ ਦੇ ਰੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਹਾਲਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਰੋਗੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਨੀਂਦਰ ਵਿਚ ਸੁਤੇ ਸਿੱਧ ਹੀ ਕੱਠਪੁਤਲੀ ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੁਪਨ-ਗਮਤਾ ਮਾਨਸਕ ਖਿਲਾਰ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸੰਸਲੇਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਨਾ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜਜ਼ਬੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਨੀਂਦਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰੋਗੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੌਣ ਵਿਅਕਤਿਤਵ (Secondary Personality) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹੀ ਨੀਂਦਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਨ-ਗਮਤਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਲਾਉਣਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਰੂਪਿਤ ਵਿਚਾਰ ਰੋਗੀ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਕੱਠਪੁਤਲੀ ਵਰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰੋਗੀ ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲਣ ਜਾਂ ਤੁਰਨ ਦੀਆਂ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੈਰਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵੱਡੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤਕ ਵੀ ਕਰ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਰੋਗੀ ਸਾਧਾਰਨ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਸਭ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੁਪਨਾ (Dream) : ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੌਣ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਰਧ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਮ੍ਰਿਗ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਖਿਆਲੀ-ਪਲਾਓ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁਪਨਾ ਲੈਣ ਬਾਰੇ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸਲ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੁਪਨੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਖਿਆਲੀ-ਪਲਾਓ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਭੂਤ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਕਾਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਪਨਾ ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਜਾਗਰਤ, ਸਖੋਪਤ ਅਤੇ ਤੁਰੀਆ ਹਨ। ਸੁਪਨਾ ਅਤੇ ਜਾਗਰਤ

ਅਵਸਥਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਰਤ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਾਗਰਤ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ । ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਅਨਪੜ੍ਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸੁਪਨਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਣ । ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਧਿਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।

ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪੈਰ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨਦੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌਣ ਸਮੇਂ ਠੰਢ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸੁਪਨਾ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਦੀ ਵਿਚ ਨਹਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਤੈਰ ਰਹੇ ਹਾਂ । ਸਰੀਰ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬੜੇ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਅਰੋਗ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਸੁਪਨੇ ਆਉਣ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਮੋਹਨ (Hypnotism) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਮੋਹਨ ਦੁਆਰਾ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਸੁਆ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸਮੋਹਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸੁਪਨੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਕੁਝ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਸੌਂਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਰੋਗੀ ਆਪਣਿਆਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ । ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ । ਅਜਿਹੇ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਸਮੋਹਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਯਾਦ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਜਾਗਰਤ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਕਦੇ ਕਦੇ ਅਸੀਂ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖਾਸ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਅਜਿਹੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਹਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਸਮੋਹਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮੋਹਨ ਦੁਆਰਾ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੁਖਾਂਵੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿਕਿਤਸਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ।

ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੋਜਾਂ ਡਾ. ਸਿਗਮੰਡ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਇੰਟਰਪ੍ਰਿਟੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਡ੍ਰੀਮਜ਼' (Interpretation

of dreams) ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਅਰਥ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀ ਖਾਸ ਅਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦੱਸਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਪਨੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ-ਪੂਰਤੀ ਹਨ । ਇਹ ਸਾਡੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਜਾਗਰਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਮਿਠਾਈ ਅਤੇ ਖਿਡੌਣੇ ਵਗੈਰਾ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਚਾਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦਬੀ ਹੋਈ ਇਹ ਚਾਹ ਸੁਪਨੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਡਰ ਜਟਿਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅਣਉਚਿਤ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਵੀ ਲੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਜੇਕਰ ਸੁਪਨੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ-ਪੂਰਤੀ ਹਨ ਤਾਂ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਦੁਖਦਾਈ ਸੁਪਨੇ ਕਿਉਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ? ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੁਖਦਾਈ ਸੁਪਨੇ ਸੁਪਨ-ਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਲੁਪਤ-ਸੁਪਨ ਵਿਸ਼ੇ (Latent dream content) ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਤਰੋੜਿਆ ਮਰੋੜਿਆ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਲੜਕਾ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੇ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ, ਭਿਆਨਕ ਸੱਟ ਲੱਗੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਰਾਇਡ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਲੜਕਾ ਆਪਣੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿਚ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਸੱਟ ਲੱਗ ਜਾਵੇ । ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰੇਗਾ ਪਰ ਫਰਾਇਡ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਜਿਥੇ ਪਿਆਰ ਹੈ ਉਥੇ ਨਫਰਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਜੀਉਣ ਦੀ ਚਾਹ ਹੈ ਉਥੇ ਮਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਹੈ ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਕੁਝ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ-ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰਪੂਰਵਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੁਪਨੇ ਕੇਵਲ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ-ਪੂਰਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ-ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ—ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਸੁਪਨੇ, ਚਿੰਤਾ ਸੁਪਨੇ, ਅਤੇ ਸਜਾ ਸੁਪਨੇ ।

ਫਰਾਇਡ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ । ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੁਚੇਤ ਮਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਇਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ । ਦੂਸਰਾ ਭਾਗ ਅਚੇਤ ਮਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭੋਗ-ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਟਿਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਤੀਸਰੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਆਪਾ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਡਾ. ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸਰਕਾਰੀ ਸੈਂਸਰ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵਾਸਨਾ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਾਂਟ ਛਾਂਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭੈੜੇ ਜਾਂ ਅਨੈਤਿਕ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮ ਗਿਲਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ

ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਦਬੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸੈਂਸਰ ਜਾਗਰਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਉਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਭੁਲਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਤਮ ਗਿਲਾਨੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।

ਡਾ. ਫਰਾਇਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਪਨੇ ਕਾਮ ਵਾਸਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਾਸਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰੀਰਕ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਦਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਮ ਵਾਸਨਾ ਦੱਬੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਠਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਜਟਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਸੱਤ ਕਿਸਮਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਖੇਪਣ, ਵਿਸਤਾਰੀਕਰਨ, ਭਾਵਾਂਤਰਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀਕਰਨ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਸੰਖੇਪਣ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰੀਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਛੋਟਾ ਅਨੁਭਵ ਲੰਮੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵਾਂਤਰਕਰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਨੰਤਿਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜਨ ਦਿੰਦੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਆਤਮ ਗਿਲਾਨੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਬੱਚੇ ਭਿਆਨਕ-ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਿਸੇ ਰਾਕਸ਼ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਕਸ਼ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ, ਚਾਚਾ, ਭਰਾ, ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਕੋਈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕੀਕਰਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁੱਝੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚਿਤਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਡਾ. ਫਰਾਇਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਸਾਖਿਆਤ (Manifest content) ਅਤੇ ਲੁਪਤ (Latent content)। ਜਿਹੜਾ ਸੁਪਨਾ ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਖਿਆਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭੰਨ ਤੋੜ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਡੂੰਘੀ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਜੋ ਅਰਥ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹਕੀਕਤ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਰਥ ਸਵਪਨ-ਨਿਰਮਾਣ-ਕਲਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲੁਪਤ-ਸੁਪਨ ਵਿਸ਼ੇ ਦਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੈਂਸਰ ਕਰਕੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਪਨ ਕਾਰਜ (Dream work) ਉਹ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਲੁਪਤ-ਸੁਪਨ ਵਿਸ਼ੇ ਸਾਖਿਆਤ ਸੁਪਨ-ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁਪਤ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਫਰਾਇਡ ਅਨੁਸਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਜ ਜੁਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

(1) ਸੰਖੇਪਣ (Condensation)—ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ

ਲੁਪਤ-ਸੁਪਨ-ਵਿਸ਼ੇ ਸਾਖਿਆਤ ਸੁਪਨ-ਵਿਸ਼ੇ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਿਰਫ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਸਾਰੇ ਬਿੰਬ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੋਵੇ।

(2) ਵਿਸਥਾਪਣ (Displacement)—ਇਸ ਵਿਚ ਲੁਪਤ ਸੁਪਨ-ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਸਾਖਿਆਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਗੌਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸੈਂਸਰ ਅਸਲੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣ ਸਕਦਾ।

(3) ਨਾਟਕੀਕਰਨ (Dramatisation)—ਇਸ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਲੁਪਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਮਈ ਇੱਛਾਵਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਨਾਟਕੀਕਰਨ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵਲਵਲੇ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(4) ਸੰਕੇਤੀਕਰਨ (Symbolisation)—ਸੁਪਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲਿੰਗੀ ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਕਾਮ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਦਿੱਸਿਆ ਰੁੱਖ ਪੁਰਸ਼ ਲਿੰਗ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੈਂਸਰ ਇਸ ਤੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਦਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੋਕ ਰੀਤਾਂ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ : ਯਾਤਰਾ ਮੌਤ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪਾਣੀ ਜਨਮ ਦਾ, ਰਾਜਾ ਪਿਤਾ ਦਾ, ਰਾਣੀ ਮਾਂ ਦਾ, ਕੱਪੜਾ ਨੰਗੇਜ਼ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਅਜੀਬ ਲਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(5) ਵਿਸਥਾਰੀਕਰਨ (Secondary elaboration)—ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸੁਪਨੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਗਣ ਉਪਰੰਤ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਤਰਕਾਤਮਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਧਰੋਂ ਉਧਰੋਂ ਵਧਾ ਕੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰੀਕਰਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਲੁਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਸੁਪਨੇ ਬਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁਪਨਾ ਮਾਨਸਕ ਪ੍ਰਤਿਗਮਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਸਕ ਪ੍ਰਤਿਗਮਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਦਕਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਗਮਨ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹੇ ਸੁਪਨੇ ਨਾ ਆਉਣ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਾਨਸਕ ਵਿਕਾਸ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਨਸਕ ਰੋਗ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸੀ ਕਿ ਸੁਪਨਾ ਨੀਂਦ ਨਾਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨੀਂਦ ਰੱਖਿਅਕ ਹੈ। ਭਿਆਨਕ ਜਾਂ ਉਤੇਜਕ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਦਬੀ ਹੋਈ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਪਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਜਟਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਢੰਗ

ਹੈ। ਤੀਸਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸੀ ਕਿ ਸੁਪਨਾ ਨਾ ਤਾਂ ਵਿਅਰਥ ਮਾਨਸਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਦੇਖੇ ਗਏ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਰਥਹੀਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭੈੜੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਸਿਹਤ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਸੁਪਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰੋਗੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਬੇ ਹੋਏ ਭਾਗ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸੱਤਰ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰੋਗੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੁਪਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਰੋਗੀ ਦਾ ਰੋਗ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਮਾਨਸਕ ਰੋਗੀ ਦਾ ਰੋਗ ਲੱਭਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰ-ਸਹਿਚਾਰਤਾ (Free-association) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਐਡਲਰ ਦੀ ਸੁਪਨ ਵਿਆਖਿਆ-ਐਡਲਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਮਾਨਸਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਦਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਕਾਮ-ਤਰੰਗ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਐਡਲਰ ਨੇ ਆਤਮ-ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ (Self-assertion) ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੁਪਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਬਣੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗ (life style) ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਰਾਇਡ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬੀਤ ਚੁਕੇ ਨਾਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪਰ ਐਡਲਰ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ (Rehearsal) ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੋ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਕੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਯੁੰਗ ਦੀ ਸੁਪਨ ਵਿਆਖਿਆ-ਯੁੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਆਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤਾਕਤ (life energy) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਪਨੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਤਰੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਮ ਤਾਕਤ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰੰਗਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ।

ਫਰਾਇਡ ਵਾਂਗ ਯੁੰਗ ਨੇ ਵੀ ਅਚੇਤ ਮਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਚੇਤਨਤਾ (Individual unconscious) ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਕੇ ਸਮੂਹ ਅਚੇਤਨਤਾ (Racial/collective unconscious) ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਫਰਾਇਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਪਨਿਆਂ ਲਈ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਦਬਿਆ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਯੁੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਪਨੇ ਦਬੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਯੁੰਗ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸੁਪਨੇ ਆਮ ਮਾਨਸਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਨਿੱਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੱਛਣ (ਜੋ ਸਾਡੀ ਨਿੱਜੀ ਅਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਰੂਪ (Archetype) ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਰਾਇਡ ਅਤੇ ਐਡਲਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਪਨੇ ਸਾਡੇ ਭੂਤ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਯੁੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਪਨੇ ਸਾਡੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯੁੰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਚੇਤ ਜਜ਼ਬੇ

ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਯੁੰਗ ਨੇ ਇਕ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਜੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਗਰੈਜੂਏਟ ਸੀ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਦਿਮਾਗੀ ਰੋਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸੀ 'ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਭੈਣ ਨਾਲ ਪੌੜੀ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿਖਰਲੇ ਡੰਡੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।' ਯੁੰਗ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ, ਭੈਣ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਰਾ ਸੁਪਨਾ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪੁਨਰਗਠਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਚਾਰਲਸ ਯੁੰਗ ਨੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਡਾ. ਫਰਾਇਡ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਆਖੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੀ ਸੁਪਨਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਜਦੋਂ ਤਕ ਵਿਅਕਤੀ ਖੁਦ ਕਿਸੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰ ਲਵੇ ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਲੱਭ ਪਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਫਰਾਇਡ ਤੋਂ ਉਲਟ ਯੁੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸੁਆਰਥੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਦਬਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਮਨ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਯੁੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਪਨੇ ਕੇਵਲ ਪੁਰਾਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਾਡੇ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਜਾਣ ਸਕੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ : ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਫੈਡਰਲ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਿਖਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਹੈਸੀਅਤ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਦਰਜਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਨਿਆਂ-ਘਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਾਵਿਆਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵੀ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਇਹ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚਕਾਰ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਵਿਚਕਾਰ ਇਖਤਿਆਰਾਂ ਦੇ ਹੱਦ ਬੰਨੇ ਉਲੀਕਦੀ ਹੈ।

ਅਮਰੀਕੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੇਠ ਹਰੇਕ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਐਕਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾ ਦਿੰਦੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਚਾਬੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਰੀ ਹੈਸੀਅਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤੀ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਾਸਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੇ

ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਇਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਰਬਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ, ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ 'ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਆਦਲਤੀ ਸ਼ਕਤੀ' ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਦੇ ਰੱਖੀ ਹੈ ਪਰ ਅਦਾਲਤ ਦੀ 'ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰਿਤਾ' ਅਜਿਹੇ ਵਿਨਿਯਮਾਂ ਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਬਣਾਵੇ, ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਤਾਬੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਿਜੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰਿਤਾ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸਿਖਰਲੀ ਅਦਾਲਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਪੀਲੀ ਅਦਾਲਤ ਵਜੋਂ, ਫੈਡਰਲ ਅਦਾਲਤ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੰਰਖਿਅਕ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫੈਡਰਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਨਿਆਂਪਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਵਧੀਕ ਮਸਲਾ ਦਰਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਸੰਘਟਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸੰਧੀਨਾਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਲੰਘਣਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਓ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਫੈਡਰਲ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਖੋਹਣ-ਮੱਲਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੱਲੋਂ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਇਖਤਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ, ਫੈਡਰਲ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਐਮਪਾਇਰ (ਸਾਲਸ) ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ

ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਯੂਨੀਅਨ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਘਟਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਸੰਧੀਨਾਮੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ (Legislature) ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਇਖਤਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਚਤਮ ਅਦਾਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਘੋਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਕਾਨੂੰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਮਾਤਹਿਤ ਅਦਾਲਤਾਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਅਪੀਲੀ ਅਦਾਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਹਾਊਸ ਆਫ ਲਾਰਡਜ਼ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਇਕ ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 17 ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਜੱਜ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਹਾਈਕੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 5 ਸਾਲ ਬਤੌਰ ਜੱਜ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇਕ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦਸ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਘਾ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਹੋਵੇ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਜੱਜਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰੇਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੇ ਅਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਉਪਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ

ਦਾ ਤਦ-ਅਰਥ (ਐਡਹਾਕ) ਜੱਜ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋਏ ਜੱਜ ਨੂੰ ਵੀ ਬਤੌਰ ਜੱਜ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦਾਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸਿਰਫ (1) 65 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੇ, ਜਾਂ (2) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਲਿਖਤੀ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਤੇ, ਜਾਂ (3) ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਨਿਸਚਿਤ ਜ਼ਾਬਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਬੋਧਨ ਪੱਤਰ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਜੱਜ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਭੱਤਿਆਂ, ਛੁੱਟੀ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇਖਤਿਆਰ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਸੰਬੰਧਤ ਜੱਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਭੱਤਿਆਂ, ਛੁੱਟੀ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੇਵੰਦ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ-ਮੂਲ, ਅਪੀਲੀ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ-ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ (ੳ) ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਇਕ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਂ (ਅ) ਇਕ ਬੰਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਜਾਂ (ੲ) ਦੋ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਹਾਸਲ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਜਾਂ ਤੱਥ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮਸਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਹੱਦ ਜਾਂ ਹੱਦ ਹਲ-ਤਲਬ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 32 ਅਨੁਸਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ (Fundamental Rights) ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਖਤਿਆਰ ਹੈ ਕਿ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਹਦਾਇਤਾਂ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਹੈਬੀਅਸ ਕਾਰਪਸ, ਮੈਂਡੇਮਸ, ਪ੍ਰੋਹਿਬਿਸ਼ਨ ਤੇ ਕੋ-ਵਾਰੰਟੋ ਅਤੇ ਸਰਸੋ-ਰੇਰਾਈ ਵਰਗੀਆਂ ਰਿੱਟਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰੇ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਇਖਤਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੀਵਾਨੀ/ਫੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜ ਦੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਦੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਪਾਸ ਜਾਂ ਇਕ ਰਾਜ ਦੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੀ ਮਾਤਹਿਤ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਦੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੀ ਸਮਰਥ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਾਲੀ ਮਾਤਹਿਤ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਮੁੰਤਕਿਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਜੇਕਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਜਾਂ ਸਾਰਵਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੇਸ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹਾਈਕੋਰਟ ਜਾਂ ਹਾਈਕੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਦੋ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹਾਈਕੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਇਤ ਅਧੀਨ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਸਾਰਵਾਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਆਪਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਹਾਈਕੋਰਟ ਜਾਂ ਹਾਈਕੋਰਟਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੇਸ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰ ਸਕੇਗੀ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਰਥ-ਨਿਰਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਸਾਰ-ਵਾਨ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਿਸੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਕੋਈ

ਦੀਵਾਨੀ/ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ, ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਅੰਤਿਮ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਬੰਧੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਬੰਧਤ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਅਤੇ ਜਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਾਲ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਪਾਸ ਅਪੀਲ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੀਵਾਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਪਾਸ ਅਪੀਲ ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਬੰਧਤ ਹਾਈਕੋਰਟ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰੇ ਕਿ (ੳ) ਕੇਸ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਸਾਰਵਾਨ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਰਪੇਸ਼ ਹੈ, ਅਤੇ (ਅ) ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਪਾਸ ਅਪੀਲ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਬੰਧਤ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ (ੳ) ਅਪੀਲ ਵਿਚ ਮੁਲਜ਼ਮ ਦੀ ਬਰੀਅਤ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਉਲਟਾਕੇ ਮੌਤ ਜਾਂ ਉਮਰ ਕੈਦ ਜਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 10 ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ (ਅ) ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਮਾਤਹਿਤ ਅਦਾਲਤ ਪਾਸ ਸਮਾਇਤ ਅਧੀਨ ਕੇਸ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਖੁਦ ਉਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਕੇ ਮੁਲਜ਼ਮ ਨੂੰ ਮੌਤ ਜਾਂ ਉਮਰ ਕੈਦ ਜਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 10 ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ (ੳ) ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਬੰਧਤ ਕੇਸ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਪਾਸ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਿਰਣਿਆਂ ਜਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਇਖ਼ਤਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸੰਘ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਮਾਮਲੇ ਜਾਂ ਮਸਲੇ ਸਬੰਧੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿਰਣੇ, ਡਿਗਰੀ, ਵਿਨਿਰਣੇ, ਸਜ਼ਾ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਵਿਰੁਧ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਪੀਲ ਦਾਇਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 143 ਅਧੀਨ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲੋਕ-ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਾਂ ਤੱਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਬੰਧੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਰਾਏ ਮੰਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੇਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਅਨੁਛੇਦ 129 ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਰਿਕਾਰਡ-ਅਦਾਲਤ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਦਾ ਸ਼ਹਾਦਤੀ ਮੁਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਟਿਟਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤੌਹੀਨ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜ਼ਾਬਤੇ ਸਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਤਾਬੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਹੈ।

—ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਸੁਪਾਰੀ (Betel Nut) : ਇਹ ਪਾਮੀ (Palmae) ਕੁਲ ਦੇ ਇਕ ਦਰਖਤ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਬਨਸਪਤੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਐਰਿਕਾ ਕੈਟੇਚੂ (*Areca catechu*) ਹੈ। ਇਹ ਦਰਖਤ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਲਾਇਆ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲੰਕਾ, ਥਾਈਲੈਂਡ, ਫਿਲੋਪਾਈਨਜ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਉਗਾਇਆ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਦੱਖਣੀ ਬੰਗਲਾ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ,

ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਦਰਖਤ ਸਿੱਧਾ, ਟਹਿਣੀ-ਰਹਿਤ ਤੇ 15 ਤੋਂ 20 ਮੀ. ਤਕ ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਲਗਭਗ 1 ਮੀ. ਜਾਂ ਵੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਮੁਰਗੀ ਦੇ ਅੰਡੇ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਰੇਸ਼ੇਦਾਰ ਛਿੱਲੜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੀਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੀਜ ਚਿਤਕਬਰਾ, ਸਲੇਟੀ ਜਾਂ ਭੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਪੱਕਣ ਅਤੇ ਛਿਲਕਾ ਉਤਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਉਬਾਲ ਕੇ ਅਤੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕੱਟ ਕੇ ਖੁੱਪੇ ਸੁਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਭੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਪਾਰੀ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਚੂਨੇ, ਪਾਨ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਚਬਾ ਕੇ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਤੰਬਾਕੂ ਅਤੇ ਹਲਦੀ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮਿਲਾਕੇ ਖਾਧੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਦੀ ਬਲਗਮ-ਝਿੱਲੀ ਅਤੇ ਜਬਾੜੇ ਸੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦੰਦ ਢਿੱਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਡਿਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬਿਮਾਰੀ ਓਰਲ-ਕਾਰਨੀਕੋਮਾ (Oral carnicoma) ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁਪਾਰੀ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪਦਾਰਥ ਐਰੀਕੋਲੀਨ (arecoline) ਕਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੇਟ ਅੰਦਰਲੇ ਕਿਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੇਸ਼ਾਬ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਪਾਰੀ ਵਿਚ ਨਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਤੇਜਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਚੋ. ਇ. ਡ. ਇੰ.; ਐਨ. ਥ੍ਰ. 3:551; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 2:184.

ਸੁਪੀਰੀਅਰ (Superior) : ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਯੂਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿਸਕਾਨਸਿਨ (Wisconsin) ਰਾਜ ਦੀ ਡਗਲਸ (Douglas) ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਸੁਪੀਰੀਅਰ ਝੀਲ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਖਾੜੀ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਡੁੱਲੂਥ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਨ 1655 ਵਿਚ ਜੀਸਟ ਫ਼ਾਦਰ ਕਲਾਉਡ ਐਲੂਜ਼ (Jesuit Father Claude Allouez) ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਥੇ ਫਰ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਅੱਡੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ 1853 ਈ. ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 1889 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1883 ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜਿਉਂ ਕੱਚਾ ਲੋਹਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ।

ਅਨਾਜ, ਕੱਚਾ ਲੋਹਾ, ਤਾਂਬਾ, ਟੈਕੋਨਾਈਟ (taconite), ਚੂਨੇ ਦਾ ਪੱਥਰ ਤੇ ਕੋਲਾ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕੱਚਾ ਤੇਲ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਇਥੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਦਰਗਾਹ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼, ਭਾਰੀ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਲਕੜੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ

ਕਾਰਖਾਨੇ ਅਤੇ ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਮਿਲਾਂ ਹਨ। ਨੀਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆਬਾਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਸੈਰਗਾਹ ਵੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—32,237 (1970)

46°44' ਉ. ਵਿਥ.; 92°05' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਝੀਲ—ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਝੀਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਝੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਲੂਣੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਝੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਬ ਉੱਤਰ ਵਲ ਆਂਟੇਰੀਓ (ਕੈਨੇਡਾ), ਪੱਛਮ ਵਲ ਮਿਨਿਸੋਟਾ; ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਵਿਸਕਾਨਸਿਨ ਤੇ ਮਿਸ਼ੀਗਨ ਹਨ। ਇਹ ਸੇਂਟ ਮੇਰੀ ਦਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀਊਰਨ ਝੀਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਇਹ 616 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਚੌੜਾਈ 260 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਔਸਤ ਉਚਾਈ 180 ਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਹ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ 407 ਮੀ. ਡੂੰਘੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ 81,200 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਸਤ੍ਹਾਈ ਖੇਤਰਫਲ ਹੈ ਅਤੇ 127,000 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਇਸ ਦਾ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਖੇਤਰ (Catchment area) ਹੈ।

ਕੋਈ 200 ਦੇ ਲਗਭਗ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ ਇਸ ਵਿਚ ਡਿਗਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਦਰਿਆ ਨਿਪਿਗਨ (Nipigon) ਉੱਤਰ ਵਲੋਂ ਅਤੇ ਸੇਂਟ ਲੂਈ ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਲੰਬਾ ਦਰਿਆ ਇਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਝੀਲ ਵਿਚ ਮੁਖ ਟਾਪੂ—ਈਲ ਰਾਈਲ (Isle Royale) ਜੋ ਸਯੁੰਕਤ ਰਾਜ ਦੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਾਰਕ ਹੈ, ਆਪਾਸਲ (Apostle) ਜੋ ਵਿਸਕਾ-ਸਿਨ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ, ਪੂਰਬ ਵਲ ਮਿਸ਼ਿਪਿਕੋਟਨ (Michipicoten) ਅਤੇ ਨਿਪਿਗਨ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੇਂਟ ਇਗਨਾਸ (St. Ignace) ਹਨ।

ਝੀਲ ਦੀ ਤਟੀ ਰੇਖਾ ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਤਟ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਸੋਂ ਵਿਰਲੀ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕੀਮਤੀ ਖਣਿਜਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਕੱਚਾ ਲੋਹਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਸੋਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਂਦੀ, ਨਿਕਲ ਤੇ ਤਾਂਬਾ ਆਦਿ ਧਾਤਾਂ ਵੀ ਇਥੋਂ ਹੀ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਝੀਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਈ ਕੁਦਰਤੀ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਹਨ। ਅਠ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਝੀਲ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡੁੱਲੂਥ ਤੇ ਸੁਪੀਰੀਅਰ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਕੱਚਾ ਲੋਹਾ, ਅਨਾਜ ਤੇ ਆਟਾ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਝੀਲ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਐਸ਼ਲੈਂਡ (Ashland), ਹੈਨਕੋਕ (Hancock), ਹਾਟਨ (Houghton) ਅਤੇ ਮਾਰਕੁਇਟ (Marquette) ਹਨ।

ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਟੈਨ ਬਰੂਲ (Etienne Brule) ਨਾਮੀ ਇਕ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਖੋਜੀ ਨੇ 1622 ਵਿਚ ਇਸ ਝੀਲ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ। ਸੰਨ 1679 ਵਿਚ ਡੁੱਲੂਥ ਨੇ ਇਸ ਝੀਲ ਨੂੰ ਵਪਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਫਰ ਟਰੇਡਿੰਗ ਕੰਪਨੀ ਬੜੀ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਸੰਨ 1763 ਤੋਂ 1783 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1817 ਈ. ਤਕ ਸਾਰਾ ਵਪਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਝੀਲ ਦਾ ਨਾਂ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਲੇਕ ਸੁਪੀਰੀਅਰ ਦੇ ਨਾਂ ਪਿਛੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

48°00' ਉ. ਵਿਥ.; 88°00' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:681; ਆ. ਸ. ਐ.

ਸੁਬਹਾਨਕੁਲੀ : ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਰਿਆਸਤ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਜਮਸ਼ੈਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਸੰਨ 1550 ਵਿਚ ਬੀਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਜਮਸ਼ੈਦ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਬਹਾਨਕੁਲੀ ਦੀ ਉਮਰ ਸਿਰਫ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਜਮਸ਼ੈਦ ਦੇ ਹਾਮੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੁੱਧ-ਪੀਂਦਾ ਇਹ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਹਾਮੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸੀ ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਮੀਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਚਾਚੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਗੋਲਕੁੰਡੇ ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਸੀ, ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਤੇ 28 ਅਕਤੂਬਰ, 1550 ਨੂੰ ਸੁਬਹਾਨ-ਕੁਲੀ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣ ਬੈਠਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਦੀ ਕੈਂਬਰਿਜ਼ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ.III

ਸੁਬੰਧੂ : ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਲੇਖਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ 'ਵਾਸਵਦੱਤਾ' ਦਾ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿੱਸਾ ਗੱਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ 'ਵਾਸਵਦੱਤਾ' ਦਾ ਭਾਸ ਤੇ ਸ੍ਰੀਹਰਸ਼ ਦੀ 'ਵਾਸਵਦੱਤਾ' ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ।

ਸੁਬੰਧੂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਵਾਸਵਦੱਤਾ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼੍ਰੀਗਾਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਦਰਪਕੇਤੂ ਤੇ ਵਾਸਵਦੱਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਬਾਰੇ ਸੁਪਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੋ ਗਏ। ਅੰਤ ਕਾਫ਼ੀ ਭਾਲ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ ਪਰ ਰਾਜਾ ਸ਼੍ਰੀਗਾਰਸ਼ੇਖਰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵਿਦਿਆਧਰ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਪੁਸ਼ਪਕੇਤੂ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਪਹਾੜ ਵੱਲ ਨੱਸ ਗਏ। ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਸੁੱਤਿਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਫਲ ਆਦਿ ਤੋੜਨ ਲਈ ਤੁਰ ਗਈ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਵੇਖੇ ਜੋ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜ ਪਏ ਤੇ ਕਟ ਮਰੇ। ਵਾਸਵਦੱਤਾ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਵੜ ਗਈ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿਚ ਸਰਾਪ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਪਰ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਉਸ ਨੂੰ ਛੋਹੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁੜ ਉਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਉੱਠਿਆ ਉਸ ਨੇ ਵਾਸਵਦੱਤਾ ਨੂੰ ਭਾਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੇ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚੀ ਪਰ ਅਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨੋਂ ਵਰਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਫਿਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਉਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਜਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਛੋਹੀ ਤੇ ਉਹ ਮੁੜ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਬਣ ਗਈ।

ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੋ-ਅਰਥੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਬਾਣ ਕਵੀ ਦੇ ਗੁੰਝਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਸੁਬੰਧੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. (ਹਿਸਟਾਰੀਕਲ) ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ

ਸ਼ੁਬਰਟ, ਫ਼ਰਾਂਜ ਪੀਟਰ (Schubert, Franz Peter 1797-1828) : ਆਸਟਰੀਆ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ ਗੀਤਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 31 ਜਨਵਰੀ, 1797 ਨੂੰ ਵੀਆਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਚਰਚ ਦੇ ਆਰਗਨ-ਵਾਦਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਵੀਆਨਾ ਦੇ ਇਕ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਹੋਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਆਪ ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਨੇ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੀਤ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ

ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ 500 ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੀਤ ਲਿਖੇ। 1814 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਗੋਇਥੇ (Goethe) ਦੀ ਕਵਿਤਾ (Gretchen am spinnrade) ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੋਈ।

ਸੁਬਰਟ ਕਲਾਸੀਕਲ ਅਤੇ ਹੁਮਾਂਟਿਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਕੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਚੈਂਬਰ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੀ।

'ਸਿੰਫੋਨੀ ਇਨ ਸੀ ਮੇਜਰ' (ਦੀ ਗ੍ਰੇਟ; 1828) ਅਤੇ, 'ਸਿੰਫੋਨੀ ਇਨ ਬੀ ਮੇਜਰ' (ਅਨਫਿਨਿਸ਼ਡ; 1822) ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਪਿਆਨੋ ਤੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਤੇ ਗੀਤਕਾਰ, ਜਿਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਮੋਜ਼ਾਰਟ (Mozart) ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦੀ ਮੌਤ 19 ਨਵੰਬਰ 1828 ਨੂੰ ਵੀਆਨਾ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲੀ. ਐਨ. 17; ਐਨ. ਥਿ. 20; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8.

ਸੁਬਰਾਮਨਿ ਮਮ, ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ (Subrahmanyam, Chandrasekhar; 1910—): ਇਸ ਭਾਰਤੀ ਖਗੋਲ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਜਨਮ 19 ਅਕਤੂਬਰ, 1910 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1930 ਵਿਚ ਮਦਰਾਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਨੇ ਐਮ. ਏ. ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1933 ਵਿਚ ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਅਤੇ 1942 ਵਿਚ ਡੀ. ਐਸ. ਸੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1933 ਤੋਂ 1936 ਤਕ ਟਰਿਨਿਟੀ ਕਾਲਜ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਫੈਲੋ ਅਤੇ 1936 ਤੋਂ 1947 ਤਕ ਯਰਕਸ ਆਬਜ਼ਰਵੇਟਰੀ, ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਵਿਖੇ ਖੋਜ ਸਹਾਇਕ, ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1947 ਤੋਂ 1952 ਤਕ ਇਥੇ ਹੀ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਖਗੋਲ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ :

ਬਰੂਸ ਗੋਲਡ ਮੈਡਲ, ਐਸਟਰਾਨੋਮੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ (1952); ਗੋਲਡ ਮੈਡਲ, ਰਾਇਲ ਐਸਟਰਾਨੋਮੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ (1953); ਰਮਫੋਰਡ ਮੈਡਲ, ਅਮਰੀਕਨ ਅਕਾਡਮੀ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਸਾਇੰਸ (1957); ਰਾਇਲ ਮੈਡਲ, ਰਾਇਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲੰਡਨ (1962)।

ਇਸ ਨੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਲਿਆਂਦਾ :

ਇਨਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਦੀ ਸਟੈਲਰ ਆਫ ਸਟੈਲਰ ਸਟਰਕਚਰ; ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਆਫ ਸਟੈਲਰ ਡਾਇਨਾਮਿਕਸ; ਰੇਡੀਏਟਿਵ ਟਰਾਂਸਫਰ; ਹਾਈਡਰੋਡਾਇਨਾਮਿਕ ਐਂਡ ਹਾਈਡਰੋਮੈਗਨੈਟਿਕ ਸਟੇਬਿਲਟੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਗਿਆਨੀ—ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ; ਵ. ਹੂ. ਇ. ਸਾ.

ਸੁਬਲ : ਇਹ ਮਹਾਭਾਰਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗਾਂਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ—ਸ਼ਕੁਨੀ, ਵਿਸ਼ਕ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਹਦਬਲ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਗਾਂਧਾਰੀ, ਸਤਿਆਵਤਾ ਆਦਿ ਗਿਆਰਾਂ ਧੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਕੁਨੀ ਤੇ ਗਾਂਧਾਰੀ ਰਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਸਨ। ਗਾਂਧਾਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਾਜਾ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਉਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਦੇ ਰਜਸੂਯ ਯੱਗ ਸਮੇਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਆਇਆ ਸੀ।

ਲੰਕਾ ਦੇ ਉਸ ਪਹਾੜ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ 'ਸੁਬਲ' ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਹਨੂਮਾਨ ਖਾੜੀ ਟੱਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਰਿਆ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.; ਭਾਰਤ ਵਰਸੀਯ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਰਿਤਰ ਕੋਸ਼, ਸਿਧੇਸ਼ਵਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ।

ਸੁਬਾਹੂ : ਸੁਬਾਹੂ ਇਕ ਰਾਖਸ਼ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਮਾਰੀਚ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਦੇ ਯੱਗ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਅਯੁੱਧਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਯੱਗ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਤੇ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਇਆ। ਜਦ ਸੁਬਾਹੂ ਤੇ ਮਾਰੀਚ ਯੱਗ-ਵੇਦੀ ਉੱਤੇ ਮਾਸ, ਲਹੂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਮਾਰੀਚ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਅਸਤਰ ਨਾਲ ਧੱਕ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਗਨੀ ਅਸਤਰ ਨਾਲ ਸੁਬਾਹੂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁਬਾਹੂ ਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਵੀਰ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਧੀ ਸ਼ਜੀਕਲਾ ਨੇ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਜਾ ਸੁਬਾਹੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਸਵੰਬਰ ਰਚਾਇਆ ਪਰ ਸ਼ਜੀਕਲਾ ਨੇ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੁਬਾਹੂ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਚੋਖਾ ਦਾਜ-ਦਹੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਜੀਕਲਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਰਸਤਾ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਸੁਬਾਹੂ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਲੈ ਕੇ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਇਆ। ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਦੇਵੀ ਭਗਵਤੀ ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਪ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਵਿਰੋਧੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਸੁਬਾਹੂ ਦੀ ਧੀ ਤੇ ਜਵਾਈ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਅਯੁੱਧਿਆ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜ ਪਾਟ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ।

ਰਾਜਾ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸੁਬਾਹੂ ਸੀ ਜੋ ਚੇਦੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸ਼ਤਰੂਘਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸੁਬਾਹੂ ਸੀ ਜੋ ਮਥਰਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ; ਮ. ਕੋ.; ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.

ਸੁਬੋਗ ਸਿੰਘ (ਸ਼ਹੀਦ) : ਇਹ ਪਿੰਡ ਜੰਬਰ, ਇਲਾਕਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਨੌਕਰ ਸੀ। ਸੰਮਤ 1790 ਵਿਚ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ (ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ) ਸੂਬਾ ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਲੋਂ ਵਕੀਲ ਬਣਾ ਕੇ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੀ ਸਨਦ, ਨਵਾਬੀ ਖਤਾਬ ਅਤੇ ਵਡਮੁੱਲੀ ਖਿਲਤ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਮਾਰ ਧਾੜ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਬੈਠੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਫੈਜ਼ੁਲਾ ਪੁਰੀਏ ਨੂੰ ਨਵਾਬੀ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਕਾਲਤ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਬੋਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਕੀਲ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕੋਤਵਾਲ ਵੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਹੀਦਗੰਜ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣਵਾਏ। ਇਹ ਬੜਾ ਇਨਸਾਫ਼-ਪਸੰਦ ਤੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਿਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ਦਾਰੀ ਕਰਨੀ ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬੁਰੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਲ ਕੁ ਭਰ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਈਰਖਾਲੂ ਲੋਕ ਭਾਈ ਸੁਬੋਗ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦਿਲੋਂ ਵਿਰੋਧ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਾੜ ਵਿਚ ਸਨ।

ਸੂਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ । ਇਕ ਦਿਨ ਮੌਲਵੀ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦਾ ਮੰਡਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਤੇ ਈਰਖਾਲੂਆਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਬੜਾ ਝਗੜਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਹੱਤਕ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੇ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਕਦੱਮਾ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਦੋਵੇਂ ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਸੂਬੇਦਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖੀ ਗਈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਣ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਚਰਖੀ ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਚਰਖੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ । ਭਾਈ ਸੂਬੇਗ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਚਰਖੀ ਉੱਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਇਹ ਘਟਨਾ ਸੰਮਤ 1802 ਦੀ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਸ. ਕੋ.

—ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ

ਸੁਬੋਧਿਨੀ : ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਸੰਖੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਸੁਬੋਧਿਨੀ' ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

'ਸੁਬੋਧਿਨੀ' ਭੱਟੇ ਜੀ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ 'ਸਿਧਾਂਤ ਕੌਮੁਦੀ' ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੈ । ਪੰਡਤ ਜਯਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਸਿਧਾਂਤ ਕੌਮੁਦੀ' ਦੇ ਸੰਧੀ ਤੇ ਕਾਰਕ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸੌਖੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਹਿੱਤ ਕੀਤੀ । ਜਯਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ।

ਇਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰ ਭੱਟ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਯਾਗਿਆਵਨਕਯ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਟੀਕੇ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.; ਸਿਧਾਂਤ ਕੌਮੁਦੀ.

ਸੁਭੱਦਰਾ : ਸੁਭੱਦਰਾ ਵਸੂਦੇਵ ਅਤੇ ਦੇਵਕੀ ਦੀ ਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਬਲਰਾਮ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਸੀ । ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਪ੍ਰਭਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਸੁਭੱਦਰਾ ਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਪਿਆ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਚਮਤਕਾਰੀ ਕਥਾ ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਉਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਵਿਚ ਇਹ ਗਾਲਵ ਰਿਖੀ ਦੀ ਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਧਵੀ ਸੀ । ਇਕ ਵਾਰ ਗਾਲਵ ਰਿਖੀ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬੈਠ ਗਈ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਲੱਛਮੀ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਅਸ਼ਵਮੁਖੀ' (ਘੋੜੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀ) ਕੰਨਿਆਂ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬਲਰਾਮ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਪਾਸ ਇਸ ਨੂੰ ਭਦ੍ਰਮੁਖੀ (ਸੋਹਣੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀ) ਬਣਾ ਦੇਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ । ਪੂਰਥਨਾ ਪਰਵਾਨ ਹੋਈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਭੱਦਰਾ (ਅਤੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕੰਨਿਆ) ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ।

ਬਲਰਾਮ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੁਰੂਵੰਸ਼ੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਕ ਵਾਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅੱਗੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਰੈਵਤਕ ਪਰਬਤ ਤੇ ਹੋਏ ਮਹਾਉਤਸਵ ਸਮੇਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਕ ਜਤੀ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਦਾ ਹਰਨ ਕਰ ਲਿਆ । ਰੈਵਤਕ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਨੱਸਦੇ ਹੋਏ ਸੁਭੱਦਰਾ ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਖ ਦੀ ਸਾਰਥੀ (ਰਖ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ) ਬਣੀ

ਸੀ । ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਇਹ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਇਕ ਗੋਪੀ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਦਰੋਪਦੀ (ਅਰਜਨ ਦੀ ਪਤਨੀ) ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਲਈ । ਉਧਰ ਦਵਾਰਕਾ ਨੇ ਵੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਬਲਰਾਮ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿਆਹ ਲਈ ਮਨਾਇਆ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੁੰਤੀ, ਵਿਦੂਰ, ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮਨਾ ਲਿਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਤੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ।

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸੁਭੱਦਰਾ ਦੇ ਦਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸੌਨੇ ਦੇ ਰਥ, ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਲਵੇਰੀਆਂ ਗਊਆਂ, ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸੌਨੇ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਵਾਲੇ ਘੋੜੇ, ਪੰਜ ਸੌ ਟੱਟੂ, ਵਾਲਹੀਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਲੱਖ ਘੋੜੇ, ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਹਾਥੀ ਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾਸੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ।

ਸੁਭੱਦਰਾ ਦੇ ਘਰ ਅਭਿਮਨੂੰ ਨਾਂ ਦਾ ਬਹਾਦੁਰ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ । ਜਦ ਅਭਿਮਨੂੰ ਅਜੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਤਦ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵੇਰ ਚੱਕਰਵਿਊ ਤੋੜਨ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਸਮਝਾਈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਚੱਕਰਵਿਊ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਜਾਚ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸੌਂ ਗਈ ਤੇ ਅਭਿਮਨੂੰ ਚੱਕਰਵਿਊ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸੁਣ ਨਾ ਸਕਿਆ ।

ਸੁਭੱਦਰਾ ਪਾਡਵਾਂ ਦੇ ਬਣਵਾਸ ਸਮੇਂ ਅਭਿਮਨੂੰ ਦੇ ਨਾਲ ਦਵਾਰਕਾ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ । ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਚੱਕਰਵਿਊ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਅਭਿਮਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਸੁਭੱਦਰਾ ਨੇ ਅਭਿਮਨੂੰ ਦੇ ਮਿਰਤਕ ਪੁੱਤਰ ਪਰੀਖਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ । ਅਭਿਮਨੂੰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰੀਖਤ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸੀ ।

ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਆਪਣੇ ਮਹਾ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪਰੀਖਤ ਅਤੇ ਵਜਰ ਨੂੰ ਸੁਭੱਦਰਾ ਦੇ ਹੀ ਸਪੁਰਦ ਕਰਕੇ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਅੱਜਕਲ ਜਦ ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਜਗਨਨਾਥ ਦਾ ਰਥ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਭੱਦਰਾ ਅਤੇ ਬਲਰਾਮ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਹ. ਪੁ.—ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਰਿਤਰ ਕੋਸ਼-ਸਿੱਧੇਸ਼ਵਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ; ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12:3; ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.

ਸੁੰਭ-ਨਿਸੁੰਭ : ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਰਾਖਸ਼ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਕਸ਼ਯਪ ਦੇ ਵੀਰਜ ਤੋਂ ਦਨੁ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਜਨਮੇ । ਮਾਰਕੰਡੇਯ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁੰਭ ਤੇ ਨਿਸੁੰਭ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੇ ਬੜੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਆਦਮੀ, ਦੇਵਤਾ, ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਪੰਛੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਹੱਥੋਂ ਨਾ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਤਾਂ ਅਬਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ । ਇੰਦਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੋਲਾਉਣ ਲਈ ਰੰਭਾ ਤੇ ਤਿਲੋਤਮਾ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਪੱਛਰਾਵਾਂ ਭੇਜੀਆਂ । ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਭੋਗ-ਖਿਲਾਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਅੰਤ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮੁੜ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ ।

ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਤੋਂ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁੰਭ ਰਾਜਾ ਬਣ ਗਿਆ । ਚੰਡ, ਮੁੰਡ, ਧੂਮਰਲੋਚਨ, ਰਕਤਬੀਜ ਆਦਿ ਰਾਖਸ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਰਗ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਵਾਮਨਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨਮੁਚੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਹਿੱਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ । ਰਾਜਾ ਇੰਦਰ ਨੂੰ

ਹਰਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਖੋਹ ਲਿਆ । ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਅੱਗੇ ਜਾ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ । ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਦੁਰਗਾ ਰਾਜੀ ਹੋ ਗਈ ।

ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੁੰਭ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ । ਦੁਰਗਾ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤੇਗਾ ਉਹੀ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਹੋ ਸਕੇਗਾ” । ਦੁਰਗਾ ਅਤੇ ਦਾਨਵਾਂ ਵਿਚ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ । ਰਕਤਬੀਜ, ਧੂਮਰਲੋਚਨ, ਚੰਡ, ਮੁੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਸੁੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਸੁੰਭ ਸਭ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਮੁੜ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ।

ਹ. ਪੁ.—ਦੇਵੀ ਭਾਗਵਤ; ਮ. ਕੋ.; ਹਿ. ਮਿ. ਕੋ.

ਸੁਮੰਤੁ ਮੁਨੀ : ਵੇਦ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸੁਮੰਤੁ ਪੂਰਵ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਜੈਮਿਨੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਵੇਦ-ਵਿਆਸ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ । ਇਸ ਨੇ ਵੇਦ-ਵਿਆਸ ਪਾਸੋਂ ਅਥਰਵਵੇਦ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਸ ਨੇ ਇਸ ਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ । ਸੁਮੰਤੁ ਮੁਨੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਕਵੰਧ ਨੂੰ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅਥਰਵਵੇਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫੈਲਦਾ ਰਿਹਾ ।

ਹ. ਪੁ.—ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ; ਹਿ. ਮਿ. ਕੋ.

ਸੁਮਾਕ : ਇਹ ਛੋਟੇ ਦਰਖਤ ਜਾਂ ਝਾੜੀਦਾਰ ਰੁੱਖ ਹਨ, ਜੋ ਰਸ (*Rhus*) ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਅਤੇ ਐਨਾਕਾਰਡੀਏਸੀ (*Anacardiaceae*) ਕੁਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ 50 ਕੁ ਜਾਤੀਆਂ ਦੱਖਣੀ ਯੂਰਪ, ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਰੁੱਖ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ 1000 ਮੀ. ਤੋਂ 2200 ਮੀ. ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਰੋਜੇ ਵਰਗਾ ਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਹਵਾ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਤੇ ਸਖਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਦੱਖਣੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਿਸਲੀਅਨ ਜਾਂ ਟੈਨਰਜ਼ ਸੁਮਾਕ (*Rhus coriaria*) ਦੇ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪੀਸੇ ਹੋਏ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਮਾਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਚਮੜਾ ਰੰਗਣ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲ ਖਿੱਚਵੀਂ ਕਿਸਮ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਟੈਗ ਹਾਰਨ ਸੁਮਾਕ (*Rhustypina*) ਹੈ ਜੋ 10 ਮੀ. ਤਕ ਉੱਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਪੱਧਰੀ (*smooth*) ਸੁਮਾਕ (*Rhus glabra*) ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉੱਚਾਈ 8 ਮੀ. ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮਾਂ ਪੱਤਝੜ ਵਿਚ ਪੱਤੇ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਨਜ਼ਾਰਾ ਬੰਨ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਫਲ ਅਤੇ ਪੱਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਹਣੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਸਜਾਵਟ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ਬੂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਸੁਮਾਕ ਚਮੜਾ ਰੰਗਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਤਰੀ ਰੰਗ ਦੇਣ ਲਈ, ਦਵਾਈਆਂ, ਬਾਲਣ ਜਾਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਬਤ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹੜ੍ਹ ਰਹੀਆਂ

ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਵੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 21:548; ਪ. ਆ. ਪੰ: 131.

ਸੁਮਾਟਰਾ (Sumatra) : ਇਹ ਗ੍ਰੇਟਰ ਸੁੰਡਾ ਦੀਪ-ਸਮੂਹ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਟਾਪੂ ਹੈ ਜੋ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਸਮੇਤ ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਲਗਭਗ 474,000 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਲ ਮਲਾਇਆ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਨਾਲੋਂ ਮਲਾਕਾ ਜਲ-ਡਮਰੂ (*Strait of Malacca*) ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਜਾਵਾ ਨਾਲੋਂ ਸੁੰਡਾ ਜਲ-ਡਮਰੂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਧਰਾਤਲ—ਇਥੇ ਬਾਰੀਸਾਨ (*Barisan*) ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ 1,600 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਕੇਰਿੰਜੀ (*Mt. Kerintji*) ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉੱਚਾਈ 3,805 ਮੀ. ਹੈ । ਪੂਰਬ ਵਲ ਦੇ ਪੱਧਰੇ ਤੇ ਕਛਾਰੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਕਈ ਦਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਾਰੀ (*Hari*) ਦਰਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ 480 ਕਿ. ਮੀ. ਤਕ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਇਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਝੀਲ ਟੋਬਾ (*Toba*) ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 1,300 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ।

ਜਲਵਾਯੂ—ਸੁਮਾਟਰਾ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਗਰਮ-ਤਰ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਪੱਛਮੀ ਤਟ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਠੰਢੀ ਧਰਤੀ ਕਰਕੇ ਮੌਸਮ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਹਵਾ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਉੱਤਰ ਵਲੋਂ ਅਤੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਚਲਦੀ ਹੈ । ਦੱਖਣੀ ਸੁਮਾਟਰਾ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਤਾਪਮਾਨ 26° ਸੈਂ. ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉੱਚੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤਾਪਮਾਨ ਘੱਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮਾਰਚ, ਅਪ੍ਰੈਲ ਅਤੇ ਮਈ ਇਥੋਂ ਦੇ ਗਰਮ ਮਹੀਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ ਤੇ ਫਰਵਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਠੰਢੇ । ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਮੌਸਮਾਂ ਵਿਚ ਤਾਪਮਾਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ 3° ਤੋਂ 6° ਸੈਂ. ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਵਰਖਾ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਰ ਵਰਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ।

ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ—ਸੁਮਾਟਰਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲਕੜੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਥੋਂ ਇਮਾਰਤੀ ਲਕੜੀ ਬਾਹਰ ਵੀ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਆਬਨੂਸ, ਆਇਰਨਵੁੱਡ, ਕਾਫੂਰ, ਸੰਦਲ, ਬਾਂਸ, ਜੰਗਲੀ ਰਬੜ ਅਤੇ ਖਜੂਰ ਦੇ ਦਰਖਤ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਬਲੂਤ, ਅਖਰੋਟ ਅਤੇ ਚੀਲ ਨੀਵੀਂਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਦਰਖਤਾਂ ਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਸੁਮਾਟਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ, ਹਾਥੀ, ਜੰਗਲੀ ਰਿੱਛ, ਗੈਂਡੇ, ਬਾਂਦਰ, ਲੰਗੂਰ ਆਦਿ ਜਿਹੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਬਹੁਤ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਸੱਪ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਇਥੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਥੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੰਛੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤਿੱਤਰ, ਤੋਤੇ, ਕਬੂਤਰ, ਚੱਕੀਰਾਹੇ ਆਦਿ । ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਮੱਛੀਆਂ, ਮਗਰਮੱਛ ਅਤੇ ਕੱਛੂ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਕਈ ਥਾਈਂ ਜੰਗਲ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਥੋਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਕਾਫ਼ੀ ਉਪਜਾਊ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਦਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਮੀਰ ਕਿਸਾਨ ਵਪਾਰਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਥੇ ਚਾਉਲ, ਮੱਕੀ, ਸ਼ਕਰਕੰਦੀ, ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ, ਲੌਂਗ, ਸੁਪਾਰੀ, ਤਮਾਕੂ, ਜੈਫਲ, ਕਪਾਹ, ਗੰਨਾ ਆਦਿ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਰਬੜ, ਤਮਾਕੂ, ਚਾਹ, ਨਾਰੀਅਲ, ਕੋਕੋ, ਸਿਨਕੋਨਾ ਆਦਿ ਬਰਾਮਦ ਲਈ ਉਗਾਏ

ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਸੂਰ ਵੀ ਪਾਲਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਮੱਛੀਆਂ ਵੀ ਫੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ-ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਵਿਜੇ (Sri Vijaya) ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਲਤਨਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਲੈਂਮਬਾਂਗ (Palembang) ਸੀ। ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਆਚੀਨ (Achin) ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲਏ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਕੋਪੋਲੋ ਨੇ 'ਜਾਵਾ ਮਾਈਨਰ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਇਤਾਲਵੀ ਨੇ 1505 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਮਾਟਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਥੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਆਬਾਦ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡੱਚ ਆ ਵੱਸੇ। ਸੰਨ 1602 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਆਚੀਨ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਡੱਚਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ 1824 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹ ਡੱਚਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੁਮਾਟਰਾ ਉੱਤੇ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਡੱਚਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਥੇ ਵੀ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1946 ਵਿਚ ਸੁਮਾਟਰਾ, ਜਾਵਾ ਅਤੇ ਮਦੂਰਾ (Madura) ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਗਣਤੰਤਰ (Republic of Indonesia) ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਬਣ ਗਿਆ। 1950 ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਮੁੜ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਗਣਤੰਤਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ-ਸੁਮਾਟਰਾ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਵਧੇਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਸੋਂ ਘੱਟ ਹੈ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਘੱਟ ਹਨ। ਟਾਪੂ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣੀ ਖੇਤਰ ਤਕ ਇਕ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਹੈ। ਸੜਕਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਲਈ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਦਾਨ, ਪਾਲੈਂਮਬਾਂਗ, ਬਾਂਤੀ (Branti), ਪਾਡਾਂਗ ਆਦਿ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਵੀ ਹਨ।

ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ-ਸੁਮਾਟਰਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਖਣਿਜ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਪਾਲੈਂਮਬਾਂਗ ਅਤੇ ਦਜਾਂਬੀ (Djambi) ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੋਲੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੁਕਿਤਾਸਮ (Bukitasam) ਅਤੇ ਅੰਬਿਲਿਨ (Umbilin) ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੋਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਸਿੱਕਾ, ਤਾਂਬਾ, ਲੋਹਾ, ਸਲਫਰ ਆਦਿ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਵਸੋਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸੰਨ 1971 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 20,812,682 ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਲਾਈ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਇਥੇ ਆਬਾਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਾਜੋ (Gajos) ਉੱਤਰੀ ਮੱਧ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ, ਆਚੀਨ (Achin) ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ, ਬਾਟਾਕ (Batak) ਕਬੀਲੇ ਟੋਬਾ ਝੀਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਸਾਹਿਲ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਬਾਟਾਕ ਲੋਕ ਖੇਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਕਪੜੇ, ਭਾਂਡੇ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੀਨਾਂਕਾਬਾਉ (Minangkabau) ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਬੀਲਾ ਮਾਤਰੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ (Matriarchial Society) ਦਾ ਹੈ।

ਮੈਦਾਨ (Medan), ਪਾਲੈਂਮਬਾਂਗ ਅਤੇ ਪਾਡਾਂਗ (Padang) ਇਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ.ਬਿ. 21:548; ਕੋਲੀ. ਐਨ. 18:35; ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 8:666; ਆ. ਸ. ਐ.

—ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਸੁਮਿੱਤਰਾ : ਇਹ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਰਾਣੀ ਤੇ ਸੁਮਿਤ੍ਰਸੇਨ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਨੂੰ ਦਸਰਥ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਦੋ ਰਾਣੀਆਂ ਕੋਸ਼ਲਿਆ ਤੇ ਕੈਕਈ ਵਾਂਗ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਨੇ ਪੁੱਤਰ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯੱਗ ਕਰਵਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਅੱਧਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਕੋਸ਼ਲਿਆ ਤੇ ਕੈਕਈ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧਾ ਅੱਧਾ ਸੁਮਿੱਤਰਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਮਿੱਤਰਾ ਦੇ ਘਰ ਲਛਮਣ ਤੇ ਸ਼ਤਰੂਘਨ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਰਿਸ਼ੀ ਬਾਲਮੀਕ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਚੌਥਾ ਚੌਥਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸੁਮਿੱਤਰਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਸੋਮਿਤ੍ਰ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ; ਮ. ਕੋ.; ਹਿੰ. ਮਿ: ਕੋ.

ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ : ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਮਿਥਿ-ਹਾਸਕ ਪਹਾੜ ਜੋ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਪਰਬਤਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੰਨੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਮੇਰ ਦੀ ਉਚਾਈ 84,000 ਯੋਜਨ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧਰਤੀ ਅੰਦਰ 16,000 ਯੋਜਨ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਚੋਟੀ ਦਾ ਵਿਆਸ 32,000 ਯੋਜਨ ਅਤੇ ਤਲ ਦਾ ਵਿਆਸ 16,000 ਯੋਜਨ ਅੰਕਤ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਚੋਟੀਆਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਚ-ਪਰਬਤ ਵੀ ਹੈ।

ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਵੀ ਇਸੇ ਪਰਬਤ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਕ ਚੱਕਰ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਇਥੋਂ ਧਨ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਇਹ ਚੱਕਰ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਚੱਕਰ ਦੇ ਘੁੰਮਣ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੰਚਤੰਤ੍ਰ ਤੇ ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਧੇਰੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬੇ ਤੇ ਹੀਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਹਨ। ਚੰਦਨ ਦੇ ਦਰਖਤ ਵੀ ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਗਵਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਨ ਸਮੇਂ, ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਮਧਾਣੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ 135; ਭਾਗਵਤ 443.

ਸੁਮੇਰੀ : ਵੇਖੋ, ਸਮੇਰੀਅਨ

ਸੁਮੇਰੀ ਭਾਸ਼ਾ : ਸੁਮੇਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਲਗਭਗ 3100 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਦੱਖਣੀ ਮੈਸੋਪੋਟੇਮੀਆ (Mesopotamia) ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਬੰਧ (ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਭਾਰਤੀ-ਯੂਰਪੀ ਸੀ) ਹਾਲੀ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਯੂਰਾਲ-ਅਲਤਾਈ ਤੇ ਕੋਹ-ਕਾਫ਼ੀ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਤੱਤ ਲੱਭੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਜਟਿਲ ਹੈ ਜੋ ਹਾਲੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੀ ਨਹੀਂ ਗਈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ

ਅਨੁਵਾਦ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਇਕ ਸਮਾਸ-ਸੁਭਾਵੀ ਬੋਲੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ 'ਸਾਮ-ਮੂ' = 'ਦਿਲ-ਮੇਰਾ', 'ਸਾਮ-ਮੂ-ਤਾ' 'ਮੇਰੇ-ਦਿਲ-ਵਿਚੋਂ' । ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਟਿਲ ਸੀ । ਮੂਲ ਧਾਤੂ ਨਾਲ ਅਗੇਤਰ, ਪਿਛੇਤਰ ਆਦਿ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਕਿਰਿਆ ਇਕ ਲੜੀ ਜਿਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਚੀਨੀ ਬੋਲੀ ਵਾਕਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਉਚਾਰਣ ਭੇਦ ਨਾਲ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਸੁਮੇਰੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਉਪ-ਭਾਖਾਈ ਜਾਂ ਸ਼ੈਲੀ-ਭੇਦ ਦਿਸ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਏਮੇ-ਕੂ ('eme-Ku'), (ਸੁਧ ਭਾਖਾ) ਤੇ ਏਮੇ-ਸਾਲ ('eme-SAL') (ਵਿਸ਼ਾਲ-ਭਾਖਾ) ।

ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਤਖ਼ਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 90 ਫੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਰਥਿਕ ਭਾਵ ਦੀਆਂ, ਠੇਕਾ-ਪੱਤਰ, ਵਸੀਅਤਾਂ, ਰਸੀਦਾਂ ਤੇ ਪੱਤਰ-ਹੁੰਡੀਆਂ ਆਦਿ ਹਨ । ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਖ਼ਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਾਰਮਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਛੇ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਮਾਰਕ ਪੱਤਰ ਆਦਿ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿ-ਹਾਸਕ ਅਰਥ ਹਨ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 21.

ਸ਼ੁਮੈਨ (Shumen) : ਪ੍ਰਾਂਤ-ਇਹ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਬੁਲਗਾਰੀਆ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ । ਇਥੋਂ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 3,374 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ । ਸੰਨ 1970 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਲਗਭਗ 249,000 ਸੀ । ਇਥੇ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਫਸਲਾਂ ਹੀ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਲੂਡਗੋਰੀ (Ludogorie) ਦੇ ਉੱਚ-ਭੂਮੀ ਜੰਗਲ ਹਨ । ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਸਿਰੇ ਵਿਚ ਕਰਨੋਬਸਕਾ-ਪਲੈਨੀਨਾ (Karnobatska Planina) ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਹਿਣ ਪੂਰਬ ਵਲ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਆਬਾਦੀ ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੈ । ਸ਼ੁਮੈਨ, ਪਰੈਸਲਾਵ (Preslav), ਨੌਵੀ ਪਾਜ਼ਾਰ (Novi Pazar) ਅਤੇ ਤੋਦੋਰ ਆਈਕਨਮੋਵ (Todor Ikonomov) ਇਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ ।

ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤ 1949 ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ । 1950 ਤੋਂ 1965 ਤੀਕ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਲਾਰੋਵਗ੍ਰਾਦ (Kolarovgrad) ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁੜ ਵੈਸਿਲ ਕੋਲਾਰੋਵ (Vasil Kolarov) ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਸੰਨ 1965 ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਨਾਂ ਫਿਰ 1950 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਚਲ ਰਿਹਾ ਨਾਂ 'ਸ਼ੁਮੈਨ' ਹੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਸ਼ਹਿਰ-ਇਹ ਸ਼ੁਮੈਨ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਕੋਲਾਰੋਵਗ੍ਰਾਦ (Kolarovgrad) ਨਾਮੀ ਚੂਨੇ ਦੀ ਪਠਾਰ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਬ ਵਲ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਕੋਲਾਰੋਵਗ੍ਰਾਦ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਥਰੇਸ਼ੀਅਨ (Thracian) ਲੋਕ ਇਥੇ ਵਸਦੇ ਸਨ । ਬੁਲਗਾਰੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੰਬੂਲ ਨਾਂ ਦੀ ਮਸਜਿਦ (Tombul Mosque) ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਇਥੇ ਬਣਵਾਈ ਗਈ । ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਜ਼ਾਇਬ-ਘਰ ਅਤੇ ਕੋਲਾਰੋਵ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਜ਼ਾਇਬ-ਘਰ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ ।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਰੇਲਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ । ਇਥੇ ਤਮਾਕੂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ, ਡੱਬਾ ਬੰਦੀਕਰਨ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣ, ਫਰਨੀਚਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ, ਅਨੈਮਲ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਪੁਰਜੇ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਤ ਹਨ । ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਬੀਅਰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ—ਲਗਭਗ 71,291 (1970)

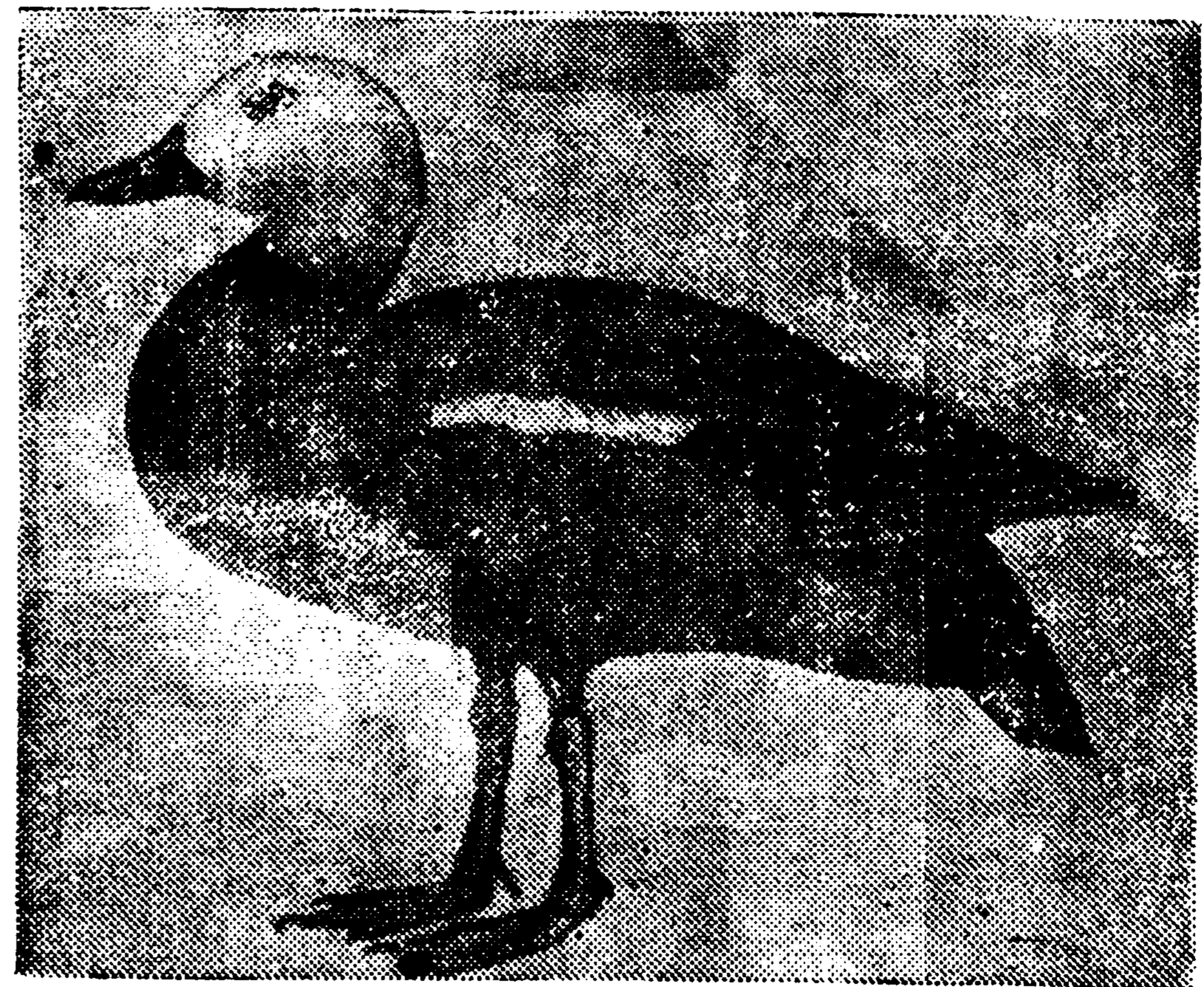
ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9:174.

ਸੁਰਸਾ : ਇਹ ਨਾਗਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਹਨੂੰਮਾਨ ਸੀਤਾ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਲੰਕਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ-ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬਲ-ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਸੁਰਸਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਸੁਰਸਾ ਨੇ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਰਾਖਸ਼ੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ "ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਭੋਜਨ ਭੇਜਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮੂਹ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈਣਾ ਹੈ ।" ਹਨੂੰਮਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਮਾਤਾ ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਦੇ, ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਹਿਤ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਕੇ ਤੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਵਾਂਗਾ ।" ਸੁਰਸਾ ਨਾ ਮੰਨੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਹੋਰ ਵੀ ਚੌੜਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਹਨੂੰਮਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਦਸ ਯੋਜਨ ਕਰ ਲਿਆ । ਸੁਰਸਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਵੀਹ ਤੇ ਹਨੂੰਮਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਤੀਹ ਯੋਜਨ ਕਰ ਲਿਆ । ਇੰਜ ਜਦੋਂ ਵਧਦੇ ਵਧਦੇ ਸੁਰਸਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਸੌ ਯੋਜਨ ਤਕ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ ਤਾਂ ਹਨੂੰਮਾਨ ਝੱਟ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਕੰਨ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਸ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ । ਸੁਰਸਾ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ।

ਹ. ਪੁ.—ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ; ਹਿੰ. ਵਿ.ਕ. 12.

ਸੁਰਖਾਬ (Ruddy Sheldrake) : ਸੁਰਖਾਬ ਜਾਂ ਚਕਵਾ-ਚਕਵੀ ਜਾਂ ਚਕਵਾਕ ਪਾਲਤੂ ਬੱਤਖ ਵਰਗਾ, ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਜਲ-ਪੰਛੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ 'ਦੀ ਬੁੱਕ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਬਰਡਜ਼, ਸਲੀਮ ਅਲੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਟਾਡੋਰਨਾ ਫੈਰੂਜੀਨੀਆ (*Tadorna ferruginea*) ਹੈ । ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਉੱਤਰ ਵੱਲੋਂ, ਸਰਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ-ਯੂਰਪ, ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਗਾੜ੍ਹਾ ਨਾਰੰਗੀ-ਭੂਰਾ, ਸਿਰ ਤੇ ਗਰਦਨ ਬਦਾਮੀ ਅਤੇ ਪੂਛ ਕਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਪਰ ਸਫੈਦ ਪੀਲੇ, ਕਵਿਲ-ਖੰਭ ਕਾਲੇ ਅਤੇ ਚੰਮ-ਝੱਲੀ ਚਮਕੀਲੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਨਰ ਦੀ ਗਰਦਨ ਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਕੰਠੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਾਦਾ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ।

ਸੁਰਖਾਬ

ਮਾਦਾ ਨਰ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਹਲਕੇ ਰੰਗ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਭੋਜਨ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਮੱਛੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੀੜੇ ਆਦਿ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਗਿਧਾਂ ਨਾਲ ਲੋਥਾਂ ਚੁੰਡਦਾ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਸੁਰਖਾਬ ਅਧਿਕ ਸਮਾਂ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਨਦੀਆਂ ਤੇ ਝੀਲਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜੋੜਿਆਂ ਜਾਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਝੰਡਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਤਾਂਦੇ ਹਨ।

ਲੱਦਾਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਜਣਨ-ਮੌਸਮ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਜੂਨ ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਉਪਰ ਦਰਾੜਾਂ ਵਿਚ ਨਰਮ ਪਰਾਂ ਨਾਲ ਆਲ੍ਹਣਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਚ 6 ਤੋਂ 10, ਚਪਟੇ, ਮੋਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਸਫ਼ੈਦ, ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਨੌਕੀਲੇ ਅੰਡੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਚੱਕ੍ਰਵਾਹ (ਸਾਹਿਤ)—ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਦੇ ਬੋਲਣ ਦੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪਿਆ ਹੈ। ਚੱਕ੍ਰਵਾਹ ਅਪਭਰੰਸ਼ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਪੰਛੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਵਿਚ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ, ਰਿਗਵੇਦ (2,39,3) ਅਤੇ ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਛੀ 'ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਅਸਮਰਥਤਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੰਦ ਕਥਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਦੰਦ ਕਥਾ 'ਕਵੀ ਸਮਯ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਰਤੋਂ ਅਥਰਵ-ਵੇਦ (4,2,64) ਵਿਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਪਿਆਰ ਵਰਗੀਆਂ ਚਰਿਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਨ ਭਰ ਚਕਵਾ-ਚਕਵੀ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਛੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰਾਤ ਭਰ ਵਿਲਕਦੇ ਤੜਪਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਆ..—ਓਂਕ—ਆ—ਓਂਕ—ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.— ਬ. ਇੰ ਬ. 109; ਹਿੰ. ਵਿ. 4:152; ਪਾ. ਹੈਂ. ਇੰ. ਬ. : 524.

ਸੁਰੱਖਿਆ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ (Security, International) : ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਭਾਵ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੰਗ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣਾ, ਹਰੇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ, ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ ਤਬਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਸਦਾ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧਾਂ ਨੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਠੋਸ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਨੀਤੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ :—

1. ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਪ ਕਰਨਾ—ਕਈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਤੋੜ ਜਵਾਬ ਦੇ ਸਕਣ। ਉਹ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਕੇਵਲ ਆਰਜ਼ੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

2. ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਨੀਤੀ—ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਠ-ਜੋੜ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਹੀ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੀਟੋ, ਸ਼ੈਟੋ ਅਤੇ ਵਾਰਸਾ ਸੰਧੀਆਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਉਪਰਾਲੇ ਹੀ ਹਨ।

3. ਸਾਂਝੀ ਸੁਰੱਖਿਆ—ਕਈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਮਿਲਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਜ਼ਾਮਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਹਮਲਾ ਸਮਝ ਕੇ ਹਮਲਾਵਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਆਪਣਾ ਬਚਾਉ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਲੀਗ ਆਫ ਨੇਸ਼ਨਜ਼' ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਸੰਘ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅਮਰੀਕਾ ਆਪ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾ ਬਣਿਆ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਾ ਵਟਾਇਆ। ਸੰਨ 1939 ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਜੰਗ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਸੰਸਾਰ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਅਪ੍ਰੈਲ, 1945 ਵਿਚ ਸਾਨਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਿਖੇ 50 ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 26 ਜੂਨ, 1945 ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੇ ਚਾਰਟਰ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। 24 ਅਕਤੂਬਰ, 1945 ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਘ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਘ ਨੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਦੇ ਭਾਂਬੜਾਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅਪ੍ਰੈਲ, 1954 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਤੇ ਚੀਨ ਨੇ ਪੰਚ-ਸ਼ੀਲ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਵਿਖਾਇਆ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝ ਕੇ ਪਰਸਪਰ ਭਲਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਹਿਹੋਂਦ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ, ਪੰਚ-ਸ਼ੀਲ ਦੇ ਮੁਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ।

ਇਸੇ ਪਰਕਾਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਐਟਮੀ ਤਜਰਬੇ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਧੀ ਵੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਇਕ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕਦਮ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਸਤ੍ਰੀ-ਕਰਨ (Disarmament) ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤੀਜੇ ਮਹਾਨ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.— ਦੀ ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਯੀਅਰ ਬੱਕ, 1965-66; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:266.

ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ (Security Council) : ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਮਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਇਸੇ ਸੰਘ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ (Executive) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਸਥਾਈ ਤੇ ਦਸ ਅਸਥਾਈ ਮੈਂਬਰ

ਹਨ। ਬਰਤਾਨੀਆ, ਫਰਾਂਸ, ਰੂਸ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਚੀਨ ਇਸ ਦੇ ਸਥਾਈ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਅਸਥਾਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਹਰ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਜਨਰਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਤੁਰੰਤ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਚੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵੋਟ ਦੇਣ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਕਾਰਜਵਿਧੀ ਅਪਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਨੌਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰਾਏ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੌਂ ਮੈਂਬਰ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ 9 ਵੋਟਾਂ ਵਿਚੋਂ 5 ਸਥਾਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰਾਏ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪੰਜ ਸਥਾਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਥਾਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀਟੋ (Veto) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਥਾਈ ਮੈਂਬਰ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਵੋਟ ਨਾ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀਟੋ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੁਖ ਕੰਮ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਈ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਇਹ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

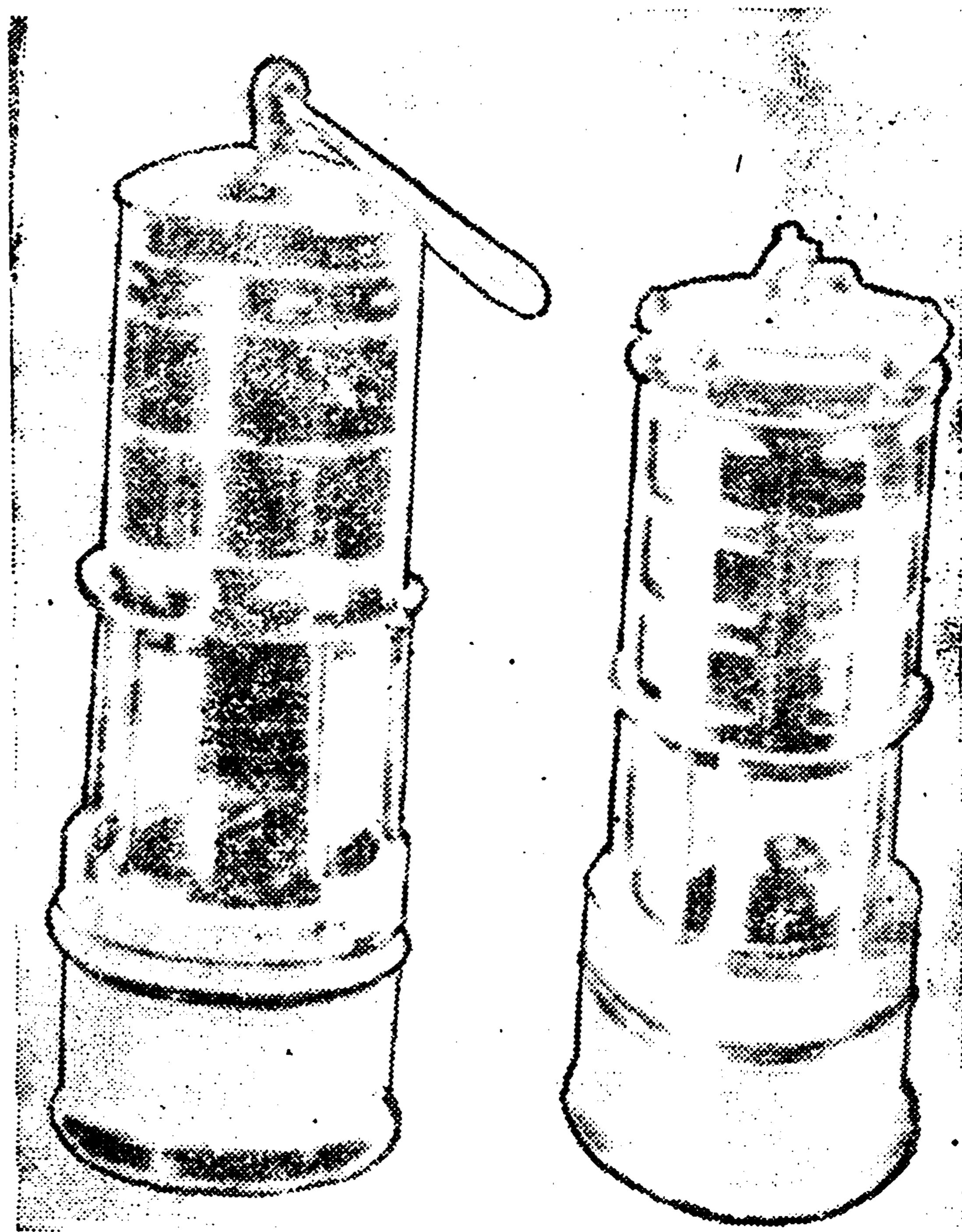
ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਦਾਲਤ ਲਈ ਜੱਜ ਚੁਣਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਜਨਰਲ ਲਈ ਜਨਰਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਪਾਸ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਇਜਲਾਸ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਮਾਮਲੇ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਹ. ਪੂ.—ਦੀ ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਈਅਰ ਬੁੱਕ, 1971-72; ਦੀ ਯੂਰਪ ਈਅਰ ਬੁੱਕ, 1.

ਸੁਰੱਖਿਆ ਲੈਂਪ (Safety Lamp) : ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਲੈਂਪ ਹੈ ਜਿਥੇ ਵਿਸਫੋਟ ਜਾਂ ਜਲਣਸ਼ੀਲ ਗੈਸਾਂ ਜਾਂ ਧੂੜ ਆਦਿ ਤੋਂ ਖਤਰਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੈਸਾਂ ਜਾਂ ਮੀਥੇਨ-ਯੁਕਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਆਕਸੀਜਨ-ਰਹਿਤ ਮੰਡਲ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕੋਲੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਲੈਂਪ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵਧ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਮੀਥੇਨ ਗੈਸ (ਫਾਇਰ-

ਡੈਂਪ, firedamp) ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਲਾਉਂਦਾ। ਲਗਭਗ 1813 ਵਿਚ ਇਕ ਈਰਾਨੀ ਚਿਕਿਤਸਕ ਡਬਲਯੂ. ਰੀਡ ਕਲੈਨੀ (W. Reid Clanny) ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਲੈਂਪ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਾਟ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸੀਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਹਵਾ ਭਰਨ

ਸੁਰੱਖਿਆ ਲੈਂਪ

ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1815 ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰੇਲਵੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਜਾਰਜ ਸਟੀਵੈਂਨਸਨ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਲੈਂਪ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਾਟ ਦੇ ਰੇਚਨ (exhaust) ਦੁਆਰਾ ਬਣੇ ਦਬਾਉ ਨਾਲ ਵਿਸਫੋਟਕ ਗੈਸਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਕਾਰਨ ਲਾਟ ਲੈਂਪ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। 1815 ਵਿਚ ਹੀ ਸਰ ਹਮਫਰੀ ਡੇਵੀ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਲੈਂਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਾਟ ਇਕ ਦੂਹਰੀ ਪਰਤ ਵਾਲੀ ਧਾਤ ਦੀ ਜਾਲੀ ਦੀ ਚਿਮਨੀ ਵਿਚ ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਤਾਪ ਬਾਹਰ ਵਲ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਂਪ ਦੁਆਲੇ ਜਲਣਸ਼ੀਲ ਗੈਸ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅੱਗ ਪਕੜ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖਤਰੇ ਬਾਰੇ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸੇਫਟੀ ਲੈਂਪ ਦੇ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਹਨ: ਧਾਤ ਦਾ ਥੱਲਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਬੱਤੀ; ਇਕ ਗਲੋਬ; 28 ਮੋਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਧਾਤ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਜਾਲੀ; ਧਾਤ ਦਾ ਬਣਿਆ ਚਿਮਨੀ ਦਾ ਢੱਕਣ; ਭਖਾਉਣ ਲਈ ਅੰਦਰਲਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਇਕ ਚੁੰਬਕੀ ਜੰਦਰਾ, ਜੋ ਲੈਂਪ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਥਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਲੈਂਪ ਘਰ) ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਖੋਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ।

ਲੈਂਪ ਦਾ ਸੇਫਟੀ ਨਿਯਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੀਥੇਨ-ਯੁਕਤ ਹਵਾ ਲੈਂਪ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਲਣ ਉਪਰੰਤ ਜਾਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮੰਡਲ ਦੇ ਜਲਣ-ਤਾਪਮਾਨ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਲਾਟ ਵਾਲੀਆਂ ਸੇਫਟੀ ਲੈਂਪਾਂ ਦੇ ਦੋ ਨਮੂਨੇ ਵੋਲਫ ਲੈਂਪ ਅਤੇ ਕੋਲਰ ਲੈਂਪ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿਜਲਈ ਮੁੱਠਿਆਂ ਅਤੇ ਕੈਂਪ ਲੈਂਪਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦੂਹਰੇ ਫਿਲਾਮੈਂਟਾਂ ਵਾਲੇ ਬਲਬਾਂ ਦੀ

ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਫਿਲਾਮੈਂਟ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਪਵੇ। ਜਦੋਂ ਮੀਥੇਨ ਭਰਪੂਰ ਹਵਾ ਜਾਂ ਕੋਲ ਗੈਸ ਸੇਫਟੀ ਲੈਂਪ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਲਾਟ ਵੱਡੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਿਜਲਈ ਲੈਂਪ ਖਤਰਨਾਕ ਗੈਸਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਆਕਸੀਜਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪੂਰਨ ਚਿਤਾਵਨੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਲਾਟ ਵਾਲੇ ਸੇਫਟੀ ਲੈਂਪ ਨੂੰ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੂਚਕ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ.ਬਿ. 19:874; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ.ਟ. 12:3; ਐਨ ਬਿ.ਮਾ. 8:763.

ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਨਿਯਮ : ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਉਦ-ਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਕ ਆਦਮੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਧਨ ਲਗਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਬਣ ਗਈ, ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਕੰਪਨੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਇਹ ਕੰਪਨੀਆਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਧਨ ਆਮ ਜਨਤਾ ਪਾਸ ਸ਼ੇਅਰ (ਹਿੱਸੇ) ਵੇਚ ਕੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਧਨ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਬਣਨ ਪਿਛੋਂ ਕੋਈ ਕੰਪਨੀ ਰੁਪਿਆ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕੰਪਨੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਆਪਣੀ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਅੰਕੜੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਨ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਬੱਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਨਿਯਮ *Unlform Securities Act, 1956* ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ *Companies Act, 1948* ਅਤੇ *Prevention of Frauds Investment Act, 1951* ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ.20:264.

ਸੁਰੰਗ : ਧਰਤੀ ਜਾਂ ਚਟਾਨ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਸਤ੍ਹਾ ਨੂੰ ਤੋੜੇ ਜਾਂ ਹਟਾਏ ਬਿਨਾਂ ਥਲਿਉਂ ਦੀ ਜੋ ਰਸਤਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਰੰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਚਟਾਨ ਜਾਂ ਭੂਮੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਵਿਸਫੋਟਕ ਪਦਾਰਥ ਭਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਛੇਕ ਜਾਂ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਰੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੁਰੰਗਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਦਰਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਪਾਣੀ ਹੇਠਾਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਟਾਨ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਘੁਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਦੀਆਂ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਧਰਤੀ ਅੰਦਰ ਬਣੀਆਂ ਖੁੱਡਾਂ ਵੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ—ਸੁਰੰਗਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਜਿੰਨਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਅਤੇ ਮੁਰਦੇ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਸੁਰੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਫਾਵਾਂ

ਵੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਸਨ। ਫਿਰ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਕੱਢਣ ਲਈ ਅਤੇ ਨਾਲੀਆਂ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੁਰੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਬਣੇ ਗੁਫਾ-ਮੰਦਰ ਸੁਰੰਗ-ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਈ ਗੁਫਾ-ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੁਰੰਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼-ਦੁਆਰਾਂ ਲਈ ਉਸਾਰੀ ਕਲਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜੰਤਾ, ਅਲੋਰਾ ਅਤੇ ਐਲੀਫੈਂਟਾ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਭਵਨ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੰਗਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸੂਝ ਸੀ। ਬਾਬੁਲ ਵਿਚ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸੁਰੰਗਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੰਨ 2180-2160 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਫ਼ਰਾਤ ਦਰਿਆ (Euphrates River) ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਪੈਦਲ ਰਸਤਾ ਕਢਣ ਲਈ 915 ਮੀ. ਲੰਮੀ ਸੁਰੰਗ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜੋ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਸੀ। ਆਸਟ੍ਰੀਆ ਵਿਚ ਹਾਲਸਟੈਟ (Hallstatt) ਵਿਖੇ ਹੋਈਆਂ ਖੁਦਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ 2500 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਵੀ ਲੂਣ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸੁਰੰਗਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮਿਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਚਟਾਨਾਂ ਕੱਟਣ ਲਈ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਆਰੀ ਅਤੇ ਛੇਕ ਕਰਨ ਲਈ ਡਰਿਲ ਆਦਿ ਔਜ਼ਾਰ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਵਰਤੇ ਸਨ। 1250 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਨੀਲ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਅਬੂ ਸਿੰਬਲ ਮੰਦਰ ਸੈਂਡਸਟੋਨ ਕੱਟ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1960 ਵਿਚ ਅਸਵਾਨ ਡੈਮ ਬਣਨ ਨਾਲ ਇਥੇ ਪਾਣੀ ਭਰ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੱਟ ਕੇ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਉਪਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਟਿਕਾਇਆ ਗਿਆ। ਈਥੋਪੀਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਕਈ ਮੰਦਰ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਸੁਰੰਗਾਂ ਆਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਨਾਲਾਂ ਲਈ ਸੁਰੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਾਮੋਸ ਟਾਪੂ ਵਿਖੇ ਬਣੀ 1036 ਮੀ. ਲੰਬੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਨਾਲ ਚੂਨੇ ਦੀ ਚਟਾਨ ਕੱਟ ਕੇ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 4 ਵ. ਮੀ. ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੀ ਸੁਰੰਗ ਨੇਪਲਜ਼ ਅਤੇ ਪੁਜ਼ੋਲੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਰੰਗ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 1461 ਮੀ., ਚੌੜਾਈ 7.50 ਮੀ. ਅਤੇ ਉਚਾਈ 3.71 ਮੀ. ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸੁਰੰਗਾਂ ਠੋਸ ਚਟਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੁਰੰਗਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਹੋਰ ਕੁਝ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਸੁਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ੀ ਹਵਾ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮੌਤ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦੀ ਕਾਢ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਰੰਗਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸੁਰੰਗਾਂ ਕੇਵਲ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦੇ ਰਸਤਿਆਂ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਕਸੀਕੋ ਵਿਚ 105 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਰੇਲ ਦੀ ਪਟੜੀ 21 ਸੁਰੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ ਰੇਲਵੇ ਦੀ 32 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਵਿਚ 11 ਸੁਰੰਗਾਂ ਹਨ। ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਖੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬੀ ਸੁਰੰਗ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 288 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਲਕਾ-ਸ਼ਿਮਲਾ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੀ 97 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੁਰੰਗਾਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੁਰੰਗ

ਦੀ ਲੰਬਾਈ 1137 ਮੀ. ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਈ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸੁਰੰਗਾਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਉਂਟ ਸੇਨਿਸ ਸੁਰੰਗ 14 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ (1857-71), ਸੇਂਟ ਗੋਥਾਰਡ 15 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ (1872-81), ਯੂਰਪ ਦੇ ਐਲਪਸ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਕਨਾਟ ਸੁਰੰਗ (1913-16), ਕਨੇਡਾ ਦੇ ਰੋਗਸਰ ਦੌਰੇ ਵਿਚ ਮੋਫਟ 10 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ (1923-28) ਅਤੇ ਸਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਨਿਊਕਾ-ਸਕੇਡ (1928) ਹਨ। ਜਾਪਾਨ ਵਿਚ 1918-30 ਵਿਚ ਅਟਾਮੀ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ੀਆ ਵਿਚਕਾਰ ਟਾਨਾ ਸੁਰੰਗ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਦੋ ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਘਾਟੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਡੂੰਘਾਈ 395 ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਘਾਟੀ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਡੂੰਘਾਈ 182 ਮੀ. ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੰਮੂ-ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਸੜਕ ਦੇ ਉਪਰ ਬਨਿਗੱਲ ਦੌਰੇ ਵਿਚ ਬਣੀ ਸੁਰੰਗ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 2790 ਮੀ. ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ ਉਚਾਈ 2184 ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਦੂਹਰੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਸਤੇ ਹਨ।

ਸੁਰੰਗ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਜਾਂ ਚਟਾਨ ਦੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੁਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲੇ ਹੋਏ ਲੋਹੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਲਈ 144 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾਈ ਦੀਆਂ ਸੁਰੰਗਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 1890 ਈ. ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਢਾਲੇ ਹੋਏ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਢੋਲ-ਨੁਮਾਂ ਰੋਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੈਰਿਸ ਦੀਆਂ ਸੁਰੰਗਾਂ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਢਾਲੇ ਹੋਏ ਲੋਹੇ ਦਾ ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਚਿਣਾਈ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਪਾਣੀ ਹੇਠੋਂ ਸੁਰੰਗ ਬਣਾਉਣੀ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨਾਲਾਂ ਜਾਂ ਪਾਈਪਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਨਾਲੋਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਗੁਣਾ ਅਧਿਕ ਹਵਾ ਦਾ ਦਬਾਉ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘੱਟ ਦਬਾਉ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਬਾਉ ਵੱਲ ਜਾਂ ਵੱਧ ਦਬਾਉ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਬਾਉ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਦਬਾਉ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਪਵੇ, ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਠੰਢਾ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਜਮਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਜਮੀ ਹੋਈ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕੱਟ ਕੇ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੁਰੰਗ ਵਿਚ ਹਵਾ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੁਰੰਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਵਾ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਲਈ ਕੋਈ ਅਸਥਾਈ ਵਿਵਸਥਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਸੁਰੰਗ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਜਾਂ ਸੜਕ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੁਰੰਗ ਅੰਦਰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਵਾ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ 150 ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਹਵਾ ਲਈ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸੁਰਾਖ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀਆਂ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸੁਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਸ ਲਈ ਉਥੇ ਬਣਾਉਣੀ ਢੰਗ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਮੋਟਰ ਗੱਡੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਧੂਏਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਖਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਪਮਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹਵਾ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਵਾ ਨਿਕਾਸੀ ਪੱਖਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਗੰਦੀ ਹਵਾ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਭਵਿੱਖ-ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਆਬਾਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਥਾਂ

ਦੀ ਤੰਗੀ, ਗੰਦੀ ਹਵਾ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਤੰਗ ਰਸਤੇ, ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਵਾਜਾਈ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਠ ਖੜੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਭੂਮੀ ਦਾ ਦੋ ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸਾ, ਗਲੀਆਂ, ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ, ਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਖੜਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨੇ ਘੇਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਥਾਂ ਉਪਰ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਬਹੁਤੀ ਥਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੱਲੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦੇ ਰਸਤੇ, ਕਾਰਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਨਾਲੀਆਂ, ਸਟੋਰ ਆਦਿ। ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਸਾਰੀ ਵੱਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਉਪਰ ਉਸਾਰੀ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਸੁਰੰਗ, ਬਾਰੂਦੀ-ਯੁੱਧ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਹਲਚਲ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸਫੋਟਕ ਢੰਗ ਨੂੰ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨੀ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਯੁੱਧ ਲਈ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜ਼ਮੀਨੀ ਸੁਰੰਗ-ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਥਿਆਰ ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵੇਲੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੋਲ ਜਾਂ ਆਇਤਾਕਾਰ, ਧਾਤ, ਲੱਕੜ, ਗੱਤਾ ਜਾਂ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੇ ਬਣੇ ਖੋਲ ਵਿਚ ਵਿਸਫੋਟਕ ਪਦਾਰਥ ਭਰ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੋਜਨ ਜਾਂ ਫਿਊਜ਼ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਂ ਵਾਹਨ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰਨ ਨਾਲ ਜਾਂ ਦੂਰਵਰਤੀ ਕੰਟਰੋਲ ਨਾਲ ਸੁਰੰਗ ਫੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ :

1. ਟੈਂਕ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਰੰਗ-ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਟੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤੌਪ ਦੇ ਗੋਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। 1919 ਤੋਂ 1939 ਤਕ ਟੀ. ਐਨ. ਟੀ. (T. N. T.) ਦੇ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਪੌਂਡ ਭਾਰ ਵਾਲੇ, ਅਮਰੀਕਾ, ਰੂਸ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੇ ਟੈਂਕ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਰੰਗ ਇਜਾਦ ਕੀਤੇ। ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਪਾਕਿਟ ਸੁਰੰਗਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਟੈਟਰੀਟਾਲ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਟੈਂਕਾਂ ਜਾਂ ਇਕੱਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਅਮਰੀਕੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਵਿਚ 20 ਪੌਂਡ ਭਾਰ ਵਿਚ 12 ਪੌਂਡ ਟੀ. ਐਨ. ਟੀ. ਦਾ ਭਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ 300 ਪੌਂਡ ਭਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

2. ਮਨੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਰੰਗ-ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਜਾਂ ਨਕਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਪੌਂਡ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਿਸਫੋਟਕ ਪਦਾਰਥ ਵਾਲੀ ਸੁਰੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਉਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਚਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਫੁੱਟ ਉਚੀਆਂ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਉਸੇ ਥਾਂ ਚਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਗਭਗ 50 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰੰਗਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਸਮੁੰਦਰੀ ਸੁਰੰਗਾਂ-ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਦੇ ਹੇਠ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਾਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਜਾਂ ਪਣਡੁਬੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਛਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠਾਂ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਥਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਇਕਦਮ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਰੰਗ ਇਕ ਸਸਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਵਿਛੀਆਂ ਪਈਆਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਦੌਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕੇਂਦਰ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਸੁਰੰਗਾਂ ਕੇਵਲ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦ ਸੁਰੰਗਾਂ ਇਕ ਘੱਟ ਡੂੰਘਾਈ ਵਾਲੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤਲ ਤੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਤੈਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਪਰਕ ਸੁਰੰਗਾਂ ਜਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵ ਚਾਲਿਤ ਸੁਰੰਗਾਂ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਕਰ ਕੇ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਮੁਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਚਾਲਿਤ ਸੁਰੰਗਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ :

1. **ਚੁੰਬਕੀ ਸੁਰੰਗ**—ਲੋਹੇ ਜਾਂ ਇਸਪਾਤ ਦੇ ਬਣੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਚੁੰਬਕੀ ਖੇਤਰ, ਸਥਾਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ, ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਇਹ ਸੁਰੰਗ ਚਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਚੁੰਬਕੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡੀਗਾਉਸਿੰਗ (degaussing), ਫਲੈਸਿੰਗ ਜਾਂ ਤੇਜ਼ ਰੌਸ਼ਨੀ, ਵਾਈਪਿੰਗ (wiping) ਜਾਂ ਡੀਪਰਮਿੰਗ (deperming) ਢੰਗ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

2. **ਦਬਾਉ ਸੁਰੰਗ**—ਦਬਾਉ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਸੁਰੰਗ ਹੈ। ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਚਲਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਥੱਲੇ ਹੇਠਾਂ ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਦਬਾਉ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸੁਰੰਗ ਚਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਦੋ ਹੀ ਢੰਗ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਇਕ ਤਾਂ ਗੋਤਾ ਖੋਰ ਨੂੰ ਉਤਾਰਕੇ, ਦੂਜਾ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਅਕਾਰ ਦਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਯੋਗ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵਰਤ ਕੇ।

ਧੁਨੀ ਸੁਰੰਗ—ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਈਕ੍ਰੋਫੋਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਪੱਖਿਆਂ ਅਤੇ ਇੰਜਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਪਕੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਉਮਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪੌਦੇ, ਕੜ ਆਦਿ ਇਸ ਨੂੰ ਢਕ ਜਾਂ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੈਮਰ ਬਾਕਸ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੁਰੰਗ ਹਟਾਉ—ਸੁਰੰਗ ਹਟਾਉ ਦੇ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਸਾਗਰੀ ਸੁਰੰਗ ਹਟਾਉ ਅਤੇ ਕਿਨਾਰਾ ਸੁਰੰਗ ਹਟਾਉ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਸੁਰੰਗ ਹਟਾਉ ਨਾਲੋਂ ਹੌਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਹਾਜ਼ ਐਲੂਮੀਨੀਅਮ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਚੁੰਬਕੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਵਤਰਨੀ ਬੇੜੀਆਂ ਵੱਡੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਡੁਬਕਨੀ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸੁਰੰਗ ਹਟਾਉਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪਾਣੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਤਾਂ ਪਰਮਾਣੂ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਡੁਬਕਨੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਬਣ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਪਾਣੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਰਿਗੇਟ ਡੁਬਕਨੀ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਜਹਾਜ਼ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕੰਮ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਡੁਬਕਨੀ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਅਤੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ, ਪੰਜਾਹ ਮੀ. ਲੰਬੇ, ਸੱਤ ਮੀ. ਚੌੜੇ ਅਤੇ ਦੋ ਜਾਂ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਟਨ ਭਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਸੌ ਆਦਮੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਛੋਟੀਆਂ

ਤੋਪਾਂ ਆਦਿ ਰੱਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਲਈ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੇੜੇ (ਕਈ ਜਹਾਜ਼ ਇੱਕਠੇ) ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਤੇਲ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਨ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.— ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12:134; ਐਨ. ਥਿ. 15:495.

ਸੁਰੰਜਾਂ : ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਬਰਬਰੀ ਜਾਂ ਜੰਗਲੀ ਸੰਘਾੜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸੁਰੰਜਾਂ-ਏ-ਤਲਖ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬਨਸਪਤੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਕੋਲਚੀਕਮ ਲਿਉਟੀਅਮ (*Colchicum luteum*) ਹੈ। ਇਹ ਪੌਦਾ ਲਿਲੀਏਸੀ (Liliaceae) ਕੁਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ। ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ 30 ਸੈ. ਮੀ. ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਫੁੱਲ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਇਕ ਕੌਰਮ (corm) ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਲਸਣ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਸੁਰੰਜਾਂ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ : ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ, ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਕਾਲੀ ਜਿਹੀ ਸੁਰਖ ਰੰਗ ਦੀ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਕਿਸਮ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਕਾਲੀ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹਿਕਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰੰਜਾਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਦਰਦਾਂ ਅਤੇ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਸੋਜੇ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਥੁਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਹਦੇ, ਜਿਗਰ ਅਤੇ ਮਸਾਨੇ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਲਗਮ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਯਰਕਾਨ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਜੀਰੇ ਅਤੇ ਸੁੰਢ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਅੱਧਾ ਦਿਰਮ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਖਾਣ ਨਾਲ ਮਰਦਮੀ ਤਾਕਤ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੇਸਟ ਜ਼ਾਫਰਾਨ ਤੇ ਅੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਂ ਕੇ ਵਰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਵਰਮ ਹਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਘਣ ਨਾਲ ਦਿਮਾਗੀ ਸੁੱਦਿਆਂ, ਰੀਹ ਅਤੇ ਸਿਰ-ਦਰਦ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਧੂੜਾ ਜ਼ਖਮਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਕ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਤਲਖ ਸੁਰੰਜਾਂ ਦਾ ਲੇਪ ਮਿੱਠੀ ਸੁਰੰਜਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤ-ਬਖਸ਼ ਅਤੇ ਤਰ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਸ ਜਾਂ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘਿਓ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਵਾਸੀਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆ ਤੇ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਰਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਕਤੀਰਾ, ਜ਼ਾਫਰਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਰ ਇਸ ਦੇ ਸੋਧਕ ਹਨ। ਮਹਿੰਦੀ ਇਸ ਦੀ ਬਦਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਤਿੰਨ ਗ੍ਰਾਮ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਮੈਡੀਕਲ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਈ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੈ, ਵਾਦੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੁਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗਠੀਏ ਅਤੇ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਦਰਦਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਗਰ ਅਤੇ ਤਿੱਲੀ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੋਜ ਅਤੇ ਪੀੜ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁਰਤਜ਼, ਕਾਰਲ (Schurz, Carl-1729-1906) : ਇਸ ਜਰਮਨ-ਅਮਰੀਕਨ ਨੀਤੀਵਾਨ ਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਦਾ ਜਨਮ ਕੋਲੋਨ (Cologone) ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਬਲਾਰ (Liblar) ਵਿਖੇ ਇਕ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਬੌਨ (Bonn) ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ

ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ 1848 ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਸਰਗਰਮ ਭਾਗ ਲਿਆ ਪਰ ਰਸਤਾਤ (Rastatt) ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦੇਣ ਤੇ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਪੈਰਿਸ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਈ। ਸੰਨ 1861 ਵਿਚ ਪਰਧਾਨ ਲਿੰਕਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਪੇਨ ਵਿਖੇ ਰਾਜਦੂਤ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1862 ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਇਹ ਕਈ ਉੱਚੇ ਫੌਜੀ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1869 ਤੋਂ 1875 ਤਕ ਮਿਜ਼ੂਰੀ (Missouri) ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਸੈਨੇਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਤ ਸਬੰਧੀ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਮਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਇਹ 'ਨਿਊਯਾਰਕ ਈਵਨਿੰਗ ਪੋਸਟ' ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 14 ਮਈ, 1906 ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20:108.

ਸੁਰਮਾ : ਇਹ ਇਕ ਉਪਧਾਤੂ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਚਮਕੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਸਾਂਵਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੁਰਮਾ, ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸਿੰਗਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤੀ ਪਰਦੇਸ ਹੋਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। 'ਮੇਘਦੂਤ' ਵਿਚ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਬਿਰਹਨ ਯਕਸ਼ਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਬਿਰਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਸਨ, ਸੁਰਮੇ ਤੋਂ ਸਖਣੇ ਨੈਣਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਇਹ 'ਅੰਜਨ ਗਿਰਿ' (ਸੁਰਮੇ ਦਾ ਪਹਾੜ), ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਇਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਨੂੰ ਬਾਰੀਕ ਪੀਸ ਕੇ, ਸਲਾਈ ਜਾਂ ਸੁਰਮਚੂ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਕਬਾਇਲੀ ਇਲਾਕਿਆਂ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮਰਦ ਵੀ ਸੁਰਮਾਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਚਬੂਤਰਿਆਂ ਉਤੇ ਲੇਪਣੇ, ਥੰਮਾਂ ਉਤੇ ਬਣੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਸਲਾਈ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਮਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਸੁਰਮਾ : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਸਾਮ ਰਾਜ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਨਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੀਪੁਰ ਅਤੇ ਕਛਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬਰਾਕ ਹੈ। ਕਛਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਦਰਪੁਰ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਉੱਤਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ਾਖਾ। ਉੱਤਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਸੁਰਮਾ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਿਲਹਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਵਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਸ਼ਾਖਾ ਜੋ ਕੁਸਿਆਰਾ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਤੋਂ ਬਿਬਿਆਨਾ (ਕਾਲਨੀ) ਅਤੇ ਬਰਾਕ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਉੱਤਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੈਮਨਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਭੈਰੋਂ ਬਜ਼ਾਰ ਨਾਉਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੁਰਮਾ ਨਦੀ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਇਸ ਨਦੀ ਦੀ ਕੁੱਲ ਲੰਬਾਈ 896 ਕਿ.ਮੀ. ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਮੇਦਨਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਨਰਾਇਣ ਗੰਜ ਤੇ ਚਾਂਦਪੁਰ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12:140.

ਸੁਰਾ : ਰਾਜਾ ਬਲੀ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਰਿੜਕਿਆ। ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਚੌਦਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਚੌਦਾਂ ਰਤਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਰਿੜਕਣ ਸਮੇਂ ਸੁਰਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੀ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮੋਹਿਣੀ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਸੁਰਾ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਭਗਵਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵਾਰੁਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਸੌਮ ਰਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟਾ ਹੈ। ਸੌਮ ਰਸ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾ-ਯੋਗ ਹੈ ਪਰ ਸੁਰਾ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੀਣ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਸੌਮ ਰਸ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਤੇ ਸੁਰਾ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਮਹਾਪੁਰਾਣ

ਸੁਰਾ (Sura) : ਸ਼ਹਿਰ-ਇਹ ਬਾਬਲ (Babylonian) ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈ. ਵਿਚ ਯਹੂਦੀ ਵਿਆਖਿਆ-ਕਾਰਾਂ (Rmora) ਦੀ ਅਕਾਦਮੀ ਅੱਬਾ ਅਰੀਖਾ (Abba Arikha) ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁੰਬੀਦਤਾ (Punbedita) ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਅੱਠ ਸਦੀਆਂ ਤੀਕ ਯਹੂਦੀ ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਖਿੰਡੀਆਂ-ਪੁੰਡੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣੀ ਰਹੀ।

ਦਰਿਆ-ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਸੀ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਗਣਤੰਤਰ (Russian Soviet Federated Socialist Republic) ਦਾ ਇਕ ਦਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉੱਤਰੀ ਪੈਂਜ਼ਾ (Penza) ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉੱਤਰ ਵਲ 864 ਕਿ. ਮੀ. ਵਗਦਾ ਹੋਇਆ ਗੋਰਕੀ (Gorky) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵੋਲਗਾ (Volga) ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਪੈਂਜ਼ਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੀਕ ਇਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9:687.

ਸੁਰਾਸ਼ਟਰ (Saurashtra) : ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਭੂਤ ਪੂਰਵ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਰਾਜ ਜਿਹੜਾ 1948 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ-ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦੀਆਂ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 1 ਨਵੰਬਰ, 1956 ਈ. ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੰਬਈ ਰਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਸੁਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਜਾਲਵਾੜ (Zalwad), ਮੱਧ ਸੁਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੋਹਿਲਵਾੜ (Gohilwad), ਹਾਲਾਰ (Halar) ਅਤੇ ਸੋਰਠ (Sorath) ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 13:250.

ਸੁਰਾਬਾਯਾ (Surabaya) : ਇਹ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਦੇ ਜਾਵਾ ਤਿਮੂਰ (Djava Timur) ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਕਾਲੀ ਮਾਸ (Kali Mas) ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਉੱਤੇ ਜਾਪਾਨ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਦੀ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਬੰਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ (1945-49) ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਫਿਰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੁਰਾਬਾਯਾ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤਾਂਡਜੁੰਗਪੇਰਾਕ (Tandjungperak) ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉੱਤਰ ਵਲ ਹੈ। ਸੁਰਾਬਾਯਾ ਤੋਂ ਜਾਵਾ ਦੀ ਮੁਖ ਪੈਦਾਵਾਰ ਜਿਵੇਂ

ਕਿ ਖੰਡ, ਕਾਹਵਾ, ਤਮਾਕੂ, ਰਬੜ, ਸਾਗਵਾਨ ਆਦਿ ਤੇਲ ਅਤੇ ਖਣਿਜੀ ਤੇਲ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਰਿੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਅਤੇ ਰੇਲ-ਇੰਜਨ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਮੁਖ ਉਦਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੂਤੀ ਕਪੜਾ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥ, ਸਿਗਰਟ ਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਰੇਲਾਂ, ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਮਾਰਗ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਜਾਵਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਐਰਲਾਂਗਾ (Airlangga) ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਟੈਕਨਾਲੋਜੀਕਲ ਸੰਸਥਾਂ ਅਤੇ ਜਲ ਸੈਨਾ ਕਾਲਜ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—1,556,255 (1971),
7°15' ਦੱ. ਵਿਥ.; 112°45' ਪੂ. ਲੰਬ.,

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9:687.

ਸੁਰਿੰਦਰ ਵਿਕਰਮ ਸ਼ਾਹ : ਸੁਰਿੰਦਰ ਵਿਕਰਮ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਰਾਣੀ ਵਲੀ-ਅਹਿਦ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਵਿਕਰਮ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਰਾਜਗੱਦੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਸੁਰਿੰਦਰ ਵਿਕਰਮ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ 1846 ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਚੀਨ ਪੱਖੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਚੀਨੀ ਰਾਜਦੂਤ ਨੈਪਾਲ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਚੀਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਠਮੰਡੂ, ਨੈਪਾਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਲੁਆਸਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਸੜਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਫੌਜ ਲੋੜ ਹੋਣ ਤੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਲੁਆਸਾ ਤੋਂ ਸਗੋਂ ਪੀਕਿੰਗ ਤੋਂ ਵੀ ਆ ਸਕੇ।

ਇਸ ਨੇ 1801 ਈ. ਤਕ ਨੈਪਾਲ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਵਿਦਰ ਨੈਪਾਲ—ਡੀ. ਆਰ ਰੇਗਮੀ; ਪੋਰਟਰੇਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ—ਵੇਦ ਮਹਿਤਾ.

ਸੁਰਿੰਦਰਨਗਰ (Surendranagar) : ਇਹ ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਮੋਹਿਸਾਨਾ (Mahesana) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਰਨ-ਕੱਛ, ਪੱਛਮ ਤੇ ਪੱਛਮ-ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਰਾਜਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਭਾਵਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਜਾਂ ਪੂਰਬ-ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 10,488 ਵ.ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—845,454 (1971)

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12:140; ਇੰਡੀਆ—1976.

ਸੁਲਹੀ : ਇਕ ਪਠਾਣ ਜੋ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹੀ ਅਹਿਲਕਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਕਾਰਨ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕਲੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਗਾਂਢਾ-ਸਾਂਢਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਵਿਉਂਤ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਗੁਰੂ ਕੇ ਕੋਠੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿਚ ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਤੱਤੇ ਆਵੇ

ਵਿਚ ਜਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸੇ ਥਾਂ ਸੜਕੇ ਮਰ ਗਿਆ।

“ਸੁਲਹੀ ਹੋਇ ਮੁਆ ਨਾਪਾਕ” (ਬਿਲ. ਮ. ਪ)

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.

ਸੁਲੱਖਣੀ, ਮਾਤਾ : ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸ੍ਰੀ ਮੂਲ ਚੰਦ ਚੌਠੇ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਮਾਤਾ ਚੰਦੋ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਪੱਖੋਕੇ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸਦਾ ਵਿਆਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ 24 ਜੇਠ 1544 ਬਿ. ਨੂੰ ਬਟਾਲੇ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ 9 ਬਿ. 1551 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦਾ ਤੇ 19 ਫੱਗਣ, 1553 ਬਿ. ਨੂੰ ਲੱਖਮੀ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਭਾਰੀ ਤਪੱਸਵੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਚਲੀ ਤੇ ਲਖਮੀ ਦਾਸ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੇਦੀ ਬੰਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲੀ। ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.

ਸੁਲਤਜ਼ੈ-ਡਾਲਿਚ, ਫ਼ਰਾਂਜ਼ ਹੈਰਮਾਨ (Schulze-Delitzsch, Franj Hermann—1808-1883) : ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਇਸ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ ਤੇ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪ੍ਰਜੀਅਨ ਸੈਕਸਨੀ ਵਿਚ ਡਾਲਿਚ (Delitzsch) ਵਿਖੇ 29 ਅਗਸਤ, 1808 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ ਲਿਪਜਿਗ ਤੇ ਹਾਲੇ ਵਿਖੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਸੁਲਤਜ਼ੈ-ਡਾਲਿਚ 1848 ਵਿਚ ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਪੜਤਾਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਧਾਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸਨੇ ਆਪਣਾ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਸ ਮੋਢੀ ਨੇ ਅਨੇਕ ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕ ਖੁਲ੍ਹਵਾਏ ਤੇ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਸਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਵਾਏ। ਇਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਿਆ ਤੇ ਇਸਨੇ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕ ਰੀਤੀ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਦੀਆਂ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ 20 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1883 ਨੂੰ ਪੋਟਸਡਮ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20:105.

ਸੁਲਤਾਨ ਆਬੂ ਸਈਦ ਅਬੁਲ ਖੈਰੇ : ਵੇਖੋ, ਸ਼ੇਖ (ਸ਼ੇਖ ਅਬੂ ਸਈਦ)

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ : ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 4,424 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ।

ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੀ ਪੱਧਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਭਾਗ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਖੁਸ਼ਕ ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਦਲਦਲੀ ਝੀਲਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਮੁਖ ਦਰਿਆ ਗੋਮਤੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਮੱਧ ਵਿਚੋਂ ਵਗਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੈ। ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ 32° ਸੈਂ. ਤੋਂ 37° ਸੈਂ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ ਦਾ 18° ਸੈਂ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 107 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਅਨਾਜ, ਦਾਲਾਂ, ਜਵਾਰ, ਬਾਜਰਾ ਅਤੇ ਚਾਵਲ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਘਟੀਆ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ

ਚੰਗੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਲਿਆ ਕੇ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਮੁਖ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਕੰਕਰ ਹੈ ਜੋ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਬੂਆਂ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੂਤੀ ਕਪੜਾ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ, ਜੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ, ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਕੁਸ਼ਾ ਭਵਨਪੁਰ ਸੀ, ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੁਸ਼ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀਤਾ ਕੁੰਡ ਅਤੇ ਧੋਪਾਪ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਘਾਟ ਅਜੇ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—1,642,928 (1971)

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:130; ਇੰਡੀਆ-1976.

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ : ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਸਬਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ 45 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਨੂੰ, ਕਪੂਰਥਲੇ ਤੋਂ 25 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ 72 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਨੂੰ, ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੁਆਬ ਵਿਚ, ਕਾਲੀ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਰਬਮਾਨਪੁਰ, ਛੀਟਾਂ ਵਾਲੀ, ਪੀਰਾਂ ਪੁਰੀ, ਅਤੇ ਛੀਟਾਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਇਸੇ ਕਸਬੇ ਦੇ ਹੋਰ ਨਾਂ ਹਨ।

ਇਸ ਕਸਬੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਰੇ ਕਈ ਰਵਾਇਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਸਰਬਮਾਨ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਆਬਾਦ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਇਕ ਜਰਨੈਲ, ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਲੋਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ, ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕਸਬੇ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਸਬੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸੰਨ 1332 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਨੇ ਰੱਖੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ (1517-1526) ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਇਸ ਕਸਬੇ ਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਸਾਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਕਸਬਾ ਧਾਰਮਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਵੀਂ-ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਥੇ ਤਮਸਾਵਨ ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਗ਼ੈਰ ਆਬਾਦ ਭਾਰੀ ਜੰਗਲ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਬੋਧੀ ਧਰਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਾਣਿਨੀ ਅਨੁਸਾਰ (500 ਈ. ਪੂ.) ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਤਰੀਗਰਤਾ ਦੇ ਛੇ ਗਣਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

326 ਈ. ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜੀਆਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਫੈਗੋਲਸ ਜਾਂ ਫੈਗੀਅਸ (ਭਗਲ) ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਥਾਨ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ, ਯੁਆਂਗ-ਚੁਆਂਗ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸ਼ੋਕ (269-232 ਈ. ਪੂ.) ਨੇ ਇਥੇ ਇਕ ਬੋਧੀ ਸਤੂਪ ਉਸਾਰਿਆ ਸੀ ਪਰ ਹਾਲਾਂ ਤੀਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਨਿੰਘਮ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਟਾਲਕੀ ਦੇ ਕੁਲਿੰਡਰਾਈਨ

(ਕੁਨਿੰਦੇ) ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਸ਼ਾਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ ਪਰ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਮਦਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮੁਦਰ-ਗੁਪਤ (325-375 ਈ.) ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਪੰਜਵੀਂ ਤੇ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਂਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਜਿਥੇ ਕਿ ਕਾੱਤਿਆਯਨ ਨੇ 'ਅਭਿਧਰਮ-ਪ੍ਰਸਥਾਵ' ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ, ਯੁਆਂਗ-ਚੁਆਂਗ ਵੀ ਇਥੋਂ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਜਲੰਧਰ ਗਿਆ। ਯੁਆਂਗ-ਚੁਆਂਗ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖੇ ਗਏ ਤਮਸਾਵਨ ਬੋਧੀ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਕਨਿੰਘਮ ਠੀਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਨਾਲਾ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਤਮਸਾਵਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੋਧੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦਿਵਿਅਵ-ਦਾਨ' ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਥਾਨ ਲਗਭਗ 3.5 ਮੀਲ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਹਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ 200 ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਬੋਧੀ ਸਤੂਪ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਵੀ ਅਣਗਿਣਤ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਸਤੂਪਾਂ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਉ-ਤਿ-ਤੋ (ਉਦਿਤ) ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ।

804 ਈ. ਵਿਚ ਇਥੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਗਰਤ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ, ਅਲਬੈਰੂਨੀ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਕਾਲੇਯਤ ਰਾਜ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਕਾਬਲ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ (9ਵੀਂ-11 ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਿੱਕੇ (ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ) ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਦਨ-ਪਾਲ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਲੱਭ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ, ਬੋਧੀ ਮਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਵਜੋਂ, ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਇਸ ਕਸਬੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਸੁਆਹ ਅਤੇ ਫੂੜੀ ਹੋਈ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਾਲੀ ਤਹਿ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਥੋਹ ਦੀ ਚੋਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜ-ਛੇ ਮੀਟਰ ਹੇਠਾਂ ਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਹਿਮੂਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸਲਾਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਇਸ ਕਸਬੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 26 ਸਿੱਕੇ ਇਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਲੱਭ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਨਾਸਿਰ-ਉ-ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ (1246-1266 ਈ.) ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕਸਬਾ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਹੁਰੇ ਗਿਆਸ-ਉ-ਦੀਨ ਬਲਬਨ ਦੇ ਸਮੇਂ (1266-1286 ਈ.), ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਕਾਰਨ ਵੱਧ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਈਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ 'ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਟਕਸਾਲ' ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਹੀ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ (1517-26 ਈ.) ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ, ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਅਧੀਨ ਸਿਆਸੀ, ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਧਾਰਮਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਸੰਨ 1475 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦਾ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦੇ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ, 'ਜੈ ਰਾਮ' ਜੀ ਨਾਲ ਇਥੇ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ।

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਭਾਵੇਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਇਤਿ-ਹਾਸਕ ਪੱਖੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨ ਵਜੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਬਹਿ-ਨੋਈ ਭਾਈਆ ਜੈ ਰਾਮ ਪਾਸ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਥੇ ਲੋਧੀ ਦੇ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ 14 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵਧ ਸਮਾਂ ਇਸੇ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਥੇ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਉੱਤੇ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਇਥੇ ਹੀ 'ਨਾ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ' ਦਾ ਹੋਕਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਆਪ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਸਨ।

'ਆਈਨੇ ਅਕਬਰੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਰਾਂ ਵੀ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ (1539-55 ਈ.) ਨੇ ਇਥੇ ਵੇਈਂ ਤੇ ਇਕ ਪੁਲ ਬਣਵਾਇਆ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ (1563-1606 ਈ.) ਇਥੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਠਹਿਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਕਈ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਅਤੇ ਇਕ ਸਰਾਂ ਬਣਵਾਈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (1605-1607 ਈ.) ਨੇ ਵੀ ਇਥੇ ਇਕ ਸਰਾਂ ਬਣਵਾਈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਪੁਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਕਰਵਾਈ। ਵੇਈਂ ਉੱਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣਾ ਢੱਠਾ ਹੋਇਆ ਪੁਲ ਹੈ ਜੋ ਔਰੰਗ-ਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸੰਨ 1739 ਵਿਚ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਈਰਾਨੀ ਨੇ ਹਿੰਦੁ-ਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰੋਂ ਸਰਹਿੰਦ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਨੂੰ ਖੂਬ ਲੁਟਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਫੂਕ ਦਿੱਤਾ। ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਤਬਾਹ ਹੋਇਆ।

ਨਵੰਬਰ, 1753 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਪੂਰਥਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਤੀਕ ਇਹ ਕਪੂਰਥਲਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1956 ਵਿਚ ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਅਨ (ਜਿਸ ਦਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਰਿਆਸਤ ਹਿੱਸਾ ਸੀ) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਹੋ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1969 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਨਾਉਣ ਸਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਥੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਉਪ-ਤਹਿਸੀਲ ਸੀ ਪਰ 1969 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਹਿਸੀਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ :—

ਸੰਤ ਘਾਟ—ਇਹ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਦਾ ਉਹ ਘਾਟ ਹੈ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਟੁੱਭੀ ਮਾਰ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਨਿਕਲਕੇ ਉਦਾਸੀ ਭੇਸ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਿਆਸਤ ਵਲੋਂ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਂ ਪੰਜ ਘੁਮਾਉਂ ਜ਼ਮੀਨ ਲਗਵਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਹੱਟ ਸਾਹਿਬ—ਇਸ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਚਉਦਸ 1540 ਬਿਕਰਮੀ ਨੂੰ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ 11 ਵੱਟੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਲਦੇ ਸਨ। ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਲੋਂ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ 20 ਘੁਮਾਉਂ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ 81 ਨਕਦ ਰੁਪਏ ਲਗਵਾਏ ਗਏ।

ਕੋਠੜੀ ਸਾਹਿਬ—ਇਹ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਨਵਾਬ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੇਖਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਰਿਆਸਤ ਵਲੋਂ ਤਿੰਨ ਘੁਮਾਉਂ ਜ਼ਮੀਨ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨਾਂ ਲਗਵਾਈ ਗਈ।

4. ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ਼—ਇਹ ਸਥਾਨ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦਾ ਘਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਕਾਨ ਸੀ। ਤਵਾਰੀਖ਼ ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਜਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—“ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਰਾਤ ਇਸੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਗਈ। ਬਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਤੇ ਲਛਮੀ ਦਾਸ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਹ ਬਾਗ਼ ਲਾਲਾ ਮੁਕਟ ਰਾਮ ਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਯੱਕੋਖਾਨੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਮਹੱਲ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੈ ਰਾਮ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਸੀ” ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇਰਾਂ ਘੁਮਾਉਂ ਜ਼ਮੀਨ ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰ-ਥਲਾ ਵਲੋਂ ਲਗਵਾਈ ਗਈ।

5. ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ—ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਆਲੀਸ਼ਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਾਤਣ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਰਖਤ ਬੇਰ ਸਰਸਬਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਬੇਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇਰਾਂ ਸੌ ਸੱਠ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਜਾਗੀਰ ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲੇ ਵਲੋਂ, ਸਵਾ ਸੌ ਰੁਪਏ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲੇ ਵਲੋਂ, ਇਕੱਠੇ ਰੁਪਏ ਨਾਭੇ ਵਲੋਂ ਲਗਵਾਈ ਗਈ।

6. ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਾਹਿਬ—ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕੋਠੜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਆਹ ਡੱਲੇ ਪਿੰਡ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਥੇ ਵਿਰਾਜੇ ਸਨ। ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲੇ ਵਲੋਂ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰਾਂ ਘੁਮਾਉਂ ਜ਼ਮੀਨ ਲਗਵਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਸਰਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

7. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਤਰਯਾਮਤਾ—ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਸੜਕ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਸਰਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਹਮਣੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਵਾਬ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰਯਾਮਤਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਟਾਖਸ਼ ਗਿਰੀ ਆਸ਼ਰਮ, ਮਾਤਾ ਦਾ ਮੰਦਰ, ਪੰਜ ਮੰਦਰੀ, ਆਸ਼ਾਪੁਰੀ ਮੰਦਰ, ਨਾਥਾਂ ਦਾ ਮੰਦਰ, ਪੀਰਾਂ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਦਰਬਾਰ, ਪੁਰਾਣਾ ਪੁਲ, ਹਦੀਰਾ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਰਾਏ, ਹਮਾਮ ਅਬਦੁਲ ਲਤੀਫ, ਸ਼ਾਹੀ ਪੁਲ, ਗੈਬ ਗਾਜ਼ੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ, ਰੋਜ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਸੁਲਤਾਨ, ਪੱਥਰਾਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ, ਯਾਦਗਾਰ ਬਾਬਾ ਦੂਲੋ ਸਕਲ, ਵੇਈਂ ਘਾਟ, ਸਰਦ ਖਾਨਾ, ਚਿੱਟੀ ਮਸੀਤ, ਬੇਗਮਾਂ ਦੀ ਬਾਉਲੀ, ਭਾਰਾ ਮੰਦਰ, ਬੱਤੀ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ, ਮਜ਼ਾਰ ਬੰਦਗੀ ਸ਼ਾਹ, ਸਿਹਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਖਾਨਗਾਹ, ਡਾਕ ਮਨਾਰਾ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਹਨ।

ਇਥੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਮੋਟਰਾਂ, ਜਨਰੇਟਰ, ਮੋਨੋਟਾਈਪ ਪੰਪ, ਚਾਉਲ ਛੜਨ ਅਤੇ ਮੂਗਫਲੀ ਦਾ ਤੇਲ ਕੱਢਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ।

ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖਜ਼ੂਰਾਂ ਦਾ ਰਸ ਕੱਢਣਾ, ਦਰੀਆਂ ਬਣਾਉਣਾ, ਅਮਰੇ ਠੋਪਣਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿੱਤੇ ਹਨ।

ਇਥੇ ਤਿੰਨ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਇਕ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਇਕ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ (1969) ਹੈ।

ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਇਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਕਸਬੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਹਰ ਸਾਲ ਲੱਖਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਇਥੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—9,176 (1971)

31°10' ਉ. ਵਿਥ.; 75°10' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ—ਮ. ਕੋ.; ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਲੋਧੀ ਸਰਵੇ ਪੁਸਤਕ—ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ; ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ.

ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ (1631—1691 ਈ.)—ਇਸਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਸੋਰਕੋਟ ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਬਾਜ਼ੀਦ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਬਾਰੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸਦਾ ਜਨਮ 1629 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 1631 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਅਰਬ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਏ ਸਨ ਜੋ ਪੀਰ ਸਯੱਦ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਕਈ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਜੁੜ ਗਈਆਂ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਰੱਬ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹਾਲੇ ਇਹ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦਾ ਬੱਚਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਇਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਦੁੱਧ ਨਾ ਚੁੰਘਿਆ।

ਇਸ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਸਨ। ਬਾਹੂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਸ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਬਹਾਉਲ ਹੱਕ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਚਿੱਲਾ ਕਮਾਇਆ। ਇਥੋਂ ਇਹ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਹਬੀਬ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਧਾਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਤਦ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ-ਛਡਾਕੇ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਪ੍ਰਮੰਨਿਆ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤਸਵੱਫ਼ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸ਼ਮਸੁੱਲ-ਆਰਿਫ਼ੀਨ, ਮਫ਼ਤਾਹੁੱਲ-ਆਰਿਫ਼ੀਨ, ਅਮੀਰੁਲ-ਕੋਨੈਨ, ਦੀਵਾਨਿ-ਬਾਹੂ, ਅਕਲਿ ਬੇਦਾਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸਦੀਆਂ ਸੀਹ-ਰਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। “ਹੂ” ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਰੋਦੀ ਹੂਕ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੂਕ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਬਿਰਹਾ-ਤੀਬਰਤਾ, ਹੂਕ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰ-ਨਾਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਏਕਤਾ, ਰੱਬ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ, ਖੁਦੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ, ਆਪਣੇ ਅਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬੜੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਸੇਲ ਅਨੁਸਾਰ “ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਵਲਵਲਾ ਤੇ ਰਾਗ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਵਾਂਗ ਮੱਚ ਮੱਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।”

ਬਾਹੂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਦਰੀ ਝਾਂਗੀ ਉਪ ਬੋਲੀ ਦਾ ਤਕੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਅਰਬਾਤ ਮੁਲਤਾਨੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹੂ ਵਿਚ ਵਾਲਹਾਨਾ ਮਸਤੀ ਘੱਟ ਤੇ ਸੂਝ ਤੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ।

ਬਾਹੂ ਦੇਹਾਂਤ ਵੇਲੇ ਚਾਰ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੱਠ ਪੁੱਤਰ ਪਿਛੇ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਮਾਅਰਫ਼ਤ-ਭਰਪੂਰ ਕਲਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਦਰ ਕੀਮਤ ਹਾਲੇ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਇਸਦੀਆਂ 140 ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ—ਪੰ. ਸਾ. ਇ.—ਕੋਹਲੀ; ਪੰ. ਸਾ. ਤਜ਼;

ਪੰ. ਸਾ. ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ—ਕੇ. ਐਸ ਕਸੇਲ.

ਸੁਲਤਾਨੀਆ ਫ਼ਿਰਕਾ : ਇਸ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਮੂਲ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਫ਼ਿਰਕਾ ਛੁੱਟ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨੀਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰੋਟ ਪਕਾ ਕੇ ਵੰਡਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਖ਼ਿਆਲ ਇਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨੀਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਮਜ਼੍ਹਬਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਵੀ ਸੁਲਤਾਨੀਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਲਤਾਨੀਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਖਤਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਰਸੂਲੀਆ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕਾ ਸ਼ੇਖਾਂ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਢੋਲ ਵਜਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਫ਼ਿਰਕਾ ਉਥੇ ਸ਼ੇਖ ਵਪਾਲਚੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਲਤਾਨੀਆ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਬਾਦਤਗਾਹ (ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ) ਨੂੰ ‘ਪੀਰ ਥਾਨ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇਬਾਦਤਗਾਹ ਨੂੰ ‘ਪੰਜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਦਾ ਤਕੀਆ’ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮਖਦੂਮ ਜਹਾਨੀਆ, ਸਯੱਦ ਜਲਾਲ ਬੁਖਾਰੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

‘ਪੀਰ ਥਾਨ’ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਮੇਲੇ ਵੀ ਲੱਗਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਨੂਰ ਜਮਾਲ ਦਾ ਮੇਲਾ ਹੁਣ ਵੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੋਂ 80 ਜਾਂ 90 ਕਿ. ਮੀ. ਤੇ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਸੁਲਤਾਨੀਆ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜ ਪੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਨਾਭਾ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਇਕ ਮਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਗਜ਼ੇ ਪੀਰ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸੱਜਾਦ ਅਤੇ ਮਜ਼ਾਵਰ ਸੁਲਤਾਨੀਆ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮਜ਼ਾਰ ਨਾਭਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਮਜ਼ਾਰ ਲਗ ਭਗ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਮੀ. ਲੰਬੀ ਕਬਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਜ਼ਾਰ ਜਿਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨੌਂ ਗਜ਼ੇ ਪੀਰ ਦੀ ਇਕ ਕਬਰ

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ।

—ਐਚ. ਐਮ. ਮਕਬੂਲ ਰਹਿਮਾਨ

ਸੁਲਬ ਸੂਤਰ : ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾਲ ਵਿਚ ਯੱਗ ਆਦਿ ਦਾ ਇਤਨਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਲਪ-ਸੂਤਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ। ਸੁਲਬ ਸੂਤਰ ਵੀ ਕਲਪ ਸੂਤਰ ਦੇ ਹੀ ਅੰਗ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਸ਼ਰੋਤ ਸੂਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ।

‘ਸੁਲਬ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਾਪਣ ਦਾ ਸੂਤਰ ਅਰਥਾਤ ਨਾਪਣ ਦਾ ਡੋਰਾ। ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਲਬ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਯੱਗ ਦੀ ਵੇਦੀ ਨਾਪਣਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਚੌੜਾਈ ਤੇ ਵੇਦੀ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਭੂਮੀ ਚੁਣਨਾ ਆਦਿ ਯੱਗ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੋਮ ਯੱਗ, ਮੇਘ ਯੱਗ ਤੇ ਬਾਜਸਨੇਯ ਯੱਗਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਣਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਲਬ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁਮੈਂਟਰੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੁਮੈਂਟਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਕਢਣ ਵਾਲਾ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਫੀਸਾਗੋਰਸ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸੁਲਬ ਸੂਤਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲੇ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

—ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੱਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ

ਸੁੱਲਾ, ਲੂਸੀਅਸ ਕਾਰਨੇਲੀਅਸ (Sulla, Lucius Cornelius—138-78 ਈ. ਪੂ.) : ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੋਮ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਜਰਨੈਲ ਅਤੇ ਡਿਕਟੇਟਰ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਰੋਮਨ ਗਣਰਾਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਤੇ ਮਹਾਨ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ। 105 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਕੁਏਸਟਰ (Quaestor) ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਰਸੀਅਸ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ। 93 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੈਟਰ (Praetor) ਅਤੇ 92 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਿਲਸਿਆ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

90-89 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਸੋਸ਼ਲ ਵਾਰ (Social war) ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ 88 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਂਸਲ (Consul) ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਤਾਕਤ ਪਕੜਦਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਨੇ ਏਥਨਜ਼ (86) ਅਤੇ ਬੋਤੀਆਨ ਯੂਨਾਨ (Boetian Greece) ਤੇ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਜਿੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜਾ ਨਿਬਰੇਡੇਟਸ ਨੂੰ ਇਕ ਦੰਡ ਰੂਪ ਸੰਧੀ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਮ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਇਟਲੀ ਤੋਂ ਪਰਤ ਕੇ 82 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਨੇਸਟੇ (Praeneste) ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਸਤ ਦੇ ਕੇ ਘਰੇਲੂ ਜੰਗ ਖਤਮ ਕਰਦਿਆਂ ਰੋਮ ਦਾ ਡਿਕਟੇਟਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਰੋਮ ਵਿਚ ਸੈਨਿਟ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਮੁੜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਕਾ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸੁੱਲਾ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ 79 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਰਾਜਕਾਜ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 78 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰੋਜੂਓਲੀ, ਇਟਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ ਪੂ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:661.

ਸੁਲੇਮਾਨ (Solomon) : ਸੁਲੇਮਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਾਈਬਲ

ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਈਬਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਇਸਰਾਇਲੀ-ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ 974 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 937 ਈ. ਪੂ. ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਬਤਸ਼ਬਾ (Bathsheba) ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਦਾਉਦ (David) ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮਿਸਰ ਦੇ ਫਰਾਊਨ (Pharaon) ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਤਾਹਿਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਹਿਰਮ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਗੰਢ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਈ। ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਖੂਬ ਚਮਕਾਇਆ ਤੇ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਆਪ ਯਾਵੇ (Yahway) ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਉਦਾਰ ਸੀ।

ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਰਵੇਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨਮਰੂਦ, ਨੈਜ਼ਰ, ਸੁਲੇਮਾਨ ਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪੈਗੰਬਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਨਿਆਂਕਾਰ ਸੀ। ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੂੰ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਹਨੇਰੀ ਵੱਸ ਕਰਨ ਦੀ ਰੱਬੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਿਲਾਸਫਰ ਫੀਸਾਗੋਰਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਵਿਦਿਆ ਸੁਲੇਮਾਨ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਕੋਲ ਜਾਦੂ ਦੀ ਇਕ ਅੰਗੂਠੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਸ਼ਿਬਾ (Sheba) ਦੀ ਮਲਕਾ ਬਲਕੀਸ਼ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਅੱਖ ਦੇ ਫੋਰ ਵਿਚ ਯੋਰੋਸ਼ਲਮ ਚੁਕਵਾ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਈਰਾਨੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਤੇ ਜਮਸ਼ੈਦ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਹਨ।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸੁਲੇਮਾਨ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਇਸ ਗ਼ਲਤੀ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਰਾਜ ਖੁੱਸ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਹਮਸ਼ਕਲ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਤੋਬਾ ਕਰਨ ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸੌਣੇ ਦੀ ਟੇਕ ਲਾ ਕੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਖੜਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਉਂਕ ਨੇ ਸੌਣੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਖਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸੁਲੇਮਾਨ ਡਿੱਗ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ।

ਇਸ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦਾ ਠੀਕ ਸਥਾਨ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਯੋਰੋਸ਼ਲਮ ਵਿਚ, ਕਈ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਤੇ ਕਈ ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੀਪ ਵਿਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਸੌ ਵਹੁਟੀਆਂ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਗੋਲੀਆਂ ਸਨ, ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ‘ਰਹਬਯਾਮ’ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਯੋਰੋਸ਼ਲਮ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹੱਲ, ਕਿਲੇ, ਹਮਾਮ ਅਤੇ ਤਾਲਾਬ ਆਦਿ ਬਣਵਾਏ। ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤਖ਼ਤ ਖ਼ਾਲਸ ਸੋਨੇ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਯੋਰੋਸ਼ਲਮ ਵਿਚ ਈਸਾਈਆਂ ਤੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ।

ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਾਮੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਲਿਪੀਆਂ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੇ ਹੀ ਬਣਾਈਆਂ। ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਖਾਣ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੇ ਭਜਨ (Psalms of Solomon)—ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੇ 18 ਭਜਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਪਰ ਯਹੂਦੀ ਇਬਾਦਤਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦਾ ਭਾਗ ਹਨ। ਕਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਸ

ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜੰਗ ਦੇ ਖਤਰੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਯੋਰੋਸਲਮ ਦੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਾਉਦ ਤੋਂ ਤਖਤ ਖੋਹਣ ਵਾਲੇ ਮਕਾਬੀ (Maccabees) ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਸੀਹਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਭਜਨ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦੇ ਭਜਨਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ (Odes of Solomon)—ਇਹ 42 ਅਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਈਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਛੇਵੀਂ ਤੋਂ ਨੌਂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਅੰਜੀਲ ਦੇ ਅਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸੰਸਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਰੈਂਡਲ ਹੈਰਿਸ (Dr. Randel Harris) ਨੂੰ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਇਕ ਸੀਰੀਆਈ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੀਆਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਪਿਸਤਿਸ ਸੋਫੀਆ (Pistis Sophia) ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨਵਾਦੀ ਯਹੂਦੀ ਤੇ ਈਸਾਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਸ਼ਾ. ਐਨ. ਇਸ. 549; ਮ. ਕੋ.

ਸੁਲੇਮਾਨ ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਨ (ਰਾਜ ਕਾਲ 1520-1556 ਈ.) : ਸੁਲੇਮਾਨ ਪਹਿਲਾ ਤੁਰਕੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਰਕ ਲੋਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਜਗਤ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੁਲੇਮਾਨ ਮਹਾਨ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਨਵੰਬਰ, 1494 ਈ. ਜਾਂ ਅਪ੍ਰੈਲ, 1495 ਈ. ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਸਲੀਮ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਬਾਯਜੀਦ ਦੂਜੇ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਾਫਾ (Kaffa) ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਕੋਚਕ ਵਿਚ ਮਨੀਸਾ (Madisa) ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਰਿਹਾ।

ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਤੰਬਰ, 1520 ਈ. ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਲ ਕੇਂਦਰੀ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਭੂ-ਮੱਧ ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਈਸਾਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਹੰਗਰੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ 1526 ਈ. ਵਿਚ ਹੰਗਰੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੰਗਰੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੇ ਆਸਟਰੀਆ ਉੱਪਰ ਦੋ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਪਰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿ ਇਕੋ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਸਟਰੀਆ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ 1533 ਈ. ਵਿਚ ਸੁਲਹ ਕਰ ਲਈ।

ਹੰਗਰੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਹਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਆਸਟਰੀਆ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਹੰਗਰੀ ਉੱਪਰ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਲੇਮਾਨ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਦਖਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੰਗਰੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹੋ ਗਏ। 1562 ਈ. ਵਿਚ ਸੁਲਹ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ, ਹੰਗਰੀ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੇ ਪਰਸ਼ੀਆ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਤਿੰਨ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਕੋਚਕ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਇਰਾਕ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ (1548-49) ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਝੀਲ ਵਾਨ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਤੁਰਕੀ ਹਕੂਮਤ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ। ਤੀਜੀ ਲੜਾਈ (1554-55) ਦੌਰਾਨ ਤੁਰਕੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ

ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਈਰਾਨ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਖੀਰ 1555 ਈ. ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਲਹ ਹੋ ਗਈ।

ਹੁਣ ਸੁਲੇਮਾਨ ਮਹਾਨ ਅਧੀਨ ਜਲ-ਸੈਨਾ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ੀ ਬੇੜੇ ਨੇ ਵੀਨਸ ਅਤੇ ਸਪੇਨ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ ਜਹਾਜ਼ੀ ਬੇੜੇ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭੂ-ਮੱਧ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ ਜਲ ਸ਼ਕਤੀ 1571 ਈ. ਵਿਚ ਲੇਪਾਂਟੋ (Lepanto) ਦੀ ਲੜਾਈ ਤਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਹੀ। ਉੱਤਰੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਟ੍ਰੀਪੋਲੀ 1551 ਈ. ਵਿਚ ਉਸਮਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਤੁਰਕੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਹਾਜ਼ੀ ਬੇੜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਤਕ ਵੀ ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 1538 ਈ. ਵਿਚ ਪੁਰਤਗੇਜ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਦਿਉ (Diu) ਖੋਹਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ।

ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਸਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਮੁਸਤਫਾ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ 1559-61 ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸਲੀਮ ਅਤੇ ਬਾਯਜੀਦ ਵਿਚਕਾਰ ਤਖਤ ਦੇ ਉਤਰਾ-ਧਿਕਾਰੀ ਬਣਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਛਿੜ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਯਜੀਦ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1566 ਈ. ਵਿਚ 5-6 ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀ ਹੰਗਰੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸੁਲੇਮਾਨ ਮਹਾਨ ਨੇ ਕੇਵਲ ਫੌਜੀ ਜਿੱਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੋਰ ਵੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੇ ਰੁਸਤਮ ਵਰਗੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਉਲਮਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਈਸਾਈਆਂ ਤੋਂ ਖੋਹੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਣਵਾਏ ਤਾਂ ਜੋ ਵੈਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਡਟ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਾਰ, ਬਗ਼ਦਾਦ ਅਤੇ ਦਮਸ਼ਕ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਮਸਜਿਦਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ, ਪੁਲ ਆਦਿ ਬਣਵਾਏ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਲੇਮਾਨ ਮਹਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਇਸਤੰਬੁਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਮਸਜਿਦ ਬਣਵਾਈ।

ਇਸ ਨੇ ਉਸਮਾਨੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਮਹਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਸੇ. 17:784.

ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੂਜਾ (1642-1691 ਈ.) : ਇਹ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ। ਇਹ 1687 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਮੁਹੰਮਦ ਚੌਥੇ ਦੀ ਥਾਂ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਖਤਨਸ਼ੀਨੀ ਸਮੇਂ ਭਰਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲ ਗਈ।

ਕੁਸਤੁਨਤੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ਯਨੀਚਰੀਆਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਜ਼ੀਰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਵੀ ਸਫਾਇਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਤਲਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਵੀ ਹੋਈ ਪਰ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਸਟਰੀਆ ਨਾਲ ਜੰਗ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਰਕੀ ਦਾ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਪਰੀਲੀ (ਮੁਸਤਫਾ) ਵਰਗਾ ਸਿਆਣਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਜ਼ੀਰ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਵਲੋਂ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਕੁਪਰੀਲੀ ਮੁਸਤਫਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਈਸਾਈ ਪਰਜਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਚੰਗੀ ਹੋ ਗਈ। ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਸੁਧਰ ਗਿਆ। 1690 ਈ. ਵਿਚ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੇ ਬੈਲਗ੍ਰੇਡ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। 1691 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।
ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 21:535.

ਸੁਲੇਮਾਨ ਸਕੋਹ : ਸੁਲੇਮਾਨ ਸਕੋਹ, ਦਾਰਾ ਸਕੋਹ ਦਾ ਜੇਠਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ। ਦਾਰਾ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਤੇ ਮੁਰਾਦ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਸਕੋਹ ਨੂੰ ਸੁਜਾਅ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੰਗਾਲ ਵਲ ਭੇਜਿਆ। ਸੁਜਾਅ ਉੱਪਰ ਫ਼ਤਹਿ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾਰਾ ਨੇ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਆ ਲਈ 1658 ਈ. ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਹਾਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਜੈ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਖ਼ਾਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ।

ਸੁਲੇਮਾਨ ਹਰਦੁਆਰ ਦੇ ਨੇੜਿਉਂ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਪਨਾਹ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। 1659 ਈ. ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਰਾਜਾ ਰਾਜਰੂਪ ਨੂੰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਭੇਜਿਆ। ਡੇਢ ਸਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਕ ਖਤ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਤਰ ਮੇਦਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਲੇਮਾਨ ਸਕੋਹ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ 2 ਜਨਵਰੀ, 1662 ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਉੱਪਰੋਂ ਉੱਪਰੋਂ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਪਰ ਅਖੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਅਫ਼ੀਮ ਦਿਵਾ ਕੇ ਮਈ, 1622 ਈ. ਵਿਚ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ—ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ; ਮੁਗਲ ਅੰਮਪਾਇਰ ਇਨ ਇੰਡੀਆ—ਐਸ. ਆਰ. ਸ਼ਰਮਾ.

ਸੁਲੇਮਾਨ ਖ਼ਾਂ : ਸੁਲੇਮਾਨ ਖ਼ਾਂ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਮੀਰ ਤਾਜ ਖ਼ਾਂ ਕਰਾਨੀ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤਾਜ ਖ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਨਾਇਬ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਤਾਜ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਕ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਜਾਣ ਤੇ ਸੁਲੇਮਾਨ ਖ਼ਾਂ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਅੱਠ ਸਾਲ (1565-1572) ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ।

ਸੁਲੇਮਾਨ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਉੜੀਸਾ ਅਤੇ ਕੂਚ ਬਿਹਾਰ ਉੱਪਰ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਧਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਭਰ-ਪੂਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ ਟਾਂਡਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਕੋਲ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਕੇ 1,000 ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ।

11 ਅਕਤੂਬਰ, 1572 ਈ. ਨੂੰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਖ਼ਾਂ ਕਰਾਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਦੀ ਕੈਂਬਰਿਜ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, 4.

ਸੁਲੇਮਾਨ ਚਲੇਬੀ (ਮੌਤ 1422 ਈ.) : ਇਹ ਇਕ ਤਰਕੀ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਰਚਨਾ, ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਧਾਰਮਿਕ ਕਵਿਤਾ ਮਵਲੀਦ (Mevlid) ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਬਰਸਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਬਾਪ ਵਜ਼ੀਰ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਬਰਸਾ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਮਸਜਿਦ ਦਾ ਇਮਾਮ ਬਣਿਆ।

ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਮਵਲੀਦ' ਵਿਚ ਪੈਗੰਬਰਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੇ ਸੁਲੇਮਾਨ ਚਲੇਬੀ ਨੂੰ ਅਮਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਅਪੀਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਰਸਮਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਨਾਜ਼ੇ ਵੇਲੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 21:535.

ਸੁਲੇਮਾਨ ਪਹਾੜ (Sulaiman Mountains) : ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਹੈ ਜੋ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਗੋਮਲ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਤਕ ਲਗਭਗ 400 ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਔਸਤ ਉਚਾਈ 1,525 ਮੀ. ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਚੋਟੀਆਂ 3,350 ਮੀ. ਤਕ ਉਚੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਜੋੜੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ 3,380 ਮੀ. ਉੱਚੀਆਂ ਹਨ 'ਤਖ਼ਤ-ਇ-ਸੁਲੇਮਾਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਲੇਮਾਨ ਪਹਾੜ ਦਾ ਮੁਖ ਹਿੱਸਾ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਕਿੰਗਰੀਦਾਰ ਲੜੀਆਂ ਵਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਲ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕਿੰਗਰੀਦਾਰ ਲੜੀਆਂ ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਮੁੜਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਬਰਾਹੁਈ ਪਹਾੜੀ ਲੜੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੁਲੇਮਾਨ ਪਹਾੜ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਰੇਤਲੇ ਪੱਥਰ, ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਮਾਰਲ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਟੇਸ਼ਸ ਰੇਤਲੇ ਪੱਥਰ ਉੱਪਰ ਪਈ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪੀਲੀ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਮੂੰਗਾ-ਚੂਨਾ ਪੱਥਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਰੀ (Marri) ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਟਰੋਲ ਵੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਢਲਾਣ ਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜ਼ੈਤੂਨ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤੇ ਚਿਲਗੋਜ਼ੇ ਦੇ ਰੁੱਖ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਵੇਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤਖ਼ਤ-ਇ-ਸੁਲੇਮਾਨ' ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਬਤ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬਲੋਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

28°31' ਤੋਂ 32°4' ਉ. ਵਿਥ.; 67°52' ਤੋਂ 70°17' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲੀ. ਐਨ. 18:28; ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23 : 129.

ਸੁਲੋਚਨਾ : ਸੁਲੋਚਨਾ ਨਾਗ ਰਾਜ ਵਾਸੁਕੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ।

ਲੰਕਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਰਾਵਣ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੇਘਨਾਥ ਨੇ ਭਾਰੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰ ਕਪਾਰਵਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਹਰਾ ਸਕੇ। ਉਸ ਨੇ ਪਤਾਲ ਲੋਕ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਪਤਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵਾਸੁਕੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਲੈ ਆਇਆ। ਵਾਸੁਕੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੇਘਨਾਥ ਨਾਲ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਲੋਚਨਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੇਘਨਾਥ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਰਾਵਣ ਵੱਲੋਂ ਸੀਤਾ ਹਰਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦਾ ਰਾਵਣ ਨਾਲ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲਛਮਣ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਮੇਘਨਾਥ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮਿਰਤਕ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਹਨੂਮਾਨ ਨੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਜਦ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਇਹ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋਣ ਲਈ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਦਾ ਮਿਰਤਕ ਸ਼ਰੀਰ ਮੰਗਿਆ। ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਮੇਘਨਾਥ ਦਾ ਮਿਰਤਕ ਸ਼ਰੀਰ ਸੁਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੁਲੋਚਨਾ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਸੁਲੋਚਨਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪਤੀਬਰਤਾ ਨਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੀ ਬਿਕਰਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਾਧਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12:141.

—ਕਰਿਸ਼ਨ ਦੱਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ

ਸੂਐਨ : ਇਹ ਨਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਆਦਿਵਾਸੀ ਨਸਲ ਦੇ ਕਈ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਐਨ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡਕੋਟਾ ਜਾਂ ਲਕੋਟਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਸੂਐਨ' ਸ਼ਬਦ 'ਸੂ' (Sioux) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਹਨ 'ਸੱਪ ਵਰਗਾ' ਭਾਵ ਦੁਸ਼ਮਣ। ਇਹ ਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਰਿਆਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਲੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੜ੍ਹ ਮਿਸਿਸਿਪੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ, ਵਰਜੀਨੀਆ ਰਾਜ ਵਿਚ ਐਪਲੇਚੀਅਨ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਅਤੇ ਕੈਰੋਲਾਈਨਾ ਰਾਜ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਗੜ੍ਹ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਖੇ ਸੂਐਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਬਣਾਵਟ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਸੀ।

ਸੂਐਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਿਰਕੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਡਕੋਟਾ, ਐਸੀਨੀਬੋਇਨ, ਹਿਡਾਯਾ, ਵਿਨੋਬਾਗੋ, ਕਰੋ, ਮੈਨਡਨ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਲਗਭਗ ਇਕ ਲੱਖ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਲਗਭਗ 40,000 ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੋ. 25:43; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:717.

ਸੂਸ (Sousse) : ਇਹ ਟਿਊਨੀਸ਼ੀਆ (Tunisia) ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਵਿਲਾਇਤ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਸਾ (Susa/Sousa) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈਮਾਮੈਤ (Hammamet) ਖਾੜੀ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਟਿਊਨਿਸ ਤੋਂ 150 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਪਿਊਨਿਕ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੋਨੀਸ਼ੀਅਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪਤਨ ਹੋਇਆ ਪਰ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੈਰੁਆਨ (Kairouan) ਦੇ ਅਗਲਾਬ (Aghlab) ਕਬੀਲੇ ਅਧੀਨ ਇਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕਾਫੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤੇ 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬੱਦੂ ਅਰਬਾਂ (Bedouin Arabs) ਦੇ ਹਮਲੇ ਤਕ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਉੱਘੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1881 ਤੋਂ

1955 ਤਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਪ੍ਰੋਟੈਕਟੋਰੇਟ ਅਧੀਨ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁੜ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬੰਦਰਗਾਹ ਅਤੇ ਉੱਘਾ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਪਰ ਜਰਾਇਤੀ ਉਪਜ ਦੀ ਥਾਂ ਇਥੇ ਮੱਛੀ ਫੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਨਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਮੱਛੀ ਦੀ ਡੱਬੇ-ਬੰਦੀ, ਸ਼ੈਚਾਲੂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਪੁਰਜੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ, ਅੰਜੀਰ ਦਾ ਤੇਲ ਕੱਢਣ ਤੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਆਦਿ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਆਬਾਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਸੀ-ਦ-ਸੂਸ (Musee-de-Sousse) ਨਾਮੀ ਇਕ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਈਸਾਈ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—ਸ਼ਹਿਰ—58,161 (ਤਾ. ਮਰ.)

35°49' ਉ. ਵਿਥ.; 10°38' ਪੂ. ਲੰਬ

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 21:38; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:368.

ਸੂਸਾ (Susa) : ਸੂਸਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਸੂਸ਼ (Shush) ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਈਰਾਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਈਰਾਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜ ਈਲੈਮ (Elam) ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਇਹ 522 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾਰਾ ਪਹਿਲੇ (Darius I) ਤੇ ਉਸਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸ਼ਹਿਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਈਰਾਨ ਦੇ ਖੂਜਿਸਤਾਨ (Khuzistan) ਖੰਡ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਕਾਰਕੈਕਰ (Karkheh Kur) ਦੇ ਕੰਢੇ ਨੇੜੇ ਜ਼ੈਗਰਸ (Zagros) ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾਕਿਆ ਹੈ।

ਸੰਨ 1850 ਵਿਚ ਵਿਲੀਅਮ ਕੈਨਥ ਲੋਫਟਸ (William Kenneth Loftus) ਨਾਮੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੁਰਾ-ਖੋਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਚਾਰ ਥੇਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ, ਜਿਸ ਦੀ ਖੁਦਾਈ (1897-1908) ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਖੋਜੀ ਜੇ. ਡੀ. ਮਾਰਗਨ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਵਿਚੋਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਖੰਡਰ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਥੇਹ ਵਿਚੋਂ ਦਾਰਾ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਮਹੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਰਾਇਲ ਈਲੈਮਾਈਟ (Elamite) ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਖੰਡਰ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਚੌਥਾ ਥੇਹ ਗਰੀਬ ਘਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ।

ਡੂੰਘੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬੜੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਉਪਰਲੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਈਲੈਮਾਈਟ ਅਤੇ ਆਰੰਭਕ ਬਾਬਲ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਖੰਡਰ ਮਿਲੇ ਹਨ। 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਰੋਸ਼ਮ, ਗੰਨਾ ਅਤੇ ਸੰਤਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:696.

ਸੂ ਸਿਟੀ (Sioux City) : ਸੱਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਆਇਓਵਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੁੱਡਬੱਰੀ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਅਤੇ ਸੱਨਅਤੀ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਮਿਜੂਰੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਹ ਇਕ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਆਇਓਵਾ, ਨੈਬਰਾਸਕਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਡਾਕੋਟਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੇ, ਡੀ-ਮੋਇਨ (Des-Moines) ਤੋਂ ਲਗਭਗ 250 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਮੁਰਗੀਖਾਨੇ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਾਰਮ ਹਨ। ਇਥੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੰਨ 1854 ਵਿਚ ਜਾਨ ਕੇ. ਕੁੱਕ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਨ 1857 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ

ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਥੇ ਟਰੱਕ, ਟ੍ਰੈਕਟਰ, ਮੋਟਰਾਂ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਔਜ਼ਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—ਸ਼ਹਿਰ—85,925 (1970);

ਮੈ.ਖੇ.—116,189 (1980)

42°30' ਉ. ਵਿਥ.; 95°23' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲ. ਐਨ. 17:322; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9:234.

ਸੂਸੀ (ਕਪੜਾ) : ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਧਾਰੀਦਾਰ ਵਸਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸੁਥਣਾਂ ਤੇ ਲਹਿੰਗੇ ਬਣਵਾਉਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੀਲੀ ਜਾਂ ਹਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਧਾਰੀ ਜਾਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹਰੀ ਜਾਂ ਪੀਲੀ ਧਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਰਮਚੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੂਸੀ ਵਿਚ ਦੋ ਮਿ. ਮੀ. ਚੌੜੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸੇਂ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਰਦਾਨਾਂ ਚੂੜੀਦਾਰ ਪਜਾਮੇ, ਚੋਲੀਆਂ, ਚੋਲੇ ਅਤੇ ਕੁੜਤੇ ਜਾਂ ਜਾਮੇ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

“ਸੂਸੀ ਦੀ ਕੱਛਾਂ ਥੇ ਸਿੰਘ ਰਖਤੇ”

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ ਟੋਟੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੱਛਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਕੇਵਲ ਜਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਵਸਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਸਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸੂਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਾਸੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸੂਸੀ ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਹਬੀਰਦੀਪ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਇਲਾਕੇ ਹੂਸੀ (ਖਵਾਜਿਸਤਾਨ), ਕੂਸੀ ਤੇ ਨਿੰਮੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ ਕੋ.-222

ਸੂ ਸੇਂਟ ਮਾਰੀ (Sault Saint Marie) : ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮਿਸ਼ੀਗਨ ਰਾਜ ਦੀ ਇਕ ਬੰਦਰਗਾਹ ਅਤੇ ਚਿਪੈਵਾ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅਪਰ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਸੇਂਟ ਮੇਰੀ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਢਾਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੇਲ-ਸੜਕ ਪੁੱਲ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੰਨ 1615-22 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਇਥੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ 1668 ਈ. ਵਿਚ ਜੈਕਸ ਮਾਰਕੈਟ (Jacques Marquette) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ। ਸੰਨ 1762 ਤੋਂ 1783 ਦੀ ਪੈਰਿਸ ਸੰਧੀ ਤਕ ਇਹ ਬਰਤਾਨੀਆ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਰ ਦਾ ਵਪਾਰ ਘੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਥੋਂ ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਲੋਹਾ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1966 ਵਿਚ ਇਥੇ ਲੋਕ ਸੁਪੀਰੀਅਰ ਸਟੇਟ ਕਾਲਜ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—15,136 (1970)

46°30' ਉ. ਵਿਥ.; 84°21' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਸੂ ਸੇਂਟ ਮਾਰੀ : ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ ਕੇਂਦਰੀ ਆਂਟੇਰੀਓ ਦੇ ਐਲਗੋਮਾ (Algoma) ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੇਂਟ ਮੇਰੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਸੁਪੀਰੀਅਰ ਅਤੇ ਹਿਉਰਾਨ (Huron) ਝੀਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਅਮਰੀਕੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੰਨ 1612 ਵਿਚ

ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਸੰਨ 1669 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਇਕ ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1763 ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1812 ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਅਖੀਰ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁੜ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸੂ ਸੇਂਟ ਮਾਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਝਾਲਾਂ, ਬੰਨ੍ਹ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਆਲੇ ਕੱਢੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਵਾ-ਜਾਈ ਦੇ ਸਸਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਲੋਹਾ, ਇਸਪਾਤ, ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਹਨ। ਇਥੇ ਬੀਅਰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ, ਮੱਛੀ ਫੜਨ ਤੇ ਲੋਹਾ ਕੱਢਣ ਦਾ ਵੀ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—80,332 (1971)

46°31' ਉ. ਵਿਥ.; 84°20' ਪੱ ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:921.

ਸੂਹੀ : ਇਹ ਇਕ ਰਾਗਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਹਾ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੂਹੀ ਦਾ ਪੰਦਰਵਾਂ ਨੰਬਰ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸੂਹੀ (ਸੂਹਾ) ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਕਾਨ੍ਹੜੇ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਸੂਹਾ ਕਾਨ੍ਹੜਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਭਾਤਖੰਡੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਕਾਫੀ ਥਾਟ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਧੈਵਤ ਸੁਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਜਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਹੀ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਕੋਮਲ ਧੈਵਤ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਘੱਟ ਹੈ।

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਮੱਧਮ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ ਖੜਜ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੋ ਘੜੀ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਦੁਰਬਲ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿਚ ਗਾਂਧਾਰ ਵੱਕਰ ਹੋ ਕੇ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਾਨ੍ਹੜੇ ਅੰਗ ਦੀ ਇਕ ਪਛਾਣ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਤਰਾਂਗ ਵਿਚ ਸਾਰੰਗ ਪਰ ਪੂਰਵਾਂਗ ਵਿਚ ਗਾਂਧਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਰੰਗ ਤੋਂ ਇਹ ਅਲੱਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਧਿਅਮ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਨਿਆਸ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨੀ ਪਾ, ਇਹ ਸੁਰ ਸੰਗਤੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਧੁਰ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਦਰਬਾਰੀ ਕਾਨ੍ਹੜਾ ਅਤੇ ਮੇਘ ਮਲ੍ਹਾਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਇਹ ਰਾਗ ਬਣਿਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਕਿਸਮ ਵਿਚ ਗਾਂਧਾਰ ਵਰਜਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਨ੍ਹੜੇ ਵਿਚ ਉਹ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਇਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਹੈ।

ਸੂਹੀ ਦੀ ਉਠਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :—

ਨੀ ਸਾ—ਗਾ ਮਾ—ਪਾ ਨੀ ਮਾ ਪਾ—ਸਾ—ਨੀ ਪਾ—
ਮਾ ਪਾ—ਗਾ ਮਾ—ਪਾ ਗਾ ਮਾ—ਰੇ—ਸਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.

—ਐਨ. ਕੋ. ਸ਼ਰਮਾ

ਸੂਕਰੇ (Sucre) : ਇਹ 1839 ਈ. ਤੋਂ ਬੋਲੀਵੀਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਖ ਦਫਤਰ ਅਤੇ ਮੁਖ ਅਦਾਲਤਾਂ ਇਥੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੁਇਰਪਿਨਚਾਕਾ (Rio Quirpinchaca)

ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਅਸਲ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾ ਪਾਜ਼ (La Paz) ਤੋਂ 385 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ, 2,790 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੇਡਰੂ ਡੇ ਐਨਜ਼ੂਰੇਜ਼ (Pedro de Anzures) ਨੇ 29 ਸਤੰਬਰ, 1538 ਨੂੰ ਚਾਰਕਾਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਲਾ ਪਲਾਟਾ ਚੂਕੀਸਾਕਾ, ਚਾਰਕਾਸ ਅਤੇ ਸੂਕਰੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਨਾਂ ਬੋਲੀਵੀਆ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਆਂਟੋਨੀਓ ਜੋਜ਼ੇ ਡੇ ਸੂਕਰੇ (Antonio Jose de Sucre) ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। 6 ਅਗਸਤ, 1825 ਨੂੰ ਬੋਲੀਵੀਆ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਸੰਨ 1533 ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਬਾਸੀਲੀਕਾ ਮੀਟਰੋਪਾਲੀਟਾਨਾ ਗਿਰਜਾ ਤੇ ਸੰਨ 1624 ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੇਂਟ ਫਰਾਂਸਿਸ ਜ਼ੇਵੀਅਰ (St. Francis Xavier) ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ।

ਇਥੇ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫ਼ਸਲਾਂ ਮੱਕੀ ਤੇ ਕਣਕ ਹਨ। ਇਥੇ ਤੇਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਵੀ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—69,800 (1971)

19°02' ਦੱ. ਵਿਭ.; 65°17' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲੀ. ਐਨ. 18:16; ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 9:640.

ਸੂਚਕ ਅੰਕ (Index Number) : ਸੂਚਕ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਮ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਮੱਦਾਂ ਦੇ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸਾਪੇਖ ਮਾਪ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਕੜਈ ਮਾਪ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਸੇ ਗਰੁੱਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਔਸਤਾਂ (specialised averages) ਹਨ। ਇਹ ਸਬੰਧਿਤ ਚੱਲਾਂ (related variables) ਦੇ ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਦੀ ਨਿਰੋਲ ਤਬਦੀਲੀ (net change) ਨੂੰ ਮਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮਿਥ ਕੇ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮਾਪਦੇ ਹਨ।

ਸੰਨ 1750 ਵਿਚ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤ ਸੂਚਕ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਸੰਨ 1764 ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1950 ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਮਤ ਪੱਧਰ (price level) ਨਾਲ ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਲਈ ਹੀ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਫੈਲਾਉ (inflationary) ਜਾਂ ਸਿੱਕੇ ਦੀਆਂ ਸੁੰਗੜਾ (deflationary) ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ (indicators) ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮਾਪਕ ਹਨ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਕੀਮਤ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਅ ਜਾਂ ਉਤਰਾ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਅ ਜਾਂ ਉਤਰਾ, ਆਯਾਤ ਦੇ ਵਧਾਅ ਜਾਂ ਘਟਾਅ ਆਦਿ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜਨ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਝੁਕਾਉ (trends) ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ (tendencies) ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਸੁੰਗੜਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸੂਚਕ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

ਸੂਚਕ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ

ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ—

ਮੰਤਵ—ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਆਧਾਰ-ਕਾਲ ਦੀ ਚੋਣ—ਆਧਾਰ ਕਾਲ ਦੀ ਚੋਣ ਸੂਚਕ ਅੰਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਕਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਪੇਖਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧਾਰ-ਕਾਲ ਇਕ ਸਾਲ, ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਜਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਧਾਰ-ਕਾਲ ਲਈ, ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਹਮੇਸ਼ਾ 100 ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਧਾਰ-ਕਾਲ ਨਾਰਮਲ (normal) ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੂਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਆਧਾਰ-ਕਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੱਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ—ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੱਦਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਆਦਾਂ, ਆਦਤਾਂ, ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਗੁੰਡ ਜਾਂ ਕੁਆਲਿਟੀ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਨਿਰਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਟੇਸ਼ਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਕੀਮਤਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਕੋ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਚ ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਔਸਤ ਦੀ ਚੋਣ—ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਔਸਤਾਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹੜੀ ਔਸਤ ਵਰਤੀ ਜਾਵੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਔਸਤ (mean), ਮਧਿਕ (median) ਅਤੇ ਜੁਮੈਟ੍ਰਿਕ ਮੀਨ (geometric mean) ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਔਸਤ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੁਮੈਟ੍ਰਿਕ ਮੀਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਔਸਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਚੋਣ—ਸੂਚਕ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੱਦਾਂ ਦੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਅੰਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਹੱਤਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੱਦਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਹੱਤਤਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਲੁਪਤ ਜਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਮਹੱਤਤਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਾਪੇਖੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਔਸਤ (weighted average of relative methods) ਜਾਂ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਸਮੂਹਕ ਵਿਧੀਆਂ (weighted aggregative methods) ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਫਾਰਮੂਲਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ—ਸੂਚਕ ਅੰਕਾਂ ਲਈ ਕਈ ਫਾਰਮੂਲੇ ਘੜੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਸਹੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦੀ ਚੋਣ ਦੀ ਹੀ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੈਸਪੀਅਰ (Laspeyre), ਪਾਸ਼ੀ (Paashe), ਡਰਾਬਿਸ਼ ਅਤੇ ਬਾਉਲੇ (Drobisch and Bowley), ਫਿਸ਼ਰ, ਮਾਰਸਲ-ਐਜ਼ਵਰਥ ਅਤੇ ਕੈਲੇ (Kelly) ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਫਾਰਮੂਲੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਸੰਨ 1720 ਵਿਚ ਫਿਸ਼ਰ ਨੇ 134 ਫਾਰਮੂਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਫਾਰਮੂਲਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਫਿਸ਼ਰ ਦਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਹੈ :

$$P_{01} = \sqrt{\frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0} \times \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}} \times 100$$

ਇਸ ਫਾਰਮੂਲੇ ਵਿਚ P_{01} ਚਾਲੂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਕੀਮਤ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ,

$p_1 q_0$ ਵਿਚ p_1 ਚਾਲੂ ਸਾਲ ਦੀ ਕੀਮਤ, q_0 ਆਧਾਰ-ਸਾਲ ਦੀ ਮਾਤਰਾ, $p_0 q_0$ ਵਿਚ p_0 ਆਧਾਰ-ਸਾਲ ਦੀ ਕੀਮਤ, q_0 ਆਧਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਮਾਤਰਾ, $p_1 q_1$ ਵਿਚ p_1 ਚਾਲੂ ਸਾਲ ਦੀ ਕੀਮਤ, q_1 ਚਾਲੂ ਸਾਲ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ $p_0 q_1$ ਵਿਚ p_0 ਆਧਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਕੀਮਤ, q_1 ਚਾਲੂ ਸਾਲ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕੀਮਤ, ਮੁੱਲ, ਨਿਰਬਾਹ ਖਰਚ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ, ਆਯਾਤ ਤੇ ਨਿਰਯਾਤ, ਲਾਭ ਆਦਿ ਸੂਚਕ ਅੰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਥੋਕ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਰਚੂਨ ਕੀਮਤਾਂ (retail prices) ਦੇ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਇਹ ਹਨ :-

1. ਪਰਚੂਨ ਕੀਮਤਾਂ ਲਈ ਲੇਬਰ ਬਿਊਰੋ ਦੇ ਸੂਚਕ ਅੰਕ (labour bureau index number of retail prices) (ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ)।

2. ਪਰਚੂਨ ਕੀਮਤਾਂ ਲਈ ਲੇਬਰ ਬਿਊਰੋ ਦੇ ਸੂਚਕ ਅੰਕ (ਦੇਹਾਤੀ ਖੇਤਰ)।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲੇਬਰ ਬਿਊਰੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹੋਰ ਉਪਯੋਗੀ ਕੀਮਤ ਅੰਕ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੀ ਹੈ :

1. ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਾਮਿਆਂ ਲਈ ਉਪਭੋਗੀ ਕੀਮਤ ਸੂਚਕ ਅੰਕ (Consumer price index for industrial workers)।

2. ਸਰੀਰਕ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਲਈ ਉਪਭੋਗੀ ਕੀਮਤ ਸੂਚਕ ਅੰਕ (Consumer price index number for non-manual employees)।

3. ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਕਿਰਤੀਆਂ ਲਈ ਉਪਭੋਗੀ ਕੀਮਤ ਸੂਚਕ ਅੰਕ (Consumer price index number for agricultural labour)।

ਹ. ਪੁ.—ਸਟੈਟਿਸਟੀਕਲ ਮੈਥਡਜ਼-ਐਮ. ਪੀ. ਗੁਪਤਾ

ਸੂਜੋ (Suchow) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੂਰਬੀ ਚੀਨ ਦੇ ਕਿਆਂਗ-ਸੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵੀ-ਸ਼ਾਨ ਝੀਲ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ, ਨੈਨਕਿੰਗ ਤੋਂ 250 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਤੁੰਗਸ਼ਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਹਵਾਂਗ-ਹੋ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿਨ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫੌਜੀ ਲੀਡਰ ਸਿਆਂਗ-ਯੂ (Hsiang Yu, 221-206 ਈ. ਪ.) ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1938 ਵਿਚ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੀਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਤਹਿ ਇਥੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਹੋਣ ਸਮੇਂ (ਸੰਨ 1865 ਤੋਂ 1872 ਤਕ) ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਜਾਂ ਡੰਗਾਨਾਂ ਜਾਂ ਟੰਗਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਸੰਨ 1873 ਵਿਚ ਚੀਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਣਾਇਆ। ਸੰਨ 1948 ਵਿਚ ਚੀਨ ਦੀ ਖ਼ਾਨਾ-ਜੰਗੀ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਸੰਨ 1849 ਤੋਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਖਾਣਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1970 ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਥੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਆਬਾਦੀ—1,100,000 (1970)

34°16' ਉ. ਵਿਥ,; 117°11' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲੀ. ਐਨ. 18:15; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9:638.

ਸੂਡਾਨ (Sudan) : ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਮਹਾਦੀਪ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲੋਕਰਾਜੀ ਗਣਰਾਜ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਮਿਸਰ, ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਤੇ ਇਥੋਪੀਆ, ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਕੀਨੀਆ, ਯੂਗਾਂਡਾ ਤੇ ਜ਼ੇਅਰ, ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਮੱਧ ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਗਣਰਾਜ ਤੇ ਚਾਡ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਲਿਬੀਆ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਦੇਸ਼ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 25,05,805 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਜੋ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਮਹਾਦੀਪ ਦਾ 8% ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਦਾ 2% ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਲਗਭਗ 1,64,89,000 (1976) ਹੈ। ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਖ਼ਰਤੂਮ ਹੈ।

ਭੂ-ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ

ਧਰਾਤਲ-ਸੂਡਾਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਉੱਤਰੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਚਟਾਨੀ ਮਾਰੂਥਲ, ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਨਾਲ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਦਲਦਲੀ ਹੈ।

ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਵਾਲੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਤੇ ਖਿੰਡੇ-ਪੁੰਡੇ ਪਰਬਤਾਂ ਨੇ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨੂਬਾ ਨਾਂ ਦੇ ਪਰਬਤ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਡਾਰਫ਼ਰ ਪਠਾਰ ਵਿਚ ਜੈਬੈਲ ਮਰਾਹ (Jabal Marrah) 900 ਤੋਂ 3,000 ਮੀਟਰ ਉੱਚੇ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਪਰਬਤ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਹੱਦ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰਲੀਆਂ-ਵਿਰਲੀਆਂ ਪਠਾਰਾਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਰਦੀ ਪਠਾਰ 1,450 ਮੀ. ਉੱਚੀ, ਵਾਦੀ ਹੋਵਾਰ ਪਠਾਰ 1,270 ਮੀ. ਅਤੇ ਜੈਬੈਲ-ਅਲ-ਓਵੇਨਾਤ (Jabal al-Uwaynat) ਪਠਾਰ 850 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਹੈ। ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਨਾਲ ਸਾਹਿਲੀ ਤੰਗ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਯੂਗਾਂਡਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਉੱਪਰ 3,000 ਮੀ. ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਉਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਪਰਬਤ-ਲੜੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਡਾਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਕਿਨਯੋਟੀ (3,187 ਮੀ.), ਇਮੇਟੋਂਗ ਪਰਬਤ-ਲੜੀ ਵਿਚ ਹੈ।

ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ-ਸੂਡਾਨ ਦੀ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਖੰਡਾਂ-ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂਮਾਸੀ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡ, ਮੱਧ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਮੌਸਮੀ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡ; ਅਣਸਤਹੀ ਜਲ-ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਖੰਡ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖੰਡ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਭਾਰੀ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰਖਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੱਧਰੇ ਮੈਦਾਨ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਭ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ ਦਰਿਆ ਨੀਲ ਵਿਚ ਡਿਗਦੇ ਹਨ। ਦਰਿਆ ਵ੍ਹਾਈਟ ਨੀਲ ਯੂਗਾਂਡਾ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਨੀਮੂਲੇ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੂਡਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹਿਰ-ਅਲ-ਗਾਜ਼ੈਲ ਨਾਮੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚ ਰਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹਿਰ-ਅਲ-ਜੈਬੈਲ ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹਿਰ-ਅਲ-ਐਬਿਆਦ (Bahr al-Abyad)। ਨੀਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢਿਓਂ ਦਰਿਆ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਥੋਪੀਆ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜਲਵਾਯੂ-ਸੂਡਾਨ ਇਕ ਗਰਮ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ

ਤੇ ਠੰਢ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਰਤੂਮ ਵਿਖੇ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਤਾਪਮਾਨ 30° ਸੈਂ. ਤੋਂ ਵਧ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਰਸਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤਿ ਦੀ ਗਰਮੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਵਰਖਾ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸਿਰੇ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਾਲਾਨਾ ਔਸਤ ਵਰਖਾ 145 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੌਸਮ ਸੁਖਾਵਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਖਾ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਖਾ ਦੁਪਹਿਰ ਜਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਛਰਾਟਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹਨੇਰੀਆਂ ਆਮ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਅੱਠ-ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ ਬਰਸਾਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ-ਸੂਡਾਨ ਵਿਚ ਮੁਖ ਪੰਜ ਬਨਸਪਤੀ ਪੱਟੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਮਾਰੂਥਲ ਖੰਡ, ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਅਰਧ ਮਾਰੂਥਲ, ਫਿਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਪਰਬਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਖੰਡ ਆਦਿ ਹਨ। ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਾਟ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਦੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ, ਚੀਤਾ, ਹਾਥੀ, ਜ਼ੀਰਾਫ਼, ਜ਼ੈਬਰਾ, ਗੈਂਡਾ, ਜੰਗਲੀ ਗਧਾ, ਜੰਗਲੀ ਬੱਕਰੀ, ਜੰਗਲੀ ਭੇਡ, ਅਤੇ ਬਾਰਾਸਿੰਗਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਬਾਂਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੰਗਲੀ ਕੁੱਕੜ, ਤਿੱਤਰ, ਬਟੇਰ, ਸਾਰਸ, ਇੱਲੂ, ਤੋਤਾ, ਮੈਨਾ, ਬਿੱਜੜਾ, ਪਣ-ਚਿੜੀ ਅਤੇ ਟਟੀਹਰੀ ਆਦਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਪੰਛੀ ਹਨ। ਇਥੇ ਅੱਠ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸੱਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੱਖੀ, ਮੱਛਰ ਦੀ ਤਾਂ ਇਥੇ ਭਰਮਾਰ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ—ਉੱਤਰੀ ਸੂਡਾਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉੱਪਰ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈ. ਤਕ ਇਕ ਲਿਬੀਅਨ ਖ਼ਾਨਦਾਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਫਲਸਤੀਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ, ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਵਿਚ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਉਪਰ ਹੰਏ ਅਰਬ ਹਮਲੇ ਦਾ ਈਸਾਈ ਸਟੇਟਾਂ ਉਦੋਂ ਤਕ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਜਦ ਤਕ, ਸੰਨ 1504 ਵਿਚ ਖ਼ਰਤੂਮ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੋਬਾ ਸ਼ਹਿਰ ਫੁੰਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਗਿਆ ਜੋ ਐਬੇਸੀਨੀਆ ਵੱਲੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਸੈਨਰ (Senner) ਦੀ ਫੁੰਗ ਸਲਤਨਤ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਅਤੇ ਡਾਰਫੁਰ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈਆਂ ਕਾਰਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ 1821 ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਦੇ ਮਹਿਮਤ ਅਲੀ (Meheмет Ali) ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਨ 1874 ਤੋਂ 1883 ਤਕ ਡਾਰਫੁਰ ਤੇ ਮਿਸਰੀਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਰਿਹਾ। 1896-1898 ਈ. ਵਿਚ ਐਂਗਲੋ-ਮਿਸਰੀ ਫੌਜ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ ਪਰ ਡਾਰਫੁਰ 1916 ਤਕ ਆਜ਼ਾਦ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1916 ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਅਲੀ ਨੇ ਇਤਹਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਤੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦੇਸ਼ 1899 ਈ. ਵਿਚ ਬਣੀ ਐਂਗਲੋ-ਮਿਸਰੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ।

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਸੰਨ 1936 ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀਆਂ ਤੇ ਮਿਸਰੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਫਿਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ 1940 ਵਿਚ ਇਤਾਲਵੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਹੀ ਇਹ ਫੌਜਾਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੰਨ 1953 ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆ

ਤੇ ਮਿਸਰ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਨ ਗਏ।

ਸੂਡਾਨ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਤੇ ਉਮਾ ਪਾਰਟੀ (Umma Party) ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਖ਼ਾਤਮੀਆ (Khatmia) ਅਤੇ ਮਾਹਿਸਟ (Mahdists) ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਅਤੇ ਉਮਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਨ 1953 ਤੋਂ 1955 ਤਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਰਹੀ। 1 ਜਨਵਰੀ, 1956 ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਸੁਤੰਤਰ ਗਣਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਖ਼ਾਤਮੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੀਪਲਜ਼ ਡੈਮੋਕਰੈਟਿਕ ਪਾਰਟੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਜੋ ਉਮਾ ਲੀਡਰ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖਲੀਲ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ। ਫਰਵਰੀ-ਮਾਰਚ 1958 ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਪਾਰਟੀਆਂ ਫਿਰ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਥੇ ਫੌਜੀ ਰਾਜ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1973 ਵਿਚ ਇਥੇ ਨਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੂਡਾਨ ਫਿਰ ਲੋਕਰਾਜੀ ਗਣਰਾਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਰਥਿਕਤਾ

ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨ—ਇਹ ਦੇਸ਼ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕੱਚਾ ਲੋਹਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਡਾਰਫੁਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਸੋਨਾ, ਮੈਂਗਨੀਜ਼, ਕ੍ਰੋਮਾਈਟ, ਕੁਆਰਟਜ਼, ਸੰਗਮਰਮਰ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਹਨ। ਅਲ-ਕਦਾਰਿਫ (Al Qadarif) ਦੇ ਨੇੜਿਉਂ ਐਸਬੈਸਟਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਦਰਿਆ ਨੀਲ ਤੋਂ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ—ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਮੀਂਹਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਲਈ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਪਾਹ ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਫਸਲ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ 60 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਦੇਸ਼ੀ ਕਰੰਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਕਪਾਹ, ਜਵਾਰ, ਬਾਜਰਾ, ਕਣਕ, ਤਿਲ, ਮੂੰਗਫਲੀ ਤੇ ਤੰਬਾਕੂ ਹਨ। ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ ਮੌਸਮ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਕੀੜੇ, ਮਕੌੜਿਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹਰ ਸਾਲ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਟਿੱਡੀ-ਦਲ ਤਾਂ ਆਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਫਲਾਂ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖਜ਼ੂਰ, ਅੰਬ, ਅਮਰੂਦ, ਨਿੰਬੂ, ਕੇਲਾ ਆਦਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਫਲ ਹਨ। ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਖ ਫਸਲ ਪਿਆਜ਼ ਹੈ।

ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ—ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਆਮ ਹੈ। ਊਠ, ਭੇਡਾਂ ਅਤੇ ਬਕਰੀਆਂ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਗਊਆਂ ਤੇ ਮੱਝਾਂ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਨੀਲ ਦਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮੱਛੀ ਫੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉਦਯੋਗ—ਇਥੋਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਿੰਟ, ਪੈਟਰੋਲ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਚਮੜੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਡੱਬਾ-ਬੰਦੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ—ਇਥੋਂ ਦੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 5,447 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀਆਂ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਅਤੇ 10,560 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀਆਂ ਸੜਕਾਂ

ਹਨ। ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਚੰਗੀ ਹੈ।

ਸੜਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 3,700 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੇ ਦਰਿਆਈ ਰਸਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੋਰਟ ਸੂਡਾਨ, ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਖਰਤੂਮ ਵਿਖੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅੰਤਰਦੇਸ਼ੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਹੈ।

ਵਪਾਰ-ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਕਪਾਹ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਕਮਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਦ, ਤੇਲਾਂ ਦੇ ਬੀਜ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਹੱਡ ਤੇ ਚਮੜਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕੱਪੜਾ, ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਗੱਡੀਆਂ, ਮੋਟਰਾਂ, ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਸਟੀਲ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਪਾਰ ਯੂਰਪੀ ਆਰਥਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਭਾਰਤ, ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ, ਮਿਸਰ, ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ ਅਤੇ ਲੋਕ

ਸੂਡਾਨ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ 1,64,89,000 (1977) ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਲਗਭਗ 90 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਵਸੋਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਭਾਗ ਨੀਲ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਸੋਂ ਦੀ ਔਸਤ ਘਣਤਾ 28 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਪਰ ਖਰਤੂਮ ਵਿਚ ਇਕ ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ 256 ਦੇ ਲਗਭਗ ਵਿਅਕਤੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਉੱਤਰੀ ਸੂਡਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ ਅਰਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਫ਼ਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਅਰਬੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਰਬੀ ਲੋਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਅਰਬੀ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਨਸਲੀ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਅਰਬੀ, ਨੂਬਾ, ਬੇਜਾ (Beja), ਕਾਲੇ ਫੁੰਜ ਆਦਿ ਗਰੁੱਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਉੱਤਰੀ ਨੀਲ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਨੂਬੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨੂਬੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਬੇਜਾ, ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ 4000 ਅਤੇ 2500 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚਕਾਰ ਪੂਰਬੀ ਸੂਡਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਮਿਸਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਰਬੀਆਂ ਅਤੇ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹਨ।

ਅਰਬੀ ਲੋਕ ਚੌਦਵੀਂ ਤੋਂ ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਸੂਡਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੀਲ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਉਪਜਾਊ ਇਲਾਕਾ ਸਾਂਭ ਲਿਆ। ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਸੂਡਾਨ ਟੱਪਰੀਵਾਸਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਕਾਲੇ ਉੱਤਰੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫੁੰਜ ਬਲਿਊ ਨੀਲ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਨੂਬਾ (Nuba) ਉੱਤਰੀ ਕੋਰਡੋਫਾਨ ਪ੍ਰਾਂਤ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਡਾਰਫੁਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਸੂਡਾਨ ਵਿਚ ਨਿਲੋਟ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

ਉੱਤਰੀ ਸੂਡਾਨ ਦੇ ਅਰਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਇਸਲਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਮਤ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ-ਸੰਨ 1970 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚਾਰ-ਪੱਧਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਸਾਲ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਜਨਰਲ ਸੈਕੰਡਰੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਹੋਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ

ਹਾਇਰ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਦੇ ਹਨ। ਸਾਲ 1970 ਵਿਚ ਇਥੇ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਦਰ 81% ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਮਸਜਿਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ। ਖਰਤੂਮ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਕਲਾ, ਵਿਗਿਆਨ, ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ, ਕਾਨੂੰਨ, ਡਾਕਟਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਸਥਾਪਤ ਹਨ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਅਰਬੀ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ।

ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਦਸੰਬਰ, 1972 ਤਕ ਇਥੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਨ 1969 ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਰਾਜ ਪਲਟੇ ਨਾਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੌਂਸਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਆਰਜ਼ੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1971 ਵਿਚ ਵਿਧਾਨਕ, ਨਿਆਂ-ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਤਾਕਤ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਗਫਾਰ ਅਲ-ਨਿਮੇਰੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਸੰਨ 1972 ਵਿਚ ਸੂਡਾਨੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੰਘ ਨੇ ਸੂਡਾਨੀ ਪੀਪਲਜ਼ ਅਸੈਂਬਲੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਸੂਡਾਨੀ ਜਨਤਕ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ 270 ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 32 ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਲ-ਨਿਮੇਰੀ ਨੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਗਿਣਵੇਂ ਮਿਣਵੇਂ ਵੋਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਸਤੰਬਰ, ਅਕਤੂਬਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਲ-ਨਿਮੇਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਨਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਨੌਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਇਕ ਜਨਤਕ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕੌਂਸਲ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੁਖੀਆ ਗਵਰਨਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਕੌਂਸਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਲਾਕਾਈ ਕੌਂਸਲਾਂ ਅਤੇ ਦਿਹਾਤੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੌਂਸਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਪਿੰਡ ਤੇ ਬਲਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੌਂਸਲਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮੈ. 17:756; ਐਨ. ਅਮੈ. 25:793.

ਸੂਤਰ : 'ਸੂਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥ ਤਾਂ ਸੂਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਅਰਥ ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਇਕ ਅਰਥ 'ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਪਦ ਜਾਂ ਬਚਨ, ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਗੂੜ੍ਹੇ ਹੋਣ' ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਅਸ਼ਟਾਧਿਆਈ' (ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਲਗ-ਭਗ 350 ਤੋਂ 250 ਈ. ਪੂ.) ਵਿਚ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੂਤਰ ਕਾਫੀ ਔਖੇ ਹਨ। ਪਾਣਿਨੀ ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਉਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮਹਾਂ-ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਲਿਖੇ।

ਵੇਦਾਂਗ ਸਾਹਿਤ ਅਰਥਾਤ ਸਿਖਿਆ, ਕਲਪ ਸੂਤਰ, ਵਿਆਕਰਣ, ਨਿਰੁਕਤ, ਛੰਦ ਅਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ (ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਛੇ ਅੰਗ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸੂਤਰ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ, ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਯੱਗਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਣ ਹਿਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਸੂਤਰਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

1. ਸ਼ਰੋਤ ਸੂਤਰ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਗ੍ਰਹਿ ਸੂਤਰ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਯੱਗਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

3. ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਸ਼ਰੋਤ ਸੂਤਰ—ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੂਤਰ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

4. ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਸ਼ਰੋਤ ਸੂਤਰ—ਇਸ ਵੇਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਰੋਤ ਸੂਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ 'ਆਰਸੇ ਕਲਪ' ਸੂਤਰ ਹੈ।

ਚਾਰਾਂ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗ੍ਰਹਿ ਸੂਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

—ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੱਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ

ਸੂ ਤੁੰਗ ਪੋ (Su Tung Po'-1036-1101 ਈ.) : ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚੀਨੀ ਕਵੀ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਪੇਂਟਰ ਸੀ। ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਸੁੰਗ ਸਕੂਲ ਆਫ ਚਾਈਨੀਜ਼ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ।

ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਨ। ਇਸਨੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੁੰਗ-ਪੋ ਪੋਰਕ ਡਿਸ਼ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ। ਇਹ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸੁਲੇਖਕ ਅਤੇ ਵੈਦ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਦਿਲ-ਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਇਹ ਲੱਗਿਆ ਉਥੇ ਹੀ ਇਸਨੇ ਝੀਲਾਂ, ਨਹਿਰਾਂ, ਡੈਮ, ਹਸਪਤਾਲ ਆਦਿ ਬਣਵਾਏ। ਇਸ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੈਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

ਚੀਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਹ 1080 ਤੋਂ 1084 ਈ. ਤੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਿਹਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਮਲਕਾ (ਰਾਜਕਾਲ 1085-93) ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਹੋਰ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਮਲਕਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂਆਨ ਯੂ (Yuan yu) ਪਾਰਟੀ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1101 ਈ. ਵਿਚ ਮਰਨ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਵਾਪਸ ਚੀਨ ਆ ਗਿਆ।

ਸੂ ਤੁੰਗ ਪੋ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 21:664

ਸੂਦ : ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਦਾ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ। ਕਈ ਸੂਦ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਸਰਹਿੰਦ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤਕ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਉਚਾਂਦੀਆਂ', ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਦਾਮਨ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਨਿਚਾਂਦੀਆਂ', ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸੂਦ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਉਹ 'ਖਰੇ' ਅਤੇ ਜੋ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ ਉਹ 'ਗੋਲੇ' ਜਾਂ 'ਦੋਗਲੇ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਗ. ਪੰ. ਕਾ. ਟ੍ਰ.

ਸੂ ਫਾਲਜ਼ (Sioux Falls) : ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਡਾਕੋਟਾ ਵਿਚ ਮਿਨੀਹਾਰਾ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ

ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਿਗ ਸੂ (Big Sioux) ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਓਮਾਹਾ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 300 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਲ 847 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਬਸਤੀ ਵਜੋਂ ਸੰਨ 1856 ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੀਆਂ ਆਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਰਗੀ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੀਟ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ, ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਅਤੇ ਜ਼ਰਾ-ਇਤੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1956 ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ ਸੂ ਫਾਲਜ਼ (South Sioux Falls) ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਆਬਾਦੀ—ਸ਼ਹਿਰ-72,488; ਮੈ. ਖੇ. 75,146 (1970)

43° 32' ਉ. ਵਿਥ.; 96° 44' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲੀ. ਐਨ. 17: 323; ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾ. 9: 235.

ਸੂਫੀ (ਤਸੱਵਫ) : ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ 'ਸਫ਼ਾ' (ਦਿਲ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ) ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਬੰਧ 'ਅਹਿਲੇ ਸੂਫ਼ਾ' (ਉਹ ਨਿਆਸਰੇ ਲੋਕ ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਡਿਉੜੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ) ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ 'ਬੀਉਸੂਫੀਆ' ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖਾਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਰਾਏ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸੂਫ' ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਉੱਠ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਲੋਕ ਸੂਫ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਅਰਥਾਤ ਪਸ਼ਮੀਨਾ-ਪੋਸ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

'ਸੂਫੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ (ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ) ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਬੂ-ਹਾਸ਼ਿਮ (777-78 ਈ.), ਜੋ ਕੂਫਾ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ, ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਸੱਵਫ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੂਫਾ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਤਸੱਵਫ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕੇਂਦਰ ਈਰਾਨ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਬਸਰਾ ਸੀ। ਬਗਦਾਦ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਿਆ। ਤਸੱਵਫ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਇਰਾਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖੁਰਾਸਾਨ, ਈਰਾਨ, ਸ਼ਾਮ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਵੀ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ—ਇਰਾਕ ਵਿਚ ਹਸਨ ਬਸਰੀ (ਮੌਤ 728 ਈ.), ਮਲਿਕ ਬਿਨ ਦੀਨਾਰ, ਰਾਬਿਆ ਬਸਰੀਆ ਅਤੇ ਅਲਫੁਜ਼ੀਲ ਬਿਨ ਅੱਯਾਜ਼ (ਮੌਤ 803 ਈ.); ਖੁਰਾਸਾਨ ਵਿਚ ਇਬਰਾਹੀਮ ਬਿਨ ਅਦਹਮ (ਮੌਤ 777 ਈ.) ਅਤੇ ਸ਼ਕੀਕ ਬਲਖੀ (ਮੌਤ 810 ਈ.); ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਅਬਦੁੱਲਾ ਇਬਨ ਮੁਬਾਰਕ। ਭਾਵੇਂ ਹਾਤਮ ਇਬਨੇ ਅਸੱਮ (ਖੁਰਾਸਾਨ) ਅਤੇ ਬਸਰ ਇਬਨੇ ਹਾਰਸ ਹਾਫੀ (ਈਰਾਨ) ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੋਈ ਪਰ ਤਸੱਵਫ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਗਰੋਹ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਟੋਲਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਫਿਰਕਾ ਸੀ। ਖੁਦਾ ਤਰਸੀ (ਰੱਬੀ ਭੈ) ਜ਼ਹਦ, ਹੁਸਨੇ

ਖਲਕ, ਸੰਤੋਖ, ਚੰਗਾ ਆਚਰਣ, ਸਿਮਰਨ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਸਲੀ ਟੀਚਾ ਮਿਥਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਾਜਕਾਜ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਦਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਆਮ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਲੋਕ ਗੁਨਾਹ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਸਨ, ਰੱਬੀ ਅਜ਼ਾਬ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਲੁਭਾਇਮਾਨੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਾਣਨ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰਹਿਣਾ ਇਸ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਸੱਵਫ਼ ਦਾ ਲਗਭਗ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਨਮ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਤਸੱਵਫ਼ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :—

ਮਅਰੂਫ਼ ਕਰਖੀ, ਸਿੱਰੀ ਸਕਤੀ, ਹਾਰਿਸ ਬਿਨ ਅਸਦ ਮੁਹਾਸਿਬੀ (ਮੌਤ 837 ਈ.), ਜੁਨੂੰ ਅਲ ਮਿਸਰੀ, ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਬਿਸਤਾਮੀ, ਅਹਮਦ ਬਿਨ ਈਸਾ ਖੱਰਾਜ਼, ਅਲ ਜੁਨੈਦ ਬਗਦਾਦੀ (ਮਿਰਤੂ 910 ਈ.), ਅਬੁਲਹਸਨ ਅਲ ਨੂਰੀ (ਮੌਤ 907 ਈ.), ਹਾਕਿਮ ਤਿਰਮਜ਼ੀ ਅਤੇ ਮਨਸੂਰ ਅਲ ਹੱਲਾਜ਼।

ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਫਿਰਕਾ ਤਸੱਵਫ਼ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮੋਢੀ ਤੇ ਮੁਖੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਮਲਾਂ ਅਤੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਵਫ਼ ਦਾ ਸੋਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਮਲਾਂ ਤੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਸੱਵਫ਼ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸੇ ਫਿਰਕੇ ਦੁਆਰਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਇਸੇ ਫਿਰਕੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਰੂਹਾਨੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਰੱਬ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਤਕ ਸਫ਼ਰ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਅਹਿਵਾਲ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਕਾਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਹਿਵਾਲ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਦਾਤ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਸੁੰਨਤ ਵਿਚ ਤੋਬਾ, ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਖੋਫ਼, ਤਸਲੀਮ ਤੇ ਰਜ਼ਾ, ਤਵੱਕੁਲ (ਭਰੋਸਾ) ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਆਦਿ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਕਤ ਰੂਹਾਨੀ ਸਫ਼ਰ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ (ਪੜਾਵਾਂ) ਦੇ ਨਾਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਦਰ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਫਿਰਕੇ ਵਿਚ ਤੋਹੀਦ, ਮਾਅਰਫ਼ਤ, ਹਕੀਕਤ, ਇਸ਼ਕ, ਫ਼ਨਾ ਤੇ ਬਕਾ, ਸਹਵਓ-ਸੁਕਰ, (ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਤੇ ਖੁਮਾਰੀ), ਮੁਸਾਹਫ਼ੇ ਤੇ ਮਰਾਕਬ, (ਘਾਲ ਤੇ ਸਮਾਧੀ), ਵਜਦ ਤੇ ਤਵਾਜੁਦ (ਵਜਦ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦ) ਅਤੇ ਵਿਲਾਇਤ ਤੇ ਕਰਾਮਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਕ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਯਤਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਸਰ ਅਤੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਬਰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ, ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਦੀਖਿਆ ਦੇ ਕਾਇਦੇ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਤੇ ਮੁਰੀਦ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਣ, ਖ਼ਾਨਕਾਹਾਂ, ਤਸੱਵਫ਼ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰਖਣਾ ਅਤੇ ਸੀਨਾ-ਬ-ਸੀਨਾ ਸੰਭਾਲ : ਇਹ ਸਭ ਵਿਚਾਰ ਇਸੇ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਤਸੱਵਫ਼ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਬੰਧਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਕਈ ਮੁਰੀਦ ਬਣਦੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਰੂਹਾਨੀ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਤੈਅ ਕਰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਆਪਣੀ

ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤਸੱਵਫ਼ ਤੇ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ।

ਚੌਥੀ ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਦੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਤੇ ਬਚਨ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਿਆਏ। ਇਬਨੁਲ ਅਰਬੀ ਜਿਹੜਾ ਜੁਨੈਦ ਬਗਦਾਦੀ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸੀ, ਨੇ 'ਤਬਕਾਤ-ਅਲ ਨਸਾਕ' ਅਤੇ ਅਬੂ ਮੁਹੰਮਦ ਖੁਲਦੀ ਨੇ 'ਹਿਕਾਯਤ ਅਲ-ਅੱਲੀਆ' ਲਿਖੀਆਂ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਬੂ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਸੁਲਮੀ ਨੇ 'ਤਬਕਾਤ ਅਲ ਸੂਫਯੀਨ' ਲਿਖੀ ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਨਵੇਂ ਖੋਜ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅਬੂ ਨੁਅੈਮ (1038 ਈ.) ਦੀ 'ਹਿਲੀਆਤੁਲ ਅੱਲੀਆ' ਜਿਹੜੀ ਕਈ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਛੱਪ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਤਕ ਦੇ ਜੁਹਾਦ (ਤਪੱਸਵੀਆਂ), ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਵਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਕਿਤਾਬ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਲਈ ਵਧੀਆ ਸੋਮੇ ਹਨ।

ਦੂਜਾ ਕੰਮ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ, ਉਹ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਅਬੂ ਨਸਰ ਅਲ ਸੱਰਾਜ਼ (988 ਈ.) ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕਿਤਾਬੁਲਮਅ' ਅਬੂਬਕਰ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਇਸਹਾਕ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀ (995 ਈ.) ਦੀ 'ਅਲਤਆਰਫ਼ਲ ਮਜ਼ਾਹਿਬਿ ਅਹਿਲਿ-ਉਲ ਤਸੱਵਫ਼', ਅਬੂ ਤਾਲਿਬ ਮੱਕੀ (996 ਈ.) ਦੀ 'ਕੂਤੁਲ ਕੁਲੂਬ', ਅਬੂਕਾਸਿਮੁਲਕੁਸ਼ੈਰੀ ਨਿਸ਼ਾਪੁਰੀ (1074 ਈ.) ਦੀ 'ਅੱਰਸਾਲਤ ਫੀ ਇਲਮੁਤਸੱਵਫ਼' ਅਤੇ ਅਬੁਲਹਸਨ ਅਲੀ ਹਜਵਰੀ ਦੀ 'ਕਸ਼ਫੁਲ ਮਹਜੂਬ' ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਹਦੀਸ ਨਾਲ ਇਕਸਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਹਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਮਾਮਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਭਾਵ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹੈ। ਗਜ਼ਾਲੀ ਨੂੰ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਅੰਕਣ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜੋ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਦੇ ਮੁਖ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੇ ਅਮਲੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਗਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੀ ਤਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਗਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਤਸੱਵਫ਼ ਨੂੰ ਇਕ

ਬਾਕਾਇਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਤਸਵੁਫ਼ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ, ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਯੁਕਤੀ ਪੂਰਬਕ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਮਸਾਲਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਸਾਰੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਟਿਆ। ਦੂਜਾ ਕੰਮ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤਸਵੁਫ਼ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਅਨਿਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਦੀਨ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਿਨਾਂ ਤਸਵੁਫ਼ ਦਾ ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਹੀ ਹੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਹਦੀਸ, ਕਲਾਮ, ਫਿਕਾ ਤੇ ਮੰਤਕ ਤੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੰਨੇ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਕਿ ਤਸਵੁਫ਼ ਦੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੋਣ ਲਈ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਖਿਆਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ ਤਸਵੁਫ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਕੰਮ ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਕਲ ਨੂੰ ਅਸਮਰਥ ਦੱਸਿਆ। ਇਲਮੁਲਕਲਾਮ ਅਤੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਣਤਾਈਆਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀਆਂ, ਵਿਸਮਾਦ (ਵਜਦਾਨ) ਤੇ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੂਫੀਆਨਾ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਤਸਵੁਫ਼ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਬਿਹਤਰੀਨ ਅੰਗ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਛੇਵੀਂ ਅਤੇ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ (ਹਿਜਰੀ) ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਤਸਵੁਫ਼ ਲਈ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਸਵੁਫ਼ ਸਾਰੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਖਾਸ ਸਗੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਤਸਵੁਫ਼ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਪਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਸਵੁਫ਼ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹਲਕਿਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਸ ਨੇ ਜਨਤਕ ਤਹਿਰੀਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਤਸਵੁਫ਼ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਰਥਾਤ ਕਾਦਰੀਆ, ਸੁਹਰਵਰਦੀਆ, ਮੌਲਵੀਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਜ਼ਲੀਆ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਅਤੇ ਵਧੀਆਂ-ਫੁੱਲੀਆਂ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤਸਵੁਫ਼ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੇਖ ਮੁਈਨੁੱਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ (ਮਿਰਤੂ 633 ਹਿ./1236 ਈ.) ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਅਜਮੇਰ ਤੋਂ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਚਲਾਈ।

ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਉਹ ਤਸਵੁਫ਼ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰ ਇਲਮੁਲਕਲਾਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚੋਂ ਉਘੜੇ ਸਨ। ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਦੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਥਾਂ ਇਲਮੁਲਕਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਤਕ ਦੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਅਬੂ ਯਜ਼ੀਦ ਬਿਸਤਾਮੀ, ਅਬੂ ਬਕਰ ਸ਼ਿਬਲੀ ਅਤੇ ਮਨਸੂਰ ਹੱਲਾਜ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਅਸਰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਤੌਹੀਦ, ਮਾਅਰਫ਼ਤ ਅਤੇ ਫਨਾ ਸਬੰਧੀ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਇਲਮੁਲਕਲਾਮ ਵਾਲੇ

ਨਿਰਗੁਣਵਾਦ (Transcendentalism) ਦੀ ਥਾਂ ਫਲਸਫੀਆਨਾ ਇਕਵਾਦ (Monism) ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਝੁਕਾਉ ਰਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਤਸਵੁਫ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਕਵਾਦੀ ਫਲਸਫਾ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਖੁਦਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਜੂਦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਫਰਕ ਗੈਰਹਕੀਕੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਥਨੇ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਇਬਨੁਲ-ਫਰੀਦ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਇਸ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੀਤੀ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਤੇ ਬੇਖੋਫੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਾਫ-ਸਾਫ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਸਵੁਫ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਪਰ ਇਕਵਾਦ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦਾ ਬੇਹੱਦ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਤਸਵੁਫ਼ ਉਤੇ ਇਸ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਅਤੇ ਦੂਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਅਸਰ ਪਏ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਤਸਵੁਫ਼ ਦੇ ਸੀਮਤ ਹਲਕੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਲੱਗੀ। ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਖੂਨ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਕਵਾਦ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਇਥਨੇ ਅਰਬੀ ਪਿਛੋਂ ਲਗਭਗ 350 ਸਾਲ ਤਕ ਪ੍ਰਬਲ ਰਿਹਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਹੋਏ ਜਿਹੜੇ ਇਕਵਾਦ ਦੇ ਕਾਇਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮੁਢਲੀਆਂ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀ ਇਮਾਮਾਂ ਵਾਂਗ ਖੁਦਾ, ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਲਮੁਲਕਲਾਮ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਠੀ, ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਸੂਫੀ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਹਿਜਰੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਰਹੰਦ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਾਹਰ ਹੋਏ। ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹੰਦੀ ਨੇ ਤਸਵੁਫ਼ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਕਾਲ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਸਰ ਛੱਡੇ। ਉਸ ਨੇ ਵਜੂਦੀ ਤੌਹੀਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਹੂਦੀ ਤੌਹੀਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਹਦੀਸ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੱਸਿਆ। ਤਸਵੁਫ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੌਲ ਜਾਂ ਅਮਲ ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਲਾਭੇ ਦਿਸਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਸੂਫੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਮ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਉਲਟ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹੰਦੀ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤਸਵੁਫ਼ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਸਵੁਫ਼ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਹਦੀਸ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਸੁਧ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਪਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹੰਦੀ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਵਲੀ ਅੱਲਾ, ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਬਰੇਲਵੀ, ਇਸਮਾਈਲ ਸ਼ਹੀਦ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਸ਼ਰਫ ਅਲੀ ਥਾਨਵੀ ਨੇ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ।

ਤਸਵੁਫ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਜਾਇਜ਼ੇ ਤੋਂ ਤਸਵੁਫ਼

ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਥੇ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦੇ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਤਸੱਵੁਫ਼ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ।
(ਅਬੁਲਹਸਨ ਨੂਰੀ)

ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਨੇਕ ਆਚਰਨ।
(ਅਬੂ ਅਲੀ ਕਜ਼ਵੀਨੀ)

ਤਸੱਵੁਫ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।

(ਅਦਹਮ)

ਤਸੱਵੁਫ਼ ਸਚਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਖਲਕ ਤੋਂ ਮਾਯੂਸੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।

(ਮਅਰੂਫ਼ ਕਰਖੀ)

ਸੂਫੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਲਿਵਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ਼ਿਬਲੀ)

ਸੂਫੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਨੀ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਅ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

(ਅਬੂਅਲੀ ਰੋਜ਼ਬਾਰੀ)

ਅਸਲੀ ਸੂਫੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਜ਼ਾਤ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਜੁਨੈਦ ਬਗ਼ਦਾਦੀ)

ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਖ ਹਨ :—

1. ਜ਼ੁਹਦ ਤੇ ਰਹਬਾਨੀਅਤ (ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਤਿਆਗ);
2. ਜ਼ਿਕਰ ਤੇ ਇਬਾਦਤ ਅਤੇ ਨਫ਼ਸ ਦੀ ਸੁੱਧੀ (ਸਿਮਰਨ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸੁੱਧੀ);
3. ਰੱਬ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਮਲ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਕੁਝ ਕੁ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਂਝੀ ਪਰੰਪਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮਨ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜਿੱਥੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਾਲਮਤੇ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੋਕ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਨਫ਼ਸਕੁਸ਼ੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਰਸੂਲ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸਹਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਭਾਉ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਫ਼ਸਕੁਸ਼ੀ ਵੱਲ ਝੁਕਾਉ ਘੱਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਇਨਸਾਨੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸੂਫੀ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਜਹਾਦ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸੂਫੀ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗੋਸ਼ੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਲੰਘਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਜ਼ਰੀਆ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ

ਪਰ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਤਪੱਸਿਆ ਵਾਂਗ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਝੁਕਾਉ ਦੁਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬੇਰੁਖੀ ਅਤੇ ਗੋਸ਼ਾਨਸ਼ੀਨੀ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਯਤਨ ਮਨ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਵੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਨ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਆਚਰਨ ਨਾਲ ਸਜਾਉਣਾ ਸੂਫੀ ਲਈ ਰੂਹਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਹੈ। ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਪ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ, ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ, ਮੁਸੱਕਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਘਾਲ ਘਾਲਣਾ, ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਮਨ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਹਦੀਸ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਗਏ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਈਸਾਈ ਮੱਤ, ਬੁੱਧ ਮੱਤ, ਜੈਨ ਮੱਤ, ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਤਜਰਬਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਕੀਕੀ ਰਾਹਨੁਮਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਸ਼ਾਹਦਿਆਂ ਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਦਖਲ ਕਈ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਘੱਟ। ਇਸੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪਕੜ ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਵੱਧ।

ਰੱਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਖਿਆਲ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸੂਫੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਨਾ ਕਈ ਵੇਰਾਂ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਖੁਦ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਿਸਬਤਨ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਾਰੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :—

ਇਕ ਭਾਗ ਨੂੰ 'ਫਨਾਫਿਲਇਸਲਾਮ' ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਅਤੇ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੂਫੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਖੁਦ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਰੁਚੀਆਂ, ਮੁਸ਼ਾਹਦਿਆਂ, ਤਜਰਬਿਆਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਹਦੀਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਬੰਦਗੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਬਰਦੇ ਵਾਂਗ ਰੱਬ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੂਫੀ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਰੱਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਨੂੰ 'ਫਨਾ ਫੀ ਜ਼ਾਤ ਅੱਲਾ' (ਖੁਦਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣਾ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਭੇਦਤਾ ਬਾਰੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਵਿਚਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਕ ਨੂੰ ਵਜੂਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹੂਦੀ। ਸ਼ਹੂਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਖੁਦ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਖੁਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਦਾ ਹਰ ਪਾਸੇ ਖੁਦ ਹੀ ਖੁਦਾ ਦਿੱਸੇ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਤੌਹੀਦੇ ਸ਼ਹੂਦੀ' ਵੀ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਗਿਆਸੂ ਉਕਤ ਮੰਜ਼ਲ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੁਦਾ ਦਾ ਵਜੂਦ ਸਮਝੇ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਤੋਂ ਹੀ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਇਲਮ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚੋਂ

ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖੁਦਾ ਦਾ ਵਜੂਦ ਬਣ ਜਾਣ। ਇਸ ਮੰਜ਼ਲ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਖੁਦਾ ਦਾ ਵਜੂਦ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਏਕੋ ਬ੍ਰਹਮ' ਦਾ ਹਕੀਕੀ ਗਿਆਨ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਖੁਦਾ, ਸਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਮਾਦੀ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਤੌਹੀਦੇ ਵਜੂਦੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਹਦਤੁਲਵਜੂਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਦੋਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਅਕਸਰ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਖਾਸੇ ਵੱਡੇ ਫਿਰਕੇ ਵਿਚ ਤੀਸਰਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵੀ ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੱਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੂਫੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਹਦੀਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਦੀ ਸੂਝ, ਨਬੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਹਾਬੀਆਂ ਤੇ ਵਡੇਰੇ-ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਦਾ ਟੀਚਾ, ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ, ਆਮ ਜੀਵਨ ਤੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਰਵੱਈਆ, ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧ; ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਉਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੌਬਾ, ਸਬਰ, ਸ਼ੁਕਰ, ਜ਼ਹੁਦ, ਤਵੱਕਲ ਅਤੇ ਨੇੜਤਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ-ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਜ਼ਰੀਏ ਅਥਾਹ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਜੂ ਤੇ ਤਹਾਰਤ (ਸੁੱਧੀ), ਨਮਾਜ਼ ਤੇ ਰੋਜ਼ਾ, ਜ਼ਕਾਤ, ਦਾਨ ਤੇ ਹੱਜ, ਤੁਆਮ ਤੇ ਕਿਆਮ (ਖਾਣਾ ਤੇ ਜਿਉਣਾ), ਜਲਵਤ ਤੇ ਖਲਵਤ, ਮੁਆਸ਼ੀ ਤੇ ਆਈਨੀ (ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ) ਜੀਵਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਕਬੂਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ।

ਜ਼ਿਕਰ ਤੇ ਵਿਰਦ (ਜਾਪ ਤੇ ਸਿਮਰਨ), ਇਬਾਦਤ ਤੇ ਰਿਆਜ਼ਤ (ਭਗਤੀ ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ) ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੇ ਅਮਾਮਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਯਤਨਾਂ, ਤਜਰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਾਹਦਿਆਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉੱਤੇ ਅਮਲੀ ਤਸੱਵਫ਼ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸਕੂਲ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ, ਜੋ ਬੈਅਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਰਾਹੀਂ ਪੀਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਰੀਦਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਰਹੇ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਵੇਰਵੇ ਸੀਨਾ-ਬ-ਸੀਨਾ ਹੀ ਅੱਗੇ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਸਿਲਸਿਲਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਸੱਵਫ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਿਲਸਿਲੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮਲੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਖਾਸਾ ਫਰਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸੂਲੀ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਜਾਇਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਇਕ ਅਵੱਸ਼ ਸਾਧਨ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿੰਦ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੋ ਸਿਲਸਿਲੇ ਖਾਸੇ ਵਧੇ ਫੁੱਲੇ, ਇਕ ਸੀ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀਆ। ਨਕਸ਼ਬੰਦੀਆ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਬਾਨੀ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਬਹਾਉਦੀਨ ਨਕਸ਼ਬੰਦ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸੁੰਨਤ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤਸੱਵਫ਼

ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅਸਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁੱਧ ਕਰਕੇ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਸੁੰਨਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ ਇਸੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮੱਤ-ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ (1173-1260) ਤੋਂ ਆਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਮਖਦੂਮ ਹੁਜਵਰੀ, ਜੋ ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਉੱਪਰ ਪਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਉੱਪਰ ਵੇਦਾਂਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਟੜਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਡੁੱਲ੍ਹੇ ਮਾਨਵੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮੁੱਢਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਅਤੇ ਹਦੀਸਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਤ ਸਨ। ਉਹ ਨਮਾਜ਼ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜੇ ਵਕਤਾਂ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਕਿਆਮਤ' ਉੱਪਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨ ਅੰਦਰੋਂ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਠਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ। ਬਿਰਹਾ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕਈ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਟੁੱਟ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਲਾਮਤੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਾਫੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਿਰਹਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਜੋ ਥਾਂ ਥਾਂ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ—

“ਸੂਲਾਂ ਮਾਰ ਦੀਵਾਨੀ ਕੀਤੀ, ਬਿਰਹੋਂ ਪਿਆ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲ ਨੀ।”

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਤ੍ਰਿੰਜਣ, ਪੂਣੀ, ਨਲੀਆਂ, ਸੂਤ, ਅਟੇਰਨ, ਗੋਹੜੇ ਆਦਿ।

ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀਹਰਫੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਸੀਹਰਫੀ ਅੰਦਰ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। 'ਹੂ' ਤੁਕਾਂਤ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਲੋੜ ਉੱਪਰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਉੱਪਰ ਕਰੜੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਰਾਹ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ। ਡਾ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਬਾਹੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅੰਦਰ ਨਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਵਰਗੀ ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਗਹਿਰਾਈ। ਵਰਣਨਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁੱਧੀਕਰਨ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਰਮਕਾਂਡ (ਰੋਜ਼ੇ, ਨਮਾਜ਼, ਹੱਜ ਆਦਿ) ਦਾ ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ

ਆਇਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਪਾਵਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਬਾਹਰੀ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ।"

ਡਾ. ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਸੂਫੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ।

ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ ਵੀ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਤਿਆਗ, ਸੇਵਾ ਆਦਿ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਮਰ ਮਰ ਕੇ ਜੀਉਣਾ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿਰਹਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਬੁੱਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ (1680-1758 ਈ.) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਉਹ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨੂੰ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਪੜਾਅ ਦੱਸਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ—

“ਸ਼ਰੀਅਤ ਸਾਡੀ ਮਾਈ ਹੈ, ਤਰੀਕਤ ਸਾਡੀ ਦਾਈ ਹੈ।

ਅਗੋਂ ਹੱਕ ਹਕੀਕਤ ਆਈ ਹੈ ਤੇ ਮਾਰਫਤੋਂ ਕੁਝ ਪਾਇਆ ਹੈ।”

ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਕੂਕਦਾ ਅਤੇ ਚਾਂਘਾਂ ਵੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਉੱਪਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਅਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ, ਚੋਲੀ, ਦਾਜ, ਘੜਿਆਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘਰੇਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ। ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਮਜ਼ਹਬੀ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸੀ। ਉਸ ਲਈ ਮਸਜਿਦ-ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਰਾਮ-ਰਹੀਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਗੁਲਾਮ ਜੀਲਾਨੀ ਰੋਹਤਕੀ (1749-1819 ਈ.) ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਹ ਫਰੀਦ ਵਾਂਗੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਭੈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਜਪਣ ਅਤੇ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਲੀ ਹੈਦਰ (1790-1785 ਈ.) ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਲਾਮ ਸੀਹਰਫੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸੀਹਰਫੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵਰਣਿਕ ਸਵੈਯੇ ਦੇ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਹ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਹੈ। ਨਾ ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਨਾ ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਤੜਪ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਫਰੀਦਵਲੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਫਕੀਰ ਵੀ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਡਾ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਹਾਸ਼ਮ ਨੂੰ ਵੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਸ ਦੇ ਦੋਹਰਿਆਂ ਅਤੇ ਡਿਉਂਦਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪਾਖੰਡ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਆਦਿ ਦੀ ਨਿੰਦਾ

ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ‘ਹਕੀਕਤ’ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ :

“ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਿਸ ਦਰਸ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਲਿਆ ਹਰਫ ਹਕੀਕਤ ਵਾਲਾ, ਹੋ ਬੇਜ਼ਾਰ ਗਿਆ ਸਭ ਇਲਮੋਂ ਅਤੇ ਤਸਬੀ ਰਹੀ ਨਾ ਮਾਲਾ।”

ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਗੁਲਾਮ ਫਰੀਦ ਚਾਚੜਾਂ (1841-1901 ਈ.) ਵੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਆਮ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸਿੰਧ, ਮੁਲਤਾਨ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਤੇ ਥਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਹੋ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਧਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਤੀਬਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ੂਬੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਬਣ ਗਏ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 21; ਪੰ. ਸਾ. ਇ.—ਪੰਜਾਬ; ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ—ਡਾ. ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਸ਼ਾਰਦਾ; ਸ਼ਾ. ਐਨ. ਇਸ.; ਪੰ. ਸਾ. ਇ.—ਡਾ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂਘ।

ਸੂਬਿਆਕੋ (Subiaco) : ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਇਟਲੀ ਦੇ ਰੋਮ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਰੋਮ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਆਨਯੋਨੇ (Aniene) ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ 410 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੀਰੋ ਨੇ ਇਕ ਹਵੇਲੀ ਬਣਾਵਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਖੰਡਰ ਹੀ ਬਾਕੀ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸੇਂਟ ਬੈਨੀਡਿਕਟ ਦੁਆਰਾ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਬਣਾਏ 12 ਮੱਠਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ। ਇਟਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਛਾਪਾਖਾਨਾ ਜੋ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਸੰਨ 1464 ਵਿਚ ਲਗਵਾਇਆ ਸੀ, ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਸੀ।

ਸ਼ਹਿਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਢੰਗ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—8,331 (1971)

41° 55' ਉ. ਵਿਭ.; 13° 06' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:633

ਸੂਬੋਤਿਤਸਾ (Subotica) : ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਵਿਚ ਸਰਬੀਆ ਦੇ ਵੋਇਵਾਡੀਨਾ (Vojvodina) ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਾਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਹੰਗਰੀ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਕੋਲ ਬੈਲਗ੍ਰੇਡ-ਬੁਡਾਪੈਸਟ ਰੇਲ-ਮਾਰਗ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਥੋਂ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਬਾਚਕਾ (Backa) ਦਾ ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਸੱਨਅਤੀ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਥਰਮਲ ਪਾਵਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਖਾਦਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਫਰਨੀਚਰ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਧਾਤਾਂ ਤੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਣਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਉਦਯੋਗ ਹਨ।

ਸੰਨ 1391 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਕਾਰਨ ਆਸ-ਟਰੀਆ ਦੇ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਨਿਵਾਸੀ ਭਾਵੇਂ ਹੰਗਰੀ ਨਸਲ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਨ 1918 ਵਿਚ

ਇਸ ਨੂੰ ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਆਬਾਦੀ—88,787 (1971)

46°06' ਉ. ਵਿਥ.; 19°39' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲੀ. ਐਨ. 18:14; ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 9:635.

ਸ਼ੂਮਾਨ, ਰਾਬਰਟ (Schumann, Robert-1810-1856) : ਇਹ ਇਕ ਜਰਮਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ 8 ਜੂਨ, 1810 ਈ. ਨੂੰ ਟਸਵਿਕਾਊ (Zwickau), ਸੈਕਸਨੀ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਲਾਈਪਸਿਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਸੰਨ 1830 ਈ. ਤੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਫ੍ਰੀਡਰਿਕ ਵੀਕ (Friedrich wieck) ਤੋਂ ਪਿਆਨੋ ਸਿਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1834 ਤੋਂ 1840 ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਨੇ ਪਿਆਨੋ ਉੱਪਰ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਧੀਆ ਗੀਤ ਲਿਖੇ। ਸੰਨ 1840 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀਕ ਦੀ ਲੜਕੀ ਕਲਾਰਾ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਗਾਏ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਇਸਨੇ ਕਲਾਰਾ ਨਾਲ ਕੱਢੀਆਂ। ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'New Zeitschrift fur Musik' ਦਾ ਇਹ 1835 ਤੋਂ 1844 ਈ. ਤਕ ਐਡੀਟਰ ਰਿਹਾ।

ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹ ਡਸੈਲਡੌਰਫ (Dusseldorf) ਵਿਖੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਿਉਂਸਪਲ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵੀ ਰਿਹਾ। 1854 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਕਾਰਨ ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 29 ਜੁਲਾਈ, 1856 ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ, ਬਿ. ਮਾ. 8:975.

ਸੂ, ਯੂਜੀਨ (ਜੋਜ਼ਿਫ ਮੇਰੀ-1804-1857 ਈ.) : ਇਸ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 20 ਜਨਵਰੀ, 1804 ਈ. ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਜਲ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1829 ਈ. ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਵਾਪਸ ਪੈਰਿਸ ਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਚੇਟਕ ਲਗ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਜਲ ਸੈਨਾ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਚੋਰਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਵਲ ਅਰਧ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ 'Les Mysteres de Paris' ਪੁਸਤਕ 10 ਜਿਲਦਾਂ (1842-43) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ 'Le Juif errant' ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ 10 ਜਿਲਦਾਂ (1844-45) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

1848 ਈ. ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਪਰ 2 ਦਸੰਬਰ, 1851 ਦੇ ਰਾਜ ਪਲਟੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਸੂ ਦੀ ਮੌਤ 3 ਅਗਸਤ, 1857 ਈ. ਨੂੰ ਆਨਸੀ (ਸੇਵਾਏ) ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 21:514.

ਸੂਰ : ਇਹ ਬਣਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸੂਇਡੀ (Suidae) ਕੁਲ ਦੇ ਨਰ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ; ਇਸ ਦੀ ਮਾਦਾ ਨੂੰ ਸੂਰੀ ਜਾਂ ਸੂਰਨੀ

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੰਗਲੀ ਅਤੇ ਪਾਲਤੂ ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਜੰਗਲੀ ਸੂਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਸੱਸ ਕ੍ਰਿਸਟੇਟਸ (*Sus cristatus*) ਹੈ।

ਸੂਰ ਦਾ ਸਰੀਰ ਗੋਲ, ਲੱਤਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਤੇ ਪੂਛ ਨਿੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਬ ਆਹਾਰੀ, ਖੁਰਾਂ ਵਾਲਾ ਜਾਨਵਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਮੋਟੀ ਖੱਲ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਖਰ੍ਹਵੇਂ ਵਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੂੰਹ ਲੰਮੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬੂਥਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੂਥਨੀ ਅੱਗੋਂ ਚਪਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁਲਾਇਮ ਹੱਡੀ ਦਾ ਇਕ ਚੱਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬੂਥਨੀ ਨੂੰ ਕਰੜਾ ਬਣਾਈ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਬੂਥਨੀ ਨਾਲ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਖੱਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਭਾਰੀ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਲਟਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ ਅਤੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਲਗ ਸੂਰ ਵਿਚ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 44 ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਖਲੇ ਦੰਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮ-ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਹਨ। ਇਹ ਇੰਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਘੋੜਿਆਂ ਤਕ ਦਾ ਪੇਟ ਪਾੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉੱਪਰਲੇ ਮਖਲੇ ਦੰਦ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉੱਪਰ ਵਲ ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਜਬਾੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਗੜ ਖਾ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਨੌਕੀਲੇ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੁਰਾਂ ਉੱਪਰ ਦੋ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਦੋ ਅਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਉਂਗਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਯੂਰਪ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਪਥਰਾਟਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੀਓਲਿਥਿਕ ਯੁਗ ਤਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਭੇਡਾਂ, ਕੁੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਗਊਆਂ-ਮੱਝਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੂਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ, ਭਾਰੇ ਮੋਢੇ ਵਾਲੇ ਯੂਰਪੀ ਜੰਗਲੀ ਬੋਰ (ਸੂਰ) ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਸੂਰ ਨਾਲ ਦੋਗਲਾਕਰਨ (ਕ੍ਰਾਸ-ਬ੍ਰੀਡਿੰਗ) ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਜਣਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਯੂਨਾਨੀ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਡੀਮੀਟਰ ਦੇਵਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਦੱਸਦੇ ਸੀ ਪਰ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਔਸੀਰਿਸ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਜੋਂ ਇਸ ਦਾ ਮਾਸ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਵਿਚ ਬੋਰ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਈ ਕਿ ਆਮ ਸੂਰ ਗੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਵਰਜਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਪਾਪ ਸਮਝਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੰਨਾਂ ਗੰਦਾ ਜਾਨਵਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਈਸਾਈ ਕਹਾਵਤਾਂ ਵਿਚ 'ਪਿੱਗ', 'ਸਵਾਇਨ' ਆਦਿ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਾਨ-ਭੰਗ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਏਸ਼ੀਆ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੂਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਯੂਰਪ, ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਰੂਸ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਨੰਬਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰ ਦਾ ਮਾਸ ਅੰਡਿਆਂ ਅਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭੋਜਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅੰਸ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਪਤ-ਖੰਡ ਦੇ ਪਛੜੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਆਮਦਨ ਕਾਰਨ ਪਾਲਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਜਣਨ ਤੇ ਨਸਲਾਂ—ਪਾਲਤੂ ਸੂਰ ਇਕ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਤੋਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੰਗਲੀ ਪੂਰਵਜਾਂ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਰੰਗ, ਅਕਾਰ, ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਲੱਛਣਾਂ ਕਾਰਨ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਸਕਣ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਾਭਵੰਦ ਹੋਣ।

ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ : ਵੱਡੇ ਅਕਾਰ ਵਾਲੀ ਲਾਰਡ ਕਿਸਮ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ

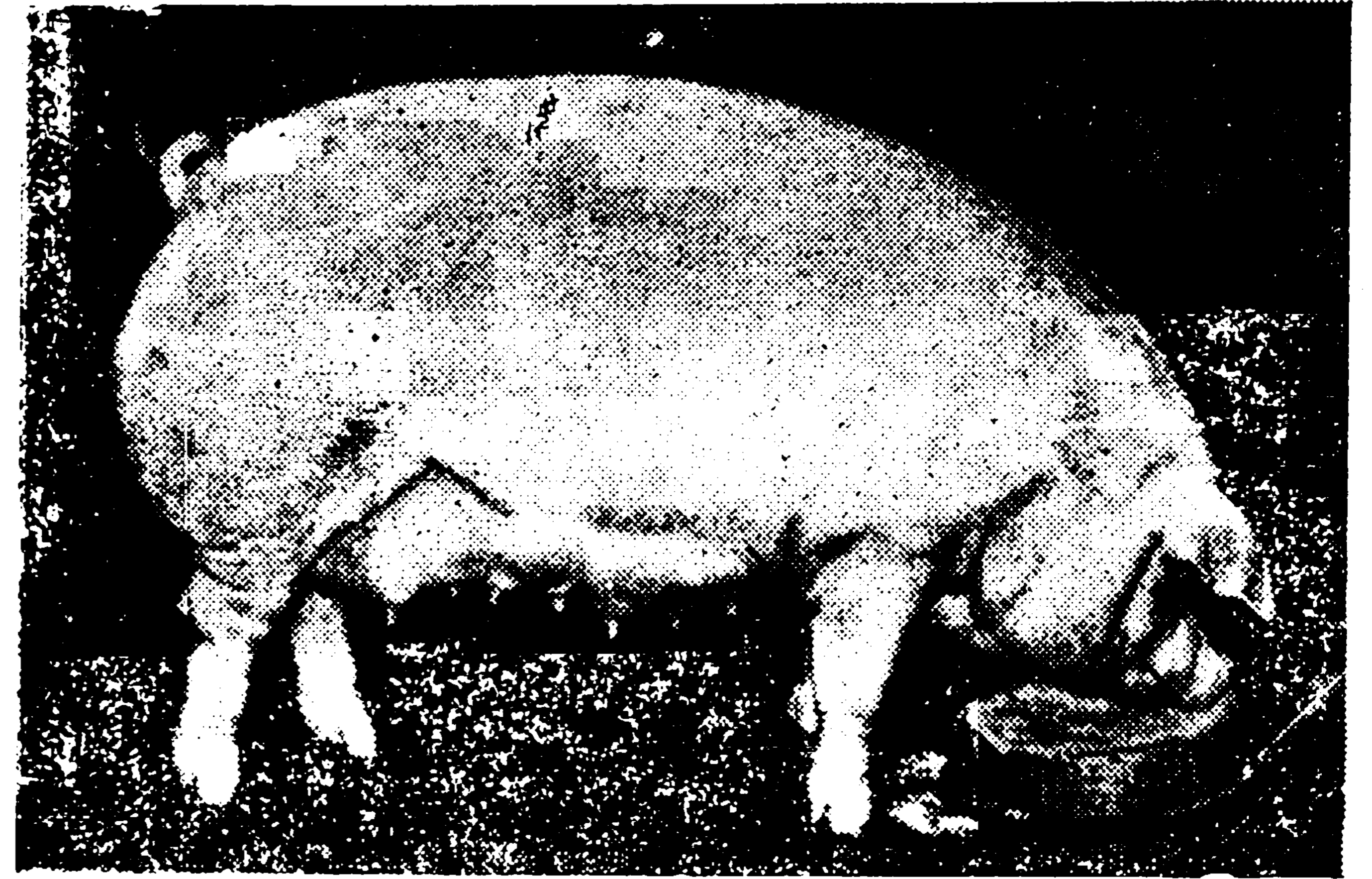
ਚਰਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਿਤਕ ਸਰੀਰ 100 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਤਕ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਛੋਟੀ ਬੇਕਨ ਕਿਸਮ 70 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੋਰਕ ਕਿਸਮ ਲਗਭਗ 45 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ 300 ਸਥਾਨਕ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਲਈ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰੰਗ-ਦਾਰ ਸੂਰ ਜੋ ਧੁੱਪ ਨੂੰ ਸਹਾਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਦੋਗਲਾਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਲਤੂ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਚਾਰਟ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪਾਲਤੂ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਸਲਾਂ

ਨਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਮ	ਵੰਡ	ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ	ਲੱਛਣ
1. ਬੈਲਟਸਵਿਲ ਨੰ: 1 (Beltsville) ਅਤੇ ਨੰ: 2 (ਗੋਸ਼ਤ)	ਦੋਵੇਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ (ਸੰ. ਰਾ.) ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ	ਨੰ: 1 ਕਾਲਾ ਤੇ ਨੰ: 2 ਲਾਲ	ਦੋਵੇਂ ਗੋਸ਼ਤ ਵਾਸਤੇ ਪਾਲੇ ਗਏ
2. ਬਰਕਸ਼ਿਰ (ਗੋਸ਼ਤ) (Berkshire)	ਯੂ. ਕੇ., ਜਾਪਾਨ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ, ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ	ਦਰਮਿਆਨਾ ਅਕਾਰ, ਰੰਗ ਜ਼ਿਆਦਾ-ਤਰ ਕਾਲਾ, ਮੂੰਹ, ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਪੂਛ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਚਿੱਟਾ	ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਪੋਰਕ ਅਤੇ ਬੇਕਨ ਲਈ ਪਾਲੀਆਂ ਗਈਆਂ
3. ਚੈਸਟਰ ਵਾਈਟ (ਲਾਰਡ) (Chester White)	ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਚੈਸਟਰ ਕਾਊਂਟੀ (ਪੈਂਨਸਿਲਵਾਨੀਆ) ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ	ਵੱਡਾ ਸਫੈਦ ਤੇ ਗੁਲਾਬੀ ਚਮੜੀ ਵਾਲਾ	ਲਾਰਡ ਕਿਸਮ
4. ਡਿਊਰਾਕ ਜਾਂ ਡਿਵਰਾਕ ਜਰਸੀ (Duroc) (ਲਾਰਡ)	ਉੱਤਰੀ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ	ਦਰਮਿਆਨਾ ਅਕਾਰ, ਕੰਨ ਲਟਕੇ ਹੋਏ	ਅੱਧਾ ਜਰਸੀ ਲਾਲ, ਅੱਧਾ ਡਿਊਰਾਕ
5. ਹੈਂਪਸ਼ਿਰ (ਗੋਸ਼ਤ) (Hampshire)	ਸੰ. ਰਾ. ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ	ਦਰਮਿਆਨਾ ਭਾਰ, ਲੰਮਾ ਸਰੀਰ, ਕਾਲਾ ਰੰਗ	ਦੁਸਤ, ਚੁਕੰਨੀ, ਚੰਗੀ-ਚਾਰੂ
6. ਹੈਰਫਰਡ (ਲਾਰਡ) (Hereford)	ਸੰ. ਰਾ. ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ (ਲਗਭਗ 1900)	ਦਰਮਿਆਨਾ ਅਕਾਰ, ਹਲਕਾ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਲਾਲ ਰੰਗ	ਲਾਰਡ ਲਈ ਪਾਲੀ ਗਈ
7. ਲੈਂਡਰੇਸ (ਗੋਸ਼ਤ) (Landrace)	ਉੱਤਰੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਸੰ. ਰਾ.	ਦਰਮਿਆਨਾ ਅਕਾਰ, ਸਫੈਦ ਰੰਗ	ਕਈ ਨਸਲਾਂ, ਬੇਕਨ ਲਈ ਪਾਲੀ ਗਈ
8. ਮੈਰੀਲੈਂਡ ਨੰ: 1 (ਗੋਸ਼ਤ) (Maryland)	ਸੰ. ਰਾ. ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ (1941)	ਦਰਮਿਆਨਾ ਅਕਾਰ, ਕਾਲੇ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਧੱਬਿਆਂ ਵਾਲੀ	ਲਗਭਗ 60% ਲੈਂਡਰੇਸ 40% ਬਰਕਸ਼ਿਰ
9. ਮਿਨਸੋਟਾ ਨੰ: 1 (Minnesota) ਨੰ: 2 ਅਤੇ ਨੰ: 3	ਸੰ. ਰਾ. ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ	ਕਈ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ	ਸਾਰੀਆਂ ਗੋਸ਼ਤ ਨਸਲਾਂ
10. ਮਾਨਟੈਨਾ ਨੰ: 1 (Montana) (ਗੋਸ਼ਤ)	ਸੰ. ਰਾ. ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ (1930)	ਜ਼ਰਾ-ਕੁ ਮੁੜੀ ਹੋਈ ਪਿੱਠ, ਸਾਫ ਸੁਥਰੇ ਜਥਾੜੇ	ਲੈਂਡਰੇਸ ਅਤੇ ਹੈਂਪਸ਼ਿਰ ਦਾ ਸੰਯੋਗ
11. ਪੱਲੂਸ (ਗੋਸ਼ਤ) (Palouse)	ਸੰ. ਰਾ. ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ (1945)	ਸਫੈਦ, ਦਰਮਿਆਨਾ ਅਕਾਰ	2/3 ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਡਰੇਸ 1/3 ਹਿੱਸਾ ਚੈਸਟਰ ਵਾਈਟ
12. ਪੋਲੈਂਡ ਚਾਈਨਾ (ਗੋਸ਼ਤ) (Poland China)	ਸੰ. ਰਾ. ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ	ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਾਲਾ, ਲੱਤਾਂ, ਨੱਕ ਅਤੇ ਪੂਛ ਸਫੈਦ	ਰੂਸੀ, ਬਾਈਫੀਲਡ ਵੱਡੀ ਚੀਨੀ ਹਾਗ ਦੀ ਉਪਜ
13. ਸਪਾਟਿਡ ਪੋਲੈਂਡ ਚਾਈਨਾ (Spotted Poland China) (ਗੋਸ਼ਤ)	ਸੰ. ਰਾ. ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ	ਕਾਲੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ-ਤਰ ਸਫੈਦ	ਕਦੀ ਕਦੀ ਸਪਾਟਸ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
14. ਟੈਮਵਰਥ (ਗੋਸ਼ਤ) (Tamworth)	ਸੰ. ਰਾ., ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਕੈਨੇਡਾ	ਵੱਡਾ, ਕਈ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ	ਦੋਗਲਾਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬੇਕਨ ਲਈ ਪਾਲੀ ਗਈ
15. ਯਾਰਕਸ਼ਿਰ ਲਾਰਜ ਵਾਈਟ (ਗੋਸ਼ਤ) (Yorkshire Large White)	ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ	ਸਫੈਦ ਰੰਗ	ਬੇਕਨ ਕਿਸਮ, ਸੂਰੀਆਂ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਜਣਨਕ

ਚਿਤਰ 1 : ਚੈਸਟਰ ਵ੍ਹਾਈਟ (ਸੂਰ)

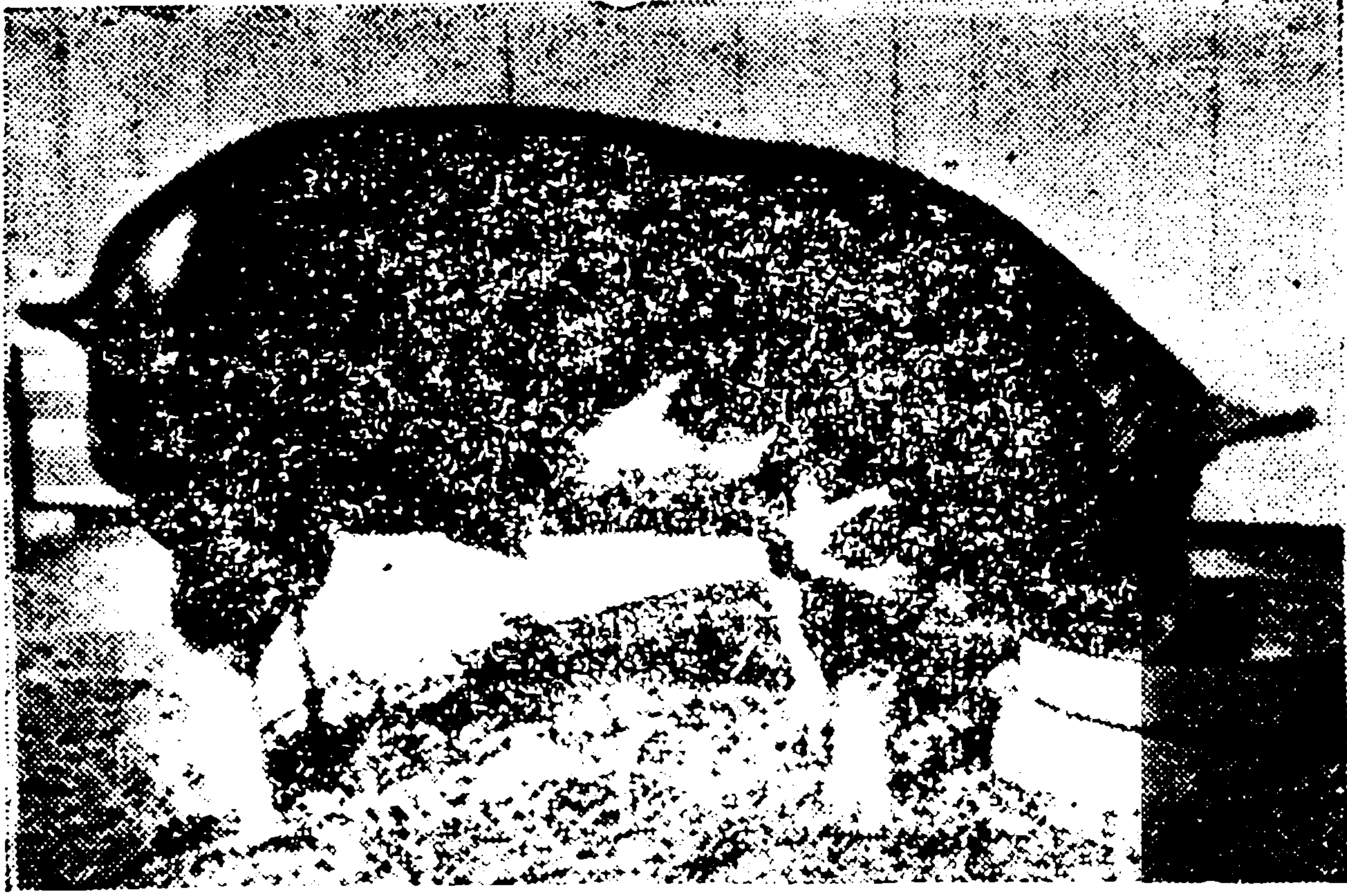
ਚਿਤਰ 2 : ਚੈਸਟਰ ਵ੍ਹਾਈਟ (ਸੂਰਨੀ)

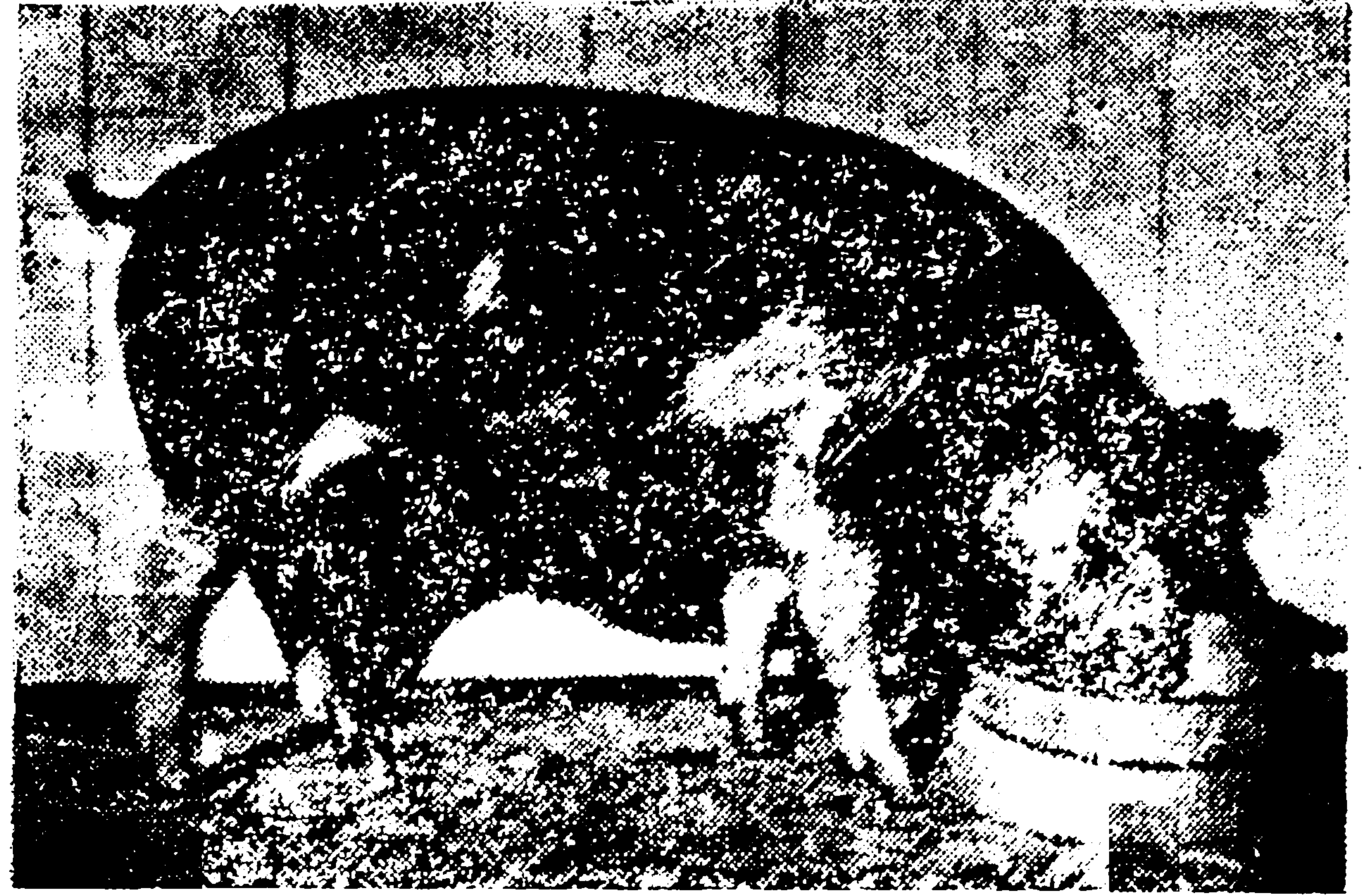
ਚਿਤਰ 3 : ਹੈਂਪਸ਼ਿਰ (ਸੂਰ)

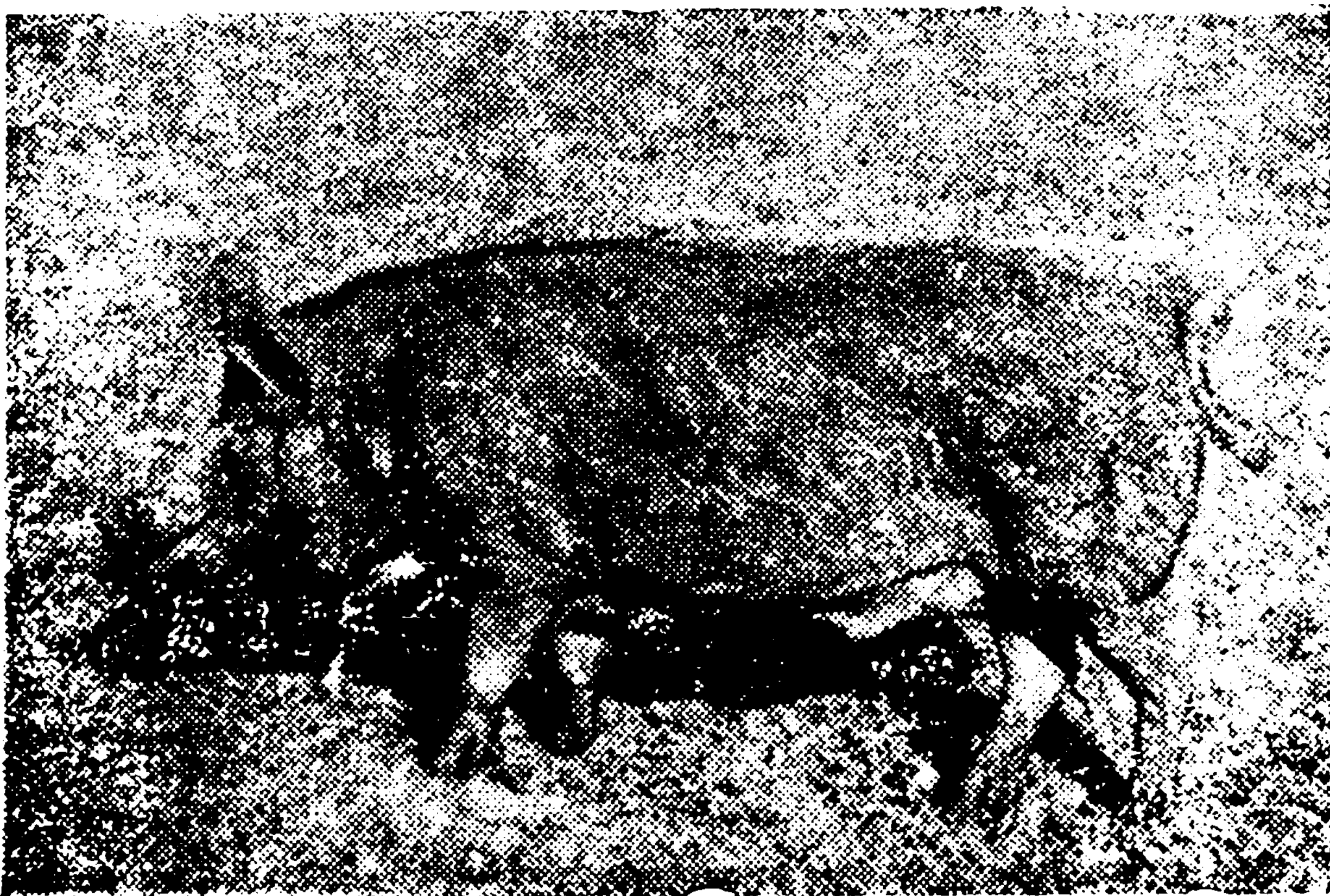
ਚਿਤਰ 4 : ਹੈਂਪਸ਼ਿਰ (ਸੂਰਨੀ)

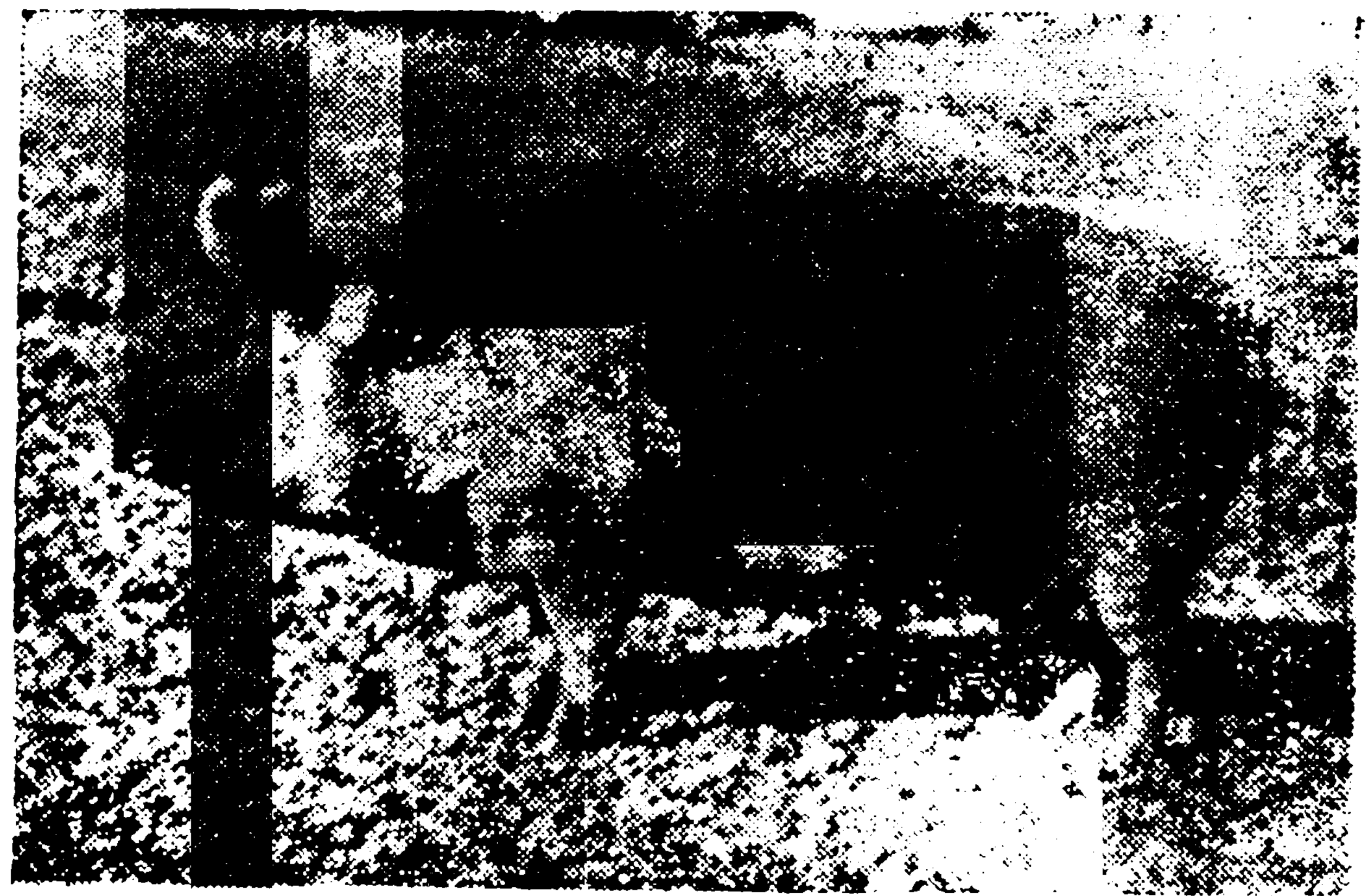
ਚਿਤਰ 5 : ਮਿਨਸੋਟਾ 2 (ਸੂਰ)

ਚਿਤਰ 6 : ਮਿਨਸੋਟਾ 2 (ਮਾਦਾ ਬੱਚਾ)

ਚਿਤਰ 7 : ਟੈਮਵਰਥ (ਸੂਰ)

ਚਿਤਰ 8 : ਟੈਮਵਰਥ (ਸੂਰਨੀ)

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹਾਗ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸੂਰ ਦੰਗਲਾਕਰਨ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭ-ਦਾਇਕ ਬੌਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਸਲ ਦੇ ਮਾਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੀ ਨਸਲ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੁੱਚੜ ਲਈ ਚੰਗੇ ਗੋਸ਼ਤ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਪਾਲਨ ਲਈ ਮਾਦਾ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁੱਧ ਨਸਲਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਉਪਰੰਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦੰਗਲਾਕਰਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਕਿਸੇ ਪੁੱਖ ਪਿਤ੍ਰ (sire) ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਬੰਸ ਪ੍ਰਜਣਨ (ਲਾਈਨ ਬ੍ਰੀਡਿੰਗ) ਆਮ ਹੈ।

ਸੂਰ 4-5 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਜਣਨ-ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਦਾ ਸੂਰ, ਨਰ ਸੂਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿੰਗ-ਪ੍ਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 12-14 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 100 ਕੁ ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਭਾਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤਕ ਜਣਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਬੌਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ 8 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਜਣਨ-ਕਿਰਿਆ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸੂਰੀ ਵਿਚ ਲਿੰਗ-ਉਤੇਜਨਾ ਦਾ ਸਮਾਂ 48-72 ਘੰਟੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ 18-24 ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਡ-ਉਤਸਰਜਨ ਲਿੰਗ-ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰੀ ਹਰੇਕ ਲਿੰਗ-ਉਤੇਜਨਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਔਸਤਨ 18 ਅੰਡਾਣੂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ 60-70% ਹੀ 114 ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਗਰਭ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੀਵਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰੀ ਮੌਤ-ਦਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਸੂਰੀ ਦੇ ਝੋਲ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਸਤਨ 10 ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਉਤੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਣਨ ਸਮੇਂ ਸੂਰੀ ਦੀ ਉਮਰ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ ਸੂਏ ਤਕ ਜਾਂ ਸੂਰੀ ਦੀ ਉਮਰ ਤਿੰਨ-ਕੁ ਸਾਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤਕ ਝੋਲ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਟੀਚਾ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਗੰਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣਾ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ 25% ਬੱਚੇ 6-8 ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤਕ ਜੀਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਸੂਰੀ ਦੁਆਰਾ ਕੁਚਲੇ ਜਾਣਾ, ਠੰਢ ਲਗਣਾ ਅਤੇ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਣਾ ਆਦਿ ਭਾਰੀ ਮੌਤ-ਦਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਸੁੱਕੇ ਫਰਸ ਵਾਲੇ ਹਵਾਦਾਰ ਜੰਗਲੇ ਜਿਹੜੇ ਮਿੱਟੀ-ਘੱਟੇ ਤੋਂ ਬਚੇ ਹੋਣ, ਸੂਰ ਪਾਲਣ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਛਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਬਣਾਉਣੀ ਛਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੂਰਜ ਦੀ ਅਤਿ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਠੰਢੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਸੂਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਕ ਤਾਪ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤਾਪਨਿਯੰਤਰਨ ਸਿਸਟਮ ਅਜੇ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਸੂਏ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ, ਧੁੰਨੀ ਉਤੇ ਆਇਓਡੀਨ ਲਗਾਉਣ ਅਤੇ ਖੰਡ ਦੇ ਘੋਲ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੌਤ-ਦਰ ਵਿਚ ਕਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਵੇਂ ਜਨਮੇ ਬੱਚੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੂਰਕ ਭੋਜਨ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 6-10 ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਸੂਰੀ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਕਿਸਮਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਖੁਰਾਕ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੂਰ ਇਕ ਸਸਤਾ ਜਾਨਵਰ ਹੈ ਜੋ ਖੁਰਾਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਟਿਸ਼ੂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਗੋਸ਼ਤ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦਾ

ਹੈ।

ਸੂਰ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਖੁਰਾਕ ਪਾਣੀ, ਕਾਰਬੋਹਾਈਡ੍ਰੇਟ, ਪ੍ਰੋਟੀਨ, ਖਣਿਜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਟਾਮਿਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਤੁਲਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੂਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨਾਜਾਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਕਣਕ, ਮੱਕੀ, ਜੌਂ, ਜਵੀ, ਬਾਜਰਾ ਅਤੇ ਰਾਈ ਤੇ ਆਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 17:1068; ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 7:1000; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 13:340; ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12.

ਸੂਰ ਸਿੰਘ : ਇਹ ਮਾਰਵਾੜ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਜੋ 1595 ਈ. (1651 ਬਿ.) ਵਿਚ ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ। ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫੌਜੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਵਾਈ ਰਾਜਾ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਸੂਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿਰੋਹੀ ਦੇ ਘਮੰਡੀ ਰਾਜੇ ਰਾਓ ਸੂਰਤਨ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਸੂਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕੱਢਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਸੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਸਿਰੋਹੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਰਾਓ ਸੂਰਤਨ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਹੋਕੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਮੰਨਣੀ ਪਈ।

ਸੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਹਾਕਮ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸਦਾ ਮਨਸਬ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਤਲਵਾਰ ਵੀ ਬਖਸ਼ੀ।

ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪਿਛੋਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਸੂਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਚੁਣਿਆ। ਸੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰੀਵਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਰੀ ਲੜਾਈਆਂ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਬਦਲੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੂਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਧਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨੌਬਤ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਬਖਸ਼ਿਆ।

ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ, ਤਾਂ ਸੂਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸਦਾ ਵਲੀਅਹਿਦ ਗਜਰਾਜ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਹਾਕਮ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੀ ਗਈ ਝਲੋਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਕਾਰਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਕੰਵਰ ਗਜਰਾਜ ਨੂੰ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਰਾਣਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਵਾੜ ਨੂੰ ਗਜਰਾਜ ਨੇ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਮੇਵਾੜ ਦੀ ਜਿੱਤ ਬਦਲੇ ਰਾਜਾ ਸੂਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਗਜਰਾਜ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਨਸਬਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ।

ਸੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਠੌਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਨੇ ਜੋਧਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਥੇ ਕਈ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੀ ਬਣਵਾਈਆਂ। 'ਸੂਰ ਸਾਗਰ' ਝੀਲ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਬਣਵਾਈ ਸੀ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 1620 ਈ. (1676 ਬਿ.) ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨਲਜ਼ ਐਂਡ ਐਂਟੀਕੁਇਟੀਜ਼ ਆਫ ਰਾਜਸਥਾਨ; ਜਿਲਦ ਟੂਹੀ—ਜੇਮਜ਼ ਟਾਡ —ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਓ

ਸੂਰਸੇਨ : ਸੂਰਸੇਨ ਯਾਦਵ-ਵੰਸ਼ੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾ ਸਹਸ੍ਰਬਾਹੂ ਕਾਰਤਵੀਰਯ ਅਰਜੁਨ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਰਾਣੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜ—ਜੈ ਪ੍ਰਜ, ਸੂਰਸੇਨ, ਵਰਿਸ਼ਭ, ਮਧੂ ਤੇ ਉਰਜਿਤ ਹੀ ਜਿਉਂਦੇ ਬਚ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਕੀ ਸਭ ਨੂੰ ਪਰਸਰਾਮ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸੇ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਵਰਿਸ਼ਨੀ ਵੰਸ਼ੀ ਚਿਤਰਰਥ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿਦੂਰਥ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਪਤਨੀ ਮਰਿਸ਼ਾ ਨੇ ਦਸ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਸੂਦੇਵ ਜੇਠਾ ਸੀ। ਵਸੂਦੇਵ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਅਰਸ਼ੀ ਨਗਾਰੇ ਵਜਾਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸੇ ਵਸੂਦੇਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇਵਕੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਸੂਰਸੇਨ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਦਾਦਾ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਵੱਡੀ ਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਿਥਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਿਥਾ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕੁਰੂ-ਵੰਸ਼ੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਾਂਡੂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਕਰਣ, ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ, ਭੀਮ ਤੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਵਰਿਸ਼ਨੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਕੌਰਵਾਂ-ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਧੜਿਆਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ

ਸੂਰ ਖਾਨਦਾਨ (1545-1555 ਈ.) : ਇਹ ਖਾਨਦਾਨ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੀ ਸੂਰ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਮੌਢੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਦਾਦਾ ਇਬਰਾਹੀਮ ਸੂਰ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਹਸਨ ਸੂਰ, ਫਰੀਦ (ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ) ਦਾ ਪਿਤਾ, ਜਮਾਲ ਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ 500 ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਸਹਸਰਾਮ ਦੇ ਇਕਤਾ ਦਾ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੇ 1540 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਉਖਾੜ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। (ਵੇਖੋ, ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ)

ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ ਜਲਾਲ ਖਾਂ ਉਸਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ। ਇਹ 1545 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਨੌਂ ਸਾਲ (1545-1554 ਈ.) ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਇਸਲਾਮ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸਦਾ ਲੜਕਾ ਫੀਰੋਜ਼ ਉਸਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ ਪਰੰਤੂ ਮੁਬਾਰਿਜ਼ ਖਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨਿਜ਼ਾਮ ਖਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਮੁਬਾਰਿਜ਼ ਖਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਅਦਿਲਸ਼ਾਹ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬੈਠਿਆ ਪਰ ਸਾਮੰਤਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਲਏ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਾਮੰਤਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਵਾਧੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਜਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲਗ ਪਏ। ਇਹ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਅਰਾਜਕਤਾ ਅਫਗਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ।

ਸੂਰ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ

ਵੀ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਹ. ਪੁ.—ਮੁਗਲ ਅੰਮਪਾਇਰ—ਐਸ. ਆਰ. ਸ਼ਰਮਾ; ਹਿ. ਇੰ.—ਗਿਆਨ ਚੰਦ ਮਹਾਜਨ

ਸੂਰਜ : ਸੂਰਜ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਚਮਕਦਾਰ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਭੀ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ ਹੀ ਹੈ। ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਬਾਕੀ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰਾ ਤਾਰਾ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਕੋਈ 3,00,000 ਗੁਣਾ ਵਧੇਰੇ ਦੂਰ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਗੁਰੂਤਵੀ ਖਿੱਚ ਵਿਚ ਬੱਧੀ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਸੂਰਜੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰ ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਨਿਯਮਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਹੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਾਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਭਾਂਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

ਸੂਰਜ ਮਘਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੈਸਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ, ਚਮਕੀਲਾ ਅਤੇ ਅਤਿ-ਗਰਮ ਗੋਲਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਦੂਰਬੀਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਪੈੱਕਟ੍ਰਮ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿੱਥ, ਅਕਾਰ, ਪੁੰਜ ਅਤੇ ਬਣਤਰ—ਸੂਰਜ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤਕ ਦੀ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਖਗੋਲ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਦੂਰੀ ਦੀ ਇਕਾਈ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦਾ ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ-ਪਥ ਅੰਡਾਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਾਭੀ ਉੱਪਰ ਸੂਰਜ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਵਿੱਥ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਔਸਤ ਵਿੱਥ 14,96,00,000 ਕਿ. ਮੀ. ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਵਿੱਥ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੂਰਜ ਦਾ ਅਕਾਰ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦਾ ਵਿਆਸ ਧਰਤੀ ਨਾਲ 31' 59.3" ਦਾ ਕੋਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਬੰਧ $l=r\theta$ ਤੋਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਵਿਆਸ 13,92,000 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਿਆਸ ਦਾ 109.3 ਗੁਣਾ ਹੈ।

ਨਿਉਟਨ ਦਾ ਗੁਰੂਤਵੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਨਿਯਮ ਵਰਤ ਕੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪੁੰਜ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਾਨ 1.99×10^{30} ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. (2.19×10^{27} ਟਨ) ਹੈ, ਜੋ ਧਰਤੀ ਦੇ ਪੁੰਜ ਦਾ 3,33,400 ਗੁਣਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੀ ਘਣਤਾ ਧਰਤੀ ਦੀ ਘਣਤਾ ਦਾ ਲਗਭਗ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਗੈਸੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਠੋਸ ਅਤੇ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਔਸਤ ਘਣਤਾ 1.41 ਗ੍ਰਾ. ਪ੍ਰਤਿ ਘਣ ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੈ।

ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਤਾਪ-ਧਰਤੀ ਲਈ ਊਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੋਮਾ ਸੂਰਜ ਹੈ। ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਤਾਪ ਅਤੇ ਵਿਕੀਰਨ ਊਰਜਾ ਦਿੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਗਰਮੀ ਅਸੀਂ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਹੀ ਗਰਮੀ ਹੈ। ਲੱਕੜੀ, ਪੱਥਰ ਦਾ ਕੋਲਾ ਜਾਂ ਬਿਜਲੀ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਾਪ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸੂਰਜ ਹੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀ ਊਰਜਾ ਸੂਰਜ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਗ (ਕੋਰ) ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਊਰਜਾ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਬੜਾ ਰੌਚਿਕ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਗੈਸਾਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 90% ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਅਤੇ 9% ਹੀਲੀਅਮ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇ

ਪੁਰ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਗੈਸ ਨਿਰੰਤਰ ਹੀਲੀਅਮ ਵਿਚ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਗੈਸ ਦੇ ਚਾਰ ਪਰਮਾਣੂ ਜੁੜ ਕੇ ਹੀਲੀਅਮ ਦਾ ਇਕ ਪਰਮਾਣੂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਗੈਸ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਲੋਪ ਹੋਇਆ ਭਾਗ ਹੀ ਵਿਕੀਰਨ ਉਰਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਸੂਰਜੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਮਾਦੇ ਨੂੰ ਉਰਜਾ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਨੂੰ ਸੁਝਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ $E = m \times c^2$ ਹੈ, ਜਿਥੇ 'm' ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਪੁੰਜ ਅਤੇ 'c' ਨਿਰਵਾਯੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਵੇਗ ਹੈ।

ਇਸ ਫਾਰਮੂਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਗ੍ਰਾਮ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚੋਂ 9×10^{20} ਅਰਗ ਉਰਜਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ 1% ਪੁੰਜ ਨੂੰ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਤੋਂ ਹੀਲੀਅਮ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਨੂੰ 10^9 ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਵਿਕੀਰਨ-ਉਰਜਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਕੋਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੈਕੰਡ ਵਿਚ 6,570 ਲੱਖ ਟਨ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਤੇ 6,525 ਲੱਖ ਟਨ ਹੀਲੀਅਮ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਭਗ 45 ਲੱਖ ਟਨ ਪਦਾਰਥ ਉਰਜਾ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦਾ ਪੁੰਜ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਿਛਲੇ 5,000 ਕ੍ਰੋੜ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਉਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੇ 5,000 ਕ੍ਰੋੜ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਉਰਜਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸੂਰਜ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਗੋਲਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਚਮਕ ਬੜੀ ਤੀਬਰ ਹੈ। ਇਹ ਪੁੰਨਿਆਂ ਦੇ ਚੰਨ ਨਾਲੋਂ 4,65,000 ਗੁਣਾ, ਸ਼ੁੱਕਰ ਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲੋਂ 9×10^8 ਗੁਣਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਮਕਦੇ ਤਾਰੇ ਲੁਬਧਕ ਅਰਥਾਤ ਸਿਰਿਅਸ (Sirius) ਨਾਲੋਂ 11×10^3 ਗੁਣਾਂ ਵਧੇਰੇ ਚਮਕੀਲਾ ਹੈ। ਸੂਰਜੀ ਸਤ੍ਹਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਵਰਗ ਸੈਂ.ਮੀ. ਦੀ ਚਮਕ 50,000 ਕੈਂਡਲ ਪਾਵਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਿਰਨਾਂ ਨੂੰ 1,86,000 ਮੀਲ (2,99,388 ਕਿ.ਮੀ.) ਪ੍ਰਤਿ ਸੈਕੰਡ ਵੇਗ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੁਜਣ ਲਈ 8.5 ਮਿੰਟ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੂਰਜ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਧਰਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦਾ 'ਕੁੱਲ ਉਰਜਾ ਉਤਪਾਦਨ 3.86×10^{33} ਅਰਗ ਪ੍ਰਤਿ ਸੈਕੰਡ ਹੈ।

ਸੂਰਜੀ ਤਾਪ-ਅੰਕ (Solar-Constant) -ਜੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਉਰਜਾ ਧਰਤੀ ਦੇ 1 ਵਰਗ ਸੈਂ.ਮੀ. ਹਿੱਸੇ ਉਪਰ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵਿਚ ਲੰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਰਜੀ ਤਾਪ-ਅੰਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਬਟ (Abbot) ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੂਰਜੀ ਤਾਪ-ਅੰਕ ਦਾ ਮਾਨ ਲਗਭਗ 2.0 ਕੈਲੋਰੀ ਕੱਢਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਅਸਲੀ ਕੀਮਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜੀ ਤਾਪ-ਅੰਕ ਦੀ ਇਸ ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਤੋਂ 9 ਹਾਰਸ ਪਾਵਰ ਉਰਜਾ ਪ੍ਰਤਿ ਵਰਗ ਸੈਂ. ਮੀ. ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੇਵਲ 2,200 ਕ੍ਰੋੜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਧਰਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

ਸੂਰਜ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ-ਸੂਰਜੀ ਸਤ੍ਹਾ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਸੂਰਜੀ ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਤਰੰਗ-ਲੰਬਾਈ ਵੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਲੀ ਵਸਤ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਜਿੰਨੀ ਵਿਕੀਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਨੀ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਰੰਗ-ਲੰਬਾਈ ਦੀ ਵੰਡ $6,000^\circ$ ਸੈਂ. ਦੀ ਕਾਲੀ ਵਸਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਾਪਮਾਨ $6,000^\circ$ ਸੈਂ. ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਸੂਰਜ

ਦੀਆਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਦੇ ਤਾਪਮਾਨ ਦੀ ਔਸਤ ਕੀਮਤ ਹੈ। ਪਰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਟਿੱਕੀ ਉਪਰ ਵੀ ਇਸ ਤਾਪਮਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਟਿੱਕੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆ ਰਹੀ ਉਰਜਾ ਕਿਉਂਕਿ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘੇ ਅਤੇ ਗਰਮ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਬਾਹਰੀ ਹਿੱਸਿਆਂ (limb) ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਥੇ ਤਾਪਮਾਨ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਾਪਮਾਨ $6,300^\circ$ ਸੈਂ. ਹੈ ਅਤੇ ਲਿੰਬ ਦੇ ਨੇੜੇ $5,000^\circ$ ਸੈਂ.। ਇਸੇ ਲਈ ਲਿੰਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਚਮਕ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਿੰਬ ਡਾਰਕਨਿੰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੁਰਬੀਨ ਰਾਹੀਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਗ ਪੀਲਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਭਾਗ ਲਾਲ ਭਾਗ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਗਤੀਆਂ-ਭਾਵੇਂ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਦੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਧਰਤੀ ਵਾਂਗ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਗਤੀ ਆਪਣੇ ਧੁਰੇ ਦੁਆਲੇ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵਲ ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਗੈਲਿਲੀਓ ਨੇ 1610 ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸੂਰਜੀ ਧੱਬਿਆਂ ਦੀ ਬਦਲਦੀ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਸੂਰਜ ਆਪਣੇ ਧੁਰੇ ਦੁਆਲੇ ਕਿਸੇ ਦਿੜ੍ਹ ਪਿੰਡ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਘੁੰਮਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਮੱਧ-ਰੇਖਾ ਉਪਰ ਔਸਤ ਘੁੰਮਣ-ਸਮਾਂ 24.65 ਦਿਨ ਹੈ, 20° ਸੂਰਜੀ ਵਿੱਥਕਾਰ ਉਪਰ ਘੁੰਮਣ-ਸਮਾਂ 25.19 ਦਿਨ, 35° ਉਪਰ 26.63 ਦਿਨ ਅਤੇ 60° ਉਪਰ 30.93 ਦਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਉਚੇਰੇ ਵਿਥਕਾਰਾਂ ਤੇ ਘੁੰਮਣ-ਸਮਾਂ ਹੋਰ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰੁਵਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਘੁੰਮਣ-ਸਮਾਂ ਲਗਭਗ 34 ਦਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦਾ ਘੁੰਮਣ ਧੁਰਾ ਇਕਲਿਪਟਿਕ (ਗ੍ਰਹਿਣ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾਇਰਾ) ਨਾਲ 7° ਦਾ ਕੋਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਵੀ ਸੂਰਜ ਇਕ ਸਥਿਰ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚਲੀ ਗਤੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਪਤਾ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਗਤੀ (proper motion) ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਰਾ-ਲੰਬਨ (stellar parallax) ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਗਤੀ ਲਗਭਗ 20 ਕਿ. ਮੀ. ਪ੍ਰਤਿ ਸੈਕੰਡ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹਰਕੁਲੀਜ਼ ਤਾਰਾ-ਮੰਡਲ (constellation) ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ।

ਸੂਰਜ ਦੀ ਬਣਤਰ-ਸੂਰਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਸੂਰਜ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਗ ;
2. ਸੂਰਜੀ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ;
- ਅਤੇ 3. ਸੂਰਜੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ।

ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਗ-ਸੂਰਜ ਦੇ ਪੁੰਜ, ਅਰਧ-ਵਿਆਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਾਪਮਾਨ, ਘਣਤਾ ਅਤੇ ਦਬਾਉ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਕੈ-ਨਿਕੀ ਅਤੇ ਤਾਪ-ਉਰਜਾ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਸੂਰਜੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਕਈ ਮਾਡਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਡਲ ਬਾਰੀਕੀ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮੱਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਕੋ ਹੀ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅੰਦਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕੋਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਤਾਪਮਾਨ ਲਗਭਗ 20×10^6 K ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਘਟਦਾ ਘਟਦਾ ਫੋਟੋਸਫੀਅਰ ਤੇ ਸਿਰਫ $5,000^\circ$ K ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਰ ਦੀ ਘਣਤਾ 90 ਗ੍ਰਾ. ਪ੍ਰਤਿ ਘਣ ਸੈ.ਮੀ. ਹੈ, ਜੋ ਸੂਰਜੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੇ ਸਿਰਫ 10^{-7} ਗ੍ਰਾ. ਪ੍ਰਤਿ ਘਣ ਸੈ.ਮੀ. ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਰ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੀ ਭੱਠੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਲਗਾਤਾਰ 4.3 ਮੀਟ੍ਰਿਕ ਟਨ ਮਾਦਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸੈਕੰਡ ਖਪਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਪਦਾਰਥਕ ਉਰਜਾ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੋਰ ਦਾ

ਅਰਧ-ਵਿਆਸ ਲਗਭਗ 1,50,000 ਕਿ.ਮੀ. ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ 5×10^5 ਕਿ. ਮੀ. ਅਰਧ-ਵਿਆਸ ਤਕ ਉਰਜਾ ਦਾ ਵਹਿਣ ਵਿਕੀਰਨ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕੀਰਨ-ਯੁਕਤ ਖੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਫੋਟੋਸਫੀਅਰ ਤਕ ਦਾ ਹਿੱਸਾ (ਲਗਭਗ 3,50,000 ਕਿ.ਮੀ.) ਸੰਵਹਿਣ-ਯੁਕਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੋਂ ਉਰਜਾ ਸੰਵਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੰਡ, ਕੋਰ ਵਿਚ ਉਪਜੀ ਉਰਜਾ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

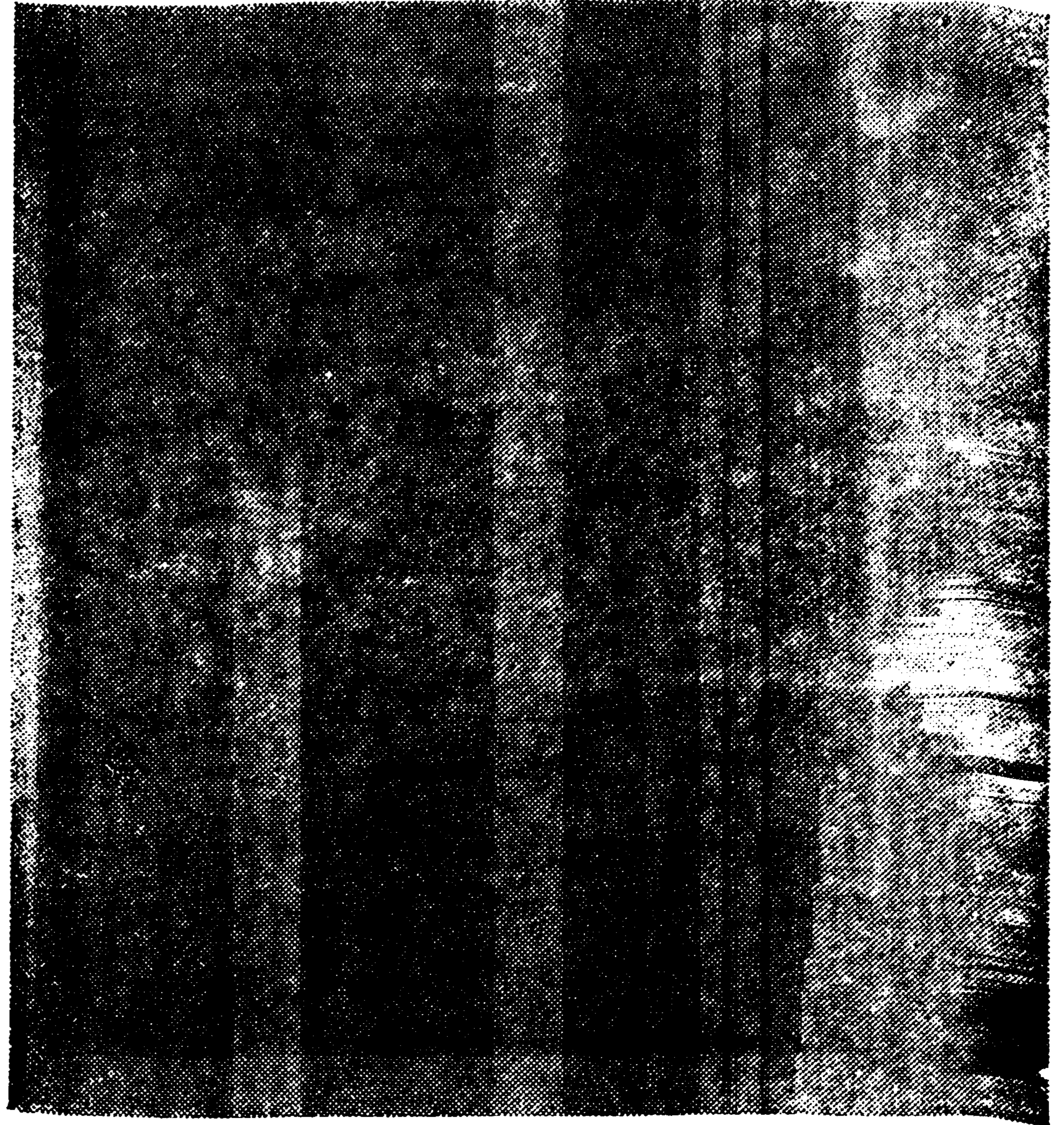
ਸੂਰਜੀ ਕਿਰਨਾ ਦਾ ਸਪੈਕਟ੍ਰੋਸਕੋਪੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਕਿਹੜੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੂਰਜੀ ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ ਵਿਚ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਾਲੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵ੍ਹਾਉਨਹੋਫਰ ਰੇਖਾਵਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੇਖਾਵਾਂ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਤੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਵਿਚ 64 ਤੱਤ ਲੱਭੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਤੱਤ ਬਹੁਤ ਅਲਪ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹਨ ਜਾਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦਾ ਤਿੰਨ ਚੌਥਾਈ ਭਾਗ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਗੈਸ ਦਾ ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੀਲੀਅਮ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਆਕਸੀਜਨ, ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ, ਕਾਰਬਨ, ਲੋਹਾ, ਗੰਧਕ ਆਦਿ ਤੱਤ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਆਪਸੀ ਅਨੁਪਾਤ—

ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ	(H)	10,00,000
ਹੀਲੀਅਮ	(He)	50,000—2,00,000
ਆਕਸੀਜਨ	(O)	500
ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ	(N)	400
ਕਾਰਬਨ	(C)	200
ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ	(Mg)	33
ਸਿਲਿਕਾਨ	(Si)	20
ਸਲਫਰ	(S)	8
ਐਲੂਮਿਨੀਅਮ	(Al)	2
ਸੋਡੀਅਮ	(Na)	2
ਕੈਲਸ਼ੀਅਮ	(Ca)	1.5
ਲੋਹਾ	(Fe)	1.5

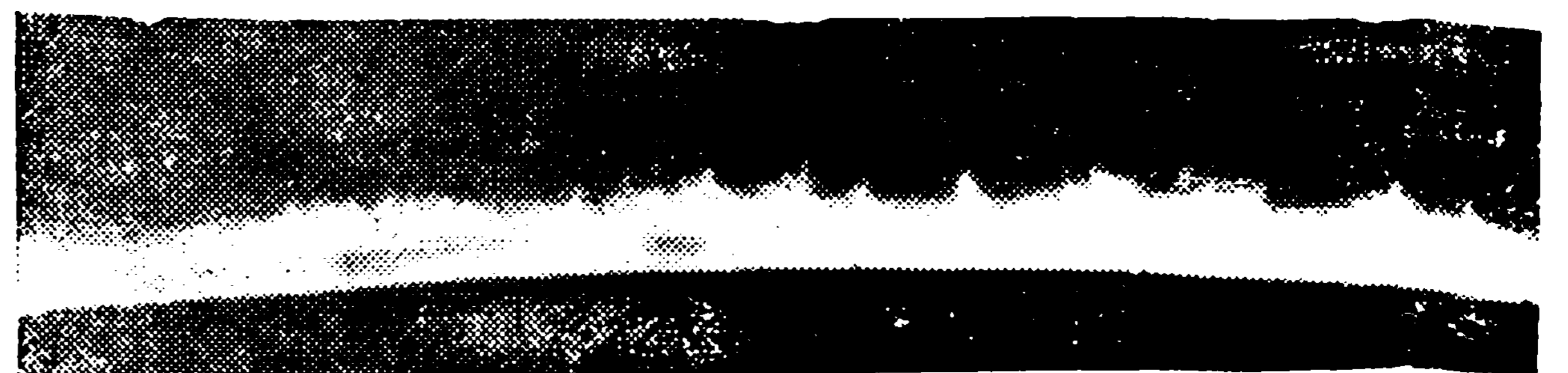
ਸੂਰਜੀ ਵਾਯੂਮੰਡਲ (Solar Atmosphere)

ਫੋਟੋਸਫੀਅਰ-ਸੂਰਜ ਦੀ ਦਿਸ ਰਹੀ ਸਤ੍ਹਾ ਨੂੰ ਫੋਟੋਸਫੀਅਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਦਾ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਤਾਪ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਪਸਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਸੂਰਜ ਬਿਲਕੁਲ ਅਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸੂਰਜੀ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਪੂਰਨ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੈ। ਫੋਟੋਸਫੀਅਰ ਦੀ ਮੋਟਾਈ ਲਗਭਗ 400 ਕਿ.ਮੀ. ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ $42,00^\circ \text{K}$ ਹੈ। ਫੋਟੋਸਫੀਅਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦਾਣੇਦਾਰ ਹੈ, ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਲੇਟੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਅਣੇਕਾ ਦਾਣੇ ਖਿੱਲਤੇ ਪਏ ਹੋਣ (ਚਿਤਰ 1)। ਇਕ ਦਾਣੇ ਦਾ ਵਿਆਸ ਲਗਭਗ 1,000 ਕਿ.ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦਾਣੇ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਗੋਂ ਬਣਦੇ ਅਤੇ ਮਿਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਦਾਣੇ ਦੀ ਔਸਤ ਉਮਰ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਮਿੰਟ ਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫੋਟੋਸਫੀਅਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਫੋਟੋਸਫੀਅਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਸੰਵਹਿਣ-ਯੁਕਤ ਖੰਡ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਚਮਕਦਾਰ ਦਾਣੇ ਹੇਠਾਂ ਉਪਰ ਆ ਰਹੇ ਗਰਮ ਉਰਜਈ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਭਾਗ ਹਨ ਅਤੇ ਸਲੇਟੀ ਭਾਗ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਠੰਢੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਹਨ।

ਚਿਤਰ 1: ਸਮਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 24,300 ਮੀ. ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੋਂ ਚਿੱਟੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਫੋਟੋਸਫੀਅਰੀ ਗ੍ਰੈਨੂਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਵੱਡੇ ਸਕੇਲ ਤੇ ਫੋਟੋ।

ਕ੍ਰੋਮੋਸਫੀਅਰ-ਫੋਟੋਸਫੀਅਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਗੈਸਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬੇਤਰ-ਤੀਬੀ ਜਿਹੀ ਤਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਮੋਟਾਈ ਲਗਭਗ 5,000 ਕਿ. ਮੀ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 16,000 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ (ਚਿਤਰ 2)।

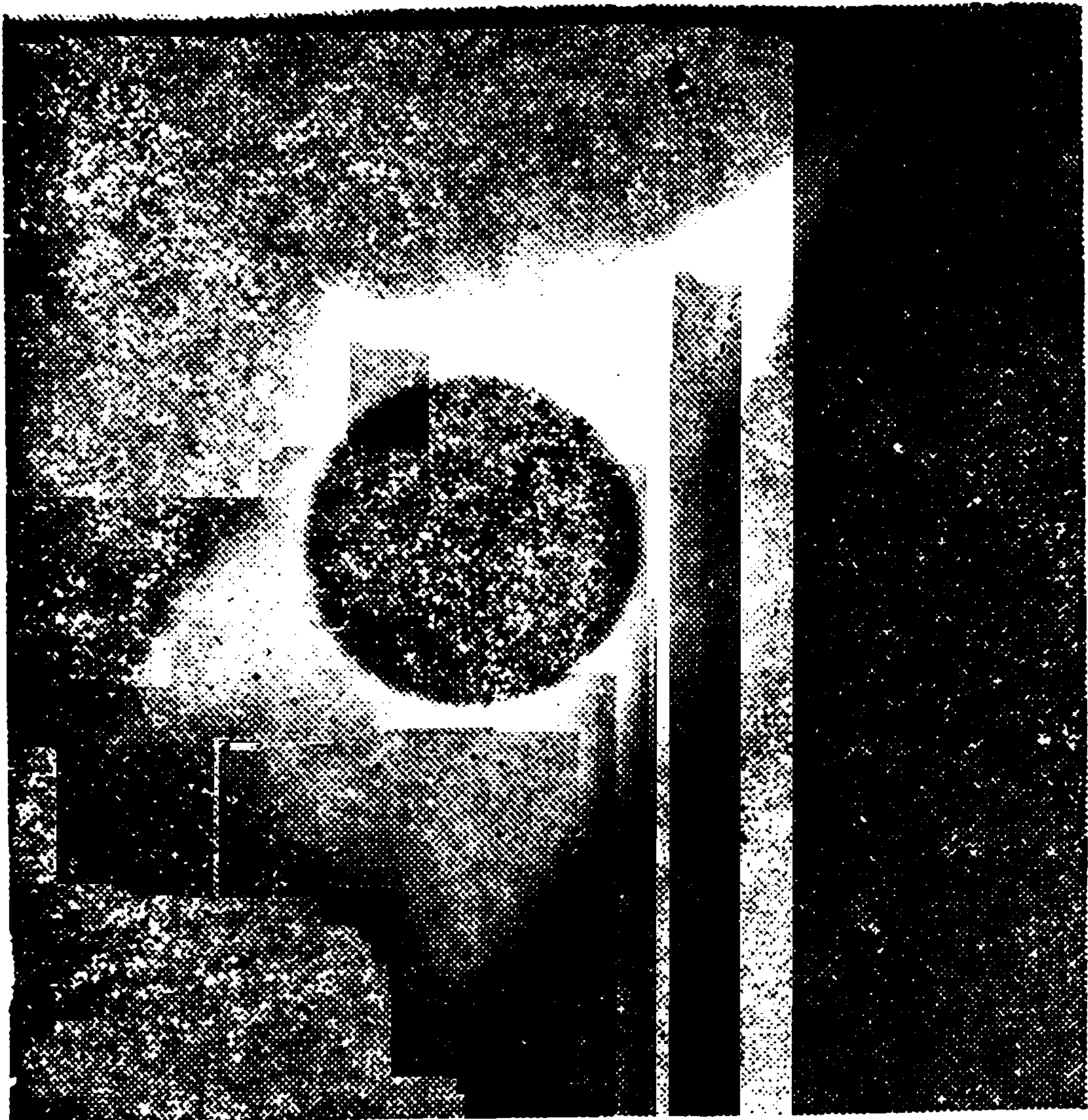
ਚਿਤਰ 2: ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੌਰਾਨ ਕ੍ਰੋਮੋਸਫੀਅਰ ਤੋਂ ਆ ਰਹੇ ਅਲਟਰਾ-ਵਾਇਲਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਫਲੈਸ਼ ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ।

4,800 ਕਿ. ਮੀ. ਤੋਂ ਉਪਰ ਕ੍ਰੋਮੋਸਫੀਅਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੈਸਾਂ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਉਪਰ ਵਲ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਪਿਕਿਊਲਜ਼ (spicules) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰੋਮੋਸਫੀਅਰ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 10^4 ਸਪਿਕਿਊਲਜ਼ ਹਨ। ਹਰ ਸਪਿਕਿਊਲ 20-30 ਕਿ. ਮੀ. ਪ੍ਰਤਿ ਸੈਕੰਡ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਕ੍ਰੋਮੋਸਫੀਅਰ ਵਿਚੋਂ ਉਡਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਥੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਰੁਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਧੁੰਧਲਾ ਹੋ ਕੇ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਾਪਸ ਕ੍ਰੋਮੋਸਫੀਅਰ ਵਿਚ ਆ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਤਿੰਨ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕ੍ਰੋਮੋਸਫੀਅਰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ $4,300^\circ \text{K}$ ਹੈ ਜੋ ਉਪਰਲੀਆਂ ਤਹਿਆਂ (10,000 ਤੋਂ 15,000 ਕਿ. ਮੀ.) ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਪਹੁੰਚਦੇ $10,00,000^\circ \text{K}$ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਇਹ ਤਹਿਆਂ ਕਰੋਨਾ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਰੋਨਾ (Corona)-ਕ੍ਰੋਮੋਸਫੀਅਰ ਤੋਂ ਲੱਖਾਂ ਕਿ.ਮੀ. ਉਪਰ ਸੂਰਜੀ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲਾ ਭਾਗ ਕਰੋਨਾ ਹੈ ਜੋ ਘੱਟ

ਚਮਕੀਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਪੂਰਨ ਸੂਰਜ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਅਜਿਹੇ ਯੰਤਰ ਵੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਕਰੋਨਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਜ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਰੋਨਾ ਦੀ ਬਣਤਰ ਕਾਫੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ ਪਰ ਦੂਰੋਂ ਇਹ ਚਿੱਟੇ ਮੋਤੀਆਂ ਵਰਗਾ ਚਮਕੀਲਾ ਚੱਕਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ (ਚਿਤਰ 3)।

ਚਿਤਰ 3 : ਇਕ ਸੂਰਜੀ ਕਰੋਨਾ

ਕਰੋਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰਿਆਂ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰੋਨਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਸੂਰਜੀ ਚਮਕ ਦਾ 10^{-6} ਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੂਰਨ ਚੰਦਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਿੰਨਾ ਹੈ। ਕਰੋਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਜੀ ਧੱਬਿਆਂ ਦੀ ਹਲਚਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜੀ ਧੱਬਿਆਂ ਦੀ ਨਿਉਨਤਮ ਹਲਚਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕਰੋਨਾ ਦਾ ਪਸਾਰ ਸੂਰਜੀ ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਕਤਮ ਹਲਚਲ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸੂਰਜੀ ਟਿੱਕੀ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਅਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਪਸਰਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਰੋਨਾ ਦਾ ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ ਸਰਲ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਫ੍ਰੀਉਨਹੋਫਰ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਮਕਦਾਰ ਧਾਰੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਡਲਨ (Edlen) ਨੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ ਲੋਹਾ, ਕੈਲਸੀਅਮ, ਨਿਕਲ ਅਤੇ ਆਰਗੈਨ ਦੇ ਅਣੂਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਰੋਨਾ ਵਿਚ ਆਇਨਿਡ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕਰੋਨਾ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਲਗਭਗ $15,00,000^{\circ}\text{K}$ ਹੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਮੋਸਫੀਅਰ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ $5,00,000^{\circ}\text{K}$ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟ ਤਾਪਮਾਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਫੋਟੋਸਫੀਅਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਕਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕ੍ਰੋਮੋਸਫੀਅਰ ਤੇ ਕਰੋਨਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਖਗੋਲ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਜੇ ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੇ ਅਤੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਖੋਜ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਸੂਰਜੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ (Solar activity) —ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੂਰਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਥਾਈ ਸੰਤੁਲਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਨਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸੂਰਜੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਜੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਕਹਿੰਦੇ

ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੂਰਜੀ ਸਤ੍ਹਾ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਸਰਗਰਮੀ-ਕੇਂਦਰ (Centre of activity) ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਰਗਰਮੀ-ਕੇਂਦਰ-ਜਦੋਂ ਸੂਰਜੀ ਸਤ੍ਹਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਕਾਰਨ ਇਕ ਚੁੰਬਕੀ ਖੇਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਸਰਗਰਮੀ-ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਗਰਮੀ-ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਵਿਆਸ 15,000 ਕਿ. ਮੀ. ਤਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਸਧਾਰਨ ਸੂਰਜੀ ਸਤ੍ਹਾ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਡ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਚੁੰਬਕੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ 50 ਗਾਂਸ ਤੋਂ 4,000 ਗਾਂਸ ਤਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 3-4 ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਗਭਗ 300 ਦਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਕ ਸਰਗਰਮੀ-ਕੇਂਦਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹੀ ਦੂਜਾ ਸਰਗਰਮੀ-ਕੇਂਦਰ ਜਨਮ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਗਰਮੀ-ਕੇਂਦਰ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸੂਰਜੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ :

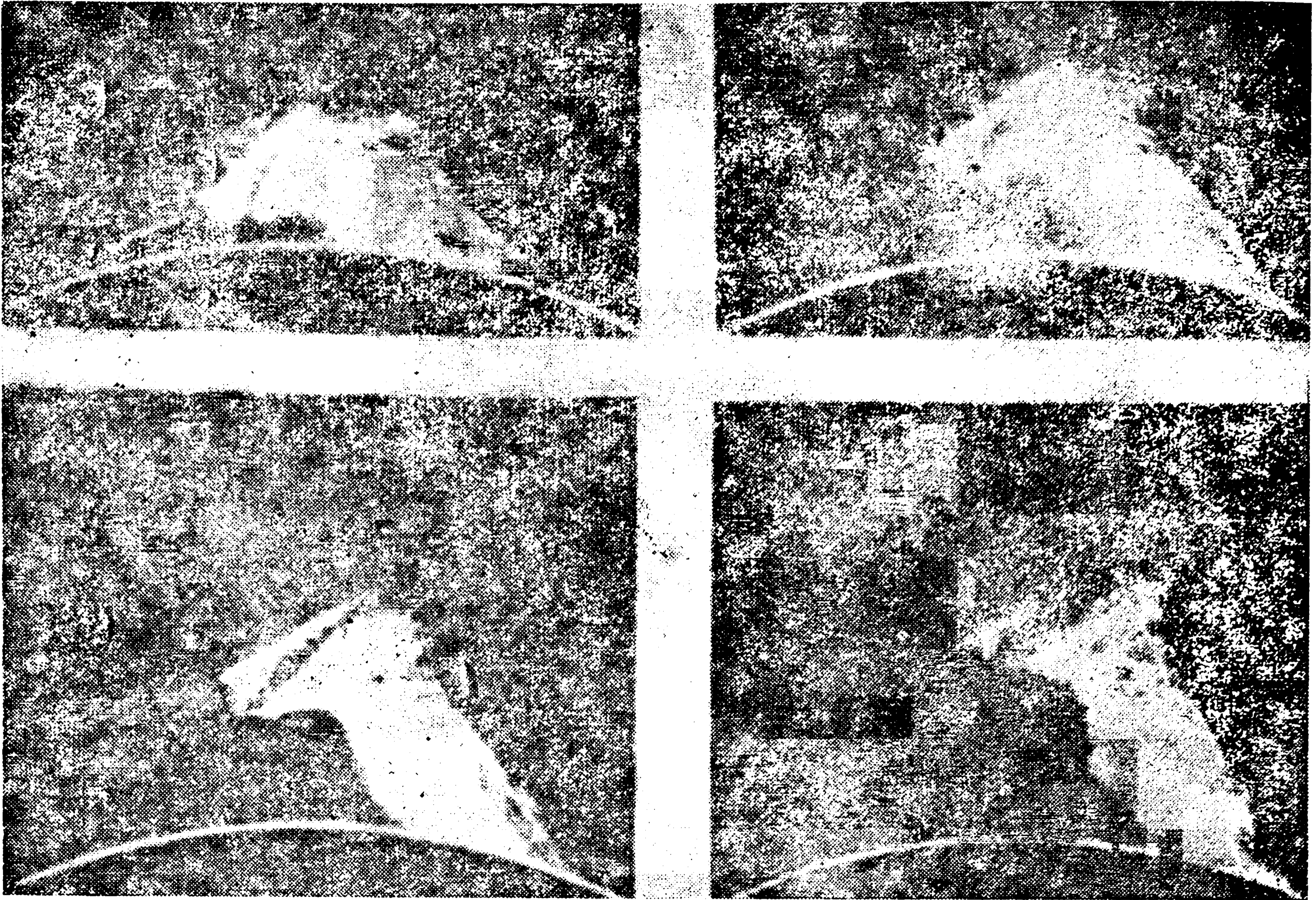
1. ਸੂਰਜੀ ਜਵਾਲਾ (solar prominence) ;
2. ਸੂਰਜੀ ਧੱਬੇ (sun spots) ;
3. ਫੈਕਿਊਲੀ (faculae) ;
4. ਪਲੇਜਿਜ਼ ਜਾਂ ਫਲਾਕੁਲੀ (plages or flocculi) ਅਤੇ
5. ਸੂਰਜੀ ਭਾਂਬੜ (flares) ।

ਸੂਰਜੀ ਜਵਾਲਾ-ਸੂਰਜੀ ਸਤ੍ਹਾ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਗੈਸਾਂ ਦੇ ਬੱਦਲ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ H_{α} ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਜੀ ਜਵਾਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸੂਰਜੀ ਸਤ੍ਹਾ ਉਪਰ ਵਿਰਾਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤਾ ਇਹ ਸੂਰਜੀ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਤੈਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਚਿਤਰ 4,5)।

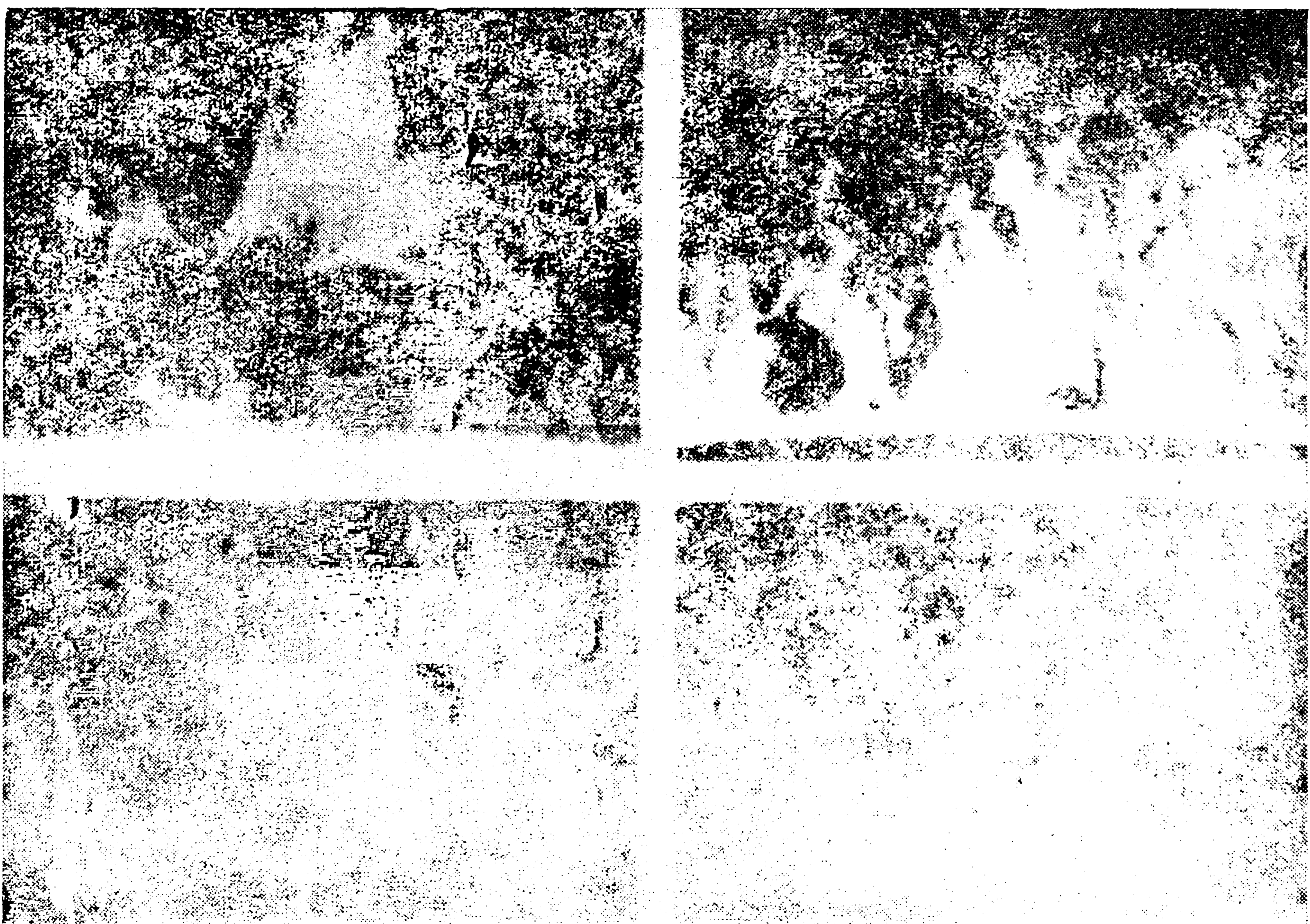
ਸੂਰਜੀ ਜਵਾਲਾਵਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਕਲਾਂ, ਅਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਦੀ ਆਮ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕ੍ਰੋਮੋਸਫੀਅਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਗੈਸ ਦੇ ਬੱਦਲ ਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਕਰੋਨਾ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਅਤੇ ਘਣਤਾ ਕਾਫੀ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਕ ਜਵਾਲਾ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਉਪਰ ਪਹਿਲੇ ਅਕਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੀਆਂ ਜਵਾਲਾਵਾਂ ਦਾ ਪਦਾਰਥ ਮੁੜ ਕੇ ਕ੍ਰੋਮੋਸਫੀਅਰ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਵਾਲਾ ਦਾ ਪਦਾਰਥ ਅਮੁੱਕ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ ਕ੍ਰੋਮੋਸਫੀਅਰ ਵਿਚ ਸਮਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੂਰਜੀ ਜਵਾਲਾਵਾਂ, ਕਰੋਨਾ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰੋਮੋਸਫੀਅਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜੋ ਭਾਗ ਜੋਤੀਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜਵਾਲਾ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸੂਰਜੀ ਧੱਬੇ-ਸੂਰਜੀ ਧੱਬੇ, ਸਰਗਰਮੀ-ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਟਿੱਕੀ ਉਪਰ ਇਹ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਬਲ ਚੁੰਬਕੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਧੱਬਿਆਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੂਰਜੀ ਧੱਬਿਆਂ ਦੀ ਚਮਕ ਫੋਟੋਸਫੀਅਰ ਦੀ ਚਮਕ ਦਾ ਕੇਵਲ 18% ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਕਾਲੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ $2,000^{\circ}$ — $4,000^{\circ}$ ਸੈਂ. ਦੇ

ਚਿਤਰ 4 : ਕਈ ਦਿਨ ਜਾਂ ਹਫਤੇ ਸਥਿਰ ਅਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਮਗਰੋਂ ਵੱਡੀ ਸੂਰਜੀ ਜਵਾਲਾ ਫੁੱਟੇ ਹੋਏ ਵੇਜ਼ ਵਿਚ ।

ਚਿਤਰ 5 : ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛੋਟੀ ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ ਜਿਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਰੇਸ਼ੇਦਾਰ ਹੈ । ਲਗਭਗ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਸੂਰਜੀ ਸਤ੍ਹਾ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੂਰਜੀ ਧੱਬੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਥੱਲਿਉਂ ਉੱਰਜਾ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆ ਬਾਅਦ ਇਹ ਧੱਬੇ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਦਿਸਦੇ ਹਨ ।

ਧੱਬੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਗ, ਅੰਬਰਾ ਵਧੇਰੇ ਕਾਲਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਭਾਗ, ਪਨੰਬਰਾ ਘੱਟ ਕਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਚਿਤਰ 6)।

ਚਿਤਰ 6 : 17 ਮਈ, 1951 ਦਾ ਸੂਰਜੀ ਧੱਬੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗਰੁੱਪ ਜਿਸ ਦੀ ਛੋਟੇ ਚਿੱਟੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਸੁਰਾਖ ਜਿਹਾ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 2,000-3,000 ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਆਸ ਦਾ ਇਹ ਸੁਰਾਖ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਧ ਕੇ ਪੂਰਾ ਸੂਰਜੀ ਧੱਬਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਧੱਬੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅਲੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵੱਡੇ ਧੱਬੇ ਕਈ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੁੰਗੜਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਧੱਬੇ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸੂਰਜੀ ਧੱਬੇ ਦਾ ਵਿਆਸ 1,20,000 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਧੱਬਿਆਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਦਾ ਵਿਆਸ 2,50,000 ਕਿ. ਮੀ. (ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ) ਤਕ ਹੈ। ਸੂਰਜੀ ਸਤ੍ਹਾ ਉਪਰ ਇਹ ਧੱਬੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਭਵਰ (vortices) ਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਦਾਰਥ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਵਾਂਗ ਵਾ-ਵਰੋਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

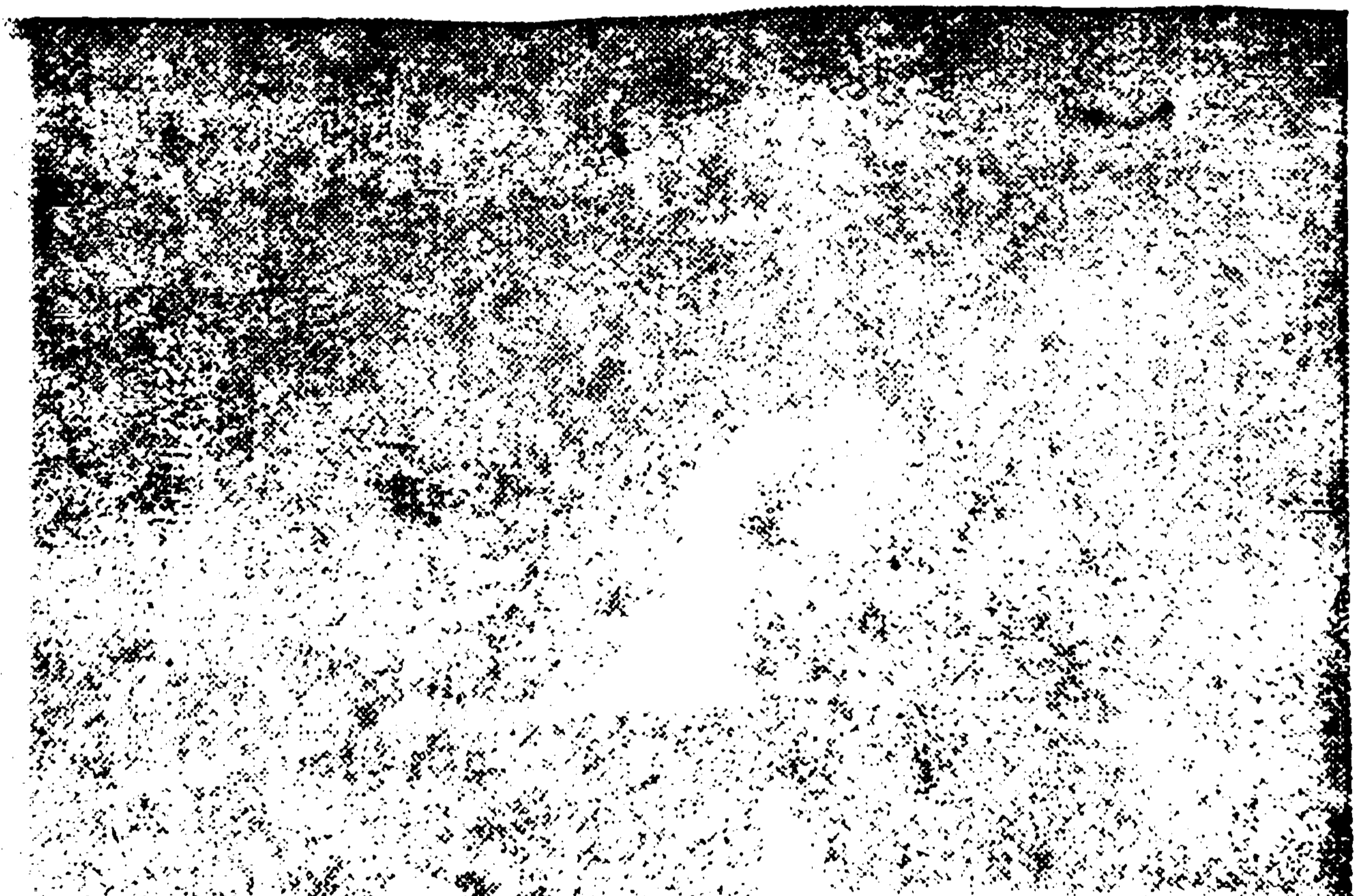
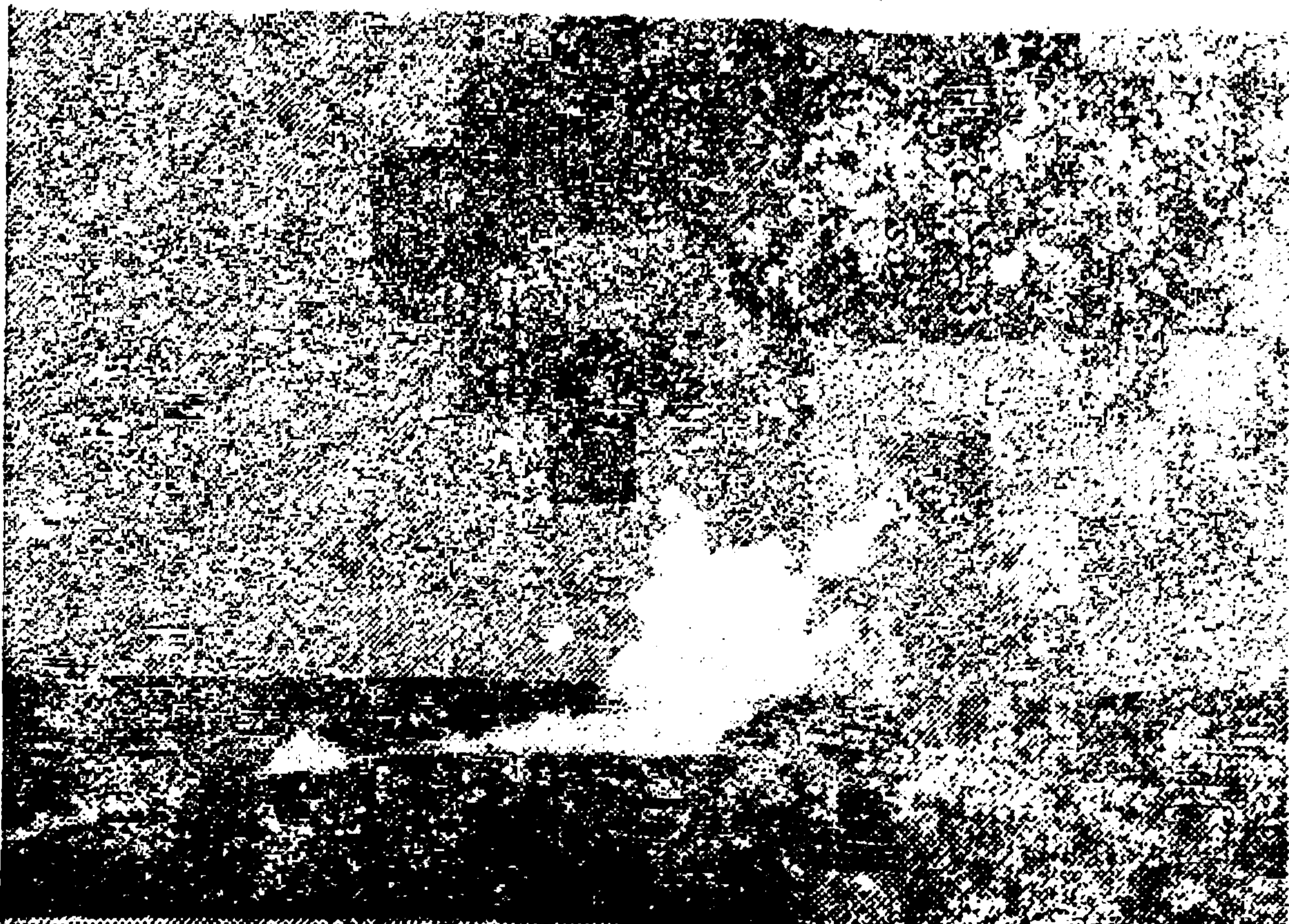
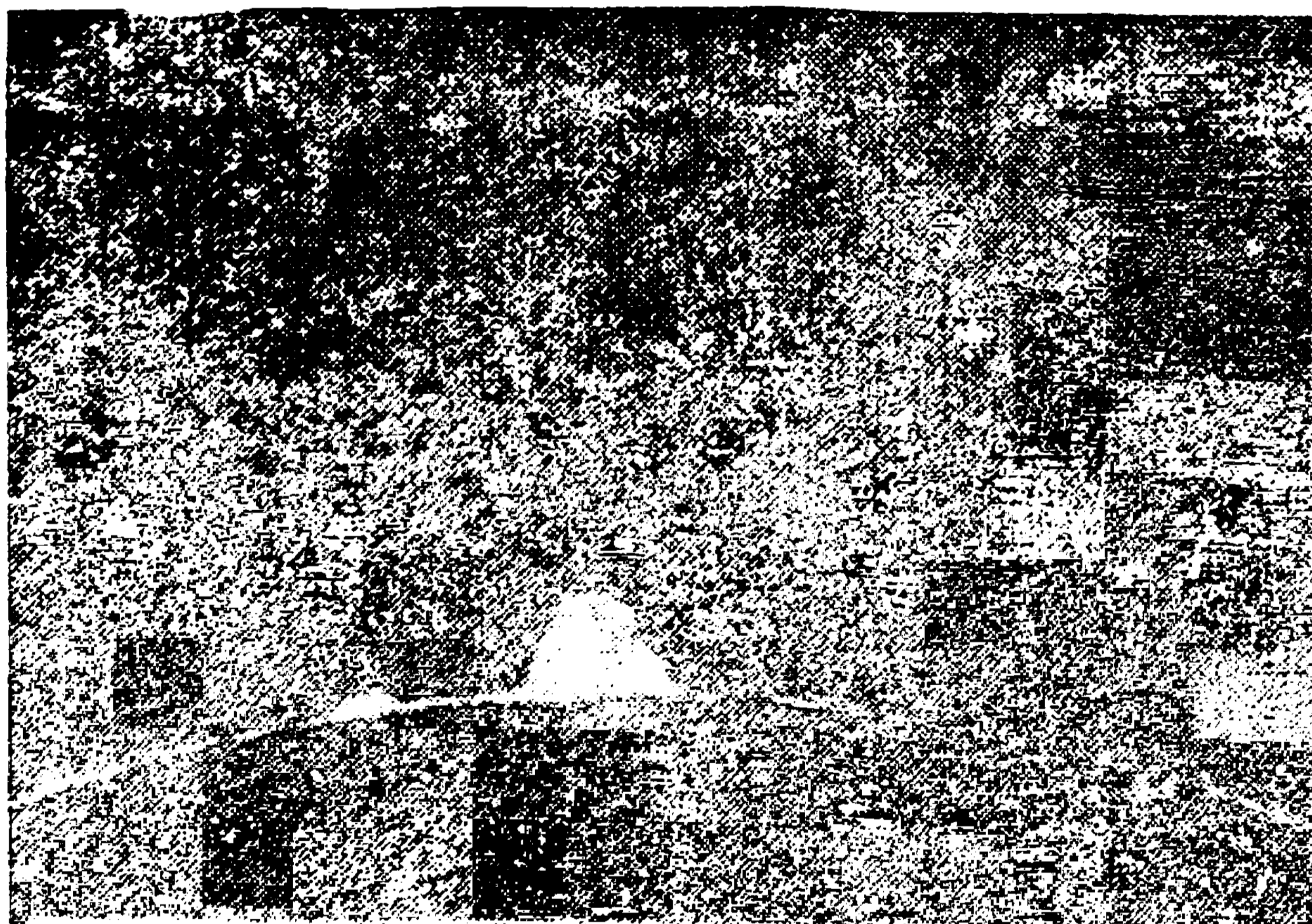
ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਠੰਢਾ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਭਵਰ ਵਿਚ ਆ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੂਰਜੀ ਧੱਬੇ ਦੀ ਇਹ ਸਰਗਰਮੀ ਕੋਈ 7-10 ਦਿਨ ਤਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਫੈਕਿਊਲੀ-ਇਹ ਸੂਰਜੀ ਟਿੱਕੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵਾਲੇ ਭਾਗਾਂ ਉਪਰ ਸੂਰਜੀ ਧੱਬੇ ਦੁਆਲੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਚਮਕਦਾਰ ਜਿਹੇ ਖੰਡ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਫੋਟੋਸਫੀਅਰ ਦੀ ਚਮਕ ਤੋਂ ਕੋਈ 10% ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਆਪਣੇ ਧੁਰੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਨਾਰੇ ਵਾਲਾ ਫੋਟੋਸਫੀਅਰ ਘੁੰਮ ਕੇ ਵਿਚਾਲੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ ਦੀ ਚਮਕ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚਮਕ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਫੈਕਿਊਲੀ ਮੱਧਮ ਪੈ ਕੇ ਅਲੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਲੇਜਿਜ਼-ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਲਾਕੁਲੀ ਜਾਂ ਕ੍ਰੋਮੋਸਫੀਅਰੀ ਫੈਕਿਊਲੀ (chromospheric faculae) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੂਰਜੀ ਧੱਬਿਆਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਚਮਕਦਾਰ ਖੰਡ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਪੈਕਟ੍ਰੋਹੀਲੀਓਗ੍ਰਾਫ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜਾਂ ਦੂਹਰੇ ਰੈਫਰੀਜੈਂਟ ਫਿਲਟਰ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਦੀ H α ਜਾਂ ਆਇਨਿਡ ਕੈਲਸੀਅਮ ਦੀ H ਜਾਂ K ਰੇਖਾ ਲੰਘ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ, ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੂਰਜੀ ਧੱਬੇ ਦੇ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਪਲੇਜਿਜ਼ ਦਾ ਚੁੰਬਕੀ ਖੇਤਰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ 50-200 ਗਾੱਸ ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜੀ ਧੱਬਿਆਂ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਪਲੇਜਿਜ਼ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜੀ ਧੱਬਿਆਂ ਦੇ ਅਲੱਪ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਵੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਦਿਸਣੇ ਹਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੂਰਜੀ ਭਾਬੜ-ਸਰਗਰਮੀ-ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਿਲਚਸਪ

ਚਿਤਰ 7 : ਫਰਵਰੀ 10, 1966 ਦਾ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਭਾਬੜ ਜਾਂ ਬੁਛਾੜ।

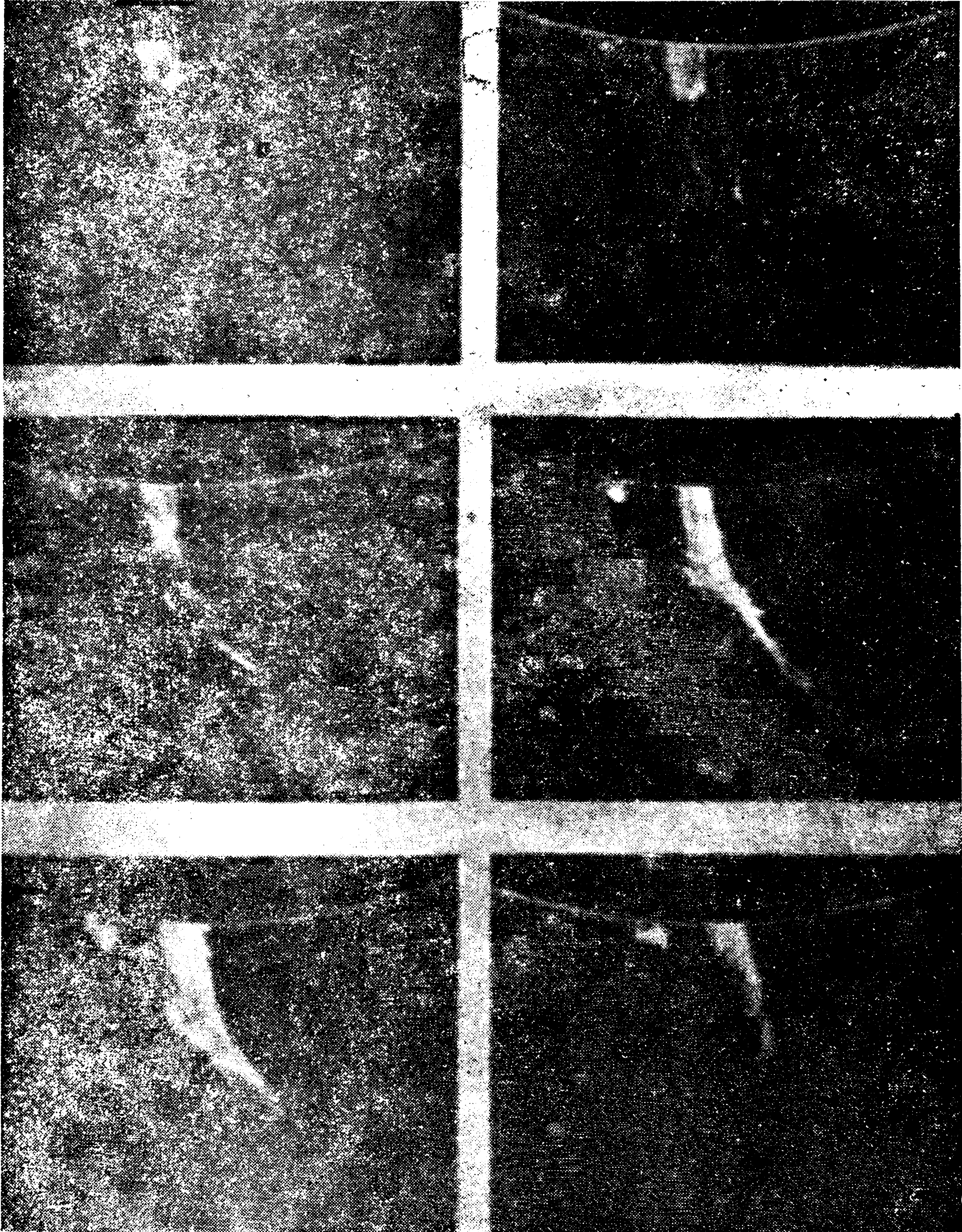
ਅਤੇ ਵੇਖਣ-ਯੋਗ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੂਰਜੀ ਭਾਂਬੜ ਹਨ, ਜੋ ਲਾਟਾਂ ਵਾਂਗ ਸਰਗਰਮੀ-ਕੇਂਦਰ ਵਿਚੋਂ ਉਡਦੇ ਹਨ (ਚਿਤਰ 7)।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪਲੇਜਿਜ਼ ਦਾ ਹੀ ਜੋਤੀਮਾਨ (luminous) ਰੂਪ ਹਨ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਭਾਂਬੜ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ 15-16 ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਸਰਗਰਮੀ-ਕੇਂਦਰ ਵਿਚੋਂ 60-80 ਸੂਰਜੀ ਭਾਂਬੜ ਫੁੱਟਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ 80,000 ਕਿ. ਮੀ. ਤਕ ਚਮਕਦੇ ਹਨ।

ਸੂਰਜੀ ਭਾਂਬੜ ਅਤੇ ਸੂਰਜੀ ਧੱਬੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ

ਸਰਗਰਮੀ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਂਬੜ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਸਹਿ-ਲਾਟਾਂ (surges) ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਰਜੀ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸਹਿ-ਲਾਟ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਤਲਵਾਰ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਧ ਕੇ ਕਰੋਨਾ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਰਸਤੇ ਵਾਪਸ ਸੂਰਜੀ ਸਤ੍ਹਾ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਚਿਤਰ 8)।

ਸਹਿ-ਲਾਟ ਦਾ ਵੇਗ ਲਗਭਗ 300 ਕਿ. ਮੀ. ਪ੍ਰਤਿ ਸੈਕੰਡ ਅਤੇ ਲੰਬਾਈ ਲਗਭਗ 1,50,000 ਕਿ. ਮੀ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਹਿ-ਲਾਟ, ਭਾਂਬੜ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਥ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸੂਰਜੀ ਧੱਬੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਚਿਤਰ 8 : ਕੁੱਲ 45 ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਦੌਰਾਨ H α ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਸਹਿ-ਲਾਟ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਚਿਤਰ।

ਸੂਰਜ ਦੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਚੁੰਬਕੀ ਤੂਫਾਨਾਂ ਦੀ ਆਵਿੱਤੀ ਸੂਰਜੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਮਧਿਅਮ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੂਰਜੀ ਧੱਬਾ ਲੰਘਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਚੁੰਬਕੀ ਤੂਫਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਚੱਕਰ 27 ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 27 ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੂਰਜ ਆਪਣੇ ਧੁਰੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਚੱਕਰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜੀ ਧੱਬੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਬਿਜਲੱਈ-ਚਾਰਜਿਤ ਕਣਾਂ ਦੇ ਉਤਸਰਜਨ ਨਾਲ ਇਹ ਚੁੰਬਕੀ ਤੂਫਾਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹ ਕਣ ਧਰਤੀ ਦੇ ਚੁੰਬਕੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀਆਂ ਖਾਂਦੇ ਚੁੰਬਕੀ ਧਰੁਵਾਂ ਵਲ ਖਿੱਚੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੱਈ ਕਰੰਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁੰਬਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਤੂਫਾਨ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਧਰੁਵੀ ਜੋਤੀ (Aurora Borealis) ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜੋਤੀਮਾਨ ਰੂਪ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਸੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 13:264; ਐਨ. ਬਿ. 21:560; ਐਨ. ਬਿ. ਸੈ. 17:798; ਐਨ. ਅਸੈ. 26:19.

ਸੂਰਜ (ਮਿਥਿਹਾਸਕ) : ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੇ ਦਿਨਕਰ, ਦਿਨਪਤੀ, ਭਾਸਕਰ, ਦਿਵਾਪਤੀ, ਸੂਰ ਆਦਿ ਕਈ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਦਿਤਯ ਜਾਂ ਆਦਿਤਯ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ 'ਦਿਉ' ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ।

ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤਰ 1/10/90 ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦਾ ਤਿੰਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਤ; ਉਤ+ਤਰ=ਉੱਤਰ; ਉਤ+ਤਮ=ਉੱਤਮ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਉਸ ਜੋਤੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਉਤ' ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਉਹ ਜੋਤੀ 'ਉੱਤਰ' ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਇਕ ਖਾਸ ਜੋਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਉੱਤਮ' ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਮੰਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ—

‘ਉਦਵਯੁ ਤਮਸ੍ਪਰੀ ਜਯੋਤਿ: ਪਸ਼ਯੰਤ ਉਤਰੰ।

ਦੇਵੰ ਦੇਵਤ੍ਰਾ ਸੂਰਜ ਮਗਨੁਮ ਜੋਤਿਰ ਰੁਤਮੰ’

ਇਸ ਇਕ ਹੀ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੇ ਆਦਿ-ਭੌਤਿਕ, ਆਦਿ-ਦੈਵੀ ਤੇ ਆਦਿ-ਆਤਮਕ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਰੂਪਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਸੂਰਯਆਤਮਾ ਜਗਥਸ੍ਥੁਸ੍ਯੁਚ’ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਚਰ ਤੇ ਅਚਰ ਸਭ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹਨ। ਇਥੇ ‘ਆਤਮਾ’ ਸ਼ਬਦ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਸੂਰਜ ਦੇ ਧਰਮਤੱਤਵ ਵੱਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੇ ਵਰਣਨ ਲਈ ਚੌਦਾਂ ਸੂਕਤ ਹਨ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਜ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਥੂਲ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਸਭ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਹੈ।

ਸੂਰਜ ਦੇ ਨੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕਈ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤਕ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ, ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਦੇ ਰਥ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਖਿਚਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਘੋੜੀਆਂ ਜੋਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਇਸ ਰਥ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵਰੁਣ ਦੇਵਤਾ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਡਣ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਰੋਗ ਅਤੇ ਭੈੜੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜੀਵਨ ਧਾਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਭੂ-ਲੋਕ ਤੇ ਦੇਵ-ਲੋਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਅੰਤਰਿਕਸ਼-ਲੋਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਨਛੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਸੂਰਜ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਤਾਪ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਦਕਸ਼ਣਾਇਣ, ਉਤਰਾਇਣ ਤੇ ਮਧਯਮਾਰਗ ਤੋਂ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਧੀਮੀ, ਤੇਜ ਤੇ ਸਮਾਨ ਚਾਲ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਜਦ ਸੂਰਜ ਭਗਵਾਨ ਮੇਖ ਜਾਂ ਤੁਲਾ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦ ਬ੍ਰਿਛ, ਮਿਥਨ, ਕਰਕ, ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੰਨਿਆ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਰਾਤਾਂ ਇਕ ਦੋ ਘੜੀ ਘਟਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਦਿਨ ਇਕ ਇਕ ਘੜੀ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਧਨ, ਮਕਰ, ਕੁੰਭ ਤੇ ਮੀਨ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਪਰਲੇ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਰਾਤਾਂ ਇਕ ਇਕ ਘੜੀ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਦਿਨ ਇਕ ਇਕ ਘੜੀ ਘਟਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਉਤਰਾਇਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੂਰਜ ਦੀ ਗਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੇ ਡੁੱਬਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਦਿਨ, ਰਫਤੇ ਤੇ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਰਿਗਵੇਦ; ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ।

ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ (Solar System) : ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਕਾਸ਼ੀ ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗੁਰੂਤਵੀ ਖਿੱਚ ਵਿਚ ਬੱਧੇ ਹੋਏ, ਬੰਦ ਆੱਰਬਿਟਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਰਜ-ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਤਾਰਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰਹਿ, ਲਘੂ ਗ੍ਰਹਿ, ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿ (satellites or moons), ਧੂਮਕੇਤੂ ਜਾਂ ਬੋਦੀ ਵਾਲੇ ਤਾਰੇ (comets), ਟੁਟਦੇ ਤਾਰੇ ਜਾਂ ਉਲਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਗ੍ਰਹੀ ਧੂੜ ਦੇ ਬੱਦਲ (clouds of interplanetary dust) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਟੁਟਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਜਾਂ ਉਲਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਆਕਾਸ਼ੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾ ਸੂਰਜ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਪਰਿਕ੍ਰਮਣਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਅੰਗ ਸਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਗ੍ਰਹਿ, ਆਵਰਤੀ ਬੋਦੀ ਵਾਲੇ ਤਾਰੇ, ਲਘੂ-ਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਉਲਕਾਵਾਂ ਦੇ ਝੰਡ ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਇਲਿਪਸੀ ਅਕਾਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਪਥਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪਰਾਵਰਤਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਗ੍ਰਹਿ-ਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਆਮ ਭਾਵ ਹੈ ਸਦਾ ਭੌਂਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਇਹੀ ਆਕਾਸ਼ੀ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਉਪਰ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਿਆਂ ਤਾਰੇ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਪਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਾਰੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਗਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਇਕ ਢੰਗ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਟਿਮਟਿਮਾਹਟ (flicker) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਿਸ-ਹੱਦੇ

(horizon) ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਤਿੰਨ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਯੂਰੇਨਸ, ਨੈਪਟਿਊਨ ਅਤੇ ਪਲੂਟੋ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਗ੍ਰਹਿ ਆਮ ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚਮਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਮਕ ਵਾਲੇ ਤਾਰੇ ਸਿਰਿਅਸ ਦੀ ਚਮਕ, ਸਨਿੱਚਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੀ ਚਮਕ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਰਬੀਨ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਟਿੱਕੀ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਟਿੱਕੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਲਘੂ-ਗ੍ਰਹਿ ਜਾਂ ਸੂਖਮ ਗ੍ਰਹਿ (Asteroids)—ਹੁਣ ਤਕ ਕੋਈ 1,600 ਲਘੂ ਗ੍ਰਹਿ ਲੱਭੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਰਗੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲੇ ਇਹ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਆਕਾਸ਼ੀ ਪਿੰਡ ਸਨਿੱਚਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਸਪਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਪਥਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨਿੱਚਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਸਪਤ ਦੇ ਦਰ-ਮਿਆਨ ਇਕ ਹੋਰ ਗ੍ਰਹਿ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਈ ਖੰਡ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਲਘੂ-ਗ੍ਰਹਿ ਬਣ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪਰਾਵਰਤਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਸ 800 ਕਿ. ਮੀ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1 ਕਿ. ਮੀ. ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਪੁੰਜ ਧਰਤੀ ਦੇ ਪੁੰਜ ਦਾ $1/3,000$ ਵਾਂ ਭਾਗ ਹੈ।

ਬੌਦੀ ਵਾਲੇ ਤਾਰੇ—ਬੌੜੇ ਪੁੰਜ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਪਸਰੀ ਹੋਈ (highly diffused) ਗੈਸ ਅਤੇ ਧੂੜ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਚਮਕੀਲੇ ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਦੁਆਲੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਬੌਦੀ (coma) ਜਾਂ ਪੂਛ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਲੰਬੀ ਨੈਬੂਲਾਨੁਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੌਦੀ ਵਾਲੇ ਤਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਦੂਰਬੀਨ ਦੀ ਮਦਦ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਕ੍ਰਮਣ-ਪਥ ਬਾਕੀ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਕ੍ਰਮਣ ਪਥ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਗੋਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਲੰਬੂਤਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਪਥ ਇਕਲਿਪਟਿਕ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਕੋਣ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ 100 ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਆਵਰਤ-ਕਾਲ ਦੇ ਬੌਦੀ ਵਾਲੇ ਤਾਰੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕਲਿਪਟਿਕ ਨਾਲ ਦਰਮਿਆਨਾ ਜਿਹਾ ਕੋਣ ਬਣਾ ਦੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੈਲੇ ਦਾ ਬੌਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ (Halle's comet) ਵਿਪਰੀਤ ਗਤੀ (retrograde motion) ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬੌਦੀ ਵਾਲੇ ਤਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਪਥ ਲਗਭਗ ਗੋਲਾਕਾਰ ਹਨ।

ਉਲਕਾਵਾਂ ਜਾਂ ਟੁੱਟਦੇ ਤਾਰੇ—ਕਈ ਵਾਰੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਲੀਕ ਜਿਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਰੇ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਰੇਤ ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਜਾਂ ਮਟਰ ਦੇ ਦਾਣੇ ਦੇ ਅਕਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਹਨ ਜੋ ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਬੇਤਰਤੀਬੇ ਜਿਹੇ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਂਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਆਕਾਸ਼ੀ ਪਿੰਡ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪੁੰਜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕਦਮ ਗੁਰੂਤਵੀ ਖਿੱਚ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਉਸ ਆਕਾਸ਼ੀ ਪਿੰਡ ਵਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਗੜ ਨਾਲ ਗਰਮ ਹੋ ਕੇ ਚਮਕ ਉਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਲਕੀਰ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਲਕਾਵਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਦਾਰਥ ਗਰਮ ਹੋ ਕੇ ਝੱਟ ਹੀ ਖਾਰਜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਕੋਈ 95 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਉਪਰ ਉਲਕਾਵਾਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਟੁਕੜੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆ ਡਿਗਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਲਕਾ-ਖੰਡ (meteorites)

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਲਕਾਵਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਹੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਲਕਾ-ਵਰਖਾ (meteor shower) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਲਕਾ-ਵਰਖਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਉਲਕਾ-ਝੁੰਡ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਬੌਦੀ ਵਾਲੇ ਤਾਰੇ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬੌਦੀ ਵਾਲੇ ਤਾਰੇ ਦੇ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜੋ ਮਲਬਾ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਲਕਾ-ਝੁੰਡ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤਰਗ੍ਰਹੀ ਧੂੜ—ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੂਰਜ ਛੁਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ-ਹੱਦੇ ਤੋਂ ਉਪਰ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਛੁਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰਬੀ ਦਿਸ-ਹੱਦੇ ਤੋਂ ਉਪਰ ਤਿਕੋਨੇ ਜਿਹੇ ਅਕਾਰ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ੀ-ਚੱਕਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (zodiacal light) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਕਲਿਪਟਿਕ ਦੇ ਸਮਤਲ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੁਝ ਧੂੜ ਦੇ ਕਿਣਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰਾਵਰਤਿਤ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾ ਸੂਰਜ ਹੈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਧੁੰਧਲਾ ਜਿਹਾ ਟੁਕੜਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਪਰੀਤ-ਚਮਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਅੰਤਰਗ੍ਰਹੀ ਧੂੜ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਅਸਚਰਜ ਘਟਨਾ ਹੈ।

ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿ—ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿ ਅਜਿਹੇ ਆਕਾਸ਼ੀ ਪਿੰਡ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ-ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਚੰਦਰਮਾ ਧਰਤੀ ਦਾ ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੀ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਫ ਇਹ ਆਪਣੀ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਗਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪਛਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜੇ ਤਕ ਬੁੱਧ, ਸ਼ੁੱਕਰ ਅਤੇ ਪਲੂਟੋ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ। ਧਰਤੀ ਦਾ 1, ਮੰਗਲ ਦੇ 2, ਬ੍ਰਹਸਪਤ ਦੇ 12, ਸਨਿੱਚਰ ਦੇ 9, ਯੂਰੇਨਸ ਦੇ 5 ਅਤੇ ਨੈਪਟਿਊਨ ਦੇ 2 ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਕਈ ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਸ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਅਰਥਾਤ ਸਿਰਫ ਕੁੱਲ 2 ਕਿ. ਮੀ. ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਈਆਂ ਦਾ ਅਕਾਰ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਜਿੰਨਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬ੍ਰਹਸਪਤ ਦੇ ਚਸ਼ਕਾਰਪਕ (Ganymede) ਅਤੇ ਚਤੁਰਥੋਮ ਗੁਰੂ (Callisto) ਦਾ, ਸਨਿੱਚਰ ਦੇ ਟਾਈਟੈਨ ਦਾ ਅਤੇ ਨੈਪਟਿਊਨ ਦੇ ਟਰਾਈਟਨ (Triton) ਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਸ ਲਗਭਗ 5,630 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ।

ਸੂਰਜ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਰਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹਿਮਾਨ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੌਦੀ ਵਾਲੇ ਤਾਰੇ ਹਨ ਜੋ ਸੂਰਜ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੈਰਾਬੋਲਿਕ ਪਥ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਝਲਕ ਜਿਹੀ ਦਿਖਾ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਉਲਕਾਵਾਂ ਵੀ ਵੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬਾਹਰਲੇ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਜ-ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਗ੍ਰਹਿ-ਪਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਉਲਕਾਵਾਂ (sporadic meteors) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸੂਰਜ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਮੈਂਬਰ ਆਵਰਤੀ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਪਥ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਿੰਦੂ ਉਪਰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਉਪਰੰਤ ਜ਼ਰੂਰ ਮੁੜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਐਕਲਿਪਟਿਕ ਦੇ ਉਤਰੀ ਧਰੁਵ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਸੂਰਜ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸੂਰਜ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੜੀ ਦੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਤੋਂ ਉਲਟ

ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

	ਪੁੰਜ (ਇਕਾਈ : ਧਰਤੀ ਦਾ ਪੁੰਜ)	ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖੀ ਅਰਧ-ਵਿਆਸ (ਇਕਾਈ : ਧਰਤੀ ਦਾ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖੀ ਅਰਧ-ਵਿਆਸ)	ਔਸਤ ਘਣਤਾ (ਗ੍ਰਾ./ਸੈਂ. ਮੀ. ³)	ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਦੂਰੀ (ਖਗੋਲੀ ਇਕਾਈਆਂ)	ਸਤ੍ਰਾ ਤਾਪਮਾਨ (°K)
					ਅਸਲ ਬੋਡ ਦਾ ਨਿਯਮ	
ਸੂਰਜ	332,945.6	109.2	1.4	—	—	4,700—6,000
ਬੁੱਧ	0.056	0.382	5.50	0	0.3871	900 ?
ਸ਼ੁੱਕਰ	0.815	0.9489	5.25	0	0.7233	725
ਧਰਤੀ	1.000	1.600	5.52	1	1.0000	290
ਮੰਗਲ	0.1074	0.5327	3.94	2	1.5237	230
ਲਘੂ ਗ੍ਰਹਿ (ਔਸਤ)	< 0.0003	< 0.060	< 7.9	—	2.7	—
ਬ੍ਰਹਸਪਤ	317.881	11.20	1.33	12	5.2028	150 ?
ਸ਼ਨਿੱਚਰ	95.168	9.38	0.72	10	9.5388	95 ?
ਯੂਰੇਨਸ	14.602	4.23	1.10	5	19.182	90 ?
ਨੈਪਟਿਊਨ	17.251	3.95	1.57	2	30.058	(38.8)
ਪਲੂਟੋ	0.095-0.1*	0.5 ?	?	0	39.4	(77.2)
ਹੈਲੇ ਦਾ ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ (ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ)	> 10 ⁻⁹	< 0.003	—	—	17.95 **	—

* ਇਸ ਦਾ ਸੰਨ 1970 ਵਿਚ ਆਰਬਿਟਲਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਤਾ ਲਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਘਣਤਾ (ਲਗਭਗ 5.5) ਲਈ ਪੁੰਜ ਧਰਤੀ ਦੇ ਪੁੰਜ ਦਾ ਲਗਭਗ 0.03 ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

** ਔਸਤ

ਅਰਥਾਤ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੇ ਪਰਿਕ੍ਰਮਣ-ਪਥ ਦਾ ਸਮਤਲ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦੇ ਪਰਿਕ੍ਰਮਣ-ਪਥ ਦਾ ਸਮਤਲ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਕਲਿਪਟਿਕ ਦਾ ਸਮਤਲ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਪਲੂਟੋ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਦੇ ਪਰਿਕ੍ਰਮਣ-ਪਥ ਲਗਭਗ ਗੋਲਾਕਾਰ ਹਨ। ਲਘੂ-ਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਰਿਕ੍ਰਮਣਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਸਿਵਾਏ ਯੂਰੇਨਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧੁਰੇ ਦੁਆਲੇ ਵੀ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧੁਰੇ ਦੁਆਲੇ ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਮੱਧ-ਰੇਖਾ ਦਾ ਸਮਤਲ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਇਕਲਿਪਟਿਕ ਦੇ ਸਮਤਲ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਸੂਰਜ-ਪਟਿਵਾਰ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਪਾਟਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ-ਜਿਸ ਅਕਾਰ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿ ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ-ਪਥ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਪਥ ਇਲਿਪਸੀ ਹਨ। ਇਲਿਪਸ ਦੇ ਇਕ ਫੋਕਸ ਉਪਰ ਸੂਰਜ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਫੋਕਸ ਖਾਲੀ ਹੈ। (e) ਅਸਮਕੇਂਦਰਤਾ (eccentricity) ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਹਿ-ਪਥਾਂ ਦੇ ਲੰਬੂਤਰੇਪਣ (elongation) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੋਲ ਚੱਕਰ ਦੀ ਅਸਮਕੇਂਦਰਤਾ, e=0 ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੀਨਸ ਦੀ ਅਸਮਕੇਂਦਰਤਾ 0.0068 ਹੈ। ਪਲੂਟੋ ਦੀ ਅਸਮਕੇਂਦਰਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ e=0.2486 ਹੈ। ਕੁਝ ਬੋਦੀ ਵਾਲੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ-ਪਥ ਪੈਰਾਬੋਲੋਈ (e=1) ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਬੋਦੀ ਵਾਲੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ

ਗ੍ਰਹਿ-ਪਥ ਹਾਈਪਰਬੋਲੋਈ (e > 1) ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਕ੍ਰਮਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਰ ਗ੍ਰਹਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਭਿਸੂਰਜ ਬਿੰਦੂ (perihelion) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿੱਥ ਵਾਲੀ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅਪਸੂਰਜ ਬਿੰਦੂ (aphelion) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਦਾ ਅਭਿਸੂਰਜ ਬਿੰਦੂ ਹਰ ਸਾਲ 2 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅਪਸੂਰਜ ਬਿੰਦੂ 2 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਲਿਪਸ ਦੇ ਦੀਰਘ-ਧੁਰੇ ਦੇ ਸਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰਾਂਤਿਕ (apsis) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੀਰਘ-ਧੁਰੇ ਨੂੰ ਹੀ ਜੇ ਵਧਾ ਕੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਖਗੋਲ ਤਕ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਦੂਰਾਂਤਿਕ ਰੇਖਾ (apse line) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਇਲਿਪਸੀ ਅਕਾਰ ਦਾ ਪਥ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਪਰਿਕ੍ਰਮਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੈਰਿਜੀ (perigee) ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਐਪੋਜੀ (apogee) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਕਲਿਪਟਿਕ ਉਹ ਵੱਡਾ ਦਾਇਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਪਥ ਦਾ ਸਮਤਲ ਖਗੋਲ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੱਡੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਦਾ ਸਮਤਲ ਖਗੋਲ ਨੂੰ ਕੱਟਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਖਗੋਲੀ ਮੱਧ-ਰੇਖਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਬਿੰਦੂ ਉਪਰ ਸੂਰਜ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਗਤੀ (apparent annual motion) ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਖਗੋਲੀ ਮੱਧ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵਲ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਰੋਹੀ ਪਾਤ (ascending node) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਬਸੰਤ-ਵਿਸ਼ੁਵ (vernal equinox) ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਉੱਤਰੀ ਅਰਧ-ਗੋਲੇ ਤੋਂ ਦੱਖਣੀ ਅਰਧ-ਗੋਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਖਗੋਲੀ ਮੱਧ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਵਰੋਹੀ ਪਾਤ (descending node) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪੱਤਝੜ-ਵਿਸ਼ੁਵ (autumnal equinox) ਦਾ ਅਵਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਕ-ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ (summer solstice) ਉਹ ਅਵਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਉੱਤਰੀ ਅਸਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਕਰ-ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੱਖਣੀ ਅਸਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੱਖਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਇਹ ਹਨ :

ਬਸੰਤ-ਵਿਸ਼ੁਵ = 21 ਮਾਰਚ ; ਪੱਤਝੜ-ਵਿਸ਼ੁਵ = 23 ਸਤੰਬਰ ;
ਕਰਕ-ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ = 22 ਜੂਨ ; ਮਕਰ-ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ = 22 ਦਸੰਬਰ।

ਸੂਰਜ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਪਰਿਕ੍ਰਮਣ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਛੱਤਰੀ ਕਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਵਾਚਿਆਂ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਇਕ ਸਨਮੁਖ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸੇ ਸਨਮੁਖ ਸਥਿਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਗਮ-ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਇਕ ਆਕਾਸ਼ੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਤੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਪਰੀਤ ਗਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉੱਤਰੀ ਖਗੋਲੀ ਧਰੁਵ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਸਿੱਧੀ ਗਤੀ ਘੜੀ ਦੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਪਰੀਤ ਗਤੀ ਘੜੀ ਦੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਗਤੀ ਘੜੀ-ਵਿਪਰੀਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਗਤੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਾਪੇਖੀ ਵਿਪਰੀਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੂਰਜ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਗ੍ਰਹਿ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਧਰਤੀ, ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਇਕ ਸਿੱਧੀ ਰੇਖਾ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਹੋਣਗੇ। ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਨਮੁਖ-ਸਥਿਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਕਰ ਕਦੇ ਵੀ ਸਨਮੁਖ-ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਤੀ ਵਿਪਰੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਛੁਪਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਨਮੁਖ-ਸਥਿਤੀ, ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ।

ਸੂਰਜ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ-ਸੂਰਜ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਇਤਫਾਕੀਆ ਮੌਕਾ-ਮੇਲ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੋਣ। ਉਂਜ ਵੀ ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਆਕਾਸ਼ੀ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਅੱਡਰੀ ਹੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਪਲੂਟੋ, ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਗਲੇ ਤਾਰੇ ਦੀ ਦੂਰੀ ਪਲੂਟੋ ਦੀ ਦੂਰੀ ਨਾਲੋਂ 60,000 ਗੁਣਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋਈ। ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ ;

(1) ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਨਿਯਮਤ ਵਿਕਾਸ ;

(2) ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਨਾਲ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਤਪਤੀ।

ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਹਿਸਾਬਦਾਨ ਪੀਅਰੀ

ਸਾਈਮਨ ਲੈਪਲੇਸ (Pierre Simon Laplace) ਨੇ 1796 ਵਿਚ ਰੱਖੀ। ਲੈਪਲੇਸ ਦਾ ਫਰਜ਼ੀ ਅਨੁਮਾਨ ਸੀ ਕਿ ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਥਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਕ ਨੈਬੂਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਠੰਢੀ ਗੈਸ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਡਿਸਕ ਦੇ ਅਕਾਰ ਦਾ ਸੀ। ਨੈਬੂਲਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਬਿੰਦੂ ਦੁਆਲੇ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਗੁਰੂਤਵੀ ਖਿੱਚ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸੁੰਗੜਨ ਲਗ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਘੁੰਮਣ ਗਤੀ ਵੀ ਵਧ ਗਈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕੋਣੀ-ਸੰਵੇਗ ਸੁਰੱਖਿਅਣ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬੰਦ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਕੋਣੀ-ਸੰਵੇਗ ਇਕੋ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਗੜਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਅਰਧ-ਵਿਆਸ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਆ ਗਈ ਕਿ ਅਪਕੇਂਦਰੀ ਬਲ ਦੀ ਕੀਮਤ ਕੇਂਦਰ-ਮੁੱਖੀ ਗੁਰੂਤਵੀ ਬਲ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਗਈ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨੈਬੂਲਾ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਘੇਰੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਨੈਬੂਲਾ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੜ ਗਏ ਅਤੇ ਪੁੰਜ-ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਲੇ ਪਰਿਕ੍ਰਮਣਸ਼ੀਲ ਬਣ ਗਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੰਜ ਬਾਕੀ ਨੈਬੂਲਾ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਪੁੰਜ-ਕੇਂਦਰ ਨੈਬੂਲਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਨੈਬੂਲਾ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਛੱਲੇ ਨੈਬੂਲਾ ਤੋਂ ਅੱਡ ਹੁੰਦੇ ਗਏ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੱਲਿਆਂ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਧੇਰੇ ਘਣਤਾ ਵਾਲੇ ਭਾਗਾਂ ਨੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂਤਵੀ ਖਿੱਚ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਛੱਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸੁੰਗੜਨ ਦੇ ਇਸ ਅਮਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਗ੍ਰਹਿ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਪਦਾਰਥ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਉਸ ਨੇ ਬੌਦੀ ਵਾਲੇ ਤਾਰੇ ਅਤੇ ਉਲਕਾਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ।

ਕੋਈ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਲੈਪਲੇਸ ਦੇ ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਪਰ 1900 ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੁਝ ਖੋਜਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉਪਰ ਲੈਪਲੇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਤਰਦਾ। ਲੈਪਲੇਸ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਣੀ-ਸੰਵੇਗ ਦੀ ਵੰਡ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਨੈਬੂਲਾ ਦੇ ਫਰਜ਼ੀ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਲ ਪੁੰਜ ਦਾ ਕੇਵਲ 1% ਪੁੰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਪਰ ਕੋਣੀ-ਸੰਵੇਗ 98% ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਪਦਾਰਥ ਕਣ-ਕਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨੈਬੂਲਾ ਨਾਲੋਂ ਨਿੱਖੜਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਛੱਲੇ ਨੈਬੂਲਾ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਹੋ ਜਾਣ।

ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਕੋਣੀ-ਸੰਵੇਗ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਬਾਹਰੋਂ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਊਰਜਾ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਆ ਜਾਵੇ। ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿਚ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਾਰੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਤਾਰੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਹੀ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਤਾਰਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੋਲ ਕੋਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤਾਰਾ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸੂਰਜੀ ਪਦਾਰਥ ਲੰਬੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਰੇ ਵੱਲ ਲਪਕਿਆ ਅਤੇ ਤਾਰੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪਦਾਰਥ ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ! ਕੁਝ ਪਦਾਰਥ ਵਾਪਸ ਸੂਰਜ ਉਪਰ ਆ ਡਿਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਆਪਣੇ ਧੁਰੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਇਸ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਕਈ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਏ ਜੋ ਗ੍ਰਹਿ ਬਣ

ਗਏ। ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਮਲਬੇ ਨੇ ਲਘੂ-ਗ੍ਰਹਿਆਂ, ਉਲਕਾਵਾਂ ਜਾਂ ਬੋਦੀ ਵਾਲੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ।

ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਦਰੁਸਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅੜਚਨ ਇਥੇ ਵੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਪਦਾਰਥ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪਰਿਕ੍ਰਮਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਤਾਰੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਾਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸੂਰਜ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥ ਸੂਰਜ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੁਲਾੜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅੜਚਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਦੂਰੀ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਜਾਂ ਟਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਜੇ ਇਹ ਵੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਕਰ ਲਈਏ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰਜ ਇਕ ਯੁਗਮ ਤਾਰਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਪਦਾਰਥ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਠੋਸ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

ਆਧੁਨਿਕ ਖੋਜ ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਬਹੁਤੇ ਖੋਜੀ ਨੈਬੂਲਾਨੁਮਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨੈਬੂਲਾ ਦਾ ਪਦਾਰਥ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਠੰਢਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਲਚਲ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਗੈਸ ਦੇ ਬੱਦਲ ਬਣ ਗਏ ਜੋ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਆਦਿ ਰੂਪ (proto-planets) ਸਨ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਸੁੰਗੜਦਾ ਅਤੇ ਗਰਮ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਇੰਨਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕੀਰਨ-ਊਰਜਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ। ਇਸ ਵਿਕੀਰਨ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪੁੰਜ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਖਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਕੋਣੀ-ਸੰਵੇਗ ਦੀ ਅੜਚਨ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜੇ ਤਕ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਧਾਂਤ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਅਸੰਭਾਵਿਕ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਕੀ ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ?—ਅਜੇ ਤਕ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਦੂਰਬੀਨ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਾਰੇ ਦੁਆਲੇ ਪਰਿਕ੍ਰਮਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਸੂਰਜ-ਮੰਡਲ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਆਕਾਸ਼-ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜੁੱਟ ਜਾਂ ਤਾਰਾ-ਮੰਡਲ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਰੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਯੁਗਮ ਤਾਰੇ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਿਸਟਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20:939; ਕੋਲ. ਐਨ. 17:430.

ਸੂਰਜਗੜ੍ਹ (Surajgarh) : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਜੈਪੁਰ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 160 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—9,780 (1971)

28°18' ਉ. ਵਿਥ.; 75°45' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:149.

ਸੂਰਜਪੁਰ : ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਕਸਬਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ 20 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਤਿ ਦੇ ਪੌਣ-

ਪਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਤਾਪਮਾਨ 1.6° ਸੈਂ. ਤਕ ਡਿਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ 45° ਸੈਂ. ਤਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬਰਫ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੂਰਜਪੁਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਥੋਂ ਦੇ 'ਭੂਪਿੰਦਰਾ ਸੀਮਿੰਟ ਵਰਕਸ' ਕਰਕੇ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਖਾਨਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ 1939 ਈ. ਵਿਚ ਲਗਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੇ ਦੇਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਡੈਨਮਾਰਕ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਉਤਪਾਦਨ ਲਗਭਗ 1,200 ਟਨ ਹੈ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਚੂਨੇ ਦਾ ਪੱਥਰ ਇਥੋਂ 10 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਮੱਲਾ (Malla) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਤਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਟਰਾਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

30°21' ਉ. ਵਿਥ.; 77°30' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸੂਰਜ ਬੰਸ : ਇਹ ਖਤਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਬੰਸ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਬਾਨੀ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪੋਤਾ ਰਾਜਾ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਵੀ ਇਸੇ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਪੂਤ (ਸਿਸੌਦੀਆ, ਰਾਠੌਰ ਆਦਿ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੂਰਜਬੰਸੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਬੰਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਾਖਾ (ਜਿਸ ਦਾ ਅਜੁੱਧਿਆ ਵਿਚ ਰਾਜ ਸੀ) ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿਕ੍ਰਕਸ਼ੀ ਨੇ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਖਾ (ਜਿਸਦਾ ਰਾਜ ਮਿਥਿਲਾ ਵਿਚ ਸੀ) ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਨਿਮੀ ਨੇ ਚਲਾਈ ਸੀ। ਭਾਗਵਤ, ਅਗਨੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਣੂ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬੰਸ ਦੀਆਂ ਬੰਸਾਵਲੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਤਭੇਦ ਹੈ ਪਰ ਮੁੱਖ ਨਾਂਵਾਂ ਤੇ ਇਹ ਲਗਭਗ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਵਿਆਸ ਨੇ ਵੈਵਸਵਤ ਮਨੂੰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਤਕ 57 ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੇ ਲੜੀਵਾਰ ਅਜੁੱਧਿਆ ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਅਗਨੀ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਸਾਰੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਕੌਮ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸੀ। ਭਾਗਵਤ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਰਾਜਪੂਤ ਲਵ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੇ ਇਸ ਬੰਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਰਾਜੇ ਰਘੂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਘੂਬੰਸ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ-ਸ਼ਵਾਕੂ, ਪ੍ਰਿਥੂ, ਸੇਨਦਿਤ, ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ, ਸਗਰ, ਦਿਲੀਪ, ਭਗੀਰਥ, ਅੰਬਰੀਸ਼, ਦਿਲੀਪ (ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਦੂਜਾ) ਰਘੂ, ਅਜ, ਦਸ਼ਰਥ, ਰਾਮ, ਕੁਸ਼, ਨਲ, ਪੁੰਡਰੀਕ, ਪੁਸ਼ਯ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਇਸ ਬੰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਡਿ. ਹਿੰ. ਮਾਈ. ਡਾਊਸਨ

ਸੂਰਜ ਮੱਲ : ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ ਮਾਤਾ ਮਹਾਂਦੇਵੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ (1717 ਈ.) ਸੰਮਤ 1674 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਸਿਲੀ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਖੇਮ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਜਿਸਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਸੰਮਤ 1690 ਵਿਚ ਦੀਪ ਚੰਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਦੀਪ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗੁਲਾਬ ਰਾਇ ਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਚੰਦ ਹੋਏ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਕੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਸਿੰਘ ਅਖਵਾਏ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਸੋਢੀ ਸ. ਸ਼ਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹਨ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਹੈ।

ਸ. ਸ਼ਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੋਤਰਾ ਸ. ਸੂਰਜਨ ਸਿੰਘ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਪੁਰਖ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇਗ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਸੋਢੀ ਬੰਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.

ਸੂਰਜ ਮੱਲ (ਰਾਜਾ)(1708-1763 ਈ.) : ਮਥੁਰਾ ਤੇ ਆਗਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜਾਟ ਰਾਜਾ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਭਰਤਪੁਰ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਇਸਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲਾ ਬਣਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਨੇ 150 ਪਤਨੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਰਮ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਆਈ। ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਸੀ। ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਪਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਆਪਣੇ ਹਰਮ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਛੋਟੀ ਹੀ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਨਪਸੰਦ ਪਤਨੀ ਬਣ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੱਠ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਪਰ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਇਸਨੇ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜਾਂਨਸੀਨ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਜੂਨ, 1756 ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ।

ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਤੇਏ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਿਆਣਾ ਸੀ। ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਸ-ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਇਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਅਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇ। ਮਈ, 1745 ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਰੁਹੇਲੇ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਫਤਹਿ ਅਲੀ ਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਮਦਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਅਗਸਤ, 1748 ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ-ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ, 1750 ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਨੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸਲਾਬਤ ਖਾਂ ਮੀਰ ਬਖਸ਼ੀ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਫ਼ਦਰ ਜੰਗ ਨੇ ਵੀ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਦੀਆਂ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਅਕਤੂਬਰ, 1752 ਵਿਚ ਸਫ਼ਦਰ ਜੰਗ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਨੂੰ ਰਾਜੇਂਦਰ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਨੂੰ ਮਥੁਰਾ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਆਗਰੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸਫ਼ਦਰ ਜੰਗ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਆਗਰੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਪਲਵਲ, ਬਲਬਗੜ੍ਹ, ਅਲਵਰ, ਆਗਰਾ, ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ, ਰਿਵਾੜੀ, ਝੱਜਰ, ਫਰੁੱਖਨਗਰ, ਫਰੀਦਾਬਾਦ ਆਦਿ ਸਭ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਬਹੁਤ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ, ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ, ਇਹ ਇਸ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਨੂੰ ਮਾਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਦਸੰਬਰ, 1763

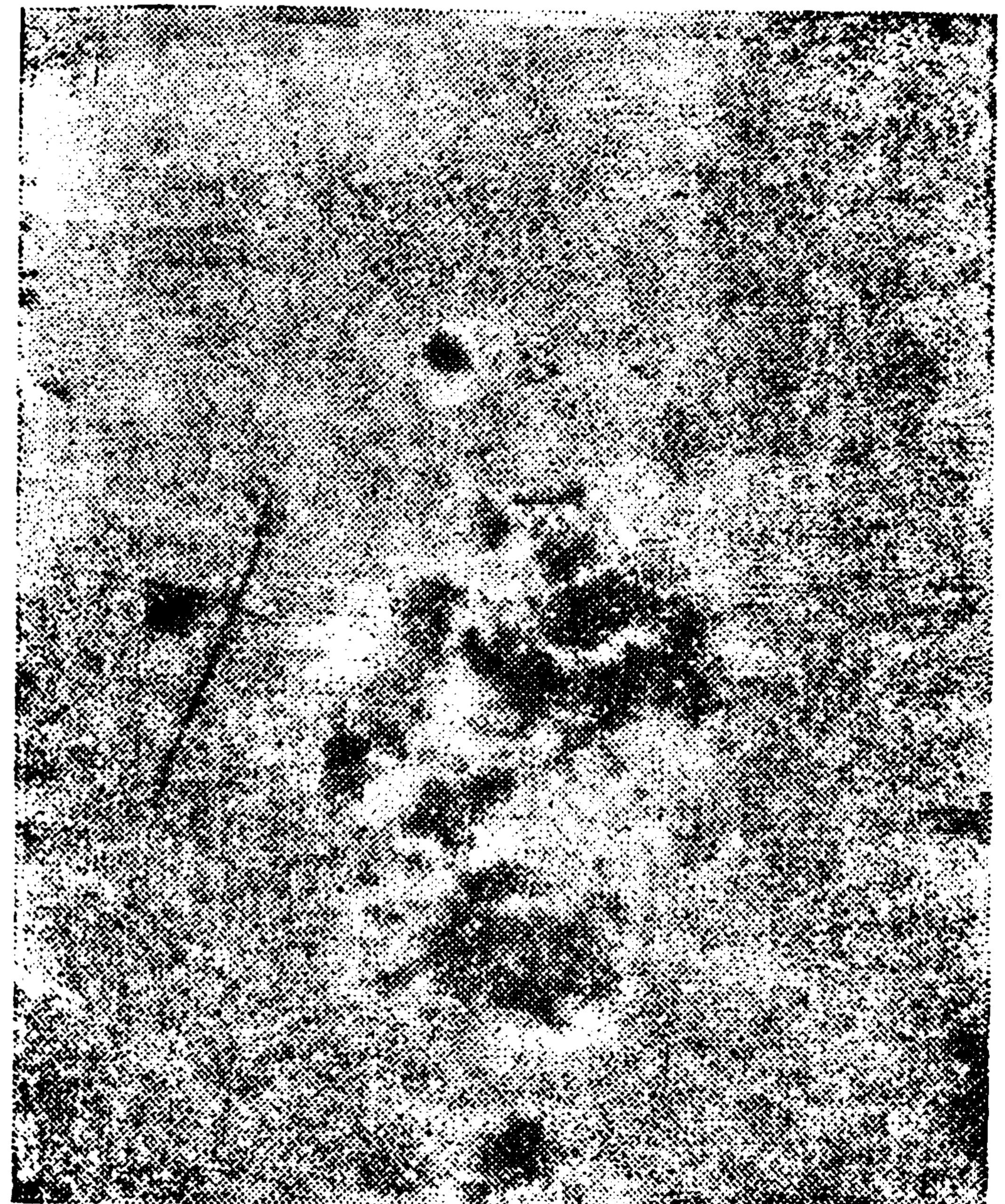
ਵਿਚ ਇਹ ਨਜ਼ੀਬ ਖਾਂ ਰੁਹੇਲੇ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਫ਼ਾ. ਮੁ. ਅੰਪ.—ਜਾਦੂਨਾਥ ਸਰਕਾਰ 2:310

—ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ

ਸੂਰਜਮੁਖੀ : ਇਹ ਕੰਪਾਜ਼ਿਟੀ (Compositae) ਕੁਲ ਅਤੇ ਹੈਲੀਐਂਥਸ (Helianthus) ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦੇ ਪੌਦੇ ਦਾ ਫੁੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਰਜਮੁਖੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਫੁੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਮੁੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੜਨਾ ਆਮ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫੁੱਲਦਾਰ ਪੌਦੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ-ਵਰਸ਼ੀ ਪੌਦੇ 1 ਮੀ. ਤੋਂ 5 ਮੀ. ਤਕ ਉੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ 8 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤੋਂ 20 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤਕ ਚੌੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੰਗਲੀ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲ 8 ਸੈਂ. ਮੀ. ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲ 30 ਸੈਂ. ਮੀ. ਲੰਮੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਹੈਲੀਐਂਥਸ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦੀਆਂ 60 ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਜਾਤੀਆਂ ਪੀਰੂ ਤੇ ਚਿਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਜਾਤੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਸਖਤ ਤਣੇ ਵਾਲੀਆਂ ਇਕ-ਵਰਸ਼ੀ ਜਾਂ ਬਹੁ-ਵਰਸ਼ੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੂਰਜਮੁਖੀ

ਇਸ ਪੌਦੇ ਦੀ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਜਾਵਟ ਪਖੋਂ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਸਜਾਵਟ ਲਈ ਛੋਟੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਘਾਹ ਵਾਲੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵੱਡੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਲਈ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਛੋਟੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਤੋਂ ਤੇਲ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਲਈ ਖਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਤੇਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਛਿਲੜ ਲਾਹ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਬਚਦਾ ਫੋਕ ਡੰਗਰਾਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਖਲ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਦੇ

ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹਲੂਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਨਪੀੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਤਰਲ ਵਿਚ ਘੋਲ ਬਣਾ ਕੇ ਫਿਰ ਤੇਲ ਵੱਖ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੂਰਜੀਮੁਖੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਦਵਾਈ ਪਖੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੇਲ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਮਾਰਗਰੀਨ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰ ਦੀ ਚਰਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਵੀ ਇਸ ਤੇਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੇਲ ਵਿਚ ਲਿਨੋਲੀਨਿਕ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੌਲੀ ਸੁੱਕਣ ਅਤੇ ਲਿਨੋਲੀਨਿਕ ਐਸਿਡ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੰਗ, ਪੇਂਟ-ਵਾਰਨਿਸ਼ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਅਤੇ ਤਣੇ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੂਰਜਮੁਖੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਰੂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਸਟ, ਡਾਉਨੀ ਮਿਲਡਿਊ ਅਤੇ ਲੀਫ ਮੌਟਲ ਆਦਿ ਹੀ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਇਰਸ ਜ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਬਿਮਾਰੀ ਰਹਿਤ ਕਿਸਮਾਂ ਬੀਜ ਕੇ ਅਤੇ ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 21:569; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 13:292; ਇ. ਬਾ. : 199; ਸ. ਸਾ. ਹਾ. ਗਾਰਡਨ ਫਲਾਵਰਜ਼-ਜੋਨ ਕਾਮਪਟਨ.

ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ (Solar energy) : ਸੂਰਜ ਊਰਜਾ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਸੂਰਜੀ-ਸਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਊਰਜਾ ਦਾ ਵਿਕੀਰਨ ਲਗਭਗ 43,000 ਕਿ. ਵਾਟ ਪ੍ਰਤਿ ਵਰਗ ਮੀ. ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜੀ ਵਿਕੀਰਨ, ਬਿਜਲ-ਚੁੰਬਕੀ ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਿੱਸਾ ਘੋਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ 0.22 ਅਤੇ 3.3 ਮਾਈਕ੍ਰੌਨ (μ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੀਆਂ ਅਦਿੱਖ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ 0.4μ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਰੰਗ-ਲੰਬਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਅਲਟ੍ਰਾ-ਵਾਇਲਟ ਤਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਆ ਰਹੀ ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ 9% ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਦਿੱਖ ਇਨਫ੍ਰਾਰੈੱਡ ਤਾਪ ਤਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ 0.7μ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੁੱਲ ਊਰਜਾ ਦਾ 50% ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਦਾ 41% ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ ਦੇ ਹਰੇ ਭਾਗ ਵਿਚਲੀਆਂ 0.48μ ਤੇ ਅਧਿਕਤਮ ਤੀਬਰਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਵਿਕੀਰਤ ਊਰਜਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਸਪੈਕਟ੍ਰਮੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੀ ਸਤ੍ਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਾਪਮਾਨ $6,000^\circ\text{K}$ ਹੈ।

ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਤੋਂ ਲੰਬ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈ ਰਹੇ ਸੂਰਜੀ ਵਿਕੀਰਨ ਦੀ ਔਸਤਨ ਤੀਬਰਤਾ $2 (\pm 2\%)$ ਕੈਲੋਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਮਿੰਟ ਪ੍ਰਤਿ ਵ. ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੈ। ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀ ਕੁਲ ਊਰਜਾ ਦਾ ਕੇਵਲ 46% ਹੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਤ੍ਰਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਦਾ 35% ਅਤੇ 19% ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਬੱਦਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਪਰਾਵਰਤਿਤ ਅਤੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਦੀ ਕੁੱਲ ਮਾਤਰਾ ਜੋ ਧਰਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਉਹ 7×10^{17} ਕਿ. ਵਾਟ-ਆਵਰ ਪ੍ਰਤਿ ਸਾਲ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕੁੱਲ ਯੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਊਰਜਾ ਨਾਲੋਂ 30,000 ਗੁਣਾ ਹੈ। ਊਰਜਾ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੁਆਰਾ ਧਰਤੀ ਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੀ ਖੁਰਾਕ, ਬਾਲਣ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਆਕਸੀ-

ਜਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜੀ ਵਿਕੀਰਨ ਊਰਜਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਹੁਣ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਲਗਤਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਜਾਣਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਕਿਵੇਂ ਜਾਵੇ। ਸਾਡੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਨੇ ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਲੂਣ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਊਰਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਨਾਜ ਤੇ ਚਾਹ ਪੱਤੀ ਨੂੰ ਸੁਕਾਉਣ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਮੱਛੀ ਅਤੇ ਮਾਸ ਤੋਂ ਬਣੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਨੂੰ ਲੱਕੜੀ ਨੂੰ ਸੁਕਾਉਣ ਤੇ ਪੱਕਾ ਕਰਨ, ਇਮਾਰਤਾਂ ਲਈ ਇੱਟਾਂ ਸੁਕਾਉਣ ਆਦਿ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਾਂ। ਸਚਾਈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ (ਸੂਰਜ ਭਗਵਾਨ) ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਊਰਜਾ (ਸ਼ਕਤੀ) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਤਰੱਕੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ :

ਸੂਰਜੀ ਭੱਠੀਆਂ—ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਸੂਰਜੀ ਭੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਯੋਗਤਾ 60% ਤੋਂ 70% ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੂਰਜੀ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਗੁਣਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਊਰਜਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੀਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਫੋਕਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਊਰਜਾ ਤਾਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਟਰਾਂਬ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਰਜੀ ਭੱਠੀਆਂ ਮਾਂਟ-ਲੂਈਸ (50 ਕਿਲੋਵਾਟ) ਅਤੇ ਉਡੈਇਲੋ (1,000 ਕਿਲੋਵਾਟ) ਦੱਖਣੀ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਬਣਾਈਆਂ। ਹੁਣ ਉਹ ਉੱਚ-ਤਾਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸਰਲ ਸਿਸਟਮਾਂ ਬਾਰੇ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੂਰਜੀ ਭੱਠੀਆਂ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਊਰਜਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤਕ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਯੰਤਰ ਆਪ ਠੰਢਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਊਰਜਾ ਇਕ ਵ. ਮੀ. ਖੇਤਰਫਲ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਰਸਾਇਣਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਡੈਇਲੋ, ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਭੱਠੀ 1,200 ਘੰਟੇ ਪ੍ਰਤਿ ਸਾਲ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਸਥਾਨ, ਜਿਵੇਂ ਉੱਤਰੀ ਚਿਲੀ ਉਪਰ ਇਸ ਭੱਠੀ ਨੂੰ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ 3,000 ਘੰਟੇ ਪ੍ਰਤਿ ਸਾਲ ਚਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੂਰਜੀ ਭੱਠੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਸਟਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉੱਚ-ਆਵਿੱਤੀ ਬਿਜਲਈ ਭੱਠੀਆਂ, ਪਲਾਜ਼ਮਾ ਭੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਈਕ੍ਰੋਵੇਵ ਓਵਨਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਲੈ ਲੈਣਗੀਆਂ।

ਸੂਰਜੀ ਘਰ—ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਅਦਭੁਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੂਰਜੀ ਘਰ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਟਰਾਂਬ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਉਣੀ ਢੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ

ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਕੈਲੋਰੀ ਕਿਲੋਵਾਟ-ਆਵਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੱਖਣ, ਪੂਰਬ ਜਾਂ ਪੱਛਮ ਵਾਲੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜੇ-ਦਾਅ ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਸੰਚਕ (accumulators) ਲਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਤਾਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਪੱਕੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਊਰਜਾ ਸੂਰਜ ਦੇ ਤਾਪ ਤੋਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਚੌਖਟਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਮਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗਰਮ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਹੀ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਬੱਦਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਸਰਿਤ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਦੁਆਰਾ ਪਰਾਵਰਤਿਤ ਕਿਰਨਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਰਫ਼ਬਾਰੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਚਮਤਕਾਰ ਨੂੰ ਅਲਬੈਡੋ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੀ ਫ਼ਰੈਂਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸੈਂਟਰ ਆਫ਼ ਸਾਇੰਟੀਫਿਕ ਰੀਸਰਚ ਦੁਆਰਾ ਪੇਟੈਂਟ ਕੀਤੇ ਬਹੁ-ਮੰਜ਼ਲੇ ਸੂਰਜੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਪ ਨੂੰ ਛੱਤ ਉਪਰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਾਣੀ ਪਾਈਪਾਂ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਦੁਆਰਾ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਕੀਰਨ ਦੁਆਰਾ ਬਰਫ਼—ਲੂਣੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਕਸ਼ੀਦ ਕਰਨ ਲਈ (ਚਿਲੀ ਵਿਚ) ਦੂਸਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ 30-40% ਸਸਤਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਣ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਇਹ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਾਭ ਸੀਤਨ ਅਤੇ ਵਿਕੀਰਨ ਦੁਆਰਾ ਬਰਫ਼ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਢੰਗ ਉਡੈਇਲੋ ਵਿਖੇ ਸੁੱਝਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਚਿਲੀ ਵਿਖੇ ਖੋਜ ਕਰ ਰਹੇ ਜਾਕਸ ਫੁਰਨੀਏ (Jacques Fournier) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿਤਾ। ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਤਾਪ-ਰੋਧੀ ਟੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਔਸਤਨ ਤਾਪਮਾਨ ਲਗਭਗ +5° ਸੈਂ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਵਲ ਵਿਕੀਰਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਰਫ਼ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਜੰਮ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂ-ਕਿਉਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਇਕ ਰਾਤ ਵਿਚ 50 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਪ੍ਰਤਿ ਵਰਗ ਮੀਟਰ ਬਰਫ਼ ਜੰਮੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਖਤਰਨਾਕ ਲੂਣਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬੋਰਾਨ ਅਤੇ ਆਰਸਨਿਕ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੁਰਨੀਏ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਪਾਣੀ ਵਿਚ 40 ਮਿ. ਗ੍ਰਾ. ਪ੍ਰਤਿ ਲਿਟਰ ਬੋਰਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ 4.0 ਮਿ. ਗ੍ਰਾ. ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਆਰਸਨਿਕ 0.7 ਮਿ. ਗ੍ਰਾ. ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ 0.1 ਜਾਂ 0.15 ਮਿ. ਗ੍ਰਾ. ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੂਰਜੀ ਪੰਪ—ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਟਰਾਂਬ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸੂਰਜੀ ਪੰਪ ਜਿਹੜੇ ਡ੍ਰਾਈਵਿੰਗ ਸ਼ਕਤੀ ਉਤਪਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਬੜੇ ਮਹਿੰਗੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਫਰੀਕਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਲਾਏ ਗਏ ਹਨ ਜਿਥੇ ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਚੰਗਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੀ. ਗਿਰਾਰਡੀ (Pierre Girardie) ਦੁਆਰਾ ਨਾਈਜੀਰ ਵਿਖੇ ਲਗਾਏ ਮੈਸਨ ਪੰਪ ਨੇ ਘੱਟ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੌਰਿਟੇਨਿਆ (Mauritania) ਵਿਖੇ ਨਵੇਂ ਲੱਗੇ ਮੈਸਨ ਪੰਪ ਵਿਚ ਸੂਰਜੀ ਕੁਲੈੱਟਰ ਦੋ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਤਾਂ ਪੰਪ ਦੇ ਪਾਵਰ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਤਾਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਇਕ ਸਕੂਲ ਦੀ ਛੱਤ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੁਖ ਅੜਚਨ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਖਰਚ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਇਸ

ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਹਾਲੇ ਤਕ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਘੱਟ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਉਦਯੋਗ ਇਸ ਪੱਖ ਵੱਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਕੋਲ ਸਾਮਾਨ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਟਰਾਂਬ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਸਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਊਰਜਾ-ਉਤਪਾਦਨ ਯੂਨਿਟ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਯੁਕਤੀ-ਪੂਰਨ ਉਪਯੋਗ ਹੈ। ਇਕ ਆਮ ਪਾਵਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਚਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਸੂਰਜੀ ਪਾਵਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ 8 ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਢੰਗ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਊਰਜਾ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸੁੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਬਿਜਲੀ ਉਤਪਾਦਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੰਟਿਆਂ ਨੂੰ “ਸੰਪੂਰਨ-ਸਿਖਰ” ਵਾਲੇ ਘੰਟੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਊਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮਿਲਵਰਤਨ-ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਊਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪੂਰਨਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦਿਗ-ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਉਸ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਮਹਾਦੀਪਾਂ ਦੇ 13 ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਯੂਨੈਸਕੋ ਨੂੰ ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਕਾਨਫਰੰਸ “ਸੂਰਜ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ” ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਹੋਈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਸਹਾਇਕ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਦੀ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ, ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਕੋਲ ਫਾੱਸਿਲ ਬਾਲਣ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਗੰਦਾਪਨ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇ, ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਢੰਗ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਛੋਟੀ ਮੀਟਿੰਗ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ।

ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਾਇੰਸ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨਾਸਾ (NASA) ਦੁਆਰਾ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਸੂਰਜੀ ਊਰਜਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਜਿਊਰੀ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਸੰਨ 2020 ਤਕ ਸੂਰਜ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮ ਤੇ ਠੰਢਾ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ 35%, ਇਸ ਦੇ ਗੈਸੀ ਬਾਲਣ ਦਾ 30%, ਤਰਲ ਬਾਲਣ ਦਾ 10% ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਊਰਜਾ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ 20% ਕੰਮ ਸਾਰ ਸਕੇਗਾ। ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਲਾਹੇ ਲੈਣ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਉਡੀਕਣਾ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ।

ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਰਜੀ-ਤਾਪਿਤ ਸਟੀਮ ਪਲਾਂਟਾਂ ਦੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਬਿਜਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜੀ ਸੈੱਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜੇ ਸੂਰਜੀ ਚਮਕ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਬਿਜਲੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰੀ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਵਿਕਸਿਤ ਸੈੱਲਾਂ ਦੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਣੀ ਗਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਟਿੱਬਰ (ਲੱਕੜੀ) ਨੂੰ ਸੁਕਾਉਣ ਲਈ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਘਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੂਰਜੀ ਪਾਣੀ ਹੀਟਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਪਾਨ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਰੀਨਹਾਊਸ, ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਸੂਰਜੀ ਪੰਪ, ਇੱਟਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਛੋਟੀਆਂ ਭੱਠੀਆਂ, ਕੁਦਰਤੀ ਤਾਪ ਅਤੇ ਠੰਢਕ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਚੰਗੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਜਾਂ ਰਾਤ ਭਰ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮੇਂ

ਲਈ ਸੂਰਜੀ ਉਰਜਾ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਆਦਿ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹਾਲੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਸੂਰਜੀ ਉਰਜਾ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਔਖਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਚਮਕਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਜੋਨਾਥਨ ਸਵਿਫਟ (Jonathan Swift) ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ “ਛੋਟੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿਚ ਖੀਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀਲ ਕਰਕੇ ਹਨੇਰੀ-ਤੂਫਾਨ ਵਾਲੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੂਰਜ-ਕਿਰਨ-ਪੁੰਜ ਉਤਸਰਜਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ”।

ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20:938; ਇਵੈਨਸਨ ਇੰਨਟੈਲੀਜੈਂਸ-ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ 1974.

ਸੂਰਤ : ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਬੜੋਚ (ਗੁਜ.), ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਥਾਨਾ ਤੇ ਨਾਸਿਕ (ਮਹਾ.), ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਨਾਸਿਕ ਤੇ ਧੂਲੀਆ (ਮਹਾ.) ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਖੰਬਾਤ ਦੀ ਖਾੜੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕੁਲ ਰਕਬਾ 7,745 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਵਸੋਂ 1,786,924 (1971) ਹੈ। ਸੂਰਤ ਸ਼ਹਿਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਹਿੱਸਾ ਲਗਭਗ 130 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਇਕ ਬੰਜਰ ਪੱਟੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੱਟੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਬੜਾ ਉਪਜਾਊ ਮੈਦਾਨ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਕੋਈ 95 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਜੋ ਦੱਖਣ ਵਿਚ 25 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਹਨ। ਤਾਪਤੀ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਦੀ ਹੈ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਕਪਾਹ, ਬਾਜਰਾ, ਚਾਉਲ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਨਕਲੀ ਰੇਸ਼ਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ, ਗੋਟਾ-ਕਿਨਾਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ, ਜ਼ੌਰੀ ਦੀ ਕਢਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਅਤੇ ਸੰਦਲ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਮਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਦੋਲੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਖੰਡ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੰਨ 1967 ਵਿਚ ਸੂਰਤ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ‘ਸਾਊਥ ਗੁਜਰਾਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ’ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਬਲਸਾਰ ਅਤੇ ਸੂਰਤ, ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਮੁਖ ਤਜਾਰਤੀ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਧਰਮਪੁਰ, ਬਾਂਸਦ ਤੇ ਸਚਿਨ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅਤੇ ਨਵਸਾਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ (ਬੜੋਚਾ ਰਿਆਸਤ) ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। 10 ਜੂਨ, 1948 ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਨਵਸਾਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅਜੋਕਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੂਰਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸ਼ਹਿਰ-ਭਾਰਤ ਦੇ ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜ ਦੇ ਸੂਰਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਤਾਪਤੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ, ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 250 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਵਲ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਜੰਕਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 1540 ਈ. ਵਿਚ ਖੁਦਾਵੰਦ ਖਾਨ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਘੱਟ

ਗਈ ਹੈ। ਅਕਬਰ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਹ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀ ਕੌਮਾਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਇਥੋਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਪਰ 1612 ਈ. ਵਿਚ ਪੁਰਤਗਾਲ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਾਕਤ ਵਧ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਤਜਾਰਤੀ ਕੋਠੀ ਤੇ ਫੈਕਟਰੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਬਣਾ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ। 1664 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੇ ਸੂਰਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਫੈਕਟਰੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰੋਣਕ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ। 1778 ਈ. ਵਿਚ ਈਸਟ-ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਦਾ ਟਾਪੂ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਬੰਬਈ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਪਾਰਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੂਰਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਘੱਟ ਗਈ। ਆਬਾਦੀ 800,000 ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ 80,000 ਰਹਿ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਨਅਤਾਂ ਦੇ ਚਾਲੂ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਬਾਦੀ ਫਿਰ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਥੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਕੂਲ, ਇਕ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ, ਇਕ ਕਾਮਰਸ ਕਾਲਜ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਾਲਜ ਤੇ ਸਕੂਲ ਹਨ। ਸੰਨ 1967 ਵਿਚ ‘ਸਾਊਥ ਗੁਜਰਾਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ’ ਸੂਰਤ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੂਰਤ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਸਨਅਤਾਂ ਕਪਾਹ ਵੇਲਣਾ, ਸੂਤੀ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜਾ ਬੁਣਨਾ, ਗੋਟਾ-ਕਿਨਾਰੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਜ਼ੌਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਕਾਲੀਨ ਬਣਾਉਣਾ, ਸੰਦਲ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਉਪਰ ਖੁਦਾਈ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਣਾ ਹਨ। ਇਥੇ ਰਾਈਸ-ਸ਼ੈਲਰ, ਸਾਬਣ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—471,815 (1971)

21°10' ਉ. ਵਿਭ.; 72°50' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 21:590.

ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ : ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਇਕ ਪਤਵੰਤਾ ਅਤੇ ਰਸੂਖ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 9 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1746 ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਦੁਆਰਾ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਮ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1759 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1760 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਬਦਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜ਼ੋਰ ਪਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਨਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਨਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿ. ਸਿ.—ਗੁਪਤਾ.

ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ (ਰਾ. ਕਾ.—1788-1828 ਈ.) : ਇਹ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ 1788 ਈ.

ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੇ ਵੀਹਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੀਕਾਨੇਰ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜੋਧਪੁਰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਤੇ ਅਠਵਾਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ, ਜੋ ਮਿਲ ਨਾ ਸਕੀ।

ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਭੈ-ਵਸ ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਜਾਬਰ ਬਣੇ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕੀਤੀ। 1809 ਤੋਂ 1813 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਠਾਕੁਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 1815 ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤਕ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆ ਗਈ ਤੇ ਦੁਰਕਾਰੇ ਹੋਏ ਠਾਕੁਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਿਲਖਾਂ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠੇ। ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ ਤੇ 9 ਮਾਰਚ, 1818 ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਧੀ ਹੋਈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਦਾਖਲਤ ਕਰਕੇ 12 ਕਿਲੋ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਨੇ ਸੂਰਤਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਰਤਨਗੜ੍ਹ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਤੇ ਸੁਜਾਨ-ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ 1828 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:169.

ਸੂਰਤਗੜ੍ਹ : ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਗੰਗਾਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਘੱਗਰ ਨਦੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ, ਬੀਕਾਨੇਰ ਤੋਂ 180 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਲ ਅਤੇ ਬਠਿੰਡਾ ਤੋਂ 140 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਲ ਜੋਧਪੁਰ-ਬੀਕਾਨੇਰ ਰੇਲ-ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ (1788-1828) ਨੇ ਲਗਭਗ 1800 ਈ. ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੂਰਤਗੜ੍ਹ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਲਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 3 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਲ ਜੋਹੀਆ ਨਾਮੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਰੰਗ-ਮਹੱਲ ਦੇ ਬੋਹ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਸੋਧਾ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸੋਧਾਵਤੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਥੇ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤ ਵੀ ਰਹੇ ਪਰ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਥੇ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਜਾਟ ਤੇ ਰਾਠ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ। 1947 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਇਥੇ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਏ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—14,494 (1971)

29°20' ਉ. ਵਿਥ.; 73°54' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:169.

ਸੂਰਦਾਸ : ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਮਹਾਂਕਵੀ ਸੂਰਦਾਸ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਸੰਗਮ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮਹਾਂਕਵੀ ਨੂੰ 'ਭਾਸ਼ਾ-ਸਾਹਿਤ-ਸੂਰਜ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਸਨ-ਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 1540 ਬਿਕਰਮੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਵਿਸਾਖ ਸੂਦੀ ਪੰਚਵੀਂ ਜਾਂ ਦਸਵੀਂ, ਸੰਮਤ 1535 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ 'ਸੀਹੀ' ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਸੂਰਦਾਸ ਬਾਰੇ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ

'ਚੋਰਾਸੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਕੀ ਵਾਰਤਾ' ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੁਸ਼ਟੀ-ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਥਾਵਾਂ, ਗੋਸਵਾਮੀ ਹਰੀ ਰਾਏ ਦੀ ਉਕਤ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਟੀਕਾ 'ਭਾਵਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਯਦੂਨਾਥ ਦੀ 'ਵੱਲਭ ਦਿਗਵਿਜੈ' ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਸੋਮੇ ਹਨ।

ਸੂਰਦਾਸ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਨੇਤਰਹੀਣ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਗਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਸੂਰਦਾਸ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਤਲਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕੁਟੀਆ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਥੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਿਸ਼ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਇਹ 'ਸਵਾਮੀ' ਵਜੋਂ ਪੂਜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। 18 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਆਗਰਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪੁਰਾਣ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਊਘਾਟ, ਰੇਣੂਕਾ ਖੇਤਰ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਥੇ ਵੀ ਇਹ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੁਸ਼ਟੀ-ਮਾਰਗ ਦੇ ਮੌਢੀ ਵੱਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਭੇਂਟ ਸੂਰਦਾਸ ਨਾਲ ਇਥੇ ਹੀ ਹੋਈ। ਵੱਲਭਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਸੂਰਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਨਾਥ ਜੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੂਰਦਾਸ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਭਿੱਜੇ ਭਜਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

'ਚੋਰਾਸੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਕੀ ਵਾਰਤਾ' ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਸੂਰਦਾਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸੰਗੀਤ-ਸਮਰਾਟ-ਤਾਨਸੈਨ ਨੇ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੂਰਦਾਸ ਦੇ ਨੇਤਰਹੀਣ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਖੂਹ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪ ਆ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੱਢਿਆ, ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਦੋ ਵਰ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਵੇਖ ਸਕਾਂ ਤੇ ਸਦਾ ਤੁਹਾਡਾ ਭਜਨ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਮੁੜ ਨੇਤਰਹੀਣ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਗੋਸਵਾਮੀ ਵਿਠੱਲਨਾਥ, ਕੁੰਭਨਦਾਸ, ਗੋਵਿੰਦ ਸਵਾਮੀ, ਚਤੁਰਭੁਜਦਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ 'ਖੰਜਨ ਨੈਨ ਰੂਪ ਰਸ ਮਾਤੇ' ਵਾਲਾ ਪਦ ਗਾਇਆ ਅਤੇ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਸੰਮਤ 1640 ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਛੱਡ ਗਿਆ।

ਸੂਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਪਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸੂਰ, ਸੂਰਦਾਸ, ਸੂਰਜ, ਸੂਰਜਦਾਸ ਅਤੇ ਸੂਰਸਿਆਮ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੂਰਸਾਗਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਭਗਤ ਕਵੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਸੂਰਦਾਸ ਹੀ ਸੀ।

'ਸੂਰਸਾਗਰ' ਹੀ ਸੂਰਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ 'ਸਾਹਿਤਯ ਲਹਰੀ' ਤੇ 'ਸੂਰਸਾਗਰ ਸਾਰਾਵਲੀ' ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੋਵਰਧਨ ਲੀਲਾ, ਨਾਗਲੀਲਾ, ਪ੍ਰਾਣਪਿਆਰੀ, ਦਸਮਸਕੰਧ, ਭਾਗਵਤ ਦਾ ਟੀਕਾ, ਬਿਆਹੁਲੋ, ਸੂਰਸਾਠੀ, ਸੂਰਦਾਸ ਦੇ ਪਦ, ਰਾਮਲੀਲਾ ਦੇ ਪਦ, ਰਾਮਾਇਣ, ਵੈਰਾਗਸ਼ਤਕ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸੂਰਸਾਗਰ' ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਜੇ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

'ਸੂਰਸਾਗਰ' ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਲੀਲਾ ਕ੍ਰਮ

ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਮਕਥਾ ਅਤੇ ਬਿਨੈ ਸਬੰਧੀ ਪਦ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਰੂਪ 'ਦ੍ਵਾਦਸ਼ ਸਕੰਧ' ਕ੍ਰਮ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਬਿਨੈ ਦੇ ਪਦ ਦੇ ਕੇ ਸ੍ਰੀ-ਮਦਭਾਗਵਤ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸਕੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦਸਵੇਂ ਸਕੰਧ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। 'ਸੂਰਸਾਗਰ' ਦੀਆਂ ਹਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਦੋ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲੀਲਾਕ੍ਰਮ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਪੁਰਾਣਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਸੂਰਸਾਗਰ' ਦੇ ਪਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਵਾ ਲੱਖ ਸੀ ਪਰ ਅਜਕਲ ਕੋਈ 5000 ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਲੀਲਾ' ਸੂਰਸਾਗਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਬਿਨੈ ਦੇ ਪਦ 223 ਹਨ ਤੇ ਰਾਮਕਥਾ ਦੇ ਪਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 156 ਹੈ। ਸੂਰਸਾਗਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਦ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ, 'ਭਾਗਵਤ' ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਸਬੰਧੀ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਆਏ ਹਨ, ਜੋ ਕਥਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਅਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਲੀਲਾ ਦੇ ਹੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਲੀਲਾ 'ਸ੍ਰੀਮਦਭਾਗਵਤ' ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਚੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਜਾਂ ਭਾਵ-ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਰਾਮ-ਚਰਿਤ ਤੇ ਵੀ ਸੂਰਦਾਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੀ ਛਾਪ ਹੈ।

ਸੂਰਦਾਸ ਦੇ ਬਿਨੈ ਸਬੰਧੀ ਪਦਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੂਰਦਾਸ ਦੇ ਪੁਸ਼ਟੀਮਾਰਗ ਵਿਚ ਦੀਖਿਆ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ, ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਕੇਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ। ਸੋ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਲੀਲਾ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਰਲਾ ਵੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਾਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵੀ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੇ ਅਹਿਮ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੁਆਰਾ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਿਰਦ-ਪਾਲਣਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਹਿਤ ਹੈ। ਸਤਸੰਗ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਮਨਮੁਖਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪਦ ਦੀਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕਤਾ ਵੀ ਆ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗੀਤੀਕਾਵਿ (ਸਰੋਦੀ ਕਾਵਿ) ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ, ਸਰਸਤਾ ਤੇ ਸੰਗੀਤਆਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਪ੍ਰੋੜ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸੁਤੇ ਸਿੱਧ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਦ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਸੂਰਸਾਗਰ ਵਿਚ ਰਾਮਕਥਾ ਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮ-ਜਨਮ, ਭਰਤ-ਭਗਤੀ, ਸੀਤਾ-ਹਰਣ, ਰਾਮ-ਵਿਰਲਾਪ, ਰਾਵਣ-ਮੰਦੋਦਰੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਸੀਤਾ ਦੀ ਅਗਨੀ ਪਰੀਖਿਆ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਕਈ ਭਾਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਦਾਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਰੁਣ ਤੇ ਕੋਮਲ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਮ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਇੰਨੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਜਿੰਨਾ ਸੀਤਾ ਦੇ ਬਿਰਹੇ ਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿਨੈ ਦੇ ਪਦਾਂ ਵਾਂਗ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਦੀਨਤਾ ਦਾ ਸੂਰ ਮੁੱਖ ਹੈ।

ਸੂਰਸਾਗਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਗ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਲੀਲਾ' ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿਸੂ-ਕਾਲ, ਬਾਲਕਾਲ ਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੌਤਕਾਂ ਤੇ ਚੋਜਾਂ ਉਪਰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮਾਂ ਪਾਸੋਂ ਚੰਨ ਮੰਗਣਾ, ਮੱਖਣ ਦੀ ਚੋਰੀ, ਜਮੁਨਾ-ਵਿਹਾਰ, ਹੌਲੀ, ਪੂਤਨਾ, ਭੌਮਾਸੁਰ, ਧੇਨੁਕ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬੱਧ, ਉੱਪਲ-ਬੰਧਨ, ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮਿਲਨ, ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਚੀਰ-ਹਰਣ, ਦਾਨ-ਲੀਲਾ, ਮਾਨ ਲੀਲਾ, ਰਾਸ ਲੀਲਾ, ਉਧੋ ਦਾ ਬ੍ਰਿਜ ਆਉਣਾ, ਭ੍ਰਮਰ-ਗੀਤ ਅਤੇ ਕੁਰਖੇਤਰ ਮਿਲਨ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦਾ ਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸੰਹਾਰ ਤੇ ਉਧਾਰ ਸਬੰਧੀ ਲੀਲਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਵਤਾਰੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਚਮਤਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਜ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਰਹੱਸਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਦੀ ਰੰਗਣ ਦਿੱਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਇਕ ਤਾਂ ਯਸ਼ੋਦਾ, ਨੰਦ ਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ-ਪਿਆਰ; ਦੂਜਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ (ਸਖਾਵਾਂ) ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਬ੍ਰਿਜ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ-ਚਿੜੀਆਂ ਤੇ ਮੁਟਿਆਰ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਭਾਵਕ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਸੂਰਦਾਸ ਦਾ 'ਭ੍ਰਮਰਗੀਤ' ਤਾਂ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਲਾਸਾਨੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ। ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਜਿਸ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਨੇਤਰਹੀਣ ਹੋਣ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਯਕੀਨਨ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅੱਖਾਂ ਰੋਸ਼ਨ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਜੇਕਰ ਮਹਾਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਬਾਹਰੀ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸੂਰਦਾਸ ਦੇ ਇਸ ਗੀਤੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮਹਾਕਾਵਿ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਇਕ, ਨਾਇਕਾ, ਖਲਨਾਇਕ, ਕਥਾ, ਕਥਾਨਕ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਚਿਤਰਣ ਆਦਿ ਸਭ ਲੱਛਣ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਥਾਨਕ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸੰਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਗੀਤੀ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਗੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਅਦਭੁਤ ਮੇਲ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੂਰਦਾਸ ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਹੀ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ।

ਸੂਰਸਾਗਰ ਸਾਰਾਵਲੀ (ਸੂਰ ਸੂਰਾਵਲੀ) ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਤੇ ਇਸ ਅਧੀਨ ਦਿੱਤੇ ਸਵਾ ਲੱਖ ਪਦਾਂ ਦੇ ਸੂਚੀ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ 'ਸੂਰ ਸਾਗਰਸੰਯ ਸਾਰਾਵਲੀ ਸਮਾਪਤਮ' ਤੋਂ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੂਰ-ਸਾਗਰ ਦਾ ਸਾਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸੂਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਦ 'ਵੰਦੋ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਪਦ ਸੁਖਦਾਈ' ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਰਸੀ ਨਾਂ ਦੇ 1107 ਛੰਦ ਹਨ। 24 ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਮਾਵਤਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ

ਬਾਅਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੂਰਸਾਗਰ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਸਾਰਾਵਲੀ' ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਐਪਰ ਪੁਸ਼ਟੀਮਾਰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸੂਰਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਅਨੁਭਵੀ, ਵਿਵੇਕਪੂਰਣ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸਰਲ, ਪ੍ਰੇਮੀ, ਭਾਵੁਕ, ਮਿਠੜਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਬਲੀਦਾਨੀ ਜਿਉੜਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਸਖਾ, ਵਤਸਲ ਅਤੇ ਮਧੁਰ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੂਰਦਾਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਅਨੰਦ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪੁਚਾ ਦੇਣ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਸੂਰ ਦਾ ਕਾਵਿ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਨਮਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਮੇਲ ਇਸ ਭਗਤ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਸੂਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹਾਣੀ ਹੈ। ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੰਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਸੂਰ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਯੁਗ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਵੈ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਮੂਲਕ ਗੀਤਪਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਰਨ ਅਕਸਰ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਸੀ ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਗੌਰ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਸੂਰ ਨੇ ਬਹੁਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ, ਸੁਧਾਰਕ ਦਾ ਭੇਸ ਨਹੀਂ ਧਾਰਿਆ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਾਵਆਤਮਕ ਹੋਂਦ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਘੜਨ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਜਿਸ ਵਿਹਾਰਕ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੱਚੇ-ਸੁਚੇ ਤੇ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰੀਤ ਭਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧਾ ਦਿਲ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲੀ ਯੁਗ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰਨਾ ਨਿਰੇ ਭਗਤ, ਕੋਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਜਾਂ ਕੱਟੜ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਵਲ ਮਹਾਕਵੀ ਕੋਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਚਮਤਕਾਰ ਸੀ ਸੂਰਦਾਸ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12; ਹਿੰ. ਸਾ. ਕੋ. 1, ਤੇ 2; ਮ. ਕੋ.; ਹਿੰ. ਸਾ. ਇ. ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸੁਕਲ; ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ ਔਰ ਉਸਕੀ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ— ਡਾ. ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ

ਸੂਰਯ : ਵੇਖੋ, ਸੂਰਜ

ਸੂਰਾਪੁਰ : ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ ਦੇ ਗੁਲਬਰਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸੂਰਾਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰਾਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸੀ। ਸੰਨ 1857 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਰਿਆਸਤ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਇਥੇ ਕਰਨਲ ਮੀਡੋਜ਼ ਟੇਲਰ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ 'ਨਿਉ ਦਰਬਾਰ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਇਮਾਰਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—21,056 (1971)

16°31' ਉ. ਵਿਥ. ; 76°46' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:149.

ਸੂਰੀ : ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਬੀਰਭੂਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮੌਰ ਦਰਿਆ ਤੋਂ 5 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਬਜਰੀ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਤੇਲ ਕੱਢਣ, ਨਵਾਰ ਅਤੇ ਗਲੀਚੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਥੇ ਫਰਨੀਚਰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—22,841 (1961)

23°54' ਉ. ਵਿਥ. ; 87°32' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:174

ਸੂਰੀਆਪਟ : ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਂਧਰਾ ਰਾਜ ਦੇ ਨਲਗੋਂਡਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਨਾਲਿਆਂ, ਖੂਹਾਂ ਅਤੇ ਤਲਾਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੰਜਾਈ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਧਾਨ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਕਾਫ਼ੀ ਉਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:174

ਸੂਰੀਨਾਮ : ਸੂਰੀਨਾਮ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਡੱਚ ਗੀਆਨਾ ਆਖਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤਟ ਉੱਤੇ ਗੁਈਆਨਾ ਅਤੇ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਗੀਆਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੀ ਲਗਭਗ 345 ਕਿ. ਮੀ. ਤਟ ਰੇਖਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਕਬਾ 163,265 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 414,000 (ਅੰਦ. 1976) ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪੈਰਾਮੇਰਿਬੋ ਹੈ।

ਭੂ-ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ

ਧਰਾਤਲ-ਸੂਰੀਨਾਮ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਬਰਾਬਰ ਇਕ ਤਟੀ ਮੈਦਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਜੂਲੀਆਨਾ ਟਾਪ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ (1,285 ਮੀ.) ਹੈ। ਸੂਰੀਨਾਮ ਪ੍ਰੀਕੈਂਬਰੀਅਨ ਸ਼ੀਲਡ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ 570,000,000 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਨਵਾਂ ਤਟੀ ਮੈਦਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਐਮੇਜ਼ਨ ਦਰਿਆ ਨੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਦਰਿਆਈ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਖੱਡਾਂ ਆਸਪਾਸ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਰੀਨਾਮ ਵਿਚ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਸੱਤ ਵੱਡੇ ਦਰਿਆ ਚਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਝਰਨੇ ਅਤੇ ਆਬਸਾਰਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਜਲਵਾਯੂ-ਸੂਰੀਨਾਮ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਉਸੁਣ-ਖੰਡੀ ਹੈ। ਵਪਾਰਕ ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਪੌਣ-ਪਾਣੀ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹੀ ਗਰਮ ਅਤੇ ਤਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਤਾਪਮਾਨ 23° ਸੈਂ. ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਖਾ ਪੂਰਬ ਵਿਚ 230. ਸੈ. ਮੀ. ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ 195 ਸੈ. ਮੀ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਇਸ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਅਗਸਤ ਤਕ ਭਾਰੀ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਨਵੰਬਰ ਤਕ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਕ ਮੌਸਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ-ਸੂਰੀਨਾਮ ਦਾ ਲਗਭਗ 90% ਹਿੱਸਾ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ 2,000 ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਦਰਖਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਪਾਰਕ ਪੱਖ

ਤੋਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂਗੋਵ ਦਲਦਲੀ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਘਾਹ ਵੀ ਉਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ਕ ਭੋਂ ਉੱਤੇ ਖਜੂਰਾਂ ਅਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਪਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਇਥੋਂ ਦਾ ਗ੍ਰੀਨਹਾਰਟ (greenheart) ਦਰਖਤ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਵਲਾਬਾ (walaba), ਮੋਰਾ (mora) ਅਤੇ ਕ੍ਰੈਬਵੁੱਡ, ਦਲਦਲੀ ਭੋਂ ਵਿਚ ਬਾਲਟਾ (Balata) ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਦੁੱਧ (latex) ਵਾਲੇ ਦਰਖਤ ਉਚਾਈ ਵਾਲੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਥੇ ਥਣਧਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ 150 ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਥਣਧਾਰੀ ਜੀਵ, ਜਲਤੁਰਗ (tapir) ਹੈ। ਹਿਰਨ, ਜੰਗਲੀ ਸੂਰ, ਜੰਗਲੀ ਬਿਲਾ, ਪੂਮਾ (puma) ਅਤੇ ਓਸੀਲੋਟ (ocelot) ਵੀ ਇਥੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਕੁਤਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ 600 ਜਾਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ-ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਇਥੇ ਕਰੀਬ (Carib), ਐਰਾਵਾਕ ਅਤੇ ਵੈਰੋ-ਇੰਡੀਅਨਜ਼ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਥੇ ਸੂਰੀਨੇਨ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਬੀਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕਰੀਬ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਸੂਰੀਨੇਨ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਸੂਰੀਨਾਮ ਦਾ ਨਾਂ ਪਿਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1499 ਵਿਚ ਐਲੋਂਸੋ ਡੇਓਜੇਡਾ (Alonso de Ojeda) ਨਾਂ ਦਾ ਸਪੇਨੀ ਲਫਟੈਣ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਤਟ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸੰਨ 1593 ਵਿਚ ਸਪੇਨੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਤੱਟ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਕੋਈ ਪੱਕੀ ਬਸਤੀ ਸਥਾਪਤ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਗਲੀ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਡੱਚ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਵੀ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆ ਪਹੁੰਚੇ।

ਸੰਨ 1651 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸਿਸ ਲਾਰਡ ਵਿਲੋਬੀ (Francis Lord Willoughby) ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਸੂਰੀਨਾਮ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਬਸਤੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਵੈਸਟ ਇੰਡੀਅਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕੀ ਨੌ-ਆਬਾਦੀਆਂ ਦੇ ਆਬਾਦਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਵਸਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਯਹੂਦੀ ਸਨ। ਸੰਨ 1639 ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਤਲਾਮ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਲੋਕ ਇਥੋਂ ਡੱਚ ਬਸਤੀ ਵੱਲ ਦੌੜ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਯਹੂਦੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਅਫਰੀਕਾ ਤੋਂ ਗੁਲਾਮ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਥੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਲੰਦੇਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਉਪਰੰਤ ਸੰਨ 1667 ਵਿਚ ਸੂਰੀਨਾਮ, ਨਿਊ-ਐਮਸਟਰਡਮ (Nieuw-Amsterdam) ਦੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਵਲੰਦੇਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਥੇ ਆਰਥਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਗੜਬੜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਯੂਰਪੀ ਯੁੱਧਾਂ ਅਤੇ ਸੰਧੀਆਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਨੀਦਰਲੈਂਡਜ਼ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸੂਬਿਆਂ (United Provinces) ਕੋਲ ਆ ਗਈ। ਪੈਰਿਸ ਸੰਧੀ (1816 ਈ.) ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਧੀਨ, ਸੂਰੀਨਾਮ ਉੱਤੇ ਵਲੰਦੇਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1863 ਵਿਚ ਗੁਲਾਮੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਖੁੜ੍ਹ ਹੋ ਗਈ। ਸੂਰੀਨਾਮ ਨੂੰ ਚੀਨ, ਜਾਵਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਮੁਆਹਿਦੇ ਉੱਤੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਗਵਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੀਨੀਆਂ ਨੇ

ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਦਿਹਾਤੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ, ਜਾਵਾ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਉਪਰੰਤ ਡੱਚਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਵਿੱਤੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵੈਸਟ-ਇੰਡੀਜ਼ ਤੋਂ ਸੂਰੀਨਾਮ ਵਿਚ ਲਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1950 ਵਿਚ ਸੂਰੀਨਾਮ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਸੰਨ 1954 ਵਿਚ ਇਹ ਨੀਦਰਲੈਂਡਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਭਾਗ ਬਣ ਗਿਆ। 25 ਨਵੰਬਰ, 1975 ਨੂੰ 308 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਆਰਥਿਕਤਾ

ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨ-ਇਥੇ ਬਾਕਸਾਈਟ ਨੂੰ ਖਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਖ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਐਲੂਮਿਨਾ (alumina) ਅਤੇ ਐਲੂਮੀਨੀਅਮ ਦਾ ਵੀ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਉਤਪਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰੀਨਾਮ ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਮਾਰ ਕੇ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ-ਤਟੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਫ਼ਸਲ ਅਧੀਨ ਕੁਲ ਰਕਬੇ ਵਿਚੋਂ 75% ਰਕਬਾ ਚਾਉਲ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਅਨਾਜ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੇਲਾਂ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੂੰਗਫਲੀ ਮੁੱਖ ਫ਼ਸਲ ਹੈ। ਕੇਲਾ, ਸੰਗਤਰਾ, ਮਾਲਟਾ, ਨਾਰੀਅਲ ਅਤੇ ਅੰਗੂਰ ਇਥੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਉਦਯੋਗ-ਇਥੇ ਬਾਕਸਾਈਟ-ਐਲੂਮਿਨਾ-ਐਲੂਮੀਨੀਅਮ ਉਦਯੋਗ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਲ 1970 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਲ ਨਿਰ-ਯਾਤ ਵਿਚ 92% ਯੋਗਦਾਨ ਇਸੇ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਸੀ। ਸੂਰੀਨਾਮ ਵਿਚ ਐਲੂਮੀਨੀਅਮ ਉਦਯੋਗ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਨਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਸ਼ਿੰਪ ਮੱਛੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਕਰਨੀ, ਸ਼ਰਾਬ, ਚਮੜੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਸੀਮਿੰਟ, ਕੱਪੜਾ, ਰੰਗ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਪੈਕਿੰਗ ਕਰਨਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗ ਹਨ।

ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ-ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 1,200 ਕਿ. ਮੀ. ਤਕ ਆਵਾਜਾਈ ਦਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੈਰਾਮੇਰੀਬੋ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁਖ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲਦਾਈ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਆਧੁਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨੀ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੂੰਗੋ ਪਾਰਾਨਾਮ ਅਤੇ ਸਮਾਲਕੇਲਡਨ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਹਨ ਜਿਥੇ ਬਾਕਸਾਈਟ ਦੀ ਢੋ-ਢੁਆਈ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਲਗਭਗ 2,415 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀਆਂ ਸਰਬ-ਮੌਸਮੀ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 1,305 ਕਿ.ਮੀ. ਲੰਬੀਆਂ ਦੇਹਾਤੀ ਸੜਕਾਂ ਹਨ। ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਘੱਟ ਹੀ ਹਨ।

ਲੋਕ

ਆਬਾਦੀ-ਇਥੋਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਸੋਂ 385,000 (1971) ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ 37% ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ, 31% ਕਰੀਓਲਜ਼ ਲਗਭਗ 15% ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਅਨ, 10% ਬੁੱਸ

ਨੀਗਰੋ, (3% ਅਮੈਰਿਕੀਅਨਜ਼, 2% ਚੀਨੀ, 1% ਯੂਰਪੀਨ ਅਤੇ 1% ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਵਾਧਾ 3.5 ਤੋਂ 4% ਤਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ—ਇਥੇ 6 ਤੋਂ 12 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਫਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਰਕਾਰ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰੋਮਨ-ਕੈਥੋਲਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਇਕ ਤਕਨੀਕੀ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਦੋ ਟੀਚਰ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਹਨ।

ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ—ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਨੀਦਰਲੈਂਡਜ਼ ਦਾ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਸੰਸਦੀ ਲੋਕਰਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 25 ਨਵੰਬਰ, 1975 ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਥੇ ਸੂਰੀਨਾਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਮੁਖੀ ਗਵਰਨਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇਕ ਛੇ-ਮੈਂਬਰੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕੌਂਸਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਸੇ. 17:824.

ਸੂਲੀ : ਇਹ ਲੋਹੇ ਜਾਂ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਨੁਕੀਲਾ ਡੰਡਾ ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ, ਲਿਟਾ ਕੇ ਜਾਂ ਕਿੱਲਾਂ ਨਾਲ ਗੱਡ ਕੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸੂਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਰੋਮ ਵਿਚ ਘੋਰ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸੂਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਸ਼ਾਇਦ ਕਾਰਬਿਜੀਅਨਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਬੜੇ ਜ਼ਾਲਮ ਸਨ।

ਰਿਗਵੇਦ ਅਤੇ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਸੂਲੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਗਸਥੀਨੀਜ਼, ਜੋ ਸੀਲੀਊਕਸ ਵੱਲੋਂ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ 302 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 291 ਈ. ਪੂ. ਤਕ ਰਿਹਾ, ਬੱਧ ਜਾਂ ਕਤਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੱਧ ਲਈ ਕਿਹੜਾ ਤਰੀਕਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ 'ਇੰਡੀਕਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੋਰੀ, ਡਾਕਾ, ਬਦਚਲਣੀ ਵਰਗੇ ਖਤਰਨਾਕ ਜੁਰਮਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੱਥ ਪੈਰ ਕਟ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੁਰਮ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਫਾਹੀਆਨ, ਜੋ 402 ਈ. ਤੋਂ 414 ਈ. ਤਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਿਹਾ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਨਰਮ ਸਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਸੂਲੀ ਦੁਆਰਾ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਿੰਦੂਨਸਾਂਗ ਨੇ ਵੀ ਸੂਲੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਅਰਬ ਯਾਤਰੀ ਸੁਲੇਮਾਨ ਤਾਜਰ 237 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਬਦਕਾਰੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੋਹਾਂ ਮੁਜਰਮਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਅਤੇ ਚੋਰੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਮੌਤ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੁਜਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਨੌਕਦਾਰ ਲੱਕੜੀ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨੌਕ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਹਲਕਾ ਤੱਕ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਅਬੂਰੀਹਾਨ ਅਲਬੈਰੂਨੀ (ਮੌਤ 1048) ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨਾਲ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਸਨ। ਹੱਥ-ਪੈਰ ਕੱਟਣ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਆਮ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸੂਲੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ 1333 ਤੋਂ 1342 ਈ. ਤਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਅਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ 'ਕੁਚਲਣ ਜਾਂ ਸੂਲੀ ਤੇ ਲਟਕਾਉਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਆਮ ਸੀ।

ਸੂਲੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਈਸਾਈ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਨੂੰ ਸੂਲੀ ਤੇ ਲਟਕਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸੂਲੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੂਲੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੂਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅੱਖਰ T ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਵਾਸਤਿਕਾ卐 ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। T ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਸੀਰੀਆ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਸਤਿਕਾ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਈਸਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਦੇ ਸਲੀਬ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਈਸਾਈ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸੂਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਰੋਮਨ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕਾਨਸਟੈਨਟਾਈਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੇਂਟ ਅਗਸਟੀਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਕ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਲਾਤੀਨੀ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਰਵਿਸ ਬੁੱਕਾਂ ਵਿਚ ਸੂਲੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਯੂਨਾਨੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਕੌਮੀ ਝੰਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੂਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਯੂਨੀਅਨ ਜੈਕ ਤਿੰਨ ਸਲੀਬਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕਈ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਜੋਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਰਾਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਈਸਾਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਅਤੇ ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਗਲੇ ਦੇ ਜ਼ੇਵਰਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਬਿਸ਼ਪਾਂ ਦੇ ਚੋਗਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਰਾਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 6; ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਮੀ. ਇੰ.; ਐਨ. ਰਿ. ਐਥਿ.

ਸੂਲੀ, ਮੈਕਸੀਮਿਲੀਅਨ ਦ ਬੈਥਯੂਨ (Sully, Maximilion de Bethune—1560-1641) : ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਇਸ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 13 ਦਸੰਬਰ, 1560 ਈ. ਨੂੰ ਮਾਨਟ ਵਿਖੇ ਫਰਾਂਸਵਾ ਦ ਬੈਥਯੂਨ, ਬੈਰਨ ਦ ਰੋਨੀ (Rosney) ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਹੈਨਰੀ ਆਫ ਨਾਵਾਰ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੈਨਰੀ ਚੌਥਾ ਬਣਿਆ, ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1572 ਵਿਚ ਹੈਨਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪੈਰਿਸ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਮ ਵਿਚ ਇਹ ਕੈਥੋਲਿਕ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਹੈਨਰੀ ਦੀ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਸੰਨ 1603 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜੇਮਜ਼ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਦੂਤ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਸਨੇ ਹੈਨਰੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਰੋਮਨ-ਕੈਥੋਲਿਕ

ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਪਰ ਆਪ ਇਸਨੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਬਦਲਨੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੰਨ 1596 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਹੈਨਰੀ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਈ ਮਾਲੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ। ਇਹ 1597 ਵਿਚ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਗ੍ਰੈਂਡ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਾਨਟ, ਜਾਰਗਯੂ (Jargeau) ਤੇ ਪਵਾਟੂ (Poitou) ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਤ 1606 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਲੀ ਦਾ ਡਯੂਕ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਪੀਅਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੂਲੀ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਮਾਲਗੋਦਾਮ, ਵਣ-ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਉਤਸਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਫੌਜੀ ਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਨੇ ਕਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ।

ਸੰਨ 1610 ਵਿਚ ਹੈਨਰੀ ਚੌਥੇ ਦੇ ਕਤਲ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਦੇ ਰਾਜ-ਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਲੂਈ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਦਰਬਾਰੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੋਂ ਜਲਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ 1611 ਵਿਚ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਨੇ ਆਪਣਾ ਬਾਕੀ ਸਮਾਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ Economies Royales ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ।

22 ਦਸੰਬਰ, 1641 ਨੂੰ ਵੈਲਬੋਨ ਵਿਖੇ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:663

ਸੂਲੂਕ, ਫੋਸਟੈਨ ਏਲੀ (Soulouque, Faustin Elie 1789-6 ਅਗਸਤ, 1867 ਈ.) : ਇਹ ਹੇਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹਬਸੀ ਬਾਦ-ਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਗੁਲਾਮ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੇਤੀ ਫਰਾਂਸ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਇਸਨੇ 1803 ਈ. ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਵਿਰੁੱਧ ਸਫਲ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਹੇਤੀ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਹੀ ਅਫਸਰ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1847 ਵਿਚ ਮਿਉਲੇਟੋ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਵਿਚ ਚੱਲੇਗਾ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੂਲੂਕ ਮਿਉਲੇਟੋ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਨ 1849 ਵਿਚ ਫੋਸਟੈਨ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਖੁਦ-ਮੁਖਤਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਬੈਠਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਿਉਲੇਟੋ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਨੇ ਡੋਮੀਨੀਕਨ ਗਣਰਾਜ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਕਈ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ।

ਸੰਨ 1859 ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਇਕ ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਸਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਡਰਦਾ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੌੜ ਗਿਆ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ 6 ਅਗਸਤ, 1867 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 21:4

ਸ਼ੂਵਾਲੋਫ, ਪੀਓਤਰ ਆਂਦਰੇਵਿਚ, ਕਾਉਂਟ (Shuvalov, Pytor Andreyevich, Count—1827—1889) : ਰੂਸ ਦੇ ਇਸ ਨੀਤੀਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 27 ਜੁਲਾਈ, 1827 ਨੂੰ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰਜ਼-ਬਰਗ (ਹੁਣ ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। 1845 ਵਿਚ ਇਹ ਰੂਸੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰੀਮੀਆ ਦੀ ਜੰਗ (1853-56) ਵਿਚ ਲੜਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ 1856 ਈ. ਦੇ ਪੈਰਿਸ-ਸ਼ਾਂਤੀ-ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਰੂਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1857 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰਜ਼ਬਰਗ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇੱਥੇ ਇਸਦੀ ਭਾਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ (1861-64) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੋ ਸਾਲ ਤਕ ਤਿੰਨ ਬਾਲਟਿਕ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਗਵਰ-ਨਰ ਜਨਰਲ ਰਹਿਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਰਾਜਸੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੀਟਰਜ਼ਬਰਗ ਪਰਤ ਆਇਆ ਤੇ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇਹ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਦੂਜੇ ਦਾ ਬੜਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਸ਼ੂਵਾਲੋਫ ਨੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਸਾਮੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1874 ਤੋਂ 1879 ਤਕ ਇਹ ਲੰਦਨ ਵਿਖੇ ਰੂਸ ਦਾ ਰਾਜਦੂਤ ਰਿਹਾ। 1877-78 ਦੀ ਰੂਸੀ-ਤੁਰਕੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਰੂਸ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤਕ ਅਸਫਲਤਾ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਨੂੰ 1879 ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਕੇ ਰੀਟਾਇਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਦੀ ਮੌਤ 22 ਮਾਰਚ, 1889 ਨੂੰ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰਜ਼ਬਰਗ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:176

ਸੇਉਤਾ (Ceuta) : ਸੇਉਤਾ ਜਾਂ ਸੇਉਤਾ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਸੇਬਤਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੇਉਤਾ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਮਰਾਕੋ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਤੱਟ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਇਕ ਕਰਮੁਕਤ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸਮਕੋਣ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸਪੇਨ ਦੀ ਇਕ ਬਸਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 19 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਬਸਤੀ ਸਪੇਨ ਦੇ ਸੂਬਾ ਕੇਡਿਜ਼ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਪੇਨ ਦੀ ਫੌਜੀ ਛਾਉਣੀ ਵੀ ਹੈ।

ਸੇਉਤਾ ਅਤੇ ਜਿਬਰਾਲਟਰ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਚੌੜਾਈ 22 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਸੇਉਤਾ ਤੋਂ ਜਿਬਰਾਲਟਰ ਤਕ ਇਹ ਇਕ ਧਰਤ-ਜੋੜ ਹੈ। ਸੇਉਤਾ ਵਿਚ ਸੱਤ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੀ ਪਹਾੜੀ ਮਾਉਂਟ ਏਕੋ 194 ਮੀ. ਉਚੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰਕੂਲੀਸ ਦਾ ਥੰਮ੍ਹ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀਆਂ ਦੋ ਆਬਾਦੀਆਂ ਹਨ—ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੇਉਤਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਸੇਉਤਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੇਉਤਾ ਨੀਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਆਬਾਦ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਸੇਉਤਾ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਰਤ-ਜੋੜ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ।

ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਕਾਰਥੀਜੀਆਂ, ਯੂਨਾਨੀਆਂ, ਰੋਮਨਾਂ, ਵੈਂਡਲਾਂ, ਸੋਥਾਂ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਨਤੀਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ। ਬਰਬਰਾਂ ਅਤੇ ਸਪੇਨੀਆਂ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਅਰਸਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਕ ਤਜ਼ਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸੱਨਅਤੀ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਪਿੱਤਲ, ਹਾਥੀ-ਦੰਦ, ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ

ਵਿਚ ਇਥੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ।

1415 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। 1580 ਈ. ਵਿਚ ਸਪੇਨ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਫਿਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ 1688 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਜ਼ਬਨ ਦੀ ਸੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਪੇਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1956 ਵਿਚ ਮਰਾਕੋ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਪੇਨ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਆਬਾਦੀ-67,187 (1970)

35°52' ਉ. ਵਿਥ.; 5°20' ਪ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 2:701.

ਸੇਉਤੀ : ਵੇਖੋ, ਸਯੂਤੀ

ਸ਼ੇਅਰ (Cher) : ਕੇਂਦਰੀ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਇਕ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 7,228 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਲਗਭਗ 310,400 (1972) ਹੈ। ਇਸ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪਠਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਨਾਜ, ਫਲ, ਸਜਾਵਟੀ ਬੂਟੇ ਅਤੇ ਅੰਗੂਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਅਰ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਭੇਡਾਂ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਐਰਜੋਨ ਅਤੇ ਬਿਗਨੀ ਵਿਖੇ ਰਸਾਇਣਕ ਵਸਤਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਬੁਰਜ (Bourges) ਵਿਖੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਢਲਾਣ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਸਲਾਖਾਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਤੌਪਖਾਨੇ ਦਾ ਭਾਰੀ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਚੀਨੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਫਰਨੀਚਰ, ਬਿਸਕੂਟ, ਟੌਪ, ਬੇੜੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸ਼ੇਅਰ, ਲਵਾਰ ਅਤੇ ਆਲੀਏ ਦਰਿਆ ਵਗਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਵੀ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ ਵਗਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ 13ਵੀਂ, 14ਵੀਂ ਅਤੇ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਈ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬੁਰਜ ਵਿਖੇ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲ. ਐਨ. 4:638; ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 2:805.

ਸ਼ੇਅਰੇ : ਵੇਖੋ, ਸੈਰੈਸ

ਸੇਅਵਰ (Severes) : ਇਹ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਓਟ-ਡ-ਸੇਨ (Hauts-de-Seine) ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਦਾ ਦੱਖਣੀ-ਪੱਛਮੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਉਪ-ਨਗਰ ਹੈ ਜੋ ਸੇਨ ਦਰਿਆ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਇਹ ਬਵਾ-ਡ-ਬੁਲੋਨ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰ ਨੈਸ਼ਨਲ-ਡ ਸੇਅਵਰ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਸਥਾਪਤ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ-20,025

48°49' ਉ. ਵਿਥ.; 2°12' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 9:89

ਸੇਅਵਰ ਦੀ ਸੰਧੀ : ਇਹ ਸੰਧੀ 10 ਅਗਸਤ, 1920 ਈ. ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ। ਤੁਰਕੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਦੀਆਂ ਨੇ

ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਤੁਰਕ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਇਸ ਸੰਧੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਲੇਜ਼ਾਨ ਦੀ ਸੰਧੀ 24 ਜੁਲਾਈ, 1923 ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਸੇਅਵਰ ਦੀ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਇਹ ਸਨ :—

1. ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਜ਼ਾਜ਼ ਨੂੰ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ;

2. ਤੁਰਕੀ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਅਰਬ ਮੁਲਕਾਂ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮ, ਫਲਸਤੀਨ, ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕੇਗਾ ;

3. ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਉੱਤੇ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਹੱਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਮਿਸਰ, ਸੂਡਾਨ ਟ੍ਰਿਪੋਲੀ, ਮਰਾਕੋ ਅਤੇ ਟਿਊਨਿਸ ਉੱਤੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ;

4. ਫਲਸਤੀਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ-ਆਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਾਕਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸ਼ਾਮ ਅਤੇ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਨੂੰ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ-ਆਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਾਕਤਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦੇਣਗੀਆਂ ;

5. ਸਮਿਰਨਾ ਅਤੇ ਆਇਉਨੀਅਨ ਦੇ ਪਛਵਾੜੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਲਈ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ;

6. ਡੋਡੈਕਾਨੀਜ਼ ਟਾਪੂ ਇਟਲੀ ਨੂੰ, ਇੰਬਰਾਸ ਅਤੇ ਟੈਨੀਡਾਸ ਯੂਨਾਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਲੈਮਨਗਾ, ਸੈਮੋਥਰੇਸ, ਮਿਟੀਲੀਨ, ਕਾਈਅਸ ਸਾਮੋਸ ਅਤੇ ਨਿਕਾਰੀਆ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ;

7. ਕੁਸਤੁਨਤੂਨੀਆ ਅਤੇ ਸਕੂਤਰੀ ਤੋਂ ਡਾਰਡੇਨਲਜ਼ ਤਕ ਦਾ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਮੁਖ-ਕੂਮੀ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਥੇ ਸਬੰਧਤ ਦੇਸ਼ ਕੋਈ ਫੌਜ ਆਦਿ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕਣ ;

8. ਪੱਛਮੀ ਕਰੇਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਇਤਿਹਾਦੀਆਂ ਨੇ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਯੂਨਾਨ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਸੰਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ;

9. ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਥਰੇਸ ਦਾ ਚਤਲਜਾ ਲਾਈਨਾਂ ਤਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ;

10. ਆਰਮੀਨੀਆ ਨੂੰ ਤੁਰਕੀ ਨੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਮੰਨ ਲਿਆ ;

11. ਕੁਰਦਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ;

12. ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਫੌਜ ਘਟਾ ਕੇ 50,000 ਕਰਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਹਵਾਈ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਡੁਬਕਣੀ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੇੜਾ ਇਤਿਹਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਜੰਗ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਤੇ ਮੁਜਰਮ ਠਹਿਰਾਇਆ

ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਇਤਿਹਾਦੀਆਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮਾਲੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਇਤਾਲਵੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਬਜਟ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਸੀ।

ਤੁਰਕੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੁਸਤੁਨਤੁਨੀਆਂ, ਸਮਿਰਨਾ, ਸਿਕੰਦਰੀਆ ਆਦਿ ਅਤੇ ਮਰਿਤਸਾ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਧੀਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਹ ਪੁ.—ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਮਾਡਰਨ ਟਾਈਮਜ਼—ਕੈਟਲਬੀ; ਐਨ. ਬਿ. 20:401.

ਸ਼ੇਅਰਜ਼ੀਐਫੋ : ਵੇਖੋ, ਜਰਗਾਰਸਕ

ਸ਼ੇਅਰਬੁਰਗ : ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਮਾਂਸ਼ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਇਕ ਜਲ-ਸੈਨਾ ਅੱਡਾ, ਬੰਦਰਗਾਹ ਅਤੇ ਕਿਲਾਬੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਸੜਕ ਰਸਤੇ 345 ਕਿ. ਮੀ. ਪੱਛਮ-ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਡਾਈਵਟ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਤੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਚੈਨਲ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਮਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਕੋਰੀਅਲਮ ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਆਬਾਦ ਸੀ। ਸੌ ਸਾਲਾ ਜੰਗ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ੇਅਰਬੁਰਗ ਲਈ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਅੰਤ ਸੰਨ 1450 ਵਿਚ ਇਸ ਉੱਤੇ ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਲੂਈ 14 ਵੇਂ (1638-1715) ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਗਿਰਦ ਫਸੀਲ ਬਣਵਾਈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸੱਤ—ਸਾਲਾ ਜੰਗ ਸਮੇਂ, ਸੰਨ 1758 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਨੇਵੀ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਇਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਉੱਤੇ ਜਰਮਨਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਜੂਨ 1914 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜਰਮਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਵਾਇਆ।

ਆਬਾਦੀ—37,933

49°39' ਉ. ਵਿਥ.; 1°39' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਸੇ. 6: 413.

ਸੇਇਸ : ਮਿਸਰ ਦਾ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਸਾ-ਅਲ-ਹਜਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨੀਲ ਦੇ ਡੈਲਟੇ ਦੀ ਕਾਨੋਪਿਕ ਸ਼ਾਖਾ ਉੱਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਯੁੱਧ ਦੀ ਦੇਵੀ ਨੀਥ (Neith) ਦੇ ਪੂਜਣ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸੇਇਸ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਡੈਲਟੇ ਉੱਤੇ ਹਕੂਮਤ ਸੀ। ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਬੁਬਾਸਤੀ ਕਬੀਲੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਪਰਲਾ ਮਿਸਰ ਇਥੋਪੀਆ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਰੀਅਨਾਂ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਇਥੋਪੀਆ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਾਰਾਕਸ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੇਇਸ ਮੈਮਫਿਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਿਕੂ ਨੂੰ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਮੇਟੀਕਸ (Psammetichus) ਨੇ 26 ਵੇਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਭਾਵੇਂ ਮੈਮਫਿਸ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਸੇਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੀ। ਸੇਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿਸਰ ਦੇ 24 ਵੇਂ ਅਤੇ 26 ਵੇਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪਏ ਹਨ। ਨੀਲ ਦੀ ਰੋਜ਼ੈਟਾ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਸਾ-ਐਲ-ਹਜਰ ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ

ਮੰਦਰ ਦੁਆਲੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਕੰਧ ਹਾਲੀ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਖੰਡਰ ਤੇ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੋਲਾਨ ਫੀਸਾ ਗੋਰਸ ਅਤੇ ਅਫਲਾਤੂਨ ਵਰਗੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਯੂਨਾਨੀ ਇਥੇ ਆਏ ਸਨ। ਸੇਇਸ ਦੇ ਯੂਨਾਨ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੇ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਚਿਰਕਾਲ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹੇ।

ਆਬਾਦੀ—12, 581

30° 58' ਉ. ਵਿਥ.; 30° 46' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 19:927.

ਸੇਸ, ਆਰਕੀਬਾਲਡ ਹੈਨਰੀ (Sayce, Archibald Henry 1845-1933) : ਇਸ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਖੋਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 25 ਸਤੰਬਰ, 1845 ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ਿਰੋਹੈਂਪਟਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਲਾਤੀਨੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਮਿਸਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ-ਅੱਖਰਾਂ (hieroglyphics), ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿ-ਐਨ ਅਤੇ ਅਸੀਰੀਅਨ, ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੱਲ ਵਧ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ 20 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਸੰਨ 1869 ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਊਨ ਕਾਲਜ, ਅੱਕਸਫੋਰਡ ਵਿਚ ਫੈਲੋ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਟਿਊਟਰ (1870-90) ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1872 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਸੀਰੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੇ ਅਸੀਰੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ (1875) ਅਤੇ ਵਰਣ-ਮਾਲਾ (1877) ਲਿਖੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਨਿਨੇਵੇ (Nineveh-1874) ਦੀਆਂ ਕਈ ਜੋਤਿਸ਼ ਅਤੇ ਖਗੋਲ ਸੂਚੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1879 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ 'Introduction to the Science of Language' ਲਿਖੀ। ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ 'Early History of the Hebrews' (1897), 'Early Israel and the Surrounding Nations' (1898), 'Reminiscences' (1923), ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

4 ਫਰਵਰੀ, 1933 ਨੂੰ ਬਾਬ (ਸਮਰਸੈਟ) ਵਿਖੇ ਇਸ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹ ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 8:938.

ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ : ਇਹ ਨਾਗਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਪਾਤਾਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੰਤ, ਵਾਸੁਕੀ, ਨਾਗਰਾਜ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਨਾਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪਰਲੋ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਲਕਸ਼ਮੀ ਸਹਿਤ ਇਸ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਜ਼ਾਰ ਫਣਾਂ ਨਾਲ ਛਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਲੋ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਚੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ੇਸ਼' ਅਤੇ ਸਰਪਾਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਨਾਗ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਈ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਸ਼ਯਪ ਰਿਖੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਦਰੂ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਨੰਤ ਸ਼ੀਰਸ਼ਾ' ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਣ ਨੂੰ 'ਮਣੀਦੀਪ' ਅਤੇ ਮੱਠਲ ਨੂੰ 'ਮਣੀਭਿੱਤੀ' ਜਾਂ 'ਮਣੀਮੰਡਪ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਵਰ ਅਤੇ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕ ਫਣ ਤੇ ਟਿਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਕਿ ਉਹ ਡੋਲੇ ਨਾ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਉਬਾਸੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭੂਚਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਕਲਪ (4320000000 ਵਰ੍ਹੇ) ਦੇ ਅਤੇ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੇ

ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਅਗਨੀ ਕਢਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਸਫੇਦ ਦਸਦੇ ਹਨ।

ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰ-ਮੰਥਨ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਸੀ ਬਣਾ ਕੇ ਮੰਦਰ ਪਰਬਤ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵਸੁਦੇਵ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਤੁਰਤ ਬਾਅਦ ਗੋਕੁਲ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫਣਾਂ ਦੀ ਛਤਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਮੀਂਹ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਲਛਮਣ ਅਤੇ ਬਲਰਾਮ ਇਸ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਆਕਰਣ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮਹਾਭਾਸ਼ਕਾਰ ਪਤੰਜਲੀ ਰਿਖੀ ਨੂੰ ਵੀ 'ਸ਼ੇਸ਼' ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

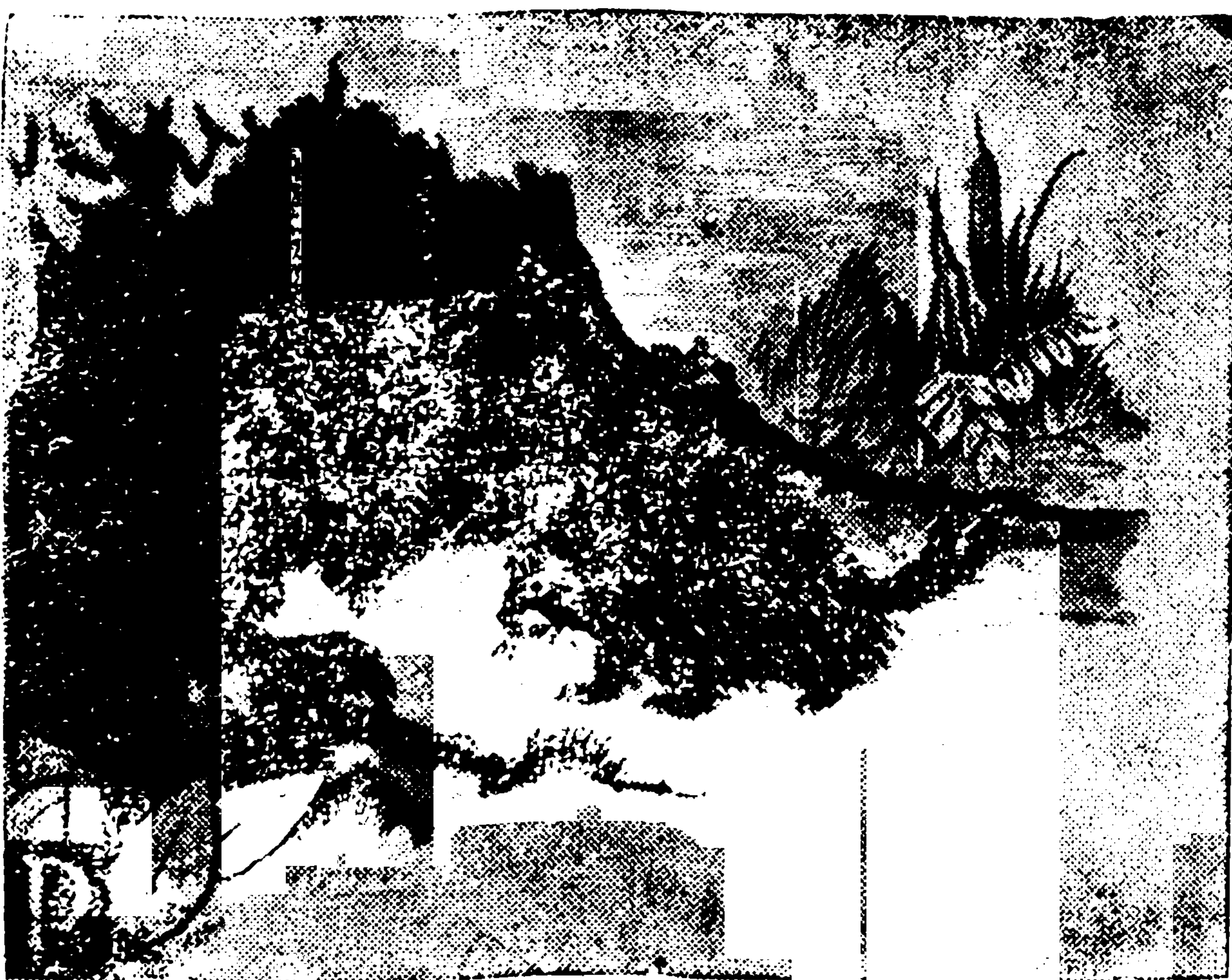
'ਪਰਮਾਰਥਸਾਰ' ਨਾਮਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ 'ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ' ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ.; ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.; ਵਿ. ਪੁ.; ਕਾ. ਪੁ.; ਪ੍ਰਾ. ਚਰਿ. ਕੋ.

ਸੇਹ (Porcupine) : ਸੇਹ ਹਿਸਟ੍ਰੀਕੋਮਾਰਫਾ (*Hystricomorpha*) ਉਪ-ਵਰਗ ਦੇ ਭਾਜੇ, ਛੋਟੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲੇ, ਰਾਤਲ, ਬਨਸ-ਪਤੀ-ਆਹਾਰੀ ਅਤੇ ਕੁਤਰਨ-ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਯਾਲ ਜਾਂ ਸਾਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਿਰਫਵਾਸੀ ਸੇਹ ਐਰੀਥੀਜ਼ੋਂਟੀਡੀ (*Erethizontidae*) ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਥਲੀ ਸੇਹ ਹਿਸਟ੍ਰੀਸੀਡੀ (*Hystriidae*) ਕੁਲ ਵਿਚ ਰਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਰ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਹਨ।

ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸੇਹ, ਐਰੀਥੀਜ਼ੋਨ ਡਾਰਸੇਟਮ (*Erethizon dorsatum*) ਦਾ ਸਰੀਰ ਭਾਰਾ ਅਤੇ ਤਕੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਛ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਕਰੀਬਨ 75 ਸੈਂ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਪੂਛ ਮੋਟੀ, ਪੱਠੇਦਾਰ ਅਤੇ 20 ਕੁ ਸੈਂ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੱਕਲੇ ਜਾਂ ਕੰਡੇ ਜੋ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਕਰੀਬਨ 7.5 ਸੈਂ. ਮੀ. ਲੰਬੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਕਲੇ ਅਧਾਰ ਤੋਂ ਚਿੱਟੇ ਅਤੇ ਸਿਰਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪਿੱਠ ਅਤੇ ਪੂਛ ਦੇ ਖਰ੍ਹਵੇ, ਕਾਲੇ ਗਾਰਡ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੇਹ ਹੌਲੀ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਅੱਖੜ, ਵਿਵਸਥਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹੋਰਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ। ਇਹ ਬਿਰਫਵਾਸੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਛਿਲੜ ਦੇ ਹੇਠਲੀ ਨਰਮ ਕੈਂਬੀਅਮ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡੋਡੀਆਂ, ਕਰੂੰਬਲਾਂ, ਪੱਤੇ ਆਦਿ ਵੀ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਹ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸਮਾਜਿਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੱਤ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਗਰਭ

ਸੇਹ

ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਦਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਕੂਲੇ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਜਾਨਵਰ ਇਸ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਪੂਛ ਉਸ ਵਲ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਤੱਕਲੇ ਉਸ ਵਿਚ ਖੱਭ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਕਲੇ ਸੇਹ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਮਲਾਵਰ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਖੁੱਭੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੇਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੱਕਲੇ ਨਹੀਂ ਸੁਟਦਾ ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਣ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਗਿਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੇਹ ਜਾਂ ਹਿਸਟ੍ਰੀਕਸ ਇੰਡੀਕਾ ਦੇ ਤੱਕਲੇ 15-30 ਸੈਂ. ਮੀ. ਲੰਬੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲਾਲ ਸੇਹ ਦਾ ਰੰਗ ਇਸ ਦੇ ਲਾਲ ਤੱਕਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੇਹ ਖੁੱਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਖੋਦੀ ਗਈ ਇਕ ਖੁੱਡ 18 ਮੀ. ਖੁੱਲ੍ਹੀ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ 120 ਸੈਂ. ਮੀ. ਵਧੀ ਹੋਈ ਅਤੇ 45 ਸੈਂ. ਮੀ. ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 150 ਸੈਂ. ਮੀ. ਧਰਤੀ ਦੇ ਤਲ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਲੱਭੀ ਗਈ।

ਹਿਸਟ੍ਰੀਕਸ ਕ੍ਰਿਸਟਾਟਾ (*Hystrix cristata*) ਕਲਗੀ ਵਾਲਾ ਸੇਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਯੂਰਪ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਥਲੀ ਕੁਤਰਨ-ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਯੂਰਪ, ਅਫਰੀਕਾ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲੰਬੇ ਤੱਕਲੇ ਚਿੱਟੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਕਾਲੇ-ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਤੱਕਲੇ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਰਮੀਲਾ, ਸਹਿਮਿਆਂ ਹੋਇਆ, ਰਾਤਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਛੇੜਨ ਤੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਖੱਖਲੇ ਤੱਕਲਿਆਂ ਦੇ ਖੜਕਾਉਣ ਨਾਲ ਸ਼ਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਮਰੀਕੀ ਸੇਹਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਜਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਦਾ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਗਰਭ ਕਾਲ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਤੋਂ ਚਾਰ ਤਕ ਬੱਚੇ ਜੰਮਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵੀ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਤੱਕਲੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 18:246; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:125; ਮੈਕ.ਐਨ. ਸ.ਟ.

10: 513; ਬੁ. ਫਿ. ਐਨੀ: 215.

ਸੇਹਾ (Hare) : ਸੇਹਾ ਲੈਗੋਮਾਰਫਾ (*Lagomorpha*) ਵਰਗ ਦੀ ਲੈਪੋਰੀਡੀ (*Leporidae*) ਕੁਲ ਦਾ ਇਕ ਥਣਧਾਰੀ ਜੀਵ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਲ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੰਮਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਵਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਹ ਟਪੂਸੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੇਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੀਪਸ ਯੂਰੋਪੀਅਸ (*Lepus europaeus*) ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਾਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੱਧ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਯੂਰਪ, ਅਫਰੀਕਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਵਿਚ ਵੀ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀ ਜਾਤੀਆਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੁਣ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਬੈਲਜੀਅਮ ਸੇਹਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਖਰਗੋਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਾਲਤੂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਝਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬੀਜੇ ਹੋਏ ਖੇਤ ਹੋਣ, ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਘਾਹ ਵਿਚ ਵਾਹੇ ਹੋਏ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਸਿਆੜਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਛੋਟੀ ਖੁੱਡ ਬਣਾ ਕੇ ਲੁਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਮ ਅਤੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਇਹ ਬੜੇ ਚੁਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੇਹਾ ਕੁਤਰਨ ਵਾਲਾ, ਦਰਮਿਆਨੇ ਕੱਦ ਕਾਠ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀ

ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੂਛ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਾਲ ਨਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੰਨ ਸਿਰ ਤੋਂ ਵੀ ਲੰਬੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰੀ ਵਿੱਥਕਾਰਾਂ ਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸੇਹੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਚਿੱਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸਲੇਟੀ-ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਈ ਪੁਰ ਉੱਤਰੀ ਨਸਲਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੇਹੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਬਨਸਪਤੀ-ਆਹਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਵਪਾਰਕ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਰਮ ਕਰੂੰਬਲਾਂ, ਟਹਿਣੀਆਂ, ਗੁੱਦੇਦਾਰ ਪੱਤੇ ਅਤੇ ਡੋਡੀਆਂ ਨੂੰ ਆਹਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸੱਕ, ਟਹਿਣੀਆਂ, ਮੱਸ, ਲਾਈਕੈਨ ਅਤੇ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਆਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੇਹਾ

ਸੇਹੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਪੁਰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਸ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚਲਣ ਵਕਤ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਟਪੂਸੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਤਾਂ 3-4 ਮੀ. ਲੰਮੀਆਂ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਕੇ ਭਜਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਿਵੇਂ ਬਣਧਾਰੀ ਜੀਵ, ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਗੀਂਗਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਖਰਗੋਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਸੇਹੇ ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਭੋਜਨ, ਸਮੂਰ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੇ ਹਨ (ਖਰਗੋਸ਼ ਵੀ ਵੇਖੋ)।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 11:100 ; ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 4:960 ; ਬੁ. ਇ. ਐਨੀ : 219

ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ, ਵਿਲੀਅਮ (1564-1616) : ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਵੀ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੇ ਅਦਾਕਾਰ ਨੂੰ ਸਰਵ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਮਹਾਨਤਮ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੇ ਕਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਜਨਮ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵਾਰਵਿਕ-ਸ਼ਿਰ ਦੇ ਇਕ ਕਸਬੇ ਸਟ੍ਰਾਟਫੋਰਡ-ਆਨ-ਏਵਨ (Stratford-on-Avon) ਵਿਖੇ ਜੌਨ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ (ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਚਿਰ ਕਸਬੇ ਦੀ ਨਗਰਪਾਲਕਾ ਦਾ ਐਲਡਰਮੈਨ ਤੇ ਬੈਲਿਫ ਵੀ ਰਿਹਾ) ਦੇ ਘਰ ਮੇਰੀ ਆਰਡਨ (Mary Arden) ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਸਬੇ ਦੇ ਟ੍ਰਿਨਿਟੀ ਚਰਚ ਦੇ ਰੋਜ਼ਸਟਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੂੰ 26 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1564 ਨੂੰ ਬਪਤਿਸਮਾ (ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ) ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਦ ਕਿ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ-ਦਿਨ 23 ਅਪ੍ਰੈਲ

ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਸਬੇ ਦੇ ਗ੍ਰਾਮਰ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਅਗੇਰੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। 18 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ (28 ਨਵੰਬਰ, 1582) ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸਟ੍ਰੈਟਫੋਰਡ ਦੀ ਐਨੀ ਹੈਥਾਵੇ (Anne Hathaway) ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਧੀ ਸੂਸਨਾ ਤੇ ਦੋ ਜੌੜੇ ਬੱਚੇ ਹੈਮਨਟ ਤੇ ਜੂਡਿੱਥ ਹੋਏ। 1584 ਦੇ ਲਗਭਗ ਇਹ ਲੰਡਨ ਆ ਗਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾਟ-ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਲੰਡਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟ-ਕੰਪਨੀ 'The Lord Chamberlane's Company' ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। 1596 ਤਕ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਕਾਫੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ। 1597 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਨਿਊ ਸਟ੍ਰੈਟਫੋਰਡ ਵਿਖੇ ਨਿਊ ਪਲੇਸ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਵਨ ਮੁੱਲ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ 1610 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਇਸੇ ਭਵਨ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। 23 ਅਪ੍ਰੈਲ 1616 ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਸਟ੍ਰੈਟਫੋਰਡ ਵਿਖੇ ਹੀ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਲਗਭਗ 20 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੇ ਲਗਭਗ 10 ਲੱਖ ਸ਼ਬਦ ਉਲੀਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਸਮਾਂ ਵੀ ਮੱਧਮ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਿਆ।

ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ 1595 ਈ. ਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ-ਤਮਕ ਹਨ। ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੇ ਆਪਣੀ ਸੇਧ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸ਼ੈਲੀਆਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾ-ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸਥਿਰਤਾ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ 'The Comedy of Errors', 'The Taming of the Shrew', 'Love's Labour Lost' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। 'The Two Gentlemen of Verona' ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਗ੍ਰੀਨ (Greene) ਦੇ ਰੁਮਾਂਟਕ ਸੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ 'Richard III' ਉੱਤੇ ਮਾਰਲੋ (Marlowe) ਦਾ ਅਤੇ 'Titus Andronicus' ਉੱਤੇ ਕਿਡ (Kyd) ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈਨਰੀ ਛੇਵਾਂ ਭਾਗ I ਤੇ ਹੈਨਰੀ ਛੇਵਾਂ ਭਾਗ II ਰਿਚਰਡ ਤੀਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਟਿਊਡਰ ਰਾਜ ਦਾ ਕਥਾ-ਨਾਟਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਯੁੱਧ ਦਾ ਭੈ ਹੈ। ਹੁਣ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 1594-95 ਵਿਚ ਰਚੇ ਦੁਖਾਂਤ 'Romeo and Juliet' ਦੇ ਪਹਿਲੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸੱਜਰੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਿਦਕ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੀ ਛਾਪ ਉੱਭਰ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੇ 'Venus and Adonis' ਅਤੇ 'The Rape of Lucrece' ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਉਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਾਲਵੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾਵਿ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

1595 ਤੋਂ 1599 ਤਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰੌੜ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। 'Midsummer night's Dream' ਅਤੇ 'The Merchant of Venice' ਰੌਚਕ ਅਤੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਸੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਹਨ। 'ਮਰਚੈਂਟ ਆਫ ਵੈਨਿਸ' ਦਾ ਖਲਨਾਇਕ 'ਸ਼ਾਈਲਾਕ' (Shylock) ਵਿਸ਼ਵ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਬਲ ਪਾਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'Much Ado About Nothing' ਤੇ 'As You Like It' ਉਹ ਨਾਟਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਈਰਖਾ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਗੁੱਝਲਾਂ, ਹਾਸੇ-ਠੱਠੇ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਅਰਥ ਭਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਿਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰਬੋਤਮ ਸੁਖਾਂਤ ਹਨ।

1600-01 ਵਿਚ ਰਚੇ 'Twelfth Night', 'The Merry Wives of Windsor' ਵੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੁਖਾਂਤਕ ਤੇ ਹਾਸਰਸ ਦੀਆਂ ਵਧੀਆ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੋਹੀਆਂ। 'Richard-II' ਆਪਣੀ ਧਾਰਾ ਤੇ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਨਾਟਕ 'Richard-III' ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਰਚਨਾ ਹੈ। 'Henry-IV' ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਅਤੇ 'Henry-V' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ। 'King John' ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਕਲਾ ਪਰਪੱਕ ਅਤੇ ਗਦ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਛੰਦ ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਚਮਤਕਾਰ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

1599 ਵਿਚ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਕੰਪਨੀ 'ਦੀ ਲਾਰਡ ਚੈਂਬਰ-ਲੇਨਜ਼' ਨੇ 'ਗਲੋਬ ਥੀਏਟਰ' ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਨ ਦੁਖਾਂਤ 'Julius Caesar' ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਰੋਮਨ ਦੁਖਾਂਤ ਕਥਾ ਦਾ ਨਾਇਕ ਜੂਲੀਅਸ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕਾਤਲ ਬਰੂਟਸ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਮਰ ਪਾਤਰ ਹੈ।

ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ 1600-01 ਤੋਂ 1607-08 ਤਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ 154 ਸਾਂਨਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਇਕ 'ਨੌਜਵਾਨ ਮਿੱਤਰ' ਨੂੰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਇਕ 'ਡਾਰਕ ਲੇਡੀ' ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸਮੂਹ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਾਂਨਟ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਲਿਖੇ 'Hamlet', 'Othello', 'King Lear' ਤੇ 'Macbeth' ਨਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਘਾਲਣਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨਮੋਲ ਰਤਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੰਕੇਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਹੈਮਲਟ' ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮੁਹਾਵਰੇ, ਅਖਾਣ ਅਤੇ ਉਕਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਚੌਖੇ ਵਿਵਾਦ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਹੁਪੱਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ

ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਿਆਂ, ਝਿਜਕਾਂ ਤੇ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਫਸਿਆ 'ਹੈਮਲਟ' ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਤ ਦੋਵੇਂ

ਵਿਲੀਅਮ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ

ਲਾਸਾਨੀ ਕਿਰਦਾਰ ਹਨ। 'ਓਥੈਲੋ' ਅਰਥ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਸੰਖੇਪਤਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਯੂਨਾਨੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਈਰਖਾ ਦੇ ਸ਼ੰਕੇ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਯੁੱਦਕਾਰ ਇਸ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। 'ਕਿੰਗ ਲੀਅਰ' ਇਕ ਬੁੱਢੇ ਪਰ ਜ਼ਿੰਦੀ ਰਾਜੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਧੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਪਾਪ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਧੀ ਕਾਰਡੇਲੀਆ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। 'ਮੈਕਬੱਥ' ਦਾ ਨਾਇਕ ਮੈਕਬੱਥ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਪਾਪ ਦਾ ਫਲ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਅੱਟਲ ਹੈ ਪਰ ਵਿਅਕਤੀ, ਪਾਪੀ ਤੇ ਧਰਮੀ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੀੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ, ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ।

'Antony and Cleopatra' ਤੇ 'Coriolanus' ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਲਿਖੇ ਤੇ ਖੇਡੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਖਾਂਤਾਂ ਵਿਚ 'Timon of Athens' ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਹੋਰਨਾ ਕਿਰਤਾਂ ਜਿੰਨਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖੇ ਸੁਖਾਂਤ 'Measure for Measure', 'All's Well that Ends Well', 'Troilus and Cressida' ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਸੁਖਾਂਤਾਂ ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਬੱਲ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦੋਵੇਂ ਬਿਆਨੇ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

1608 ਦੇ ਲਗਭਗ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜਾ ਮੰਡਪ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਟ੍ਰੈਟਫੋਰਡ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨੇ ਚੌਖੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਪੜਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਕਸਰ ਦੁੱਖ ਮਿੱਸੇ ਸੁਖਾਂਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭੂਤਾਂ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੇ ਸਵਾਂਗਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੂਜੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਤ ਖਾਂਦੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ।

'Pericles' ਇਕ ਸੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਹੈ। 'Cymbeline' ਇਕ ਲੰਮੀ ਉਗੜ ਦੁਗੜੀ ਪਰ ਬੜੀ ਕਾਵਿਮਈ ਨਾਟ-ਰਚਨਾ ਹੈ। 'The Winter's Tale' ਅਤੇ 'Henry-VIII' ਨਾਟਕ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖ ਗਏ।

'The Tempest' ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸੁਘੜ ਰਚਨਾ

ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ-ਸੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਸਿਆਣਪ, ਪਰੀ-ਕਥਾ, ਮੋਟਾ ਨੁੱਲ੍ਹਾ ਹਾਸ-ਰਸ, ਜਵਾਨ ਪਿਆਰ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਤੇ ਪਸ਼ੂਬਿਰਤੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰੱਲਗਡ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਕੈਲੀਬਾਨ ਤੇ ਏਰੀਅਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਤਾਲਵੀ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਾਸਪਰੋ ਦੀ ਇਕ ਜਾਦੂ-ਭਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਧੀ ਮੀਰਾਂਡਾ ਨਾਲ ਇਕ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਸਮੁੰਦਰੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਤੂਫਾਨ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖਿਮਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ, ਸਾੱਨਟਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਇਕ 67 ਸਤਰਾਂ ਦਾ 'The Phoenix and Turtle' ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਕਗੀਤ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਸੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਤਾਈਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਰੋਚਕ ਕਥਾ ਅਤੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸੁਖਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਤੀਬਰ ਪ੍ਰੇਮ (ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ), ਉਸਦੇ ਰਾਹ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੇ ਅੰਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾਮਈ ਤੇ ਕਾਵਿਮਈ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਲਵਲਿਆਂ ਭਰਪੂਰ ਰਖਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਦੁਖ ਅਤੇ ਮੌਤ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸਮਤ, ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਗਿਣਿਆ ਹੈ। ਹੈਮਲਟ, ਓਥੈਲੋ, ਲੀਅਰ ਅਤੇ ਮੈਕਬੱਥ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਖਾਮੀ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਖਮਤਾ ਤੇ ਰੋਚਕਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਰੋਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੂਨਖਰਾਬਾ ਅਤੇ ਕਤਲ ਆਦਿ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭੈਭੀਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵ ਬੜੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਲੋਕ ਰੁਚੀ ਮੁਤਾਬਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਛਾਪ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਰੋਮਨ (ਜੂਲੀਅਸ ਸੀਜ਼ਰ, ਐਂਟੋਨੀ ਐਂਡ ਕਲਿਓਪੇਤਰਾ), ਯੂਨਾਨੀ (ਟਾਈਮਨ ਆਫ ਏਥਨਜ਼ ਤੇ ਪੈਰੀਕਲੀਜ਼) ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ (ਹੈਨਰੀ ਚੌਥਾ-ਦੋ ਭਾਗ, ਹੈਨਰੀ ਪੰਜਵਾਂ, ਰਿਚਰਡ ਤੀਜਾ ਤੇ ਰਿਚਰਡ ਦੂਜਾ) ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯਥਾਰਥਕ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਇਤਿ-ਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਕੌਰੇ ਤੇ ਨੀਰਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸਜੀਵ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਕਿਰਤਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦੁਖਾਂਤ-ਸੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰੋੜ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਰੁਮਾਂਚਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਿਮ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਇਆ ਅਤੇ ਖਿਮਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੁਗ ਹਨ। ਸੋ ਆਪਣੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸਤਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਉਪ-ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਕਲਾਤਮਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਕਥਾ ਵਿਚ ਗੁੰਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਏਕਤਾਵਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੇ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਵੇਖਣ-ਯੋਗ ਹੈ।

ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਕਲਾ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਾਲਿਨ, ਪੂਰਸੀਆ, ਰੋਜ਼ਾਲਿੰਡ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜੂਲੀਅਟ, ਓਫੀਲੀਆ, ਡੈਸਡੀਮੋਨਾ ਤੇ ਕਾਰਡੇਲੀਆ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਤ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਅਮਰ ਮਿਸਾਲ ਹੈ 'ਹੈਮਲਟ'। ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੇ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਫਾਲਸਟਾਫ ਵਰਗੇ ਮਸਖਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਈਲੱਕ ਵਰਗੇ ਖਲਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਚਰਿਤਰ ਉਭਾਰੇ ਹਨ। ਹੈਜ਼ਲਟ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਇਥੋਂ ਹੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਹੀ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿਗੂਣੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਵਿਆਤਮਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗ ਛੰਦਬੱਧ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਡਾਰੀ, ਅਲੰਕਾਰਕ ਬਿਆਨ, ਸੰਗੀਤਮਈ ਲੈਅ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਮਲ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕ-ਗੁਣ ਭਰ ਕੇ ਮਨਮੋਹਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ 'ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ' ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਸਤਾਰਮਈ ਵਰਣਨਾਂ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਪ੍ਰੋੜ ਦੁਖਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵ ਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਕਾਰਨ ਸ਼ੈਲੀ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹਾਂ, ਅੰਤਿਮ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੇ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਚਮਤਕਾਰ ਨੂੰ ਯੋਗ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਟੇਜ ਲਈ ਲਿਖੇ ਸਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿਕ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿਤਰ ਤੇ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ ਅਦੁੱਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਵੀ ਅਨਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਕੀਤੇ ਬਿਆਨ, ਸਵੈ-ਭਾਸ਼ਣ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਐਲਿਜ਼ਾਬੈਥ ਯੁਗ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਹੀ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਧਾਕ ਨਹੀਂ ਜੰਮੀ ਸਗੋਂ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ 'ਹੈਮਲਟ' ਆਦਿ ਕਈ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵੀ ਬਣੀਆਂ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਮਹਾ ਕਵੀ ਨੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੇ ਗਾਏ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਮਧੁਰਤਾ ਲਈ ਅਨੂਪਮ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸਾੱਨਟਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਇਹ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾੱਨਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਖੋਜੇਝ ਹਨ।

ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਜਾਨਸਨ, ਡੇਵਿਡ ਗਾਵਿਰਕ, ਕਾਲਰਿਜ,

ਜੈਲਟ, ਡਰਾਈਡਨ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਹਰ ਇਕ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਬਦ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਈ ਹੈ। ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆ। ਮੈਸੰਜਰ, ਜਾਂਨ ਵੈਬਸਟਰ, ਜਾਂਨ ਫੋਰਡ, ਫਿਲਿਪ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਲਾਟ ਤੇ ਪਾਤਰ ਉਧਾਰੇ ਲਏ। ਡਰਾਈਡਨ ਤੇ ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ ਵਰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਅਦਾਕਾਰ, ਕਵੀ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਅਸਲ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਤੋਂ 100 ਕੁ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ। ਕਈ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਕਾਲੀਦਾਸ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਨਮਾਨਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਮਕਾਲੀ ਬੈਂਨ ਜੌਨਸਨ ਦੀ ਭਵਿਖਬਾਣੀ 'ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਰਵ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ' ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ।

ਅਤਿਅੰਤ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਕਲਾ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਛੋਹਿਆ ਉਹ ਸੋਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਜਿਤਨੀ ਤੀਬਰ ਸੀ, ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਉਤਨਾ ਹੀ ਗਹਿਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਕਹਿ ਰਸ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਠਹਿਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਇੱਕਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਗੌਰਵ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ੁਭਾ ਵਕਤ ਦੇ ਨਾਲ ਮੱਧਮ ਪੈਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਰਹੇਗੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 20; ਐਨ. ਬਿ. ਮੈ. 16; ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 9; ਹਿੰ. ਵਿ.

ਕੋ. 11

ਸ਼ੇਕਰਜ (Shakers) : ਇਹ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਫਿਰਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਉਤਪੱਤੀ ਲਈ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ੇਕਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਲਾ, ਫਰਨੀਚਰ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਨੂੰ ਵਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ੇਕਰਜ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਕੁਐਕਰਜ (English Quakers) ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਾਖ ਤੋਂ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕਮਿਜ਼ਾਰਡਾਂ (French Camisards) ਦੇ ਥਰਥਰਾਉਣ, ਕੂਕਾਂ ਮਾਰਨ, ਨੱਚਣ, ਭੌਣ ਅਤੇ ਗੁਣਗੁਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਸ਼ੇਕਰ ਸਿਧਾਂਤ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲਗਾ, ਮਾਨਚੈਸਟਰ ਦੇ ਇਕ ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਐਨ ਲੀ (Ann Lee) ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਔਰਤ ਨੇ ਘੜਿਆ। ਸੰਨ 1758 ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਐਕਰਜ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ੇਰ-ਸਰਾਬੇ ਵਾਲੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮਦਰ ਐਨ (Mother Ann) ਨੂੰ

ਕਈ ਇਲਹਾਮ ਹੋਏ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਦੋ-ਪੱਖੀ ਰੂਪ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦਾ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ ਰੂਪ ਸਮਝਿਆ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹਿਣਾ ਇਸ ਨੇ ਇਸ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਸੂਲ ਰਖਿਆ।

ਸੰਨ 1714 ਵਿਚ ਐਨ ਲੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ (New World) ਵਿਚ ਸਹਸਰ (millennial) ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਇਲਹਾਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅੱਠ ਚੇਲਿਆਂ ਸਮੇਤ ਇਹ ਅਮਰੀਕਾ ਆ ਗਈ। ਸੰਨ 1776 ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਊ ਯਾਰਕ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਈ। ਉਪਾਸਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਹਿਰ, ਜਿਸਦਾ ਸਾਰੇ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਵਿਚ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਸੀ, ਤੋਂ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਇਸ ਫਿਰਕੇ ਵਿਚ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ।

ਮਦਰ ਐਨ ਦੀ ਮੌਤ (1784) ਉਪਰੰਤ ਐਲਡਰ ਜੋਜ਼ਫ ਮੈਕਮ (Elder Joseph Meacham) ਅਤੇ ਐਲਡਰੈੱਸ ਲੂਸੀ ਰਾਈਟ (Eldress Lucy Wright) ਸ਼ੇਕਰ ਚਰਚ ਦੇ ਆਗੂ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਮਿਲਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾ ਸੰਨ 1787 ਵਿਚ ਨਿਊ ਲੈਬਨਾਨ (ਨਿਊਯਾਰਕ) ਵਿਖੇ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ੇਕਰ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਹ ਲਹਿਰ ਨਿਊ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਕੈਨਟਕੀ ਓਹਾਈਓ ਅਤੇ ਇੰਡੀਆਨਾ ਵਲ ਨੂੰ ਫੈਲਦੀ ਗਈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਥਾਨ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1826 ਤੀਕ ਅੱਠਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਅਠਾਰਾਂ ਸ਼ੇਕਰ ਪਿੰਡ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ।

ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੰਦਮਈ ਰਹਿਣ, ਅਜੀਬ ਖਿਆਲਾਂ ਅਤੇ ਉੱਟ-ਪਟਾਂਗ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਕਰਕੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ੇਕਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਡਲ ਫਾਰਮਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ-ਬੱਧ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਸਦਕਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਠਤਾ ਨੇ ਕਈ ਕਾਢਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਪੇਚਕਸ, ਬੈਬਿਟ ਧਾਤ, ਤਵੀਆਂ, ਆਟੋਮੈਟਿਕ ਸਪਰਿੰਗ, ਘਰਾਟ, ਥਰੈਸ਼ਰ, ਗੋਲਾਕਾਰ ਆਰੇ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਬਕਸੂਏ ਜਿਹੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਡੱਬਾ-ਬੰਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਵੇਚਣ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਨ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਉਤਪਾਦਕ ਸਨ। ਬਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ।

ਸ਼ੇਕਰ ਨਾਚ ਅਤੇ ਗੀਤ ਸਹੀ ਲੋਕ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕਤਰਤਾ-ਘਰਾਂ, ਬਾੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਉੱਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਸੰਨ 1840 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੇਕਰ ਪ੍ਰਵਿੱਤੀ ਸਿਖਰਾਂ ਛੋਹ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਲਗਭਗ 6000 ਵਿਅਕਤੀ ਚਰਚ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੇ ਉਤਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1874 ਤੀਕ ਇਹ ਸੋਸਾਇਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਰੀਰਕ ਆਰਾਮ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ। ਸੰਨ 1950 ਤੀਕ ਇਸ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਕੇਵਲ 1000 ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਨ 1960 ਤੀਕ ਕੁਝ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਹਿ ਗਏ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 9:105.

ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਰਫ (ਅਬੂ ਅਲੀ ਕਲੰਦਰ) : ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਰਫ (ਅਬੂ ਅਲੀ ਕਲੰਦਰ) ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪਾਨੀਪਤ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਅਬੂ ਅਲੀ ਕਲੰਦਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਹ ਸੰਪਰਦਾ ਚੱਲੀ। ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਰਫ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਪਾਨੀਪਤ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਸ਼ੇਖ ਤਾਹਰ ਨਾਲ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਟੀਹਰੀ ਸ਼ੇਖ ਲਿਖਿਆ ਹੈ) ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪਾਨੀਪਤ ਵਿਖੇ ਹੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਾਨੀਪਤ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੀ 30 ਅਗਸਤ ਸੰਨ 1332 ਈ. ਨੂੰ ਇਸ ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.

ਸ਼ੇਖ ਚਿੱਲੀ (ਫਿਰਕਾ, ਵਿਅਕਤੀ) : ਇਹ ਇਕ ਕਲਪਿਤ ਮਹਾਮੂਰਖ ਹੈ। ਅਜਕਲ੍ਹ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਚਿੱਲੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਤੇ ਅਸੰਭਵ ਮਨਸੂਬੇ ਬੰਨ੍ਹੇ।

ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦਿਲ ਬਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਸਖਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਚਿੱਲੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ 'ਮੁੱਲਾ-ਦੋ-ਪਿਆਜ਼' ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਬੀਰਬਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਮਸਖਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਚਿੱਲੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਰਕੀ ਦਾ ਸ਼ੇਖ ਨਾਸਰ-ਉ-ਦੀਨ ਸ਼ੇਖ ਚਿੱਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਚਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਚਾਲੀ ਦਿਨ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵਰਤ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ ਵੀ ਇਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਕ ਮਹਾਤਮਾ ਅਟਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਬਨੂੜ ਦਾ ਵਾਸੀ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਬੜਾ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਸਾਧੂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਹਸਾਉਣੀਆਂ ਪਰ ਸਿਖਿਆ ਭਰਪੂਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.; ਪ੍ਰ. ਹਿੰ. ਕੋ.—ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਵਰਮਾ

ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬ-ਉਰ-ਰਹਿਮਾਨ : ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਜਨਮ 17 ਮਾਰਚ, 1920 ਨੂੰ ਫਰੀਦਪੁਰ (ਢਾਕਾ ਖੰਡ) ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਤਾਂਗੀਪਾਰਾ ਨਾਮੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1942 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀਆ ਕਾਲਜ-ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ 'ਲਾਅ ਸਕੂਲ' ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ 'ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲੀਗ' ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬ-ਉਰ-ਰਹਿਮਾਨ

ਸੰਨ 1946 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਭਾਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਸਿਲਹਟ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 1947 ਦੀ ਲੋਕ

ਰਾਏ ਵਿਚ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੱਸਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਮਾਰਚ, 1948 ਨੂੰ ਮੁਹਿੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਤਿ ਸਭ ਭਰਮ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਸੰਨ 1950 ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਹ 'ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ' (Awami League) ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਬਣਿਆ। ਢਾਕਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਕ ਵਿਰੋਧੀ ਗਰੁੱਪ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਕਟਣੀ ਪਈ। ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਕ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਪਦਵੀ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ।

ਸੰਨ 1954 ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਅਸੈਂਬਲੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਲਈ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਹ ਫਜ਼ਲਉਲ ਹੱਕ ਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਜ਼ੀਰ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1957 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਲਈ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਵਿਭਾਗੀ ਵੰਡ ਦਾ ਰੌਲਾ ਪੈ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੇ ਇਸ ਪੱਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਅਯੂਬ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਨਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਇਆ ਪਰ ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਥਾਂ ਨਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੇ ਮੁਜੀਬ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਤਕਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਨ 1962 ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1965 ਵਿਚ ਇਹ ਮੁੜ ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦੇ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਅੱਗੇ ਆਇਆ।

ਸੰਨ 1965 ਦੀ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਜੰਗ ਨੇ, ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਿੱਖਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1966 ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਇਲਾਕਾਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਛੇ-ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ ਨੇ ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲੋਕ ਰਾਏ ਦੀ ਲਾਮ-ਬੰਦੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਸੰਨ 1968 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਰਤਾਲਾ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਫਸਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮਾਰਚ, 1969 ਨੂੰ ਅਯੂਬ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹੁਣ ਉਪਰੰਤ ਯਹੀਆ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ। ਦਸੰਬਰ, 1970 ਵਿਚ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਯਹੀਆ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਦੀ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਾਰਚ, 1971 ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬ-ਉਰ-ਰਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਦਸੰਬਰ, 1971 ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਪਿਆ। 16 ਦਸੰਬਰ, 1971 ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਬਹਿਨੀ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਮਾਨ ਅੱਗੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਨੇ ਹੱਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤੇ ਗੁਪਤ ਕੇਸ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਭੁੱਟੋ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਸਦੀਵੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਭੁੱਟੋ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹਿਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਪਰ ਇਹ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਅਖੀਰ ਇਸ ਨੂੰ ਢਾਕੇ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਬੰਗਲਾ

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੁਲਕ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਨਵਰੀ, 1972 ਨੂੰ ਇਹ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣਿਆ ਪਰ ਫਰਵਰੀ, 1974 ਨੂੰ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਜੋਰ ਪਾਉਣ ਉੱਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਦੂਜੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿਖਰ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ।

25 ਜਨਵਰੀ, 1975 ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਨਵੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਤਲਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੰਗਾਮੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ, ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਵਾਦ, ਲੋਕਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਯਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਦਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬੰਗ ਬੰਧੂ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਅਮਨ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 16 ਅਗਸਤ, 1975 ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਸ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖੁੰਦਕਰ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 8:388; ਦੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ—ਅਗਸਤ 17, 1975.

ਸ਼ੇਖਾ : ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜੋ ਮੂਲੋਵਾਲ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕੋਹ (ਲਗਭਗ 12 ਕਿ. ਮੀ.) ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਅਤੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸੇਖਾ ਤੋਂ ਇਕ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ। ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਇਕ ਫਰ-ਲਾਂਗ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਬਕਾ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਕਾਫੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਅਧ ਮੀਲ ਦੇ ਲਗਭਗ 'ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ' ਦੂਜਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਮਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇਖਕੇ ਦੁੱਧ ਛਕਣ ਠਹਿਰ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨਾਲ ਵੀ ਰਿਆਸਤ ਵਲੋਂ ਦੋ ਹਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ. 227

ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ : ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 5,988 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 1, 562,000 (1972) ਹੈ। ਸਾਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਇਕ ਪਧਰਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬਾਰ' ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਨਾਬ ਨਹਿਰ ਸਿਸਟਮ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੱਜ ਦੁਆਬਾ ਸਕੀਮ ਦੇ ਅਪਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਤੋਂ ਸਿੰਜਾਈ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਟਿਊਬਵੇਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਧਾਇਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਚਾਉਲ, ਕਪਾਹ, ਮੱਕੀ ਅਤੇ ਬਾਜਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਫਸਲਾਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਚਾਉਲ ਛੱਟਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਦੇ ਫਾਰਮ ਵੀ ਹਨ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਅਸਰੂਰ ਨਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਪੂ. ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਿਆ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਮਿਲਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਮਿਲਖ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ 180 ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਮਿਲਖ ਦੀ ਨੀਂਹ ਮੇਰਠ ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਕਈ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ 1845 ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਰਿਹਾ।

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਮੰਡਲ ਦੇ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਸੜਕ ਅਤੇ ਰੇਲ ਦੁਆਰਾ ਸਰਗੋਧੇ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਕਿਲਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਹ ਰਾਣੀ ਰਾਜ ਕੌਰਾਂ (ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਰਾਣੀ ਨਕਈਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ) ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਸਥਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹੱਲ ਅਜ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਖਿਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਖਾਦ ਫੈਕਟਰੀ ਸਥਾਪਤ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਗੈਸ ਪਾਵਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੀ ਇਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—41,635 (1972)

31° 40' ਉ. ਵਿਭ.; 73° 55' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗਜ਼. ਇੰਡ. 22:270; ਐਨ ਬ੍ਰ. ਮਾ. 9:127

ਸੇਖੋਂ (ਗੋਤ) : ਇਹ ਇਕ ਜੱਟ ਗੋਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਸ਼ੇਖਵ ਜਾਂ ਸ਼ੇਖਾਵਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਛਵਾਹੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਈ ਜੱਟ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰ (ਪੰਵਾਰ) ਰਾਜਪੂਤ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੇਖੋਂ ਗੋਤ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਬਾਲੋ ਜੀ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੇਖਾ ਜੀ ਸੀ ਜੋ ਉਦੇਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੌਕਲ ਵੱਡਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਗਮਗੀਨ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਸ਼ੇਖ ਬੁਰਹਾਨ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਫਕੀਰ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦੁਆ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਸੇਖਾ ਨਾਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਹੋ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸੇਖਾਵਤ ਜਾਂ ਸੇਖੋਂ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਸੀ।

ਸੇਖੋਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਛਤ੍ਰੀ ਜਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਸਨ ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਰਾਜ ਭਾਗ ਖੁੱਸਣ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਪੁਜਣ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵੀ ਹੋਰ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਗਏ ਤੇ ਜੱਟ ਅਖਵਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਜਕਲ੍ਹ ਸੇਖੋਂ ਜੱਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਪਟਿਆਲਾ, ਬਠਿੰਡਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਥਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਹ ਲੋਕ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪਰਮਾਰ ਕੌਮ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਰ ਕੌਮ ਦਾ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫੂਲਕੀਆ ਰਿਆਸਤਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਸੇਖੋਂ ਲੋਕ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਘੇ ਹਨ। ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਦਰੀਆ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀਆ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਧਾਵਿਆਂ ਵੇਲੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਫੂਲਕੇ ਰਈਸਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਆਸ ਕੌਰ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਆਕਤ ਨਾਲ ਪਟਿਆ

ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸੀ, ਇਸੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹ ਲੋਕ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਇਤਿਹਾਸ ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜਾਂ—ਸ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਸੇਖੋਂ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ : ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਜਨਮ 30 ਮਈ, 1908 ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ) ਵਿਚ ਚੱਕ ਨੰ : 70 (ਝੰਗ ਨਹਿਰ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਐਮ. ਏ. ਕੀਤੀ। ਸੇਖੋਂ 1932 ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸਰ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲਗ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਮਿਲਿਆ।

ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। 1933 ਵਿਚ ਇਸਨੇ 'ਈਵ ਐਟ ਬੇ' ਨਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਛਪਵਾਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਸਾਲਾ 'Northern Review' ਕੱਢਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਕਿੱਤਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਕਸਬੀ ਲਿਖਾਰੀ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਸੇਖੋਂ ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਮੈਰੀਟਸ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਵੀ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਰਹੇ। ਅਜਕਲ੍ਹ (1983) ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾਖਾ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਵਿਖੇ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੇਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਨਾਟਕ, ਇਕਾਂਗੀ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਆਲੋਚਨਾ, ਨਿਬੰਧ ਆਦਿ ਸਭ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾਇਆ ਹੈ।

ਸੇਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪੜਾਅ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਜਾਣੂ ਸੇਖੋਂ ਬੌਧਿਕ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਪਾਤਰ, ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ, ਇਕਹਿਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪਿਛੋਕੜ ਐਪਰ ਪਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਯੁੱਗ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੇ ਹਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਭਰਪੂਰ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਇਹੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਨਾਟਕਕਲਾ ਹੈ।

ਸੇਖੋਂ ਨੇ 'ਕਲਾਕਾਰ' (1946) 'ਨਾਰਕੀ', 'ਵਾਰਸ' 'ਭੂਦਾਨ' 'ਮੋਇਆਂ ਸਾਰ ਨਾ ਕਾਈ', 'ਬੇੜਾ ਬੰਧ ਨਾ ਸਕਿਓ', 'ਦਮਯੰਤੀ' 'ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਨੱਢੀ' ਤੇ 'ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰਾ' ਆਦਿ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। 'ਕਲਾਕਾਰ' ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬੌਧਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੇਖੋਂ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਲਾ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸਦਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਹਾਸ-ਰਸ ਤੇ ਲਿੰਗ-ਵਾਸਨਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਰਕੀ' ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਟਕ ਹੈ। 'ਵਾਰਸ', 'ਮੋਇਆਂ ਸਾਰ ਨਾ ਕਾਈ' ਤੇ 'ਬੇੜਾ ਬੰਧ ਨਾ ਸਕਿਓ' ਇਤਿ-ਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਵਾਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿ-ਹਾਸਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼-ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਦਮਯੰਤੀ' ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਫਲ ਨਾਟ ਰਚਨਾ ਹੈ ਤੇ 'ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਨੱਢੀ' (ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ

ਤੇ ਅਧਾਰਤ), 'ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰਾ' ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਥਾਂ ਰਖਦੇ ਹਨ। 'ਬਹਾਦਰ ਭੈਣ' ਤੇ 'ਮੈਕਬੱਥ' ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਤ ਨਾਟਕ ਹਨ।

ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਇਕਾਂਗੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ 1941 ਵਿਚ ਛਪੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਛੇ ਘਰ' ਵਿਚ 'ਮਹਾਤਮਾ', 'ਹੜਤਾਲ' ਤੇ 'ਇਕ ਐਤਵਾਰ' ਵਰਗੇ ਵਧੀਆ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੇਖੋਂ ਨੇ 'ਤਪਿਆ ਕਿਉਂ ਖਪਿਆ' 'ਨਾਟ ਸੁਨੇਹੇ', 'ਸੁੰਦਰ ਪਦ', 'ਮੇਰੇ ਦਸ ਇਕਾਂਗੀ' ਅਤੇ 'ਮੇਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਇਕਾਂਗੀ' ਆਦਿ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਨਿਸ਼ਾਤ ਬਾਗ ਵਿਚ', 'ਲੇਡੀ ਡਾਕਟਰ', 'ਬਾਬਾ ਬੋਹੜ' ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਕਲਤ ਹਨ। ਇਹ ਇਕਾਂਗੀ ਬਹੁਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹਨ।

ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਆਪਣੇ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੱਤ, ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਨਵੇਕਲੇ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਖਾਸ ਥਾਂ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਝਾਅ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਿੱਗਰ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। 'ਸਮਾਚਾਰ', 'ਕਾਮੇ ਤੇ ਯੋਧੇ', 'ਤੀਜਾ ਪਹਿਰ', 'ਅੱਧੀ ਵਾਟ' ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਆਧੁਨਿਕ, ਵਿਸ਼ਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ, ਰੰਗ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਆਸ਼ਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਿੰਗ ਵਾਸਨਾ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਰਣਨ, ਮਾਨਸਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਸਥਾਨਕ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਵਿਅੰਗ, ਅਤਿ ਸਾਧਾਰਨ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦੇਣਾ—ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ।

ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ' ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਦੇ ਇਤਿ-ਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗਰੀਬ ਕਿਰਸਾਣ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯਥਾਰਥਕ, ਹੱਡ ਮਾਸ ਦੇ ਬਣੇ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛਾਪ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਢਿੱਲੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਪ੍ਰਬਲ ਮਾਨਸਿਕ-ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਨਾਵਲ 'ਬਾਬਾ ਉਸਮਾਨ' ਇਕ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ' ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਸੇਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਅਮਲ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਪਸਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ', 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਰੋਮਣੀ', 'ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੁਗ' 'ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਲਾਟ', 'ਸਮੀਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ', 'ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ' ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਨੇ ਅਨੇਕ ਲੇਖਾਂ, ਗੋਸ਼ਟੀ-ਪਤਰਾਂ ਤੇ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਮੀਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਟੇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਨਿਜੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਣ ਵੰਗ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਹੈ ।

ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਲ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਬੌਧਿਕ, ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤਕ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸੇਖੋਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਗਤੀ ਪੰਥ' ਨਾਂ ਦੀ ਗੱਦ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿ-ਹਾਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਵੇਚਨ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੇ 'ਕਾਵਿ-ਦੂਤ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ।

ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ 'ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ' ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਵਾਰਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ 'ਮਾਸਟਰ ਜੀ', 'ਲਾਡੂ ਤੇ ਮਿੱਠੂ', 'ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼', 'ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਡਰਾਮੇ' ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ।

ਹਰ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਨੂਹਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਅਮੁੱਲੀ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ, ਸੇਖੋਂ ਅੰਕ; ਪੰ. ਸਾ. ਇ. (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ-ਭਾਗ 2); ਪੰ. ਸਾ. ਉ. ਤੇ ਵਿ.

ਸ਼ੇਖੋਈ : ਇਹ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਜ਼ੱਫਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਇਕ ਉਪ-ਭਾਖਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸ਼ੇਖੋਈ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਵਧੀ ਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰ. ਗ. ਇੰਡ. 18:98.

ਸੇਗੂਰ, ਫਿਲਿਪ ਪਾਲ, ਕਾਮਤ ਦ (Segur, Philippe Paul, Comte De) : ਇਹ ਇਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਜਰਨੈਲ ਅਤੇ ਇਤਿ-ਹਾਸਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ 4 ਨਵੰਬਰ, 1780 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਨੇ 1800-1801 ਦੌਰਾਨ ਗਰੀਜ਼ੋਨ (Grison) ਵਿਖੇ ਜਨਰਲ ਮੈਕਡਾਨਲਡ ਦੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ । ਇਸ ਨੂੰ 1818 ਈ. ਵਿਚ ਰੀਟਾਇਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ 1830 ਈ. ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਤਕ ਕਿਸੇ ਰਾਜ-ਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਭਾਗ ਨਾ ਲਿਆ ।

ਇਸ ਨੇ ਰੀਟਾਇਰਮੈਂਟ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (Histoire de Napoleon et de grande la armee pendant lannee 1812) ਲਿਖਿਆ, ਜੋ 1824 ਈ. ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ 2 ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਕਿਰਤ ਦੇ ਕਈ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਪੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ।

ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉਪਰੰਤ 1831 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਪੀਅਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । 1848 ਈ. ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋ ਗਿਆ ।

25 ਫਰਵਰੀ, 1873 ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:284.

ਸੇਗੋਵੀਆ : ਵੇਖੋ, ਸਿਗੋਵੀਆ

ਸੇਜ (Sage) : ਇਹ ਪ੍ਰਦੀਨਾ (Labitae) ਕੁਲ ਦੀ ਸੈਲਵੀਆ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਹਨ । ਸੇਜ ਬੂਟੇ ਦਾ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ

ਸੈਲਵੀਆ ਆਫਿਸੀਨੋਲਿਸ (*Salvia officinalis*) ਜਾਂ ਸੈਲਵੀਆ ਗਲੂਟੀਨੋਸਾ (*Salvia glutinosa*) ਹੈ । ਇਸ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ 550 ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਜਾਤੀਆਂ ਸੀਤ-ਉਸ਼ਣ ਅਤੇ ਗਰਮ ਜਲਵਾਯੂ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੈਲਵੋ (salvo) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਜ਼ਖਮ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੇ ਗੁਣ ਤੋਂ ਹੈ । ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਫੁੱਲਾਂ ਵਜੋਂ ਉਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸੈਲਵੀਆ) ।

ਸੇਜ਼ਾਰੀਆ (ਸੀਜ਼ਾਰੀਆ) ਫਿਲਿਪੀ (Caesarea Philippi) : ਇਹ ਫਲਸਤੀਨ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਹਰਮਾਨ (Hermon) ਪਹਾੜ ਦੀ ਲੜੀ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫਲਸਤੀਨ ਦੀ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਚ ਐਂਟੀਅੱਕਸ ਨੇ ਟਾਲਮੀਆਂ (Ptolemies) ਪਾਸੋਂ ਫਲਸਤੀਨ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਹੁਣ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ । ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਬਾਲ (Baal) ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸੀ । ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅਗਸਟਸ ਨੇ ਹੈਰੋਡ (Herod) ਨੂੰ ਤੋਹਫੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਹੈਰੋਡ ਨੇ ਇਸ ਦਾਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਜੋਂ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਮੰਦਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਅਗਸਟਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਬੁੱਤ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਫਿਲਿਪ ਦੀ ਟੈਟਰਾਰਕ (Philip the Tetrarch) ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਧਿਆ ਫੁੱਲਿਆ । ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ । ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਚਰਨ ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲਾਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਪੀਟਰ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਸੰਨ 1129 ਦੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਇਥੇ ਹੀ ਲੜੇ ਗਏ ਸਨ । ਸੰਨ 1157 ਵਿਚ ਸੀਰੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਹੁਣ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਕੁਝ ਖੰਡਰ ਹੀ ਬਾਕੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸੁੰਦਰ ਕਿਲੇ ਦੇ ਖੰਡਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੇਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਚਸ਼ਮੇ ਤੋਂ ਉਤਾਹ, ਇਕ ਉੱਚੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਹਾਲੀ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 4:578.

ਸੇ, ਜਹਾਨ ਬੈਪਤਿਸਤੇ (Say, Jean Babtiste 1767-1832) : ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ । ਆਪਣੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਇਨਕ-ਲਾਬ ਸਮੇਂ ਇਕ ਰਸਾਲਾ ਵੀ ਕੱਢਿਆ, ਫਿਰ ਵਪਾਰੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਇਹ 1817 ਤੋਂ 1830 ਤੀਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ 1830 ਤੋਂ ਮੌਤ ਤੀਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਿਹਾ ।

ਸੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਉਸ ਦਾ ਮੰਡੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ । ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਮੋਟੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਤੀ ਖੁਦ ਹੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮੰਦਵਾੜਾ ਮੰਗ ਵਿਚ ਆਮ ਕਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਮੰਡੀਆਂ ਲਈ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰਤੇ ਅਧਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਲਈ ਘੱਟ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਸੰਤੁਲਨ ਆਪਣੇਆਪ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਉਪਭੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਰਜੀਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਚਲਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਠੱਪ

ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਸੰਨ 1930 ਦੇ ਮਹਾਨ ਆਰਥਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਤੀਕ, ਸੇ ਦਾ ਮੰਡੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਰਿਹਾ। ਸੇ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਸੈ-ਨਿਯਮਿਤ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਥਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਖਲ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਸੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਦਮਕਰਤਾ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਦੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਕ ਆਰਥਕਤਾ ਉੱਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 8:937.

ਸੇਂਟ ਅਗਸਟੀਨ (St. Augustine) : ਇਹ ਸਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਫਲੋਰਿਡਾ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਸੇਂਟ ਜਾਨਜ਼ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਜੈਕਸਨ-ਵਿਲ ਤੋਂ 60 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੰਨ 1564 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਸੇਂਟ ਜਾਨਜ਼ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦਹਾਨੇ ਤੇ ਕੈਰੋਲਾਈਨ ਕਿਲਾ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਸਪੇਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਬਸਤੀ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਕੇ ਸੇਂਟ ਅਗਸਟੀਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਭਾਵੇਂ 1763-83 ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ ਪਰ, ਲਗਭਗ 256 ਸਾਲ ਇਹ ਸਪੇਨ ਸਾਮਰਾਜ ਅਧੀਨ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1821 ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਦਰਾਮਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਿਗਰਟਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਤੇ ਸੀਮਿੰਟ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—12, 352 (1970)

29° 53' ਉ. ਵਿਥ.; 81° 18' ਪੱ. ਲੰਬ;

ਹ. ਪੁ.—ਰੈ. ਵ. ਐ.

ਸੇਂਟ ਆਲਬਨਜ਼ (St. Albans) : ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਹਾਰਫਰਡ-ਸ਼ਿਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੇਂਟ ਆਲਬਨਜ਼ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੰਡੀ, ਮਿਊਂਸਪਲ ਬਰੋ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 20 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮਾਰਬਲ ਆਰਕ ਉੱਤਰ-ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਿਰਫ 31 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦ, ਸੇਂਟ ਆਲਬ-ਨਜ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ 303 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਸੇਂਟ ਆਲਬਨਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਿਰਜਾ ਉਸਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਰਸੂਖ ਵਧਦਾ ਗਿਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਸੈਕਸਨ ਕਿੰਗਜ਼ਬਰੀ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਦਰਗਾਹ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ।

ਸੇਂਟ ਆਲਬਨਜ਼ ਵਿਖੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਬਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਨਾਡ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਵਾਤਯੇ (ਪਵਾਤੀਏ) ਦੀ ਲੜਾਈ ਮਗਰੋਂ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਗਿਰਜੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੀਤਾ

ਗਿਆ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਜਾਨ ਬਾਲ ਨੂੰ ਸੇਂਟ ਆਲਬਨਜ਼ ਦੇ ਗਿਰਜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 'ਵਾਰਜ਼ ਆਫ ਰੋਜ਼ਜ਼' ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਪੰਦਰਵੀਂ ਅਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬਾਕੀ ਗਿਰ-ਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੇਂਟ ਆਲਬਨਜ਼ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਘਟਦੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1553 ਵਿਚ ਆਲਬਨਜ਼ ਨੂੰ ਬਰੋ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ।

ਇਥੇ ਪਹਿਲਾ ਛਾਪਾਖਾਨਾ 1479 ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਰੰਗਦਾਰ ਛਪਾਈ ਇਥੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਆਬਾਦੀ—52, 174 (1971)

51° 46' ਉ. ਵਿਥ.; 0° 21' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 19:888

ਸੇਂਟ ਐਂਡਰੂਜ਼ (St. Andrews): ਸੇਂਟ ਐਂਡਰੂਜ਼ ਦੀ ਫਾਈ-ਫ਼ਿਸ਼ਰ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਾਹੀ ਨਗਰ, ਗਾਲਫ ਕੇਂਦਰ, ਬੰਦਰਗਾਹ ਅਤੇ ਇਕ ਉੱਘਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਗਰ ਹੈ। ਡੰਡੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ 21 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਉੱਤੇ ਇਹ ਨਗਰ ਉੱਤਰੀ ਸਾਗਰ ਦੀ ਇਕ ਖਾੜੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੇ 15 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਰੇਤਲੀ ਚਟਾਨ ਦੀ ਇਕ ਪਠਾਰ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸੈਲਟਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਰਮ-ਸਥਾਪਨਾ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਿਕਟ ਬਾਦ-ਸ਼ਾਹ ਅੰਗਸ ਮੈਕਫਰਗਸ (Angus Macfergus) ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਗਿਰਜਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸੇਂਟ ਐਂਡਰੂਜ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਰੱਖ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸੇਂਟ ਐਂਡਰੂਜ਼ ਦਾ ਬਿਸ਼ਪ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਸੰਨ 1472 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਆਰਕਬਿਸ਼ਪ ਅਤੇ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਧਾਰਮਕ ਮੁਖੀਆ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸੇਂਟ ਐਂਡਰੂਜ਼ ਵਿਖੇ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗਿਰਜਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅੰਦਰੋਂ 108 ਮੀ. ਲੰਬਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਧਾ ਤਾਂ ਨਾਰਮਨ ਸਟਾਈਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਕੁ ਗਾਥਿਕ ਸਟਾਈਲ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਰਜੇ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਹੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਜਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸੇਂਟ ਐਂਡਰੂਜ਼ ਇਕ ਚੰਗੇ ਵਸਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਿਆ।

ਸੇਂਟ ਐਂਡਰੂਜ਼ ਗੌਲਫ ਖੇਡਣ ਦੇ ਵਧੀਆ ਮੈਦਾਨਾਂ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਢਹਿ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਸੇਂਟ ਐਂਡਰੂਜ਼ 1412 ਵਿਚ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਯੂਨੀਵਰ-ਸਿਟੀ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਥੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—10,477 (1971)

56° 20' ਉ. ਵਿਥ.; 2° 48' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 19:890

ਸੇਂਟ ਏਤੀਐਨ (St. Etienne) : ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਕੇਂਦਰੀ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਲਵਾਰ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਮੈਸੀਫ ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਲੇ ਦੇ ਬੇਸਿਨ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ

ਜੋ ਇਕ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬੇ-ਤਰਤੀਬੀ ਨਾਲ ਵਸੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਹੀ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਦੇ ਨਾਂ ਪਿਛੇ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਪਿਆ। ਉਦਯੋਗਕ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਧੁਰੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸੇਂਟ ਏਤੀਐਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੁਹਾਰਾਂ ਨੇ ਸੜਾਈ ਕੋਲੇ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਉਦਯੋਗਕ ਪੱਖ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰਾਂਸਿਸ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੇ ਇਥੇ ਅਸਲਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਫੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅਜੇ ਵੀ ਫੋਲਾਦ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਈਕਲ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਿਬਨ, ਸਕਾਫ ਅਤੇ ਟਾਈਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਲਕੜੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਸੀਮਿੰਟ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਅਤੇ ਰੰਗਾਈ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹੋਰ ਉਦਯੋਗ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—216,000 (1970)

45° 26' ਉ. ਵਿਥ.; 4° 24' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:780

ਸੇਂਟ ਹੈਲੀਅਰ (St. Helier) : ਇਹ ਚੈਨਲ ਦੀਪ-ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਜਰਸੀ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ, ਆਰਾਮਗਾਹ ਅਤੇ ਪੈਰਿਸ਼ (ਪਾਦਰੀ ਦਾ ਹਲਕਾ) ਹੈ, ਜੋ ਸੇਂਟ ਆਬਿਨ ਖਾੜੀ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈਲੋਰਸ ਪਿਛੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੇ 555 ਵਿਚ ਇਥੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਕਿੰਗਜ਼ ਕੋਰਟ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਲੀਲੇ (L' Is-let) ਉੱਤੇ ਐਲਿਜ਼ਬਥ ਕਿਲਾ (1551-90) ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਸੇਂਟ ਹੈਲੀਅਰ ਦੀਪ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1770 ਵਿਚ ਇਥੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਅਜੋਕੀ ਬੰਦਰਗਾਹ 1841 ਵਿਚ ਬਣੀ। ਜਰਸੀ ਦੀ ਲੜਾਈ (1781) ਸਮੇਂ, ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਦੀ ਹਾਰ ਇਸੇ ਮੰਡੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ (ਹੁਣ ਰਾਇਲ ਸੁਕੇਅਰ) ਤੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਥੇ ਕੋਰਟ ਹਾਊਸ, ਸਟੇਟਸ ਹਾਊਸ ਅਤੇ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਕਾਲਜ ਸੰਨ 1852 ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਰਸੀ ਦੀ ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਸੋਂ ਸੇਂਟ ਹੈਲੀਅਰ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੀਪ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ, ਤਜਾਰਤ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਗਰਮੀ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—26,460 (1971)

49° 12' ਉ. ਵਿਥ.; 2° 06' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:783.

ਸੇਂਟ ਹੈਲੀਨਾ : ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਟਾਪੂ ਹੈ। ਇਸ ਟਾਪੂ ਦਾ ਕੁਲ ਰਕਬਾ 122 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੈ। ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਤੋਂ ਇਹ 1,850 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਲੰਬਾਈ 17 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਹੈ। ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਚੌੜਾਈ ਸਿਰਫ 11 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਟਾਪੂ ਜੁਆਲਾਮੁਖੀ ਫਟਣ ਕਰਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਹੜਾ ਚੱਖੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਨਾਵਰਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਨੁਹਾਰ ਉੱਕੀ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖੋਰ ਕੇ 135 ਤੋਂ 600 ਮੀ. ਉੱਚੀਆਂ ਦੰਦੀਆਂ (Cliffs) ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਅਪਰਦਣ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਪੂਰਬੀ, ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਡਾਈਐਨਾ ਚੋਟੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ

ਸਤ੍ਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ 823 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੋਟੀ ਅਰਧ-ਗੋਲਾ-ਕਾਰ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਮੋਘਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਪਾਣੀ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨਦੀ-ਘਾਟੀਆਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਤਾਜ਼ਾ ਪਾਣੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਚਸ਼ਮੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲਾਵੇ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਜੁਆਲਾਮੁਖੀ ਧੂੜ (Volcanic ash) ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਡੈਡ ਵੁੱਡ ਅਤੇ ਲਾਂਗ ਵੁੱਡ ਦੋ ਦਰਿਆ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਤ੍ਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ 490 ਮੀ. ਉੱਚੇ ਹਨ।

ਸੇਂਟ ਹੈਲੀਨਾ ਦਾ ਟਾਪੂ ਤਪਤ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਭੌਤਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਾਰਨ ਇਥੋਂ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਮੋਤਦਿਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੋਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ 20° ਤੋਂ 32° ਸੈਂ. ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ 14° ਤੋਂ 29° ਸੈਂ. ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਹਰ ਥਾਂ ਅੱਡੋ ਅੱਡਰੀ ਹੈ ਪਰ ਵਧੇਰੀ ਵਰਖਾ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ।

21 ਮਈ, 1502 ਨੂੰ ਇਹ ਟਾਪੂ ਜਾਉ ਡੀ ਨੋਵਾ ਕਸਟੇਲਾ (Joao de Nova Castella) ਨਾਮੀ ਇਕ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਨੇ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪੁਰਤਗਾਲ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਲੱਭਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਨ ਸੇਂਟ ਹੈਲੀਨਾ (ਰੋਮਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਾਂ) ਦੀ ਵਰ੍ਹੇ-ਗੰਢ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੇਂਟ ਹੈਲੀਨਾ ਹੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਉਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਇਹ ਡੱਚਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਪਰ, 1659 ਵਿਚ ਇਹ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1673 ਵਿਚ ਡੱਚਾਂ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1673 ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਅੱਧੀ ਵਸੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਲਿਆਏ ਗਏ ਹਬਸੀ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1826 ਤੋਂ 1836 ਤਕ ਸਾਰੇ ਗੁਲਾਮ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸੰਨ 1815 ਤੋਂ 1821 ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਜਲਾਵਤਨੀ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਟਾਪੂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ 1834 ਤੀਕ ਲਗਾਤਾਰ ਇਹ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਫਿਰ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1870 ਤੀਕ ਇਸ ਟਾਪੂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਸ ਟਾਪੂ ਦੀ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤ ਸੀ।

ਯੂਰਪੀਆਂ, ਏਸ਼ੀਆਈਆਂ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕੀਆਂ ਦੀ ਇਥੇ ਮਿਲੀ-ਜੁਲੀ ਵਸੋਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣਾ ਇਥੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਲੂ ਤੇ ਹਰੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਉਪਜ ਹੈ। ਸੂਰ, ਭੇਡ, ਬੱਕਰੀ ਇਥੇ ਆਮ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਾਗੇ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆ ਇਥੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੇ ਮੁਫਤ ਹੈ। ਜੇਮਜ਼ਟਾਊਨ ਇਸ ਦੁੱਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—5,056 (1971)

15°57' ਦੱ. ਵਿਥ.; 5°42' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19:900; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:783.

ਸੇਂਟ ਕਰਾਇ (Saint Croix) : ਇਹ ਸਯੂਕੰਤ ਰਾਜ ਦੇ

ਵਰਜਿਨ ਦੀਪਾਂ (Virgin Islands) ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੀਪ ਹੈ ਜੋ ਪੋਰਟੋ ਰੀਕੋ ਤੋਂ 105 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਐਂਟੀਲੀਜ਼ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਜੋ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਅਤੇ ਕੈਰਿਬੀਅਨ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ 218 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਵਸੋਂ 31,779 (1970) ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਲਿਯੂ ਪਹਾੜੀ 1,090 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਟਾਪੂ ਦੇ ਚੌਖੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਦੀਪ ਸਮੂਹ ਦਾ ਬਾਗ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉੱਤਰੀ ਤਟ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਕਰਿਸਚਨਸਟੈਂਡ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸ ਦੀਪ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਤਟ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਫ੍ਰੈਡਰਿਕਸਟੈਂਡ ਵਪਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਕੋਲੰਬਸ ਨੇ ਇਸ ਟਾਪੂ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਂਤਾ ਕਰੂਜ਼, ਸੇਂਟ ਕਰਾਇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੋਲੀ ਕਰਾਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੰਨ 1643 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਡੱਚਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਬਸਤੀਆਂ ਵਸਾਈਆਂ। ਪਿੱਛੋਂ ਲੜਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਡੱਚਾਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਖੰਡ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇ-ਵੰਦ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਸੇਂਟ ਕਰਾਇ ਦੀ ਖਿੱਚ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ। ਸੰਨ 1650 ਵਿਚ ਸਪੇਨੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਪੇਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਸੰਨ 1651 ਵਿਚ ਮਾਲਟਾ ਦੇ ਨਾਈਟਾਂ ਨੇ ਸੇਂਟ ਕਰਾਇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਸੰਨ 1665 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਫਰੈਂਚ ਵੈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਕੋਲ ਮੁੜ ਚਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1674 ਵਿਚ ਇਹ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਬਸਤੀ ਬਣ ਗਈ ਪਰ 1696-1733 ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਵਸੋਂ-ਹੀਣ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1733 ਵਿਚ ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਵਰਜਿਨ ਦੀਪਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੁਖ ਸੈਲਾਨੀ ਉਦਯੋਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਤੇਲ ਸੋਧਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੀ ਇਥੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਰੰਮ (ਸ਼ਰਾਬ) ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਖੁਰਾਕੀ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

17°45' ਉ. ਵਿਥ.; 64°45' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:777.

ਸੇਂਟ ਕਲੇਅਰ (St. Clair) : ਝੀਲ (ਸ. ਰ. ਅ.)—ਇਹ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਸਥਿਤ ਇਕ ਝੀਲ ਹੈ। ਇਹ 8 ਮੀ. ਡੂੰਘੀ, 42 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਤੇ 38 ਕਿ. ਮੀ. ਚੌੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲਗਭਗ 1,270 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਰਕਬੇ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਝੀਲ ਇਕ ਸਿਰਿਓਂ ਝੀਲ ਹੀਊਰਨ (Huron) ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਕਲੇਅਰ ਰਾਹੀਂ ਫਾਲਤੂ ਪਾਣੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਦਰਿਆ ਡੀਟਰਾਇਟ (Detroit River) ਰਾਹੀਂ ਈਰੀ ਝੀਲ (Lake Erie) ਵਿਚੋਂ ਵਧਦਾ ਪਾਣੀ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਝੀਲ ਕਲੇਅਰ ਦਾ ਤਲ ਝੀਲ ਹੀਊਰਨ ਤੋਂ 2 ਮੀ. ਨੀਵਾਂ ਤੇ ਝੀਲ ਈਰੀ ਤੋਂ ਇਕ ਮੀਟਰ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸਾ ਘੱਟ ਡੂੰਘਾ ਹੈ ਪਰ, ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਲਈ ਸੇਂਟ ਕਲੇਅਰ ਡੈਲਟਾ ਰਾਹੀਂ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

42°25' ਉ. ਵਿਥ.; 82°41' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਝੀਲ (ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ)—ਇਹ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੇ ਤਸਮਾਨੀਆ (Tasmania) ਰਾਜ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਮੱਧ ਵਿਚ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ

ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਲੰਬਾਈ 14 ਕਿ. ਮੀ. ਤੇ ਚੜਾਈ ਡਚ ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਰਕਬਾ 52 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਤਸਮਾਨੀਆ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਪਠਾਰ ਤੇ 737 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਡੂੰਘਾਈ 210 ਮੀ. ਤਕ ਹੈ। ਇਹ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀ ਝੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਡਰਵੈਂਟ ਦਰਿਆ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਲਾਇਲ ਹਾਈਵੇ ਇਸ ਦਾ ਪਹੁੰਚ-ਮਾਰਗ ਹੈ।

42°04' ਦੱ. ਵਿਥ.; 146°10' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਦਰਿਆ—ਇਹ ਦਰਿਆ ਝੀਲ ਹੀਊਰਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਕਲੇਅਰ ਦਰਿਆ ਮਿਸ਼ੀਗਨ (ਸ. ਰ. ਅ.) ਅਤੇ ਕੁਝ ਆਂਟੇਰੀਓ (ਕੈਨੇਡਾ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੱਦਬੰਦੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਝੀਲ ਸੇਂਟ ਕਲੇਅਰ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ 65 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਬਹਾਉ ਤਕ ਲਗਭਗ 2 ਮੀ. ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਤ ਮੁਹਾਣੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਮੁਹਾਣੇ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਖਾੜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਵੱਡੇ ਜਹਾਜ਼ ਲੰਘ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਛੋਟੇ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਲੰਘਦੇ ਹਨ। ਦਰਿਆ ਦੀ ਚਾਲ ਲਗਭਗ 8 ਕਿ. ਮੀ. ਪ੍ਰਤੀ ਘੰਟਾ ਹੈ ਤੇ ਝੀਲ ਸੇਂਟ ਕਲੇਅਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵੇਲੇ 3 ਕਿ. ਮੀ. ਪ੍ਰਤੀ ਘੰਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੀਊਰਨ ਤੇ ਸਾਰਨੀਆ ਸ਼ਹਿਰ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਉਦਯੋਗਕ ਕੇਂਦਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

42°37' ਉ. ਵਿਥ.; 82°31' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19:893.

ਸੇਂਟ ਗਾਲ (Saint-Gall or Sankt Gallen) : ਕੈਨਟਨ—ਸੇਂਟ ਗਾਲ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਇਕ ਕੈਨਟਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਰਕਬਾ 2,016 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 384,475 (1970) ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤਕ ਰਾਈਨ, ਲਿੰਟ ਅਤੇ ਸੀਜ਼ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਧਰੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਐਲਪਾਈਨ ਦੀਆਂ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ।

ਡੇਰੀ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਮੁਖ ਕਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਗ਼ਬਾਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦਯੋਗ ਕੱਪੜਾ ਬਣਾਉਣਾ ਤੇ ਕਸ਼ੀਦਾਕਾਰੀ ਹਨ। ਲੋਹਾ ਤੇ ਮੈਂਗਨੀਜ਼ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਹਨ। ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥ, ਦਵਾਈਆਂ, ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਇਥੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਈ ਸੈਰਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਸਿਹਤ-ਵਰਧਕ ਸਥਾਨ ਹਨ।

ਸੇਂਟ ਗਾਲ ਇਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਜਰਮਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਚੌਥਾਈ ਲੋਕ ਰੋਮਨ-ਕੈਥੋਲਿਕ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਕੈਨਟਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਝੀਲ ਕਾਨਸਟੈਂਸ (Lake Constance) ਦੇ ਜ਼ਰਾ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸਟੇਨਅਕ ਵਾਦੀ (Steinach Valley) ਵਿਚ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਸੈਲਟਿਕ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੇਂਟ ਗਾਲ ਤੋਂ ਪਿਆ।

ਐਬਿ ਚਰਚ (1755-72) ਤੇ ਮੱਠਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਖਾਸ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ (1758-67) ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 2,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਕੈਰੋਲਿੰਗੀਅਨ ਅਤੇ ਆਟੋਨੀਅਨ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਕਾਮਰਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਟੈਕਸਟਾਈਲ, ਇਮਬ੍ਰਾਏਡਰੀ ਤੇ ਫੈਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਈ ਅਜਾਇਬ ਘਰ

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹਨ।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕੱਪੜਾ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਕਸ਼ੀਦਾਕਾਰੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਾਤ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਇਥੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—80, 852 (1970)

47° 25' ਉ. ਵਿਥ.; 9° 23' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:865

ਸੇਂਟ ਗਾਟਰਡ ਦੌਰਾ (St. Gotthard Pass) : ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਇਟਲੀ ਵਿਚਕਾਰ ਮੋਟਰ ਅਤੇ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਹਿਲਡੈਸ਼ੇਮ (Hildesheim) ਦੇ ਬਿਸ਼ਪ ਸੇਂਟ ਗਾਟਰਡ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਸੰਨ 1331 ਵਿਚ ਇਸ ਥਾਂ ਇਕ ਮੁਸਾਫਰਖਾਨੇ ਦਾ ਚੋਟੀ ਤੇ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1799-1800 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੜ 1834 ਈ. ਵਿਚ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੁਸਾਫਰਖਾਨਾ ਵੀ ਸੰਨ 1905 ਵਿਚ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਸਾਲ ਇਥੋਂ ਦੀ ਖੱਚਰਾਂ ਦੇ ਲੰਘਣ ਲਈ ਇਕ ਪਗਡੰਡੀ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਸੰਨ 1820 ਤੋਂ 1830 ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਗੱਡੀ ਰਸਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਇਕ ਨਵੀਨ ਮੋਟਰ ਸੜਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਦੌਰੇ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਸੇਂਟ ਗਾਟਰਡ ਸੁਰੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਲਯੂਸਰਨ (Lucerne) ਤੋਂ ਮਿਲਾਨ (Milan) ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਸ ਰੇਲਵੇ ਤੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ.

ਸੇਂਟ ਜਾਨ (Saint John) : ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਨਿਊਬ੍ਰਿਟਨਜ਼ਵਿਕ, ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੇਂਟ ਜਾਨ ਕਾਉਂਟੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੇਂਟ ਜਾਨ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਬੜੇਰ ਬੰਦਰਗਾਹ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਤੀਰੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਸੰਨ 1604 ਵਿਚ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੀਊਰ ਡੀ ਮਾਂਟਸ ਤੇ ਚੈਂਪਲੇਨ (Sieur de Monts and Champlain) ਗਏ ਸਨ। ਸੰਨ 1635 ਵਿਚ ਇਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੇ ਚਾਰਲਸ ਡੀ ਲਾਟੂਰ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਕਿਲਾ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਕਾਫੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ਾ ਦਸਤਕਾਰੀ, ਲਕੜੀ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣਾ, ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਹੋਰ ਕੰਮ ਅਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਦੀ ਤਿਜਾਰਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਖ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—88,102 (1971)

45° 16' ਉ. ਵਿਥ.; 66° 03' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19:903.

ਸੇਂਟ ਜਾਨ ਆਫ ਯੋਰੋਸ਼ਲਮ : ਵੇਖੋ, ਹਾਸਪੀਟਲਰਜ਼ :

ਸੇਂਟ ਜਾਨਜ਼ (Sant John's) : ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਨਿਊਫੰਡਲੈਂਡ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਐਵਾਲਾਨ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਜਾਨ ਕੇਬਟ (John Cabot) ਨੇ 1497 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਪੈ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਨੂੰ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਸਿਆ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲਿਆਂ ਸਮੇਂ

ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਭਿਆਨਕ ਅੱਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਧਦਾ ਵੀ ਫੁਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਨਿਊਫੰਡਲੈਂਡ ਦਾ ਇਹ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਰੇਲਵੇ, ਟਰਾਂਸ ਕੈਨੇਡਾ ਹਾਈਵੇ ਅਤੇ ਕਈ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਹਵਾਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਵੀ ਸਿਰਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਉਦਯੋਗ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣਾ, ਮੱਛੀ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨਾ, ਮੱਛੀ ਦਾ ਤੇਲ ਕਢਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਬਣਾਉਣਾ, ਕੱਪੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਪੇਂਟ ਤੇ ਫਰਨੀਚਰ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹਨ।

ਨਿਊਫੰਡਲੈਂਡ ਦੀ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਅਤੇ ਸਿਗਨਲ ਹਿਲ, ਜਿਥੋਂ ਮਾਰਕੋਨੀ (Marconi) ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਰਾਹੀਂ ਸੁਨੇਹਾ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਵੇਖਣ-ਯੋਗ ਮੁਖ ਥਾਵਾਂ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—ਸ਼ਹਿਰ-88,102 (1971);

ਮੈ. ਖੇ.-131,814 (1971)

47° 34' ਉ. ਵਿਥ.; 52° 43' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:786

ਸੇਂਟ ਜਾਨ ਟਾਪੂ (Saint John Island) : ਇਹ ਟਾਪੂ ਵਰਜਿਨ (Virgin) ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 50 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਪਥਰੀਲੀ ਹੈ। ਕੋਲੰਬਸ ਨੇ ਇਹ ਟਾਪੂ 17 ਨਵੰਬਰ, 1493 ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਨ 1717 ਤੋਂ ਸੇਂਟ ਟਾਮਸ ਟਾਪੂ ਦੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਇਥੇ ਆਕੇ ਵਸਣ ਲਗੇ। 13 ਨਵੰਬਰ, 1733 ਨੂੰ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਜੋ ਜੁਲਾਈ, 1734 ਤਕ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1848 ਵਿਚ ਡੈਨ-ਮਾਰਕ ਨੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਟਾਪੂ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਡੈਨਮਾਰਕ ਪਾਸੋਂ 1917 ਵਿਚ 25,000,000 ਡਾਲਰਾਂ ਵਿਚ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਸੀ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਸ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਬਾਹਰੋਂ ਸੈਲਾਨੀ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—1,729 (1970)

18°20' ਉ. ਵਿਥ.; 64° 45' ਪ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19:903

ਸੇਂਟ ਜੋਜ਼ਿਫ (Saint Joseph) : ਸ਼ਹਿਰ (ਮਿਸ਼ੀਗਨ)—ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮਿਸ਼ੀਗਨ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਸੇਂਟ ਜੋਜ਼ਿਫ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਪਾਸ ਮਿਸ਼ੀਗਨ ਝੀਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਲਗਭਗ 100 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬੈਂਰਿਐਨ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦਾ ਮੁਹਾਣਾ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਫੌਜੀ ਚੌਕੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਇਕ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਨਿਊ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਫਲਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਸੰਨ 1834 ਵਿਚ ਸੇਂਟ ਜੋਜ਼ਿਫ ਅਤੇ 1869 ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। 1891 ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋਣ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਚੌੜੀ ਸੜਕ ਅਤੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਨਹਿਰ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਹੀ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਘਟ ਗਈ। ਹੁਣ ਇਹ ਫਲਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ, ਮੋਟਰ-ਗੱਡੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪੁਰਜੇ ਬਣਾਉਣ, ਢਲਾਈ ਅਤੇ ਰਬੜ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—11,042 (1970)

42°06' ਉ. ਵਿਥ.; 86°29' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਸੇਂਟ ਜੋਜ਼ਿਫ : ਸ਼ਹਿਰ (ਮਿਜੂਰੀ)—ਇਹ ਮਿਜੂਰੀ ਰਾਜ (ਸ.ਰ.ਅ.) ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮਿਜੂਰੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 5 ਕਿ. ਮੀ. ਤਕ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕੈਨਜ਼ਾਸ ਤੋਂ 88 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤਲ ਤੋਂ 259 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਬਿਉਕੈਨਨ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਵੀ ਹੈ।

ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਚੌਥੇ ਨੰਬਰ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਰੇਲਾਂ ਦਾ ਜੰਕਸ਼ਨ, ਬੰਦਰਗਾਹ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਉੱਘੀ ਮੰਡੀ ਵੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ, ਆਟਾ ਪੀਹਣ, ਸ਼ਰਾਬ, ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥ, ਕੱਪੜੇ, ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਡੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਰੇਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਿਊਂਸਪਲ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਤਿੰਨ ਵਪਾਰਕ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਇਕ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹਨ।

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ-ਪਰਚਾਵੇ ਲਈ ਤਲਾਅ, ਟੈਨਿਸ ਕੋਰਟ, ਗਾਲਫ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਆਦਿ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੀਜ਼ਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਜੋਜ਼ਿਫ ਰੋਬੀਡਾਊ (Joseph Robidaun) ਨੇ 1826 ਵਿਚ ਇਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਪਾਰਕ ਚੌਕੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 1843 ਵਿਚ ਬਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1846 ਵਿਚ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1851 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤਕ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਕਾਫੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਸੰਨ 1860 ਵਿਚ ਇਥੇ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਬਣੀ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਮੇਅਰ ਆਪਣੀ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—72,691 (1970)

39°46' ਉ. ਵਿਥ.; 94°51' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਸੇਂਟ ਜੋਜ਼ਿਫ : ਦਰਿਆ—ਇਹ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਦੋ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਕੇਂਦਰੀ ਮਿਸ਼ੀਗਨ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡਾ, 335 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਝੀਲ ਮਿਸ਼ੀਗਨ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਪੈਂਡਾ ਤੈਅ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਉੱਤਰੀ ਇੰਡੀਆਨਾ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਐਲਕਹਾਰਟ ਅਤੇ 'ਜਾਊਥ ਬੈਂਡ' ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲਾਗਿਓਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਪਾਣੀ

ਦਾ ਵਹਾਉ ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਅਤੇ ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੂਨੀਅਨ ਸਿਟੀ (ਮਿਸ਼ੀਗਨ) ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਬਿਜਲੀ ਲਈ ਇਕ ਡੈਮ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਸਪਲਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਦਰਿਆ ਆਪਣੇ ਸੌਮੇ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ੀਗਨ, ਓਹਾਈਓ ਤੇ ਇੰਡੀਆਨਾ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ 150 ਕਿ. ਮੀ. ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਤੈਅ ਕਰਕੇ ਸੇਂਟ ਮੇਰੀਜ਼ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਤਾਸ ਵਿਚ ਫੋਰਟ ਵੇਨ (Fort Wayne) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19:907.

ਸੇਂਟ ਟਾਮਸ ਟਾਪੂ (St. Thomas Island) : ਇਹ ਵੈਸਟ-ਇੰਡੀਜ਼ ਦੇ ਵਰਜਿਨ ਟਾਪੂ ਸਮੂਹ ਦਾ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਟਾਪੂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਡੈਨਮਾਰਕ ਪਾਸੋਂ 1917 ਈ. ਵਿਚ ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਟਾਪੂ ਪੋਰਟੋ ਰੀਕੋ (Puerto Rico) ਟਾਪੂ ਤੋਂ 64 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 83 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਟਾਪੂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਢਲਾਣ ਤਿੱਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਢਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਚੋਟੀਆਂ ਕਰਾਉਨ ਹਿੱਲ ਅਤੇ ਸਿਗਨਲ ਹਿੱਲ 460 ਮੀ. ਤੋਂ ਵਧ ਉੱਚੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਪਹਾੜੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖਾੜੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ 17° ਤੋਂ 33° ਸੈਂ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 97 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਾੜੀਆਂ ਵਿਚ 17ਵੀਂ ਤੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਡਾਕੂ ਪਨਾਹ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਪਿੱਛੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਰੰਮ (ਸ਼ਰਾਬ) ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਅਮਰੀਕਨ ਕਬਜ਼ੇ ਪਿੱਛੋਂ ਰੰਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਟਾਪੂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਕਾਫੀ ਢਿੱਲੀ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਦਾ ਧੰਦਾ ਵਧਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਫਿਰ ਚੰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੰਨਾ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਰਲਟ ਆਮਾਲੀਐ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਅਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਮਰੀਕੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੇੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਟਾਪੂ 1493 ਈ. ਵਿਚ ਕੋਲੰਬਸ ਨੇ ਦੂਜੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਲੱਭਿਆ ਸੀ।

ਆਬਾਦੀ—28,960 (1970)

18°21' ਉ. ਵਿਥ.; 64°55' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19:925.

ਸੇਂਟ ਪਾਲ (St. Paul) : ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮਿਨੇਸੋਟਾ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਥਾਂ ਮਿਸਿਸਿਪੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਸਿਰਫ 3 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਮਿਨਿਪੋਲਿਸ (Minneapolis) ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅੱਖਰ S ਵਰਗੀ ਸ਼ਕਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮਿਸਿਸਿਪੀ ਦਰਿਆ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 25 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਹੱਦ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮਿਸਿਸਿਪੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਕੰਢੇ ਤੇ 215 ਤੋਂ 275 ਮੀ. ਉਚਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਭਾਗ ਦੁਆਲੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਨਿਪੋਲਿਸ ਇਥੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਹਰ ਵਲ ਫੈਲਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਇੰਨਾ ਨੇੜੇ ਆ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੁੜਵਾਂ ਨਗਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਆਏ ਨੌ-ਆਬਾਦਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇਰੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕੀਤੇ। ਸੰਨ 1860 ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ ਸਿਰਫ 10,000 ਹੀ ਸੀ।

ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੇਂਟ ਪਾਲ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮਿਸਿਸਿਪੀ ਦੇ ਜਲ-ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਸੰਨ 1883 ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸੜਕ ਤੇ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਤੱਟ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਬੂਟ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਤੇ ਸੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ ਮੰਡੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੇਂਟ ਪਾਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਹੋਰ ਮੁਖ ਉਦਯੋਗ ਮੋਟਰਾਂ, ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥ, ਬੀਅਰ, ਰੈਫ੍ਰੀਜਰੇਟਰ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟਰਾਨਿਕ ਸਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੇਲ ਸਾਫ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੀ ਲਗਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਸੇਂਟ ਪਾਲ ਮਿਨੇਸੋਟਾ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਵਿਦਿਅਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਹੈਮਲਿਨ (Hamline) ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਈਸਾਈ ਮਤਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਸਬੰਧੀ ਰੀਸਰਚ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੇਂਟ ਪਾਲ ਦੀ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ ਅਤੇ ਆਰਟ ਦਾ ਸਕੂਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਹ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—ਸ਼ਹਿਰ—309,980 (1970)

ਮੈ. ਖੇ.—1,704, 423 (1970)

44°58' ਉ. ਵਿਥ.; 93°07' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:793.

ਸੇਂਟ ਪੀਅਰ ਅਤੇ ਮਿਕੇਲਾਨ (St. Pierre and Miquelon) : ਇਹ ਦੋ ਟਾਪੂ ਨਿਊਫਾਊਂਡਲੈਂਡ (ਕੈਨੇਡਾ) ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਤੱਟ ਤੋਂ 16 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਰਕਬਾ 241 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. (ਸੇਂਟ ਪੀਅਰ 26 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਮਿਕੇਲਾਨ 215 ਵ. ਕਿ. ਮੀ.) ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸਖਤ, ਪਥਰੀਲੀ ਅਤੇ ਬੰਜਰ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਪਹਾੜੀ ਟਿੱਲੇ ਵੀ ਉੱਪਰ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਦਾ ਤੱਟ ਕਾਫੀ ਕਟਿਆ ਵਢਿਆ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਠੰਢੀ ਅਤੇ ਧੁੰਦ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਕਾਫੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਫਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਟਾਪੂ ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹੇ ਪਰ ਅਖੀਰ 1816 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਪੈਰਿਸ ਦੀ ਸੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਫਰਾਂਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸੇ ਪਾਸ ਹੀ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਨਸਲ ਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ

ਅਤੇ ਰਸਮੋਂ-ਰਿਵਾਜ ਸਭ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਹਨ। ਲੋਕ ਰੋਮਨ-ਕੈਥੋਲਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹਨ।

ਇਥੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਵਿਦਿਆ ਮੁਫਤ ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਵਸੋਂ ਦਾ 92% ਲੋਕ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਕ ਜੂਨੀਅਰ ਕਾਲਜ, ਇਕ ਨੇਵਲ ਅਕੈਡਮੀ ਅਤੇ ਇਕ ਲਾਅ ਕਾਲਜ ਵੀ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਮੱਛੀ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਰ ਦਾ ਉਦਯੋਗ ਵੀ ਇਥੇ ਕਾਫੀ ਉੱਨਤ ਹੈ। ਖੁਰਾਕ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਟਾਪੂ ਹਵਾਈ ਰਸਤਿਆਂ, ਤਾਰ ਅਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਰਾਹੀਂ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਵੀ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਫਰਾਂਸ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਇਥੋਂ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰੀਵੀ ਕੌਂਸਲ ਅਤੇ ਇਕ 14 ਮੈਂਬਰੀ ਜਨਰਲ ਕੌਂਸਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੇਂਟ ਪੀਅਰ ਇਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—5,650 (1972)

46°55' ਉ. ਵਿਥ.; 56°10' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19:921; ਐਨ. ਅਮੈ. 24:162.

ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ ਪੋਰਟ (St. Peter Port) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰੋਦਬਾਰ-ਇੰਗਲਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਗੁਰੰਜੀ ਟਾਪੂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਟਾਪੂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਗੁਰੰਜੀ ਟਾਪੂ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਲਗਭਗ 30 ਹੈਕ. ਰਕਬੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਹੈ। ਆਵਾਜਾਈ ਬੇੜੀਆਂ ਜਾਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲਾ 'ਕੈਸਲ ਕਾਰਨਟ' ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਲਾ 'ਫੋਰਟ ਜਾਰਜ' ਹੈ। ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ-ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ ਦਾ ਗਿਰਜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਟਾਪੂ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਇਕੱਤਰ-ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਲਕਾ ਅਲੈਜ਼ਬਥ ਪਹਿਲੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਇਕ ਕਾਲਜ (1826) ਵੀ ਇਥੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਕਟਰ ਹਿਊਗੋ (Victor Hugo-1855-70) ਦਾ ਘਰ ਹਾਟਵਿਲੇ ਜਿਥੇ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਹੈ, ਇਥੇ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਡੇਰੀ-ਉਪਜ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਫਲ ਬਾਹਰ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—15,245 (1971)

49°27' ਉ. ਵਿਥ.; 2°32' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:793; ਐਨ. ਅਮੈ. 24:160.

ਸੇਂਟ ਪੀਟਰਜ਼ਬਰਗ : ਵੇਖੋ, ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਡ

ਸੇਂਟ ਪੈਂਗਕਰੇਸ (St. Pancras) : ਇਹ ਲੰਡਨ ਦੀ ਇਕ ਬਰੋ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਜ਼ਲਿੰਗਟਨ, ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹਾਲਬਰਨ, ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮੇਰੀਲਿਬੋਨ ਤੇ ਹੈਮਪਸਟੈਡ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਹਾਰਨਜ਼ ਦੀਆਂ ਬਰੋਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਬਰੋ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 60 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 1,24,855 (1961) ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਸੇਂਟ

ਪੈਂਗਕਰੇਸ ਦਾ ਗਿਰਜਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਨਵਾਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਰਾਇਲ ਫਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਹਸਪਤਾਲ ਹਨ। ਸੰਨ 1826 ਦਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮੈਡੀਕਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਫਰੈਂਡਜ਼ ਦੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਇਥੇ ਹੀ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19:850; ਯੂਨੀ. ਐਨ. 13:7248.

ਸੇਂਟ ਬਰਨਾਰਡ ਦੌਰੇ (Saint Bernard Passes) : ਇਹ ਸਵਿਸ ਐਲਪਸ (Swiss Alps) ਦੇ ਦੋ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਦੌਰੇ ਵਾਲੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਨੂੰ ਇਟਲੀ ਦੇ ਪੀਡਮਾਂਟ (Piedmont) ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੌਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਗ੍ਰੇਟ ਸੇਂਟ ਬਰਨਾਰਡ' ਅਤੇ 'ਲਿਟਲ ਸੇਂਟ ਬਰਨਾਰਡ' ਹਨ।

ਗ੍ਰੇਟ ਸੇਂਟ ਬਰਨਾਰਡ—ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਤਲ ਤੋਂ 2,469 ਮੀ. ਉੱਚਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੋਮਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਐਲਪਿਸ ਪੋਇਨੀਨਾ' (Alpis Poenina) ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਇਹ ਬਲਾਂਕ ਪਰਬਤ (Mont. Blanc) ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ 25 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਰਟੀਨੀ (Martigny) ਤੋਂ ਆਉਸਟਾ (Aosta) ਤਕ 80 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰੇ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਵੇਲਾਨ (Velan) ਪਹਾੜ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਸੇ ਵੱਲ 'ਪੁਆਂਟ ਦਾ ਡਰਾਨਾਜ਼' (Point de Dronaz) ਹੈ। ਰੋਮਨ ਲੋਕ ਇਸ ਦੌਰੇ ਨੂੰ 57 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਸਰਵੀਅਸ ਗੈਲਬਾ, ਜੂਲੀਅਸ ਸੀਜ਼ਰ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਸੀ। 79 ਈ. ਵਿਚ ਇਥੇ ਫੌਜ ਲਈ ਇਕ ਸੜਕ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰੇ ਦੀ ਚੋਟੀ ਉਤਲੀ ਪੱਧਰ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਜੂਪੀਟਰ ਪੋਇਨੀਨਸ (Jupiter Poeninus) ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਖੰਡਰ ਹਨ।

ਲਿਟਲ ਸੇਂਟ ਬਰਨਾਰਡ—ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਤਲ ਤੋਂ 2,188 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਹੈ। ਰੋਮਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਆਲਪੀ ਗ੍ਰਾਈਏ' (Alpis Graia) ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬਲਾਂਕ ਪਹਾੜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ 16 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਈਜ਼ੇਅਰ (Isere) ਦਰਿਆ ਦੀ ਘਾਟੀ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਡੌਰਾ ਬਾਲਟੇਆ (Dora Baltea) ਦਰਿਆ ਦੀ ਘਾਟੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਐਲਪਸ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਸੌਖਾ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੈਨੀਬਾਲ ਨੇ 218 ਈ ਪੂ. ਇਸੇ ਦੌਰੇ ਰਾਹੀਂ ਇਟਲੀ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਰੋਮਨ ਸੜਕ ਤੇ ਇਕ ਮੰਦਰ ਦੇ ਥੇਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਇਕ ਮੁਸਾਫਰਖਾਨਾ ਵੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੈ. 24:123.

ਸੇਂਟ ਬਾਰਥੋਲੋਮੀਉ ਦਾ ਕਤਲਾਮ (Massacre of St. Bartholomew) : ਇਹ ਕਤਲਾਮ ਸੇਂਟ ਬਾਰਥੋਲੋਮੀਉ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ 24 ਅਗਸਤ, 1572 ਈ. ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਾਂ ਕੈਥਰੀਨ ਡੀ ਮੈਡੀਸੀ (Catherine de Medici) ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੈਥਰੀਨ ਐਡਮਿਰਲ, ਕੋਲੀਨਈ (Coligny) ਦੇ ਵੱਧਦੇ ਰਸੂਖ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਸੀ। ਕੋਲੀਨਈ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਚਾਰਲਸ ਨੌਵੇਂ ਨੂੰ ਸਪੇਨ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲਈ ਉਕਸਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੈਥਰੀਨ ਇਸ

ਗੱਲ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਸਪੇਨ ਦੋਵੇਂ ਕੈਥੋਲਿਕ ਦੇਸ਼ ਸਨ। ਕੈਥਰੀਨ ਨੇ ਕੋਲੀਨਈ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਕੈਥਰੀਨ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੈਥੋਲਿਕ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਾਰਲਸ ਨੌਵੇਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਤਲਾਮ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 23 ਅਗਸਤ, 1572 ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਵਕਤ ਉਸ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। 24 ਅਗਸਤ, 1572 ਈ. ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ 17 ਸਤੰਬਰ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ ਅਤੇ 13 ਅਕਤੂਬਰ, 1572 ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਪਿਕੈਰਡੀ (Picardy), ਡੀਜ਼ਾਨ ਅਤੇ ਨਾਰਮੰਡੀ ਦੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੇ ਕਤਲਾਮ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ।

ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਕਤਲਾਮ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਦੇ 50 ਹਜ਼ਾਰ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਕੈਥਰੀਨ ਨੂੰ ਕਈ ਕੈਥੋਲਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਭੇਜੀ ਅਤੇ ਪੋਪ ਗਰੈਗਰੀ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਨੇ ਇਸ ਕਤਲਾਮ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਅਤੇ ਤਮਗੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿਸਟਰੀ ਦ ਫਰਾਂਸ—ਈ. ਲਾਰਿਸ; ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਬ੍ਰਿਟੇਨ—ਕਾਰਟਰ ਐਂਡ ਮੀਅਰਜ਼; ਦੀ ਐਵੋਲਿਊਸ਼ਨ ਆਫ ਇੰਗਲੈਂਡ—ਵਿਲੀਅਮਸਨ.

—ਭਸੀਨ

ਸੇਂਟ ਬਾਨੀਫੇਸ (Saint Boniface) : ਇਹ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਮੈਨੀਟੋਬਾ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਲਾਲ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਵਿਨਿਪੈਗ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੋ ਪੁਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਤੇ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪੈਸਿਫਿਕ ਰੇਲਵੇ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੈਨੀਟੋਬਾ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ 1818 ਵਿਚ ਬੱਝਾ। ਪਹਿਲੇ ਪਰਚਾਰਕ ਫਾਦਰ ਪਰੋਵੈਂਕਰ (Father Provenc-her) ਅਤੇ ਫਾਦਰ ਡਮੋਨਿਲ (Father Dumoulin) ਇਥੇ ਆਏ। ਫਾਦਰ ਪਰੋਵੈਂਕਰ ਨੇ ਲਾਲ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਗਿਰਜਾ ਬਣਵਾਇਆ।

ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਕੂਲ, ਇਕ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸਕੂਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਹਨ। ਸੇਂਟ ਬਾਨੀਫੇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰਸਾਇਣਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਉਦਯੋਗ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—46,714 (1971)

49°55' ਉ. ਵਿਥ.; 97°06' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19:892.

ਸੇਂਟ ਮਾਈਕਲਜ਼ ਮਾਊਂਟ (Saint Michael's Mount) : ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਕਾਰਨਵਾਲ ਕਾਊਂਟੀ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਚੈਨਲ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਮਾਊਂਟ ਖਾੜੀ ਦੇ ਤੱਟ ਤੋਂ 366 ਮੀ. ਦੂਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰੇਨਾਈਟ ਦਾ ਬਣਿਆ ਦੋ ਸੌ ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਦੀਪ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਨੀਵੇਂ ਜਵਾਰਭਾਟੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਪੁਲ ਇਸ ਦੀਪ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਮਾਰੇਜ਼ੀਅਨ (Marazion) ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਐਡਵਰਡ ਦੀ ਕਨਫੈਸਰ (Edward the Confessor—ਰਾਜ-ਕਾਲ 1042-66) ਨੇ ਇਸ ਦੀਪ ਨੂੰ ਲੀ ਮੌਂਟ' ਸੇਂਟ-ਮਾਈਕਲਜ਼ ਨਾਰਮੰਡੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਹੈਨਰੀ ਪੰਜਵੇਂ (1413-22) ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਤੀਕ ਇਹ ਮੱਠ ਰਿਹਾ। ਐਬਟ (ਮੱਠ ਦਾ ਮਾਲਕ) ਨੇ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ

ਸਦੀ ਵਿਚ ਫਿਰ ਮੱਠ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਸਾਈਆਨ (Syon) ਮੱਠ ਅਧੀਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਪਰ 'Reformation' ਸਮੇਂ ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਗਵਰਨਰੀ ਰਾਜ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ। ਮੱਠਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਦਲੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਭੋਜਨ-ਸ਼ਾਲਾ ਹੀ ਅਜੇ ਤੀਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸੇਂਟ ਮਾਈਕਲਜ਼ ਦਾ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—47 (ਅੰ. ਅੰ.)

48°21' ਉ. ਵਿਥ.; 3°57' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:791.

ਸੇਂਟ ਮੈਰਿਲੈਬੋਨ (Saint Marylebone) : ਇਹ ਵੈਸਟ-ਮਿਨਸਟਰ ਸਿਟੀ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਲੰਡਨ ਬਰੋ ਹੈ। ਸੇਂਟ ਮੈਰਿਲੈਬੋਨ ਮੁਖ ਬਰੋ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਹੈਂਪਸਟੈਡ (Hampstead), ਸੇਂਟ ਪੈਂਗਰਕਰੇਸ (St. Pancras), ਵੈਸਟਮਿਨਸਟਰ ਅਤੇ ਪੈਡਿੰਗਟਨ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਲਗਭਗ 6 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਟਾਈਬਰਨ (Tyburn) ਦਰਿਆ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਮੇਰੀ-ਐਟ-ਦੀ-ਬੋਰਨ (Mary-at-the-Bourn) ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਆਕਸਫੋਰਡ ਸਟਰੀਟ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਖਰੀਦੋ-ਫਰੋਖਤ ਦਾ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਸੇਂਟ ਮੈਰਿਲੈਬੋਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਸਪਤਾਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿਡਲਸੈਕਸ (1755) ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਖਾਸ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬੈਡਫਰਡ ਕਾਲਜ, ਕੋਰਟਾਲਡ ਸੰਸਥਾ, ਚਿੜੀਆਘਰ, ਬੀ. ਬੀ. ਸੀ. ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਹੈਡਕੁਆਟਰਜ਼, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰੇਲਵੇਜ਼ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਫਰਮਾਂ ਹਨ। ਸੇਂਟ ਜਾਨਜ਼ ਵੁਡ ਵਿਚ ਲਾਰਡਜ਼ ਕਰਿਕਟ ਗਰਾਊਂਡ, ਮੈਰਿਲੈਬੋਨ ਕਰਿਕਟ ਕਲੱਬ ਅਤੇ ਮਿਡਲਸੈਕਸ ਕਾਊਂਟੀ ਕਲੱਬ ਸਥਾਪਤ ਹਨ। ਸੰਨ 1941 ਵਿਚ ਕਵੀਨਜ਼ ਹਾਲ ਦੇ ਢਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੇਂਟ ਮੈਰਿਲੈਬੋਨ ਆਪਣੀ ਸੰਗੀਤਕ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਰਾਇਲ ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ ਮਿਊਜ਼ਿਕ, ਟਰੀਨਿਟੀ ਕਾਲਜ ਆਫ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਮੋਰ ਹਾਲ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—69,045 (1961)

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19:917.

ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗ—ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਹੁਣ ਵੱਡੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਧੇ ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਸਥਿਤ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤਕ ਪੁੱਜ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਪ੍ਰੈਲ 1959 ਤੋਂ ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਹਰ ਭਾਗ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਵਾਜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਜਤਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਮਾਂਟਰੀਆਲ ਅਤੇ ਈਰੀ ਝੀਲ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂਦੀ ਹੋਈ ਇਕ 8 ਮੀ. ਡੂੰਘੀ ਨਹਿਰ ਪੁੱਟੀ ਗਈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਵੱਡੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਦੇ ਲਾਗਵੇਂ ਅਮਰੀਕੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆਈ ਮਾਰਗ ਵੀ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਪੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸੀ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਵੈਲੈਂਡਸ਼ਿਪ ਕੈਨਲ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਸਕੀਮ ਵਿਚ

ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਝੀਲਾਂ, ਬੰਨ੍ਹ (Locks), ਨਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਦਰਿਆਈ ਮਾਰਗ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੱਡੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਦੇ 10,621 ਕਿ. ਮੀ. ਤੱਟ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਟ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਇਸ ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ 7 ਬੰਨ੍ਹ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰਿਆਈ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਵੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਪੁੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪੁਲ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਨਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਮੁਖ ਆਰਥਕ ਲਾਭ ਜਹਾਜ਼-ਰਾਨੀ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਲ ਢੋਣ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਗਈ ਹੈ। ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਹੁਣ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚਕਾਰ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਮਾਲ ਹੁਣ ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਲੱਦ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬਰਫ ਪੈ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮਾਰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਲ ਵਿਚ 230 ਤੋਂ 240 ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਅਰਥਾਤ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ ਤਕ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦਰਿਆ : ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡਿੱਗਣ ਵਾਲਾ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਸੋਮਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਗ੍ਰੇਟ ਲੇਕਜ਼ (Great Lakes) ਹੈ। ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝੀਲਾਂ ਤੋਂ ਔਸਤਨ ਸਾਲਾਨਾ 6,690 ਘਣ ਮੀ. ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਕਿੰਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਸੋਮਾ ਆਂਟੇਰੀਓ ਝੀਲ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਵੱਡੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਤੇ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ 513,000 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਢਲਾਣ ਵੱਡੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਵੱਲ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਦਾ ਰੁੜ੍ਹਦਾ ਪਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿਚ ਰਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਿਣੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਹੀਂ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਂਟੇਰੀਓ ਝੀਲ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਕ ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਮਾਰਗ 1,160 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਰਿਆ 40 ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦਰਿਆ 1535 ਵਿਚ ਇਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਖੋਜੀ ਜਾਕ ਕਾਰਟਯੇ ਨੇ ਲੱਭਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦਰਿਆ ਰੱਖਿਆ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਦਰਿਆਈ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਾਂਟਰੀਆਲ ਤਕ ਪੁੱਜਾ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਇਕ ਈਸਾਈ ਸ਼ਹੀਦ, ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਮਾਰਗ ਜਾਕ ਨੇ 10 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਅਤੇ ਉਹੀ ਦਿਹਾੜਾ ਈਸਾਈ ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ।

ਇਸ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਉਪਰਲਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਿਆ ਦਾ ਇਹ ਭਾਗ ਆਂਟੇਰੀਓ ਝੀਲ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਕਿੰਗਸਟਨ ਤੋਂ 293 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਮਾਂਟਰੀਅਲ ਤੱਕ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦਗਮ ਸਥਾਨ ਤੋਂ 45° ਉੱਤਰੀ ਵਿਥਕਾਰ ਤੱਕ, ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚਕਾਰ 183 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਹੱਦ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਬਾਕੀ ਮਾਰਗ ਸਿਰਫ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ 4.2 ਅਤੇ ਹੁਣ 8.2 ਮੀ. ਡੂੰਘੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਦਰਿਆ ਝਰਨੇ ਨਾ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਸੁਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਆਂਟੇਰੀਓ ਵਿਖੇ ਦਰਿਆਈ ਸਤ੍ਹਾ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ 75 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਮਾਂਟਰੀਅਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਉਚਾਈ ਸਿਰਫ 6 ਮੀ. ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਡੈਮ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ 260 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਝੀਲ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਝੀਲ ਨੂੰ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ 3% ਪਾਣੀ ਹੀ ਦੋ ਨਵੀਆਂ ਝੀਲਾਂ—ਸੇਂਟ ਲੂਈ (St. Louie Lake) ਅਤੇ ਸੇਂਟ ਫਰਾਂਸਿਸ (St. Francis) ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧ ਮਾਰਗ (ਮਾਂਟਰੀਅਲ ਤੋਂ ਕਿਊਬੈੱਕ ਤਕ)—ਮਾਂਟਰੀਅਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀਯੋਗ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲਾਸ਼ੀਨ (Lachine) ਝਰਨਿਆਂ ਕਰਕੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਮੱਧ ਮਾਰਗ ਕੋਈ 320 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ 180 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਨਹਿਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮਾਂਟਰੀਅਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਇਕ ਉੱਘੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵੱਡੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸਾਲ ਵਿਚ 8½ ਮਹੀਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮਾਂਟਰੀਅਲ ਤੋਂ ਕਿਊਬੈੱਕ 256 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆਈ ਮਾਰਗ ਦੀ ਢਲਾਣ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦੀ ਔਸਤ ਚੌੜਾਈ ਡੇਢ ਕਿ. ਮੀ. ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਮਾਰਗ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ ਝੀਲ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੀ ਚੌੜਾਈ 13 ਕਿ. ਮੀ. ਤੱਕ ਜਾ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਦਰਿਆ ਸਿਰਫ 3 ਮੀ. ਡੂੰਘਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੇਠਲਾ ਮਾਰਗ (ਐਸਚੁਰੀ ਖੇਤਰ)—ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਐਸਚੁਰੀ (Estuary) ਭਾਗ ਕਿਊਬੈੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਕਿਊਬੈੱਕ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੌੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਸਿਰਫ ਕਿਊਬੈੱਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ।

ਪੀਕ ਆਕਾਰ ਦੀ ਲੰਬੀ ਐਸਚੁਰੀ ਵਿਚ ਜਵਾਰ ਭਾਟੇ ਬਹੁਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਊਬੈੱਕ ਵਿਖੇ ਉੱਚ ਜਵਾਰ (Spring tide) ਵੀ 5 ਤੋਂ 6 ਮੀ. ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਨਿਉਣ ਜਵਾਰ (neap tide) ਵੀ 4 ਮੀ. ਤਕ ਜਾ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਾਲ ਦੇ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਜਹਾਜ਼ ਆ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਸਮਾਂ ਕਿਊਬੈੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਸਥਾਨਕ ਆਵਾਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਿਊਬੈੱਕ ਤੋਂ ਐਸਚੁਰੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤਕ ਦਰਿਆਈ ਮਾਰਗ ਕੋਈ 407 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਐਂਟੀਕੋਸਟੀ (Anticosti) ਟਾਪੂ ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ 208 ਕਿ. ਮੀ. ਹੋਰ ਅਗੇ ਹੈ।

ਕਿਊਬੈੱਕ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦਰਿਆ ਇਕ ਨੀਵੇਂ ਪਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਧੰਦਾ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਸੋਂ ਵੀ ਸੰਘਣੀ ਹੈ। ਐਸਚੁਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਰਲੀਨਜ਼ ਟਾਪੂ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਦੋ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚ ਨਖੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19:908.

ਸੇਂਟ ਲਿਊਸ਼ੀਆ (St. Lucia) : ਪੱਛਮੀ ਦੀਪ ਸਮੂਹ (West Indies) ਵਿਚ ਵਿੰਡਵਰਡ (Windward) ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਸੇਂਟ ਲਿਊਸ਼ੀਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੀਪ ਹੈ। ਇਹ ਟਾਪੂ ਮਾਰਟੀਨੀਕ (Martinique) ਤੋਂ 30 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਸੇਂਟ ਵਿਨਸੈਂਟ (St. Vincent) ਤੋਂ 40 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਇਹ ਟਾਪੂ ਸਿਰਫ 45 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 22 ਕਿ. ਮੀ. ਚੌੜਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ 616 ਵ. ਕਿ.ਮੀ. ਹੈ। ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਦੀਪ-ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸੌਹਣਾ ਟਾਪੂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਟਾਪੂ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਪਹਾੜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੱਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਜੰਗਲੀ ਪਰਬਤ-ਲੜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਸਿਖਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਧੁੰਦ ਨਾਲ ਹੀ ਢਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਫਰੀਏਅਰ (Soufriere) ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਗੰਧਕ ਦੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ 21° ਤੋਂ 26° ਸੈਂ. ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਤੱਟੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ 130 ਸੈਂ. ਮੀ. ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ 297 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੈ।

ਸੇਂਟ ਲਿਊਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਲੰਬਸ ਨੇ 1500 ਈ. ਵਿਚ ਲੱਭਿਆ ਸੀ। ਲੱਭਣ ਵਾਲਾ ਦਿਹਾੜਾ ਈ. ਸੇਂਟ ਲਿਊਸ਼ੀਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕੋਲੰਬਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਸੇਂਟ ਲਿਊਸ਼ੀਆ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਡੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਥੇ ਇਕ ਕਿਲਾ ਬਣਾਇਆ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ 1605 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1814 ਤੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਕਾਲੋਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1924 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇਥੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ 1936 ਦੀ ਤਰਮੀਮ ਮਗਰੋਂ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਨੌ-ਆਬਾਦਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਜਜ਼ੀਰੇ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਇਥੋਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਕੋਲਾ, ਨਾਰੀਅਲ ਅਤੇ ਕਾਹਵਾ ਹਨ। ਮੀਟ, ਖੰਡ, ਖਾਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਬਣੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਤੇ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੇਂਟ ਲਿਊਸ਼ੀਆ ਦੀ ਮੁਖ ਬੰਦਰਗਾਹ ਕਾਸਟਰੀਜ਼ (Castries) ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਚੌਪਾਸਿਉਂ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਦੀਪ-ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1940 ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਇਥੇ ਆਪਣਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਬੇੜਾ ਰੱਖਣ ਲਈ

99-ਸਾਲਾ ਪਟਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ਸੰਨ 1949 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਬੇੜੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਜੰਗ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਬੇੜਾ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ।

ਸੰਨ 1948 ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅੱਗ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਬਿਲਕੁਲ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਵਧੇਰੀ ਆਬਾਦੀ ਹਬਸੀ ਤੇ ਮੁਲਾਟੋ (Mulattoes) ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ । ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਥੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ—101,064 (1970)

13°53' ਉ. ਵਿਥ.; 60°58' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 19:915.

ਸੇਂਟ ਲੂਈ (ਲੂਇਸ) : ਸ਼ਹਿਰ (ਸ. ਰ. ਅ.)—ਸੇਂਟ ਲੂਈ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮਿਜ਼ੂਰੀ (Missouri) ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮਿਜ਼ੂਰੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ 6 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਮੈਟਰੋ-ਪੋਲੀਟਨ ਇਲਾਕਾ 1,100 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 100 ਉਪ-ਨਗਰਪਾਲਕਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਕਾਰ ਤੋਂ ਉੱਨਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਲਾਕਲੇਡ (Laclede) ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲੂਈ ਨੌਵੇਂ (Louis IX) ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸੇਂਟ ਲੂਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ । ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਪੇਨੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੀ ਰਿਹਾ । ਸੰਨ 1904 ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਤੋਂ ਅਮਰੀਕੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ । ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਕਾਫੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਸਪੇਨੀ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ ।

ਕੱਚਾ ਮਾਲ, ਪਾਣੀ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਗੈਸ ਇਥੇ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਧੰਦੇ ਵੀ ਇਥੇ ਉੱਨਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ।

ਸੇਂਟ ਲੂਈ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ । ਇਥੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਹੈ । ਅਨੇਕਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਗਿਰਜੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਕੇਂਦਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ।

ਇਥੋਂ ਦਾ ਫੋਰੈਸਟ ਪਾਰਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਾਰਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਰਕਬਾ 560 ਹੈਕਟੇਅਰ ਦਾ ਹੈ । ਜੈਫਰਸਨ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਵੀ ਬੜਾ ਉੱਘਾ ਸਥਾਨ ਹੈ । ਇਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ—ਸ਼ਹਿਰ—622,236 (1970);

ਸੈ. ਖੇ.—882,944 (1970)

38°38' ਉ. ਵਿਥ.; 90°11' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸ਼ਹਿਰ (ਅਫਰੀਕਾ)—ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਸੈਨੇਗਲ ਗਣਰਾਜ ਵਿਚ ਡਾਕਾਰ (Dakar) ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ । ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਤੱਟ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਯੂਰਪੀ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ 1659 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਫਰੀਕੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ । ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਡਾਕਾਰ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਨੇ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ

ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸੈਨੇਗਲ ਦਰਿਆ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ—75,000 (1970)

16°00' ਉ. ਵਿਥ.; 16°30' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 8:789.

ਸੇਂਟ ਲੈਜਰ, ਸਰ ਐਨਥੋਨੀ (Saint Leger, Sir Anthony) : ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਇਸ ਉੱਘੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦਾ ਜਨਮ 1496 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਨੇ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਸੰਨ 1537 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਆਇਰਲੈਂਡ ਇਸ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੀ ਸੰਸਦ ਉੱਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਗਿਰਜਾ-ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾ ਲਵੇ ਅਤੇ ਲਗਾਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਨਾ ਕਰੇ । ਸੰਨ 1539 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰ ਦੇ ਖਿਤਾਬ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ । ਜੁਲਾਈ, 1540 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਲਾਰਡ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਨਰਮ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਮਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 16 ਮਾਰਚ, 1559 ਨੂੰ ਹੋਈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 19:912; ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 8:788.

ਸੇਂਟ ਵਿਨਸੈਂਟ (St. Vincent) : ਇਹ ਕੈਰਿਬੀਅਨ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਲੈੱਸਰ ਐਂਟੀਲੀਜ਼ (Lesser Antilles) ਦਾ ਇਕ ਟਾਪੂ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਸਤੀ ਹੈ । ਇਹ ਟਾਪੂ ਵੈਸਟ ਇੰਡੀਜ਼ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਹਵਾ ਮੁਖੀ ਟਾਪੂਆਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ । ਇਹ 29 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਤੇ 18 ਕਿ. ਮੀ. ਚੌੜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰਕਬਾ 340 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ । ਇਹ ਟਾਪੂ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਘਣੇ ਜੰਗਲ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ । ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸੂਫਰੀਏਅਰ (Soufriere) ਨਾਂ ਦਾ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਪਹਾੜ 1,225 ਮੀ. ਉੱਚਾ ਹੈ । 1821 ਈ. ਤੇ 1902 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੋ ਵਾਰੀ ਫਟ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ । ਇਹ ਸਿਹਤ-ਆਫ਼ਜ਼ਾ ਸਥਾਨ ਹੈ । ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਦਾਇਕ ਹਨ ਪਰ ਝੱਖੜ ਵੀ ਇਥੇ ਆਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਤੱਟਾਂ ਉੱਤੇ 125 ਸੈਂ. ਮੀ. ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਿਚ 380 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੈ । ਇਥੇ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ 19° ਤੋਂ 31° ਸੈਂ. ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਇਹ ਟਾਪੂ ਅਰਾਰੋਟ (arrowroot) ਅਤੇ ਗੰਨੇ ਕਰਕੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ । ਕੋਲਾ ਇਥੋਂ ਦੀ ਮੁਖ ਫਸਲ ਹੈ । ਇਹ ਟਾਪੂ 22 ਜਨਵਰੀ, 1498 ਵਿਚ ਕਰਿਸਟੋਫਰ ਕੋਲੰਬਸ ਨੇ ਲੱਭਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਤੇ ਵੱਡੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਕਿੰਗਜ਼ਟਾਊਨ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਟਾਪੂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੀ ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ—89,129 (1970)

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 19:926.

ਸੇਂਟ ਵਿਨਸੈਂਟ ਦੀ ਲੜਾਈ : ਇਹ ਸਮੁੰਦਰੀ ਲੜਾਈ 14 ਫਰਵਰੀ, 1797 ਈ. ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਪੇਨੀ ਬੇੜੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਸੀ । ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨੈਲਸਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ।

ਸੰਨ 1796 ਵਿਚ ਸਪੇਨ ਫਰਾਂਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣਿਆ ਸੀ । ਸਪੇਨ

ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੇੜੇ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਕਾਰਡੋਬਾ ਸੀ। ਸਪੇਨ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਅੰਤਰੀਪ ਸੇਂਟ ਵਿਨਸੈਂਟ ਤੋਂ ਪੰਝੀ-ਤੀਹ ਮੀਲ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਮਾਂਡਰ ਸਰ ਜਾਨ ਜਰਵਿਸ ਨੇ, ਜੋ ਲਿਜ਼ਬਨ ਤੋਂ ਸਪੇਨ ਦੇ ਬੇੜੇ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆਇਆ ਸੀ, ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੇੜੇ ਦੇ ਨੈਲਸਨ ਦੇ ਸੁਕੈਡਰਨ ਨੇ ਸਪੇਨ ਦੇ ਛੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਕਤਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਪੇਨ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਸਪੇਨ ਦੇ ਚਾਰ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਪੇਨੀ ਬੇੜੇ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹ ਕੈਡਿਜ਼ (Cadiz) ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵੱਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਏ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19:926; ਏ ਨੈਰੇਟਿਵ ਆਫ ਪ੍ਰੋਸੀਡਿੰਗ ਆਫ-ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਫਲੀਟ 1797; ਨੇਵਲ ਹਿਸਟਰੀ-ਲੰਦਨ 1837-ਜੇਮਜ਼; ਦੀ ਇਨਫਲੂਐਂਸ ਆਫ ਸੀ ਪਾਵਰ ਆਨ ਦੀ ਫਰੈਂਚ ਰੈਵੋਲਿਊਸ਼ਨ ਐਂਡ ਐਮਪਾਇਰ-ਕੈਪਟਨ ਮੌਹਨ, ਲੰਡਨ, 1892; ਦੀ ਨੇਵਲ ਸਾਈਡ ਆਫ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਿਸਟਰੀ-1924, -ਜਾਫਰੀ ਕੈਲੰਡਰ; ਏ. ਹਿ. ਬ੍ਰਿ.-ਕਾਰਟਰਜ਼ ਐਂਡ ਮੀਅਰਜ਼.

ਸੇਨ, ਗੋਵਿੰਦ ਦਾਸ : ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1896 ਈ. ਵਿਚ ਜੱਬਲਪੁਰ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿਖੇ ਇਕ ਅਮੀਰ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਰੇਮੋਨਾਲਡਸ ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਦੇਵਕੀ ਨੰਦਨ ਖੱਤਰੀ ਦੀਆਂ ਜਾਸੂਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿਰਫ 12 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਨੇ 'ਚੰਪਾਵਤੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਤਿਲਸਮੀ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਲਭ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਉਤਸਵਾਂ, ਰਾਮ-ਲੀਲਾ ਤੇ ਪਾਰਸੀ ਨਾਟ ਕੰਪਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਾਟ-ਰਚਨਾ ਵੱਲ ਹੋ ਗਈ।

1916 ਵਿਚ 'ਸ਼੍ਰੀ ਸਾਰਦਾ' ਨਾਂ ਦੇ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਾਲ ਹੀ ਗੋਵਿੰਦ ਦਾਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 1919 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ 'ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰੇਮ' ਨਾਮਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ 1930 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜੇਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਿਤ ਜੇਲ ਵਿਚ ਹੀ ਰਚਿਆ। 1934 ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਵਿਚ 'ਆਦਰਸ਼ ਚਿਤ੍ਰ ਲਿਮਿਟਿਡ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ 'ਕੁਲੀਨਤਾ' ਦਾ 'ਧੂਆਂਧਾਰ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਫਿਲਮੀਕਰਣ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਇਸ ਨੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤ੍ਰਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਲੀਹਾਂ ਦੇ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਨਾਟਕਾਂ ਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ 'ਕਰਤੱਵਯ' (1936) ਹੈ। 1946 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਲੈਕੇ 'ਕਰਣ' ਨਾਟਕ ਦੀ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ 'ਸਨੇਹ ਯਾ ਸਵਰਗ' ਗੀਤ-ਨਾਟ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਰੋਮਾਂਸ ਤੇ ਬੁੱਧੀਵਾਦ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਾਟਕਾਂ ਜਿਵੇਂ 'ਕੁਲੀਨਤਾ' (1927), 'ਹਰਸ਼' (1935), 'ਸ਼ਸ਼ੀਗੁਪਤ' (1942) ਤੇ 'ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ', 'ਅਸ਼ੋਕ', 'ਸਿੰਹਲਦੀਪ', 'ਵਿਜਯਬੋਲਿ', 'ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ' ਆਦਿ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ

ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਵੱਲਭਚਾਰੀਆ', 'ਰਹੀਮ', 'ਭਾਰਤੇਂਦੂ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ' ਅਤੇ 'ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 'ਵਿਸ਼ਵਪ੍ਰੇਮ' ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਨੂੰ 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (1935), 'ਸਿਧਾਂਤ ਸਵਾਤੰਤ੍ਰਯ' (1936), 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ' (1946) ਆਦਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। 'ਭੂਦਾਨ' ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। 'ਦਲਿਤ ਕੁਸੁਮ' ਤੇ 'ਪਤਿਤ ਸੁਮਨ' ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਰੂੜੀਆਂ ਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਈਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। 'ਸੇਵਾਪਥ', 'ਦੁੱਖ ਕਿਉਂ', 'ਬੜਾ ਪਾਪੀ ਕੌਨ', 'ਮਹੱਤਵ ਕਿਸੇ', 'ਸੰਤੋਸ਼ ਕਹਾਂ', 'ਹਿੰਸਾ ਯਾ ਅਹਿੰਸਾ' 'ਪ੍ਰੇਮ ਯਾ ਪਾਪ', 'ਸੁਖ ਕਿਸ ਮੇਂ' ਅਤੇ 'ਗਰੀਬੀ ਔਰ ਅਮੀਰੀ' ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਆਈਆਂ ਹਨ। 'ਵਿਕਾਸ' (1936) ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਤੇ 'ਨਵਰਸ' ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਨਾਟਕ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਕਲਨਾਂ ਵਿਚ 'ਸਪਤਰਸ਼ਮੀ' (1940), 'ਏਕਾਦਸ਼ੀ' (1942), 'ਚਤੁਸ਼ਪਥ' ਤੇ 'ਪੰਚਭੂਤ' ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵਿਵਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਾਵਲ 'ਇੰਦੁਮਤੀ' ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯਾਤਰਾ ਵਰਨਣ 'ਭੂ ਪਰਿਕ੍ਰਮਾ' ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਜੀਵਨੀ 'ਆਤਮ ਨਿਰੀਕਸ਼ਣ' ਨਾਮ ਅਧੀਨ ਲਿਖੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵੀ ਹੱਥ ਅਜਮਾਇਆ ਹੈ। ਐਪਰ ਸੇਨ ਗੋਵਿੰਦ ਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਸਾ. ਕੋ.—ਭਾਗ II

ਸੇਤੂਬੰਧ (ਰਾਮ ਦਾ ਪੁਲ) : ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਰਾਵਣ ਪਾਸੋਂ ਸੀਤਾ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਲੰਕਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਸੀ। ਜਦ ਉਹ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਸੁਕਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਨੇ ਆ ਕੇ ਬਿਨੈ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਭਗਤ 'ਨਲ' ਅਤੇ 'ਨੀਲ' ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਪੁਲ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਸੁਕਾਓ ਨਾ। 'ਨਲ' ਅਤੇ 'ਨੀਲ' ਨੂੰ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਵਰਦਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਣਗੇ ਉਹ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਡੁੱਬੇਗੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਬਾਨਰ 'ਨਲ' ਅਤੇ 'ਨੀਲ' ਅਧੀਨ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਪੁਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜੁਟ ਗਏ। ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਦੇ ਕੋਲ ਸੌ ਯੋਜਨ ਲੰਮਾ ਪੁਲ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਮੁਦਾਰੂ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਸੇਤੂਬੰਧ ਜਾਂ ਸੇਤੂਕਾਵਯ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸੇਤੂਬੰਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਵਰਸੇਨ ਦੇ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਉੱਪਰ ਕਿਸਤੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਤੁਲਸੀ ਰਾਮਾਇਣ; ਮ. ਕੋ.; ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.।

ਸੇਨ (Seine) : ਸੇਨ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਜਾਰਤੀ ਦਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਲਾਂਗਰ ਪਠਾਰ (Langers Plateau) ਵਿਚ 460 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਮਾਉਂਟ ਤੈਸਾਲਾਤ (Mt. Tasselot) ਤੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਨੂੰ 775 ਕਿ. ਮੀ. ਦਾ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲ-ਆਵਰ (Le-Havre) ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਚੈਨਲ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਅਪਰ ਸੇਨ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਨਹਿਰ ਤਾਂ ਸੇਨ ਤੇ ਉਰਕ (Ourcq) ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਿਆ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਰੂਆਨ

(Rouen) ਤਕ ਵੱਡੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਚਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਲ-ਆਵਰ, ਰੂਆਨ ਤੇ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਦਰਿਆ ਬੜੀ ਧੀਮੀ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੌੜ ਤੌੜ ਇਸ ਦੇ ਸਫਰ ਨੂੰ ਲੰਬਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ 75,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਯੌਨ (Yonne), ਓਬ (Aube), ਮਾਰਨ (Morne), ਅਰ (Eure) ਅਤੇ ਵਾਜ਼ (Oise) ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲ. ਐਨ. 17:156.

ਸੇਨ-ਏ-ਟਾਈਐਨ (Saint-Etienne) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਲਵਾਰ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸਨਅਤੀ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ 500 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਅਤੇ ਲਾਇਨਜ਼ (Lyons) ਤੋਂ 60 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਨਅਤੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੋਲੇ ਦੀ ਤਜ਼ਾਰਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਈ। ਫਰਾਂਸਿਸ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਅਸਲਾ ਆਦਿ ਬਣਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਸੰਨ 1815 ਵਿਚ ਇਥੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੋਲੇ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੇ ਇਥੇ ਸਨਅਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ। ਸੰਨ 1828 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸੇਨ-ਏ-ਟਾਈਐਨ ਨੂੰ ਐਂਡਰੀਜ਼ੀਅਸ (Andrezieux) ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਸੀ।

ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਕ ਸਕੂਲ ਆਫ ਮਾਈਨਜ਼ ਅਤੇ ਇਕ ਸਨਅਤੀ ਕਲਾ ਤੇ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਦਾ ਸਕੂਲ ਹੈ। ਇਥੇ 13ਵੀਂ ਤੇ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਵੀ ਹਨ। ਇਕ ਅਜਾਇਬਘਰ ਵੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਹਨ।

ਧਾਤਾਂ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੰਦੂਕਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਥੇ ਸਾਈਕਲਾਂ ਦੇ ਪੁਰਜੇ, ਗਲਾਸ, ਟੀਨ ਦੇ ਬਰਤਨ ਅਤੇ ਦਵਾਈ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—216,000 (1970)

45°26' ਉ. ਵਿਥ.; 4°24' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲ. ਐਨ. 16:685; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19:897.

ਸੇਨ-ਏ-ਮਾਰਨ (Seine-Et-Marne) : ਇਹ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਹੈ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਪੁਰਾਣੇ ਈਲ-ਦਾ-ਫਰਾਂਸ (Ile-de-France) ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦਾ ਹੀ ਭਾਗ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਨ 1790 ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 5,917 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਸੇਨ ਅਤੇ ਮਾਰਨ ਦਰਿਆ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਫੋਨਟਨ-ਬਲੋ (Fontainebleau) ਨਾਮੀ ਜੰਗਲ ਹੈ। ਇਸ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਬਰੀ (Brie) ਪਠਾਰ ਨੇ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਨਾਜ, ਚਕੰਦਰ, ਆਲੂ, ਅਲੂਚਾ, ਆਲੂਬੁਖਾਰਾ ਅਤੇ ਚੈਰੀ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੌਲਟਰੀ, ਡੇਅਰੀ ਤੇ ਬਾਗਬਾਨੀ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਖ ਕਿੱਤੇ ਹਨ। ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿਚ 12ਵੀਂ ਅਤੇ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਥੇਹ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਚਮੜਾ ਰੰਗਣ ਅਤੇ ਕੱਪੜਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣ, ਕਾਗਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨ, ਦਵਾਈਆਂ ਬਣਾਉਣ,

ਛਪਾਈ ਅਤੇ ਇੱਟਾਂ ਤੇ ਟਾਈਲਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮੈਲੂਨ (Melun) ਹੈ। ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ 50 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ ਫੁਨਟਨਬਲੋ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—660,000 (1972)

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲ. ਐਨ. 17:157.

ਸੇਨ-ਏ-ਵਾਜ਼ (Seine-et-Oise) : ਇਹ ਉੱਤਰ-ਮੱਧ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਇਕ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 660 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਸੇਨ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੇਨ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਣਕ, ਜਵੀ, ਚਕੰਦਰ, ਆਲੂ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਪੈਰਿਸ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵਿਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਅੰਗੂਰ ਅਤੇ ਸੇਬ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਭੇਡਾਂ ਪਾਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਵੀ ਪੈਰਿਸ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਰਸੇਲਜ਼ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—2,298,932 (1962)

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲ. ਐਨ. 17:157.

ਸੇਨ, ਗੁਰੂ ਜੀ (1899-1950) : ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਸੇਨ, ਪਾਂਡੂਰੰਗ ਸਦਾਸ਼ਿਵ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰਤਨਾਗਿਰੀ ਵਿਚ ਦਪੋਲੀ ਤਾਲੁਕਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਲਗਾੜ ਵਿਖੇ ਸੰਨ 1899 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ; ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਕਈ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਸਿਵਲ ਨਾ-ਫਰਮਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ 1932-33, 1940 ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1939 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ 'ਕਾਂਗਰਸ' ਸਪਤਾਹਿਕ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਲਗਭਗ 200 ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 1950 ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਡਿ. ਨੈ. ਬਾ. 4:34.

ਸੇਨ, ਪ੍ਰਫੁਲ ਚੰਦਰ (Sen, Prafulla Chandra) : ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੇਤਾ ਦਾ ਜਨਮ 1897 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਸਬੰਧੀ ਬਹੁਤੇ ਵੇਰਵੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਅਮਰਬਾਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਗਲੀ ਨਾਲ ਲੰਬੇ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਲੋਕੀ ਇਹੋ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਅਮਰਬਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਵਾਇਆ।

ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦਿਓਗਜ਼ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਐਂਟਰੈਂਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ।

ਬੀ. ਐਸ. ਸੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਹ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ, ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਅਤੇ ਬਿਪਨ ਚੰਦਰ ਪਾਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਮੁਦੱਈ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਰਮਹੰਸ, ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਅਤੇ ਟੈਗੋਰ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਸ ਤੇ ਡਾ. ਭੂਪਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦੱਤ, ਡਾ. ਬਿਪਨ ਰਾਏ, ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਇਸ ਨੇ 1921 ਦੀ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਇਕ ਵਾਰ ਜੇਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਨਾ-ਫੁਰਮਾਨੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੇ 1930, 1932 ਅਤੇ 1934 ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਇਹ 1942 ਵਿਚ ਇਸੇ ਲਹਿਰ ਅਧੀਨ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੁੱਲ 11 ਵਰ੍ਹੇ ਜੇਲ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਲਗਨ ਵਧੇਰੇ ਦਿਹਾਤੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲ ਸੀ। ਇਹ ਪੱਕਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਮਾਤਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਅਮਰਬਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਰੀਜਨਾਂ ਅਤੇ ਦਬੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਧਾਰ ਦੀ ਲਗਨ ਸਦਕਾ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਰਬਾਗ ਦਾ ਗਾਂਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

1948 ਵਿਚ ਇਹ ਡਾ. ਬੀ. ਸੀ. ਰਾਏ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਖੁਰਾਕ-ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ। ਅੰਤ ਤੱਕ ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਉਪਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਤਬਾਰੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। 1962 ਵਿਚ ਡਾ. ਰਾਏ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ 1967 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਹਾਰ ਤਕ ਇਸੇ ਪਦਵੀ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਫਿਰ ਇਹ ਅਮਰਬਾਗ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਧੀਨ ਸੇਵਾ ਤੇ ਜੁਟ ਗਿਆ। 1969 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਇਹ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਥਾਂ ਦੂਜੇ ਧੜੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਹ 1972 ਵਿਚ ਅਮਰਬਾਗ ਤੋਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਫੂਲ ਚੰਦਰ ਅਮਰਬਾਗ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਜੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਹ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਫੂਤ-ਛਾਤ ਆਦਿ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਪਸੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਰਾਜ-ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਸਨਿਆਸ ਲੈ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਡਿ. ਨੇ. ਬਾ. 4:114.

ਸੇਨ ਮੇਰੀਟਾਈਮ (Seine Maritime) : ਇਹ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਇਕ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਹੈ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਰਮੰਡੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ। ਸੰਨ 1955 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਸੇਨ ਐਨਫੋਰਊਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਠਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘਣੀ ਖੇਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਣਕ, ਜਵੀ, ਚਕੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੇਬ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਸਣ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਲਗਭਗ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਇਥੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਡੇਅਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੁੱਧ, ਮੱਖਣ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪਨੀਰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸੇਨ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਦਰਿਆ ਲੰਘਦੇ ਹਨ। ਰੂਆਨ (Rouen) ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਰਮੰਡੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਸ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ

ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਲ ਆਵਰ (Le Havre) ਇਸ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—1,167,100 (1972)

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲ. ਐਨ. 17:157.

ਸੇਫਟੀ ਲੈਂਪ : ਵੇਖੋ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲੈਂਪ।

ਸ਼ੇਫਤਾ, ਅੱਲਾ ਦਿੱਤਾ : ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਅੱਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਤਖੱਲਸ 'ਸ਼ੇਫਤਾ' ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 1863 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਤਾਂਗਾ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਕਿਸੇ 'ਸ਼ਿਆਮ' ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸਾਦਿਕ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਵਿਤਾ ਬੈਂਤ ਅਤੇ ਸੀਹਰਫੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਗ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 1908 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਪੰ. ਸ਼ਾ. ਤਜ. 291.

ਸੇਬ : ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਆਦਲਾ ਫਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬਨਸ-ਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਮੇਲਸ ਡੋਮੇਸਟਿਕਾ (*Malus domestica*) ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਨਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮੇਲਸ ਮੇਲਸ (*Malus malus*), ਮੇਲਸ ਸਿਲਵੈਸਟ੍ਰਿਸ (*Malus sylvestris*) ਜਾਂ ਮੇਲਸ ਪੌਮਿਲਾ (*Malus pomila*)। ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੇਬ ਦਾ ਨਾਂ ਪਾਇਰਸ ਮੇਲਸ (*Pyrus malus*) ਹੈ।

ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰੋਮਨ ਲੋਕ ਸੇਬ ਉਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਖੋਜੀ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸੇਬ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਭਾਵੇਂ ਮੁੱਢਲੀ ਕਾਸ਼ਤ ਬੀਜਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਲਮ ਲਾਉਣ ਦੁਆਰਾ ਬੂਟਿਆਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪਤਾ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1840 ਤੋਂ 1900 ਤਕ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚੰਗੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਚੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸਮਾਂ ਫਿਰ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਜਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਫਿਰ ਵੀ 1920 ਤੋਂ ਹੋਈ ਬਨਸਪਤੀ ਨਸਲਕਸ਼ੀ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ।

ਸੇਬ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਉਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਥੇ ਗਰਮੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਤਾਪਮਾਨ ਲਗਭਗ-5°ਸੈਂ. ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ।

ਕਿਸਮਾਂ—ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਉਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੇਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਕਿਸਮਾਂ ਇਹ ਹਨ : ਨੌਵਾ ਸਕੋਟੀਆ, ਨਿਆਗਰਾ ਪੈਨਿਨਸੁਲਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਜੋ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਕਿਸਮ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਡੀਲੀਸ਼ੀਅਸ ਕਿਸਮ ਸਾਰੀ ਉਪਜ ਦਾ 1/5 ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੈਕਿੰਟਾਸ਼ ਕਿਸਮ ਕੁਲ ਉਪਜ ਦਾ 1/10 ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ 80% ਉਪਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 6,000 ਹੈਕਟੇਅਰ ਭੂਮੀ ਸੇਬਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਹੋਠ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਰੈੱਡ ਡੀਲੀਸ਼ੀਅਸ,

ਗੋਲਡਨ ਡੀਲੀਸ਼ੀਅਸ ਅਤੇ ਰਾਇਲ ਡੀਲੀਸ਼ੀਅਸ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ । ਕਸਮੀਰ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਰੈੱਡ ਡੀਲੀਸ਼ੀਅਸ, ਬਾਲਡਵਿਨ, ਅੰਬਰੀ ਅਤੇ ਬਲੱਡ ਰੈੱਡ ਹਨ । ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੈੱਡ ਡੀਲੀਸ਼ੀਅਸ, ਜੋਨਾਥਨ, ਰੋਮ ਬਿਊਟੀ, ਸਟੇਮੈਨ ਵਾਈਨਸੈਪ, ਵਿੰਟਰ ਬਨਾਨਾ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਜਦ ਕਿ ਕੁੱਲ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਗੋਲਡਨ ਡੀਲੀਸ਼ੀਅਸ, ਰੈੱਡ ਡੀਲੀਸ਼ੀਅਸ, ਬੈਨ ਡੇਵਿਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਮਾਉਂ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੇਮਜ਼ ਗਰੀਵ, ਜੋਨਾਥਨ, ਰੋਮ ਬਿਊਟੀ, ਡੀਲੀਸ਼ੀਅਸ ਕਿਸਮਾਂ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਬੂਟਿਆਂ ਦਾ ਵਾਧਾ-ਬੂਟਿਆਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅੱਖ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਪਿਉਂਦ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅੱਖ ਜਾਂ ਪਿਉਂਦ ਰਾਹੀਂ ਚੰਗੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬੀਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਰੂਟ ਸਟਾਕ ਤੇ ਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੀਲਡ ਬੌਡਿੰਗ, ਬੈਂਚ ਗਰਾਫਟਿੰਗ ਜਾਂ ਟੰਗ ਗਰਾਫਟਿੰਗ ਹੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪਿਉਂਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਬੂਟੇ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਆਪਸੀ ਦੂਰੀ 7.5 ਤੋਂ 9 ਮੀ. ਤਕ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਕਾਸ਼ਤ-ਵਧ ਰਹੇ ਬੂਟਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਸਿਸਟਮ ਤੇ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂਡੀਫਾਈਡ ਲੀਡਰ ਆਦਿ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਾਟ ਸ਼ਾਂਗ ਉਦੋਂ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਹ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਜਾਣ । ਜਦ ਬੂਟੇ ਫਲ ਦੇਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਾਟ ਸ਼ਾਂਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ 30 ਗ੍ਰਾਮ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ, ਫਾਸਫੋਰਸ ਅਤੇ ਪੌਟਾਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਤੋਂ ਫਲ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਝਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਉਪਜ ਦੇਈ ਜਾਣ ਅਤੇ ਬੂਟਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚੇ ।

ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕੀੜੇ ਮਕੋੜੇ-ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਵੀ ਸੇਬਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕੀੜੇ ਮਕੋੜਿਆਂ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਸਪਰੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ।

ਸੇਬਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਕੀੜਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਕਾਰਪੋਕੈਪਸ ਮਾਥ (*Carpocapsa pomonella*) ਜਿਸ ਨੂੰ ਐਪਲ ਵਰਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਲੈੱਡ ਆਰਸੀਨੇਟ ਦੀ ਸਪਰੇ ਕੀਤੀਆਂ ਇਹ ਕੰਟਰੋਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਹੋਰ ਸਕੇਲ ਕੀੜੇ ਜਿਵੇਂ ਸੈਨ 'ਜੋ ਸਕੇਲ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਬਿਮਾਰੀ ਐਪਲ ਸਕੈਬ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਉੱਲੀ (*Venturia inaequalis*) ਦੁਆਰਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਤਿਆਂ ਤੇ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਲਫਰ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਸਪਰੇ ਨਾਲ ਕੰਟਰੋਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਫਸਲ ਦੀ ਤੁੜਾਈ ਅਤੇ ਸਟੋਰ ਕਰਨਾ-ਇਸ ਦੀ ਤੁੜਾਈ ਵੇਲੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਫਲਾਂ ਦੀ ਤੁੜਾਈ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਧੋ ਕੇ, ਸੁਕਾ ਕੇ ਅਤੇ ਗ੍ਰੇਡਿੰਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੋ ਕਿਸਮਾਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਪੱਕਦੀਆਂ ਹਨ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਰਤ

ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪੱਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਛੇ ਹਫਤੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੌਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤਕ ਸਟੋਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ । ਸਟੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਪਮਾਨ ਦਰਜਾ ਜਮਾਉ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਉਪਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਉਪਜ-ਦੂਸਰੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵੇਲੇ ਸੇਬਾਂ ਦੀ ਉਪਜ 50,00,00,000 ਬੁਸ਼ਲਜ਼ (ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਬੁਸ਼ਲ = 2150.42 ਘਣ ਇੰਚ) ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਸੀ । ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ 10,00,00,000 ਬੁਸ਼ਲਜ਼ ਸੇਬ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸੇਬਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ । ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਜਾਪਾਨ ਅਤੇ ਕੋਰੀਆ ਨੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਸੇਬਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਉਪਜ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਚੀਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਉਪਜ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਸੇਬ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਪਾਣੀ 80-85%, ਪ੍ਰੋਟੀਨ 0.3%, ਚਰਬੀ 0.1%, ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ 0.3%, ਨਸ਼ਾਸਤਾ 13.4%, ਕੈਲਸੀਅਮ 0.01%, ਫਾਸਫੋਰਸ 0.02%, ਲੋਹਾ 1.7% ਅਤੇ ਵਿਟਾਮਿਨ 'ਏ' ਨਾਮ ਮਾਤਰ ।

ਵਰਤੋਂ-ਸੇਬ ਫਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖਾਧੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹੋਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਉਪਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਰਸ ਤੋਂ ਸੇਬ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ (cider) ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸੇਬ ਤੋਂ ਸਿਰਕਾ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸੇਬ ਦਾ ਸ਼ੀਰਾ ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਤੰਬਾਕੂ ਵਿਚਲੀ ਸਿਲ੍ਹ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਟਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੇਬ ਵਿਚ ਫਾਸਫੋਰਸ ਬਹੁਤੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਗਰ ਤੇ ਤਿਲੀ ਲਈ ਵੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ । ਇਹ ਆਂਦਰਾਂ ਦੀ ਸੋਜ ਸੁਜਾਕ, ਖਾਂਸੀ, ਦਮਾ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ਮੇ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਲਈ ਗੁਣ-ਕਾਰੀ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 2:138; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 1:493; ਹੋਂ. ਬੁ. ਐ.

ਸੇਬਾਸਤਈਆਨੋ ਡੇਲ ਪਈਓਮਬੋ (Sebastiano Del Piombo—(ਲ. 1485-1547) : ਇਹ ਵੀਨਸੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ ਇਤਾਵਲੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਲਗਭਗ 1485 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋਵਾਨੀ ਬੈੱਲੀਅਨੀ (Giovanni Bellini) ਤੋਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜੋਰਜੋਨਾ (Giorgione) ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਸੰਨ 1510 ਵਿਚ ਜੋਰਜੋਨਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਤਸਵੀਰਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੀਆਂ । ਜੋਰਜੋਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਬਣੀ ਇਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ 'ਸਾਲੋਮ' (Salome) ਨੈਸ਼ਨਲ ਗੈਲਰੀ, ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਉਪਰ 1510 ਈ. ਦਰਜ ਹੈ ।

ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਰੋਮ ਵਿਚ ਬਿਤਾਇਆ । ਇਸਦਾ ਵਾਸਤਾ ਰੈਫੇਅੈੱਲ (Raphael) ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆ । ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਬਣ ਗਿਆ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਮਾਈਕਲ ਐਂਜਲੋ (Michel Angelo) ਪਾਸ ਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਸ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਸੰਨ 1520 ਵਿਚ ਰੈਫੇਅੈੱਲ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਸੇਬਾਸਤਈਆਨੋ ਅਗਲੇ 11 ਸਾਲ ਤਕ ਰੋਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੇਂਟਰ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ । ਸੰਨ 1531 ਵਿਚ ਪੌਪ ਕਲੀਮੈਂਟ ਸਤਵੇਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਨਖਾਹ ਉਪਰ ਪਈਓ-

-ਮਥੋਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਹਰਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਸੀ। ਸੰਨ 1531 ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਬਣੀ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਤਸਵੀਰ 'ਲੇਡੀ ਐਂਜ ਸੇਂਟ ਅਗਾਥਾ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪੱਥਰ ਉੱਪਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਅਤੇ ਪਲਸਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਵੀ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 21 ਜੂਨ, 1547 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20.

ਸ਼ੇਬਾਨੀ ਖਾਨ ਉਜ਼ਬੇਗ : ਇਹ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਉਜ਼ਬੇਗ ਸਰਦਾਰ ਅਬੂਅਲ-ਖੈਰ ਖਾਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਦਾਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਅਬੂ ਸੈਦ ਖਾਨ ਦੀ ਕਾਫੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਦਾ ਪੋਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਸਫਵੀ (Safavid) ਖਾਨ-ਦਾਨ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸ਼ਾਹ ਇਸਮਾਈਲ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਦਖਲ ਰਿਹਾ। 1501 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਸਾਰ-ਏ-ਪੁਲ (Sar-i-Pul) ਵਿਖੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਭਾਜ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਸਮਰਕੰਦ ਵੀ ਸ਼ੇਬਾਨੀ ਖਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਈਨ ਮੰਨਣੀ ਪਈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਖਾਨਜ਼ਾਦਾ ਬੇਗਮ ਦਾ ਡੌਲਾ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਸ਼ੇਬਾਨੀ ਤ੍ਰਾਂਸਆਕਸਿਏਨਾ (Transoxiana) ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਕੰਦਜ਼ (Qundaz) ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। 1506 ਤਕ ਇਸ ਨੇ ਖੀਵਾ (Khiva) ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਬਲਖ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਟਿਕਾ ਲਈਆਂ। ਇਹ ਖੁਰਾਸਾਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧਿਆ ਤੇ ਜੂਨ, 1507 ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹਰਾਤ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ਼ੇਬਾਨੀ ਬਾਬਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਦੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਤ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੇਬਾਨੀ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਟੱਕਰ ਕੰਧਾਰ ਵਿਖੇ ਹੋਵੇਗੀ ਪਰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵੱਲ ਰੁਖ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ੇਬਾਨੀ ਨੇ ਕੰਧਾਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ ਇਸ ਨੇ ਇਸਮਾਈਲ ਸਫਵੀ ਨਾਲ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ। ਅੰਤ 1510 ਵਿਚ ਮਾਰਵ (Marv) ਵਿਖੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਇਸਮਾਈਲ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਦੀ ਚਾਲ ਖੇਡੀ। ਚਾਲ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈ ਤੇ ਇਹ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। 2 ਦਸੰਬਰ, 1510 ਨੂੰ ਮਾਰਵ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ੇਬਾਨੀ ਹਾਰ ਗਿਆ ਤੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਜ਼ਬੇਗ ਤ੍ਰਾਂਸਆਕਸਿਏਨਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਬਾਨੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਉਬੈਦ ਉੱਲਾ ਖਾਂ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਕੈ. ਹਿ. ਇੰਡ.

ਸੇਬੂ (Cebu) : ਟਾਪੂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤ—ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਫਿਲਪੀਨ ਦਾ ਇਕ ਟਾਪੂ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 4411 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 5030 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਸੇਬੂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਟਾਪੂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਹਿਦਾਰ ਚਟਾਨਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਫਸਲਾਂ ਗੰਨਾ, ਨਾਰੀਅਲ, ਤਮਾਕੂ ਅਤੇ ਸਣ

ਹਨ। ਅੰਬ ਇਥੋਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਫਲ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਕੋਲਾ, ਤਾਂਬਾ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੇਬੂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਬਦੇਸ਼ੀ ਬਸਤੀ 1565 ਈ. ਵਿਚ ਸਪੇਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਸਪੇਨੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸ ਟਾਪੂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1942 ਵਿਚ ਜਾਪਾਨੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਟਾਪੂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1945 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਲਿਆ। ਅਮਰੀਕੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਟਾਪੂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਸੇਬੂ ਦਨਾਓ (Danao), ਲਾਪੂ-ਲਾਪੂ (Lapu-Lapu), ਟੋਲੀਡੋ (Toledo), ਮਾਨਡਾਵੇ (Mandave) ਇਸ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—ਪ੍ਰਾਂਤ—1,634,182 (1970),

ਟਾਪੂ —1,196,394 (1970)

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਫਿਲਪੀਨ ਦੇ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਟਾਪੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਟਾਪੂ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਤੱਟ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਵਸਦਾ ਸੀ। 7 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1521 ਨੂੰ ਫਰਡੀਨੈਂਡ ਮਾਜੈੱਲੈਨ (Ferdinand Magellan) ਨਾਮੀ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। 1565 ਵਿਚ ਇਕ ਇਸਾਈ ਸੰਤ ਨੇ ਇਥੇ ਪਹਿਲੀ ਸਪੇਨੀ ਬਸਤੀ ਅਤੇ ਕੈਥੋਲਿਕ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸੱਤ ਸਾਲ ਸਪੇਨੀ ਬਸਤੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1860 ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1936 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਮਈ, 1942 ਵਿਚ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਨੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ 1945 ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮੰਡੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵੱਡੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ-ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਸਾਨ ਕਾਰਲਸ (1595), ਸੇਬੂ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ (1946), ਸਾਉਥ ਵੈਸਟਰਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (1946), ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਸਦਰਨ ਫਿਲਪੀਨਜ਼ (1927) ਅਤੇ ਯੂਨੀ-ਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਵੀਸਾਯਾਜ਼ (University of the Visayas—1919) ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਾਂਤੋ ਨੀਨੋ (ਪਾਕ ਬੱਚਾ) ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—347,116 (1970)

10°18' ਉ. ਵਿਥ.; 123°54' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 2:663.

ਸੇਬੂਯਹ : ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਅਬੂ ਬਸ਼ਰ ਅਮਰ ਬਿਨ ਉਸਮਾਨ ਬਿਨ ਕੰਬਰ ਸੀ। ਸੇਬੂਯਹ ਇਸ ਦਾ ਲਕਬ ਸੀ। ਸੇਬੂਯਹ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸੇਬ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ' ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੇਬੂਯਹ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਸੇਬ ਵਰਗੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਲਕਬ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਸੇਬੂਯਹ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹਵ-ਕਲਾ ਦੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਨਹਵ ਰਚਨਾ ਅਰਥਾਤ ਸੇਬੂਯਹ ਪੁਸਤਕ ਨਾਲੋਂ ਨਹਵ-ਕਲਾ ਉਪਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਵਧੀਆ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਹਫੇ ਵਜੋਂ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੇਬੂਯਹ ਨੇ ਇਹ ਕਲਾ ਖਲੀਲ ਇਬਨ ਅਹਿਮਦ ਅਤੇ ਯੂਨਸ ਬਿਨ ਹਬੀਬ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਸੀ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ 180 ਹਿ. ਜਾਂ 177 ਹਿ. ਵਿਚ ਹੋਈ।

—ਐਚ. ਐਮ. ਮਕਬੂਲ ਰਹਿਮਾਨ

ਸੇਮ (Water-logging) : ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਸੇਮ ਪੈਣਾ ਜਾਂ ਸੇਮ ਹੋ ਜਾਣਾ ਉਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਜੜ੍ਹ-ਖੇਤਰ ਵਿਚਾਲੇ ਮੁਸਾਮ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਵਾ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਕ ਜਾਵੇ। ਸੇਮ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਲਸਤਰ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਜਿਸ ਤੇ ਇਹ ਫਸਲਾਂ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਫਸਲ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਿਕਾ ਕੋਰ (capillary fringe) ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਿਕਾ ਖੇਤਰ ਦੀ ਉਚਾਈ ਬਰੀਕ ਕਣਦਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਮੋਟੀਆਂ ਕਣਦਾਰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੇਕਰ ਪਾਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ 0.60 ਮੀ. ਤਕ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਣਕ ਦੇ ਪੌਦੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਕੇਸ਼ਿਕਾ ਦੀ ਉਚਾਈ 1.20 ਮੀ. ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਲਸਤਰ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ 1.80 ਮੀ. ਤਕ ਉੱਚਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰਾਬ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸੇਮ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ੳ) ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਜੜ੍ਹ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਹਵਾ-ਪ੍ਰਵਾਹਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਨਾਲ ਰਸਾਇਣਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬੈਕਟੀਰੀਆ, ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚਲੇ ਪੇਚੀਦਾ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਯੋਗਿਕਾਂ ਦਾ ਨਾਈਟ੍ਰੀਕਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਪੌਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਯੋਗਿਕਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਣ, ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੌਦੇ ਨਾਈਟ੍ਰੇਟ, ਸਲਫੇਟ, ਫਾਸਫੇਟ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਘੂਕ੍ਰਿਤ ਕਿਸਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਮੋਨੀਆ, ਨਾਈਟ੍ਰਸ ਆਕਸਾਈਡ, ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਸਲਫਾਈਡ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਵਰਤ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਿਰਵਾਯੂ ਜੀਵ (anaerobic) ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਪਟਾਉਣ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ—ਜੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨਿਰੰਤਰ ਸਿੱਲ੍ਹੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਉੱਗਣ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲਤਮ ਹਾਲਤ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਹਲ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ।

(ੲ) ਸੇਮ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਤੋਂ ਖੁਰਾਕ ਲਈ ਮੁਕਾਬਲਾ—ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਪੌਦੇ ਜਾਂ ਘਾਹ-ਫੁਸ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ

ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਿਚ ਉਗ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸੇਮ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੱਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਲਾਭਵੰਦ ਫਸਲਾਂ ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਗੋਡੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਫਸਲ ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।

(ਸ) ਸੇਮ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਿਚ ਜਲਸਤਰ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤਕ ਪਾਣੀ ਦਾ ਉਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਹਾਉ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਲਸਤਰ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਕੇਸ਼ਿਕਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਪ-ਉਤਸਰਜਨ ਰਾਹੀਂ ਘੱਟਣ ਕਰਕੇ ਜਲਸਤਰ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਸੇਮ ਤੋਂ ਬਚੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਰਸ਼ ਦਾ ਵਾਧੂ ਪਾਣੀ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਇਆ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਜਲਸਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਿਕਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਜੜ੍ਹ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਮੱਧ-ਵਰਤੀ ਅਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਤ੍ਹਾ ਤਨਾਓ ਰਾਹੀਂ ਹੇਠਾਂ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਸਲਾਂ ਉਸ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਜੋ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਲਸਤਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ, ਨਹੀਂ ਚੁੱਕ ਸਕਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਉਸ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਜੜ੍ਹ-ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾਈ ਤਕ ਸਿੰਜਾਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਜਾਇਆ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠਲੇ ਜ਼ਖੀਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੇਮ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਤ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਲੂਣਾਂ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਪਾਣੀ ਉਪਰ ਉਠਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਘੁਲੇ ਹੋਏ ਲੂਣ ਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਤ੍ਹਾ-ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਾਸ਼ਪੀ-ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਲੂਣ ਉਪਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਪਰਤ ਵਿਚ ਖਾਰੇ ਲੂਣ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਉਪਰਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਖਾਰੇਪਣ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੇਮ ਦੇ ਕਾਰਨ—ਪਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਖੀਰਾ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਮੁਸਾਮਦਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੇਵਰਨਸ ਚਟਾਨਾਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਪਾਣੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਤਹਿ (stratum) ਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਛੇਦ (impervious) ਪਰਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੇਠਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬਾਰਸ਼ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਜ਼ਖੀਰੇ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਜੀਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ, ਝੀਲਾਂ ਅਤੇ ਟੋਭਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਖੀਰੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਲਸਤਰ ਜਾਂ ਜ਼ਖੀਰੇ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਸਤ੍ਹਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹੀ ਪ੍ਰੋਫਾਈਲ (profile) ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਉਪਰਲੀ ਸਤ੍ਹਾ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਉਪਰਲੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਲਸਤਰ ਦੀ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨ ਦਾ ਪਤਾ ਖੁਲ੍ਹੇ ਖੂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਥਿਰ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਲਸਤਰ ਤੇ ਦ੍ਰਵਸਥਿਤਿਕ ਦਬਾਉ ਸਿਫ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਲਸਤਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮੁਸਾਮ ਉਸ ਉੱਚਾਈ ਤਕ ਕੇਸ਼ਿਕਾ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ

ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮੁਸਾਮਦਾਰੀ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਕਣਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ, ਸ਼ਕਲ ਅਤੇ ਸਤ੍ਹਾ ਆਦਿ ਅਸੁੱਧੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠਲੇ ਜ਼ਖੀਰੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਡਾਰਸੀ ਦੇ ਨਿਯਮ

$Q = Aki$ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ

$Q =$ ਨਿਕਾਸ

$A =$ ਉਹ ਖੇਤਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ,

$k =$ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਜੀਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਗੁਣਾਂਕ ਅਤੇ

$i =$ ਢਲਵਾਨ ਜਾਂ ਹੈੱਡ ਦੇ ਘਟਣ ਦੀ ਦਰ ।

ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਹਾ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਸਤ੍ਹਾ ਉੱਪਰਲੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਸੈਕੰਡਰੀ ਕਰਾਸ ਵਹਾਉ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਜ਼ਖੀਰੇ ਤੋਂ ਡਰੇਨਾਂ ਤਕ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੜ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਹਾਉ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਡਰੇਨਾਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਲਈ ਜ਼ਖੀਰੇ ਵਲ ਵਹਿਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਹੋਰ ਸੋਮਾ ਖੂਹਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਪਾਣੀ ਹੈ । ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਪੰਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਅਤੇ ਜ਼ਖੀਰੇ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ, ਬਾਰਸ਼ ਦੀ ਮਾਤਰਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮੁਸਾਮਦਾਰੀ, ਖੇਤਰ ਦੀ ਕਰਾਸ ਅਤੇ ਲੰਬਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਢਲਾਨਾਂ, ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮੱਰਥਾ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਅਛੇਦੀ ਤਹਿ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਕਾਰਨ ਬਰਾਬਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਜਲਸਤਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਲ ਤੇ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟਣ ਜਾਂ ਵਧਣ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਜਦੋਂ ਵੀ ਨਹਿਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਸਟਮ ਪੱਕੇ ਖਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਤਲਛਟੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ, ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਖਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਜੀਰਕੇ ਹੇਠਾਂ ਜਲਸਤਰ ਤੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲ ਜਲਸਤਰ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਜਲਸਤਰ ਉੱਚਾ ਉਠਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਲ ਦੇ ਕਰਾਸ ਗ੍ਰੇਡੀਏਂਟ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਗ੍ਰੇਡੀਏਂਟ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਵਲ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਹਾਉ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਬਾਹਰ ਵਲ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਹਾਉ ਦਰਖਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਸਪ-ਉਤ-ਸਰਜਨ, ਜੋ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਭੋਂ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਵਾਸਪੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਜਲਸਤਰ ਸਤ੍ਹਾ ਦੇ ਏਨਾ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏ ਕਿ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉੱਪਰ ਵਹਿ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ, ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਜਲਤਲ ਦੀ ਉੱਪਰ ਵਲ ਨੂੰ ਉਚਾਈ ਮਧਮ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸੰਤੁਲਨ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸਤ੍ਹਾ ਦੇ ਏਨਾ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਿਚ ਸੇਮ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਕੱਚੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਤੇ ਕੱਚੇ ਖਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸੇਮ ਪੈਣ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਲਈ ਇਹ ਪੱਕੀਆਂ ਹੀ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ । ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਨਹਿਰਾਂ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਸੇਮ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਜ਼ਮੀਨੀ ਸਤ੍ਹਾ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਅਛੇਦ ਤਹਿ ਦਾ ਹੋਣਾ, ਚੰਗੀ ਬਾਰਸ਼, ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਘੱਟ ਜੀਰਨ ਸ਼ਕਤੀ, ਘੱਟ ਢਲਾਨਾਂ ਅਤੇ ਘੱਟ ਜਲਸਤਰ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਤੱਥ ਰਲਕੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਸੇਮ ਪਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਪਿੰਗ ਸੈੱਟਾਂ ਅਤੇ ਡਰੇਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਸੇਮ ਰੋਕਣ ਦੇ ਸਾਧਨ

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਸੇਮ ਪੈਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੇਮ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(1) ਨਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੰਜਾਈ ਵਾਲੇ ਖਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਜੀਰਨ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(ੳ) ਖਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨਾ—ਖਾਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪੱਕੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਵਿਛਾਉਣ ਨਾਲ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪਾਣੀ ਜੀਰ ਸਕੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਜੀਰਨ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਅਸਰਦਾਇਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਜੀਰਨ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

(ਅ) ਖਾਲਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਕਰਨ ਨਾਲ—ਖਾਲਾਂ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਦੀਆਂ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਜਾਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਸਕੇ ।

(ੲ) ਜਿੱਥੇ ਸੇਮ ਪੈਣ ਦਾ ਡਰ ਹੋਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿਕਾਸ ਡਰੇਨਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ।

(2) ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਖਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਜੀਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ :—

(ੳ) ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਖਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹੀ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਜੀਰਨ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

(ਅ) ਸਿੰਜਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਸਿਰਫ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਕੁੱਲ ਨਹਿਰੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਪ੍ਰਬਲਤਾ 40-60% ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੇਮ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਛੋਟੀ ਦਰ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।

(ੲ) ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ—ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਫਸਲ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲਤਮ ਪਾਣੀ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਫਸਲ ਦੀ ਠੀਕ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ । ਇਸ

ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੇਕਰ ਸਿੰਜਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਘਟਦੀ ਸਗੋਂ ਵਾਧੂ ਪਾਣੀ ਹੇਠਲੇ ਜ਼ਖੀਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਤਰੀਕਾ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਿਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣਾ ਹੈ। ਕਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਵਹਿ ਰਹੇ ਖਾਲ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੂੰਹੇ ਤੋਂ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾਂ ਕਿ ਇਕੋ ਹੀ ਕਿਆਰੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਖੇਤ ਨੂੰ ਸਿੰਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਅਜਾਈ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਮੀਦਾਰ ਕਿਆਰੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਹਿਰੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਬੁਝ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਮੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕੌਮੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਾਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਲਸਤਰ ਵਧ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

(3) ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ-ਜ਼ਖੀਰੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਹਾਉ ਬਾਹਰ ਵਲ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

(ੳ) ਡਰੇਨੇਜ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ—ਇਹ ਬੜਾ ਅਸਰ-ਦਾਇਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਸਤ੍ਹਾ-ਡਰੇਨਾਂ ਜਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠਾਂ ਮੁਸਾਮਦਾਰ ਡਰੇਨਾਂ ਪੁੱਟਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਾਸ ਬਣਾਵਟੀ ਸਤ੍ਹਾ-ਡਰੇਨਾਂ ਤਕ ਪੁੱਜ ਜਾਵੇ।

(ਅ) ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਡਰੇਨਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ—ਇਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਕਾਸ ਸਮਰਥਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰਲੇ ਬਾਰਸ਼ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪੌਦੇ ਅਤੇ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਉਪ-ਭੋਂ ਤੋਂ ਪੰਪਿੰਗ ਸੈੱਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ—ਜੇਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸੇਮ ਰੋਕਣ ਲਈ ਚੰਗਾ ਤਰੀਕਾ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਹਿਰੀ ਅਤੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਸਿੰਜਾਈ ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਹਿਰੀ ਅਤੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਪਾਣੀ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਜ਼ਮੀਦਾਰ ਮਹਿੰਗੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝੇਗਾ।

ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸੇਮ ਪਏ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸੇਮ ਤੋਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸੇਮ ਪੈਣ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਫੰਡਾਮੈਂਟਲਜ਼ ਆਫ ਇਰੀਗੇਸ਼ਨ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ—ਭਾਰਤ ਸਿਘ:125.

ਸੇਮ : ਸਬਜ਼ੀ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਜੋ ਸੇਮ ਫਲੀਆਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਲੈਗਿਊਮੀਨੋਸੀ ਕੁਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਸੇਮ ਫਲੀਆਂ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸਬੀਨ ਜਾਂ ਛੋਟੀ ਸੇਮ, ਅਰਵਾਂਹ (ਲੋਬੀਆ), ਲੀਮਾ ਸੇਮ, ਗੁਆਰਾ, ਬਾਕਲਾ ਸੇਮ, ਸੋਇਆਬੀਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਫਸਲਾਂ ਹਨ। ਸੇਮ ਦੀਆਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਅਠ੍ਹਾਰਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੇਮ ਹਰੀ ਸਬਜ਼ੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਪਕਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਕਾ ਕੇ ਦਾਲ ਵਾਂਗ ਵੀ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਿਜਾਈ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਣ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਬਜ਼ੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਫਰਾਂਸਬੀਨ ਅਤੇ ਸੇਮ ਫਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਫਲੀਆਂ ਨਰਮ ਤੇ ਗੁੱਦੇਦਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਛੋਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਰੇਸ਼ੇ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਫਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਤੇ ਵੇਚਣ ਦਾ ਧੰਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਉਦਯੋਗ ਹੈ, ਜੋ ਭੋਜਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸੇਮ, ਸਿਵਾਏ ਬਾਕਲਾ ਸੇਮ ਦੇ, ਕੁਹਰਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੇਮ ਗਰਮੀਆਂ 'ਚ ਉਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਮ ਸੇਮ ਦੀ ਖੇਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬੋਨਾਵਿਸਟ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਮਦਰਾਸ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ 'ਚ ਸੇਮ ਦੀ ਖੇਤੀ ਆਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭੋਜਨ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਫਰਾਂਸ-ਬੀਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਭੋਜਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ

ਪ੍ਰਤਿ 100 ਗ੍ਰਾ. ਖਾਣ ਯੋਗ ਭਾਗ ਵਿਚ ;	
ਪ੍ਰੋਟੀਨ	=3.8 ਗ੍ਰਾ.
ਕਾਰਬੋਹਾਈਡ੍ਰੇਟ	=6.7 ਗ੍ਰਾ.
ਚਰਬੀ	=0.7 ਗ੍ਰਾ.
ਰੇਸ਼ੇ	=1.8 ਗ੍ਰਾ.
ਕਲੋਰੀਆਂ	=48

ਸੇਮ ਦਾ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਡੌਲੀਕੋਸ ਲਬਲਬ (*Dolichos lablab*) ਹੈ। ਡੌਲੀਕੋਸ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਲੰਬੀ ਫਲੀ। ਲਬਲਬ ਅਰਬੀ ਜਾਂ ਮਿਸਰੀ ਨਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਸੁੱਕੀਆਂ ਫਲੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਖਰ੍ਹਵੀ ਖੜ ਖੜ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੱਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੇਮ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਝਾੜੀਦਾਰ ਤੇ ਡੰਡਾ ਕਿਸਮ।

ਕਾਸ਼ਤ-ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਬੀਜੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਬੀਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਪੈਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਹਰਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਉੱਥੇ ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ 'ਚ ਫਲੀਆਂ ਦੀ ਤੁੜਾਈ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ 'ਚ ਸੇਮ ਇਕੱਲੀ ਵੀ ਬੀਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਵਾਰ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਵੀ। ਕੋਇੰਬਟੋਰ ਦੀ ਲਾਲ ਮੈਰਾ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜਵਾਰ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਹੀ ਬੀਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਬੀਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜਵਾਰ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਉੱਪਰੋਂ ਮੁਛ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸੇਮ ਦੇ ਪੌਦੇ ਜਵਾਰ ਦੇ ਟਾਂਡਿਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਲਿਪਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੇਮ ਦੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਨੂੰ ਜਵਾਰ ਦੇ ਪੱਠਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਲਵਾਂ ਮਿਲਵਾਂ ਚਾਰਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।

ਝਾੜੀਦਾਰ ਕਿਸਮ ਲਈ 85-90 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਬੀਜ ਪ੍ਰਤਿ ਹੈਕਟੇਅਰ ਅਤੇ ਡੰਡਾ ਕਿਸਮ ਲਈ 25-30 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕਟੇਅਰ ਬੀਜ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੇਮ, ਹਲਕੀ ਰੇਤਲੀ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰੀ ਮੈਰਾ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ 'ਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਖਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਚ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸਮੇਂ 25 ਤੋਂ 50 ਟਨ ਗੋਰੇ ਕੂੜੇ ਦੀ ਖਾਦ ਪ੍ਰਤਿ ਹੈਕਟੇਅਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਝਾੜ ਲੈਣ ਲਈ 250 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਅਮੋਨੀਅਮ ਸਲਫੇਟ, 500 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਸਿੰਗਲ-ਸੁਪਰਫਾਸਫੇਟ ਤੇ 125 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਸਲਫੇਟ ਜਾਂ ਮਿਊਰੀਏਟ ਆਫ ਪੋਟਾਸ਼ ਪ੍ਰਤਿ ਹੈਕਟੇਅਰ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਬੀਜ ਦੀ ਸੱਧ-ਜੇ ਕਿਸੇ ਖੇਤ 'ਚ ਸੇਮ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬੀਜਣੀ

ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਿਜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੀਜ ਨੂੰ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਨਾਲ ਸੋਧ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੰਢਾਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲੀ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਨਦੀਨ ਦੀ ਰੋਕ ਥਾਮ—ਪੈਂਟਾਕਲੋਰੋਫੀਨੋਲ ਦਾ ਸੋਡੀਅਮ ਲੂਣ ਨਦੀਨ ਤੇ ਹੋਰ ਫਾਲਤੂ ਜੜ੍ਹੀ ਬੂਟੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਸਿੰਜਾਈ—ਸਿੰਜਾਈ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਵਧਣ-ਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਤੇ ਫੁੱਲ ਪੈਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਫਲੀਆਂ ਪੈਣ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਬਾਅਦ ਇਕ ਹੋਰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਝਾੜ-ਝਾੜੀਦਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਤੋਂ ਔਸਤਨ 30 ਤੋਂ 40 ਕੁਇੰਟਲ ਹਰੀਆਂ ਫਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਹੈਕਟੇਅਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਪਰ ਡੰਡਾ ਕਿਸਮਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ 7 ਤੋਂ 10 ਟਨ ਝਾੜ ਵੱਧ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਸੁੱਕੀਆਂ ਫਲੀਆਂ ਜਾਂ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਝਾੜ 1,200 ਤੋਂ 1,800 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਪ੍ਰਤਿ ਹੈਕਟੇਅਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ।

ਰੋਗ-ਫਫੂੰਦੀ, ਜੀਵਾਣੂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਣੂ ਆਦਿ ਰੋਗ ਲੱਗ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਸੇਮ ਦਾ ਝਾੜ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਬਿੰਮ ਜੀਵਾਣੂ ਪੀਲੇ ਤੇ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਬਿੰਮ ਜਿਹੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਰੋਗੀ ਬੀਜਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਰੋਗ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਬੀਜ ਨੂੰ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਲਈ ਸੈਰੇਸਾਨ ਘੋਲ (0.125 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ) ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਸੋਧ ਲੈਣ ਨਾਲ ਇਸ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਧੂੜੇਦਾਰ ਉੱਲੀ-ਗੰਧਕ ਜਾਂ ਗੰਧਕ-ਚੂਨਾ ਧੂੜਨ ਨਾਲ ਇਹ ਰੋਗ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਕੁੰਗੀ-ਜੇ ਰੋਗ ਦੀ ਲਾਗ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਾਰੀਕ ਪੀਸੀ ਹੋਈ ਗੰਧਕ 25-30 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਪ੍ਰਤਿ ਹੈਕਟੇਅਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਧੂੜ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਸਲ ਇਸ ਰੋਗ ਤੋਂ ਬਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਸੇਮ ਦੀ ਚਿਤੀ-ਇਹ ਸੇਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾਰੂ ਵਿਸ਼ਾਣੂ-ਰੋਗ ਹੈ । ਇਸ ਰੋਗ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਤਰੀਕਾ ਰੋਗ-ਰੋਕੂ ਕਿਸਮਾਂ ਬੀਜਣਾ ਹੈ ।

ਕੀੜੇ-ਸੇਮ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਕੀੜੇ ਮਕੌੜੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੇਮ ਦੀ ਭੁੰਡੀ, ਸੇਮ ਦੀ ਸੁੰਡੀ, ਸੇਮ ਦੇ ਥਰਿਪਸ ਤੇ ਤੇਲਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ ।

ਸੇਮ ਦੀ ਭੁੰਡੀ-ਇਹ ਤਾਂਬੇ ਰੰਗੀ ਕਰੜੀ ਚਮੜੀ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ 16 ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਫਸਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਰੋਟੇਨਨ (4 ਪ੍ਰਤਿ-ਸ਼ਤ) 100 ਗੈਲਨ ਪਾਣੀ 'ਚ 1.5 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਮਿਲਾ ਕੇ ਛਿੜਕਣਾ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੈ । ਪੈਰਾਥੀਓਨ, ਮੈਲਾਥੀਓਨ, ਐਨਡਰਿਨ ਵੀ ਚੰਗੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਸੇਮ ਦੀ ਸੁੰਡੀ-ਇਹ ਗੁਦਾਮ 'ਚ ਰੱਖੀ ਸੇਮ ਨੂੰ ਲਗਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਸਲਫਾਈਡ ਦੀ ਧੂਣੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।

ਤੇਲਾ ਥਰਿਪਸ ਤੇ ਬੀਜ ਦੇ ਸਫਲ ਬਚਾਓ ਲਈ ਡੀ. ਡੀ. ਟੀ., ਪੈਰਾਥੀਓਨ, ਮੈਲਾਥੀਓਨ, ਐਨਡਰਿਨ ਜਾਂ ਕਲੋਰਡੇਨ (ਸਿਰਫ ਬੀਜ ਸੁੰਡੀ ਲਈ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਸਬਜ਼ੀਆਂ-ਚੋਧਰੀ.

ਸ਼ੇਗਾਉਂ : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬੁਲਡਾਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਖਾਮਗਾਓਂ ਤਾਲੁਕੇ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਪੈਨਿਨਸੂਲ ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲਾਈਨ ਦੀ ਨਾਗਪੁਰ ਸ਼ਾਖਾ ਉੱਤੇ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 550 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਨਾਗਪੁਰ ਤੋਂ 290 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ

ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਇਥੇ ਕਪਾਹ ਵੇਲਣ ਅਤੇ ਰੂੰ ਦੀਆਂ ਗੱਠਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ । ਸੰਨ 1881 ਵਿਚ ਇਥੇ ਨਗਰਪਾਲਕਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ।

ਆਬਾਦੀ-25,994 (1971)

20°45' ਉ. ਵਿਥ.; 76°40' ਪੂ. ਲੰਬ.

—ਪ੍ਰ. ਭੂਪਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸੇਮੱਸ (Samos) : ਇਹ ਏਸ਼ੀਆ ਕੋਚਿਕ (Asia Minor) ਦੀ ਮੁਖ ਭੂਮੀ (mainland) ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ, ਏਜੀਅਨ ਸਾਗਰ ਵਿਚ, ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਟਾਪੂ ਹੈ । ਸੇਮੱਸ ਦਾ ਤੰਗ ਜਲਡਮਰੂ ਇਸ ਨੂੰ ਏਸ਼ੀਆ ਕੋਚਿਕ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਟਾਪੂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਰਕਬਾ 476 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 32,664 (1971) ਹੈ । ਇਹ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਟਾਪੂ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿਰੇ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਮਾਉਂਟ ਕਰਕੀ-ਟੀਅਸ (Mt. Kerketeus-1433 ਮੀ.) ਹੈ ਜੋ ਟਾਪੂ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਸਿਰਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਪੂਰਬੀ ਤੱਟ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀਆਂ ਦਰਾੜਾਂ ਹਨ ਪਰ ਪੱਧਰੇ ਦੱਖਣੀ ਤੱਟ ਵਿਚ ਟਿਗਾਨੀ (Tigani) ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੇ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਾਲ, ਡੂੰਘੇ ਮੈਦਾਨ ਹਨ । ਇਹ ਈਕਾਰੀਆ (Ikaria) ਅਤੇ ਫੌਰਨਾਈ (Fournoi) ਦੀਪਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸੇਮੱਸ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਟਾਪੂ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਆਬਾਦਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਯਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂ. ਈ. ਵਿਚ ਇਥੇ ਆਈਉਨੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਤੀਕ ਇਹ ਟਾਪੂ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ । ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਇਹ ਪਰਸ਼ੀਆ, ਏਥਨਜ਼, ਮਿਸਰ, ਤੁਰਕੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਬਾਜ਼ਨਤੀਨੀ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਸੇਮੱਸ ਏਜੀਅਨ ਮਿਲਟਰੀ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ (Aegean Military District) ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਸੀ । ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਜੈਨੋਈ (Genoese) ਵਪਾਰਕ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਨ 1453 ਵਿਚ ਇਹ ਤੁਰਕਾਂ ਅਧੀਨ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ ਅਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਅਲਬਾਨੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਆਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਯੁੱਧ (1921-29) ਦੌਰਾਨ ਸੇਮੱਸ ਨੇ ਟਰਕੀ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਸੰਨ 1832 ਵਿਚ ਇਹ ਟਰਕੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ਫਿਰ ਦੋ ਇਤਾਲਵੀ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬੰਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਨੂੰ ਟਾਪੂ ਖਾਲੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ । ਸੰਨ 1912 ਵਿਚ ਇਹ ਟਾਪੂ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ।

ਇਹ ਟਾਪੂ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੈ । ਇਥੋਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਅੰਗੂਰ, ਜੈਤੂਨ ਦੇ ਦਰਖਤ, ਕਪਾਹ, ਤੰਬਾਕੂ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਆਦਿ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

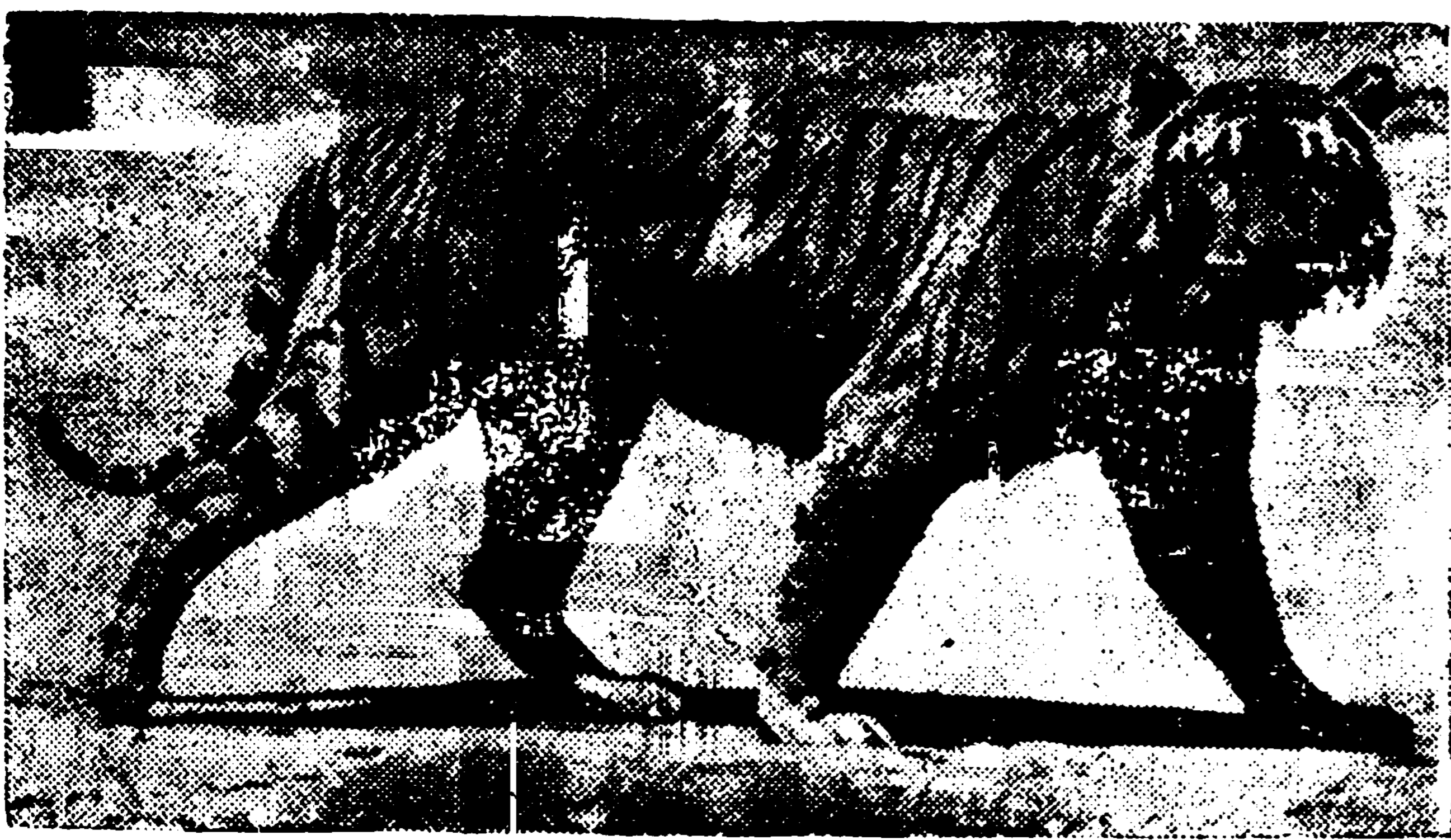
ਟਿਗਾਨੀ (Tigani) ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂ. ਈ. ਦੇ ਬਣੇ ਇਕ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਹੀਰਾ (Hira) ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਖੰਡਰ ਲੱਭੇ ਹਨ ।

ਸੇਮੱਸ ਪੀਥਾਗੋਰਸ (Pythagoras) ਨਾਮੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਬੁੱਤ-ਘਾੜਿਆਂ ਦਾ ਸਕੂਲ ਵੀ ਸੀ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 8:833.

ਸ਼ੇਰ (Tiger) : ਇਹ ਕਾਰਨੀਵੋਰਾ ਵਰਗ ਦੀ ਫੀਲਿੱਡੀ ਕੁਲ ਦਾ ਥਣਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਪੈਂਥੇਰਾ ਟਾਈਗ੍ਰਿਸ (*Panthera tigris*) ਹੈ । ਇਹ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਮਲਾਇ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ, ਜਾਵਾ ਅਤੇ ਸਮਾਟਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਫੀਲਿੱਡੀ ਕੁਲ ਦੇ ਬਿੱਲੀ ਵਰਗੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੇਰ ਆਕਾਰ, ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਭਿਆਂਕਰਤਾ ਵਿਚ ਬੱਥਰ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਚਮੜੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਪਰਤ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਖੋਪੜੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਨੱਕ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਮੈਕਸਿਲੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉੱਪਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਬੰਗਾਲ ਟਾਈਗਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਬੱਥਰ ਸ਼ੇਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਨਰ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਆਮ ਲੰਬਾਈ ਨੱਕ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਛ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਤਕਰੀਬਨ 3 ਮੀ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸ਼ੇਰਨੀ ਕੁਝ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਿਰ ਵੀ ਹਲਕਾ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸ਼ੇਰ ਵਿਚ ਗਰਦਨ ਦੇ ਵਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਬੁੱਢੇ ਨਰ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀਆਂ

ਸ਼ੇਰ

ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲੰਬੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਸਿਰ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਿੱਸੇ, ਸਰੀਰ, ਲੱਤਾਂ, ਬਾਹਾਂ ਅਤੇ ਪੂਛ ਸ਼ੱਖ ਬਦਾਮੀ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ, ਤਕਰੀਬਨ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਤਿਰ-ਛੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਧਾਰੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਕੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਸਰੀਰ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਪਾਸਾ, ਲੱਤਾਂ, ਬਾਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹਿੱਸੇ, ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਹਰ ਅੱਖ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਇਕ ਵੱਡਾ ਚਟਾਖ ਚਿੱਟੇ ਜਿਹੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਭਾਰਤੀ ਸ਼ੇਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਗਊਆਂ, ਮੱਝਾਂ, ਹਿਰਨ, ਜੰਗਲੀ ਸੂਰ, ਮੌਰਾਂ ਅਤੇ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਆਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਬੁੱਢੇ ਸ਼ੇਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਕੁਝ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੰਦ ਵੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਪਾਲਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਸ਼ੇਰ ਸਿਰਫ ਕਿਸੇ ਡਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਦਰਖਤਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਚੰਗੇ ਤੈਰਾਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਸ਼ੇਰਨੀ 2-6 ਬੱਚੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਦੀ ਹੈ । ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਤਕ ਜਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤਕ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਆਪ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦੇ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਸ਼ੇਰਨੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਬੜੇ

ਹੌਂਸਲੇ ਤੇ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਪ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਭੁੱਖੀ ਰਹਿਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਭੋਜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਭਾਵੇਂ ਉੱਪਰੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਬੱਥਰ ਸ਼ੇਰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਰੀਰ-ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ-ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ । ਚਿੜੀਆ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਦੋਗਲੀ ਨਸਲਕਸ਼ੀ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਾਈਗਨ (ਜੇ ਪਿਉ ਸ਼ੇਰ ਹੋਵੇ) ਜਾਂ ਲਾਈਗਰ (ਜੇ ਪਿਉ ਬੱਥਰ ਸ਼ੇਰ ਹੋਵੇ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਸ਼ੇਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਨਵਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਸ਼ੋਕ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਮੂਰਤ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਈ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਪਰ ਇਸ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਖੁੰਘਾਰ ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਮਿਟ ਰਹੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਰ ਬੱਥਰ (Lion)—ਇਹ ਕਾਰਨੀਵੋਰਾ ਵਰਗ ਦੀ ਫੀਲਿੱਡੀ ਕੁਲ ਦਾ ਥਣਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਪੈਂਥੇਰਾ ਲੀਓ (*Panthera leo*) ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਲਾਈਸਟੋਸੀਨ ਪੀਰੀਅਡ ਵਿਚ ਇਹ ਯੂਰਪ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਪੀਰੀਅਡ ਦੇ ਵਿਚ ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਅਫਰੀਕਾ, ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਸੀ । ਹੁਣ ਇਹ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਹਾਰਾ ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਠੀਆਵਾੜ (ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜ) ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਰਾਨ ਅਤੇ ਇਰਾਕ ਤੋਂ ਬੱਥਰ ਸ਼ੇਰ ਲੁਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ।

ਬੱਥਰ ਸ਼ੇਰ ਲੰਬੇ ਸਰੀਰ, ਛੋਟੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪੱਠਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬੜਾ ਹੀ ਤਾਕਤਵਾਰ ਜਾਨਵਰ ਹੈ । ਇਹ ਔਸਤਨ

ਬੱਥਰ ਸ਼ੇਰਨੀ ਅਤੇ ਬੱਥਰ ਸ਼ੇਰ

2.9 ਮੀ. ਲੰਬਾ (ਪੂਛ ਸਮੇਤ), 0.9 ਮੀ. ਉੱਚਾ ਅਤੇ 180-225 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਤਕ ਭਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ, ਹਲਕੇ ਪੀਲੇ ਤੋਂ ਗੂੜ੍ਹੇ ਖਾਕੀ ਰੰਗ ਦੇ ਵਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਪੂਛ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਗੁੱਛਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਨਰ ਬੱਬਰ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਇਸ ਦੀ ਗਰਦਨ 'ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੱਦ ਤਕ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਹਾਲੀਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ।

ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਨਵੇ-ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਚਟਾਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਾਲਗ ਹੋਣ ਤਕ ਇਹ ਚਟਾਖ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਕਈ ਬੱਬਰ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਚਟਾਖ, ਲੱਤਾਂ, ਬਾਹਾਂ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸਿਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਬੱਬਰ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਪ੍ਰਜਣਨ-ਰੁੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ; ਬੱਚੇ ਸਾਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਬੰਦੀ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਬੱਬਰ ਸ਼ੇਰ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਸਾਲ ਬੱਚੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੰਗਲੀ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਬੱਚੇ ਜੰਮਦੇ ਹਨ । ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਲਗਭਗ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਬਾਲਗ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ-ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਥਾਈ ਸੂਏ ਦੰਦ (canine teeth) ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜੰਗਲੀ ਬੱਬਰ ਸ਼ੇਰ 5,6 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਭਰ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਬੰਦੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ੇਰ 25 ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਕ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੰਗਲੀ ਬੱਬਰ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ।

ਬੱਬਰ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਜੋਸ ਭਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਗਰਜਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਗਰਜਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਬੱਬਰ ਸ਼ੇਰ ਦਰਜਨ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਕਈ ਸ਼ੇਰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ੇਰਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ੇਰਨੀ (ਬਿਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੀ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਬੱਬਰ ਸ਼ੇਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਨ ਉਹ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜਾਂ ਚਟਾਨਾਂ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਚੁਪਕੇ ਚੁਪਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਦਮ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਝਟਕੇ ਵਾਂਗ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੁੱਦ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਕੁਝ ਤਾਂ ਘਾਤ ਲਗਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਬੱਬਰ ਸ਼ੇਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਦੀ ਆਦਤ ਤੇ ਉੱਤਰ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਹੀ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ।

ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਗਾਨ : ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਅਲੀ ਕੁਲੀ ਇਸਤਾਜ਼ਲੂ ਸੀ । ਇਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਮਲਕਾ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਤੀ ਵਜੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਵੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਇਹ ਈਰਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਇਸਮਾਈਲ ਦੂਜੇ ਦਾ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਨੌਕਰ ਸੀ । ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਖੇਡ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਤਨ ਛੱਡ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਖੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਪਈ । ਮੁਲਤਾਨ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਖ਼ਾਨ-ਏ-ਖ਼ਾਨਾ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦੇ ਰਸੂਖ ਸਦਕਾ ਇਸ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ । ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਰਾਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਅਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ । ਇਕ ਸ਼ੇਰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਸਲੀਮ ਨੇ ਇਸ ਜਵਾਂ ਮਰਦ ਨੂੰ 'ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਗਾਨ' (ਭਾਵ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ) ਦੇ ਖਿਤਾਬ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ।

ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਸਲੀਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਕਬਰ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਪਰ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਉਪਰੰਤ ਜਹਾਂਗੀਰ (ਸਲੀਮ ਦਾ ਬਾਅਦ ਦਾ ਨਾਂ) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਪੱਕੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸੂਬੇ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ । ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ । ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਨੂੰ ਤਰੰਤ ਗਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਨੂੰ ਘੇਰਿਆ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਥਾਏਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਸਿਪਾਹੀ ਇਕੱਲੇ ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਤੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੈ ਗਏ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ-ਟੁੱਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਇਹ ਗੱਲ 1607 ਈ. ਦੀ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਨਾਲ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੈ । ਇਕ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗਿਆਸ ਬੇਗ ਦੀ 17 ਸਾਲਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਧੀ ਮਿਹਰ-ਉਲ-ਨਿੱਸਾ (ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨੂਰ ਜਹਾਂ) ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਧੀ 'ਲਾਡਲੀ ਬੇਗਮ' ਸਮੇਤ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ 1611 ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇਗਮ ਬਣਾ ਲਿਆ । ਇਸੇ ਦੀ ਕੁਝ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਤਰਜ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਸ ਬੇਗ ਦੀ ਧੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਣਵਾਸ ਵਿਚ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜਿਥੇ ਸਲੀਮ ਉਸ ਤੇ ਆਸ਼ਿਕ ਹੋ ਗਿਆ । ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਮਿਹਰ-ਉਲ-ਨਿੱਸਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਦਵਾਨ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਮੁੜ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ । ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਮਰਵਾਇਆ ਸੀ ।

ਹ. ਪੁ.— ਭਾਰਤ ਕਾ ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਏਵੇਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ—ਅਸੋਪਾ; ਸ਼ਾ. ਹਿ. ਮੁ. ਰੂ. ਇੰਡ.

ਸ਼ੇਰ ਅਲੀ ਖਾਂ (1825 ਤੋਂ 1879 ਈ.) : ਇਹ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਅਮੀਰ) ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 1825 ਈ. ਵਿਚ ਕਾਬਲ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੌਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1863 ਈ. ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਿਆ । ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਪਰ 1868 ਈ. ਤਕ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਲਾਰੈਂਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਸਨ । 1869 ਈ. ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਮੇਊ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਬਾਲੇ ਵਿਖੇ ਮਿਲਿਆ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ 1869-1872 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਖਰਾਬ ਹੀ ਰਹੇ । ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀਸਤਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸੀ । ਲਾਰਡ ਮੇਊ ਨੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਅਲੀ ਖਾਂ ਇਹ ਝਗੜਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਲਸੀ ਅਧੀਨ ਦੇ ਦੇਵੇ ।

ਸਾਲਸੀ ਦੇ ਫਸਲੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ, ਝਗੜੇ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਅਲੀ ਖਾਂ ਕੁੱਝ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਏ । 1876 ਈ. ਵਿਚ 'ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਨੀਤੀ' ਦੇ ਹਾਮੀ ਲਾਰਡ ਲਿਟਨ ਦੀ ਥਾਂ ਨਾਰਥਬਰੁਕ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦ ਅੰਦਰ ਦੂਜਾ ਅਫਗਾਨ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਗਿਆ, ਜੋ 1878 ਈ. ਤੋਂ 1881 ਈ. ਅੰਦਰ ਤਕ ਚੱਲਿਆ । 21 ਨਵੰਬਰ, 1878 ਈ. ਨੂੰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦੌਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਫੌਜਾਂ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਜਦੋਂ ਸ਼ੇਰ ਅਲੀ ਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਫੌਜ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਯਾਕੂਬ ਖਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਵਜੋਂ ਛੱਡ ਕੇ, ਰੂਸ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਾਰਿ-ਸ਼ਰੀਫ ਪੁੱਜ ਗਿਆ । ਰੂਸ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਵੇ ।

ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰ-ਦਰਦੀ ਖੜੀ ਹੋਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋ ਗਈ । ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, 21 ਫਰਵਰੀ, 1879 ਈ. ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਰ ਵਿਖੇ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 20:504.

ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ : ਇਹ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਸੂਰ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਵਤਨ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਨੇੜੇ 'ਰੋਹ' ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਸੀ । ਇਸਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਫਰੀਦ ਸੀ । ਇਸਦਾ ਜਨਮ 1472 ਈ. ਵਿਚ ਉਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਜਵਾੜਾ ਵਿਖੇ ਹਸਨ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ । ਕਾਨੂੰਗੋ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ 1486 ਈ. ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ । ਹਸਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਹਿਸਰਾਮ, ਖਵਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਟਾਂਡਾ ਦਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸੀ । ਫਰੀਦ ਦਾ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਸਮਾਂ ਸਹਿਸਰਾਮ ਵਿਖੇ ਹੀ ਬੀਤਿਆ । ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜੰਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਜਮਾਲ ਖਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਇਸ ਉੱਪਰ ਪਈ । ਉਸ ਨੇ ਇਸਦੀ ਲਿਆਕਤ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਹਸਨ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਲਗਵਾ ਦਿੱਤਾ । ਫਰੀਦ ਨੇ ਜਾਗੀਰ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਲਗਭਗ 21 ਵਰ੍ਹੇ 1497-1518 ਈ.) ਕੀਤਾ । 1518 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮਤੌਈ ਮਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਫਿਰ ਘਰ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ।

ਫਰੀਦ ਹੁਣ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਕੋਲ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ । ਉਸਨੇ ਹਸਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਣ ਉੱਪਰੰਤ ਸਹਿਸਰਾਮ ਅਤੇ ਖਵਾਸਪੁਰ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ । ਸੰਨ 1518 ਤੋਂ 1522 ਈ. ਤਕ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਜਾਗੀਰ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ । ਖੁਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਿਗੜ ਜਾਣ ਤੇ, ਇਸਨੇ ਬਹਾਰ ਖਾਂ ਲੋਹਾਨੀ (ਦੱਖਣੀ

ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਹਾਕਮ) ਕੋਲ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ । ਇਥੇ ਹੀ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ, ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ । ਕਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਛੇਤੀ ਹੀ 1526 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਪਿਆ ।

ਹੁਣ ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਬਾਬਰ ਕੋਲ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰ ਵਾਪਸ ਮਿਲ ਗਈ । 1528 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਬਹਾਰ ਖਾਂ ਲੋਹਾਨੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਲਾਲ ਖਾਂ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਬਣ ਗਿਆ । 1528 ਈ. ਵਿਚ ਬਹਾਰ ਖਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਜਦੋਂ ਜਲਾਲ ਖਾਂ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਉਪ-ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆ, 1530 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਚੁਨਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਿਲਾ ਫਤਹਿ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਕਿਲੇ ਦੀ ਮਾਲਕ ਤਾਜ ਖਾਂ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਲਾਡ ਮਲਕਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ, ਇਸੇ ਕਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਦੌਲਤ ਵੀ ਇਸਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ।

1530 ਈ. ਵਿਚ ਹਮਾਯੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਿਆ । ਉਸਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ । ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਆਗੂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆ ਗਿਆ । ਸਤੰਬਰ 1532 ਈ. ਵਿਚ ਹਮਾਯੂੰ ਨੇ ਚੁਨਾਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਪਰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ । ਹੁਣ ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਇਸਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਗਿਆਸਉਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਉੱਤੇ 1533 ਈ. ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਹੁਣ ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਖਿਰਾਜ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ । 1537 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਖਿਰਾਜ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਹਮਾਯੂੰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ । ਹਮਾਯੂੰ ਨੇ ਚੁਨਾਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ 1537 ਈ. ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਲਿਆ । ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉੱਪਰੰਤ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਬੈਠਾ । ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਜੁਲਾਈ, 1538 ਈ. ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ, 1539 ਈ. ਤਕ ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ । ਇਸਨੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਚੌਸਾ ਵਿਖੇ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ । ਹਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿਛੇ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ । 17 ਮਈ 1540 ਵਿਚ ਬਿਲਗਰਾਮ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਫਿਰ ਹਾਰ ਹੋਈ । ਉਹ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਨਸਿਆ । ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਹਮਾਯੂੰ ਆਗਰੇ ਵੀ ਨਾ ਟਿਕਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜ ਪਿਆ । ਅਖੀਰ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛੱਡਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਆਗਰੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ 1540 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਬੈਠਾ ।

ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ 1540 ਈ. ਤੋਂ 1545 ਈ. ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਨੇ 1542 ਈ. ਵਿਚ ਮੱਲੂ ਉਰਫ ਕਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਮਾਲਵਾ ਜਿੱਤਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ 1543 ਈ. ਵਿਚ ਰਾਏਸੀਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਮਈ, 1544 ਈ. ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਮਾਲਦੇਵ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਮਾਰਵਾੜ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ । ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੇ ਜੋਧਪੁਰ, ਅਜਮੇਰ ਅਤੇ ਆਬੂ ਦੇ ਕਿਲਿਆ ਤੇ

ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੁੰਧੋਲ ਖੰਡ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਲਿੰਜਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਨਵੰਬਰ, 1544 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਾਲਿੰਜਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਗੋਲਾ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਫਟਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਖਤ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਿਲੇ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰਨ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਮਗਰੋਂ 22 ਮਈ, 1545 ਈ. ਨੂੰ ਕਾਲਿੰਜਰ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਹਿਸਰਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਫਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਦੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਸਦੀ ਲਿਆਕਤ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ।

ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਅਰਸਕਿਨ ਇਸਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ —

ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੰਤਰੀ ਰਾਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰਗਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮਾਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਹਰ ਪਰਗਨੇ ਵਿਚ ਭੋਂ-ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਅਮੀਰ, ਇਕ ਸ਼ਿਕਦਾਰ ਅਤੇ ਦੋ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਫਸਲ ਸਮੇਂ ਭੋਂ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਭੋਂ ਮਾਮਲਾ ਉਗਰਾਹਣ। ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਮੁਕੱਦਮ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸੈਨਾ ਵਿਭਾਗ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਕੋਲ ਭਾਰੀ ਫੌਜ ਸੀ। ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਕੋਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ 150,000 ਘੋੜ-ਸਵਾਰ 500 ਹਾਥੀ ਅਤੇ 25000 ਪੈਦਲ ਸ਼ਸਤਰ-ਬੰਧ ਸੈਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸੈਨਾ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਾਗਣ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਹੁਲੀਏ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵੱਲ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਇਸਨੇ ਸਰਾਵਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1700 ਸੀ। ਹਰ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਨ। ਘੋੜਿਆਂ ਆਦਿ ਲਈ ਚਾਰੇ ਦਾਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਸਨੇ ਛਾਂ ਦਾਰ ਬਿਛ ਵੀ ਲਗਵਾਏ। ਹਰ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਘੋੜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਬਰ-ਰਸਾਨਾਂ ਲਈ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਬਰ-ਰਸਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਦਰਾਜ਼ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਫਸਲ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਲੰਘਾ ਕੇ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਦੀ ਫਸਲ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਨਾ ਕਰਨ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਦੀ ਫਸਲ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਕਿਰਸਾਨ ਦੀ ਫਸਲ ਤਬਾਹ ਹੋ ਵੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗਵਰਨਰਾਂ ਅਤੇ ਆਮਿਲਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਦਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ।

ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੇ ਕਈ ਸੜਕਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ। ਮੌਜੂਦਾ ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ ਇਸਦੀ ਹੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਸੜਕ ਆਗਰੇ ਤੇ ਜੋਧਪੁਰ ਅਤੇ ਚਿਤੌੜ ਤਕ ਬਣਵਾਈ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸੜਕ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਤਕ ਬਣਵਾਈ।

ਇਸ ਨੂੰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਵਾਉਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸਹਿਸਰਾਮ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਕਬਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਕਨਿੰਘਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਤਾਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣਾ ਕਿਲਾ ਵੀ ਇਸੇ ਦਾ ਬਣਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਮਸਜਿਦ ਵੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਿਲਾ ਬਣਵਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਰੋਹਤਾਸ ਗੜ੍ਹ ਰਖਿਆ।

ਧਾਰਮਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕੱਟੜ ਪਣ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਬਹੁਤ ਨਿਆਂ ਪਸੰਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਇਕੋ ਤਕ ਕਿ ਇਹ ਨਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਦਾਰ ਦਾ ਵੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਆਦਲ ਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲੈਣ ਤੇ ਉਸ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ-ਨਿਆਂ ਕਰਨਾ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੇ ਭਵਿਖ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਉਪਰ ਵੀ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਮਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦਾ ਅਗਰਸਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਕਰੰਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਸ਼ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਾਲ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹੇ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੀ।

ਹ. ਪ੍ਰ. — ਮੁਗਲ ਅਮਪਾਇਰ ਇਨ ਇੰਡੀਆਂ,

—ਐਸ. ਆਰ. ਸ਼ਰਮਾ.

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ : ਇਹ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਜ਼ਿਮ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਂਸਲ ਆਫ ਰੀਜੈਂਸੀ (Council of Regency) ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਗਲ ਛੇਤੀ ਹੀ ਤਾੜ ਲਈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਦੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਲਗ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਸੌਂਪਣਗੇ। ਸੋ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ।

1848 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਫਰੰਗੀ ਮੁਲਤਾਨ ਉਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦਾ ਚੋਖਾ ਹਿੱਸਾ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਤਾਈਨਾਤ ਕਰਕੇ ਆਪ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ 22 ਮੀਲ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ (ਰਾਮਨਗਰ ਵਿਖੇ) ਚਨਾਬ ਦਰਿਆ ਦੇ ਗੁਜਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਡਟ ਗਿਆ ਅਤੇ 22 ਨਵੰਬਰ, 1848 ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦੇਣ

ਦਾ ਬਹੁਤ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਣੀ ਪਈ। ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਰਨੈਲ ਲਾਰਡ ਗਫ (Lord Gough) ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣਾ ਪਿਆ।

ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜੌਜ਼ਫ ਬੈਕਵੈਲ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਹਟ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸਨੇ ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਪੱਬੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਕੜਾ ਮੋਰਚਾ ਲਾ ਲਿਆ। 13 ਜਨਵਰੀ, 1849 ਚਿੱਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖੂਨੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਸਿੱਖ-ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਹੂ ਲਾਹ ਛੱਡੇ। ਦੇਰ ਰਾਤ ਤਕ ਲੜਾਈ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੱਜ-ਵੱਜ ਕੇ ਜਿੱਤੇ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਡੀ ਹਾਰ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਤੇ ਗੋਲਾ-ਬਾਰੂਦ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ।

21 ਫਰਵਰੀ, 1849 ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਖੇ ਮੁੜ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਸਦੇ ਪਿਤਾ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਡੱਟ ਗਈਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸ ਗੋਲੀ-ਸਿੱਕਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸੁੱਟ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧੂਹ ਲਈਆਂ। ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਹ ਤੇਗ ਵਾਹੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੋਬਾ ਕਰ ਉਠੇ। ਪਰ ਇਤਨੀ ਭਾਰੀ ਫੌਜ ਦਾ ਉਹ ਕੀ ਕਰਦੇ? ਅੰਤ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਤੇ 11 ਮਾਰਚ, 1849 ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਸਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣੇ ਪਏ। ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਲੜਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਉਪਰੰਤ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗਜ. ਇੰਡ. 10;224; 12:366;20:274;21:180
ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਿੱਖਜ 2:79

—ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ : ਗਿਆਨੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ. ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਨੇਤਰ-ਹੀਣ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੋਧਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸ਼ਾਧੂਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਿਆ।

ਇਸ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਉਰਦੂ 'ਅਕਾਲੀ' ਦਾ ਐਡੀਟਰ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1923 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਹਰ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਜਨਵਰੀ, ਸੰਨ 1926 ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ, ਇਹ 'ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਕਾਲੀ', 'ਕੌਮੀ ਦਰਦ' ਅਤੇ 'ਸਿੱਖ ਸੇਵਕ' ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਐਡੀਟਰ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1926 ਵਿਚ ਪੰਥ ਵਿਚ ਦੋ ਪਾਰਟੀਆਂ—ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪਾਰਟੀ ਬਣੀਆਂ ਤਾਂ ਇਹ ਖਾਲਸਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸਨ। ਸੰਨ 1931 ਵਿਚ ਇਹ ਡਸਕੇ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਤੀਜਾ ਜੱਥਾ ਲੈ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਇਆ।

ਇਹ 1943 ਵਿਚ 60 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਉਮਰ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ।

—ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ : ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ 1807 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਕਨ੍ਹੱਈਆਂ ਮਿਸਲ ਦੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ।

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 27 ਜਨਵਰੀ 1841 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਭਾਵੇਂ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ 5 ਨਵੰਬਰ, 1840 ਨੂੰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਿਆ।

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 15 ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਜਿਸਦੀ ਉਮਰ 12 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਦੋ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਨੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਸਰਦਾਰ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਰਦਾਰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ (ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ

ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ 12 ਮਈ, 1843 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪਰਤ ਆਏ। ਕੁਝ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਕਤਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਡੋਗਰਾ ਵਜ਼ੀਰ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। 15 ਸਤੰਬਰ 1843 ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਪਰੇਡ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਰੇਡ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਸਤੌਲ ਦਿਖਾਣੀ ਚਾਹੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਹ ਪਸਤੌਲ ਫੜਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਝਟ ਪਟ ਪਸਤੌਲ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਥੇ ਹੀ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਬਦ ਸਨ 'ਇਹ ਕੀ ਦਗਾ'? ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਪਿਛੋਂ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਨੇ ਇਕ ਨੇੜੇ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੀ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਨੇੜਿਆਂ ਉਤੇ ਟੰਗ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਜਵਾਨ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸਰਦਾਰ ਸੀ, ਇਸਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਵਾਲਾ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਕਿਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਫਤਿਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ 1822 ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਉਹ ਤਾਂ ਪੁਤ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਫਤਿਹ ਜੰਗੀ
ਜਿਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨਿਵਾਏ ਨੇ ਢੇਰ ਮੀਆਂ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਾਜ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਤੀ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਪੰਨਾਂ 25 ਤੋਂ 82; ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦਾ ਸਿਖਸ
— ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਸ਼ੇਰਕੋਟ : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਿਜਨੌਰ ਵਿਚ ਧਾਮਪੁਰ ਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਇਕ ਕਸਬਾ ਹੈ ਜੋ ਬਿਜਨੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 45 ਕਿ. ਮੀ. ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਸਬੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਹ ਮਾਹਲ ਪਰਗਣੇ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਸੀ। 1805 ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਖਾਂ ਪਿੰਡਾਰੀ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕਸਬੇ ਨੂੰ ਖੂਬ ਲੁੱਟਿਆ। 1857 ਦੇ ਰਾਜ-ਰੋਲੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇੱਥੇ ਕਾਫੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਹੋਈ।

29° 20' ਉ. ਵਿਥ.; 78° 35' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸ਼ੇਰ ਗਿੱਲ : ਸਰ ਡੈਨਜ਼ਿਲ ਇਬਟਸਨ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿੱਲ ਜਾਂ ਸ਼ੇਰ ਗਿੱਲ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਵਡੇਰਾ, ਗੜ੍ਹ ਮਿਥਲਾ ਤੇ ਵਰਿਆ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਦੇ ਘਰ ਉਸ ਦੀ ਭੁੱਲਰ ਜਾਤ ਦੀ ਜੱਟ ਰਾਣੀ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸ਼ੇਰ ਗਿੱਲ, ਗਿੱਲ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਹੈ। ਗਿੱਲ ਜੱਟ ਅਜੁੱਧਿਆ ਦੇ ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਰਘੂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਘੂਵੰਸ਼ੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਚੌਧਰੀ ਗਿੱਲ ਜੋ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਦੇ ਦੋ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਸੰਤਾਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਾਇਦਾਦ ਕਾਫੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਾਫੀ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਸਦੀ ਇਕ ਔਰਤ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਦੂਜੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਲਗੀ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਦੀ ਕਦਰ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਜਦ ਉਸ ਪਹਿਲੀ ਔਰਤ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਗਿੱਲ ਦੇ ਘਰ ਲੜਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਔਰਤ ਨੇ ਸੌਕਣਪੁਣੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਉਹ ਲੜਕਾ ਚੁਰਾ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਘਰ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਪੱਥਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅਚਾਨਕ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਕੁਝ ਸੂਹ ਮਿਲਣ ਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬੱਚਾ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਪਟਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਇਕ ਸ਼ੇਰ ਉਸਦਾ ਜਿਸਮ ਨੰਗਾ ਕਰਕੇ ਚੱਟਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਡ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਝੱਟ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸ਼ੇਰ ਆਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਝੱਟ ਪੱਟ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਮੁਤਾਬਕ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੇ ਭਜਾਇਆ ਤੇ ਉਹ ਬੱਚਾ ਉਥੋਂ ਲਿਆਕੇ ਚੌਧਰੀ ਗਿੱਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਸ, ਫੇਰ ਉਹੋ ਬੱਚਾ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਗਿੱਲ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਗਿੱਲ ਨਾਂ ਹੇਠ ਉਸ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਚਲੀ।

ਚੌਧਰੀ ਗਿੱਲ ਦੇ ਘਰ ਸ਼ੇਰ ਗਿੱਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਹੁਟੀਆਂ ਦੇ ਪੇਟੋਂ 11 ਲੜਕੇ ਹੋਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗਿੱਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਸ਼ੇਰ ਗਿੱਲ ਦੇ ਘਰ ਚਾਰ ਲੜਕੇ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਛੋਟੇ ਤਾਂ ਸੰਤਾਨ ਹੀਨ ਰਹੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਪੋਤਰੇ ਦੇ ਘਰ ਰਾਣਾ ਧਾਰ ਨਾਮੀ ਲੜਕਾ ਜਨਮਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ

ਮਾਝੇ ਦੇ ਮਜੀਠਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤੁਰਿਆ। ਦੂਜੇ ਲੜਕੇ ਜ਼ੁਬਲ ਦੇ ਘਰ ਵੀਹਵੀਂ ਪੁਸ਼ਤ ਵਿਚ ਸ. ਦੇਵਾਂ ਸਿੰਘ ਜਨਮਿਆ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ 12 ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਗਿੱਲ ਜੱਟਾਂ ਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਗਿੱਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਬਹੁਤੀ ਆਬਾਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਧਰ ਉਹ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਤੇ ਉਤਾੜ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਪੰ. ਕਾ. 122.

—ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ 'ਅਸ਼ੋਕ'

ਸ਼ੇਰਪੁਰ : ਇਹ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਦੋ ਦਰਿਆਵਾਂ, ਸ਼ਿਰੀ ਅਤੇ ਸਿਰਘੀ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਮਾਲ ਪੁਰ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 15 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਵਪਾਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਚਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਸਤਾਂ ਪਟਸਨ, ਚਾਉਲ ਅਤੇ ਸਰ੍ਹੋਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸੁਪਾਰੀ ਅਤੇ ਕੱਪੜਾ ਹਨ। ਸੰਨ 1869 ਈ. ਵਿਚ ਇਥੇ ਨਗਰਪਾਲਕਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

25° 1' ਉ. ਵਿਥ.; 90° 1' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22

—ਪ੍ਰੋ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸ਼ੇਰਪੁਰ : ਇਹ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬੋਗਰਾ (ਡਵੀ-ਜ਼ਨ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ) ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਆਈਨ-ਇ-ਅਕਬਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਲੀਮ ਨਗਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਨ 1595 ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਲੀਮ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਇਥੇ ਇਕ ਕਿਲਾ ਵੀ ਬਣਵਾਇਆ। ਇਹੋ ਸਲੀਮ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਜਰਨੈਲ ਰਾਜਾ ਮਾਠ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਥੇ ਇਕ ਮਹਿਲ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਸੈਮਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ੇਰਪੁਰ ਤੋਂ ਵਖਰਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ, ਸ਼ੇਰ ਪੁਰ ਮੁਰਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਾਲ-ਡੈਨ-ਬਰੂਕ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀਰਪੁਰ ਮਰਤਸ ਸੀ। ਇਹ ਨਕਸ਼ਾ ਸੰਨ 1660 ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਇਥੇ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਗੁਣ ਭੁਚਾਲਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1876 ਵਿਚ ਇਥੇ ਨਗਰਪਾਲਕਾ ਬਣਾਈ ਗਈ।

24° 40' ਉ. ਵਿਥ.; 89° 26' ਪੂ. ਲੰਬ.

—ਪ੍ਰੋ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸੇਰਮ : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ ਦੇ ਗੁਲਬਰਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਤਾਅਲੁਕੇ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਜ਼ਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਅਤੇ ਪੰਚਲਿੰਗ ਦਾ ਮੰਦਰ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਕ ਕਪਾਹ ਵੇਲਣ ਦਾ ਕਾਰਖ਼ਾਨਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—8527 (1960)

17° 10' ਉ. ਵਿਥ.; 77° 15' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ. ਇੰਪ. ਗਜ. ਇੰਡ. 22:177

ਸੇਰਾਓ, ਮੈਟਿਲਡੀ (Serao, Matilde-1856-1927): ਇਹ ਇਕ ਇਤਾਲਵੀ ਨਾਵਲਕਾਰ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਸ (Patras) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸਦਾ ਪਿਤਾ ਇਤਾਲਵੀ ਅਤੇ ਮਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਸੀ। ਇਹ ਨੇਪਲਜ਼ ਵਿਖੇ ਤਾਰ ਘਰ ਵਿਚ ਕਲਰਕ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਈ, ਜਦੋਂ ਇਸਨੇ 1883 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਵਲ 'Fantasia' ਲਿਖਿਆ।

ਸੰਨ 1880 ਈ. ਅਤੇ ਸੰਨ 1886 ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਰੋਮ ਵਿਚ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'Cuore Infermo' (1881), 'Fior di Passione' (1883) ਅਤੇ 'La Conquista di Roma' (1885) ਆਦਿ ਹਨ।

ਇਸਨੇ 1885 ਈ. ਵਿਚ ਸਕਾਰਫੋਲੀਓ (Scarfoglio) ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰਸਾਲੇ, ਅਖਬਾਰ ਆਦਿ ਕੱਢੇ। ਇਸ ਨੇ 'Il Mattino' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਖਬਾਰ ਕੱਢਿਆ ਜੋ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰ ਬਣਿਆ।

ਇਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 25 ਜੁਲਾਈ 1927 ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20:340; ਐਨ. ਅਮੋ: 24:577

ਸੇਰਾਮ (Ceram): ਇਹ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆਂ ਰਾਜ ਦੇ ਮੂਲੱਕਾ ਟਾਪੂ-ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਨਿਉਗਿਨੀ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਇਕ ਟਾਪੂ ਹੈ। ਇਹ ਟਾਪੂ ਲਗਭਗ 250 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਅਤੇ 50 ਤੋਂ 80 ਕਿ.ਮੀ. ਚੌੜਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 16950 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਦਲਦਲੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਟਾਪੂ ਪਹਾੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਤਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਬਨਾਈ ਜੀ 3027 ਮੀ. (9,600 ਫੁੱਟ) ਉਚੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਚੋਟੀਆਂ ਵੀ 1830 ਮੀਟਰ ਤੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸਾ ਨੀਵਾਂ ਦਲਦਲੀ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਸੇਰਾਮ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਗਰਮ ਅਤੇ ਤਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਭੁਚਾਲ ਬਹੁਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੀਮਤੀ ਲਕੜੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਮੱਛੀ ਫੜਨਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ੇ ਹਨ। ਸਾਗੂ, ਚਾਵਲ, ਮੱਕੀ, ਗੰਨਾ, ਮਸਾਲੇ ਅਤੇ ਤਮਾਕੂ ਮੁੱਖ ਫਸਲਾਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਖੋਪਾ ਤੇ ਗੂੰਦ ਬਾਹਰ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਟਾਪੂ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬੂਲਾ (Boela) ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਲਗਭਗ 96,797 ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈ। 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਟਾਪੂ ਉਤੇ ਡੱਚਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਾਪਾਨ ਨੇ ਸੇਰਾਮ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਫਿਰ ਡੱਚਾਂ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1949 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਟਾਪੂ ਦੇ ਉਤਰੀ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਸਥਿਤ, ਵਹਾਈ ਦੀ ਵੱਡੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ।

—ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਸੇਰੇਨਕੋਵ, ਪਾਵੇਲੇ ਅਲੈਕਸੀਵਿਚ (Ceronkov, Pavel

Alekseevich) : ਇਸ ਰੂਸੀ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1904 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ 1958 ਵਿਚ ਆਈ. ਈ. ਟਾਮ ਅਤੇ ਆਈ. ਐਮ. ਫਰੈਂਕ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸੇਰੈਨਕੋਵ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢਣ ਤੇ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਬਿਜਲਈ ਚਾਰਜਿਤ ਪਰਮਾਣਵੀ ਕਣਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਗ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਵੇਗ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਤਸਰਜਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਸੇਰੈਨਕੋਵ ਵਿਕੀਰਨਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨਗਨ ਜਾਂ ਏਅਰਕਰਾਫਟ ਦੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਪਾਰਧੁਨਿਕ ਵੇਗ (supersonic velocity) ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਧੁਨੀ 'ਬੋ ਵੇਵ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜਾਂ ਵਿਚ ਸੇਰੈਨਕੋਵ ਨੇ 1934 ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੂਸ ਦੀ 'ਅਕਾਡਮੀ ਆਫ ਸਾਇੰਸਜ਼', ਦੀ 'ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਫਿਜ਼ਿਕਸ' ਵਿਚ ਐਸ. ਆਈ ਵੈਵੀਲੋਵ ਕੋਲ ਖੋਜ-ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1946 ਵਿਚ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ ਵਿਕੀਰਨ ਤੇ ਕੀਤੀ ਖੋਜ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਟਾਮ ਅਤੇ ਫਰੈਂਕ ਨਾਲ ਸਟਾਲਿਨ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ।

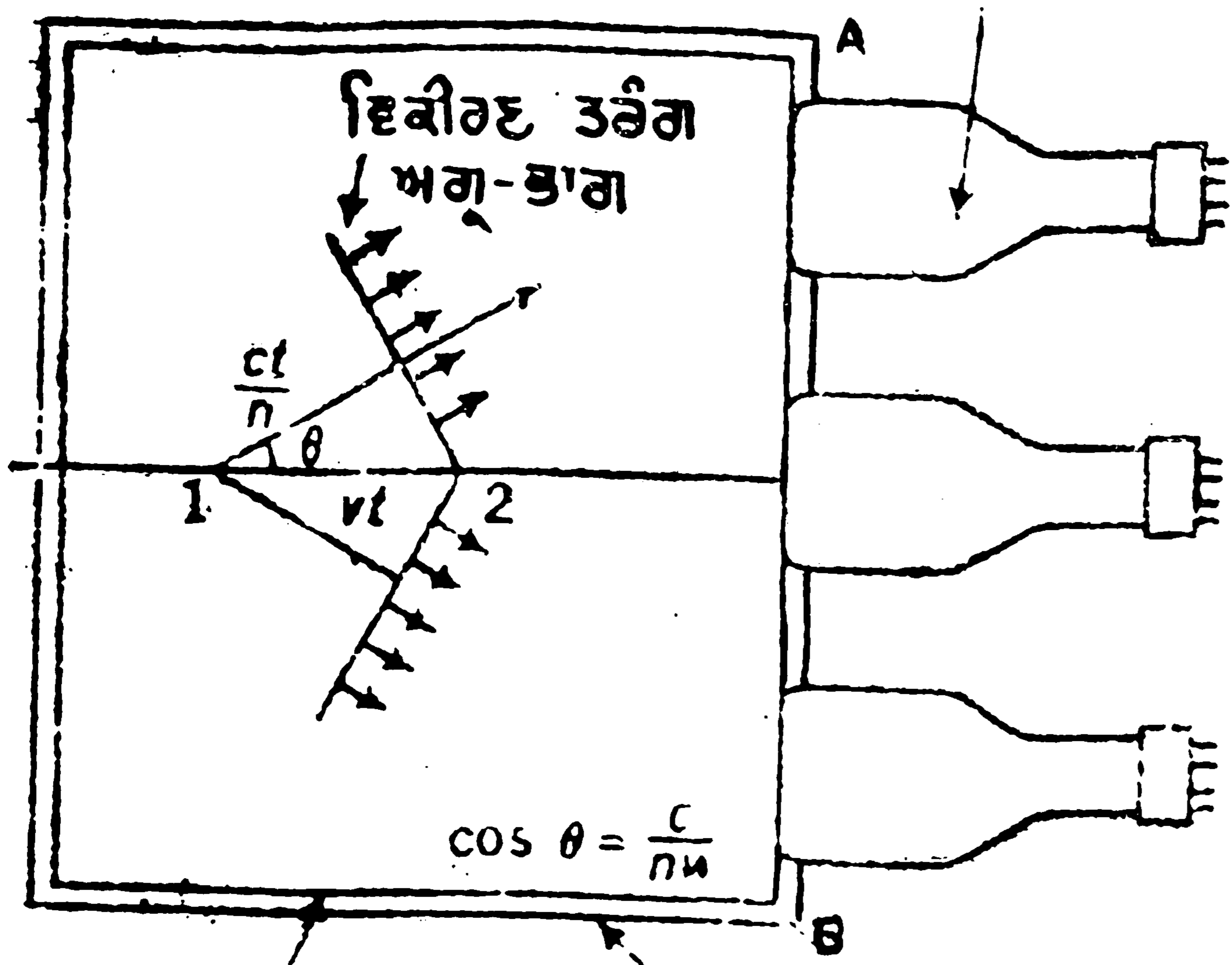
ਸੇਰੈਨਕੋਵ ਵਿਕੀਰਨ

ਸੰਨ 1934 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉੱਚ-ਉਰਜਾ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਾਂ ਦੀ ਕਿਰਨ-ਪੁੰਜ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਤਰਲ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਉਤਸਰਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੋਈ ਆਮ ਸਵੈ-ਦੀਪਤੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਦਾਰਥ ਉੱਤੇ ਉੱਚ-ਉਰਜਾ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਉਣ ਨਾਲ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੋਵੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਰਲ ਵਿਚ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਾਂ ਦਾ ਵੇਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਵੇਗ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਤਸਰ-ਜਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰੁਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1937 ਵਿਚ ਫਰੈਂਕ ਅਤੇ ਟਾਮ ਨੇ ਇਸ ਚਮਤਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੇਰੈਨਕੋਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਠੋਸ, ਗੈਸਾਂ ਅਤੇ ਤਰਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਫਰੈਂਕ ਅਤੇ ਟਾਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਕ ਚਾਰਜਿਤ ਕਣ ਕਿਸੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਵੇਗ $v, \left(> \frac{c}{n} \right)$ ਨਾਲ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਜਿਥੇ c ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਵੇਗ ਹੈ ਅਤੇ n ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਅਪਵਰਤਨ-ਅੰਕ ਹੈ) ਤਾਂ ਕਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਵਿਕੀਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਉਤਸਰਜਨ ਕਣ ਦੇ ਪਥ ਤੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੋਣ θ ਉੱਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ

$$\cos \theta = \frac{c}{nv}$$

ਇਸ ਸਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਚਿੱਤਰ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਣ ਸਥਿਤੀ 1 ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਸਰਜਿਤ ਤਰੰਗ-ਅਗੁਭਾਗ (wave-front) ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ $\frac{c}{n}$ ਵੇਗ ਨਾਲ ਅਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ 't' ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਇਹ $\frac{ct}{n}$ ਫਾਸਲਾ ਤਹਿ ਕਰ ਲਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਣ ਨੇ ਆਪ ਕੇਵਲ vt ਫਾਸਲਾ ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰੁਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਬਿਜਲਤੀ ਵੈਕਟਰ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਤਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਲੇ ਸਿਰੇ ਵਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਘਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੀਸ਼ੇ ਦਾ ਬਨਾਕ

ਸੇਰੈਂਨਕੋਵ ਵਿਕੀਰਨ

ਪਾਣੀ ਵਰਗੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚੋਂ ਤੇਜ਼ ਕਣ ਦੇ ਪਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਤਸਰਜਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ ਦੇ ਦਿਸਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਸੈਂ. ਮੀ. ਪਥ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 250 ਫੋਟੌਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਨਿਊਕਲੀ ਰੀਐਕਟਰ ਵਰਗੇ ਇਕ ਪ੍ਰਬਲ ਰੇਡੀਓ-ਐਕਟਿਵ ਸ੍ਰੋਤ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਊਰਜਾ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਤਸਰਜਿਤ ਸੇਰੈਂਨਕੋਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੇਰੈਂਨਕੋਵ ਨੇ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰੇਡੀਓ-ਐਕਟਿਵ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ ਘੁਲ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਪੀਲੀ-ਨੀਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਉਤਸਰਜਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੈਸ ਵਿਚ ਸੇਰੈਂਨਕੋਵ ਵਿਕੀਰਨ ਦਾ ਪਤਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ ਵਰਧਕ ਅਰਥਾਤ ਫੋਟੋ ਮਲਟੀਪਲਾਇਅਰ ਟਿਊਬਾਂ ਨਾਲ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚ-ਊਰਜਾ ਕਾਸਮਿਕ ਕਿਰਨ ਕਣਾਂ ਦੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਤਸਰਜਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅਤਿ ਅਲਪ ਲਿਸ਼ਕਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਲੱਗਾ। ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਦੇ ਦਬਾਉ ਉੱਤੇ ਗੈਸਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਵੇਗ ਲਗਭਗ c ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਚਾਰਜਿਤ ਕਣ ਵਿਚ ਸੇਰੈਂਨਕੋਵ ਵਿਕੀਰਨ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉੱਚ-ਊਰਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਟਾਨਾਂ ਦੀ ਊਰਜਾ 5.5×10^{10} ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ-ਵੋਲਟ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਵਿਕੀਰਨ ਛੱਡ ਸਕਣ।

ਸੇਰੈਂਨਕੋਵ ਵਿਕੀਰਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉੱਚ-ਊਰਜਾ ਨਿਊਕਲੀ ਭੌਤਿਕ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਚਾਰਜਿਤ ਕਣਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਗ ਮਾਪਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਰੈਂਨਕੋਵ ਕਾਊਂਟਰ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਅਗਿਆਤ ਕਣ 'n' ਅਪਵਰਤਨ-ਅੰਕ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕੀਰਤ ਹੋਏ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ-ਵਰਧਕ ਟਿਊਬਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੈਥੋਡ AB ਤਲ ਵਿਚ ਹਨ, ਦੁਆਰਾ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਪਰਵਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ ਵਰਧਕ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੀਸ਼ਾ, ਤਰਲ ਜਾਂ ਇਕ ਗੈਸ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉੱਚ ਦਬਾਉ ਥੱਲੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਪਵਰਤਨ-ਅੰਕ ਤੇ

ਐਡਜਸਟ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਨੂੰ ਅਪਵਰਤਨ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਡਿਟੈਕਟਰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਣਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਗ c/n ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇ, ਲਈ ਠੀਕ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਟਿਲ ਡਿਟੈਕਟਰ ਵੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਤਸਰਜਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੋਣ θ ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ ਵਰਧਕ ਕੈਥੋਡ ਉੱਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਡਿਟੈਕਟਰ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੇ ਚਾਰਜਿਤ ਕਣਾਂ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਗ $v = \frac{c}{n} \cos \theta$ ਹੋਵੇ। ਸੇਰੈਂਨਕੋਵ ਕਾਊਂਟਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਲੈਂਡ ਗਲਾਸ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਘਣ (ਕਿਊਬ) ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, (ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਭੁਜਾ = 30 ਸੈਂ. ਮੀ. (ਲਗਭਗ) ਅਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ ਵਰਧਕ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਡਿਟੈਕਟਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚ-ਊਰਜਾ ਫੋਟੌਨਾਂ ਲਈ ਠੀਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਲੈਂਡ ਗਲਾਸ ਵਿਚ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ-ਪਾਜ਼ਿਟ੍ਰਾਨ ਦੇ ਯੁਗਮਾਂ ਦੀ ਬੁਢਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਬੁਢਾੜ ਦੁਆਰਾ ਉਤਸਰਜਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕੁੱਲ ਮਾਤਰਾ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੀ ਫੋਟੌਨ ਦੀ ਊਰਜਾ ਦੇ ਸਮ-ਅਨੁਪਾਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੇ ਡਿਟੈਕਟਰ ਦੁਆਰਾ ਅੰਦਰ ਅਉਣ ਵਾਲੀ ਫੋਟੌਨ ਦੀ ਕੁੱਲ ਊਰਜਾ ਮਿਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 5 : 206.

ਸੇਰੋਈ : ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਬਾਤਸਵਾਨਾ ਗਣਰਾਜ (Southern African Republic of Botswana) ਦੇ ਸੈਂਟਰਲ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਬਾਮੰਗਵਾਤੋ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਬੁਲਾਵਾਇਓ ਅਤੇ ਰੋਡੇਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਅਤੇ ਕੇਪ-ਰੋਡੇਸ਼ੀਆ (Cape-Rhodesia) ਰੇਲਵੇ ਤੋਂ 50 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਖਾਮਾ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੇ ਸੰਨ 1903 ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1920 ਵਿਚ ਬਾਮੰਗਵਾਤੋ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰ, ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—15723 (1971)

22° 25' ਦ. ਵਿਥ.; 26° 44' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9.72

ਸੇਲਸ (Salus) : ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੋਮ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਦੀ ਦੇਵੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਮੂਰਤੀ ਹਾਈਜੀਆ ਦੇ ਸਮਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਰੋਮ ਵਿਖੇ ਕੇਰੀਨਲ (Quirinal) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ 302 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਤ ਮੰਦਰ ਵਿਚ 5 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਜਲੂਸ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਜੰਗਾਂ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਰਾਜਾ ਆਗਸਟਸ ਨੇ ਇਹ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਏ। ਰੋਮ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉਪਰ ਇਹ ਹਾਈਜੀਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਥਾਲੀ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸੱਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਣਕ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿੱਟੇ, ਜੋ ਕਿ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਵੀ ਦਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19 : 961

ਸੇਲ, ਸਰ ਰਾਬਰਟ ਹੈਨਰੀ (Sale, Sir Robert Henry) ਇਹ ਇਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ 19 ਸਤੰਬਰ,

17.82 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਮੋਰੀਸ਼ੀ-ਅਸ ਮੁਹਿੰਮ 1810, ਬਰੁਮਾ ਯੁੱਧ-1824-25, ਅਫਗਾਨ ਯੁੱਧ 1838 ਈ. ਆਦਿ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਨਵੰਬਰ, 1841 ਵਿਚ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਫੌਜੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇ, ਵੀਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਨ ਸਦਕਾ ਇਸ ਨੂੰ 1844 ਈ. ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੁਆਰਵਰ-ਮਾਸਟਰ-ਜਨਰਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਦੂਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਹ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ ਪੁ. ਕਨਸਾਈਜ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਬਾਇਓਗ੍ਰਾਫੀ, 3:1179

ਸ਼ੇਲ ਤੇਲ : ਕੁਝ-ਕੁ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਗਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਤੇਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਲ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਹਲਕਾ ਜਾਂ ਗੂੜ੍ਹਾ ਨਸਵਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਹਰ ਵਾਲੇ ਜਲਵਾਯੂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਚਿੱਟਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਲ ਤੇਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਮਾਤਰਾ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬੂਟਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਈ ਆਦਿ ਦੇ ਗਲਣ ਸੜਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਫੈਟ ਅਤੇ ਵੈਕਸ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ੇਲ ਤੇਲ ਵਿਚ ਕੋਟੀ 3% ਤੇਲ ਅਤੇ ਫੈਟ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ 200° ਸੈ. ਤੇ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਕਾਰਬਨੀ ਅੰਸ਼, ਕਾਰਬਨੀ ਘੋਲਕਾਂ ਵਿਚ ਘੁਲਣਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ 310° ਸੈ. ਤੋਂ 700° ਸੈ. ਤਕ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਤੇਲ ਅਤੇ ਗੈਸਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੇਲ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਥਾਂ ਦੇ ਸ਼ੇਲ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇ ਪੱਥਰ 68 ਲਿਟਰ ਮੀਟ੍ਰਿਕ ਟਨ ਤੇਲ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹੀ ਸ਼ੇਲ ਮਿਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸ਼ੇਲ 110-220 ਲਿਟਰ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ 680 ਲਿਟਰ ਪ੍ਰਤਿ ਮੀਟ੍ਰਿਕ ਟਨ ਤੇਲ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸ਼ੇਲ ਸਕਾਟਲੈਂਡ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਐਸਟੋਨੀਆ, ਸਵੀਡਨ, ਫਰਾਂਸ, ਸਪੇਨ, ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ, ਰੋਮਾਨੀਆ, ਆਸਟਰੀਆ, ਜਰਮਨੀ, ਰੂਸ, ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ, ਨਿਊ ਦੱਖਣੀ ਵੇਲਜ਼, ਕਵੀਨਜ਼ ਲੈਂਡ ਅਤੇ ਤਸਮਾਨੀਆ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ, ਬਰਾਜ਼ੀਲ, ਨਿਊ ਬਰਨਜ਼ਵਿਕ, ਨੋਵਾ ਸਕੋਸ਼ਾ ਅਤੇ ਆਨਟਾਰੀਓ, ਕੈਨੇਡਾ, ਇੰਡੀਆਨਾ, ਨੈਵੇਦਾ, ਵਾਇਉਮਿੰਗ, ਕਾਲੋਰਾਡੋ ਅਤੇ ਉਟਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਦਰਿਆ ਗਰੀਨ ਵਿਚ ਕਾਲੋਰਾਡੋ ਅਤੇ ਉਟਾ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੇਲ ਵਿਚ ਕੋਈ 10% ਤੋਂ 30% ਆਰਗੈਨਿਕ ਮਾਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 12.4% ਕਾਰਬਨ, 1.7% ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ, 1.5% ਆਕਸੀਜਨ, 0.4% ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਅਤੇ 0.2% ਗੰਧਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਕੂਲਤਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਆਰਗੈਨਿਕ ਮਾਦੇ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 65% ਤੇਲ ਅਤੇ 10% ਗੈਸ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ 25% ਆਰਗੈਨਿਕ ਮਾਦਾ ਰਹਿੰਦ ਖੁੰਹਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਮੀਟ੍ਰਿਕ ਟਨ ਸ਼ੇਲ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ ਕੁੱਲ ਗਰਮੀ 5,000,000 ਬੀ. ਟੀ. ਯੂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ 76% ਹਿੱਸਾ ਤੇਲ ਦੇ ਬਲਣ ਕਾਰਨ, 6% ਗੈਸ ਦੇ ਅਤੇ 18% ਰਹਿੰਦ ਖੁੰਹਦ ਬਲਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਲ ਨੂੰ 540° ਸੈ. ਤੇ ਗਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਹਲਕਾ ਤੇਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉੱਚੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਭਾਰਾ ਤੇਲ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਸੌਧੇ ਤੇਲ ਨੂੰ ਕਸੀਦਣ ਤੇ 16-30% ਨੈੱਫਥਾ, 15-24% ਹਲਕਾ ਕਸੀਦਿਤ ਪਦਾਰਥ, 28-36% ਭਾਰਾ ਕਸੀਦਿਤ ਪਦਾਰਥ ਨਿਕਲਦਾ

ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 16-37% ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਗੈਸ ਸ਼ੇਲ ਦੇ ਗਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ 28-50% ਮੀਥੇਨ, 21-42% ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ, 5-11% ਈਥੇਨ, 6-15% ਐਥੀਲੀਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਬੀਊਟੇਨ, ਬੀਊਟੀਨ, ਪ੍ਰੋਪਿਲੀਨ, ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਸਲਫਾਈਡ, ਕਾਰਬਨ-ਮਾਨੋਆਕਸਾਈਡ ਅਤੇ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈ-ਆਕਸਾਈਡ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹ ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ 20 : 462.

ਸੇਲਮ : ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ—ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਦੱਖਣੀ ਅਰਕਾਟ ਅਤੇ ਵੈਲੂਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਤ੍ਰਿਚੁਰਾਪਲੀ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਕੋਇੰਬੇਟੂਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ 8643 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਅਟੂਰ, ਧਰਮਪੁਰ, ਹਾਰੂਰ, ਹੋਸੂਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਗਿਰੀ, ਨਮੁੱਕਲ, ਓਮਾਲੂਰ, ਰਾਸੀਪੁਰਮ, ਸੇਲਮ, ਤ੍ਰਿਚਨਗੋਡਾ ਅਤੇ ਬਰਕੰਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਹਨ। ਸੰਨ 1971 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ 29,92,616 ਸੀ।

ਸੇਲਮ ਸ਼ਹਿਰ (ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ) ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਖਣਿਜ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਭੰਡਾਰ ਹਨ। ਕੰਜਾਮਲਾਈ ਅਤੇ ਤਿਰਨਾਮਲਾਈ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਚਾ ਲੋਹਾ ਭਾਰੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਚਾਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮੈਗੇਸਾਈਟ ਅਤੇ ਬਾਕਸਾਈਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੈ। ਜਵਾਰ, ਬਾਜਰਾ, ਮੂੰਗਫਲੀ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਫਸਲਾਂ ਹਨ। ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਥੇ ਤਲਾਵਾਂ ਜਾਂ ਖੂਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਜਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੇਲਮ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਮੈਟੂਰ ਡੈਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤਾਮਿਲ ਹੈ। ਹੋਸੂਰ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਕਨੁੜ ਬੋਲੀ ਵੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

ਸੇਲਮ ਇਥੋਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਕਾਵੇਰੀ ਦਰਿਆ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਰਾਜ ਦਾ ਚੌਥਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਸੂਤੀ ਕੱਪੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸੇਲਮ ਵਿਖੇ ਸਟੀਲ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਕੀਮ ਵੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਮਦਰਾਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਥੇ ਦੋ ਕਾਲਜ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—308,303 ਅਣਅੰਤਮ (1971)

11° 40' ਉ. ਵਿਥ.; 79° 15' ਪ. ਲੰਬ.

—ਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਸੇਲੈਮ : ਸ਼ਹਿਰ (ਆਰੇਗਨ ਰਾਜ)—ਇਹ ਸਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਆਰੇਗਨ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਮੈਰੀਨਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਵਿਲੈਮੈਟ ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ, ਪੋਰਟਲੈਂਡ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ 80 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੰਨ 1840 ਵਿਚ ਮੈਥੋਡਿਸਟ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1844 ਵਿਚ ਇਥੇ ਵਿਲੈਮੈਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1851

ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਆਰੇਗਨ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਿਆ। ਸੰਨ 1870 ਵਿਚ ਰੇਲਾਂ-ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਛਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਦੁਰਿਆਈ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਡੇਅਰੀ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਲਕੜੀ, ਧਾਤ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਸਾਹਲ ਬੁਸ਼ ਹਾਊਸ (Asahel Bush House) 1878 ਵਿਚ ਬਣਿਆ। ਆਰਟ ਅਜਾਇਬ ਘਰ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਥਾਂ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ ਸ਼ਹਿਰ: 68,296 (1970).

ਮੈਟਰੋਪਾਲਿਟਨ ਖੇਤਰ—93,041 (1970).

44°57' ਉ. ਵਿਥ.; 123° 01' ਪ. ਲੰਬ.

ਸ਼ਹਿਰ (ਮੈਸਾਚੂਸੈਟਸ)—ਇਹ ਸਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ-ਪੂਰਬੀ ਮੈਸਾਚੂਸੈਟਸ ਰਾਜ ਦੀ ਐਸੈਕਸ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਬੋਟਨ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ, ਖਾੜੀ ਸੇਲੈਮ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸੰਨ 1626 ਵਿਚ ਰੋਜਰ ਕੋਨੈਂਟ (Roger Conant) ਨਾਮੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਰੱਖੀ। ਸੰਨ 1629 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 'Congregational Church' ਨੂੰ ਇਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਸੰਗਠਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1630 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ਧਾਰਮਕ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ 1692 ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਟੂਣਿਆਂ ਤੋਂ ਚਲਾਏ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਨਵੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਅਮਰੀਕੀ ਇਨਕਲਾਬ ਅਤੇ 1812 ਦੇ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅੱਡੇ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ।

ਇਹ ਨਬੇਨੀਅਲ ਹਾਥਰਨ ਦਾ ਜਨਮ-ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਪਿਕਰਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਹਾਊਸ ਆਫ ਸੈਵਨ ਗੈਬਲਜ਼, ਜਾਹਨ ਵਾਰਡ ਹਾਊਸ ਅਤੇ ਵਿਚ ਹਾਊਸ (Witch House) ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯਾਦਗਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਇਥੇ ਪੀਬਾਡੀ (Peabody) ਨਾਂ ਦਾ ਅਜਾਇਬ-ਘਰ ਅਤੇ ਮੈਸਾਚੂਸੈਟਸ ਸਟੇਟ ਕਾਲਜ ਹੈ।

ਇਥੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਚਮੜੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

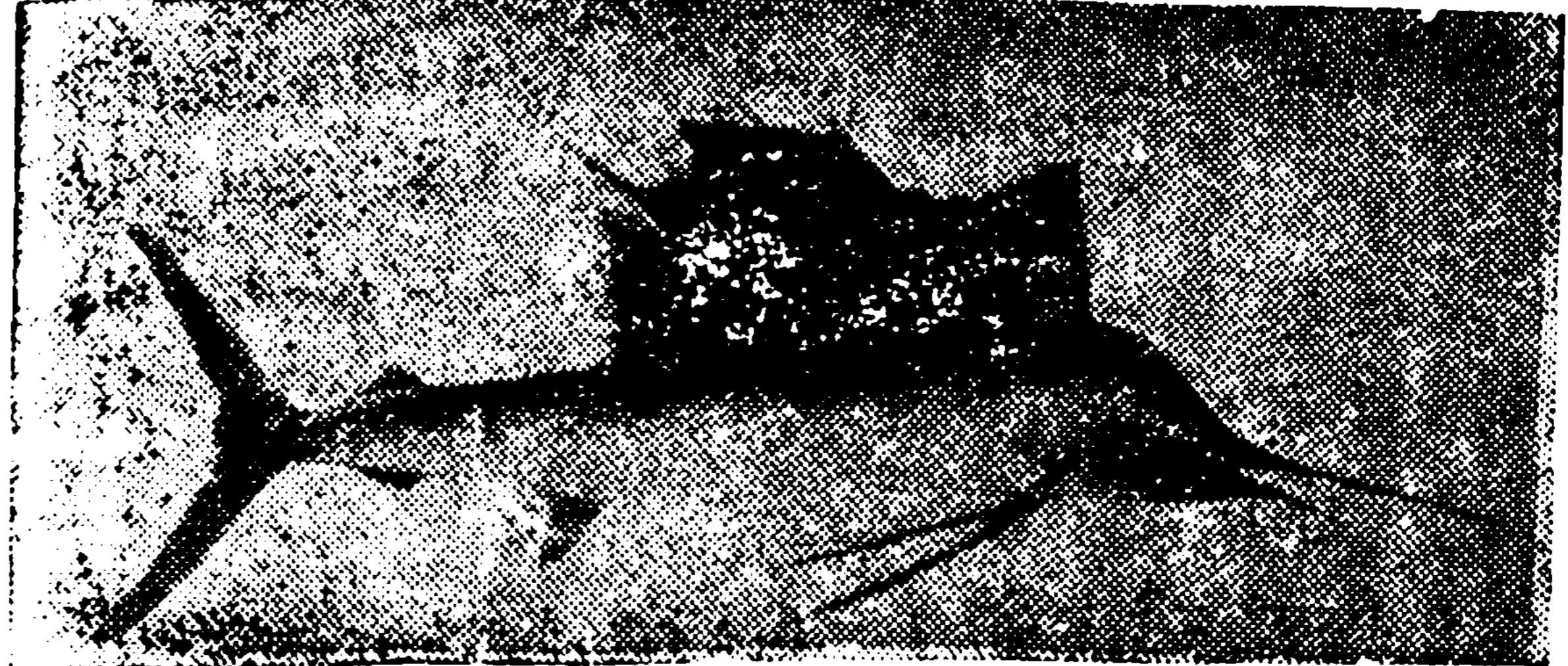
ਆਬਾਦੀ—40, 556 (1970).

42° 31' ਉ. ਵਿਥ.; 70°55' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9:805

ਸੇਲ ਮੱਛੀ : ਇਹ ਇਕ ਤਾਕਤਵਰ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲੀ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦੀ ਮੱਛੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਤਲੇ ਜਥਾੜੇ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਜੁੜ ਕੇ ਗੋਲ ਬਰਛੇ ਵਾਂਗ ਵਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪਿੱਠ ਖੰਭੜਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਰਗੀ ਸ਼ਕਲ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਲ ਮੱਛੀ ਇਸਟਿਅੱਫੋਰੱਸ ਦੀ ਮੱਛੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਰਲਿਨਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਕੁਲ ਇਸਟਿਅੱਫੋਰਿਡੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਛੀ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਅਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤੈਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਤੈਰਨ ਦੀ ਰਫਤਾਰ 96 ਕਿ. ਮੀ. ਪ੍ਰਤਿ ਘੰਟਾ ਤਕ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਉਤਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਰੰਗ

ਗੂੜ੍ਹਾ ਨੀਲਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਚਾਂਦੀ ਰੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਦਾਅ ਹਲਕੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਧੱਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸੇਲ ਮੱਛੀ ਤੈਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੇਲ ਨੂੰ ਲਪੇਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਵਿਚਲੀ ਝਰੀ ਵਿਚ ਰਖ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਧੁੱਪ ਸੇਕਣ ਜਾਂ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਖੋਲ੍ਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਰਛੇ ਵਰਗਾ ਇਹ ਅੰਗ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰਨ ਜਾਂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਰ ਮੱਛੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੇਲ ਮੱਛੀ

ਸੇਲ ਮੱਛੀਆਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਗਰਮ ਅਤੇ ਸਮਤਾਪੀ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ, ਹਾਲੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ ਪਰੰਤੂ ਸੇਲ ਮੱਛੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਜਾਤੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ : ਇਕ ਅੰਧ ਮਹਾ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਇਸਟਿਅੱਫੋਰੱਸ ਐਲਬੀਕੈਂਜ਼ (*Istiophorus albicans*) ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾ ਸਾਗਰ ਦੀ ਇ. ਗਰੇਈ (*I. greyi*)। ਇਕ ਸੇਲ ਮੱਛੀ ਦਾ ਕੱਦ 3.4 ਮੀ. ਅਤੇ ਭਾਰ 90 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੇਲ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਦਰਮਿਆਨੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਉੱਤਮ ਮੱਛੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪ.—ਐਨ. ਥਿ. 19 : 884; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:771.

ਸੇਲਾਹਾਰਸ : ਸੇਲਾਹਾਰਸ ਜਾਂ ਸਲਾਰਸ ਦਾ ਇਹ ਦਾਹਵਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜੈਮੁਤਰਵਾਹਨ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਕਤ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਰੁੜ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਸੱਪ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਨੂੰ ਖਾ ਲੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸਚਾਈ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਸੇਲਾਹਾਰਸ ਖਤਰੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸੀ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੇਲਾਹਾਰਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਹ ਤਗਰ (Tagara) ਜਾਂ ਤੇਰ (Ter) ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਸਲਤਨਤ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕੂਟ, ਚਾਲੂਕਯ ਤੇ ਯਾਦਵ ਰਾਜਿਆਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਰਹੇ। ਸੇਲਾਹਾਰਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਾਖ ਨੇ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤਕ ਕੋਨਕਨ (Konkan) ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿਚ ਥਾਨਾ ਤੇ ਰਤਨਗਿਰੀ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੂਰਤ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਥਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਪੂਰੀ (Puri) ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਸੇਲਾਹਾਰਸ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸ਼ਾਖ ਨੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਕੋਲ੍ਹਾਪੁਰ, ਸਿਤਾਰਾ ਅਤੇ ਬਲਗਾਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਕੋਲ੍ਹਾਪੁਰ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਲੁਪੁਰ ਨੂੰ ਪਨਹਲ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰਾਜੇ ਮਹਾਂ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਸਨ। ਇਸ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਰਈਸ ਵਧੇਰੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ।

ਇਸ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਇਕ ਰਾਜੇ ਵਿਜਿਆਰਕ (Vijayarka) ਜਾਂ ਵਿਜੈਦਿੱਤਯ ਨੇ ਚਾਲੁਕੀਆ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਵਿੱਜਨ ਜਾਂ ਬਿੱਜਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਘੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਭੋਜ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ 1175 ਈ. ਤੋਂ 1210 ਈ. ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਯਾਦਵ ਰਾਜਾ ਸਿੰਘਨ ਨੇ ਭੋਜ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਸਤ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਲਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

—ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਓ

ਸੇਵਗਾਉਂ : ਇਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਹਿਮਦ-ਨਗਰ ਦਾ ਇਕ ਤਾਅਲੁਕਾ ਹੈ ਜੋ ਦਰਿਆ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 1120 ਕਿ.ਮੀ. ਹੈ। ਸੰਨ 1961 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ 1,04,125 ਸੀ। ਤਾਅਲੁਕੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਵਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦਰਿਆ ਗੋਦਾਵਰੀ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਦਾ ਤਲ ਨੀਵਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਪਾਣੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਤਹਿ ਕਾਫ਼ੀ ਡੂੰਘੀ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਹੈ। ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਦਾਮਨ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਵਧੇਰੇ ਨਰਮ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 66 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ ਤਾਅਲੁਕਿਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਤਾਅਲੁਕੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਦਸਤਕਾਰੀ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਕਪੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

—ਭੂਪਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸੇਵਤੀ, ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ : ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਸੇਵਤੀ ਦਾ ਜਨਮ 1445 ਈ. ਵਿਚ ਸੇਵਤ (ਮਿਸਰ) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਇਥੇ ਵੱਸੇ ਸਨ। ਇਸਦੀ ਮਾਂ ਤੁਰਕ ਘਰਾਣੇ 'ਚੋਂ ਸੀ।

ਇਹ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਣਹਾਰ ਸੀ। ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰਾ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਇਸਨੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਲੀਮ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਤਾਲੀਮ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਇਹ 1510 ਈ. ਤਕ ਕਾਹਿਰਾ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਇਹ ਨੀਲ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾ ਨਾਂ ਦੇ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ 1505 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸਨੇ ਲਗਭਗ 500 ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਪੈਂਫਲਿਟ ਲਿਖੇ। ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕੁਰਾਨ, ਹਦੀਸ, ਇਤਿਹਾਸ, ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਦਿਆ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਤਾਰੀਖੁਲ-ਖੁਲਫਾ' ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਲਿ.ਹਿ.ਅਰ... ਨਿਕਲਸਨ

ਸੇਵਾਏ ਖਾਨਦਾਨ (Savoy, House of) : ਇਹ ਇਕ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਸੇਵਾਏ ਅਤੇ ਪੀਡਮਾਂਟ ਉੱਤੇ ਨੌਂ ਸੌ ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਖਾਨਦਾਨ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਸੇਵਾਏ (ਸਬੋਦੀਆ) ਬਾਰੇ ਰੋਮ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਪਤਨ ਸਮੇਂ ਰੋਮਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਨੇ 1860 ਤੋਂ 1946 ਤਕ ਇਟਲੀ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਮੌਢੀ ਅੰਬਰਟੋ ਬਿਆਨਕਾਮਾਨੋ (Umberto Biancamano) ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਹੰਬਰਟ, ਦੀ ਵਾਈਟਹੈਂਡ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਜਗੀਰਦਾਰ ਸੀ, ਜੋ 1003 ਈ. ਵਿਚ ਵੀਐੱਨਵਾ (Viennois) ਵਿਚ ਸਲਮੋਰੈਂਸ (Salmourence) ਦਾ ਕਾਉਂਟ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਨਿਯੋਨ ਵਾਲ ਦ ਐਸਤਾ ਆਦਿ ਇਟਲੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੇਵਾਏ ਦੀ ਕਾਉਂਟੀ ਵੀ ਇਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸਨੇ ਸੇਵਾਏ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਲਗਭਗ 1048 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਦਾ ਲੜਕਾ ਐਮਾਂਡੀਅੱਸ ਪਹਿਲਾ (Amadeus I) ਤਖਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠਿਆ। ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਓਡੋਨ (Oddone) ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਮਿਲੀ। ਉਸਨੇ ਐਲਪਸ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। 1060 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਵਿਧਵਾ ਐਡੀਲੈਡ (Adelaide) ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੇਵਾਏ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਖਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠੇ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਐਮਾਂਡੀਅੱਸ ਪੰਜਵਾਂ (1285-1323) ਹੈ। ਇਸਦੇ ਤਖਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੇਵਾਏ ਅਤੇ ਪੀਡਮਾਂਟ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪੀਡਮਾਂਟ ਇਸਦੇ ਭਤੀਜੇ ਫਿਲਿਪ, ਪ੍ਰਿੰਸ ਆਫ ਆਕੀਆ (Achea) ਅਧੀਨ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਫਿਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ।

ਇਸੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਐਮਾਂਡੀਅੱਸ ਛੇਵਾਂ (1343-1383) ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਿਆ। ਇਸਨੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਸਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਐਮਾਂਡੀਅੱਸ ਅਠਵੇਂ (1391-1451 ਈ.) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਚੌਖੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ। ਇਸਨੂੰ ਪੋਪ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪਾਦਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸਨੇ ਫੀਲਿਕਸ ਪੰਜਵੇਂ (Felix V) ਦਾ ਲਕਬ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸਨੇ 1449 ਈ. ਵਿਚ ਹੀ ਤਖਤ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਸਦੀ ਮੌਤ 1451 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਕੂਮਤ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਇਹ ਅਮੈਨੂਅਲ ਫਿਲੀਬਰਟ (ਰਾਜਕਾਲ 1553-1580) ਦੇ ਸਮੇਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਾਜ ਖਤਮ ਕਰਨ ਉੱਪਰੰਤ ਫਿਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਚਾਰਲਸ ਅਮੈਨੂਅਲ ਪਹਿਲਾ (1580-1630) ਤਖਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰਲਸ ਅਮੈਨੂਅਲ ਮਹਾਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਤੋਂ 1588 ਈ. ਵਿਚ ਸਾਲੂਜੋ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਪੇਨੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨਾ ਪਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਿਚ ਅਮੈਨੂਅਲ ਦੂਜੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੇਵਾਏ ਉੱਪਰ ਫਰਾਂਸ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਅੰਦਰਲੇ ਹਾਲਾਤ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਖੀਰ ਚਾਰਲਸ ਅਮੈਨੂਅਲ ਦੂਜਾ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਸਪੇਨ

ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਸੇਵਾਏ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੇਵਾਏ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਪਰ 1669 ਈ. ਵਿਚ ਪਿਰੀਨੀਜ਼ (Pyrenees) ਦੀ ਸੰਧੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸਨੂੰ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ।

ਵਿਕਟਰ ਅਮੈਨੂਅਲ ਦੂਜਾ (1675-1730) ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਇਸਦੇ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਪੀਡਮਾਂਟ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਹਾਰ ਖਾਧੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਚਾਰਲਸ ਅਮੈਨੂਅਲ ਤੀਜਾ (1730-1773) ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬੈਠਿਆ। ਇਸਨੇ ਪੌਲੈਂਡ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਆਸਟਰੀਆ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ।

ਹੁਣ ਚਾਰਲਸ ਅਮੈਨੂਅਲ ਤੀਜੇ ਦਾ ਲੜਕਾ ਵਿਕਟਰ ਐਮਾਡੀਅਸ ਤੀਜਾ (1773-1796) ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬੈਠਿਆ। ਇਸਨੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਰਾਇਲਿਸਟਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਇਸਨੂੰ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਗਣ-ਤੰਤਰ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਇਹ ਹਾਰ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਸੇਵਾਏ ਹੱਥੋਂ ਖੋ ਬੈਠਿਆ ਅਤੇ ਇਕੱਲਾ ਪੀਡਮਾਂਟ ਇਸ ਕੋਲ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਚਾਰਲਸ ਅਮੈਨੂਅਲ ਚੌਥਾ (1796-1802 ਈ.) ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬੈਠਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਨਾਲ ਕਨਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਬਣਾ ਲਈ। ਇਸਨੇ 6 ਦਸੰਬਰ, 1798 ਈ. ਨੂੰ ਤਖਤ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਪੀਡਮਾਂਟ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸਦਾ ਲੜਕਾ ਵਿਕਟਰ ਅਮੈਨੂਅਲ ਪਹਿਲਾ (1802-1820) ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਵੀਆਨਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਫੈਸਲਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦੇ ਇਲਾਕੇ, ਸਮੇਤ ਜੈਨੋਆ ਦੇ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਸੇਵਾਏ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਇਟਲੀ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ। 1821 ਈ. ਵਿਚ ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਤਖਤ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਚਾਰਲਸ ਫੀਲਿਕਸ (1821-1831) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਪੁੱਤਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੱਦੀ ਚਾਰਲਸ ਐਲਬਰਟ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਐਲਬਰਟ ਨੋਵਾਰਾ (Novara) ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਹਾਰ (20 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1949 ਈ.) ਉਪਰੰਤ ਤਖਤ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਵਿਕਟਰ ਅਮੈਨੂਅਲ ਦੂਜੇ (1849-1878) ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਨੂੰ 18 ਫਰਵਰੀ, 1861 ਨੂੰ ਇਟਲੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਕਈ ਵਾਰਸ ਇਟਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਉਪਰ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 2 ਜੂਨ, 1946 ਨੂੰ ਇਟਲੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਤਦਾਨ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ-ਤੰਤਰ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸੇਵਾਏ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਐਮਾਡੀਅਸ, ਡਯੂਕ ਆਫ ਆਓਸਟਾ (Aosta) ਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿਰ (1870-73) ਸਪੇਨ ਉਪਰ ਵੀ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20 : 26

ਸੇਵੀਲੀਆ (Sevilla) : ਇਹ ਦੱਖਣੀ-ਪੱਛਮੀ ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਐਂਡਾਲੂਜ਼ਾ (Andalusia) ਖੰਡ ਦੇ ਅੱਠਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਜੋ 14,001 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਰਕਬੇ ਵਿਚ ਲੋਅਰ ਗਵਾਦਲਕਵੀਰ (Guadalquivir) ਵਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਸੀਅਰਾ ਮੋਰੇਨਾ (Sierra Morena) ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਐਲਗੋਡੋਨੇਜ਼ ਤੇ ਜੈਗੂਐਸ (Algodonales and Yeguas) ਪਰਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਘੱਟ ਉੱਚੀਆਂ

(Sub Baetic) ਪਰਬਤ-ਲੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਬਤ-ਲੜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਉਚ-ਸਮਥੂਮੀ ਪਠਾਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਠਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜੈਤੂਨ, ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਕਪਾਹ ਦੀ ਖੇਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਵਾਡਲਕਵੀਰ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹਨ ਜੋ ਛੋਟੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਬਾਗਬਾਨੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਤਾਂਬੇ, ਲੋਹੇ ਦੀ ਕੱਚੀ ਧਾਤ ਅਤੇ ਕੋਲੇ ਦੇ ਵੀ ਭੰਡਾਰ ਹਨ। ਸੈਵਿਲ (Seville) ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—1,327,190 (1970).

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾ. 9:89

ਸੇਵੇਂਨ (Cevennes) : ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਇਕ ਪਰਬਤ-ਲੜੀ ਹੈ ਜੋ ਮਾਸੀਫ ਸੈਂਟਰਲ (Massif Central) ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਹਾੜੀ ਲੜੀ ਦਾ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਵਿਚ ਰਾਨ (Rhône) ਨਦੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਲੈਂਗਡੌਕ (Languedoc) ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਬਤ-ਲੜੀ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਚਾਈ 1525 ਮੀ. ਹੈ। ਇਥੇ ਸਰਦੀ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਰਫ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪਰਬਤ-ਲੜੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਢਲਾਨਾਂ ਦੋ ਹੀ ਹਨ—ਇਕ ਅੰਧ ਸਹਾਂਸਾਗਰ ਵੱਲ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਵੱਲ। ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਵਾਲੀ ਢਲਾਨ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇ ਪਾੜ ਪਾ ਕੇ ਵਾਦੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗੂਰ, ਜੈਤੂਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਫਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕੱਪੜਾ ਬੁਣਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਕੋਲੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੀ ਹਨ। ਉੱਚੀਆਂ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਭੇਡਾਂ ਚਰਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਹਨ।

44° 00' ਉ. ਵਿਭ.; 3° 30' ਪ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾ. 2:701.

ਸੈਸਿਲ, ਰਾਬਰਟ ਗੈਸਕਾਇਨ (Cecil, Robert Gascoyne) : ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੀਤੀਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ ਸਾਲਜ਼ਬਰੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਮਾਰਕੋਇਸ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦਾ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਦੇ ਘਰ 14 ਸਤੰਬਰ, 1864 ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਅਧੀਨ ਸਕੱਤਰ, ਨਾਕਾ-ਬੰਦੀ ਸਬੰਧੀ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1916 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਵਿਉਂਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਹ 1919 ਈ. ਵਿਚ ਲੀਗ ਆਫ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਦੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਇਹ ਲੀਗ ਆਫ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਦੀ ਥਾਂ 1945 ਈ. ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਤੱਕ, ਉਸਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਰਿਹਾ। ਜਨੀਵਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਸਤਰੀਕਰਣ ਕਾਨਫਰੰਸ (1926-27) ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸਨੇ ਸਟੈਨਲੇ ਬਾਲਡਵਿਨ ਦੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1930 ਵਾਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਮਨਚੂਰੀਆ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਦੇ ਇਥੋਪੀਆ ਤੇ ਕੀਤੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਲੀਗ ਆਫ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਦੇ ਰੋਲ ਦੀ ਅਸਫਲ ਹਮਾਇਤ

ਕੀਤੀ! ਇਸਨੇ 1938 ਈ. ਵਿਚ ਨਾਜ਼ੀ ਜਰਮਨੀ ਨੂੰ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੋਟ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸਦੀ ਅਣਥਕ ਘਾਲਣਾ ਕਰਕੇ 1937 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਟਨਬ੍ਰਿਜ ਵੈਲਜ਼, ਕੈਂਟ ਵਿਖੇ 24 ਨਵੰਬਰ 1958 ਨੂੰ ਹੋਈ।

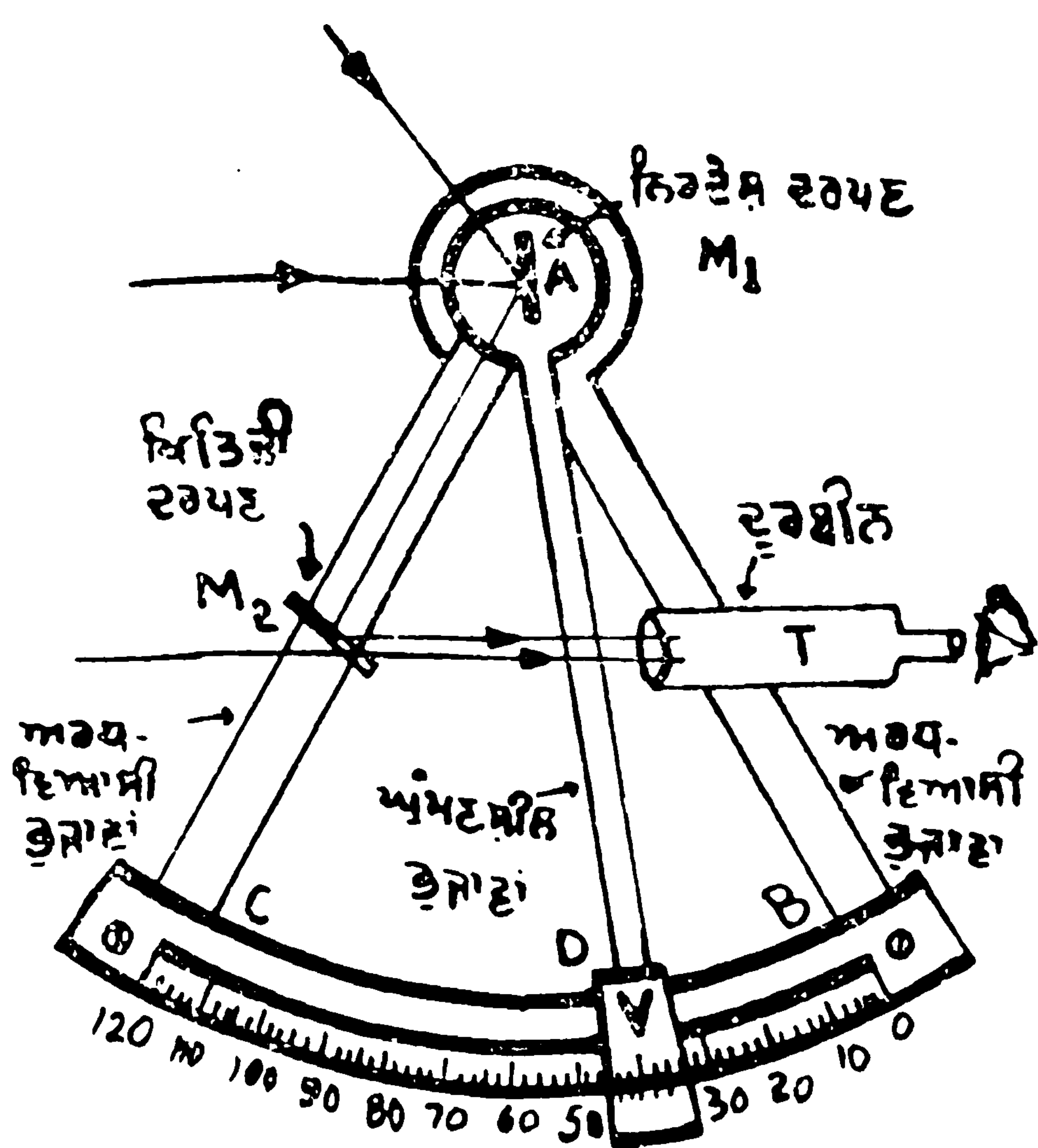
ਹ. ਪੁ. - ਐਨ. ਥਿ. ਮਾਂ. 2:664

ਸੈਸੀਲੀਆ, ਸੇਂਟ (Cecilia, St.) : ਇਹ ਇਕ ਈਸਾਈ ਸ਼ਹੀਦ ਕੁਆਰੀ ਕੰਨਿਆ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਪੂਜਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਐਕਟਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਵਾਜਾ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਐਕਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰੋਮ ਦੇ ਅਮੀਰ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਈਸਾਈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਹੋਈ। ਇਸਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਵਲੇਰੀਅਨ (Valerian) ਨਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਅਮੀਰ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਸਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕੁਆਰੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਵਲੇਰੀਅਨ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਪਤੀ ਰੱਬ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਵਲੇਰੀਅਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਤੇ ਅਤੇ ਬਪਤਿਸਮਾ ਲੈਣ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਸੈਸੀਲੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਇਸਦੇ ਕੁਆਰਪੁਣੇ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੈਸੀਲੀਆ ਅਤੇ ਵਲੇਰੀਅਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ. - ਕੋਲ. ਐਨ. 4:496

ਸੈਕਸਟੈਂਟ (Sextant) : ਸੈਕਸਟੈਂਟ ਉਹ ਯੰਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਖਗੋਲੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਉਚਾਈ ਜਾਂ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਕੋਈ ਫਾਸਲਾ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੰਤਰ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਤਲ ਪਰਾਵਰਤਨ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਇਹ ਯੰਤਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ

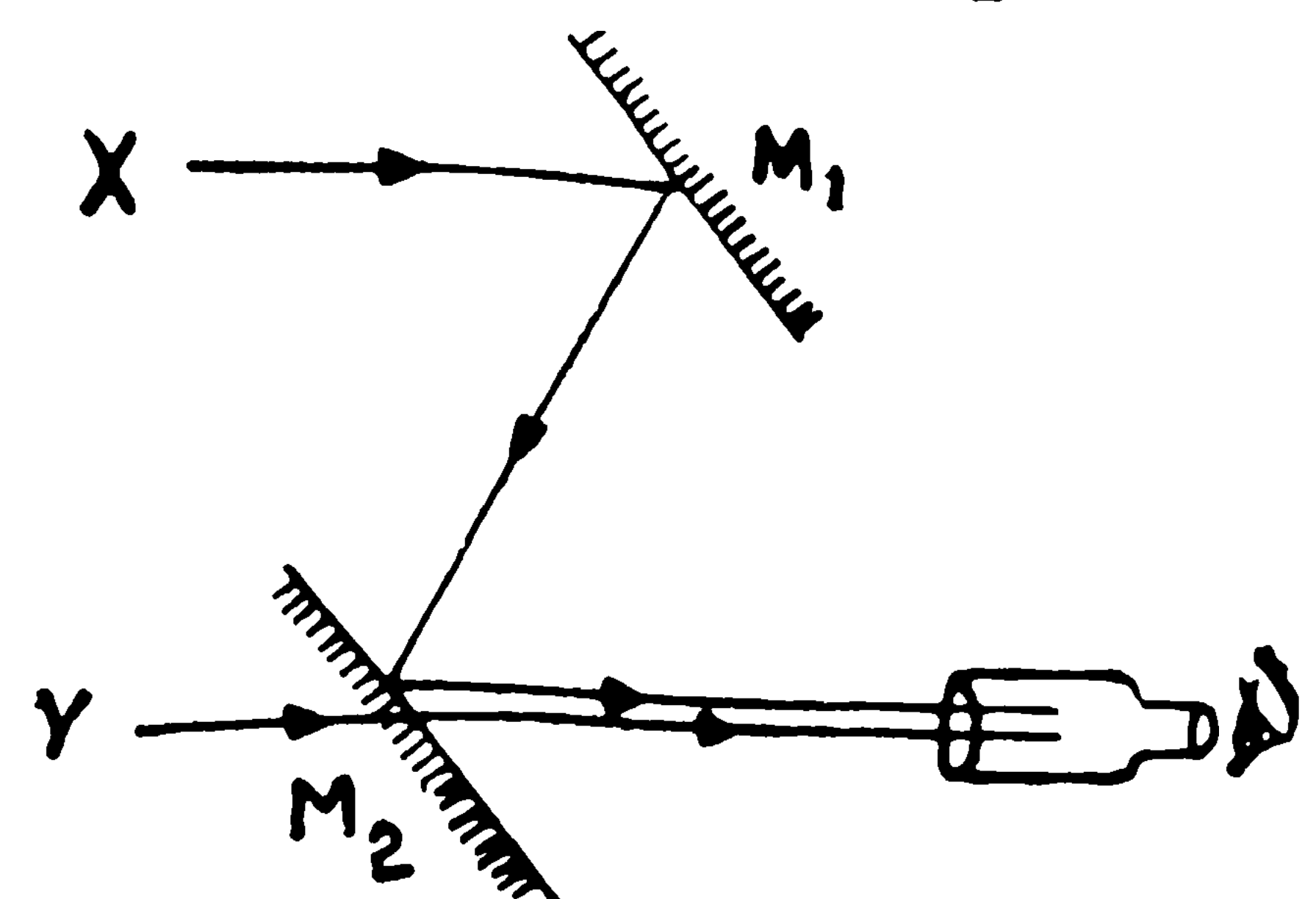
ਚਿਤਰ 1 ਸੈਕਸਟੈਂਟ

ਪਰਾਵਰਤਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯੰਤਰ 1731 ਵਿਚ ਹੈਡਨੇ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਮਤਲ ਦਰਪਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੋਣ θ ਤੇ ਘੁੰਮਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਰਪਣ ਤੋਂ ਪਰਾਵਰਤਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਿਰਨ ਇਸ ਤੋਂ ਦੁਗਣੇ ਕੋਣ 2θ ਤੇ ਘੁੰਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਯੰਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਰੇਡੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਉਚਾਈ ਅਤੇ ਦੋ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਰੀ ਮਿਣਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਯੰਤਰ ਇਕ ਧਾਤ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਭੁਜਾਵਾਂ AB ਤੇ AC ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਚਾਪ BC ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ A ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭੁਜਾਵਾਂ AB ਅਤੇ AC ਨੂੰ ਅਰਧ-ਵਿਆਸੀ ਭੁਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਘੁੰਮਣਸ਼ੀਲ ਭੁਜਾ AD ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਭੁਜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਦੇਸ਼ ਭੁਜਾ ਸਿਰੇ A ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਇਕ ਧੁਰੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਿਰੇ ਉਤੇ ਇਕ ਵਰਨੀਅਰ V ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਚਾਪ ਨਾਲ ਲਗੀ ਗੋਲਾਕਾਰ ਦਰਜੇਦਾਰ ਸਕੇਲ ਉਤੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਣ CAB, 60° ਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਚਾਪ BC ਪੂਰੇ ਚੱਕਰ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਭਾਗ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਯੰਤਰ ਨੂੰ ਸੈਕਸਟੈਂਟ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੈਕਸਟੈਂਟ ਦਾ ਭਾਵ ਹੀ ਚੱਕਰ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਵਰਨੀਅਰ ਦੁਆਰਾ ਸਕੇਲ BC ਉਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਭੁਜਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਮਤਲ ਦਰਪਣ M_1 ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਰਪਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ, ਨਿਰਦੇਸ਼ ਭੁਜਾ AD ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਭੁਜਾ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਘੁੰਮਣ-ਕੋਣ ਸਕੇਲ BC ਉਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੀਸ਼ੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਦਾ ਇਕ ਸਥਿਰ ਟੁਕੜਾ M_2 ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਤਿਜੀ ਦਰਪਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਥੱਲੇ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਫੇਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭੁਜਾ AC ਉਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਤਲ ਸੈਕਸਟੈਂਟ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਤਲ ਤੇ ਲੰਬ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਭੁਜਾ ਉਤੇ M_1 ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ AB ਉਤੇ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਦਰਜੇਦਾਰ ਸਕੇਲ ਦੀ ਜ਼ੀਰੋ ਉਤੇ ਹੋਵੇ। ਭੁਜਾ AB ਉਤੇ ਇਕ ਦੂਰਬੀਨ T ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਫਿਟ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੂਰਬੀਨ ਵਿਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੇਖਾ ਦਰਪਣ M_2 ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੇ। ਦੂਰਬੀਨ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਣ ਤੇ ਦੋ ਕਿਰਨ ਪੁੰਜਾਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿਹੜੀ M_2 ਦਰਪਣ ਦੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਭਾਗ ਵਿਚੋਂ ਜਿੱਧੀ ਆ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਰਪਣ M_1 ਉਤੇ ਪਰਾਵਰਤਿਤ ਕੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਰਪਣ M_2 ਦੇ ਅੱਧੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰੇ ਭਾਗ ਤੋਂ ਪਰਾਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

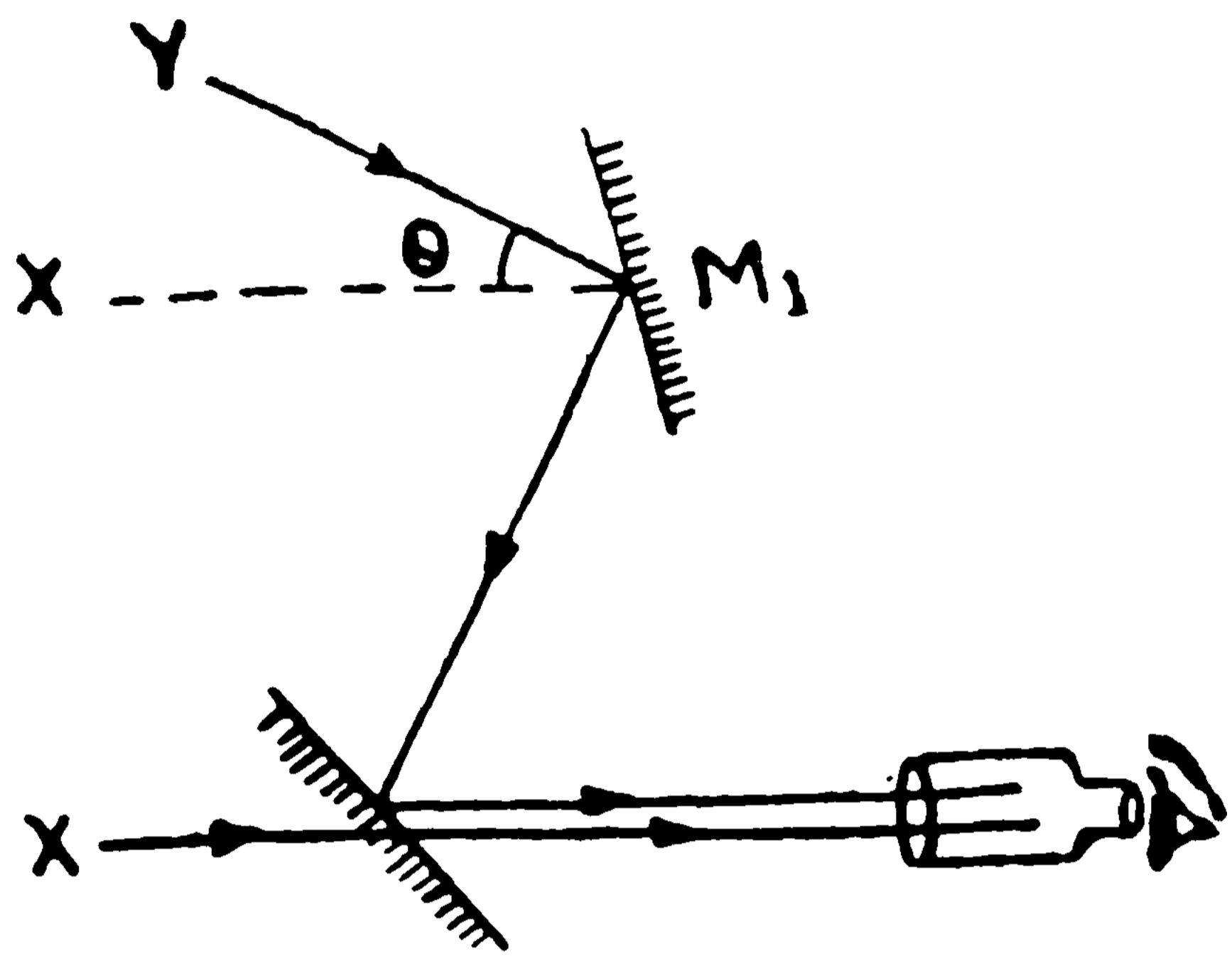
ਦੋ ਬਿੰਬਾਂ X ਅਤੇ Y ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਣੀ ਫਾਸਲਾ ਮਾਪਣ ਲਈ ਸੈਕਸਟੈਂਟ ਨੂੰ ਖੜੇ ਦਾਅ ਤਲ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ X ਸਿੱਧਾ ਹੀ M_1 ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਭਾਗ ਵਿਚੋਂ ਦੂਰਬੀਨ T ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ। ਸਮਤਲ ਦਰਪਣ M_1 ਵਾਲੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਭੁਜਾ

ਚਿਤਰ 2

ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੰਮਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ M_2, M_1 ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਹੋ

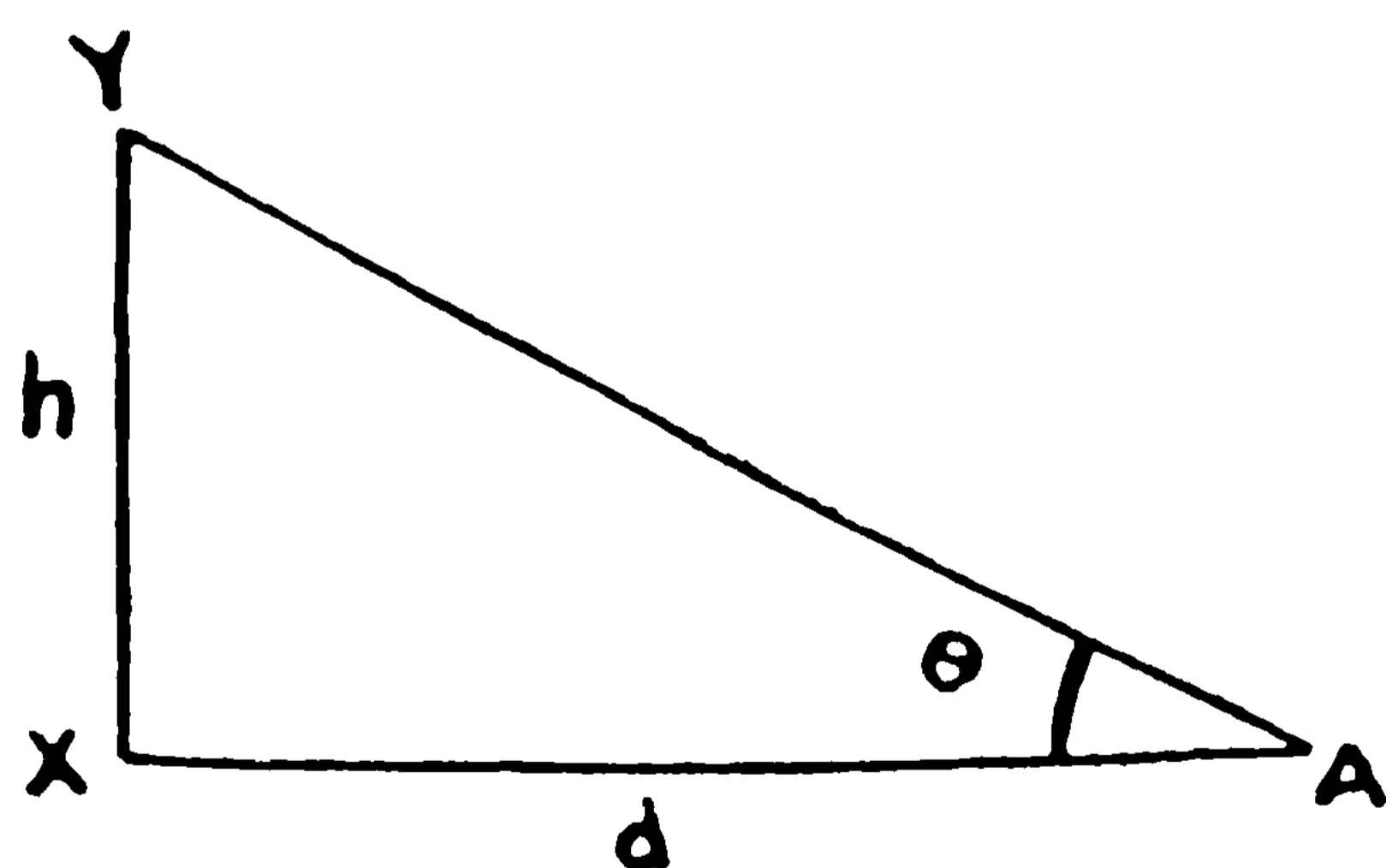
ਜਾਵੇ (ਚਿਤਰ 2)। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ X ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਿਰਨ ਪਹਿਲਾਂ M₁ ਤੋਂ ਪਰਾਵਰਤਤ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਫਿਰ M₂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਫੇਰੇ ਭਾਗ ਤੋਂ ਪਰਾਵਰਤਤ ਹੋ ਕੇ ਦੂਰਬੀਨ T ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰਬੀਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੋਣਗੇ। ਜੇ M₁ ਅਤੇ M₂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਸੰਪਾਤੀ ਹੋਣਗੇ। ਯੰਤਰ ਉੱਤੇ ਬਣਿਆ ਕੋਣ ਜ਼ੀਰੋ ਹੈ ਅਤੇ ਸਕੇਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵੀ ਜ਼ੀਰੋ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਭਾਗ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘੁਮਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਰਪਣ M₁ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ Y ਤੋਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦਰਪਣ M₁ ਅਤੇ M₂ ਤੋਂ ਪਰਾਵਰਤਤ ਹੋ ਕੇ

ਚਿਤਰ : 3

(ਚਿਤਰ 3) ਦੂਰਬੀਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦਰਪਣ M₁ ਦਾ ਠੀਕ ਸਮਾਯੋਜਨ (adjustment) ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦਰਪਣ M₂ ਦੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ Y ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ X ਨਾਲ ਸੰਪਾਤੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗਾ। ਵਰਨੀਅਰ ਦੀ ਇਹ ਪੜ੍ਹਤ ਨੋਟ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ੀਰੋ ਪੜ੍ਹਤ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਦਾ ਫਰਕ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਣ θ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ਦਰਪਣ M₁ ਨੂੰ ਘੁਮਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ X ਅਤੇ Y ਵਿਚਲਾ ਕੋਣੀ ਫਾਸਲਾ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਦੁਗਣਾ ਅਰਥਾਤ 2θ ਹੋਵੇਗਾ; ਸਕੇਲ ਦੀ ਇਕ ਡਿਗਰੀ, ਕੋਣੀ ਉਚਾਈ ਦੀਆਂ ਦੋ ਡਿਗਰੀਆਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਕੇਲ ਨੂੰ 120 ਬਰਾਬਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਗ ਇਕ ਡਿਗਰੀ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 60° ਨਾਲ 120° ਤਕ ਦੀ ਉਚਾਈ ਮਾਪੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਸਕੇਲ ਵਾਲੇ ਸੈਕਸਟੈਂਟ ਨਾਲ ਕੋਣੀ ਫਾਸਲਾ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੰਨ ਲਵੋ X ਅਤੇ Y ਵਿਚ ਖੜੇ-ਦਾਅ ਫਾਸਲਾ h ਹੈ ਅਤੇ ਸੈਕਸਟੈਂਟ ਦੁਆਰਾ ਮਾਪਿਆ ਕੋਣੀ ਫਾਸਲਾ θ ਹੈ। ਜੇ ਦੂਰਬੀਨ ਤੋਂ

ਚਿਤਰ : 4

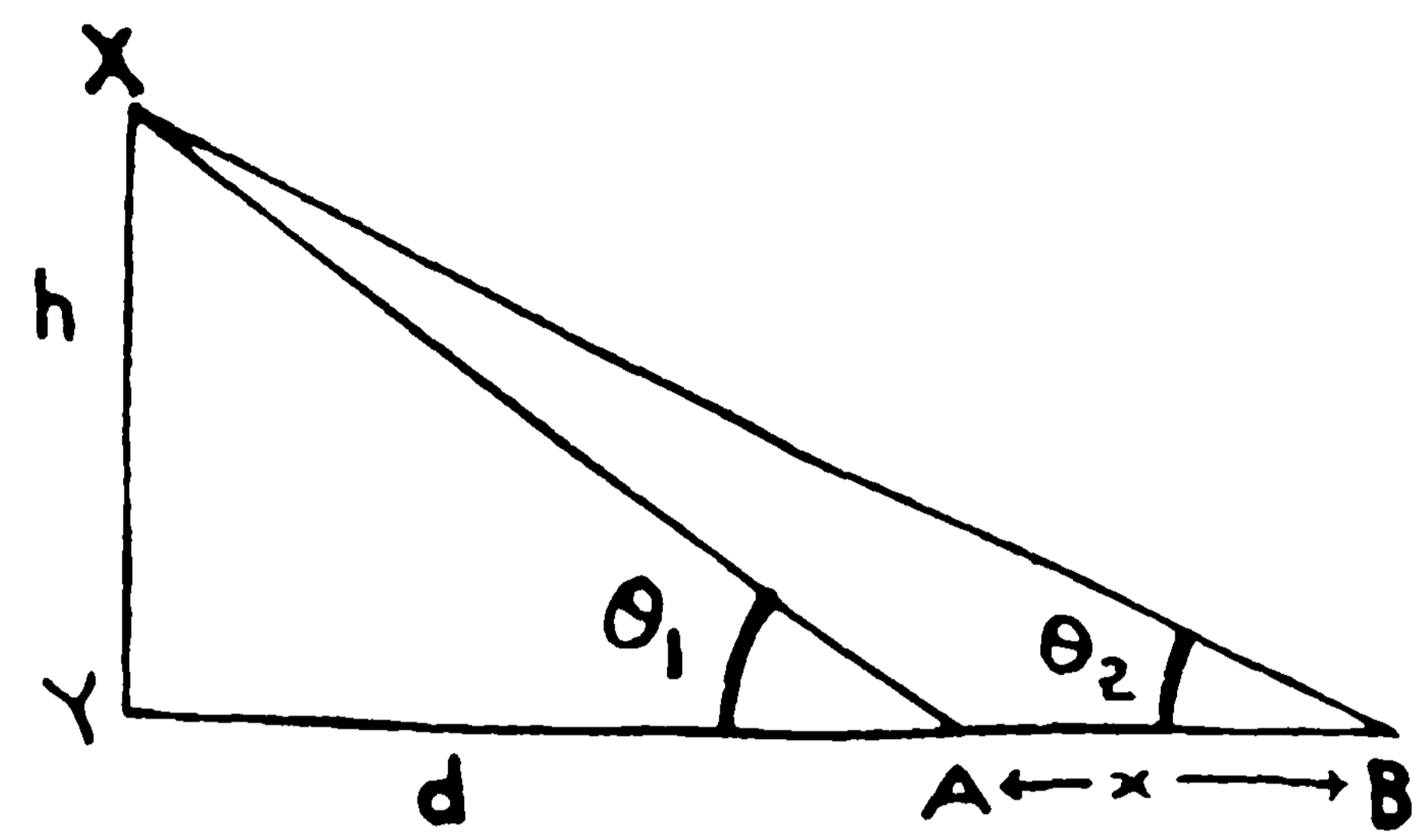
ਬਿੰਦੂ X ਤਕ ਦਾ ਫਾਸਲਾ d ਹੋਵੇ (ਚਿਤਰ 4)

$$\text{ਤਾਂ } \frac{h}{d} = \tan \theta$$

$$\text{ਜਾਂ } h = d \tan \theta$$

ਜੇ ਫਾਸਲਾ d ਸਿੱਧਾ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ

(ਅਪਹੁੰਚ) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਕਾਸ਼ੀ ਪਿੰਡ ਆਦਿ)। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ h ਮਾਪਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੋ ਸਥਾਨਾਂ A ਅਤੇ B ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ X ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਹੁੰਦੇ

ਚਿਤਰ : 5

ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਣ θ_1 ਅਤੇ θ_2 ਕੱਢ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਚਿਤਰ 5)। ਮੰਨ ਲਵੋ YA ਫਾਸਲਾ d ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ,

$$\frac{XY}{XA} = \tan \theta_1$$

$$\text{ਜਾਂ } \frac{h}{d} = \tan \theta_1$$

$$\therefore d = \frac{h}{\tan \theta_1} = h \cot \theta_1 \quad \dots(1)$$

$$\text{ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ } \frac{XY}{YB} = \tan \theta_2$$

$$\text{ਜਾਂ } \frac{h}{d+X} = \tan \theta_2$$

$$\therefore d+X = \frac{h}{\tan \theta_2} = h \cot \theta_2 \quad \dots(2)$$

ਸਮੀਕਰਨ (2) ਵਿਚੋਂ ਸਮੀਕਰਨ (1) ਘਟਾਉਣ ਨਾਲ

$$h = \frac{X}{\cot \theta_2 - \cot \theta_1}$$

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਣ θ_1 ਅਤੇ θ_2 ਮਿਣਨ ਨਾਲ ਲੋੜੀਂਦੀ ਉਚਾਈ ਦੀ ਗਣਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਯੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੈਕਸਟੈਂਟ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੈਕਸਟੈਂਟ।

ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੈਕਸਟੈਂਟ (Marine Sextant)—ਇਸ ਸੈਕਸਟੈਂਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਦਿਸਹੱਦੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖਿਤਿਜ ਫੈਡਰੈਂਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਟਾਉਣ ਯੋਗ ਦੂਰਬੀਨ ਲਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖਿਤਿਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਲਗੇ ਸ਼ੇਡ ਗਲਾਸ ਜਾਂ ਫਿਲਟਰ ਚੁੰਧਿਆਹਟ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੈਕਸਟੈਂਟ (Air Sextant)—ਅਜਿਹੇ ਯੰਤਰਾਂ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਅਜੋਕੇ ਯੰਤਰ ਕਿਸੇ ਬਣਾਉਣੀ ਖਿਤਿਜ ਵਿਚ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਬਲਬੁਲੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੈਂਡੂਲਮ ਅਤੇ ਘੁੰਮਣਯੁਗਾਸਥਾਪ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਵਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਸੈਕਸਟੈਂਟ

ਪੈਰੀਸਕੋਪੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਐਸਟਰੋਡੋਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਖਗੋਲੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੈਕਸਨ : ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਸਲ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸਨੂੰ ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੈਕਸੇਨ (Sachsen) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਟਾਲਮੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਐਲਬੇ, ਟਰਾਵੇ ਅਤੇ ਆਈਡਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਤੀਜੀ ਈਸਵੀ ਸਦੀ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਨਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਰਮਨ ਦਾ ਦੱਖਣੀ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਕਨਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਰੈਂਕਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸੈਕਸਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੂਲੀਅਨ ਅਤੇ ਵੈਲੈਨਟੀਨੀਅਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰੋਮ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ 287 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਬਾਦ ਹੋਏ ਜੂਟਾਂ (Jutes) ਨਾਲ ਲਗਭਗ 450 ਈ. ਵਿਚ ਏਕਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਭਾਗ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਐਂਗਲੋ-ਸੈਕਸਨ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ, ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ, ਇਹ ਸੈਕਸ ਜਾਂ ਦੱਖਣੀ ਸੈਕਸਨੀ ਅਤੇ ਐਸੈਕਸ ਜਾਂ ਪੂਰਬੀ ਸੈਕਸਨ ਲੈਂਡ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਸਨ।

ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸੈਕਸਨ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਲਟ ਸੈਕਸਨ ਜਾਂ ਓਲਡ ਸੈਕਸਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੰਨ 785 ਈ. ਵਿਚ ਸੈਕਸਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਰਲਮੇਨ ਅਧੀਨ ਫਰੈਂਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪੈਗਨਵਾਦ ਛੱਡ ਕੇ ਈਸਾਈ ਬਣ ਗਏ।

ਹ. ਪੁ.—ਵ. ਯੂ. ਐਨ—13:4488

ਸੈਕਸਨੀ : ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੈਕਸਨੀ ਕਈ ਉਘੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ। ਸੰਨ 1180 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਨਾਂ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਦਾ ਸੈਕਸਨ ਕਬੀਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਲਸਟਾਈਨ ਅਤੇ ਐਲਬੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਪੱਛਮੀ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। 5ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸੈਕਸਨ ਲੋਕ ਇਥੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਰਾਹੀਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧ ਗਏ। 8ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਫਰੈਂਕੀ ਹਾਕਮ ਸ਼ਾਰਲਮੇਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਈਸਾਈ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸੰਨ 843 ਈ. ਵਿਚ ਸੈਕਸਨੀ ਪੂਰਬੀ ਫਰੈਂਕਿਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲੀਉਡੋਲਫਿੰਗ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਡਿਊਕ ਦੀ ਜੱਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਸੰਨ 919 ਵਿਚ ਸੈਕਸਨੀ ਦਾ ਡਿਊਕ, ਹੈਨਰੀ ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੇ 'ਸੈਕਸਨ' ਜਾਂ ਓਟੋਨੀਅਨ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਸੰਨ 1024 ਤਕ ਇਹ ਖਾਨਦਾਨ ਜਰਮਨ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਜਰਮਨ ਲੋਕ ਪੂਰਬ ਵਲ ਨੂੰ ਸਲਾਵਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧੇ ਜਿਥੇ ਸੈਕਸਨ ਨਾਰਥ ਅਤੇ ਈਸਟ ਮਾਰਚਜ਼ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸੰਨ 1106 ਤਕ ਬਿਲੰਗ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1142

ਵਿਚ ਡਿਊਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਰਿਆਸਤ 'ਹੈਨਰੀ ਦਾ ਲਾਇਨ ਆਫ ਦਾ ਹਾਊਸ ਆਫ ਵੈਲਫ' ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਸੰਨ 1180 ਵਿਚ ਹੋਲੀ ਰੋਮਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ੍ਰੈਂਡਰਿਕ ਪਹਿਲੇ ਬਾਰਬਰੋਸਾ ਨੇ ਇਥੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੈਕਸਨ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਹੋਲਸਟਾਈਨ ਦੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸੈਕਸ ਲਾਊਐਨਬਰਗ ਅਤੇ ਮੱਧ ਐਲਬੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸੈਕਸ ਵਿਟਨਬਰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਸੰਨ 1260 ਤਕ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਅਸਕੇਨੀਅਨ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਇਕੱਠੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹੋ ਗਏ। ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਸੈਕਸਨੀ ਦੇ ਡਿਊਕ ਨੂੰ ਇਕ ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਇਲੈਕਟਰ (ਇਕ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਜਿਸਨੂੰ ਹੋਲੀ ਰੋਮਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹਾਸਲ ਹੋਵੇ) ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਹਾਸਲ ਹੋ ਗਈ।

ਸੰਨ 1422 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਿਟਨਬਰਗ ਸ਼ਾਖਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਈ ਤਾਂ ਡਿਊਕ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਤੇ ਸੈਕਸਨੀ ਦਾ ਇਲੈਕਟੋਰੇਟ ਫ੍ਰੈਂਡਰਿਕ ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਟਨਾਂ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੈਕਸਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸੰਨ 1428 ਵਿਚ ਫ੍ਰੈਂਡਰਿਕ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਵਿਟਨ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਿਆਂ ਪਿਛੇ ਲੜ ਪਏ। ਸੰਨ 1485 ਵਿਚ ਫ੍ਰੈਂਡਰਿਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਐਲਬਰਟ ਤੇ ਅਰਨਸਟ ਨੇ ਲਾਈਪਸਿੱਕ ਸੰਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ—ਐਲਵਰਟਾਈਨ (ਪੂਰਬੀ) ਤੇ ਅਰਨਸਟਾਈਨ (ਪੱਛਮੀ) ਸੈਕਸਨ—ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੰਡ ਲਿਆ।

ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਐਲਵਰਟਾਈਨਾਂ ਨੇ ਇਲੈਕਟੋਰੇਟ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬੁਰਿੰਜੀਆ ਤੇ ਮੇਸਨ ਵਿਚ ਅਰਨਸਟਾਈਨੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਇਲੈਕਟਰ ਹੈਨਰੀ ਤੇ ਮੌਰਿਸ ਨੇ ਲੂਥਰਵਾਦ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਗਸਟਸ ਪਹਿਲੇ (1553-86) ਨੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਤਾਬੱਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲਾਈਪਸਿੱਕ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ।

ਸੰਨ 1806 ਵਿਚ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਨੇ ਸੈਕਸਨੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਪਤਨ ਮਗਰੋਂ ਜੇਤੂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰੂਸੀਆ ਨੇ ਵਿਟਨਬਰਗ, ਟੌਰਗਾਉ ਉੱਤਰੀ ਬੁਰਿੰਜੀਆ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰਾ ਲੂਸੀਸੀਆ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਾਂਭ ਲਿਆ ਜੋ ਸੈਕਸਨੀ ਦਾ ਪਰੂਸੀਆ ਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਭਾਗ ਜਰਮਨ ਕਨਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1830 ਦੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 1831 ਵਿਚ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1848 ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ੍ਰੈਂਡਰਿਕ ਅਗਸਟਨ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਾਰਨ ਗੱਦੀ ਛੱਡਣੀ ਪਈ ਪਰ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪਰੂਸੀਆ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਫ੍ਰੈਂਡਰਿਕ ਵਾਨ ਬਿਊਸਟ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਸੈਕਸਨੀ ਨੂੰ ਆਸਟਰੀਆ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਪਰ 1866 ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪਰੂਸੀਆ ਨੇ ਆਸਟਰੀਆ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਸੰਨ 1871 ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਜ ਜਰਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਮਾਜਕ ਗਣ-ਤੰਤਰਵਾਦੀ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ

ਬਣ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਾਫੀ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਥੋਂ ਰਾਜ-ਤੰਤਰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੈਕਸਨੀ ਦੇ ਵਾਈਮਾਰ ਰਾਜ-ਕਾਲ (1919-33) ਅਧੀਨ ਰਾਈਕ (Reich) ਦੇ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਗਣਤੰਤਰੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਤੀਜੀ ਰਾਈਕ ਅਧੀਨ ਤੇ ਜਰਮਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਗਣ-ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਸੰਨ 1952 ਤੀਕ ਬਤੌਰ ਰਾਜ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਇਹ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:936.

ਸੈਕਸਪੀਅਰ, ਵਿਲੀਅਮ : ਵੇਖੋ, ਸੈਕਸਪੀਅਰ, ਵਿਲੀਅਮ

ਸੈਕਸ-ਵਾਈਮਾਰ ਆਈਜ਼ੈਨਾਕ (Saxe-Weimar Eisenach) : ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਡੱਚੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਜਰਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

ਮੁਢਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਾਈਮਾਰ ਅਤੇ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ, ਅਰਲਮਿਉਂਡ (Orlamunde) ਦੇ ਕਾਉਂਟਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਅਤੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1067 ਈ. ਤਕ ਇਹ ਵਾਈਮਾਰ ਦੇ ਕਾਉਂਟਾਂ ਦਾ ਹੈਂਡ-ਕੁਆਰਟਰ ਸੀ। 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸੈਕਸਨੀ ਦੇ ਇਲੈਕਟਰ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਏ। 1485 ਈ. ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵੈਟਿਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਅਰਨਸਟਾਈਨ ਸ਼ਾਖਾ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਸੰਨ 1641 ਵਿਚ ਕੋਬਰਗ ਅਤੇ ਆਈਜ਼ੈਨਾਕ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਤੇ ਤਿੰਨ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਲੀਅਮ, ਐਲਬਰਟ ਅਤੇ ਅਰਨੈਸਟ ਨੇ ਤਿੰਨ ਹਕੂਮਤਾਂ ਸੈਕਸ-ਵਾਈਮਾਰ, ਸੈਕਸ-ਆਈਜ਼ੈਨਾਕ ਅਤੇ ਸੈਕਸ-ਗੋਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਆਈਜ਼ੈਨਾਕ 1644 ਈ. ਵਿਚ ਸੈਕਸ ਵਾਈਮਾਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਸੈਕਸ-ਵਾਈਮਾਰ ਆਈਜ਼ੈਨਾਕ ਹਕੂਮਤ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਸੈਕਸ-ਵਾਈਮਾਰ, ਸੈਕਸ-ਆਈਜ਼ੈਨਾਕ ਅਤੇ ਸੈਕਸ-ਜੇਨਾ (Saxe Jena) ਵਿਚ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੰਡੀ ਗਈ ਪਰ ਇਹ ਭਾਗ ਅਰਨੈਸਟ ਆਗਸਟਸ ਅਧੀਨ ਫਿਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਜ-ਕਾਲ 1728 ਈ. ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1775 ਈ. ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਚਾਰਲਸ ਆਗਸਟਸ ਕੋਲ ਆ ਗਈ।

ਸੰਨ 1815 ਵਿਚ ਵੀਆਨਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 1,056 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਰਕਬਾ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਮਿਲਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਡਿਊਕ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਗਟੇ, ਸ਼ਿਲਰ ਅਤੇ ਹਰਡਰ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਚਾਰਲਸ ਆਗਸਟਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸਨ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਇਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਵਾਈਮਾਰ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਈ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਪਰ ਦਬਾਉ ਪਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਉਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰੋਕ ਲਾਉਣੀ ਪਈ।

ਸੰਨ 1866 ਵਿਚ ਇਹ ਵੱਡੀ ਡੱਚੀ ਆਸਟ੍ਰੀਆ ਵਿਰੁੱਧ ਪਰੂਸੀਆ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਜਰਮਨੀ ਕਨਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਜਰਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਨ 1919 ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਜ ਬੁਰਿਜ਼ੀਆ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਗਣਤੰਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਾਈਮਾਰ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20:30.

ਸੈਕਸੋ ਗ੍ਰੈਮੈਟੀਕਸ (Saxo Grammaticus—1150-1206): ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਥੋਂ ਦੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਜੰਗਜੂ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸੀ। ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਇਸਨੇ ਲੰਡ (Lund) ਦੇ ਆਰਕਬਿਸ਼ਪ ਆਬਸਾਲੋਨ (Absalon) ਪਾਸ 1182 ਤੋਂ 1201 ਤਕ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਇਸਨੇ 1185 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ 'Gesta Danorum' ਆਰੰਭੀ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਡੈਨਮਾਰਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਦੇਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵਾਲੀਰੀਅਸ ਮੈਕਸੀਮਸ (Valerius Maximus), ਕਰਸੀਅਸ (Curtius) ਅਤੇ ਜਸਟਿਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਲਾਤੀਨੀ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੀ ਬੋਲੀ ਇੰਨੀ ਮਿੱਠੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਇਸਨੂੰ ਗ੍ਰੈਮੈਟੀਕਸ ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ 2,000 ਸਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਸਦਿਆਂ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ 9 ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੇ 60 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਕੇ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਅਗਲੀਆਂ 7 ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਸੈਕਸੋ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20:31.

ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ : ਵੇਖੋ, ਸਿੱਖਿਆ

ਸੈਂਕ੍ਰਾਫਟ, ਵਿਲੀਅਮ (Sancraoft, William-1617-1693 ਈ.) : ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਾਦਰੀ ਦਾ ਜਨਮ 30 ਜਨਵਰੀ, 1617 ਨੂੰ ਫਰੈਸਿੰਗਫੀਲਡ, ਸਫਕ (Fressingfield, Suffolk) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੇ ਅਮੈਨੂਅਲ (Emmanuel) ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1651 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਫੈਲੋ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਰਤਰਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਨੇ ਕਾਮਨਵੈੱਲਥ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕਸਮ ਚੁੱਕਣੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਚਾਰਲਸ ਦੂਜੇ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਪਾਦਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1678 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਕੈਂਟਰਬਰੀ ਦਾ ਆਰਕਬਿਸ਼ਪ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਮਜ਼ ਦੂਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਾਰਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਬਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1690 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਆਰਕਬਿਸ਼ਪ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਜੇਮਜ਼ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਪਲਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਲੀਅਮ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ 24 ਨਵੰਬਰ, 1693 ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:844; ਐਨ. ਥਿ. 19:931.

ਸੈਕਰਾਮੈਂਟ (Sacraments) : ਸ਼ਬਦ ਸੈਕਰਾਮੈਂਟ (Sacrament) ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਬਦ 'Sacramentum' ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ 'ਸਹੁੰ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ 'ਸਹੁੰ' ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੋਈ

ਵਿਅਕਤੀ ਰੋਮਨ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀ ਜਾਇਦਾਦ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਰਕਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਧਾਰਮਕ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਹੁਣ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਸਚਾਈ ਜਾਂ ਯਥਾਰਥਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

'ਸੈਕਰਾਮੈਂਟ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੇਂਟ ਆਗਸਟੀਨ (St. Augustine) ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ 'ਪਵਿੱਤਰ ਚਿੰਨ੍ਹ' ਜਾਂ 'ਪਵਿੱਤਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਸਤ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ' ਤੋਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਠੀਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਐਂਗਲੀ ਕਾਮਨ ਪ੍ਰੋਅਰ ਬੁੱਕ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੇਂਟ ਟਾਮਸ ਐਕਵੀਨਸ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹ (Symbol) ਅਤੇ ਸਾਧਨ (Instrument) ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੱਕੜਹਾਰੇ ਦੀ ਕੁਹਾੜੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੁੱਖ ਕੱਟਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ।

ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਰਚਾ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਕ ਸੈਕਰਾਮੈਂਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿੰਨੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਿਵਾਏ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਫਰੈਂਡਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਈਸਾਈ ਬਪਤਿਸਮਾ (Baptism) ਅਤੇ ਯੂਖਾਰਿਸਤ (Eucharist) ਨੂੰ ਹੀ ਸੈਕਰਾਮੈਂਟ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਮੱਧ ਯੁਗ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੱਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਈਸਾਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੈਕਰਾਮੈਂਟਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਤਭੇਦ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੈ. 24:92.

ਸੈਕਰਾਮੈਂਟੋ : ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੀ ਕਾਊਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਅਮਰੀਕਨ ਅਤੇ ਸੈਕਰਾਮੈਂਟ ਨਾਂ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਉੱਤੇ ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 120 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਕੈਮੀਲੀਆ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸਦਾਬਹਾਰ ਫੁੱਲਦਾਰ ਝਾੜੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ 'ਦੀ ਕੈਮੀਲੀਆ ਕੈਪੀਟਲ' (The Camellia Capital) ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦਰਿਆਈ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰੇਲ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਸੈਕਰਾਮੈਂਟੋ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਮਹਾਂਦੀਪੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸੈਕਰਾਮੈਂਟੋ ਕਾਊਂਟੀ ਵਿਚ ਹੀ 14 ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਅੱਡੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦੀ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਹਨ।

ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਸੈਕਰਾਮੈਂਟੋ ਇਕ ਮੁੱਖ ਤਿਜਾਰਤੀ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 100

ਫੁੱਟੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਦਾਮ ਨੂੰ ਛੰਡਣ ਤੇ ਗਿਰੀਆਂ ਨਿਖੇੜਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਇਥੇ ਹੀ ਹਨ। ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣਾ, ਫਰਨੀਚਰ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਇੰਜਨ, ਬਕਸੇ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਆਦਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹੋਰ ਮੁਖ ਉਦਯੋਗ ਹਨ।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ। ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਥੋਂ ਸਿਰਫ 24 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਜਲ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਕਈ ਬੋਟ ਕਲੱਬਾਂ ਹਨ। ਲਗਭਗ 23 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਫਾਲਸਮ ਝੀਲ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੀਆਂ ਦੌੜਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਅਗਸਤ 1839 ਵਿਚ ਇਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਇਕ ਮੈਕਸੀਕਨ ਸ਼ਹਿਰੀ, ਜਾਨ ਅਗਸਟਸ ਸਟਰ ਨੇ ਮੈਕਸੀਕਨ ਗਵਰਨਰ ਪਾਸੋਂ 187 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਜ਼ਮੀਨ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਵਾਕੇ ਨਿਉ ਹੈਲਵੇਸ਼ੀਆ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬਸਤੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1839 ਅਤੇ 1844 ਵਿਚਕਾਰ ਇਸਨੇ 'ਫੋਰਟ ਸਟਰ' ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੇ ਲਾਇਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1843 ਅਤੇ 1848 ਵਿਚਕਾਰ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮਰੀਕਨ ਲੋਕ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਟਰ ਦੇ ਲੜਕੇ ਨੇ ਸੈਕਰਾਮੈਂਟੋ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਬਦਿਨ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਸੰਨ 1854 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਊਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਆਬਾਦੀ—ਸ਼ਹਿਰ-2,57,105; ਮੈ. ਖੇ.-6,33,732(1970)
38°35' ਉ. ਵਿਥ.; 121°30' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਸੈਕਰਾਮੈਂਟੋ ਦਰਿਆ : ਸੈਕਰਾਮੈਂਟੋ ਉੱਤਰੀ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਾਮਥ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 640 ਕਿ. ਮੀ. ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 8:754; ਐਨ. ਬ੍ਰ. 19:862

ਸੈਕਰੀ, ਜ਼ੀਰੋਲਾਮੋ (Saccheri, Girolamo 1667-1733) : ਇਟਲੀ ਦੇ ਇਸ ਗਣਿਤਵੇਤਾ ਦਾ ਜਨਮ 5 ਸਤੰਬਰ, 1667 ਨੂੰ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਸਾਨ ਰੇਮੋ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਜੀਸਸ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਟਿਊਰਿਨ, ਪਾਵੀਆ ਤੇ ਮਿਲਾਨ ਵਿਖੇ ਯੱਸੂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਿਖਤਾਂ : *Quaesita geometrica*-1693; *Logica demonstrativa* 1701 ਅਤੇ *Euclides ab Quinaevo Vindicatus* 1733 ਹਨ। ਯੂਕਲਿਡ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸਵੈ-ਸਿੱਧ (postulate), ਸਮਾਂਤਰ-ਸਵੀਕਾਰਿਤ ਸਿੱਧਾਂਤ (axiom of parallels), ਨੂੰ ਠੀਕ ਨਾ ਮੰਨਕੇ ਜੋ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲੇ, ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ ਅਤੇ ਨਾਨ-ਯੂਕਲਿਡੀਅਨ ਜੁਮੈਟਰੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 25 ਅਕਤੂਬਰ, 1733 ਨੂੰ ਮਿਲਾਨ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।
ਹ. ਪ.—ਵ. ਹੂ. ਇ. ਸਾ: 1464.

ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਆਫ ਸਟੇਟ : ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਆਫ ਸਟੇਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ

ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਬਾਬਦੇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਆਫ ਸਟੇਟ ਤੇ ਹੀ ਆਸਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਮੈਨੇਟ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਜ਼ਬਾਬਦੇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਨ 1789 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲੋਂ ਬਿਲ, ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਏ। ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਹਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਦਾ ਨਾਂ 'ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਆਫ ਸਟੇਟ' ਪਿਆ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਆਫ ਸਟੇਟ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗਿਆ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲੇ ਸੰਭਾਲ ਲਏ। ਪਰ ਹੋਰ ਕਈ ਮਹਿਕਮੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਟੇਟ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੇ ਕਈ ਕੰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕੋਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਕੰਮ ਵਧ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਆਫ ਸਟੇਟ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇਕ ਅਧੀਨ ਸਕੱਤਰ, ਤਿੰਨ ਉਪ ਅਧੀਨ-ਸਕੱਤਰ, ਨੌਂ ਸਹਾਇਕ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਅਫਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਆਫ ਸਟੇਟ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਸਗੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਰ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਐਕਟ, 1947 ਈ. ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਆਫ ਸਟੇਟ ਸ਼ਬਦ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸੱਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਰਥਾਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ, ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ, ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਮਾਮਲਿਆਂ, ਬਸਤੀਆਂ, ਯੁੱਧ, ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੰਤਰੀਆਂ 'ਚੋਂ ਹਰੇਕ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦਸਖਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੇ ਹਸਤਾਖਰ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਸੰਨ 1858 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਕੋਲੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ 'ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਆਫ ਸਟੇਟ ਫਾਰ ਇੰਡੀਆ' ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਵਾਇਸਰਾਏ ਇਸਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਆਫ ਸਟੇਟ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਸੰਸਦ ਅੱਗੇ ਜ਼ਬਾਬਦੇਹ ਸੀ। ਜਦੋਂ 1947 ਈ. ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ 'ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਆਫ ਸਟੇਟ ਫਾਰ ਇੰਡੀਆ' ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਵੀ

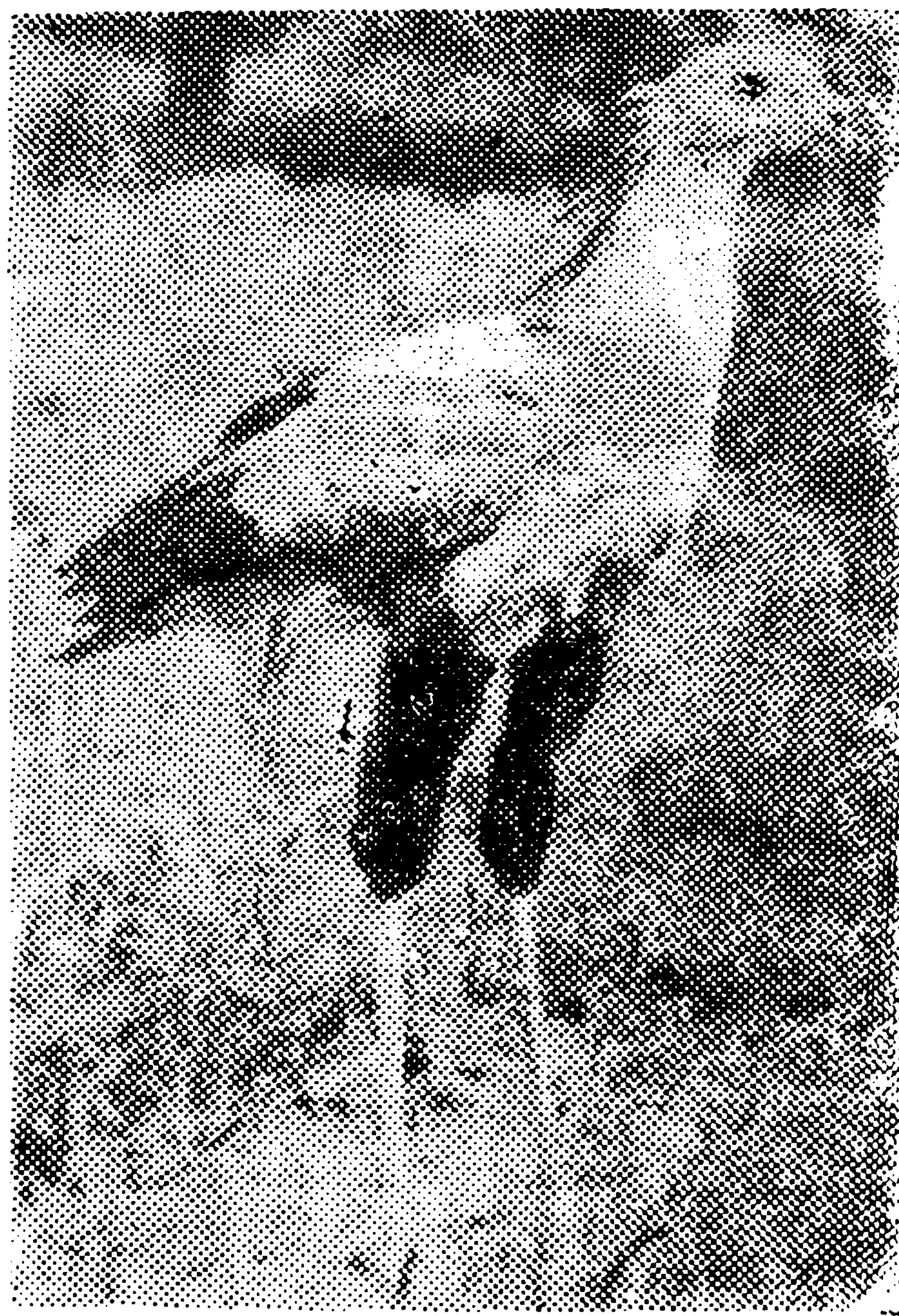
ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:25; ਏ ਸਿਪਲ ਬੁੱਕ ਆਫ ਕਾਸਟੀਟ੍ਰੇਸ਼ਨਲ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਐਂਡ ਨੈਸ਼ਨਲ ਮੂਵਮੈਂਟ—ਐਲ. ਐਨ. ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵਾ ਅਤੇ ਹੋਰ।

ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਪੰਛੀ : ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਲੰਮੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਸਰਪੈਂਨਟ ਈਗਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਸੈਜੀਟੇਰੀਅਸ ਸਰਪੈਂਨਟੇਰੀਅਸ (*Sagittarius serpentarius*) ਹੈ। ਇਹ ਬਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਕੁਲ ਸਰਪੈਂਨਟੇਰੀਡੀ (*Serpentariidae*) ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬਾਜ ਵਰਗੀ ਚੁੰਝ, ਲਗ ਭਗ ਇਕ ਮੀ. ਲੰਮੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਲੰਮੀ ਪੂਛ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਖੰਭ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਖੰਭ ਨੀਲੇ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਪੱਟ, ਢਿੱਡ, ਪੂਛ ਆਦਿ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਦੌੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀਆਂ ਉਲਾਘਾਂ ਪੁਟਦਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਇਹ ਉੱਡ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਚਾਈ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜੀਵ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਰੀਂਗਣ-ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ

ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਪੰਛੀ

ਹਨ। ਇਹ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੱਪ ਨੂੰ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਠੁੱਡੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਨਕਾਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਤੇ ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਖੰਭਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸੱਪ ਦੀ ਝਪਟ ਤੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

ਸੱਪਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਫਾਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਛੀ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਆਲ੍ਹਣਾ ਕਿਸੇ ਝਾੜੀ ਜਾਂ ਦਰਖਤ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਦੋ ਅੰਡੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੈ. 24:518; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 30:259; ਕੋਲ. ਐਨ. 17: 145.

ਸੈਕਵਿਲ, ਜਾਰਜ (Sackville, George-1716-85) : ਇਹ ਇਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਲਾਰਡ ਜਾਰਜ ਸੈਕਵਿਲ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਜਨਮ 26 ਜਨਵਰੀ, 1716 ਈ. ਨੂੰ ਡਾਰਸੈਂਟ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਡਿਊਕ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਹ 1737 ਈ. ਵਿਚ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਤੈਨਾਤ ਬਰਤਾਨਵੀ ਫੌਜ ਦਾ 1758 ਵਿਚ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਨਡੈੱਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਅਦਾਲਤ ਵਲੋਂ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਫੌਜ ਤੋਂ ਹਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1775 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਆਫ ਸਟੇਟ' ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਹ 1782 ਈ. ਵਿਚ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਈਕਾਉਂਟ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ 26 ਅਗਸਤ, 1785 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਨਿ. ਕ. ਯੁ. ਬਾ. 3:1176.

ਸੈਕਵਿਲ, ਟਾਮਸ (Sackville, Thomas-1536-1608) : ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਕਵੀ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 1536 ਵਿਚ ਬਕਹਰਸਟ (ਸਸੈਕਸ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਮਹਾਨ ਕਿਰਤਾਂ 'A Myrroure for Magistrates (1563)' ਅਤੇ 'Gorboduc (1561)' ਦੁਆਰਾ ਐਲਿਜ਼ਬੈੱਥ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਪਾਏ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਗ 'Induction' ਵਿਚ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਗੰਭੀਰ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਹੱਥੋਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਦਨਸੀਬੀ ਉੱਤੇ ਝਾਤ ਪੁਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਨਾਟਕ 'The Tragedie of Gorboduc' ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਅਖੀਰਲੀ ਉਮਰ ਸੈਕਵਿਲ ਨੇ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ, ਪ੍ਰੀਵੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ, ਰਾਜਦੂਤ, ਖਜ਼ਾਨਾ ਲਾਰਡ ਅਤੇ ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਚਾਂਸਲਰ ਵੀ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 19 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1608 ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 8:753.

ਸੈਕਾਲੀਨ (Sakhalin) : ਸੈਕਾਲੀਨ ਏਸ਼ੀਆਈ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦਾ ਇਕ ਟਾਪੂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਤਾਰ ਜਲਡਮਰੂ ਅਤੇ ਓਕਾਟਸਕ ਸਾਗਰ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਰ ਪੂਰਬੀ ਤਟ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਲੰਬੂਤਰੀ ਅਤੇ ਤੰਗ ਜਿਹੀ ਵਿੰਗੀ ਟੇਢੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਔਸਤ ਚੌੜਾਈ 100 ਕਿ. ਮੀ., ਲੰਬਾਈ 948 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਖੇਤਰਫਲ 76,400 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 6,00,000 (1970) ਹੈ। ਸੈਕਾਲੀਨ ਪਰਬਤੀ ਟਾਪੂ ਹੈ। ਪਰਬਤਾਂ ਦੀ ਮੁਖ ਲੜੀ ਪੱਛਮੀ ਸੈਕਾਲੀਨ ਪਥਾੜਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤਲੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਗਭਗ 51°30' ਉੱਤਰੀ ਵਿਥਕਾਰ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਪਰਬਤੀ ਚੋਟੀ ਲ. 1610 ਮੀ. ਹੈ। ਸੈਕਾਲੀਨ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ

ਬਹੁਤ ਸੀਤ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਠੰਢੀਆਂ ਪੌਣਾਂ ਇਥੋਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਹੋਰ ਵੀ ਘਟਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਨਵਰੀ ਵਿਚ ਤਾਪਮਾਨ 23.3° ਸੈਂ. ਤੋਂ ਵੀ ਨੀਵਾਂ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਉੱਤੇ ਜਾਪਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅੱਧਾ ਜਾਂ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਿਹਾ। ਰੂਸੀ-ਜਾਪਾਨੀ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1905 ਵਿਚ 50° ਉੱਤਰੀ ਵਿਥਕਾਰ ਤੇ ਰੂਸੀ ਤੇ ਜਾਪਾਨੀ ਭਾਗ ਦੀ ਹੱਦ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਮਗਰੋਂ ਰੂਸ ਨੇ ਸੈਕਾਲੀਨ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਪਾਨੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਜਾਪਾਨ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੈਕਾਲੀਨ ਦੀ ਦੌਲਤ ਇਥੋਂ ਦੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ, ਸ਼ਤੀਰੀ ਲਕੜੀ, ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਕੋਲਾ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੜਕਾਂ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 8:801.

ਸੈਕੀ, ਪੀਟਰੋ ਐਂਜਲੋ (Secchi, Pietro Angelo; 1818-1878) : ਇਹ ਇਕ ਪਾਦਰੀ ਅਤੇ ਤਾਰਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੈਕਟ੍ਰਮਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹਾਰਵਰਡ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀਆਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਪਮਾਨ ਅਤੇ ਚਮਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੂਰਜ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਸੂਰਜੀ-ਜਵਾਲਾ ਸੂਰਜ ਦੇ ਹੀ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਸਪਿਕਿਊਲਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਇਹ 1833 ਵਿਚ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਜੀਸਸ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ 1839 ਵਿਚ ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਲੈਕਚਰਾਰ ਬਣਿਆ। ਸੰਨ 1844 ਵਿਚ ਇਹ ਰੋਮ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੋਂ ਇਸ ਨੂੰ 1848 ਵਿਚ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੱਢਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਜਾਰਜ ਟਾਊਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਪਰ 1849 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਮ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 26 ਫਰਵਰੀ, 1878 ਨੂੰ ਰੋਮ ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 9:15.

ਸੈਕੂਲਰ ਖੇਡਾਂ : ਇਹ ਖੇਡਾਂ ਰੋਮ ਵਿਚ ਟਰੈਨਟਮ ਨਾਂ ਦੀ ਕੈਂਪਸ ਮਾਰਟੀਅਸ ਵਿਚਲੀ ਇਕ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦਰਾੜ ਵਿਚ ਖੇਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਹਰ 100 ਸਾਲ ਜਾਂ 110 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਖੇਡਾਂ ਰੋਮ ਦੇ ਵਲੀਰੀਆ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਰੋਮਨ ਪੁਰਾ-ਖੋਜੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਖੇਡਾਂ ਇਤਰੂਸਕਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਨਿਵ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਭੇਟਾ ਵਜੋਂ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਖੇਡਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 249 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਉਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸੌਵੇਂ ਸਾਲ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾਧੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। 149 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ 49 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਹ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀਆਂ! ਅਗਸਟਸ ਤੀਜੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 174 ਈ. ਵਿਚ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ 1300 ਈ. ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਡਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਡਾਂ ਲਈ ਫਸਲ ਦੀ ਕਟਾਈ ਸਮੇਂ ਹਰਕਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਲੇ ਲਈ ਸੱਦਣ ਵਾਸਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਕੌਂਸਲ 'quindecimviri' ਜੁਪੀਟਰ ਅਤੇ ਅਪਾਲੋ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਆਜ਼ਾਦ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਤਾਈ ਲਈ ਮਸਾਲਾਂ, ਗੰਧਕ ਅਤੇ ਬਿਟੂਮਨ ਵੰਡਦੀ ਸੀ। ਐਵਨਟਾਈਨ ਵਿਖੇ ਡਾਇਐਨਾ (ਚੰਦਰਮਾ ਦੇਵੀ) ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਫੁਲ ਦੀ ਭੇਟਾ ਵਜੋਂ ਕਣਕ, ਜੌਂ ਅਤੇ ਫਲੀਆਂ ਵੰਡ ਕੇ ਮੇਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਵੀ ਦੇਵ-ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਲੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਟਾਈਬਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠ ਬਣੀ ਵੇਦੀ ਤੇ ਪਾਰਸੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭੇਡੂਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਮਸਾਲਾਂ ਬਾਲ ਕੇ ਖਾਸ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਾਲੇ ਸੂਰ ਤੇ ਸੂਰੀ ਦੀ ਬਲੀ ਟੈਲਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਅਪਾਲੋ ਅਤੇ ਪਰਾਸਰਪਾਈਨ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਚਿੱਟੇ ਬੈਲ ਤੇ ਗਊ ਦੀ ਜੁਪੀਟਰ ਤੇ ਜੂਨੋ ਨੂੰ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਪਾਲੋ ਤੇ ਡਾਇਐਨਾ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਰੰਗ-ਮੰਚੀ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਖਾਨਦਾਨੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਔਰਤਾਂ ਜੂਨੋ ਲਈ ਉਸਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਚਿੱਟਾ ਬੈਲ ਅਪਾਲੋ ਦੀ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ 27 ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਉਸ ਲਈ ਪੈਲੇਟਾਈਨ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਮਜ਼ਬੂੀ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਨਰਕ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਹੀ ਇਸ ਰਸਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਗਸਟਸ ਨੇ ਅਪਾਲੋ, ਡਾਇਐਨਾ ਅਤੇ ਲੀਟੋ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਹ.ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:263.

ਸੈਕੋ ਵੈਨਜ਼ੈਟੀ ਮੁਕੱਦਮਾ (1920-1927) : ਇਹ ਮਾਸਾਚੂ-ਸੈੱਟਸ ਰਾਜ ਦਾ ਕਤਲ ਦਾ ਇਕ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸੱਤ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਿਕੋਲਾ ਸੈਕੋ ਅਤੇ ਬਾਰਟੋਲੋਮੇਓ-ਵੈਨਜ਼ੈਟੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਉੱਤੇ ਦੱਖਣੀ ਬ੍ਰੈਨਟਰੀ ਵਿਚ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1920 ਈ. ਨੂੰ ਜੁੱਤੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਪੇ-ਮਾਸਟਰ ਐਫ. ਏ. ਪਾਰਮੈਂਟਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਗਾਰਡ ਅਲੇਸਾਂਡਰੋ ਬੇਰਾਰਦਲੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦੋਸ਼ੀ (ਸੈਕੋ ਅਤੇ ਵੈਨਜ਼ੈਟੀ) ਇਤਾਲਵੀ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ 1908 ਈ. ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੱਸੇ ਸਨ। 5 ਮਈ, 1920 ਈ. ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਕਤ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ 31 ਮਈ, 1921 ਈ. ਨੂੰ ਮਾਸਾਚੂਸੈੱਟਸ ਵਿਖੇ ਜਜ ਵੈੱਬਸਟਰ ਬ੍ਰੈਅਰ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਵੱਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾ ਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਗਰਮ ਖ਼ਿਆਲੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਣ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਅਦਾਲਤ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਠੀਕ ਇਨਸਾਫ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗਰਮ ਖ਼ਿਆਲੀਏ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਝੂਠਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਵੀ ਮਿਤੀ 9 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1927 ਈ. ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰੋਸ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ।

3 ਅਗਸਤ, 1927 ਈ. ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਰਹਿਮ ਦੀ ਅਪੀਲ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ

ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਅਤੇ ਫਿਲਾਡੈੱਲਫੀਆ ਵਿਚ ਬੰਬ ਸੁੱਟੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ 23 ਅਗਸਤ, 1927 ਈ. ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫੀ ਦੇ ਦੇਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਅਪ੍ਰੈਲ 1959 ਤਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19:858.

ਸ਼ੈਖ (ਜ਼ਾਤ) : ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ, ਸੱਯਦ, ਮੁਗਲ ਅਤੇ ਪਠਾਣ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਨ। ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜ਼ਾਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਅਰਬ ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ਾਤਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਰਬ ਵਿਚ ਕਬੀਲੇ ਸਨ, ਪਰ ਹਰ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਸੱਯਦ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਗਭਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ ਦੇ ਹਿੰਦੁ-ਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਲੋਕ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਖਰਾ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜਿਸ ਗਰੋਹ ਜਾਂ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਉਸ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਲਿਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬੂ ਬਕਰ ਸਦੀਕ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ, ਉਹ ਸ਼ੈਖ ਸਦੀਕੀ ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਜਦੋਂ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਗਰੋਹ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਜ਼ਾਤ ਸੱਯਦ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਯਦਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਸ਼ੈਖ, ਫਿਰ ਪਠਾਣ ਤੇ ਫਿਰ ਮੁਗਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੈਖ ਇਨਸਾਰੀ ਹੋਣ, ਸਦੀਕੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਫਾਰੂਕੀ, ਸਾਰੇ ਇਕੋ ਹੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਫਤ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਕੋ ਪੱਧਰ ਦੇ ਖਿਆਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਔਖ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

— ਮਕਬੂਲੁਰਹਿਮਾਨ

ਸ਼ੈਖ ਅਬੂ ਸਈਦ ਅਬੁਲ ਖੈਰ : ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਜਨਮ ਮਾਹਨਾ (ਖਾਵਰਾਂ), ਖੁਰਾਸਾਨ ਵਿਖੇ 357 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਨੇ ਮੁਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਰਵ ਵਿਚ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਸਲਮਾ (ਮੌਤ 412 ਹਿਜਰੀ) ਤੋਂ ਫਕੀਰੀ ਦਾ ਚੌਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੂਫੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਤਸਵੱਫ ਵੱਲ ਇਸਦੀ ਖਾਸ ਰੁਚੀ ਸੀ।

ਇਸ ਨੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸੂਫੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਕੌਲ, ਗੁੱਝੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਤੇਅ ਅਤੇ ਰੁਬਾਈਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਪੋਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਇਸਰਾਰੁਲ ਤੌਹੀਦ' ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਕਿਤੇਅ ਅਤੇ ਰੁਬਾਈਆਂ ਕਾਫੀ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਦਰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਅਬੂ ਸਈਦ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ

ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁਰਦਾ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹਕੀਕੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਉੱਚ ਕਿਰਦਾਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ! ਇਹ ਦਾਨੀ ਵੀ ਸੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਅਮੀਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਇਹ ਗਰੀਬਾਂ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਿ ਮਨ ਵਿਚ ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਤਕ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਚਰਚ ਵਿਚ ਵੀ ਗਿਆ।

ਅਬੂ ਸਈਦ ਦੀ ਮੌਤ 440 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਤਾਰੀਖ ਅਦਬੀਆਤਿ ਈਰਾਨ-ਡਾ. ਰਜ਼ਾਜ਼ਾਤਾ ਸ਼ਫਕ : 144-147; ਇਸਲਾਮਿਕ ਲਿਟਰੇਚਰ—ਨਜਬਉੱਲਾ : 252

—ਐਮ. ਐਮ. ਮਕਸੂਲੁਰਹਿਮਾਨ

ਸ਼ਖ ਸਲੀਮ : ਇਹ ਅਜਮੇਰ ਨਿਵਾਸੀ ਇਕ ਚਿਸ਼ਤੀ ਫਕੀਰ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸਦੀ ਦੁਆ ਨਾਲ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸਲੀਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਇਤਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸ਼ੈਖ ਸਲੀਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਆਈਨੇ-ਅਕਬਰੀ' ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.; ਸ਼ਾ. ਐਨ. ਇ.

ਸ਼ੈਖ ਸ਼ਿਬਲੀ : ਵੱਖੋ, ਸ਼ਿਬਲੀ

ਸ਼ੈਖੀ (ਫਿਰਕਾ) : ਇਹ ਲੋਕ ਸ਼ੈਖ ਅਹਿਮਦ ਅਹਸਾਈ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹਨ। ਇਹ ਈਰਾਨ ਦੇ ਸ਼ੀਆ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਤ-ਭੇਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਫਿਰਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਟੋਲੇ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹਾਜ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ ਕਰੀਮ ਖ਼ਾਂ ਕਿਰਮਾਨੀ ਤੇ ਮੌਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਮਾਮਕਾਨੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸੱਯਦ ਕਾਜ਼ਿਮ ਰਸ਼ਤੀ (ਇਸ ਟੋਲੇ ਦੇ ਬਾਨੀ) ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਹਨ। ਮੌਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਮਾਮਕਾਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1847 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਤਬਰੀਜ਼ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਬਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਫਤਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਬਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਲਈ ਮਾਰਗ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ੈਖੀ ਅਖਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮੂਲ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਰਮ ਅਤੇ ਹਦੀਸਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਇਮਾਮਾਂ ਨੇ ਹੀ ਰੱਬੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਿਆਂ ਇਹ ਸਿ੍ਸ਼ਟੀ ਰਚੀ। ਉਹ ਹੀ ਰੱਬੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਮਾਮਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਮਾਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੈਖੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੋ ਸਰੀਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕੱਪੜੇ ਵਾਂਗ ਪਹਿਨਦਾ ਤੇ ਉਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਸੂਖਮ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕਬਰ ਵਿਚ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਰੀਰ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਹਿਸ਼ਤ ਜਾਂ ਦੋਜ਼ਖ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗਿਆਨ ਜਿਸਦਾ ਇਮਕਾਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਦੂਜਾ

ਗਿਆਨ ਜਾਣੀਆਂ ਪਛਾਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਮਾਮ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ (ਬਾਬ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੈਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਮਾਮਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਸੂਖਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮੌੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤੱਤ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸੋਮੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੈਖੀ ਫਿਰਕੇ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹਰ ਥਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦਾ ਹਰੇਕ ਸ਼ੈ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਅਜਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਸਗੋਂ ਅਲੰਕਾਰਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਰਕ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਇਸ. 522.

ਸੈਗਰਸ, ਹਰਕੁਲੀਸ ਪੀਟਰਸ (Seghers, Hercules Pietersz-1589/90-1638) : ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਰੰਗੀਨ ਕਲਾ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰੇ, ਘਾਟੀਆਂ, ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਿਛ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਆਦਮ-ਬਸਤੀਆਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 8:30.

ਸੈਂਗਰ, ਫਰੈਡਰਿਕ (Sanger, Frederick; 1918-) : ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੀਵ-ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਜਨਮ 13 ਅਗਸਤ, 1918 ਨੂੰ ਰੈਂਡਕੰਬ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ 1958 ਵਿਚ ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪੁਰਸਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਨਸੁਲਿਨ ਅਣੂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਕੈਂਬਰਿਜ਼ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 1939 ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਇਹ ਜੀਵ-ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1943 ਵਿਚ ਕੈਂਬਰਿਜ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨੇ 1951 ਤਕ ਜੀਵ-ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੇ ਮੈਡੀਕਲ ਰਿਸਰਚ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1951 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਰਡੇ ਮਾਰਗਨ ਮੈਡਲ ਅਤੇ ਕੈਮੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ। ਸੰਨ 1954 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਇਲ ਅਕੈਡਮੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਣਥੱਕ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨਸੁਲਿਨ ਅਣੂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਅਣੂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਦੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਨਸੁਲਿਨ ਦੇ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 8:857; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19:104.

ਸੈਗਾਉਂ : ਇਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਗਣਤੰਤਰ ਵੀਅਤਨਾਮ ਦੀ ਰਾਜ-ਧਾਨੀ ਅਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ ਜੋ ਦੱਖਣੀ ਚੀਨ ਸਾਗਰ ਤੋਂ 100 ਕਿ. ਮੀ.

ਦੂਰ, ਮੈਕਾਂਗ ਡੈਲਟੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ, ਸੈਗਾਉਂ ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਵੀਅਤਨਾਮੀਆਂ ਨੇ ਸੰਨ 1670 ਵਿਚ ਸੈਗਾਉਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਲੋਂ ਤਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਇਹ ਲਗਭਗ ਪੰਦਰਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸੈਗਾਉਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਖਾਨਦਾਨਾਂ-ਤਰਿੰਨ੍ਹ (Trinh), ਨਗੂਯੈਂਨ (Nguyen) ਅਤੇ ਤੇ ਸਾਨ (Tay Son) ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਲੜਾਈ-ਝਗੜਾ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1773 ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਖਾਨਦਾਨ ਨੇ, ਬੀਨ ਹੋਆ (ਸੈਗਾਉਂ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ) ਨਾਮੀ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬੀਨ ਹੋਆ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੀਨੀ ਵਪਾਰੀ ਸ਼ਾਲਾਨ (Cholon) ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਸਥਾਨ ਵੱਲ ਦੌੜ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਬਸਤੀ ਨੂੰ ਤਾ ਨਗੋਨ (Ta Nagon) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਵੀਅਤਨਾਮੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ 'ਸੈਗਾਉਂ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਚੀਨੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮੰਡੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਹ ਥਾਂ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਮੁਕਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸੰਨ 1782 ਵਿਚ ਤੇ ਸਾਨ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲਗਭਗ 2000 ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸੰਨ 1789 ਵਿਚ ਨਗੂਯੈਂਨ ਐਨ੍ਹ (Nguyen Anh) ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਨੇ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਯੂਏ (Hue) ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਜੀਆ ਲਾਂਗ (1802-20) ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਵਪਾਰੀ ਇਥੇ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਸੈਗਾਉਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਕਿਲੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਸੰਨ 1789 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਲਾਨ ਅਤੇ ਸੈਗਾਉਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਅਮਨ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਨ 1859 ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿਲਾ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਕੋਚੀਨ ਚਾਈਨਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਫਰੈਂਚ ਇੰਡੋਚਾਈਨਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਬੰਦਰਗਾਹ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਨ ਹਿਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਸੈਗਾਉਂ ਸ਼ਾਲਾਨ ਕਾਲੋਨੀ ਦਾ ਮੁਖ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1941 ਤੋਂ 1945 ਤੀਕ ਸੈਗਾਉਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਵਿਕੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਨਵ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਸੰਨ 1945 ਵਿਚ ਜਾਪਾਨੀ ਫੌਜਾਂ ਇਥੋਂ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜ ਗਈਆਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ, ਵਕਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵੀਤ ਮਿਨ੍ਹ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੀਤ ਮਿਨ੍ਹ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖਿਚੋਤਾਣ ਵਧ ਗਈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵੀਅਤਨਾਮ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੈਗਾਉਂ ਵੀਅਤਨਾਮ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1975 ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਵੀਅਤਨਾਮ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸੈਗਾਉਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਹੋਚੀ ਮਿਨ੍ਹ ਸਿਟੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਹ ਵੀਅਤਨਾਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਸ਼ਿਪਯਾਰਡ, ਰੇਲ-ਰੋਡ, ਮੁਰੰਮਤ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਹਾਰਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਫਾਉਂਡਰੀ ਸ਼ਾਪ, ਖਾਧ-ਖੁਰਾਕ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਪਲਾਂਟ, ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਭੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਿਰਮਾਣ ਅਦਾਰੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਉਪਜਾਊ ਅੰਤਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਾਵਲ, ਰਬੜ ਅਤੇ ਗੰਨੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਥੇ ਦੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਇਕ ਤਕਨੀਕੀ ਸਕੂਲ, 10 ਪਬਲਿਕ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵੀ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ — 35,00,000 (1981)

10°45' ਉ. ਵਿਥ.; 106°40' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾ. 16:153

ਸੈਗਾਨਤੀਨੀ, ਜਿਉਵਾਨੀ (1858-1899) : ਇਟਲੀ ਦੇ ਇਸ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਜੂਨ, 1858 ਨੂੰ ਆਰਕੋ (Arco) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਪਾਸ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਮਿਲਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਇਸ ਦਾ ਬਚਪਨ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਗਡਰੀਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਰਚ ਮਿਚ ਗਿਆ। ਐਲਪਸ ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਬਣਿਆ। ਸੰਨ 1883 ਵਿਚ ਐਮਸਟਰਡਮ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਚਿੱਤਰ 'Ave Maria' ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦਾ ਤਗਮਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿਛੋਂ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ 'The Drinking Trough' ਅਤੇ ਟਯੂਰਿਨ ਵਿਚ 'Ploughing in the Engadine' ਨਾਮੀ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੋਨੇ ਦੇ ਤਗਮੇ ਮਿਲੇ। ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਬੁਰਸ਼ ਦੀ ਨੌਕ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਪਰਬਤ, ਪਠਾਰ ਦੀ ਪਗ-ਡੰਡੀ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪੈ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਜਿਵੇਂ 'Punishment of Luxury' ਅਤੇ 'Unnatural Mothers' ਆਦਿ ਦੇ ਚਿੱਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਜਤਨ ਪ੍ਰਸੰਸਾਯੋਗ ਹੈ। ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਮਾਲੋਜਾ (Maloja) ਨਗਰ ਵਿਚ 28 ਸਤੰਬਰ, 1899 ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਜਿਥੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਧੂਰੀਆਂ ਕਲਾ ਕਿਰਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿ. ਵਿ. ਕੋ. 12:175; ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20:281.

ਸੈਗੀਨਾ (Saginaw) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮਿਸ਼ੀਗਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੈਗੀਨਾ ਕਾਊਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਡੈਟਰਾਇਟ ਤੋਂ 125 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸੈਗੀਨਾ ਖਾੜੀ ਤੋਂ 25 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤੇ ਸੈਗੀਨਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੰਨ 1816 ਵਿਚ ਇਥੇ ਅਮਰੀਕਨ ਫਰ ਕੰਪਨੀ ਵੱਲੋਂ ਚੌਕੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਗਿਰਦ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1870 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਸੰਨ 1849 ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਸੈਗੀਨਾ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ 1859 ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਸੰਨ 1889 ਵਿਚ ਸੈਗੀਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਸੈਗੀਨਾ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਲਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਲੂਣ, ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਤੇਲ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਲਕੜੀ ਦਾ ਵਪਾਰ ਘੱਟ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਜੇ, ਗ੍ਰੇਵਾਈਟ, ਬੇਕਿੰਗ ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਫਿਰਤੂਘਰ, ਟਰੱਕਾਂ ਦੇ ਟ੍ਰੇਲਰ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀਆਂ

ਸੈਂਟ

ਵਸਤਾਂ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸੱਨਅਤ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—ਸ਼ਹਿਰ 91,849; ਮੈ. ਖੇ. 219,743 (1970)

43°25' ਉ. ਵਿਥ.; 83°58' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19:877

ਸੈਂਟ (Cent) : ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਸੈਂਟ ਦੋ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਉਹ ਅੰਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਆਵਿੱਤੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ 2 ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ $2^{1/1200} = 1.2$ ਬਰਾਬਰ ਸੰਸਕਾਰਿਤ (tempered) ਸੈਮੀਟੋਨ = ਇਕ ਅਸ਼ਟਮ (octave)।

ਨਿਉਕਲੀ ਉਦਯੋਗ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸੈਂਟ ਰੀਐਕਟੀਵਿਟੀ ਦੀ ਇਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਤਤਕਾਲ ਕ੍ਰਾਂਤਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਿਉਕਲੀ ਰੀਐਕਟਰ ਦੀ ਰੀਐਕਟੀਵਿਟੀ ਦਾ 1/100 ਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਇਕ ਸੈਂਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਵਾ.ਨ ਸ.ਐਨ.: 309.

ਸੈਂਟ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਸ਼ਾਰਾਂਟ ਮੈਰੀਟਾਈਮ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸ਼ਾਰਾਂਟ ਦਰਿਆ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਰਾੱਸਫਾੱਰ ਤੋਂ 45 ਕਿ.ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੀਜ਼ਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਨਟੋਨਜ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਇਥੇ ਰੋਮਨ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਨੀਰੋ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲੀ ਈਸਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਜਰਮਨੀਕਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਇਕ ਆਰਕ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਗੋਲ ਰੋਮਨ ਅਖਾੜਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰ ਵੀ ਹਨ। ਇਥੇ ਪੰਦਰਵੀਂ ਅਤੇ ਸੱਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ ਦਾ ਗਿਰਜਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ 1568 ਈ. ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੇਂਟ ਯੂਟਰੋਪੀਅਸ ਦਾ ਗਿਰਜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯਾਰੂਵੀਂ-ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਨੋਟਰੇਡੇਮ ਦਾ ਘੰਟਾ ਘਰ ਵੀ ਹੈ।

ਇਥੇ ਲੋਹੇ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਢਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਮੰਡੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਅਤੇ ਟਾਈਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—24,594 (ਅੰਤਿਮ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ)

45°45' ਉ. ਵਿਥ.; 0°38' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ.ਪੁ.—ਐਨ.ਥਿ. 19:897; ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 13:7226.

ਸੈਂਟਸ : ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਸਾਉਂਨ ਪਾਉਲੂ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਉਂਨ ਪਾਉਲੂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 75 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਅਤੇ ਰੀਓ ਡੇ ਜ਼ਾਨੇਈਰੋ ਤੋਂ 336 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਉਂਨ ਵਸੈਂਟੇ ਟਾਪੂ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਤਲ ਦੀ ਇਕ ਉਪਜਾਊ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਟਾਪੂ ਮੁੱਖ ਰਾਜ ਤੋਂ ਸੈਂਟਸ ਚੈਨਲ ਜਾਂ ਗੁਵਾਰਜਾ ਦਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਟਾਪੂ ਦਾ ਤਲ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਸਤਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਮੀਟਰ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਲਦਲਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਾਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਂਟਸ ਚੈਨਲ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਾਫ਼ੀ ਚੌੜੀ ਤੇ ਪੱਕੀ

ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਘਾਟ 6 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਥੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ 50 ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰੇਲ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਮਾਰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਭੇਜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਬੰਦਰ-ਗਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖੰਡ, ਕਪਾਹ, ਕੇਲਾ, ਅਰਿੰਡ ਦਾ ਤੇਲ, ਸੰਤਰਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਵਸਤਾਂ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 1543 ਈ. ਵਿਚ ਬਰਾਸ ਕਿਉਬਸ ਦੁਆਰਾ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਆਬਾਦੀ—341,317 (1970)

23°57' ਦੱ. ਵਿਥ.; 46°20' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲੀ. ਐਨ. 17:23; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:886.

ਸੈਂਟ ਸਿੱਧਾਂਤ : ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਧੀਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸੈਂਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂ ਅੰਸ਼ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸੈਂਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸੈਂਟ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਨੀਂਹ 1874-1897 ਈ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਰਮਨ ਗਣਿਤ ਵੇਤਾ ਜਾਰਜ ਕੈਂਟਰ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਹ ਗਣਿਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਧਾਂਤ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੈਂਟ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ

ਮੌਲਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ—ਜੇਕਰ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਐਲੀਮੈਂਟਸ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋਣ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਵਰਨਮਾਲਾ, ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸੈਂਟ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸ ਸੈਂਟ ਆਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ U ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ A ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸੈਂਟ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ A ਸੈਂਟ U ਦਾ ਸਬ-ਸੈਂਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸੈਂਟ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ U ਦੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਜੋ A ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸੈਂਟ ਨੂੰ A ਦਾ ਕੰਪਲੀਮੈਂਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ A' ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਖ਼ਾਲੀ ਸੈਂਟ, ਜਿਸ ਲਈ 'φ' ਚਿੰਨ੍ਹ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਵਿਚ ਕੋਈ ਐਲੀਮੈਂਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਾਲੀ ਸੈਂਟ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੂਰਨ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਬਿਖਮ (odd) ਅਤੇ ਨਾ ਸਮ (even) ਹੋਣ।

ਸੈਂਟਾਂ ਉੱਪਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ—ਚਿੰਨ੍ਹ U ਦੇ ਸੈਂਟਾਂ ਦੇ ਸੰਘ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਂਟ AUB ਨੂੰ 'A union B' ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ। AUB ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਐਲੀਮੈਂਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੈਂਟ A ਜਾਂ B ਵਿਚ ਹੋਣ। ਅਜਿਹੇ ਮੈਂਬਰ ਜੋ ਸੈਂਟ A ਤੇ B ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਹੋਣ, AUB ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇੰਟਰਸੈਕਸ਼ਨ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ∩ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। A∩B ਨੂੰ 'A ਇੰਟਰਸੈਕਟ B' ਜਾਂ A ਤੇ B ਦਾ ਇੰਟਰਸੈਕਸ਼ਨ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। A∩B ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੈਂਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਐਲੀਮੈਂਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੈਂਟ A

ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਣ ਅਤੇ B ਵਿਚ ਵੀ।

ਜੇਕਰ E ਧਨ ਸਮ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੈੱਟ ਅਤੇ Q ਧਨ ਬਿਖਮ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੈੱਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਯੂਨੀਅਨ ਸਮੁੱਚੇ ਧਨ ਪੂਰਨ-ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਸੈੱਟ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੰਟਰਸੈਕਸ਼ਨ ਖਾਲੀ ਸੈੱਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੋਈ ਦੋ ਸੈੱਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੰਟਰਸੈਕਸ਼ਨ ਖਾਲੀ ਸੈੱਟ ਹੋਵੇ ਡਿਸਜੁਆਇੰਟ ਸੈੱਟ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਦੋ ਸੈੱਟਾਂ A ਅਤੇ B ਦੇ ਗੁਣਨਫਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਰਟੀਜ਼ੀਅਨ ਗੁਣਨ-ਫਲ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ $A \times B$ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ੀ ਰੇਖਾ-ਗਣਿਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬਿੰਦੂ ਦੇ ਕਾਰਟੀਜ਼ੀਅਨ ਨਿਰਦੇਸ਼-ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਗੁਣਨਫਲ ਨੂੰ ਵੀ ਕ੍ਰਮਿਤ ਜੋੜਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ (a,b) ਅਤੇ (e,d) ਕ੍ਰਮਿਤ ਜੋੜੇ ਹੋਣ, $(a,b) = (c,d)$ ਤਦ ਹੋਣਗੇ ਜੇਕਰ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਜੇਕਰ $a=c$ ਅਤੇ $b=d$ ਹੋਵੇ। ਕਾਰਟੀਜ਼ੀਅਨ ਗੁਣਨਫਲ $A \times B$ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸੈੱਟ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਮਿਤ ਜੋੜੇ (x,y) ਹੋਣ ਜਦੋਂ ਕਿ x ਸੈੱਟ A ਦਾ ਐਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ y ਸੈੱਟ B ਦਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੇਕਰ $A = \{x,y\}$ ਅਤੇ $B = \{3,6,9\}$ ਤਦ $A \times B = \{(x,3); (x,6); (x,9); (y,3); (y,6); (y,9)\}$ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸੈੱਟ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ-ਸੈੱਟਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਦਾ ਸਬ ਸੈੱਟ ਹੈ' (\subseteq), 'ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ' (\sim), 'ਦਾ ਕੰਪਲੀਮੈਂਟ ਹੈ' ($'$), 'ਨਾਲ ਇਕ-ਲਈ-ਇਕ ਸੰਗਤੀ ਵਿਚ' (in one-to-one correspondence with) ਅਤੇ 'ਦੇ ਉਨੇ ਹੀ ਕਾਰਡੀਨਲ ਨੰਬਰ ਹਨ ਜਿੰਨੇ' ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੈੱਟ ਦੇ ਨਿਜੀ ਐਲੀਮੈਂਟਾਂ ਵਿਚ ਪੇਅਰਿੰਗ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ : 'ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਹੈ' (\parallel), 'ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ' ($=$) 'ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੈ' ($<$) ਅਤੇ 'ਉਹੀ ਰੰਗ ਜੋ' ਆਦਿ।

'ਇਕ-ਲਈ-ਇਕ ਸੰਗਤੀ' ਸੰਬੰਧ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸੈੱਟ A ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਇਕ ਹੋਰ ਸੈੱਟ B ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਨਾਲ ਮੇਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਜੇਕਰ $A = \{x,z,w\}$ ਅਤੇ $B = \{4,3,9\}$ ਹੋਵੇ, ਸੈੱਟ A ਸੈੱਟ B ਨਾਲ ਇਕ-ਲਈ-ਇਕ ਸੰਗਤੀ ਵਿਚ ਤਦ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਜੇਕਰ ਐਲੀਮੈਂਟਸ ਅਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਏ ਜਾਣ ਜਿਵੇਂ x ਨਾਲ 4, z ਨਾਲ 3, ਅਤੇ w ਨਾਲ 9 ਅਤੇ ਦੋਨਾਂ ਸੈੱਟਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਬਿਨਾਂ ਮਿਲੇ ਨਾ ਰਹੇ।

ਕਈ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ, 'ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਹੈ' 'ਉਸੇ ਰੰਗ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ' ਅਤੇ 'ਨਾਲ ਇਕ-ਲਈ-ਇਕ ਸੰਗਤੀ ਵਿਚ' ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਐਲੀਮੈਂਟਾਂ ਲਈ ਲਾਗੂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਰੀਫਲੈਕਸਿਵ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਕ ਐਲੀਮੈਂਟ ਅਜਿਹਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਐਲੀਮੈਂਟ ਨਾਲ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਸੰਬੰਧ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲ ਰਖੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਨੂੰ ਸਮਮਿਤੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਹ ਵੀ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਦੋ ਐਲੀਮੈਂਟ ਇਕ ਤੀਜੇ ਐਲੀਮੈਂਟ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਸੰਬੰਧ ਰਖਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਨੂੰ ਪਾਰਗਮਨਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੀਫਲੈਕਸਿਵਿਟੀ, ਸਮਮਿਤੀ ਅਤੇ

ਪਾਰਗਮਨਤਾ ਤਿੰਨੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਲਤਾ ਸੰਬੰਧ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਤੁਲਤਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਐਲੀਮੈਂਟ ਜੋ ਇਕ ਖਾਸ ਐਲੀਮੈਂਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਤੁਲਤਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ 'ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਹੈ' ਸੰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰੇਖਾ (1) ਦੀ ਤੁਲਤਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਦਾ ਸੈੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ (1) ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਹੋਣ।

ਸੈੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਤੁਲਤਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਕ੍ਰਮਿਤ ਸੈੱਟ ਬਣਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੋ ਕਲਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੈਂਟੋਰੀਅਨ ਸੈੱਟ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ-ਕੈਂਟੋਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹਨ : ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬਜ਼ੁਦ ਵਿਚ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸੈੱਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਵਸਤੂ x ਅਤੇ ਇਕ ਸੈੱਟ A ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਬਿਆਨਾਂ 'x ਸੈੱਟ A ਦਾ ਐਲੀਮੈਂਟ ਹੈ (ਚਿੰਨ੍ਹ, $x \in A$) ਅਤੇ x ਸੈੱਟ A ਦਾ ਐਲੀਮੈਂਟ ਨਹੀਂ ਹੈ' (ਚਿੰਨ੍ਹ $x \notin A$) ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਬਿਆਨ ਠੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਗਲਤ। ਸੈੱਟ ਅਤੇ ਐਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੈੱਟਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ A ਅਤੇ B ਸੈੱਟ ਬਰਾਬਰ (ਚਿੰਨ੍ਹ $A=B$) ਤਦ ਹੀ ਹੋਣਗੇ ਜੇਕਰ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਜੇਕਰ A ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਐਲੀਮੈਂਟ B ਵਿਚ ਅਤੇ B ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਐਲੀਮੈਂਟ A ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ $x \in A$ ਦਾ ਮਤਲਬ $x \in B$ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ।

ਸੈੱਟ A ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਧਨ ਪੂਰਨ-ਅੰਕ n ਲਈ A ਦੇ ਐਲੀਮੈਂਟ ਧਨ ਪੂਰਨ-ਅੰਕਾਂ 0, 1, 2, 3, ... ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ 0, 1, 2, 3, ..., n-1 ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਬਣਾਵੇ। ਕੈਂਟੋਰ ਨੇ ਅਨੰਤ ਸੈੱਟਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਤੁਲ ਸੈੱਟ (equivalent sets)-ਕੈਂਟੋਰੀਅਨ ਸੈੱਟ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਕਲਪਨਿਕ ਅਤੇ ਫੈਲਾਓ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮਾਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਲਈ ਸੈੱਟਾਂ ਦੀ ਤੁਲਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ। ਸੈੱਟ A ਸੈੱਟ B ਦੇ ਤੁਲ ਹੋਵੇਗਾ (ਚਿੰਨ੍ਹ $A \sim B$) ਜੇਕਰ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਜੇਕਰ ਇਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਤੀਜਾ ਸੈੱਟ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅਜਿਹੇ ਕ੍ਰਮਿਤ ਜੋੜੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕਿ (ੳ) ਹਰ ਇਕ ਜੋੜੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੈਂਬਰ A ਦਾ ਐਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ ਦੂਜਾ B ਦਾ ਐਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ (ਅ) A ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜੋੜੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ B ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਦੂਜਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ A ਅਤੇ B ਸੀਮਿਤ ਹੋਣ ਅਤੇ $A \sim B$ ਤਦ ਤੀਜਾ ਸੈੱਟ A ਦੇ ਐਲੀਮੈਂਟਾਂ ਦਾ B ਦੇ ਐਲੀਮੈਂਟਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਜੇਕਰ A ਦੇ ਐਲੀਮੈਂਟਾਂ ਦੇ B ਦੇ ਐਲੀਮੈਂਟਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਣ ਤਦ $A \sim B$ । ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੇ N ਧਨ ਪੂਰਨ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਸੈੱਟ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਵੇ ਤਾਂ $\{(n,n^2) | n \in N\}$ N ਅਤੇ ਧਨ ਪੂਰਨ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸੈੱਟ ਦੀ ਤੁਲਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਸੈੱਟ B ਸੈੱਟ A ਦਾ ਸਬ-ਸੈੱਟ ਹੋਵੇਗਾ (ਚਿੰਨ੍ਹ $B \subseteq A$) ਜੇਕਰ B ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਐਲੀਮੈਂਟ A ਦਾ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਇਸ ਦਾ ਉਲਟ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ (A ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਮੈਂਬਰ

B ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾ ਹੋਵੇ) ਤਾਂ B ਸੈੱਟ A ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਬ-ਸੈੱਟ ਹੋਵੇਗਾ (ਚਿੰਨ੍ਹ BCA)। ਹਰ ਇਕ ਸੈੱਟ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਬ-ਸੈੱਟ ਨਾਲ ਅਤੁਲਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਅਨੰਤ ਸੈੱਟਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਉੱਪਰ N (ਪੂਰਨ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਸੈੱਟ) ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕਾਰਡੀਨਲਿਟੀ ਅਤੇ ਪਰਿਸੀਮਾ-ਅਤੀਤ ਸੰਖਿਆਵਾਂ—ਅਨੰਤ ਸੈੱਟਾਂ ਦੀ ਤੁਲਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੈਂਟਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਰੈਸ਼ਨਲ ਨੰਬਰਾਂ ਦਾ ਸੈੱਟ ਧਨ ਪੂਰਨ-ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਸੈੱਟ N ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੈੱਟ N ਦੇ ਤੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੈਂਟਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤੁਲ-ਅਨੰਤ ਸੈੱਟਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਪਰਿਸੀਮਾ ਅਤੀਤ ਕਾਰਡੀਨਲ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ। ਕੁਝ ਹਿਸਾਬਦਾਨਾਂ ਨੇ ਕਾਰਡੀਨਲ ਸੰਖਿਆ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸੈੱਟ A ਦਾ ਕਾਰਡੀਨਲ ਨੰਬਰ \bar{A} ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੈੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ A ਦੇ ਤੁਲ ਸੈੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਰ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕਾਰਡੀਨਲ ਨੰਬਰ ਚਾਹੇ ਉਹ ਸੀਮਿਤ ਜਾਂ ਪਰਿਸੀਮਾ-ਅਤੀਤ ਹੋਣ, ਸੈੱਟ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਪੈਮਾਇਸ਼ ਹੈ। $\bar{A} = \bar{B}$ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਜੇਕਰ $A \sim B$ ।

ਕਾਰਡੀਨਲ ਨੰਬਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕ੍ਰਮਿਤ ਸਬੰਧ (ਚਿੰਨ੍ਹ $<$) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। $\bar{A} < \bar{B}$ ਜੇਕਰ A, B ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਬ-ਸੈੱਟ ਦੇ ਤੁਲ ਅਤੇ B, A ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਬ-ਸੈੱਟ ਦੇ ਤੁਲ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਇਰਰੀਡਿਬਲੈਂਕਸਿਵ ($\bar{A} < \bar{A}$) ਅਤੇ ਪਾਰਗਮਨ (ਜੇ $\bar{A} < \bar{B}$ ਤੇ $\bar{B} < \bar{C}$ ਹੋਵੇ ਤਾਂ $\bar{A} < \bar{C}$) ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਵਰ ਸੈੱਟ-ਜੇਕਰ A ਕੋਈ ਸੈੱਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪਾਵਰ ਸੈੱਟ (ਚਿੰਨ੍ਹ $P(A)$) A ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਬ-ਸੈੱਟਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੈੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੈਂਟਰ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ $\bar{A} < \overline{P(A)}$, ਭਾਵੇਂ A ਕੋਈ ਵੀ ਸੈੱਟ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੈਂਟਰ ਥੀਓਰਮ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ.ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮੈ. 16:569.

ਸੈਟਰ (Satyrs) : ਯੂਨਾਨੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਧਾ ਸ਼ਰੀਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਰਗਾ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰੂਪ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪਸੂ-ਦੇਵਤਾ (Fauns) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੈਟਰ ਡਾਇਓਨਾਈਸਸ (Dionysus) ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਹੀਸਿਆਡ (Hesoid) ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬੜੇ ਸੁਸਤ ਅਤੇ ਫਜ਼ੂਲ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਨ ਅਤੇ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਯੂਰੀਟਸ (Curetes) ਦੇ ਭਰਾ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਲਾ-ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੱਚਦੇ-ਗਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਪਰੀਆਂ ਜਾਂ ਜਲਪਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਿਆਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20:11; ਕੋਲ. ਐਨ. 17:49.

ਸੈਟਰਨ : ਇਹ ਬਿਜਾਈ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਰੋਮਨ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਲਿਆਂਦੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੈਟਰਨੀਆ (Saturnia) ਪਿਆ। ਸੈਟਰਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਓਪਸ (Ops) ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੈਟਰਨ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ ਦੇਵਤਾ ਕਰੋਨਸ (Cronus) ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਰੋਨਸ ਜ਼ੀਅਸ (Zeus) ਦੁਆਰਾ ਤਖਤ ਤੋਂ ਉਤਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਟਲੀ ਨੱਠ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਉਥੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਸੈਟਰਨ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸੈਟਰਨਾਲੀਆ (Saturnalia) ਤਿਉਹਾਰ 17 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ ਵਰਗਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਮੌਮਬਤੀਆਂ ਜਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਤੋਹਫੇ ਆਦਿ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਲਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੈਟਰਨ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹਵਾਲਾ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲ. ਐਨ. 17:49.

ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ : ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼-ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਯੰਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਪਕੇਂਦਰੀ ਬਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਲ ਵਸਤੂ ਦੇ ਘੁੰਮਣ ਕਾਰਨ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗੁਰੂਤਾ ਬਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਿੰਨਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲਾ ਬਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਘੁੰਮਣਸ਼ੀਲ ਡਰੱਮ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਾਧੂ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਵਲ ਸੁਟਦਾ ਹੈ, ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਹੈ।

ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਨਿਊਟਨ ਗਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ R ਅਰਧ-ਵਿਆਸ ਵਾਲੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਰੇਖੀ ਚਾਲ v ਨਾਲ ਘੁੰਮ ਰਹੇ m ਪੁੰਜ ਵਾਲੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਉੱਪਰ ਅਪਕੇਂਦਰੀ ਬਲ F ਨਿਮਨ-ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

$$F = \frac{mv^2}{R}$$

ਇਸੇ ਬਲ ਕਾਰਨ ਮਿਸ਼ਰਨ ਵਿਚੋਂ ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਕਣਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਪਕੇਂਦਰਨ ਕ੍ਰਿਆ ਓਨਾਂ ਚਿਰ ਜਾਰੀ ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਸਾਰੇ ਨਿਲੰ-ਬਿਤ ਕਣ ਬਰਤਨ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਨਾਲ ਇਕੱਤਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ।

ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗ

ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਨੂੰ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਬਰਤਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : (ੳ) ਠੋਸ ਬਗਲ ਵਾਲਾ (ਅ) ਛੇਕਦਾਰ ਬਗਲ ਵਾਲਾ ਅਤੇ (ੲ) ਠੋਸ ਅਤੇ ਛੇਕਦਾਰ ਬਗਲ ਵਾਲਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਆਧਾਰ ਦ੍ਰਵ ਦਾ ਵਹਿਣ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ (ੳ) ਨਿਰੰਤਰ-ਵਹਿਣ, (ਅ) ਟੁੱਟਵਾਂ-ਵਹਿਣ ਜਾਂ ਫਿਰ (ੲ) ਨਿਰੰਤਰ ਤੇ ਟੁੱਟਵਾਂ-ਵਹਿਣ ਦੋਵੇਂ ਹੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕੋ ਹੀ ਸੈਂਟਰੀ-ਫਿਊਜ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਾਂ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਖਾਸ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਬੋਤਲ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼-ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਖੋਜ, ਪਰਖ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵੱਖ ਕਰਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਖ ਨਲੀਆਂ ਜਾਂ ਬੋਤਲ ਵਰਗੇ ਬਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੁਨਾਸਬ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਵੇਂ ਧੁਰੇ ਦੁਆਲੇ ਜੋੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਧੁਰੇ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮੋਟਰ, ਗੈਸ ਟਰਬਾਈਨ ਜਾਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਘੁਮਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਲਚਕਦਾਰ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਆਪਣੇ ਧੁਰੇ ਦੁਆਲੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮ ਸਕਣ ਅਤੇ ਹਿਲਜੁਲ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਵੇ। ਬੋਤਲਾਂ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਧੁਰੇ ਨਾਲ ਸਮਕੋਣ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਣ 37° ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਜੰਮਣ ਲਈ ਦੂਰੀ ਘਟ ਜਾਵੇ।

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਕਰੀਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿ-ਸ਼ਤਤਾ, ਕੱਢੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਤੇਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਲ ਆਦਿ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਨਲਕੀਦਾਰ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼-ਨਲਕੀਦਾਰ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਖਮ ਕਣਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗਰੁੱਪ-ਪਰਖ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਦੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਅਪ-ਕੇਂਦਰੀ ਬਲ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇ। ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਬਰਤਨ ਵਿਚ ਇਕ ਲੰਬੀ ਟਿਊਬ ਲਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿਆਸ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਵਮੰਦਿਤ ਬੈਰਿੰਗ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਵਮੰਦਿਤ ਬੈਰਿੰਗ ਦਾ ਲੱਗਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ

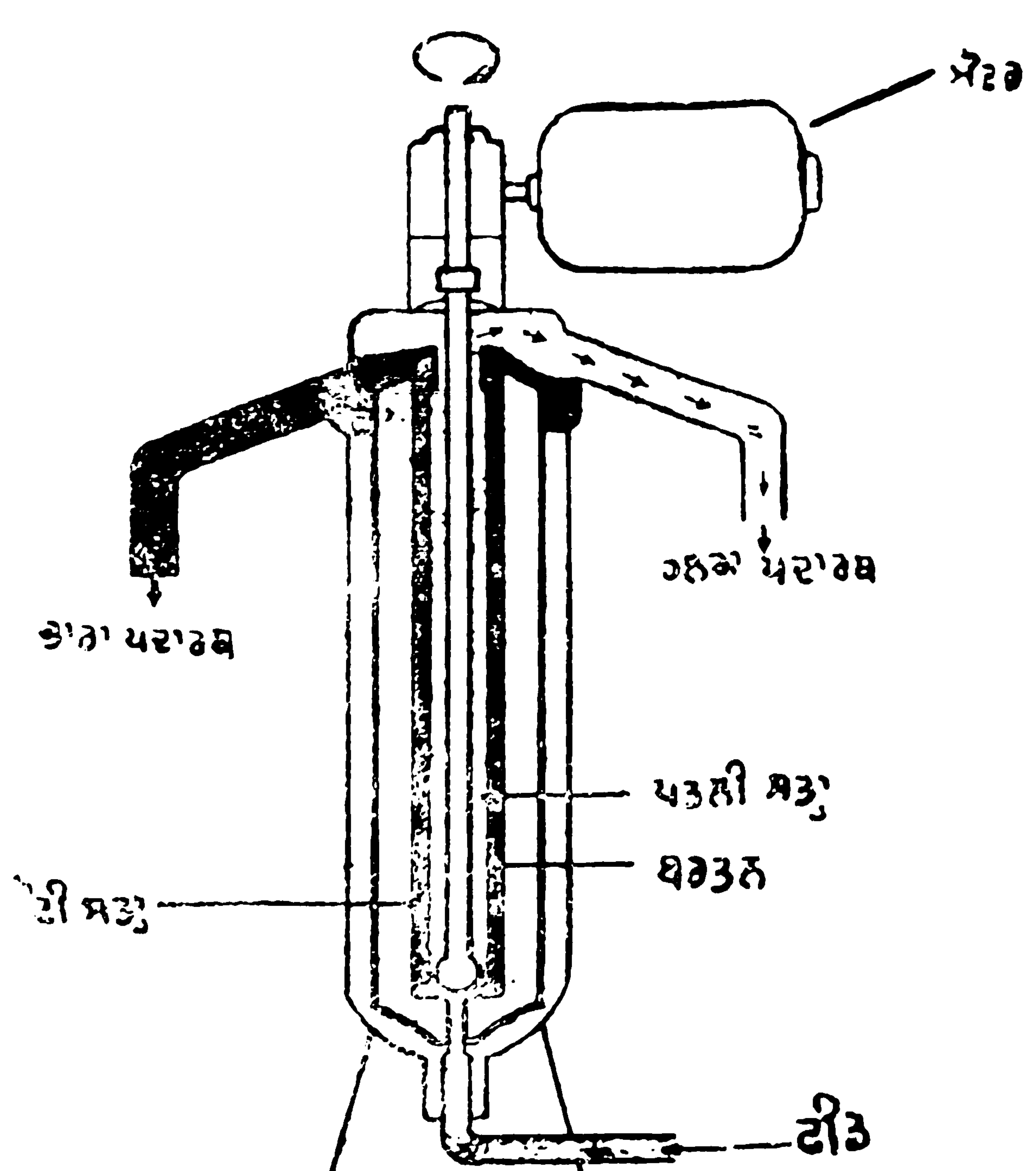
ਨਾਲ ਹੀ ਉਲਟ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਦੋਂ ਲੰਬੀ ਟਿਊਬ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਹਿਲਨਾ ਸੁਭਾਵਕ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਚਾਲ ਨੂੰ 'ਕ੍ਰਾਂਤਿਕ ਚਾਲ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਨੂੰ ਉੱਚਤਮ ਗਤੀ ਵਾਲੀ ਮੋਟਰ ਜਾਂ ਹਵਾ ਜਾਂ ਭਾਫ਼ ਟਰਬਾਈਨ ਦੁਆਰਾ ਘੁਮਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦ੍ਰਵ ਟਿਊਬ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਵਲ ਚੱਕਰ ਕਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਰੀ ਕਣ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਲਕੀਦਾਰ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਉਪਯੋਗ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ :

1. ਵੈਕਸੀਨ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ।
2. ਵਾਂਗਣ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਤੇਲ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ।
3. ਖਾਣ ਯੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੇਲ, ਅਰਕ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਰਸ ਆਦਿ।
4. ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂਤਾ-ਬਲ ਨਾਲ ਨਿਖੇੜਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3. ਡਿਸਕ-ਟਾਈਪ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼-ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਡਿਸਕਾਂ ਹੋਨੂੰ ਉੱਪਰ ਲਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰੀ ਕਣ ਦੋ ਕੋਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨੇੜੇ ਹੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਖੇੜਨ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਿਸਕ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਆਮ ਕਰਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਵ ਇਕ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋ ਸੁੱਧ ਪਦਾਰਥ ਵੱਖ ਵੱਖਰੇ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਰਤੋਂ ਦੁੱਧ ਵਿਚੋਂ ਕਰੀਮ ਕੱਢਣ, ਤੇਲ ਸੁੱਧ ਕਰਨ, ਵਰਤੋਂ ਹੋਏ ਮੋਟਰ ਤੇਲ ਵਿਚੋਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਤੱਤ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਤੇਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੌਪ-ਸਟਾਕ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

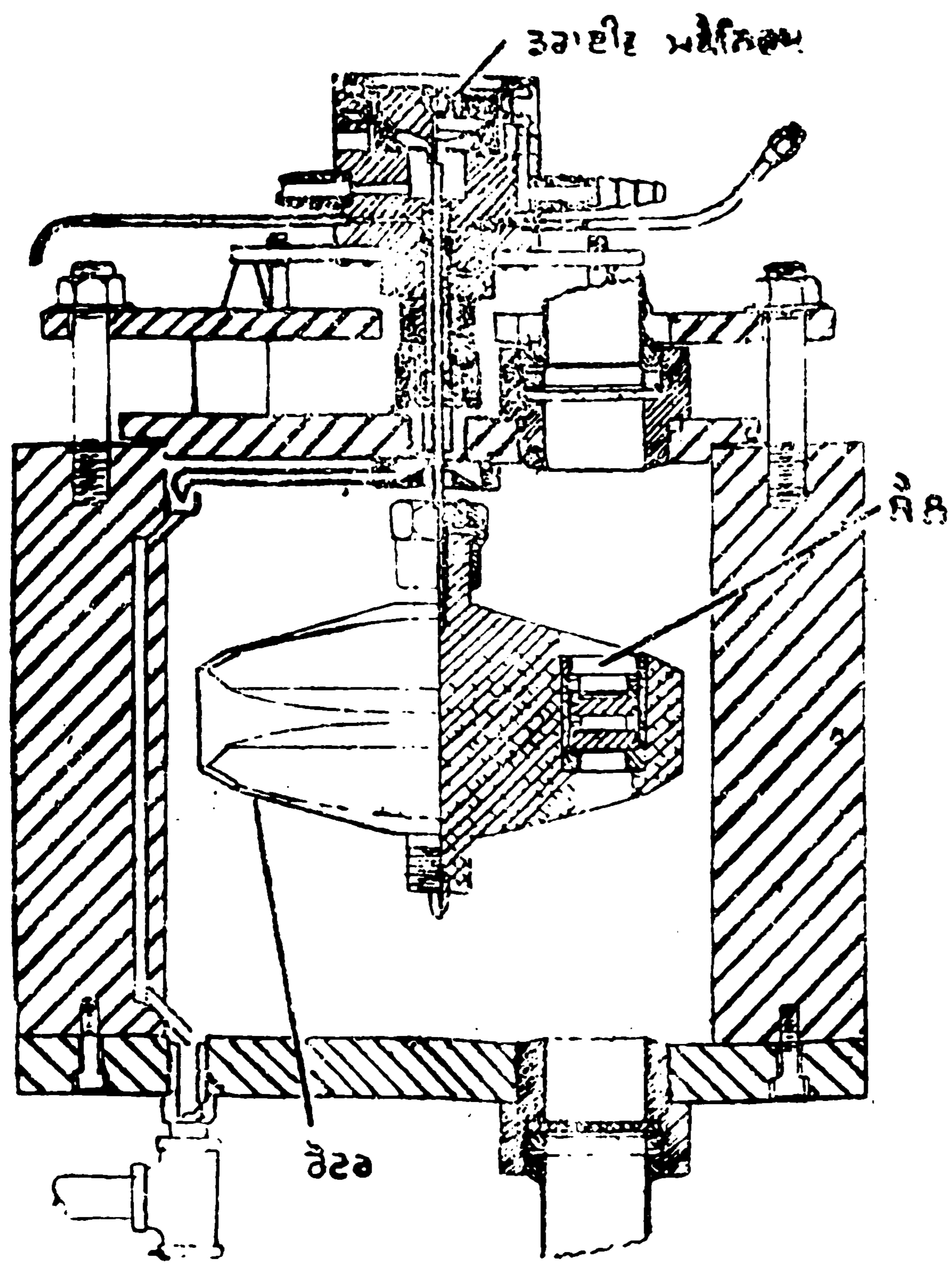
4. ਬਾਸਕਟ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼-ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਅਪਕੇਂਦਰੀ ਫਿਲਟਰ ਜਾਂ ਅਪਕੇਂਦਰੀ ਕਲੈਰੀਫਾਇਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਲਕੀਦਾਰ ਰੋਟਰ ਅਤੇ ਛੇਦਦਾਰ ਨਿਖੇੜਕ ਲਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਰੀਕ ਜਾਲੀ ਜਾਂ ਕਈ ਜਾਲੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਕਟੋਰੇ ਨਾਲ ਫਿਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਲੰਘ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਕਣ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਰੋਕ ਕੇ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਕੁਝ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ, ਬਿਨਾਂ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਨੂੰ ਰੋਕੇ ਵੀ, ਅੱਡ ਅੱਡ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੇਸੀ ਖੰਡ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਅਤੇ ਸੁਕਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਰਵੇ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ੇ ਸੁਕਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

5. ਅਲਟ੍ਰਾ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼-ਅਲਟ੍ਰਾ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼, ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਵੇਗ ਵਾਲੀ, ਉਹ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਵਹਿਣ-ਰਹਿਤ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਅਪ-ਕੇਂਦਰਨ ਵੇਗ ਅਤੇ ਘੋਲਕਾਂ ਦੀ ਅਪਕੇਂਦਰਨ ਸੰਤੁਲਨ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾਤਮਕ ਮਿਣਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਗਤੀ ਨਾਲ ਚਲਨ ਵਾਲੇ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਪਰਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਹਵਾ ਦੁਆਰਾ ਚਲਿਤ ਅਲਟ੍ਰਾ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਚਿਤਰ 2 ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਲਟ੍ਰਾ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਚਿਤਰ 1. ਨਲਕੀਦਾਰ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼

ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀ ਲੰਬੀ ਟਿਊਬ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹਿਲਨ

ਚਿਤਰ 2 : ਹਵਾ-ਚਲਿਤ ਅਲਟ੍ਰਾ ਸੈਂਟਰੀਫਿਊਜ਼

ਘੁਲਨਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਅਣਵੀਭਾਰ ਅਤੇ ਅਣੂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਸੇ. 3:1143; ਸੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 14:180.

ਸੈਟਲ, ਐਲਕਨਾਹ (Settle, Elkanah-1648-1724): ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡਰਾਈਡਨ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਵੀ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਪੈਂਫਲਟ ਲੇਖਕ ਦਾ ਜਨਮ ਡਨਸਟਾਬਲ ਵਿਖੇ 1 ਫਰਵਰੀ, 1648 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਵੈਸਟਮਿਨਸਟਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ 1666 ਵਿਚ ਇਹ ਟ੍ਰਿਨਟੀ ਕਾਲਜ, ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਪਰ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਬਗੈਰ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਨ 1666 ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ 'Cambyses, King of Persia' ਅਤੇ 1670-71 ਵਿਚ ਇਕ 'Empress of Moracco' ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਡਰਾਈਡਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'Absalom and Achitophal' ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਉਡਾਇਆ ਅਤੇ ਪੌਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'Dunciad' ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਕਾਫੀ ਮਿੱਟੀ ਪੁੱਟੀ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨੀਆ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਅਰਲ ਆਫ ਸਾਫਟਸਬਰੀ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ 'ਪੌਪ-ਬਰਨਿੰਗ' ਨਾਂ ਦੇ ਸਾਂਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਵਾਈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵਿੱਗ ਅਤੇ ਟੋਰੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਰਿਹਾ। ਭਾਵੇਂ 1694 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਰਾਜ ਕਵੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 12 ਫਰਵਰੀ, 1724 ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20 : 381.

ਸੈਟਲਮੈਂਟ, ਐਕਟ ਆਫ : ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੁਆਰਾ 1701 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਐਕਟ ਨੂੰ 'ਐਕਟ ਆਫ ਸੈਟਲਮੈਂਟ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਅਸਲੀ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਐਨ

(Anne) ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਬੱਚੇ ਦੀ 1700 ਈ. ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਪਈ। ਇਸ ਐਕਟ ਵਿਚ ਇਹ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਜੇਮਜ਼ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਦੋਹਤਰੀ ਹੈਨੋਵਰ ਦੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰਸ ਸੋਫੀਆ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਐਕਟ ਨੂੰ ਵਿੱਗ ਅਤੇ ਟੋਰੀ ਦੋਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਇਸ ਐਕਟ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਦੇ ਇਕ ਝੂਠੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਕੈਥੋਲਿਕ ਸਟੁਅਰਟ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਐਕਟ ਇਹ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 1688 ਈ. ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਸਰਬ-ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਐਕਟ ਰਾਹੀਂ ਸਮਰਾਟ (Sovereign) ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਐਕਟ ਵਿਚ ਆਗਾਮੀ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਐਂਗਲੀਕਨ ਚਰਚ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਰੱਖਣ, ਬਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹਿਤ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਨਾ ਖਰਚ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਉਪਬੰਧ ਸੀ। ਬਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਵੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ, ਕਿਸੇ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਲੱਗਣ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਐਕਟ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕ੍ਰਾਊਨ (Crown) ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜੱਜ ਉਦੋਂ ਤਕ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਰਹਿਣਗੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਚੰਗਾ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਚਲੇਗੀ।

ਸਮੂਹ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ 'ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼' ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਵੀ ਕੌਂਸਲਰਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਾਊਨ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਵੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਐਕਟ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੁਕਵੀਂ ਤਰਮੀਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਐਂਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਉੱਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9 : 82.

ਸ਼ੈਟਲੈਂਡ (Shetland) : ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੇ ਮੁਖ ਸਬੱਲੀ ਭਾਗ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ 210 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਲਗਭਗ ਸੌ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜਜ਼ੀਰਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਟਲੈਂਡ ਜਾਂ ਜੈਟਲੈਂਡ (Zetland) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੈਟਲੈਂਡ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਕਾਊਂਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਜਜ਼ੀਰੇ ਨੂੰ ਮੇਨਲੈਂਡ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਲੰਬੂਤਰਾ, ਤੰਗ ਜਜ਼ੀਰਾ ਕੋਈ 80 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਟਲੈਂਡ ਕਾਊਂਟੀ ਵਿਚ ਸਮਿਲਤ ਜਜ਼ੀਰਿਆਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ 1426 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 17,567 (1971) ਹੈ। ਲਰਵਿਕ (Lerwick) ਇਸ ਕਾਊਂਟੀ ਦਾ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ।

ਸ਼ੈਟਲੈਂਡ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦਿਲ ਖਿੱਚ-ਵੀਆਂ ਹਨ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਮੱਛੀ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੱਛੀ ਫੜਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ, ਲਰਵਿਕ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਜਜ਼ੀਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਨ। ਧਰਾਤਲੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਜਜ਼ੀਰੇ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਦੀਪਾਂ ਵਿਚ ਵਸੋਂ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਕੇਵਲ ਵੀਹ ਕੁ

ਜ਼ਜ਼ੀਰੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਬਾਦੀ ਹੈ । ਨਾਰਮਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀਪ ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਾਂ ਯਾਲਟਲੈਂਡ (Hialtland) ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਵਿਗੜ ਕੇ ਸੈਟਲੈਂਡ ਬਣ ਗਿਆ । ਪਹਿਲੇ ਵਾਸੀ ਕਿਸੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਨਸਲ ਤੋਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਪਿਕਟਿਸ਼ ਨਸਲਾਂ ਨਾਲ ਦੂਰ ਦੁਰੇਡਿਓਂ ਜਾ ਰਲਦੇ ਸਨ । ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਉੱਤੇ ਨਾਰਮਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਜਦ ਇਹ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੇ ਤੀਜੇ ਜੇਮਜ਼ ਨੂੰ ਨਾਰਵੇ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮਾਰਗਰੇਟ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਣ ਤੇ ਦਾਜ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੇ ਲੋਕ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਥੇ ਆਬਾਦ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਇਥੋਂ ਦੀ ਉੱਨ ਅਤੇ ਉੱਨੀ ਕੱਪੜੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਹੇ ਹਨ । ਮੱਛੀ ਫੜਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਧੰਦਾ ਹੈ । ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਨਾਰਮਨ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20 : 5 12

ਸੈਂਟਾ ਕੈਟਲੀਨਾ (Santa Catalina) : ਇਹ ਟਾਪੂ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਦੇ ਸਾਹਿਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਾੱਸ ਏਂਜਲਜ਼ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 40 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਇਹ 32 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਅਤੇ 12 ਕਿ. ਮੀ. ਚੌੜਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਲਗਭਗ 190 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ । ਸੰਨ 1970 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 1520 ਸੀ ।

ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਇਹ ਟਾਪੂ 1542 ਈ. ਵਿਚ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵੇਰ 1602 ਈ. ਵਿਚ ਦੋਬਾਰਾ ਲੱਭਿਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੇਂਟ ਕੈਥਰੀਨ ਦੇ ਨਾਂ ਮਗਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ । ਬਣਤਰ ਪੱਖੋਂ ਸੈਂਟਾ ਕੈਟਲੀਨਾ ਇਕ ਪਰਬਤ-ਲੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਚੋਟੀ ਮਾਊਂਟ ਓਰੀਜ਼ਾਬਾ (Mt. Orizaba) 648 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਹੈ । ਇਥੇ ਇਕੋ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਐਵਾਲਾਨ (Avalon) ਹੈ । ਸੰਨ 1919 ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਟਾਪੂ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ । ਇਥੋਂ ਦੇ ਐਵਾਲਾਨ ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਹੇਠਲੇ ਬਾਗ ਅਤੇ ਕੈਟਾਲੀਨਾ ਬਰਡ ਪਾਰਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ । ਇਥੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਵੀ ਫੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਇਸ ਟਾਪੂ ਤਕ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲਈ ਬੋੜੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸਾਧਨ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 19 : 973

ਸੈਂਟਾ ਮਾਨਿਕਾ : ਇਹ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਰਾਜ ਦੀ ਲਾੱਸ ਏਂਜਲਜ਼ ਕਾਊਂਟੀ ਵਿਚ, ਸੈਂਟਾ ਮਾਨਿਕਾ ਖਾੜੀ ਉੱਤੇ, ਸੈਂਟਾ ਮਾਨਿਕਾ ਪਹਾੜ ਦੀ ਤਲਹੱਟੀ ਤੇ ਲਗਭਗ 90 ਮੀ. ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੇ, ਲਾੱਸ ਏਂਜਲਜ਼ ਤੋਂ 20 ਕਿ. ਮੀ. ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿੱਤ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ । ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੈਸਪਾਰ ਦਾ ਪਾਰਟੋਲਾ' (Gaspar de Portola) ਦੇ ਸਪੇਨੀ ਸਕਾਊਟਾਂ ਨੇ ਰੱਖਿਆ । ਇਕ ਫੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਆਬਸ਼ਾਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸੇਂਟ ਮਾਨਿਕਾ ਦੇ ਅਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਤਸਬੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਵਾਰਾ ਪੁੱਤਰ ਖਾਤਰ ਵਹਾਏ ਸਨ । ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੰਨ 1875 ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ 3.2 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ 6.4 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਲੋਏਓਲਾ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ । ਇਥੇ ਲਗਭਗ 175 ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼, ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਔਜ਼ਾਰ, ਬੋੜੀਆਂ, ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਚਮੜੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਡਾਈਆਂ, ਖਿਡਾਉਣੇ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਲਕੜੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ,

ਫਰਨੀਚਰ ਅਤੇ ਖੇਡਾਂ ਸਮੇਂ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਸਮਾਨ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਹ ਸਥਾਨ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ—88,289 (1970)

34°01' ਉ. ਵਿਥ.; 118°30' ਪ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੇ. 24:283.

ਸੈਟਾਯਾਨਾ, ਜਾਰਜ : ਵੇਖੋ, ਸੈਨਟਾਯਾਨਾ, ਜਾਰਜ

ਸੈਟੀਵੇਉ (Cetywayo—1834-1884 ਈ.) :

ਇਹ ਜੁਲੂਲੈਂਡ ਦੇ ਮਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਖੀਰਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ 1873 ਤੋਂ 1879 ਈ. ਤਕ ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਲਗਭਗ 1834 ਈ. ਵਿਚ ਪਾਂਡਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੇ ਪਾਂਡਾ ਨੂੰ ਸੰਨ 1843 ਈ. ਵਿਚ ਨਾਟਾਲ ਵਿਖੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਸਤੀ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪਾਂਡਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਸੀ । ਪਾਂਡਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਇਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ । ਸੰਨ 1856 ਦੀ ਟੂਗੇਲਾ (Tugela) ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਮਬੂਲਜ਼ੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਜੁਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ । ਸੰਨ 1872 ਵਿਚ ਪਾਂਡਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸੈਟੀਵੇਉ 1873 ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਿਆ ।

ਸ਼ੈੱਪਸਟੋਨ ਜੋ ਨਾਟਾਲ ਵਿਖੇ ਦੇਸੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਸਕੱਤਰ ਸੀ, ਟ੍ਰਾਂਸਵਾਲ ਦੇ ਬੋਅਰਾਂ ਤੋਂ ਜੁਲੂਲੈਂਡ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੈਟੀਵੇਉ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਟਿਲਾਕੇ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਸੰਨ 1877 ਈ. ਵਿਚ ਟ੍ਰਾਂਸਵਾਲ ਨੂੰ ਬਸਤੀ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈੱਪਸਟੋਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬੋਅਰਾਂ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ । ਐਪਰ 1878 ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਟਾਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸੈਟੀਵੇਉ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਬੋਅਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਲਾਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ।

ਰਿਪੋਰਟ ਸਬੰਧੀ ਟ੍ਰਾਂਸਵਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਇਸ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਖਿਆਲ ਕਾਰਨ ਕਿ ਸੈਟੀਵੇਉ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੁਲੂ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਪਿਆ । ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ, ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੁਲੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਗਸਤ, 1879 ਈ. ਵਿਚ ਸੈਟੀਵੇਉ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰਕੇ ਕੇਪਟਾਊਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਜੁਲੂਲੈਂਡ ਨੂੰ 13 ਸਦਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਐਪਰ, ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕੇਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸੈਟੀਵੇਉ ਨੂੰ 1882 ਈ. ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਅਖੀਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ, 1883 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈੱਪਸਟੋਨ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ । ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਅਜੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਿਰੋਧੀ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ

ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਸੈਂਟੀਵੇਉ ਨੂੰ ਐਸ਼ੋਵੇ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਤ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕੋਲ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਪਈ। ਇਥੇ ਹੀ 8 ਫਰਵਰੀ, 1884 ਈ. ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 5:215.

ਸੈਂਟੋ (Cento) : ਸੈਂਟੋ (ਸੈਂਟਰਲ ਟਰੀਟੀ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ) ਅਰਥਾਤ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਧੀ ਸੰਗਠਨ। ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਬਗ਼ਦਾਦ ਪੈਕਟ ਸੀ। ਇਹ ਪੈਕਟ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਤੁਰਕੀ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਨੇ 24 ਫਰਵਰੀ, 1955 ਈ. ਨੂੰ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਪੈਕਟ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ 5 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1955 ਈ. ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ; 23 ਸਤੰਬਰ, 1955 ਈ. ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ 3 ਨਵੰਬਰ, 1955 ਈ. ਨੂੰ ਈਰਾਨ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪੈਕਟ ਵਿਚ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਹਰ ਜਤਨ ਕੀਤਾ।

ਜੁਲਾਈ, 1958 ਈ. ਵਿਚ ਇਰਾਕ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫੈਸਲ ਦੂਜਾ ਅਤੇ ਨੂਰੀਅਸ ਸਈਦ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਥੇ ਗਣਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਰਚ, 1959 ਈ. ਵਿਚ ਇਰਾਕ ਨੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ਦਾਦ ਪੈਕਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਰਾਕ ਦੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੁਣ ਬਦਲ ਕੇ ਸੈਂਟੋ ਅਰਥਾਤ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਧੀ ਸੰਗਠਨ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੈਂਟੋ ਦੇ ਫੌਜੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦੋਵੇਂ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ। ਫੌਜੀ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਲਾਕਾਈ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮਿਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣਾ, ਖੇਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਯੋਗ ਢੰਗ-ਢੁਆਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ, ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮਿਲਵਰਤਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਾਤਾ-ਵਰਣ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਸੁਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਇਕ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆ ਜਾ ਸਕਣ।

ਸੈਂਟੋ ਦਾ ਮੁਖ ਦਫ਼ਤਰ ਅੰਕਾਰਾ ਵਿਖੇ ਹੈ। ਸੈਂਟੋ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਰ ਇਕ ਕੌਂਸਲ ਰਾਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ। ਜੇਕਰ ਇਕੱਤਰਤਾ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਕੱਤਰਤਾ ਵਿਚ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਵਿਚ, ਤੁਰਕੀ ਵਿਚ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੌਜੂਦ ਰਾਜਦੂਤ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸੈਂਟੋ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਚਾਰ ਵੱਡੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਫੌਜੀ ਕਮੇਟੀ, ਆਰਥਿਕ ਕਮੇਟੀ, ਤੋੜ-ਫੋੜ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਰੋਧ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਲਾਈਜ਼ਨ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਮੇਟੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਸੈਂਟੋ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਕਮੇਟੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ

ਸੈਂਟੋ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਮੈਂਬਰ-ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਰਥਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂਬਰ-ਦੇਸ਼ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਨ। ਚੌਥੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਂਬਰ-ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਉਪਬੰਧ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ; 2:686; ਸੋਸਲ ਸਟੱਡੀਜ਼—ਵਿਨਸੈਂਟ ਜੀ. ਹਚਿਨਸਨ.

ਸੈਂਟੋ ਡੋਮਿੰਗੋ : ਇਹ ਡੋਮਿਨੀਕਨ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਹਿਸਪੈਨਯੋਲਾ ਦੇ ਕੈਰਿਬੀਅਨ ਦੀਪ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਤੱਟ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ, ਬਾਰਤੋਲੋਮਿਓ ਕੋਲੰਬਸ ਨੇ ਸੰਨ 1496 ਈ. ਵਿਚ ਰੱਖੀ। ਸੰਨ 1936 ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੈਂਟੋ ਡੋਮਿੰਗੋ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਟਰੂਹੀਯੂ ਮੋਲੀਨਾ (Trujillo Molina) ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਸਿਉਦਾਦ ਟਰੂਹੀਯੂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1961 ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁੜ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਪੁੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀਅਨਾਂ ਦਾ ਵਸਾਇਆ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸਥਾਈ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਆਰਕਬਿਸ਼ਪ ਦੀ ਗੱਦੀ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਸੈਂਟੋ ਡੋਮਿੰਗੋ ਨਾਂ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਛਮੀ ਅਰਧ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ। ਮੈਕਸੀਕੋ ਤੇ ਪੀਰੂ ਦੀ ਫ਼ਤਿਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸੈਂਟੋ ਡੋਮਿੰਗੋ ਹੀ ਸਪੇਨੀਆਂ ਦਾ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਪਾਰਕ ਅਤੇ ਹੋਟਲ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਜਹਾਜ਼ ਦਾਖਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਵੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ-ਅੰਦਾ. 768,887 (1972)

18°28' ਉ. ਵਿਭ.; 69°54' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 8 : 886

ਸੈਂਟੋਰੀਨ ਜਾਂ ਥੀਰਾ : ਇਹ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਜਵਾਲਾ-ਮੁਖੀ ਦੀਪ ਹੈ। ਇਹ ਏਜੀਅਨ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਸਿਕਲਾਡੀਜ਼ ਦੀਪ-ਸਮੂਹ ਦਾ ਧੁਰ ਦੱਖਣ ਦਾ ਇਕ ਦੀਪ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਾਉਦਰਨ ਸਪਾਰਾਦੀਜ਼ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਜੋਕੇ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਥੀਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦੀਪਾਂ ਸਮੇਤ ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 75.8 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਸੰਨ 1971 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 6,196 ਸੀ। ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਦੀਪ ਥਰੇਸੀਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਖਾੜੀ ਵਿਚੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਉਪਰ ਨੂੰ ਉੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਈ ਵਾਰੀ 300 ਮੀ. ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਧਰਾਤਲ ਹੇਠਾਂ ਲੱਥਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹੇਠਾਂ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਭਾਵੇਂ ਬੰਜਰ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੈਂਟੋਰੀਨ ਸ਼ਰਾਬ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੀ।

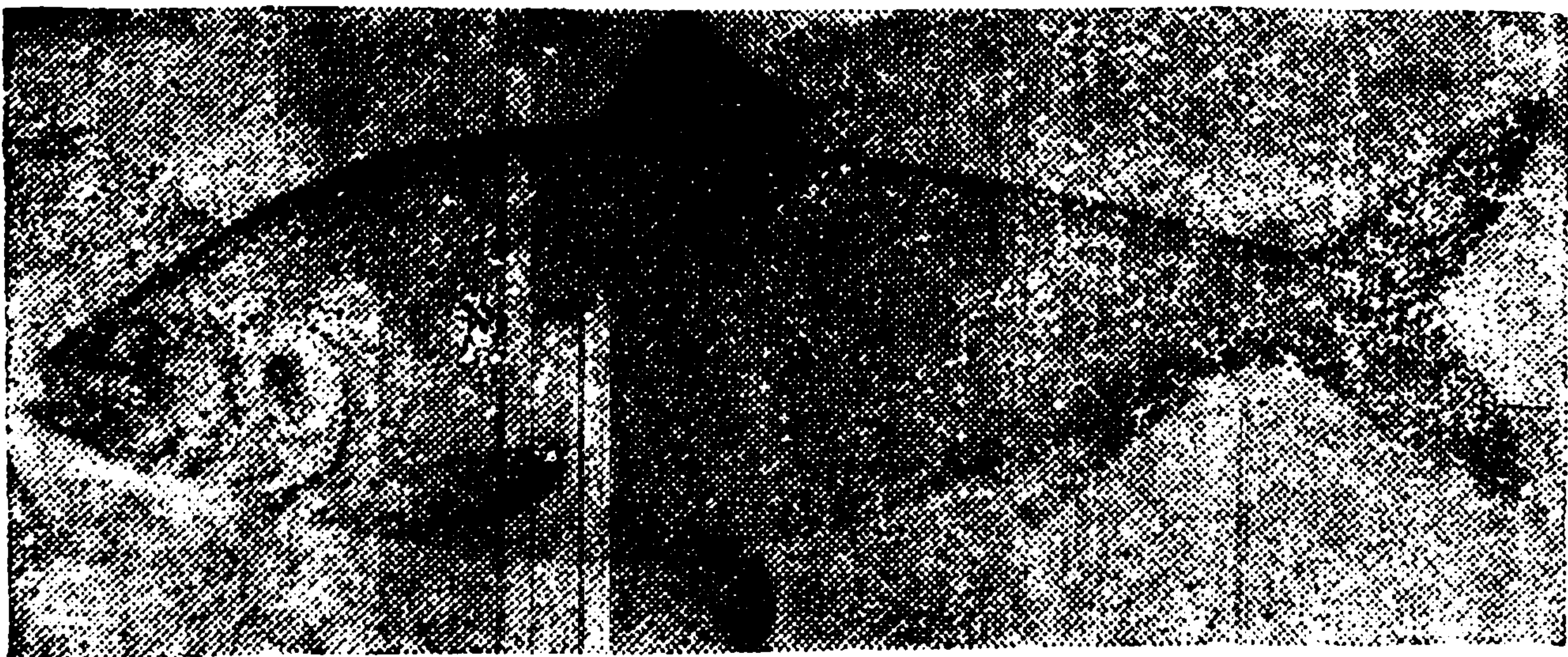
ਦੀਪ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਚੂਨੇ-ਪੱਥਰ ਦੀ ਬਣੀ ਮਾਉਂਟਾ ਐਲੀਆਸ ਦੀ ਲਗਭਗ 566 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਜਵਾਲਾ-ਮੁਖੀ ਫਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਸੀ। ਖਾੜੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਤਿੰਨ ਦੀਪ ਹਨ।

ਪਰਬਤੀ ਚਟਾਨਾਂ ਇਸ ਦੇ ਤੱਟ ਤਕ ਪੁੱਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਪਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਠਨਾਈ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਥੀਰਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵੱਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਮੁੰਦਰ ਕੁਝ ਡੂੰਘਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਠਹਿਰਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਟਾਪੂ ਕਾਲੀ, ਲਾਲ ਅਤੇ ਭੂਰੀ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਅਗਨੀ ਚਟਾਨਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਮਕਾਨ ਡੂੰਘੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਪੁੱਟ ਕੇ ਪਰਬਤੀ ਦੀਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੈਂਟੋਰੀਨ ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਬਾਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਟਰੈਬੋ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ 196 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਵਿਸਫੋਟ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਥੀਰਾ ਤੇ ਥਰੇਸ਼ੀਆ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਲਾਟਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਯੂਨਾਨੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੈਂਟੋਰੀਨ ਉਸ ਚਟਾਨੀ-ਟੁਕੜੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਟ੍ਰਾਈਟਨ ਨੇ ਅਰਗੋਨਾਟਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਟਾਪੂ ਯੂਨਾਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 9:942

ਸ਼ੈਡ (Shad) : ਇਹ ਆਈਸੋਸਪਾਂਡਲਾਈ (*Isospondyli*) ਵਰਗ ਦੀ ਕਲੂਪੀਡੀ (*Clupeidae*) ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਅਲੂਣੇ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਅਲੋਸਾ (*Alosa*) ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ। ਅਲੋਸਾ ਸੈਪੀਡਿਸਿਮਾ (*Alosa sapidissima*) ਅਮਰੀਕਨ ਸ਼ੈਡ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅੰਧ ਮਹਾਸਾਗਰ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਛੀ ਤਕਰੀਬਨ 0.75 ਮੀ. ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 6 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਰ ਮੱਛੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਮਾਦਾ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਂਦੀ ਰੰਗੀ ਚਿੱਟੀ ਮੱਛੀ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪਿਚਕਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਜਬਾੜੇ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਟੱਕ (*notch*) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਛੀਆਂ ਅੰਡੇ ਦੇਣ

ਸ਼ੈਡ ਮੱਛੀ

ਲਈ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਜੂਨ ਤਕ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂੰਗ (*fry*) ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸਾਲ ਤਕ ਅਲੂਣੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਖਾਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਛੀਆਂ ਦਾ ਮਾਸ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅੰਡਿਆਂ ਦੇ ਗੁੱਛੇ (*roe*) ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅਲੂਣੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਮੱਛੀਆਂ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਫੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਐਲਿਸ ਸ਼ੈਡ (*Alosa alosa*) ਯੂਰਪੀ ਤਟਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਲੰਬੇ ਤੇ ਪਤਲੇ ਗਿੱਲ ਰੇਕਰ (*gill rakers*) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ 76 ਸੈਂ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 3.6 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਲੋਸਾ ਫਿੰਟਾ (*A. finta*) ਕੁਝ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਗਿੱਲ ਰੇਕਰ ਵੀ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਘੱਟ

ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਅਲੂਣੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਗਿਜ਼ਰਡ ਸ਼ੈਡ (*Drosoma cepedianum*) ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਮੱਛੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਚੌਗੇ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 20:412; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ.ਟ. 12:238.

ਸੈਂਡਜ਼, ਜਾਰਜ (Sandys, George-1578-1644) : ਇਹ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਯਾਤਰੂ, ਕਵੀ ਅਤੇ ਨੌਆਬਦਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਯਾਰਕ ਦੇ ਆਰਕਬਿਸ਼ਪ ਐਡਵਿਨ ਸੈਂਡਜ਼ (*Adwin Sandys*) ਦੇ ਘਰ 2 ਮਾਰਚ, 1578 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਸੇਂਟ ਮੇਰੀ ਹਾਲ, ਅੱਕਸਫੋਰਡ ਅਤੇ ਕਾਰਪੱਸ ਕਰਿਸਟੀ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1596 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਮਿਡਲ ਟੈਂਪਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਰਹਿ ਰਹੀ ਅਲਿਜ਼ਾਬੈਥ ਨਾਰਟਨ (*Elizabeth Norton*) ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1606 ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅੱਡ ਹੋ ਗਏ। ਸੰਨ 1621 ਤੋਂ 1625 ਤਕ ਇਹ ਵਰਜੀਨੀਆ ਦੀ ਨੌਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਅਤੇ ਸਨਅੱਤ ਤੇ ਜ਼ਰਾਇਤ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1624, 1626 ਅਤੇ 1628 ਵਿਚ ਇਹ ਉਥੋਂ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ, ਦੂਜੇ ਆਬਾਦਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਥਿਤ ਉਲੰਘਣਾ ਸਬੰਧੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ 1631 ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਪਸ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਰਤ ਆਇਆ।

ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ, ਇਟਲੀ, ਤੁਰਕੀ, ਮਿਸਰ, ਸਾਈਪਰਸ, ਫਿਲਸਤੀਨ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਇਸ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੱਡਮੁੱਲੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਜਰਨਲ 'Relation of a Journey' (1615) ਦੀਆਂ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ 9 ਜਿਲਦਾਂ ਛਪੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰ ਫ਼ਾਂਸਿਸ ਬੇਕਨ, ਜੌਨ ਮਿਲਟਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਸੋਮੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਨੇ ਆਂਵਿਡ (*Ovid*) ਦੇ 'Metamorphoses' (1621-26) ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1632 ਵਿਚ ਨਿਕਲੇ ਇਸੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੋਧੇ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਮੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਵਰਜਿਲ ਦੀ 'Aeneid' ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੌਖੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਵੀਰਗਾਥਾ ਦੇ ਦੋਹੇ' (*Heroic Couplet*) ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਡਰਾਈਡਨ ਤੇ ਪੌਪ ਆਦਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਸ ਦੇ ਰਿਣੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੈਂਡਜ਼ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਾਂਜਣ, ਸੁਆਰਨ ਅਤੇ ਲਿਸ਼ਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕੀਟਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਚੌਖੀ ਮਦਦ ਲਈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲ ਲੰਡਨ, ਅੱਕਸਫੋਰਡਸ਼ਾਇਰ ਤੇ ਕੈਂਟ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤੇ।

ਸੈਂਡਜ਼ ਜਾਰਜ ਦੀ ਮੌਤ ਮਾਰਚ, 1644 ਵਿਚ ਕੈਂਟ ਵਿਚ

ਬਾਕਸਲੇ ਐਬੇ (Boxley Abbey) ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

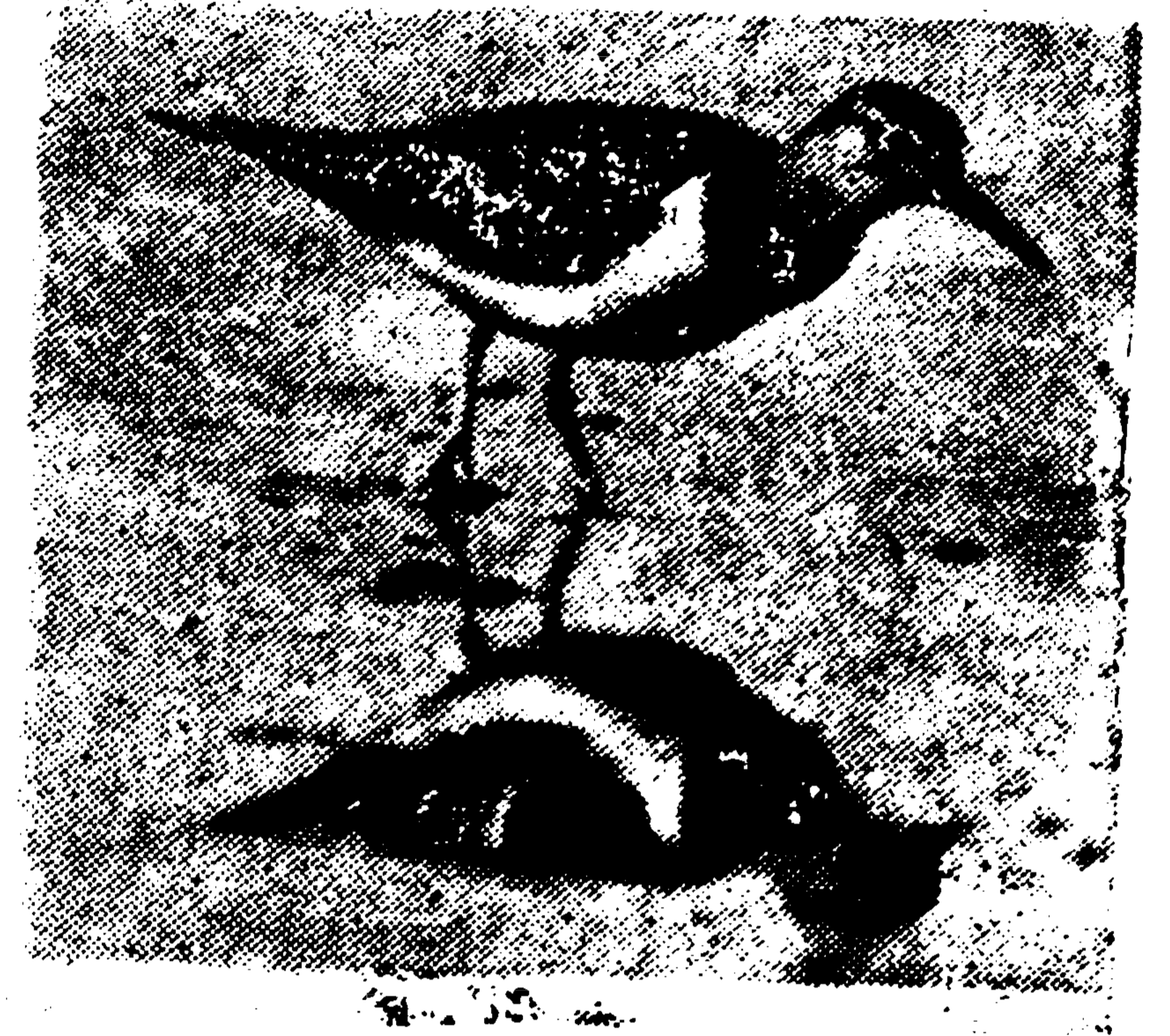
ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 19:1004; ਐਨ. ਅਸੋ. 24:259; ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 8:854.

ਸੈਂਡ ਪਾਈਪਰ (Sand piper) : ਇਹ ਕੈਰਾਡ੍ਰਾਇਫਾਰਮੀਜ਼ (Charadriiformes) ਵਰਗ, ਸਕੋਲੋਪੈਸਿਡੀ (Scolopacidae) ਕੁਲ ਅਤੇ ਟਰਿਨਜਾਈਨੀ (Tringinae) ਤੇ ਕੈਲੀਡਰਿਟਾਈਨੀ (Calidritinae) ਉਪ-ਕੁਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਪੰਛੀਆਂ (shore birds) ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਸਕੋਲੋਪੈਸਿਡੀ ਇਕ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਕੁਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 83 ਜਾਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 32 ਜਾਤੀਆਂ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਸੈਂਡ ਪਾਈਪਰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਨਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਿਰਫ 13 ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਲ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਦਰਮਿਆਨੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ 15-30 ਸੈਂ. ਮੀ. ਲੰਬੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸੈਂਡ ਪਾਈਪਰ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀਪ ਸਟਿੱਟ ਜਾਂ ਆਕਸਾਈਜ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਕੈਲੀਡਰਿਸ (Calidris) ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਆਹਾਰ ਚੁੰਝ ਦੇ ਸੰਵੇਦੀ ਸਿਰੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚੋਂ ਢੂੰਢਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਛੀ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਅਮਰੀਕਨ ਕਿਸਮਾਂ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਹੁਤੇ ਸੈਂਡ ਪਾਈਪਰ ਉਪਰੋਂ ਧਾਰੀਦਾਰ, ਭੂਰੇ ਜਾਂ ਖਾਕੀ ਰੰਗ ਦੇ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸੈਂਡ ਪਾਈਪਰ ਅੰਤਰ-ਦੇਸ਼ੀ ਪਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਤਰਦੇਸ਼ੀ ਪਾਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਚਿੱਟੇ ਪੁੰਝੇ ਵਾਲਾ ਸੈਂਡ ਪਾਈਪਰ

ਕਿਸਮ	ਪ੍ਰਾਣੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ	ਲਗਭਗ ਆਕਾਰ (ਸੈਂ. ਮੀ.)	ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੰਡ ਤੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਲੱਛਣ
ਆਮ ਸੈਂਡ ਪਾਈਪਰ	ਟਰਿਨਗਾ ਹਾਈਪੋਲਿਊਕਸ	20	ਯੂਰੇਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹਰੇ ਭਰੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਰਦੀ ਅਫਰੀਕਾ ਤੋਂ ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਅਤੇ ਪੋਲੀਨੇਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹੈ।
ਹਰਾ ਸੈਂਡ ਪਾਈਪਰ	ਟਰਿਨਗਾ ਉਕਰਾਪਸ	ਕੁਝ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ	ਯੂਰੇਸ਼ੀਆ ਦੇ ਬੋਰੀਅਲ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਪੈਸਰੀਜ਼ ਉਪ-ਵਰਗ ਦੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ।
ਇਕਾਂਤਵਾਸੀ ਸੈਂਡ ਪਾਈਪਰ	ਟਰਿਨਗਾ ਸੋਲੋਟੇਰੀਆ	20	ਪ੍ਰਜਣਨ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਰਦੀ ਅਰਜਨਟਾਈਨਾਂ ਵਿਚ। ਦੂਜੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਉੱਤੇ ਛੱਡੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ।
ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸੈਂਡ ਪਾਈਪਰ	ਕੈਲੀਡਰਿਸ ਮਿਨੂਟਿਲਾ	15	ਅਲਾਸਕਾ ਅਤੇ ਸਬ-ਆਰਕਟਿਕ ਕਨੇਡਾ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਨੌਵਾ ਸਕੋਟੀਆ ਤਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਰਦੀ ਓਰੀਗੋਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਕੈਰੋਲੀਨਾ ਤੋਂ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਤਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹੈ।
ਜਾਮਨੀ ਸੈਂਡ ਪਾਈਪਰ	ਕੈਲੀਡਰਿਸ ਮੈਰਟਾਈਮਾ	20	ਪ੍ਰਜਣਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਰਦੀ ਗਰੀਨਲੈਂਡ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ।
ਲਾਲ ਗਰਦਨ ਵਾਲਾ ਸੈਂਡ ਪਾਈਪਰ	ਕੈਲੀਡਰਿਸ ਰਫੀਕੋਲਿਸ	15	ਪ੍ਰਜਣਨ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਰਦੀ ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਅਤੇ ਤਸਮਾਨੀਆ ਵਿਚ।
ਚਿੱਟੇ ਪੁੰਝੇ ਵਾਲਾ ਸੈਂਡ-ਪਾਈਪਰ	ਕੈਲੀਡਰਿਸ ਫਸੀਕੋਲਿਸ	20	ਚਿੱਟੇ ਪੁੰਝੇ ਵਾਲਾ, ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ। ਪ੍ਰਜਣਨ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਰਦੀ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ।
ਧੱਬੇਦਾਰ ਸੈਂਡ ਪਾਈਪਰ	ਐਕਟੀਟਿਸ ਮੈਕੁਲੇਰਿਆ	20	ਨਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਣਨ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਬ-ਆਰਕਟਿਕ ਅਤੇ ਮੋਂਟਦਿਲ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਅਤੇ ਤਲਾਬਾਂ ਤੇ ਅਤੇ ਸਰਦੀ ਅਰਜਨਟਾਈਨਾ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ।
ਅਪਲੈਂਡ ਸੈਂਡ ਪਾਈਪਰ	ਬਾਰਟਰੇਮੀਆ ਲਾਂਗੀਕੋਡਾ	30	ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਹਰੇ ਭਰੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਤਲਾ, ਭੂਰੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ ਹੈ।

ਸੈਂਡ ਪਾਈਪਰ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਲੰਬੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੁੰਝ ਲੰਬੀ, ਟੋਇਆਂ ਵਾਲੀ (pitted) ਤੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਨਰਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣਾ

ਇਹ ਪੰਛੀ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਡਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਉਡਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੌ ਸ਼ਿਕਾਰ

ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਖਰਾਬ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ । ਪਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਵੱਡੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸੈਂਡ ਪਾਈਪਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੁੜ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 8:851; ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 12:23

ਸੈਂਡ ਫਲਾਈ : ਇਹ ਡਿਪਟਰਾ ਵਰਗ ਦੀ ਫਲਿਬਾਟਮਿਡੀ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਹਨ । (ਇਸ ਕੁਲ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਈਕੋਡੀ (Psychodidae) ਕੁਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਲੀ ਲਾਰਵੇ ਤਟੀ ਅੰਤਰ-ਜਵਾਰ ਖੇਤਰਾਂ ਉਤੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਜਾਂ ਜੀਵ-ਮਲਬੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਸੈਂਡ ਫਲਾਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡਾਕਟਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਮੱਖੀ ਹੈ । ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਫਲਿਬਾਟਮਸ (Phlebotomus) ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਪਾਪਟਾਚੀ ਫੀਵਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਣੂ (Pappataci fever virus) ਫੈਲਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਅਫਰੀਕਾ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰੋਟੋਜੋਐਨ ਪਰਜੀਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਾਲਾ ਅਜ਼ਾਰ, ਅੱਰਿਐਂਟਲ ਸੋਰ, ਅਸਪੁੰਡੀਆ ਅਤੇ ਅੱਰਾਇਆ ਫੀਵਰ ਫੈਲਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਬਲੈਕ ਫਲਾਈ ਅਤੇ ਬਾਇੰਟਿੰਗ ਮਿਜ਼ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੈਂਡ ਫਲਾਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 8:849.

ਸੈਂਡਬਰਗ, ਕਾਰਲ (Sandburg, Carl-1878-1967) : ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਮਰੀਕਨ ਕਵੀ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਨਾਵਲਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਵਿਚ ਆਏ ਸਾਹਿਤਕ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਸੈਂਡਬਰਗ ਦਾ ਜਨਮ 5 ਜਨਵਰੀ, 1878 ਨੂੰ ਗੇਲਜ਼-ਬਰਗ (Galesburg) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਨੂੰ 11 ਸਾਲ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਕਈ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਪਏ । ਸੰਨ 1898 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕੀ ਸਪੇਨੀ-ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ । ਸੈਂਡਬਰਗ ਗੇਲਜ਼ਬਰਗ ਦੀ ਅਖਬਾਰ 'ਈਵਨਿੰਗ ਮੇਲ' ਦਾ ਜੰਗੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਸਾਲ ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਲਾਮਬਰਡ (Lombard) ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਕੋਈ ਡਿਗਰੀ ਆਦਿ ਨਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ । ਇਹ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਕੂਟਾਂ ਵਿਚ ਭੌਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਾਹੀਗੀਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ।

ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ ਆਪਣੀ ਆਤਮਕਥਾ 'Always the Young Strangers' (1953) ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ । ਸੰਨ 1910 ਤੋਂ 1912 ਤਕ ਇਹ ਮਿਲਵਾਕੀ (Milwaukee) ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੋਸ਼ਲ ਡੈਮੋਕ੍ਰੈਟਿਕ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸੰਗਠਨ-ਕਰਤਾ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਮੇਅਰ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਰਿਹਾ । ਸੰਨ 1913 ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਦੇ ਇਕ ਅਖਬਾਰ 'ਸਿਸਟਮ' ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨੇ 'ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਡੇਲੀ ਨਿਊਜ਼' ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕੋਈ 13 ਸਾਲ ਇਥੇ ਰਿਹਾ ।

ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ 'In Reckless Ecstasy' 1904 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ । ਸੰਨ 1916 ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'Chicago Poems' ਛਪਿਆ ਜਿਸ ਦੀ 'ਸ਼ਿਕਾਗੋ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬੇਹੱਦ ਮਕਬੂਲ ਹੋਈ । 'Corn Huskers' (1918), 'Smoke

and Steel' (1920), 'The American Songbag' (1927), 'Good Morning America' (1928), 'The People, yes' (1936), 'New American Songbag' (1950) ਆਦਿ ਕਿਰਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨੇ 1948 ਵਿਚ ਇਕ ਲੰਮਾ ਨਾਵਲ 'Remembrance Rock' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਚੋਖਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ।

ਸੰਨ 1940 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Abraham Lincoln-the War Years' (1939) ਉੱਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਪੁਲੀਟਜ਼ਰ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ 1951 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'Complete Poems' (1950) ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਵਾਸਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪੁਲੀਟਜ਼ਰ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ । ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮਿਆਰ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 22 ਜੁਲਾਈ, 1967 ਨੂੰ ਫਲੈਟ ਰਾੱਕ (Flat Rock), ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19:999; ਐਨ. ਅਮੈ. 24:253; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 8:848.

ਸੈਡਲੀ, ਸਰ ਚਾਰਲਸ (Sedley, Sir Charles-1639-1701 ਈ.) : ਸੈਡਲੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰੀ, ਕਵੀ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰੀਆ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 5 ਮਾਰਚ, 1639 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ । ਇਹ 22 ਮਾਰਚ, 1656 ਨੂੰ ਵਾਧਮ ਕਾਲਜ, ਅੱਕਸਫੋਰਡ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਪਰ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਬਗੈਰ ਹੀ ਕਾਲਜ ਛੱਡ ਗਿਆ । ਇਹ ਚਾਰਲਸ ਦੂਜੇ ਦੀ ਰੰਗੀਨ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚੋਂ ਸੀ । ਚਾਰਲਸ ਇਸ ਨੂੰ 'ਅਪਾਲੋ ਦਾ ਵਾਇਸਰਾਏ' ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ, 1656 ਈ. ਵਿਚ ਬੈਰਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ 'The Mulberry garden', 'Antony and Cleopatra' ਅਤੇ 'Bellamira or the Mistress' ਲਿਖੇ, ਜੋ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੰਨ 1668, 1677 ਅਤੇ 1687 ਵਿਚ ਸਟੇਜ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਡਰਾਇਡਨ ਅਤੇ ਸ਼ੈਡਵੈੱਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਸੀ । ਡਰਾਇਡਨ ਨੇ ਆਪਣੇ 'Essay On Dramatic Poesy' ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਵਿਲੀਅਮ ਤੀਜੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਦਾਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੋਬਾਰਟ ਕੈਂਪ (Hobart Kemp) ਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'A Collection of Poems' (1672) ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ । ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 1702 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:271.

ਸੈਂਡਵਿਚ : ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਕੈਂਟ ਕਾਉਂਟੀ ਦੀ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਚੈਨਲ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ ਜੋ ਦਰਿਆ ਸਟੂਰ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਬਰੋ ਵੀ ਸੀ । ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਤੀਕ ਇਸ ਨੇ ਰਿਚਬਰੋ ਨਾਂ ਦੀ ਉੱਜੜੀ ਹੋਈ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ । ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿੰਗਕ ਪੋਰਟ ਬਣ ਗਈ । ਇਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੰਗਕ) ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਟ ਦੇ ਬਚਾਊ ਲਈ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ । ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਈ । ਫਰਾਂਸ ਵੱਲ ਨੂੰ

ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਸ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ। ਚੈਨਲ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਿਲਟ ਆ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਸਬਾ ਰਹਿ ਗਈ, ਪਰ ਪੁਰਾਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚੌਦ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਬਣਿਆ 'ਫਿਸ਼ਰ ਗੇਟ' ਤੇ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਦੇ ਬਣੇ ਸੇਂਟ ਕਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ ਦੇ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—4467 (1971).

51°17' ਉ. ਵਿੱਥ.; 1°20' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 8:853.

ਸੈਂਡੀਮੈਂਟਰੀ ਚਟਾਨ : ਵੇਖੋ, ਚਟਾਨ

ਸੈਂਡੋ : ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਰਮਨ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1867 ਈ. ਨੂੰ ਕੋਨਿਗਜ਼ਬਰਗ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ 1891 ਈ. ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਚੈਂਪੀਅਨ-ਸ਼ਿਪ ਜਿੱਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਖਾਏ। ਇਸ ਨੇ 1897 ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਸਤਕ 'Strength and How to obtain it' ਛਪਵਾਈ। ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸੋਧਿਆ ਰੂਪ 1911 ਈ. ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ। ਸੰਨ 1898 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ 'Physical Culture' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰਸਾਲਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪਹਿਲਵਾਨ ਗੁਲਾਮ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜਨ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਸੈਂਡੋ ਨੇ ਗੁਲਾਮ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਨੂਰਾ ਕੁਸ਼ਤੀ (ਰਲ ਕੇ) ਲੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਪਰ, ਗੁਲਾਮ ਨੇ ਨੂਰਾ-ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਕਮਾਉਣ ਆਇਆ ਹਾਂ ਨਾ ਕਿ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕਾਂਟਾ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜਾਂਗਾ, ਨੂਰਾ ਨਹੀਂ।" ਸੈਂਡੋ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਮਹਾਨ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੀ ਮੌਤ 14 ਅਕਤੂਬਰ, 1925 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਨਿ. ਕ. ਯੂ. ਬਾ. 1184; ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲਵਾਨ 54.

ਸੈਂਡੋਵੇ : ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਇਹ ਲੋਇਰ ਬਰੂਮਾ ਦੇ ਅਰਾਕਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਕ ਸਾਹਿਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜੋ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਖਾੜੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਅਰਾਕਾਨ ਯੋਮਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕੁੱਲ ਰਕਬਾ 10,740 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 7,913 (ਅੰ. ਮਰ.) ਹੈ।

ਇਹ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੰਗਲ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚੋਟੀਆਂ 1524 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਚੋਟੀਆਂ ਦੀ ਉਚਾਈ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘਟਦੀ ਹੈ। ਅਰਾਕਾਨ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਢਲਾਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਦਰਿਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਵੱਗਦੇ ਹਨ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਾਥੀ, ਬਾਘ, ਗੈਂਡਾ, ਚੀਤਾ, ਜੰਗਲੀ ਬਿੱਲੀਆਂ, ਰਿੱਛ, ਜੰਗਲੀ ਸਾਨ੍ਹ, ਜੰਗਲੀ ਕੁੱਤੇ, ਹਿਰਨ, ਬਾਂਦਰ ਅਤੇ ਮਗਰਮੱਛ ਇਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਾਨਵਰ ਹਨ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪੌਣ-ਪਾਣੀ ਸਿਹਤਵਰਧਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਵਰਖਾ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਾਵਲ, ਤੰਬਾਕੂ, ਗੰਨਾ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਹਨ। ਅੰਬ, ਅਨਾਨਾਸ ਅਤੇ ਜੈਕ ਫਲਾਂ ਦੇ ਇਥੇ ਬਾਗ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਰਖਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਟਾਊਨਪ ਸੈਂਡੋਵੇ ਅਤੇ ਸੈਗਵਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਕਸਬੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 8:851; ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:31

ਸੈਂਡੋਵੇ : ਸ਼ਹਿਰ-ਇਹ ਲੋਇਰ ਬਰੂਮਾ ਦੇ ਅਰਾਕਾਨ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਖਾੜੀ ਬੰਗਾਲ ਉੱਤੇ ਸੈਂਡੋਵੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਅੱਗੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਦਵਾਰਵਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਰਾਕਾਨ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਸੈਂਡੋਵੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਕਸਬਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸੈਂਡੋਵੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਸਬਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਬਰੂਮੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਰਾਕਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ-ਸੈਨਾ ਦਾ ਹੈੱਡ ਕੁਆਟਰ ਰਿਹਾ। ਇਥੋਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਦੀਪਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਡੀਜ਼ਲ-ਬਿਜਲਈ ਪਲਾਂਟ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—5172 (ਅੰ. ਮਰ.)

18°28' ਉ. ਵਿੱਥ.; 94°22' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 8:851; ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:31.

ਸੈਣ ਭਗਤ : ਸੈਣ ਭਗਤ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤਾਂ-ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਗਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬਾਂਧਵਗੜ੍ਹ (ਰੀਵਾ) ਦੇ ਰਾਜਾ 'ਰਾਜਾ ਰਾਮ' ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਨਾਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਮੁੱਠੀ-ਚਾਪੀ ਅਤੇ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸਦਾ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਸੰਗਤ ਸਦਕਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਧੇਰੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਸੈਣ ਦੇ ਘਰ ਕੁਝ ਸਾਧੂ ਪਰਾਹੁਣੇ ਆ ਗਏ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੈਣ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਾਧੂ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਸੈਣ ਨੇ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਸੈਣ! ਤੂੰ ਭੁੱਲਦਾ ਹੈਂ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਰਾਤ ਮੇਰੀ ਮੁੱਠੀ-ਚਾਪੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਏ"। ਸੈਣ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਰੱਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਦੀ ਪੈਜ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕੌਤਕ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਸੈਣ ਭਗਤ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। (ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਜਬ ਡਾਰਾ ਫੰਦਾ, ਆਪ ਬਨੇ ਹਰ ਨਾਈ ਨੰਦਾ)।

ਸੈਣ ਭਗਤ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ (ਸੈਨੁ ਭਣੈ ਭਜੁ ਪਰਮਾ ਨੰਦੇ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ ਜੋ ਭਗਤ ਸੈਣ ਦੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.; ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ 1:686.

ਸੈਣੀ : ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਸੈਣੀ' ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਪਹਿਲੋਂ-ਪਹਿਲ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ

ਬਾਗਬਾਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਬਾਕੀ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਤੇ ਵਾਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਹਨਤੀ ਤੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕੋ ਖੇਤ ਵਿਚੋਂ ਸਾਲ ਅੰਦਰ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਫ਼ਸਲਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅਰਾਈਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਸੈਣੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਦਰਜਾ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਸੈਣੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਥਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਕਈ ਸੈਣੀ ਆਪਣੀ ਵੇਸ਼-ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮਾਲੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸਬੰਧ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਸ. ਕੋ. 229; ਪੰ. ਕਾ.

ਸ਼ੈਤਾਨ : ਅਜ਼ਾਜ਼ੀਲ-ਅਬਲੀਸ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਰੱਬ ਨੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਦਮ ਅੱਗੇ ਸਿਜਦਾ ਕਰਨ। ਸਾਰੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੇ ਆਦਮ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾਇਆ ਪਰ ਅਬਲੀਸ ਨੇ ਸਿਜਦਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਅਬਲੀਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਬਲੀਸ ਨੇ ਆਕੜ ਕੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਅੱਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਆਦਮ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ। ਅੱਗ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਿਜਦਾ ਕਿਉਂ ਕਰਾਂ?” ਰੱਬ ਦੀ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਕਾਰਨ ਅਬਲੀਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਨੂਰਾਨੀ ਲਿਬਾਸ ਉੱਤਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਰੱਬ ਨੇ ਅਬਲੀਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਰੱਬਾ ਤੇਰੀ ਸਹੁੰ, ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਆਦਮ ਜਾਤ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰ ਕੇ ਰਹਾਂਗਾ।”

ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਦਮ ਪ੍ਰਤਿ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਮ ਨੂੰ ਜੰਨਤ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਵਾ ਦੇਵੇ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਮੋਰ ਅਤੇ ਸੱਪ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਸੱਪ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਧੱਖੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਦਦ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਆਦਮ ਅਤੇ ਹੱਵਾ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਬਹਿਕਾਵੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵਰ-ਜਿਤ ਫਲ ਖਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਉਲੰਘਣਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਆਦਮ ਅਤੇ ਹੱਵਾ ਨੂੰ ਜੰਨਤ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਆਦਮ ਤੇ ਹੱਵਾ ਦੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬੱਚਣ ਲਈ ਰੱਬ ਨੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਤਰ ‘ਲਾਹੌਲ ਵਲਾ ਕੁਵੱਤ ਇੱਲਾ ਬਿੱਲਾ’ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ।

ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਤੇ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ, “ਅਯੂਬ (ਸ਼ੁਕਰ ਤੇ ਸਬਰ ਦਾ ਪੈਗੰਬਰ) ਉੱਤੇ ਮੇਰਾ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਨਿਆਮਤਾਂ ਨਾਲ ਮਾਲਾ ਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਉੱਤੇ ਮੇਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੇਖਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਰੱਬ ਨੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਜਾਹ

ਤੇਰਾ ਅਯੂਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਉਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।” ਰੱਬ ਤੋਂ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਯੂਬ ਦੇ ਜਾਨਵਰ ਉਠ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਆਦਿ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਗਰਕ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਆਜ਼ੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਅਯੂਬ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਸਾਰੇ ਜਾਨਵਰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਏ ਹਨ। ਅਯੂਬ ਨੇ ਇਕਦਮ ਕਿਹਾ, ‘ਅਲ ਹਮਦ ਅਲ੍ਹਾ’ ਅਰਥਾਤ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਮਾਨਤ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਫਿਰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਅਯੂਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ, ਬਾਗ ਖੁਸ਼ਕ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੈਤਾਨ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਅਯੂਬ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਇਥੇ ਨਮਾਜ਼ ਅਤੇ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈਂ ਅਤੇ ਤੇਰੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਅਯੂਬ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, ‘ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਭਲੇ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।’ ਇਹ ਉੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਅਯੂਬ ਫਿਰ ਨਮਾਜ਼ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਿਆ। ਇਹ ਉੱਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਫਿਰ ਰੱਬ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਾਲ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਿਸਮਾਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਮਿਲਣ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਮੇਰੇ ਵਸ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ, ਜਬਾਨ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਅਯੂਬ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕੋੜ੍ਹ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਯੂਬ ਬੇਸ਼ੁਕਰਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਉਠਾਉਣੀ ਪਈ।

ਕੁਰਾਨ ਪਾਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਤਾਨ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਜਾਹਿਰਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਬੰਦਗੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਜਹੰਨਮ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਇਨਸਾਨ ਧਰਮ ਦੇ ਰਸਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸਦਮਾ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਦਾ ਬੰਦਾ ਇਸ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸ ਸਕਿਆ।

ਇਨਸਾਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੋ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਹੈ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਲਸ਼ਕਰ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਕਦਮ ਕਦਮ ਉੱਤੇ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਕਮਰ ਕੱਸਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਰੱਬ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਗੁਮਰਾਹ ਹੋਣੋਂ ਬਚਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸ਼ੈਤਾਨ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜਿੰਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਇਆ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਸ਼ਾ. ਐਨ. ਇਸ. 811; ਸ. ਕੋ. 172.

ਸੈਂਤ-ਬਵ, ਚਾਰਲਜ਼ ਆਗਸਟਿਨ (1804-69 ਈ.) : ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 23 ਦਸੰਬਰ, 1804 ਈ. ਨੂੰ ਬੂਲੋਨ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਬੂਲੋਨ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 1827 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਪੱਤਰ ‘ਲਾ ਗਲੋਬ’ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਹਿਉਗੋ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਵੀ ਕਈ ਲੇਖ ਲਿਖੇ। ਸੰਨ 1828 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਸੋਲੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਕਵਿਤਾ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਰਾਨਸਾਰ (Ronsara) ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਨਾਵਲ ‘ਵੋਲਪਤੇ’

(Volupte) ਅਰਥਾਤ 'ਵਿਲਾਸੀ' ਲਿਖਿਆ । ਸੰਨ 1837 ਵਿਚ ਇਹ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਇਸ ਨੇ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ 81 ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤੇ । ਇਹ ਲੈਕਚਰ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹੇ ਗਏ ।

ਇਸ ਨੇ ਸਮੀਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਪਾਈਆਂ । ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਆਲੋਚਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਨਿਰਪੱਖ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ । ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ 45 ਸਾਲ ਤਕ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਖੋਜ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪੂਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ । ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਾਂ ਲਈ ਇਹ ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਜੁਟ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਪਰਖਦਾ । ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ । ਸੰਨ 1849 ਵਿਚ ਇਹ ਪੈਰਿਸ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਪਰਚਿਆਂ ਲਈ ਲੇਖ ਲਿਖਣੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ । ਅਪ੍ਰੈਲ 28, 1865 ਨੂੰ ਇਹ ਸੈਨੇਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਿਆ ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 13 ਅਕਤੂਬਰ, 1869 ਈ. ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਹੋਈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19:895.

ਸੈਂਤਾ ਕਰੂਜ਼ : ਪ੍ਰਾਂਤ-ਦੱਖਣੀ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਦੇ ਪੈਟੇਗੋਨੀਆ ਖੰਡ ਵਿਚ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਐਂਡੀਅਨ ਕਾਰਡੀਲੇਰਾ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 243,943 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ । ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਆਬਾਦੀ ਬੜੀ ਘੱਟ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ 84,457 (1970) ਹੈ । ਸੰਨ 1955 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ । ਐਂਡੀਅਨ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਝੀਲਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਰਕੈਨਟੀਨੋ ਝੀਲ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਖਿੱਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ । ਇਥੇ ਖੇਤੀ ਘੱਟ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਭੇਡਾਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਬਹੁਤ ਪਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਮੁਖ ਸਾਧਨ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮਾਰਗ ਹਨ ।

ਸੈਂਤਾ ਕਰੂਜ਼ : ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ-ਬੋਲੀਵੀਆ (ਦੱ. ਅਮ.) ਦੇ ਨੌਂ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 370,621 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 479,800 (1971) ਹੈ । ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪੱਧਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਗੰਨੇ, ਚਾਉਲ ਕਪਾਹ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕੇਂਦਰੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਦਲਦਲਾਂ ਹਨ । ਇਥੋਂ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ । ਇਥੋਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਹਿਰ, ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਸੈਂਤਾ ਕਰੂਜ਼ : ਸ਼ਹਿਰ-ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕੈਲਿ-ਫੋਰਨੀਆ ਰਾਜ ਦੀ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੀ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੀ ਮੌਨਟੇਰੀ ਖਾੜੀ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਤੱਟ ਉੱਤੇ ਸੈਂਤਾ ਕਰੂਜ਼ ਪਰਬਤਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਹ 'ਸੈਂਤਾ ਕਰੂਜ਼ ਮਿਸ਼ਨ' ਦਾ ਸਥਾਨ ਸੀ ਜੋ 1791 ਈ. ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਸੰਨ 1846 ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਇਸ ਨੇ ਲੱਕੜੀ, ਮੱਛੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ । ਸੰਨ 1950 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਥੇ ਸਨਅਤ ਤਰੱਕੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੀਚਜ਼, ਲਾਲ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਜੰਗਲ ਅਤੇ

ਪਹਾੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੈਰਗਾਹ ਵੀ ਹੈ । ਸੰਨ 1965 ਵਿਚ ਸੈਂਤਾ ਕਰੂਜ਼ ਵਿਖੇ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ-32,076 (1970)

36°38' ਉ. ਵਿਥ. ; 122°01' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਸੈਂਤਾ ਕਰੂਜ਼ : ਸ਼ਹਿਰ-ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬੋਲੀਵੀਆ ਦੇ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦਾ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ । ਜਿਹੜਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 416 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਉੱਤੇ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਸੰਨ 1560 ਦੇ ਲਗਭਗ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੈਰਾਗੁਵਾਏ ਦੇ ਸਪੇਨ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ । ਸੰਨ 1811 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੇ ਸਪੇਨ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਹ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਸਿਗਰਟ, ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ । ਇਥੇ ਇਕ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਵੀ ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ-135,000 (1971).

17°48' ਦੱ. ਵਿਥ. ; 63°10' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 8:877.

ਸੈਂਤਾ ਕਲੇਅਰਾ : ਸ਼ਹਿਰ-ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੱਛਮੀ ਦੱਖਣੀ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ (ਸੰ. ਰਾ. ਅ.) ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੈਂਤਾ ਕਲੇਅਰਾ ਕਾਉਂਟੀ ਵਿਚ ਸਾਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਤੋਂ 75 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਹ 1777 ਈ. ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 1852 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਥੋਂ ਦੇ 4 ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਭੂਚਾਲ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਡਿੱਗ ਪਏ ਹਨ । ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਗ ਹਨ ਜਿਥੇ ਆਲੂਬੁਖਾਰਾ, ਖੁਰਮਾਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਫਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਥੇ 'ਸੈਂਤਾ ਕਲੇਅਰਾ' ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ । ਇਥੇ ਗੱਡੀਆਂ, ਮੋਟਰਾਂ, ਫਾਈਬਰਗਲਾਸ (Fiberglass), ਦਵਾਈਆਂ, ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸੈਂਤਾ ਕਲੇਅਰਾ ਵਾਦੀ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ-87,717 (1970).

37°21' ਉ. ਵਿਥ. ; 121°56' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲੀ. ਐਨ. 17:15.

ਸੈਂਤਾ ਫੇ : ਸ਼ਹਿਰ-ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਨਿਊ ਮੈਕਸੀਕੋ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੈਂਤਾ ਫੇ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਗ੍ਰਾਂਡ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਸੈਂਤਾ ਫੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ 2,132 ਮੀ. ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 1610 ਈ. ਵਿਚ ਨਿਊ ਮੈਕਸੀਕੋ ਦੇ ਤੀਜੇ ਗਵਰਨਰ ਡਾਨ ਪੀਡਰੋ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ । ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬੜਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਲਈ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਈ ਵੇਖਣਯੋਗ ਪਾਰਕ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ ।

ਆਬਾਦੀ-41,167 (1970).

35°42' ਉ. ਵਿਥ.; 105°57' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 8:878.

ਸੈਂਤਾ ਬਾਰਬਰਾ : ਟਾਪੂ-ਇਹ ਚਾਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਦੱਖਣੀ

ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਦੇ ਤੱਟ ਤੋਂ 32 ਕਿ. ਮੀ. ਤੋਂ 96 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੈਨਲ ਟਾਪੂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਵਾਨ ਰੋਡਰੀਗੇਜ਼ ਕੈਬਰਿਲੋ (Juan Rodriguez Cabrillo) ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨ ਨੇ ਇਹ ਟਾਪੂ ਸੰਨ 1542-43 ਵਿਚ ਲੱਭੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਘਾਹ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਵਧੇਰੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਪਹਾੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਂ 730 ਮੀ. ਤੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਪਰਬਤ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਚਸਮੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੈਂਤਾ ਕਰੂਜ਼ ਟਾਪੂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 254 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਥੇ ਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਲਗਭਗ 730 ਮੀ. ਹੈ। ਸੰਨ 1920 ਵਿਚ ਨਸ਼ਾਬੰਦੀ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਐਨਾਕਾਪਾ ਟਾਪੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਲਗਭਗ 7 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 1 ਕਿ. ਮੀ. ਚੌੜਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਾਹਿਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਟੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਸਥਾਪਤ ਹਨ।

‘ਸੈਂਤਾ ਰੋਸਾ’ ਟਾਪੂ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਲਗਭਗ 215 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਸਾਨ ਮੀਗੈੱਲ (San Miguel) ਟਾਪੂ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਲਗਭਗ 38 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸੈਂਤਾ ਬਾਰਬਰਾ : ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੱਖਣੀ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ (ਸੰ.ਰ.ਅ.) ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੈਂਤਾ ਬਾਰਬਰਾ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਤੱਟ ਉੱਤੇ, ਸੈਂਤਾ ਯੈਨਜ਼ (Santa Ynes) ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੰਨ 1782 ਵਿਚ ਇਥੇ ਪ੍ਰੀਜ਼ੀਡੀਓ ਅਤੇ ਸੰਨ 1786 ਵਿਚ ਸੈਂਤਾ ਬਾਰਬਰਾ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਇਹ ਸਪੇਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1846 ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੇਲੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਥੇ ਲਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ੇ, ਗੰਦਾਬਰੋਜ਼ਾ, ਦਵਾਈਆਂ, ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਅਤੇ ਚਮੜੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—ਮੈ. ਖੇ.—129,774; ਸ਼ਹਿਰ—70,215; (1970)

34°25' ਉ. ਵਿਥ.; 119°42' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲੀ. ਐਨ. 17:14; ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾ. 8:876.

ਸੈਦ ਖ਼ਾਨ : ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆਏ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੈਦ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਇਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ 17 ਫੱਗਣ, ਸੰਮਤ 1759 ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਗਰੀਬ ਕਿਰਤੀ ਸਿੱਖ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਰੂਹਾਨੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਭ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਉਂਦੇ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਲੰਗਰ ਛਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾ-ਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਦਾ ਜਲਾਲੀ ਦੀਦਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕੀਲਿਆ ਹੀ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਕਲਗੀਧਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ

ਚਰਨੀਂ ਆ ਡਿੱਗਾ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਫਕੀਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੱਟੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ. 229.

ਸੈਦਪੁਰ : ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਂ-ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 13 ਕਿ. ਮੀ. ਪੂਰਬ-ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਏਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ 4.8 ਕਿ. ਮੀ. ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵੱਸਿਆ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਏਮਨਾਬਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਦੇ ਘਰ ਬਿਰਾਜੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਥੋਂ 3 ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਹਨ।

ਸੈਦਪੁਰ : ਇਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਗਾਜ਼ੀਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸੈਦਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਸੈਦਪੁਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਇਥੇ ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਥੇਹ ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦੋ ਦਰਗਾਹਾਂ ਹਨ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਬੋਧੀ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉਸਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਵੀ ਕਈ ਥੇਹ ਹਨ। ਇਥੇ ਤੇਲ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਬੀਜਾਂ, ਤੰਮਾਕੂ, ਕਪਾਹ, ਖੱਲਾਂ, ਅਤੇ ਸੱਜੀ (Sajji) ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—10,055 (1971).

25°30' ਉ. ਵਿਥ.; 83°10' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:284.

ਸੈਦਾ : ਸੈਦਾ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੀਰ ਦਾ ਪਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਰੰਗਪੁਰ ਖੇੜਿਆਂ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਗੋਤ ਦਾ ਖੇੜਾ ਜੱਟ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ‘ਹੀਰ’ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੈਦਾ ਖੇੜਾ ਹੈ ਪਰ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਹਿਬਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ-ਜ਼ਬਾਨ ਉੱਤੇ ਇਹ ਸੈਦਾ ਖੇੜਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੈਲ-ਛਬੀਲੇ ਜਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕੋਝੀ ਹੀ ਦਰਸਾਈ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਕੁੜਮਾਈ ਝੰਗ ਦੇ ਚੂਚਕ ਸਿਆਲ ਦੀ ਧੀ ਹੀਰ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਹੀਰ ਦੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਅਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਹੀਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੈਦੇ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਤਾਂ ਖੇੜਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਹੀਰ ਨੇ ਸੈਦੇ ਨਾਲ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਾਲੇ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੈਦੇ ਨੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿੱਸਾ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੈਦੇ ਜਿਹਾ ਦੁਖਾਂਤਕ ਪਾਤਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੀ ਸਕੀ ਭੈਣ ਸਹਿਤੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਤਾਈਂ ਭੈਣ ਵਾਲਾ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਉਲਟ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਬੀ ਹੀਰ ਦੀ ਮਹਿਰਮ ਤੇ ਦਰਦਣ ਬਣ ਕੇ ਹੀਰ ਦੇ ਰਾਂਝੇ ਨਾਲ ਨੱਸ ਜਾਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਮੁਰਾਦ ਬਲੋਚ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਕੁੱਠੀ ਸੀ। ਸੈਦਾ ਵਿਚਾਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਆਕੀ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪਤੀ ਅਤੇ ਬੇਵਫ਼ਾ ਭੈਣ ਦਾ ਬਦ-ਕਿਸਮਤ ਭਰਾ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਕਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਜੋਗੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸੈਦੇ ਦੀ ਮਾਰ ਕੁੱਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਖੂਬ ਚਸਕੇ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜਦ ਅਦਲੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਾਂਝੇ ਤੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਅਪ-

ਰਾਧੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਸੈਦੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੈਦੇ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਰੁੱਖ ਫੜਿਆ ਪਰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਦੂਜੇ ਪਲ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਆਹ ਤੇ ਬਦ-ਦੁਆ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ । ਮੁਨਸਫ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਉਲਟ ਹੁਣ ਸੈਦੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ ।

‘ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ’ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ, ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਲੋਕਾਚਾਰ ਸੈਦੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ, ਹੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਸੈਦਾ ਬਦ-ਕਿਸਮਤ, ਨਿਆਸਰਾ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ । ਇਸ ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਨਮੋਸ਼ੀ ਤੇ ਜ਼ਲਾਲਤ ਸਹਿਣੀ ਪਈ । ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੈਦਾ ਖੇੜਾ ਹੱਕਦਾਰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਿਹੱਕੇ ਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਿਆ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਪੰ. ਸਾ. ਇ.—ਭਾ ਵਿ ਪੰ.; ਪੰ. ਸਾ. ਇ. ਦਰਦੀ ; ਪੰ. ਸਾ. ਇ.—ਪੰਜਾਬ ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ-ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ।

ਸੈਦਾ ਬੇਗ : ਸੈਦਾ ਬੇਗ ਇਕ ਮੁਗਲ ਜਰਨੈਲ ਸੀ ਜੋ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਚੁੱਕ ਤੇ ਪੂਰਨਾ ਨਾਲ ਆਲਿਫ਼ਖਾਨ ਸਹਿਤ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਆਨੰਦਪੁਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ । ਪਰ ਜਦ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦੀਦਾਰ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਿਆ । ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਮੁਗਲ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਸੈਨਾ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖਾਤਿਰ ਲੜਦਾ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਿਆ ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ. 229.

ਸੈਨਸਰਸ਼ਿਪ : ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਤਰਾਜ਼ ਯੋਗ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਖਣ, ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਲਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸੈਨਸਰਸ਼ਿਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਭਾਸ਼ਣਾਂ, ਛੱਪੇ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤ, ਨਾਟਕਾਂ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੈਨਸਰਸ਼ਿਪ—ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਡਿਕਟੇਟਰਸ਼ਿਪ ਵਿਚ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਗਣਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੈਨਸਰਸ਼ਿਪ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੋਵੇ । ਰੂਸ ਦੀ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉੱਥੇ ਕਰੜੀ ਸੈਨਸਰਸ਼ਿਪ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਪ੍ਰੈੱਸ ਸੈਨਸਰਸ਼ਿਪ—ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸੈਨਸਰ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਹੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਹੀ ਹੈ । ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਪੁਸਤਕ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਸੈਨਸਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੋਣ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਕਰੜਾ ਦੰਡ ਮਿਲਦਾ ਸੀ । ਡਿਕਟੇਟਰਸ਼ਿਪ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈੱਸ ਸੈਨਸਰਸ਼ਿਪ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਰਹੀ ਹੈ । ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਪਾਦਕ ਆਪਣਾ ਪਰਚਾ ਬਿਨਾ ਪੂਰਵ ਨਿਰੀਖਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਛਪਵਾ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਜਿਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਰਚਾ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ

ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਦੰਡ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ।

ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈੱਸ ਸੈਨਸਰਸ਼ਿਪ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਗੁੱਸਾ ਫੈਲ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਗੱਲ ਛਾਪ ਦੇਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰੈੱਸ ਬਿਊਰੋ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜੋ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸੰਪਾਦਕਾਂ-ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਯੋਗ ਸਮੱਗਰੀ ਨਾ ਛਾਪਣ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਪ੍ਰੈੱਸ ਸੈਨਸਰਸ਼ਿਪ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸੀਮਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ । ਸਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਅਸਲੀਲ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਜਨਤਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਣ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉੱਨਤੀ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਛਪੇ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਸੈਨਸਰਸ਼ਿਪ—ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਡਾਕ, ਤਾਰ, ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸੈਨਸਰਸ਼ਿਪ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਭਾਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਗੁਪਤ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਡਾਕ ਅਤੇ ਤਾਰ ਦੀ ਸੈਨਸਰਸ਼ਿਪ ਤਾਂ ਅਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਡਾਕ ਅਤੇ ਤਾਰ ਦੀ ਸੈਨਸਰ-ਸ਼ਿਪ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਦੇਸ਼-ਯੁੱਗੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਫੜੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਵੀ ਸੈਨਸਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਸੂਚਨਾ, ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ, ਕੱਟ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਪੂਰਾ ਪੱਤਰ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਕਈ ਗੁਪਤ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—ਸਾਈਫਰ ਕੋਡ, ਨਕਲੀ ਸਿਆਹੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ । ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਪੱਤਰਾਂ ਲਈ ਪੋਸਟਲ ਸੈਨਸਰਸ਼ਿਪ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਸਾਧਨ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ । ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਭੇਜਣ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੱਤਰ ਨਿਰਪੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਨਿਰਪੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਡਾਕ ਵੀ ਸੈਨਸਰ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ । ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਛੱਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਝੂਠਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਜਨਰਲ ਹੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਡਾਕ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ।

ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਸੈਨਸਰਸ਼ਿਪ-ਫਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸੈਨਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਬੋਰਡ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕੋਈ ਫਿਲਮ ਸੈਨਸਰ ਬੋਰਡ ਤੋਂ ਪਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਲਏ ਬਿਨਾ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ । ਇਹ ਬੋਰਡ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫਿਲਮ ਦੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਫਿਲਮ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਬਾਲਗਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਸੈਨਸਰਸ਼ਿਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਸਦਾ-ਚਾਰਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਜਨਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਇਕੱਠ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਸਲੀਲ ਚਿਤਰ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12:173

ਸੈਨ ਹੋਜ਼ੇ (San Jose): ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਰਾਜ ਦਾ ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਸਾਂਤਾ ਕਲੇਅਰਾ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਅਤੇ ਸਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਤੋਂ 80 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਾਂਤਾ ਕਲੇਅਰਾ ਦੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 1777 ਈ. ਵਿਚ ਸਪੇਨੀਆ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ । ਸੰਨ 1846 ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਥੱਲੇ ਆ ਗਿਆ । ਸੰਨ 1848 ਵਿਚ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸੈਨ ਹੋਜ਼ੇ ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਿਆ ਅਤੇ 1 ਮਈ, 1851 ਤੀਕ ਇਹ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ । ਸੰਨ 1850 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਥੇ ਅੰਗੂਰ, ਨਾਸ਼ਪਾਤੀ ਅਤੇ ਖੁਰਮਾਨੀ ਆਦਿ ਫਲਾਂ ਅਤੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਸਾਂਤਾ ਕਲੇਅਰਾ ਯੂਨੀਵਰ ਅਤੇ ਲੀਲੈਂਡ ਸਟੈਨਫੋਰਡ ਯੂਨੀਅਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਵਾਕਿਆ ਹਨ । ਇਥੇ ਖਾਰੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਗੰਧਕ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਹਨ । ਸੰਨ 1824 ਵਿਚ ਲੱਭੀ ਪਾਰੇ ਦੀ ਅਮਾਦੀਨ (Aemaden) ਖਾਣ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿਚ ਸੀਮਿੰਟ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਮੋਫਟ ਫੀਲਡ (Moffett Field) ਨਾਮੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਥਲ-ਸੈਨਾ ਦਾ ਹਵਾਈ ਸੇਵਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਐਮਜ਼ (Ams) ਨਾਮੀ ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ-ਸਬੰਧੀ ਖੋਜ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਸਥਾਪਤ ਹੈ ।

ਇਥੇ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਸੈਨ ਹੋਜ਼ੇ ਸਿਟੀ (ਯੂਨੀਅਰ) ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਤ ਹਨ ।

ਆਬਾਦੀ-ਸ਼ਹਿਰ-445,779; ਮੈ. ਖੇ.-1,025,273 (1970).

37°20' ਉ. ਵਿਥ.; 121°53' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲੀ. ਐਨ. 17:6; ਐਨ. ਬ੍ਰ. 19:948.

ਸ਼ੈਨਕੋਵਿਚ, ਹੈਨਰਿਕ (Sienkiewicz, Henryk-1846-1916): ਇਸ ਪੋਲੈਂਡ ਵਾਸੀ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 5 ਮਈ, 1846 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਨੇ ਵਾਰਸਾ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰ-

ਸਿਟੀ ਵਿਚੋਂ 1870 ਈ. ਵਿਚ ਬੀ. ਏ. ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਸਬੰਧੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਸੰਨ 1869 ਵਿਚ ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੀਵੀਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ । ਹੁਣ ਇਹ ਖੁਦ ਵੀ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ।

ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ, 'Run to Waste', 1872 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਐਨ ਓਲਡ ਰੀਟੇਨਰ' 1875 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ । ਸੰਨ 1876 ਅਤੇ 1878 ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ । ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੇ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਈਆਂ । ਸੰਨ 1882-83 ਵਿਚ ਇਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਲੋਵੋ (Slowo) ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਸਹਿ-ਸੰਪਾਦਕ ਰਿਹਾ । ਹੁਣ ਤਕ ਇਹ ਕਾਫੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਓਬਲੀਗਰੇਕ (Oblegorek), ਕਯੈਲਟਸੇ (Kielce) ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੋਲੈਂਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮਿਲਖ ਤੋਹਫੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਿੱਥੇ ਇਹ 1914 ਈ. ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ।

ਇਸ ਨੂੰ 1905 ਈ. ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ । ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪੋਲੈਂਡ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਜੰਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ।

ਇਸ ਨੇ ਇਕੋ ਲੜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ 'With Fire and Sword' (1884 ਈ.) 'The Flood' (1886 ਈ.) ਅਤੇ 'Pan Michael' (1887-88) ਲਿਖੇ । ਇਹ ਨਾਵਲ 1651 ਤੋਂ 1675 ਈ. ਵਿਚ ਪੋਲੈਂਡ ਵਾਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਵਰਾਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਤ-ਭੇਦ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਸੰਨ 1891 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਾਵਲ 'Without Dogma' ਵੀ ਲਿਖਿਆ । ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ 'Quovadis', ਜੋ ਨੀਰੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵੇਲੇ ਦੇ ਰੋਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, 1896 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ । ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਫਿਲਮੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਨਾਵਲ 'In Desert and Wilderness' ਵੀ 1911 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 15 ਨਵੰਬਰ, 1916 ਈ. ਨੂੰ ਵੀਵੇ (Vevey) ਵਿਚ ਹੋਈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20:623.

ਸੈਨਕੀਏਵੀ : ਵੇਖੋ, ਸ਼ੈਨਕੋਵਿਚ, ਹੈਨਰਿਕ

ਸੈਨ ਖ਼ਾਨਦਾਨ : ਇਹ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕਰਨਾਟ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ । ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੈਨ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪੂਰਵਜ ਰਾਜਾ ਵੀਰ ਸੈਨ ਦੱਖਣੀ ਸੀ । ਸ਼੍ਰੀ ਆਰ. ਡੀ. ਬੈਨਰਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੈਨ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਕੋਲਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਸਮੇਂ ਆਏ ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਰਾਜੇ ਸਮੰਤ ਸੈਨ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਧਾ ਵਿਚ ਕਰਨਾਟ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਵੀਂ ਲੜਾਈ ਲੜੀ । ਸੈਨ ਵੰਸ਼ੀ

ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਸੂਰਜ-ਵੰਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੰਤ ਸੈਨ ਬ੍ਰਹਮ-ਕਸ਼ਤਰੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ।

ਸਮੰਤ ਸੈਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੇਮੰਤ ਸੈਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ-ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸੈਨ ਵੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਪੱਕੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਹੇਮੰਤ ਸੈਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵਿਜੇ ਸੈਨ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਰਾਮ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਵੀਰ, ਵਰਧਨ, ਰਾਘਵ ਆਦਿ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਜਿੱਤੀਆਂ।

ਵਿਜੇ ਸੈਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵਲਾਲ ਸੈਨ 1159 ਈ. ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਇਸ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਲਕਸ਼ਮਣ ਸੈਨ 1178 ਈ. ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਿਆ। ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਕਾਫੀ ਜੱਸ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਆਖਰੀ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਲਗਭਗ 1200 ਈ. ਵਿਚ ਬਖਤਿਆਰ ਖਿਲਜੀ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਉੱਪਰ ਅਚਾਨਕ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਲਕਸ਼ਮਣ ਸੈਨ ਤਖਤ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਦੀ ਅਰਲੀ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਬੰਗਾਲ—ਪਰਮੋਦ ਲਾਲ ਪਾਲ
—ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ

ਸੈਨ ਜੂਸਤ (Saint Just—1767-1794 ਈ.) : ਇਹ ਇਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 25 ਅਗਸਤ, 1767 ਈ. ਨੂੰ ਡੇਸੀਜ਼ (Decize) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਇਕ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਰੂਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਇਸ ਉੱਪਰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਰਾਬਸਪੀਅਰ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1792 ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤਖਤ ਤੋਂ ਲਾਹੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲੂਈ ਸੋਲ੍ਹਵੇਂ ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਨਾ ਕਿ ਇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਵਾਲਾ।

ਦਹਿਸ਼ਤ-ਕਾਲ (1793-1794) ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸੈਨ ਜੂਸਤ, ਰਾਬਸਪੀਅਰ ਅਤੇ ਜਾਰਜਜ਼ ਕੂਟਾਨ (Georges Couthon) ਜਨ-ਤਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੈਨ ਜੂਸਤ ਨੂੰ 'ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜਿਰਾਨ-ਡਿਸਟਾਂ (Girondists) ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਜਦੋਂ ਫਰਾਂਸ ਉੱਪਰ ਯੂਰਪੀਨ ਰਾਜਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਫੌਜੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੈਨ ਜੂਸਤ ਉੱਪਰ ਪਾਈ ਗਈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ 1793 ਈ. ਵਿਚ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1794 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਰੋਧਤਾ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰਾਬਸਪੀਅਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। 27 ਜੁਲਾਈ, 1797 ਈ. ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ

ਵਿਚ ਰਾਬਸਪੀਅਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਪਰ, ਇਹ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਇਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੌਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਹਿਸ਼ਤ-ਕਾਲ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੈ 24 : 138.

ਸੈਨ ਟਾਮੈਅਰ : ਇਹ ਉੱਤਰੀ-ਪੂਰਬ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਪਾਡ ਕਾ ਲੈ (Pas-de-Calais) ਨਾਂ ਦੇ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਫਲੈਂਡਰਜ਼ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ (Aa) ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਬੈਲਜੀਅਮ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ 36 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸੈਨ ਟਾਮੈਅਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਮੱਠ ਅਤੇ ਇਕ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਸਪੇਨ (1495 ਈ.), ਫਰਾਂਸ (1677 ਈ.) ਬਰਤਾਨੀਆ (1914-16) ਆਦਿ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ।

ਇਥੇ 1499 ਈ. ਦਾ ਬਣਿਆ ਇਕ ਬੁਰਜ ਅਤੇ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਵਰਜਿਨ (Virgin) ਦਾ ਇਕ ਬੁੱਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ 16ਵੀਂ ਅਤੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਹੋਟਲ ਕੋਲਬਰਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।

ਇਥੇ ਖੰਡ ਸਾਬਣ, ਸਰ੍ਹੋਂ ਦਾ ਤੇਲ, ਲੂਣ ਸਾਫ ਕਰਨ, ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣ, ਕਾਗਜ਼, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅਤੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—17,647 (ਅੰ. ਅੰ.)

50° 45' ਉ. ਵਿਥ.; 2° 15' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ.ਬਿ. ਮਾ. 8 : 792.

ਸੈਨਟਾਯਾਨਾ, ਜਾਰਜ (Santayana, George-1863-1952) : ਇਸ ਅਮਰੀਕੀ ਫਿਲਾਸਫਰ, ਕਵੀ, ਨਾਵਲਕਾਰ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਦਾ ਜਨਮ ਮੈਡਰਿਡ ਵਿਖੇ 16 ਦਸੰਬਰ, 1863 ਨੂੰ ਸਪੇਨੀ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1872 ਵਿਚ ਇਹ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਹਾਰਵਰਡ ਤੇ ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ 1889 ਤੋਂ 1912 ਤਕ ਹਾਰਵਰਡ ਵਿਖੇ ਇਹ ਫਿਲਾਸਫੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1912 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਸੈਨਟਾਯਾਨਾ ਯੂਰਪ ਆ ਗਿਆ। ਕਾਫੀ ਸਾਲ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 1924 ਵਿਚ ਰੋਮ ਵਿਚ ਆ ਵਸਿਆ ਜਿੱਥੇ 26 ਸਤੰਬਰ, 1952 ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨੇ ਸੁਹਜਵਾਦ, ਪਰਿਕਲਪਨਾ-ਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

'The Sense of Beauty' (1896) ਸੈਨਟਾਯਾਨਾ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਸੀ ਜੋ ਸੁਹਜਵਾਦ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਤੱਤ ਹਨ। ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਲਾਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਂ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ ('The Life of Reason'-1905-06) ਇਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀਆਂ ਬਹੁਮੁਖੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਤਰਕ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ

ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ । 'Scepticism and Animal Faith' (1923) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੇ ਚਾਰ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ 'The Realms of Being' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੈਨਟਿਆਗੋ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਨੀਝ, ਤੀਬਰ, ਅਨੁਭਵ-ਸ਼ਕਤੀ, ਦਰਸ਼ਨ-ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਸਪੱਸ਼ਟ, ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਗੁੱਟ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਸਭ ਕੁਝ ਉਭਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'Winds of Doctrine' (1926), 'Egotism in German Philosophy', 'Poems' (1923), 'The Last Puritan' (1936) ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹਨ ।

ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਲਈ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਸ਼ੇ (ਰੂਪ, ਰਸ, ਗੰਧ, ਸ਼ਬਦ, ਸਪਰਸ਼) ਸੱਭੇ ਸਾਰ ਹਨ, ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ । ਸੱਤਾ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ।

ਸੈਨਟਿਆਗੋ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮੌਖਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਕਲਾ ਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਮੁੱਲ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ । ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਸੰਦੇਹਵਾਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 19 : 1043; ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12; ਐਨ ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 8

ਸੈਨਟਿਆਗੋ : ਪ੍ਰਾਂਤ-ਚਿੱਲੀ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ ਜੋ 1826 ਈ. ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਹੈ । ਸੈਨਟਿਆਗੋ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਕੁੱਲ ਰਕਬਾ 17,422 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 3,724,540 (1972) ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਪਹਾੜ, ਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਤੱਟੀ ਮੈਦਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ । ਸੈਨਟਿਆਗੋ ਚਿੱਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸੱਨਅਤੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ । ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਪੇਸ਼ੇ ਹਨ । ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਕਣਕ, ਮੱਕੀ, ਜੌਂ, ਲੂਸਣ, ਆਲੂ ਅਤੇ ਅੰਗੂਰ ਹਨ । ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਚੰਗੇ ਹਨ ।

ਸੈਨਟਿਆਗੋ (Santiago) : ਸ਼ਹਿਰ-ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਚਿੱਲੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ । ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵਪਾਰਕ, ਉਦਯੋਗਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਚੌਥਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ । ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਗ੍ਰੇਟਰ ਸੈਨਟਿਆਗੋ' ਆਖਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 342 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਕੌਮੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਇਸ ਦੇ ਮੈਟਰੋਪਾਲਿਟਨ ਖੇਤਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੱਨਅਤਾਂ ਚਮੜੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹਨ । ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਹਨ । ਇਥੇ ਦੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵੀ ਹਨ । ਇਥੋਂ ਦੀ

ਨੈਸ਼ਨਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹਨ ।

ਆਬਾਦੀ-ਸ਼ਹਿਰ-3,186,000

ਗ੍ਰੇਟਰ ਸੈਨਟਿਆਗੋ 3,300,000 (1975)

33°27' ਦੱ. ਵਿਥ.; 70° 40' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਸੈਨਟਿਆਗੋ : ਪ੍ਰਾਂਤ-ਸੈਨਟਿਆਗੋ ਡੋਮਿਨੀਕਨ ਗਣਤੰਤਰ (Dominican Republic) ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਪਰਬਤ ਹਨ । ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 3072 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 386,269 (1970) ਹੈ । ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਮੱਕੀ ਦੀ ਉੱਪਜ ਲਈ ਡੋਮਿਨੀਕਨ ਦਾ ਇਹ ਮੁਖ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਤੰਬਾਕੂ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਹੈ । ਇਥੋਂ ਦਾ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਕਾਹਵੇ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ।

ਸੈਨਟਿਆਗੋ : ਸ਼ਹਿਰ-ਸੈਨਟਿਆਗੋ ਪਾਨਾਮਾ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗਵਾਸ (Veragvas) ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ । ਪਾਨਾਮਾ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਬਸਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਕਾਲ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਅਨਾਜ, ਕਾਹਵੇ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੋਨੇ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਹਨ । ਪੈਨ-ਅਮੈਰੀਕਨ-ਹਾਈਵੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਇਕ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਵੀ ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ-14,595 (1970)

8°05' ਉ. ਵਿਥ.; 80°59' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਸੈਨਟਿਆਗੋ : ਸ਼ਹਿਰ-ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਪੇਨ ਦੇ ਗਲੀਸੀਆਂ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾ ਕੋਰੂਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 51 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਾਰੇਲਾ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੇ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਸੈਨਟਿਆਗੋ ਤੇ ਕੋਮਪੋਸਟੇਲਾ (Santiago De Compostala) ਹੈ । ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤ ਹੈ । ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੇਂਟ ਜੇਮਜ਼ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਹੀ 44 ਪੂ. ਈ. ਵਿਚ ਯੋਰੋਸ਼ਲਮ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਯੋਰੋਸ਼ਲਮ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ । ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਲਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਈ ਉਦਯੋਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਕੰਮ, ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਕਢਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ-70,893 (1970)

42°53' ਉ. ਵਿਥ.; 8°33' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ .8:883;

ਸੈਨਟਿਆਗੋ ਦੇ ਕਿਊਬਾ (Santiago de Cuba) : ਪੂਰਬੀ ਕਿਊਬਾ ਦੇ ਓਰੀਐਂਟੇ (Oriente) ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਕਿਊਬਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਸੀਐਰਾ ਮਾਐਸਟ੍ਰਾ ਦੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਕਿਊਬਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗਵਰਨਰ ਡੀਗੋ ਨੇ 1514 ਈ. ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਸੀ ਅਤੇ 1522 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਕਿ. ਮੀ. ਮੌਜੂਦਾ ਥਾਂ ਵੱਲ ਖਿਸਕ ਗਿਆ ਸੀ । ਉੱਤਰੀ ਕੈਰਿਬੀਅਨ ਉੱਪਰ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 1589 ਈ. ਤਕ ਕਿਊਬਾ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ।

ਸੈਨਟਿਆਗੋ ਦੇ ਕਿਊਬਾ ਸਪੇਨੀ-ਅਮਰੀਕੀ ਜੰਗ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । 26 ਜੁਲਾਈ, 1953 ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ

ਲੀਡਰ ਫੀਡਲ ਕਾਸਟਰੋ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੋਨਕਾਡਾ ਬੈਰਕਸ (Moncada Barracks) ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 165 ਨੌਜਵਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਹਮਲੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਤੋੜ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਪਰ, 26 ਜੁਲਾਈ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਸਟਰੋ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1956 ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤ 1959 ਈ. ਨੂੰ ਕਾਸਟਰੋ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਲੋਹੇ, ਮੈਂਗਨੀਜ਼ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਰਾਬ ਕੱਢਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ, ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ, ਤੇਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੱਨਅਤਾਂ ਹਨ। ਪੁੱਖ ਬਰਾਮਦ ਵਿਚ ਕੱਚੀਆਂ ਧਾਤਾਂ, ਸਰਾਬ, ਤੰਬਾਕੂ ਅਤੇ ਕੋਕੋ ਦੀਆਂ ਫਲੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਰੇਲਾਂ, ਸ਼ਾਹਰਾਹਾਂ ਤੇ ਹਵਾਈ ਮਾਰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਟਾਪੂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹਵਾਈ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸੰਪਰਕ ਹਨ।

ਸੰਨ 1947 ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਓਰੀਐਂਟੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ।

ਆਬਾਦੀ—275,970 (1970)

20°01' ਉ. ਵਿਥ.; 75°49' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:884.

ਸੈਨਟਿਆਗੋ ਦੈੱਲ ਏਸਟੇਰੋ (Santiago del Estero) : ਪ੍ਰਾਂਤ-ਉੱਤਰੀ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 135,254 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. (52,222 ਵ. ਮੀ.) ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 495,419 (1970) ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤ 1820 ਵਿਚ ਟੂਕੂਮਾਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਦਰਿਆ ਡੂਲਸੇ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਰੀਓ ਸਾਲਾਥੋ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨੀਵੇਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਝਾੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੇ ਮੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਿੰਜਾਈ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਣਕ, ਮੱਕੀ, ਕਪਾਹ ਅਤੇ ਤਿਲ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਉਪਜਾਂ ਹਨ। ਉੱਘੜ-ਦੁਘੜੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਤੋਂ ਬੋਲੀਵੀਆ ਅਤੇ ਚਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੇਲਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੈਨਟਿਆਗੋ ਦੈੱਲ ਏਸਟੇਰੋ : ਸ਼ਹਿਰ-ਸੈਨਟਿਆਗੋ ਦੈੱਲ ਏਸਟੇਰੋ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਹੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 1553 ਵਿਚ ਪੀਰੂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਪੇਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਆਬਾਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਖੁਰਾਕ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਰੇਲ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗਾਥਕ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਬਣਿਆ ਗਿਰਜਾ ਅਤੇ ਵੈਗਨਰ ਅਜਾਇਬ-ਘਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—103,180 (1970)

27°50' ਦੱ. ਵਿਥ.; 64°15' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:884.

ਸੈਨਡਸਕੀ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਓਹਾਈਓ ਰਾਜ ਵਿਚ ਈਰੀ (Erie) ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੈਨਡਸਕੀ ਖਾੜੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਈਰੀ ਝੀਲ ਦਾ

ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਹੈ, ਦੇ ਕੰਢੇ ਕਲੀਵਲੈਂਡ ਦੇ 90 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੈਨਡਸਕੀ ਇਕ ਵਧੀਆ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਈ ਵੇਰ ਬਰਬਾਦ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਮੁੜ ਉਸਰਿਆ। ਮੌਜੂਦਾ ਸ਼ਹਿਰ 1817 ਈ. ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਨ 1824 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮੱਛੀਆਂ ਅਤੇ ਕੋਲਾ ਇਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਦਵਾਈਆਂ ਕਾਗਜ਼, ਮੋਟਰਾਂ ਦੇ ਇੰਜਨ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਸੱਨਅਤੀ ਸੰਦ, ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਅੰਗੂਰ ਅਤੇ ਆੜੂਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਚੰਗੀ ਸੈਰਗਾਹ ਵੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—32,674 (1970)

41°27' ਉ. ਵਿਥ.; 82°42' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲੀ. ਐਨ. 16:738.; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:853.

ਸੈਨ ਡਿਏਗੋ (San Diego) : ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਤੱਟ ਉੱਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੇੜੇ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸੈਨ ਡਿਏਗੋ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਮੈਕਸੀਕੋ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਇਹ ਥਾਂ ਸਿਰਫ 25 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਲਾਸ ਏਂਜਲਜ਼ ਤੋਂ 200 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ। ਸੰਨ 1950 ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਜਲ-ਸੈਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਚੌਖਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

ਇਹ ਥਾਂ 16 ਜੁਲਾਈ, 1769 ਈ. ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਸੀਡੀਓ (Presidio) ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 1846 ਈ. ਵਿਚ ਇਥੇ ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ 1850 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1867 ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਸੀਡੀਓ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ 5 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸੈਨ ਡਿਏਗੋ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜਲਵਾਯੂ ਨਵੇਂ ਆਬਾਦਕਾਰਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। ਯਾਤਰੂ ਲੋਕ ਵੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਇਥੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਲ-ਸੈਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਉੱਨਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣਾ, ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਅਤੇ ਰਾਕਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦਯੋਗ ਹਨ। ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਕੇਂਦਰ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਚਿੜੀਆ-ਘਰ ਸੰਸਾਰ-ਭਰ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ ਸ਼ਹਿਰ—697,027

ਮੈ. ਖੇ—1,198,323 (1970)

32°43' ਉ. ਵਿਥ.; 117°09' ਪੁ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:850.

ਸ਼ੈਂਨਦੁਰਨੀ (Shendurni) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ (ਭਾ.) ਦੇ ਜਲਗਾਓਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਜਾਮਨੇਰ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਪਾਚੋਰਾ ਤੋਂ 20 ਕਿ. ਮੀ. ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਜੀ ਰਾਓ ਪੇਸ਼ਵਾ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਹੈਮਾਦਪੰਤੀ (Hemadpanti) ਮੰਦਰ ਦੇ ਥੇਹ ਵੀ ਹਨ। ਇਥੇ ਹਰ

ਸਾਲ ਤ੍ਰਿਮੁਬਕ (Trimbak) ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਕਪਾਹ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ।

20°39' ਉ. ਵਿਥ.; 75°36' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:271.

ਸੈਨ ਨਾਈ : ਵੇਖੋ ਸੈਣ ਭਗਤ

ਸੈਨ ਬਰਨਾਡੀਨੋ ਜਾਂ ਬਰਨਾਰਡੀਨੋ (San Bernardino) : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੈਨ ਬਰਨਾਡੀਨੋ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਸ ਏਂਜਲਜ਼ ਤੋਂ 96 ਕਿ. ਮੀ. ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਪੇਨ ਦੇ ਮਿਸ਼-ਨਰੀਆਂ ਨੇ 1810 ਈ. ਵਿਚ ਇਥੇ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਮੌਰਮਨਾਂ ਨੇ 1852 ਈ. ਵਿਚ ਇਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਇਆ। ਸੰਨ 1854 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਹ ਸੈਨ ਬਰਨਾਰਡੀਨੋ ਨੈਸ਼ਨਲ ਫਾਰੈਸਟ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਅਤੇ ਐਰੋਹੈਡ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵੰਡ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਚਸ਼-ਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਲੋਕ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸੰਗਤਰੇ ਅਤੇ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਬਾਗ ਹਨ। ਹਰ ਸਾਲ ਫਰਵਰੀ ਵਿਚ ਇਥੇ ਕੌਮੀ ਸੰਗਤਰਾ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਥੇ ਸੰਗਤਰੇ ਤੇ ਨਿੰਬੂਆਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਸੀਮਿੰਟ, ਦਵਾਈਆਂ, ਸ਼ਰਾਬ, ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਕੱਪੜੇ, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕਸ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—104,251 (1970)

34°06' ਉ. ਵਿਥ.; 117°17' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾ.8:841.

ਸੈਨ-ਰੇਆਲ, ਸੀਜ਼ਰ ਵਿਕਰਡ, ਐਬੇ ਦੇ (Saint-Real, Ceasar Vichard, abbe de-1639-92) : ਇਹ ਇਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਲੇਖਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਤਿ-ਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਨ-ਟੈਸਕਿਊ (Montesquieu) ਅਤੇ ਵਾਲਟੇਅਰ (Voltaire) ਦਾ ਅਗਵਾਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਾਵਾਏ (Savoy) ਵਿਖੇ 1639 ਵਿਚ ਇਕ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1663 ਵਿਚ ਇਹ ਪੈਰਿਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 1674 ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਡਚਿੱਸ ਮਾਜ਼ਾਰੈ (Duchess Mazarin) ਦਾ ਤਰਫਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1676 ਵਿਚ ਇਹ ਉਸ ਨਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਡਚਿੱਸ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ-ਸਫਾਈ ਦੇ ਜਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 1692 ਵਿਚ ਸ਼ਾਨਬੇਰੀ (Chambery) ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ ('La Conjuration des Erpagnoles Contre la ripublique de Venise'-1674) ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਥਾਮਸ ਓਟਵੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ 'Venice Preserved'-1682 ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨੇ 'Don Carlos' ਤੇ 'Vie de Jesus Christ' ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 19:856 ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾਈ. 8:795.

ਸੈਨ ਲਾਰਾਂ, ਲੁਈ ਸਟੀਫਨ (Saint Laurent, Louis

Ste-phen) : ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਇਸ ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਅਤੇ ਲਿਬਰਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਜਨਮ 1 ਫਰਵਰੀ, 1882 ਨੂੰ ਕਵੀ-ਬੈਂਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੰਪਟਨ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਐਸ. ਟੀ. ਚਾਰਲਸ ਕਾਲਜ, ਸ਼ਰਬਰੂਕ (Sherbrooke) ਵਿਖੇ ਅਤੇ ਲਾਵੈਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕਵੀਬੈਂਕ ਵਿਖੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1905 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਕਵੀਬੈਂਕ ਵਿਖੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਵਕੀਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਦੋ ਵਾਰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਬਾਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ।

10 ਦਸੰਬਰ, 1941 ਈ. ਨੂੰ ਇਹ ਨਿਆਂ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1944 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਬਰੀ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੋਈ ਪਰ ਸੈਨ ਲਾਰਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰਵੱਈਏ ਨਾਲ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕਵੀਬੈਂਕ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਜਨਤਾ ਭਿਆਨਕ ਫੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣੋਂ ਬਚ ਗਈ। ਜੂਨ, 1945 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵੋਟਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਵੋਟਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਇਸ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਦਾ ਸਮੱਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਸਾਨ-ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਕਾਨਫਰੰਸ (1945 ਈ.) ਵਿਚ ਯੂ. ਐਨ. ਓ. ਦੀ ਸਥਾ-ਪਨਾ ਵਾਸਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਸੰਨ 1946 ਵਿਚ ਇਹ ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸੈਕਰਟਰੀ ਆਫ ਸਟੇਟ ਬਣਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਸੈਨ ਲਾਰਾਂ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਸਤ, 1948 ਵਿਚ ਲਿਬਰਲ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। 15 ਨਵੰਬਰ, 1948 ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਕੈਂਜੀ ਕਿੰਗ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਸੰਧੀ ਸੰਗਠਨ (ਨਾਟੋ) ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਸੰਨ 1950 ਵਿਚ ਕੌਰੀਅਰ ਵਿਚ ਦਖਲ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਯੂ. ਐਨ. ਓ. ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੈਨ ਲਾਰਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1956 ਈ. ਵਿਚ ਸੁਏਜ਼ ਦੇ ਝਗੜੇ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 'ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਫੌਰਸ' ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਇਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਅਦਾਲਤ ਇਖਤਿਆਰ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰੀਵੀ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਨਿਆਂ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੰਨ 1949 ਅਤੇ 1953 ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸੈਨ ਲਾਰਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ 10 ਜੂਨ, 1957 ਨੂੰ ਹਾਰ ਗਈ। ਜਨਵਰੀ 1958 ਤਕ ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੀਡਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸਿਆਸਤ ਛੱਡ ਕੇ ਕਵੀਬੈਂਕ ਵਿਖੇ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 25 ਜੁਲਾਈ, 1973 ਨੂੰ ਕਵੀਬੈਂਕ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 19:908.

ਸੈਨਵਾਨ ਟਾਪੂ (San Juan Islands) : ਇਹ 172 ਟਾਪੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਦੀਪ-ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਰਹੱਦ

ਉੱਤੇ ਅਪਰ ਪਿਊਜ਼ਟ ਸਾਉਂਡ (Upper Puget Sound) ਵਿਚ ਸਥਿਤ, ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ (ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ) ਦੀ ਸੈਲਵਾਨ ਕਾਉਂਟੀ, ਜਾਰਜੀਆ ਜਲਡਮਰੂ ਦਾ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਹਵਾਨ ਡੇ ਫਿਊਕਾ ਦੇ ਜਲਡਮਰੂ (Strait of Juan de faca) ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਨਿਮੋਜਿਤ ਪਹਾੜੀ ਲੜੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1790-92 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਸੰਨ 1792 ਵਿਚ ਇਥੇ ਜਾਰਜ ਵੈਨਕੂਵਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਉੱਤੇ ਹਡਸਨ ਦੀ ਬੇ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਰਿਹਾ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਹੱਦ ਦੇ ਝਗੜੇ ਸਬੰਧੀ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਟਾਪੂ ਸੰਨ 1872 ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਦੀਪ-ਸਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਆਰਕੈਸ ਦੀਪ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਨਾਲ ਆਵਾਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੈਨਵਾਨ ਟਾਪੂ ਉੱਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ-ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਇਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੱਡਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਰਾਈਡੇ ਹਾਰਬਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬੇੜੇ ਦਾ ਅੱਡਾ ਹੈ। ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 8:863.

ਸੈਨਾਪਤੀ (ਸੈਨਾਪਤਿ) : ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੈਨਾਪਤੀ ਇਕ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਵੀ ਸੀ। ਸੈਨਾਪਤੀ ਨਾਂ ਸੀ ਜਾਂ ਕਵੀ-ਛਾਪ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਚਾਣਕੀਆ ਦੀ ਟੀਕਾ' ਅਤੇ 'ਗੁਰ ਸ਼ੋਭਾ' ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਚਾਣਕੀਆ ਦੀ ਟੀਕਾ' ਨੀਤੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। 'ਗੁਰ ਸ਼ੋਭਾ' ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੀ ਉਗਾਹੀ ਭਰਨ ਵਾਲੀ ਪੋਥੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਗੌਰਵਤਾ ਵਾਲੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ, ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਵੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ 'ਗੁਰ ਸ਼ੋਭਾ' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬੀਰ ਰਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰੀਤੀਕਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸੋਮਾ ਇਸ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ 'ਕਵਿੱਤ ਰਤਨਾਕਰ' ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੰਗਾਧਰ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾਮਣੀ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੂਪ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਾਸੀ ਸੀ। ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਧਿਕਾਰ ਤੇ ਮਾਣ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਦੋ ਗ੍ਰੰਥਾਂ 'ਕਾਵਿਯ ਕਲਪਦੁਮ' ਤੇ 'ਕਵਿੱਤ ਰਤਨਾਕਰ' ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਜੇ ਮਿਲਦਾ ਨਹੀਂ। 'ਕਵਿੱਤ ਰਤਨਾਕਰ' 1706 ਸੰਮਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ 405 ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕੋਮਲ ਭਾਵਾਂ, ਸ਼ਲੋਕਮਈ ਛੰਦਾਂ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਖਟਰਿਤੁ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਰਾਮਕਥਾ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਸੈਨਾਪਤੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਚਮਤਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਯਥਾਰਥ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ ਪਰ ਇਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਤੱਤ ਇਸਦੀ ਸੋਧੀ ਹੋਈ, ਭਾਵਭਰੀ, ਸਰਲ ਤੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਛੰਦਾਂ ਤੇ ਇਸਦੀ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ. 230; ਪੰ. ਸਾ. ਇ. 2:152; ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12:186.

ਸੈਨਾਪਤੀ : ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਸਥਾਈ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਥਾਈ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਹੋਈ। ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈ.ਪੂ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਹਮਲਾ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਉਸਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੇਵਲ ਨਾਗਰਿਕ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਚੌਥੀ ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਏ ਤਾਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਫੌਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਪੇਸ਼ਾਵਰਾਨਾ ਫੌਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ।

ਰੋਮ ਵਿਚ ਵੀ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਸੈਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲੜਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਉਥੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਫੌਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰੋਮ ਇਕ ਗਣ-ਤੰਤਰ ਤੋਂ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਵੀ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਫੌਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ ਪਰ, ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖੁਦ ਹੀ ਮੁਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹੋਵੇ।

ਬਾਜ਼ਨਤੀਨੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ 600 ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਜਾ ਕੇ ਸੰਗਠਿਤ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਸੈਨਿਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਸੈਨਿਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਮੰਗੋਲ ਸੈਨਾ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੀ ਇਕ ਤਾਕਤਵਰ ਸੈਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ 13 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਏਡਰੀਆਟਿਕ ਸਾਗਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਇਸਦਾ ਮੁਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਖੁਦ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਂ ਸੀ।

ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਜਾਹਨ ਲੈਫਿਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ-ਪੂਰਨ, ਵਿਧੀਬੱਧ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਫੌਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਿਊ ਮਾਡਲ ਆਰਮੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਮਾਂਡਰ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਖੁਦ ਕਰਾਮਵੈੱਲ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਗੇ ਪਰ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜੰਗ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਮੁਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖੁਦ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਆਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਖੁਦ ਮੁਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣ ਬੈਠਾ। ਉਥੇ ਅਧੀਨ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਰਾਵਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਛੇੜਿਆ, ਉਹ ਖੁਦ ਫੌਜ ਦੇ ਮੁਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪਾਸੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਅਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਸਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਪੋਰਸ ਖੁਦ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਫੌਜਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਖੁਦ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਇਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਗਣ-ਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੀ ਸੁਪਰੀਮ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਥਲ ਸੈਨਾ, ਜਲ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਚੀਫ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਟਾਫ਼ ਕਹੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉੱਚ ਸੈਨਾਪਤੀ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਥਲ ਸੈਨਾ ਪੰਜ ਕਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ-ਪੱਛਮੀ, ਪੂਰਬੀ, ਉੱਤਰੀ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਜਾਂ ਕਮਾਂਡਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਆਫੀਸਰ ਕਮਾਂਡਿੰਗ ਇਨ ਚੀਫ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਹੁਦੇ ਵਿਚ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਪੰਜ ਕਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਹਨ-ਪੱਛਮੀ ਹਵਾਈ ਕਮਾਨ, ਕੇਂਦਰੀ ਹਵਾਈ ਕਮਾਨ, ਪੂਰਬੀ ਹਵਾਈ ਕਮਾਨ, ਸਿਖਲਾਈ ਕਮਾਨ ਅਤੇ ਮੈਨਟੀਨੈਂਸ ਕਮਾਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਕਹਿਣਾ ਉੱਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਰਤੀ ਜਲ ਸੈਨਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਮਾਨਾਂ ਹਨ-ਪੱਛਮੀ ਜਲ-ਸੈਨਾ ਕਮਾਨ ਪੂਰਬੀ ਜਲ-ਸੈਨਾ ਕਮਾਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਜਲ-ਸੈਨਾ ਕਮਾਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੈਨਾਪਤੀ ਕਹਿਣਾ ਉੱਚਿਤ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੋਰ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੱਛਮੀ ਜਲ-ਸੈਨਾ ਕਮਾਂਡ ਦਾ ਮੁਖੀ ਫਲੈਗ ਆਫੀਸਰ ਕਮਾਂਡਿੰਗ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 15:453; ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12:176; ਇੰ. 1974; ਟਾਮੀ ਐਟਕਿਨਜ਼-ਜਾਹਨ ਲੈਫਿਨ.

ਸੈਨੀਗਾਲ ਜਾਂ ਸੈਨੇਗਾਲ : ਸੈਨੀਗਾਲ ਗਣਰਾਜ, ਜੋ 1960 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਨੌਆਬਾਦੀ ਸੀ, ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਉਸ਼ਣ ਖੰਡ ਦੇ ਧੁਰ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 203, 793 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸੈਨੀਗਾਲ ਦਰਿਆ ਇਸਨੂੰ ਮਾਰੀਟੇਨੀਆ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸੈਨੀਗਾਲ ਦਰਿਆ ਦੀ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਫਾਲੇਮੇ ਇਸਨੂੰ ਮਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਗਿਨੀ ਤੇ ਗਿਨੀ ਬਿਸਾਊ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਹੈ। ਗੈਂਬੀਆਂ ਦੇਸ਼ (32 ਕਿ. ਮੀ. ਚੌੜਾ, 320 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ) ਪੱਛਮ ਵੱਲੋਂ ਉਂਗਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਧਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡਾਕਾਰ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ।

ਭੂ-ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ

ਧਰਾਤਲ-ਸੈਨੀਗਾਲ ਇਕ ਪੱਧਰਾ ਮੈਦਾਨੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸੈਨੀਗਾਲ ਮਾਰੀਟੇਨੀਅਨ ਬੇਸਿਨ (ਨੀਵਾਂ ਮੈਦਾਨ) ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਰਾਤਲ ਪੱਥੋਂ ਦੇਸ਼ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਕੇਪ ਵਰਟ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਸਿਰੇ ਦੀਆਂ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਸਖਤ ਚਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਠਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਲਗਭਗ 575 ਮੀ. ਹੈ। ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕੇਪ ਵਰਟ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਭਾਗ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ

ਮੈਦਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ-ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਸੈਨੀਗਾਲ, ਸੈਲੂਮ (Saloum), ਗੈਂਬੀ, ਕਾਸਾਮਾਂਸ (Casamance) ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆ ਬਰਸਾਤੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਦਰਿਆ ਸੈਨੀਗਾਲ ਹੈ।

ਜਲਵਾਯੂ-ਸੈਨੀਗਾਲ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਉਸ਼ਣ ਖੰਡੀ ਹੈ। ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਰਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਠੰਢੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਨਵਰੀ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਾਪਮਾਨ 17° ਸੈਂ. ਤੇ ਮਈ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਪਮਾਨ 27° ਸੈਂ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਲਗਭਗ 50 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਲਵਾਯੂ ਸੂਡਾਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਗਰਮ, ਨਮੀ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਅਸਹਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂ-ਕਿੱਕਰ, ਆਇਲ ਪਾਮ, ਅਤੇ ਸ਼ੀਆ ਟ੍ਰੀ (Shea tree) ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਦਰੱਖਤ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ, ਚੀਤਾ, ਜੀਰਾਫ, ਬਾਰਾਸਿੰਗਾ, ਗਜ਼ਾਲ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਜੀਵ ਹਨ। ਇਥੇ ਪੰਛੀਆਂ, ਰੀਂਗਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਜਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ-ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸੈਨੀਗਾਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਵਕਤ ਤੋਂ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਗਵਾਹੀ ਇਥੋਂ ਮਿਲੇ ਪੱਥਰ, ਤਾਂਬੇ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ, ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਅਤੇ ਕੁਹਾੜੇ ਆਦਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਥੇ ਤੁਕੂਲਰ ਨਸਲ ਦੇ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਸੈਨੀਗਾਲ ਅਤੇ ਨਾਈਜ਼ਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੁਰੱਵਤੀ ਪੰਥ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪੇਗਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ।

ਸੰਨ 1444 ਵਿਚ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਨੇ ਸੈਨੀਗਾਲ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਘੁਸਦੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਤਜ਼ਾਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਨ 1633 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸੈਨੀਗਾਲ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤੀਕ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਹੀ ਖੇਤਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਵੰਬਰ 1958 ਵਿਚ ਇਹ ਫਰੈਂਚ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਦਾ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ 1959 ਤੋਂ ਅਗਸਤ 1960 ਤੀਕ ਇਹ ਮਾਲੀ ਸੰਘ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ 1960 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰ ਗਣਰਾਜ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਆਰਥਿਕਤਾ

ਖਣਿਜ-ਪਦਾਰਥ-ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਖਣਿਜ ਚੂਨੇ ਦੇ ਫਾਸਫੇਟ, ਟਾਇਟੇਨੀਅਮ ਦੀ ਕੱਚੀ ਧਾਤ, ਜ਼ਰਕੋਨ ਅਤੇ ਰੂਟਾਈਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਥੇ ਨਮਕ ਵੀ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਖੇਤਬਾੜੀ-ਸੈਨੀਗਾਲ ਖੇਤੀ-ਪਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਫਸਲ ਮੂੰਗਫਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਬਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਕਮਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਵਾਰ, ਬਾਜਰਾ ਇਥੋਂ ਦੇ ਅਨਾਜ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਵਾਲੀਆ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚਾਵਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਸ਼ੂ-ਪਾਲਣ-ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੀ ਗਿਣਤੀ ਭੇਡਾਂ, ਘੋੜਿਆਂ,

ਉਠਾਂ, ਖੱਚਰਾਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਹੈ।

ਉਦਯੋਗ—ਇਥੇ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਹਨ। ਇਥੇ ਮੂੰਗਫਲੀ ਦਾ ਤੇਲ ਕੱਢਣ ਦੇ ਛੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨਾ, ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣਾ, ਸੀਮਿੰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਹਨ। ਡਾਕਾਰ (Dakar) ਜੋ ਸੈਨੀਗਾਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ, ਵਿਖੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ—ਸੈਨੀਗਾਲ ਵਿਚ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਨੱਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਫੈਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਰੇਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਛਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਾਰ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡਾਕਾਰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਡਾਕਾਰ ਵਿਖੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਕਈ ਹਵਾਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਪਾਰ—ਸੈਨੀਗਾਲ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇਰੇ ਸਬੰਧ ਫਰਾਂਸ ਨਾਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਗਿਨੀ, ਜਾਪਾਨ, ਅਤੇ ਸਕੰਡੇਨੇਵੀਅਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਬਰਾਮਦ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮੁਖ ਫਸਲ ਮੂੰਗਫਲੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਤੇਲ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫਾਸਫੇਟ, ਚਮੜਾ ਤੇ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਮੱਛੀ ਵੀ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਦਰਾਮਦ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਵਲ, ਖੰਡ, ਪੈਟ੍ਰੋਲੀਅਮ, ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—ਸੈਨੀਗਾਲ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ 5,085,000 (1976) ਹੈ ਜੋ ਲਗਭਗ 30 ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੋਪ ਵਰਟ ਖੰਡ ਵਿਚ ਵਸੋਂ ਕਾਫੀ ਸੰਘਣੀ ਹੈ।

ਨਸਲੀ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵੰਡ—ਨਸਲ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪੱਖੋਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਗਰੁੱਪ ਵੋਲਾਫ (The Wolof), ਸਰੇਰ (The Serer), ਤੇ ਫੂਲਾਨੀ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ—ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1957 ਵਿਚ ਡਾਕਾਰ ਵਿਖੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1972 ਵਿਚ ਇਥੇ ਕੋਈ 5,561 ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ—ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸੈਨੀਗਾਲ ਦਾ ਤੀਜਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ 9.99% ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ—ਸੈਨੀਗਾਲ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਣਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ, ਬਦੇਸੀ ਪਾਲਸੀ ਅਤੇ ਫੌਜ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਖਾਸ ਅਧਿਕਾਰ

ਹਾਸਲ ਹਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋ ਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਵੀ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ—ਸੈਨੀਗਾਲ ਸੱਤਾ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਅੱਗੇ 28 ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਖੰਡ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਦੋ ਸਹਾਇਕ ਗਵਰਨਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪਾਸ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕੰਮ।

ਕਰੰਸੀ—ਫਰਾਂਕ ਸੀ. ਐਫ. ਏ. (Franc CFA) ਇਥੋਂ ਦੀ ਮੁਦ੍ਰਿਕ ਇਕਾਈ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡਾ—ਇਥੋਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਵਿਚ ਖੜੇ-ਦਾਅ ਹਰੇ, ਪੀਲੇ ਅਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਧਾਰੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਹਰਾ ਤਾਰਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮੈ. 16 : 531.

ਸੈਨੇਕਾ, ਲੂਸੀਅਸ ਆਨਾਹਅਸ (Seneca, Lucius Annaeus—4 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 68 ਈ. ਤੱਕ) : ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੋਮ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਕਾਰਡੁਬਾ (Corduba) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਸਫਲ ਵਕੀਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਣਿਆ। ਸੰਨ 41 ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਰੋਮਨ ਸਮਰਾਟ ਕਲਾਡੀਅਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਕਾਰਸੀਕਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਐਗਰੀਪੀਨਾ (Agrippina) ਨੇ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੀਰੋ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 54 ਵਿਚ ਕਲਾਡੀਅਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਨੀਰੋ ਸਮਰਾਟ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਉਦਾਰ ਤੇ ਸਫਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸੈਨੇਕਾ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਨੀਰੋ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਖ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਭਰਪੂਰ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਜੁਕ ਹੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 65 ਵਿਚ ਇਸ ਉੱਤੇ ਪਿਸਾਨੀਅਨ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਣ ਤੇ ਭੜਕਾਉਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰਨੀ ਪਈ।

ਸੈਨੇਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ, ਕਲਾਡੀਅਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਵਿਅੰਗ (ਸੱਤ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ) ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪੌਰਾਨਕ ਕਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਸਦੇ ਅਨੇਕ ਨਿਬੰਧ ਅਤੇ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਿਬੰਧ ਬਹੁਤ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਬੇਕਨ ਤੇ ਐਮਰਸਨ ਦੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਿਬੰਧ ਮਾਨਵਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਪਰਮਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅਸਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ

ਨੈਤਿਕ ਤੋਂ ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਯੂਰਪ ਦੇ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਯੁਗ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੈਨੇਕਾ ਦੇ ਹੀ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਤਾਲ, ਲੈਅ, ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਤਾਲਵੀ, ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੈਨੇਕਾ ਦੇ ਹੀ ਨਾਟ-ਸ਼ਿਲਪ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਐਲਿਜ਼ਾਬੈੱਥ ਯੁਗ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਸੈਨੇਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮੂਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ. — ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12:186; ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਸੇ. 16:530.

ਸੈਨੇਟ : ਸੈਨੇਟ ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ; ਸੈਨੇਟਸ (Senatus) ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਭਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਉੱਚ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਹ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਏਥਨਜ਼ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਭਾ ਐਰਿਅਪਾਗਸ (Areopagus) ਰੋਮ ਦੀ ਸੈਨੇਟ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ। ਸੈਨੇਟ ਸ਼ਬਦ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਕੌਂਸਲ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਫਰਾਂਸ, ਇਟਲੀ, ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਸਦਨਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸੰਸਦ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਸੈਨੇਟ ਦੀ ਥਾਂ 'ਹਾਊਸ ਆਫ ਲਾਰਡਜ਼' ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੰਸਦ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ 'ਕੌਂਸਲ ਆਫ ਸਟੇਟਸ' ਅਰਥਾਤ 'ਰਾਜ ਸਭਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਸੈਨੇਟ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੈਂਬਰਿਜ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੈਨੇਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੋਮਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸੈਨੇਟ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਬਾਨੀ ਰਾਮੂਲਸ (Romulus) ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਵਿਚੋਂ ਸੌ ਉੱਘੇ ਵਿਅਕਤੀ ਚੁਣ ਕੇ ਇਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ। 509 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਸਦੇ 300 ਮੈਂਬਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵੱਧਦੀ ਗਈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਦਾ, ਉਹ ਸੈਨੇਟ ਦੇ ਪਿੱਛਲੇ ਮੈਂਬਰ ਹਟਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੈਂਬਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੇ ਸੈਨੇਟ ਕਾਂਸਲਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸੰਮਿਤੀ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ।

ਰੋਮਨ ਗਣਰਾਜ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ, ਸੈਨੇਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। 81 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸੱਲਾ ਨੇ ਇਸਦੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਬਦੇਸ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਐਲਾਨ ਅਤੇ ਸੰਧੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਤਾਲਵੀ ਫਿਰਕਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਵੀ ਸੈਨੇਟ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੂਲੀਅਸ ਸੀਜ਼ਰ ਦੇ

ਸਮੇਂ ਸੈਨੇਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਕੇ 900 ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਆਗਸਟਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੈਨੇਟ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਰ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਫੌਜੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਆਗਸਟਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਤਾਂ ਸੈਨੇਟ ਨੂੰ ਨਾਂ ਸੌਂਪੇ ਪਰ, ਉਹ ਸੈਨੇਟ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੈਨੇਟ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖ਼ੁਦ ਸੈਨੇਟ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਦਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸੈਨੇਟ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਕਾਨਸਟੈਨਟਾਈਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੈਨੇਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰੋਮ ਦੀ ਸੈਨੇਟ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸੈਨੇਟ ਸੰਸਾਰ-ਭਰ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਉੱਪਰਲੇ ਸਦਨ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ ਸੈਨੇਟ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਰਜ-ਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੈ, ਵਿਧਾਨਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਥੋਂ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਅਰਥਾਤ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਏਨੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਹੁਦਰਾਪਣ ਆ ਜਾਵੇ। ਹਰੇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਪਰ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਨਿਯੰਤਰਣ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਣ। ਐਫ. ਜੇ. ਹਸਕਿਨ ਅਨੁਸਾਰ "ਕੋਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਸੈਨੇਟ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਦਨ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਦਨ ਅਤੇ ਸੈਨੇਟ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਦਨ ਸੈਨੇਟ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।"

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸੈਨੇਟ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਉਹ ਛੋਟਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵੱਡਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੋ ਦੋ ਮੈਂਬਰ ਭੇਜਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਸਮੇਂ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਰਹੇ। ਸੈਨੇਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਦਨ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਰ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਥਾਈ ਸਦਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸਦੇ ਇਕ-ਤਿਹਾਈ ਮੈਂਬਰ ਹਰ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹਟਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਰੇਕ ਸੈਨੇਟਰ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਛੇ ਸਾਲ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੈਨੇਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਉਮਰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤੀਹ ਸਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 9 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੰਯੁਕਤ

ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੈਨੇਟ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੈਨੇਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਮੀਦਵਾਰ ਉਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿੱਥੋਂ ਕਿ ਉਸਨੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸੈਨੇਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਲੋਕ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੈਨੇਟ ਕੋਲ ਕਾਰਜਕਾਰੀ, ਵਿਧਾਨਕਾਰੀ ਨਿਆਂਕਾਰੀ, ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਸੈਨੇਟ ਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉੱਪਰ ਕੁਝ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਉੱਚ ਆਸਾਮੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸੰਸਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸੈਨੇਟ ਨੇ 1970 ਈ. ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀਆਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਸੈਨੇਟ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਜਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸੈਨੇਟ ਦੀ ਚੋ-ਤਿਹਾਈ ਸੰਮਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਰਮਨੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੰਧੀ ਨੂੰ ਸੈਨੇਟ ਨੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਵਿਧਾਨਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੈਨੇਟ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਬਿਲਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਦਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਬਿਲ ਕਿਸੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ, ਇਸ ਦੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਾਲੀ ਬਿਲ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਦਨ ਵਿਚ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸੈਨੇਟ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸੈਨੇਟ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਬਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਸੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਿਲ ਨਵੇਂ ਬਿਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਬਿਲ ਦੇ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਮਤੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਬੁਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੈਨੇਟ ਨੂੰ ਹੀ ਲਾਭ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਿਆਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਿਆਂਇਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸੈਨੇਟ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਵਿਰੁੱਧ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਲਗਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਦਨ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅੰਤਿਮ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੈਨੇਟ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਦੋਸ਼, ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿਵਲ ਅਫਸਰਾਂ ਉੱਪਰ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੈਨੇਟ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸੈਨੇਟ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਮੰਤਵ ਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਡੇਟਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪਰ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਅਤੇ ਅਸੁਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਸੈਨੇਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਲਈ

ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਤਾ ਲੱਗੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਪਬਲਿਸਿਟੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਤੱਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੇ ਤੇਲ ਸਕੈਂਡਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵੱਜੋਂ ਤਿੰਨ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੈਨੇਟ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਉੱਪਰ ਵੀ ਚੋਖਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੈਨੇਟ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ, ਸੈਨੇਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਪੈਸਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਸੈਨੇਟਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗ਼ਲਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅੱਗੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੀ, ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦੇਣਾ ਉੱਚਿਤ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਕਈ ਰਾਜ ਤਾਂ ਇੰਨੇ ਛੋਟੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਹੀ ਉੱਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੀਜੇ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਸੈਨੇਟ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਜਿਸ ਰਾਜ ਨਾਲ ਆਸਾਮੀਆਂ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਸੈਨੇਟੋਰੀਅਲ ਸ਼ਿਸਟਾਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਚੌਥੇ, ਜਾਂਚ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀ-ਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ, ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਦੀ ਸੈਨੇਟ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਈ ਮੈਂਬਰ ਕੁਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਛੇਵੇਂ, ਸੰਧੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਚੋ-ਤਿਹਾਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ 'ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਆਇਦੇ' ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੈਨੇਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਵੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸੈਨੇਟ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ. — ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20:319 ਐਨ. ਅਮ. 24 : 357 ਕਨਟੈਂਪਰਰੀ ਪੌਲੀਟੀਕਲ ਸਿਸਟਮਜ਼-ਬੰਬਵਾਲ

ਸੈਨੇਟੋਰੀਅਮ : ਸੈਨੇਟੋਰੀਅਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਸਿਹਤਯਾਬੀ ਲਈ ਦਾਖਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਇਹ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਟੀ. ਬੀ. ਸੈਨੇਟੋਰੀਅਮ ਆਦਿ।

ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਠੰਢੇ ਸਥਾਨ ਤੇ, ਜਿਥੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਹਤ ਅੱਛੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਰੋਗ-ਆਸ਼ਰਮ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਗੰਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਰੌਲੇ-ਗੌਲੇ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਜਿੱਥੇ ਨਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਠੰਢੀ ਹਲਕੀ ਹਵਾ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ, ਵਰਗੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਅਰੋਗ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਈ ਵਾਰ ਰੋਗੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਅਰੋਗ-ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਹੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਘਰ ਵਰਗੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਹਤ-ਘਰਾਂ

ਵਿਚ ਰੋਗੀ ਛੇਤੀ ਰਾਜੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਫਲ ਇਲਾਜ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅੱਛੇ ਸੈਨੋਟੋਰੀਅਮਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਿਹਤ-ਮੰਦ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਰੋਗੀ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਯੋਗ ਨਰਸਾਂ ਤੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਿਲਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਚਾਹੁਣ ਆ ਕੇ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮਿਲਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਅਰਥ ਦਾ ਰੋਲਾ-ਗੌਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਰੋਗੀ ਬੇਲੋੜੇ ਰੋਲੇ ਦੇ ਤਣਾਉ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਰੋਗ-ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਤਜਰਬਿਆਂ ਲਈ ਲੈਬਾਰਟਰੀ, ਐਕਸਰੇ ਤੇ ਇਲਾਜ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨੋਰੰਜਨ, ਚਿਤਰਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਲਿਖਣ ਕਲਾ ਆਦਿ ਮਨ-ਪਰਚਾਵੇ ਦੁਆਰਾ ਇਲਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਹਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਸੱਲੀ-ਬਖਸ਼ ਤਰੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਆਰਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖਾਲੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਆਸ ਪਾਸ ਕਈ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੱਛਾ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਕੁਝ ਕੰਮ ਧੰਧਾ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਬਲ ਤੇ ਢਾਰਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸਿਹਤ ਛੇਤੀ ਸੁਧਰਦੀ ਹੈ।

ਸੈਨੋਕਰਿਬ : ਅਸੀਰੀਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੈਨੋਕਰਿਬ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਾਰਗਾਨ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ 704 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਰਾਜਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਰਾਜਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਨੇ ਅਸੀਰੀਆ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿਫਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਤਜਰਬਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾ ਵਿਰੁੱਧ ਛੇ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ। ਇਸ ਨੇ 701 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਤੇ ਫਲਸਤੀਨ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਬਗਾਵਤ ਵੀ ਕੁਚਲੀ। ਇਸਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨਿਨਵੇ ਨੂੰ ਬਣਾਕੇ ਉੱਥੇ ਨਵੇਂ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ, ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਵਨ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਨਿਨਵੇ ਵਿਖੇ 681 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:57

ਸੈਨੋਨਦੋਆ ਵਾਦੀ : ਇਹ ਵਰਜੀਨੀਆ ਦੀ ਗ੍ਰੇਟ ਐਪਾ-ਲੈਚੀਅਨ ਵੈਲੀ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੋਟੋਮੈਕ ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ ਹਾਰਪਰਜ਼ ਫੈਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਬਲਿਯੂ ਰਿੱਜ ਅਤੇ ਐਲਪਿਨੀ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਨੌਂ ਕਾਊਂਟੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਸੈਨੋਨਦੋਆ ਸਿੰਜਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਰਕਲੇ ਅਤੇ ਜੈਫਰਸਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਾਊਂਟੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਵਰਜੀਨੀਆ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫ੍ਰੈਡਰਿਕ, ਕਲਾਰਕ, ਸੈਨੋਨਦੋਆ ਵੌਰੈਂਨ, ਰਾਕਿੰਗਹੈਮ, ਪੇਜ ਅਤੇ ਆਗਸਟਾ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਊਂਟੀਆਂ ਵਰਜੀਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹਨ, ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਾਦੀ ਜੇਮਜ਼ ਦਰਿਆ ਤੀਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਕਬਰਿਜ ਕਾਊਂਟੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਦੀ ਲਗਭਗ 241 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਅਤੇ 40 ਕਿ. ਮੀ. ਚੌੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਹੈਰੀਸਨਬਰਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੈਸਾਨਟਨ

ਪਰਬਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ 80 ਕਿ. ਮੀ. ਤੀਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਾੜ ਸੈਨੋਨਦੋਆ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਦੋ ਦੁਸਾਗਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਲਿਯੂ ਰਿੱਜ ਰਾਹੀਂ ਸਵਿਫਟ ਰਨ ਗੈਪ ਅਤੇ ਰਾੱਕਫਿਸ਼ ਗੈਪ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰੇ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਟਸਕਰੋਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨੀ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਇੰਡੀਅਨ ਆਬਾਦ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਇਸ ਵਾਦੀ ਵਿਚਲੀ ਵਾਦੀ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਲੰਬੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਇੰਡੀਅਨ ਸੜਕ ਹੈ। ਇਹ ਸੜਕ ਹੁਣ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਕੌਮੀ ਸ਼ਾਹ ਰਾਹ ਹੈ। ਸੰਨ 1707 ਵਿਚ ਹੇਠਲੀ ਵਾਦੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੂਈ ਮਾਈਕਲ ਨੇ ਪਤਾ ਲਾਇਆ। ਸੰਨ 1730 ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਇਥੇ ਗੋਰੇ ਆਬਾਦ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ।

ਇਥੋਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ, ਭੇਡਾਂ, ਮੁਰਗੀ-ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਡੇਅਰੀ ਫਾਰਮਿੰਗ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਗਲੀਚੇ, ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਰਬੜ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ, ਖੁਰਾਕ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਹੈਰੀਸਨਬਰਗ ਵਿਚ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ, ਸਟਾਨਟਨ ਵਿਚ ਬਾਲਡ-ਵਿਨ ਮੇਰੀ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਵਰਜੀਨੀਆ ਮਿਲਟਰੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਅਤੇ ਲੈੱਕਸਿੰਗਟਨ ਵਿਚ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਅਤੇ ਲੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਹਨ।

ਜਾਰਜ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਫਾਰੈਸਟ ਸੈਨੋਨਦੋਆ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਾਰਕ, ਨੈਚੂਰਲ ਬ੍ਰਿਜ ਆਦਿ, ਇਸ ਵਾਦੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਥਾਵਾਂ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:132.

ਸੈਨੋਈ : ਵੈਦਾ (Vedda) ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਸੈਨੋਈ ਲੋਕ ਮਲਾਇਆ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਮੂਹ ਸੁਮਾਟਰਾ ਜਜ਼ੀਰੇ ਦੇ ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਥਿਤ ਸਿਆਕ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਚਿੰਨ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਨੀਗਰੋ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਵਸੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਕਾਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੀਣ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਮੌਨ ਖਮੇਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰ, ਸੁਮਾਟਰਾ ਦੇ ਜਜ਼ੀਰੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਢੰਗ ਮੈਨਾਂਗਕਬਾਉ ਲੋਕਾਂ ਵਰਗੇ ਅਪਣਾਏ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸੈਨੋਈ ਲੋਕ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ, ਉਦੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਰਾਨੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਬੇਹਤਰੀਨ ਢੰਗਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਸਾਂਝੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਚੇਤੰਨ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਤੇ ਫਲ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕ ਮਲਾਇਆ ਦੇ ਬਾਕੀ ਵਸਨੀਕਾਂ ਵਾਂਗ ਹਵਾਈ ਬੰਦੂਕ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੈਨੋਈ ਲੋਕ ਧਾਰਮਕ ਸੂਝ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਉੱਨਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸ਼ਹੀਰ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਤਕੜੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਕੱਦ ਦੇ ਵੀ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੰਮੇ ਕੁੰਡਲਦਾਰ ਵਾਲ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪਿੱਛੇ ਮੱਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਲੋਕ ਕੱਪੜਾ ਬੁਣਨ ਜਾਂ ਧਾਤ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:327.

ਸੈਪਚੁਆਜਿੰਟ (Septuagint) : ਇਹ ਓਲਡ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਯੂਨਾਨੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਕੰਦਰੀਅਨ ਰੂਪ ਜਾਂ ਸੱਤਰ ਦਾ ਰੂਪ ਜਾਂ ਕੇਵਲ (70) ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'Epistle of Aristeas' (ਲ. 100 ਈ. ਪੂ.) ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦੇ ਮੂਲ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਟਾਲਮੀ ਦੂਜੇ ਫਿਲੈਡੈੱਲਫਸ, ਮਿਸਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (285-245 ਈ. ਪੂ.) ਨੇ ਯੇਰੋਸ਼ਲਮ ਦੇ ਉੱਚ ਯਹੂਦੀ ਪਾਦਰੀ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ 70 ਵਿਦਵਾਨ (ਸ਼ਾਇਦ 72 ਵਿਦਵਾਨ, 12 ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਵਿਚੋਂ 6) ਸਕੰਦਰੀਆ ਭੇਜੇ ਤਾਂ ਜੋ ਪਵਿੱਤਰ ਇਬਰਾਨੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਇਆ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਬਰਾਨੀ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਸਕੰਦਰੀਆ ਵਾਸੀ ਯਹੂਦੀ ਓਲਡ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੈਪਚੁਆਜਿੰਟ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਕਾਂਡ ਜਿਵੇਂ 'ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀ ਸਿਆਣਪ' ਆਦਿ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਬਰਾਨੀ ਦੇ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਇਦ ਈਸਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਵਾਦਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਕੰਦਰੀਆ ਦੀ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਐਟਿਕ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਸੈਪਚੁਆਜਿੰਟ ਗ੍ਰੰਥ ਓਲਡ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮੌਲਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਕੁਝ ਘਾਟੇ ਵਾਧੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਆਰੀਗੈੱਨ (185?-254? ਈ.), ਜਿਸਦੀ ਪੁਸਤਕ 'Hexaple' ਸਕੰਦਰੀਅਨ ਯੂਨਾਨੀ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਐਡੀਸ਼ਨ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੈਪਚੁਆਜਿੰਟ ਗ੍ਰੰਥ ਮੂਲ ਓਲਡ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ ਦੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਿਆਰੀ ਓਲਡ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਓਲਡ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ (ਸੈਪਚੁਆਜਿੰਟ) ਵਿਚਲੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਵੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਬਰਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਗਲਤ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ।

ਗ੍ਰੰਥ ਸੈਪਚੁਆਜਿੰਟ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ Coadex Vaticanus (ਜੋ ਰੋਮ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ), Codex Sinaiticus (ਜੋ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ) ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਅਤੇ ਚੈਸਟਰ ਬੀਟੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਐਚ. ਬੀ. ਸਵੇਟੇ ਦਾ ਫੋਟੋ ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ ਐਡੀਸ਼ਨ ਤਿਨ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ (ਤੀਜੀ, ਚੌਥੀ

ਜਿਲਦ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਣ, 1907-1912) ਅਤੇ ਏ. ਈ. ਬਰੁੱਕ, ਐਨ. ਮੈਕਲੀਨ ਅਤੇ ਐਚ. ਸਟ. ਜੇ. ਥੈਕਰੇ ਦਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਵਡੇਰਾ ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ ਐਡੀਸ਼ਨ ਜਿਸਦੇ ਨੌਂ ਭਾਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਹਨ (1906-1950) ਅਤੇ ਐਲਫ੍ਰੈਡ ਰਾਹਲਫਸ ਦਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਸਟੱਟਗਾਰਟ ਦੇ ਜਿਲਦਾਂ ਵਾਲਾ (1935) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਈ. ਐਚ. ਅਤੇ ਐਚ. ਏ. ਰੈਡੋਪਾਥ ਨੇ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ 'Concordance to the Septuagint' ਦਾ ਸੰਕਲਨ 1897 ਵਿਚ ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੈ. 24:575.

ਸ਼ੈਪਲੀ, ਹਾਰਲੋ (1885-): ਇਸ ਅਮਰੀਕਨ ਤਾਰਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਜਨਮ 2 ਨਵੰਬਰ, 1885 ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਵਿਲ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਕਾਸ਼-ਗੰਗਾ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੂਰਜ ਗੈਲੈਕਸੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਦੂਰੀ ਆਕਾਸ਼-ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ 30,000 ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਸਾਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਸ਼ੈਪਲੀ ਨੇ ਅਮਰੀਕਨ ਤਾਰਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੈਨਰੀ, ਐੱਨ. ਰਸਲ ਦੀ 1912 ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਖੋਜ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ 1913 ਵਿਚ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਕਈ ਯੁਗਮ ਸਿਸਟਮਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਇਆ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਮਿਣਕੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਤਕਰੀਬਨ 30 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਸ਼ੈਪਲੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਕਿ ਸੀਫਡ ਵੇਰੀਏਬਲਜ਼, ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜੋੜੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕੰਬਦੇ ਤਾਰੇ ਹਨ।

ਸ਼ੈਪਲੀ 1914 ਵਿਚ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਵਿਖੇ ਮਾਉਂਟ ਵਿਲਸਨ ਪ੍ਰੋਖਣਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਨੇ ਇੱਥੇ ਗੈਲੈਕਸੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਗੋਲਾਕਾਰ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ, ਸੰਘਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰੇ ਹੋਏ, ਤਾਰੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 10,00,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਲੱਭਿਆ ਕਿ ਸੌ ਸਮੂਹ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤਿਹਾਈ, ਸੈਗੀਟੇਰੀਅਸ ਤਾਰਾ-ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਸੀਫਡ ਤਾਰੇ ਆਪਣੀ ਦੂਰੀ ਦਾ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਆਪਣੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਆਭਾਸੀ ਚਮਕ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਲੱਭਿਆ ਕਿ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਇਕ ਗੋਲੇ ਵਿਚ ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਨਾਲ ਖਿੰਡਰੇ ਪਏ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੈਗੀਟੇਰੀਅਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮੂਹ ਇਕ ਗੋਲਾਕਾਰ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼-ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਖੋਜਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਕਿ ਸੂਰਜ ਆਕਾਸ਼-ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ 50,000 ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਸਾਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਫਿਰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ 30,000 ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਸਾਲ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ੈਪਲੀ ਦੇ ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰਜ ਆਕਾਸ਼-ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਨੇੜੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਕਾਸ਼-ਗੰਗਾ ਦੇ ਠੀਕ ਆਕਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸਲ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੇ ਤਾਰਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਆਕਾਸ਼-ਗੰਗਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸ਼ੈਪਲੀ ਨੇ ਲਾਗਲੀਆਂ

ਆਕਾਸ਼-ਗੰਗਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੈਗਲੈਨਿਕ ਕਲਾਉਡਜ਼ ਬਾਰੇ। ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲੱਭਿਆ ਕਿ ਆਕਾਸ਼-ਗੰਗਾ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਮੈਟਾਗੈਲੈਕਸੀਜ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ੈਪਲੀ ਹਾਰਵਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਤਾਰਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣਿਆ ਅਤੇ 1921 ਤੋਂ 1952 ਤਕ ਹਾਰਵਰਡ ਕਾਲਜ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣਿਆ। ਸੰਨ 1952 ਵਿਚ ਇਹ ਹਾਰਵਰਡ ਵਿਚ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਐਮਿਰਿਟਸ ਅਤੇ ਪੇਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਟਾਰ ਕਲਸਟਰਜ਼ (1930), ਫਲਾਈਟਸ ਫਰੋਮ ਕੈਐਸ (1939), ਗੈਲੈਕਸੀਜ਼ (1943), ਦੀ ਇਨਰ ਮੈਟਾਗੈਲੈਕਸੀ (1957) ਅਤੇ ਆਫ ਸਟਾਰਜ਼ ਐਂਡ ਮੈੱਨ (1958), ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9:114.

ਸ਼ੈਪਲੇਨ ਝੀਲ : ਇਹ ਝੀਲ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਕਿਊਬੈੱਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਸਿਸਕਵੋਈ ਖਾੜੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਰਿਸਲੂ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ 172 ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਇਹ ਝੀਲ ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਮਾਂਟ ਅਤੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚਕਾਰ ਹੱਦ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਐਡੀਰਾਂਡੈਕ ਅਤੇ ਗ੍ਰੀਨ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਝੀਲ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੌੜਾਈ 22 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪਾਣੀ 1127 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ 140 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਟਾਪੂਆਂ ਨੇ ਰੋਕਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਨਿਊਯਾਰਕ ਸਿਟੀ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਸੇਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਲ-ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਡਿਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਰਮਿੰਗਟਨ, ਪੋਰਟ ਹੈਨਰੀ, ਰਾਉਸਿਜ਼ ਪੁਆਇੰਟ, ਵਰਮਾਂਟ ਅਤੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਇਸ ਝੀਲ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਹਨ।

ਸੰਨ 1609 ਵਿਚ ਸੈਮੂਅਲ ਡੀ ਸ਼ੈਪਲੇਨ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਖੋਜੀ ਇਸ ਝੀਲ ਉੱਤੇ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਪਿਛੇ ਹੀ ਇਸ ਝੀਲ ਦਾ ਨਾਂ ਰਖਿਆ ਗਿਆ।

44°45' ਉ. ਵਿਥ.; 73°15' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 2:725

ਸੈਪਿਡੋਸੀ : ਇਹ ਦੋ-ਬੀਜ ਪੱਤਰੀ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਕੁਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 150 ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ 2000 ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੌਦੇ ਉਸਨ-ਖੰਡੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਖ, ਝਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਵੇਲਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਦਲਵੇਂ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਫੁੱਲ ਛੋਟੇ, ਬੇਤਰਤੀਬੇ ਅਤੇ ਫਲ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ, 'ਚੀਨ ਦੀ ਲੀਚੀ' ਫਲਦਾਰ ਪੌਦਾ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਚੀਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਲੌਗਾਨ (*Euphorbia longana*), ਰੋਮਬੂਟਾਨ (*Nepheium lappaceum*) ਅਤੇ ਪੁਲਾਸਨ (*Nepheium mutabile*) ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦਾ ਅੱਕੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸ਼ਲਿਚੀਰਾ ਉਲੀਓਸਾ (*Schleichera oleosa*) ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਕਾਸਰ ਤੇਲ ਅਤੇ ਬੀਜ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬੀਜ-ਛਿੱਲ ਖਾਣ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਲੱਕੜ ਅਤੇ ਸੈਪੋਨਿਨ ਭਰਪੂਰ ਛਿੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰੁੱਖ 'ਗੋਲਡਨ ਰੇਨ ਟ੍ਰੀ' ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਜਾਵਟੀ ਰੁੱਖ

ਵਜੋਂ ਉਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ.ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19:1053.

ਸ਼ੈਂਪੇਨ : ਇਹ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਰੀਮਜ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ੈਂਪੇਨ ਦੇ ਅਰਥ ਪੱਧਰੀ ਧਰਤੀ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਰਨ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ, ਅਤੇ ਹੋਟੇ-ਮਾਰਨ, ਓਬ ਅਤੇ ਆਰਡੀਨ ਦੇ ਕਾਫੀ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਸੇਨ-ਐਟ-ਮਾਰਨ (Seine-et-Marne), ਮਜ਼ (Meuse), ਏਨ (Aisne) ਅਤੇ ਯਾਨ (Yonne) ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤ ਕੋਈ 290 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਅਤੇ 240 ਕਿ. ਮੀ. ਚੌੜਾ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਅੰਗੂਰ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਰਸ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸ਼ਰਾਬ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ 'ਸ਼ੈਂਪੇਨ' ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਲਕੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਂਕ ਨਾਲ ਪੀਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਸੰਨ 1284 ਵਿਚ ਫਿਲਪ ਚੌਥੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਜੋਨ ਨਵਾਰ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਰਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਸ਼ੈਂਪੇਨ ਦਿਆਂ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੈਂਪੇਨ ਦੀ ਭੂਗੋਲਕ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬ ਜਾਂ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਫਰਾਂਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਦਣਭੂਮੀ ਬਣਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਸੰਨ 1790 ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ 1960 ਈ. ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਆਰਥਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਦੀ ਹੱਦ ਵੱਖਰੀ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ।

—ਪ੍ਰੋ. ਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਸ਼ੈਂਪੇਨ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ : ਵੇਖੋ, ਸ਼ੈਮਪੇਨ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ।

ਸੈਫ ਖਾਨ, ਨਵਾਬ : ਸੈਫ ਖਾਨ (ਸੈਫੁੱਦੀਨ) ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 8 ਕਿ. ਮੀ. (ਪੰਜ ਕੁ ਮੀਲ) ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਰਾਜਪੂਰੇ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸੈਫਾਬਾਦ ਨਾਮੀ ਨਗਰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਕ ਕਿਲਾ ਬਣਵਾਇਆ। ਇਹ ਸਤਿਸੰਗੀ, ਆਲਮ-ਫਾਜ਼ਿਲ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੈਫਾਬਾਦ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਾਖੋਵਾਲ (ਆਨੰਦਪੁਰ) ਤੋਂ ਮਾਲਵੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸੈਫਾਬਾਦ ਪੁੱਜੇ। ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ, ਅਸ਼ਰਫੀਆਂ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਘੋੜਾ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਧਰ ਰੱਖਿਆ। ਸੈਫ ਖਾਨ ਦੀ ਮੌਤ 1684 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 1774 ਵਿਚ ਸੈਫਖਾਨ ਦੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਮਾਕੂਲ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਲੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾ ਕੇ 'ਬਹਾਦੁਰ-ਗੜ੍ਹ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਹੋ.; ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਰੱਬ—ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਸੈਫੀ (ਜਾਦੂ): ਸੈਫੀ ਉਸ ਜਾਦੂ ਜਾਂ ਮੰਤਰ ਜਾਂ ਟੋਟਕੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਅਸਰ ਤਲਵਾਰ ਵਾਂਗ ਤੇਜ ਅਤੇ ਸ਼ੀਘਰ ਹੋਵੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਮਿਲ ਤਲਵਾਰ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਫੂਕ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾ ਕੇ ਅਗਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਜੇ ਅਗਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹੋ ਤਲਵਾਰ ਉਲਟਾ ਆਮਿਲ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਛੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸੈਫੀ ਅਮਲ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਕਿਸਮ ਤਾਂ ਉਲਵੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਬੰਧ ਕੁਰਾਨ ਪਾਕ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਆਇਤਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਸਿਫਲੀ (ਨੀਵੀਂ) ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਬੰਧ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਿਫਲੀ ਅਮਲ ਦੌਰਾਨ ਆਮਿਲ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਕਲ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਨਾਪਾਕ ਰਹਿਣਾ ਆਦਿ।

ਸ਼ੈਫੀਲਡ (Sheffield): ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਯਾਰਕਸ਼ਿਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੈਫੀਲਡ ਇਕ ਬਹੁਤ ਉੱਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਕਾਉਂਟੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਲੰਡਨ ਤੋਂ 255 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਮਾਨਚੈਸਟਰ ਤੋਂ 61 ਕਿ. ਮੀ. ਪੂਰਬ-ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਅਤੇ ਯਾਰਕ ਤੋਂ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਲਗਭਗ 84 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ, ਸ਼ੈਫੀਲਡ ਕਾਉਂਟੀ ਦੇ ਪੂਰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਪੈਨਾਈਨ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਡਾਨ ਦਰਿਆ ਇਥੇ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਸ਼ੀਫ, ਪੋਰਟਰ, ਰਿਵੇਲਿਨ ਅਤੇ ਲੋਕਸਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਹਲਾਮ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਜਾਗੀਰ ਦੀ ਸਬ-ਡਵੀਜ਼ਨ ਸੀ। ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਨਾਰਮਨ ਵਿਲੀਅਮ ਡੀ ਲਾਵਟਾਟ ਨੇ ਸ਼ੀਫ ਤੇ ਡਾਨ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਕਿਲਾ ਅਤੇ ਗਿਰਜਾ ਬਣਾਇਆ। ਕਿਲਾ ਅਤੇ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਬਣਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣ ਗਿਆ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਥੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਕੋਲੇ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਕੱਚੇ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਗਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਚਾਕੂ, ਛੁਰੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੁਹਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਫੀਲਡ ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਧੰਦਾ ਉੱਨਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਾਦਰਐਮ ਤੀਕ ਸਾਰਾ ਦਰਿਆਈ ਮਾਰਗ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਡੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ੈਫੀਲਡ ਵਿਖੇ ਉਦਯੋਗਕ ਉੱਨਤੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਇਥੇ ਸਪਰਿੰਗ, ਚਾਕੂ, ਉਸਤਰੇ, ਕੈਂਚੀਆਂ, ਸਰਜੀਕਲ ਸਾਮਾਨ ਜੂਮੈਟਰੀ ਬਕਸ, ਆਰੇ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਦੰਦੇ ਤੇ ਹੋਰ ਤੇਜ-ਧਾਰੀ ਔਜ਼ਾਰ, ਰੇਤੀਆਂ, ਤੇਸੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਔਜ਼ਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਹੀ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਟੀਲ ਸ਼ੈਫੀਲਡ ਵਿਖੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਡਾਨ ਦੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਰੇਲ ਮਾਰਗ ਬਣ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ੈਫੀਲਡ ਦਾ ਮਾਲ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸੰਨ 1856 ਵਿਚ ਹੈਨਰੀ ਬੈਸਮਰ ਨੇ ਸਸਤਾ ਸਟੀਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਲਭਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੈਫੀਲਡ ਵਿਖੇ ਨਵੇਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਧੜਾ ਧੜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਰਾਬਰਟ ਹੈਡਫੀਲਡ ਦੀ ਮੈਗਨੀਜ਼ ਸਟੀਲ ਦੀ ਖੋਜ ਕਾਰਨ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਲਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਸੰਨ 1897 ਵਿਚ ਇਥੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ 1905 ਵਿਚ ਸ਼ੈਫੀਲਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1912 ਵਿਚ ਹੈਰੀ ਬ੍ਰੀਅਰਲੇ ਦੀ

ਸਟੇਨਲੈਸ ਸਟੀਲ ਦੀ ਕਾਢ ਨੇ ਸ਼ੈਫੀਲਡ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤ ਕੀਤਾ।

ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੈਫੀਲਡ ਵਿਖੇ ਕਟਲਰੀ ਤੇ ਸਟੀਲ ਦਾ ਉਦਯੋਗ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ, ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਧੰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਸਵਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਫਾਉਂਡਰੀ, ਫਲਾਂ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੰਨ 1960 ਵਿਚ ਸ਼ੈਫੀਲਡ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

ਆਬਾਦੀ—519,703 (1971)

53°23' ਉ. ਵਿਥ., 1°30' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20:490.

ਸੈਫੁੱਦੀਨ ਕਿਚਲੂ, ਡਾ : ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਦਾ ਜਨਮ 1888 ਵਿਚ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਕਿਚਲੂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਨ ਬੀਬੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਕਾਲਜ ਵਿਦਿਆ ਇਸ ਨੇ ਆਗਰੇ ਤੇ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੈਂਬਰਿਜ ਤੋਂ ਬੀ. ਏ., ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਬਾਰ-ਐਟ-ਲਾਅ ਤੇ ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ 1915 ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਪਸ ਭਾਰਤ ਆ ਗਿਆ।

ਇਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੀ ਵਕਾਲਤ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮੀਆਂ ਹਾਫਿਜ਼ੁੱਲਾ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸਆਦਤ ਬਾਨੋ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਨੇ ਨਗਰ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬੌੜੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਨਗਰ ਪਾਲਕਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਸੰਨ 1919 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਰੋਲਟ-ਐਕਟ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। 1921 ਵਿਚ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਖਿਲਾਫਤ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗ-ਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸੰਨ 1924 ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਕਿਚਲੂ ਨੂੰ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੂਬਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1929 ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੋਏ 44ਵੇਂ ਸਾਲਾਨਾ ਇਜਲਾਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਵਾਗਤੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ।

ਡਾ. ਕਿਚਲੂ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਕਤਾ ਸੀ। ਇਸਦੀਆਂ ਜੋਸ਼ੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਭੜਕਾਊ ਤਕਰੀਰਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸਦੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਕੋਈ 14 ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਿਹਾ।

ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਇੰਤਹਾਪਸੰਦ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ “ਤਨਜ਼ੀਮ” ਅਤੇ “ਤਬਲੀਗ” ਮੁਸਲਮ-ਪੱਖੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਆਗੂ ਸੀ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਇਸਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਲੂਣਿਆ। ਡਾ. ਕਿਚਲੂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਹਾਰ ਸੀ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹਿਮਾ-ਇਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸਨੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਕੋਈ ਦੋ ਦਹਾਕੇ ਇਹ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਹਾਮੀ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰੂਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸਦਾ ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਲੋਕ

ਅਪੀਲ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਇਸ ਨੇਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਅਕਤੂਬਰ, 1963 ਵਿਚ ਹੋਈ।

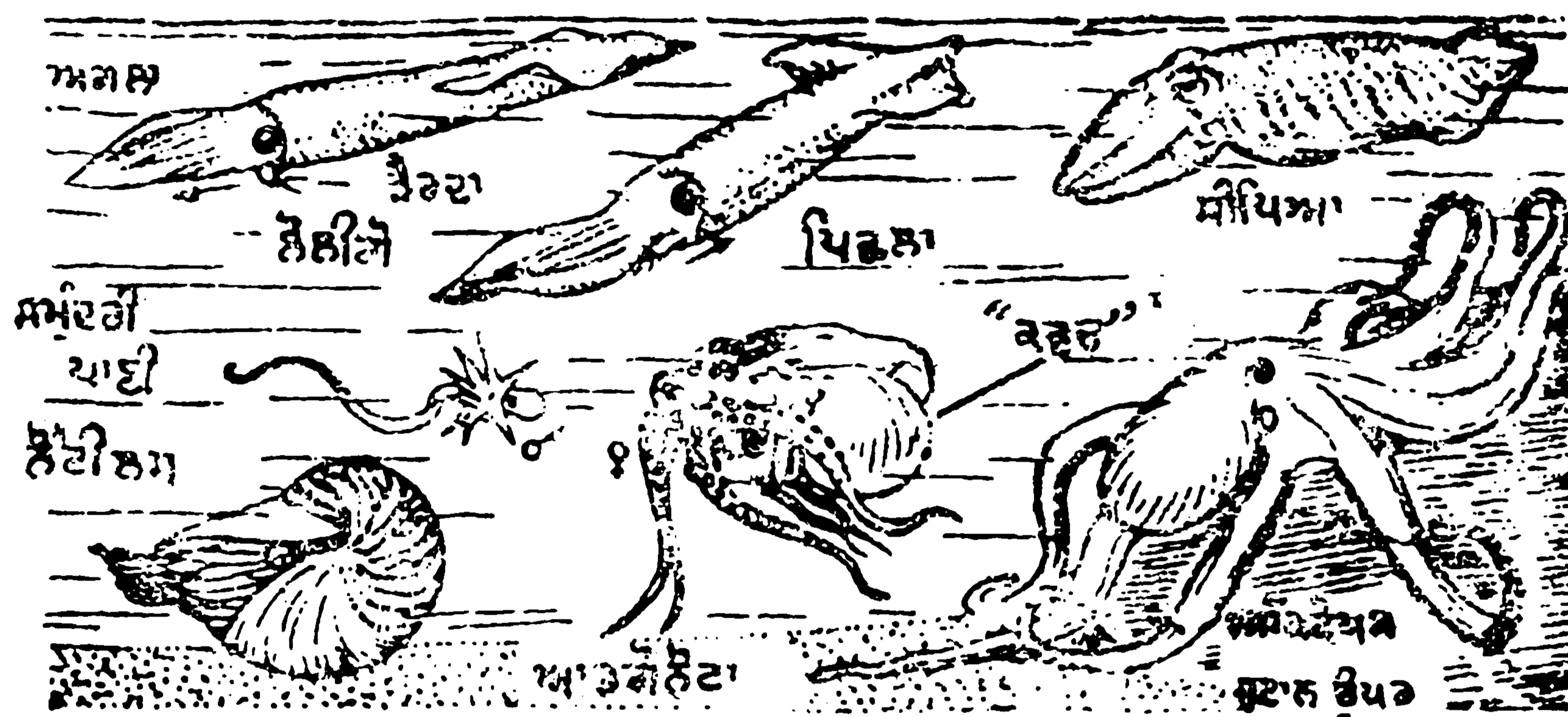
ਹ. ਪੂ.—ਡਿ. ਨੈ. ਬਾ 4:21

ਸੈਫੈਲੋਪੋਡਾ : ਸੈਫੈਲੋਪੋਡਾ ਫਾਈਲਮ ਮੌਲਸਕਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਸਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਮੁਦਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ 150 ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ 650 ਜਾਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਲਗਭਗ 15 ਮਿ. ਮੀ. (ਛੋਟਾ ਸਕੁਇਡ-ਇਡੀਓਸੀਪੀਅਸ ਪਿਗਮੀਅਸ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 15 ਮੀ. (ਵੱਡਾ ਸਕੁਇਡ ਆਰਕੀਟਿਊਥਿਸ ਪਿਨਸੈਪਸ) ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਡਾ ਸਕੁਇਡ ਰੀੜ੍ਹ-ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਪੇਲੀਓਜ਼ੋਇਕ ਅਤੇ ਮੀਜ਼ੋਜ਼ੋਇਕ ਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਅਜੋਕੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ

ਕੈਵਿਟੀ ਵਿਚੋਂ ਫਨਲ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਧਾਰ ਅਗੇ ਸੁਟ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਆਪ ਪਿਛੇ ਵਲ ਤਰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਚਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ-ਪਾਚਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮੁਖ ਅੰਗ ਹਨ-ਇਕ ਜੋੜਾ ਕਾਇਟਨੀ ਚੁੰਝਾਂ, ਇਕ ਬਹੁ-ਦੰਦਾ ਰੈਡੂਲਾ, ਦੋ ਜੋੜੇ ਲੁਆਬ ਗਲੈਂਡ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿਛਲੇ ਜੋੜੇ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਜ਼ਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਲਈ ਘਾਤਕ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ), ਲੰਮੀ ਈਸੋਫੇਗਸ, ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਮਿਹਦਾ, ਮਲ-ਦੁਆਰ ਅਤੇ ਗੁਦਾ। ਮਲ-ਦੁਆਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਾਂ ਵਰਗੇ ਪਰਦਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਲਹੂ-ਗੋੜ ਸਿਸਟਮ-ਲਹੂ-ਗੋੜ ਸਿਸਟਮ ਬੰਦ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਟਰ (cinus) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਨੋਟੀਲਸ ਵਿਚ ਇਹ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਲੈਕਿਊਨਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ। ਲਹੂ ਵਿਚ ਇਕ ਨੀਲੀ ਸਾਹ-ਪਿਗਮੈਂਟ, ਹੀਮੋਸਾਇਆਨਿਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਿਸਟੈਮਿਕ ਅਤੇ ਦੋ ਬ੍ਰੈਂਕੀਅਲ

ਸੈਫੈਲੋਪੋਡਾ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਆਮ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ

ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਖਰੇਵੇਂ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੁਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨੋਟੀਲਾਇਡ ਐਮੋਨਾਇਡ ਅਤੇ ਬੈਲੈਮਨਾਇਡ ਸਨ। ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਕਟੋਪਸ (ਅੱਠਬਾਹਾਂ), ਸਕੁਇਡ, ਕਟਲ ਫਿਸ਼ ਅਤੇ ਇਕੋ ਨੋਟੀਲਾਇਡ (ਨੋਟੀਲਸ) ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ।

ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ-ਸੈਫੈਲੋਪੋਡ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਾਕੀ ਮੌਲਸਕ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੈਰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਲ, ਮੂੰਹ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਠ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਪ ਅੰਗ ਕਈ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁੰਗੜਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਅਤੇ ਨੋਟੀਲਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਚੂਸਣੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੁਪਾਸੜ-ਸਮਮਿਤ ਹਨ। ਨੋਟੀਲਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲਾ ਖੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਦਰਲਾ ਖੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਸਪਾਇਰੂਲਾ ਵਿਚ ਇਹ ਕੁੰਡਲਦਾਰ ਤੇ ਖਾਨਿਆਂ ਵਾਲਾ, ਸੀਪੀਆ ਵਿਚ ਮੋਟਾ, ਲੋਲੀਗੋ ਵਿਚ ਪਤਲਾ ਤੇ ਕਾਇਟਨੀ, ਅੱਠਬਾਹੇ ਵਿਚ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਤੇ ਦੋ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਇਡੀਓਸੀਪੀਅਸ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪੈਰ ਦੇ ਅਗੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਪਾਚਨ ਨਲੀ U-ਆਕਾਰ ਦੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੰਗ ਇਕ ਬੰਨ੍ਹ (ਕੁਹਾਣ) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮੈਂਟਲ ਵਿਚ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਲਫੜੇ ਵੀ ਮੈਂਟਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਟਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਕਟੋਪੋਡਾ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂਟਲ ਵੱਡੀ ਤੇ ਗੋਲ ਅਤੇ ਡੈਕਾਪੋਡਾ ਵਿਚ ਪਤਲੀ ਅਤੇ ਨੋਕਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੰਭੜੇ ਕਈ ਅਪਸਾਰੀ (divergent) ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਚਲਣ ਦਾ ਮੁਖ ਵਸੀਲਾ ਸਿਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸਥਿਤ ਫਨਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੈਂਟਲ

ਦਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਦਿਲ ਇਕ ਗਲਫੜੇ ਜਾਂ ਟੈਨਿਡੀਅਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾੜੀ ਸਿਸਟਮ-ਨਾੜੀ ਸਿਸਟਮ ਵਿਕਸਤ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ। ਸਿਰ ਵਿਚ ਨਾੜੀ ਕੇਂਦਰ ਇਕ ਉਪ-ਅਸਥੀ ਯੁਕਤ ਸੈਫੈਲਿਕ ਕੈਪਸਿਊਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡੈਕਾਪੋਡ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂਟਲ ਦੀ ਭਿੱਤੀ ਦੇ ਸੁੰਗੜਨ ਨਾਲ ਜਿਹੜੀ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਡਾੱਰਸਲ ਐਕਸਾਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਐਕਸਾਨ ਤੇਜ਼ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਸਕੁਇਡਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੋਲੀਗੋ ਆਦਿ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਰਕੀਟਿਊਥਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਐਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਨੋਟੀਲਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਜਿਥੇ ਅੱਖ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਟੋਆ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸੈਫੈਲੋਪੋਡ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਅੱਖ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਅੱਖ ਰੀੜ੍ਹ-ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰੀੜ੍ਹਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਅੱਖ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਬੇਹਤਰ ਹੈ।

ਰੰਗਣ-ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗਦਾਰ ਸੈੱਲਾਂ (ਕ੍ਰੋਮੋਟੋਫੋਰ) ਦੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਸੁੰਗੜਨ ਤੇ ਫੈਲਣ ਨਾਲ ਸੈਫੈਲੋਪੋਡ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਰੰਗ ਬਦਲਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਰੰਗਦਾਰ ਸੈੱਲ ਵਿਚ, ਇਕ ਸੁੰਗੜਨਸ਼ੀਲ ਪੋਟਲੀ ਵਿਚ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੋਟਲੀ ਜਦੋਂ ਫੈਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਰੰਗ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੁੰਗੜਨ ਨਾਲ ਰੰਗ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਣਨ-ਲਿੰਗ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਣਨ ਅੰਗ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ। ਨਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਂਹ ਸੁਕ੍ਰਾਣੂ-ਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਦੀਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਸੰਸ਼ੋਧਿਤ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ

ਨੂੰ ਹੈਕਟੋਕਾਂਟੀਲਾਈਜ਼ਡ ਬਾਂਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਬਾਂਹ ਅਲੱਗ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟ੍ਰਿਮਅੱਕਟੋਪਸ ਵਿਚ ਇਹ ਬਾਂਹ ਮਦੀਨ ਦੀ ਮੈਂਟਲ ਕੈਵਿਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਡੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਹ ਤਲ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਚਿੱਬੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ (ਜਿਵੇਂ ਅੱਠਬਾਂਹ) ਮਦੀਨ ਅੰਡੇ ਸੇਂਦੀ ਹੈ।

ਅੰਡੇ ਕਾਫੀ ਜ਼ਰਦੀ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੰਡੀਜਣ ਚੱਕਲੀਨੁਮਾ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਮੌਲਸਕਾਂ ਵਾਲੀ ਟ੍ਰੋਕੋਫੋਰ ਜਾਂ ਵੈਲੀਜਰ ਲਾਰਵਾ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅੰਡੇ ਵਿਚੋਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਲਾਰਵਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬਾਲਗ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਲੈਂਕਟਨ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰਾ ਵਿਕਸਤ ਬੱਚਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬਾਲਗ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰੈਂਕੀਇਡੀ ਕੁਲ ਦੇ ਲਾਰਵੇ ਕੁਝ ਅਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸੂਖਮ ਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਸਿਰ ਡੰਡੀਆਂ ਉਤੇ ਲਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਭਰੂਣ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਹਾਲੀਂ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

ਪੌਸ਼ਣ-ਸੈਫੈਲੋਪੋਡ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮੁਖ ਆਹਾਰ ਕ੍ਰਾਸਟੇਸ਼ੀਅਨ ਅਤੇ ਲਾਰਵਾ ਤੇ ਬਾਲਗ ਮੱਛੀਆਂ ਹਨ। ਆਦਮਖੌਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਟੈਂਟੇਕਲ ਅਤੇ ਬਾਂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੂਸਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਫੜਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸਕੁਇਡ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੁੰਦਰਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਹੁੱਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਫੜਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਸ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ, ਚੁੰਝਾਂ ਅਤੇ ਰੈਡੂਲਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ, ਟੁੱਕੜੇ ਕੱਟ ਕੇ ਈਸੋਫੇਗਸ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰੈਡੂਲਾ ਰੇਤਣ ਅੰਗ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਸਥਿਤੀ-ਵਿਗਿਆਨ(ਇਕਾਲੋਜੀ)-ਸੈਫੈਲੋਪੋਡ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੇਲ੍ਹ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਮੀ ਵੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੇਣੀਵੰਡ-ਸੈਫੈਲੋਪੋਡ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਰਗੀਕਰਨ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ :

1. ਸ਼੍ਰੇਣੀ	ਸੈਫੈਲੋਪੋਡਾ
ਉਪ ਸ਼੍ਰੇਣੀ	ਟੈਟ੍ਰਾਬ੍ਰੈਂਕੀਆ
ਵਰਗ	ਨੌਟੀਲੋਇਡੀਆ
ਵਰਗ	ਐਮੋਨੋਇਡੀਆ
ਉਪ ਸ਼੍ਰੇਣੀ	ਡਾਈਬ੍ਰੈਂਕੀਆ
ਵਰਗ	ਬੈਲੇਮਨੋਇਡੀਆ
ਵਰਗ	ਡੈਕਾਪੋਡਾ
ਉਪ ਵਰਗ	ਮਾਇਓਪਸਿਡਾ
ਉਪ ਵਰਗ	ਈਗੋਪਸਿਡਾ
ਵਰਗ	ਵੈਪਾਇਰੋਮਾਰਫਾ
ਵਰਗ	ਅੱਕਟੋਪੋਡਾ
ਉਪ ਵਰਗ	ਸਿਰੋਮਾਰਫਾ
ਉਪ ਵਰਗ	ਇੰਸੀਰੇਟਾ

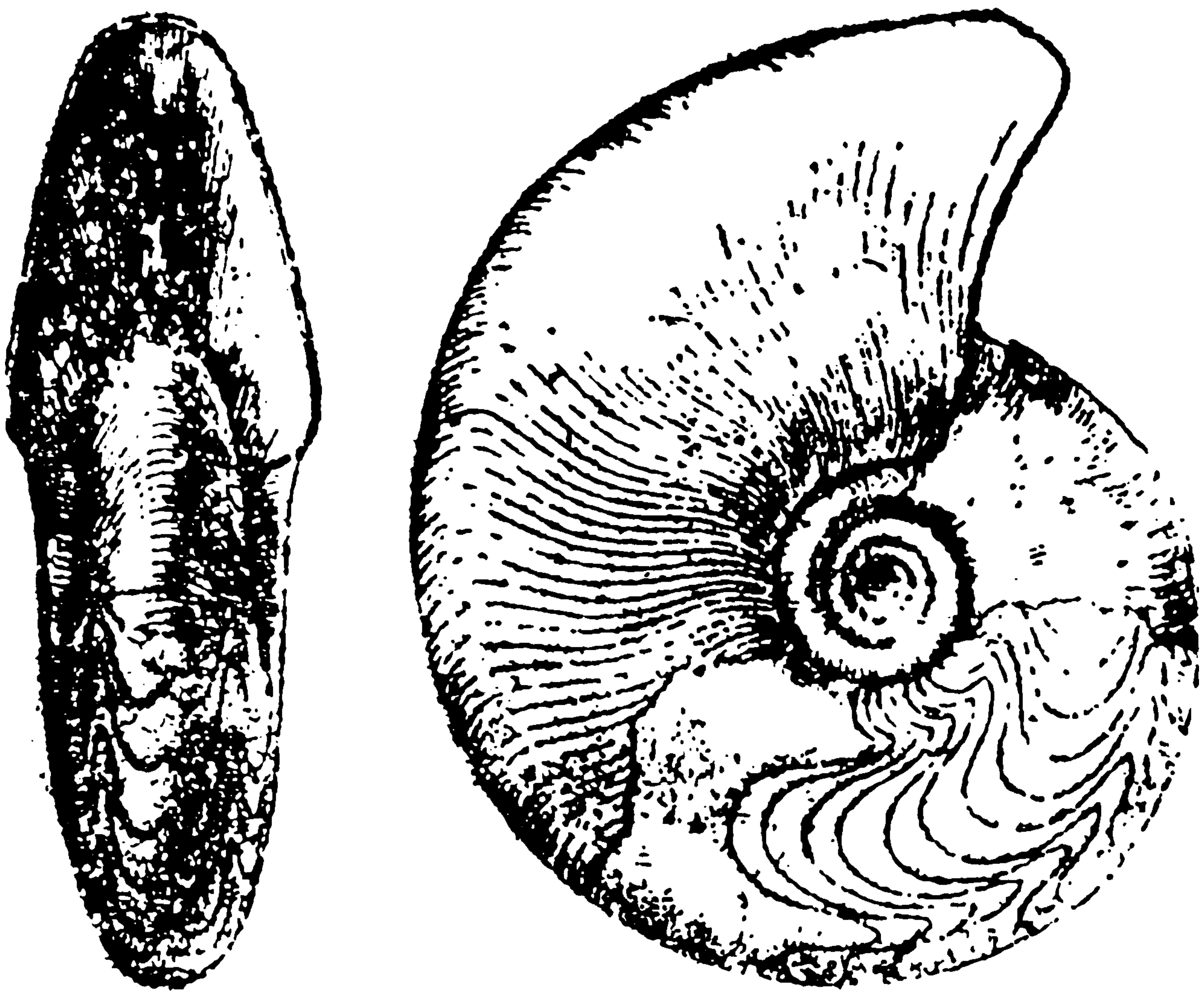
2. ਸ਼੍ਰੇਣੀ	ਸੈਫੈਲੋਪੋਡਾ
ਉਪ ਸ਼੍ਰੇਣੀ	ਨੌਟੀਲੋਇਡੀਆ
ਉਪ ਸ਼੍ਰੇਣੀ	ਐਮੋਨੋਇਡੀਆ
ਉਪ ਸ਼੍ਰੇਣੀ	ਕੋਲੀਓਇਡੀਆ
ਵਰਗ	ਬੈਲੇਮਨੋਇਡੀਆ
ਵਰਗ	ਸੀਪੀਓਇਡੀਆ
ਵਰਗ	ਟੀਊਥੋਇਡੀਆ
ਉਪ ਵਰਗ	ਮਾਇਓਪਸਿਡਾ
ਉਪ ਵਰਗ	ਈਗੋਪਸਿਡਾ
ਵਰਗ	ਵੈਪਾਇਰੋਮਾਰਫਾ
ਵਰਗ	ਅੱਕਟੋਪੋਡਾ
ਉਪ ਵਰਗ	ਸਿਰੋਮਾਰਫਾ
ਉਪ ਵਰਗ	ਇੰਸੀਰੇਟਾ

ਸੈਫੈਲੋਪੋਡਾ ਪਥਰਾਟ

ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਖੋਲ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਚਾਰ ਗਲਫੜਿਆਂ ਵਾਲੇ, (ਟੈਟ੍ਰਾਬ੍ਰੈਂਕੀਏਟ) ਸੈਫੈਲੋਪੋਡ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਲੀਓਜ਼ੋਇਕ ਅਤੇ ਮੀਜ਼ੋਜ਼ੋਇਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਆਮ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਪਥਰਾਟ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੇਲੀਓਜ਼ੋਇਕ ਕਲਪ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਨੌਟੀਲੋਇਡੀਆ ਉਪ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ (ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਨੌਟੀਲਸ ਕਰਕੇ ਪਿਆ ਹੈ) ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ, ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤਾਤ ਸੀ। ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕੋਈ 20,000,000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਨੌਟੀਲਸ ਹੀ ਇਕ ਜਿਉਂਦੀ ਕਿਸਮ ਬਾਕੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਪਥਰਾਟ ਜਾਂ ਲੁਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੌਟੀਲਸ ਦਾ ਖੋਲ ਸੈਂਕੜੇ ਮਿਲੀਅਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਉਪ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਐਮੋਨੋਇਡੀਆ ਵਿਚ ਕਈ ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਲਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰੀੜ੍ਹ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੀਜ਼ੋਜ਼ੋਇਕ ਕਲਪ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਲੁਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਨੌਟੀਲੋਇਡੀਆ-ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਲੁਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਫ ਬਾਹਰਲੇ ਕੈਲਸੀਅਮੀ ਖੋਲ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਥਰਾਟਾਂ ਵਿਚ ਇਕ-ਵਾਲਵੀ, ਖਾਨਿਆਂ ਵਾਲਾ ਖੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕੁੰਡਲ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਕੁੰਡਲ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਖਾਨੇ ਗੈਸ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸਨ। ਛੇਕ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਥਰਾਟਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫਨਲ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰ ਸੁਟ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਿਛੇ ਵੱਲ ਤਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਅੱਖਾਂ, ਟੈਂਟੇਕਲ ਅਤੇ ਸਖਤ ਚੁੰਝਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਖੋਲ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਆ-ਅੰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੈਸ ਦਾ ਭਰਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੁੰਡਲ-ਦਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿੰਗੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਪਥਰਾਟ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਨਲਕੀ-ਆਕਾਰ ਵਧਾਅ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਈਫੋਕਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਕੇ ਖੋਲ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੱਛਣ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮੌਲਸਕ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੈਫੈਲੋਪੋਡ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਡਿਆਂ ਦੇ ਪਥਰਾਟ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਪਰ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਅਵਿਕਸਤ ਖੋਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਲੜੀਵਾਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ

ਡਿਵੇਨੀਅਨ ਪੀਰੀਅਡ ਦੇ ਟਿਪੀਕਲ ਸੈਫੈਲੋਪੋਡ ਪਥਰਾਟ ਥਾਵਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵੀ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਸੈਫੈਲੋਪੋਡ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪਥਰਾਟ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਸਕੁਇਡਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਕਈ ਸੈਂਕੜੇ ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਕਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੈਂਬਰੀਅਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲੇ ਸੈਫੈਲੋਪੋਡ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਖੋਲ ਛੋਟਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਆਦਿ ਰੂਪ ਮੌਲਸਕਾਂ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਪਰ ਲੋਅਰ ਆਰਡੋਵੀਸ਼ੀਅਨ ਕਲਪ ਵਿਚ ਨੌਟੀਲੋਇਡ ਦੇ ਕਈ ਗਰੁੱਪ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਦਾਰ ਨੌਟੀਲੀਕੋਨ ਸਿੰਗਨੁਮਾ ਸਿਰਟੋਕੋਨ, ਅੰਡਾ-ਆਕਾਰ ਬੀਵੀਕੋਨ ਅਤੇ ਡੰਡਾ-ਆਕਾਰ ਆਰਥੋਕੋਨ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਜਾਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਰਥੋਕੋਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੇ ਫੁਲੇ ਪਰ ਮੀਜੋਜੋਇਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਏ।

ਐਮੋਨਾਇਡੀਆ—ਇਸ ਉਪ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਨੌਟੀਲੋਇਡੀਆ ਗਰੁੱਪ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਐਮੋਨਾਇਡੀਆ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਕਸਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ, ਜਿਹੜੇ ਡਿਵੇਨੀਅਨ ਪੀਰੀਅਡ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸਨ, ਨੌਟੀਲੋਇਡ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਕਈ ਮੂਲਕ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਈਫੈਕਲ ਛੋਟੀ ਤੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੋਲ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕੰਦਮਈ ਪ੍ਰੋਟੋਕਾਂਕ (ਲਾਰਵਾ ਸੰਖ) ਜਾਂ ਮੁੱਢਲਾ ਖਾਨਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਇਦ ਲਾਰਵੇ ਲਈ ਤਰਨਸ਼ੀਲ, ਗੈਸ ਖਾਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਐਮੋਨਾਇਡ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੌਟੀਲੋਇਡ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫੁਰਤੀਲੇ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਤਰਾਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੋਲ ਹੋਰ ਟੈਟ੍ਰਾਬੈਂਕੀਏਟ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਹਲਕੇ ਅਤੇ ਨਾਜੁਕ ਹਨ।

ਮੁਢਲੇ ਐਮੋਨਾਇਡ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਖੋਲ ਦੇ ਖਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬੜੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸਨ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਿਕਸਤ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਨਾਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਝਾਲਰਦਾਰ ਬਣਦੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਊਚਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਮੀਜੋਜੋਇਕ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੇਚੀਦਾ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਜਾਲੀ ਵਰਗੀ ਬਣਤਰ (ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਖੋਲ ਮਾਦੇ ਰਾਹੀਂ) ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਸਿਊਚਰ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਮੁਖ ਅਧਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਖੋਲ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਕੁੰਡਲਾਂ ਤੇ ਭਰੂਣ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਊਚਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ

ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖੋਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵਖਰੇਵੇਂ ਆਉਂਦੇ ਗਏ। ਸਾਧਾਰਨ ਖੋਲਾਂ ਤੋਂ ਡਿਜ਼ਾਈਨਦਾਰ ਖੋਲ, ਅਤੇ ਕ੍ਰੀਟੇਸ਼ਸ ਕਲਪ ਵਿਚ, ਕੁੰਡਲਦਾਰ ਖੋਲਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁੰਡਲਾਂ ਦੇ ਜਾਂ ਬੇਤਰਤੀਬੇ ਕੁੰਡਲਾਂ ਵਾਲੇ ਖੋਲ ਵੀ ਬਣੇ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰਾ ਗਰੁੱਪ ਹੀ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਐਮੋਨਾਇਡ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ ਮਿਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਸ 1 ਤੋਂ 2 ਮੀ. ਤਕ ਸੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 2 : 682.

ਸੈਫੈ : ਵੇਖੋ, ਸਾਫੇ

ਸੈਬਰਾਥਾ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਲਿਬੀਆ ਵਿਚ ਟ੍ਰਿਪਾਲੀ ਤੋਂ ਲਗ ਭਗ 78 ਕਿ. ਮੀ. ਪੱਛਮ ਵੱਲ, ਮੌਜੂਦਾ ਸੈਬਰਾਥਾ ਵਲਪੀਆ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆਬਾਦ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਰਥੀਜੀਅਨਾਂ ਨੇ ਮੌਸਮੀ ਵਪਾਰਕ ਚੌਂਕੀ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸ਼ਹਿਰ-ਸੈਬਰਾਥਾ, ਓਈ(ਆਧੁਨਿਕ ਟ੍ਰਿਪੋਲੀ) ਅਤੇ ਲੈੱਪਟਿਸ ਮਾਗਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਹੀ 'ਤਿੰਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼' ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰੋਮਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਉਪਰੰਤ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਇਆ। ਲਗਭਗ 365 ਈ. ਵਿਚ ਅਸਤੂਰੀਆਨੀ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਵੈਂਡਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਸੰਨ 643 ਵਿਚ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਖੋਹਾਂ ਦੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਖੁਦਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਥੋਂ ਜੂਪੀਟਰ ਦਾ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਦੀਵਾਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:749.

ਸੈਬਿਨ, ਸਰ ਐਡਵਰਡ (1788-1883) : ਇਹ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਖਗੋਲਵੇਤਾ ਸੀ ਜੋ ਧਰਤੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਚੁੰਬਕੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 14 ਅਕਤੂਬਰ, 1788 ਨੂੰ ਡਬਲਿਨ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1821 ਵਿਚ ਪੈਂਡੂਲਮ ਦੀ ਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸਹੀ ਆਕਾਰ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਅਫਰੀਕਾ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਤੱਟਾਂ ਅਤੇ ਆਰਕਟਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਜਰਬੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸੰਨ 1825 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਤੀਜੇ ਛਪਵਾਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਪੈਰਿਸ ਤੇ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੈਬਿਨ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਚੁੰਬਕੀ ਪ੍ਰੇਖਣਸ਼ਾਲਾਂ ਦੇ ਅਮਲਾ ਭਾਗ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1852 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਲਭਿਆ ਕਿ ਸੂਰਜੀ ਧਬਿਆਂ ਤੇ ਆਵਰਤੀ ਵਿਚਲਨ ਦਾ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਚੁੰਬਕੀ ਹਲਚਲਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਇਕ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1861 ਤੋਂ 1871 ਤਕ ਇਹ ਲੰਡਨ ਦੀ ਰਾਇਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 1869 ਵਿਚ ਬਾਥ ਦੇ ਆਰਡਰ ਦਾ ਨਾਈਟ ਕਮਾਂਡਰ ਬਣ ਗਿਆ।

26 ਜੂਨ, 1883 ਨੂੰ ਸੁਰੇ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਸ਼ੀਨ ਵਿਖੇ ਇਸ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:748.

ਸੈਂਬੀਅਮ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਚਿੰਗਲਪੇਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਾਇਦਪਟ ਤਾਲੁਕੇ ਵਿਚ ਪੈਰਾਮਬੂਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਪੈਰਾਮਬੂਰ ਰੇਲਵੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਸਿਹਤ ਲਈ ਸੁਖਾਵਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਕਾਫੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ।

13°7' ਉ. ਵਿਥ.; 80°16' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:168

ਸੈਮਸਨ ਅਤੇ ਡੈਲੀਲਾ : ਸੈਮਸਨ ਅਤੇ ਡੈਲੀਲਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ (Judges 13-16) ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੈਮਸਨ ਅਦੁੱਤੀ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਮਸਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸਮਸ ਭਾਵ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਫਿਲਸਤੀਨੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ। ਸੈਮਸਨ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜੱਜ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਿਆ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਫਿਲਸਤੀਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੈਮਸਨ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਪਿਛੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਸੈਮਸਨ ਨੇ ਇਕ ਫਿਲਸਤੀਨੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਜਸ਼ਨ ਵੇਲੇ ਇਸਨੇ ਫਿਲਸਤੀਨੀਆਂ ਅੱਗੇ ਸ਼ੇਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਕ ਬੁਝਾਰਤ ਭਾਰੀ ਸ਼ਰਤ ਲਾ ਕੇ ਪਾਈ। ਇਸਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਇਸ ਅੱਗੇ ਇਸ ਅੜਾਉਣੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੱਸ ਦੇਣ ਦਾ ਤਰਲਾ ਕੀਤਾ। ਸੈਮਸਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਸਨੇ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਹ ਜਵਾਬ ਫਿਲਸਤੀਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਰਤ ਦੀ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਚੁਕਾਉਣ ਲਈ ਸੈਮਸਨ ਨੂੰ ਐਸਕੈਲੱਨ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ 30 ਫਿਲਸਤੀਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਲ-ਅਸਬਾਬ ਖੋਹਣਾ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸਦੀ ਵਹੁਟੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਫਿਲਸਤੀਨੀਆਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਹੱਥੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਈਟਨ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਜਾ ਪਨਾਹ ਲਈ। ਫਿਲਸਤੀਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਇਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲਿਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸੈਮਸਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਖੋਤੇ ਦੇ ਜਬਾੜੇ ਦੀ ਹੱਡੀ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਨੱਸ ਗਏ।

ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਸੈਮਸਨ ਗਾਜ਼ਾ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਦਾ ਮੁਜਰਾ ਦੇਖਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਫਿਲਸਤੀਨੀਆਂ ਨੇ ਮੁੜ ਇਸ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਇਹ ਗਾਜ਼ਾ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹੀ ਪੱਟ ਕੇ ਕੋਈ 38 ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੀਬਰਨ ਵਿਖੇ ਲੈ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੈਮਸਨ ਇਕ ਹੋਰ ਫਿਲਸਤੀਨੀ ਕੁੜੀ ਡੈਲੀਲਾ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਡੈਲੀਲਾ ਨੂੰ ਫਿਲਸਤੀਨੀਆਂ ਨੇ ਫੁਸਲਾ ਕੇ ਸੈਮਸਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਅਖੀਰ ਡੈਲੀਲਾ ਨੇ ਸੈਮਸਨ ਤੋਂ ਇਹ ਭੇਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਇਸਦੀ ਤਾਕਤ ਇਸਦੇ ਲੰਮੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਡੈਲੀਲਾ ਨੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸੈਮਸਨ ਦੇ ਵਾਲ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਸੈਮਸਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ। ਇਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਗਾਜ਼ਾ ਦੇ ਜ਼ੇਲ੍ਹਖਾਨੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਚੱਕੀ ਪੀਹਣੀ ਪਈ। ਫਿਲਸਤੀਨੀਆਂ ਨੇ ਸੈਮਸਨ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਡੈਗਨ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਤੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਛੱਤ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ

ਸੀ। ਸੈਮਸਨ ਨੂੰ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਇਸਦਾ ਤੇ ਇਸਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਖੂਬ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੈਮਸਨ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਾਸ ਆਪਣੀ ਖੋਹੀ ਹੋਈ ਤਾਕਤ ਵਾਪਸ ਦੇਣ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੁੱਠਿਆ, ਸੈਮਸਨ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਤੂਫਾਨੀ ਬਲ ਆ ਗਿਆ। ਇਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰੀ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੰਦਰ ਖੜਾ ਸੀ, ਜੜ੍ਹੋਂ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਫਿਲਸਤੀਨੀਆਂ ਤੇ ਮੌਤ ਬਣ ਕੇ ਆਡਿੱਗੀ। ਮਲਬੇ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਸੈਮਸਨ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਇਸ ਦੀ ਲੋਥ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਬਰ-ਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਫਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਮਹਾਂਕਵੀ ਮਿਲਟਨ ਨੇ ਸੈਮਸਨ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਬਲ ਨਾਟਕੀ ਤੱਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ 'ਸੈਮਸਨ ਐਗੇ-ਨਿਸਟਸ' (1671) ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੀ ਅਦੁੱਤੀ ਕਲਾ ਦੀ ਪੁੱਠ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਮਿਲਟਨ ਨੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੇ. 24:230 ਯੂਨੀ. ਐਨ. 137:286

ਸੈਮਨ : ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਈਰਾਨ ਦੇ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੀ ਕਾਉਂਟੀ ਅਤੇ ਸੂਬੇ ਦਾ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਤਹਿਰਾਨ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਦ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 1138 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ, ਐਲਬੁਜ਼ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਟਾਲਮੀ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸਮੀਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਨਾਲੇ ਵਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਥਾਨਕ ਅਨਾਜ, ਕਪਾਹ ਤੇ ਤਮਾਕੂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਡੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਦਰੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—ਲ. 40,000 (1972)

35° 33' ਉ. ਵਿਥ.; 53°24' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾ. 9:5

ਸੈਮਪੇਨ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ : ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਮੁਖ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ 25 ਸਤੰਬਰ, 1915 ਈ. ਨੂੰ ਰੀਮਜ਼ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਿਸਦਾ ਮੰਤਵ ਜਰਮਨ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਅਸ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਹਮਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਅਪ੍ਰੈਲ, 1917 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਹਮਲਾ ਰੀਮਜ਼ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨੀਵੈਲ ਦਾ ਹਮਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ, ਜਰਮਨ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਪਾੜ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ।

1915 ਈ. ਦਾ ਹਮਲਾ—1915 ਈ. ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਵੋਜ਼ ਅਤੇ ਆਰਗਾਨ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹਮਲੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸੈਮਪੇਨ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਜੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਸੈਮਪੇਨ ਵਿਚ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਜਰਮਨ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਬਾਜ਼ਾਨਕੂਰ (Bazancourt) ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਚੈਲੋਰੇਂਜ ਵੱਲ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਮੋਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਰੀਮਜ਼ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਰਗਾਨ ਵਿਚ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਰਮਨ ਮੁਹਾਜ਼ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਵੇਗਾ। ਜਨਰਲ-ਡ-ਕਾਸਟੈਲਨੋ ਦੀ

ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਦੂਜੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜ (ਪੇਟੈਨ) ਨੇ ਚੌਥੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸੱਜੇ ਭਾਗ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਫੌਜ (ਹੰਬਰਟ) ਦੇ ਖੱਬੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਰਮਨਾਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਫੌਜ (ਈਨੇਮ) ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਫੌਜ 35 ਡਵੀਜ਼ਨ ਅਰਥਾਤ 420 ਬਟਾਲੀਅਨ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਫੌਜ ਦੀਆਂ 70 ਬਟਾਲੀਅਨ ਸਨ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਧਾਕੇ 192 ਕਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਐਪਰ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਇੰਨੀ ਗਲਤ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਜਰਮਨ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ 15 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ। 22 ਸਤੰਬਰ, ਨੂੰ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ 25 ਸਤੰਬਰ, ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸਵਾ ਨੌ ਵਜੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਰੇ ਮੁਹਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾਵਰ ਫੌਜਾਂ 2000 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 40000 ਗਜ਼ ਤੱਕ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਜਰਮਨਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੋਰਚੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ। ਜਰਮਨ ਫੌਜਾਂ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜਾਂ 28 ਅਤੇ 29 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜਰਮਨਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੋਰਚੇ ਉੱਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਲੀ ਮੇਸਨਿਲ ਅਤੇ ਨਾਵਾਰੀਨ ਫਾਰਮ ਤੱਕ ਵਧ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਵੀ ਘੁਸ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਜਰਮਨਾਂ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਪਾੜ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਫਰਾਂਸ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ 28 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ। 30 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ 25,000 ਬੰਦੇ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ 8 ਅਕਤੂਬਰ, ਤੱਕ ਨਿਸਫਲ ਝੜਪਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

1917 ਈ. ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਏਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ-ਏਨ ਦੇ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਹਮਲਾ ਵੈਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰੀਮਜ਼ ਤੱਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੀ ਕਮਾਨ ਨੀਵੈੱਲ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਪੰਜਵੀਂ ਫੌਜ ਜਿਸਨੇ ਇਹ ਮੁਹਾਜ਼ 1914 ਈ. ਤੋਂ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਛੇਵੀਂ ਫੌਜ ਲਈ ਥਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਹਟ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦਸਵੀਂ ਫੌਜ ਰੀਜ਼ਰਵ ਵਿਚ ਰਹੀ। ਨੀਵੈੱਲ ਨੇ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਤੋਪਖਾਨਾ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਜਰਮਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਿੰਡਨਬਰਗ ਲਾਈਨ ਵੱਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਨੀਵੈੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਵਾਜ਼-ਸੋਮ (Oise Somme) ਹਮਲੇ ਵਾਲੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ, ਕੇਵਲ ਏਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਡਵੀਜ਼ਨ ਫੌਜ ਤਾਈਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਚੌਥੀ ਫੌਜ ਰੀਮਜ਼ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਵੇ ਪਰ, ਕੁਝ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਜੰਗੀ ਵਜ਼ੀਰ ਜਨਰਲ ਲੀ ਓਟੇ ਨੂੰ ਰਿਟਾਇਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਦੀ ਥਾਂ ਐਮ. ਪੇਨਲਵੇ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਨੀਵੈੱਲ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਕੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਦੇ ਇਅਤਮਾਦ ਦੀ ਠੋਸ ਪੁੱਜੀ ਅਤੇ ਨੀਵੈੱਲ ਨੇ ਤਿਆਗ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਜੋ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹਮਲਾ 9 ਅਪ੍ਰੈਲ, ਨੂੰ ਐਰਐਸ ਸਾਹਮਣਿਉਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਏਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ 12 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੌਸਮ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਹਮਲਾ 14 ਅਪ੍ਰੈਲ, ਫਿਰ 16 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੱਕ ਅਗੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਤਿਹਾਦੀਆਂ ਨੇ 16 ਅਪ੍ਰੈਲ, ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪਹਿਲੀ

ਡੀਫੈਂਸ ਲਾਈਨ ਤੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ।

16 ਤੋਂ 20 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੱਕ ਫਰਾਂਸ ਨੇ 21,000 ਜਰਮਨ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 183 ਤੋਪਾਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਏਨ ਦੇ 7½ ਮੀਲ ਮੁਹਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ 5 ਮੀਲ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਜਰਮਨਾਂ ਪਾਸ 25 ਡਵੀਜ਼ਨ ਰੀਜ਼ਰਵ ਵਿਚ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ 16 ਡਵੀਜ਼ਨ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਫੌਜ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਕਿਤੇ ਲੜ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ।

ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਚੌਥੀ ਫੌਜ ਨੇ 4 ਮਈ, ਨੂੰ ਕਰਾਨ ਦੀ ਪਠਾਰ (Plateau de craonne) ਉੱਤੇ ਅਤੇ 5 ਮਈ ਨੂੰ ਲੇਫੋਕਸ ਮਿਲ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। 16 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ 25 ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੱਕ ਫਰਾਂਸ ਦੇ 1500,0 ਫੌਜੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਜਦ ਕਿ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਜ ਸੌ ਲਾਪਤਾ ਸਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 5:215.

ਸੈਮਾਇਡ (Samoyed) : ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਅਤੇ ਪੂਰ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਹੈ। ਫਿਨੋ-ਯੂਗਰੀਅਨ (Finno-Ugrian) ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਦਾ ਯੂਰੇਲਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਪਰਿਵਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਮਾਇਡ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਉੱਤਰੀ ਸੈਮਾਇਡ—ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ 25000 ਯੂਰਾਕ (Yurak) ਸੈਮਾਇਡ, 300 ਯਨੀਸੀ (Yenisei) ਸੈਮਾਇਡ ਅਤੇ 700 ਤਾਵਗੀ (Tavgi) ਜਾਂ ਅਵਾਮ (Awam) ਸੈਮਾਇਡ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਦੱਖਣੀ ਸੈਮਾਇਡ—ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਜੀਉਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਸਤਿਆਕ (Ostyak) ਸੈਮਾਇਡ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੈਲਕਪ (Selkup) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 4,000 ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਸੈਮਾਇਡ ਦੇ ਕੋਈ ਸੱਤ ਕੁ ਹੋਰ ਗਰੁੱਪ 18ਵੀਂ ਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਸਨ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਰੂਸੀ, ਤੁਰਕੀ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਰਲ ਮਿਲ ਗਏ ਹਨ।

ਉੱਤਰੀ ਸੈਮਾਇਡ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਰੇਂਡੀਅਰ (ਬਾਰਾਂ ਸਿੰਗਾ) ਪਾਲਦੇ ਅਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਦੇ ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਸੈਮਾਇਡ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਗਰੁੱਪ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨੇ ਰੇਂਡੀਅਰ ਪਾਲਣ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਰੂਸ ਅਤੇ ਫਿਨਲੈਂਡ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੈਮਾਇਡ ਲੋਕਗੀਤਾਂ, ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। 1930-40 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਰੂਸੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਸੈਮਾਇਡ ਵਰਣਮਾਲਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਸੈਮਾਇਡ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸਤਾਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੇ. 24:228.

ਸੈਮਾਂਗ : ਇਹ ਨੈਗਰੀਟੋ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਮਲਾਇਆ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ (ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਤੇ ਬਾਈਲੈਂਡ) ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹਨ। ਸੰਨ 1970 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 3000 ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਈਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 100 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਸਟਰੋ-ਏਸ਼ੀਆਈ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਫਲ ਤੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ,

ਪਰ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਫ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਵਧਵੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਬਿਰਫ਼ਾਂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਤੇ ਟਾਹਣੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਝੋਪੜੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਲੋਕ ਸੁਤੰਤਰ ਟੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਨੁੱਖ (ਜੋ ਆਮ ਕਰਕੇ ਗਰੁੱਪ ਦਾ ਆਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ), ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਪੁੱਤਰ, ਨੂੰਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਰੀਤੀ-ਰਵਾਜ਼ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਈ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਾਕਟਰ-ਪੁਜਾਰੀ (Shaman-Priest) ਵੈਦਗੀ ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਦਾ ਜਾਣਕਾਰ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੱਸ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹੋ ਹੀ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਸਮਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 9:46.

ਸੈਮਾਰਾਂਗ : ਇਹ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਦੇ ਜਾਵਾ ਟਾਪੂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜ ਜਾਵਾ-ਟੈਂਗਾ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਤੱਟ ਤੇ ਕਾਲੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1748 ਵਿਚ ਵਲੰਦੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਜਾਪਾਨੀਆ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁੱਕਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਗਣਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਜਾਵਾ ਦੀ ਤੀਜੀ ਵੱਡੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਮੌਨਸੂਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਲਈ ਇਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਜੁੱਤੀਆਂ, ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ, ਛੋਟੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਰਬੜ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹਨ। ਕਾਫ਼ੀ, ਖੰਡ ਤੰਬਾਕੂ, ਕਾਹਵਾ, ਟੀਨ ਅਤੇ ਕਸਾਵਾ ਬਾਹਰ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਕ ਹਵਾਈ-ਅੱਡਾ ਵੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—646,590 (1971).

6°58' ਦੱ. ਵਿੱਥ.; 110°25' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. ਮਾ. 9:47; ਕੋਲ. ਐਨ. 17:165

ਸੈਮੀਰਾਮੀਜ਼ (Semiramis—ਲਗਭਗ 800 ਈ. ਪੂ.) : ਇਹ ਅਸੀਰੀਆ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ 1910 ਈ. ਵਿਚ ਬਰਲਿਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋ. ਲੇਮਾਨ ਹੌਪਟ (Lehman-Haupt) ਨੇ ਖੋਜ ਕਰ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਬੈਬੇਲੋਨੀ ਅਸੀਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਹੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਡਿਕਿਉਡੋਰਸ ਸਿਕਯੂਲਿਸ, ਜਸਟਿਨ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਡਸੇ ਦੇ ਤੇਸ਼ੀਅਸ (Ctesias of Cnidus) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਝੂਠੀਆਂ ਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੈਮੀਰਾਮੀਜ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਸੀਰੀਆ ਵਿਖੇ ਅਸਕਾਲਨ (Ascoln) ਦੀ ਮੱਛੀ-ਦੇਵੀ ਅਟਾਰ-ਗਾਟਿਸ (Atargatis) ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸਣਾ ਘੁੱਗੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਾਹੀ ਗਡਰੀਏ ਸਿਮਸ (Simmas) ਨੇ ਪਾਲਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਨਿਨਸ (Ninus) ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਓਨਜ਼ (Onnes) ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ। ਓਨਜ਼ ਦੇ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰਕੇ ਮਰਨ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਉਸਦੀ ਸਾਰੀ ਹਕੂਮਤ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਸਾਰੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਇਸ ਨੇ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ

ਸ਼ਹਿਰ ਬਣਵਾਏ, ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਸੜਕਾਂ ਕਢਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਵੀ ਬਣਵਾਈਆਂ। ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਬਤਾਲੀ ਸਾਲ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਿਯਨਾਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਖੁਦ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਘੁੱਗੀ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਫ਼ੁਰਾਤ ਜਾਂ ਈਰਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਾਈਰਐਪਾਲਿਸ (Hierapolis) ਵਿਖੇ ਇਕ ਮੰਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸੈਮੀਰਾਮੀਜ਼ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਸੈਮੀਰਾਮੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸਤਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਅਸੀਰੀਆ ਦੀ ਮਲਕਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਲੇਮਾਨ ਹੌਪਟ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ 'ਸੈਮੀਰਾਮੀਜ਼' ਸ਼ਬਦ Sammuramat ਦੀ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਸੈਮੀਰਾਮੀਜ਼ੀ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਬਲ ਦੀ ਵਸਨੀਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਅਸੀਰੀਅਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨੇਬੋ (Nebo) ਜਾਂ ਨਬੂ (Nabu) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਲਿਆਂਦੀ। 1909 ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਥੰਮ੍ਹ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੈਮੀਰਾਮੀਜ਼ ਸ਼ਮਸੀ ਅਦਾਦ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਅਸੀਰੀਆ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਇਸ ਥੰਮ੍ਹ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੈਮੀਰਾਮੀਜ਼ ਦਾ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਤਕ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੇ ਇੰਡੋ ਜਰਮਨ ਮੀਡੀਆਂ ਅਤੇ ਖਲਦੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ।

ਅਸੀਰੀਅਨ ਸ਼ਬਦ 'Summat' ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਘੁੱਗੀ ਦੇ ਹਨ, ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੈਮੀਰਾਮੀਜ਼ ਦਾ ਸਬੰਧ ਦੇਵੀ ਇਸ਼ਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਘੁੱਗੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬਿ. 20:313.

ਸੈਮੂਅਲ : ਇਹ ਇਸਰਾਈਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੈਗੰਬਰ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਜੱਜ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਜਨਮ ਰਾਮਾਹ (Ramah) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹਨਾ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸਦੀ ਰੁਚੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਵੱਲ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਪਾਸ ਕੁਝ ਚਿਰ ਸੇਵਾਦਾਰ ਵੀ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾੱਲ (Saul) ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਸੈਮੂਅਲ ਦੀ ਸਾੱਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਸੀ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਰਾਮਾਹ ਵਿਖੇ ਹੀ ਹੋਈ। ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 13.

ਸੈਮੂਅਲ, ਹਰਬਰਟ ਲੂਈ ਸੈਮੂਅਲ : ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੀਤੀ-ਵਾਨ ਦਾ ਜਨਮ ਲਿਵਰਪੂਲ ਵਿਖੇ 6 ਨਵੰਬਰ, 1870 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਸਾਊਥ ਆਕਸਫੋਰਡਸ਼ਿਰ ਤੋਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਹਾਰਨ ਪਿਛੋਂ ਇਹ 1902 ਵਿਚ ਲਿਬਰਲ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਯਾਰਕਸ਼ਿਰ ਦੇ

ਕਲੇਵਲੈਂਡ ਡਵੀਜ਼ਨ ਤੋਂ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1905 ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਲਿਬਰਲ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਚਿਲਡਰਨ ਐਕਟ (1908) ਬਣਵਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਇਸੇ ਦੇ ਸਿਰ ਸੀ।

ਮਈ, 1909 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਡੱਚੀ ਆਫ ਲੰਗਜ਼ਸਟਰ ਦਾ ਚਾਂਸਲਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਯਹੂਦੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਰੈਂਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਜਨਵਰੀ, 1916 ਵਿਚ ਇਹ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਪਰੰਤੂ ਲਾਇਡ ਜਾਰਜ ਦੇ ਸਾਂਝੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਇਸਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ 1917 ਤੋਂ 1918 ਤਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖਰਚ ਲਈ ਬਣੀ ਸੀਲੈਕਟ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ 1919 ਵਿਚ ਬੈਲਜੀਅਮ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਰਿਹਾ।

1920 ਵਿਚ ਇਹ ਫਲਸਤੀਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਸਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਜ਼ਹਬੀ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਲਸਤੀਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ। 1925 ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਇਸਨੇ ਕੋਲਾ-ਉਦਯੋਗ ਲਈ ਬਣੇ ਰਾਇਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ। 1926 ਵਿਚ ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਸੈਮੂਅਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਤੀਬਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ।

ਸੰਨ 1927 ਤੋਂ 1929 ਤੱਕ ਲਿਬਰਲ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਰਿਹਾ। 1929 ਵਿਚ ਇਹ ਡਾਰਵਿਨ ਲੰਕਾਸ਼ਿਰ ਤੋਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1931 ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ। ਸਤੰਬਰ, 1932 ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਵਪਾਰਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਅਤੇ ਆੱਟਾਵਾ ਇਕਰਾਰਨਾ-ਮਿਆਂ (Ottawa Agreements) ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਲਿਬਰਲ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ 5 ਫਰਵਰੀ, 1963 ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19:988.

ਸੈਮੂਅਲ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ : ਇਹ ਓਲਡ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਦੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਇਬਰਾਨੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਯੂਨਾਨੀ ਅਨੁਵਾਦ 'ਸੈਪਚੂਆਜ਼ਿੰਟ' ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰਕੇ I ਕਿੰਗ ਅਤੇ II ਕਿੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜਕਲ੍ਹ I ਕਿੰਗ ਅਤੇ II ਕਿੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ III ਕਿੰਗ ਅਤੇ IV ਕਿੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੈਮੂਅਲ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਕ ਪੂਰੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਭਾਗ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਸੈਮੂਅਲ ਦੀ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਪੰਜ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ (ਪਹਿਲੀ ਸੈਮੂਅਲ 1-7) ਭਾਗ ਵਿਚ ਸੈਮੂਅਲ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਵਾਨੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਦੂਜੇ (ਪਹਿਲੀ ਸੈਮੂਅਲ 8-15) ਭਾਗ ਵਿਚ ਸੈਮੂਅਲ ਅਤੇ ਸੌਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਤੀਜੇ (ਪਹਿਲੀ ਸੈਮੂਅਲ 16 ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਸੈਮੂਅਲ) ਭਾਗ ਵਿਚ ਸੌਲ ਅਤੇ ਡੇਵਿਡ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਚੌਥੇ (ਦੂਜੀ ਸੈਮੂਅਲ 2-8) ਭਾਗ ਵਿਚ ਡੇਵਿਡ ਚੌਥੇ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ (ਦੂਜੀ ਸੈਮੂਅਲ 9-20) ਭਾਗ ਵਿਚ ਡੇਵਿਡ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਤਿਕਾ

(ਦੂਜੀ ਸੈਮੂਅਲ 21-24) ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਫੁਟਕਲ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਸੈਮੂਅਲ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੌਲ (Saul) ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡੇਵਿਡ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੌਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੌਲ ਕੋਲ ਨੌਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸੌਲ ਨੂੰ ਡੇਵਿਡ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਡੇਵਿਡ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਡੇਵਿਡ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚ ਕੇ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਡੇਵਿਡ ਦੱਖਣੀ ਜੂਡੀਆ ਵਿਚ ਡਾਕੂਆਂ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਬਿਆਥਰ (Abiathar) ਨਾਬ (Nob) ਦੇ ਪਾਦਰੀ ਦਾ ਲੜਕਾ ਉਸਨੂੰ ਆ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌਲ ਨੇ ਸਾਰੇ ਨਾਬ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਕੱਢਿਆ। ਡੇਵਿਡ ਅਬਿਆਥਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਾਦਰੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਡੇਵਿਡ ਫਿਲਿਸਟੀਨੀਆਂ (Philistines) ਦੁਆਰਾ ਘੇਰੇ ਗਏ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸੌਲ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਡੇਵਿਡ ਨੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਫ (Ziph) ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡੇਵਿਡ ਨੇ ਉਥੇ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਖੀਰ ਡੇਵਿਡ ਹੀਬਰੌਨ (Hebron) ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਸੈਮੂਅਲ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਐਸ. 24:232.

ਸੈਰਰ : ਇਹ ਸੈਨੀਗਾਲ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਬਸ਼ੀ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਵੋਲਾਫ ਅਤੇ ਫੁਲਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵੋਲਾਫ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਹ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਪਾਲਦੇ ਹਨ। ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਫਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਨਿਰਜੀਵ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਗ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਗਰਮ ਸਲਾਖਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਤਬ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਰ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਪਿਤਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰ ਕੋਲ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਮਾਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਗਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

ਇਹ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਲੰਮੇ ਉੱਚੇ, ਸੁਡੌਲ ਅਤੇ ਤਕੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਇੰਨੇ ਦਿਲ-ਖਿਚਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:358

ਸੈਰਾਟੋਗਾ ਚਸ਼ਮੇਂ : ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਕੇਂਦਰੀ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ, ਸੈਰਾਟੋਗਾ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਇਕ ਉਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਐਡੀਰੌਨਡੈਕ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀ ਤਲਹੱਟੀ ਵਿਚ, ਸੈਰਾਟੋਗਾ ਝੀਲ ਦੇ ਲਗਭਗ 5 ਕਿਲੋ-ਮੀਟਰ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਇਥੇ 122 ਖਣਿਜੀ ਚਸ਼ਮੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਰਬਾਨਿਕ ਐਸਿਡ ਗੈਸ, ਚੂਨਾ, ਸੋਡੀਅਮ, ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ

ਖਣਿਜੀ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਬਾਈਕਾਰਬੋਨੇਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1828 ਵਿਚ ਇਥੇ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਇਓਡੀਨ ਦੀ ਖੋਜ ਹੋਈ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਭੇਜਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1909 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਦਾ ਲਗਭਗ 496 ਹੈਕਟੇਅਰ ਦਾ ਰਕਬਾ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਲੈ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਇਥੇ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਪਲਾਂਟ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਸਰੀਰਕ ਇਲਾਜ ਲਈ 3000 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਥੇ ਦੀਵਾਰੀ ਕਾਗਜ਼, ਦਸਤਾਨੇ, ਦਵਾਈਆਂ, ਡੇਅਰੀ-ਉਤਪਾਦ-ਵਸਤਾਂ, ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਤ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—18,845 (1970)

43°05' ਉ. ਵਿਥ.; 74°47' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੂ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾ. 8:898

ਸ਼ੈਰਿਫ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਰ-ਰੀਵ : ਸ਼ੈਰਿਫ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਹਾਈ ਸ਼ੈਰਿਫ (High Sheriff) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਹੁਦਾ 20 ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ (Boroughs) ਜਿਵੇਂ ਲੰਡਨ, ਨਾਰਵਿਚ, ਯਾਰਕ, ਬਰਿਸਟਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਜ਼ਾਨਾ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਕਿੰਗਜ਼ ਬੈਂਚ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਜੱਜ ਤਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੌਂਸਲ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਰਿਫ ਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਸ਼ੈਰਿਫ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ 1887 ਈ. ਦਾ ਸ਼ੈਰਿਫ ਐਕਟ ਹੈ। ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਬੰਧਤ ਕਾਉਂਟੀ ਵਿਚ ਭੇਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਾਦਰੀ, ਲਾਰਡ, ਸਰਗਰਮ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਅਫਸਰ, ਪ੍ਰੋਕਟਿਸ ਕਰ ਰਹੇ ਬੈਰਿਸਟਰ ਅਤੇ ਸਾਲਿਸਟਰ ਆਦਿ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਸ਼ੈਰਿਫ ਦੇ ਕਰਤਵ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਤੇ ਨਿਆਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸ਼ੈਰਿਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਟਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਇਹ ਰੀਟਰਨਿੰਗ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਇਸਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਉਪ-ਸ਼ੈਰਿਫ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਅਥਿਠਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਤਨਖਾਹ ਦੀ ਅਦਾ-ਇਗੀ ਅੰਸ਼ਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਕਾਉਂਟੀ, ਜਿਸਦਾ ਉਹ ਸ਼ੈਰਿਫ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਲਈ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਅਤੇ ਆਇਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਥੇ ਸ਼ੈਰਿਫ ਕੋਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਨਿਆਇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੂ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. 20:509

ਸ਼ੈਰੀਡੈਨ ਫਿਲਿਪ ਹੈਨਰੀ : ਇਸ ਅਮਰੀਕਨ ਜਰਨੈਲ ਦਾ ਜਨਮ 6 ਮਾਰਚ, 1831 ਨੂੰ ਐਲਬਾਨੀ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਮਰਸੈੱਟ ਵਿਖੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸੰਨ 1848 ਤੋਂ 1853 ਤਕ ਵੈਸਟ ਪੋਆਇੰਟ ਵਿਖੇ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1861 ਵਿਚ ਖਾਨਾ-ਜੰਗੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਸੇਂਟ ਲੂਇਸ ਵਿਖੇ ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਸੀ। 1862 ਨੂੰ ਇਹ ਕਰਨਲ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਬਰਗੇਡੀਅਰ ਜਨਰਲ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1864 ਵਿਚ ਸ਼ੀਨੈਨਦੋਆਹ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਫੌਜ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਲੱਗਾ ਅਤੇ 6 ਹਫਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਜਨਰਲ ਜੁਬਲ-ਏ-ਅਰਲੀ (Jubal A. Early) ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾਇਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਉਥੋਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਅਰਲੀ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਪੈਰ ਉਖੜ ਗਏ। ਜਦ ਇਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਤਿਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੈਰੀਡੈਨਜ਼ ਰਾਈਡ (Sheridan's Ride) ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੋਈ। ਸੰਨ 1867 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਲੂਈਸੀਆਨਾ (Louisiana) ਅਤੇ ਟੈਕਸਾਸ ਦਾ ਫੌਜੀ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਸੁਭਾਅ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ ਹਟਾ ਕੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1870-71 ਵਿਚ ਪਰੂਸ਼ੀਅਨ ਲੜਾਈ ਵੇਖਣ ਲਈ ਯੂਰਪ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1884 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਨ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਇਸ ਪਦਵੀ ਤੇ ਰਿਹਾ।

ਇਸਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ 5 ਅਗਸਤ, 1888 ਨੂੰ ਨਾਨਕਵਿੱਟ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੂ.—ਕੋਲ. ਐਨ 17:223; ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 13:7510

ਸ਼ੈਰੀਡੈਨ, ਰਿਚਰਡ ਬ੍ਰਿਜ਼ਲੀ (ਬਟਲਰ) : ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਵਕਤਾ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 30 ਅਕਤੂਬਰ, 1751 (ਕਈਆਂ ਅਨੁਸਾਰ 4 ਨਵੰਬਰ, 1751) ਨੂੰ ਡਬਲਿਨ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੈਰੀਡੈਨ ਨੇ ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਹੈਰੋ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਕੂਲ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਇਕ ਸਟੇਜੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੀ ਧੀ ਐਲਿਜ਼ਾਬੈਥ ਲਿਨਲੀ (Elizabeth Linly) ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕਾਫੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਮਗਰੋਂ ਅੰਤ 1773 ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਇਹ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1776 ਵਿਚ ਸ਼ੈਰੀਡੈਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਭਿਨੇਤਾ ਗੈਰਿਕ ਨਾਲ ਡਰੂਰੀ ਲੋਨ ਥੀਏਟਰ, ਲੰਡਨ ਦਾ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਸੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1780 ਵਿਚ ਇਹ ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਤੇ 1812 ਤਕ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਕਈ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰੀਵੀ ਕੌਂਸਲਰ ਵੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿੱਗ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪਕੜ ਦਾ ਕਮਾਲ ਵਾਰੇਨ ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਦਿੱਤੇ ਲੰਮੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹੈ। 1809 ਵਿਚ ਡਰੂਰੀ ਲੋਨ ਵਿਖੇ ਇਸਦਾ ਆਪਣਾ ਥੀਏਟਰ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ੈਰੀਡੈਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਿਹਾੜੇ ਮਾਲੀ ਤੰਗੀ ਅਤੇ ਦੁੱਖ-ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਬੀਤੇ।

7 ਜੁਲਾਈ, 1816 ਨੂੰ ਸੈਰੀਡੈਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਵਜੋਂ ਵੈਸਟਮਿਨਸਟਰ ਐਬੇ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸੈਰੀਡੈਨ ਨੇ 1775 ਵਿਚ 'ਦੀ ਰਾਈਵਲਜ਼' ਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਸੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਕਟਾਖ ਭਰਪੂਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਮਾਲਾਪ੍ਰੋਪ (Mrs. Malaprop)। ਸੈਰੀਡੈਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਫਲ ਰਚਨਾ ਇਕ ਹਾਸ ਵਿਅੰਗ ਉਪੇਰਾ 'The Duenna' ਹੈ। ਸੰਨ 1777 ਵਿਚ ਸੈਰੀਡੈਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਕਾਰ 'ਦੀ ਸਕੂਲ ਫ਼ਾਰ ਸਕੈਂਡਲ' ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਨਾਟਕ 'ਰੈਸਟੋਰੇਸ਼ਨ ਨਾਟਕਾਂ' ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸੁਖਮਤਾ ਤੇ ਮਨੋਹਰਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਖਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੂਹਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹਨ-ਲੇਡੀ ਟੀਜ਼ਲ (Lady Teazle) ਤੇ ਜੋਜ਼ਫ ਸਰਫੇਸ (Joseph Surface)। 'The Critic' (1779) ਵਿਚ ਵੀ ਸੈਰੀਡੈਨ ਦੀ 'ਸਕੂਲ ਫ਼ਾਰ ਸਕੈਂਡਲ' ਵਾਲੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਪਕੜ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ। ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਇਸ ਮਨਮੌਜੀ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜਾਦੂਈ ਅਸਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕੀਆਂ।

ਹ.ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:507; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:137;
ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਸੇ. 16:668.

ਸੈਰੀਨੱਸ ਆੱਫ ਐਨਟੀਸਾ : ਇਹ ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਰੇਖਾ ਗਣਿਤ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਕਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕ੍ਰਿਤਾਂ 'ਆੱਨ ਦਾ ਸੈਕਸ਼ਨ ਆਫ ਦਾ ਸਿਲਿੰਡਰ' ਅਤੇ 'ਆੱਨ ਦਾ ਸੈਕਸ਼ਨ ਆਫ ਦਾ ਕੋਨ' ਨੂੰ ਅਜੇ ਤੀਕ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਕ੍ਰਿਤਾਂ, ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਕਸਫੋਰਡ ਤੋਂ 1710 ਵਿਚ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨੇ ਐਪੋਲੋਨੀਅਸ ਉੱਤੇ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:358.

ਸੈਰੇਸ ਜਾਂ ਸੇਅਰੇ : ਇਹ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਮਕਦੂਨੀਆ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਸੂਬੇ ਦਾ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸੈਲੋਨੀਕਾ ਤੋਂ 75 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੂਰਵ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦੀ ਧਰਤੀ ਇੰਨੀ ਉਪਜਾਊ ਹੈ ਕਿ ਤੁਰਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਧਰਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਅਨਾਜ, ਚਾਵਲ, ਤਮਾਕੂ, ਉੱਨ, ਖੱਲਾਂ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਕਪਾਹ ਸਬੰਧੀ ਸਨੱਅਤ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਆਰਕ-ਬਿਸਪ ਅਤੇ ਪੈਟਰੀਆਰਕ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸੇਅਰੇ ਪੁਰਾਣਾ ਸਿੱਰ੍ਹੀ (Sirrhe) ਹੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਰੋਡੋਟਸ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਟੀਫਨ ਦੁਸ਼ਨ (Stephen Dushan) ਸਰਬੀਆ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਰ੍ਹੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਹ ਸਰਬੀਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ, ਮਗਰੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਰਾਦ (1421-1451) ਦੂਜੇ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1913 ਵਿਚ ਬੁਲਗਾਰੀਅਨ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਚੌਢੇਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧਾਂ ਸਮੇਂ ਇਹ ਬੁਲਗਾਰੀਆ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ।

ਮੌਜੂਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ (ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲਾ ਹੈ) ਵਾਰੋਸ਼ (Varosh)

ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਪੱਧਰੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦਾ ਬਣਿਆ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਸੰਨ 1912 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ 30% ਯੂਨਾਨੀ ਸਨ ਪਰ, ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਯੂਨਾਨੀ ਬਹੁਤੇ ਅਤੇ ਬੁਲਗਾਰੀਅਨ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—39,863 (1971)

41°05' ਉ. ਵਿਥ.; 23°32' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:359; ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 13:7453

ਸੈਰੋ : ਇਹ ਆਰਟੀਓਡੈਕਟਾਇਲਾ ਵਰਗ ਦੀ ਬੌਵਾਇਡੀ ਕੁਲ ਦਾ ਇਕ ਬਣਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬੱਕਰੀ-ਬਾਰਾਸਿੰਗਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬੱਕਰੀ ਅਤੇ ਬਾਰਾਸਿੰਗੇ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁਝ ਰਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਪ੍ਰੀਕੋਰਨਿਸ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੋਂ ਸੁਮਾਟਰਾ ਅਤੇ ਫਾਰਮੋਸਾ ਤਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ 1800 ਤੋਂ 3700 ਮੀ. ਤਕ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸੈਰੋ ਦਾ ਕੱਦ ਲਗਭਗ ਗਧੇ ਜਿੰਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕੱਲੇ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਰ ਅਤੇ ਮਾਦਾ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਿੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਗ ਹਿਰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਵਾਰ ਵਾਰ ਝੜਦੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੰਗ ਹੱਡੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਖੋਪਰੀ ਨਾਲ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਹੱਰਨੀ ਸ਼ੀਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੈਰੋ ਗੋਰਲ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਜਾਨਵਰ ਹੈ, ਪਰ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਿਹਰਾ-ਗਿਲਟੀਆਂ ਕੁਝ ਛੋਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੀਰੂ, ਰੂਸੀ ਸੈਗਾ ਆਦਿ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:368; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 4:29; ਐਨ. ਅਮੋ. 24:597.

ਸੈੱਲ : ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮ, ਬੂਟੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਜੇਕਰ ਖੁਰਦਬੀਨ ਥੱਲੇ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਚਨਾ-ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੈੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1600 ਵਿਚ ਖੁਰਦਬੀਨ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਜੀਵ ਦੀ ਬਰੀਕ ਤੋਂ ਬਰੀਕ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1665 ਵਿਚ ਰਾਬਰਟ ਹੁਕ ਨੇ ਕਾਰਕ ਨੂੰ ਖੁਰਦਬੀਨ ਥੱਲੇ ਰਖਕੇ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਾਰਕ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ ਮੱਖੀ ਦੇ ਛੱਤੇ ਵਰਗੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਖਾਨੇ ਸਨ। ਰਬਰਟ ਹੁਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਈ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੈੱਲਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਖੋਜ ਨੇ 'ਸੈੱਲ ਥਿਊਰੀ' ਜੋ ਹੁਣ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਦੇ ਮੂਲ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੈੱਲ ਥਿਊਰੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਾਰਬਨਿਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਇਕ ਮੁਢਲੀ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੈੱਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕਾਈਆਂ ਜਿਉਂਦੇ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੈੱਲ ਖੁਰਦਬੀਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸੈੱਲ ਸ਼ੂਤਰ ਮੁਰਗ ਦੇ ਅੰਡੇ ਦੀ ਜ਼ਰਦੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਵਰਗੇ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮ, ਜੋ ਕਿ ਖੁਰਦਬੀਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ-ਸੈੱਲੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਸੈਲੂਲਰ ਜਾਂ ਨਾਨ-ਸੈਲੂਲਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ

ਹੈ । ਖ਼ੁਰਦਬੀਨੀ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮ, ਨਿੱਕੇ ਤੋਂ ਨਿੱਕੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਾਂ ਪੌਦਿਆਂ ਤਕ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਲਟੀਸੈਲੂਲਰ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਖ਼ੁਰਦਬੀਨੀ ਸੈੱਲਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਸੈੱਲ ਦੀ ਬਣਤਰ

ਇਕ ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਸੈੱਲ, ਖ਼ੁਰਦਬੀਨੀ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਅਰਧ-ਤਰਲ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਸੈੱਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜ਼ੀਰਨ ਵਾਲੀ ਪਲਾਜ਼ਮਾ ਝਿੱਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਿਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਣਤਰਾਂ ਪਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਅਰਥਾਤ ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸੈੱਲ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

- (ੳ) ਨਿਊਕਲੀਅਸ
 1. ਕੇਂਦਰਕ ਝਿੱਲੀ
 2. ਕ੍ਰੋਮੋਟਿਨ
 3. ਨਿਊਕਲੀਓਲਾਈ
 4. ਨਿਊਕਲੀਓਪਲਾਜ਼ਮ ਅਰਥਾਤ ਕੇਂਦਰਕ ਪਦਾਰਥ
- (ਅ) ਸੈੱਲ ਪਦਾਰਥ
 1. ਸੈੱਲ ਬਾਉਂਡਰੀ ਜਾਂ ਸੈੱਲ-ਕੰਧ
 2. ਐਂਡੋਪਲਾਜ਼ਮਿਕ ਰੈਟੀਕੁਲਮ
 3. ਮਾਈਟੋਕੋਂਡ੍ਰੀਆ
 4. ਪਿਗਮੈਂਟ (ਜਾਂ ਵਰਨਕ) ਬਾਡੀਆਂ
 5. ਗਾਲਜੀ ਸਮੂਹ
 6. ਸੈਂਟ੍ਰਿਓਲ
 7. ਵੈਕਿਓਲ ਅਤੇ ਸੈੱਲ ਸੈਪ (ਜਾਂ ਸੈੱਲ-ਰਸ)
 8. ਵਾਧੂ ਸੰਮਿਲਨ

ਨਿਊਕਲੀਅਸ-ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਸੈੱਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਮੋਟਿਨ ਮਾਦਾ, ਜਣਨਿਕ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਭੰਡਾਰ, ਨਿਊਕਲੀਓਪਲਾਜ਼ਮ, ਨਿਊਕਲੀਓਲਾਈ ਅਤੇ ਸਫੀਰਾਇਡਜ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

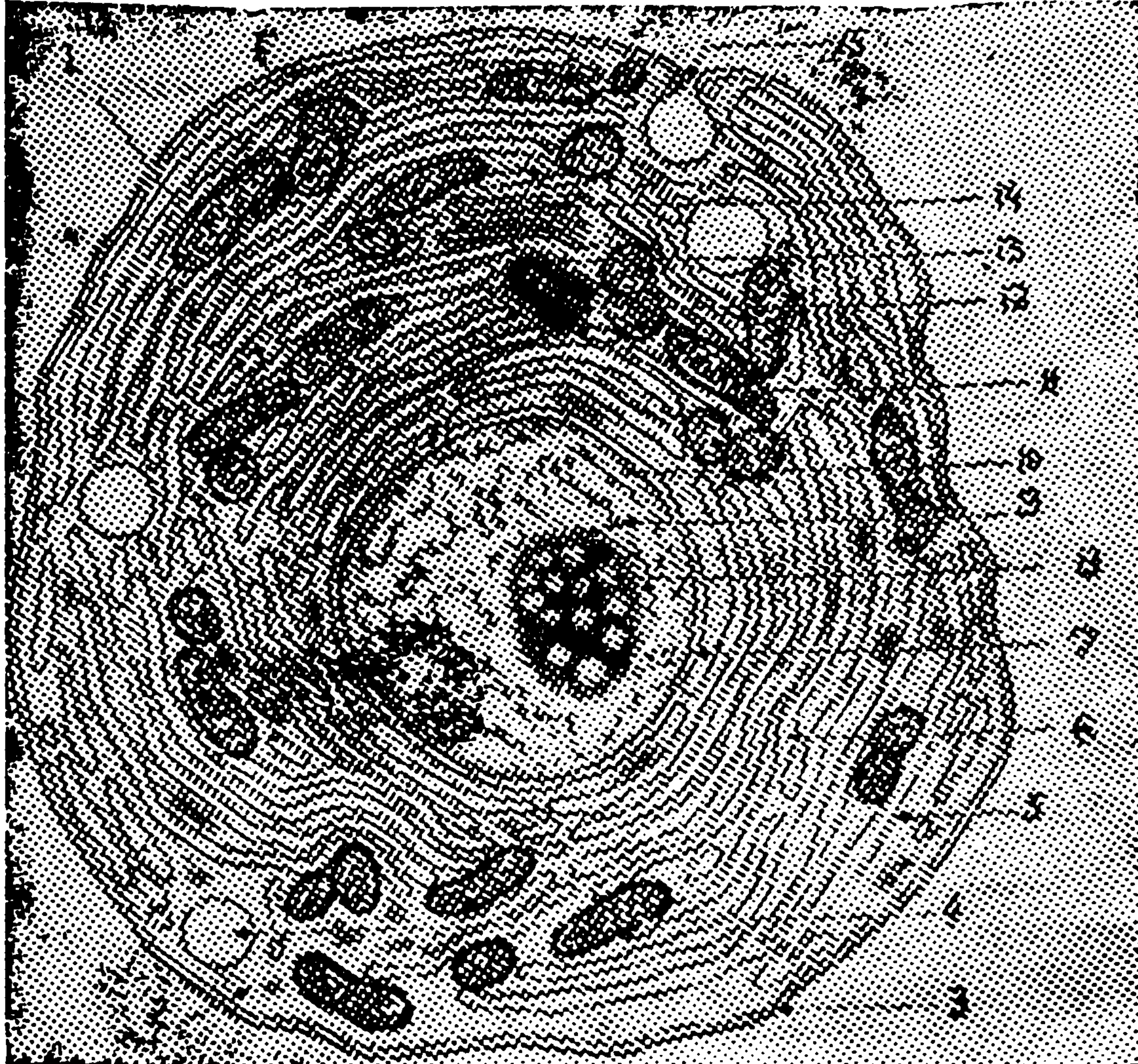
ਕੇਂਦਰਕ ਝਿੱਲੀ-ਬੈਕਟੀਰੀਆ 'ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਇਕ ਝਿੱਲੀ ਦੁਆਰਾ ਲਪੇਟੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ; ਇਹ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਅਤੇ ਲਿਪਿਡ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਅੰਦਰਲੀ ਪਰਤ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਹਰਲੀ ਪਰਤ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੁਰਾਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਅਤੇ ਰਾਈਬੋਨਿਊਕਲੀਏਕ ਐਸਿਡ ਲੰਘ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

ਕ੍ਰੋਮੋਟਿਨ-ਕ੍ਰੋਮੋਟਿਨ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਮਾਲੀਕਿਊਲਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਹਿਸਟੋਨ (ਪ੍ਰੋਟੀਨ), ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਪ੍ਰੋਟੀਨ, ਡੀਆਕਸੀਰਾਈਬੋਨਿਊਕਲੀਏਕ ਐਸਿਡ (DNA) ਅਤੇ ਰਾਈਬੋਨਿਊਕਲੀਏਕ ਐਸਿਡ (RNA) ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਡੀ ਐਨ ਏ ਸੈੱਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮ ਨੂੰ ਜਣਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਨਿਊਕਲੀਓਲਾਈ-ਇਹ ਗੋਲਾਕਾਰ ਬਣਤਰਾਂ ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਧਾਰਨ ਖ਼ੁਰਦਬੀਨ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ । ਸਾਈਟੋਕੈਮੀਕਲ ਸਟੇਨਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਰ ਐਨ ਏ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ

ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਨਿਊਕਲੀਅਰ ਆਰ ਐਨ ਏ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਨਿਊਕਲੀਓਲਸ, ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਵਾਸਤੇ ਸਟੋਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਨਿਊਕਲੀਓਪਲਾਜ਼ਮ-ਨਿਊਕਲੀ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਨਿਊਕਲੀਅਰ ਪਦਾਰਥ ਸਾਫ਼, ਇਕ ਰੂਪ, ਬਣਤਰ-ਰਹਿਤ ਪਦਾਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਏ. ਕਲੌਡ ਨੇ 1943 ਵਿਚ ਇਹ ਲੱਭਿਆ ਕਿ ਕ੍ਰੋਮੋਟਿਨ ਅਤੇ ਨਿਊਕਲੀਓਲਾਈ ਨੂੰ ਅਪਕੇਂਦਰਨ ਕ੍ਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਨਿਊਕਲੀਅਰ ਸੈਪ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਾਈਟੋਕੈਮੀਕਲ ਟੈਸਟ ਦੁਆਰਾ ਨਿਊਕਲੀਓਪਲਾਜ਼ਮ ਵਿਚ ਆਰ ਐਨ ਏ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਿਆ ਹੈ ।

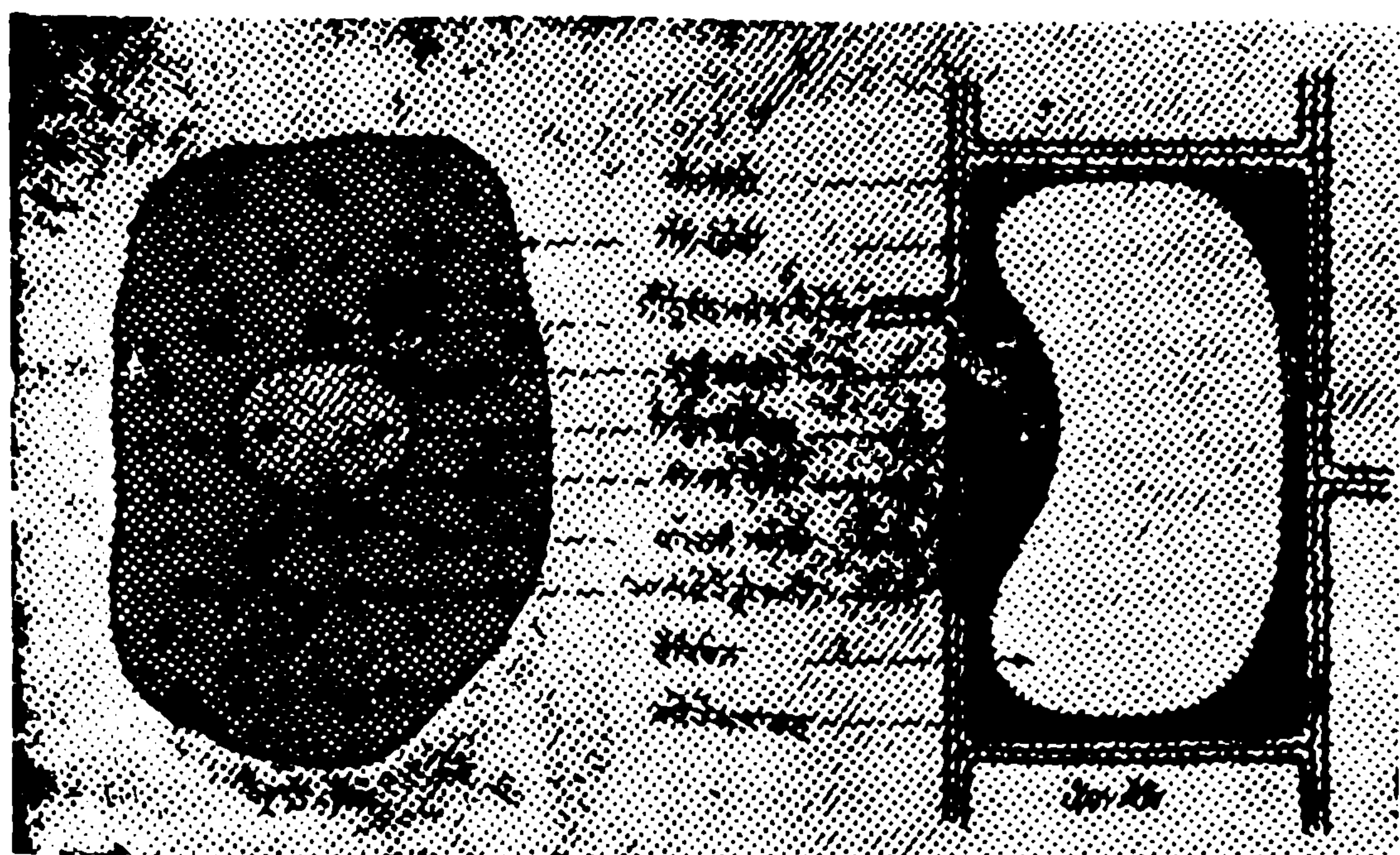
ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ ਮਾਈਕ੍ਰੋਗ੍ਰਾਫ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੈੱਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ।

1. ਕੇਂਦਰਕ ਪਦਾਰਥ
2. ਸੈੱਲ-ਪਦਾਰਥ
3. ਸੈੱਲ-ਝਿੱਲੀ
4. ਸੈੱਲ-ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਵੈਕਿਓਲ
5. ਰਾਈਬੋਸੋਮ
6. ਐਂਡੋ-ਪਲਾਜ਼ਮਿਕ ਰੈਟੀਕੁਲਮ
7. ਕੇਂਦਰਕ ਝਿੱਲੀ
8. ਨਿਊਕਲੀਓਲਸ
9. ਕ੍ਰੋਮੋਟਿਨ
10. ਨਿਊਕਲੀਅਸ
11. ਮਾਈਟੋਕੋਂਡ੍ਰੀਆ
12. ਸੈਂਟ੍ਰਿਓਲ
13. ਸੈਂਟ੍ਰੋਸੋਮ
14. ਗਾਲਜੀ ਸਮੂਹ
15. ਸੈੱਲ-ਝਿੱਲੀ ਦੀ ਪਿਨੋਸਾਈਟੋਟਿਕ ਅੰਦਰਵਲਨ

ਸੈੱਲ-ਪਦਾਰਥ-ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਾਂ ਬੂਟੇ ਦੇ ਸੈੱਲ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਸਾਈਟੋਪਲਾਜ਼ਮ ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਪਲਾਜ਼ਮ ਝਿੱਲੀ ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸਾਈਟੋ-ਪਲਾਜ਼ਮ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਕਣਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਕ ਪਦਾਰਥ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਟ੍ਰਿਕਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਵਿਚ ਘੁਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਸਾਧਾਰਨ ਖ਼ੁਰਦਬੀਨ ਥੱਲੇ ਇਕ ਜੈਲੀ ਵਰਗਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸਿਸਟਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਮੈਂਬਰੇਨ (ਝਿੱਲੀ) ਸਿਸਟਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਟੀਨਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਭਾਵੇਂ ਸੈੱਲ ਦੀ ਹਰ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਹਰਕਤਾਂ ਸਾਈਟੋ-ਪਲਾਜ਼ਮ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਨਿਊਕਲੀਆਈ ਦੇ ਉਲਟ, ਸਾਈਟੋਪਲਾਜ਼ਮ ਦਾ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਫੱਟੜ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਛਤੀ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਬੂਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਕਿ ਸਾਈਟੋ-ਪਲਾਜ਼ਮ ਦੀ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਣਨਿਕ ਉਤਪਤੀ

ਸਮੇਂ ਇਕ ਅਹਿਮ ਹੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੈੱਲ ਬਾਉਂਡਰੀ-ਸਾਰੇ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸੈੱਲ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੈੱਲ-ਝਿੱਲੀ ਜਾਂ ਪਲਾਜਮਾ-ਝਿੱਲੀ ਘੇਰ ਕੇ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੈੱਲ ਬਾਉਂਡਰੀ ਜਾਂ ਸੈੱਲ-ਕੰਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸੈੱਲ-ਕੰਧ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੂਟਿਆਂ ਵਿਚ ਸੈੱਲ-ਕੰਧ ਦਾ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਸੈਲੂਲੋਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬੂਟਿਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਅੰਗ ਹੈ। ਸੈਲੂਲੋਜ਼ ਕੰਧਾਂ ਸੈੱਲਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਖੁਦ ਵੀ ਵਧਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਿਗਨਿਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਰਤਾਂ ਸੈਲੂਲੋਜ਼ ਕੰਧ ਉਪਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦ ਸੈੱਲ ਵਧਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੈੱਲ ਦੀਆਂ ਸੈੱਲ-ਕੰਧਾਂ ਸੀਮਿੰਟ ਵਰਗੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੈੱਲ-ਕੰਧ ਸੈੱਲ ਦੀ ਪਾਰਗਮਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ।

ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਪੌਦੇ ਦੇ ਸੈੱਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ

ਪਲਾਜਮਾ ਝਿੱਲੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ ਖੁਰਦਬੀਨ ਥੱਲੇ ਦੇ ਪਰਤਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਂਤਰ ਪਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲਿਪਿਡ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਪਰਤ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਐਂਡੋਪਲਾਜ਼ਮਿਕ ਰੈਟੀਕੁਲਮ-ਸਾਈਟੋਪਲਾਜ਼ਮ ਦੇ ਆਧਾਰੀ ਮਾਢੇ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸੁਖਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਝਿੱਲੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰਤੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਐਂਡੋਪਲਾਜ਼ਮਿਕ ਰੈਟੀਕੁਲਮ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਝਿੱਲੀ ਸਿਸਟਮ ਰੈਟੀਕੁਲਮ ਸਿਸਟਮ ਵਰਗੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਵੰਡੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਝਿੱਲੀ-ਜਾਲ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਘੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੈਟੀਕੁਲਮ ਜਾਲ ਵਿਚ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਆਰ ਐਨ ਏ ਕਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਝਿੱਲੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਜਾਂ ਸਾਈਟੋਪਲਾਜ਼ਮ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਮਾਈਕ੍ਰੋਸੋਮ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਝਿੱਲੀਆਂ ਸਟੀਰਾਇਡਜ਼ ਦੇ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਾਈਟੋਕੌਂਡ੍ਰੀਆ-ਮਾਈਟੋਕੌਂਡ੍ਰੀਆ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 0.2 ਤੋਂ 3.0 ਮਾਈਕ੍ਰਾਨ ਲੰਬਾਈ ਤਕ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਆਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲਿਪਿਅੱਇਡਲ ਹਨ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਿਕ ਟੈਸਟਾਂ ਵਿਚ ਫਾਸਫੋਲਿਪਿਡ ਅਤੇ ਐਲਬਿਊਮੈਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਮਾਈਟੋਕੌਂਡ੍ਰੀਆ, ਜੋ ਸ਼ਕਲ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਗਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦੇ ਦੇ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਈਟੋਕੌਂਡ੍ਰੀਆ ਸੈੱਲ ਦੀ ਉਰਜਾ-ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਿਸਟਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਾਵਰ ਹਾਊਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਈਟੋਕੌਂਡ੍ਰੀਆ, ਸਿਵਾਏ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਦੇ, ਸਾਰੇ

ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹ-ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸੀਟ ਹਨ।

ਵਰਨਕ ਬਾਂਡੀਆਂ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੂਟਿਆਂ ਦੇ ਪਲਾਸਟਿਡ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਰਨਕ-ਕਣ ਗ੍ਰੈਨਿਊਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੌਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਿਗਮੈਂਟ ਵਿਚ ਕਲੋਰੋਪਲਾਸਟ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਮੋਪਲਾਸਟ ਹਨ। ਕਲੋਰੋਪਲਾਸਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਕ੍ਰੋਮੋਪਲਾਸਟ ਪੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਲਾਨਿਨ ਗ੍ਰੈਨਿਊਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵਰਨਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ।

ਗੱਲਜੀ ਸਮੂਹ-ਗੱਲਜੀ ਬਾਂਡੀਆਂ, ਸਿਵਾਏ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਿਸਾਵੀ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੱਲਜੀ ਬਾਂਡੀਆਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਪਿਡ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਵੀ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ ਪਰ ਰਿਸਾਵੀ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸੈਂਟ੍ਰਿਓਲ-ਸੈਂਟ੍ਰਿਓਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਣ ਹਨ ਜੋ ਤਕਰੀਬਨ 0.5 ਮਾਈਕ੍ਰਾਨ ਲੰਮੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਈਟੋਪਲਾਜ਼ਮ ਵਿਚ ਨਿਊਕ-ਅਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸਾਇਣਿਕ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਈਟੋਕੈਮੀਕਲ ਟੈਸਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਰ ਐਨ ਏ ਅਤੇ ਗਲਾਈਕੋਪ੍ਰੋਟੀਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਸੈਂਟ੍ਰਿਓਲ, ਸੈੱਲਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ ਖੁਰਦਬੀਨ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਐਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੈਂਟ੍ਰਿਓਲ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸਿਲਿੰਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਘੇਰੇ ਵਿਚ 1500Å ਅਤੇ ਲੰਮਾਈ ਵਿਚ 5000Å ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਲਿੰਡਰ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਉਪਰ ਨੌਂ ਸਮਾਂਤਰ ਛਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨੌਂ ਗੋਲ ਮੈਕ੍ਰੋਮੱਲੀਕਿਊਲਾਂ ਦੇ ਬੈਂਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੱਝੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵੈਕਿਓਲ ਅਤੇ ਸੈੱਲ-ਰਸ-ਵੈਕਿਓਲ ਸਾਈਟੋਪਲਾਜ਼ਮ ਦੀਆਂ ਝਿੱਲੀ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਹ ਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲਨਸ਼ੀਲ ਵਸਤੂਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੈਕਿਓਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸਿਰਫ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦਾ (ਅਨੁਕੂਲਤ) ਅੰਦਰੂਨੀ ਦਬਾਓ ਬਣਾਈ ਰਖਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਟੋਜ਼ਿਆ ਵਿਚ ਸੁੰਗੜਨਸ਼ੀਲ ਵੈਕਿਓਲ ਸੈੱਲ ਵਿਚੋਂ ਫਾਲਤੂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਹਰ ਕਢਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੂਟਿਆਂ ਦੇ ਪੌੜ੍ਹੇ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੈਕਿਓਲ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸੈੱਲ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਵੈਕਿਓਲ ਅੰਦਰਲੇ ਸੈੱਲ ਸੈਪ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਰਸਾਇਣਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਪਦਾਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਨਕ ਜਾਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੰਦਾਂ, ਬਰੋਜ਼ੇ, ਲੇਟੈਕਸ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਹੋਣ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਣੀ, ਤੇਜ਼ਾਬ, ਅਕਾਰਬਨੀ ਲੂਣ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਬੋਹਾਈਡ੍ਰੇਟ, ਅਤੇ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨੀ ਯੋਗਿਕ ਆਦਿ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਾਯੂ ਸੰਮਿਲਨ-ਸਾਈਟੋਪਲਾਜ਼ਮ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਤੇਲ-ਤੁਪਕੇ, ਜ਼ਰਦੀ, ਰਵੇ ਅਤੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਕਣ (ਕੈਨਿਓਲ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਈਕ੍ਰੋਸੋਮਾਂ (ਗ੍ਰੈਨਿਓਲਾਂ) ਵਿਚ ਰੂਈਬੋਸੋਮ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੈੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਜਣਨਿਕ ਵੰਨਗੀ ਕਾਰਨ ਸੈੱਲ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਡਿਜ਼ਿਆਲੋਜੀ ਵਿਚ ਆਈ ਭਿੰਨਤਾ ਸੈੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੈੱਲ

ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਕਲਚਰ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਸੈੱਲ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਸੈੱਲ ਕਿਸਮਾਂ

ਭਿੰਨਤਾ-ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 0.2 ਤੋਂ 5 ਮਾਈਕ੍ਰੌਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸੂਤਰ ਮੂਰਗ ਦੇ ਅੰਡੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੈੱਲ ਲਗਭਗ 75 ਮਿ. ਮੀ. ਘੇਰੇ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸੈੱਲ ਤੋਂ 750,000 ਗੁਣਾਂ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੈੱਲ ਮੈਟਾਬੋਲਿਜ਼ਮ ਸੈੱਲ ਦੇ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਤੇ ਇੰਨਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਫਰਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਘੜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ-ਕੰਮ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਜਾਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁ-ਸੈੱਲ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਦੀ ਮਹਾਰਤ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੱਸੇ ਖਾਸ ਕੰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਭੇਦਿਤ ਸੈੱਲਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਰ ਜਣਨ-ਸੈੱਲ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਭੇਦੀਕ੍ਰਿਤ ਸੈੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਕ੍ਰਾਣੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾੜੀ ਟਿਸ਼ੂ, ਖੂਨ ਅਤੇ ਲਸੀਕਾ ਦੇ ਸੈੱਲ ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸੈੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਹਨ।

ਢਾਹ-ਉਸਾਰ ਕਿਸਮਾਂ-ਸੈੱਲ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਸਮਾਂ ਪੋਸ਼ਣ ਵਿਧੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੈੱਲ ਸੰਗਠਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਦੋ ਢਾਹ-ਉਸਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ : (1) ਸਵੈ-ਪੋਸ਼ਿਤ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੈੱਲ ਅਕਾਰਬਨੀ ਮਾਦੇ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਕਾਰਬਨੀ ਭੋਜਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ (2) ਪਰ-ਆਹਾਰੀ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੈੱਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭੋਜਨ ਲਈ ਬਾਹਰੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚੋਂ ਕਾਰਬਨੀ ਮਾਦੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਸੈੱਲ ਕਲਚਰ ਵਿਚ ਕਿਸਮਾਂ

ਜੇਕਰ ਏਸੈਂਲੂਲਰ (ਜਾਂ ਇਕ-ਸੈੱਲੇ) ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੈਕਟੀਰੀਆ, ਪ੍ਰੋਟੋਜ਼ੋਆ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕੱਚ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਆਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਸੈੱਲ ਇਕ ਸਖਤ ਟਿਸ਼ੂ ਵਾਂਗ ਵਧਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਹ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ (ਜਿਵੇਂ ਜੜ੍ਹਾਂ) ਵਧਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਸ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਈ. ਐਨ. ਵਿਲਸੋਰ ਨੇ 1960 ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੈੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ : ਐਪੀਥੀਲੀਓਸਾਈਟ, ਮੈਕੈਨੋਸਾਈਟ ਅਤੇ ਐਮੀਬੋਸਾਈਟ ਸੈੱਲ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਕਿਸਮਾਂ ਕਲਚਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੁਢਲੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਵਖਾਵੇ ਕਰਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਪੀਥੀਲੀਓਸਾਈਟ ਸੈੱਲ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵਧਦੇ ਹਨ, ਮੈਕੈਨੋਸਾਈਟ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜਾਲ ਜਿਹੇ ਵਿਚ ਜੁੜਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਐਮੀਬੋਸਾਈਟ ਸੈੱਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੀ ਵਧਦੇ ਹਨ।

ਸੈੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

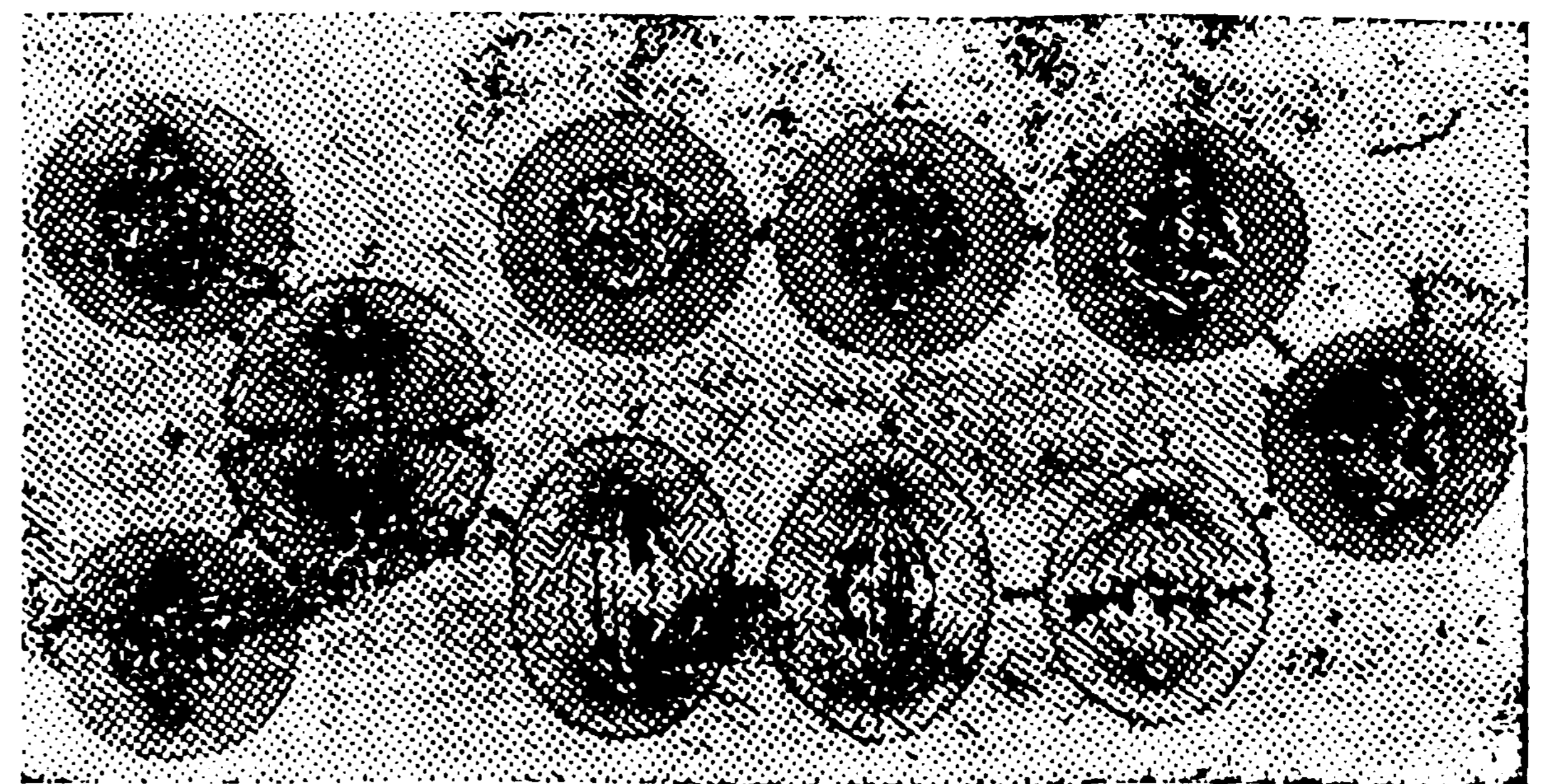
ਸੈੱਲ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸਗਤ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੈੱਲਾਂ ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਈਟੋਕੈਮੀਕਲ ਅਤੇ ਮਾੱਰਫਾੱਲੋਜੀਕਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੈੱਲ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮ ਵਿਚ ਸੈੱਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਸੈੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਗਠਨ ਦੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ

ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਸਵੈ-ਪੋਸ਼ਿਤ ਹਨ ; ਕੁਝ ਪ੍ਰੋਟੋਜ਼ੋਆ ਸਿਲੀਆ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਟੋਜ਼ੋਆਨ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈੱਲਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਗਤੀ ਦੇ ਘਟਣ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ।

ਸੈੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਭਾਜਨ ਅਤੇ ਵਾਧਾ-ਰੁਡੋਲਫ ਵਿਰਚੋ ਪਹਿਲਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ 1858 ਵਿਚ ਇਹ ਪਤਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਸੈੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਸੈੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਜਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡਬਲਯੂ. ਵਾਨ ਵਾਲਡੇਅਰ ਨੇ 1888 ਵਿਚ ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਟਾਮਸ ਹੰਟ ਮਾਰਗਨ ਨੇ ਲੱਭਿਆ ਕਿ ਮਾਈਓਸਿਸ ਵਿਚ ਅਨੁਵੰਸ਼ਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਲਿੰਕੇਜ਼ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੈੱਲ-ਵਿਭਾਜਨ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸੈੱਲ ਦੋ-ਦੋ ਛੋਟੇ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸੈੱਲ-ਵਿਭਾਜਨ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਅਤੇ ਸਾਈਟੋਪਲਾਜ਼ਮ ਦਾ ਵਿਭਾਜਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕੱਠਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੈੱਲ-ਵਿਭਾਜਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ, ਮਾਈਟੋਸਿਸ ਅਤੇ ਮਾਈਓਸਿਸ।

ਮਾਈਟੋਸਿਸ-ਫਲੈਮਿੰਗ ਨੇ 1882 ਵਿਚ ਨਿਊਕਲੀਅਰ ਵੰਡ ਜੋ ਧਾਗਿਆਂ ਜਾਂ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਬਣਨ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਮਾਈਟੋਸਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਈਟੋਸਿਸ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬਹੁ-ਸੈੱਲੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸੋਮੈਟਿਕ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਕ-ਸੈੱਲੇ ਜੀਵਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿੰਗੀ ਜਣਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ) ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਾਈਟੋਸਿਸ

1. ਮੈਟਾਫੇਜ਼ 2. ਅਗਲੀ ਐਨਾਫੇਜ਼ 3. ਪਿਛਲੀ ਐਨਾਫੇਜ਼
4. ਸੰਤਾਨ ਸੈੱਲ 5. ਟੀਲੋਫੇਜ਼ 6. ਪਿਛਲੀ ਇੰਟਰਫੇਜ਼
7. ਅਗਲੀ ਪ੍ਰੋਫੇਜ਼ 8. ਪਿਛਲੀ ਪ੍ਰੋਫੇਜ਼ 9. ਪੋਸਟਮੈਟਾਫੇਜ਼

ਅਵਸਥਾਵਾਂ-ਮਾਈਟੋਸਿਸ ਦੀ ਆਮ ਵਿਧੀ ਚਾਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋਫੇਜ਼-ਪ੍ਰੋਫੇਜ਼ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਧਾਗਿਆਂ ਦੇ ਗੁੱਛੇ ਜਾਂ ਗੋਲੇ ਬਣਨ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਘਣਤਾ ਵਧਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਟਾਂ ਪੈਣ ਨਾਲ ਇਹ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਸਲਾਈਡਾਂ ਵਿਚ ਇਹ, ਦੋ ਕ੍ਰੋਮੋਸੋਮਿਟ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲਪੇਟੇ ਹੋਇਆਂ (ਸੈਂਟਰੋਮੀਅਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਦੀ ਗਾਲਤ

ਵਿਚ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਂਟਰੋਮੀਅਰਾਂ ਵਿਚ ਸਪਿੰਡਲ ਰੇਸ਼ੇ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੈੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਡੀ ਐਨ ਏ ਅਤੇ ਆਰ ਐਨ ਏ ਵਰਗੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਾਜਨ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਫੇਜ਼, ਆਮ ਕਰਕੇ ਨਿਊਕਲੀਅਰ ਝਿੱਲੀ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਅਤੇ ਸਪਿੰਡਲ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਣਸੂਤਰ ਸਪਿੰਡਲ ਰੇਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਪਿੰਡਲ ਦੇ ਇਕੁਏਟਰ ਵਲ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਣਸੂਤਰ ਸੈੱਲ ਦੇ ਇਕੁਏਟਰ ਵਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੋਮੈਟਾਫੇਜ਼ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮੈਟਾਫੇਜ਼-ਮੈਟਾਫੇਜ਼ ਅਵਸਥਾ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੁਣਸੂਤਰ ਮਧ-ਰੇਖੀ (ਇਕੁਏਟੋਰੀਅਲ) ਪਲੇਟ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗੁਣਸੂਤਰ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਟਰੈਂਡਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਮੈਟਿਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ), ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਕੋਮੈਟਿਡ ਸਪਿੰਡਲ ਪੋਲ ਦੇ ਆਮ੍ਹੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੱਗਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਐਨਾਫੇਜ਼-ਐਨਾਫੇਜ਼, ਦੋਹਰੇ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸੰਤਾਨ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਣ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਮੈਟਿਡ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸੰਤਾਨ ਗੁਣਸੂਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਪਿੰਡਲ ਧਾਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਲ ਵਧਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਤਾਨ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਸਪਿੰਡਲ ਦੇ ਉਲਟ ਧਰੁਵਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰੁਵਾਂ ਤੇ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਇਹ ਸਮੂਹ ਮੁਢਲੇ ਗੁਣਸੂਤਰੀ ਸੈੱਟ ਦਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤਿਰੂ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।

ਟੀਲੋਫੇਜ਼-ਟੀਲੋਫੇਜ਼ ਅਖੀਰਲੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਰੁਵਾਂ ਤੇ ਗੁਣਸੂਤਰ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਣਸੂਤਰ ਲਪੇਟੀ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਫਿਰ ਧਾਗਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣਸੂਤਰ ਨਿਊਕਲੀਅਰ ਝਿੱਲੀ ਵਿਚ ਲਪੇਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਈਟੋਪਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਭਾਜਨ ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਦੋ-ਸੰਤਾਨ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਭਾਜਨ ਸਮੇਂ ਡੀ ਐਨ ਏ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਦੇ ਵਿਭਾਜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਈਟੋਪਲਾਜ਼ਮ ਦਾ ਵੀ ਵਿਭਾਜਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਭਾਜਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਈਟੋਸਿਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ-ਸੰਨ 1892 ਵਿਚ ਆਗਸਟ ਵਾਈਸ-ਮਾਨ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵਸਤੂਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਨੁਵੰਸ਼ਿਕਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਭਾਜਨ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਾਈਟੋਸਿਸ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੈੱਲ-ਵਿਭਾਜਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸੈੱਲ ਦੇ ਅਨੁਵੰਸ਼ਿਕਤਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ (ਗੁਣਸੂਤਰ) ਸੰਤਾਨ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮਾਈਓਸਿਸ-ਇਸ ਨੂੰ 'ਘਟਾਉਣਕਾਰੀ ਵਿਭਾਜਨ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਈਓਸਿਸ ਵਿਚ ਨਿਊਕਲੀਅਸ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਦੋ ਵਾਰੀ ਵਿਭਾਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰ ਇਸ ਦੇ ਗੁਣਸੂਤਰ ਵੀ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਮਾਈਓਟਿਕ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਚਾਰ ਸੰਤਾਨ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਣਨਿਕ ਸੈੱਲ (ਦੋ ਸੂਤਰ ਗੁਣਿਤ ਜਾਂ $2n$) ਤੋਂ ਅੱਧੀ (ਇਕ ਸੂਤਰ ਗੁਣਿਤ ਜਾਂ n) ਹੁੰਦੀ

ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਫਲਨ ਵੇਲੇ ਹੋਈ ਦੂਹਰੀ ਗਿਣਤੀ ਅੱਧੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇੰਝ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹਰ ਫਲਨ ਸਮੇਂ ਗੁਣਸੂਤਰ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਸੈੱਲਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ।

ਮਾਈਓਸਿਸ ਵਿਚ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਵਾਰੀ ਵਿਭਾਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾ ਵਿਭਾਜਨ-ਮਾਈਓਸਿਸ ਦੇ ਵਿਭਾਜਨ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਭਾਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋਫੇਜ਼ (ਪ੍ਰੋਫੇਜ਼-1) ਵਿਚ ਪੰਜ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

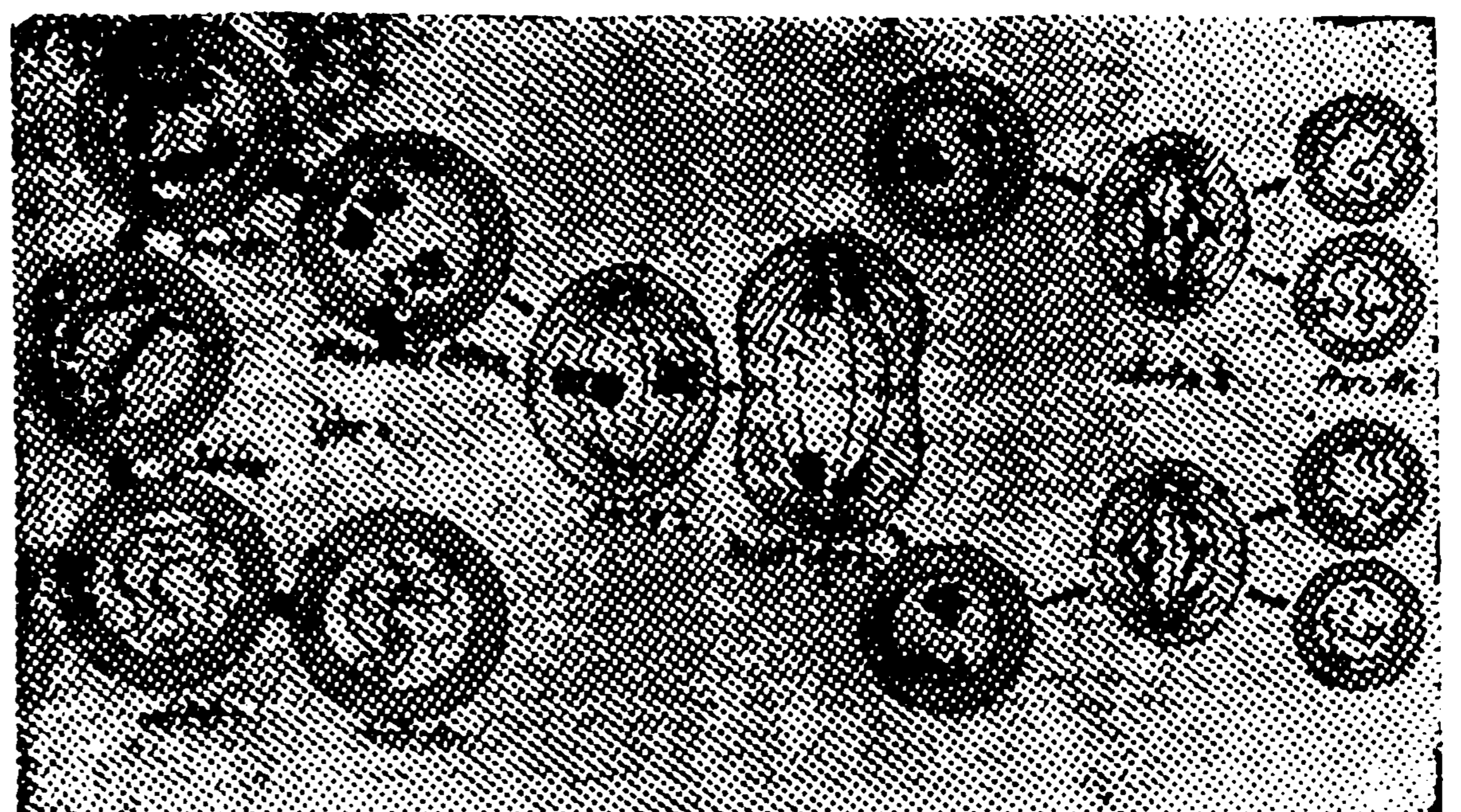
ਲੈਪਟੋਟੀਨ-ਲੈਪਟੋਟੀਨ ਮਾਈਓਸਿਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਲੈਪਟੋਟੀਨ ਗੁਣਸੂਤਰ, ਮਾਈਟੋਟਿਕ ਪ੍ਰੋਫੇਜ਼ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਇਕਹਿਰੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਗੁਣਸੂਤਰ ਦਾਣੇਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕੋਮੋਮੀਅਰ ਲੜੀ ਵਾਂਗ ਲੱਗੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਗੁਣਸੂਤਰ ਉਪਰ ਲੱਗੇ ਕੋਮੋਮੀਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਖਾਸ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜ਼ਾਈਗੋਟੀਨ-ਜ਼ਾਈਗੋਟੀਨ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਸਮਜਾਤੀ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦਾ ਜੁੜਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੋੜ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇਕ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗੁਣਸੂਤਰ ਇਕ ਦੰਦੇਦਾਰ ਜੰਜੀਰ ਵਾਂਗ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੈਕੀਟੀਨ-ਪੈਕੀਟੀਨ ਸਟੇਜ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੁਣਸੂਤਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੈਪਲੌਇਡ (ਇਕਸੂਤਰ ਗੁਣਿਤ) ਜਾਂ n ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਈਵੇਲੈਂਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੈਕੀਟੀਨ ਸਟੇਜ ਦੇ ਮੱਧ ਜਿਹੇ ਵਿਚ ਬਾਈਵੇਲੈਂਟ ਲੰਮੇ ਰੁਖ ਚਾਰ ਸਟਰੈਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਗਾੜ੍ਹਾਪਨ ਅਤੇ ਛੋਟਾਪਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਖਰਾਪਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਡਿਪਲੋਟੀਨ-ਡਿਪਲੋਟੀਨ ਅਵਸਥਾ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਚਾਰ ਸਟਰੈਂਡਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਈਵੇਲੈਂਟ ਵਿਚ ਮਾਤਰੀ ਅਤੇ ਪਿਤਰੀ ਗੁਣਸੂਤਰ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੈਂਟ੍ਰੋਮੀਅਰ (ਗੁਣਸੂਤਰ ਬਿੰਦੂ) ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਣਸੂਤਰ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਡਾਇਆਕਾਈਨੀਸਿਸ-ਡਿਪਲੋਟੀਨ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ ਡਾਇਆਕਾਈਨੀਸਿਸ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਡਾਇਆਕਾਈਨੀਸਿਸ ਵਿਚ ਬਾਈਵੇਲੈਂਟ ਛੁੱਟੇ ਅਤੇ ਗਾੜ੍ਹੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਨਿਊਕਲੀਅਰੀ ਝਿੱਲੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਡਾਇਆਕਾਈਨੀਸਿਸ ਸਟੇਜ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮਾਈਓਸਿਸ

ਮੈਟਾਫੇਜ਼-I-ਮੈਟਾਫੇਜ਼-I ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਬਾਈਵੇਲੈਂਟ ਸਪਿੰਡਲ ਦੀ ਮੱਧਵਰਤੀ ਸਤ੍ਹਾ ਦੇ ਉਪਰ ਅਤੇ ਥੱਲੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਸੈਂਟ੍ਰੋਮੀਅਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਸਪਿੰਡਲ ਉਪਰ ਬਾਈਵੇਲੈਂਟ ਦਾ ਦਿਸ਼ਾਮਾਨ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ।

ਐਨਾਫੇਜ਼-I-ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਕ੍ਰੋਮੋਟਿਡਾਂ ਨੂੰ ਧਰੁਵਾਂ ਵਲ ਖਿਚਦੇ ਹੋਏ, ਸੈਂਟ੍ਰੋਮੀਅਰ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਪੂਰੇ ਗੁਣਸੂਤਰ ਦੇ ਹੈਪਲਾਇਡ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟਣ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮਾਈਓਟਿਕ ਵੰਡ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਟੀਲੋਫੇਜ਼-I-ਟੀਲੋਫੇਜ਼-I ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਮਾਈਟੋਸਿਸ ਟੀਲੋਫੇਜ਼ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇੰਟਰਫੇਜ਼ ਨਿਊਕਲੀਆਈ ਬਣਦੇ ਹਨ ।

ਦੂਜਾ ਵਿਭਾਜਨ-ਦੂਜੀ ਵੰਡ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਮਾਈਟੋਸਿਸ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੈਂਟ੍ਰੋਮੀਅਰ ਮੈਟਾਫੇਜ਼-II ਤੇ ਦੋਹਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਐਨਾਫੇਜ਼-II ਤੇ ਕ੍ਰੋਮੋਟਿਡ ਹੈਪਲਾਇਡ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਮਾਈਓਸਿਸ ਵਿਚ ਬਣੇ ਚਾਰ ਹੈਪਲਾਇਡ ਨਿਊਕਲੀਆਈ ਚਾਰ ਸੰਤਾਨ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਯੁਗਮਕਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ਸੁਕ੍ਰਾਣੂ ਬਣਨ ਵਿਚ) ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਯੁਗਮਕ ਬਣਦਾ (ਜਿਵੇਂ ਅੰਡਾ ਬਣਨ ਵਿਚ) ਹੈ ।

ਮਾਈਓਸਿਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ-ਮਾਈਓਸਿਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਲਿੰਗ ਉਤਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਰਗੈਨਿਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਹੈ ਮਾਈਓਸਿਸ ਰਾਹੀਂ ਜਣਨਕ ਉਤਪਤੀ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇਵਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਮਾਈਓਸਿਸ ਵਿਚ ਗੁਣਸੂਤਰਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਅਨੁਵੰਸ਼ਿਕਤਾ ਵਿਚ ਜੀਨਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 6:961; ਸੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 2:587; ਸੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. (1977)3:709; ਐਨ. ਐਮ. 8.

ਸੈੱਲ, ਬਿਜਲਈ : ਇਹ ਕਿਸੇ ਯੰਤਰ ਦਾ ਇਕ ਇਕਹਿਰਾ ਯੂਨਿਟ ਹੈ ਜੋ ਬਿਜਲਈ-ਊਰਜਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੂੰ ਸਟੋਰ ਜਾਂ ਕੰਟਰੋਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਸਭ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਸੈੱਲ, ਜਿਹੜਾ ਰਸਾਇਣਿਕ ਊਰਜਾ ਨੂੰ ਬਿਜਲਈ-ਊਰਜਾ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

(1) ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸੈੱਲ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਫਲੈਸ਼ ਲਾਈਟਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖੁਸ਼ਕ ਸੈੱਲ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਚਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

(2) ਸੈਕੰਡਰੀ ਸੈੱਲ, ਜਿਹੜਾ ਸਵੈਚਾਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਸੈੱਲ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਬਿਜਲਈ ਕਰੰਟ ਨੂੰ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਭੇਜ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੁਬਾਰਾ ਚਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੈੱਡ ਸਟੋਰੇਜ ਸੈੱਲ ।

ਸਟੈਂਡਰਡ ਜਾਂ ਮਿਆਰੀ ਸੈੱਲ ਇਕ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸੈੱਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵੋਲਟੇਜ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਪਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਵੈਸਟਨ ਸਟੈਂਡਰਡ ਸੈੱਲ ਦੀ ਵੋਲਟੇਜ 20° ਸੈਂ. ਉੱਤੇ 1.018636 ਵੋਲਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹੀ ਵੋਲਟੇਜ ਮਿਣਤੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸਟੈਂਡਰਡ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਬਿਜਲੀ

ਦੁਆਰਾ ਜੁੜੇ ਸੈੱਲਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਬੈਟਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਬੈਟਰੀ, ਬਿਜਲਈ) ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੈੱਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਵਿਕੀਰਨ-ਊਰਜਾ ਨੂੰ ਬਿਜਲਈ-ਊਰਜਾ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ । ਪੁਲਾੜੀ ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿਚ ਰੇਡੀਉ ਸੰਚਾਰ ਯੰਤਰਾਂ (ਟ੍ਰਾਂਸਮਿਟਰਾਂ) ਨੂੰ ਪਾਵਰ (ਸ਼ਕਤੀ) ਦੇਣ ਲਈ ਸੂਰਜੀ ਸੈੱਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੀ ਵਿਕੀਰਨ-ਊਰਜਾ ਨੂੰ ਬਿਜਲਈ-ਊਰਜਾ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਸੂਰਜੀ-ਊਰਜਾ) । ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਐਕਸਪੋਜ਼ਰਮੀਟਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਫੋਟੋਵੋਲਟੇਇਕ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਉੱਤੇ ਸੈੱਲ ਉੱਤੇ ਪਰਾ-ਵਰਤਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਮੀਟਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂ ਕੈਮਰੇ ਦੇ ਦੁਆਰਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਐਡਜਸਟ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਬਿਜਲਈ-ਊਰਜਾ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚਾਲਕੀ ਸੈੱਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜਾਂ ਸੈੱਲ ਉੱਤੇ ਪੈ ਰਹੀ ਦੂਸਰੀ ਵਿਕੀਰਨ-ਊਰਜਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਨ ਸੈੱਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਜਲ-ਚੁੰਬਕੀ ਵਿਕੀਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਜਾਂ ਮਿਣਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬਿਜਲਈ ਸ੍ਰੋਤ ਅਤੇ ਗਲਵੈਨੋਮੀਟਰ ਨਾਲ ਲੜੀਵਾਰ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਚਾਲਕੀ ਸੈੱਲ ਇਹ ਹਨ—ਕੈਡਮੀਅਮ ਸਲਫਾਈਡ ਸੈੱਲ, ਐਂਟੀਮਨੀ ਸਲਫਾਈਡ ਸੈੱਲ, ਲੈੱਡ ਸਲਫਾਈਡ ਅਤੇ ਲੈੱਡ ਸੈਲੀਨਾਈਡ ਸੈੱਲ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼-ਰਫਤਾਰ ਰੀਕਾਰਡਿੰਗ, ਉੱਚ-ਵਿਯੋਜਨਸਪੈਕਟ੍ਰੋ-ਸਕੋਪੀ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਬਿਜਲਈ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਨਫ੍ਰਾਰੈੱਡ ਡਿਟੈਕਟਰਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਸੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. (1977) 2:614; ਸੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. (1977) 10:155.

ਸੈੱਲਸਟ (ਲ. 85-34 ਈ. ਪੂ.) : ਇਸ ਰੋਮਨ ਇਤਿ-ਹਾਸਕਾਰ, ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਸੈਬਾਈਨ ਵਿਚ ਐਮੀਟਰਨਮ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ । ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਜੂਲੀਅਸ ਸੀਜ਼ਰ ਦਾ ਤਰਫਦਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਸੈਨੇਟਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । 52 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਹ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਪਰ 50 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਦੁਰਾਚਾਰ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਸੈਨੇਟ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਬਹਾਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ 49 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ-ਖਜ਼ਾਨਾ ਰਿਹਾ ਤੇ 46 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸੀਜ਼ਰ ਨਾਲ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸਨੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ । ਫਲਸਰੂਪ ਇਸਨੂੰ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਨੌਵਾ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਅਲਜੀਰੀਆ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇਥੇ ਇਸਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਹ ਬਹੁਤ ਧਨਾਢ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ । ਇਹ ਵਾਪਸ ਰੋਮ ਆ ਗਿਆ । ਇੱਥੇ ਇਸਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਬਾਗ ਲਗਵਾਇਆ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਿਆ ।

ਸੈੱਲਸਟ ਨੇ ਕੈਟੀਲੀਨੀਆ (Catilinae) ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਅਤੇ ਜਗੁਰਥਾ (Jugurtha) ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਰੋਮ ਵਿਚ 78-67 ਈ. ਪੂ. ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ । ਭਾਵੇਂ ਇਸਨੇ ਕਈਆਂ

ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੀ ਬੇਬਾਕੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਬਿਆਨ ਇਸਨੂੰ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਮ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:815

ਸੈਲਮੋਂਟ (ਸਾਲਸੈਟ) : ਇਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਇਕ ਵੱਡਾ ਟਾਪੂ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਪੁਲ ਅਤੇ ਇਕ ਸੜਕ ਦੁਆਰਾ ਬੰਬਈ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਲਗਭਗ 630 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਟਾਪੂ ਤੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਂਦਰਾ, ਥਾਨਾ ਅਤੇ ਕੁਰਲਾ ਹਨ। ਸੰਨ 1950 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਥਾਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਟਾਪੂ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਗੇਟਰ ਬੰਬੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਟਾਪੂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਇਕ ਪਠਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਲਗਭਗ 450 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਥਾਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ 466 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਚੋਟੀ ਵੀ 457 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਖੂਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਚਾਵਲ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਲੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾਰੀਅਲ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟਾਪੂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਤਾੜ ਦੇ ਦਰਖਤ ਹਨ।

ਇਥੇ ਪੁਰਤਗੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਥੇਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਾਨਹੇਰੀ (Kanheri) ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ 109 ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੰਦਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਟਾਪੂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਇਕ ਸੜਕ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਪੁਰਤਗੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸੰਨ 1739 ਵਿਚ ਇਸ ਟਾਪੂ ਉੱਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਦਸੰਬਰ 1774 ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਅਧੀਨ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸੰਨ 1782 ਵਿਚ ਸਾਲਬਾਈ (Salbai) ਦੇ ਮੁਆਹਦੇ ਮਗਰੋਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 19:897; ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 21:412.

ਸੈਲਕਰਕਸ਼ਿਰ : ਕਾਉਂਟੀ-ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੀ ਇਕ ਕਾਉਂਟੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਪੀਬਲਜ਼ (Peebles) ਕਾਉਂਟੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਰੌਕਸਬਰੋ (Roxburgh) ਦੀ ਕਾਉਂਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਟੇਮਜ਼ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਦਰਿਆ ਯਾਰੋ (yarrow) ਦਾ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਖੇਤਰ ਹੀ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਕੁਲ ਖੇਤਰਫਲ 694 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ, ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ।

ਧਰਾਤਲ ਪੱਖੋਂ ਇਹ 550-600 ਮੀਟਰ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਇਕ ਉਘੜ-ਦੁਘੜੀ ਪਠਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਸਖਤ ਨੰਗੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਰਮ ਮਿੱਟੀ ਕੇਵਲ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੋਗ ਕੁੱਲ ਭੂਮੀ ਮਕਸਬਰੋ ਦੀ ਹੱਦ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸੈਲਕਰਕ ਦਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਹੀ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਵਾਦੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਟਵੀਡਡੇਲ (Tweeddale) ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 90 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੈ ਪਰ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ

ਵਿਚ 150 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਾਉਂਟੀ ਦੀ ਉੱਚ-ਭੂਮੀ 400 ਤੋਂ 1200 ਹੈਕਟੇਅਰ ਦੇ ਵੱਡਿਆਂ ਫਾਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਥੇ ਭੇਡਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਸ਼ਤਯੋਗ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਦੀ ਫਸਲ ਬੀਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਵਾਸੀ ਪਿਕਟਿਸ਼ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਮਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰੋਮਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਕਾਉਂਟੀ ਛੇ ਸਦੀਆਂ ਲਈ ਸਟਰੈਥਕਲਾਈਡ ਨਾਂ ਦੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀ। ਅਖੀਰ ਸੰਨ 1020 ਦੇ ਲਗਭਗ ਇਹ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਉਂਟੀ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੈ। ਇਹ ਜੇਮਜ਼ ਹਾਗ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸਿਪ ਨਾਵਲ-ਕਾਰ ਅਤੇ ਕਵੀ, ਸਰ ਵਾਲਟਰ ਸਕਾਟ ਇਸ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸ਼ੈਰਿਫ ਸੀ। ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਵੀ, ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਇਥੋਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਯਾਰੋ ਦੀ ਵਾਦੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਆਬਾਦੀ-20868 (1071)

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9:44.

ਸੈਲਕਰਕਸ਼ਿਰ : ਸ਼ਹਿਰ-ਇਹ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਵਿਚ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੀ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕਸਬਾ ਹੈ ਜੋ ਐਟਰਿਕ ਜੰਗਲ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਸਿਰੇ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਐਟਰਿਕ ਵਾਟਰ (Ettrick water) ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ, ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਕਸਬੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਸ਼ੇਲਚਰਚ (Seheleschyrche) ਸੀ ਅਤੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਥੇ ਕਈ ਝੁੰਗੀਆਂ ਵਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਗਿਰਜਾਘਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਡੇਵਿਡ ਪਹਿਲਾ ਕੰਬਰੀਆ ਦਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇਥੇ ਇਕਮੱਠ ਅਤੇ ਇਕ ਕਿਲਾ ਬਣਾਇਆ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਥੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉਦਯੋਗ ਹੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ, ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਥੇ ਕੱਪੜਾ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—5, 753 (1971)

55°33' ਉ. ਵਿੱਥ; 2°50' ਪੱ. ਲੰਬ:

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9:44

ਸੈਲਕਰਕ ਪਰਬਤ : ਇਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ (ਕੈਨੇਡਾ) ਵਿਚ ਕੋਲੰਬੀਆ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਪੂਰਬੀ ਆਰਕ ਦਾ ਮੁਖ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ 320 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਪਰਸੈਲ ਪਹਾੜ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਦਰਿਆ ਕੋਲੰਬੀਆ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਬਤ-ਲੜੀ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਦੀ ਔਸਤ ਉਚਾਈ 2300 ਮੀਟਰ ਹੈ ਪਰ, ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਚੋਟੀਆਂ 3048 ਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਮੁਖ ਦੱਰਾ ਰੌਜਰ ਹੈ। ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ (Glacier) ਤੋਂ ਰੇਵਲ ਸਟੋਕ (Revel Stoke) ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪੈਸੇਫਿਕ ਰੇਲਵੇ ਅਤੇ ਫ੍ਰਾਂਸ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਹਾਈਵੇ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਦੱਰੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹਨ।

51°00' ਉ. ਵਿੱਥ; 117° 40' ਪ. ਲੰਬ

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 9:45

ਸੈਲੰਗਰ : ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਦਾ ਇਕ ਪੱਛਮੀ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਲਾਕਾ ਜਲਡਮਰੂ ਦੇ ਤਟ-ਵਰਤੀ ਜਲੋਢ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 8200 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਸੈਲੰਗਰ, ਕਲਾਂਗ (Klang) ਅਤੇ ਲੰਗਾਤ (Langat) ਇਥੋਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਣਿਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿਚੋਂ ਕੋਲੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਹਨ। ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਕਲੀ ਦੀ ਕਾਫੀ ਮਿ.ਦਾਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਧੰਦਾ ਰਬੜ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਖੋਪਾ, ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਅਨਾਨਾਸ ਵੀ ਇਥੇ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਾਲਾ ਸੈਲੰਗਰ, ਸਵੀਟਨਹੈਮ (Swettenham) ਕਲਾਂਗ, ਕਾਯਾਂਗ (Kajang) ਅਤੇ ਕਵਾਲਾ ਕੂਬੂ (KualaKubu) ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ। ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਇਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ।

ਇਹ ਰਾਜ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1867 ਵਿਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਮਲਾਕਾ ਜਲਡਮਰੂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਲੱਟ-ਮਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਸੰਨ 1874 ਵਿਚ ਇਥੇ ਇਕ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1896 ਤੋਂ 1946 ਤੀਕ ਇਹ ਸੰਗਠਤ ਮਲਾਇਆ ਰਾਜ (Federation of Malay States) ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸੰਨ 1946 ਤੋਂ 1 ਅਕਤੂਬਰ 1948 ਤੀਕ ਇਹ ਮਲਾਇਆ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਮਲਾਇਆ ਦੀ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਸੇ. 24:535

ਸੈਲਡਨ, ਜਾਨ : ਇਹ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਾਨੂੰਨ-ਵੇਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਪੁਰਾ-ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਇਹ ਪੁਰਾ-ਖੋਜ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਜਿਹੜੀ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ, ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਜਨਮ ਸਸੈਕਸ ਵਿਚ ਸਾਲਵਿੰਗਟਨ ਵਿਖੇ 16 ਦਸੰਬਰ, 1584 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਸਿਖਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਇਸਨੇ ਵਕਾਲਤ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਸੈਲਡਨ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਹੈਨਰੀ ਦੂਜੇ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। 'ਟਾਈਟਲਜ਼ ਆਫ ਆਨਰ' (1614) ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਰਚਨਾ ਹੈ। 'Analecton Anglo-Britannicou' ਅਤੇ 'De diis Syriis' (1617) ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਮਿਲੀ।

ਇਹ 1621 ਈ. ਵਿਚ ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਰੋਧ-ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੰਦਨ ਦੇ ਬੁਰਜ ਵਿਚ ਕੈਦ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1623 ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਚੋਣ ਪਿਛੋਂ ਡਿਊਕ ਆਫ ਬਕਿੰਘਮ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਅਭਿਯੋਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪੈਟੀਸ਼ਨ ਆਫ ਰਾਈਟਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਉੱਘਾ ਭਾਗ ਲਿਆ। 1629 ਈ. ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਟਨਾਂ ਅਤੇ ਪੌਂਡਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਮਸੂਲਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੌਢੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਲੰਦਨ ਦੇ ਬੁਰਜ ਵਿਚ ਕੈਦ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲੰਮੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸਨੇ ਚਰਚ ਆਫ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਤਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਬੰਧੀ ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1642 ਤੋਂ 1644 ਵਿਚਕਾਰ ਇਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਸੰਨ 1646 ਵਿਚ ਸੈਲਡਨ ਵਾਸਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੇਠ ਪੀੜਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਪੌਂਡ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ 30 ਨਵੰਬਰ, 1654 ਈ. ਨੂੰ 'ਵਾਈਟ ਫਰਾਇਰਸ' ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਲੰਦਨ ਦੇ ਟੈਂਪਲ ਚਰਚ ਵਿਖੇ ਦਫਨਾਇਆ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:296.

ਸੈਲਬੋਰਨ, ਰਾਉਡਲ ਪਾਮਰ : ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਕੀਲ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵੇਤਾ ਦਾ ਜਨਮ 27 ਨਵੰਬਰ, 1812 ਨੂੰ ਮਿਕਸਬਰੀ, ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਗਰੈਜੂਏਟ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 1837 ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1839 ਵਿਚ ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਵਕੀਲ ਬਣਿਆ। ਸੰਨ 1847 ਤੋਂ 1857 ਤਕ ਇਹ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਇਸਨੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜੁਡੀਕੇਚਰ ਐਕਟ (1872) ਇਸ ਦਾ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਪਰੀਮ ਅਤੇ ਹਾਈਕੋਰਟਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਲਿਬਰਲ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਦੇ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਵੁਲਸੈਕ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1882 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਲ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ। ਮਈ 4, 1895 ਨੂੰ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ੇ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਸੇ. 24:535; ਨਿ. ਯੂ. ਐਨ. 13:7433; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:295.

ਸੈਲਬੋਰਨ, ਵਿਲੀਅਮ ਵਾਲਡਗਰੇਵ ਪਾਮਰ : ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਲੰਡਨ ਵਿਚ 17 ਅਕਤੂਬਰ, 1859 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਕੀਲ ਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨ 'ਰਾਉਡਲ ਪਾਮਰ' ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲਾਰਡ ਸੈਲਸਬਰੀ ਦਾ ਜਵਾਈ ਸੀ। ਲਾਰਡ ਸੈਲ-ਸਬਰੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਲ-ਸੈਨਾ-ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਫਸਟ ਲਾਰਡ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੇ 1900 ਤੋਂ 1905 ਤੱਕ ਰਿਹਾ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ 1905-1910 ਤਕ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦਾ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਇਸਨੇ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੇੜੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬੇੜਾ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ-ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਜਲ-ਸੈਨਾ ਦਾ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸਨੇ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸਨੇ ਐਡਮਿਰਲ ਸਰ ਜਾਨ ਫਿਸ਼ਰ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਜਲ-ਸੈਨਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਢੰਗ ਅਪਣਾਏ ਅਤੇ ਦੋ ਚੰਗੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜਲ-ਸੈਨਾ ਦੇ ਜੰਗੀ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਇਆ।

1905 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਦੀ ਥਾਂ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਟਰਾਂਸਵਾਲ ਤੇ ਔਰੈਂਜਰੀਵਰ ਨੌ-ਆਬਾਦੀਆਂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਹ ਨੌ-ਆਬਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਸਵਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਚਲੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਲਿਬਰਲ ਪਾਰਟੀ ਦੀ

ਸਰਕਾਰ ਬਣ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਸਵਰਾਜ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਸੰਘ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਬਹੁਤ ਹੱਥ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਜਦ ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਾਪਸ ਪੁੱਜਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦਲਾਂ 'ਚ ਇਸ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ।

26 ਫਰਵਰੀ, 1942 ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:39

ਸੈਲਮਾ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਐਲਬਾਮਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਡੈਲੈਸ ਕਾਉਂਟੀ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਤੋਂ 70 ਕਿ. ਮੀ. ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਬਰਮਿੰਘਮ ਤੋਂ 16 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਐਲਬਾਮਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਇਥੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਥੇ ਇਕ ਸੈਲਮਾ ਨਾਂ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰੇਗ ਨਾਂ ਦਾ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਵੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—27,379 (1970)

32°25' ਉ. ਵਿੱਥ.; 87°01' ਪੱ. ਲੰਬ :

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:45

ਸੈਲਵੀਆ : ਇਹ ਲੇਬੀਏਟੀ ਕੁਲ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ 550 ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੀਤ-ਉਸ਼ਣ ਅਤੇ ਗਰਮ ਜਲਵਾਯੂ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਗਾਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਵਜੋਂ ਉਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ ਸੈਲਵੀਆ ਕਾਰਡੂ-ਏਸੀਆ (*Salvia carduacea*) ਦੇ ਫੁੱਲ ਚਿੱਟੇ ਉੱਨ ਵਰਗੇ ਜਾਂ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ ਸੈਲਵੀਆ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ, ਦਗ ਦਗ ਕਰਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਫੁੱਲ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੈਲਵੀਆ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ :

ਸੈਲਵੀਆ ਈਜ਼ਿਪਟੀਆਕਾ—ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤੁਖਮ ਮਲੰਗਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੌਦੇ ਪੰਜਾਬ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੂਟਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਲਈ ਦਵਾਈ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬੀਜ ਮਰੋੜੇ, ਸੁਜਾਕ ਅਤੇ ਹੀਮੋਰਾਇਡਜ਼ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੈਲਵੀਆ ਕਾਬੁਲੀਕਾ—ਇਸ ਨੂੰ ਬਲੋਚੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮਾਟੋਟੋ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੁਖਾਰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੈਲਵੀਆ ਲੇਨਾਟਾ—ਇਹ ਮਰੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੁਮਾਉਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤਕ ਅਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸੈਲਵੀਆ ਮੂਰਕਰੋਫਟਿਆਨਾ—ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਜੀਰੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਹਿਮਾਲੀਆ ਤੋਂ ਕੁਮਾਉਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬੀਜ ਕੈ ਲਿਆਉਣ, ਹੀਮੋਰਾਇਡਜ਼ ਅਤੇ ਦਸਤਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਤੇ ਖੁਰਕ ਲਈ ਅਤੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਲਈ ਪੁਲਟਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੈਲਵੀਆ ਆਫ਼ੀਸੀਨੇਲਿਸ—ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੁਝ

ਚਿਰ ਤੋਂ ਹੀ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬੂਟੇ ਤੋਂ ਤਾਕਤ ਦੀ ਦਵਾਈ, ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਖੂਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਦਵਾਈ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਕ ਤੋਂ ਨਾਸੂਰ ਲਈ ਇਕ ਬੜੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਦਵਾਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਪੱਕੇ ਗਲ ਲਈ ਗਰਾਰਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਹੋਏ ਜ਼ਖਮਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਦਵਾਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੈਲਵੀਆ ਗਲੂਟੀਨੋਸਾ—ਇਹ ਬੂਟੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸੈਲਵੀਆ ਪਲੀਬੀਆ ਜਾਂ ਸਮੁੰਦਰ-ਸੋਖ (ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸਮੁੰਦਰ ਸੋਖ)

ਸੈਲਵੀਆ ਮੈਕ੍ਰੋਸਾਈਫਨ—ਇਸ ਬੂਟੇ ਤੋਂ ਗੈਂਗਰੀਨ ਲਈ ਪੁਲਟਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਗ. ਇੰ. ਸੈ, ਪ.:219; ਪ. ਆ. ਪੰ.; ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 19:975.

ਸੈਲਾ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸੈਲਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਤਲਾਅ (ਜਿਹੜਾ ਸਿਧਰਾਜ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ) ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੈਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਪਾਹ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦੀ ਮੰਡੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—9000 (1971)

22°32' ਉ. ਵਿੱਥ.; 71°32' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22.158

ਸੈਲਾਨਾ ਸ਼ਹਿਰ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਰਤਲਾਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸੈਲਾਨਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ 563 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਉੱਤੇ ਨੇਮਲੀ ਤੋਂ 16 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਤੋਂ 835 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੰਨ 1736 ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ (ਸੈਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਪਹਾੜ ਅਤੇ ਆਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੂੰਹ, ਭਾਵ ਪਹਾੜ ਦੀ ਤਲਹਟੀ)। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੰਧੀਆ ਪਹਾੜ ਦੀ ਤਲਹਟੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸੈਲਾਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1948 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸੈਲਾਨਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ।

ਆਬਾਦੀ—7492 (1971)

23°28' ਉ. ਵਿੱਥ.; 74°57' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 21:385.

ਸੈਲਾਮਿਸ : ਟਾਪੂ-ਯੂਨਾਨ ਦਾ ਇਹ ਟਾਪੂ ਏਥਨਜ਼ ਤੋਂ 16 ਕਿ. ਮੀ. ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਏਜੀਅਨ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਸਾਰੋਨਿਕ ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 94 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੰਬਾਈ 16 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੂਜ ਦੇ ਚੰਨ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਜੈਤੂਨ ਅਤੇ ਅੰਗੂਰ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾ ਸੈਲਾਮਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੱਖਣੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਸੈਲਾਮਿਸ ਉੱਤਰੀ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ।

480 ਈ. ਪੂ. ਦੀ ਈਰਾਨੀਆਂ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਲੜਾਈ ਇਸੇ ਟਾਪੂ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੋਈ ਸੀ।

ਆਬਾਦੀ—18,425 (1971)

37°59' ਉ. ਵਿੱਥ.; 23°28' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸੈਲਾਮਿਸ : ਸ਼ਹਿਰ-ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਈਪ੍ਰਸ ਟਾਪੂ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਪੀਡੀਅਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਫਾਮਾ-ਗੁਸਤਾ ਤੋਂ 6 ਕਿ. ਮੀ. ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੈਗੀਅਸ ਸਰਗੀਅਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਸ ਦੇ ਥੇਹ ਹਨ। ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੈਲਾਮਿਸ ਟਾਪੂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਤਿਉਸਰ ਨੇ ਟਰੋਜਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਮਗਰੋਂ ਵਸਾਇਆ ਸੀ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਐਵਾਗੋਰਸ (410-374 ਈ. ਪੂ.) ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਚੰਗੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਫੀਨੀਸ਼ੀਆ, ਮਿਸਰ, ਸਿਲੀਸ਼ੀਆ ਨਾਲ ਅਨਾਜ, ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਤੇਲ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 58 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਰੋਮਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 115-117 ਵਿਚ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਮਗਰੋਂ ਭੁਚਾਲ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਿਲਕੁਲ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਨਸਟੈਂਟੀਅਸ ਦੂਜੇ (337-361) ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਣਵਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਨਸਟੈਂਟੀਆ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19:869

ਸੈਲਿਸਿਲਿਕ ਐਸਿਡ : ਇਸ ਦਾ ਫਾਰਮੂਲਾ $C_6H_4(OH)(COOH)$ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ, ਕਈ ਬੂਟਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ, ਪੱਤਿਆਂ, ਬੂਰ ਤੇ ਫਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਪਾਈਰੀਆ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾੜੀਆਂ ਦੇ ਤੇਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1838 ਵਿਚ ਆਰ. ਪਾਰੀਆ ਨੇ ਸੈਲਿਸਿਲ-ਐਲਡੇਹਾਈਡ ਨੂੰ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਸਾਈਡ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆ ਕਰਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ 1859 ਵਿਚ ਐੱਚ ਕੋਲਬੇ ਨੇ ਇਕ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀ ਲੱਭੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਫੀਨੋਲ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਾਰਬਨ-ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਨਾਲ ਸੋਡੀਅਮ ਧਾਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1874 ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਸੋਡੀਅਮ ਫੀਨੋਟ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਨਾਲ ਉੱਚੇ ਤਾਪਮਾਨ ਅਤੇ ਦਬਾਉ ਤੇ ਹੋਣ ਲਗੀ।

ਸੈਲਿਸਿਲਿਕ ਐਸਿਡ ਨੂੰ ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਫੀਨੋਲ ਅਤੇ ਗਰਮ ਸੋਡੀਅਮ ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਸਾਈਡ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਗਾੜ੍ਹਾ ਘੋਲ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਆੱਟੋਕਲੇਵ ਵਿਚ ਮਿਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਘੋਲ ਨੂੰ 130° ਸੈ. ਤਕ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਣਿਆ ਸੋਡੀਅਮ ਫੀਨੋਟ, ਇਕ ਆੱਟੋਕਲੇਵ ਵਿਚ ਗਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਹਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਫਿਰ ਘੱਟ ਦਬਾਉ ਉੱਤੇ ਸੁਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਚੂਰਾ ਹੋਏ ਖੁਸ਼ਕ ਸੋਡੀਅਮ ਫੀਨੋਟ ਨੂੰ 100° ਸੈ. ਤਕ ਠੰਢਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ 7 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਪ੍ਰਤਿ ਵ. ਸੈਂ. ਮੀ. ਦੇ ਦਬਾਉ ਨਾਲ ਆੱਟੋਕਲੇਵ ਵਿਚ ਕਾਰਬਨ-ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਦਾ ਖਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਾਰਬਨਡਾਈ-ਆਕਸਾਈਡ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜਜ਼ਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆੱਟੋਕਲੇਵ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ 150° ਸੈ. ਤੇ ਕਈ ਘੰਟੇ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਠੰਢਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੋਡੀਅਮ ਸੈਲਿਸਿਲੇਟ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਘੋਲ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਕਾਰਬਨੀ ਤੇਜ਼ਾਬ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਣਸੋਧੇ ਸੈਲਿਸਿਲਿਕ ਐਸਿਡ ਦਾ ਤਲਛੱਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਕ੍ਰਿਸਟਲੀਕਰਨ ਤੇ ਜੌਹਰ ਉਡਾਉਣ ਨਾਲ ਸੁੱਧ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਘਲਾਉ ਦਰਜਾ 159° ਸੈ. ਹੈ। ਇਹ ਅਲਕੋਹਲ ਤੇ ਈਥਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੁਲਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ 1.8 ਗ੍ਰਾ. ਪ੍ਰਤਿ ਲਿ. 20° ਸੈ. ਤੇ ਅਤੇ 20.5 ਗ੍ਰਾ. ਪ੍ਰਤਿ ਲਿ. 80° ਸੈ. ਤੇ ਘੁਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ 200° ਸੈ. ਤੇ ਫੀਨੋਲ ਅਤੇ

ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੈਰਿਕ ਕਲੋਰਾਈਡ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਵੈਂਗਣੀ ਰੰਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦਾ ਰਵੇਦਾਰ ਠੋਸ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਉਤਪੰਨਾਂ ਨਾਲ ਦਵਾਈਆਂ, ਖੁਸ਼ਬੂ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਰੰਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਪਯੋਗ ਐਸਪੀਰੀਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 19:941.

ਸੈਲਿਕ ਕਾਨੂੰਨ : ਇਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੈਲੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੰਡ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਨਿਯਮਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਤਖਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠਣ ਦਾ ਹੱਕ ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਸੈਲੀਅਨ ਫਰੈਂਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗਾਲ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਲਗਭਗ 507-511 ਈ. ਦੌਰਾਨ ਕਲੋਵਿਸ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਮੈਰੋਵਿੰਗੀਅਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ। ਕਲੋਵਿਸ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸੈਲਿਕ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਦੋ ਵਾਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਈਸਾ-ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇਕੋ ਹੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਇਹ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਸੈਲਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਉੱਪਰ ਰੋਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਘਟ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਫਰੈਂਕਿਸ਼ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਲਾਤੀਨੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੈਲਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਪਰਾਧਾਂ ਅਤੇ ਜੁਰਮਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਜੁਰਮਾਨਿਆਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਿਵਲ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਂਡ 'ਡੀ ਐਲੋਡ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੜਕੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦ ਵੀਆਂ ਵਾਰਿਸ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਉਪਬੰਧ ਤੋਂ ਇਹ ਅਰਥ ਲਏ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਤਖਤ ਨਸ਼ੀਨੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲੂਈ ਦਸਵੇਂ ਫਿਲਿਪ ਪੰਜਵੇਂ ਅਤੇ ਚਾਰਲਸ ਚੌਥੇ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਤਖਤ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸੈਲਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਰੈਂਕਿਸ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਰੈਂਕਿਸ਼ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੇ ਸੈਲਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜਦੋਂ ਫਰੈਂਕਿਸ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਆਸਟਰੇਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 643-662 ਈ. ਦੌਰਾਨ ਸੰਘਤਾ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਰੈਂਕਿਸ਼ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੈਲਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮਨਸ਼ਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਿਪੂਰੀਅਨ ਫਰੈਂਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਾਨੂੰਨ 'Lex Ribuaria' ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਆਮ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਆਸਟਰੇਸ਼ੀਅਨ ਫਰੈਂਕਾਂ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ 48 ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਅਦਾਲਤੀ ਖਰੜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'Notitia vel Commemora-

tio de illa ewa (Law) quae Se ad Amorem habet' ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'Lex Francorum chamavorum' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਡੱਚੀ ਵਿਚ ਇਹ ਲਾਗੂ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਯੂਟਰੈਕਟ ਦੇ ਡਾਇਉਸੈਸ ਦਾ ਉਹ ਸਾਰਾ ਫਰੈਂਕਿਸ਼ ਭਾਗ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਰਾਈਨ ਅਤੇ ਆਈਸੈੱਲ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖਰੜਾ 802-03 ਈ. ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।

ਸ਼ੈਲਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਰਲੀਮੇਨ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ 9ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੋਧ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸ਼ੈਲਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੂਈ ਦਸਵੇਂ (ਰਾਜ-ਕਾਲ 1314-1316 ਈ.) ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਪੁੱਤਰ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਸੈਂਬਲੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਫਿਲਿਪ ਪੰਜਵੇਂ (ਰਾਜ ਕਾਲ 1316-1322 ਈ.) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਥਾਪਿਆ ਸੀ। ਸਪੇਨ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ੈਲਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਫਿਲਿਪ ਪੰਜਵੇਂ (ਰਾਜ-ਕਾਲ 1700-1746 ਈ.) ਸਮੇਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦਿਕਤਾਂ ਆਈਆਂ ਅਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਜਰਮਨ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ 1837 ਈ. ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠੀ ਤਾਂ ਫਲਸਰੂਪ ਹੈਨੋਵਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 19:939; ਐਨ. ਅਮੋ. 24:183

ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਫਰੈਡਰਿਖ : ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਫਰੈਡਰਿਖ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਰਮਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ (19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ) ਜਰਮਨ ਕਲਾਸੀਕਲ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਿਖਰ ਭਾਵ ਜਰਮਨ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹਾਨ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਬਾਕੀ ਦੋ ਦੇ ਨਾਂ ਹੀਗਲ ਅਤੇ ਫਿਕਤੇ ਹਨ)। ਇਸ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਤੇ ਵਸਤੂਪਰਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਬੜੀ ਹੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਫਿਲਾਸਫੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਝਲਕ ਵੇਖਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਦਾ ਜਨਮ 27 ਜਨਵਰੀ, 1775 ਨੂੰ ਵਰਟੈੱਮਬਰਗ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਸਬੇ ਲਿਊਨਬਰਗ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਟ੍ਰਿਬਿੰਜਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਕਲਾਇਸਟਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅਤਿ ਤੀਬਰ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿੱਖ ਲਈਆਂ। ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਟ੍ਰਿਬਿੰਜਨ ਦੀ ਥੀਓਲਾਜੀਕਲ ਸੈਮੀਨਰੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨੇ 1790 ਤੋਂ 1795 ਤੱਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੀਗਲ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਹੋਲਡਰਲਿਨ ਇਸਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ। ਇਥੇ ਇਹ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ। ਨੌਜਵਾਨ ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਨੇ 'ਕਾਂਤ' (ਜਿਸਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ) ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ 'ਫਿਕਤੇ' ਦੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ 'ਸਪੀਨੋਜ਼ਾ' ਦੇ ਸਰਬ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ

ਕੀਤਾ।

ਸਿਰਫ 19 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਨੇ 'ਆਨ ਦੀ ਪਾਂਸੀਬਿਲਟੀ ਐਂਡ ਫਾਰਮ ਆਫ ਫਿਲਾਸਫੀ ਇਨ ਜਨਰਲ' (1975) ਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਿਰਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਆਫ ਦੀ ਈਗੋ ਐਜ਼ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਆਫ ਫਿਲਾਸਫੀ' (1796) ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ—'ਨਿਰਪੇਖਤਾ'।

ਸੰਨ 1795 ਤੋਂ 1797 ਤਕ ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਲਿਪਜਿਗ ਵਿਖੇ ਇਕ ਕੁਲੀਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਅਧਿਆਪਕ ਰਿਹਾ। ਲਿਪਜਿਗ ਵਿਖੇ ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਨੇ ਚੌਖਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਲਿਆ।

ਸੰਨ 1798 ਵਿਚ ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਜੇਨਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲਗ ਗਿਆ। ਇਥੇ 1803 ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੈਰੋਲਾਈਨ ਸ਼ਲੇਗਲ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਐਕੜਾਂ ਅਤੇ ਫਿਕਤੇ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੇ ਜੇਨਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਛੱਡ ਕੇ ਵਰਟੈੱਮਬਰਗ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਦਵੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ।

ਸੰਨ 1806 ਤੋਂ 1841 ਤੱਕ ਇਹ ਮਿਊਨਿਕ ਵਿਖੇ ਰਿਹਾ ਜਿਥੇ 1806 ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਕਾਦਮੀ ਆਫ ਪਲਾਸਟਿਕ ਆਰਟਸ ਵਿਖੇ ਬਤੌਰ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੰਨ 1809 ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਨ 1812 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਪਾਲਾਈਨ ਗੋਟਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬੜਾ ਸੁਖਦਾਈ ਵਿਆਹ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਨੂੰ ਕੈਰੋਲਾਈਨ ਦੀ ਕਮੀ ਉਮਰਭਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅਗਸਤ 20, 1854 ਨੂੰ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿਖੇ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਆਪਣੇ ਵਕਤ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਉੱਘੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਲਗਭਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਨੇ ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਮੰਨਿਆ। ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕੀਤਾ। ਜੇਨਾ ਵਿਖੇ ਇਸਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਚਮਤਕਾਰ ਸੀ।

ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਮੋੜ ਸਾਫ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਫਿਕਤੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਇਹ ਬਰੂਨੋ ਅਤੇ ਸਪੀਨੋਜ਼ਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮ-ਤੱਤ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਤੀਜੇ ਮੋੜ ਤੇ ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜੇਕੋਵ ਬੋਹੇਮ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਰਮਨੀ ਹੀਗਲ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹੀਗਲ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਿਆ। ਐਪਰ ਹੀਗਲ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀਗਲ ਦੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਤਰਕਵਾਦੀ ਤੇ ਕਲਪਨਾਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਵੀਕਾਰਾਤਮਕ ਪੂਰਕ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਮਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਕ ਹੀ ਤੱਤ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਮਨ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ। ਮਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਇਸੇ ਸਬੰਧ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ। ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨ ਵਿਚ ਸੁਚੇਤਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਪਸ਼ੂਬਿਰਤੀ, ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਰਸਾਇਣਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ, ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂਤਾ-ਖਿੱਚ ਵਿਚ ਅਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਚੇਤਨ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨ ਵਿਚ ਸੁਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਮਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਪੀਨੋਜ਼ਾ ਵਾਂਗ ਪਰਮਤੱਤ ਦੇ ਦੋ ਸਮਾਂਤਰ ਪੱਖ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਿਰਪੇਖ ਮਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਅ ਹਨ; ਨਿਰਪੇਖ ਮਨ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਤਮਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਕੇਵਲੋਪਾਦਾਨੇਸ਼ਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਜੀਉਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਸਰੀਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਅੰਗ ਵੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤਰਕਸੰਗਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਦੇ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ-ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਤਰਕ-ਸ਼ੀਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਅੰਤਰਗਿਆਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਗਿਆਨ ਤੋਂ ਮੂਲ ਤਰਕਵਾਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰੋਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਕਲਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਨਿਰਪੇਖ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਕਾਰਜ ਕਲਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਵਿਚ ਸਮੂਹ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਪ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ ਹੈ ਤੇ ਕਲਾ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਸੱਚਾ ਰੂਪ ਉਘੜ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਲਾਕਾਰ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਿਵੇਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਾ ਦਰਸਨ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਹੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਐਪਰ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਘੜੇ-ਦੁਘੜੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਭੇਦ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਅੰਤ ਅਨੰਤ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਪੇਖ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਈ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਨੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। 'ਆਈਡੀਆਜ਼ ਟੂ-ਵਰਡ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਨੇਚਰ' (1797), 'ਦੀ ਸੋਲ ਆਫ ਦਾ ਵਰਲਡ' (1798), 'ਡਸਟ ਸਕੈਚ ਆਫ ਏ ਸਿਸਟਮ ਆਫ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਨੇਚਰ' (1799), 'ਸਿਸਟਮ ਆਫ ਟਰਾਂਸੈਂਡੈਂਟਲ ਆਈਡੀਆ-ਲਿਜ਼ਮ' (1800), 'ਬਰੂਨੋ, ਦੀ ਡੀਵਾਈਨ ਐਂਡ ਨੈਚਰਲ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਆਫ ਕਿੰਗਡਮ' (1802), 'ਕ੍ਰੀਟੀਕਲ ਜਰਨਲ ਆਫ ਫਿਲਾਸਫੀ ਇਨ ਕੰਜੰਕਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਹੀਗਲ' (1802-3), 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਫਿਲਾਸਫੀ'। ਸੰਨ 1856 ਵਿਚ ਸ਼ੈਲਿੰਗ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਤ 'ਕੰਪਲੀਟ ਵਰਕਸ ਆਫ ਸ਼ੈਲਿੰਗ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 14 ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਸੋ. 16:339; ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 11:301.

ਸ਼ੈਲੀ, ਪਰਸੀ ਬੱਸ : ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ-ਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹਾਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਕਵੀ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਗੱਦਕਾਰ ਸੀ। ਇਕੋ ਵਾਰ ਹੀ ਇੰਨੇ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗੀਤ-ਨਾਟ, ਮਹਾਨ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ, ਮਹਾਨ ਪ੍ਰੀਤਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਸ਼ੋਕ ਗੀਤ ਰਚਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੇਕ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ ਲਈ ਈਰਖਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪਰਸੀ ਬੱਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਸੈਕਸ ਦੇ ਹਾਰਸਮ ਨਗਰ ਵਿਚ ਫੀਲਡ ਪਲੇਸ ਵਿਖੇ ਹਾਰਸਮ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਟਿਮੋਥੀ ਸ਼ੈਲੀ (1753-1844) ਦੇ ਘਰ ਐਲਿਜ਼ਬੈਥ ਦੀ ਕੁਖੋਂ 4 ਅਗਸਤ, 1792 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਸਾਲ ਈਟਨ ਕਾਲਜ ਵਿਖੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਲਦੀ ਹੀ 'ਪਾਗਲ ਸ਼ੈਲੀ', 'ਨਾਸਤਕ ਸ਼ੈਲੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਗ੍ਰੀਕ ਅਤੇ ਲੈਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਚੌਖਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1810 ਵਿਚ ਈਟਨ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ, ਜੈਸਟ੍ਰੇਜ਼ੀ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਨਾਵਲ ਸੀ, ਰਚੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਨਾਵਲ 'ਸੇਂਟ ਇਰਵਨ' ਅਤੇ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਸੰਨ 1810 ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਆਕਸਫੋਰਡ ਦੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਇਸ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਥਾਮਸ ਜੈਫਰਸਨ ਹੋਗ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿਖੇ ਦੋਹਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਪੈਂਫਲਟ 'ਨਿਸੈਸਟੀ ਆਫ ਏਥੀਇਜ਼ਮ' (ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਸਤਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ) ਲਿਖਣ ਦੇ ਕਸੂਰ ਕਾਰਨ 25 ਮਾਰਚ, 1811 ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਹੋਗ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੋ ਕੁਝ ਵਾਪ-ਰਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਦੋਸਤ ਲੰਡਨ ਚਲੇ ਗਏ।

ਅਗਲਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ੈਲੀ ਲਈ ਦੁੱਖ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਘਰ ਵਾਲੇ ਇਸ ਦੇ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਸਨ ਦੂਜੇ ਇਸ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਹੋਗ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਵੱਖਰਿਆਂ ਕਰਨ ਕਾਰਨ

ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਨਫਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਪਿਓ-ਪੁੱਤ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਨਾਤਾ ਸਦਾ ਲਈ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਜਦ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਹੈਰੀਅਟ ਵੈਸਟਬੁਕ (1795-1816) ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਟਿਮੋਥੀ ਸ਼ੈਲੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ 22 ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ ਤਕ ਜੀਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਹ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਮਾਫ਼ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਸ਼ੈਲੀ ਲੋਕ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਵਿਚ 'ਕੇਸਵਿਕ' ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਥੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਰਾਬਰਟ ਸਾਉਦੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਲੀਅਮ ਗਾਡਵਿਨ (ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਐਨ ਇਨਕੁਆਰੀ ਕਨਸਰਨਿੰਗ ਪੌਲੀਟੀਕਲ ਜਸਟਿਸ'-1793 ਤੋਂ ਸ਼ੈਲੀ ਬੇਹਦ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ) ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਇਆ। ਗਾਡਵਿਨ ਦੀ ਧੀ ਮੇਰੀ ਗਾਡਵਿਨ (1797-1851), ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਕ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀ ਤੇ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਖਿਆਲਾਂ ਵਾਲੀ 16 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੈਰੀਅਟ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਤੇ 28 ਜੁਲਾਈ, 1814 ਨੂੰ ਸ਼ੈਲੀ ਮੇਰੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਫਰਾਂਸ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰ ਕਲੇਅਰ ਕਲੇਅਰਮੌਂਟ ਵੀ ਸੀ। ਖਰਚ ਮੁਕ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਘਰ ਪਰਤ ਆਏ। ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਹੈਰੀਅਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ। ਹੈਰੀਅਟ ਨੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਚਾਰਲਸ ਬਿੱਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1816 ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਨੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਵਿਲੀਅਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਸਤ, 1816 ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਲਾਰਡ ਬਾਇਰਨ ਪਾਸ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਚਲੇ ਗਏ। ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਹੈਰੀਅਟ ਨੇ ਡੁੱਬ ਕੇ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਦੋਹੇਂ ਬੱਚੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਏ ਗਏ। 30 ਦਸੰਬਰ, 1816 ਨੂੰ ਵਿਲੀਅਮ ਗਾਡਵਿਨ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਮੇਰੀ ਨਾਲ ਧਾਰਮਕ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਲੈ ਹੰਟ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀਭਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮਿਹਰਬਾਨ, ਸੁਚੱਜੀ ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਹੌਂਸਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਦੋਸਤ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਥਾਮਸ ਲਵ ਪੀਕੋਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ।

1818 ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਟਲੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਵੋਤਮ ਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। 8 ਜੁਲਾਈ, 1822 ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸ਼ੈਲੀ ਲੈਗਹੌਰਨ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਬੇੜੀ ਰਾਹੀਂ ਸਫਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬੇੜੀ ਡੁੱਬ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਇਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹੀ ਆਖਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਮ ਦੇ ਉਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਫਨਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਥਾਂ ਇਤਨੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਮੌਤ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਅਸੰਭਵ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਗੀਤਕਾਰ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਗੀਤ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਭਾਵ ਮਿਠਾਸ, ਸਰੂਰ, ਵੇਗ, ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦ ਯੋਜਨਾ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਤੇ ਗਹਿਰਾਈ, ਸਰੋਦੀ ਲੈਅ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਸਹਿਤ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਕਵੀ ਦੀ ਅਨੂਭੂਤੀ ਦੀ ਦਿਲ-ਟੁੰਬਵੀਂ ਵਿਅੰਜਨਾ ਵਿਚ ਵੇਦਨਾ ਦੀ

ਟੀਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਸ ਦੀ ਚਿਣਗ ਵੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਪ੍ਰੀਤੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦਾ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਭੇਦ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ।

'ਕੁਈਨ ਮੈਥ' ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਮੁਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। 2,104 ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਇਹ ਖੁਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਫਰਵਰੀ, 1812 ਤੋਂ ਫਰਵਰੀ, 1813 ਦੌਰਾਨ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛਪਵਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ।

ਸੰਨ 1816 ਵਿਚ ਲਿਖੀ 'ਅਲਾਸਟਰ' ਜਾਂ 'ਦੀ ਸਪਿਰਟ ਆਫ਼ ਸਾਲੀਚਿਊਡ' ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੈਲੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਉੱਤੇ ਮਿਲਟਨ ਤੇ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੀ ਸਰੋਦੀ ਨੁਹਾਰ, ਬਿੰਬ, ਰੂਪਕ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

'ਦੀ ਰੀਵੋਲਟ ਆਫ਼ ਇਸਲਾਮ' ਇਸਦੀ ਇਕ ਲੰਮੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਖ਼ੂਨੀ ਕਰਾਂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਕੀਟਸ ਦੇ 'Endymion' ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ।

ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਟਲੀ-ਨਿਵਾਸ (1818-1822) ਇਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਮਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ 'ਓਡ ਟੂ ਵੈਸਟ ਵਿੰਡ', 'ਓਡ ਟੂ ਸਕਾਈਲਾਰਕ' ਅਤੇ 'ਦ ਕਲਾਉਡ' ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਤੇ ਸਰੋਦੀ ਲੈਅ ਦੇ ਜਾਦੂ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਭਰ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਖ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ, ਸਾਡਾ ਭਾਵ 'ਰੋਜ਼ਾਲਿੰਡ ਐਂਡ ਹੈਲਨ' (1817-18), 'ਜੁਲੀਅਨ ਐਂਡ ਮੈਡਾਲੋ' (1818), 'ਪਰੋਮੀਥੀਅਸ ਅਨਬਾਉਂਡ' (1818-19), 'ਦੀ ਚੈਂਚੀ' (1819), 'ਦੀ ਮਾਸਕ ਆਫ਼ ਅਨਾਰਕੀ' (1819), 'ਪੀਟਰ ਬੈੱਲ ਦੀ ਥਰਡ' (1819), 'ਦੀ ਵਿਚ ਆਸ ਐਟਸਲ' (1820), 'ਅੱਡੀਪਸ ਟਾਈਰੇਨਸ' ਜਾਂ 'ਸਵੈਲਫੂਟ ਦੀ ਟਾਈਰੇਂਟ' (1820), 'ਐਡੋਨੋਇਸ' (1821), 'ਹੈਲਾਸ' (1821) ਅਤੇ 'ਦੀ ਟਰਾਇਫ ਆਫ਼ ਲਾਈਫ' (1822) (ਖੰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ) ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੈ।

'ਪ੍ਰੋਮੀਥੀਅਸ ਅਨਬਾਉਂਡ' ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਮ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੀਤ-ਨਾਟ ਮਿਲਟਨ ਦੀ 'ਪੈਰਾਡਾਈਜ਼ ਲੌਸਟ' ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਰਚਨਾ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਸੱਚ (ਪ੍ਰੋਮੀਥੀਅਸ) ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਝੂਠ (ਜੂਪੀਟਰ) ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਿਮ ਐਕਟ ਨੂੰ ਤਾਂ 'ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਤਿ ਤੀਬਰ ਸਰੋਦੀ ਤੂਫਾਨ' ਤਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਦੀ ਚੈਂਚੀ' 'ਪ੍ਰੋਮੀਥੀਅਸ ਅਨਬਾਉਂਡ' ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਹ ਮਹਾਨ ਦੁਖਾਂਤ, ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ

ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਯਥਾਰਥਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕੋ ਇਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਸ਼ੈਲੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ।

‘ਜੂਲੀਅਨ ਐਂਡ ਮੈਡਾਲੋ’ ਇਸਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬਲ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਿਗੂਣਿਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰੋਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

‘ਐਡੋਨੋਇਸ’ ਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਕ-ਗੀਤ ਨੂੰ (ਜਿਹੜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਕੀਟਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ) ਸ਼ੈਲੀ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। 23 ਫਰਵਰੀ, 1821 ਨੂੰ ਮਹਾਂ-ਕਵੀ ਕੀਟਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕੀਟਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਅਣਗੌਲੇ ਹੋਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ 55 ਸਪੈਂਸੇਰੀਅਨ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਝੱਲ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਆਏ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

‘Epipsychidion’ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਮਹਾਨਤਮ ਪਿਆਰੀ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਇਟਾਲੀਅਨ ਕੂੜੀ ਐਮੀਲੀਆ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਗਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਸਦੇ ਪਿਆਰ-ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਸਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਦੀ ‘ਓਹ ਲਵ’ ਨਾਮਕ ਗੱਦ-ਟਕੜੀ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਹੈ। ‘ਹੈਲਾਸ’ 1821 ਵਿਚ ਗ੍ਰੀਕ ਦੀ ਕਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ।

‘ਦੀ ਟਰਾਇੰਫ ਆਫ ਲਾਈਫ’ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਮੁੱਖ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ‘ਪੈਟਰਾਰਕ’ ਦੀ ‘ਟਰਾਇੰਫ ਆਫ ਲਵ’ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।

ਸ਼ੈਲੀ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਗੱਦਕਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਗੱਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪਕੜ ਵਧੇਰੇ ਸਿੱਧੀ ਹੈ। ‘ਏ ਫਿਲਾਸਫੀਕਲ ਵੀਊ ਆਫ ਰੀਫਾਰਮ’ (1819-20) ਤੋਂ ਇਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਯਥਾਰਥਕ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸੂਝ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੱਦ ਟੁਕੜੀਆਂ ਵਿਚ ‘ਏ ਡੀਫੈਂਸ ਆਫ ਪੋਏਟਰੀ’ (1821) ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਾਸਾਨੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਪੱਤਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਦਾ ਸਾਂਝਣਯੋਗ ਵਿਰਸਾ ਹਨ।

ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਲਈ ਲੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੀਟਸ ਆਦਿ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਇਕ ਸ਼ੈਤਾਨ, ਨਾਸਤਕ ਤੇ ਬਾਗੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ ਮਹਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਵੀ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ‘ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉੱਤਮ’ ਆਖ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਉਨਿੰਗ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨਵੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੁਹੰਦੀ ਆਈ ਹੈ।

ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਤੇ

ਇਤਨੇ ਉੱਚ-ਦਰਜੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਚਮਤਕਾਰੀ ਕਵੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਗੌਰਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮੇ. 16: 664; ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 302.

ਸ਼ੈਲੀ, ਮੇਰੀ ਵਾਲਸਟੋਨਕਰਾਫਟ : ਇਹ ਇਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਲੇਖਕ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ ਸਮਰਜ਼ ਟਾਊਨ, ਲੰਦਨ ਵਿਖੇ 30 ਅਗਸਤ, 1797 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਵਿਲੀਅਮ ਗਾਡਵਿਨ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਸੀ। ਸੰਨ 1814 ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਉਸ ਨਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਛੱਡ ਕੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਚਲੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1816 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ।

ਸੰਨ 1822 ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਵਾਲਸਟੋਨਕਰਾਫਟ ਸ਼ੈਲੀ ਲਈ ਮਾੜੇ ਦਿਨ ਆ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਇਸ ਵੱਲ ਰੱਵਈਆ ਹਮਦਰਦੀ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸਦੀ ਮੌਤ 21 ਫਰਵਰੀ, 1851 ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ‘ਦੀ ਲਾਸਟ ਮੈਨ’ (1825), ‘ਲੋਡੋਰ’ (1835) ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੇ ਹਫਤੇ ਦੇ ਦੌਰੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਜਰਨਲ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਨਿ. ਯੂ.ਐਨ. 13:7504.

ਸ਼ੈਲੇ, ਕਾਰਲ ਵਿਲਹੈਲਮ (1742-1786) : ਸਵੀਡਨ ਦੇ ਇਸ ਉੱਘੇ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਜਨਮ 9 ਦਸੰਬਰ, 1742 ਨੂੰ ਪਾਮੋਰੇਨਿਆ (ਪੂਰਬੀ ਜਰਮਨੀ) ਵਿਚ ਸਟਾਰਾਲੰਡ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ 1772 ਵਿਚ ਆਕਸੀਜਨ ਗੈਸ ਬਾਰੇ, ਜੋਜ਼ਫ ਪ੍ਰੀਸਟਲੇ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ 2 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਗ਼ਰੀਬ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1775 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਟਾਰਕ ਹੋਮ ਰਾਇਲ ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਦੇ ਗੈਸਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਗੈਸ ਬਲਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੀ ਗੈਸ ਬਲਣ ਵਿਚ ਰੋਕ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਗੈਸ ਭਾਵ ‘ਅੱਗ-ਹਵਾ’ ਜਾਂ ਆਕਸੀਜਨ, ਨਾਈਟ੍ਰਿਕ ਐਸਿਡ, ਸਾਲਟ ਪੀਟਰ, ਮੈਂਗਨੀਜ਼ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ, ਪਾਰੇ ਦੇ ਆਕਸਾਈਡ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਖੋਜਾਂ ਵਿਚ ਕਲੋਰੀਨ, ਬੈਰਾਇਟਾ (ਬੇਰੀਅਮ ਆਕਸਾਈਡ), ਗਲਿਸੀਨ, ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਸਲਫਾਈਡ, ਆਰਸੀਨ (ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਆਰਸਨਾਈਡ), ਵਰਨਕ ਸੈਲੋਜ਼ ਗ੍ਰੀਨ (ਕਾਪਰ ਆਰਸਨਾਈਟ), ਗੈਲਿਕ, ਲੈਕਟਿਕ, ਮੈਲਿਕ, ਮਾਲਿਬਡਿਕ ਅੱਕ-ਸੈਲਿਕ, ਪਰੂਸਿਕ, ਟਾਰਟੈਰਿਕ ਅਤੇ ਸਿਟਰਿਕ ਐਸਿਡ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

21 ਮਈ, 1786 ਨੂੰ ਸਵੀਡਨ ਵਿਚ ਕਾਪਿੰਮ ਵਿਖੇ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:953.

ਸ਼ੈਲੇ, ਪਰਸੀ ਬਿੱਸ : ਵੇਖੋ ਸ਼ੈਲੀ, ਪਰਸੀ ਬਿੱਸ

ਸੈਲੇਬੀਜ਼ (Celebes) : ਸੈਲੇਬੀਜ਼ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਗਣਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਟਾਪੂ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਸੁੰਡਾ ਦੀਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੀਪ ਹੈ।

ਜ਼ਜ਼ੀਰੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਨਿਕਲਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪਾਂ ਤੋਂ ਤੁਮੀਨੀ, ਤੋਲੇ ਅਤੇ ਬੋਨੀ (Bonie) ਦੀਆਂ ਖਾੜੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਟਾਪੂ 1280 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਪਰ, ਇਸ ਦੀ ਚੌੜਾਈ 58 ਤੋਂ 192 ਕਿ. ਮੀ. ਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਹਿਲ ਕੋਈ 4478 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਰਕਬਾ 227,654 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਸਬੰਧਤ ਟਾਪੂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਸੈਲੇਬੀਜ਼ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਪਰਬਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਪਰਬਤ ਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਰਾਂਟੇਮਾਰੀਓ ਹੈ। ਪਰਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਝੀਲਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹਨ।

ਸੈਲੇਬੀਜ਼ ਦੇ ਦਰਿਆ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੰਜਾਈ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ। ਦਰਿਆ ਜਨਮੇਜਾ ਇਥੋਂ ਦਾ ਮੁਖ ਦਰਿਆ ਹੈ।

ਸੈਲੇਬੀਜ਼ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕਈ ਛੋਟੇ ਟਾਪੂ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

ਸੈਲੇਬੀਜ਼ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਗਰਮ ਹੈ ਪਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਅਸਰ ਇਸਨੂੰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜ਼ਜ਼ੀਰੇ ਦਾ ਸਲਾਨਾ ਔਸਤ ਤਾਪਮਾਨ 22° ਤੋਂ 30° ਸੈਂ. ਤੱਕ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਖੁਸ਼ਕ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਸਿਰਫ 53° ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੈ। ਦੱਖਣੀ-ਪੱਛਮੀ ਮੱਧ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ 405° ਸੈਂ. ਮੀ. ਤੱਕ ਜਾ ਪੁਜਦੀ ਹੈ।

ਸੈਲੇਬੀਜ਼ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਮਹਾਦੀਪਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਚ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਰ ਤੇ ਇਸ ਜ਼ਜ਼ੀਰੇ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵ ਏਸ਼ੀਆਈ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਸੈਲੇਬੀਜ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਗ ਹਾਲੇ ਵੀ ਜੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਢਕੇ ਪਏ ਹਨ। ਤੋਲੇ ਦੀ ਖਾੜੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਜੰਗਲ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਘਣੇ ਹਨ।

ਸੈਲੇਬੀਜ਼ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਛੇ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਾਨਕ ਵਸਨੀਕ ਤੁਆਲਾ, ਤੋਰਾਜਾ, ਬਗੀਨੀ, ਮਕਾਸਰ, ਮਿਨਹਾਸੀ ਅਤੇ ਗਰੰਤਾਲੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੁਆਲਾ ਲੋਕ ਜ਼ਜ਼ੀਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਲੋਕ ਸੈਲੇਬੀਜ਼ ਦੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਬੀਲੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿੱਪੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਮਲਾਇਆ ਦੀਆਂ ਨਸਲਾਂ, ਕਬੀਲਿਆਂ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਸਮੋ-ਰਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਵਸੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀ, ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਲੋਕ ਹਨ। ਤੱਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵਸੋਂ ਬਹੁਤ ਸੰਘਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਮਾਕੈਸਰ ਹੈ। ਸਾਹਲੀ ਆਵਾਜਾਈ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਰੇਲਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ।

ਸੈਲੇਬੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਡੱਚ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਯੁੱਧ ਹੋਏ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਉੱਤੇ ਡੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1945 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ

ਦੇ ਗਣਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਚਾਵਲ, ਗੰਨਾ, ਬਾਂਸ, ਦਾਲਚੀਨੀ, ਮੱਕੀ, ਖੋਪਾ, ਕਾਫੀ ਅਤੇ ਰਬੜ ਹਨ। ਮੁਖ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਤਾਂਬਾ, ਸਿੱਕਾ ਅਤੇ ਲੋਹਾ ਹਨ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕੋਲਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—8,535,000(1971)

2°00' ਦੱ. ਵਿੱਥ.; 121°00' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰ. ਮਾ. 2:668

ਸ਼ੈਵ ਮਤ : ਸ਼ੈਵ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਵ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਸ਼ੈਵਾਗਮ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਮਤ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਰਵ (ਸ਼ੋਰ) ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਰਥਾਤ 'ਰੁਦਰ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਮੰਨਿਆ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਇਸ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ 'ਸ਼ਿਵ' ਜਾਂ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰੂਪ ਦੀ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਰੁਦਰ ਦੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ਿਵ' ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੁਦਰ ਜਾਂ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ੰਕਰ, ਮਹੇਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕੂ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਂ ਹਨ।

ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਯਵਦੀਪ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਹਿੰਜੋਦੜੋ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ 'ਸ਼ੈਵ' ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵੈਦਿਕ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੁਦਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਤੀਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੁਦਰ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ 'ਪਸ਼ੂਪਤੀ' ਵੀ ਪੈ ਗਿਆ।

ਯਜੁਰਵੇਦ, ਤੈਤੀਰੀਯ, ਆਰਣਯਕ ਅਤੇ ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵੇਤਰੋਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਰੁਦਰ ਜਾਂ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਪਸ਼ੂਪਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। 'ਅਥਰਵਸ਼ਿਰਸ' ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਸ਼ੂਪਤ, ਪਸ਼ੂ, ਪਾਸ਼ ਆਦਿ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

'ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵੇਤਰ' ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਰੁਦਰ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂਪ ਆਇਆ ਹੈ। ਰੁਦਰ ਦਾ ਇਥੇ ਅਦਵੈਤਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰੁਦਰ ਇਕ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਲੋਕ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ ਦੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮੂਰਤੀ ਤੋਂ ਦਇਆ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਿਨੈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ੈਵਾਂ ਲਈ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ।

ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਮਤ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ—ਸ਼ੈਵ, ਪਾਸ਼ੂਪਤ, ਕਾਲਦਮਨ ਤੇ ਕਾਪਾਲਿਕ। ਯਾਮੁਨਾ-ਚਾਰੀਆ ਨੇ ਕਾਲਦਮਨ ਨੂੰ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰ ਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਪਾਲਿਕ ਅਤੇ ਕਾਲਮੁਖ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਰੁਦਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਮ ਮਾਰਗੀ

ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਅਤਿ ਬੀਭਤਸ ਹਨ। 'ਪਾਂਚਰਾਤਰ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਪਾਸ਼ੂਪਤ ਮਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਬਾਨੀ ਲਕੁਲੀਸ਼ ਸੀ। ਉਸਨੇ 'ਲਕੁਲੀਸ਼' ਅਰਥਾਤ ਲਕੁਟਧਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਰੁਦਰ ਰੂਪ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੰਕਰਾਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਦਵੈਤਮਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸਤਯਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿੰਗਾਯਤ ਜਾਂ ਵੀਰ ਸ਼ੈਵਮਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ 'ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤਵਾਦ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਕਾਪਾਲਿਕ 6 ਮੁੱਦਰਕਾਣਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। 6 ਮੁੱਦਰਕਾਣਾਂ ਹਨ—ਕੰਠਾਹਾਰ, ਆਭੂਸ਼ਣ, ਕਰਣਾ-ਭੂਸ਼ਣ, ਚੂੜਾਮਣੀ, ਭਸਮ ਅਤੇ ਯਗਯੋਪਵੀਤ। ਕਾਲਮੁਖਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਰਦੇ ਦੀ ਖੋਪੜੀ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ, ਲਾਸ਼ ਦੀ ਸੁਆਹ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਲਣਾ, ਉਸ ਸੁਆਹ ਨੂੰ ਖਾਣਾ, ਸੋਟੀ ਰੱਖਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਲਈ ਕੋਈ ਭਾਂਡਾ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਮ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸੁੱਚਾ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ— ਪਾਸ਼ੂਪਤ, ਸ਼ੈਵ-ਸਿਧਾਂਤ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਅਤੇ ਵੀਰ ਸ਼ੈਵ ਮਤ। ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ, ਦੂਜੇ ਦਾ ਤਾਮਿਲ-ਨਾਡੂ, ਤੀਜੇ ਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਦਾ ਕਰਨਾਟਕ ਹੈ।

ਪਾਸ਼ੂਪਤ ਦਾ ਮੂਲ ਸੂਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਰਚਿਤ ਪਾਸ਼ੂਪਤ-ਸੂਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕੌਣਿਡਨਯ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਪੰਚਾਰਥੀ ਭਾਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਪਦਾਰਥ ਹਨ—ਕਾਰਜ, ਕਾਰਨ, ਯੋਗ, ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਾਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਾਂ 'ਪਤੀ' ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜੀਵ ਦਾ ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਪਾਸ਼। ਚਿੱਤ ਦੁਆਰਾ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ ਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਦਾ ਪਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੇਲੇ ਹੱਸਣਾ, ਗਾਣਾ, ਨੱਚਣਾ, ਜੀਭ ਅਤੇ ਤਾਲੂ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬੈਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਂਗ ਹੁੜ-ਹੁੜ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਣਾ, ਨਮਸਕਾਰ ਆਦਿ ਕਰਨਾ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸੀਮਾ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਾਸ਼ੂਪਤ ਮਤ ਵੀ ਕਾਪਾਲਿਕਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਮੁਖਾਂ ਦੇ ਮਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਤਿਵਾਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੈਵ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਗ੍ਰੰਥ ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਸ਼ੈਵ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਤੱਤ ਤਾਮਿਲ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਪਲਬੱਧ ਹਨ। ਵੈਸ਼ਣਵ ਆਲਵਾਰ ਸੰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ੈਵ ਸਾਧਕ ਵੀ ਤਾਮਿਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੱਤਵੀਂ-ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੈਵ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਪਤੀ, ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਪਾਸ਼ ਤਿੰਨ ਪਰਮ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਤੀ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਜੀਵ ਪਸ਼ੂ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਸਮਝ ਤੇ ਅਣੂ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਪਾਸ਼ (ਬੰਧਨ) ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ—ਮੱਲ, ਕਰਮ, ਮਾਇਆ ਤੇ ਰੋਧਸ਼ਕਤੀ। ਪਸ਼ੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਸ਼ੂਪਤੀ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਪਾਤ ਅਰਥਾਤ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂ ਪਾਸ਼ਰਹਿਤ

ਅਰਥਾਤ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਸਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਹੈ। ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਵਿਵਰਤਵਾਦ ਅਤੇ ਪਰੀਨਾਮਵਾਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਦ ਜਾਂ ਆਭਾਸਵਾਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਿਨਾਂ ਬਿੰਬ ਦੇ ਹੀ ਜਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ। ਸਪੰਦਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਯਭਿਗਿਆਸ਼ਾਸਤਰ। ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਤੱਤਵਾਦ ਇਕ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਕਤ ਤੱਤਵਾਦ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਕਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵੀਰ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਬਸਵ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਸੂਤਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ 'ਸ਼੍ਰੀਕਰਭਾਸ਼' ਅਤੇ 'ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਿਖਾਮਣੀ' ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤਵਾਦ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਤੱਤ ਸ਼ਿਵ ਪੂਰਨ ਸੰਚਾਰਕ ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ 'ਸਬਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਤ ਨੂੰ 'ਲਿੰਗਾਯਤ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਨਦੇ ਵੀ ਹਨ।

ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ੈਵਾਗਮ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਰਤੀ-ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਪਾਰਾਮ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 200 ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਹਨ— 'ਮਾਲਨੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ', 'ਸਵਛੰਦ', 'ਵਿਗਿਆਨ-ਭੈਰਵ', 'ਉੱਚਛਸਮ-ਭੈਰਵ', 'ਆਨੰਦ-ਭੈਰਵ', 'ਮ੍ਰਿਗੇਂਦਰ', 'ਮਾਤੰਗ', 'ਨੇਤਰ', 'ਨੈਸ਼ਵਾਸ', 'ਸਵਯੰਭੂ', 'ਰੁਦਰਯਾਮਲ' ਅਤੇ 'ਕਾਮਿਕਾ'। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਦਵੈਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਤਾਮਿਲ ਸ਼ੈਵ, ਵੀਰ ਸ਼ੈਵ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸ਼ੈਵ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਸ਼ੁਗੁਪਤ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਗਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੰਗਲ ਸ਼ਲੋਕ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੈਵਾਗਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਨਾਟਕ, ਨਿਰਤ, ਸ਼ਿਲਪ, ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣ, ਚਿੱਤਰ, ਸੰਗੀਤ, ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਯੋਗ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਨਿਆਂ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਾਂਖ-ਵੈਸ਼ੈਸ਼ਿਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸ਼ੈਵਾਗਮਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਲੌਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੈਵਾਗਮਾਂ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਯੁਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਤਾਂ ਨਿਗਮ ਅਤੇ ਅਗਮ ਸਵੈ-ਪੂਰਨ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਗਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 36 ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 24 ਤੱਤ ਤਾਂ ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਲ, ਨਿਯਤੀ, ਕਲਾ, ਵਿਦਿਆ, ਰਾਗ, ਅਸੂਕਰਮਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ

ਮਾਇਆ, ਸੱਤ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਤੱਤ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ, ਸ਼ਕਤੀ, ਸਦਾਸ਼ਿਵ. ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਵਿਦਿਆ 5 ਸੁੱਧ ਤੱਤ ਹਨ।

ਸ਼ੈਵਾਂ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਣਵਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਮਤਭੇਦ ਤੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਸ ਮਤਭੇਦ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵਿਚ ਸਮਰੂਰਤਾ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਗੋਸਵਾਮੀ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਬੜੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਗੁਣ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਲਗਭਗ ਸਮੂਹ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਹੈ। ਅਭਿਨਵਗੁਪਤ ਦੇ ਪੁਨੀਵਾਦ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸੌਂਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ੈਵ-ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਸਾ. ਕੋ. 1 : 837; ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12:437.

ਸੈਵਰਨ ਦਰਿਆ : ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸੂਬੇ ਆਂਟੇਰੀਓ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਆਂਟੇਰੀਓ ਦੇ ਫਿੰਗਰ ਲੇਕ ਖੰਡ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸੈਵਰਨ ਝੀਲ ਵਿਚ ਦੀ 980 ਕਿ. ਮੀ. ਦਾ ਪੰਧ ਤਹਿ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਖਾੜੀ ਹਡਸਨ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1631 ਵਿਚ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੈਪਟਨ ਟਾਮਸ ਜੇਮਜ਼ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਦਰਿਆ ਸੈਵਰਨ ਪਿੱਛੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਉ ਸੈਵਰਨ ਦਰਿਆ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਝਰਨੇ ਅਤੇ ਆਬਸ਼ਾਰਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਝੀਲ ਵਿਨੀਪੈਂਗ ਤੇ ਖਾੜੀ ਹਡਸਨ ਵਿਚਕਾਰ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1685 ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਉੱਤੇ ਹਡਸਨ ਖਾੜੀ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਇਕ ਚੌਂਕੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ, 1689 ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਖਾਤਰ ਇਹ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਥਰੀਸੀ ਕਿਲੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁੜ ਉਸਾਰਿਆ। 1714 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਉਜਾੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1759 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਇਥੇ ਵਪਾਰਕ ਚੌਂਕੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ।

56° 02' ਉ. ਵਿਥ.; 87° 36' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. '9:87.

ਸੈਵਿਜ, ਰਿਚਰਡ ; ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਇਸ ਕਵੀ ਤੇ ਵਿਅੰਗਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 1697 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1715 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬਗਾਵਤ ਭਰਪੂਰ ਤੁਕਾਂਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਅਰਲ ਆਫ ਰਿਵਰਜ਼ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1727 ਵਿਚ ਇਸ ਉੱਤੇ ਜੇਮਜ਼ ਸਿੰਕਲੇਅਰ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਬਰੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1717 ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਵਾਦ ਸਬੰਧੀ ਕਵਿਤਾ 'ਦੀ ਕਨਵੋਕੇਸ਼ਨ' ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਇਕ ਸਪੇਨੀ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੁਖਾਂਤ 'ਲਵ ਇਨ ਏ ਵੇਲ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਾਂਡਰਰ' ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਅੰਗ 'ਐਨ ਆਥਰ ਟੂ ਬੀ ਲੈੱਟ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਸੰਨ 1737-38 ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਸੈਮੂਅਲ ਜਾਨਸਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ। ਇਹ ਝਗੜਾਲੂ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਨਿਰਧਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਪੋਪ ਵਰਗੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ 1 ਅਗਸਤ, 1743 ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਵਿਚ

ਹੀ ਹੋਇਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:925.

ਸੈਵਿਲ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੱਖਣੀ ਸਪੇਨ ਦੇ ਐਂਡਾਲੂਜ਼ਾ ਖੰਡ ਵਿਚ ਸੇਵਲੀਆ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਦੇਸ਼ੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਹੈ ਜੋ ਗਵਾਡਲਕਵੀਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਅੰਧ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਤੋਂ 80 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਕਾਦੀਜ਼ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ 96 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਚੌਥੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਿਮ ਸਪੇਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੈਵਿਲ ਆਪਣੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਕਲਾ, ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਕਰਕੇ ਦੁਨੀਆਭਰ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ-ਭਰਪੂਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗੌਥਿਕ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ (1402-1519 ਈ.) ਹੈ ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਯੂਰਿਲੋ ਐਲ ਗਰੀਸੋ ਵਰਗੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਘੰਟਾ ਘਰ ਅਤੇ ਚਰਚ ਵਿਚ ਮੂਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਚਿੱਤ੍ਰ-ਕਲਾ ਵੀ ਬੜੀ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਗਿਰਜਾਘਰ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਪੇਸ਼ੀਓ ਦੀ ਲਾੱਸ ਨਰੰਜੋਸ ਨਾਮੀ ਇਮਾਰਤ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਲੰਬਸ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਮੂਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਫੁਹਾਰੇ ਹਨ। ਸੈਵਿਲ ਵਿਖੇ ਮੂਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪਕਲਾ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਐਲਕਾਜ਼ਾਰ ਮਹਿਲ ਹੈ ਜੋ 1181 ਈ. ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਹਾਲ ਨਵ-ਯੂਗ ਕਲਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਤਮਾਕੂ ਫੈਕਟਰੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਪੇਟਿੰਗ ਅਤੇ ਬੁੱਤਾਂ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਰੋਮਨਾਂ ਅਤੇ ਰੋਮਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। 1502 ਈ. ਵਿਚ ਬਣੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਵੱਡੇ ਪਾਦਰੀ ਦਾ ਮਹਿਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹਨ।

ਸੈਵਿਲ ਦਾ ਮੁਅਤਦਿਲ ਜਲਵਾਯੂ, ਝਰਨਿਆ ਅਤੇ ਆਬਸ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਫਤੇ ਇਥੇ ਸਾਲਾਨਾ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਐਂਡਾਲੂਜ਼ੀਅਨਾਂ ਦੇ ਰਵਾ-ਇਤੀ ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਨਾਚਾਂ ਦੀ ਪਰਦਰਸ਼ਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਕੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਰੇਲਾਂ, ਗੱਡੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਤਮਾਕੂ, ਚੀਨੀ ਤੇ ਸਿਲਕ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਧਾਤ ਦਾ ਕੰਮ, ਰਸਾਇਣਕ ਪਲਾਂਟ ਅਤੇ ਗਰਮ ਤੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ, ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦਯੋਗ ਹਨ।

ਸੈਵਿਲ ਸਦਾ ਹੀ ਹਰ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਤਾਰਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚਾਰਲਸ ਪੰਜਵੇਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮਦਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1729 ਵਿਚ ਸਪੇਨ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚਕਾਰ ਜਿਹੜੀ ਸੰਧੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਇਥੇ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੰਨ 1808 ਵਿਚ ਨਿਪੋਲੀਅਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸੈਂਟਰਲ ਜੂਨਤਾ ਨਾਮੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਇਥੇ ਹੀ ਬੱਝਾ। ਸੰਨ 1936-39 ਦੀ ਖਾਨਾ-ਜੰਗੀ ਸਮੇਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਨੈਸ਼ਲਿਸਟਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ

ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਖਾਨਾ ਜੰਗੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਪਾਰ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਕੇਂਦਰ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਾਰੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਦੀਜ਼ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 17 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਯੂਰਿਲੋ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਿਰਕੱਢ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਆਬਾਦੀ—ਲਗਭਗ 548,000 (1970)

37° 23' ਉ. ਵਿੱਥ.; 5° 59' ਪ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ. — ਐਨ.ਐਮ. 24:623 ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:89

ਸੈਵੋਨਾਰੋਲਾ ਜ਼ੀਰੋਲਾਮੋ : ਵੇਖੋ, ਸਾਵੋਨਾਰੋਲਾ ਜ਼ੀਰੋਲਾਮੋ

ਸੈਵੋਲਾ (Scaevola) : ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਰੋਮ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਘੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ।

1. ਗੋਈਅਸ ਸੁਮੀਅਸ ਸੈਵੋਲਾ—ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਕਲੂਜ਼ੀਅਮ ਦੇ ਇਟਰੂਰੀਅਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਾਰਜ਼ ਪੌਰਸੀਨਾ ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਰੋਮ ਨੂੰ ਘੇਰਿਆ ਸੀ, ਕਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਕੜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਪਰਾਧ ਬਦਲੇ ਇਸਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਧਮਕਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਦੱਸੇਗਾ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਅੱਗ ਵਿਚ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰੜ੍ਹਤਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਇਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਚੁਕਿਆ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਬਿਲਕੁੱਲ ਹੀ ਸੜ ਨਾ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੋਈਅਸ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੇ ਰੋਮ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਈ। ਗੋਈਅਸ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀ। ਗੋਈਅਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਨਾਂ “ਸੈਵੋਲਾ” ਪਿਆ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ “ਖਬਚੂ” ਤੋਂ ਹਨ।

2. ਪਬਲੀਅਸ ਮੁਸੀਅਸ ਸੈਵੋਲਾ—ਇਹ ਰੋਮ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਕਤਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਸੀ। ਗਰੈਕੋਨ ਖਾਨਾ-ਜੰਗੀ ਸਮੇਂ 173 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਹ ਕੌਂਸਲ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। 130 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਮਿਓਸੀਅਨਸ ਦੀ ਥਾਂ ਪੌਂਟੀਫੈਕਸ ਮੈਕਸੀਮਸ (ਵੱਡਾ ਪੱਪ) ਬਣਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੇ 80 ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਡਾਈਜੈਸਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਸਿਸਰੋ ਨੇ ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਕੀਲ ਦੇ ਤੌਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

3. ਕਵਿਨਟਸ ਮੁਸੀਅਸ ਸੈਵੋਲਾ—ਇਹ ਪਬਲੀਅਸ ਮੁਸੀਅਸ ਸੈਵੋਲਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ‘ਪੌਂਟੀਫੈਕਸ ਮੈਕਸੀਮਸ’ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਾਂ ਇਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਕਵਿਨਟਸ ਮੁਸੀਅਸ ਸੈਵੋਲਾ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। 95 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਹ ਲੀਸੀਨੀਅਸ ਕਰੈਸੋਸ ਸੁਵਕਤਾ ਨਾਲ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ, ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਨ ਤੇ ਖੇਡਾਂ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਮੁਸੀਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੌਂਟੀਫੈਕਸ ਮੈਕਸੀਮਸ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਣ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਸੂਲਾ

ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਰੋਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਇਸ ਨੇ 18 ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ।

4. ਕਵਿਨਟਸ ਮੁਸੀਅਸ ਸੈਵੋਲਾ—ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਦਰਸਾਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਕਵਿਨਟਸ ਮੁਸੀਅਸ ਸੈਵੋਲਾ ਦਾ ਚਾਚਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ “ਔਗਰ” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 121 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਹ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ, 117 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਇਹ ਕੌਂਸਲ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਾਹਿਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਸਰੋ ਅਤੇ ਐਟੀਕਸ, ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿਸਰੋ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ “ਡੀਓਰੇਟਰ,” ਡੀ “ਐਮੀਸੀਸੀਆ” ਅਤੇ “ਡੀ. ਰਪਬਲਿਕ” ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਰਜ ਹੈ।

ਹ. ਪ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20 : 40

ਸੈਵੋਲੋ ਆਰਬਰ (1921-) : ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਟੈਨਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਸ 60 ਸਾਲਾ ਭੌਤਿਕ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੇ 1981 ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਅਪਸਾਲਾ ਵਿਖੇ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਫਿਜ਼ਿਕਸ ਦੇ ਕਾਈ ਸੀਗਬਾਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਨਿਕੋਲਾਸ ਬਲੋਮਬਰਜੈੱਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ। ਸੈਵੋਲੋ ਅਤੇ ਬਲੋਮਬਰਜੈੱਨ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁਰਸਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਰੇਖੀ ਅੱਪਟਿਕਸ ਅਤੇ ਲੇਜ਼ਰ ਸਪੈਕਟ੍ਰੋਸਕੋਪੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਮਿਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਖੋਜ ਕੁਆਂਟਮ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕਸ, ਭੌਤਿਕ-ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸਹੀ ਮਿਣਤੀਆਂ ਲਈ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਸਾ. ਟੂ. ਦਸੰਬਰ 1981 : 42; ਕੰ. ਮਾ. ਜਨਵਰੀ 1982:41.

ਸੋਇਆਬੀਨ : ਇਹ ਫਲੀਦਾਰ, ਇਕ ਵਰਸ਼ੀ ਪੌਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੋ-ਜਾ ਬੀਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਫਸਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਬੀਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਚੀਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਲਿਖਤੀ ਰਿਕਾਰਡ ਅਨੁਸਾਰ 4800 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਚੀਨੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪਵਿੱਤਰ ਅਨਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜ ਅਨਾਜ ਕਣਕ, ਚੌਲ, ਸੋਇਆਬੀਨ, ਜੌਂ ਤੇ ਬਾਜਰਾ ਸਨ। ਇਸ ਫਸਲ ਦੇ ਉਗਾਉਣ ਬਾਰੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਇਆਬੀਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।

ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਫਸਲ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਗਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਸੰਨ 1740 ਵਿਚ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ 1790 ਵਿਚ ਇਹ ਫਸਲ ਉਗਾਈ ਜਾਣ ਲਗੀ। ਸੰਨ 1898 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਮੰਗਵਾਈਆਂ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ 10,000 ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1936 ਤੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਦੋਗਲੇਪਨ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਲੱਭੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਸਲ ਦਾ ਝਾੜ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੂਟਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਬਰੈਗ, ਲੀਅ, ਹਾਰਡੀ ਅਤੇ ਸੇਮਜ਼ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਨੂੰ ਪਰਚਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ—ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1954-55 ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕੁਲ ਪੈਦਾਵਾਰ 20,500,000 ਟਨ ਸੀ। ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਲਈ ਮਨਚੂਰੀਆ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੈ। ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਹੋਰ ਮੁਖ ਦੇਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ, ਜਾਪਾਨ, ਕੋਰੀਆ, ਤੈਵਾਨ, ਥਾਈਲੈਂਡ ਤੇ ਭਾਰਤ ਹਨ।

ਯੂਰਪ ਦਾ ਪੌਣ-ਪਾਣੀ ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਟਲੀ, ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ, ਰੂਮਾਨੀਆ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਰੂਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਟਾਂਗਾਨੀਕਾ, ਕਾਂਗੋ ਤੇ ਨਾਈਜ਼ੇਰੀਆ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਇਆਬੀਨ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਖ ਉਪਜ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਨ 1957 ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ 479,841,000 ਬੁਸ਼ਲ ਸੀ। ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਬਰਾਜ਼ੀਲ ਤੇ ਅਰਜਨਟਾਈਨਾ ਸੋਇਆਬੀਨ ਉਗਾਉਣ ਵਧੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਇਸ ਦਾ ਬਨਸਪਤੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਗਲਾਈਸੀਨ ਮੈਕਸ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦੀ ਉਚਾਈ ਲਗਭਗ 1 ਮੀਟਰ ਤੋਂ 2 ਮੀਟਰ ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਤਣਾ ਸ਼ਾਖਾ ਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਣਾ, ਪੱਤੇ ਅਤੇ ਫਲੀਆਂ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਢਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਲੀਆਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 2.5 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤੋਂ 3.8 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਫਲੀ ਵਿਚ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਬੀਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੀਜ ਗੋਲ, ਲੰਬੂਤਰੇ ਜਾਂ ਚਪਟੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੱਕੇ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ, ਹਰਾ, ਭੂਰਾ ਜਾਂ ਕਾਲਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੌਦੇ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਫੁੱਟ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੁੱਲ ਛੋਟੇ ਅਕਾਰ ਦੇ ਅਤੇ ਚਿੱਟੇ ਜਾਂ ਜਾਮਨੀ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪੌਂਡ ਬੀਜ ਵਿਚ 2500 ਤੋਂ 3500 ਦਾਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਿਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ (ਕਰੀਬ 75 ਦਿਨ) ਤੇ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ (ਕਰੀਬ 200 ਦਿਨ)। ਕੁਝ ਕਿਸਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਰੈਗ, ਲੀਅ ਤੇ ਹਾਰਡੀ 120 ਤੋਂ 125 ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਪੌਦੇ ਦਾ ਤਣਾ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਕੁਝ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪੱਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਕਾਰ ਤੇ ਬਣਾਵਟ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪੌਦੇ 2.5 ਸੈਂ. ਮੀ. ਜਾਂ 5 ਸੈਂ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਬੀਜੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤਿੰਨ ਤਕ ਸ਼ਾਖਾਂ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਬੂਟੇ 0.3 ਮੀ. ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਬੀਜੇ ਜਾਣ ਤਾਂ 6 ਜਾਂ 6 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਾਖਾਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਾਸ਼ਤ—ਸੋਇਆਬੀਨ ਲਗਭਗ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਮਈ ਜਾਂ ਜੂਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਜੂਨ, ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੌਦੇ ਤੋਂ ਪੌਦੇ ਦੀ ਵਿੱਥ 5 ਸੈਂ. ਮੀ. ਤੇ ਇਕ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਲਾਈਨ ਦੀ ਵਿੱਥ 40-60 ਸੈਂ. ਮੀ. ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੈਕਟੇਅਰ ਲਈ 60-75 ਕਿਲੋ ਬੀਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੇ ਪੌਦੇ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 50 ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਲੱਗ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਾ-

ਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀਆਂ। ਇਹ ਕਿਸਮਾਂ ਬੀਜ ਕੇ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੀੜੇ ਮਾਰ ਦਵਾਈਆਂ ਛਿੜਕ ਕੇ ਵੀ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 1.25 ਲਿਟਰ ਥਾਇਓਡਾਨ-35 ਈ. ਸੀ. ਦਵਾਈ 300 ਲਿਟਰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਇਕ ਹੈਕਟੇਅਰ ਸੋਇਆਬੀਨ ਉੱਤੇ ਛਿੜਕਣ ਨਾਲ ਕੀੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਸਤੰਬਰ ਜਾਂ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਫਲੀਆਂ ਸੁਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਥਰੈਸ਼ਰ ਰਾਹੀਂ ਗਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਫ਼ਸਲ ਦਾ ਝਾੜ ਕਰੀਬਨ 20-25 ਕੁਇੰਟਲ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕਟੇਅਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲਾਭ—ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨ-ਪਦਾਰਥ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋਇਆਬੀਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਲੋਕ ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਪੁੰਗਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਲਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਾਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੰਗਰੇ ਹੋਏ ਬੀਜ ਵਿਟਾਮਿਨ ਸੀ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਸੋਇਆਬੀਨ ਦਾ ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ ਤੇ ਪਨੀਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਉਬਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਉਪਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਲਾਈ ਜਿਸਨੂੰ 'ਯੂਬਾ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯੂਬਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੀਨ ਤੇ ਜਪਾਨ ਵਿਚ ਯੂਬਾ ਨੂੰ ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਖਮੀਰ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਭਾਫ਼ ਵਿਚ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਖਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਜਪਾਨ ਵਿਚ ਆਮ ਪਰਚਲਤ ਹਨ। ਸੋਇਆ ਚਟਣੀ ਜੋ ਕਿ ਗਾੜ੍ਹੇ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੀਨ ਤੇ ਜਪਾਨ ਵਿਚ ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਭੁੰਨ ਕੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸੋਇਆਬੀਨ ਨੂੰ ਹਰੀ ਸਬਜ਼ੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਇਆਬੀਨ ਨੂੰ ਇਕ ਚਾਰੇ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਬੀਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੀ ਖਾਦ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ। ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਵਿਚ 18% ਤੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੇ ਤੇਲ ਨੂੰ ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇਲ ਕੱਢਣ ਉਪਰੰਤ ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੀ ਖਲੂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਇਕ ਚੰਗੀ ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਦੀ ਮਤਾਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਇਆਬੀਨ ਦਾ ਆਟਾ ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਸਤਾ ਪਦਾਰਥ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਾਭ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇ ਕੀਮਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਸੋਇਆਬੀਨ ਤੇਲ ਦੀ ਉਦਯੋਗਕ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਨੈਮਲ, ਵਾਰਨਿਸ਼, ਪੇਂਟ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਤੇ ਰੰਗ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋਇਆਬੀਨ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲਣਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਯੋਗਕ ਵਰਤੋਂ ਛਪਾਈ ਦੀ ਸਿਆਹੀ, ਪਲਾਸਟਿਕ ਤੇ ਚਿਪਕਵੇਂ ਪਦਾਰਥ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਲਾਈਵੁਡ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਸੋਇਆਬੀਨ ਗੁੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋਇਆਬੀਨ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਦਾ ਸਸਤਾ

ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 12% ਤੋਂ 26% ਤੇਲ, 22% ਕਾਰਬੋਹਾਈਡ੍ਰੇਟ, 3% ਤੋਂ 6% ਖਣਿਜ ਜਿਹਾ ਕਿ ਫਾਸਫੋਰਸ ਤੇ ਲੋਹਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਯੋਗਕ ਖੋਜਾਂ ਸੋਇਆਬੀਨ ਦੇ ਉਦਯੋਗਕ ਲਾਭਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਵ. ਐਨ. 11:3341; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 21:102; ਐਨ. ਅਮੈ. 25:319.

ਸੋਏ : ਸੋਏ ਜਾਂ ਸੋਆ ਅੰਬੈਲੀਫਰੀ ਕੁਲ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਪੌਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਂ ਐਨੇਥਮ ਗ੍ਰਵੀਓਲੈਨਜ਼ ਜਾਂ ਪਿਊਸੀਡੇਨਮ ਗ੍ਰਵੀਓਲੈਨਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਪੌਦਾ ਜਰਾ ਸਖਤ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਸੋਇਆਂ ਦਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਘਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਪੌਦੇ ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਰਮਨੀ, ਹਾਲੈਂਡ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪੌਦਾ ਲਗਭਗ 0.6 ਤੋਂ 1 ਮੀ. ਤਕ ਉੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਤੇ ਧਾਗੇ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੋਏ ਦਾ ਤਣਾ ਬਹੁਤ ਪਧਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੁੱਲ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪੌਦੇ ਨੂੰ ਡਿਲ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸੀਤ ਉਸ਼ਣ ਖੰਡੀ ਪੌਣ ਪਾਣੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਰਦੀ ਦ ਰੁਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਫਸਲ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਮਲੜੂ ਭੇਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਰਸਰੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬੀਜ ਦਾ ਛੱਟਾ ਦੇ ਕੇ ਬੀਜੇ ਹੋਏ ਪੌਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਠੰਢੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬੀਜ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਬੀਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਸਲ ਪਤਝੜ ਦੀ ਰੁੱਤ ਤਕ ਪੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਫਸਲ ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ ਬੀਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਕੱਟ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ 0.3 ਮੀ. ਤੋਂ 0.6 ਮੀ. ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਤੇ ਬੀਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੌਦਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਫਾਸਲਾ 15 ਤੋਂ 45 ਸੈਂ. ਮੀ. ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪੌਦੇ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਵਿਚ 2.5 ਤੋਂ 3.5 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਡਿਲ ਤੇਲ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 50 ਤੋਂ 62 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਕਾਰਬੋਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੈਕਟੇਅਰ ਵਿਚੋਂ 1000 ਪੌਂਡ ਬੀਜ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫਸਲ ਹੁਣ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਹੁਣ ਦਵਾਈ ਵਾਲੇ ਫਾਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸੋਇਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਬੂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੋਇਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਬੇ, ਚਟਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕੋਰਮੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਸੁਆਦੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੋਇਆਂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋਏ ਦਾ ਫਲ ਬੈ-ਵਾਦੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਪਾਚਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 9.5% (α-β pinene) ਤੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋਏ ਦੇ ਫਲ ਤੋਂ ਇਕ ਸਹਿ-ਉਪਜ ਡਿਲ-ਵਾਟਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਚੋ. ਇ. ਡ. ਇੰ. 692; ਗ. ਇੰ. ਮੈ. ਪ. 19.

ਸੋਏਬ : ਵੇਖੋ ਸੁਅੰਬ ਅਲੋਹ ਐਂਸਲਾਮ

ਸੋਸਨ : ਇਹ ਇਕ ਬਲੰਦ ਬੂਟਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪੱਤੇ ਚੌੜੇ ਅਤੇ

ਟਾਹਣੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ, ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਸਫੈਦ ਜਾਂ ਜ਼ਰਦ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਇਸਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਨਫਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਕਦੀ ਹੈ। ਸੋਸਨ ਇਸਦਾ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਜੰਗਲੀ, ਦੂਜੀ ਬਾਗੀ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਸੋਸਨ ਅਜ਼ਾਦ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਕਿਸਮ ਵੀ ਅਕਸਰ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਸਨ ਦੀ ਚੌਥੀ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਖੋਕ ਮਾਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਕ ਦਰਿਆਈ ਜਾਨਵਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਅਤੇ ਸਿਰ ਸੂਰ ਦੇ ਸਿਰ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰੰਗ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਪੱਤੇ ਹਰੇ, ਫੁੱਲ ਨੀਲੇ, ਚਿੱਟੇ ਅਤੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੌਥੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਢਿੱਕਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਤਲਖੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਕਿਸਮ ਢਿੱਕੀ ਅਤੇ ਬੇਸੁਆਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਸ ਜਿਹਾ ਪਰ ਢਿੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਗਰਮ ਅਤੇ ਤਰ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਕਿਸਮ ਵੀ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਗਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਕਿਸਮ ਦਰਿਆਈ ਜਾਨਵਰ ਵਾਂਗ ਸਰਦ ਅਤੇ ਤਰ ਹੈ। ਬੂਟੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਕਿਸਮਾਂ ਗਰਮ ਤਾਸੀਰ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹਨ। ਚੌਥੀ ਕਿਸਮ ਦੇਰ ਨਾਲ ਹਜ਼ਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸੋਧਕ ਠੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਤਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਰਕਾ ਅਤੇ ਰੋਗਨ ਆਦਿ ਹਨ। ਚੌਥੀ ਕਿਸਮ ਵਿਚ ਸੋਧਕ ਗਰਮ ਮਸਾਲਾ ਅਤੇ ਸੁੰਢ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਬਦਲ ਸੋਸਨ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਗੁਲਸਤੋਕਾ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਬਦਲ ਨਹੀਂ।

ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮਾਂ ਫੇਫੜਿਆਂ, ਜਿਗਰ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ, ਦਰਦ ਅਤੇ ਬਵਾਸੀਰ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹਨ। ਸੋਸਨ ਹੈਜ਼ ਨੂੰ ਜ਼ਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਿੱਛੂ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਰਫਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਦ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਇਸ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰਨ ਨਾਲ ਖਾਰਸ਼ ਅਤੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਕੇ, ਭੰਗ ਅਤੇ ਕਣਕ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਲੇਪ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਰਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜੁਸ਼ਾਂਦਾ ਪੀਣ ਨਾਲ ਪੇਟ ਸਾਫ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਤੇਲ ਪੱਠਿਆਂ ਨੂੰ ਨਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਦੁਸ਼ਾਂਦੇ ਦੀ ਕੁਰਲੀ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਤਸਕੀਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਤੁਪਕੇ ਕੰਠ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਕੰਠ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਅਰਾਮ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਪੀਣ ਨਾਲ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਸੁੰਘਣ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਰੋਗਨ ਫੁੱਲ ਦੇ ਰੋਗਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਗਰਮ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਕ ਹੈ। ਦਿਮਾਗ ਲਈ ਤਾਕਤ ਬਖਸ਼ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਲਈ ਪਰਲੁਤਫ, ਨਰਮ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਨੌਂ ਮਾਸ਼ੇ ਤਕ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਲੋੜ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸੋਸਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ : ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਸਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵਿੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਨਾਸਿਕ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਥੇ ਸਰਵ ਸ੍ਰੀ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ, ਅਛੂਤ ਪਟਵਰਧਨ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਮਹਿਤਾ

ਕੈਦ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇਥੇ ਹੀ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ।

ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਮਈ, 1934 ਈ. ਵਿਚ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਰਾਇਣ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਸੰਗਠਨ-ਸਕੱਤਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਦਬਾਉ ਪਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਨੀਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੰਭਾਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਫਿਰ ਜੰਗ ਛਿੜ ਪਈ ਤੇ 'ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ' ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉੱਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੀਡਰ ਰੂਪੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਮਹਾਂ-ਯੁੱਧ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਪਾਬੰਦੀ ਉਠਾ ਦਿੱਤੀ।

ਹੁਣ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰੂਪੋਸ਼ ਲੀਡਰ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਵੇਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮਾਰਚ, 1947 ਵਿਚ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਇਹ ਵੇਖਦਿਆਂ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਹੀ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਸ਼ਬਦ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮਾਰਚ, 1947 ਵਿਚ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹੋਈ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਇਹ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ 'ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਾਰਟੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ ਤਾਂ ਇਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਏਣਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਤੀਰੇ ਕਾਰਨ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ। ਸੋਸ਼ਲਿਸਟਾਂ ਦਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਸੀ ਕਿ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ 'ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ ਪਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ 'ਅਧਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਲੋਕਤੰਤਰ' (Totalitarian Democracy) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

1949 ਵਿਚ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੀ।

ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸੰਗਠਨ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਨਰਲ ਕੌਂਸਲ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਅੰਗ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਡੈਲੀਗੇਟ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ

ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਾ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਣ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਵਿਚ ਇਕ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਇਕ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ 23 ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਚੇਅਰਮੈਨ ਜਨਰਲ ਕੌਂਸਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਅਗਲੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬੁਲਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ-ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪਰਜਾ ਪਾਰਟੀ, ਪਰਜਾ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪਰਜਾ ਪਾਰਟੀ (ਕੇ. ਐਮ. ਪੀ.) ਸੰਨ 1950 ਵਾਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਆਚਾਰੀਆ ਕ੍ਰਿਪਲਾਨੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗਾਂਧੀ-ਵਾਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪਾਰਟੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲ ਗਈ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਪਰਜਾ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ (ਪੀ. ਐਸ. ਪੀ.) ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਫਾਰਵਰਡ ਬਲਾਕ, ਜੋ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਨੇਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ, ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਪੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਅਵਾਦੀ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤਾਂ ਪੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਪੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਡਾ. ਰਾਮ ਮਨੋਹਰ ਲੋਹੀਆ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਿਸਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚੋਂ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਸਨੇ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ।

ਪੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਦੀ ਭੋਪਾਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸ਼ੋਕ ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ।

29 ਜੂਨ, 1964 ਨੂੰ ਡਾ. ਲੋਹੀਆ ਦੀ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਪੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਫਿਰ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਇਕ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਅਜੇ 6 ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਲੰਘਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਫਿਰ ਦੁਫ਼ਾੜ ਹੋ ਗਈ। ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਨੂੰ 1972 ਦੀਆਂ ਜਨਰਲ ਚੋਣਾਂ ਲਈ 'ਹੱਟ' (ਝੌਂਪੜੀ) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈਵਾਲ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਬਾਗ਼ੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ 'ਭਾਰਤੀ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ' ਖੜ੍ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਾਰਟੀਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ—ਸ਼ਿਵ ਲਾਲ

ਸੋਸ਼ਲੀਜ਼ਮ : ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਈਸਾਈ ਵਿਵੇਕੀ ਚਾਰੇ ਭਤੀਜੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਮਤ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਦੇ ਏਕਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮਤ ਨੂੰ ਸੋਸ਼ਲੀਜ਼ਮ ਅਨੁਵਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(1) ਲੀਲੀਉਸ ਸੋਸ਼ਲੀਜ਼ਮ ਅਥਵਾ ਲੇਲਿਓ ਸੋਜ਼ੀਨੀ (1525-

62 ਈ.) ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸਿਆਨਾ ਨਗਰ ਵਿਚ 29 ਜਨਵਰੀ, 1525 ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਧਾਰਮਿਕ ਖੋਜ ਵੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ, ਇਬਰਾਨੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਤ ਈਸਾਈ ਤ੍ਰਿਕੂਟੀ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ 1544 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਭੈ ਅਧੀਨ ਇਟਲੀ ਦੇਸ਼ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਫਰਾਂਸ, ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ, ਜਰਮਨੀ, ਪੋਲੈਂਡ ਤੇ ਹਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਿਤਾ ਕੇ ਅੰਤ ਸ੍ਰਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿਉਰਿਕ ਨਗਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਐਂਟੀ-ਟ੍ਰੀਨੀਟੇਰੀਅਨ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਸਾਈਨੀਅਨਵਾਦ ਦਾ ਬਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਜ਼ਿਉਰਿਕ ਵਿਖੇ 14 ਮਈ, 1562 ਨੂੰ ਹੋਈ।

(2) ਫਾਉਸਤੁਸ ਸੋਸਾਈਨਸ ਅਥਵਾ ਫਾਉਸਤੋ ਸੋਜੀਨੀ (1539-1604) ਦਾ ਜਨਮ 5 ਦਸੰਬਰ, 1539 ਨੂੰ ਸਿਆਨਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਲੀਲੀਉਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੀਲੀਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਵੇਕੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1563 ਤੋਂ 1572 ਤੱਕ ਇਕ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਬਾਜ਼ੇਲ ਨਗਰ, ਸ੍ਰਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸਿਆ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਪੋਲੈਂਡ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਨੇ ਯਸੂ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਪੈਗੰਬਰ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਕਰੜਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਕਰਾਕੋ ਵਿਖੇ ਇਕ ਪੋਲੈਂਡੀ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਪਈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ।

ਪ੍ਰਚਲਤ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਇਸ ਦੇ ਵੈਰੀ ਬਣ ਗਏ। ਸੰਨ 1598 ਵਿਚ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਪੁਸਤਕ 'ਦਾ ਜੇਸੂ ਕ੍ਰਿਸਤੋ ਸਰਵੇਤੋਰ' ਅਰਥਾਤ 'ਯਸੂ ਮਸੀਹ ਦੀ ਸੇਵਾ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਚੁਕ ਨਾਲ ਇਕ ਭੀੜ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਮਸਾਂ ਹੀ ਬਚਿਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰ ਕੋਲ ਲੁਕਲਾਵਿਸਲ, ਪੋਲੈਂਡ ਵਿਖੇ ਜਾ ਕੇ ਰਿਹਾ ਜਿਥੇ 4 ਮਾਰਚ, 1604 ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਗਈ।

ਸੋਸਾਈਨਸ ਤ੍ਰਿਕੂਟੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਿਆਇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਸਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਅੰਜੀਲ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕ ਆਖਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਯਸੂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਮਰ ਤਾਂ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ ਕਿ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਵੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਡ ਗਈ ਸੀ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਇਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਟ੍ਰੈਂਸਿਲਵੈਨੀਆ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿੱਧਰੇ ਕਿੱਧਰੇ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

—ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ—

ਸੋਹਣਾ ਜੈਨੀ : ਇਹ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਗੁਜਰਾਤ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਾਹਸ਼ ਅਲੀ, ਕਵੀ ਜਲਾਲ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ੀ ਈਸਾਈ ਨੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਕਥਾ ਦੇ ਵਾਧਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਕਵੀ ਜਲਾਲ, ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਆਪਣਾ ਕਿੱਸਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮਿਤੀ 8 ਜਨਵਰੀ, 1931 ਈ. ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਹਸ਼ ਅਲੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਪਾਸੋਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਰੂਪ

ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਚੱਕ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨਾਮ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੇ ਖੂਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਡੇਰਾ ਲਗਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਬਦੁੱਲਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਨੌਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਸੋਹਣਾ ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਖੇਡਦਾ ਆਪਣੇ ਖੂਹ ਤੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਉੱਥੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਜੋਗੀ ਸਮਰ ਨਾਥ ਦੀ ਅਲਬੇਲੀ ਧੀ ਜੈਨੀ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਚੰਦਾ ਨਾਲ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੋਹਣਾ ਜੈਨੀ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਤਾਬ ਨਾ ਝਲ ਸਕਿਆ ਤੇ ਉਹ ਜੈਨੀ ਤੇ ਮੋਹਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੈਨੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਘੜੇ ਭਰਕੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਜਾ ਪੁੱਜੀ ਤੇ ਸੋਹਣਾ ਜੈਨੀ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਨਿੱਘੀ ਨੁਹਾਰ ਦਾ ਰਾਂਗਲਾ ਸੁਪਨਾ ਆਪਣੇ ਨੈਣਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਘਰ ਪਰਤ ਆਇਆ।

ਪਰ ਦੂਜੀ ਭਲਕ ਜੋਗੀ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਚੁਕਕੇ ਅਗਾਂਹ ਟੁਰ ਗਏ। ਸੋਹਣਾ ਜੈਨੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਖੋਤਿਆਂ ਦਾ ਖੁਰਾ ਫੜਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਹੋ ਤੁਰਿਆ ਤੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਮਗਰੋਂ ਡੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਿਆ ਅਤੇ ਸਮਰ ਨਾਥ ਦੇ ਮਿਨਤਾਂ ਤਰਲੇ ਕਰਕੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਖੱਤੇ ਚਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਪੂਰਾ ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਉਹ ਖੱਤੇ ਚਰਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਜੈਨੀ ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਰਹੀ। ਆਖਰ ਇਕ ਦਿਨ ਸੋਹਣੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਜੈਨੀ ਅੱਗੇ ਫੌਲ ਸੁਟਿਆ। ਜੈਨੀ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਥਾਂ ਫਿਟੋਕਾਰਾਂ ਪਾਈਆਂ। ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਹੋਰ ਬੀਤ ਗਿਆ। ਆਖਰ ਜੈਨੀ ਲਈ ਸੋਹਣੇ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਜੈਨੀ ਸੋਹਣੇ ਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਸੋਹਣਾ ਖੱਤੇ ਚਰਾਂਦਾ ਤੇ ਜੈਨੀ ਉਸ ਲਈ ਰੋਟੀ ਲੈਕੇ ਜਾਂਦੀ। ਦੋਨੋਂ ਪਿਆਰ ਮਿਲਣੀਆਂ ਮਾਣਦੇ। ਆਖਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਚਰਚਾ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਛਿੜ ਪਈ। ਸਮਰ ਨਾਥ ਨੇ ਸੋਹਣੇ ਨੂੰ ਡੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਸੋਹਣਾ ਨਾ ਗਿਆ ਤੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਜਮਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਜੋਗੀ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਦਰੱਖਤ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਆਪ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਅਗਾਂਹ ਲੈ ਤੁਰੇ। ਦੂਜੀ ਭਲਕ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੇ ਸੋਹਣੇ ਨੂੰ ਦਰੱਖਤ ਨਾਲੋਂ ਖੋਹਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਜੈਨੀ ਜੈਨੀ ਕੂਕਦਾ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਆਖਰ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਮਗਰੋਂ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜੈਨੀ ਨੂੰ ਜਾ ਸਿਜਦਾ ਕੀਤਾ। ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜੈਨੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਛੱਡਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਸੋਹਣੇ ਨੂੰ ਸੱਪ ਲੜਾਕੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ। ਚੰਦਾ ਨੇ ਜੈਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਉਂਤ ਬਾਰੇ ਜਾ ਦੱਸਿਆ।

ਜੋਗੀ ਸੋਹਣੇ ਨੂੰ ਡੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਏ। ਅਤਿ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਨਾਗ (ਕੁਲਮਾਰ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸੀ। ਆਥਣ ਗੂੜ੍ਹੀ ਹੋਈ, ਬੀਨਾਂ ਵੱਜੀਆਂ, ਕੁਲਮਾਰ ਨਾਗ ਸੋਹਣੇ ਤੇ ਝੱਪਟਿਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕਈ ਵਲ੍ਹੇਟ ਪਾ ਲਏ। ਜ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਸੋਹਣੇ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕਾਲਾ ਸ਼ਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਬੋਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਉਹ ਡੇਰੇ ਆਕੇ ਨੱਚਣ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਜੈਨੀ ਚੰਦਾ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅੱਧਮੋਏ ਸੋਹਣੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਕਈ ਇਕ ਬੂਟੀਆਂ ਸੋਹਣੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਲਦੀ ਰਹੀ। ਪਹੁ ਫੁਟਾਲੇ ਤੱਕ ਉਹ ਸੁਰਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਜੋਗੀ ਰਾਗ ਰੰਗ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸਨ। ਸੋਹਣਾ ਤੇ ਜੈਨੀ ਸੋਹਣੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਨੱਸ ਤੁਰੇ। ਆਖਰ ਜੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਲੁਕਦੇ ਛਿਪਦੇ ਉਹ ਚੱਕ ਅਬਦੁੱਲਾ ਪੁਜ ਗਏ। ਸੋਹਣੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਹਣੇ ਦਾ ਨਿਕਾਹ ਜੈਨੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ।

—ਸੁਖਦੇਵ ਮਾਦਪੁਰੀ—

ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ : ਸੋਹਣੀ ਅਤੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾ

'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ ਜੋੜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 16 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਆਮ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੱਸਾ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਲਿਖੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਸੁਣੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਸੋਹਣੀ ਨੇ ਤਾਂ ਧੁੰਮਾਂ ਹੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ 'ਹੀਰ ਪੜ੍ਹਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਾਰਸ ਦੀ, ਸੱਸੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਅਤੇ ਸੋਹਣੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ।' ਦੀ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼, ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸਦਾ ਰਾਮ ਨੇ ਵੀ ਸੋਹਣੀ ਲਿਖੀ। ਵੈਦ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਬੁਢਲਾਡਾ) ਨੇ ਵੀ 'ਸੋਹਣੀ' ਲਿਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਮਾਅਰਫ਼ਤ ਦਾ ਰੰਗ ਹੈ।

ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਤੁੱਲਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੁੱਲਾ ਪੇਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਘੁਮਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪਿਆਲੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਵਪਾਰੀ ਉਸਦਾ ਮਾਲ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ। ਤੁੱਲੇ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਕਦਿਆਂ ਸਿਕਦਿਆਂ ਲੜਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਸੋਹਣੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਹਾਸ਼ਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹੀਂਵਾਲ (ਅਸਲ ਨਾਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ) ਬਲਖ ਬੁਖਾਰੇ ਦਾ ਇਕ ਸੌਦਾਗਰ ਸੀ। ਉਹ ਵਪਾਰ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਹ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੁਜਰਾਤ ਉਹ ਥਾਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਤੁੱਲਾ ਬਰਤਨ ਬਣਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਦੇ ਨੌਕਰ ਨੇ ਤੁੱਲੇ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਪਿਆਲਾ ਤੁਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਤੁੱਲੇ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੁੱਲੇ ਦੇ ਘਰ, ਤੁੱਲੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੋਹਣੀ ਉੱਪਰ ਪੈ ਗਈ ਜੋ ਪੁੱਜ ਕੇ ਸੋਹਣੀ ਸੀ। ਮਹੀਂਵਾਲ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੋਸ਼ ਗਵਾ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਹੁਣ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਸਮਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ। ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗਦੀ ਤੇ ਨਾ ਨੀਂਦ ਆਉਂਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਖੋਏ ਹੋਏ ਮਨ ਦੇ ਚੈਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਭਾਂਡੇ ਖਰੀਦਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਤੁੱਲੇ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਯਾਰ ਦਿਲਬਰ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਂਦਾ। ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਭਾਂਡੇ ਉਹ ਖਰੀਦਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਸਤੇ ਭਾਅ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ। ਉਸਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਅਖੀਰ ਉਸਨੂੰ ਮਹੀਂਵਾਲ ਬਣਨਾ ਪਿਆ।

ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਪਾਲੀ ਉਸ ਨਾਤ ਮਖੌਲ ਕਰਦੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸਭ ਕੁਝ ਜਰਦਾ। ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਵੀ ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਤ

ਕੁਝ ਸੀ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪਿਘਲ ਗਿਆ। ਮਹੀਂਵਾਲ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਕਹੀ। ਸੋਹਣੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣ ਕੇ, ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਗਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਛੱਪੀ ਮਿਲਣਾ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਅਤੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਉਛਾਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੋਹਣੀ ਅਤੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਰੋਜ਼ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਚੋਰੀਉਂ ਮਿਲਣ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਖੀਰ ਤਜਵੀਜ਼ ਇਹ ਬਣੀ ਕਿ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕੁਟੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹੇ ਇਹ ਸਕੀਮ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾ ਲਈ ਗਈ।

ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਨੇ ਬਦਨਾਮੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਆਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੂਜੀ ਨੁੱਕਰ ਤੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਮਹੀਂਵਾਲ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਮਹੀਂਵਾਲ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਮੱਛੀ ਦਾ ਮਾਸ ਖਵਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੱਛੀ ਨਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੱਟ ਚੀਰ ਕੇ ਕਬਾਬ ਬਣਾ ਲਿਆਇਆ। ਸੁਆਦ ਤੋਂ ਸੋਹਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਮਹੀਂਵਾਲ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮਿਲਣ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗੀ। ਹੁਣ ਸੋਹਣੀ ਖੁਦ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਮਿਲਣ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਤਰਨ ਲਈ ਉਹ ਘੜੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ। ਅਖੀਰ ਗੱਲ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਰਾਤ ਘੜਾ ਬਦਲ ਕੇ ਪੱਕੇ ਦੀ ਥਾਂ ਕੱਚਾ ਘੜਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਸੋਹਣੀ ਆਈ ਉਹ ਘੜਾ ਲੈ ਕੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਠਿਲ੍ਹ ਪਈ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਭਾਪ ਗਈ ਕਿ ਘੜਾ ਕੱਚਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ ਜਾਂ ਅੱਗੇ ਜਾਵੇ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮਨ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਤਰਦੀ ਗਈ। ਉਸਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੱਛ, ਕੱਛ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਲ ਜੀਵ ਆਏ ਪਰ ਉਸਨੇ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਖੀਰ ਕੱਚੇ ਘੜੇ ਨੇ ਦਗ਼ਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਡੁੱਬਣ ਲੱਗੀ। ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਕੂਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਨੇ ਵੀ ਪਰਲੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੋਹਣੀ ਅਤੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਕਾਦਰਯਾਰ ਨੇ ਵੀ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ ਹਾਸ਼ਮ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਹਾਸ਼ਮ ਇਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਰਜ਼ਾ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ, ਬਲਖ ਬੁਖਾਰੇ ਦਾ ਸੌਦਾਗਰ, ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਕਾਦਰਯਾਰ ਇਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਨ-ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਹਫ਼ੇ ਭੇਟ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਵੇਚਣ ਤੇ ਉਥੋਂ ਨਵਾਂ ਖਰੀਦਣ ਉਪਰੰਤ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਮੁੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਤੁੱਲੇ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਦੀਆਂ ਧੁੰਮਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਲਾਮ ਨੂੰ ਤੁੱਲੇ ਕੋਲ ਮਾਲ ਲੈਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਗੁਲਾਮ ਕੋਲੋਂ ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਅੱਗ ਲਗਾ ਬੈਠਾ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲਗ-ਭਗ ਹਾਸ਼ਮ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ

ਮਿਰਜ਼ਾ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਦੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਆਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਦੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਬਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਬਦਨਾਮ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਅਸੁਭਾਵਕ ਗੱਲ ਕਾਦਰਯਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੋਹਣੀ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਹੈ ਕਿ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਣ ਤੇ ਤੁੱਲਾ ਮਹੀਂਵਾਲ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਝਾੜਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਹਾਸ਼ਮ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘੜਾ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਬਦਲਿਆ, ਉਥੇ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਕੇ ਘੜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਕੱਚਾ ਘੜਾ ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਨਿਨਾਣ ਨੇ ਰੱਖਿਆ। ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਲਿਖੇ।

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਸੋਹਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹੋ ਜਾਣ ਤਕ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ “ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹਦੀ ਦੇ ਵੈਣ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਇੰਜ ਹੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬੇਗ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ, ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰੋਣਕਾਂ ਆਦਿ ਬਿਉਰੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ।”

ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਸਿੰਧੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਾਜ਼ੀ ਫਜ਼ਲ ਹੱਕ ਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ‘ਸੋਹਣੀ’ ਪਹਿਲੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਹ ਦਵੱਈਏ ਛੰਦ ਦੇ ਚੁਪਾਲੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਾਦਰਯਾਰ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਦੋਹਿਆਂ ਜਾਂ ਸੱਦ-ਛੰਦ ਵਿਚ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਧੂ ਸਦਾ ਰਾਮ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਬੰਤਾਂ ਵਿਚ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ—ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ; ਪੰ. ਹੀ.; ਸੋਹਣੀ ਹਾਸ਼ਮ-ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ; ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ (ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਅੰਕ); ਪੰ. ਸਾ. ਇ.—ਡਾ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂਘ।

ਸੋਹਲ : ਸੋਹਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੋਤ ਹੈ। ਇਸ ਗੋਤ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਚੌਹਾਨ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਸੋਹਨ ਮਹਾਗ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਗ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਹਾੜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵੀ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸੋਹਲ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੋਹਲ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਪੰ. ਕਾ.; ਗ. ਟਾ. ਕਾ.

ਸੋਹਾਗਪੁਰ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਸ਼ੰਗਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸੋਹਾਗਪੁਰ ਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 800 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਪਾਲਾਕ ਮੋਤੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੰਨ 1867 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਇਥੇ ਅਨਾਜ ਤੇ ਇਮਾਰਤੀ ਲਕੜੀ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਥੋਂ ਦਾ ਮੁਖ ਪੇਸ਼ਾ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜਾ ਬੁਣਨਾ ਤੇ ਰੰਗਣਾ ਹੈ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਥੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਭੀ ਹਨ। ਪਾਲਾਕ ਮੋਤੀ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਰੰਗਣ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ

ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 40 ਪਾਠ ਦੇ ਬਾਗ ਹਨ ਜਿਥੋਂ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—12,099 (1971)

22°42' ਉ. ਵਿਥ.; 81°24' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:70.

ਸੋਕੜਾ : ਇਹ ਇਕ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਸੁਕਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਜਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਕਈ ਹੋਰ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਮਾਂਦਰੂ ਆਤਸ਼ਕ, ਟੀ. ਬੀ. ਜਾਂ ਦਿਲ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਆਦਿ ਹੋਣ ਕਰਕੇ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਮਿਹਦੇ ਦੇ ਪਾਈ-ਲੌਰਿਕ ਸਿਰੇ ਦੇ ਤੰਗ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਮਿਹਦੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਅੰਤੜੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਹ ਰੋਗ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਲਟੀਆਂ ਜਾਂ ਟੱਟੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸੋਕੜੇ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਸੰਤੁਲਤ ਖੁਰਾਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਸਨੂੰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਨਵਾਇਆ ਤੇ ਸੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੇ ਥਾਂ ਤੇ ਸੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਸੋਕੜੇ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਪੈ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਹੋਣ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਇਕ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਬਿਮਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਖਤ ਸਰਦੀ ਅਤੇ ਸਖਤ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਲਿਜਾਕੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਧਾਗੇ ਤੇ ਤਵੀਤ ਕਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਹਿਮ ਅਤੇ ਉਪਾਅ ਇਸ ਰੋਗ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਜ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸੋਕੜੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ? ਸੰਤੁਲਤ ਖੁਰਾਕ ਦੇਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਠੀਕ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਸੁਲਾਉਣਾ, ਨਹਾਉਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦਾ ਠੰਢ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੋਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 50% ਹੋਰ ਖੁਰਾਕ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਲੋਰਲ ਹਾਈਡ੍ਰੇਟ ਦਿਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਦੇ ਦੇਣ ਨਾਲ ਬੱਚਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਰਾਮ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਖੁਰਾਕ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਟਾਮਿਨ ਹੋਣੇ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕੋਬਾਲਟ ਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਘਰੇਲੂ ਡੰਗਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬੁਸ਼ ਸਿੱਕਨੈਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦੀ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲੈਂਡ ਵਿਚ ਲੈਸਸੂਚਤ, ਕੀਨੀਆ ਵਿਚ ਲੈਕਰੂਟਿਸ, ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪਾਈਨ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ ਫਲੋਰਿਡਾ ਵਿਚ ਸਾਲਟ ਸਿੱਕਨੈਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮੈ. ਡਿ.

ਸੋਕੋਟੋ : ਪ੍ਰਾਂਤ—ਇਹ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਨਾਈਜੀਰੀਆ ਦਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਨਾਈਜਰ ਦਰਿਆ, ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਦਾਹੋਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ 94,475 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੋਕੋਟੋ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨੂੰ ਦੋ ਮੁਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਰੇਤਲਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹੈ।

ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਵਰਖਾ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਕੇਵਲ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਜਲ-ਨਿਕਾਸ ਸੌਕੋਟੋ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਨੀ-ਮਕਈ, ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਜਵਾਰ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਫਸਲਾਂ ਹਨ। ਰੇਤਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਮੂੰਗਫਲੀ ਤੇ ਕਪਾਹ ਵੀ ਉਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਢੋ-ਢੁਆਈ ਦਾ ਕੰਮ, ਖੇਤਿਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ, ਉਠਾਂ ਅਤੇ ਖੱਚਰਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਾਰਕੀ ਕੰਬੇਰੀ, ਸੌਕੋਟੋ ਸ਼ਰਿ ਅਤੇ ਗੁਜਾਊ ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰ-ਇਹ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਨਾਈਜੀਰੀਆ ਦੇ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਸੌਕੋਟੋ ਅਤੇ ਰੀਮ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸੰਨ 1804-05 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਫੂਲਾਨੀ ਜਹਾਦ (ਜਿਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸ਼ੇਖ ਉਸਮਾਨ ਦਾਨ-ਫੋਦੀਓ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ) ਲਈ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਸੰਨ 1809 ਵਿਚ ਇਹ ਫੂਲਾਨੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਸਥਾਈ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਈ ਜਦੋਂ ਦਾਨਫੋਦੀਓ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਬੀਲੋ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਬੀਲੋ ਸੌਕੋਟੋ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ 1814 ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਅਤੇ 1817 ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਇਹ ਫੂਲਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੁਹਾਨੀ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ। ਦਾਨਫੋਦੀਓ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਵਿੱਤਰ ਦਰਗਾਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਸੰਨ 1809 ਵਿਚ ਅਤੇ ਬਾਹਰ-ਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਸੰਨ 1818 ਵਿਚ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੰਨ 1820 ਤੀਕ ਸੌਕੋਟੋ ਮਸਲਸਿਨ ਸ਼ੇਖ ਅਤੇ ਮਸਲਸਿਨ ਬੀਲੋ ਦੀਆਂ ਮਸਜਿਦਾਂ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਮਹਿਲ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਜੋਕਾ ਸੌਕੋਟੋ ਸ਼ਹਿਰ ਚਮੜੇ ਦੀ ਦਸਤਕਾਰੀ, ਕੋਲਾ, ਨਟ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ, ਗਿਨੀ-ਮਕਈ, ਬਾਜਰਾ, ਚਾਉਲ, ਮੱਛੀਆਂ, ਮੂੰਗਫਲੀ, ਕਪਾਹ, ਗੰਢੇ ਅਤੇ ਤੰਮਾਕੂ ਦਾ ਵਡਾ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਨਾਈਜੀਰੀਅਨ ਸੀਮੈਂਟ ਕੰਪਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 3 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੈ। ਇਥੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਕੁਝ ਸੰਗਠਤ ਕਾਰਖਾਨੇ, ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਬੁਚੜਖਾਨਾ ਅਤੇ ਰੈਫ਼ਿਜ਼ਰੇਸ਼ਨ ਪਲਾਂਟ ਹਨ।

ਇਥੇ ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ, ਦੋ ਟੀਚਰ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਇਕ ਕਰਾਫਟ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਇਕ ਹਸਪਤਾਲ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ — ਲਗਭਗ 108,565 (1971)

13°04' ਉ. ਵਿਥ.; 05°16' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 9:320.

ਸੌਕੋਤਰਾ : ਇਹ ਯਮਨ (ਅਦਨ) ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦਾ ਇਕ ਟਾਪੂ ਹੈ ਜੋ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੀ ਕੋਪ ਗਵਾਰਡਾਫੂਈ ਤੋਂ ਪੂਰਬ-ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ 240 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਟਾਪੂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 115 ਕਿ. ਮੀ., ਚੌੜਾਈ 35 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ 3,100 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ।

ਟਾਪੂ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਭਾਗ ਹੈਗੀਅਰ ਪਹਾੜੀ ਨੇ ਮੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਟਾਪੂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਤੰਗ ਜਿਹੇ ਤੱਟੀ ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ। ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਸਮਹਾ ਤੇ ਦਰਸਾ ਦੇ ਦੀਪ

ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਦੀ ਬ੍ਰਦਰਜ਼' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਅਬਦਲ ਕੂਰੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਟਾਪੂ ਹਨ। ਇਹ ਟਾਪੂ ਮੂੰਗਾ ਚਟਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਅਤੇ ਅਰਬ ਦੀ ਮੁਖ ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਾਰਾ ਟਾਪੂ ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਉੱਚਾ-ਨੀਵਾਂ ਹੈ। ਜੂਨ ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ ਤੀਕ ਇਸ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਗਰਮ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ-ਪੂਰਬੀ ਮਾਨਸੂਨਾਂ ਨਾਲ ਇਥੇ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਮੁਖ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਖਜ਼ੂਰਾਂ, ਬਾਜਰਾ, ਕਪਾਹ ਅਤੇ ਤਮਾਕੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਕੁਆਰ-ਗੰਦਲ, ਮਰ, ਧੂਪ, ਅਨਾਰ ਅਤੇ ਡਰੈਗਨਜ਼ ਬਲੱਡ ਆਦਿ ਦੇ ਬੂਟੇ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਭੇਡਾਂ, ਬਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਨਸਲ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੱਖਣ, ਮੱਛੀਆਂ ਅਤੇ ਧੂਪ ਇਸ ਟਾਪੂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਟੈਮਰੀਦਾ ਇਸ ਟਾਪੂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ।

ਟਾਪੂ ਦੇ ਤੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਅਰਬ ਦੱਸ ਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਲੋਕ ਆਬਾਦ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੌਕੋਤਰੀ ਲੋਕ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਝੁੱਗੀਆਂ ਜਾਂ ਗਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਲਗਭਗ 8000 ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੱਖਣੀ-ਅਰਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਟਾਪੂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਟਾਪੂ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਸਰੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਧੂਪ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਟਾਪੂ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਜ਼ਿਕਰ ਇਕ ਮੈਨੂ-ਅਲ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਨ 80 ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਅਰਬੀ-ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਇਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੰਨ 1507 ਵਿਚ ਇਥੇ ਪੁਰਤ-ਗੇਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਟਾਪੂ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਿਸ਼ਿਨ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਇਥੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਹਿਰ ਸਵੇਜ਼ ਦੇ ਚਾਲੂ ਹੋਣ ਉੱਪਰੰਤ ਇਸ ਟਾਪੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ ਅਤੇ ਸੰਨ 1886 ਵਿਚ ਹੋਈ ਇਕ ਸੰਧੀ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਟਾਪੂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਧੀਨ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਸੰਨ 1967 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਟਾਪੂ ਆਜ਼ਾਦ ਯਮਨ (ਅਦਨ) ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲ. ਐਨ. 17:418; ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 9:316.

ਸੋਜਾਤ : ਇਹ ਰਾਜਸਥਾਨ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਵਿਚ ਪਾਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜੋ ਸੂਕਰੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਗਿਰਦ ਇਕ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੋਜਾਤ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਦੇਵੀ, ਸੋਜਾਲ ਮਾਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪਿਆ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਿਲਕੁਲ ਉੱਜੜ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸੰਨ 1054 ਦੇ ਲਗਭਗ ਇਥੇ ਮੁੜ ਆਬਾਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਲਗਭਗ 400 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰਾਠੌਰ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1836 ਵਿਚ ਪਲੇਗ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1848 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਜੋਧਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਭਾਗ ਸੀ। ਇਥੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਗਾਮਾਂ ਅਤੇ ਕਾਠੀਆਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ, ਛੁਰੇ ਅਤੇ ਚਾਕੂ-ਛੁਰੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਪਾਹ, ਉੱਨ, ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਵੀ ਵਪਾਰ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—16,626 (1971)

25°56' ਉ. ਵਿਥ.; 75°40' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ ਗ. ਇੰਡ. 23:72

ਸੋਡਾਮਾ : ਇਹ ਇਟਲੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਜੋਵਾਨੀ ਐਨਟੋਨੀਓ ਬਾਟਸੀ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ 'ਈਲ ਸੋਡਾਮਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਜਨਮ 1477 ਵਿਚ ਵੇਅਰਚੈਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1490-96 ਦੌਰਾਨ ਇਸਨੇ ਜੀ. ਐਮ. ਸਪੇਨਜ਼ੋਟੀ ਨਾਂ ਦੇ ਪੀਡਮਾਂਟ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਆਰਟਿਸਟ ਕੋਲ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਦੀ ਕਲਾ ਨੇ ਲੀਉਨਾਰਡੋ ਡਾ ਵੀਨਚੀ ਦਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰੈਫਾਐਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਇਹ 1501 ਈ. ਵਿਚ ਸਿਆਨਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਬਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਉਥੇ ਹੀ ਬਿਤਾਇਆ।

ਸੰਨ 1508 ਵਿਚ ਇਹ ਰੋਮ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੈਟੀਕਨ ਵਿਖੇ ਪੋਪ ਜੂਲੀਅਸ ਦੂਜੇ ਕੋਲ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ 1509 ਈ. ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਥਾਂ ਰੈਫਾਐਲ ਨੂੰ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਉਪਰ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਵਿਲਾ ਫਾਰਨੇਸਿਨਾ, ਰੋਮ ਵਿਖੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਕੰਧ-ਚਿੱਤਰ 'ਮੈਰਿਜ ਆਫ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਐਂਡ ਰੋਕਸੇਨ' (ਲ. 1511-12 ਈ.) ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਰੈਫਾਐਲ ਸਕੂਲ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋਡਾਮਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਕਹਿ ਸੁੰਦਰਤਾ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀਪਣ ਅਤੇ ਰਹਿਮ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸੋਡਾਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਾਰੋਕ ਦਾ ਅਗ੍ਰਸਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋਡਾਮਾ ਨੂੰ ਮੁੰਡੇਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਮਾਤੀ ਵਾਦੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1512 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਕਈ ਲੋਕ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'Il Sodoma' (The Sodomite) ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਮਖੌਲ ਨਾਲ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਹ ਨਾਂ ਖੁਦ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:321.

ਸੋਡਾਲਾਈਟ : ਇਹ ਚਟਾਨਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਖਣਿਜਾਂ ਦੇ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਖਣਿਜ ਜਿਵੇਂ ਹੇਨਾਈਟ, ਨੋਜ਼ਲਾਈਟ ਅਤੇ ਲੈਜ਼ੂਰਾਈਟ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਦਾ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸਾਇਣਿਕ ਬਣਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

ਸੋਡਾਲਾਈਟ (Sodalite)— $\text{Na}_8(\text{AlSiO}_4)_6\text{Cl}$

ਹੇਨਾਈਟ (Hauynite)— $(\text{Na,Ca})_8(\text{AlSiO}_4)_6(\text{SO}_4)$

ਨੋਜ਼ਲਾਈਟ (Noselite)— $\text{Na}_8(\text{AlSiO}_4)_6(\text{SO}_4)$

ਲੈਜ਼ੂਰਾਈਟ (Lazurite)— $\text{Na}_8(\text{AlSiO}_4)_6\text{S}$

ਸੋਡਾਲਾਈਟ ਵੈਸੂਵੀਅਸ ਦੀ ਸੋਮਾ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਉਗਲੇ ਹੋਏ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਰਗੇ ਸਾਫ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਰਵਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਨਟਾਰੀਓ ਤੋਂ ਜੋ ਆਸਮਾਨੀ ਰੰਗ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਸੋਡਾਲਾਈਟ ਅਤੇ ਲੈਜ਼ੂਰਾਈਟ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪੱਥਰ ਲੈਪਿਸ ਲਾਜ਼ੂਲੀ ਵੀ ਲੈਜ਼ੂਰਾਈਟ, ਹੇਨਾਈਟ ਅਤੇ ਸੋਡਾਲਾਈਟ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਖਣਿਜਾਂ ਦੇ ਰਵੇ 12 ਪਾਸਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰਾਂਬਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ 5 ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਘਣਤਾ 2.2 ਤੋਂ 2.4 ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਗਨੀ ਚਟਾਨਾਂ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿਚ ਰਵਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20:922.

ਸੋਡਾ ਵਾਟਰ : ਕੁਝ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਿਹਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਤੇ ਪੀਣ ਵਿਚ ਸਵਾਦਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਚਸ਼ਮੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਗੈਸ ਵੀ ਘੁਲੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੋਡਾ ਵਾਟਰ ਇਕ ਬਣਾਉਣੀ ਚਸ਼ਮੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਵਾਏ ਸੋਡੇ ਅਤੇ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਦੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਖੰਡ ਜਾਂ ਸੈਕੈਰੀਨ, ਨਿੰਬੂ ਦਾ ਸਤ, ਫਲਾਂ ਦਾ ਰਸ ਅਤੇ ਸੰਗਤਰੇ, ਮਾਲਟੇ ਅਤੇ ਨਿੰਬੂ ਆਦਿ ਦੇ ਛਿੱਲਾਂ ਦਾ ਤੇਲ ਖੁਸ਼ਬੂ ਵਜੋਂ ਪਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਜਿੰਜਰ ਸੋਡੇ ਵਿਚ ਅਧਰਕ ਦਾ ਰਸ ਵੀ ਪਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਸੋਡਾ ਵਾਟਰ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੀਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਰਲ ਵਸਤੂਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੋਡਾ ਵਾਟਰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ 1775 ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਸਟਲੇ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1790 ਵਿਚ ਜੈਨੇਵਾ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਦੋ ਮਸ਼ਹੂਰ ਫਰਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ 1801 ਵਿਚ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਿਲਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਦਵਾਈ ਫਰੋਸ਼ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਆਮ ਦਵਾਈ ਵਜੋਂ ਬਣਵਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸ ਦੀ ਖਪਤ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸੋਡਾ ਵਾਟਰ ਜੋ ਅਸਲੀ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਚੱਖਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸਵਾਦਲੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋਡਾ ਵਾਟਰ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉੱਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਟੋਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬੋਤਲ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਇਕ ਗੋਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰਬੜ ਦੇ ਛੱਲੇ ਤੇ ਅਟਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸੋਡਾ ਵਾਟਰ ਵਿਚ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਗੈਸ ਦਬਾਉ ਹੇਠ ਹੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬੋਤਲ ਦਾ ਢੱਕਣ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੇ ਸੋਡਾ ਵਾਟਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੋਤਲਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੋਡਾ ਵਾਟਰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿਚ ਭਰਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਪਿਆ ਰਹਿਣ ਤੇ ਵੀ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਵ. ਐਨ. 1:86.

ਸੋਡੀਅਮ : ਇਹ ਇਕ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੀ ਨਰਮ ਧਾਤ ਹੈ ਜੋ ਚਾਕੂ ਨਾਲ ਕੱਟੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ Na ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਵਾ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਆਕਸਾਈਡ (Na_2O) ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਸਿੱਲ੍ਹ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਹਾਈਡ੍ਰਾਕਸਾਈਡ (NaOH) ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਡੀਅਮ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੋਡੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ (NaCl), ਚਿੱਲੀ ਸਾਲਟਪੀਟਰ (NaNO_3), ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਅਤੇ ਸੋਡੀਅਮ ਬੋਰੇਟ ਆਦਿ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਸੋਡੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ ਜਾਂ ਨਮਕ ਚਟਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੋਡੀਅਮ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿਘਲਾਏ ਹੋਏ ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡੇ ਦਾ ਬਿਜਲਈ ਅਪਘਟਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡੇ ਨੂੰ ਇਕ ਲੋਹੇ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਪਿਘਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਂਡੇ ਦੇ ਪੇਂਦੇ ਤੋਂ ਇਕ ਲੋਹੇ ਦੀ ਲੱਠ ਉਤਾਹ ਨੂੰ ਨਿਕਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੈਥੋਡ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਨੋਡ ਨਿਕਲ ਦੀ ਇਕ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੈਥੋਡ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਚੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰਦੀ ਹੈ। ਐਨੋਡ ਅਤੇ ਕੈਥੋਡ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਨਿਕਲ ਦੀ ਜਾਲੀ ਦਾ ਸਿਲਿੰਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਸਿਰਾ ਇਕ ਡੱਬੇ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਢੱਕਣ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਲੰਘਾਉਣ ਨਾਲ ਕੈਥੋਡ ਤੇ ਸੋਡੀਅਮ ਤੇ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਅਤੇ ਐਨੋਡ ਤੇ ਆਕਸੀਜਨ ਨਿਕਲਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਪਮਾਨ ਉੱਚਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੋਡੀਅਮ ਪਿਘਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡੇ ਦੇ ਪਿਘਲਾ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਉਤਾਹ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਕਲ ਦੀ ਜਾਲੀ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੋਣੀ ਨਾਲ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

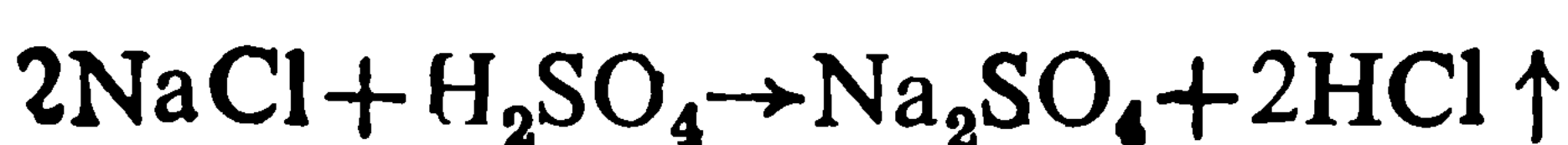
ਸੋਡੀਅਮ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਲੂਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਲੂਣ ਵਿਚ ਕੈਲਸੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ ਦੀ ਮਾਤਰਾ 58.59% ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸੁੱਧ ਸੋਡੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ ਦਾ ਪਿਘਲਾਉ ਦਰਜਾ 800° ਸੈਂ. ਤੋਂ, ਘਟ ਕੇ ਲਗਭਗ 575°-585° ਸੈਂ. ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਲੰਘਾਉਣ ਨਾਲ ਸੋਡੀਅਮ ਅਤੇ ਕਲੋਰੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੋਡੀਅਮ ਦੀ 37° ਸੈਂ. ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਘਣਤਾ 0.97 ਅਤੇ ਪਿਘਲਾਉ ਦਰਜਾ 97.5° ਸੈਂ. ਹੈ। ਇਹ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ। ਹਵਾ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਆਕਸਾਈਡ (Na₂O) ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਲ੍ਹ ਨਾਲ ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡੇ ਵਿਚ (NaOH) ਅਤੇ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਨਾਲ ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ (Na₂CO₃) ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਤੇ ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡਾ ਅਤੇ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਤੇਜ਼ਾਬ ਪਾਉਣ ਤੇ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਲੋਰੀਨ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਸੋਡੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ (NaCl) ਅਤੇ ਅਮੋਨੀਆ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੋਡਾਮਾਈਡ (NaNH₂) ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

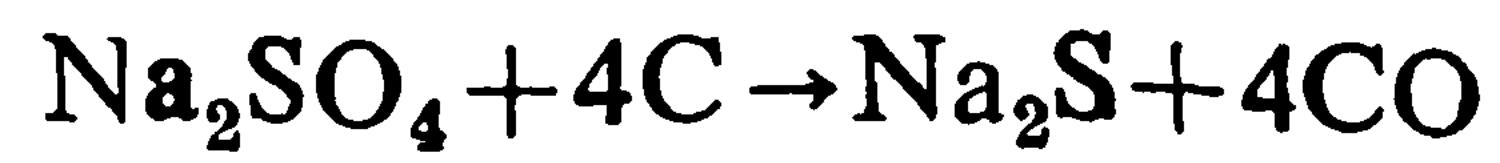
ਸੋਡੀਅਮ; ਸੋਡੀਅਮ ਪਰਆਕਸਾਈਡ, ਸਾਇਆਨਾਈਡ ਤੇ ਸੋਡਾ-ਮਾਈਡ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤਕਨੀਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਬਿਜਲਈ ਸੈੱਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20:921; ਸੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 12:410.

ਸੋਡੀਅਮ ਸਲਫੇਟ : ਇਸ ਦਾ ਰਸਾਇਣਿਕ ਫਾਰਮੂਲਾ Na₂SO₄ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਲੂਣ ਅਤੇ ਗੰਧਕ ਦੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਲੋਰਿਕ ਐਸਿਡ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਾਲਟ-ਕੋਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਗਲਾਬਰ ਸਾਲਟ (Na₂SO₄ · 10H₂O) ਠੋਸ, ਰੰਗਹੀਨ ਅਤੇ ਰਵੇਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ 32.4° ਸੈਂ. ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਉੱਡਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਲ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਬਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਗਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਸਲਫਾਈਡ ਵਿਚ ਲਘੂਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

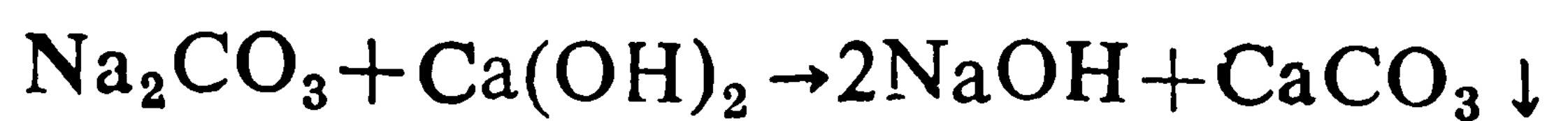
ਇਹ Na⁺ ਅਤੇ SO₄²⁻ ਆਇਨਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਡਾ ਗਲਾਸ, ਸੋਡੀਅਮ ਸਲਫਾਈਡ ਅਤੇ ਕੱਪੜਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਟੈ. ਬੁ. ਕੈ. ਗਰੋਵਰ : 471.

ਸੋਡੀਅਮ ਹਾਈਡ੍ਰਾਕਸਾਈਡ (ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡਾ) : ਇਸ ਦਾ ਵਪਾਰਕ ਨਾਂ ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਰੇ ਰਸਾਇਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :—

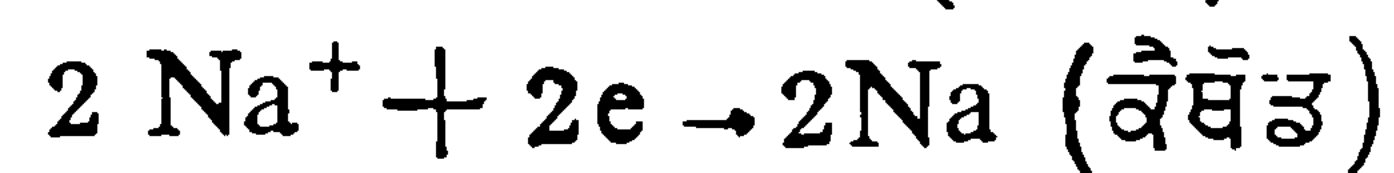
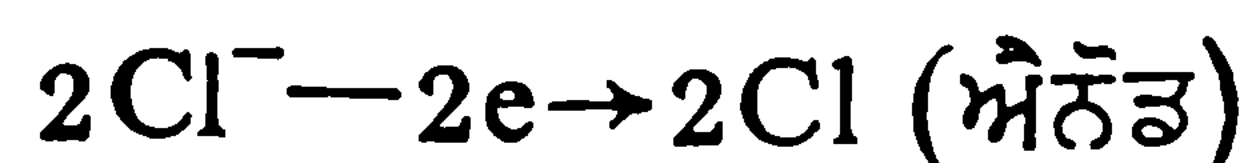
1. **ਕਾਸਟਿਕੀ ਵਿਧੀ (ਚੂਨਾ-ਸੋਡਾ ਵਿਧੀ)**—ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਦੇ ਗਰਮ ਘੋਲ ਵਿਚ ਦੂਧੀਆ ਚੂਨਾ ਮਿਲਾਉਣ ਤੇ ਸੋਡੀਅਮ ਹਾਈਡ੍ਰਾਕਸਾਈਡ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੈਲਸੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਤਲਛੱਟ ਬਣਦਾ ਹੈ :—

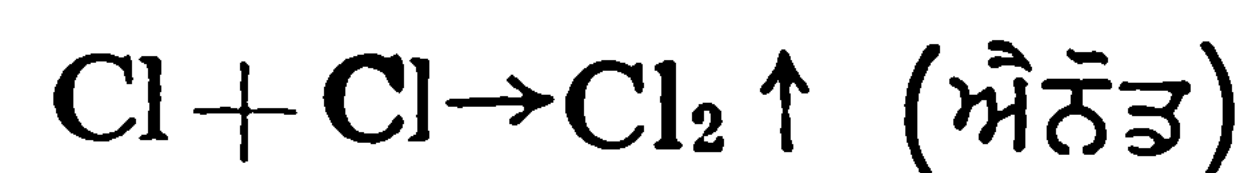
ਤਲਛੱਟ ਨੂੰ ਫਿਲਟਰ ਕਰ ਕੇ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਲਟਰੇਟ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡੇ ਦਾ ਹਲਕਾ ਘੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਲਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਵਾਸ਼ਪਕਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸ਼ਪ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿਚ, ਸੰਘਣੇ ਘੋਲ ਨੂੰ ਢਲਵੇਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗ ਤੇ ਗਰਮ ਕਰ ਕੇ ਪਿਘਲਿਆ ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡੇ ਵਿਚ ਸੋਡੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ, ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਅਤੇ ਸੋਡੀਅਮ ਸਲਫੇਟ ਆਦਿ 2% ਅਸੁੱਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

2. **ਬਿਜਲ-ਅਪਘਟਨੀ ਵਿਧੀ**—ਸੋਡੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ (ਬ੍ਰਾਈਨ) ਦਾ ਬਿਜਲਈ-ਅਪਘਟਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ :—

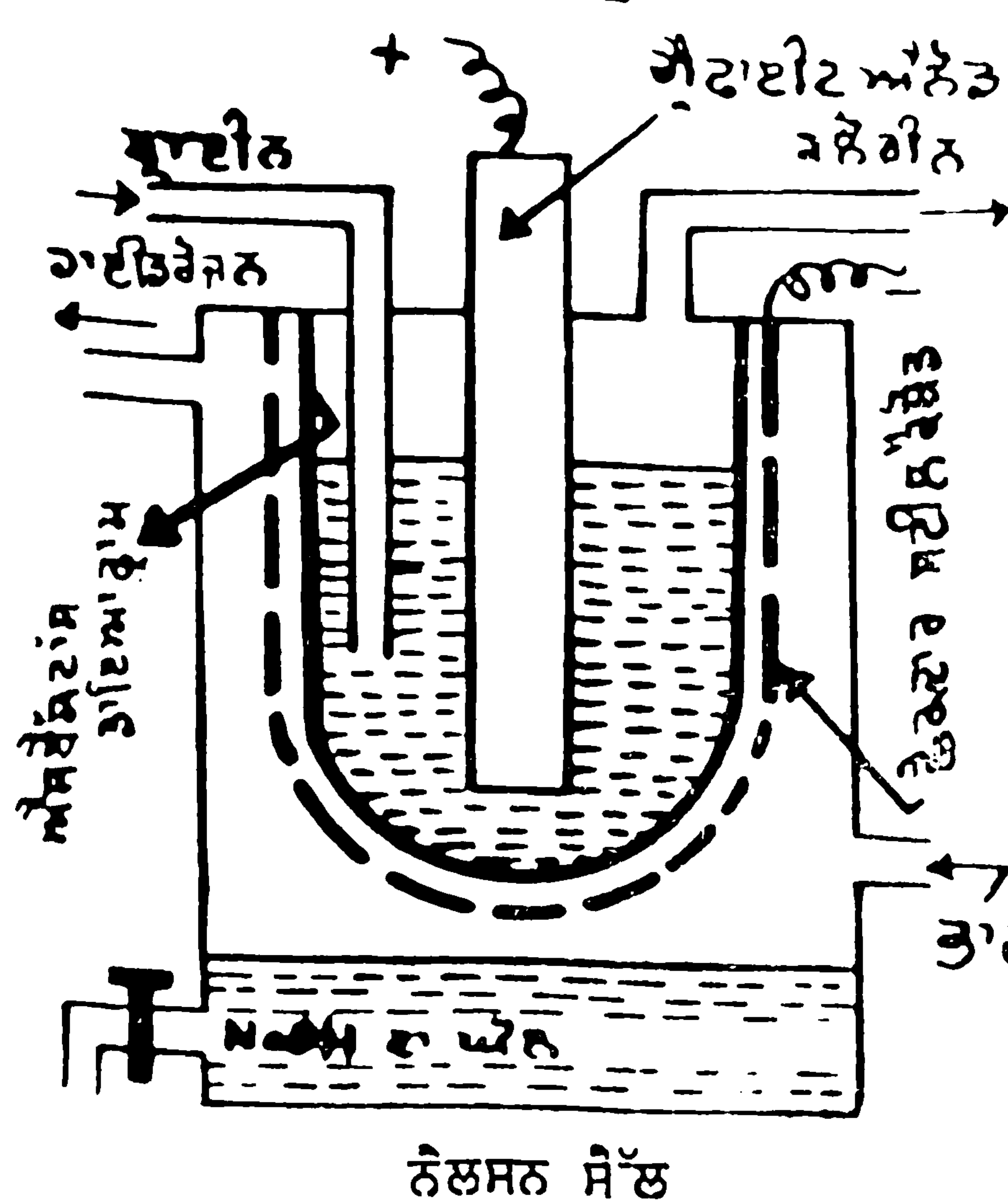
(ੳ) ਬਿਜਲਈ ਅਪਘਟਨ ਤਬਦੀਲੀ :—

(ਅ) ਰਸਾਇਣਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ :—

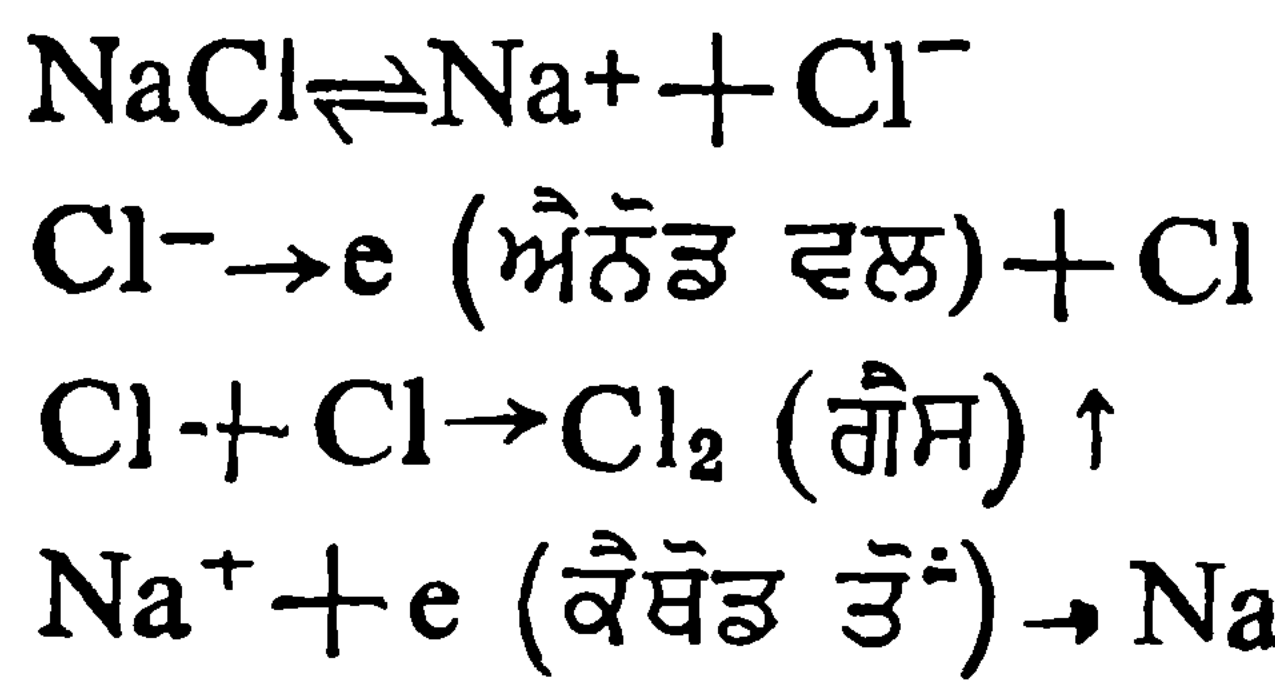
ਕਲੋਰੀਨ ਫਿਰ ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡੇ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ NaCl ਤੇ NaClO ਆਦਿ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਸੈੱਲ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੋਡੀਅਮ ਹਾਈਡ੍ਰਾਕਸਾਈਡ ਅਤੇ ਕਲੋਰੀਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣ ਅਰਥਾਤ

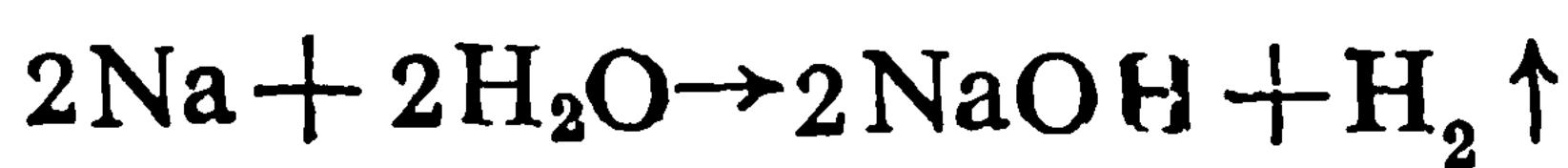
ਐਨੋਡ, ਕੈਥੋਡ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੈੱਲ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1. **ਡਾਇਆਫਰਾਮ ਸੈੱਲ (ਨੈਲਸਨ ਸੈੱਲ)**— ਇਸ ਵਿਚ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਡਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਸਾਮਦਾਰ ਤਾਂਬੇ ਸਟੀਲ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਨਾਲ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

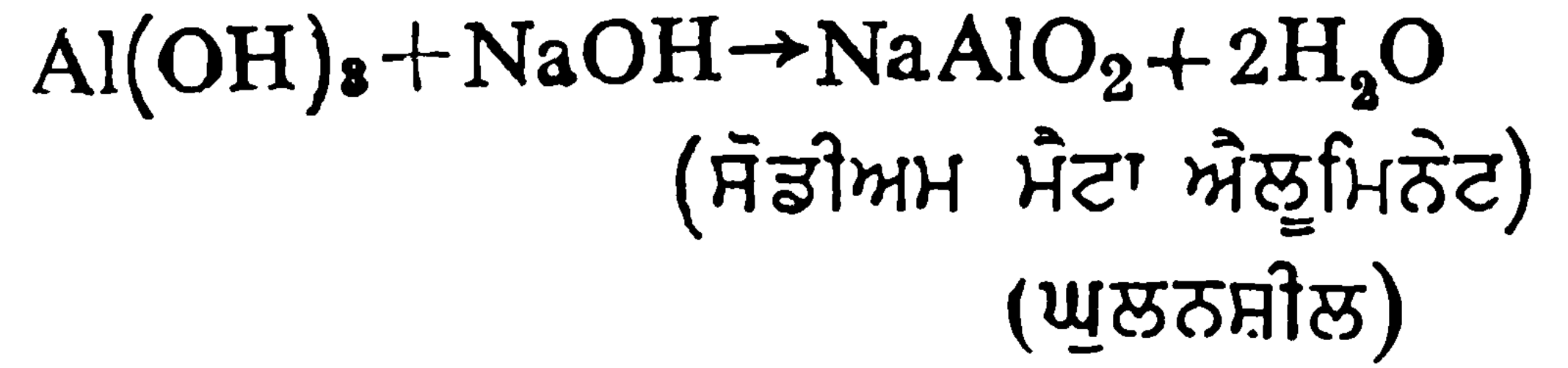
2. ਮਰਕਰੀ ਕੈਥੋਡ ਸੈੱਲ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਈਨ ਦਾ ਬਿਜਲੀ ਅਪਘਟਨ, ਕਾਰਬਨ ਦੀਆਂ ਐਨੋਡਾਂ ਅਤੇ ਪਾਰੇ ਦੀ ਤਹਿ ਵਾਲੀ ਕੈਥੋਡ ਵਿਚਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ :—

ਸੋਡੀਅਮ, ਪਾਰੇ ਨਾਲ ਅਮੈਲਗਮ (ਪਾਰਾ-ਧਾਤ-ਮਿਸ਼ਰਨ) ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹੇਠਲੇ ਟੈਂਕ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਸ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ;—

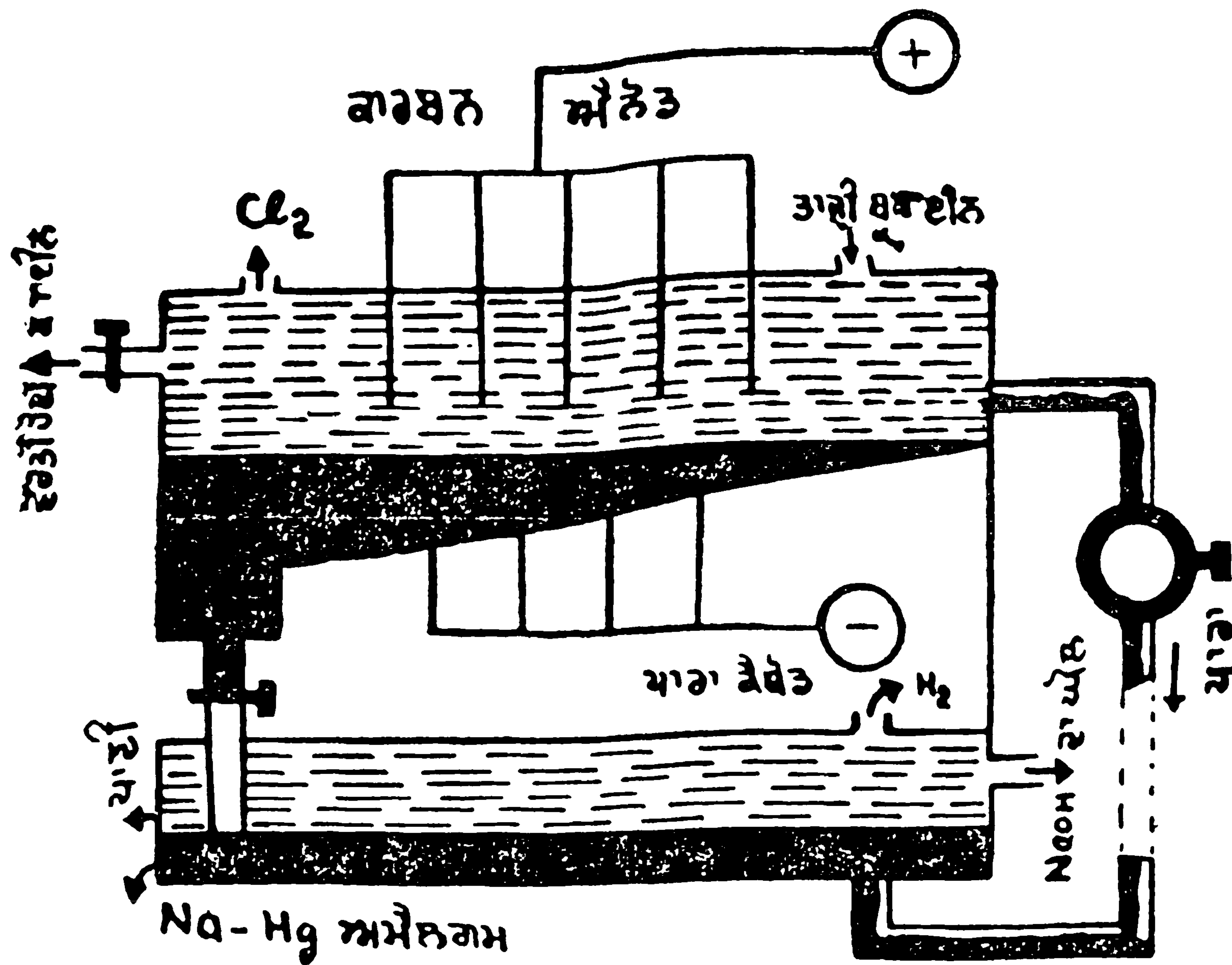

ਪਾਰੇ ਨੂੰ ਪੰਪ ਰਾਹੀਂ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਮੋਨੀਅਮ ਲੂਣਾਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਸੋਡੀਅਮ ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਸਾਈਡ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਮੋਨੀਆ ਗੈਸ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਾਤਵੀ ਅਤੇ ਅਧਾਤਵੀ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।

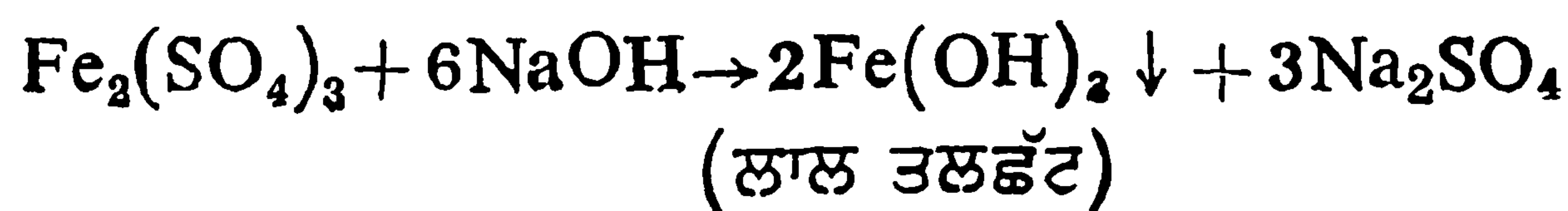
ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਬਣ, ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਬਣਾਉਣੀ ਰੇਸ਼ਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਕਾਰਬਨਿਕ ਰੰਗ, ਸੋਡੀਅਮ ਧਾਤ, ਹਾਈਪੋਕਲੋਰਾਈਟ, ਕਲੋਰੇਟ, ਨਾਈਟਰਾਈਟ ਲੂਣਾਂ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚ ਸੁਧਾਈ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੂਤੀ ਧਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਚਮਕੀਲਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

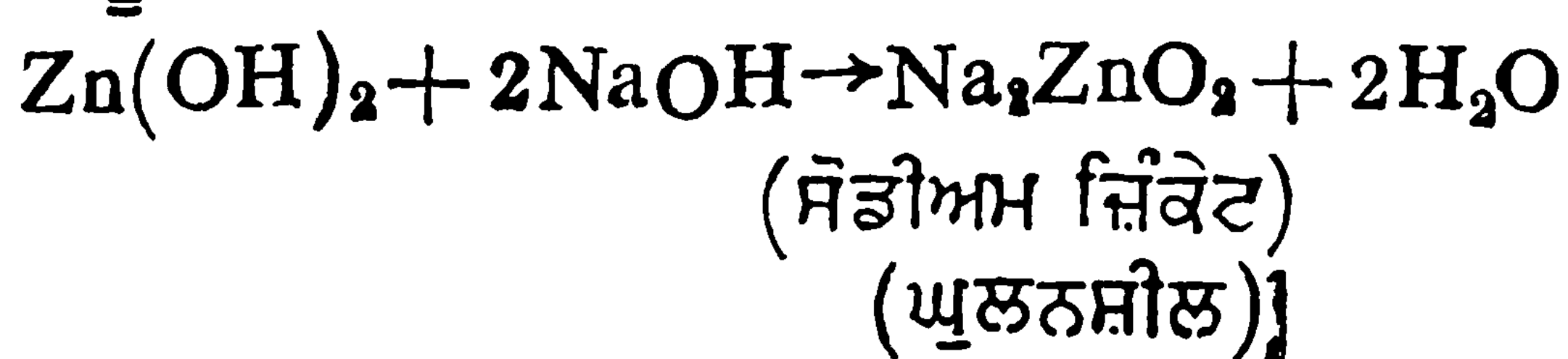
ਕੋਲਨਰ ਸਾਲਵੇ ਸੈੱਲ

ਇਹ ਚਿੱਟਾ, ਪਸੀਜਣਸ਼ੀਲ ਰਵੇਦਾਰ ਠੋਸ ਪਦਾਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਘਲਾਉ ਦਰਜਾ 318° ਸੈ. ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਬਣ ਵਾਂਗ ਚਿਕਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੁਲਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਘੁਲਨ ਤੇ ਤਾਪ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚੋਂ ਨਮੀ ਅਤੇ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਖਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇੰਡੀਕੇਟਰਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ਾਬਾਂ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਆਕਸਾਈਡਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀਨ ਕਰਕੇ ਲੂਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਤਵੀ ਲੂਣਾਂ ਦੇ ਘੋਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਸਾਈਡ ਦਾ ਤਲਛੱਟ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫੈਰਿਕ ਸਲਫੇਟ।

ਕਈ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਸਾਈਡ, ਸੋਡੀਅਮ ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਸਾਈਡ ਘੋਲ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਵਿਚ ਫਿਰ ਘੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਸਤ ਅਤੇ ਐਲੂਮਿਨੀਅਮ :—

ਹ. ਪੁ.—ਟੈ. ਬ. ਕੇ.-ਗਰੇਵਰ; ਇ. ਆ. ਕੇ.-ਪੀ. ਐਲ. ਸੋਨੀ; ਐਨ. ਬਿ. 20:922 ਏ.

ਸੋਡੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ (ਸਧਾਰਨ ਲੂਣ) : ਸੋਡੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ ਦੀ ਰਸਾਇਣਿਕ ਬਣਤਰ NaCl ਹੈ। ਇਹ ਸਧਾਰਨ ਲੂਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ (3%), ਝੀਲਾਂ (ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਸਾਂਭਰ ਝੀਲ) ਅਤੇ ਖਾਣਾਂ (ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਖੇ ਮੰਡੀ) ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੱਚਾ (ਅਣਸੋਧਿਆ) ਲੂਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਗਰਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਜਾਂ ਝੀਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਲੂਣ ਦੇ ਘੋਲ ਨੂੰ ਖਾਣ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਜੀ ਤਾਪ ਵਿਚ ਵਾਸ਼ਪ ਬਣਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਮਦਰ ਲਿਕਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਣਸੋਧਿਆ ਲੂਣ ਥੱਲੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅਣਸੋਧੇ ਲੂਣ ਵਿਚ ਸੋਡੀਅਮ ਸਲਫੇਟ (10% ਤਕ), ਆਇਰਨ ਲੂਣ (ਲਾਲ ਰੰਗ) ਅਤੇ ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ ਆਦਿ ਆਮ ਅਸੁੱਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੂਣ ਵਿਚ ਨਮੀ ਸੋਖਕ ਗੁਣ ਇਸ ਵਿਚ MgCl₂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਧ ਜਾਂ ਖਾਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਲੂਣ ਸੋਡੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ ਦੇ

ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਘੋਲ ਨੂੰ ਫਿਲਟਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਲੋਰਿਕ ਅਸਿਡ ਗੈਸ ਲੰਘਾਉਣ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋਡੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ ਜਲ-ਰਹਿਤ ਘਣਾਕਾਰ ਰਵਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਗਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਤਿੜਤਿੜਾਹਟ ਪੈਂਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਘਲਾਉ ਦਰਜਾ 820° ਸੈ. ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 1750° ਸੈ. ਤੇ ਉਬਲਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲਨ-ਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਘੁਲਨਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਪਰ ਤਾਪਮਾਨ ਦਾ ਅਸਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਲਕੋਹਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਘੁਲਦਾ। ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲਨ ਤੇ Na⁺ ਅਤੇ Cl⁻ ਆਇਨਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

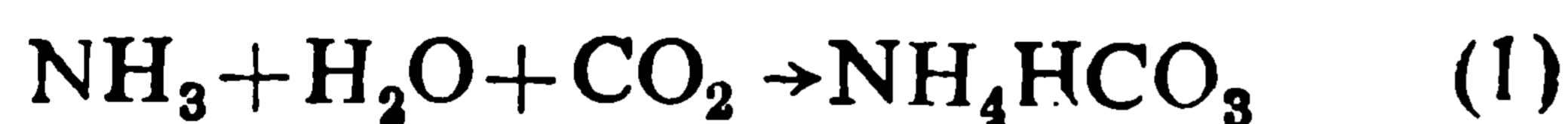
ਇਸ ਨੂੰ ਭੋਜਨ, ਭੋਜਨ ਦੀ ਸੰਭਾਲ (ਮੱਖਣ, ਮੀਟ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਆਦਿ) ਅਤੇ ਸੀਤਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਡੀਅਮ, ਸੋਡੀਅਮ ਹਾਈਡ੍ਰਾਕਸਾਈਡ, ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ, ਕਲੋਰੀਨ, ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਲੋਰਿਕ ਅਸਿਡ, ਸੋਡੀਅਮ ਸਲਫੇਟ ਅਤੇ ਸੋਡੀਅਮ ਸਾਇਆਨਾਈਡ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਸਾਇਣਿਕ ਉਦਯੋਗਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਬਣ (ਲੂਣ ਦੁਆਰਾ ਅਣਖੇਪਣ), ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ (ਚਮਕ ਲਈ), ਚਮੜਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਬੂਟੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਕਾਫ਼ੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਟੈ. ਬੁ. ਕੈ.—ਗਰੇਵਰ:470.

ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ (ਕਪੜੇ ਧੋਣ ਦਾ ਸੋਡਾ) : ਇਸ ਦਾ ਰਸਾਇਣਿਕ ਫਾਰਮੂਲਾ Na₂CO₃ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਮੈਸਰਜ਼ ਟਾਟਾ ਕੈਮੀਕਲਜ਼(ਮਿਠਾਪੁਰ), ਮੈਸਰਜ਼ ਧਰੰਗਧਾਰਾ ਕੈਮੀਕਲਜ਼, ਸੋਰਾਸਟਰ ਕੈਮੀਕਲਜ਼ ਅਤੇ ਮੈਸਰਜ਼ ਸਾਹੂ ਕੈਮੀਕਲਜ਼, ਬਨਾਰਸ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਖਪਤ ਲਗਭਗ 3,50,000 ਮੀਟ੍ਰਿਕ ਟਨ ਹੈ। ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਈ ਖਣਿਜੀ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਈਓਮਿੰਗ, ਕੈਲਿਫੋਰਨੀਆ ਅਤੇ ਨੈਵੇਦਾ ਵਿਚ ਕਾਰਬੋਨੇਟਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਪੜੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਢੰਗ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :-

1. ਸਾਲਵੇ ਅਮੋਨੀਆ ਸੋਡਾ ਵਿਧੀ—ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਲੂਣ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦਾ ਪੱਥਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਾਈਨ (NaCl) ਨੂੰ ਅਮੋਨੀਆ ਨਾਲ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :-

ਕਿਰਿਆ (2) ਪਰਤਵੀਂ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਸੋਡੀਅਮ ਬਾਈਕਾਰਬੋਨੇਟ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਘੁਲਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਵਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਅਲੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਅਗ੍ਰਾਮੀ ਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :-

ਗਰਮ ਕਰਨ ਤੇ

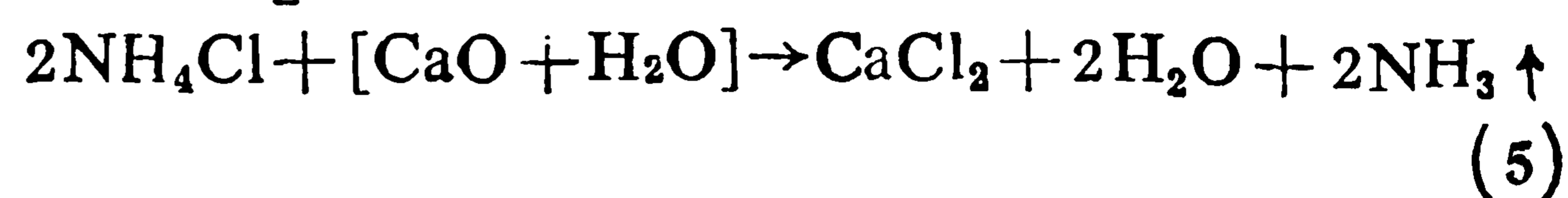

ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪੱਥਰ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :-

ਅਮੋਨੀਆ, ਅਮੋਨੀਅਮ ਕਲੋਰਾਈਡ ਨੂੰ ਬੁਝੇ ਚੂਨੇ (ਰਸਾਇਣਿਕ ਕਿਰਿਆ 4 ਵਿਚਲੇ) ਨਾਲ ਗਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

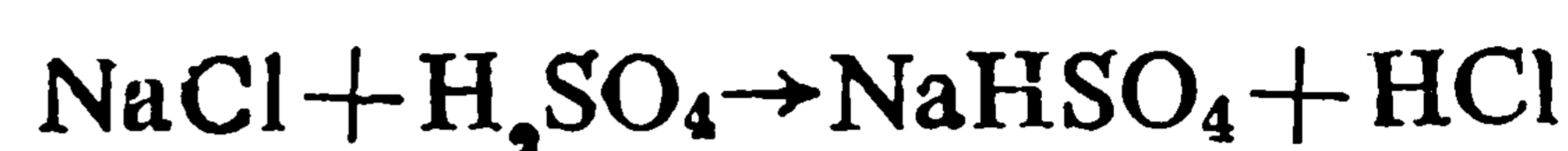
ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :-

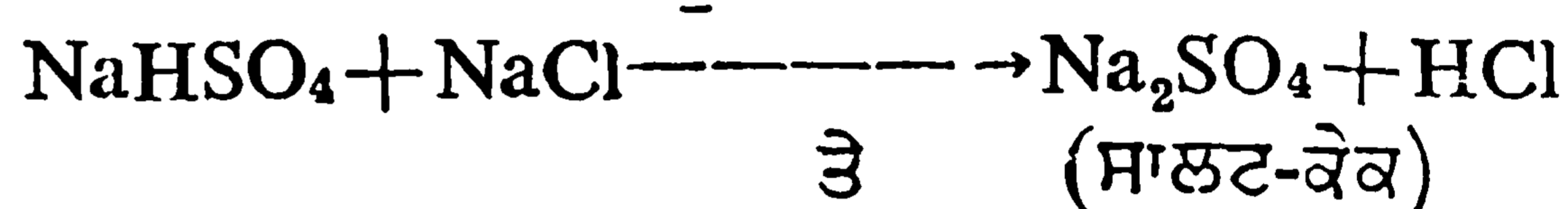
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮੋਨੀਆ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਜਾਇਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਲਬਨਾਨ ਵਿਧੀ—ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਪਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ :-

(ੳ) ਸਾਲਟ-ਕੋਕ ਬਣਾਉਣਾ—ਲੂਣ ਨੂੰ ਗਾੜ੍ਹੇ ਗੰਧਕ ਦੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਨਾਲ ਉੱਚ ਤਾਪ ਤੇ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਲਟ ਕੋਕ (Na₂SO₄) ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :-

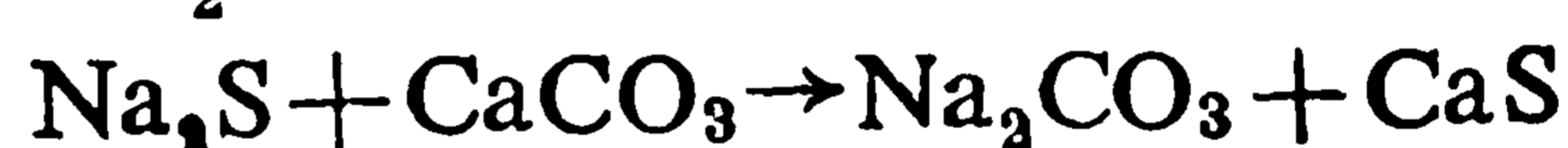
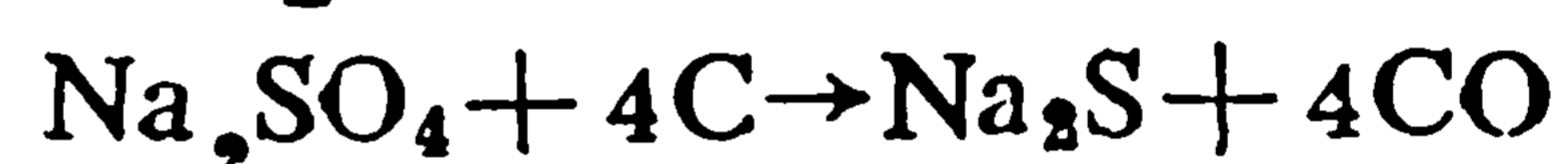

ਉੱਚ ਤਾਪ

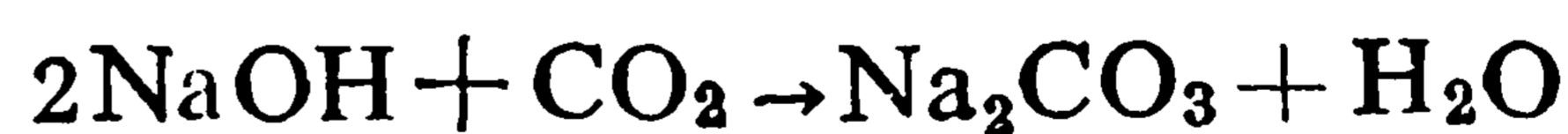
ਤੇ (ਸਾਲਟ-ਕੋਕ)

(ਅ) ਕਾਲੀ ਸੁਆਹ ਬਣਾਉਣਾ—ਸਾਲਟ-ਕੋਕ ਨੂੰ ਪੀਹ ਕੇ ਚੂਰਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਕੋਲੇ ਦੇ ਚੂਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੋਈ ਬੇਲਨਾਕਾਰ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲੀ ਸੁਆਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 45% ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਕੈਲਸੀਅਮ ਸਲਫਾਈਡ ਅਤੇ ਚੂਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :-

(ੲ) ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਕੱਢਣਾ—ਕਾਲੀ ਸੁਆਹ ਨੂੰ ਬਰੀਕ ਪੀਹ ਕੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਟੈਂਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਹਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਟੈਂਕ ਇਕੱਠੇ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਪਰੀਤ ਧਾਰਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਲੀ ਸੁਆਹ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰਾ ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਤਾਜ਼ੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਮੇਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬਚਿਆ ਖੁਚਿਆ ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਵੀ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਦਾ ਸੰਘਣਾ ਘੋਲ ਤਾਜ਼ੀ ਕਾਲੀ ਸੁਆਹ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਘਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਾੜ੍ਹੇ ਘੋਲ ਦਾ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਦੇ ਰਵੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

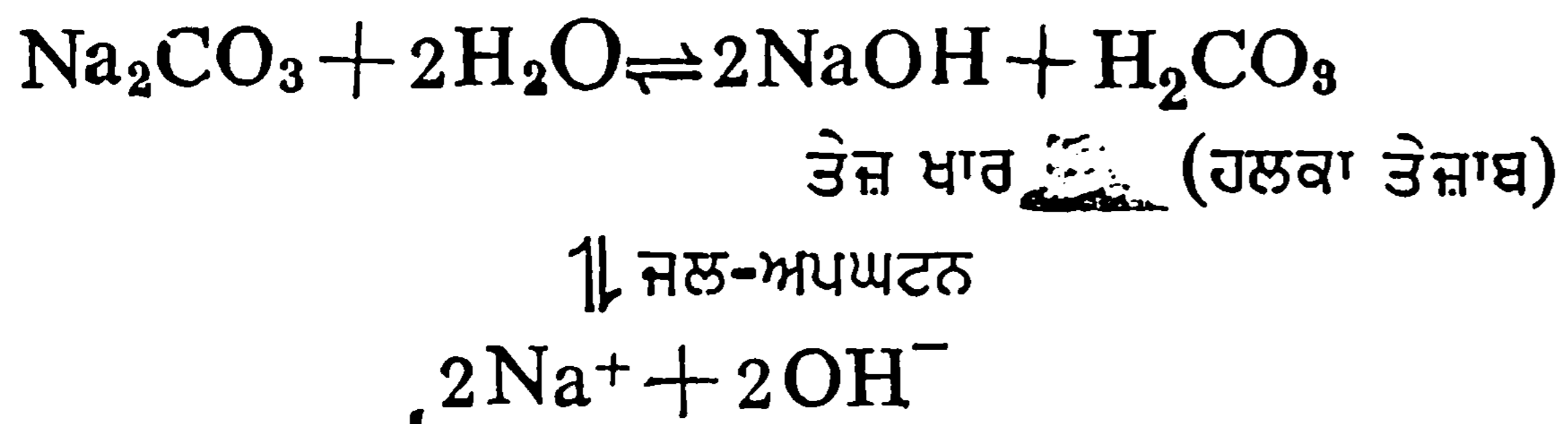
3. ਬਿਜਲ-ਅਪਘਟਨੀ ਵਿਧੀ—ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡਾ ਅਤੇ ਕਲੋਰੀਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੈੱਲ (ਨੈਲਸਨ ਸੈੱਲ) ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਭਾਫ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਲੰਘਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਿਆ ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡਾ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਦੇ ਨਾਲ ਸੋਡੀਅਮ ਬਾਈਕਾਰਬੋਨੇਟ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ :-

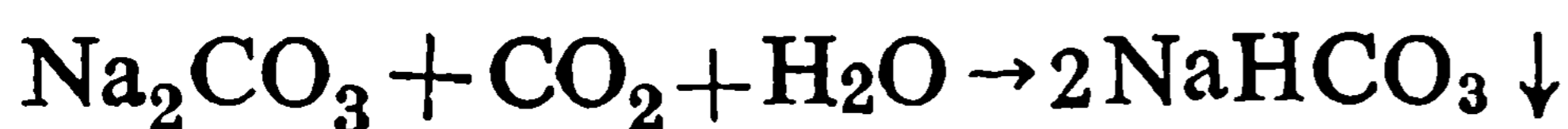
ਘੋਲ ਨੂੰ ਗਾੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਕ੍ਰਿਸਟਲੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਬਿਜਲੀ ਸਸਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਇਹ ਢੰਗ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਹੈ।

ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਰਵਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸਟਲੀਕਰਨ-ਜਲ ਦੇ 10 ਅਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (Na₂CO₃.10H₂O)। ਹਵਾ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਤੇ ਇਹ ਚੂਰਨ ਜਿਹਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ Na₂CO₃.H₂O ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਲ-ਰਹਿਤ ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ 852° ਸੈ. ਤੇ ਪਿਘਲਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲਨ ਤੇ ਤਾਪ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਈਡ੍ਰੇਟ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸੋਡੀਅਮ

ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਤਾਪ ਪ੍ਰਤਿ ਬਹੁਤ ਸਥਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੁਲਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਜਲ-ਅਪਘਟਨ ਕਾਰਨ ਘੋਲ ਖਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

ਇਸ ਦੀ ਤੇਜ਼ਾਬਾਂ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ 'ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਗੈਸ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਗੈਸ ਲੰਘਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੋਡੀਅਮ ਬਾਈਕਾਰਬੋਨੇਟ ਦਾ ਤਲਛੱਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

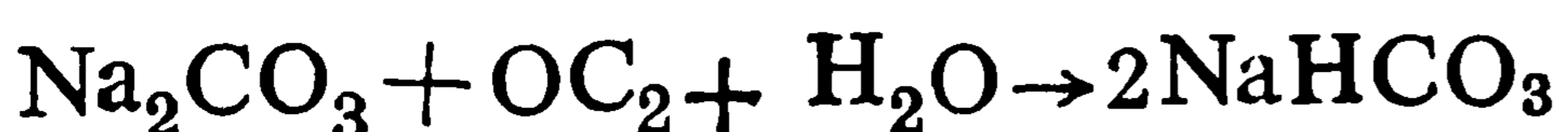

ਦੂਜਿਆਂ ਚੂਨੇ ਨਾਲ ਉਬਾਲਨ ਤੇ ਸੋਡੀਅਮ ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਸਾਈਡ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਵਾਟਰ ਗਲਾਸ, ਸਾਬਣ, ਕਾਸਟਿਕ ਸੋਡਾ, ਬੋਰੈਕਸ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਹਲਕਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਕਪੜੇ ਧੋਣ ਲਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਰੀਏਜੈਂਟ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਇ. ਆ. ਕੈ.—ਸੋਨੀ; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:922 ਏ; ਟੈ. ਬੁ. ਕੈ.—ਗਰੋਵਰ)

ਸੋਡੀਅਮ ਬਾਈਕਾਰਬੋਨੇਟ (ਮਿੱਠਾ ਸੋਡਾ) : ਇਸ ਦਾ ਰਾਸ-ਇਣਿਕ ਫਾਰਮੂਲਾ NaHCO_3 ਹੈ। ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਅਮੋਨੀਆ-ਸੋਡਾ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਮੱਧਵਰਤੀ ਉਪਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਦੇ ਸੰਤ੍ਰਿਪਤ ਘੋਲ ਵਿਚੋਂ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਲੰਘਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਸੋਡੀਅਮ ਬਾਈਕਾਰਬੋਨੇਟ ਤਲਛੱਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਧੋਣ ਉਪਰੰਤ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸੁਕਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਇਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਚਿੱਟੇ ਰਵੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੱਟ ਘੁਲਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਲ-ਅਪਘਟਨ ਕਾਰਨ ਘੋਲ ਖਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ 100° ਸੈਂ. ਤੋਂ ਅਪਘਟਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਡੀਅਮ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

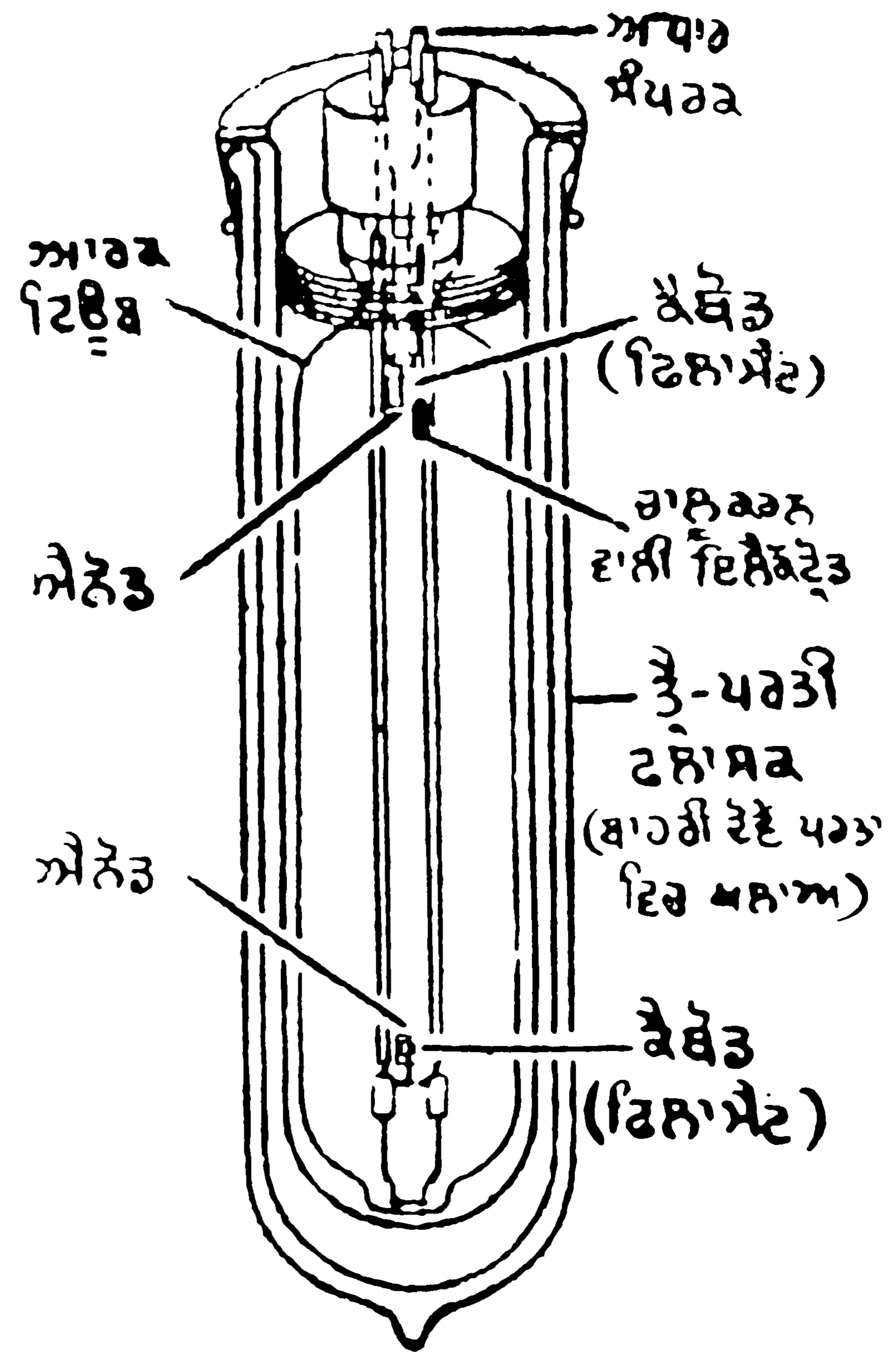

ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੇਕਿੰਗ ਪਾਊਡਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੇਟ ਵਿਚੋਂ ਤੇਜ਼ਾਬੀਪਨ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਸਤਾਵਰ ਚੂਰਨਾਂ, ਫਲ-ਲੂਣ ਅਤੇ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਵਾਲੇ ਯੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਟੈ. ਬੁ. ਕੈ.—ਗਰੋਵਰ : 470.

ਸੋਡੀਅਮ ਲੈਂਪ : ਇਹ ਇਕ-ਵਰਨੀ ਪੀਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਾ ਬਿਜਲਈ ਡਿਸਚਾਰਜ ਲੈਂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਫਲੱਡ ਲਾਈਟ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਟਿਊਬ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਿਜਲਈ ਆਰਕ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਆਰਕ ਟਿਊਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਬਲਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਤਾਪ-ਰੋਧਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਟੰਗਸਟਨ ਦੀਆਂ ਕਾਇਲਾਂ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਡਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ (ਵੇਖੋ ਚਿਤਰ)। ਆਰਕ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

ਹਰ ਇਕ ਕਾਇਲ ਨੂੰ ਬਿਜਲਈ ਕਰੰਟ ਰਾਹੀਂ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਕ ਟਿਊਬ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਮਾਤਰਾ ਸੋਡੀਅਮ ਅਤੇ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਰਕ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਲਈ ਨੀਅੱਨ ਗੈਸ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੋਡੀਅਮ ਲੈਂਪ (10,000 ਲਿਊਮਨ)

ਜਦੋਂ ਬਿਜਲਈ ਕਰੰਟ ਦੁਆਰਾ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਡਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਡ ਅਤੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਮੁੱਖ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਡ ਵਿਚਕਾਰ ਨੀਅੱਨ ਗਲੋ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਨੀਅੱਨ ਗਲੋ ਨਾਲ ਆਰਕ ਟਿਊਬ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਡਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਘਟ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਰਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਲਬ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੋਡੀਅਮ ਦੇ ਵਾਸ਼ਪ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸੋਡੀਅਮ ਆਇਨ ਆਰਕ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਨੀਅੱਨ ਗਲੋ ਦੇ ਰੰਗ ਕਾਰਨ ਲੈਂਪ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਲੈਂਪ ਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਡੀਅਮ ਵਾਸ਼ਪਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗੂੜ੍ਹਾ ਪੀਲਾ ਰੰਗ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸੋਡੀਅਮ ਵਿਕੀਰਨ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੋਡੀਅਮ ਵਿਕੀਰਨ, ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ ਦੇ ਕੇਵਲ ਪੀਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅੱਖ ਪੀਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ-ਗ੍ਰਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਦੀ ਜੋਤੀ-ਸੁਯੋਗਤਾ ਬਹੁਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੋਡੀਅਮ ਲੈਂਪ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਜੋਤੀ-ਸੁਯੋਗਤਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਾ ਰੱਖਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ਕੰਮ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ-ਵਰਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਲਈ ਸੋਡੀਅਮ ਲੈਂਪ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ ਵਿਕੀਰਨ ਪੱਟੀ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੋਡੀਅਮ ਆਰਕ ਲੈਂਪ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮੈਕ. ਐਨ. ਸ.ਟ. 12:412.

ਸੋਦਰੁ : ਇਹ ਸਿੱਖ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ

ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਆਰੰਭ 'ਸੋਦਰੁ ਤੇਰਾ ਕੇਹਾ ਸੋ ਘਰੁ ਕੇਹਾ' ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਇਹੋ ਸ਼ਬਦ 27ਵੀਂ ਪੌੜੀ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਦਭੁਤ ਦੁਆਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਸੱਭ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਇੰਦ੍ਰ, ਧਰਮਰਾਜ, ਸਿੱਧ, ਪੰਡਿਤ, ਮੁਨੀ, ਰਿਖੀਸਰ, ਜੋਧੇ, ਸੂਰਬੀਰ, ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਉਸ (ਅਕਾਲਪੁਰਖ) ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਅਸ-ਚਰਜਮਈ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੀਆਂ ਪਾਣੀਹਾਰ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਭ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਸਾਡਾ ਸੱਚਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਪੁਜੀ ਤੇ ਰਹਿਰਾਸ ਅਰਥਾਤ ਸਵੇਰੇ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦੋਹਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਦੇ ਨਿਤ-ਨੇਮ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਖਾਸ ਦਰ (ਦੁਆਰ) ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਅਸਲ ਦਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.

ਸੋਧਰਾ : ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ (ਪਾਕਿ.) ਦੇ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਕਸਬਾ ਹੈ ਜੋ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 8 ਕਿ. ਮੀ. (5 ਮੀਲ) ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਚਨਾਬ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਹ ਕਸਬਾ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਇਕ ਅਯਾਜ਼ ਨਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸੌ ਦਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਅਯਾਜ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਕਸਬਾ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਵਰਨਰ ਨਵਾਬ ਅਲੀ ਮਰਦਾਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਬਾਗ਼ ਬਣਵਾਇਆ ਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਹਿਰ ਕੱਢ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਗੜ੍ਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਗ਼ ਉੱਤੇ ਨੌਂ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਖਰਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਨੌ-ਲੱਖਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਸਿਆਲਕੋਟ ਰੇਲ ਲਾਈਨ ਨਿਕਲਣ ਨਾਲ ਇਹ ਭੰਨ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਗ਼ਲ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਗਣੇ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ 12 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਲਗਾਨ ਵਸੂਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ-ਕਲਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਥੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1790 ਵਿਚ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਖੋਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਜਾਨ ਗੁਆ ਬੈਠਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਪੰਜਾਬ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ-1935'

ਸੋਨ ਚਾਂ ਸੋਨ-ਭੱਦਰ ਨਦੀ : ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਿਆ ਗੰਗਾ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੋਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸਦਾ

ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ 'ਸੋਹਨ' ਸੀ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਗੜਕੇ 'ਸੋਨ' ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਦੀ ਨਰਬਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਅਮਰਕੰਟਕ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਮੈਕਾਲਾ ਪਰਬਤ-ਲੜੀ ਦੀ ਸੋਨ-ਭੱਦਰਾ (ਸੋਨਮੁੰਦਾ) ਪਹਾੜੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ 780 ਕਿ. ਮੀ. ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਦੀ ਪਟਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਦੀਨਾਪੁਰ ਤੋਂ 16 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸੋਨ ਨਦੀ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਕ ਰਸਮ 'ਸੰਧਿਆ' ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਾਲਮੀਕ ਅਤੇ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਮਾਇਣਾਂ ਅਤੇ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਹਾਵਤ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸੋਨ ਤੇ ਨਰਬਦਾ ਨਦੀਆਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਹੰਝੂ ਡਿੱਗਣ ਨਾਲ ਹੀ ਵਗ ਤੁਰੀਆਂ।

ਇਸ ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਮਿੱਠਾ, ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਤੱਟਾਂ ਉੱਪਰ ਅਨੇਕ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਫਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਦੀ ਦੇ ਜਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਦੀ ਵਿਚ ਡੇਹਰੀ ਵਿਖੇ ਬੰਨ੍ਹ ਮਾਰ ਕੇ 480 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਨਹਿਰ ਕੱਢੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹਬਾਦ, ਗਯਾ ਤੇ ਪਟਨਾ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਹੈਕਟੇਅਰ ਭੂਮੀ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਨ੍ਹ 1874 ਈ. ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਦੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਪੁਲ ਜੋ ਲਗਭਗ 5 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਹੈ, ਡੇਹਰੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੋਨ ਉੱਪਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਪੁਲ ਪਟਨਾ ਅਤੇ ਆਰਾ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈਲਵਾਰ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੋਈਲਵਾਰ ਦਾ ਪੁਲ ਦੋਹਰਾ ਹੈ। ਉੱਪਰੋਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਮੋਟਰਾਂ ਆਦਿ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਦੀ ਉੱਪਰ ਇਕ ਤੀਜਾ ਪੁਲ ਵੀ ਗਰੈਂਡ ਟਰੰਕ ਰੋਡ ਉੱਪਰ 1965 ਈ. ਵਿਚ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਆਮ ਕਰਕੇ ਸੋਨ ਨਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਸਦੇ ਚੌੜੇ ਪਾਟ ਵਿਚੋਂ ਰੇਤ ਉੱਡਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਦੀ ਇਕ ਤੰਗ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਜਲ-ਨਿਕਾਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ 18 ਘਣ ਮੀ. ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਕਿੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਿਕਾਸ 24,000 ਘਣ ਮੀ. ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਕਿੰਡ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:76; ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 12:212

ਸੋਨਈ : ਦਰਿਆ—ਇਹ ਦਰਿਆ ਆਸਾਮ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੀਆਂ ਲੁਸ਼ਾਈ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਲਦਾਰ ਵਹਿਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਛਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦੀ ਵਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਰਾਕ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਹ ਵਹਿਣ 90 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਹੈ। ਮਨਿਆਰਖਾਲ ਤਕ ਇਹ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਿਵਾਣ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਕਈ ਪਿੰਡ ਆਬਾਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਲਨਘਾਟ ਅਤੇ ਸੋਨਾਈਮੁਖ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਚਾਰ ਟਨ ਭਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਬੋੜੀਆਂ ਮਨਿਆਰਖਾਲ ਤੱਕ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਵਪਾਰਕ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੋਨਈ : ਪਿੰਡ—ਇਹ ਪਿੰਡ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ(ਭਾਰਤ) ਦੇ ਨੀਵਾਸਾ ਤਅੱਲੁਕੇ ਵਿਚ, ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਤੋਂ 40 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਇਕ ਨਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ

ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪੇਥ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਤੀ ਆਬਾਦੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕਸਬਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਸੰਨ 1861 ਦਾ ਬਣਿਆ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬੜੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅਨਾਜ ਦੀ ਇਕ ਉੱਘੀ ਮੰਡੀ ਵੀ ਹੈ।

19°23' ਉ. ਵਿਥ.; 74°49' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:80

ਸੋਨ-ਏ-ਲਵਾਰ : ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਰਕਬਾ 8,627 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਲਵਾਰ ਦਰਿਆ ਇਸਦੀ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਦੋ ਹੋਰ ਦਰਿਆ ਸੋਨ ਅਤੇ ਡੂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਗਰਾਸਨ ਐਰੂਅਕਸ ਤੇ ਆਰਕੋਸ ਦਰਿਆ ਵੀ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੀ ਵਗਦੇ ਹਨ। ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਪਹਾੜੀ ਹੈ।

ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹਨ। ਇਥੇ ਕਣਕ, ਆਲੂ, ਚਕੰਦਰ, ਤੇਲ ਕੱਢਣ ਦੇ ਬੀਜ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਸਣ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਪਸ਼ੂ, ਘੋੜੇ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਰ ਆਦਿ ਵੀ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਲੋਹਾ ਕਾਫੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਐਟਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰੋਮਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਖੰਡਰਾਤ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਮਾਕੌਨ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—560,100 (1972)

ਹ. ਪੁ.—ਕੋਲ. ਐਨ. 17:24; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 8:885

ਸੋਨਗੜ੍ਹ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਸੂਰਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗਾਇਕਵਾੜ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਥੇਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਹ ਚੰਗਾ ਆਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਸੋਨਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 3 ਕਿ. ਮੀ. ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹਾਲੇ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਥੇਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਕਈ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਉੱਚਾ ਮਹਿਲ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਭੀਲਾਂ ਪਾਸ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪਿੱਤਲ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਥੇ ਸੂਤੀ ਅਤੇ ਉਨੀ ਕੱਪੜਾ ਬੁਣਨ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1869 ਵਿਚ ਇਥੇ ਨਗਰਪਾਲਿਕਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

21°10' ਉ. ਵਿਥ.; 73°30' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:83

ਸੋਨਗੀਰ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਧੁਲੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਧੁਲੀਆ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 22 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਵਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਧੁਲੀਆ ਵਾਂਗ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਬ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ, ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਅਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ। ਨਿਜ਼ਾਮ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੇਸ਼ਵਾ ਦੇ ਹੱਥ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਸੰਨ 1818 ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ

ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਅਰਬ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

21°5' ਉ. ਵਿਥ.; 74°47' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. : 23:84

ਸੋਨਪੁਰ : ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਉੜੀਸਾ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਬੋਲੰਗੀਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸੋਨਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਸੰਨ 1948 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸੋਨਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਂਬਲਪੁਰ ਤੋਂ 86 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਮਹਾਨਦੀ ਅਤੇ ਟੇਲ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਇਥੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਤਲਾਅ ਅਤੇ ਇਕ ਮਹਾਂ ਦਿਓ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਕੁਝ ਤਾਮਰ ਪੱਤਰ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਡਿਗੇ ਹੋਏ ਮਕਾਨ, ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਖੂਹ ਆਦਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਰੇਲਾਂ ਦੇ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਂਬਲਪੁਰ ਅਤੇ ਕਟਕ ਵਿਚਕਾਰ ਮਾਲ ਦੀ ਢੋਅ-ਢੁਆਈ ਮਹਾਨਦੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸੋਨਪੁਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਕਾਫੀ ਸੀ।

ਇਥੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਕੰਮ, ਸੂਤੀ ਅਤੇ ਸਿਲਕੀ ਕੱਪੜਾ ਬੁਣਨ ਦਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—80,86 (1971)

20°51' ਉ. ਵਿਥ.; 83°55' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਸੋਨਪੁਰ : ਕਸਬਾ—ਇਹ ਕਸਬਾ ਬਿਹਾਰ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਸਾਰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪਟਨੇ ਤੋਂ ਕੋਈ 5 ਕਿ.ਮੀ. ਦੂਰ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਗੰਡਕ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗੰਡਕ ਨਦੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਇਕ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਮਗਰਮਛ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜਨਕਪੁਰੀ ਵਿਖੇ ਸ਼ੀਤਾ ਦੇ ਸਵੰਬਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਇਥੇ ਠਹਿਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਹਰੀਹਰ ਨਾਥ ਮਹਾਂ ਦਿਓ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਹਾਲੀ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਹੁਣ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਥੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਨੂੰ ਗੰਡਕ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੇ ਹਰੀਹਰ ਛਤਰ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ 15 ਦਿਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਲਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਹਰੀਹਰ ਛਤਰ ਮੇਲੇ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਹਾਥੀਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੰਡੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਲਈ, ਖਾਸ ਕਰ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਝੰਡ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਦੌੜਾਂ, ਨਾਚ, ਪੋਲੋ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਡਾਂ ਆਦਿ ਕਰਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

24°40' ਉ. ਵਿਥ.; 85°05' ਪੂ. ਲੰਬ.

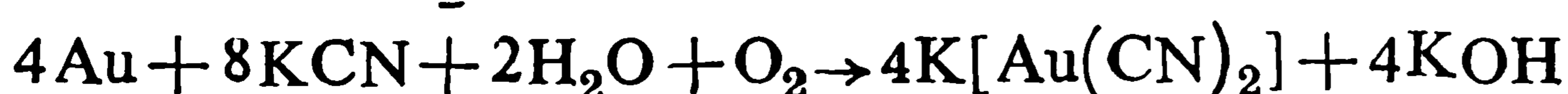
ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23 : 86

ਸੋਨਾ : ਇਹ ਇਕ ਉੱਤਮ ਧਾਤ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਜਲਵਾਯੂ, ਤੇਜ਼ਾਬ ਅਤੇ ਖਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਆਪਣੇ ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ Au ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਕੁਆਰਟਜ਼ ਪੱਥਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪੱਥਰ ਟੁੱਟ ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੇਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹੀ ਸੋਨਾ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਰੇਤ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

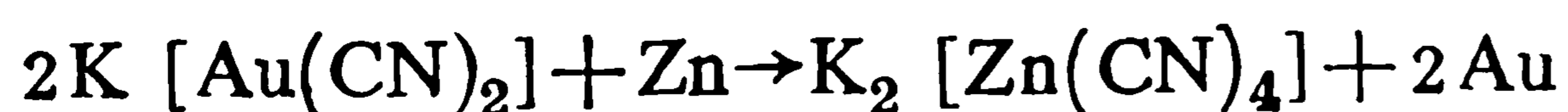
ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਟੈਲਿਊਰਾਈਡ ਕੱਚੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿਲਵੈਨਾਈਟ [(AuAg) Te₂] ਆਦਿ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਾਲੋਰਾਡੋ ਥਾਂ ਤੇ। ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖਾਣਾਂ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਹ ਕੈਨੇਡਾ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ, ਮੈਕਸੀਕੋ, ਭਾਰਤ, ਰੂਸ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਕੋਲਾਰ (ਕਰਨਾਟਕ) ਵਿਚ ਹਨ।

ਰੇਤ ਵਿਚੋਂ ਸੋਨਾ ਧੋ ਕੇ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਕਦੇ ਕਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦੀ ਰੇਤ ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ ਪੁੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਤਸਲੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਤਸਲੇ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਉਪਰਲੀ ਤਹਿ ਨੂੰ ਨਿਤਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਲਕੀ ਰੇਤ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਵਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਜੋ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਥੱਲੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੇਤ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸੋਨਾ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋਨੇ ਵਾਲੇ ਕੁਆਰਟਜ਼ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਅ ਕਰਸ਼ਰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਤੋੜਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਰੀਕ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਦੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰ ਨਾਲ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਤੇ ਦੀ ਰੋੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਭਾਰੀ ਕਿਣਕੇ ਜੋ ਹੇਠਾਂ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਾਰੇ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਘੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰੇ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਦੀ ਤਹਿ ਉਤਾਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਪਾਰਾ ਕਸ਼ੀਦ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਘੋਲ ਨੂੰ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਸਾਇਆਨਾਈਡ ਦੇ ਘੋਲ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹਵਾ ਲੰਘਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਆਰੋ ਸਾਇਆਨਾਈਡ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਇਸ ਘੋਲ ਨੂੰ ਨਿਤਾਰ ਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜਿਸਤ ਪਾ ਕੇ ਸੋਨਾ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੇ ਸੋਨੇ ਵਿਚ ਜੋ ਜਿਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਘੋਲ ਕੇ ਹੱਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾ ਕੇ ਸੁੱਧ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋਨਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਖਣਿਜ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੋਨੇ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਮਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਲਫਿਊਰਿਕ ਐਸਿਡ ਨਾਲ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਤਾਂਬਾ ਆਦਿ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੋਨਾ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਿਘਲਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਲਫਿਊਰਿਕ ਐਸਿਡ ਨਾਲ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਿਸ਼ਰਨ ਧਾਤ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੀ

ਮਾਤਰਾ ਘਟਾ ਕੇ 25% ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਏ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਦਾ ਅਸਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੁੱਧ ਸੋਨੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਚਾਂਦੀ ਮਿਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਲਫਿਊਰਿਕ ਐਸਿਡ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਚਾਂਦੀ ਆਪਣੇ ਸਲਫੇਟ ਬਣਾ ਕੇ ਘੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਨਾ ਬਾਕੀ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਸੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਲਾਵਟ ਵਾਲੇ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਐਨੋਡ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕਲੋਰਾਈਡ ਤੇ ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਲੋਰਿਕ ਐਸਿਡ ਦੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੈਥੋਡ ਸੁੱਧ ਸੋਨੇ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬਿਜਲੀ ਲੰਘਾਉਣ ਤੇ ਸੋਨਾ ਐਨੋਡ ਤੋਂ ਪਿਘਲ ਕੇ ਕੈਥੋਡ ਤੇ ਜੰਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੈਥੋਡ ਤੇ ਜੰਮੇ ਹੋਏ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੋਨਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਧਾਤ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੁੱਟ ਕੇ ਬਰੀਕ ਤੋਂ ਬਰੀਕ ਪੱਤਰੇ ਅਤੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਬਰੀਕ ਤੋਂ ਬਰੀਕ ਤਾਰ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਤ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਘਣਤਾ 19.3 ਅਤੇ ਦਰਜਾ ਪਿਘਲਾਉ 1063° ਸੈ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਪਰਮਾਣੂ ਦਾ ਅਰਧ-ਵਿਆਸ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪੂਰਨ ਸੈੱਲ (2,8,18,32,18) ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਬਾਹਰੀ ਸੈੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਐਕਵਾਰੀਜੀਆ, ਜੋ ਹਾਈਡ੍ਰੋਕਲੋਰਿਕ ਐਸਿਡ ਅਤੇ ਨਾਈਟ੍ਰਿਕ ਐਸਿਡ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ (3:1) ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਘੁਲ ਕੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਘੋਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਲੋਰ-ਅੱਰਕ ਐਸਿਡ (AuCl₃.HCl.4H₂O) ਦੇ ਰਵੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਲੋਰੀਨ ਨਾਲ ਅੱਰਕ ਕਲੋਰਾਈਡ (AuCl₃), ਬ੍ਰੋਮੀਨ ਨਾਲ ਅੱਰਕ ਬ੍ਰੋਮਾਈਡ (AuBr₃) ਅਤੇ ਆਇਉਡੀਨ ਨਾਲ ਅੱਰਕ ਆਇਉਡਾਈਡ (AuI₃) ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋਨਾ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਧਨ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ ਆਦਿ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੋਨੇ ਵਿਚ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਖੋਟ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਰਗੜ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਘੋਲ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਿਜਲਈ ਮੁਲੰਮਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਮੇ. 13:16; ਐਨ. ਬ੍ਰ. 10 : 536; ਕੋਲ. ਐਨ. 8:548.

ਸੋਨਾਗਿਰ : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਹੈ ਜੋ ਦੱਤੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦੱਤੀਆ ਨਗਰ ਤੋਂ 8 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਨੀਸ ਚਟਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪਹਾੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਦੀਆਂ ਢਲਾਨਾਂ ਤੇ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਮੰਦਰ ਹਨ। ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਦੀਆਂ ਗੁਨਾਈਟ ਦੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਦਿਸ਼ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਦਰ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁਰਾਣੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।

25°40' ਉ. ਵਿਥ; 78°20' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:80

ਸੋਨਾਮੁਖੀ : ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬੰਗਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਬਾਂਕੁੜਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਰੇਲਵੇ ਉੱਤੇ ਬਿਸਨਪੁਰ ਤੇ ਪਾਨਾਗੜ੍ਹ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਜਿਥੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਰੂੰ-ਵੇਲਣ ਅਤੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜਾ ਬੁਣਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਸਨ।

ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਹ ਲਾਖ ਦੀ ਸਨਅੰਤ ਦਾ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਸੰਨ 1886 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਆਬਾਦੀ—19,111 (1971)

23°29' ਉ. ਵਿਥ.; 87° 36' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:80

ਸੋਨਾ-ਮੁੱਖੀ (ਪੱਥਰ) : ਇਹ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੱਥਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰੂਲਨੂਰ ਅਤੇ ਮਾਰਕੀਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗਰਮ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਕ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਰੰਗ ਇਸ ਦਾ ਸੁਨਿਹਰੀ, ਚਮਕਦਾਰ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਆਦ ਵਿਚ ਇਹ ਕਸੈਲਾ, ਬੇਸੁਆਦੀ ਅਤੇ ਕਿਰਕਿਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦਾਇਕ ਹੈ। ਸਰਦ ਅਤੇ ਤਰ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਰੋਗਨ ਤੇ ਮੁਰੱਬੇ ਅਤੇ ਕੈਅ ਕਰਨਾ ਇਸ ਦੇ ਸੋਧਕ ਹਨ। ਰੁਪਾ ਮੁੱਖੀ ਇਸ ਦੀ ਬਦਲ ਹੈ। ਖੁਰਾਕ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਰੱਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਮਾਸ਼ੇ ਤਕ ਹੈ। ਖਾਣ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਬਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਖਾਸ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਲਟਕਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਡਰ ਦਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਸੁਰਮਾ ਬਣਾ ਕੇ ਜੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਅੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੁਸ਼ਤਾ ਮੱਧ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੁਰਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਜੇ ਬਿਲਾਦ ਦੀ ਲੁਬਦੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਆਂਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੁਸ਼ਤਾ ਸਫ਼ੈਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਜੇ ਇਸ ਕੁਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਨਰਮੇ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਲੁਬਦੀ ਵਿਚ ਗਿਆਰਾਂ ਆਂਚਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਕੁਸ਼ਤਾ ਮੈਥੁਨ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਫੀਦ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੋਨਾਰ : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਦਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਾਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵਗਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਦਮੋਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਕੇਨ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਲ ਲੰਬਾਈ 185 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ 180 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾਈ ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਬਹੁਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਡੂੰਘਾ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਤਲ ਪੱਥਰੀਲਾ ਹੈ। ਸਾਗਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਦਮੋਹ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਸੋਨਾਰ ਵਾਦੀ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਕਾਲੀ ਹੈ। ਸੋਨਾਰ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਦੇਹਾਰ, ਗਧੇਰੀ, ਬੇਵਾਸ, ਅਤੇ ਬੀਆਰਮਾ ਹਨ। ਸੋਨਾਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਰੇਹਲੀ, ਗੜ੍ਹਾਕੋਟਾ, ਹਾਤਾ ਦੇ ਨਰਸਿੰਘਗੜ੍ਹ ਹਨ।

23°22' ਉ. ਵਿਥ.; 78°37' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:81

ਸੋਨਾਰਗਾਓਂ : ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਢਾਕਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਢਾਕਾ ਤੋਂ 25 ਕਿ. ਮੀ. ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਮੇਘਨਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ

ਸਮੇਂ ਸੰਨ 1351 ਤੋਂ 1608 ਤੱਕ ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1608 ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਢਾਕਾ ਬਣਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਘੱਟ ਗਈ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਨਰਾਇਣ ਗੰਜ ਤੋਂ 10 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਪਾਨਾਮ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਸਦੇ ਥੇਹ ਹੀ ਬਾਕੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਯਾਦ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦੀ ਬਣਾਈ ਗਈ 'ਗ੍ਰੈਂਡ ਟਰੰਕ' ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਸਿਰਾ ਸੋਨਾਰ-ਗਾਓਂ ਹੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮਲਮਲ ਤੇ ਹੋਰ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਲਈ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ।

23°40' ਉ. ਵਿਥ.; 90°30' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:91

ਸੋਨੀਪਤ : ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ—ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਜ ਦੇ ਰੋਹਤਕ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 2,206 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 843,968 (1981) ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ 1975 ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਰੋਹਤਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ ਹੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1911 ਈ. ਤਕ ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰੋਹਤਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਅਕਤੂਬਰ, 1966 ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਇਹ ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸਾ ਜਮਨਾ ਦਰਿਆ ਦੀ ਨਿਵਾਣ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਦਾ ਉੱਤਲਾ ਹਿੱਸਾ ਜਮਨਾ ਨਹਿਰ ਨਾਲ ਸਿੰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋਨੀਪਤ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ।

ਸੋਨੀਪਤ : ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਜ ਦੇ ਸੋਨੀਪਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਕਾਲਕਾ-ਦਿੱਲੀ ਰੇਲਵੇ-ਲਾਈਨ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲਾ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਬਾਲੇ ਤੋਂ ਕੋਈ 155 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ 45 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਅਰਜਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਤੇਰਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸੋਨੀ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੋਨ-ਪ੍ਰਸੱਥ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਿਗੜ ਕੇ ਸੋਨਪੱਥ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸੋਨੀਪਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੋਨੀਪਤ ਦਾ ਨਾਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਖੂਬ ਲੁੱਟਿਆ ਸੀ।

ਸੋਨੀਪਤ ਨੇ ਸਨਅਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਾਈਕਲਾਂ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਕੱਚ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਇਕ ਸਨਅਤੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਹਨ ਜੋ ਸੋਨੀਪਤ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸੋਨੀਪਤ ਵਿਖੇ ਇਕ ਡਿਗਰੀ ਕਾਲਜ ਸਰ ਛੋਟੂ ਰਾਮ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਮਕ-

ਬਰਾ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਖਿਜਰ ਖਾਂ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—109,337 (1981)

29°0' ਉ. ਵਿਥ.; 77°1' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:82

ਸੋਨੇ ਦੀ ਚੋਰੀ : ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਰੋੜੇ, ਚਾਬੀ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਚਾਕੂ ਨੂੰ ਸੋਨਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਟੋਲੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕ ਟੋਇਆ ਪੁੱਟ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੁਰੰਗ ਜਾਂ ਸਰਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੀ ਟੋਲੀ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਲੁਕਾਂਦੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਚਲਾ-ਕੀਆਂ ਦਿਖਾਕੇ ਆਪਣੀ ਟੋਲੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖਿਡਾਰੀ ਨੂੰ ਸੋਨਾ ਫੜਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਖਿਡਾਰੀ ਲੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਅੰਦਰਲੀ ਟੋਲੀ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀ ਬਾਹਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦੇ ਤੇ ਫੜਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਖਿਡਾਰੀ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਸੋਨਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਵਾਲੀ ਟੋਲੀ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਹਰਲੀ ਟੋਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਗਲਤ ਖਿਡਾਰੀ ਨੂੰ ਫੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਖਿਡਾਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤਲਾਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੀ ਟੋਲੀ ਵਾਲੇ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਸੋਨਾ ਸਰਾਂ ਜਾਂ ਸੁਰੰਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਾਵ ਕਿ ਜਿਸ ਖਿਡਾਰੀ ਕੋਲ ਸੋਨਾ ਹੈ ਉਹ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਉਹ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਹਰਲੀ ਟੋਲੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੋਪਾਰਾ : ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੇ ਥਾਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੇਸੀਨ ਸੜਕ ਤੋਂ 5 ਕਿ. ਮੀ. ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਿੰਡ 500 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਸੰਨ 1300 ਤਕ ਕੋਨਕਨ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ੋਰਪਾਰਕ ਨਾਂ ਹੇਠ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪਾਂਡਵ ਪਰਵਾਸ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਰੁਕੇ ਸਨ। ਬੋਧੀ ਲੇਖਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਤਮਾਂ ਬੁੱਧ, ਕਿਸੇ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਸੋਪਾਰਾ ਦੇ ਬੋਧੀ ਸਤਵ ਸਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਉਫੀਰ (ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ) ਸੋਪਾਰਾ ਹੀ ਸੀ। ਜੈਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੋਪਾਰਾ ਦਾ ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਪਹਿਲੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੋਪਾਰਕਾ, ਸੋਪਾਰਯਾ, ਸ਼ੋਰਪਾਰਗਾ ਆਦਿ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਦੀ ਪੈਰੀਪਲਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਇਸਨੂੰ ਉਪਾਰਾ ਨਾਂ ਨਾਲ, ਕਲਿਆਨ ਅਤੇ ਬਰੋਚ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ, ਸਾਹਿਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕ ਮੰਡੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਸਪਤਾਹਕ ਮੰਡੀ ਵੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹਨ।

19°25' ਉ. ਵਿਥ.; 72°48' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:87

ਸੋਫਾਲ : ਇਹ ਪਿੰਡ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੇ ਥਾਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮਾਹਿਮ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 13 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਅਬੁਲ ਫਿਦਾ (1320) ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ-ਦੱਖਣੀ ਤੱਟ ਦੀ ਆਖਰੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਅਫਰੀਕਾ ਨਾਲ

ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

19°34' ਉ. ਵਿਥ.; 72°50' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:69

ਸੋਫੀਆ : ਇਹ ਬੁਲਗਾਰੀਆ ਗਣਤੰਤਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਬਲਕਾਨ ਪਰਬਤਾਂ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 520 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਰੋਮਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਰਡੀਕਾ ਰੱਖਿਆ। ਤੀਜੀ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਨ 441 ਵਿਚ ਹੁਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਲਾਵੋਨੀਆ ਦੇ ਨਵੇ-ਆਬਾਦਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮੁੜ-ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 809 ਈ. ਵਿਚ ਕਰੁਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਬੁਲਗਾਰੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1018 ਤੋਂ 1186 ਈ. ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਜ਼ਨਤੀਨੀ ਹਕੂਮਤ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰੀਡੈੱਟਸ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਰੂਵੀਂ ਤੇ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਤੀਕ ਸਰੀਡੈੱਟਸ ਹੱਥ-ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਸੋਫੀਆ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੋਫੀਆ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1382 ਵਿਚ ਤੁਰਕਾਂ ਦਾ ਸੰਨ 1443 ਵਿਚ ਪੋਲਾਂ ਅਤੇ ਹੰਗਰੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1829 ਅਤੇ 1878 ਵਿਚ ਰੂਸ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1879 ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬੁਲਗਾਰੀਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ।

ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ, ਧਾਤ, ਖੁਰਾਕ, ਰਬੜ, ਚਮੜੇ, ਫਰਨੀਚਰ, ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਕ ਵਸਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇਥੇ ਕਈ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਤ ਹਨ। ਬੁਲਗਾਰੀਅਨ ਅਕਾਡਮੀ ਆਫ ਸਾਇੰਸਜ਼, ਅਕਾਡਮੀ ਆਫ ਐਗਰੀ-ਕਲਚਰਲ ਸਾਇੰਸਜ਼, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਸੋਫੀਆ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਉਚੇਰੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ ਹਨ। ਸਿਰਲ ਅਤੇ ਮੈਥਡੀਅਸ ਨੈਸ਼ਨਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ, ਇਵਾਨ ਵਸੋਵ ਨੈਸ਼ਨਲ ਥੀਏਟਰ, ਉਪੇਰਾ ਹਾਊਸ, ਤਾਰਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰੇਖਣਸ਼ਾਲਾ ਅਤੇ ਅਜਾਇਬ-ਘਰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੇਖਣਯੋਗ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ। ਬੁਲਗਾਰੀਅਨ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—ਸ਼ਹਿਰ—885,653 (1970)

ਮੈ. ਖੇ.—ਲ. 1,000,000 (1970)

42°41' ਉ. ਵਿਥ.; 23°19' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:924

ਸੋਫੋਕਲੀਜ਼ : ਵੇਖੋ, ਸਾਫੋਕਲੀਜ਼

ਸ਼ੋਬਰ ਜੋਹਾਨ : ਇਹ ਆਸਟਰੀਆ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਅਪ੍ਰੈਲ-ਆਸਟਰੀਆ ਵਿਚ 14 ਨਵੰਬਰ, 1874 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਆਸਟਰੀਆ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ 1918 ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ। 12 ਨਵੰਬਰ, 1918 ਨੂੰ ਆਸਟਰੀਆ ਦੇ ਗਣਤੰਤਰ ਘੋਸ਼ਣ ਹੋਣ ਤੇ ਸ਼ੋਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਬੜੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਵੀਆਨਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਵਿਚ

ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ।

ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਸਟਰੀਆ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। 20 ਜੂਨ, 1921 ਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਨੇ ਆਸਟਰੀਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਗਵਾਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਿਤਰਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 16 ਦਸੰਬਰ, 1921 ਨੂੰ ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਨਾਲ 'ਲਾਨਈ ਦੀ ਸੰਧੀ' ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪਾਨ-ਜਰਮਨ ਪੱਖੀ ਦਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਂਝੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 24 ਮਈ, 1928 ਨੂੰ ਸ਼ੋਬਰ ਨੇ ਚਾਂਸਲਰੀ ਪਦ ਤੋਂ ਤਿਆਗ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਜਾ ਲੱਗਾ।

26 ਸਤੰਬਰ, 1929 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 25 ਸਤੰਬਰ, 1930 ਤੱਕ ਇਹ ਫੇਰ ਚਾਂਸਲਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਰਿਹਾ। 3 ਦਸੰਬਰ 1930 ਨੂੰ ਇਹ ਵਾਇਸ ਚਾਂਸਲਰ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਮੁਆਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। 19 ਅਗਸਤ, 1932 ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਵੀਆਨਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਾਦੈਨ ਵਿਖੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20:84

ਸੋਬੈਤ : ਇਹ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦਾ ਇਕ ਦਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਰੋ ਅਤੇ ਪੀਬੋਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਐਬੇਸੀਨੀਆ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਵਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਦਰਿਆ ਨੀਲ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਬਾਰੋ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਲਗਭਗ 740 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ।

ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਰੰਗ ਦੁਧੀਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨੀਲ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਵੀ 'ਬਹਰ ਅਲ ਅਬਯਜ਼' ਜਾਂ ਦੁਧੀਆ ਦਰਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਕਤੂਬਰ ਤੇ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੜ੍ਹ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬਾਰੋ ਅਤੇ ਪੀਬੋਰ ਦੇ ਸੰਗਮ ਮਗਰੋਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸੋਬੈਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਗਮ ਤੋਂ 64 ਕਿ. ਮੀ. ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਨਾਸਰ ਨਾਮੀ ਕਿਲਾ ਹੈ। ਨਾਸਰ ਤੋਂ ਉਸ ਥਾਂ ਦਾ ਫਾਸਲਾ, ਜਿੱਥੇ ਸੋਬੈਤ ਅਤੇ ਨੀਲ ਦਰਿਆ ਦਾ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, 290 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਦਹਾਨੇ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਚੌੜਾਈ 120 ਮੀ. ਅਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਡੂੰਘਾਈ 4-5 ਮੀ. ਹੈ। ਹੜ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਤਹ 9 ਮੀ. ਤਕ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. 20:860

ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ : ਇਹ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਤੰਬਰ, 1761 ਈ. ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਖਵਾਜਾ ਉਬੇਦ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਬੇਦ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਨੱਸ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ।

ਫਰਵਰੀ, 1764 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਕਾਬਲੀ ਮੱਲ ਸੀ। ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 13 ਕਿ.ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਨਿਆਜ਼ਬੇਗ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਥਾਣਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਕਾਬਲੀ ਮਲ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਚੁੰਗੀ ਤੋਂ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਸੂਲ ਵਸੂਲ ਕਰਨ

ਦਾ ਹੱਕ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਏਜੰਟ ਚੁੰਗੀ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਠਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਮਈ, 1765 ਈ. ਵਿਚ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਦੋ ਸਰਦਾਰ-ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ-ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਨਿਆਜ਼ ਬੇਗ ਤੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਮੇਘ ਰਾਜ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ 200 ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਉਤਰਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਵੰਡ ਲਿਆ। ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਜ਼ਗ, ਕੋਟ, ਅਬਦੁੱਲਾ ਸ਼ਾਹ, ਇੱਛਰਾ, ਚੌਬੁਰਜੀ ਅਤੇ ਨਿਆਜ਼ਬੇਗ ਤੱਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ।

ਦਸੰਬਰ, 1766 ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਫਿਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। 21 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦਸ ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਪੁੱਜਾ। ਤਿੰਨੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਗਏ। ਸਰਦਾਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮਈ, 1767 ਈ. ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵਾਪਸ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਦੋਬਾਰਾ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਰਾਨੀ ਗਵਰਨਰ ਦਾਦਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਦਾਦਨ ਖਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕਾਫੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹਨ, ਕਿਲਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿ. ਸਿ.—ਗੁਪਤਾ।

ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ : ਇਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਚਿਤਰਕਲਾ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਮ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਤਿਅੰ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਭਾਰਤੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 29 ਨਵੰਬਰ, 1910 ਈ. ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬੁਤ-ਤਰਾਸ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਇਸ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ੌਕ ਦੇ ਉਲਟ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਚੌਦ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਉਦਯੋਗਕ ਸਕੂਲ ਵਿਖੇ ਆਰਟਸ ਤੇ ਕਰਾਫਟਸ ਦੇ ਇਕ ਸਾਲਾ ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1919 ਵਿਚ ਇਹ ਫੌਜ ਵਿਚ ਡਰਾਫਟਸਮੈਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਨੂੰ ਫੌਜੀ ਸੇਵਾ ਦੌਰਾਨ ਇਰਾਕ ਵਿਚ ਬਗਦਾਦ ਵਿਖੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਲਈ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਥੇ ਇਸ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪੱਛਮੀ ਚਿਤਰ ਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਫੌਜੀ ਸੇਵਾ ਛੱਡ ਕੇ 1923 ਈ. ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਹੁਣ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਆਰਟਿਸਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ

ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1923 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਕਮਰਸ਼ਲ ਆਰਟ ਦਾ ਧੰਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੌਕ ਦੀ ਖਾਤਰ ਫਾਈਨ ਆਰਟ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਟੂਡੀਉ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਫੁਆਰੇ ਵਾਲੇ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਿੱਖ ਉਥੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਪਿਰਟ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਰ. ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਲਈ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਿੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ।

1926 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਸਟੂਡੀਉ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1930 ਵਿਚ ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਟੂਡੀਉ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਕਮਰਸ਼ਲ ਆਰਟ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇਥੇ ਪੋਸਟਰ ਪੇਂਟ ਕਰਕੇ, ਪੋਰਟਰੇਟ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਲਗਭਗ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਰਹਿਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ 1942 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋ ਸਾਲ ਤਕ ਇਹ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਫਾਈਨ ਆਰਟ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਵੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪਬਲਿਸਿਟੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਆਰਟਿਸਟ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਸ਼ਿਮਲੇ ਰਿਹਾ।

1945 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਸ ਨੇ ਫਿਲਮ 'ਬੁੱਤ-ਤਰਾਸ਼' ਦੀ ਆਰਟ ਡਾਇਰੈਕਸ਼ਨ ਦਿਤੀ। ਸੰਨ 1947 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ। ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਨੌਰੁ ਰਿਚਰਡ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਜਨਮ-ਦਾਤਾ, ਵਲੋਂ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਅੰਦਰੇਟਾ (ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਥਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਪੀ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਹ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਕੇ ਕਲਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਚਿੱਤਰ, 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਿੱਤਰ 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ' ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ, ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਦੁਲਹਨ, ਪ੍ਰਭਾਤ ਦੀ ਦੇਵੀ, ਦੁਲਹਨ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਨ 1983 ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਪਦਮਸ਼੍ਰੀ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਦੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ.—10 ਨਵੰਬਰ, 1975; ਦਸ ਪੰਜਾਬ (ਮੈਗਜ਼ੀਨ), —ਫਰਵਰੀ, 1979.

ਸੋਮ : ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਇਕ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਹੈ ਜੋ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਚੈਨਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਗਭਗ 48 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਦੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 6175 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਸੰਨ 1972 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਲਗਭਗ 526,000 ਸੀ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਮਹਾਂਸਾਗਰੀ ਹੈ ਪਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਥੇ ਵਰਖਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਦੀ ਭੂਮੀ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਚੈਨਲ ਦੇ ਉੱਪਰ ਦੰਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦਰਿਆ ਸੋਮ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਆਬੀ ਦੀਆਂ ਐਸਚੁਰੀਆਂ ਸਿਲਟ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਥੋਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦਲਦਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਦਲਦਲੀ ਭੂਮੀ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਥੇ ਅਨਾਜ, ਚਾਰਾ ਅਤੇ ਚਕੰਦਰ ਬੀਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ, ਖੁਰਾਕ-ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ, ਧਾਤ ਅਤੇ ਰਬੜ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਤ ਹਨ। ਐਮੀਐੱਜ, ਆਬਵੀਲ, ਪੇਰੋਨ ਅਤੇ ਮਾਨਡੀਡਯੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ।

ਇਹ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਪਿਕਰਡੀ ਦੇ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਗਵਾਂਦੀ ਪ੍ਰਾਂਤ, ਆਰਟਵਾ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਾਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰ. ਮਾ. 9:346.

—ਜੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ

ਸੋਮ : 'ਸੋਮ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਈ ਅਰਥ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ—ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਾ, ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਵੇਲ ਤੇ ਉਸਦਾ ਰਸ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਆਦਿ। ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੋਮ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਉਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੇਵਤਾ ਸੀ ਜੋ ਸੋਮ ਰਸ ਨਾਲ ਮੱਤੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤੀ ਮਦਿਰਾ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੋਮਦੇਵ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਯੱਗਾਂ ਵਿਚ ਸੋਮ ਯੱਗ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਾਰੇ 114 ਸੂਕਤ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸੂਕਤ ਇਸਦੀ ਉਸਤੱਤ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਇੰਦਰ-ਸੋਮ, ਅਗਨੀ-ਸੋਮ, ਪੂਸ਼ਨ-ਸੋਮ ਅਤੇ ਰੁਦ੍ਰ-ਸੋਮ ਦੇ ਗੁਣ-ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਈਵਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸੋਮ ਤੀਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਸੋਮ ਦੇਵ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ, ਸਰੂਪ ਤੇ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸੋਮ ਦੀ ਵੇਲ (ਸੋਮਵੱਲੀ) ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਸ (ਸੋਮਰਸ) ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਵੇਲ ਤੇ ਰਸ ਉਪਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸੋਮ ਵੇਲ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਧਸ (अन्धस्) ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋਮ ਦਾ ਉਦਗਮ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਬਾਜ ਇਸਨੂੰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਜਵਤ ਪਰਬਤ ਇਸ ਦਾ ਘਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋਮਰਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਧਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਇੰਦੂ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਿਤ੍ਰ (पितृ) ਵੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੋਮ ਨੂੰ ਅੰਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੋਮ ਵੇਲ ਦਾ ਰਸ ਕੱਢਣ ਲਈ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਸੂ (सू) ਤੇ ਦੁਹ (दुह) ਧਾਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੂ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਦਬਾ ਕੇ ਜਾਂ ਨਪੀੜ ਕੇ ਰਸ ਕੱਢਣਾ ਅਤੇ ਦੁਹ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚੋਣਾ ਜਾਂ ਧਾਰ ਕੱਢਣੀ। ਸੋਮ ਰਸ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਪਵਿੱਤਰ ਯੱਗ

ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਾਜ-ਸਮਾਨ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸੋਮ ਦੀ ਵੇਲ ਨੂੰ ਉਖਲੀ-ਮੋਹਲੇ ਨਾਲ ਕੁੱਟ ਕੇ ਰਸ ਕੱਢਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਵੇਲ ਨੂੰ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਦਬਾ ਕੇ ਰਸ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਰਸ ਨੂੰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੋਮ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਉਨੀ ਕੱਪੜੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਪੁਣਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪੋਣੇ ਦੇ ਤੁਚਾ (ਫਕਾ), ਰੋਮਨ (ਰੋਸਨ), ਵਾਰ (ਥਾਰ), ਪਵਿੱਤਰ (ਧਕਿਰ), ਸਾਨੂ (ਸਾਨੂ) ਆਦਿ ਕਈ ਨਾਂ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਸ ਕੁਆਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ (ਭਾਵ ਦਸ ਉਂਗਲਾਂ) ਸੁੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੋਣੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰਸ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਂਡਾ ਅਸ਼ਵਥ (ਪਿੱਪਲ) ਦੀ ਲਕੜੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਛੀ ਉੱਡ ਕੇ ਬਿਰਖ ਉੱਪਰ ਜਾ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਇਹ ਪੀਲਾ ਦੇਵਤਾ (ਸੋਮ) ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਜਾ ਬਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਰਸ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਸੋਮ ਰਸ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਇਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਯੋਧੇ ਦੇ ਲਲਕਾਰਿਆਂ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਬਲਦ ਦੇ ਬੁੱਕਣ ਅਤੇ ਗੱਜਣ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੋਮ ਨੂੰ ਬਲਦ ਵਰਗਾ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਬਲਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੁੱਧ ਮਿਲੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਜਾਂ ਨਿਰੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਗਊ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ 'ਸੋਮ' ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋਮਰਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਪਾਣੀ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੋਮ ਨੂੰ ਬਸਤਰ ਪਾਉਣਾ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਸੋਮ ਵਿਚ ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ, ਜੌਂ ਜਾਂ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਿਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਿਤ੍ਰਾ ਵਰੁਣ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਰਸ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੁੱਧ ਸੋਮ ਕੇਵਲ ਵਾਯੂ ਤੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਹੀ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਵਾਯੂ ਲਈ ਸੁਚੀ (ਸੁਚਿ) ਭਾਵ 'ਸੁੱਧ ਸੋਮ ਪੀਣ ਵਾਲਾ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਿਤ (ਇਕ ਛੋਟਾ ਦੇਵਤਾ) ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਇੰਦਰ ਦੇ ਪੀਣ ਲਈ ਰਸ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੋਮ ਰਸ ਤੇਜ ਵਾਲਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਸਮਾਨ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਿੰਨੀ ਭਿੰਨੀ ਮਹਿਕ ਵਾਲੇ ਇਸ ਰਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਸੱਭੇ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਪੀਂਦੇ ਸਨ।

ਸੋਮ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਮ ਪੀਣ ਨਾਲ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਮਸਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਬਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸੁਜਾਖਾ ਤੇ ਲੰਗੜੇ ਨੂੰ ਚਲਣ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਸੋਮਰਸ ਪੀਣ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਧਦੀ ਹੈ, ਉਮਰ ਲੰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਤੀ, ਸੂਕਤਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਤੇ ਨੇਤਾ, ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਆਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਤੇ ਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂਵੀਰ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਸੋਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਵਤਿਆਂ ਉਪਰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਜਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇੰਦਰ ਵਿਚ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੋਮ ਇੰਦਰ ਦਾ ਰਥਵਾਨ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੌਲਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਤਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ

ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੋਮ ਵੇਲ ਦਾ ਰਸ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਮਾਨਵੀ ਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੋਮ ਦੇਵ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸੋਮ ਦੇ ਯੱਗਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਯੱਗ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਨ ਸਾਦੇ ਤੋਂ ਸਾਦੇ ਅਗਨੀ-ਸਟੋਮ ਲਈ ਸੌਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਵੇਰੇ ਦੁਪਹਿਰੇ ਤੇ ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਂ ਵੇਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਰਿਗਵੇਦ ਅਤੇ ਅਵੇਸਤਾ (ਈਰਾਨੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ) ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮੇਲ ਜੋਲ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੋਮ ਜਾਂ 'ਹਓਮ' (ਕਿਉਂਕਿ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ 'ਸ' ਦੀ ਧੁਨੀ 'ਹ' ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਵਡਿਆਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੋਮ ਜਾਂ ਹਓਮ ਨੂੰ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਤੇ ਅਮਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੋਮ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਘਰ ਸਵਰਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਥੋਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਸੋਮ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸੋਮ ਵਿਚ ਫਰਕ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਸ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਸੋਮ ਦਾ ਸੇਵਨ ਤਿੰਨ ਵੇਲੇ ਪਰ ਅਵੇਸਤਾ ਵਿਚ ਦੋ ਵੇਲੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੋਮ ਜਾਂ (ਹਓਮ) ਲਈ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਸੂਕਤਾਂ ਵਿਚ ਸੋਮ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੁੰਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਸੋਮ ਦਾ ਭਾਵ ਚੰਨ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰਮਾ ਸੋਮ-ਰਾਜਾ ਹੈ, ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਅੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਵਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਲੋਕਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸੋਮ ਚੰਦਰਮਾਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੌਰਾਣਕ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਚੰਦਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੋਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਦੇਵਤਾ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸਵਯੰਭੁਵ ਮਨਵੰਤਰ ਦੇ ਅਤ੍ਰੀ ਨਾਮਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਪਤਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੋਹਨ ਸਮੇਂ ਬਛੜਾ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਨਗਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਭਾਵਰੀ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਸੋਮ ਦੀਆਂ ਸਤਾਈ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਰਾਜਾ ਦਕਸ਼ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਰੋਹਿਣੀ ਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਾਕੀ ਪਤਨੀਆਂ ਨੇ ਗੁੱਸਾ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਦਕਸ਼ ਨੇ ਸੁਲਹ ਕਰ-ਵਾਉਣੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੋਮ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਈ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਘਰ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਤੈਨੂੰ ਖਈ ਰੋਗ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਸ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਕਸ਼ ਅੱਗੇ ਸੋਮ ਨੂੰ ਮਾਫ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਦਕਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਰਾਪ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਾ ਮੋੜ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਖੀਣ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਚੰਦਰਮਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵੱਧਦਾ ਅਤੇ ਘੱਟਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਵਾਰ ਸੋਮ ਨੇ ਗਜਯੂਸ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤਾਰਾ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ-

ਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਦੇ ਆਖੇ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਰਿਹਾ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਆਖੇ ਵੀ ਵਾਪਸ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਲੜਾਈ ਹੋ ਪਈ। ਸੁੱਕਰ ਨੇ (ਜਿਸ ਦਾ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਨਾਲ ਵੈਰ ਸੀ) ਸੋਮ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਖਸ਼ ਵੀ ਸੋਮ ਵੱਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਵੱਲ ਇੰਦਰ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤੇ ਹੋਏ। ਅਜਿਹਾ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਮਚਿਆ ਕਿ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਹਿੱਲ ਗਈ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਨਾਲ ਸੋਮ ਦੇ ਦੋ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਭਗਨਾਤਮਾ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਸੁਲਹ-ਸਫਾਈ ਕਰਵਾ ਕੇ ਤਾਰਾ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਦਿਵਾਈ। ਸੋਮ (ਚੰਨ) ਦੇ ਵੀਰਜ ਤੋਂ ਤਾਰਾ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਇਕ ਬੱਚਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬੁੱਧ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਚੰਦ੍ਰਵੰਸ਼ ਚੱਲਿਆ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਹੀਆਂ ਵਾਲੇ ਰੱਥ ਨੂੰ ਚੰਬੇਲੀ ਵਤਗੇ ਚਿੱਟੇ ਦੱਸ ਘੋੜੇ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਘੋੜੇ ਜੂਲੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਪੰਜ ਜੂਲੇ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਜੁਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੋਮ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਅਰਥ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਵਰਗ, ਸ਼ਿਵ, ਕੁਬੇਰ, ਯਮ, ਪਵਨ, ਜਲ। ਸੋਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਖੱਬਾ ਸੁਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਚੰਦਰਮਾਂ ਹੈ। 'ਸੋਮ ਪੁਰ ਪੋਖਿਲੈ' (ਮਾਰੂ ਮ: ੧) ਖੱਬੇ ਸੁਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਪੋਸ਼ਣ (ਪਾਲਣਾ) ਕਰ ਲੈ, ਭਾਵ ਪ੍ਰਾਣ ਚੜ੍ਹਾ ਲੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 'ਸੋਮ' ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਦੀ ਵਿਚਿਤਰਤਾ, ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਚੌਥੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਧਨੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗਿਆਨ ਕੋਸ਼-2:301-11; ਦ.ਸ਼. ਸਾ. ਨੌ. ਇ. ਸੋ. ਪਾ. ਦਵੇ 25:129 ਮ. ਕੋ. 233; ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.

ਸੋਮਨਾਥ ਦਾ ਮੰਦਰ : ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਰਾਂ 'ਜਿਓਤਿਰ-ਲਿੰਗਾਂ' ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਸੋਮਨਾਥ ਹੈ। ਕਾਠੀਆਵਾੜ (ਭਾਰਤ) ਦੀ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਰਿਆਸਤ ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਪਰੋਕਤ ਜਿਓਤਿਰਲਿੰਗ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੰਦਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਢਾਹਿਆ ਗਿਆ, ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਹਰ ਵਾਰੀ ਇਹ ਆਪਣੇ ਖੰਡਰਾਂ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਮੰਦਰ ਪਹਿਲੀ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਜਾਂ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ। ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਇਹ ਵਲਭੀ ਕਾਲ ਵਿਚ (480-767 ਈ.) ਬਣਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਮੁੜ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕਿਲਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਮੰਦਰ ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਜੜੇ ਹੋਏ 56 ਥਮੂਲੇ ਸਨ। ਮੰਦਰ ਦੀ ਛੱਤ ਨਾਲ ਲਟਕਦੇ ਘੰਟੇ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਜੰਜੀਰ ਦਾ ਭਾਰ 200 ਮਣ ਸੀ। ਪੰਜ ਗਜ਼ ਉੱਚੀ ਸ਼ਿਵ ਮੂਰਤੀ ਰਤਨਾਂ-ਹੀਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਬਨ-ਅਲ-ਅਥਿਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨਾਂ 10 ਹਜ਼ਾਰ ਪਿੰਡ ਸਨ। ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਪੁਜਾਰੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਨਿਯਤ ਸਨ ਤੇ 500 ਨਰਤਕੀਆਂ ਇਸ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ

ਨਾਚ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੀ ਇਤਨੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਤੇ ਸੰਪਤੀ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਬਾਰਬਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ।

ਇਸ ਮੰਦਰ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਬਾਹਕੁਨ ਹਮਲਾ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ 1024 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਨਹਿਲਵਾੜਾ ਦਾ ਹਾਕਮ ਭੀਮ ਨੱਸ ਖਲੋਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਤਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੋਮਨਾਥ ਦਾ ਮੰਦਰ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਮੰਦਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਮੰਦਰ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਹਿਤ ਤੈਨਾਤ ਰਾਜਪੂਤ ਸੈਨਿਕ ਲਗਾਤਾਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਵੈਰੀ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਹੱਲਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀਵਾਰ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਵੀ ਫੌਜ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਰਾਜਪੂਤ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਰਾਖਿਆਂ ਨੇ ਦਿਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਰਾਹ ਨੱਸ ਗਏ। ਭਾਰੀ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੰਦਰ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਕਲਾ, ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਇਸ ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮ ਨੇ ਗੰਧਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੁੱਟ-ਮਾਰ, ਭੰਨ-ਤੋੜ ਤੇ ਕਤਲੇ-ਗਾਰਤ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਤਾਡਵਨਾਚ ਕੀਤਾ। ਮੂਰਤੀ, ਮੰਦਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਲਾ-ਕਿਰਤਾਂ ਟੁਕੜ-ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਹੋਵਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਕੋਸਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੀ ਇਹ ਲੁੱਟ 20 ਲੱਖ ਦੀਨਾਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ।

ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇਵ ਸ਼ਰਮਾ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਥਾਪ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਚਾਲੂਕੀਆਂ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰਲਭਰਾਜ ਨੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਉੱਤੇ ਰਾਠੌਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1297 ਵਿਚ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਅਲਿਫ ਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮਹੀਪਾਲ (1308-1325) ਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਸਾਰਿਆ। ਸੰਨ 1469 ਵਿਚ ਮਹਿਮੂਦ ਬੇਗਦਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਬਦਲਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਹੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਇਹ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਭਾਸ ਪਤਨ ਕਾਰਨ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1706 ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਮੁੜ ਇਸ ਨੂੰ ਮਸਜਿਦ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਮਸਜਿਦ ਢਹਿ ਗਈ ਤੇ ਖੰਡਰ ਮਹਿਜ਼ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਜੋਂ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ। 1783 ਵਿਚ ਇੰਦੌਰ ਦੀ ਰਾਣੀ ਅਹੱਲਿਆ ਬਾਈ ਨੇ ਕੁਝ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਨਵਾਂ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ। ਸੰਨ 1947 ਵਿਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਗਣਤੰਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਨੇ ਇਸ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 8 ਮਈ, 1950 ਨੂੰ ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਪਸੀਨਾ ਮੁੜ ਡੁਲ੍ਹਿਆ। ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਮੁੜ ਕਰਾਮਾਤ ਨੂੰ ਲੋਅ ਵਿਖਾਈ ਤੇ ਸੋਮਨਾਥ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਉਠਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਏਵਮ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ-ਦੇਵਨਾਰਾਯਣ ਅਸ਼ੋਧਾ; ਹਿ. ਆ. ਇੰਡ-ਸਮਿਥ 208; ਏ. ਸਾ. ਹਿ. ਆਫ ਮੁਸਲਿਮ ਰੂਲ ਇਨ ਇੰ.-ਈ. ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ 60; ਹਿੰ. ਸ਼. ਸਾ. 10 : 8002

ਸੋਮਨਾਥਪੁਰ : ਇਹ ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਮੈਸੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਵੇਰੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਸੈਰਿੰਗਾਪਟਮ ਤੋਂ 20 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚੀਨਾਕੋਸਵਾ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹੋਇਸਾਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਰਸਿਮਾ ਤੀਜੇ ਦੇ ਇਕ ਅਫਸਰ ਸੋਮਾਂ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਗਰਾਹਾਰਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵੀ ਰਖੀ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਸੀ। ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਕਲਾ ਦੇ ਪਖੋਂ ਇਹ ਮੰਦਰ ਭਾਵੇਂ ਹੈਲਬਿਡ ਅਤੇ ਬੀਲੂਰ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਤੁਲ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵੀ ਨਹੀਂ।

12°16' ਉ. ਵਿਥ.; 76°53' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23 : 75

ਸੋਮਪਲੀ : ਇਹ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਚਿੱਤੂਰ ਦੀ ਮਦਨਪਲੀ ਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਖਾਰੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਥੇ ਚੈਨਕੋਸ਼-ਵਰ ਸਵਾਮੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਪੱਥਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ 15 ਮੀ. ਉੱਚਾ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪਿੰਡ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵਿਜੈ-ਨਗਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੰਜ ਪਿੰਡ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਸੰਨ 1756 ਵਿਚ ਇਹ ਜਾਗੀਰ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਈ ਪਰ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਫਿਰ ਮੌੜ ਦਿੱਤੀ। ਪਿਛੋਂ ਹੈਦਰਾਬਾਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਮੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਮੁੜ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ।

13°51' ਉ. ਵਿਥ.; 78°16' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23 : 75

ਸੋਮਪੋਟ : ਇਹ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਸ੍ਰੀਕਾਕੁਲਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੁਲ ਖੇਤਰਫਲ 542 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਸੰਨ 1961 ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ 1,41,557 ਸੀ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਾਰੀਅਲ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਮਪੋਟ ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਇਸਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—11,639 (1971)

18°55' ਉ. ਵਿਥ.; 84°35' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23 : 75

ਸੋਮ-ਰਸ : ਵੇਖੋ ਸੋਮ

ਸੋਮਲਤਾ : ਇਹ ਐਸਕਲੀਪੀਆਡੇਸੀ ਕੁਲ, ਸਾਰਕਸਟਿਮਾ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਅਤੇ ਐਸਡਮ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇਕ ਵੇਲ ਰੂਪੀ, ਜੋੜਾਂ ਵਾਲੀ ਝਾੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਠੰਢਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਵੇਲ ਦਾ ਸੁਆਦ ਕੁਝ ਕੌੜਾ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਤਣਾ ਉਲਟੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਵੇਲ ਕਾਨਕਨ, ਉੱਤਰੀ ਸਰਕਾਰਜ ਅਤੇ ਹਾਰਸਲੋਕੋਂਡਾ ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ 1375 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ਕ ਚਟਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ

ਰਾਂਚੀ, ਸਿੰਘਭੂਮ ਅਤੇ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵੇਲਾਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੋਮਲਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨ ਗੰਨੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਉਂਕ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਬੰਡਲ ਉਸ ਖੂਹ ਦੇ ਰੋਜ਼ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਖੇਤ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੂਣ ਦੀ ਇਕ ਬੋਰੀ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਲੂਣ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘੁਲੇ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਫਸਲ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਖਰਾਬ ਕੀਤੇ ਸਿਉਂਕ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਜਾਤੀਆਂ, ਸਾਰਕਸਟਿਮਾ ਬਰੂਨੋਨੀਏਨਮ (*Sarcostemma brunonianum*), ਸਾਰਕਸਟਿਮਾ ਇੰਟਰਮੀਡੀਅਮ (*S. intermedium*) ਅਤੇ ਸਾਰਕਸਟਿਮਾ ਸਟਾਕਸਾਈ (*S. stocksii*) ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੁਕਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਾਰਕਸਟਿਮਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ, ਵੀ ਇਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾਂ ਵੀ ਸਾਰਕਸਟਿਮਾ ਐਸਡਮ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਗ. ਇੰ. ਮੈ. ਪ: 222; ਚੋਂ ਇੰ. ਡ. ਇੰਡ 581.

ਸੋਮਵੱਲੀ : ਇਹ ਇਕ ਵੇਲ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਰਸ ਤੋਂ 'ਸੋਮਰਸ' ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਕਲਾ ਵਧਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਪੱਤੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਘਟਣ ਨਾਲ ਝੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਸੂਕਲ-ਪੱਖ ਦੀ ਏਕਮ ਤੋਂ ਇਕ ਇਕ ਪੱਤਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ 15 ਪੱਤੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ-ਪੱਖ ਦੀ ਏਕਮ ਤੋਂ ਇਕ ਇਕ ਪੱਤਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਝੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮਾਵਸ ਨੂੰ 15 ਹੀ ਝੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਟਾਹਣੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ 15 ਹੀ ਪੱਤੇ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਸੋਮਵੱਲੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਚੋੜ ਕੇ ਅਤੇ ਉਬਾਲਕੇ ਸੋਮਰਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਿੰਨੀ ਭਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.

ਸੋਮਾ (ਸਿੱਖ) : ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਇਹ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਝੰਗ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਣਨ ਵੇਲੇ ਤਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਦਿਨ ਭਾਈ ਸੋਮਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਫਕੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੰਗਿਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੱਗੇ ਭੇਟਾ ਪੂਜਾ ਦਾ ਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਪਾਸ ਕੁਝ ਹੈ? ਭਾਈ ਸੋਮੇ ਪਾਸ ਦੋ ਪੈਸੇ ਸਨ ਜੋ ਇਸਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਸੋਮਾ ਸਾਡਾ ਸ਼ਾਹ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸੋਮੇ ਦੀ ਸ਼ਾਹ ਪਦਵੀ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਸੋਮੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਤਕ ਸਾਹੀਵਾਲ, ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ, ਭੱਖਰ, ਬੰਨੂ ਅਤੇ ਮੀਆਂਵਾਲੀ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਸਭ ਦੇ ਨਾਉਂ ਪਿਛੇ ਸ਼ਾਹ ਪਦਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਰਜਨ ਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ, ਕਰਮਚੰਦ ਸ਼ਾਹ ਆਦਿ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.

ਸੋਮਾਲੀਆ : ਸੋਮਾਲੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜੋ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸੋਮਾਲੀਆ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਉੱਤਰੀ ਪੂਰਬੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦਾ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਤੀਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਨੁੱਕਰ (Horn) ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਅਦਨ ਦੀ ਖਾੜੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦ ਕੀਨੀਆ, ਇਥੋਪੀਆ, ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸੋਮਾਲੀਲੈਂਡ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੁੱਲ-ਖੇਤਰਫਲ 6,37,500 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਮਾਗਾਦੀਸੂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ।

ਭੂ-ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ

ਧਰਾਤਲ—ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਚਾਰ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : (1) ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 150 ਤੋਂ 400 ਕਿ. ਮੀ. ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਚੌੜਾ ਤੱਟੀ ਮੈਦਾਨ ; (2) ਲੱਗਭਗ 2,400 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਢਾਲੂ ਕੰਢੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜੋ ਖਾੜੀ ਅਦਨ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਕੇਪ ਹੌਰਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ; (3) ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਠਾਰੀ ਖੇਤਰ ਜਿਸ ਦੀ ਢਲਾਨ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਢਾਲੂ ਕੰਢਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਇਥੋਪੀਆ ਦੇ ਪਰਬਤ ਹਨ ਅਤੇ (4) ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ਰਾ ਖਾੜੀ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਪਥਰੀਲਾ ਮਾਰੂਥਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉੱਚੇ ਟਿੱਲੇ ਅਤੇ ਬੈਸਾਲਟ ਦੀਆਂ ਪਠਾਰਾਂ ਹਨ। ਤਾਜ਼ਰਾ ਖਾੜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਸੋਮਾਲੀਆ ਦੀ 2,500 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬੀ ਤੱਟ ਰੇਖਾ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਚੰਗੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਨਹੀਂ।

ਦਰਿਆ—ਉੱਤਰੀ ਢਾਲਦਾਰ ਕੰਢੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਇਥੋਪੀਆ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਦਰਿਆਈ ਤਲ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਲੇ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਦਰਿਆ ਸ਼ਿਬੇਲਿ (2,010 ਕਿ.ਮੀ.) ਅਤੇ ਜੂਬਾ (1,650 ਕਿ. ਮੀ.) ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਵਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦਰਿਆ ਇਥੋਪੀਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਦੇ ਰੁਖ ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵੱਲ ਵਗਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਚਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਦਰਿਆ ਵੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ, ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਬੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਬਖੇਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜਲਵਾਯੂ—ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਇਕਸਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ 1,524 ਮੀ. ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਚਾਈ ਤੇ ਜਲਵਾਯੂ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਫਰਵਰੀ ਮਹੀਨੇ ਤੀਕ ਬੋਰਾਮਾ, ਹਾਰਜੇਸਾ ਸ਼ੇਖ ਅਤੇ ਐਰੀਗਾਵਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਲਵਾਯੂ ਵਧੇਰੇ ਠੰਢਾ ਅਤੇ ਸੁਹਾਵਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮੌਸਮ ਵਧੇਰੇ ਗਰਮ ਅਤੇ ਨਮੀਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਮੌਸਮ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਕਸਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਲਵਾਯੂ ਵਧੇਰੇ ਗਰਮ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗਰਮ ਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ, ਸਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ 30 ਸੈ. ਮੀ. ਤੋਂ 45 ਸੈ. ਮੀ. ਤੀਕ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ—ਇਥੋਂ ਦੀ ਮੁਖ ਬਨਸਪਤੀ ਝਾੜੀਆਂ

ਤੇ ਘਾਹ ਹਨ। ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੀਜੂਰਟੀਨੀਆ ਵਿਚ ਵੀਰਾਨੀ ਹੀ ਵੀਰਾਨੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਾਉਦ ਅਤੇ ਧੂਰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹਰਿਆਵਲ ਹੀ ਹਰਿਆਵਲ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ, ਹਾਥੀ, ਲਕੜਬੱਗਾ, ਲੂੰਬੜ ਅਤੇ ਚੀਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਫਰੀਕੀ ਦਰਿਆਈ ਘੋੜਾ, ਜ਼ਿਰਾਫ, ਜ਼ੈਬਰਾ, ਬਾਰਾਸਿੰਗਾ ਅਤੇ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਪੰਛੀ ਵੀ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ—ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸੋਮਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਰਬ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਬੰਧ ਬੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਹੇ। ਸੱਤਵੀਂ ਅਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਤੱਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਚੌਕੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੌਕੀ ਜ਼ੇਲਾ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੋਪੀਆ ਦੇ ਪਿੱਛਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਇਹੀ ਸੀ। ਜ਼ੇਲਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਸੋਮਾਲੀਲੈਂਡ ਦਾ ਚੌਖਾ ਹਿੱਸਾ ਅਦਲ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਇਥੋਪੀਆ ਦੇ ਈਸਾਈ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਡਟਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਸੋਮਾਲੀ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਨ 1527 ਅਤੇ 1543 ਵਿਚਕਾਰ ਇਥੋਪੀਆ ਦੇ ਪਿੱਛਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਲਗਭਗ, ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਅਰਬ ਅਤੇ ਈਰਾਨੀ ਬਸਤੀ ਨੇ ਕਈ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਲੀ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਏ। ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਮਾਗਾਦੀਸੂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਚੌਖੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਯੂਰਪੀ ਨਵ-ਆਬਾਦੀਆਂ ਅਧੀਨ ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸੋਮਾਲੀ ਪਛਵਾੜੇ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਗਭਗ ਦੱਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਦੇ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਚਰਵਾਹੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਦੇ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਫੈਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਪਿਛੇ ਦਰਿਆਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਨਵ-ਸੋਮਾਲੀ ਆਬਾਦਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਾਹੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ੇਲਾ ਅਤੇ ਬੰਟੂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਲ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਵਾਇਤੀ ਸਮਾਜਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲੈ ਆਂਦੀ। ਅੱਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੀਕ ਸੋਮਾਲੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੀਕ ਆਪਣਾ ਅਜੋਕਾ ਇਲਾਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸੰਨ 1874 ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਸੋਮਾਲੀ ਤੱਟ ਉੱਤੇ ਮਿਸਰੀਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਿਸਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਨ 1884 ਵਿਚ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੋਟੈਕਟੋਰੇਟ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਅਗਸਤ, 1940 ਤੋਂ ਮਾਰਚ, 1943 ਤੀਕ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਇਟਲੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ 1948 ਤੀਕ ਫੌਜੀ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਇਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਇਆ। ਸੰਨ 1949 ਵਿਚ ਸੋਮਾਲੀਆ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਟਰੱਸਟ ਇਲਾਕਾ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਟਲੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਧੀਨ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਦਸ ਸਾਲਾਂ (1950-1960) ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 26 ਜੂਨ, 1960 ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਸਾਜ਼ਨ

ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 1 ਜੁਲਾਈ, 1960 ਨੂੰ ਸੋਮਾਲੀਆਂ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ।

ਆਰਥਿਕਤਾ

ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨ-ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਲੋਹੇ, ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਜੂਬਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਯੂਰੇਨੀਅਮ ਦੇ ਬਹੁਤ ਭੰਡਾਰ ਹਨ। ਤੇਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ-ਸੋਮਾਲੀਆ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ-ਪਾਲਣ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲਗਭਗ 80% ਲੋਕ ਪਸ਼ੂ-ਪਾਲਣ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਲਗਭਗ 8,000,000 ਹੈਕਟੇਅਰ ਕਾਸ਼ਤਯੋਗ ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ 400,000 ਹੈਕਟੇਅਰ ਰਕਬਾ ਖੇਤੀ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਸੋਮਾਲੀਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਬੇਲਿ ਅਤੇ ਜੂਬਾ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 90,000 ਹੈਕਟੇਅਰ ਕਾਸ਼ਤਯੋਗ ਰਕਬੇ ਵਿਚ ਸੋਮਾਲੀ ਅਤੇ ਇਤਾਲਵੀ ਲੋਕ ਕੇਲੇ ਅਤੇ ਗੰਨੇ ਦੀ ਬਾਗ-ਬਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੇਲੇ ਅਤੇ ਗੰਨੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਕੱਈ, ਚਰੀ, ਕਪਾਹ, ਮੂੰਗਫਲੀ ਅਤੇ ਤਿੱਲ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਫਸਲਾਂ ਹਨ।

ਭੇਡਾਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ, ਉਠ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਇੱਥੋਂ ਅਰਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਬੀਮਾਰੀ ਰਹਿਤ ਹਨ।

ਉਦਯੋਗ-ਇੱਥੇ ਮੀਟ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਦੀ ਡੱਬਾ-ਬੰਦੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਜ਼ੇ ਫਲ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਮੜੇ ਅਤੇ ਲਕੜੀ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੀ ਹਨ।

ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ-ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਉੱਨਤ ਹਨ। ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਵਾਜਾਈ ਮੋਟਰ-ਗੱਡੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਵਾਈ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਲੋਕ

ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਵੰਡ-ਸੰਨ 1971 ਵਿਚ ਸੋਮਾਲੀਆ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ ਲਗਭਗ 2,86,40,000 ਸੀ। ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਵਾਧਾ-ਦਰ ਲਗਭਗ 2% ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਬਾਦੀ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕੈਥੋਲਿਕ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਧਰਮ-ਇਸਲਾਮ ਸੋਮਾਲੀ ਕੌਮ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਆਬਾਦੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸੋਮਾਲੀ ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੁੰਨੀ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਵੀ ਕਈ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ। ਸਾਲੋਹਿਆਰ ਅਤੇ ਕਾਦੇਰਿਆਹ ਦੇ ਮੁਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ-ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੋਮਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ, ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਨਵ-ਆਬਾਦੀ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ, ਸੋਮਾਲੀਆਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵਯੁੱਧ ਉਪਰੰਤ ਸੋਮਾਲੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਵ-ਆਬਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਣ

ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਢਲੀ, ਮੱਧਵਰਤੀ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪੜ੍ਹਾ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਜੇ ਤੀਕ ਕੋਈ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਨਹੀਂ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਤ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਕੀਮਾਂ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਦਰ ਲਗਭਗ 85% ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਨ 1973 ਤੀਕ ਸੋਮਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਰਬੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਇਤਾਲਵੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੋਮਾਲੀ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਇਤਾਲਵੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਿਹਤ-ਸੋਮਾਲੀਆ ਵਿਚ ਸਿਹਤ-ਸੇਵਾ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਡਿਆਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹਸਪਤਾਲ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀਆਂ ਹਨ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਾਟ ਹੈ।

ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ-ਸੰਨ 1960 ਵਿਚ ਅਤਾਲਵੀ ਟ੍ਰਸਟੀਸ਼ਿਪ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਥੇ ਸੋਮਾਲੀ ਗਣਰਾਜ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਪਰ 21 ਅਕਤੂਬਰ, 1969 ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਇਨਕਲਾਬ ਆਇਆ ਤੇ ਫੌਜੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਫੌਜੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੀ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਸੁਪਰੀਮ ਰੈਵੋਲੂਸ਼ਨਰੀ ਕੌਂਸਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਅਤੇ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਮੁਹੰਮਦ ਸਿਆਦ, ਜੋ ਫੌਜ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਸੀ, ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ 23 ਹੋਰ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਰੈਵੋਲੂਸ਼ਨਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇਕ ਕੌਂਸਲ ਆਫ ਸੈਕਰੇਟਰੀਜ਼ ਵੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਖਰੜੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਰੈਵੋਲੂਸ਼ਨਰੀ ਕੌਂਸਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ 8 ਇਲਾਕਾਈ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੌਂਸਲਾਂ ਅਤੇ 40 ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੌਂਸਲਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ, ਫੈਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ 8 ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਗਵਰਨਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ-ਸਰਵ-ਉੱਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੌਂਸਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕੌਂਸਲ ਨਿਆਂਪਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਨਤੀਆਂ, ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਦਾਲਤ' ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਰੀਜਨਲ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਅਪੀਲੀ ਰੀਜਨਲ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹਨ।

ਕਰੰਸੀ-ਸੋਮਾਲੀ ਸ਼ਲਿੰਗ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਕਰੰਸੀ ਹੈ। ਇਕ ਸੋਮਾਲੀ ਸ਼ਲਿੰਗ 100 ਸੈਂਟਾਂ (17.02 ਸੋਮਾਲੀ ਸ਼ਲਿੰਗ/ਪਾਊਂਡ ਸਟਰਲਿੰਗ) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੋਮਾਲੀ ਸ਼ਲਿੰਗ 1,5,10,20, ਅਤੇ 100 ਦੇ ਨੋਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ

1,5,10, 50 ਸੈਟਾਂ ਅਤੇ 1 ਸ਼ਲਿੰਗ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮਾਪ-ਤੋਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ—ਦੇਸ਼ ਦੇ 6 ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਮੀਟ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕੌਮੀ ਝੰਡਾ—ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਕੌਮੀ ਝੰਡੇ ਦਾ ਰੰਗ ਅਸਮਾਨੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਚਿੱਟਾ ਤਾਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. ਮੰ. 16:1057; ਵ. ਯੂ. ਐਨ. 12:705; ਚੋਬ. ਐਨ. 12:705.

ਸੋਮੂਰ : ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਮੇਨ-ਏ-ਲਵਾਰ ਨਾਮੀ ਡਿਪਾਰਟ ਮੈਂਟ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਆਂਜਏ ਤੋਂ 45 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ, ਦਰਿਆ ਲਵਾਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਲਵਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਇਕ ਟਾਪੂ, ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਲਵਾ ਦੇ ਕਾਉਂਟਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਇਕ ਮੱਠ ਅਤੇ ਇਕ ਕਿਲਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਧੀਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਧਰਮ-ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਹਿਊਗਨਾਟਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ 1940 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ।

ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਬਣੇ ਗਿਰਜਾ-ਘਰ, ਸੌਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਟਾਊਨ ਹਾਲ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਇੱਥੇ ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਥੇ ਸਫ਼ੈਦ ਸ਼ਰਾਬ, ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—21,354 (ਅੰ. ਅੰਕ.)

47°16' ਉ. ਵਿਥ.; 0°05' ਪੱ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਐਮ. 24:31; ਐਨ. ਥਿ. ਮਾ. 8:922

ਸੋਮੇਸ਼ਵਰੀ : ਇਹ ਆਸਾਮ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਦਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਤੁਰਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਦਰਨਗਿਰੀ ਤੀਕ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਇਸ ਦਾ ਰੁਖ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੈਮਨਸਿੰਘ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਂਗਸਾ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਮੁਹਾਣੇ ਤੋਂ ਦਹਾਨੇ ਤੱਕ ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਲਗਭਗ 142 ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਸਿਜੂ ਤੀਕ ਇਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸੋਮੇਸ਼ਵਰੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚੋਂ ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਚੂਨਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹ ਕਾਰਨ, ਹਾਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:74

ਸ਼ੋਰਕੋਟ : ਤਹਿਸੀਲ—ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਝੰਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਕੁੱਲ ਰਕਬਾ 2345 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ। ਚਨਾਬ ਦਰਿਆ ਇਸ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ-ਕਾਰੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਰੇਤਲਾ ਥਲ ਹੈ। ਚਨਾਬ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਘੁੱਗ ਵੱਸਦੇ, ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਹਨ। ਸ਼ੋਰਕੋਟ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਪੁਰਾਣੇ ਥੇਹ ਅਤੇ ਟਿੱਬੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਉੱਨਤ ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੋਰਕੋਟ : ਸ਼ਹਿਰ—ਸ਼ੋਰਕੋਟ ਸ਼ਹਿਰ, ਸ਼ੋਰਕੋਟ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਹੀ

ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ, ਜੋ ਚਨਾਬ ਦੀ ਨੀਵੀਂ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਟਿੱਬੇ ਉੱਤੇ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਇਹ ਥਾਂ ਦਰਿਆ ਤੋਂ 6 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਅਤੇ ਝੰਗ ਤੋਂ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ 58 ਕਿ. ਮੀ. ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਹੈ। ਸ਼ੋਰਕੋਟ ਪੁਰਾਣੇ ਥੇਹ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਵੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਟਿੱਬਾ ਇੰਨਾ ਉੱਚਾ ਹੈ ਕਿ 13 ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡਰਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਕਨਿੰਘਮ ਸ਼ੋਰਕੋਟ ਨੂੰ ਮੱਲੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ 250 ਈ. ਤੱਕ ਇੰਡੋ-ਸਿਥੀਅਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਅਧੀਨ ਉੱਨਤੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗੋਰੇ ਹੁੰਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਓਹਿੰਦ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਫਿਰ ਕਾਫੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਹੈ। ਰੇਲਾਂ ਦਾ ਇੱਥੇ ਜੰਕਸ਼ਨ ਹੈ।

30°50' ਉ. ਵਿਥ.; 72°80' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:308

ਸੋਰਠ (ਸੋਰਠਿ) : ਸੋਰਠ ਰਾਗ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਭਾਤਖੰਡੇ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਗ ਕਮਾਚ ਠਾਟ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਰੋਹੀ (ਚੜ੍ਹਾ) ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੁਰ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹੀ (ਉਤਰਾ) ਵਿਚ ਸੱਤ ਸੁਰ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਔੜਵ ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਕਮਾਚ ਠਾਟ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਰਗ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਰਾਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਾਂਧਾਰ ਤੇ ਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਉਹ ਰਾਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋਰ ਰਿਸ਼ਭ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੋਰਠ ਦੇ ਆਰੋਹੀ ਵਿਚ ਗਾਂਧਾਰ ਅਤੇ ਧੈਵਤਸੁਰ ਵਰਜਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਵੀ ਗਾਂਧਾਰ ਸੁਰ ਦੁਰਬਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵਰਤੋਂ ਮੱਧਮ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ਭ ਤੱਕ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਮੀਂਡ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੀਂਡ ਸੋਰਠ ਰਾਗ ਲਈ ਰਾਗ ਦੀ ਜਾਨ ਵਰਗਾ ਅੰਗ ਹੈ।

ਰਾਗ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੋਰਠ ਰਾਗ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਣੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਗਾਂਧਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਦੇਸ਼' ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੁਰ "ਧਾ ਮਾ ਰੇ" ਦੀ ਸੁਰ-ਸੰਗਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਕਾਫੀ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਰਠ ਦਾ ਵਾਦੀ (ਮੁੱਖ ਜਾਂ ਰਾਜਾ) ਸੁਰ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ (ਸਹਾਇਕ ਜਾਂ ਮੰਤਰੀ) ਸੁਰ ਧੈਵਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਆਰੋਹੀ ਅਵਰੋਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਆਰੋਹੀ.....ਸ ਰ ਮ ਪ ਨ ਸ।

ਅਵਰੋਹੀ.....ਸ ਨਾ ਧ ਪ ਮ ਗ ਰ ਸ।

ਹ. ਪੁ.—ਮ. ਕੋ.

—ਐਨ. ਕੇ. ਸ਼ਰਮਾ

ਸੋਰਠਾ (ਛੰਦ) : ਸੋਰਠਾ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਚਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਚਰਣ ਦੋ ਪਾਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀ ਚਰਣ 24 ਮਾਤਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪਾਦ ਵਿਚ ਗਿਆਰਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਲਘੂ ਅੱਖਰ ਤੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ 13 ਮਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਗੁਰੂ

ਅੱਖਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਛੰਦ ਦੀ ਕਾਫੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਥੋੜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੰਦ ਦੋਹਰੇ ਦਾ ਉਲਟ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ :

ਸਾਲਾਹੀ ਸਾਲਾਹਿ ਏਤੀ ਸੁਰਤਿ ਨ ਪਾਈਆ।

ਨਦੀਆ ਅਤੇ ਵਾਹ ਪਵਹਿ ਸਮੁੰਦਿ ਨ ਜਾਣੀਅਹਿ। (ਜਪੁ) ਦਰਅਸਲ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦੂਹੇ ਜਾਂ ਦੋਹੇ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਸੋਰਠ (ਸ਼ੋਰਾਸਟਰ) ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਉਲਟਾ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੋਰਠਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਸੋਰਠ ਰਾਗ ਵੀ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਾਉਣ ਰੀਤ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਸ. ਕੋ.

ਸੋਰਬ : ਇਹ ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਿਮੋਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 1050 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 92,837 (1961) ਹੈ। ਇਸ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਸਦਰ-ਮਕਾਮ ਸੋਰਬ ਵਿਖੇ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 300 ਪਿੰਡ ਹਨ। ਵਾਰਦਾ ਦਰਿਆ ਇਸ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਅਤੇ ਡੰਡਾਵਤੀ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਚੰਦਰ ਗੁਟੀ ਪਹਾੜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਚਾਈ 852 ਮੀ. ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਗ ਹਨ। ਚਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੰਨਾ ਤੇ ਸੁਪਾਰੀ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਪਾਰੀ ਦਾ ਬੂਟਾ ਜਦ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਚਾਈ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ ਅਤੇ ਪਾਨ ਦੀ ਵੇਲ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:87.

ਸੋਰਬੀ, ਹੈਨਰੀ ਕਲਿਫਟਨ (1826-1908) : ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਸਾਇਣ ਅਤੇ ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹੀਨ ਕਾਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ 'ਸੂਖਮਦਰਸ਼ੀ ਪੈਟ੍ਰੋਗ੍ਰਾਫੀ' ਦਾ 'ਪਿਤਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਵੁਡਬਰਨ ਵਿਚ 10 ਮਈ, 1826 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 1847 ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਘਰ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ। ਸੰਨ 1857 ਵਿਚ ਇਹ ਐਫ. ਆਰ. ਐੱਸ. ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ।

ਸੋਰਬੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ (1847) ਫਸਲਾਂ ਵਿਚ ਸਲਫਰ ਅਤੇ ਫਾਸਫੋਰਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨ ਵੱਲ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਯਾਰਕਸ਼ਿਰ ਵਿਚ ਘਾਟੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੇ ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਲਪਾਂ ਸਬੰਧੀ ਭੌਤਿਕ ਭੂਗੋਲ, ਚਟਾਨਾਂ ਦਾ ਨੰਗਾਕਰਨ, ਨਿਖੇਪਣ ਅਤੇ ਪੌੜੀ-ਦਾਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਬਣਨ ਬਾਰੇ ਕਈ ਖੋਜ-ਭਰਪੂਰ ਲੇਖ ਲਿਖੇ।

ਸੰਨ 1849 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਚਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸੂਖਮਦਰਸ਼ੀ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸੂਖਮ ਸੈਕਸ਼ਨ ਕੱਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਪੈਟ੍ਰੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਲੰਡਨ ਦੀ ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਤ੍ਰੈ-ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ 1858 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਰਵਿਆਂ ਦੀ ਸੂਖਮ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੁਰਦਬੀਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਨ 1865 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ ਖੁਰਦਬੀਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਰਬੋਨਿਕ ਪਿਗਮੈਂਟਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਹਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੋਹੇ ਅਤੇ ਸਟੀਲ ਦੇ

ਧਾਤਕਰਮੀ ਅਧਿਐਨ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਟੀਲ ਇਕ ਰਵੇਦਾਰ ਅਗਨੀ ਚਟਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੇ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਹੋਰ ਪਠਰਦਾਰ ਚਟਾਨਾਂ-ਛਿੱਜਣ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ, ਉਸਾਰੀ ਕਲਾ, ਪੁਰਾ-ਖੋਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਯੂਨਾਨੀ ਚਿੱਤਰ ਲਿਪੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 240 ਦੇ ਲਗਭਗ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 9 ਮਾਰਚ, 1908 ਨੂੰ ਸ਼ੈਫੀਲਡ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:35.

ਸੋਰਾ : ਸੋਰਾ ਜਾਂ ਸਾਲਟਪੀਟਰ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਨਾਈਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਦੇ ਯੋਗਿਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਵਸੀਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੋਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਬਾਰੂਦ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਟਾਕੇ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ, ਕੰਧਾਂ ਅਤੇ ਚਟਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੇਪੜੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੇਨ, ਇਟਲੀ, ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਿੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੋਡੀਅਮ ਨਾਈਟ੍ਰੇਟ ਨਾਲ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਮਿਸੀਸਿਪੀ ਘਾਟੀ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਚਿੱਟਾ ਅਤੇ ਚਮਕ ਕੱਚ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਨਾਈਟ੍ਰੇਟ (KNO₃) ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 46.5% ਪੋਟਾਸ਼ (K₂O) ਅਤੇ 53.5% ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਪੈਨਟਾਕਸਾਈਡ (N₂O₅) ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 16:533.

ਸੋਰਾਓਂ : ਇਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 675 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਹੈ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ 2,73,139 (1961) ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ ਚੁਹਾਰੀ, ਸੋਰਾਓਂ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਗੰਜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 424 ਪਿੰਡ ਹਨ। ਇਸ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਲਾਅ ਅਤੇ ਝੀਲਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੰਜਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੰਨਾ ਅਤੇ ਧਾਨ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:88

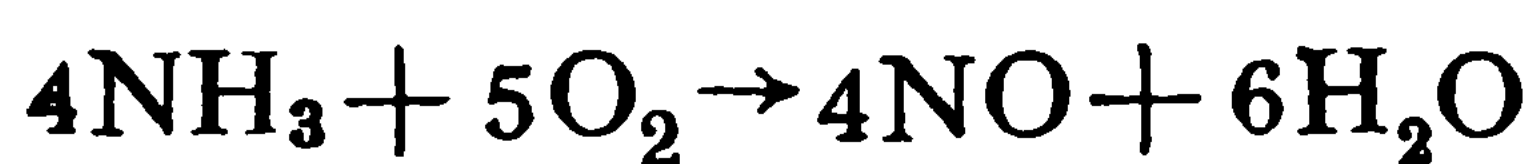
ਸੋਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ : ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਕਾਰਬਨੀ ਤੇਜ਼ਾਬ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯੋਗਿਕਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਸੁੱਧ ਖੁਸ਼ਕ ਸੋਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ (HNO₃) ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਗੰਧਕ ਦਾ ਸੁੱਧ ਤੇ ਗਾੜ੍ਹਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਸੋਡੀਅਮ ਨਾਈਟ੍ਰੇਟ ਇਕੋ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਨਿਰਵਾਯੂ ਵਿਚ ਗਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿਘਲਾਉ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਜਾਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਗੈਸੀ ਤੇਜ਼ਾਬ ਨੂੰ ਦ੍ਰਵਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

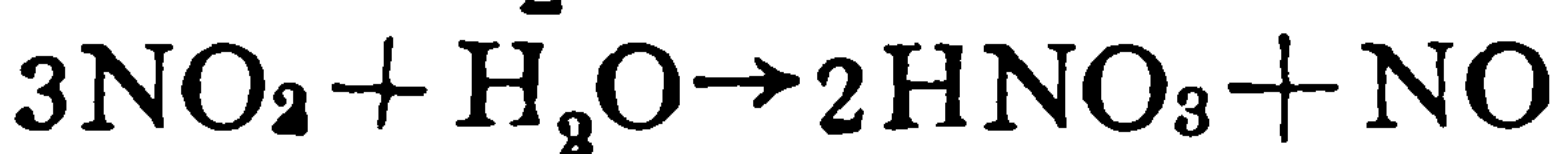
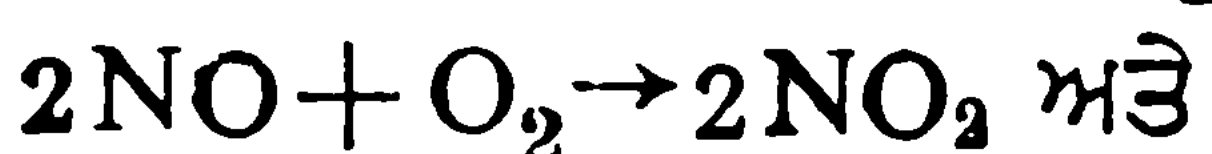
ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੋਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਤਿੰਨ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਤਰੀਕਾ ਤਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਲੀ ਸੋਰੇ ਨੂੰ ਗਾੜ੍ਹੇ ਗੰਧਕ ਦੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਰਿਟਾਰਟਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਦਬਾਉ ਤੇ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਮਿਸ਼ਰਨ ਵਿਚੋਂ ਉਬਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੀਸੇ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਵਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੋਡੀਅਮ ਨਾਈਟ੍ਰੇਟ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਅਣੂ ਦੀ ਗੰਧਕ

ਦੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਦੇ ਅਣੂ ਵਿਚਲੀ ਦੂਸਰੀ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ੋਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਅਪਘਟਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਕਿਰਿਆ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਤਾਪਮਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ ਅਤੇ ਆਮ-ਪ੍ਰਚਲਤ ਸ਼ੋਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਅਮੋਨੀਆ ਦਾ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕੀ ਅੱਕਸੀਕਰਨ ਹੈ। ਅਮੋਨੀਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਮੋਨੀਆ (10%) ਤੇ ਹਵਾ (90%) ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ 300° ਸੈ. ਤੱਕ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਪਲੈਟਿਨਮ ਜਾਲੀ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ (ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ 900° ਸੈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1000° ਸੈ. ਤੱਕ ਗਰਮ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ) ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਲੰਘਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਪ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਦੇ ਤਾਪਮਾਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਕਰੀਬਨ 90% ਅਮੋਨੀਆ ਦਾ ਨਾਈਟ੍ਰਿਕ ਅੱਕਸਾਈਡ ਵਿਚ ਅੱਕਸੀਕਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

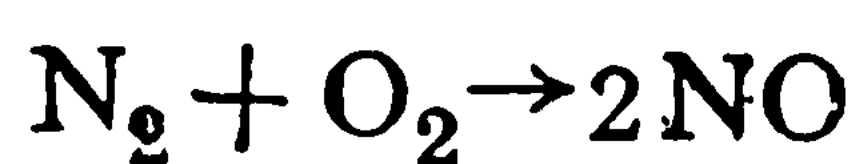

ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਤੋਂ ਗੈਸਾਂ ਸੋਖਣ ਟਾਵਰਾਂ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਥੇ ਦੋ ਰਸਾਇਣਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ :—

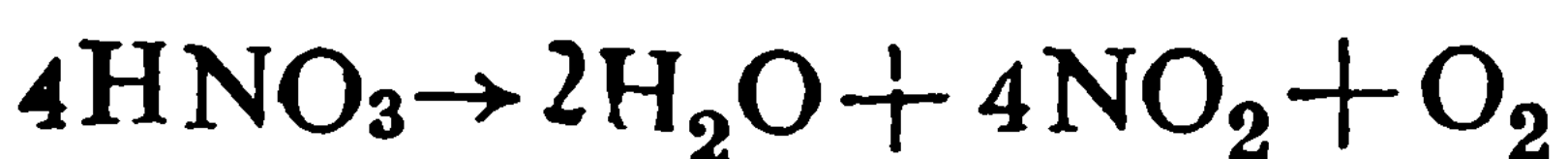
ਸ਼ੋਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਢੰਗ, ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਅੱਕਸੀਜਨ ਅਤੇ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਆਰਕ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਹੈ :—

→

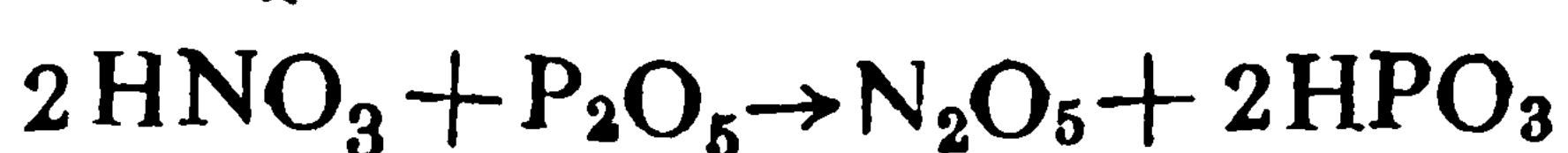

ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਗਲੀਆਂ ਦੋ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਮੋਨੀਆ ਵਾਲੀ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ, ਸੰਤੁਲਨ ਨਾਈਟ੍ਰਿਕ ਆਕਸਾਈਡ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਤਾਪਮਾਨ ਤੇ ਹੀ ਬਣਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 3900° ਸੈ. ਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਸਮੇਂ ਕਿਰਿਆ ਸਿਰਫ 10% ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੁੱਧ 100% ਸ਼ੋਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਰੰਗਹੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ 4° ਸੈ. ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਨਿਸਬਤ 25° ਸੈ. ਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਘਣਤਾ 1.50269 ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਿਘਲਾਉ ਦਰਜਾ-41.59° ਸੈ. ਤੇ ਉਬਾਲ ਦਰਜਾ 86° ਸੈ. ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਗਾੜ੍ਹਾ ਧੂੰਆਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਹਰ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਸ਼ੋਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਾਣੀ, ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਅਤੇ ਆਕਸੀਜਨ ਵਿਚ ਅਪਘਟਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਅਪਘਟਨ ਦੀ ਦਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਤਾਪਮਾਨ ਨਾਲ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੋਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਠੋਸ-ਫੇਜ਼ ਵਿਚ ਦੋ ਯੋਗਿਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਾਨੋਹਾਈਡ੍ਰੇਟ ($\text{HNO}_3 \cdot \text{H}_2\text{O}$) ਪਿਘਲਾਉ ਦਰਜਾ 3—7.68° ਸੈ. ਅਤੇ ਟ੍ਰਾਈਹਾਈਡ੍ਰੇਟ ($\text{HNO}_3 \cdot 3\text{H}_2\text{O}$) ਪਿਘਲਾਉ ਦਰਜਾ 18.47° ਸੈ. ਫ਼ਾਸਫੋਰਸ ਪੈਂਟਾਕਸਾਈਡ ਨਾਲ ਇਹ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਪੈਂਟਾਕਸਾਈਡ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ :—

ਸ਼ੋਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ਾਬ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪਤਲੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਆਇਨਾਂ (H^+) ਅਤੇ ਨਾਈਟ੍ਰੇਟ ਆਇਨਾਂ (NO_3^-) ਵਿਚ ਆਇਨਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਈਡ੍ਰਾਕਸਾਈਡ ਖਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਤਲੇ ਤੇਜ਼ਾਬਾਂ ਦੇ ਲੁਣਾਂ ਨੂੰ ਨਾਈਟ੍ਰੇਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਦਾਸੀਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਆਕਸੀਕਾਰਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪਤਲਾ ਘੋਲ ਧਾਤਾਂ ਨਾਲ ਹਾਈ-

ਡ੍ਰੋਜਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਲਘੂਕਰਨ ਕਿਸੇ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਅੱਕਸਾਈਡ, ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਜਾਂ ਅਮੋਨੀਅਮ ਆਇਨ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਧਾਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ ਆਦਿ ਨਾਲ ਇਹ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਰ ਲਘੂਕਰਨ ਉਪਜਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਥਾਈਲ ਬੈਨਜ਼ੀਨ (ਟਾਲੂਈਨ) ਨਾਲ ਗਾੜ੍ਹੇ ਗੰਧਕ ਦੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਟ੍ਰਾਈਨਾਈਟ੍ਰੋਟਾਲੂਈਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਟੀ. ਐਨ. ਟੀ. [$(\text{CH}_3\text{C}_6\text{H}_2(\text{NO}_2)_3$] ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੋਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਪਲੈਟਿਨਮ, ਰੇਡੀਅਮ, ਇਰੀਡੀਅਮ, ਟੈਨਟੇਲਮ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਦਾ ਆਕਸੀਕਰਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਧਾਤਾਂ ਨਾਈਟ੍ਰੇਟ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਲੀ, ਆਰਸਨਿਕ, ਐਂਟੀਮਨੀ, ਵੁਲਫੈਮ ਅਤੇ ਮਾਲੰਬਡਿਨਮ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਆਕਸਾਈਡ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੋਰੇ ਦੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਵਿਚ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਦਾ ਆਕਸੀਕਰਨ ਨੰਬਰ +5 ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਲਘੂਕਰਨ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ (+4), ਨਾਈਟ੍ਰਿਕ ਆਕਸਾਈਡ (+2), ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ (ਜ਼ੀਰੋ) ਜਾਂ ਅਮੋਨੀਅਮ ਆਇਨ (--3) ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਤਾਪਮਾਨ, ਗਾੜ੍ਹਾਪਣ, ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਧਾਤ ਦੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਾੜ੍ਹਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਹੋਵੇਗਾ ਉੱਨਾਂ ਹੀ ਨਾਈਟ੍ਰੋਜਨ ਦੇ ਆਕਸੀਕਰਨ ਨੰਬਰ ਵਿਚ ਘੱਟ ਫਰਕ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ ਕੋਈ ਲਘੂਕਾਰਕ ਹੋਵੇਗਾ, ਉੱਨਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਕਸੀਕਰਨ ਨੰਬਰ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪਵੇਗਾ।

ਸ਼ੋਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਬਹੁਤ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੀਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚਮੜੀ ਉੱਤੇ ਲਗਣ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਲਣ ਜਿਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੋਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ਾਬ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖਾਦਾਂ, ਵਿਸਫੋਟਕ, ਪਲਾਸਟਿਕ, ਰੋਗਨ, ਸੈਸਲਿਸਟ ਧਾਗੇ ਅਤੇ ਰੰਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ-ਸ਼ਾਲਾ ਲਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜਵੰਦ ਤੇਜ਼ਾਬ ਹੈ।

ਸੋਰੋਲ, ਐਲਬਰਟ : ਇਹ ਇਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਉੱਘਾ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ 13 ਅਗਸਤ, 1842 ਨੂੰ ਓਨ-ਫਲਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਸਦਾ ਹੀ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਰਿਹਾ। ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੇ 1866 ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1870 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਐਮ. ਡੀ. ਸ਼ਾਡਰਡੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਇਸ ਉੱਘੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੌਮਾਂਤ੍ਰੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਤੇ ਤਜਰਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਦਕਾ ਹੀ 1870-71 ਦੀ ਜੰਗ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨੂੰ 1872 ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਕ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਫਲ ਅਧਿਆਪਕ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।

ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਇਸ ਨੇ ਦੋ ਨਾਵਲ 'la Grande falaise' (1872) ਅਤੇ 'le Docteur Ezra' (1873) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਏ। ਪਰ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਲ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1894 ਵਿਚ ਸੋਰੋਲ ਨੂੰ ਫਰੈਂਚ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕੂਟਨੀਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ 'l' Europe et la revolution Francaise' ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਹੈ ਜੋ (1895 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1904 ਤੱਕ) ਇਸ ਨੇ ਅੱਠ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ

ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਿਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅੰਕਤ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਬੰਦ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ 1947 ਵਿਚ ਕਰਵਾਕੇ 'ਯੂਰਪ ਅੰਤਰ ਦਾ ਓਲਡ ਰਿਜ਼ੀਮ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਛਪਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ 'Montesquien' Mome, de stael ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 1887 ਅਤੇ 1891 ਵਿਚ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 29 ਜੂਨ, 1906 ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ. — ਐਨ. ਕੋਲ. 17:462; ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 21:1; ਐਨ. ਅਮੇ. 25:263.

ਸੋਰੋਨ : ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਏਟ੍ਰਾ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕਾਸਗੰਜ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਬੁੱਢੀ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਉਕਲ-ਕੇਸਤਰਾ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਦਿਓ, ਹਰਨਾਕਸ਼ਪ ਜਾਂ ਹਰਨਾਖਸ਼ ਨੂੰ, ਸੂਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸੂਕਰ-ਕਸ਼ੇਤਰ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਕ ਟਿੱਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਖੰਡਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਟਿੱਲੇ ਤੇ ਸੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਮ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲ ਨਾਮੀ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਟਿੱਲੇ ਦੇ ਗਿਰਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਇੱਟਾਂ ਖਿਲਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਉਕਤ ਮੰਦਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਬਾਣੀਏ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੇ ਹੀ ਨਵਾਂ ਮੰਦਰ ਉਸਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਕੁਤਬ-ਮੀਨਾਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬਣੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਉਕਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ 1169 ਈ. ਤੋਂ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਸੀ।

ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਗੰਗਾ ਇਥੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਬੁੱਢੀ ਗੰਗਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਾਤਰੀ ਮਥਰਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਥੇ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਲਗਭਗ 60 ਮੰਦਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰਖਤ ਹਨ।

ਸੰਨ 1868 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਥੇ ਸੂਤ ਦੀ ਕਤਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੰਡ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ।

ਆਬਾਦੀ—17,099 (1971)

27°50' ਉ. ਵਿਭ.; 78°40' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ. — ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:89

ਸੋਲਨ : ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਸਤੰਬਰ, 1972 ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾਸੂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚਲੇ ਅਰਕੀ ਤੇ ਸੋਲਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚਲੇ ਕੰਢਾਘਾਟ ਤੇ ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਣ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨਾਂ ਸਦਕਾ ਸ਼ਿਮਲਾ ਅਤੇ ਮਹਾਸੂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਕਈ ਇਲਾਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ

ਹੱਦਬੰਦੀ ਇੰਨੀ ਬੇ-ਢੰਗੀ ਅਤੇ ਨਾਕਸ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਵੇਰਾਂ ਜਾਣੂੰ ਬੰਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬਾਬਤ ਇਹ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਦਸ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਕਿਹੜੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੁਖ ਕਾਲਕਾ-ਸ਼ਿਮਲਾ ਸੜਕ ਤੇ ਕੋਈ ਦੁਰਘਟਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਕਿਹੜੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਲਾਕਾ ਪਹਾੜੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਕਈ ਔਕੜਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸੋਲਨ ਦਾ ਅਲੱਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਣ ਜਾਣ ਨਾਲ ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੁਣ ਸ਼ਿਮਲੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਪਰਵਾਰੂ, ਬਰੋਟੀਵਾਲਾ ਅਤੇ ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਦ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਇਕ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਰਕੀ ਤਹਿਸੀਲ ਨੂੰ ਉਪ-ਮੰਡਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੋਲਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕੁੱਲ ਰਕਬਾ 1,900 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ 2,37,403 (1971 ਈ.) ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦਫਤਰ ਸੋਲਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਨ ਜੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹੈ।

ਸੋਲਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੈਲ ਅਤੇ ਕਸੌਲੀ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸੈਲਾਨੀ ਕੇਂਦਰ ਹਨ। ਸਬਾਬੂ ਅਤੇ ਡਿਗਸਈ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਨਾਵਰ ਦਾ ਸਕੂਲ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ।

ਸੋਲਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਫਸਲਾਂ ਰਸਦਾਰ ਫਲ, ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਖੰਭਾਂ ਹਨ। ਨੀਵੇਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅਨਾਜ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੌਲ, ਕਣਕ, ਮੱਕੀ ਅਤੇ ਜੌਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋਲਨ : ਸ਼ਹਿਰ-ਇਸੇ ਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਕਰੋਲ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਢਲਾਣ ਉੱਤੇ 1,475 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਕਾਲਕਾ-ਸ਼ਿਮਲਾ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ 50 ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਕਾਲਕਾ ਤੋਂ 45 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਕੰਢਾਘਾਟ ਅਤੇ ਧਰਮਪੁਰ ਇੱਥੋਂ ਤੋਰਾਂ ਤੋਰਾਂ ਕਿ. ਮੀ. ਦੂਰ ਹਨ। ਸੋਲਨ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸੜਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੇ ਕਾਲਕਾ ਨਾਲ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਨਅਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਹਾਇਰ-ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ, ਇਕ ਡਿਗਰੀ ਕਾਲਜ, ਰਾਜ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਹਿਮਾਚਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਬਾਗਬਾਨੀ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ, ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਇਕ ਉਦਯੋਗ-ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਘਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੈਲਾਨੀ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵੀਂ ਇਕ ਸੱਨਅਤੀ ਬਸਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਮੋਹਨ-ਮੀਕਨ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਬੀਅਰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਵਿਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਰ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸੋਲਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸੱਨਅਤਾਂ ਵੀ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੈਲਾਨੀ ਘਰ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸੋਲਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਾੜੀ ਥਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੈ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਵਾਹਰ ਪਾਰਕ ਹੈ।

ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕਈ ਕੁਦਰਤੀ ਚਸਮੇ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹਨ ।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬਗਾਟ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਮਾਤਾ ਦੁਰਗਾ ਭਗਵਤੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਹਰ ਸਾਲ ਜੂਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਮੇਲਾ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਤੇ ਖੇਡ ਤਮਾਸ਼ੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸੋਲਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਇਕ ਝਾਕੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਦੁਰਗਾ ਭਗਵਤੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ—10,120 (1971)

30°55' ਉ. ਵਿਥ.; 77°05' ਪੂ. ਲੰਬ.

—ਪ੍ਰੋ. ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ

ਸ਼ੋਲਮ ਅਲੇਈਕਮ : ਇਹ ਇਕ ਯਿਦੀ ਲੇਖਕ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ 18 ਫਰਵਰੀ, 1859 ਈ. ਨੂੰ ਯੂਕਰੇਨ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੇਰੇਯਾਸਲਵ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ । ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਯਹੂਦੀ ਪੁਜਾਰੀ ਬਣਿਆ, ਫਿਰ ਰੂਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਟਿਊਟਰ ਰਿਹਾ ।

ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੇਟਕ ਇਸ ਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ । ਇਹ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਰੂਸੀ ਅਤੇ ਇਬਰਾਨੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ 1883 ਈ. ਤੋਂ ਯਿਦੀ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ । ਇਸ ਨੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲ੍ਹੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਈਆਂ । ਇਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ । ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਮਰੀਕੀ ਲੇਖਕ ਮਾਰਕ ਟਵੇਨ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਕੇ ਯਹੂਦੀ ਮਾਰਕ ਟਵੇਨ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ।

ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵੇਲੇ ਇਹ ਨਿਊਯਾਰਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿੱਥੇ 13 ਮਈ, 1916 ਈ. ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਬ੍ਰਿ. 20:569.

ਸ਼ੋਲਾਨੀ : ਇਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਦਰਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਦਰਿਆ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਸਥਾਨ ਮੋਹਨ ਦੱਰੇ ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਵਗਦਾ ਹੈ । ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਤੋਂ ਮੁਜ਼ਫਰਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ 88 ਕਿ. ਮੀ. ਦਾ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰਕੇ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਉਤਲਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਬਰਸਾਤੀ ਨਾਲੇ ਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਰਸ਼ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਪਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਰੁੜਕੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅੱਪਰ ਗੰਗਾ ਨਹਿਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਇਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸੇਮ ਕਾਰਨ, ਮੁਜ਼ਫਰਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਾਣੀ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਲਈ ਨਾਲੇ ਬਣਾਉਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ ।

30°13' ਉ. ਵਿਥ.; 77°59' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 23:73.

ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ : ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ—ਇਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ 15,021 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ

22,53,840 (1971) ਹੈ । ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਠਾਰ ਦੇ ਸਿਵਾਇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕਾਫੀ ਉਪਜਾਊ ਹੈ । ਉਚੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਥਾਂ ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮਰਾਠੀ, ਤੇਲਗੂ ਅਤੇ ਕੰਨੜ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ ਇਸ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ ।

ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭੀਮ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਾਇਕ ਦਰਿਆ ਮਾਨ, ਨੀਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ੀਨਾ ਵਗਦੇ ਹਨ । ਮਾਨ ਦਰਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਗਦਾ ਹੈ, ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਗਦੇ ਹਨ । ਨਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਤਲਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਿੰਜਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਥੇ ਬਾਜਰੇ ਅਤੇ ਕਪਾਹ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਥੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬਬੂਲ, ਅੰਬ, ਨਿੰਮ ਅਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ ਮੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਆਬਾਦੀ ਹਾਲੀ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ । 30 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1960 ਤਕ ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬੰਬਈ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ।

ਯਾਦਵ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੰਦਰ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ।

ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ : ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ । ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ ਦਾ ਅਰਥ ਸੋਲਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ । ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ, ਪੂਨਾ ਤੋਂ 225 ਕਿ. ਮੀ. ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਲਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਗਿਰਦ ਇਕ ਖਾਈ ਵੀ ਹੈ । ਇਹ ਕਿਲਾ ਬਾਹਮਨੀ ਬੰਸ ਦੇ ਮੋਢੀ (1347) ਹਸਨ ਗੰਗੂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੰਨ 1511 ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਸੰਨ 1668 ਵਿਚ ਇਹ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਮਗਰੋਂ 1723 ਈ. ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਨਜ਼ਾਮ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਸੰਨ 1795 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੋਂ 1818 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸੱਨਅਤ ਸੂਤੀ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜਾ (ਕੱਤਣਾ, ਬੁਣਨਾ ਤੇ ਰੰਗਣਾ) ਹੈ । ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਇੱਥੇ ਕਈ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ । ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸਿਧੇਸ਼ਵਰ ਸਰੋਵਰ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੰਦਰ ਹੈ । ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਗਿਰਦ ਇਕ ਫਸੀਲ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਘੇਰਾ 4 ਕਿ. ਮੀ. ਸੀ । ਇਸ ਦੀਵਾਰ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ 1872 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਸੰਨ 1853 ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਇਕ-ਰੂਕ ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਾਈਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਤਲਾਅ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ 1879-81 ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੂਨਾ ਅਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸੱਨਅਤੀ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦੀ ਮੰਡੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ । ਇੱਥੇ ਦੋ ਆਰਟਸ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਇਕ ਕਾਮਰਸ ਕਾਲਜ ਹੈ ।

ਆਬਾਦੀ—398,122 (1971)

17°40' ਉ. ਵਿਥ.; 75°54' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇੰਪ. ਗ. ਇੰਡ. 22:305

ਸੋਲਾਰ ਟਾਪੂ : ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਵਿਚ 240 ਵ. ਕਿ. ਮੀ. ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਦੋ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਵੀਪ-ਸਮੂਹ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਟਾਪੂ ਸੋਲਾਰ ਆਡੋਨਾਰਾ, ਲਾਬਲੈੱਨ, ਪਾਤਾਰ ਅਤੇ ਆਲੋਰ ਹਨ। ਆਲੋਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਟਾਪੂ ਹੈ।

ਓਮਬਾਈ ਸਾਗਰ ਆਲੋਰ ਟਾਪੂ ਨੂੰ ਟੀਮੋਰ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। 27 ਕਿ. ਮੀ. ਲੰਬਾ ਟਾਪੂ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਹਾੜੀ ਹੈ। ਡੂੰਘੀਆਂ ਤੰਗ ਘਾਟੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਨੂੰ ਕੱਟਿਆ-ਵੱਢਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੱਟ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਭਾਗ ਮੈਦਾਨੀ ਹੈ। ਤੱਟ ਦਾ ਪਾਂਤਰ ਟਾਪੂ ਵੀ ਪਰਬਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਤੱਟ ਪਥਰੀਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ 1,356 ਮੀ. ਉੱਚੀ ਮਾਉਂਟ ਲਾਕੀ ਦੀ ਚੋਟੀ ਹੈ। ਲਾਬਲੈੱਨ ਵੀ ਇਕ ਪਰਬਤੀ ਟਾਪੂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਲੰਬੀ ਤੋਲਾ ਦਾ 1,646 ਮੀ. ਉੱਚਾ ਚੇਤਨ ਜੁਆਲਾਮੁਖੀ ਹੈ। ਇਕ ਜੁਆਲਾਮੁਖੀ ਆਡੋਨਾਰਾ ਵਿਖੇ ਵੀ ਹੈ। ਸੋਲਾਰ ਵੀ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਟਾਪੂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤਕ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਟਾਪੂ ਟੀਮੋਰ ਦੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਆਲੋਰ ਵਿਚ ਕਈ ਲੜਾਕੇ ਕਬੀਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਹਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਬਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਚਾਉਲ, ਮੱਕੀ, ਤਮਾਕੂ, ਫਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਸੂਰ ਪਾਲਣਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਮੱਝਾਂ ਵੀ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਦੂਰ ਤਕ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਕ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉੱਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮਾਲਯੋ-ਪੋਲੀਨੇਸ਼ੀਆ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ ਮੱਧਰੇ ਕੱਦ, ਅਤੇ ਭੂਰੇ ਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20:956

ਸੋਲਾਰੀ, ਐਂਡਰੀਆ ਮਿਲਾਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਇਸ ਇਤਾਲਵੀ ਚਿਤਰਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1465 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਲੀਓਨਾਰਡੋ ਦਾ ਵਿੰਸੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਕਰੀਸਟੋਫਾਨੋ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜੋ ਇਕ ਉੱਘਾ ਬੁੱਤਘਾੜਾ ਅਤੇ ਉਸਾਰੀ ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਮਿਲਾਨ ਦੇ ਗਿਰਜੇ 'ਸਰਟੋਸਾ ਦੀ ਪਾਵੀਆ' ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਵੈਨਿਸ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਆਟੋਨੈਲੋ ਦਾ ਮੈਂਸੀਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸਦੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗੈਲਰੀ, ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਪਈ ਫੋਟੋ 'ਏ ਮੈਨ ਵਿਦ ਏ ਪਿੰਕ' (1492) ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਡਓਨਾ ਵਿਦ ਏ ਗ੍ਰੀਨ ਕ੍ਰਿਸਟ' ਵਿਚ ਇਹ ਲੀਓਨਾਰਡੋ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਰਤਾਂ 'ਫਲਾਈਟ ਇੰਟੂ ਏਜ਼ਿਪਟ' (1515) ਅਤੇ 'ਵੇਮੈਨ ਪਲੇਇੰਗ ਏ ਗੀਟਾਰ' ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਸੰਨ 1524 ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:331.

ਸੋਲੀ (ਸੋਲੀਆ) : ਸ਼ਹਿਰ—ਇਹ ਸਾਈਪ੍ਰਸ ਟਾਪੂ ਉੱਪਰ ਯੂਨਾਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਮਾਰਫੋਊ ਖਾੜੀ ਉੱਤੇ ਆਜੋਕੇ ਕਾਰਾਵੋਸਤਸੀ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਟਰੋਜਨ ਜੰਗ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ

ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਏਥਨਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨਸਜ਼ ਸੋਲੋਨ ਦੇ ਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਾਈਪਰਸ ਟਾਪੂ ਤੇ ਆਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 7ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸੋਲੀ ਅਸੀਰੀਆ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਸੀ। ਹੈਲਿਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਰਫ਼ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਖੁਦਾਈ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮਿਲੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਵਿਚ ਥੀਏਟਰ, ਐਫਰੋਡਾਈਟ ਤੇ ਆਈਸਸ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਵੂਨੀ ਟਾਊਨ ਤੋਂ 8 ਕਿ. ਮੀ. ਪੱਛਮ ਵਲ ਵਾਕਿਆ ਇਕ 5ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮਹਿਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਸੋਲੀ (ਸੋਲੀਆ) : ਬੰਦਰਗਾਹ—ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਨਾਤੋਲੀਆ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ ਜੋ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਆਈਸਲ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਮਰਸਿਨ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੋਡਜ਼ ਤੋਂ ਆਏ ਆਬਾਦਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। 333 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਲਿਆ ਤਦ ਇਹ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। 95 ਤੋਂ ਲਗਭਗ 50 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚਕਾਰ ਆਰਮੀਨੀਆ ਦੇ ਟਿਗਰੇਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਜਰਨੈਲ ਪੌਪੀ ਨੇ ਇਥੇ ਸੋਲੀਸੀਆ ਦੇ ਹਰਾਏ ਹੋਏ ਸਮੁੰਦਰੀ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਪੌਪੀਓਪੋਲਿਸ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਬਣਾਵਟੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੇ ਖੰਡਰਾਤ ਦੋ ਸਮਾਂਤਰ ਬੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸਨ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. ਮਾ. 9:334.

ਸੋਲੋਨੇਸੀ : ਇਸ ਕੁਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਆਰਥਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਝਾੜੀਦਾਰ ਪੌਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਪੌਦੇ ਭੋਜਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਜਾਵਟੀ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਾਤੀਆਂ ਇਹ ਹਨ : ਸੋਲੋਨਮ ਟਿਊਬਰੋਸਮ (ਆਲੂ), ਸੋਲੋਨਮ ਮੈਲੋਜੇਨਾ (ਬੈਂਗਣ), ਲਾਈਕੋਪਰਸਿਕਮ ਐਸਕੁਲੈਂਟਮ (ਟਮਾਟਰ), ਕੈਪਸਿਕਮ ਫਰੂਟੈਸੈਨਜ਼ (ਸ਼ਿਮਲਾ ਮਿਰਚ), ਨਿਕੋਟਿਆਨਾ ਟੋਬੈਕਮ (ਤਮਾਕੂ), ਹਾਇਓਸਾਇਐਮਸ ਨਾਈਜਰ (ਖੁਰਾਸਾਨੀ ਅਜਵੈਣ), ਡਟੂਰਾ ਸਟ੍ਰੈਮੋਨੀਅਮ (ਧਤੂਰਾ) ਆਦਿ।

ਇਸ ਕੁਲ ਦੇ ਪੱਤੇ ਏਕਾਂਤਰ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਆਮ੍ਰੋ ਸਾਹਮਣੇ (ਫੁੱਲ ਗੁੱਢੇ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਸਧਾਰਨ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਟੇ ਹੋਏ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫੁੱਲ ਦੋ ਲਿੰਗੀ (ਹਰਮੈਫ੍ਰੋਡਿਟਿਕ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਰੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ, ਰੰਗਦਾਰ ਪੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁੰਕੇਸਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਪੰਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਡਪ ਦੇ ਅਤੇ ਤਿਰਛੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੌਰੋਲਾ ਰੇਡੀਅਸੀ ਸਮਮਿਤ ਅਤੇ ਚੱਕਰ ਆਕਾਰ ਜਾਂ ਘੰਟੀਨੁਮਾ (ਧਤੂਰਾ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਫੁੱਲ ਦੋ ਖੰਨਾ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਈਗੋਮੋਰਫਿਕ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਜਾਂ ਚਾਰ ਉਪਜਾਊ ਪੁੰਕੇਸਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੀਜਦਾਨੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਖਾਨਿਆਂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪਰਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਚਾਰ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ (ਧਤੂਰਾ) ਜਾਂ 3 ਤੋਂ 5 ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੀਜ-ਅੰਡ ਐਨਾਟੋਪਸ (ਉਲਟੇ) ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਟਾਈਲ ਸਧਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਦੋ ਖੰਨਾਂ ਵਾਲਾ ਡੋਡਾਨੁਮਾ (ਕੈਪੀਟੈਟ) ਸਟਿਗਮਾ ਲਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਲ ਬੈਰੀ ਜਾਂ ਕੈਪਸਿਊਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੰਡੀਜਣ ਇਸ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਦਾਅ ਅਤੇ ਜਵੇਣ ਵਿਚ ਆਡੇ ਦਾਅ ਤੇ ਇਕ ਢੱਕਣ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਰੂਣ ਮੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਭਰੂਣਪੋਸ਼ ਵਿਚ ਧਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕੁਲ ਦੀਆਂ 85 ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ 2200 ਤੋਂ ਵਧ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸਣ ਖੰਡੀ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਕੁ ਵੱਡੀਆਂ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜਾਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੋਨੇਲਮ ਵਿਚ 1500, ਸੈਸਟਰਮ ਵਿਚ 250, ਫਾਈਸੋਲਿਸ ਵਿਚ 100 ਆਦਿ।

ਇਹ ਕੁਲ ਸਕਰੋਫੂਲੋਰੀਏਸੀ ਕੁਲ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਉਂ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਵੈਟਸਟੀਨ ਨੇ ਇਸ ਕੁਲ ਨੂੰ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : ਨਿਕੋਂਡਰੀ, ਸੋਲੋਨੀ, ਟੂਰੀ, ਸੈਸਟਰੀ ਅਤੇ ਸੈਲਪਿਗਲੋਸੀਡੀ।

ਇਸ ਕੁਲ ਦੀ ਆਰਥਕ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਆਲੂ, ਵਤਾਉਂ, ਟਮਾਟਰ ਅਤੇ ਲਾਲ ਮਿਰਚ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਸਲਾਂ ਹਨ। ਦਵਾਈ ਵਾਲੇ ਪੌਦੇ ਜਿਵੇਂ ਬੈਲਾਡੋਨਾ, ਐਟਰੋ-ਪਾਈਨ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸ ਕੁਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕਈ ਸਜਾਵਟੀ ਪੌਦੇ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਪਟੂਨੀਆ, ਲਾਈਸੀਅਮ, ਸੈਸਟਰਮ ਵੀ ਇਸ ਕੁਲ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹ ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20:937.

ਸੋਲੋਵੀਅਫ, ਸੈਰਜੀ ਮਾਈਖੇਲੋਵਿਚ : ਇਹ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ 17 ਮਈ, 1820 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1842-44 ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੇ ਕਾਉਂਟ ਸਟ੍ਰਾਗਨਫ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਯੂਰਪ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ 1845 ਈ. ਵਿਚ 'ਦੀ ਰਿਲੇਸ਼ਨਜ਼ ਬਿਟਵੀਨ ਨੋਵਗੋਰੋਦ ਐਂਡ ਗਰੈਂਡ ਪ੍ਰਿੰਸਿਪਲ' ਅਤੇ 1847 ਈ. ਵਿਚ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਰਿਲੇਸ਼ਨਜ਼ ਅਮੰਗ ਦੀ ਰੱਸੀਅਨ ਪ੍ਰਿੰਸਿਪਲ ਐਂਡ ਦੀ ਹਾਊਸ ਆਫ਼ ਰੂਰਿਕ' ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਸਕੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਰੈਕਟਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 1877 ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਦਬਾਉ ਥੱਲੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ (1851-79) ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਰੱਸੀਆ' ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਜੋ 29 ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਰੂਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1774 ਈ. ਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਵਰਣ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਹਿਸਟਰੀਕਲ ਲੈਟਰਜ਼' (1858), 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਫਾਲ ਆਫ਼ ਪੋਲੈਂਡ' (1863) ਅਤੇ 'ਦੀ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਐਂਡ ਡਿਪਲੋਮੈਟਿਕ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ' (1877) ਹਨ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 17 ਅਕਤੂਬਰ, 1879 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20 : 957; ਚੈਂਬ. ਐਨ 12:699

ਸੋਲੋਵੀਅਫ, ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਸੈਰਜੀਵਿਚ : ਇਹ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦਾ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਆਲੋਚਕ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੂਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੈਰਜੀ ਸੋਲੋਵੀਅਫ ਦੇ ਘਰ, 16 ਜਨਵਰੀ, 1853 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਮਾਸਕੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ 'ਦੀ ਕਰਾਈਸਿਸ ਆਫ਼ ਵੈਸਟਰਨ ਫਿਲਾਸਫੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਦਾ ਥੀਸਿਸ 1875 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਰੂਸ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 1877 ਈ. ਵਿਚ

ਮਾਸਕੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਰੀਡਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਮੈਟੀਰੀਅਲਿਜ਼ਮ' (1894), 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਏਥਿਕਸ' (1896-98), 'ਦੀ ਜਸਟੀਫੀਕੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਦੀ ਗੁਡ' (1898) ਆਦਿ ਹਨ।

ਇਸ ਨੇ ਵਿਅੰਗਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਪੈਰੋਡੀਆਂ ਆਦਿ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਫੀ ਮਾਹਿਰ ਸੀ।

ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 31 ਜੁਲਾਈ, 1900 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਹ ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 20:957; ਚੈਂਬ. ਐਨ. 12:699.

ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਨੂੰਨ : ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ 1917 ਦੇ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਪਿੱਛੋਂ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆਈ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਸ਼ਾਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ, ਉਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਨੂੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਰੋਮਨ ਜਾਂ ਸਿਵਲ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਉਪਸ਼ਾਖਾ ਵਜੋਂ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਇਸਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈਸੀਅਤ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈਸੀਅਤ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਫ੍ਰੈਡਰਿਕ ਏਂਜਲਜ਼ ਵਲੋਂ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਧਾਰਣ ਅਗਵਾਈ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈਨਿਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਕੇ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ-ਪੱਧਤੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ। 10 ਜੁਲਾਈ, 1918 ਈ. ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰੂਸੀ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸੰਘੀ ਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਦਿਹਾਤੀ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਅਤਿ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਡਿਕਟੇਟਰਸ਼ਿਪ ਕਾਇਮ ਹੋਵੇ, ਜਿਸਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਸਾਮਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਵਾਂ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚਾ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭੋਂ, ਬੈਂਕਾਂ, ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ, ਬੀਮਾ ਕੰਪਨੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਤਲਾਕ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਬੰਧਨਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਨਤਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮੁੱਢਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਥਾਨਕ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਜਨਤਕ ਨਿਆਂ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਭਾਵਨਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਟਾਲਿਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੈਰ-ਰਾਜਸੀ ਅਪਰਾਧਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸ਼ਰੇਆਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ

ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਰਾਜਸੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਗੁਪਤ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪੁਲਿਸ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਸੰਨ 1921 ਦੀ ਨਵੀਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਪਿਛੋਂ ਸੀਮਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਰੜੇ ਬੰਧਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਉੱਦਮ ਦਾ ਮੁੜ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ। 31 ਅਕਤੂਬਰ, 1922 ਦੇ ਇਕ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਕਾ ਐਕਟ ਰਾਹੀਂ ਰੂਸੀ ਗਣਰਾਜ ਅੰਦਰ ਦੀਵਾਨੀ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਧਾਰਣ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਤਿੰਨ-ਪੱਧਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਜਨਤਕ ਅਦਾਲਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਤੱਥ ਦੀਆਂ ਤਨਕੀਹਾਂ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਸੀ। ਇਸ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਪਾਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਦੀਵਾਨੀ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸੁਣਨ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਨੀਤੀ ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਲਈ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਸਿਰਜੀ ਗਈ। ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਸੁਣਨ, ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੇਠ ਰੱਖਣ, ਸੰਘਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਕਰਕੇ ਰੂਲਿੰਗ ਦੇਣ ਅਤੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸੁਣਨ ਦਾ ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਸੀ। ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪਬਲਿਕ ਪ੍ਰਾਸੀਕਿਊਟਰ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇ ਵਕੀਲ ਵੀ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਮੂਲ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਜ਼ਾਬਤੇ ਦੀਆਂ ਸੰਘਤਾਵਾਂ 1922 ਅਤੇ 1923 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। 31 ਜਨਵਰੀ, 1924 ਨੂੰ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਨਾਲ ਫੈਡਰਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਆਮ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨ ਸੰਘਤਾਵਾਂ ਬਣੀਆਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਨ 1958 ਦੇ ਐਕਟਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਦਾਲਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜ਼ਾਬਤੇ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਟਾਲਿਨ ਦੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਘਰੇਲੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਰਾਹੀਂ ਕਾਨੂੰਨੋਂ ਪਰੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਐਕਟ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਸਨ। ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰੀਜ਼ੀਡੀਅਮ ਹੀ ਪੂਰੇ ਇਜਲਾਸਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਘੜਦੀ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨ ਘੜਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਕਾ ਜਾਂ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਕਾ ਉਪਰ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਰਬ ਉੱਚਤਾ ਕਾਰਨ ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਅਦਾਲਤੀ ਨਜ਼ੀਰਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ, ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਅਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਕਰਾਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੇ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਕਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਨਤਕ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਭਨਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਕਾ ਉੱਤੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦਾ ਇਖ਼ਤਿਆਰ, ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲੈਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਰਾਖਵਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੱਜ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਤਾਬੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਬੰਧ ਦਾ ਅਰਥ ਸਿਰਫ਼ ਸਥਾਨਕ

ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਜੀ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1922 ਵਿਚ ਅਪਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਦੀਵਾਨੀ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਸੰਘਤਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ, ਸੰਘਤਾ ਦੇ ਕਠੋਰ ਉਪਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵੀ ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੀਵਾਨੀ ਸੰਘਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਨੁਛੇਦ ਸੀ। ਦੀਵਾਨੀ ਅਧਿਕਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ।

ਰੂਸੀ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਟੀਚਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1936 ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਨਰੋਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਤਕਰੀਰ, ਤਹਿਰੀਰ ਅਤੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਪਜ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਲਕੀਅਤ, ਇਕੱਠੀ ਖੇਤੀ, ਇਕੋ ਪਾਰਟੀ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਸਮਾਨਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣੇ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਪਰਾਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੰਡ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਫੌਜਦਾਰੀ ਸੰਘਤਾ ਵਿਚ ਨਿਜੀ ਸੰਪਤੀ ਨਾਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਰੀ ਜਾਂ ਹਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਰਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੌਮੀ ਆਰਥਕ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਤਕਮੀਲ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਉਪਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਸਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਹੱਥ ਢਾਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੁਆਹਿਦੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਮੁਆਹਿਦੇ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਾ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਲਈ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਲਸੀ' ਦੇ ਨਾਉਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਜੰਸੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਮੁਆਹਿਦਾ-ਸਬੰਧ ਲਈ ਮੁੱਢਲਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਮੁਆਹਿਦੇ ਦੀ ਤਕਮੀਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਲਸਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪੂਰਤੀ ਕਰਾਉਣ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅਸੰਭਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਰਜਾਨੇ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ-ਮਾਮਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਦੀਵਾਨੀ ਸੰਘਤਾ ਦੇ ਉਪਬੰਧ, ਯੂਰਪੀਨ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਨੀ ਸੰਘਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੁਆਹਿਦੇ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਉਚੇਰੇ ਉਪਬੰਧ ਹਨ। ਸਭਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਘੰਟੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਭੋਂ ਵਰਤੋਂ ਲਈ 1922 ਈ. ਦੀ ਭੋਂ ਸੰਘਤਾ ਹੈ। ਭੋਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਹੈ ਇਸਦੀ। ਕੇਵਲ ਵਰਤੋਂ ਅਲਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਆਹ ਤੇ ਤਲਾਕ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਨੂੰਨ ਉੱਤੇ ਰੋਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਜ਼ਾਬਤੇ ਵਾਂਗ, ਫੌਜਦਾਰੀ ਜ਼ਾਬਤੇ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਸਮਾਇਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਸੰਗਤਤਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਅਦਾਲਤ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੜਾਅ ਤੇ ਦੀਵਾਨੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸੀਕਿਊਟਰ ਨੂੰ ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਹੈ। ਅਪੀਲੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਜ਼ਾਬਤੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਮੌਲਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ ਮੁਅਤਬਰ ਗਵਾਹੀ ਵੇਖਕੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਮੌੜ

ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੂਸੀ ਜ਼ਾਬਤੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸੀਕਿਊਟਰਾਂ ਨੂੰ ਫੈਸਲੇ ਤੇ, ਅਪੀਲ ਹੋਣ ਤੇ ਜਾਂ ਅਪੀਲ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ, ਉਸਦੇ ਅੰਤਮ ਬਣ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਜਾਂ ਦੀਵਾਨੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਇਖਤਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਅੰਦਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਉਦੋਂ ਹੋਰਨੀ ਥਾਈਂ ਲਾਗੂ ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਮੰਗੋਲੀਆ ਨੇ 11 ਜੁਲਾਈ, 1921 ਨੂੰ ਆਪਣੀ “ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ” ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 26 ਨਵੰਬਰ, 1924 ਨੂੰ ਮੰਗੋ-ਲੀਅਨ-ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯੂਰਪੀਨ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਰੂਸੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੋਵੀਅਤ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਫਰਕ ਅਨੁਸਾਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਨਾਲ ਚੀਨ, ਉੱਤਰੀ ਕੋਰੀਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਵੀਅਤਨਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ਸੋਵੀਅਤ ਢੰਗ ਦੇ ਨਵੇਂ ਗਣਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹਰ ਇਕ ਗਣਰਾਜ ਵਿਚ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਨਾਲ ਕਥਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਹੋਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਜੱਜਾਂ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਚੀਨ ਦੇ ਉਲਟ ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪੀਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸੰਘਤਾਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਛੇਤੀ ਤੁਰਿਆ। ਪੋਲੈਂਡ ਨੇ 18 ਜੁਲਾਈ, 1950 ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਜ਼ਾਬਤੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਜਨਰਲ ਸਟੈਚੂਟ ਅਪਣਾਇਆ। ਯੋਗੋਸਲਾਵੀਆ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਪੋ-ਰੇਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਸਰਕਾਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦਾਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ। ਪੋਲੈਂਡ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮੰਤਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਇਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਅਣਮੇਲ ਨਹੀਂ। ਪੋਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਮੁੜ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜ਼ਾਬਤੇ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਪਾਲਣਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਉੱਚਿਤ ਕਾਰਜ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ-ਪੇਸ਼ਾ ਵਰਗ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰਕੇ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਮਾਨਵਵਾਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ, 1958 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਹੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਕਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਦੱਖਲ ਕਬੂਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਮਜ਼ਦੂਰ-ਮਾਲਕ ਆਪਣੀ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਮੁਆਹਿਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸੰਪਤੀ ਉੱਤੇ, ਸੰਪਤੀ-ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ। ਬੈਂਕਾਂ, ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਢੋਅ-ਢੋਆਈ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਣ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬੀਮਾ ਆਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਆਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਧਰਮ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਨੂੰਨ ਹੋਰਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸਦੀ ਤਕਨੀਕ ਰੋਮਨ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਨੂੰਨ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਵਰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 21;101.

ਸੌ ਸਾਖੀ : ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੋਥੀ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਹਨ, ਇਕ ‘ਗੁਰ ਰਤਨ ਮਾਲਾ’ ਤੇ ਦੂਜਾ, ‘ਸੌ ਸਾਖੀ’। ‘ਗੁਰ ਰਤਨ ਮਾਲਾ’ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਨਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਸੌ ਸਾਖੀ’ ਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੌ ਸਾਖੀਆਂ ਕਰਕੇ ਪਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੁਸਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵੱਧ ਘੱਟ ਹੈ। ਆਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਵਿੱਖ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਵਾਕ ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਤੁਲ ਇਸਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਗਲਤ ਬਿਆਨੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ (ੳ) “ਪਾਂਡਵਾਂ ਵੇਲੇ ਸੈਯਦਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ” (ਸਾਖੀ 1); (ਅ) “ਖੱਲ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖਾਲਸਾ ਨਾਉਂ ਹੋਇਆ” (ਸਾਖੀ 13); (ੲ) “ਈਸਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੂਸਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ” (ਸਾਖੀ 14); (ਸ) “ਹਰੀਚੰਦ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖੀ ਹੈ” (ਸਾਖੀ 20) ਆਦਿ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਘੱਟਦਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਲੋਕੀਂ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ (ਰਾਮਕੁੰਵਰ) ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਅਤੇ ਲੀਲਾ ਸਬੰਧੀ ਸਾਖੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1734 ਈ. (1791 ਬਿ.) ਵਿਚ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਰਾਮਕੁੰਵਰ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕਿਆ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਅਤਿ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਿੱਖ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਵਿਵਰਣ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ 125 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੋਥੀ ਅਜਿਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਮਕੁੰਵਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਉਲੇਖ ਕਰੇ। ਫਰੰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਪੁਨਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਦੇਸ ਬੇਚ ਕਰ ਜਾਂਹਿ ਫਿਰੰਗੀ, ਗਾਜੇਂਗੇ ਤਬ ਮੌਰ ਭੁਜੰਗੀ’ (ਸਾਖੀ 85)।

ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੋਥੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਵੇਲੇ ਇਸ ਉੱਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅਧੀਨ ਫਿਰ ਤੋਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ (ਰਾਮਕੁੰਵਰ) ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਵਾਈ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਲੇ ਪਾਕੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਮੰਗਲ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਹਰੇਕ

ਸਾਖੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਾਖੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪਰਉਪਕਾਰ, ਪਰਸੇਵਾ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਵਿਚ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਰੁਚੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ। 'ਆਨੰਦ' ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਵੀ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਯੁੱਧਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਾ ਸਬੰਧ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਮਸੰਦਾਂ ਜਾਂ ਮਨਮਤੀਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਆਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਡੱਲੇ ਬੈਰਾੜ ਨਾਲ ਮੇਲ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਘੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵੀ ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਥੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਭੂਪ ਨਾਮਾਂ, ਕਲ ਨਾਮਾਂ, ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਪੱਥੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਂਜ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਦੀ ਰੰਗਣ ਵੀ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੱਦ ਅਤੇ ਪੱਦ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਿਆ-ਜੁਲਿਆ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਨਿਯਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

‘ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਹਾਇ ਕਰ ਕ੍ਰਿਸਨ

ਸੇਵੀਏ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਧੀਰ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਰਿ ਮ੍ਰਿਗ ਤੁਰਕਨ ਕੋ, ਸੁਠਬੀਰ।’

ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਪਦ ਅੰਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੁਕਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ. —ਸ. ਕੋ. 234.

—ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ

ਸ਼ੋਕਤ ਅਲੀ : ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਏ ਦਾ ਜਨਮ 10 ਮਾਰਚ, 1873 ਨੂੰ ਅਬਦੁਲ ਅਲੀ ਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਰਾਮਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1880 ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਬੱਚੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣੀ ਪਈ। ਆਪ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ। ਸ਼ੋਕਤ ਅਲੀ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਬਰੇਲੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1895 ਇਸ ਨੇ ਬੀ. ਏ. ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਅਫੀਮ ਏਜੰਟ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 17 ਸਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰ ਆਗਾ ਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਕੇ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣਾਉਣ ਹਿਤ ਲੋਕ ਰਾਏ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਫੰਡ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਲੀ ਭਰਾਵਾਂ (ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੋਕਤ ਅਲੀ) ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਟਰਕੀ ਵਿਰੁੱਧ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਸਖਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ 30 ਮਈ, 1915 ਨੂੰ ਇਸ

ਇਲਜ਼ਾਮ ਅਧੀਨ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਹੈ। ਸ਼ੋਕਤ ਅਲੀ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਯੁੱਧ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਦਸੰਬਰ 1919 ਵਿਚ ਦੋਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਖਿਲਾਫਤ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਕਈ ਨਵੇਂ ਵਲੰਟੀਅਰ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀ ਲਈ ਚੰਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ੋਕਤ ਅਲੀ ਕਾਹਲੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਸਲੇ ਸਬੰਧੀ ਬਣਾਈ ਆਪਣੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਘੱਟ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਛਪਦੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰ 'ਖਿਲਾਫਤ' ਰਾਹੀਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਇਹ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਖੇਡਿਆ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੈਂਟਰਲ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ।

26 ਨਵੰਬਰ, 1938 ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹ. ਪੁ.—ਡਿ. ਆਫ. ਨੈ. ਬਾਇ. 4:176

ਸ਼ੋਕਤ ਮਹਿਮੂਦ : ਇਹ ਤੁਰਕੀ ਪਾਸ਼ਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ 1858 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1901 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1903 ਤੱਕ ਇਹ ਅਰਬ ਵਿਚ ਹਿਜ਼ਾਜ਼ ਦਾ ਫੌਜੀ ਗਵਰਨਰ ਰਿਹਾ ਪਰ ਇਥੇ ਹਾਲਤ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਯੂਸਕੂਬ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਇਥੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਇਹੋ ਅਹੁਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਾਹ ਨੌਜਵਾਨ ਤੁਰਕ ਤਹਿਰੀਕ ਨਾਲ ਪਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਹਿਰੀਕ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਸਾਲੋਨੀਕਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਸੰਨ 1909 ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਢੇ ਤੁਰਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹਕੂਮਤ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਛਿੜ ਪਈ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ੋਕਤ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਬੁੱਢੇ ਤੁਰਕ ਦਲ ਨੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਹਿਰੀਕ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਅਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਤੀਜਾ ਫੌਜੀ ਦਸਤਾ ਹੁਸੈਨ ਹਸਨੀ ਪਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਸਾਲੋਨੀਕਾ ਤੋਂ ਕੁਸਤੁਨਤੁਨੀਆ ਵਿਰੁੱਧ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਸਾਨ ਸਟੇਫਾਨੋ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ੋਕਤ ਨੇ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਅਤੇ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ 4 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਕੁਸਤੁਨਤੁਨੀਆ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਇਸ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਫਤਿਹ ਪਿੱਛੋਂ ਕੌਮੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ 26 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1909 ਨੂੰ ਅਬਦੁਲ ਹਮੀਦ ਵਿਰੁੱਧ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ੋਕਤ ਹੀ ਅਸਲੀ ਨਾਇਕ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਸਿਆਸਤ ਵੱਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਿਆਸਤ ਹੀ ਤੁਰਕੀ ਫੌਜੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਫੌਜੀ ਮਾਮਲਿਆਂ

ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖੀਆਂ। ਇਸ ਨੇ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੱਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਇਆ। ਸੰਨ 1910 ਅਤੇ 1911 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਾਲੀਸਰਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਦਬਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1912 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਐਲਬੇਨੀਆ ਦੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਲੜੀ। ਇਸ ਸਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਜੰਗੀ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1913 ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਆਮੀਲ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਫੌਜੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਸ਼ੈਰਿਫ ਪਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਯੂਨੀਅਨ ਲਿਬਰੇਲ ਨੇ ਇਸ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਯੂਨੀਅਨ ਲਿਬਰੇਲ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 11 ਜੂਨ, 1913 ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 20:513; ਕ. ਯੂ. ਬਾ. 3:1216.

ਸੌਗੀ : ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਜਾਂ ਤਸਦੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਨੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਜਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਚਾਈ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਬੰਦ ਖਿਆਲ ਕਰੇਗਾ।

ਸੌਗੀ ਦੀ ਇਕ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਉਪ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਕੋਈ ਗਵਾਹ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਕਹੇਗਾ, ਸੱਚ ਸੱਚ ਕਹੇਗਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੌਗੀ ਕਿਸੇ ਅਦੁੱਦੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਮਨੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਪੂਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਏਗਾ। ਸੌਗੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹਲਫ਼ੀਆ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਲਫ਼ੀਆ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਸੌਗੀ ਖਾ ਕੇ ਕੋਈ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ ਸੌਗੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰੇ ਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਘੋਸ਼ਿਤ ਜਾਂ ਤਸਦੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚ ਸੱਚ ਬਿਆਨ ਦੇਵੇਗਾ। ਸ਼ਬਦ ਸੌਗੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਜਾਂ ਤਸਦੀਕ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਸਬੰਧਤ ਹੋਵੇ, ਸੌਗੀ ਖਾਣ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੌਗੀ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਜਾਂ ਹੱਥ ਉੱਪਰ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਖਾਧੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਸੌਗੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੌਗ ਦਾ ਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਐਕਟ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਇਨ-ਇਨ ਅਦਾਰੀ ਪਾਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਐਧਰ ਇਕ ਗੱਲ ਦੀ ਮੰਗ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੌਗੀ ਚੁਕਵਾਉਣ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਿਤ ਕਿਸੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਚੇਤ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੌਗੀ ਚੁਕਵਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜੱਜ ਖ਼ੁਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਅੱਗੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੌਂਪ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਧਿਕਾਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਜੱਜ

ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਜੱਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੌਗੀ ਚੁਕਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜੱਜਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਸੌਗੀ ਚੁਕਵਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸਬੂਤ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਕਿਆਸ ਇਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦੁਆਰਾ ਚੁਕਵਾਈ ਗਈ ਸੌਗੀ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਅਸੈ. 20:584.

ਸੌਗੀ : ਇਹ ਇਕ ਸੁੱਕਾ ਮੇਵਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਦਾਖ, ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਿਸਮਿਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਦਰਾਖਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਕੇ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸੌਗੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਸਮਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :—

1. ਬੋਮਸਨ ਬੀਜ-ਰਹਿਤ—ਇਸ ਵਿਚ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੇ ਪੀਲੇ ਬੀਜ-ਰਹਿਤ ਅੰਗੂਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੁਰਕੀ, ਇਰਾਨ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਜਾਂ ਅੰਡਾਕਾਰ ਕਿਸਮਿਸ਼ ਤੇ ਕੈਲੀਫ਼ੋਰਨੀਆ ਦੀ ਸੁਲਤਾਨਿਨਾ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

2. ਮਸਕਟ ਜਾਂ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡ੍ਰੀਆ—ਇਹ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਬੀਜਾਂ ਵਾਲੀ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਵਿਚ ਗੌਰਡੋ ਬਲੈਂਕੋ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਚਿੱਟੀ ਹੇਨਪੂਟ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਕਾਲੀ ਕੌਰੀਐਂਬ—ਇਹ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਾਲੇ ਬੀਜ-ਰਹਿਤ ਅੰਗੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਂਤੇ ਕਰੈਂਟ, ਪੈਨਾਰਿਟ ਅਤੇ ਸਟੇਫਿਸ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹੋਰ ਕਿਸਮਾਂ ਸਥਾਨਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗੋਲ ਕਿਸਮਿਸ਼, ਰੋਸਾਕੀ, ਮੁੱਨਕਾ ਆਦਿ। ਸੌਗੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੁਕਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ, ਵੇਚਣ ਦੀ ਸੂਰਤ, ਉਪਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ, ਅਕਾਰ ਜਾਂ ਕਿਸਮ ਆਦਿ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅਸਲੀ ਸੌਗੀ ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਸੁਕਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਭੂਰਾ ਜਾਂ ਖਾਕੀ ਭੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫੁੱਲ ਨਾਲ ਹੀ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਖਲੜੀ ਕੁਝ ਕਰੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੋਲਡਨ ਬਲੀਚਡ ਸੌਗੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੀਜ-ਰਹਿਤ ਅੰਗੂਰਾਂ ਨੂੰ 0.5% ਮੈਲ ਨਿਵਾਰਕ ਘੋਲ ਵਿਚ ਡੁਬੋ ਕੇ 2-4 ਘੰਟੇ ਤਕ ਬਲਦੀ ਸਲਫਰ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਟਨਲ ਡੀਹਾਈਡ੍ਰੇਟਰ ਵਿਚ ਸੁਕਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਹਲਕੇ ਪੀਲੇ ਤੋਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੀਲੇ ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਲਫਰ ਬਲੀਚਡ ਕਿਸਮਾਂ ਵੀ ਗੋਲਡਨ ਬਲੀਚਡ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਸੁਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗੂਰਾਂ ਨੂੰ ਤਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਛਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸੁਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੀ ਕਿਸਮ ਕਰੀਮ ਜਾਂ ਲਾਲ ਭਾਗ ਮਾਰਦੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਡਾ ਬਲੀਚਡ ਕਿਸਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬੋਮਸਨ ਬੀਜ-ਰਹਿਤ ਅੰਗੂਰਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮ, ਪਤਲੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਡੁਬੋ ਕੇ ਫਿਰ ਧੁੱਪ ਜਾਂ ਡੀਹਾਈਡ੍ਰੇਟਰ ਵਿਚ ਸੁਕਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਸੁਕਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਲਕੇ ਅੰਬਰ ਤੋਂ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਸੌਗੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੁਲਾਇਮ ਅਤੇ ਥੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਸੁਗੰਧੀ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੇਲ ਵਿਚ ਡੁਬੋਈ ਅਤੇ ਲੈਕਸਿਅਸ ਕਿਸਮ, ਅੰਗੂਰਾਂ ਨੂੰ ਪਤਲੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਡੁਬੋ ਕੇ (ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਜੈਤੂਨ ਦੇ ਤੇਲ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ)

ਫਿਰ ਤਸ਼ਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਧੁੱਪੇ ਸੁਕਾਉਣ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਹਲਕੇ ਭੂਰੇ ਤੋਂ ਗੂੜ੍ਹੇ ਭੂਰੇ ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸਮ ਮੁਲਾਇਮ ਅਤੇ ਹਲਕੀ ਸੁਗੰਧੀ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਸੌਗੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗੂਰ ਬੜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਸੀਆ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਇਹ 2000 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਉਪਜ ਦੇ ਮੁਖ ਦੇਸ਼ ਤੁਰਕੀ, ਇਰਾਨ ਅਤੇ ਗਰੀਸ ਸਨ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤਕ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਇਸ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਅਤੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੌਗੀ ਦੀ ਡਾਕਟਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਈ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਦਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਿਕਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਗਰਮ, ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬਦਲ ਮਨੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਖੁਰਾਕ 35 ਤੋਂ 40 ਗ੍ਰਾ. ਹੈ। ਇਹ ਖੂਨ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਚਰਬੀ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਖਸਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਰਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਦਿਲ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਵਾਲੇ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਸੌਗੀ ਬਹੁਤ ਲਾਭਵੰਦ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਦਾਖਾਂ ਦੇ ਚਾਲੀ ਦਾਣੇ, ਅੱਧ ਪਾ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਅਰਕ ਅਤੇ ਰੱਤੀ ਜਾਫਰਾਨ ਪੀਸਕੇ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਵੇਰੇ ਇਕ ਦਾਣਾ ਸੂਈ ਨਾਲ ਚੁਣ ਕੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਅਰਕ ਪੀਣ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

ਔਰਤ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਹੈਜ਼ ਦਰਦ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਕੇ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 40 ਗ੍ਰਾ. ਸੌਗੀ, 1/2 ਕਿਲੋ ਦੁੱਧ, 1/2 ਕਿਲੋ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਚਾਰ ਤੋਲੇ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਪੋਟਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਅੱਗ ਤੇ ਪਕਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਪਾਣੀ ਸੁੱਕਕੇ ਦੁੱਧ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪੋਟਲੀ ਕੱਢ ਕੇ ਨਿਚੋੜ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦਾਖਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਕੇ ਉਪਰ ਦੀ ਨੀਮ ਗਰਮ ਦੁੱਧ ਸੌਣ ਵੇਲੇ ਪੀਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਹੈਜ਼ ਤੋਂ ਦਸ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਮਲ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੁਕੰਮਲ ਅਰਾਮ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਐਨ. ਥਿ. 18:1133.

ਸੌਚੀ ਪੱਕੀ : ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਖੇਡ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਖਿਡਾਰੀ ਦੂਸਰੇ ਖਿਡਾਰੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਉਂਗਲਾਂ ਜੋੜਕੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਖਿਡਾਰੀ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਹੇਠਾਂ ਇਧਰ-ਉੱਧਰ ਕਰਕੇ ਖਿਡਾਰੀ ਦੇ ਕੀਤੇ ਵਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਜੁੜੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿ ਖਿਡਾਰੀ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸੌਚੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਪਕਾਉਣਾ ਜਾਂ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਕਰਕੇ 'ਪੱਕੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਖਿਡਾਰੀ ਜਾਂ ਵਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਿਡਾਰੀ ਨੂੰ ਵਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿੰਨੀ, ਵਾਰੀ ਉਸ ਦਾ ਵਾਰ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਉਨੇ ਨੰਬਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਖਿਡਾਰੀ ਨੂੰ ਸੌਚੀ ਮਾਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ

ਬਹੁਤ ਨੰਬਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਡ ਦੇ ਖੇਡਣ ਦੇ ਦੋ ਤਰੀਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਖਿਡਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਚਾਰ ਪੰਜ ਇੰਚ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਰੱਖਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਖਿਡਾਰੀ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਉੱਪਰੋਂ ਥੱਲੇ ਵੱਲ ਦਾਅ ਬਚਾਕੇ ਲੰਘਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਖਿਡਾਰੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਫੜਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਹਿਲਾ ਖਿਡਾਰੀ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਨੰਬਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਦੂਸਰਾ ਖਿਡਾਰੀ ਬਗ਼ੈਰ ਖਿਡਾਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਉੱਪਰੋਂ ਥੱਲੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਨੰਬਰ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਖਿਡਾਰੀ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਮੌਕੇ ਲੈਣੇ ਹਨ, ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰੇ ਖਿਡਾਰੀ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਨੰਬਰ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਖਿਡਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੂਸਰੇ ਖਿਡਾਰੀ ਦਾ ਹੱਥ ਪਹਿਲੇ ਖਿਡਾਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਨੰਬਰ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਦੂਜਾ ਖਿਡਾਰੀ ਹੱਥ ਪਹਿਲਾਂ ਖਿਸਕਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਖਿਡਾਰੀ ਦਾ ਹੱਥ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਨੰਬਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਨੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵਾਰੀਆਂ ਲੈਣੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਖਿਡਾਰੀ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੰਬਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੌਚੀ ਪੱਕੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਬੜੀ ਚੁਸਤੀ ਤੇ ਚਲਾਕੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਕੇ ਜਾਂ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਾਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਖੇਡ ਦੇ ਵਿਚ ਲਾਕੇ ਹੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਖੇਡ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਬੱਡੀ ਵਾਂਗ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਖੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਵਾਨ ਆਦਮੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਦੋ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਟੋਲੀ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਟੋਲੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਤਲੀਆਂ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤਿੰਨ ਤਲੀਆਂ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹਾਰਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤਿੰਨ ਤਲੀਆਂ ਮਾਰਕੇ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਫੜਾਈ ਖਾਧੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਮੁੜ ਆਵੇ ਤਾਂ ਜਿੱਤਿਆ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਇਕ ਇਕ ਆਦਮੀ ਉੱਠਦੇ ਤੇ ਖੇਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਾਸਾ ਹਾਰਿਆ ਗਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਹ ਖੇਡ ਬਹੁਤੀ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਸ. ਕੋ. 235.

ਸੌਂਦਤੀ ਯੇਲਾਮਾ : ਸੌਂਦਤੀ ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬੈਲਗਾਮ ਦੇ ਪਾਰਸਗੜ੍ਹ ਨਾਂ ਦੇ ਤਅਲੁਕੇ ਦਾ ਇਹ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਅਤੇ ਉੱਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰੱਤਾ ਸਰਦਾਰਾਂ (875-1250) ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 3 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਹਾੜੀ ਕਿਲੇ (ਪਾਰਸਗੜ੍ਹ) ਦੇ ਖੰਡਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸੰਨ 1876 ਵਿਚ ਇਥੇ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਯੇਲਾਮਾ ਧਾਰਮਕ ਯਾਤਰੂਆਂ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਹਾੜੀ ਹੈ ਜੋ

ਸ਼ੌਂਦਤੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਲੱਗਭਗ 9 ਕਿ. ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਯੈਲਾਮਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਪਿਆ। ਸਾਲ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਇਕ ਲੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਪ੍ਰੈਲ-ਮਈ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ, ਦੇਵੀ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੇਲੇ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਆਬਾਦੀ—16,011 (1971)

15°46' ਉ. ਵਿਥ.; 75°74' ਪੂ. ਲੰਬ.

ਹ. ਪੁ.—ਇ. ਗ. ਇਡ 22:148

ਸੌਦਾ : ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ ਇਸਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਅਤੇ ਤਖਲੱਸ ਸੌਦਾ ਸੀ। ਸੌਦਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਾਬਲ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੂਫੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਵਪਾਰ ਲਈ ਹਿੰਦੁਤਾਨ ਆਇਆ ਸੀ।

ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 1125 ਹਿਜਰੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਕਾਇਮ ਨੇ ਇਸਦਾ ਜਨਮ 1106 ਹਿਜਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਇਸਨੂੰ ਕਾਫੀ ਰਕਮ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਸ਼ਾਇਰ-ਮੱਜਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਉੱਪਰ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਜ਼ਮਾਂ ਉਰਫ ਸੁਲੇਮਾਨ ਕੁਲੀ ਖਾਂ ਤੋਂ ਇਸਲਾਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੌਦਾ ਨੂੰ ਖਾਨ ਆਰਜੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੇ ਹਾਤਮਵਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਸਤਾਦ ਮੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਚੰਗਾ ਕਲਾਮ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰਸਾਈ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਤੱਕ ਹੋ ਗਈ। ਮੀਰ ਅਤੇ ਕਾਇਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸਨੂੰ ਮੁਲਕ ਉਲੂ ਸੁਅਰਾ ਦਾ ਖਿਤਾਬ 1165 ਹਿਜਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਸਰਪੱਰਸਤ ਇਸਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਮਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਫਰੱਖਾ-ਬਾਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾ ਬੰਗਸ਼ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ 1185 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਬੰਗਸ਼ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੌਦਾ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਆ ਗਿਆ।

ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਨਵਾਬ ਸ਼ੁਜਾਉਦੌਲਾ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਨਵਾਬ ਨੇ ਸੌਦਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਧਾਨੀ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਤੋਂ ਲਖਨਊ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਸੌਦਾ ਵੀ ਲਖਨਊ ਆ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸਨੂੰ 6000 ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਵਜ਼ੀਫਾ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ 1195 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਾਲ ਇਸਦੀ ਮੌਤ 4 ਰਜਬ ਨੂੰ ਹੋ ਗਈ।

ਸੌਦਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੁਲਿਯਾਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਲਚੋਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ : 1. ਇਬਰਤ-ਉਲ-ਗਾਫਲੀਨ ; 2. ਸਬੀਲਿ-ਹਦਾਇਤ। ਕੁਲਿਯਾਤ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਕਲਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਬਰਤ-ਉਲ-ਗਾਫਲੀਨ ਇਕ ਰਸਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਫਾਖਰ ਮਕੀ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਨੇ ਅਸਰਫ ਅਲੀ ਖਾਂ ਦੇ ਤਜਕਰੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ

ਸਨ। ਸਬੀਲਿ ਹਦਾਇਤ ਇਕ ਮਸਨਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸੌਦਾ ਨੇ ਇਕ ਤਜਕਰਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਇਕ ਵਖਰਾ ਦੀਵਾਨ ਸੌਦਾ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਇਕ ਸੌ ਨੌਂ ਪਹੋਲੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਲਾਮ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਵੀ ਹੈ।

ਸੌਦਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਹਿਜੋ ਸੀ। ਹਿਜੋ ਦੇ ਤਿਨ ਪੱਖ ਹਨ : (1) ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਇਖਲਾਕੀ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵਿਰੁੱਧ (2) ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ (3) ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੇਹੂਦਗੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ।

ਇਸ ਨੂੰ ਕਸਾਇਦ ਦੀ ਤਜਬੀਬ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਾਰਤ ਸੀ। ਮਰਸੀਏ ਵੀ ਇਸਨੇ ਵਧੀਆ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਪਹੋਲੀਆਂ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ ਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹੀ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਉਪਰ ਇਸਨੂੰ ਕਾਫੀ ਕਾਬੂ ਸੀ। ਨਸਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦੀਬਾਚਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਸਾਲਾ ਇਬਰਤ ਉਲ ਗਾਫਲੀਨ ਵੀ ਨਸਰ ਵਿਚ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਇਹ ਮਾਹਿਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤਾ।

ਹ. ਪੁ.—ਸੌਦਾ—ਸ਼ੇਖ ਚਾਂਦ।

ਸ਼ੌਨਕ : ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਚਾਰੀਆ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਗ੍ਰਿਤਸਮਦ ਸੀ। ਸ਼ੌਨਕ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਪਿਤਰੀ ਨਾਂ ਸੀ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੁਨਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਸ਼ਵਲਾਯਨ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਆਚਾਰੀਆ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸ਼ੌਨਕ ਉਸ ਮਹਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਤਿਆਯਨ, ਪਤੰਜਲੀ ਅਤੇ ਵਿਆਸ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖ ਹੋਏ।

ਇਸਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਖਡਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਰਚੇ 'ਕਾਤਿਆਯਨ ਸਰਵਾਨੁਕ੍ਰਮਣੀ' ਦੇ ਭਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਜਨਮ-ਕਥਾ ਇੰਜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁਨਹੋਤਰ ਭਾਰਦਵਾਜ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੌਨਹੋਤਰ ਗ੍ਰਿਤਸਮਦ ਨੇ ਇਕ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਆਪ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਯੱਗ ਦੌਰਾਨ ਅਸੁਰਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ੌਨਹੋਤਰ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਤੇ ਇੰਦਰ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੌਨਹੋਤਰ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਗੂਕੁਲ ਵਿਚ 'ਸ਼ੌਨਕ ਭਾਰਗਵ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲਵੇਗਾ। 'ਰਿਸ਼ਿਆਨੁਕ੍ਰਮਣੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੁਨਹੋਤਰ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁਨਕ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਣ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ 'ਸ਼ੌਨਕ' ਪਿਤਰੀ ਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਅੰਗੀਰਸ ਦਾ ਗੋਤਰੀ ਸੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਗੂ-ਗੋਤਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਤਸਮਦ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੁਨਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਕੁਲਪਤੀ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ 10,000 ਹੋਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂਕੁਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਹੀ 'ਕੁਲਪਤੀ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਲਾਇਕ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਚਾਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸਨੇ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੰਡਲ ਦੀ ਮੁੜ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ

ਇਸ ਮੰਡਲ ਦੇ 'ਸ ਜਨਾਸ ਇੰਦ੍ਰ' ਨਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰਵੇਂ ਸੂਕਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸਨੇ ਰਿਗ ਸੰਘਤਾ ਦੀਆਂ ਬਸ਼ਕਲ ਤੇ ਸ਼ਾਕਲ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸ਼ਾਕਲ ਜਾਂ ਸ਼ੈਸੀਰੇਯ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਰਿਗ ਸੰਘਤਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੌਨਕ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਰਿਗ ਸੰਘਤਾ ਦੇ ਸੂਕਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1017 ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।

ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾਵਾਂ (ਵਿਸ਼ਾ ਕ੍ਰਮ-ਸੂਚੀ) ਵਿਚ ਸ਼ੌਨਕ ਦੀ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਾਤਿਆਯਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਸਰਵਅਨੁਕ੍ਰਮਣੀ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੌਨਕ ਦੁਆਰਾ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਮੰਡਲ, ਅਨੁਵਾਕ ਅਤੇ ਸੂਕਤਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਵੰਡ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਕਾਤਿਆਯਨ ਤੋਂ ਵਖਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ।

ਪੌਰਾਣਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਬਣਾਏ ਯੱਗਾਂ (ਸਤ੍ਰਾਂ) ਵਿਚੋਂ ਨੈਮੀਸ਼ਾਟਣਯ ਦਵਾਦਵਵਸ਼ੀਯ ਸਤ੍ਰ, ਨੈਮੀਸ਼ਾਟਣਯ ਦੀਟਯਸਤ੍ਰ, ਨੈਮੀਸ਼ਾਟਣਯ ਸਹਫਤ੍ਰਵਾਰਫਿਕ ਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਿਠਪ੍ਰਤੀਸ਼ਾਖਯ, ਰਿਗਵੇਦ ਛੰਦਾਨੁਕ੍ਰਮਣੀ ਰਿਗਵੇਦ ਰਿਸ਼ਯਾਨੁਕ੍ਰਮਣੀ, ਰਿਗਵੇਦ ਕਥਾਨੁਕ੍ਰਮਣੀ, ਰਿਗਵੇਦ ਪਾਵਵਿਧਾਨ, ਬ੍ਰਿਹੱਦੇਵਤਾ, ਸ਼ੌਨਕ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਚਣਵਯੂਹ, ਰਿਗਵਿਧਾਨ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾਵਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ੌਨਕ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸ਼ੌਨਕ ਗ੍ਰਿਹਸੂਤਰ, ਸ਼ੌਨਕ ਗ੍ਰਿਹਪਰੀਸ਼ਿਸਟ ਆਦਿ ਹੋਰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਮਤਸਯਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣ-ਕਲਾ ਸਬੰਧੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਯਣਭਾਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਐਤਰੇਯ ਆਟਣਯਕ' ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਆਰਣਯਕ ਵੀ ਇਸਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸ਼ੌਨਕ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਰਿਕਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਾਖਯ ਗ੍ਰੰਥ ਉਪਲਬਧ ਪ੍ਰਾਤੀਸ਼ਾਖਯ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੌਨਕ ਦੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਕਲ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੈਦਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਉਚਾਰਣ-ਪੱਧਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸ਼ੌਨਕ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਣਕਾਰ ਵਆਡੀ ਦਾ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਆਡੀ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਵਆਡੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ 'ਵਿਕ੍ਰਿਤਵੱਲੀ' ਨਾਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸ਼ੌਨਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ੌਨਕ 'ਸ਼ਿਕਸ਼ਾਕਾਰ' ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵੇਦ ਦਾ ਉਹ ਅੰਗ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਵਰਣਾਂ ਸੂਰਾਂ, ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ) ਸ਼ੌਨਕੀਯ ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇਕ ਸੂਤਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਾਣਿਨੀ ਦੇ 'ਅਸ਼ਟਾਧਿਆਈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਾ ਜਨਮੇਜਯ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਾਰਕੰਡੇਯ, ਭਾਰਦਵਾਜ, ਵਸਿਸ਼ਟ, ਵਿਆਸ ਆਦਿ ਨੇ ਬੜੇ ਸਨਮਾਨ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੈਤਵਨ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ।

ਸ਼ੌਨਕ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਿਸ਼ ਆਸ਼ਵਲਾਯਨ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਗ੍ਰਿਹ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਆਸ਼ਵਲਾਯਨ ਦਾ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ੌਨਕ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਬੰਧੀ ਗ੍ਰੰਥ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਿਗਵੇਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ੌਨਕ ਦੇ ਦਸ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਸ਼ਵਲਾਯਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਿਹ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਐਤਰੇਯ ਆਰਣਯਕ ਦੇ ਚੌਥੇ ਆਰਣਯਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਸ਼ੌਨਕ ਦੇ ਦਸ ਅਤੇ ਆਸ਼ਵਲਾਯਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਆਸ਼ਵਲਾਯਨ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਕਾਤਿਆਯਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਕਾਤਿਆਯਨ ਨੇ ਆਪ ਯਜੁਰਵੇਦਕਲਪਸੂਤਰ, ਸ਼ਾਮਵੇਦ ਉਪਗ੍ਰੰਥ ਆਦਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਤੰਜਲੀ (ਯੋਗਸ਼ਾਸਤਰਕਾਰ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੌਨਕ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ : ਸ਼ੌਨਕ-ਆਸ਼ਵਲਾਯਨ-ਕਾਤਿਆਯਨ-ਪਤੰਜਲੀ-ਵਿਆਸ।

ਹ. ਪੁ.—ਪ੍ਰ. ਚਰਿ. ਕੋ.

ਸੌਂਫ : ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਹਦੇ ਦੇ ਨੁਕਸ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੌਂਫ ਅੰਬੋਲੀਫਰੀ ਕੁਲ ਦੀ ਫੀਨੀਕੁਲਮ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਅਤੇ ਵਲਗੇਅਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪੌਦਾ ਹੈ। ਪੌਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਮੀਟਰ ਤਕ ਉੱਚੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਉਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 2,000 ਮੀ. ਦੀ ਉਚਾਈ ਵਾਲੇ ਠੰਢੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਦਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਜੰਗਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਉਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੌਦੇ ਘੱਟ ਨਮੀ ਵਾਲੀ ਮਲੜੂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧਦੇ ਫੁਲਦੇ ਹਨ।

ਸੌਂਫ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਫੀਨੀਕੁਲਮ ਵਲਗੇਅਰ ਅਤੇ ਫੀਨੀਕੁਲਮ ਕੈਪੀਲੇਸੀਅਮ ਭਾਰਤ, ਜਾਵਾ, ਜਾਪਾਨ, ਮਿਸਰ, ਯੂਨਾਨ, ਇਟਲੀ, ਰੋਮਾਨੀਆ, ਰੂਸ, ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਪੋਲੈਂਡ ਵਿਚ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੁਲਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ, ਅਚਾਰ, ਕੈਡੀਜ਼ ਅਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਤੇਜ਼ ਸਰਾਬ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੌਂਫ

ਸੌਂਫ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੁਗੰਧ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੌਦੇ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਸਬਜ਼ੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਸਬਜ਼ੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਸਪਸ਼ੀਲ ਤੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਤੇਜਕ, ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਅਤੇ ਬੈ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ

ਸੌਂਫ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦਵਾਈਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੌਂਫੇ ਅਤੇ ਸ਼ਰਤ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਸਤਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਉਪਰੰਤ ਚਬਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹਿਕਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਲਾਭ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਸੂਖਮ ਤਾਸੀਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੁਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੰਦੇ ਮਾਦੇ ਨੂੰ ਪਤਲਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਗਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੈਜ਼ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਤਲੀ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਗੀ ਸੌਂਫ ਸੀਨੇ ਅਤੇ ਗੁਰਦੇ ਦੇ ਸੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਦਾਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਨਜ਼ਰ ਅਤੇ ਮਿਹਦੇ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮਾਂ (ਬਾਗੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ) ਦੀਆਂ ਸੌਂਫਾਂ ਪੇਸ਼ਾਬ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੱਥਰੀ ਨੂੰ ਤੋੜਕੇ ਬਾਹਰ ਕਢਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਸੌਂਫਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ਾਂਦਾ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਦ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਨਜ਼ਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਲੇਪ ਹਲਕਾਏ ਕੱਤੇ ਦੇ ਕੱਟਣ ਦੇ ਅਸਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਖੰਡ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਕੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਦਸਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਸ਼ਤ-ਸੌਂਫ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਰਦ ਰੁੱਤ ਦੀ ਫਸਲ ਵਜੋਂ ਉਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਲਈ ਉਹੀ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਆਮ ਬਗੀਚੇ ਵਾਲੀ ਫਸਲ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਹਲ, ਹੈਰੋ ਅਤੇ ਰੋਲਰ ਫੇਰ ਕੇ ਜੂਨ ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ ਤਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਕਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਨਾਲ ਛੱਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੈਕਟੇਅਰ ਲਈ 10 ਕਿਲੋ ਬੀਜ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਪੁੰਗਰਨ ਲਈ 20 ਦਿਨ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਪੌਦੇ 8 ਸੈਂ. ਮੀ ਉਚੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿਆਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਵਰੀ ਤਕ 15 ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪਾਣੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਸਲ ਹਰੀ ਹੀ ਕੱਟ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਹੀ 5 ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੌਂਫ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਝਾੜ 150-600 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਪ੍ਰਤਿ ਹੈਕਟੇਅਰ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ 500,000 ਕਿ. ਗ੍ਰਾ. ਸੌਂਫ ਹਰ ਸਾਲ ਬਾਹਰ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹ. ਪੁ.—ਚੋ.ਏ. ਡ. ਇੰ. 176; ਐਨ. ਥ੍ਰਿ. 9:171; ਸੈਕ. ਐਨ. ਸ. ਟ. 5:214.

ਸੰਭ ਨਗਰ : ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਕ ਹਵਾਈ ਜਾਂ ਅਕਾਸ਼ੀ ਨਗਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਰਾਜਾ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ, ਉਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰਜਾ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਅਭੌਤਿਕ ਕਥਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਯਜੁਰਵੇਦ, ਮਹਾਭਾਰਤ ਤੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰਪੁਰ, ਹਰਿਚੰਦੋਰੀ, ਗੰਧਰਵ ਨਗਰ, ਚਿਤ੍ਰਮ, ਸੀਕੋਟ, ਖਪੁਰ, ਪ੍ਰਤੀਮਾਰਗਕ, ਤ੍ਰੰਗ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕ ਨਾਂ ਕਲਪੇ ਗਏ ਹਨ।

ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸਤਵਾਦੀ ਰਾਜਾ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਲਈ ਗਈ ਕਰੜੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਜੈ-ਜੈਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਧਰਮਰਾਜ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤੇ ਆਦਿ ਆਏ। ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਨਸੰਪੂ ਹੋ ਕੇ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੇਰੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ

ਆਪਣੇ ਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸਵਰਗ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਤੂੰ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈਂ, ਉਥੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾ। ਰਾਜੇ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਚੰਡਾਲ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਵਰਗ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਤਦ ਧਰਮਰਾਜ ਨੇ ਚੰਡਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਸਾਖਿਆਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਆਗਿਆ ਬਖਸ਼ੀ। ਰਾਜੇ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਬਿਨਾਂ ਸਵਰਗ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਨੇ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਸਮੇਤ ਸਵਰਗ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪੁੰਨ ਨਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਫਰੇਬ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪਣੀ ਉਸਤਤ ਕਰਵਾਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਇਹ ਸਵਰਗ ਵਿਚੋਂ ਡਿੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਵਾਈ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ੇ ਜਾਣ ਤੇ ਸਵਰਗਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਥੀਆਂ ਸਹਿਤ ਅੱਧ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੀ ਉਹ ਆਕਾਸ਼ ਨਗਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਭ ਨਗਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਦੂਈ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਭ ਨਗਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਕ ਆਕਾਸ਼ੀ ਜਾਂ ਸਵੈਸਹਾਈ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਦੈਂਤਾਂ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਨਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਰਿਚੰਦੋਰੀ (ਸੰਭ ਨਗਰ) ਦੀ ਹੋਂਦ ਖਿਆਲੀ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਰੂਥਲ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਧੁੰਦ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਦੇ ਦੂਰ ਪਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਕਿਰਨਾਂ ਦੇ ਵਿੰਗਿਆਂ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਧੁੰਦ ਗੁਬਾਰ ਵਿਚ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਾਪਣ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਹੀ ਲੁਭਾਵਣੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਬੜੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ (ਜੋ ਛਿਨ ਭਰ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾ ਕੇ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ) ਲਈ ਗੁਰਤਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹਰਿਚੰਦੋਰੀ ਜਾਂ ਗੰਧਰਵ ਨਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਪੇਖੁ ਹਰਿਚੰਦਉਰੜੀ ਅਸਥਿਰੁ ਕਿਛੁ ਨਾਹੀ (ਆਸਾ ਛੰਤ ਮ: 4)
‘ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਦੇਖੁ ਜੈਸੇ ਹਰਿਚੰਦਉਰੀ’ (ਆਸਾ ਮ: 4)

ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪੇਖਿ ਭੁਲਣੇ ਵੁਠੇ ਨਗਰ ਗੰਧੂਬ (ਸਲੋਕ ਮ: 4)

ਸੰਭਰੀ : ਇਹ ਇਕ ਧਰਮਾਤਮਾ ਰਿਸ਼ੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਔਲਾਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ। ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਹ ਰਾਜਾ ਮਾਧਾਤ੍ਰੀ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ 50 ਲੜਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਾ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਯੋਗ ਵਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਵਿਅਹੁਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਨਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਦੀ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਖੀਰ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੇ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਲੜਕੀ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਹ

ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਸ ਨਾਲ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਮੋਹਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਬਣਨ ਲਈ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਅਖੀਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਇਕ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਕ ਇਕ ਮਹਿਲ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਹਰ ਇਕ ਮਹਿਲ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬਾਗ ਲਗਵਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਖੂਬ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਪਤਨੀ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬੜੀ ਐਸ਼ ਤੇ ਸੁਖ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਹਰ ਇਕ ਪਤਨੀ ਕੋਲ ਹਰ ਵੇਲੇ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ। ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਹਰ ਪਤਨੀ ਇਹੋ ਸਮਝਦੀ ਕਿ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਪਤਨੀਆਂ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੌ ਪੰਜਾਹ ਪੁਤਰ ਹੋਏ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਖਚਿਸ਼ਾਂ ਵੱਧਦੀਆਂ ਹੀ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਸਮੇਤ ਜੰਗਲ 'ਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿ. ਸਿ. ਕੋ. 150.

ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ: ਵੈਦਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪਾਲੀ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੱਧ ਕਾਲ (ਈ. ਪੂ. 500 ਤੋਂ 1000 ਈ. ਤੱਕ) ਵਿਚ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ (ਪਾਲੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਨੂੰ ਤੀਜੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਹੈ, ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਲੱਗਭਗ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈ. ਤੋਂ ਲੱਗਭਗ ਪੰਜਵੀਂ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਤੱਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੌਰਸੈਨ ਅਰਥਾਤ ਮਥੁਰਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਅਖਵਾਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਲਾਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਨ-ਉਚਾਰਨ, ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਭੇਦ ਸਨ। ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲੱਗਭਗ 26-27 ਸੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੇ ਮੁੱਖ ਸਨ। ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮਾਗਧੀ ਅਤੇ ਅਰਧ ਮਾਗਧੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਪੱਛਮੀ-ਉੱਤਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਪੈਸਾਚੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਮੱਧ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ। ਪਰ ਮੌਰੀਆ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਲੱਭ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਕੁਝ ਤੇ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗੱਦ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਇਤਰੀ ਪਾਤਰ ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦੇ ਪਾਤਰ ਇਸਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੱਧ ਦੇਸ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਉੱਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕਾਫੀ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਟ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਟਕ ਅਸ਼ਵਘੋਸ਼ (ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈ.) ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ

ਦੇ ਜੋ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਭਾਗ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਾਗਧੀ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਮਾਗਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਰਪੂਰਮੰਜਰੀ ਦਾ ਗੱਦ ਇਸੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਗੱਦ ਦੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਦ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ, ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ ਨਾਲ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅੱਜ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਰਰੁਚੀ ਹੇਮਚੰਦਰ ਆਦਿ ਵਿਆਕਰਣਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਆਮ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਦੱਸੇ ਹਨ।

ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :—

- (1) ਦੋ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ 'ਤ੍' ਤੇ 'ਥ' ਕ੍ਰਮਵਾਰ 'ਦ੍' 'ਤੇ' 'ਧ੍' ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਤੀਤ > ਅਦੀਦ ਤੇ ਕਥੰ > ਕਧੰ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਆਪਦਾਂ ਵਿਚ ਭਵਤਿ > ਭੋਦਿ, ਹੋਦਿ ਤੇ ਭੂਤ੍ਵਾ > ਭੋਦ੍ਵਣ, ਹੋਦ੍ਵਣ।
- (2) ਪਰ ਦੋ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ 'ਦ੍' 'ਧ੍' ਧੁਨੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ (ਜਲਦ: > ਜਲਦੋ)।
- (3) ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਵਿਚ 'ਖ੍' (ਕਸ਼) ਦਾ ਵਿਕਾਸ 'ਕ੍ਖ' ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਚਕ੍ਸ੍, > ਚਕ੍ਖੁ ਤੇ ਇਕ੍ਸ੍ > ਇਕ੍ਖੁ ਵਿਚ।
- (4) ਋ (ਰਿ) ਦਾ ਵਿਕਾਸ 'ਇ' ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ : ਗ੍ਰਿਧ੍ (ਗ੍ਰਧ) > ਗ੍ਰਿਧ੍ਧ।
- (5) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ 'ਯ' ਪ੍ਰਤਿਐ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਵਿਚ 'ਈਅ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗਮਯਤੇ (ਗਮਯਤੇ) > ਗਮੀਆਦਿ।
- (6) ਇਸ ਵਿਚ ਵਿੱਧੀ (Optative) ਦੇ ਰੂਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਮਾਗਧੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਏਜ੍ਜ' (ਏਯ) ਪ੍ਰਤਿਐ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਵਰਤੇਤ (ਕਰੋੱਤ) ਦਾ 'ਵਟ੍ਟੇ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਂ ਅਰਧ ਮਾਗਧੀ ਵਾਂਗ ਵਟ੍ਟੇਜ੍ਜ (ਕਟ੍ਰੋਟਯ) ਨਹੀਂ।
- (7) ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪਰਸਮੈ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਤਮਨੇ ਪਦ ਦੀ ਲੱਗਭਗ ਨਹੀਂ।
- (8) ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਸਰਲੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਐਪਰ ਅਰਧਮਾਗਧੀ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਘੱਟ (ਉਤ੍ਸਵ > ਉਸ੍ਸਵ > ਉਸਵ) ਇੱਥੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਇਸ ਨੂੰ ਦੀਰਘੀਕਰਣ (ਅ > ਆ, ਊ > ਊ) ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (9) ਕੁਝ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੱਲ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਮੱਧ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਾਲ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਘੋਸ਼, ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਨੁਸ਼ਾਸਨ' ਅਨੁਸਾਰ ਟੱਕ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਜੁਲਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਮੱਧ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਲੱਗਭਗ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਆਉਣ

ਵਾਲੇ 'ਤ੍' 'ਦ੍' 'ਅਤੇ' 'ਕ੍' 'ਗ੍' ਆਦਿ ਵਰਨ ਲੁਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਇਹੋ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਉਪਲਬਧ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੂਧ ਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪਿਸ਼ਲ ਆਦਿ ਵਿਦ-ਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜੈਨ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਜਾਂ ਜੈਨ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਜੈਨ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦਿਗੰਬਰ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ— ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸ਼ਪਦੰਤ ਅਤੇ ਭੂਤਬਲੀ ਕ੍ਰਿਤ ਖਟਖੰਡਾਗਮ ਅਤੇ ਗੁਣਧਰ ਕ੍ਰਿਤ ਕਸ਼ਾਯ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਨਾਮਕ ਸੂਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ (ਸਮਾਂ ਲਗਭਗ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈ.)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਟੀਕੇ ਵੀਰਸੈਨ ਅਤੇ ਜਿਨਸੈਨ ਨੇ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹਨ (9ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.)। ਇਹ ਸਭ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗਦ ਵਿਚ ਹਨ। ਪਦ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੁੰਦਕੁੰਦਾਚਾਰੀਆ ਦੀਆਂ ਹਨ (ਸਮਾਂ ਲਗਭਗ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈ.)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਯਸਾਰ, ਪ੍ਰਵਚਨਸਾਰ, ਪੰਚਾਸਿਤਕਾਯ ਨਿਯਮਸਾਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ, ਅਧਿਆਤਮ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਨੀ ਆਚਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ: ਸ਼ਿਵਾਰਯ ਕ੍ਰਿਤ ਭਗਵਤੀ ਆਰਾਧਨਾ ਅਤੇ ਵਟਕੋਰ ਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲਾਚਾਰ। ਅਨਿਤਯ, ਅਸ਼ਰਨ ਆਦਿ ਬਾਰਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੁੰਦਕੁੰਦਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਬਾਰਸ ਅਣੁਵੇਖੋ' ਨਾਮਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਹੀ ਕਾਰਤੀਕੇਯਾਨੁਪ੍ਰੇਖਿਕਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕਰਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਵਾਮੀ ਕਾਰਤੀਕੇਯ ਹੈ (ਸਮਾਂ ਲਗਭਗ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈ.)। ਯਤੀ ਵਿਸ਼ਭਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤਿਲੋਯਪਣਣਤੀ ਵਿਚ ਜੈਨ ਮਾਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਲੋਕੀ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਦਮਨੰਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਜੰਬੂਦੀਵ-ਪਣਣਤੀ ਵਿਚ ਜੰਬੂਦੀਵ ਦਾ ਸਯਾਦ੍ਵਾਦ ਅਤੇ ਨਯ ਜੈਨ ਨਿਆਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨਾ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਦੇਵਸੇਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਘੂ ਤੇ ਬ੍ਰਿਹਤ ਨਯਚਕ੍ਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਜੈਨ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ—ਨੇਮੀਚੰਦ ਸਿਧਾਂਤ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਕ੍ਰਿਤ ਗੋਮੱਟਸਾਰ, ਜਿਸਦੀ ਰਚਨਾ ਗੰਗਨਰੇਸ਼ ਮਾਰਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਹੀ ਮਹਾਮੰਤਰੀ ਚਾਮੁੰਡਰਾਯ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਗਾਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ।

ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਜਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਕਰਪੂਰਮੰਜਰੀ, ਰੁਦ੍ਰਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਚੰਦ੍ਰਲੇਖਾ, ਘਨ-ਸ਼ਯਾਮ ਕ੍ਰਿਤ ਆਨੰਦਸੁੰਦਰੀ ਨਾਮਕ ਸਟੱਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਰਪੂਰਮੰਜਰੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਸਟੇਨਕੋਨੋ ਨੇ ਦਰਜਨਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਬਲ ਤੇ ਗੱਦ ਵਿਚ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਤੇ ਪਦ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਘੋਸ਼ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਚਿਤ ਦੱਸ ਕੇ ਸਮੂਹ ਸਟੱਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਟੱਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗੱਦ ਅਤੇ ਪਦ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਲੱਛਣ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਦੋ ਰੂਪ ਚਲਦੇ ਹਨ—ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਲੋਕ ਬੋਲੀ। ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਣ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਨ-ਭਾਸ਼ਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਅਟਕਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ। ਵੈਦਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਮੰਜਲਾਂ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਉਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਆ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਲ (ਲਗਭਗ 600 ਈ. ਤੋਂ 1200 ਈ.) ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਹਿਤਕ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਾਲਵਾ, ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੋਇਆ। ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਭੇਦ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚਾ ਸਾਹਿਤ ਲਗਭਗ ਇਕੋ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੇਦ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ— ਉਪ-ਨਾਗਰ, ਨਾਗਰ, ਬ੍ਰਾਚਡ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਆਕਰਣ-ਕਾਰ ਹਮਚੰਦ (12ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਗਰ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਮਚੰਦ ਹੈ, ਐਪਰ ਇਸਨੇ ਸਿਰਫ ਨਾਗਰ (ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ) ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਰਕੰਡੇਯ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਤੋਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਸੋ ਹਮਚੰਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਸਬੰਧੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਧੀਰੇਂਦ੍ਰ ਵਰਮਾ ਦਾ ਇਹ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਇਕ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਰੂਪ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤੇ ਮਾਗਧੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਮਾਗਧੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼। ਇਸ ਮਤ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਸਾਰ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚਲਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਭੋਲਾ ਨਾਥ ਤਿਵਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼, ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ, ਪੱਛਮੀ-ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕੁਝ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਦਾ ਨਿਖਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼, ਨਾਗਰਕ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼, ਨਾਗਰਿਕਾ ਜਾਂ ਨਾਗਰ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਨਾਗਰਕ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਬੋਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਲਈ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਯੋਗਸਾਰ, ਪਾਹੁਤ ਦੋਹਾ, ਸਾਵਧੰਮ ਦੋਹਾ, ਭਵਿੱਯਤ ਕਹਾ, ਉਪਦੇਸ਼ ਤਰੰਗਿਣੀ, ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਚਰਿਅ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰਪਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੋਧ ਆਦਿ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :—

(1) 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਕਲਪਤਰੂ' ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦਾ ਆਧਾਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ੋਰਸ਼ੈਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। (2) ਉਸੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਅਸੰਯੁਕਤ, ਅਨਾਦੀ ਕ, ਖ, ਤ੍, ਥ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਗ, ਘ, ਦ੍, ਧ, ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਨਾਕ > ਨਾਗ, ਸ੍ਖ > ਸੁਖੁ, ਪਤਿਤੁ > ਪਦਿਦੁ, ਸ਼ੋਥ > ਸੋਧੁ ਆਦਿ। ਐਪਰ 'ਸਕਲ' ਜਿਹੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ 'ਸਅਲ' ਆਦਿ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(3) 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਨੁਸ਼ਾਸਨ' ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ (ਕ੍, ਥ) ਦਾ ਸ੍ਰ (ਕ੍) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ੋਥ > ਸ਼ੋਥੁ । (4) ਅੰਤਿਮ ਸ੍ਰ ਹ੍ਰਸਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੰਯੁਕਤ > ਸਾਂਝ । (5) ਸ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਵਿਚਕਾਰ ਯ ਵ, ਹ੍ਰ ਦਾ ਆਗਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । (6) ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਸ੍ਰ-ਯ-ਕਦੇ ਕਦੇ-ਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਸ੍ਰ ਅਨੁਨਾਸਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: ਕਮਲ > ਕੰਵਲ । (7) ਅੰਤਲਾ-ਅ, ਏ, ਓ-ਕਦੀ ਕਦੀ ਅਨੁਨਾਸਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । (8) ਮੁਢਲੇ ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਸਪਰਸ਼ੀ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣੀਕਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । (9) ਇਸ ਵਿਚ-ਈ-ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤਿਐ ਅਤੇ 'ਆ' ਦਾ ਪੁਲਿੰਗ ਪ੍ਰਤਿਐ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ । (10) ਕੁਝ ਪੜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । (11) ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਕ੍ਰਿਦੰਤ ਪ੍ਰਤਿਐ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਿਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਲਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਕ੍ਰਿਦੰਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧ ਗਈ ਹੈ । (12) ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਕਿਰਿਆ-ਰੂਪ ਘੱਟ ਹੋ ਗਏ । ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਇਥੇ ਵਖਰਿਆਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਭੇਦ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ।

ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਪੜਾਅ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ, ਖੜੀ ਬੋਲੀ (ਹਿੰਦੀ) ਹਰਿਆਣਵੀ, ਕਨੌਜੀ, ਬੰਦੇਲੀ, ਨਿਮਾੜੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ (ਮੇਵਾਤੀ, ਮਾਲਵੀ, ਜੈਪੁਰੀ, ਮਾਰਵਾੜੀ), ਪਹਾੜੀ (ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਮੱਧਵਰਤੀ ਪਹਾੜੀ) ਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਆਦਿ ਆਧੁਨਿਕ

ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਲੰਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਧਾਰਣੀ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਂ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਵਿ. ਕੋ. 11:311; ਹਿੰ. ਭਾਸ਼ਾ—ਡਾ. ਭੋਲਾਨਾਥ ਤਿਵਾਰੀ; ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਐਂਡ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਸੰਭੂਨਾਥ ਦਿਵੇਦੀ ।

ਸੌਵੀਰ : ਇਸ ਲੋਕਸਮੂਹ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਿੰਧ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਵਿਪੁਲ ਕੌਰਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲੜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਲੋਕ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਨਿੰਘਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੌਵੀਰ ਇਕ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ । ਜੈਦਰਥ ਵੀ ਸੌਵੀਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਸਿੰਧ, ਸੌਵੀਰ ਤੇ ਸ਼ਿਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ । ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਨਾਂ ਹਨ—ਸੈਂਧਵ, ਸੈਧਵਕ, ਸੌਵੀਰਜ, ਸੌਵੀਰ ਰਾਜ, ਸਿੰਧੂਰਾਜ, ਸਿੰਧੂ-ਰਾਟ, ਸੁਵੀਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰ । ਇਸ ਅੰਤਲੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੌਵੀਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਸਥਾਈ ਗਣਤੰਤਰ ਸੀ ।

ਸੁਵੀਰ ਸ਼ੈਬਯ ਨਾਮਕ ਰਾਜਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਂ ਸੀ ।

ਪ੍ਰੋ. ਬਾਹਰੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀ ਤੇ ਪੀਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੌਵੀਰ, ਸੁਵੀਰ, ਪੁਵੀਰ, ਬੀਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਹ. ਪੁ.—ਹਿੰ. ਮਿ. ਕੋ.; ਪ੍ਰ. ਚਰਿ. ਕੋ. 1090

B-1501

